AnaBritannica

3

Ara
Avu

Hürriyet

AnaBritannica

GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

***Encyclopædia Britannica*'nın hazırlanmasına katkıda bulunan üniversite danışma komiteleri:**

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Chicago Üniversitesi
Hellmut Fritzsche, *Başkan*
Donald W. Fiske, *Başkan Yardımcısı*
Edward Anders
Jack D. Cowan
Mihaly Csikszentmihalyi
Jack Halpern
Eric P. Hamp
Saunders Mac Lane
Janet D. Rowley

AVRUPA

Leiden Üniversitesi (HOLLANDA)
Hans Daalder, *Başkan*

Floransa Üniversitesi (İTALYA)
Mauro Cappelletti

Madrid Özerk Üniversitesi (İSPANYA)
Pedro Schwartz

Marburg Üniversitesi (ALMANYA)
Olfried Madelung

Max Planck Biyofizikseel Kimya Enstitüsü (ALMANYA)
Manfred Eigen

Ruhr Üniversitesi, Max Planck Kömür Araştırmaları Enstitüsü (ALMANYA)
Günther Wilke

Sosyal Bilimler Yüksek Okulu (FRANSA)
Marc Augé

Yeni Lizbon Üniversitesi (PORTEKİZ)
Fernando Gil

Jacques Bersani, *Sekreter*

AVUSTRALYA

Avustralya Ulusal Üniversitesi
Brian D. O. Anderson, *Başkan*
John Douglas Ritchie

Adelaide Üniversitesi
Robert Eugene Bogner

Melbourne Üniversitesi
Warren A. Bebbington
Geoffrey Blainey
Frank Graham Little

La Trobe Üniversitesi
Eric L. Jones

Sidney Üniversitesi
David R. Fraser
Dame Leonie Judith Kramer

Batı Avustralya Üniversitesi
Charles E. Oxnard

BİRLEŞİK KRALLIK

Cambridge Üniversitesi
Sir Brian Pippard, *Başkan*
Sir Geoffrey Elton
Kurt Lipstein
Sir John Lyons

Edinburgh Üniversitesi
Ian G. Stewart
C. Barrie Wilson

Londra Üniversitesi
Maurice Cranston
Donald Gunn MacRae
David Alfred Martin
Donald M. Nicol

Oxford Üniversitesi
Uwe W. Kitzinger
C. Anthony Storr
Sir Keith Thomas

Sussex Üniversitesi
H. Christopher Longuet-Higgins

KANADA

İngiliz Kolumbiyası Üniversitesi
William E. Fredeman, *Eş-Başkan*

Simon Fraser Üniversitesi
J. L. Berggren
Peter Kennedy
Edward McWhinney
Grant Strate

Toronto Üniversitesi
A. Edward Safarian, *Eş-Başkan*
Calvin C. Gotlieb
A. Douglas Tushingham

Montreal Üniversitesi
François Duchesneau

Victoria Üniversitesi
Donovan W. M. Waters

Waterloo Üniversitesi
Frederick R. W. McCourt

York Üniversitesi
John T. Saywell

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.

IMPRIMATUR

Bu ansiklopedi, büyük bölümüyle *Encyclopædia Britannica* çevirisinden ve editörlerce hazırlanmış ek bilgi ve maddelerden oluşmuştur. İçeriği *Encyclopædia Britannica, Inc.* tarafından incelenmiş, yansız, önyargısız, doğru ve geçerli olduğu ve *Encyclopædia Britannica*'nın geniş ve kapsamlı bir ansiklopedi için koyduğu standartlara uygunluğu onaylanmıştır.

AnaBritannica

GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 3

HÜRRİYET'İN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ANA YAYINCILIK A.Ş. VE ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.
İŞBİRLİĞİ İLE YAYIMLANMAKTADIR

Encyclopædia Britannica *(Chicago)*

Robert P.Gwinn
Yönetim Kurulu Başkanı

Peter B.Norton
Başkan

Fred H.Figge, Jr.
Başkan Başyardımcısı

AnaBritannica *(İstanbul)*

Nazar Büyüm
Yönetim Kurulu Başkanı

Sadun Sönmez
Genel Müdür

Dr.Cihan Belen
Genel Müdür Yardımcısı

Encyclopædia Britannica

First Edition 1768-1771
Second Edition 1777-1784
Third Edition 1788-1797
Supplement 1801
Fourth Edition 1801-1809
Fifth Edition 1815
Sixth Edition 1820-1823
Supplement 1815-1824
Seventh Edition 1830-1842
Eighth Edition 1852-1860
Ninth Edition 1875-1889
Tenth Edition 1902-1903

Eleventh Edition
© 1911
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Twelfth Edition
© 1922
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Thirteenth Edition
© 1926
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fourteenth Edition
© 1929, 1930, 1932, 1933, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Fifteenth Edition
© 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993
By Encyclopædia Britannica, Inc.

© 1993
By Encyclopædia Britannica, Inc.

Copyright under International Copyright Union
All rights reserved under Pan American and
Universal Copyright Conventions
by Encyclopædia Britannica, Inc.

AnaBritannica

© 1986, 1992, 1993

Her hakkı saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler, izin alınmadan, tümüyle ya da kısmen yayımlanamaz, kullanılamaz. Süreli yayınlarda (günlük, haftalık, onbeş günlük, aylık gazete ve dergiler) kısa alıntılar, kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ISBN 975-7760-01-3

93.34.Y.00123

Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünlerini Pazarlama Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Üçyol Mevkii, 57, 80725 Maslak, İstanbul

Yapım ve Baskı: Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik AŞ, İstanbul
R. Oldenbourg Graphische Betriebe, Münih

AnaBritannica
Ana Yayıncılık AŞ Adına Sahibi
Nazar Büyüm

EDİTÖRLER KURULU
Philip W. Goetz, *Başkan*
Encyclopædia Britannica Genel Yayın Yönetmeni, Chicago
Prof. Dr. Çiğdem Kağıtçıbaşı
Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul
Dr. Andrew Mango
BBC Fransa ve Güneydoğu Avrupa Yayınları Eski Müdürü, Londra
Prof. Dr. İlhan Tekeli
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Nur Yalman
Harvard Üniversitesi, Cambridge (ABD)

DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Başkan*, Doç. Dr. Murat Belge, Prof. Dr. Şerif Mardin, Prof. Dr. İlhan Tekeli

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Dr. Gürel Tüzün

GENEL YAYIN KOORDİNATORU
Cenap Nuhrat

YAYIN KURULU
Dr. Gürel Tüzün, *Başkan*, Mehmet Aközer, Hasan Kuruyazıcı, Cenap Nuhrat, Ayla Ortaç

YAZI KURULU
Aydan Bulutgil, Fahrettin Çiloğlu, Nurettin Elhüseyni, Çiğdem Karabağlı, Muhittin Karkın

YAYIN KURULU SEKRETERİ
Hüsniye Özdemir

REDAKSİYON KURULU
Atilla Aksel, Engin Alçora, Vesile Buket, Atay Eriş

ARAŞTIRMA
Nalan Barbarosoğlu, Uğur Canbilen, Gülay Eriş, Şevki Evrendilek, Celal Kolay, Sema Köksal, Eray Oral

DİL VE YAZIM DANIŞMANLARI
Ömer Asım Aksoy, Memet Fuat

GÖRSEL MALZEME
Şükran Ayyıldız, Haydar Çalkın, Ferda Erentürk, Mustafa Kaşıkçı, Erol Taşkent

ARŞİV
Yasemin Eraygen, Uygur Erol

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Çiğdem Karabağlı

YÖNETİM SEKRETERİ
Özcan Akkan

SANAT DANIŞMANI
Bülent Erkmen

TEKNİK DANIŞMAN
Yücel Uzmen

TEKNİK KOORDİNATÖR
Sefa Esenyel

BİLGİ İŞLEM
Derya Köroğlu, *Danışman*, Hakan Gönenli

BİLGİ İŞLEM-DİZGİ
Mustafa Balaban, Salıha Bilginer, Ali Türkmen, Demet Yılmaz

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Selçuk Onur, Nurettin Pirim, Ecmel Tanyel, Eyüp Yıldırım

TİCARET MÜDÜRLÜĞÜ
Nusret Şumlu, *Müdür*
Mehmet Altuntaş, Gürsel Geyik, Zerin İçli, Alaattin Okurcan, Adnan Saatçi, Gülten Sadef, Aliye Şimşek

MUHASEBE MÜDÜRLÜĞÜ
Rana Rendantiyen, *Müdür*
Nilgün Aydın, Alihan Ereörnek, Olcay Işık, Sema İşçen, Soner Ünlüer

GENEL HİZMETLER
Filiz Erol, Mustafa Turan

ANABRITANNICA'NIN HAZIRLANMASINA VE YAYIMINA KATKIDA BULUNANLAR

DANIŞMANLAR

Dr. Turan Akay, Prof.Dr. Erdem Aksoy, Doç.Dr. Ömür Akyüz, Prof.Dr. Ali Alpaslan, Prof.Dr. Necla Arat, Prof.Dr. Zeki Aslan, Prof.Dr. Ülkü Azrak, Prof.Dr. İsmet Baran, Prof.Dr. Cem Behar, Dr. Halil Berktay, Dr. Kürşat Bozkurt, Prof.Dr. Önder Bilgi, Doç.Dr. Çetin Bolcal, Doç.Dr. Reşit Canbeyli, Prof.Dr. Nezihi Canıtez, Prof.Dr. Cevat Çapan, Doç.Dr. Yavuz Çotuk, Doç.Dr. Jale Erzen, Doç.Dr. Caner Fıdaner, Memet Fuat, Doç.Dr. Semra Germaner, Prof. Gönül Gökdoğan, Doç.Dr. Güney Gönenç, Prof.Dr. Dinçer Gülen, Suna Güler, Doç.Dr. Osman Gürel, Prof.Dr. Bozkurt Güvenç, Doç. Özer Kabaş, Fikret Karakaya, Doç.Dr. Dursun Koçer, Hayim Eliyezer Kohen, Mangeli Kiokosky, Doç.Dr. Nurettin Meriç, Atilla Odabaş, Prof.Dr. Eren Omay, Prof.Dr. Oğuz Onaran, Prof.Dr. Oğuz Oyan, Prof.Dr. Ayla Ödekan, Ahmet Özalp, Sarper Özsan, Kevork Pamukciyan, Ali G. Pasiner, Dr. Mehmet Rifat, Prof.Dr. Kemali Saybaşılı, Selim Somçağ, Dr. Sotiri Tataridis, Prof.Dr. Metin Tuncel, Dr. T. Bedirhan Üstün, Doç.Dr. Ayşegül Yüksel

YAZIM VE ARAŞTIRMA

Prof.Dr. Haluk Abbasoğlu, Erhan Acar, Seyit Ali Ak, M.Nuri Akbayar, Renan Akman, Burçin Aktan, Prof. Filiz Ali, Erdal Alova, Dr. Şahin Alpay, Dr. Üstün Alsaç, İbrahim Altınsay, Çağatay Anadol, Fahri Aral, Emine Özden Arıkan, Prof.Dr. Güven Arsebük, Hilmi Artan, Dr. Oruç Aruoba, Dr. Zeynep Aruoba, Hasan Ataol, Itır Ay, Osman Bahadır, Levon Balıkçıoğlu, Haluk Barışcan, Taciser Belge, Murat Buket, Nurtan Bulutgil, Sema Bulutsuz, Cüneyt Cebenoyan, Doç.Dr. Nur Centel, Doç.Dr. Tankut Centel, Binnur Çakır, Vural Çakır, Vedat Çakmak, Raşit Çavaş, Sevda Çavaş, Besim Çeçener, S. İnci Çelikkıran, Dr. Feride Çiçekoğlu, Yusuf Çotuksöken, Özden Dilek, Prof.Dr. Ali Dinçol, Kemal Doğan, Kemal Durmaz, Ayşe Efe, Peri Efe, Dr. Levent Efe, Alev Er, Oktay Etiman, Sermin Evrendilek, Şevki Evrendilek, Yaşar Gedikoğlu, Ulge Göker, Dr. Ergun Gökten, Dr. Orhan Gölbaşı, Alper Görmüş, Doç.Dr. Adil Güner, Nurdan Gürbilek, Keremcan Gürses, Roza Hakmen, Doç.Dr. Şükrü Hanioğlu, Prof.Dr. Doğan Hasol, Dr. Levent Kayaalp, Zühal Kayaalp, Dr.Mine Kazmaoğlu, Zeynep Kınık, Remzi Hakan Kır, Orhan Koçak, Ahmet Kotil, M. Sabri Koz, Sema Köksal, Yavuz Kösemen, Murat Kural, Turgay Kurtsoy, Prof.Dr. Nilüfer Kuruyazıcı, Dr. Şule Kut, Dr. Gün Kut, Ertuğrul Kürkçü, Ardaş Margos, Doç.Dr. Barış Mater, Tacettin Neciboğlu, Tan Oral, Dr. Baskın Oran, Semih Orcan, Doç.Dr. Sinan Ömeroğlu, Muzaffer Öktem, Metin Övet, Doç.Dr. Mehmet Özdoğan, Ülkü Özen, Dr. Şirin Özesen, Koral Özgül, Rüya Özkalkan, Doç.Dr. Yılmaz Özkan, Sedef Öztürk, Dilek Paksoy, Ayşegül Parmaksızoğlu, Gülin Pazaroğlu, Hilda Hülya Potuoğlu, Doç.Dr. Yavuz Sabuncu, Necdet Sakaoğlu, Yurdanur Salman, Dr. Nail Satılgan, Şebnem Sayhan, Erhan Sertbaş, Prof.Dr. Veli Sevin, Işık Sirman, Tarık Sipahi, Gün Soysal, Prof.Dr. Sinan Sönmez, M.Halim Spatar, Şen Süer, Doç.Dr. Sabri Sümer, Cemal Süreya, Doç.Dr. Gencay Şaylan, Doç.Dr. Ataman Tangör, Özkan Taner, Doç.Dr. Bülent Tanor, Emin Tanrıyar, Dr. Uğur Tanyeli, Dr. İştar Tarhanlı, Yrd.Doç.Dr. Turgut Tarhanlı, Melek Taylan, Sabri Tekay, Aygen Tezcan, Prof. Dr. Zafer Toprak, Meltem Tulgar, Sevgi Tuncer, Doç.Dr. Mete Tunçay, Kemal Tunusluoğlu, Harun Turgan, Dr. Aydın Uğur, İnci User, Oral Ülkümen, Özer Üstel, Galip Yalman, Füsun Yaraş, Nuran Yavuz, İsmail Yerguz, Ayfer Yıldırım, Doç.Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu, Necmi Zeka

DESTEK HİZMETLERİ

Davut Akbayır, Canset Aksel, Huriye Alpdoğan, Mehmet Altun, Ömer Arakon, Mehmet Atay, Mehmet Babacan, Serap Bahadır, Şöhret Baltaş, Ahmet Birsin, Murat Cankoçak, Nazan Ciniç, Bülent Coşkun, Fatma Çaylak, Münevver Çaylak, Hatice Çelebi, Seyhun Çelik, Ergül Çetin, Nuray Çobancaoğlu, Kevser Çoruh, Yavuz Dalar, Rıza Doğan, Canan Duran, Gönül Engin, Sevinç Engin, Elif Erim, Dursun Eser, Hatime Eser, Serpil Eyidoğan, Gül Genç, Erdoğan Geyik, Gürsel Geyik, Levent Geylan, Ercan Güngöroğlu, Kamile Gürgül, Dursun Hatko, Mahmure İleri, Suphi İleri, Derya Yücel İncesağır, Hüseyin Karayılmaz, Kralbi Karden, Kudret Köksal, Ülkü Nugay, Cengiz Okatan, Hakkı Oran, Meltem Öneş, Celal Özcan, Songül Özdemir, Nimet Özdemir, Dilek Özdinç, Şermin Öztürk, Muazzez Pervan, Birol Sancar, Gürhan Sodan, Mustafa Şahin, Nurten Şenay, Elvan Şenlen, Ali Şimşek, Alıye Şimşek, Hilmi Şimşek, İbrahim Şimşek, Gül Şirin, Ayten Targan, Akif Toprak, Şahika Tosuner, K. Tülin Turan, Ali Türkmen, Nihal Uygur, Sermet Ünel, Emre Ünsev, Kadir Ünver, Dalita Yazıcıyan, Ayşe Yetmen, Nuriye Yıldırım, Filiz Yıldız, Gülay Yılmaz

ANSİKLOPEDİNİN DÜZENLENMESİNE İLİŞKİN AÇIKLAMALAR

Madde başlıklarının yazımı

Latin alfabesi kullanan ülkelerdeki kişilerin, doğal oluşumların ve kentlerin adları kural olarak özgün yazımlarıyla verilmiş, bu yazımda Türkçede kullanılmayan ayırt edici işaretler de korunmuştur.

Türkiye'de yaygın biçimde bilinen adın özgün addan farklı olması durumunda (Londra/London, Brüksel/Bruxelles örneklerinde olduğu gibi), yaygın olarak bilinen ad kullanılmıştır.

Latin alfabesi kullanmayan ülkelerdeki kişi, doğal oluşum, kent ve kurumların yazımında kural olarak, sözkonusu alfabelerdeki harflerin Türkçedeki fonetik karşılıklarını temel alan transkripsiyon yöntemi uygulanmıştır.

Kiril alfabesi ile yazılmış özel adların Latin alfabesi ile yazımında, bir alfabedeki harflerin öbüründeki alfabetik karşılıklarını temel alan transliterasyon yöntemine başvurulmuştur.

Çince kökenli sözcüklerin Latin harfleriyle yazımında, günümüzde yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanan Pinyin sisteminden yararlanılmış, eskiden kullanılmakta olan Wade-Giles sistemine göre yazımları gönderme maddesi olarak düzenlenmiştir. Örnek:

A-pao-chi *bak.* Abaoji
Abaoji

Çince sözcüklerin okunuşu konusunda okura yardımcı olmak amacıyla, her iki transkripsiyon sistemindeki hecelerin nasıl okunacaklarını gösteren tablo **Çin dilleri** maddesinde verilmiştir.

Kişi adları kural olarak önce soyadı, sonra ilk ad olarak verilmiş, ikisi birbirinden virgülle ayrılmıştır.

Osmanlı döneminin ünlü kişileri ilk adlarına göre sıralanmış, lakapları ayraç içinde büyük harfle verilmiştir. Örnek:

Abdullah Cevdet
Abdullah Efendi (YENİŞEHİRLİ)

Uzakdoğulu (Çinli, Japon, Vietnamlı vb) ünlü kişilerin soyadı önce, ilk adı sonra verilmiş, bunlar virgülle ayrılmamıştır. Örnek:

Abe Isoo
Abe Masahiro

Kişi adlarının kullanılmayan parçaları soyadını izleyen virgülden sonra ayraç içinde verilmiştir. Örnek:

Aalto, (Hugo) Alvar (Henrik).

Soyadı soyluluk unvanı ile ilgili olan kişilerde soyluluk unvanı, kural olarak kişinin soyadından sonra ayraç içinde verilmiştir. Örnek:

Aberdeen (4.Kontu), George Hamilton-Gordon
Alba (3.Dükü), Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel

Günümüzde varlıklarını başka bir adla sürdüren tarihi yerleşim yerleri bugünkü adlarıyla verilmiş, geçmişteki özgün adları gönderme başlığı olarak düzenlenmiş, bugün var olmayanlar ise geçmişteki adlarında verilmiştir.

Yön belirten sıfatlar özgün adın bir parçası ise özgün yazımıyla verilmiş, değilse Türkçeleştirilmiştir (**East Lansing, East Chicago,** ama East Africa değil **Doğu Afrika**).

Eğitim ve sanat kurumları ile uluslararası kuruluşların adları, çeviri anlamı kaybına neden olmuyorsa Türkçeleştirilerek maddeler Türkçe başlık altında verilmiş, özgün yazımlar gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir. Bu tür kurum ve kuruluşlar metin içinde de başlıktaki biçimleriyle yer almış, ayraç içinde bilinen özgün kısaltılmış ad verilmiştir. Örnek:

British Museum
Museo Nacional de Historia *bak.* Ulusal Tarih Müzesi
Ulusal Tarih Müzesi

Şirketler kural olarak özgün adlarında verilmiş, gerektiğinde ayraç içine Türkçe çevirisi konmuştur.

Metinlerde öykü, şiir, makale, resim, heykel, şarkı gibi yapıtlar (" ") işaretleri arasında ve resim, heykel dışında kalanlar özgün yazımlarıyla verilmiş, yayın tarihleri ile Türkçe çevirileri ayraç içine alınmıştır. Yapılar kural olarak Türkçe verilmiştir. Bütün öbür yapıtlar özgün adlarıyla ve italik olarak yazılmış, yayım tarihleri ile Türkçe karşılıkları ayraç içine alınmıştır. Türkçeye çevrilip yayımlanmış yapıtların adı italik olarak, yayım tarihi de ayraç içinde en sonda verilmiştir. Örnek:

Fri Felt (1905; Özgür Çayırlar)
Leyendas de Guatemala (1930; *Guatemala Efsaneleri*, 1967)

Metinlerde, kişilerin doğum ve ölüm yerleri yaşadıkları çağdaki özgün adlarıyla, bütün tarihler miladi takvime göre verilmiştir.

Alfabetik sıralama

Ansiklopedide yer alan kişi, yer, kavram ve kurumlara ilişkin maddelerin başlıkları Türkçe alfabetik sırada verilmiş. Türkçe alfabede bulunmayan harfler Latin alfabesindeki sıralarında alınmıştır. Bu sıralamada kesme işareti ('), aksanlar ve öbür ayırt edici işaretler dikkate alınmamıştır.

İki başlık arasındaki tek fark bir ayırt edici işaret ise, bu işaretin olmadığı başlık sıralamada öne alınmıştır. Tireli (-) sözcükler iki ayrı sözcük olarak alınmış ve ilk sözcüğe göre sıralanmıştır.

Bir sayı ile başlayan başlıklar, sayı açık olarak yazılmış gibi alfabetik sıraya konmuştur. Sayının başlığın sonunda olması durumunda, sıralama küçük sayıdan büyüğe doğru yapılmıştır.

"Mac", "Mc" ya da "M'" ile başlayan özel adlar "Mac" olarak alınmış ve adın "Mac"ı izleyen parçasına göre sıralanmıştır.

McCarey, (Thomas) Leo
MacCarthy Adası
M'Clure Boğazı
McCoy, Sir Frederick

Aynı biçimde yazılan başlıkların sıralanması kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde yapılmıştır. Aynı adı taşıyan kişiler hükümdarlar, papalar, azizler ve öbür kişiler biçiminde sıralanmıştır. Yazımları aynı olan hükümdarlar ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde tahta çıkış sıralarına göre, öbür kişiler ise doğum tarihlerine göre sıralanmıştır.

Yazımı aynı olan yerleşim yerleri ülkelerine göre gruplanmış ve her ülke içinde yönetim birimleri sıralamasındaki yerlerine göre büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır.

Alfabetik sıralama harf değil, sözcük esasına göre yapılmıştır. Bir ya da daha çok harften oluşabilen sözcük kendisinden sonra gelen sözcükten bir boşlukla ayrılmıştır. Bu sıralamada tire (-) ve bölü (/) işaretleri de boşluk olarak değerlendirilmiştir. Nokta (.) sözcüğün parçası sayılmış ve alfabetik sıralamada Z'den ve onu izleyen (&) işaretinden sonra alınmıştır.

a cappella
A-cheng
A-erh-chin Shan
a posteriori bilgi
A vitamini
A&P
A. Kadir
AA
Aachen

Göndermeler

Gönderme maddeleri, okurun herhangi bir madde metnini daha iyi anlamasına, o konuda daha fazla bilgi edinmesine yardımcı olacak biçimde düzenlenmiştir. Bir metinde geçen ve ansiklopedide ayrı bir başlık olarak bulunan sözcük ya da özel ad bu açıdan önem taşıyorsa, arkasına (*) işareti konmuş, tamamlayıcı ve ek bilginin hangi başlıklar altında bulunacağı metin içinde ya da sonunda ayrıca belirtilmiştir. Okurun konuyla ilgili bilgilere kolayca ulaşmasını sağlamak amacıyla, bir sözcüğün ya da özel adın farklı yazımları da gönderme başlığı olarak düzenlenmiştir.

KISALTMALAR

AB	Limited Şirket (*İsveçce: aktielbolag, aktielbolaget*)
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADC	Alman Demokratik Cumhuriyeti
AFC	Almanya Federal Cumhuriyeti
AG	Anonim Şirket (*Almanca: Aktiengesellschaft*)
age	adı geçen eserde
AM	Genlik Modülasyonu
AO	Anonim Ortaklık
AŞ	Anonim Şirket
ay	aynı yerde
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
bak.	bakınız
bas.	baskı, basım
baş.	başlangıç tarihi
BG	Beygir Gücü
bit.	bitiş tarihi
BK	Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı
BM	Birleşmiş Milletler
Bşk.	Başkan
C	Celsius
c.	cilt
Cia	Şirketi (*İspanyolca: Compañia; İtalyanca: Compagnia Portekizce: Companhia*)
Cie	Şirketi (*Fransızca: Compagnie*)
Co.	Şirketi (*İngilizce: Company*)
cm	santimetre
çev.	çeviri, çeviren
çiz.	çizim için bakınız
d	doğumu
da	dakika
D.C.	District of Columbia
dB	desibel
der.	derleyen, derleme
dev/da	dakikada devir
Doç.	Doçent
Dr.	Doktor
emk	elektromotor kuvveti
Ens.	Enstitü, Enstitüsü
eö	evlenmeden önce
es	evlendikten sonra
eV	elektron Volt
etk.	etkin olduğu yıllar
F	Fahrenheit
Fak.	Fakültesi
FM	Frekans Modülasyonu
ft	foot, feet
ft-lb	foot-libre
gal	galon
geç.	geçici sonuçlar
GmbH	Limited Şirket (*Almanca: Gesellschaft mit beschränkter Haftung*)
gr	gram
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
H.	Hicri
ha	hektar
har.	harita için bakınız
hd	hüküm sürdüğü dönem
Hz.	Hazreti
Inc.	Şirketi (*İngilizce: Incorporated*)
ıy	ışık yılı
İÖ	İsa'dan Önce
İS	İsa'dan Sonra
Jr.	Junior
K	Kelvin
karş.	karşılaştırınız
kg	kilogram
KG	Komandit Şirket (*Almanca: Kommandit Gesellschaft*)
kHz	kilohertz
KK	Limited Şirket (*Japonca: Kabuşiki Kaişa*)
km	kilometre
km/saat	saatte kilometre
kol.	koleksiyon
Kol.Şrt.	Kollektif Şirket(*i*)
Kom.Şrt.	Komandit Şirket(*i*)
Ktp.	Kütüphanesi
kW	kilowatt
kW-sa	kilowatt saat
Ltd.	Limited
lb	libre
lt	litre
m	metre
m.	madde
mbH	Limited (*Almanca: mit beschränkter Haftung*)
mg	miligram
MHz	megahertz
MW	megawatt
Mij	Şirketi (*Hollandaca: Maatschappij*)
mi/sa	saatte mil
ml	mililitre
mm	milimetre
no.	numara
NV	Limited Şirket (*Hollandaca:Naamloze Vennootschap*)
op.	opus
oz	ons
ö.	ölümü
örn.	örnek, örneğin
ös	ölümünden sonra
ÖSSC	Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
pA	Limited (*İtalyanca: per Azioni*)
pH	asitlik-alkalilik faktörü
PLC	Kamu Limited Şirketi (*İngilizce: Public Limited Company*)
Prof.	Profesör
Rev.	Reverend
res.	resim için bakınız
S.	Aziz, Azize, Kutsal (*Özgün dilinde: Saint, San, Santo, Santa, Sant'*)
s.	sayfa
sa	saat
SA	Anonim Şirket (*Fransızca: Société Anonyme; İtalyanca: Società Anônima; Portekizce: Sociedade Anónima; İspanyolca: Sociedad Anónima*)
SFSC	Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti
sn	saniye
SpA	Limited Şirket (*İtalyanca: Società per Azioni*)
SS	Azizler, Azizeler, Kutsal (*İtalyanca: Santissimo, Santissima*)
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
St.	Aziz, Azize, Kutsal (*Özgün dilinde: Saint, Sankt, Sint*)
Sta.	Azize (*İtalyanca: Santa*)
Ste.	Azize (*Fransızca: Sainte*)
sür.	sürüyor
Şb.	Şubesi
tab.	tablo için bakınız
tah.	tahmini
TAO	Türk Anonim Ortaklığı
TAŞ	Türk Anonim Şirketi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
ty	tarihi yok
ü.	ünlendiği, ürün verdiği dönem
v.	vaftizi
vb	ve benzeri
vd	ve devamı
vö	ve öbürleri
W	watt
y.	yaklaşık
Yar.Doç.	Yardımcı Doçent
Yar.Prof.	Yardımcı Profesör
yay.	yayımlayan
yay.haz.	yayına hazırlayan
yazm.	elyazması
yb	yenilenmiş basım
yık.	yıkılmıştır
yük.	yükseklik
yy	yüzyıl

Ama sonradan şairlerin toplumdaki etkisini göz önüne alarak onlarla iyi ilişkiler kurdu. Hassan bin Sabit (ö. y. 674), Hz. Muhammed'in düşüncelerini savunan şiirler yanında, İslama ve peygambere yönelik hicivlere de şiirle karşılık verdi. "Şairü'n-Nebi" (Peygamberin Şairi) sanını kazanıp her dönemde saygıyla anıldı. A'şâ (ö. 629) ve Ka'b bin Züheyr de onun izinden giderek Hz. Muhammed'i öven şiirler yazdılar.

Emeviler döneminde şairler yalnızca dinsel konularla değil, gündelik yaşamla da ilgilenmeye başladılar. Yeni ülkelerin alınmasıyla artan zenginlik gündelik yaşamda refaha yol açarken, edebiyatta da bu dünyaya yönelinmesine neden oldu. Bu anlayışın önde gelen şairleri arasında Ömer bin Abdullah (Ibn Ebi Rabia), Haris bin Halid, Abdullah bin Kays er-Rukkayat, Abdullah bin Ömer el-Arci sayılabilir. Mekke'de Abdülhakim el-Cumahi, içinde aynı zamanda oyun oynanan ve şiir okunan bir mahfel açtı; Ahvas burada aşk şiirleri yazdı. Bu eğilim Bedevileri de yakından etkiledi. Bedeviler arasında Kays bin Zerih, Mecnun, Cemil; Şam sarayında da Ahtal, Cerir, Ferezdak gibi şairler günlük yaşamın tatlarını konu edinen şiirleri ve hicivleriyle savgınlık kazandılar. I. Velid döneminde (705-715) Şam'da Yemenli Vazzah, sonunda kendi yaşamına mal olan şiirler yazdı. II. Velid (hd 743-744) lirik şiirlerinden başka içki üzerine şiirleriyle de ilgi çekti.

Abbasiler dönemi - "Altın Çağ". Abbasiler döneminde Arap edebiyatı geniş ölçüde Fars kültürünün ve sanatının etkisinde kaldı. Bağdat'ın bir kültür ve sanat merkezi haline gelmesiyle Arap edebiyatında yeni bir dönem başladı (750-1258). Arapça da Suriye, İran ve Yunan-Roma etkilerini birleştiren, çeşitli halklar arasında bağ kuran bir dil olarak ayrıcalıklı bir yer kazandı. Bilimsel çalışmaların destekçisi olan Memun ve öteki halifelerin kurduğu araştırma merkezleri ve kütüphaneler kültür ve sanatın biçimlenmesine önemli katkılarda bulundu. Bu dönemde geçmişe ait değerlerin korunmasına çalışıldı. Ayrıca Halid ve Sibeveyhi gibi dil bilginleri Arapçanın dilbilgisi kurallarını saptadılar. Sibeveyhi'nin *el-Kitab* adlı yapıtı Batılı bilginlerce de ilgiyle okundu. Eski dönemin şiirleri derlendi. Yunancadan yapılan çevriler, yabancı kültürlerle ilişki kurulmasına yardımcı oldu. Bu arada Arap geleneklerini savunanlarla Fars ve Yunan uygarlıklarını yayan Şuubiye akımı yanlıları arasında çatışma baş gösterdi. Şuubiler, Araplara karşı kendi uygarlıklarını ve varlıklarını siyasal çerçevede savunmaya çalıştılar. Bu iki akımın çatışmasının özel bir alanı olan şiir, Bedevi şiirinin geleneksel biçimiyle felsefe, tasavvuf, aşk ve şiir konularında ortaya çıkan yeni anlayış arasında duraksama gösterdi. Kaside türüne bağlı, şan ve şöhret duygularını dile getiren, ünü Kuzey Afrika ve Mısır'a kadar yayılan Mütenebbi, ahlakçı ve methiyeci Ebu Temmam ve onun öğrencisi Buhturi ile Suriye gelenekçilerin ülkesi oldu. Irak ise, "zevk ve eğlence şiiri"nin vatanı durumuna geldi. Bu akımın temsilcileri arasında Beşşar bin Bürd, İbnü'l-Mutez ve Ebu Nuvas anılabilir. Harun Reşid (hd 786-809) ve Emin'in (hd 809-813) saray çevrelerine çok yakın olan ve onlarca desteklenen Ebu Nuvas, Arap şiirinde gerçekçilik anlayışının başlatıcısı oldu; günlük yaşamın hemen her yönünü şiire sokarak özellikle aşk şiirleriyle ünlendi. Yalın bir dille dinsel şiirler yazanlar arasında da Ebu'l-Atahiye ve Ebu'l-Ala el-Maarri anılabilir. Bu dönemde Hallac-ı Mansur tasavvuf şiirinin en önemli temsilcisidir. Yeni bir görüş getiren Hallac-ı Mansur'a göre varlık kavramı yalnızca Tanrı'yı içerir; insan ise Tanrı'ya en yakın olan, Tanrı'yı kendi özünde dile getiren bir varlıktır. İnsan kendi maddi tutkularına son verip "fenafillah" sırrına erince gerçeğe (Tanrı'ya) kavuşur. Hallac-ı Mansur'dan sonra bu türün sözü edilebilecek temsilcisi Ömer el-Fariz'dir (ö. 1235).

Abbasiler döneminde siyaset, kültür, ekonomi alanlarındaki gelişmeler düzyazıya da yeni biçimler kazandırdı. Risale adı verilen edebi mektup türü Abdülhamid el-Aşgar (ö. 749) tarafından oluşturulmuştu. Ebubekir el-Harizmi, sanatlı üslubun gelişmesine önemli katkılarda bulundu. Cahiz, Aristoteles'in yapıtlarından geniş olarak yararlandı ve yapıtlarında o gün için özgün sayılabilecek felsefi ve bilimsel görüşler ileri sürdü. Hariri makame (küçük hikâye) türünün Arap edebiyatının klasik ürünleri arasına girmesini sağladı.

Arap düzyazısı, Hz. Muhmmed'in yaşamöyküsünü konu edinen, Sire savaşlarını anlatan megazi, soysop bilgisi demek olan ensab ilmi, tarih (Taberi, Mesudi, Yakubi), coğrafya ve gezi (Belhi, Biruni, İbn Battuta, Ebu'l-Fida), hadis (Müslim, Buhari), tefsir (Taberi, Fahreddin Razi, İbn Kesir), kelam (Eş'ari, Bakillani, Gazali) gibi alanlarda verilen ürünler ile zengin bir birikime kavuştu. Mesudi gezi yazısı türündeki yapıtlarında siyaset, ahlak ve dinle ilgili konulara da yer verdi.

Halifeliğin çökmesine, yeni hanedanların ortaya çıkmasına, 10, 11 ve 12. yüzyıllarda taşra yaşamının oldukça önem kazanmasına karşın, edebiyat gelişmesini sürdürdü. İspanya'da önce Kurtuba'da (Córdoba) daha sonra da Tuleytule (Toledo), Gırnata (Granada), Işbiliye (Sevilla) saraylarında, Kuzey Afrika'da Murabıt ve Muvahhid saraylarında şiir, esinini özlem duygularıyla Doğu'dan ve İspanya'dan aldı. (İbn Abdü'r-Rabbihi). Aşk ve kadın gibi eski temaları yeniden işleyen bu türün en tanınmış örnekleri, aynı zamanda bilgin de olan İbn Hazm'ın yapıtlarıdır. Felsefe alanında ise, ilk Arap filozof olarak tanınan el-Kindi, İskenderiye yoluyla Doğu'ya yayılan Plotinos'un Yeni-Platoncu görüşlerini değişik biçimde yorumladı, Aristoteles ile Platon'u uzlaştırmayı çalıştı. Batı dünyasında Avicenna diye bilinen ünlü düşünür ve hekim İbn Sina, Endülüslü İbn Rüşd, Gazali, İbn Haldun Arapçanın felsefe dili olarak gelişmesine, dolayısıyla da Arap düzyazısının zenginleşmesine katkıda bulundular.

Arapça konuşulan ülkelerin 13. ve daha sonraki yüzyıllarda çeşitli devletlerce istila edilmesi ve uzun yıllar sömürge durumunda kalması, Arap edebiyatında özellikle yazılı geleneğin etkisini yitirmesine yol açtı.

Çağdaş Arap edebiyatı. Arap dünyasında 18. yüzyıldan sonra Batı dünyasının etkileri görülmeye başladı. Gittikçe yoğunlaşan Batı etkileri karşısında üç eğilim tartışma gündemine geldi: 1) Klasik biçime dönmek ve eskiyi canlandırmak, 2) Arap edebiyatını Batılı verilere göre geliştirip yenileştirmek, 3) Arap edebiyatını, özünü saklı tutmak koşuluyla Batı kültürü yöntemleriyle geliştirmek. Arap aydınları arasında özellikle üçüncü eğilim benimsendi. Bu hareket Arap edebiyatı rönesansı ya da Arapça adıyla en-Nahdetü'l-Edebiye denir. Süveyş Kanalının açılışı, Arabi Paşa ayaklanması, Mısır'ın işgali gibi siyasal ve tarihsel olayların zorlamasıyla gözlerini Batı'ya çeviren aydınlar, bu kültürden yararlanma yolunda görüşler geliştirmeye başladılar. Bu aydınların başında Mısırlı Muhammed Abduh ve Corci Zeydan gelir. Bazı aydınlar da Suriye ve Lübnan'dan Amerika'ya göç edip, orada çağdaş Arap edebiyatının temellerini oluşturmaya çalıştılar. Lübnanlı şair Halil Cibran, New York'ta kurulan er-Rabıtatü'l-Kalemiye adlı edebiyat derneğinin başına geçti. Bu derneğin üyeleri olan yazar ve şairler, eski edebiyat geleneğini yadsıyıp yeni bir anlatım biçimi oluşturmaya yöneldiler. Bu yönleriyle de hemen bütün Arap dünyasında etkili oldular. Mısır'da ise Ahmed Lütfi es-Seyyid, el-Akkad ve Taha Hüseyin klasik Arap edebiyatı üzerine önemli çalışmalar yaptılar.

Batı kültür ve edebiyatının temel yapıtlarının Arapçaya çevrilmesiyle Batı'daki bazı edebiyat akımları Arap dünyasında etkili olmaya başladı. Arap edebiyatı biçim ve içerik yönünden değişme sürecine girdi. Bu dönemde de şiir ön sıradaki yerini korudu. Batı şiiri doğrultusunda gelişen yeni Arap şiirinin yanı sıra, eski biçimlere sıkı sıkıya bağlı şiir akımı da belirgin bir etkiyi sürdürdü. Bu dönemin önde gelen şairleri arasında Suriyeli Nasif el-Yazıcı, Mısırlı Ahmed Şevki, Halil Mutran, Ahmed Zeki Ebu Şadi, Iraklı Abdülgaffar el-Ahras, Abdülbaki el-Faruki, Abdülmuhsin Kâzımi, Lübnanlı Georges Şehade, Fuad Ebu Zeyd, Cezayirli Kâtib Yasin özellikle anılabilir.

Arap edebiyatının yeni tanıştığı edebiyat türlerinden roman, kısa öykü ve oyun 19. yüzyıldan başlayarak Avrupalı örneklerin etkisiyle kısa sürede gelişti. Batı örneklerine çok şey borçlu olmakla birlikte öykü, yeni şiir biçimleri ve deneme gibi türlerin kökleri ise klasik Arap edebiyatına dayanıyordu.

Arap edebiyatında ilk roman örnekleri tarihsel roman türünde verildi (Corci Zeydan, Muhammed Ferid Ebu Hadid). Mısırlı Muhammed Teymur ve kardeşi Mahmud Teymur da Maupassant ve Çehov'unkini andıran akıcı bir dille gerçek yaşamöyküleri yazdılar. Ubeyde kardeşler, İsa, Şihata, Tahir Laşin, Mahmud Ahmed, Enver Şaul, Abdülmesih Haddad, Mihail Nuayme öykü, Tevfik el-Hakim de roman türünün önde gelen adlarıydı. Özellikle Lübnan ve Cezayir'de Arap edebiyatının iki dilde (Arapça, Fransızca) geliştiğini de belirtmek gerekir.

Tiyatro alanında başlangıçta uyarlamalara yönelinmesi doğaldı. Suriyeli Marun Nakkaş (1817-55) Molière türünde komediler yazdı, Halil el-Yazıcı (1856-99) ilk trajedi örneklerini verdi, Necib el-Haddad (1867-98) Corneille, Victor Hugo ve Shakespeare uyarlamalarıyla ün kazandı.

Bugünkü Arap edebiyatı, 19. yüzyılda girişilen yenileştirme çabalarına bilinçle ve duyarlıkla yenilerini eklemekte, geçmişindeki zengin edebiyat mirasına dayanarak, dünya edebiyatları arasındaki gerçek yerini bulmaya çalışmaktadır.

Arap Ekonomik Birliği Konseyi, (el-Camiatü'l-Arabiye li'l-Vihdatü'l-İktısadiye), Arap Birliği Arap Ekonomik Konseyi'nin aldığı bir kararla Haziran 1957'de kurulmuş Arap örgütü. Konseyin ilk toplantısı 1964'te yapıldı. Üyeleri Irak, Ürdün, Kuveyt, Libya, Moritanya, Filistin Kurtuluş Örgütü, Somali, Sudan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen'dir.

Bölgesel bir konsey olarak, ekonomik ve sosyal kalkınma çerçevesinde ekonomik bütünleşmeyi amaç edinmiştir. Irak, Ürdün, Libya, Moritanya ve Suriye arasında imzalanan bir anlaşmayla konseyin kendi içinde uluslararası mal, sermaye ve işgücü dolaşımını kolaylaştırmaya yönelik Arap Ortak Pazarı oluşturulmuştur.

Arap İktisadi ve Sosyal Kalkınma Fonu (es-Sanduku'l-Arabi li'l-İstismar ve't-

Tenmiyetü'l-İçtimaiye), Arap ülkelerinin ekonomik ve sosyal kalkınmasını özendirmek amacıyla oluşturulmuş fon. Mayıs 1968'de kurulmuş ve 1972'de çalışmalarına başlamıştır. Yirmi Arap ülkesiyle Filistin Kurtuluş Örgütü'ne (FKÖ) hizmet vermektedir.

Kalkınma projelerinin finansmanı, yatırımların özendirilmesi, teknik yardım sağlanması gibi konularda etkinlik gösteren fon, Arap ekonomilerinin kalkınması için hem kamu hem de özel kesim yatırımlarını desteklemektedir. Hükümetlere kolaylıklı krediler sağladığı gibi, Arapların özel çıkarlarını gözeten projeler için de hem özel kesime hem de kamu kuruluşlarına bu tür krediler vermektedir. Fon ayrıca, çeşitli ekonomik alanlarda işbirliği ve teknik uzmanlık hizmetleri de sunmaktadır.

Arap-İsrail Savaşları, İsrail ile çeşitli Arap kuvvetleri arasındaki başlıca çarpışmalar. En önemlileri 1948-49, 1956, 1967, 1973 ve 1982 savaşlarıdır.

İlk savaş, 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin ilanından hemen sonra çıktı. Mısır, Ürdün, Irak, Suriye ve Lübnan'dan gelen Arap kuvvetleri, Filistin'in Yahudilere verilmemiş bulunan güney ve doğu bölgelerini işgal etti ve ardından küçük bir Yahudi mahallesi olan Eski Kudüs'ü ele geçirdi. Bu arada İsrailliler Yahuda Tepeleri üstünden Kudüs'e giden ana yolu denetim altına alarak, Arap saldırılarını püskürttü. 1949'un başlarına gelindiğinde İsrailliler Gazze Şeridi dışında, eski Mısır-Filistin sınırına kadar uzanan bütün Necef'i işgal etmeyi başarmıştı. Şubat 1949'dan temmuza değin İsrail ile Arap ülkeleri arasında ayrı ayrı yapılan ateşkes antlaşmaları sonucunda, görüşmelerden önceki hattın geçtiği yerde geçici bir sınır belirlendi.

Mısır'da Cemal Abdünnasır'ın iktidara gelmesiyle gerginlik yeniden arttı; Nasır'ın Avrupalılar'ın denetimindeki Süveyş Kanalı'na el koymasının doğurduğu uluslararası bunalımın tam ortasında, Ekim 1956'da İsrail, düşman Arap üslerini imha etmek üzere Sina Yarımadasına girdi. İsrail ordusu beş gün içinde binlerce tutsak alarak Gazze, Rafa ve el-Ariş'i ele geçirdi ve yarımadanın Süveyş Kanalının doğusunda kalan kesiminin büyük bölümünü işgal etti. Böylelikle İsrail, Akabe Körfezi üzerinden deniz ulaşımını sağlayabilecek duruma geldi. Bu, Mısır için yeni bir tehditti. İngiliz-Fransız ortak müdahalesinin ardından Aralık 1956'da Birleşmiş Milletler Acil Kuvveti bölgeye yerleştirildi ve sonunda Mart 1957'de İsrail kuvvetleri geri çekildi.

Arap ve İsrail kuvvetleri 5-10 Haziran 1967'de üçüncü kez çarpıştılar; bu çarpışma daha sonra Altı Gün Savaşı olarak adlandırıldı. 1967'nin ilk aylarında İsrail köylerine yönelik Suriye bombardımanı yoğunlaşmıştı. İsrail hava kuvvetleri buna misilleme olarak Suriye'nin altı uçağını düşürünce Nasır, Sina sınırı yakınındaki kuvvetlerini harekete geçirdi. Bu savaş sırasında İsrail, Mısır hava kuvvetlerini saf dışı bırakarak hava üstünlüğünü sağladı. Bu savaşta Araplar Eski Kudüs'ü, Sina'yı, Gazze Şeridini, Şeria Irmağının batısında kalan ve Batı Şeria diye adlandırılan Ürdün topraklarını ve İsrail-Suriye sınırındaki Golan Tepelerini kaybettiler.

Altı Gün Savaşı'ndan sonra yer yer süren çarpışmalar 1973'te yeniden tam bir savaşa dönüştü. 6 Ekim'de, Yahudilerin kutsal günü olan Yom Kippur'da İsrail, Süveyş Kanalı üzerinden Mısır'ın, Golan Tepelerinden de Suriye'nin saldırısına uğradı. Arap kuvvetleri daha önceki savaşlara oranla çok daha iyi çarpışarak İsrail'i ağır kayıplara uğrattı. Bununla birlikte İsrail ordusu Suriye topraklarına girdi ve Süveyş Kanalını geçip kuvvetlerini kanalın batı yakasına yığarak Mısır ordusunu kuşattı.

İsrail ve Mısır kasımda bir ateşkes antlaşması, ardından da 18 Ocak 1974'te bir barış antlaşması imzaladılar. Antlaşma uyarınca, İsrail, Sina'da Mitla ve Gidi geçitlerinin batısına çekilecek, buna karşılık Mısır da kanalın doğu yakasındaki güçlerini azaltacaktı. İki ordunun arasına BM barış gücü yerleştirildi. Bu antlaşma 4 Eylül 1975'te imzalanan ikinci bir antlaşmayla tamamlandı. İsrail ile Suriye arasında da 31 Mayıs 1974'te, her iki tarafın kuvvetlerinin bir BM tampon bölgesiyle ayrılması ve savaş tutsaklarının değiştirilmesi kararlarını da içeren bir ateşkes antlaşması imzalandı.

İsrail'in Sina'dan tümüyle çekilmesinin üzerinden altı hafta geçmeden, 5 Haziran 1982'de, İsrail ile Filistin arasında yeniden tırmanan gerginlik, İsrail'in Beyrut'u ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) kamplarının bulunduğu Güney Lübnan'ı bombalamasıyla sonuçlandı. 14 Haziran'da İsrail kara kuvvetleri Beyrut'un banliyölerine kadar ilerlemiş ve kenti kuşatmıştı. Ancak İsrail hükümeti ilerlemeyi durdurmayı ve FKÖ ile görüşmelere başlamayı kabul etti. Uzun bir erteleme dönemi ve Batı Beyrut'un İsraillilerce aralıksız bombardımanından sonra FKÖ, çokuluslu kuvvetlerin denetiminde kenti boşalttı. Filistinliler mülteci kamplarına gönderildi. İsrail birlikleri de Haziran 1985'e kadar Batı Beyrut'tan çekildi.

Ama iki taraf arasındaki düşmanlıklar sürdü. 9 Aralık 1987'de İsrail işgali altındaki Gazze Şeridi ile Batı Şeria'da ve Kudüs'te Filistinliler gösteriler başlattılar. Daha sonraki yıllarda da süren gösteriler *intifada* olarak adlandırılan bir halk ayaklanmasına dönüştü. İsrail hükümetinin ayaklanmayı sona erdirme girişimleri başarısız kaldı.

Arap Lawrence *bak.* Lawrence, T(homas) E(dward)

Arap Lejyonu (el-Ceyşü'l-Arabi), İngiliz protektorası olan Ürdün'de İngiliz yarbay Frederick Gerard Peake'in 1921'de kurduğu polis gücü. Amacı, Ürdün'de kabileler arası düzeni sağlamak ve köylüleri Bedevilere karşı korumaktı. Glubb Paşa adıyla anılan Binbaşı (sonradan general) John Bagot Glubb 1939'da Arap Lejyonu'nun komutanlığına atandı ve lejyonu Arap dünyasının en etkin askeri gücü durumuna getirdi. 1948'de Filistin Savaşı'nın sonunda, 6 bin kişilik lejyon, elinde herhangi bir Filistin toprağı tutabilen tek Arap ordusuydu. Ürdün kralı Abdullah, aralarında Kudüs, Nablus ve Hebron'un da bulunduğu toprakları ülkesine kattı ve ülkesinin Ürdün Arap Haşimi Krallığı olduğunu ilan etti.

Arap Lejyonu, Ürdün'ün bağımsızlığını kazanmasından sonra da Glubb'un komuta-

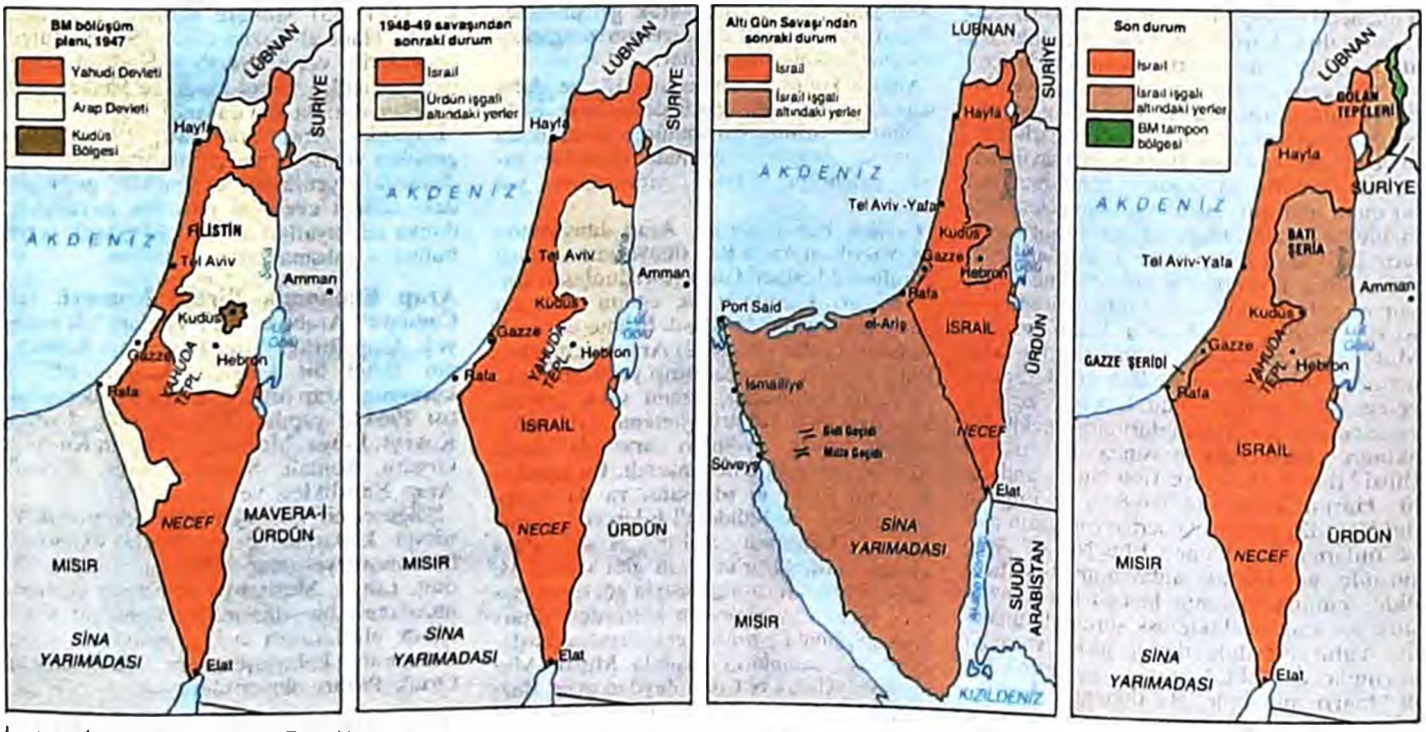

İsrail ve İşgal Altında Tuttuğu Topraklar

sında kaldı. Ama daha sonra milliyetçi eğilimler yoğunlaştı ve 1953'te tahta çıkan Kral Hüseyin 1 Mart 1956'da Glubb'ı görevden aldı. Lejyon, Hüseyin'in yaveri Ali Ebu Nevvar'ın komutasında millileştirildi. Ürdün ordusunun birliğini sağlamak amacıyla aynı yıl, bir gönüllü ordusu olan Arap Lejyonu, zorunlu askerliğe dayalı bir ordu olan Ulusal Muhafızlar'la birleştirildi.

arap oyunu, Anadolu'da çok yaygın bir seyirlik köylü oyunu. Daha çok düğünlerde oynanır. Kadı oyunu, kalyoru, kasap gibi oyunlarla benzerlik gösterir. Oyuncuların sayısı oyuna eklenen ya da çıkarılan tiplere göre değişir. Oyuncular el, yüz ve ayaklarını kömür ve yağ bulamacıyla boyarlar. Oyunun hemen her yörede yaygın asıl tipleri arap, göde, kahya, gizir, zenne, zağar, çocuk ve imamdır. Arap oyununun, kişileri arap, efeler, kızlar (zenne), kadı, kel kız, oymak ağası, uşak ve sağlıkçıdan oluşan bir biçimi şöyledir: Çalgıcılar izleyicileri oyunun havasına hazırlar. Oyuna önce arap çıkar, bir sürü gülünç hareket yapar. Bu sırada kızlarla efeler oyun alanına girerler. Efe başının çalgıyı durdurması ve köyün yarı aksakallısını sorması üzerine oymak ağası kalkar, efelerin yanına gelir. Efe nereden gelip nereye gittiklerini söyler, oyun için izin ister. İstek kabul edilince efe başı kızlarına kimsenin göz koymamasını bildirir ve bu yolda bir tekerleme okur; iki el silahtan sonra oyuna başlanır. Kadı ile arap da oyun alanına girerler, efeler yorulup oturunca kızların arasına onlar katılır, kızları elde etmeye çalışırlar. Kızlar efelere seslenince kadı ile arap kaçar. Oyun sürer, efeler uzaklaşınca izleyicilerden birkaç kişi kızları kaçırır. Arap, kızları bulup getirir. Efeler oymak ağasının kızları sattığını öğrenirler. Sağlıkçının muayenesiyle kızlara ilişildiği anlaşılır. Oymak ağasının sağlıkçıya kurtulmak için para vermesi işe yaramaz. Efeler onun boynunu keser, karnını şişirir, derisini yüzerler. Sonra ortada toplanıp oynamaya başlarlar ve oyun son bulur.

Arap Para Fonu (es-Sanduku'l-Maliyi'l-Arabi), Arap Birliği'nin 21 üyesine, sermaye piyasalarını geliştirmek, ödemeler dengesi ve döviz sorunlarında yardımcı olmak amacıyla oluşturulmuş fon. Nisan 1976'da kuruldu ve Şubat 1977'de çalışmaya başladı. Yıllık yönetim kurulu toplantısında dış ticaretin bütünleştirilmesi ve liberalleştirilmesi konusunda izlenecek politikalar saptanır. Özellikle borçlanma kapasitelerini destekleyecek teminatlar veren fon, ayrıca finans kuruluşlarına teknik yardımlar sağlar, kısa ve orta vadeli borç verir. Merkezi, Birleşik Arap Emirlikleri'nde Abu Dabi'dedir.

Arap rakamları *bak.* Hint-Arap rakamları

Arap Sosyalist Yeniden Doğuş Partisi *bak.* Baas Partisi

Arapaholar, 19. yüzyılda Kuzey Amerika'nın Platte ve Arkansas ırmakları boyunca yaşamış Ovalar Bölgesi Yerlileri. Algonkin dil öbeğine bağlı bir dil konuşan Arapaholların sözlü gelenekleri, bu halkın bir zamanlar doğudaki ormanlık bölgelerde yerleşik köy yaşamı sürdürdüğünü ve tarımla uğraştığını düşündürür. Zamanla batıya doğru göç etmişler, 1830'dan sonra kuzey ve güney kollarına ayrılmışlardır. Güney kolu, Arkansas Irmağı çevresindeki bölgeye yerleşmiştir. Arapaholların, iki ya da üç kez daha kollara bölündüğü sanılmaktadır.

Ovalar Bölgesi'nin öteki Yerli halkları gibi Arapaholar da göçebeydi. *Tepee*(*) denen çadırlarda yaşarlardı. Geçimlerini bizon avcılığıyla sağlar, Mandanalar(*), Arıkaralar ve Güneybatı'daki İspanyol yerleşmeleri ile ticaret yaparlardı. Dinsel inançlara çok bağlıydılar; her davranışlarının, gündelik eşyalarının (örn. boncuk süslemeleri) simgesel birer anlamı vardı. Kutsal saydıkları başlıca eşya, kasnaklı ya da çemberli bir kutsal bohçada saklanan düz bir çubuktu. Ova Yerlilerinin çoğu gibi Arapaholar da güneş dansı yaparlardı. Yaş gruplarına göre düzenlenmiş askeri topluluklar ve yalnızca erkeklere açık olan Şamanist tarikatlar, başlıca toplumsal örgütlenme birimleriydi.

Arapaholar, çok eskiden beri Şoşonlar, Yutalar ve Pavnilerle sürekli savaş halindeydi. Güney Arapaholar, uzun süre güney Şayenlerle yakın bir ilişki sürdürdüler; Arapaholların bir bölümü 1876'da Little Bighorn'da George Armstrong Custer'a(*) karşı Şayenlerle birlikte savaştı. 1867'deki Medicine Lodge Antlaşması ile Güney Arapaholar, Şayenlerle birlikte Oklahoma'daki, Kuzey Arapaholarsa Şoşonlarla birlikte Wyoming'deki bir kampa yerleştirildiler. Günümüzde Wyoming'deki yerleştirme kampında 2 bin kadar Arapaho, Oklahoma'daysa bir arada yaşayan 3 bin kadar Arapaho ve Şayen kalmıştır.

arapaima, ARAPAYMA olarak da yazılır, Latince *Arapaima gigas*, yerel adı PIRARUCU. *Osteoglossiformes* takımının *Osteoglossidae* familyasından bir Güney Amerika balığı. 4,5 metreye ulaşan boyuyla, dünyanın en büyük tatlı su balıklarındandır. Arapaimalar, ilkel özellikleri olan ve bilinen fosilleri çok eski zamanlara dayanan bir grubun üyesidir. Hem sırt, hem anüs yüzgecinin kuyruk yüzgecine çok yakın olması nedeniyle, kuyrukları, başka balıklarda rastlanmayacak kadar dolgun ve yuvarlak görünür. Hava kesesi, hayvanın az da olsa havayla solunum yapmasına olanak verir.

arapbülbülü, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Pycnonotidae* familyasını oluşturan ve Afrika ile Asya'da yaşayan 119 kadar kuş türünün ortak adı. Uzunluğu 14-28 cm

Bayağı arapbülbülü (*Pycnonotus xanthropygos*)
Tony Deane-Bruce Coleman Inc

arasında değişen, hareketli, gürültücü, genellikle alacasız renkli kuşlar olan arapbülbülleri bazen meyve bahçelerine dadanarak zarar verir. 47 türü içeren *Pycnonotus* cinsinin üyeleri daha çok Afrika'da, 22 türü içeren *Phyllastrephus* cinsinin üyeleri ise özellikle tropik Afrika'da yayılmıştır. *Pycnonotus* cinsinin en iyi bilinen türü, 18 cm uzunluğunda, kahverengimsi gri renkli, kuyruğunun altında sarı bir leke olan bayağı arapbülbülüdür (*P. xanthopygos*). Türkiye'nin de Akdeniz kıyı şeridinde ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin batısında, özellikle meyve bahçelerinde ve çalılıklarda oldukça yaygın olan bu kuş, güzel ötüşü nedeniyle bazen evlerde kafes içinde beslenir. Aynı cinsin öbür türleri Afrika'ya özgü *P. barbatus*, *P. tricolor*, Asya'ya (Hindistan'dan Çin'in güneyine kadar uzanan bölgeler) özgü olmakla birlikte Avustralya ve ABD'nin güneyine de yayılmış olan *P. jocosus* (bazı uzmanlara göre *Otocompsa jocosa*) ve doğal ortamı Pakistan ile Cava iken Fiji Adalarına da götürülmüş olan *P. cafer*'dir (bazı uzmanlara göre *Molpastes cafer*). *Spizixos* türleri Asya'nın güneydoğusunda, *Criniger flaveolus* ise Himalayalar'dan Bali'ye kadar uzanan bölgelerde bulunur. En iri türlerden biri, Madagaskar, Hint Okyanusu adaları ve Asya'nın güney bölgelerinde yaşayan, gri ya da siyah-beyaz tüylü, 25 cm uzunluğundaki *Hypsipetes madagascariensis*'tir (bazı sınıflandırmalarda *Microscelis madagascariensis*).

Arapça, Arap Yarımadasının büyük bölümünde, Kuzey Afrika'da ve Ortadoğu'nun bazı bölgelerinde konuşulan, Hami-Sami dil ailesinin Sami kolunun Güney Merkez öbeğine bağlı dil. İslamiyetin kutsal kitabı Kuran'ın dili ve Müslümanların din dilidir. Edebi Arapça ya da Kuran Arapçası adı verilen Klasik Arapça, Sami dilleri arasında en gelişmiş olanıdır.

Bugün 150 milyonu aşkın insanın konuştuğu Arapça, beş ana lehçe öbeğini kapsar: Arabistan Yarımadası lehçeleri (Hicaz, Necd, Yemen, Aden, Umman, Zengibar, Komoro, Madagaskar); Irak lehçeleri (Bağdat, Musul); Suriye lehçeleri (Halep, Beyrut, Şam, Lübnan, Filistin-Kudüs, Çöl Bedevileri); Mısır lehçeleri (Kahire, Sudan); Magrip lehçeleri (Tunus, Cezayir, Libya, Fas, Moritanya, Timbuktu, Sicilya, Endülüs). Arapçanın Cezayir lehçesi dışındaki tüm lehçeleri edebi dilden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bilinen en eski Arapça yazıt, Nebati alfabesi ile yazılmış IS 328 tarihli *en-Namara*'dır.

13. yüzyıldan başlayarak din dili olarak büyük yaygınlık kazanan Arapça, Arap olmayan hanedanların ortaya çıkışıyla birlikte bütün Arap dünyasının resmi dili olma özelliğini yitirmeye başladı. Zengin bir dil olan Arapçaya siyasal ve kültürel ilişkiler sonucu birçok yabancı sözcük ve terim girdi. Özellikle 19. yüzyıldan sonra başlatılan özleştirme çalışmaları, lehçelerin çokluğu yüzünden yeterince olumlu sonuçlar vermemektedir.

Arapça, bükünlü dillerdendir. 28 harften oluşan Arap alfabesinde sesler özel bir yapı gösterir. Bir dizi özel boğazsıl ses ve küçükdil sürtüşmelileri ve artdamaksıllaştırılmış ünsüz (yutağın büzülmesi ve dilin arka bölümünün yukarı çekilmesiyle söylenen ünsüzler) vardır. (Örn. *hā'*, *ḥā'*, *'ayn*, *ġayn*, *kāf*). Üç ünlü (*a*, *i*, *u*), uzun ve kısa olarak kullanılır. Arapçada üç sözcük türü vardır: Eylem, ad, harf ya da ilgeç. Sözcüklerin başına tanımlık (el-) getirilir: *el-hürriyye*, *el-mekātib* gibi. Eylemler kök bakımından yalın (*el-mücerred*) ve harfi artırılmış (*el-mezīd*) olmak üzere iktiye ayrılır. Bu harflerin sayısı, geçmiş zaman kipinde genellikle üçtür, az sayıda dört harfli eylem de vardır: *ketebe* ("yazdı"), *vakafe* ("durdu"), *zehebe* ("gitti"), *dahrece* ("yuvarladı") gibi. Üç harften kurulu eyleme üçlü (*es-sülāsi*), dört harflisine dörtül (*er-rubāi*) denir. Eylem kalıbına da ölçü (*el-vezn*) adı verilir. *Sülāsi*'nın esas kalıbı *fi'l* (*fa'*,

'ayn ve *lâm*) kökündür. Harfi artırılmış eylem, üç ya da dört harfli bir köke, iki ya da üç harf eklenerek yapılır: *gafere* ("bağışladı"), *estagfere* ("bağış diledi"). Eylem çatıları da belirli kalıplara göre yapılır: *ef'ale* kalıbı ile *semi'a* ("işitmek") / *esma'a* ("işittirmek"); *fa'ale* kalıbı ile *'arafe* ("bilmek") / *arrefe* ("bildirmek"). Adların eril ve dişil biçimleri vardır. Dişil biçimi üç türdür: *ıfl* ("çocuk", eril), *ıfla* (dişil); *kâtib* (eril), *kâtibe* (dişil); *ekberu* ("en ulu, en büyük", eril), *kübrâ* (dişil). Adların nicelik biçimi de tekil, ikili çoğul ve çoğul (eril çoğul, dişil çoğul, kırık çoğul) olarak üçe ayrılır: *devlet* (tekil), *devleteyn* ("iki devlet", ikili, çoğul); *muallim* (eril, tekil), *muallimûne* (eril, çoğul), *muallimât* (dişil, çoğul); *kitâb* (tekil), *kütüb* ("kitaplar", kırık çoğul); *zaman* (tekil), *ezmine* ("zamanlar", kırık çoğul) gibi. Arapçada adın ya da eylemin başına gelen harf ya da ilgeç adı verilen sözcükler de görülmektedir (*bi: bi'l-cümle, bi'l-ittifak; fi: fi-mektebihi* "yazıhanede", *fi-yevmina* "günümüzde"; *an: an-ümmike* "annenden"). Arapçada başlıca üç eylem kipi bulunur. Bunlar, geçmiş zaman (*el-mazi*), geniş zaman (*el-muzari*) ve buyurma kipidir (*el-emr*): *feteha* ("açtı"), *yeftehu* ("açar"), *iftah* ("aç!") gibi. Geleceği belirtmek için geniş zamandan önce *saufa* sözcüğü ya da *sa-* eki getirilir: *saufa yektub, sayektubu* ("yazacak") gibi.

Arapçada tümceler yalın ve bileşik olarak iki türlüdür: *babun meftûh* ("kapı açıktır"), *ma za fa'alte el-yevmi* ("bugün ne yaptın?"), *re'eytü ıflen yel'abü fi's-sâhati* ("meydanda oynayan bir çocuk gördüm") gibi.

Arap dünyasında okuma yazma ve yükseköğrenim oranının artması, Klasik Arapçanın konuşma dili üzerindeki etkisini artırmıştır.

Arapçiya, Tel, Musul yakınlarında Dicle Irmağı üstünde. Halaf ve Obeyd dönemlerini içeren höyük.

Höyüğü 1933'te İngiliz arkeolog Max Edgar Lucien Mallowan kazdı. Halaf kültür katları, uzun bir çanak çömlek süresini ve temelleri taştan, çapları 3,60 - 9,50 m arasında değişen, bazılarının dikdörtgen biçimli ön odaları olan on kadar yuvarlak toprak yapıyı içerir. Daha sonraki Miken tolos mezarlarına benzetilen dizi halindeki bu yuvarlak yapıların işlevleri bilinmemektedir.

Arapkir, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Malatya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 956 km² olan Arapkir ilçesi kuzey ve kuzeydoğuda Erzincan, doğu ve güneyde Elazığ illeri, güneybatı ve batıda Arguvan ilçesi, kuzeybatıda da Sivas iliyle çevrilidir.

İlçenin kuzey kesimini Yama Dağının, batı kesimini de Göl Dağının uzantıları engebelendirir. Bu dağlarda ortalama yüksekliği 1.500 m'nin üstüne çıkan ve hayvancılık açısından önem taşıyan platolar vardır. Bunların en önemlisi olan Sarıçiçek Platosunun güney kesimi ilçe sınırları içine sokulur. Bu topraklardan çıkan suları güneyde doğal sınır oluşturan Fırat Irmağı toplar. Bu yöreden ırmağa katılan başlıca kollar Arapkir Suyu olarak da anılan Kozluk Çayı ve Boğazlı Deresidir. Günümüzde Kozluk Çayı Keban Baraj Gölüne, Boğazlı Deresi de Karakaya Baraj Gölüne dökülür.

Arapkir'in genel görünümü
Sibel Fırat

İlçedeki en önemli ekonomik etkinlik bitkisel üretim ve hayvancılıktır. En çok buğday, arpa ve kayısı yetiştirilir. Bağcılık da yaygındır. Yaylacılık yöntemiyle çok sayıda koyun ve kıl keçisi yetiştirilen ilçede sığır besiciliği de yapılır.

Yöredeki en eski yerleşme merkezinin adı Daskusa'dır (Dascousa). Askeri ve ticari açıdan önemi taşıyan bir yolun üzerinde yer alan bu kale, canlı bir merkezdi. 1516'da Osmanlıların ele geçirdiği Daskusa Kalesi, 16. yüzyılda Rum Eyaleti'ne bağlı Arapkir sancağının merkeziydi. Daha sonra kaza yapılan Arapkir, 1834'te Diyarbekir (bugün Diyarbakır) Eyaleti'nin Amid sancağına, 19. yüzyıl sonlarında da Mamuretü'l-Aziz vilayetinin Harput sancağına bağlandı.

Eskiden sıkışıp kaldığı kale eteğinde gelişemeyen kırsal görünümlü bir yerleşme merkezi olan Arapkir, 19. yüzyıl ortalarında bugünkü yerine taşındı. Kentteki tarihsel yapıların çoğu Eski Arapkir'dedir. Bunların en önemlileri 14. yüzyıl yapısı minaresiz Arapkir Ulucamisi ile Gümrükçü Osman Paşa Camisi ve Mirliva Ahmed Paşa Camisi'dir.

Arapkir Belediyesi 1888'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 20.675; kasaba, 10.420.

Araplar, anadili Arapça(*) olan halklar. Arapçanın İslamla birlikte yayılmasından önce bu ad Arabistan Yarımadasında çoğunlukla göçebe olarak yaşayan Samiler için kullanılıyordu. Günümüzde ise Arap adı, Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyısındaki Moritanya'dan İran'ın güneybatısına kadar uzanan ve Kuzey Afrika'da Magrip, Mısır ve Sudan ile Arabistan Yarımadası, Suriye ve Irak'ı da içine alan geniş coğrafi bölgenin Arapça konuşan halklarını belirtir.

Çok çeşitli halklardan oluşan Araplarda ortak fiziksel özelliklerden söz etmek olanaksızdır. Arapça konuşan insanların çoğu Kafkas coğrafi ırkının Akdeniz fiziki tipindendir, ama Afrika ve Asya'nın Siyah ve Moğol halklarıyla karışarak önemli bölgesel çeşitlilikler göstermişlerdir.

Arabistan Yarımadasındaki ilk Arapların çoğu sert çöl koşullarında koyun, keçi ve deve güderek yaşayan göçebe çobanlardı. Yerleşik Araplar ise vahalarda hurma ve tahıl tarımı yapıyorlardı. Bu vahalar Arabistan'ın güneyiyle Afrika Boynuzundan kuzeydeki uygarlıklara baharat, fildişi ve altın taşıyan kervanların da ticaret merkeziydi. Çölde yaşayan göçebeler ile kentliler ve çiftçiler arasındaki ayrım Arap dünyasının büyük bölümünde bugün de geçerlidir.

Arabistan Yarımadasının ortabatı kesiminde İS 7. yüzyıl başlarında gelişen İslam dini çölde yaşayan göçebe Bedeviler ile vahalardaki kentlileri birleştiren bir güç oldu. Yüz yıl içinde İslam, bugün Arapça konuşulan yerlerin çoğuna ve daha ötelere, Orta Asya'ya ve İber Yarımadasına yayıldı. Arap kültürünün öğeleri yerel İran, Yahudi, Yunan ve Hint gelenekleriyle bütünleşti. Ama, 20. yüzyılda Arapların tümü Müslüman değildir. Bütün dünyada anadili Arapça olanların yaklaşık yüzde 5'ini Hıristiyanlar, Yahudiler ve animistler ile Batıni bir mezhep olan Durziler oluşturur.

Hz. Muhammed ve Hulefa-yı Raşidin Dönemi'nden sonra 7. ve 8. yüzyıllarda Suriye'deki Emevi hanedanı Arap dünyasına egemen oldu. Özerk yerel yönetime dayalı bir sistem kuran Emeviler Kur'an'ı ve Arapçayı birleştirici güç olarak kullandılar. İslam dünyası 8. yüzyıldan 13. yüzyıla değin Abbasilerce Bağdat'tan yönetildi. Bu dönemde kimya, matematik, tarih yazıcılığı ve mimarlıkta başarının doruğuna ulaşan Araplar, klasik Yunan felsefesinin korunmasını da sağladılar. 13. yüzyıldan başlayarak Ortadoğu ve Güneybatı Asya'da Arap egemenliğinin zayıflaması ise Arap kültürünün gerilemesine yol açtı. 16. yüzyılda Arapça konuşan halkların büyük bölümü Osmanlı egemenliği altına girdi. Osmanlıların gerilemesi sonucunda, 1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgalinden başlayarak, Arap topraklarının çoğu Fransız ve İngiliz denetimine girdi. Arap dünyasının büyük bölümü ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını kazanarak modernleşme ve teknolojik ilerlemenin getirdiği sorunlarla karşılaştı.

20. yüzyıl Arap dünyasında kentleşme, sanayileşme, uluslaşma süreçlerinin baskısı ve Batı etkisiyle geleneksel değerler değişikliğe uğradı. Günümüzde, Müslüman Arapların yaklaşık yüzde 40'ı, aile ve kabile bağlarının giderek çözüldüğü, erkekler gibi kadınların da daha çok eğitim ve iş olanağına kavuştuğu kentlerde yaşar. Kent yaşamından, kaynaklanan ekonomik amaçlar ağır basmaya başladıkça teknisyen, serbest meslek sahibi, bürokrat ve sanayicilerin oluşturduğu yeni orta sınıfın etkinliği artmıştır.

Arapların çoğu hâlâ geleneksel değerlerin ve uğraşların sürdürüldüğü küçük, ücra tarım köylerinde yaşar. Köylerdeki çiftçiler göçebe çobanların yaşam biçimine saygı gösterir, geçmişin ve bugünün büyük çöl kabileleriyle akrabalık bağları olduğunu öne sürerler. Ama milliyetçilik ve gelişmiş petrol sanayisinin sağladığı yeni olanaklar göçebe yaşamını da değiştirmiştir.

Geleneksel Arap kültürünün yücelttiği çöl göçebesi çobanlar, bugün Arap nüfusunun ancak yüzde 5'ini oluşturur. Göçebelerin birçoğu da geçimlerini sağlamak için tamgün çobanlığı bırakıp zamanlarının tümünü ya da bir bölümünü büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine ayırmaya başlamışlardır. Bazı göçebeler ise uzak kırsal bölgelerden kentlere mal taşıma ya da kentlerden köylere mamul madde, lüks mallar ve hazır yiyecek götürmede uzmanlaşmıştır. Göçebe yaşamı bırakanlar çiftçilikle uğraşır, petrol şirketlerinde ya da kent ve kasabalardaki başka işlerde çalışırlar.

arapotu, ARAPSÜMBÜLÜ olarak da bilinir, zambakgiller (*Liliaceae*) ailesinin *Mus-*

Arapotu (*Muscari botryoides*)
İnanç Hüseyin

cari cinsinden küçük, soğanlı ve çokyıllık 50 kadar bitki türünün ortak adı. Anayurdu Akdeniz ülkeleridir. Yapraksız bir çiçek sapının tepesinde açan çiçekleri mavi, beyaz ya da pembe renkli, üzüm salkımları biçimindedir. Yaprakları ince uzun, meyvesi kapsüldür. Bazı türleri misk kokuludur. Arapotu, bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen güzel bir ilkbahar çiçeğidir.

arapsümbülü *bak.* arapotu

araptavşanı, *Rodentia* (kemirgiler) takımının *Dipodidae* familyasını oluşturan uzun kuyruklu, sıçrayıcı kemiricilerden 25 türün ortak adı. Araptavşanları, Asya ile Afrika'nın kuzeyindeki çöllerde ve kurak düzlüklerde yaşayan iri gözlü hayvanlardır. Kürkleri kum renginde ve yumuşak, gövde

Araptavşanı (*Jaculus jaculus*)
New York Zoological Society

uzunlukları 5-15 cm arasındadır; kuyruklarının uzunluğu ise 7-20 cm'yi bulur. Kulakların büyüklüğü (küçük ya da ince-uzun) ve arka ayaklardaki parmak sayısı (3, 4 ya da 5 parmak) gibi bazı fiziksel özellikler türden türe değişse de, hepsinin ön bacakları kısa, arka bacakları son derece uzun, bazen ucu püsküllü olan kuyrukları da uzun ve tüylüdür.

Araptavşanları genellikle yalnız arka bacaklarının üstünde yürür, kuyruklarını ise destek olarak ve sıçradıklarında dengelerini sağlamak için kullanırlar. Son derece çevik ve iyi sıçrayıcı olan bu hayvanlar, bir sıçrayışta 3 m yol alabilir. Gündüzleri oyuklarda saklanır, geceleri ortaya çıkarak beslenmek için tohum, ot, çimen ve böcek ararlar. Bazı türler oyuklarının ağzını toprakla kapatır, çoğu da kış uykusuna yatar. Araptavşanları yılda bir ya da daha çok kez yavrular ve her batında yaklaşık üç yavru doğurur.

Araptavşanlarının 10 cinsi ve 25 türü vardır. En iyi bilinen türler Asya'nın orta ve doğu bölgelerinde yaşayan *Dipus sagita*, Afrika'nın kuzeyinde, Asya'nın güneybatısında ve Yakındoğu'da yaşayan çöl araptavşanları (*Jaculus*) ile Mısır ve Asya'da yaşayan dört ve beş parmaklı araptavşanlarıdır (*Allactaga*). *Allactaga elater* Türkiye'nin Kars yöresinde, *A. williamsi* Orta ve Doğu Anadolu'da, *A. euphratica* türleri Güneydoğu Anadolu'da da bulunur.

arapzamkı, ARABİSTAN ZAMKI olarak da bilinir, çeşitli akasya türlerinden, özellikle *Acacia senegal*'den elde edilen, sanayide ve eczacılıkta çok kullanılan bir zamk. *Ayrıca bak.* zamk.

Ararat *bak.* Ağrı Dağı

ararot, *Marantaceae*(*) familyasının *Maranta* cinsinden çeşitli türlere, özellikle de bu bitkilerin köksaplarından (toprakaltı gövdeleri) elde edilen yenebilir nişastaya verilen ad. Bu türlerin en iyi bilineni, gerçek ararotun kaynağı olan *M. arundinacea*'dır. Anayurdunun Guyana ve Brezilya'nın batısı olduğu sanılan bu çokyıllık otsu bitki Batı Hint Adalarında, Asya'nın güneydoğusunda, Avustralya ve Güney Afrika'daki geniş alanlarda yetiştirilir. Bitkinin sürüngen köksaplarının, toprakaltında gelişen ve nişasta depolayan etli yumruları vardır. Yaklaşık 1,5 m'ye ulaşan çok dallı gövdesinin üstünde, geniş, oval biçimli çok sayıda yaprak ve kısa saplı, beyaz çiçekler bulunur. Yumruların nişasta depolamaları tamamlandığında bitkiler toplanır; köklerin kabuğu soyulur ve suda rendelenir; elde edilen karışım toz haline gelinceye kadar kurutulur ve birkaç kez yıkanarak temizlenir.

Bileşimi tamamen saf nişasta olan ararotta vitamin bulunmaz, yalnızca yüzde 0,2 oranında protein bulunur. Çorba, sos, puding ve tatlıları koyultmak için kullanılan ararot suda kaynatıldığında saydam, kokusuz, güzel lezzetli bir jöle elde edilir. Çok ince taneli olduğu için öbür nişastalardan daha düşük sıcaklıkta ve daha kısa sürede piştiğinden, özellikle krema gibi yumurtalı tatlılarda tercih edilir. Sindirimi kolay olan ararot, düşük tuz ve düşük protein gerektiren diyetlerde kullanılır. Türkiye'de de bir zamanlar çocuk maması yapımında kullanılmıştır.

Bazen başka bitkilerden elde edilen ve gerçek ararotun yerine kullanılan öbür nişastalara da ararot adı verilir. Daha iri taneli olan Tulema ararotu, Batı Hint Adalarında yetişen ve *Maranta* cinsine benzeyen *Canna*'nın bir türünden elde edilir. Doğu Hint ararotu, zencefilgiller (*Zingiberaceae*) familyasının *Curcuma* cinsindeki çeşitli türlerden, özellikle de Hindistan'ın orta bölgelerinde yetişen *C.angustifolia*'dan çıkarılır. Manyok (*Manihot esculenta*) bitkisinden elde edilen Brezilya ararotu ise tapyoka(*) kaynağıdır. Takka ararotu, Büyük Okyanusun güneyindeki adalarda yetişen *Tacca pinnatifida*'dan, eskiden İngilte-

Ararot (*Maranta arundinacea*)
W. M. Hodge

re'de, Portland'da üretilen Portland ararotu ise yılanyastığının (*Arum maculatum*) yumrularından elde edilir. Öbür yılanyastığı (*Arum*) türleri de sıcak ülkelerde önemli bir nişasta kaynağıdır.

Aras, Tevfik Rüştü (d. 1883, Çanakkale - ö. 5 Ocak 1972, İstanbul), Türk siyaset adamı ve diplomat, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uzun süre dışişleri bakanlığı yapmış, yeni Türk dış politikasının geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Beyrut Tıbbiyesi'ni bitirdi. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde askeri hekimlik yaptı. İttihat ve Terakki'ye üye oldu. İlk TBMM'ye Menteşe milletvekili olarak girdi (1920). Kurtuluş Savaşı yıllarında Kastamonu İstiklal Mahkemesi'nde görev yaptı. Bolşevizmi incelemek üzere Sovyetler Birliği'ne gönderildi. Döndüğünde Mustafa Kemal'in isteği üzerine resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı. 1923'te İzmir milletvekili oldu.

1925'te İsmet Paşa hükümetinde dışişleri bakanlığına getirildi. 1925-38 arasında İsmet İnönü ve Celâl Bayar hükümetlerinde

Tevfik Rüştü Aras
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

13 yıl boyunca aynı görevde kaldı. O dönemde Türk-Sovyet dostluğunu geliştirmeye önem verdi. 1925'te SSCB'yle Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı; 1928'de topyekün silahsızlanma konusundaki Sovyet tezi desteklendi. 1930'larda bir yandan Türk-Sovyet dostluğu korunurken, öbür yandan Batı ülkeleriyle yakınlık kurulduğu. Aras ayrıca Balkanlar'daki anlaşmazlıkları gidermek için çalıştı. 1930'da Türk-Yunan yakınlaşmasının sağlanmasında, 1929-33 arasındaki Balkan konferanslarında, 1934'te Balkan Paktı'nın kurulmasında etkin bir rol oynadı. Uluslararası toplantılarda büyük devletlerin hegemonyacılığına karşı çıkan konuşmalar yaptı.

Atatürk'ün hastalığı sırasında, İnönü'ye karşı olan grup içinde yer aldı. İnönü cumhurbaşkanı olunca yeni kurulan hükümette onun görev almasını istemedi. 1939'da Londra büyükelçiliğine atandı. 1943'te emekliye ayrıldı. 1944'ten başlayarak yazdığı yazılarda ve *Görüşlerim* (1945-68, 2 cilt) adlı yapıtında Müttefikler'le işbirliği ve SSCB ile ittifak yapılmasını önerdi. İnönü'ye karşı olduğundan 1946'da Demokrat Parti'yi (DP) destekledi. Aynı yıl Fevzi Çakmak, Zekeriya Sertel gibi kişilerle birlikte, daha sonra "solcu" diye saldırıya uğrayacak olan İnsan Hakları Cemiyeti'ni kurdu. 1952-59 arasında İş Bankası yönetim kurulu başkanlığı yaptı. 1960'tan sonra Yeni Türkiye Partisi'ni destekledi, ancak aktif siyasete girmedi.

Aras Irmağı, Doğu Anadolu Bölgesi'nden doğup Hazar Denizine dökülen ırmak. Türkiye toprakları içindeki uzunluğu 548 km, toplam uzunluğu 1.059 km'dir.

Aras Irmağı, Bingöl Dağlarının kuzey yamaçlarından doğar, güneydoğu-kuzeybatı doğrultuda akar ve daha sonra geniş bir yay çizerek doğuya yönelir. Tekman yakınlarında Palandöken Dağlarından doğan küçük bir kol olarak genişler, oldukça derin bir vadi içinde doğuya doğru ilerler. Küllü kasabası yakınlarında kuzeydoğuya dönerek Pasinler Ovasına iner. Burada batıdan gelen Pasin Çayı ile birleşip doğuya yönelir. Bu kesimde kırık (fay) çizgileriyle kesilmiş dik yamaçlı, ama oldukça geniş tabanlı bir vadi içinde zaman zaman menderesler çizerek akarken, yüksek oranda taş, çakıl ve kumlardan oluşan alüvyon taşır, arada geniş kum adacıkları da oluşturur. Pasinler Ovasının güney kenarını izler, tarihsel Çobanderede Köprüsü'nü geçerek Horasan yakınlarında-

da kuzeyden gelen Zivin Çayını, güneyden de iki küçük çayı alır. Horasan ile Karakurt arasında derin bir vadi içine girer. Bu vadi yer yer 500-600 m, hatta bazı yerlerde 1.000 m derinliktedir. Karakurt'u geçtikten sonra keskin bir dirsekle önce güneydoğuya dönen Aras Irmağı, bir süre gene oldukça derin vadisi içinde aktıktan sonra batıdan gelen küçük bir kolun katılmasıyla geniş bir yay çizerek yeniden doğuya yönelir. Dar ve derin vadisinden çıkarak gittikçe genişleyen düzlükler içinde akıp Kağızman'a, daha sonra da Iğdır Ovasına ulaşır. Tuzluca'nın kuzeyinde kuzeyden gelen 174 km uzunluktaki Arpaçay ile birleşerek güçlenir ve genişler. İlerde doğuya, daha sonra da güneydoğuya yönelerek Türkiye ile Ermenistan ve Nahçıvan arasında 150 km'lik sınırı oluşturur. Daha sonra İran ile Nahçıvan arasında sınır çizen ırmak kaynakları ve yukarı kesimi Türkiye topraklarında bulunan Sarısu'yu (Zengimar Suyu) alır. Culfa'dan sonra doğuya doğru dönen Aras, İran'ın Ermenistan ve Azerbaycan sınırlarını da çizer. Sebirâbad yakınlarında Kura Irmağıyla(*) birleştikten sonra güneydoğuya yönelen akarsu bir delta oluşturarak Hazar Denizine dökülür.

Aras Irmağı, yüksek dağların egemen olduğu bir bölgede yer alır. Kışın çok uzun geçtiği bu bölgede kasım ile mart arasında bol kar yağışı olur ve erime görülmez. Bu dönemde ırmağın suları çekilmiş durumdadır. Şiddetli kış nedeniyle ırmağın yukarı kesimleri yer yer donar. Mart sonu, nisan başlarında karların erimesi ve ilkbahar yağışlarının başlamasıyla kabaran Aras Irmağı

Aras Irmağı
Anadolu Yayıncılık Arşivi

birçok yerde geçit vermez. Yağışların bol olduğu ya da karların aniden eridiği zamanlarda, özellikle Pasinler Ovasında taşkınlara ve su baskınlarına yol açar.

Aras Irmağından Pasinler ve Iğdır ovalarında sulamada yararlanılır. Rejimi düzensiz olduğundan ulaşıma elverişli değildir. Sularının soğuk ve duru olduğu yukarı kesimlerinde alabalık, aşağı kesiminde ise başka balıklar avlanır.

Arason, Jón (d. 1484, Eyjafjördur - ö. 7 Kasım 1550, Skálholt, İzlanda), İzlanda'daki son Katolik piskopos ve şair. Bir din kahramanı olduğu kadar ulusal bir kahraman olarak da anılır.

Yoksul bir aileden gelen Jón kilisede çok çabuk yükseldi ve 1522'de İzlanda'nın kuzey diyakozluğu Hólar'ın piskoposu oldu. Danimarka kralı III. Christian tüm uyruklarına Lutherciliği zorla kabul ettirmeye başlayana değin de bölgesini başarıyla yönetti. İki İzlandalı piskopos, kuzeyde Jón ve güneyde Ögmundr, III. Christian'ın bu girişimini protesto ettiler (1537). Ögmundr 1541'de Danimarkalılarca sınırdışı edildi ama Jón direnmeyi sürdürdü. Lutherci piskopos Marteinn'i tutsak ederek 1549-50'de onun piskoposluğunu ele geçirdiyse de kısa süre sonra kralın ajanlarınca yakalandı ve oğullarından ikisiyle birlikte boynu vuruldu. Çok parlak dinsel ve yergici şiirleri vardı. İzlanda'ya ilk matbaa makinesini de o getirmişti. Yaşamı, sonraki İzlandalı yazarlarca birçok roman ve oyuna konu edildi.

arasta, Osmanlı mimarlığında bir eksen üzerinde dizilmiş dükkân sıralarından oluşan, üstü açık ya da kapalı çarşı yapısı. Bu tür yapılara arasta denmeye 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlandığı sanılmaktadır. Bu tarihten önce yapılmış bir arasta yapısına ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Arastalar bağımsız olarak inşa edildiği gibi, gelir elde etmek amacıyla bir vakfa bağlı ya da bir külliyenin bir bölümü olarak da kurulabilirdi. Bu yapıların bazısı karşılıklı iki sıra dükkândan, bazısı da tek sıra dükkândan oluşur. Kâgir olanların yanı sıra ahşap arastalar da inşa edilmiş, ama ahşap arastalardan günümüze pek azı ulaşmıştır. Kâgir arasta dükkânlarında genellikle tonoz örtü kullanılmışsa da, yer yer kubbe örtüye de rastlanır. Arasta sokağının üzerinin örtüldüğü durumlarda genellikle beşik tonoz örtüye yer verilmiştir. Ahşap dükkânlardan oluşan arastalarda sokağın üzerinin çoğunlukla açık bırakıldığı görülür. Kâgir dükkânların bulunduğu arastalarda sokağın üzerinin açık bırakıldığı örnekler de vardır. Günümüzde, özgün yapısını çok kaybetmeden ayakta kalmış, hâlâ kullanılan birçok arasta bulunmaktadır. İstanbul'da Eminönü semtindeki Mısır Çarşısı (1662-63), Yeni Cami'ye gelir getiren, külliyeye ait bir yapıdır. "L" planlı, sokağının üzeri kemerlerle güçlendirilmiş bir tonoz ile örtülü bu çarşının mimarı Mustafa Ağa'dır. Dört ana, iki küçük kapısı olan arastada 106 dükkân bulunmaktadır. Oldukça harap durumda günümüze ulaşan ve yeni onarılan İstanbul Sultanahmet Camisi Arastası da, bu yapı tipinin önemli örneklerinden biridir. Sultanahmet Külliyesi'nin bir parçasını oluşturan arasta, cami ile birlikte Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından yapılmıştır (1609-17). Edirne'de Selimiye Camisi'ne gelir getirmek amacıyla yapılan Selimiye Arastası'nda (Davud Ağa, 16. yy sonu) 124 dükkân vardır. Lüleburgaz Sokullu Külliyesi Arastası (Mimar Sinan, 1564) sokağının üzeri açık arastalardandır. Altmış dükkânı bulunan arastanın ortasında anıtsal bir dua kubbesi yükselir. Havsa (Edirne) Sokollu Külliyesi Arastası'nın ise (Mimar Sinan, 1576) bugün yalnızca harap biçimdeki dua kubbesi kalmıştır. Ilgın'daki (Konya) Lala Mustafa Paşa Külliyesi'ne (Mimar Sinan, 16. yy ikinci yarısı) ait arasta, sokağının bir bölümünün üzeri açık, bir bölümünün kapalı bırakıldığı bir yapıdır. Türkiye dışında da, Saraybosna'da Hüsrev Bey Arastası (16. yy ilk yarısı), Halep'te Hüsreviye Külliyesi Arastası (1545) ve Şam'da Koca Sinan Kadife Hanı Külliyesi Arastası (1591) bu yapı tipinin önemli örneklerindendir.

araştırma-geliştirme, sanayide, çağdaş teknolojiden yararlanarak yeni ürünler yaratmaya ve eski ürünlerin yeni biçimlerini geliştirmeye yönelik, birbiriyle yakından bağlantılı iki süreç.

20. yüzyılın başlarında adı duyulmayan araştırma-geliştirme kavramı, yüzyılın ikinci yarısında sanayi toplumlarının evrensel ilkesi haline geldi. Araştırma kavramı bilim kadar eskidir. Ancak, araştırma ve onu izleyen geliştirme arasındaki çok sıkı bağ, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar pek anlaşılamamıştı.

Temel ve uygulamalı araştırma arasındaki ayrım yüzyılımızın ilk yarısında yapıldı: Temel araştırma, bilim adamlarının doğanın gizlerini çözmek isteği dışında belirli bir amaca yönelmeksizin yürüttükleri çalışma olarak tanımlanmaktadır. Çağdaş sanayi araştırmalarında ve geliştirme programlarında bu çalışma kuramsal araştırma olarak anılırsa da tam anlamıyla kuramsal düzeyde kalmamaktadır. Çoğu zaman, belirli bir sanayi dalındaki sorunlara ilişkin çözümler sunan öncü bir teknolojinin araştırılması gibi genel bir amaca yönelik olmaktadır. Uygulamalı araştırma ise, temel araştırmanın bulgularını, belirli bir gereksinimi karşılamak üzere kullanma noktasına kadar götürür. Geliştirme yeni ya da üzerinde değişiklik yapılmış bir ürün ya da süreci üretim aşamasına hazırlayan gerekli adımları kapsamaktadır. Avrupa'da, ABD'de, Japonya'da ve bir ölçüde öbür sanayileşmiş ülkelerde, araştırma-geliştirme kavramı birlikte ele alınmakta ve hem devletin, hem de özel sanayi kesiminin iktisadi planlamasının ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır.

TARİH. Sanayi araştırmasının kökenleri. Bilimsel becerinin toplumun gereksinmelerini karşılamak amacıyla ilk kullanılması, Fransa'da genç devrimci yönetimin öteki Avrupa ülkeleri karşısında kendini savunduğu 1790'larda gerçekleşti. Sonuç olağanüstüydü. Top mermileri, semaforla haberleşme, gözetleme balonu ve barut yapımı hep bu dönemde geliştirilmiştir.

Başlangıçta, bilim adamları yalnızca bir avuç yetenekli insandan ibaretti. Almanya'da Robert W. Bunsen maden eritme fırınının tasarımını geliştirdi. İngiltere'de William H. Perkin, boyaların önce laboratuvarda, sonra da fabrikada yapay olarak üretilebileceğini gösterdi. İskoçya'da William Thomson (Lord Kelvin) telekomünikasyon kablolarının üretimine önayak oldu. ABD'de Belçikalı Leo H. Baekeland ilk plastik olan bakaliti üretti. Bir de, başarılarını bilimsel kavrayışlarından çok, sezgi, beceri ve ticari zekâlarına borçlu olan mucitler vardı. Bunlar arasında John B. Dunlop, Samuel Morse ve Alexander Graham Bell sayılabilir.

ABD'de ve Batı Avrupa'nın pek çok ülkesinde sanayi, tek başına hareket eden bireylerin geliştirdiği düşüncelerle beslenirken, Almanya'da bilimsel ilerlemenin olanaklı kıldığı fırsatlardan yararlanmak üzere dikkatli ve planlı bir çaba gözleniyordu. 1900'lerde, Siemens, Krupp, Zeiss ve öbür sanayi kuruluşları bilimsel araştırma alanında yüzlerce insanın çalıştığı laboratuvarlar kurdular. 1870'te Alman sanayisinin tümünde ortak ölçü standartlarını oluşturmak üzere Physicalische Technische Reichsanstalt kuruldu.

ABD'de, 1867'de, Cambria Iron Company, 1875'te de Pennsylvania Demiryolu şirketi küçük birer laboratuvar kurdular. Ana şirketin gelirlerinin önemli bir bölümünü araştırmaya ayıran ilk laboratuvar Edison Electric Light Company oldu. 1878'de bu laboratuvarda 20 kişilik bir araştırma personeli çalışıyordu. ABD Ulusal Standartlar Bürosu (NBS) Almanya'daki benzer kuruluştan 31 yıl sonra, 1901'de kuruldu. ABD'nin önde gelen sanayi kuruluşları ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra araştırmaya önem vermeye başladılar. Bu dönemde General Electric, Du Pont, American Telephone and Telegraph Company, Westinghouse, Eastman Kodak ve Standard Oil gibi büyük şirketler ilk kez araştırma laboratuvarları kurdular. I. Dünya Savaşı araştırma alanında çarpıcı bir gelişmeye yol açtı. Silah sanayisinin savaşan ülkelerde olduğu kadar tarafsız ülkelerde de hızlı biçimde geliştirilmesi zorunluluğu, bilimsel araştır-

manın desteğine duyulan gereksinimi artırdı. Savaş sonrasında büyük sanayi kuruluşları kendi araştırma laboratuvarlarını oluşturma yolunda planlar yaptılar ve teknoloji alanında olağanüstü bir ilerleme kaydedildi. Otomobil, uçak, radyo, uzak-mesafeli telefon ve birçok başka buluş bu dönemde gerçekleşti. Bu bilimsel çabaların en önemli etkilerinden biri, bozulan mali ve iktisadi koşullara karşın sanayi üretimini ve verimliliğini geliştirmek oldu. Ne var ki, 1930'ların başlarında sanayi üzerindeki iktisadi baskılar bir bunalım düzeyine ulaştı ve büyük sanayi kuruluşları araştırma ve geliştirmeye ayırdıkları fonları kısmaya ya da bütünüyle kaldırmaya yönelmek zorunda kaldılar. II. Dünya Savaşı Avrupa kıtasında her alanda olduğu gibi araştırma-geliştirme alanında da gerilemeye yol açtı. Almanya'da Nazi ideolojisi temel araştırmaya düşman bir tutum izledi ve kısa dönemde işine yarayacağını düşündüğü çalışmalara ağırlık verdi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra araştırma-geliştirme etkinliğinin yaygınlaşması. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çarpıcı bir tablo çıktı. Bir yanda sanayisi yıkılmış bir Avrupa, öbür yanda sanayisi her zamankinden daha fazla büyümüş ve gelişmiş bir ABD vardı. Savaş sırasında geliştirilen radar, atom bombası ve V-2 roketleri insanoğlunun bilimsel araştırmayla varabileceği gelişmenin boyutları konusunda bir fikir veriyordu. Bu alandaki tek kısıtlama yetişmiş teknik personel eksikliğiydi. 1945'ten sonra pek çok sanayileşmiş ülkede teknik personel eğitimine ağırlık verildi ve yetişmiş teknik eleman sayısı hızla arttı. ABD'de özellikle uçak, savunma ve uzay sanayisi hızlı bir gelişme gösterdi. Eski Sovyetler Birliği'nin de uçak ve uzay sanayisi alanlarında önemli ilerlemeler kaydettiği bilinmektedir.

LABORATUVAR TİPLERİ. Araştırma-geliştirme etkinliği yürüten laboratuvarlar, şirket laboratuvarları, devlete ait laboratuvarlar, bağımsız laboratuvarlar, araştırma kurumlarının laboratuvarları ve üniversite laboratuvarları olarak sınıflandırılabilir.

Şirket laboratuvarları. Araştırma, geliştirme ve deney laboratuvarları olarak üç kategoriye ayrılabilir. Araştırma laboratuvarları temel ve uygulamalı araştırmayı bir arada yürütürler. Geliştirme laboratuvarlarında belirli üretim süreçlerinin ve programlarının geliştirilmesine çalışılır. Deney laboratuvarlarındaysa bir şirketin tümünün, bir grup şirketin, ya da tek bir üretim biriminin ürettiği ürünün kalitesi denetlenmektedir.

Devlete ait laboratuvarlar. Uygulama çeşitli ülkelerde az çok değişmekle birlikte devlete ait laboratuvarların çalışmaları özel şirketlere araştırma ve geliştirme alanında hizmet sunmak, ölçüm ve standartlaştırma sorunlarını çözmek, ürünlerin sağlığa uygunluğunu denetlemek, askeri teknolojinin geliştirilmesi için araştırma yapmak, bu alanda etkinlik gösteren sanayi kuruluşlarının ürünlerinin standartlara uygunluğunu denetlemek olarak özetlenebilir.

Bağımsız laboratuvarlar. Yalnızca araştırma etkinliği sürdüren bağımsız bir laboratuvarın karşılaştığı en önemli güçlük, araştırma sonuçlarının hemen ya da kısa sürede gelir getiren bir özellik taşımamasıdır. Buna karşın, ABD'de Battelle Anısal Enstitüsü ve Stanford Araştırma Enstitüsü gibi bağımsız araştırma laboratuvarları hem gelişmiş hem de başarılı olmuşlardır. Arthur D. Little Inc. gibi, daha ticari özellikli araştırma laboratuvarları da vardır. Ayrıca hem ABD'de hem de Avrupa'da sanayi kuruluşlarına hizmet veren ürün analiz ve geliştirme laboratuvarları yaygındır.

Araştırma kurumları. Daha çok Batı Avrupa ve Japonya'da gözlenen araştırma kurumları genellikle tek bir sanayi alanında uzmanlaşmıştır. Bu kurumlar esas olarak uzun vadeli araştırmaları yürütür ve İngiltere'de bu kurumların harcamaları devlet ile sanayi kuruluşları tarafından karşılanır. Almanya'da ve Fransa'da bu tür kuruluşlar devletçe finanse edilir, ancak etkinliklerinde bağımsızdırlar. Japonya'da bu kurumları ilgili bakanlıklar denetler, ama bunlara yine sanayi kuruluşları yön verir.

Üniversite laboratuvarları. İlke olarak üniversite laboratuvarları tümüyle bağımsızdır ve kendilerini ilgilendiren her alanda özgürce araştırma yapmaya yetkilidirler. Ancak, pratikte bu laboratuvarlar da sanayiyle yakın bağ içinde etkinlik göstermektedir.

Arat, Reşid Rahmeti (d. 15 Mayıs, 1900, Eski Ücum, Kazan, Rusya - ö. 29 Kasım 1964, İstanbul), Eski Uygurca yazılar üstündeki çalışmalarıyla tanınan dilbilimci. Türk dillerinin sınıflandırılması konusundaki gö-

Reşid Rahmeti Arat
Kaynak Kitaplar

rüşleri Türkoloji dünyasında ilgi uyandırmıştır. İlk ve ortaöğrenimini Rusya'da tamamladı. 1922'de yükseköğrenim için Berlin'e gitti. Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde ünlü Alman Türkologu W. Bang'ın öğrencisi oldu. 1927'de doktorasını tamamladıktan sonra aynı kentteki Doğu Dilleri Okulu'nda Kuzey Türkçesi okutmanı olarak çalışmaya başladı. 1931'de doçentliğe yükseldi. 1933'te Maarif Vekâleti tarafından Türkiye'ye çağrılarak, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü'ne profesör olarak atandı. 1943-50 arasında Türkiyat Enstitüsü'nün müdürlüğünü yaptı. 1958'de ordinaryüs profesör oldu.

Başlıca yapıtları şunlardır: *Zur Heilkune der Uiguren* (1930-32; Uygurlarda Hekimlik Üzerine, 2 fasikül), *Die Legende von Oghuz Qaghan* (1932; *Oğuz Kağan Destanı*, W. Bang ile, 1936), *Türkische Turfan-Texte* (*Turfan Metinleri*, W. Bang, A. Von Gabain ile, 1934), *Vekayi, Babur'un Hatıratı* (1943-46, 2 cilt), *Kutat Kubilig* (çeviriyazı metin 1947, çeviri 1959, dizin 1979), *Atabetü'l-Hakayık* (çeviriyazı metin 1951), *Eski Türk Şiiri* (1965), *Babürname* (çeviri, 3 cilt, 1970). Ayrıca *Türkiyat Mecmuası*, *Türk Dili*, *İslam Ansiklopedisi* gibi yayınlarda yazı ve makaleleri çıkmıştır.

Aratos (ü. İÖ y. 315 - y. 245, Makedonya), astronomi üzerine şiiri *Phainomena* ile anılan Solili (Kilikya) Eski Yunan şairi.

Makedonya kralı II. Antigonos Gonatas ve Suriyeli I. Antiokhos'un saraylarında yaşadı. Altılı ölçüyle yazılmış didaktik şiiri *Phainomena* günümüze eksiksiz ulaşan tek yapıtıdır. Yapıtın ilk 757 dizesi, İÖ 4. yüzyılda yaşamış Eski Yunanlı bilgin Knidoslu Eudoksos'un astronomi konusundaki düzyazı yapıtını şiire geçirir. Hava koşullarını inceleyen 758-1154. dizelerse Sahte Theophratus adıyla anılan yazarın *De signis tempestatum*'uyla büyük benzerlikler taşır. Kısa sürede tutulan şiir üzerine birçok yorum yapılmıştır. Günümüze ulaşan en ünlü yorum Hipparkhos'unkidir (İÖ y. 150). *Phainomena* biçim olarak İskenderiye okuluna bağlıdır, ama Aratos'un stoacı yanı şiire güçlü bir ciddiyet katar. Şiir Romalılar arasında büyük ilgi görmüştür. Cicero, Caesar Germanicus ve Avienus'un çevirilerinden Cicero'nunkinin bazı parçaları, öbürlerinin tamamı günümüze ulaşmıştır. Zeus'a seslenen açış duasından bir dize Paulus tarafından alıntı olarak kullanıldığından (Resullerin İşleri 17:28) ün kazanmıştır.

Aratos (SİKYONLU) (d. İÖ 271 - ö. İÖ 213), Helenistik dönemde yaşamış Yunanlı devlet adamı. Uzun yıllar Akhaia Birliği'ne önderlik etmiş yetenekli bir diplomat ve çete savaşçısıdır.

İÖ 251'de Sikyon'u kurtardıktan sonra burada bir demokrasi kurarak, Makedonya'ya karşı savunabilmek amacıyla, kenti Akhaia Birliği'ne kattı. Birliğin komutanı olarak (İÖ 245'ten sonra iki yılda bir bu göreve yeniden seçildi) Akrokorinthos'u ele geçirdi (İÖ 243). Pellene'de Aitolialıları yendi (İÖ 241) ve Peloponnesos'ta demokratik yönetimler kurmaya yönelik bir politika izledi. Sikyon, müttefiki olan Aitolia'yla birlikte İÖ 239'dan sonra Atina ve Argos'a sürekli saldırdı. Aratos, Megalopolis (İÖ 235) ve Argos'u da (İÖ 229) Akhaia Birliği'ne kattı ve Atina'nın Makedonya yönetiminden kurtulmasına (İÖ 229) yardımcı oldu. Ama Sparta'nın düşmanca tutumu, bu kazançlar karşısında bir tehdit oluşturuyordu.

Akhaia Birliği, III. Kleomenes yönetimindeki Spartalılar karşısında iki kez yenilgiye uğradıysa da, Makedonya kralı Antigonos Doson'un (hd İÖ 227-221) tam zamanındaki yardımıyla dağılmaktan kurtuldu (İÖ 224). Akhaia ve Makedonyalıların oluşturduğu birleşik kuvvet İÖ 222'de Kleomenes'i yenerek tahttan indirdi. Makedonyalı V. Philippos'un İÖ 221'de tahta çıkmasıyla Helen Birliği'nin de yardımını sağlayan Aratos, Aitolia saldırılarına karşı koydu. Bunu izleyen savaş İÖ 217'de sona erdikten sonra Aratos, Philippos'un Roma karşıtı politikasına ve Messene'ye müdahale etmesine karşı direnmeye başladı. Zamanında, Aratos'u Philippos'un öldürttüğüne inanılmıştı, ama ölüm nedeni büyük bir olasılıkla veremdi. Günümüze ulaşamamış olan anıları Polybios'un *İstoriai*'si (Tarihler) için önemli bir kaynak olmuştur.

Arauca, Kolombiya'nın doğusunda yönetim birimi (*intendancia*) ve merkezi kent. Orinoco Irmağı Havzasında yer alır. Kuzeyden Venezuela, güneyden Casanare ve Meta ırmakları ile çevrelenir. Yönetim birimi statüsünü 1955'te kazanmıştır. 23.818 km² genişliğindeki toprakları, Doğu And Dağlarının birdenbire yükseldiği batı kesimi dışında, ovalardan (*llanos*) oluşur. Sularını Orinoco Irmağının çeşitli kolları toplar; bu akarsular yılın ancak belli bir bölümünde ulaşıma olanak verir.

Ana ekonomik etkinlik sığır yetiştiriciliğidir; başlıca bitkisel ürünler mısır, kakao, şekerkamışı ve pirinçtir. Venezuela'ya ırmak yoluyla kürk, deri, kauçuk ve reçine gönderilir. Arauca Irmağı üzerindeki köprü, yönetim biriminin merkezi olan Arauca

kentini, her mevsim ulaşıma açık bir karayolu ile kuzeybatıdaki San Cristóbal'e (Venezuela) bağlar. Kentten güneye, Meta Irmağına giden bir başka yol daha vardır. Arauca'da bir havaalanı ve bir gümrük binası da bulunmaktadır. Nüfus (1984 tah.) kent, 21.970; (1985) yönetim birimi, 89.972.

Arauca Irmağı, İspanyolca RIO ARAUCA. Orinoco Irmağının Venezuela ve Kolombiya'dan geçen batı kolu. Venezuela-Kolombiya sınırı yakınında, Doğu And Dağlarının Doğu Cordillera bölümünden doğar. 800 km'lik çığırı genelde doğu yönündedir ve Venezuela-Kolombiya sınırının bir bölümünü oluşturur. Arauca, Apure ve Meta ırmaklarıyla neredeyse paralel bir biçimde akarak San Fernando de Apure'un (Venezuela) 96 km kadar güneydoğusunda Orinoco'ya katılır.

Çevresindeki geniş ovaların alçaklığı ve yoğun mevsim yağmurları, yağmur mevsimi (nisan-kasım) boyunca yaygın su baskınlarına yol açar. Arauca'nın pek az kolu vardır. Kolombiya sınırındaki El Amparo'ya kadar küçük tekne ulaşımına elverişliyse de, bu iş için çok ender kullanılır.

Araucanía, Şili'nin güneyinde bölge. Bío Bío ve Tolten ırmakları arasında yer alır ve doğuda Arjantin, batıda da Büyük Okyanusla sınırlanır. 1887'de oluşturulan Cautín ve Malleco illerini içine alan bölge bugünkü sınırlarına 1974'te kavuşmuştur. 31.760 km²'lik toprakları kıyı sıradağlarını, verimli Orta Vadiyi ve And Dağlarını kaplar.

Bölge, Arokan ya da Mapuç Yerlilerinin (aynı zamanda Bío Bío bölgesinin Arauco ve Bío Bío illerinde de yaşarlar) yurdudur. Arokanlar sürekli ve sistemli baskılara karşın, 19. yüzyıl sonlarına değin İspanyol ve Şili yönetimlerine karşı bağımsızlıklarını korudu. Fethedilen yerlere ilk kez 1850'lerde Alman sömürgecileri yerleşti. Şilililerin ve Avrupalıların kurduğu yerleşimleri ulusal hükümet de özendirdi. Ülke yaşamına uyum süreci içinde olan Yerlilere ise belirli topraklar ayrıldı.

Kısmen ulaşıma elverişli olan iki ırmak, Imperial ve Tolten, Araucanía'nın güneyini doğudan batıya keser. Tolguaca, Lonquimay ve Llaima'daki yamaçlar ve volkanlar; Tolguaca, Río Blanco ve Manzanares'teki ormanlar, göller, kaplıcalar bölgenin ilgi çekici yerleridir. Gene de turizmin ekonomik önemi bitkisel üretim (özellikle buğday), hayvancılık ve kerestecilikten (bölge sık ormanlarla kaplıdır) sonra gelir. Pan-Amerikan Karayolu ve kuzey-güney ana demiryolu bölgenin başkenti olan Temuco'dan(*) geçer. Nüfus (1990 tah.) 795.900.

Tollén Irmağı ve arkada Llaima Yanardağı, Araucanía Bölgesi, Şili
Fernando Jacobs/Photo Researchers

Araucariaceae, *Coniferales* takımından, güney yarıküreye özgü 2 cinsi içeren familya. *Agathis* cinsi, Avustralya-Asya bölgesinde yetişen ve birçoğunun boyu 60 m'yi aşan 20 ağaç türü içerir; bu türler arasında ticari açıdan en önemlisi, kauri ya da cavi reçinesinin elde edildiği *A. australis*'tir. Arokarya (*Araucaria*) cinsi ise Avustralya-Asya bölgesinden Güney Amerika'ya kadar yayılmış olan 18 türü kapsar. Bunlardan Salonçamı (*A. excelsa*), Şili arokaryası (*A. araucana*), *A. bidwillii*, *A. cunninghamii* ve *A. angustifolia* ticari açıdan önemli türlerdir. Bu familyanın pek çok türü kereste ve kâğıt hamuru yapımında kullanılır; bazıları da reçine kaynağıdır. *Ayrıca bak.* salonçamı; Şili arokaryası.

Arausio Savaşı, bir Roma ordusunun Germen boyları tarafından, Arausio (bugün Güney Fransa'daki Orange) yakınlarında yenilgiye uğratıldığı savaş (İÖ 6 Ekim 105). Kimberler ve Tötonlar, İÖ y. 110'da, Roma'nın Transalpin Galya eyaletini işgal etmişti. Konsül Gnaeus Mallius Maximus, prokonsül Quintus Servilius Caepio'nun yardımına koşmak amacı ile, İÖ 105'te bir orduyla İtalya'dan yola çıktı ve işgalcilerle görüşmelere başladı. Görüşmeler sürerken Caepio, Kimberlere saldırdı. Ama yenildi, ordusu da yok edildi. Kimberlerin ve Tötonların İtalya'ya girmemesine karşın, uğranan bozgun ve yeni güçler toplama gereği Marius'un birkaç kez konsül olmasına ve orduda reformlar yapmasına yol açtı.

Aravak dilleri, Güney Amerika Yerlileri arasında en yaygın dil öbeği. İspanyol istilasından önce Aravak dilleri, bugünkü Küba ve Bahama Adalarından güneyde bugünkü Gran Chaco ile Güney Brezilya'daki Xingu Irmağının kaynaklarına ve Amazon Irmağının ağzından And Dağlarının doğu eteklerine kadar uzanan bir dizi bağlantısız bölgede konuşuluyordu. Brezilya'daki birçok topluluk hâlâ Aravak dillerini konuşur; Peru, Kolombiya, Venezuela, Guyana, Fransız Guyanası ve Surinam'da da bu dili konuşanlara rastlanır. Aravak dillerinden eskiden Antiller'de konuşulan, günümüzde ise unutulan Tayno, Avrupalıların ilk karşılaştıkları Amerika Yerli diliydi. Kolombiya'da Goajiro, Peru'da Campa ile Machiguenga ve Bolivya'da Moho ve Bauré günümüzde konuşulan başlıca Aravak lehçeleridir.

Aravaklar, Büyük Antiller ve Güney Amerika'da yaşamış Aravak dil grubundan Yerli halk.

Tarımla uğraşan Antil Aravakları ya da Taynolar, bazılarının nüfusu 3 bini bulan köylerde yaşar ve ormanlarda yer açarak manyok ve mısır ekerlerdi. Dinsel önderlerin, toplumsal sınıflara ayrılmış olan halk içinde büyük bir saygınlığı vardı. Dinsel inançları, atalarla doğadaki ruhların oluşturduğu ve bir ölçüde önderler arasındaki sıralamayı andıran hiyerarşik bir düzene dayanıyordu. Karmaşık toplumsal örgütlenmelerine karşın Antil Aravakları savaşçı bir topluluk değildi. İspanyolların gelmesinden kısa süre önce Karıpler tarafından Küçük Antiller'den sürüldüler.

Amazon Havzasının kuzey ve güney bölgelerine yerleşmiş olan Güney Amerika Aravaklarının geçim yolları ve toplumsal örgütlenmeleri ise, tropik ormanlarda yaşayan öteki kabilelerinki gibiydi. Bunlar küçük, özerk yerleşim bölgelerinde yaşayan, avcılık ve balıkçılıkla uğraşan yerleşik çiftçilerdi. Örgütlenmelerinde hiyerarşiye fazla yer yoktu. Aravaklar batıda And Dağlarının eteklerine kadar yayılmışlardı. Gene de bu Aravaklar, And Dağlarındaki öbür uygarlıkların etkisinin dışında kaldılar.

Aravalli Dağları, Hindistan'ın kuzey kesiminde dağ sistemi. Racasthan eyaleti sınırları içindedir. Sirohi ilinden başlayıp kuzeydoğuya doğru uzanarak Caipur ilindeki Khetri'de son bulur. Uzunluğu 560 km'dir. Genişliği 9,6-96 km, yüksekliği ise genellikle 300-900 m arasında değişen bir dizi tepe ve kayalıktan oluşur. Sambhar-Sirohi ve Sambhar-Khetri olmak üzere iki kola ayrılır. Sambhar-Sirohi kolundaki tepeler daha yüksek ve geniştir. Sistemin en yüksek (1.695 m) noktası olan Abu Dağındaki Guru Sikhar da buradadır. Sambhar-Khetri kolu ise kesintili üç sırttan oluşur. Aravalli Dağları, doğal kaynaklar açısından zengindir. Ayrıca, batı kesimindeki çölün ilerlemesine karşı bir engel işlevi de görür. Banas, Luni, Sakhi, Sabarmati gibi pek çok akarsu bu dağlardaki tepelerden doğar. Aravalli Dağları sık ormanlarla kaplı güney kesimleri dışında, genellikle çıplak ve seyrek nüfusludur; bu çıplak kesimler, geniş kumluk ve taşlık alanlar ile, pembe renkli kuvarsit kütlelerinden oluşur.

aravana (*Osteoglossum bicirrhosum*), *Osteoglossiformes* takımının *Osteoglossidae* familyasından, Güney Amerika'nın tropik kesimlerinde yaşayan tatlı su balığı. Etinin lezzeti ve oltaya direnmesiyle tanınan bu tür 60 cm'yi aşabilen uzunlukta ve iri pulludur. Uzun sırt ve anüs yüzgeçleri kuyruk yüzgecine çok yakındır. Çevresinde uzun ve ipliksi iki bıyık bulunan ağzı gözlerinin üstüne doğru kıvrılır. Bazı başka türlerde de görüldüğü gibi, aravana dişilerinin yumurtalarını açılana değin ağızlarında taşıdıkları sanılmaktadır.

Aravidu HANEDANI, Hindistan'ın güneyinde, Hindular tarafından kurulmuş olan Vicayanagar İmparatorluğu'nun dördüncü ve son hanedanı. Kurucusu Tirumala, kendinden önceki hanedanın son yöneticisinin naibi olan Rama Raya'nın kardeşiydi. Rama Raya'nın 1565'te Talikota Çarpışması'nda ölmesi ve ardından Bicapur, Ahmednagar ve Golkonda gibi Müslüman devletlerin birleşerek Vicayanagar'ı yıkması imparatorluğa ağır bir darbe indirdi.

1570'te imparator olan Tirumala, Penugonda'yı başkent yaptı. Ama Müslüman güçler, aile içi anlaşmazlıklar ve güneydeki Hindu önderlerin başkaldırılarıyla sürekli yıpranan Vicayanagar İmparatorluğu, 17. yüzyılın ilk yarısına doğru yavaş yavaş çöktü. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası da Madras'taki büyük fabrikasını, Aravidu hanedanının son yöneticilerinden birinden almıştı.

Arawa, Papua Yeni Gine'de kasaba ve Kuzey Solomon ilinin yönetim merkezi. Bougainville Adasının güneydoğu kıyısında, bir zamanlar büyük bir hindistancevizi plantasyonunun bulunduğu yerde kurulmuştur. Kasaba, Arawa Körfezi yakınındaki düz arazide planlı olarak inşa edilmiş bir banliyödür. Panguna'nın 26 km güneybatısında açık maden ocakları bulunan Bougainville Bakır Şirketi'nin çalışanları için bir konut kenti olarak kuruldu. Kasaba inşaatının ilk aşaması 1972'de tamamlandı ve Arawa il merkezi oldu. Panguna, Arawa,

Kieta ve Toniva kasabaları ile Aropa havalimanı bakır madenciliği ve maden cevheri yüklemeleri için tek bir ticaret ve sanayi bütünü oluştururlar. Arawa ayrıca bir perakende ticaret merkezidir. Bölgede kürek ve yelken sporu yaygındır. Nüfus (1984 tah.) 14.900.

Arayıcı, Oktay (d. 8 Şubat 1936, Rize - ö. 21 Ocak 1985, İstanbul), oyun yazarı. 1961'de İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdi. Daha öğrencilik yıllarında başlayan tiyatro tutkusuyla Gençlik

Oktay Arayıcı
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Tiyatrosu'nda ve Türkiye Milli Talebe Federasyonu Uluslararası Kültür şenliklerinde etkin rol oynadı. 1965'te TRT'ye girdi, program yapımcısı ve yönetici olarak çalıştı. 1981'de TRT'den uzaklaştırılan 101 kişi arasında Arayıcı da vardı; atandığı yeni görevden istifa etti. Kısa bir süre sonra da öldü.

Oyunlarında, Türkiye'de özellikle Cumhuriyet'le başlayan toplumsal değişimi ele aldı. 1979'da TDK ve Avni Dilligil tiyatro ödüllerini kazanan *Bir Ölümün Toplumsal Anatomisi* (1978) adlı "seyirlik tragedya" sında da görüldüğü gibi, Arayıcı tiyatroyu karşıtlıkları yoğunlaştırarak sergilemekte kullandı. Ankara Sanatsevenler Derneği'nin ödülünü kazanan *Seferi Ramazan Beyin Nafile Dünyası* (1971) ve Ankara Sanat Kurumu'nun ödülünü alan *Rumuz Goncagül*'de (1978) sahnede izleyiciye gerçeğin taklidini değil, kendisini göstermeyi amaçladı. *At Gözlüğü* (1978) adlı TV senaryosunda ise doğrudan etki yaratmak için sloganlara başvurdu. Arayıcı, *İkinci Hedef* (1970) adlı senaryosuyla da Yunus Nadi Armağanı'nı kazandı.

arazbur, Türk müziğinde bir bileşik makam. Neva perdesi üzerine taşınmış bayati makamına, çargâh üzerine taşınmış rast

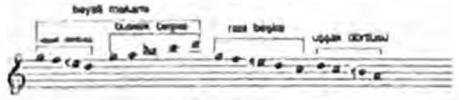

Arazbar makamının bileşimi
Ana Yayıncılık Arşivi

beşlisi ve dügâh perdesi üzerindeki uşşak dörtlüsü eklenerek oluşturulmuştur. Kimi makamların bileşiminde bulunan neva üzerindeki bayati çeşnisine de arazbar denir.

arazbarbuselik, Türk müziğinde bir bileşik makam. Arazbar makamının, buselik

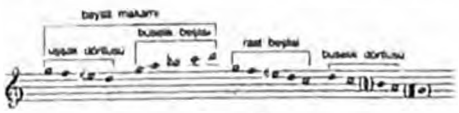

Arazbarbuselik makamının bileşimi
Ana Yayıncılık Arşivi

dörtlüsü ya da beşlisiyle sona eren türevidir. Arazbardan daha çok kullanılmıştır.

Arazi Kanunnamesi (1858). Tanzimat Döneminde Osmanlı toprak sistemini yeniden düzenleyen, özel mülkiyeti önemli ölçüde yerleştiren ve topraktan alınan vergiyi artırmaya yönelik yasa.

İslamın ilk dönemlerinde arazi, memluke (mülk olan) ve gayr-ı memluke (mülk olmayan) diye iki ana gruba ayrılmıştı. Bu sınıflandırma daha sonraki İslam devletlerinde değişikliklere uğradı. Osmanlı Devleti'nde arazi hukuku İslami temellere dayanmakla birlikte, bazı farklı özellikler de taşırdı.

Osmanlı Devleti'nde geleneksel toprak düzeni, toprak üzerinde devlet mülkiyetine dayanıyordu. Köylü devlete ait topraktan, çift adı verilen işletmelerden birini kiralardı. Bunun için peşin bir kiradan başka, duruma göre değişen ürün üzerinden bir vergiyi de devlete ödemekle yükümlüydü. Toprakta kiracı olarak bulunan köylünün toprağı satmak, hibe, vakıf ya da vasiyet etmek, istediği gibi kullanmak özgürlüğü yoktu. Toprağı boş bırakamazdı, bırakırsa, toprak elinden alınıp başka birine kiralanırdı. Devletle köylü arasındaki ilişkileri devlet memuru niteliğindeki sipahi düzenlerdi. Bu toprak sistemine tımar düzeni deniyordu.

Tanzimat'tan sonra, devlet ve toplum düzeninde yapılan önemli değişikliklerden bazısı da toprak düzeniyle ilgiliydi. Bu dönem, aynı zamanda güçlenen merkezi devletin taşradaki âyanı, derebeylerini, büyük toprak sahiplerini zayıflattığı bir dönemdi. İlk önemli düzenleme 1847'de yapıldı. Mirasçısı olmayan toprakların tümünün hazineye devredilmesi, miri arazi üzerinde kızlara da veraset hakkı verilmesi karara bağlandı. Miri arazinin devredilmesinde, işletme hakkı için verilen tapu senetlerinin, toprağın aşarını alanlar adına düzenlenmesi uygulamasına son verildi. Bu senetlerin Defterhane'den verilmesi ve mühürlü olması kararlaştırıldı. Böylece mültezim ve memurların senet verme ve hak toplama yetkilerini kötüye kullanmaları engellenmek isteniyordu. 1857'de çıkartılan bir irade ile, ne tür araziden sayılacağı belli olmayan yaylak ve kışlakların, miri araziden sayılması gerektiği duyuruldu.

En köklü yenilikler 1858 Arazi Kanunnamesi ile getirildi. Bu yasa, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden o tarihe değin çıkarılmış, konuya ilişkin hükümler içeren bütün kanunname ve fetvalar ile fıkıh hükümleri incelenerek hazırlanmıştı. Sistematiği bakımından kusursuzdu, özü bakımından da oldukça gelişmiş bir nitelikteydi. Daha çok İngilizlerin gelenek hukuku (*common law*) gibi yerleşik mahkeme kararlarına dayanan, bir çeşit derleme niteliğindeki eski Osmanlı kanunnamelerinden farklı olarak, numaralanmış maddelerin oluşturduğu bap ve fasıllar halinde düzenlenmişti. Bu nedenle Tanzimat Dönemindeki çağdaşlaşma çabaları doğrultusunda, modern yasalaştırma tekniğine uygun bir biçimi vardı. Kanunnamede bir mukaddimeyle iki bap içerisinde düzenlenen 132 madde bulunuyordu. En ayrıntılı ve geniş hükümler de miri arazinin tasarruf, ferağ ve intikalini düzenleyen 1. bapta yer alıyordu (m. 8-90).

Arazi Kanunnamesi ile tımar sistemine son veriliyordu. Önceden sahib-i arza (dirlik sahibine) ödenen öşür ve haracın, devletçe toplanması benimseniyordu. Yasanın ana amacı toprağın vergilendirilmesiydi. Bunun için de toprak sınıflandırılıyor, beş tür toprak saptanıyordu. 1) Arazi-i memluke (mülk arazi): Çıplak mülkiyet ve tasarruf hakkının aynı kişiye ait olduğu özel mülk durumundaki topraklar; bu topraklar alınıp satılabiliyordu. 2) Arazi-i mevkufe (vakıf arazi): Kamu yararına bir hizmete ayrılmış, vakfın özelliği gereği yeri toprak hukuku kapsamında ve Evkaf Nezareti'nin gözetim ve denetimindeki topraklar. 3) Arazi-i metruke (kamu yararına terk edilmiş arazi): Yol, meydan, harman yeri, otlak, baltalık, mezarlık, pazar ve panayır yerleri, mera, yaylak ve kışlak gibi mülkiyeti devletin olmakla birlikte, kullanım hakkı yörede oturanlara bırakılan topraklar. 4) Arazi-i mevat (ölü arazi): Yerleşim merkezlerinin uzağında bulunan, ekilip biçilmeyen, kimsenin mülkiyet ya da tasarrufunda bulunmayan, taşlık ve kıraç yerler; böyle yerleri iyileştirip şenlendirenler için, izin almak koşuluyla kullanım hakkı doğabiliyordu. 5) Arazi-i miriye (miri arazi): Çıplak mülkiyeti devlete ait olan, işletilmek üzere köylüye süresiz olarak ve bir bedel karşılığı bırakılan topraklar. Yasa miri arazi üzerinde, mülkiyet hakkına oldukça yakın bir tasarruf hakkı sağlıyordu. Köylü toprağında istediği biçimde tarım yapabiliyor, istediği her ürünü ekebiliyor ya da ekturebiliyordu. Topraklarından başkalarının geçişini, ark ya da harman yapımını yasaklayabiliyordu. Ama gene de toprak üzerinde tam ve mutlak bir tasarruf hakkı yoktu; tarlayı üç yıl boş bırakamıyor, memurların izni olmadan bağ bahçe kuramıyor, yeni bina yapamıyordu. Bu gibi yenilikler için memurların iznünün gerekli görülmesi, topraktan alınan verginin azalabileceği korkusundan ileri geliyordu. Miri arazinin, tasarruf edenin borcu karşılığı satılması da kabul edilmemişti.

Yasa, çiftçi işletmeleri için tam ve kişisel tasarruf ilkesini kabul ediyordu. Halktan her kişiye ayrı ayrı arazi ihale edilecek, tasarruf için tapu senetleri dağıtılacaktı. Ama ortaklaşa tasarruf edilmesi öngörülen araziler de vardı. Bu gibi yerler alınıp satılamıyor, üstünde tarım yapılamıyor, bağ bahçe kurulamıyordu.

Yasada ferağ (tasarruf sahibinin bir arazi üzerindeki bütün haklarını bir üçüncü kişiye devretmesi, böylece bu kişinin yeni tasarruf sahibi haline gelmesi) hak ve yetkisi de ele alınıyordu. İzin alınması koşuluyla, bedelsiz ya da bedel karşılığı ferağ yapılabiliyordu. Yasa ayrıca miras koşullarını da yeniden düzenliyordu. Ölen babanın tarlaları yalnız erkek ve kız çocuklara kalıyordu. Erkek ya da kız çocuk bulundukça, toprak mirasına öbür yakın akraba giremiyordu. Gene bu yasa yabancılara tapu hakkı vermiyordu. Tapu hakkı sahipleri tapu harcı vermek zorundaydılar. Bu verilmezse, arazi sahipsiz hale geliyor ve devlete kalıyordu.

Arazi Kanunnamesi, devlet için vergi kaynağı oluşturacak küçük işletme sahibi bir köylülük yaratmaya yönelikti. Tam olarak yerleştirmiyorsa da, toprak üzerinde özel mülkiyetin kurulması yönünde önemli adımlar atıyordu.

Yasanın, miri toprakların işletenin borcu karşılığı satılmasını ve yabancıların tasarrufuna bırakılmasını yasaklayan hükümleri, daha sonra yapılan değişikliklerle kaldırıldı ve bu ilerki dönemler için oldukça olumsuz sonuçlar yarattı.

Arazi Kanunnamesi'nin ne zaman ve nasıl yürürlükten kalktığı hukukçular arasında tartışma konusu olmuştur. Çoğunluğun görüşü 1926'da Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesiyle Arazi Kanunnamesi'nin zımnen ilga edildiği yönündedir. Bazı hukukçular ise, bir kamu hukuku yasası niteliğindeki Arazi Kanunnamesi'nin ancak aynı nitelikteki yeni bir yasayla ortadan kaldırılabilece-

ği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bir bölüm hukukçu da miri arazi gibi Medeni Kanun'un herhangi bir düzenleme getirmediği alanlarda, Arazi Kanunnamesi'nin ilgili hükümlerinin yürürlükte olduğu görüşündedir.

Arazi Kanunnamesi'nin özellikle miri arazi ve metruk araziye ilişkin hükümlerinin uygulamada yürürlükten kalkmış sayılması, Türkiye'de kamu malları varlığı bakımından olumsuz sonuçlar yaratmıştır. Miri arazinin bir bölümünün özel kişilerce, Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesinden sonraki dönemde düşük bedellerle hazineden satın alınması, giderek fiili işgallere konu olması, büyük değer taşıyan devlet topraklarının sayılı kişilerin eline geçmesine, bunların rantiye durumunu kazanmasına yol açmıştır. Metruk araziye ilişkin hükümlerin yürürlükten kalkması ise (bunun yerine mahkeme içtihatlarıyla ya da yasal düzenlemelerle yeni bir rejim de konmadığından) özellikle park, meydan, sokak gibi kamu mallarının alım satım konusu haline getirilmesine neden olmuş ve kentlerde en değerli yerler, büyük boyutlara varan toprak spekülasyonundan zarar görmüştür.

Yazımı aynı olan başlıklar, kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde sıralanmıştır.

arazi okçuluğu, avlanma koşullarını taklit etmek amacıyla düz olmayan, çoğunlukla ağaçlık bir alanda, çeşitli uzaklıklara yerleştirilmiş farklı ölçü ya da biçimlerdeki hedefleri vurarak yapılan bir tür okçuluk. 1939'da ABD'de, Ulusal Arazi Okçuluğu Derneği'nin kurulmasıyla örgütlü bir spora dönüştü. Uluslararası Okçuluk Federasyonu'nun 1969'da düzenlediği dünya okçuluk şampiyonasında ilk kez bu dala yer verildi. 1970'te de Galler'de, ayrı bir dünya arazi okçuluğu şampiyonası düzenlendi; bu yarışmada beş birincilikten üçünü ABD'li okçular kazandılar.

Standart bir arazi yarışmasında 28 hedefe atış yapılır. En büyük hedef 60 cm çapında, en uzun atış mesafesi 60 m'dir (ABD'deki yarışmalarda 72 m). Hedefin ortasında siyah bir nişan alma noktası, bunun çevresinde beyaz bir iç halkayla siyah bir dış halka vardır. Okunu iç halkaya isabet ettiren yarışmacı beş puan, dış halkaya isabet ettiren yarışmacı ise üç puan alır. Serbest stilde (nişangâh kullanarak) ya da çıplak yayla (nişangâh kullanmadan) yarışılabilir. Her hedefe dört atış yapılır; bazı durumlarda atışlar aynı hedefe farklı uzaklık ve konumlardan yapılır.

Arazi okçuluğu, hedef olarak gerçek ölçülerde hayvan figürleri kullanılarak yapılanlar da içinde olmak üzere, çok çeşitli biçimlerde yapılır. *Ayrıca bak.* okçuluk.

arazi toplulaştırması, arazi parsellerinin, kırsal alanda tarımsal verimi artırmak, kentsel alanda da imar planına uygun arsa düzenlemesi yapmak amacıyla yeniden ifraz edilmek üzere birleştirilmesi. Türk Medeni Kanunu'nun 678. maddesine göre, toprağın ve su yollarının iyileştirilmesi, yol açılması, bataklıkların kurutulması, orman yetiştirilmesi ve ormanların ya da köylerde toprak parçalarının birleştirilmesi gibi işler, ancak birden çok malikin katılmasıyla yapılır. Bunun için arsaların yarısından çoğuna sahip olan ve sayıca maliklerin üçte ikisini oluşturan kimselerin kararı gerekir. Bu maddenin kaynağını oluşturan İsviçre Medeni Kanunu'nun 703. maddesinin son fıkrası, bu hükmün toprağın iyileştirilmesi ve yerleşme bölgelerinin düzenlenmesi gibi durumlarda da uygulanmasını öngörür. Ama bu son bölüm Türkçeye çevrilirken alınmamıştır.

1973 tarihli ve 1757 sayılı Tarım ve Toprak Reformu Kanunu'nun (TTRK) 91. maddesine göre, arazi toplulaştırması köy, belde ya da havza temel alınarak, o yerin sınırları içinde gerçek ve tüzel kişilere ait tarıma elverişli tüm topraklarda uygulanır. 3 Mayıs 1985 tarihli ve 3194 sayılı İmar Kanunu'nun 18. maddesine göre de, imar sınırları içinde bulunan binalı-binasız arsa ve araziler, birbirleriyle, yol fazlalarıyla ya da kamu kuruluşlarına ait olan yerlerle birleştirilebilir, yeniden imar planına uygun ada ve parsellere ayrılabilir ve bağımsız, paydaşlı ya da kat mülkiyeti ilkelerine uygun olarak hak sahiplerine dağıtılabilir.

Arazi toplulaştırması tek yönlü ya da çok yönlü olabilir. Tek yönlü arazi toplulaştırması, bir işletme sahibine ait küçük tarım parsellerinin birleştirilmesidir. Çok yönlü arazi toplulaştırması ise birden çok tarım işletmecisine ait dağılmış, küçülmüş ekonomik olmayan arazi parçalarının bir araya getirilerek alınacak ekonomik önlemlerle tarımsal verimin artırılmasıdır. Türkiye'de kırsal yörelerde arazi toplulaştırmasında dağınık tarım parsellerinin birleştirilip su ve yol ağına bağlanması amacı büyük önem taşımaktadır.

Arazi toplulaştırması gönüllü ya da zorunlu olmasına göre de ikiye ayrılabilir. Zorunlu toplulaştırma, kırsal kesimde toprak ve tarım reformu amaçları çerçevesinde, parsel sahiplerinin onayı aranmaksızın, Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı'nın önerisi üzerine Bakanlar Kurulu'nca yapılan toplulaştırmadır (TTRK m. 89). İmar Kanunu'nun 18. maddesine göre belediyelerce yapılan arazi toplulaştırmaları da bu türdendir. Gönüllü toplulaştırma ise kırsal kesimde tarım ve toprak reformu projesinin uygulanabilmesi için düzenlenecek toprakların maliklerinden yarısından çoğunun yazılı isteği ya da onayı ile yapılan arazi toplulaştırmasıdır (TTRK m. 88).

İmar Kanunu'nun 18. maddesine göre yapılan arazi ve arsa düzenlemelerinde, toplulaştırılarak imar planına uygun biçimde inşaata elverişli hale getirilen taşınmazların bu işlem sonucunda değerinin yükselmesi karşılığı bunların yüzölçümlerinden yüzde 35 oranına kadar bir bölüm düzenleme ortaklık payı olarak düşülebilir. Düzenleme ortaklık payları, düzenleme yapılan yerlerin gereksinmeleri olan yol, meydan, park, otopark, çocuk bahçesi, yeşil alan, cami ve karakol gibi genel hizmetlerden başka amaçlarda kullanılamaz.

Avrupa hukuk sistemlerinin çoğunda (Fransa, Almanya, İsviçre, İtalya, Belçika ve Hollanda) kabul edilmiş olan arazi toplulaştırmasının Türkiye'de ilk uygulaması, 1961-62'de Konya'nın Çumra ilçesinde TMK'nin 678. maddesine göre yapılmıştır. Kent toprağındaki uygulama ise 1882 tarihli Ebniye Kanunu'na kadar uzanır. Bu kanunun öngördüğü "hamur kuralı" çerçevesinde yalnızca İstanbul'da arazi toplulaştırmaları yapılmıştır.

arazi yarışı, inişli yokuşlu, işaretsiz, genellikle çöllük arazide yapılan bir tür otomobil yarışı. II. Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşan motosiklet iz yarışının yol açtığı arazi yarışı, sürücülerin kendi seçtikleri rotalar boyunca, bir kontrol noktasından öbür kontrol noktasına kadar yarışmaları biçiminde yapılır. Baja California çöllerinde her yıl düzenlenen ve birinciye 10 bin dolarlık ödül kazandıran "Mexican 1000" gibi bazı arazi yarışlarına ayrı sınıflar halinde hem motosikletler, hem de otomobiller katılabilir. Arazi yarışlarına katılan otomobiller hafif metalden boru biçiminde şasisi olan ve saatte 240 km'lik bir hıza ulaşabilen, genellikle özel olarak tasarlanmış araçlardır. Normal olarak izlenmeye pek uygun bir spor olmamakla birlikte, başta Nevada'da yapılan "Mint 400" olmak üzere bazı ABD yarışları, yarışın paralı olarak izlenmesine olanak veren parkurlarda koşulur. Hâlâ öncelikle Amerika'ya özgü bir spor olmaktan çıkamayan arazi yarışının yaygın olduğu başka ülkeler Japonya ve Avustralya'dır.

arba kanfot (İbranicede "dört köşe"), ARBA KANFOTH olarak da yazılır, TALLIT QATAN ya da TALLITH KATAN (küçük şal) olarak da bilinir, Yahudilerin baskı gördüğü dönemlerde daha büyük ve göze çarpıcı dua şalının (*tallit*) yerine kullanmaya başladıkları sanılan dinsel giysi. Her iki giysinin de dört köşesinde püsküllü saçaklar (*tzitzit*) bulunması, birinin ötekinden türetildiği düşüncesini güçlendirmektedir. Ama *tallit* genellikle baş, boyun ve omuzları örterken, pançodakine benzer bir baş deliği bulunan *arba kanfot*'un üstüne başka giysiler de giyilebilir. İnançlarına sıkı sıkıya bağlı Yahudi erkekleri ve erkek çocukları, püsküllü saçaklar takma gereğini (Sayılar Kitabı 15:37-41) yerine getirmek için gün boyunca *arba kanfot* giyerler.

arbalet, ortaçağın en önemli fırlatma silahı. Başlangıçta tahtadan bir kundağa dikine oturtulmuş kısa bir yaydan oluşurdu; bu kundağın üstünde okun yerleştirildiği sürgü denen bir oyuk ve oku boşaltmak için bir tetik vardı. Önemli bir teknik ilerlemeyi ifade eden arbalet, korkunç bir silah olarak görüldüğünden, 1139'daki II. Laterano Konsili'nce (en azından Hıristiyanlara karşı kullanılmamak üzere) yasaklandı.

Arbaletin nasıl ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Avrupa'da ilk kez 10 ve 11. yüzyılların teknolojik bakımdan ileri İtalyan kentlerinde görüldü. Arbaleti bu derece ürkütücü kılan şey, yapımında ağaç yerine maden (dövme demir ya da yumuşak çelik) kullanılmasıydı. Oldukça kısa olan madeni yay iki yöntemle kurulurdu. Eski yöntemde okçu, arbaleti yay aşağıya, kundak yukarıya gelecek biçimde yere koyar, ayağını kundağın altındaki üzengiye yerleştirerek eğildikten sonra, yay kirişini belindeki kayışa astı bir çengele takarak doğrulur ve kirişi kundağın oyuğundaki kilitleme mekanizmasına takardı. İkinci yöntemde üzengi gene kullanılmakla birlikte, kiriş bir el manivelası ya da palanga ile gerilirdi. Küçük bir tetiğin çekilmesiyle boşalan kiriş, dört köşeli kısa oku fırlatırdı. Ok, örme bir zırhı kolaylıkla parçalayabilirdi, menzili ise 300 m'yi bulurdu.

Daha hızlı atış yapılabilen İngiliz (ya da Gal) uzun yayının ortaya çıkmasına karşın, arbalet, ateşli silahların kullanılmaya başlamasına değin ve hatta ondan sonra da uzun yıllar en üstün el silahı olarak egemenliğini sürdürdü. Bunun nedeni arbaletin gücünden başka, kullanılmasının kolay olmasından da geliyordu. Bir yere yaslanarak ya da bir siper arkasından ateşlenebilirdi. Ayrıca okları da çok az yer tutmaktaydı. Uzun yaya oranla daha düşük olan atış hızı, bazı

durumlarda bir üstünlük de sağlayabiliyordu. 15. yüzyılın sonlarında yerini arkebüse bırakan arbalet, günümüzde sporcular tarafından büyük av hayvanlarını avlamada kullanılmaktadır. Bu alandaki üstünlüklerine karşın, bazı ülkelerde kullanımı yasalarla

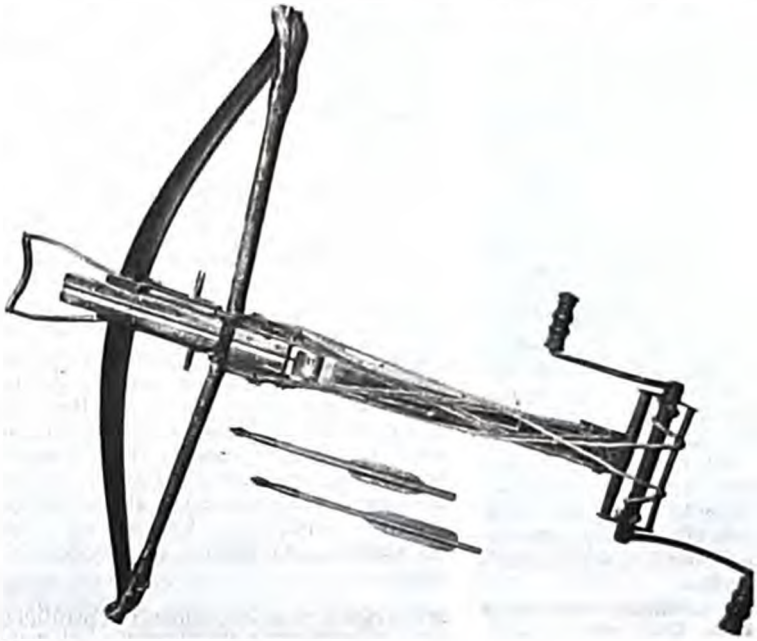

Üzengili arbalet, Fransa, 14. yy
West Point Museum Collections United States Military Academy

yasaklanmıştır. *Ayrıca bak.* yay ve ok; okçuluk.

Arbaş, Avni (d. 1919, İstanbul), toplumsal gerçekçi eğilimde ve renkçi figüratif anlayışta çalışan ressam.

Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı. 1938-46 arasında İstanbul Güzel

Avni Arbaş
Ara Güler

Sanatlar Akademisi (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) Resim Bölümü'nde önce altı ay kadar İbrahim Çallı'nın, sonra da Léopold Lévy'nin öğrencisi oldu; bu yıllarda Yeniler Grubu'na katıldı. 1946'da Fransız hükümetinin bursuyla Paris'e gitti ve çalışmalarını 1977'de Türkiye'ye dönene değin genellikle orada sürdürdü.

Başlangıçta ulusal gelenekleri çağdaş anlayışla birleştiren bir tutumla çalıştı. Geleneksel yaşam motiflerini, nakış öğelerinden, istif araştırmalarından ve koyu-açık lekelerden oluşturduğu bir düzen şeması içinde sundu. Daha sonraları, "resim sanatı doğaya paralel bir uyumdur" diyen Cézanne'ın anlayışına yaklaşarak, güçlü bir duyguyla doğaya bağlandı. 1954'ten sonra resmin yanında seramik çalışmaları da yaptı. 1955-56'da geleneksel çinilerden esinlenerek yumuşak renk ve desende çiçek resimlerine yöneldi. Gene Paris yıllarında özgürlüğün, mücadelenin, gücün simgesi olan, Anadolu'ya ilişkin bazı mitosları da çağrıştıran "Atlar" dizisini gerçekleştirdi. Esnek ve değişken renk ve leke dokularıyla çalıştığı bu yapıtlarında ayrıntıdan arınmış seçmeci bir bakış, incelikle sağlamlığı uzlaştıran bir tarz izleniyordu. Arbaş somut ve yaşanan gerçeklerden yola çıkarak açık ve koyu renk tonları kullanıp sağlam bir yapı ve yumuşak bir duyarlıkla portre ve ölüdoğalar da gerçekleştirdi. 1970'lerin sonlarına doğru deniz ve deniz insanının yaşamına eğildi. Bu son dönem yapıtlarında konunun ilk etkisini vurgulayacak biçimde, figürü doğal yapısından uzaklaştırmadan ve lekeciliğin etkisini artırarak yarı soyut bir anlatıma yöneldi.

Avrupa'nın önemli sanat merkezlerinde ve İstanbul'da çok sayıda sergi açan Arbaş'ın Paris Modern Sanatlar Müzesi'nde, Antibes Grimaldi Müzesi'nde ve İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde yapıtları bulunmaktadır.

Arbeau, Thoinot, asıl adı JEHAN TABOUROT (d. 1519, Dijon - ö. 1595, Langres, Fransa), dans kuramcısı ve tarihçisi. *Orchésographie* (1588) adlı yapıtı 16. yüzyıl ve daha önceki dans biçimlerinin dikkatle ayrıntılanmış adım adım tanımlarını içerir. 1530'da papazlığa atanan Arbeau, 1571'de Langres'daki katedralde görevlendirildi. Burada dansı eğitim açısından önemli bulan Cizvitler'in özendirmesiyle incelemelerini yürüttü.

Orchésographie, yazarla öğrencisi arasında geçen bir diyalog biçiminde kaleme alınmıştır. *Pavane*, gavot ve alemand gibi danslar eksiksiz olarak tanımlanmakla kalmayıp, ayrıca çoğu kez resimlenmiş ve müzik formlarıyla doğrudan bağlantıları kurulmuştur. Kitap aynı zamanda bir yüzyıl sonra klasik balenin beş temel ayak duruşunu belirleyecek olan ilkeleri de içerir. Zengin teknik bilgi vermenin yanında toplumsal davranış ve görgü kurallarını da ilginç bir biçimde aktarır.

ARBED SA, tam adı ACIÉRIES RÉUNIES DE BURBACH-EICH-DUDELANGE, Lüksemburg'un en büyük sanayi kuruluşu olan entegre çelik üretim şirketi.

Les Forges d'Eich, Le Gallais, Metz et Cie (kuruluşu başka bir adla 1838), La Société Anonyme des Mines du Luxembourg et Forges de Sarrebruck (1856) ve La Société Anonyme des Hauts Fourneaux et Forges de Dudelange (1882) adlı şirketlerin birleşmesiyle 1911'de kuruldu. Bu tarihten sonra Avrupa ve Güney Amerika'da bağlı şirketler kurdu.

ARBED SA, bağlı şirketleri ve ortaklıkları aracılığıyla, üretim ve işleme sürecinin bütün aşamalarıyla uğraşır. Etkinlikleri, kendi madenlerinden kömür ve demir cevheri çıkarmaktan başka her tür haddelenmiş çelik ürünlerinin ve başta tel olmak üzere uzmanlık gerektiren çeşitli mamul ürünlerin yapımını kapsar. 1980'de ABD çelik şirketi Bethlehem'le ortak bir girişim (*joint-venture*) oluşturarak patenti Bethlehem'a ait olan çelik levha ürünü Galvalume'u üretmeye başlamıştır.

Arbela *bak.* Erbil

Arbela Savaşı *bak.* Gaugamela Savaşı

Arbenz (Guzmán), Jacobo (d. 14 Eylül 1913, Quezaltenango, Guatemala - ö. 27 Ocak 1971, México), asker, siyasetçi ve

Arbenz, 1950
Organization of American States

1950-54 arasında Guatemala devlet başkanı. Yaptığı ekonomik ve toplumsal reformlar komünistlerin desteğini kazanmasına, ama ordu tarafından da devrilmesine yol açtı.

Guatemala'ya göç etmiş İsviçreli bir eczacının oğlu olan Arbenz, Guatemala Ulusal Askeri Akademisi'nde eğitim gördü. 1944'te Guatemala diktatörü Jorge Ubico'yu deviren subaylar grubuna katıldı. 1949'da Juan José Arévalo hükümetinde savaş bakanı oldu. Kasım 1950'de devlet başkanlığına yükseldi. Bu göreve gelişinde, orduyla sol kanat partilerinden başka, onun işçi örgütlerinin etkisini artırmaya ve topraksız Yerlilere büyük topraklar dağıtmaya yönelik politikasını coşkuyla onaylayan Guatemala Komünist Partisi'nin de desteğini gördü.

Arbenz'in radikal politikaları, özellikle de United Fruit Company'nin Guatemala'daki mal varlığının büyük bölümüne karşılıksız el konmasına izin veren yasayı geçirmesi, Mart 1954'te Caracas'ta yapılan 10. Amerika Kıtası Konferansı'nda, ABD tarafından komünistlikle suçlanmasına yol açtı. Bundan üç ay sonra, Albay Carlos Castillo Armas tarafından devrildi ve Meksika'ya kaçmak zorunda kaldı. 1957'de Uruguay'a, oradan da Küba'ya gitti. Sonra yeniden Meksika'ya döndü.

Arber, Agnes, eö ROBERTSON (d. 23 Şubat 1879, Londra - ö. 22 Mart 1960, Cambridge, İngiltere), bitkilerin, özellikle birçeneklilerin karşılaştırmalı anatomisi konusundaki çalışmalarıyla ünlü botanikçi.

Londra Üniversitesi'ni 1899'da bitirdi, 1905'te doktorasını tamamladı. Ayrıca Cambridge'de yüksek lisans öğrenimi yaptı, 1909'da, Cambridge'de öğretmeni olan paleobotanikçi Edward Alexander Newell Arber'la evlendi. 1946'da, Royal Society'e üye kabul edilen ilk kadın botanikçi oldu.

Arber'ın ilk ve belki de en çok okunan yapıtı, bitki konusunda 1470-1670 arasında çıkmış yayınların bir derlemesi olan *Herbals, Their Origin and Evolution*'dur (1912; Bitkiler, Oluşum ve Gelişimleri). *Water Plants: A Study of Aquatic Angiosperms* (1920; Su Bitkileri: Suda Yaşayan Kapalıtohumlular Üzerine Bir İnceleme), *Monocotyledons: A Morphological Study* (1925; Birçenekliler: Morfolojik Bir İnceleme) ve *The Gramineae: A Study of Cereals, Bamboo and Grass* (1934; Gramineae: Tahıllar, Bambular ve Otlar Üzerine Bir İnceleme) karşılaştırmalı anatomi konusundaki çalışmalarıdır. Daha sonraki yapıtları, Arber'ın felsefeye olan ilgisini yansıtır: *The Natural Philosophy of Plant Form* (1950; Bitki Biçimlerinin Doğal Felsefesi), *The Mind and the Eye: A Study of the Biologist's Standpoint* (1954; Bilinç ve Göz: Biyologların Bakış Açısı Üzerine Bir İnceleme) ve *The Manifold and the One* (1957; Çeşitlilik ve Teklik).

Arber, Edward (d. 4 Aralık 1836, Londra - ö. 23 Kasım 1912, Londra), İngiliz araştırmacı. Elizabeth ve Restorasyon dönemlerine ait İngiliz edebiyatı ürünlerini yayına hazırlayıp ucuz basımlarını yaparak edebiyat öğrencilerinin de bu metinleri ayrıntılı olarak inceleyebilmesini sağlamıştır.

1881'den 1894'e değin Birmingham Üniversitesi'nde İngiliz edebiyatı dersleri verdi. Yayına hazırladığı yapıtların çoğu, bugün de bu metinler için kolayca ulaşılabilecek tek kaynak olma özelliğini sürdürür. Otuz ciltlik *English Reprints*'indeki (1868-71; İngilizce Metinlerin Yeni Basımları) ilk yapıt, Milton'ın *Areopagitica*'sının ucuz basımıydı. Sonraki çalışmaları arasında sekiz ciltlik *English Garner* (1877-96; İngiliz Edebiyatı Birikimi) ve 16 ciltlik *The English Scholar's Library of Old and Modern Works* (1878-84; İngiliz Edebiyatçısının Eski ve Modern Yapıtlar Kütüphanesi) yer aldı. Kitapçıların üç aylık listelerinden derlediği beş ciltlik *Transcript of the Registers of the Company of Stationers of London, 1554-1640 A.D.* (1875-94; Londra Kitapçılar Birliği Kayıtlarının Dökümü, 1554-1640) ve üç ciltlik *The Term Catalogues, 1668-1709 A.D.* (1903-06; Dönem Katalogları, 1668-1709) başlıklı kitapları da değerli çalışmalardır.

Arber, Werner (d. 3 Haziran 1929, Grünichen, İsviçre), 1978 Nobel Fizyoloji ya da Tıp Ödülü'nü, ABD'li Daniel Nathans(*) ve Hamilton Othanel Smith(*) ile bölüşen İsviçreli mikrobiyolog. Moleküler genetik alanında çalışan bu üç araştırmacı, dev boyuttaki dezoksiribonükleik asit (DNA) molekülünü, kendisini oluşturan birimlerin ayrı ayrı incelenebileceği kadar küçük, ama birimlerin dizilişinde saklı olan genetik bilgiyi koruyabilecek kadar büyük parçalara ayıran enzimleri bulmayı başarmışlardı.

Zürich'teki İsviçre Federal Teknoloji Enstitüsü'nde, Cenevre Üniversitesi'nde ve Güney California Üniversitesi'nde öğrenim gören Arber, 1960'tan 1970'e değin Cenevre Üniversitesi'nde öğretim üyesi, 1970'ten sonra da Basel Üniversitesi'nde mikrobiyoloji profesörü olarak görev aldı.

1950'lerin sonları ile 1960'ların başlarında birçok araştırmacı gibi Arber de, daha önce Nobel Ödülü'nü almış olan Salvador Luria'nın(*) açtığı yolda çalışmaya başladı. Luria'nın gözlemlerine göre bakteriyofajlar (bakteri hücrelerine yerleşen virüsler), yalnızca konak bakteride kalıtsal değişime (mutasyon) yol açmakla kalmıyor, bu arada kendileri de değişime uğruyordu. Arber'in araştırmaları da özellikle, bakteri hücrelerinde bulunan ve kendisine saldıran virüsün DNA'sını değiştiren koruyucu enzimlerin, örneğin bakteriyofajın DNA molekülünü parçalayarak gelişmesini yavaşlatabilen sınırlayıcı enzimin etki mekanizmasını açıklığa kavuşturmuştur.

Arbil *bak.* Erbil

arbitraj, bir piyasadan döviz, altın, tahvil ya da menkul değerler satın alıp hemen sonra bir başka piyasada satarak piyasalar arasındaki fiyat farklılıklarından kâr etmeyi amaçlayan ticari işlem. Piyasa mekanizmasının işleyişi nedeniyle arbitraj sürekli olarak yinelenebilir. Arbitraj genelde piyasalardaki fiyat farklılıklarını yok etmek eğilimindedir. Arbitraj azgelişmiş ülkelerde menkul değerlerin ülkenin değişik yörelerı arasında alım satımı düzeyinde kalabilir. Oysa gelişmiş ülkelerde genellikle döviz kurları, kısa dönemli faiz oranları, altın ve tahvil fiyatları ile ilgili uluslararası düzeydeki işlemleri ifade eder.

Dövizin anında teslim edilmek üzere alınıp satıldığı peşin (*spot*) döviz piyasalarında yapılan döviz arbitrajı iki ya da daha çok borsa arasında gerçekleşebilir (iki merkezli arbitraj ya da çok merkezli arbitraj). Örneğin New York'ta 1 dolar karşılığında A ülkesinin 2 sterlininin ve gene 1 dolar karşılığında B ülkesinin 5 frankının değiştirildiği varsayılırsa, bunun mantıksal sonucu, A ülkesinin 2 sterlininin 5 frank değerinde işlem görmesidir. Ama B ülkesinin bankaları herhangi bir nedenle 2 sterlin karşılığında 4 frank ödüyor olsa, New Yorklu bir borsa simsarı, bu durumda elindeki 100 bin dolarla şu üç işlemi yapabilir: 1) New York'tan 500 bin frank satın alıp, bunu B ülkesindeki hesabına transfer ettirir, 2) B ülkesindeki muhabirine bu ülkede geçerli olan 4 frank eşittir 2 sterlin kuru üzerinden aynı miktarda frank karşılığında 250 bin sterlin aldırır ve bu miktarı da A ülkesindeki hesabına transfer ettirir, 3) aynı miktardaki sterlini New York'ta dolar karşılığında ikiye bir oranında toplam 125 bin dolara satar ya da başka bir deyişle 25 bin dolar kâr eder. Borsa simsarı bu işlemleri New York'taki yüksek talep sonucunda frankın değeri yükselip kâr olanağı ortadan kalkıncaya değin sürdürür.

Faiz farkları nedeniyle arbitraj yapabilme olanağı ülkelerce çeşitli paralara uygulanan faiz oranları arasında farklılık olduğu zaman doğar. Altın ve tahvil arbitrajı, iç piyasadaki menkul değerler arbitrajına çok benzer bir biçimde yapılır. Ama, ilk ikisinde menkul değerler arbitrajından farklı olarak, fonların gerekli işlemler için yurtdışına havale edilmesi ya da gelirin işlem sonunda ülkeye geri getirilmesi gerektiğinden, döviz kurları önemli bir rol oynar.

Arbogastes (ö. 8 Eylül 394), barbar kökenli Roma komutanı. Gösterdiği Romalı adayı kukla imparator olarak tahta geçiren ilk kişidir.

Büyük bir olasılıkla Frank kökenli olan Arbogastes, Batı Roma ordusunda *magister equitum* (süvari komutanı) rütbesine yükseldi. 380'de İmparator Gratianus tarafından, Trakya'daki Gotlara karşı savaşan Doğu Roma imparatoru Theodosius'un yardımına gönderildi ve onun hizmetinde kaldı. Tahta zorla el koyan Magnus Maximus'un 388'de İtalya'da Theodosius'a yenilmesinden sonra, Maximus'un oğlu Flavius Victor'un ele geçirmiş olduğu Galya'yı, Batı Roma imparatoru II. Valentinianus adına geri aldı. Ertesi yıl, 384'te Galya'yı işgal etmiş olan Frank önderler Marcomer ve Sunne'yi antlaşma yapmaya zorlayarak, Ren sınırında barışı sağladı.

Arbogastes, 391'de, *comes* (kont) ve naip sıfatıyla Galya'nın mutlak hükümdarı durumuna geldi. Valentinianus onu görevinden almaya kalkışınca, Arbogastes, bunu yapacak güce sahip tek kişinin Theodosius olduğunu ilan etti. Valentinianus, 15 Mayıs 392'de Vienna'da (bugün Vienne, Fransa) öldü. Ölüm biçimi Arbogastes tarafından hazırlanmış bir cinayeti akla getiriyordu. Arbogastes, retorik hocası olan Eugenius'u Batı Roma imparatoru ilan etti; Roma Cumhuriyeti'ne beslediği hayranlık ve Arıuşçu Hıristiyanlarla Katolikler arasındaki çekişmeye karşı duyduğu hoşnutsuzluk ile paganizmi yeniden canlandırmaya çalıştı. 393-94 kışında, Ren boylarında Ripuraia Frankları Chamavilere karşı başarılı bir sefer yaptı, ama mayısta, Theodosius pagan başkaldırıyı ezmek amacıyla batıya yürüdü. İki gün süren çarpışmalar Theodosius'un zaferiyle sonuçlandı. Eugenius'un boynu vuruldu, Arbogastes ise kendini öldürdü.

arboretum, ağaç ve çalıların yetiştirildiği botanik bahçesi. *Ayrıca bak.* botanik bahçesi.

arbovirüs, İngilizce *arthropod-borne virus*'un (eklembacaklıdan doğma virüs) kısaltılması, eklembacaklıların (özellikle kan emici sivrisineklerin, kenelerin ve tatarcıkların) vücudunda gelişen ve bu hayvanların ısırığıyla omurgalı bir konağa taşınan virüs grubu. Görünürde taşıyıcı eklembacaklıya herhangi bir zarar vermeyen arbovirüsler, gelişme çevrimini üstünde tamamladıkları omurgalı konaklarda enfeksiyona yol açarlar. Arbovirüslerden ileri gelen başlıca hastalıklar sarıhumma(*), tatarcık humması(*), at ensefaliti(*), deng(*) ve Colorado hummasıdır(*). Yağlı bir zarla kaplı olan küre biçimindeki virüsün çapı 30-100 nanometre (1 nm = 10^{-9} metre) arasında değişir ve yapısında ribonükleik asit (RNA) bulunur. Arbovirüslerin bol bulunduğu bazı tropikal bölgeler, taşıyıcı eklembacaklılar, omurgalı konaklar ve çevre koşulları açısından karmaşık bir ekolojik tablo çizer.

Oldukça geniş bir grup oluşturan arbovirüsler üzerindeki araştırmalar ilerledikçe, bu grubun üyeleri, togavirüsler (*Togaviridae* familyası) ve rabdovirüsler (*Rhabdoviridae* familyası) gibi virüs familyalarına ayrılmaya başlanmıştır.

Arbroath, ABERBROTHOCK olarak da bilinir, İskoçya'da, Tayside yönetim bölgesine bağlı Angus(*) ilçesinde, Kuzey Denizi kıyısında bir balıkçılık limanı ve dinlence yeri olan kraliyet kasabası. Bir zamanlar İskoçya'nın en zengin manastırı olan Arbroath Manastırı, İskoçya kralı I. William tarafından 1178'de kuruldu. I. William'ın mezarı bu manastırdadır. 1314'te Bannockburn'de, I. Robert'in İngilizleri yenilgiye uğratmasından sonra İskoçya'nın bağımsızlığını ilan eden Arbroath Bildirisi, 1320'de İskoçya Parlamentosu tarafından bu manastırda kaleme alındı ve Fransa'da Avignon'daki papaya gönderildi. Makine yapımı, demir dökümcülüğü, dokuma imalatı ve gemi yapımı kasabadaki başlıca sanayi kollarıdır. Nüfus (1981) 24.120.

Arbuckle, Fatty (İngilizce *Fatty*: "Şişko"), asıl adı ROSCOE CONKLING ARBUCKLE (d. 24

Mart 1887, Smith Center, Kansas - ö. 30 Haziran 1933, New York kenti, ABD), sessiz sinema döneminin ilk komedi yıldızlarından. Ününün doruğundayken adının bir skandala karışması hem ününün büyük ölçüde zedelenmesine, hem de sinemadan uzaklaşmasına yol açmıştır.

Deneyimli bir vodvil oyuncusuyken, 1908'de Selig Polyscope şirketinde figüran olarak çalışmaya başladı ve birçok tek makaralık komedi filminde rol aldı. 145 kiloluk cüssesine karşın hareketli bir komedyen olan Arbuckle, kısa zamanda Mack Sennett'ın stüdyosunda yıldızlığa yükseldi. Sennett'ın Keystone Kops(*) topluluğunda çalıştı ve Chester Conklin, Charlie Chaplin gibi sessiz sinema yıldızlarıyla birlikte oynadı.

1917'de kendi yapım şirketini kuran Arbuckle, Buster Keaton'ın sanat yaşamında ilerlemesine yardımcı oldu. Bir yıldız adayına tecavüz etmek ve ölümüne neden olmakla suçlanması, meslek yaşamını sona erdirdi. Açılan davanın sonunda aklandıysa da, aleyhinde oluşturulan kamuoyunun etkisiyle sinemadan uzaklaştı; filmleri yasaklandı. Daha sonra dostlarının yardımıyla sinema dünyasına döndü ve William B. Goodrich adıyla yönetmenlik yaptı.

Arbuckle'ın adının karıştığı olayın sonuçlarından biri de sinema sanayisini düzenlemek ve denetlemek amacıyla Hays Bürosu'nun kurulması oldu. *Ayrıca bak.* Amerikan Sinema Birliği.

Arbus, Diane eö NEMEROV (d. 14 Mart 1923, New York kenti - ö. 26 Temmuz 1971, New York kenti), alışılmamış, fantastik ve aykırı kişileri görüntülediği ilginç portreleri ile tanınan fotoğrafçı.

Zengin bir işadamının kızı, eleştirmen ve şair Howard Nemerov'un kız kardeşiydi. On sekiz yaşındayken yükseköğrenimden vazgeçip babasının yanında çalışan Allan Arbus ile evlendi (1969'da boşandı). 1957'ye değin kocasıyla birlikte moda fotoğrafçısı olarak çalıştı. 1950'lerin ortalarında, onu yönlendiren Lisette Model'ın önerisiyle kentteki ve kent çevresindeki çeşitli insanlarla olayları düzenli olarak görüntülemeye başladı. 1960'ta *Esquire* dergisi için, yüksek sosyete yaşantısıyla yoksulluğu yan yana, çarpıcı bir biçimde sergilediği ilk dizi fotoğraflarını çekti. Bundan sonra, intiharına değin, yaşamını serbest fotoğrafçı ve fotoğraf öğretmeni olarak sürdürdü.

Arbus, çarpıcı ve sarsıcı bir üsluptaki daha sonraki çalışmalarında, başka etkilerin yanı sıra, kompozisyondan çok konuyu öne çıkarmasını sağlayan kare formatı ve fotoğraflarına teatral ve gerçeküstücü bir boyut kazandıran flaşı kullanmıştır. Transvestitler, çıplaklar ve toplum dışı kişiler gibi sıradan olmayan konulara yönelen Arbus'un, bu kişilere olan belirgin yakınlığı fotoğraflarına da yansır. Konularına sempati ve anlayışla yaklaştığı için de iyi sonuçlar alabilmiştir.

Fotoğraflarından oluşan bir derleme 1972'de, P. Bosworth'un yazdığı yaşamöyküsü ile *Diane Arbus Magazine Work* adlı yapıt ise 1984'te yayımlanmıştır.

Arbuthnot, John (d. Nisan 1667, Inverbervie, Kincardine, İskoçya - ö. 27 Şubat 1735, Londra), matematikçi, hekim ve yazar. Yakın arkadaşları Jonathan Swift, Alexander Pope ve John Gay ile birlikte değersiz edebiyatı ve yanlış eğitimi gülünç düşürmeyi amaçlayan ünlü Scriblerus Kulübü'nün kurucularından biri olarak anılır.

1696'da St. Andrews'dan tıp diploması alan ve 1704'te Royal Society üyeliğine seçilen Arbuthnot, 1705'ten ölümüne değin Kraliçe Anne'in hekimlerinden biri olarak kaldı. Matematiğe ve başka bilimsel konulara ilişkin çalışmalarından çok, zekâsı ve yergileriyle ün kazandı. Arbuthnot'ın yergilerinin en önemlileri, İngilizler, Fransızlar, İspanyollar ve Hollandalıların 1713'te Utrecht Antlaşması'yla sonuçlanan siyasal

Arbuthnot, W. Robinson'ın yağlıboya çalışmasından ayrıntı; İskoçya Ulusal Portre Galerisi, Edinburgh
Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh

manevralarını ele alan siyasal alegorilerden oluşur. İlki 1712'de basılan bu konudaki beş kitapçık, 1727'de *The History of John Bull* (John Bull'un Öyküsü) başlığı altında toplandı. Sonraları, karikatür ve edebiyatta İngiltere'nin değişmez simgesi haline gelecek olan John Bull karekterini yaratan ve benimseten bu kitap, 1976'da A. W. Bower ve R. A. Erickson tarafından yeniden yayımlanmıştır.

Arbuthnot'ın önemli katkıda bulunduğu bir başka yergi de ilk kez Pope'un yapıtlarının 1741 basımında yer alan, ama büyük bölümü 1713-14'te Scriblerus Kulübü üyeleri tarafından yazılmış olan "Memoirs of Martinus Scriblerus"dur (Martinus Scriblerus'un Anıları). Kulübün öbür üyeleri Arbuthnot'ı, bilgiçliği gülünç düşürmeyi amaçlayan bu yapıtın başlıca yaratıcısı olarak kabul etmişlerdir. Edebiyat alanında üne önem vermeyen Arbuthnot'ın yergi konusundaki buluşlarının ve nükteli deyişlerinin çoğu, kendisinden daha ünlü edebiyatçı arkadaşları tarafından geliştirildiği için onlara mal edilmiştir.

Arcadelt, Jacob, Arcadelt ARCADEL, ARCHADELT, ARCHADENTE, ARCHADET ya da HARCHADELT olarak, Jacob JACQUES ya da JOKOB olarak da yazılır (d. 1500, Liège?, Liège Piskoposluk Bölgesi - ö. 14 Ekim 1568, Paris?), madrigalin bir müzik türü olarak yaygınlaşmasına katkıda bulunan besteci.

Arcadelt, Roma papalık korosunda yer aldı ve ardından koro şefliği yaptı (1539-49). Daha sonra Fransa ve İtalya'da yaşadı. 1555'te Guise dükü Charles'ın hizmetine girdi; 1557'de de Fransa'da kraliyet korosuna katıldı.

Bestelediği 120 kadar şanson ve 200'ün üstünde İtalyan madrigaliyle ün kazandı. Çağdaşı Costanzo Festa ve Philippe Verdelot ile birlikte, döneminin madrigal bestecileri için örnek oluşturdu. Dört sesli besteleri yeğledi, dindışı bestelerinde yalın şiirlerden, popüler İtalyan şarkı türü *frottola*'nın ahenkli ve tiz melodilerinden yararlandı. Üslubundaki yalın berraklık, Palestrina ve Cipriano de Rore'yi etkilemiştir. Arcadelt ayrıca 20'ye yakın motet ve üç ayin müziği yayımlamıştır.

Arcadia, ABD'de kent. California eyaletindeki Los Angeles iline (*county*) bağlıdır. San Gabriel Dağlarının eteğinde yer alır. 1888'de Rancho Santa Anita topraklarında kuruldu; E. J. (Şanslı) Baldwin tarafından geliştirildi. Doğanın güzelliğini simgelediği söylenen Eski Yunan kentinden dolayı kente Arcadia adı verildi. Önceleri bir tarım merkeziyken daha sonra konut alanı olarak gelişti. 24 km güneybatısındaki Los Angeles ile karayolu bağlantılarının bulunması, büyümesine yardımcı oldu. Los Angeles Fidanlığı ve Santa Anita Yarış Alanı Arcadia'daki önemli tesislerdir. Nüfus (1990) 48 290.

arcádia, 18. yüzyılda Portekiz'de kurulan ve şiire yeni bir atılım kazandırabilmek için klasik anlayışa dönülmesi gerektiğini savunan edebiyat derneklerine verilen ad. Bu dernekler, İtalya'da bir edebiyat zevkinin oluşturulması amacıyla 1690'da Roma'da kurulan Arkadia Akademisi'ni(*) örnek almıştı.

1756'da António Dinis da Cruz e Silva arkadaşlarıyla birlikte Arcádia Lusitana'yı kurdu. Derneğin temel amacı, İtalyan şiirini abartılı ve süslü bir barok üsluba dayanan Gongoracılığın (*Gongorismo*), genel olarak da İspanyol etkisinden arındırmaktı. Cruz e Silva'nın, Fransız şairi Nicolas Boileau'nun *Le Lutrin* (1674; Kürsü) adlı alaylı destanından esinlenen *O Hissope* (1768) adlı alaylı kahramanlık şiiri oldukça etkili bir taşlamaydı. Arcádia'cıların önde gelen temsilcisi Pedro António Correia Garção, klasik Latin şairi Horatius'un başarılı bir izleyicisiydi. Domingos dos Reis Quita'nın pastoral şiirleri, iki yüzyıl öncesinin İtalyan yerel şiir geleneğine dönüşü gösteriyordu. Tomás António Gonzaga'nın Dirceau takma adıyla yazdığı *Marília de Dirceu* (1792) adlı kitabındaki aşk şiirlerindeyse içtenlik ve acı dile getirilmişti.

1790'da Nova Arcádia kuruldu. En seçkin üyeleri, günümüzde de başarılı birkaç sonesiyle tanınan şair Manuel Maria Barbosa du Bocage ile onun rakibi, epik şiir alanındaki denemeleriyle ünlü José Agostinho de Macedo'ydu. Nova Arcádia'nın bir başka başarılı üyesi de Curvo Semedo'ydu.

Cruz e Silva 1776'da yargıç olarak Brezilya'ya gönderildi; orada bu harekete karşı bir ilginin doğmasına katkıda bulundu. Bunun sonucunda, aralarında Basílio da Gama ile José de Santa Rita Durão'nun da bulunduğu, Minas okulu adıyla tanınan epik ve yeni-klasik şiir hareketi doğdu.

Arcadius (y. 377-408), Doğu Roma imparatoru. 383-395 arasında babası I. Theodosius'la birlikte, 402'ye değin de tek başına hükûm sürdü. 402'de oğlu II. Theodosius'u yönetimine ortak etti.

Arcadius'ün büstü, IS 395-408; İstanbul Arkeoloji Müzeleri
Ara Güler

Arcadius'un zayıf ve etkisiz bir imparator olması nedeniyle, yönetim gerçekte bakanları Rufinus, Eutropius ve Anthemius'un

elindeydi. Arcadius'ün döneminde Gotlar imparatorluğu yağmaladılar; eşi Eudoksia Patrik Aziz Ioannes Khrysostomos'un öldürtülmesi olayına karıştı.

Arcan, İ(small) Galip (d. 1894, İstanbul - ö. 8 Ağustos 1974, İstanbul), tiyatro ve sinema oyuncusu. Sahne için çeviri ve uyarlamaları, yazıp yönettiği radyo oyunları ve tiyatro eğitimi üzerine çalışmalarıyla da tanınmıştır.

Ravza-i Terakki Okulu'nda ve Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'nde okudu. 1909'da Ahmed Fehim Efendi'nin topluluğuna girdi ve Ahmed Vefik Paşa'nın *Tabib-i Aşk* adlı komedisinde oyunculuğa başladı. Ardından Namık Kemal'in *Akif Bey*'indeki rolüyle başarı kazandı. Dönemin ünlü oyuncuları Vahram Papazyan ile Ahmed Fehim'in etkisinde kaldı. 1910'da katıldığı Burhanettin Tepsi'nin topluluğunun Selanik turnesinde olumlu eleştiriler aldı. 1914'te açılan Darülbedayi'ye öğrenci olarak girdi. 1921'de Fransa'ya gitti ve André Antoine'ın yardımıyla Comédie-Française ve Théâtre de l'Odéon'da çalıştı. İstanbul'a dönünce Raşit Rıza'nın topluluğuna katıldı. 1923'te yeniden Paris'e giderek tiyatro konusunda çalışmalar yaptı. Yurda dönüşünde Muhsin Ertuğrul'un kurduğu Ferah Tiyatrosu'nda çalışmaya başladı. Bu topluluk dağılınca bu kez Berlin'e gitti ve Alman tiyatrosunu inceledi. Daha sonra İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrosu'nda oyuncu olarak çalıştı. Burada *Venedik Taciri* (1930), *Bir Kavuk Devrildi* (1930), *Akın* (1932), *Kafatası* (1932), *Ayak Takımı Arasında* (1936), *Kral Lear* (1937), *Kibarlık Budalası* (1941), *Kral Oidipus* (1947) gibi oyunlarda başarılı

İ. Galip Arcan
Ara Güler

kompozisyonlar çizdi. *Bican Efendi Vekilharç* (1921), *Boğaziçi Esrarı* (1922), *Karımı Beni Aldatırsa* (1933), *Aysel, Bataklı Damın Kızı* (1935), *Aynaroz Kadısı* (1938) gibi birçok filmde oynadı. Yüzü aşkın radyo oyunu yazdı, bunların çoğunu yönetti. Yetmişin üstünde oyun çevirisi ve uyarlaması gerçekleştirdi. Tiyatro Meslek Okulu'nda diksiyon dersleri verdi.

Uzun yıllar Muhsin Ertuğrul'la birlikte çalışan Arcan'ın, Türk tiyatrosu ve sinemasının oluşmasında önemli bir yeri vardır. Temiz diksiyonu, titiz çalışması ve karakter rollerindeki yalın, ama ayrıntılara önem veren oyunculuğuyla haklı bir üne kavuşmuştur. Sinemada Bican Efendi, radyoda Habibe Molla tipleri ile uzun süre ilgiyle izlenen Arcan'ın *Tiyatroda Makyaj* (1941) ve *Tiyatroda Diksiyon* (1947) adlı iki de kitabı yayımlanmıştır.

Arcayürek, Cüneyt (d. 6 Mart 1928, Ankara), siyaset kulisini yansıttığı "Ankara Notları" ile tanınan gazeteci. Ankara'daki lise öğreniminden sonra, bir süre Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne devam etti. 1947'de, *Ulus* gazetesinde muhabir olarak gazeteciliğe başladı. *Ulus*'tan sonra sırasıyla, *Ankara Akşam Haberleri*, *Kudret*, *Vatan*, yeniden *Ulus* ve Ankara Ajansı'nda çalıştı. Daha sonra *Akis* dergisinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. *Hürriyet*, *Tercüman*, *Milliyet*, *Güneş* ve *Cumhuriyet*'te sürdürdüğü meslek yaşamının 33 yıllık bölümünde (1947-80) tanıklık ettiği olayları ve siyaset kulislerini, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor* (1983-86, 10 cilt) dizisinde topladı. Siyasal mizah türündeki *Ku-de-ta* adlı kitabı

Cüneyt Arcayürek
İletişim Yayıncılık Arşivi

1985'te yayımlandı. Kasım 1991'de bir grup gazeteciyle birlikte *Cumhuriyet* gazetesinden ayrıldı; *Bugün* gazetesinde fıkra yazmaya başladı. 1993'te Cumhurbaşkanlığı danışmanlığına atandı. Öbür yapıtları arasında *Şeytan Üçgeninde Türkiye* (1987), *Demokrasinin Sonbaharı* (1987) ve *Namı 864 Rakımlı Tepe-Çankaya* (1989) sayılabilir.

Arcellinida, eskiden TESTACIDA. *Protozoa* filumunun *Rhizopodea* (kökayaklılar) sınıfından tekhücrelileri içeren takım. Bu takımın üyelerinin genellikle tek odacıklı bir kabuğu vardır ve çoğunlukla tatlı sularda, bazen tuzlu sularda ve bataklık ya da çamurlu topraklarda yaşarlar. Kabuğun iç yüzü, böceklerin dış iskeletine benzeyen kitinleşmiş bir zarla örtülüdür. Dış yüzü ise, *Arcella*'da olduğu gibi alt katmandan salgılanan kitinli kahverengimsi bir kabuktan, *Difflugia*'da olduğu gibi birbirine yapışıp kaynaşmış kum taneciklerinden ya da *Euglypha*'da olduğu gibi sitoplazma tarafından salgılanan ve dışta birikerek katılaşan silis levhacıklarından oluşabilir. *Nebela* cinsinin üyeleri armut biçimindeki kabuklarını, besin olarak tükettikleri öbür *Arcellinida* türlerinin kabuk levhalarından yararlanarak yaparlar. Toprakta ve tatlı sularda yaşayan

Arcella vulgaris
J. M. Langham

Arcella cinsinin üyeleri, şemsiye biçiminde tek odacıklı bir kabuğu olan amip benzeri canlılardır. Eşeysiz üreme (bölünme, tomurcuklanma) ya da eşeyli üreme yoluyla çoğalırlar.

Arceuthobium *bak.* cüceökseotu

Archaeocyatha, soyu tükenmiş deniz canlılarını kapsayan filum. Erken ve Orta Kambriyen Dönemden (Kambriyen Dönem 570-500 milyon yıl önce) kalma deniz kireçtaşlarında fosilleri bulunmuş, ancak sınıflandırmadaki yeri saptanamamıştır. Bu fosiller, hayvan oldukları varsayılan, ama hakkında çok az şey bilinen canlıların oluşturduğu kalkerli destek yapıya örnektir. Bazı araştırmacılar bu canlıların bir tür kalkerli suyosunu olabileceğini öne sürmüşse de, bu varsayım pek olanaklı gözükmemektedir.

Dış görünümü koni ya da boru biçiminde olan *Archaeocyatha* üyelerinin iskeleti, düşey bölmelerce desteklenen ince iç ve dış duvarlardan oluşur. Bütün bu iskelet ve destek yapılar tümüyle gözeneklidir. Duvarların biçimi, yapısı, gözeneklerin sayısı, yerleşimi ve genel olarak tüm gövde yapısı türden türe büyük ölçüde değişiklik gösterir. Türlerin birbirinden ayırt edilmesini sağlayan bu değişikliklerin gerçek işlevi bilinmemektedir. *Archaeocyatha* üyelerinin, bugün yaşayan türler arasında en çok kalkerli süngerlere benzediği söylenebilir. Büyük olasılıkla, bu soyu tükenmiş canlılar da süngerler gibi suyu içlerine çekip, sudaki besin maddelerini ayırdıktan sonra geri kalanını gövdelerinden dışarıya atıyorlardı. *Archaeocyatha* filumunun üyeleri deniz dibindeki sığ sularda yaşamış ve mercan resiflerine benzeyen büyük kütleler oluşturmuştur. Antarktika, İspanya, Sardinya, Sibirya, Newfoundland, Quebec, Labrador, New York, California ve Avustralya'da (bugün Büyük Set Resifinin olduğu bölgede) bu resiflere rastlanmıştır.

Archaeopteris, eskiden *Protopteridales* takımından ilk ağaçsı eğreltiotları olarak kabul edilen, bugün daha çok tohumlu eğreltiotları ile iğneyapraklıların atası sayılan ve bir geçiş grubu olduğu düşünülen fosil eğreltiotu cinsi. *Archaeopteris* cinsinin üyeleri, yaklaşık 345 milyon yıl önce sona eren Geç Devoniyen Dönemde yeryüzünde yaygın olarak bulunuyordu.

Geç Devoniyen katmanları arasında fosilleşmiş gövde parçalarına rastlanan ve *Cordaitales* takımı içinde sınıflandırılan *Callixylon* cinsi de bugün, *Archaeopteris* cinsinden eğreltiotlarınınkine çok benzeyen gövde özellikleri nedeniyle bu cinsten sayılmaktadır.

Archaeopteryx *bak.* arkeopteriks

Archelon, soyu tükenmiş dev deniz kaplumbağası. Kuzey Amerika'daki Geç Kretase (Tebeşir) Dönemi kayaçlarında fosilleşmiş kalıntıları bulunmuştur (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce). Korkunç görünümlü kemiksi bir zırhla korunan *Archelon*'un uzunluğu 3,5 m'yi bulur. Ön ayakları, hayvanın ağır gövdesini suda kolayca hareket ettirmeyi sağlayacak biçimde gelişmiştir.

Archer, Frederick Scott (d. 1813, Bishop's Stortford, Hertfordshire - ö. 2 Mayıs 1857, Londra, İngiltere), bir fotoğraftan birden çok kopya elde edilmesini sağlayan ilk kullanışlı yöntemin bulucusu olan İngiliz mucit.

Bir kasabın oğlu olan Archer, iş yaşamına bir gümüş kuyumcusunun yanında çırak olarak başladı, daha sonra portre heykeltıraşı oldu. Çalışmalarında, William Henry Fox Talbot'ın geliştirdiği kalotip fotoğraf

yönteminden yararlanmayı denedi. 1851'de, fotoğraf kâğıdına basılabilen çok ayrıntılı cam negatiflerin elde edilebildiği yaş kolodyum yöntemini geliştirdi. Bu yöntemde, ışığa duyarlı yaş kolodyum kurumadan negatiflerin hemen banyo edilmesi gerektiğinden, açıkhava fotoğrafçılığında portatif bir laboratuvar ile bir karanlık oda çadırı gerekmekteydi. Ama bu yeni yöntem o kadar başarılı oldu ki, fotoğrafçılıkta yeni bir çağ başlattı. Talbot, yaş kolodyum yönteminin kendi sisteminin bir çeşitlemesi olduğunu öne sürerek dava açtıysa da bir sonuç alamadı.

Archer, başka bir fotoğrafçıyla birlikte yürüttüğü çalışmalar sonucunda, vesikalık fotoğraf çekiminde maliyeti büyük ölçüde azaltan ve ambrotip adıyla bilinen yeni bir yöntem geliştirdiyse de, bütün parasını araştırmalara yatırdığından yoksulluk içinde öldü.

Archipenko, Alexander (d. 30 Mayıs 1887, Kiev - ö. 25 Şubat 1964, New York City), Rus asıllı ABD'li ressam ve heykelci. Boşluk ve dolulukların biçimsel düzenlenişlerini ön planda tutarak kendine özgü yeni bir figüratif üslup geliştirmiştir.

1902-05 arasında Kiev Sanat Akademisi'nde okudu. 1908'de Paris'e giderek Güzel Sanatlar Yüksekokulu'na girdi. Burada kübist çevrelerle ilişki kurdu ve kübizm akımı içinde etkin rol oynadı. 1921'de Berlin'de kendi sanat okulunu açtı. 1923'te ABD'ye yerleşti. 1935-36'da Washington Üniversitesi'nde, 1937-38'de Chicago'daki Yeni Bauhaus'da, 1939'dan ölümüne değin de New York'taki kendi heykel okulunda dersler verdi.

Archipenko'nun soyut biçimlerinde ilkel bir canlılık ve ritmik bir hareket vardır. "Yürüyen Kadınlar"da (1912) yüzlerde, gövdelerde açtığı deliklerle ve bacakların içbükey bölümlerini dışbükeyleştirerek heykel alanında yeni bir biçim anlayışı yaratmıştır. "Boks Maçı" (1913) adlı yapıtında ise bu sporun vahşi enerjisini, makine parçasına benzeyen kübik ve yumurtamsı biçimlerle soyut bir biçimde yansıtmıştır. 1912'de heykelde ilk kolaj denemelerini gerçekleştirmiş, ünlü "Medranolar" dizisinde renkli cam, tahta ve metalden yaptığı figürlerle geleneksel malzeme kullanımına karşı çıkmıştır. Bu yapıtları ile heykelde çokrenkliliğin öncüsü olan Archipenko'nun geç dönem yapıtları gerek biçim açısından, gerek kavramsal olarak daha önceki yapıtları kadar devrimci değildir.

Architects' Collaborative, The (TAC). Massachusetts eyaletindeki Cambridge kentinde 1946'da Walter Gropius'un(*) kurduğu ve eğitim yapıları üzerine uzmanlaşmış mimarlık ortaklığı. Kurucu ortakları Norman Fletcher, John Harkness, Sarah Harkness, Robert McMillan, Louis McMillen ve Benjamin Thompson'dı.

TAC'ın grup çalışması ürünü tasarımları arasında Harvard Üniversitesi Lisansüstü Öğrenci Merkezi (1949-50) Atina'daki ABD Büyükelçiliği (1956) Massachusetts'de Andover'daki Phillips Akademisi Sanat ve İletişim Merkezi ve Evans Fen Bilimleri Binası (her ikisi de 1959 tarihli) bulunmaktadır. Gropius 1969'da ölene değin TAC ile birlikte çalışmayı sürdürmüştür.

Archosaurus, Avrupa'daki Geç Permiyen Dönem çökellerinde fosillerine rastlanan ilkel sürüngenlerin oluşturduğu cins (Permiyen Dönem 280-225 milyon yıl önce). *Archosaurus* üyeleri, yani arkozorlar evrim geçirerek yapısal değişikliğe uğrayan ve jeolojik zamanlarda tüm omurgalılar arasında egemen bir sınıf oluşturan sürüngenlerin tipik örnekleridir. Bu gelişme özellikle bacaklarda ve kalça kemerinde görülür.

Arcimboldo, Giuseppe, GIUSEPPE ARCIMBOLDI olarak da yazılır (d. y. 1527 - ö. 1593, Milano), İtalyan toplumsal yergi ressamı. Meyve, sebze, hayvan, kitap ve başka nesnelerden oluşan grotesk kompozisyonlarını, insan portrelerini andıracak biçimde düzenlenmişti. Çift imgeli bu resimler 20. yüzyılda Salvador Dalí ve başka gerçeküstücü ressamlar arasında büyük hayranlık uyandırdı.

"Yaz", Giuseppe Arcimboldo'nun bir portre çalışması 1563; Sanat Tarihi Müzesi, Viyana
Kunsthistorisches Museum, Viyana. Erwin Meyer

Sanat yaşamına Milano Katedrali'nin pencere vitraylarının tasarımı ile başlayan Arcimboldo daha sonra Prag'a yerleşti ve orada Habsburg hükümdarlarından II. Maximilian ve II. Rudolf'un en gözde saray ressamlarından biri oldu. Bir yandan da saray tiyatrosu için dekorlar yaptı ve yanılsama yaratmada ustalık kazandı. Resimlerindeki alegorik anlam, biçimsel oyun ve görsel şakalar o dönemde beğenilmekle birlikte daha sonraki izleyiciler için anlamlarını yitirdiler. Alışılmışın dışındaki bakışını en iyi temsil eden resimleri "Yaz" ve "Kış" (Viyana Sanat Tarihi Müzesi) adlı portreleridir.

Arciniegas, Germán (d. 6 Aralık 1900, Bogotá), Kolombiyalı tarihçi, deneme yazarı, devlet adamı ve diplomat. Amerika kıtasındaki İspanyolca konuşulan ülkelerin en seçkin yazarlarındandır. Uzun yıllar başarıyla yürüttüğü gazetecilik ve kamu hizmeti etkinliğiyle ülkesinin 20. yüzyıldaki kültürel gelişimini büyük ölçüde etkilemiş, yurt dışında da eğitimci ve diplomat olarak yaptığı çalışmalarla Amerika'nın İspanyolca konuşulan ülkelerinin tarihi ve çağdaş kültürünün Kuzey Amerikalılar ve Avrupalılarca tanınmasında önemli rol oynamıştır.

1924'te Bogotá'daki Ulusal Üniversite'nin hukuk bölümünü bitirdikten kısa bir süre sonra ülkesinde adını duyurdu. Çeşitli gazete ve dergilerde denemeler yazdı. 1928'de Bogotá'da *Universidad* adlı dergiyi çıkardı; 1939'da aynı kentte yayımlanan *El tiempo* gazetesinin yazı işleri müdürü oldu. Eğitim alanında da etkinlik gösteren Arciniegas, 1941-42 ve 1945-46'da eğitim bakanı olarak görev yaptı; başta Chicago (1944) ve Columbia (1947-57) üniversiteleri olmak üzere, ABD'nin çeşitli üniversitelerinde ders verdi. 1959'da İtalya'ya elçi olarak atandı. Daha sonra İsrail, Venezuela ve Vatikan'da görev yaptı. 1979'da Bogotá'daki Los Andes Üniversitesi'nin Felsefe ve Edebiyat Fakültesi dekanı oldu.

Latin Amerika'yı anlamaya ve yorumlamaya yönelik yoğun bir ilgiyle yazdığı çeşitli kitaplarda, özgün kavrayışı ve geniş bilgisiyle bu bölgenin tarihsel ve kültürel özelliklerini değişik yönleriyle inceledi. *Biografía del Caribe* (1945; Karayipler Tarihi) ve *El continente de siete colores* (1965; Yedi Renk Kıtası) gibi yapıtlarıyla, Latin Amerika üzerine kapsamlı görüşlerini uluslararası düzeyde duyurdu.

Arctiidae, *Lepidoptera* (pulkanatlılar) takımından, 3 500 kadar gece kelebeği türünü içeren familya. Çoğunun larvaları (tırtılları) kıllı, erişkenlerinin ise gövdeleri tıkız, kanatları beyaz, turuncu ya da yeşil renklidir. Dinlenme sırasında kanatlar bir çatı gibi gövdenin üstüne kapanır.

Güz ağkurdu (*Hyphantria cunea*), çeşitli bitkilerin yaprakları üstünde ağ kuran ve ipekten yapılmış bu ağlarla bazen çok geniş alanları kaplayan önemli bir tarım zararlısıdır. Pupa evresini, tırtılların kılları ile ipek salgısından örülen ve toprak üstüne bırakılan bir koza içinde geçirir.

Apantesis virgo
Alexander B. Klots

Arctiidae familyasının en tipik örneklerinden biri olan İsabella pars kelebeği (*Isia isabella*) ilkbaharda kozadan çıkar ve erişkinlerinin kanat açıklığı 37-50 mm'yi bulur. Karnında ve sarı renkteki kanatlarının üstünde kara benekler vardır. Tırtılın gövdesinin orta bölümü kahverengi, her iki ucu karadır. Bazı ülkelerde, kara uçlar uzun olduğunda kışın çok sert ve karlı, kısa olduğunda yumuşak ve ılık geçeceğine inanılır.

Arctiidae üyelerinden bazılarının çok parlak ve göze batan renklerde olması türün yırtıcılardan korunmasını sağlar. Bazı uzmanlar *Lithosiidae* familyasını da *Arctiidae* familyası içinde sınıflandırırlar.

Arctolepis, Alt Devoniyen Dönemde yaşayan ve balığa benzeyen hayvan cinsi (Devoniyen Dönem y. 395-345 milyon yıl önce). Eklem boyunlu balıklar adıyla bilinen bir grubun en eski ve ilkel üyeleri olarak kabul edilen bu canlıların kafaları kemikli, gövdeleri zırhla kaplıdır. Gövdenin arka bölümünde koruyucu zırh bulunmaz ve arkaya doğru giderek incelen gövde sivri bir kuyrukla sona erer. Kuyruk yüzgeci yalnızca kuyruğun alt kenarında gelişmiştir.

Arctolepis, 30 cm'yi bulmayan boyuyla küçük bir hayvan olmasına karşın, göğsünde aşırı derecede gelişmiş iki uzun çıkıntı

Arctolepis, Alt Devonlyen Dönem
American Museum of Natural History, New York

bulunur. Bu çıkıntıların yüzmeye ne derece yardımcı olduğu tartışmalıdır.

Arculf (ö. 7.yy sonları, Almanya), İslamın doğuşundan sonra Yakındoğu'da gözlemlerde bulunan önemli Batılı gezginlerin ilki olan Hıristiyan piskopos. Büyük bir olasılıkla manastıra bağlı bir din adamı, bazılarına göre ise Akitanya'daki Périgueux piskoposuydu.

Yaklaşık 680'de Filistin'e yaptığı hac yolculuğundan dönerken fırtınaya tutulan Arculf İskoçya'ya sürüklendi ve Hebrid Adalarından biri olan Iona'ya vardı. Burada kendisini ağırlayan Iona Manastırı başrahibi Aziz Adamnan'a yolculuğundan edindiği deneyimleri aktardı. Adamnan, Arculf'un yolculuğunu konu alan *De locis sanctis*'i (Kutsal Yerler Üzerine) yazdı. Bu yapıt, Bede'nin(*) dikkatini çekmiş ve Bede, yapıtın bir bölümünü *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (İngiliz Halkının Kilise Tarihi) adlı kitabına almıştır. Bede, ayrıca daha uzun bir kitap yazmış ve bu kitap ortaçağ boyunca, doğudaki kutsal yerlerle ilgili en yaygın rehber olmuştur.

Yahuda, Samiriye ve Celile'deki kutsal yerler, Şam ve Sur, Nil ve Aiolia volkanik adaları (bugün Eolie Adaları) Arculf'un gezdiği yerler arasındadır. Arculf, Kudüs'teki İsa'nın Kabri Kilisesi, Sion Dağı Kilisesi, Zeytinliğe Çıkış Kilisesi ve Şekem'deki Yakub'un Kuyusu Kilisesi'nin planlarını çizmiştir. İngiltere'nin koruyucu azizi Aziz George'un öyküsünün ilk biçimi Arculf'dan kalan belgeler arasındadır.

Arcun (d. 1563, Goindval, Pencap, Hindistan - ö. 1606, Delhi), Sih dininin beşinci gurusu ve ilk şehidi. Sihlerin tanrı ölçüsünde saygı gösterdikleri *Adi Granth* ya da *Granth Sahib* (Tanrı Kitabı) adlı kutsal kitabı derlemiştir. En büyük Sih gurularından biri olan Arcun, Amritsar'da, herkesin dilediği gibi tapınabileceği Harimandir'i (Altın Tapınak) kısa sürede tamamladı. Sihlerin büyük merkezlerinden olan bu kenti ticari bakımdan da geliştirerek, hem dünyevi, hem de ruhani önderlik yapan ilk guru oldu. Önceki guruların başlattığı toplumsal reformları ve misyonerlik çabalarını daha da ileri götürdü.

Babürlü İmparatoru Ekber'in ölümünden sonra başa geçen Cihangir'in Sihlere baskı yapmaya başlamasına değin, çalışmalarını başarıyla sürdürdü. Saygınlığını kıskanan kişilerin yaydığı söylentiler üzerine, Cihangir'in huzuruna çıkarıldı. Kendisini 200 bin rupi para cezasına çarptıran Cihangir, *Adi Granth*'ın Vedanta (Hinduluk) ya da İslam için kırıcı görülen bütün bölümlerini çıkarmasını buyurdu. Buna uymayı reddettiği için diri diri kaynar suya atıldı. Bu olaydan sonra, Babürlü hükümdarlarının baskısının ağırlaşacağını anlayan Sihler daha savaşçı bir nitelik kazandılar.

Arcuna, Hint destanı *Mahabharata*'nın (Bharata Hanedanının Büyük Destanı) kahramanlarından beş Pandava kardeşten biri. Girişeceği bir çarpışmadan hemen önce bir anlık bir duraksama geçirince, dostu ve arabasının sürücüsü olan Tanrı Krişna ona görev duygusu, başka bir deyişle insanın davranışlarında izlemesi gereken doğru yol konusunda bir söylev verir. Krişna ile Arcuna arasında geçen bir yarı diyalog biçimindeki bu manzum mısraların tümü birlikte Hindistan'ın en kutsal din kitabı olan *Bhagavadgita*'yı oluşturur. *Bak.* Mahabharata.

ard izlenimcilik, POST-EMPRESYONİZM olarak da bilinir, Fransa'da, görsel sanatlar alanında izlenimciliğe karşı oluşturulan hareket. Bu adı ilk kez İngiliz sanat eleştirmeni Roger Fry çoğu Fransız olan Paul Cézanne, Georges Seurat, Paul Gauguin, Vincent van Gogh, Henri de Toulouse-Lautrec gibi bir grup sanatçı için kullandı. Bu sanatçılar resme izlenimci olarak başlamış, ama zamanla kendilerine özgü kişisel üsluplarını geliştirmek amacıyla izlenimciliğin sınırlayıcı ilkelerine karşı çıkmışlardı. İzlenimcilik(*) en katı anlamıyla, doğadaki geçici renk ve ışık etkilerinin nesnel bir yaklaşımla betimlenmesine dayanıyordu. Ard izlenimciler daha iddialı ve atılgan bir anlatıma ulaşabilmek için bu sınırlamayı reddettiler. Ama her şeye karşın, izlenimciliğin saf ve parlak renklerinin, geleneksel konulardan bağımsızlaşmasının ve küçük fırça vuruşlarıyla oluşturulan kesik renk kullanımının kendi üslupları üzerindeki etkilerini yadsımadılar. Resmen bir akım niteliğine bürünmemiş olsa da, bu sanatçıların tutumu birçok çağdaş sanat eğiliminin, genel olarak da modern sanatın temelini oluşturdu. İzlenimciler arasında süren tartışmalı bir dönemden sonra Paul Cézanne, akıma müzelerdeki sanat yapıtlarında olduğu gibi kalıcı ve sağlam bir boyut kazandırmak amacıyla, 1878'de ayrı bir yol tuttu. Parlak renkleri ustaca kullanan Cézanne, doğal biçimlerin yapısal nitelikleri ile yüzeysel biçim ve derinlik sorunlarını eşzamanlı olarak ele aldı ve değişen ışık etkilerini olduğu gibi saptamanın çok ötesine geçti. Cézanne'ın yaklaşımı, geçici görünüşleri saptayan izlenimcilerin tersine, manzara ve ölüdoğaya anıtsal bir kalıcılık kazandırdı. Onun yapıtları, temelde nesnelerin yapısal nitelikleriyle derinden ilgilenen kübizmin(*) başlıca esin kaynağı oldu. Georges Seurat da 1884'te Salon des Indépendants'da sergilediği yapıtlarıyla, kompozisyona izlenimcilerden daha çok önem verdiğini ve renk bilimini incelediğini ortaya koyarak Cézanne'la benzer bir amacı olduğunu belli etti. Seurat, yapıtlarındaki ışıltıyı, izlenimcilerin kesik renk uygulaması ile elde ettikleri parıltılı ışıktan yola çıkıp, optik yasalarını inceleyerek gerçekleştirmeye çalıştı. Bu amaçla karşıt renkleri küçük noktalar halinde yan yana koyuyor, bunların uzaktan bakıldığında tek bir egemen renk olarak algılanmasını sağlıyordu. Noktacılık(*) olarak adlandırılan bu son derece kuramsal teknik, dönemin bazı ressamlarının yanı sıra, birçok 20. yüzyıl sanatçısının da esin kaynağı oldu.

Ard izlenimciler sergilerini çoğu kez ortak açtılar, ama (birbiri içine geçmiş bir ilişki düzeni içinde olan) izlenimcilerin tersine, ayrı ayrı çalıştılar. Cézanne Fransa'nın güneyinde Aix-en-Provence'da, Gauguin 1891'de yerleştiği Tahiti'de, van Gogh ise Arles'ın kırsal bölgelerinde resim yaptı. Gerek Gauguin, gerek van Gogh izlenimciliğin tarafsız nesnelliğini, daha kişisel ve tinsel bir anlatım adına reddettiler. Gauguin 1886'daki son izlenimciler sergisine katıldıktan sonra, "doğalcılığın tiksindirici yanlılığı"ndan vazgeçtiğini açıkladı. Genç sanatçı Émile Bernard ile birlikte, bilinçli bir biçimde ilkel sanatın estetiğine yöneldi. Gauguin bireşimcilik(*) olarak adlandırdığı bu anlayış içinde, düşünce ve düş gücünün tek esin kaynağı olduğunu, doğanın betimlenmesinin de bu olgunun yansıtılmasında yalnızca bir araç işlevi gördüğünü savundu. İki sanatçı, ortaçağ vitrayları ile kitap resimlerinin saf ve düz renklerini, kalın dış çizgilerini ve dekoratif niteliklerini kopya ederek, katışıksız renk ve çizginin içerdiği gizilgücü araştırdılar. Gauguin, resimlerindeki insan ve nesnelerle ilgili şiirsel düşünceler uyandırmak amacıyla özellikle parlak ve abartılmış renkler kullandı. 1886'da Paris'e giden van Gogh şiddetli duygularını ifade etmek amacıyla izlenimciliğin renk kullanımı ile tekniklerini benimsedi. İzlenimcilerin karşıtlık yaratan küçük fırça vuruşlarını, düşüncelerinin coşkusunu yansıtır biçimde, kıvrımlı ve titrek renk çizgilerine dönüştürdü; böylece izlenimcilerin ışıltılı etkilerinin de ötesine geçti.

Henri de Toulouse-Lautrec ve Odilon Redon, izlenimcilerle daha az bağlantısı olan sanatçılardı. Dekoratif etkiye düşkünlüğü ve betimleyici yaklaşımı ile Toulouse-Lautrec, kendine özgü kıvrımlı bir dış çizgiyle çevrelediği düz alanları, izlenimciliğin canlı ve karşıt renkleriyle boyadı. Redon'un çiçekli ölüdoğaları bir anlamda izlenimci, öbür yapıtları ise daha çizgisel ve simgesel bir boyut içeriyordu. Ard izlenimcilik genelde doğalcı yaklaşımdan uzaklaşarak yerini duyguları renk ve çizgi aracılığıyla uyandıran 20. yüzyılın iki büyük sanat akımına, kübizm ve fovizme bıraktı.

Arda, Orhan (d. 1911, İskeçe), Anıtkabir'in(*) iki mimarından biri. Yüksek Mühendis Okulu'nu (bugün İstanbul Teknik Üniversitesi) 1936'da bitirdi. 1938'de aynı okulun İnşaat Şubesi'ne asistan olarak girdi. 1939'da doçentliğe yükseldi, 1954'e değin Ord. Prof. Emin Onat ile birlikte, bu tarihten sonra da tek başına mimari proje dersleri verdi. 1954-55'te Almanya, İsviçre ve İtalya'da mesleki incelemelerde bulundu. 1960'ta profesör oldu. Anıtkabir için açılan uluslararası yarışmaya Emin Onat ile birlikte katıldı. Hazırladıkları tasarımı, 49 proje arasında birinci seçildi (1942). Arda Anıtkabir'in yapımı sırasında, 1944-52 arasında, uygulama projelerinin düzenlenmesini ve inşaatın kontrolünü de Emin Onat ile birlikte yürüttü. Birçok konut tasarımı da gerçekleştiren Arda 1980'da üniversitedeki öğretim üyeliği görevinden emekli oldu.

Arda Irmağı, Yunanca ARDHAS, Meriç Irmağının kolu. Bulgaristan'ın Smolyan (Ahiçelebi) kasabası yakınlarında, Orta Rodop Dağlarından doğar. Doğuya doğru 290 km yol alarak Kırcali ve İvaylovgrad'ı (Ortaköy) aşar. Yunanistan'da 37 km ilerledikten sonra Türkiye'de, Edirne'nin hemen batısında Meriç Irmağıyla birleşir. Arda'nın Türkiye sınırları içindeki uzunluğu yaklaşık 1 km'dir. Bulgaristan'da kalan bölümü üzerindeki hidroelektrik ve sulama barajlarının üçü de bu ülkenin en büyük barajları arasındadır. Vadinin yukarı kesimindeki madencilik kasabaları Ruddozem, Madan ve Smolyan, Arda'nın bir kolu olan Çerna Irmağı üzerindedir. Arda Vadisi tütün yetiştiriciliğiyle tanınır.

Arduban *bak.* Artabanos

Ardabil *bak.* Erdebil

Ardagh kadehi, altın, yaldızlı tunç ve mine işleriyle bezenmiş, iki kulplu büyük gümüş

kadeh. İrlanda'da kiliseler için yapılmış metal eşyanın en tanınmış örneklerindendir. 1868'de küçük bir tunç kap ve dört takı iğnesiyle birlikte, İrlanda'nın Limerick bölgesindeki Ardagh'ta bir patates tarlasında bulunmuştur. Kadehin sade dış yüzeyi katışıksız altın ve gümüşten telkâri parçalar tutturularak bezenmiştir. Hayvan

Ardagh kadehi, altın kakmalı, yaldızlı ve mineli gümüş kadeh, İrlanda, y. 720; İrlanda Ulusal Müzesi, Dublin
National Museum of Ireland, Dublin

biçimleri ve soyut örgelerin sarmallar halinde yinelenmesiyle oluşan telkâri bezeme içine belirli aralıklarla renkli mine kakmalı kabaralar oturtulmuştur. Kabın dış yüzüne Latince bazı havari adları kazınmıştır. Bu yazılardaki harflerle 710-720 arasından kalma olduğu sanılan ünlü Lindisfarne İncilleri'ndeki büyük harflerin bazısı arasında benzerlik göze çarpar. Dolayısıyla, Ardagh kadehinin 8. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olduğu düşünülmektedir.

Bugüne değin bu kadehi üreten atölye belirlenememiştir; ama üstündeki telkâri bezemeler ünlü Tara broşunun bezemelerine benzemektedir. İrlanda kilise sanatı metal işlerinin bir başka tanınmış örneği olan Moylough kemer rölikleri de benzer bir üslupta bezenmiştir. Erken dönem İrlanda kilise ya da manastırlarından birine ait olduğu sanılan Ardagh kadehi, burası kapatıldıktan sonra gizlenmiş olmalıdır. Günümüzde Dublin'deki İrlanda Ulusal Müzesi'nde korunmaktadır.

Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 5.576 km² olan Ardahan ili kuzeyde Gürcistan, doğuda gene Gürcistan ve Ermenistan, güneyde Kars, güneybatıda Erzurum, batıda da Artvin illeriyle çevrilidir. Ardahan Türkiye'nin 75. ilidir.

Eskiden Kars ilinin bir ilçesi olan Ardahan, 27 Mayıs 1992 tarihli ve 3806 sayılı yasa uyarınca Çıldır, Damal (aynı yasayla ilçe olmuştur), Göle, Hanak ve Posof ilçeleriyle birleştirilerek il yapılmış ve böylece oluşturulan Ardahan ilinin Merkez ilçesi olmuştur.

Doğal yapı. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Karadeniz Bölgesi'ne komşu olduğu kuzeydoğu kesiminde yer alan il toprakları yüksek ve engebelidir. Ardahan ili sınırları içinde yüksekliği 3.000 m'yi aşan birçok doruk vardır. Çoruh-Kelkit Dağlarının en doğu kesimini oluşturan Yalnızçam Dağları Artvin il sınırı boyunca uzanır. Kuzeydoğu kesiminde Keldağ (3.033 m), doğu kesiminde de Akbaba Dağı (3.026 m) yer alır. İl topraklarının güney kesimini de Allahuekber Dağları ve Kısır Dağı engebelendirir. Kuzeydoğu-güney-batı doğrultusunda uzanan Allahuekber Dağlarına bağlı Kabak Dağı (3.054 m) il sınırları içinde kalır. Kısır Dağının Çıldır Gölü güneybatısında 3.197 m'ye erişen doruğu ilin en yüksek noktasıdır.

İlin orta kesimindeki yüksek düzlükler Ardahan Platosu olarak adlandırılır. Platonun deniz düzeyinden yüksekliği 1.800-2.000 m arasında değişir. Orta kesimdeki alçak bölüm Ardahan Ovası adıyla anılır. İldeki öbür düzlükler ise Kısır Dağının batısında bulunan bir çöküntü alanı olan Hasköy Ovası ile güneybatı kesiminde yer alan Göle Ovasıdır.

Ardahan ili topraklarından kaynaklanan suların büyük bölümünü Kura Irmağı toplar. Kuzey kesiminden doğan Posof Çayı ülke sınırları dışında Kura Irmağına katılır. Ardahan ilinin sularını Hazar Denizine taşıyan Kura Irmağının Gürcistan sınırına kadar olan bölümünün uzunluğu 189 km'dir. Allahuekber Dağlarının il sınırları içinde kalan yamaçlarından kaynaklanan bazı dereler ise Karadeniz'e dökülen Çoruh Irmağının başlıca kolu olan Oltu Çayına katılır.

Bir doğal set gölü olan Çıldır Gölü ilin güneydoğu kesiminde yer alır. Su yüzeyi deniz düzeyinden 1.959 m yüksekte olan gölün bazı kaynaklarda 120 km² olarak geçen yüzölçümü 115 km²'dir. Üçgen biçimli Çıldır Gölünün fazla suları bir gideğenle Kars Çayına boşalır. Suları Çıldır Gölü gibi tatlı olmayan Hazapın Gölü ilin doğu kesiminde yer alır. Aktaş Gölü olarak da adlandırılan bu gölün doğu yarısı Gürcistan sınırları içinde kalır. Su yüzeyi deniz düzeyinden 1.794 m yüksekte olan Hazapın Gölünün yüzölçümü 14 km²'dir.

Ekonomi. Başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Çayır ve otlak açısından zengin olan ilde hayvancılık büyük önem taşır. Geleneksel bir uğraş olan hayvancılıkta modern yöntemlerin kullanılmaya başlaması Rus işgali yıllarına rastlar. Bu dönemde Rusların yöreye getirdiği Simmental soyu sığırlarla Malakan ineği, Malakan atı ve Kafkas soyu arılarla oldukça yaygın bir hayvan soyu ıslahı çalışması yapıldı. Yazın hayvan otlatmak amacıyla çıkılan yaylalarda kurulan ve zavod adıyla anılan mandıralarda kaşarpeyniri ve gravyer üretimine başlanması da bu döneme rastlar. Günümüzde zavodlarda yapılan gravyer üretimi azalmış, kaşarpeyniri üretimi ise yaygınlaşmış durumdadır. Zavodlarda peynirciliğin yanı sıra tereyağı, yoğurt ve kaymak üretimi de yapılır. Ardahan ilinde çok sayıda sığır ve koyun yetiştirilir. Azımsanmayacak miktarda çiçek balı elde edilen ilde tavukçuluk fazla önem taşımaz. Karadeniz Bölgesi'nden gelen arıcılar yazın kovanlarını Ardahan yaylalarına çıkarır. İldeki akarsularla Çıldır Gölünde balık tutulur.

Ekime elverişli toprakları kısıtlı ve sıcak mevsimi kısa olan ilde bitkisel üretim ikinci sırada yer alan bir tarımsal uğraştır. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler patates, arpa ve buğdaydır. Yazın yaylalarda biçilen otlar kışın hayvan yemi olarak değerlendirilir ve fazlası Karadeniz Bölgesi'nde hayvancılıkla uğraşanlara satılır. İl sınırları içindeki en önemli tarımsal kuruluş Göle Tarım İşletmesi'dir. Önemli bir sanayi tesisine rastlanmayan ilde orman, et ve süt ürünlerini işleyen, oto onarım ve bakımıyla uğraşan işyerleri vardır.

Ardahan, yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından zengin olmayan bir ildir. İlin doğal değerleri arasında yer alan Kafkas kara ormantavukları için Posof ilçesinde bir av koruma ve üretme alanı kurulmuştur. Başlıca mesire alanı Göle kasabasına 6 km uzaklıktaki Karıncadüzü orman içi dinlenme yeridir.

Tarih. Eski bir yerleşim alanı olan Ardahan ilinin tarihi Urartulara değin uzanır. Gürcülerle Ermenilerin ataları sayılan halkların yurdu olan topraklar arasında yer alan yöre, daha sonra Medler, Persler, Partlar, Ermeniler ve Romalıların egemenliği altına girdi. İS 3. yüzyılda Sasanilerin yönetimine giren yöre 7. yüzyıl başlarında kısa bir süre Bizans'a bağlandıysa da bu yüzyıl sonlarında Arapların eline geçti. 9. yüzyılda Bagratlıların denetimine giren bu topraklara 11. yüzyılda Türkmenler gelmeye başladı. 12. yüzyılda Gürcülerin egemenliğine giren yöre uzun süre Selçukluların saldırısına uğradıysa da gene Gürcülerin elinde kaldı. 13. yüzyılda Moğollar tarafından yağmalanan ve İlhanlılara bağlanan Ardahan yöresi 14. yüzyıl ortalarında kısa bir süre Altın Orda Devleti'nin eline geçti. Daha sonra Celayirlilerin egemenliğine giren bu topraklar 14. yüzyıl sonlarında Timur'un denetimi altındaydı. Timur'un 1400 ve 1403 kışlarını Çıldır'ın doğusundaki yaylalarda geçirdiği bilinir. Timur'un ölümünden sonra Karakoyunlular ve Akkoyunlular tarafından yönetilen yöre, 1534 ve 1535 yıllarında Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Önceleri Erzurum Eyaleti'nin Çıldır sancağına bağlanan yöre 16. yüzyıl sonlarında Çıldır Eyaleti'nin sınırları içine alındı. Osmanlı döneminde genellikle İranlıların saldırısına uğrayan Çıl-

Ardahan İli
Ana Yayıncılık Arşivi

dır ve Ardahan yöresi 1828'de Ruslar tarafından işgal edildi. Bir yıl sonra yapılan Edirne Antlaşması uyarınca Osmanlı Devleti'nde kalan yöre, 1846'da eskiden olduğu gibi gene Çıldır sancağına bağlandı. 1855'te tekrar saldırıya uğrayan yöre kısa bir süre Rus işgalinde kaldı. En uzun Rus işgali 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında başladı. Savaş tazminatı olarak sınırları içinde bulunduğu Elviye-i Selâse'yle birlikte Rusya'ya verilen Ardahan yöresi 1918'e değin işgal altında kaldı. Brest-Litovsk Antlaşması'yla (3 Mart 1918) Osmanlı Devleti'ne geri verilen Ardahan sancağı 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi uyarınca Osmanlı kuvvetlerinden arındırıldı. Elviye-i Selâse'nin Gürcistan ve Ermenistan tarafından işgal tehlikesine karşı yörede Kars Milli İslam Şûrası adıyla yerel bir hükümet kuruldu. Daha sonra İngilizler tarafından dağıtılan Kars Milli İslam Şûrası'na bağlı olarak çalışan Ardahan Milli İslam Şûrası da 26 Nisan 1919'da Ardahan'ı işgal eden Gürcüler tarafından dağıtıldı. Uzun bir süre işgal dışında kalmış olan Çıldır da 17 Şubat 1920'de Ermeniler'in eline geçti. Ardahan, 23 Şubat 1921'de işgalden kurtuldu ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması uyarınca ilin bugünkü kuzey ve doğu sınırları belirlendi. 1924'te öbür sancaklarla birlikte vilayet (il) yapılan Ardahan, 1926'da kaza (ilçe) yapılarak Kars vilayetine bağlandı. Uzun bir süre bu yönetsel konumunu koruyan Ardahan, son yıllarda Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki anlaşmazlıkların çatışmaya dönüşmesi nedeniyle, çevresindeki bazı ilçelerle bir araya getirilerek 1992'de il yapılmıştır.

Kentin yapısı. İlin ortabatı kesiminde yer alan Ardahan kenti, fazla gelişmemiş bir yerleşim merkezidir. Önemli bir sanayi kuruluşundan yoksun olması, işlek yollardan uzaklığı ve askeri birliklerin bulunması gelişmesini engelleyen başlıca nedenlerdir. Eskiden Artaani ve Artan adıyla anılan kent Kura Irmağının kenarında yer alır. Vadinin güneyindeki yamaçta bulunan kalenin eteğinde kurulmuş olan kent, gelişimine bağlı olarak ırmağın karşı yakasına da yayılmış durumdadır. Yöredeki ekonomik olanakların yetersizliği nedeniyle önemli bir bölümü zaten askerlerden oluşan kent nüfusu 1970'ten bu yana dengesizlikler göstermekte ve zaman zaman da gerilemektedir. Örneğin 1985'te 16.895 olan nüfus 1990'da bu düzeyin altına düşmüştür. Kars'ı Şavşat üzerinden Artvin'e bağlayan karayolu kentten geçer. Kent karayoluyla Kars'a yaklaşık 85 km ve Ankara'ya 1.136 km uzaklıktadır. Kentte bir devlet hastanesi vardır.

Kent çevresindeki tek tarihsel yapı Ardahan Kalesi'dir. Yapım tarihi bilinmeyen, bugünkü biçimini 1556'da alan kale dört kapılıdır. Surlarının uzunluğu 745 m olan Ardahan Kalesi'nin 14 kulesi vardır.

Ardahan Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 170.117; kent, 16.761.

Ardahan Platosu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yüksek düzlük. Güneyde Uğurlu Dağı, kuzeyde Yalnızçam Dağları ile çevrilidir. Denizden yüksekliği 1.800-2.000 m'dir. Temelini Neojen (y. 26-2,5 milyon yıl önce) volkanizması sonucu ortaya çıkmış lavlar oluşturur. Ardahan Platosu, Pliyosen sonu ve Pleyistosen başlarında (y. 2,5 milyon yıl önce) ortaya çıkan kırılmalar sonucu çökmüştür. Kenarlarında marnlı ve kumlu çökellerin bulunduğu (çökeller güneydoğuya doğru Hasköy'e kadar uzanır) bu alan yüksek kesimlerden gelen malzemelerle dolmuştur. Daha sonra havzaya ırmak ve göllerden gelen tortullar çökelmiş, hızlı akışlı, kısa akarsular plato yüzeyini parçalamıştır. Bu akarsuların en önemlisi platoyu boydan boya geçen Kura Irmağıdır. Ardahan kenti çevresinde bu akarsuyun genişleyen vadisi Ardahan Ovası adıyla anılır.

Ardahan Platosunun doğal bitki örtüsü çayırlardır. Bu çayırlardaki otlar karın yağmasına kadar yeşil kalır. Kura Irmağı ve kolları boyunca söğüt ve başka su seven bitkiler yetişmiştir. Plato kenarlarındaki dik yamaçlarda bulunan ormanlar tahrip edilmiş, yerlerini dağ steplerine bırakmıştır. Güney kesimindeki dağlık kütlede sarı çam ormanları bulunur. Kuzeydeki Yalnızçam Dağlarının eteklerinde ise gene seyrek sarı çamlar vardır. Kars-Artvin yolu, Ardahan Platosunun güney kenarını izler.

Ardahan Platosu yaylacılık bakımından oldukça hareketlidir. Yazın buraya çevre ilçe ve köylerden otlatmak için sürüler getirilir; hayvanlar daha sonra Kars ve Erzurum et kombinalarında değerlendirilir. Ardahan Platosundaki bir başka yaygın etkinlik de arıcılıktır. Ilkbahardan yaz sonuna değin burada konaklayan arıcılar kovanlarında yörenin ünlü çiçek balını elde ederler.

Yazımı aynı olan başlıklar kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde sıralanmıştır.

Ardanuç, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Artvin iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 969 km² olan Ardanuç ilçesi doğuda Ardahan, güneyde Erzurum illeri, batı ve kuzeybatıda Merkez ilçe, kuzey ve kuzeydoğuda da Şavşat ilçesiyle çevrilidir.

Ardanuç, Artvin ilinin kıyıdan uzak, dağlık iç kesiminde yer alır. Dağlar sarp ve derin akarsu vadileriyle parçalanmıştır. İlçenin doğu ve güney kesimlerini kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu Yalnızçam Dağları(*) engebelendirir. İlçenin en yüksek noktası Çadır Dağında (eskiden Kordevan Dağı) 3.054 m'ye erişen Eğripınar Tepesidir. Bu topraklardan kaynaklanan suların bir bölümü Kura Irmağı aracılığıyla Hazar Denizine, bir bölümü de Çoruh Irmağına karışarak Karadeniz'e ulaşır. Yalnızçam Dağlarından çıkan sulardan batıya yönelenler Çoruh'un kollarından Berta Suyuna, doğuya doğru akanlar ise Kura Irmağına katılır.

Yalnızçam Dağlarının yüksek kesimlerindeki yaylalar hayvancılık açısından önem taşır. Bunlardan en önemlisi Bülbülan Yaylasıdır. Önemli bir göle rastlanmayan ilçede Çadır Dağının yüksek kesimlerinde buzyalağı gölleri vardır. Bu dağlar iğneyapraklı orman örtüsü açısından oldukça zengindir.

Başlıca ekonomik etkinlik hayvancılıktır; sığır ve koyun yetiştirilir. Hayvansal ürünler tereyağı ve peynirdir. Tarıma elverişli alanlar çok azdır. Bitkisel üretim yapılabilen sınırlı miktarlardaki ovalık alanlar vadi tabanlarında yer alır. Buralarda en çok buğday, arpa, tütün ve mısır yetiştirilir. Göllerde az miktarda alabalık avlanır.

Kafkasya ile Doğu Anadolu arasında geçişi sağlayan bir bölgede yer alan yöre, eski bir yerleşim alanıdır. Asur kaynaklarında Yukarı Iberia olarak geçen bu bölge İÖ 9. yüzyılda Urartuların denetimindeydi. İÖ 7. yüzyılda Kimmerler ve İskitler tarafından yağmalanan bu topraklar daha sonra Gürcüler tarafından kurulan İberia (Kartli) Krallığı'nın egemenliği altına girdi. İÖ 2. yüzyılın son çeyreğinde Pontus Krallığı'nın denetim alanı içinde kalan yöre, İÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında Romalıların eline geçti. Daha sonra İS 9. yüzyılda Bagratlıların yönetimindeki İberia Krallığı'na bağlanan yöre ilk kez 11. yüzyılda Türkmenlerin saldırısına uğradı. 13. yüzyılda Moğolların, 14. yüzyıl sonlarında da Timur ordularının istilasına uğrayan yöre 16. yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarına katıldı. 1551'de kurulan Ardanuç sancağı, 1578'den 1828'e değin Çıldır Eyaleti'ne bağlıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Çıldır sancağına bağlı bir kaza olan Ardanuç, Ayastefanos Antlaşması'yla 1878'de Rusya'ya verildi. 1914'te kısa bir süre yöreden çekilen Ruslar 1915'te geri döndüler. 1918'de Rusların çekilmesinden birkaç ay sonra İngilizlerin, onların bölgeyi boşaltmasının ardından 1920'de Gürcülerin işgaline uğradı. 1921'de kurtulan Ardanuç, 1945'te ilçe yapıldı.

Eskiden Artanuçi adıyla anılan Ardanuç kasabası Artvin kentinin 35 km güneybatısında, Ardanuç Suyunun kenarında kurulmuştur. Kasabadaki küçük dokuma atölyelerinde ve evlerde şal adı verilen yünlü kumaşlar üretilir. Hayvansal ürünlerin bir bölümü kasabada pazarlanır, bir bölümü ise Artvin ya da Kars ve Ardahan'a gönderilir.

Ardanuç'un genel görünümü
Anadolu Yayıncılık Arşivi

5. yüzyılda yapılan, 9. yüzyılda Bagratlıların başkenti durumunda olan, 1562'de Osmanlılarca onarılan ve bugün yıkık durumda bulunan Ardanuç Kalesi ile kasabanın 10 km güneydoğusunda bulunan Bulanık (Rabat) Kilisesi başlıca tarihsel yapılardır.

Ardanuç Belediyesi 1945'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.782; kasaba, 5.052.

Ardaşir *bak.* Ardeşir

Ardea, İtalya'da tarihsel Rutuli kenti. Günümüzde Lazio yönetim bölgesinde, Roma'nın 37 km güneyinde yer alan modern bir köydür. Antik çağlarda Danae ve Iuno kültlerinin önemli bir merkezi olmuştur.

İlk kez Erken Demir Çağında (İÖ 8. yy başları) yerleşim merkezi olan Ardea, gelişerek en önemli Latin kentlerinden biri oldu. İÖ 6. ve İÖ 5. yüzyıllarda Latin birliklerinin üyesiydi. Livius'a göre, Volskilere karşı bir tampon oluşturmak için kenti kolonileştiren Romalılarla Ardea arasında İÖ 444'te bir antlaşma imzalandı. Ardea'nın İÖ 4. yüzyılda başlayan çöküşü, sıtma ve İÖ 1. yüzyılda Marius ile Sulla yönetimindeki savaşlar nedeniyle hızlandı. Nüfus (1971) 1.598.

Ardèche, Fransa'nın güneyindeki Rhône-Alpes planlama bölgesinde (*région de programme*) il (*département*). 1790'a değin Languedoc'un Vivarais bölgesi içinde yer almıştır. Massif Central'in güneydoğu kenarındaki Cévennes'de dağlık bir bölgedir. Yüzölçümü 5.523 km²'dir. Doğu sınırını oluşturan Rhône Irmağına akmakta olan Ardèche

Irmağını besleyen seller, yükseltilerin arasında derin yarıklar açmıştır. Ardèche Vadisinin kuzeyindeki volkanik Coirons Tepeleri, güneydoğuda Rhône Vadisine doğru bir çıkıntı yapar; batıda ise, volkanik Velay Platosunun bir bölümünü oluşturan Mézenc Dağı (1.754 m) yükselir. Ailler Irmağının yukarı çığırı, bölgenin batı sınırının bir parçasını oluşturur. Rhône kıyısındaki kuytu vadilerin ılık iklimine karşılık yüksekler de kışlar sert geçer.

Alçak vadilerde meyve ağaçları, üzüm, hatta zeytin yetiştirilir. Bazı çayırlarda, sulama yoluyla her yaz birden çok hasat yapılır. Aşağıdaki arazilerde tahıl, patates ve hayvan yemi ekilir; 762 m'ye ulaşan yüksekliklerde ise kestane yetiştirilir. Tepelerin yan taraçalarında ipekböcekleri için yapılan dutçuluk büyük ölçüde azalmıştır. Bununla birlikte, birçok dokuma atölyesi, yerel hidrolik enerjiyi kullanarak üretimini sürdürmektedir. Sürü hayvanları için hâlâ yüksek yaz otlakları vardır; buna karşılık dağların yüksek kesimlerinde ormanlık bölge pek kalmamıştır. Bölgede, Rhône Vadisi boyunca büyük çimento fabrikaları bulunur. Küçük cevher yatakları ile kaplıcaların bölge ekonomisine çok katkısı yoktur.

Le Puy'dan Rhône Vadisine giden ana yol, bölgeyi bir uçtan öbür uca Ardèche Vadisinden geçer. Privas, Largentière ve Tournon, ilçe (*arrondissement*) merkezleridir. 19. yüzyıl sonunda kırsal kesimde, özellikle de batıda nüfus azalmıştır. Küçük yerleşmelerle kaplı olan yöredeki en büyük kent Annonay'dır. Nüfus (1990) 277.724.

Arden, John (d. 26 Ekim 1930, Barnsley, Yorkshire, İngiltere), 20. yüzyıl ortalarında ürün vermeye başlayan İngiliz oyun yazarlarının en önemlilerinden. Oyunları şiir ve şarkılarla konuşma dilini çarpıcı biçimde bir araya getirir ve özellikle çözümsüz bırakılmış şiddetli çelişkiler içerir.

Cambridge Üniversitesi'nde ve Edinburg College of Art'ta mimarlık öğrenimi gördü. Edinburg'da okurken, bir tren yolunun yapımını konu alan *All Fall Down* (1955) adlı komedisi okul arkadaşları tarafından sahnelendi. 1955-57 arasında bir mimarın yardımcısı olarak çalışırken, bir yandan da oyun yazmayı sürdürdü. Profesyonel olarak canlandırılan ilk yapıtı, bir delinin kumanda ettiği geminin talihsiz yolculuğunu anlatan *The Life of Man* (1956; İnsan Yaşamı) adlı radyo oyunu oldu. *Waters of Babylon* (1957; Babil Suları) adlı oyunu, dürüst olmayan ancak üzerinde hiçbir yargıya da varılmayan başkişisiyle, sonraki oyunlarında da eleştirmenleri ve izleyicileri tedirgin eden ahlaksal belirsizliği ortaya koyuyordu. Bunu izleyen *Live Like Pigs* (1958; Domuzlar Gibi Yaşayın) ve *Serjeant Musgrave's Dance* (1959; *Çavuş Musgrave'in Dansı*) adlı oyunları da tartışmalara yol açtı.

Arden 1957'de evlendiği oyuncu ve oyun yazarı Margaretta D'Arcy ile birlikte, amatörler ve öğrenci oyuncular için birçok oyun ve doğaçlamaya açık yapıt verdi. Bunlardan 1960'ta Londra'da sahnelenen *The Happy Haven* (Mutlu Sığınak), yaşlı bir ailenin evini anlatan acı bir farsdır. 1963 tarihli *The Workhouse Donkey* (Fabrikanın Eşeği), kalabalık kadrolu, coşkulu bir komedidir. Doğup büyüdüğü sanayi kenti Barnsley'nin havasını olduğu gibi yansıttığı bu oyununda Arden, yerel yönetimi alaya alır. Orta İskoçya konuşma diliyle yazılmış olan *Armstrong's Last Goodnight* (1964; Armstrong'un Son "İyi Geceler"i) bir saraylıyla bir haydut arasındaki mücadeleyi verirken 16. yüzyıl İskoçyası ile çağdaş Kongo arasındaki benzerliklere dikkat çeker. Magna Carta'nın imzalanışının 750. yıldönümü nedeniyle yazdığı *Left-Handed Liberty* (1965; Beceriksiz Özgürlük) belgenin özgürlük sağlamada yetersiz kalışı üzerinde durur. *The True History of Squire Jonathan and His Unfortunate Treasure* (1968; Silahtar Jonathan ve Talihsiz Hazinesinin Gerçek Öyküsü), o sıralar yaygın olan sahnede çıplaklık merakına göre uyarlanmış iki kişilik erotik bir oyundu. Margaretta D'Arcy ile birlikte yazdığı *The Island of the Mighty* (1972; Güçlüler Adası) ise Kral Arthur üzerine romantik olmayan bir danslı oyundur. Sonraki oyunlarından bazıları *The Non-Stop Connolly Cycle* (1975; Aralıksız Connolly Döngüsü), *Vandaleur's Folly* (1978; Vandaleur'un Budalalığı) ve *The Little Gray Home in the West*'tir (1978; Batıdaki Küçük Gri Ev).

Ardennes, ARDENNE olarak da yazılır, eski Ardennes Ormanlarının bir bölümünü oluşturan ağaçlık plato. Belçika'nın Lüksemburg, Namur ve Liège illerinin büyük bölümünü kaplar; bir kesimi Lüksemburg ile Fransa'nın Ardennes ili içinde kalır. Orta Ren Dağlarının batı uzantısını oluşturan yaşlı bir platodur. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yayılır ve 10.000 km²'yi aşkın bir alan kaplar. Jeolojik tarihi karmaşıktır. Yoğun bir kıvrılma, kırılma, yükselme ve toprak örtüsünü yitirme süreci sonucunda, bazı yaşlı kayaç katmanları daha genç katmanların üzerine binmiştir.

Ardennes adı, dar anlamda, bölgenin güney yarısını belirtmek için kullanılır. Liège'in güneyindeki Botrange'da yüksekliğin 685 m'ye ulaşmasına karşın, bu kesimdeki yükseltiler 350-500 m arasında değişir. Kumtaşı ve kuvarsit, bir ölçüde de kayağantaşı ve kireçtaşı bileşiminden oluşan bölgenin yuvarlak dorukları, turbalıkların yer aldığı sığ çöküntülerle birbirinden ayrılmıştır. Turbalıklar, dar ve dolambaçlı vadileri kesen birçok ırmağı besler. Yüksek Ardennes olarak da bilinen bu platolar, kuzey ve batı yönünde Maas (Meuse) Irmağına, güney ve doğu yönünde Moselle Irmağına yönelen akarsuların oluşturduğu iki havzayı birbirinden ayırır. Alçak bulutlar, sis ve don ile karışan yoğun yağışlar yüzünden yüksek kesimler ıssızdır. Bölgenin yarısı ormanlarla kaplı olmakla birlikte, suya doygun ince ve asitli toprak genellikle verimsizdir ve bitki örtüsü fundalıklardan ibarettir.

Daha alçak olan kuzey kesiminde yükseklik 200-300 m arasında değişir. Küçük çiftlik topraklarının çoğu, otlak olarak kullanılan kesintisiz çayırlarla kaplıdır. Vadilerde bir miktar yulaf, çavdar, patates ve tırfıl

Ardennes'in koruluk tepeleri, Belçika
Thomas B. Hollyman-Photo Researchers

ekimi yapılır. Süt ürünlerinin yanı sıra Ardennes'in geleneksel ürünü olan jambon üretimi için sığır ve domuz yetiştirilir. Koyunculuk, küçük ölçekli bir yün sanayisini besler. Sığır derileri, yöredeki meşe ağaçlarından bol miktarda elde edilen tanenle işlenir. Taş ocakçılığı yaygındır. Buna karşılık, madencilik ve imalat kuruluşları az sayıdadır.

Soğuk ve nemli havanın barınmayı bir ölçüde güçleştirmesine karşın, bölge ekonomisi giderek daha çok turizme dayanmaktadır. Nüfus yoğunluğu yüksek olan Paris-Brüksel-Köln üçgeninin ortasında bulunduğu halde Ardennes, Avrupa'nın nüfus yoğunluğu en düşük yerlerinden biridir. Belçika'nın Spa kentindeki kaplıcalarından ötürü, 16. yüzyıldan beri gözde bir sağlık merkezi durumundadır. Issız ormanlar, çevredeki kentleşmenin baskısından kurtulmak isteyen Orta Avrupalılar için dinlenme olanakları sağlar.

I. ve II. Dünya savaşları sırasında bir çarpışma alanı haline gelen Ardennes, 1914, 1918 ve 1944'te kanlı çarpışmalara sahne olmuştur. *Bak.* Ardennes Savaşı.

Ardennes, Fransa'nın kuzeydoğusundaki Champagne-Ardennes yönetim bölgesinde il (*département*). Belçika'yla sınır komşusu olan ve 5.219 km²'lik bir alan kaplayan Ardennes, aynı adı taşıyan kanalla birbirine bağlanan Meuse (Maas) ve Aisne vadilerine bitişik düzlükleri ve Ardennes Platosunun güneybatı ucunu içine alır. Meuse Irmağı, Lorraine'den çıktıktan sonra kuzeybatıya yönelir ve Charleville-Mézières'den sınırdaki Givet'ye kadar derin menderesler oluşturarak akar. Menderesler in bazılarında savunmaya uygun mevziler oluştuğu için buralarda kale kentler kurulmuştur. Engebeli dağ kütlesi Argonne Masifi, kuzeye doğru, Aisne Irmağının akaçladığı Ardennes ilinin güneydoğu bölümüne kadar uzanır. Aisne Vadisi ile hemen yanındaki tebeşir bölgesinde yoğun biçimde tahıl ve şeker pancarı ekimi yapılır. Argonne ve Ardennes ise çok sık ormanlarla kaplıdır.

Savunmaya ve manevraya elverişli olmamasına karşın, Fransız Devrimi'nden sonra bu bölge pek çok savaşa sahne olmuştur. 1794 seferberliği, Fransız-Alman Savaşı (III. Napoleon'un 1870'te Sedan'da teslim olması), I. Dünya Savaşı'ndaki Ardennes Savaşı, 1918'de Argonne'da gerçekleşen amansız Alman-Amerikan Çarpışması, Almanların 1940'ta Sedan yakınlarında cepheyi yararak Fransa'ya girmesi, Aralık 1944'te Almanların Fransa'daki son saldırısı (Ardennes Savaşı[*]) bunlar arasında sayılabilir.

Meuse üzerinde bulunan Sedan'da ve Aisne kıyısındaki Rethel'de öteden beri yünlü kumaş üretilir. Demir işleyen kuruluşların bulunduğu Charleville-Mézières'de tahta işçiliği de yapılır. Chooz'da, 1967'den bu yana işletilmekte olan 270 MW'lık bir nükleer enerji santralı vardır. Charleville-Mézières il merkezi; Sedan, Rethel ve Vouziers ilçe (*arrondissement*) merkezleridir. İstinaf mahkemesi Nancy'de olup eğitim de Reims'den yönetilir. Nüfus (1990) 296.435.

Ardennes Savaşı, II. Dünya Savaşı'nda, Almanların Batı Cephesi'ne düzenlediği son saldırı (16 Aralık 1944 - 16 Ocak 1945).

Haziran 1944'teki Normandiya Çıkarması'ndan sonra Müttefikler yaz ayları boyunca Fransa'nın kuzeyinden Belçika'ya doğru hızla ilerlediler. Ama sonbaharda hızları kesildi. Müttefik orduları komutanı General Dwight D. Eisenhower'in, Kuzey Denizi ile İsviçre arasındaki 967 km'lik cepheye dağılmış olan 48 tümeni, Belçika'nın güneyindeki dağlık ve ormanlık Ardennes bölgesinde, Almanların karşı saldırısına hazırlıksız yakalandı. Kötü hava koşulları Müttefik uçaklarını engellerken, Alman general Gerd von Rundstedt'in 5. ve 6. Tank Birlikleri, büyük Anvers limanını geri al-

mak amacıyla iki koldan saldırıya geçti. Almanların, General Hasso von Manteuffel komutasındaki 5. Ordu'su saldırı süresince ABD'nin 101. Hava Tümeni tarafından korunan Bastogne'a uğramadan ilerleyerek, 24 Aralık günü Meuse Irmağının 6 km yakınına ulaştı. Burası Almanların açtığı gedikteki son noktaydı. Noel'in başlaması, yetersiz ikmal ve Müttefiklerin direnişi üzerine Almanlar daha çok ilerleyemedi. 26 Aralık'ta, ABD'li general George S. Patton komutasındaki 3. Ordu Bastogne'u kurtardı ve 3 Ocak günü ABD 1. Ordu'su karşı saldırıya geçti. Batıda yeniden güç kazanabilmek için son kez umutsuz bir girişimde bulunarak ellerindeki kaynakları gereğinden çok zorlamış olan Almanlar, 8-16 Ocak arasında düzenli olarak geri çekildiler.

Ardeşen, Karadeniz Bölgesi'nde, Rize iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 615 km² olan Ardeşen ilçesi doğuda Artvin ili, güneyde Erzurum ili ve Çamlıhemşin ilçesi, batıda gene Çamlıhemşin ilçesi, kuzeybatıda Pazar ilçesi ve Karadeniz, kuzeyde de Karadeniz ve Fındıklı ilçesiyle çevrilidir.

İlçenin doğal yapısı, dar bir kıyı şeridi ile bu şeridin hemen ardında kıyıya koşut olarak uzanan dağlarla belirlenir. Doğu Karadeniz Sıradağlarının kıyı dağlarını oluşturan bu sıralar, birçok küçük ve kısa akışlı akarsu ile parçalanmıştır. Güney kesimi doruğu ilçe sınırları dışında kalan Kaçkar Dağı(*) engebelendirir. Sayıca çok olmalarına karşın, çok hızlı ve düzensiz aktıkları için bu akarsulardan ekonomik bir yarar sağlanamamaktadır. Bunların başlıcası ilçe merkezinin batısında denize dökülen Fırtına Deresi ile kolu olan Kaçkar Deresidir.

İlçedeki ana ekonomik etkinlik tarımdır. Doğal yapı bitkisel üretime elverişli alanları büyük ölçüde sınırladığından, halk geçimini sağlayabilmek için, bitkisel üretim dışındaki tarımsal etkinliklere de yönelmiştir. Arazinin çok eğimli olması nedeniyle işletmeler çok küçüktür. Bu işletmelerin miras yoluyla daha da küçülmesi ilçeden dışarıya olan göçün ana nedenidir. Bitkisel üretim dar kıyı şeridinde yoğunlaşmıştır. Bu şeridin, yüksekliği 600 m'ye kadar olan her kesimini

Ardeşen'den bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

çay ve bunların arasına serpilmiş fındık bahçeleri kaplar. İlçede 1951'de başlayan çay üretimi artarak devam etmiş ve daha önce ana ürün olan mısırın yerini almıştır. 1960'ların sonlarında ilçede çay işleme tesisleri açıldı. Yükseklikten çay tarımına olanak vermediği kesimlerde, hayvancılık ve ormancılık ön plana geçer. Hayvancılık geçimlik düzeydedir. Kıyı kesiminde balıkçılık da yapılır. İlçede elde edilen orman ürünleri, kentteki kereste fabrikasında değerlendirilir. Yerleşmeler kıyı şeridinde ve vadi tabanlarında toplanmıştır. Yüksek iç kesimlerde ise dağınık yerleşmeler egemendir.

Ardeşen, Miletoslu denizcilerin ilk kurduğu kolonilerden biriydi. Sık sık doğudan gelen akınlara ve kısa süreli işgallere uğradı. Roma ve Bizans egemenliklerinde yaşadıktan sonra, Trabzon İmparatorluğu'na bağlandı. Bu devletin 1461'de II. Mehmed (Fatih) tarafından yıkılmasından sonra özerk bir dönem geçiren Ardeşen, 1509'da I. Selim (Yavuz) tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. 19. yüzyıl sonlarında yöre Trabzon vilayeti Lazistan sancağının Atina (Pazar) kazasının sınırları içindeydi. I. Dünya Savaşı sırasında, 1916'da Rus işgaline uğrayan Ardeşen, bu işgalden ancak iki yıl sonra kurtuldu. Cumhuriyet döneminde ise, önceleri Pazar ilçesine bağlı bir bucakken, 1 Mart 1953'te ilçe durumuna getirildi. Gene, önceleri Ardeşen'e bağlı bir bucak olan Çamlıhemşin de, 1 Nisan 1960'ta ilçe yapılarak Ardeşen'den ayrıldı.

Kıyıda, devlet yolu üzerinde kurulmuş olan Ardeşen kentinde, çay üretimi dışında dokumacılık da yapılmaktadır. Kentin il merkezi Rize'ye uzaklığı 46 km'dir.

Ardeşen Belediyesi 1953'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 39.761; kent, 17.340.

Ardeşir I (ö. 3. yy ortaları), Sasani İmparatorluğu'nun kurucusu (hd İS 224-241). Sasan'ın oğlu ya da sonraki kuşaklardan torunu olan Babek'in oğlu, Persis küçük kralı Gochihr'in de vasalıydı. Babek tarafından Darabgerd kentinin (bugün İran'da Darab'ın yakınlarında) askeri yöneticiliğine (*argabat*) getirildikten sonra birkaç komşu kenti de denetimi altına aldı. Bu arada Babek, Gochihr'i öldürerek kral unvanını almıştı. Babek'in, tahtı en büyük oğlu Şapur'a devretme isteği, Part kralı V. Artabanos tarafından kabul edilmedi; ama gene de Babek'ın yerine Şapur geçti. Şapur ile Ardeşir arasında bu yüzden başlayan mücadele, Şapur'un öldürülmesi ve Ardeşir'in 208'de Persis kralı olarak taç giymesiyle sonuçlandı. Ardeşir, Darabgerd'deki bir ayaklanmayı bastırdıktan sonra komşu Kirman eyaletini ve ardından da Basra Körfezinin kıyısındaki toprakları ülkesine kattı. Gur (bugün Firuzâbad) kentini başkent yaparak, kentin adını Ardeşir-Kvarrah olarak değiştirdi.

Ardeşir I, sikke, 3. yy; British Museum
British Museum, J.R. Freeman & Co. Ltd

Ardeşir, daha sonra İran'ın batısına doğru ilerleyerek Isfahan, Kirman, Elymais ve Mesene'yi aldı. Persis'e dönerken, İS 224'te Hurmuzdagan'da (yeri bilinmiyor) Part ordusuyla karşılaştı ve Artabanos'u öldürerek kesin bir zafer kazandı. Çok geçmeden de Mezopotamya'daki Part başkenti Ktesiphon'a (Medain) girdi ve "İran Krallarının Kralı" tacını giydi. Oğlu ve ardılı I. Şapur ile birlikte Sasani İmparatorluğu'nu kurdu.

Ardeşir'in özel yaşamı ile ilgili hiç bilgi yoktur. Ama yaptıklarından, acımasız bir insan, büyük bir asker ve yetenekli bir kral olduğu anlaşılmaktadır. Birçok kent kurmuş ya da yeniden inşa ettirmiştir. Birçok kanal ve köprüyü de Ardeşir'in yaptırdığı kabul edilir. Çok sayıda taş oyma, onun hükümdarlığının anısını yaşatır.

Zerdüştlüğü devlet dini yapan Ardeşir'in, başrahip Tosar'la birlikte, kutsal metinleri bir araya getirerek tek bir öğreti geliştirdiği söylenir. *Ardeşir Ahdi* ve *Tosar Yazıları* adlı iki metni, Ardeşir ve Tosar'ın kaleme aldığına inanılır. İnananlar topluluğunun koruyucusu olarak Ardeşir, Zerdüşt geleneğinde bir bilge kabul edilir. 5. yüzyılda Pehlevi dilinde yazılan *Karnamag-i Ardeşir* adlı kitapta da hanedanın kurucusu olarak anılır.

Ardeşir II, ARDAŞIR olarak da bilinir (ö. 4. yy sonları), İS 379-383 arasında Sasani hükümdarı. Kardeşi II. Şapur'un hükümdarlığı sırasında Adiabenos (bugün Irak'ın kuzeydoğusunda bir bölge) kralıydı. Burada Hıristiyanlara yönelik baskı ve katliamlara katıldı. Şapur'un ölümünden sonra, bir olasılıkla ileri yaşta, soylular tarafından tahta çıkarıldı. Tak-i Bostan'da bulunan bir kaya kabartması, Ardeşir'in tahta çıkışının anısını yaşatır. Hükümdarlığını kabul ettirme çabaları sonuçsuz kalan Ardeşir, çok geçmeden tahttan indirildi.

Ardhanarişvara (Sanskrit dilinde "Yarı Kadın Olan Tanrı"), Hindu tanrısı Şiva'yı, eşi Parvati ile birlikte tasvir eden erkek dişi karışımı figür. Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki birçok heykelde örneklerine rastlanır. Figürün sağ (erkek) yarısı Şiva'nın geleneksel süslemeleriyle donatılmıştır. Saçın yarısı örülerek toplanmış, bel kaplan derisiyle kaplanmış, yılanlar süsleme olarak kullanılmıştır. Alında üçüncü bir gözün yarısı görülür. Sol (dişi) yarıda ise güzelce taranıp toplanmış saçlar, alında yarım bir *tilaka* (yuvarlak bir benek), çevresi siyahla çizilmiş göz, çok güzel biçimlendirilmiş bir göğüs, kuşakla bağlanmış ipek bir elbise, bir halhal ve kınalanmış ayak görülür.

Çoğu uzmana göre bu figürün simgesel amacı, erkek ve dişi özelliklerinin ayrılmazlığını göstermektir. *Şiva-Purana* olarak bilinen, masallardan oluşan bir derlemedeki açıklamaya göre, Brahma önce erkek var-

Ardhanarişvara, taş heykel, Çola dönemi, Nageşvarasvamin Tapınağı, Kumbakonam, Hindistan
Archeological Survey of India, Yeni Delhi

lıkları yaratmış, onların da öteki varlıkları yaratmasını buyurmuş, ama erkekler bunu becerememiştir. Şiva, Brahma'ya çifte cinsiyetli olarak görününce, Brahma neyi eksik bıraktığını anlamış ve dişileri yaratmıştır. Başka bir masala göre de bilge (*rshi*) Bhrngi, ibadetini yalnızca Şiva'ya adamış ve

Parvati'yi tavaf edip ayağına kapanmaya yanaşmamış, bunun üzerine Parvati, Şiva ile birleşmeyi dileyerek Bhrngi'ye boyun eğdirmeyi denemiştir. Ama bilge, kanatlı bir böcek kılığına girerek yalnızca erkek tarafı tavaf etmeyi sürdürmüş, o zaman Parvati ısrarından vazgeçmiş ve Bhrngi'yi kutsamıştır.

ardıç, servigiller (*Cupressaceae*) familyasının *Juniperus* cinsini oluşturan, kışın yaprak dökmeyen 60-70 kadar ağaç ve çalı türünün ortak adı. Bütün kuzey yarıküreye yayılmış olan ardıçın genç yaprakları iğne biçimindedir. Tığ biçimini alan olgun yapraklar ise ya ikişer ikişer ya da üçlü halkalar biçiminde dizilmiştir. Bazı türlerde, yuvarlak ya da dört köşe dalcıklara sıkıca yapışık, genellikle bir yağbezi taşıyan, küçük pul biçiminde yapraklar bulunur. Erkek ve dişi üreme organları genellikle ayrı bitkiler üstündedir (ikievcikli). Kırmızımsı kahverengi ya da mavimsi renkteki kozalaklar üzümsü meyve tipindedir ve üstü genellikle gri, mumsu bir kabukla örtülüdür. En erken bir, en geç üç mevsimde olgunlaşan kozalaklarda 1-12 (genellikle 3) tohum bulunur.

Adi ardıç (*J. communis*), yerde yayılan bir çalıdır; kuzey yarıküredeki kayalıklı topraklarda yaygın olarak yetişir. Ayrıca birçok süs çeşidi geliştirilmiştir. Bu türün meyvesi, başta cin(*) olmak üzere çeşitli alkollü içkilere ve yiyeceklere koku ve tad vermek için kullanılır. Ardıç meyvelerinin baharlı, hoş bir kokusu ve hafif ekşimsi bir tadı vardır. Geyik eti gibi ağır kokulu et yemeklerine, soslara, dolma içine, salamura ete, likör ve bitterlere çeşni vermek için kullanılır.

Kuzey Amerika'nın doğusunda yetişen ve önemli bir süs ve kereste ağacı olan kurşunkalem ardıcının (*J. virginiana*) kokulu odunundan dolap, çit kazığı ve kurşunkalem

Adi ardıç (*Juniperus communis*)
Ingmar Holmasen

yapılır. Orta Avrupa'da yetişen kara ardıç ya da sabin ardıcı (*J. sabina*), Asya'nın doğusunda yetişen Çin ardıcı (*J. chinensis*) ve Kuzey Amerika'nın doğusunda yetişen *J. horizontalis* sevilen süs ağaçlarıdır. İspanya ve Portekiz'in reçine ardıcı (*J. thurifera*) ile Akdeniz yöresinin Finike ardıcı (*J. phoenicea*) bazen tütsü olarak kullanılır. Akdeniz havzasında ve Kafkasya'da yetişen katran ardıcından (*J. oxycedrus*) deri hastalıklarına karşı kullanılan bir katran (ardıç katranı) elde edilir. Kuzey Yarıküre'nin birçok yerinde olduğu gibi Anadolu'da da yüksek dağlarda yetişen cüce ya da bodur ardıç (*J. nana*) geniş alanları bir örtü gibi kaplar ve toprak kaymasını, çığ oluşumunu engeller. Anadolu'da katran ardıcından sonra en yaygın ardıç türü olan boz ardıç (*J. excelsa*) ve adını hoş kokulu odunundan alan kokulu ardıç (*J. foetidissima*) öbür önemli türlerdir. Kozalak tohumlarının farklılığına karşın bazı uzmanlarca bir ardıç türü olarak kabul edilen andız ağacı (*J. drupacea* ya da *Arceuthos drupacea*) ise en çok Güney Anadolu dağlarında, Lübnan ve Suriye'de yetişir. *Ayrıca bak.* andız.

Çeşitli ardıç türlerinin odunundan ve yapraklarından damıtma yoluyla elde edilen ardıç esansı, parfümlerin ve idrar sokturucu ilaçların yapımında kullanılır.

ardıç pası, Kuzey Amerika'da yetişen kurşunkalem ardıcı (*Juniperus virginiana*) başta olmak üzere bazı ardıç (*Juniperus*) türleri ile elma ağaçlarında çok sık görülen ve *Gymnosporangium juniperi-virginianae* türü mantardan ileri gelen pas hastalığı. Bu

Ardıç pası
John H. Gerard

mantarın yaşam çevrimini tamamlayabilmesi için, konak bitkilerin her ikisi de (ardıçlar ve elma ağaçları) gereklidir. Mantarın yerleştiği ardıçların dallarında yeşilimsi-kahverengi, 5 cm çapında, yuvarlak ya da böbrek biçiminde, ura benzeyen yapılar oluşur. Yağmurlu ilkbahar mevsiminde urların üstü, 5 cm uzunluğunda, rengi sarıdan turuncumsu kahverengiye kadar değişen, peltemsi bir spor çıkıntısıyla kaplanır. Tek bir ur birkaç milyar spor (bazidiyospor) üretebilir. Rüzgârla taşınan sporlar elma ağaçlarının genç yapraklarına ve meyvelerine bulaşır. Yapraklarda ve meyvelerde, rengi açık sarı ile portakal sarısı arasında değişen lekeler belirir. Daha sonra yaprakların alt yüzünde ve meyvelerde turuncu renkli, tüpsü yapılar oluşur. Kısa sürede düşen bu yapılarda üretilen sporlar, yaz sonunda rüzgârlarla taşınarak ardıç ağaçlarının yapraklarına bulaşır. Urlar, ikinci ilkbahara kadar spor üretmez.

Hastalık, konak bitkilerin sökülmesiyle ya da ilkbaharda ardıçların, yazın elma ağaçlarının ilaçlanmasıyla denetim altına alınabilir.

ardıçkuşu, *Passeriformes* (ötücükuşlar) takımının *Turdidae* familyasından *Turdus* cinsini oluşturan 64, *Zoothera* cinsini oluşturan 23, *Catharus* cinsini oluşturan 10, *Phaeornis* ve *Amalocichla* cinslerini oluşturan ikişer, *Cataponera*, *Nesocichla* ve *Cichlherminia* cinslerini oluşturan birer türün ortak adı. Yeryüzünde çok geniş bir dağılım gösteren bu grup üyeleri temel olarak böcekçil olmakla birlikte meyvelerle de beslenirler. Türlerin hemen hemen hepsi ağaçlık alanlarda ve ormanlarda bulunur. Çanak şeklindeki yuvalarını genellikle ağaç dallarına yaparlar.

Eskidünya'nın en iyi bilinen ardıçkuşu türleri arasında kara bakal(*) (*Turdus merula*) başta gelir. 23 cm uzunluğundaki ötücü ardıçkuşu (*Turdus philomelos*) Türkiye'nin kuzey kesimindeki ormanlarda ürer. Kışın her bölgede görülebilir. 27 cm uzunluğundaki ökse ardıçkuşu (*T. viscivorus*) daha çok dağlık bölgelerdeki iğneyapraklı ormanlarda kuluçkaya yatar. 21 cm uzunluğundaki paskanın ardıçkuşu (*T. iliacus*) ve 26 cm uzunluğundaki bayağı ardıçkuşu (*T. pilaris*) ise Türkiye'de yalnızca göç zamanı ve kışın görülürler. Yeridünya'nın en iyi bilinen ardıçkuşu türü ise Amerika'da kızıl gösünden dolayı kızılgerdan denen *Turdus migratorius*'tur.

ardıllık *bak.* halef olma

ardışık kestirim, istatistikte, bir parametreyi, önceden belirlenen bir kesinlik derecesini sağlayacak büyüklükte bir örneklemi çözümleyerek tahmin etme yöntemi. Temel teknik, bir dizi örneklem almak, her örneklemenin sonucuna göre de başka bir örneklemeye girişmektir. İşlem, istenen kesinlik derecesine ulaştıktan sonra sona erdirilir. Bu yöntem, ortalama olarak sabit sayıda gözlemle yapılan bir işlemin gerektirdiğinden daha az sayıda gözlemle yetinmeyi olanaklı kılması bakımından önem taşır.

ardışım, müzikte bir melodinin ya da akor dizisinin yeni bir perdeden başlayarak yinelenmesi. Böylece müziği oluşturan öğeler geliştirilir ve birlik sağlanır. "Gerçek" ardışımlar ana bölümün tam bir yinelenmesidir. Tonal ardışımlarda ise sesler, parçanın tonalitesine uyacak biçimde değiştirilir.

Ortaçağ müziği ve edebiyatında ardışım, missada *Alleluia* ve *gospel* arasında okunan Latince bir metin ve müzikti. 8. yüzyılda müzik, metin ya da her ikisinden oluşan bir ek olmaktan çıktı ve bir *jubilus*, yani *Alleluia*'nın son hecesi üzerinde yapılan çok süslü bir bitiş haline geldi. Ardışım tüm Avrupa'da özellikle Gregorius dinsel ezgilerinin bir parçası olarak çok popülerlik kazandı. Çeşitli ayinlere özgü binlerce ardışım örneği günümüze değin gelmiştir. Ardışımdan etkilenen dindışı müzik formları arasında *estampie* (bir dans) ve *lai* de (ortaçağ Fransız şair-bestecileri olan *trouvère*'lerin kullandığı bir şarkı türü) bulunmaktadır.

Önceleri *jubilus*'a yapılan melodik eklemeler cümlelere bölünür ve okunurken değişik korolar tarafından aa, bb, cc, ... diye yinelenirdi. Bu amaçla ve *Alleluia* melodileri için yazılmış metinler ilk başlarda düzyazıydı. Ortaçağdaki Latince *prosa* (düzyazı) sözcüğü de bununla ilişkilidir. 9. yüzyılda ardışım, müzikal yapıyı yansıtan bir şiir formu geliştirdi. Bu şiir formunun tipik özelliği giriş ve sonuç bölümlerinde farklı uzunlukları olan kafiyeli ve ölçülü bir dizi beyitten oluşmasıydı (x aa bb cc ... y). Her hece için tek bir nota kullanılıyordu. Daha sonraları yeni bestelenen melodilere metinler yazıldı ve beyitlerin uzunlukları eşit hale getirildi.

16. yüzyılda Trento Konsili, dördü dışında bütün ardışımları dinsel ayinlerden çıkardı. Yalnız *Victimae paschali laudes* (Kurban Paschal'a Övgü), *Veni Sancte Spiritus* (Gel Kutsal Ruh), *Lauda Sion* (Sion'a Övgü) ve *Dies irae* (Öfke Günü) kaldı. *Stabat Mater* (Anne Orada Duruyordu) ise 1727'de yeniden kullanılmaya başladı.

Ardistan Mescid-i Cuması, İran'da, İsfahan'ın doğusundaki Ardistan kentinde, Büyük Selçuklu sultanı Giyaseddin döneminde yapılmış cami. İlkin Abbâsilerden kalma eski bir caminin yerinde, tek kubbeli olarak yapıldı. Birkaç yıl sonra planı değiştirildi, ondan daha sonra komşu Zevvera kentinde yapılmış olan camiye benzetilerek dört eyvanlı hale getirildi (1158-60). Safeviler döneminde 1540'ta onarıldı ve ekler yapıldı. Kuzeybatı köşesindeki minare de Safeviler döneminde eklendi.

Caminin giriş ve kıble yönündeki eyvanları yan eyvanlara göre daha büyüktür. İç me-

kânda, tuğla duvarların üst bölümünde çiçekli sülüsle geniş bir yazı kuşağı dolanır. Mihrap önü kubbesi bu kuşaktan sonra başlayan tromplu bir kasnak üstünde yükselir. Kubbenin çapı 9,30 m'dir. Yapıda değişik tuğla dizilerinin geometrik bir düzen içinde özenle kullanıldığı görülür. Kubbe içinde tuğla örgüyle baklava motifleri oluşturulmuştur. Ayrıca kubbeyi taşıyan payelerin arasındaki kemerlerin iç yüzlerinde bulunan yazıtların ve bitkisel alçı bezemenin zenginliğiyle yapı başka Selçuklu camilerinden ayrılır. Kubbeli bölümdeki yazıtta 1158, güney eyvanındaki yazıtta ise 1160 tarihleri görülmektedir.

ardiye, ANTREPO olarak da bilinir, genel olarak gümrük ve limanlara, istasyonlara ve ticarethanelere, toptan ya da perakende satış yerlerine gelen eşyanın belli bir ücret karşılığında ve hukuki sorumluluk altında korunduğu, üstü açık ya da kapalı yer. Gümrük Kanunu'nda antrepo olarak geçmektedir.

Ardiyeler, Gümrük Kanunu'na göre üç türlüdür. 1) Genel ardiyeler, her çeşit emtiayı almaya elverişli yerlerdir. Özel kanunlarına göre ardiye (antrepo) tekelini elinde tutan işletmeler tarafından kendi bölgelerinde ve Türk Hava Yolları İşletmesi tarafından da gümrüklü hava limanı ve meydanlarında açılır ve işletilir. 2) Özel ardiyeler, belli maddelere ayrılmış yerlerdir. Her türlü gümrük işlemini yapmaya yetkili gümrük idarelerinin bulunduğu yerlerde açılabilir. 3) Fiktif ardiyeler, yabancı eşyanın sergilendiği fuar ve sergiler ile Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nın izniyle kurulanlar olmak üzere iki türlüdür. Bunlar gümrük idaresinin denetimi altındadır.

Ardiye açma ve işletme izni Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nca verilir. Ardiye olarak kullanılacak yerlerde şu koşulların sağlanmış olması gerekir: Eşyanın iyi korunmasına elverişli olması, konulacak maddelere göre gereken teknik özellikleri taşıması ve gümrük idaresinin gerekli gördüğü giriş çıkış kapılarından başka, eşya çıkarılabilmesine elverişli başka çıkışların kapatılmış olması. Genel ve özel ardiyelerde eşya en çok beş yıl kalabilir. Fiktif ardiyelerde eşyanın kalabileceği süre iki yılı geçmemek koşuluyla Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nca saptanır. Bu süreler içinde alınmayan ya da yurt dışına gönderilmeyen eşya gümrüğe terk edilmiş sayılır.

Ardiye işletmeleri sakladıkları eşyanın, buraya alınışlarında gümrük idaresince miktarlar saptanmışsa bu miktarlardan, saptanmamışsa belgelerinde yazılı miktarlar üzerinden gümrük idaresine karşı sorumludur. Eşyayı veren ile ardiye sahibi arasında, malları temsil eden bir senet hazırlanarak ardiye sözleşmesi yapılır. Ardiye sahibi, eşyayı bir komisyoncu gibi özenle saklamak zorundadır. Eşyanın değişikliğe uğraması sonucunda başka önlemler alınması gerekirse, ardiye sahibi bunu en kısa zamanda eşya sahibine bildirmelidir.

Ardiye sahibi, eşya sahibi ile arasında bir anlaşma olmaması durumunda, eşyayı sigortalamak zorunda değildir.

Ardmore, ABD'de, Oklahoma'nın güneyinde Carter ilinin yönetim merkezi (1907) kent. Red Irmağının kuzeyinde, Texoma Gölünün ve Texas eyalet sınırının yakınlarında yer alır. Çikasov Yerli Toprakları üstünde, Santa Fe demiryolunun yöreye ulaşmasından sonra kuruldu. Adı bir Santa Fe yöneticisinin yaşadığı Philadelphia (Pennsylvania) banliyösünden gelmektedir. Büyük bir sığırcılık ve çiftçilik bölgesinin iş merkezi olarak geliştikten sonra, 1905'te çevresinde petrol bulununca hızlı bir büyüme gösterdi.

Başlıca ekonomik etkinlikleri petrol arıtma, imalat, çiftçilik, turizm ve toptan ticarettir. Kentteki Carter Çikasov Yerli Kızlar Ilahiyat Okulu (eskiden Hargrove College) Metodistlerce 1895'te kurulmuştur. Kent yakınında Murray Gölü Eyalet Parkı ve Çikasov Ulusal Eğlence Alanı vardır. 1898'de tüzel kimlik kazanmıştır. Nüfus (1980) 23.689.

Arduino, Giovanni (d. 16 Ekim 1714, Caprino Veronese, Veneto - ö. 21 Mart 1795, Venedik, Venedik Cumhuriyeti), İtalya'da jeolojik araştırmaların babası. Yerkabuğunu Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü biçiminde bellibaşlı dört katmana ayırarak stratigrafik kronolojinin temelini atmıştır.

Küçük yaşta madenciliğe ilgi duyan Arduino, İtalya'nın kuzey bölgelerinde maden uzmanı olarak ün kazandı. Venedik Cumhuriyeti 1769'da Arduino'yu tarım ve sanayi sorumlusu atadı. Padova Üniversitesi'nde botanik uzmanı olan kardeşi Pietro'nun da zaman zaman yardımını alarak, toprak ıslahı, büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ve gelişmiş tarım araçları yapımı gibi etkinlikleri yakından izledi. Madencilik, metalurji ve kimya alanlarında da Venedik Cumhuriyeti adına araştırmalar yaptı.

Arduino, 1760'ların başında, birbirinden ayrı dört ana jeolojik katman ile bunları oluşturan ve içlerinde fosil bulunan ikincil katmanları tanımladı. Ayrıca fosil katmanlarının önemini değerlendirerek, kayaç oluşumlarının yaşını belirlemede fosillerden ve kimyasal yöntemlerden yararlanma konusunda öncülük etti.

arduvaz, DAMTAŞI ya da KAYAĞANTAŞ olarak da bilinir, kolayca ince yapraklar halinde ayrılabilen ya da yarılabilen, ince taneli ve killi başkalaşım kayacı. Çekme direnci yüksek olan bu yapraklar özellikle çatı ve döşeme kaplaması olarak kullanılır. Aynı amaçla, kaplama malzemesi olarak kullanılan ince katmanlar halindeki bazı kayaçlara da arduvaz adı verilmekle birlikte, bu adlandırma doğru değildir. Gerçek arduvaz, kural olarak, katmanlaşma düzlemi boyunca değil, bu düzlemi büyük bir açıyla kesebilen yarılma düzlemi boyunca ayrılır. Arduvaz, zayıf başkalaşım koşullarında, başka bir deyişle oldukça düşük basınç ve ısıda oluşur. Başkalaşıma uğrayan ana malzeme, çoğunlukla tortul kayaç yapısında olan ve bazen kum ya da volkanik tozları da içerebilen ince taneli bir kildir (örn. çamurtaşı ya da şeyl). Ana kayaç bazen kısmi başkalaşıma uğradığından, yapısındaki ilk mineralleri ve tortul katmanlaşmayı yer yer koruyabilir; tortullar bazen, yarılma yüzlerinde de görüldüğü gibi, birbirini izleyen şeritler halinde katmanlaşabilir. Yarılma, uzun süre yeryüzeyinin derinliklerinde gömülü kalan kayacın üstüne binen basınçtan ileri gelir. Bu yüzden, dağoluşum hareketlerinin etkisiyle sıkışıp kıvrımlaşmış daha genç birimlerde de ara sıra görülmekle birlikte, arduvaz daha çok yaşlı kayaçlar arasında bulunur. Yarılma doğrultusu, başkalaşım sırasında kayacı etkileyen gerilimin doğrultusuna bağlıdır.

Arduvaz, siyah, mavi, mor, kırmızı, yeşil ya da gri renkte olabilir. Koyu renkli olması genellikle karbonlu malzemenin ya da ince tanecikler halinde dağılmış demir sülfürün varlığını gösterir. Kırmızımsı ve mor türlerin rengi bileşimindeki hematitten (demir oksit), yeşil olanlarınki ise kloritten (yeşil renkli ve mikalı bir kil minerali) ileri gelir. Arduvazın yapısındaki başlıca mineraller, küçük, düzensiz pullar biçimindeki mika, yapraklar halindeki klorit ve mercek biçimi tanecikler halindeki kuvarstır.

Taşocağından çıkarılan arduvaz blokları 7,5 cm kalınlığında parçalara bölünür. Bloğun kenarına yerleştirilen bir keskiye çekiçle hafifçe vurulduğunda yarılma doğrultusunda bir çatlama görülür. Keski hafifçe aşağı doğru bastırılarak, blok düzgün yüzeyli iki parçaya ayrılır. Bu işlem, her blok 16-18 parçaya ayrılıncaya kadar sürdürülür ve parçalar elle ya da döner bıçaklı makinelerle yontularak düzeltilir.

Arduvaz bazen kesme ya da kırma (tane ya da toz) arduvaz olarak pazarlanır. Kesme arduvaz daha çok elektrik panolarında, laboratuvar masalarının üst kaplamalarında, çatı ve döşeme kaplamalarında ve karatahta yapımında kullanılır. Kırma arduvaz ise gene çatı kaplamalarında katkı olarak, beton karışımlarında ve dolgu maddesi olarak kullanılır. Türkiye'de başlıca Nevşehir yöresinden çıkarılan arduvaz, ABD'de en çok Pennsylvania ve Vermont'tan, İngiltere'de de büyük ölçüde Galler'in kuzeyinden elde edilir.

Arecibo Gözlemevi, Porto Riko'da, Arecibo kentinin 16 km güneyinde yer alan astronomi gözlemevi. Dünyanın en büyük tek birimli radyoteleskopuna sahiptir. 1960'ların başlarında yapılmış olan aygıt, yaklaşık 300 m'lik bir küresel yansıtıcıyla çalışır. Yansıtıcı, alınan radyo dalgalarını, kendi yüzeyinden yaklaşık 168 m yükseğe yerleştirilmiş, hareketli anten yapılarına odaklayan delikli alüminyum levhalardan oluşur. Her yöne çevrilebilir yapıdaki antenlerle, gökcisimleri, göğün farklı bölgelerinde izlenebilir. Gözlemevinde, ayrıca radyo girişimölçer(*) olarak kullanılan yaklaşık 30 m'lik bir yardımcı anten ile Yer'in atmosferinin ısıtılıp incelenmesinde kullanılan bir yüksek güç iletim tesisi vardır.

Arecibo Gözlemevi'nde Yer'in iyonosferine, gezegenimsilere ve gezegenlere ilişkin radar çalışmaları yürütülür. Bu çalışmalar sonucunda, Venüs'ün ayrıntılı radar haritaları çıkarılmış ve gezegenin kendi çevresindeki dönüşüne ilişkin kesin bilgiler edinilmiştir. Gözlemevinde yapılan çalışmalarla, radyoastronomi konusuna, pulsarlarda nötron yıldızı maddesinin varlığının saptanması gibi önemli katkılarda bulunulmuştur.

arefe, hicri takvimde, zilhicce ayının dokuzuncu günü, Kurban Bayramı'ndan bir önceki gün. Günlük dilde, Ramazan Bayramı'ndan bir önceki gün için de arefe adı kullanılır.

"Arefe" adı, hac sırasında üzerinde vakfeye durulan Arafat'tan gelir. Hac ibadetinin temel şartlarından olan vakfenin arefe günü ve Arafat'ta yapılması zorunludur. Bu güne ayrıca "yevm-i iyas-ı küffar" (kâfirlerin umutsuzluk günü), "yevm-i itmam-ı nimet" (nimetin [dinin] tamamlanması günü) ve "yevm-i rıdvan" (hoşnutluk günü) adları da verilir.

Hz. Muhammed'in bildirdiğine göre, Allah en çok arefe günü Cehennem'den kul azat eder. Hz. Muhammed, arefe günü oruç tutmayı da övmüş ve tavsiye etmiştir. Ama vakfeye duran hacı adaylarının oruç tutmaması gerekir.

arekcevizi, AREKA CEVİZİ olarak da yazılır. FELFELEK olarak da bilinir, *Palmae* familyasından, Asya'nın güneyi ile Doğu Hindistan'ın hemen her yerinde yetişen *Areca catechu* bitkisinin sakız gibi çiğnenen tohu-

mu. Dünya nüfusunun yaklaşık onda birinin arekcevizi çiğneme alışkanlığı vardır.

A. catechu, Hindistan, Sri Lanka, Tayland, Malezya ve Filipinler'de yetiştirilir. Bitkinin narin, dalsız gövdesi 12-15 m boyunda, 45 cm çapındadır; 6-9 kadar büyük ve geniş yaprak bitkinin tepesinde bir taç oluşturur. Meyvesi turuncu sarı renkte ve küçük bir tavuk yumurtası büyüklüğündedir. Meyve kabuğu lifli, tohumlar benekli gri ya da kahverengi görünümlü ve albüminlidir.

Meyveler, tamamen olgunlaşmadan önce ağustos ve kasım ayları arasında toplanır, kabukları soyulur, kaynatılır, parçalara bölünür ve koyu kahverengi ya da siyah bir renk alıncaya kadar güneşte kurutulur.

Arekcevizi, *Areca catechu*'nun tohumu
Wayne Lukas Group IV-The National Audubon Society Collection/Photo Researchers

Arekcevizinden koparılan küçük parçalar, kireçle birlikte *Piper betle* bitkisinin yaprağına sarılarak çiğnenir. Kireç tükürük salgısını artırır ve arekcevizindeki uyarıcı alkaloitlerin serbest hale geçmesini sağlar. Bazen bu karışıma, gerek uyarıcı etkileri nedeniyle gerek tat verici olarak kakule, zerdeçal gibi çeşitli baharatlar da katılır.

Arekcevizi, çiğneyenlerin tükürüğünü kiremit kırmızısına boyadığından, ağız, dudaklar ve sakız geçici olarak turuncumsu kahverengi bir renk alır. Genel kanının tersine, sürekli arekcevizi çiğneyenlerin dişleri bu tohumların suyuyla kararmaz, genellikle tiryakiler dişlerini kendileri siyaha boyarlar. Arekcevizi önemli bir kaşu(*) kaynağıdır. Bileşimindeki başlıca alkaloit, veteriner hekimlikte şerit düşürücü ilaç olarak kullanılan arekolindir.

Arel, Bülent (d. 23 Nisan 1919, İstanbul - ö. 24 Kasım 1990, Stony Brook, New York, ABD), oniki ton tekniğinde ve elektronik-deneysel müzik alanında yapıt veren besteci. İlk bestesini İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nde okuduğu sırada *Çizmeli Kedi* çocuk oyunu için yaptı (1937). 1939'da Ankara Devlet Konservatuvarı'na girerek Necil Kâzım Akses'in kompozisyon, Ferhunde Erkin'in piyano sınıflarından 1947'de mezun oldu. Bu yıllardan başlayarak yeni-klasik eğilimdeki *Piyano İçin Orijinal Tema Üzerine Varyasyonlar* (1946), yaylı çalgılar orkestrası ve timpani için *Pasakalya ve Füg* (1947), *Eski Tarzda Bale Süiti* (1949) gibi ilk dönem yapıtlarını besteledi. İstanbul'daki Yeşilköy Bale Akademisi'nde piyano eşlikçiliği, aynı zamanda da İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda armoni öğretmenliği yaptı. 1949'da Ankara Devlet Konservatuvarı Bale Bölümü'ne piyano eşlikçisi oldu, 1950'de armoni ve solfej öğretmenliğine atandı. Bu arada Ankara Radyosu'nun tonmeisterlik kursunu bitirerek 1957'de Batı Müziği Yayınları şefliğine getirildi. 1959'da New York'taki Columbia Üniversitesi'nin Columbia-Princeton Elektronik Müzik Merkezi'nde elektronik müzik alanında çalışmaya başladı. 1963'te Ankara'ya dönerek Ankara Radyosu'nda tonmeisterlik, Devlet Konservatuvarı'nda ve Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü'nde armoni ve solfej öğretmenliği, Ankara Radyosu Madrigal Korosu yönetmenliği yaptı. Helikon Yaylı Çalgılar Dörtlüsü'nü kurup yönetti. 1965'te ABD'ye dönerek çalışmalarını bu kez Yale Üniversitesi'nde sürdürdü.

İlk başlarda Anadolu müzik kültürünü Batı müziğiyle birleştirmeye yönelik yapıtlar besteleyen Arel, daha sonra oniki ton tekniğine dayanan yapıtlar verdi. Bu döneminin başlıca yapıtları *Üçüncü Senfoni* (1952), *Les Rosses, 6 Chasons de Rilke* (1955; Rilke'nin 6 Şiiri Üzerine Güller), yaylı çalgılar için *Klee'nin Dört Resmi Üzerine Emprovizasyon*'dur (1958'den önce). Arel ayrıca *Hänsel ile Gretel* (1952), *Nasrettin Hoca* (1958'den önce), *Bremen Müzikacıları* (1958'den önce) gibi bale müzikleri besteledi. Elektronik müzik yapıtları arasında Kafka'nın *Duruşma*'sından esinlenerek yazdığı *The Scapegoat* (1960; Şamar Oğlanı), *Kuartet ve Elektronik Frekansmetresi İçin Müzik* (1957), *Stereo-Electronic Music No. I* (1961), *Kutsal Tören-Prelude ve Postlude* (1961), *Wall Street İzlenimi, Ossilatör ve Yaylılar Dörtlüsü İçin Kompozisyon* (1962) vardır. Turgut Özakman'ın *Bulvar* adlı oyununun müziğini de besteleyen Arel'in bazı yapıtları plak olarak yayımlanmıştır.

Arel, Hüseyin Saadettin (d. 18 Aralık 1880, İstanbul - ö. 6 Mayıs 1955, İstanbul), Türk müzikbilimci ve besteci. Suphi Ezgi'yle birlikte Arel-Ezgi Sistemi'ni oluşturmuş, yazıları ve besteleriyle, geleneksel ses sistemi ve makamlara dayalı bir çokseslilik geliştirmeye çalışmıştır.

Anadolu kazaskeri Dardağanzade Hacı Mehmed Efendi'nin oğludur. İzmir Fransız

Hüseyin Saadettin Arel
Kaynak Kitaplar

Koleji'ni bitirdikten sonra İstanbul'da medrese öğrenimi gördü. Ayrıca Hukuk Mektebi'ni bitirdi (1906). Adliye Nezareti müsteşarlığı (1911), Şûra-yı Devlet üyeliği (1913), Tapu-Kadastro genel müdürlüğü (1914), Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlığı (1915-18) gibi resmi görevlerde bulundu. 1918'den sonra serbest avukat olarak çalıştı. Bu yıllarda müziğe olan ilgisi arttı. Şekerci Cemil Bey'den ut ve Türk müziği, Edgar Manas'tan armoni, füg ve kontrpuan öğrendi. Kompozisyon ve orkestrasyon konularında kendi kendini yetiştirdi. Hüseyin Fahreddin Dede'yle klasik repertuvarı ve eski müzik kuramlarını inceledi. Ayrıca, 1909-14 arasında *Şehbal*(*) dergisini yayımladı ve bu dergiye müzik konusunda Bedi Mensi takma adıyla makaleler yazdı.

1943'te beş yıllık bir sözleşmeyle İstanbul Belediye Konservatuvarı müdürlüğüne getirildi. Ondan, 1926'da kapanan Türk Müziği Bölümü'nü yeniden açması ve Batı Müziği Bölümü'nü düzeltmesi isteniyordu. Arel Batı Müziği Bölümü'nde çeşitli konser toplulukları oluşturdu; bölümü, orta derecede bir Batı konservatuvarı düzeyine yükseltti. Türk Müziği Bölümü'nde ise, İcra Heyeti adıyla bir konser topluluğu kurdu. Verdiği derslerde (fizikçi Salih Murat Uzdilek'in de yardımıyla) Suphi Ezgi ile birlikte oluşturdukları Türk müziği kuramını öğretti (*bak.* Arel-Ezgi Sistemi).

1948'de Belediye Konservatuvarı'ndaki görevinden ayrılan Arel, İleri Türk Musıkisi Konservatuvarı Derneği'ni kurdu. Bu derneğin yayın organı olan *Musıkî Mecmuası*'nda birçok yazısı yayımlandı. Çoğu müzikle ilgili olan bu yazılarındaki görüşleriyle, geleneksel müziği bırakıp yerine Batı müziğini almak gerektiğini düşünenlerle, geleneksel müziği olduğu gibi korumak gerektiğini savunan ve Batı müziğine karşı çıkanlar arasında yer aldı. Arel bir tür uzlaşma öneriyordu. Çokseslilik bir üstünlüktü, ama onu Batı müziği ses sistemiyle, çalgılarıyla ve besteleme, çalgılama teknikleriyle birlikte almak ulusal bünyeye uymazdı. Yapılması gereken, geleneksel ses sisteminden ve makamlardan kopmadan, geleneksel çalgıları geliştirerek çokseslı Türk müziğini yaratmaktı. Arel'in bu görüşleri, aralarında kaldığı iki karşıt grup üzerinde de etkili olamadı. Birinci gruptakiler geleneksel çalgıları orkestraya katmamakta ve Ankara Devlet Konservatuvarı'nda (o zamanki tek devlet konservatuvarı) bir Türk müziği bölümü açmamakta kararlı davranırken, ikinci gruptakiler de Arel'i, Türk müziğini yozlaştırmakla suçladılar. Bununla birlikte, Arel'in özellikle 1943-48 arasında Belediye Konservatuvarı'nda verdiği derslerin etkisiyle, Arel-Ezgi Sistemi, kimi noktaları eleştirilse de, genel kabul gördü. 1976'da İstanbul'da, 1985'te İzmir'de açılan Türk Musıkisi Devlet konservatuvarlarında da bu sistem öğretilmektedir.

Arel'in basılmış kuramsal yapıtlarının en önemlileri *Türk Musıkisi Nazariyatı Dersleri* (1968) ve *Türk Musıkisi Kimindir* (1969) adlarını taşır. Bunlardan birincisinde perdeler, aralıklar, dörtlüler, beşliler, makamlar, usuller ve formlar açıklanır, klasik yapıtlardan örnekler verilir. Önce *Türklük* dergisinde (1939'da Arel tarafından 15 sayı yayımlanmıştır), sonra *Musıkî Mecmuası*'nda tefrika edilen *Türk Musıkisi Kimindir* ise, bazı Batılı yazarların ve onlara dayanan bazı Türk yazarların ileri sürdüğü Türk müziğinin Eski Yunan, Bizans, Arap, İran müziklerinden kaynaklandığı yolundaki savlara bir karşı çıkıştır.

Arel çok verimli bir bestecidir. Gençliğinde Batı müziği tarzında besteleyip sonradan yaktığı yüzlerce parça dışında, 500'den çoğu teksesli olmak üzere çeşitli formlarda 600 dolayında bestesi vardır. Yirmi beş yaşından beri bestelediği teksesli yapıtlarının büyük çoğunluğunu Mevlevî ayini, durak, ilahi, şarkı, beste, ağırsemaî, yürüksemaî gibi formlardaki sözlü yapıtlar oluşturur. Toplam 116 teksesli çalgı yapıtının çoğu peşrev ve saz semaisi formlarındadır. Yaşamının son yıllarında bestelediği çoksesli yapıtlarının çoğu ise, çeşitli çalgılar ve sesler için ikilemeler, üçlemeler, dörtlemelerdir. Arel'in bestelerinin birçoğu hiç seslendirilmemiştir. Bunun nedenleri, genellikle çalgıcıdan ya da ses sanatçısından teknik yetkinlik bekleyen, yeni bir melodik kurgu ve geçki anlayışı ortaya koyan bu yapıtları, geleneksel tarzı sürdüren icracıların yadırgamış olması ve Arel'in öğrencileri arasında usta icracıların bulunmamasıdır.

Arel, Mehmet Ruhi (d. 1880, İstanbul - ö. 1 Ekim 1931, İstanbul), toplumsal içerikli ve figüratif anlayışta çalışan ressam.

1900'de Bahriye Mektebi'ni teğmen rütbesiyle ve mühendis olarak bitirdi. Bir yandan görevini yaparken, bir yandan da Sanayi-i Nefise Mektebi'ne (sonradan Güzel Sanatlar Akademisi) devam ederek 1909'da üstün başarıyla mezun oldu ve aynı yıl Paris'e gönderildi. Ruhi Arel, Hikmet Onat ve Ali Sami Boyar ile birlikte bu dönemde devlet tarafından öğrenim için yurt dışına gönderilen ilk sanatçılardandı. Paris Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nda Fernand Piestre Corman'la beş yıl resim çalıştı. 1914'te Türkiye'ye döndü, aynı yıl Sanayi-i Nefise Mektebi'ne resim öğretmeni olarak atandı. Bir süre sonra buradaki görevinden ayrıldı,

Ruhi Arel
Ana Yayıncılık Arşivi

çeşitli okullarda ve Bahriye Mektebi'nde resim öğretmenliği yaptı. Bu yıllarda, 1914'te kendisiyle birlikte Türkiye'ye dönen bir grup ressamla Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarına katıldı.

Paris'teki eğitimi sırasında sağlam bir desen bilgisi edinmiş, gerçekçi renklerle, akademik bir anlayışta çalışmıştı. Türkiye'ye döndükten sonra yerel özelliklerden etkilendi. Yerel ve toplumsal içerikli, büyük figürlerden oluşan kompozisyonlar gerçek-

Bir erkek model çalışması, 1909
İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi

leştirdi. I. Dünya Savaşı yıllarında, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle Şişli'de kurulan atölyede savaş, askerlik ve kahramanlık konulu çok sayıda resim yaptı. Sağlam bir perspektif bilgisiyle, genellikle koyu renkler kullanarak, bazen geniş fırça vuruşlarıyla, tuval üstünde kabartılı bir doku görünümü verecek tarzda çalıştı. Yaşadığı yıllarda İstanbul'daki sergilerin yanı sıra İtalya, Almanya ve Avusturya'daki pek çok karma sergiye resimlerini gönderdi.

Arel, Şemsi (d. 1906, İstanbul), soyut anlayışta çalışan ressam. İlk resim bilgilerini 1911-14 arasında Paris'te, babası ressam Mehmet Ruhi Arel'den aldı. 1924-30 arasında İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'nde İbrahim Çallı'nın

Şemsi Arel
Ana Yayıncılık Arşivi

öğrencisi oldu. 1935-44 arasında Erzincan ve Konya'da resim öğretmenliği yaptı, Ankara Kara Harp Okulu'nda resim dersleri verdi. 1949'da Paris'e giderek André Lhote, Fernand Léger ve Jean Metzinger'le çalıştı, müze ve galerilerde incelemeler yaptı. 1951'de Türkiye'ye döndü. 1955-59 arasında Cevat Dereli ve Cemal Tollu'yla tablo onarımı konusunda çalıştı, İstanbul'da Askeri Müze'deki yapıtları onardı. 1959'da TBMM tarafından yurt görünümleri yapmak göreviyle Hatay'a gönderildi. 1959-64 arasında yurtiçinde ve dışında birçok sergiye katıldı. Paris'te eşi ressam Maide Arel'le ortak bir sergi açtı.

Başlangıçta bir süre izlenimci üslupta çalışan Arel, daha sonra Léger ve Metzinger'den etkilenerek kübist ve yapımcı bir tavır benimsedi. Ardından figüratif soyut anlatıma yöneldi, zaman zaman da geometrik soyut biçim araştırmaları yaptı. Özellikle soyut düzenlemelerinde Türk hat sanatını çağdaş bir bakışla ele aldı.

Arel-Ezgi Sistemi, Türk müziği dizi ve makamlarını, akustikten yararlanarak açıklayan ve notalamada kendine özgü değiştirme işaretleri(*) ortaya koyan kuram. Hüseyin Saadettin Arel(*) ve Suphi Ezgi(*) tarafından geliştirilmiştir. Bu sistemin özgün yanı, çargâh dizisini "ana dizi" kabul etmesi, bir oktavda 24 sese ad vermesi, basit, bileşik (mürekkep) ve göçürülmüş (şed) olmak üzere üç sınıfta topladığı makamları birtakım beşliler ve dörtlülerle açıklamasıdır.

Arel'in özellikle İstanbul Belediye Konservatuvarı'ndaki dersleri ve Ezgi'nin yazıları aracılığıyla yayılan Arel-Ezgi Sistemi, çeşitli eleştirilere uğradı. Ama bu eleştiriler, sistemin Türk müziği öğretilen kurumlarda geçerli olmasını engelleyemedi. Eleştirilerin başlıcaları, birçok makamdaki karakteristik seslerin Arel-Ezgi Sistemi'nde yanlış belirtildiğini ileri süren ünlü icracılardan; bir oktavda 24'ten çok daha fazla sese ad veren Ekrem Karadeniz'den(*) ve Arel-Ezgi Sistemi'nin, Batı müziğinin tampere sisteminden pek farklı olmadığını belirten Yalçın Tura'dan(*) geldi. *Ayrıca bak.* ana dizi; beşliler; dörtlüler.

Aren, Sadun (d. 19 Mart 1922, Erzurum), Türk iktisatçı ve siyaset adamı. Sol siyasal etkinlikleri ve makroiktisat üzerine çalışmalarıyla tanınmıştır.

1944'te Siyasal Bilgiler Okulu'nu bitirdi. Bir süre Maliye Bakanlığı'nda stajyer memurluk yaptı. 1945'te Siyasal Bilgiler Okulu'na asistan olarak girdi. 1951'de araştırmalarda bulunmak üzere yurt dışına gitti. 1956'da Türkiye'ye döndükten bir süre sonra Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde görev aldı. 1958'de profesör oldu.

1960-62 arasında Devlet Planlama Teşkilatı'nda danışmanlık yaptı. Sosyalist Kültür Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. Türkiye İşçi Partisi (TİP) Genel Yönetim Kurulu ve Merkez Yürütme kurulu üyeliklerinde bulundu. 1965 genel seçimlerinde TİP'den İstanbul milletvekili seçildi. TİP içinde çıkan görüş ayrılığında, Behice Boran'la birlikte genel başkan Mehmet Ali Aybar'a cephe aldı. Ekim 1970'te ikisinin başını çektiği grup parti yönetimine egemen oldu. Aren 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra TİP davasından yargılanarak 12 yıla hüküm giydi, 1974'te çıkarılan affa serbest bırakıldı. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) Eğitim Dairesi müdürlüğü yaptı. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra açılan DİSK davasında yargılananlar arasında yer aldı, bir süre tutuklandı. Ocak 1991'de, yeni kurulan Sosyalist Birlik Partisi'nin genel başkanlığına getirildi.

1960-70 arasında *Yön*, *Sosyal Adalet*, *Emek* dergilerinde, 1974'ten sonra *Politika* gazetesinde yazılar yazdı. Çalışmalarında daha çok makroiktisat konularına eğildi.

Aren
İletişim Yayıncılık Arşivi

1984'ten sonra *Düşün* ve *Görüş* dergilerinde yazdı; *Marksizm ve Gelecek* dergisinin genel yayın yönetmenliğini üstlendi. Çalışmaları arasında *İstihdam, Para ve İktisadi Politika* (1960), *Yatırım İndirimi ve İktisadi Politika* (1963), *100 Soruda Ekonomi El Kitabı* (1968), *Ekonomi Dersleri* (1976), *100 Soruda Para ve Para Politikası* (1984) ve *Bu Dönemden Yazılar* (1989) sayılabilir.

Arena Şapeli, SCROVEGNI ŞAPELI olarak da bilinir, Enrico Scrovegni tarafından 14. yüzyılın ilk yıllarında İtalya'nın Padova kentinde inşa edilen küçük şapel. 25 Mart 1305'te kutsanan şapelde Floransalı ressam Giotto'nun freskleri bulunur. Batı duvarının tümünü bir "Son Yargı" resmi kaplar. Öbür duvarlar Azize Anna ve Aziz Youhim'in yaşamlarından sahneleri, "Meryem'in Yaşamı"nı, "Meryem'e Müjde"yi, "İsa'nın Yaşamı ve Çektikleri"ni betimleyen ve Hamsin Yortusu ile tamamlanan üç sıra freskle bezenmiştir. Bu üç bezeme şeridinin altında, erdem ve kötü huyların kişileştirildiği tek renkli dördüncü bir fresk dizisi daha vardır. Bu freskler 1309'da ya da daha önce tamamlanmıştır.

Arena Tiyatrosu, İstanbul'da 1962'de kurulup iki yıl etkinlikte bulunmuş tiyatro topluluğu ve bu topluluğun çalıştığı tiyatro salonu.

Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun sahibi olduğu ve Asaf Çiyiltepe'nin yönettiği tiyatro

Sıraselviler'de, Belçika Konsolosluğu'nun bitişiğindeki bir işhanının en üst katındaydı ve salonunun iç düzenlemesi arena biçiminde olduğu için bu adı almıştı. İlk kadrosunda Nurhan Nur, Ani İpekkaya, Tolga Aşkıner, Ergun Köknar, Başar Sabuncu, Tuncer Necmioğlu, Mehmet Güleryüz gibi oyuncular vardı. Topluluk

"Sezar ve Kleopatra" oyununda Yıldırım Önal (solda) ve Işık Yenersu (sağda)
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

13 Kasım 1962'de, Asaf Çiyiltepe'nin çevirip yönettiği, Alfred Jarry'nin *Übü* adlı oyunuyla perdelerini açtı. İlgiyle karşılanan bu oyunun ardından Marcel Aymé'den *Başkalarının Kellesi* ve Ion Luca Caragiale'den *Kayıp Mektup* sahnelendi. Sezon ortasında Genco Erkal ve Çetin İpekkaya'nın da katıldığı topluluk, gösterilerini Jaroslav Haşek'in *Aslan Asker Şvayk* adlı oyunuyla sürdürdü. Birinci yılın sonunda oyuncularla tiyatro sahibi arasında çıkan anlaşmazlık sonunda Asaf Çiğiltepe ve bazı arkadaşları topluluktan ayrılarak Ankara Sanat Tiyatrosu'nu (AST) kurdular.

İkinci yıl Yıldırım Önal, Çolpan İlhan, Üner İlsever, Bilge Şen ve Sezer Sezin'in oyuncu olarak katıldığı topluluk P. A. Breal'den *Büyük Kulak* ve Clarence Day'den oyunlaştırılan *Baba Evinde Hayat* adlı oyunları sundu. Cüneyt Gökçer'in sahneye koyduğu Bernard Shaw'un *Sezar ve Kleopatra* adlı oyunuyla Işık Yenersu, Robert Anderson'ın *Çay ve Sempati* adlı oyunuyla da Zeki Müren ve Altan Karındaş Arena Tiyatrosu'nda sahneye çıktılar.

Arena Tiyatrosu, birçok ünlü oyuncu ve sanatçının ilk profesyonel çalışmalarını yaptığı bir sahne olmasıyla Türk tiyatrosu içinde özel bir yer edinmiştir. Tiyatronun adı, topluluk dağıldıktan sonra da Arena Tiyatrosu olarak devam etmiş, aralarında Ulvi Uraz Tiyatrosu'nun da bulunduğu birçok başka topluluk bu sahneyi kullanmıştır. Tiyatronun bulunduğu işhanı daha sonra yıkılıp yerine yeni bir bina yapılmıştır.

Arend-Roland Kuyrukluyıldızı, Güneş'ten dışarıya doğru değil de Güneş'e doğru yönelen kuraldışı bir ikinci kuyruğa sahip oluşuyla ilgi çeken kuyrukluyıldız. İlk kez 8-9 Kasım 1956 gecesi Belçika'da, S. Arend ve P. Roland tarafından gözlemlenen bu kuyrukluyıldızın günberi geçişi (Güneş'e en yakın olduğu an) 20 Nisan 1957'de gerçekleşti. Günberi geçişinden aylar önce görüldüğü için üzerinde uzun süre gözlemler yapılabildi. Her gece yön değiştiren kuraldışı kuyruğu nisan ayının sonlarında birkaç gece boyunca ortaya çıktı. İzlenen, Güneş'e yönelmiş sivri uçlu, ince, uzun görüntü, kuyrukluyıldızın önünde ve yörüngesi boyunca yelpaze biçiminde dağılmış madde yığınına yandan bakmanın neden olduğu bir perspektif olayıydı.

Arendal, Norveç'in güneyindeki Aust-Agder ilinin (*fylke*) merkezi ve liman kenti. Kentin kusursuz limanı, kıyıya yakın bir ada olan Tromøy'un açık denizden koruduğu Tromøy Boğazı üzerindedir. 14. yüzyıldan beri liman işlevi gören Arendal'da, buharlı gemilerin yaygınlaşmasından önce, Norveç'in en büyük filosu bulunurdu. 16. yüzyıldan sonra kereste ihracatı ile zenginleşti. Bugün bile, o günlerin yöntemi ile Nidelva Irmağından aşağıya, Arendal'ın (Norveç ile Danimarka'yı ayıran) Skagerrak Boğazına kereste iletilir. Bıçkı fabrikalarının dışında önemli sanayi kuruluşları, madeni eşya (özellikle elektrikli aletler) ve gıda üretimi ile tütün işleme alanlarındadır. Tavuk üretime çiftlikleri de bölge çapında önem taşır.

Arendal, Norveç'in önemli kıyı taşımacılık merkezlerinden biridir. Ayrıca Oslo-Kristiansand demiryolunun bir kolu Arendal'dan başlar. Kent limanı, Skagerrak Boğazını geçerek Danimarka'da Hirtshals'a ulaşan araba vapurlarının da kalkış noktasıdır. Dört katlı belediye binası, Norveç'in en büyük ahşap yapılarından biridir. Liman yönüne çevrilmiş olan eski batarya, Danimarka'nın Norveç'i İsveç'e bırakmasıyla (1814) sonuçlanan savaşta kullanılmıştır. Nüfus (1983 tah.) 11.743.

Arendt, Hannah (d. 14 Ekim 1906, Hannover, Almanya - ö. 4 Aralık 1975, New York kenti, ABD), Alman asıllı ABD'li siyaset bilimci ve felsefeci. Yahudi sorunları üzerine eleştirel yazıları ve totaliterlik üzerine çalışmalarıyla ünlüdür.

Marburg, Freiburg ve Heidelberg üniversitelerinde öğrenim gördü. 1928'de Heidelberg Üniversitesi'nden doktora derecesini aldı. 1933'te Almanya'da Naziler iktidara gelince Paris'e kaçtı ve orada sosyal hizmet görevlisi olarak çalıştı. 1940'ta, felsefe profesörü Heinrich Bluecher'le evlendi. Ertesi yıl gene Nazilerden kaçmak zorunda kaldı.

New York kentinde Yahudi İlişkileri Konferansı'nın araştırma grubu yöneticisi (1944-46), ardından da Schocken Books Yayınevi'nin yayın yönetmeni (1946-48) oldu. Yahudi toplumunun, Naziler tarafından darmadağın edilen yazılı ürünlerini yeniden gün ışığına çıkarmayı amaçlayan Yahudi Kültürünü Yeniden İnşa Kurumu yöneticiliğini yürüttü (1949-52). 1951'de ABD vatandaşlığına geçti.

En önemli yapıtı *Origins of Totalitarianism*'de (1951; Totaliterliğin Kökenleri), totaliterliğin doğuşunu 19. yüzyıl antisemitizmine ve emperyalizme bağladı; totaliterliğin güç kazanmasını ise, geleneksel ulus-devletin çözülmesinin sonucu olarak yorumladı. Arendt'e göre totaliter rejimler, salt siyasal iktidar peşinde oldukları ve maddi ya da yararcı yaklaşımları bir yana ittikleri için, toplumsal yapıda bir devrim yaratmış ve siyaseti neredeyse kural tanımaz hale getirmişti. Arendt, bu yapıtıyla, önemli bir siyaset bilimci olarak adını yerleştirdi. Ders vermek üzere ABD'deki büyük üniversitelere çağrıldı, Chicago Üniversitesi'nde öğretim üyeliğinde bulundu (1963-67); ardından da New York kentinde New School for Social Research'te görev aldı.

Arendt'in, II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Yahudileri yok etme girişimlerini kolaylaştıran Yahudi önderlerinin, işbirlikçilik olarak yorumladığı tutumları ile ilgili gözlemlerinin yer aldığı *Eichmann in Jerusalem* (1963; Eichmann Kudüs'te) adlı kitabı birçok tartışmaya yol açtı. Öteki yapıtları arasında, *The Human Condition* (1958; İnsanlık Durumu), *Between Past and Future* (1961; Geçmişle Gelecek Arasında), *On Revolution* (1963; Devrim Üzerine), *Men in Dark Times* (1968; Karanlık Dönemlerde İnsanlar), *On Violence* (1970; Şiddet Üzerine) ve *Crises of the Republic* (1972; Cumhuriyetin Buhranı) sayılabilir.

Arenicola, *Annelida* (halkalısolucanlar) filumunun *Polychaeta* (denizsolucanları) sınıfından omurgasızlar cinsi. Bu cins üyeleri kumlu deniz diplerinde ya da kıyıların gelgit çizgisi arasında kalan kesimlerinde derin oyuklar kazarak, kuma gömülü halde yaşarlar. Balıkçılar bu solucanları olta yemi olarak kullanır. Avrupa kıyılarında yaşayan *A. marina*'nın erişkinleri 23 cm'ye kadar uzayabilir. Kuzey Amerika kıyılarında yaşayan *A. cristata*'nın uzunluğu ise 7,5-30 cm arasında değişir.

Bölütlü bir vücudu olan bu cins üyelerinde başın bulunduğu uç koyu kırmızı, öbür bölümler daha açık renkte ve daha kalındır. Kuyruğa doğru gövde giderek incelirken rengi de sarımsı kırmızıya döner. Gövdenin orta bölütlerinde sert kıllar ve 12 çift kadar tüysü solungaç bulunur.

Kumların arasındaki çürümüş organik maddelerle beslenen bu solucanlar, besin parçalarıyla birlikte kum taneciklerini de

Avrupa kıyılarında yaşayan *Arenicola marina*; altta sağda, halka biçiminde kıvrılmış dışkısı görünüyor
Leslie Jackman/ Natural History Photographic Agency/ EB Inc

yutarlar. Deniz çekildiği zaman, kumsaldaki yuvalarının ağzında, halka biçiminde kıvrılmış dışkı yığınları kolayca görülebilir. Kumdaki yuvalarının derinliği 60 cm'yi bulur. *Arenicola* cinsinin üyelerinin erdişi olmasına (aynı bireyde hem dişiye, hem erkeğe özgü üreme organlarının bulunmasına) karşın, solucanlardan birinin bıraktığı yumurtalar başka bir solucanın spermalarıyla döllenir.

Arenig Dizisi, Ordovisiyen dönemde (y. 500-430 milyon yıl önce) oluşan kayaç katmanlarının başlıca bölümü. Tremadoc Dizisinin üzerinde yer alan Arenig Dizisi, Kuzey Galler'de yapılan yüzey araştırmaları sonucunda saptanmış ve tanımlanmıştır. Dizinin buradaki kalınlığı yaklaşık 1.200 m'ye ulaşır. Arenig kayaçlarına dünyanın her yerinde rastlanır, ama dizi farklı yerlerde farklı adlarla anılır. Arenig Dizisinde daha kısa zaman aralıklarına karşılık gelen iki graptolit fosil kuşağı saptanmıştır. Alttaki kuşak *Didymograptus extensus* türü, üst kuşak ise *D. hirundo* türü graptolitleri içerir. Bazı yerlerde, özellikle Baltık-İskandinavya bölgesinde trilobitler, bunların arasında da *Asaphus* cinsi egemendir. İngiltere'de olduğu gibi İskandinavya'da da Arenig Dizisi, Kaledoniyen dağoluşumunun ilk evresiyle çakışır.

Dünyanın öbür yerlerinde en belirgin Arenig kayaçlarına Rusya'da, Çin'in güneyinde ve özellikle Avustralya'da rastlanır. Avustralya'daki Tasman Jeosenklinalinde çok

sayıda graptolit faunası tanımlanmıştır. Güney Amerika'da ise Arenig kayaçları Arjantin'de saptanmıştır.

arenit, KUMSU KAYAÇ olarak da bilinir, bileşimi ne olursa olsun, kum büyüklüğünde (0,06-2 mm çapında) taneciklerden oluşan tortul kayaçların genel adı. Bu tür kayaçların bilimsel adlandırmasında mineral bileşimi, tanecik boyutu ve kayacın kökeni de gözönünde bulundurulur; örneğin kumtaşı, arkoz ve kuvarsit de genel özellikleriyle birer arenittir.

Arenski, Anton (Stepanoviç) (d. 11 Ağustos 1861, Novgorod, Rusya - ö. 25 Şubat 1906, Terijoki, Finlandiya, Rus Çarlığı), oda müziği ve şarkılarıyla tanınan Rus besteci. Arenski, Rimski-Korsakov'un kompozisyon öğrencisi olmasına karşın Çaykosvki'ye daha yakındır. Bestelerine lirik ve hüzünlü bir hava egemendir. Üç operasından yalnızca ilki olan *Volga'da Bir Rüya* (1892) başarı kazandı. *Re Minör Piyano Üçlüsü* ve *La Minör Yaylı Çalgılar Dörtlüsü* en iyi yapıtlarıdır. 100'ü aşkın piyano parçası arasında iki piyano için dört

Arenski
Novosti Press Agency

süit de yer alır. Arenski, Moskova'da orkestra şefliği, 1882-95 arasında Moskova Konservatuvarı'nda öğretmenlik, 1895-1901 arasında da Petersburg çarlık kilisesinde yöneticilik yaptı.

Areopagos Meclisi, Eski Atina'nın ilk aristokrat meclisi. Adını, toplantı yeri olan, Akropolis'in kuzeybatısındaki alçak tepeden alır.

Areopagos Meclisi'nin, krala danışmanlık amacıyla kurulduğu sanılır. Arkaik Dönemin başlarından Drakon Yasaları'nın çıkarılmasına (y. İÖ 621) değin genel ve sınırları tam belirlenmemiş yetkileri vardı. Yalnızca doğuştan soylu olanlara (*eupatridai*) açık olan *arkhon*'luk görevini yürütenlerin elde edebildiği meclis üyeliği, ömür boyu sürerdi. İÖ 594'te *arkhon* (yüksek görevli) olan Solon döneminde, *arkhon*'luğun, belirli bir düzeyin üstünde mülkü olan herkese açık hale getirilmesi ve 400 üyeli bir *Boule*(*) (danışma meclisi) kurulması ile Areopagos Meclisi'nin yapısı ve yetkileri önemli değişikliğe uğradı. Bununla birlikte meclis, "yasaların koruyuculuğu" görevini sürdürdü; bir olasılıkla yasaları veto hakkı vardı. Ayrıca *eisangelia* (suçlama) yasasına dayanarak, devlete karşı işlenen suçlarla ilgili kovuşturma yetkisini de koruyordu. *Arkhon basileos*'un (dinsel görevleri olan *arkhon*) başkanlık ettiği bir mahkeme olarak cinayet davalarını da hükme bağlardı.

İÖ 6. yüzyıl ortalarından sonra, 200 yıl boyunca Areopagos'un saygınlığı zaman zaman sarsıldı. Bütün *arkhon*'luklara yandaşlarını getiren Peisistratos ve ailesinin tiranlık döneminin (İÖ 546-510) sona ermesiyle birlikte, onların atadığı üyelerden oluşan Areopagos da halkın gözündeki değerini yitirdi. Ama Pers istilası sırasındaki yurtsever tutumuyla yeniden eski saygınlığına kavuştu. Ephialtes'in reformları sonucunda, cinayet davalarına bakmak dışında hemen tüm yetkilerini yitirdi (y. İÖ 462). İÖ 4. yüzyıl ortalarından başlayarak yeniden saygınlık kazandı ve Eski Yunan'da Roma egemenliğinin başlaması üzerine önemli yönetsel, dinsel ve eğitsel işlevler üstlendi.

Arequipa, Peru'nun güneyinde 1822'den bu yana yönetim bölgesi. Güneybatıda Büyük Okyanusa kıyısı vardır. 63.528 km²'lik alanı, çorak olmakla birlikte sulama altındadır. Bir bölümü ile volkanik olan dağlık bir bölgeden inen akarsular, Arequipa topraklarını yer yer keser. Kıyı ürünleri pamuk, pirinç, şekerkamışı ve zeytindir. Mısır, patates ve tahıl yüksek kesimlerde yetiştirilir. Bu kesimler, başta küçükbaş hayvanlar olmak üzere sürü hayvancılığı bakımından da önemlidir. Alpaka yünü ihracatı önemli düzeydedir. Başta altın, gümüş, bakır ve kurşun gibi ürünlerle madencilik de önem taşır. Başlıca kıyı limanları, Matarani ve Mollendo'dur. İl merkezi Arequipa kenti dağlık bölgededir. Güneydoğuda Mollendo, başkentten geçen demiryoluyla, Cuzco ve Puno yönetim bölgelerine bağlanır. Pan-Amerikan Karayolu ile Şili'ye ulaşılır. Nüfus (1990 tah.) 965.000.

Arequipa, Peru'nun güneyinde kent. Arequipa yönetim bölgesi ve ilinin merkezidir. Chili Irmağı vadisinde, denizden 2.300 m yüksekliktedir. İnkalar döneminde, Cuzco ile deniz kıyısını birleştiren yol üzerinde önemli bir geçit noktasıydı. Buradaki toprakları fetheden Francisco Pizarro'nun, bölgede bir kale yapılması için verdiği buyruk üzerine, 1540'ta yeniden kuruldu. İlk adı Nuestra Señora de la Asuncion del Valle Hermoso (Güzel Vadinin Göğe Yükselen Meryem Anası) idi.

5.822 m yükseklikteki, doruğundan kar eksilmeyen Misti Yanardağının eteklerinde yer alır. Dorukları karla kaplı birçok dağ kenti çevreler. Genellikle volkanik etkin-

Arequipa'da katedral
Walter Aguiar-EB Inc

liklere bağlı olan depremler, özellikle de 1960'lardaki şiddetli deprem sırasında kent önemli hasar görmüştür. Havası kuru, iklimi ılımandır; yıllık yağış ortalaması 100 mm, yıllık ortalama sıcaklık ise 14°C'dir.

Kentin çevresindeki verimli topraklarda birçok ürün, özellikle tahıl ve çeşitli otlar yetişir. Arequipa ülkenin yün işleme merkezidir; ayrıca çeşitli sanayi kuruluşları vardır. Güney Peru'nun ticari, siyasi ve askeri merkezidir. Hava, kara ve demiryolu ulaşımı çok elverişlidir.

Yörede çıkarılan beyaz volkanik taşlardan yapılmış binalarıyla Arequipa, ülkenin en güzel kentlerinden biridir. Başpiskoposluk merkezi olması nedeniyle, İspanyol sömürge döneminden kalma bir katedralin (1612) yanı sıra çok sayıda kilise vardır. San Agustin Ulusal Üniversitesi 1828'de, Santa Maria Katolik Üniversitesi ise 1961'de kurulmuştur. Çevredeki İnka kalıntıları, plajları ve kaplıcaları ile gözde bir turizm merkezidir. Nüfus (1990) kent, 634.500; (1981 geç.) il, 498.347.

Ares, Eski Yunan inancında savaş tanrısı. Roma'daki karşılığı Mars'ın(*) tersine, hiçbir zaman çok ilgi görmemiş, Eski Yunan'da Ares kültü çok sınırlı kalmıştır.

Ares acımasız savaş ve kıyımın kötü yanlarının simgesiydi. Onu Tanrı Zeus ile karısı

Ares, klasik heykel;
Roma Ulusal Müzesi, Roma
Anderson Alinari, Art Resource/EB Inc

Hera'nın oğlu olarak tanıtan Homeros zamanından beri Olympos tanrılarından biri olarak kabul edilirdi, ama öteki tanrılar, hatta ana babası tarafından bile sevilmezdi. Ama gene de kız kardeşi Eris (Kavga) ve Aphrodite'den olma oğulları Phobos (Korku) ve Deimos (Bozgun), savaşa giderken ona eşlik ederlerdi. Eski Yunan inancında, Ares ile bağlantılı iki küçük savaş tanrısı daha vardı: Gerçekte Ares'le özdeş olan Enyalios ile Tanrıça Enyo.

Ares'e daha çok Eski Yunan'ın kuzey bölgelerinde tapılırdı. Bu kült, önemli tanrıların çoğunda görülen toplumsal ahlaki ve dinsel çağrışımlardan yoksun olmasına karşın, pek çok ilginç bölgesel özellik de taşıyordu. En azından ilk dönemlerde, Sparta'da Ares için savaş tutsakları kurban edilirdi. Gene Sparta'da, geceleri Enyalios kimliğine bürünen Ares'e kurban olarak köpekler sunulurdu. Bu alışılmadık kurban türü, Ares'in, ölüler ülkesine özgü bir tanrı olduğu anlamına da gelebilir. Lakonia'daki Geronthrai'de onun adına düzenlenen festivalde, kadınların kutsal koruya girmesine izin verilmez, ama Tegea'da Gynaikothoinas (Kadınların Avutucusu) kimliğine bürünen Ares, kadınların kurban edildiği özel bir törenle onurlandırılırdı. Atina'da Areopagos'un (Ares Tepesi) eteğinde Ares adına bir tapınak vardı.

Ares'le ilgili söylenceler çok kapsamlı değildir. En eski dönemlerden beri Ares'le Aphrodite arasında bağlantı kurulmuştur. Gerçekten de Aphrodite bazı bölgelerde (örn. Sparta) savaş tanrıçası olarak tanınırdı ve kişiliğinin ilk boyutlarından biri buydu. Bazı efsanelere göre, Aphrodite

Ares'in meşru karısıydı; ondan üç oğlu Deimos, Phobos ve Harmonia doğmuştu. Kekrops'un kızı Aglauros'tan da kızı Alkippe dünyaya gelmişti. Herakles'in muhaliflerinden en az ikisinin, Kyknos ile Trakyalı Diomedes'in babası Ares'ti. Vazoları süsleyen resimlerinde Ares, silahlı tipik bir savaşçı olarak gözükür. Parthenon frizinde betimlenen bir grup Olymposlu arasında, savaş dışı giysiler içinde Ares de az çok tanımlanabilmiştir. Ares, Pergamon'daki Zeus Sunağı'nın büyük frizinde de yer alır.

Aretaios (KAPADOKYALI) (ö. IS 2. yy), Kapadokya'da yetişmiş, Roma ve İskenderiye'de çalışmış Eski Yunanlı hekim. Hippokrates'in öğretilerinin yeniden canlanmasında etkili olmuş, tıpta yoğun gözleme ve meslek ahlakına önem vererek, tıbbın babası kabul edilen Hippokrates'ten sonra Eski Yunanistan'ın en büyük hekimi sayılmıştır. Aretaios, ilke olarak, sağlığın "yaşam soluğu" ya da *pneuma* tarafından sağlandığına inanan pneumacı Tıp Okulu'na bağlıdır. Pneumacılara göre, dört vücut sıvısı (kan, balgam, sarı safra ve kara safra) arasındaki dengesizlik *pneuma*'yı bozuyor, bu da nabız atışlarında düzensizliğe yol açıyordu. Uygulamada değişik tıp okullarının yöntemlerinden yararlandığı için, Aretaios eklektik (seçmeci) bir hekim olarak kabul edilir.

Ölümünden sonra tümüyle unutulan Aretaios, İonya lehçesiyle yazmış olduğu *Akut ve Kronik Hastalıkların Nedenleri ve Belirtileri Üstüne* ile *Akut ve Kronik Hastalıkların Tedavileri Üstüne* adlı dörder ciltlik, el yazması iki yapıtının 1554'te bulunmasıyla yeniden önem kazandı. Bu yapıtlar yalnızca zatülcenp, difteri, tetanos, zatürree, astım, sara gibi hastalıkların doğru tanımlarını içermekle kalmaz, omurilik ve beyin kökenli felçler arasında ilk kez ayrım yapan hekimin Aretaios olduğunu da gösterir. Şeker hastalarındaki aşırı susama ve su kaybını göz önünde bulunduran Aretaios, diyabet (şeker) hastalığını, "su çeken" anlamındaki Yunanca *diabetes* sözcüğüyle adlandırmış ve hastalığın bugün de geçerli olan ilk tanımını yapmıştır.

Arethusa, Yunan mitolojisinde, Elis'te ve Syrakusa yakınlarındaki Ortygia Adasında bulunan iki pınara adını veren su perisi (nympha).

Irmak Tanrısı Alpheios, Artemis'in çevresindeki Arethusa'ya âşık olur. Arethusa Ortygia'ya kaçar ve orada bir pınara dönüşür. Ama Alpheios, denizin altından pınara

Euainetos'un işliğinde yapılmış, üstünde Arethusa'nın başı bulunan gümüş sikke, IO y. 413; Ulusal Arkeoloji Müzesi, Siracusa, Sicilya
Konrad Halbig

ulaşarak onun sularını kendi sularıyla birleştirir. Ovidius'un *Metamorphoses* (*Değişimler*, 1935) adlı yapıtına göre Arethusa, Alpheios Irmağında yıkanırken insan kılığına bürünen ırmak tanrısı onu görür ve peşine düşer. Bunun üzerine Artemis, Arethusa'yı, yeraltından akarak Ortygia'da ortaya çıkan bir pınara dönüştürür.

Öykünün daha eski bir biçiminde ise, Irmak Tanrısı Alpheios'un gönlünü kaptırdığı ve yüzünü çamura bulayıp tanınmamayı başararak ondan kaçan, Arethusa değil Artemis'tir. Bu öykü, büyük olasılıkla, Artemis Alpheiaia'nın hem Elis, hem Ortygia'da tapılan bir tanrıça olmasından ve Alpheios Irmağının yukarı çığırının yeraltından akmasından kaynaklanmıştır.

Aretino, Leonardo *bak*. Bruni, Leonardo

Aretino, Pietro (d. 20 Nisan 1492, Arezzo, Floransa Cumhuriyeti - ö. 21 Ekim 1556, Venedik), günün güçlü kişilerine yönelttiği sert ve cüretli saldırılarla Avrupa çapında ün kazanan şair, düzyazı ustası ve oyun yazarı. Öfkeli mektup ve diyaloglarında ele aldığı kişi ve konular çok ilgi çekicidir. *Orazia* adlı trajedisi ile beş komedisi bazı eleştirmenlerce döneminin en iyi oyunları olarak değerlendirilmiştir.

Babası, Arezzo'lu bir ayakkabıcıydı. Ama Aretino, soylu bir adamın evlilik dışı oğlu olduğu iddiasıyla, doğduğu kentin adından esinlenerek sonradan Aretino (Arezzo'lu) adını aldı (asıl adı bilinmemektedir). Gençliğinde bir süre Perugia'da resim çalıştı. 1517'de Roma'ya giderek, papalığa aday olan Giulio de' Medici'yi destekleyen bir

Aretino, Tiziano'nun yağlıboya çalışmasından ayrıntı; Frick Koleksiyonu, New York
Frick Collection, New York

dizi acımasız yergi yazdı (Giulio 1523'te VII. Clemens adıyla papa oldu). Papanın ve bir başka koruyucusunun desteğine karşın, adının kötüye çıkması ve 1524'te yayımlanan şiir kitabı *Sonetti lussuriosi*'nin (Sefih Soneler) tepki görmesi yüzünden, Roma'dan ayrılmak zorunda kalarak Venedik'e gitti (1527). Burada büyük ilgi ve yakınlık gördü, yaşamının sonuna değin bolluk, zevk ve eğlence içinde yaşadı.

Venedik'te ressam Tiziano ile yakın bir dostluk kurdu ve onun birçok yapıtını Fransa kralı I. François'ya sattı. Tiziano'nun yaptığı portresinde (y. 1545, Pitti Sarayı, Floransa) Aretino'nun üzerinde görülen büyük altın kolye kralın armağanıdır.

En ilginç yapıtları, güçlü kişilere yönelen ve zaman zaman şantaj havası taşıyan yergili saldırılarıdır. 1537-57 arasında yayımlanan altı ciltlik mektuplarının modern basımı, 1913-16 arasında *Il I eil II libro delle lettere di Pietro Aretino* (Pietro Aretino'nun Mektupları, I. ve II. Kitap) başlığıyla yayımlanmıştır. Yapıt, yazarın gücünü ve alaycılığını gösterir ve kendisini *flagello dei principe* (prenslerin kamçısı) olarak adlandırmasını da haklı çıkaracak niteliktedir. Özellikle, onu Venedik'e kaçmak zorunda bırakan Romalılara karşı çok acımasızdır. *Ragionamenti*'de (1534-36, modern basım 1914; Düşünceler) Romalı fahişeler, kentin ileri gelenlerinin ahlak düşkünlüklerini birbirlerine anlatırlar. *I dialoghi*'de (Diyaloglar) ve başka diyaloglarında Romalıların cinsel ve ahlaki yozlaşmasını işler.

Aretino'nun, yalnızca oyunları bu düşmanca saldırganlıktan biraz uzaklaşır. Beş komedisi, çağının tiyatrosunu hantallaştıran kurallara uymaz ve bu sayede aşağı tabaka yaşamını canlı ve keskin bir gözlemle dile getirir. 1525-44 arasında yazılan, 1914'te *Commedie* (Komediler) adlı derleme içinde bir araya getirilen bu komedilerin en ünlüsü, ilk kez 1537'de oynanan *Cortigiana* (1534; Kibar Fahişe) papalığın yönetiminde bulunan Roma'daki aşağı tabaka yaşamını canlı ve eğlenceli bir biçimde sergiler. *Orazia*'yı (1546) 16. yüzyılda yazılan en güzel İtalyan trajedisi olarak değerlendirenler olmuştur.

Arévalo (Bermejo), Juan Jose (d. 10 Eylül 1904, Taxisco - ö. 6 Ekim 1990, Guatemala kenti, Guatemala), 1945-51 arasında Guatemala devlet başkanı. İçte işçi hareketini destekleyip kapsamlı toplumsal reformlara öncülük etmiş, dış ilişkilerde ise koyu milliyetçi bir politika izlemiştir.

Arévalo, Guatemala Üniversitesi ile Arjantin'deki La Plata Üniversitesi'nde öğrenim gördü (1928-34); doktora derecesini La Plata'dan aldı. Guatemala'da eğitim bakanlığı (1936) yaptıktan sonra gene Arjantin'e dönerek çeşitli akademik görevlerde bulundu. 20 Ekim 1944 darbesinden sonra, Guatemala tarihinde örgütlü işçi hareketinin ilk kez önemli rol oynadığı bir seçimde, oyların yüzde 85'ini alarak başkan oldu. Daha çok kent ve tarım işçileri yararına gelişen bir politika izledi. Yönetimi sırasında bir sosyal güvenlik sistemi kuruldu, çalışma yasası çıkarıldı, eğitim, sağlık, yol yapımı alanlarında önemli programlar başlatıldı. Söz ve basın özgürlüğünü güçlendiren Arévalo, devrimci-milliyetçi politikası doğrultusunda İngiltere ile Belize konusundaki anlaşmazlığı yeniden gündeme getirdi.

Görev süresini tamamladıktan sonra, 1951'de özel yetkili büyükelçi oldu. Arévalo başkanlığı süresince Franco'nun İspanya'sını, Somoza'nın Nikaragua'sını ve Trujillo'nun Dominik Cumhuriyeti'ni tanımayı reddetti. Albay Enrique Peralta'nın yönetime el koyması, Arévalo'nun 1963'te başkanlık seçimlerine girmesini engelledi.

1970-72 arasında Guatemala'nın Fransa büyükelçisi olan Arévalo, Latin Amerika'daki ABD egemenliğini kınayan ve geniş bir okur kitlesine ulaşan *The Shark and the Sardines* (1961; Köpekbalığı ve Sardalyeler) adlı bir kitap da yayımladı.

Arévalo Martínez, Rafael (d. 25 Haziran 1884, Quezaltenango, Guatemala - ö. 1975), roman ve öykü yazarı. Çağdaş Latin Amerika edebiyatının en önemli öncülerinden sayılır.

1926'dan sonra Guatemala Ulusal Kitaplığı'nda müdür olarak görev yaptı. 1946'da bir yıl süreyle, Amerika Devletleri Örgütü (OAS) nezdinde Guatemala büyükelçiliğine getirildi. Yetenekli bir öykü yazarı olan Arévalo, "psiko-zoolojik öykü" adı verilen yeni bir biçim geliştirdi. Bu türün en ünlü örneği olan "El hombre que parecía un caballo"da (1914; Ata Benzeyen Adam), insanın tinsel ve hayvansal nitelikteki iki doğası arasındaki çatışmayı işledi. Romanlarında, toplumsal ve insan kişiliğiyle ilgili sorunları, gerçekçiliğe yönelmeden inceledi. Büyülü gerçekçilik olarak adlandırılan ve daha sonra uyumsuzluk romanına dönüşen tarzın önde gelen yazarlarından

biri oldu. En ünlü romanları, *Oficina de paz en Orolandia* (1938; Orolandia Barış Bürosu), *El mundo de los Maharachias* (1938; Maharachia'ların Dünyası) ve *Viaje a Ipanda*'dır (1939; İpanda'ya Yolculuk). *Hondura* (1947) adlı romanı, kendi yaşamöyküsüne dayanır.

Arevaslar, İÖ 6. yüzyılda, Iberler ile göçmen Keltlerin karışmasıyla oluşan Keltiber kabilesi. Numantia ve Uxama yakınlarında bir bölgede yaşarlardı. Binicilikte, savaşta ve metal işlemede ustaydılar. Giysilerini dokunmuş ve boyanmış kumaştan dikerek yaparlardı.

İÖ 153'ten 133'e değin süren Keltiberya Savaşı'nda Arevas ve Belli kabileleri Romalılara karşı ayaklandı. İÖ 137'de 20 bin Romalı, Numantia'da sayıları 4 - 8 bin arasında olan Keltiberlere teslim oldu. Ama bu tür birkaç zaferden sonra, İÖ 133'te Numantia'nın Romalılarca kuşatılıp tahrip edilmesiyle kabilelerin direnişi kırıldı.

Arezzo, Latince ARRETIUM. İtalya'nın ortakuzey kesiminde, Toscana yönetim bölgesindeki Arezzo ilinin merkezi. Floransa'nın güneydoğusunda, Chiana ve Arno ırmaklarının birleştiği yerin yakınlarında, verimli bir ova üzerinde yer alır. Önemli bir Etrüsk merkezi olan ve Romalılarca Arretium olarak anılan kent, o dönemde kırmızı çamurdan yapılmış Arezzo kaplarıyla ünlüydü (*bak.* terra sigillata). Ortaçağda gelişen Arezzo, 1384'te Floransa'nın eline geçti, sonra Toscana Grandüklüğü'nün bir parçası oldu. Napoleon Savaşları sırasında, kısa bir süre Fransız egemenliği altına girdikten sonra, Habsburg grandüklerine verildi. 1861'de İtalya'ya bağlandı. II. Dünya Savaşı sırasında büyük hasara uğradı.

Piskoposluk bölgesi olan Arezzo'da, yapımına 1286'da başlandığı halde ancak 1914'te tamamlanabilen bir katedral vardır. Öteki kiliseler arasında Romanesk üsluptaki Santa Maria della Pieve; Cimabue'nin elinden çıkmış bir "Çarmıha Geriliş" heykelinin bulunduğu S. Domenico (yapımına 1275'te başlandı); altarı Andrea della Robbia tarafından yapılmış olan Rönesans kilisesi Santa Maria delle Grazie; Piero della Francesca'nın yaptığı "Kutsal Haçın Efsanesi" adlı bir dizi freskin yer aldığı San

S. Domenico Kilisesi, Arezzo, İtalya
John Ross Photo Researchers

Francesco sayılabilir. Eski kent merkezinin çevresinde 14. yüzyıldan kalma birçok saray ve ev vardır. Bunların en önemlisi, Palazzo della Fraternita'dır. Arezzo vazoları koleksiyonu, Roma amfitiyatrosunun kalıntılarında sergilenir. Etrüsk müzesi ve resim galerisinde de zarif koleksiyonlar vardır. Ünlü yazarlar Petrarca ve Pietro Aretino, ressam Spinello Aretino, müzik gamını ilk kez düzenleyen Guido d'Arezzo ve ressam, mimar ve yazar Giorgio Vasari bu kentte doğmuşlardır.

Bir karayolu kavşağı olan Arezzo'nun ekonomisi, ağırlıklı olarak tarıma dayalıdır. Bunun yanı sıra demiryolu atölyeleri ile elbise ve ayakkabı fabrikaları da önemlidir. Altın eşya ve dantel ihraç edilir. Nüfus (1987 tah.) belediye, 91.681.

Arf, Cahit (d. 1910, Selanik), matematik çözümlerinin mekanik problemlerine uygulanmasının en iyi örneklerini veren ve genç bir matematikçi kuşağının yetişmesine katkıda bulunan matematikçi.

Cahit Arf
Kayıtlı Kitaplar

İzmir Lisesi'nde okurken matematiğe yetenekli olduğunun anlaşılması üzerine, ailesi tarafından 1926'da Paris St. Louis Lisesi'ne gönderildi. Burayı bitirip Türkiye'ye dönünce, Maarif Vekâleti'nin açtığı sınavı kazanarak Fransa'da Yüksek Öğretmen Okulu'na (École Normale Supérieure) kaydoldu (1930). İki yıl sonra yükseköğrenimini bitirerek Türkiye'ye döndü ve Galatasaray Lisesi'ne matematik öğretmeni olarak atandı. 1933 Üniversite Reformu sırasında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi doçent adaylığına getirildi ve doktora çalışması yapmak için üniversiteden izin alarak Almanya'ya gitti. Göttingen Üniversitesi'nde sayılar kuramı üzerine çalışmalarıyla tanınan Alman matematikçi Helmut Hasse'nin denetiminde doktora çalışmasını tamamladı (1938). İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine döndükten sonra, 1943'te profesör, 1955'te ordinaryüs profesör oldu. 1962'de bu görevinden ayrılarak bir yıl kadar Robert Kolej'de ders verdi. 1964-65 arasında Princeton'daki (ABD) Yüksek Araştırma Enstitüsü'nde araştırmacı ve California Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak bulundu. 1967'de Türkiye'ye dönerek Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin matematik bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı ve 1980'de buradan emekli oldu. Kuruluşundan 1971'e değin Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'nun (TÜBİTAK) Bilim Kurulu başkanlığını yürüten Cahit Arf, 1948 İnönü Armağanı ve 1974 TÜBİTAK Bilim Ödülü'ne değer görüldü. 1980'de İstanbul Teknik Üniversitesi ve Karadeniz Teknik Üniversitesi'nden, 1981'de de Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden onursal doktora aldı.

Cahit Arf'ın matematik dünyasında tanınması, "Hasse-Arf teoremi" ile başlar. Sentetik geometri problemlerini, cetvel ve pergelle çözülebilir olup olmadıklarına göre sınıflandırmayı tasarlayan Arf, Fransız matematikçi Galois ve Jordan'ın gruplar kavramından, özellikle cebirsel denklemlerin çözümünde grup kavramının uygulanmasına ilişkin çalışmalarından yararlandı. Yalnızca ikinci dereceden cebirsel denklemlere indirgenebilen problemlerin cetvel ve pergel yardımıyla çözülebileceğini saptadı. Bunun için, çözülebilen tüm cebirsel denklemlerin bir listesini çıkarması gerekiyordu. Göttingen Üniversitesi'nde Hasse'nin çalışmalarıyla ve Galois kuramındaki özel durumlarla ilgilendi. Bu çalışmasında vardığı sonuçlardan biri "Hasse-Arf teoremi" adıyla bilinir. Hasse'nin önerisi üzerine, karakteristiği iki olan cisimlerin kuvadratik formlarını sınıflandırıp değişmezlerini saptadı. Bu çalışmada ortaya çıkan "Arf değişmezi" terimi, onun matematik dünyasındaki ününü artırdı. Ayrıca "Arf halkaları" ve "Arf kapanışları" kavramlarıyla da tanınan Arf, diferansiyel geometri problemleri, özellikle de yüzey kafesleriyle ilgilendi. Çalışmalarını yalnızca kuramsal matematikle sınırlamayıp matematik çözümlerinin mekanik problemlerine uygulanmasının en iyi örneklerini verdi. Yapıtları arasında *Un Théorème de Géometrie Elémentaire* (1947; *Bir Elementer Geometri Teoremi*), *Bir Elastisite Probleminin Çözümünün Mevcudiyeti Hakkında* (1949) ve *Öğrenciler İçin Genetikte Bir Seleksiyon Problemi Hakkında* (1960) sayılabilir.

Arfersiorfik Fiyordu, Grönland'ın batısında fiyort. Davis Boğazından doğuya doğru, iç kesimlerdeki buz takkesine kadar uzanır. En geniş yeri 24 km, uzunluğu 152 km'dir. Koylarına Nordenskiöld gibi pek çok buzul girer. 1883'te Adolf Erik Nordenskiöld'ün önderliğinde yapılan keşif gezisi kuzey kıyılarında, fiyordun ağzına yakın bir yerleşim bölgesi olan Niaqornaarsuk'tan başlamıştır.

Arfon, Galler'in kuzeybatısında, Gwynedd iline (*county*) bağlı ilçe (*district*). 1974'te oluşturulan ilçenin yüzölçümü 460 km²'dir. Aber köyünün hemen kuzeyinden başlar ve İrlanda Denizindeki Menai Boğazı boyunca güneye doğru uzanarak Llandwrog köyünün hemen güneyinde sona erer. Doğu sınırı ise Snowdonia Dağlarına dayanır. İngiltere ve Galler'in en yüksek noktası olan Snowdon Dağı (1.085 m), güneydoğu sınırındadır. Arfon, doğudan Aberconwy, güney ve güneybatıdan Dwyfor ilçeleri ile sınırlanır. Menai Boğazı ise batı sınırını çizer. Boğazın kuzey girişindeki Bangor kenti, Aziz Deniniol'ün 550'de buraya bir kilise yaptırması üzerine Kelt Hıristiyanlarının merkezi oldu. Kilise daha sonra genişletilerek kentin bugünkü katedrali haline geldi. 600'lerin başında Wrexham yakınlarındaki Bangor Is-coed katliamından kaçan çok sayıda keşiş buraya sığındı. Gene Menai Boğazı kıyısında, Bangor'un daha güneyinde bulunan Caernavon'da da, İngiltere kralı I. Edward'ın, İngiltere'nin gücünü göstermek ve Gallilere boyun eğdirmek amacı ile yaptırdığı dev boyutlu bir şato vardır. Önce ahşap olarak inşa edilen şato, bir ayaklanma sırasında yandıktan sonra taştan yeniden yapılmış ve 1403-04'te, Owen Glendower önderliğindeki Gallilerin sayısız saldırısına karşı koymuştur. Günümüzde de İngiltere'nin en ünlü şatolarından biridir. 1911 ve 1969'da şatoda kraliyet üniformaları sergilenmiştir.

arfvedsonit, demirce zengin sodyum silikat yapısında bir amfibol minerali. Bileşimindeki demirin yerine lityum ve magnezyumun geçmesiyle ekermanit oluşur. Her iki mineral de, alkali korkayaçlarda ve bu kayaçlara eşlik eden pegmatitlerde koyu yeşil kristaller halinde bulunur. Kimyasal formülü ve ayrıntılı fiziksel özellikleri için, *bak.* amfibol (tablo).

argaç *bak.* atkı

argali (*Ovis ammon*), Orta Asya'nın doğusundaki dağlık bölgede yaşayan yabanıl ko-

yun türü. Yaşayan koyunların en irisi olan argalının omuz yüksekliği 1,3 m, ağırlığı 140 kg'den fazladır. Koçların büyük sarmal boynuzları, özellikle 1,8 m uzunluğundaki Pamir argalısında (ya da Marco Polo koyunu) iyice büyük ve kalındır. Farsça büyük boynuz anlamındaki arga kökünden türetilen argalı sözcüğü, Türkçe konuşan halklar arasında başka yaban koyunu türlerini adlandırmak amacıyla da kullanılır. Anadolu'nun kimi yörelerinde yaban koyunu da (*Ovis orientalis*) argalı olarak bilinir.

Argand diyagramı, karmaşık sayıların grafik gösterimi. Karmaşık sayılar, *a* ve *b* gerçek sayılar, *i* de −1'in karekökü olmak üzere *a+bi* biçiminde yazılan sayılardır. 1806 dolaylarında İsviçreli matematikçi Jean Robert Argand tarafından tasarlanan diyagram, düşey olanı sanal sayıları (yalnızca *bi* bölümünden oluşan karmaşık sayıları), yatay olanı da gerçek sayıları (yalnızca *a* değerlerini) simgeleyen birbirine dik iki eksenden oluşur. Bu yapı, karmaşık sayıların iki eksenle tanımlanmış bir alanda noktalarla gösterilebilmesini olanaklı kılar.

Argand lambası, bilimsel yöntemlerle tasarlanıp yapılmış ilk petrol lambası. Patenti 1784'te İngiltere'de İsviçreli Aimé Argand tarafından alındı. Sonradan havagazı lambalarına da uyarlanan bir ilkeye dayanan bu lamba, binlerce yıl sonra lambalarda gerçekleştirilen ilk temel değişikliği simgeliyordu. Argand lambası, iç içe yerleştirilmiş iki metal boru ile bu boruların arasında yer alan silindir biçiminde bir fitilden oluşur. İçteki borudan geçen hava merkeze doğru yükselerek alevi besler ve silindir biçimindeki alevin yalnız dış yüzeyinde değil, iç yüzeyinde de yanma olayının gerçekleşmesini sağlar. Camdan yapılmış lamba şişesi de hava akımını artırarak, yakıtın tümüyle yanmasına olanak verir. Argand lambası, aynı büyüklükteki eski lambalardan 10 kat fazla ışık vermesine ve daha temiz bir alevle yanmasına karşılık çok daha fazla yakıt tüketir.

Argeadai HANEDANI. İÖ y. 700 - 311 arasında Makedonya'da hüküm sürmüş hanedan. Argeadai hanedanının kurduğu Makedonya Krallığı zamanla tüm Yunanistan'a egemen olmuştur.

Argeadai hanedanının kurucusu I. Perdikkas, kendilerini Makedonlar olarak adlandıran halkı, Haliakmon (bugün Aliákmon) Irmağı kıyısındaki anayurtlarından doğuya götürerek Edhessa'yı krallığının başkenti yaptı. I. Amyntas'ın (İÖ 6. yy) hükümdarlığı sırasında komşu Trak kabilelerini de egemenliği altına alan Makedonya'nın sınırları, doğuda Akslos (Vardar) Irmağının ötesine kadar genişledi. Amyntas'ın yerine geçen I. Aleksandros döneminde (İÖ y. 492–450) ülkenin sınırları daha da genişleyerek Strymon (Struma) Irmağının doğusuna ulaştı. Aleksandros, Philhellen (Yunan Dostu) lakabından da anlaşılacağı gibi Yunanlıların yandaşlığını kazanmaya çalıştı. Argeadai hanedanının kökeninin Argoslu Temenidlere dayandığı yolunda bir efsane yayarak Makedonya'nın Olimpiyat Oyunları'na katılmasını sağladı.

Aleksandros'tan sonra, kardeşlerine karşı üstün gelen oğlu II. Perdikkas (hd İÖ y. 450 - y. 413) başa geçti ve Khalkidiki Yarımadasındaki Yunan kentlerini, merkezi Olynthos kentinde bulunan bir federasyon altında birleştirdi. Perdikkas'ın oğlu Arkhelaos (hd İÖ y. 413-399) Yunan yanlısı bir siyaset izledi, yeni başkent Pella'ya Yunanlı sanatçılar getirdi. Yollar, kaleler yaptırarak, ordunun donanımını geliştirerek ve kent yaşamına destek olarak Makedonya'yı güçlendirdi. İÖ 399'da Arkhelaos'un öldürülmesinden sonra yedi yıl süren, cinayetlerle dolu bir kargaşa dönemi yaşandı. Sonunda, I. Aleksandros'un torununun oğlu olan III. Amyntas İÖ 393/392'de tahtı ele geçirdi. Hükümdarlığı sırasında kargaşa ve entrikaların sürmesine karşın, Makedonya'da birliği sağlamayı başardı. İÖ 370/369'da Amyntas'ın ölümünden sonra üç oğlundan ikisi, II. Aleksandros ile III. Perdikkas, kısa sürelerle ülkeyi yönettiler. Amyntas'ın üçüncü oğlu II. Philippos, İÖ 359'da Perdikkas'ın çocuk yaştaki varisi adına yönetimi üstlendi ve düzeni sağladıktan sonra kendini kral ilan etti. İÖ 336'ya değin hüküm süren Philippos'un yönetimi sırasında Makedonya, tüm Yunanistan'da üstün bir konum kazandı. Philippos'un oğlu Büyük İskender (III. Aleksandros, hd İÖ 336-323) Ahameniş (Pers) İmparatorluğu'nu yıkarak Makedonya ordularını Nil ve İndus ırmaklarına ulaştırdı. Büyük İskender'in Babil'de ölümü üzerine komutanları, imparatorluğun satraplıklarını paylaştılar. İskender'in varisleri olan üvey kardeşi III. Philippos (Arrhidaios) ile oğlu IV. Aleksandros, İÖ 311'e değin kâğıt üstünde hükümdar konumunu korudularsa da imparatorlukta gerçek iktidar başka ellerde oldu.

Argelander, Friedrich Wilhelm August (d. 22 Mart 1799, Memel, Doğu Prusya - ö. 17 Şubat 1875, Bonn), Alman astronomi bilgini. Değişen yıldızların(*) incelenmesini astronominin bağımsız bir dalı durumuna getirmiştir. 324.188 yıldızın konumunu ve kadirini veren büyük yıldız kataloguyla ünlüdür. Prusya'daki Königsberg Üniversitesi'nde öğrenim gördükten sonra, aynı okulda öğrencisi olduğu Friedrich Wilhelm Bessel'den boşalan astronomi profesörlüğüne getirildi. 1823'te Finlandiya'daki Åbo

Argelander, bir oymabaskıdan ayrıntı
Staatsbibliothek, Berlin

(Turku) Gözlemevi'nin, 1832'de de Helsinki Gözlemevi'nin yöneticiliğine atandı. 1837'de, Güneş'in gökyüzündeki hareketiyle ilgili ilk önemli araştırmayı yayımladı. Aynı yıl, Bonn'da kurulan yeni gözlemevinin yöneticiliğine getirildi ve 1844'te değişen yıldızlarla ilgili çalışmalarına başladı.

Argelander'in en önemli çalışması, 1859-62 arasında yayımlanan *Bonner Durchmusterung* adlı yıldız kataloğudur. 25 yıllık bir çalışmanın ürünü olan ve 1950'de yeniden basılan bu katalog, gökkürenin kuzey kutbu ile gökküre ekvatorunun 2° güneyi arasındaki bölgenin 9. kadire kadar olan tüm yıldızlarını kapsar.

Argelander, başka gözlemevlerinin de işbirliğiyle daha geniş kapsamlı çalışmalar yapabilmek için Astronomi Derneği'ni kurmuştur.

Argens (Markisi), Jean-Baptiste de Boyer (d. 27 Haziran 1703, Aix-en-Provence - ö. 12 Ocak 1771, Toulon, Fransa), felsefe, din ve tarih konularındaki polemikleriyle Aydınlanma Çağının kuşkucu düşüncelerinin yayılmasına katkıda bulunan yazar. Pierre Bayle, Bernard de Fontenelle ve

Argens Markisi Jean-Baptiste. Van Peenin yağlıboya tablosundan E.-J. Desrochers'in yaptığı oymabaskıdan ayrıntı
Giraudon/Art Resource/EB Inc.

Voltaire'in, çağın genel geçer inançlarına aykırı düşüncelerini basitleştirerek geniş bir okur kitlesine seslenmiştir. Voltaire, Argens'i yandaşları arasında sayardı.

Soylu bir Katolik aileden gelen Argens, gençliğini kararsızlıklar içinde bocalayarak geçirdi. Önce orduya katıldı. Sonra İspanya'ya kaçtı, bir kez intihara bile kalkıştı. Prusya kralı II. Friedrich'in sarayında mabeyinci olarak geçirdiği 25 yıl boyunca, *Correspondance philosophique* (Felsefe Yazışmaları) adıyla 18 ciltte topladığı mektuplarını yazdı. Deneysel us ve bireysel ahlaktan hareket ederek otoriter dini ve skolastik düşünceyi sorguladı. *Lettres juives* (1738; Yahudi Mektupları), *Lettres cabalistiques* (1741; Kabbala Mektupları) ve *Lettres chinoises* (1739–40; Çin Mektupları) adlı yapıtları Montesquieu'nün *Lettres persanes*'ını (*İran Mektupları*, 1963) örnek alır.

Argenson (Markisi), René-Louis de Voyer de Paulmy (d. 18 Ekim 1694 - ö. 26 Ocak 1757, Paris), 1744–47 arasında XV. Louis'nin dışişleri bakanı.

Bir avukatın oğluydu. Hukuk öğrenimi gördükten sonra 1720-24 arasında Hainaut'da kraliyet temsilcisi olarak görev yaptı. Paris'teki Club de l'Entresol'de sık sık birlikte olduğu Voltaire ve öteki "Filozof"larla Aydınlanma'nın siyasal ülkülerini tartışırdı. Fransa'nın, Prusya'nın yanında Avusturya Veraset Savaşı'na (1740–48) resmen

Argenson Markisi René-Louis, 18. yy'a ait bir oymabaskı
Bibliothèque Nationale, Paris

katılmasından birkaç ay sonra, Kasım 1744'te dışişleri bakanı oldu. Avrupa'da Fransız hegemonyasını yeniden kurmak isteyen Argenson, uluslararası hakemlik konusundaki doktriner görüşlerini gerçekleştirmeye çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. İspanya, Avusturya ve Rusya'yı hedef alan tasarıları, Louis'nin, Argenson'un bilgisi dışında yürüttüğü gizli diplomasi ve saray entrikaları yüzünden etkisiz kaldı. Avusturyalılara karşı kazanılan Fontenoy zaferinin (Mayıs 1745) getirdiği diplomatik üstünlüğü kullanamaması üzerine eleştirilere hedef olunca, Ocak 1747'de istifa etmek zorunda kaldı. Yaşamının geri kalan bölümünü, Edebiyat ve Yazıtlar Akademisi'nin başkanı olarak, edebiyat çalışmalarıyla geçirdi. *Journal et mémoires*'ı (1859-67; Günce ve Anılar), XV. Louis döneminin edebi ve siyasal tarihine ilişkin başlıca kaynaklardan biridir.

Argenta, İtalya'nın kuzeydoğusunda Emilia-Romagna yönetim bölgesine bağlı Ferrara ilinde kasaba. Reno Irmağı kıyısında, Ferrara kentinin güneydoğusundadır. S. Domenico ve S. Francesco kiliseleri gibi ortaçağ ve Rönesans'tan kalma zarif binaları, bir de ünlü resim galerisi vardır. II. Dünya Savaşı sırasında Alman kuvvetlerince işgal edilmiştir. Günümüzde daha çok bir tarım merkezi durumundadır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 24.232.

argentafin hücreler, ARJENTAFIN HÜCRELER olarak da yazılır, sindirim kanalının iç yüzündeki dokuda bulunan ve büyük olasılıkla salgılama görevini üstlenmiş taneciklerı içeren yuvarlak ya da yer yer yassılaşmış hücreler. Bütün sindirim kanalına yayılmış olan bu epitel hücreleri, en yoğun olarak incebağırsakta ve apandiste bulunur. Hücreler, bağırsağın iç yüzeyini saran mukozamsı zarın içinde ve Lieberkühn bezleri olarak bilinen çukurluklarında gelişigüzel biçimde dağılmıştır. Hücrelerin içindeki taneciklerde, düz kaslarda kasılmayı sağlayan serotonin adlı bir madde bulunur. Argentafin hücrelerden salgılanan serotoninin sindirim kanalının duvarlarına yayıldığı ve kaslara giden sinir hücrelerini uyararak, bağırsakların sığamsı (peristaltik) hareketlerini başlattığı sanılmaktadır. Besinlerin bağırsak kanalı boyunca ilerlemesini sağlayan da, dalgalanma biçimindeki bu sığamsı hareketlerdir.

Argentan danteli, Fransa'nın Argentan kentinde işlenen bir tür dantel. Geçmişi 17. yüzyıla, XIV. Louis'nin maliye bakanı Jean-Baptiste Colbert'ın, Fransa'da dantel işçiliğini bir işkolu haline getirdiği yıllara uzanır. Kenarları ilik ilmeğiyle işlenmiş iri altıgen gözlerden oluşan örgü zeminiyle tanınır. Üzerindeki çiçek örgeleri, 40 km uzaklıktaki Alençon kentinde işlenenlere benzemekle birlikte, daha sık dokuludur. Argentan'da dantel işçiliği, Fransız Devrimi'nden sonra gerilemiş, 1870'lerde kısa süre yeniden canlanmıştır.

18. yy ortasında yapılmış Argentan danteli, Argentan, Fransa; Sanat Varlıkları Krallık Enstitüsü, Brüksel
Royal du Patrimoine Artistique Brussel A.C.L. Brussel

Argentera *bak.* Maddalena Geçidi

Argenteuil, Fransa'nın İle de France planlama bölgesindeki (*région de programme*) Val-d'Oise iline (*département*) bağlı kent. Seine Irmağının kuzey yakasında Paris'in kuzeybatısında yer alır. Argenteuil adı, Galyalılarca işletilen gümüş (*argent*) yataklarından gelir. Charlemagne'ın kızı Théorade'nin 7. yüzyılda kentte kurulan kadın manastırının ilk rahibelerinden olduğu sanılır. Héloïse-Abaelardus aşk öyküsünün kahramanı Héloïse y. 1118'de manastırın başrahibesi olmuş, 1129'da da buradan kovulmuştur. O tarihten sonra yapı, keşiş manastırı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde bu manastırın yerinde, İsa'ya ait olduğu söylenen dikişsiz harmanının saklandığı Saint-Denis Bazilikası bulunur. Harmaniyi Bizans imparatoriçesi Eirene'den alan Charlemagne daha sonra kiliseye hediye etmiştir. Bir zamanlar Argenteuil çevresinde bulunan bağların ve kuşkonmaz tarlalarının büyük bölümü, yörede makine, aluminyum ve uçak sanayilerinin yanı sıra yeni banliyölerin de kurulması sonucunda yok olmuştur. Nüfus (1982) 94.826.

Argentia, Kanada'da, Newfoundland'in güneydoğusunda köy. Avalon Yarımadasının batı kıyısında, Placentia kentinin hemen kuzeyindedir, Placentia Körfezine bakar. Küçük Placentia adını taşıdığı dönemde ringa ve som balığı avcılığı yapılan bir balıkçı limanıydı. Çevrede gümüş bulunduktan sonra, Latincede "gümüş" anlamına gelen *argentum* sözcüğünden türetilen Argentia adını aldı. ABD'nin ödünç vermekiralama (*lend-lease*) programı çerçevesinde İngiltere'den aldığı ilk askeri üs Argentia'da kuruldu (1941). Üssün kurulmasından sonra köylülerin çoğu yakınlardaki Freshwater'a yerleşti. Aynı yılın ağustos ayında Franklin D. Roosevelt ile Winston Churchill, Argentia açıklarında demir atmış bir savaş gemisinde bir araya gelerek, ülkelerin hükümranlık haklarını belirleyen Atlantik Sözleşmesi'ni (Atlantic Charter) imzaladılar. Üste, bu olayın anısına yapılmış bir de şapel bulunmaktadır. Köy, kıyı şeridinde sefer yapan gemilerin son uğrak noktasıdır. 131 km kuzeydoğusundaki St. John's ile karayolu ve demiryolu bağlantısı vardır. Nüfus (1981) 93.

Argentina, La, asıl adı ANTONIA MERCÉ (d. 4 Eylül 1890, Buenos Aires - ö. 18 Temmuz 1936, Bayonne, Fransa), İspanyol dansında yeni-klasik üslubu başlatan dansçı. İspanyol dansının bir sahne sanatı olarak benimsenmesine katkıda bulunmuştur.

İkisi de profesyonel dansçı olan anne ve babasından bale eğitimi aldı. On bir yaşında Madrid Operası'nın başdansçısı oldu. On dört yaşındayken operadan ayrılarak İspanyol halk dansları üzerinde çalışmaya başladı. Üslubunun resitaller için uygun görülmemesi yüzünden, yıllar boyu *cáfe* ve müzikholler dışında dans etme olanağı bulamadı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra gittiği Paris'te, özellikle Moulin Rouge'daki gösterileriyle hayranlık uyandırdı.

İlk önemli solo gösterisini 1927'de Paris'te Théâtre des Champs-Élysées'de sundu. Bu gösteriden sonra ölümüne değin çağın en iyi İspanyol dansçısı sayıldı. Avrupa, Amerika ve Doğu ülkelerinde konser ve resitaller verdi. Manuel de Falla'nın *El amor brujo*'suna (Büyücünün Aşkı) "Ateş Dansı" ve "Şiddet Dansı"nda getirdiği yorum, en ünlü yaratıları arasındaydı. Geleneksel İspanyol danslarına yeni yorumlar getiren koreografisiyle bu dansın yaratıcı olanaklarını ortaya koymuştu. Küçük bir topluluk kurduysa da her zaman bir solo ustası olarak anımsandı. Özellikle kastanyet tekniği olağanüstüydü.

La Argentina
Dance News Ms. Helen V. Atlas

Argentinidae, Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanusun derin sularında bulunan, çamukaya benzer küçük balıkların oluşturduğu, genellikle *Salmoniformes* takımı içinde sınıflandırılan familya. Bu familyanın en iyi bilinen türlerinden biri olan *Argentina silus*, deniz yüzeyinden 145-545 m kadar derinde yaşayan ve zaman zaman balıkçılar tarafından avlanan, yaklaşık 45 cm uzunluğunda, gümüş renginde bir balıktır.

Argeş, Romanya'nın güneyinde il (*judet*). Yüzölçümü 6.801 km²'dir. İldeki yerleşmeler, Transilvanya Alpleri (Güney Karpatlar) ile Alt-Karpatlar'ın kolları arasındaki vadilerde kurulmuştur. Eskiden Eflak voyvodalığına bağlı olan ilin batı bölümü, Argeş, Cotmeana ve Teleorman ırmaklarınca akaçlanır. Yörede bağcılık, bahçecilik ve hayvancılık yapılır. İl merkezi Piteşti'de(*) petrol arıtma tesisleri bulunur. Piteşti'nin yanı sıra ilin öteki kentlerinde makine, çeşitli dokuma ve kâğıt gibi sanayi malları üretilir. Mihăieşti'nin kuzeyinden kömür ve linyit çıkarılır. Apa Sărăta yakınlarında da, Roma istilasından 12. yüzyıla değin işletilmiş olan tuzlalar yer alır. 165 m yüksekliğinde ve 307 m genişliğindeki bir hidroelektrik barajın ardında Vidraru Gölü oluşmuştur. Curtea-de-Argeş kasabasında, duvarında mimarının karısının gömülü olduğu rivayet edilen, 16. yüzyıldan kalma bir kilise bulunur. Tahkim edilmiş eski bir Roma yerleşmesi olan Cîmpulung'da 13. yüzyıldan kalma bir manastır vardır. Goleşti kasabası, eskiden Goleseu ailesine ait olan bir 17. yüzyıl malikânesiyle ünlüdür. Namaeşti'de, 16. yüzyıldan kalma kumtaşından yapılmış bir kilise, keşişlerin inzivaya çekildikleri bir bina ve şair Gheorge Topîrceanu'nun (1886-1937) evi bulunur. Topoloveni kasabasında geleneksel giysiler ve oyma işleri yapan bir elişleri kooperatifi vardır. Argeş Irmağı vadisine bakan Poenari Kalesi, Ka-

zıklı Voyvoda adıyla tanınan III. Wlad Tepes tarafından 15. yüzyılda yaptırılmıştır. Düşmanlarını kazığa oturtarak öldürtmesiyle ün salmış olan voyvoda, Bram Stoker'in romanındaki (1897) Kont Drakula'nın ilkörneğidir. Kalede 1.400 basamaklı bir merdiven vardır. Mihăieşti'de bir ağaç yetiştirme istasyonu ile bir karaca yetiştirme bölgesi bulunur. Albeşti yakınlarında doğal anıt sayılan kireçtaşı ocakları yer alır. Piteşti ile Cimpulung arasındaki karayolu eskiden Roma-Daçya yoluydu. Bölgedeki karayolları ile demiryollarının çoğu, ırmak boyunca uzanır. Nüfus (1990 tah.) 678.400.

Argeş Irmağı, Romanya'da ırmak. Ülkenin güneyindeki Güney Karpatlar'ın Făgăraş Dağlarındaki Moldoveanu ve Negoiu doruklarının güney yüzünden doğar. Irmağı besleyen en önemli kollar, Vilsan, Doamnei ve Tîrgului'dir. Alt-Karpatlar'da, güneye doğru Curtea de Argeş ve Piteşti içinden aktıktan sonra, güneydoğuya dönerek Tuna Ovasını keser ve Oltenita yakınında Tuna'ya karışır. Uzunluğu 327 km, havzasının yüzölçümü 12.550 km²'dir. En büyük kolu, Bükreş'in içinden geçen ve Argeş'e paralel akan Dimbovita'dır. Argeş üzerinde Căpătîneni'de kurulu baraj ve Gheorghe Gheorghiu-Dej hidroelektrik santralının ardında Vidraru Gölü oluşmuştur.

Arghezi, Tudor, asıl adı ION N. TEODORESCU (d. Bükreş, 1880 - ö. 1967), Eminescu'dan sonra en önemli Rumen ulusal şairi ve yazarı. Güçlü kişisel sesiyle Avrupa şairlerinden bağımsız bir yol izlemiştir.

Oltenili bir köylü ailesinin çocuğu idi. 1896'da *Liga Ortodoxă* dergisinde "Ion Theo" takma adıyla ilk şiirlerinin yayımlanmasıyla, ülkesinde simgeci şairlerin babası sayılan Macedonski'nin dikkatini çekti. Mistik eğilimleri ağır bastığı için 1899'da Cernica Manastırı'na girdi. 1904'te arkadaşı V. Demetrius ile *Linia Dreaptă* adlı dergide ortak yazılar yazdı. Aynı yılın sonlarına doğru İsviçre ve Fransa'yı gezmek üzere ülkesinden ayrıldı. 1905-10 arasında Freiburg'da ilahiyat okudu. 1910'da *Viata Socială* adlı sosyalist dergimin yazarları arasına katıldı. 1915'te çıkarmaya başladığı kendi dergisi *Cronica*'da yayımladığı şiddetli polemikleri ve savunduğu barış yanlısı görüşlerinden ötürü birçok düşman kazandı. Savaş karşıtı görüşleri yüzünden bir süre hapis yattı. Almanlara karşı yazdığı bir yazı nedeniyle 1940'ta Tîrgu-Jiu toplama kampına gönderildi. Savaştan sonra da, işgal dönemindeki Alman yanlısı *Gazeta Bucureştilor* adlı gazeteyle işbirliği yapmış olmak gerekçesiyle yeniden hapsedildi. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra gazetecilik ve şairliği bir arada sürdürdü. 1945'te milletvekili oldu ve Yazarlar Birliği başkanlığına getirildi. 1947'de Ulusal Şiir Ödülü'nü kazandı.

Adının edebiyat çevrelerinde duyulması, 1927'de ilk şiir kitabı *Cuvinte Potrivite*'nin (Uygun Sözcükler) yayımlanmasından sonradır. Bu şiirlerinde geçmişle bağ kurma ve çürüyen bir dünyada toprak ve köylüyle özdeşleşme isteği göze çarpar. Romanlarından *Icoane de Lemn*'de (1930; Tahta İkonlar) manastır yaşamını, *Poarta neagră*'da (1930; Kara Kapı) hapisane deneyimlerini anlatmıştır. *Flori de Nucegai* (1930; Yapma Çiçekler) adlı şiir kitabında az bulunur bir duygusallıkla hapisanenin yeraltı dünyasını işler. *Tablete din Tara de Kuty* (1933; Kuty Ülkesinin Tabletleri), Swift'in tarzını andıran yergili bir romandır.

Öbür romanlarının başlıcaları *Ochii Maicii Domnului* (1934; Meryem Ana'nın Gözleri), *Cimitirul Buna-Vestire* (1936) ve *Lina*'dır (1942). *Cărticică de seară* (1935; Küçük Akşam Kitabı) ve *Hore* (1939; Çocuk Oyunları) adlı şiir kitaplarında aile yaşamının değerini över, çoktanrıcı bir yaklaşımla yaratılışa karşı hayranlığını dile getirir. 1947-54 arasında bir suskunluk dönemi geçiren Arghezi, *1907* (1955) ve *Cîntare omului* (1956; İnsana Şarkılar) adlı şiir kitaplarıyla yeniden edebiyata dönmüştür.

arginin, çeşitli proteinlerin hidroliziyle elde edilebilen, ama en çok protaminler ve histonlar gibi nükleik asitlerle birleşmiş haldeki nükleoproteinlerde bulunan aminoasit. İlk kez 1895'te hayvan boynuzundan ayrılarak elde edilen arginin, memelilerde protein metabolizmasının son ürünü olan üremin biyosentezinde önemli rol oynar. Yetişkin memeliler arginini glütamik asitten bireşim yoluyla üretebildikleri için, bu aminoasitin dışarıdan besinlerle alınması gerekmez.

argo, bir toplumda geçerli genel dilden türemiş olmakla birlikte ondan ayrı olan, yalnızca belirli çevrelerce kullanılan, toplumun her kesimince anlaşılmayan, kendine özgü sözcük, deyim ve deyişlerden oluşan özel dil.

Özel dil, ancak o dili kullanan kimselerce bilinen sözcük ve deyimlerden oluşur. Ama her özel dil argo değildir. Çünkü her özel dil, genel dildeki sözcüklerin anlamını bozmaz.

Argo, toplumdaki alt kültür gruplarının kullandığı, belli gruplara özgü dillerden, jargonlardan ya da standart dışı ve tabu sayılan dillerden alınma sözcük ve deyimler içerir. Kullananların ilişkilerini kurmaya ve korumaya yarayan bu özel sözcüklerin yalnızca düzanlamları (temel anlam) genel nüfusun önemli bir kesiminde bilinir ve kullanılır. Gruba özgü diller, meslek, yaş, hobi, çıkar vb yönlerden ortak yanları olan toplulukların kullandığı, teknik olmayan deyim ve sözcükleri kapsar. Jargon ise meslek, ticaret, bilim, sanat gibi yönlerden ortaklığı olan grupların ya da yasadışı kesimlerin kullandığı sınırlı sayıdaki teknik sözcük ve deyimleri içerir. Bütün dillerde argo, özel diller ile jargon arasında yer alan ve standart dile çoğu kez birtakım yeni sözcükler kazandıran bir ara alandır. Ama standart dil için engelleyici bir yönü de olabilir. Argo sözcük ve deyimler, onları ilk kullanan alt gruplarla bağlantılarını korumalarına karşın, nüfusun daha geniş bir kesimi tarafından da benimsenebilir. Bu bakımdan argo daha dar bir grubun dili olmayacak kadar yaygınlaşmış, ama teklifsiz ya da standart sayılacak kadar benimsenmemiş ve yaygınlaşmamıştır. Kesin bir çizgi çizilememekle birlikte, argoyu teklifsiz konuşmadan, halk dilinden ve kaba konuşmadan ayırmak gerekir. Gene de birtakım sözcük ve deyimler, zaman zaman argodan çıkıp teklifsiz konuşmaya, halk diline ve kaba konuşmaya girebilmektedir.

Argonun kaynakları. Argo, dil iletişiminin sınırlı bir topluluğa özgü kalmasını öngören bir gereksinmeden doğmuştur. Bütün toplumlarda, grup bilincine özel bir değer veren topluluklar, yalnızca grup üyelerince anlaşılan sözcük ve deyimlerden oluşan özel diller yaratıp geliştirmeye çalışmışlardır. Bir toplumda argo yaratan çok sayıda alt kültür grubu vardır. Meslek gruplarının yanı sıra tutuklular, toplumun cinsellik konusunda geçerli kuralları dışında kalanlar, uyuşturucu kullananlar, yasadışı kesimler, ayrıca gecekondularda yaşayanlar, siyasal örgütler, kültür ve sanat dernekleri, çeşitli spor grupları, öğrenciler vb argonun en verimli kaynakları arasında sayılabilir.

Argonun ana kaynakları dönemden döneme değişiklik göstermiştir. Amerikan argosunun bir döneminde kovboylar, avcılar, sınırlarda yaşayanlar etkili olmuş, 1920'ler ve 1930'larda beyzbol oyuncuları ve suçluların, başka dönemlerdeyse caz müzikçileri, askerler, Siyahlar ve üniversite öğrencilerinin kullandıkları sözcük ve deyimler argonun temel kaynakları haline gelmiştir.

Argo genellikle, kişi ve gruplarla toplumda geçerli değer sistemi arasındaki bazen yüzeysel, ama çoğu kez temel uyuşmazlıklardan kaynaklanır. Argo, kişilerin keskin bir nükte yapmak, buna bağlı olarak da düşmanlık, alay, küçümseme ifade etmek amacıyla dili alışılmışın dışında kullanmaları sonucunda oluşabilir. Ama bu yeni anlatım biçimi benimsenip kullanılmazsa yok olur gider. Bir kimsenin kendi yarattığı değişik anlatım biçimleri, o kişinin de içinde bulunduğu topluluk tarafından bir düşünceye, toplumsal bir davranışa ya da bir kuruma karşı coşkulu bir tepki olarak değerlendirilirse, bu anlatım biçimi o toplulukta benimsenip yaygınlık kazanabilir. Yeni bir argo söz, egemen kültürden önce alt kültürde yaygınlaşır. Bu bakımdan argo, bir topluluğun ya da bir sınıfın başka topluluk ya da sınıfların değerlerine karşı genellikle küçültücü, küçümseyici, öç alıcı tavrını ortaya koyar. Örneğin, öğrenci argosunda yaşlı öğretmen için "salatalık", şoför argosunda yollarda yolcu toplamak için "ördek avlamak" gibi sözcük ve deyimlerin kullanılmasında bu tavır açık olarak görülebilir. Argo, bir topluluğun kendi değerlerini ve davranış biçimlerini alaya alan, yeren, küçümseyen ya da eleştiren bir nitelik de kazanabilir. Örneğin anne için "kocakarı", baba için "moruk", şoför argosunda arabayı çarpmak anlamında "fotoğraf çıkarmak", "model değiştirmek", öğrenci argosunda çok terbiyeli öğrenci için "hanım evladı" denir. Bu örneklerin de gösterdiği gibi, argo bir kişinin yaratısından çok, bir toplumsal gücün ürettiği ve ortak kullanıma sunduğu bir özel dil türüdür.

Her ulusun dilinde argo, bir ara alan olarak gelişip yaygınlık kazanmıştır. Türkiye'de de argo özellikle İstanbul'da büyük bir rağbet görmüştür. Türkiye'de argonun, toplumun alt kültür gruplarında gelişen biçimine "külhanbeyi ağzı", "tulumbacı ağzı", "ayaktakımı ağzı" gibi adlar verilmiştir. "Kayış dili" de (kayış etmek "çalmak") denen bu argo türünün eski dildeki karşılıkları "lisan-ı erazil" ya da "lisan-ı hezele" idi. İstanbul'da argonun gelişmesine özellikle külhanbeylerinin büyük katkısı olmuştur. Kasımpaşa, Kumkapı, Yenikapı, Çeşmemeydanı, Aksaray, Karagümrük, Tophane, Galata, Beşiktaş, Üsküdar gibi semtlerdeki tulumbacılar çevresi ve çalgılı kahveler her türlü argonun gelişip kaynaştığı ortak yerlerdi. İstanbul külhanbeyleri bu yerlerde saz çalıp mani ve türkü söylerlerdi. Çalgılı kahvelerin sürekli müşterileri arasında özellikle kumarbazlar, mantarcılar, papelciler, zarfçılar, kalpazanlar, karmanyolacılar, yankesiciler, babacıgıncılar, dolandırıcılar, hırsızlar, esrarkeşler vb sayılabilir.

Argo kendi içinde, özellikle doğup geliştiği toplumsal gruba göre çeşitli adlar altında anılır. Kötülükçü ve hırsız takımının argosundan başka dilenci argosu, asker argosu, denizci argosu, öğrenci argosu, ticaret argosu, sanatçı argosu, spor argosu, kumarbaz argosu, tutukevi argosu, genelev argosu ve çeşitli meslek gruplarının (eskici, satıcı, kasap, bekçi, gazeteci, doktor vb) argoları

belli başlı argo türleri arasında sayılabilir.

Argonun oluşumu. Argo çoğu zaman genel dildeki sözcük ve deyimlerden yararlanır. Bunlar argoya çeşitli yollarla aktarılır. Zaten birçok alt kültür grubu, yeni sözcük ve deyimler yaratma yerine standart dildeki sözcük ve deyimleri alma ve bunlara yeni, değişik anlamlar yükleme yoluna başvurur. Argo söz varlığının oluşturulmasında eğretileme, benzetme, seslerin çarpıtılması, genelleştirme, özelleştirme, kısaltma, yabancı ekler kullanma, abartma, kaba bir sözcüğü daha ince bir sözcükle örtme gibi yöntemlere başvurulur. Örneğin: "acıbadem" kurnaz, açıkgöz kimse; "ampul", "balkon" kadın ya da kız memesi; "anten" akıl; "arpa" para; "ağır işçi" uygunsuz kadın, fahişe; "dört patlarlı dizel motoru" deneyimli eski fahişe; "intihar etmek" evlenmek; "tekel bayii" çok sarhoş; "aşıramento" ("aşırmak" Türkçe, *mento* İtalyanca) çalma, aşırma; "atmasyon" ("atmak" Türkçe, -siyon/*-tion* Fransızca) uydurma, yalan söz, haber; "otlakiye" ("otlak" Türkçe, -iye Arapça), "beleşçilik" bedavacılık; "badem şekeri" tabanca kurşunu; "beyaz" eroin; "cumartesi çocuğu" piç; "çiçekçilik yapmak" pezevenklik etmek; "entel" (Fransızca *entellectuel*'in kısaltılmışı) aydın geçinen, züppe vb. Argoda yabancı dillerden sözcük alma alışılmış uygulamalardan biridir.

"Alabanda" (İtalyanca) musallat; "düşeş" (Farsça) tokat; "ıspanak" (Yunanca) enayi, budala; "istim" (İngilizce) rakı, şarap gibi alkollü içki; "kopil" (Rumence) çocuk; "nanay" (Çingenece) yok, bitti, bulunmuyor vb. Argoda yabancı dilden ya da standart dilden alınıp uydurma bir yapıya kavuşturulan sözcüklere de rastlanır. Sözgelimi "kakonos" çirkin; "kolpo" oyunda fırsat; "paçoz" uygunsuz kadın, metres; "tingoz" tokat vb.

Argoya bir gruba özgü dilden, jargondan, standart olmayan ve tabu sayılan dillerden katılan sözcükler genellikle söylenişlerini ve anlamlarını değiştirmez. Argo sözcükler de standart dildeki sözcükler gibi yazılır ve okunur. Özellikle eylem çekimindeki küçük ayrımlar dışında argonun dilbilgisi yönünden de standart dilden ayrıldığı söylenemez. Argonun bir başka özelliği de değişkenliğidir. Argo, toplum içindeki modalara, önem kazanan çeşitli kavramlara, ilişki kurulan yabancı ülke ve dillere bağlı olarak kendini sürekli yeniler.

Argonun yayılması. Alt kültür grupları, genellikle içe kapanık bir yapı gösterir, bu nedenle de özel dillerden pek az sözcük genel dile geçer. İstanbul külhanbeylerinin argosundan genel dile geçen sözcükler, argonun söz varlığı yanında çok küçük kalır. Alt kültür gruplarının içe kapanık özelliklerini yitirip egemen kültürle ilişkilerini artırmasına bağlı olarak bu grupların özel dilleri daha geniş bir kesim tarafından kullanılan bir argo biçiminde ortaya çıkar. Kimi argo sözcükler ve deyimler egemen kültür içinde uzun süre yaşayabilir ("abazan", "ağaç olmak", "atmasyon", "efkâr, dağıtmak", "hayta" vb), uzun süre uykuya yatabilir ya da ölebilir. Örneğin 1965'ten sonra öğrenciler tarafından toplum polislerine yakıştırılan "fruko" sözcüğü bugün kullanımdan kalkmıştır. Karayolu taşımacılığının 1950'lerden sonra gelişme göstermesi, şoför argosundan kimi sözcük ve deyimlerin genel dile kaymasına neden olmuştur. Örneğin "arabaya aptes aldırmak" arabayı yıkatmak, temizlettmek; "direksiyon sallamak" araba kullanmak; "gazlamak" basıp gitmek, defolmak gibi sözler araba kullanan pek çok insanca kullanılır duruma gelmiştir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasından önce argo sözlerin genel dile girişi yavaştı ve daha çok ağızdan ağıza olurdu. Bugün kitle iletişim araçlarının yanı sıra, filmler ve tiyatro oyunları aracılığıyla genel dilde uykuya yatmış argo sözlerin kullanımı daha çabuk yaygınlaşmaktadır.

Kimi argo sözcükler, kesinliklerini yitirince temiz sözcükler olarak kabul edilip standart dilde kullanılmaya başlar. Argoda sevimsiz, değersiz, düzenbaz, yalancı kimse anlamında kullanılan "çakal" sözü, bugün standart dilde işini bilir, kurnaz kimse anlamında kullanılmaktadır. Bunun gibi argoda dost, metres anlamına gelen "zamazingo" sözcüğü standart dilde "adı anımsanmayan ya da söylenmek istenmeyen değersiz, ufak şeyler"i anlatmak için kullanılmaktadır.

Argonun özellikleri. Argo, bu özel dili kullanan alt kültür gruplarının yaşam biçimlerini ve dünya görüşlerini de yansıtır. Özellikle yasadışı kesimler ve uyuşturucu kullananlar arasında kullanılan argoda yasadışı işler, yeme, içme, hovardalık, çapkınlık, cinsellik ile ilgili birçok sözcük ve deyim vardır. Örneğin aptal için argoda 50'ye yakın sözcük ve deyim kullanılır: "abeci", "abullabut", "ahlat", "andavallı", "cacıklık", "düdük", "enayi pilakisi", "gebeş", "hırbo", "hıyar", "kelek", "lahmacun pidesi", "saloz", "şaban", "yanbolu" vb. Uyuşturucu kullananlar arasında gündelik yaşamın önemli bir parçası olan afyon, eroin ve esrar için birçok sözcük kullanılır. Argo sözcük ve deyimler, alt kültür gruplarının toplumdaki değer sistemi ve ahlak çatışmasını, özellikle de üst kültür gruplarının değer yargılarını hiçe sayışlarını yansıtır.

Birçok argo sözcük, dile yeni kavramlar kazandırmıştır. Bunun yanı sıra, standart dildeki yerleşik kavramlara ve saygın sözcüklere de yeni anlam boyutları getirmiştir. Bunlar argonun özü gereği yerici, şaşırtıcı, kötüleyici, aşağılayıcı olmaktadır. Bu bağlamda, kimi dinsel kavramlara argoda küçümseyici anlamlar yüklenmiştir. Kuran'ı bütünüyle ezbere bilen ve okuyabilen anlamına gelen "hafız" sözü saf, bön, ahmak; "imam suyu" rakı; "peygamber" çok sarhoş; "tekke" esrar içilen üstü kapalı yer anlamında kullanılmaktadır. Tarihsel bir anlamı olan "Majino hattı" öğrenci argosunda çok korkulan fizik, kimya, cebir matematik gibi dersler, siyaset tarihinde geçen "Marşal yardımı" sözü ise genel argoda kadının yüz tuvaleti, makyajı anlamına gelmektedir.

Argonun gücü, genellikle egemen kültüre son derece ters düşen vurucu imgeler yaratmasından kaynaklanmaktadır. Polisler için kullanılan "akrep", "aynasız", "gelinalıcı", "mikrop", "tahtakoz" gibi sözcükler ile zenginler için kullanılan "Amerika", "kalantor", "kalın", "sucuk", "yağlı" sözcükleri, egemen kültür ile çatışma içindeki kesimlerin yakıştırmalarıdır.

Bütün dillerde, ülke ve dönemlerde argoya rastlanır. Bunda, argo sözcüklerin farklı bir kabul edilebilirlik ve yaygınlık taşımasının büyük rolü vardır. Hiç öğrenim görmemişlerden değişik düzeyde öğrenim görmüşlere kadar, toplumun hemen her kesiminde argo kullanılır. Bu da argoyu bütün özel dillerden ayıran bir özelliktir.

Argo çeşitli amaçlarla kullanılabilir, ama genellikle çoşkulu tavırları ifade eder. Aynı sözcük ya da deyim, farklı kesimlerden insanların kullanımında son derece farklı içerikler kazanabilir. Örneğin Müslümanlarca kutsal bir yer sayılan "Kâbe", şoför argosunda içki içilen yer anlamına kullanılır; "gece gündüz Kâbe'de" tümcesi iki ayrı toplum kesiminde farklı anlamlara gelebilmektedir. Birçok argo sözcük ve deyimi, küçük düşürücü olmakla birlikte, içten ve sevgi dolu bir hava içerisinde söylendiğinde çelişkili bir anlam kazanabilir. Sözgelimi hakaret anlamında kullanılan "piç kurusu" deyimi, istendiğinde gönül okşayıcı bir tonlamayla da söylenebilir. Argo doğrudan kullanıldığında onur kırıcı da olabilir. Bazı argo deyimler, ince sözlerle hassas kavramların üzerini örter, ama açık ya da aşırı örtmece, tabuyu "terbiyesiz" bir sözcükten daha etkili biçimde yıkabilir. Bazı argo sözcükler, standart dilde aynı anlamı veren başka bir sözcük olmadığı durumlarda, bir eksikliği giderir. Sözgelimi, "abazan" (uzun süre kadınsız kaldığı için cinsel dürtüsü azmış erkek) ve "kıl" (söz ve davranışlarıyla rahatsızlık verdiğine inanılan ters kimse) sözcükleri, anlamdaşları olmadığı için standart dilde de yaygın bir kullanım kazanmıştır.

Argonun, kişiye ve onun toplumdaki konumuna göre değişen birçok kullanımı vardır. Pek çok insan günlük konuşmada, argo olup olmadığına bakmadan birtakım argo sözcük ve deyimleri kullanır. Argonun yazarlar tarafından kullanılması ise daha çok özel etkiler yaratmaya yöneliktir. Bugün birçok yazar öykü, roman, oyun, anı, söyleşi gibi anlatı türlerinde bilinçli olarak argoya başvurmaktadır. Argonun, usta yergiciler, mizah yazarları ve gazetecilerin elinde temel bir araç durumuna gelmesinde, dile yeni ve çoşkulu bir boyut getirmesinin rolü büyüktür. Argo aynı zamanda dilbilimciler ve toplumbilimciler tarafından, onu üreten ve kullanan kültürleri ortaya çıkaracak göstergeler olarak da inceleme konusu yapılmaktadır.

Argolis, Yunanistan'ın güneyinde il (*nomós*). Peloponnesos'un kuzeydoğusundadır. Doğuya doğru Ege Denizine uzanan ve kuzeydoğusundaki Saron Körfezi ile güneybatısındaki Argolis Körfezi arasında yer alan dar ve dağlık bir yarımadadır. Kuzeyde Korinthos iliyle komşudur; batı sınırları Arkadia Dağlarına kadar uzanır. Yüzölçümü 2.214 km² olan Argolis, Neolitik Çağdan beri bir yerleşim alanı olmuştur. Toprakları kireçtaşlı bir plato ile verimli bir alüvyon ovasından oluşur. Ovalık bölge, kurak olduğu için ancak sulamayla tarıma olanak verir. Doğal bitki örtüsü makidir; ama ekili topraklarda sebze, zeytin, turunçgiller ve üzüm elde edilir; kıyıdaki ağaçlardan reçine sağlanır. Özellikle sütünden yararlanmak amacıyla koyun ve keçi yetiştirilir, peynir üretimi yapılır. Zengin bir arkeoloji hazinesi de olan Argolis, bu nedenle bir turizm merkezidir. Agamemnon'un memleketi Mykenai, Herakles'in doğum yeri Tiryns ve eski sağlık kültünün beşiği Epidauros, Argolis'tedir. Yunanistan'ın Girit ve Mısır'la ticaret kapısı olan Argolis Körfezi, bu ülkeler arasındaki düşünsel etkileşimde önemli rol oynamıştır. Argos kentinin yer aldığı ova da aynı adla anılır. Argolis'in en büyük kenti Návplion, bir liman ve sayfiye yeridir. 19. yüzyılda Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkenin ilk başkenti de burası olmuştur. Nüfusu (1981) 93.020.

Argolis Körfezi, Yunanca ARGOLIKÓS KÓLPOS. Batı Ege'de Mytóon Denizinde (Pélagos) derin körfez. Peloponnesos Yarımadasının doğusunda yer alır. Saron Körfezi ile arasında Argolis Yarımadası bulunur. 50 km uzunluğunda, 32 km genişliğinde olan körfezin doğu kıyısı açıklarında küçük adalar vardır; bunların en önemlileri Psilí ve

Platiá'dır. Körfezin iç kesiminde büyük limanı, Náuplion kenti bulunur. İnakhos Irmağının ağzı da buradadır. Hemen kuzeyde, İlk Tunç Çağından (İÖ y. 3500) beri

Argolis Körfezinin Palomedes Kalesi'nden görünüşü.
C.J. Coulson-Photo Trends

yerleşmelerin bulunduğu önemli bir Miken ve Dor kenti olan Argos(*) yer alır. Körfezin girişinde Atina'nın sayfiye merkezi Aisos Adası bulunur.

argon (Ar), periyodik tablonun 0 (soy gazlar) grubunda yer alan kimyasal element. Yeryüzünde en bol bulunan ve sanayide en çok kullanılan soy gaz olan argon, eylemsiz (tepkimeye girmeyen), renksiz, kokusuz ve tatsız bir gazdır. İlk kez 1894'te İngiliz bilim adamları Lord Rayleigh ve Sir William Ramsay tarafından havadan ayrıştırılarak elde edilmiştir. 1785'te Henry Cavendish atmosferdeki azot gazını (flojistonlu havayı) incelerken, havanın bileşiminde yaklaşık 1/120 oranında eylemsiz bir gaz bulunduğu sonucuna varmıştı. Bundan yüzyılı aşkın bir süre sonra Lord Rayleigh, havadan elde edilen azotun, amonyak gibi kimyasal kaynaklardan elde edilen azottan en az yüzde 0,5 kadar daha yoğun olduğunu saptadığında, Cavendish'in bulgusu yeniden gündeme geldi. Havadaki oksijenin ve azotun ayrılmasından sonra geride kalan görece ağır gaz, yeryüzü atmosferinde keşfedilen soy gazların ilkiydi ve kimyasal tepkimelere girmediği için, Yunanca "eylemsiz, etkisiz" anlamındaki argon sözcüğüyle adlandırıldı. (Argondan önce keşfedilmiş ilk soy gaz olan helyum, 1868'de Güneş tayfında saptanmıştı.)

Atmosferin ağırlıkça yüzde 1,3'ünü, hacimce yüzde 0,94'ünü oluşturan argon, yerkabuğundaki kayaçların yapısında da bulunur. Yerkabuğundaki argonun büyük bölümü, Yer'in oluşum süreci içinde, potasyumun ender bulunan doğal radyoaktif izotopu potasyum-40'ın bozunumuyla oluşmuştur. Bu oluşum hâlâ sürmekte ve potasyumlu kayaçlardan atmosfere az miktarda argon karışmaktadır. Potasyum-40'ın bozunarak argon-40'a dönüşmesi, Yer'in yaşının belirlenmesine olanak verir (potasyum-argonla tarihleme). Yeryüzünde doğal halde bulunan argon üç kararlı izotopun karışımıdır: Argon-36 (yüzde 0,34), argon-38 (yüzde 0,06) ve argon-40 (yüzde 99,60).

Sıvı havanın ayrımsal damıtılmasıyla elde edilen argon, elektrik ampullerinde, radyo lambalarında, Geiger sayaçlarında, ayrıca alüminyum ve paslanmaz çelik gibi metallere ark kaynağı uygulanmasında, titan, zirkon ve uranyum gibi metallerin üretiminde ve işlenmesinde, silisyum ve germanyum gibi yarıiletken kristallerin elde edilmesinde eylemsiz ortam sağlamak için kullanılır.

Argon gazı −185,8°C'de yoğunlaşarak renksiz bir sıvıya, −189,4°C'de de kristalleşmiş bir katıya dönüşür. Ancak −122,3°C'de ve en az 48 atmosferlik bir basınç altında sıvılaştırılabilir. 12°C sıcaklıkta, 100 hacim suda 3,94 hacim argon gazı çözünür. İçinden elektrik akımı geçirilen argon gazı düşük basınçta soluk kırmızı, yüksek basınçta çelik mavisi bir renk alır.

Argon atomu, en dıştaki (değerlik) kabuğunda sekiz elektron bulunduğu için olağanüstü kararlı, dolayısıyla kimyasal yönden eylemsizdir. Birbirleriyle birleşmeyen argon atomlarının başka elementlerin atomlarıyla da kimyasal olarak birleştikleri görülmemiştir. Buna karşılık, bazen argon atomları, buz kristallerinin ya da hidrokinon gibi organik bileşiklerin molekülleri arasındaki kafese benzer kovuklarda sıkışıp kalabilir.

atom numarası	18
atom ağırlığı	39,948
erime noktası	−189,2°C
kaynama noktası	−185,7°C
yoğunluğu (1 atm, 0°C)	1,784 gr/litre
birleşme değeri	0
elektronların yerleşimi	2-8-8 ya da $1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6$

Argonaut, açık denizde uzun süre dolaşan ilk denizaltı. ABD'li mühendis Simon Lake tarafından 1897'de yapıldı. Dalgıçların su altında denizaltıdan çıkabilmesini sağlamak üzere tasarlanan "Argonaut"un dipte ilerleyebilmesi için tekerlekleri, suya girecek

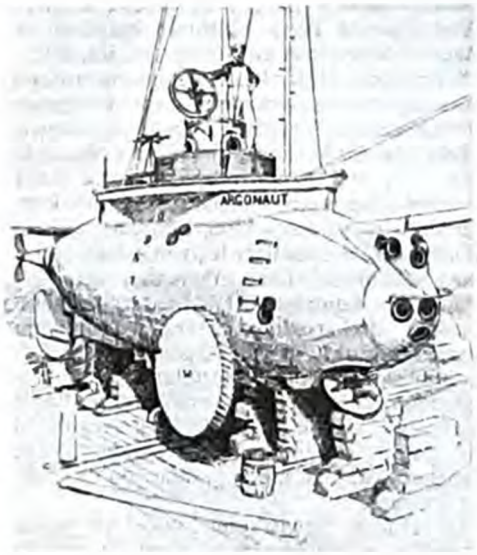

"Argonaut" kızakta, geminin mucidi ve yapımcısı Simon Lake'in özgün fotoğraflarından çizilmiş taslak; *McClure's Magazine*, 1899
Culver Pictures

dalgıçlar için özel bir odası ve bu odanın denize açılan bir kapağı vardı. Odadaki basınç denizdeki basınçla eşitlendiğinde kapak açılarak denizaltıya su girmeksizin dalgıçların dışarı çıkabilmesi sağlanıyordu. "Argonaut" çok fırtınalı bir havada, Virginia'daki Norfolk'tan New York'a kadar giderek, bu tür denizaltıların denizcilikteki önemini kanıtladı.

Argonne, Fransa'nın doğusunda ormanlık ve tepelik bölge. Champagne ile Lorraine arasında yaklaşık 65 km boyunda, 15 km eninde bir doğal sınır oluşturur. Tepeler çok az yerde 200 m'yi aşar. Ama Aire ve Aisne ırmaklarını besleyen derelerin oluşturduğu birçok vadi ulaşımı engeller. Stratejik bakımdan önemli bir bölge olan Argonne'daki Valmy yöresinde, Fransızlar 1792'de Prusyalıları yenmişlerdir. ABD kuvvetleri de 1918'de gene bu bölgedeki Meuse-Argonne Çarpışmaları sırasında, Almanlara karşı ezici bir zafer kazanmışlardır.

Argonotlar, Yunan mitolojisinde, İason(*) ile birlikte Altın Post'u aramak için "Argo" gemisiyle yola çıkan 50 kahraman.

Efsaneye göre, Athamas'ın(*), ilk karısı Tanrıça Nephele'den (Bulut) iki çocuğu

Argonotlar, Lorenzo Costa'nın tablosundan ayrıntı; Belediye Müzesi, Padova, İtalya
SCALA-Art Resource/EB Inc.

olur: Phriksos ve Helle. Ama ikinci eşi İno, Nephele'nin çocuklarından nefret ettiği için, ülkeyi saran kıtlıktan kurtulmanın tek yolunun Phriksos'u kurban etmek olduğuna kocasını inandırır. Kurban töreninden hemen önce Nephele'nin gölgesi Phriksos'a görünür. Nephele, Phriksos ile kız kardeşi Helle'nin binip kaçması için altın postlu bir koç yollar. Helle, daha sonra kendi adıyla, Hellespontos (Çanakkale Boğazı) diye adlandırılacak olan boğazın üzerinden geçerken denize düşüp boğulur. Phriksos karşı kıyıya geçer ve Euksinos Denizinin (Karadeniz) doğu kıyısında Kolkhis'e varır. Koçu kurban eder, postunu, hiç uyumayan bir ejderhanın koruduğu Ares'in koruluğunda saklar.

Aison'un hakkı olan Tesalya'daki İolkos tahtını zorla ele geçiren kardeşi Pelias, Aison'un oğlu İason'a Altın Post'u bulup getirmesini buyurur. İason, sefere katılmaları için Yunanistan'ın en soylu kahramanlarına çağrıda bulunur. Öykünün ilk biçimine göre geminin tayfası, İason'un kendi soyu Minyanların önde gelenlerinden oluşur. Efsanenin sonraki biçimlerinde ise, daha ünlü birçok kahraman da Argonotlara eklenmiştir.

Argonotlar, önce yalnızca kadınların yaşadığı Lemnos Adasına varırlar, orada birkaç ay kalırlar. Sonra Hellespontos'tan geçerek Dolionların ülkesine ulaşır ve Kral Kyzikos tarafından konukseverlikle karşılanırlar. Ama oradan ayrıldıktan sonra yakalandıkları bir fırtına ile geri sürüklenir ve kendilerini tanıyamayan Dolionların saldırısına uğrarlar. Çarpışma sırasında İason Kyzikos'u öldürür. Bebryklerin ülkesine geldiklerinde Kral Amykos, Argonotları bir yumruk dövüşüne katılmaya çağırır. Polydeukes bu çağrıyı kabul eder ve dövüş sırasında kralı öldürür. Argonotlar Euksinos girişinde Harpilerin durmadan yemeğini pislettiği yaşlı ve kör Kral Phineos'la karşılaşırlar. "Argo"da bulunan Boreas'ın kanatlı oğulları Phineos'u kurtarır. O da onlara Kolkhis'in yolunu gösterir ve arasından biri geçecek olduğunda hemen birleşip kapanan Symplegad (Kyane) kayalarını nasıl aşacaklarını

anlatır. Yaşlı kralın öğüdünü tutan İason, önce bir güvercin uçurur; kuş kayaların arasında ezilir. Ama kayalar aralanır aralanmaz "Argo" aralarından sıyrılıp geçer. Bundan sonra da kayalar olduğu gibi kalır, bir daha hiç kapanmaz.

Sonunda Argonotlar Kolkhis'e varırlar. İason, Kral Aietes'in ateş püskürten iki boğasını boyunduruğa vurup Ares'in tarlasını sürmedikçe, kralın da postu onlara vermeyeceğini öğrenirler. İason'un daha sonra ejderhanın dişlerini bu tarlaya ekmesi gerekmektedir. Ekilen dişlerden silahlı adamlar bitecektir.

Bu arada Aietes'in büyücü kızı Medeia, İason'a âşık olur ve onu ateşten koruyacak bir merhem verir. Tarladan bitecek silahlı adamların birbirleriyle dövüşe tutuşması için aralarına bir taş atmasını öğütler. Bütün bunlar gerçekleştikten sonra da Aietes Altın Post'u vermeye yanaşmaz. Ama Medeia ejderhayı uyutur ve böylece İason hem postu, hem de Medeia'yı alıp kaçmayı başarır. Dönüş yolculuğuna ilişkin değişik öyküler vardır. Sonunda İolkos'a ulaşan "Argo" Korinthos kıstağında, Poseidon'a adanmış kutsal bir koruluğa yerleştirilir.

Argonotların öyküsü en azından Homeros'tan beri bilinmektedir. Odysseus'un gezileri de kısmen Argonotlar öyküsünden esinlenmiş olabilir. Eski çağlarda "Argo"nun seferi, Eukseinos'un Yunan ticaret ve yerleşmesine açılması sırasında yaşanmış gerçek bir öykü olarak görülürdü.

Argos, Yunanistan'da Peloponnesos Yarımadasının kuzeydoğusundaki Argolis iline (*nomós*) bağlı kent. Argolis Körfezinin en iç kesiminin hemen kuzeyindedir.

Eski Yunan'da Argos adını taşıyan birkaç yer vardı. Argolis ise o çağda Doğu Peloponnesos'un tümünü belirtiyordu. Bugünkü Argos, Argolis Körfezinden yaklaşık 6,5 km uzaklıkta, Kastro (eskiden Larissa) Tepesinin eteğinde yer alır. İlk Tunç Çağından bu yana yerleşme alanı olduğu sanılan yöre, Miken uygarlığı döneminde (İÖ y. 1300-1200) büyük önem kazanmıştır. Bugün Korinthos - Návplion demiryolu hattı üzerinde küçük bir pazar kenti olan Argos, eski kentin büyük bölümünü içine almaktadır.

İÖ y. 1100-1000 arasında Peloponnesos'taki askeri harekâtlarında Dorların üs olarak kullandığı sanılan Argos, İÖ 7. yüzyıl ortalarında Sparta'nın tehdidiyle karşılaştı. Herodotos'un anlatımına göre, Argos kralı Pheidon, Olympia'yı ele geçirerek Olimpiyat Oyunları'nı orada düzenledi. İÖ 669'da Hysiae'de Spartalıları yenilgiye uğratan Argoslular, Peloponnesos'ta uzun süre kullanılan bir ağırlık ve ölçü sistemi geliştirdiler. Pers Savaşları'na katılmayan Argos, İÖ 550 ve 494'te Sparta karşısında yenilgiye uğradı. Sparta'nın gittikçe güçlenmesi üzerine, önce İÖ 461'de, daha sonra da Peloponnesos Savaşları'nın hemen başında Atina'yla ittifak kurdu. Ama kentteki oligarşinin yükselmesinden ve Atina Birliği'nin İÖ 418'de yenilmesinden sonra Argos, Sparta'nın yanında yer aldı. Korinthos Savaşları başladığında, Argos, Korinthos ile bir federasyon oluşturunca (İÖ 392), Sparta ile Argos arasındaki barış sona erdi. Çok geçmeden Korinthos'lularla yapılan ittifak sarsıldı. Thebai İÖ 379'da Sparta'ya karşı ayaklanınca, Argos'ta iktidarı ele geçiren demokrasi yanlıları, zaferle sonuçlanan Lektura (İÖ 371) ve Mantineia (İÖ 362) savaşlarında Thebai'nin yanında yer aldılar.

Thebai'nin zayıfladığını gören Sparta'nın saldırıya geçmesi üzerine Argos, II. Philippos'tan yardım istemek zorunda kaldı. Philippos, Argos'a Argolis Körfezinin batı yakasındaki Kynuria'yı geri verdi. Bölgede özellikle Makedonya'nın gerçekleştirdiği birkaç askeri harekâttan sonra, Argos İÖ 229'da Akhaia Birliği'ne katıldı, İÖ 225 ve İÖ 196'da kısa süren Sparta işgalleri dışında bu birlik içinde etkin bir rol oynadı.

Romalıların İÖ 146'da Korinthos'u ele geçirerek yerle bir etmesi sonucunda Argos'un önemi arttı. Kent, Akhaia Birliği'nin merkezi durumuna geldi. İS 267 ve 305'te kısa sürelerle Gotların eline geçti. Bizans Döneminde ise büyük gelişme gösterdi. 1204'teki IV. Haçlı Seferi'nin ardından Frankların Akhaia Prensliği'ni kurması üzerine güçten düşmeye başladı. 1397'de ve 1500'de Osmanlılarca iki kez ele geçirildi. Osmanlılar kenti ikinci kez fethedince Argos'a Arnavutlar yerleştirildi. Bağımsız Yunanistan'ın ilk parlamentosu 1821 ve 1829'da Argos'ta toplandı.

1854'te yörede Miken kalıntılarının yakınında, bugünkü kentin hemen kuzeydoğusuna düşen Euboia Dağının kayalıklarında arkeolojik kazılar başladı. Bu kazılarda daha çok kentin ikinci tapınağı üzerinde duruldu. Atina Amerikan Klasik Çağ Araştırmaları Okulu, 1892 ve 1895'te Argos'taki Hera Tapınağı'nın ortaya çıkarılmasıyla sonuçlanan kazılara başladı. Bu tapınak, Dorların gelişinden (İÖ y. 1100-1000) çok önce, Ana Tanrıça Hera kültünün merkezi ve Argolis bölgesinin en kutsal yeri idi. 1925-28 arasında ABD'li arkeologların ortaya çıkardığı üst terastaki tarihöncesi yerleşmenin, efsanevi Prosymna olduğu sanılmıştı.

Dor istilasından sonra, büyük bir olasılıkla İÖ 7. yüzyıl sonlarında, Argos'ta daha dayanıklı bir tapınak yapıldı. Bu tapınaktan günümüze, yalnızca kireçtaşından yapılmış platformu ile sütunları taşıyan taban (stilobat) kalmıştır. Eski Yunanlı coğrafyacı Pausanias, tapınağın İÖ 423'te tapınak rahibesinin dikkatsizliği yüzünden yandığını yazar. Sonraki yıllarda Argoslu mimar Eupolemos, Dor düzeni sütunları olan, kireçtaşından, çok daha görkemli bir tapınağın yapımına başladı. Kral Pheidon Aegina'da ilk gümüş paranın çıkarılmasından önce, tanrılara sunulan külçe paraları bu tapınakta kutsardı.

II. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra Argos'ta çeşitli kazılar yürüten Atina'daki Fransız Okulu, tarihöncesi Aspis kentinin bir bölümü ile, Aspis Tepesini Larissa Dorığundan ayıran kıstak üstündeki Apollon Tapınağı'nın kalıntılarını ortaya çıkardı. Daha aşağılarda yapılan araştırmalar sonucunda, bir başka tapınak yerinin yanı sıra, büyük bir olasılıkla yöredeki Yunan kentinin *bouleuterion*'u (meclis binası), kent hamamları, Roma döneminden kalma bir *heroon* (bir kahramanın anısına adanmış yapı) ve İÖ y. 2000-1600'den Geç Roma dönemine değin yapılmış mezarların yer aldığı bir nekropol bulundu.

Klasik Çağın başlarında yaşayan Argoslu tanınmış heykelciler arasında Ageladas ile Hera Tapınağı'ndaki altın ve fildişinden dev Hera heykelini yapan onun öğrencisi Polykleitos (Yaşlı) sayılabilir. Bu heykel kayıp olmakla birlikte, o döneme ait bazı Argos sikkelerinden, heykelin başıyla ilgili bazı ipuçları elde edilebilmektedir. Argos, ovalık kesimde yetiştirilen sebze ve meyve çeşitleri ve bunlara dayalı gıda sanayisi ile günümüzde zengin bir tarım ve ticaret merkezi durumundadır. Nüfus (1981) 20.702.

Argos PANOPTES (Yunancada "Hepgöz"), Yunan mitolojisinde bazen İnakhos, Agenor ya da Arestor'un oğlu, bazen de yerli bir kahraman (*autokhthon*) olarak tanımlanan figür. Başının ya da bedeninin her yanına dağılmış 100 gözünden dolayı *Panoptes* diye adlandırılmıştır. Tanrıça Hera, ineğe dönüşen rahibesi İo'yu gözlemekle Argos'u görevlendirir, ama Hermes onu katleder. Bunun üzerine Hera da Argos'un gözlerini tavuskuşunun kuyruğuna yerleştirir. Bu Argos çoğu zaman, Niobe'nin, adını Argos kentine veren oğluyla karıştırılır.

Argostólion, ARGOSTÓLI olarak da yazılır. Yunanistan'ın Kefalonya (Kefallinía) Adasında kent. Yedi Ada'nın en büyüğü olan Kefalonya ilinin (*nomós*) merkezi ve başlıca limanıdır. Ayrıca bir piskoposluk merkezidir. Adanın eski merkezinin bir deprem sonucunda yıkılmasından sonra, 1757'de Venedikliler tarafından kuruldu. Korunaklı limanı, geniş bir koyun doğu çıkıntısında yer alır. Adada zeytinyağı, şarap, frenküzümü ve çeşitli sebze üretilir. Argostólion ile adanın doğu kıyısında bulunan Sámi limanı, 1953'te gene bir deprem sonucunda tümüyle yıkıldıktan sonra yeniden kurulmuştur. Nüfus (1981 geç.) 7.294.

Argovie *bak.* Aargau

Arguedas, Alcides (d. 15 Temmuz 1879, La Paz - ö. 8 Mayıs 1946, Chulumani, Bolivya), Bolivyalı romancı, gazeteci, sosyolog, tarihçi ve diplomat. Tarihsel ve sosyolojik araştırmalarıyla ve eleştirmenlerce övgüyle karşılanan gerçekçi romanlarıyla Güney Amerika Yerlilerinin toplumsal ve ekonomik sorunlarına dikkat çeken ilk yazarlardan biri olmuştur.

Paris'te sosyoloji eğitimi gördü ve devlet kurumlarında etkin görevler aldı. Bolivya'yı Londra, Paris, Kolombiya ve Venezuela'da temsil etti. Ayrıca, ülkesindeki Liberal Parti'nin lideri olarak milletvekilliği ve senatörlük yaptı; 1940'ta tarım bakanı oldu. Çalışma yaşamı boyunca, yapıtlarında Yerlilerin içinde bulunduğu kötü durumu dile getirdi. Onların davranış ve geleneklerini sevecenlikle sergiledi; sömürülmeleri ve yok oluşlarına neden olan toplumsal ve ekonomik güçleri belgeledi.

Pueblo enfermo (1909; Ölmekte Olan Köy) gibi sosyolojik incelemeleri ve *Historiagneral de Bolivia* (1922; Bolivya'nın Genel Tarihi) adlı yapıtıyla tanınan Arguedas, asıl ününü Yerlilerle ilgili romanları ve özellikle *Raza de bronce* (1919; Bronz Irk) adlı romanı ile kazandı. Romanda, bir grup Bolivyalı Yerlinin yolculukları ve sonunda beyazlar tarafından yok edilmeleri epik bir dille anlatılır. Yerli sorununu inceleyişi, 1930 ve 40'larda Latin Amerika romanını etkilemiştir.

Arguedas, José María (d. 18 Ocak 1911, Andahuaylas - ö. 28 Kasım 1969, Lima, Peru), Perulu romancı, öykü yazarı ve etnolog. Yazılarında beyaz ve Yerli kültürleri arasındaki ayrılıkları vurgulamıştır.

Beyaz bir yargıçla bir Keçuva Yerlisinin oğluydu. Üç yaşındayken yitirdiği annesinden Keçuva dilini, görevi gereği ülkeyi dolaşan babasıyla birlikte çıktığı yolculuklarda da İspanyolcayı öğrendi. Gençliğinde Keçuva müziğini ve geleneklerini inceledi, bir yandan da toplumda egemen olan İspanyol kültürünü tanımaya çalıştı. Bütün yapıtlarında, çoğunluğu oluşturan Yerlilere hâlâ azınlık gibi davranılmasından doğan, Peru toplumunun en temel gerilimini yansıttı.

Lima'da San Marcos Üniversitesi'nde okudu, 1932-37 arasında posta idaresinde çalıştı. 1939-41 arasında Sicuani'deki Ulusal Üniversite'de öğretim üyeliği yaptı. Bir dizi yönetim görevinde bulunduktan sonra, 1959'da San Marcos Üniversitesi'nde Peru'

nun bölgesel kültürleri üzerine dersler verdi. 1963-64'te Kültür Sarayı'nın, 1964-69'da da Ulusal Tarih Müzesi'nin yöneticiliğinde bulundu.

Üç öyküden oluşan *Agua* (1935; Su) adlı kitabında, beyazların dünyasında gördüğü şiddetli haksızlık ve kargaşa ile sömürülen, ama edilgin kalan Yerlilerin yaşamında bulduğu dinginlik ve düzenlilik arasındaki karşıtlığı anlatır. *Yawar Fiesta*'da (1941; Kanlı Şölen), Yerlilerle beyazlar arasındaki toplumsal mücadeleyi simgeleyen ilkel boğa güreşi törenini ayrıntılarıyla dile getirir. Arguedas'ın başyapıtı *Los rios profundos* (1958; *Derin Irmaklar*, 1983) adlı romanıdır. Kendi yaşamöyküsünün izlerini taşıyan bu yapıtta, daha önceki romanlarındaki temaları yineler. *El sexto* (1961; Altıncı), Oscar Benavides'in diktatörlüğü sırasında hapse atıldığı yılların (1937-38) anılarıdır. 1964'te basılan *Todas las sangres*'i (Bütün Irklar) kendi ruh doktorunun öğütlerine uyarak yazmaya başladığı, ama tamamlayamadığı *El zorro de arriba y el zorro de abajo* (1971; Yukarıdan Gelen Tilki ile Aşağıdan Gelen Tilki) adlı roman izlemiştir. Bunda da düş kırıklığına ve yıkıma uğrayan bir adamın çektiği acıları anlatır. Yaşamına son vermesine yol açan olayları inceden inceye ve tutkuyla tartışır. Lima'da boş bir sınıfta kendi canına kıyan Arguedas'ın, romanları dışında bir dizi bilimsel yapıtı ve Keçuva dilinden çevrileri de vardır.

Arguin Adası, Batı Afrika'da, Moritanya açıklarında ada. Beyaz Burunun 80 km güneydoğusunda, Atlas Okyanusunun korunaklı bir girintisi olan Arguin Körfezinde yer alır. 6,5 km uzunluğunda, 4 km genişliğindedir. Moritanya'nın bağımsızlığını kazanmasıyla 1960'ta bu ülkenin parçası oldu. Topraklarının çoraklığı ve gemilerin yanaşabileceği uygun kıyısı bulunmaması nedeniyle sürekli yerleşmeye elverişli değildir. Ama Arguin setleri olarak bilinen kıyı resifleri önemli bir balıkçılık alanıdır. Ada, deniz kaplumbağası avcılığı yönünden önem taşır. Ayrıca arapzamkı da üretilir.

argumentum a contrario, hukukta, bir olay ya da bir ilişki hakkında yasa hükmünün bulunmadığı bazı durumlarda karşıt kavramdan yararlanılmasını içeren yorum mantığı. Yasa koyucu bazen bir konuyu, düzenlemiş olduğu bir başka konunun karşıtı sayarak düzenleme dışı bırakmış olabilir. Bu takdirde, başka bir olaya ilişkin hükmün, arada benzerlik de olsa, düzenlenmemiş olaya uygulanması yoluna gidilmeyip, tersiyle kanıt ya da karşıt kavram (mefhum-ı muhalif) yolundan sonuca ulaşılır. Örneğin, Medeni Kanun'un 253. maddesine göre "evlat edinme hakkı en az otuz beş yaşında olup da nesebi sahih olan fürua bulunmayanlara münhasırdır." Bu hükmün karşıt anlamından çıkarılabilecek kural şudur: Evlilik içi fürua bulunanlar evlat edinme hakkına sahip değildirler. Bu yorum mantığıyla, yasanın karşıt kavramı yoluyla bulunan soyut kural somut olaya uygulanır. Yalnız, bunun yapılabilmesi için yasanın başka bir hükmünde, söz konusu olaya uygulanabilecek başka bir düzenlemenin bulunup bulunmadığının araştırılması gerekir.

Argun (d. y. 1250, Moğolistan - ö. 10 Mart 1291, Bahçe, Arran, İran). İlhanlıların dördüncü hükümdarı (1284-91). Budacılığı benimseyerek İslamın yayılmasına karşı çıkmıştır.

Abaka Han'ın oğludur. Babası tarafından Horasan eyaletini yönetmekle görevlendirildi. Abaka Han'ın ölmesi üzerine tahta geçen amcası Tekudar'ın (hd 1282-84) ilhanlığını kabul etmek zorunda bırakıldı. Daha sonra Tekudar'ın yandaşlarını, babasını zehirlemiş olmakla suçladı ve Tekudar'ın İslamı kabul etmesine karşı çıktı. 1284 başında da ona karşı ayaklandı. Uğradığı birkaç yenilginin ardından amcasını devirmeyi başardı ve onu idam ettirdi (10 Ağustos 1284). Ertesi gün resmen tahta çıkan Argun, koyu bir Budacı olarak, Tekudar'ın izlediği İslamcı siyasete son verdi. Kardeşi Geyhatu'yu(*) yönetim işleriyle görevlendirdi ve yönetime karşı Batı İran, Gürcistan ve Anadolu'da başlatılan ayaklanmaları kanlı bir biçimde bastırdı.

1289'da, İslama düşman bir Yahudi olan Sa'dü'd-Devle'yi önce maliye nazırı, ardından da (haziran) bütün imparatorluğun başveziri atadı. Büyük çoğunluğu Müslüman olan halka karşı yasalar çerçevesinde ve adil davranması, düzeni ve bolluğu geri getirmesinden dolayı yönetimde başarılı oldu. Öte yandan Memlûklere karşı Hıristiyan Batı dünyasıyla ittifak kurmaya çalıştı; 1285'te Papa IV. Honorius'a bir mektup yazdı; 1287'de Papa IV. Nicolaus, İngiltere kralı I. Edward, Fransa kralı IV. Philippe gibi hükümdarlara elçiler yolladı. Ama bu diplomatik girişimlerinden karşılıklı mektuplaşma dışında hiçbir sonuç elde edemedi.

Argun 1290-91 kışında ateşler içinde ölüm döşeğinde yatarken, Sa'dü'd-Devle ve adamlarına karşı olanlar ayaklanarak onları öldürdüler. Kendisi de bu olaydan kısa süre sonra öldü ve ölümünden sonra tahta sırasıyla Geyhatu (hd 1291-95), kuzeni Baydu (hd 1295) ve oğlu Gazan Han (hd 1295-1304) geçti.

Bayındırlığa önem veren Argun, oğulları Gazan ve Olcaytu dönemlerinde daha da gelişecek olan Tebriz yakınlarında yeni yerleşim birimleri kurdurdu. Simya gibi bilim dışı konulara ilgi gösterdi.

Argun Irmağı *bak.* Ergun Irmağı

Argungu, Nijerya'da kent ve emirlik. Ülkenin kuzeybatısında Sokoto eyaletine bağlıdır. Sokoto (Kebbi) Irmağı üzerinde, Sokoto kenti, Birnin Kebbi, Gando, Augi ve Kaingiwa'dan gelen yolların kavşağında yer alır. Hausaların bir alt grubu olan Kebbavaların yaşadığı Argungu, önceleri Birnin Lelaba dan Badau olarak bilinirdi. Yaklaşık 1700'den 1805'e değin, Hausa soyundan gelen Kebbi krallarınca yönetildi. Banza Bakwai diye anılan, meşruluğu tartışmalı yedi Hausa devletinden biri olan Kebbi'nin merkezi, güneybatıda Birnin Kebbi'deydi. *Sarkin Kebbi* (Kebbi kralı) Muhammadu Hodi, y. 1813'te Fulanilerin yönetimini kabule zorlandıysa da, Kebbavaların çoğu, Fulanilerin Usman dan Fodio önderliğinde açtığı "cihat"a karşı direnişi sürdürdü. 1827'de, Fulanilere boyun eğmeyi reddeden Kebbi Kralı Samaila (Karari), yeni bir başkent kurarak burayı *a yi gungu* (tek bir yerde toplanalım) olarak adlandırdı. Samaila'nın, Sokoto ve Gando adlı iki Fulani emirliğinin oluşturduğu ortak kuvvete 1831'de yenilmesinden sonra, o dönemdeki adıyla Argungu Krallığı, 1849'a değin Fulani emirlerinin yönetimi altına girdi. 1849'da, Samaila'nın oğlu Yakubu Nabame, kendisini Kebbi kralı ilan ederek Fulani kuvvetlerini yenilgiye uğrattı.

Sokoto'nun Müslüman kralı, 1866'da zamanın Kebbi kralı Abdullahi Toga'nın imzalamış olduğu Lafiyar Toga antlaşmasına bağlı kalarak Argungu'yu bağımsız bir krallık olarak tanıdıysa da, Kebbavalarla Fulaniler arasındaki çatışma 1902'de İngilizler bölgeye gelene değin sürdü. İngilizler Samaila'yı (Sama) Argungu emiri olarak tanıdılar, ama krallığın önemli bir bölümünü oluşturan batı kesimini 1907'de Fransa'ya bıraktılar. 1906'da Argungu emirliği, eyaletin ayrı bir alt bölgesi haline geldi. Argungu'nun yüzölçümü 8 692 km²'dir. Müslüman halkın çoğunluğu Kebbavalardan oluşur. Ama bölgede bazı Fulani, Ariya ve Tienga (Kengava) toplulukları da yaşar. Emir (*sarkin Kebbi*), emirliğin geleneksel yöneticileri olan Lekawa ailesi tarafından seçilir. Çevredeki tütün ve verfistiği, Argungu'da toplanıp oradan bölge dışına sevkedilir. Argungu, ayrıca büyükbaş hayvan, keçi, koyun, balık, pirinç, kumları, kocaları, pamuk gibi ürünler için de önemli bir yerel pazardır.

Argungu, genellikle şubat aylarında düzenlenen balık festivali ve 16. yüzyıl yapılarının yer aldığı Kanta Müzesi ile tanınır. 56 km doğu-kuzeydoğusunda, 16 ve 17. yüzyıllarda Kebbi'nin başkenti olan, surlarla çevrili Surame kentinin kalıntıları bulunur. Devlet okulu (1919) ve Kanta College'ın (1970) yanı sıra Argungu'da bir sağlık evi ve bir tıp merkezi vardır. Nüfus (1972 tah.) kent 26.268.

Argus, ilk gerçek uçak gemisi. Yapımına 1914'te başlandı. Önceleri İtalyanlar tarafından yolcu gemisi olarak kullanıldı. 1916'da İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri'nce satın alındı. Eylül 1918'de uçak gemisine dönüştürülmesi tamamlandı. Yaklaşık 170,7 m uzunluğunda kesintisiz bir uçuş güvertesi ve 20 uçak alabilen bir hangarı vardı. 10 cm çapında altı topla donatılmıştı ve saatte 20,2 knot hıza ulaşabiliyordu.

Arguvan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.037 km² olan Arguvan ilçesi kuzeyde Sivas ili, doğuda Arapkir ilçesi, güneydoğuda Elazığ ili, güneyde Yazıhan, batıda da Hekimhan ilçeleriyle çevrilidir.

Kuzeyden güneye ve güneydoğuya doğru gidildikçe alçalan dağlık bir kesimde yer alır. İlçenin en yüksek noktası, Yoncalı'nın doğusunda bulunan Göl Dağının 2.402 m'ye erişen doruğudur. Bu toprakların kuzey ve batı kesimini Yama Dağının güney uzantıları engebelendirir. İlçe topraklarından çıkan suları Fırat Irmağı toplar. Irmağın kollarından Aliağa Çayı ile Uluçay'ın katıldığı Kuruçay günümüzde Karakaya Baraj Göline dökülür.

Doğa koşulları elverişsiz ve ekonomik potansiyeli zayıf olan ilçede başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Hayvancılık bitkisel üretimden daha çok önem kazanmıştır. Ancak hayvancılığın teknik düzeyi oldukça düşüktür. Arguvan Yazısında yoğunlaşmış olan bitkisel üretim de fazla gelişmemiştir. Başta buğday olmak üzere tahıl türleri, kayısı ve elma gibi meyveler üretilir. Ekonomik olanakları kısıtlı olan Arguvan ilçesi nüfus yitirmektedir.

Arguvan, Osmanlı döneminde Tahir nahiyesi adını taşıyordu ve Arapkir'e bağlıydı. Daha sonra kaza haline getirilerek Diyarbakır'a bağlandı. 1873'te ise yeniden nahiye yapılarak Keban'a bağlandı. Tahir nahiyesi, Cumhuriyet döneminde Malatya iline bağlanmış, 1 Haziran 1954'te ise Arguvan adıyla ilçe durumuna getirilmiştir. Bu adın yörede yaygın olarak yetişen erguvanlardan kaynaklandığı söylenir. Malatya kentine uzaklığı 69 km olan Arguvan kasabası, büyükçe bir köy görünümündedir.

Arguvan Belediyesi 1945'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 13.907; kasaba, 1.827.

Argüello, Leonardo (d. 1873 - ö. 15 Aralık 1947, México). Somoza rejiminde yalnızca 25 gün süreyle başkanlık yapan Nikaragualı devlet adamı.

Bir aydın olan Argüello, önce eğitim bakanlığı görevinde bulundu. Latin Amerika tarihinin en gülünç darbe girişimlerinden biri, 1925'te Argüello onuruna verilen bir ziyafet sırasında, bir sarhoşluk anında Gabry Rivas tarafından gerçekleştirildi. General Anastasio Somoza'nın desteğiyle başkan seçilen Argüello, 1 Mayıs 1947'de resmen bu göreve başladı. Somoza'nın çizdiği doğrultuda davranmaması ve onun önemli mevkilerdeki akrabalarını görevden uzaklaştırması nedeniyle çok geçmeden Somoza'yla arası açıldı. Argüello'yu, kendisini Ulusal Muhafızlar'ın komutanlığından uzaklaştırmak için komplo düzenlemekle suçlayan Somoza, 25 Mayıs'ta onu devirdi. Meksika elçiliğine sığınarak 6 ay burada yaşayan Argüello'nun 30 Kasım'da Meksika'ya gitmesine izin verildi. Argüello'nun yerine Benjamin Lacayo Sacasa geçici başkan oldu.

Argyll (1. Markisi ve 8. Kontu), Archibald Campbell (d. 1607 - ö. 27 Mayıs 1661, Edinburgh). Kral I. Charles ile parlamento arasındaki İngiliz İç Savaşları sırasında İskoçya'daki krallık karşıtı grubun önderi. Ülkesinin, İngiltere'nin siyasal ve dinsel egemenliğinden kurtulup kısa bir dönem bağımsız kalmasına öncülük etmiştir.

1626'da kralın özel danışma kurulu üyesi olarak siyasete atıldı. 1637-38'de İskoçya piskoposluğunun kaldırılması çağrısını yaptığı ve I. Charles'ın Anglikan tapınma biçimlerini zorla benimsetme çabalarına karşı İskoç Presbiteryenliğini savunmayı öngören Ulusal Ant belgesini imzaladığı için sarayın gözünden düştü. Giderek siyasal nüfuz kazanması, İskoçyalı kralcıların önderi Montrose kontu James Graham'ın düşmanlığına yol açtı. Ama Argyll kralcıları etkisiz duruma getirmeyi başardı. 1638'de babasının yerine Argyll kontu oldu. 1641'de I. Charles'ın Ulusal Ant yanlılarına verdiği ödünlerin bir parçası olarak markı unvanını aldı. Bundan sonra, o sırada Presbiteryenlerin çoğunlukta olduğu İngiliz Parlamentosu ile ittifak oluşturmaya çalıştı.

Parlamentoyu desteklemek üzere 1644'te ordusunu İngiltere'nin kuzey kesimini işgal

Argyll 1. Markisi ve 8. Kontu Archibald Campbell. D. Scougall'ın portre çalışmasından bir ayrıntı. National Portrait Gallery, Londra

etmeye gönderen Argyll, Mondrose'u denetim altında tutmak için İskoçya'da kaldı. Şubat 1645'te Inverlochy'de ve ağustosta da Kilsyth'ta Mondrose'un karşısında yenilgiye uğradıysa da, 13 Eylül'de Philiphaugh'da yapılan önemli bir çarpışmada onu bozguna uğrattı.

İskoçyalı kralcıların İngiltere'yi istila etme girişimi boşa çıktıktan sonra, Argyll 1648'de Edinburg'da yeni bir hükümet kurarak parlamento yanlısı komutan Oliver Cromwell ile ittifak yaptı. Ancak I. Charles'ın 30 Ocak 1649'da Cromwell'e bağlı bağımsızlar tarafından idam edilmesi, İskoçların dehşete kapılmasına ve ittifakın bozulmasına yol açtı. Umutsuz bir duruma düşen Argyll, Ulusal Ant yanlılarının I. Charles'ın oğlunu İskoçya'ya davet etmelerine izin verdi ve 1 Ocak 1651'de onun II. Charles adıyla taç giymesini sağladı. II. Charles'ın Eylül 1651'de İngiltere'de yenilmesi üzerine, Cromwell'e teslim olmak zorunda kaldı.

Cromwell'in ölümünden sonra 1660'ta yeniden başa geçen Charles, cumhuriyet yönetimi ile işbirliği yapmakla suçladığı Argyll'i tutuklattı ve ertesi yıl Edinburg'da boynunu vurdurdu. John Willcock *The Great Marquess* (1903; Büyük Markı) adlı yapıtında Argyll'in başardığı işleri yeni bir bakış açısıyla değerlendirmiştir.

Argyll (9. Kontu), Archibald Campbell (d. 26 Şubat 1629, Dalkeith, Midlothian, İskoçya - ö. 30 Haziran 1685, Edinburgh). İskoçyalı Protestan önder. Katolik kral II. James'e başkaldırması yüzünden idam edilmiştir.

İskoçya dışında eğitim gördükten sonra 1649'da ülkesine döndü. Dunbar Savaşı'na (3 Eylül 1650) katıldı. Worcester Savaşı'ndan sonra, Kuzey İskoçya'da kralcı önder Glencairn'in saflarına katıldı. Sonunda hem kralcılarla hem de kralın karşıtlarıyla arası açıldı. 1657'de, Cromwell rejimi sırasında Stuart hanedanına bağlılığını sürdürmesi, 1661'de de II. Charles hükümetini sakınmaksızın eleştirmesi nedeniyle hapsedildi. 1663'te serbest bırakılınca, babasının kontluk unvanı ve toprakları Argyll'e geri verildi. Ama koyu bir Protestan olması ve nüfuzunun geniş bir bölgeye yayılması yüzünden 1680'de kralın İskoçya temsilciliğine atanan York dükü James'in (sonradan Kral II. James) tepkisini çekti. 1681'de, krala karşı ihanetle suçlanarak ölüme mahkûm edildi. Bunun üzerine Hollanda'ya kaçtı, tahta Monmouth dükünü çıkarmak için sürdürülen ayaklanma hazırlığına katıldı. 1685'te İskoçya'nın işgali amacıyla başarısız bir harekâta komuta eden Argyll, 18 Haziran'da Clyde Irmağı kıyısındaki Inchinnan'da yakalandı. 30 Haziran'da Edinburgh'da başı kesilerek idam edildi.

Argyll (10. Kontu ve 1. Dükü), Archibald Campbell (d. 1651? - ö. 25 Eylül 1703, Newcastle-upon-Tyne yakınlarında, Cherton House, Northumberland, İngiltere), 1688 Devrimi'nin İskoç önderlerinden.

Argyll 9. kontunun en büyük oğluydu. Babasının idam edilmesiyle yitirdiği soyluluk haklarını geri alabilmek için Kral II. James'in gözüne girmeye çalıştı. Bu girişiminde başarısız olunca, Lahey'e giderek, sonradan III. William adıyla tahta çıkan Orange prensi William'la birlikte 1688 Devrimi'ni var gücüyle destekledi. Unvanının elinden alınmış olmasına karşın, 1689'da İskoçya'nın çeşitli toplumsal kesimlerinden gelen temsilcilerin katıldığı toplantıya Argyll kontu sıfatıyla kabul edildi. Sir James Montgomery ve Sir John Dalrymple ile birlikte, III. William'a İngiltere tacını sunmak ve taç giyme töreninde yemin ettirmekle görevlendirildi.

Devrimden sonra, 1690'da çıkarılan bir yasa ile unvanı ve mülkleri geri verildi. III. William'a bağlılık andı içmeyi reddeden Glencoe'lı Macdonald'lara ve yandaşlarına karşı korkunç bir katliam düzenlemesi, adının kötüye çıkmasına yol açtı. 1696'da bakan oldu; siyasal hizmetleri karşılığında 1701'de Argyll dükü unvanıyla ödüllendirildi. Karısı Elizabeth'ten John (2. dük) ve Archibald (3. dük) adlı iki oğlu oldu.

Argyll (3. Dükü), Archibald Campbell, ISLAY KONTU (1707-43) olarak da bilinir (d. Haziran 1682, Ham House, Petersham, Surrey - ö. 15 Nisan 1761, Londra, İngiltere), 2. Argyll dükünün kardeşi ve Hanover hanedanının ilk dönemlerinde ün kazanan siyaset adamı.

Kısa bir süre, Marlborough dükünün emrinde orduda görev yaptı. 1705'te İskoçya haznedarlığına, ertesi yıl da İskoçya ve İrlanda krallıklarının birleşmesiyle ilgili görüşmeleri yürüten komisyona atandı. Islay kontu olduktan sonra Büyük Britanya'nın ilk parlamentosuna seçilen 16 İskoç soylusu arasında yer aldı. 1711'de kralın özel danışma kurulu üyeliğine, 1721'de İskoçya has mühürdarlığına, 1733'te İskoçya büyük mühürdarlığına getirildi. Kuzey İskoçya'daki Presbiteryenler arasında kurduğu birliklerle, Culloden'lı Duncan Forbes'in, İskoçya'nın Hanover hanedanına bağlılığını güçlendirmek için başlattığı harekette önemli rol oynadı.

1743'te dük olarak kardeşinin yerini alınca Iveraray Şatosu'nu yeniden inşa ettirdi ve Büyük Britanya'nın en değerli özel kütüphanelerinden birini kurdu. Varisi olmadığı için yerine kuzeni John Campbell (9. Argyll dükünün torunu, John Campbell'in oğlu) dük oldu.

Argyll (2. Dükü), John Campbell, GREENWICH DÜKÜ, GREENWICH KONTU (1705-19), CHATHAM BARONU olarak da bilinir (d. 10 Ekim 1678, Petersham - ö. 4 Ekim 1743, Petersham, Surrey, İngiltere), Jacobusçuların 1715'teki ayaklanması sırasında İngiliz kuvvetlerinin İskoçyalı komutanı. İskoçya'nın İngiltere'yle birleşmesini savunmuştur.

İskoçyalı soylulardan Argyll birinci dükünün oğlu olan John Campbell, İskoçya'nın İngiltere ile birleşmesinde etkin bir rol oynadı. 1705'te Greenwich kontu ve Chatham baronu unvanlarıyla İngiliz soyluları arasına katıldı. 1706'dan başlayarak Marlborough dükünün hizmetinde İspanyol Veraset Savaşı'na katıldı ve 1709'da Malplaquet Çarpışması'nda üstün başarısıyla dikkat çekti. İspanya'da başkomutanlık ve Avusturya arşidükü III. Karl nezdinde elçilik yaptı (1711). Kraliçe Anne'in son meclis toplantısındaki müdahalesi, Hanover saltanatının güvence altına alınmasına yardımcı oldu. I. George'un hükümdarlığının ilk yıllarında sarayın gözde kişilerinden biriydi.

Jacobusçuların 1715'teki ayaklanması sırasında İngiltere'nin kuzeyindeki kuvvetlerin başkomutanı olan Argyll, İskoçya'daki ayaklanmayı pek az kan dökerek bastırmayı başardı. Kralın hoşnutsuzluğundan çok kabineyle olan anlaşmazlığından ötürü bir süre gözden düştüyse de, daha sonra yeniden güçlenerek 1719'da Greenwich dükü oldu. Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1736'da mareşal rütbesine yükseldi. 1737'de, Porteous ayaklanmaları üzerine Edinburgh kentinin cezalandırılmasına ilişkin yasa tasarısına şiddetle karşı çıktı ve 1740'ta hükümete karşı sert bir konuşmasından ötürü bir kez daha görevinden alındı. Bundan sonra kısa bir dönem yeniden etkili olduysa da, yaşamının geri kalan bölümünü siyasetten uzak geçirdi.

Argyll-Bute, İskoçya'nın güneybatısında, Strathclyde yönetim bölgesine bağlı ilçe. 1975'teki yeni düzenlemeyle oluşturuldu. Eski Argyll ilinin büyük bölümünü ve eski Bute ilçesinin bir bölümünü kapsar. Yüzöl-

çümü 6.757 km²'dir. Grampian Dağlarının güneybatısında, derin göl ve kolların birbirinden ayırdığı engebeli yarımadalarla İrlanda Denizine kadar uzanır. Mull, Islay ve Jura'nın yanı sıra öteki İç Hebrid Adalarının da çoğunu içine alır.

Argyll-Bute toprakları, Kuzey İskoçya'nın kuzeybatı bölümünün yaklaşık üçte birini kaplar. Bu sulak toprakları, batıya doğru akarak Atlas Okyanusuna dökülen küçük, ama akıntısı güçlü akarsular yer yer derinlemesine yarar. Yeryüzü şekilleri genellikle güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanır. Yüksekliği 300-900 m arasında değişen dağlar, buzların ve akarsuların aşındırması sonucunda oluşmuş olağanüstü bir görünüme sahiptir. Buzyalakları, Awe gibi derin göller, Fyne ve Long gibi haliçler ve alçak kesimlerdeki iri buzultaş ve buz çağı kil birikintileri, buzul hareketleri sonucunda oluşmuştur. Dantel gibi işlenmiş yarımada ve koylardan oluşan kıyı şeridi, Buzul Çağı ertesindeki su yükselmesinin sonucudur. İklim, kıyı kesimlerinde soğuk ve nemli, iç kesimlerde ise çok yağışlı ve daha serttir.

Yörenin yazılı tarihi, İrlanda'dan gelen İskoçların istilasına uğradığı IS 2. yüzyılda başlar. Bir süre sonra kurulan bağımsız Dalriada Krallığı'nı, I. Kenneth (MacAlpin) 843 ya da 844'te Orta İskoçya'daki Pikt Krallığı'na kattı. Daha sonra yöreyi istila eden Vikingler, egemenliklerini Largs Savaşı'nda (1263) yenilene değin sürdürdüler. Kelt ve İskandinav karışımı bir soydan gelen yarı-bağımsız şefler (Hebrid lordları) Argyll'i ve Hebrid Adalarını 15. yüzyıla değin denetim altında tuttular. 18 ve 19. yüzyıllarda, yaygın koyun besiciliği amacıyla Kuzey İskoçya'daki köy ve çiftliklerin ortadan kaldırılması, binlerce küçük toprak sahibi ve kiracıyı yerinden etti.

Koyun ve sığır yetiştiriciliği ile tarım, günümüzde de yörenin başlıca geçim kaynağıdır. Toprakların ancak yüzde 5'i ekilidir; buralarda da özellikle yonca ve samanlık ot yetiştirilir. Kuzeyde küçük mülkiyete dayalı çiftçilik yaygındır. Başta Campbeltown, Fort William ve Islay olmak üzere birçok yerde viski imalatı önemli bir etkinlik durumundadır. Ormancılık Komisyonu'nun elindeki büyük araziler sürekli genişlemektedir. Eskiden gümüş, bakır ve kurşun çıkarılan bölgede, şimdi yalnız Ballachulish'te tükenmeye yüz tutmuş arduvaz ocakları bulunur. Turizm günden güne canlanmaktadır. Yörede elde edilen keresteye dayalı sanayiler, bölgenin gelişmesi açısından umut vericidir. Bir zamanlar önemli olan ringa balıkçılığı gerilemiş, yerini bir ölçüde alabalık avcılığına bırakmıştır. Tobermory, Oban, Campbeltown ve Rothesay ile ilçenin idari merkezi olan Lochgilphead, aynı zamanda birer turizm merkezidir. Clyde Körfezinin kuzeydoğu kıyısında bulunan tatil merkezi Dunoon'da otellerin ve villaların kıyı boyunca sıralandığı 3 km'lik bir bulvar bulunur. Bulvar, Kraliyet Clyde Yat Kulübünün yer aldığı Hunters Quay'deki Holy Loch'un ağzına kadar uzanır. ABD, 1960'ta Holy Loch'a Polaris Denizaltıları için bir üs kurulmuştur. Nüfus (1987 tah.) 65.737.

Argyropolis *bak.* Gümüşhane

Arhangelsk, Rusya Federasyonu'nda yönetim birimi (*oblast*). Rusya'nın Avrupa kesiminin kuzey kıyısı boyunca, Onega Körfezinden Yugorski Yarımadasına kadar uzanır. Yüzölçümü 587.400 km²'dir. Merkezi Arhangelsk kentidir. Doğuda Nenets özerk bölgesi (*okrug*) ile Solovets, Novaya Zemlya ve Franz Josef Toprakları'nın yanı sıra başka birçok ada da Arhangelsk yönetim birimine bağlıdır. Alçak buzultaşı tepeleri ve geniş vadileri, kuzeyde tundralar, güneyde ise ladin, çam ve huş ağaçlarından oluşan sık taygalarla (bataklık ormanlar) kaplıdır. Yörenin başlıca ekonomik etkinliği kerestecilikdir. Kıyılarda ve ırmaklarda balıkçılık yapılır. Nenetsler arasında ren geyiği yetiştirenler de vardır. Nüfus (1983 tah.) 1.504.000.

Arhangelsk, Rusya Federasyonu'nda Arhangelsk yönetim biriminin (*oblast*) merkezi. Kuzey Dvina Irmağı üzerinde yer alır.

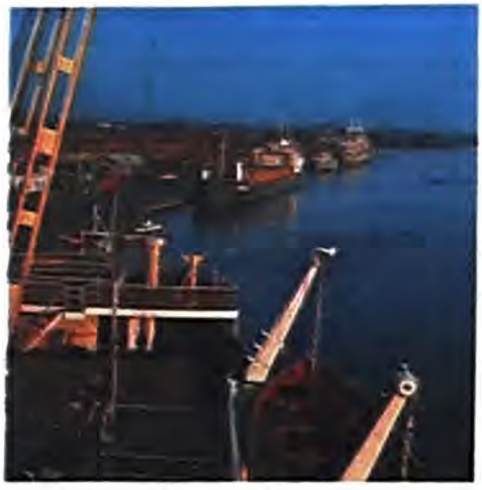

Arhangelsk'te doklar, Rusya Federasyonu
Novosti Press Agency

Beyaz Denize 50 km uzaklıktadır. Banliyöleri Solombala ve Ekonomiya ile birlikte ırmak boyunca 16 km uzanır. 1584'te adını başmelek (*archangel*) Mihail'den alan müstahkem bir manastır olarak kuruldu. Çarlık Rusyası'nın önce İngiltere, sonra da başka ülkelerle ticaret yaptığı ilk liman olan Arhangelsk, 17. yüzyılda zenginliğinin doruğuna ulaştı. Ama I. Petro'nun, ticari etkinlikleri, 1703'te kurduğu Petersburg'a çekmek amacıyla koyduğu yüksek gümrük vergileri yüzünden gerilemeye başladı. 1898'de Moskova demiryolunun yapımıyla yeniden canlandı. Bugün Rusya'nın en büyük kereste ihraç limanıdır. Kentte, büyük ölçekli kereste işleme tesisleri bulunur. Bunların başında, bıçkıhaneler ile kâğıt hamuru ve kâğıt üreten işletmeler gelir. Gemi yapımı ve onarımı da önem taşır. Bir balıkçı filosunun üssü olan Arhangelsk, Kuzey Denizi rotasının batıdaki son uğrağıdır. Kentte epidemiyoloji ve ormancılık enstitüleri ile bir öğretmen okulu bulunur. Nüfus (1989) 416.000.

arhat (Sanskrit dilinde), Pali dilinde ARAHANT ("uygun" ya da "layık" olan). Budacılıkta, varoluşun gerçek doğasını kavrayarak *Nirvana*'ya (tinsel aydınlanma) ulaşmış yetkin kişi. Kendini, arzunun bağlarından kurtarmış olan *arhat* artık yeniden doğuş döngüsü dışındadır.

Theravada geleneğinde *arhat*lık her Budacının seçmesi gereken yol sayılır. Pali dilinde yazılmış metinlere göre bu yolda geçilmesi gereken dört aşama vardır: 1) *sotapana* (akarsuya giren) aşamasında kişi, Buda'ya, öğretiye (*dhamma*) ve tarikata (*sangha*) ilişkin yanlış inanç ve kuşkulardan arınır; 2) *sakadagamin* (bir kez geri dönen) aşamasında artık kişi yalnızca bir kez yeniden doğacaktır, bunun için de şehvet, nefret ve yanılsamayı yok etmesi gerekir; 3) *anagamin* (asla geri dönmeyen) aşamasında bulunanlar, öldükten sonra yüce bir Cennet'te yeniden doğacak ve burada *arhat* olacaktır; bunun için, ilk iki aşamadaki koşulları yerine getirmenin yanı sıra, bedensel arzulardan ve kötü niyetten arınmalıdır; 4) *arhat* aşamasına olağanüstü koşullar dışında, ancak manastırda yaşayan kadınlar ve erkekler ulaşabilir.

Arhat ülküsünü eleştiren Mahayana Budacılarına göre, *bodhisattva* daha üst düzeyde bir yetkinlik hedefidir. Çünkü *bodhisattva*, Aydınlanma'ya erişmek elinde olduğu halde, başkalarının iyiliği uğruna çalışabilmek için, yeniden doğuş döngüsü içinde kalmaya ant içmiştir. Bu görüş ayrılığı, Theravada ve Mahayana gelenekleri arasında hâlâ temel farklılıklardan biridir.

Kore, Japonya, Tibet ve Çin'de pek çok tapınağın duvarında 16 *arhat*'ı (Çince: *lohan;* Japonca: *rakan*) gösteren resimler bulunur. Sonraları, *arhat*'ların sayısı 18'e, hatta 500'e kadar çıkmıştır. Bu tasvirler, ikinci Buda'nın gelişine değin insanlara ibadet hedefi göstermek amacıyla *Nirvana*'ya ulaşmayarak dünyada kalmak üzere Buda'nın görevlendirdiği 16 müridi temsil eder.

Arhavi, Karadeniz Bölgesi'nde, Artvin iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 314 km² olan Arhavi ilçesi kuzeyde Hopa, kuzeydoğuda Borçka, doğuda Murgul ilçeleri, güney ve batıda Rize ili, kuzeybatıda da Karadeniz ile çevrilidir.

Arhavi'nin genel görünümü
Anadolu Yayıncılık Arşivi

İlçe topraklarının büyük bölümü dağlıktır. Dar bir kıyı şeridinin hemen ardında yükselen dağlar, güneyde 3.000 m'nin üstüne çıkar. Doğu Karadeniz Sıradağlarına bağlı Gül Dağının 3.371 m'ye erişen Şevvaltepe adlı doruğu ilçenin güney sınırındadır. Bu dağlar gür bir orman örtüsüyle kaplıdır. Kayın, gürgen, kızılağaç en sık görülen ağaç

türleridir. Yüksek kesimlerde bunların yerini ladin ve göknar alır.

Ormancılık ilçenin önemli ekonomik etkinliklerindendir, ama başlıca geçim kaynağı bitkisel üretimdir. En çok çay, fındık, meyve ve mısır üretilir. Vadi tabanlarında ve kıyıdan uzak, yüksek, sert iklimli bölgelerde az miktarda buğday ve arpa da ekilir.

Arhavi eski bir yerleşim yeri olmakla birlikte hiçbir zaman önemli bir merkez olamamıştır. Bizans ve Trabzon imparatorluklarının denetimi altına girmiş, II. Bayezid döneminde (1481-1512) Trabzon sancakbeyi olan Şehzade Selim (Yavuz) tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Arhavi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında işgale uğramayan yörelerdendir. I. Dünya Savaşı'nda da Ruslar Arhavi'nin doğusuna kadar gelmiş ama ilçeye girememişlerdi. Yöre, Cumhuriyet döneminin başlarında bucak olarak yönetilirken, 1954'te ilçe yapıldı.

Arhavi kenti, Arhavi Suyunun Karadeniz'e döküldüğü düzlüğün batısında, Karadeniz kıyı yolu üzerinde yer alır. 1963'te kentte bir çay fabrikası kurulmuştur. Yörede üretilen çay burada işlenir ve paketlenmek üzere Rize'ye gönderilir. Arhavi'nin yönetsel olarak bağlı olduğu Artvin kentinin il merkezi Artvin'e uzaklığı 79 km'dir. Kıyı dağlarını aşan bu yol kış aylarında zaman zaman ulaşım bakımından tehlike yaratır. Bu nedenle Arhavi her türlü mal ve hizmet gereksinimi için, daha uzak olmasına karşın Rize kentiyle bağlantı kurar.

Arhavi Belediyesi 1946'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 18.351; kent, 10.048.

Århus, AARHUS olarak da yazılır, Danimarka'da, Doğu Jutland'da il (*amtskommune*) ve merkezi kent. Århus Körfezi kıyısında yer alır. Günümüzde üzeri örtülmüş olan Århus akarsuyunun kaynaklandığı yer yakınında bir Viking yerleşmesinin kalıntıları bulunmakla birlikte Århus'un ilk kuruluş tarihi bilinmemektedir. Kentle ilgili bilinen en eski beratta (1441), daha eski bir berata gönderme yapılmaktadır.

Århus 948'de piskoposluk merkezi oldu. Bu tarihten sonra gelişme gösterdiyse de Reform'u izleyen yıllarda geriledi. Sanayileşme, Danimarka demiryolu ağının genişlemesi ve 19. yüzyılda kurulan liman, kentin büyümesini hızlandırdı. Danimarka'nın ikinci büyük, Jutland'ın ise en büyük kenti durumuna gelerek, bir sanayi ve ticaret merkezi oldu. Madeni eşya, kimya, makine, bira ve tütün işleme sanayilerinin bulunduğu Århus'ta ayrıca bazı gemi inşa tesisleri de vardır. Kentin ortaçağdan kalma en önemli yapıları arasında, Vor Frue Kirke'in (Meryem Ana Kilisesi) altında bulunan 11. yüzyıldan kalma Aziz Nicholas kriptası ile Danimarka'nın en uzun kilisesi olan (93 m) 13. yüzyıldan kalma katedral sayılabilir. Belediye ve üniversite binaları çağdaş Danimarka mimarlığının örnekleridir. 1858'de yapılmış olan sanat müzesinde (Århus Kunstmuseum) rünik yazıtlar da sergilenmektedir. Eski bir Danimarka kasabası olan Den Gamble By, benzersiz bir açıkhava müzesidir (1909). Kentte 1928'de açılmış olan Århus Üniversitesi'nden başka dört meslek okulu ve bir müzik akademisi vardır.

Yüzölçümü 4.569 km² olan Århus ili, eski Århus ve Randers illeri ile Skanderborg ilinin bir bölümünün birleştirilmesiyle 1970'te oluşturulmuştur. Jutland'ın doğu kıyısı boyunca uzanan il toprakları, Mariager ve Horsens fiyortlarının arasında yer alır. İlin kuzey bölümünü neredeyse bütünüyle kaplayan Djursland Yarımadasında pek çok şato ve malikâne vardır. Bunlar arasında Rosenkrantz soylularının konutu Rosenholm Şatosu ile, Jutland Malikâne Müzesi'ne dönüştürülmüş olan 17. yüzyıl başlarından kalma derebey konutu Gammel Estrup sayılabilir. Güneybatıda Silkeborg ile Skanderborg'un arasında Silkeborg Gölü bölgesi ve Himmel (Cennet) Dağı yer alır. Århus ili, topraklarının büyük bölümünü oluşturan ovasıyla, gelişmiş bir tarım yöresidir. Nüfus (1988 tah.) kent, 198.047; (1990 tah.) il, 597.143.

Arhuvakolar, Kuzey Kolombiya'da, Sierra Nevada de Santa Marta yöresinde yaşayan ve Çipça dili konuşan Yerli halklar. Bu ad, İspanyol fetihleri öncesinde bölgede yüksek bir uygarlık düzeyine erişmiş ama bugün soyları tükenmiş halkları değil, oldukça yalın kültürlere sahip Ika, Kagaba, Sanha ve Buntıgva gibi toplulukları tanımlar. Bunlar arasında nüfusu en kabarık olanlar, Kagabalar (yaklaşık 3 bin) ile Ikalardır (yaklaşık 4 bin). Sanhalardan bugün yaşayan olup olmadığı bilinmemektedir.

Arhuvakolar ağırlıklı olarak tarımla geçinirler; başlıca ürünleri tatlı manyok, mısır, patates, arrakaça (karakavzaya benzeyen yenilebilir bir tür sarı kök), muz ve şekerkamışıdır. İkalar ile Buntıgvalar, tavuk, hindi, domuz, koyun gibi evcil hayvanlar da besler. Öküz, yük hayvanı olarak kullanılır. Çamurdan yapılan ve otlarla kaplı evleri yuvarlak ya da dikdörtgen biçimindedir. Yerleşmeler, köyler halinde gruplanmıştır. Her köyde bir Katolik kilisesi ve erkekler odası olarak da kullanılan bir tapınak vardır. Köyler, çoğu zaman giriş-çıkış için geçitler bırakılmış çitlerle çevrilidir. Arhuvakolar, giysilerini pamuktan dokurlar. Ayakkabı giymezler. Erkekler dar pantolon üzerine uzun ve bol bir cübbe ya da gocuk, başlarına da şapka giyerler; ayrıca omuzdan asılı bir çanta taşırlar. Kadınlar, bir omuzlarını örtüp ötekini çıplak bırakan bir entari giyer, geniş bir kuşak sararlar. Başlıca el sanatı dokumacılıktır.

Her iki cins için de erginlik törenleri düzenlenir. Eskiden hem oğlanlar hem kızlar, bu törenlerden sonra büyükler tarafından cinsel ilişkiye alıştırılırdı. Artık yalnızca oğlanlar için bu tür eriştirme yapılmaktadır. Evli çiftler de evin içinde cinsel ilişkiyi yasaklayan bir tabuya uyarlar. Bazı Arhuvakolar Katoliktir; ama yerel din de kendi rahipleri ve tapınakları ile gelişme halindedir. Arhuvako dininin, bir zamanlar aynı bölgede gelişmiş olan Tayrona dinine benzediği sanılır.

arı, *Hymenoptera* (zarkanatlılar) takımının *Apoidea* üstfamilyasını oluşturan 12 bin kadar böcek türünün ortak adı. Dünyanın hemen her yanına yayılmış olan ve uzunlukları 1-3 cm arasında değişen bu türlerden birçoğu bitkilerde tozlaşmayı sağladığı için büyük önem taşır. Özellikle balarısı (*Apis*), ürettiği bal ve balmumundan yararlanmak amacıyla çok eskiden beri insan eliyle yetiştirilmektedir.

Arıların gelişimi dört aşamalıdır: Yumurta, larva (kurtçuk), pupa ve erişkin. *Apidae* familyasının *Apinae* altfamilyasından olanlar koloniler kurarak toplu halde, geri kalanları tek başlarına yaşama alışkanlığındadır. Yalnız yaşayan arılar genellikle toprağın içinde bir yuva kazarlar. Dişi, yumurtalarını bırakmak için odacıklar yapar ve bu odacıkları, larvalarının beslenmesi için bal ve çiçektozuyla doldurduktan sonra sıkıca kapatır. Yumurtalarını döken dişi, ya başka yuvalar yapmak üzere uçup gider ya da ölür. Topluluk halinde yaşayan arıların yaşam çevrimi için *bak.* balarısı; toprak arısı.

Apoidea altı familyayı kapsar: *Colletidae*, *Andrenidae* (madenci arı), *Halictidae* (madenci arı), *Melittidae*, *Megachilidae* (yaprakkesen arı) ve *Apidae* (odun arısı, kazıcı arı, toprak arısı, balarısı vb). Oldukça ilkel, yabanarısına benzer arıları içeren *Colletidae* familyası iki altfamilyaya ayrılır: *Colletinae* ve *Hyalaeinae* (ya da *Prosopinae*). *Colletinae* altfamilyasının üyeleri tüylüdür ve türlerin çoğu toprağın içinde, bazen 70 cm kadar derinliğinde yuvalar kazar. Kara üstüne açık renk lekeli, küçük böcekleri içeren *Hyalaeinae* altfamilyasının en iyi bilinen cinsi, bitkilerin gövdelerinde ya da toprağın altında yuvalar kazan *Prosopis*'tir (ya da *Hylaeus*). *Andrenidae*'nin üyeleri genellikle küçük ya da orta boyda, bazıları metal parlaklığında, yalnız yaşayan arılardır. Toprağın hemen üstünde, pek derine inmeyen yuvalar kazarlar. Avrupa, İngiltere ve Kuzey Amerika'da yaygın olan *Halictus* cinsinin bazı türleri tere geldiği için ter arıları diye anılır. *Melittidae* familyası, yaşam biçimleri *Andrenidae*'nin üyelerine benzeyen ve oldukça az rastlanan küçük, koyu renkli arıları içerir. Tombul gövdeli, orta boyda arıların oluşturduğu *Megachilidae* familyası, dünyanın birçok bölgesinde yaygın olarak bulunan ve bazıları asalak olan pek çok türü içerir. Bazı türler, yumurtaların gelişeceği odacıkların duvarlarını yapraklardan kopar-

"Den Gamle By" açık hava müzesinin bir bölümü, Århus, Danimarka
Toni Schneiders

dıkları parçalarla döşerler. *Anthidium* cinsinin bazı üyeleri ise odacıklarını, salyangoz kabuklarıyla kaplar.

Apidae üç altfamilyadan oluşur: *Anthophorinae*, *Xylocopinae* ve *Apinae*. *Anthophorinae*, toprak altındaki yuvalarında genellikle büyük koloniler halinde yaşayan, dünyanın hemen her yanına yayılmış, tombul gövdeli, tüylü arıların oluşturduğu *Anthophorus* cinsini içerir. *Xylocopinae* altfamilyasının üyeleri bitkilerin gövdelerinde ya da ağaçlarda yuva yapar. *Ceratina* cinsinin üyeleri, bitki gövdelerinde yaşayan, yaklaşık 0,6 cm boyunda, koyu yeşilimsi mavi renkte arılardır. Daha iri türleri içeren *Xylocopa* cinsinin üyeleri yaklaşık 2,5 cm uzunluğundadır, toprak yabanarılarına benzer ve yuvasını sert odunlu ağaçların gövdesinde kazar. *Apinae*, toplu yaşama alışkanlığındaki balarılarını, toprak arılarını ve küçük tropik bir grup olan *Euglossini*'yi içerir.

Anthidium cinsinden bir arı
M.W.F. Tweedie/Natural History Photographic Agency-EB Inc

arı kovanı ev, ortası genişletilerek yükseltilmiş bir yarımküre biçiminde, arı kovanını andıran, taştan yapılmış ilkel bir konut biçimi. Bu yapı biçimi İÖ 2000'den sonra İskoçya ve İrlanda'daki Kelt yerleşimlerinde çok kullanılmıştır. Yunanistan'da, Mykenai'deki Agamemnon'un mezarı da bu biçimdedir; ama Kelt yapılarında yontulmamış kaba taşların kullanılmış olmasına karşılık, Agamemnon'un mezarı kesme taştan yapılmıştır.

Arı kovanı ev, Dingle Yarımadasında
Ventry yakınları, İrlanda
Peter Baker

arı sineği, *Diptera* (çiftkanatlılar) takımının *Bombyliidae* familyasını oluşturan böcek türlerinin ortak adı. Türlerin çoğu arıya benzer ve hemen hepsinin çiçeklerden balözü (nektar) emmeye yarayan uzun bir hortumu vardır. Gövdelerini kaplayan kahverengi, siyah ya da sarı renkteki ince kıllar çok sık olduğundan metalimsi bir parıltı yayar; türlerin çoğunda gövdenin, hatta bazen kanatların üstü, kolayca dökülebilen, çok ince pulcuklarla kaplıdır. Genellikle çok küçük yapılı olan arı sineklerinin pek çok türü, özellikle iri ve en gösterişli olanları, tropik bölgelerde yaşar; uzunluğu 1 cm'yi aşan bazı türlere ılıman bölgelerde de rastlanır. Daha çok güneşli ve çimenlik bölgelerde, çiçeklerin üstünde yaşamayı seçerler.

Kuzey Yarıküre'deki arı sineklerinin en irisi ve baharda ilk ortaya çıkanlardan biri olan *Bombylius major*'un larvaları (kurtçukları), topluluk kurmadan yaşayan arıların asalağıdır. *Villa* cinsinden birkaç türün larvaları çekirge yumurtalarının içinde gelişir, bir bölümü de tırtıllarda asalak olarak yaşar. *Anthrax anale*, kaplanböcek larvalarının, Avrupa'da yaşayan *A. trifasciata* ise duvar arısının asalağıdır. *Villa* ve *Thyridanthrax* cinslerinin Afrika'ya özgü türleri, çeçe sineği pupalarının kabuğu üstünde asalak olarak yaşarlar. *Villa (Hemipenthes) morio*, tarım zararlılarına dadandığı için çok yararlı olan tırtırsineklerinden *Banchus femoralis*'in asalağıdır. *Syrphidae* familyasının arıya benzeyen birkaç türü de arı sineği olarak bilinir.

Arı sineği (*Sparmopolius fulvus*)
J. Muller-De Wys Inc

Arı Toprak Budacılığı, bugün Asya'nın doğusunda Mahayana Budacılığının en yaygın biçimlerinden biri olan Buda Amitabha'ya (Japonca Amida; Çince Omituofo; "Sonsuz Işık Budası") kendini adama kültü. Arı Toprak Okulları, Amitabha'nın adını anarak (*nembutsu*, Japonlara özgü dua biçimi *namu Amida Butsu*'dan) kendini ona gerçekten adayan herkesin Amitabha'nın Batı Cenneti Sukhavati'de (Arı Toprak) yeniden doğacağı inancı üzerine kuruldu.

Arı Toprak inancı Sanskrit dilinde yazılmış üç kutsal metne dayanır: *Amitayus - vipaşyana - sutra* ya da *Amitayur - dhyana sutra* (Amitayus Üzerine Düşünmeye İlişkin Sutra) ile "uzun" ve "kısa" *Sukhavati - vyuha - sutra* (Batı Cennetinin Betimlenmesi Sutrası). Bu metinlerde, geleceğin Amitayus'u (ya da Amitabha'sı) keşiş Dharmakara'nın öyküsü anlatılır. Dharmakara Budalığa erişince, vermiş olduğu bir dizi söz gerçekleşecektir. Bunların en önemlisi olan 18.'sinde, ona yakaran tüm inananların Arı Toprak'ta yeniden doğacakları, bundan sonra o insanların Nirvana'ya hazır olana değin acı ve istekten arınmış olarak o güzel toprakta yaşayacakları sözü verilir.

Uzun Arı Toprak *sutra*'sında Buda, Amitabha'nın öykusünü anlatır: Çok uzun zaman önce, bir keşiş olarak 81. Buda'dan sayısız Buda Topraklarının görkemini öğrenmiş ve öbürlerinden 81 kez daha güzel kendi Buda Toprağını yaratmaya ve şimdi yaptığı gibi, ona yakaran tüm yaratıkları orada toplamaya söz vermiştir. Bu *sutra*'ya göre, Amitabha'ya yakarmanın yanı sıra, kişi bir yandan da erdemlerini çoğaltmalı ve düşüncelerini Nirvana üzerine yoğunlaştırmalıdır. Daha sonraki kısa Arı Toprak *sutra*'sında ise Kutsanmış Toprak, iyi işlerin karşılığı bir armağan olarak değil, ölüm anında Amitabha'nın adını anan herkesin ulaşabileceği bir yer olarak anlatılır.

Çin'de Arı Toprak kültünün (Çince Qingtu) başlangıcı bilgin Huiyuan'ın 4. yüzyılda kurduğu, düşüncelerini Amitabha üzerine yoğunlaştıran bir keşiş ve halk topluluğuna kadar götürülebilir. Tanluan ile ardılları Daochuo ve Shandao bu öğretiyi benimseyerek 6 ve 7. yüzyıllarda yayılmasına öncülük ettiler; daha sonra da okulun ilk ataları olarak kabul edildiler. Sanatta ise Amitabha ile ona eşlik eden geleceğin Budaları Avalokiteşvara (Guanyin) ve Mahasthamaprapta'nın (Daishizhi) betimlenmesine önem verildi. Arı Toprak kültü Çin'de bağımsız bir mezhep olarak varlığını sürdürdü ve inançları ülkedeki öbür Budacı mezheplerin birçok üyesi tarafından da kabul edilmiştir.

Arı Toprak öğretisini Japonya'ya Tendai okulunun keşişleri götürdü; 12 ve 13. yüzyıllarda ise rahip Honen'in çabalarıyla ayrı Codo (Arı Toprak) mezhebi kuruldu. Honen kendisi gibi birçok insanın bu dünyada Budalığa kendi çabalarıyla (örn. öğrenme, iyi işler ya da meditasyon yoluyla) ulaşamayacaklarına, buna ancak, Amitabha'nın yardımıyla ulaşabileceklerine inanıyordu. *Nembutsu*'yu ezberden okumanın da Arı Toprağa kabulün gerekli koşulu olduğunu vurguluyordu.

Honen'in yandaşı Şinran, Arı Toprak topluluklarının en büyüğü olan Şin (Hakiki) mezhebinin kurucusu olarak kabul edilir. Şin okuluna göre, tek başına inanç yeterlidir. Amida'nın adını anmakla yetinmek de (Codo okulunda yapıldığı gibi), öğreti ile ilgili çalışmalar, sofuluk, meditasyon ve ayinler gibi kişisel çabaya dayanır. Şin, adın sürekli anılmasını, inancın ilk ifade edildiği andan başlayarak söz verilen kurtuluş için şükretme olarak yorumlar. Okul, Amida'ya mutlak bağlılık ilkesi üzerine kuruludur; başka Budacı tanrılara tapınılmaz. Şin mezhebinde, alışılagelmiş Budacı gelenekten farklı olarak manastırlara yer verilmez.

Codo mezhebi kendi içinde beş kola ayrılmıştır. Bunlardan Çinzei ve Seizan hâlâ varlıklarını korumaktadır. Genellikle Codo olarak anılan Çinzei iki mezhep içinde büyük olanıdır. Eskiden var olan Ci (Zaman) mezhebi ise adını, mezhebin kurallı olarak Shandao duasının (Japonca Zendo) günde altı kez tekrarlanmasından almıştır.

arıbiti, *Diptera* (çiftkanatlılar) takımının *Braulidae* familyasını oluşturan böceklerin ortak adı. Balarılarının dış asalağı olan *Braula caeca* en iyi bilinen türdür. Yaklaşık 1,5 mm uzunluğunda, küçük, kanatsız böcekler olan arıbitlerinin bıraktığı yumurtalardan çıkan larvalar, peteklerdeki balmumu ve çiçektozlarıyla beslenir.

Arıburnu, Orhon Murat (d. 12 Aralık 1918, İstanbul - ö. 11 Nisan 1989, İstanbul), şair, sinema yönetmeni, senaryo yazarı ve oyuncu. Türk sinemasında "geçiş dönemi"nin yönetmenlerindendir.

1935'te Konya Askeri Ortaokulu'nu bitirdi; Bursa Işıklar Askeri Lisesi'nden ayrılarak ortaöğrenimini Haydarpaşa Lisesi'nde tamamladı (1938). Hukuk öğrenimini yarıda bıraktı, bir süre de Alman filolojisi

okudu. Öğretmenlik, gazete muhabirliği ve düzeltmenlik yaptı. İstanbul Belediyesi Hukuk İşleri'nde çalıştı.

İlk şiiri 1936'da *Edebiyat* dergisinde yayımlanan Arıburnu, ilk dönem ürünlerini *Kovan* (1940) adlı kitapta topladı. Daha sonra *Gün, Varlık, Genç Nesil, Yeditepe, Küçük Dergi, Yenilik, Gelecek* gibi dergilerde şiirleri çıktı. 1947'de Türkiye'deki ilk şiir sergisini açtı. Gündelik dille yazdığı, genellikle kısa şiirleri, şaşırtıcılığa, alay ve yergi öğelerine dayanır; biçim denemeleriyle Garip akımı çizgisine, konularıyla da toplumcu şiire yakındır.

1946'da Şadan Kâmil'in *Gençlik Günahı* adlı filmindeki rolüyle sinemada çalışmaya başlayan Arıburnu, kendi yönetip oynadığı

Arıburnu
Ara Güler

ilk filmi *Yüzbaşı Talısin*'de (1951) Kurtuluş Savaşı'nı konu aldı. Ertesi yıl çektiği *Sürgün*'de ise, bu kez Kurtuluş Savaşı'nın hiç işlenmeyen bir yönünü, düşmanla işbirliği yapan ve daha sonra sürgünde yaşamak zorunda kalanların öyküsünü anlattı. 1953 tarihli *Kanlı Para*'yla I. Türk Film Festivali'nde yönetmen, senaryo yazarı ve oyuncu olarak ödül aldı. 1954'te, büyük ticari başarı kazanan *Beklenen Şarkı*'nın yönetmenliğini Cahide Sonku ve Sami Ayanoğlu ile paylaştı. 1959'daki *Tütün Zamanı*'yla, Yılmaz Güney'e şans tanıyan yönetmenlerden biri oldu. Öteki filmleri arasında *Ümitler Kırılınca* (1962), *Prangasız Mahkûmlar* (1965), *Ümit Kurbanları* (1967), *Anter* (1974) sayılabilir. Arıburnu'nun *İnsan Gürültüye Gitmese* (1972) adlı bir de oyunu vardır.

Arıburnu 1980'den sonra bir süre Almanya'da yaşadı. Şiirlerinin bir bölümünü Berlin'de *Bu Yürek Sizin* (1982) adıyla kitaplaştırdı. 1985'te de şiirlerinden seçmeler, İstanbul'da *Buruk Dünya* başlığıyla yayımlandı.

arıcılık, bal, balmumu, arısütü gibi çeşitli ürünlerinden yararlanmak amacıyla balarılarının (*Apis* türleri) yetiştirilmesi ve bakımı. Arıların, bitkilerde tozlaşmayı sağlayarak tarımsal ürün artışına yaptıkları katkı, verdikleri bu ürünlerin değerinden çok daha fazladır. Arıcılık yeryüzünde çok geniş bir alana yayılmıştır; kuzey ve güney kutup bölgelerinden Ekvator'a, büyük kentlerden köylere, çiftliklerden ormanlara, hatta çöllere kadar hemen her yerde uygulanır.

Arıcılık, hayvancılığın en eski biçimlerinden biridir. İnsanlar, daha ilkçağda, ağaç kabuğu, saz, saman ya da çamurdan silindir biçiminde kovanlar yaparak balarısını evcilleştirmişlerdi; ancak bu ilkel kovanlarda peteklerin alınması sırasında, genellikle koloni bozulurdu. Amerika'ya ilk yerleşenler, yabani arıların içi boş kütüklerde yaşamayı seçtiğini gözlemleyerek, içi oyuk kütük kesitlerinden kovanlar yaptılar ve kovanın bir ucunu açık bırakarak petek almayı kolaylaştırdılar. Avrupalı arıcılar ise, ters çevrilmiş sepete benzeyen, hasırdan yapılma sepet-kovanlar geliştirdiler; bu tip kovanlarda petekler sepetin dibindeki ağızdan alınabiliyordu.

17. yüzyıla gelindiğinde, dumanın sürüleri denetlemekteki işlevi anlaşılmış ve arı

Arı kovanları, Diyarbakır
Anadolu Yayıncılık Arşivi

sokmasına karşı maskeler geliştirilmişti. Bu yüzyılda Avrupalı arıcılar, kovanda bir delik açarak, bu deliğe hasırdan ya da tahtadan bir kutu yerleştirme yöntemini buldular; arılar bu kutuyu da balla dolduruyordu. Modern arıcılığın temelleri 17-19. yüzyıllar arasında atıldı: Anaarının (arıbeyi ya da kraliçe arı) ve topluluktaki işbölümünün bütün gizleri keşfedildi; arı hastalıkları tanımlanarak önleme ve tedavi yolları bulundu.

19. yüzyıl ortalarında ABD'de, modern arıcılık teknikleri açısından büyük önem taşıyan iki gelişme oldu. Bunlardan biri, Moses Quinby'nin geliştirdiği çok katlı kovan düzeniydi; kutu biçimindeki kovanın tepesindeki deliklere kutular yerleştiriliyor, içi balla dolan bu kutuların sonradan alınması ana bölmeye bir zarar vermiyordu. 1851'de rahip L. L. Langstroth, üstünde arıların petek yapabileceği portatif çerçeveleri olan bir kovan tasarladı. Bu kovanda, dolan çerçeve çıkarılıp yerine yenisi konuyordu. Çeşitli yeniliklerle geliştirilen bu kovan tipi ve benzerleri, bugün bütün dünyada yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu kovanlar, bir taban, bir kovan gövdesi, bir ya da daha fazla sayıda değiştirilebilir bölme ya da ek bölme ve hava koşullarına dayanıklı bir kapaktan oluşur. Kovan gövdesi, anaarının yumurtalarını bıraktığı ve genç arıların beslendiği çerçeveli bir kuluçka odacığıdır; ek bölmelerde de, balın saklandığı çerçeveler bulunur. Kovanlara genellikle anaarının geçişini önleyecek engeller yerleştirilir; bu engellerin üstünde, işçi arıların kuluçka odacığından ek bölmelere geçmesine izin veren, ama daha iri olan anaarıyı geçirmeyen küçük delikler bulunur.

Arı kolonilerinin en üretken mevsimi olan yaz aylarında, dolan ek bölmeleri alarak yerlerine boş bölmeler koymak gerekir. Böylece koloninin aşırı kalabalıklaşması ve oğul vermesi (yeni bir koloninin oluşması) önlenir. Oğul verme hazırlığı sırasında, işçi arılar, anaarı olmak üzere yetiştirilecek birkaç kurtçuk seçerler. Arısütüyle bolca beslenen bu adaylar, anaarı kovandan ayrılır ayrılmaz ortaya çıkar ve yerine geçebilmek için ölesiye dövüşürler. Tek görevleri anaarıyı döllemek olan erkek arılar, çiftleşmeden hemen sonra ölürler. Oğul veren bir kolonide, fazladan bal yapmak için gerekli olan yeni işçi arıların yetişmesi koloninin bütün zamanını alacağından, evcil kovanların oğul vermesi genellikle istenmez. Oğul vermeyi önlemek için anaarı hücreleri kovandan alınmalı ve kovan genişletilmelidir.

Arıcının özel donanımı, peçeli ve kenarlı bir şapka (arıcı maskesi), peteği kesmeye yarayan bir kovan testeresi ve arıları yatıştırmak için kovana duman üfleyen bir aygıttan oluşur. Kovanı açmadan önce içeriye duman üflendiğinde bir yangın tehlikesi bekleyen arılar, kovanı yeniden kurabilmek için, içgüdüsel olarak bol miktarda bal yutarlar. Böylece balla doymuş olduklarında da denetlenmeleri kolaylaşır ve sokma eğilimleri azalır.

Modern arıcılıkta bal, ek bölmelerdeki dolmuş çerçevelerden bir emiciyle çekilir. Bu emicinin yarattığı merkezkaç kuvvet, hücrelere zarar vermeden içini boşaltır. Böylece arılar, yeniden bal üretmeye başlamadan önce yeni hücreler kurmak zorunda kalmazlar. Toplanan bal hafifçe ısıtılarak, içindeki balmumunun yüzeyde birikip ayrılması sağlanır. Peteği oluşturan balmumu da, peteğin yaklaşık 63°C sıcaklığındaki suya batırılmasıyla ayrılır; erimiş balmumu su yüzeyine çıkar ve kolayca toplanır.

Arıcılıkta, kovan bakımının yanı sıra, koloninin hastalıklardan ve arılara saldıran çeşitli hayvanlardan korunması gerekir. Çeşitli asalaklar, bit, akar ve mantar enfeksiyonlarına karşı duyarlı olan arıların öteki doğal düşmanları rakunlar, kertenkeleler, kuşlar ve farelerdir.

Arı ve arıcılık çalışmaları için birçok ülkede merkezler kurulmuştur. Kovan biçimi ve bal almadaki özel arıcılık teknikleri, geleneklere ve işletmenin büyüklüğüne göre değişir. *Ayrıca bak.* balarısı.

Türkiye'de arıcılık. Türkiye'nin uygun iklim koşulları ve zengin bitki örtüsü, arıcılığa çok elverişli bir ortam oluşturur. Egemen arı soyları *Apis mellifera caucasia* ve *Apis mellifera anatolica*'dır. Ülkede arıcılığın gelişmesi için yeterli koloni varlığı, bitki örtüsü ve seyyar arıcılık birikimi olmasına karşın, ileri arıcılık teknolojisinden gereğince yararlanılmaması nedeniyle verim oldukça düşüktür.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) 1988 verilerine göre, Türkiye'de toplam 2.984.000 dolayında kovan bulunmaktadır. Bu kovanların yaklaşık üçte ikisi modern kovandır.

Kovanlardan petek çerçevelerinin alınması, Bitlis Arıcılık İstasyonu
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Ancak, kovan sayısı bakımından eski SSCB ve ABD'nin hemen arkasından gelen Türkiye, üretim açısından alt sıralarda yer alır. DİE 1988 verilerine göre Türkiye'de toplam 42.729 ton dolayında bal üretilmiş, kovan başına verim 14,3 kg olmuştur. Oysa, daha 1980'lerin başında SSCB'de 190 bin ton, Kuzey Amerika ülkelerinde 180 bin ton bal üretilmişti; gene aynı yıl, Avustralya'nın güneybatısındaki bazı bölgelerde kovan başına verim birkaç yüz kilogramı buluyordu. Arıcılık Türkiye'nin hemen her yerinde yapılmakla birlikte, Ege Bölgesi 908 bin

dolayında kovan sayısı ve 11.077 tonluk bal üretimiyle ilk sırayı alır; onu yaklaşık 612 bin kovandan 9.403 ton dolayında bal üreten Karadeniz Bölgesi izler.

Türkiye'de üretilen balın çok büyük bir bölümü ülke içinde tüketilir; bununla birlikte, kişi başına bal tüketimi günde ancak 2 gr dolayındadır. Üretici, petekli balı daha çok kendi olanaklarıyla doğrudan doğruya pazara sürer; süzme bal ise kooperatifler ve aracı kuruluşlar eliyle pazarlanır; ancak kooperatiflerin pazarladığı bal miktarı düşük düzeydedir. İhracat oldukça önemsizdir. Yalnız 1980'lerde Arap ülkelerinden gelen talep nedeniyle hem çam balı, hem de petekli bal ihracatı bir miktar artmıştır. Türkiye 1988'de 467,2 tonu petekli, 2.050,7 tonu süzme olmak üzere toplam 2.517,9 ton bal ihraç etmiştir.

Türkiye'de yaklaşık 150 bin aile yan gelir, 10 bin dolayında aile de ana geçim kaynağı olarak arıcılıkla uğraşır. Arıcılığın temel iktisadi etkinlik olarak ortaya çıktığı yerler, ekime elverişli toprakların az olduğu alanlar ve orman köyleridir. Arıcılığı bir ek etkinlik olarak yapanların 30 bin kadarı gezginci arıcılardır. Bölgeden bölgeye değişen iklim koşulları, çeşitli bitkilerin güneydeki ovalardan kuzeydeki yayla ve dağlara doğru değişik zamanlarda çiçek açması, gezginci arıcılık için çok uygundur. Ayrıca çiçektozu ve balözü kaynağı olarak daha geniş alanlardan yararlanıldığı için, gezginci arıcılıkta verim, sabit arıcılığa oranla birkaç kat fazladır.

Türkiye'de rastlanan en önemli arı zararlıları arı sürgünü ve yavru çürüklüğü ya da karataban denen hastalıkların sorumlusu *Nosema* cinsi tekhücreliler ile *Varroa* cinsinden akarlardır. 1970'lerde Avustralya dışında tüm dünyayı etkileyen *Varroa* cinsi asalak, Türkiye'de ilk kez 1977'de İzmir çevresinde görülmüş ve hızla yayılmıştır. 1981'de 64 ilde 804 bin koloninin hastalıklı olduğu saptanmıştır. 1977'den bu yana *Varroa*'dan ileri gelen sürü kaybının yüzde 30 dolayında olduğu sanılmaktadır. *Varroa*'nın arıcılığa indirdiği darbe, tüm öteki arı hastalık ve zararlılarından ileri gelen kayıpların toplamını aşmaktadır. Asalağın tanınması ve etkili bir savaş sürdürülmesi sonucunda zarar düzeyi düşürülmüş olmakla birlikte, bilinçsiz ve yanlış ilaç kullanımı tedavinin etkinliğini azaltmaktadır.

Türkiye'nin arıcılık konusunda eğitim veren başlıca kuruluşları ziraat fakülteleri, tarım meslek liseleri, Tarım-Orman ve Köyişleri Bakanlığı Yayın Teşkilatı ve Türkiye Kalkınma Vakfı Entegre Arıcılık Projesi Eğitim Ünitesi'dir. Bu kuruluşlarda ülkeye özgü arı soylarının özellikleri ve yapay tohumlamayla ilgili çalışmalar yapılmakta, kontrollü anaarı ve oğul arı üretilmektedir.

Arıcak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Elazığ iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Palu'ya bağlı bir bucak olan Arıcak 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Arıcak Belediyesi 1972'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.246; kasaba, 3.258.

Arık, Remzi Oğuz (d. 1899, Kabaktepe, Kozan - ö. 1954, Adana), Türk arkeolog, düşünce ve siyaset adamı. Arkeolojik çalışmalarının yanı sıra, Türk milliyetçiliği üzerindeki düşünce ve tezleriyle de tanınır.

İstanbul Muallim Mektebi'ni bitirdi. I. Dünya Savaşı'na gönüllü olarak katıldı. Savaştan sonra lise öğretmenliği yaptı. İstanbul Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi ve Fransa'ya gönderildi. Sorbonne Üniversitesi'nde sanat tarihi, Louvre Arkeoloji Enstitüsü'nde arkeoloji öğrenimi görerek yurda döndü. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde çalışmaya başladı. 1932-33 arasında Alişar kazısına katıldı. Maarif Vekâleti Arkeoloji Müdürlüğü'ne atandı. Gülludağ, Troya, Alaca Höyük, Çankırıkapı, Karaoğlan, Alaeddintepe ve Bittim kazılarında çalıştı. 1939'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde arkeoloji ve dinler profesörü. 1943'te Ankara Arkeoloji Müzesi müdürü

Arık
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

oldu. 1950'de siyasete atılarak Demokrat Parti'den Seyhan milletvekili seçildi. 1952'de partiden ayrılarak Türkiye Köylü Partisi'ni kurdu ve partinin genel başkanlığını üstlendi. 1954'teki bir uçak kazasında öldü.

Arkeolojik çalışmalarıyla ilgili olarak *Alacahöyük Hafriyatı* (1937), *Karaoğlan Kazıları* (1938), *Ankara-Konya-Eskişehir Yazıtlıkaya Gezileri* (ös 1956), *Türk Müzecilliğine Bir Bakış* (ös 1956), *Türk Sanatı* (ös 1976) gibi kitaplar yazan ve 1930'dan sonra yayımcılık da yapan Remzi Oğuz Arık, 1948'e değin *Türk Sözü, Oluş, Gurbet, İleri Yurt, Şafak, Dönüm, Çığır, Millet, Bizim Türkiye* ve *Hareket* adıyla çıkardığı dergilerde milliyetçilik, köy ve köylülük üzerine yazılar yayımladı. Türkiye'de milliyetçi düşüncenin, Osmanlıcılık, Turancılık ve Kurtuluş Savaşı dönemi gibi üç aşamada geliştiğini, Cumhuriyet dönemi milliyetçiliğinin Batıcılık, inkılapçılık, devletçilik, halkçılık ve laiklik kavramlarını da içerdiğini savundu. Türk milliyetçiliğinin, 1071'den sonra Anadolu'da oluşan dil, din, toprak ve soy birliğine dayanması gerektiğini, bunun da çağın gereklerine göre dinamik bir biçimde yeniden örgütlenmekle sağlanabileceğini ileri süren Anadoluculuk akımının önde gelen bir ideologu oldu. Bu konuya ilişkin düşünce ve tezlerini, *Köy Kadını-Memleket Parçaları* (1944), *İdeal ve İdeoloji* (1947), *Coğrafyadan Vatana* (ös 1956), *Milliyetçilik, Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz* (ös 1958), *Gurbet-İnmeyen Bayrak* (ös 1968), *Türk Gençliğine* (ös 1968) adlı yapıtlarında ortaya koydu.

Arık Boğa, ARIK BUĞA, ARIK BÖKE olarak da bilinir (ö. 1266), Kubilay Han'ın erkek kardeşi. Moğol hanları içinde Hıristiyanlığa en çok eğilimli olanıydı. Büyük han Mengü 1259'da ölünce Arık Boğa, Moğol anayurdunun komutanı olarak kendini hanlar hanı ilan etti. Bu arada Çin seferinden dönen ağabeyi Kubilay Han(*) kurultay tarafından kağan seçildi (5 Mayıs 1260). Bunu izleyen çarpışmalar sonucunda Arık Boğa 1264'te yenildi. Kubilay, Arık Boğa'yı ölümüne değin zindanda tuttu.

Arıkan, Saffet (d. 1888, Erzincan - ö. 26 Kasım 1947, İstanbul), Türk asker ve siyaset adamı. Tek parti döneminde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) genel sekreterliği ve bakanlık yapmıştır.

Harp Akademisi'ni bitirerek 1910'da kurmay yüzbaşı oldu. Askeri görevlerle Yemen'de, Bağdat'ta bulundu. Çanakkale Savaşı'na katıldı. Binbaşılığa yükselince staj için Almanya'ya gönderildi. Dönüşte Baku seferine katıldı. Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın bayyaverliğini yaptı. İstanbul işgal edilene değin I. Ordu Müfettişliği kurmayında çalıştı. İşgalden (16 Mart 1920) hemen sonra İsmet Bey'le (İnönü) birlikte Anadolu'ya geçti. Kurtuluş Savaşı sırasında, Anzavur Ayaklanması'nın bastırılmasında önemli rol oynadı.

Mart 1921'de Mehmet Nuri Bey'le (Conker) birlikte Almanya'ya silah alımına yollandı. Kendilerine Sovyetler Birliği'nden yardım olarak gönderilen 1 milyon altının 100 bini verildi. Saffet ve Nuri beyler bu altınlarla Almanya'da borsada oynayıp tümünü yitirdiler. Ülkeye dönüşlerinde amaçlarının borsada kazanıp daha fazla silah almak olduğunu savundular. Kötü niyetli olmadıkları kabul edilerek divanı harbe verilmediler. Haziran 1921'de Garp Cephesi kurmay başkanlığına getirildi, aynı yıl sonlarında Moskova ataşemiliterliğine atandı. 1923'te Ankara'ya döndü. Kocaeli'nden milletvekili oldu. 1947'ye değin Kocaeli, Erzincan ve Konya milletvekilliği yaptı. 1925-31 arasında CHP genel sekreterliği görevini yürüttü. Bu görevi sırasında, CHP'nin tek parti iktidarı yerleşti, parti

Arıkan
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

ile devletin özdeşleşmesinin temelleri güçlendi. 1935-38 arasında milli eğitim bakanlığı yaptı. Bakanlığı sırasında köyler için bir eğitim sistemi geliştirildi; eğitmen uygulamasına geçildi, daha sonra köy enstitülerine dönüştürülecek olan köy öğretmen okulları kuruldu. Arıkan, 1940'ta Köy Enstitüleri Kanunu'nun çıkartılmasında öncülük etti. 1940-41'de milli savunma bakanlığı yaptı. 1942'de getirildiği Berlin büyükelçiliğinde 1944'e değin kaldı. Bu son görevi sırasında, Türkiye'nin tarafsızlık siyasetini uygulamak için çaba gösterdi.

Arıkboğa *bak.* Arık Boğa

arıkil *bak.* kaolin

Arıkovanı, Latince PRAESEPE (katalog numarası NGC 2632 ve M 44), burçlar kuşağındaki Yengeç takımyıldızında, yüzlerce yıldızdan oluşan açık yıldız kümesi. Çıplak gözle bakıldığında hafif puslu, küçük bir ışık lekesi biçiminde görülen ve bir yıldız topluluğu olduğu ilk kez Galilei tarafından anlaşılan Arıkovanı'nı Hipparkhos, İÖ y. 129'da derlenen en eski yıldız kataloguna almıştı.

Latince "beşik" ya da "ahır yemliği" anlamındaki *Praesepe* adı, Hipparkhos'un zamanından önce bile kullanılıyordu. Arıkovanı, nereden kaynaklandığı bilinmeyen, ama yakın zamanlarda yaygın olarak kullanılan yeni adıdır.

arıkuşu, *Coraciiformes* takımının *Meropidea* familyasını oluşturan 23 kuş türünün ortak adı. Bütün tropik ve astropik Avrasya, Afrika ve Avustralya'da bulunan arıkuşlarının boyları 15-35 cm arasında değişir.

Arıkuşlarının gagası orta uzunlukta, hafifçe aşağı kıvrık ve sivri uçludur. En belirgin özellikleri canlı ve parlak renkleridir; genellikle yeşil egemen olmakla birlikte, birçok türde yer yer kızıl, sarı, mavi ya da mor renkler göze çarpar. Çoğunun kuyruğunun ortasında uzun tüyler bulunan arıkuşları, arı, yabanarısı ve başka böceklerle beslenir.

En iyi bilinen tür olan arıkuşu (*Merops apiaster*), 28 cm uzunluğunda, turuncu, sarı, yeşil, mavi ve kahverengidir. Yaz aylarında Türkiye'nin bütün bölgelerinde kuluçkaya

Arıkuşu (*Merops apiaster*)
S.C. Porter-Bruce Coleman

yatar. Uçan böceklerle, özellikle arı ve yabanarılarıyla beslenir.

31 cm uzunluğundaki (9 cm kuyruk) yeşil arıkuşu (*Merops superciliosus*) Türkiye'de yaşayan ikinci türdür. Başı parlak mavi, gerdanı turuncu, gövdesinin geri kalan bölümü yeşildir. Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'da görülür.

Arın, (Mustafa) Süha (d. 23 Ocak 1942, Balıkesir), tarihsel konulu yapıtlarıyla tanınan belgesel film yönetmeni.

Arın
Nazım Turoğlu

Ankara Atatürk Lisesi'ni bitirdi. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden ayrılarak Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Filmleri Merkezi'nde çalışmaya başladı. 1960-65 arasında Türkiye Radyoları'nda serbest yazar ve yapımcı olarak çalıştı. 1965-73 arasında ABD'de kalarak TRT Washington muhabirliği yaptı; Howard Üniversitesi'nde televizyon ve film yönetimi ve yapımı dalında lisans, Amerikan Üniversitesi'nde Halkla İlişkiler ve Kitle İletişimi Bölümü'nde lisansüstü öğrenimi gördü. 1974-83 arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksek Okulu'nda öğretim görevlisi olarak çalıştı. Daha sonra Milliyet Televizyon-Video şirketine girdi ve Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Sinema-TV Enstitüsü'nde(*) ders verdi.

1960'ların başından beri belgesel film çeken Arın, daha çok tarihsel ve kültürel konulara eğildi ve belgesel sinemanın Türkiye'de yerleşmesi için çalıştı.

Safranbolu'da Zaman adlı filmi 1977 Antalya Film Şenliği'nde Altın Portakal, *Urartu'nun İki Mevsimi* 1978 Sedat Simavi Vakfı Kitle Haberleşme Büyük Ödülü, *Tahtacı Fatma* 1979 3. Balkan Film Festivali birincilik ödülü, 1979 Şam Uluslararası Film Festivali Gümüş Kılıç Ödülü ve 1979 Antalya Film Şenliği'nde Altın Portakal, *Kula'da Üç Gün* 1983 Antalya Film Şenliği'nde Altın Portakal, *Kapalıçarşı'da 40 bin Adım* da 1985 Viyana Turizm Filmleri Yarışması'nda jüri onur ödülü kazandı.

arınma, günah, murdar ya da mekruh sayılan şeylerden korunmak amacıyla uygulanan dinsel tören ya da görenek.

Birlik duygusu güçlü olan toplumlarda tabuları çiğneyen birey arındırılıncaya değin bütün toplum kendini tehlikede görür. Doğum, ergenliğe geçiş, evlilik, kan dökme ya da ölüm gibi evrelerde uygulanan arınma törenlerinin pek çok örneği vardır. Arınmayı gerektiren kirletici, totemleştirilmiş hayvanın eti, aşağı kasttan bir insan ya da âdet gören bir kadın olabilir; bazen de belli mekânlar kirli sayılır.

Dinlerin çoğunda rastlanan bir arınma biçimi bedenin tamamının ya da bir bölümünün ya da giysi ve tören eşyaları gibi nesnelerin, temizlenme ya da kutsanma amacıyla belli kurallar çerçevesinde yıkanmasıdır. Bu törenlerde çoğu zaman su kullanılır. Bazı arınma törenlerinde, suyun içine tuz ya da başka bir maddenin katıldığı da olur. İslamda hem fiziksel kirlerden, hem de dinin kirlilik saydığı hükmi pisliklerden temizlenme taharet(*) kavramında toplanır. Taharetin başlıca iki biçimi olan abdest(*) ve gusül(*) su kullanılarak yapılır. Bazı eski dinlerde, kanla yıkama törenleri de görülmüştür. Hindistan'da, arınmak için kutsal ineğin idrarının kullanıldığı da bilinir. Her ayin öncesinde yıkanmak da bir çeşit arınmadır.

Bedeni bütünüyle suya sokmaktan, suyun simgesel olarak serpilmesine kadar değişen çeşitli vaftiz(*) biçimleri, temelde aynı arınma anlamını taşır. Dinsel amaçlı yıkanma, giyinik ya da çıplak olarak bir tapınakta ya da herhangi bir yapı içinde, ırmak, çay ya da küçük bir gölde yapılabilir. Ama yıkanma ve yıkanılan yer, çoğu zaman birbirini pekiştiren simgesel anlamlar taşır. Kutsal bir ırmak ya da derede yapılan tipik Hindu hac banyosu *tirthayatra* (*bak.* tirtha) ya da bir Hintli gencin gurusunun önünde yaptığı yetişkinliğe geçiş töreni *upanayana*(*) buna örnek gösterilebilir. Şinto inananları, tapınağa girmeden önce ellerini yıkar, ağızlarını suyla çalkalarlar. Budacı Theravada keşişleri, tefekküre dalmadan önce tapınak havuzunda yıkanırlar. Yüksek kasttan Hindular, evlerinde sabah ibadetine (*puca*) başlamadan önce törenle banyo yapar. Yahudilikte, kadınların evlilikten önce ve her âdet sonrasında bedenlerini suya daldırmaları kuralı vardır; bu kural dine yeni katılanlara da uygulanır. Sabah kalktıktan sonra ve ekmek yenen bütün yemeklerden önce ellerin yıkanması da Yahudilikteki arınma örneklerini oluşturur. Komünyon ayinini yöneten Katolik ve bazı Ortodoks papazlar ellerini özel bir kapta yıkayarak törene hazırlanırlar. Rum Ortodoks kiliselerinde, yeni vaftiz edilenler, yedi gün sonra alınlarındaki kutsal yağın yıkandığı bir törene katılırlar. ABD'nin kırsal kesimlerindeki bazı mezheplerde ayak yıkama töreni de yapılır.

Günümüzdeki dinlerde olduğu gibi ilkel dinlerde de tören banyoları, bazen bir şey elde etmek, bazen de bir şeyden korunmak ya da kurtulmak amacına yöneliktir. Örneğin Orta Afrika'da yaşayan Azandeler, yağmur yağdırmak için, yağmuru geciktirmek ya da engellemekle suçlanan kişinin üzerine su dökerlerdi. Bunun gibi, Yahudilerin mikve(*) töreni öncesinde, belirlenmiş miktarda ve türde su kullanarak temizlenmek zorunluydu. Hıristiyanlıkta alçakgönüllülüğü simgeleyen ayak yıkama (*pedilavium*) töreni, geleneksel olarak Kutsal Perşembe'de ilahiler eşliğinde yapılırdı.

Arınma, bu edimi yerine getirenler için çok değişik anlamlar taşıyabilir. İnananın dinsel bakımdan kirli olma duygusu, sağlığını düşünen kişinin, gözle görülmeyen mikropların bulaşması korkusuna benzetilebilir. Temizlenme yalnızca ruhun istenen saflığa ulaşmasını simgeleyen bir hareket olarak da görülebilir. Carl Jung ve başka bilim adamlarının, dinsel simgeciliğin bilinçdışı öğeleri üzerindeki incelemelerine göre, arınma töreninde nesnel ve öznel boyutlar iç içe geçmiştir.

arısütü, arı larvalarının beslendiği, beyaz renkte, koyu kıvamlı besleyici madde. İşçi arıların kafalarındaki bezlerden salgılanır. İşçi ve erkek arıların larvaları yalnız ilk üç gün, anaarı (arıbeyi) ise bütün larva dönemi boyunca arısütüyle beslenir. Bileşiminde su, proteinler, karbonhidratlar, çok az miktarda çeşitli mineral tuzları ve vitaminler bulunur. Yağ ve karbonhidrat metabolizmasına yardımcı bir vitamin olan pantotenik asit açısından zengin olan arısütünde, aminoasit metabolizmasında önemli rol oynayan B_6 vitamini de (piridoksin) bulunur.

İnsanlara ancak çok yüksek dozlarda yararlı olması ve içeriğindeki besleyici maddelerin başka kaynaklardan da sağlanabilmesi nedeniyle, değerli bir besin maddesi sayılmaz. Yüz kremi ve cilt nemlendiricisi gibi kozmetiklerde kullanılmış, ama gençleştirici özelliği olduğu yolundaki savlar doğrulanmamıştır.

arıtıcı *bak.* deterjan

arıza *bak.* değiştirme işaretleri

Ari THORGILSSON, lakabı ALIM (d. y. 1067 - ö. 9 Kasım 1148), İzlandalı kabile reisi, rahip ve tarihçi. *İslendingabók* (*Libellus Islandorum*; İzlandalıların Kitabı) adlı yapıtı, İzlanda tarihi üzerine ulusal dilde yazılmış ilk kitaptır. 1133'ten önce kaleme alınan yapıt, İzlandalıların ülkelerine yerleşmesinden 1120'ye değin geçen dönemi kapsar. *Althing*'in (Parlamento) kuruluşu ile İzlandalıların Grönland ve Vinland'a yerleşmesi üzerine de bilgi verir. İzlanda'ya yerleşen soylu ailelerin soyağaçlarını ve tarihçilerini içeren *Landnámabók*'un (Yerleşmeler Kitabı) özgün metninin büyük bölümünü de Ari'nin yazdığı sanılır. Bu yapıt, İzlanda'da 12. yüzyılda yazılmış birçok aile destanına kaynak olmuştur.

Ariadne, Yunan mitolojisinde Girit kralı Minos ile Pasiphae'nin kızı. Atinalı kahraman Theseus'a âşık olur ve onun Minos'un

Labyrinthos'ta sakladığı yarı insan yarı boğa Minotauros'u öldürdükten sonra bir iplik ya da parıldayan elmaslar yardımıyla Labyrinthos'tan kaçabilmesini sağlar. Efsanenin bundan sonrası çeşitli biçimlerde sürer: Genç kız terk edilir ve kendisini asar; Naksos Adasına götürülür ve orada Şarap Tanrısı Dionysos ile evlenmek ya da ölmek seçenekleriyle karşı karşıya bırakılır; doğum yaparken Kıbrıs'ta ölür.

Ariadne bir zamanlar Yunan öncesi Minos Giriti'nde, Kıbrıs'ta, Naksos'ta ve belki daha başka yerlerde bitki tanrıçası olarak kabul edilmişti. Onun tanrısallığını tek başlarına koruyan Naksoslular Dionysos'un karısı yaşlı Ariadne'yi coşkun bir şenlikle, genç Ariadne'yi ise hüzünlü kurban törenleri ile yüceltirlerdi. Aslında tek bir Ariadne vardı ve bu törenler onun kişileştirdiği bitkilerin ölümüyle yeniden canlanışını yan-

Ariadne, Dionysos ve bir satyr ile, Antik Çağdan bir alçak kabartma; Vatikan Müzesi
Anderson Alinari, Art Resource/EB Inc

sıtıyordu. Başka dinlerde, ölen bitkiler erkek olarak kişileştirildiklerinden, Ariadne'nin bu rolüyle doğrudan doğruya Minos dini düşüncesinin özgün bir ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Ariaramnes (ö. İÖ 7. yy sonları), Ahameniş hanedanından Pers kralı (hd İÖ y. 640 - y. 615). Ahameniş hanedanının ilk yıllarında tahta çıkan Ariaramnes, kendisinden önceki Kral I. Teispes'in oğluydu. Ariaramnes Persis'i (bugün İran'ın güneybatısındaki Fars) yönetirken, erkek kardeşi I. Kyros'a da Basra Körfezinin kuzeyinde bulunan Elam'daki Anşan'ın yönetimi verilmişti. Medler tarafından yapılan bir sefer sonunda Ariaramnes'in iktidarı yıkıldı; kendisi ve daha sonra oğlu Arsames, Media'nın (bugün Kuzeybatı İran) vasalı oldu.

Ekbatana'da (Hemedan, İran) Ariaramnes'in hükümdarlık dönemine ait, çiviyazısıyla yazılmış bir altın tablet bulunmuştur. Medler tarafından buraya getirilmiş olduğu sanılan bu tablet, Ahameniş döneminden kalma Pers dilindeki ilk yazıt olması açısından önem taşır. Ahameniş hanedanına ilişkin bazı bilgiler veren tablet, aynı zamanda yüce tanrı Ahura Mazda'dan Pers dilinde söz eden ilk kaynaktır.

Arias (Madrid), Arnulfo (d. 15 Ağustos 1901, Penonomé, Panama - ö. 10 Ağustos 1988, Miami, Florida, ABD), Panama devlet başkanı. Haziran 1940-Ekim 1941, Kasım 1949-Mayıs 1951 ve 1-12 Ekim 1968 dönemlerinde üç kez devlet başkanı olup üçünde de devrilmiştir.

1932-36 arasında Panama devlet başkanı olan Harmodio Arias'ın küçük kardeşi olan Arnulfo, öğrenimini Chicago Üniversitesi ve cerrah olmak üzere Harvard Tıp Okulu'nda yaptı. 1930'larda tarım ve bayındırlık bakanı olarak hükümette görev aldı. Devlet başkanlığında bulunduğu ilk dönemde, yabancı işadamlarını, şirketlerini Panamalılara devretmeye zorladı ve Batı Hint Adaları'ndan gelmiş Siyahları vatandaşlıktan çıkardı. II. Dünya Savaşı sırasında Mihver Devletleriyle yakın ilişkiye girdi ve ABD'nin savunma üsleri talebine karşı çıktı. ABD'nin de desteklediği bir darbeyle devrilince 1945'e değin sürgünde kaldı. Diktatörce bir yönetim uyguladığı ikinci döneminde yolsuzluklar arttı. Ulusal Meclis'i ve Yüksek Mahkeme'yi kaldırarak anayasayı değiştiren Arias, sonuçta güvenlik kuvvetleri tarafından devrildi. 1951'den 1960'a değin siyasal haklarından yoksun kaldı; 1964'te girdiği başkanlık seçimlerini ise kazanamadı. 1968'de üçüncü kez devlet başkanı seçildiyse de göreve başladıktan 11 gün sonra ordu tarafından devrildi.

Arias Dávila, Pedro, PEDRARIAS DÁVILA olarak da bilinir (d. 1440?, Segovia, Castile - ö. 6 Mart 1531, León, Nuevo España), İspanyol sömürge yöneticisi ve asker. Yeni-dünya'da kalıcı koloniler kurmak amacıyla düzenlenen ilk İspanyol seferine önderlik etti.

Arias Dávila, daha genç bir askerken "yiğit" ve "mızraklı dövüşçü" gibi unvanlar kazanmıştı. Magribilere karşı 1490'larda Girnata'da (Granada) ve 1508-11 arasında Kuzey Afrika'da yapılan savaşlarda üstün başarı gösterdi. Yeni-dünya'daki İspanyol topraklarına askeri vali (*capitania general*) olarak atanmasını (1513) Burgos piskoposuna borçlu olduğuna inanılır. Arias Dávila, 1514'te, 19 gemi ve 1.500 kadar adamıyla Yeni-dünya'ya yelken açtı.

Arias Dávila bugün Panama ve Nikaragua olarak anılan yörelerde koloniler kurdu (sırasıyla 1514 ve 1522), 1514-26 arasında Panama, 1527-31 arasında da Nikaragua valiliği yaptı. Panama kentinin kurucusu (1519) olan Arias Dávila, ayrıca, 1516'da bugünkü Kosta Rika ve Nikaragua'ya Hernán Ponce ile Bartolomé Hurtado'nun; 1524'te de bugünkü Peru'da bulunan İnka Krallığı'na Francisco Pizarro ile Diego de Almagro'nun yönettiği fetih seferleri düzenledi.

Ama, Arias Dávila'nın askeri vali olmak için çok yaşlı, üstelik bunun gerektirdiği düşünce ve ahlak yeterliğinden yoksun olduğundan söz edilir. Kumandası altındaki kaptanları planlı biçimde birbirine düşürdüğü sanılır. Kâşif Vasco Núñez de Balboa'nın 1519'da yargılanıp idam edilmesinden de sorumlu tutulmuştur.

Arias de Saavedra, Hernando, lakabı HERNANDARIAS (d. 1561?, Asunción, Río de la Plata - ö. 1634, Santa Fe, Río de la Plata), Güney Amerika'daki İspanyol bölgesi Río de la Plata'da vali yardımcısı (1597-1602) ve vali (1602-09; 1614-18) olarak görev yapan İspanyol asıllı kâşif ve asker.

Hernandarias, Yerlileri koruması, kilise ile sivil yöneticiler arasında daha yakın bağlar kurulmasını sağlaması, Cizvit ve Fransisken misyonlarının kurulmasını özendirmesi ile tanınırdı. Yetenekli ve dürüst bir subay olan Hernandarias, kendisinden önceki hoşgörülü yöneticiler döneminde kurumlaşmış olan kaçakçılığa karşı yasaları katı bir biçimde uygulayarak, istemeden bölgenin ekonomik durumunun bozulmasına yol açtı. Corrientes kentini (Arjantin) kurdu; Buenos Aires, Santa Fe ve Asunción'un gelişmesine katkıda bulundu. Río de la Plata Hernando'nun ikinci dönem valiliğinden sonra, ayrı valilere bağlanan iki yönetim birimine bölündü.

Arias Sanchez, Oscar (d. 13 Eylül 1941, Heredia, Kosta Rika), siyaset adamı ve Kosta Rika devlet başkanı (1986-90). Orta Amerika'da barışı sağlamaya yönelik çalışmaları nedeniyle 1987 Nobel Barış Ödülü'nü kazandı.

Kosta Rika'da, kahve üreten en zengin ailelerden birinin çocuğu olan Arias Sanchez, Kosta Rika Üniversitesi'nde iktisat öğrenimi gördü; İngiltere'deki Essex Üniversitesi'nden doktora derecesini aldı. 1960'larda ılımlı sosyalist Ulusal Kurtuluş Partisi'nde (PLN) çalışmaya başladı. 1972'de José Figueres hükümetinde planlama bakanı oldu ve 1977'ye değin bu görevi sürdürdü. 1979'da PLN genel sekreterliğine getirildi. 1986'da Kosta Rika devlet başkanlığına seçildi.

Devlet başkanı olarak, Arias Sanchez ülkenin ağır dış borç yükü ve öteki önemli ekonomik sorunları çözmek amacıyla çeşitli önlemler aldı. Ama en büyük çabayı, büyük çatışmaların yaşandığı Orta Amerika ülkelerinde barış ve istikrarı sağlamak amacıyla gösterdi. Komşu Nikaragua'daki Sandinista hükümetini sert bir biçimde eleştirmekle birlikte, bu yönetime karşı savaşan *contra* gerillalarının Kosta Rika topraklarından saldırılar düzenlemesine de izin vermedi. Orta Amerika'da bölgesel barışı sağlamak için Şubat 1987'de önerdiği plan, hükümetlerle ayaklanmacı güçler arasında bir ateşkes tarihi saptanmasını, siyasal tutukluların serbest bırakılmasını ve bu ülkelerde demokratik ve özgür seçimlere gidilmesini öngörüyordu. Arias'la birlikte Guatemala, El Salvador, Honduras ve Nikaragua devlet başkanları Ağustos 1987'de bu planı imzaladılar. Bölgede barışı sağlamaya yönelik çabaları nedeniyle, Arias'a aynı yılın ekim ayında Nobel Barış Ödülü verildi.

Aribau, Buenaventura Carles (d. 4 Kasım 1798, Barselona - ö. 17 Eylül 1862, Barselona), İspanyol iktisatçı ve edebiyatçı. *Oda a la patria* (1832; Anavatana Od) adlı şiiri, 19. yüzyıl Katalan edebiyatında yeniden doğuş hareketinin başlangıcı sayılır.

Madrid'de Gaspar Remisa bankacılık kuruluşunda çalıştıktan (1830-41) sonra, kraliyet ailesinin hazine idarecisi ve mali işler sorumlusu oldu. Derin bir yurtseverlik duy-

Aribau, J. E. Rull'un yağlıboya çalışması; San Fernando Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi
Archivo Mas, Barcelona

gusunu yansıtan yapıtları, tarih alanına romantik bir yaklaşımın ilk örnekleriydi. Aribau ayrıca romantik akımın en önemli süreli yayınlarından *El Europeo*'nun ve İngiliz romancı Sir Walter Scott'ın ortaçağ hayranlığını güçlü bir biçimde yansıtan *El vapor*'un yayın yönetmenleri arasında yer aldı. Ününü sağlayan *Oda a la patria*'yı Katalanca kaleme aldı. Dönemin düşünsel eğilimlerini yerli geleneklerle birleştirmeyi amaçlayan

yapıt, bölgecilik duygularını savunur. Aribau, Manuel de Rivadeneyra ile birlikte, İspanyol edebiyatının önemli yapıtlarını bir araya getirme amacıyla kapsamlı bir çalışmaya girerek, ünlü *Biblioteca de autores españoles*'in (İspanyol Yazarlar Kitaplığı) ilk dört cildini yayımladı (yapıt 1880'de tamamlandığında 71 cilt tutuyordu).

Arica, Şili'nin Tarapacá bölgesindeki Arica ilinin yönetim merkezi. Büyük Okyanus kıyısında, sarp bir burun olan El Morro'nun eteğinde yer alır. Yağmur almayan Atacama Çölünün kumullarıyla çevrilidir. Peru sınırının yakınlarında bulunan Arica, Şili'nin en kuzeydeki limandır. 1570'te Kristof Kolomb öncesinden kalma bir yerleşim yerinde, San Marcos de Arica adıyla kuruldu. 1879'a değin Peru'ya ait olan kenti bu tarihte Şilililer aldı. Şilililer 1883'teki Ancón Antlaşması'yla yörenin denetimini ele geçirdilerse de, Arica ancak 1929'da resmen Şili'ye bağlandı.

Arica 20. yüzyılın ortalarına değin serbest bir liman olarak kullanıldı ve Bolivya transit ticaretinin önemli bir bölümü buradan yapıldı. Hâlâ Bolivya için bir serbest liman olan kent Peru'nun ve Şili'nin kuzey kesimlerinin de ticaret merkezidir. Özellikle balık unu işleme ve otomobil montaj sanayileri gelişmiştir. Bolivya'nın Oruro kentinden gelen bir petrol boru hattının bitim noktasıdır. Sulu tarım yapılan Azapa ve Lluta vadilerinde Arica için tarım ürünleri, ihracat için de zeytin ve turunçgiller yetiştirilir. Arica limanı, uluslararası havaalanı, Peru'nun Tacna kentiyle (63 km kuzey), Bolivya'nın La Paz kentine (459 km kuzeydoğu) bağlanan demiryolları ve Pan-Amerikan Karayolu üzerinde bulunması nedeniyle de önemli bir ulaşım merkezidir. Nüfus (1990 tah.) 191.802.

Arica limanı, Şili
Jacques Jangoux-Photo Researchers

aridisol, KURAK BÖLGE TOPRAĞI olarak da bilinir, çöllerde ve kurak bölgelerde en çok görülen toprak türü. Toprak sınıflandırmasındaki 10 toprak sınıfı içinde en yaygını olan aridisoller, yeryüzündeki toplam toprak alanının altıda birini kaplar. Sulak bölge topraklarından çok daha seyrek bir bitki örtüsü taşıdıkları için, aridisol toprakların organik madde içeriği de düşüktür. İnce ve küçük parçacıkları sürükleyerek geride bir çakıl birikimi ya da çöl örtüsü bırakan rüzgârlar, bu toprakların oluşmasında önemli rol oynar.

Aridisol toprakların oluştuğu bölgelerde, çözünebilir tuzları çözecek ya da kil minerallerini taşıyabilecek pek az su vardır. Bu toprakların çoğunda, belli bir derinlikte, az miktardaki suyun yüzeyden süzebildiği kalsiyum karbonat birikiminden oluşmuş bir kireç katmanı görülür. Birçok aridisol toprakta da, kil minerallerinin bir zamanlar büyük ölçüde yer değiştirdiğini gösteren kalın bir kil katmanı bulunur. Kireçli ve killi aridisol topraklar argid altsınıfına, geri kalanlar da ortid altsınıfına girer. İşlenmemiş haliyle tarıma elverişli olmayan aridisol topraklar, örneğin ABD'nin batısındaki vadilerde olduğu gibi, sulamayla çok verimli hale getirilebilir. Bununla birlikte, yeterince geçirgen olmayan bu topraklarda aşırı sulama yüzey tuzlanmasına neden olabilir.

Ariège, Fransa'nın güneyindeki Midi-Pyrénées planlama bölgesinde (*région de programme*) il (*département*). Andorra ve İspanya ile komşudur. 4.890 km²'lik arazisi Pireneler'in en geniş ve en yüksek kesimlerini, başta Montcalm (3.080 m) olmak üzere yüksekliği 2.700 m'yi aşan doruklarla 1.800 m'nin üzerinde geçitleri kapsar. Bu geçitler yılın büyük bölümünde kar nedeniyle kapalıdır. Ariège Irmağının kestiği en dıştaki sırt olan Plantaurel Dağı, dik bir biçimde Akitanya düzlüklerine iner. Dıştaki kireçtaşından oluşmuş dağ sıralarında güzel manzaralı boğazlar, ırmak tünelleri ve mağaralar vardır. Foix Kontluğu, Ariège'den dağlara geçişi ve Puymorens Geçidini denetleyen konumuyla 11. yüzyıldan Fransız Devrimi'ne değin bölgede önemini korumuştur. Bu eski kontluk bugün Gaskonya ve Languedoc'un bazı bölümlerini de içeren Ariège ilinin çekirdeğini oluşturur. İl büyük ölçüde Ariège Irmağının yukarı havzasından oluşmakla birlikte batıya doğru Garrone'un ana kolu olan Salat'ın havzasını da içine alacak biçimde yayılır.

Puymorens Geçidi, Ariège, Fransa
Club Iris

Yüksek dağlarda başlıca ekonomik etkinlik çobanlıktır. Yaz otlaklarının Fransa yanındaki kullanımı azaldıkça, İspanyol çobanları bunlardan giderek daha çok yararlanmaktadır. Açılan geniş tarlalar ormanlık bölgeyi daraltmıştır. Alçak vadilerde mısır, fasulye, patates ve meyve yetiştirilir. Akitanya'nın alçak bölgelerine özgü olan karma buğday ve mısır ekimi ilin kuzeyindeki alçak topraklarda yapılır. Zengin demir içeren cevherler tükétilmiştir; kurşun ve çinko madenciliği ise sürmektedir. Tarascon'da alçıtaşı ve anhidrit, Luzenac'daysa talk madenciliği önemlidir. Hidroelektrik enerjinin ekonomik önemi giderek artmakta ve bu enerji Sabart'daki aluminyum arıtma tesislerinde kullanılmaktadır.

Gelişen turizm Ax-les-Thermes gibi bazı eski kaplıcaları yeniden canlandırmıştır. Les Mas-d'Azil ve Niaux'daki mağaralar Paleolitik Çağa ait arkeolojik kalıntılar bakımından zengindir.

Foix ilin yönetim merkezi, Pamiers ve Saint-Girons başlıca ilçelerdir (*arrondissement*). Pamiers il ile aynı sınırlara sahip olan piskoposluğun merkezidir. Temyiz mahkemesi ile eğitim merkezleri il sınırlarının dışında Toulouse'dadır. Nüfus (1990) 136.598.

Ariel, uluslararası işbirliği ürünü ilk yapay uydu. ABD ile İngiltere'nin ortak yapımı olan "Ariel", 26 Nisan 1962'de fırlatıldı. 14,5 kg ağırlığındaki uydunun tasarımı, gövdesinin yapımı, uzaktan ölçüm (telemetri) donanımı ve fırlatılması, ABD'de Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'nce gerçekleştirildi. Artı iyonların dağılımının ve sıcaklığının, elektron yoğunluğunun, morötesi Lyman-alfa çizgisindeki Güneş ışınımının ve kozmik ışınların yeğinliğinin ölçümüne ilişkin deneyleri ve ilgili donanımların tasarımını ise İngiltere üstlenmişti.

Ariel, Uranüs'ün(*) bilinen 15 uydusundan biri. 1851'de İngiliz astronom William Lassell tarafından keşfedilen uydunun, bu tarihten dört yıl önce Rus asıllı ABD'li astronom Otto Struve tarafından gözlemlendiği sanılmaktadır.

Uranüs'ün merkezinden 191.020 km ötedeki bir yörünge üstünde dolanan Ariel'in dolanım periyodu 2,52 gündür. Tahmini çapı 1.330 km, tahmini kütlesi ise Uranüs'ün kütlesinin 1,8 × 10⁻⁹'u kadardır. Ariel'in temel olarak su buzundan oluştuğu, bu buza az miktarda donmuş metan ve kayaç karışmış olabileceği sanılmaktadır. 1986'da uydunun yakınından geçen "Voyager 2" uzay sondasının çektiği fotoğraflardan, Ari-

el'in yüzeyinin çatlak ve vadi benzeri oluşumlarla dolu olduğu anlaşılmıştır. Bunların bir bölümü, olasılıkla tektonik süreçler sonucunda oluşmuş malzemelerle kısmen dolmuştur. Bazı yerlerde de, vadilerden geniş düzlüklere yayılan buzlara rastlanmıştır; bu görünüm yeryüzündeki buzul akıntılarını andırır.

Aries *bak.* Koç

ârif, tasavvufta Tanrı konusunda kesin bilgiye ulaşmış, onu bütün adları, nitelikleri ve eylemleri ile tanıyan ermiş kişiye verilen ad. Mutasavvıflar ârif sözcüğünü sufi, âşık, veli ve insan-ı kâmil anlamlarında da kullanmışlardır.

Gazali, Tanrı'ya inanmanın, Tanrı'yı tanımanın üç derecesinden söz eder. Birincisi, halkın sırf habere dayalı inancı ve bilgisidir. Bu, güvenilir birisinin, evinde bulunan bir kişi hakkında bir başkasına bilgi vermesi, onun da kabul etmesi gibidir. İkincisi, bilginlerin inancı ve bilgisidir. Bilginler akıl yürütme yoluyla aynı sonuca ulaşırlar. Üçüncüsü ise âriflerin inancı ve bilgisidir. Ârifler gerçeği doğrudan gözlemlerler (müşahade); böylece edinilen bilgiye marifet denir.

Tasavvufta âriflik derecesine ulaşmanın yolu, bu aldatıcı dünyadan yüz çevirmek, sonsuzluk yurdu olan öte dünyaya (ahiret) gönül vermek, bütün varlığıyla Tanrı'ya yönelmek, benliğe Tanrı yolunda boyun eğdirmektir. Bu yola girmenin sonucu olarak kişinin kalb gözü açılır ve Rabbini görür; onu tam anlamıyla tanır ve hakkında kesin bilgiye ulaşır. Bu bilginin ilahi keşfe dayalı olduğuna ve Tanrı'nın onu seçkin kullarının gönlüne aracısız olarak indirdiğine inanılır.

Ârif Bey (ÇARŞAMBALI), tam adı MEHMED ÂRİF BEY (d. ?, İstanbul - ö. 1892, İstanbul),

Çarşambalı Ârif Bey'den talik bir hat örneği
Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonu

sülüs, nesih ve nestalik yazılarda tanınmış hattat.

İstanbul'un Çarşamba semtinde doğduğu için hattatlar arasında bu lakapla anılır. Genç yaşta Maliye Nezareti Mektubi Kalemi'ne memur olarak girdi. Kalemin mukabeleciliğine kadar yükseldi. Sülüs ve nesih yazıyı Haşim Efendi'den, nestaliki de Sami Efendi'den öğrenmeye başladı. Sonra Sami Efendi'yi bırakarak Ali Haydar Bey'den ders aldı.

Ârif Bey daha çok celi sülüs ile uğraşmış ve çok güzel istifli yazılar yazmıştır. Üsküdar'da Selimiye ve Rum Mehmed Paşa camilerindeki celi sülüs levhalardan başka, nestalik ile yazdığı iki yazıtı vardır; Bunlardan biri Gedik Paşa Camisi'nde, öbürü de Aksaray Valide Camisi'nin dış kapısının üzerindedir. Ârif Bey celi sülüste Mustafa Rakım tarzının, nestalikte de Yesarizade Mustafa İzzet tarzının izleyicisidir.

Ârif Bey (HACI), tam adı MEHMED ÂRİF (d. 1831, İstanbul - ö. 28 Haziran 1885, İstanbul), şarkı formunda büyük yenilikler yapan besteci.

Küçük yaşta sesinin güzelliği ve yeteneğiyle dikkati çekti. Bir süre ünlü besteci Zekâi

Hacı Ârif Bey
İletişim Yayıncılık Arşivi

Dede'den ders aldı. Daha sonra Eyyubi Mehmed Bey'in öğrencisi oldu. Mehmed Bey'in aracılığıyla, onun da öğretmenlik yaptığı Muzıka-yı Hümayun'a girdi. Bir raslantıyla kendisini dinleyen Padişah Abdülmecid, Ârif Bey'i mabeyinci olarak saraya aldı. Aynı zamanda haremde cariyelere müzik öğretmekle görevlendirilen Ârif Bey'in cariyelerden Çeşmidilber'e âşık olması dedikodulara yol açınca, padişah iki genci evlendirdi; Ârif Bey, aylık bağlanarak saraydan uzaklaştırıldı. Bu evlilik, Çeşmidilber'in başkasına kaçmasıyla sona erdi. Ârif Bey, kendisinin bulduğu kürdilihicazkâr makamındaki "Niçin terk eyleyip gittin a zalim" (aksak) ve "Düşer mı şanına ey şeh-i huban" (curcuna) gibi en güzel şarkılarından birkaçını bu sıralarda besteledi.

Bir süre sonra mabeyinci ve cariyelerin müzik öğretmeni olarak yeniden saraya alındı, aynı serüven yinelendi. Ama bu kez Ârif Bey'in karısı veremden öldü. Ârif Bey "Olmaz ilaç sine-i sad-pâreme" (segâh) dizesiyle başlayan ünlü şarkıyı bu olay üzerine besteledi.

Abdülaziz tahta geçince (1861) serhanende olarak saray fasıl heyetine alınan Ârif Bey, gene haremde müzik öğretmenliğine atandı. Üçüncü kez aynı olay yaşandı ve Pertevniyal Valide Sultan, ünlü besteciyi gönül verdiği nedimesiyle evlendirdi. Ama yüksek rütbeli devlet görevlilerine, hatta hanedan üyelerine karşı giderek artan kaprisleri yüzünden Ârif Bey bir kez daha saraydan uzaklaştırıldı.

II. Abdülhamid döneminde, zaman zaman Muzıka-yı Hümayun'da ders veren Ârif Bey son yıllarında, önceki padişahlardan gördüğü ilgiyi bulamamaktan ve olağandışı ruh yapısına bağlanabilecek nedenlerden ötürü dünyaya küstü. "Gurub etti güneş, dünya karardı" (kürdilihicazkâr) dizesiyle başlayan son şarkısı da bunu yansıtır.

Döneminin en iyi müzikçilerinin yanında yetişen Ârif Bey, pek çok Osmanlı besteci gibi nota öğrenmedi, herhangi bir çalgıyla ilgilenmedi. Bu nedenle yeni bir makam oluşturmak ve çok güç geçkilerden sonra ana makama ustalıkla dönmek gibi başarıları şaşırtıcıdır. Ârif Bey, hemen hemen yalnız şarkı besteleyen ve bu formu yenileyen bir bestecidir. Ondan sonra şarkı formu neredeyse tek form durumuna geldi. Daha sonraki besteciler, ezgi kuruluşu bakımından da Ârif Bey'i izlediler. Klasik formlara yüz çevirdiği için Ârif Bey'i suçlayanlar olduğu gibi, Batı müziği ile yeni karşılaşıldığı bir dönemde, onun geleneksel Türk müziğini soluklandırdığını belirtenler de vardır.

Ârif Bey çok verimli bir besteciydi. Bini aşkın beste yaptı. Ama bunlar hemen notaya alınmadığından çoğu unutuldu, günümüze ancak 390 dolayında yapıtı ulaşabildi. Bunların 9'u dinsel formlarda, geriki şarkı formundadır.

Ârif Bey'in besteleri arasında en tanınmışları olarak "Ahteri düşkün garib ü âşık-ı avareyim" (nihavend), "Aşk âteşi sinemde yine şüle-feşandır" (nihavend), "Mahzun ise dil ana safa cilveger olmaz" (nihavend), "Varken gönülde bin türlü yare" (karcığar), "Geçti zahm-ı tîg-i hicrin ta dil-i nâşadıma" (kürdilihicazkâr), "Kanlar döküyor derdin ile dide-i giryan" (kürdilihicazkâr), "Sırma saçlı yare kim haber versin" (kürdilihicazkâr), "İftirakındır sebep bu nale vü efganıma" (kürdilihicazkâr), "Vücut iklîmîn sultanısın sen" (nihavend), "Saydeyledi bu gönlümü bir gözleri ahu" (hicaz), "Deva yokmuş neden bimar-ı aşka" (muhayyer), "Humarı yok bozulmaz meclisi meyhane-i aşkın" (muhayyer), "Meftun olalı sen şeh-i huban-ı cihane" (hüzzam), "Mükedder derd-i peyderpeyle şimdi" (rast), "Zahir-i hale bakıp etme dahil bir ferdi" (mahur), "Bülbül yetişir bağrımı hûn etti figanın" (segâh) sayılabilir.

Ârif Bey (KANUNÎ) (1862, İstanbul - 1911, Manaha, Yemen), kanun çalmadaki büyük ustalığıyla, bu çalgının Türk müziğinde önemli bir yer almasını sağlamış besteci ve icracı.

Kocamustafapaşa Askeri Rüştiyesi'ni bitirdi. 1885'te Posta ve Telgraf Nezareti'nde çalışmaya başladı. 1895-1901 arasında Yemen'de, San'a Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nde başkâtiplik yaptı. Daha sonra görevini İstanbul'da sürdürdü. 1910'da yeniden Yemen'e gönderildi. Ama kaldığı eve bir bomba düşüp de kayınbiraderi ölünce İstanbul'da görev istedi. Başkentte Posta nezareti muhasebesi başkâtipliği ve Galata Postahanesi veznedarlığı yaptıktan sonra, üçüncü kez Yemen'de bir göreve atandı. Kısa bir süre sonra koleraya yakalandı, çok geçmeden öldü.

Sarı Talat Bey'den kanun, peşrevler, sazsemaileri ve kuramsal müzik, Hacı Kirami Efendi'den sözlü yapıtlar öğrenen Ârif Bey, kısa sürede kanun virtüözü olarak ünlendi. Diyezli ve bemollü sesleri, mandal kullanmaksızın, başparmağının tırnağıyla tellere basarak buluyordu. Ayrıca çalgıdan elde ettiği ses tok ve son derece temizdi. Kanunun Türk müziğinde önemli ve değişmez bir yer kazanması Ârif Bey'den sonradır.

Kendi kurduğu Darü'l-Musiki adlı okulda öğrencileriyle, Tamburi Cemil Bey, Santuri Edhem Efendi, Udi Nevres Bey gibi ünlü icracıların da katıldığı halka açık konserler verdi.

Günümüze ulaşan 95 dolayındaki bestesinin 16'sı çalgı yapıtları (peşrev ve sazsemaileri, bir sirto), geri kalanı sözlü yapıtlardır. Sözlü yapıtlarının büyük çoğunluğu şarkı formundadır. Peşrev ve sazsemailerinde Tamburi Büyük Osman Bey'le Tamburi Cemil Bey'in, sözlü yapıtlarında ise Hacı Ârif Bey'in etkisi sezilir. Besteleri ezgi yönünden zengin, biçimsel açıdan kusursuzdur. *Sultaniyegâh Peşrev*'i, Türk saz yapıtları repertuvarının seçkin parçalarından birdir. Öteki önemli yapıtları arasında "Çıktıkça suz-ı dilden câna figan ü nâle" (hicaz nakış beste), "Geçmiyor eyyam-ı mihnet gitmiyor benden melâl" (rast şarkı), "Bir

yâreli kuş çırpınıyor sanki derinden" (karcığar şarkı) sayılabilir.

Ârif Efendi (BAKKAL). Tam adı AHMET ÂRİF EFENDİ (d. 1830, Filibe - ö. 17 Eylül 1909, İstanbul), sülüs ve nesih yazılarda tanınmış hattat.

Şeyh Süleyman Efendi'nin oğludur. Medrese öğrenimi sırasında Filibeli hattat Hafız İsmail Efendi'den icazetname aldı. Bunu yeterli bulmadığı için 1877'de İstanbul'a

Bakkal Ârif Efendi'den celî sülüs bir hat örneği; Türk İslam Eserleri Müzesi
Anadolu Yayıncılık Arşivi

gittikten sonra hattat Şevki Efendi'den ders alarak yazısını ilerletti ve 1884'te ondan da icazetname aldı. İstanbul'da geçimini sağlamak için açtığı bakkal dükkânını, Nuruosmaniye Camisi'nde yazı hocalığına başlayınca kapattı. Yetiştirdiği ünlü hattatlar arasında oğlu Mustafa Rakım, Hamdi Yazır, Aziz Efendi ve Necmeddin Okyay sayılabilir. Çeşitli müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda hilyeleri ve levhaları vardır. Sülüs ve nesih yazıda son dönemin en büyük ustalarındandır.

Ârif Hikmet (HERSEKLİ) (d. 22 Kasım 1839, Mostar, Yugoslavya - ö. 20 Mayıs 1903, İstanbul), Osmanlı şair. Divan şiirinin son önemli temsilcilerindendir.

Hersek valisi İstolcalı Ali Paşazade Zülfikâr Nafiz Paşa'nın oğludur. Henüz 11

Hersekli Ârif Hikmet
Nuri Akbayar Arşivi

yaşındayken büyükbabasının girişimiyle kendisine tımarlı süvari miralaylığı verildi. Babası ve dedesi ölünce ailesi Hersek'ten Bosna'ya, 1854'te de İstanbul'a taşındı. Ârif Hikmet öğrenimine İstanbul'da başladı. Mısır kapı kethüdası Muhtar Bey'in yol göstermesiyle miralaylık rütbesi, rütbe-i hâcegâni olarak değiştirildi. Sadaret Mektubi Kalemi'ne giren Ârif Hikmet burada yedi sekiz yıl çalıştıktan sonra ayrıldı. 1868'de Cevdet Paşa'nın desteğiyle Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Muhakemâtı Cezaiye zabıt kâtipliğine atanarak adliye örgütüne geçti. Adliye daireleri mümeyyizliklerinde ve Erzurum, Bursa, Manastır, Yanya, Kastamonu, Adana, Cezâir-i Bahr-i Sefid vilâyetleri Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi başkanlıklarında bulundu. 1897'de Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa'nın yardımıyla İstanbul İstinaf Mahkemesi üyeliğine, 1900'de İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi başkanlığına, 1901'de de Temyiz Mahkemesi üyeliğine getirildi.

Ârif Hikmet Bey 1861'de Laleli Çukurçeşme'deki evinde bir encümen-i şuara (şairler topluluğu) kurdu. Her hafta salı günleri toplanan bu encümene Şeyh Osman Şems Efendi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Kâzım Paşa, Lebib Efendi, Manastırlı Hoca Naili Efendi, Halet Bey, Recaizade Celal Bey gibi zamanın seçkin şairleri devam ederdi. Bu toplantılarda şairlerin o hafta yazdığı şiirler Namık Kemal tarafından okunurdu.

Doğu kültürüyle yetişen Ârif Hikmet Bey, Batılılaşma akımına karşı ilgisiz kalmış, eski tarzda şiirler yazmıştır. Şiirlerinde düşüncenin, duygu ve heyecandan ağır basması nedeniyle yapıtları hakimane kabul edilir. 1.757 beyitten oluşan *Divan*'ında (ös 1918) didaktik şiirleri de dikkati çeker. *Divan*'da ayrıca münacaat, naat, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin için yazılmış mersiyeler, bazı sufiler için yazdığı kasideler ile Namık Kemal, Halet Bey ve Kâzım Paşa ile birlikte yazdıkları bir şiir de vardır. Gazelleri daha başarılıdır. Şiirde Naili-i Kadim ile Fehim-i Kadim tarzını benimsemiş ve bu yolda güzel şiirler söylemiştir. Nesri de açık ve sağlamdır. Tasavvuf, felsefe ve siyasetle ilgili *Levâyihü'l-Hikem*, *Levâmü'l-Efkâr*, *Sevânihü'l-Beyan* ve *Mısbahü'l-İzah* adlı yapıtlarının bazı bölümleri, yaşadığı yıllarda edebiyat dergilerinde çıkmışsa da, kitap halinde yayımlanmamıştır. *Mecelle*'nin bazı maddelerine ilişkin bir risalesi de vardır.

Ârif Hikmet Bey (ŞEYHÜLİSLAM), tam adı SEYYİD AHMED ÂRİF HİKMET (d. 18 Kasım 1786, İstanbul - ö. 21 Mart 1859, İstanbul), divan şiiri geleneğini sürdüren son şairlerden. Ayrıca şuara tezkiresi ile tanınır.

Önemli devlet görevlerinde bulunan bir aileden gelir. Babası III. Selim dönemi (1789-1807) Rumeli kazaskerlerinden İbrahim İsmet Bey'dir. Ârif Hikmet Bey babasından aldığı derslerden sonra medrese öğrenimi gördü. 1816'da Kudüs, 1820'de Mısır, 1823'te de Medine kadılıklarına getirildi. 1826'da İstanbul payesini aldı. 1828'de İstanbul kadılığına atandıysa da bu görevi kabul etmedi. 1829'da nüfus tahririne memur olarak Rumeli'ye gitti. 1830'da nakibü'l-eşraf, 1833'te Anadolu kazaskeri oldu. 1834'te nakibü'l-eşraflık görevinden istifa etti. 1838'de Rumeli kazaskerliğine, 1839'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine getirildi. 1840'ta Tanzimat'ın getirdiği yeni uygulamaları denetleme görevi ile Rumeli'ye gönderildi. Dönüşünde Dar-ı Şûra-yı Askeri üyeliğine atandı. 1845'te Mekkizade Mustafa Âsım Efendi'nin ölümü üzerine şeyhülislamlığa getirildi. Yüz beşinci Osmanlı şeyhülislamı olan Ârif Hikmet 1854'te bu görevden ayrıldı. Tanzimat'tan sonra rüştiyelerin (ortaokul) açılmasına ve eğitimin yaygınlaşmasına katkıda bulunan Ârif Hikmet Bey, şeyhülislamlıktan ayrıldıktan sonra kendini edebiyat çalışmalarına verdi. Medine'de bir kütüphane yaptırarak buraya 5 binden çok kitap bağışladı.

Ârif Hikmet Bey Tanzimat sonrası yeniliklerden etkilenmedi. Türkçe şiirleri yanında Arapça, Farsça şiirler de yazdı. Şiirlerinde Nef'i, Nabi ve Nedim'in etkileri görülür. *Divan*'ı, Şeyhülislam Hüsameddin Efendi tarafından toplanıp düzenlenerek bastırıldı (ös 1866). Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç bölümden oluşan bu *Divan*'daki Türkçe şiirler arasında en çok gazel ve tarihler göze çarpar. Ârif Hikmet Bey *Divan*'ında Bahaeddin Nakşibendi'yi ve tarikatını överek, babasının da bağlı olduğu bu tarikata girdiğini anlatır. Onun için kendisine en-Nakşibendi ve el-Hüseyni de denir.

Tezkire-i Şuara ya da *Ârif Hikmet Tezkiresi* adıyla da bilinen ve Arap alfabesindeki "He" harfine kadar gelen tezkiresinde 1834/35'e değin yetişmiş toplam 210 şairin yaşamı ile ilgili kısa bilgiler ve şiirlerinden örnekler verir. Azeri şairleriyle İran şairlerini de anlatır. *Mecmuatü'l-Terâcim* adlı Arapça yapıtında 1134 ünlü âlim ve şairin yaşamöyküsünü verir. Kâtip Çelebi'nin ünlü *Keşfü'z-Zünun* adlı bibliyografik yapıtına zeyl (ek) olarak yazmaya başladığı *Zeylü'l-Keşfü'z-Zünun* ancak C harfine kadar gelebilmiştir. *Hülâsatü'l-Makalât fi Mecâlisi'l-Mükâlemat* adlı yapıtı, babası İbrahim İsmet'in delege olarak bulunduğu Mükâlemat-ı Siyasiyye Meclisi'nde kabul edilen anlaşma metinlerinin derlemesidir.

Arikaralar, Kuzey Amerika'da, Güney Dakota'daki Cheyenne Irmağı ile Kuzey Dakota'daki Fort Berthold arasında, Missouri Irmağı boyunca yaşamış Ovalar Bölgesi Yerlileri. Kaddo öbeğine giren bir dil konuşurlardı.

Kaddo dilleri konuşan halkların kültürel kökeni, Tarihöncesi'nde aşağı Mississippi Vadisinde höyükler kurmuş olan topluluklara dayanır. Kültürel bakımdan Pavnilerle bağlantılı olan Arikaralar, zamanla onlardan ayrılarak kuzeye göç ettiler; böylece en kuzeydeki Kaddo kabilesini oluşturdular.

"Ayı Postu-Arikara"; Edward S. Curtis, 1908; *The North American Indian*
Edward E. Ayer Collection, The Newberry Library, Chicago

Mısır tarımında uzman olan Arikaralar, öteki kabilelerden mısır karşılığında et ve giyecek alırlardı. Ayrıca fasulye, kabak, tütün ve ayçiçeği yetiştirirlerdi. Kadınlar çiftçilik yapar, erkekler geyik ve buffalo avına çıkardı. Kabileler, toprakla örtülü barınaklardan oluşan geçici köy yerleşmele-

rinde yaşardı. Din adamlığı ve köy başkanlığı, genellikle, onde gelen birkaç ailenin tekelindeki soydan geçen görevlerdi. Askeri etkinlikler, danslar ve hastalık tedavisi, daha alt düzeylerde örgütlenmiş derneklerce yerine getirilirdi. Tüm kabilenin katıldığı güneş dansı törenlerinde kendi kendine işkence etmek, Arikaraların öteki Ovalar Bölgesi kabileleri ile paylaştığı bir gelenekti.

Missouri Irmağından yukarıya ilerleyen beyaz tüccarlara engel olmaları yüzünden patlak veren savaş, 1823'te, ABD ordusunun ilk kez bir Ovalar Bölgesi kabilesini hedef alarak Arikaralara karşı harekâta girişmesine yol açtı. 1700'lerin sonlarına doğru 3-4 bin arasında olan Arikara nüfusu, 19. yüzyıla gelindiğinde savaşlar ve çiçek salgınları nedeniyle büyük ölçüde azalmıştı. 1860'larda, Mandanalar ve Hidatsalarla birlikte, Fort Berthold'da kurulan kampa yerleştirildiler. 1885'e gelindiğinde, dağınık aile çiftliklerinde tarımla uğraşmaya başlamışlardı. Williston Havzasında petrol bulunması ve Garrison Barajı'nın kurulması üzerine 1950'lerde kendilerine yeni yurtlar aramak zorunda kaldılar.

aril grubu, ARİL KÖKÜ olarak da bilinir, organik bileşiklerin yapısında yer alan ve bir aromatik bileşiğin molekülünden bir hidrojen atomunun kopmasıyla türeyen yapısal birim; örneğin benzenden (C_6H_6) türeyen fenil (C_6H_5) bir aril grubudur. Organik bileşiklerin moleküllerine bu grupların katılmasını amaçlayan tepkimelere de arilleme denir.

Âriler (Sanskrit dilinde *arya*: "soylu"), Tarihöncesi dönemlerde İran'da ve Hindistan'ın kuzeyinde yaşamış halk. Güney Asya'da konuşulan Hint-Avrupa dilleri Âri dilinden türemiştir. "Âriler" terimi, 19. yüzyılda "Hint-Avrupalı" ile eşanlamlı sayılmış, daha sınırlı olmakla birlikte Hint-İran dillerini(*) adlandırmak için de kullanılmıştır. Âri terimi, çağdaş dilbilimde yalnızca Hint-Âri dilleri(*) için kullanılır.

19. yüzyılda ortaya atılan "Âri ırk" kavramı, Joseph-Arthur Gobineau(*) ile Houston Stewart Chamberlain(*) tarafından hararetle savunuldu. Bu kurama göre, Hint-Avrupa dillerini konuşan Âri ırk, insanlığın gerçekleştirdiği tüm ilerlemenin tek yaratıcısıydı ve manevi değerler bakımından "Samiler"den, "Sarı" ve "Siyah" ırklardan daha üstündü. En katışıksız Âri topluluğu ise Germenlerdir. Antropologlar tarafından 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde çürütülen bu görüşe Adolf Hitler ve Naziler sahip çıkmış, Yahudileri, Çingeneleri ve "Âri olmayan" öteki ırkları ortadan kaldırmaya yönelik devlet politikasının dayanağı yapmışlardır.

Ariminum Konsili, RİMİNİ KONSİLİ olarak da bilinir, İS 359'da toplanan konsil. Ariusçu eğilimler taşıyan İmparator II. Constantius'un çağrısı üzerine toplanan konsilde, 4. yüzyılda toplanan başka birkaç konsilde de olduğu gibi, Ariusçu öğreti ele alındı. Ariminum Konsili'ne Batı kilisesi piskoposları katılırken, Doğulu piskoposlar aynı anda Seleukeia'da toplandılar. Ariminum'daki piskoposların çoğunun ortodoks çizgiye bağlı olmasına ve Nikaia (İznik) öğretisini benimsemesine karşın, çoğunluğun kararı imparatorun eline ulaştığında, Ariusçu azınlık bu kararı tersine çevirmeyi başardı. Ariminum'daki öteki piskoposlar, görüşlerini değiştirerek Trakya'da Nike'de kararlaştırılan Ariusçu amentüyü onaylamaya zorlandılar. Papa Liberius, konsilin yetkisiz olduğunu ilan ederek bu amentüyü reddetti.

Arinna, Hatti dilinde WURUSEMU, Hitit güneş tanrıçası. Hitit İmparatorluğu ve Krallığı'nın koruyucu tanrıçasıdır. Eşi Hava Tanrısı Tarhun (Taru). Arinna'dan sonra ikinci derecede önemliydi; bu da tanrıçanın kökeninin anaerkil dönemlere değin uzandığını gösterir. Anadolu'nun toprak ve bereket simgesi olan bir ana tanrıçanın Arinna'nın öncüsü olduğu sanılmaktadır. Arinna'nın nitelikleri doğru yargı, merhamet ve otoritedir. Güçlü Hitit kraliçesi Puduhepa, Arinna'yı kendi koruyucu tanrıçalığına kabul etti; kraliçenin mühründe de kendisi tanrıçayla kucaklaşırken gösterilirdi.

Arinos Irmağı, Portekizce RIO ARINOS, Orta Brezilya'nın batısında ırmak. Diamantino'nun kuzeydoğusundaki Araporé Dağlarından doğar ve kısa bir süre batıya doğru aktıktan sonra Tapajós Irmağının ana kolu olan Juruena'yla birleştiği noktaya kadar Mato Grosso Platosu boyunca kuzey-kuzeybatı yönünde akar.

Ariobarzanes (ö. İÖ y. 360), Perslerin Frigya satrapı. Yaklaşık İÖ 387'de bu göreve getirilen Ariobarzanes, bir soylunun oğluydu. Atina ile Sparta'nın dostluğunu kazanmaya çalıştı; İÖ y. 366'da Batı Anadolu satraplarının Pers kralı II. Artakserkses'e (Artahşatru, hd İÖ 404-359/358) karşı giriştikleri başarısız ayaklanmayı yönetti.

Arion, Midilli Adasında Methymna'da yaşamış yarı efsanevi şair ve müzikçi. Dionysos şenliklerinde söylenip çalınan koral şiir ve şarkı olan *dithyrambos*'a onun edebi biçim kazandırdığı söylenir. Babası Kykleos'un adı da onun dairesel hareketli (Yunanca *kyklos*: "daire") *dithyrambos* korosuyla ilintisini göstermektedir. Arion'un yapıtlarından hiçbiri günümüze gelememiştir. Yaşamıyla ilgili olarak da yalnızca bir tek öykü bilinmektedir.

Arion, Sicilya ve Magna Graecia'daki (İtalya'nın güneyi) başarılı gösteri gezisinden sonra gemiyle ülkesine dönmektedir. Yanında bulunan hazinenin farkına varan gemiciler onu öldürüp hazineyi ele geçirmeye karar verirler. Arion, son istek olarak bir şarkı söylemesine izin vermeleri için yalvarır. Gemiciler buna razı olurlar. Arion geminin güvertesine oturup lirinin eşliğinde bir ağıt söylemeye başlar. Sonra da kendisini güverteden denize atar. Ama bir mucize olur ve müziğinden çok hoşlanan bir yunus onu kurtarır. Böylelikle Arion gemiden önce Korinthos'a ulaşır. Korinthos tiranı ve Arion'un dostu Periandros bir hileyle gerçeği öğrenir. Gemicileri toplayarak Arion'a ne olduğunu sorar; onun arkada kaldığını söylerler. Ama Arion'un ansızın karşılarına çıkması üzerine suçlarını itiraf ederler ve cezalandırılırlar. Arion'un liri ile onu kurtaran yunus da Çalgı (Lyra) ve Yunus (Delphinus) takımyıldızlarına dönüşürler.

Ariosto, Ludovico (d. 8 Eylül 1474, Reggio Emilia, Modena Düklüğü - ö. 6 Temmuz 1533, Ferrara), İtalyan Rönesans ruhunun en yetkin ifadesi sayılan epik şiiri *Orlando furioso* (Çılgın Orlando) ile tanınan İtalyan şair. Bir oyun yazarı olarak da sahne sanatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Oyunları çok önemli değilse de, Latin komedilerine öykünen, ama yerel dille yazılmış yapıtların ilk örnekleridir. Yerel dil, daha sonra Avrupa'da yaygınlaşan ve orta sınıfın aile sorunlarını işleyen komedilerin de özelliği olmuştur.

Ariosto'nun babası Kont Niccolò, Reggio Emilia Kalesi'nin komutanıydı. Ludovico 10 yaşına bastığında bütün aile, babasının yetiştiği Ferrara'ya göç etti. Ariosto da kendisini hep bir Ferrara'lı saydı. Babası hukukçu olmasını istediği için, 1489'dan 1494'e değin Ferrara'da istemeye istemeye hukuk okudu. Sonra 1499'a değin kendini edebiyata verdi. Babası 1500'de ölünce, ailenin en büyük oğlu olan Ariosto dört erkek ve beş kız kardeşine bakabilmek için beşeri bilimlere adanmış sakin bir yaşam sürme düşünden vazgeçmek zorunda kaldı. 1502'de Canossa Kalesi komutanı oldu ve 1503'te I. Ercole dükünün oğlu Kardinal Ippolito d'Este'nin hizmetine girdi.

Saray yaşamı ve üstlendiği görevler Ariosto'nun sade zevkleriyle bağdaşmıyordu. Hep kardinalin yanında bulunması, tehlikeli askeri seferlerde ve diplomatik yolculuklarda ona eşlik etmesi gerekiyordu. 1509'da Ferrara Venedik'e saldırdığı zaman da kardinalin yanıbaşındaydı. Kardinalin, kendinden sonra dük olan (1505) kardeşi Alfonso ile 1512'de Roma'ya gitti ve Kutsal İttifak Savaşı'nda, Fransa'nın tarafını tutarak, Papa II. Julius'u görevinden uzaklaştırma girişimine katıldı. Bunda tam bir başarısızlığa uğrayınca, papanın hışmından korunmak için Apennin Dağlarını aşıp kaçmak zorunda kaldı. Ertesi yıl, X. Leo'nun papa seçilmesi üzerine Ariosto, edebiyata daha çok zaman ayırabileceği bir görev bulma umuduyla, yeniden Roma sarayının yolunu tuttu. Ama bu yolculuktan bir sonuç çıkmayınca Ferrara'ya geri döndü.

O zamana değin Ariosto, Romalı şair Tibullus ile Horatius'dan esinlenen birçok şiir yazmıştı. Şiirleri teknik yetkinlik bakımından o zamanın önemli şair ve bilginlerinden Pietro Bembo'nunkiler düzeyinde değildi. Ama duygu bakımından çok daha içtendi. Ariosto yaklaşık 1505'ten sonra *Orlando furioso* üzerinde çalışmaya başladı, yaşamının sonuna değin de bu yapıtı yenileyip düzeltmeyi sürdürdü. Kitabın ilk baskısı 1516'da Venedik'te yapıldı. Bu ilk baskı ile

Ariosto, Tiziano'nun *Orlando furioso*'da (3. baskı, 1532) yer alan çiziminden bir ağaçbaskı
British Museum, J.R. Freeman & Co. Ltd.

ikinci baskı (Ferrara, 1521), Boccaccio'yla başlayıp 14 ve 15. yüzyıllarda Poliziano ve Matteo Maria Boiardo gibi şairlerce izlenmiş bir geleneği olan *ottava rima* (on bir hecelik sekiz dizeden oluşan kıta) ile yazılmış 40 kanto içerir. İkinci baskı, dil ve üslup bakımından Bembo'nun etkisinin izlerini taşır. Üçüncü baskıda bu etki daha da belirginleşecektir.

Orlando furioso, Boiardo'nun *Orlando innamorato*'sunun (Aşık Orlando) özgün bir devamıdır. Yapıtın başkişisi Orlando, Charlemagne destanları denen öykülerin kahramanı Roland'ın İtalyan karşılığıdır. Şiirde üç ana merkez vardır. Çoğunlukla

ortaçağ edebiyatından alınmış çeşitli olaylar ve temalar. bu merkezlere göre gruplaşır: Orlando'nun Angelica'ya tutkusu, Paris yakınlarında Hıristiyanlar ile paganların savaşı ve Ruggiero ile Bradamante arasında geçen ikincil bir aşk öyküsü. Bunlardan birincisi, özellikle şiirin ilk bölümünde, en önemli olanıdır. İkinci merkez, bütün anlatının epik arka planını oluşturur. Üçüncüsü ise kısmen, bu iki âşığın birleşmesiyle ortaya çıktığı söylenen Este ailesine incelik göstermek amacıyla şiire konmuştur.

1517'de, *Orlando furioso*'nun ilk basımından bir yıl sonra kardinal, Buda (bugün Budapeşte) piskoposluğuna getirildi. Ama Ariosto, onunla Macaristan'a gitmeyi reddetti ve ertesi yıl kardinalin kardeşi Dük Alfonso'nun özel hizmetine girdi. Böylece, 1513'te tanıştığı metresi Alessandra Benucci'nin yanında Ferrara'da kalmayı başardı. Ama mali sıkıntılar onu, 1522'de Garfagnana valiliği görevini kabul etmek zorunda bıraktı.

1517-25 arasında, Horatius'un yergilerini örnek alan yedi yapıtını *Satire* (Yergi) başlığı altında kaleme aldı. Bunlardan (1517'de kardinal ile Buda'ya gitmeyi reddettiği zaman yazdığı) ilki, Ariosto'nun onurunun ve bağımsızlığının soylu bir savunmasıdır. İkincisi, din görevlilerinin yozlaşmasını eleştirir. Üçüncüsü, yükselme tutkusundan arınmak gerektiğini vurgulayan bir ahlak dersi verir. Dördüncüsü evlilik konusundadır. Beşinci ve altıncısı, efendilerinin bencilliği yüzünden ailesinden ayrı düşmenin kişide yarattığı duyguları anlatır. Pietro Bembo'ya yöneltilen yedincisi ise, hümanistlerin ahlakça bozuk yanlarına işaret eder ve Ariosto'nun, gençliğinde edebiyat eğitiminin tamamlanmasına izin verilmeyişinden duyduğu üzüntüyü dile getirir.

Ariosto 1525'te Ferrara'ya dönecek kadar para biriktirmeyi başardı. Büyük bir olasılıkla 1528-30 arasında Alessandra Benucci ile evlendi. Böylece, çalışmaya ve şiire adanmış sakin bir yaşam sürme düşleri gerçekleşmiş oluyordu. Son yıllarını karısı, kötürüm kardeşi Gabriele ve oğlu Virginio ile birlikte, bahçeyle uğraşarak ve *Orlando furioso*'yu düzelterek geçirdi. Ölümünden kısa bir süre önce çıkan başyapıtının üçüncü baskısı (Ferrara, 1532) 46 kanto içeriyordu. Kitabın bu son biçiminde, Ariosto'nun çizdiği karakterler, ince bir ruhsallık biçiminde yansıyan üslubu ve şiirsel kişiliği kusursuzluğa erişmişti. Ölümünden sonra 1545'te kitaba *Cinque canti* (Beş Kanto) diye bilinen bir de ek bölüm (*giunta*) eklendi. Ariosto'nun oyunları arasında *Cassaria* (1508), *I suppositi* (1509), *Il negromante* (1520; Sihirbaz), *La lena* (1529; Coşku) ve Gabriele Ariosto tarafından tamamlanan, Ariosto'nun ölümünden sonra *La scholastica* adıyla yayımlanan *I studendi* (Öğrenci) sayılabilir.

Arishtanemi, NEMINATHA olarak da bilinir. Hint dinlerinden Caynacılığın 24 Tirthankara'sından ya da kurtarıcısından yirmi ikincisi.

Her ne kadar son iki aziz (23. ve 24.) tarihi kişiler olarak kabul edilebilirlerse de, efsanede Arishtanemi'nin yaşamı ile ilgili ayrıntılar karanlıkta kalmıştır. Onun, bir sonraki Aziz Parsvanatha'nın gelişinden 84 bin yıl önce yaşadığı, ayrıca kuzeni Hindu Tanrı Krişna'nın çağdaşı olduğu da söylenir. Evlendiği gün, evlilik şöleni için boğazlanan hayvanların çığlıklarını duyup dünyayı hemen reddetmiştir. Arishtanemi adının, doğumundan önce annesinin gördüğü düşteki siyah mücevherlerden yapılma tekerlekten geldiğine (Arishtanemi, "zarar görmemiş [*arista*] tekerleğin kenarı [*nemi*]") inanılır. Resimlerde daima siyah renkte gösterilir (Digambara mezhebinin resimlerinde mavi) ve simgesi sarmal sedef kabuktur. Caynacılar için kutsal hac yeri haline gelen, Kathiawar'daki (Batı Hindistan) Girnar Tepelerinde *moksha*'ya (dünyevi varoluştan kurtulma) ulaşmıştır.

Aristaios (Yunanca *aristos*: "en iyi"), yaygın olarak tapınılan, ama hakkındaki mitoslar oldukça belirsiz bir Yunan tanrısı. Genellikle kabul edilen bir açıklamaya göre, Apollon ile su perisi (*nymphe*) Kyrene'nin oğlu olarak Libya'da doğan Aristaios, daha sonra Teb'e gitmiş, burada Musa'lardan sağaltma ve kehanette bulunma dersleri almış, Kadmos'un kızıyla evlenerek Aktaion'un babası olmuştur. Uzun yolculuklardan sonra Trakya'ya varan Aristaios, sonunda Haimus Dağı dolaylarında kaybolmuştur.

Aristaios yardımsever bir tanrıydı; çobanların ve avcıların koruyucusuydu, arıları evcilleştirmeyi, üzüm ve zeytin yetiştirmeyi öğretmişti. Çoğunlukla Zeus, Apollon ve Dionysos ile özdeşleştirilirdi. Çoban kılığında, bazen koyun taşıyan genç bir erkek olarak temsil edilirdi.

Aristarkhos (SEMENDİREKLİ) (d. y. İÖ 217 - ö. 145, Kıbrıs), Homeros'la ilgili araştırmalara yaptığı katkılarıyla tanınan Eski Yunanlı eleştirmen ve dil bilgini.

Bizanslı Aristophanes'in öğrencisi olduğu İskenderiye'de İÖ y. 153'te kütüphane sorumluluğu görevine getirildi. Daha sonra Kıbrıs'a çekildi. Uzun süre İskenderiye'de, daha sonra Roma'da başarıyla yürütülen ve kendi adıyla anılan bir filoloji okulu kurdu. Cicero ve Horatius onu yetkin bir eleştiri ustası olarak kabul ederlerdi. Yapıtları üç gruba ayrılır: 1) Homeros metinlerinin iki düzenlemesi ile Hesiodos, Pindaros, Arkhilokhos, Alkaios ve Anakrion'un metinlerinin düzenlemeleri; 2) bu şairler ve Aiskhylos, Sophokles, Aristophanes ve Herodotos üzerine çok sayıda yorum; 3) özellikle Homeros metinlerinde ortaya çıkan sorunlarla ilgili eleştirel yazılar.

Aristarkhos (SİSAMLI) (İÖ y. 310-230), Yer'in Güneş çevresinde döndüğünü ilk öne süren Eski Yunanlı astronom. Stoacı Kleanthes, Aristarkhos'un bu savına dayanarak dinsizlikle suçlanması gerektiğini öne sürmüştür.

Aristarkhos'un Yer'in hareketiyle ilgili daha gelişmiş düşünceleri, Arkhimedes ve Plutarkhos aracılığıyla öğrenilmiştir. Günümüze ulaşan tek yapıtı "Güneş'in ve Ay'ın Boyutları ve Uzaklıkları Üzerine" adlı kısa bir incelemedir. Geometriye başvurarak elde ettiği değerler, hatalı gözlemlere dayandığı için sağlıklı olmaktan uzaktır.

Aristarkhos güneş yılının uzunluğu için oldukça kesin bir değer bulmuştur. Ay'daki kraterlerden biri onun adıyla anılır; bu kraterin ortasındaki bir tepe Ay'daki en parlak oluşumdur.

Aristeas'ın Mektubu, İskenderiye'de Yahudiliği yaymak amacıyla büyük bir olasılıkla İÖ 2. yüzyılın ortalarında kaleme alınmış sahte tarihli metin. O sıralarda sayı ve saygınlık bakımından İskenderiye'de belirli bir yer edinmiş olmasına ve antisemitizmin henüz ciddi olarak yaygınlaşmamış olmasına karşın, Yahudi topluluğu çekişme içinde bulunuyordu. Kimi Yahudiler Yunan kültür ve felsefesini benimserken, kimileri de Helenistik kültürle herhangi bir yakınlaşmaya kesinlikle karşı çıkmaktaydı. Bu koşullarda Aristeas'ın Mektubu'nu kaleme alan kişinin, putperestlere Yahudiliği uygun bir bakış açısıyla sunmayı ve dinsel kurallara katı biçimde uyulmasını Helenistik Yahudiler için çekici kılmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. İÖ 2. yüzyılda yaşamış bir yazarın adını kullanan bu kişi, Tevrat'ın ilk beş kitabını oluşturan Tora'nın İbranice'den Yunancaya çevrilmesine kendisinin doğrudan tanık olduğu izlenimini vermeye çalışıyordu. Metinde kendisini İskenderiye'de II. Ptolemaios Philadelphos'un (İÖ 285-246) maiyetinde önemli bir mevki sahibi olan Yahudilik hayranı bir putperest olarak tanıtmaktaydı. O dönemin Helenistik kültürünün edebiyat kalıplarını ve İskenderiye sarayına özgü sanat dilini kullanmasına karşın, Yunanca üslubu ve yaptığı çeşitli tarihsel yanlışlıklar, onu ele vermektedir. Ayrıca Yahudi kölelerin durumuyla yakından ilgilenmesi, Filistin Yahudilerini anlatırken çizdiği romantik tablo ve hangi hayvan etlerinin yenebileceğine ilişkin Yahudi kurallarının ardında yatan anlayışı açıklama çabaları onun putperesten çok bir Yahudi olduğunu göstermektedir.

Günümüz bilginlerinin bu metinden "mektup" olarak söz etmelerinin nedeni, Aristeas tarafından kardeşi Philokrates'e hitaben yazılmış olmasıdır. Mektuptaki öyküyü oluşturmak için yararlanılan kaynaklar şunlardır: Mısır Yahudilerine ilişkin resmî arşivlerden alınma bir rapor, Ptolemaios'un yasa fermanları, saray dosyalarında ya da İskenderiye Kitaplığı'nda saklanan idari yazışmalar, krallık ideallerı üzerine bir inceleme, Yahudi din kuralları üzerine bir savunma. Mektuptan ilk kez doğrudan alıntı yapan yazar, Yahudi tarihçi Flavius Josephus (İS 1. yy) olmuştur. İlk Hıristiyanların bazıları da bu yapıttan yararlanmış, ama Yahudiliğin savunulduğu bölümlere değinmemeye özen göstermişlerdir.

Aristeides (ö. 2. yy), günümüze ulaşan en eski apolojilerden Hıristiyan İmanı İçin Savunma adlı belgenin yazarı, ilk Hıristiyan apolojistlerden Atinalı filozof. 4. yüzyıl tarihçisi Caesarealı Eusebios'un verdiği bilgilere göre Aristeides yapıtını ya Roma imparatoru Hadrianus'a (hd 117-138) ya da ardılı Antoninus Pius'a (hd 138-161) adamıştır. Aristeides'in ilkel ve genel türdeki bu savunması, Athenagoras'ın ve Tertullianus'unki gibi 2. yüzyılın sonlarında ve 3. yüzyılın başlarında ortaya çıkan daha kişisel ve edebi savunmaların öncüsüydü.

Aristeides'in yapıtı putperest bir filozofun görüş açısıyla, yaratılıştaki uyum tartışması ile başlar ve Stoacı filozoflar gibi yaratılıştan ve evrenin korunmasından sorumlu Kutsal Varlık ile ilişki kurar. Aristeides böyle bir varlığın sonsuz, yetkin, ölümsüz, her şeyi bilen, insanoğlunun babası ve kendine yeterli olması gerektiği sonucuna varır. Sonra da Hıristiyanlık öncesi insan soyunu tanrı düşüncelerine ve dinsel uygulamalarına göre üç sınıfa ayırır. Aristeides'e göre, Babillilerle (Kaldealılar) Mısırlıların da dahil olduğu barbarlar, evreninin öğelerine ve hayvanlara tapınmaları nedeniyle; Yunanlılar, rezaletleriyle tanrılıktan tümüyle uzaklaşan insan biçimli tanrıları nedeniyle; Yahudiler de (her ne kadar tektanrılı ülküleri, Yaratıcı'ya olan inançları, gerçek peygamberleri, yüksek ahlaki değerlere ve toplum bilincine sahip olmalarıyla saygıyı hak ediyorlarsa da) meleklere ve yüzeysel törenlere aşırı bağlılıkları nedeniyle yetersizdirler. Her şeyi Oğul ve Kutsal Ruh yoluyla yaratan gerçek bir tanrı düşüncesine sahip olanlar yalnızca Aristeides'in "yeni ulus" olarak adlandırdığı Hıristiyanlardır. Hıristiyanların Tanrı'ya inançları, ölüleri dirilteceğine ve bundan sonraki yaşamı

sağlayacağına inandıkları İsa'nın emirleri üzerine kurulu yüksek ahlaki bir yaşam biçimi olarak ortaya çıkar. Yeni dinin yüce amacı karşısında fazlasıyla etkilenen Aristeides, Hıristiyan topluluğunun hayırseverliğini vurgulamış ve sayıları az da olsa Hıristiyanların Tanrı'ya yakarılarıyla, dünyanın sürmekte olan varoluşunu ve kurtuluşunu haklı çıkardıklarını savunmuştur.

19. yüzyılın sonlarında, Aristeides'in uzun süre kaybolduğu düşünülen yapıtının Ermeniceye ve Süryaniceye çevrilmiş parçaları ele geçmiştir. Ardından, ortaçağ Hıristiyan efsanelerinden Barlaam ve Yeoşafat'ın anlatıldığı bir yapıtta tam bir Yunanca çevirisinin de bulunmasıyla, Aristeides'in özgün metni sonunda yeniden ortaya çıkarılmıştır.

Yapıtın J. R. Harris (1893) ve *The Ante-Nicene Fathers* (İznik Öncesi Kilise Babaları) derlemesinde D. M. Kay tarafından (1924) yapılmış iki İngilizce çevirisi vardır.

Aristeides (ADİL). ARİSTİDES olarak da yazılır (ö. İÖ 5. yy), Atinalı devlet adamı ve komutan. Zaman içinde bir Atina imparatorluğuna dönüşen Delos Birliği'nin kurucusudur.

Gençlik yıllarına ilişkin çok az şey bilinen Aristeides, adını Perslere karşı direnmeyi savunan grubun önde gelenlerinden biri olarak duyurdu. İÖ 482'de, büyük bir olasılıkla Themistokles'in Laurion'daki madenden çıkartılan gümüşü büyük bir filo yaptırmak için kullanma tasarısına karşı çıkması nedeniyle, bu grupla ilişkisi kesildi. İÖ 480'de geri çağrılan Aristeides, Salamis Adası yakınlarında Perslere karşı kesin bir zafer kazandı; komutasındaki Atina ordusu Plataia Savaşı'nda (İÖ 479) Persleri yenilgiye uğratarak Yunanistan'dan sürdü.

Ertesi yıl, Kıbrıs'taki Yunan kentlerini kurtarmak ve Bizans'ı ele geçirmek amacıyla yola çıkan Spartalı Pausanias yönetimindeki filoda, 30 Atina gemisine komuta etti. Aynı yılın sonuna doğru, aralarında ittifak kuran doğudaki Yunan kentleri, Sparta egemenliğine karşı ayaklandılar ve Delos'ta Aristeides aracılığıyla Atina'ya bağlılıklarını bildirdiler. Aristeides'in en büyük başarısı, Atina'nın deniz gücüne ve kendi uyandırdığı güvene dayanan Delos Birliği'nin kurulması oldu. Aristeides, birliğe üye devletlerin ödeyecekleri vergilerin miktarını saptamakla görevlendirildi. Bu görevini yerine getirirken, Perslerin İÖ 493'te İonyalıları vergilendirme biçimini temel alarak, üye devletlerin hepsinin kabul ettiği bir sonuca ulaştı.

Birliğin askeri güçlerinin Kimon'un komutası altına girmesinden sonraki dönemde Aristeides'in yaptıkları ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Onun demokrat bir reformcu olduğu yolunda görüşler vardır. Ama Ksanthippos ve Ephialtes gibi demokrat önderlerin düşmanı olan Miltiades ve Kimon'la yakın dostluğu, bu görüşlerle çelişmektedir.

Aristeides KOINTİLİANOS, ARİSTİDES QUINTILIANUS olarak da bilinir (ö. İS 2. ya da 3. yy), Eski Yunan müziğiyle ilgili temel kaynaklardan biri olan *Peri musikes* (Müzik Üzerine) adlı yapıtın yazarı. Bu yapıtta dizi, ölçü ve melodi kompozisyonu konularının yanı sıra, müziğin eğitsel değeri ve matematik aracılığıyla doğadaki olgular ile ilişkisi ele alınır. Bizans ve Arap bilginleri tarafından temel bir yapıt olarak görülen bu çalışmanın önemi günümüz bilim adamları tarafından da kabul edilmektedir. Marcus Meibom'un yayına hazırladığı yapıt 1652'de basıldı; 1882'de Albert Jahn kitap üzerine eleştirilerini içeren bir başka baskı yayımladı; 1937'de ise kitabın Rudolf Schäfke'nin açıklamalarını kapsayan Almanca baskısı yapıldı.

Aristides (ADİL) *bak.* Aristeides (ADİL)

Aristidi Paşa, tam adı YAKOVAKİ ROSO ARİSTİDİ (d. 1835, Edirne - ö. 1900), Rum asıllı Osmanlı hekim. Döneminin en ünlü cerrahı olarak tanınır.

Askeri Tıbbiye'yi (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) binbaşı rütbesiyle bitirdikten (1858) sonra, aynı okulun cerrahi kliniği bölümünde görevlendirildi. 1876'da da cerrahi ameliyatlar muallim muavinliğine getirildi. Hastalarına o dönemin geleneğine uyarak Eminönü'ndeki bir eczanede bakıyordu. Ünlü bir cerrah olmakla birlikte bu alandaki yeni buluşları ve gelişmeleri izlemeyen Aristidi Paşa, ameliyatlarında antisepsi uygulamaz, kullandığı aletleri yıkamaz, bezlerle siler ve başka hastalarda yeniden kullanırdı. Gene de tıbbiye hamamının göbek taşında yaptığı karın, beyin ve eklemler gibi tehlikeli bölgelerin dışındaki ameliyatlarında genellikle başarılı oldu.

Aristidi Paşa, tam adı ARİSTİDİ SUGUROS (d. 1863, Bursa - ö. 11 Aralık 1938, İstanbul), Rum asıllı Osmanlı hekim. Salgın hastalıklara karşı mücadelesiyle tanınır.

Mülkiye memurlarından Hacı Yorgi Efendi'nin oğludur. Askeri Tıbbiye'yi (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) bitirdikten (1884) sonra

Aristidi Paşa
Ana Yayıncılık Arşivi

Erzincan Merkez Hastanesi'nde görevlendirildi. 1898'de İstanbul'daki bakteriyolojihaneye müdür muavini, ertesi yıl Askeri Tıbbiye'de bakteriyoloji muallimi oldu. 1909'da, henüz kurulan Darülfünun Tıp Fakültesi hıfzısıhha müderrisliğine getirildi. Aynı yıl mirliva rütbesiyle askerlikten ayrıldı.

Başarılı bir hekim olan Aristidi Paşa ayrıca, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye ve Meclis-i Maarif-i Tıbbiye üyeliklerinde bulundu; Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi hıfzısıhha müdürlüğü yaptı. Aydın'daki kolera salgınında mücadele heyeti başkanı olarak çalıştı. Balkan Savaşı'nda (1912-13) Vardar Ordusu sıhhiye müfettişliği yaparak Komanova ve Karaferye savaşlarına katıldı. 1925'te, Tıp Fakültesi'ndeki görevinden ayrıldı. *Mufassal Hıfzısıhha* (1911-16, 2 cilt) adlı yapıtı, uzun süre tıbbiyede ders kitabı olarak okutuldu.

Aristippos (d. y. İÖ 435, Kyrene, Libya - ö. 366, Atina), Sokrates'in izleyicilerinden ve haz etiğini inceleyen Kyrene hedonizm okulunun kurucusu filozof (*bak.* Kyrene felsefe okulu). Sokrates'in öğrencileri içinde felsefeyi ilk kez para karşılığı öğreten Aristippos, iyi yaşamın, hazzın en yüksek ve acının en düşük (ve sakınılması gereken) insanı değerler olduğu inancı üzerine kurulu olduğuna inanırdı. Öğrencilerine acı çekmekten sakınmalarını öğütlediği gibi acı vermekten de sakınmalarını öğütlemişti. Sokrates gibi, özellikle uygulamalı etik ile ilgilendi. İnsanların yaşamlarını hazza ve haz peşinde koşmaya adamaları gereğine inanırken, aynı zamanda doğru yargılarda bulunmaları ve güçlü insani arzularına bir düzen verebilmek için özdenetim uygulamaları gereğine de inanmıştı. "Ben sahip olanım, sahip olunan değil" özdeyişiyle tanınır. Yazılarından hiçbiri günümüze ulaşamamıştır.

Aristo *bak.* Aristoteles

Aristobulos I, YEHUDA ARİSTOBULOS olarak da bilinir (ö. İÖ 103), Yahuda eyaletinin Hasmon (Makabi) hanedanından gelen kralı. İÖ 104'te annesinin tahtını ele geçirdi. İS 1. yüzyılda yaşayan tarihçi Josephos'a göre, Aristobulos Lübnanlı Iturae'lıları yenerek zorla Yahudileştirdi. Aristobulos hanedanında *basileos* (kral) unvanını alan ilk kişidir.

Aristobulos II (ö. İÖ 49), Yahuda eyaletinin Hasmon (Makabi) hanedanından gelen krallarının sonuncusu. Annesi Salome Aleksandra'nın İÖ 67'de ölmesi üzerine, kardeşi ve rakibi II. Ioannes Hyrkanos'u(*) yenerek tahta çıktı. Hyrkanos Nebatilerden yardım isteyince, Pompeius komutasındaki Romalılar müdahalede bulundular ve İÖ 63'te Yahuda eyaletini yönetimleri altına aldılar. Aristobulos, İÖ 56'da iktidarı yeniden ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanınca, tutuklu olarak Roma'ya gönderildi ve ölümüne değin orada kaldı.

Aristofanes *bak.* Aristophanes

aristokrasi, sözcük anlamıyla, "en iyi" olduklarına inanan ya da kendilerini yönetici niteliğine en yakın kesim olarak gören küçük ve ayrıcalıklı bir azınlığın yönetimi. Pratikte, daha çok bir kan soyluluğunu ifade eder ve tarihin uzun dönemleri boyunca böyle irsi bir soyluluğun egemenliğini anlatmak için kullanılır.

Siyasal düşünceye kavramı ilk sokan Platon ve Aristoteles'e göre aristokrasi, toplumun en ahlaklı ve aydın üstün kesimini oluşturan bir azınlığın, halkın çıkarları doğrultusundaki yönetimidir. Bu tür bir yönetim biçimi, tek kişinin yönetiminden (monarşi ya da tiranlık), çoğunluğun yönetiminden (demokrasi ya da halkın yönetimi), bencil ya da askeri hırsları olan azınlığın yönetiminden (oligarşi ya da timokrasi) farklıdır. Ama, "en iyi", değer yargılarına göre değişen öznel bir kavram olduğundan, aristokrasiyi oligarşik ya da timokratik yönetimlerden nesnel olarak ayırmak zordur. Öte yandan, daha sonraki siyasal düşünürlere göre, monarşi kendi aristokrasisine sahip olduğundan ve demokrasilerde de halk kendine yönetici olarak toplumun en üstün kişilerini seçmeye çalıştığından, aristokrasi unsuru bu iki rejimde de vardır.

İlkçağ ve ortaçağda aristokrasi kavramı, genellikle, iktidarını ve zenginliğini büyük toprak sahipliğinden alan, aynı zamanda askeri güce de sahip bir soyluluğun ideolojik bakımdan meşrulaştırılması bağlamında ortaya çıkar. Geleneksel toplumlarda toprak temel üretim aracıdır ve sosyal katmanlaşma ya da sınıfları bölünme, pek çok yerde, ilk egemen sınıf olarak, klan ya da kabilenin

topraklarını kendi mülkiyeti haline getirmiş bir şefler zümresini ortaya çıkarır. Bu andan başlayarak böyle toplumlarda, söz konusu toprak ve iktidar sahipleri kendi içlerinde, onların ayrıcalıklarından yoksun olan ve ömür boyu toprağı işlemekle yükümlü tutulan köylüler de kendi içlerinde kalıtsal süreklilik gösterir. Hindistan'ın kast sistemine dayalı toplumunda Brahman kastı, Sparta'da Sparta vatandaşları, Atina'da *eupatrida*'lar (iyi bir soydan gelenler), Roma'da *patrici*'ler (soylular) ya da *optimates* (seçkinler) ve Avrupa'da ortaçağ soyluluğu bu grup ya da toplumlardaki toplumsal aristokrasinin ya da soyluluğun örnekleridir. Dahası bu toplumsal aristokrasilerin çoğu hem yasal, hem de gerçek anlamda kalıtsal (yani doğuştan) aristokrasilerdir. Bu bağlamda bir geleneksel toplum aristokrasisi, gene bu tür toplumlarda görülen bürokrasilerden ya da görece bürokratik karakterdeki elitlerden, aristokrasinin iktidarının devlet merkezinden büyük ölçüde bağımsız olmasıyla ayırt edilir.

Öte yandan özellikle aristokrasi sözcüğünün çok geniş kullanımı içinde, tarihte nüfusun: değişik katmanlarından devşirilen ve kalıtsal olmayan aristokrasiler de görülür: Katolik Kilisesi'nin yüksek katları, monarşi ya da seçimli demokrasilerin yönetici aristokrasisi, bilim ya da sanat kuruluşlarının önderleri, belirli refah aristokrasileri ve hatta yaklaşık yüzde 43'ü "sonradan görme" olan Roma imparatorları gibi. Ama gene de doğuştan gelen ve sonradan kazanılan aristokratlık kavramları arasındaki ayrım görelidir. Kast toplumlarında bile, aşağı kastlarda doğan birinin yükselebildiği, buna karşılık üst sınıflardan insanların aşağı kastlara düştükleri görülmektedir. Günümüzde, çeşitli sınıfların ya da toplulukların üst katmanının aristokrasi adıyla tanımlandığı görülür. Buna göre, hükümetin üst düzey görevlileri devletin siyasal aristokrasisini, ruhban sınıfının en şereflileri kilise aristokrasisini oluşturur. Sanayi ve finans dünyasının en zengin patronları ekonomide refah aristokrasisini, sanat ve bilimin seçkin önderleri bilim, sanat ve felsefe aristokrasisini temsil ederler. İşçi sendikalarının yönetici katmanı, işçi sınıfının aristokrasisidir. Ama bu yükselmeye açık aristokrasilerde bile, üst sınıf, aristokratikleşen ailelerin çocuklarının çoğunluğu oluşturduğu kalıtsal bir gruba dönüşebilir. Örneğin ABD'de bugün yaşayan milyarderler arasında - refah aristokrasisi - varlıklı aile çocuğu olarak doğanların yüzdesi, 19. yüzyıl ortalarında yaşayan milyarderlere oranla göze çarpacak kadar yüksektir. Ortaçağ Avrupa'sındaki aristokrasi için *bak*. Avrupa (Ortaçağ); feodalizm; ortaçağ; senyör.

Aristoksenos (d. Tarentum, İtalya; ö. İÖ 4. yy sonları), Yunanlı gezimci filozof. Eski Yunan ve Roma dünyasında müzik kuramıyla uğraşan ilk uzmandır.

Atina'da, Aristoteles ve Theophrastos'un (İÖ 371/370-288/287) öğrencisi oldu. Müzikle olduğu kadar etikle de ilgilendi. Çok sayıda yapıt vermesine karşın çalışmalarının büyük bir bölümü kaybolmuştur. Müzik incelemelerinin dışında, eski Pythagorasçı etiği yeniden kurduğu çalışmaları ile Pythagoras, Arkhytas, Sokrates ve Platon'un yaşamöykülerinden bölümler günümüze kalmıştır. Armoninin müzik aletinin parçalarına bağlı oluşu gibi, ruhun da bedene bağlı olduğunu savunan kuramı, eski Pythagorasçı öğretinin bir devamı niteliğindedir. Aristoksenos, müzik kuramında, ses dizisinin notalarının matematiksel oranla değil, kulakla değerlendirilmesi gerektiğini savundu. Günümüze kalan müzik incelemeleri arasında P. Marquard'ın 1868'de ve H. Macran'ın 1902'de derlediği *Elements of Harmonics*'den (Armoninin Unsurları) ve R. Westphal'ın 1861 ve 1893'te derlediği *Elements of Rhythm*'den (Ritmin Unsurları) parçalar vardır. Öbür çalışmalarının bazı bölümleri, F. Wehrl tarafından *Aristoxenus* (Aristoksenos) adlı kitapta bir araya getirildi ve gene Wehrli'nin *Die Schule des Aristoteles, Texte und Kommentar* (1945; Aristoteles Okulu; Metin ve Yorum) adlı kitabının ikinci bölümü olarak basıldı.

Aristolochiaceae (loğusaotugiller), *Aristolochiales* takımından, 10 cinsi ve 600 kadar otsu ya da odunsu tırmanıcı bitki türünü içeren familya. Bu bitkilerin çoğu tropik bölgelerde, birkaçı da ılıman bölgelerde

Loğusaotu (*Aristolochia*)
A to Z Botanical Collection-EB Inc

yaygındır. Fazla ekonomik değeri olmayan bu familya üyelerinin bazıları seralarda yetiştirilir, bir bölümü de yılan ve akrep sokmasına karşı kullanılır.

Yapraklar saplı, almaşık ve genellikle basit, çiçekler tek ya da salkımlar halinde ve erdişidir. Çiçekörtüsü (periant) kıvrık bir boruya benzer. Çiçeklerin dişiorganları erkekorganlardan önce olgunlaşır (protogin çiçek). Bu nedenle bir çiçeğin dişiorganı ancak başka bir çiçeğin çiçektozlarıyla döllenebilir, tozlaşma da böcekler aracılığıyla sağlanır.

Loğusaotu (*Aristolochia*) cinsi yaklaşık 500 türü kapsar. Avrupa'da yaygın olarak bulunan loğusaotlarından karaasma (*A. clematitis*) en iyi bilenen türdür. *A. serpentaria* ve *A. grandiflora* türleri ise Kuzey Amerika'da yetişir. Avşarotu (*Asarum*) türlerinden *A. europaeum* Avrupa'da, *A. canadense* Kuzey Amerika'da yaygındır.

Aristomenes, İÖ 8. yüzyılda Spartalıların köleleştirdiği Messenialıların giriştiği başarısız ayaklanmanın efsaneleşmiş kahramanı. Aristomenes, büyük bir olasılıkla tarihte yaşamış bir kişi olmakla birlikte, yaşamöyküsü çeşitli efsanevi öğelere boğulmuştur. Bu efsanelerin en yaygın olanına göre, Aristomenes II. Messenia Savaşı olarak bilinen ayaklanmanın önderidir; çeşitli zaferler kazandıktan sonra "Büyük Hendek" Savaşı'nda Arkadia kralı Aristokrates'in ihanetine uğrar ve yaklaşık 11 yıl Eira'da kuşatma altında kalır. En sonunda Spartalılar kaleyi ele geçirince Rodos'a kaçarak burada sürgünde yaşar.

Bu efsanenin izleri İÖ 4. yüzyılda yaşamış olan Yunan tarihçisi Kallisthenes'e değin iner. İÖ 3. yüzyılda yaşayan Giritli ozan Rhianos'un altı kitaptan oluşan destanında, Aristomenes İÖ 490'daki bir ayaklanmanın kahramanı olarak anlatılır. Prienelı tarihçi Myron (İÖ 2. yy) ise Aristomenes'i, efsanenin ilk biçiminde sözü edilen, Sparta'nın İÖ 8. yüzyılda Messenia'yı işgaliyle birlikte ele almıştır. Yunanlı coğrafyacı Pausanias, Myron'un anlattıklarından ve başka kaynaklardan yola çıkarak, İS 2. yüzyılda bu konuda bilinen en uzun öyküyü yazdı. İÖ 7. yüzyılda geçen bir ayaklanmayı anlatan bu öykü, özellikle Rhianos'tan alınan romantik öğelerle bezenmiştir.

Ariston (SAKIZLI), ARISTO olarak da yazılır (ö. İÖ 3. yy ortaları), felsefede Stoacı okulun kurucusu Zenon'un öğrencisi Eski Yunanlı filozof. Stoacı ve Kynik düşünceleri birleştirerek kendi görüşlerini biçimlendirdi. Felsefede gerçekten değer taşıyan tek konunun etik olduğuna inanmıştı. Daha da ileri giderek, bu alan içinde yalnızca genel ve kuramsal sorunların tartışılmaya değer olduğunu ve yaşamda bir tek gerçek erdemin bulunduğunu ileri sürdü. Bu da yetkin ve sağlıklı bir zihin sahibi olmaktı.

Aristophanes (d. İÖ y. 450 - ö. İÖ y. 388), Eski Yunan komedyasının en büyük temsilcisi. Oyunlarından bir bölümü günümüze ulaşmış tek Atinalı komedya şairidir.

Yaşamına ilişkin sınırlı bilginin tek kaynağı oyunlarıdır. Pandionis boyundan gelen bir Atinalı olduğunu ileri sürenler varsa da asıl doğum yeri kesin olarak bilinmemektedir. Atinalıların onu Atinalı olmadığı gerekçesiyle suçlamalarının kaynağı, kendisinin ya da babası Philippos'un Aigina Adasındaki mülkleri olabilir. Yazdığı yaklaşık 40 oyundan ancak 11'i günümüze eksiksiz olarak ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşmayan İÖ 427 tarihli ilk komedyası *Daitaleis*'in (Şölenciler), zamanın eğitim ve ahlak kuramları üzerine bir yergi olduğu bilinmektedir.

Komedyalarının büyük bölümü Atina'nın toplumsal, edebi ve felsefi yaşamıyla ilgilidir. Atina ile Sparta arasındaki Peloponnesos Savaşı da (İÖ 431-404) yazdıkları arasında önemli bir yer tutar. Savaşa karşı olan Aristophanes, Perikles'den Kleophon'a kadar, savaş yanlısı Atina yöneticilerini her zaman eleştirmiştir.

Komedyalar. Kimi bölümleri günümüze kalmış olan *Babylonioi* (Babilliler), İÖ 426'da Büyük Dionysos Şenliği'nde yazılmıştır. Şenliğe "müttefikler" adı verilen, ama gerçekte Atina'nın güdümünde olan kent devletlerinin delegeleri katılıyordu. Aristophanes bu oyunda zamanın demagogu Kleon'a saldırmakla kalmamış, "müttefikler"i de Atinalıların kölesi olarak göstermiştir. O sırada hakkında açılan kovuşturmanın bu olaya dayanıp dayanmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Akharneis (İÖ 425; Akharnai'lılar), Aristophanes'in eksiksiz biçimde günümüze kalmış on bir komedyasının ilkidir. Savaş çılgınlığını hedef alan oyunun çiftçi kahramanı Dikaipolis, Spartalılarla kendi adına bir barış antlaşması yapmayı başarır. Dikaipolis'in özel pazar yerinde geçen iki sahnede kaba bir güldürü anlayışı ağırlıktadır. İlkinde, yoksul bir Megaralı, iki kızını açlıktan ölmemeleri için domuz kılığına sokarak satar. Öteki ndeyse, gerçek bir Atina ürünü arayan varlıklı bir Boiotia'lı, bir muhbir satın alır. Ertesi yıl yazdığı *Hippeis* (İÖ 424; Atlılar) adlı komedyada, Aristophanes'in önceki kovuşturmadan pek etkilenmemiş olduğu görülür. Kleon bu oyunda da acımasızca yerilir. *Nephelai*'da (İÖ 423; *Bulutlar*, 1957), Aristophanes ilk komedyasının konusuna döner. Oyun Sofistlerin

"modern" eğitim ve ahlak anlayışına karşı bir saldırıdır: Sokrates ve öğrencileri alaya alınır. Aristophanes'in Sofistleri temsil etmek üzere onları acımasızca eleştirmiş olan Sokrates'i seçmiş olması ise, uzun süren bir tartışma konusudur. *Sphekes* (İÖ 422; *Eşek Arıları; Yargıçlar*, 1966, 1988) komedyasında Atinalıların mahkeme davalarına düşkünlüğü, yaşlı jüri üyesi Philokleon'un (Sevgi-Kleon) kişiliğinde eleştirilir. Philokleon'un oğlu Bdelykleon (Nefret-Kleon), evde kurduğu bir mahkemede babasının peynir çalmakla suçlanan bir köpeği yargılamasını sağlar. Philokleon sonunda mahkemedeki görevini sürdürme sevdasından vazgeçer. *Eirene* (İÖ 421 başları; *Barış*, 1947/ *Barış Oyunları*, 1975) savaş politikası uygulayan Atinalı Kleon ve Spartalı Brasidas'ın savaşta ölmelerinden yedi ay sonra, Atina-Sparta Savaşı'nı altı yıl için askıya alan Nikias Barışı'nın (İÖ Mart 421?) gerçekleşmesinden birkaç hafta önce sahnelenmiştir. Komedyanın ana temasını Zeus tarafından bir mağaraya kapattırılan Barış'ın kurtarılması oluşturur.

Ornithes (İÖ 414; *Kuşlar*, 1966, 1988) fantastik bir komedyadır. Atinalı iki yurttaş kuşların insanları yöneteceği bir kent düşlerler. Kimi araştırmacılar, *Kuşlar*'ı Atinalıların yayılmacı politikasına karşı bir yergi olarak değerlendirmişlerdir. *Lysistrate* (İÖ 411; *Kadınlar Savaşı*, 1966/*Lysistrata [Kadınların Savaşı]*, 1988). Atinalıların İÖ 413'te Sicilya'da yenilmelerinden sonra ve Atina'daki 400 ayaklanmasından önce, Sparta ile barışa hazır bir oligarşik rejim kurulduğunda yazılmıştır. Atinalı kadınlar Lysistrata'nın öncülüğünde Akropolis ile Atina hazinesini ele geçirirler ve Yunanistan'daki tüm kadınlarla birlikte, erkekler barış yapıncaya değin cinsel greve giderler. Aynı yıl sahnelenen *Thesmophoriazousai* (Thesmophoria Bayramını Kutlayan Kadınlar), belki de Aristophanes'in en komik oyunudur. Bu komedyada Atinalı kadınlar, oyunlarında kendilerine saldıran Euripides'i öldürmeyi tasarlarlar. Bunu öğrenen Euripides kayınbiraderi Mnesilokhos'dan kendisine yardımcı olmasını ister. Kadın kılığına giren Mnesilokhos, hilesi ortaya çıkınca kadınların eline düşer. Kaçmaya çalıştığı üç sahne, Euripides'in üç tragedyasının parodisidir. Sonunda Euripides ortaya çıkar ve bir daha kadınları yermeyeceğine söz verir.

Batrakhoi (İÖ 405; *Kurbağalar*, 1946) edebi bir komedyadır. Tragedyaların niteliksizliğinden yakınan Dionysos, Herakles'in kılığına girer ve ölmüş olan en sevdiği yazar Euripides'i geri getirmek üzere Hades'e yollanır. Ancak Euripides ve Aiskhylos arasında düzenlenen bir yarışma sonunda Dionysos, Aiskhylos'u yanına alarak yeryüzüne döner. *Ekklesiazousai*'da (İÖ 391; Kadınlar Halk Meclisinde) kadınlar tekrar iktidarı ele geçirirler. Platon'un birkaç yıl sonra *Politeia* (*Devlet*) adlı yapıtında yazdıklarına benzer biçimde ekonomik ve cinsel eşitlik uygularlar. Aristophanes'in sağlığında oynanan son oyunu *Plutos*'da (İÖ 388; Servet), iyilerle kötüleri ayırmasın diye Zeus tarafından kör edilen Zenginlik Tanrısı Plutos, yoksul ve dürüst Khremylos tarafından iyileştirilir. Plutos görmeye başladıktan sonra dürüst kişileri zengin ederek ödüllendirir. Aristophanes'in *Atolosikon* ve *Kokolos* adlı günümüze ulaşmayan iki oyununun, İÖ y. 387'de oğlu tarafından sahnelendiği bilinmektedir.

Önemi. Aristophanes, Eski Komedya'nın(*) günümüze kalmış tek temsilcisidir. Yapıtlarını, koro, mim ve bürleskin önemini koruduğu bu komik dramaturji döneminin sonlarında vermiştir. Koroya yer vermeyen son oyunu da, kısa süren ve İÖ 4. yüzyıldan önce yerini Yeni Komedya'ya(*) bırakan Orta Komedya'nın(*) günümüze kalan tek örneği olarak bilinir. Aristophanes'in yapıtlarının günümüzde de önemini koruması, diyaloglarındaki yaratıcılık, genellikle yerinde ve ölçülü kullanılan yergi öğesi, özellikle Euripides'i alaya aldığı parodilerinin parlaklığı, koro şarkılarının canlılığı gibi özelliklere bağlanmaktadır. Barış, kadın hakları gibi evrensel temaları ele alması, yapıtlarının geçerliliğini sağlayan bir başka özelliktir.

Aristophanes (BYZANTIOS LU) (d. y. İÖ 257 - ö. İÖ 180, İskenderiye). Eski Yunanlı edebiyat eleştirmeni ve dil bilgini. İskenderiye'nin önde gelen bilim adamlarından öğrenim gördükten sonra, İskenderiye Kütüphanesi'nin başına getirildi (y. İÖ 195).

Aristophanes, Homeros'un bir metniyle Alkaios, Pindaros, Euripides ve büyük olasılıkla Anakrion'un yapıtlarını ve Hesiodos'un *Theogonia*'sını ("Tanrıların Doğuşu", 1977) düzenleyen kişidir. Yunan tragedya ve komedyalarının girişlerine el yazısıyla eklenen Tartışmalar'ın çoğunun onun tarafından yazıldığı sanılmaktadır. Yunan komedyası üzerine incelemesi, Atina'da zenginlerle düşüp kalkan fahişeler ve karakter türleri üzerine çeşitli yapıtların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yunan edebiyatının biyografik bir tarihi olan, Kallimakhos'un *Pinakes* adlı yapıtını yeniden düzenleyip tamamlayan da odur. Aynı zamanda bir sözlükçü olan Aristophanes eski alışılmadık sözcüklerle teknik terimleri açıklayan sözlükler ve atasözü derlemeleri hazırlamıştır.

Aristophanes ayrıca bir dilbilgisi okulu kurmuş, ad çekimi kurallarını ortaya koyduğu Analoji Üzerine başlıklı bir de inceleme yazmıştır. Lirik ve dramatik şairlerin yapıtlarından derlemeler hazırlarken, gerek ölçü çözümlemelerinde gerek metin eleştirilerinde kendisinden sonraki araştırmacıların yaygın biçimde benimsedikleri yenilikler getirmiştir. Platon'un diyaloglarını üçlemeler halinde düzenleyen de odur. Her edebi türden, dönemin en yetkin ürünlerini bir araya getiren İskenderiye Derlemesi'ni ilk hazırlayanın da Aristophanes olduğu kabul edilir.

Aristoteles (d. İÖ 384, Stagiros, Makedonya - ö. İÖ 322 Euripos Boğazı yakınında, Khalkis), mantık biliminin, dolayısıyla akılcı ve bilimsel görüşlerin öncüsü, gerçekçiliğin "baba"sı Eski Yunanlı filozof.

Öğretmeni Platon ve onun öğretmeni Sokrates'ten sonra, Eski Yunan (Atina) felsefesi içinde gelenek kuran son filozoftur. Platon ile birlikte ortaçağ boyunca hem Hıristiyan, hem de İslam düşüncesinde en önemli yeri tutmuş, görüşleri sonraki yüzyıllarda da sık sık yeniden ele alınmış, felsefe tarihinde sürekli etkili olmuştur.

Yaşamı. Aristoteles'in babası Nikomakhos, Büyük İskender'in büyükbabası Makedonya kralı III. Amyntas'ın saray hekimiydi. Genç Aristoteles, böylece tıbbın öncüsü Hippokrates'e değin geri giden ve tıbbın kurucusu Sağlık Tanrısı Asklepios'tan kaynaklanan uzun bir doğabilim geleneği içinde yetişti. Aristoteles'in bir hekim için gerekli eğitimi görüp görmediği bilinmiyor. Ama sonraki düşünsel gelişmesi içinde doğal olayların gözlemlenmesine verdiği önem ve Atina'da kendi kurduğu okulda (Lykeion) hekimlik eğitiminin yer alması, onun gençliğinde yoğun bir eğitimden geçtiğini gösterir.

Babası ölünce, Aristoteles İÖ 367'de, henüz 17 yaşındayken, Platon'un Atina'daki Akademia'sına gönderildi. Orada 20 yıl Platon ile birlikte felsefe "diyalog"larında bulundu. İÖ 348/47'de Platon'un ölmesi üzerine Akademia'nın başına yeğeni Speusippos geçti; Aristoteles de, bazı araştırmacılara göre bu göreve atanmadığı için, bazılarına göre de o sıralarda Makedonya'ya karşı bir siyasal havanın egemen olmasından dolayı, Atina'dan ayrıldı.

Düşünsel gelişmesinin ikinci döneminde Aristoteles, arkadaşı Khalkedonlu Ksenokrates ve sonraki bellibaşlı izleyicilerinden Eresoslu Theophrastos ile birlikte, o sıralarda yeni kurulmakta olan Assos kentinde (bugün Batı Anadolu'da Behramkale) yeni bir akademi oluşturdu. Burada hükümdar Hermeias'ın öğretmeni oldu ve onun yeğeni ya da evlatlığı Pythias ile evlendi. Bu dönemde yazdığı *Politika* (*Politika*, 1944, 1975) adlı yapıtının Yedinci Kitabı'nın ilk 12 bölümü daha çok Hermeias'a öğütleri içerir. Gene bu kitapta, evlenmek için ideal

Aristoteles, mermer büst (burnu onarılmış). Eski Yunan aslından (İÖ 4. yy'ın son çeyreği) Roma kopyası
Kunsthistorisches Museum, Viyana

yaşın erkeklerde (kendi evlendiği yaş olan) 37, kadınlarda 18 olduğunu yazar. Pythias bir kız çocuk doğurduktan sonra ölünce, Aristoteles (kendinden daha uzun yaşayacak olan) Herpyllis ile evlendi; ondan da, babasının adını verdiği ve sonradan bir kitabını adadığı oğlu Nikomakhos doğdu. Aristoteles, Assos'ta mutlu geçirdiği anlaşılan üç yıldan sonra, yakındaki Lesbos (Midilli) Adasının başkenti Mytilene'ye yerleşti ve orada adanın yerlisi olan öğrencisi Theophrastos ile birlikte, Akademia'ya benzer bir felsefe çevresi kurdu. Doğabilim araştırmalarına daldı. Düşünsel gelişmesi içinde, astronomi ve buna bağlı kuramsal çalışmalardan ayrılarak yeryüzüne, özellikle de biyolojiye ilgi duyması bu zamana rastlar. Bu dönemde, canısız doğada bulunan nedenselliğe karşılık, canlı doğanın ilkesi saydığı, bir amaca yönelik nedensellik (*telos*) üzerinde durdu. Bitki ve hayvanların yaşamlarını incelerken, insan için söz konusu edilen ruh-beden sorununa da eğildi. Platon'un, ruhu beden içinde "geçici olarak barınan bağımsız bir varlık" olarak niteleyen görüşünden ayrılarak, ruhun maddi bedenden ayrı bir varlık olmadığını, onunla birlikte, bireyi oluşturan bir ilke olduğu görüşünü ortaya attı. Buna göre ruha bedenin biçimi, bedene de ruhun maddesi dedi.

Büyük İskender'in öğretmeni. İÖ 343-342'de Makedonyalı II. Philippos, Aristoteles'i Pella'daki başkentine, 13 yaşındaki oğlu İskender'e öğretmenlik etmeye çağır-

dı. Üç yıl kadar süren bu eğitimde Aristoteles, İskender'e, ağırlıkla Homeros'u, tiyatroya dayalı sanatı ve ayrıca politikayı konu alan bir öğrenim programı uyguladı. Hükümdar olmak üzere yetiştirilen genç İskender için Aristoteles'in koloniler ve krallık üzerine iki metin hazırladığı biliniyor. Siyasete olan ilgisi de bu dönemde yoğunlaştı, *Politika* üzerindeki çalışmaları sürdü. Ama İskender'in siyasal görüşlerinin Aristoteles'inkilerden çok fazla etkilendiği söylenemez. Ayrıca İskender'in kurduğu büyük imparatorluk, düşünsel olarak, Aristoteles'in kent devleti (*polis*) anlayışını temel alan siyaset görüşüne uygun değildir.

İÖ 339'da doğum yeri olan Stagiros'a dönen Aristoteles, İÖ 335'te yeniden Atina'ya gitti. Bu sırada Speusippos ölmüş, Akademia başsız kalmıştı. Ama Akademia'lılar Aristoteles yerine Ksenokrates'i başkan seçince, o da kent dışında, Apollon Lykeios'a adanan kutsal koruluk içinde Lykeion adı verilen kendi okulunu kurdu ("lise" sözcüğü de bu okulun adından gelir). Okul yapıları arasında üzeri kapalı bir gezinti yolu (*peripatos*) vardı; Aristoteles derslerini burada yürüyerek verdiğinden, hem bu okul ve öğrencileri, hem de sonraki Aristotelesçi filozoflar gezimci (peripatetik) adıyla anıldı. İslam dünyasında Kindi, Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi büyük Aristotelesçi düşünürler için kullanılan Meşşaiyun(*) adı da Arapçada yürüme anlamına gelen *meşy* sözcüğünden türetilmiştir.

Aristoteles burada yalnızca ders verilen bir okul kurmakla kalmadı; bir araştırma merkezi ve büyük bir kütüphane de oluşturdu. Okul, aynı zamanda belli kuralları olan bir toplu yaşam merkezi olarak gelişti; ama Akademia gibi yasal olarak tanınmış yarı dinsel bir birlik (*thiasos*) durumuna ancak Aristoteles'in ölümünden sonra, Theophrastos'un yönetiminde ulaştı.

İÖ 323'te Büyük İskender ölünce, Atina'da Makedonya'ya karşı eğilimler yeniden ortaya çıktı ve Aristoteles 20 yıl önce yazdığı bir şiir nedeniyle en büyük suç sayılan "dinsizlik"ten yargılandı. Suçlu bulunacağı kesinlik kazanınca, izleyicileriyle birlikte Atina'nın kuzeyindeki Euripos Boğazında, Khalkis'e gitti. Onun, Sokrates'in idamını ima ederek, "Atinalıları felsefeye karşı ikinci kez günaha girmekten korumak için" kaçtığını söylediği rivayet edilir. Aristoteles, bir yıl sonra (62 ya da 63 yaşında) bir mide rahatsızlığından öldü.

Eski çağlardan kalma heykellerde Aristoteles'in yüz çizgileri ince, yakışıklı bir kişi olduğu görülmektedir. Ama kel, aşırı ince bacaklı ve pepe olduğu da söylenir.

Yapıtları. Aristoteles'in bugüne ulaşmış metinlerinden çoğu kendi sağlığında kitaplaştırmadığı, ölümünden sonra derlenen el yazmalarından, ders notlarından ya da ön çalışmalardan oluşur. Kendisinin kitaplaştırdığı yapıtlarından hiçbiri, bazı parçalar dışında, günümüze ulaşmamıştır. İlkçağda hazırlanan üç katalogda listesi bulunan yapıtlarının sayısı 170'i aşar; oysa günümüze ulaşmış yapıtlarının 1831-70 arasında yayımlanan standart Berlin basımında yalnızca 47 metin yer alır.

Aristoteles'in adıyla bilinen, günümüze ulaşmış ya da ulaşamamış yapıtlar üç gruba ayrılabilir: 1) Sağlığında kitaplaştırdığı, çoğunlukla Platon'u örnek alan diyaloglar biçiminde yazılmış okurlara yönelik yapıtlar. 2) Daha çok Lykeion'da başkalarının da katılımıyla oluşturulmuş derlemeler, araştırma kayıtları, tarihsel ve olgusal çalışmalar. 3) Büyük olasılıkla öğrencileri için hazırladığı, akademik bir dille yazılmış, kuru ve özetleyici metinler. İlk iki gruptaki yapıtlardan yalnızca bazı küçük parçalar günümüze ulaşabilmiştir; günümüze ulaşanların hemen tümü üçüncü gruptakilerden oluşur.

Aristoteles'in kendi kitaplaştırdığı yapıtlar arasında, Platon'un *Gorgias* diyalogunu model alan hitabet sanatıyla ilgili *Gryllos* ile *Phaidon*'u model alan ruhla ilgili *Eudemos* onun ilk dönemine aittir (İÖ 362-353). Aynı döneme ait başka yapıtlar, felsefi bir yaşama çağrıda bulunan *Protreptikos* (Özendirme İçin) ile felsefenin insanın zihinsel gelişmesinin en son aşaması olduğunu savunan *Peri philosophias*'tır (Felsefe Üzerine). İskender'e öğretmenlik ettiği dönemden bilinen *Peri basileias* (Krallık Üzerine) adlı metinden sonra, içerikleri konusunda daha az bilgi bulunan ve adları eski kaynaklarda yer alan diyalogları şunlardır: Platon'un diyalogları ile aynı adları taşıyan *Politikos* (Devlet Adamı), *Sophistes* (Sofistler), *Meneksenos*, *Symposion* (Şölen) ve *Peri dikaiosynes* (Adalet Üzerine), *Peri poieton* (Şairler Üzerine), *Nerinthos*, *Erotikon* (Aşk Üzerine), *Peri paideias* (Eğitim Üzerine), *Peri hedones* (Haz Üzerine), *Peri eugeneias* (Soyluluk Üzerine).

Eski kaynaklardan, Aristoteles'in çeşitli konularda bazı geniş taramalar ve derlemeler yaptığı ve yaptırdığı bilinir. Bunlar daha çok Lykeion dönemine aittir ve aralarında Pythia Spor Oyunları'ndaki derecelerin listesi olan *Pythionikai*, Yunan olmayan halkların (barbarlar) geleneklerini konu alan *Nomima*, Yunan kentleri arasında geçen siyasal yazışmaları konu alan *Dikaiomata Poleon* vardır. Aynı metin türünden olan ve Yunan devletlerinin anayasaları ile siyasal kuruluş biçimlerini konu edinen *Politeia*'nın (Devlet) Atina anayasaları üzerine olan *Atheneion politeia* (Atina Devleti) adlı bölümü 1890'da Mısır'da, kumlar arasında bulunmuştur. Bugün elde bulunmayan başka derlemeler şunlardır: *Didaskaliai* (Atina'daki tiyatro oyunlarının kayıtları), *Aporemata Homerika* (Homeros yorumları), *Olympionikai* (Olympia Spor Oyunları'ndaki derecelerin kayıtları). Bunlara ek olarak, fiziksel olguları ve sorunları konu edinen ve izleyicileri tarafından genişletilen, bir bölümü de günümüze kalmış olan *Problemata* da (Problemler) Aristoteles'in bu türden metinlerinden biridir.

Aristoteles'ten sonra yazılmış, ama ya sahtecilik nedeniyle onun adı verilmiş ya da bir saygı belirtisi olarak (izleyicileri Theophrastos, Strabon vb tarafından) ona atfedilen bazı yapıtlar da günümüze ulaşmıştır.

Aristoteles'in özgün metinlerinin günümüze ulaşmasının, eski geleneklerden aktarılma bir öyküsü vardır. Plutarkhos ve Strabon'dan gelen öyküye göre, Theophrastos, Aristoteles'in el yazmalarını Skepsisli Neleos'a teslim eder. Onun ailesi de bu yazmaları kitap meraklısı Pergamon (Bergama) krallarından korumak için bir mahzene saklar. İÖ 100'lerde el yazmaları Atinalı filozof Apellikon'a satılır; o da bunları Atina'ya götürerek kötü bir biçimde çoğaltır. Roma imparatoru Sulla Atina'yı fethettikten sonra, İÖ 84'te yazmaları Roma'ya götürür. Yapıtlar bu kez de, önce dil bilgini Tyrannion, sonra da Lykeion'un son yöneticisi Rodoslu Andronikos tarafından İÖ 60 dolayında çoğaltılır. Bu öyküye inanmak olanaksızdır, ama Aristoteles'in yapıtlarını ilk kez Andronikos'un çoğalttığı doğrudur. Aristoteles'in bugüne ulaşan etkisi, Andronikos'un çoğalttığı metinlere dayanır. Aristoteles'in bu metinlerden çıkan görüşleri, konularına göre şöyle özetlenebilir:

Mantık. Aristoteles öteki bilimler için bir "araç" olarak gördüğü mantık biliminin kurucusu kabul edilir. Bu konuyu Yunanca'da araç anlamına gelen *Organon* (*Organon*, 1963) adı altında, yazılış sıraları belli olmayan altı metinde toplar. Bunların dışında, *Ta meta ta physika*'nın (*Metafizik*, 1985; bu çeviri ilk yedi kitabı içermektedir) dördüncü kitabı çelişme ilkesini ele alır ve mantık alanına giren bir metin sayılır.

Aristoteles mantığı, insanı ayırt eden en önemli yanının dil olduğu, "us" (*logos*) sahibi olmasının, "söz" (*logos*) edebilen bir varlık olmasına dayandığı görüşünden yola çıkar. Böylece mantık (*logike*), Aristoteles'in kendi kullandığı terimle, çözümlemedir (*analytika*). Bunun konusu da sözcükler, önermeler ve çıkarımlardır. Tek sözcüklerin, tümcelerin ve tümce ilişkilerinin çözümlenerek ortaya konması, hem insanın kavramı kullanma, yargıda bulunma ve usavurma etkinliklerine ışık tutar; hem de bunların yerinde kullanılma biçimlerini ortaya koyarak, kötüye kullanılmalarına (sofizm) karşı bir önlem oluşturur.

Aristoteles'in, *Organon* metinlerinde, bir önerme içinde özne-yüklem ilişkisinden başlayarak, genel-tikel, olumlu-olumsuz, dolaylı-dolaysız önermeler ve bunların karşılıklı ilişkilerini, çeşitli çıkarım biçimlerini açımlayan mantık çözümlemeleri, sonradan (özellikle ortaçağda) sistemleştirilmiş ve bitmiş bir öğreti sayılarak her türlü bilgisel uğraşının önkoşulu kılınmıştır.

Doğa bilimleri. Aristoteles'in bir bütün olarak evren ile cansız ve canlı doğa üzerine görüşleri başta *Physika* (Fizik) olmak üzere, bir dizi metinde yer alır. Bunlar, bugün astronomi, mekanik ve biyoloji gibi bilimlerin alanlarına giren konuları kapsar.

"Neden" çeşitlerinden hareket eden Aristoteles, cansız doğa konusunda, "yer", "zaman", "yer değiştirme" (hareket) gibi olguları; canlı doğa konusunda da "ortaya çıkma" (oluşma, doğma) ve "yitip gitme" (çözülme, ölme) gibi olguları ele alır; bunları "neden" çeşitleri açısından yorumlar. Kullandığı bir başka bakış açısı da, hem cansız, hem canlı (bitki-hayvan) şeyleri, yani "doğa"ları, oluşturucu öğeleri ve parçalarıyla bunlar arasındaki ilişkiler açısından ele almaktır.

Aristoteles'in doğa görüşü böylece, nesnelerin "ne'lik"lerine ve onlar üzerinde etkide bulunan "neden" türlerine göre iki sınıflandırmaya dayanır. a) "Ne'lik" (*ousia*) türlerine dayalı sınıflandırma. Nesneler "ne'lik"leri açısından üç türe ayrılır, bunlar da fizik biliminin alanlarını belirler: Hareket edemeyen şeyler (genel olarak cansız doğa, bugünkü bilim sınıflamalarına göre fizik); hareket edebilen, ama yok olmayan şeyler ("elementler" ve gök cisimleri, kimya ve astronomi); hareket edebilen ve yok olan şeyler (canlı doğa, biyoloji). b) "Neden" türlerine dayalı sınıflandırma: "Biçimsel-maddesel" ve "hareket ettirici-ereksel". Buna göre doğa biliminin görevi, bir süreçten önce gelerek onu "başlatan" ya da sürecin sonunda durarak onun "ereği" olan nedenlere dayalı açıklamalar vermektir.

Psikoloji. Aristoteles'in bugünkü bilim sınıflandırmasında psikoloji biliminin alanına giren görüşleri *Peri psykhe* (*Anima/Ruh Üzerine*, 1990) adlı metninde ele alınır. Bu metinde canlılığın koşullarını inceleyen Aristoteles, "beden" ve "ruh" kavramlarını, "madde" ve "biçim" kavramlarıyla ilişkiler kurarak, biyolojik ve psikolojik bazı olgularla açıklar. Çeşitli canlılık koşulları ile canlı türlerini; doğum, beslenme, büyüme (bitkilerde, hayvanlarda), duyum, hareket (hayvanlarda, insanlarda) ve düşünce (insanlarda, tanrılarda) olgularını ele alan Aristoteles, ruhun insanın canlandırıcı ilkesi, dolayısıyla da yaşamını harekete geçirici ve ereksel

nedeni olduğu görüşünü geliştirir. Aynı konuya giren ve ortaçağda *Parva naturalia* (Doğa Üzerine Küçük Yazılar) adı verilen kısa denemeler, çeşitli yaşam ve canlılık konularını ele alır.

Metafizik. Aristoteles'in, mantık bilimi ile birlikte felsefe tarihine en özgün katkısını oluşturan "metafizik", aslında onun bu metinde geliştirdiği bilgi dalı için kendi kullandığı ad değildir. Andronikos, adı olmayan bu metni *Physika* adlı metinden sonraki cilde koyarak *ta meta ta physika* (fizikten sonra gelen) diye adlandırmış, metafizik sözcüğü böylece ortaya çıkmıştır. Aristoteles bu metinde işlediği bilgi dalına, "ilk felsefe" (*protophilosophia*) adını verir.

Bu bilgi dalı Aristoteles'e göre, "varlığı varlık olarak" ele alan ve onun "ne'liği"ni araştıran felsefe dalıdır. Bu araştırmayla sağlanacak olan, hem bütün varlık türlerinin, hem de bunları inceleyecek olan bilim dallarının temellerini, aynı zamanda da her türlü incelemenin başlangıcını oluşturmaktır. Ama Aristoteles bu bilgi dalının "tek özgür bilim" olduğunu, çünkü "kendinden başka bir amacı" bulunmadığını söyler; bunun, insanın doğal "merak" güdüsünün ürünü olduğunu vurgular.

Böylece "ilkeler ve nedenler"i ele alan metafizik, bazı temel felsefe kavramlarının belirlemelerini ortaya koyar. Bir şeyin bilinmesi, bu bilginin dile getirilmesi ve bilinen şeyin kendisinin ne olduğu arasındaki farklar üzerinde durur.

Buradan yola çıkarak bilimleri türleri açısından sınıflandıran Aristoteles, temelde üç kuramsal bilimden söz eder: Metafizik, matematik ve fizik. Bunların dışında, pratik bilimler, belli bir amaç için işlenen bilimler vardır. Bunlar da, tutum ve eylemleri konu edinen etik ve politika ile, üretime yönelik sanatların bilimleridir.

Varlığın sürekli ve bitmeyen bir evren içinde ne'liğini ve çeşitliliğini ele alan Aristoteles, bütün varlıkların ve değişimlerinin mantıksal olarak geriye götürülmesi biçiminde geliştirdiği "neden" görüşüyle bunların en son nedeni olarak bir "hareket etmeyen hareket ettirici" ve "ilk neden" düşüncesine ulaşır. Bu kavram ve ona ulaşan usavurma zinciri, sonraları hem Hıristiyan hem Müslüman düşünürlerce Tanrı'nın varlığının kanıtı olarak kullanılmıştır.

Etik ve politika. Aristoteles, pratik bilimlerden saydığı ve bir amaca yönelik, bir şeyleri yapmak için işlenen bilimler olduğunu söylediği etik ile siyaset bilimini, en iyi metinlerinden olan ve bazı bakımlardan birbirini izleyen *Ethika Nikomakheia* (*Nikomakhos'a Etik*, 1988) ve *Politika* adlı kitaplarında ele alır. Konularının (eylemde bulunan ve bir devlet içinde yaşayan insanın), çok çeşitli etmenlerle farklılaşması sonucu bu tür bilimlerin bir özelliği olarak kurumsal bilimler gibi kesin olamayacağını vurgulayan Aristoteles, bu bilimlerde hep çeşitli koşulların birlikte hesaba katılması gerektiğine işaret eder.

Etiğin konusu "mutluluk" ve "erdem"dir. Eski Yunan'da çok önemli bir yer tutmuş olan "mutluluk" kavramını bazı mantıksal kanıtlamalarla (örn. bir insanın mutlu bir yaşam sürdürüp sürdürmediği ölümüne değin bilinemez, çünkü tam ölmeden önce büyük mutsuzluklar yaşayabilir) ikinci plana atan Aristoteles, ayrıntılı bir "erdem" görüşü geliştirir.

Buna göre "erdem", "iki uç arasındaki orta"dır (*mesotes*). Felsefe tarihi boyunca farklı yorumlara konu edilen bu görüş, Eski Yunan'ın ünlü ilkesi "ölçülü ol" doğrultusunda, belirli durumlarda bulunulacak eylemlere, o durumda söz konusu olan insan özellikleri açısından ölçü bulma çabasıdır. Örneğin "korkma" ve "göze alma" özellikleri açısından, iki uçta bulunan (ve dolayısıyla erdemsiz olan) davranış biçimleri, "korkaklık" ve "atılganlık"tır; erdem olan tutum ise, "cesaret"tir: "Cesur insan, doğru şeyi doğru amaç için, doğru zamanda göze alan ya da ondan korkan insandır".

Aristoteles'e göre, etik sorunlar tek tek insanların sahip oldukları ortak özelliklere dayansa da, bunlar gerçekleşmeleri açısından, tek tek belirli insanların içinde bulundukları siyasal ortamdan ayrı düşünülemez.

Böylece *Politika*, tek tek insanların eylemlerinden yola çıkarak, onların durumlar karşısındaki tutumlarından, bir toplum içinde, bir arada "iyi bir yaşam sürdürmek" için seçmeleri gereken siyasal amaçları geçer. İnsanın doğal olarak "siyasal bir hayvan" (Yunanca: *zoon politikon* "devlet içinde yaşayan varlık") olduğu görüşünden yola çıkan Aristoteles, devlet çeşitlerinin bir sınıflandırmasını yaparak, "insanların çoğunluğu için en iyi yaşam biçimi"ni arar. Bunun ancak belirli devlet biçimleri içinde gerçekleşebileceğini söyleyerek devlet yönetimlerini şöyle sınıflandırır: Tek kişi yönetimi (krallık, monarşi), azınlık yönetimi (aristokrasi) ve bütün vatandaşların katıldığı yönetim (*politeia*).

Bunlar, devletin bir bütün olarak çıkarı gözetilerek yürütüldüğünde, yerinde yönetim biçimleridir. Ama yönetenler ortak çıkar yerine kendi çıkarlarını gözetirlerse, bu üç yönetimin bozulmuş biçimleri ortaya çıkar. Bunlar da tek kişi için tiranlık, azınlık için oligarşi ve çoğunluk için de demokrasidir.

Sanat. Aristoteles'in edebiyat ve konuşma sanatı konusundaki görüşleri, günümüze ancak bir parçası kalmış olan *Peri poetikes* (*Poetika*, 1961, 1984) ve *Tekhne rhetorike* (Konuşma Sanatı) adlı metinlerinde bulunur.

Şiiri geniş bir anlamda, bütün edebiyat türlerini kapsayacak bir biçimde alan Aristoteles, bunun temelinde olayları ve eylemleri "taklit etme" (*mimesis*) bulunduğunu söyler. Buna göre, *Peri poetikes*'in günümüze kalan parçasında derinlemesine ele aldığı tek sanat türü olan tragedya, büyük bir eylemi taklit eder ve seyircilerin duyguları üzerinde bir "arındırma" (*katharsis*[*]) etkisinde bulunur.

Konuşma sanatı ise, dinleyenleri "inandırma"ya yöneliktir. Bu, üç yolla yapılabilir: a) Konuşanın kendi kişilik gücünü kullanması, b) dinleyenlerin heyecanlarının kullanılması, c) söylenenler için (gerçek ya da görünür) kanıtların kullanılması.

Aristoteles ayrıca şiiri ve konuşma sanatını ahlaki, siyasal ve eğitsel etkileri açısından ele alır, bunların etik ve politika ile ilişkileri üzerinde durur.

Öbür yapıtları, 1831 Berlin Bekker basımından bu yana kabul edilmiş sırasıyla ve (varsa) asıl Eski Yunanca adı, genellikle bilindiği Latince adı ve Türkçe adıyla, şunlardır:

Organon

1. *Kategoriai* (*Organon I Kategoryalar*)
2. *Peri hermeneias* (*Organon II Önerme*)
3. *Analytika protera* (*Organon III Birinci Analitikler*)
4. *Analytika ustera* (*Organon IV İkinci Analitikler*)
5. *Topika* (*Organon V Topikler*)
6. *Peri sophistikon elegkhon* (Sofistçe Çürütmeler Üzerine)

Peri geneseos kai ftoras (*Oluş ve Bozuluş Üzerine*, 1990)

Peri kosmou (Evren Üzerine; özgün olmadığı sanılmaktadır)

Physika (Fizik)

Meteorologika

Parva naturalia (Doğa Üzerine Küçük Yazılar)

1. *Peri aistheseos / De sensu et sensibilibus* (Duyum Üzerine)
2. *Peri mnemes kai anamneseos / De memoria et reminiscentia* (Bellek ve Anılar Üzerine)
3. *Peri hypnou kai egregorseos / De somno* (Uyku ve Uyanıklık Üzerine)
4. *Peri enypnion / De somniis* (Düşler Üzerine)
5. *Peri tes kath hypnon mantikes / De divinatione persumnum* (Uykuda Kehanet Üzerine)
6. *Peri makrobiotetos kai brakhubiotetos / De longitudie et brevitate vitae* (Uzun Yaşam ve Kısa Yaşam Üzerine)
7. *Peri neotetos kai geros* (Gençlik ve Yaşlılık Üzerine)
8. *Peri zois kai tanatou* (Yaşam ve Ölüm Üzerine)
9. *Peri anapnoes / De respiratione* (Soluk Üzerine)
10. *Peri pneumatos* (Soluk Üzerine, özgün olmadığı sanılmaktadır)

Peri ta zoa historiai / Historia animalium (Canlılığın tarihi)

Peri zoon morion / De partibus animalium (Canlıların Öğeleri)

Peri zoon kineseos / De incessu animalium (Canlıların Hareketleri Üzerine)

Peri poreias zoon (Canlıların Gelişimi Üzerine)

Peri zoon geneseos / De generatione animalium (Canlıların Ortaya Çıkışı Üzerine)

Ethika megala / Magna moralia (Büyük Etik; özgün olmadığı sanılmaktadır)

Ethika Eudemeia (Eudemos'a Etik)

Aristotelesçi eleştiri, temelini Aristoteles'in, *Peri poetikes* (*Poetika*) başta olmak üzere çeşitli yazılarından alan, eleştirel edebiyat araştırmasına dayalı sistem. Aristoteles'in yaklaşımı, konunun deneysel ve tanımlayıcı çözümlemesine dayanmaktadır; bu yaklaşım doğrudan yapıt üzerinde odaklaşır ve bütünü oluşturan parçaları ve bunların bütünle bağlantılarını, tarihsel kökenlerine ya da geçici ahlak değerlerine değinmeksizin incelemeye çalışır. Platoncu eleştirinin(*) toplumsal ve etik yaklaşımlarının karşıtıdır.

Aristotelesçilik, Eski Yunanlı filozof Aristoteles'in görüşlerini benimsemiş, yöntemlerini kullanmış, çeşitli zaman ve kültürlerde oluşmuş felsefe akımlarıyla okullarının ortak adı.

Temel çizgilerinde Yunan kültürü içinde canlı kalan Aristotelesçilik, bütün Roma döneminde Doğu Akdeniz'de sürmüş, Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'da İslam kültürüne katılmış; Hıristiyan ortaçağında Kuzey Afrika ve İspanya'dan Araplar yoluyla ve Latin etkilerin de katılmasıyla İtalya, Fransa ve İngiltere'ye yayılmış; buralardan da yeni çağlarda Almanya ve Kuzey Amerika'ya geçmiştir. Böylece, Yunan ve Latin kültürlerinin yanı sıra Arap, Fars, Türk ve Yahudi düşünürler eliyle ve hem Hıristiyan hem de İslam kültürleri içinde yoğrulup zenginleşerek günümüze ulaşmıştır.

Yunan geleneği. Aristoteles'in etkileri Yunan ve sonraki Bizans düşüncesi içinde neredeyse kesintisiz olarak sürmüş, 15. yüzyıldan sonra ise Aristotelesçiliğin ağırlık noktası Batı'ya geçmiştir.

Aristotelesçilik, Aristoteles'in kurduğu okul olan Lykeion'da 300 yıla yakın bir süre canlı kalmış, bir inanç sisteminden çok bir

eleştirel araştırma anlayışı olarak yaşamıştır.

Bu arada gelişen Helenistik felsefe içinde, çeşitli okullar Aristoteles'in görüşlerinin bazı bölümlerini benimsemişlerdir. Böylece, Stoacılar, biçimsel mantık, anlam görüşü ve doğaya verdikleri önem açısından; şüpheciler, şüphelerini kanıtlamak için kullandıkları usavurma yöntemleri açısından Aristotelesçi sayılabilirler.

Bu etkiler, Aristoteles'in Platoncu özellikler taşıyan (bugüne ulaşmamış) gençlik dönemi kitaplarından kaynaklanır. İÖ 1. yüzyılda Aristoteles'in kuramsal metinlerinin Rodoslu Andronikos tarafından çoğaltılması, yepyeni bir etkinin kaynağını oluşturmuştur. Bu etki, hemen bütün araştırma alanlarının başlangıcına Aristoteles'in görüşlerini koyan, bilgi edinmenin onu yorumlamaktan, ondan yöntem öğrenmekten geçtiğini varsayan (18. yy'daki Aydınlanma'ya değin sürecek olan) sonraki Aristotelesçiliğin temelidir.

İslam geleneği. 7. yüzyılda Bizans ve Sasani imparatorlarının topraklarına giren Müslüman Araplar, Doğu Anadolu ve Suriye'deki (en önemlileri Edessa [Urfa] ve Antiokheia [Antakya] olan) kültür ve düşün merkezlerini ele geçirdiler. Aristotelesçilik önceleri Süryani ve Yahudi, sonradan Arap ve Türk düşünürler tarafından ele alınıp yorumlanarak parlak bir gelişme gösterdi, İslam dininin düşünsel yapısı içinde son derece önemli bir yer aldı.

Aristotelesçiliğin İslam geleneği içinde gelişmesinde katkısı olan ilk düşünür, Kindi'dir. Onun Aristotelesçiliği genel çizgileriyle belirlemesinden sonra Farabi, derinlemesine yorumlar getirerek, Aristoteles'in mantık görüşlerini işledi ve felsefe ile İslam dininin ilkeleri arasındaki ilişkiler üzerinde durdu. Aristotelesçiliğin İslam kültürü içindeki sarsılmaz yerini alışı ise, İbn Sina ve İbn Rüşd'ün etkileriyle oldu.

İbn Sina, Aristoteles'in görüşlerini ve Plotinos'un yanlışlıkla Aristoteles'in sanılarak *theologia* (ilahiyat) teriminin Arapçaya aktarılmış biçimiyle *Esûlûcya* ve *Kitabü'l-Rubûbiye* adlarıyla çevrilen bazı metinlerini temel alarak, son derece sistemli ve tutarlı bir felsefe geliştirdi. İbn Rüşd ise dinin, halk için basitleştirilmiş felsefeden başka bir şey olmadığı görüşünden yola çıkarak Aristoteles'e bağlı kalan, kendinden önceki Yunan ve Arap düşünürlerinden yararlanan zengin bir görüşler bütünü oluşturdu. İbn Rüşd'ün Aristoteles'e dayandırarak ortaya koyduğu düşünceler arasında ruhun ölümsüzlüğü, dünyanın sonsuzluğu, aklın bütün insan cinsi için birliği gibi görüşler vardı.

Latin ve Hıristiyan geleneği. Aristoteles'in erken dönem yapıtları ile onun izlerini taşıyan Plotinos ve Porphyrios'un metinlerinin etkileri Roma'da 4. yüzyıla değin görülse de, Aristotelesçiliğin Latin kültürü içindeki ilk önemli temsilcisi Boethius sayılır. Aristoteles'in görüşlerine kendinden pek az özgün görüş katabilen Boethius'tan sonra Aristotelesçilik, Aristoteles'in kuramsal metinleri Latincede bulunmadığından 12. yüzyıla değin yüzeysel kaldı. 12 ve 13. yüzyıllarda, İtalyan (özellikle Venedikli) düşünürlerin Bizans ile, İspanyol (özellikle Toledolu) düşünürlerin de İslam ile ilişkileri sonucu, Aristoteles'in hemen bütün yapıtlarının ve bunların yorumlarının Yunanca ve Arapçadan Latinceye çevrilmesiyle Aristotelesçilik yaygınlaştı; önceleri yalnızca mantıkla sınırlıyken, fizik, kozmoloji, özellikle de doğabilim alanlarında etkili oldu. Bu yeni görüşler bir süre Hıristiyan otoritelerce yasaklandıysa da, etkileri gene de yayıldı. Roger Bacon ve Albertus Magnus'un çalışmalarından sonra ortaçağın son büyük düşünürü Aquino'lu Tommaso'nun yaklaşımı Aristoteles'e saygılı, ama dinsel inançlarla çeliştiği noktalarda ondan ayrılan bir tutum oldu.

13-15. yüzyıllar arasında Aristotelesçilik (Paris ve Oxford'da) dinsel çevrelerde tepki uyandırdı, yasaklamalara konu oldu. "Averroizm" olarak bilinen ve İbn Rüşd'ün Aristoteles yorumlarından kaynaklandığı öne sürülerek dinsizlik sayılan görüşleri de Aristotelesçiliğe atfedildi. Ama Hıristiyan düşüncesinin 14. yüzyıldaki büyük adları Duns Scotus ve Ockham'lı William, birçok bakımdan Aristotelesçi görüşlere bağlı kaldılar.

Rönesans. 15. yüzyıldan başlayarak Batı'nın kültür ve düşün merkezi haline gelen İtalya, aynı zamanda Aristotelesçiliğin çeşitli kollarının da buluşma yeri oldu. İspanyol Yahudilerinin ve Bizanslı Rumların katkılarının yanı sıra basım tekniklerinin gelişmesiyle (y. 1475) ortaya çıkan canlı ortam içinde Aristoteles'in yapıtları yaygınlaştı; Padova, Bologna, Ferrara ve Venedik üniversiteleri Aristotelesçiliğin merkezleri haline geldiler. Yüzyılın sonlarında Aristoteles'in bugün bilinen hemen bütün yapıtlarının özgün metinleri Aldus Manutius tarafından yayımlandı.

Bütün bu etkilerle Aristotelesçilik bir yandan doruk noktasına ulaşırken, bir yandan da yapılan yeni bilimsel çalışmalar sonucu aşıldı. Fizik ve astronomide Galileo ve Kopernik'in çalışmaları Aristotelesçi izler taşıdığı halde, yeniçağ bilimi, Aydınlanma içinde, Aristotelesçiliği eleştirmeye ve bulunan yeni yöntemlerle ondan uzaklaşmaya başladı.

Yeniçağ. Aristotelesçiliğin Aydınlanma ile başlayarak etkisini yitirişi, Batı düşüncesinin dinsel etkilerden kurtulması ve laikliğin yaygınlaşması ile paralellik gösterir. Aristoteles'in görüşlerine Hıristiyanlık içinde çok temel bir yer verildiğinden, Avrupa düşüncesi dinden bağımsızlaştıkça Aristotelesçilik de zayıfladı.

Fizik ve astronomide Newton'ın klasik mekaniği Aristotelesçi evren görüşlerinin yerini alırken, Darwin'in temelini attığı nedensellik kavramına dayalı biyoloji bilimleri, daha çok erekliliği temel alan Aristotelesçi doğabilimi aştı. 20. yüzyılın başlarında bugün geçerli olan biçimini Frege ve Russell'da alan simgesel (matematiksel) mantık da Aristoteles mantığının eksikliklerinden yola çıkarak, onun sisteminden üstün bir sistem kurduğu savını yaygınlaştırdı.

Günümüzde Aristoteles'in dolaysız izleyicisi olduğu söylenebilecek ve Aristotelesçi olarak nitelenebilecek bir akım ya da okul yoksa da, çağdaş felsefe eğitiminin ayrılmaz bir parçası olarak yerini koruyan Aristoteles'in görüşlerinin etkileri birçok kültür alanında sürmektedir. Dil ve ilgili alanlarda "kategori", "özne-yüklem"; felsefe ve sanatta "biçim-içerik"; fizikte "enerji-madde" ve çeşitli alanlarda da "potansiyel", "öz", "nicelik-nitelik", "ilişki", "neden", "cinstür", "genel-tikel" gibi canlılığını koruyan birçok kavram ve kuramsal ayrım Aristoteles'in düşünce tarihine katkılarıdır.

Ariş, el-, Mısır'ın Sinaü'ş-Şimaliye (Kuzey Sina) ilinin (*muhafaza*) yönetim merkezi, kent. Akdeniz kıyısında bulunan kent, ülkenin kuzeydoğusundaki Sina Yarımadasının en büyük yerleşim birimidir. 1967'den, yeniden Mısır'a bağlandığı 1979'a değin İsrail askeri yönetimi altında kalan kent, Sina'nın en uzun mevsimlik akarsuyu olan Ariş Irmağının ağzına yakındır. Bu ırmak genellikle, Kitabı Mukaddes'te adı geçen ve Eski Ahit'e göre Kutsal Topraklar'ın güneybatı sınırını oluşturan Mısır Irmağıyla (İbranice: Nahal Mizrayim) özdeşleştirilir. İlkçağ yazarlarınca Rhinocorura olarak adlandırılan kentin adı, hiç değilse İÖ 2. yüzyıldan bu yana anılmaktadır. Romalı komutan Titus İS 1. yüzyılda Yahuda eyaletini istila hazırlıklarını burada yaptı. Daha sonra Kudüs'ün haçlı kralı I. Baudouin Mısır'a yaptığı bir seferden dönerken 1118'de burada öldü. Ortaçağda zengin bir ticaret merkezi oldu. Napoleon'un başarısızlıkla sonuçlanan Filistin seferi sırasında 1799'da ele geçirdiği kentte, Fransızların Mısır'ı boşaltmasını öngören sonuçsuz bir antlaşma imzalandı.

20. yüzyılın başlarında el-Ariş ve çevresi Siyonistlere Filistin yakınlarında bir yerleşim bölgesi olarak önerildiyse de tasarı 1902'de Mısır'ın İngiliz valisi Lord Cromer tarafından reddedildi. 1906'da Mısır ve Osmanlı toprakları arasındaki sınır Akdeniz-Akabe Körfezi boyunca çizilince el-Ariş kesin olarak Mısır sınırları içinde kaldı. Kent eskiden, I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler tarafından yapılan ve Sina'yı boydan boya geçen demiryolunun istasyonlarından biriydi. Ancak, İsrail 1967'den sonra güvenlik nedeniyle bu hattın el-Ariş'ten Süveyş Kanalına kadar uzanan bölümünü imha etti.

Kentin ekonomisi tarıma (hurma ağacı ve keneotu tohumu), balıkçılığa ve bıldırcın avcılığına dayanır. Küçük bir hintyağı fabrikası vardır. 1970'lerin sonlarında Sebhatü'l-Berdavil'de (Berdavil Gölü) ticari balıkçılık yapılmaya başlandı. Kentin hemen güneyindeki madenlerden elde edilen kömür 1980'de işletmeye açılan bir elektrik santralında kullanılır. İlin hükümet dairelerinin toplandığı yer olan kent, aynı zamanda Mısır ve İsrail arasındaki karayolu ticaretinin aktarma merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. 1980'de turistik tesisler de açılmıştır. Kent karayoluyla Süveyş Kanalı bölgesine ve İsrail'e bağlıdır. Kentte bir de havaalanı vardır. Nüfus (1983 tah.) 56.200.

Ariş, Koray (d. Ocak 1944, Adana), genellikle köşele ile soyut anlayışta yapıtlar üreten heykelci.

Ortaöğrenimini Adana Erkek Lisesi'nde tamamladı. 1963-68 arasında İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'nde Hüseyin Gezer'in öğrencisi oldu.

Ariş
Ana Yayıncılık Arşivi

1969'da devlet sınavını kazanıp burslu olarak İtalya'ya gitti. Roma Güzel Sanatlar Akademisi'ne devam ederek Emillio Greco'nun derslerini izledi; heykel eğitiminin yanı sıra, mekân ve renk konularında çalıştı, televizyon filmleri için kostüm çizimleri yaptı. 1974'te Türkiye'ye döndü ve akademiye asistan olarak atandı. 1977'de bu görevinden ayrılarak serbest çalışmaya başladı. Okuldaki resimleri figüratif eğilimde iken, İtalya'da soyut sanat araştırmalarına yöneldi, malzeme olarak köşele kullanmaya başladı. 1978'de de Ankara Sanat Kurumu tarafından heykel dalında yılın

sanatçısı seçildi. 1986 ENKA Bilim ve Sanat Ödülleri kapsamında heykel dalında birincilik ödülü aldı.

Arişima Takeo (d. 4 Mart 1878, Tokyo - ö. 9 Haziran 1923, Karuizava, Japonya), humanist idealizminden dolayı, ülkesinde "sevgi adamı" olarak tanınan romancı.

Sanatçılar yetiştirmiş soylu bir ailenin en büyük oğluydu. Küçük kardeşlerinden Arişima Ikuma ressam, Satomi Ton ise romancıydı. Öğrenim gördüğü soylular okulunda veliahta arkadaş olarak seçildi. Daha sonra eğitimini, 19. yüzyıl sonlarında modern düşüncenin merkezi sayılan Sapporo Tarım Okulu'nda (bugün Hokkaido Üniversitesi) sürdürdü. Orada, halkın ne kadar kötü durumda olduğunu fark etti. 1896'da mezun olunca ABD'ye gitti ve Harvard Üniversitesi'nde üç yıl öğrenim gördü. Japonya'ya döndükten sonra Sapporo ve Kyoto'daki okullarda ders verdi.

1910'da kardeşleri ve onların arkadaşları Şiga Naoya ve Muşanokoci Saneatsu ile birlikte *Şirakaba* gazetesini çıkarmaya başladı. Amaçları, paylaştıkları hümanist idealleri ve iyilikseverlik düşüncesini yaymaktı. Kiracı çiftçilerin içinde bulundukları sefalet koşullarını ele alan 1917 tarihli romanı *Kain no matsuei* fazla ilgi uyandırmadı. Ama çok geçmeden *Aru onna* (1919) adlı romanıyla ün kazandı.

Zengin soylu konumuyla evrensel sevgi ideali çatışan Arişima'nın en zorlu mücadelesinin de bu çatışmadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. 1922'de yayımlanan *Sengen hitotsu* (Bir Bildirge) adlı kitabında, çalışan sınıfların ancak kendi kendine yardım edebileceği ve bir burjuva ideologu olarak kendisinin onlar için yapabileceği bir şey olmadığı yolundaki umutsuzluğunu dile getirdi. O yıl Hokkaido'daki topraklarıyla çiftliklerini kiracı çiftçilere dağıttı; ertesi yıl da metresiyle birlikte bir dağ evinde yaşamına son verdi.

Aritan Kat, Kretase (Tebeşir) Döneminin (y. 136-65 milyon yıl önce) Japonya'daki başlıca zaman dilimi ve bu zamanda oluşmuş kayaçlar. Aritan Kat kayaçları, Koçiyen Kat kayaçlarının üstünde, Miyakoyen Kat kayaçlarının altında yer alır. Kretase Döneminin dünya ölçeğinde rastlanan en alt standart katı olan Neokomiyen Katın üst bölümüyle yakın ilişkilidir. Ammonit kafadanbacaklılar (yumuşakçalar), bu katın tanıtıcı fosil faunasıdır.

aritmetik (Yunanca *arithmos:* "sayı"), sayıları, sayılar arasındaki ilişkileri ve sayılarla yapılan işlemleri konu alan ve problem çözümünde bu bilgilerden yararlanan matematik dalı. Aritmetik, genellikle sayı kuramını, ölçme sanatını ve sayısal hesaplamanın toplama, çıkarma, çarpma, bölme, üsse yükseltme ve kök alma gibi temel işlemlerini kapsar. Ünlü Alman matematikçi Carl Friedrich Gauss ve bazı çağdaşları bu tanımı, daha ileri düzeydeki sayılar kuramını da kapsayacak biçimde genişletmişlerdir. Bu nedenle, aritmetik işlemlerde kullanılacak sayı sisteminin seçimi, tanımın dar ya da geniş olmasına ya da işlemin uygulanacağı fiziksel duruma bağlıdır. Söz konusu olan başlıca sayı sistemleri şunlardır: Aritmetiğin doğuşundan bu yana kullanılagelen doğal sayılar (1,2,3,...); tamsayılar (...-3,-2,-1,0,1,2,3,...); rasyonel sayılar (tamsayıların yanı sıra, 1/3, 0,68, 2⅔, 3,7, -7/9 gibi pozitif ve negatif kesirli ya da ondalık sayılar); gerçek sayılar (rasyonel sayıların yanı sıra, $\sqrt{3}$, π, sin 32 gibi irrasyonel sayılar) ya da çok daha değişik ve özel sayı sistemleri.

Bugüne değin yaşamış toplumların hemen hepsi, nesneleri saymak için birtakım yöntemler geliştirmişlerdir. Çok ilkel bazı toplumların kullandığı sayı sistemi, "bir" için belirli bir ad, "birden fazla" olanların tümü için başka bir ad kullanacak kadar basit olabilir. Buna karşılık, 5 bin yıl kadar önce Mezopotamya'da yaşamış olan Sümerler, oldukça ileri düzeyde aritmetik işlemleri yapıyorlardı. Dünyanın çeşitli yerlerindeki bazı toplumlar da başka toplumlardan bağımsız olarak ileri aritmetik sistemleri geliştirmişlerdir.

Bugün dünyada en çok kullanılan sayılama (ya da sayısal simgeleri yazıyla gösterme) sistemi, Arap ya da Hint-Arap sayılama sistemi denilen ve 10 tabanına dayanan bir basamak değeri sistemidir. Bu sistemde bir simgenin (rakamın) değeri o anda bulunduğu yere (basamağa) göre değişir. Örneğin 333 sayısında, aynı simgeyle gösterilen bu üç rakamdan sağdaki "üç", ortadaki "otuz" (üç onluk), soldaki ise "üç yüz" (üç yüzlük) değerindedir. Oysa Roma sayılama sisteminde, örneğin CCC "üç yüz"ü gösterir ve C simgesi hangi basamakta bulunursa bulunsun değeri her zaman "yüz"dür. Bu sistemde rakamların sıralanışındaki değişiklikler ancak bir çıkarma ya da toplama işlemini gösterebilir; örneğin IX biçimindeki gösterim 9, XI biçimindeki gösterim 11 anlamındadır, ama rakamların konumunun değişmesi sayısal değerini etkilemez.

Roma rakamları Avrupa'da yüzyıllar boyunca yaygın olarak kullanıldı. Hesaplar da genellikle abaküsle(*) yapılıyordu. Arap rakamlarını Batı Avrupa'ya tanıtanlar 8. yüzyılda Magripliler oldu. Ama Avrupalılar bu yeni sayılama sistemini ve buna bağlı hesaplama yöntemlerini pek yavaş benimsediler.

Hint-Arap sayılama sistemi gibi basamak değerine dayanan bir sayılama sisteminin en büyük üstünlüğü, az sayıda simge kullanarak aritmetik işlemlerinde büyük kolaylık sağlamasıdır. Yalnızca 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9 gibi on tane simge ve ondalık noktası, her büyüklükte sayıyı yazmak için yeterlidir.

Karmaşık sayılar aritmetiği, dördeyler aritmetiği ve sayılar kuramı gibi, bazı bilim dallarında kullanılan daha özel konular da aritmetiğin kapsamı içindedir; ama, günlük uygulamada, tamsayılar ve rasyonel sayılar aritmetiğine başvurmak ve bu sayıların gerçek dünyayla ilişkilerini kurmak yeterli olur. *Ayrıca bak.* kümeler kuramı; sayı sistemleri; sayılar kuramı.

aritmetik dizi *bak.* eşartanlı dizi

aritmetik fonksiyon, tamsayılar için tanımlı fonksiyon. Cebir ve limitleme işlemlerine dayanan cebir ve analiz fonksiyonlarının tersine, tamsayıların birer sayı olarak taşıdıkları özelliklere dayanır. n tamsayısı için; 1) n'nin bölenlerinin sayısı, 2) n'nin belirli özellikteki tamsayıların toplamı ya da çarpımı olarak anlatılabilme yollarının sayısı, 3) n'yi bölen asal sayıların (kendisinin dışında, 1'den büyük böleni olmayan tamsayılar) sayısı gibi niceliklere karşılık gelen fonksiyonlar, aritmetik fonksiyon örnekleri olarak sıralanabilir. Aritmetik fonksiyonlar sayı kuramı, kombinatoryal analiz, sayıma ve olasılık dallarının yanı sıra kuvvet serilerinin katsayıları olarak matematiksel analizde de kullanılır.

n	$f(n)$
1	0
2	1
3	1
4	1
5	1
6	2
7	1
8	1
9	1
10	2
11	1
12	2

Bir aritmetik fonksiyon; $f(n)$, n'yi bölen asal sayıların sayısına eşittir

aritmetik-mantık birimi, sayısal (dijital) bilgisayarlardaki ana işlem birimimin, programın komutlarına göre verileri işleyen bölümü. *Ayrıca bak.* ana işlem birimi.

aritmetik ortalama *bak.* ortalama

aritmi, kalp atışlarının aynı şiddette ve düzenli aralıklarla yinelenmemesi. Kalp atışlarının düzensizliği, kalbin kasılmasını sağlayan yapıların istemsiz hareketlerindeki düzensizlikten, kalbin yapı bozukluklarından, ayrıca çeşitli dolaşım, metabolizma ve elektrolit bozukluklarından kaynaklanabilir.

Arius (d. y. 250, Libya - ö. 336, Konstantinopolis), Ariusçuluk(*) olarak tanınan ilahiyat öğretisinin doğmasına yol açan İskenderiyeli rahip. İsa'nın yaratılmış, sonlu doğasını vurgulayarak tanrısal doğasını yadsıyan bu öğreti, yerleşmiş anlayışa meydan okuyan en belli başlı heretik görüş olarak kilisenin ilk dönemlerinde reddedilmiştir.

İskenderiye bölgesindeki bir Hıristiyan cemaatine önderlik eden çileci Arius, Tanrı'nın mutlak tekliğini en yüksek yetkinlik olarak gören Yeni-Platonculuğu, Yeni Ahit metinlerini açıklamaya yönelik gerçekçi, ussal bir yaklaşımla birleştiren görüşleriyle yandaşlarını çevresine toplamıştır. Yaklaşık 323'te başlıca yapıtı *Thalia*'nın (Şölen) dizelerinde dile getirdiği bu bakış açısı, işçiler ve gezginler için yazılan halk şarkılarıyla dört bir yana yayılmıştır.

İsa'nın Tanrı ile aynı doğayı paylaştığı görüşünü reddetmesi üzerine, Mayıs 325'te Nikaia (İznik) Konsili, Arius'u heretik ilan etti. Anadolu'daki din adamlarının ve imparatorun kızı Konstantia'nın onu desteklemeleri etkili oldu, Arius sürgünden döndü ve uzlaşmacı bir yolun kabul edilmesinden sonra yeniden kiliseye kabul edildi. Ama bu gerçekleşmeden hemen önce Arius, Konstantinopolis'te (İstanbul) sokakta dolaşırken düşüp öldü.

Ariusçuluk, ilk olarak 4. yüzyıl başında, İskenderiyeli rahip Arius tarafından ortaya atılan heretik Hıristiyan öğretisi. Bu görüş, İsa'nın tanrılığı inancına karşı çıkar, yaratılmış bir varlık olduğunu ileri sürer. Arius'un temel çıkış noktası, kendi kendine var olan ve değişmez olan Tanrı'nın tekliğidir; varlığı kendinden olmayan Oğul, Tanrı olamaz. Tanrılık bir ve tek olduğu için, paylaşılamaz ya da başkasına aktarılamaz; bu nedenle de Oğul, Tanrı olamaz. Gene tanrılık değişmez olduğu için, İncil'lerde büyüyüp değişen bir varlık olduğu anlatılan Oğul, Tanrı olamaz. Dolayısıyla Oğul, yoktan var edilmiş ve bir başlangıcı olan bir varlık biçiminde düşünülmelidir. Sonlu ve başka bir varoluş düzlemine ait olduğu için Oğul, Baba'nın doğrudan bilgisine de sahip olamaz.

Karşıt görüşte olanlara, özellikle de Athanasios'a göre Arius'un öğretisi, Oğul'u bir

yarıtanrıya indirgiyor, Oğul'a tapınmadan vazgeçilmediği için de çoktanrıcılığı geri getiriyor ve Hıristiyanlığın kurtuluş kavramını da zayıflatıyordu; çünkü ancak gerçekten Tanrı olan bir varlığın insanı tanrılıkla barıştırabileceği düşünülebilirdi.

Arius'u ve öğretisini mahkûm eden ve yerleşik Hıristiyan inanışını korumak üzere bir karar çıkartan Nikaia (İznik) Konsili (İS 325) ile görünüşte bu anlaşmazlığa son verildi.

Bu kararda Oğul'un *homoousion to Patri* (Baba ile benzer tözden) olduğu bildiriliyordu. Böylece Oğul'un, Baba neyse o olduğu, tümüyle tanrısal olduğu açıklanıyordu. Ama bu gerçekte uzayıp giden bir tartışmanın yalnızca başlangıcıydı.

Nikaia Konsili'nden sonra sürgüne gönderilen Ariusçu önderler, 325'ten Constantinus'un öldüğü 337'ye değin çeşitli entrikalarla kiliselerine, piskoposluklarına geri dönmeye ve düşmanlarını sürgüne göndermeye çalıştılar. Bir ölçüde başarılı da oldular.

337'den 350'ye değin, Batı'da gelenekçi Hıristiyanlara yakınlık duyan Constans, Doğu'da da Ariusçulara yakınlık duyan II. Constantius imparatordu. Antakya'da (Antiokheia) toplanan bir konsilde (341) *homoousion* ibaresini dışta bırakan bir karar yayımlandı. 342'de Sardica'da (bugün Sofya) başka bir konsil toplandı, ama iki konsilde de pek bir başarı sağlanamadı.

350'de Constantius imparatorluğun tek yöneticisi oldu; onun yönetimi sırasında, Nikaia grubu büyük ölçüde ezildi. Bu dönemde, Aetius'un önderliğindeki aşırı Ariusçular, Oğul'un Baba'ya "benzemez" (*anomoios*) olduğunu açıkladılar. Tanrı ile İsa'nın özdeş olamayacağını savunan Anomoiosçular 357'de Sirmium'da görüşlerini onaylatmayı başardılar. Ama aşırı tutumları, Oğul'un Baba ile benzer tözden (*homoiousios*) olduğunu savunan ılımlıları harekete geçirdi. Constantius başlangıçta Homoiousionculları destekledi, ama çok geçmeden desteğini Oğul'un Baba'ya "benzer" (*homoios*) olduğunu kabul eden Akakios öncülüğündeki Homoiosçulara yöneltti. Bunların görüşleri 360'ta Konstantinopolis'te (İstanbul) onaylandı; önceki bütün kararlar bir kenara bırakıldı, *ousia* ("töz") terimi reddedildi ve Oğul'un "kendisini vücuda getiren Baba'ya benzer" olduğunu dile getiren bir inanç bildirisi yayımlandı.

Constantius'un ölümünden (361) sonra, Batı'daki gelenekçi Hıristiyan çoğunluğun durumu güçlendi. İmparator Valens'in (hd 364-378) Doğu'da Ariusçulara yaptığı zulüm ve Kaisareialı Büyük Basileios, Nyssalı Gregorios ve Nazianzoslu Gregorios'un öğretisinin kazandığı başarı, Doğu'daki Homoiousioncu çoğunluğun, Nikaia grubuyla temelde anlaştıklarını fark etmesine yol açtı. İmparator Gratianus (hd 367-383) ve I. Theodosius (hd 379-395) dogmatikliğin savunusunu üstlenince, Ariusçuluk çöktü. 381'de Konstantinopolis'te ikinci bir ekumenik konsil toplandı. Ariusçuluk yasaklandı ve Nikaia kararı kabul edildi.

Bu, imparatorluk içindeki heretik tutuma son verdiyse de, Ariusçuluk, Germen kabilelerden bazılarında 7. yüzyılın sonuna değin sürdü. Günümüzde de bazı Üniteryenler, İsa'yı basit bir insanı varlığa indirgemeye de, ona Baba'nınkiyle özdeş, tanrısal bir doğa atfetmeye de yanaşmayan tutumlarıyla, sonuçta Ariusçudurlar. Yehova Şahitleri'nin İsa anlayışları da Ariusçuluğun bir biçimidir. Onlar Arius'u, mezheplerinin kurucusu Charles Taze Russell'in öncüsü sayarlar.

ariya-puggala (Pali dilinde "soylu kişi"), kısaltılmış biçimi ARIYA. Sanskrit dilinde ARYA-PUDGALA. Theravada Budacılığında dört kutsallık düzeyinden birine ulaşmış kişi. İlk kutsal kişi türüne *sotapanna-puggala* (ırmağı aşan) adı verilir ve bu kişi, en fazla yedi yeniden doğuştan sonra *Nibbana*'ya (Sanskrit dilinde: Nirvana, Budacı düşünce ve uygulamalarının en yüksek amacı) ulaşacaktır. Bir başka kutsal kişi türüne *sakadagamin* (bir kez geri dönen) ya da *Nibbana*'ya ulaşmadan önce, yalnızca bir kez daha insanı dünyada yeniden doğmak zorunda olan denir. *Ariya-puggala*'nın üçüncü bir türü *anagamin* (asla geri dönmeyen) ya da insanlar âleminde yeniden doğmayacak ve ölüm anında tanrılar âlemine girecek kişidir. Asla geri dönmeyen de *Nibbana*'ya ulaşmış sayılmaz.

Theravada Budacısı en yüksek kutsallık düzeyinde *arahant*'tır (Sanskrit dilinde: *arhat*), yani herhangi bir insanı ya da insanüstü âlemde yeniden doğuşlardan tümüyle ve mutlak olarak kurtulmuş kişidir. Theravada Budacılarında örnek insan olan *arahant*, Mahayana Budacı okulunun kişilik ülküsü *bodhisattva* ile (Sanskrit dilinde "geleceğin Budası") karıştırılmamalıdır. İkincisi aydınlığa ulaşmış, ama bütün insanlar aynı derecede özgürleşinceye değin görüşlerini öğretmeyi seçerek, Nirvana'ya katılmayı reddetmiş kişidir.

Ariyaramna *bak.* Ariaramnes

ariyet, İGRETİ olarak da bilinir, bir malın kullanılmasını, sonra geri almak üzere bir kimseye geçici bir süre için ve karşılıksız olarak verilmesini ve teslimini içeren sözleşme. Borçlar Kanunu'nun (BK) kaynağı olan İsviçre Borçlar Yasası'nın Fransızca metninde "kullanma ödüncü" olarak adlandırılmıştır.

İslam hukukunda, bir Müslüman ariyet sözleşmesi uyarınca borcunu ödemek için, söz gelişi kendi evini ya da toprağını bir süre için alacaklının kullanımına bırakabilir; bu sırada bina ve müştemilatının mülkiyeti kendinde kalır. Ariyet ayrıca bir kişiye, kendi ilgilenemeyeceği durumlarda mallarını başka bir kişiye borç verme olanağını sağlar. Bu durumda alacaklı, mallarının başında bulunmadığı süre içindeki kullanımından dolayı borçludan ücret isteyemez.

Roma ve İslam hukuklarında nesnel (ayni) sözleşme sayılan ariyet, bugünkü Türk hukukunda rızai bir sözleşmedir. Yani sözleşmenin oluşabilmesi için tarafların iradelerinin uygunluğu yetmektedir. Ariyet sözleşmesinin sağlıklı olarak ortaya çıkması için herhangi bir biçim zorunluğu yoktur. Eksik iki taraflı sözleşmelerdendir, çünkü iki tarafın borcu da aynı zamanda ve doğrudan doğruya doğmaz.

Ariyet sözleşmesinin konusu her türlü taşınır ya da taşınmaz eşya olabileceği gibi, bu yolla kullanılmaya elverişli haklar da olabilir (örn. patent, ihtira hakkı). Tüketilmeye elverişli şey ariyet sözleşmesinin konusu olamaz, ama tüketilmemek koşuluyla ariyet olarak verilebilir.

Ariyet veren, verilen şeyin maliki olmak zorunda değildir. Ariyet verenin en önemli borcu, ariyet konusu şeyin, ariyet alana teslimidir. Şeyin, alanın kullanma amacına elverişli olarak teslim edilmesinin zorunlu olup olmadığı tartışmalıdır. Çünkü, ariyet, ariyet alanın yararına yapılan bir sözleşmedir. Şeyin kullanıma elverişli olmadığı bir durumda, ariyet alanın sözleşmeyi feshetmesi, ariyet veren için bir önem taşımaz. Ama ariyet veren, gene de ortada bir sözleşmenin olması dolayısıyla, sözleşmeden doğan sorumluluğun genel ilkelerine göre, kusuru nedeniyle sorumludur.

Ariyet veren, ariyet alandan, şeyin niteliğine, sözleşmeye ya da tahsis amacına uygun biçimde kullanılmasını ve geri verilmesini istemek haklarına sahiptir.

Ariyet alan, şeyi, sözleşme ile saptanan ya da şeyin niteliğinden ya da tahsis amacından anlaşılan biçimde kullanma hakkına sahiptir. Ariyet konusu şey için yaptığı olağanüstü masrafları da ariyet verenden isteyebilir ve bu masrafları tazmin ettirene değin şeyi alıkoyabilir.

Ariyet alan, ariyet konusu şeyi korumak ve ona özen göstermek zorundadır. Bir zarar geldiğinde, gerekli özenin gösterilmediğini kanıtlama yükü, ariyet verendedir. Ariyet alan gerekli özeni gösterdiği, kullanma kavramının sınırlarını aşmadığı ve koruma yükümlülüğüne uyduğu sürece kazadan sorumlu olmaz. Şeyin normal koruma ve bakım masrafları da ariyet alana aittir.

Ariyet alan, ariyet aldığı şeyi kullanmaya zorlanamaz, ama eşyanın kullanılmamaktan dolayı zarara uğraması olasılığı varsa, kullanma zorunluluğu söz konusu olabilir.

Ariyet alan, ariyeti başkasına da kullandıramaz (BK m. 300/2). Çünkü ariyet, devredilmeye elverişli olmayan bir alacak doğurur. Başkasına kullandırmama kuralına aykırı davranılması, ariyetin uğrayacağı kazadan sorumlu olmayı gerektirir.

Ariyet sözleşmesi süreli olarak yapılmışsa, sürenin dolmasıyla; süresiz ise ariyet verenin isteğiyle sona erer. Ariyet verenin ölümü ya da sözleşmeyi feshetmesi de sona erme nedenleridir. Ariyet verenin sözleşmeyi feshedebilmesi için, ariyet alanın, şeyi sözleşmeye aykırı olarak kullanması ya da ariyet verenin, önceden bilinmeyen bir halden dolayı şeye acele gereksinim duyması gerekir.

Arizona, ABD'yi oluşturan eyaletlerden biri. Ülkenin dağlık güneybatı kesiminde yer alır.

Doğuda New Mexico, kuzeydoğuda Colorado, kuzeyde Utah, batıda Nevada ve California eyaletleri, güneyde ise Meksika'nın Sonora eyaleti ile çevrilidir. Başkenti Phoenix'tir. Kabaca bir dikdörtgeni andıran eyalet topraklarının kuzey-güney uzunluğu yaklaşık 650 km, doğu-batı uzunluğu yaklaşık 550 km, yüzölçümü 295.023 km²'dir.

Bölgedeki insan yerleşimi bir olasılıkla 25 bin yıllık bir geçmişe dayanır. Göçer Apaş ve Navaho Yerlileri Pueblo ve Hohokam uygarlıklarının çökmesinden sonra ve İspanyol istilasından yalnızca birkaç yüzyıl önce, buraya gelmiştir.

Meksika'dan gelen ve en tanınmışları Francisco Coronado olan İspanyol hazine avcıları, 16. yüzyıl başlarında bölgeye giren ilk Avrupalılar oldu. Böylelikle Meksika bölge üzerinde hak iddia etmeye başladı. Bölgedeki sayısız misyonlardan ilkini 1692'de Rahip Eusebio Kino kurdu. 1776'da da ordu Tucson'da ilk kaleyi (*presidio*) inşa etti. Meksika Savaşı'nın ardından 1848'de Arizona, New Mexico'nun bir parçası olarak Birleşik Devletler'e katıldı. 1853'te Gila Irmağının güneyine düşen Gadsden yöresi satın alınarak bu toprakları eklendi. 1863'te merkezi hükümetin atadığı vali yönetiminde bir bölge haline getirilen Arizona, 1912'de ABD'nin 48. eyaleti oldu.

Arizona fiziki coğrafya bakımından iki ana bölgeye ayrılabilir: Olağanüstü görünümlü büyük kanyonların, üstü düz ve yanları dik tepelerin (*mesa*) ve volkanik dağ kalıntılarının bulunduğu Colorado Platosu ile çöl düzlüğü üzerinde birbirinden kopuk dağların yükseldiği güneydeki havza ve otlak kesimi. Eyaletin kuzey kesimi sularını, Colorado Irmağının oluşturduğu Büyük Kanyon'a, güney kesimi ise batıya doğru Gila Irmağına boşaltır.

Arizona iklimi genelde kurak ya da yarıkuraktır. Yılın çok büyük bölümünde güneş alan güneydeki havza ve otlak kesiminde yıllık ortalama sıcaklık 21°C'yi bulur. Batı'da 75 mm olan yıllık yağış doğuda 300 mm'ye kadar çıkar. Kuzeydeki Colorado Platosunda ise ortalama sıcaklık 6-8°C daha düşüktür ve yıllık yağış 250-500 mm arasında değişir. Giderek artan biçimde yeraltı maden sularına bağlı hale gelen eyaletin büyük bölümünde yağışların temel kaynağı yaz aylarında görülen gökgürültülü fırtınalardır.

Arizona 1970-80 arasında yüzde 53'lük bir oranla, komşusu Nevada dışında, tüm öteki ABD eyaletlerinden daha yüksek bir nüfus artışı gösterdi. 1940-80 arasındaki nüfus artışı ise yüzde 444'ü bulmaktadır. Bu olağanüstü büyümeye karşın, Arizona ülkenin en düşük nüfus yoğunluğuna sahip 10 eyaleti arasında yer alır. Nüfusun yaklaşık yüzde 16'sı İspanyolca konuşan ve çoğu kendisini Meksikalı olarak tanımlayanlardan oluşur. California ve Oklahoma'dan sonra, ABD eyaletleri içinde en kalabalık Yerli nüfusu Arizona'da yaşar. Yerlilerin Arizona toplam nüfusu içindeki payı yüzde 6'dır. En büyük Yerli kabileleri Navaho, Hopi, Apaçi, Papago ve Pimelerdir. Yumuşak iklim ve daha iyi ekonomik olanak arayışlarından kaynaklanan yakın tarihteki göç dalgaları, kendilerini genellikle belirli etnik topluluklardan çok, anayurtları olan eyaletlerle özdeşleştiren, görece türdeş bir beyaz nüfus yaratmıştır.

Büyük çeşitlilik gösteren ekonomik etkinlikler birincil, ikincil ve üçüncül sanayi kollarını kapsar. Tarım temel olarak turunçgiller ve pamuk ekimiyle hayvancılığa dayanır. Başlıca madencilik ürünü, büyük açık maden ocaklarından elde edilen bakır cevheridir. Bakır ergitmeciliği en büyük sanayilerden birini oluşturur. Uzay gemisi donanımı, elektronik ve iletişim araçları gibi daha hafif sanayiler de hızlı bir gelişme göstermiştir. Ilıman kış iklimi ve doğal güzellikler büyük çapta turizm gelirine yol açmıştır. Arizona topraklarının yarısı doğrudan federal hükümetin mülkiyeti altındadır. Bu topraklar arasında Büyük Kanyon ve Taşlaşmış Orman ulusal parkları, yedi ulusal orman, 20 ulusal anıt, dinlence alanları ve tarihsel yerler bulunur. Federal hükümet Arizona ekonomisinde üstlendiği bu rolün yanı sıra, Arizona topraklarının dörtte birlik bir bölümünü de Yerliler için yerleştirme kampları olarak kendi gözetimi altında tutar. Eyalette çok sayıda askeri kuruluş da bulunur.

Geleneksel Yerli sanatlarını yaşatan ve Eski Batı'nın anılarından henüz pek uzak olmayan Arizonalılar, kendilerine özgü bir kentleşmiş çöl kültürü geliştirmeye başlamıştır. Bugüne değin doğal çöl ortamının açıklığını ve temizliğini koruyup geliştirmeye yönelik sanat üsluplarına, mimariye ve teknolojiye ağırlık verilmiştir. Eyaletin başlıca yükseköğrenim kurumları Arizona Üniversitesi ile Arizona Eyalet Üniversitesi'dir. Tucson ve Phoenix kentlerinde sanat müzeleri ile senfoni orkestraları vardır. Tucson yakınlarındaki Arizona-Sonora Çöl Müzesi, insanoğlunun çölü işgal etmesinin dolaylı sonuçlarını yansıtır. Nüfus (1991 tah.) 3.750.000

Arizona Meteor Krateri, BARRINGER KRATERİ, COON BUTTE (Küçükayı Tepesi), METEOR KRATERİ ve DIABLO KANYONU adlarıyla da bilinir, ABD'de Arizona'da bir göktaşı çukuru. Winslow'un 30 km batısındaki Diablo Kanyonu bölgesinin kıvrımlı düzlüklerinde bulunan bu çukur, çevresi çıkıntılı bir çanak biçimindedir. Çapı 1.200 m, çevresindeki çıkıntının krater tabanından yüksekliği yaklaşık 200 m, çıkıntının çevre araziden yüksekliği ise yaklaşık 60 m'dir. Sondajlar, dolgunun 200-250 m kadar aşağısında bozulmamış ve ters katmanlaşmaya sahip bir kayaçın bulunduğunu göstermiştir. Krater çıkıntısını oluşturan katmanlar ise ters çevrilmiştir ve temel kayaçtan gelen molozlarla kaplıdır.

1891'de bulunan kraterin yaşına ilişkin tahminler 5 bin yıl ile 50 bin yıl arasında değişmektedir. Çevredeki 260 km²'lik alan içinde, çakıl taşı iriliğinden 640 kg'lık kütlelere kadar değişen boyutlarda nikel ve

Arizona Meteor Krateri, Winslow, Arizona
U.S. Department of the Interior, Geological Survey

demirli parçalar bulunmuştur. Toplam ağırlığı birkaç tona ulaşan, kum tanesi iriliğindeki nikel ve demirli parçacıkların dağılımı ve bileşimi ise bunların, metal buharlarından oluşan bir buluttan yoğunlaştıklarını göstermektedir. Önceleri içinde yalnızca bu tür parçacıklar bulunabilen krater çukurunda, 1960'ta, silisin yüksek basınç altında elde edilen biçimleri olan koezit ve stişovite rastlanması, kraterin bir göktaşının düşmesiyle oluştuğu inancını güçlendirmiştir.

Arizona-Sonora Çöl Müzesi, Arizona'da Tucson kentinin yaklaşık 24 km batısında yer alan, ABD'nin en güzel hayvanat bahçelerinden biri. 1952'de açılan 32 hektarlık hayvanat bahçesi, yalnızca Sonora Çölünün hayvanları üzerine uzmanlaşan, kâr amacı gütmeyen özel bir kuruluştur. İçinde bölgeye özgü yaklaşık 200 hayvan türünün 850'yi aşkın örneği bulunur. Bahçe çöle ek olarak, içlerinde astropik bataklıkların, alpin çayırların ve soğuk su havuzlarının yer aldığı değişik özellikli doğal oluşumları da bünyesinde barındırır. Zengin düş gücü ürünleri olarak ünü dünyaya yayılan sergiler, dökme betondan kaya taklitleri ile yapılmış ve doğal bitki örtüsü ile donatılmıştır. En ünlüleri arasında, küçük kediler için yapay mağara (*grotto*) ile ziyaretçilerin kokarca, çıngıraklıyılan ve karınca gibi geceleri dolaşan oyuk açıcı hayvanları uygun ışık altında gözleyebildikleri bir yeraltı sergisi olan "Çöl Tüneli" bulunur. İçinden geçilebilen yeni bir kuşhanede, dört değişik doğal oluşum içinde çöl kuşları gösterilir. Jeolojik özellikler de içinde olmak üzere yörenin doğa tarihinin birçok değişik yönünü ziyaretçilerin öğrenebilmeleri için tüm alan boyunca müze tipi sergilerden yararlanılır. Eğitim hizmeti de sağlayan müze, Arizona ve Sonora'daki (Meksika) okulları dolaşan gezici dersliklere sahiptir. Müze, yörenin doğa tarihi üzerine çeşitli araştırma projelerini de destekler ve yerel doğa kaynaklarının korunmasıyla da yakından ilgilenir.

Arjantin, İspanyolca resmi adı REPÚBLICA ARGENTINA. Güney Amerika'da ülke. Yüzölçümü 2.780.092 km², nüfusu (1991) 32.470.000'dir. Başkenti Buenos Aires'tir. Oğlak Dönencesi'nden Antarktika'ya doğru uzanmış bir kamayı andıran Arjantin toprakları, 22° - 52° güney enlemleri ile 54° - 74° batı boylamları arasında yer alır. Kuzeyden güneye uzunluğu 3.800 km, doğudan batıya en geniş yeri 1.423 km'dir. Güneyinde ve batısında Şili, kuzeyinde Bolivya ve Paraguay, kuzeydoğusunda Brezilya ve Uruguay yer alır. Güneydoğuda, Atlas Okyanusuna kıyısı 4.725 km'yi aşar. Batı ve güneybatısı And Dağları ile çevrilidir. 1820'den beri üzerinde Arjantin'in hak iddia etmesine ve 1982'de Arjantin ordusunun kısa süreli işgaline uğramasına karşın İngiltere'nin denetiminde bulunan Falkland Adaları (Malvinas Adaları), ülkenin en güney ucunun 515 km kuzeydoğusunda yer alır.

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ Değişken bir yüzey yapısı olan Arjantin, her biri kendi içinde farklılaşan dört ana bölgeye ayrılabilir: Kuzeydoğudaki astropik düzlükler, Pampa, Patagonya ve Andlar bölgesi.

Paraná Irmağının ikiye ayırdığı astropik düzlüklerin, ırmağın doğusunda kalan kesimi Mesopotamia olarak bilinir. Bölgenin, Paraná Irmağının kuzey ve batısında kalan kesimi ise, Gran Chaco'nun (avlanma bölgesi) Arjantin sınırları içindeki bölümünü oluşturur. Pilcomayo, Bermejo ve Dulce ırmaklarının suladığı bu bölge orman ve savanlarla kaplıdır. Buenos Aires'in kuzeyinde Uruguay ve Brezilya ile sınırlanan Mesopotamia bölgesi, küçük tepeler ile bataklık ve yağmur ormanlarından oluşur. Brezilya ile Paraguay arasına bir dil gibi sokulan Misiones eyaleti, astropik ormanlarla kaplı, kumtaşı ve bazalttan oluşan bir platodur. Yörenin en yüksek tepesi 1.029 m ile Victoria'dır.

Paraná Irmağının batısı ile güneyinde kalan Pampa bölgesinin doğu sınırını, kuzeyde Río de la Plata ile güneyde Colorado Irmağı arasında uzanan Atlas Okyanusu kıyıları çizer. Pampa, dünyanın en verimli tarım alanlarından biridir. Kumlu tepeler, verimli çayır alanları ve bataklıklı düzlüklerden oluşan Pampa bölgesi Salado, Carcarañá ve Quinto ırmakları menderesler oluşturarak akar.

Río de la Plata'nın, Arjantin'in dünya ticareti açısından en önemli giriş noktasını oluşturan geniş ağzı, yüksek otlarla örtülü bataklıklarla kaplıdır. Atlas Okyanusunun Buenos Aires'e yakın kıyılarında ise, üzerinde kum tepecikleri bulunan geniş kumsallar yer alır. Güneye, Colorado Irmağına doğru birkaç liman, sayfiye yeri ve köy bulunmasına karşın bu bölgede kıyıya ulaşım zordur.

Colorado Irmağının güneyindeki toprakların büyük bölümünü içine alan Patagonya bölgesinin çorak bozkırları büyük koyun sürüleri için geniş otlaklar sağlar. Macellan Boğazına kadar uzanan, ırmak ve buzullarla aşınmış bu bölgede yükselti en çok 1.000 m'ye ulaşır. Colorado Irmağından Tierra del Fuego'ya (Ateş Toprakları) kadar inen Patagonya kıyıları, genellikle yarlar biçiminde denize uzanır.

Dünyanın en sarp yükseltilerinden bazıları, Arjantin'in tüm batı sınırını kaplayan Andlar bölgesinde yer alır. And Dağlarının ortalama yüksekliği 5.000-7.000 m arasında değişir. Ülkenin en yüksek noktası, 6.959 m ile Aconcagua Dağıdır. Zengin maden yataklarının bulunduğu bu bölgede, Punalar olarak bilinen, soğuk ve kurak bir çöl bölgesi yer alır. 39. paralelin güneyinde Tierra del Fuego'ya kadar uzanan görece alçak Patagonya Andları'nın yamaçları ise ormanlarla kaplıdır. Patagonya Andları çaprazlamasına vadiler, göller ve çayır alanları ile parçalanmıştır. Buzulların ve volkanik hareketlerin biçimlendirdiği oluşumlar yöreye egemendir. Andlar bölgesinde yer alan, jeolojik bakımdan hareketli San Juan

BOLİVYA
MATO GROSSO
PARAGUAY
BREZİLYA
URUGUAY
BÜYÜK OKYANUS
ATLAS OKYANUSU
ATACAMA ÇÖLÜ
GRAN CHACO
FORMOSA
CHACO
SALTA
JUJUY
TUCUMAN
SANTIAGO DEL ESTERO
CATAMARCA
LA RIOJA
SAN JUAN
CÓRDOBA
SANTA FE
ENTRE RÍOS
CORRIENTES
MISIONES
SAN LUIS
MENDOZA
LA PAMPA
BUENOS AIRES
RÍO NEGRO
NEUQUÉN
CHUBUT
SANTA CRUZ
SİLİLİ DAĞLAR
ANDAN
PATAGONYA
PAMPALAR
Antofagasta
Valparaíso
Santiago
Concepción
Asunción
Resistencia
Corrientes
Posadas
Pôrto Alegre
Montevideo
Córdoba
Santa Fe
Paraná
Rosario
Mendoza
San Juan
Rio Cuarto
Bahia Blanca
Mar del Plata
Comodoro Rivadavia
San Jorge Körfezi
Grande Körfezi
Macellan Boğazı
Puerto Santa Cruz
Rio Gallegos
Punta Arenas
San Matias Körfezi
Bahia Blanca Körfezi
Rio de la Plata
PALKLAND ADALARI (MALVINAS ADALARI)
Stanley
Arjantin ayrıca Antarktika'nın bir bölümü üzerinde hak iddia eder. Antarktika üzerindeki tüm toprak iddiaları 1959'da imzalanan Antarktika Antlaşması'ndan başlayarak 30 yıl süreyle geçerlidir.
© Rand McNally & Co.
ARJANTİN
İşaretlerin büyüklüğü kentlerin görece büyüklüğünü gösterir
Yükseklikler metre cinsindendir
0 100 200 400 600 km
0 50 100 200 300 400 mi

eyaletinde 1944 ve 1977'de iki büyük deprem olmuştur.

Arjantin'in en büyük ırmak havzasını, üçte ikisi Uruguay, Brezilya, Paraguay ve Bolivya topraklarında kalan ve yaklaşık 5.000.000 km²'lik bir alanı akaçlayan Río de la Plata oluşturur. Irmağın en önemli kolları, Paraná, Uruguay, Iguazú (Iguaçu), Pilcomayo, Paraguay, Carcarañá, Bermejo ve Salado'dur. Güney'deki Patagonya ırmakları, And Dağlarından çıkarak Atlas Okyanusuna ulaşır. Colorado (960 km), Negro (636 km) ve Chubut (810 km) ırmakları üzerinde sulama amaçlı barajlar bulunur. Pampa bölgesindeki Chiquita Gölü havzasını Dulce, Primero ve Segundo ırmakları sular. And Dağlarından doğan Desaguadero Irmağı ile kollarından, hem sulamada, hem hidroelektrik enerji üretiminde yararlanılır. And Dağlarından doğan bazı küçük akarsular ise, batıya yönelerek Şili topraklarından Büyük Okyanusa dökülür.

İKLİM. Arjantin, hemen bütünüyle güney yarıkürenin ılıman iklim kuşağında yer alır. Ülkenin kuzeydoğusunda nemli ve astropik iklim egemendir. Pampa bölgesinde iklim, enlem derecesine ve dağlarla okyanusa olan yakınlığa göre değişiklik gösterir. Güney bölgeleri genel olarak daha soğuktur. En güneydeki Tierra del Fuego'da mayıs-ağustos ayları sıcaklık ortalaması 2°C iken, ocak-şubat ayları ortalaması 9°C'dir. Kuzeydeki Chuco yöresinde ise aynı aylarda sıcaklık ortalaması sırasıyla 18°C ile 28°C'dir. En çok yağış alan yöre, Uruguay ve Paraná ırmakları arasındaki Mesopotamia'dır. Tierra del Fuego'nun güney ucunda ve Patagonya Andları'nın büyük bölümünde de bol yağış görülür. Buenos Aires eyaletinin yer aldığı nemli Pampa bölgesinde yıllık yağış, doğuda 990 mm'den Andlar'a yakın yörelerde 510 mm'ye kadar değişir. Gene de Arjantin topraklarının büyük bölümü kıraç ya da yarı-kıraçtır.

BİTKİ ÖRTÜSÜ VE HAYVAN VARLIĞI. Ülkenin kuzeydoğu ucundaki astropik ormanlar, bambu ve palmiye gibi büyük ağaçlar bakımından zengindir. Chaco yöresinde de palmiye ve kaktüs türlerinin yanı sıra *quebracho* denen ağaçlar bulunur. Kuzeyde tapir, jaguar, domuz, maymun, yılan türleri, timsah ve geyik yaşar. Ilıman Pampa yöresinde yerli türlerin yanında Avrupa'dan getirilen bitki ve hayvan türlerine de rastlanır. Pampa'da *monte* adıyla bilinen bodur ve odunsu bitkiler yetişir. Buralarda vaşak, puma, sansar, sürüngen türleri, geyik, kartal, yabandomuzu ve devekuşu yaşar. Güneydeki fundalık ve çayırlık Patagonya düzlüklerinde ise guanako (lamaların atası sayılan deve benzeri bir hayvan) ve değişik kuş türleri görülür. Güney Andlar'ın yaprakdöken ağaçlardan oluşan ormanlarında, hem dışarıdan getirilen, hem de yerli geyik türleri, yaban domuzu, puma ve vaşak bulunur. Andlar'ın dikenli fundalıklarla kaplı soğuk ve kurak yörelerinde ise guanako, vikunya, lama ve alpakanın yanı sıra puma, tilki, kartal, akbaba ve çinçilla türlerine rastlanır.

YERLEŞME DOKUSU. 19. yüzyıl ortalarına değin yoksul bir bölge olan Pampa, demiryolu yapımı, okyanus taşımacılığının artması ve İngiliz sığırlarının yöreye getirilmesi ile gelişmeye başladı. Hayvancılık ve et ihracı, yabancı sermayeyi de bölgeye çekerek ülkenin başlıca zenginlik kaynağı oldu. Buenos Aires, Rosario, Córdoba, Mar del Plata ve Bahía Blanca gibi önemli kentlerin yer aldığı bölgede, zengin çiftçilerin yanında refah düzeyi yüksek bir orta sınıf oluştu.

Paraná ve Uruguay ırmakları arasında kalan kuzey düzlükleri, ülkenin koyun yetiştirilen başlıca yöresidir. Kuzeye doğru uzanan Misiones eyaleti Paraguay çayı (*maté*), astropik meyveleri ve yağmur ormanları ile ünlüdür. Kuzeyde, Brezilya sınırında, bir dizi adanın üzerine 90 m yükseklikten dökülen ünlü Iguazú Çavlanı bulunur. 20. yüzyıla değin Yerlilerden ve Mestizolardan oluşan seyrek bir nüfus barındıran yöreye, II. Dünya Savaşı ertesinde Doğu Avrupa ve Almanya'dan yoğun göçler oldu. Almanlar, İsviçreliler, İtalyanlar, Fransızlar, Japonlar, Brezilyalılar, Paraguaylılar ve Siyahlar yöreye yerleşti. Bu etnik gruplar bugün de kendi geleneklerini sürdürmektedir.

Bolivya, Brezilya ve Paraguay içlerine kadar yayılan Gran Chaco Ovasının nüfusu, geleneksel tarım yöntemlerini sürdüren Yerli kabileleri ile Avrupalılardan oluşur. Baltakıran ağacından elde edilen tanen ekonomik bakımdan Avrupalılara çekici gelmiştir. Doğu kesimindeki göçmenler, pamuk ve buğday ekiminin yanı sıra hayvancılık ve ormancılıkla da uğraşır. Kentler, ırmak boylarında ya da karayolları ile demiryolları üzerinde gelişme göstermiştir.

Andlar'ı aşarak Şili'den gelen İspanyolların yerleştiği ilk bölge Arjantin'in kuzeybatısı olmuştur. İnka kültürünün Yerliler arasında günümüzde de yaşadığı bu yörede, hayvancılığın yanında şekerkamışı, turunçgil ve tütün tarımı yapılır. Batıdaki dağların kurak kesimlerinde İspanyolların ve öteki Avrupalıların Yerlilerin elinden aldığı küçük vahalarda tarım ve sürü hayvancılığı gelişirken, dağ iklimi de önemli bir turizm etkinliğine yol açmıştır. Sömürge döneminde ekonomik ve siyasal açıdan Şili'ye daha yakın olan Cuyo bölgesi, 1884'te tamamlanan demiryolu ile gelişmeye başlamıştır. Sulama olanakları da bağcılık ve meyve üretiminin gelişmesine yol açmıştır. Yörenin petrol, bakır ve uranyum yatakları önemlidir. 1861'de bir depremle yıkılan en büyük kenti Mendoza sonradan yeniden kurulmuştur.

Eskiden yalnızca savaşçı Yerlilerin yaşadığı Patagonya'ya, 1879-83'te Yerlileri yok ederek yerleşen Avrupalılar, yaylalarda koyun yetiştirmeye başladılar. İlk gelenler Galliler, İskoçlar, İngilizler ve Şililerdi. Kuzey Patagonya vadilerinde bugün yaşayan küçük çiftçiler, sulama altındaki topraklarda sebze ve meyve üretimini sürdürmektedir. Atlas Okyanusu kıyısındaki Comodoro Rivadavia limanı, San Jorge Körfezi bitişiğindeki doğal gaz ve petrol çıkarımının merkezi durumundadır. Batıdaki dağlar ve göller, Güney Amerika'nın en gözde turistik bölgeleri arasındadır. 1980 nüfus verileri ile başlıca kentler, Buenos Aires (2.922.829), Córdoba (968.829), San Justo (946.715), Rosario (875.664), Moron (596.769), General Samaiento (499.648) ve La Plata'dır (454.884).

NÜFUS

Dört yüzyılı aşkın süredir Avrupa'dan gelen göçler, Arjantin nüfusunun çoğunluğunu Avrupa kökenlilerin oluşturmasına yol açmıştır. Öteki Latin Amerika ülkelerinin tersine, Yerliler ile Mestizoların Arjantin nüfusundaki oranı günümüzde yüzde 2 dolayındadır. Sığır çobanlığı ile geçinen Mestizoların 19. yüzyıl ortalarında yarı insan yarı at biçimindeki goşolarda (*gaucho*) efsaneleşen yaşantısı, Pampa'nın sömürgeleştirilmesi ile birlikte, günümüze ancak bir cesaret, özveri ve erdem simgesi olarak ulaşabilmiştir. 1870'ten sonra yoğunlaşan göçler kentleri tümüyle Avrupalıların yerleşme alanı haline getirmiş, 1857-1939 arasında Arjantin'e 3,5 milyon Avrupalı yerleşmiştir. Ülke dışında doğanların toplam nüfus içinde oranı 1914'te yüzde 30'a ulaşmıştır. Öte yandan, 20. yüzyıl ortalarından başlayarak, kırsal alanlardan kentlere yönelen yeni bir göç dalgası ile Arjantin'e Şili, Bolivya, Paraguay, Brezilya ve Uruguay'dan da çok sayıda göçmen gelmiştir.

Bugün, Arjantin nüfusunun yüzde 86,2'si kentlerde yaşar. Yıllık nüfus artışı (1986-91) yüzde 1,4'tür. Nüfus yoğunluğu km²'de 11,7 kişidir. Doğum oranı (1990) binde 20, ölüm oranı binde 9'dur. Ortalama ömür erkeklerde 67 yıl, kadınlarda ise 74 yıldır. Buenos Aires kentinin nüfusu, büyük ölçüde İspanyol, Fransız, İngiliz, İtalyan ve Alman kökenlilerden oluşur. Arjantin'de yaşayan yaklaşık 500 bin Yahudinin dörtte üçü Buenos Aires'tedir. Alman kökenli nüfus ise 250 bin dolayındadır.

Ulusal dil, birçok değişik aksanla konuşulan İspanyolcadır. Ayrıca Bask dilinden Ukrayna diline kadar başka birçok dil ve lehçeye de rastlanır. Çeşitli Avrupa ve Afrika dillerinden alınmış sözcüklerden oluşan ve Lunfardo adı verilen bir dil, Buenos Aires'te düşük toplum kesimlerinde kullanılmaktadır. Bu dil, şarkılara ve tiyatro oyunlarına da girmiştir. Belli yörelerde bazı Yerli dilleri de varlığını sürdürmektedir.

Arjantin halkının büyük çoğunluğu, ülkenin resmi dini olan Katolikliğe bağlıdır. Protestanlar ve Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olanlar da vardır. Her mezhep, kendi kiliselerini, mezarlıklarını, hastanelerini ve sosyal merkezlerini kurmuştur. Bazı cemaat okulları varsa da eğitim büyük ölçüde devlet denetimindedir.

EKONOMİ

Serbest pazar ekonomisinin yürürlükte olduğu Arjantin, Latin Amerika'nın en gelişmiş ve varlıklı ülkelerinden biridir. İmalat sanayisi ve tarım ekonominin başlıca sektörleridir. Ama, büyük ölçüde siyasal istikrarsızlık ve hızlı enflasyon nedeniyle 1970'lerin başından bu yana kişi başına ulusal gelir reel olarak gerilemiştir. 1989'da GSMH 68.780.000.000 dolar, kişi başına ulusal gelir ise 2.160 dolardı. GSYİH'de imalat sanayisinin payı (1989) yüzde 22, tarımın payı yüzde 15; ticaretin payı yüzde 13; ulaştırma ve haberleşmenin payı yüzde 12; kamu yönetimi, savunma ve hizmetlerin payı yüzde 19; malı sektörün payı yüzde 8, madenciliğin payı yüzde 3'tür. Toplam istihdamda (1980) kamu yönetimi ile savunma ve hizmetlerin payı yüzde 24, imalat sanayisinin payı yüzde 20; ticaretin payı yüzde 17; tarımın payı yüzde 12; inşaatın payı yüzde 10'dur.

Arjantin'in bir gelişmiş ülke mi, yoksa bir gelişmekte olan ülke mi olduğu tartışmalıdır. Örneğin, gelişmekte olan ülkeler gibi Arjantin'de de tarım ürünlerinin ihracat içinde önemli ağırlığı vardır; ama Arjantin'in ihraç ürünleri, yün dışında, gelişmiş ülkelerin sanayilerine hammadde sağlamaya dönük değildir. Ilımlı kuşak ekonomilerine özgü ürünleri uluslararası pazarlara sunan Arjantin, dünyanın en büyük et, yün, şarap ve buğday üreticilerinden biridir. Ayrıca GSMH içinde dış ticaretin payı düşüktür. I. Dünya Savaşı'ndan başlayarak, 1929 Büyük Bunalımı ile II. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle dünya ticaretinde görülen daralmalar, Arjantin'de de iç pazar için üretim yapan bir tüketim malları sanayisinin gelişmesini sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı sonundan 1980'lere değin Arjantin ekonomisinin belirgin özelliği, büyüme ve durgunluk dönemlerinin kısa aralıklarla birbirini izlemesidir. Hızlı bir eko-

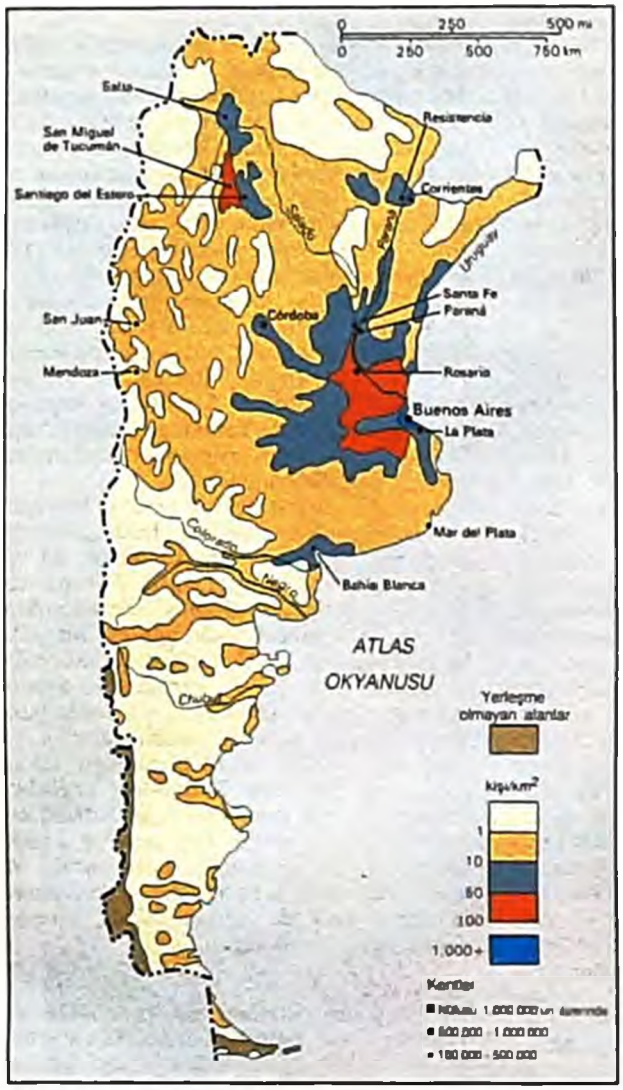

Arjantin'de Nüfus Yoğunluğu

nomik gelişme için gerekli temel öğelerin varlığına karşın ortaya çıkan bu durum, Arjantin ekonomisinin büyüme hızının genel olarak düşük kalmasına ve dünyadaki konumunun da görece bozulmasına yol açmıştır. Peron döneminden bu yana zaman zaman karşı yönde girişimlerde bulunulmakla birlikte, doğal kaynakların değerlendirilmesinde, ulaştırma hizmetlerinde ve ağır sanayinin geliştirilmesinde kamu kesimi önemli işlev görür. Bazı gözlemcilere göre, Arjantin ekonomisindeki sürekli ve yüksek enflasyonda, kamu harcamalarının yüksekliği başlıca etken olmuştur.

Yüksek enflasyon, Arjantin para biriminin 1970, 1983 ve 1985'te üç kez değiştirilmesine yol açmıştır. 1970'te yapılan ilk değişiklikle 1 yeni pesonun değeri 10 bin eski peso olarak belirlenmiştir. 1983'te *peso argentino* adıyla yeni bir para çıkarılmıştır. 14 Haziran 1985'te kabul edilen yeni para birimi ise, 1.000 yeni peso eşdeğeri olarak dolaşıma giren australdir. Yüksek enflasyonun bir sonucu da dış borç yükünün hızla artarak 50 milyar doların üstüne çıkması olmuştur.

DOĞAL KAYNAKLAR. Arjantin, Meksika ve Venezuela ile birlikte Latin Amerika'nın en büyük petrol üreticilerinden biridir. Petrol ve doğal gaz gereksinmesini hemen tümüyle kendi kaynaklarından karşılar. Buna karşılık, varlığı belirlenmiş zengin kurşun, çinko, gümüş, altın, bakır, kalay, kobalt, bizmut, vanadyum, berilyum, tantal, manganez, tungsten ve uranyum yataklarından çok sınırlı yararlanılmaktadır. Sanayinin gereksinmelerini karşılamak için büyük miktarlarda demir ve kömür ithal edilir.

Petrol ve doğal gaz kaynakları kamu kuruluşlarının denetimindedir. Ama son yıllarda yabancı şirketlerin de petrol aramasına izin verilmektedir. Ülkenin kuzey, güney ve batı eyaletlerindeki doğal gaz yatakları yaygın bir boru hattı ağı ile sanayi merkezlerine bağlanmıştır.

Enerji üretimi, sanayinin gereksinmelerini karşılamaktan uzaktır. Irmakların geniş hidroelektrik potansiyeli yeterince değerlendirilemediği için oluşan darboğazlar, petrol ve doğal gaz üretimine ağırlık vererek aşılmaya çalışılmaktadır. Ama, 1970'lerde, su kaynaklarından sağlanan enerji de altı kat artırılmıştır. 1989'da 50,9 milyar kW/saat olan elektrik üretiminin yüzde 45'i termik, yüzde 44'ü hidroelektrik, yüzde 10'u ise nükleer kaynaklıydı. Latin Amerika'da nükleer enerji üretiminin en gelişmiş olduğu ülke Arjantin'dir. Enerji üretiminin gereksinmeleri karşılayabilecek düzeye getirilmesi için 1980'lerde yeni yatırımlara girişilmiştir.

TARIM. Arjantin topraklarının ancak yüzde 13'ü tarıma elverişlidir; bunların da üçte biri işlenmektedir. Pampa'da daha çok dış pazar için ekilen buğday, mısır gibi tahıl ürünlerinin yanı sıra, kuzey bölgelerinde genellikle iç tüketime yönelik olarak soyafasulyesi, pamuk, ayçiçeği, keten tohumu, şekerkamışı, sebze ve meyve üretilir.

Hayvancılığın ihracattaki ağırlığı, Arjantin topraklarının yarıdan çoğunun otlaklara ayrılmasına yol açmıştır. Pampa'da, İngiliz tipi damızlıklara dayalı sığır yetiştiriciliği, Patagonya'da ise koyunculuk ağırlıktadır. Sığır eti üretiminde dünyada üçüncü sırada yer alan Arjantin, ayrıca dünyanın önemli yün üreticileri arasındadır.

Ülkenin toplam yüzölçümünün yüzde 21,7'sini (1988) oluşturan ormanların üçte ikisi geniş yapraklı, geri kalanı ise iğneyapraklı ağaçlardan oluşur. Ağaç ürünlerine dayalı sanayi önemsizdir. En önemli orman ürünü, *quebracho* ağaçlarından çıkarılan tanen maddesidir.

Tarım ve balıkçılık, son dönemlerde ülkenin toplam üretimine oranla daha yavaş gelişme göstermiştir. Arjantin tarımının en belirgin özelliği, büyük çiftliklerin ağırlığıdır. Ekilen toprakların yüzde 75'i büyük çiftliklerce işlenir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Peron döneminde, hükümetlerin sanayiye ağırlık vermesine büyük çiftçilerin gösterdiği tepki yüzünden, tarımda üretkenlik düzeyi düşük kalmıştır. Gene de Arjantin, tarım makinesi ve gübre kullanımında komşularından daha ileridir.

Balıkçılık, günümüzde yeni yatırımlarla özendirilmektedir. Ama bu alanda ülke, Şili, Peru, Brezilya ve Ekvador'un gerisindedir.

SANAYİ. Arjantin'de sanayinin gelişmesinde ilk atılımlar, birçok ürünün ithalinin daraldığı I. ve II. Dünya savaşları sırasında gerçekleşti. II. Dünya Savaşı ertesindeki sanayileşme politikaları sonucunda, dayanıklı tüketim mallarında olduğu kadar ara ve yatırım malları üretiminde de önemli gelişmeler sağlandı. İşlenmiş petrol ürünleri, demir, çelik, çimento, sanayi makineleri ve donanımı, otomotiv, elektrikli ev aletleri, vagon, gemi, ayrıca şarap, bira, sigara, şeker, işlenmiş deri, selüloz ve işlenmiş et ürünleri, bugün başlıca sanayi ürünleridir. 1960'lardan sonra Arjantin'in sanayi ürünleri ihracatı Latin Amerika çerçevesinde giderek önem kazanmıştır. Ama geri teknoloji ile çalışan ve ancak yüksek gümrük duvarları arkasında yaşayabilen küçük ölçekli kuruluşların yaygınlığı, sanayinin uluslararası rekabet gücünü düşürmektedir. Latin Amerika Entegrasyon Birliği'nin (LAIA) üyesi olan Arjantin, sanayileşmeyi yeni teknolojilere dayalı biçimde sürdürebilmek amacıyla, Brezilya ile işbirliğini geliştirmeye yönelik bir dizi anlaşmayı 1986'da imzalamıştır.

Sendikal mücadele geleneği güçlüdür. Çalışanların çok büyük bölümü sendika üyesidir. Peron döneminde güçlenen sendikalar, ekonomik politikaların oluşturulmasında da söz sahibi olmuş, askeri yönetim dönemlerinde ise sendikaların gücünün azaltılmasına çalışılmıştır. Sendikaların büyük çoğunluğu, işçi hakları konusunda hükümetle doğrudan pazarlık yapabilen tek bir konfederasyona (Genel İş Konfederasyonu-CGT) bağlıdır. Sendikalarla işverenler arasındaki toplu sözleşme görüşmeleri, genel olarak, işkolu düzeyinde temsil yetkisi olan sendikalar ve işveren örgütleri arasında yürütülür.

BANKACILIK VE TİCARET. Gelişmiş bir sermaye piyasası ve bankacılık sistemi olan Arjantin'de, devlet bankalarının yanı sıra eyalet yönetimleri ve belediyelere ait bankalar ile yerli ve yabancı özel bankalar da etkinlik gösterir. 1935'te kurulmuş olan Merkez Bankası, para basma yetkisine sahip tek kuruluştur. Bankaların dışında, kısa vadeli kredi olanakları sağlayan özel finans kuruluşları (*financieras*) özellikle 1977-80 döneminde önem kazanmıştır. Ama çok yüksek faiz oranları, bu kuruluşların kısa sürede büyümesine, ardından da iflas etmesine yol açmıştır.

Dış borç ödemelerini gerçekleştirebilmek için ithalatın kısılması ve ihracatın özendirilmesi sonucunda, Arjantin'in dış ticareti 1980'lerde fazla vermektedir. 1980'lerin sonlarında tahıllar, sebze ve meyveler, pet-

rol ve petrol ürünleri, hayvan yemleri, canlı hayvan, et ve et ürünleri, demir ve çelik, deri ve postlar ile deri ürünleri başlıca ihraç mallarıydı. Başlıca ihraç pazarları ise ABD, eski SSCB, Hollanda, Brezilya ve Japonya'ydı. Arjantin'in ithal ettiği başlıca mallar makineler ve ulaşım donanımı, kimyasal sanayi girdileri, petrol ve petrol ürünleri, demir döküm ve çelik ürünleri ile plastiklerdir. İthalatın çoğu ABD, Brezilya, Almanya ve Japonya'dan yapılır.

ULAŞTIRMA Arjantin'de ulaştırma sistemi, Buenos Aires'ten Pampa bölgesine uzanan demiryolu ağının kurulduğu 19. yüzyıl sonlarında gelişmeye başladı. Bu ağ, iç bölgelerde elde edilen ürünlerin Atlas Okyanusuna açılan liman kentlerine taşınması için kuruldu. 1988 verilerine göre Arjantin'de 35.000 km'ye ulaşan bir demiryolu ağı ile ancak dörtte biri asfaltlanmış, 210.000 km'yi aşkın bir karayolu ağı vardır. Ulaşımda büyük ırmaklardan da yararlanılır. Yedi büyük limanı bulunan ülkenin ticaret filosu, her biri 100 gros tonun üzerinde 479 (1990) gemiden oluşur. Petrol boru hatlarının uzunluğu 6.500 km, doğal gaz boru hatlarının uzunluğu 8.000 km'dir. 10 uluslararası havaalanı ile birlikte toplam 100 kadar havaalanı vardır. Bunların en önemlisi, Buenos Aires yakınlarındaki Ezeiza'dadır. Ayrıca, toplam 11.000 km uzunluğunda iç suyolu vardır.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

Arjantin 22 eyalet, Tierra del Fuego ve federal başkentten oluşan bir cumhuriyettir. Uzun mücadeleler sonucunda ulaşılan federal yönetim biçiminin temelindeki 1853 Anayasası, ABD Anayasası örnek alınarak hazırlanmıştır. 1853 Anayasası'nda yapılan birçok değişikliğe karşın yönetim biçimi, en azından kâğıt üzerinde, cumhuriyetçi, temsili ve federal özelliklerini korumuştur. Yürütme erkini, 6 yıl için seçilen başkan ve yardımcısı kullanır. Silahlı kuvvetlerin de komutanı olan başkan, tüm mülki, askeri ve adli görevlileri atama yetkisini elinde tutar. Başkan yardımcısı aynı zamanda Senato başkanıdır. Dönemini tamamlayan başkan yeniden aday olamaz.

Ulusal Kongre, her eyaletten ve başkentten gelen ve 9 yıl için seçilen ikişer temsilcinin oluşturduğu Senato ile, eyaletlerin nüfuslarına oranla temsil edildiği Millet Meclisi'nden oluşur. Millet Meclisi üyeleri 4 yıl için seçilir. Her eyaletin, federal hükümet yapısını örnek alan bir hükümeti vardır. Başkentin ve Tierra del Fuego'nun valileri başkan tarafından atanır. Yargı sisteminin en üstünde, üyelerini başkanın, yaşam boyu hizmet etmek üzere seçtiği Yüksek Mahkeme bulunur.

Ülkede çok sayıda siyasal parti etkinliktedir. Bunların başlıcalarından olan Radikal Yurttaşlık Birliği ılımlı sol eğilimleri de olan bir merkez partisidir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Peronist partinin (Ulusal Adaletçi Hareket-MNJ) daha çok sendikalı işçiler ile radikal milliyetçilerden oluşan heterojen bir tabanı vardır. Demokratik Merkez Birliği ise sağcı partilerin bir koalisyonudur. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Arjantin'de iktidar mücadelesi, seçimlere katılmalarına izin verildiği sürece Radikallerle Peronistler arasında olmuştur. Bu dönemin önemli bir özelliği, seçimle işbaşına gelen tüm sivil yönetimlerin, askeri müdahalelerle devrilmesidir.

Arjantin'in siyasal yaşamında hep önemli rol oynamış olan silahlı kuvvetler, 1976'daki son askeri müdahale ertesinde saygınlığını büyük ölçüde yitirmiştir. 1976-83 döneminde ülkeyi yöneten askeri rejimin sorumluları, 1983'te seçimleri kazanan Radikal Yurttaşlık Birliği iktidarı tarafından, cinayet ve insan haklarını ihlal suçlarından mahkeme önüne çıkarılmış ve çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Muvazzaf personel sayısı (1991) 83 bindir. GSMH içinde askeri harcamaların oranı (1988) yüzde 3,1'dir.

EĞİTİM VE SOSYAL GÜVENLİK Arjantin, okul sayısı ve sosyal hizmetler bakımından Latin Amerika ülkeleri arasında başta gelir. İlköğretim zorunlu ve parasızdır. Orta ve yükseköğretim, ücretsiz devlet okullarının yanı sıra devletin para yardımında bulunduğu özel okullarca da yürütülür. On beş yaşın üzerine okuma-yazma oranı (1990) yüzde 95,3'tür. Yirmi beş yaşın üzerinde örgün eğitim görmemiş nüfus oranı (1980) yalnızca yüzde 6'dır. En eski üniversite, 1613'te kurulan Córdoba Üniversitesi'dir. Öteki önemli üniversiteler, Buenos Aires, La Plata, Rosario ve Tucumán'dadır.

Buenos Aires, Arjantin
ABC Ajansı

Juan Perón döneminde geliştirilen sosyal güvenlik sistemi, çalışanlara sağlık ve gebelik yardımı, iş kazası tazminatı, işlerini yitirenlere kıdem tazminatı, emekli işçilere emekli aylığı, işsizlere aile yardımı, yaşlı ve yoksullara para yardımı getirmiştir. Halk sağlığının korunması amacıyla ulusal düzeyde olduğu kadar, eyaletlerin ve özel kuruluşların da onayak olduğu geniş bir hastane ve klinik ağı kurulmuştur. Doktor sayısı ve koruyucu sağlık hizmetlerinin düzeyi, kentlerde ve gelişkin yörelerde oldukça yüksektir. 333 kişiye bir hekim (1988), 206 kişiye bir yatak (1985) düşer. Çocuk ölüm oranı (1985-90) binde 38'dir. 1986-88 verileriyle, kişi başına kalori tüketimi 3.168'dir. Yüz yıl önce sayısız can alan kolera, sarıhumma ve verem gibi hastalıklar denetim altına alınarak yok edilmiştir.

Kırsal yörelerden kentlere akın eden işçilerin karşılaştığı konut sorunu önemini korumaktadır. *Villas de miserias* (sefalet mahalleleri) olarak bilinen, oluklu demir levhalardan yapılmış yıkık dökük barakalar kentlerin çevresini sarmış ve tüm önlemlere karşın, durumun daha da kötüleşmesinin önüne geçilememiştir.

1976-83 arasında askeri rejimin izlediği ekonomik politika sonucunda sosyal harcamalarda önemli kısıtlamalara gidilmesi, çalışanların yaşam düzeylerinin gerilemesine ve işsizlik oranının hızla artmasına yol açmıştır.

KÜLTÜR YAŞAMI Arjantin'de kültür yaşamı her zaman Avrupa'nın etkisi altında olmuştur. Çeşitli uluslardan göçmenler, İspanyol kültür mirasını benimserken, öteki Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi Arjantin'de de sanat ve kültür alanında Fransız etkisi ağırlık kazanmıştır. Sayısız müze ve konser salonu ile 100'ü aşkın sanat galerisi olan Buenos Aires, ülkenin kültür yaşamının merkezidir. Ülkedeki birçok büyük kent de kütüphaneleri, müzeleri, tiyatroları ve konser salonları ile bu zenginliği paylaşır. Kültür kurumları içinde en ünlüsü, büyük ve güzel bir opera sarayı olan Buenos Aires'teki Teatro Colón'dur. Ülkede yaşayan çeşitli halkların bugün de süregelen gelenekleri, çeşitli şenliklerde yaşar.

Latin Amerika ülkeleri arasında en gelişmiş ve en boyutlu basın yaşamı Arjantin'dedir. Ülkede, toplam satışı 3 milyon dolayında olan 218 gazete yayımlanır (1986). 1976 müdahalesinden sonra basın özgürlüğüne getirilen ciddi kısıtlamalar, 1983'te sivil yönetime geçildikten sonra kaldırılmıştır. Arjantin'de 1,5 kişiye 1 radyo alıcısı (1990), 4,6 kişiye 1 televizyon alıcısı (1990), 8,7 kişiye 1 telefon (1988) düşer. TV istasyonları özel kuruluşlarca işletilir.

TARİH

Rio de la Plata'ya ilk kez 1501-02'de Amerigo Vespucci'nin ayak bastığını öne sürenler olduğu kadar, bu sava karşı çıkan tarihçiler de vardır. Ama Vespucci'nin bölgeye düzenlediği yolculukların, İspanyolların güneyde bir boğaz aramasına onayak olduğu kesindir. Bu araştırmalar sonucunda 1516'da Juan Díaz de Solís, Rio de la Plata'ya, 1520'de ise Fernão de Magalhães (Macellan) kendi adını taşıyacak olan boğaza ulaştı. Ardından dikkatler bölgenin iç kesimlerine yöneldi. Portekiz'in Brezilya'da giderek artan bir varlık kazanmasından ürken İspanya, Peru'nun ele geçirilmesinden aldığı güçle 1535'te Pedro de Mendoza'yı Arjantin'e gönderdi. 1536'da Mendoza, bugün Buenos Aires olarak bilinen yerde ilk İspanyol kolonisini kurdu. Ama kentin önemli bir yerleşme durumuna gelmesi ancak 18. yüzyılda oldu. O tarihe değin, bugün Kuzey Arjantin olarak bilinen bölge ve Buenos Aires, daha çok Şili, Peru ve Paraguay gibi öteki İspanyol sömürgelerinden gelenlerin yerleştiği yerlerdi. İspanya'dan doğrudan göçün az olduğu bu dönem boyunca Arjantin topraklarında kurulan ilk yerleşmelerde, İspanyolların bölgeye getirdiği ırklara dayalı koyun, sığır ve at yetiştiriciliği, serf konumundaki Yerlilerin iş gücüne dayalı olarak patates ve mısır gibi kıtaya özgü ürünlerin tarımı yapılıyordu.

1776'ya değin Arjantin, İspanya'ya bağlı Peru Genel Valiliğinin parçasıydı. Üç bu-

yük kent Tucumán, Córdoba ve Buenos Aires, yörede birbiri ardından öncü konum üstlenerek bir topluluk bilincinin ilk tohumlarını attılar. İspanya, geleneksel düşmanı İngiltere'nin bağlaşığı olan Portekiz'in sömürgesi Brezilya'nın güçlenmesinden kaygı duyuyordu. Bu tehdide karşı koyabilmek için 1776'da La Plata Genel Valiliğini oluşturdu ve Buenos Aires yeni genel valiliğin başkenti oldu.

İki kedi arasında bir insan, Geç Aguada ya da Erken Chalchaqni dökme bakır levha, İS y. 700-1000; Üniversite Arkeoloji ve Etnoloji Müzesi, Cambridge
University Museum of Archaeology and Ethnology, Cambridge

BAĞIMSIZLIK. Arjantin topraklarında ilk bağımsızlık hareketi, 1808'de Napoléon'un İspanya'ya girmesi üzerine boy gösterdi. Napoléon'un tahttan indirdiği VII. Fernando'yu destekleyen Buenos Aires kent meclisi (*cabildo*) 1810'da Fernando'ya bağlılığını bildiren özerk bir hükümet kurdu. Ama 1814'te yeniden İspanya tahtına çıkan Fernando, kısa sürede ülke tarihinin en kötü krallarından biri olduğunu kanıtladı. 9 Temmuz 1816'da San Miguel de Tucumán'da toplanan ve ülkenin büyük çoğunluğunu temsil eden bir meclis, Río de la Plata Birleşik Eyaletleri adıyla Arjantin'in bağımsızlığını ilan etti. İspanya tahtından yana olanlara karşı yıllar süren mücadele, bu güçlerin merkezi Peru'nun 1824'te Simón Bolívar'ın önderliğinde bağımsızlığına kavuşması ile sona erdi. Bu arada 1814'te Paraguay'ın, 1825'te Bolivya'nın, 1828'de de Uruguay'ın bağımsız birer devlet olması ile Arjantin önemli topraklar yitirdi.

Arjantin'de ulusal iktidarın kimin elinde olacağı uzun süre belirlenemedi. On üç eyalet arasındaki çekişmelerden ve dış güçlerin çıkar çatışmalarından yararlanan Buenos Aires, ulusal düzeyde egemenliğini kabul ettirme yolunda önemli adımlar attı. Kralcılara karşı savaş döneminden kalan askeri örgütlenmeyi dağıtarak, hem dış güçlerin hem de toprak sahipleri ile tüccarların güvenini kazandı. Ulusal bir hükümet kurmak amacıyla ilk kurucu meclis Aralık 1824'te toplandı. Ama kurucu meclisin hazırladığı anayasa da, cumhurbaşkanlığına getirdiği Bernardino Rivadavia hükümeti de kısa ömürlü oldu. Brezilya ile 1825-27 savaşından dönen ordu, Uruguay'ın bağımsızlığını kazanmasına tepki göstererek Buenos Aires'te General Juan Lavalle'yi yönetime getirdi.

Ama Buenos Aires eyaletinin dış kesimlerinde çok geçmeden ayaklanmalar başgösterdi. Eyalet temsilcileri, Santa Fe'de, yerel çıkar gruplarının sözcüsü Juan Manuel de Rosas'ın önderliğinde toplandı. Rosas, Lavalle'in dağıttığı eski meclisi yeniden toplayarak, 5 Aralık 1829'da oybirliği ile başkan seçildi.

ROSAS DÖNEMİNDE KONFEDERASYON, 1829-52. Toprak sahipleri, ithalat-ihracatla uğraşan tüccarlar ve bu gruplarla bütünleşmiş olan İngiliz diplomatlar, Buenos Aires'teki Rosas yönetimini destekledi. Rosas'ın ülke çapında yerleştirdiği federatif yapı, gerçekte Buenos Aires'in öteki eyaletler karşısındaki üstünlüğüne dayanıyordu. Çeşitli iç karışıklıklara, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin askeri müdahale girişimlerine karşın Rosas, federasyon yönetimini yaklaşık 20 yıl sürdürdü. İçerdeki ayaklanma girişimlerine karşı acımasız, otoriter bir yönetim oluşturdu. Dış güçlerin müdahale girişimleri karşısında ise, yabancıların ekonomik imtiyazlarına dokunmayarak iktidarını korumaya çalıştı.

Brezilya'da 1835-45 arasında süren iç savaşın, bu ülkeyi etkisiz kılmasından da yararlanan Rosas yönetimi, Arjantin'i bölgede önemli bir askeri güç konumuna getirdi. Şili ve Bolivya sınırlarındaki bölgeler, Buenos Aires'in askeri denetimi altına sokuldu. Uruguay'ın yeniden ülke topraklarına katılmasına çalışıldı. Ama Brezilya'nın, iç savaştan sonra bölgede yeniden etkisini duyurması, hem bu girişimi başarısızlığa uğrattı, hem de Rosas yönetiminin sonunu getirdi. Brezilya ve Uruguay'dan destek alan bazı ordu birlikleri, Rosas'a bağlı kuvvetleri 1852'de Caseros savaşında yenilgiye uğrattı. Rosas, İngiltere'ye sığındı ve 1877'de ölene değin orada yaşadı.

Rosas döneminde, Arjantin toplumunda ve ekonomisinde önemli değişiklikler oldu. Uluslararası düzeyde yürürlükte olan serbest ticaret uygulamasından, en çok, Buenos Aires eyaletindeki sığır yetiştiricileri yararlandı. Askeri güç kullanılarak tüm ülkede Buenos Aires'in egemenliği sağlandı. Böylece ülke ölçeğinde de ticaret gelişti. Ama Rosas'ın devrilmesiyle Buenos Aires'in öteki eyaletler üzerindeki üstünlüğü sona ermiş oluyordu.

ULUSAL BİRLİĞİN SAĞLANMASI, 1852-80. Rosas'ın devrilmesinde önemli rol oynayan General Justo José de Urquiza'nın 1852'de Santa Fe'de topladığı kurucu meclise katılmayı Buenos Aires reddetti. Meclisin kabul ettiği yeni anayasa 25 Mayıs 1853'te yürürlüğe girdi ve yeni konfederasyonun ilk başkanlığına Urquiza seçildi. Buenos Aires, konfederasyona da katılmaya yanaşmayınca Paraná ilk başkent oldu. Ülkenin gümrük gelirlerini elinde tutan Buenos Aires'in konfederasyonun dışında kalması, yeni devletin mali gücünü zayıflatıyordu. Urquiza yönetimi, 1859'da askeri güç kullanarak Buenos Aires'i denetim altına aldı. Ama Urquiza'nın başkanlık görevini Santiago Derqui'ye devretmesi, yeni bir iç savaşa yol açtı. Bu kez kazanan, Buenos Aires oldu. Derqui'nin yerine devlet başkanlığına Buenos Aires valisi Bartolomé Mitre seçildi (1862) ve başkent, Buenos Aires'e taşındı. Brezilya, Uruguay ve Arjantin'in oluşturduğu üçlü ittifak 1865'te Paraguay'a savaş açtı. 1870'e değin süren savaş, öncekilerin tersine, ülkenin dış ticaretinin gelişmesini engellemedi. 1860'lar ve 1870'lerde ülkeye Avrupa'dan yoğun bir yabancı sermaye akımı ve göç dalgası geldi. Demiryolu yapımı, et işleme ve dondurma tesislerinin kurulması, ekonomik gelişmeyi hızlandırdı. Paraguay savaşı, ordunun siyasal konumunu güçlendirmişti. Ordunun Mitre'ye karşı tutum alması sonucunda, Rosas'ın sürgüne gönderdiği aydınlardan Faustino Sarmiento 1868'de başkan seçildi. Yeni başkan döneminde, dış kredilerin de desteğiyle ekonomik gelişme ve eğitimin yaygınlaştırılması yolunda önemli adımlar atıldı. 1874'te başkanlığa Nicolás Avellaneda'nın seçilmesi, öteki eyaletlerin Buenos Aires'e karşı bir zaferiydi. Ama 1873'te Avrupa'da başlayan ekonomik bunalımın etkisi ile yabancı sermaye akımının duraklaması, ülkenin ekonomik durumunu olduğu kadar siyasal güç dengesini de etkiledi, mali sermayenin merkezi olan Buenos Aires'in federasyon içindeki konumunu da güçlendirdi.

Yerlilere karşı 1879'da açılan savaşı kazanarak Pampaların Avrupalı göçmenlerin yerleşimine açılmasını sağlayan General Julio Argentino Roca'nın 1880'de başkan seçilmesi, Arjantin'de yeni bir dönemin başlamasına yol açtı. Roca'nın adaylığına karşı Buenos Aires'te başlayan yeni bir ayaklanmanın ulusal ordu tarafından bastırılması, kentin federasyon içindeki konumunu kesin bir çözüme kavuşturdu. Böylece Buenos Aires, bir yandan federasyona bağlı bir eyalet haline geliyor, öbür yandan da ulusal başkent ilan ediliyordu. Eyaletin başkenti ise La Plata'ya taşınıyordu.

MUHAFAZAKÂR YÖNETİM, 1880-1916. Artık tüm ülke, büyük toprak sahipleri ile iş çevrelerinin desteğine dayanan Ulusal Özerklik Partisi'nin egemenliği altına girmişti. 1852'den, hatta bazı açılardan 1810'dan beri geçerli olan ihracata dayalı ekonomik gelişme politikası, Roca yönetimince de sürdürüldü. Tarım ve hayvancılığın yanı sıra, iç kesimlerin Buenos Aires'le bağlantısını sağlayan demiryollarına yönelik yabancı sermaye yatırımları, ekonomik büyümeyi sağladı. İngiliz sermayesinin etkinliği gitgide arttı. Göçler nedeniyle hızla artan ülke nüfusu 1869'da 2 milyondan, 1895'te 3.900.000'e, 1914'te 8 milyona ulaştı.

Ekonomik büyümenin yol açtığı enflasyon, Roca'nın ardılı Miguel Juárez Celman'ı anti-enflasyonist bir politika izlemeye zorladı. Ama Celman, daha süresi dolmadan 1890'da görevini yardımcısı Carlos Pellegrini'ye bırakarak çekilmek zorunda kaldı. Ekonomik bunalımı aşabilmek amacıyla, Arjantin'in dış borçları için moratoryum ilan etmesi konusunda yabancı alacaklılarla anlaşmaya varıldı. Arjantin, ayrıca para değerini istikrara kavuşturmayı ve altın standartına bağlamayı da kabul ediyordu.

Bunalım, muhafazakâr yönetime şiddetle karşı çıkan yeni bir siyasal partinin, Radikal Yurttaşlık Birliği'nin (UCR) doğmasına yol açtı. 1892'den sonra kısa aralıklarla değişen başkanların ardından 1898'de Roca ikinci kez başkan seçildi. Ama toplumsal hoşnutsuzluk giderek yaygınlaşıyordu. Juan B. Justo tarafından 1896'da kurulan Sosyalist Parti ile anarşist hareket, sendikalar çevresinde etkili olmaya başladı. José Figueroa Alcorta (1906-1910) ve Roque Sáenz Peña (1910-14) yönetimleri bazı reform girişimlerinde bulundu. Sáenz Peña, 1912'de, bütün erkek yurttaşlara oy hakkı ve zorunluluğu getiren bir yasanın kongrece kabul edilmesini sağladı. Onun 1914'te ölümünden sonra, yeni seçim yasası ile iktidar yolu Radikallere açılmış oldu.

Bu demokratikleşme süreci, yalnızca I. Dünya Savaşı ile kesintiye uğrayan bir ekonomik büyüme dönemi ile de çakıştı. Daha çok büyük toprak sahipleri ile yabancı yatırımcıların yararlandığı bu büyüme sürecinde, kentli bir orta sınıf da doğmaya başladı. Ekonominin itici gücü hâlâ ihracattı; ama gıda, dokuma ve hafif metalurji gibi sanayi kollarında da önemli gelişmeler sağlandı.

RADİKAL YÖNETİM, 1916-30. Genel oyla seçilen ilk başkan Hipolito Irigoyen (1916-22) önderliğindeki Radikal cephe, değişik toplumsal kesimleri bir araya getirdi. Bu nedenle, ekonomik ve toplumsal reformları gerçekleştirmesi kolay değildi. Irigoyen, önce muhafazâkar yönetimden devraldığı siyasal düzenin aksaklıklarını düzeltmeye yöneldi. Bürokraside yapılan düzenlemeler, Radikallerin, tüm eyaletlerde seçimleri rahatça kazanabilmesini sağlayan bir yapı oluşturdu. Irigoyen, ayrıca işçi sendikalarının ılımlı kesimlerinin desteğini kazanan bir politika izledi. Orta çiftçilerin örgütlenmesini özendirmenin yanı sıra, üniversitelerdeki muhafazakârların gücünü kırmak amacıyla, öğrencilerin de kısmen yönetime katılmasına olanak tanıyan bir üniversite reformunu yürürlüğe koydu.

Kendisinden sonra Marcelo T. de Alvear'ın (1922-28) başkan seçilmesinde önemli rol oynayan Irigoyen, Alvear'ın giderek partinin tutucu kanadının önderliğini üstlenmesi üzerine 1928'de başkanlığa ikinci kez adaylığını koydu ve üçte iki çoğunlukla yeniden göreve geldi. Ama Irigoyen'in kurduğu parti örgütlenmesi, yerleşik çıkar gruplarının ve siyasal temsilcilerinin tepkisini çekiyordu. 1929 Büyük Bunalımı Arjantin ekonomisini de etkisi altına alınca, 6 Eylül 1930'da ordu Irigoyen yönetimine son verdi. Anayasal yönetim geleneği, ihracata dayalı ekonomik gelişme ve refah dönemi ile birlikte, böylece sona eriyordu.

1913-28 arasında Arjantin'in ihracatı iki katına çıkmış olmakla birlikte, dış ekonomik ilişkilerde zaten bazı sorunlar birikmişti. Ülkeye giren özel yabancı sermaye genellikle İngiltere kökenli olduğu halde Arjantin'in gereksindiği sanayi malları ile dış kredilerin kaynağı ABD idi. Buna karşılık ABD'nin, Arjantin'in ihraç ürünlerine sınırlamalar koyması, Irigoyen'in ABD karşıtı bir politika izleyerek İngiltere ile ekonomik ilişkilerini geliştirmesine yol açmıştı. İngiltere'nin dünyadaki ekonomik durumunun görece zayıflaması, 1929 Bunalımı yaklaşırken Arjantin'in konumunu da güçleştiren etkenlerden biriydi.

MUHAFAZAKÂRLARIN DÖNÜŞÜ 1930-43. Askeri darbeden sonra devlet başkanı olan faşist eğilimli General José Félix Uriburu ile onun ardından seçimle işbaşına gelen Başkan General Augustin Pedro Justo (1932-38) yönetimlerinin belirgin amacı, Radikalleri siyasal iktidardan uzak tutmaktı. 1933'te İngiltere ile yapılan Roca-Runciman Antlaşması, et ve buğday ihracatında Arjantin'e İngiltere pazarında belirli bir pay güvencesi sağladı. Karşılığında ise Arjantin, belirli ekonomik reformlar yapmayı ve İngiltere'nin Arjantin'deki ticari çıkarlarını korumayı üstleniyordu. Arjantin'in İngiltere'ye ekonomik bağımlılığını vurgulayan bu antlaşma, geniş tepkilere yol açtı. Öte yandan ithalata getirilen zorunlu kısıtlamalar sonucunda gelişme gösteren sanayileşme, sendikalı işçi sayısında ve kent nüfusunda da önemli bir artışa yol açıyordu.

Büyük Bunalım'ın da etkisiyle ekonomik konumu zayıflayan toprak sahibi kesimlerin başvurduğu kısıtlama ve hileler sonucunda 1937 ve 1940 başkanlık seçimlerini muhafazakârlar kazandı. Roberto Ortiz'in (1938-40) sağlık nedenleriyle çekilmesinin ardından başkan seçilen Ramón S. Castillo (1940-43) II. Dünya Savaşı'nda Arjantin'in tarafsız kalacağını açıklamıştı. 1941'de ABD de savaşa girince Castillo, Arjantin'in tarafsız kalacağı konusunda Washington'u yeniden uyardı. Bu tutum, Castillo karşıtı muhafazakârlardan Komünist Partisi'ne kadar tüm muhalefeti Castillo'ya karşı birleştirdi. Muhalefeti sindirebilmek için sıkıyönetime başvuran Castillo, kendi savaş bakanı General Pedro P. Ramirez'in öncülüğündeki subaylar tarafından Haziran 1943'te başkanlıktan düşürüldü.

PERÓN DÖNEMİ, 1943-55. Askeri rejimin önünde ciddi sorunlar vardı. ABD-Brezilya yakınlaşması, Arjantin'in ABD ile ilişkilerini gerginleştirdiği gibi, tarafsızlık politikasından vazgeçilmesini de önlüyordu. İç politikada ise, temsili demokrasiye dönüş ile uzun süreli askeri diktatörlük arasında bir seçim yapmak zorunluydu. Askeri rejimin ilk devlet başkanı General Arturo Rawson, muhafazakâr siyasal yapıda radikal bir dönüşümden yana olduğu ve tarafsızlık politikasından vazgeçerek, Birleşmiş Milletler'in oluşumuna katkıda bulunmayı yeğlediği için ancak iki gün görevde kalabildi. Buna karşılık tarafsızlık politikasını sürdüren yeni başkan General Ramirez'e karşı, milliyetçi sağ ile faşistler dışındaki tüm siyasal gruplar direnişe geçti. Bunun üzerine basına sansür kondu, siyasal partiler feshedildi ve okullarda dinsel eğitim zorunlu hale getirildi. Ama ABD'nin baskıları sonucunda Almanya ile diplomatik ilişkinin kesilmesi, subayların tepkisine yol açtı. Bunun üzerine Ramirez, başkanlığı General Edelmiro J. Farrell'e (1944-46) bıraktı.

1943'te çalışma bakanı olduktan sonra sendikaların giderek daha çok desteğini kazanan Albay Juan Perón, böylece küçük bir siyasal güç elde etmişti. 1945'e gelindiğinde, artık hem başkan yardımcısı, hem de savaş bakanıydı. Perón'un etkisiyle ülkede siyasal özgürlükler tanındı, üniversitelere özerklik verildi. Almanya'ya savaş ilan eden Arjantin, ardından BM'ye de katıldı. 1936'dan beri yasaklanmış olan Komünist Partisi dahil tüm siyasal partilere özgürlük tanınması ile gelişen demokratik ortam, muhafazakârların tepkisini çekti. Ama 9 Ekim 1945'te Perón'un tutuklanması, sendikaların halkın da desteğiyle büyük bir greve gitmesine yol açtı. Kısa süre sonra serbest bırakılan Perón, askeri rejimin seçim kararı alması üzerine başkan adayı oldu. Sendikaların desteğine dayanarak kurduğu İşçi Partisi ile girdiği 1946 seçimlerinde, küçük bir çoğunlukla da olsa hem başkan seçildi, hem de Kongre'de çoğunluğu kazandı. 1951'de yapılan seçimlerde oylarını artırarak yeniden altı yıl için başkan seçildi.

Yürütme erkinin yetkilerini artırdığı ölçüde otoriter bir nitelik kazanan Perón yönetimi, eğitim kurumları ile yargı organlarında siyasal bir temizliğe girişti. 1949'a değin izlenen ekonomik politikalarla tarımdan sanayiye kaynak aktarılarak hızlı bir sanayileşme gerçekleştirildi, çalışanların gelir düzeyi yükseltildi. Ama dış ticaret hadlerinin Arjantin'in ihraç ürünlerinin aleyhine değişmesi ve enflasyonun yükselmesi, bu politikanın değiştirilmesine yol açtı. Enflasyonu önleme çabaları olumlu sonuç vermediyse de tarım kesimini hoşnut edecek bazı önlemler alındı, ücret sınırlamalarına gidildi. Perón'a kitle desteği sağlamada önemli rol oynayan karısı Eva Perón'un Temmuz 1952'de ölmesi ile birlikte, rejimin yalpalamaları daha da arttı. Ekonomik güçlükler, önceden şiddetle karşı çıkılan yabancı sermayeye umut bağlanmasına yol açarken, siyasal desteklerini birer birer yitirmeye başlayan Perón, önce kilise sonra da ordu ile karşı karşıya gelince, Eylül 1955'te askeri bir darbe ile düşürüldü ve ülkeden uzaklaştırıldı.

GEÇİŞ DÖNEMİ VE ASKERİ HÜKÜMETLER. General Pedro Eugenio Aramburu'nun devlet başkanlığını (1955-58) üstlenmesinin ardından Peronist parti dağıtıldı ve sendikalar devlete bağımlı hale getirildi. Yeni askeri rejim, bir istikrar programı uygulayarak, özellikle kâr ve ücretleri kısıtlamayı denedi. Buna karşılık Peronistler, 1957 seçimlerinde seçmenlerin dörtte birine boş oy kullandırmayı başararak siyasal güçlerini kanıtladılar. 1958'de sivil yönetime dönüşü sağlayan başkanlık seçimlerinde ise siyasi hakları geri vereceğini vaat eden radikal aday Arturo Frondizi'yi desteklediler.

Başkanlık seçimlerini kazanan Frondizi (1958-62), uyguladığı ekonomik istikrar politikası ile tarım kesimini gözettiği ve yabancı sermaye yatırımlarını artırmayı hedeflediği için sendikaların desteğini yitirdi. Enflasyon ve ödemeler dengesi sorunlarına kalıcı çözümler getiremeyince iyice yıpranan Frondizi yönetimi, Peronistlerin desteğini yeniden elde etmek amacıyla 1962 yerel seçimlerine onların da katılmasına izin verdi. Peronistlerin bu seçimlerde kazandığı başarı, bardağı taşıran damla oldu; Frondizi askeri bir müdahale ile görevinden uzaklaştırıldı. Ama ordu, doğrudan iktidara el koymak yerine, Senato Başkanı José María Guido başkanlığında geçici bir yönetim oluşturdu. 1963'te yapılan seçimleri, beklenmedik biçimde, Halkın Radikalleri'nin adayı Arturo Illia (1963-66) kazandı. Illia, işçi sendikalarının denetimini yeniden eline geçiren Peronistleri bölerek etkisiz kılmaya çalıştı. Ama Haziran 1966'da Peronistlerin de desteklediği bir darbe ile ordu bu kez doğrudan iktidara el koydu.

Eski kara kuvvetleri komutanı General Juan Carlos Onganía'nın başkanlığında kurulan askeri yönetim, yüksek yargı organları ile üniversiteleri de kapsayan bir tasfiye ve baskı uygulamasına girişti. Onganía yönetiminin ekonomik istikrar programının öncekilerden farkı, tarım kesimi ile tarım ürünü ihracatçılarını vergilendirmeyi öngörmesiydi. Enflasyon oranını düşürmede ve ekonomik büyümeyi sağlamada başarılı olan bu politika, önemli sanayi merkezlerinden biri olan Córdoba'da işçilerle öğrencilerin 1969'da başlattığı direniş (Cordobazo) üzerine ekonomi bakanı Krieger Vasena'nın istifası ile yarıda kaldı. Askeri yönetim, alternatif bir ekonomik politika oluşturamazken, çeşitli örgütlerin yasadışı eylemleri yaygınlaştı. Artık iyice bölünmüş bulunan Peronistlerin de bir bölümü bu mücа-

deleyi yeğliyordu. Bu tür Peronist örgütlerden biri olan Montonerolar, ılımlı Peronist sendika önderlerinin yanı sıra, anayasal düzene dönüş için ılımlı Peronistlerle birlikte çaba gösteren eski başkan Aramburu'yu da kaçırarak öldürdüler. Bunun üzerine Onganía'yı görevden alan ordu Haziran 1970'te onun yerine General Roberto Marcelo Levingston'u getirdi. Ekonomik durumun yeniden kötüleşmesi ve Levingston'un siyasal tutumunun tepki uyandırması üzerine başkanlık görevi Mart 1971'de General Alejandro Agustin Lanusse'ye geçti.

Yeni askeri hükümet, temsili demokrasiye dönüş yollarını ararken, Perón da ikili bir stratejiyi başarıyla uyguladı. Bir yandan Peronist yeraltı örgütlerini destekler gözükür ve kimi sosyalist sloganları kullanırken öbür yandan da mülk sahibi sınıfları ürkütecek ekonomik politika önerilerini programına almayarak radikallerle uzlaşma yolları aradı. Sonunda askeri hükümet, Perón'un başkanlığa aday olmasını önleyen kısıtlamaları sürdürmekle birlikte, eski başkanın Kasım 1972'de sürgünden dönmesine ve Mart 1973'te de Peronist koalisyonun (Frente Justicialista de Liberación) bir seçim zaferi elde etmesine engel olamadı.

PERONIZMIN DÖNÜŞÜ. Mayıs 1973'teki başkanlık seçimini kazanan Hector J. Campora'nın kısa süren yönetimi sırasında, Peronistlerin sol kanadı, yeraltı örgütünü dağıtmaksızın durumunu güçlendirmişti. Campora tarafından sosyal güvenlik bakanlığına getirilmiş olan Perón'un özel kalem müdürü José López Rega ile sendikaların üst yönetimi, Perón'un da desteğiyle sol kanata karşı şiddete dayalı bir mücadele başlattı. Temmuzda Campora'nın istifası ve yeni seçim kararının alınması ile, 18 yıl sonra Perón'a yeniden iktidar yolu açılmış oluyordu.

Ekim 1973'te yapılan başkanlık seçimini kazanan Perón'un yeni başkan yardımcısı, ikinci karısı Maria Estela (Isabel) Martinez de Perón idi. Perón, eyalet yönetimlerinden ve üniversitelerden çok sayıda solcuyu tasfiye etti. Mayıs 1973'ten sonra duraklayan yasadışı eylemler, bu kez özellikle sağcı Arjantin Anti-Komünist İttifakı (AAA) adlı örgütün ortaya çıkmasıyla yeniden tırmanacaktı. Polis ve istihbarat örgütleri ile işbirliği yaptığı kanısı yaygın olan bu örgüt, çok sayıda siyaset adamı, öğrenci ve sendika liderini öldürecekti.

Perón'un ekonomik politikası, gelir dağılımında ücretliler lehine bazı değişiklikler öngörmekle birlikte, temel olarak enflasyonla mücadeleyi amaçlıyordu. Ama fiyat ve ücret artışlarını kontrol altına almak amacıyla uygulamak istediği "toplumsal anlaşma" modeli başarılı olamadı. 1973-74 dünya petrol bunalımının ve İngiltere'nin AET'ye girmesinin de etkisiyle Avrupa'ya ihracat olanakları daralan Arjantin'in ödemeler dengesi giderek kötüleşti. Sendikaların da ekonomik politikaya tepkisi yoğunlaşıyordu. 1 Temmuz 1974'te Perón öldü. Başkanlığı devralan eşi Martinez de Perón, Lopez Rega ile işbirliğine girerek, yönetimin sağa kayışını hızlandırdı. Şiddetin giderek yaygınlaştığı bir ortamda, Lopez Rega'nın, siyasal konumunu güçlendirmek amacıyla hem sendika liderleri arasında hem de ordu içinde bölünmeleri körüklemesi siyasal ortamı iyice gerginleştirdi. Martinez de Perón'un, Lopez Rega ve arkadaşlarını görevden uzaklaştırması da durumu yatıştırmaya yetmedi. 24 Mart 1976'da ordu bir kez daha yönetime el koydu.

ASKERİ YÖNETİMİN DÖNÜŞÜ. Kuvvet komutanlarından oluşan üç kişilik cunta, General Jorge Rafael Videla'yı devlet başkanlığına getirdi. 1981'e değin işbaşında kalan Videla yönetimi döneminde binlerce Arjantinli tutuklandı, öldürüldü ya da kayboldu. Yılda yüzde 600 dolayında bir enflasyon oranı ve büyük bir dış ödeme açığı devralan askeri rejim, katı bir istikrar programına girişti.

Ödemeler dengesi sorunları, kısa vadeli dış krediler ile bir süre hafifletildi, ama enflasyonla mücadelede başarılı olunamadı. Dış ticaret ve faiz politikaları, birçok sanayi kuruluşunun iflasına ve işsizliğin artmasına yol açtı. Sendikal etkinliklerin yasaklandığı bir ortamda, gelir dağılımında ücretliler aleyhine ciddi bir bozulma gözlendi. Askeri rejim döneminde hızla artan dış borçlar 1980'lerde Arjantin ekonomisini yeni bir bunalıma soktu.

Videla'nın yerine Mart 1981'de devlet başkanı olan General Roberto Eduardo Viola, bir yumuşama politikası izleyerek, Martinez de Perón'un İspanya'ya sürgüne gitmesine izin verdi. Ama aynı yılın aralık ayında sağlık nedenlerini ileri sürerek görevi General Leopoldo Galtieri'ye devretti. Öte yandan askeri rejim, İngiltere'nin yönetimindeki Falkland Adaları ile Şili'nin de hak iddia ettiği, Beagle Boğazındaki üç ada üzerinde Arjantin'in tarihsel iddialarını 1977'den beri yeniden canlandırmıştı. Giderek kötüleşen ekonomik durumun rejime karşı muhalefeti körüklediği koşullarda, Galtieri yönetimi, 2 Nisan 1982'de Falkland Adalarına ve onların güneyindeki Güney Georgia Adasına asker çıkardı. Görüşmeler sonuç vermeyince, İngiltere'nin bölgeye gönderdiği kuvvetler ile Arjantin birlikleri arasında savaş başladı. İngiltere, 30 Nisan'da Güney Georgia'yı, 14 Haziran'da da Falkland Adalarını geri aldı. Yenilgi üzerine Galtieri görevinden istifa etti. Kendi içindeki görüş ayrılıkları da belirginleşen askeri yönetimin başına, General Reynaldo Bignone getirildi. Gitgide artan muhalefet karşısında bir yıl içinde seçimlere gitme kararı alındı. 30 Ekim 1983'te yapılan seçimlerde, askeri rejimle gizli pazarlığa girdikleri yolunda söylentiler dolayısıyla saygınlıklarını yitiren Peronistler başarılı olamadı. Seçimleri Radikaller kazandı, Raul Alfonsín devlet başkanı oldu.

SİVİL YÖNETİM. Alfonsín yönetimi, hem ekonomik sorunlara çözüm getirebilmek, hem de askeri yönetimin sorumlularından hesap sorulmasını sağlamak amacıyla göreve başladı ve Videla, Viola ve Galtieri dahil cunta yöneticilerinin mahkeme önüne çıkartılmasını sağladı. 1985'te yapılan duruşmalar sonucunda, cunta liderleri ağır hapis cezalarına çarptırıldı. Sivil yönetimin ordu üzerinde denetimini güçlendirmek amacıyla ordu üst kademelerinde değişiklikler yapıldı, askeri harcamalara kısıtlamalar getirildi. Askeri rejim dönemindeki baskı uygulamalarına son verilerek, üniversite özerkliği ve basın özgürlüğü yeniden sağlandı.

Uzun süre Uluslararası Para Fonu (IMF) ile anlaşmaya yanaşmayan Alfonsín yönetimi, 14 Haziran 1985'te Austral Planı adı verilen yeni bir ekonomik önlemler paketini uygulamaya koydu. Artık yılda yüzde 1000'i aşmış olan enflasyonu denetim altına alabilmek için kaçınılmaz görülen bu yeni istikrar programı, bazı özellikleri bakımından IMF programlarından daha katıydı. Fiyatlar ve ücretler süresiz donduruldu, sıkı para politikası uygulanmaya başlandı.

1989'da yapılan seçimlerde Radikal Yurttaşlık Birliği adayı Carlos Saúl Menem başkan seçildi. Ama yasama organında çoğunluk Peronistlerin elindeydi. Yeni bir istikrar programı uygulamaya konduysa da ekonomideki kötüye gidiş durdurulamadı. İşçi ve işveren sendikalarının izlenen politikalara karşı muhalefeti gittikçe güçlendi. Aralık 1990'da çıkan bir askeri ayaklanma bastırıldı. Videla ve Viola gibi cunta dönemi sorumlularının aftan yararlanarak serbest bırakılmaları da kamuoyunun tepkisiyle karşılaştı. 1990'ların başında Arjantin ekonomisinin yüksek enflasyon ve ağır dış borç yükünden kaynaklanan sorunları sürüyordu.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYİLLIK

Arjantin Doğa Bilimleri Müzesi (Museo Argentino De Ciencias Naturales "Bernardino Rivadavia"), Buenos Aires'te ulusal müze. 1823'te kuruldu. Zooloji, botanik ve jeoloji bölümleri vardır.

İki milyona yakın parçanın sergilendiği müzede 500 bin ciltten fazla kitabın bulunduğu bir de kütüphane yer alır. Uzmanlık alanları arasında arkeoloji, botanik, çevrebilim, böcekbilim, hidrobiyoloji, mineraloji, paleontoloji ve zooloji sayılabilir.

Arjantin Genel İş Konfederasyonu (Confederación General del Trabajo-CGT), Arjantin'deki en büyük işçi sendikaları konfederasyonu. Örgüte bağlı sendikalar Arjantin'deki tüm sanayi işçilerinin hemen hemen üçte ikisini bünyesinde barındırır.

CGT 1940'ların başında Juan Peron'u destekledi, daha sonra da tümüyle Peron'un denetimine girdi. 1955'te Peron'un devrilmesinden sonra hizip çatışmaları nedeniyle Peroncu hareket zayıfladıysa da CGT önderleri Peroncuların başlıca dayanağı olmaya devam etti. 1955-61 arasında hükümetin müdahalesi ve Peroncu konfederasyon ön-

Tierra del Fuego'nun yönetim merkezi Ushuala
George Holton Photo Researchers

derlerinin tutuklanması, Peroncu işçi hareketini birleşmeye yöneltti. 1963'teki CGT kongresinde konfederasyon yönetimi Peroncularla komünist olmayan bağımsız blok arasında eşit olarak bölüşüldü. Arjantin'deki askeri yönetim sırasında (1966-73) CGT, bazen birbiriyle çelişen ekonomik ve siyasal hedefler güttü. Bu durum, 1968'de konfederasyonun "katılımcı" ve "muhalefetçi" olarak iki kanada ayrılmasına yol açtı.

Arjantin Havzası, Arjantin'in tam doğusunda, Atlas Okyanusunun tabanında bulunan denizaltı havzası. En derin bölümleri olan batı ve güneybatı sınırlarına Arjantin Derin Deniz Düzlüğü denir. Burada en derin yer 6.212 m'dir. Havza, kuzeyde Rio Grande Sırtı, doğuda Orta Atlantik Sırtı, güneyde Falkland Sırtı ve batıda Güney Amerika kıta sahanlığı ile çevrilidir.

arjantit *bak.* arjiroz

arjentafin hücreler *bak.* argentafin hücreler

arjirodit, gümüş ve germanyum sülfür (Ag_8GeS_6) yapısında, koyu renkli, ağır sülfotuz minerali. Germanyum elementi, 1886'da bu mineralin incelenmesiyle keşfedildi. Bolivya ve Almanya'daki sülfür damarlarında bulunan oldukça ender bir mineraldir. Kanfieldit ile katı çözeltiler dizisi oluşturur. Bu çözeltilerde, izometrik kristal yapısındaki germanyumun yerini kalay alır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* sülfotuzlar (tablo).

arjiroz, ARJANTİT olarak da bilinir, doğal gümüş sülfür (Ag_2S) minerali. Gümüş cevherlerinin en önemlisidir. Norveç'teki Kongsberg'de, Çekoslovakya'daki Kremnica'da, Meksika'daki Zacatecas'ta ve ABD'nin Nevada eyaletindeki Comstock'ta bulunan sülfürlü mineral yataklarında öteki gümüşlü minerallerle bir aradadır.

Arjiroz, gümüş ve bakırın başka sülfür, selenür ve tellürürlerinin birçoğu gibi yüksek sıcaklıklarda izometrik kristaller oluşturur. Soğutma sırasında ise mineralin dış görünüşü değişmezken, kristaller izometrik (kübik) yapı özelliklerini yitirip, izometrik olmayan bir yapı kazanırlar. Örneğin, arjiroz ile onun 91°C'nin altında kararlılık kazanan ortorombik türü akantit, X ışını altında incelendiklerinde özdeş bir kırınım deseni sergilerler. Bu durum, izometrik görünümüne karşın arjirozun, tüm kristal yapısı belirlendikten sonra ortaya çıkan ince ortorombik kristal katmanlardan oluştuğunu gösterir. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için *bak.* sülfür mineralleri (tablo).

ark fırını, ELEKTRİK ARK OCAĞI olarak da bilinir, bir elektrikli fırın(*) türü. Isıtılan malzemenin (genellikle bir metalin) yüzeyi üzerinde ve karbon elektrotlar arasında oluşturulan elektrik arkının yaratacağı ısıdan yararlanma esasına dayanır.

ark kaynağı, ışıklı elektrik boşalımından (elektrik arkı) yararlanılarak gerçekleştirilen kaynak yöntemi. Bu yöntemde, birbirine kaynaklanacak metaller ile elektrot çubuğu (kaynak dolgu metali) aralarında oluşturulan elektrik arkıyla eritilir. *Ayrıca bak.* kaynak.

ark lambası, iki iletken arasında elektrik arkı oluşturulması yöntemine dayalı olarak çalışan lamba türü. İletken olarak genellikle karbon çubukların kullanıldığı bu lambalarda ışık kaynağı, elektrik arkı ile iletkenlerin ısınan uçlarıdır. Çok parlak ışığa gereksinim duyulan uygulamalarda, örneğin ışıldaklarda ve film projektörlerinde ark lambasından yararlanılır. Ark lambası terimi genellikle, aralarında bir hava aralığı bulunan yanan karbon elektrotlardan oluşan lambalar için kullanılır. Oysa, flüoresan lambalar ile öbür elektrik boşalmalı lambalar da, gaz ortamlı tüplerde oluşturulan elektrik arkıyla ışık verirler. Kimi morötesi lambalar da ark lambası türlerindendir.

İlk ark lambası, 1807'de Sir Humphry Davy tarafından yapıldı. 2 bin pilden oluşan bir batarya kullanan Davy, iki kömür çubuk arasında 100 mm uzunluğunda bir elektrik arkı elde etmişti. 1870'lerin sonlarında, daha uygun elektrik üreteçlerinin ortaya çıkışıyla birlikte, çeşitli alanlarda ark lambası kullanımı da yaygınlaştı. 1878'den sonra, başta Paris olmak üzere birçok Avrupa kentinin cadde ve sokaklarının aydınlatılmasında, Rus mühendis Yabloçkov'un geliştirdiği bir tür ark lambası olan Yabloçkov lambası kullanılmaya başlandı.

arkad, mimarlıkta, sütun ya da ayakların taşıdığı kemer sırası, böyle bir kemer sırası ile sağır bir duvar arasında uzanan geçit ya da yan yana yapılmış dükkânlara giriş sağlayan üstü örtülü yaya yolu.

Arkadın ilk kullanıldığı yerlerden biri eski sukemerleridir. Daha sonra Romalı yapı ustaları bu yapı düzenini geniş duvar yüzeyleri inşa etmekte kullanmışlardır. Üç katlı dış cephesinin her katında 80 tane kemerli açıklık bulunan Roma'daki Colosseum, bu mimarlık öğesinin en güzel izlenebildiği örneklerden biridir.

Bir saçaklığı taşıyan gömme ayaklar ya da ayaklara bitişik yarım sütunlardan oluşan arkadlar, Roma arkadı olarak bilinir. İmparatorluğun son dönemlerinde bu tür arkadların yerini alan ve bir dizi sütunun başlığına oturan kemerlerden oluşan arkad türü, romanesk ve gotik dönemlerde standartlaştı ve Rönesans'ta yeniden canlandırılarak yaygın biçimde kullanıldı (örn. Brunelleschi'nin Floransa'daki Yetimler Yurdu yapısında). Bizans arkadlarında, sütun başlıkları ile kemerler arasına yükleri yaymak amacıyla genellikle üzengi taşı işlevi gören bir ikinci başlık yerleştirilirdi. Bu tür, birçok Doğu ülkesinde yaygın biçimde kullanıldı.

Arkad salt bir dekoratif öğe olarak, gotik kiliselerde nef duvarını (zeminde ayaklar, ortada triforyum (*) ve en tepede de pencere katından(*) oluşan) üç yatay bölüme ayırmak için ya da en etkileyici örneklerinden birinin Amiens Katedrali'nde görüldüğü gibi, cephede yer alan heykelleri çerçevelemek için de kullanılırdı. Barok dönem mimarlarının daha kısıtlı biçimde uyguladığı bu arkad türü, 19. yüzyıl boyunca Avrupa ve Amerika'da önemli bir öğe olarak varlığını sürdürdü.

Arkadın üstü örtülü bir yaya yolu olarak kullanılması Roma döneminden beri yaygındı. Ortaçağ manastırlarında arkadla sık sık karşılaşıldığı gibi, İslam mimarlığında da camilerin çoğunda revak(*) denen arkadlarla çevrili bir avlu bulunur. Bologna gibi Rönesans kentlerinde arkadlar dükkânlar ve başka yapılar boyunca uzanır. Doğu'daki pazarların çoğu arkadlı dükkân dizilerinden oluşur. Amerika'daki birçok çağdaş alışveriş merkezinin kapalı ya da yarı kapalı mekânlarına da (arkadın gerçek biçimiyle doğrudan ilgili olmasa da) arkad adı verilmiştir.

Arkadağ, PRJEVALSKI SIRADAĞLARI olarak da bilinir. Çin'in batısında Kunlun Dağlarını oluşturan karmaşık dağ zincirlerinden biri. Her ikisi de 7.700 m'yi aşan, batı ucundaki Uluğ Muz Dağ ve doğu ucundaki Şapka Monomaha (Cong Karlık Dağı) doruklarıyla, Kunlun Dağlarının en yüksek sıradağlarını oluşturur.

arkadaşhücreleri *bak.* kalburluborular

Arkadia, Yunanca ARKADHIA. Eski Yunanistan'da Peloponnesos'un orta kesiminde, dağlık bölge. Arkadia'nın Yunan ve Roma kır şiirlerinde ve Rönesans edebiyatında bir cennet olarak gösterilmesi kısmen öbür yörelerden kopuk oluşuna ve yaşam tarzının pastoral niteliğine bağlıdır. Düzensiz yağış alan bölgede az miktarda bağ bulunmasına karşılık hiç zeytin ağacı yoktur. Yer yer meşe ormanları görülür ama doğu kesimi daha kuru ve daha az yeşildir. Arkadia'nın sınırları, 4.419 km²'lik bir alan kaplayan ve doğuda Argolis Körfezine kadar uzanan bugünkü Arkadhia iliyle (*nomos*) tam çakışmaz. Arkadhia ilinin merkezi Tripolis'tir.

Yükseklikleri 500-1.000 m arasında değişen havzalarıyla Arkadia Platosu, kuzeyde Erimanthos ve Killini dağlarıyla sınırlanır. Plato, sayısız yükseltilerle parçalanmıştır. Bu dağ sıraları doğu Arkadia'da sularını yalnızca yeraltı kanallarına boşaltabilen bir dizi düzlüğü kuşatır. Daha açıklık olan batı platoda, Alfiós (Alphios) Irmağı ve kollarının aralarından kıvrılarak aktığı tek tek dağlar vardır.

Topografik olarak Yunanistan anakarasının geri kalan bölümünden ayrı olan Arkadia, Dorların Yunanistan'ı istilası sırasında (İÖ 1100-1000) işgal edilmedi ve Kıbrıs'ta yerleşen Yunanlılarınkine benzer bir lehçeyi korudu (Arkadia-Kıbrıs lehçeleri). Eski Yunan'da bölgeler ve kent devletleri arasında yüzyıllarca süren savaşlar sırasında Arkadialıların ittifakları ve esenliği istikrarsızdı. Roma Döneminde Arkadia'nın nüfusu azaldıysa da IS 8. yüzyılda Slav göçmen akımı nüfus gerilemesini durdurdu. Arkadia sonraları Frank baronlarının çatışmalarından çok zarar gördü ama Türk yönetimi ve Arnavut göçüyle yeniden zenginleşti. Arka-

Filippo Brunelleschi'nin tasarımını yaptığı Yetimler Yurdu'nun (1419-26) arkadları, Floransa

Alinari Art Resource/EB Inc.

dia Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda (1821-29) çarpışmalara sahne oldu. Nüfus (1981) il, 107.932.

Arkadia Akademisi, Roma'da 1690'da kurulan edebiyat akademisi. Amacı, 17. yüzyıl boyunca İtalyan şiirine egemen olan ve kurucusu Giambattista Marino'nun adıyla anılan Marinoculuk(*) akımına karşı savaşmaktı. Arkadia'cılar, klasik şiirden esinlenen, özellikle de Yunan ve Roma pastoral şiirine dayanan, doğal ve yalın bir şiir arayışı içindeydiler.

Arkadia Akademisi'ni kurma düşüncesi, tahtından çekilip Roma'da bir edebiyat çevresi oluşturan İsveç kraliçesi Kristina'dan çıkmıştı. Kristina'nın 1689'da ölmesinden sonra, onun başlattığı toplantılara süreklilik kazandırmak ve "kötü zevki bir daha dirilmemek üzere yok etmek" amacıyla dostları akademinin kuruluşunu gerçekleştirdiler. Akademiye, eski Yunanistan'ın kırsal bölgesi Arkadia'nın adını verdiler ve kendileri de eski Yunan adları kullanmaya başladılar. Simgeleri olarak Pan'ın flütünü, koruyucuları olarak da ilk ziyaretçileri çobanlar olan çocuk İsa'yı seçtiler.

Arkadia Akademisi'nin kurucuları arasında klasik edebiyat uzmanı ve eleştirmen Gian Vincenzo Gravina, Giovan Mario Crescimbeni, Giovan Battista Zappi, Alessandro Guidi ve Carlo Innocenzo Frugoni bulunuyordu. Arkadia'cı şiirlerin genellikle çok donuk ve taklitçi olmalarına karşın, akademi 17 ve 18. yüzyıllarda iki özgün yazar çıkardı. Bunlardan biri, daha çok *canzonetta* türündeki ustalığıyla tanınan Paolo Rolli, öbürü de İtalyan edebiyatının en büyük lirik ve libretto yazarlarından Pietro Metastasio'dur. Şiirlerinde ölçü denemelerine girişen Gabriello Chiabrera, İngiliz şairleri Dante Gabriel ile Christina Rossetti'nin babası Gabriele Rossetti ve akademinin 200. yıldönümü için bir şiir yazan, yetenekli bir şair olan Papa XIII. Leo da Arkadia'cılar arasında yer alır.

Arkadia Akademisi, İtalyan şiirinin yalınlaştırılmasında etkili oldu. Bunun yanı sıra, İtalya'nın birçok yerinde, belirli bir edebi amacı olmamakla birlikte pastoral yaşam tarzına dönmeyi amaçlayan çeşitli toplulukların kurulmasına yol açtı. İtalyan komedisine 18. yüzyılda büyük yenilikler getiren Carlo Goldoni de, oyun yazarlığına başlamadan önce Piza'da böyle bir topluluğun üyesiydi.

Akademi 1925'te tarihsel ve akademik bir kuruma dönüştürüldü ve İtalyan Edebiyat Akademisi olarak yeniden adlandırıldı.

arkadlı avlu (İngilizce: *cloister*), genellikle bir manastır kilisesine ya da katedrale, bazen de din görevlilerinin oturduğu yapılara bağlanan, dört yandan üzeri örtülü geçitlerle çevrili açık mekân. Terim dar anlamıyla, merkezinde arkadlı avlusu olan yolları ya da geçitleri, daha genel anlamda din görevlilerinin evlerini, geniş kapsamı içinde de dinsel amaçlarla kapanılan yerleri tanımlar.

Bir arkadlı avlu, genellikle bir manastırda çevresinde belirli yapıların dizildiği, bu yapılar arasında bağlantı sağlayan alandır. Ortaçağdaki yerleşik uygulamada arkadlı avlular ya Benedikten ya da Cistercium tarzında düzenlenirdi. Benedikten tarzındaki arkadlı avlunun bir yanında kilise, öbür yanında yemekhane yer alır, böylelikle dua edenlerin mutfağın koku ve gürültüsünden uzak kalması sağlanırdı. Papazlar meclisi binası, yanında yer alan öteki bölümlerle birlikte arkadlı avlunun doğu kenarına yerleştirilirken, burasının üst katı tümüyle yatakhanelere ayrılırdı. Avlunun batı kenarında ise genellikle erzak depoları ile kilercinin oturduğu odalar bulunurdu.

Cistercium tarikatı manastırlarındaysa arkadlı avlunun batı kenarında genellikle iki katlı *domus conversorum* (manastırda yatıp kalkan rahiplerin kaldıkları odalar) bulunur, alt katta gündüz odaları ve atölyeler, üst katta yatakhane yer alırdı. Yapılar olabildiğince çok güneş almaları için kilisenin güneyine yerleştirilirdi. Arkadlı avlu manastırdaki etkinliklerin merkeziydi. Burada gençler eğitilirlerken yaşlılar da araştırmalarını sürdürürlerdi. Batıdaki geçit, resmen değilse de geleneksel olarak eğitim yapılmasına ayrılırdı. Öteki geçitlerde, özellikle de kiliseye bitişik olanda, daha yaşlı keşişler çalışırdı; bu nedenle buraya, çoğu zaman önlerinde girintili pencereleri olan küçük çalışma nişleri yapılırdı. Arkadlı avlu, özellikle kötü havalarda beden eğitimi ve genel eğlenceler için kullanılırdı. Ortasındaki alanla geçit kenarlarındaki mezarlara ölülerin gömülmesi geleneği de vardı.

Daha büyük manastırlarda genellikle birden fazla, çoğunlukla da revirle bağlantılı olan (örn. Westminster Abbey ve Canterbury), bazan da mutfağa ve öteki hizmet birimlerine geçiş sağlayan ikinci bir arkadlı avlu olurdu. Bu avlular Lincoln, Salisbury ve Wells katedrallerinde olduğu gibi dinsel eğitim yapmayan okullarla da bağlantı sağlardı. Eton ve Winchester'ın yanı sıra, Oxford'daki New College ile Magdalen College'ın da arkadlı avluları vardı.

İlk arkadlı avlular, genellikle eğimli bir ahşap çatıyla örtülü, önü açık arkadlardan oluşurdu. Bu arkadlı avlu türünün yerini İngiltere'de genelde camsız pencereler dizisi aldı. Ama bu pencerelerin Gloucester'daki gibi bazen camla örtülüp kemerli bir gezinti yerini aydınlattığı da olurdu. Güney ülkelerindeyse standart avlular açık arkadlı olanlardı. Bu türden açık arkadlı avluların bulunduğu yerler arasında, Güney Fransa'da Arles'daki Saint-Trophime, İspanya'daki Santo Domingo de Silos ve Lizbon yakınlarındaki Belém Manastırı sayılabilir. Bunların hepsi de heykel süslemeleriyle ünlüdür.

Bununla birlikte açık arkad, gelişmesinin doruğuna İtalya'da ulaştı. Bunun en yetkin örneklerinden biri II. Dünya Savaşı'nda onarılamayacak ölçüde yıkılan Piza'daki Campo Santo'dur. Buradaki arkadlı avlunun, her biri bir kilisenin orta nefi kadar geniş ve yüksek dört galerisinin iç duvarları erken Rönesans fresklerıyle kaplıdır. Rönesans arkadlı avlusunun en güzel örneğini Donato Bramante Roma'da yaptığı Santa Maria della Pace'nin iki katlı açık arkadlarıyla vermiştir.

Arkaik dönem, tarihte ve arkeolojide, bir uygarlığın en eski evreleri. Terim, sanat tarihçilerince daha çok Eski Yunan'da İÖ y. 650'den başlayarak Atina'nın Persler tarafından yağmalandığı İÖ 480'e değin süren sanatsal gelişmeleri anlatmak için kullanılır.

Arkaik dönemde Yunan sanatı, daha az stilize ve daha doğalcı bir görünüme büründü. Vazo resimleri, geometrik desenlerden çoğu zaman destanları betimleyen insan figürlerine doğru bir evrim gösterdi. Bu dönem heykellerinin yüzlerinde döneme özgü bir "arkaik gülümseme"(*) görülür; vücutların da giderek insan ölçülerine ve anatomisine daha uygun oranlarda yapılmasına dikkat edilmiştir. Mimarlıkta Dor ve İon üsluplarının gelişmesi de oranlardaki uyum arayışını gösterir.

arkaik gülümseme, Eski Yunan sanatının Arkaik döneminde (İÖ y. 650-480) yapılmış heykellerin (özellikle de İÖ 6. yy'ın ikinci çeyreğinde yapılmış olanların) yüzünde görülen karakteristik gülümseme. Bu geleneğin ne anlama geldiği bilinmemekte, ama bu tür bir gülümsemenin Yunanlılarda genellikle ideal sağlığı ve mutluluğu yansıttığı öne sürülmektedir. Bir başka yoruma göre ise arkaik gülümseme, tipik Arkaik dönem heykelinin blok halindeki kafasına, ağzın kıvrımlı biçiminin oturtulmasında ortaya çıkan teknik güçlüğün sonucundan başka bir şey değildir.

Arkaik gülümseme, bir kurostan (genç erkek heykeli) ayrıntı, Tenea, Yunanistan, İÖ y. 575-550; Antik Koleksiyon, Münih
Hirmer Fotoarchiv, Münih

Arkaik kültür, Kuzey Amerika'da, bugün ABD'nin kuzeydoğusunu oluşturan bölgede, İÖ 8000-1000 arasında var olmuş orman kültürleri. Bu kültürlerin değişik biçimleri, bölgenin batısı ve kuzeyinde çok daha uzun süre varlığını korudu. Küçük av hayvanlarını yakalayarak, balıkçılık ve toplayıcılık yaparak yaşayan insanlar, taşları yontarak geniş, sivri uçlu silahlar, değirmen ve bileyi taşları, kemikten aletler ve süs eşyası yaptılar. İÖ 5000'e gelindiğinde balta, mızrak ucu ve kâse gibi, taşların yontulup cilalanmasıyla elde edilen nesneler geliştirmişlerdi. İÖ 5000-2000 arasında ise Büyük Göller Bölgesi'nin yukarı kesiminde, alet ve silah yapımında bakırın kullanıldığı, Arkaik kültürle ilişkili bir Eski Bakır kültürü ortaya çıktı.

Arkalık, Kazakistan'daki Turgay yönetim biriminin (*oblast*) merkezi olan kent. Kentte yerleşim, 1956'da Turgay'daki boksit yataklarının işletilmesiyle başladı. 1970'te yeni yönetim biriminin merkezi oldu. Yesil'den ayrılan bir hatla, Tselinograd-Tobol Demiryolu'na bağlı olan Arkalık'ın bir yönetim birimi merkezine yaraşır görünüm kazanmasını sağlamak amacıyla 1970'lerin başında, yoğun bir inşaat programı uygulandı. Nüfus (1987 tah.) 71.000.

Arkan, Seyfi asıl adı ABDURRAHMAN SEYFETTİN (d. 1903/04, İstanbul - ö. 15 Temmuz 1966, İstanbul), 1930'larda modern mimarlık anlayışıyla çalışmış mimar.

1928'de İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun oldu. Aynı yıl Maarif Vekâleti tarafından açılan Avrupa yarışmasını kazanarak Almanya'ya gönderildi. Berlin Teknik Üniversitesi'nde dışavurumcu mimarlığın güçlü temsilcisi Hans Poelzig'in yanında bir süre eğitim gördü. 1933'e değin Poelzig'in özel bürosunda çalıştı. 1933'te Türkiye'ye dönüşünden 1966'da ölümüne

değin akademinin Yüksek Mimarlık Bölümü'nde şehircilik dersleri veren Arkan, öğretim göreviyle yoğun bir mimarlık uygulamasını birlikte yürüttü.

Arkan'ın mimarlığı birbirinden kesin çizgilerle ayrılan üç dönem içinde ele alınabilir. 1933'ten 1940'a uzanan ilk dönemde Arkan uluslararası üslup doğrultusunda çalışmıştır. Bu yönelimini Almanya'da geçirdiği yıllara borçludur. 1933'te kazandığı bir yarışma sonucu gerçekleştirdiği ve ilk yapısı olan Ankara'daki Hariciye Köşkü (1933-36) ile Florya Cumhurbaşkanlığı Deniz Köşkü (1935-36), İstanbul'da Ayaspaşa'daki Üçler Apartmanı (1935), Çankaya'da Makbule Atadan Evi (1936), İzmit Halkevi (1938-39), Ankara'da İller Bankası (1936-37) ve Tahran Büyükelçiliği (1937-38) ilk döneminin yapılarıdır. 1935-36'da tasarladığı Zonguldak'taki iki işçi yerleşmesi ise, Türkiye'de modern mimarlık anlayışıyla planlanmış ilk toplu konut örneğidir. Bütün bu uygulamalarıyla Arkan 1930'ların en ünlü tasarımcısı haline gelmiştir.

1933-40 arasında tasarladığı yapılarda Arkan'ın biçim dili Walter Gropius'a, zaman zaman da Erich Mendelsohn'a yaklaşır. Ama bu yapılar basit kopyalar düzeyinde olmayan, modern mimarlık anlayışının ilkelerini kavramış bir mimarın ürünleridir. Üstelik Çemberlitaş Palas (1937-38) ve İzmit Halkevi örneklerinde izlenebileceği gibi, genellikle çok güçlü bir plastik kitle düzenine sahiptirler. 1940'larda II. Ulusal Mimarlık akımının başlamasıyla Arkan gittikçe gözden düşmüş ve önemli devlet yapılarının mimarı olma niteliğini bir daha kazanamamıştır. 1950'ye değin gerçekleştirdiği yapılar ise, önceki dönemine oranla çok daha yalındır. Bunlar üslup açısından Alman çizgisinden çok, F. L. Wright'ın 1900'lerde geliştirdiği biçim diline yakındır ve Arkan'ın II. Ulusal Mimarlık akımı yandaşları gibi geleneksel Türk mimarlığını yeniden yorumlamaya yönelmediğini gösterir.

1950'lerde Türk mimarlığı Batılı modern mimarlık anlayışına geri döndüğünde, ünü ve etkinliği artık iyice azalan Arkan bu dönemde çeşitli kentlerde banka şubeleri, bazı özel konut yapıları gerçekleştirmiştir.

Arkansas, ABD'yi oluşturan eyaletlerden biri. Ülkenin orta kesiminin güneydoğusunda, Mississippi Irmağının batı kıyısında yer alır. Başkenti Little Rock'tur.

Mississippi Irmağının karşı yakasındaki Tennessee ve Mississippi eyaletlerine bakan Arkansas, kuzeyde Missouri, batıda Oklahoma, güneybatıda Texas ve güneyde Louisiana ile çevrilidir. Eyalet kabaca, kenar uzunlukları 400 km kadar olan bir kareyi andırır. Yüzölçümü 137.539 km²'dir.

Eyaletin en eski sakinleri İS 500'lerde Mississippi Irmağının sarp kıyılarında oturan, çiftçilik ve avcılıkla uğraşan yerlilerdi. Daha sonraki tepe-yapan kültürler, Mississippi Irmağı boyunca mezar tepeleri ve başka kalıntılar bıraktı. Avrupalıların ilk keşifleri sırasında yörede yaşayan başlıca Yerli toplulukları Kaddo, Özaç ve Kuapolardı.

16. ve 17. yüzyılda en tanınmışları De Soto, Marquette ve Jolliet ile La Salle olan İspanyol ve Fransız kâşifler, bölgeyi baştan başa geçti. İlk kalıcı Avrupalı yerleşim birimi 1686'da Fransız Henry de Tonty tarafından Arkansas Post'ta kuruldu. Arkansas 1803'te, Louisiana'nın satın alınması ile birlikte Fransa'dan ABD'ye geçti. 1819'da Arkansas Toprakları oluşturuldu ve 1836'da da 25. eyalet olarak Birlik'e katıldı.

Arkansas, 1861'de Birlik'ten çekildi. İç Savaş, sırasında Amerika Konfedere Devletleri'nin üyesiydi. 1868'de Birlik'e yeniden kabul edildi. Yeniden İnşa döneminin ardından katı bir ırk ayrımı siyaseti gelişti. Bu durum, 1957'de eyalet milis kuvvetlerinin, bir resmî lisede ırk ayrımının kaldırılması yolundaki mahkeme kararını önlemek üzere harekete geçirilmesinin ardından, federal askeri birliklerin düzeni sağlamak için Little Rock'a girmesine değin sürdü.

Arkansas fiziki coğrafya bakımından yaklaşık eşit büyüklükte iki ana bölgeye ayrılabilir. Eyaletin güneybatı köşesinden kuzeydoğu köşesine çaprazlamasına çekilen bir çizgi, aşağı yukarı, kuzey ve batıda yer alan ormanlarla kaplı Ozark Platosu ve Ouachita Dağları ile güney ve doğudaki verimli Körfez Kıyı Ovası ve Mississippi Irmağının alüvyonlu düzlüğü arasındaki ayrım çizgisine denk düşer. Eyaletteki akarsular genellikle güneydoğu yönünde akarak Arkansas ve Mississippi ırmaklarıyla birleşir. Ozark ve Ouachita dağlarındaki ırmaklar üzerine kurulan barajlarla birkaç büyük göl oluşturulmuştur.

Arkansas kışları yumuşak, yazları sıcak ılıman bir iklime sahiptir. Eyaletin orta kesiminde, yükseltiler ile düzlükler arasındaki sınır üzerinde bulunan Little Rock'ta ortalama sıcaklık ocak ayında 6°C, temmuz ayında ise 28°C'yi bulur. Yaklaşık 1.220 mm olan yıllık yağış yıl içinde eşit bir dağılım gösterir.

Mississippi düzlüklerine ilk yerleşenler daha doğudaki güney eyaletlerinden gelen köle sahibi pamuk ekicileriydi. Siyah nüfus 1860'ta yaklaşık 110 bin kişi ile toplam nüfusun yüzde 25'ini oluştururken, 1980'de yaklaşık 374 bin kişi ile ancak yüzde 16'ya varmaktaydı. Sınırları Mississippi'ye uzanan üç ilde nüfusun yarıdan fazlası Siyahlardan oluşur. Plantasyon tarımına elverişli olmayan yükseltilere yerleşen beyazlar son zamanlara değin göreceli bir tekbaşınalık içinde yaşamışlardır. Eyaletin bütününde nüfusun yarısını ancak aşan bir bölüm kentsel sayılabilecek yerleşimlerde oturur. En büyük kent Little Rock'un nüfusu yalnızca 170 bindir. Son yıllarda Ozarklar'daki sayısız "emekli köyleri" ülkenin her yanından turist çekmektedir.

Arkansas ekonomisi artık öncelikle tarıma dayalı olmadığı gibi, pamuk da tarım içindeki egemen konumunu yitirmiştir. Başlıca tarım ürünleri pirinç, soyafasulyesi, mısır ve kümes hayvanlarıdır. Eyaletin orta kesimindeki boksit (alüminyum cevheri) yatakları, ABD'nin toplam rezervinin yüzde 95'ini oluşturur. Eyaletin yarısından fazlası genellikle Veymut çamı ve ak meşe ormanlarıyla kaplıdır. Barajların çoğunda hidroelektrik enerji üretilmekle birlikte, toplam enerjinin büyük bölümü termik santrallardan sağlanır. Dardanelle yakınında iki nükleer santral işletilmektedir. İmalat sanayisi genelde tüketim mallarına yöneliktir. Gıda ve giyim eşyası, mobilya, elektrikli ve elektrikli olmayan makineler başlıca ürünlerdir.

Arkansas ve Mississippi ırmaklarının Arkansas içinde kalan bölümleri tümüyle ulaşıma elverişlidir. Demiryolları, karayolları ve havayolları eyaleti bir ağ gibi sarar.

Turizm ekonomide önemli bir yer tutar. Gezilecek en gözde yerler Hot Springs Ulusal Parkı'ndaki kaplıcalar ve Ozarklar'daki göl kıyısı dinlenme yerleridir.

Doğu Arkansas, konuşma biçimi ve gelenekleriyle tipik Güneyli'dir. Siyah *spiritual*'leri ve *soul* müzik ülke çapında yaygınlaşmadan çok önce Arkansas'ta serpilmişti. Ozark ve Ouachitalar'ın kırsal alanlarında geleneksel halk sanatları ve kültürü tam anlamıyla canlılığını korumaktadır. Başlıca yükseköğrenim kurumu Fayetteville'de bulunan Arkansas Üniversitesi'dir. Nüfus (1991 tah.) 2.372.000.

Arkansas Irmağı, Mississippi Irmağının büyük kolu. ABD'de Colorado'nun orta kesimindeki Leadville yakınında, Kayalık

Leadville yakınlarında Arkansas Irmağı, Colorado
S. Voynick-Shostal-EB Inc.

Dağların bir parçası olan Sawatch Sıradağlarından doğar. 2.333 km boyunca genelde doğu-güneydoğu doğrultusunda akarak Kansas, Oklahoma ve Arkansas'tan geçip Arkansas kentinin 64 km kuzeydoğusunda Mississippi'ye katılır. Toplam yükseklik farkı 3.475 m, akaçlama havzasının genişliği ise 416.000 km²'dir.

Arkansas Irmağı, Leadville'den ayrıldıktan sonra, güneydoğu yönünde yaklaşık 160 km yol alarak ve 2.025 m alçalarak Canon City'ye (Colorado) ulaşır. Canon City yakınında, duvarlarının yüksekliği 300 m'yi bulan, yekpare granite oyulmuş dar bir kanyon olan Royal Boğazından geçerek dağlardan ayrılır. Purgatoire Irmağı, Las Animas (Colorado) yakınında, John Martin Göletinin (1948) hemen üstünde Arkansas Irmağına katılır. Canon City ile Kansas'taki Great Bend arasında geniş ve sığ olan ırmak, yoğun bir biçimde sulanan kurak arazi boyunca menderesler çizerek akar. Yukarı çığırındaki yoğun yağışlar, zaman zaman su baskınlarına yol açar. Irmak Great Bend'den güneydoğuya doğru daha nemli bir yörede akmaya devam eder. Bu yörede genişliği sık sık 800 m'yi geçtiği gibi yatağı da daha derindir. Ana kollarını Oklahoma yöresinde alır: Salt Fork, Cimarron, Verdigris, Grand ve Kanada Irmağı. Arkansas Irmağı Ulaşım Sistemi Muskogee'nin (Oklahoma) 8 km kuzeydoğusunda, Verdigris Irmağının ağzında başlar ve Arkansas Irmağı boyunca devam ederek Mississippi'ye ulaşır. Havzada birçok su denetleme projesi gerçekleştirilmiştir. Oklahoma'da McAlester yakınında Kanada Irmağı üzerindeki Eufaula'da bulunan çok-amaçlı yapay göl bunlardan biridir. Irmak kenarındaki başlıca kentler Pueblo (Colorado), Wichita (Kansas), Tulsa (Oklahoma) ile Fort Smith ve Little Rock'tur (Arkansas).

İspanyol kâşifi Francisco Vazquez de Coronado'nun 1541'de Kansas'ta, Dodge City yakınında, Arkansas Irmağını geçtiğine inanılır. 1806'da da Amerikalı kâşif Zebulon Pike ırmağın yukarı çığırı boyunca dolaşmıştır.

Arkansas Irmağı Ulaşım Sistemi, tam adı McCLELLAN-KERR ARKANSAS IRMAĞI ULAŞIM SİSTEMLERİ. ABD'de, Verdigris ve Arkansas ırmaklarının taşımacılığa elverişli duruma getirilmiş bölümü. Uzunluğu 767

km'dir. Oklahoma eyaletinin kuzeydoğusundaki Tulsa kenti yakınlarında Catoosa'dan başlar ve güneydoğu yönünde uzanır. Arkansas eyaleti topraklarında da süren sistem, Arkansas kentinin 43 km kuzeyinde Mississippi Irmağıyla birleşir. 1946'da ABD Kongresi tarafından onaylanan ve 1971'de yapımı tamamlanan ulaşım sistemi, Arkansas Irmağının akışını düzenler ve ırmağı tüm yıl boyunca taşımacılığa elverişli durumda tutar. Bu suyolunda tarım ürünleri, kereste, petrol ve kömür gibi ırmak havzasında elde edilen ürünlerin taşımacılığı yapılır. Genişliği 75 m, derinliği 2,7 m olan suyolu boyunca kurulan 17 baraj ve bend büyük bir hidroelektrik enerji kaynağıdır.

Arkansas Post, ABD'de, Arkansas eyaletinin güneydoğusunda, Arkansas ilinde (*county*) tarihi köy. Arkansas Irmağı üzerinde yer alır. Aşağı Mississippi Vadisinde beyazların ilk sürekli yerleşim yeri olan kale, Robert Cavelier de la Salle'in yardımcılarından Henri de Tonty tarafından 1686'da burada yaptırıldı. Fransız ve İspanyol valilerin ikametgâhı ve önemli bir ticaret merkezi haline geldi. John Law'un "Mississippi Balonu" (spekülatif karışıklıklar ve siyasal entrikalarla çıkmaza giren bir kalkınma planı) göçmenleri çekti (1717), ama 1720'de bu "balon" patlayınca çoğu buradan ayrıldı. Louisiana Alımı çerçevesinde Fransızlardan satın alınan Arkansas Post, Arkansas Toprakları'nın (1819) ilk başkentiydi. İç Savaş sırasında Federal birliklerin eline geçti. Sonradan demiryolu ağının dışında kalınca önemini yitirdi. 123 hektarlık bir alanı kaplayan Arkansas Post Ulusal Anıtı 1960'ta oluşturuldu. Köyün doğusunda White Irmağı Ulusal Yabanıl Yaşamı Koruma Alanı yer alır.

arkebüz, HARKEBÜZ olarak da yazılır, omuzdan ateşlenen silahların ilki. 15. yüzyıl ortalarında İspanya'da icat edilen arkebüz, kundağı tüfeğinkini andıran, fitille ateşlenen yivsiz bir silahtır. Çoğunlukla bir desteğe yaslanarak ateşlenen arkebüzün geri tepmesi silahın üzerindeki bir çengelde, desteğe aktarılırdı. Adının "çengelli tüfek" anlamına gelen Almanca sözcüklerden türediği sanılır. Değişik çaplardaki arkebüzün etkili olduğu mesafe 20 m dolayındaydı. Arkebüz 16. yüzyıl ortalarında yerini daha ağır bir silah olan alaybozan tüfeğine(*) bıraktı.

arkegonyum, eğreltiotları ile karayosunlarındaki dişi üreme organları. *Cycadales* takımından bitkiler ve iğneyapraklılar gibi bazı açıktohumlularda da arkegonyum bulunur. Bir ya da daha fazla hücre katmanından oluşmuş boynu ve içinde yumurta bulunan şişkin taban bölümüyle arkegonyumun yapısı bir şişeyi andırır. Yumurtanın üstünde bulunan boyun kanalı hücreleri arkegonyum olgunlaştığında kaybolarak spermaların girebilmesi için bir geçit oluşturur. Spermalar, anteridyum adı verilen erkek üreme organlarında üretilir.

Arkell, Anthony John (d. 29 Temmuz 1898, Hinxhill, Kent - ö. 26 Şubat 1980, Chelmsford, Essex, İngiltere), tarihçi ve Eski Mısır uygarlığı uzmanı. Geçmişe karşı duyduğu tutkuyu günümüz Afrika halklarına dönük insancıl bir ilgiyle bağdaştırmıştır.

Kraliyet Hava Birliği ve Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde hizmet yaptıktan sonra, 1920'de Sudan Dairesi'nde görev aldı. Sudan ile Etiyopya arasındaki köle ticaretinin kaldırılması için çalıştı. Kendilerini "Arkell'in Oğulları" olarak adlandıran azat edilmiş köleler için köyler kurdurdu. 1938'de arkeoloji ve antropoloji komisyonuna atandı ve gerçekleştirdiği kazılarla Sudan'ın daha önce bilinmeyen Tarihöncesini gün ışığına çıkardı. 1948'de İngiltere'ye döndü ve Londra Üniversitesi'ne bağlı University College'da Flinders Petrie Mısır Eski Yapıtlar Koleksiyonu müdürlüğüne getirildi. Bu koleksiyonu yeniden düzenleyip kataloğunu çıkarırken, bir yandan da belgelere dayalı *History of the Sudan* (1955; Sudan Tarihi) adlı kitabını yazdı. 1963'te emekliye ayrılana değin, University College'da Eski Mısır uygarlığı profesörlüğü yaptı.

Arkell, William Joscelyn (d. 9 Haziran 1904, Highworth, Wiltshire - ö. 18 Nisan 1958, Cambridge, İngiltere), Jura Dönemi (y. 190-136 milyon yıl önce) fosilleri konusunda uzman paleontolog. Cambridge Üniversitesi Trinity College'da ders verdi. Çalışmaları Jura ammonitlerinin(*) sınıflandırılması ve o dönemdeki jeolojik ortamların yorumlanmasını kapsar. Yazdığı *Jurassic Geology of the World* (1956; Jura Döneminde Yer'in Jeolojisi) bütün jeolojik sistem ve dönemler için geçerli bir katmanlaşma (stratigrafi) sınıflandırmasının gelişmesini sağlamıştır.

arkeoastronomi, eski çağlarda gökcisimleriyle ilgili basit gözlemler yapabilmek amacıyla kurulduğu sanılan yerleşimleri ve yapıları araştıran bilim dalı. Piramitler, Stonehenge ve New Grange, özellikle Güneş ile ilgili gözlemlere yönelik olduğuna inanılan bu tür kalıntıların örnekleridir.

arkeobotani, arkeolojik kazılardan ele geçen bitki kalıntılarını inceleyip irdeleyen ve bu yolla yörenin geçmişteki bitki örtüsünü saptayan bilim dalı.

arkeoloji (Yunanca: *arkhaio* "eski" ve *logos* "bilim"), insanın geçmişini, geride bıraktığı maddi kültür belgelerine dayanarak inceleyen bilim dalı. Maddi kültür belgesi, uygarlık tarihinin başlangıcından, yani insanoğlunun ilk aleti yarattığı andan bu güne değin, gene insanın yaptığı ya da doğada bulduğu biçimi ile kendi gereksinmeleri için kullandığı nesnelerin tümüdür. Örneğin ilk aletler, en eski evler, tapınaklar, çanak çömlek kalıntıları, taş boncuklar, pişmiş toprak heykelcikler, ocaklar, ocaklarda bulunan yanmış kömürler, küller, etleri sıyrılıp atılmış hayvan kemikleri maddi kültür belgelerini oluşturur. Arkeolojide bunlara "kalıntı" adı da verilir. Yüzey araştırması ya da kazı sonucu ortaya çıkarılanlar da daha çok "buluntu" olarak adlandırılırlar.

Arkeolojinin Tarihi. İnsanlar geçmişin maddi kalıntılarına karşı çok eskilerden beri ilgi duydular. Ama arkeoloji bir disiplin olarak 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıktı. Bunun da nedeni Rönesans hümanistlerinin Antik Çağ sanat yapıtlarına yönelmeleriydi. Gene 15. ve 16. yüzyıllarda İtalya'da papalar, kardinaller ve soylular eski yapıtları toplamaya ve yeni yeni antik sanat ürünlerinin bulunması için yapılan kazılara mali destek sağlamaya başladılar. Bu sırada Kuzey Avrupa'da da antik kültürle benzer biçimde ilgilenen kişiler ortaya çıktı; onlar da İtalya'daki koleksiyonculara özenip eski yapıtları toplamaya giriştiler. Böylece tarihte ilk kez eski yapıt koleksiyonculuğu başladı.

Yunan ve Roma sanatına duyulan ilginin gittikçe artması ve 18. yüzyılda İtalya'da Pompei ve Herculaneum adlı iki Roma kentinin kazılması arkeolojinin gelişmesinde önemli rol oynadı. J. J. Winckelmann, bu kazılar üzerine yazdığı yazılarla ve hazırladığı değerli taş koleksiyonu kataloğuyla arkeoloji alanında çalışan ilk bilim adamı oldu. Bundan sonra klasik arkeoloji, bir dizi arkeologun çalışmalarıyla daha bilimsel bir temel üstüne oturmaya başladı. Heinrich Schliemann 1870'lerde Troya ve Mykenai'de Yunan uygarlığının kökenlerini araştırmak amacıyla kazılara başladı. Aynı dönemde M. A. Biliotti Rodos'ta, Ernst Curtius 1875'ten 1881'e değin Olympia'da, Alexander Conze Semendirek Adasında kazılar yaptılar. Conze'nin kazı raporunda ilk kez fotoğraf kullanması, arkeolojide bir çığır açtı. 1900'de Arthur Evans, Girit Adasında Knossos'ta çalışmaya başladı ve Minos uygarlığını ortaya çıkardı.

Napoléon 1798'deki Mısır seferine birlikte götürdüğü bilginlere ülkedeki antik kalıntıları belgeleme olanağı verdi. Böylelikle Mısır arkeolojisinin ilk adımları atıldı ve bu belgeler *Description de L'Égypte* (1808-25; Mısır'ın Tanımı) adlı yapıtta yayımlandı. Napoléon'un bu seferinde elde edilen bilgilere dayanarak 1822'de Jean-François Champollion Eski Mısır yazısını çözdü. Bundan sonra bilginlerin Mısırlılardan kalma sayısız yazılı belgeyi okumaları Mısır arkeolojisinin en büyük aşamasını oluşturdu. Avrupalı koleksiyoncuların Mısır'daki eski yapıtlara duydukları ilgi ve istek, Giovanni Battista Belzoni gibi serüvencilerin örgütlü mezar hırsızlıklarına girişmesine yol açtı. Fransız Auguste Mariette, Kahire'de Mısır Arkeoloji Müzesi'ni kurup arkeolojide sistemli ve denetimli yeni bir dönemin başlamasını sağladı. İlk kez 1880'de Mısır'da çalışmalara girişen İngiliz arkeolog Flinders Petrie, uzun yaşamı boyunca bu ülkede ve Filistin'de araştırmalar yaptı, yeni buluşlarıyla arkeolojiye önemli katkılarda bulundu. Petrie sistemli bir kazı yöntemi geliştirdi ve bunun ilkelerini *Methods and Aims in Archaelogy* (1904; Arkeolojide Yöntemler ve Amaçlar) adlı yapıtında özetledi. Howard Carter ve Lord Carnarvon ise 1922'de Mısır'da arkeoloji dünyasının en çarpıcı buluşunu gerçekleştirerek Tutanhamon'un mezarını ortaya çıkardılar.

Mezopotamya'da hazine ve sanat yapıtı bulma tutkusuyla höyükler gelişigüzel kazılmaya başladı. 1840'ta bu düzensiz kazıların yerini daha planlı kazılar aldı. Örneğin Paul-Émile Botta'nın Koyuncuk (Ninive) ve Horsâbad'da (Dur Şarrukin), Austen Henry Layard'ın Nimrud (Kalah), Koyuncuk ve Nabi Yunus'ta yaptıkları kazılar bu türdendi. 1846'da Henry Creswicke Rawlinson, Mezopotamya çiviyazısını çözmeyi başardı. 19. yüzyılın sonuna doğru yapılan sistemli bir kazıyla, Mezopotamya'da Babilliler ile Asurlardan önce yaşamış ve daha önce bilinmeyen Sümerlerin varlığı saptandı. Sümer uygarlığına ilişkin en ilginç kazı Sir Leonard Woolley tarafından 1926'da Ur'da yapıldı ve Ur kral mezarları gün ışığına çıkarıldı.

Anadolu'da ilk kazı Troya'da Heinrich Schliemann tarafından gerçekleştirildi (1871). Daha sonra Dörpfeld bu kazıları sürdürdü. Almanlar Pergamon, Priene, Miletos ve Didyma'da; Avusturyalılar Ephesos'ta; Amerikalılar Sardes'te kazılar yaptılar. Ernest Chantre ise çeşitli araştırma ve kazılarla (1893-94) özellikle Hitit uygarlığının ortaya çıkarılmasında çaba gösterdi.

İstanbul Asar-ı Atika Müzesi adına Makridi Bey ve Hugo Winckler Boğazköy'de yaptıkları kazılarla Hitit devlet arşivini buldular. Sir Leonard Woolley Karkamış'ta, John Garstang Sakçagözü'nde ve Von Luschan Zincirli'de kazılar yaparak Anadolu'daki en önemli Geç Hitit kentlerini buldular.

19. yüzyılda Avrupa'da antikacılık ve koleksiyonculuğun yerini, yavaş yavaş bilimsel arkeoloji almaya başladı. Bu yüzyılın başlarında William Smith, Georges Cuvier ve Charles Lyell aynılıkçı katmanlaşmanın (üniformiter stratigrafi) ilkelerini ortaya attılar ve buna göre fosilleşmiş kalıntıların yaşının, toprak altında bulundukları katman ile belirlendiği savını ileri sürdüler. Lyell, *Principles of Geology* (1830-33; Jeolojinin İlkeleri) adlı kitabında bu görüşü ayrıntılarıyla açıkladı ve insanın çok uzun yıllara dayanan bir geçmişi olması gerektiğini vurguladı.

Alet diye tanımlanan ilk taş kalıntılar ilk kez 18. yüzyılın sonunda ortaya çıktı. Gerçekten insan elinden çıkma bu buluntuların belirli katmanlarda ele geçmesi, insanın, Kitabı Mukaddes'teki kronolojinin temel alınmasıyla İÖ 4004 (ya da İÖ 3761) olarak hesaplanan yaratılış tarihinden çok daha önce de yaşamış olması gerektiğini ortaya koyuyordu. 1859'da Jacques Boucher de Perthes'in Fransa'da Somme Vadisinde (*bak.* Abbevillien kültür) ve William Pengelly'nin İngiltere'de Devon mağaralarında yaptıkları araştırmalarda, insanın geçmişinin çok daha eskilere dayandığı kanıtlanmaya çalışıldı. Aynı yıl Darwin *Origin of Species* (1859; *Türlerin Kökeni*, 1970) adlı kitabını yayımladı. Böylece uygarlık tarihinin ilk aşamasının, yani insanın yalnızca doğada hazır olarak bulduğu bitkileri toplayıp hayvanları avlayarak yaşamını sürdürdüğü ve bütünüyle tüketici nitelikte olduğu evrenin yaklaşık tarihleri saptandı. Daha sonra John Lubbock *Pre-historic Times* (1865; Tarihöncesi Zamanlar) adlı yapıtında bu evreye Paleolitik Çağ adını verdi.

Bundan yaklaşık yarım yüzyıl önce İskandinavyalı arkeologlar, arkeolojik temellerden yola çıkarak, insanın geçmişinde birbirini izleyen teknolojik aşamalar olduğunu ileri sürdüler ve eski yapıt koleksiyonculuğu anlayışında bir devrim yaptılar. C. J. Thomsen, Kopenhag Müzesi'ndeki malzemeleri birbirini izleyen bu teknolojik aşamalara göre, daha doğrusu kullanılan hammadde sırasına göre Taş, Tunç ve Demir Çağı yapıtları diye sınıflandırdı. Onun öğrencisi J. J. A. Worsaae de, Danimarka'daki turba yataklarında ve mezar tepelerindeki katmanlar göz önüne alındığında, bu tür bir sınıflamanın doğruluğunu kanıtladı. 1850'lerin ortalarında İsviçre'deki göl düzeylerinin düşüklüğü, tarihöncesi İsviçre göl yerleşmelerinin kazılmasına olanak verdi. Burada da teknolojik aşamaların ardışıklığı kuramı doğrulandı. Böylece Taş Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı kavramları benimsenip kullanılmaya başladı.

Darwin *Türlerin Kökeni*'nde insanın çok uzun bir geçmişi olduğunu söylüyordu. İnsan evrimine ilişkin bu görüşün 19. yüzyılın son 40 yılında onaylanması, arkeolojinin gelişmesine olanak veren bir düşünce ortamı yarattı ve insan evriminin bütün öyküsünü ortaya çıkarmada büyük ilerlemelere yol açtı.

Lubbock *Pre-historic Times* adlı yapıtında, daha önce Thomsen ile Worsaae'nin savunduğu üç çağlı sistemi (Taş, Tunç ve Demir), Taş Çağını Paleolitik ve Neolitik olarak ikiye ayırıp, dört çağlı bir sisteme dönüştürdü. Daha sonraki araştırmacılar da Taş Çağını Paleolitik, Mezolitik, Neolitik ve Kalkolitik çağlara ayırdılar. 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransa ve İspanya'da çok önemli Paleolitik buluntular ele geçti. Bunlar, Üst Paleolitik Çağa (y. İÖ 30-10 bin) ait heykeller ve mağara resimleriydi. Marcellino de Sautuola, İspanya'da Altamira(*) mağarasındaki resimleri bulduğunda (1875-80), çoğu uzmanlar bu resimlerin Paleolitik Çağa ait olduğunu kabul etmediler. Ama 1900'lerde Fransa'da Les Eyzies'de de benzerleri ele geçince, bunların Paleolitik Çağdan kaldığını kabul etmek zorunda kaldılar. Benzer buluşlar 20. yüzyılda da birbirini izledi. 1940'ta Fransa'daki Lascaux Mağarasında(*) bulunan resimler bunların en ünlüleridir.

19. yüzyılın son çeyreğinde A. H. Pitt-Rivers'in Dorset'teki Cranborne Chase'te Tarihöncesi'ne ve Roma dönemine ait yerleşmelerde yaptığı kazılar, çağdaş ve bilimsel arkeolojinin kazı tekniğinin temellerini attı. Bu teknik daha sonra Sir Mortimer Wheeler ve Sir Cyril Fox tarafından İngiltere ve Galler'de geliştirilip dünyaya yayıldı.

20. yüzyıl, arkeolojinin Yakındoğu, Akdeniz ve Avrupa dışında, dünyanın başka bölgelerine de yayılmasına tanık oldu. 1920'lerin başında bugünkü Pakistan topraklarındaki Mohenco-daro(*) ve Harappa'da(*) yapılan kazılar, tarihöncesi İndus uygarlığının varlığını ortaya çıkardı. 1920'lerin sonunda Çin'in doğusunda Anyang'ta yapılan kazılar, eski Çin belgelerine göre Shang hanedanına bağlanabilecek bir tarihöncesi Çin kültürünün varlığını gösterdi.

Bütün dünyada en önce Taş Çağı incelendi. Taş Çağına özgü en ilginç buluntular arasında L. S. B. Leakey'nin Tanzanya'daki Olduvai Boğazında(*) ele geçirdiği, yaklaşık 2 milyon yıl öncesine ait insan iskeleti kalıntıları ve taş aletler vardır. Büyük önem verilen yoğun çalışmalar sonucunda Filistin'de Ceriko (Eriha), Irak'ta Hassuna, Türkiye'de Çatalhöyük ve Yakındoğu'da daha pek çok yerde, insanın tüketici nitelikten sıyrılıp üretici bir kimlik kazandığı, yani ilk kez yabanı bitki ve hayvanları evcilleştirdiği dönem olan ilk üretim aşamasına (Neolitik Çağ) tarihlenen yerleşmeler gün ışığına çıkarıldı. Böylelikle de hayvanların ve bitkilerin evcilleştirilmesinin kökeninin bu bölgeye özgü olduğu anlaşıldı.

Amerika'da bilimsel arkeolojik çalışmalar Avrupa'dan daha sonra başladı. Ama daha 1784'te Thomas Jefferson, Virginia'da kazdığı höyüklerde dikkatli stratigrafik gözlemler yapmıştı. 20. yüzyılda Tarihöncesi Amerikası ile ilgili iki önemli bilgi elde edildi. Bunlardan biri, mısır dahil pek çok bitkinin bu dönemde Orta Amerika'da da evcilleştirildiği, öbürü de Meksika'da bulunan Olmek uygarlığının Yeni Dünya'daki en eski uygarlık olduğuydu.

Arkeolojik çalışmaların giderek yoğunlaşması, sonuçta arkeolojinin bilimsel bir disiplin haline dönüşmesine yol açtı. Artık dünyadaki önemli üniversiteler içinde, arkeoloji bölümü olmayan hemen hemen yok gibidir. Bu alanda günümüzde çok sayıda bilimsel dergi ve kitabın yanı sıra, birçok da popüler kitap ve dergi yayımlanmaktadır. Arkeoloji bilimsel bir disiplin haline geldikten sonra, klasik arkeoloji, Ön Asya arkeolojisi gibi coğrafi alanlara ya da ortaçağ arkeolojisi, endüstriyel arkeoloji gibi konulara göre dallara ayrılmıştır. Bunda kuşkusuz, bir arkeologun insanlık tarihinin tüm evrelerini ayrıntıları ile bilmesinin olanaksızlığı kadar, değişik yöre ve dönemleri incelemek için kullanılan yöntemlerin farklılığı da etkilidir. 19. yüzyıldan başlayarak, insanın yazı yazmayı öğrenmesinden önceki geçmişine Tarihöncesi arkeolojisi ya da Prehistorya, bu dönemle ilgili arkeologa prehistoryacı ya da dip tarihçi denir (*bak.* Prehistorya).

Türkiye'de arkeoloji. Türkiye'de arkeoloji Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün ilgisiyle önem kazandı. R. O. Arık ve H. Z. Koşay başkanlığında bir ekip tarafından Ahlatlıbel ve Alacahöyük kazıları yapıldı. Türk Tarih Kurumu'nun kurulup kazılara mali destek sağlaması ve kazı raporlarının kurum matbaasında basılması da arkeolojiye büyük katkılar sağladı. Önce İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, sonra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde arkeoloji kürsüleri kuruldu. Daha sonra Asar-ı Atika Nizamnamesi ile güvence altına alınan ören yerlerinde yerli ve yabancı uzmanlarca birçok kazılar yürütülmeye başladı. Bu kazılara gitgide yenileri eklendi ve Türkiye pek çok kazının sürdürüldüğü arkeolojik bir merkez haline dönüştü. Sonuçta kazılardan ele geçen yapıtları koruyabilmek amacı ile Türkiye'nin hemen hemen her ilinde müzeler açıldı.

Türkiye'de kazı yapmak yasalara bağlıdır. Kazı yapmak isteyen bilim adamı ya da uzman, kazı için gerekli mali desteği Türk Tarih Kurumu'ndan, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden ya da üyesi olduğu bir bilim kurumundan sağlar. Kazı izni için Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne başvurulur. Yabancılar bu başvuruyu ülkelerinde bulunan Türkiye temsilcilikleri aracılığı ile yaparlar. Bir bilim adamına kazı izninin verilmesi Bakanlar Kurulu kararına bağlıdır. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün kendi sürdürdüğü kazılar dışındaki yerli ve yabancı bütün kazıları, bakanlığı temsil eden bir denetleyici katılır. Kazılarda ele geçen buluntuların tümü kazı mevsiminin bitiminde Türkiye müzelerine teslim edilir.

Yüzey araştırması. Arkeolojik yerleşmelerin bulunması, belgelenmesi ve bunların kazı yapılmadan bilimsel yöntemlerle incelenmesi eylemine yüzey araştırması denir. Henüz bilinmeyen yerler, açık arazide yürüyerek ya da araba ile dolaşılarak bulunur. Amaçlı olarak yapılan bu araştırma, arkeolojik yüzey araştırmasının gerekli bir bölümüdür ve çalışmanın ilk basamağını oluşturur.

Eski kayıtların ve yer adlarının incelenmesi, çoktandır unutulmuş yerlerin yeniden bulunmasına yol açabilir. Bu nedenle eski ve yeni yerlerin haritaya işlenmesi de arkeolojik araştırmanın gerekli bir parçasıdır. Bu da gerek arkeolojik merkezlerin normal topografik haritalara işlenmesinde, gerekse belirli dönemlere özgü haritaların hazırlanmasında çok yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir. Özellikle insanın yaptığı nesnelerin dağılımını gösteren haritalar arkeolojik incelemelerde anahtar niteliğindedir.

Hava fotoğrafçılığının gelişmesi de, yüzey araştırmasında önceleri yalnızca araziye bağlı olan arkeologa büyük bir kolaylık sağlamıştır. Hava fotoğrafçılığının arkeolojik araştırmalarda kullanılması, I. Dünya Savaşı sırasında askeri keşiflerin bir yan ürünü olarak başlamıştır. II. Dünya Savaşı'nda, savaşan ülkelerin fotoğrafla haberalma bölümlerinde daha çok arkeologların görev yaptığı izlenir. Bunlar bu alanda kazandıkları deneyimle savaştan sonra arkeolojik yüzey araştırmalarında hava fotoğrafçılığından yararlanmaya yönelmişlerdir. Bugün Cambridge Üniversitesi'nde J. K. S. St. Joseph başkanlığında bir hava fotoğrafçılığı bölümü vardır. Bu bölüm üyeleri, kendi uçakları ve pilotları ile uçuşlar yapıp fotoğraf çekerler ve her yıl yeni yeni arkeolojik yerleşmeler saptarlar. Saptanan yerleşmelerden bir bölümü, sabahın erken saatlerinde ya da akşamüstü, yani özel ışık koşullarında daha iyi seçilebilen, yıkıntıla-

rın toprak üstünde yer aldığı yerleşmelerdir. Ama büyük bir bölümü, yürüyerek ya da araçla giderken gözle asla seçilmeyecek yerleşmeler olup ancak fotoğrafta toprak renginin ya da ekin yoğunluğunun değişmesi ile kendilerini ele verirler.

Arkeolojik merkezleri saptama çalışması, olağan yüzey araştırmaları ve havadan yapılan tarama ve fotoğraflama yöntemlerinden başka yollarla da yürütülür. Çok basit bir yöntem, toprağın dövülmesidir. Böylelikle alttaki yapılar ve dip topraktaki eşitsizlikler sese dayanarak bulunur. Dip sondalarıyla duvar ve hendeklerin izini yakalama olanağı vardır. Roma ve Milano'daki Lerici Vakfı, ilk kez 1957'de Monte Abbatone Mezarlığı'ndaki bir Etrüsk mezarını Nistri periskopu aracılığı ile bulmuştur. Bu periskopun geliştirilmesinden bu yana, bu yöntemle büyük başarılar elde edilmiştir. Örneğin periskop bir mezar odasına sokulup odanın duvarlarının ve mezarın içindeki eşyanın fotoğrafı çekilir. Bu, bir ön çalışma için çok başarılı bir sonuçtur. Arkeolojik yüzey araştırmasında uygulanan başka çağdaş tekniklerden biri de arazinin elektrik iletkenliğinin ölçülmesine dayanır. Özellikle geniş ölçekli petrol aramaları için geliştirilmiş olan bu yöntem, 1940'ların sonlarında arkeologlarca kullanılmaya başlamış ve yararlı sonuçlar vermiştir. Bir başka teknik, magnetik arama ya da jeofiziksel arama yöntemidir. Bu yöntemde toprağın altındaki nesneler, yarattıkları magnetik sapmalara dayanılarak bulunur. Proton magnetometresi gibi aygıtların kullanıldığı bu yöntemler ilk kez 1957-58'de denenmiştir. Bir Amerikan araştırma heyeti Sicilya'daki Sybaris'i bu yöntemle keşfetmiştir. Jeofiziksel araştırma yöntemi Türkiye'de arkeolojik amaçlarla ilk kez 1968'de, Keban kazıları sırasında kullanılmıştır.

Kazı. Kazı, toprak altındaki kalıntının kazılıp çıkarılması eylemidir. Arkeolojik kazılar amaçlarına göre "planlı kazılar", "kurtarma kazıları" ve "rastlantısal kazılar" diye sınıflara ayrılır. Çoğu kazı önceden planlanarak yapılır. Örneğin bir bölgede bir kent kalıntısına rastlanması ya da bir yüzey araştırmasında ele geçen malzemenin çokluğu, kazı yapılmasına neden olur. Bir kentin adına yazılı kaynaklarda rastlanmasıyla da planlı bir kazıya karar verilebilir. Bir profesörün sırf öğrencilerine kazı yöntemlerini öğretmek amacı ile herhangi bir yerde gerçekleştirdiği eğitim kazısı da planlanarak yapılır ve genellikle çok uzun yıllar sürer (örn. Boğazköy, Perge, Kültepe, Ephesos kazıları). Bu kazıların amacı arkeolojik yerleşmeyi en iyi ve en doğru biçimde kazmak, buluntuları en iyi biçimde çıkarmak ve değerlendirmektir.

Birçok kazı da, özellikle Orta ve Kuzey Avrupa'nın yoğun yerleşim bölgelerinde olduğu gibi, isteyerek değil de zorunluluk nedeniyle yapılır. Çeşitli özel ve kamuya ait yapıların inşası sırasında sık sık arkeolojik kalıntılara rastlanır. Bu kalıntılar tümüyle yok olmadan, geçmişe ilişkin maddi belgeleri kurtarmak için ivedi kazılar yapılır. Bu kazılara "kurtarma kazısı" adı verilir. Türkiye'de bugün Keban Baraj Gölü altında kalan pek çok yerleşmede 1968-72 arasında yoğun kurtarma kazıları yapılmıştır (*bak.* Keban kazıları). Türkiye'de toplu olarak kurtarma kazılarının yürütüldüğü bir başka bölge de Atatürk ve Karakaya Baraj göllerinin oluşacağı Aşağı Fırat yöresidir (*bak.* Aşağı Fırat Projesi).

Arkeolojik yerleşmelerin ve taşınabilir kalıntıların bulunmasında bazen şansın da büyük rolü olur. Çiftçiler tarla sürerken sık sık arkeolojik buluntulara rastlarlar. Güney Fransa'daki Paleolitik Çağın ünlü Lascaux Mağarası, 1940'ta dört öğrencinin kökünden sökülmüş bir ağacın oluşturduğu çukuru incelemeye kalkışması üzerine ortaya çıkmıştır. Lût Gölü Ruloları(*) da 1947'de, sürüden ayrılan hayvanını arayan bir Bedevi tarafından benzer biçimde rastlantıyla bulunmuştur. Bu rastlantısal buluşlar çoğu kez önemli kazılara yol açar.

Türkiye kıyıları yakınındaki bir suallı kazı alanında 11. yüzyıla ait bir batığı inceleyen arkeologlar
Institute of Nautical Archaeology

Arkeolojik kazıların tümü büyük deneyim, beceri, özen ve dikkat gerektirir. Uzun süren bir eğitim olmaksızın bir kazıyı denetleyip örgütlemek olanaksızdır. Bu nedenle yabancı ülkelerde üniversiteler ve müzeler "eğitim kazıları" düzenlerler. Türkiye'de de bu gelenek gittikçe yaygınlık kazanmaya başlamış, üniversiteler 1968'den bu yana eğitim kazılarına ağırlık vermişlerdir. Eğitim kazılarında öğrenciler defter tutmayı, buluntuları toparlayıp etiketlemeyi, plan ve stratigrafi çizmeyi, elek malzemesini sınıflamayı, fotoğraf çekmeyi, kazı buluntularının üstünü yazmayı, çizim ve envanter yapmayı uygulamalı olarak öğrenirler.

Bir kazıda kazı başkanı, benimsediği bir kazı tekniğini uygulayarak kazılacak alanı karelere böler. Her kare sayı ya da harflerle işaretlenir. Bazen tek bir kare, bazen yan yana iki üç tane ya da daha çok kare bir arada kazılır. Bu çukurlara "açma" adı verilir. Açmalar mala, ıspatula, fırça ve dişçi aletleri gibi küçük aletlerle kazılır. Kazı sırasında bir kerpiç duvarın topraktan ayırt edilmesi ne kadar büyük bir dikkat isterse, ezilmiş bir kafatasını dağıtmadan çıkarmak da o kadar beceri ve deneyim gerektirir. Bu nedenle, eğitim görmemiş amatörlerin kazı yapması büyük zararlara yol açabilir. Amatör arkeoloji birçok ülkede yasalarla yasaklanmıştır. Türkiye'de ise bu tür kazılar "define kazısı" adı altında hâlâ sürdürülmektedir. Amatörler, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne başvurup, bakanlıkça uygun görülürse bir temsilci denetiminde define kazıları yapabilirler.

Arkeolojik merkezler çok çeşitlidir. Örneğin tapınak, kale, yol, köy, antik kent, saray ve sınai kalıntı yerleri yüzey araştırmasında en kolayca görülebilen merkezlerdir. Höyükler, tümülüsler ve piramitlerse dıştan görülebilen, ama kazmadan içlerinde ne olduğu anlaşılamayan örneklerdir. Bu nedenle kazılarda şaşırtıcı ve çarpıcı sonuçları höyük denen yapay tepeler verir. Höyükler, aynı yerde yüzyıllar boyu oturan çeşitli topluluklara ait maddi kültür belgelerinin üst üste yığılmasıyla oluşur. Troya ve Ur bu tür ünlü höyük yerleşmeleridir. Mağaralar ve kaya sığınakları da dışarıdan saptanamayan arkeolojik merkezlerdir.

Farklı tiplerdeki arkeolojik merkezlerin hepsinde birden uygulanabilecek tek bir kazı yöntemi yoktur. Her arkeolog kendi kazı yerine uygulayabileceği en uygun yöntemi kendisi seçer. Arkeologların kullandıkları kazı yöntemleri, farklı türdeki merkezlere uygulanılışlarına göre çeşitlilik gösterir. Örneğin bir höyükle bir mezar odasını açmak çok farklı yöntemleri gerektirir.

Kazı sonuçlarının yayımlanması ve yorum. Kazının boyutu ve arkeolojik merkezin türü ne olursa olsun, her arkeolojik kazının ortak bir teknik öğesi vardır. Bu da, buluntuların çıktığı andaki durumunun yazı, ölçüm, çizim ve fotoğraflarla saptanmasına aşırı özen gösterilmesidir. Çünkü arkeologun arazide tuttuğu notlar ve kazıdan sonra bu notlara dayanarak yayımladığı rapor, birinci derecede arkeolojik belge haline dönüşür.

Kazı sonuçlarının yayımlanmasının makul bir süreyi aşarak gecikmesi, arkeolojik yöntem açısından ciddi bir kusurdur. Kazı raporu basılıp tüm dünyaya ulaşmadıkça, bir kazı bitmiş sayılmaz. Çoğu kez raporun yayımlanması, arazideki çalışma süresi kadar, hatta daha uzun bir süre gerektirir.

Kazı bittikten sonra, çıkarılan küçük eşya ile mimari buluntuların durumu dikkate alınmalıdır. Binlerce yıl toprak altında kalan bu malzemenin yeni koşullara uyum sağlaması, onarılıp onarılmayacağı, restoratör ve konservatörlerle işbirliği sonucu karara bağlanır. Yüzey araştırması ve kazı, arkeolojinin yalnızca küçük bir bölümüdür. Arkeologun en önemli görevi, rastlantıyla ele geçen ya da yüzey araştırması ve kazıda bulduğu insanın geçmişini simgeleyen maddi kültür varlıklarını, kültürel ve tarihsel bağlamlar içine oturtarak yorumlamaktır. Bunun için her şeyden önce buluntuların hepsinin kesin ve doğru tanımlarını yapmak, sınıflamak, yapıldıkları malzemeyi çözümlemek gerekir. Bu çözümleme sırasında başka disiplinlerden uzmanların işbirliği zorunludur. Örneğin tahıl kalıntılarını botanikçiler, hayvan kemiklerini zoologlar inceler. Böylece araştırılan evrede yaşayan insanın çevre koşullarının ne olduğu öğrenilir ve maddi kültür belgesi tek başına değil, doğal çevresi içinde görülüp irdelenir. Bundan sonra en büyük sorun tarihlemedir. Çünkü

arkeolojide, örneğin yüzeyleri aşınmamış sikkeler, yazıtlar, mezar taşları gibi tarihleri üstlerinde yazılı olan malzeme azdır. Bu nedenle de (karşılaştırmalı, göreli ve mutlak tarihleme, dendrokronoloji, karbon-14'le, potasyum-argonla, ısıl ışıldamayla, arkeomagnetizmayla tarihleme gibi) çeşitli tarihleme(*) yöntemleri geliştirilmiştir.

Sualtı arkeolojisi. Sualtı arkeolojisi, ancak 20. yüzyılda gelişmiş bir kazı dalıdır. Kara arkeolojisinin temelini oluşturan araştırma, keşif ve kayıt teknikleri aynen, ama sualtında çalışmanın getirdiği özel koşullara uyarlanmış olarak burada da söz konusudur. Denizaltındaki batıklarda çalışan bir arkeolog dalgıç eğitimi görür ve sualtı arkeologu adını alır. Fransız bilim adamı Jacques Yves Cousteau su altında soluk alıp vermeye yarayan aygıtı geliştirmiş, bunun oksijen tüpü (su ciğeri) denen türü de yaygın biçimde kullanılır hale gelmiştir. Cousteau'nun Marsilya yakınındaki Le Grand Congloué'de, Amerikalı Peter Throckmorton ve George Bass'ın da Türkiye'nin güney kıyılarında yaptıkları çalışmalar, sualtı kazılarında öncü niteliktedir.

Throckmorton 1958'de Türkiye'de Bodrum yakınındaki Yassı Adada eski bir gemi kalıntısı bulmuş; daha sonra Gelidonya Burnunda İÖ 14. yüzyıla, yani Tunç Çağına tarihlenen ve bugüne değin bilinenlerin en eskisi olan batığı keşfetmiştir. Pennsylvania Üniversitesi'nden George Bass, 1961'den başlayarak Yassı Adada bir Bizans batığında çalışmıştır. Bu arada batıkların stereofotoğraflarla fotogrametrik olarak haritalarının çıkarılması yöntemini geliştirmiştir. Bu amaçla 1964'te iki kişilik bir denizaltı aracı kullanmıştır. "Asherah" adındaki bu araç, dünyada arkeolojik araştırma için inşa edilen ilk denizaltıdır.

Türkiye'de oldukça yeni bir dal olan sualtı arkeolojisi gittikçe gelişmektedir. Bugün Bodrum'da bir sualtı arkeoloji müzesi vardır; burada birçok sualtı arkeologu çalışmaktadır.

arkeomagnetizma yöntemiyle tarihleme, arkeolojide kullanılan ve Yer'in magnetik alanının geçirdiği sürekli değişimden yararlanarak Yer'in yaşını belirlemeye dayanan tarihleme yöntemi. Yer'in magnetik alanının, sapma (magnetik kutup ile coğrafi kutup arasındaki fark), eğiklik (magnetik alan çizgilerinin yatay doğrultuyla yaptığı açı) ve şiddeti gibi üç temel özelliğinin zaman içinde düzenli biçimde değiştiği sanılmaktadır. Bu değişimin tarihi de, bazı jeolojik örneklerde rastlanan artık magnetizma (paleomagnetizma) yardımıyla belirlenebilir. Başka bir deyişle, artık magnetizma özelliği gösteren jeolojik örneklerin başka yöntemlerle hesaplanan yaşlarından yararlanılarak, Yer'in magnetik alanının zamana bağlı değişimini gösteren bir eğri elde edilebilir. Günümüzde yürütülen çalışmaların amacı, Yer'in tarihinin son 10 bin yılına ilişkin eğrilerin elde edilmesidir. Bu tür bir eğri, artık magnetizma gösteren arkeolojik buluntuların yaşını belirleme olanağı verir.

Artık magnetizma gösteren arkeolojik buluntuların çoğu, demir oksitleri içeren kil türlerinden yapılmış eşyadır. Bu kil türleri belirli bir sıcaklığa kadar ısıtıldıklarında magnetik özelliklerini yitirir, soğumaya bırakıldıklarında yeniden kazanırlar. Son soğuma noktasında kazandıkları magnetizma, Yer'in o andaki magnetik alanının sapması, eğikliği ve şiddetiyle uyumludur. Aynı zamanda kalıcı olan bu magnetizma, yapay yolla yaratılmış artık magnetizmadır ve olağan koşullarda değişmeden günümüze değin kalır. Soğumaya başladıkları andan sonra hiç yer değiştirmemiş olan ve artık magnetizma gösteren arkeolojik buluntular (örn. bir çömlekçi fırınında bulunan eşya) Yer'in magnetik alanının yalnızca şiddetini değil, sapmasını ve eğikliğini de yansıttığından, bu tür buluntuların yaşları daha kesin biçimde belirlenebilir.

arkeopteriks, Latince ARCHAEOPTERYX. Üst Jura Döneminde yaşamış, hem kuş, hem sürüngen özellikleri taşıyan, soyu tükenmiş hayvan (Jura Dönemi y. 190-136 milyon yıl önce). Bilinen fosil örnekleri,

Arkeopteriks iskeleti, kayalar içine gömülmüş olarak bulunan bir fosilden yapılmış maket
American Museum of Natural History, New York

Bavyera'daki Solenhofen kireçtaşı oluşumunda bulunmuştur. Çok ince taneli olan bu Jura Dönemi kireçtaşları, kireç yönünden zengin çamurların sığ, tropikal deniz ortamında, büyük olasılıkla bir mercan lagünü içinde yavaş yavaş birikmesiyle oluşmuş ve fosillerin görülmedik derecede iyi korunmasını sağlamıştır.

Görünümü sürüngeni andıran ve aşağı yukarı karga büyüklüğünde, küçük bir hayvan olan arkeopteriks, iki ayaklı küçük dinozorlarla pek çok anatomik özelliği paylaşır. Kafatasında kuşlarınki gibi geniş bir beyin boşluğu, iri göz yuvaları ve belirgin bir gagası vardır. Ama bugünkü kuşların tersine, dişleri oldukça gelişmiştir. Uzun ve ince boynunun çok esnek olduğu sanılmaktadır. Basit bir omurgası ve küçük dinozorlarınkine benzeyen, ama her iki yanında birer sıra tüy bulunan uzun ve gelişmiş bir kuyruğu vardır. Üçer tırnakla son bulan arka ayakları kuşlarınkine benzer; ön ayakları ise ilkel sürüngen özelliklerini korur ve henüz kanada dönüşümünü tamamlamamış durumdadır. Sürüngenlerle kuşlar arasında bir geçiş özelliği taşıyan arkeopteriksin uçma yeteneği olsa bile, bu yeteneğinin pek gelişmemiş olduğu sanılmaktadır. Bugünkü kuşlarda bulunan ve güçlü uçuş kaslarını taşıyan karinasının zayıf oluşu da havada uzun süre kalamadığını gösterir. Arkeopteriksin bazı bilim adamlarınca sürüngen yerine kuş sınıfına sokulmasının başlıca nedeni, tüylerinin bugünkü kuşlarınki gibi gelişmiş olmasıdır. Tüylerinin yüksek yalıtım özelliği taşıması da, arkeopteriksin büyük olasılıkla sıcakkanlı bir hayvan olduğunu gösterir.

arkeozooloji, arkeolojik kazılardan ele geçen hayvan kemiklerini inceleyip irdeleyen ve bu yolla yörenin geçmişteki direyini (hayvan toplulukları) saptayan bilim dalı.

Arkesilaos (d. İÖ 316/315 Pitane, Aiolis - ö. y. 241), Krates'ten sonra Akademia'nın başına geçen filozof. Sokrates'ten ya da Pyrrhon ve Timon'dan devraldığı bir çeşit şüpheciliği yaydı. Bilmede kesinliği kabul ve inkâr etmeyi reddederek şüpheci bir yaklaşımı olan "yargıdan kaçınma" (*epokhe*) görüşünü savundu. "Karşı konulamaz izlenimler" kuramına bağlı olan Stoacılar ona, insanoğlunu kıpırdayamaz hale getirdiği ve felsefenin insanoğlunu güçlü ve mutlu kılmak olan amacını saptırdığı gerekçesiyle saldırdılar. Arkesilaos buna, akıllı bir insanın, eyleminin "usa uygun" (*eulogon*) olduğunu bilmekle yetineceği yanıtını verdi.

arketip (Yunanca *arkhetypos*: "başlangıç modeli"), edebiyat eleştirisinde, edebiyatın her alanında yinelenen, evrensel bir kavram ve durum sayılabilecek ölçüde süreklilik taşıyan ilk imge, karakter ya da kalıp. Terim edebiyat eleştirmenlerince, "kolektif bilinçdışı" kuramını ortaya koyan psikolog Carl Jung'un yapıtlarından alınmıştır. Jung'a göre, insanoğlunun geçirdiği çeşitli deneyimler genetik olarak kodlanarak sonraki kuşaklara aktarılır. Mantık öncesi düşünceden kaynaklanan bu ilk imge kalıpları ve durumları, şaşırtıcı bir biçimde hem okurda, hem de yazarda benzer duyguları uyandırır.

arkhe (Yunancada "başlangıç," "ilk"), Batı felsefesinin ve Sokrates öncesi Eski Yunan felsefesinin en önemli kavramlarından biri. Felsefenin ana disiplini sayılan metafiziğin ve genellikle bilimin, özellikle de fizik bilimin gelişmesinde önemli rolü olmuştur.

Sözcük, felsefe geleneği içinde, "fizikçiler" de denen, Batı Anadolu kıyılarındaki kentlerde yaşamış Sokrates öncesi filozofların kullanımlarıyla, "ilke", "temel", "ana madde" anlamlarını kazanmıştır.

Bilinen tarih içinde sözcüğü felsefi anlamda ilk kullanan, Batılı anlamda ilk filozof sayılan Thales'tir(*). "Her şeyin *arkhe*'si su'dur" düşüncesini dile getirmesiyle felsefenin kurucusu sayılan Thales, sözcüğü, her şeyin "ana madde"si, "dayandığı ilk", "çıktığı kaynak" gibi anlamlarda kullanıp, doğayı ve doğadaki gelişmeleri kendi içlerinde bulunan, doğaötesi açıklamalar gerektirmeyen bir kaynağa geri götürme çabasıyla, aynı zamanda bilimsel düşüncenin de öncüsü sayılır. Felsefe geleneği içinde, Thales'in bu düşünceye, yüksek dağlarda bulduğu deniz canlısı fosillerinden yola çıkarak, vardığı söylenir.

Geleneği sürdüren Thales'in öğrencisi ve izleyicisi Anaksimandros(*), varlığın *arkhe*'sini nitelemek için "su" gibi belirgin bir madde yerine, soyut bir kavram kullanır: *apeiron*. "Sınırsız", "sonsuz", "belirsiz" gibi anlamlara gelen bu kavram, Anaksimandros'un kullandığı tümceler içinde şöyle aktarılmıştır: "Varolan şeylerin *arkhe*'si *apeiron*'dur. Ama doğumları nereden gelmişse, ölümleri de zorunlu olarak oraya gider."

Bu düşünceyle bir yandan, bir düzen barındıran dünyanın (kosmos) süreçlerden oluştuğu ve bunların düzenli bir biçimde yinelenerek sürüp gittiği gibi bilimsel bakışın temel bir varsayımı ortaya konmakta, bir yandan da düşünce tarihine metafizik düşüncenin temel bir bakış biçimi, olup bitenlerin temelinde hangi olumlu ya da olumsuz niteliklerin bulunduğunu ve dünyanın bir bütün olarak nasıl bir değer taşıdığını görme çabasını içeren bakış biçimi katılmaktadır. Öte yandan *arkhe*'nin yalnızca bir "ilk" kaynak değil, aynı zamanda değişimlerin temelinde yatan bir "ilke" olduğu düşüncesi de ilk kez belirmektedir.

Anaksimandros'tan sonra geleneği sürdüren Anaksimenes(*), her ne kadar belirli başka bir maddeyi, "hava"yı (*aer*) *arkhe* saymışsa da, bu *arkhe* anlayışı maddenin oluşumuna bir açıklama sağlayarak, ileri bir adım getirmiştir. Anaksimenes "Nasıl içimizdeki hava olan ruhumuz bizi birlikte

tutuyorsa, bütün kosmosu da soluk ve hava çepeçevre kuşatır" dedikten sonra, geleneğe göre, maddenin yoğunlaşmasını havanın soğumasıyla, seyrekleşmesini de ısınmasıyla açıklamış, böylelikle, yalın bir ilkeden yola çıkarak maddenin çeşitli değişmeleri için birlikli bir oluşma biçimi önermiştir.

Gelenek içinde madde anlayışını sürdüren Herakleitos(*), *arkhe*'nin içerdiği "kaynak" ve "ilk" anlamlarını ikinci plana alıp "Bütün varlıklar için aynı olan bu kosmosu hiçbir tanrı ve insan yaratmamıştır; o hep vardı, var olacak; hep yaşayan ateş, ölçüye göre harlayan ve ölçüye göre sönen" diyerek, evrenin yapısına yeni bir açıklama getirmiştir. Buna göre belirli kurallarla dört temel madde (hava, ateş, su, toprak) arasındaki dönüşümler, evrendeki oluşumları ortaya çıkarır: "Ateş toprağın ölümünü yaşar, hava da ateşin ölümünü; su havanın ölümünü yaşar, toprak da suyunkini". Bu düşünce, bilimsel bakışın temelinde yatan, oluşları değişimler olarak açıklayan sonraki anlayışın öncüsüdür. Öte yandan, metafizik açısından, evrenin sürekli oluşan, ama temelde değişmeyip yalnızca dönüşen bir yapısı olduğu, dolayısıyla bir başlangıçtan bir sona doğru giden doğrusal değişimlerden değil, her noktadaki gelişmesiyle geçireceği bir süreç sonunda aynı noktaya geri dönmeye yönelmiş dönüşümlerden oluştuğu düşüncesi, ilk kez ortaya atılmaktadır.

Gelenek içinde, Herakleitos'un süreçlere önem veren düşünme biçiminin karşıtı olarak, değişmeyen, bütünlüklü bir kosmos tasarlayan Parmenides(*), *arkhe* kavramının düşünce tarihi içinde önemini yitirerek yerini metafiziğin başka kavramlarına bırakmasını temsil eder. "Varlık doğmamış olduğundan, gelip geçici de değildir; bütün, doğmamış, sarsılmaz ve sonsuzdur. Hıçbir zaman oluşmadı ve oluşmayacak, çünkü bütünüyle şimdi de tek bölünmez olarak vardır" diyen Parmenides, sonradan birçok filozofun kavramaya çalıştığı değişimsiz, oluşumsuz, hep "aynı" kalan, dolayısıyla "başlangıcı" olmayan bir varlık tasarımını kurmuştur.

Bu tasarımın mirasçısı olan Platon(*) için de artık "ilk"lik bir "başlangıç", bir "zamansal öncelik" değildir. "Olduğu gibi olan varlık"ın, "öyle" olmasını sağlayan "ilk biçimler", "idealar" anlamını taşır. Bu çizgi üzerinde, Platon'un "en üst idea" saydığı "iyinin ideası"nın bir ölçüde içerdiği *arkhe* geleneği Hıristiyanlık üzerinde etkili olmuştur. "İlk neden" ve "her şeyin başlangıcı" anlamıyla *arkhe*'nin "tek tanrı" tasarımına yansımış olduğu düşünülebilir.

"İlk"leri, "başlangıç"ları, "temel"leri arayan düşünüş biçimleri ile, felsefe tarihinde *arkhe* düşüncesinin geleneği sürmüştür.

Arkhelaos (ö. İÖ 399), İÖ 413-399 arasında hüküm sürmüş Makedonya kralı. İktidara yasadışı yollarla geçmesine karşın becerikli ve iyi bir hükümdardı. Babası kral II. Perdikkas (hd İÖ y. 450-413), annesi ise bir köleydi. Arkhelaos amcasını, kuzenini ve tahtın yasal varisi olan üvey kardeşini öldürüp başa geçti. Kentleri tahkim edip, yollar yaparak ve orduyu yeniden düzenleyerek Makedonya'yı güçlendirdi. Yunan uygarlığının inceliklerini kendi halkı arasında yaygınlaştırmaya çalıştı. Aralarında tragedya yazarı Euripides'in de bulunduğu birçok ünlü sanatçıyı Pella'daki yeni başkentine davet etti; Makedonya'daki Dium'da Yunan tarzı oyunlar düzenletti.

Arkhelaos'un hükümdarlık döneminde, ticaretin gelişmesi ve Pers para biriminin kabul edilmesiyle ülke ekonomisi güçlendi. Öbür devletlerle genellikle barış içinde yaşayan Arkhelaos, İÖ 410'da Makedonya'nın hemen doğusundaki Pydna'yı aldı. On yıl sonra Tesalya'daki Larissa'da Makedonya yanlısı oligarşik bir yönetimin kurulmasına yardımcı oldu. Bir av sırasında gözdelerinden biri tarafından öldürüldü.

Arkhelaos, tam adı ARKHELAOS SİSİNES (ö. İS 17), İÖ 36 - İS y. 14 arası hüküm sürmüş, son Kapadokya kralı. Cumhuriyetin son dönemleri ve imparatorluk başlarında Roma'ya bağımlıydı. Marcus Antonius tarafından kendisine krallık bağışlanan Arkhelaos, Antonius'un Actium Savaşı'nda (İÖ 31) yenilmesinden sonra Octavius (sonradan Augustus) ile barış yaparak tahtını korudu.

İÖ 20'de Dağlık Kilikya (Kilikia Trakhea), Likaonya'nın doğusu ve Kilikya Krallığı'nı topraklarına kattı. Kral Polemo öldükten sonra onun karısıyla evlenip, Pontus'un büyük bölümünü dolaylı olarak denetimi altına aldı. Tiberius İS 14'te Augustus'un yerine geçince Roma'ya çağrılan Arkhelaos, Senato'da suçlanarak tahtından indirildi. Bundan kısa süre sonra ölünce, Kapadokya Roma'ya bağlı bir eyalet oldu (İS 17).

Arkhidamos II (ö. İÖ 427), İÖ y. 469-427 arasında hüküm sürmüş Sparta kralı. Sparta'nın iki krallık ailesinden biri olan Eurypontoslardan geliyordu. Tahta büyükbabası Leotykhidas'tan sonra çıktı. İÖ y. 464'teki büyük depremden sonra, Messeniali *helot*'ların (serf) Spartalı efendilerine karşı ayaklanmaları üzerine Sparta'nın savunmasını örgütledi. Ancak bunu izleyen 30 yıl boyunca, Sparta'nın bütün askeri harekâtlarını öteki krallık ailesi Agiadlar yönetti. Arkhidamos'un İÖ 432'ye değin yaptıklarına ilişkin başka bir kayda rastlanmamıştır. Yunan tarihçisi Thukydides'e göre, bu tarihte Atina'yla Sparta arasında savaş çıkmasını (Peloponnesos Savaşı, İÖ 431-404) önlemek için bazı girişimlerde bulunmuş, ama bir sonuca ulaşamamıştır.

Arkhidamos İÖ 431, İÖ 430 ve İÖ 428'de Spartalıların Attika'yı işgalini, İÖ 429'da ise Plataia'ya yapılan seferi yönetti. Savaşın ilk 10 yılı Arkhidamia Savaşı olarak bilinir. Arkhidamos'un iki oğlu, II. Agis ve II. Agesilaos adlarıyla Sparta'yı yönettiler.

Arkhidamos III (ö. İÖ 338, Manduria, Calabria), İÖ 360-338 arasında hüküm sürmüş Sparta kralı. Tahta babası II. Agesilaos'tan sonra çıktı. İÖ 371'de Leuktra'da Thebaililerin yenilgiye uğrattığı Sparta ordusuna yardım için yollanan birlikleri yönetti. Ardından Peloponnesos'taki çarpışmada komutanlık yaptı. İÖ 367'de Arkadialılara karşı bir zafer kazandıysa da, daha sonra İÖ 364'te Kromnos'ta onlara yenildi. İÖ 362'de Thebai komutanı Epaminondas'a karşı Sparta'yı cesurca savundu.

İÖ 355-346 arasındaki Kutsal Savaş sırasında Thebaililere karşı Phokislileri destekledi. Tarentum'a (bugün Tarento) yardım için paralı askerlerden oluşan ordusuyla Lucanialılara karşı savaşırken, askerlerinin çoğuyla birlikte Manduria yakınlarında öldürüldü.

Arkhilokhos (d. İÖ 675?, Paros - ö. İÖ 635?), Eski Yunanlı şair ve asker. Bazıları onu Homeros'tan sonraki en iyi Yunanlı şair olarak kabul eder.

Soylu bir babanın evlilik dışı çocuğuydu. Evlenmek istediği kız tarafından aşağılanıp geri çevrilince toplumdaki saygınlığını yitirdi. Belki de bu yüzden Thasos'a (Taşoz) gidip asker oldu. Sonra Trakya'da ve başka yerlerde askerlik yaptı; bir yandan da şiir yazdı. Kendinden önceki yazarların tersine, yapıtlarında savaşı yüceltmediği görülür. Bir şiirinde, elindeki kalkanı bir kenara atarak canını hiç de kahramanca olmayan bir biçimde kurtarışını anlatır. Soylentiye göre Thasoslular'la Naksos'un adamları arasındaki bir savaşta ölmüştür.

Arkhilokhos *iambos* ölçüsünün ustalarından biriydi. Horatius başta olmak üzere, kendinden sonraki şairlerin hayranlığını kazandı. Şiirlerinin sonradan çok okunması ve birçok şairi etkilemesi, dehasının gücü ve özgünlüğü kadar şiirinin evrenselliğini de kanıtladı. Şiirlerinde denetimli, ama kişisel bir ses tonu dikkati çeker. Bu da onu genellikle daha kararlı, daha destansı şiirler yazmış öteki Eski Yunan şairlerinden ayırır.

Arkhimedes (d. İÖ y. 290-280, Syrakusa - ö. İÖ 212/211 Syrakusa, Sicilya), Eski Yunan'ın en ünlü matematikçisi ve mucidi. Özellikle bir küre ile bu küreyi çevreleyen silindirin yüzeyleri ve hacimleri arasındaki ilişkiyi, hidrostatiktekt Arkhimedes ilkesini ve bir su yükseltme aygıtı olan Arkhimedes burgusunu bulmasıyla tanınır.

Gençliğinde kısa bir süre, dönemin bilim merkezi olan İskenderiye'de kaldığı sanılan Arkhimedes'in, yaşamının büyük bölümünü bir Yunan kent devleti olan Syrakusa'da geçirdiği ve Syrakusa kralı II. Hieron'un yakın dostu olduğu biliniyor. İÖ 213'te başlayan Roma kuşatmasında, yaptığı savaş araçlarıyla Syrakusa'nın düşüşünü uzun süre geciktiren ve kent Romalıların eline geçtiği sırada Romalı bir asker tarafından öldürülen Arkhimedes'in ünlü probleminı simgeleyen silindir içine yerleştirilmiş küreyle işaretli mezarı, ölümünden yaklaşık 150 yıl sonra Cicero tarafından bulundu.

Arkhimedes, çağındaki ününü, kendi adını taşıyan burgu ve biri yıldızların konumunu, öbürü Güneş'in, Ay'ın ve gezegenlerin hareketini gösteren iki astronomi küresi gibi buluşlarına borçludur. Arkhimedes'in yaşamıyla ilgili olarak günümüze ulaşan ayrıntılar hıçbir Eski Çağ bilimi adamınınkiyle karşılaştırılmayacak kadar çoktur. Ancak bu bilgilerin arasında, Hieron'un tacındaki altın oranını saptamak için bir yöntem bulduğunda *Eureka* (buldum) diye bağırarak hamamdan fırladığı; "Bana bir dayanak noktası verin Dünya'yı yerinden oynatayım" dediği; Romalıların gemilerini yakmak için dev aynalar kullandığı ve Romalı bir askerin uyarısına karşın, uğraştığı bir matematik problemini yarım bırakmak istemediği için öldürüldüğü gibi yakıştırma öyküler de yer alır.

Yapıtları. Arkhimedes'in yapıtları Samoslu Konon ve Kyreneli Eratosthenes gibi dönemin ünlü matematikçileriyle yazışmalar biçimindedir. Bilinen yapıtlarının tümü kuramsal nitelikte olmakla birlikte, Arkhimedes'in mekaniğe duyduğu ilginin etkilerini de taşır.

Dokuz yapıtının Yunanca asılları günümüze ulaşan Arkhimedes, Küre ve Silindir Üzerine adlı yapıtında kürenin hacminin kendisini çevreleyen silindirin hacminin üçte ikisine, kürenin yüzey alanının ise en büyük dairesel kesitinin alanının dört katına eşit olduğunu gösterdi. Dairenin Ölçümü'nde bir çemberin içine ve çevresine çizdiği düzgün çokgenler yardımıyla pi (π) sayısının değerinin $3\frac{1}{7}$ ile $3\frac{10}{71}$ arasında olduğunu belirledi.

Konik ve Küresel Cisimler Üzerine, konik kesitlerin (çember, elips, parabol ya da hiperbollerin) kendi eksenleri çevresinde döndürülmesiyle oluşturulan cisimlerin ha-

cimlerinin belirlenmesine ilişkin bir yapıttır. Sarmallar Üzerine adlı yapıtında Arkhimedes, kendi adıyla anılan sarmala (sabit bir nokta çevresinde sabit bir hızla dönen bir doğrunun üzerinde sabit bir hızla hareket eden bir noktanın geometrik yerine) çizilen teğetlerin özelliklerini inceledi.

Düzlemlerin Dengesi Üzerine (ya da Düzlemlerin Ağırlık Merkezleri) adlı yapıtında doğrularla sınırlı düzlemsel biçimlerin ve konik dilimlerin ağırlık merkezlerinin belirlenmesi problemini ele aldı. Arkhimedes bu yapıttaki kaldıraç yasası nedeniyle mekaniğin kurucusu olarak kabul edilmişse de, kaldıraç yasası ve belki de ağırlık merkezi kavramı, Arkhimedes'ten önce bilinmekteydi. Arkhimedes'in bu konudaki özgün katkısı bu kavramları konik kesitlere uygulamış olmasıdır.

Arkhimedes, Parabolün Karelenmesi adlı yapıtında, önce "mekanik", sonra geometri yöntemleriyle bir parabol parçasının alanının, taban ve yüksekliği bu parçanın taban ve yüksekliğine eşit olan bir üçgenin alanının 4/3'üne eşit olduğunu gösterdi. *Kum Cetveli*'nde Yunan sayılama sisteminin sakıncalarını gideren bir basamaklı sayılama sistemi önerdi. Bu yapıt ayrıca, Samoslu Aristarkhos'un günmerkezli sistemini ayrıntılı bir biçimde tanıtması ve Arkhimedes'in Güneş'in görünür çapını belirlemekte kullandığı ilginç yöntemi içermesi bakımından önem taşır.

Mekanik Teoremlere İlişkin Yöntem'de, Arkhimedes, Küre ve Silindir Üzerine adlı yapıtında matematiksel olarak kanıtladığı değerlere ulaşmak için yararlandığı "mekanik" tekniği tanımladı. Matematikteki buluş süreciyle ilgili olarak ilkçağdan zamanımıza kalmış tek yapıt olan *Yöntem*, günümüze değin bu konuda yapılmış pek az çalışmadan biridir.

Yalnızca bir bölümü Yunanca aslıyla, geri kalanı da Latince çevirisiyle günümüze ulaşan iki ciltlik Yüzen Cisimler Üzerine, hidrostatik dalında bilinen en eski yapıttır. Katı bir cisim kendisinden daha düşük yoğunlukta bir sıvıya daldırıldığında, katı cismin ağırlığının, yerini aldığı sıvının ağırlığı kadar azalacağını belirten Arkhimedes ilkesiyle sonuçlanan çalışma da bu yapıtta yer alır.

Daha sonraki çağlarda yapılan göndermelerden, Arkhimedes'in başka çalışmaları da olduğu anlaşılıyor. Bunlardan, ışığın kırılmasını da inceleyen katoptrik (ışığın aynalardan yansıması) ile ilgili yapıtı, yüzleri düzgün çokgenlerden oluşan ve küre içine yerleştirilebilen yarı düzgün 13 çokyüzlü (Arkhimedes çokyüzlüleri) üzerine çalışması ve belirsiz analiz konusundaki sekiz bilinmeyenli problem özellikle önemlidir.

Arkhimedes'in matematik problemlerini sunuş biçimi ve kullandığı ispatlar hem çok çarpıcı ve özgündür, hem de günümüz geometrisinin en yüksek standartlarına uyacak yetkinliktedir. Küre ve Silindir Üzerine'de Knidoslu Eudoksos'un İÖ 4. yüzyılda keşfetmiş olduğu limite geçiş yöntemlerini büyük bir titizlikle uygular. Arkhimedes bu yöntemleri, alan, hacim, ağırlık merkezi bulma gibi temelde integral alma problemleri olan bütün problemlerin çözümünde ustalıkla kullanmıştır. Onun bu konudaki yetkinliği, sonsuzküçük kavramının matematiğe yeniden girdiği 17. yüzyılda integral hesapla ilgilenen matematikçilerin "ispat"larıyla derin bir karşıtlık içerir.

Arkhimedes, ilkçağda önemli bir astronomi bilgini olarak da tanınırdı. Bu konudaki çalışmaları ile ilgili çok az şey bilinmekteyse de Kum Cetveli'ne dayanarak başarılı bir gözlemci olduğu söylenebilir. Ne var ki, çeşitli gökcisimlerinin Yer'den uzaklığıyla ilgili olarak Arkhimedes'e mal edilen (ve büyük olasılıkla gerçekten Arkhimedes'e ait olan) bazı sonuçların gözleme değil Pythagorasçı kurama dayanması şaşırtıcıdır.

Etkisi. Arkhimedes'in ilkçağda matematiğin gelişmesi üzerindeki etkisi, çalışmalarının çapı ve özgünlüğüyle eşdeğerde bir boyuta ulaşamamıştır. Kürenin yüzey alanı ve hacminin hesaplanması için geliştirdiği formüller gibi basitçe ifade edilebilen kuramsal katkıları gündelik matematiğe girmiş, pi sayısı için bulduğu sınır değerlerden biri olan $\frac{22}{7}$ ilkçağ ve ortaçağ boyunca bu sayının yaklaşık değeri olarak kullanılmıştır. Ne var ki, Arkhimedes'in, *Yöntem*'in başka matematikçilerin yeni katkılar yapmasına yol açacağı yönündeki umudu, bu yapıtın 19. yüzyıla değin karanlıkta kalması nedeniyle gerçekleşmedi. 8 ya da 9. yüzyılda kimi yapıtları Arapçaya çevrildi. Arap matematikçilerin, özellikle alanların döndürülmesi sonucu oluşan hacimlere ilişkin bulduğu sonuçları genelleştirme girişimlerine değin, Arkhimedes'in matematik çalışmalarına yapılan herhangi bir önemli katkının varlığı bilinmemektedir.

Arkhimedes'in matematik üzerindeki en büyük etkisi, 16 ve 17. yüzyıllarda görüldü. Bu yüzyıllarda yapıtlarının Latince çevirilerinin ve Yunanca asıllarının yayımlanması sonucunda Arkhimedes, Kepler, Galilei, Descartes ve Fermat gibi matematikçileri ve fizikçileri etkiledi. 1550-1650 arasında Avrupa'da matematik, ancak ilkçağ matematikçilerinin ve onların en büyüğü olan Arkhimedes'in yeniden keşfedilmesiyle açıklanabilecek bir gelişme gösterdi.

Arkhimedes burgusu, alçak bir yerden yükseğe su çıkarmaya yarayan makine. İÖ 3. yüzyılda Eski Yunanlı bilim adamı Arkhimedes tarafından, büyük gemilerin ambarlarındaki suyu boşaltmak amacıyla bulunduğuna inanılan bu aygıtların bir türünde, ekseni yatayla 45 derecelik açı yapan bir

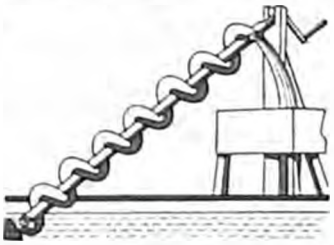

Eski Yunanlı bilim adamı Arkhimedes'in bulduğu sanılan burgu

silindirin çevresine sarmal biçimde sarılmış ve alt ucu suya batırılmış bir boru vardır. Aygıtın ekseni çevresinde döndürülmesiyle su boru içinde yükselir. Arkhimedes burgusunun sabit bir silindir içinde dönen bir sarmaldan ya da şaft çevresinde dönen bir sarmal borudan oluşan türleri de vardır.

Açık ve eğimli oluklar içinde dönen sarmallardan oluşan modern burgulu pompalar, lağım suyunu atık su işleme tesislerine pompalamakta çok etkilidir. Açık oluklar ve burgunun biçimi, büyük parçaların tıkanmaya yol açmadan geçmesini sağlar.

Arkhimedes ilkesi, kaldırma kuvvetine ilişkin fizik yasası. İÖ 3. yüzyılda Eski Yunanlı bilim adamı Arkhimedes tarafından bulunmuştur. Bu yasaya göre bütünü ya da bir bölümü, durgun bir akışkanın (gaz ya da sıvı) içine batırılan cisimlere, yukarı doğru yönlenmiş bir kaldırma kuvveti etki eder ve bu kuvvetin büyüklüğü, cismin etkisiyle yer değiştiren akışkanın ağırlığına eşittir. Yer değiştiren akışkanın hacmi, akışkana bütünüyle batırılan cismin tüm hacmine, bir bölümü batırılmış cisminse akışkan yüzeyinin altında kalan kesiminin hacmine eşittir. Sıvı ya da gaz içinde yüzen bir cisme etkiyen kaldırma kuvvetinin büyüklüğü cismin ağırlığına eşit, yönü ise cismin ağırlığının yönüne terstir; bu yüzden de cisim, ne yükselir ne de batar. Suya indirilen bir gemi, taşırdığı (yer değiştirmesine neden olduğu) suyun ağırlığı kendi ağırlığına eşit olana kadar batar. Gemi yüklendikçe, daha çok su taşınır ve daha derine batar; böylece kaldırma kuvveti, geminin ve yükünün ağırlığını sürekli olarak dengeler.

Eğer cismin ağırlığı yer değiştiren akışkanın ağırlığından küçükse, suya bırakılan bir tahta parçası ya da havaya salıverilen helyum dolu bir balon örneklerinde olduğu gibi, cisim yükselir. Cisim yerini aldığı akışkandan ağırsa, serbest bırakıldığında batar, ama yer değiştiren akışkanın ağırlığına eşit bir ağırlık kaybına da uğrar. Bu yüzden, duyarlı tartımlarda, cismi çevreleyen havanın kaldırma etkisi göz önüne alınarak bir düzeltme yapılmalıdır.

Kaldırma kuvveti, derinlik arttıkça akışkan basıncının da artmasından kaynaklanır. Bu yüzden, cismin daha derindeki bölümlerine etki yapan basınç daha büyüktür. Cisme akışkan basıncıyla uygulanan bütün kuvvetlerin bileşkesi olan kaldırma kuvveti, her durumda yerçekimi kuvvetine ters yönde, yani yukarıya doğrudur.

Arkhimedes sarmalı, kutupsal koordinatlarda $r=a\,\theta$ eşitliğiyle gösterilen sarmal. Başlangıç noktası (kutup) çevresinde değişmeyen bir açısal hızla dönmekte olan yarıçap vektörü üstünde düzgün olarak hareket eden noktanın geometrik yeridir ve θ sonsuza giderken a yarıçaplı çembere yaklaşır.

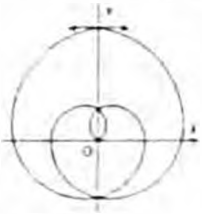

Arkhimedes sarmalı

Arkhon, gnostisizmde, Demiourgos (Yaratıcı) adındaki ikincil bir tanrı tarafından maddi dünya ile birlikte yaratılan ve dünyayı yöneten bir dizi güce verilen ad. Gnostikler maddi olanın kötü, ruhun iyi ve kurtuluşun *gnosis* (gizli ya da içrek bilgi) yoluyla ulaşılabilir olduğunu ileri süren dinsel dualistlerdir.

Genellikle Hıristiyanlık içinde ortaya çıkan 2. ve 3. yüzyıl gnostikleri, maddi dünyayı tümüyle kötü ya da bir hata ürünü olarak gördükleri için, Arkhonlara kötücül güçler olarak baktılar. Sayıları 7 ya da 12 olan Arkhonlar Antik Çağın yedi gezegeni ile ya da 12 burç ile özdeşleştirildiler. Demiourgos ve Arkhonlar kimi zaman da Tanrı, melekler ve Eski Ahit'in dinsel yasalarıyla özdeştirildiler ve bu yüzden İbranice adlarla tanımlandılar. Arkhonların yaygın imgesi, maddi yaratılışta tutsak edilen insan ruhunun kutsal kıvılcımını hapseden gardiyanlar biçimindedir. Evrenin ötesindeki tanrısal ışık ülkelerinden, Tanrı'dan türemiş olan (*aion*[*]) Mesih aracılığıyla gönderilen *gnosis*'in amacı gnostisizm yoluna girenlerin Arkhonların dünyalarından geçerek ışık ülkelerine ulaşmalarını sağlamaktı.

arkhon, Eski Yunan'da çoğu kent devletlerinde başyönetici ya da yüksek görevlilere verilen ad. Makam olarak, kralların (*basileus*'lar) yerini aristokratların aldığı Arkaik dönemde önem kazanmıştır.

Atina'da her yıl *arkhon*'luk için seçim yapılmasına İÖ 682'de başlandı. 7. yüzyılın ortalarında yürütme erki, bir zamanlar kralın tek başına yerine getirdiği askeri, yargısal ve dinsel işlevleri aralarında bölüştüren dokuz *arkhon*'un eline geçti. Birinci *arkhon*, en yüksek devlet ve yargı görevlisi olarak, büyük bir olasılıkla *Boule*(*) (danışma meclisi) ve *Ekklesia*'ya(*) (meclis) başkanlık etmekteydi. Asıl *arkhon* sayıldığından, görev dönemine onun adı verilirdi. İkinci *arkhon* olan *polemarkhes* savaşta komutanlığı üstlenir ve yabancılarla ilgili davalarda yargıçlık yapardı. *Basileus* adıyla krallık geleneğini sürdüren üçüncü *arkhon*, en yüksek din görevlisi olarak adam öldürme davalarında Areopagos Meclisi'ne başkanlık ederdi. *Thesmothetai* (töre koyucular) denen öteki altı *arkhon*, çeşitli hukuk sorunlarıyla uğraşırdı.

Arkhon'lar ellerinde geniş bir güç bulunduracakları için, yalnız belirli koşullara sahip olanlar arasından seçilirlerdi. Göreve gelmeden önce *Boule* ve yargı organlarının önünde soyağaçları, bedensel yeterlilikleri, anne babalarına karşı tutumları ve askeri etkinlikleri açısından bir sınavdan (*dokimasia*) geçerlerdi. Görev sürelerinin sonunda onları, başta malı konular olmak üzere, gösterdikleri yönetimle ilgili bir sınav (*euthyna*) daha beklerdi. Başlangıçta yalnız doğuştan soylu olanlar (*eupatridai*) *arkhon*'luk yapabilirdi. Yaşam boyu süren görev dönemi önce 10, ardından bir yıla indirildi. Bu uygulamayla birlikte, *arkhon*'lara yaşadıkları sürece Areopagos Meclisi'ne üyelik hakkı tanındı. Soyluların tekeli, Solon'un İÖ y. 594'te mülk sahibi en üst iki sınıfa seçilme hakkını vermesiyle yıkıldı.

Kleisthenes Anayasası (İÖ 508 - y. 487) uyarınca, *arkhon*'lar doğrudan *Ekklesia* tarafından seçilmeye başladı. İÖ 500'de, önceden belirlenmiş adaylar arasından kurayla seçim uygulamasına geçildi. İÖ 457'ye değin en üst iki sınıfla sınırlı kalan seçilme hakkı, daha sonra mülk sahibi üçüncü sınıfa da verildi. Dördüncü sınıf da, yasalara geçirilmemekle birlikte, uygulamada bu hakka kavuştu.

Arkhon'ların gücü İÖ 5. yüzyılda zayıflamaya başladı. İkinci *arkhon* ordu komutanlığını, yönetim alanında da *arkhon*'ların yerini alan 10 yüksek rütbeli komutana (*strategos*) kaptırdı. Böylece *arkhon*'lar temel olarak yargı görevlileri haline geldiler. İÖ 5. yüzyılın ortalarına gelindiğinde doğrudan karar verme yetkisini de yitirdiler. Görevleri bir ön soruşturma (*anakrisis*) yaparak davayı jüri önüne getirmek ve duruşmayı yönetmekle sınırlandırıldı. Bu duruşmalar sırasında hukuksal sorunlarda jüriye yol gösterme sorumlulukları da yoktu. Delphoi, Plataia, Phokis, Doğu ve Batı Lokris kent devletlerinde de görülen *arkhon*'luk kurumu, İÖ 5. yüzyılda Atina'nın etkisiyle Ege Adalarında ve ardından Helenistik dönemde Anadolu'da yaygınlık kazandı.

Arkhytas (TARENTUMLU) (u. İÖ 400-350, Tarentum, Magna Graikia), Eski Yunanlı bilgin, filozof ve bazılarınca matematiğe dayalı mekanığın kurucusu sayılan Pythagorasçı matematikçi. Yakın arkadaşı Platon, matematikte onun yapıtlarından yararlanmıştır. Eukleides'in de *Stoikheia* (Elemanlar) adlı yapıtının sekizinci kitabında Arkhytas'tan alıntılar yaptığı konusunda kanıtlar vardır. Toplumsal olaylarda da etkili bir kişi olan Arkhytas, yedi yıl boyunca yaşadığı kentin başkomutanlığını yapmıştır.

Pythagorasçıların ikinci kuşağından olan Arkhytas, bütün olguları açıklamada sayıların ne kadar önemli olduğunu vurguladı ve Pythagoras kuramını deneysel gözlemle bağdaştırmaya çalıştı. Geometride, kübün hacminin iki katına çıkarılması sorununu üçboyutlu bir model kurarak çözdü. Çözümden sonra ortaya çıkardığı oranlarla ilgili olarak a:b=b:c=c:d biçiminde ifade edilen sonuçları müzikte armoniye uyguladı. Böylece kendinden önce saptanan kromatik ve diyatonik dizilerdeki aralıkları ek olarak, anarmonik dizide yeni ses perdelerini ayırt eden aralıkları buldu. Telli sazlarda, çalınan notaların perdelerinin telin uzunluğuna ya da gerginliğine bağlı olduğu savını reddederek, perdenin titreşen havanın hareketine bağlı olduğunu savundu. Buna karşılık (yanlış olarak), ses perdesinin belirlenmesinde titreşimlerin kulağa ulaşma hızının da bir öğe olduğunu ileri sürdü.

Arkhytas'ın bir bilim adamı ve matematikçi olarak ünü, Pythagorasçı sayı kuramından yola çıkarak yaklaştığı insan ilişkileri ve toplum yapısı ile ilgili idealist açıklamalardan çok, geometri, akustik ve müzik kuramındaki başarılarından kaynaklanır. Genellikle onun olduğu ileri sürülen matematik dışı konulardaki yazılar, örneğin adalet konusundaki bir parça, büyük bir olasılıkla başka yazarlara aittir.

Arkitekt, Türkiye'de yayımlanan ilk mimarlık dergisi. Bu alanda öncülük etmiş, en eski ve en uzun ömürlü dergilerden biri olmuştur.

Arkitekt, Cumhuriyetin ilanından sonra her alanda başlatılan çağdaşlaşma girişimlerinin mimarlık alanındaki uzantılarından biridir. 1931'de İstanbul'da çıkmaya başlamıştır. Yayıncıları, uğraş alanlarının çağdaş bir iletişim aracına sahip olması gerektiğini düşünen üç genç mimardır: Zeki Sayar, Abidin Mortaş, Abdullah Ziya Kozanoğlu. Önce *Mimar* adıyla çıkmaya başlayan dergi, 1935'ten sonra *Arkitekt* olarak yayınını sürdürmüştür.

Arkitekt uzun süre alanının tek dergisi, mimarlar arasındaki en önemli iletişim aracı olmuştur. Mimarlık konularının yanı sıra örgütlenme, eğitim, mimarların görev ve yetkileri, Türk mimarlarının yabancı mimarlara karşı savunulması gibi o zaman için çözümlenmemiş sorunları ele almıştır. Bunun yanında yapı mühendisliği, kent tasarımı, mimarlık ve sanat tarihi, arkeoloji gibi konulara da yer vermiştir. Sayfalarını resim, heykel, fotoğrafçılık, süsleme sanatları, uygulamalı sanatlar, endüstri tasarımı konularına açık tutmuş, onları da ilgi alanının içinde görmüştür. Bu çok yönlü yaklaşımı *Arkitekt*'i yalnız ilginç bir uğraş alanı dergisi olmaktan çıkarmakta, ona ilk güzel sanatlar dergisi olma özelliğini de kazandırarak Türk kültür tarihi içinde önemli bir yer almasına neden olmaktadır.

A. Z. Kozanoğlu'nun bir süre sonra görevi nedeniyle ayrılmasından, A. Mortaş'ın da ölümünden sonra yalnız Z. Sayar tarafından çıkarılan *Arkitekt*, 50. yılını doldurduğu 1980'de yayımına son vermiştir. 1991'de başka yayıncılar tarafından, Z. Sayar'ın izniyle aynı adlı yeni bir mimarlık dergisi çıkarılmaya başlamıştır.

Arkona, Batı Slavların Tanrı Svantovit adına yaptıkları kale-tapınak. İS 9-10. yüzyıllarda yapıldı ve 1168-69'da Baltık Denizinin güneybatısındaki Rügen Adasını ele geçiren Hıristiyan Danimarkalılar tarafından yok edildi. 12. yüzyılda yaşamış Danimarkalı tarihçi Saxo Grammaticus'un betimlemesine göre, Arkona yetkin bir işçilikle yapılmış ahşap bir yapıydı. Tapınağın çevresinde ahşap parmaklıkla çevrilmiş bir alan vardı. Çok özenli bir biçimde oyulmuş bu parmaklığın üstünde putperestlere özgü çeşitli simgeler canlandırılmıştı. Duvarları ağaç kütüklerinden, kırmızı damlı tapınağın içi yer yer ağır duvar halılarıyla bölünmüştü. Kutsal bölümde Svantovit'in büyük bir heykeli bulunuyordu. Her biri başka yöne bakan dört başı ve dört boynu olan bu heykelin görünümü dehşet vericiydi. Saxo'nun belirttiğine göre yalnızca Wendler değil, başka İskandinavyalı komşuları da Svantovit'e tapınırlardı. Heykeli söküp götüren Danimarkalılar tanrıya sunulan armağanların oluşturduğu bir hazineyi de yedi sandığa doldurarak birlikte taşıdılar. O. Schuchhardt 1921'de yaptığı kazıyla Arkona'nın gerçekten var olduğunu kanıtladı. Daha sonra 1969 ve 1970'te yinelenen kazılarda da tapınağın 10. yüzyıldan, bir olasılıkla da 9. yüzyıldan kalma daha eski bir katı ortaya çıkarıldı.

Arkot, Hindistan'ın güneydoğusunda, Tamil Nadu eyaletinde, Kuzey Arkot ilinde, Palar Irmağı üstünde kent. Palar Vadisiyle Koromandel Kıyısı'nın kesiştiği noktada yer alan Arkot, Karnataka Gatları ile Cavadi Dağları arasında kalan ve Madras'tan Bangalore'a ulaşan iç bölge yoluna egemen bir konumdadır. Müslüman nevabların güçlü bir merkezi olan Arkot, 17. ve 18. yüzyıllarda Müslümanlar, Marathalar, Fransızlar ve İngilizler arasında sayısız savaşa sahne oldu. 20. yüzyılın ikinci yarısında yerine, Kuzey Arkot ilinin yönetim merkezi olan Vellor kuruldu. Nüfus (1981) kent, 38.826; metropoliten alan, 94.363.

arkoz, kaba kumtaşı (0,06-2 mm çapındaki tanelerin birbirlerine bağlanmasıyla oluşan tortul kayaç). Granitin önemli bir ayrışmaya uğramaksızın ufalanmasıyla ortaya çıktığı sanılır. Yapısında kuvars ve feldispat taneleri ile daha az miktarda mika bulunur. Kısmen aşınmış ve birbirlerinden oldukça ayrı durumdaki bu bileşenler, kalsitli ya da kimi zaman demir oksitli ya da silisli gevşek bir çimentoyla bağlanmışlardır. Arkoz, yüksek oranda feldispat içermesiyle (kum tanelerinin yüzde 25'inden fazlası) normal kuvarslı kumtaşlarından (ortokuvarsitler), daha açık rengiyle de şistli kumtaşlarından ayrılır. Altarkozlarda, içerdikleri kum tanelerinin yüzde 5-25'i oranında feldispat bulunur. Bu oran, yaygın ufalanma ya da volkanik olmayan kaynak kayaçlarıyla seyreltilme sonucu daha da azalabilir. Katmanlaşmanın olmadığı durumlarda dış görünümün granite benzemesi nedeniyle, arkoz, yeniden oluşmuş ya da suyla çökelmiş granit olarak tanımlanır ve gene granit gibi pembe ya da gri bir renge sahiptir.

Arkozun jeolojik önemi çok tartışılmıştır. Normal koşullar altında feldispatın çoğu ayrışır ve kaynak kayaçlarının ufalanması sırasında kil minerallerine dönüşür. Aşırı ölçüde kuru ya da düşük sıcaklıklı koşullarda ise, feldispat ayrışmaz ya da çok geç ayrışır. Bu nedenle arkozların, kurak ya da buzul iklimlere özgü granitli yer katmanlarının aşınmaya uğramasıyla ortaya çıktığı sanılmıştır. Oysa bugün, yükselme, aşınma ve çökelmenin yeterli oranda olduğu durumlarda feldispatın parçalanmaktan kurtulabileceği ve böylece kuvars kumlarıyla taşınabileceği ve çökelebileceği artık bilinmektedir. Bu koşullarda, ufalanma süreci

iklime bağlı olmaksızın yarıda kalır ve bu tür katmanlardan türeyen kumlar yüksek oranda feldispat içerir. Bu nedenle arkozların iklim aşırılıklarına ya da yer kabarmalarına işaret ettiği söylenebilir. En eski çağlardan kalan çoğu arkoz çökeli yer kabarmalarının ürünüdür.

Arktika *bak.* Kuzey Kutup Bölgesi

Arktürüs, geceleri gökyüzünde görülen en parlak beş yıldızdan biri ve kuzeydeki Çoban takımyıldızının en parlak (alfa) yıldızı (Alpha Boötis). Görünür kadiri 0,2 olan Arktürüs, Yer'den yaklaşık 40 ışık yılı uzaklıkta, turuncu renkte bir dev yıldızdır. Büyükayı'nın kuyruğuyla hemen hemen aynı hizada yer alır; bu nedenle de adı "ayı kuyruğu" anlamına gelen Yunanca sözcükten türemiştir.

Arkwright, Sir Richard (d. 23 Aralık 1732, Preston, Lancashire - ö. 3 Ağustos 1792, Cromford, Derbyshire, İngiltere), dokuma sanayicisi ve mucit. İcatlarının yanı sıra, mekanik güçle çalışan makinelerin kullanımını ve fabrika çalışma sistemini yaygınlaştırarak sanayinin gelişimine çok önemli katkılarda bulunmuştur.

1764'ten başlayarak iplik eğirme makineleri üzerinde çalışmaya koyuldu. James Hargreaves'in 1767'de geliştirdiği "Jenny" çıkrığında eğrilen iplik yeterince sağlam değildi ve yalnızca atkı olarak kullanılabiliyordu. Arkwright ise 1769'da patentini aldığı ve su gücüyle çalıştığı için su tezgâhı adı verilen ilk eğirme makinesinde daha sağlam ve çözgüye elverişli pamuk iplikleri üretmeyi başardı. Daha sonra, birkaç ortakla birlikte Nottingham'da ve Cromford'da fabrikalar kurdu. Birkaç yıl içinde, eğirmeden taramaya kadar dokuma üretiminin tüm işlemlerini gerçekleştiren makinelerle donatılmış bir dizi fabrikayı yönetir duruma geldi. 1773'te yalnızca pamuk ipliğiyle dokunmuş basma bezi (daha önce çözgü olarak keten kullanılırdı) üretmeye başladı. Böylece pamuklu kumaş üretimini İngiltere'nin kuzey bölgelerindeki en önemli sanayi dalı durumuna getirdi.

1775'te aldığı oldukça kapsamlı patentinin daha sonra iptal edilmesine karşın dokuma sanayisindeki egemen konumunu korumayı

Arkwright, Joseph Wright'ın portre çalışmasını temel alarak J. Jenkins'in yaptığı oymabaskıdan ayrıntı
Science Museum, Londra

başaran Arkwright, 1782'te 200 bin sterlinlik bir sermayenin ve 5 bin işçinin çalıştığı birçok fabrikanın sahibi durumuna geldi. Başkalarının düşüncelerinden yararlanmakla birlikte, makine yapımcılığı ve işletmeciliği konusunda yeteneklerini herkese kanıtlayarak 1786'da "sir" unvanı aldı.

Arlberg, Avusturya'nın batısında, Raetia Alpleri'nin kuzey ucunda dağ geçidi (1.793 m) ve tünel. Geçit, Tuna ve Ren ırmak sistemleri arasında bir su bölümü çizgisi oluşturur. Bölge ünlü bir kış sporları merkezidir ve kayakçılıktaki Arlberg tekniği, Stuben am Arlberg'de doğmuş olan Hannes Schneider tarafından burada geliştirilmiştir. Langen (Vorarlberg) ile Sankt Anton (Tirol) arasındaki elektrikli tren hattı, 1880-84 arasında yapılan, 10,2 km uzunluğundaki bir tünelden geçer. Bu iki kasaba, 1979'da açılan 8,4 km uzunluğundaki bir karayolu tüneliyle de birbirine bağlanmıştır.

Arlecchino (İtalyanca), İngilizce HARLEQUIN, Fransızca ARLEQUIN, *commedia dell'arte*'nin (*) başlıca tiplerinden biri. Beyefendinin sevimli, zeki, hazırcevap uşağı, hizmetçi kızın da kaprisli âşığıdır. *Commedia dell'arte*'nin ilk dönemi olan 16. yüzyıl

"Oturan Arlecchino", Pablo Picasso'nun yağlıboya tablosu, 1923; Sanat Müzesi, Basel, İsviçre
Public Art Museum, Basel, İsviçre. French Production Rights Inc. izniyle H. Hinz (J. P. Zolo)

ortalarında bir *zanni*(*) olan Arlecchino korkak, batıl inançlı, sürekli olarak parasızlık ve açlık sıkıntısı çeken bir karakterdi. 17. yüzyıl başlarında azimli, saf, sık sık âşık olan sadık bir uşak tipine dönüştü. Sık sık âşık olması yüzünden başı hep derde girer, bu güçlüklerden ancak zekâsı ve canlılığıyla sıyrılırdı. Ahlakla hiç ilgisi yoktu, ama kötü niyetli de değildi. Öbür uşak tiplerinden farklı olarak kendisini oyuna getiren ya da aldatanlara diş bilemez, intikam peşinde koşmazdı.

Başlangıçta Arlecchino'nun kostümü, rengârenk yamalarla bezenmiş bir köylü gömleği ve aynı biçimde yamalı uzun pantolondan oluşuyordu. Daha sonra, üçgenler ve baklava biçimleriyle süslenmiş sımsıkı bir giysi haline gelen bu kostüme bir de şakşak (*bak.* slapstick) eklendi. Siyah renkteki yarım maskesi, kaşların dalga geçen ifadesini vurgulamak üzere özellikle buruşturulmuş bir alın ve ince göz deliklerinden oluşuyor, şehvet, sinsi bir kurnazlık, şaşkınlık ve saflık etkileri uyandırıyordu.

En baştan beri *commedia dell'arte*'nin popüler tipi olan Arlecchino, daha sonra da varlığını sürdürdü. *Commedia dell'arte*'nin Fransa'daki uzantısı olan *Comédie-Italienne*'in(*) önemli tiplerinden biriydi. 18. yüzyılda İngiltere'de John Rich(*) Arlecchino tipini *commedia dell'arte*'nin olay örgüsü ile klasik fablın karışımına dayanan danslı pantomime soktu. Giderek, çoğunlukla pantomim biçiminde oynanan, Arlecchino'nun başrolde olduğu Arlecchino oyunları (İngilizce: *harlequinade*, Fransızca: *arlequinade*) gelişti. İngiltere'de Arlecchino oyunlarının tipik olay örgüsü, Arlecchino ve sevgilisi Colombina'nın(*), Colombina'nın babası Pantalone(*) ve onun budala uşağı Pedrolino'dan(*) kaçışları üzerine kuruluydu. Victoria döneminde Arlecchino oyunları, genellikle peri masallarının sahnelenmesinden oluşan asıl pantomim gösterisine eklenen, olay örgüsü olmayan epilog bölümlerine dönüştü.

Arlecchino tipinin başkişi olduğu *slapstick* tarzındaki pandomim oyunları başka ülkelerde de gelişmiştir.

Arlen, Harold, asıl adı HYMAN ARLUCK (d. 15 Şubat 1905, Buffalo - ö. 23 Nisan 1986, New York kenti, New York, ABD), Hollywood filmlerine ve Broadway müzikallerine şarkılarıyla katkıda bulunmuş besteci, düzenlemeci, piyanist ve şarkıcı. 1929'dan 1950'lerin sonuna değin çok sayıda yapıt vermiştir.

Babası bir kilisede koro şefi ve piyanisttı. Arlen'ın büyük müzik yeteneği de küçük yaşta farkedildi. Ama o düzenli bir müzik eğitimini reddetti; daha sonra da gece kulüplerinde piyano çalmaya başladı. Besteci Vincent Youmans'ın özendirmesiyle notaya aldığı bir piyano doğaçlaması Ted Koehler'ın yazdığı sözlerle birleşince, ortaya "Get Happy" adlı şarkı çıktı. Arlen, 1920'lerin sonlarından 1933'e değin, müzik yayınlarıyla tanınan J. H. Remick yayınevi ile çalıştı. Bu arada şarkıları Harlem'deki Cotton Club'ın gösterilerinde baş sırayı alıyordu. Arlen'ın bestelediği parçaların yer aldığı Broadway müzikalleri arasında, *You Said It* (1931), *Life Begins at 8:40* (1934), *Hooray for What?* (1937), *Bloomer Girl* (1944), sözlerini Johnny Mercer'ın yazdığı *St. Louis Woman* (1946) ve *Saratoga* (1959) ile söz yazarlığını Truman Capote'un yaptığı *House of Flowers* (1954) sayılabilir.

Arlen, çeşitli filmler için "It's Only a Paper Moon", "Let's Fall in Love", "That Old Black Magic" ve Groucho Marx'ın adıyla özdeşleşen "Lydia the Tatoo'd Lady" gibi şarkılar besteledi. *The Wizard of Oz* (1939; *Billur Köşk/Küçük Kızın Rüyası*) adlı filmde Judy Garland tarafından söylenen ve daha sonra Garland'ın parçası olarak tanınan, sözlerini E. Y. Harburg'un yazdığı "Over the Rainbow", 1939'da Arlen'a Oscar Ödülü'nü kazandırdı. Garland'ın *A Star Is Born* (1954; *Bir Yıldız Doğuyor*) filminde söylediği, sözleri Ira Gershwin'e ait olan "The Man that Got Away"le de Oscar Ödülü'ne aday gösterildi. Arlen'ın Ira Gershwin'le ortak çalışması, başrolde Bing Crosby'nın oynadığı *The Country Girl* (1954; *Taşra Kızı*) filminde de sürdü. Leo Reisman ve Cole Porter'la birlikte doldurdukları plakta şarkı söyledi. Başarılarından ötürü sinema ve tiyatro dünyasında büyük saygı gördü ve çalışmaları çeşitli televizyon programlarına konu oldu.

Arles, Fransa'nın güneydoğusunda, Provence-Alpes-Côte-d'Azur planlama bölgesinde (*région de programme*), Bouches-du-Rhône ilinde (*département*) kent. Marsilya'nın kuzeybatısında, Rhône Irmağının deltasını oluşturmak üzere kollara ayrıldığı Camargue Ovasında yer alır. Daha Ligur kabileleri döneminde önemli bir yerleşim olan Arles, Batı Roma İmparatorluğu'nun önde gelen kentlerinden (eskiden Arelate) biri haline geldi. 1790'a değin süren piskoposluk bölgesini İS 1. yüzyılda Aziz Trophime kurmuştu.

Kent 6. yüzyılda Vizigotların, 730'da da Müslümanların eline geçti. 10. yüzyılda, daha sonra Arles Krallığı olarak anılan Burgonya Krallığı'nın başkenti oldu. 12. yüzyılda ticaret ve deniz taşımacılığında ileri (İtalyan cumhuriyetlerine benzer) bir bağımsız birim haline geldi. 1239'da Provence'e dahil edildi. Eski kenti çevreleyen surların bazı bölümleri Romalılardan kalmadır. İÖ 1. yüzyılda yapılan 20 bin kişilik Roma arenası hâlâ boğa güreşleri ve tiyatro oyunları için kullanılmaktadır. Bir Roma

Arles'daki Roma arenası, Fransa
Air France

tiyatrosunda yapılan kazılarda, bugün Louvre Müzesi'nde sergilenen "Arles Venüsü"nün de içinde bulunduğu, çok sayıda sanat yapıtı gün ışığına çıkarılmıştır. 7. yüzyılda yapılan ve birçok kez yeniden inşa edilen Saint-Trophime Kilisesi temel olarak 11-12. yüzyıl romanesk üslubunda olmakla birlikte, yapıya 15. yüzyılda çeşitli eklemeler yapılmıştır. Heykellerle süslü bir cephesi ve gene heykellerle süslü, Fransa'dakilerin en güzeli olduğu söylenen bir arkadlı avlusu vardır. Provans sanatının ve el sanatlarının sergilendiği Arlaten Müzesi, Nobel Ödülü'nden aldığı paranın büyük bir bölümünü bu müzeye bağışlayan Provans şairi Frédéric Mistral tarafından kurulmuştur. Ressam Vincent van Gogh, ilk üretken dönemine Arles'da yaşarken (1888-89) girmiştir.

Roma döneminde bir deniz üssü olan Arles, bugün de özellikle Rhône Irmağı ve Canal d'Arles à Port du Bouc üzerinde çalışan petrol tankerlerine hizmet veren bir ırmak limanıdır. Kimyasal maddeler, madeni eşya ve kâğıt üretimi sanayisinin, temelini oluşturur. Ama ekonomisi büyük oranda turizme ve tarıma dayanır. Nüfus (1982) 37.554.

Arles Konsili, Hıristiyan piskoposların Batı Roma İmparatorluğu'ndaki ilk temsili toplantısı.

I. Constantinus'un çağrısı üzerine Ağustos 314'te Güney Galya'daki Arles'da toplanan konsilin temel amacı Kuzey Afrika'da ayrılıkçı bir cemaat olan Donatusçuluk sorununu görüşmekti. Toplantıya 43 piskoposluk bölgesinden gelen temsilciler katıldı. Daha önce Afrika ve Roma'da toplanan iki sinodda, Donatusçu görüşler lanetlenmişti. Arles'daki bu toplantının nedeni de Donatusçuların daha önceki iki sinodu temsili bulmayarak reddetmeleriydi. Arles'da ikinci kez mahkûm edilen Donatusçular, alınan kararları reddederek, durumlarının yeniden gözden geçirilmesi için Constantinus'a başvurdular.

Arletty, asıl adı ARLETTE LEONIE BATHIAT (d. 15 Mayıs 1898, Courbevoie - ö. 24 Temmuz 1992, Paris, Fransa), tiyatro ve sinema oyuncusu. Sinemada çizdiği başarılı kompozisyonlarla, tiyatrodaki ününü gölgede bırakacak ölçüde büyük üne ulaşmıştır.

Arletty, model olmadan önce bir fabrikada çalıştı ve sekreterlik yaptı. 1920'de katıldığı Théâtre des Capucines'de yer aldığı sayısız revünün yanı sıra, öbür Paris tiyatrolarındaki operet ve komedilerde de rol aldı.

1930'da vodvil türünde bir film olan *Un Chien qui rapporte* ile sinema oyunculuğuna başladı. Yıllarca küçük rollerde oynadıktan sonra Marcel Carné'nin *Hôtel de nord* (1938; *Kuzey Oteli*) adlı filmindeki daha iyi yaşamaya özlem duyan fahişe rolüyle yıldızlığa adım attı. Carné'nin *Le jour se lève* (1939; *Son Ümit*) ve *Les Visiteurs du soir* (1942; *Gece Ziyaretçileri*) adlı filmlerinde aldığı benzer roller, ona görmüş geçirmiş, kibar Parisli kadın tipinin yorumcusu olarak dünya çapında ün kazandırdı. En tanınmış rolüyse, yine Carné'nin *Les Enfants du Paradis* (1945) filmindeki fahişe Garance rolü oldu.

II. Dünya Savaşı'nın sonunda işbirlikçilik suçlamasıyla kısa bir süre tutuklu kalan Arletty dört yıl kadar film çevirmedi. 1949'da *Portrait d'un assassin*'de oynadı; Tennessee Williams'ın *A Streetcar Named Desire* (*Ihtiras Tramvayı/Arzu Tramvayı*) adlı oyunun Fransa'daki ilk sahnelenişinde Blanche rolünü aldı. Ertesi yıl, *Revue de l'empire* oyunundaki başrolüyle büyük başarı kazandı. Bundan sonra 12 yıl boyunca tiyatro ve sinema oyunculuğunu sürdürdü. Bu dönemdeki en önemli rolleri, Sartre'ın *Huit-clos* (1944; *Gizli Oturum*) adlı oyununun 1954 tarihli sinema uyarlamasındaki İnez rolü ve ülkesi dışında rol aldığı az sayıda filmden biri olan *The Longest Day*'deki (1962, *En Uzun Gün*) misafir oyunculuğudur. 1963'te görme yetisini büyük ölçüde kaybetmesine karşın, sonradan gene tiyatroya döndü ve Jean Cocteau'nun *Les Monstres sacrés* (1966) adlı oyununda başrolü oynadı. Jean-Claude Brialy'nin *Les Volets fermés* (1972; Kapalı Panjurlar) adlı filminde de genelev işleten bir kadını canlandırdı. *La Défense* (Savunma) adını taşıyan otobiyografisi 1971'de yayımlandı.

Arlington, ABD'de, Massachusetts eyaletinin doğusundaki Middlesex iline bağlı kasaba ve ilçe düzeyinde yönetim birimi. Boston'un hemen kuzeybatısında yer alır. 1630'larda Cambridge'in bir parçası olarak kuruldu. Önceleri Menotomy (Yerli dilinde "hızlı sular") olarak bilinirken, ayrı bir tüzel kimlik kazanması üzerine, 1807'de West Cambridge, 1867'de de George Washington Parke Custis'in Virginia malikânesinden ötürü Arlington adını aldı. Ekonomisi eskiden sebze ve meyve üreticiliğine, Spy Gölcüğünden elde edilen buz ticaretine ve dokuma tarakları imaline dayanmaktaydı. 1846'da Boston'a demiryoluyla bağlandıktan sonra, bir yerleşim banliyösü haline geldi. Dokuma makineleri, elektronik donanım ve kutu yapımı gibi hafif sanayi dalları da vardır. Burada bulunan Jason Russell Evi (1680), 19 Nisan 1775'te İngilizlerle şiddetli bir çarpışmaya sahne olmuştur. Çarpışmada ölen 12 hazır birlik milisinin (*minuteman*) mezarları kasabanın Üniteryen Kilisesi'ne ait Eski Mezarlık'ta bulunmaktadır. East Arlington ve Arlington Heights köyleri de kasaba sınırları içinde yer alır. Nüfus (1980) 48.219.

Arlington, ABD'de Texas eyaletinin kuzeyindeki Tarrant ilinde kent. Batıda Fort Worth, doğuda Grand Prairie ve Dallas ile çevrelenir. Yerlilerin topraklarındaki ilk yerleşim yeri (1843) olan Bird Kalesi'ne sonradan Johnson Mevkii adı verildi. Arlington 1876'da demiryolcular tarafından kuruldu ve adını General Robert E. Lee'nin Virginia'daki konağından aldı.

Sanayi ve ticaret merkezi olan kentte, 1950'den sonra otomotiv ve havacılık sanayileri gelişti, buna bağlı olarak da nüfus hızla arttı. Texas Üniversitesi Arlington kampüsü (1895) ile Arlington Baptist College (1939) buradadır. Kentte ayrıca büyük bir eğlence sitesi olan "Six Flags Over Texas" ile Texas Rangers beyzbol takımının sahası olan Arlington Stadyumu vardır. Arlington 1920'de tüzel kimlik kazandı. Nüfus (1990) 261.721.

Arlington, ABD'de Virginia eyaletinin kuzeyinde kentsel il. Potomac Irmağı kıyısındadır. Güneybatısına düştüğü karşı yakadaki Washington'a Francis Scott Key, Arlington Memorial, George Mason, Theodore Roosevelt ve Rochambeau Memorial adlı beş köprü ile bağlanır. Güneyde Alexandria kenti ile bitişiktir.

Bellehaven (sonradan Alexandria) ili olarak kurulduktan sonra, 1789'da Federal Hükümet'e katılarak Columbia yönetim bölgesinin parçası oldu. 1846'da yeniden Virginia'ya katıldı ve Custis-Lee ailelerinin eski konağından ötürü 1920'de Arlington adını aldı. Geçmişte, aralarında il merkezi Arlington'un da yer aldığı bir dizi köyden oluşurken, zamanla gelişerek Washington metropolünün bir parçası haline geldi. Tek bir birim olarak yönetilir, bağlı hiçbir yerleşim yeri yoktur. Ülkenin en küçük illerinden biridir. 62 km²'lik alanının yüzde 20'si Arlington Ulusal Mezarlığı, Washington Ulusal Havaalanı, Myer Kalesi, Pentagon (Savunma Bakanlığı) ve öteki devlet dairelerinin yer aldığı federal yönetim arazisinden oluşur. Elektrikli araçlara ve makinelere dayalı hafif sanayi kuruluşları ve yüksek bina topluluklarıyla yoğun bir iş ve yerleşim merkezi haline gelmiştir. Yeni konut alanları arasında Ballston, Buckingham, Cherrydale, Clarendon, Columbia Pike, East Falls, Fairlington, Rosslyn ve Westover sayılabilir. Katolik bir kız okulu olan Virginia Marymount College 1950'de kurulmuştur. Nüfus (1990) 170.936.

Arlington (1. Kontu), Henry Bennet, BARON ARLINGTON (1663-72) olarak da bilinir (d. 1618, Little Saxham, Suffolk - ö. 28 Temmuz 1685, Euston, Suffolk, İngiltere), İngiltere kralı II. Charles döneminde dışişleri bakanı (1662-74) ve bakanlarından beşinin oluşturduğu "Cabal" grubunun önde gelen üyesi. On iki yıl boyunca ülkenin dış politikasına yön vermenin yanı sıra Avam Kamarası'nda bir "saray partisi"nin (sonradan Tory'ler) çekirdeğini yaratarak İngiltere'de siyasal partiler sisteminin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

İngiliz İç Savaşı'ndan sonra Charles'la birlikte sürgüne yollanan Bennet, sürgündeyken kralın Madrid temsilcisi olarak görev yaptı. 1663'te baron, 1672'de de kont oldu. Bakan olarak, parlamentonun 1665-67 arasındaki ikinci İngiliz-Hollanda Savaşı'nın yönetilmesine ve sonuçlarına ilişkin suçlamalarına başarıyla karşı koydu. Lordlar Kamarası başkanı (*lord chancellor*) birinci Clarendon kontunun 1667'de görevden uzaklaştırılması üzerine uygulamada başbakanlığı üstlendi.

Ölmek üzereyken Katolikliği kabul etmiş olmasına karşın din konusunda şüpheci bir kişi olan Arlington, halkı Fransa'ya karşı kışkırtmak için Katoliklik korkusunu kullandı. 1668'de İngiltere, Felemenk Cumhuriyeti ve İsveç arasında Protestan Üçlü İttifakı'nı oluşturmak için görüşmeleri yürüttü. Bu görüşmelere Arlington'un kralın hizmetine soktuğu en önemli kişilerden biri olan Sir William Temple da aracı olarak

Arlington, Sir Peter Lely atölyesinde yapılmış bir yağlıboya tablodan ayrıntı, 1665; Bath Markisi Koleksiyonu
Marquess of Bath; Courtauld Institute of Art

katıldı. Ama II. Charles'ın sırdaşı olduğundan, Arlington bir biçimde kralın Fransa ve Katoliklik yanlısı politikalarına da karıştı. İngiltere ile Fransa arasında 1670'te imzalanan gizli Dover Antlaşması'yla Charles, başka bazı konular yanında, Felemenk Cumhuriyeti'ne karşı savaşta Fransa kralı XIV. Louis'yi desteklemeyi kabul etti. Birkaç ay sonra, gene 1670'te bu kez açık olarak ikinci bir Dover Antlaşması imzalandı. Dover antlaşmalarını yaşama geçirecek önlemlerin alınmasını desteklemesine karşın, Arlington'un İngiltere'yle 1673'te barış yapan Hollanda'dan rüşvet aldığı kuşkusu doğdu.

Arlington 1674'te ikinci Buckingham dükü tarafından zimmetine para geçirmek, "güveni kötüye kullanmak" ve Katolikliği desteklemekle suçlandıysa da suçlar kanıtlanamadı. Arlington 11 Eylül 1674'te bakanlıktan istifa edip, daha güvenli ve geliri yüksek bir görev olan kralın baş mabeyinciliğini (*lord chamberlain*) üstlendi, ölünceye değin de bu görevde kaldı. Arlington'un, hükümdarlığının ilk yıllarında hizmet verdiği II. James'in veraset hakkından yoksun bırakılmasını önermiş olabileceği de düşünülmektedir.

Arlington Ulusal Mezarlığı, ABD'nin Virginia eyaletine bağlı Arlington ilinde Amerikan ulusal mezarlığı. Potomac Irmağı kıyısında, Washington'ın tam karşısında yer alır. 200 ha'yı aşkın bir alanı kaplar ve genelde bir yarım daire görünümündedir. Mezarlığın ana yapısı, George Washington'ın evlatlığı George Washington Parke Custis'e ait arsa üzerinde 1802'de kurulan konaktır. Konağın Atina'daki Theseum örnek alınarak yapıldığı söylenir. Sekiz büyük sütundan oluşan portik, konağın ırmağın karşı kıyısından görülebilen belirleyici özelliğidir. Günümüzde Arlington Sarayı adını taşıyan yapı aynı zamanda Robert E. Lee Anıtı olarak da anılır.

Mary Anne Randolph Custis ile 1831'de bu konakta evlenen Lee, İç Savaş'ta güney orduları komutanı olarak 22 Nisan 1861'de Arlington'dan ayrılınca, federal askerler malikaneyi işgal ederek karargâh ve askeri kamp olarak kullandılar. Arlington, 1864'te askeri mezarlık oldu.

General John J. Pershing, Amiral Richard E. Byrd, William Howard Taft, Robert E. Peary, General Jonathan Wainwright, General George C. Marshall, Robert Todd Lincoln, Washington kent planını hazırlayan Pierre-Charles L'Enfant, William Jennings Bryan, John F. Kennedy ve Robert F. Kennedy gibi ülkenin birçok tanınmış askeri önderi ve öteki seçkin kişileri bu mezarlıkta gömülüdür. Başlangıçta, I. Dünya Savaşı'nda ölenlerin anısına yapılan, ama günümüzde öteki savaşlarda ölenleri de simgeleyen Meçhul Asker Mezarı da buradadır.

Arliss, George, asıl adı AUGUSTUS GEORGE ANDREWS (d. 10 Nisan 1868, Londra - ö. 5 Şubat 1946, Londra), tarihsel kişileri canlandırdığı çok sayıda filmle tanınan tiyatro ve sinema oyuncusu.

Arliss tiyatro oyunculuğuna 1887'de başladı. İlk büyük başarısını ise Mrs. Patrick Campbell ile birlikte sahneye çıktığı 1900-01 sezonunda kazandı. 1902'de New York'ta sahnelenen *The Second Mrs. Tanqueray*'da rol aldı; 1911'de *Disraeli* adlı oyunda başrolü oynadı. 1920'de sinemaya geçtiğinde, tiyatroda başarı kazanmış bir oyuncuydu. Oynadığı filmler arasında *The Green Goddess* (1930; Yeşil Tanrıça), *Old English* (1930; Yaşlı İngiliz), *Alexander Hamilton* (1931), *The House of Rothschild* (1934; Rothschild'ın Evi) ve *Cardinal Richelieu* (1935; Kardinal Richelieu) sayılabilir. *Disraeli*'nin sinema uyarlamasındaki rolüyle 1930'da en iyi oyuncu Oscar'ını kazandı.

Arliss, birkaç oyunun yanı sıra, *Up the Years from Bloomsbury* (1927; Bloomsbury

Arliss, 1938
National Film Archive, Londra

Yıllarının Ardından) ve *My Ten Years in the Studios* (1940; Stüdyolarda Geçen On Yılım) adlı iki otobiyografik kitap yazmıştır.

Arlit ve Akouta, Batı Afrika'da Nijer'in kuzeybatısında Agadez ilindeki (*département*) maden ocağı alanları. Agadez kentinin 250 km kuzeybatısında, Büyük Sahra'daki Ayr Dağlarının batı ucunda yer alır. Zengin uranyum yataklarıyla ünlüdür; burada 1966'da bulunan yüksek nitelikli uranyum, Fransız Atom Enerjisi Komisyonu ile özel Fransız şirketlerinin oluşturduğu Somair (Société des mines de l'Air) adlı bir ortak işletme tarafından 1971'de çıkarılmaya başlandı. Maden ocakları 1974'te millileştirildi ve 1977'de Fransa ile yapılan bir anlaşma sonucu Nijer'in işletmedeki payı yüzde 17'den yüzde 33'e çıkarıldı. 1978'de Arlit'in 10 km güneybatısında, Akouta'da, Cominak (Compagnie Minière d'Akouta) adlı Japon, Fransız ve İspanyol ortak yatırım konsorsiyumu tarafından ikinci bir maden ocağı açıldı. İki ocağın yakınında eğitim, dinlenme ve sağlık tesislerinin yer aldığı kasabalar kuruldu. 1977'de daha eski olan Arlit kasabasının nüfusu 9.394'e ulaşırken, Akouta maden ocağının yanındaki Akokan kasabasının da 1980'lerin başlarında 5 bin kişiyi barındırması beklenmekteydi. Su gereksinimi artezyen kuyularından karşılanan kasabalara, Anou Araréne'deki termik santraldan elektrik verilmektedir. Çıkarılan uranyum Arlit'teki bir işletme fabrikasında yoğunlaştırılır. Maden ocakları 1980'de tamamlanan ve her türlü hava koşullarında açık olan 648 km'lik "uranyum yolu" ile Nijer'in güneyindeki Tahoua'ya bağlanır. Nijer dünyadaki en büyük uranyum üreticileri arasındadır.

Arlon (Fransızca), Flamanca AARLEN. Belçika'nın güneydoğusunda Lüksemburg ilinin merkezi. Ardennes Platosunun güney ucunda, Semois Irmağının kaynağının yakınlarında ve Lüksemburg sınırında yer alır. Belçika'nın bilinen en eski yerleşim birimidir. Roma Döneminde Orolaunum adıyla Trèves'den Reims'e giden yol üstünde kurulan kent, 4. yüzyılda surlarla çevrildi. 10. yüzyılda kontluk merkezi haline geldi. Aynı zamanda Arlon markisi de olan I. Richard (Aslan Yürekli) III. Haçlı Seferi için buradan yola çıktı (1190). Arlon, Belçika'nın bağımsızlığa kavuşmasıyla 1830'da Lüksemburg ilinin geçici merkezi oldu. Bu karar, 1839'da resmileşti.

Kent günümüzde, önemli bir canlı hayvan ve tarım ürünleri pazarıdır. Uluslararası Brüksel-Namur-Lüksemburg demiryolu üstünde bir sınır istasyonudur. Bazı imalat kuruluşları vardır. Nüfusun bir bölümü sınırın ötesinde, Lüksemburg ve Fransa'daki çelik fabrikalarında çalışır.

16, 17 ve 18. yüzyıldaki savaşlar sırasında Arlon'daki eski yapıların çoğu yok olmuştur. Geriye kalanların en önemlileri 1670'te Fransızlar tarafından sökülen surların bir parçasını oluşturan Roma Kulesi ve 17. yüzyıla ait St. Donatus Kilisesi'dir. Arkeoloji müzesinde değerli Roma mezar kabartmaları vardır. Arlon'un bölgesel içkisi "Maitrank" da çok ünlüdür. Nüfus (1983 tah.) belediye 22.201.

Arlt, Roberto (d. 2 Nisan 1900, Buenos Aires - ö. 26 Temmuz 1942, Buenos Aires), romancı, öykü ve oyun yazarı, gazeteci. Yapıtlarında kentli orta sınıfın öfke ve düş kırıklığını işlemiştir. İlk kuşak Alman göçmenlerinden olan Arlt, Arjantin toplumuna uyum sağlayamadı. *El juguete rabioso* (1926; Kudurmuş Oyuncak), *Los siete locos* (1929; Yedi Deli), *Los lanzallamas* (1931; Alev Kusanlar) ve *El amor brujo* (1932; Sahte Aşk) gibi romanlarında ürkütücü ve karabasanlarla dolu bir dünyayı dile getirdi. *Aguafuertes porteñas* (1950; Limandan Kesitler) ve ilk olarak *El Mundo*'da bölümler halinde yayımlanan *Nuevas aguafuertes porteñas* (1960; Limandan Yeni Kesitler), Buenos Aires halkından pikaresk kesitler veren yapıtlardı. Arlt, Fray (Keşiş) Mocho adıyla tanınan José Sixto Alvarez'in başlattığı geleneği, daha derin bir ruhsal kavrayış ve güçlü bir alayla sürdürdü. Oyunlarını, El Teatro del Pueblo adlı tiyatro topluluğunun yaptığı yardımlarla yazdı. Bunların içinde daha çok ilgi toplayanlar *Trescientos millones* (1932; Üç Yüz Milyon) ve 1956'ya değin oynanmayan *Saverio el cruel*'dir (1936; Zalim Saverio). Bunlardan ilki deneysel tekniğiyle, ikincisi ise Pirandello'nunkini andıran gerçeklik anlayışıyla dikkati çeker.

Arlt'in öykü ve romanlarının toplu basımı 1963'te yapılmıştır.

Arluck, Hyman *bak.* Arlen, Harold

arma, bir devlet, hükümdar, aile, kent ya da dinsel tarikata ait ayırt edici işaret. Dünyanın hemen hemen her yerinde çok

eski zamanlardan beri özel işaretler kullanılmıştır. Ama bunların bugünkü anlamda arma haline gelmesi, 12. yüzyılda Avrupa'da gerçekleşmiştir.

Önceleri yalnızca savaşlarda tarafların ayırt edilmesi için kullanılan arma, daha sonraları aile soyunu, ittifakları, mülkiyeti ve meslekleri gösteren bir işaret haline geldi. Armaların ilişkin günümüze değin gelen en eski belge, İngiltere kralına ait yaklaşık 1240'tan kalma bir arma sicilidir. Arma sicilleri, bir turnuva ya da savaşa katılan kişilerin armalarını resimli bir liste halinde veren kitaplardır. Tarihsel açıdan son derece önemli olan bu kitaplar, aynı zamanda armacılık sanatının yetkin örneklerini oluşturur. İlk kez, 13. yüzyıl ortalarında İngiltere'de görülen arma sicillerinin resmî amaçlarla derlenmesi işi günümüze değin sürmüştür.

Armalar kalkan üstüne işlenebildiği gibi, bazen tek başına bir kalkan da arma olabilir. Kalkan, armayı biçimlendiren öğelerin yerlerini tam olarak belirleyebilmek için dokuz bölüme ayrılmıştır; ayrıca baş ve taban ya da alt ve üst bölümleri vardır. Çoğu kez miğfer, miğfer tepeliği, çelenk, nişan ve taç motifleriyle bezenmiş olan armaların her iki yanında destek denen süslü kıvrımlar bulunur. Bunların dışında, armalarda genellikle bir de özdeyiş vardır. Önceleri herkesin alabildiği armalar daha sonraları yalnızca krallar tarafından bağışlanmaya başladı. III. Richard, 1484'te Londra'da bir arma okulu kurdu. Ayrıca, eskiden zırhı gizlemek için ya da zırhın yerine giyilen bezden tuniklere de kalkanın üstündeki armanın aynısı işlenirdi. Kişilerin ya da ailelerin tarihini ve fetihlerini belirtmek için kalkanların üstüne yapılan bu süslemeler, zamanla savaştan uzak olan okullar, üniversiteler, loncalar, kiliseler, dayanışma dernekleri ve hatta modern kurumlar tarafından da amblem olarak seçilmeye başladı. Armaların biçimi, rengi, öğelerinin yerleşimi, armabilim ve soybilim açısından tarihsel gelenekleri yansıtan bir göstergedir. Armalarda genellikle sarı, beyaz ya da gümüş rengi, mavi, yeşil, kırmızı, pembe ve siyah renkler kullanılır.

Çeşitli Avrupa ülkelerindeki kişi ve ailelere ait armalı flama ve bayraklar

arma (denizcilikte), bir yelkenli geminin yelken, bumba, seren, istralya ve çubuk donanımına ya da başlıbaşına halat takımına verilen ad.

Ana direk, seren, çarmıklı ve iskaralı bağlantıları gösteren sabit ve hareketli arma
F.B. Grunzweig-Photo Researchers

Bütün armaların temeli, bir ya da birden çok tahta ya da madeni parçadan oluşabilen yelken direğidir. Direk, seri yapıldıkları için sabit arma diye bilinen çarmıklar ve istralyalarla desteklenir. Çarmıklar aynı zamanda, mürettabatın direğe çıkmasını sağlayan bir merdiven görevini görür. Bütün yelkenleri, direkler ve pruva ana istralyaları tutar. Rüzgâra uyumu sağlamak ve yelkenleri açmak ya da daraltmak için dört yakalı seren yelkenli armadorlarda serenleri, üç yakalı yelken bumbalarını, flok yelken gibi yelkenleri idare etmek için kullanılan halatlara hareketli arma ya da selviçe denir. Hareketli arma, yelkenlerin yükseltildiği ve alçaltıldığı palanga takımları ve kandilisalar ile yelkenlerin alt köşelerini tutan kontra ve iskotalar biçiminde ikiye ayrılır. Yüzyıllarca geriye giden armanın gelişim tarihi tam olarak bilinmemektedir. Üç direkli kabasorta donanımlı gemilerde dört yakalı seren yelkenleri ile üç yakalı yelkenlerin birleştirilmesi son derece karışık ve birbirine bağlı parçalardan oluşan bir donanım takımı ortaya çıkarmıştır.

Buharlı ve motorlu gemiler, radyo antenleri taşımak, kaldırıcıları desteklemek, gözetleme yerleri sağlamak ve görsel işaretler ile ışıkları göstermek için çoğu kez yelken direği biçiminde arma taşırlar.

Armada, tam adı ARMADA ESPANOLA (İspanyol Armadası) ya da ARMADA INVENCIBLE (Yenilmez Armada), Hollanda'daki bir İspanyol ordusunun İngiltere'ye karşı girişeceği istila hareketine yardımcı olmak üzere İspanya kralı II. Felipe'nin 1588'de bölgeye gönderdiği donanma. Armada'nın uğradığı yenilgi, deniz savaşları taktiklerinde devrim yaratmış, İspanya'nın gerilemesinin ve İngiltere'nin büyük bir güç olarak ortaya çıkmasının habercisi olmuştur.

Armada, Mayıs 1588'de Medina-Sidonia dükünün komutasında Lizbon'dan denize açıldı. Dük hem o yılın şubat ayında ölmüş olan eski komutan Santa Cruz'dan daha az yetenekli, hem de deneyimsizdi. Donanma, yaklaşık 8 bin denizci ve 19 bin piyade taşıyan 130 gemiden oluşuyordu. Çoğu yavaş ve hantal olan gemiler, kısa menzilli ağır toplarla donatılmış ve yakın çarpışmalara göre düzenlenmişti.

Yetenekli bir asker olan Effingham baronu Charles Howard komutasındaki daha büyük İngiliz donanması, çoğu deneyimli 16 bin denizciyi taşıyan 197 gemiden oluşuyordu. Gemiler alçak bordalı, manevra yetenekleri yüksek teknelerdi ve uzun menzilli hafif toplarla silahlandırılmıştı. Aralarında Sir Francis Drake ve Sir John Hawkins'in de bulunduğu İngiliz donanmasının kaptanları başarılı taktik uzmanlarıydı; donanmalarının üstün hareket yeteneğini, kendilerine en yararlı olacak biçimde kullanabilecek durumdaydılar.

Armada 29 Temmuz'da Cornwall açıklarında göründü. Rüzgârın sağladığı üstünlükten yararlanmak için Portsmouth'da toplanmış olan İngiliz donanması, bu sularda az kalsın kapana sıkışıyordu; İspanyol gemilerinin önünden kıl payı kaçabildi. 31 Temmuz'da Portsmouth açıklarında, 2 Ağustos'ta Plymouth açıklarında ve 4 Ağustos'ta Wight Adası açıklarında üç çarpışma oldu. Bu çarpışmalarda İngilizler uzun menzilli toplarıyla Armada'yı hırpaladılarsa da, toplarının hafif olması nedeniyle düşman gemilerine önemli bir zarar veremedikleri gibi, İspanyolların sıkı savunma hatlarını da yaramadılar.

Armada'nın Rotası, 1588

Armada 6 Ağustos'ta Dover Boğazına ulaştı ve Calais açıklarında demirledi. Hollanda'daki İspanyol istila kuvvetleri henüz hazır değildi. İspanyolların kara ve deniz kuvvetlerini birleştirme stratejileri artık korkunç bir hata durumuna gelmişti. Bir yandan rüzgâr, öte yandan düşman, Armada'nın batıya doğru çekilmesine engel oldu. İspanyolların yapabileceği şey ya kuzeye doğru yol alarak Parma'dan bütünüyle uzaklaşmak ya da Zeeland sığlıklarında intihar etmek üzere doğuya doğru gitmekti. İngilizlerin 7-8 Ağustos gece yarısında Calais limanına altı kundak gemisi sokması, İspanyol gemilerinin demir almasına ve düzenlerini bütünüyle yitirmesine yol açtı. Dağılmış olan donanmaya ciddi zararlar verebilecek durumda olan İngilizler 8 Ağustos'ta Gravelines açıklarında saldırıya geçtiler. Kuzeydoğudan esen rüzgârın birden yön değiştirmesi, İspanyolların kaçmasına yardımcı oldu. Ama ülkelerine dönerken de kuzeyde İskoçya ve İrlanda yakınlarında, sonra da Atlas Okyanusunun açıklarında yeni kayıplar verdiler. İspanya'ya ancak 76 gemi ulaşabildi. Buna karşılık İngilizler tek bir gemi bile yitirmemişlerdi, kaybettikleri toplam insan sayısı ise 100'den azdı.

Gemiler arasında seyir durumundayken top atışlarının yapıldığı ilk savaş olması nedeniyle Armada Savaşı, Trafalgar da (1805) dahil sonraki deniz savaşları için örnek oluşturdu.

armadillo, *Edentata* (dişsizler) takımının *Dasypodidae* familyasını oluşturan birçok memeli türünün ortak adı. Tembelhayvan ve karıncayiyenle akraba olan armadillolar tropik ve astropik bölgelerde, özellikle de Güney Amerika'da bulunur; çoğu türler açık alanlarda, bazıları ormanlarda yaşar. *Dasypodidae* familyası dokuz cinsi ve 20 türü içerir. Üç, altı ve dokuz kemerli

Dokuz kemerli armadillo (*Dasypus novemcinctus*)
Aspel Color Photography

armadillolar (*Tolypeutes*, *Euphractus* ve *Dasypus*) zırhlarındaki hareketli kemerlerin (kuşakların) sayısına göre adlandırılmıştır. Dokuz kemerli armadillolardan *D. novemcinctus*, yaşama alanı ABD'nin içlerine kadar uzanan tek armadillodur. Piçi (*Zaedyus pichi*) Arjantin Patagonyası'nda yaygın olarak bulunan küçük bir türdür.

Sağlam yapılı, kısa bacaklı hayvanlar olan armadilloların güçlü pençeleri, kıvrık tırnakları ve pembe ile kahverengi arasında değişen koruyucu bir zırhları vardır. Gövdeyi enine saran, oynak kemerlerle ayrılmış, kalkana benzer sert levhalardan oluşan bu zırh, baş ve çoğu zaman kuyrukla birlikte gövdenin büyük bir bölümünü kaplar. Kürkleri, ya dokuz kemerli armadillolarda (*Dasypus*) olduğu gibi dağınık tüylerden ya da *Chlamyphorus truncatus*'ta olduğu gibi gövdenin yan ve alt bölümlerini kaplayan, oldukça sık, yumuşak, beyaz tüylerden oluşur. Yaklaşık 16 cm uzunluğundaki *Chlamyphorus truncatus*'tan 1,5 m uzunluğundaki dev armadilloya (*Priodontes giganteus*) kadar değişik büyüklükte türlere rastlanır.

Bazıları tek başına, bazıları çiftler ya da küçük gruplar halinde yaşayan ve daha çok gece hayvanı olan armadillolar oyuklarda barınır ve böcekler, termitler, bitkiler, küçük hayvanlar ve bazen de leşle beslenirler. Hem iyi bir kazıcı, hem de iyi bir yüzücü olan bu hayvanlar suda batmamak için hava yutarlar. Bir saldırıya uğradıklarında genellikle oyuklarına kaçarlar. Kaçamadıkları zaman da zırhları yere değecek biçimde ayaklarını içlerine çekerler. Ayrıca oldukça hızlı kaçabilir, toprağı kazıp içine girebilir ya da saldırgana pençe atabilirler. Üç kemerli armadillo (*Tolypeutes*) zırhının içinde iyice büzülerek bir top haline gelebilir. *Chlamyphorus truncatus* ile *Burmeisteria retusa*'nın arka bölümlerinde dikey zırh levhaları vardır. *Chlamyphorus truncatus* bu levhayı yuvasının girişini kapamak için kullanır. *Burmeisteria retusa*'nın da aynı amaçla kullandığı sanılmaktadır.

Armadillolar bir batında, hepsi bir tek döllenmiş yumurtadan oluştuğu için birbirine tıpatıp benzeyen 1-12 kadar yavru doğurur. Gebelik süresi, yumurtanın döllenmesi ile rahim duvarına yapışması arasındaki birkaç haftalık gecikme hesaba katılmazsa, *Chaetophractus villosus* türünde 65 gün, dokuz kemerli armadillolardan *Dasypus novemcinctus* türünde dört hafta kadardır.

Armagh, Kuzey İrlanda'da 1973'te kaldırılan eski bir il. Kuzeyde Neagh Gölü, kuzeybatıda Tyrone ili, doğuda eski Down ili, güney ve batıda İrlanda Cumhuriyeti ile çevriliydi. Yüzölçümü 1.326 km² idi.

Armagh toprakları, Tersiyer (Üçüncü) Dönem (y. 65-2,5 milyon yıl önce) bazaltları, Pliyosen Bölüm (y. 7-2,5 milyon yıl önce) tortuları, Triyas Dönemi (y. 225-190 milyon yıl önce) kayaları ve eski kırmızı kumtaşlarından oluşan kuzeydeki verimli ve alçak kesimden güneye doğru yükselerek Ordovisiyen (y. 500-430 milyon yıl önce) ve Silüriyen (y. 430-395 milyon yıl önce) dönemleri kayaçlarından oluşan dağlara ulaşır. Daha güneyde dağın granit çekirdeği ortaya çıkar ve daha genç iç volkanik kayaçların oluşturduğu Slieve Gullion (577 m) yer alır. Kuzey ve orta kesimdeki sayısız *drumlin*'ler (yumurtamsı uzun tepecikler) ve küçük göller, buzullaşmanın etki düzeyini gösterir.

Armagh, Tarihöncesi Çağın sonlarında ve yazılı tarihin başlarında Ulster'in önemli bir yerleşim alanıydı. Navan Fort olarak bilinen yerde kurulu Emain Mhacha Kalesi, Hıristiyanlığın ilk yıllarında batıda Shannon, güneyde ise Boyne ırmaklarına kadar uzanan bir Ulster krallığının merkeziydi. Black Pig's Dyke (Kara Domuz Bendi) denen eski sınır tahkimatı toprak set de bu dönemden kalmadır. Ulster'in 4. yüzyılda zayıflamasının ardından, Emain Mhacha önemini yitirdi. Ard Mhacha (bugün Armagh kenti) siyasal merkez durumuna geldi ve Azız Martin'in 5. yüzyılda burayı piskoposluk merkezi yapmasıyla önemi arttı. Daha sonra Anglonorman ve Dan (841) istilacılar yöreyi yakıp yıktılar ama kalıcı yerleşim merkezleri kurmadılar.

İngiliz etkisi ancak 17. yüzyılda önem kazandı. 1586'da kontluk haline getirilen bölge, 17. yüzyıl başlarındaki Ulster plantasyonu tasarısı içine alındı ve İngiltere'den gelen toprak sahipleri buraya yerleşti. Kuzey İrlanda'da 1973'te yapılan idari düzenleme sırasında, ilin bir bölümü Armagh ilçesi haline getirildi. Öteki kesimleri de Craigavon, Newry ve Mourne ilçelerine bağlandı.

Armagh, İrlanda dilinde ARD MHACHA. Kuzey İrlanda'da kent ve 1973'teki idari düzenlemeyle kurulan ilçe. Daha önce Armagh ili içinde yer almaktaydı. Neagh Gölünün güneyinde 676 km²'lik bir alanı kaplar. Kuzeybatıda Dungannon, kuzeydoğuda Craigavon, doğuda Banbridge, güneydoğuda Newry ve Mourne ilçeleri, güneybatıda İrlanda Cumhuriyeti ile çevrilidir.

Ordovisiyen (y. 500-430 milyon yıl önce) ve Silüriyen (y. 430-395 milyon yıl önce) kayaçlarından oluşan engebeli güney kesimi, yumuşak bir eğimle kuzeydeki daha verimli alçak düzlüklere doğru iner. Burası İrlanda Adasının meyve yetiştirilen başlıca bölgesini oluşturur; Richhill ve Loughhall köyleri özellikle elma ve çileğin pazarlandığı merkezlerdir. İlçenin başlıca merkezi olan Armagh kentinde ise, kimyasal maddeler, optik araçlar ve işlenmiş gıda maddeleri üretilir. Öteki hafif sanayi merkezleri Keady, Laurelvale ve Tanderagee'dir. Eskiden önemli bir yere sahip olan ketenbezi fabrikalarının çoğu ya kapanmış ya da öteki sentetik elyaflara dönmüştür.

16. yüzyılda İngiliz Protestan kuvvetlerinin ele geçirdiği Armagh kentinde, kraliyet okulu (1627), kütüphane ve gözlemevi (1765) gibi bir dizi eski eğitim kurumu vardır. 1968'de de bir planetaryum kurulmuştur. Kentin George üslubunda yapılmış birçok anıt ve yapısı din adamları ile soyluların 18. yüzyıldaki zenginliğini yansıtır. Armagh kenti günümüzde hem İrlanda Anglikan Kilisesi'nin, hem Katolik Kilisesi'nin başpiskoposluk merkezidir.

İlçenin güney bölgesi ve İrlanda Cumhuriyeti sınırına komşu kesimleri, 1970'lerde ve 1980'lerin başlarında ayrılıkçı şiddet eylemlerinin kesintisiz sürdüğü yerler olmuştur. Nüfus (1981) kent, 12.700; (1987 tah.) ilçe, 50.700.

Armagnac, Fransa'nın güneybatısında bugünkü Gers ili (*département*) içinde yer alan tarihsel bölge.

Karolenj ve Merovenj döneminde Gaskonya Düklüğünün bir parçası olan Armagnac, 10. yüzyıldaki feodal çözülme sırasında siyasal bir birim haline geldi. 12. yüzyıldan sonra Fransa (Toulouse) ve İngiltere (Guyenne) krallarının denetimindeki topraklar arasında bir tampon bölge oluşturduğu için stratejik bir önem kazandı. Bölge kontları, bağlı oldukları krallıkları değiştirebilme olanağından yararlanarak büyük ölçüde bağımsızlaştılar. Yüz Yıl Savaşları (1337-1453) sırasında yapılan Calais Antlaşması'yla (1360) Armagnac İngiliz egemenliğine girdi. Kont I. Jean'ın İngiliz yönetimine karşı yardım isteme (1368), Fransa kralı V. Charles'ın savaşı yeniden başlatmasına bahane oldu.

14. yüzyılda Armagnac kontları mülklerini büyük ölçüde genişlettiler. 15. yüzyıl başlarında sahip oldukları topraklar, Massif Central'ın bir bölümünü de içine alarak Garonne Irmağından Pireneler'e kadar uzanıyordu.

Kont VII. Bernard topraklarının stratejik konumuna ve Gaskonyalı ücretli askerlere dayanarak, 15. yüzyıl başlarında Fransa'da ortaya çıkan iç çatışmalarda önemli bir rol oynadı. Kral VI. Charles'ın (Deli) kardeşi Orleans düku Louis'nin Burgonya 2. düku Jean (Korkusuz) tarafından öldürülmesi (1407) üzerine Armagnac'lar Burgonlara karşı bir grup oluşturdu. Kont Bernard kızını öldürülen dükün oğluyla evlendirerek Burgonlara karşı Orleans muhalefetinin de başına geçti. Burgonlar sık sık İngilizlerle işbirliği yaptıkları için, Armagnac'lar ulusal

bir grup görüntüsü kazandılar. Ama temelde iktidar peşindeydiler. 1413'ten sonra deli kralı avuçlarının içine aldılar. Bernard, saray bakanı, ordu komutanı ve tüm mali işlerin yöneticisi oldu. Armagnac'lar İngiliz kralı V. Henry'nin istila hareketine karşı direnişe öncülük ettiler; ama Agincourt Savaşı'nda (1415) başarısızlığa uğradılar. Armagnac'ların sert yönetiminin yol açtığı hoşnutsuzluktan yararlanan Burgonlar, 1418 yazında Paris'e girdiler ve Bernard ile birçok yandaşını öldürdüler. Yeni kral VII. Charles'ın önderliği ele geçirip Burgonya dükü Charles le Téméraire'le uzlaşması üzerine Armagnac'lar hızla güçlerini yitirdiler. 15. yüzyıl sonlarında XI. Louis Armagnac kontlarının topraklarını işgal etti, Lectoure'daki başkentlerini ele geçirdi ve mülklerine el koydu.

Armagnac IV. Henri döneminde kesin olarak Fransız tahtına bağlandı (1607). 17 ve 18. yüzyıllarda Guyenne-et-Gascogne genel valiliğine (*gouvernement-général*) bağlı bir yönetim birimi olarak varlığını sürdürdü.

armağan değiş-tokuşu, ilkel topluluklarda ve geleneksel toplumlarda, mal ve hizmetlerin, gönüllü verilen hediyeler görünümünde, ama toplumun kişiden beklediği davranış biçiminin bir parçası olacak biçimde el değiştirmesi. Armağan değiş-dokuşu başka değişim biçimlerinden bazı bakımlardan ayrılır: İlk sunuş cömertçe yapılır ve verici ile alıcı arasında pazarlık söz konusu değildir; değiş-tokuş, ya var olan bir toplumsal ilişkiyi belirtir ya da kişiselleşmeyen pazar ilişkilerinden farklı yeni bir ilişkinin kurulmasının ifadesidir; armağan değiş-tokuşunda elde edilen kazanç, maddi bir çıkardan çok, toplumsal ilişkiler ve prestij alanındadır.

Armağan değiş-tokuşu döngüsü, verme, alma ve karşılık verme yükümlülüklerini içerir. Armağan verme yükümlülüğünün yerine getirilmemesi durumunda söz konusu olabilecek hoşnutsuzluk ya da prestij kaybı gibi yaptırımlar kişileri armağan vermeye yöneltir. Armağanın reddi toplumsal ilişkiyi reddetmek biçiminde görülüp düşmanlığa yol açabilir. Döngünün karşılıklı oluşu armağana karşılık verme yükümlülüğüne dayanır; cömertlik göstermenin yarattığı prestij, karşılık olarak verilen hediyenin alınana yakın bir değerde ya da ondan daha değerli olmasını gerektirir.

Armağan değiş-tokuşu kavramını toplumsal yaşamın çeşitli yönlerine kapsamlı bir biçimde ilk kez uygulayan Fransız antropolog Marcel Mauss'tu. Mauss, değiş-tokuşun ekonomik işlevlerinden çok, toplumsal işlevini vurgulamıştır. Armağan, salt alıcıya bir süre için yararlanacağı kredi anlamına gelen bir yarar sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal bir ilişkiyi ilgili kişilerin statüleri bakımından geçerli kılar, destekler ve ifade eder. Armağan değiş-tokuşunun ardında yatan karşılıklılık kavramı, dinsel tören ve din alanını da kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Buna göre, yardım ve onay biçiminde bir karşılık beklentisiyle doğaüstü güçlere yapılan bazı adaklar, armağan olarak görülebilir. Akraba grupları arasında kız alıp verme gibi karşılıklı toplumsal ilişkiler, yükümlülük ve ilişki türleri bakımından armağan değiş-tokuşuna benzer. Kuzeybatı Pasifik kıyısı Yerlilerinin potlaç(*) gibi armağan değiş-tokuşları, bazı sosyo-ekonomik düzenlerin varlık ve yiyecek fazlasının yeniden dağıtımı yoluyla geçim koşullarını ekolojik ortamlarına uyarlamaları olarak da incelenmiştir.

Armah, Ayi Kwei (d. 1938, Takoradi, Altın Kıyısı [Gana]), yapıtlarında, Afrika'da bugün ve geçmişte yaşanan siyasal baskı ve yozlaşmayı işleyen romancı, öykücü ve şair.

Öğrenimine yerel misyoner okullarında ve Achimota College'da başladı. 1959'da ABD'ye giderek Groton'da ortaöğrenimini tamamladı; daha sonra da Harvard'ı bitirdi. 1966'da, İngilizce öğretmenliği ve TV programı yazarlığı yapmak üzere Gana'ya dönmekle birlikte asıl yurdu olarak Paris'i benimsedi. Önce yazarlık konusunda aldığı bursla Columbia Üniversitesi'nde çalışmak, daha sonra da 1968'de Amherst'teki Massachusetts Üniversitesi'nde ders vermek üzere, iki kez ABD'ye gitti. 1972'de ise Afrika'ya giderek Tanzanya Üniversitesi'nde ders verdi.

Armah daha ilk yapıtı *Beautyful Ones Are Not Yet Born*'dan (1968; Güzel Kişiler Henüz Doğmadı) başlayarak bağımsız Afrika'daki siyasal yozlaşma konusundaki büyük kaygısını yansıttı. Yapıtlarında, toplumun dışına atılmış insanı ya da eylemciyi değil, çevresindeki ahlaksal çöküşe tanık olan "insanı" işledi. ABD'de yaşadıktan sonra yurduna dönen genç bir Ganalıyı anlatan *Fragments*'da (1970; Parçalar) yaşamöyküsü niteliği daha da belirgindir. Ganalı genç, gördüklerinden apaçık düş kırıklığına uğrar; kendi toplumu ise onu başından beri çılgın bir hayvan olarak görmektedir.

Sılaya dönüş ve düş kırıklığı teması, daha geniş bir çerçeve içinde *Why Are We So Blest?* (1971; Neden Böyle Kutsanmışız?) adlı yapıtında da görülür. Dünyanın gitgide daha kötüleştiğine ilişkin görüşü, *Two Thousand Seasons*'da (1973; İki Bin Mevsim) en açık biçimiyle ortaya çıkar. Bu yapıtta Afrika ağıtları ve övgü şarkılarının dilinden yararlanarak bir çeşit sözlü vakayiname yaratmıştır. Betimlemelerinde Arapların ve Avrupalıların yağmasına uğramadan önce, Afrika'nın bir tür yetkinliğe sahip olduğu gibi romantik bir bakış açısı göze çarpar.

Armah'ın bütün yapıtları görünüş ile gerçeklik, öz ile madde, geçmiş ile bugün arasındaki ahlaki ve manevi uçurumun derinleşmesiyle ilgilidir. Asıl katkısı, romanda Afrika folklorundan aldığı biçimleri ve yerel imgeleri kullanması ve böylece son çözümlemede bir yeniden doğuş umudu vermesidir.

armalı anısal pano, ölmüş bir kişiyi anmak amacıyla yapılan ve ölenin soyluluk unvanlarını gösteren armalarla bezenmiş pano ya da levha biçimindeki sanat yapıtı. Soyluluk armalarının en etkili biçimde kullanıldığı alanı oluşturan anısal panolar, genellikle, vitray pencereler, tasvirler, anısal pirinç kabartmalar ya da kilise duvarları ve mezarlarda bulunan panolar biçiminde görülür.

Armalı anısal panoların iki türü özellikle dikkat çeker. İlki, Avrupa kıtasında çok yaygın olan taş levhalardır. Genellikle ölen kişinin kalkan, miğfer, sorguç, zırh ve bileklik gibi savaş giysileri ve silahlarıyla bezeli olan levhanın üstünde bazen Gotik üslupta yapılmış yapraksı bir süs de bulunabilir; pano yazısı taşın kenarlarını çevreleyebileceği gibi silahların üstünde ya da altında da yer alabilir.

İkinci tür anısal pano ise özellikle İngiltere'de çok görülen armalı cenaze kalkanlarıdır (*hatchement* ya da *funeral escutcheon*). Baklava biçimli bir siyah çerçeve içinde, üzerinde ölenin armalarının boyalı olduğu ahşap ya da kanaviçe bir panodan oluşan armalı cenaze kalkanları, önce ölenin evinin kapısına asılır, sonra da gömüldüğü kiliseye götürülürdü. Britanya adaları dışında yalnızca Hollanda'da görülen bu tür anısal panolar, özellikle 17. yüzyılda gelişti ve 19. yüzyıl başından sonra giderek daha az kullanıldı.

Armalite tüfeği, tasarımı ABD'li Armalite Inc. adlı imalatçı firma tarafından yapılan çeşitli küçük çaplı hafif saldırı tüfeklerinin ortak adı. İlk Armalite tüfeği olan AR-10, 7,62 mm çapında 102,9 cm boyunda ve 4,2 kg ağırlığında gaz tepmeli bir silahtı. Denemelerin ötesine gitmemekle birlikte, başta ABD Kara Kuvvetleri'nde M16 olarak adlandırılan AR-15 piyade tüfeği olmak üzere son derece başarılı benzer modellerin yapımına yol açtı. Günümüzde İngiliz şirketi Sterling Armament Company, Ltd., AR-15'e benzeyen ve aynı biçimde çalışan Sterling-Armalite AR-18 adlı tüfeği üretmektedir. Bu tüfek azgelişmiş ülkelerde daha basit araçlarla kolayca imal edilebilecek biçimde özenle tasarlandıysa da böyle bir üretim girişiminde bulunulmadı.

Arman, Aytaç, asıl adı VEYSEL İNCE (d. 22 Haziran 1949, Karataş, Adana), sinema oyuncusu. 1970'lerin ortalarından başlayarak nitelikli filmlerde oynamış, dönemin başarılı oyuncuları arasında yer almıştır.

Adana Erkek Sanat Enstitüsü'nü bitirdi. 1968'de girdiği İstanbul Yıldız Teknik Okulu'nun elektrik bölümünden üç yıl sonra ayrıldı. 1969'da bir haftalık derginin "artist yarışması"nda ikinci oldu. Ertesi yıl *Ses* dergisinin düzenlediği yarışmada gene ikinci seçildi. 1971'de Yılmaz Güney'in *Baba* filmiyle sinemaya adımını atarak adını duyurdu. 1974'e değin, çoğu salon filmi olan çok sayıda yapımda jön rollerinde gözüktü.

Süreyya Duru'nun *Bedrana* (1974) filmiyle nitelikli filmlerde ilginç karakterler çizmeye başladı. Bu filmi *Kara Çarşaflı Gelin* (1975), *Güneşli Bataklık* (1977), *Fırtına Cinleri* (1978) izledi. 1980'de oynadığı *Düşman* filmiyle 1981'de sinema yazarları tarafından en iyi erkek oyuncu seçildi. 1982'de *Sönmüş Ocak* adlı televizyon filminde oynadı; 1984'te de *Parmak Damgası* adlı televizyon dizisinde ilgi çeken bir oyun çıkardı. 1986'da Atıf Yılmaz'ın *Adı Vasfiye* adlı filmiyle sinemaya dönerek başarı kazandı. Aynı yıl Süreyya Duru'nun *Fatmagül'ün Suçu Ne?* adlı filminde oynadı. *Gece Yolculuğu* filmindeki rolüyle 1988 Antalya Altın Portakal Film Şenliği'nde En İyi Erkek Oyuncu Ödülü'nü kazandı.

Arman, Cihat (d. 1919, İstanbul), Türkiye'nin en ünlü kalecilerinden. Futbola Galatasaray Lisesi'ndeki öğrencilik yıllarında başladı. Ankara'da Gençlerbirliği kulübünde yetişti. Daha sonra İstanbul'da Güneş takımına geçti. 1939'dan sonra 14 yıl Fenerbahçe kulübünün kalesini korudu. 1941'den 1953'e değin takım kaptanlığı yaptı. İlk kez 1936'da, 17 yaşındayken seçildiği milli takımda 13 kez forma giydi ve 9 kez de takım kaptanlığı yaptı.

Kaleciliği bıraktıktan sonra Beyoğluspor, Kasımpaşa, Beşiktaş, İstanbulspor ve Yeşildirek takımları ile genç ve A milli takımlarının çalıştırıcılığını yaptı. 1947'den sonra spor yazarlığına yöneldi. *Öz Fenerbahçe* adlı bir dergi çıkaran Arman'ın ayrıca, *Futbolda 16 Sene* ve *Futbol* adlı iki kitabı vardır.

Arman, Halit Recep (d. 1902, İstanbul - ö. 1982, İstanbul), Türk bando yöneticisi ve besteci. Armoni mızıkaları ve bandolar için marşlar bestelemiştir. 1914'te İstanbul Şehir Bandosu'na girdi. Sonra 1916'da açılan Bahriye Mızıka Mektebi'ne geçti. On yıl süreyle yerli ve yabancı müzik öğretmenlerinden dersler aldı. Çeşitli askeri birliklerde müzik öğretmeni ya da bando yöneticisi olarak çalıştı. Afganistan hükümetinin resmi başvurusu üzerine 1933-37 ve 1938-42

arasında uzman olarak Afganistan'da görev yaptı. Orada Mızıka Okulu'nun ve Nümune Mızıkası'nın kurulmasını sağladı. Afganistan ulusal marşını besteledi.

Yurda döndükten sonra Kara Kuvvetleri Bandosu'nu, 1957'den sonra Deniz Kuvvetleri Bandosu'nu yönetti. Ayrıca çok sayıda marş, vals ve fantezi besteledi. Armoni mızıkaları ve bandolar için halk müziğinden düzenlemeler yaptı. Önemli besteleri arasında "Türkiye", "Trakya", "İsmet Paşa", "İzmir Ufukları", "Çankaya", "Gölcük", "Ateş Altında", "Havacılar", "Bahriye", "Mesudiye", "Deniz Gediklileri", "Savaş Dönüşü" gibi marşları sayılabilir. Batı notasının yerleşmesinde de emeği geçen Arman'ın *Müzik Enstrümantasyonu* ve *Nazariyat-ı Müzik* adlı iki kitabı bulunmaktadır.

Arman, Hürrem (d. 1909, Kırklareli - ö. 21 Ağustos 1989, İstanbul), eğitimci. Ortaöğrenimini Edirne Öğretmen Okulu'nda (1928), yükseköğrenimini Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü Pedagoji Bölümü'nde (1934) tamamladı. İstanbul ilköğretim müfettişiyken Denizli milli eğitim müdürlüğüne atandı (1938). 1940-46 arasında köy enstitülerinde kurucu, müdür ve yönetici olarak çalıştı. 1946'da İsmail Hakkı Tonguç'la birlikte enstitülerden uzaklaştırıldı. Çeşitli okullarda yöneticilik ve öğretmenlik yaptı. Köy enstitüleri için açılan soruşturmanın sonuçlanmasından sonra, Ankara Yıldırım Beyazıt Lisesi'ne atandı (1953). 1961'de çıkmaya başlayan *İmece* dergisinin sorumlu müdürlüğünü üstlendi. 1966'da emekliye ayrıldı.

Çeşitli gazete ve dergilere inceleme yazıları da yazan Hürrem Arman, anılarını *Piramidin Tabanı: Köy Enstitüleri ve Tonguç* (1969) ve *Piramidin Tabanı: Köy Enstitüleri ile Başlatılan Büyük İmece* (1989) adlı yapıtlarında yayımladı.

armatür *bak.* heykel iskeleti

armatür *bak.* tonalite işareti

Armavir, Rusya Federasyonu'nun güneybatısında, Krasnodar bölgesinde (*kray*) kent. Kuban Irmağının sol kıyısındadır. 1839'da kuruldu, 1914'te kasaba oldu. Rostov-na-Donu'dan Bakû'ya giden demiryolunun üzerinde bir kavşak noktasıdır. Demiryolunun bir kolu güneybatıya, Karadeniz kıyısındaki Tuapse'ye gider. Geniş ulaşım olanakları ve güçlü tarımsal gelişme, Rusya'nın en büyük et paketleme kombinalarından birini de kapsayan gıda işleme sanayilerinin burada büyümesini sağlamıştır. Ayrıca makine imalatı ve kerestecilikle ilgili çok sayıda sanayi kuruluşu vardır. Kentin yakınlarında doğal gaz elde edilir. Nüfus (1989) 161.000.

Armco Inc., eskiden AMERICAN ROLLING MILL COMPANY (1899-1948) ya da ARMCO STEEL CORPORATION (1948-78), 2 Aralık 1899'da American Rolling Mill Company adıyla kurulan ABD şirketi. 29 Haziran 1917'de yeniden kurulan şirketin adı, 1948'de ilk adı kısaltılarak, 1978'de ise etkinliklerinin çeşitlenmesi üzerine, iki kez değiştirilmiştir. Şirketin merkezi Ohio eyaletinin Middletown kentindedir.

Başlangıçta demir ve çelik levha üreten şirket, zamanla üretimini çeşitlendirdi. Bugünkü etkinlikleri çelik ürünleri üretimini; buna destek olmak üzere demir ve kömür madenleriyle, petrol, gaz ve başka yakıtların çıkarılmasını; madeni ürünler ile madeni ve plastik sanayi araç ve gereçleri üretimini ve bunlara bağlı mühendislik, inşaat hizmetleri ve ticareti kapsamaktadır. Şirketin üretim ve hizmetlerinin büyük bölümünün ABD'de gerçekleşmesine karşın ülke dışındaki yan şirketler ürünlerin satışında önemli rol oynar.

Şirket, başlarında George Matthew Verity'nin bulunduğu bir grup yatırımcı tarafından kuruldu. Verity 1930'a değin şirketin başkanlığını, bu tarihten sonra da yönetim kurulu başkanlığını yaptı. Middletown'daki ilk çelik fabrikasının yapımı Ocak 1901'de tamamlandı ve şubatta üretime geçildi. Şirket 1905'te Ohio eyaletinin, Zanesville kentinde bulunan ikinci bir fabrikayı satın aldı ve 1918'de yurt dışındaki ilk fabrikasını Brezilya'da işletmeye açtı. Şirket 1969'da merkezi California'da bulunan ve plastik ile metal olmayan başka maddeler üreten Hitco şirketini satın alarak üretimini çeşitlendirmeye başladı.

Armenia, Kolombiya'nın orta-batı kesiminde kent. 1966'dan beri Quindío ilinin (*departemento*) merkezidir. Orta Cordillera'nın batı yamaçlarında Espejo ile Quindío ırmakları arasında yer alır. Yüksekliği 1.483 m'dir. Puerto Berrío-Popayán demiryolu hattı üzerinde yer alır. 50 km güneydoğusundaki Ibagué üzerinden Bogotá'ya giden karayolu üzerinde bir aktarma noktasıdır. Jesús María Ocampo ile Antonio Herrera tarafından 1889'da kuruldu. Kahve, mısır, fasulye, muz, şekerkamışı ve ipek gibi ürünlerin pazarlandığı bir ticaret merkezidir. Kentte bazı hafif sanayi kuruluşları, çevrede ise kömür yatakları vardır. Quindío Üniversitesi (1962) Armenia'dadır. Nüfus (1985) 180.221.

Armentières, Fransa'nın kuzeyinde kent. Nord-Pas-de-Calais planlama bölgesindeki (*région de programme*) Nord iline (*département*) bağlıdır. Belçika sınırı yakınında, Lys Irmağı üzerinde yer alır. I. Dünya Savaşı'nda yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilen kentin, kırmızı tuğlalı yapılarıyla tekdüze bir görünümü vardır.

I. Dünya Savaşı boyunca cephenin 3 km gerisinde kalan Armentières, Nisan-Eylül 1918 arasında Alman işgali altında bulundu. II. Dünya Savaşı sırasında da bombalanan kent Mayıs 1940-Eylül 1944 dönemini Alman işgali altında geçirdi.

Yöreye İÖ 57'de gelen Romalılar, Lys Irmağı kıyılarında sığır yetiştirirlerdi. O dönemdeki otlaklardan bugüne yalnızca Hem çayırları kalmıştır. Kentin adı, Galyalıların konuştuğu bozulmuş Latincede "çift hayvanı" ya da "sürü" anlamında kullanılan *armentum* sözcüğünden gelir.

Armentières, ortaçağdan beri çarşafları ve örtüleriyle tanınır. Son yıllarda bu sanayi dalı bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Önemli bir uğraş olan matbaacılığın yanı sıra boya, giyim eşyası, bira ve makine üretimi yapılır. Kent çevresinde tarım büyük önem taşır. Eskiden yetiştirilen başlıca ürünlerinden biri ketendi. Nüfus (1982) 22.849.

Armfelt, Gustaf Mauritz (d. 31 Mart 1757, St. Mårtens, Turku yakınları, İsveç Krallığı - ö. 19 Ağustos 1814, Tsarskoye Selo, Petersburg yakınları, Rusya), İsveçli devlet adamı. Diplomat ve asker olarak da ün kazanmıştır.

1781'de İsveç kralı III. Gustaf'ın hizmetine girdi. Saruyda hızla yükseldi. III. Gustaf, 1783'te Çariçe II. Yekaterina'yla, 1787'de ise Danimarka hükümetiyle yapılan görüşmelerde Armfelt'i görevlendirdi. İsveç'in 1788-90 arasında Rusya ile giriştiği savaşta kralın en çok güvendiği, en etkin danışmanlardan biriydi. 1788'de Danimarkalıların İsveç'i işgal ederek Göteborg'a yaklaşmaları üzerine kralın emriyle, Dalarna adıyla bilinen askeri birlikleri kurdu. Soyluların hemen hepsi Gustaf'ı terk ettikten sonra bile ona sadık kaldı. Rus savaşının sonlarına doğru üstün yetenekleriyle kendini gösterdi. 1790 Värälä Barış Antlaşması'nda tam yetkili elçi olarak İsveç'i temsil etti. Kralın, Fransa'da tahttan indirilen Bourbon hanedanını desteklemekteki ısrarına karşı çıkmakla birlikte, Gustaf'ın hükümdarlığının son yıllarında çok büyük nüfuz kazandı.

III. Gustaf 1792'de ölmeden hemen önce oğlunu Armfelt'e emanet ederek onu naipler kurulu üyesi yaptı. Ama naip-dük Karl (sonradan XIII. Karl) Armfelt'i İsveç'in Napoli büyükelçiliğine atayarak ondan kurtulmaya çalıştı. Napoli'deyken II. Katerina ile haberleşen Armfelt, çariçeyi Gustaf yanlılarını destekleyen askeri bir güç gösterisinde bulunması için ikna etmeye çalıştı. Bu girişimi naibin casuslarınca ortaya çıkarılınca Napoli kraliçesi Carolina'nın yardımıyla 1794'te Rusya'ya kaçtı. IV. Gustaf Adolf'un reşit olmasından sonra eski saygınlığını ve yitirdiği hakları yeniden kazandı. 1802'de İsveç büyükelçisi olarak Viyana'ya gönderildi. Ama Avusturya hükümetinin Napoléon Bonaparte'a karşı takındığı tutumu şiddetle eleştirdiği için iki yıl sonra bu görevden ayrılmak zorunda kaldı. 1805-07 arasında Pomeranya'daki İsveç kuvvetlerine komuta etti. Bu görevi sırasında bölgenin Fransızların eline geçmesini geciktirdi.

IV. Gustaf Adolf'un 1809'da tahttan indirilmesinden sonra Veliaht Prens Gustaf'ın en yürekli destekçisi oldu. 1811'de İsveç'ten sınırdışı edilmesi üzerine sığındığı Rusya'da Çar I. Aleksandr üzerinde büyük nüfuz kazandı. Finlandiya Grandüklüğü'nün bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasına Armfelt herkesten çok katkıda bulundu. Ayrıca Napoléon'a karşı Rus savunma harekâtının planlanmasına katıldı ve Aleksandr ile İsveç veliaht prensi Bernadotte'un (sonradan XIV. Karl Johan) Ağustos 1812'de Turku'da yaptıkları toplantıda hazır bulundu.

Armilus, Yahudi efsanelerinde, Kudüs'ü ele geçirerek, Tanrı ya da gerçek Mesih tarafından kesin yenilgiye uğratılıncaya değin Yahudilere zulmedecek düşman. Armilus'un kaçınılmaz yenilgisi, Mesih çağında iyinin kötü üzerindeki kesin zaferini simgeler. Armilus, bazı kaynaklarda İblis'in ya da kötü varlıkların soyundan gelen yarı sağır ve sakat bir yaratık olarak betimlenir. Deccal'ı ve Perslerin Kötülük Tanrısı Ehriman'ı konu alan benzer efsaneler de vardır.

Arminius, Almanca HERMANN (d. İÖ 18? - ö. İS 19), Germen kabile reisi. İS 9'da Teutoburg Ormanında (bugün Almanya'da Bielefeld'in güneydoğusunda) Publius Quinctilius Varus'un komutasındaki üç lejyonu

Arminius, büst; Capitoline Müzesi, Roma
Alinari-Art Resource/EB Inc.

yok ederek Roma'yı büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi, Augustus'un Ren ve Elbe ırmakları arasındaki bölgeye yönelen ve kesin amacı tam bilinmeyen tasarılarına büyük darbe vurdu.

Arminius, Cherusci kabilelerinden birinin reisiydi. Romalıların hizmetindeyken yurttaşlık hakkı ve süvari rütbesi kazanmıştı. Teutoburg Ormanı yenilgisinden altı yıl sonra Arminius'la savaşa tutuşan Germanicus Caesar, karısı Thusnelda'yı tutsak aldı. Ama Arminius, İS 16'da büyük bir Roma saldırısını püskürtmeyi başardı. İS 17'de Romalılar saldırılarına ara verince Markomanlar'ın kralı Maroboduus'la savaşa girdi. Savaşta başarılı olmasına karşın, kendi halkı tarafından öldürüldü.

Arminius'un Almanya'nın ulusal kahramanı olduğu görüşü, 19. yüzyıl sonlarında doruk noktasına ulaştı. Tacitus'un, Arminius'u "Germania'nın tartışmasız kurtarıcısı" (*liberator haud dubie Germaniae*) olarak değerlendirmesi, bu görüşü desteklemek için kullanıldı. Ama Arminius'un çağında, birleşik "Almanya" diye bir kavramın bile doğması olanaksızdı.

Arminius, Jacobus, Felemenkçe JACOB HARMENSEN ya da HERMANSZ (d. 10 Ekim 1560, Oudewater - ö. 19 Ekim 1609, Leiden, Hollanda), Felemenk Reform Kilisesi'ne bağlı ilahiyatçı. Kalvenciliğin kader konusundaki katı öğretisine karşı çıkarak, daha sonra Arminiusçuluk(*) olarak adlandırılan inanç sistemini geliştirmiştir.

Çok küçük yaşta babasız kalan Arminius'u Theodore Aemilius adlı biri evlat edindi ve Utrecht'te öğrenim görmesini sağladı. 1575'te Aemilius'un ölümünden sonra Marburg Üniversitesi profesörlerinden Rudolf Snellius (Snel van Roijen, 1546-1613), Arminius'un eğitimini üstlenerek Leiden (1576-82), Basel ve Cenevre'ye (1582-86) gönderdi.

Arminius, Padova Üniversitesi ile Roma ve Cenevre'de kısa sürelerle kaldıktan sonra Amsterdam'a döndü. 1588'de papaz oldu. 1603'te, Leiden Üniversitesi'nde ilahiyat profesörlüğüne atandı ve bu görevi ölümüne değin sürdürdü. Ömrünün son altı yılının büyük bölümünü ilahiyat tartışmalarıyla, özellikle de Leiden Üniversitesi'ndeki meslektaşı Franciscus Gomarus'la girdiği polemiklerle geçirdi.

İlimli kişiliğiyle tanınan Arminius'un bu tartışmalara isteği dışında girdiği söylenebilir. Önceleri, Tanrı'nın ebedi kurtuluş için seçtiği kişilerin, daha Âdem'in Cennet'ten kovulmasından önce belirlendiğini savunan Kalvenci görüşü benimsiyordu, ama zamanla bu öğreti ile ilgili kuşkuları arttı. Kurtuluşa ulaşmada insanların kendi kararına hiç yer vermeyen bir kader anlayışının çok acımasız olacağına inanmaya başladı. Tanrı'nın, yalnızca ilahi kurtuluş vaadine imanla karşılık verecek olanları dünyada yaşamak üzere seçmesi gibi koşullu bir seçilme görüşünü ileri sürdü. Ona göre bu, Tanrı'nın rahmetine daha çok ağırlık veren bir görüştü.

Arminius'un ölümünden sonra, 1610'da, yandaşlarından bazıları Utrechtli rahip Johannes Uyttenbogaert'in kaleme aldığı *Remonstrance* (İtiraz) başlıklı takriri imzalayarak, Arminius'un görüşlerini desteklediklerini açıkladılar. Arminiusçuluk, Felemenk Reform Kilisesi'nin 1618-19'da Dordrecht'te toplanan sinodunda (Dort Sinodu) ele alındı. Delegelerin hepsinin Gomarus'un görüşlerini desteklediği sinodda Arminiusçuluk mahkûm edildi. Arminiusçular kiliseden kovuldu, birçoğu zulme uğradı.

Bütün bunlara karşın Arminius'un yapıtları *Opera theologica* adıyla 1629'da Leiden'de ilk kez yayımlandı. 1630'a gelindiğinde, Arminiusçuların kurduğu dinsel birlikler karşısındaki yasal tutum yumuşamıştı. 1795'te Arminiusçuluk Felemenk'te resmen tanındı. Arminiusçuluk, Tanrı'nın kayrasını vurgulayan yanıyla İngiltere ve ABD'de Metodizmin gelişmesini etkiledi.

Arminiusçuluk, Hıristiyanlıkta, Kalvenciliğin kader öğretisine karşı gelişen liberal ilahiyat akımı. 17. yüzyıl başlarında ortaya çıkan bu akımın temsilcileri, Tanrı'nın hükümranlığı ile insanın özgür iradesinin bağdaştırılabileceğini savunmuşlardır.

Akımın adı, Leiden Üniversitesi ilahiyat profesörlerinden Jacobus Arminius'tan gelir. Arminius katı bir Kalvenci olan Franciscus Gomarus'la büyük yankılar yaratan bir polemiğe girişti. Polemiğin konusu, ebedi kurtuluşa ulaşacak ve ebedi cezaya uğrayacak kullara ilişkin ilahi takdirle ilgiliydi. Arminius'a göre tükenmez bir sevgi olan Tanrı'nın iradesi, insanın yazgısı ile ilgili ilk ve son sözü söyleyen güçtü. Ama Arminiusçuluk adıyla anılan akım, Arminius'un düşüncelerine göre daha da liberal bir tutum aldı.

Arminiusçuluk, 45 rahip tarafından imzalanarak Felemenk Genel Meclisi'ne sunulan *Remonstrance* (İtiraz) adlı takrirde ilk kez açıkça dile getirildi. Meclis, "İtiraz"la ilgili bir karara varmak üzere Dort Sinodu'nu (1618-19) toplantıya çağırdı. "İtiraz"ın beş ilkesi şunlardı: 1) Ebedi kurtuluş (ve ebedi ceza) insanın akıl yoluyla iman etmesine ya da etmemesine bağlıdır; 2) tüm insanlara açık olan kefaret yolu, gerçekte yalnızca inananlara yararlı olabilir; 3) Kutsal Ruh yardım elini uzatmadıkça kimse Tanrı'nın iradesine uygun davranamaz; 4) Tanrı'nın kayrası zorlayıcı değildir; 5) inananlar günaha karşı koyabilirler, ama Tanrı'nın kayrasını yitirmeleri de olanaksız değildir. "İtirazcı" Arminiusçuluğun en önemli savı, insanın özsaygısının, eksiksiz bir irade özgürlüğü gerektirdiği görüşüdür.

"İtirazcılar", Dort Sinodu'nda mahkûm edildikten sonra bir süre çeşitli baskılara uğradılar. Ama 1630'lara doğru yasalar önünde daha hoşgörülü bir tutumla karşılaştılar. Hollanda Protestan ilahiyatında oldukça etkili olan liberal eğilimlerini geliştirmeye ve yaymaya devam ettiler.

18. yüzyılda John Wesley, Arminiusçuluktan etkilendi. Yayımladığı *The Arminian Magazine* adlı dergi, "Tanrı'nın, hak yolunu sevgi ile dile getirerek bütün insanların kurtuluşunu dilediği" görüşünü savundu. Arminiusçuluk, Wesleyci hareketten bağımsız gelişen Metodist düşünceyi de önemli ölçüde etkiledi. Arminiusçuluğun daha liberal bir biçimi Kuzey Amerika'da Üniteryanizm çerçevesinde ortaya çıktı.

armoni, geniş anlamıyla, müzikte iki ya da daha fazla sesin aynı anda tınlaması; daha dar anlamıyla ise, Batı müziğinin özelliği olan gelişmiş akor sistemi ile bu akorlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen kurallar bütünü.

Yaklaşık 1650-1900 arasında Batı'da geçerli olan armoni sistemi, ortaçağın sonlarında ve Rönesans Avrupası'nda uygulanan çoksesli müzikten türemiştir. 9. yüzyılda kiliselerde söylenen dinsel şarkılarda, etkiyi artırmak için ana melodiye yeni sesler eklemek yoluna gidilmişti. *Organum* adı verilen bu çokseslendirme tekniği, armonimin de ilk örneğiydi. Oldukça basit olan bu ilk örneklerde ana melodi, kendisine sürekli paralel olarak yürüyen ve 4'lü, 5'li ya da 8'li (oktav) bir aralıkta bulunan bir ikinci ses tarafından destekleniyordu. Bu aralıkların özellikle seçilmesinin nedeni ise, İÖ 6. yüzyılda Eski Yunanlı filozof Pythagoras'ın da kanıtladığı gibi, konsonans (uyumlu aralıklar) adı verilen 4'lü, 5'li ve 8'li aralıkların kulakta mutlak bir rahatlık duygusu yaratmasıydı. Daha sonraları bu çokseslendirme tekniği sürekli paralelliğin getirdiği kısıtlayıcılıktan kurtularak gittikçe karmaşıklaştı ve ters hareketlere (örn. ana melodi tizden pese giderken, öbür sesin pesten tize gitmesi) yer verildi. Serbest *organum* olarak adlandırılan bu üslupta konsonant aralıklar parça başında, melodi cümlesinin sonlarında ve şarkı metnindeki önemli sözlerde, daha disonant (uyumsuz) olan ve gerilim duygusu yaratan aralıklarsa ara bölümlerde kullanılıyordu.

15. yüzyılda kara Avrupa'sındaki müzikçiler kendilerine yabancı olan, ama İngiliz müzikçilerce 12. yüzyıldan beri kullanılan 3'lü ve 6'lı aralıkları tanıdılar ve bunları da birer konsonant aralık olarak kullanmaya başladılar. Aynı yüzyılın müzik uygulamasında ortaya çıkan bir başka olgu ise, ortaçağda kullanılan kilise modlarının önemi kaybolurken, majör ve minör dizilerin bunların yerini almasıydı. Gene bu yüzyılda yeni disonant tınılara karşı büyük bir eğilim gelişti. Duraklatış ya da asış (*suspension*) adı verilen ve disonant armonimin sınırlarına giren yöntem de gene bu dönemde kullanılmaya başladı. Duraklatışta bir akordan öbürüne geçilirken ilk akorun bir sesi uzatılır. Uzatılan bu ses, ikinci akorla birlikte tınladığında, önce bir gerilim duygusu yaratır, bir ya da iki vuruş sonra, ikinci akora ait olan bir sese doğru karar verişte (*resolution*) gerilim duygusu ortadan kalkar ve ikinci akor tutularak tamamlanmış olur. Aşağıdaki örnekte Jean d'Okeghem'in *Missa prolationum*'undaki gecikme gösterilmiştir.

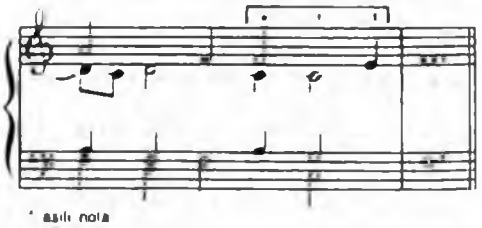

* asılı nota
1 disonans
2 karar verme

16. yüzyıla gelindiğinde müzik yazımı büyük bir değişim geçirirken, bu yüzyıla değin egemen olan kontrpuan tekniği yerini armonik düşünceye bıraktı. Kontrpuan tekniğinde, kendi içinde bütünlüğü olan bağımsız müzik çizgileri, bir kompozisyon oluşturacak biçimde birleştirilir. Burada her müzik çizgisi ayrı bir birimi oluşturduğundan, "yatay" anlayıştan söz edilir. Yatay olarak ilerleyen partiler, aralarında ister istemez bazı akorlar oluşturur, ama bunlar kontrpuanın bir yan ürünüdür. Armoni tekniğinde ise birimi oluşturan akordur ve bu teknik üzerine kurulu olan bir yapıt, "dikey" bir öğe olan akorların art arda sıralanmasıyla oluşur. Her ses çizgisinin öneminin eşit olduğu kontrpuanın tersine, armonide amaçlanan, ana melodi çizgisinin akorlarla desteklenmesidir.

Armonimin gelişmesiyle bazı yeni kavramlar önem kazandı. Bunların başında "tonalite" ve "modülasyon" geliyordu. Tonalite sistemi, majör ya da minör dizilerin her bir derecesi üzerine kurulu olan akorlar arasındaki ilişkileri düzenler. Her akorun özgül bir işlevi olup asal armonik hedef olan eksen sesine ve akoruna yaklaşır ya da

ondan uzaklaşır. Modülasyon ya da parça içinde tonalitenin değiştirilmesi de, armonik yapının zenginleştirilmesi için başvurulan yöntemlerden biridir. Önceleri modülasyon, genellikle tonalitenin beşinci derecesine (çeken-*dominant*), örneğin *do* majör tonundan *sol* majöre yapılırdı. Minör tonlardaysa modülasyon, tonalitenin beşinci derecesine yapılabileceği gibi, benzer majörüne de (örn. *la* minörden *do* majöre) yapılabilir. Yapılan çeşitli modülasyonlardan sonra parçanın bitiminde yeniden başlangıç tonalitesine dönülür.

Eksen-dominant-eksen biçiminde özetlenebilecek olan modülasyon şeması 18. yüzyılda gelişen büyük boyutlu müzik formlarının da temelini oluşturuyordu. Mozart ve Haydn'ın sonatları da büyük ölçüde bu şemaya uyuyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde armonik düşünüşün gelişmesiyle birlikte, daha uzak tonlara modülasyonların da sık sık kullanıldığı görüldü. Beethoven'ın olgunluk dönemi yapıtlarında artık klasik modülasyon şemaları tümüyle terk edilmişti. Bu yüzyılda tonaliteye ait olmayan kromatik notalara karşı ilgi de gittikçe arttı ve bu sesler tonaliteye ait seslerle birlikte kullanıldığında disonant armoniler elde edildi. Klasik armoninin en önemli öğesi olan basit üçlü akorlar da yerlerini çok daha karmaşık ve tonalite içindeki işlevleri kolay anlaşılmayan akorlara bıraktı. Bunun sonucunda geleneksel armoni kuralları tarafından belirlenen tonalite sistemi, müzik dilindeki önemini kaybetmeye başladı. Wagner'in, birden fazla işlevi olan akorları ve Debussy'nin tam sesli aralık dizileri gibi müzik diline getirilen yenilikler de geleneksel armoninin çöküşünü hızlandırdı.

Ama geleneksel armoniye en büyük darbeyi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde oniki ton tekniğini geliştiren A. Schönberg vurdu. Schönberg yeni müzikte bütünlüğün, geleneksel armoni kuramının öngördüğü gibi tonal sistem aracılığıyla değil, bestecinin isteğine göre art arda sıralanan on iki tane tondan oluşan bir diziyle sağlanacağını savunuyordu. Böylece, Bach'la başlayan diyatonik majör ve minör diziler üzerine kurulu geleneksel armoni, yerini yeni bir anlayışa bıraktı. Ama birlikte tınlayan her ses bir armoni oluşturacağına göre, 20. yüzyıl yenilikçi bestecileri için sorun, bir araya gelecek seslerin nasıl bir kümeden seçileceği ve oluşturulan yeni akorların ne tür kurallara göre art arda dizileceğidir.

armonika, AĞIZ MIZIKASI olarak da bilinir, biri sürtünmeyle ses veren cam armonikası(*), öteki 1821'de Berlinli Friedrich Buschmann tarafından yapılan *Mundäoline* adlı serbest kamışlı üflemeli iki çalgıdan biri. Metal muhafazalı küçük bir ağaç yatak içindeki oluklara yerleştirilmiş serbest metal kamışlardan oluşur ve birbirine paralel iki sıra hava kanalından üflenerek çalınır. Diatonik (yedi sesli) dizinin notaları, üflenerek ve soluk içeri çekilerek elde edilir. Kamışlar ileri geri geçen hava akımıyla ses çıkaracak biçimde yerleştirilmiştir. Gereksinim duyulmayan kanallar dille kapatılır. Kromatik (12 notalı dizi) modellerde ise parmakla çalışan bir piston yardımıyla yarım ton arayla akort edilmiş iki kamış dizisinden biri seçilir. Ses genişliği iki ile dört oktav arasında olan armonikanın bas modelleri de vardır. Çağdaş çalgıcıların eriştiği virtüözlük bazı ünlü bestecileri armonika için besteler yapmaya yöneltmiştir.

Armonika serbest kamışlı birkaç ağız mızıkasından yalnızca bir tanesidir. 18. yüzyılda Avrupa'ya getirilen en eski örneği Çin *sheng*'i, hem armonikanın, hem de senfonyumun, havanın tek bir giriş deliğinden uygun kamışlara gönderildiği çalışma ilkesini sağlamıştır.

armonyum, KAMIŞLI ORG olarak da bilinir, serbest kamışlı, tuşlu bir çalgı. İki ayak pedalıyla harekete geçirilen körüğün ürettiği hava akımının, basıncı ayarlayan bir hava deposundan geçtikten sonra, bir uçları metal çerçeveler içindeki yivlere vidalanmış metal kamışları titreştirmesiyle ses elde edilir. Ses boruları yoktur, sesin perdesi kamışların boyuna bağlıdır.

Armonyum, Jacob Alexandre, Paris, 19. yy
Berv Photography

Değişik kamış dizileri, değişik ses renklerini üretir. Üretilen sesin niteliği, her bir kamışı çevreleyen ses odacığının boyutuna ve biçimine göre değişir. Örneğin küçük ses odacıklarından güçlü bir titreşim ve keskin bir ses elde edilir. Sesin şiddeti ya dizle kontrol edilen bir valf tarafından ya da doğrudan doğruya körüğün pedalları aracılığıyla havanın depoya uğramadan geçmesini sağlayarak denetlenir. Armonyumun ses genişliği dört ile beş oktav arasındadır.

Armonyum grubundan ilk çalgı olan fizarmonikayı 1818'de Viyana'da Anton Haeckl icat etti. Haeckl fizarmonikayı 1770'lerde Rusya'ya getirilen ve *sheng* olarak adlandırılan bir Çin ağız armonikasından esinlenerek yaptı. Serbest kamışı Avrupa'ya tanıtan bu çalgı, fizikçilerin ve müzikçilerin ilgisini çekti. John Green'in yaptığı *seraphine* gibi değişik armonyum türleri geliştirildiyse de bunlar sonradan unutuldu. Alexandre Debain 1840'ta Paris'te bir armonyum üretti. 1850'den sonra Paris'te Victor Musel ve ABD'de Jacob Estey çalgıyı geliştirdiler.

1930'larda elektrikli orgların yapılmaya başlamasına değin armonyum evlerde ve kiliselerde yaygın bir çalgı olarak kullanıldı. Fransız César Franck ve Louis Vierne'in armonyum için birçok besteleri vardır. Antonín Dvořák da iki keman, viyolonsel ve armonyum için bir dörtlü bestelemiştir.

Armorica, AREMORICA olarak da yazılır (Kelt dilinde *ar*: "üzerinde" ve *mor*: "deniz"), Galya'nın kuzeybatı uzantısının (bugün Bretanya) Latince adı. Kelt, Roma ve Frank dönemlerinde bugünkü Normandiya'nın batı kesinimi de içine alırdı. Julius Caesar döneminde, en önemlileri Venetler(*) olan başlıca beş kabilenin yurduydu. Roma egemenliği altındayken, Gallia Lugdunensis eyaletinin bir parçasıydı. Ama hiçbir zaman tümüyle Romalılaşmadı. 5. yüzyılda Sakson işgali sırasında bölgeye Britanya Adalarından çok sayıda Kelt göçmen geldi.

Armorik masifi, Fransa'nın batısında, aşınımla (erozyon) düzleşmiş yükselti ya da peneplen. Finistère, Côtes-du-Nord, Morbihan ve Ille-et-Vilaine illerinin (*département*) tümünü, Manche, Orne, Mayenne, Maine-et-Loire, Loire-Atlantique ve Vendée illerinin bazı kesimlerini kaplar. Yüzölçümü yaklaşık 65.000 km² olan bölge, kuzeyde Paris Havzası ve Seine Irmağı, güneyde ise Loire ve kollarının suladığı ovalarla sınırlanır. Bölgede egemen olan jeolojik oluşum, Prekambriyen Zamandan (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) kalma, kristalleşmiş şistler ile yer yer bu kayaçları kesen gnays yeritlerdir.

Karbonifer Döneme (y. 345-280 milyon yıl önce) rastlayan Hersiyen dağoluşumu büyük ölçüde aşınıma uğradığından, yüksekliğin 400 m'yi geçtiği ender görülür. Orne'da bulunan 417 m'lik Avaloirs Dağı masifin en yüksek noktasıdır. Finistère'deki Arrée Tepesi ile Côtes-du-Nord'daki Côtes-du-Nord ve Mené tepeleri de önemli yükseltilerdir. Sularını Aulne Irmağına akıtan Châteaulin Havzası, Finistère'in büyük bölümünü kaplar. Ille-et-Vilaine'e ise Rennes Havzası egemendir. Aşınım kuzeyde *aber* denen derin yarlar oluşturmuştur, kıyı şeridi de oldukça girintili çıkıntılıdır.

Galyalılar bu kıyı şeridine, deniz ülkesi anlamında Armor, iç kesimlere de, orman ülkesi anlamına gelen Arcoat adını vermişlerdi. Ancak, iç bölgelerdeki ormanların çoğu bugün yok olmuştur. Toprağa bağlı yaşamda hayvan besiciliği büyük önem taşır. Bölge süt, peynir, sığır ve domuz eti üretiminde önde gelir. Besiciliğe yönelik tarım gittikçe yaygınlaşmaktadır. Kırsal kesimden göç, tarım toprakları mülkiyetinde toplulaşmaya yol açmıştır. Nüfusun yoğun olduğu kıyı bölgeleri iç kesimlere göre daha gelişmiş durumdadır.

Armory Show, asıl adı INTERNATIONAL EXHIBITION OF MODERN ART. New York kentinde, 69. Regiment Armory (69. Alay Silahhanesi) adlı binada 17 Şubat-15 Mart 1913 arasında düzenlenen, uluslararası modern sanat sergisi. Amerikalı Ressamlar ve Heykelciler Derneği tarafından düzenlenen sergi, çağdaş Amerikan sanatının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Başlangıçta Ulusal Tasarım Akademisi ile ilerici Sekizler ve Ashcan okulu(*) üyelerinin katılmasıyla yalnızca Amerikan sanatından bir kesit sunulması tasarlanırken, Arthur B. Davies'in dernek başkanlığına seçilmesiyle sergi nitelik değiştirdi. Davies, Sekizler grubunun bir üyesiydi ve Amerikan sanat çevrelerinde beğenilen romantik resimler yapıyordu. Ama geniş ve gelişmiş bir sanat görüşü olan, ayrıca kendi üslubundan daha radikal sanat eğilimlerini de değerlendirebilecek bir kişiydi. Avrupa'daki gelişmeleri dikkatle izliyordu. Bir yıla yakın bir süre Avrupa'da dolaşıp, Walt Kuhn ve Walter Pach'ın yardımıyla resim ve heykel topladı. Bu koleksiyon daha sonra "evrensel anarşinin habercisi" olarak adlandırılacaktı. Yaklaşık 1.600 yapıttan oluşan ve New York'tan sonra Chicago ve Boston'a da götürülen bu sergiyi yaklaşık 300 bin Amerikalı gezdi. Beklenenin tersine, izleyiciler daha çok, serginin üçte birini oluşturan Avrupalı sanatçıların yapıtlarıyla ilgilendiler. J.-A.-D. Ingres ve E. Delacroix'dan başlayarak izlenimcilerin, fovistlerin ard izlenimcilerin ve kübistlerin yapıtlarını içeren sergi neredeyse Avrupa modernizminin bir tarihçesi gibiydi. Heykel örneklerinin zayıf olmasına, dışavurumcuların da yeterince temsil edilmemesine karşın, Amerikan kamuoyu ilk kez gelişmiş bir Avrupa sanatıyla karşı karşıya geliyordu. Bu karşılaşma Amerikan sanatını büyük ölçüde etkiledi.

Sergiye değişik tepkiler geldi. Marcel Duchamp'ın "Merdivenden İnen Çıplak, No.2" adlı kübist resmine halk "padavra fabrikasında patlama" adını taktı. Chicago'lu resim öğrencileri de Henri Matisse'nin, Constantin Brancusi'nin ve Walter Pach'ın kuklalarını astılar. Ancak bu sergi birçok ünlü

New York'ta açılan Armory Show'dan (1913) bir bölüm
Museum of Modern Art, New York kenti

Amerikalı koleksiyoncu için bir temel oluşturdu. Metropolitan Sanat Müzesi Cézanne'ın bir yapıtını satın aldı ve bir Avrupalı sanatçının yapıtını alan ilk Amerikan müzesi oldu.

Amerikan sanatı açısından Armory Show'un yol açtığı sonuçların saptanması ve ölçülmesi daha zordu. Stuart Davis'in "Armory Show benim için çok büyük bir şok, o tarihten sonraki çalışmalarımı temelden etkileyecek tek olaydı. Bundan sonra tüm çabam Armory Show'daki düşünceleri yapıtlarıma aktarmak oldu" demesi, bir sanatçının değerlendirmesini özetliyordu. Armory Show, Joseph Stella, John Marin, Georgia O'Keeffe ve Arthur Dove gibi sanatçıların öncü bir çizgide ilerlemelerine katkıda bulundu. Ama sonraki 30 yıl içinde Amerikan resminde genelde, Ashcan okulunu izleyen Amerikan yaşamı resmi(*) ve toplumsal gerçekçilik(*) egemen oldu.

Armour, Philip Danforth (d. 16 Mayıs 1832, Stockbridge, New York - ö. 6 Ocak 1901, Chicago, ABD), yenilikçi işadamı. Armour & Company adlı büyük şirketi kurarak, Chicago'nun dünya çapında bir et

Philip Danforth Armour, sanatçısı bilinmeyen bir portre çalışması, 1914
Library of Congress, Washington D.C.

paketleme merkezi olmasına katkıda bulunmuştur.

California'da madencilikle uğraşarak sermaye biriktirdikten sonra, 1863'te tahıl alım-satımı ve et paketleme amacıyla Milwaukee'de bir ortaklık kurdu. Amerikan İç Savaşı'nın (1861-65) sonlarına doğru, çok düşük fiyatla aldığı domuz etini New York'ta yüksek fiyatla satarak yaklaşık 2 milyon dolar kazandı. Kardeşi Herman Ossian Armour'un tahıl komisyonculuğu işine ortak oldu ve 1868'de ortaklığa bir domuz eti paketleme bölümü ekleyerek işi büyüttü. Sonraki 10 yıl içinde yatırımlarını Chicago'da yoğunlaştıran aile şirketinin başına 1875'te geçti. Hayvan kesme, atıkların değerlendirilmesi ve konserve et satımı konularında yeni teknikler geliştirdi. 1880'lerde buzdolabı kullanımı başlayınca, doğu kentlerinde dağıtım şirketleri kurdu ve Avrupa'ya et ürünleri ihraç etmeye başladı.

Yaşamının son yıllarında, 50 milyon dolar olduğu sanılan servetinin bir bölümünü insancıl amaçlarla kullandı. Chicago'da yoksullara yardım kuruluşu Armour Misyonu ile Armour Teknoloji Enstitüsü'nü (1892, sonradan Illinois Teknoloji Enstitüsü) kurdu ve işçi aileleri için evler yaptırdı. Ama toplu pazarlığa ve sendikal örgütlenmeye karşı çıktı. Şirket, 1898-99'daki "konserve et" skandalları sırasında Amerikan ordusuna kokmuş et satmakla suçlanınca, suçu kesinleşmemekle birlikte Armour'un da adı lekelendi.

Ölümünden sonra, oğlu Jonathan Ogden Armour yönetiminde, şirket daha da büyüdü. 1923'te Jonathan görevden ayrıldığında, Armour & Company dünyanın en büyük et paketleme şirketi durumundaydı.

Armstrong, Edwin H(oward) (d. 18 Aralık 1890, New York kenti - ö. 31 Ocak/1 Şubat 1954, New York kenti, ABD), geribesleme devresi, süperheterodin devre, frekans modülasyonu (FM) sistemi gibi pek çok modern radyo ve elektronik devresinin geliştirilmesine katkıda bulunan ABD'li mucit.

Bir yayıncının oğlu olan Armstrong, 14 yaşındayken, Guglielmo Marconi'nin Atlas Okyanusunun öte yakasına ilk telsiz mesajını göndermesiyle ilgili yazılardan etkilenerek mucit olmaya karar verdi ve evinin tavan arasında telsiz aygıtları yapmaya başladı.

Amacına ulaşabilmek için Columbia Üniversitesi'nin mühendislik bölümüne giren Armstrong, çığır açıcı buluşlarından ilkini gerçekleştirdiğinde henüz 22 yaşındaydı. Telsiz telgraf ve televizyonun öncülerinden Lee De Forest'ın 1906'da yaptığı, ancak işlevi pek anlaşılmadığı için o güne değin kullanılamayan odyon vakum tüpünün, yani üç elektrotlu radyo lambasının (sonraki adıyla triyot) nasıl çalıştığını araştıran Armstrong, bu lambayı da içeren bir devre tasarladı ve 1912 güzünde bu devrenin, radyo sinyallerini bin kat güçlendirerek odanın dışından duyulabilecek kadar yükselttiğini fark etti. Geribesleme devresi adıyla bilinen bu devrenin, yükseltme gücünün doruğuna ulaştığı anda bir alıcı olmaktan çıkıp, bir radyo dalgaları osilatörüne ya da üretecine dönüştüğünü de gene Armstrong buldu. Radyo dalgaları üreteci olarak kullanılan geribesleme devresi bugün de bütün radyo-televizyon yayın sistemlerinin en önemli öğesidir.

Bu buluşun öncelik hakkının Armstrong'da değil kendisinde olduğunu öne süren De Forest'ın açtığı patent davası 14 yıl sürdü, iki kez Yüksek Mahkeme'ye götürüldü ve aygıtın kullanıma sunulmasını değil yapımını önemli sayan yanlış bir kararla De Forest'ın lehine sonuçlandı. Ama bilim çevreleri bu kararı hıçbir zaman onaylamadı. Radyo Mühendisleri Enstitüsü de, geri besleme devresinin bulucusu olan Armstrong'a vermiş olduğu altın madalyayı geri almaya yanaşmadı. Armstrong'un daha sonra ABD'nin en büyük bilim ödülü olan Franklin Madalyası'yla onurlandırılması, geri besleme devresinin bulucusu olarak kabul edildiğinin kanıtıydı.

Elektronik çağının başlangıcı sayılan bu buluş, Armstrong'un yaşamını da derinden etkiledi. Bir süre Columbia Üniversitesi'nde okutmanlık yaptıktan sonra, 1. Dünya Savaşı'nda, ABD ordusunun Paris'teki muhabere birliklerinin laboratuvarlarında görevlendirilen Armstrong, önemli buluşlarından biri olan süperheterodin devreyi o yıllarda gerçekleştirdi. Yüksek frekanslı ve çok zayıf elektromagnetik dalgaları alan ve düşük frekanslı dalgalara dönüştürerek güçlendiren süperhetorodin devre, bugünkü radyo, radar ve televizyon alıcılarının yüzde 98'inin temel elemanıdır. O yıllarda David Sarnoff ile birlikte çalışmaya başlayan Armstrong, savaştan sonra Columbia Üniversitesi'ne dönerek, ünlü fizikçi ve mucit Michael Pupin'in asistanı oldu. Geliştirdiği devrelerin patent haklarını, Radio Corporation of America (RCA), Westinghouse gibi dev kuruluşlara çok büyük para ve hisse senetleri karşılığında sattı ve 1920'lerde bu sektördeki üretim patlaması sırasında bir anda milyoner oldu. Bununla birlikte, Columbia Üniversitesi'nde Pupin'den devraldığı profesörlük görevinden ayrılmadı ve patent haklarından kazandığı parayla, radyo yayınlarındaki istenmeyen gürültülerin (parazitlerin) önlenmesi konusundaki araştırmalarını Pupin ile birlikte sürdürdü.

Armstrong 1933'te, radyo yayınlarındaki gürültü sorununu çözmeyi amaçlayan dört devrenin patentini aldı. Bu devreler, vericiden alıcıya kadar yepyeni bir radyo sistemini gündeme getirmişti. O güne değin bütün sistemlerde, sesi ya da müziği iletmek için radyo dalgalarının genliğini ya da gücünü değiştiren bir sistem (genlik modülasyonu/AM) kullanılıyordu. Armstrong'un önerdiği yeni sistem ise, geniş bir frekans aralığındaki dalgaların frekanslarını (saniyedeki dalga sayısını) değiştirmeye dayanıyordu. Böylece, taşıyıcı dalganın genliğini ıssgele değiştirerek yayında parazitlere neden olan elektrik fırtı-

naları gibi atmosfer olaylarından etkilenmeyecek bir taşıyıcı dalga yaratılabiliyordu. Sonuçta, frekans modülasyonunun (FM) geniş frekans aralığı, sesin doğal nitelikleri-ni bozmadan yayın yapmayı sağlayan ilk pratik yöntemin geliştirilmesine olanak verdi. Ne var ki bu yeni sistem alıcı ve vericilerde temel değişiklikler yapılmasını gerektirdiğinden radyo sanayisinin pek ilgisini çekmedi. Armstrong, FM yayınının değerini kanıtlamak için, 1939'da ilk FM istasyonunu kendi olanaklarıyla ve 300 bin dolardan çok para harcayarak kurmak zorunda kaldı. Sonraki yıllarda da bu sistemi geliştirmek için uğraştı ve II. Dünya Savaşı sonrasında FM sisteminin yaygınlaşmasını engellemeye yönelik girişimlere karşı savaşmak zorunda kaldı. FM sistemi yavaş yavaş benimsendiği zaman da kendisini bitmez tükenmez bir patent davasının içinde buldu. Büyük ölçüde, FM için verdiği mücadele ve yaşlılık nedeniyle sağlığını yitiren Armstrong, 1954'te yaşamına kendi eliyle son verdi.

Geçen yıllar Armstrong'un bilim ve icatlar tarihindeki yerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı oldu. Bugün FM, radyo yayınlarında AM tekniğine tercih edilen yayın sistemi, bütün televizyonlarda kullanımı zorunlu ses kanalı, taşınabilir radyolarda, mikrodalga rölelerinde, uzay ve uydu iletişiminde en çok kullanılan taşıyıcı ortamdır. Uluslararası Telekomünikasyon Birliği, ölümünden sonra Armstrong'u Fransız fizikçi ve matematikçi André-Marie Ampère, telefonun mucidi Alexander Graham Bell, elektrik fiziğinin öncülerinden İngiliz Michael Faraday ve telsiz telgrafın geliştiricisi İtalyan Marconi gibi en büyük elektrik bilginlerinden biri olarak kabul ettiğini bildirdi.

Armstrong, Helen *bak.* Melba, Dame Nellie

Armstrong, Henry, asıl adı HENRY JACKSON (d. 12 Aralık 1912, Columbus, Mississippi - ö. 24 Ekim 1988, Los Angeles, California, ABD), üç dünya şampiyonluğu unvanını birlikte taşımış olan tek profesyonel boksör.

1929-32 arasında amatör olarak dövüştü. İlk yıllarda Melody Jackson adını kullandı. 29 Ekim 1937'de Petey Sarron'u altı raundda nakavt ederek tüy sıklet (57 kilo)

Henry Armstrong (solda) ve Lou Ambers bir boks karşılaşmasında, 1938
UPI-EB Inc

şampiyonu oldu. 31 Mayıs 1938'de, Barney Ross'u hakem kararıyla yendi ve orta hafif sıklet (67 kilo) şampiyonluğunu aldı. Aynı yıl 17 Ağustos'ta Lou Ambers'i de hakem kararıyla yenerek hafif sıklet (61 kilo) şampiyonu unvanını kazandı. Tüy sıklet şampiyonluğunu, hiç maça çıkmadan 1938 sonlarında bıraktı. 22 Ağustos 1939'da Ambers ile yaptığı 15 raundluk rövanş maçında hafif sıklet şampiyonluğunu kaybetti.

Armstrong, orta hafif sıklet şampiyonu olarak birçok maç yaptı. İki yılı aşkın bir süre içinde 19 kez bu unvanı korudu. 4 Ekim 1940'ta Fritzie Zivic'e 15 raund sonunda sayıyla yenilince şampiyonluğu yitirdi. 17 Ocak 1941'deki rövanş karşılaşmasında Zivic'e 12. raundda nakavtla yenildi. 1 Mart 1940'ta New York eyaleti orta sıklet (72 kilo) şampiyonluğu için Ceferino Garcia'nın karşısına çıktı. Tartışmalı biçimde sonuçlanan bu maçta karar berabere olunca şampiyonluk unvanı Garcia'da kaldı.

Armstrong 1945'te ringlere veda etti. Boks yaşamında 26 kez dünya şampiyonluğu maçına çıktı. 1931-45 arasında 175 karşılaşmanın 97'sini nakavtla kazandı. Zeki ve sürükleyici bir konuşmacıydı. Vaizliğe başlayarak 1951'de Baptist papazı oldu.

Armstrong, Henry Edward (d. 6 Mayıs 1848, Lewisham - ö. 13 Temmuz 1937, Lewisham, Kent, İngiltere), naftalinin ornatma tepkimelerine ilişkin araştırmalarıyla sentetik boya sanayisinde çığır açan organik kimyacı. Ayrıca organik bileşiklerin kristal yapısının incelenmesine öncülük etmiş, kâfurun ve terpen bileşiklerinin kimyasal bileşimlerinin anlaşılmasına katkıda bulunmuş, su arıtımı konusundaki çalışmalarıyla da tifonun önlenebilir hastalıklar arasına katılmasında önemli rol oynamıştır.

Armstrong, John (d. 25 Kasım 1758, Carlisle, Pennsylvania - ö. 1 Nisan 1843, Red Hook, New York, ABD), ABD'li asker, diplomat ve siyaset adamı. 1812 Savaşı sırasında İngilizlerin Washington'ı ele geçirmesinden, savaş bakanı olarak sorumlu tutulmuştur.

1775-83 arasında Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda çarpıştı. Kıta Ordusu'nda subay olduğu dönemde, Kongre'yi hedef alan Newburgh Söylevleri'ni kaleme aldı. Savaştan sonra New York'ta siyasete atılan Armstrong, kısa bir süre senatörlük yaptıktan sonra 1804-10 arasında ABD orta elçisi olarak Fransa'da bulundu. 1812 Savaşı başladığında tuğgeneral, Şubat 1813 - Eylül 1814 arasında ise Başkan James Madison'ın savaş bakanı olarak görev yaptı. Başkanla birlikte, 24 Ağustos 1814'te Capitol'u yakan İngiliz birliklerine karşı Washington'ı savunacak personel ve araçları sağlayamamakla suçlandı. Halkın gözünden düşmesi, Armstrong'u bakanlıktan istifa etmek zorunda bıraktı.

Armstrong, Louis (Daniel), takma adı SATCHMO (İngilizce *satchel mouth*: "torba ağızlı") (d. 4 Temmuz 1900, New Orleans - ö. 6 Temmuz 1971, New York City), caz tarihinin en başta gelen trompetçilerinden.

Doğal bir müzik yeteneği bulunan Armstrong, çocukluğunda New Orleans sokaklarında çalan toplulukları izledi ve bu arada cazın birçok öncüsünü tanıdı. Gençliğinde gezici topluluklarda ve Mississippi Irmağındaki gemilerde trompet çaldı. Ama en beğendiği müzikçi King Oliver 1922'de onu Chicago'daki grubunda ikinci trompet olarak çalması için çağırıncaya değin adını pek duyuramadı. Oliver'in "Creole Jazz Band" adlı grubuyla yaptığı plak kayıtlarında "Dippermouth Blues", "Canal Street Blues" gibi birçok parçayı seslendirdi.

Armstrong'dan önce caz müziği, klarnet, trompet ve trombonun birlikte öne çıktığı, toplulukta birlik ve dengenin sağlanabilmesi için bireysel becerilerin geri plana itildiği bir temele dayanıyordu. Ama bireysel virtüözlüğün belirli bir doruk noktasına ulaşması ve müzikçilerden birinin, grubun birlikte yapabileceği müzikten daha başarılı sololar yaratmasıyla birlikte, bu eski New Orleans geleneğinin yıkılması kaçınılmaz oldu. Armstrong, yaratıcılığıyla bu alışkanlığa bir son verdi. 1925-28 arasında "Hot Five" ve "Hot Seven" adlı gruplarıyla yaptığı plak çalışmalarında virtüöz solistliğin üstünlüğünü kanıtladı. Bu gruplarla "Savoy Blues", "Potato Head Blues" ve "West End Blues" un da yer aldığı plaklar doldurdu.

Armstrong'un armoni konusunda düşünceleri berraktı ve gençliğinden sonra cazın geçirdiği karmaşık evrime karşın, ün kazandığı ilk üsluba bağlı kaldı. Ses tonunun

Louis Armstrong
AP/Wide World Photos

güzelliği, çalgısını kullanışındaki yetkinlik, melodik çeşitlemelerdeki yeteneği ve dışa dönük üslubuyla müzikle çok ilgilenmeyen dinleyicilere de cazı sevdirdi. En önemli katkılarından biri, caz *swing* duygusu olarak bilinen ve doğaçlamalarda kullanılan ritimsel bir yaklaşımı yaygınlaştırması oldu. Armstrong'un yaratıcılığının bir başka ürünü de *scat* denilen vokaldir. Çalgıların doğaçlamalarındaki nüansları anımsatan bu tür vokalde, sözcüklerin yerini, kulağa yabancı gelmeyen, ama bir anlamı da olmayan heceler alır. Birçok vokal plak dolduran Armstrong'un geliştirdiği *scat*, Ella Fitzgerald ve Al Jarreau gibi caz şarkıcılarınca taklit edildi.

1930'lardan sonra caz müzikçiliğinin yanı sıra orkestra yöneticiliği, film oyunculuğu ve komedyenlik yaptı. En önemli başarılarından biri, kendine özgü yetkinliği ve mizah duygusu ile herkesi coşturan caz plaklarıyla müzik piyasasını fethetmesiydi.

Bir besteci olarak Armstrong, "Dippermouth Blues" (King Oliver ile birlikte), "Wild Man Blues" (Jelly Roll Morton ile birlikte), "Gut Bucket Blues" gibi tanınmış caz parçalarına imzasını attı.

Mae West'le *Diamond Lil*, Bing Crosby ve Grace Kelly'yle *High Society* (Yüksek Sosyete) ve Barbra Streisand'la *Hello Dolly!* gibi bir dizi filmde oynadı. Otobiyografileri arasında *Swing That Music* (1936) ve *Satchmo: My Life in New Orleans* (1954; Satchmo: New Orleans'taki Yaşamım) bulunur. Max Jones ve John Chilton 1971'de Armstrong'un yaşamöyküsü olan *Louis*'i yayımladılar.

Armstrong, Neil (Alden) (d. 5 Ağustos 1930, Wapakoneta, Ohio, ABD), ABD'li astronot, Ay'a ayak basan ilk insan.

On altıncı yaş gününde uçuş brövesi alan Armstrong, 1947'de Deniz Kuvvetleri'ne bağlı havacılık okuluna girdi. Daha sonra Indiana eyaletinin West Lafayette kentindeki Purdue Üniversitesi'nde başladığı havacılık mühendisliği öğrenimine 1950'de Kore Savaşı'na katılması nedeniyle ara verdi. Bu savaş sırasında bir kez uçağı düşürüldü ve üç Havacılık Madalyası aldı. 1955'te, sonradan Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'ne (NASA) dönüşecek olan Ulusal Hava-

cılık Danışma Komitesi'nin (NACA) sivil deneme pilotları arasına katıldı. Bu görevi sırasında, çeşitli sesüstü avcı uçakları ve X-15 roket uçağıyla 1.100 saati aşkın deneme uçuşu yaptı.

Armstrong, 1962'de uzay programına katılan ikinci grup astronotlar arasında yer aldı. 16 Mart 1966'da komutan olarak Armstrong ve David R. Scott, "Gemini 8" aracını uzayda insansız "Agena" roketi ile buluşturdular ve elle yönetilen ilk kenetlenme manevrasını gerçekleştirdiler. Ancak kenetlenme gerçekleştikten sonra itici roketlerden birinin devreden çıkması üzerine "Agena"dan ayrılmak zorunda kaldılar. Armstrong, "Gemini"nin denetimini yeniden sağladı ve Büyük Okyanusa acil iniş yaptı.

16 Temmuz 1969'da Armstrong, Edwin E. Aldrin, Jr. ve Michael Collins "Apollo 11" aracıyla Ay'a doğru yola çıktılar. Dört gün sonra Greenwich saatiyle 20:18'de Armstrong tarafından elle kumanda edilen "Eagle" adlı Ay modülü, Sessizlik Denizi'nin (Mare Tranquillitatis) güneybatı kıyısındaki bir düzlüğe indi. 21 Temmuz 1969 günü saat 02:56'da Armstrong Ay'a ayak bastı. İniş modülünün basamaklarından Ay'ın tozlu yüzeyine ilk adımını atarken "Bu, bir insan için küçük bir adım, insanlık içinse dev bir sıçramadır" demişti. Armstrong ve Aldrin, Ay'da geçirdikleri 21 saat 37 dakika boyunca toprak ve taş örnekleri topladılar, çok sayıda fotoğraf çektiler ve Ay yüzeyine bilimsel aygıtlar yerleştirdiler.

21 Temmuz'da Ay'dan ayrılarak Yer'e dönüş yolculuğuna başlayan üç uzay adamı

Neil Armstrong, 1969
AP/Wide World

24 Temmuz'da, saat 16.51'de Büyük Okyanusa indiler. Sonraki 18 günü, Ay mikroplarının neden olabileceği hastalıklara karşı bir önlem olmak üzere karantinada geçirdiler. Karantina sonrasında 21 ülkeyi kapsayan bir geziye çıkan uzay adamları, bu gezi boyunca evrenin keşfinde açılan yeni bir çığırın temsilcileri olarak karşılandılar.

1971'de NASA'dan ayrılan Armstrong, 1979'a değin Ohio'daki Cincinnati Üniversitesi'nde havacılık ve uzay mühendisliği dersleri verdi. 1979'da Ohio eyaletinin Lebanon kentindeki, petrol alanı donanımları üreten Cardwell International Ltd. şirketinin yönetim kurulu başkanlığına getirildi.

Armstrong, William George, Baron Armstrong (Cragside) (d. 26 Kasım 1810, Newcastle upon Tyne, Northumberland - ö. 27 Aralık 1900, Cragside, Northumberland, İngiltere), yüksek basınçlı hidrolik makineleri bulan, silah tasarımı ve üretiminde devrim yaratan sanayici ve mühendis.

Hukuk öğrenimi gördükten sonra Newcastle'da avukatlık yapmaya başlayan Armstrong, 1847'de mesleğini bırakarak tüm zamanını bilimsel araştırmalara ayırdı. Aynı yıl Elswick-on-Tyne'da hidrolik vinç üreten bir makine fabrikası kurdu. İlk geliştirdiği hidrolik makine düzeneği şebeke ya da depo suyunun basıncıyla çalışıyordu. Armstrong, daha yüksek basınçlar elde etmek amacıyla 1850'de hidrolik akümülatörü geliştirdi. İçi su dolu büyük bir silindir ve bir pistondan oluşan bu akümülatör, silindirin ve besleme borularının içindeki su basıncını cm²'de 42 kg'a kadar yükseltebiliyordu. Böylece, kaldırıcı, bocurgat, döner platform, havuz kapağı gibi mekanizmalar hemen hemen her konumda çalışabilir duruma geldi.

Armstrong, daha sonra İngiliz ordusu için top ve ağır silahlar geliştirmeye yöneldi. Top namlularında direnci ve atış erimini artırmak amacıyla, çelikten döktüğü namlunun üzerine demir çemberler taktı ve içine de dövme demirden bir sarmalı yerleştire-

William George Armstrong, y. 1870
BBC Hulton Picture Library

rek kaynakladı. Aynı yöntem daha önceleri de denenmişti, ama Armstrong'un geliştirdiği toplar, hem sağlamlığı, hem de gülleyi fırlatma özelliğiyle benzerlerinin hepsinden başarılı oldu. Kuyruktan dolma silahlar, yivli namlular ve uzun tip mermiler üzerine geliştirme çalışmaları da yapan Armstrong, 1843'te Rolyal Society üyeliğine seçildi; 1859'da "sir", 1887'de "baron" unvanlarını aldı.

armut, gülgiller (*Rosaceae*) familyasının *Pyrus* cinsinden meyve ağacı. Her iki yarıkürenin ılıman iklim kuşağı ülkelerinde yetiştirilen armut, dünyanın en önemli meyve ağaçlarından biridir.

Armut ağacı, tepeye doğru genişleyen ve olgunlaştığında 13 m'ye ulaşan boyuyla elma ağacından daha uzun ve daha diktir.

Armut (*Pyrus communis*)
Grant Heilman-EB Inc

Yuvarlak-oval biçimli ve tüylü olan yaprakların tabanları kama biçimindedir. Çiçekler 25 mm genişliğinde ve genellikle beyaz renklidir; çiçeklerle yapraklar aynı zamanda çıkar.

Meyvesi genellikle elmadan daha tatlı ve daha yumuşaktır. Yapısında, elmada bulunmayan ve taşhücreleri denen sert hücreler bulunur. Bazı çeşitleri elmaya benzerse de, genellikle uzun olan armut meyvelerinin, bir ucu geniş, öbür ucu sapa doğru daralan kendine özgü bir biçimi vardır.

Avrupa kökenli olduğu sanılan bu meyve ağacı, Hıristiyanlıktan çok önceki çağlardan beri yetiştirilmektedir. Yalnızca Avrupa'da binlerce çeşidi üretilen ve değişik adlarla anılan armut, kolonilerin kurulmasından hemen sonra İngilizler ve öbür Avrupalılar tarafından Amerika'ya götürülmüş, daha önce de İspanyol misyonerler aracılığıyla Meksika ve California'ya tanıtılmıştı.

Armut genellikle, seçilen dayanıklı bir anaç üzerine aşılama yoluyla üretilir. Armut çeşitlerinin çoğu bilimsel adı *Pyrus communis* olan türden geliştirilmiştir. Avrupa'da ayva anaçları üzerine armut aşılama çok yaygındır ve bu yöntemle, armut anaçlarına aşılanmış türlerden daha kısa sürede meyve veren, bodur ağaçlar üretilir.

Armut ağaçları oldukça uzun ömürlüdür (50-75 yıl) ve iyi bakılıp budanmazsa boyları iyice uzar. Dikildikten 4-7 yıl sonra meyve vermeye başlayan bir armut ağacı 8-10 yaşlarındayken 25-50 kg meyve verebilir. Dünyada, tüm meyve ağaçları arasında ticari değer açısından elmadan sonra ikinci sırayı alır.

Dünyanın en büyük armut üreticisi olan İtalya'yı Çin ve ABD izler. Fransa, Japonya, İspanya, Almanya, Türkiye, Avustralya, Bulgaristan ve Güney Afrika öbür önemli armut üreticileridir. ABD, Kanada, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Avustralya'da ürünün büyük bir bölümü konserve olarak tüketilirken, Avrupa'da daha çok tatlı ve şarap yapımında kullanılır.

Türkiye'nin meyve üretiminde elmadan sonra ikinci sırayı alan armut, ülkenin hemen her yerinde yetiştirilmektedir. 1988'de toplam 410 bin ton armut üretilmiş, bunun önemli bir bölümü İç Anadolu, Karadeniz, Ege ve Marmara bölgelerinden sağlanmıştır. En yaygın yerli armut çeşitleri yazlık akça armut, Hacı Hamza armudu, Mustabey armudu, Tokat armudu, Göksulu armudu ile kışlık Ankara armududur.

Armutlu Kaplıcası, Marmara Bölgesi'nde, Bursa iline bağlı Gemlik ilçesinde sıcak su kaynağı. Armutlu kasabasından 3 km uzaktaki Karaburun yöresinden çıkan madensuları iki önemli kaynak halindedir. Sıcak madensuları Moskof ve Soğanlı tepeleri arasındaki kuzey-güney doğrultulu 3 km'lik bir kırık (fay) çizgisinin geçtiği dere yatağında, yakın jeolojik zamanlarda oluşmuş lav örtüleri arasından kaynayarak yeryüzüne çıkar.

Makiliklerle kaplı olan vadideki Hamam kaynağından çıkan madensularının debisi yaklaşık 1 lt/sn, sıcaklığı ise 57°C'dir. Debisi bu kaynakla aynı olan Küpeli kaynağından çıkan madensularının sıcaklığı da 66°C'dir.

Armutlu kaynakları mineral ve karbon dioksit bakımından zengin madensularındandır. Dolaşım hastalıkları üzerinde olumlu etkisi olduğuna inanılan bu şifalı sulardan yararlanmak amacıyla yöreye gelenlere hizmet veren kaplıca tesisleri vardır. Armutlu Kaplıcası'nın Gemlik kentine uzaklığı 45 km kadardır.

Arnaldo DA BRESCIA (d. y. 1100 Brescia, Venedik Cumhuriyeti - ö. y. Haziran 1155, Civita Castellana ya da Monterotondo, Papalık Devletleri), radikal din reformcusu. Ruhban zümresinin zenginliğini ve yozlaşmasını açık sözlülükle eleştirmesi ve papala-

nın dünyevi iktidarına şiddetle karşı çıkması ile ünlüdür.

Brescia manastırının başkeşişiyken 1137'de Piskopos Manfred yönetimine karşı bir halk ayaklanmasına katıldı. Ruhban zümresinde reforma gidilmesi ve kilisenin dünyevi yetkilerine son verilmesi yolundaki önerilerinden dolayı, 1139'da Papa II. Innocentius tarafından bölücülükle suçlandı. İtalya'dan sürülünce, Fransa'ya giderek ünlü ilahiyatçı ve filozof Petrus Abaelardus'un yandaşlarına katıldı. Fransa'daki Sens Konsili (1141), Clairvaux'lu Aziz Bernard'ın etkisiyle Abaelardus ve Arnoldo'yu heretik olarak mahkûm etti. Abaelardus'un karara boyun eğmesine karşın, Arnoldo Paris'te öğretisini yaymaya devam etti. Bernard'ın dayatması üzerine, aynı yıl Fransa kralı VII. Louis tarafından ülkeden sürüldü; önce Zürich'e, ardından Almanya'da Passau'ya kaçtı. Orada Kardinal Guido tarafından korundu ve onun aracılığıyla Eylül 1145'te Papalık Devletleri'ne bağlı Viterbo'da Papa III. Eugenius'un güvenini yeniden kazandı.

Bu olaydan iki yıl önce kilisenin denetiminden kurtulmaya çalışan Roma halkı, *renovatio senatus* (Senato'nun yenilenmesi) kararı doğrultusunda Innocentius'u ve kardinalleri kentten sürmüş, eski senatoyu canlandırmış ve cumhuriyet ilan etmişti. Eugenius tarafından, halkı tövbeye çağırmak için Roma'ya gönderilen Arnaldo, bir süre sonra ayaklanmacılarla birleşti ve yeniden papa ile kardinalleri hedef alan öğretisini yaymaya başladı. Temmuz 1148'de aforoz edildi. Kilisede reforma gidilmesi yönündeki propagandası, Papa'nın dünyevi iktidarına karşı ayaklanmayı canlandırdı. Çok geçmeden Romalıları avucuna aldı. Kentin yeni kazandığı bağımsızlığı sağlamlaştırmaya yönelik çalışmalar yaptı.

Papa IV. Hadrianus 1155'te Roma'da dinsel ayin yapılmasını yasaklayarak Roma yurttaşlarından Arnaldo'yu teslim etmelerini istedi. Senato'nun boyun eğmesi üzerine yeni cumhuriyet çöktü ve papalık yönetimi yeniden kuruldu. Bu arada kaçan Arnaldo, taç giymek için Roma'ya giden Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Friedrich'in (Barbarossa) kuvvetleri tarafından yakalandı. Bir kilise mahkemesinde yargılanarak heretiklik suçundan mahkûm edildi ve idam edilmek üzere imparatora teslim edildi. Asıldıktan sonra cesedi yakıldı ve küllerı Tiber Irmağına atıldı.

Arnaldo'nun, sade bir kişiliği ve çileci bir yaşam anlayışı vardı. Arnaldocular olarak bilinen yandaşları, maddi servet ile ruhani iktidarın bağdaşamayacağını öne sürerek, kilisenin dünyevi bir iktidar taşımasına karşı çıktılar. Bu topluluk, 1184'te Venedik Cumhuriyeti'nde toplanan Verona Sinodu'nca mahkûm edildi. Çağdaş şairler, oyun yazarları ve İtalyan siyasetçiler Arnaldo'nun kişiliğini çarpıtarak yansıtmışlardır. Arnaldo, bir din reformcusu olarak yola çıkmış ve koşulların dayatmasıyla bir siyasal devrimci haline gelmiştir. G. W. Greenway'in *Arnold of Brescia* (1931) yapıtında eksiksiz bir yaşamöyküsü yer almaktadır.

Arnaud DANIEL *bak.* Arnaut DANIEL.

Arnauld AİLESİ. 16. yüzyılda Auvergne'den Paris'e gelen küçük soylu Fransız ailesi. Özgür irade ve kader konusunda aykırı görüşler öne süren Katolik akım Jansencilikle ve Port-Royal de Paris ve Versailles yakınlarındaki Port-Royal des Champs'daki Jansenci gruplarla kurduğu yakın ilişki ile tanınır.

La Mothe senyörü Antoine Arnauld'nun oğlu ve ailenin kurucusu olan Antoine Arnauld (1560-1619) Paris'te doğdu. Hitabet yeteneği güçlü bir avukat olarak tanınan Arnauld, 1594'te Paris Üniversitesi'nde Cizvitlere karşı bir dava açtı. Bu dava sırasında yaptığı konuşma daha sonra "Arnauld'ların ilk günahı" olarak nitelendirildi. Çünkü bu konuşma bir bakıma Cizvitlerin Arnauld ailesine düşmanlığının ilk nedeniydi. Antoine Arnauld ile Catherine Marion de Druy'nin 20 çocukları oldu, ama bunların 10'u küçük yaşta öldü. Hayatta kalan çocuklarının biri dışında hepsi, değişik biçimlerde Port-Royal(*) manastırı ile ilişki kurdular. Arnauld'nun dul eşi, 1629'da Port-Royal de Paris'de rahibe oldu ve 1641'de burada öldü.

Arnauld'nun 10 çocuğundan en ünlüleri, 17. yüzyıldaki Jansenci Fransız ilahiyatçılarının öncüsü, Büyük Arnauld olarak da bilinen en küçük oğlu Antoine Arnauld(*) ile Mère Angélique adıyla tanınan ve başrahibe olarak kiliseyi Versailles yakınlarındaki Port-Royal des Champs'dan Paris'e taşıyarak burayı Jansenciliğin merkezi yapan Jacqueline-Marie-Angélique Arnauld(*) ve Mère Agnès adıyla tanınan, iki kez Port-Royal'in başrahibesi olan Jeanne-Catherine-Agnès Arnauld idi(*).

Arnauld'nun hayatta kalan en büyük oğlu Robert Arnauld d'Andilly (1589-1674) önce devlet hizmetine girdi. Ama 1620'de Jansenciliğin kurucularından, Saint-Cyran başkeşişi Jean Duvergier de Hauranne(*) ile dost oldu, onun etkisiyle dindışı uğraşlarından uzaklaştı. 1646 dolaylarında, Antoine Le Maistre ile öteki yeğenlerinin Port-Royal des Champs'da daha önce kurduğu çileci topluluğa katıldı. Arnauld d'Andilly'nin Fransız sarayı ile bağlantısı, özellikle siyasal bakımdan Jansenciler arasında ona önemli bir ağırlık sağladı. Şair de olan d'Andilly, ayrıca dinsel metinler çevirdi ve Saint-Cyran başkeşişinin *Lettres chrétiennes et spirituelles* (1645; Hıristiyanlık ve Ruhanilik Üzerine Mektuplar) adlı kitabını yayımladı. *Mémoires*'ı (Anılar) 1734'te basıldı. Arnauld d'Andilly'nin kızlarından beşi Port-Royal des Champs'da rahibe oldu.

Robert'in küçük kardeşi Henri Arnauld (1597-1692) kilise yaşamını seçerek diplomatik görevden ayrıldı. Angiers piskoposluğuna kadar yükseldi. Jansenci akımın yol açtığı dinsel çatışmalarda, Jansencilerin yanında yer alarak önemli bir rol oynadı.

Mère Angélique ve Mère Agnès'ten başka, Antoine Arnauld'nun dört kızı daha Port-Royal'de rahibe oldu. Bunlardan en ünlüsü olan Catherine Arnauld (1590-1651), kraliyet danışmanlarından Isaac Le Maistre ile evlendi, ama kocasının ölümünden sonra o da manastır andını içerek Port-Royal'e girdi.

Catherine'in en büyük oğlu Antoine Le Maistre (1608-58), dünya işlerinden elini çektikten sonra Saint-Cyran başkeşişinin ruhani rehberliğini kabul etti. Onun yol göstericiliği ile, erkek kardeşlerinden ikisi ve başkaları ile birlikte, yaklaşık 1638'de Port-Royal des Champs'da *solitaires* (münzeviler) adıyla Jansenci bir grup kurdu. 1656 başlarında Fransa'da Jansencilik karşıtı hareket güç kazanınca, Le Maistre, amcası Antoine Arnauld ve Port-Royal'de yaşayan filozof Blaise Pascal ile birlikte, saklanmak üzere Paris'e gitti. Pascal'ın *Les Provinciales* (1656-57; Taşra Mektupları) adlı yapıtının hazırlanmasına yardımcı oldu; bu kitap, Jansenci görüşleri nedeniyle Paris'te İlahiyat Fakültesi tarafından yargılanan Arnauld'yu savunan bir dizi mektuptan oluşuyordu.

Catherine Arnauld'nun dördüncü oğlu ve Antoine Le Maistre'in en küçük erkek kardeşi Isaac-Louis Le Maistre de Sacy (1613-84), Saint-Cyran başkeşişinin öğrencisi ve müridiydi. 1649'da papaz oldu. Jansenciler arasında ruhanı bir rehber olarak büyük saygınlık kazandı. Ama en çok *Nouveau Testament de Mons* (Mons Yeni Ahdi) adıyla bilinen Yeni Ahit çevirisi ile ünlendi (1667). Pascal ile yazışmalarından bazı bölümler *Entretien avec M. de Sacy* (M. de Sacy ile Konuşmalar) adlı kitapta toplanmıştır.

Arnauld, Antoine, lakabı BÜYÜK ARNAULD (d. 6 Şubat 1612 - ö. 8 Ağustos 1694, Brüksel), özgür irade ve kader konusunda Katolikliğe aykırı görüşler savunan Jansenci akımın 17. yüzyılda önde gelen ilahiyatçılarından.

Parisli avukat Antoine Arnauld ile Catherine Marion de Druy'nin (*bak.* Arnauld ailesi) oğluydu. Sorbonne'da ilahiyat öğrenimi gördükten sonra 1641'de Katolik papazı oldu. Arnauld ailesinden pek çok kişinin dinsel rehberliğini üstlenen ve Jansenciliğin kurucularından olan Saint-Cyran başkeşişinin etkisiyle 1643'te *De la fréquente communion* (Komünyon Üzerine) adlı denemesini yayımladı. Bu denemede, Komünyon ayini ve pişmanlıkla ilgili tartışmalı bazı Jansenci görüşleri savundu. *Theologie morale des Jésuites* (1643; Cizvitlerin Ahlak İlahiyatı) adlı yapıtıyla, Chartres'lı genç ilahiyatçı Pierre Nicole ile birlikte Cizvitlere karşı uzun yıllar sürdüreceği bir tartışmayı başlattı. 1655'te, Jansenciliğin kurucusu Cornelius Otto Jansen'in görüşlerinin Katolik inancına uygunluğunu savunan iki kitapçık kaleme aldı. Bu yapıtlar, Arnauld'nun Sorbonne'dan atılmasıyla sonuçlanan bir tartışmayı başlattı. Fransız filozof Blaise Pascal, bu tartışmada Arnauld'yu savunmak amacıyla *Les Provinciales* (1656-57; Taşra Mektupları) adıyla bilinen mektupları yazdı. Jansencilerin büyük baskılara uğradığı 1661-69 döneminde Arnauld, Jansenci direnişe önderlik etti.

1669'da IX. Clemens Barışı olarak bilinen dönemin başlaması, Arnauld'nun birkaç yıl huzur içinde yaşamasını sağladı. XIV. Louis tarafından çok nazik karşılanan Arnauld, Kalvencilere karşı yazılar yazdı, Protestanlarla Katolikler arasındaki tartışmalı konuları ele aldı. İlahiyatçı olarak ünü, Papa XI. Innocentius'un onu kardinal yapmayı düşündüğü gibi söylentilere yol açacak boyutlara ulaştı.

1679'da Jansenciler yeniden baskılara uğradığında önce Hollanda'ya, sonra Belçika'ya sığındı. 1682'de Brüksel'e yerleşerek, ölümüne değin orada gönüllü sürgün olarak yaşadı. Çalışmalarını güç koşullarda sürdürmesine karşın, o yıllarda da önemli ve hacimli yapıtlar kaleme aldı. İlk iki cildi 1669 ve 1682'de yayımlanan *Morale pratique des Jésuistes* (Cizvitlerin Pratik Ahlakı) adlı yapıtının son altı cildini 1689-94 arasında yazdı. Burada hem Cizvit ahlakçılara karşı yeniden bir saldırıya geçti, hem de Fransız kralının Fransa Katolik Kilisesi üzerindeki yetkileri ile ilgili tartışmaya katıldı. Arnauld'nun sonraki yazılarının çoğu, Fransız filozof ve ilahiyatçı Nicolas Malebranche ile Cizvitlere karşı daha önce sürdürdüğü tartışmalarda yandaşı olan Pierre Nicole karşısında polemiklerini içerir.

Arnauld, Jacqueline-Marie-Angélique (d. 1591 - ö. 6 Ağustos 1661, Port-Royal, Paris), Jansenciliğin başlıca merkezlerinden Port-Royal de Paris Manastırı'nın başrahibesi. Ünlü Jansenci ilahiyatçı Antoine Arnauld'nun (Büyük Arnauld) altı kız kardeşinden biridir.

Dokuz yaşında manastıra girdi. Daha 12 yaşına gelmeden, Cistercium tarikatının eski manastırlarından, Versailles yakınlarındaki Port-Royal des Champs'ın başrahibeliğine getirildi. Ama ailesinin kararıyla rahibe olduğu için manastır yaşamına özlem duymayan Jacqueline, ancak 1608'de gezici bir Capuccino keşişinin vaazını dinledikten sonra tümüyle dine bağlandı. Ardından da manastırda reform hareketini başlattı. Kendi ailesiyle bile çatışmaya girerek çetin bir mücadele verdi, sonunda Port-Royal'i ruhani bir ocak haline getirdi. Daha sonra, başta Maubuisson olmak üzere öteki manastırlardaki reform girişimlerine katıldı. 1618-22 arasında Sales'li Aziz François'nın rehberliğinde çalıştı. 1625-26'da Port-Royal des Champs topluluğunu Paris'e taşıdı. Jansenciliğin kurucularından Saint-Cyran başkeşişinin etkisi altına girdi. Fransa'da Jansencilerin ağır baskılara uğradığı dönemin (1661-69) ilk günlerinde, ölüm döşeğinden Ana Kraliçe'ye bir mektup yazarak Port-Royal cemaatine yönelen baskıları kınadı.

Arnauld, Jeanne-Catherine-Agnès, lakabı MÈRE AGNÈS (Agnès Ana) (d. 1593 - ö. 1671), Jansenciliğin merkezlerinden Port-Royal Manastırı'nın başrahibesi. Bu cemaatin 1665 tüzüğünün yazarı olan Mère Agnès, ünlü Jansenci ilahiyatçı Antoine Arnauld'nun altı kız kardeşinden biridir.

Ablası Jacqueline-Marie-Angélique Arnauld gibi o da manastıra küçük yaşta girdi. 1630-36 arasında Dijon yakınlarındaki Tard'da bulunan Cistercium manastırını yönetti. Daha sonra Port-Royal'e dönerek orada iki kez (1636, 1658) başrahibe seçildi. Fransa'da Jansencilerin ağır baskılara uğradığı dönemde (1661-69), Chaillot'daki bir manastıra götürüldü ve Ağustos 1664'te Jansenciliğe karşı görüş bildirmesi için orada gözaltında tutuldu. Port-Royal de Paris'de Jansenciliğe karşı hazırlanan takriri imzalamayı reddeden öteki rahibelerle birlikte, 1665'te topluluğun Versailles yakınlarındaki ilk merkezi Port-Royal des Champs'a gönderildi. Jansencilere karşı sürdürülen baskıları geçici olarak durduran IX. Clemens Barışı'ndan (1669) sonra huzur içinde yaşadı ve saygı gördü. Yapıtlarından yalnızca birkaçı yayımlandığı halde, üstün yetenekli bir ruhani yazar sayılır.

Arnauld d'Andilly, Robert *bak.* Arnauld AİLESİ

Arnaut DANIEL, ARNAUD olarak da yazılır (d. Ribérac?; ö. 1180-1200), ünlü Provans şairi ve trubadur. Karmaşık bir ölçü, girift uyaklar ve anlamdan çok ses için seçilmiş sözcüklere yer veren şiir üslubu *trobar clus*'nün ustası sayılır. Soylu bir aileden gelen Arnaut büyük saygı gören bir trubadurdu. Altı adet altışar dizeli uyaksız kıtadan oluşan, ince sözcük tekrarlarına dayalı sestina(*) adlı şiir biçimini onun yarattığı söylenir. Petrarca, 20. yüzyılda da Ezra Pound ile T. S. Eliot onun dil ustalığına hayrandılar. Ama Arnaut en çok Dante'yi etkilemiştir. Dante ona hem öykünmüş, hem de *Divina Commedia*'nın (*İlahi Komedya*) "Purgatorio" (Araf) bölümünde yerel dili kullanan şairlerin örneği olarak ona geniş yer vermiştir. Arnaut'nun ağzından Provans dilinde yazılmış bölüm, *İlahi Komedya*'nın İtalyanca olmayan tek bölümüdür.

Arnaut DE MAREUIL (d. Mareuil-sur-Belle, Périgord; ö. 1170-1200), manzum aşk mektubu (*salut d'amour*) ve kısa didaktik şiir (*ensenhamen*) türlerinin Provans şiirindeki ilk örneklerini veren Périgord'lu (bugün Fransa'da) trubadur.

Yaşamı ile ilgili çok az şey bilinmektedir. İlk şiirlerini, onu korumasına alan, Toulouse kontu V. Raymond'un kızı ve Béziers vikontu II. Roger'nin karısı olan Adelaide'e adadı. Daha sonra Montpellier kontu VIII. Guillaume'un sarayına girdi. Günümüze kalan yapıtlarının çoğu tutkulu aşk şiirleridir. Bunlarda âşığın güzelliğine düzülen abartılı övgü ve onun zalim kayıtsızlığı karşısında duyulan umutsuzluk gibi, ortaçağ şövalye aşkı şiirlerinin alışılmış imgelerinin yanı sıra, beklenmedik bir duygu inceliği de görülür.

Arnavut Birliği, tam adı ARNAVUT ULUSUNUN HAKLARINI SAVUNMA BİRLİĞİ, PRİZREN BİRLİĞİ olarak da bilinir, 1 Temmuz 1878'de Sırbistan'daki Prizren'de kurulan ilk milliyetçi Arnavut örgütü. Başlangıçta Osmanlıların desteklediği birlik, o dönemde Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Arnavutluk'un 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen Berlin Kongresi'nce parçalanarak bazı bölgelerin Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'a verilmesine engel olmaya çalıştı. Ancak kongreye yaptığı başvurulardan bir sonuç alamayınca Karadağ'ın, Arnavutluk'un kuzey bölgesini kendi topraklarına katmasını engellemek için Şubat 1879 ve Nisan 1880'de askeri güç kullandı. 1881'de ise Yunanistan'ın elde ettiği bölgenin sınırlarının daraltılması için baskı yaptı.

Birlik, Kasım 1880'de Ulkini (Dulcigno) bölgesini Karadağ'a bırakmak zorunda kaldı. Mayıs 1881'de birliğin siyasi özerklik isteklerinden hoşnut olmayan Osmanlı hükümetinin Arnavutluk'a gönderdiği ordu tarafından ortadan kaldırıldı. Yenilgiyle sonuçlanmasına karşın, birliğin 1878-81 arasındaki etkinlikleri Arnavutluk'ta gerçek bir milliyetçi hareketin var olduğunu göstermekle kalmadı, aynı zamanda Arnavutluk'un 1912'de bağımsızlığını ilan etmesiyle sonuçlanan hareketi hızlandırdı.

Arnavutça, esas olarak Arnavutluk ve Yugoslavya'da konuşulan, Hint-Avrupa ailesine bağlı dil. Hint-Avrupa dillerinin bağımsız bir kolunun günümüzdeki tek temsilcisidir.

Arnavutça yalnızca Arnavutluk ve Yugoslavya'da değil, İtalya'nın güneyi, Sicilya, Yunanistan'ın güneyi, Bulgaristan, Türkiye'nin Trakya kesimi ve Ukrayna'nın küçük bir bölümünde de konuşulur. İki ana lehçesi vardır: Geg ve Tosk. Bu iki lehçenin yaygın biçimlerini konuşanlar birbirlerini anlayabilir. Şkumbin Irmağı bu lehçelerin konuşulduğu bölgeler arasında kaba bir sınır çizer. Geg lehçesinin çeşitli biçimleri kuzeyde, Tosk ise güneyde yaygındır. İtalyan ve Yunan köylerinde yaşayan, anadili Arnavutça olan nüfus, Tosk lehçesinin çeşitli şivelerini konuşur.

Arnavutça, ses yapısı açısından Macarca ve Yunancayı andırır. Geg lehçesi, genizsil ünlüler yüzünden alışılmadık bir ses yapısı gösterir. Dilbilgisi bakımından Arnavutça, eskiden kalma birçok özellik taşımasına karşın, çağdaş Yunanca ve Roman dilleriyle benzerlikler taşır. Adların üç ya da dört durumu, ayrıca sayı ve cins belirten biçimleri vardır. Arnavutçanın dilbilgisine özgü bir nitelik de, adların bükünlü oluşudur; buna bağlı olarak adlar, belirli ya da genel bir anlamı belirtebilir. Birkaç istisna dışında (örn. sayılar) adları sıfatlar izler. Sıfatlar ise uygun bir ilgeçle birlikte kullanılır; ilgeç adın önünde yer alır. Eylemler kök yapısı bakımından genellikle kuralsızdır. Arnavutçanın sözcük dağarcığı, başta Latince olmak üzere öteki dillerden büyük ölçüde etkilenmiştir. 16. yüzyıldan bu yana İtalyanca, Türkçe, çağdaş Yunanca, Sırpça ve Makedonya Slavcasının etkileri çok belirgindir.

Arnavutçanın Baltık Slav dil öbeğiyle yakın akraba olduğu sanılmaktadır. Ptolemaios (Batlamyus) zamanından beri bilinen "Arnavutça" sözcüğünün kökeni belirsiz olmakla birlikte, Arnavutçanın Daçya ve Illyria dilleri gibi eski dillerle yakınlığı olduğu anlaşılmaktadır. Rumence ve Arnavutçada ortak olarak görülen Latince dışı bazı etkilenmeler, bu dilleri konuşan halklar arasında eskiye giden ilişkiler olduğunu gösterir. En eski yazılı kayıtlar, Geg bölgesinde ortaya çıkarılan ve İtalyanca ya da Yunancaya dayalı, bazen Osmanlı-Arap harflerinin kullanıldığı yazılardır. Yazılı dilin ilk örneği 1462'den kalma bir vaftiz duasıdır. 16. ve 17. yüzyıllara ait öteki belgeler de bu dönemlerde bölgede etkin olan Katolik misyonerlerinin etkilerini gösterir. 18. yüzyıldan kalma yapıtlar arasında Gyul Variboba'nın şiirleri sayılabilir. Bu eski belgelerde kullanılan dil bugünkü Arnavutçaya benzemekle birlikte farklı lehçe özellikleri gösterir. Bu da bu belgelere tarihsel bir değer kazandırır. 1909'da Geg lehçesi temel alınarak Latin alfabesi kullanan standart bir Arnavutça geliştirilmiş ve resmi dil olarak kullanılmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonraysa, Tosk lehçesi temel alınarak resmi dilde değişiklik yapılmıştır.

Arnavutça, çağdaş dillerin oluşturduğu daha geniş bir alt öbeğin parçası olmadığı, bir dil kolunun tek üyesi olduğu için dil araştırmalarında özel bir ilgi konusudur. Dünya nüfusunun görece küçük bir bölümü tarafından konuşulmasına karşın, Hint-Avrupa dil ailesinin temel kolları (örn. Germen dilleri) gibi Arnavutçanın da dilbilimde önemli bir yeri vardır.

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji *bak.* İstanbul Amerikan Kız Koleji

Arnavutlar, daha çok Arnavutluk'ta ve Yugoslavya'nın güneyinde yaşayan Balkan halkı. Slavların Demir Çağının başlarında Orta Avrupa'dan sürdüğü Illyrialıların soyundan gelmektedirler.

Dilleri Hint-Avrupa kökenli olmakla birlikte, öteki dillerle hiçbir benzerlik göstermez. 1970'lerde, Yugoslavya'daki Arnavutların hemen tümü ile Arnavutluk'takilerin yüzde 70'i Müslüman, geri kalanlar Ortodoks ve Katolikti.

15. yüzyıldan 20. yüzyıla değin süren Osmanlı işgali, Arnavutları derinden etkiledi. Arnavutluk'un fethi sırasında Roma ve Bizans uygarlığına ait eserlerin çoğu zarar gördü. Güney İtalya ve Sicilya'ya kaçan binlerce Arnavut'un büyük bölümü hâlâ orada yaşamaktadır; ötekiler özellikle toprak sahibi sınıftan olanlar, İslamı benimseyerek Osmanlılar tarafından kurulan askeri-feodal rejimde yerel yöneticiler oldular. Dağlık bölgenin iç kesimlerinde yaşayan ve kendi kendini yöneten kabile topluluklarına, vergi ödemeleri koşuluyla daha hoşgörülü davranıldı. Arnavutlar 4 yüzyıl süren bir kültürel durgunluk ve iktisadi düşüş dönemi yaşadılar.

Arnavutlar, kuzeyde Gegler ve güneyde Tosklar olmak üzere iki gruba ayrılır. Her birinin kendine has lehçesi, giyimi ve kabile örgütlenmesi vardır. Arnavut dağ köylülerinin kişiliği ve görüşleri, komünist yönetim altında bile varlığını koruyan kabile örgütlenmesi dikkate alınmadan anlaşılamaz.

Örneğin, Gegler 10 kabileden oluşur ve her biri, *bairak* (bayrak) denen siyasi ve idari alt

gruplara, ayrıca dıştan evliliklerin yapıldığı klanlara (*fis*) ayrılır. Toprak ve otlak hakları titizlikle korunur ve kabile içinde tutulur. Etkinlikler bir yaşlılar meclisi tarafından yönetilir. Yaşam, toplu olarak Lek Yasası diye bilinen, bütünüyle geleneksel kurallarla belirlenir. Daha büyükçe kabileler arasında işlenen suçlar, giderek azalmasına karşın hâlâ varlığını sürdüren kan davalarıyla çözümlenir.

Arnavutluk, resmî adı ARNAVUTLUK CUMHURİYETİ. Arnavutça REPUBLIKA E SHQIPËRISË. Balkan Yarımadasının en küçük ülkesi. Yarımadanın batısında Adriya Denizinin kıyısındadır. Yüzölçümü 28.748 km²'dir. 42° 39′ ile 39° 38′ kuzey enlemleri ve 19° 16′ ile 21° 04′ doğu boylamları arasında kalır. Kuzeyden güneye uzunluğu 340 km, doğu-batı doğrultusunda en geniş yeri 153 km'dir. Kuzeyde Yugoslavya, doğuda Makedonya ve güneyde Yunanistan ile sınırlanır.

Arnavutluk, Avrupa'nın geçit yolları üstündeki stratejik konumuyla, tarih boyunca işgallere uğradı. Romalıların işgaline İÖ 168'e değin direnebildi. Daha sonra sırasıyla Bizans, Bulgar ve Sırp egemenlikleri altına girdi. Ortaçağda bir mücadelenin ardından Osmanlı yönetimine boyun eğdi. Yaklaşık 500 yıllık Osmanlı egemenliğini, önce bir bağımsızlık dönemi (1912-39), ardından İtalyan ve sonra Alman işgali (1943-44) izledi. II. Dünya Savaşı'nın ardından, Arnavutluk, Enver Hoxha'nın (Hoca) önderliğinde yeniden bağımsızlığını kazanarak Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve ardından Çin'le ittifaka girdi. Önce Sovyetler Birliği, Mao'nun ölümünden sonra da Çin'le ilişkilerini koparan Arnavutluk'un, iç ve dış siyaset konularında takındığı kendine özgü tutum böylece daha da belirginleşti. Arnavutluk'un yalıtılmışlığından kaynaklanan ekonomik sorunların da etkisiyle 1990'da ülke dışa açılmaya başladı. Öte yandan, ülke içinde demokrasiye geçiş süreci başladı.

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ. Arnavutluk coğrafya bakımından iki ana bölgeye ayrılabilir: Ülke topraklarının yüzde 70'ini oluşturan, kuzey, doğu ve güneydeki dağlık bölge ile, tarım topraklarının neredeyse tamamı olan batıdaki alçak kıyı bölgesi. Başta doğudaki Korab olmak üzere, birkaçı dışında Arnavutluk dağlarının oluşumu, Mezozoyık (İkinci) Zamanda (y. 225-65 milyon yıl önce) Dinar Dağ sisteminin yapısal çöküşüne ve Tersiyer (Üçüncü) Dönemde (y. 65-2,5 milyon yıl önce) yükselmesine bağlıdır. Kayaçlar temel olarak kireçtaşıdır.

Dağlık bölgeler üçe ayrılır. Kuzeyde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Arnavutluk Alpleri, Jezerce'de 2.694 m yüksekliğe ulaşır. Bunlar eski buzulların hareketleriyle yontulmuş ve derin, engebeli, ulaşılmaz vadilerle parçalanmıştır. Krastë-Çukalit kubbeye benzeyen yapısıyla bir alt bölge oluşturur. Orta dağlık kesimdeki yuvarlak oluşumlar volkanik bir kökene işaret eder. En doğuda yer alan Korab 2.751 m ile Arnavutluk'un en yüksek noktasıdır. Orta kesimdeki Shebenikut Dağlarında yükseklik 2.263 m'ye ulaşırken, en batı uçtaki sıralar ırmaklarla parçalanmıştır. Güneydeki dağlık kesim de, yükseklikleri 2.100-2.500 m arasında değişen üç sıradan oluşur. Bütün dağlık kesimlerin önünde bir tepeler bölgesi uzanır. Tepeler kuzeyde sık kuşaklar oluştururken orta kesime doğru seyrelir ve orta düzlüklerde dağınık ada benzeri kümelere dönüşür.

Arnavutluk'un killi ve kumlu düzlükleri jeolojik olarak yakın sayılabilecek bir tarihte, Miyosen Bölümde (26-7 milyon yıl önce) ya da daha sonra oluşmuştur. Düzlükler kuşağı ülkenin batısında, girintili çıkıntılı kıyı boyunca uzanır ve yer yer, özellikle de orta bölgede, ırmak vadileri boyunca iç kesimlere doğru girer. Alçak dağ sıraları ve tepe zincirleri düzlükleri sınırlar. Kıyı kesimi ise sarp yarlar ya da doğal kumsallarla belirlenir. Kıyının en güney bölümü Ionia Rivierası olarak bilinir.

AKARSULAR. Arnavutluk akarsuları dağların konumuyla belirlenen bir doku oluşturur. Tuna'ya akan kuzeydeki Vermoshë (Lim) Irmağı dışında hemen hemen tüm ırmaklar Adriya Denizine dökülür. Akarsuların rejimlerinde mevsimlere göre büyük farklılaşmalar görülür; su düzeyi kasımnisan döneminde yükselirken, yaz aylarında akarsuların çoğu bütünüyle kurur. En büyük yükseklik farkları akarsuların orta çığırlarında ortaya çıkar; ülkenin enerji potansiyeli de bu kesimde yoğunlaşmıştır. Yugoslavya'dan doğan ve 280 km'lik bölümü Arnavutluk sınırları içinde kalan Drin, ülkenin en uzun ırmağıdır. Öbür önemli ırmaklardan yalnızca Shkumbin ve Mat geniş vadilerden akar. Bu iki ırmağın dışında kalan akarsular yer yer küçük havzalardan ya da dar, ulaşılmaz boğazlardan geçer.

Arnavutluk'un en büyük üç gölü Shkodër (İşkodra), Ohri ve Prespa'dır. Bu göllerden Shkodër kuzeybatı uçta, kıyıya oldukça yakın bir yerde, Makedonya-Yunanistan-Arnavutluk sınırlarının kesiştiği noktayı belirleyen Prespa ile yakınındaki Ohri ise doğudadır.

İKLİM. İklim çeşitliliği Arnavutluk'un belirleyici özelliklerinden biridir. Avrupa kıtasından esen rüzgârların etkisi altındaki iç kesimlerde kara iklimi egemendir. Kıyı bölgeleri Akdeniz'den esen rüzgârlardan etkilenir. Geçiş alanları yaz aylarında Akdeniz'den, yılın geri kalan bölümünde ise iç kesimlerden esen rüzgârların etkisi altındadır. Yıllık ortalama yağış Arnavutluk Alpleri'nde 250 cm'nin üstündeyken, ülkenin doğu kesimlerinde 80 cm'den azdır. Yaz ayları ülkenin tümünde çok sıcak ve kurak geçer; temmuz ayı ortalamaları 24°C ile 27°C arasında değişir. Kış aylarında ise siklonların getirdiği değişken, bulutlu ve yağmurlu bir hava görülür.

BİTKİ ÖRTÜSÜ VE HAYVAN VARLIĞI. Tümüyle bitki örtüsünden yoksun alanlar Arnavutluk'un yalnızca küçük bir bölümünü oluşturur. Ülke alanının üçte biri ormanlarla kaplıdır. Akdeniz kıyısındaki alçak düzlüklerin tipik bitki örtüsü olan makiler 400 m yüksekliğe kadar çıkar. Güneyde yaygın olarak görülen turunçgillerin yanı sıra, sulamanın yeterli olduğu yerlerde incir ve zeytin yetişir; muz Arnavutluk Rivierası'nda bile görülür. Yetiştirilen başka meyveler arasında elma, kiraz, şeftali, armut ve üzüm sayılabilir. Tropojë ve Pogradec bölgeleri kestane ormanlarıyla ünlüdür. Orman ağaçları arasında 1.000 m yüksekliğe kadar meşe, daha yukarılarda ise kayın ve çam yaygındır. Orman sınırının üstünde Alp tipi çayırlar uzanır ama bitki örtüsü genelde hem Akdeniz, hem de Orta Avrupa özelliklerini taşır. Üç bini aşkın değişik bitki türü çeşitli sanayilerde ve tıpta kullanılır.

ARNAVUTLUK

Geçmişte çok zarar gören yabanıl yaşamın korunması için önlemlerin alındığı ülkenin hayvan varlığı arasında çakal, kurt, tilki, daha seyrek olarak da yaban domuzu, ayı ve elik sayılabilir. Ilımlı kıyı iklimi göçmen kuşları buraya çeker. Arnavutluk sularında kırlangıçbalığı ile levrek ve kefal bulunur. Yerel sığır soyunu ıslah etmek amacıyla melezleme çalışmaları yapılmaktadır.

YERLEŞME DOKUSU. Arnavutluk'ta birçok bölgenin oldukça içine kapalı durumu, yöresel yaşam biçimleri ve yerleşme dokularında belirgin bir çeşitlilik yaratmıştır. Uzun süren Osmanlı yönetimi dışında, ülkenin büyük bölümü yalnızca çok kısa dönemlerde birleşmiştir. Özellikle kuzeydeki Arnavut kabileleri bir ölçüye kadar bağımsızlıklarını korudular. Bu nedenle tarihsel önemi olan bölgeler oluştu. Yarı bağımsız Katolik bir düklük olan Mirdite, 1928-39 arasında hüküm süren Kral I. Zogo'nun güçlerinin toplandığı Mat eyaleti, Arnavutluk'la Yunanistan arasında sürtüşme nedeni olan Çamëria bunlar arasında sayılabilir. Kıyı kuşağının bazı bölümlerinde, Shkodër, Elbasan, Vlorë (Avlonya) gibi kentsel merkezler ortaya çıktı. Genelde küçük yerleşmeler halindeki kentler tümüyle sanayiden yoksundu. Yüzyıllarca süren Osmanlı egemenliği altında gelişemeyen yerel ticaret ve el sanatları ise, daha örgütlü Avrupa rekabeti karşısında tutunamadı.

1945'ten bu yana yerleşme dokusunda çarpıcı değişiklikler gerçekleşti. II. Dünya Savaşı öncesinde kentli nüfusun toplam nüfus içindeki payı yüzde 15 iken, 1980'lerde bu oran üçte biri aştı, yeni madencilik ve sanayi kentleri kuruldu. Öte yandan gıda maddeleri arzının süregiden önemi, hükümeti kırsal kesimdeki işgücünü hem yerinde tutmayı hem de artırmayı hedefleyen çalışmalara yöneltti. Myzeqë bölgesi gibi kıyı kuşağında yer alan bazı bölgelerde büyük kolektif çiftlik ve kamuya ait işletmeler biçiminde yeni tarım merkezleri kuruldu. Sanayi kentlerinde ortaya çıkan konut sıkıntısı birçok işçiyi çevredeki kırsal alanda yaşamaya ve gündüzleri çalışmak için kente gelmeye itti. Bu nedenle, son yıllarda ulusal bir yol ağının oluşturulması çalışmaları yoğunlaştırıldı. Böylelikle yeni gelişmeye başlayan sanayi kentleri gittikçe daha çok önem kazanırken, tarihsel merkezler küçük çaplı sanayilerin gelişmesine karşın eski önemlerini yitirdi. Sanayi kesiminde çalışan nüfusun artması ve eğitimin zorunlu hale getirilmesiyle de yerleşim ve geleneklerdeki bölgesel farklılıklar yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır.

NÜFUS

Arnavutlar, Orta Avrupa'da yaşayan ve Demir Çağının başlarında güneye, Yunanistan'ın kuzeyindeki Arta Körfezi dolaylarına göç eden İllyrialıların soyundan gelir. Dilleri Hint-Avrupa dil ailesine bağlıdır. Ülkede, konuştukları lehçeye göre iki ayrı topluluk ayırt edilir: Shkumbin Irmağının kuzeyinde yaşayan Gegler ile güneydeki Tosklar. Giyim, müzik ve başka gelenekler bakımından farklı olan bu iki topluluk, kendi içlerinde de daha az farklılıklar gösteren alt gruplara bölünür: Kuzeyde Dukagyinler ve Malısialar, güneyde ise Myzekılar, Tsamovialar ve Labırıalar. Latin harflerinin yanında Arap ve Kiril harflerinin de geleneksel olarak kullanılması çeşitliliği artırır. 1944'ten sonra Tosk lehçesine dayanan bir dilin ulusal dil olarak benimsenmesine yönelik çabalar oldukça başarı kazanmıştır.

Arnavutluk nüfusunun büyük bölümü Müslüman, geri kalanı da Katolik ya da Ortodokstur. 20. yüzyılın başında Türkiye'den

Tiran, Arnavutluk
ABC Ajansı

sürülen Bektaşiler dergâhlarını Arnavutluk'a taşıyarak ülkede oldukça yayılmışlardır. 1967'de hükümet bütün tapınakları kapatmış ve dinsel örgütler için yasal onay koşulu getirmişti. 1976 Anayasası ise dini tümüyle yasaklamıştı. Bu yasak 1990'da kaldırılarak yeniden inanç özgürlüğü tanınmıştır.

Arnavutların bugün yarısından azı Arnavutluk'ta yaşamaktadır. Nüfusun büyük bölümü ekonomik koşulların zorluğu nedeniyle yüzyıllar boyunca kitleler halinde ülke dışına göç etmiştir. Yunanistan'daki 16. yüzyıl kökenli Arnavut azınlığın etnik özellikleri hemen hemen tümüyle kaybolmuşken Yugoslavya'daki (Kosova) Arnavutlar özerklik elde etmiştir. Türkiye, İtalya, Bulgaristan, Romanya ve ABD'de de Arnavutlar vardır. Öte yandan Arnavutluk nüfusunun yüzde 2'sini Yunanlar, Makedonlar gibi azınlık grupları oluşturur. Başka sosyalist ülkelerde olduğu gibi Arnavutluk'ta da bu azınlıkların dillerini ve ulusal geleneklerini sürdürmelerine izin verilmiştir.

Arnavutluk'un 1991'deki tahmini nüfusu 3.327.000'dir. Yıllık nüfus artış oranı yüzde 1,8 (1986-91), doğum oranı binde 24,7 (1989), kaydedilen ölüm oranı ise binde 5,7'dir (1989). Nüfus yoğunluğu km²'de 114,9 kişi, nüfus içinde erkeklerin oranı yüzde 51,46, kadınlarınki yüzde 48,54'tür. 1989'da nüfusun yüzde 35,8'i kentlerde yaşıyordu. Ülkenin başkenti ve en kalabalık merkezi, nüfusu 238.000'e (1989 tah.) ulaşan Tiran'dır. Öteki önemli kentler arasında 82.700 nüfuslu Durrës (Dıraç), 79.900 nüfuslu Shkodër, 80.700 nüfuslu Elbasan ve 71.700 nüfuslu Vlorë sayılabilir.

EKONOMİ

1991 öncesinde ekonomi tümüyle devletin yönetimindeydi. Bütün üretim araçları devletin mülkiyetindeydi ve tarımda tam bir kolektifleştirme vardı. Özel girişim yasaklanmıştı. Ayrıca anayasa dış yardım almayı ve yabancı sermaye girişini yasaklıyordu. Bu merkeziyetçi yapının başarısızlığı hükümeti ekonomik karar alma sürecinde ademimerkeziyetçi bir yapıyı benimsemeye zorladı. Özel ticaret etkinliği üzerindeki yasak kaldırıldı. Hükümet artık dış yardım almakta, yabancı sermayeyle ortak yatırımlara izin vermektedir. Bu tür önlemlerle hafif sanayinin, gıda işlemenin ve tarımın geliştirilmesi amaçlanıyordu. Ama gıda maddeleri kıtlığı, altyapının yetersizliği, hammadde, nitelikli işgücü ve yönetici eksikliği ve düşük verimlilik bu çabaları engellemektedir. Arnavutluk Avrupa'nın en yoksul ülkesidir. Gayri safi milli hasıla 3,8 milyar dolardır (1989). Kişi başına 1.200 dolar olan gayri safi milli hasılanın yıllık artış hızı 1970'lerde yüzde 4,2 olmuştur. Net maddi hasıla içinde tarımın payı yüzde 33, sanayi ve madenciliğin payı ise yüzde 45'tir (1989). Arnavutluk'un para birimi lektir (Ekim 1991: 1 ABD Doları=5,77 lek).

DOĞAL KAYNAKLAR. Arnavutluk'un dağlık toprakları maden kaynakları bakımından zengindir. Düşük kaliteli linyit kömürü, petrol ve doğal gaz önemli enerji kaynakları arasındadır. 1989'da 2.400.000 ton kömür, 397 milyon m³ doğal gaz ve 19.123 milyon varil petrol üretilmiştir. Son yıllarda bulunan petrol ve doğal gaz yatakları ülke ekonomisi için büyük önem taşımaktadır. Taşımacılığa uygun olmayan akarsular elektrik üretimi açısından önemlidir. Ülkede üretilen enerjinin (1989'da 4,1 milyar kW/saat) yüzde 88'i hidroelektrik, geri kalan bölümü termik santrallardan elde edilir. Üretilen enerjinin 650 milyon kW/saati ihraç edilmektedir.

Dünya krom üretiminde üçüncü sırada yer alan Arnavutluk'ta nikel, bakır, demir üretimi de önemlidir. Osmanlı döneminden beri çıkarılan bitüm de bir başka önemli cevherdir. Kükürt, kurşun, boksit, çinko üretimi de vardır. Fosforit ise suni gübre üretiminde kullanılır.

TARIM. Toprakların dörtte biri tarıma elverişlidir. Bunun da yarısı tahıllara ayrılmıştır. Başlıca ürünler buğday, mısır, baklagiller, yulaf, şeker pancarı, ayçiçeği, pamuk, tütün, patates ve meyvedir. İktisaden faal nüfusun yarısı tarımda çalışmaktadır. Ülke topraklarının yüzde 15'i mera ve çayırlarla, yüzde 38'i ise ormanlarla kaplıdır. Hayvancılık potansiyeli çok yüksek olan Arnavutluk'ta 1989'da 700 bin baş sığır, 1 milyon 598 bin baş koyun, 182 bin baş domuz ve 5 milyon kümes hayvanı bulunuyordu.

SANAYİ. Temelleri Sovyet yardımı ile atılan sanayi, sonradan Çin'in de desteğiyle metalurji ve makine üretiminde gelişme göstermiştir. Ama Batılı gözlemcilere göre esneklikten uzak, aşırı merkezci plan ile yetişkin işgücü ve teknolojik bilgi eksikliği, ürün sayısının sınırlı ve kalitenin düşük olmasına yol açmıştır. Sanayi ürünleri arasında asfalt, işlenmiş petrol, demir ve çelik ürünleri, işlenmiş krom ve bakır, petrokimya ürünleri, plastik, azotlu gübreler, süperfosfat gübre, kâğıt, seramik eşya, deri ürünleri, pamuk, ham şeker, içki ve sigara sayılabilir. Köylerinin tümünde elektrik bulunan ülkede hidroelektrik santrallardan, enerji üretimi yanında sulama amacıyla da yararlanılmaktadır.

TİCARET. Ulusal geliri içinde dış ticaretin payı küçük olan Arnavutluk'un az sayıda Doğu ve Batı Avrupa ülkesi ile ticaret ilişkisi vardır. Bu ülkeler arasında Çekoslovakya, Romanya, Yugoslavya, İtalya ve Almanya önde gelir. Başlıca ihraç ürünleri krom ve demir cevheri, demir, çelik, bakır ve petrol ürünleri, asfalt, tütün, sebze ve meyveler; ithal ettiği başlıca ürünler ise makine ve donanımları, yedek parça, madenler, madeni eşya ve yapı gereçleridir. 1989'da ithalatı 3.792 milyon lek olan Arnavutluk aynı yıl ihracattan 3.203 milyon lek sağlamıştır.

ULAŞIM. Arnavutluk'ta ülkeyi bugün boydan boya geçen demiryolları ağı 1948'de kurulmaya başladı. Karayolları ağı son zamanlarda, tarımsal bölgelere ulaşmaktan başka, sanayi merkezleriyle maden bölgelerini birleştirmek amacıyla da geliştirildi. 1980'lerin ortasına gelindiğinde Tiran demiryoluyla ülkenin öbür önemli sanayi merkezleriyle Yugoslavya'ya bağlanmış, karayolu ağı dağlık yörelerdeki köyleri bile kapsayacak biçimde genişletilmişti. Arnavutluk'un Adriya Denizi kıyısındaki dört limanından en önemlisi, deniz ticaretinin beşte dördünün yapıldığı Durrës'tir. Öbür limanlar Vlorë, Sarandë ve Shëngjin geliş-

me halindedir. Ülke içi havayolu ulaşımının yapılmadığı Arnavutluk'ta tek bir uluslararası havaalanı vardır. Tiran yakınında Rinas'ta bulunan bu havaalanından özellikle komşu ülkelerin havayolu şirketleri seferler düzenlemektedir.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

DEVLET. 1944'ten 1990'a değin Arnavutluk tek partili bir sosyalist cumhuriyetti. Yugoslav modeli izlenerek oluşturulan 1946 Anayasası, 1950'de Sovyet modeli doğrultusunda değiştirildi. 1976'da kabul edilen anayasa ile Arnavutluk'a özgü bir sosyalizm modelinin hukuksal çerçevesi belirlendi. Devlet örgütünün en üst organı, dört yılda bir seçilen ve yılda iki kez toplanan 250 üyeli Halk Meclisi'dir. Meclisin seçtiği devlet başkanı başbakan ve bakanlar kurulunu atar. 1966'da Adalet Bakanlığı'nın kaldırılması ile yargı sistemi, yasama organına doğrudan sorumlu bir Yüksek Mahkeme ile köy ve fabrika düzeyinde örgütlenen yerel mahkemelerden oluşturuldu. Yerel yönetim ise kırsal kesimde tarım kooperatifleri temelinde örgütlendi.

Yugoslav komünistlerinin katkısıyla genç partizanların 1941'de kurduğu Arnavutluk Emek Partisi (AEP), ülkenin tek partisi olarak 1944 sonrasında devlet gücünü elinde tuttu. 1991'de komünist olmayan üyeler de Halk Meclisi'ne seçildi. Aynı yıl Arnavutluk Emek Partisi adını Arnavutluk Sosyalist Partisi (ASP) olarak değiştirdi. 1992'de yapılan seçimleri ise Demokrat Parti kazandı.

ORDU. Askerlik hizmetinin zorunlu olduğu Arnavutluk'ta rütbeler kaldırılarak yerine siyasi komiserlik kurumu getirildi. 20. yüzyıl ortalarındaki Kültür Devrimi sırasında, sonradan tüm topluma yaygınlaştırılan yarı askeri örgütlerin kuruluşuna önem verildi.

EĞİTİM. 1946'da yürürlüğe konan düzenleme ile 7-15 yaş arasında eğitim parasız ve zorunlu hale getirildi. Eğitimin amacı, çok yönlü bir "yeni insan" yetiştirmek olarak belirlendi. Bu amaca ulaşabilmek için öğrencilerin yedi ay süren zorlu bir eğitim döneminin ardından çeşitli sektörlerde iki ay geçici işçi olarak çalışmaları ve bir aylık süre için askeri eğitim görmeleri sağlandı. Yaygın eğitim etkinliklerine de büyük önem verilmektedir. Arnavutluk'ta yükseköğrenim, 1957'de kurulan Tiran Üniversitesi'nde yoğunlaştı. Yükseköğretimde ailenin gelirine bağlı olarak bir ücret alınmaktadır. Ayrıca yaygın bir mesleki ve teknik okullar ağı vardır. Eğitime verilen önemin bir sonucu olarak 1945'te yüzde 20 olan okuryazar oranı 1980'lerde yüzde 100'e yükselmiştir.

SOSYAL GÜVENLİK VE SAĞLIK. Sovyet modelini örnek alan sosyal güvenlik sistemi ile herkese parasız sağlık hizmeti, sağlık sigortası ve emeklilik güvencesi sağlandı. Hükümet, kentlere yönelen göçleri durdurarak, büro işçilerinin kol emeği gerektiren işlerde çalışmalarını ve kırsal kesimlere gönderilmelerini gerçekleştirdi. Halk sağlığını koruyucu merkezlerin kurulmasına karşın, sağlığa aykırı çalışma koşulları bir ölçüde sürmektedir. Arnavutluk'ta ortalama ömür erkeklerde 69,6 yıl, kadınlarda ise 75,5 (1988-89) yıl dolayındadır. Çocuk ölüm oranı ise yaklaşık binde 25'tir.

KÜLTÜREL YAŞAM. Özgün ve güçlü bir tarihsel kültürden söz etmenin zor olduğu Arnavutluk'ta gerçekleştirilen Kültür Devrimi, geleneksel ve sosyalist kültürel yaşamda köklü dönüşümlere yol açtı. Çin Kültür Devrimi ile aynı zamanda gerçekleştirilmesine ve kültürel yaşamda benzer etkiler doğurmasına karşın, Arnavutluk Kültür Devrimi'nin kendine özgü yanları vardı. 1966 Martı'ndu, birçok parti ve devlet görevlisinin kentlerden köylere atanmasıyla başlayan Kültür Devrimi, partinin sıkı denetimi altında sürdürüldü. Geleneklere ve dinsel inanışlara olduğu kadar klasik Batı edebiyatına ve tiyatrosuna karşı yürütülen mücadele, AEP'nin 1966'daki V. Kongresi ile doruğuna ulaştı.

Arnavutluk'un günümüzdeki en önemli kültür kurumu, Tiran'daki Ulusal Kütüphane'dir. Önemli müzeler arasında Arnavutluk Halk Kültürü Müzesi ile Ulusal Kurtuluş Mücadelesi Müzesi sayılabilir. Televizyon yayınlarının 1971'de başladığı ülkede güçlü bir radyo şebekesi vardır. Ülkedeki başlıca gazeteler siyasal partilerin yayın organlarıdır. Günümüzde uluslararası ün kazanan tek Arnavut yazar, romancı ve şair İsmail Kadare'dir. *Ayrıca bak.* Balkanlar.

Bugün bütün Arnavutluk'ta tanınan Kuruya folk topluluğu
Arnavutluk Büyükelçiliği İzmir'de

TARİH

İLLYRİALILAR VE ROMALILARIN İŞGALİ. Arnavutların ataları olan Hint-Avrupa kökenli İllyrialılar, İÖ y. 1000'den sonra Balkan Yarımadasının batısına yerleşerek çeşitli kabileler halinde yaşamaya başladılar. Komşu halklarla, özellikle de Yunanlılarla ilişkiye geçmelerine karşın, etnik kimliklerini ve dillerini korudular ve zamanla çeşitli bağımsız krallıklar kurdular. Bunların en tanınmışı Shkoder'deki İÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında kurulan krallıktı. Krallığın sınırlarını Dalmaçya'dan Aoüs'e (bugün Viyosa) kadar genişleten Kral Agrani'nin ölümünden sonra karısı Teuta'nın sağladığı başarılar, Romalılar ile bir dizi çatışmaya yol açtı. İÖ 168'de bütün Balkan Yarımadasını ele geçiren Romalılar, Sava Irmağının doğusunda ve bugünkü Arnavutluk'un kuzeyindeki Drin Irmağının kuzeyinde kalan toprakları İllyria eyaleti haline getirdiler. İllyrialıların yaşadığı öteki topraklar da başka eyaletlere bağlandı. Roma imparatorlarına bağlılığın karşılığında özerk yapısını koruyan İllyria, Roma ile Doğu Avrupa arasında önemli bir ticaret köprüsü işlevini üstlendi.

SLAV İSTİLASI. Roma İmparatorluğu İS 395'te bölündükten sonra Drin Irmağının doğusunda kalan İllyria toprakları Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlandı. 3. ve 5. yüzyıllarda Vizigotlarla Hunların saldırılarına uğrayan bölge, 6. yüzyılda Balkan Yarımadasına giren Slavların etkisi altında etnik yapısını yitirmeye başladı. Dillerini koruyan İllyrialıların yaşadığı topraklar bugünkü Arnavutluk, Yugoslavya'nın Kosova bölgesi, Batı Makedonya ve Kuzey Yunanistan'ın bazı kesimleri ile sınırlandı. 11. yüzyılda Batı Bulgaristan Krallığı'nı ortadan kaldıran Bizanslılar bölgeyi egemenlik altına aldılar. İllyrialı yerine Arnavut adını ilk kez kullanan, babası Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos'un, Güney İtalya'dan gelerek 1082'de Durazzo'yu (Durres) ele geçiren Normanlara karşı direnişini anlatan Anna Komnena oldu.

EPİR (EPEIROS) DESPOTLUĞU VE SIRP İŞGALİ. IV. Haçlı Seferi sonunda Bizans'ta Latin İmparatorluğu kurulunca, Bizans imparatoru Mikhail Angelos Komnenos, Arnavutluk topraklarında, 1214'e değin yönettiği Epir Despotluğu'nu kurdu. Latin imparatorunu 1216'da yenilgiye uğratan Theodoros Angelos, 1224'te Bizans'a dönerken Bulgar kralı II. İvan Asen'e yenildi. Böylece Arnavutluk toprakları Bulgar Krallığı'na bağlandı. İvan Asen'in ölümünden sonra Epir Despotluğu yeniden kuruldu. 1264'te Bizans imparatoru VIII. Mikhail despotluğa son vererek, ülkeyi bir kez daha Bizans'a bağladı. 13. yüzyıl sonunda Arnavutluk topraklarının bir bölümünü ele geçiren Sırplar, 14. yüzyıl ortalarında kısa bir süre ülkenin tümüne egemen oldular.

OSMANLI AKINLARI VE İSKENDER BEY. 14. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans etkisinden kurtulan Katolik Arnavut prenslikleri birbirleriyle çekişmelerinden yararlanarak bazı kentleri ele geçiren Venediklilerin ardından, Osmanlılar da Arnavutluk topraklarına girdiler ve prenslikleri vergiye bağlamaya başladılar. 1443'te (Osmanlıların İskender Bey adını verdiği) ulusal kahraman Gjergj Kastrioti, Arnavutları toparlayarak Osmanlılarla savaşa tutuştu. II. Murad ve II. Mehmed'in (Fatih) ordularına karşı Napoli Krallığı ve papalığın yardımıyla art arda birçok başarı kazanan Kastrioti hummadan öldükten sonra Kroya Kalesi 1478'de Osmanlıların eline geçti. Venediklilerin 1501'de Durres'i Osmanlılara bırakmasıyla Arnavutluk'un fethi tamamlandı.

OSMANLI EGEMENLİĞİ. Osmanlıların fethiyle birlikte binlerce Arnavut İtalya'ya göç ederken, başta toprak sahipleri olmak üzere birçokları da Müslümanlığı seçti. Osmanlı eğitim kuruluşlarında öğrenim gören Müslüman Arnavutların ordu ve yönetimde yüksek konumlar elde etmesine karşın, ulusal bilinç yok olmadı; Arnavutlar her fırsatta bağımsızlıkları için ayaklandılar. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bunalım başladığında, Arnavutluk'ta yönetim kargaşası ve ekonomik durgunluk doruğunda bulunuyordu. Merkezi otoritenin zayıflaması yerel önderleri harekete geçirdi. Güneyde, Yanya valiliğine kadar yükselen Tepedelenli Ali Paşa'nın ayaklanması şiddetle bastırıldı, Ali Paşa 1822'de Yanya'da öldürüldü. Kuzeyde ise İşkodra ile Tiran arasındaki toprakları denetim altında tutan Buşatlı ailesinin üç kuşak boyunca süren direnişi 1831'de kırıldı. Osmanlı egemenliği yeniden sağlandıktan sonra Tanzimat Fermanı doğrultusunda gerçekleştirilen yönetsel ve toplumsal reformların etkisi sınırlı oldu.

BAĞIMSIZLIK HAREKETI (1878-1914). 1878 Berlin Kongresi'nde, Rus Çarlığı'nın Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nden aldığı birkaç liman da dahil olmak üzere, Arnavutluk'un bazı bölgelerinin Karadağ'a verilmesi kararlaştırıldı. Buna karşı çıkan Arnavutlar, Osmanlıların da desteğiyle Prizren'de bir ulusal birlik oluşturdular. Avrupalı devletlerin gönderdiği donanma, Arnavutların bağımsızlık için çarpıştıklarını görerek tutum değiştiren Osmanlıların da yardımıyla, söz konusu limanları Arnavutların elinden aldı. Osmanlılar, dinsel farklılıklara karşı ulusal bilinci geliştiren Arnavutça yayınları yasakladılar ve

Prizren Birliği'ni dağıttılar. Ama başka örgütler aracılığıyla varlığını sürdüren bağımsızlık hareketi, II. Meşrutiyet'ten sonra güç kazandı. 1909'da Manastır'da toplanan bir ulusal kongre, tam bağımsızlık yolunda ilk adım olarak, Osmanlı Devleti içinde İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya'yı (Ianina) içine alacak özerk bir Arnavutluk isteğinde bulundu ve bir ulusal birlik komitesi seçti. Önceleri bu isteğe karşı çıkan İttihat ve Terakki yönetimi, Arnavutların İsa Boletin öncülüğünde ayaklanarak 1913'de Üsküp'ü ele geçirmesi üzerine, uzlaşma yolları aramaya yöneldi. Bu durum Arnavutluk'u paylaşmak isteyen öteki Balkan ülkelerini harekete geçirdi. Osmanlı ordusunun kısa sürede yenilmesiyle üçlü bir saldırıya uğrayan Arnavutlar 28 Kasım 1912'de Avlonya'da bağımsızlıklarını ilan ettiler. İsmail Kemal Vlora ilk hükümetin başkanı oldu. Sırpların Kuzey Arnavutluk topraklarında ilerlemesi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu, Yunanistan'ın Avlonya dahil Güney Arnavutluk'u ilhak etmek istemesi de İtalya'yı tedirgin etti. Çatışmanın Avrupa'nın tümünü içine alacak bir savaşa dönüşmesini önlemek isteyen İngilizlerin çağrısıyla, Londra'da Balkan ülkelerinin de katıldığı bir konferans toplandı. Sonuçta Aralık 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığı tanındı. Ama Arnavutların çoğunluğu oluşturduğu Kosova, Sırbistan'a bırakıldı. Yunanistan sınırı ise 1913'te uluslararası bir komisyon tarafından belirlendi. Avrupa devletlerinin yeni Arnavutluk devletinin başına getirdikleri Prens Wilhelm'in ülkeye gelmesinden sonra, Turhan Paşa'nın kurduğu yeni hükümet ülkede otorite sağlamaya çalıştı. Yunanistan'ın Güney Arnavutluk'u özerk Kuzey Epir bölgesi olarak ilan etmesi, Karadağ'ın İşkodra'yı işgali ve orta Arnavutluk'taki köylü ayaklanması, bu çabaları boşa çıkardı. I. Dünya Savaşı başladığında tam bir kargaşanın egemen olduğu ülke, savaşan tarafların işgaline uğradı ve tarafsız kalacağını ilan etmiş olmasına karşın, bir savaş alanı haline geldi.

ARNAVUTLUK KRALLIĞI. I. Dünya Savaşı'ndan sonra toplanan Paris Konferansı'nda Balkan ülkelerinin yanı sıra İtalya da Arnavutluk'un paylaşılması mücadelesine katıldı. Konferansta çözüme kavuşturulamayan Arnavutluk sorunu, Büyükelçiler Konferansı olarak anılan toplantıya devredildi. Bu arada, 1920'de İtalyan kuvvetlerinin varlığına karşın toplanan ulusal meclis, bir naiplik konseyi seçerek, Süleyman Delvina başkanlığında bir hükümet oluşturdu. Tiran başkent ilan edildi. İtalyanların Avlonya'daki Arnavut ayaklanması üzerine çekilmesinden sonra, Arnavutluk, Aralık 1920'de Milletler Cemiyeti'ne girdi. Kasım 1921'de toplanan Büyükelçiler Konferansı, 1913'te belirlenen sınırları onayladı. Yugoslavya, Milletler Cemiyeti'nin müdahalesi ile, işgal ettiği Arnavutluk topraklarından çekilmek zorunda bırakıldı.

1922-24 arasında liberal aydınların demokratik bir rejim oluşturmak için gösterdikleri çabalar sonuçsuz kaldı. Haziran 1924'te çıkan bir ayaklanma ile ülkeyi terk etmek zorunda kalan Başbakan Ahmed Zogo, tutucu toprak sahiplerinin ve Yugoslavya'nın desteğiyle altı ay sonra dönerek bir dikta rejimi kurdu. Zogo, Yugoslavya'ya olan yükümlülüklerine karşın, 1926 ve 1927'de imzaladığı antlaşmalarla İtalya ile ittifaka girdi ve 1928'de de kendisini I. Zogo adıyla kral ilan etti. Arnavutluk, ekonomik ve siyasal açıdan İtalya'ya bağımlı hale geldi. Gittikçe bozulan ekonomik durum, sefaletin ve köylüler ile liberal aydınların hoşnutsuzluğunun artmasına neden oldu. Çeşitli ayaklanma girişimleri şiddetle bastırıldı. Zogo yönetimi baskıyı artırmakla birlikte, İtalyan faşizmini izlemekten kaçındı. Eğitim ve kültür alanında katı bir ideolojik uygulamaya gidilmedi. Batıya üniversite eğitimi için gönderilen yüzlerce genç kadın ve erkek, dönüşlerinde ülkede yeni ve modern bir kamu yönetiminin oluşturulmasında etkin rol oynadıkları gibi, sol düşüncelerin yaygınlaşmasına da katkıda bulundular. Öte yandan merkezi hükümet otoritesinin tüm ülkede geçerli kılınmasıyla Arnavutluk'ta ilk kez gerçek anlamda ulusal birlik sağlanmış oldu.

1939'da Mussolini, İtalya ile Arnavutluk arasında bir gümrük birliği oluşturulması ve Arnavutluk sınırları içinde bir İtalyan garnizonu kurulması yolunda bir ültimatom verdi. Ültimatomun reddi Zogo döneminin de sonu oldu. Mussolini, deniz ve hava kuvvetlerinin desteğinde 100 bin kişilik bir ordu ile Arnavutluk'u işgal etti. Ülkede kukla bir Arnavutluk hükümeti kurularak, İtalyan krallıyet ailesinden III. Vittorio Emanuele, Arnavutluk kralı ilan edildi. İtalya'nın savaş hazırlıkları doğrultusunda ülkenin doğal kaynakları büyük bir açgözlülükle yağmalandı.

II. DÜNYA SAVAŞI. İtalyanların Arnavutluk üzerinden Yunanistan'ı işgal etme girişimi bozguna uğrayınca, Eylül 1942'de Yugoslavya'da bulunan Nazi birlikleri bölgeye girdi. İşgalin yarattığı şaşkınlığı üzerlerinden atan Arnavut milliyetçileri direniş hareketini başlatarak, toplumun bütün kesimlerini bir araya getiren ve demokratik bir rejimin kurulmasını amaçlayan "Balli Kombeta" adlı bir ulusal cephe örgütlediler. Askeri ve sivil önderler öncülüğünde oluşturulan çeteler, İtalya'nın savaş gücünü zayıflatmada önemli bir rol oynadı. Almanya'nın 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırması ile küçük ve dağınık gruplar halinde direniş hareketine katılan Arnavut komünistler, Tito'nun Yugoslavya'dan gönderdiği komünistlerin yardımıyla bir parti kurdular ve Ulusal Kurtuluş Hareketi (LNC) aracılığıyla halkın desteğini kazanmaya başladılar. Mussolini'nin çöküşünden sonra "Balli Kombeta" ile komünistler arasında birleşik cephe kurma girişimi sonuçsuz kaldı. Kasım 1944'te Enver Hoca başkanlığında kurulan hükümet Müttefikler tarafından tanındı.

KOMÜNİSTLERİN EGEMENLİĞİ. Enver Hoca'nın başında bulunduğu hükümet, savaş sonrasında bir şiddet kampanyasına girişti ve düşmanla işbirliği yapmakla suçladığı binlerce kişiyi idam etti. İtalyanlara ve özel kişilere ait bütün taşınmaz mallar devletleştirildi. Toprak sahipleri etkisiz kılınarak toprakları köylülere dağıtıldı. Burjuvazi aşırı vergilendirme yoluyla mülksüzleştirildi. 1945'te Ulusal Meclis seçimleri yapıldı.

Arnavutluk'un 1946'da Korfu Boğazını mayınlayarak geçen gemilere ateş açması, İngiltere ile günümüze değin süren bir anlaşmazlığın doğmasına neden oldu. ABD de Arnavutluk ile diplomatik ilişkilerini kesti. 1948'e değin Yugoslavya ile sürdürülen yakın işbirliği, bu ülkenin Kominform'dan çıkarılmasıyla kesildi. Yeni adıyla Arnavutluk Emek Partisi'nin örgütlenme sekreteri ve gizli polisin başı Kotsi Dzodze'nin başını çektiği Yugoslav yanlısı klik, Enver Hoca ile Mehmed Şehu'nun önderliğindeki gruba yenildi; Dzodze ile önde gelen yandaşları vatana ihanetle suçlanıp idam edildi. Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştiren Arnavutluk'ta 1950'de yapılan Ulusal Meclis seçimlerini, oyların yüzde 99'unu alan Demokratik Cephe'nin resmi adayları kazandı. Bundan sonra yapılan tüm seçimlerde de benzer sonuçlar alındı.

Sovyet blokundan coğrafi kopukluğuna karşın 1955'te Varşova Paktı'na giren Arnavutluk, Sovyetler Birliği'nden önemli ölçüde mali ve teknik yardım aldı. Hammaddelerin değerlendirilmesi amacıyla gönderilen binlerce uzmanın yanı sıra Vlore'de bir deniz üssü kurulmasına yönelik hazırlıklara girişildi. Arnavutluk yöneticileri içerde Stalinci sistemi sürdürmekle birlikte, görünüşte Kruşçev'in yeni siyasetini destekler bir tutum takındılar. Sovyetler Birliği 1957'de Arnavutluk'un birikmiş borçlarını silerek yeni kredi açtı. 1960'tan sonra bozulmaya başlayan Sovyetler Birliği-Arnavutluk ilişkileri, 1961'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi 22. Kongresi'nde Kruşçev'in Arnavutluk'u sert biçimde eleştirmesiyle kopma noktasına geldi. Aralık 1961'de Sovyetler Birliği Arnavutluk'la diplomatik ilişkilerini kesti. Arnavutluk, 1968'de Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'ya müdahalesinin ardından Varşova Paktı'ndan ayrılma kararı aldı. Çin ile başlamış olan yakınlaşma, 1964 başında Zhou Enlai'in Arnavutluk'u resmen ziyaret etmesiyle güçlendi. Çin etkisi ve ekonomik yardımı 1960'lar boyunca sürdü. Ama 1970'lerin başındaki Çin-Amerika yakınlaşmasının ardından ilişkiler bozulmaya başladı ve Mao'nun ölümünden sonra 1978'de Çin ile kurulmuş bütün ekonomik ve askeri bağlar koparıldı. Bu arada yalnızlıktan kurtulmak için Yugoslavya ve bazı Batı Avrupa ülkeleriyle ticari ve diplomatik ilişkiler kuran Arnavutluk, Aralık 1976'da kabul ettiği yeni anayasa ile Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti adını aldı.

11 Nisan 1985'te Enver Hoca'nın ölümü üzerine Arnavutluk Emek Partisi genel sekreterliğine Ramiz Alia seçildi. Ramiz Alia, Arnavutluk dış politikasında hiçbir değişiklik olmayacağını vurguladı. 1989'da Doğu Avrupa'daki komünist yönetimlerin art arda çöküşü Arnavutluk'ta da siyasal yaşamı hareketlendirdi. Ekonomik güçlüklerin de etkisiyle aydınların ve gençlerin başını çektiği muhalefet güçlendi. Hükümet yurtdışına çıkışı serbest bıraktı, din ve inanç özgürlüğü tanındı ve yabancı sermaye yatırımlarına izin verildi. Arnavutluk dışa açılmaya başladı ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na üye oldu. Aralık 1990'da yeni siyasal partilerin kurulmasına izin verilerek AEP'nin tekeli sona erdirildi. Mart 1991'de yapılan seçimlerde AEP ya da yeni adıyla Arnavutluk Sosyalist Partisi (ASP) başlıca rakibi Demokrat Partı'yi (DP) yenilgiye uğrattı. Ama seçim sonrasındaki genel grev Alia'yı bir koalisyon hükümeti kurmak zorunda bıraktı. Ekonomik çöküntü ve karışıklıklar nedeniyle binlerce kişi ülkeyi terk etmeye başladı. Mart 1992'de yapılan seçimleri büyük farkla DP kazandı ve ASP muhalefete düştü.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYASA.

Arnd, Johann *bak.* Arndt, Johann

Arndt, Ernst Moritz (d. 26 Aralık 1769, Schoritz bei Gartz, Rügen, İsveç - ö. 29 Ocak 1860, Bonn), Napoleon döneminde ülkesindeki ulusal uyanışı dile getiren yurtsever Alman yazar ve şair.

Stralsund, Greifswald ve Jena'da eğitim gördükten sonra Lutherci rahip oldu. Yirmi sekiz yaşında kilise görevlerini bırakarak bir süre Avrupa'da dolaştı. Almanya'ya dönerken Ren Irmağı boyunca gördüğü yıkık şatolar, bu yıkıma yol açan Fransızlara karşı içinde kin uyandırdı. Yolculuğuna ilişkin izlenimlerini *Reisen durch einen Teil Deutschlands, Ungarns, Italiens, und Frankreichs in den Jahren 1798/99* (1801-03; 1798-99 Yıllarında Almanya, Macaristan,

İtalya ve Fransa'nın Bazı Bölgelerinde Yolculuk) adlı altı ciltlik yapıtında aktardı.

1800'de, Greifswald Üniversitesi tarih kürsüsünde ders vermeye başladı. Fransız saldırganlığı üzerine görüşlerini açıkladığı *Germanien und Europa*'yı 1803'te yayımladı. Bunu izleyen *Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen* (1803; Pomeranya ve Rügen'de Serfliğin Tarihi Üzerine Deneme) adlı yapıtından üç yıl sonra İsveç kralı IV. Gustaf serfliği kaldırdı. Arndt, 1806'da Greifswald Üniversitesi'nde tarih profesörlüğüne getirildi. Aynı yıl *Geist der Zeit*'ı (Çağın Ruhu) yayımladı. Bu yapıtında yurttaşlarını Fransız boyunduruğundan kurtulmaya çağırdı. Napoléon'un hışmından kurtulmak için İsveç'e sığındı ve yurtsever ülkülerini broşür, şiir ve şarkılarıyla yurttaşlarına iletmeyi sürdürdü.

1809'da Almanya'ya döndü. 1812'de, Fransa'ya karşı verilecek kesin mücadelenin örgütlenmesine yardımcı olmak üzere Petersburg'a çağrıldı. O arada yeni yurtsever şarkılar ve makaleler yazdı. Savaştan sonra, 1818'de Bonn Üniversitesi kurulunca orada çağdaş tarih kürsüsü profesörlüğüne atandı. Aynı yıl Alman devletlerinin gerici politikalarını eleştiren *Geist der Zeit*'ın dördüncü bölümü yayımlandı. Reform isteklerinin cüretkârlığı Prusya hükümetini kızdırdı ve Arndt 1819 yazında tutuklandı. Kısa süre sonra serbest bırakıldıysa da ders vermesi yasaklandı. 1840'ta eski görevine getirildi. 1841'de de üniversite rektörlüğüne atandı. 1848 devrimci ayaklanmasından sonra Frankfurt am Main'daki ulusal mecliste yer aldı. IV. Friedrich Wilhelm'e imparatorluk tacını sunan heyette o da vardı; ama kralın tacı kabul etmemesine tepki göstererek toplumsal uğraşlardan çekildi.

Arndt'ın bütün lirik şiirleri siyasal ülkülerden esinlenmiş olmadığı gibi, ona yalnızca bir şoven de denemez. 1804-18 arasında basılan *Gedichte*'nin (toplu basımı 1860; Şiirler) büyük bölümünü olağanüstü güzellikte dinsel şiirler oluşturur. Arndt'ın başka önemli yapıtları arasında, yaşamına ilişkin en güvenilir kaynak sayılan otobiyografisi *Erinnerungen aus dem äusseren Leben* (1840; Dış Yaşamdan Anılar) ve *Meine Wanderungen und Wandelungen mit dem Reichsfreiherrn Heinrich Karl vom Stein* (1858; Baron Heinrich Karl von Stein'la Gezilerim ve Avareliklerim) sayılabilir.

Arndt, Fritz (d. 6 Temmuz 1885, Hamburg - ö. 8 Aralık 1969, Hamburg), Alman kimyacı. Türkiye'de modern kimyanın öncülerindendir.

1908'de Freiburg Üniversitesi'ni bitirdi. Çeşitli üniversitelerde kimya asistanlığı yaptıktan sonra, 1912-15 arasında çalıştığı Breslau Üniversitesi'nde doçent ve profesör oldu. I. Dünya Savaşı sırasında, İstanbul Darülfünunu'nda genel kimya profesörlüğü yaptı (1915-18). Daha sonra Breslau Üniversitesi'nde kürsü başkanı olarak çalıştı. 1933'te Hitler rejiminden kaçarak İngiltere'ye sığındı ve bir yıl Oxford Üniversitesi'nde konuk profesör olarak ders verdi. 1934'te Türk hükümetinin çağrılısı olarak Türkiye'ye geldi ve aynı yıl, İstanbul Üniversitesi Kimya Enstitüsü müdürü olarak görevlendirildi. Kısa sürede Türkçeyi öğrenerek derslerini bu dille vermeye başladı. II. Dünya Savaşı sırasında Türk vatandaşlığına geçen Arndt, 1955'te emekli oldu. 1956'da Hamburg Üniversitesi tarafından onur profesörü olarak davet edilince, bilimsel araştırmalarını orada sürdürdü. 1965'te, İstanbul Üniversitesi, 80. doğum yıldönümü nedeniyle kendisine onursal doktora verdi.

Türkiye'de modern kimya, başta Fritz Arndt olmak üzere Fen Fakültesi'ndeki öbür Alman hocalar Dr. Hoesh ve Dr. Fester'in çalışmalarıyla yerleşti. Yazdıkları kitaplar yardımcıları tarafından Türkçeye çevrildi. Ayrıca onların özendirmesiyle Almancadan, başka kimya kitapları da çevrildi ve genel olarak Alman kimya literatürüne dayanılarak Türkçe kimya kitapları yazıldı. Fen Fakültesi muallimlerinden Suzi Osman Bey, *Ecsâm-ı Gayr-ı Uzviyenin Tahlil-i Tavsifisi* (1916) adlı kitabı Arndt'ın önerisi üzerine H. Biltz'den çevirdiğini belirtir. Fazlı Faik (Yegül) Bey de, *Tahlil-i Mikdari Tatbikatı* (1916) adlı yapıtı, Arndt'ın yardımlarıyla A. E. Stock ve A. Stahler'den Türkçeye çevirdiğini kaydeder.

Fritz Arndt'ın Türkçe yapıtları, Türkiye'deki modern kimya literatürü açısından çok önemlidir. Arndt, *Kimya-yı Gayr-ı Uzvide İlk Tatbikat* (1917) ve *Gayr-ı Uzvi Kimyada İlk Tatbikat* (1935) adlı yapıtlarını, kimya bölümü öğrencilerine rehber olmak üzere hazırlamıştı. *Muhtasar Tatbikat-ı Kimyeviye* (1918) ve *Kısa Kimya Tatbikatı* (1934) adlı çalışmalarında, inorganik ve organik kimya laboratuvar deneyleri ile uygulamalarını açıklar. Bunlardan başka *Anorganik Kimyaya Başlangıç Laboratuvarı* (1945-46; Lütfi Ergener ve Melike Ergener ile birlikte), *Denel Organik Kimya* (1949) ve *Yeni Denel Organik Kimya* (1950; L. Ergener ile birlikte) adlı yapıtları vardır.

Arndt, Johann, ARND olarak da yazılır (d. 27 Aralık 1555, Edderitz, Anhalt - ö. 11 Mayıs 1621, Celle, Hannover), mistik yazıları 17. yüzyılda Avrupa'da elden ele dolaşan Lutherci ilahiyatçı.

Helmstadt, Wittenberg, Strasbourg ve Basel'de öğrenim gördü. 1583'te Badeborn'da papaz oldu. Ama kilisesinden resimleri kaldırmayı kabul etmediği ve vaftiz töreninde şeytan kovma duası okumayı sürdürdüğü için 1590'da görevden alındı. Her iki davranış da Kalvenciliğin saflık ve yalınlık kavramına karşı işlenen birer suç sayılıyordu. Arndt aynı yıl Quedlinburg'a sığındı. 1599'da da Braunschweig'daki St. Martin Kilisesi'ne geçti.

Aziz Bernard, Johann Tauler ve Thomas à Kempis gibi mistiklerden esinlenerek kaleme aldığı birçok yapıt arasında en önemlisi *Vier Bücher vom wahren Christentum*'dur (1606-10; Gerçek Hıristiyanlığın Dört Kitabı). Yaşadığı dönemde çoğu Avrupa diline çevrilen ve geniş okur kitlesi bulan bu yapıt, hem Katoliklerin, hem Protestanların birçok ibadet kitabının temelini oluşturdu. Yayımlanması Lutherciler arasında büyük tartışmalara yol açtı. Yalın Hıristiyan yaşamına ağırlık veren Pietizmin kurucusu Philipp Jakob Spener'in (1635-1705) yaşamını da önemli ölçüde etkiledi. Arndt'a göre, yerleşik geleneksel öğretiyi izlemek yeterli değildi ve her Hıristiyanın, doğrulukla dolu bir yaşam sürerek ve Tanrı ile el ele vererek ahlaki bir arınmadan geçmesi gerekirdi.

Yapıtın uyandırdığı tepki, Arndt'ın Braunschweig'daki yaşamını zorlaştırdı. 1609'da Eiseleben'e ve 1611'de de ölünceye değin kaldığı Celle'ye taşındı.

Arne, Thomas (Augustine) (d. 12 Mart 1710, Londra - ö. 5 Mart 1778, Londra), sahne müziği ve şarkı bestecisi.

Covent Garden'daki King Street'te dükkânı olan bir döşemecinin oğlu olduğundan söz edilir. Eton'da eğitim gördükten sonra hukuk öğrenimi yapması kararlaştırıldıysa da gizlice çalıştığı keman ve klavyeli çalgılarda büyük bir ustalığa erişen Arne, babasını müzisyen olmasına karşı çıkmaktan vazgeçirdi. İtalyan Opera Orkestrası'nın daha sonraki şefi Michael Festing'den aldığı birkaç ders dışında kendi kendini yetiştirdi. Müzik beğenisi de büyük ölçüde (uşak üniformasıyla parasız girdiği) operada oluştu. Sonradan oyunculukta ünlenen kız kardeşi Susanna Maria (Cibber) ile küçük erkek kardeşine şarkı söylemeyi öğretti; her ikisi de onun ilk sahne yapıtı olan *Rosamond*'da (1733) rol aldılar. Joseph Addison'ın 1707'de yazdığı librettoya dayalı olan

Arne, F. Bartolozzi'nin (y. 1725-1815) yapıtını temel alan oymabaskı
National Portrait Gallery, Londra

bu İtalyan tarzı operanın gösterişli parçası "Rise, Glory, Rise" 40 yıl süreyle dillerden düşmedi.

Arne kısa sürede Drury Lane Tiyatrosu'na art oyunlar ve fon müzikleri bestelemek üzere bir anlaşma yaptı. John Dalton'un 1738'de Milton'ın *Comus* adlı oyunundan yaptığı uyarlamada, Arne başta gelen İngiliz lirik besteci olarak kabul edildi. Arne'in hafif, canlı ve hoş melodik üslubu, imparatorluğun simgesi haline gelen "Rule, Britannia" şarkısıyla ünlü *Alfred, a Masque* (Alfred, Bir Oyun) ile *The Judgment of Paris* (Paris'in Seçimi) adlı yapıtlarında açıkça görülür. Shakespeare'in şarkılarına, *As You Like It* (*Nasıl İsterseniz*), *Twelfth Night* (*On İkinci Gece*) ve *Merchant of Venice* (*Venedik Taciri*) adlı yapıtların 1740-41 arasında yeniden sahnelenişleri için yazdığı müzikler, bu ilk dönem üslubunun doruk noktasını oluşturur.

Arne, 1744 dolaylarında Drury Lane Tiyatrosu ve Vauxhall Gardens ile besteci olarak anlaşma yaptı. Bunu izleyen 10 yıl içinde bazı şarkı derlemeleri yayımladı. 1759'da Oxford'da müzik doktoru oldu. İki yıl sonra *Judith* adlı oratoryosu sahnelendi. Bunu, 19. yüzyılın başlarına değin sahnede kalacak olan *Artaxerxes* operası (1762) izledi.

Yaşamının son 10 yılında 1769'daki Stratford Shakespeare Jübilesi için, Garrick'in bir odunu besteledi, *The Fairy Prince* (1771; Periler Prensi); Mason'ın *Elfrida*'sı (1772) ve *Caractacus* (1776) için müzik yazdı.

Arne'in melodik üslubunda başlangıçta görülen doğallık ve incelik bir ölçüde İskoçya, İrlanda ve İtalyan kaynaklarından esinlenir. Sonraki müziği, giderek daha çok İtalyan etkisinde ve süslü bir müzik olmuştur. Son yıllarındaki yapıtlarında ise Sullivan'ın habercisi olan bir *opera buffa* (komik opera) üslubu ortaya çıkar. "Rule Britannia", "Blow, Blow, Thou Winter Wind" ve "Where the Bee Sucks" gibi melodilerin bestecisi olarak, Arne da, Purcell gibi, İngiliz şarkı geleneğine büyük katkıda bulunmuştur.

Arneth (Şövalyesi), Alfred (d. 10 Haziran 1819 - ö. 30 Haziran 1897, Viyana), Avusturyalı tarihçi. Viyana devlet arşivindeki

kaynakları değerlendirme ve yayımlama çalışmalarıyla ünlüdür.

Avusturyalı devlet adamı Klemens von Metternich tarafından 1841'de devlet arşivinde görevlendirildi. 1868'de arşiv sorumluluğuna atandı. 1879'da İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin, 1896'da ise Münih'teki Bavyera Bilimler Akademisi tarih komisyonunun başkanı oldu.

Kendisine sağlanan özel olanaklarla, çoğu 18. yüzyılla ilgili değerli çalışmalar yayımladı. Bunlar arasında, Mareşal Guido von Starhemberg (1853) ve Savoie prensi Eugène (1858) ile Maria Theresa'nın (1863-79) yaşamöyküleri sayılabilir. Ayrıca, Maria Theresa'nın Marie Antoinette ve II. Joseph ile, II. Joseph'in de Leopold ve Çariçe Katerina ile yazışmalarını derledi.

Frankfurt Meclisi üyesi olarak 1848'de siyasete atılan Arneth, anayasacı liberal partiyi destekledi. 1861'de Aşağı Avusturya İl Konseyi'nde (*Landtag*), 1869'da ise, soylular meclisi *Herrenhaus*'da görev yaptı. Gençlik anıları *Aus meinem Leben* (Yaşamımdan) 1893'te yayımlandı.

Arngrímur Jónsson *bak.* Jónsson, Arngrímur

Arnhem, Almanca ARNHEIM Hollanda'nın doğusunda, Gelderland ilinin (*provincie*) merkezi (1794) ve belediye (*gemeente*). Aşağı Ren (Neder Rijn) Irmağının kuzey yakasında yer alır. Bir olasılıkla Roma yerleşmesi Arenacum ile aynı yerde bulunan Arnhem'in adı, ilk kez 893 tarihli kayıtlarda geçer. 1233'te Geldern kontu II. Otto'nun berat vererek tahkim ettiği kent, 1443'te Hansa Birliği'ne katıldı. Geldern düklerinin oturduğu Arnhem sık sık Burgonyalı rakiplerinin saldırısına uğradı, 1543'te V. Charles'ın eline geçti. V. Charles, kenti Gelderland Meclisi'nin merkezi yaptı. 1585'te Birleşik Felemenk'in egemenliği altına girdi. İngiliz şair, asker ve devlet adamı Sir Philip Sidney, 1586'da Zutphen Savaşı'nda yaralandıktan sonra burada öldü. 1672'de Fransızlarca ele geçirilen Arnhem, 18. yüzyılda yeniden tahkim edildi; 1793'te bir kez daha Fransızların eline geçti. II. Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından işgal edildi. Eylül 1944'te İngiliz ve Polonya hava birlikleri, Arnhem'de, Ren üzerindeki köprüleri güvenceye almak amacıyla kahramanca ama başarısız bir girişimde bulundu. Kentin banliyölerinden Oosterbeek'teki İngiliz savaş anıtı ile mezarlık ve müze, bu savaşın anısını yaşatır.

Bir turizm merkezi olan Arnhem, ayrıca metalurji, gemi yapımı, tekstil, deri eşya, elektrikli aletler ve kimya gibi sanayi kollarının yoğunlaştığı bir sanayi kentidir.

Kentteki belli başlı yapılar arasında, belediye binası (y. 1540), St. Walburgis Katolik Kilisesi (1422), 15. yüzyıldan kalma Protestan kilisesi Grote Kerk (St. Eusebius) ve bugünkü hükümet binası sayılabilir. Kentte bir belediye müzesi vardır; Sonsbeek Parkı'nda bir akvaryum ile bir balık yetiştirme havuzu bulunur. Hollanda Açık Hava Müzesi (1912), Hoge Veluwe Ulusal Parkı ve Zuidelijke Veluwezoom Ulusal Parkı ile Hollanda'daki en büyük koleksiyonlardan birini barındıran Kröller-Müller Devlet Müzesi kentin yakınlarındadır. Nüfus (1991 tah.) belediye, 131.703; (1984 tah.) metropoliten alan, 290.746.

Arnhem Bölgesi, Avustralya'da, Kuzey Toprakları'nın kuzeydoğusunda tarihi bölge. Van Diemen Körfezinden güneydoğuya, Carpentaria Körfezi ile Groote Eylandt'a kadar uzanır. Yaklaşık 95.900 km²'lik toplam alanı hâlâ tam keşfedilmiş değildir. Roper ve Victoria ırmakları arasında yer alan geniş bir tropik platoyu içine alır. Arnhem Bölgesi adı, bugün daha çok Avustralya Yerlilerinin bölgedeki yerleşme alanı için kullanılır. Avustralya Yerlileri,

Yerli mağara resimleri, Arnhem, Kuzey Toprakları, Avustralya
Australian Information Service

Pleyistosen Bölümün (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) sonlarından beri bölgede yaşamaktadır. Birçok yerde kayalar üzerine yapılmış kabartmalara rastlanır. Kuzeydoğu kıyıları, bölgeye gemisi "Arnhem"in ("Aernem") adını veren Hollandalı kâşif Jan Carstensz tarafından 1623'te gezilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana yörede boksit ve uranyum madenciliği önem kazanmıştır.

Arniches (y Barrera), Carlos (d. 11 Ekim 1866, Alicante - ö. 16 Nisan 1943, Madrid, İspanya), 20. yüzyıl başlarında halk arasında çok tutulmuş oyun yazarı. *Género chico*(*) türündeki tek perdelik *zarzuela*'ları (müzikli oyun) ve *sainete*'leriyle (skeç) tanınmıştır. Bu oyunlar, Madrid'deki aşağı sınıftan insanların töreleri ve dili üzerine doğrudan gözlemlere dayanır. Bu türde yaklaşık 270 oyun yazan ve Alvarez Quintero kardeşlerle birlikte türün ustası kabul edilen Arniches, İspanyol İç Savaşı yıllarını (1936-39) Buenos Aires ve Paris'te geçirmiştir.

Arnim, Achim von, asıl adı KARL JOACHIM FRIEDRICH LUDWIG VON ARNIM (d. 26 Ocak 1781, Berlin - ö. 21 Ocak 1831, Wiepersdorf, Brandenburg, Almanya), Alman halk şiirlerini derleyerek Alman romantizmine önemli katkıda bulunmuş araştırmacı, oyun yazarı, şair ve öykücü.

Heidelberg Üniversitesi'nde öğrenciyken Clemens Brentano ile birlikte ünlü Alman halk şarkıları derlemesi *Des Knaben Wunderhorn*'u (Çocuğun Büyülü Borusu) yayımladı. Derleme, başlığını içindeki ilk şiirden almıştı; şiirde, imparatoriçeye büyülü bir boru veren bir genç anlatılıyordu. Derlemenin 1805'te yayımlanan (1806 tarihli) ilk cildi Goethe'ye ithaf edilmişti. Yapıt Goethe tarafından övülmekle birlikte, başka araştırmacılarca felsefi yetkinlikten yoksun olmakla eleştirildi. Yapıtın yayımlanması 1808'de tamamlandı.

Arnim'in çok sayıdaki oyun, şiir ve romanı bugün neredeyse unutulmuştur. Gerçekçilikle fanteziyi tuhaf biçimde kaynaştıran öykülerinden birkaçı ise bugün Alman düzyazı edebiyatının önemli ürünleri arasında sayılır. *Ayrıca bak.* Arnim, Bettina von.

Arnim, Bettina von tam adı ELISABETH KATHARINA LUDOVICA MAGDALENA VON ARNIM, eö BRENTANO (d. 4 Nisan 1785, Frankfurt am Main - ö. 20 Ocak 1859, Berlin), Alman edebiyatının önde gelen yazarlarından. Görünürdeki temaları ne olursa olsun, bütün yapıtlarında temelde kendi portresini çizmiştir.

Alman romantizminde yetenekli kadınlar önemli bir rol oynadı. Bettina von Arnim de bunlardan biriydi. 1811'de Alman romantizminin önemli adlarından Achim von Arnim'le evlendi. En ünlü yapıtlarından üçü Goethe, Karoline von Günderode ve kendi kardeşi Clemens Brentano ile yazışmalarından oluşan *Gothes Briefwechsel mit einem Kinde* (1835; Goethe ile Bir Çocuk Arasındaki Yazışmalar), *Die Günderode* (1840) ve *Clemens Brentanos Frühlingskranz*'dır (1844; Clemens Brentano'nun Bahar Çelengi). Bettina özgün mektupları yeniden düzenleyip küçük düzeltmeler yaparak ortaya parlak, canlı ve cesur bir tarzda yazılmış belge-kurgu karışımı özel bir yapıt türü çıkarmıştı. Bettina'nın annesi Maximiliane (eö von La Roche) evlenmeden önce Goethe ile arkadaşlık etmiş, evlendikten sonra da arkadaşlığını sürdürmüştü. Bettina 35 yıl sonra bu arkadaşlıkta annesinin yerini aldı; ilk karşılaştıklarında 57 yaşında olan Goethe'yi ilahlaştırdı. Sık sık Goethe'nin Frankfurt'taki annesini ziyaret etti. Yaşlı kadının Goethe'nin çocukluğuna ilişkin anlattığı öyküleri kaydetti. Goethe, 1811-22 arasında kaleme aldığı otobiyografisi *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*'ı (1833; *Kendi Hayatımdan Şiir ve Hakikat*, 1946-54, 3 cilt) yazarken bu notları kullanacaktı. Bettina 1811'e değin Goethe'ye sürekli ilgi gösterdi. Bu tarihte Goethe'nin karısı Christiane ile Bettina arasında herkesin önünde patlak veren kavgadan sonra Goethe Bettina'yla ilişkisini kesti.

Bettina von Arnim, Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm için özel olarak yazdığı *Dies Buch gehört dem König* (1843; Bu Kitap Krala Aittir) ve *Gespräche mit Dämonen* (1852; Cinlerle Konuşmalar) adlı kitaplarda, ezilen kitlelerden yana olan siyasal

Bettina von Arnim, sanatçısı bilinmeyen bir minyatürden Armgass von Arnim'in oymabaskı çalışması
British Museum J. R. Freeman & Co. Ltd

görüşlerini dile getirdi. Bettina ayrıca yetenekli bir heykelci ve müzikçiydi. Yetenek ve ilgi alanlarının çeşitliliği, Alman romantizminin ruhu olarak görülen evrenselliği yansıtır.

Arnim (Kontu), Harry (Karl Kurt Eduard) (d. 3 Ekim 1824, Moitzelfitz, Pomeranya - ö. 19 Mayıs 1881, Nice, Fransa), Prusyalı diplomat. Bismarck ile anlaşmazlığı cezalandırılmasına yol açmış, ayrıca hakkındaki kovuşturma, Alman ceza yasasına resmi belgelerin izinsiz açıklanmasını suç sayan *Arnim Paragrafları*'nın eklenmesine yol açmıştır.

1850'de dışişleri bakanlığına girdi. 1853-55 arasında Roma'da, 1862'de Lizbon'da görev yaptıktan sonra 1864'te Prusya'nın temsilcisi olarak Vatikan'da bulundu. 1869-70'teki I. Vatikan Konsili'nde, papanın yanılmazlığı öğretisine karşı çıkan Alman piskoposları destekledi.

23 Ağustos 1871'de Prusya'nın Fransa temsilcisi, 9 Ocak 1872'de de büyükelçisi

olarak atandı. Haziran 1872'de, Fransız-Alman Savaşı ertesindeki tazminat görüşmelerini sonuçlandırdı. Ama kısa süre sonra Bismarck'la anlaşmazlığa düştü.

1874'te Viyana'da bir gazete, Vatikan Konsili'ne ilişkin bazı yazışmaları yayımladı. Bunlar arasında Arnim'in gizli mesajları

Harry von Arnim
Staatsbibliothek, Berlin

da vardı. Olay üzerine yapılan araştırma sırasında, Arnim'in Paris'te elçilik yaptığı döneme ilişkin daha önemli belgelerin kayıp olduğu ortaya çıktı. Arnim eksik belgelerin bir bölümünü iade etmeyi reddedince, Fransa'ya yönelik kendi politikasının Bismarck'ın politikasından daha doğru olduğunu kanıtlayabilmek amacıyla belgeleri elinde tuttuğundan kuşkulanıldı. Bunun üzerine Bismarck, Arnim'i önce emekliye ayırdı, 4 Ekim 1874'te de tutuklattı. Üç ay hapis cezasına çarptırılan Arnim kararı temyiz etti, ama ceza süresi dokuz aya yükseltildi.

Cezasını tamamladıktan sonra sürgüne giden Arnim 1875'te Bismarck'ı kıskançlıkla suçlayan *Pro Nihilo* adlı imzasız bir broşür yayımladı. İhanet, imparatora hakaret ve Bismarck'a yayın yoluyla iftira etmekten suçlu bulunan Arnim, gıyabında beş yıl kürek cezasına çarptırıldı.

Arno, Peter, asıl adı CURTIS ARNOUX PETERS (d. 8 Ocak 1904, New York kenti - ö. 22 Şubat 1968, Port Chester, New York, ABD), karikatürcü. Özellikle New Yorklu *café* müdavimlerini hicveden karikatürleriyle, *The New Yorker* dergisinin ince mizahıyla ün kazanmasına büyük katkıda bulunmuştur.

1922-24 arasında Yale Üniversitesi'nde öğrenim görürken özellikle müzikle ilgilendi ve kendi orkestrasını kurdu. Ayrıca restoranlarda pano dekorasyonu yaptı. Yale'i bitirdikten sonra New York kentine giderek Greenwich Village'ın bohem yaşamına katıldı, dekor ressamlığını sürdürdü. O zamanlar yeni kurulan *New Yorker* dergisi bir karikatürünü kabul ettiğinde, resmi bırakıp bir orkestraya girmek üzereydi. Bu dergiyle ilişkisi ölümüne değin sürdü.

1920'lerin sonlarında, *The New Yorker*'da yayımlanan ve kent aristokrasisini konu alan karikatürleriyle ün kazanmıştı. 1931'e gelindiğinde de dört karikatür albümü yayımlanmıştı. Ekim 1931'de sahneye konulan *Here Comes the Bride* (İşte Gelin Geliyor) adlı müzikal komedinin senaryosu, Arno ile bir başkasının ortak ürünüydü. Çekici, ince bir insan olan Arno, hicvettiği dünyanın içinde etkin biçimde yer aldı. Karikatürlerinin başlıca tipleri, zampara kulüp üyeleri ve kürklü şen dullardı. Yayımlanan albümleri arasında *Man in the Shower* (1944; Duştaki Adam) ve *Sizzling Platter* (1949; Cızbız Tabağı) sayılabilir.

Arno Irmağı, İtalyanca FIUME ARNO, Latince ARNUS. Orta İtalya'daki Toscana yönetim bölgesinin başlıca akarsuyu. Toscana Apeninleri'ndeki Falterona Dağının yamaçlarından doğar. Sieve, Pesa, Elsa ve Era ırmaklarıyla birleşerek Liguria Denizine doğru 250 km yol alır. Akaçlama havzası, 8 247 km²'lik bir alan kaplar. Ulaşım amacıyla çok az kullanılan Arno, yukarı çığırı boyunca genellikle güneye doğru akar. Eski bir göl havzası olan Casentino'yu geçtikten sonra, önce batıya yönelir, Arezzo'da gene güneye döner. Irmağın orta çığırı, verimli topraklarla kaplı Valdarno Vadisinden geçer.

Arno, Floransa'nın güneyindeki Golfolina'da dar bir boğaza girer; batıya doğru yönelerek Empoli ve Pisa kentlerini geçtikten sonra denize dökülür. Irmağın eski deltası doldurularak tarıma elverişli hale getirilmiş, Arno'nun tek ağızdan denize dökülmesi sağlanmıştır. Arno Vadisi de insan eliyle büyük değişikliğe uğratılmıştır. Irmağın yukarı çığırında bulunan Chiana Vadisinin sularını bugün Tiber Irmağı toplamaktadır. Irmağın orta çığırındaki, bazılarını Leonardo da Vinci'nin tasarladığı taşkın önleyici yapılara karşın, Floransa 1966'da beklenmedik bir su baskınına uğramıştır.

Arnobius (YAŞLI) (ö. 4. yy, Afrika), erken dönem Hıristiyan yazarlarından. Putperestlere tutarsızlıklarını göstererek Hıristiyanlığı savunmuştur.

Putperest bir ailede doğdu. Ama en geç IS 300'de Hıristiyanlığı kabul etmişti. Roma imparatoru Diocletianus döneminde (284-305), Afrika'daki Sicca Veneria'da retorik dersleri verdi. Önceleri putperest olduğu için kuşkuları üzerine çekiyordu; özellikle yöresindeki piskopos ile arası iyi değildi. İnancını kanıtlamak için *Adversus nationes* (y. 303; Putperestlere Karşı) başlığı altında yedi kitap yazdı. Yaşamına ilişkin başka bilgi yoktur. 1 ve 2. kitaplarda putperestlerin karalamalarına karşı Hıristiyanlığın genel bir savunusuna yer verir; 3-5. kitaplarda Yeni-Platonculuğa, antropomorfizme ve putperest mitolojiye karşı çıkar; 6 ve 7. kitaplarda ise tasvirlere tapınma, tapınaklar ve törenler gibi konuları işler.

Arnold, Benedict (d. 14 Ocak 1741, Norwich, Connecticut - ö. 14 Haziran 1801, Londra), 1779'a değin yurtsever bir subay olarak Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na hizmet ettikten sonra İngilizlerin safına geçen ve bu nedenle ABD'de adı hainlikle eşanlama gelen subay.

Nisan 1775'te Massachusetts'e bağlı Lexington'da çatışmaların başgöstermesi üzerine, Arnold gönüllü olarak mücadeleye katıldı ve ertesi ay Ethan Allen ile birlikte İngilizlerin ellerinde tuttukları New York'taki Ticonderoga Kalesi'ne yapılan başarılı saldırıda yer aldı. O yılın sonbaharında General George Washington tarafından Quebec'i ele geçirmek için başlatılan bir seferin komutanlığına getirildi. Yedi yüz kişilik kuvvetin başında vahşi Maine topraklarını büyük bir dayanıklılıkla yürüyerek aştı ve General Richard Montgomery'nin destek kuvvetleriyle birleşerek iyi tahkim edilmiş olan kente saldırdı. Ama bu birleşik saldırı (31 Aralık 1775) başarısızlığa uğradı; Montgomery öldürüldü, Arnold ağır yaralandı.

Tümgeneral rütbesine yükseltilen Arnold, Champlain Gölünde bir küçük filo kurarak New York eyaletindeki Valcour Adası yakınlarında 11 Ekim 1776'da üstün düşman filosuna ağır kayıplar verdirdi. Savaştan bir kahraman olarak döndü, ama korku bilmezliği ve kabına sığmazlığı başka subayların kıskançlık ve düşmanlığına yol açtı. Şubat 1777'de Kongre'nin oluşturduğu beş yeni korgeneralliğe rütbesinin kendisinden kıdemsiz subaylara verilmesi üzerine, görevinden ayrılmak istedi ve ancak Washington'ın kişisel çabalarıyla istifadan vazgeçti.

İki ay sonra Connecticut'a bağlı Danbury'de bir İngiliz saldırısını puskurtunce korgeneralliğe yükseltildi; ama kıdemi konusunda düzeltme yapılmaması onurunu yaraladı. İkinci kez istifa etmeye çalıştıysa da, temmuzda New York eyaletinin yukarı kesimlerindeki İngiliz ilerleyişinin durdurulmasına yardımcı olma görevini kabul etti. Ağustos 1777'de Stanwix Kalesi'nde (bugün Rome) bir zafer kazandı. Aynı yılın sonbaharında Saratoga Çarpışması'nda ileri harekât taburlarına komuta ederek parlak başarılar elde etti ve ağır yaralandı. Yararlıkları göz önünde tutularak kıdemi düzeltildi.

Arnold, iyileştikten sonra Haziran 1778'de Philadelphia komutanlığına getirildi. Burada kralcılığa yakınlık duyan ailelerle ilişki kurarak savurgan bir yaşam sürmeye başladı. Para elde etmek için askeri ve idari yönetmelikleri çiğneme yoluna gitti. Hakkında kuşkular uyandırdı ve sonunda Pennsylvania'da yüksek yürütme konseyi tarafından açıkça suçlandı. Daha sonra Kongre önüne getirilen bu suçlamalar karşısında, kendisini temize çıkartmak için harp divanına verilmesini istedi.

Bu arada Nisan 1779'da kralcılık yanlısı bir genç kadın olan Margaret (Peggy) Shippen ile evlenen Arnold, mayıs başlarında İngiliz karargâhıyla gizli görüşmelere girdi ve bir yıl sonra da Kanada'ya yapılması düşünülen saldırılar konusunda İngilizlere bilgi verdi. Bunun ardından New York'taki West Point'in komutanlığına getirileceğini umduğunu bildirerek, bu makamda elde edeceği bilgileri satmak için 20 bin sterlin istedi. İngilizlerle bağlantısını sağlayan Yarbay John André Amerikalılar tarafından yakalanınca, bir İngiliz gemisiyle kaçtı. Geride kalan André casuslukla suçlanıp idam edildi. André'yi bu biçimde feda ettiği için Arnold kralcıların nefretine uğradı. Eylül 1781'de Connecticut'a bağlı New London üzerine saldırması, eski dostlarının gözündeki saygınlığını daha da düşürdü.

1781 sonlarında İngiltere'ye giden Arnold, yaşamının sonuna değin işsiz güçsüz, kimsesiz ve düşkün olarak yaşadı.

Arnold, Sir Edwin (d. 10 Haziran 1832, Gravesend, Kent - ö. 24 Mart 1904, Londra, İngiltere), *The Light of Asia* (1879; Asya'nın Işığı) adlı yapıtıyla tanınan şair ve araştırmacı. Bu epik şiirinde Buda'nın yaşamını ve öğretilerini incelikli bir dille ele aldı. Hıristiyanlık temasını işlediği *The Light of the World* (1891; Yeryüzünün Işığı) adlı yapıtıysa aynı ölçüde başarılı olamadı.

Hindistan'ın Puna kentindeki İngiliz okulunda müdür olan Arnold, 1873'ten sonra Londra'da yayımlanan *The Daily Telegraph* gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yaptı. 1888'de "sir" unvanı aldı.

Arnold, Harold De Forest (d. 3 Eylül 1883, Woodstock, Connecticut - ö. 10 Temmuz 1933, Summit, New Jersey, ABD), uzun mesafe telefon ve radyo haberleşmelerinin gelişmesine katkıda bulunan ABD'li fizikçi.

Ohio eyaletinin Delaware kentindeki Ohio Wesleyan Üniversitesi'nde öğrenim gördü ve 1911'de Chicago Üniversitesi'nde doktora çalışmasını tamamladı. Western Electric Company'de çalışırken, 1914'te ülkeler arası, 1915'te de kıtalar arası radyo ve telefon haberleşmelerine olanak sağlayan, sinyal yükseltici yüksek vakumlu triyotların (ter-

moiyonik lambaların) yapımıyla ilgili yöntemler geliştirdi ve uyguladı.

Hoparlörlerde ve elektroakustik aygıtlarda kullanılan yeni magnetik alaşımların (permalloy ve permivar) geliştirilmesine de katkıda bulunan Arnold, 1925'te Bell Telefon Laboratuvarları'nın araştırma yöneticiliğine atandı.

Arnold, Henry Harley, takma adı HAP (ŞANS) ARNOLD (d. 25 Haziran 1886, Gladwyne, Pennsylvania, ABD - ö. 15 Ocak 1950, Sonoma, California), hava strateji uzmanı ve II. Dünya Savaşı'nda ABD Kara Kuvvetleri Hava Birliği komutanı. Uzun süre Kara ve Deniz Kuvvetleri'ne eşit statüde ayrı bir hava kuvveti kurulmasını savunarak sonunda amacına ulaşmıştır.

New York'a bağlı West Point'teki ABD Askeri Akademisi'nden 1907'de mezun olan Arnold, 1911'de Orville Wright'tan uçuş eğitimi aldı. Hava Birliği saflarında yükselerek 1938'de komutan oldu. O sıralar ABD'de hüküm süren tecrit siyasetine karşın, havacılık kuruluşlarına daha çok ödenek ayrılması ve Müttefiklere askeri yardımın artırılması için diretti. Savaş sırasında ABD Kara Kuvvetleri Hava Birliği'nin dünyanın her yanındaki harekâtlarına komuta etti. ABD Genel Kurmay Heyeti'nde ve Müttefikler Ortak Genel Kurmayı'nda havacı temsilcisi olarak yer aldı; burada stratejik hava bombardımanları konusunda büyük etkisi oldu. Aralık 1944'te Kara Kuvvetleri'nde generalliğe yükseltildi. Beş yıldızlı general olan Arnold daha sonra da Hava Kuvvetleri'nde generalliğe getirilerek bu rütbeye yükselen ilk kişi oldu. 1947'de kabul edilen Ulusal Savunma Yasası'yla, uğrunda çaba gösterdiği bağımsız ABD Hava Kuvvetleri kuruldu.

Arnold, Mary Augusta *bak.* Ward, Mary Augusta

Arnold, Matthew (d. 24 Aralık 1822, Laleham, Middlesex - ö. 15 Nisan 1888, Liverpool, İngiltere), Victoria dönemi İngiliz şairi, edebiyat ve toplum eleştirmeni. Barbarlar adıyla andığı aristokratların, dar kafalı, paraya düşkün olarak nitelediği ticaretle uğraşan orta sınıfın ve bunların dışındaki halkın o dönemdeki beğeni ve davranış kurallarına karşı saldırılarıyla tanınır. *Culture and Anarchy* (1869; Kültür ve Anarşi) gibi yapıtlarıyla bir kültür havarisi konumuna ulaşmıştır.

Yaşamı. 1828'de Rugby Okulu'nun müdürü olan ünlü Thomas Arnold'ın en büyük oğludur. 1837'de Rugby'ye girdi. Daha sonra, öğrencisi olduğu Oxford Balliol College'da yazdığı *Cromwell* (1843) adlı şiiriyle Newdigate Ödülü'nü kazandı. 1844'te Oxford'dan mezun oldu. O dönemde Oxford, John Henry Newman önderliğinde Anglikan Kilisesi'ne karşı gelişen hareketin merkeziydi. Arnold din konusundaki düşüncelerinde babası gibi çok liberal olduğu halde, Oxford ve Newman onun gözünde her zaman manevi güzellik ve kültürü birleştiren bir simge olarak kaldı.

1847'de Lord John Russell'ın Liberal kabinesinde önemli bir görevde bulunan Lord Lansdowne'ın özel sekreteri oldu. 1851'de Frances Lucy Wightman'la evlenince, gelir sağlamak için Lansdowne'ın okul müfettişliği önerisini kabul etti. Ölümünden iki yıl öncesine değin sürdürdüğü bu görev boyunca İngiltere'nin taşra kentlerini dolaştı; eğitim konusunda incelemeler yapması için hükümet tarafından birçok kez Fransa, Almanya, Hollanda ve İsviçre'ye gönderildi. Başka ülkelerdeki okullara ilişkin raporlarından ikisi kitap olarak basıldı. İngiltere'deki okullar üzerine kendine özgü ince ve uygar üslubuyla kaleme aldığı yıllık raporlar da büyük ilgi uyandırdı.

Şairliği. Arnold, edebiyat ve düşünce tarihindeki seçkin yerine, resmi görevlerinden ayrılabildiği zamanlarda yazdığı yapıtlarıyla ulaştı. İlk şiir kitabı, *The Strayed Reveller, and Other Poems. By A.* (1849; Avare Cümbüşçü ve Başka Şiirler, İmza: A.) idi. Bunu, 1852'de aynı imzayla çıkan *Empedocles on Etna, and Other Poems* (Empedokles Etna'da ve Başka Şiirler) izledi. Kendi adıyla ilk şiir kitabı 1853'te yayımlandı. Bir bölümü daha önceki kitaplarından seçilmiş şiirlerden oluşan bu derlemenin ünlü önsözünde Arnold, *Empedocles*'in bu derleme dışında tutulmasının nedenini de açıklamaktaydı: *Empedocles*, "çekilen acıların eylem yoluyla giderilemeyeceğini, ... hep acı çekmekten başka yapacak şey olmadığını" anlatan dramatik bir şiirdi. Bu önsöz, sonraki eleştirilerinde savunacağı düşüncelerin habercisi gibidir. Birlik, evrensellik, kişiselliğin aşılması ve yapı sağlamlığı gibi klasik erdemleri vurgulayan önsöz, "yüksek ahlak değerlerinden yoksun" bir "ruhsal tedirginlik çağında" klasik başyapıtların model alınmasını önerir. Birçok basımı yapılan bu yapıtı 1858'de *Merope* adlı klasik trajedi, 1867'de de *New Poems* (Yeni Şiirler) izledi. Bu tarihten sonra şiirlerinin birçok basımı yapıldı, ama Arnold çok az yeni şiir yazdı.

Matthew Arnold, G.F. Watts'ın yağlıboya çalışmasından ayrıntı; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

Arnold'ın şiirlerinin pek azı kendi koyduğu ölçütlere uyar. Şiirleri klasik bir denge, kişiselliğin aşılması, dinginlik ve görkemlilik gibi özelliklerden çok, içtenlik, kişisellik, romantik hayıflanma, duygusal karamsarlık ve özlemle doludur. Arnold, toplumsal yaşantısında ve düzyazılarında neşeli, nazik ve iyimserdi. Ama bu yüzeyin altında, daha zor seçilen farklı bir yaşam akıyordu. Yazdığı dizeler de bu ikinci yaşamının yankısıydı.

Arnold'ın en tipik şiirleri, genellikle iç konuşmalar ya da iç dökmeler biçimindedir. Ama, örneğin "Sohrab and Rustum"da kişisellikten uzaklaşarak epik bir ağırbaşlılığa, "Dover Beach"te düşünce derinliğine ve "The Scholar Gipsy" ile "Thyrsis"de (çetrefil bir kıta türünü başarıyla kullanarak) yüceliğe, görkemliliğe ulaşır.

Arnold 1857'de, vaftiz babası olan şair John Keble'ın desteğiyle Oxford'a girerek şiir dersleri vermeye başladı. On yıl kaldığı bu akademik görevde gerçekleştirdiği devrim, Arnold'ın kişiliğine çok uygundu. Göreve başlarken yaptığı *On the Modern Element in Literature* (Edebiyatta Modern Öğe Üzerine) başlıklı konuşmada bu devrimci eğilimin ana kavramını dile getirdi. Burada "modern" sözcüğü yalnızca "çağdaş" anlamına gelmiyordu (çünkü "modern" Yunan'ı içeriyordu); modernliğin ruhunda, bu dev ve karmaşık dünyayı düşünerek ahlaki ve düşünsel "kurtuluş"u aramak vardı. Arnold'ın pek çok konferansı sonradan eleştiri yazıları arasında basıldı; ama Oxford döneminin en önemli yapıtları, orada verdiği iki konferans dizisidir. *On Translating Homer* (1861; Homeros Çevirileri Üzerine) adıyla verdiği üç konferansta, sadelik ve soyluluğuyla Homeros'u günümüzün "hastalık ölçüsünde telaşlı ve amaç yüzünden çok bölünmüş" modern dünyası için bir tedavi yolu olarak öneriyor. Francis Newman'ın son Homeros çevirisini bayağı ve sapmış olarak niteliyordu. *On the Study of Celtic Literature* (Kelt Edebiyatının İncelenmesi Üzerine) başlığı altında verdiği ikinci konferans dizisinde ise konusunu ve antropolojiyi pek iyi bilmemekle birlikte, Kelt edebiyatını sıradanlığın ve yararcılığın zorbalığını reddeden bir simge olarak kullanıyordu.

Eleştirmenliği. Arnold'ın içindeki şiir öldüğünde, eleştirmen Arnold'ın doğduğu söylenir. Gerçekten de bu noktadan sonra neredeyse bütünüyle düzyazıya yönelmiştir. Başlıca düşüncelerinin bir bölümü *Essays in Criticism* (ilk dizi, 1865; ikinci dizi, 1888; Eleştiri Üzerine Denemeler) ile *Culture and Anarchy* (Kültür ve Anarşi) adlı yapıtlarında ortaya konmuştur. 1865'te yayımlanan cilltteki ilk deneme olan "The Function of Criticism at the Present Time" (Günümüzde Eleştirinin İşlevi), daha sonra geliştireceği temalara kısaca değinen bir giriş niteliğindedir. Eleştiriye çok önem verdiği, ona o güne değin hayal edilmemiş genişlikte bir kapsam tanıdığı hemen anlaşılmaktadır. Arnold'a göre eleştiri, "Hiçbir çıkar gözetmeksizin dünyada bilinen ve düşünülenin en iyisini öğrenip yaymaya çalışmak, böylelikle de yeni ve doğru düşünce akışını sağlamaktır. Gerçekte yapmak istediği, yalnızca edebiyatla değil, ilahiyat, tarih, sanat, fen, sosyoloji ve politikayla da ilgilenen ve her alanda "nesneyi gerçekten olduğu gibi" gören uyanık ve bilgili bir zekânın oluşumunu sağlayacak bir ruh yaratmaktır.

Arnold'a göre İngiltere, bu eleştirel çabada Fransa ve Almanya'nın çok gerisinde kaldığı için kendini beğenmişlik ve taşralılıktan kurtulamıyordu. Yaratıcı enerjiyle dolu en büyük romantik şairler bile böyle bir kavrayıştan yoksundu. İngiliz edebiyat eleştirmeni kendi ülkesinin dışındaki edebiyatları ve Avrupa'daki ölçütleri bilmek zorundaydı. Bu son düşünce zincirini Arnold, "The Literary Influence of Academies" (Akademilerin Edebi Etkisi) adlı ikinci denemesinde geliştirdi. Bu yazısında doğru bilgi ve beğeni "merkezi"nden uzak olan İngiliz edebiyatının taşralılığından söz etmekteydi. *Essays in Criticism*'de (1865) yer alan öbür denemelerin başlıkları ("Maurice de Guérin", "Eugénie de Guérin", "Heinrich Heine", "Joubert", "Spinoza", "Marcus Aurelius"), Arnold'ın eleştirinin sınırlarını ne kadar genişlettiğini anlatmaya yeter. Bütün bu yazılar ve sonraki kitaplarıyla yapmak istediği, modern düşünceleri edebiyat kadar yaşama da uygulamak ve bunları çağının görüşüne sunmaktı.

1888 cildindeki ilk deneme olan "The Study of Poetry" (Şiirin İncelenmesi), önce T.H. Ward'ın *The English Poets* (1880; İngiliz Şairler) adlı antolojisinin önsözü olarak yayımlandı. Yazı, Arnold'ın bugün hatırlanmasına yol açan pek çok düşünceye yer vermekteydi. İnançların yıkıldığı bir dünyada şiir dinin yerini almak zorundaydı. "Yaşamı yorumlamak, avunmak ve güç bulmak için" insanlar şiire gitgide daha çok başvuracaklardı. Bu nedenle, iyi şiiri kötü-

sünden, gerçeğini sahtesinden ayırt etmek önemliydi. Bunu gerçekleştirebilmek için, usta yazarların yapıtlarını iyice özümsemek, onların şiirin diliyle akışında ulaştıkları üstünlüğü ve ciddiyetlerini örnekleyen bölümleri "mihenk taşı" almak gerekirdi.

Arnold'ın son ikisi (Tolstoy ve Amiel'le ilgili olanlar) dışındaki denemelerinin tümü İngiliz şairlerle (Milton, Gray, Keats, Wordsworth, Byron ve Shelley) ilgilidir. Bunların hepsinde de unutulmaz bölümler vardır; her birinde bu şairlerin "yaşam eleştirisi" ve modernlik ruhuna katkıları ciddi ve sorumlu bir biçimde değerlendirilmeye çalışılır. Bununla birlikte Arnold, belli yargıları ve ihmalleri yüzünden eleştirilmiştir. Şiirlerini ruhları yerine akıllarıyla yazdıkları için Dryden ve Pope'un "gerçek" şair olmadıkları görüşü, düzyazının ve manevi umutsuzluğun egemen olduğu bir çağda Gray'i "ikinci sınıf bir klasik" olarak değerlendirmesi, şiiri yazan kişiye fazla önem vermesi (Gray, Keats, Shelley), Donne'a hiç değinmemesi ve en çok da "şiirsel gerçek ve şiirsel güzellik kurallarının belirlediği koşullarda" şiirin "temelde yaşamın eleştirisi" olduğunu söylemesi en çok tepki çeken görüşleridir. "Eleştiri", Arnold'ın yaptığı gibi "değerlendirme" anlamında kullanılırsa, onun bu son yargısının da sanıldığından büyük bir önem taşıdığı ortaya çıkar.

Culture and Anarchy belli yönlerden Arnold'ın en önemli yapıtıdır. Bu kitap, Victoria dönemi İngiltere'sinin kendini beğenmişliğini, dar görüşlülüğünü ve servet hırsını yerdiği daha önceki yapıtları "The Function of Criticism" ve "Heinrich Heine" nin uzantısı niteliğindedir. "Kusursuzluğun araştırılması" anlamına gelen kültür, yön duygusu ve ölçütlerden yoksun yeni demokraside hüküm süren "anarşi"nin karşıtıdır. Kültür, "kalıplaşmış kavram ve alışkanlıklarımıza yeni düşünceler aşılamak" yoluyla "aklı ve Tanrı'nın iradesini geçerli kılmaya" çalışır.

Arnold İngiliz toplumunu iyimser, huzurlu, görgülü ama düşüncelere kapalı barbarlar; Kilise'ye karşı, enerji ve ahlak dolu ama "tat ve parıltı"dan yoksun dar kafalı para düşkünleri ve hâlâ ham ve kör olan halk olarak üçe ayırır. Arnold'a göre dar kafalı, para düşkünü orta sınıf, o dönemde toplumun en etkin kesimini oluşturmaktadır. Güçleri ulusun gücü, kabalıkları ulusun kabalığıdır; öyleyse bunları eğitmek ve insanlaştırmak gerekir. Arnold'a göre, ulusun kolektif "yetkinliğini" temsil eden, toplumun herhangi bir sınıfı değil, "devlet"tir. *Culture and Anarchy* hâlâ büyük zevkle okunabilen, hiçbir özetlemeyle hakkı verilemeyecek bir yapıttır; Victoria toplumunu derinlemesine incelemesiyle olduğu kadar alaycılığıyla da bir başyapıttır. Aynı gözlem, bu kitabın devamı niteliğindeki, nedense hep ihmal edilen *Friendship's Garland* (1871; Dostluk Çelengi) için de geçerlidir.

Dinsel yazıları. Arnold son olarak dine yöneldi. Din onun sürekli uğraştığı, yaşamının merkezinde yer alan konuydu. *St. Paul and Protestantism* (1870; Aziz Paulus ve Protestanlık), *Literature and Dogma* (1873; Edebiyat ve Dogma), *God and the Bible* (1875; Tanrı ve Kitabı Mukaddes) ve *Essays on Church and Religion* (1877; Kilise ve Din Üzerine Denemeler) adlı yapıtlarıyla Anglikan "modernizmi"nin kurucusu oldu, ama bütün liberal dindarlar gibi o da iki ateş arasında kaldı. Koyu dindarlar onu imansızlıkla, Tanrı'yı bir "eğilim"e dönüştürmekle ve kesin inançlar yerine belirsiz duyguları getirmekle suçladı. İnançsızlar ise onun, temelini çürüttüğü bazı Hıristiyan görüşlerine döndüğünü ve kiliseye tutunduğunu ileri sürdüler. Arnold, din konusundaki yazılarını yapıcı ve muhafazakâr olarak değerlendiriyordu. Onu yıkıcılıkla suçlayanlar, eski ilkelerin tarihsel ve bilimsel eleştiriyle zaten çok sarsılmış olduğunun farkına varamamışlardı. Ürkeklikle suçlayanlar ise onun din kavramını kültürün en üst aşaması olarak gördüğünü, bu vazgeçilmez kavram olmadan laik eğitimin tümüyle boşa gideceğine inandığını anlamadılar. *God and the Bible*'ın önsözü Arnold'ın tutumunu çok iyi özetler: "Günümüzde Hıristiyan dinine ilişkin şu iki noktayı aklı başında olan herkesin açıkça görmesi gerekir. Birincisi, insanlık onsuz yapamaz; ikincisi, bu biçimiyle kaldıkça da onunla yaşayamaz." Arnold, halk arasında yaygın olan din anlayışının büyük ölçüde ölüm düşüncesiyle belirlendiğine, din olmazsa insanın umutsuzluğa boğulacağına inanıyordu. Bu yüzden dine, modern pozitif ruha uygun bir "bilimsel gerçeklik" temeli bulmaya çabaladı. Arnold'ın *Note Books*'unu (Defterler) okuyanlar onun manevi dünyasının derinliğini görecek, yazarın kendini inanca adayarak benliğini unutmaya zorladığını anlayacaklardır.

Arnold 1888'de Liverpool'da ansızın kalp yetmezliğinden öldü. Yaşamöyküsünün yazılmamasını istemiş olmasına karşın, bazı monografik ve eleştirel çalışmalara konu oldu.

ÖNEMLİ YAPITLARI: Şiir: *Alaric at Rome* (1840; Alaric Roma'da) Düzyazı: *The Popular Education of France with Notices of That of Holland and Switzerland* (1861; Hollanda ve İsviçre'deki Eğitime İlişkin Bilgiler Işığında Fransa'da Halk Eğitimi), *On Translating Homer, Last Words* (1862; Homeros Çevirileri Üzerine Son Sözler), *A French Eton, or, Middle Class Education and the State* (1864; Bir Fransız Eton'u, ya da Orta Sınıf Eğitimi ve Devlet), *Schools and Universities on the Continent* (1868; Kara Avrupa'sında Okullar ve Üniversiteler), *Mixed Essays* (1879; Karışık Denemeler), *Irish Essays* (1882; İrlanda Denemeler), *Discourses in America* (1885; Amerika'da Söyleşiler).

Arnold, Samuel (d. 10 Ağustos 1740, Londra - ö. 22 Ekim 1802, Londra), 36 cilt tutan Handel derlemesi ile, bir bestecinin tüm yapıtlarını yayımlamaya girişen ilk besteci. Daha sonraki araştırmalarla bu derlemenin eksik olduğu saptanmıştır.

Kraliyet Şapeli'nde eğitim gören Arnold, Covent Garden Tiyatrosu'na besteci olarak girdi. İlk prodüksiyonu *The Maid of the Mill* (1765; Değirmenci Kız) oldu. Bunun arkasından Haymarket'teki Kraliyet Tiyatrosu müzik direktörlüğü (1777), Kraliyet Şapeli orgculuğu ve bestecilik (1783) ve Westminster Abbey orgculuğu (1793) görevlerinde bulundu. Besteleri arasında baladlar, operalar, farslar, pantomim müzikleri, sonatlar, senfoniler ve oratoryolar bulunmaktadır. Bir ayin müziği derlemesi olan *Cathedral Music* (1790; Katedral Müziği) adlı çalışması, William Boyce'un *Cathedral Music*'ine önemli bir ek oluşturur.

Samuel Arnold, G. Dance'in kurşunkalem çiziminden ayrıntı, 1795; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

Arnold, Thomas (d. 13 Haziran 1795, East Cowes, Wight Adası - ö. 12 Haziran 1842, Rugby, Warwickshire, İngiltere), İngiliz eğitimci. Rugby Okulu'nun müdürü olarak, ortaöğretim kurumlarındaki eğitim sistemi üzerinde büyük etkisi olmuştur. Şair ve eleştirmen Matthew Arnold'un babasıdır.

Winchester'da ve Oxford'taki Corpus Christi College'da öğrenim gördü. 1815'te Oriel College'da öğretim üyeliğine seçildi. 1819'da Middlesex'e bağlı Laleham'a yerleşerek, üniversite adaylarına özel dersler vermeye başladı. 1828'de Rugby'nin müdürü oldu ve bu okulu büyük ortaöğretim kurumları düzeyine yükseltti.

Thomas Arnold, Thomas Phillips'in yağlıboya çalışmasından H. Cousins'in oymabaskısı (ayrıntı)
British Museum, J.R. Freeman & Co. Ltd.

Arnold, öğretim yöntemlerinde yenilik yapmak yerine, Rugby'yi bir centilmenler okulu haline getirerek geliştirmeye yöneldi. Önceki müdürlere oranla kıdemli öğrencilerden daha kapsamlı biçimde yararlandı. Yaşça büyük öğrencileri, küçük öğrenciler arasında disiplini sağlamak üzere yatılı gözetmen olarak görevlendirdi. Geliştirdiği sistem, İngiltere'deki ortaöğretim kurumlarının çoğunda benimsendi. Arnold geleneği, Rugby'li öğretmenler ve mezunlar aracılığıyla öteki okullara da yayıldı. Arnold'un ölümünden sonra kurulan birçok okul Rugby'yi örnek aldı.

Arnold'un beş ciltlik bir öğütler kitabı, bir Thukydides derlemesi ve üç ciltlik bir Roma tarihi vardır. Arthur Penrhyn Stanley'in *Life and Correspondence of Dr. Arnold* (1844, 2 cilt; Dr. Arnold'un Yaşamı ve Mektupları), Sir Joshua Fitch'in de *Thomas and Matthew Arnold, and Their Influence on English Education*'ı (1897; Thomas ve Matthew Arnold ve İngiliz Eğitimindeki Etkileri) adlı yapıtları, Arnold'un yaşamını konu alır.

Arnold Arboretumu, Harvard Üniversitesi'nin, Doğu kaynaklı süs ağaçları ve çalı koleksiyonuyla ünlü botanik araştırma merkezi. 1872'de Boston'da 106 hektarlık bir alana kurulan merkezde 6 binden çok odunsu bitki türü bulunur. Bunlar arasında Doğu kirazları, altınçanağı, leylak, hanımeli, meşe ve manolya türleri ile iğneyapraklılar ve Asya ağaçları özellikle önemlidir. Ayrıca, çoğu Doğu Asya ve Yeni Gine'den gelmiş bir milyonu aşkın örnekten oluşan bir herbaryumu (kurutulmuş bitki koleksiyonu) vardır. Merkez, *Journal of the Arnold Arboretum* ve *Arnoldia* dergilerini yayımlar.

Arnold-Chiari malformasyonu, merkez sinir sistemi yapılarında görülen doğumsal bozukluk. Beyincik yarımyuvarları ile beyinsapının, artkafa kemiğinin büyük deliğinden çıkarak, ikinci boyun omurunun bulunduğu noktaya kadar inmesinden kaynaklanır. Bazı omurga ve omurilik bozukluklarıyla birlikte görülen hastalığın belirtileri,

kafa içinde sıvı toplanmasına bağlıdır. Gözler arasındaki açıklığın fazla olduğu bir yüz kusuru ve zekâ geriliği gösteren hastalara genellikle tedavi uygulanmamakla birlikte, ilerleyici özellikteki olgularda cerrahi girişime başvurulabilir.

Arnoldson, Klas Pontus (d. 27 Ekim 1844, Göteborg - ö. 20 Şubat 1916, Stockholm, İsveç), 1908 Nobel Barış Ödülü'nü Fredrik Bajer ile paylaşan siyaset adamı. Norveç-İsveç Birliği'nde doğan sorunların çözümünde ağırlıklı rol oynamıştır.

Demiryolu kâtipliğinden istasyon şefliğine kadar yükseldi (1871-81). Daha sonra demiryollarındaki işini bırakarak kendini tümüyle siyasete ve barış mücadelesine adadı. 1881'de İsveç Parlamentosu'na (*Riksdåg*) seçildi. Tutkulu bir barış yanlısı olan Arnoldson, Kuzey ülkelerinin tarafsızlığını destekledi, 1883'te İsveç Barış ve Uzlaştırma Derneği'ni kurdu.

Arnoldson, Norveç ile İsveç arasındaki anlaşmazlığın tehlikeli boyutlar kazandığı 1890'dan sonra her iki ülkede de barışçı çözümden yana bir kamuoyu oluşması için tüm gücünü kullandı. Bunun için, etkileyici hitabet yeteneğinden de yararlandı. Çabaları, 1905'te her iki ülkenin de onayıyla birliğin dağıtılmasıyla olumlu sonuca ulaştı.

Arnolfo DI CAMBIO (d. y. 1245 - ö. 8 Mart 1302, Floransa), geç gotik üsluptan Rönesans'a geçişi yapıtlarında somutlaştırmış heykelci ve mimar. Floransa Katedrali'ni tasarlamış, henüz hayattayken Toscana'nın en iyi mimarı olarak ün kazanmıştır.

Arnolfo, Cimabue ile resim, Nicola Pisano ile de heykel çalıştı. 1265-68 arasında Siena Katedrali'nin vaaz kürsüsünün yapımında Pisano'ya yardımcı oldu. 1277'de Roma'ya gitti, orada Sicilya kralı Charles d'Anjou'nun koruyuculuğunda çalışmaya başladı. Laterano'da bulunan San Giovanni Kilisesi'ndeki Kardinal Annibaldi anıtını (günümüzde parçalara ayrılmış durumdadır) ve Viterbo'da bulunan San Francesco Kilisesi'ndeki Papa V. Adrianus mezarını bu dönemde yaptığı sanılmaktadır. 1281'de ise, Perugia'da bir çeşme yaptı. (Bu çeşmeden arta kalan figürler günümüzde Umbria Ulusal Galerisi'nde bulunmaktadır.) Bunlardan bir yıl sonra, 1282'de ölen Kardinal de Braye için Orvieto'daki San Domenico Kilisesi'nde bir anıt gerçekleştirdi. Bunu, Roma'daki San Paolo Fuori le Mura (1285) ve Santa Cecilia in Trastevere (1293) kiliselerinin altar tavanlarının tasarımı izledi.

1296'da Floransa'ya dönen Arnolfo, burada en önemli yapıtı olan Floransa Katedrali'ni ve bu katedralin bugün Floransa Katedral Yapıtları Müzesi'nde bulunan ön cephe heykellerini yaptı. Antik Çağ sanatından çok etkilenmişti. Eskiden beri onun olduğu söylenen Palazzo Vecchio (Palazzo della Signoria), Santa Croce Kilisesi ve Badia Benedikten Manastırı'nın koroyeri tasarımlarında görüldüğü gibi, Floransa gotik heykel ve mimarlığına 14. yüzyıl boyunca süren yalın ve basit niteliği kazandırmakta önemli bir rol oynadı.

Arnoul (BÜYÜK) *bak.* Arnulf I

Arnoul (METZLI AZIZ) (d. y. 580, Nancy yakınları - ö. 18 Temmuz 640?, Remiremont, Fransa; yortu günü 16 ya da 19 Ağustos), Metz piskoposu. I. Pépin'le birlikte, Charlemagne'ın bilinen en eski atasıdır.

Bir Frank soylusu olan Arnoul, Austrasia (Doğu Frank) sarayında II. Theodebert'in (hd 595-612) maiyetinde seçkin hizmetlerde bulundu. 613'te, Pépin'le birlikte, Brunhild'in düşmesine ve Frank topraklarının II. Clotaire'in (Lothar) yönetimi altında yeniden birleşmesine yol açan aristokratik muhalefete öncülük etti. Aynı yıl piskopos oldu.

Austrasia sarayında yönetici olan Pépin'le birlikte I. Dagobert'in danışmanı oldu (623) ve inzivaya çekilmek için emekliye ayrılana (629?) değin bu görevi sürdürdü. Oğlu Ansegisel'in, Pépin'in kızı Begga ile yaptığı evlilikten doğan II. Pépin, Charlemagne'ın büyükdedesiydi.

Arnsberg, Almanya'nın batısındaki Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinin ortadoğu kesiminde il (*Regierungsbezirk*). Doğuda Hessen ve güneybatıda Rheinland-Pfalz eyaletleri ile batıda Köln ve Düsseldorf, kuzeyde ise Münster ve Detmold, Arnsberg'i çevreler. Kuzey Ren-Vestfalya'daki beş ilin en büyüğüdür. 7.998 km²'lik bir alan kaplar ve tarihsel Vestfalya(*) bölgesinin güney bölümü ile çakışır. 1816'da oluşturulan Arnsberg ili, adını yönetim merkezinden alır.

Tarihi bir yol üzerinde eski bir yerleşme bölgesi olan, yüzeyi löslü topraklarla kaplı Hellweg Platosu, Kuzey Arnsberg boyunca, kuzeyde Lippe, güneyde Ruhr ırmakları arasında doğu-batı doğrultusunda uzanır. Ruhr kentsel sanayi kompleksi ile çevredeki uçsuz bucaksız taşkömürü havzaları, Düsseldorf ilinden başlayarak Batı Hellweg üzerinden Hamm'a uzanır. Arnsberg'deki Ruhr kentsel kompleksine giren beş kentin de (ilin en büyük kenti olan Dortmund ile Bochum, Herne, Hamm ve Witten) nüfusu 100 binin üzerindedir. Bu bölgelerde nüfus yoğunluğu çoğu kez km²'de 3 bin kişiyi aşar. Dortmund önemli bir demir-çelik işleme merkezidir; ağır takım tezgâhlarının üretiminde de önde gelen bu yöre, ayrıca biralarıyla ünlüdür. Hellweg'in doğu kesimi, Soester Börde'de yoğunlaşan verimli bir tarım bölgesidir. Şeker parçası, sebze ve meyve, bölgenin başlıca ürünleridir.

Orta Ren Dağlarının en kuzeyinde yer alan Sauerland Platosu, Arnsberg'in güneydeki dörtte üçlük bölümünü kaplar. Bölgenin kuzey sınırını Ruhr Irmağı ile bu ırmağın kolu olan Möhne, güney sınırını ise Sieg Irmağı ve Westerwald Dağları çizer. Yoğun bir sanayi bölgesi olan Sieg Vadisinin en önemli kenti, çok nitelikli demir-çelik üretimi yapılan Siegen'dir. Siegen'in kuzeydoğusunda yükselen ormanlık Rothaar Dağları, fundalıklarla kaplı Kahler Asten'de 841 m'ye ulaşır ve Hessen ile doğal bir sınır oluşturur. Sauerland Platosu, Rothaar Dağlarından sonra yavaş yavaş kuzey ve kuzeybatı yönünde yükselir, Ruhr ve Ren ırmaklarını besleyen kollar tarafından yarılır. Irmakların derinleştiği yerlerdeki çok sayıda baraj ve bent, Ruhr kentsel sanayi kompleksinin su gereksinmesini karşılar. Nüfus yoğunluğu, Rothaar ve Ebbe dağları ile Arnsberg Ormanında km²'de 50 kişinin altına düşerken, bölgenin kuzey ucunda, Hagen, Lüdenscheid ve Arnsberg kentleri dolayında km²'de 1.000 kişilik bir ortalamaya ulaşır. Eski sınır kontluğunun kuzeybatısına düşen kesimde makine, madeni eşya ve elektrik donanımı üretiminde uzmanlaşmış küçük ve orta büyüklükte birçok kent bulunur. Bölgenin alçak vadilerinden bazılarında meracılık ve ormancılık yapılır; Winter ve Schmallen dağları gibi sağlık ve kış sporu merkezlerinde turizm gelişmektedir.

İl nüfusunun çoğunluğu Batı Saksonların soyundan gelir. Bunlar, Aşağı Almancanın bir lehçesini konuşurlar. Yer yer Ren Franklarına özgü bir lehçenin konuşulduğu Sauerland yörelerinde güçlü bir Frank etkisi görülür. Halkın yüzde 50'den çoğu Protestan, yaklaşık yüzde 40'ı Katoliktir. Bölgedeki yaygın kırsal yerleşmeler, dağınık çiftlikler ve yarı ahşap birkaç evden oluşan küçük köyler biçimindedir. İlin yükseköğrenim kurumları Bochum, Dortmund ve Siegen'de toplanmıştır. Nüfus (1990 tah.) 3.685.200.

Arnsberg, Almanya'nın batısındaki Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinde kent. Iserlohn'un doğusunda, Ruhr Irmağının bir dirsek oluşturduğu yerdedir. Ormanlık dağların arasında yer alan ve Vestfalya'nın güney kesimi Sauerland'ın incisi olarak tanınan kent, ünlü bir kaplıca ve dinlenme yeridir.

Arnsberg, 11. yüzyılda, Werl kontlarına ait bir şatonun çevresinde kuruldu. 1238'de tüzel kimlik kazandı. 12. yüzyıldan sonra Köln elektörlerinin yönetimi altına giren Arnsberg Kontluğu, Vestfalya'daki *Vehmgericht*'lerin (ortaçağda birçok devlet yetkisini yasadışı biçimde kullanan gizli mahkemeler) merkeziydi. Eski şatonun yıkıntıları ile Wedinghausen Manastırı'nın 13 - 14. yüzyıldan kalma kilisesi kentin önemli yapılarıdır.

Başlıca sanayi dalları, ağaç işlemeciliği, madeni eşya, kâğıt ve bira üretimidir. Nüfus (1989 tah.) 73.912.

Arnstadt, Almanya'nın orta kesimindeki Thüringen eyaletinde kent. Thüringen Ormanının kuzey yamacında, Gera Irmağı kıyısında, Erfurt kentinin hemen güneybatısındadır. İlk kez İS 704 tarihli kayıtlarda adı geçen kent, 1266'da tüzel kimlik kazandı. Schwarzburg kontları 1306'da kenti Hersfeld manastırından satın aldılar ve 1716'ya değin burada oturdular. Schwarzburg kontlarının sarayı Monplaisir (1703-07) bugün de ayaktadır. 12 - 14. yüzyıllar arasında tamamlanan Liebfrauenkirche'de (Meryem Ana Kilisesi) Schwarzburglara ait çok sayıda mezar bulunur. Bach ailesinin bazı üyeleri 17. yüzyılda Arnstadt'ta ürün verdiler. J. S. Bach 1703'ten 1707'ye değin Bonifacius (bugün Bach) Kilisesi'nde org çaldı. Kentte, 1583-85'ten kalma bir belediye binası da bulunur. Kentin kuzeyine doğru, üzerlerinde birer kale bulunan Drei Gleichen dorukları yükselir.

Eldiven yapımcılığı ile ünlü olan Arnstadt'ta ayrıca cam ürünleri, tahta ve deri eşya ile çeşitli makine üretilir. Kentte dökümhaneler de vardır. Özgür Alman Sendikalar Birliği'ne (FDGB) ait dinlenme evleri de buradadır. Nüfus (1989 tah.) 30.482.

Arnulf, KÄRNTENLI ARNULF olarak da bilinir, Almanca ARNULF VON KÄRNTEN (ö. 8 Aralık 899), Kutsal Roma-Germen imparatoru III. Karl'ı tahttan indirerek Almanya kralı olan Kärnten dükü. Kısa süre imparatorluk tacını da taşımıştır.

III. Karl'ın ağabeyi Karlmann'ın evlilikdışı oğlu ve Charlemagne'ın torununun torunuydu. Amcası Karl'ın Vikinglere yeterince güçlü biçimde karşı koyamaması üzerine, 887'de Germen önderler tarafından kral seçildi. İktidar hırsı ile, Fransa'nın yeni kralı Paris kontu Odon ile İtalya krallığına seçilmiş olan Friuli markisi Berengar'ı ve Burgonya kralı I. Rodolphe'u vasal olarak kendine bağladı. Berengar 889'da İtalya tahtını Spoleto dükü II. Guido'ya kaptırınca Papa V. Stephanus, Arnulf'u yardıma çağırdı; ama Moravya'da Slavlarla savaşmakta olan Arnulf bu çağrıya karşılık veremedi ve Şubat 891'de Guido imparator olarak taç giydi. Arnulf dört ay sonra kuzeye doğru yürüyerek Brüksel'in kuze-

yindeki Dyle Irmağında Vikingleri ezici bir yenilgiye uğrattı.

Yeni papa Formosus, Guido'nun oğlu olan ve babasıyla birlikte imparator yapılan Lambert'e 893'te istemeyerek de olsa taç giydirdi; ardından da imparatora karşı Arnulf'tan yardım istedi. Arnulf, Ocak 894'te Bergamo'yu ele geçirdikten sonra hızla Milano ve Pavia'yı fethederek İtalya'yı işgal etti. Ardından Guido'ya saldırmak üzere güneye yürüdüyse de, bazı askerlerinin birliklerini terketmesi, onu bu seferden vazgeçmeye ve Alpler'in ardına çekilmeye zorladı. Geri çekilişi sırasında Burgonyalı Rodolphe'un saldırısına uğrayınca, misilleme olarak evlilikdışı oğlu Zwentibold'u Burgonya'yı yağmalamaya gönderdi.

Bu sırada kral Odon tahttan indirilmiş, 13 yaşındaki III. Charles'a Fransa kralı olarak taç giydirilmişti (893). Arnulf, Odon ve Charles'ı iç savaşa son vermeleri için Worms'a çağırdı. Odon'un Worms'a gelmesine karşılık Charles çağrıya uymadı. Bunun üzerine Arnulf, Odon'un yanında yer aldı, Lothringen (bugün Lorraine) tahtını da Zwentibold'a verdi.

Papa Formosus, 894'te Guido'nun ölmesinden sonra Arnulf'u bir kez daha İtalya'yı işgale yöneltti. Ekim 895'te Alpler'i geçen Arnulf, kötü hava koşullarının, hastalığının ve Berengar'dan umduğu desteği bulamamasının yarattığı güçlüklere karşın, Roma surlarına ulaştı. Roma düştü ve Arnulf 22 Şubat 896'da San Pietro'da, Lambert'in

Arnulf, 9. yy'a ait bir mühür; Bayvyera Ulusal Müzesi, Münih
Bayerisches Nationalmuseum, Munih. Foto Marburg

tahttan indirildiğini açıklayan Formosus'un elinden imparatorluk tacını giydi. Kentte iki hafta kaldıktan sonra, Guido ile Spoleto'da hesaplaşmak üzere güneye yürüdü. Ama yolda birdenbire hastalandı ve Almanya'ya dönmek zorunda kaldı. Bu durumda, papanın Arnulf'u yeğlemesine karşın, Lambert imparatorluğunu sürdürmeyi başardı.

Arnulf yaşamının son üç yılını hasta olarak geçirdi. Bu süre içinde Almanya Moravyalılar ve Macarlar tarafından istila edildi, Lotharingia'da Zwentibold'a karşı ayaklanmalar baş gösterdi, İtalya elden gitti, Fransa da Arnulf'un nüfuzundan kurtuldu.

Arnulf I, lakabı BÜYÜK ya da YAŞLI ARNULF, Fransızca ARNOUL LE GRAND ya da LE VIEUX, Felemenkçe ARNULF DE GROTE ya da DE OUDE (d. y. 900 - ö. 27 Mart 965), 918-58 ve 962-65 arasında Flandre kontu. II. Boudewijn'in oğluydu. 918'de ölen babasından kalan toprakları kardeşi Adolf'la paylaştı. Ama kısa süre sonra kardeşinin ölmesiyle bütün miras ona geçti. Hükümdarlığı boyunca Vikinglerle savaştı. Lorraine'de, İmparator I. Otto ile Hugues Capet arasındaki savaşlara etkin biçimde katıldı.

958'de yönetimi oğlu Boudewijn'e (III. Boudewijn) bıraktı. Boudewijn, gençliğine ve kontluğunun çok kısa sürmesine karşın, Gent'te dokumacılığı ve çırpıcılığı başlatıp, Ieper, Brugge ve başka yerlerde yıllık fuarlar düzenleyerek ülkesinde ticaret ve sanayinin gelişmesine büyük katkıda bulundu. III. Boudewijn'in 962'de ölmesinden sonra, yaşlı kont I. Arnulf yeniden başa geçti ve yaşamının son birkaç yılını, yerine torunu II. Arnulf'un (Genç) geçmesini sağlamak için harcadı. 965'te kont olan II. Arnulf 968'e değin hüküm sürdü.

Arochuku, AROCHUKWU olarak da yazılır, Nijerya'nın güneyinde, Imo eyaletinde kent. Calabar'dan Umuahia'ya uzanan yolun üzerindedir. 18. ve 19. yüzyıllarda, Nijerya'nın güneydoğu kesimine egemen olan Ibo boyu Aroların yönetim merkeziydi. İboların en büyük tanrısı (Chuku) adına insanları yargıladığına inanılan ve herkese korku salan bir yalvacın (Avrupalılar tarafından Uzun Juju olarak adlandırılır) yattığı kutsal Chuku mabedi bu kentteydi. Arolu köle tüccarları, satılmak için Bonny (Ubani) limanına gönderilen kölelerin yalvaç tarafından toplandığını söyleyerek onun gücünden yararlanırlardı. 1900-02 arasında İngilizlerin Aroларa karşı düzenlediği saldırılar sırasında hem bu mabet yıkıldı, hem de yalvacın etkisi sona erdi. Arochuku bugün bir pazar merkezidir. Kentte bir öğretmen okulu, bir lise ve bir hastane vardır. Arochuku/Ohafia Yerel Yönetim Meclisi'nin de merkezidir.

Arokanlar, Güney Amerika'da bir Yerli grubu. Şili'nin orta kesimlerindeki bereketli vadi ve havzalarda, kuzeyde Coquimbo Vadisinden güneyde Reloncavi Koyuna kadar uzanan ılıman iklimli bir bölgede yaşarlar. İspanyollar Şili'ye geldiğinde, ülkenin orta kesiminin büyük bölümünde, mısır, fasulye, kabak, patates ve çeşitli sebze yetiştiren Arokanların dağınık yerleşmeleri vardı. Bunlar, avcılık ve balıkçılığın yanı sıra etinden yararlanmak için kapıbara da beslerlerdi. Lamadan hem yük hayvanı olarak yararlanır, hem de yününden dokudukları kumaşları, kuzeydeki İnkalarla takas ederlerdi. Maden işleme ve çömlekçilik gelenekleri ünlüydü.

İspanyol fetihleri öncesinde, Arokanlar için köy düzeyinin üzerinde siyasal ya da kültürel bir birlik söz konusu değildi. İspanyollar, Arokanları coğrafi bölgelere göre üç gruba ayırdılar: Kuzeydeki Pikunçeler, orta vadilerdeki Mapuçeler, güneydeki Huilçeler. İspanyollarla karşılaşan (y. 1536) ilk Arokanlar, yüzyıllardır İnkaların kültürel etkisi ya da siyasal egemenliği altında yaşamış Pikunçelerdi. Başkalarının egemenliği altında yaşamaya alışmış olan bu halk, İspanyollara karşı çok direniş göstermedi. 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, Pikunçeler, İspanyollara karışarak köylü halk içinde erimişti. Huilçe halkı ise, İspanyollara karşı uzun süre direnemeyecek kadar az sayıda ve dağınıktı. Onlar da Pikunçeler gibi Şili'nin köylü halkı içinde kayboldu.

Orta vadilerde yaşayan Mapuçeler(*), Pikunçelere göre daha kalabalık ve yabancı egemenliğine karşı daha hoşgörüsüzdü. İspanyol tehdidiyle yüz yüze gelince, köy düzeyini aşan yaygın birlikler oluşturdular, savaşta ata stratejik önem verdiler ve Arokan savaşları olarak bilinen bir dizi çatışmaya girerek İspanyol ve Şili egemenliğine karşı 350 yıl boyunca başarıyla direndiler.

Pedro de Valdivia ve askerleri, Şili'nin orta kesimlerini işgal ederek 1541'de Santiago'yu kurduklarında, Mapuçelerin güçlü direnişiyle karşılaştılar. Valdivia, 1550'de güneye ilerleyerek Bio Bio Irmağının ağzında Concepción'u kurdu; ama iki yıl boyunca kendi hizmetinde çalışmış Yerli reisi Lautaro'nun önderliğindeki Mapuçeler karşısında 1553'te yenilgiye uğradı. Valdivia'nın yenilgisinden sonra Mapuçeler neredeyse Santiago'yu ele geçiriyordu. Ama Lautaro'nun savaş alanında ölümü ve Yerliler arasında çıkan çiçek salgını buna olanak vermedi. Caupolicán adlı bir başka Arokan önderi, bir ihanet sonucunda yakalanıp İspanyollar tarafından idam edilene değin (1558) savaşı sürdürdü. Bunun ardından İspanyollar, Mapuçeleri Bio Bio'nun güneyindeki ormanlık bölgeye kadar püskürttüler. Irmak, sonraki üç yüzyıl boyunca iki halk arasındaki sınır olarak kaldı.

Şilililer Pasifik Savaşı'nda (1879-84) Peru ve Bolivya'nın bazı bölümlerini kendi topraklarına kattıktan sonra güneydeki Mapuçelere boyun eğdirdiler. Mapuçeler 1840'ların sonlarında, yörede Almanca konuşan nüfusun yaşadığı yerleşmeleri yağmalamaya başlamış ve böylece Avrupalıların Arokan yurduna daha çok sokulmasını önlemişlerdi. Şili ordusu karşısında uğradıkları yenilgilerden sonra, Mapuçeler Şili hükümetiyle bir dizi antlaşma imzalayarak, daha güneydeki kamplara yerleştirildiler. Bugünkü kabarık Mapuçe nüfusu, Şili'deki kamplar ile Şili ve Arjantin'deki bazı kasaba ve kentlerde yaşamaktadır. Günümüzde "Arokan" adı "Mapuçe" ile eşanlamlı olmuştur.

Arolat, Ali Mümtaz (d. 23 Temmuz 1897, İstanbul - ö. 4 Eylül 1967, İstanbul), şair. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okurken gönüllü olarak I. Dünya Savaşı'na katıldı. Savaş sonrasında öğrenimini ticaret lisesinde tamamladı, bankacılık yaptı.

Şair (1918-19) ve *Nedim* (1919) dergilerinde yayımladığı ilk şiirlerinde "Seza" takma adını kullandı; kendini Mütareke dönemi edebiyat çevrelerine kabul ettirdi. *Yeni Mecmua*'da, *Milli Mecmua*'da, özellikle de *Dergâh*'ta (1921-22) "Ali Mümtaz" adıyla çıkan ürünlerinde gelişme gösterdi; Yahya Kemal onu "yeni bir zevk ve tahassüs" getiren sanatçılar arasında saydı. Ali Mümtaz Arolat şiirlerini *Bir Genu Yelken Açtı* adlı kitabında (1926) topladı. Hececi şairlerden etkilendi. Daha sonra serbest ölçüyle de yazdı. Uzun bir suskunluk döneminin ardından *Hayal İkliminden Dönen Diyor ki*'yi (1960) yayımladı.

aromatik bileşikler, organik kimyasal bileşiklerin, halkalı molekül yapıları ve oldukça değişik özellikleriyle alifatik bileşiklerden ayrılan çok geniş bir sınıfı. "Kokulu" anlamındaki aromatik terimi ilk kez 1860'a doğru, kömür katranından ayrılan ve keskin kokularıyla öbür hidrokarbonlardan ayırt edilen bir grup hidrokarbon için kullanılmıştır. Gerçekten de, örneğin karanfil, tarçın, anason, vanilya gibi baharatların uçucu yağlarından elde edilebilen aromatik bileşiklerin hepsinin kendine özgü, hoş bir kokusu vardır. 1861'de Avusturyalı kimyacı Joseph Loschmidt'in, pek çok aromatik bileşiğin formülünün benzen (C_6H_6) molekülündeki bir ya da birkaç hidrojenin yerine başka atom ya da atom gruplarının geçmesiyle türetilebileceğini gözlemlemesinden sonra, aromatik terimi bu ilk anlamını yitirdi ve kimyacılar için, yapısal olarak benzenden türemiş herhangi bir bileşik anlamını kazandı. Bugün kimyada aromatiklik kavramı, özellikle, bu tür bileşiklerin elektron yapılarından ileri gelen düşük tepkime eğilimini belirtir. Gerçekten de, iki ayrı türden ortaklaşım bağıyla (kovalans

bağı) birbirine bağlanmış karbon atomlarının oluşturduğu bir ya da daha fazla sayıda düzlemsel halkadan oluşan aromatik bileşikler, doymamış yapıda olmalarına karşın, kolaylıkla tepkimeye girmezler; örneğin kolayca yükseltgenmez ve katılma tepkimelerinden çok ornatma tepkimelerine yönelirler. 1930'larda aromatiklik kavramının kapsamı büyük ölçüde genişletilmiş ve giderek, benzen türevi aromatik bileşiklerin yanı sıra, benzen dışı aromatik bileşikler de tanımlanmıştır.

Aromatik bileşiklerin çoğu, molekülünde altı karbon atomlu bir halka bulunan benzenle(*) akrabadır. Çok kalabalık ve sanayi açısından çok daha önemli olan bu sınıfın dışında kalan aromatik bileşiklerde ise, bir ya da birkaç karbon atomunun yerini başka elementlerin (özellikle azot) atomları alır. Aromatik halkadaki her atom, iki yanındaki iki atomla birer elektron çiftini bölüşür (ortaklaşım bağı); bu elektron çiftlerinden her biri, birbirine komşu iki karbon atomu arasındaki bölgede ve iki karbon çekirdeği arasından çizilecek bir eksene göre bakışımlı olan bir yörünge üstünde yerleşerek bir σ (sigma) bağı oluşturur. Aynca, σ bağları gibi doğrudan doğruya iki komşu çekirdek arasında yer almayıp, iki karbon ile bu karbonlara bağlı atomların oluşturduğu molekül düzleminin hemen altında ve hemen üstündeki bir yörüngeye yerleşmiş elektron çiftlerinin oluşturduğu π (pi) bağları bulunur. Bu π bağları (ya da π elektronları) herhangi bir atom çiftine değil, halkanın tümüne aittir. Aromatik bileşiklerin temel özelliği de, halkadaki atomların sayısından ya da türünden çok, π-bağ sistemindeki elektronların sayısına bağlıdır. Genellikle altı elektron içeren bu bağ sisteminde, $n=1,2,3,$ vb olmak üzere $4n+2$ ifadesiyle belirtilebilecek sayıda elektron bulunabilir.

Benzen türevi aromatik bileşikler. Benzenden türeyen aromatik hidrokarbonlar sınıfı genellikle arenler adıyla bilinir. Organik kimyanın bu dalı oldukça erken bir tarihte, genel olarak alifatik kimyanın doğuşundan ve düzenli bir adlandırma sisteminin kuruluşundan önce geliştiği için, aromatik bileşikler alifatik bileşiklerde olduğu gibi bilimsel adlandırmayla değil, daha çok cins adlarıyla anılır. Örneğin,

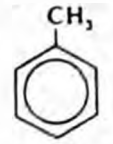

toluen
(metilbenzen)

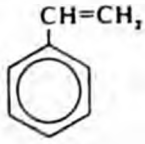

stiren
(vinilbenzen)

kumen
(izopropilbenzen)

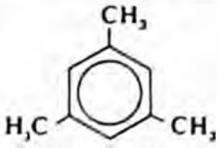

mezitilen
(1,3,5-trimetilbenzen)

İki ornatmalı türevlerin, ksilende (dimetilbenzen) olduğu gibi, bir benzen halkası üzerinde *orto* (*o*), *meta* (*m*) ve *para* (*p*) konumlarına yerleşmiş üç ayrı izomeri olabilir:

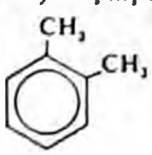

o-ksilen

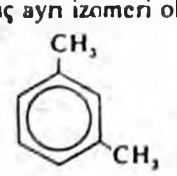

m-ksilen

p-ksilen

Bazen, bu bileşiklerin yapısına katılan fenil ve benzil grubu gibi ornatma gruplarına ya da yan zincirlere aromatik grup, benzen halkasına ise aromatik çekirdek adı verilir.

Bir aromatik hidrokarbonda en az altı karbon atomu bulunduğundan, bu maddelerden hiçbirinin molekülü oda sıcaklığında gaz halinde bulunabilecek kadar küçük değildir. Benzen, *p*-ksilen, duren ve heksametil benzen gibi bakışımlı yapıdaki aromatik bileşiklerin erime noktası, daha az bakışımlı yapıdaki benzer bileşiklerden daha yüksektir. Düşük sıcaklıkların ölçülmesinde kullanılan termometrelerde, −39°C'de donan civanın yerine, donma noktası düşük (−95°C), genleşme katsayısı yüksek olan toluen tercih edilir. Aromatik hidrokarbonlar, boya, vernik, yapay emaye gibi pek çok madde için alkanlardan daha iyi bir çözücüdür. Ancak, aromatik çözücülerle çalışıldığında, ortamın yeterince havalandırılması gerekir; çünkü çok küçük yoğunluklarda bile zehirli olan bu maddeler, özellikle benzen buharları uzun süre solunduğunda alyuvarların yıkımına yol açabilir.

Aromatik bileşikler kimyası 19. yüzyılın ilk yarısında, özellikle Almanya ve İngiltere'de kömürden aydınlatma gazı ve kok üretiminin başlamasından sonra gelişmiştir. Bu işlemin yan ürünü olan kömür katranı, ağırlığının yaklaşık yüzde 25'i oranında aromatik hidrokarbonlar içerir. Oysa günümüzde, aromatik hidrokarbon üretiminin en az yüzde 80'i petrol kökenlidir. Bu hidrokarbonlardan bazılarının ham petrolün bileşiminde bulunmasına ve doğrudan elde edilebilmesine karşılık, büyük bir bölümü alkanlardan, katalizör eşliğinde hidrojen giderme yöntemiyle (*reforming*) üretilir.

Yapısında birden fazla sayıda benzen halkası bulunan çok halkalı aromatik bileşikler, özellikle birçok aromatik halkanın iki ya da daha çok karbon atomunu ortaklaşa bölüştüğü naftalin, antrasen, fenantren gibi kaynaşmış ya da yoğunlaşmış halkalı aromatik bileşikler sanayi açısından daha önemlidir.

Benzen dışı aromatik bileşikler. Benzenin ve benzer yapıdaki bileşiklerin aromatik özelliklerinin, altı karbonlu halkadaki eşlenik çift bağlardan kaynaklandığı anlaşıldıktan sonra, organik kimyacılar doğal olarak, eşlenik çift bağları olan daha büyük ve daha küçük halkalı bileşikleri bireşim yoluyla üretme olanaklarını araştırmaya başladılar. İlk amaç olan C_4H_4 formülündeki siklobütadien ve türevlerini bireşim yoluyla elde etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlandıysa da, 1915'te Alman kimyacı Richard Willstätter, aromatik bileşiklerden farklı olarak ornatma tepkimeleri yerine katılma tepkimelerine eğilimi olan, özetle aromatik bileşiklerden çok polienlere benzeyen siklooktatetraeni (C_8H_8) bireşimle üretebildi. Sonraki yıllarda ise, azulen, siklodekapentaen gibi bütünüyle aromatik özellikler taşıyan benzen dışı hidrokarbonların bireşimi gerçekleştirildi. Halkalı, düzlemsel ve eşlenik sistemlerin aromatik olabilmesi için, neden $4n\pi$ (ör. 4,8,12,...) ya da herhangi bir sayıda elektron değil de ancak ve ancak $4n+2\pi$ sayıda (ör. 2,6,10,14,...) elektron içermesi gerektiğini kuramsal olarak açıklayan da Alman kimyacı Erich Hückel oldu.

Aron, Raymond (-Claude-Ferdinand) (d. 14 Mart 1905, Paris - ö. 17 Ekim 1983, Paris), ortodoks ideolojik yaklaşımlar karşısındaki kuşkucu tutumuyla ünlü felsefeci, sosyolog ve siyasal yorumcu.

Doktora çalışmasını 1930'da Yüksek Öğretmen Okulu'nda (École Normale Supérieure) tamamladı. Köln Üniversitesi'nde (1930-31), Berlin'deki Fransız Akademisi'nde (1931-33) ve Le Havre Lisesi'nde (1933-34) dersler verdi. Daha sonra Yüksek Öğretmen Okulu'nun Toplumsal Dokümantasyon Merkezi'nde yazman (1934-39), Saint-Cloud Yüksek Öğretmen Okulu'nda profesör (1935-39), Toulouse Üniversitesi'nde de toplum felsefesi profesörü (1939) olarak görev yaptı.

II. Dünya Savaşı sırasında Fransız Hava Kuvvetleri'nde hizmet etti. Fransa'nın düşmesinden sonra, Londra'da General Charles de Gaulle'e bağlı Özgür Fransa kuvvetlerinin organı *La France Libre*'in yayın yönetmenliğini üstlendi. Savaştan sonra Sorbonne'da Siyasal İncelemeler Okulu ve Ulusal Kamu Yönetimi Okulu'nda dersler verdi, Sorbonne Edebiyat Fakültesi'nde sosyoloji profesörü olarak görev yaptı (1955-68). 1946-47'de sol eğilimli *Combat*'da yazıları yayımlandı; 1947'den 1977'ye değin *Le Figaro*'nun en etkili köşe yazarlarından biri oldu. *Le Figaro*'dan ayrıldıktan sonra ölümüne değin haftalık *L'Express* dergisinde siyasal köşe yazıları yazdı.

İlk dönemlerinde Jean-Paul Sartre'ın yakın çalışma arkadaşı olan Aron, *L'Opium des intellectuels*'de (1955; *Aydınların Afyonu*, 1957), Sartre'ı ve Marksistleri, SSCB'yi sorgusuz desteklediklerı gerekçesiyle eleştirdi. Batı ittifakının güçlü bir destekçisi oldu. *La Révolution introuvable*'da (1968; Anlaşılmaz Devrim) üniversiteli meslektaşlarını 1968'deki öğrenci ayaklanmasını desteklemekle suçladı. Sömürgeciliğin karşısında olan Aron, Cezayir Devrimi'nden önce Fransızların Cezayir'den çekilmesini savundu. Charles de Gaulle'ü eleştirenlerin ön safında yer aldı.

Aron'un öteki yapıtları arasında şunlar sayılabilir: *Introduction à la philosophie de l'histoire* (1938; Felsefe Tarihine Giriş), *Les Guerres en chaîne* (1951; Topyekün Savaş), *Paix et guerre entre les nations* (1962; Uluslar Arasında Barış ve Savaş), *Le Grand Débat* (1963; Büyük Tartışma), *La Lutte de Classes* (1964; *Sınıf Mücadelesi, Sanayi Cemiyeti Üzerine Yeni Dersler*, 1973), *Démocratie et totalitarisme* (1965; *Demokrasi ve Totalitarizm*, 1976), *Les Étapes de la pensée sociologique* (1967; *Toplumbilim Düşüncesinde Ana Akımlar. Durkheim, Pareto, Weber*, 1973), *République impériale: Les États-Unis dans le monde, 1945-72* (1973; Büyük Cumhuriyet: Birleşik Devletler ve Dünya, 1945-73) ve *Penser la guerre, Clausewitz*. (1976; Savaşı Düşünmek, Clausewitz). Anıları 1983'te yayımlanmıştır.

Aronco, Raimondo d' (d. 31 Ağustos 1857, Gemona - ö. 3 Mayıs 1932, Udine), II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da hassa mimarı olarak çalışan İtalyan sanatçı. Mimarlık eğitimini Venedik Akademisi'nde 1880'de tamamladı. Öğretim üyeliği yanında, çeşitli proje yarışmalarına katılarak yoğun bir mimari etkinlik de gösterdi. Osmanlı Hükümeti ile ilişkisi ilk kez 1893'te I. Osmanlı Ulusal Tarım ve Sanayi Sergisi projesini üstlenmesiyle başladı. 1896'da II. Abdülhamid'in isteğiyle, saray mimarı olarak çalışmak üzere İstanbul'a geldi. Burada kaldığı sürede padişah ve saraydan başka, üst düzeyde yöneticiler, paşalar, kentin ileri gelenleri ve İtalyan konsolosluğu için de tasarımlar yaptı. Mimarlık uygulamalarının yanı sıra, İstanbul'a aynı dönemde gelen öteki yabancı mimarlardan bazısı gibi öğretim üyesi olarak da çalıştı. II. Abdülhamid'in 1908'de tahttan indirilmesi üzerine İtalya'ya döndü. Udine'de açtığı bürosunda ve Napoli Teknik Üniversitesi'nde öğretim

üyesi olarak çalışmalarını yaşamının sonuna değin sürdürdü.

D'Aronco, kendi döneminde Batı'da geçerli olan *art nouveau* üslubu ile Türkiye'de karşılaştığı tarihsel verileri ve İslama özgü bazı öğeleri eklektik bir tutumla

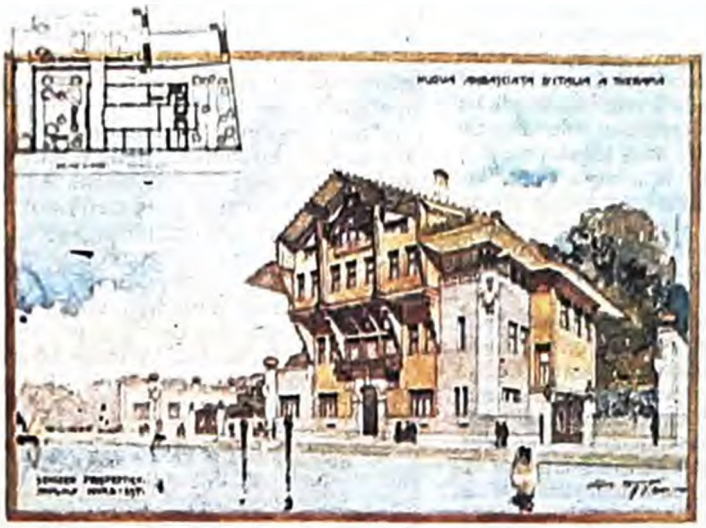

Tarabya'daki İtalyan Konsolosluğu yazlık binası, İstanbul
De Luca Edizioni

değerlendiren ve yorumlayan ilginç bileşim denemeleri gerçekleştirmiştir. Tarım, Orman ve Maden Bakanlığı (1900, bugün Marmara Üniversitesi Rektörlük Binası), Tarabya'daki İtalyan Büyükelçiliği (1905; bugün İtalyan Konsolosluğu yazlık binası) gibi tasarımlarında Osmanlı baroğunun ve eliböğründeli cumbalı, geniş saçaklı yalılarla köşklerin etkileri belirgindir. Yenimahalle Camisi (1902), Karaköy Mescidi (1903) ile Beşiktaş'taki Küçük Şeyh Zafir Külliyesi (1903-06) gibi dinsel mimarlık yapıtlarında da hem yerel hem de Batılı mimarlık anlayışlarından yararlandığı görülür. Fransız mimar Vallaury ile birlikte tasarladığı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Binası ise (1900, bugün Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi), Osmanlı, Hint-İslam ve hatta Uzakdoğu etkilerini yansıtan, düşsel bir biçim diliyle gerçekleştirilmiştir. Cağaloğlu'ndaki Düyun-ı Umumiye Binası da (1899, bugün İstanbul Erkek Lisesi) onun Vallaury ile birlikte yaptığı başka bir yapıdır. En verimli dönemini İstanbul'da yeni yapılar tasarlayarak ve onarımlar yaparak geçiren d'Aronco'nun, Kuruçeşme'deki Nazime Sultan Yalısı, Karaköy Mescidi ve Fenerbahçe'deki Botter Evi gibi bazı önemli yapıtları, çeşitli nedenlerle bugün yok olmuştur. Beyoğlu'ndaki Botter Apartmanı'nın ise, *art nouveau* üslubunun Türkiye'deki en iyi örneği olduğu söylenebilir.

Arosa, İsviçre'nin doğusunda, Graubünden kantonunda Alp köyü. Plessur Irmağı üzerinde yer alır. Kış sporu ve sağlık tesislerinin bulunduğu bir merkezdir. 1.734 m yükseklikte, ormanlık bir vadi boyunca uzanır. Untersee (Aşağı Göl) ve Obersee (Yukarı Göl) adı verilen iki küçük göl, yaz aylarında balık tutmaya, yüzmeye ve tekne gezintisine elverişlidir. Arosa, özellikle buz ve kar üzerinde yapılan at yarışları ile ünlüdür. Yakındaki Weisshorn'a (2.650 m) teleferikle, Hörnli'ye ise (2.500 m) teleski ile çıkılır. *Curling* (buz üstünde ağır taşlarla oynanan oyun), buz pateni ve buz hokeyi de yaygındır. Köy, bir karayolu ve bir tali demiryolu ile Chur kentine bağlanır. Nüfus (1982 tah.) 2.782.

Arouet, François-Marie *bak.* Voltaire

arp, rezonatörün, tellerin oluşturduğu düzleme yaklaşık ya da tam dik olduğu telli çalgı. Her teli bir nota verir. Kısadan uzuna doğru sıralanan tellerin boyu, perdelerin tizden pese doğru sıralanışına denk düşer. Rezonatör genellikle ağaçtan ya da deridendir. Kemerli ya da yay biçimli arplarda, sap gövdeden çıkarak gövde ile bir kavis oluşturur. Köşeli arplarda gövde ve sap arasında bir açı bulunur. Daha çok Avrupa'ya özgü olan çerçeveli arplarda gövde ve sap, aralarında bir açı olacak biçimde oturtulur ve tellerin gerilimine destek sağlayan bir sütun ya da öndikme ile birbirine bağlanır. Öndikmesi olmayan arplarda teller daha az gerildiğinden, bunların sesi çerçeveli arplardan daha düşük perdelidir. Çift yönlü işleyen modern pedallı arplarda, eski arpların temel yapısı ve sesi, tam bir kromatik dizi sağlamaya yarayan karmaşık bir mekanizmayla bütünleştirilmiştir.

Çift yönlü işleyen pedallı arp
Lyon-Healy

Arp Eski Yunan ve Roma'da ender olmakla birlikte ilkçağın Akdeniz ve Ortadoğu uygarlıklarında yaygın biçimde kullanılırdı. Mısır ve Mezopotamya'da İÖ y. 3000'den kalma arp tasvirleri bulunmuştur. Bu arpların çoğu, dikey tutularak ve teller her iki elin parmaklarıyla çekilerek çalınırdı. Mezopotamya'da yatay çalınan arplar da vardı. Bu durumda çalgıcı, arpı, teller kendisine doğru gelecek biçimde kucağına yerleştirir ve mızrapla çalardı. Hindistan'da İS 800'lerde bile hâlâ betimlerine rastlanan yatay arpların, Ortadoğu'da 600 dolaylarında ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Gene aynı tarihlerde Ortadoğu'da unutulmaya yüz tutan kemerli arplar, günümüzde Afrika'da, Myanmar'da ve birkaç uzak bölgede hâlâ kullanılmaktadır. Köşeli arplar İran'da 19. yüzyıla değin varlığını sürdürmüştür.

Avrupa'da 9. yüzyıla doğru görülen çerçeveli arpların nasıl ortaya çıktığı bilinmemektedir. Tel kirişli olan ortaçağ arplarının tipik özelliği, dışa doğru kavisli bir öndikmesi olmasıydı. Ayrıca diatonik (her oktava yedi ses) olarak akort edilen bu arplar, özellikle Kelt topluluklarında yaygındı. Kıta Avrupa'sında 14. yüzyıl sonlarında, eski arpın yerini daha dik bir sapı, ince ve sığ bir tınlama kasası ve hemen hemen dümdüz bir dikmesi bulunan ince belli gotik arp aldı. 1500'lerin başlarında, belki daha da önce kiriş teller takılan bu diatonik Avrupa arpı, zamanla gelişerek bugünkü arpa dönüştü. Güney Amerika'da halk arasında kullanılan arplar, hâlâ bu türün ilk özelliklerini korumaktadır.

17. yüzyıldan sonraki yeni müzik üsluplarının gerektirdiği kromatik notaları çıkarabilmek için, arp üzerinde sürekli yenileştirme denemeleri yapıldı. Bu amaçla, gerektiğinde seçilmiş tellerin perdesini değiştirecek kanca ya da pedal mekanizmalarının eklenmesi ile her oktav için 12 telli arpların (kromatik arplar) meydana getirilmesi biçiminde iki yaklaşım kullanıldı.

Kancalar ilk kez 17. yüzyılda Tirol'de kullanıldı. 1720'de Bavyeralı Celestin Hochbrucker, çalgıya öndikme içine yerleştirilmiş kollar yardımıyla kancaları idare edecek yedi pedal ekledi. Georges Cousineau'nun 1750'de kanca yerine, telleri aynı düzlemde tutmakla birlikte sıkıca kavrayabilen madeni levhalar kullanması, Sébastian Erard'ın da 1792'de madeni levhaların yerine döner diskler koyması ile Hochbrucker'in tek yönlü işleyen pedallı arpı daha da geliştirildi.

Kromatik arpların yapımı, iki sıra telli ikili arp, üç sıralı üçlü Galler arpı gibi örneklerle 16. yüzyıla değin uzanır. Bu tür arplar arasında, 19. yüzyıl sonlarında Paris'teki Pleyel şirketi tarafından geliştirilen "X" biçiminde çaprazlama iki sıra telli kromatik arp ve bunun atası olan, her tel dizisi için ayrı bir sap ve öndikmenin bulunduğu ABD arpı sayılabilir.

Arp, Halton Christian (d. 21 Mart 1927, New York kenti), ABD'li astronomi bilgini. Kuvazarlardaki kırmızıya kayma olgusunu bu cisimlerin Yer'den çok uzakta olmalarıyla açıklayan kurama karşı çıkmıştır.

1949'da Harvard Üniversitesi'nde lisans çalışmasını, 1953'te de California Teknoloji Enstitüsü'nde doktora çalışmasını tamamlayan Arp, sonradan bir araştırma bursuyla Wilson Dağı ve Palomar gözlemevlerinde doktora sonrası çalışmalara başladı. 1955-57 arasında Indiana Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalıştıktan sonra yardımcı astronom olarak Wilson Dağı Gözlemevi'ne döndü; 1969'da da astronomluğa getirildi.

Arp, *Atlas of Peculiar Galaxies* (1966; Olağandışı Gökadalar Atlası) adlı çalışmasında yer verdiği gökadalardan bazılarının kuvazarlara yakın gibi göründüğünün farkına vardığında, kuvazarların Yer'den uzaklığı konusunda kuşkuya düştü. Kırmızıya kayma olgusunun küçük çapta olduğu gök-

adalar ile çok büyük çapta olduğu kuvazarların yalnızca birbirlerine yakın görünmekle kalmadıklarını, gerçekte gaz köprüleriyle de bağlı olduklarını fotoğraflarla kanıtlamaya çalıştı. Böyle bir köprünün varlığı, kuvazarların gökadalardan milyarlarca ışık yılı uzakta bulunmalarının olanaksızlığını kanıtlamaya yeterliydi. Arp, gökada çekirdeklerinin patlayarak çok büyük bir hızla kuvazarlar fırlatabileceğini ve kuvazarlarda gözlemlenen güçlü kırmızıya kayma olgusunun bu çok yüksek hızdan kaynaklanabileceğini öne sürmüştür.

Arp, Jean, HANS ARP olarak da bilinir (d. 16 Eylül 1887, Strassburg, Almanya - ö. 7 Haziran 1966, Basel, İsviçre), 20. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da görülen öncü sanat anlayışının önderlerinden biri olan Fransız heykelci, ressam ve şair.

Önceleri, doğum yeri olan Strassburg'da (bugün Strasbourg) resim öğrenimi gören Jean Arp, çalışmalarını daha sonra Almanya'nın Weimar kentinde ve Paris'teki Julian Akademisi'nde sürdürdü. 1912'de Münih'e gitti, orada arkadaşı Wassily Kandinsky'nin aracılığıyla kısa bir süre Blaue Reiter topluluğuna katıldı. 1914'te Paris'e döndü, yazar Max Jacob'la, Modigliani, Picasso ve Robert Delaunay gibi ressamlarla tanıştı. I. Dünya Savaşı sırasında sığındığı Zürich'te Dadacılık(*) akımının kurucularından biri oldu. Kabartma resimlerini ilk kez Zürich'te yapmaya başladı. 1921'de sanatçı Sophie Taeuber ile evlendi. 1924'e değin Almanya'da yaşadıktan sonra karısıyla birlikte Paris yakınlarındaki Meudon kentine yerleşti. 1920'lerde gerçeküstücülerle ilişkiye girdi ve 1930'da Daire ve Kare topluluğuna katıldı. Aynı yıl ilk *papiers déchirés* (yırtılmış kâğıtlar) dizisini de gerçekleştirdi. 1931'de soyutlama-yaratma akımına katıldı. II. Dünya Savaşı sırasında geri döndüğü Zürich'te 1943'te karısını yitirdi. İsviçre'de yaşadığı yıllarda ilk *papiers froissés* (buruşturulmuş kâğıtlar) dizisini yaptı. Savaş bitince Meudon'a geri dönerek soyut biçim ve renklerle yaptığı denemeleri sürdürdü ve şiirler yazdı. Yazıları Marcel Jean tarafından *Arp on Arp: Poems, Essays, Memories by Jean Arp* (1972; Arp, Arp'ı Anlatıyor: Jean Arp'ın Şiirleri, Denemeleri ve Anıları) ve *Arp's Collected French Writings* (1974; Arp'ın Fransızca Toplu Yazıları) adlı kitaplarda derlenmiştir.

arpa, buğdaygiller (*Poaceae* ya da *Gramineae*) familyasının *Hordeum* cinsinden tahıl bitkileri ve tohumları. Gövdesi yuvarlak, içi boş ve düğümlü, yaprakları şerit biçiminde, başakları kılçıklıdır. Ekimi yapılan başlıca arpa türleri başak özelliklerine göre üçe ayrılır: *Hordeum vulgare* altı-sıralı arpadır, boğumlu olan başak ekseninde her boğumda üç başakçık, her başakçıkta da taneyi (tohum) oluşturan küçük, verimli bir çiçek bulunur; *Hordeum distichum* iki-sıralı arpadır, ortada taneyi oluşturan verimli çiçekler, yanda da kısır çiçekler yer alır; *Hordeum irregulare* ise ekimi en az yapılan türdür, ortada verimli çiçekler, kenarda karışık halde verimli ve kısır çiçekler vardır. Genellikle kavuzlu olan arpa taneleri 8-12 mm uzunluğunda, 3-4 mm genişliğinde, 2-3 mm kalınlığındadır; karın bölümleri uzunlamasına yarıktır.

İlk arpa ekiminin tarihöncesi zamanlarda, Güneydoğu Asya'da ve Etiyopya'nın yüksek bölgelerinde yapıldığı sanılmaktadır. Arpa ekiminin Mısır'da İÖ 5000, Mezopotamya'da İÖ 3500, Avrupa'nın kuzeybatısında İÖ 3000, Çin'de İÖ 2000'e değin uzandığına inanılır. Arpa, 16. yüzyıl boyunca birçok Avrupa ülkesinin, Romalıların, Yunanlıların ve İbranilerin ekmek yapımında kullandıkları başlıca tahıl olmuştur.

Ilıman, kutupaltı ya da astropik iklimlere uygun çeşitleri olan arpa, öbür tahıllara oranla değişik iklimlere daha kolay uyum sağlayabilir ve daha kısa sürede büyüyüp, olgunlaşabilir. Himalaya yamaçlarında olduğu gibi, ılık mevsimi çok kısa süren sert iklimli bölgelerde bile üretilebilir; ancak bu koşullarda, öbür bölgelerden daha az ürün alınır. Kuru sıcaklara öbür küçük tanelilerden daha dayanıklı olan arpa, genellikle ağustosta ekildiği Kuzey Afrika'nın çölümsü bölgelerinde iyi yetişir. İlkbahar ekimi, Kuzey Amerika ve Avrupa'nın batısındaki soğuk ve nemli bölgelerde iyi sonuç vermektedir.

Dünyanın bir yıllık arpa üretimi 1970'lerin sonlarında yaklaşık 96 milyon hektarlık alandan 180 milyon ton olmuştur. Dünya üretiminin yarısına yakını hayvan yemi, geriye kalanı da insanlar için çeşitli besin maddeleri ve malt yapımında kullanılır. Bira çoğunlukla çimlendirilmiş arpadan yapılır ve dünya arpa üretiminin yüzde 10'dan fazlası bu amaçla tüketilir. Çimlendirilmiş arpa ayrıca damıtık içkilerin üretiminde de kullanılır (*bak.* malt).

Arpa, yüksek oranda karbonhidratların yanı sıra protein, kalsiyum, fosfor ve az miktarda B vitamini içerir. Bileşimindeki

Arpa (*Hordeum vulgare*)
Grant Heilman

glüten (esnek bir protein) yüzdesi düşük olduğu için, arpa unu gözenekli ve yumuşak ekmek yapımında kullanılmaya uygun değildir. Arpanın en çok tüketilen tahıl olduğu Kuzey Afrika ve Asya'nın bazı bölümlerinde arpa unundan mayasız ya da yassı ekmek ve lapa yapılır. Kavuzlarından ve kepek tabakalarından temizlenen parlatılmış arpa taneleri dünyanın pek çok ülkesinde çorbalara katılır. Arpanın yumuşak samanı da genellikle hayvanlar için yatak ve tokluk verici besin maddesi olarak kullanılır.

Türkiye'de buğdaydan sonra en çok yetiştirilen "serin iklim tahılı" arpadır. Güç koşullara buğdaydan daha dayanıklı olduğu için, ülkenin her yerinde yetiştirilmekle birlikte, üretimde birinci sırayı İç Anadolu Bölgesi alır. En çok arpa yetiştirilen iller Konya, Ankara, Şanlıurfa, Afyonkarahisar, Eskişehir ve Diyarbakır'dır. 1988'de Türkiye'nin toplam arpa üretimi 7,5 milyon ton olmuştur.

Arpa ekimi, iklim koşullarına bağlı olarak yaz ya da güz mevsiminde yapılır. 1970'lerde bira sanayisinin gelişmesiyle hem üretim, hem de "tokak" ve "zafer" gibi biralık arpa çeşitlerine yönelim artmıştır.

arpacık, gözkapağındaki yağ bezlerinde genellikle stafilokok türü mikroorganizmalardan ileri gelen iltihaplanma. Gözkapağının kenarlarındaki yağ bezlerinde gelişen dış arpacıkta gözün ışığa duyarlılığı ve gözyaşı akıntısı artar, gözde yabancı bir cisim varmışçasına rahatsızlık ve batma hissedilir. Enfeksiyon bölgesi önce kızarır, sonra şişer ve ortasındaki sarı iltihap noktasıyla bir sivilceyi ya da küçük bir çıbanı andırır. Göze ılık kompres uygulayarak arpacığın bir an önce patlaması ve içindeki cerahatın boşalması sağlanabilir.

Gözkapağı kenarlarının hemen altında bulunan ve Meibom bezleri olarak adlandırılan yağ bezlerine yerleşmiş stafilokoklardan ileri gelen iç arpacık ise, gözkapağı içindeki bağdokusu katmanı ile gözküresi arasında sıkıştığından, dış arpacığa oranla daha çok ağrı verir. Şişerek patladığında da, içindeki cerahat gözkapağının dışına değil, iç yüzeyine boşalır. Daha çok Meibom bezlerinin ağrısız şişmesi anlamında kullanılan şalazyon terimi, bazen iç arpacık için de kullanılır. Bu ağrısız şişlik, yeni gelişmekte olan nedbe dokusunun oluşturduğu, sıvı ya da yarı sıvı maddeyle dolu bir kisttir. Şalazyon, belirli bir nedeni olmaksızın ya da bir iç arpacağın ardından ortaya çıkabilir.

Arpacıoğlu, Hale (d. 1951, İzmir), yeni figürasyon eğilimi içinde dışavurumcu-gerçeküstücü anlayışta çalışan ressam.

Ortaöğrenimini Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nde tamamladı. 1971'de Amerika'da Portland Community College'da bilgisayar öğrenimi görerek mezun oldu. Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nde resim eğitimi gördü ve 1976'da okulu birincilikle bitirdi. İtalya'da birçok karma sergiye katıldı. 1982'de *Ev Dekorasyon Dergisi* tarafından düzenlenen 4. Altın Palet Resim Yarışması'nda Altın Palet, 1984'te de Hürriyet *Gösteri* dergisinin genç ressamlar arasında düzenlediği Altın Fırça Yarışması büyük ödülünü aldı.

1970'lerin ikinci yarısında adından söz ettirmeye başlayan Hale Arpacıoğlu, çarpıcı renk ve çizgilerle kadın figürünü mekân içinde dinamik bir biçimde ve özgün bir çarpıtmayla yorumlayıp dışavurumcu-gerçeküstücü bir anlayış geliştirdi. Cesur ve hareketli renk kullanımıyla oluşturduğu fi-

Arpacıoğlu
Yusuf Toktak

gürlerini, anlık ifadelerle, gerilim içinde biçimlendirdi. Bacon ve De Kooning'den etkilendiği gibi, resimlerinde, biçimleri gevşekçe çevreleyen ve Georges Rouault'u anımsatan kalın bir dış çizgi egemendir.

Arpaçay, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kars iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 1.522 km² (1986) olan Arpaçay ilçesi doğuda Akyaka ilçesi, güneyde Merkez ilçe, batıda Susuz, kuzeyde Çıldır ilçeleri, kuzeydoğuda da Ermenistan ile çevrilidir.

Kuzey kesimi dorukları ilçe sınırları dışında kalan Akbaba ve Kısır dağları tarafından engebelendirilen bu topraklar Erzurum-Kars Platosunun(*) kuzeydoğu kesiminde yer alır. 1987'de ilçe yapılan Akyaka'nın ayrılmasından sonra alanı daralan ilçenin hiçbir yerinde yükselti 1.500 m'den alçak değildir. Bu topraklardan çıkan suları Arpaçay'ın(*) başlıca kollarından Kars Çayı toplar. Kuzeydeki Çıldır Gölü(*) fazla sularını Cara Deresi aracılığıyla Kars Çayına boşaltır. Kuyucuk Gölü ilçenin güney kesiminde yer alır.

İlçedeki başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Ama yükseklik ve sert karasal iklim bitkisel üretimi önemli ölçüde kısıtladığından, hayvancılık ana geçim kaynağı durumundadır. Plato düzlüklerinde buğday, arpa ve çavdar dışında pek ürün yetişmez. Bunlar da genellikle geçimlik düzeyde üretilir. Tüm Kars ilinde olduğu gibi Arpaçay'da da zengin bir hayvancılık geleneği vardır.

Arpaçay'dan bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

İlçenin yüksek yaylalarında başta sığır ve koyun olmak üzere çeşitli hayvanlar beslenir. Sığır ihracatı, önemli bir gelir kaynağıdır. Sözü edilmeye değer bir hayvan ürünleri üretimi vardır. Zavod adı verilen ve teknik açıdan orta gelişmişlik düzeyinde bulunan mandıralarda yapılan kaşarpeyniri özellikle ünlüdür. Türkiye'yi Ermenistan'a bağlayan demiryolu hattı ilçenin güney kesiminden geçer.

Eski bir yerleşim alanı olan yörenin tarihi İÖ 9. yüzyılda başladığı sanılan Urartu egemenlik dönemine dayanır. Ani'nin(*) geçmişine koşut bir tarihi olan yöre 1554'te Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 16. yüzyılda yörenin sınırları içinde bulunduğu Kars, Erzurum eyaletine bağlı bir sancakken 17. yüzyılda eyalet yapıldı. Bu yüzyılda Kars eyaletine bağlı Zaruşad sancağının sınırları içinde olan yöre, 1867'de Erzurum vilayeti Kars sancağının Zaruşad kazasına bağlandı. 1876'da Rus işgaline uğradı ve uzun bir süre Rus egemenliğinde kaldı. 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile yeniden Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra bu kez de Ermeni baskılarına hedef oldu. Mayıs 1918 sonlarında 3. Ordu tüm Elviye-i Selâse'yi, bu arada Zaruşad'ı da Osmanlı topraklarına kattı. Mondros Mütarekesi'nin ardından Kars İngilizler tarafından işgal edilirken, Zaruşad da Ermeni işgaline uğradı. Bu işgalden Gümrü Antlaşması ile kurtulan Zaruşad, 2 Aralık 1920'de Türkiye topraklarına katıldı.

Eski adı Zaruşad olan ilçe merkezi gelişmemiş ve kırsal nitelikli bir yerleşme yeridir. Kasabanın il merkezine uzaklığı 36 km'dir.

Arpaçay Belediyesi 1927'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 27.016; kasaba, 2.815.

Arpaçay, Doğu Anadolu Bölgesi'nde akarsu. Aras Irmağının en büyük kollarından biridir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın bir bölümünü Arpaçay çizer. Uzunluğu 174 km'dir.

Akbaba Dağının Ermenistan sınırları içinde kalan doğu yamaçlarından doğar, bir süre doğuya doğru aktıktan sonra keskin bir dirsek çizerek güneye yönelir. Leninakan (eskiden Aleksandropol, Osmanlı yönetiminde Gümrü) kentinin hemen batısından geçerek kuzey-güney doğrultusunda Türkiye ile sınır oluşturmaya başlar. Arpaçay'a Türkiye toprakları içinden iki önemli kol katılır. Bunlardan ilki kuzeybatıda, Çıldır Gölünden çıkan Cara Deresi (Telek Suyu), ikincisi de batıdan, Allahuekber Dağının doğu yamaçlarından doğan Kars Çayıdır. Bu iki akarsu Akyaka (eskiden Kızılçakçak, Osmanlı döneminde Şuregel) kasabası yakınlarında birleşerek büyük bir kol oluşturur ve batıdan Arpaçay'a katılır. Derin bir vadi içinde Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturarak akan Arpaçay, Tuzluca'nın kuzeyinde Aras Irmağına karışır.

Arpaçay karma rejimli bir akarsudur. Taşkın dönemi, karların eridiği ve yağışların en üst noktasına eriştiği ilkbahar sonu ile yaz başına rastlar. Sonbahar ve kış mevsimlerinde suyunun azalmasına karşın, gene de oldukça fazla su taşır.

Arpaçay Barajı, 1975 ile 1983 arasında SSCB'nin işbirliğiyle yapılmıştır. Sulama amaçlı barajın gölü yaklaşık 42 km²'dir. Arpaçay, bütününe yakın bir bölümü Türkiye sınırları içinde bulunan ünlü Ani(*) kalıntıları içinden de geçer. Ani kenti kalıntıları yakınında derin bir vadi oyan Arpaçay'ın özellikle Türkiye tarafındaki yüksek kıyısında çok değerli tarihsel yapılar vardır. Akarsuyun büyük bir büklüm oluşturduğu bu kesimde, bazı kalıntılar da çayın ortasındaki adada yer almaktadır.

Arpad, TEL RIFAD olarak da bilinir, Kuzeybatı Suriye'de antik kent. Eski Ahit'te ve Asur metinlerinde adından sık sık söz edilir. İÖ 9. yüzyılda Asur etkisi altına girdikten sonra İÖ 754'te yeniden bağımsızlığını kazandı. Urartu kralı II. Sardur ile başarılı bir ittifak yaptı. Bu ittifak, Asur kralı III. Tiglat-pileser'in Urartu'yla Arpad'ın ikisini birden yenmesine değin sürdü. Tiglat-pileser, Arpad'ı Kuzey Suriye'nin batısını da içine alan bir eyaletin başkenti yaptı. İÖ 720'de II. Şarrukin'e karşı başarısız bir ayaklanmadan sonra kent Asur Devleti'ne sadık kaldı.

Arpad HANEDANI, 9. yüzyıl sonlarından 1301'e değin Macaristan'da hüküm süren hanedan. Daha önce bir kabile konfederasyonu olan Macaristan, Arpadların yönetiminde Orta Avrupa'nın doğusunda güçlü bir devlet durumuna geldi.

Hanedana adını veren Arpad (ö. 907), Don Irmağı kıyılarındaki yurtlarından batıya doğru ilerlemek isteyen yedi Macar kabilesince 889'da önder seçildi. Macar kabileleri, y. 896'da Karpat Dağlarını geçerek Macaristan Ovasına yerleştiler. Bunu izleyen yarım yüzyıl boyunca komşularına karşı akınlar düzenlediler, ganimet topladılar. Ama 10 Ağustos 955'te Lechfeld Savaşı'nda İmparator I. Otto karşısında yenilgiye uğradıktan sonra eski savaşçılıklarını yitirdiler. Arpad'ın torununun oğlu Geza'nın hükümdarlığı (972-997) sırasında batıdaki ülkeler ile dostça ilişkiler kurdular. Bu dönemde kralın kabile reislerine üstünlüğü de kabul edildi.

István (hd 997-1038) babasının başlattığı gelişmeyi daha da ileriye götürdü. 1000'de Hıristiyanlığı kabul ederek Macar halkını resmen Batı Kilisesi'ne bağladı. 1003'te Transilvanya'yı da (Erdel) denetimi altına aldı; kabilelere dayalı siyasal yapının yerine, her birini atamayla gelen birer "kont"un yönettiği kontluklar sistemini kurdu. Ayrıca, üzerinde özgür kişilerin yaşamadığı toprakların saraya ait olduğunu ilan ederek, geleceğin zengin ve güçlü Macaristan krallığının temellerini attı.

István'dan sonra başa geçen krallar sayısız taht kavgasıyla uğraştılar. Ama 1063 ve 1074'te, Kutsal Roma-Germen imparatorunun Macaristan üzerinde egemenlik kurma çabalarına başarıyla karşı koydular. Laszlo (hd 1077-95) ve Kalman (hd 1095-1116) Macaristan'ın egemenliğini Hırvatistan'a kadar yaydılar. II. Laszlo (hd 1162-63) ve IV. István'ın (hd 1163-65) yeğenleri III. István'a (hd 1162-72) karşı giriştikleri taht kavgasına müdahale eden Bizans, 12. yüzyılda Macaristan'da önemli bir nüfuz elde ettiyse de, III. István'ın yerine tahta çıkan kardeşi III. Béla (hd 1173-96) Macaristan krallığının bağımsızlığını yeniden sağladı.

Béla'nın yönetimi sırasında Arpad hanedanı gücünün zirvesine ulaştı. Saraya ait topraklardan büyük bir servet sağlayan Arpadlar, Sırbistan ve Galiçya'yı da denetim altına aldılar. Macaristan, Orta Avrupa'nın doğusunda büyük ve korku salan bir devlet durumuna geldi. Béla'nın ölümünden sonra krallık bir gerileme dönemine girdi. Imre (hd 1196-1204) ve kardeşi II. András (Endre, hd 1205-35), kendilerini destekleyen kişilere büyük topraklar bağışlayarak krallığın zenginlik ve güç kaynaklarını zayıflattılar. András soyluların ayrıcalıklarını güvence altına alıp (*bak.* Altın Ferman [1222]) kontlukların yönetiminde söz sahibi olmalarına olanak tanıyarak, krallığın gücünü daha da zayıflattı.

Moğolların 1241-42'de Macaristan'ı yağmalamasından sonra IV. Béla (hd 1235-70) ülkenin yeniden imarına destek oldu. Ama yerel nüfuz sahiplerine büyük ayrıcalıklar tanımak zorunda kalması, sarayın gücünün zayıflamasına yol açtı. Oğlu V. István (hd 1270-72), Kumanlardan bir prensesle evlendi. Ondan sonra tahta "Kuman" lakabıyla anılan oğlu IV. Laszlo'nun (hd 1272-90) geçmesiyle hanedanın saygınlığı daha da azaldı. Meşru vâris bırakmayan Laszlo'nun yerine II. András'ın torunu III. András (hd 1290-1301) geçti. III. András da vâris bırakmadan ölünce, zaten gücü çok azalmış olan Arpad hanedanı sona erdi. Bu tarihten sonra, Macaristan tahtı evlilikler yoluyla Arpad hanedanına akraba olan çeşitli yabancı hanedanlar arasında çekişme konusu oldu.

Arpad, Burhan (d. 1910, Mudanya), yazar, çevirmen ve tiyatro eleştirmeni. Tiyatro yazınına eleştirileri, öyküleştirilmiş yaşamöyküleri ve incelemeleri ile katkıda

Burhan Arpad
Ara Güler

bulundu. 1956'dan başlayarak altı yıl boyunca röportaj, fıkra, tiyatro ve sinema eleştirileri yazdı. 1959'da yayımlanan *Perde Arkası*'nda 1924-27 arasındaki İstanbul tiyatrolarını konu aldı. Ünlü halk komiği Naşit'in yaşamını anlatan *Son Perde* 1961'de yayımlandı. *Vatan* gazetesinde çıkan tiyatro eleştirilerini *İlk Gece* (1962) adlı kitapta topladı. Tiyatroyla ilgili öteki yapıtları, 1964'te yayımlanan *Operet 8 Tablo* ile 1966'da yayımlanan *Oyun 6 Tablo*'dur. Öbür yapıtları arasında *Tuna'dan Şimale Avrupa* (1953), *Uçuş Günlüğü* (1959), *Gezi Günlüğü* (1962; 1963 TDK Deneme-Eleştiri-Gezi Ödülü), *Avusturya Günlüğü* (1963) adlı gezi kitapları ve anılarını derlediği *Hesaplaşma* (1976) sayılabilir.

arpalık, Osmanlı Devleti'nde başlangıçta yalnızca yüksek devlet ricaline, bazı saray mensuplarına, ilmiye sınıfının önde gelenlerine görevdeyken maaşlarına ek olarak, görevden ayrıldıktan sonra ise emekli maaşı niteliğinde verilen ödenek. Zamanla, padişahın ya da büyük kapıkullarının kapı halkı mensuplarına da dağıtılır hale gelmiştir.

Arpalık usulünün ne zaman ve nasıl başladığına ilişkin kesin bilgi yoktur. Başlangıçta görevi nedeniyle at beslemek durumunda olanlara verildiği sanılmaktadır. 16. yüzyıldan başlayarak, ordu ve saray erkânından özellikle yeniçeri ağası ve saray kapıcıbaşlarına veriliyordu. Ardından şeyhülislamlık, kadılık, kazaskerlik gibi önemli yönetsel ve adli görevlerde bulunan yüksek ilmiye ricaline de verilmeye başlandı. Daha sonra ilmiye sınıfının tüm ileri gelenleri bundan yararlandı. 17. yüzyılda ise vezirlere, savaşlarda yararlık gösterenlere ve ümeraya, kapı halkı kalabalık yöneticilere de arpalık bağlandı. Bu gelişmenin temelinde, görkem ve gösterişin bir ideolojik egemenlik aygıtı olarak büyük önem taşıdığı her çerçevede, kalabalık maiyetler, karışık hanehalkları, şişkin hizmetkâr grupları ve asalaklar için, askeri *fief* ya da dirliklerden daha düşük düzeyde ödül dağıtım mekanizmalarına gereksinim duyulması yatar.

Arpalık ya belli bir kaza ya da sancağın yıllık gelirinin bir bölümünün tahsis edilmesi ya da hazineden belirli bir yevmiyenin verilmesi biçimini alırdı. Birincisine bervech-i arpalık dirlik, ikincisine bervech-i arpalık ulûfe denirdi. Arpalığın azami yıllık miktarı idareciler için 100 bin, ilmiye ricali için 70 bin, yeniçeri ağası için 58 bin, saray mensupları için 19.999 akçe (en yüksek tımar) olabilirdi. Avrupa'daki benzer *sergentie* usulü gibi arpalık usulü de birçok suistimale neden olunca, 18. yüzyılda ilmiye mensupları dışındakilerin arpalıkları kaldırıldı. 19. yüzyılda arpalık dağıtımları şeyhülislam ve çok az sayıdaki ulema ile sınırlandırıldı. Tanzimat'tan sonra, arpalık usulü kaldırılarak emekli olan ilmiye mensuplarına Tarik maaşı bağlandı. Meşrutiyet'ten sonra, ilmiye mensuplarına da düzenli aylık ve emekli maaşı bağlanmaya başlandı. *Ayrıca bak.* sergentie.

Arpino, Orta İtalya'da Lazio (Latium) yönetim bölgesindeki Frosinone ilinde kent. Frosinone kentinin hemen doğusunda, deniz yüzeyinden 450 m yüksekliktekı iki tepe üzerinde yer alır. Bölgeye İÖ 5. yüzyılda gelen Volsci halkı tarafından bir karakol kenti olarak Arpinum adıyla kuruldu. İÖ 4. yüzyılda bir süre Samnitlerin elinde bulunan kenti, İÖ 305'te Romalılar aldı. Gaius Marius burada doğdu. Ortaçağda Lombardların, Müslüman Arapların ve Macarların yağmasına uğradı; 1215'te papalığın eline geçti. Kent çevresindeki, Volsci döneminden kalma görkemli kiklop duvarları, Samnitler ve Romalılar dönemleri ile ortaçağda yenilenerek genişletildi. 15. yüzyıldan kalma San Michele ve San Andrea kiliselerinde, Arpino Şövalyesi (Cavalier d'Arpino) olarak tanınan maniyerist ressam Giuseppe Cesari'nin tabloları bulunur.

Kentteki ekonomik etkinlikler tarım, yünlü dokumacılık ve renkli mermer çıkarımıdır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 7.734.

Arrabal, Fernando (d. 11 Ağustos 1932, Melilla, İspanyol Fası), İspanyol asıllı Fransız oyun yazarı, romancı ve sinemacı. Uyumsuzluk tiyatrosuna yakın bir çizgideki tiyatro ve edebiyat yapıtlarında şiddet, vahşet ve pornografi öğelerine dayalı bir dünya yaratmıştır.

Önceleri bir kâğıt şirketinde çalıştı. Madrid Üniversitesitesi'nde hukuk eğitimi gördükten sonra 1950'lerin başında yazarlığa başladı. 1955'te tiyatro eğitimi için gittiği Paris'e yerleşti. Oyunlarını topladığı ilk kitabı 1958'de yayımlandı. Savaşın korkunçluğunu, neşeli bir aile gezintisi ile karşıtlığı içinde ele aldığı, savaş karşıtı bir yergi olan *Pique-nique en campagne* (*Cephede Piknik*) adlı oyununun 1959'da sahnelenmesiyle Fransız öncü (*avant-garde*) çevrenin dikkatini çekti. Bu ilk döneminin belki de en önemli yapıtı, İsa'nın başından geçenlerin parodisi olan *Le Cimitière des voitures* (1958; Otomobil Mezarlığı) adlı oyunudur. Arrabal'ın fahişeler, katiller ve işkencecilerden oluşan karakterleri masum olmamakla birlikte genellikle çocuksudur.

1960'ların ortasından başlayarak Arrabal artan ölçüde biçime ağırlık verdi; ayin niteliğinde oyunlar yazmaya başladı ve giderek "panik tiyatrosu" adını verdiği anlayışı geliştirdi. Bu oldukça üretken döneminin oyunları arasında, iki karakterin birbirlerinin kişiliklerine büründüğü *L'Architecte et l'empereur d'Assyrie* (1967; Mimar ile Asur İmparatoru) ile *Et ils passèrent des menottes aux fleurs* (1969; Ve Çiçeklere Kelepçe Vurdular) adlı oyunları önemlidir. Arrabal, önceki oyunlarına göre daha açık bir siyasal içerik taşıyan ikinci oyundaki baskıdan kurtuluş temasını, 1967'de İspanya'ya yaptığı bir seyahat sırasında hapsedilmesinden esinlenerek işlemiştir.

Arrabal, *Baal Babylone* (1959; *Babil'in Cezası*, 1977) adlı ilk romanında faşist İspanya'da geçen kâbus dolu çocukluk günlerini anlatıyordu. Bu yapıtını 1970'te *¡Viva la Muerte!* (Yaşasın Ölüm!) adıyla senaryolaştırdı ve Tunus'ta çekilen filmi yönetti. Son derece üretken bir yazar olan Arrabal, 12 ciltte topladığı oyunlarının dışında, roman, senaryo, şiir, siyasal ve çeşitli başka konularda yazılar, ayrıca satranç üzerine de iki kitap yazmıştır. 1983'te *La torre herida por el Rayo* (Bir Yıldırım Tarafından Yaralanan Kule) adlı yapıtı daha yayımlanmadan, İspanya'nın en saygın ödülü olan Premio Nadal Ödülü'nü aldı.

Arrábida Köprüsü, Porto'da (Portekiz) yapımı 1963'te tamamlanan ve Douro Irmağı vadisini aşan köprü. Irmaktan yüksekliği 51 m olup üstünden 25 m genişliğinde bir karayolu geçer. 490 m uzunluğundaki köprüde açıklığı 268 m'ye ulaşan dünyanın en büyük betonarme kemerlerinden biri kullanılmıştır.

Arrah, ARA olarak da yazılır, Hindistan'ın kuzeydoğusunda kent. Bihar eyaletindeki Bhoepur ilinin yönetim merkezidir. Önemli bir kara ve demiryolu kavşağıdır. Kentte tarım ürünleri ticareti yapılır, yağlı tohumlar işlenir. Magadh Üniversitesi'ne bağlı üç yüksekokul buradadır. Arrah'taki Küçük Ev'i İngilizler 1857'deki Hint Ayaklanması sırasında Kunvar Singh'e karşı savundular. Kent, 1865'te belediye statüsü kazandı. Nüfus (1981) 125.111.

Arraiolos yaygısı, Portekiz'de Evora kentinin kuzeyindeki Arraiolos'ta yapılan işlemeli yer yaygısı. Keten bezinden zemin üzerine balıksırtı ya da kanaviçe tekniğiyle hazırlanır. Portekizliler ilk Arraiolos yaygılarında bu el sanatını öğrendikleri İranlıla-

Portekiz'den 17. yy'a ait bir Arraiolos yaygısı; Dokumacılık Müzesi, Washington, D.C.
Textile Museum Collection, Washington, D.C.
Otto E. Nelson-EB Inc.

rın halı desenlerini kullanmışlar, sonraları ise İran desenlerinin yerine daha sınırlı renklerle Portekiz halk sanatının motiflerine yer vermişlerdir. Geç dönem yaygıları daha yalın, boyları da daha küçüktür. Arraiolos yaygılarının en iyi örnekleri Lizbon'da Ulusal Eski Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir. Arraiolos yaygıları günümüzde de yapılmaktadır.

Arran, İskoçya'nın Strathclyde iline (1975'e değin Bute ili) bağlı Cunninghame ilçesi sınırları içindeki en büyük ada. Atlas Okyanusu kıyısındaki Clyde Körfezinin ağzında yer alır. Yaklaşık 32 km uzunluğunda ve ortalama 14 km enindeki adanın yüzölçümü 425 km² kadardır.

Arran, doğal görüntülerinin çeşitliliği ve güzelliği nedeniyle küçük İskoçya olarak adlandırılır. Çarpıcı bir manzarası olan kuzey kesimine, 874 m yükseklikteki Goat Fell egemendir. Goat Fell, başta Rosa, Sannox ve Monamore olmak üzere pek çok vadiyle çevrilidir. Tepelere ve kayalara tırmanmaya elverişli çok sayıda patikanın bulunduğu bu vadiler, dağ tavuğu, kızıl geyik ve benzeri av hayvanlarıyla doludur. Adanın güneyinde engebe azalırken kırlık alanlar çoğalır. Yöre, yaklaşık İÖ 2000'den kalan taş kalıntılarla doludur. İskandinavyalı akıncılar, IV. Haakon 1263'te bozguna uğrayıncaya değin Arran'ı çok uzun süre ellerinde tuttular. Adanın batı kıyısındaki

Kral Mağaraları, 14. yüzyıl başlarında I. Robert'e sığınak oldu. Arran, 1503'te, adanın gayrıresmî merkezi Brodick'e egemen bir şatosu bulunan Sir James Hamilton'a kraliyet beratıyla bağışlandı. Brodick'in 5 km güneyindeki Lamlash Körfezinde bazalt kayaçlardan oluşan 300 m yükseklikteki Holy Adasında yer alır. 6. yüzyılda bir münzevinin sığınağı olan St. Molais Mağarası da buradadır. Arran, bozulmamış doğal güzellikleri ve Glasgow gibi kalabalık kentlere yakınlığı nedeniyle çok gözde bir tatil adasıdır. Adaya, Glasgow'un güneybatısındaki Ardrossan'dan vapurla ulaşılır. Nüfus (1981) 4.726.

Arran (1. Kontu), James Hamilton (d. 1475 ? - ö. Temmuz 1529, Kinneil, West Lothian, İskoçya), Arran kontu. Birinci Hamilton lordu James ile İskoçya kralı II. James'in kızı Mary'nin oğluydu. IV. James'in Margaret Tudor ile evlenmesi üzerine 1503'te Arran kontu oldu. 1513'te İngiltere'ye karşı bir deniz seferine komuta etti ve bu seferde büyük bir başarısızlığa uğradı. İskoçya'ya dönüşünde, rakibi Angus kontunun sarayda önemli bir konum edinmiş olduğunu gördü. Bu nedenle V. James'in naibi Albany dükü ile ittifak kurdu ve 1517-20 arasında altı naip vekilinden biri oldu. Çekişmelerle geçen bu süre boyunca sürekli aynı kişilere sadık kalmadı. Başından geçen en çarpıcı olay, 1520'de Hamiltonlarla Douglasların Edinburgh sokaklarında giriştiği ve "Yol Temizliği" olarak bilinen şiddetli kavga oldu. Arran, V. James'in 1528'de onu Angus kontunun elinden kurtarmasından sonra Stirling'de James'e katıldı.

Arran (2. Kontu), James Hamilton, CHÂTELHERAULT DÜKÜ (d. y. 1517 - ö. 22 Ocak 1575, Hamilton, Lanarkshire, İskoçya), Arran kontu.

1542'de Mary Stuart'ın tahta geçmesinden sonra tahtın vârisi durumuna geldi, kraliçenin hamiliğine ve özel öğretmenliğine atandı. Mary'nin Prens Edward ile (sonradan İngiltere kralı VI. Edward) evlenmesi için girişimlerde bulunduysa da birden bu tasarıdan vazgeçip Fransa yanlısı bir tutum aldı. 1549'da Mary'nin, Fransa tahtının veliahtıyla evlenmesini onayladı ve Châtelherault dükü unvanını aldı. Ama 1554'te Ana Kraliçe Mary (Mary of Lorraine) lehine bu görevden çekildi. İskoçya'da Reform hareketinin başlaması üzerine 1559'da Protestan soylulara katıldı ve Protestanların önderi oldu. 1565'te sürgüne gönderildiyse de 1569'da kraliçeye destek olmak üzere İskoçya'ya döndü. Mary'nin tahttan feragat etmesini ve oğlu VI. James'in naipliğini üstlenmeyi 1573'e değin kabul etmedi.

Arran (3. Kontu), James Hamilton (d. 1537? - ö. 5 Mart 1609), Arran kontu. Hem Mary Stuart hem de VIII. Henry'nin kızı Elizabeth (sonradan I. Elizabeth) için düşünülen damat adayları arasında yer aldı. Çocukluğunda bu tür tasarılar, babasının yükselme hırsından kaynaklanıyordu. İskoç muhafızlarının komutanlığını yürüttüğü (1554-59) Fransa'dan İngiltere'ye geri dönüp Protestan soylulara katıldığında, bu kez de Protestanlar önce Elizabeth ile, Aralık 1560'tan sonra da Mary ile evlenmesini önerdiler. 1562'de delilik belirtileri göstermeye başlayan Arran, yaşamının sonuna değin kısıtlılık altında kaldı.

Arran (Kontu), James Stewart (ö. 1595, Symington yakınları, Lanarkshire, İskoçya), Arran 3. kontunun kuzeni. Kontun yetkileri üzerinde hak iddiasında bulunmuş ve 1581-85 arasında yasal olarak bu yetkileri kullanmıştır.

Gerek Stewart gerekse rakibi Lennox dükü Esmé, 1582'deki Ruthven baskını ile yönetimi ele geçiren Protestan soylular tarafından görevlerinden uzaklaştırıldı. Bir yıl sonra bu kez Protestanlar iktidardan devrildi. Stewart da onları sürgüne gönderdi. Ama Stewart'ın zulmü, pek çok kişiyi ondan uzaklaştırdı ve kısa sürede iktidardan düşmesine yol açtı. İngiltere kraliçesi I. Elizabeth tarafından, Temmuz 1585'te Lord Russell'ı sınırda öldürmekle suçlanarak tutuklandı. Sürgündeki soyluların ülkeye dönmesi üzerine hain ilan edildi, Kasım 1585'te ülkeden kaçtı. Bu tarihten sonra ne yaptığı kesin olarak belli değildir. 1586'da İskoçya'yı terk etmesi emredildiyse de, bu buyruğa uymamış olabilir. 1592'de Edinburg'a döndü ve saraydaki eski görevine gelmeyi başardı. Tutuklanmasında ve idam edilmesinde (1581) rol oynadığı naip Morton'un yeğeni Sir James Douglas tarafından Symington yakınlarında öldürüldü.

Arran (Kontu), John Hamilton *bak.* Hamilton (1. Markisi), John Hamilton

Arras, Fransa'nın kuzeyinde kent. Nord-Pas-de-Calais planlama bölgesindeki (*région de programme*) Pas-de-Calais ilinin (*département*) merkezidir. Daha önce Artois bölgesinin merkezi olan kent, Lille kentinin güneybatısında, Scarpe Irmağı kıyısında yer alır. Nemetacum (ya da Nemetocenna) adıyla bir Galya-Roma kenti olarak kuruldu. Caesar'a en son boyun eğen Galya topluluklarından Atrebatelerin en önemli kenti oldu. Kentte yünlü dokumacılık 4.

Gotik üslupta yapılmış olan *Hôtel de Ville* (belediye sarayı) ve çan kulesi, Arras, Fransa
Editions "La Cigogne" Hachette

yüzyılda başladı. Kültürel ve maddi açıdan tam bir zenginlik dönemi yaşadığı ortaçağda, Arras adı, İngilizcede duvar halıları için kullanılan bir sözcük haline geldi.

Arras, Artois ile birlikte çeşitli karışıklıklara sahne oldu; 1659'da Pireneler Barışı'yla Fransa'ya katılana değin birçok kez el değiştirdi. 1435'te Burgonya kralı III. Philippe ile Fransa kralı VII. Charles arasında imzalanan barış antlaşmasını, Fransa'nın bugünkü kuzey sınırlarını belirleyen Arras Barışı (1482) izledi. Kentin surlarını yerle bir eden XI. Louis'nin emriyle, 1479-84 arasında kent boşaltıldı. Robespierre'in doğum yeri olan Arras'taki birçok eski yapı, Fransız Devrimi ve iki dünya savaşı sırasında yıkıldı. Kent merkezinde, Büyük ve Küçük olarak adlandırılan, arkadlarla donatılmış iki meydan yer alır. Yeniden inşa edilmiş olan 16. yüzyıldan kalma gotik üsluptaki Belediye Sarayı, Küçük Meydan'dadır.

Duvar halıcılığı çok uzun süre önce yok olmuş, bu arada kentteki sanayi dalları oldukça çeşitlenmiştir. Kentteki en önemli iş alanları, metalurji, dokumacılık, bitkisel yağ üretimi ve kamu hizmetleridir. Kentte, bugün de etkinliğini sürdüren bir tarım ürünleri pazarı vardır. Nüfus (1982) 41.376.

Arras danteli, Fransa'da Arras kentinde 17. yüzyıl boyunca üretilmiş bir dantel. *Ayrıca bak.* dantel

Arrau, Claudio (d. 6 Şubat 1903, Chillan, Şili - ö. 8 Haziran 1991, Mürzzuschlag, Avusturya), 20. yüzyılın en tanınmış icracılarından biri kabul edilen Şili doğumlu ABD'li piyanist.

İki yıl Santiago Konservatuvarı'na devam ettikten sonra Berlin'e gitti. 1912'den 1918'e değin burada Liszt'in öğrencisi olan Martin Krause ile birlikte çalıştı. Müzik yaşamı 1914'te Berlin'deki bir resitalle başladı. Arrau bunu izleyen 10 yıl içinde Avrupa, Güney Amerika ve ABD'de çok sayıda turneye çıktı. 1924-40 arasında Berlin'deki Julius Stern Konservatuvarı'nda öğretmenlik etti ve 1941'de ABD'ye yerleşti. Seksen yaşını geçtikten sonra bile turnelerini sürdürmüştür.

Arrau çalışmalarını Liszt, Brahms, Chopin, Schumann, Debussy ve en çok da Beethoven'in müziği üzerinde yoğunlaştırmıştır. Virtüöz piyanistler arasında gösterişten en uzak kalanıdır. Duygulardan ödün vermeden ayrıntı üzerinde aşırı yoğunlaşan, temelde klasik bir üslup geliştirmiştir.

Arrest, Heinrich Louis d' (d. 13 Temmuz 1822, Berlin, Almanya - ö. 14 Haziran 1875, Kopenhag, Danimarka), Neptün gezegeninin bulunmasını kolaylaştıran Alman astronomu. Berlin Gözlemevi'nde öğrenciyken, yeni bir gezegenin bulunabileceği yeri hesaplarla belirleyen Le Verrier'nin dikkati çektiği bu gökyüzü bölgesini en son yıldız haritasıyla karşılaştırmayı önermiş ve Neptün, bu karşılaştırmanın yapıldığı gece bulunmuştur.

1851'de Leipzig Gözlemevi'nde çalışırken, sonradan kendi adını alacak olan devirli bir kuyrukluyıldız keşfetti. Aynı yıl, o zamanlar bilinen 13 küçük gezegene (asteroit) ilişkin bir kitap yayımladı ve 1875'te Kraliyet Astronomi Derneği'nin Altın Madalyası'yla ödüllendirilecek olan, bulutsularla ilgili araştırmalarına başladı.

Arrhenius, Svante (August) (d. 19 Şubat 1859, Vik - ö. 2 Ekim 1927, Stockholm, İsveç), İsveçli fiziksel kimyacı. Elektrolitlerin (elektriği ileten bir çözelti oluşturacak biçimde suda çözünen maddelerin), çözeltiden elektrik akımı geçmese bile elektrik yüklü parçacıklara (iyonlara) ayrıştığını öne süren kuramıyla tanınmış ve 1903 Nobel Kimya Ödülü'nü almıştır.

Öğrenimi. Arrhenius'un, üç yaşındayken kendi kendine okumayı öğrendiği ve toplama-çıkarma yapan babasını izleyerek matematikle ilgilenmeye başladığı söylenir. Uppsala'daki Katedral Okulu'nda başlayan öğrenimini aynı kentin üniversitesinde fizik, matematik ve kimya dallarında sürdüren Arrhenius, doktora çalışması için Stock-

holm'e yerleşti. Elektroliz konusundaki doktora çalışmasını Erik Edlund'un gözetiminde gerçekleştirdi. 1883'te ilk incelemesini yayımladı. Mayıs 1884'te de Uppsala Üniversitesi'ne, elektrolitlerin ayrışması kuramının ilk filizlerini taşıyan doktora tezini sundu.

Arrhenius'un tezi kuşkuyla karşılandı ve en düşük geçer not verilerek kabul edildi; böylece Uppsala Üniversitesi önemli ve özgün bir tezi kınamış oluyordu. Gerçekten de Arrhenius, biraz abartarak, yaşamı boyunca hiç deney yapmamış olmakla övünüyordu ama, tezini verdiği fakülte varsayımlara kuşkuyla bakan ve titiz deneysel çalışmalara öncelik tanıyan bir kurumdu. Üstelik Arrhenius'un seçtiği tez konusunun fizik ile kimyanın kesiştiği noktada yer alması işi daha da güçleştiriyordu. Arrhenius'a yakınlık duyan ve onun kuramını 1886'da İngiliz Bilim Geliştirme Derneği'ne açıklayan İngiliz fizikçi Sir Oliver Lodge bile, Arrhenius'un zaman zaman "var olmayan verilerden yola çıktığını", böylece bir "karmaşa" yaratarak "sözümona kuramsal sonuçlara vardığını" düşünüyordu. Oysa Arrhenius'un, istatistiğin önemini kavramış olmak ve bulduğu sonuçlara uygun formüller kurabilmek gibi, o dönemin kimyacılarında pek kolay rastlanmayacak özel nitelikleri vardı. Bu arada Arrhenius öngörülü davranmış ve tezini çoğaltarak, çalışmalarını değerlendirebilecek yeterlikteki en ünlü fiziksel kimyacılara göndermişti. Nitekim Alman fiziksel kimyacı Wilhelm Ostwald, Ağustos

Arrhenius, 1918
Kungl. Biblioteket, Stockholm

1884'te Riga'dan Uppsala'ya geçerek Arrhenius'a iş önerdi. Kısa bir süre sonra Uppsala'da fiziksel kimya okutmanlığına getirilen Arrhenius, 1886'da Edlund'un aracılığıyla İsveç Bilimler Akademisi'nden bir araştırma bursu aldı.

Kuramının kabul edilişi. Arrhenius, 1886'dan 1890'a değin, Riga'da Ostwald, Würzburg'da F. W. Kohlrausch, Graz'da Ludwig Boltzmann ve Amsterdam'da Jacobus van't Hoff gibi seçkin bilim adamlarıyla birlikte çalıştı. Bu süre içinde, giderek destek görmeye başlayan kuramını daha da geliştirdi. 1891'de Almanya'dan, yarım yüzyıl önce Justus von Liebig'in kimya eğitiminde bir devrim yarattığı Giessen Üniversitesi'nden profesörlük önerisi aldıysa da, İsveç'te kalmayı yeğleyerek, Stockholm'deki Kraliyet Teknoloji Enstitüsü'nde göreve başladı. 1895'te fizik profesörlüğüne, 1896'da da enstitünün rektörlüğüne getirildi. Ününün yurt dışında hızla yayılmasına karşılık, İsveç Bilimler Akademisi'ne ancak 1901'de, üstelik büyük tartışmalar sonucunda seçilebildi. 1902'de Londra'daki Royal Society'nin Davy Madalyası'nı kazandı; 1911'de de bu kurumun üyeliğine seçildi. 1903'te Nobel Ödülü'nü alan ilk İsveçli olduğunda, kendi ülkesinde de değeri artık tartışmasız kabul edilmişti.

Arrhenius 1905'te Berlin Üniversitesi'nden bir kürsü önerisi aldı. Bu, o dönemde bir kimyacının düşleyebileceği en onur verici öğretim göreviydi, ama Arrhenius yurtseverlik duygularıyla bu öneriyi geri çevirdi. Ardından, Stockholm'deki Nobel Fiziksel Kimya Enstitüsü'nün ilk yöneticiliğine getirildi ve yaşamının sonuna değin bu kurumda dilediğince araştırma yapma ve incelemelerini yayımlama olanağına kavuştu.

1911'de, ilk kez verilecek olan Willard Gibbs Madalyası'nı almak ve Yale Üniversitesi'nde, *Theories of Solutions* (1912; Çözeltiler Kuramı) adıyla yayımlanan Silliman konferanslarını vermek üzere ABD'ye giden Arrhenius, yurtdışı gezilerinde pek çok dost edinen, güleryüzlü, canlı ve hareketli bir insandı. Belleği çok güçlüydü, doğayı severdi, ama güzel sanatlara ve edebiyata karşı ilgisizdi. Buna karşılık, bilimsel konulara duyduğu ilgi çok geniş bir alanı kapsardı. Yıllar geçtikçe, çözeltilerden bağışıklık araştırmalarına kaydı; toksinler üzerinde öncü çalışmalar yaptıktan sonra jeoloji ve kozmolojiye el attı. *Worlds in the Making* (1908; Dünyalar Oluşurken) adlı kitabında, soğuk yıldızların çarpışmasıyla bulutsuların, bu bulutsulardan da yeni yıldız ve gezegenlerin oluşacağını öne sürdü. Bu süreç sonsuza dek yinelenecek ve ışık basıncıyla uzaya fırlatılan bakteriler aracılığıyla yaşam tüm evrene yayılacaktı. Ancak, modern kozmoloji Arrhenius'un bu varsayımlarına yer vermemiştir.

Arrhenius denklemi, sıcaklığın, kimyasal tepkimelerin hızı üzerindeki etkisini gösteren matematiksel tanım. Tepkime hızı sabitlerini hesaplamakta yararlanılan bütün tahmini anlatımların temelini oluşturan Arrhenius denkleminde, tepkime hızı sabiti k, tepkimeye giren maddelere ilişkin karakteristik sayısal sabitler A ve E, termodinamik gaz sabiti R, mutlak sıcaklık T ile gösterilir. Genellikle,

$$k = Ae^{-E/RT}$$

biçimindeki üstsel fonksiyonla gösterilen bu denkleme göre, tepkime sıcaklığındaki küçük bir artış, tepkime hızı sabitinde büyük bir artışa yol açar.

Arrhenius denklemi ilk kez, kimi tepkimelerin hız sabitlerinin sıcaklığa bağlı değişmesiyle ilgili çalışmalardan yararlanan J. J. Hood tarafından ortaya atıldı. Denkleme adı verilen İsveçli kimyacı Svante Arrhenius da, bu bağıntının hemen her tür tepkime için geçerli olduğunu gösterdi ve denkleme, termodinamik denge sabitiyle benzerliğinden yararlanarak, kuramsal bir temel kazandırdı. Sonraları, kimyasal tepkimelerin doğasını açıklamaya yönelik çarpışma ve geçiş durumu kuramları yardımıyla, A ve E sabitlerinin, kimyasal tepkimenin temel süreçlerini belirten nicelikleri simgelediği anlaşıldı; örneğin E etkinleşme enerjisini, A da atom ve moleküller arasındaki tepkime doğurucu çarpışmaların sıklığını simgeler.

Arrhenius kuramı, asitlerin ve bazların suda, iyon adı verilen elektrik yüklü atomlara ya da moleküllere ayrıştığını öne süren kuram. 1887'de İsveçli fiziksel kimyacı Svante August Arrhenius'un geliştirdiği bu kurama göre, ayrışma sonucunda hidrojen iyonları (H^+) veren maddeler asit, hidroksil iyonları (OH^-) veren maddeler ise baz yapısındadır. Günümüzde, hidrojen iyonunun sulu çözeltide tek başına değil, ancak su molekülüyle birleşmiş halde, hidronyum iyonu (H_3O^+) biçiminde bulunduğu biliniyorsa da, günlük kullanımda hidronyum iyonun gene de hidrojen iyonu olarak anılır.

Sülfürik, hidroklorik, nitrik ve asetik asit gibi belli başlı asitlerin asit özelliği çözeltiye hidrojen iyonları verme eğilimleriyle, sodyum, potasyum ve kalsiyum hidroksit gibi iyi bilinen hidroksitlerin baz özelliği de hidroksil iyonları verme eğilimleriyle açıklanır. Ayrıca asitler ve bazlar, çözeltideki hidrojen ve hidroksil iyonlarının derişikliğine göre güçlü ya da zayıf olarak sınıflandırılır. Bir asit ile bir baz tepkimeye girdiğinde bir tuz ve su oluşur; bu su, hidrojen ve hidroksil iyonlarının birleşmesinden doğar.

Arrhionos, Latince tam adı FLAVIUS ARRIANUS (d. Nikomedia [İzmit]; ö. IS 2. yy), Eski Yunanlı tarihçi ve filozof. Büyük İskender'in seferlerini anlatan yapıtıyla ünlüdür. Ksenophon'un aynı adlı yapıtını çağrıştırmak amacıyla *Anabasis* başlığını koyduğu sanılan bu yapıtın yedi kitabında İskender'in askeri başarıları, sekizinci kitap *Indika*'da ise Hint gelenekleri ve Nearkhos'un Basra Körfezine yolculuğu anlatılır.

Arrhionos'un İskender'e hayran olduğu kuşkusuzdur; ama anlattığı öykünün yalnızca askerlikle ilgili yönünü görerek bakışını daraltttığı da doğrudur. Yapıtında, İskender'i fetihlere yönelten güdülere ya da birleşik bir dünya yaratma ülküsüne ilişkin pek az ipucu vardır. Gene de yapıtta bazı etkileyici betimlemeler yok değildir. İkinci kitapta Sur kentinin kuşatılıp ele geçirilmesini, yedinci kitapta Hephaistion'un ölümünden İskender'in duyduğu üzüntüyü anlatan bölümler bunlar arasındadır.

Arrhionos'un öteki yapıtları arasında, öğrencisi olduğu Stoacı filozof Epiktetos'un felsefesini tanıtan *Enkheiridion* (Elkitabı) ile *Diatribai* (Ders Notları) sayılabilir. *Enkheiridion*, manastır yaşamına ışık tutan bir rehber olarak ortaçağda yaygın biçimde kullanılmıştır.

Arrhionos, Roma ordusunda da görev yapmış ve İmparator Hadrianus tarafından Kapadokya valiliğine atanmıştır. Hadrianus'un ölümünden sonra (138) köşesine çekilerek kendini yazılarına adamıştır. 171'de Atina'da *arkhon* (yüksek görevli) olmuş ve yaklaşık 180'de ölmüştür.

Arriaga (y Balzola), Juan Crisóstomo (Jacobo Antonio) (d. 27 Ocak 1806, Bilbao yakınları, İspanya - ö. 17 Ocak 1826, Paris), genç yaşta olağanüstü bir gelişme gösteren İspanyol besteci. Erken yaşta ölmü daha çok yapıt vermesini önlemiştir. Büyük bir yaratıcılık, tazelik ve teknik beceriyle dolu olan müziği, üslup açısından Haydn ve Mozart'ın klasik geleneği ile Rossini ve Schubert'in romantizmi arasında yer alır.

1820'de Bilbao'da sahnelenen *Los esclavos felices* adlı operası ile korno, yaylı sazlar, gitar ve piyano için yazdığı bir oktet'inin kazandığı başarı üzerine, Paris Konservatuvarı'na alındı. On sekiz yaşında burada asistan oldu. Başka besteleri arasında üç yaylı çalgılar kuarteti ile bir senfoni bulunmaktadır.

Arron, Henck (Alphonsus Eugène) (d. 25 Nisan 1936, Paramaribo, Hollanda Guyanası [Surinam]), 1973-80 arasında görev yapan Surinam başbakanı.

Arron, ağırlıklı olarak Kreollerden (Afrika kökenli Surinamlılar) oluşan siyasal partilerin kurduğu Ulusal Partiler Birliği'ne, çoğunlukla Hinduların oluşturduğu İlerici Reform Partisi karşısında bir seçim zaferi kazandırarak başbakan oldu. Ülke, 1975'te bağımsızlığını kazandı. Ekim 1977'de yeniden seçilen Arron, ağırlıklı olarak boksit

çıkarımına dayanan ülke ekonomisini bu tek yönlü yapıdan kurtarmayı amaçladığını açıkladı. Ama bu hedefini gerçekleştiremedi. Nüfusun yaklaşık üçte birinin Hollanda'ya göç etmesine yol açan yüksek işsizlik oranı, iktidardan düşüşünün başlıca nedeni oldu. Maaş ve terfi olanaklarından hoşnutsuz olan çavuşlar, 25 Şubat 1980'de Arron'u bir darbeyle devirdiler. Ağustos 1980'de tutuklanan Arron 1981'de serbest bırakıldı.

Arrow, Kenneth J(oseph) (d. 23 Ağustos 1921, New York), ABD'li iktisatçı. Refah iktisadına ve genel denge kuramına katkıları ile ünlüdür. 1972 Nobel Ekonomi Ödülü'nü Sir John R. Hicks ile paylaşmıştır. En çarpıcı savı, temel matematikten yararlanarak, gereksinimlere kusursuz karşılık veren temsili bir hükümetin olanaksız olduğunu gösteren "olanaksızlık kuramı"dır.

Doktorasını 1951'de Columbia Üniversitesi'nden aldı. 1948-49'da Chicago Üniversitesi'nde, 1949-68 arasında da Stanford Üniversitesi'nde ders verdi. 1968-79 arasında iktisat profesörlüğü yaptığı Harvard Üniversitesi'nde, çok nitelikli bir iktisat kuramcıları okulunun gelişmesine önayak oldu. 1979'da Stanford Üniversitesi'ne döndü.

Başlıca yayınları arasında, *Social Choice and Individual Values* (1951; Toplumsal Seçme ve Kişisel Değerler), *Essays in the Theory of Risk Bearing* (1971; Risk Taşıma Kuramı Üzerine Denemeler) ve *The Limits of Organization* (1974; Örgütlenmenin Sınırları) sayılabilir. 1973'te Amerikan İktisat Derneği'nin başkanlığını yapmıştır.

Arrowsmith, Aaron (d. 14 Temmuz 1750, Winston, Durham - ö. 23 Nisan 1823, Londra, İngiltere), coğrafyacı ve haritacı. Zamanındaki en iyi kaynaklardan yararlanarak, birçok oymabaskı harita ve atlas yayımlamıştır.

Resmi öğrenim görmeyen Arrowsmith, y. 1770'te Londra'ya yerleşti. Bir süre yerölçümcü olarak çalıştıktan sonra, harita yapımcılığına ve yayımcılığa başladı. 1790'da yayımladığı büyük dünya haritası ile ün yaptı. 1794'te ilkine benzer bir haritayı açıklayıcı bir kitapla birlikte yayımladı. Öteki önemli yapıtları arasında, bir Kuzey Amerika haritası (1796), Büyük Okyanusa ilişkin bir deniz haritası (1798) ve *Atlas of South India* (1822; Güney Hindistan Atlası) bulunur.

Arrowsmith'in kurduğu işi, ölümünden sonra oğulları Aaron ve Samuel sürdürerek coğrafya elkitapları ve bir dizi atlas yayımladılar. 1839'dan sonra da seçkin bir haritacı

Aaron Arrowsmith. H. W. Pickersgill'in portre çalışmasından T. A. Dean'in yaptığı oymabaskı
British Museum. J. B. Freeman & Co. Ltd.

olan yeğeni John Arrowsmith işi üstlendi, dönemin en iyi harita takımı olan 4 ciltlik *London Atlas*'ı (1834; Londra Atlası) yayımladı. Bu yapıtı, çağdaş keşif sonuçlarının da değerlendirildiği ayrıntılı haritalardan oluşan uzun bir dizi izledi. Bunlar arasında özellikle Kuzey Amerika, Afrika ve Hindistan haritaları çok değerlidir.

arroyo *bak.* sel yatağı.

Arrupe, Pedro (d. 14 Kasım 1907, Bilbao, İspanya - ö. 5 Şubat 1991, Roma, İtalya), 1965-83 arasında Cizvit tarikatının 28. genel başkanı.

Madrid Üniversitesi'nde tıp öğrenimi görürken, 1927'de Cizvit tarikatına katılmak üzere üniversiteyi bıraktı. İspanya hükümeti 1932'de ülkedeki Cizvit örgütlenmesini dağıtınca, Avrupa'nın başka yerlerinde ve ABD'de çalışmalarını sürdürdü. Ohio'daki Cleveland'da papazlık rütbesi aldı. New York'taki İspanyol ve Porto Rikolu göçmenler arasında etkinlik gösterdi.

1938'de Japonya'ya gitti ve 27 yıl boyunca orada misyonerlik yaptı. 1945'te Hiroşima kurbanlarının yardımına koştu. 1954-58 arasında bölge başkanı yardımcılığını yürüttü; 1958-65 arasında Cizvitlerin Japonya'daki ilk bölge başkanı oldu. Onun genel başkanlığı döneminde Cizvit tarikatının misyonerlik ve eğitim çalışmaları genişledi, ekumenik harekette ve yurttaş hakları ile iletişim alanlarında tarikatın etkinliği arttı. Japonca sekiz yapıt kaleme aldı; anılarını 1965'te İspanyolca olarak yayımladı. Sağlığının bozulması üzerine 1983'te genel başkanlık görevinden çekildi.

Ars Antiqua (ortaçağ Latincesinde "Eski Sanat"), müzik tarihinde, 13. yüzyıl Fransa'sında gittikçe daha karmaşıklaşan kontrpuan tekniğiyle ayırt edilen müziksel etkinlik dönemi. Eşzamanlı ses partilerini bir araya getirme sanatı anlamına gelen kontrpuanın egemen olduğu bu dönem, 14. yüzyılın Ars Nova'sında(*) görülen yeniliklere yol açtı. Ars Antiqua terimi aslında Ars Nova kuramcılarından türedi; bu kuramcıların bazısı Ars Antiqua'dan övgüyle, bazısı ise küçümsemeyle söz ettiler. Bununla birlikte hepsi de iki üslup arasında belirgin bir ayrım bulunduğunda birleşmişlerdi. Bu fark öncelikle Ars Nova'nın önemli ritim yenilikleri getirmesinden kaynaklanıyordu. Bu kuramcılar Ars Antiqua'yı 13. yüzyılın ikinci yarısıyla sınırlarken, çağdaş müzik tarihçileri terimi bütün 13. yüzyılı kapsayacak biçimde genişletmişlerdir.

Ars Antiqua müziğinin çoğu yazarı anonimdir. Gene de bu genel belirsizlik arasında üç önemli kişilik göze çarpar: Paris Notre-Dame Katedrali'nde ünlü Léonin'in ardılı olan ve dört ses için bilinen en eski müziği besteleyen Pérotin (ö. 12. yy sonları); *Ars cantus mensurabilis* (Ölçülü Şarkı Sanatı) adlı yapıtı, yeni oluşturulmuş mensürel notalama sistemini (çağdaş notalamanın doğrudan kaynağını oluşturan daha duyarlı bir ritmik notalama sistemi) düzenlemeye ve bir sisteme bağlamaya hizmet etmiş bir kuramcı olan Kölnlü Franco (ö. 13. yy ortası) ve yapıtlarındaki ritmik akıcılıkla Ars Nova üslubunun habercisi Pierre de la Croix (ö. 13. yy ikinci yarısı).

Ars Antiqua'da doğan en önemli biçim, popülerliğini yüzyıllar boyu korumuş olan motettir. Bu biçimin özünü, birden fazla müzik sözünün aynı anda seslendirilmesi oluşturur. Motet, büyük bir olasılıkla dinsel bir çoksesli kompozisyonun tiz ses(ler)ine yeni bir metnin eklenmesiyle başlamıştır; burada pes ses özgün metni okumaktadır. Özgün metin gibi Latince olarak yazılmış olan ek metin, önceleri temel sözcüklerin anlamını tamamlıyor ya da güçlendiriyordu; daha sonraları ise ek metnin dili Fransızca olmuş, duygular da daha dünyasal olmaya başlamıştır. Bu süreç, tiz ses(ler)deki bir ya da birden çok dindışı Fransızca metnin pes ses tarafından okunan dinsel Latince metne eşlik ettiği kompozisyonların yazılmasıyla sonuçlanmıştır.

Ars Nova (ortaçağ Latincesinde "Yeni Sanat"), müzik tarihinde, 14. yüzyılda, özellikle Fransa'da müziğin büyük bir gelişme gösterdiği dönem. 13. yüzyıl Fransa'sındaki Ars Antiqua'nın(*) karşıtı olan Ars Nova terimi, yaklaşık 1320'de besteci Philippe de Vitry tarafından yazılan bir incelemenin başlığıydı. Ars Nova'nın en coşkulu savunucusu olan Philippe, bu incelemesinde yeni müziğin karakteristik özelliği olan ritmik notalama alanında yapılan yenilikleri gösteriyordu.

Daha önce bir ölçüde, Pierre de la Croix olarak da bilinen Petrus de Cruce'nin (ö. 13. yy ikinci yarısı) müziğinde rastlanan bu yenilikler, bir önceki dönemde görülen ve üçlü ölçüye dayanan ritmik modların dışına çıkılması ve daha küçük nota değerlerinin kullanılmasının artmasıyla dikkati çeker. Philippe de Vitry'nin ilerici düşüncelerine karşı çıkanların başında gelen bir kuramcı olan Jacques de Liège, *Speculum musicae* (Müziğin Aynası) adlı yapıtında eski Ars Antiqua ustalarını över.

Yeni üslupta yapılmış çalışmaların en eski örnekleri, yaklaşık 1315'te yazılmış olan *Roman de Fauvel*'de bulunabilir. Bu yapıt, Ars Nova ve Ars Antiqua'nın her ikisinden de kompozisyonlar içeren anlatısal bir el yazmasıdır. Ars Nova'nın en önemli bestecileri Philippe de Vitry ve besteci şair Guillaume de Machaut'dur. Bu ikincinin çalışmaları, günümüze kalan repertuvarın önemli bir bölümünü oluşturur. Balad(*), virelai(*) ve rondolarla(*) ifade edilen çoksesli dindışı müzik yapıtları 14. yüzyılda kesin bir artış göstermiştir.

14. yüzyıl Fransız müziği için özellikle kullanılabilecek olan Ars Nova terimini kimi yazarlar, İtalyan *trecento* müziği olarak da tanınan "İtalyan Ars Nova'sı"na değinirken kullanmışlardır. Bu okulun en önemli kuramcısı olan Padovalı Marchettus, *Pomerium* adlı incelemesinde (14. yy başları) zamanın İtalyan notalamasındaki bazı ritmik yenilikleri ana çizgileriyle göstermiştir. 14. yüzyıl İtalya'sının en önemli bestecileri Jacopo da Bologna, Francesco Landini ve Ghirardello de Firenze'dir.

Ars poetica (şiir sanatı), Romalı şair Horatius'un manzum mektubu. IO 19/18'de yazıldığı sanılmaktadır. Klasik edebiyat eleştirisinin en etkileyici metinlerinden biridir. Anlamı derinliğinden çok ince ve duyarlı üslubuyla dikkati çeken bu manzum mektup, 19. yüzyıla değin edebiyatta çok önem verilen, konu, süsleme sanatı ve dramatik biçim kurallarını oluşturmuştur. Saptanabildiği kadarıyla Horatius'un son yapıtıdır.

arsa, belediye sınırları içinde, belediyece parsellenmiş arazi, kent toprağı. Emlak Vergisi Kanunu'na göre belediye sınırları içinde ya da dışında bulunan parsellenmemiş araziden hangilerinin arsa sayılacağına Bakanlar Kurulu karar verir. Bakanlar Kurulu'nun bu konuya ilişkin 83/6122 sayılı kararnamesine göre: 1) Belediye ve mücavir alan sınırları içinde imar planı ile iskân sahası olarak ayrılmış yerlerde bulunan arazi parçaları arsa sayılır; 2) imar planı ile iskân sahası olarak ayrılmamış bulunmakla birlikte, fiilen meskûn halde bulunan ve belediye hizmetlerinden yararlanmakta olan yerler arasında kalan arazi parçaları

eğer: a) Tarımsal etkinlik dışında kullanılıyorsa, b) boş tutuluyorsa, c) bir yıldan fazla nadasa bırakılmışsa, d) beyanda bulunulması gereken yılı izleyen yıldan başlayarak beş yıl içinde herhangi bir yolla başkalarına devredilmişse, arsa sayılır; 3) belediye ve mücavir alan sınırları dışında olup da deniz, ırmak, göl, ulaşım yolları kenarında ve yakınında bulunması, sınai ve turistik önemi ya da hızlı kentleşme etkinlikleri dolayısıyla ve Bayındırlık ve İskân Bakanlığı'nın önerisi üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla belirlenen alanların sınırları içinde, imar planı ile iskân sahası olarak ayrılan arazi ve arazi parçaları arsa sayılır. Medeni Kanun'un 632. maddesi, arsayı arazi kavramı içerisinde ele almıştır. Bu maddeye göre taşınmaz mallar, araziden, tapu sicilinde bağımsız ve sürekli olarak kaydedilen haklardan ve madenlerden oluşur. Buna karşılık 648, 651, 652, 662 ve 752. maddelerde arsa deyimi geçmektedir. Arsa, taşınmaz mal hükmünde olduğundan (765, 768 ve 771. maddeler uyarınca), üzerinde taşınmaz mal rehni kurulabilir. Ayrıca arsada yapılan inşaat, o arsanın bütünleyici parçası (mütemmim cüzü) olacağından, arsanın satışında kendiliğinden satışa dahil olur.

Kat Mülkiyeti Kanunu da, bağımsız mülkiyete konu olan bölümlere ayrılan ortak mülkiyet payları ile arsa arasında ilinti kurmakta ve bu sonuncular için arsa payı deyimini kullanmaktadır.

Arsakes, İran'da hüküm sürmüş Part hanedanınca kullanılan saltanat adı. Hazar bozkırlarında yaşayan yarı göçebe Parni kabilesinin reisi Phriapites'in oğlu Arsakes'in soyundan geldikleri inancıyla bu adı almışlardır. Arsakes soyundan gelen ilk Part hükümdarı, İÖ y. 250-211 arasında hüküm süren I. Arsakes'tir. (Bazı tarihçiler, kardeşi I. Tiridates'in yaklaşık 248'de Arsakes'in yerine geçtiği ve 211'e değin tahtta kaldığı görüşündedir. Öteki tarihçilere göre I. Arsakes ile I. Tiridates aynı kişidir.)

I. Arsakes'i izleyen tüm Part kralları, Arsakes'i saltanat adı olarak kullanmıştır. Tahta zorla el koyan ya da taht üzerinde hak iddia eden birkaç istisna dışında tümü, çıkardıkları paralarda ve resmi belgelerde bu adla anılır. Tarihçilerse onlardan genellikle gerçek adları ile söz eder. Arsaklılar olarak anılan hanedan, kesintisiz olmamakla birlikte, İS 224'te Ardeşir tarafından devrilinceye değin varlığını sürdürdü. Arsaklılar, Part İmparatorluğu döneminde, büyük olasılıkla Ahameniş toprakları üzerindeki egemenliklerini temellendirmek amacıyla II. Artakserkses'in soyundan geldiklerini öne sürdüler. Sasani vakayinamelerindeki İran destanlarında, bu hanedandan Aşkaniler olarak, hükümdarlarından ise Aşak ya da Aşkan biçiminde söz edilir.

Arsaklılar, ARŞAKUNI olarak da bilinir, Part İmparatorluğu'nu kurup yöneten eski hanedan (İÖ 247 - İS 224). Hanedanın atası olan ve Hazar Denizinin doğusunda yaşayan Parni kabilesi, Büyük İskender'in ölümünden (İÖ 323) kısa süre sonra Part topraklarına girdi. Arsaklılar I. Ardeşir'in kurduğu Sasani hanedanı tarafından İS 224'te devrilinceye değin, İran ve Mezopotamya'nın büyük bölümüne egemen oldular.

Part topraklarındaki ilk Arsaklı hükümdarı İÖ y. 250-211 arasında hüküm süren Arsakes'ti. Ama Arsaklılar, I. Mithradates dönemine (İÖ 171-138) değin İran Platosunu tümüyle fethedemediler. Hanedanın en güçlü iki hükümdarı, II. Mithradates (hd İÖ 123-88) ve III. Phraates (Ferhad) (hd İÖ 70-58/57) idi.

Part İmparatorluğu döneminde Arsaklılar, büyük olasılıkla, eskiden Ahamenişlerin elinde olan topraklardaki egemenliklerini temellendirmek için, Ahameniş kralı II. Artakserkses'in soyundan geldiklerini öne sürdüler. Gerçekten de Part İmparatorluğu, dış görünüş bakımından Ahameniş dönemini büyük ölçüde canlandırdı. Ama devlet örgütlenmesi bakımından Selevkosları örnek aldı. Helenistik kentlerin gelişimine destek olan Arsaklılar, kendilerine bağımlı ayrı hükümdarlıkların kurulmasına da hoşgörü gösterdiler. Arsaklılar ve bağlı hükümdarlıklar, Asya ile Yunan-Roma dünyası arasındaki ticaret yollarının hemen tümünü denetim altında tuttukları için büyük servet edindiler. Bu nedenle Part dönemi yoğun bayındırlık çalışmalarına sahne oldu.

Arsal, Sadri Maksudi (d. 1880, Taşsu, Kazan - ö. 20 Şubat 1957, İstanbul), Türk siyaset ve bilim adamı. Ulemadan Nizameddin Maksudi'nin oğludur.

Kazan'daki Allamiye Medresesi'nde başladığı öğrenimini, Rus Öğretmen Okulu'nda

Arsal
Kaynak: Kitaplar

sürdürdü (1897-1901). Paris Hukuk Fakültesi'ni ve Sorbonne Üniversitesi Edebiyat ve Sosyoloji bölümlerini bitirdi (1906). Rusya'ya dönünce yeni kurulan parlamentoya (*Duma*) Kazan temsilcisi olarak katıldı. 1917 Devrimi'nden sonra gerçekleşen I. Rusya Müslümanları Kurultayı'na üye seçildi. "İç Rusya ve İç Sibirya Tatarları" için hazırladığı özerklik tasarısı II. Kurultay'da kabul edildi ve Arsal İdil-Ural Özerk Devleti'nin başkanlığına getirildi. Bolşeviklere karşı giriştiği silahlı mücadelede başarı sağlayamayınca önce Kazan'a döndü, oradan da Finlandiya'ya geçti (1918). Paris'te toplanan barış konferansına katıldı (1919); Sorbonne Üniversitesi'nde Türk-Tatar kavimleri üzerine dersler verdi. Hükümetin çağrısı üzerine 1925'te Türkiye'ye geldi, Ankara Hukuk Mektebi'nde öğretim üyesi oldu. Türk Tarih Kurumu'nun kurucuları arasında yer aldı. İki dönem (1930-35, 1935-39) milletvekilliği yaptı. 1939'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk tarihi profesörlüğüne atandı. 1941'de Ankara Hukuk Fakültesi'ne döndü. 1944'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde hukuk tarihi ve felsefesi profesörü oldu. Bir dönemi de Demokrat Parti'den milletvekili seçildi (1950-54).

Arsal'ın *Türk Dili İçin* (1930) adlı kitabı dil devriminin başlangıcındaki çabalara önemli bir katkı niteliğindedir. Ama sonraları Etibank, Sümerbank gibi adlarla bay, bayan sözcüklerinin kökeni ve türetme biçiminin yanlışlığı konusundaki görüşleri gözden düşmesine neden olmuştur. *Orta Asya Türk Devletleri* (1934), *Hukuk Tarihi Dersleri* (1945), *Türk Tarihi ve Hukuk* (1947), *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* (1955) gibi yapıtlarında milliyetçi bir yaklaşım egemendir.

Yazımı aynı olan başlıklar, kişiler, yerler, kavram, kurum ve nesneler biçiminde sıralanmıştır.

---

arsenat mineralleri, arsenik, oksijen ve çeşitli metallerin bileşikleri halinde bulunan doğal mineraller grubu. Çok sınırlı koşullarda kristalleşen bu minerallerin çoğu ender görülür. İsveç'in iç kesimlerinde, mineral yataklarıyla ünlü Långban demir ve manganez madenlerinde, birçoğu yöreye özgü elliyi aşkın arsenat minerali belirlenmiştir. Açık kovuklarda görülen bu bileşikler, arsenik asitin (H_3AsO_4) normal ve bunun biraz altındaki sıcaklıklarda pirokroyit [manganez hidroksit; $M_n(OH)_2$] üzerine tepkimesi sonucu oluşmuşlardır. Öteki bölgelerdeki arsenat minerallerinin çoğu arsenyür cevherlerinin oksitlenmesinin ürünüdür ve yakın zamanlarda oluşmuş damarlarda ve açık kovuklarda düşük sıcaklıklarda çökelmişlerdir.

Arsenat minerallerinin yalnızca birkaçı ekonomik öneme sahiptir. Geçiş metalleri (örn. kobalt, bakır, nikel) bazı arsenat minerallerine parlak bir renk kazandırdığından, cevher arama çalışmalarında bu minerallerden yararlanılır. Arsenat yükseltgenmesinin ürünü olan eritrit (koyu pembe) ve annabergit (yeşil) gibi mineraller, nikel ve kobalt arsenyür cevherlerinin bulunmasına yardımcı olur. Ontario'nun Sudbury ve Cobalt yörelerindeki nikel ve kobalt yataklarının çoğu bu yolla belirlenmiştir.

Arsenik asit tuzları olan arsenat mineralleri arsenat grupları içerir (AsO_4). Her grupta, dört oksijen (O) atomu düzgün bir dörtyüzlünün köşelerine yerleşmiştir. Ortada ise bir arsenik (As) atomu yer alır. Net elektrik yükü -3 olan her arsenat dörtyüzlüsü, dışardaki artı yüklü büyük metal iyonları (örn. kalsiyum, manganez ya da 2 değerli demir) tarafından nötrleştirilmiştir. Uç uca eklenerek zincir, levha, halka ya da kafes biçimleri oluşturan silikat dörtyüzlülerinin tersine, arsenat dörtyüzlüleri birbirlerinden ayrı konumlanmışlardır.

Arsenat minerallerinin kristal yapısı fosfat ve vanadat minerallerininkine oldukça benzer. Ayrıca, çoğu arsenat minerali hem fosfat, hem de vanadatlarla katı çözeltiler oluşturur. Arsenat mineralleri tablosu için *bak.* s. 343.

arsenik (As), azot ailesinden (periyodik tablonun Va grubu) kimyasal element. Gri ve sarı kristaller halinde iki ayrı biçimde bulunan ve bileşikleri İÖ 4. yüzyıldan beri bilinen arsenik, element olarak ancak 17. yüzyılda tanımlanabilmiştir. İÖ 4. yüzyılda Aristoteles'in sözünü ettiği *sandarakhe* adlı maddenin realgar (kırmızı zırnık), İS 1. yüzyılda Yaşlı Plinius ile Pedanios Dioskorides'in yapıtlarında tanımladıkları *auripigmentum*'un ise orpiment (sarı zırnık) olduğu sanılır. 11. yüzyıla gelindiğinde arseniğin bileşik halinde üç ayrı biçimi biliniyordu: Beyaz arsenik denen arsenik (III) oksit (As_4O_6), sarı arsenik denen orpiment (As_2S_3) ve kırmızı arsenik denen realgar (As_4S_4). İlk kez 13. yüzyılda Albertus

Arsenat mineralleri

ad ve formül	renk	parlaklık	Mohs sertliği	özgül ağırlık	yapısı ya da biçimi	kırılma ya da yarılma	kırılma indisi	kristal sistemi ve uzay grubu	açıklamalar
eritrit $Co_3(AsO_4)_2 \cdot 8H_2O$	koyu kırmızı ya da şeftali rengi (eritrit), beyaz, gri ya da soluk yeşile doğru açılır (annabergit)	az parlak, bazen donuk ya da topraksı	1 1/2 - 2 1/2	3.0	ışınlı kristal grupları, küresel ya da bobrek biçimli yumrular, toprak ya da toz halinde kütleler	kusursuz tek yarılma	anna eri α = 1.622 - 1.629 β = 1.658 - 1.663 γ = 1.687 - 1.701	monoklinal $C\frac{2}{m}$	annabergit ile birlikte, Ni'in Co'ın yerine geçtiği katı çözeltiler oluşturur
lamakoksdenit $Fe_3(AsO_4)_2(OH)_3 \cdot 5H_2O$	zeytin yeşili-balrengi arası, sarımsı kahve ve kahverengi	parlak	2 1/2	2.8	saydam-yarı saydam arası çizgili küpler	tamamlanmamış-yı arası tek yarılma	n = 1.678 - 1.704	izometrik P 43n	hafif piezoelektrik ve pirroelektrik
mimetit $Pb_5(AsO_4)_3Cl$	zeytin yeşili, gri, sarı ya da kahverengi-turuncu arası	reçnemsi-yarı parlak arası	3 1/2 - 4	7.0	içi boşmuş prizmalar, küresel uçum sakımı ya da bobrek biçimli kütleler	bakışımsız-yarı konkoit (kavkı biçimi) arası kırılma	ω = 2.041 - 2.114 ε = 2.030 - 2.131	heksagonal $C\frac{6_3}{m}$	piromorfit ile birlikte, P'un As'in yerine geçtiği, vanadit ile birlikte, V'un As'in yerine geçtiği, hedyon ile birlikte Ca'un Pb'un yerine geçtiği katı çözeltiler oluşturur
skorodit $FeAsO_4 \cdot 2H_2O$	yeşilin tonları ile gri ya da koyu kahve rengi arası (skorodit), beyaz-açık gri arası (mansfieldit)	camsı-yarı parlak ve yarı reçnemsi arası	3 1/2 - 4	3.0 - 3.3	dağınık kristal agregaları ya da topraksı kütleler (skorodit) kabuklu ya da gözenekli kütleler (mansfieldit)	yarı konkoit kırılma	mans skor α = 1.622 - 1.784 β = 1.624 - 1.795 γ = 1.642 - 1.814	ortorombik Pcab	mansfieldit ile birlikte, Al'un Fe'in yerine geçtiği katı çözeltiler oluşturur
erabit $Ca_5(AsO_4)_3F$	renksiz, sarımsı beyaz-gri arası, grimsi yeşil	camsı-yarı reçnemsi arası	4 - 5	3.5 - 3.8	gevrek, saydam ya da yarı saydam, kısa prizmalar	belirsiz yarılma	ω = 1.703 - 1.709 ε = 1.695 - 1.701	heksagonal	P'un kısmen As'in yerine geçtiği, fluorapatite yakın katı çözeltiler oluşturur

Magnus, orpimenti sabunla birlikte ısıttığında metale benzer bir maddenin oluştuğundan söz ederse de, bu büyük düşünür ve doğa bilgininin element halindeki arseniği tanımlamış olması uzak bir olasılıktır. Yazılı belgelere göre, arseniği ilk kez serbest element halinde tanımlayan, 1649'da oksitini taşkömürüyle ısıtarak arsenik elde etmiş olan Alman eczacı Johann Schroeder'dir. Daha sonra Fransız fizikçi ve kimyacı Nicolas Lémery de, arsenik (III) oksit, sabun ve potas karışımının ısıtılmasıyla arsenik elementinin açığa çıktığını gözlemlemiştir.

Bulunduğu yerler, özellikleri, kullanımı. Doğada yaygın bir dağılım gösteren arsenik, bazen bileşikler oluşturmaksızın, genellikle antimon ve gümüş gibi metallerle bir arada bulunur. Kimi zaman da, örneğin kükürtle birleşerek realgar ve orpimentte olduğu gibi sülfürler, oksijenle birleşerek oksitler oluşturur ya da arsenopiritte(*) olduğu gibi çeşitli metal sülfürlerin bileşimine katılır.

Arseniğin bazı biçimleri (alotropları) metale benzemekle birlikte, element olarak genellikle ametaller arasında sınıflandırılır. Yumuşak ve sarı arsenikten daha kararlı olan ve doğada daha bol bulunan gri ya da metalsi arsenik kolay kırılır, havada kararır ve hızla yüksek sıcaklıklara kadar ısıtıldığında süblimleşir; başka bir deyişle, erimeksizin doğrudan buhar haline geçer, buharı soğutulduğunda da sıvılaşmadan yeniden kristalsi katı biçimine döner. Arseniğin sarı ve griden başka biçimlerine de rastlanmıştır.

Element halindeki arseniğin kullanım alanı oldukça kısıtlıdır. Daha çok, tüfek saçmalarına yuvarlak biçim vermek için kurşuna element halinde arsenik katılır; ayrıca tunç kaplamacılığında, fişekçilikte ve bazı alaşımların yüksek sıcaklıklara direncini artırmakta arsenikten yararlanılır. Doğada yalnızca, tek kararlı izotopu olan arsenik-75 halinde bulunur; As-72, As-74 ve As-76 gibi radyoaktif izotopları ise tıpta tanı yöntemlerinde kullanılır.

Başlıca bileşikleri. Arsenik, -3 ile +5 arasında değişik yükseltgenme durumları gösterdiğinden, çok çeşitli bileşikler oluşturabilir. Bu bileşiklerin ticari açıdan en değerlileri, özellikle arsenik (III) oksit (As_4O_6) ve arsenik pentoksit ya da arsenik (V) oksit (As_2O_5) gibi oksitleridir. Yanlış bir adlandırmayla beyaz arsenik olarak da anılan arsenik (III) oksit, arsenopirit ve arsenik sülfür gibi arsenik cevherlerinin ya da bakır, kurşun ve başka metal cevherlerinin kavrulması sırasında yan ürün olarak elde edilir.

Realgar (kırmızı zırnık) ve orpiment (sarı zırnık) ile karışmış halde bulunan arsenik (gri)
Joseph and Helen Guetterman Collection, John H. Gerard-EB Inc

Arsenik bileşiklerinden birçoğunun üretiminde de başlangıç maddesi olan bu bileşik, tarım zararlılarına karşı kullanılan ilaçların yapımında, ayrıca renk açıcı olarak cam üretiminde ve koruyucu madde olarak deri sanayisinde kullanılır. Arsenik pentoksit, nitrik asit gibi yükseltgen bir maddenin arsenik (III) oksit üzerine etkimesiyle oluşur. Böceklere ve zararlı otlara karşı kullanılan tarım ilaçlarının ve metal yapıştırıcılarının temel maddelerinden biridir.

Arseniğin iyi tanınan bileşiklerinden biri de, hidrojenle oluşturduğu, renksiz, zehirli bir gaz olan arsindir (ASH_3). Arsenik hidrür yapısındaki bu gaz, metal arsenyürlerin hidroliziyle ve arsenik bileşiklerinin asitli bir çözeltide metallerle indirgenmesiyle elde edilir. Yarıiletkenlerde katkı maddesi ve çok zehirli bir gaz olduğundan kimyasal silah olarak kullanılır. Arseniğin özellikle tarım açısından büyük önem taşıyan bileşikleri ise, toprağın mikroorganizmalardan arındırılmasında ve tarım zararlılarının önlenmesinde kullanılan arsenik asit (H_3AsO_4), kurşun arsenat ($PbHAsO_4$) ve kalsiyum arsenattır [$Ca_3(AsO_4)_2$].

Arsenik ayrıca çeşitli organik bileşikler de oluşturur. Bu bileşiklerden tetrametildiarsin $(CH_3)_2As\text{-}As(CH_3)_2$, kurutucu olarak kullanılan kakodilik asitin üretiminde, karmaşık organik bileşiklerinden birçoğu da mikroorganizmaların yol açtığı amıplı dizanteri gibi bazı hastalıkların tedavisinde kullanılır.

atom numarası 33
atom ağırlığı 74,9216
erime noktası
(gri arsenik) 814°C (36 atmosfer basınçta)

yoğunluğu
(gri arsenik) 5,73 gr/cm³(14°C'de)

(sarı arsenik) 2,03 gr/cm³(18°C'de)

yükseltgenme durumları −3, +3, +5
elektronların yerleşimi 2−8−18−5 ya da

$1s^2 2s^2 2p^6 3s^2$
$3p^6 3d^{10} 4s^2 4p^3$

arsenik zehirlenmesi, çeşitli arsenik bileşiklerinin vücut dokuları ve işlevleri üzerindeki zararlı etkileri. Arsenikli bileşikler, böcek ve tarım ilaçları, fare zehiri, bazı kanser ilaçları, boya, duvar kâğıdı, seramik gibi çeşitli ürünlerin yapımında kullanılır.

İnsanda arsenik zehirlenmesi, genellikle arsenik(III)oksit (arsenik anhidrit), bakır asetoarsenit, kalsiyum ya da kurşun arsenat gibi arsenik bileşikleriyle hazırlanmış böcek ilaçlarının ağız ya da solunum yoluyla alınmasından ileri gelir. Çocuklarda dikkatsizlik ve yanılgıyla, toz ve sprey halindeki böcek ilaçlarını kullanan tarım işçilerinde ise meslek gereği bu ilaçların alınması en yaygın zehirlenme nedenidir. İlaçlı meyve ve sebzelerin yıkanmadan yenmesi de, vücutta zehirlenmeye yol açacak düzeyde arsenik birikmesine neden olabilir. Sanayi işçilerinde ise arsin gazıyla zehirlenmeye oldukça sık rastlanır. Fowler eriyiği (potasyum arsenat) ve arsfenamin gibi arsenikli ilaçlarla uzun süreli tedavi sonucunda da zehirlenmeler görülebilir.

Arseniğin zehirli etkilerinin, vücuttaki bazı enzimlerle birleşerek hücre metabolizmasını bozmasından ileri geldiği sanılmaktadır.

Arsenik zehirlenmesine karşı duyarlılık kişiden kişiye büyük ölçüde değişir; başkalarında öldürücü olabilen dozların bazı kişileri hiç etkilemediği bilinmektedir. Zehirlenme, ya bir kerede alınan yüksek dozda arsenikten (akut zehirlenme), ya da küçük dozların art arda alınmasından (kronik ya da süreğen zehirlenme) kaynaklanır. Ağızdan alınan arsenikle akut zehirlenmenin başlıca belirtileri mide bulantısı, kusma, ağız ve boğazda yanma ve şiddetli karın ağrılarıdır. Bunu izleyen dolaşım ve kalp yetersizliği birkaç saat içinde ölüme neden olabilir. Arsin gazıyla zehirlenmede en belirgin bozukluklar alyuvarların parçalanması ve böbrek yıkımıdır. Kronik arsenik zehirlenmesi ise, yavaş yavaş güçten düşme, ishal ya da kabızlık, deride tümör gelişimi gösterebilen renk değişimi ve pullanma, felç ve bilinç bulanıklığıyla ortaya çıkan sinir sistemi bozuklukları, yağ dokusunda bozulma, kansızlık ve tırnaklarda tipik çizgilerin belirmesiyle tanınır. Renksiz ve tatsız bir toz olan arsenik (III) oksit, adli tıpta kimyasal araştırma yöntemlerinin geliştirilmesine değin cinayet amacıyla en çok kullanılan zehirlerin başında geliyordu. Arsenik zehirlenmesinin kesin tanısı, idrar, saç ve tırnaklarda arsenik bulunmasına dayanır.

Akut arsenik zehirlenmesinde, tedavi için mideyi yıkamak ve hiç zaman yitirmeden dimerkaprol (BAL) vermek gerekir.

Arsenios Autoreianos (d. y. 1200, Konstantinopolis - ö. 1273, Prokonnesos Adası, Marmara Denizi), görevden alınışı Bizans Kilisesi'nde önemli bir bölünmeye yol açan Konstantinopolis (İstanbul) patriği. Bizans İmparatoru II. Theodoros Laskaris tarafından 1255'te Nikaia (İznik) patrikliğine atanması üzerine Arsenios adını aldı. 1259'da, Theodoros'un oğlu ve meşru veliahtı IV. Ioannes'e ve tahtı onunla paylaşan VIII. Mikhail Palaiologos'a taç giydirdi. Ioannes'in Mikhail tarafından saf dışı edilmesi üzerine bir manastıra çekildiyse de, Konstantinopolis'in 1261'de Latinlerden geri alınması üzerine görevi yeniden kabul etmeye razı oldu. Mikhail, Ioannes'i kör ettirip sürgüne gönderince, Arsenios imparatoru aforoz etti ve bu nedenle 1265'te görevden alındı. Sürgüne gönderildiği Prokonnesos'ta yazdığı vasiyetname, çağının tarihine ilişkin önemli bir kaynaktır.

Arsenios'un patriklikten alınmasından sonra imparatorluk, Arseniosçular ve Iosephosçular (Arsenios'tan sonraki ikinci patrik Iosephos'un yandaşları) arasında ikiye bölündü. 1274'te toplanan II. Lyon Konsili'nde Mikhail'in temsilcileri papanın Rum Ortodoks Kilisesi üzerindeki üstünlüğünü kabul edince, Arseniosçular, Mikhail'in bu olayla doruğuna varan Latin yanlısı politikasına kesin olarak karşı çıktılar. Mikhail'in ölümünden sonra Bizans'ın, bu konsile ve konsil kararlarına imparatorluk politikası olarak sahip çıkmaktan vazgeçmesine karşın, 1310'a değin Arseniosçuluk varlığını sürdürdü. Bu tarihte Patrik Niphon, Arsenios'un naaşını Konstantinopolis'teki Ayasofya Kilisesi'ne gömdürdü.

Arsenius (BÜYÜK), ROMALI ARSENIUS olarak da bilinir (d. y. 354, Roma - ö. y. 455, Troe, Skete Çölü, Mısır; yortu günü 19 Temmuz), Mısır'da keşiş olan Romalı soylu. Libya Çölündeki Hıristiyan münzeviler arasında sürdüğü çileci yaşam dolayısıyla ünlü Çöl Babaları arasında sayılır. Doğu ve Batı Hıristiyan geleneğinde manastır ve tefekkür yaşamının gelişmesini etkilemiştir.

Senatörler yetiştirmiş Romalı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Arsenius'un Papa Damasus tarafından diyakozluğa getirildiği sanılır. Yaklaşık 383'te, Damasus'un önerisi ile, Konstantinopolis'e (İstanbul) İmparator I. Theodosius'un (hd 379-395) sarayına çağrıldı. Orada Theodosius'un oğulları Arcadius ile Honorius'u eğitmekle görevlendirildi. On bir yıl süren bu görevden sonra Libya Çölündeki Skete Dağında inzivaya çekildi. Kısa süre sonra, Roma'yı talan eden Gotlara ve Hunlara benzettiği Libyalı Mazici kabilelerinin saldırılarından kurtulabilmek için, Mısır'da eski Memphis yakınlarındaki Troe'ye kaçtı. Mısır çöllerinde yaklaşık 15 yıl oradan oraya dolaştıktan sonra Skete Çölünde öldü. Yüz yıldan çok yaşamış olduğu söylenir. Yaşamöyküsünü yazan öğrencisi Daniel'in tanımladığı ince, uzun görünümü, bir çileci olarak ününü pekiştirdi. Bizans tarihçileri ve manastır yazarları Arsenius'a çeşitli deyişler ve söylevler yakıştırırlar. Bunların çoğu, 5. yüzyıla ait *Apophthegmata patrum* (Babaların Deyişleri) adlı antolojide yer almaktadır. Arsenius'un başlıca yapıtları arasında, keşişler için bir kılavuz olarak hazırlanan ve 6. yüzyıl tarihçilerine göre Arsenius'un bir keşiş topluluğunun başı ya da ruhani önderi olduğunu kanıtlayan *Didaskalia kai paralnesis* de (Yönerge ve Öğüt) bulunur. Luka İncili'ne ilişkin yorumu *Eis ton petrasten nomikon* (Yasanın Baştan Çıkarıcılığı Üzerine) ise gerçekte çilecilik ve tefekkür üzerine bir incelemedir. Bu metinler J.-P. Migne tarafından derlenen *Patrologia Graeca* (Yunan Kilise Babaları'nın Metinleri) dizisinin 65-66. ciltlerinde (1857-66) yer alır.

Arsenius, Rum Ortodoks Kilisesi ve Süryani-Maruniler (Roma'ya bağlı bir Doğu Süryani kilisesi) tarafından azizliğe yükseltilmiştir.

arsenopirit, MISPIKEL olarak da bilinir, demir arseniyosülfür (FeAsS) minerali. En önemli arsenik cevheridir. Yüksek sıcaklıklarda oluşmuş cevher damarlarında bulunur. Yaygın görüldüğü yerler Meksika'da Mapimi, ABD'de Montana'da Butte ve İsveç'te Tunaberg'dir. Arsenopirit, monoklinik ya da triklinik sistemde, ortorombik biçimde kristalleşir. Ama bu kristallerin fiziksel görünümü, simetrilerinin belirlenmesi açısından çoğu kez yanıltıcı olabilir. Demirin yerini kısmen kobaltın aldığı mineral dizisine kobaltlı arsenopiritler; Co:Fe oranı 1:2 ile 6:1 arasında değişen minerallere ise glaukodot adı verilir (*bak.* kobaltit). Ufalanma, bu sülfürlerin arsenatlara dönüşmesine yol açar. Böylece, arsenopirit skorodite, glaukodot da eritrite dönüşür. Ayrıntılı fiziksel özellikler için, *bak.* sülfür mineralleri (tablo).

arsenyürler, bir ya da daha çok metalin arsenik (As) ile oluşturduğu bileşikleri içeren azrak mineraller grubu. Metal atomlarının düzeni hemen her zaman düzgün sekizyüzlü ya da düzgün dörtyüzlü biçimindedir. Birinci durumda her metal iyonu, karşıt yüklü altı arsenik iyonundan oluşan bir sekizyüzlünün içinde yer alır. İkinci durumda ise her metal iyonu, dörtyüzlü düzendeki karşıt yüklü altı komşu iyonla çevrilidir. Yapısal olarak sülfürlere (örn. galen, sfalerit, arjiroz) benzeyen arsenyürler çoğu zaman bu grup içinde sınıflandırılır (*bak.* sülfür).

En sık rastlanan arsenyür mineralleri nikolit (NiAs) ve skuterudittir ($CoAs_3$). Heksagonal bakışımlı, düşük ısılı bir hidrotermal mineral olan nikolit, çoğunlukla nikel, kobalt ve gümüş sülfürler ile birleşmiş halde bulunur. Buna karşılık skuterudit, kübik bakışımlı, normal ve yüksek ısılı bir hidrotermal mineraldir ve arsenopirit, doğal gümüş ve bizmut ile birleşmiş halde görülür. Başka arsenyür türleri şunlardır:

moşerit	$Ni_{11}As_8$
ramelsbergit	$NiAs_2$
smaltit	$(Co,Ni)As_{3-x}$
safloritt	$(Co,Fe)As_2$
löllingit	$FeAs_2$
arsenopalladinit	Pd_3As
diyenerit	Ni_3As
oregonit	Ni_2FeAs_2
algodonit	Cu_6As
sperrilit	$PtAs_2$

Bütün arsenyürler metal parlaklığındadır ve ışık geçirmezler. Özgül ağırlıkları büyük, sertlikleri ise normal ve daha azdır. Arsenyür minerallerinin moşerit, nikolit, ramelsbergit, smaltit, skuterudit, safloritt ve löllingit biçiminde sıralanışı, indirgenme ortamından yükseltgenme ortamına geçiş sırasını yansıtır.

Arses (ö. İÖ Haziran 336), İÖ Kasım 338 - Haziran 336 arasında Ahameniş (Pers) kralı. III. Artakserkses ile Atossa'nın en küçük oğluydu. Babasını ve tüm erkek kardeşlerini öldüren haremağası Bagoas tarafından tahta çıkarıldı. Kısa süren krallık dönemiyle ilgili bilgi çok azdır. Bu dönemdeki başlıca dış olay, Makedonya kralı II. Philippos'un Anadolu'yu istilasıdır. İstilanın görünürdeki nedeni Artakserkses'in Philippos'a karşı Perinthos kentine yaptığı yardımı tazmin etmeyi Arses'in reddetmesiydi.

Genç Arses, Bagoas'ın baskıya dayalı denetimine karşı çıktı, onu zehirleme girişiminde bile bulundu. Ama sonunda öldürülen, Arses ve tüm çocukları oldu. Bagoas, Arses'in uzak akrabalarından III. Darius'u tahta çıkardı.

Arseven, Celâl Esat (d. 1876, Beşiktaş, İstanbul - ö. 14 Kasım 1971, İstanbul), Türk sanatı üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalarla tanınan sanat tarihçisi.

Sadrazam Ahmed Esad Paşa'nın oğludur. Sırasıyla Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi), Mülkiye Mektebi'nde (1889) ve

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde öğrenim gördü. Sanayi-i Nefise'de Hoca Ali Rıza ve Fausto Zonaro'nun öğrencisi oldu. 1891'de Abdülhamid'in isteği ile Harbiye Mektebi'ne girdi ve 1906'da mülazım-ı sani rütbesiyle mezun oldu. 1908'de bir grup ressam ve müzikçiyle birlikte öğrenim için Avrupa'ya gönderildi. Dönüşünde, kolağası rütbesindeyken askerlikten ayrılarak bütünüyle sanata yöneldi. I. Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Şişli'de kurduğu atölyede gerçekleştirilen savaş resimlerini sergilemek için 1918'de Berlin ve Viyana'ya götürdü. 1920'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne numarlık tarihi ve şehircilik dersleri vermek üzere atandı; bu görevini 1941'e değin sürdürdü. 1923'te Darülbedayi müdürlüğü, 1925-27 arasında Herman Jansen'in yanında Ankara kenti imar müşavirliği yaptı. Bir ara siyasetle ilgilendi, 1942'de İstanbul'dan, 1946'da da Giresun'dan milletvekili seçildi. 1951-58 arasında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nda üyelik ve başkanlık yaptı. Ölümünden kısa bir süre önce kendisine Devlet Kültür Armağanı ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nin onursal doktorluk unvanı verildi.

Tiyatro ile de ilgilenen Arseven, 1910'da Mınakyan Efendi tarafından sahnelenen *Selim-i Salis* (Salah Cimcoz ile birlikte), *Bugün Yarın* (1914/*Bay Targan*, 1936), *Gökte Ararken* gibi oyunlar; 1918'de Viyana'da temsil edilen *Şaban*, ardından da *Saatçi* (1931) ve *Büyük İkramiye* (1932) adlı operetler yazdı. 1918'de Viyana'da Alman oyuncuların rol aldığı *Die Tote wacht* (Ölüm Nöbet Bekliyor) adlı filmi çevirdi. 1921-27 arasında Salah Cimcoz'la birlikte *Kalem* adlı bir dergi çıkartan Arseven, 1909'da Paris'teyken Fransızca olarak yazdığı *Constantinople, de Byzance à Stamboul*'da (Bizans'tan İstanbul'a Konstantinopolis) İstanbul'un sanat ve arkeolojik değerlerini inceledi. Sanat sözlüğü ve ansiklopedi alanında ise *Istılahat-ı Mimariyye* (1908/09), *Sanat Kamusu* (1926), *Türk Sanatı* (1928, 1973),

Celâl Esat Arseven
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

1943-52 arasında fasiküller halinde yayımlanan *Sanat Ansiklopedisi* (5 cilt) ve *Türk Sanatı, Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar* (1956) en önemli çalışmalarındandır. *Sanat Ansiklopedisi* bazı maddelerin uzmanlarca yazılması dışında, tümüyle Arseven'in ürünüdür ve günümüzde de hâlâ alanındaki en kapsamlı temel kaynak niteliğini sürdürmektedir. Resim alanında daha çok suluboya manzaralarıyla dikkati çeken Arseven, ayrıca *Resim Dersleri* (1897/98), *Ressam ve Mimarlara Mahsus Menazır* (1898), *Renkler ve Yağlıboya* (1900) adlı kitapları yazmıştır.

Arseven, Veysel (d. 16 Eylül 1919, Baruçi, Kuhul, Besarabya - ö. 7 Ağustos 1977, Alanya), halk müziği araştırmacısı, folklorcu.

İlk ve orta öğrenimini Romanya'da yaptı. Türkiye'ye gelince 1939'da İstanbul Öğretmen Okulu'na girdi. 1943'te burayı bitirince Gazi Eğitim Enstitüsü Müzik Bölümü'ne yazıldı. 1946'da Beşikdüzü Köy Enstitüsü müzik öğretmenliğiyle başlayan meslek yaşamını çeşitli öğretmen okullarında ve liselerde sürdürdükten sonra 1976'da emekliye ayrıldı.

Arseven, müziğe karşı küçük yaşta başlayan ilgisini yükseköğrenimi sırasında Ankara'da geliştirdi. Necdet Remzi Atak ve Eduard Zuckmayer'den yararlandı. Anadolu'daki öğretmenlik yıllarında halk müziğine ilgi duyarak bu alana yöneldi. Müzik eğitimi konusundaki ders kitaplarından başka halk müziği derlemeleri, incelemeleri, çeşitli orkestra yapıtları ve bir sinfoniettası bulunan Arseven'in başlıca yayınları *Karadeniz Bölgesi Halk Türküleri* (1948), *Çok Sesli Halk Türküleri* (1957) ve *Açıklamalı Türk Halk Müziği Kitap ve Makaleler Bibliyografyası*'dır (1969).

arsfenamin, tedavi amacıyla kullanılmış ilk kimyasal maddelerden biri olan arsenikli ilaç. Kimyasal tedavinin (kemoterapinin) öncüsü olan Alman bakteriyoloji bilgini Paul Ehrlich tarafından bulunan ve 1909'da Salvarsan ticari adıyla piyasaya sürülen arsfenamin, 1928'de penisilinin bulunmasına değin frengi hastalığının en etkili ilacıydı. Sonraları yerini, toksik (zehirleyici) etkisi daha az olan çeşitli ilaçlara bıraktı.

Arsi, ARSSI ya da ARUSI olarak da yazılır, Etiyopya'nın güneyinde il (*kifle huger*). Addis Ababa'nın bulunduğu Şeva ilinin hemen güneyinde yer alır. Yüzölçümü 24.600 km²'dir. Doğusundaki Ahmar Dağları üzerinde, Karra Dağı (4.430 m) gibi Etiyopya'nın en yüksek dorukları bulunur. Bu dağlarda leopar, aslan ve öteki vahşi hayvanlarla birlikte Etiyopya'ya özgü ender rastlanan bir antilop türü olan niyalalar yaşar. İlin batı kesimi, Doğu Afrika Rift Sistemi üzerinde yer alır. 1960'lardan sonra turizm amacıyla değerlendirilen vadi göllerinden en kuzeydeki Zivay Gölünün bir bölümü Arsi sınırları içindedir.

Yüzölçümü açısından Etiyopya'nın en küçük ili olan Arsi, nüfus yoğunluğu bakımından Şeva'dan sonra ikinci sırayı alır. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Galalar, hem geçimlik, hem de pazar için tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Dağ eteklerindeki verimli topraklarda pazara yönelik olarak kahve, yağlı tohumlar ve baklagiller üretilir. En büyük kent olan il merkezi Asela, kuzey-güney yönünde uzanan karayolu ile Addis Ababa'ya bağlanır. Nüfus (1991 tah.) 2.027.245.

Arsin, Karadeniz Bölgesi'nde, Trabzon iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 169 km² olan Arsin ilçesi doğuda Araklı ilçesi, güneyde Gümüşhane ili, batıda Yomra ilçesi, kuzeyde de Karadeniz ile çevrilidir.

Bütün Karadeniz kıyısında olduğu gibi Arsin ilçesinde de dar bir kıyı şeridinin hemen ardından yükselen kıyı dağları doğal yapının temel özelliğidir. Sık ama kısa akışlı bir akarsu ağıyla parçalanan bu dağlar, iç kesimlerle kıyının bağlantısını güçleştirir; tarım ve yerleşim alanlarını büyük ölçüde sınırlar. İlçenin sularını Yanbolu Deresi toplar. Başlıca tarımsal ürünleri fındık, tütün ve mısırdır. Kıyıda balıkçılık da yapılır. Önceleri Merkez ilçeye bağlıyken 1959'da ilçe olmuştur.

Arsin kasabası Karadeniz kıyı yolu üzerinde, Trabzon kentinin 18 km doğusunda yer alır. Ulaşım, ticaret, sanayi ve çeşitli hizmetler bakımından bölgesel ölçekte bir merkez olan Trabzon'la sıkı bir ilişki içindedir.

Arsin'den bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Kasabanın, ilçenin iç kesimleriyle hiçbir ulaşım bağlantısı yoktur.

Arsin Belediyesi 1952'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe 33.432; kasaba, 6.705.

arsin, arseniğin hidrojenle oluşturduğu, renksiz ve çok zehirli gaz. *Ayrıca bak.* arsenik.

Arsinoe I (ö. İÖ 3. yy başları), Mısır kraliçesi. Trakya kralı Lysimakhos'un kızı ve II. Ptolemaios'un (Philadelphos) ilk karısıdır. Biri taht varisi olmak üzere üç çocuk doğurmasına karşın, Ptolemaios'un ondan boşanarak kız kardeşi II. Arsinoe ile evlenmesini önleyememiştir.

Suriye kralı I. Selevkos'a (Nikator) karşı Trakya ve Mısır'ın kurduğu ittifak gereğince, İÖ 282 dolayında Ptolemaios ile evlendi. Üç yıl sonra Mısır'a gelen ihtiraslı görümcesinden kaynaklandığı sanılan kışkırtmalar sonucunda, Ptolemaios'u öldürmeye yönelik gizli bir tertibe girişmekle suçlandı. Yukarı Mısır'da Hammamat Vadisi yakınlarındaki Koptos kentine sürgün edildi. Rakibesi ise Ptolemaios ile evlenip Arsinoe'nin çocuklarını evlat edindi.

Arsinoe, geri kalan yaşamını Koptos'ta geçirdi. Burada bulunan bir dikilitaşta, Arsinoe'den kralın karısı olarak söz edilir; ama kraliçeler için alışılagelmiş olanın tersine, adı kartuş (anıtlarda hükümdar adlarının çevresine konan oval süsleme) içinde yer almaz.

Arsinoe II (d. İÖ y. 316 - ö. İÖ Temmuz 270), Trakya ve Mısır kraliçesi. Mısır'daki Ptolemaios hanedanının kurucusu I. Ptolemaios (Soter) ile Berenike'nin kızıdır. Yükselmek amacıyla kocalarını acımasızca kullanmış ve sonunda her iki krallıkta da büyük güç kazanmıştır.

Trakya kralı Lysimakhos ile İÖ 300'de evlendi. Kocasının, Ephesos'a Arsinoe adını vermesini ve Yunanistan'ın kuzeyindeki Kassandreia'nın yanı sıra Karadeniz kıyısındaki üç kenti de kendisine bağışlamasını sağladı. Trakya Krallığı'nın, üç oğlundan en büyüğüne kalması için, kralın önceki evliliğinden olan oğlu ve tahtın varisi Agathokles'i, babasını öldürmeye yönelik entrikalar çevirmekle suçladı. Yaşlı ve kuşkucu kral, oğlunun öldürülmesini buyurdu; bunun üzerine, Agathokles'in Küçük Asya'daki müttefiklerinden Pergamon valisi, Selevkos hükümdarı I. Selevkos'tan (Nikator) yardım istedi. Trakya ile Selevkos Krallığı arasında patlak veren savaşta Lysimakhos'un ölmesi (İÖ 281) üzerine Arsinoe, Kassandreia'ya kaçtı. Üvey kardeşi Ptolemaios Keraunos, Selevkos'u öldürdükten sonra Arsinoe'yi kendisiyle evlenmeye razı etti. Ama Ptolemaios Keraunos, Kassandreia'ya

girer girmez iki küçük oğlunu öldürünce Arsinoe oradan da kaçtı ve sonunda şansını denemek için İskenderiye'ye gitti (İÖ y. 279).

Mısır'a varmasından hemen sonra, bir olasılıkla onun kışkırtmaları yüzünden, II. Ptolemaios'un ilk karısı kocasını öldürmek için entrika çevirmekle suçlanarak sürgüne gönderildi. Arsinoe, öz kardeşi II. Ptolemaios ile evlendi (İÖ y. 277). Mısır'da alışılmış bu davranış Yunanlıların büyük tepkisini çekti. Sonradan ikisinin de adına "Philadelphoi" (Kardeş Sevici) lakabı eklendi.

Arsinoe'nin Mısır'daki nüfuzu hızla arttı. Selevkos Krallığı ile Mısır arasındaki I. Suriye Savaşı'nda (İÖ 274-271) Ptolemaios'un kazandığı zaferde önemli rol oynadı. Daha öncekilere benzer entrika suçlamalarıyla, Ptolemaios'un kardeşi Argaos'u ve bir üvey kardeşini daha öldürttü.

Ptolemaios'un bütün unvanlarına ortak oldu; sikkelerin üzerinde tek başına ya da kocası ile birlikte gözüktü. Yalnızca kendisine ait bir saltanat unvanı da aldı. Yunanistan'daki bazı kentlere onun adı verildi. Yunanistan ve Mısır'ın birçok yerinde adına anıtlar dikildi.

Yaşayan hükümdarları başlı başına bir tanrı olarak gören Mısır geleneği uyanınca, Arsinoe de ölmeden önce bir olasılıkla tanrılaştırıldı. Ölümünden sonra birçok yerde Arsinoe'ye tapıldı. Başkent İskenderiye'de onun onuruna Arsinoeion adı ile büyük bir tapınak kuruldu. II. Ptolemaios'un, tarıma elverişli duruma getirmek için hükümdarlığının sonlarına doğru çok çaba gösterdiği, Kahire'nin güneybatısındaki el-Feyyum bölgesine Arsinoita adı verildi.

Arsinoe III (d. İÖ y. 235 - ö. İÖ y. 204), Mısır hükümdarı III. Ptolemaios (Euergetes) ile II. Berenike'nin kızı, IV. Ptolemaios'un (Philopator) kardeşi ve karısı. Sefahat düşkünü kocasının yönetimi sırasında gösterdiği çabalarla halkın sevgisini kazanmış, ama krallığın çöküşünü durdurmaya gücü yetmemiştir. Sonunda saray görevlileri tarafından öldürülmüştür.

İÖ 217'de Filistin'deki Raphia'ya yapılan sefere kardeşinin yanında katıldı. Selevkos ordusuna karşı kazanılan zaferde, Mısır askerlerine cesaret vererek etkili oldu. Savaştan sonra Ptolemaios ile evlendi, yaklaşık 210'da V. Ptolemaios'u (Epiphanes) dünyaya getirdi. Daha sonra saraya kapatıldı. Bu arada ahlakça düşkün kadın ve erkek gözdeleri, Ptolemaios'u ve devleti çökertmeye başlamıştı. Arsinoe, saray çevresinde-

Arsinoe III, İÖ 3. yy sonlarına ait bir sikke; British Museum
British Museum, J.R. Freeman & Co. Ltd.

ki yozlaşma karşısında belirgin bir hoşnutsuzluk duymakla birlikte, etkili olma yolunu bulamadı. Ptolemaios'un ölümü (İÖ 205) üzerine Arsinoe'nin hışmından korkuya kapılan saray görevlileri, yaklaşık bir yıl sonra onu da öldürmeyi başardılar. Çocuk yaştaki V. Ptolemaios tahta geçene değin ikisinin de ölümü gizlendi. Halkın sevgisini kazanmış olan Arsinoe'nin öldürüldüğü haberinin duyulmasıyla ülkede karışıklıklar baş gösterdi.

Arsinoe IV (İÖ y. 63 - ö. İÖ 41), Makedonya hanedanından gelen Mısır hükümdarı XII. Ptolemaios'un (Auletes) en küçük kızı, VII. Kleopatra ile XIII. ve XIV. Ptolemaios'un kızkardeşi. İskenderiye savaşı sırasında Julius Caesar ile birleşen Kleopatra'ya yerel kuvvetlerle karşı koymaya çalışmıştır.

İÖ 48'de İskenderiye'ye çıkan Caesar, Ptolemaios ailesinin üyelerini tutsak etti. Arsinoe, danışmanı Ganymedes'in yardımıyla kaçmayı başardı ve Akhillas'ın komutasındaki Mısır ordusuna katıldı. Ama Akhillas ile Ganymedes arasında doğan çatışma üzerine, Akhillas'ın öldürülmesini emretti. Caesar'ın kuvvetlerini sıkıştıran Ganymedes, Arsinoe'ye karşılık XIII. Ptolemaios'un iade edilmesi istemiyle görüşmeye oturdu. Takviye birliklerin gelmesinden sonra harekete geçen Romalılar, Mısır ordusunu bozguna uğrattılar. Arsinoe, Caesar için yapılacak zafer alayında yürütülmek üzere Roma'ya gönderildi. Bu küçültücü davranışın ardından, ihtiraslı kızkardeşinden duyduğu korku ile Ephesos'taki Artemis Tapınağı'na sığındı. Kleopatra, Caesar'dan sonra Romalı triumvir Marcus Antonius'u kendisine âşık ederek İÖ 41'de Arsinoe'yi öldürtmesini sağladı.

Arsinoitherium, soyu tükenmiş, ilkel, çok iri ve toynaklı memeli cinsi. Mısır'daki Oligosen Bölüm (y. 38-26 milyon yıl önce) çökellerinde bulunan fosilleriyle tanınır.

Büyük olasılıkla bataklıklarda yaşamış olan *Arsinoitherium*, 3,5 m'yi bulan uzunluğuyla iri bir gergedan büyüklüğündedir.

Arsinoitherium, Charles R. Knight'ın tablosundan ayrıntı
American Museum of Natural History, New York

Burun kemiğinin üstünde çok büyük, alın kemiğinin üstünde ise daha küçük birer çift boynuz bulunur.

Arslan, Yüksel (d. 1933, İstanbul), gerçeküstü anlayışta çalışan ressam.

Ortaöğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladı. Bir süre İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde okudu. 1955'te Maya Galerisi'nde toprak, bal, yumurta akı, yağ ve kan gibi kendine özgü malzemelerle gerçekleştirdiği "İlişki, Davranış, Sıkıntılara Övgü" adlı ilk resim sergisini açtı. "Arayış dönemi"ni yansıtan bu dizinin ardından 1959'da, erotik temalara yer verdiği "Phallisme" dizisini sergiledi. 1961'de André Breton ve Raymond Cordier'nin davetlisi olarak gittiği Paris'te bu üslubunu bir süre daha sürdürdü. Bunu izleyen dönemde düşsel konulara yönelen Arslan, "Arture" dizisini gerçekleştirdi. Bu yapıtlarını 1965'te Kopenhag ve Berlin'de, sonra Fransa'da, 1967'de de Türkiye'de sergiledi. Türkiye'de bulunduğu sıralarda el yazmalarından etkilenerek "Yabancılaşma" adını verdiği küçük tablolar yaptı. 1968'de Paris'e döndükten sonra Karl

Yüksel Arslan
Ara Güler

Marx'ın *Kapital* adlı kitabının resimleri üzerine çalışmaya başladı ve 1974'e değin *Kapital* için 30 resim gerçekleştirdi. Bu resimler onun "toplumcu dönemi"nin ürünleridir. *Kapital* resimlerini izleyen dönemde Arslan, yaşamındaki olayları ve izlerini yansıttığı "Etkiler" adlı dizisini gerçekleştirdi.

Başlangıçta Klee, Miro, Michaux gibi sanatçılardan, Doğu minyatüründen, Karagöz tiplerinden ve özellikle Siyah Kalem'in yapıtlarından etkilenen Arslan, klasik ve akademik beğeninin karşısında oldu. Yalnızca kişisel deneylerinden yola çıkarak Freud'u anımsatan cinsel ve erotik yaklaşımlarla bilinçaltının düşsel dünyasına yöneldi. İnsanın iç yaşantısını ortaya çıkaran yansımaları, çelişkileri ve bilinçüstüne çıkmayan gizli yönelişleri tuvale aktardı. Çizginin anlatım gücünden yararlanarak, çoğu kez tek rengin egemen olduğu insan ve hayvan figürleri çizdi. Üslubunda her zaman geleneksel nakış ve hat sanatının izleri sezilir. Yapıtlarını, tuval ve yağlıboya kullanmadan toprak, boya ve yağ sürerek bir ön işlemden geçirdiği kâğıt üstüne gene kendine özgü malzemeleri uygulayarak oluşturmuştur.

Arslan, 1981 Sedat Simavi Vakfı Görsel Sanatlar Ödülü'nü heykelci İlhan Koman'la paylaşmış, 1982'de Paris'te Uluslararası Kara Mizah Ödülü'nü kazanmıştır. Çalışmalarını halen Paris'te sürdürmektedir.

Arslanhane Camisi, AHİ ŞERAFETTİN CAMİSİ olarak da bilinir, Ankara'da Samanpazarı semtinde bulunan Selçuklulara ait ağaç direkli cami. İlk yapılışı 13. yüzyılın başlarına rastlar. 1289'da Ahi kardeşlerden Hüsameddin ve Hasaneddin tarafından yenilendi. Beden duvarlarında moloz taşlar kullanılarak inşa edilen dikdörtgen (21,50 m x 25,00 m) yapının doğu, batı ve kuzey cephelerinde üç kapısı vardır. Ana mekâna doğu ve batıdaki kapılardan girildiği halde, asıl anıtsal giriş (taçkapı) kadınlar mahfiline açılan kuzey yönündeki kapıdır. Orta eksene göre biraz doğuda kalan tümüyle kesme taştan taçkapının yanında, taştan kare bir kaide üstünde tuğladan silindirik gövdeli, tek şerefeli minare bulunur. Kiremit kaplı kırma çatı ile örtülü caminin kıble duvarında altta iki, üstte dört, yan duvarlarında üstte dörder, altta ikişer pencere vardır. İç mekân, mihraba dik yönde dört sıra ağaç direk dizisi ile beş sahna bölünmüş bazilikal tiptedir. Orta sahın yan sahınlardan biraz daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Her sırada altışar tane olmak üzere, 24 adet direğin taşıdığı düz ahşap tavanda çok özenli bir işçilik dikkati çeker. Mukarnas

nişli mihrap, orta sahından geçen simetri ekseninden biraz batıya doğru kaydırılmıştır. Selçuklu döneminin en özgün ve güzel örneklerinden biri sayılan ve 13. yüzyıl sonlarına tarihlenen bu mihrap, çini mozaik ve alçı ile yapılmıştır. Ahşap minber de ağaç oymacılığı bakımından, Ankara camilerindeki en güzel örneklerden biridir. Minberde bulunan yazıt, caminin ikinci yapılış tarihi olan 1289'a aittir. Minberde, biri aynalıkta, öbürü minber korkuluğunda olmak üzere iki yazıt daha vardır. Korkuluktaki yazıtta, minberi yapan dülger Ebubekir oğlu Mehmed'in adı geçmektedir. Duvarlarda ve minarenin alt bölümlerinde görülen devşirme taşlarla caminin içinde birbirinden farklı Korent ve Dor düzeninde sütun başlıklarının kullanılmış olması, yapımda Bizans ve Roma kaynaklı malzemeden yararlanıldığını ortaya koyar.

Arslanlı Kapı, Çorum ilinin Sungurlu ilçesindeki Boğazköy'de (Hattuşa) Hititlere ait sur kapısı. Anadolu'da askeri nitelikte ilk devleti kuran Hititler (İÖ 1900-1200), anıtsal mimarlığın da temelini attılar. Kentlerini hep surlar içine kurdular ve savunma sistemine aşırı özen gösterdiler. Barış sırasında kente giriş çıkışı sağlayan kent kapılarının, savaş sırasında sur sisteminin en zayıf bölümünü oluşturduğunu fark edip, bu zayıflığın getireceği tehlikeleri önlemeye çalıştılar. Bu nedenle kent kapılarında ustaca tasarımlar uyguladılar ve Hitit yazılı kaynaklarında KA. GAL (büyük kapı) ideogramıyla ifade edilen anıtsal kapı yapıları inşa ettiler. Bu yapıları koruyuculuklarına inandıkları güç simgelerinin heykel ya da kabartmalarıyla bezeyip, kente kötülüklerin girmesini engellemeye çalıştılar. Arslanlı Kapı da Hitit başkenti Hattuşa'nın Yukarı Kent diye adlandırılan bölgesindeki bu tür sur kapılarından biridir ve adını girişin iki yanındaki koruyucu aslan heykellerinden alır.

Hitit anıtsal kapıları genellikle Boğazköy'deki Arslanlı Kapı'da da uygulanan ana plana göre yapılırdı. Dışa bakan kapı geçidinin biraz içeriye çekilmesiyle oluşmuş bir ön avlu ve anıtsal iki kule arasında üstü kapalı bir kapı odası, bu ana planı oluştururdu. Dışarıdaki ön avludan kapı odasına, buradan da kentin içine yol veren kapı geçitleri çift kanatlı kapılarla örtülürdü. Yapının duvarı dikdörtgen ya da çokgen biçimli kiklop (büyük boyutlu) taşlardan örülürdü. Kapı sövesi bindirme tekniğinde yontma taşlar kullanılarak sivri bir kemer biçiminde bitirilirdi.

Kentin dışından Arslanlı Kapı'ya, yer yer sur duvarlarına paralel bir rampayla ulaşılırdı. Rampanın sur duvarına paralel yapılmasının nedeni, kapıya saldıran düşmanı, savunma güçlerine yanını dönmek zorunda bırakarak kolay bir hedef olmasını sağlamaktı. Kapı odasının dışındaki ön avlu, buraya ulaşan düşmanı üç yandan sarılı bir alanda sıkıştırıp etkisiz hale getirmek amacıyla düşünülmüştü. Kapı odasının iki yanında, odanın içine açılan birer kapı geçidinin bulunması da gene düşmanın burada yok edilmesini sağlamak içindi. Hititler gene de bu ustaca önlemlerle yetinmeyip, inançlarına uygun biçimde kapıyı bir de koruyucu aslanlara emanet etmişlerdi.

Arslanlı Kapı'nın girişinde kapının iki yanında cepheden betimlenmiş birer aslan heykeli yer alır. Sağ taraftakinin başı kırıktır. Sol taraftaki ise günümüze değin çok iyi korunagelmiştir. Aslanların özellikle cepheden tüm ayrıntıları ile çok iyi işlendikleri görülür. Yeleleri dalgalı ve birbirine paralel yatay çizgiler halindedir. Gövdeleri iri, bacaklarıysa oldukça kısa olduğu için görünümleri hantaldır. Bugün yerinde olmayan gözlerin başka bir maddeden kakma işçiliğiyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Kulakları yuvarlak, ağızları açık, dilleri sarkık bu aslanlar yaklaşık İÖ 14-13. yüzyıllara tarihlenir.

Arslanşah, tam adı MUİZZEDDİN ARSLANŞAH (d. 1133, Hemedan - ö. 1176, Hemedan), 1161-76 arasında Irak Selçuklu hükümdarı. Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un oğludur. 1134'te babası ölünce, amcası tarafından Tekrit Kalesi'ne hapsedildi, 20 yıl kaldığı bu kalede büyüdü. 1154'te özgürlüğüne kavuşunca Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht mücadelesine katıldı. Azerbaycan'ın bir bölümüne egemen olan üvey babası Şemseddin İldeniz'in yanına sığındı. Amcası Süleymanşah tarafından Irak tahtının varisi ilan edildi. Süleymanşah, Şemseddin İldeniz'in de onayıyla boğdurulduktan sonra Arslanşah Hemedan'a geldi ve 1161'de tahta çıktı. Yönetim ve ordu İldeniz'in denetiminde olduğundan, onun bu gücüne tepki duyan Selçuklu şehzadeleri ayaklandılar. Rey, İsfahan, Kazvin ve Fars emirleri 1161'de, Arslanşah'ın kardeşi II. Muhammed'i hükümdar tanıdıklarını duyurdular ve Hemedan'a yürüdüler. Ama yenilerek 1162'de yeniden Arslanşah'a bağlılık bildirdiler. İldeniz'in atabeglığini kabul ettiler. İldeniz, 1163'te Gürcü kralını yenilgiye uğrattı ve Gürcistan'ı aldı. Ülke içinde Batınilerin çıkardığı olayları da bastırdı. 1167'de Rey emiri İnanç bazı istekleri yerine getirilmeyince isyan etti. İldeniz, İnanç'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı.

Arslanşah döneminde iktidar hükümdarın değil, üvey babası Atabeg İldeniz'in elindeydi. Hazineye, orduya, yönetime tümüyle İldeniz egemendi. İldeniz Arslanşah adına Irak Selçuklu Devleti'ni ayakta tutuyor, Selçuklu emirlerini egemenliği altına alarak eski imparatorluğu diriltmeye çalışıyordu. Ayrıca kendi oğulları Pehlivan ve Kızıl Arslan'a da önemli görevler verdirtmiş, uygulamalarında onlardan yararlanmıştı. İldeniz'in 1175'te ölmesinden sonra Pehlivan, Arslanşah'a kendini atabeg ilan ettirdi. Arslanşah, eğlence ve içkiye düşkün, şairleri himaye eden hastalıklı bir hükümdardı.

Arslantepe, Eski Malatya ile bugünkü Malatya kenti arasında höyük. *Ayrıca bak.* Eski Malatya.

Arslanyan Paşa, tam adı İSTEPAN ARSLANYAN (d. 25 Aralık 1822 - ö. 15 Kasım 1901), Osmanlı hekim. Askeri Tıbbiye'de ilk kez deontoloji dersleri vermesiyle tanınır.

Askeri Tıbbiye'yi (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) Sultan Abdülmecid'in huzurunda yapılan sınavda birincilikle bitirdi (1847). Padişahın, bu sınavda pekiyi derece alan öğrencilerin Viyana'ya gönderilmesini emretmesi üzerine aynı yıl kolağası rütbesiyle Viyana'ya gönderildi. Viyana'daki sınavları da başarıyla vererek 1848'de İstanbul'a döndü. Veba salgını nedeniyle geçici olarak Beylerbeyi Askeri Hastanesi'nde görevlendirildi. 1849'da Askeri Tıbbiye'de emrâz-ı hariciye (dış hastalıklar) dersi muallim muavinliğine getirildi; 1858'de muallim oldu. Yirmi bir yıl aralıksız sürdürdüğü bu görevinde miralay rütbesindeyken Mecidiye Nişanı'na layık görüldü. Askeri Tıbbiye'de ilk ilm-i ebed ve vezaif-i tıbbiye (tıbbi deontoloji) derslerini verdi.

Arsonval, (Jacques-) Arsène d' (d. 8 Haziran 1851, La Borie - ö. 31 Aralık 1940, la Borie, Fransa), elektrikle tedavi (elektroterapi) alanındaki öncü çalışmalarıyla tanınan Fransız hekim ve fizikçi.

Limoges Üniversitesi ile Collège Sainte-Barbe'da sürdürdüğü yükseköğrenimini, 1877'de Paris'teki Collège de France'tan aldığı tıp doktorasıyla tamamladı. 1882'de bu kuruluşa bağlı Biyofizik Laboratuvarı'nın yöneticiliğine, 1894'te de profesörlüğe getirildi.

İlk araştırmalarını hayvanların vücut ısısı, solunum ve elektrofizyoloji alanında yoğunlaştıran d'Arsonval, bu çalışmalarından yola çıkarak, hastalıkların elektrikle tedavisinde kullanılabilecek bazı aygıtlar tasarladı. 1882'de zayıf elektrik akımlarının ölçülmesinde kullanılan ilk döner kadranlı ve yansıtmalı (aynalı) galvanometreyi yaptı. 1890'da, deri ve mukoza hastalıklarının tedavisinde kullanılabilecek yüksek frekanslı akım üreten aygıtlar geliştirerek, tıpta kendi adıyla anılan (d'arsonvalizasyon) tedavi yöntemini başlattı. 1892'de insan vücudunun, bir ampülü yakmaya yetecek güçteki alternatif akımı iletebildiğini gösterdi.

Arsoy, Yesari Asım (d. 1900, Drama, Yunanistan - ö. 18 Ocak 1992, İstanbul), Türk besteci ve ses sanatçısı. Şarkıları, fantezileri ve kendi bestelerini okuduğu plaklarıyla tanınmıştır. Udu sol eliyle çaldığından *Yesari* (solak) diye adlandırılmıştır.

Drama İdadisi'ni bitirdi. Ailesiyle birlikte 1917'de Adapazarı'na, 1920'de de İstanbul'a yerleşti. Başta İzzeddin Hümayi (Elçioğlu) olmak üzere tanınmış müzikçilerden ders aldı. Bir süre İzmit'te, bir süre de İzmir'de çalıştı. İzmit'teyken Fehmi Tokay ve Zeki Arif Ataergin'den yararlandı. 1929'da beste yapmaya, 1930'da "Mustafa Asım Türkoğlu" adı altında kendi bestelerini plağa okumaya başladı. Sesi, alışılmış hanende seslerinden oldukça farklıydı. Fazla tizleri olmasa da, davudi sesi ve Rumeli ağzına kaçan prozodisi ilgiyle karşılandı. Şarkıcılığını plaklarla sürdürdü. 1960'lara değin özgün üsluplu bir ses sanatçısı ve zaman zaman yüksek değerde yapıtlar veren, hiçbir zaman belli bir düzeyin altına düşmeyen şarkı ve fantezi bestecisi olarak ününü korudu. 1991'de kendisine devlet sanatçısı unvanı verildi.

Besteleri şarkı, fantezi ve türkü olarak üç bölümde toplanabilir. En çok bilinen şarkıları "Yüz yıl o güzel gözlere baksam yine kanımam" (suzidil), "Ömrümce o saf aşkını kalbimde yaşatsam" (kürdilihicazkâr), "Fâriğ olmam meşreb-i rindâneden" (hüseyni), "Ömrüm seni sevmekle nihayet bulacaktır" (hüzzam), "Çamlarda şafak rengi gibi gönlüme aktın" (nihavend), "Açmazsan eğer kalbime sen yâre-i hicran" (hicaz), "Sazlar çalınır Çamlıca'nın bahçelerinde" (hicaz), "Biz Heybeli'de her gece mehtaba çıkardık" (sultaniyegâh); fantezileri "Sonbahar bir genç kızla Hisarlar'da geçirdim", "Sarıyer'de tanıştığım bir hanım", "Yeniköy'de bir kız gördüm adı Sarı Zambak'mış", "Yalova'nın şen kızını kandıralım alalım"; türküleri ise "Adalardan bir yar gelir bizlere", "Yar saçları lüle lüle", "Akasyalar açarken"dir.

Arsuf Çarpışması, III. Haçlı Seferi sırasında İngiliz kralı I. Richard'ın (Aslan Yürekli) zaferiyle sonuçlanan çarpışma. Richard, Temmuz 1191'de Akkâ'yı aldıktan sonra Yafa üzerine yürüdü, ama Salaheddin Eyyubi komutasındaki Müslüman ordusu karşısında hızı kesildi. Haçlılar Arsuf'u terk ettikten sonra, Müslümanların Richard'ın artçı kuvvetlerine (Hospitaller Şövalyeleri)

yönelik saldırıları 7 Eylül'de iyice yoğunlaştı. Ama Richard Hospitalier Şövalyeleri'ne, akşama değin karşı saldırıya geçmeme buyruğunu verdi. Ardından da Salaheddin'in ordusunu şaşırtan genel bir saldırıya girişerek, Haçlıların Yafa'yı işgal etmesini sağladı. Ama ezici bir darbe indiremediği için, Salaheddin kuvvetlerini yeniden toparlamayı başardı. 9 Eylül'den sonra Müslümanlar bunaltma taktiğine yeniden başladılar ve Richard Kudüs'e kadar ilerlemeyi göze alamadı.

Arsunar, Ferruh (d. 1908, İstanbul - ö. 21 Aralık 1965, Ankara), folklor araştırmacısı, halk müziği uzmanı. Baytar miralayı (albay) Mehmed Akif Bey'in oğludur. İlk ve ortaöğrenimini babasının görevli olarak bulunduğu İstanbul, Adana ve Bağdat'ta yaptı. Darülelhan'ın (İstanbul Belediye Konservatuvarı) Türk Müziği (1923) ve Batı Müziği (1941) bölümlerini bitirdi. Hocası Rauf Yekta Bey'in özendirmesiyle halk müziği alanında çalışmaya başladı. Darülelhan'ın halk türkülerini derleme gezilerine katıldı. Bu gezilerin sonunda yayımlanan 15 küçük kitabın büyük bir bölümünün notalarını yazdı. Daha sonra, görevli olarak ya da özel olarak gittiği birçok Anadolu kentinde derlemelerini sürdürdü, bunlarla ilgili büyüklü küçüklü kitaplar yayımladı.

Arsunar, Türkiye'de halk türkülerinin folklor yöntemleri ile derlenip notaya alınmasında ve bunların kitaplar halinde yayımlanmasında büyük emeği geçmiş ilk araştırmacılardan biridir. Çeşitli dergilerde çıkmış yazıları ve yayımlanmak üzere resmî kuruluşlar tarafından satın alındığı halde bugüne değin basılmamış yedi yapıtı dışında kalan kitapları şunlardır: *Elazığ Türküleri ve Oyun Havaları* (1935), *Anadolu'nun Pentatonik Melodileri Hakkında Birkaç Not* (1937), *Elazığ Bakırmadeni Kazası Halk Türküleri* (1937), *Tunceli-Dersim Halk Türküleri ve Pentatonik* (1937), *Anadolu Halk Türkülerinden Örnekler* (1947-48, 3 cilt), *Türk Çocuk Oyunlarından Örnekler* (1955), *Türkten Türküler* (1958), *Gaziantep Folkloru* (1962), *Köroğlu* (1963), *Türk Anadolu Halk Türküleri* (1965).

arş, İslamda, Tanrı'nın, niteliğini ancak kendisinin bilebileceği yüce makamı. Taht, hüküm, yönetim ve tasarruf makamı gibi anlamlarıyla genel olarak Tanrı'nın hükümranlığını simgeler. Arşı tamamlayan, bazı bilginlerce onunla özdeş sayılan ikinci bir simge de kürsü ya da kürsidir.

Kuran'da Tanrı'nın arşın rabbi ve sahibi olduğu bildirilir. Araf ve Yunus surelerinde Tanrı'nın gökleri ve yeri yarattıktan sonra arşa "istiva ettiği" (Araf 54, Yunus 3) belirtilir. Başka ayetlerdeki bilgilere göre arşın çevresini Tanrı'ya hamd eden melekler çevirmiştir; bazı melekler de arşı taşımaktadır. Bakara suresinde ise Tanrı'nın kürsüsünün bütün gökleri ve yeri kuşattığı bildirilir (Bakara 255; bu ayet ayetü'l-kürsi adıyla anılır).

Arşın niteliği felsefe ve kelam alanlarında tartışma konusu olmuştur. Ptolemaios'a dayalı kozmolojik açıklamalarda arş, bütün gök katlarını kaplayan ve içinde hiçbir yıldız bulunmayan dokuzuncu gök tabakası "felek-i atlas" ile özdeşleştirilir. Bu bağlamda arşın gök katlarının en büyüğü olduğunu belirtmek üzere felekü'l-eflak, felek-i azam adları da kullanılır. Aynı kozmoloji geleneğinde kürsü de gezegenler dışındaki gök cisimlerinin bulunduğu gök katı olan felek-i sevabit olarak yorumlanır.

Tefsir bilginlerinden Fahreddin Razi arşı mutlak zaman, kürsüyü ise mutlak mekân olarak yorumlamıştır. Birincisinin bütün zamanları, ikincisinin de bütün mekânları içine alması bakımından, arşın zaman dışı, kürsünün de mekân dışı varoluşu belirttiği söylenebilir. Başka müfessirlerse kürsüyü "ilimi makamı" ile, bazıları Tanrı'nın saltanatı ve kudretiyle, kimileri de yücelik ve ululuğuyla ilişkilendirmişlerdir.

Arşın "taht" anlamını taşıması, Tanrı'nın arşla ilişkisini belirten istiva sözcüğününse "oturma" anlamına gelmesi, bu sözcüklerin geçtiği ayetleri Tanrı'yla yarattıkları arasında benzerlik kurma (teşbih) tehlikesine düşmeden yorumlamakta güçlüklere yol açmıştır. İlk dönem İslam bilginlerine (selef) göre bu ayetler olduğu gibi kabul edilmeli, istivanın niteliğini ancak Tanrı'nın bilebileceğine inanılmalıdır. Sonraki bilginlerden (müteahhirin) bazıları ise bu ayetlerin müteşabih (birden çok anlama gelebilen) ayetlerden olduğunu savunarak yorumlama gerektirdiğini öne sürmüşlerdir. Çeşitli yorumlara göre istiva, Tanrı'nın yarattıklarının işlerini düzenlemesi, hükümlerini yürütmesi, bütün varlıkları güç ve egemenliği altında tutması, Tanrı'ya oranla her şeyin eşit olması, hiçbir şeyin Tanrı'ya başka bir şeye göre daha yakın olmaması gibi anlamları dile getirir.

arşın, bir uzunluk ölçüsü birimi. Türkiye'de metrenin resmî ölçü birimi olarak kabul edilmesiyle kullanımdan kaldırılmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde uzunluk ölçüsü olarak kullanılan arşın, "çarşı arşını" ve "mimar arşını" olmak üzere iki türdü. Çarşı arşını, yalnızca çarşı ve pazarlarda, çeşitli kumaşların ölçümünde kullanılırdı. Bir çarşı arşını 68 cm'ye eşitti. "Zira-i mimari" de denen mimar arşını, mimarlıkla ilgili ölçümlerde kullanılırdı. Bir birimi 75,7 cm olan mimar arşınının ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. Ancak günümüze değin kalan aslı, III. Selim tarafından özel olarak abanozdan yaptırılarak Mühendishane'de saklanan örnek mimar arşınıdır. Mimar arşınıyla ilgili açıklamalar ve ölçü çevrimleri, Divan-ı Hümayun tercümanlarından mühendis Osman Efendi'nin 1779'da Almanca ve Fransızcadan çevirdiği *Hediyetü'l-Mühendisin* adlı kitabında bulunmaktadır.

26 Mart 1931 tarih ve 1782 sayılı yasa ile Türkiye'de metre sistemi resmen kabul edilince, bu sistem dışında kalan tüm uzunluk ölçülerinin yurt içinde yapılması ve satılması yasaklandı. Böylece arşın her türlü kullanımdan kaldırılarak yerine uzunluk ölçüsü birimi olarak metre getirildi.

arşınlayıcı tırtıl, KARIŞLAYICI TIRTIL ve ÖLÇMEN TIRTIL olarak da bilinir, *Lepidoptera* (pulkanatlılar) takımının *Geometridae* (ölçmengüveler) familyasından çeşitli gece kelebeklerinin tırtıllarına (larva) verilen ortak ad. Arşınlayıcı tırtıl, gövdesinin orta kesiminde ayakları olmadığından, önce gövdenin ön bölümünü ileriye doğru uzatıp sonra arka ayaklarını ön ayaklarının yanına doğru çekerek, sanki yeri karışlıyormuş ya da ölçüyormuşçasına, çok kendine özgü bir yürüyüşle ilerler. Görünümü ince ağaç sürgünlerine benzeyen bu tırtıllar yapraklarla beslendiğinden çoğu kez ağaçlara büyük zararlar verir. İlkbaharda görülen *Paleacrita vernata* ile sonbaharda görülen *Alsophila pometaria* türünden arşınlayıcı tırtıllar, meyve ve bahçe ağaçlarına dadanarak yaprakları kurutur, dalların arasında ağ örer ve ağaç kanserine neden olur. Pupa evresini genellikle toprakta ve koza örmeden geçiren bu tırtılların tipik yürüyüşü nedeniyle, *Geometridae* familyasının üyelerine de ölçmengüveler adı verilmiştir.

Sabulodes caberata türünden bir arşınlayıcı tırtıl
William E. Ferguson

Arşî (d. 1562 - ö. ?), Nesimi'den sonra Hurufi edebiyatının en tanınmış şairi.

Yaşamı ile ilgili, *Divan*'ı dışında hiçbir kaynakta bilgi yoktur. *Divan*'ında bulunan bir gazelin başına eklediği nottan 1562'de doğduğu anlaşılıyor. 2.500'den çok beyitten oluşan *Divan*'ında Hz. Ali'ye ve On İki İmam'a mersiyeler vardır. Hurufi şairlerinden Muhiti'nin müridi olan Arşî, onun ölümü üzerine yazdığı terkib-i bend biçimindeki yedi bendlik mersiyede, Fazlullah Hurufi'ye bağlılığı ile övünür. Farsça şiirleri de vardır. Nesimi'nin etkisinde kalarak onun gibi tuyuğlar yazmıştır. Dindışı şiirler de kaleme almıştır.

arşidük *bak.* soyluluk ünvanları

Arşimed *bak.* Arkhimedes

arşitrav *bak.* baştaban

arşiv (Fransızca: *archives* "belgeler bütünü"), resmî ve yarı-resmî kurumların, organların, ticari kuruluşların, özel birimlerin çalışmalarıyla ilgili kayıt ve belgelerin düzenli bir bütün olarak saklandığı yer.

Kökeni eski çağlara değin giden arşivleme kurumu ve birimlerinin günümüzdeki anlamıyla oluşumu Fransız Devrimi ile başlamıştır. Var olan belge ve kayıt depoları ile bunların bulunduğu kurumların tümünü kapsayan bir arşiv idaresi Fransa'da ilk kez 1789'da Devlet Arşivi ve 1796'da İl Arşivleri'nin kurulmasıyla gerçekleşti. Bu gelişmenin bir başka sonucu da, devletin kendi belge mirasını koruma sorumluluğunun bilincine varması ve arşivin halka açık olması ilkesinin benimsenmesi oldu.

Uygulamada ülkeden ülkeye bazı değişiklikler görülmekle birlikte, arşiv modeli genelde merkezî bir arşiv ve il arşivleri temeline dayanır. İngiltere'de 1838'de çıkarılan Kamu Arşivi Yasası ile bağımsız derleme ve arşivlerin tümü bir araya getirilip Evrak Dairesi'nin (Master of the Rolls) sorumluluğu altına alındı. Bu bakımdan İngiltere, merkezileşme konusunda en yetkin örnektir. Yeni Zelanda, Hindistan ve Pakistan gibi eski İngiliz sömürgelerinde de merkezî arşivler görülür. Japonya'da ulusal ölçekte bir arşiv yoktur; her bakanlık kendi belgelerini korumakla yükümlüdür. Hollanda'da hem merkezî bir devlet arşivi, hem de il arşivleri vardır.

Almanya'nın II. Dünya Savaşı'ndan sonra bölünmesi, Almanya Federal Cumhuriyeti'nin Koblenz'de bir Devlet Arşivi, Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin de Potsdam'da bir merkezî arşiv kurmasına yol açmıştır. Ayrıca her iki ülkede eyalet arşivleri de vardı. İtalya'da ise tek bir merkezî arşiv yerine, içişleri bakanlığına bağlı bir dizi büyük arşiv bulunur. ABD'de eski belgeleri korumak amacıyla 1934'te Ulusal Arşiv

Dairesi kurulmuştur. Ayrıca her eyaletin bağımsız birer arşivi vardır. Kanada'da da benzer biçimde hem Ottowa'daki federal yönetimin hem de eyaletlerin kendi arşivleri bulunur. Avustralya'nın ise, merkezi Canberra'da olan ve tüm eyalet merkezleri ile Darwin ve Townsville'de birer şubesi bulunan bir arşiv sistemi vardır; eyaletler de genelde kütüphanelerce yönetilen kendi arşivlerine sahiptir.

Türkiye'de arşivcilik Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde başlar. 18. yüzyıla değin devletin belgeleri sandık ve torbalarda saklanır ve korunurdu. Tanzimat Döneminde, 1846'da, Mustafa Reşid Paşa, Hazine-i Evrak Nezareti'ni kurdu ve sadaret evrakı için Hazine-i Evrak binası inşa edildi. 1839'dan önceki belgeler genel konu başlıkları altında, sonrakiler ise daha ayrıntılı olarak burada arşivlendi.

Hazine-i Evrak'ı (sonradan sadrazamlığa bağlı bir müdürlük olmuştur) örnek alan öbür nezaretler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kendi arşivlerini kurmaya başladılar. 1864'te Tuna valisi Midhat Paşa, Tuna ilindeki ilk arşivi kurdu, bunu başkaları izledi. 1870'te Sadrazam Ali Paşa, I. Mahmud ve II. Mahmud dönemleri arasındaki 112 yıllık belgeyi arşive kaldırdı. II. Meşrutiyet Döneminde, 1911'de, arşiv belgelerinin dökümü, araştırılması ve yayımlanması gibi görevleri de olan Tarih-i Osmani Encümeni'nin kurulması ile arşivcilik çalışmalarında belirli bir ilerleme sağlandı. Ancak savaş nedeniyle bu gelişmeler sınırlı kaldı. 1923'te sadrazamlık evrakının ve eşyasının korunması için Başvekâlet Özel Kalem Müdürlüğü'ne bağlı Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği adında bir daire kuruldu, ama bu dönemde Osmanlı geçmişine duyulan ilgi azaldığından arşive fazla önem verilmedi. 1931'de maliye deposundaki bir bölüm belgenin dışarıya satılmasının uyandırdığı tepki üzerine, 1932'de Muallim Cevdet başkanlığında yeni bir düzenleme kurulu oluşturuldu. 1936'da Macar arşivci Lajos Fekete'nin gelmesiyle Başbakanlık Arşivi'nde modern arşiv tekniklerine uygun çalışmalara başlandı. 1943'te, 4443 sayılı yasayla Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü oluşturuldu. Başbakanlık Arşivi yalnızca Türkiye'nin değil, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan 20'den fazla devletin de arşivi durumundadır. Divan-ı Hümayun, sadrazamlık, merkez daireleri belgeleri, Dahiliye, Maliye, Evkaf, Ticaret, Orman, Nafıa, Hazine-i Hassa nezaretleri ve Şura-yı Devlet belgelerini içeren bu arşiv kayıtlarının hemen tümü eski harflerle yazılıdır. Biçimsel olarak defterler ve evrak adı altında iki ana gruba ayrılabilecek bu belgelerin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ilişkin haritalar, fotoğraflar ve albümler de bulunmaktadır.

Türkiye'de arşiv sorununa temelden çözüm getirecek bir yasa bütün uğraşlara karşın çıkartılamadı. Bu gereksinim 1975'te çıkarılan Devlet Arşiv Yönetmeliği ile giderilmeye çalışıldıysa da yeterli olmadı. 1977'de Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'nın kurulması ise yalnızca Başbakanlık'a ait arşiv sorununu çözdü. 1982'de Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'na dönüştürüldü. 1984'te de Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kuruldu ve her iki daire başkanlığı da bu genel müdürlüğe bağlandı.

Türkiye'nin başlıca arşivleri arasında, Başbakanlık arşivinin yanı sıra, Topkapı Sarayı, İstanbul Belediyesi, Beşiktaş Deniz Müzesi arşivleri ile Tapu ve Kadastro Dairesi'ndeki eski evrak ve defterler, Muallim Cevdet'in Belediye Kitaplığı, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, İçişleri Bakanlığı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı arşivleri sayılabilir.

Arşivcilik günümüzde bilimsel ve teknolojik gelişmelerden de yararlanarak oldukça hızlı bir gelişme göstermektedir. Arşiv yönetimini başlıbaşına bilimsel bir dal olarak ele alan uzmanlar, şimdiye değin beş temel sorunla uğraşmak durumunda kaldılar: 1) Kaynak kuruluşlardan alınacak belge türlerinin saptanması, 2) belgeleri arşive yerleştirme zamanı, 3) yerleştirme ve düzenleme yöntemi, 4) bazı belgeleri ayıklama ve ortadan kaldırma, 5) arşivlerin geniş kesimlerce kullanılır duruma getirilmesi.

20. yüzyılda arşivciler yazılı belgelerin yanı sıra fotoğraf, film, ses kaydı ve bilgisayar kaydı gibi yeni belgeleri de düzenlemek ve korumak için uğraşmaya başlamışlar ve yeni yöntemlerden yararlanmışlardır. Bunlardan mikroform yöntemi en kullanışlı ve yararlısı olarak yaygınlaşmaktadır. Belgelerin filminin çekilmesi, belgenin güvenli olarak korunma ve saklanmasını sağladığı gibi, çoğaltılmasını ve uluslararası alanda alışverişini de kolaylaştırır. Aynı zamanda onarım, ciltleme ve depolama giderlerini düşürür. Asıl arşivleri ikinci derecede önemli belgelerle tamamlamada kolaylık sağlar. Mikroform yönteminden arşiv belgelerini yayımlamada da yararlanılır.

Toplumsal, ekonomik ve kültürel tarih kavramlarının gelişmesi, sanayileşmenin ulusal ve uluslararası ilişkilerde giderek artan bir rol oynaması ve demokratikleşmenin dünya çapında yaygınlaşması, ticari arşivlere, kurum arşivlerine ve sıradan özel arşivlere duyulan ilgiyi de artırmış bulunmaktadır.

Ticari arşivlerin önemini kavrayan ilk ülke Almanya oldu. Çok geçmeden Belçika, İsviçre ve Hollanda onu izledi. Sonraları da Fransa, İngiltere, Danimarka ve ABD gibi ülkeler değişik ölçülerde olmakla birlikte, ticari arşivlere yöneldiler.

Arşivciliğin yaygınlaşması giderek örgütlenme sorununu da gündeme getirmiştir. Ülkelerin yanı sıra Birleşmiş Milletler ve birçok uluslararası örgüt de arşiv kurmaya ve var olan arşivlerini geliştirmeye çalışmaktadır. 1948'de UNESCO'nun desteğiyle Paris'te toplanan profesyonel arşivciler, Uluslararası Arşiv Konseyini kurdular. Arşiv çalışmalarını düzenlemek ve geliştirmek, bilimin hizmetine sunmak ve uluslararası düzeyde yardımlaşma olanaklarını artırmak amacını güden bu konseye profesyonel arşivcilerden başka, merkezi arşiv müdürlükleri, idarelerin, ulusal ya da uluslararası bölgesel arşiv dernek ve kurumlarının temsilcileri de üye olabilmektedir.

art brut *bak.* ham sanat

art deco. Fransızca STYLE MODERNE (modern üslup), dekoratif sanatlar ve mimarlıkta 1920'lerde ortaya çıkan ve 1930'larda iyice yaygınlaşan akım. Adını, 1925'te Paris'te bu üslubun ilk kez sergilendiği Uluslararası Çağdaş Dekoratif ve Endüstriyel Sanatlar Sergisi'nden alır. Modernizmin modaya dönüştürülmüş biçimini oluşturan *art deco* tasarımları arasında elle yapılmış lüks eşyanın yanı sıra, seri üretim malları da bulunuyordu. Her iki durumda da amaç, refah ve incelmiş bir beğeni düzeyini simgeleyen, gelenekselin dışında ve şık bir estetik yaratmaktı.

Armand-Albert Rateau'nun tasarımını yaptığı bir *art deco* banyo, Dekoratif Sanatlar Müzesi, Paris
Photo Fratelli Fabbri Editori, Milano, İtalya

Bu üslubun ayırt edici özellikleri, çoğu zaman akışkan bir çizgiselliğin egemen olduğu yalın ve saf biçimlerin, geometrik ya da doğal biçimlerden stilize edilmiş bezemelerin, olağanüstü çeşitlilikte ve çoğu zaman da pahalı malzemelerin kullanılmasıdır. Bunlar yeşim, gümüş, fildişi, obsidiyen, krom, necef gibi doğada bulunan maddeler olabildiği gibi, plastik ve özellikle bakalit, morötesi cam (*vita-glass*), betonarme gibi insan yapımı malzemeler de olabilir. *Art deco* yapıtlarda seri üretime az rastlanır. Gene de bu üsluba özgü nitelikler, makinelerin modernliğine ve makine ürünlerinde görülen tasarım niteliklerine (örn. basıtlık,

düzlemsellik, simetri ve öğelerin değişmeksizin yinelenmesi) duyulan hayranlığı yansıtır.

Art deco'nun biçimlenmesinde *art nouveau*, Bauhaus ve kübizm gibi akımlarla Sergey Diaghilev'in Rus Balesi etkili olmuştur. Bezeme programında ise, doğa kaynaklarının yanı sıra Amerika Yerli sanatının, Eski Mısır ve Yunan sanatının Erken Klasik döneminin izlerine rastlanır. Çıplak kadın figürleri, hayvanlar (özellikle geyik, antilop ve ceylan), yapraklar ve güneş ışınları kullanılan en karakteristik örgelerdi.

Ünlü *art deco* yaratıcılarının çoğu öncelikle tek olarak ya da sınırlı sayıda üretilen eşyanın tasarımıyla ilgilenmişlerdir. Bunların arasında mobilya tasarımcısı Jacques Ruhlmann ve Maurice Dufrène, mimar Le Corbusier, maden işlemecisi Jean Puiforcat, cam tasarımcısı René Lalique, moda tasarımcısı Erté, mücevherci Raynmond Templier, Jean Fouquet René Robert, H. G. Murphy, Wiwen Nilsson ve heykelci Chiparus sayılabilir. Moda tasarımcısı Paul Poiret ve grafik sanatçısı Edward McKnight Kauffer ise ürünleriyle daha geniş bir kesime ulaşmışlardır. New York'taki Rockefeller Merkezi (özellikle Donald Deskey'nin yapımını denetlediği iç mekân tasarımı), William Van Alen'ın yaptığı Chrysler Binası ve Shreve, Lamb ve Harmon'ın ortak çalışması olan Empire State Binası *art deco*'nun mimarlık alanındaki anıtsal örnekleridir. II. Dünya Savaşı sırasında gözden düşen bu üslup, 1960'ların sonunda yeniden ilgi görmüş ve bir ölçüde canlanmıştır.

Art Gallery of New South Wales *bak.* Yeni Güney Galler Sanat Galerisi

art informel *bak.* serbest biçimli sanat

Art Institute of Chicago *bak.* Chicago Sanat Enstitüsü

art imge, uyaran ortadan kalktığı halde ağtabakadaki görüntünün sürmesi biçiminde ortaya çıkan görsel yanılsama. Bu olgunun, görme sisteminin etkinliğini bir süre daha sürdürmesinden kaynaklandığı sanılmaktadır. Art imge, gerçek imgeyle aynı renkte ve aynı parlaklıkta olabileceği gibi (pozitif art imge), gerçek imgenin tümleyici renginde ve daha mat da olabilir (negatif art imge). Art imgenin en iyi bilinen örneği, flaş patlamasından sonra gözün önünde beliren ışık lekesidir. Art duyum, ya da art etki adıyla bilinen olgular arasında en sık gözleneni art imgedir.

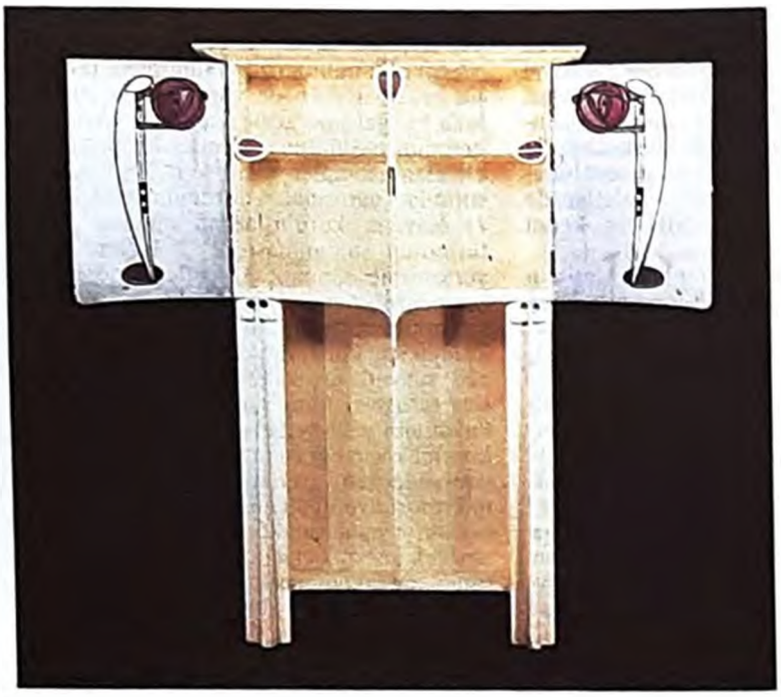

Charles Rennie Mackintosh'un 1902'de *art nouveau* üslubunda yaptığı renkli camlı meşe dolap; Glasgow Üniversitesi Sanat Koleksiyonları
University Art Collections, University of Glasgow, İskoçya

art mirasçı *bak.* mirasçı

art nouveau, YENİ SANAT olarak da bilinir, y. 1890-1910 arasında Avrupa ve ABD'de mimarlık, iç dekorasyon, takı, cam tasarımı, afiş ve kitap resmi alanlarında yaygınlaşmış, ince, uzun çizgilerin egemen olduğu bezeme ağırlıklı sanat anlayışı. Amacı, 19. yüzyıl sanatının taklitçi, tarihsel üslupçuluğundan sıyrılarak yeni bir üslup yaratmaktı. İlk önce İngiltere'de gelişmeye başlayan akım, kısa sürede Avrupa'ya yayılarak, Almanya'da *Jugendstil*, Avusturya'da *Secession*, İtalya'da *stile floreale* ya da (Londra'da *art nouveau* kumaş ihraç eden bir mağazanın adından esinlenerek) *stile liberty*, İspanya'da da *modernismo* ya da *modernista* adlarıyla anıldı. *Art nouveau* terimi, bu tür ürünleri sergileyen bir galeri tarafından ilk kez Paris'te kullanılmış ve akım Fransa'da *style nouille*, *style Guimard* ve *modern style* olarak da anılmıştır.

Art nouveau, İngiltere'de geleneksel İngiliz sanatında rastlanmayan, ama ilk kez 1800'lerin başlarında şair sanatçı William Blake'in, yapıtlarındaki kıvrımlı çizgilerle öncülüğünü yaptığı çizgisellik geleneğinden kaynaklanmıştır. *Art nouveau*'nun ilk müjdecileri, büyük ölçüde organik çizginin anlatımcı niteliklerine dayanan illustratör Aubrey Beardsley'nin estetikçiliği ile uygulamalı sanatlarda yaşayan bir üslubun önemini vurgulayan William Morris'in Arts and Crafts(*) hareketi oldu. Akımın Avrupa kıtasındaki gelişiminde Paul Gauguin'le Henri de Toulouse-Lautrec'in anlatımcı çizgi üstüne yaptıkları araştırmaların ve Batı'nın yeni tanıştığı Japon baskılarındaki (Ukiyo-e) soyut çizgisel düzenin de etkileri sezilir.

Art nouveau'nun en tipik özelliği simetrik olmayan, dalgalı çizgilerdir. Genellikle, hareketli soyut biçimlerle iki boyutlu alevleri ya da uçuşan saçları anımsatan çizgiler, simetrik olmayan bir düzenleme içinde kullanılmıştır. Çoğu kez doğadan alınan biçimler inceltilip uzatılarak stilize edilmiştir. Bir çiçeğin sapı ya da goncası, asma filizleri, böcek kanatları ya da benzeri kıvrımlı, zarif doğal biçimler *art nouveau* sanatçısının esin kaynağı olmuştur. Çizgi bazen zarif ve ince bir etki yaratırken, bazen de ritmik ve hareketli bir güçle yüklüdür. *Art nouveau*'da bitkisel ve geometrik olmak üzere iki farklı eğilim vardır. Belçika ve Fransa'da bitkisel örgelerin ağırlıkta olduğu yapıtlar üretilirken, Avusturya ve İskoçya'da daha çok geometrik çizgilerin egemen olduğu görülür. Grafik sanatlarda, çizginin bezeme etkisinin vurgulanması için resme özgü bütün değerler (biçim, mekân, doku ve renk) ikinci plana itilmiştir. Mimarlık ve başka görsel sanatlardaysa üç boyutlu biçim, organik kıvrımlı ve ritmik bir çizgi

Elvira Stüdyosu, August Endell'in *art nouveau* üslubunda yaptığı Elvira adlı fotoğraf stüdyosunun dış cephesi, 1879-98, Münih
Foto Marburg

içinde eritilerek strüktürel bezemenin kaynaşması sağlanmış, ayrıca demir, cam, seramik, tuğla gibi farklı malzemeler serbestçe bir araya getirilmiştir. Örneğin sütun, direk ve kiriş gibi strüktürel öğeler *art nouveau* bezemeyle bütünleşince, filizleri yayılan kalın asma dallarını anımsatır. Temelde ışık ve hava açıklıkları olan pencereler, bu kaynaşmış strüktür-bezeme düzeni içinde mekânın organik bütünlüğünde zarımsı bir etki yapar. Bu yaklaşım akılcı ve geleneksel mimarlığın net strüktür anlayışını tümüyle yok eden bir tavırdır.

Art nouveau üslubunda çalışan pek çok sanatçı ve tasarımcı arasında en önemlileri, özellikle geometrik çizgiye önem veren ve bu yaklaşımıyla Avusturya'da *Sezession*'u etkileyen İskoçyalı mimar ve tasarımcı Charles Rennie Mackintosh; kıvrımlı ve zarif strüktürleriyle, bir başka *art nouveau* sanatçısı olan Fransız mimar Hector Guimard'ı etkileyen Belçikalı iki mimar Henry van de Velde ile Victor Horta; çok sayıdaki yapılarıyla Viyana'yı bu akımın bir tür açık hava sergisi haline getiren Avusturyalı mimar Otto Wagner ile onun öğrencisi ve ünlü Sezession Binası'nın (1898) mimarı Joseph Olbrich; Amerikalı cam yapımcısı Louis

"Kamçı Ucu", Hermann Obrist'in *art nouveau* üslubunda yapılmış bir duvar halısı, yün dokuma üzerine ipek işleme, 1895; Münih Kent Müzesi, Münih
Münchner Stadtmuseum, Münih

Majorelle; Çek grafik tasarımcısı Alphonse Mucha; Belçikalı ressam James Ensor; üç Avusturyalı ressam Gustav Klimt, Oskar Kokoschka ve Egon Schiele; Fransız takı tasarımcısı René Lalique; geleneksel strüktürlü yapılarını bitkisel *art nouveau* demir işçiliğiyle bezeyen Amerikalı mimar Louis Henry Sullivan; yapıları kıvrımlı, canlı renkli organik konstrüksiyonlara dönüştürmede çizginin anlatım olanaklarının ötesine geçen ve akımın belki de en yaratıcı sanatçısı olan İspanyol mimar Antonio Gaudi'dir.

Art nouveau Türkiye'ye, 20. yüzyılın başlarında II. Abdülhamid'in mimarı olarak İstanbul'a gelen ve Tarabya'daki İtalyan Büyükelçiliği (1905), Beyoğlu'ndaki Botter Apartmanı ve Beşiktaş'taki Küçük Şeyh Zafir Külliyesi'ni (1903-06) gerçekleştiren İtalyan mimar Raimondo d'Aronco aracılığıyla girmiş, I. Dünya Savaşı'na değin başka mimarlar tarafından da İstanbul'daki çeşitli ev ve apartmanlarda, bazı yapı öğeleriyle bezemelerde uygulanmıştır.

1910'dan sonra *art nouveau* kısıtlı ve güncelliği tükenmiş bir akım niteliğine bürünmeye başlamış ve giderek bağımsız bir bezeme üslubu olmaktan çıkmıştır. Ama 20. yüzyıl estetik anlayışının tasarım bütünlüğü ilkesine etkisi çok önemlidir.

art oyun, İngiltere'de 18. yüzyılda bir oyundan sonra sunulan ek gösteri. Genellikle kısa bir komedi, fars ya da pantomimden oluşan bu gösteriler, yeni-klasik oyunların ağırbaşlılığını hafifletip programı izleyici için daha çekici hale getirirdi. Perde arasındaki müzik, şarkı ve dansları içeren uzun tiyatro programları, 18. yüzyılın ilk 20 yılında gelişti. İlk olarak Lincoln's Inn Fields'de John Rich tarafından Drury Lane Tiyatrosu ile rekabet edebilmek için uygulandı. Art oyun, genellikle oyunun ilk bölümünü görmeyip sonraki bölümleri izlemek için daha az bir ücret ödeyerek geç giren (genellikle 5 perdelik oyunun 3. perdesinin sonunda) işçileri tiyatroya çekmek için de programa eklenmiş olabilir.

1747'den önce art oyun genellikle eski oyunlardan sonra düzenlenirdi. Bu tarihten sonra hemen hemen bütün yeni oyunlar da art oyunla birlikte sunulmaya başladı. Fars ve pantomim en popüler art oyun biçimleriydi (pantomim genellikle klasik temalarla *commedia dell'arte*(*) tiplerini bir araya getirirdi). Bununla birlikte bürlet ya da bürlesk gibi komik oyunlarla geçit törenleri ve müzikten oluşan art oyunlar da zaman zaman görülürdü. John Gay'ın 1728'de sahnelenen *B'ggar's Opera*'sının (Dilenci Operası) başarısından sonra da baladlı operalar popüler oldu.

art povera *bak.* yoksul sanat

Árta, Yunanistan'ın İpiros (eskiden Epeiros) yönetim bölgesinde kent (*dhiamerisma*), Árta ilinin (*nomós*) yönetim merkezidir. Árta Körfezinin kuzeyinde, Arakhthos Irmağının sol yakasında yer alır. Bugünkü kent, eski bir Korinthos kolonisi ve İÖ 294'ten sonra da Epeiros kralı Pyrrhos'un başkenti olan Ambrakia'nın bulunduğu yerde kurulmuştur.

İÖ 189'da Romalılarca yıkılan Ambrakia, Octavius'un (sonrada Augustus Caesar), Aktium'da Marcus Antonius'a karşı kazandığı zaferin anısına birkaç kilometre ötede Nikopolis Aktia (Nicopolis Actia) kentini kurmasıyla önemini yitirdi. Nikopolis Aktia'nın İS 11. yüzyılda Bulgarlarca yıkılması, Árta'nın tarihinde dönüm noktası oldu. Bizans döneminde piskoposluk merkezi olan Árta, Normanların (1083) ve Epeiros'un Yunanlı despotlarının istilasından kurtulduktan sonra, 1318'de Kefalonyalı Orsini ailesinin eline geçti. 1449'da Osmanlıların

Arakhthos Irmağı üzerinde 17. yy köprüsü, Árta, Yunanistan
Photo Researchers

aldığı kenti çok geçmeden Venedikliler ele geçirdi. Kısa süre Fransızlarca yönetildikten sonra, yeniden Osmanlıların yönetimi altına girdi. 16 ve 17. yüzyıllarda bilim ve eğitim kurumlarıyla ün kazandı. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması sırasında bir dizi çarpışmaya sahne olan kent, 1881'e değin Osmanlıların denetiminde kaldı. Árta, Balkan Savaşı'ndan (1912-13) sonra Yunanistan Krallığı'na bağlandı. Bugün bir başpiskoposluk merkezi olan Árta, portakal, limon ve ağaçkavunu bahçeleriyle çevrili, zengin bir tarım kentidir. Yünlü ve pamuklu kumaşlar dokunur, el işlemeleri yapılır. Eski akropoliste bir Bizans kalesinin kalıntıları, kent dışında ise mozaik ve çinilerle bezenmiş birkaç 13. ve 14. yüzyıl kilisesi ile 13. yüzyıldan kalma üç manastır vardır. Nüfus (1981) kent, 20.004; il, 80.044.

Árta Körfezi, Yunanca, AMVRAKIKÓS KÓLPOS. Yunanistan'ın batı kıyısında derin körfez. Kuzeyde Préveza (Preveze), güneyde Aktion yarımadalarının hemen tümüyle kuşattığı körfez, Stenón Prévezis adlı dar bir boğazdan denize açılır.

Bataklık ve lagünlerin bulunduğu kuzey kıyısı, Luros ve Arakhthos deltalarının birleşmesiyle oluşmuştur. Güney kıyısında ise ağaç ve kayalarla kaplı burunların birbirinden ayırdığı geniş koylar vardır. Körfezin güneydoğu ucunda yer alan Amfilokhia kenti, doğu kıyısını izleyen bir yolla Agrinion ve Árta'ya bağlanır.

Artabanos I, II. ARSAKES olarak da bilinir (ö. İÖ 3. ve 2. yy), Asya'nın güneybatısındaki Part ülkesinin kralı (hd İÖ 211-191).

Artabanos I, İÖ 3. yy sonları - 2. yy başlarına ait sikke; British Museum
British Museum, J.R. Freeman & Co. Ltd.

İÖ 209'da, Suriye'deki Selevkos kralı III. Antiokhos'un saldırısına uğradı. Antiokhos, bugün yeri belirsiz olan Arsakeslerin başkenti Hekatompylos'u ve Hyrkania'daki Syrinks'i ele geçirdi; ama sonunda Artabanos ile bir anlaşma yaptı. Artabanos, İÖ 206'dan sonra, Baktriane hükümdarı Euthydemos'a büyük toprak yitirdi.

Artabanos III (ö. İS I. yy), İS y. 12 - y. 38 arasında Part kralı. Önce Media Atropatene'nin kralı olan Artabanos, İS 9 ya da 10'da Vonones'ten Part tahtını aldı ve yaklaşık iki yıl sonra Dicle üzerindeki Part başkenti Ktesiphon'da (Medain) kral ilan edildi. Kaçan Vonones, Artabanos tarafından İS 15/16'da resmen tahttan çekilmeye zorlandı. Artabanos'un hükümdarlığının ilk döneminde Roma ile Part ülkesi arasında barış hüküm sürüyordu. İç huzursuzluklarla karşılaşmasına karşın güçlü bir kraldı ve merkezî otoritenin yeniden kurulmasında etkin oldu. Artabanos'un 21 Aralık'ta yüksek devlet görevlilerine ve Susa kentine yazdığı bir mektup, Arsaklılardan bugüne kalan tek kraliyet belgesidir.

Artabanos'un merkezi otoriteyi güçlendirmesinden hoşnutsuz olan iki Part soylusu, önceki krallardan IV. Phraates'in (Ferhat) soyundan birini kral olarak başa geçirmesi için Roma imparatoru Tiberius'a başvurdu. Bunun üzerine, Ferhat'ın torunlarından III. Tiridates İS 35'te Suriye'ye geldi ve Romalı komutan Lucius Vitellius tarafından Part tahtına çıkarıldı. Artabanos, Hyrkania'ya çekildi; ama bir yıl içinde Roma karşıtı gruplarca geri çağrıldı. Döndü ve tahtını aldı. Bu mücadele, Part ülkesini tartışmasız biçimde içten zayıflattı; geniş bölgeler ve bazı büyük ticaret merkezleri, bir olasılıkla krallıktan bağımsız hale geldi. Genel hoşnutsuzluk, Artabanos'u yeniden kaçmaya zorladı. Artabanos, bu kez kendi vasallarından Adiabenoslu İzates'in yanına sığınırken, Kinnamos adlı biri de Part tahtını ele geçirdi. Artabanos karşılıklı görüşmeler sonucunda yeniden tahtına kavuştuysa da kısa süre sonra öldü.

Artabanos V (ö. 3. yy), İS y. 213-224 arasında Part kralı. Son Part hükümdarı olan Artabanos, bir olasılıkla 207'de ölen IV. Vologases'in küçük oğluydu ve y. 213'te kardeşi V. Vologases'e karşı ayaklandığında Media illerini yönetmekteydi. Vologases, 222/223'e değin Seleukeia darphanesinde kendi adına para bastırmaya devam etti, ama 216'ya gelindiğinde ülkenin Mezopotamya kesiminde artık Artabanos'un iktidarı geçerliydi. Roma imparatoru Caracallus 216'da Artabanos'a saldırdı; Media'nın büyük bölümünü talan etti ve Part krallarının Arbela'daki (bugün Erbil, Irak) kutsal mezarlarına karşı saygısızlıkta bulundu. Artabanos, 217'de karşı saldırıya geçti; Caracallus öldürüldü ve yerini alan Macrinus, Nisibis'te (Nusaybin) Artabanos'a yenilince ağır tazminatlar içeren bir barışa razı oldu. Ama bu arada, 208'de Persis ilinde Sasani soyundan önemsiz bir kral olarak tahta çıkmış olan Ardeşir, topraklarını sürekli genişletmiş ve Part egemenliğine karşı İran'da müttefikler kazanmıştı. Ayaklanma yaygınlaştı ve sonunda Artabanos, Ardeşir'e karşı giriştiği bir savaşta öldürüldü.

Artabanos (ö. İÖ 465/464), Ahameniş kralı I. Kserkses'in bakanlarından. İÖ 465'te Kserkses'i öldürdü. Eski Yunan kaynaklarından birine göre, daha önce de Kserkses'in oğlu Dareios'u (Dara) öldürmüştü ve Kserkses'in intikamından korkuyordu. Başka kaynaklarda ise, önce Kserkses'i öldürdüğü, ardından bu cinayeti Darius'un üstüne yıkarak, Dareios'un erkek kardeşi I. Artakserkses'i (Artahşatara), "baba katili" kardeşinden intikam almaya kışkırttığı belirtilir. Yedi ay boyunca Ahameniş Devleti'nin denetimini elinde tuttu. Mısır tarafından kral olarak tanındı. Ama sonunda, suç ortağı Megabyzos'un ihanetine uğradı ve Artakserkses tarafından öldürüldü.

Artahşatara (Pers kralları) *bak.* Artakserkses

Artake *bak.* Erdek

Artakserkses I, Eski Farsça ARTAHŞATARA (ö. İÖ 425, Susa, Elam), İÖ 465-425 arasında Ahameniş kralı. Yunancada Makrokheir, Latincede Longimanus (her iki dilde de "Uzunel") olarak anılırdı. I. Kserkses ile Amestris'in küçük oğlu olan Artakserkses Kserkses'i öldüren muhafız birliği komutanı Artabanos tarafından tahta çıkarıldı. Birkaç ay sonra, Artakserkses göğüs göğüse bir dövüşte Artabanos'u öldürdü. Genel olarak barış içinde geçen saltanat döneminde birkaç ayaklanmayla uğraşmak zorunda kaldı. Bunlardan ilki, Baktria satrabı olan kardeşinin ayaklanmasıydı. Atinalılardan yardım alan İnaros'un yönetimindeki Mısır isyanı ise daha büyük bir tehlike yarattı. Suriye satrabı Megabyzos, uzun bir mücadeleden (İÖ 460-454) sonra yeniden Ahameniş egemenliğini sağladı. Ahamenişlerle Atinalılar arasındaki savaş İÖ 448'de sona erdi. Artakserkses, Sami ve Peloponnesos savaşlarında tarafsız kalarak Yahudilere karşı hoşgörülü bir politika izledi. Persepolis duvarlarındaki yazıtlar, babasının taht salonunun tamamlanışını betimler. Artakserkses'in mezarı Nakş-i Rüstem'dedir.

Artakserkses II, Eski Farsça ARTAHŞATARA (ö. İÖ 5. yy sonları ve 4. yy başları), Ahameniş kralı (hd İÖ 404-359/358), II. Dareios'un (Dara) oğlu ve ardılı. Mnemon (Yunancada "dikkatli") olarak anılırdı. Pers tahtına geçtiğinde Atina'nın gücü Peloponnesos Savaşı'nda (İÖ 431-404) kırılmış ve İonya'daki Yunan kentleri yeniden Ahamenişlere bağlanmıştı. Ama İÖ 404'te Mısır'ı kaybetti ve ertesi yıl kardeşi Genç Kyros ayaklanma hazırlıklarına başladı. Kunaksa Savaşı'nda (İÖ 401) yenilen Kyros öldürüldü. Bu ayaklanma yalnızca Yunan ağır zırhlı kuvvetlerinin üstünlüğünü göstermekle kalmadı, aynı zamanda Yunanlılarda, Perslerin yenilebilirliği inancını doğurdu.

Sparta İÖ 400'de Ahamenişlerle tüm bağlarını açıkça kopardı ve bunu izleyen beş yıl içinde Sparta orduları Anadolu'da önemli askeri başarılar kazandı. Ama Sparta donanmasının Knidos'ta imha edilmesiyle (İÖ 394) Ege'de egemenlik Ahamenişlere geçti. Ahamenişlerin Yunanlı müttefikleri (Thebai, Atina, Argos ve Korinthos) Sparta'ya karşı savaşı sürdürdüler. Bu savaştan yalnızca Atina'nın kazançlı çıkacağı açıkça belirince, Artakserkses, Sparta ile barış yapmaya karar verdi. İÖ 386'da Atina, Kral Barışı ya da Antalkidas Barışı diye bilinen antlaşmayı kabule zorlandı. Artakserkses, bu antlaşmayla Asya'daki toprakların tümünün ve Kıbrıs'ın kendisine ait olduğunu, Lemnos (Limni), İmbros (İmroz) ve Skyros'un Atina'ya bağlı kalacağını ve bütün öteki Yunan devletlerinin özerkliklerini elde edeceklerini ilan etti.

Artakserkses başka yerlerde aynı başarıyı sağlayamadı. Mısır'a düzenlenen iki sefer (İÖ 385-383 ve İÖ 374) tam bir yenilgiyle sonuçlandı ve aynı dönemde Anadolu'da sürekli ayaklanmalar oldu. İran'ın dağ kabileleriyle de savaş yapıldı.

Ahamenişler, Kral Barışı ile Yunanistan'da arabulucu haline gelmişlerdi. Barışı izleyen savaşlarda bütün taraflar, kendi lehlerine karar vermeleri için Ahamenişlere başvurdu. Thebai'nin Leuktra zaferinin (İÖ 371) ardından Ahamenişlerle Thebai arasındaki eski ittifak yenilendi. Ama Ahameniş üstünlüğü temel olarak Yunanlıların kendi aralarındaki anlaşmazlıklara dayanıyordu ve bu zayıflığın ortaya çıkmasıyla Anadolu'nun bütün satrapları, Atina, Sparta ve Mısır'la yakın işbirliğine girerek ayaklandılar (İÖ y. 366). Artakserkses onlara karşı çok az şey yapabildi. Bununla birlikte satraplar, karşılıklı güvensizlik nedeniyle kendi içlerinde bölündüler, sonuçta bir dizi hileyle ayaklanma bastırıldı. Artakserkses'in hükümdarlığı sona erdiğinde imparatorluğun büyük bir bölümünde Ahameniş egemenliği yeniden sağlanmış bulunuyordu. Ama bu, Artakserkses'in çabalarından çok, iç çekişmelerin ve anlaşmazlıkların bir sonucuydu.

Artakserkses döneminde Pers dininde önemli bir değişiklik oldu. Artakserkses birçok büyük kente Tanrıça Anahita'nın heykellerini dikinceye değin, Perslerin tanrı betimlemelerine tapınmadıkları açıktır. Daha önceki bütün kralların yazıtlarında yalnızca Ahura Mazda'nın adı geçerken, Artakserkses'in yazıtlarında, gözden düşmüş eski İran dininin iki tanrısı, Anahita ve Mitra'dan da söz edilir.

Artakserkses III, Eski Farsça ARTAHŞATARA (ö. İÖ 338), Ahameniş kralı (hd İÖ 359/358-338), II. Artakserkses'in oğlu ve ardılı. Tahta çıkmadan önce Okhos adıyla anılırdı. Zalim, ama çalışkan bir hükümdardı. Tahtını güvence altına almak için akrabalarının çoğunu öldürttü. İÖ 356'da bütün satraplarına paralı askerlerini görevden almalarını emretti. Atina'yı barışa ve İÖ 355'te ayaklanan müttefiklerinin bağımsızlığını tanımaya zorladı.

Bunun ardından, İÖ 404'ten beri bağımsız olan Mısır'a boyun eğdirmeye çalıştı. Birinci girişiminin başarısızlığı (İÖ 351) Fenike kentlerine ve Kıbrıs prenslerine ayaklanma cesareti verdi. İÖ 345'in başında Artakserkses büyük bir ordu toplayarak Sidon (Sayda) üzerine yürüdü. Sayda ayaklanmasının bastırılmasında yardımcı olan Rodoslu Mentor, Artakserkses'in gözüne girdi ve kralın gözdesi, haremağası Bagoas ile yakın ilişkiye girdi. Bundan sonra Artakserkses büyük bir kara ve deniz gücüyle Mısır'a ilerledi ve Nil Deltasındaki Pelusion'da Firavun II. Nektanebo'yu yendi (İÖ 343). Mısır'a Pers bir satrap atandı. Mısır kentlerinin surları yıkıldı, tapınakları yağma edildi. Artakserkses'in Apis boğasını kendi elleriyle öldürdüğü de söylenir.

Kralın Susa'ya dönmesinden sonra sarayı ve üst satraplıkları Bagoas yönetti. Mentor ise batıda imparatorluğun egemenliğini yeniden kurdu. II. Philippos, Perinthos ve Bizans'a saldırdığında (İÖ 340) Artakserkses bu kentlere yardım yolladı. İÖ 338'de Bagoas Artakserkses ile büyük oğullarını öldürttü, kralın en küçük oğlu Arses'i tahta çıkardı.

artan oranlı vergi, vergiye temel oluşturan matrahın tutarı yükseldikçe, oranı artan vergi. Vergi gelirinin büyük bölümünü varlıklı kesimden toplamak amacıyla düzenlenen artan oranlı vergi, "ödeme gücü" ilkesine dayanır. Artan oranlılık, vergi matrahının belli bir başlangıç miktarını vergi yükümlülüğünden muaf tutup, matrah büyüdükçe daha yüksek oranlar uygulayarak ya da toplam matrahın birbirini izleyen her basamağı için bir önceki basamaktan daha yüksek bir oranın uygulandığı bir derecelendirilmiş cetvel kullanarak gerçekleştirilebilir. Artan oranlı vergiler, vergi geliri tutarındaki değişmelerin, gelirlerdeki artış ve azalışlardan oran bakımından daha fazla olması nedeniyle, enflasyon ve ekonomik durgunluk dönemlerinde istikrar sağlayıcı bir etki yapar.

Enflasyonun süregeldiği bir ekonomide fiyatlar ve gelirler yükselirken, vergi iadeleriyle indirimlerin gerçek değerleri aynı kalır. Ama vergi yükümlüsü, geliri böylece artarken gelirinin daha büyük bir yüzdesinin vergiye gittiği bir üst vergi dilimine girer. Bu sistemde, enflasyon dönemlerinde en çok zarara uğrayanlar, en alt gelir düzeyindeki vergi yükümlüleridir.

Bu tür ekonomilerde devletin vergi geliri de yükselir. Devletin vergi gelirlerinin, harcamalarına kabaca eşit olması gerektiği biçimindeki temel önermeden yola çıkarak, vergi koyucu bu aşamada, artan geliri nasıl kullanacağını kararlaştırmalıdır. Bu olgu, devletin ekonominin bütünü üzerindeki rolünü büyük ölçüde güçlendirir. Devlet vergi oranlarını düşürerek ya da harcamalarını

artırarak özel talebi canlandırabilir ya da kısıtlayabilir.

Enflasyonun artan vergi sistemi üzerindeki bu yan etkileri (vergi yükünü düşük ödeme gücündekilere kaydırması ve devletin ekonomideki denetim gücünü artırması) artan oranlı gelir vergisinin amacıyla çelişir. Bu sorunun en iyi nasıl çözüleceği konusunda iktisatçılarla vergi kuramcıları ikiye ayrılırlar. En çok savunulan görüş endekslemedir(*). Birçok ülke enflasyon dönemlerinde vergi oranlarını, çoğunlukla tüketici fiyat endekslerine göre, yıllık olarak ayarlar.

Endeksleme yanlılarına göre, efektif gelir vergisi oranlarındaki artışlar ve bunun sonucunda devlet sektörünün büyümesi, enflasyonun süregeldiği bir ekonominin istenmeyen ve denetlenemeyen yan ürünleridir. Endeksleme, enflasyonun bu olumsuz etkisi karşısında bireyin güvencesini sağlayacak ve belirli bir ölçüde ekonomik inisiyatifin özel sektöre geçmesine yardım edecektir. Endekslemeye karşı çıkılmasının iki nedeni vardır. Birincisi endekslemenin, enflasyon dönemlerinde artan oranlı vergilendirmeden beklenen istikrar sağlayıcı etkiyi ortadan kaldıracağı, ikincisiyse, ekonomik durgunluk dönemlerinde etkili olamayacağıdır.

Artaud, Antonin (d. 4 Eylül 1896, Marsilya - ö. 4 Mart 1948, Ivry-sur-Seine, Fransa), gerçeküstücülüğün kuramcılarından oyun yazarı, şair ve oyuncu. Klasik "burjuva" tiyatrosunun yerine, bilinçaltının özgürleşmesi ve insanın kendini anlaması için ilkel bir ayin niteliğindeki kendi yarattığı vahşet tiyatrosunu(*) koymaya çalışmıştır.

Babası Marsilyalı, annesi İzmir kökenli Rumdu. Yetiştiği ortamın yaşamındaki güçlü etkisi özellikle mistisizme olan tutkusunda belirgindir. Tüm yaşamı boyunca süren

Artaud, 1948
Dernes Colombo-J.P. Zolo

ruhsal bunalımları nedeniyle birçok kez hastaneye yattı. *L'Ombilic des limbes* (1925; Bulanıklığın Orta Yeri) ve *Le Pèse-nerfs* (1925; Sinir Ölçer) adlı gerçeküstücü şiirlerini eleştirmen Jacques Rivière'e gönderince, aralarında uzun yıllar sürecek bir yazışma başladı. Artaud Paris'te oyunculuk eğitimi gördükten sonra ilk kez Aurélien-Marie Lugné-Poe'nun Théâtre de l'Oeuvre adlı dadacı-gerçeküstücü tiyatrosunda sahneye çıktı. Gerçeküstücülerin önderi şair André Breton, Komünist Partisi'ne bağlandıklarını açıklayınca, hareketin asıl gücünün siyaset dışında olduğuna inanan Artaud gerçeküstücülerle bağlarını kopardı. Kendisi gibi gerçeküstücülerden kopmuş bir oyun yazarı olan Roger Vitrac'la birlikte Alfred Jarry Tiyatrosu'nu kurdu. Kısa süre ayakta kalabilen bu tiyatrodan sonra Abel Gance'ın *Napoléon* adlı filminde (1927) Marat rolünü oynadı. Carl Dreyer'in klasik filmi *La Passion de Jeanne d'Arc'ta* (1928; *Jeanne d'Arc'ın Çilesi*) ise bir keşiş rolünde göründü.

Artaud, *Manifeste du théâtre de la cruauté* (1932; Vahşet Tiyatrosu Bildirgesi) ve *Le Théâtre et son double* (1938; Tiyatro ve Sureti) adlı yapıtlarında, oyuncu ve izleyicinin bir büyü ayinindeki gibi, aynı duyguları paylaşması gerektiğini belirtir. Bir tiyatro gösterisinde jestler, sesler, olağandışı dekor ve ışığın bir araya gelmesiyle, sözcükleri aşan bir dil oluşmaktadır. Amaç, düşünce ve mantığı altüst eden bu dilden yararlanarak izleyiciyi sarsmak, ona yaşadığı dünyanın alçaklığını göstermektir.

Artaud'nun (kuramları yanında ikincil önem taşıyan) yapıtları birer fiyasko oldu. 1935'te Paris'te oynanan *Les Cenci*, dönemi için fazla cesur bir girişimdi. Bununla birlikte görüşleri, Jean Genet, Eugène Ionesco, Samuel Beckett gibi yazarların uyumsuzluk tiyatrosu(*) ile çağdaş tiyatroda dilin ve uşçuluğun egemenliğini reddeden bütün akımları önemli ölçüde etkiledi. Öteki yapıtları arasında Meksika'yı ziyaretinden sonra yazdığı *Mexico* (1936), *Van Gogh, le suicidé de la société* (1947), *Héliogabale, ou l'anarchiste couronné* (1934; Elagabalus ya da Taçlı Anarşist) sayılabilir.

artdamaksıl, yumuşak damak ya da üstdamak bölgesinde gerçekleşen sesbirim. Kuş sözcüğündeki *k* ünsüzü buna bir örnektir.

Artdamaksıl terimi, daha geniş kapsamda kullanıldığı sesbilimde, değişiklikleri sesbilimsel farklılıklara yol açmayan damak gerisi bölgelerde (artdamak, küçükdil, yutak, girtlak) gerçekleşen bütün sesbirimleri belirtir. Artdamaksıl ünsüzlerin tümü pes ve yoğundur. Sesbilim açısından artdamaksıl ünlülerin de tümü pestir.

artefakt *bak.* küçük sanat yapıtı

Artemel, Talat (d. 24 Nisan 1901, İstanbul - ö. 4 Ağustos 1957, Bolu), tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmen. Yapaylıktan uzak oyunculuğuyla döneminin yaygın anlayışından ayrılmış ve birçok genç oyuncuyu etkilemiştir.

Öğrenciliği sırasında Topkapı Mahfeli sahnesinde önce dekorcu ve makyajcı, sonra da figüran olarak çalıştı. Daha sonra Raşit Rıza'nın tiyatrosuna figüran olarak girdi. 1926'da Darülbedayi'ye geçti ve *Aynaroz Kadısı* (1930), *Venedik Taciri* (1930), *Kafatası* (1932), *Hamlet* (1934), *Karamazof Kardeşler* (1935), *Macbeth* (1936), *Bir Adamı Yaratmak* (1938), *Othello* (1940), *Vişne Bahçesi* (1943), *İhtiras Tramvayı* (1950) gibi pek çok oyunda görev alarak döneminin başarılı oyuncularından biri oldu.

1930'da *Kaçakçılar* filmiyle sinema oyunculuğuna başladı ve tiyatro oyunculuğundaki başarısını burada da sürdürdü. *İstanbul Sokaklarında* (1931), *Aysel, Bataklı Damın Kızı* (1935), *Bir Kavuk Devrildi* (1939), *Dertli Pınar* (1943), *Deniz Kızı* (1945), *Kanlı Döşek* (1949), *Kanun Namına* (1952), *Beklenen Şarkı* (1954), *Bir Avuç Toprak* (1957) gibi filmlerde rol aldı. 1945'te *Hürriyet Apartmanı* adlı filmle yönetmenliğe başladı, 1951'de *Vatan ve Namık Kemal*, 1953'te *Can Yoldaşı*, 1956'da *Büyük Sır* adlı filmleri yönetti. Film çekimi için gittiği Bolu'da öldü.

Artemidoros (ü. İÖ 100, Ephesos, Lidya), Lidya'da yaşamış coğrafyacı. Akdeniz'de yaptığı yolculukların yanı sıra başkalarının kayıtlarından da yararlanarak 11 ciltlik sistematik bir coğrafya kitabı yazmıştır. Günümüze ulaşamamış olan bu yapıta ilişkin bilgiler, çalışmaları sırasında Artemidoros'un bulgularından geniş ölçüde yararlanan Pontuslu ünlü coğrafyacı ve tarihçi Strabon'un (d. İÖ 64/63) değinmelerinden edinilmiştir. Ayrıca, Akdeniz ve Karadeniz kıyıları için hazırladığı bir kılavuzun büyük olasılıkla İS 5. yüzyıl başlarından kalma bir özeti ile yapıtının kendisinden sonraki yazarlar tarafından korunan kimi parçalar da günümüze değin gelmiştir.

Artemidoros Daldianos (ü. İS 2. yy, Ephesos, Doğu Roma), *Oneirokritika* (Düşlerin Yorumu) adlı kitabı ile ilkçağdaki boşinanlar, efsaneler ve dinsel törenlerle ilgili değerli bilgiler veren kâhin. Önceki yazarların yapıtlarından bir derleme olan *Oneirokritika*'nın ilk üç kitabı genel olarak düşler ve falcılıkla ilgilidir; dördüncü kitap, kendisine yönelen eleştirilere verdiği yanıtlardan ve bir ekten oluşur. Yazarın soyadı, ya annesinin doğduğu Daldis'ten (Lidya) ya da kendini adadığı Apollon Daldiaios'tan gelir.

Artemis, Eski Yunan dininde, vahşi hayvanlar, av, bereket, erdenlik ve doğurganlık tanrıçası. Roma dinindeki Diana(*). Artemis'in karşılığıdır. Kırsal alanlarda yaşayan halk arasında en sevilen tanrıçaydı. Kişiliği ve işlevi bölgeden bölgeye büyük farklılık göstermekle birlikte, büründüğü tüm biçimlerin ardında, çoğu kez su perilerinin (*nympha*) eşliğinde dağlarda, ormanlarda, bataklıklarda dans eden yabanıl doğa tanrıçası vardır.

Artemis kültü, Girit'te ya da Eski Yunan dönemi öncesinde Yunanistan anakarasında doğmuş olabilir. Ama yerel Artemis kültlerinin çoğu, genellikle Yunanca adlı başka tanrıların izlerini taşır. Bu da Eski Yunanlıların, Artemis'i benimserken onu kendi doğa tanrıları ile özdeştirdiğini gösterir. Bu bağdaştırmanın açıkça görülmediği durumlarda bile Minos uygarlığı ile sınırlı olmayan etkiler ayırt edilebilir.

Avcı olarak betimlenmiş Artemis, klasik heykel, Louvre Müzesi
Alinari Art Resource EB Inc

Avcı insanın ülkülerini simgeleyen Artemis, bir yandan av hayvanlarını öldürür, öbür yandan da özellikle yavru olanlara kanat gererdi. Artemis'in "Hayvanların Anası" lakabı Homeros'ta bu anlamı taşırdı. Ok taşıyan tanrıça olduğu için, "yumuşak oklar" ile kadınlara ansızın ölüm yollardı. Erkeklerin birdenbire ölümünden ise, savaş alanı dışında, okçu kardeşi Apollon sorumluydu.

Olympos'un önde gelen öteki tanrı ve tanrıçalarının mitolojik işlevi şairlerin yapıtlarından gelişirken, Artemis ile ilgili inanışlar öncelikle kültler aracılığıyla oluştu. Ağaç perilerini (Dryades) temsil eden genç kızların dansları, ağaç kültünün tanrıçası olarak Artemis'e yönelik tapınma törenlerinde çok yaygındı. Özellikle Peloponnesos'ta gözde olan bu törenler, Minos dininden kaynaklanmış olabilir. Peloponnesos'ta Limnaia ve Limnatis (Göllerin Anası) gibi lakaplar taşıyan Artemis, kaynak ve pınar su perileri (*naiades*) eşliğinde suları ve sulardaki yabanıl yaşamı gözetiyordu. Yarımadanın bazı bölgelerindeki Artemis dansları yabanıllık ve şehvet doluydu.

Peloponnesos dışında Artemis en çok Hayvanların Anası olarak tanınır. Şairler ile ressam ve heykelcilerin genellikle geyik ya da av köpeği ile birlikte betimlediği Artemis'e yönelik tapınma törenleri çok çeşitliydi. Örneğin Attika'da Halai Araphenides'teki Tauropolia Şenliğinde Artemis Tauropolos'a (Boğa Tanrıça), bir erkeğin boynundan kılıçla akıtılan birkaç damla kan sunulurdu.

Birçok araştırmacıya Artemis, Girit'te tapınılan ve Asya'daki Magna Mater'i andıran Dağların Anası'ndan türemiş bir ana tanrıçadır. Doğurganlık tanrıçası olarak Artemis, sık sık Eileithyia ile özdeşleştirilmiş bazen de Kourotrophos (Hemşire) olarak adlandırılmıştır. Ama ebe ve hemşire ile ana arasındaki ayrım önemlidir. Sevişme ve bir olasılıkla gebelik ise, Aphrodite'nin alanı içindedir.

Artemis'in su perilerinin gönül serüvenlerine ilişkin pek çok öykü vardır. Bazı araştırmacılara göre bu öyküler, bir olasılıkla ana tanrıça sıfatıyla Artemis'in kendi başından geçenlerdir. Ama Homeros'tan sonraki şairler Artemis'in erdenliğini vurgularlar. Homeros'un 5. ilahisi de Aphrodite'nin av, dans, müzik gibi eğlencelerden, gölgeli koruluklardan, kent yaşamından aldığı zevklerden Artemis'in uzak olduğunu söyler. Burada kent yaşamından söz edilmesi garipti; ama el değmemiş yabanıl doğanın tanrıçasının, uysallaştırıcı ve boyun eğdirici bir güç olan cinsel arzulardan bağımsız olması doğaldır.

Artemis'in öfkesi atasözlerine bile geçmişiir; çünkü mitoloji, bu öfkeye yabanıl doğanın insanoğluna duyduğu düşmanlığı yüklemiştir. Ama Yunan heykel sanatında, Artemis'in acımasız öfkesinin bir motif olarak kullanılmasından kaçınılmıştır. Ancak İÖ 4. yüzyılın görece yumuşak havası bu tanrıçanın büyük heykel okullarında gözde bir konu durumuna gelmesine olanak vermiştir.

Artemis Tapınağı, ARTEMISION olarak da bilinir, Ephesos'ta bulunan Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri. İÖ y. 560-550 arasında Lidya kralı Kroisos tarafından İon düzeninde yaptırılan büyük tapınak İÖ 356'da Herostratus adındaki bir deli tarafından yakıldıktan sonra yeniden inşa edildi. İÖ 334-250 arasına tarihlenen yeni Artemis Tapınağı, Yunan tapınakları içinde o güne

Ephesos Artemisi, y. 117-138; Selçuk Arkeoloji Müzesi
Semih Güner

değin yapılan en büyük yapı idi. Eskisinin temelleri üstüne inşa edildiğinden, aynı büyüklükteydi (55,10 m×115 m); tek farkı, bataklık zemin nedeniyle yerden yaklaşık 3 m yüksek 13 basamaklı bir kaide (krepis) üstüne oturtulmuş olmasıydı. Yapının bir başka özelliği de tümüyle mermerden yapılmış olmasıydı. Tapınak, boyutlarının büyüklüğü kadar heykelcilik ürünleriyle de ünlüydü. IS 262'de istilacı Gotlar tarafından yıkıldıktan sonra bir daha onarılmadı.

1869-74 arasında British Museum adına J.T.Wood tarafından yapılan kazılarda ilk tapınak ortaya çıkarıldı. Daha sonra 1904-05'te aynı kurumdan David George Hogarth burada çalıştı. Bugün British Museum'da tapınağa ve özellikle de işlemeli sütunlarına ait birçok parça bulunuyorsa da, tapınaktan geriye pek az şey kalmıştır.

Kollarını iki yana açmış, dimdik duran bir tanrıçanın Yunan üslubuna yabancı bir tarzda betimlendiği ünlü Artemis heykelinin kopyaları günümüze değin gelmiştir. Aslı altın, abanoz, gümüş ve siyah taştan yapılmış olan bu heykelin bacakları ve kalçaları hayvan ve arı kabartmalarıyla bezeli bir giysiyle örtülmüş, vücudunun üst bölümü bereketi simgeleyen çok sayıda memelerle donatılmıştı; saçları ise yüksek bir biçimde tepeye toplanmıştı. Bugün Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen kopya, büyük bir olasılıkla İS 117-138 arasında Hadrianus döneminde yapılmıştır. Korfu(*) ve Sardes'te de(*) Tanrıça Artemis adına yapılan birer tapınak bulunur.

Bluma Trell ve Stuart Shaw'un Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nın (ilk yapımı İÖ y. 550) batı cephesinin rekonstrüksiyon çizimi; Metropolitan Sanat Müzesi, New York kenti
Metropolitan Museum of Art, New York kenti

Artemisa, Küba'nın batısındaki La Habana ilinin batısında kent. Rosario Dağının doğusunda yer alır. Bölgenin en önemli ticaret ve imalat merkezidir. Şekerkamışı, tütün, ananas ve öteki meyveler, yörenin başlıca ürünleridir. Alkollü içki ve sabun üretilen kentin yakınında şeker fabrikaları da vardır. Artemisa, Havana ile Pinar del Río arasında uzanan ana kara ve demiryolu hattı üzerindedir. Nüfus (1986 tah.) 68.100.

Artemisia *bak.* yavşan

Artemisia I (ö. İÖ 5. yy'ın ilk yarısı), Halikarnassos'un (Bodrum) ve komşu Kos (İstanköy) Adasının kraliçesi (İÖ y. 480). Pers kralı Kserkses'e (hd İÖ 486-465) bağlı olarak hüküm sürdü ve Kserkses'in Yunanistan seferine (İÖ 480-479) katıldı. Atina yakınındaki Salamis Adası açıklarında Yunanlılarla yapılan büyük deniz savaşında beş gemiye ustaca komuta etti. Ama Pers donanması gene de ağır bir yenilgiye uğradı. Herodotos'a göre Kserkses, Artemisia'nın öğüdüne uyarak, yeni bir çarpışma tehlikesini göze almak yerine, Yunanistan'dan bir an önce çekilmeye karar verdi.

Artemisia II (ö. İÖ y. 350), Karya kralı Mausolos'un (İÖ 377/376-İÖ 353/352) kız kardeşi ve karısı. Kralın ölümünden sonra ülkeyi yaklaşık üç yıl boyunca tek başına

Artemisia II, kimliği bilinmeyen bir sanatçının heykeli; Ulusal Arkeoloji Müzesi, Napoli
Anderson-Mansell

yönetmiştir. Kocasının anısına başkent Halikarnassos'ta (Bodrum) diktirdiği anıtmezar (Mausoleion) Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri sayılır. Botanikçi ve tıp araştırmacısı olarak da ünlüydü. *Artemisia* (yavşan) bitki cinsi onun adını taşır.

Artemision Çarpışması, Yunan-Pers Savaşları sırasında, Euboea'nın kuzey kıyısındaki Artemision Burnu yakınında Perslerin zaferiyle sonuçlanan çarpışma (İÖ 480). Üç gün boyunca Perslere direnen Yunan donanması, Thermopylai'deki yenilgi haberinin gelmesi üzerine güneye doğru çekilmiştir.

arter *bak.* atardamar

arterit, ATARDAMAR İLTİHABI olarak da bilinir, atardamarların, frengi, tüberküloz, pankreas bozuklukları, yabancı bir proteine karşı gelişen serum hastalığı ve bir tür bağışıklık tepkisi olduğu sanılan lupus eritematozus gibi çeşitli hastalıklar sonucunda iltihaplanması. Atardamar iltihabının, siste-

mik (tüm vücudu etkileyen) bir hastalıkla ya da kalp-damar sistemi dışındaki herhangi bir organın hastalığıyla ilgisi olmayan beş türü bilinmektedir: Buerger hastalığı(*); şakak ya da kafatası arteriti; yaşlılık arteriti; aort yayı arteriti (*bak.* aort yayı sendromu) ve poliarteritis nodosa(*).

Dev-hücreli arterit olarak da adlandırılan şakak ya da kafatası bölgesindeki atardamar iltihaplanmasının nedeni henüz bilinmemektedir. Genellikle bir enfeksiyonu izleyen bu hastalık, çoğunlukla 50 yaşın üstündeki kişilerde baş ağrısının yanı sıra saçlı deri, yüz, çene ve gözlerde sancıyla başlar. Hasta, çiğneme kaslarına yeterince kan gelmediği için çenesini hareket ettirmekte güçlük çekebilir. Göz kaslarının felci de, diplopi olarak bilinen çift görme olgusuna neden olabilir. Ağtabakada ve görme sinirinin göz küresine girdiği noktada sıvı toplanması, gözlerin birinde ya da her ikisinde körlüğe yol açabilir. Hastalık birkaç ay içinde geçebileceği gibi üç yıl kadar da sürebilir; en büyük tehlikesi gözlerde yaptığı tahribattır. Görme bozukluğu, böbreküstü bezinden salgılanan glükokortikoit hormonlarla ya da aynı etkiyi gösteren sentetik eşdeğerleriyle tedavi edilir.

Şakak arteritine benzer belirtilerle başlayabilen yaşlılık arteriti, bazı boyun ve kol kaslarında ağrı, tutulma ve kas güçsüzlüğüne neden olur. Genellikle halsizlik ve iştahsızlıktan sonra ortaya çıkan bu belirtiler hızla ilerler. Böbreküstü bezinden salgılanan steroit hormonlar verildiğinde belirtiler hafiflerse de, bu tedavinin uygulanmadığı durumlarda da kendiliğinden iyileşme görülebilir.

arteriyoskleroz *bak.* damar sertliği

arteriyovenöz fistül *bak.* atardamar-toplardamar fistülü

Artevelde, Jacob van, İngilizcede JAMES VAN ARTEVELDE (d. y. 1295 - ö. 17 Temmuz 1345, Gent), Yüz Yıl Savaşları'nın (1337-1453) ilk evresinde önemli yeri olan Flaman önder. 1338'den sonra öteki "kaptan"larla birlikte Gent'i yöneterek Flamanların Fransa'ya ve Flandre kontuna karşı İngiltere kralı III. Edward'ın yanında yer almasını sağlamıştır. 1345'te bir kargaşa sırasında öldürülene değin "baş kaptan" konumunda kalmıştır.

Van Artevelde 1338'den önce Flaman toplumsal ve siyasal yaşamının önde gelen adlarından değildi. 1338 öncesine ait belgelerde adı yalnızca bir tek olayla ilgili olarak, Gent'te çıkan bir ayaklanmada Flandre kontu I. Louis'yi destekleyenler arasında geçer. Bunun dışında, varlıklı bir burjuva ailesinden geldiği, Gent ve çevresinde toprağı olduğu bilinmektedir. Çocuklarının yaptığı evlilikler, soylu bir kökeni olabileceğini gösterir. Ama asıl uğraş alanının ne olduğu bilinmemektedir. Karısı Kateline de Coster de siyasal yaşamda etkin rol oynamış, İngiltere kralının Flaman kentleri için söz verdiği ödenekleri almak üzere birçok kez İngiltere'ye gitmiştir. Oğullarından Philippe (d. 1340) 1382'de Flandre kontu II. Louis'ye karşı bir ayaklanmaya öncülük etmiştir.

1330'larda İngiltere ve Fransa arasındaki ilişkiler bozulunca, Flandre kontu ile Flaman kentleri arasında da gerginlik baş gösterdi. Fransa kralı VI. Philippe'in vasalı olan Flandre kontu Louis, Fransa'nın yanında yer aldı. Flaman kentleri ise, Philippe'in özendirici vaatlerine karşın, dokuma sanayileri İngiliz yününe bağımlı olduğu için İngiltere kralı III. Edward ile aralarının açılmasını göze alamadı. Van Artevelde bu sırada bir halk önderi olarak ortaya çıktı. Gent halkı onun önderliği altında 1338 başlarında yansızlığını ilan ettı. Öteki önemli kentlerden Ypres ve Brugge da aynı tutumu benimsedi. Fransa bu durumu içine sindirmek zorunda kaldı. Böylece, Flaman kentleri, yaşamsal önem taşıyan İngiltere ticaretini güven altına aldılar.

Van Artevelde, dört "kaptan"la birlikte Gent'in yönetimini üstlendi. Üçü varlıklı tüccar olan bu yönetici grubun içinde, seçimle gelen dokumacılar loncası başkanı da vardı. Toplumsal statüsü daha düşük olan zanaatçı katmanından birine böylesine yüksek bir yetki verilmesi, van Artevelde'nin reformlarının toplumsal yanını yansıtır.

Yansızlığını yalnızca iki yıl sürdüren Flandre, 1340 başında İngiltere'nin yanına geçti. Böylece ticarette yeni avantajlar kazandığı gibi, Kral III. Edward'dan Fransız denetimi altındaki bazı Flaman topraklarının geri alınması için yardım sözü kopardı. Ortaya çıkan yeni duruma yasallık kazandırmak amacıyla ve belki de van Artevelde'nin girişimi üzerine, Edward, Gent'te Fransa kralı ilan edilmeye razı oldu. 26 Ocak 1340'ta Flaman liman kenti Sluis yakınlarında Fransız donanmasını yenilgiye uğrattı. Daha sonra van Artevelde'yle birlikte Fransız kenti Tournai'yi kuşattı.

Flamanlar, Fransızların yanında çarpışan Flandre kontunun yöneticiliğini tanımadılar. Tournai kuşatmasından sonra ateşkes ilan edilmesi üzerine Flandre'a dönen kont, van Artevelde'nin yandaşlarının ağırlıkta olduğu bir kurula boyun eğmek zorunda kaldı. Bu durumdan kurtulmak için kaçınca, van Artevelde, kontun akrabalarından Simon van Mirabello'yu naipliğe getirdi. Van Artevelde, var olan kurumlarda resmen hiçbir değişikliğe gitmedi. Adı da hiçbir resmi belgede geçmiyordu. Ama, III. Edward'ın yazışmalarından, iktidarın fiilen van Artevelde'nin elinde olduğu anlaşılmaktadır. Nüfuzu, çıkarlarını kolladığı büyük kentlerin desteğine dayanmaktaydı. Bu nedenle, gerektiğinde küçük kentlerin ve kırsal kesimin çıkarlarını feda etmişti.

Van Artevelde, eski belediye meclisi üyesi Jan van Steenbeke'nin 1343 başındaki başarısız darbe girişimine değin, yönetici konumunu hiçbir muhalefetle karşılaşmadan sürdürdü. Mayıs 1345'teki ikinci darbe girişimi daha etkili oldu; dokumacılarla çırpıcılar arasında ortaya çıkan anlaşmazlık, van Artevelde'nin iktidarının dayandığı sınıflararası denge siyasetine son verdi. "Baş kaptan" konumunu yitirmekle birlikte, III. Edward'ın ona olan güveni sürdü. Ancak bu ilişki van Artevelde'nin sonunu da hazırladı. III. Edward Temmuz 1345'te ittifakı sürdürme konusunda Gent temsilcileri ile görüşmelerde bulunmak üzere Sluis'ye geldi. Van Artevelde, kendisini Edward'a karşı çok uysal bulan öteki temsilcilerle sert bir tartışmaya girdi. Gent'e dönerken çıkan bir kargaşa sırasında öldürüldü.

Jacob van Artevelde'nin kişiliği uzun süre tartışmalara konu oldu. 17 ve 18. yüzyıllarda unutulmaya yüz tuttuktan sonra, 19. yüzyılda Belçikalı milliyetçi tarihçiler anısını yeniden canlandırdılar. Hakkındaki bilgilerin büyük bölümü karşıtlarınca aktarılmış olduğu için, kişiliğini değerlendirmek kolay değildir. Bilinen yazıları, 1342-43 kışında İngiltere kral ve kraliçesi ile Galler prensine gönderdiği Fransızca üç mektuptan ibarettir. Abartılı övgülerin yer almadığı bu mektuplarda, bir işadamı üslubu sezilir. Eylemlerinden, halkının gereksinmelerine ve bunların nasıl karşılanacağına ilişkin sağlam bir kavrayış, yerleşik değerlerden kopma yatkınlığı ve duraksamadan eyleme geçebilme yeteneği taşıdığı anlaşılmaktadır. Karşıtlarından birini kavgada öldürmesine yol açan hırçın yaradılışı, çağdaşlarından pek çoğunda rastlanan bir özellikti.

artezyen kuyusu, suyun pompalanmaksızın, doğal basınçla yüzeye çıktığı yapay kaynak. Hafif eğimli ve geçirimli (örn. kumtaşı) kayaç katmanlarının, sondaj alanı düzeyinden daha yüksekteki bir kaynak tarafından yüzeyden beslenen bölümlerinde açılır. Bu katmanın yüzeye çıkan üst kesiminden daha aşağıdaki bir suveren katmanına doğru akan su, bölümün altında ve üstünde bulunan geçirimsiz kayaç (örn. şeyl) katmanları arasında toplanır. Suverene kadar inen bir kuyu açıldığında, buradaki su, ağırlığından doğan basıncın (hidrostatik basınç) etkisiyle sondaj yüzeyine çıkar. Suyun sürekli olarak fışkırabilmesini sağlayacak basıncın sürmesi için, suverenin üstteki kaynaktan kesintisiz beslenmesi gerekir.

Aşırı geçirimsiz üst kayaçların kırık ya da çatlaklarla ayrıldığı yerlerde su, bu yarıklardan yukarı sızabilir. Bu tür kaynaklara artezyen kaynağı denir. Bazı bölgelerde, özellikle yağış alan dağlık bölgelere komşu kıraç düzlüklerde artezyen kuyuları ve artezyen kaynakları en önemli su kaynaklarıdır.

artha, (Sanskrit dilinde "servet" ya da "mülk"), Hindu düşüncesinde, maddi çıkar ya da servet amacı gütme. Yaşamın geleneksel dört amacından biri sayılır. Bu kurama göre, insanın temel bir gereksinmesi olan maddi rahatlık, yaşamın dört evresinden ikincisi olan ev geçindirme döneminde güdülmesi gereken amaçtır. Bu varsayım, dünyevi varoluştan kurtulma biçiminde tanımlanabilecek *moksha* yolunda doğrudan yürüyebilen pek az kişi dışında herkes için geçerlidir. Maddi çıkar gözetme özelliğiyle *artha*, toplumsal düzeni sürdürüp kargaşayı önleyen yönetici sınıfın etkinliklerine sıkı sıkıya bağlıdır. Ama maddi çıkar güderken ölçüyü kaçırmak, istenmeyen yıkıcı aşırılıklara yol açacağından, *artha* her zaman, daha yüce bir amaç olan *dharma*'ya (evrensel hakikat) bağımlı kılınmalıdır.

Artha-şastra (Sanskrit dilinde "[Hükümdarın] Mülkün[ün] Elkitabı"), Hint kültüründe siyaset sanatı üzerine yazılmış en önemli belge. Maurya hanedanının kurucusu Kral Çandragupta'nın (İÖ y. 300) yardımcısı Kautilya (Vishnugupta ya da Çanakya olarak da bilinir) tarafından yazıldığı sanılır. Metnin tümünün bu kadar eskiye uzanması olası değilse de, bazı bölümlerinin Mauryalar döneminde yazıldığı belirlenmiştir.

Yazar, oldukça küçük bir ülkede hükümdarın merkezi iktidarı kullanması konusunu işler. Devlet mallarının yönetim biçimi, bakanların seçimi, savaş yönetimi ve vergilerin düzenlenmesi gibi konulardan söz eder. Bir haberalma düzeninin ve kolluk kuvvetinin bulunmadığı durumlarda özellikle dış tehditler ve iç muhalefet sorunlarına ağırlık vererek hükümdar adına gözetim işlevi görecek bir ulak, muhbir ve casus şebekesinin önemi üzerinde durulmuştur.

Bütünüyle uygulamaya yönelik olan *Artha-şastra*'nın felsefi bir temeli olduğu söylenemez. Ama insan doğasındaki yozlaşma eğilimi ve hükümdar ile sadık hizmetkârlarının, insanın bu zaaflarından yararlanmasının yolları üzerine, eksiksiz bir şüphecilik olarak adlandırılabilecek bir tutumu yansıtır.

Hükümdarın, devlet yönetiminde yardımcılarına tam bir güven duyması gereği,

yapıtta dile getirilmeyen ama açıkça görülen bir paradokstur. Bu paradoksu, Guptaların sarayından olduğu sanılan oyun yazarı Vişakhadata (İS y. 5. yy) Sanskrit dilinde yazdığı oyunu *Mudrarakshasa*'da (Nâzır Rakshasa ve Mührü) işlemiştir.

arthapatti (Sanskrit dilinde "olayın ortaya çıkması"), Hint felsefesinde, dünyayla ilgili doğru bilgi edinmenin beş yolundan (*pramana*) sonuncusu. *Arthapatti* ile ulaşılan bilgi, belli bir durumun dolaylı olarak içerdiği türdendir. Bulutun arkasında olsa bile gündüzleri güneşin ışıdığına ilişkin bilgi, buna örnek verilebilir. Genel kabul görmeyen *arthapatti*, özellikle Hindu felsefesinin yorumcu okulu Purva-mimamsa'ya bağlı Prabhakara (7. yy) tarafından savunuldu. *Ayrıca bak.* pramana.

Arthropoda *bak.* eklembacaklılar

Arthur, Britanya ile ilgili pek çok ortaçağ romansında adı geçen efsanevi kral. Yuvarlak Masa(*) şövalyeleriyle birlikte anılır. Bu efsanelerin, İngiltere'nin kuzeyinde Briton dili konuşan Keltlerin yaşadığı bölgelerden mi, yoksa Galler'den mi yayıldığı, nasıl

Kral Arthur, Nicolas Batallie'a atfedilen Fransız yün duvar halısı "Hıristiyan Kahramanlar"dan ayrıntı, 14. yy sonları; Metropolitan Sanat Müzesi, Cloisters Koleksiyonu, New York kenti
Metropolitan Museum of Art, New York, The Cloisters Collection

ortaya çıktığı ve Arthur'un gerçekten yaşayıp yaşamadığı belli değildir. *Bak.* Arthur efsanesi.

Arthur adında birinin Orta Thames bölgesinden gelen Batı Saksonlara karşı Gallilerin direnişine önderlik ettiği varsayımı, Gildas ve Nennius adlı iki vakanüvisin yazdıklarından çıkarılan ortak sonuca ve 10. yüzyıl sonlarına ait *Annales Cambriae*'ye dayanır. Nennius'un 9. yüzyıla ait *Historia Britonum*'unda Arthur'un Saksonlara karşı çarpıştığından ve Mons Badonicus zaferiyle sonuçlanan 12 savaştan söz edilir. Ama bu yapıtın Arthur'a ilişkin bölümü belirsiz bir kaynaktan, bir olasılıkla manzum bir metinden alınmıştır. *Annales Cambriae*'de de Mons Badonicus zaferi (516) ile "Arthur ve Medraut'un öldüğü" Camlann Savaşı (537) anlatılır. Gildas'ın *De excidio et conquestu Britanniae* adlı yapıtında ise (6. yüzyıl ortaları) Mons Badonicus Savaşı'nın yaklaşık 500'de yapıldığı belirtilirse de Arthur'dan söz edilmez.

R. G. Collingwood'un *Roman Britain and the English Settlements* (1936; Roma Döneminde Britanya ve İngiliz Yerleşmeleri) adlı yapıtında Arthur'un İngiliz krallarının hizmetinde çalışan bir asker olduğu ve Roma hatlarında eğitilmiş bir süvari birliğine komuta ettiği öne sürülür. Gene bu görüşe göre Arthur, Sakson tehdidine karşı koymak için birliğiyle durmadan yer değiştirmiştir.

Erken dönem Gal edebiyatında ise Arthur, olağanüstü serüvenler yaşayan, mucizeler yaratan bir kral olur. Düzyazı kaleme alınmış olan *Culhwch and Olwen* adlı 12. yüzyıl efsanesi, Arthur ile öteki kahramanlar arasında bağlantı kurar. Arthur'un başını çektiği bu kahramanlar grubu Arthur'un bir kral olduğu inancına yol açmış olmalıdır.

Arthur I (d. 29 Mart 1187, Nantes, Bretanya - ö. 3 Nisan 1203 ?, Rouen ya da Cherbourg), Bretanya dükü. İngiltere kralı II. Henry'nin torunudur. 1199'dan sonra İngiltere kralı olan amcası John'a karşı, Fransa'daki bazı topraklar üzerinde gerek kendi adına gerek Fransa kralı II. Philippe Augustus adına hak iddia etmiştir.

II. Henry'nin beş oğlundan dördüncüsü olan Geoffrey'in oğluydu, ama babasının ölümünden sonra dünyaya geldi. Amcası Kral I. Richard (Aslan Yürekli), Ekim 1190'da Arthur'u İngiltere veliahtı ilan etti. Ama veraset hakkı Richard'ın çocuk sahibi olmaması koşuluna bağlıydı. Arthur'a kimin vasi olacağı sorunu, Richard ile Fransa kralı Philippe arasında çekişmeye yol açtı. Arthur 1196'dan sonra Philippe'in sarayında yaşadığı için, Richard, Arthur'un yerine aynı koşulla John'u veliaht ilan etti. Richard'ın ansızın ölümünden sonra John, İngiltere ve Normandiya kralı kabul edildi. Philippe ise Arthur'un Bretanya, Anjou, Akitanya ve Maine üzerindeki haklarını tanıdı ve onu kız kardeşi Marie ile nişanladı. II. Henry'nin dul karısı Éléonore, Akitanya ve Anjou'yu John'a vermek isteyince durum gene karıştı. 1 Ağustos 1202'de Mirebeau-en-Poitou'daki çarpışmada John'a esir düşen Arthur hapsedildi ve söylentiye göre John tarafından öldürüldü ya da öldürtüldü.

Arthur II (d. 1262 - ö. 1312, Château de l'Isle, La Roche-Bernard yakınları, Bretanya), 1305-12 arasında Bretanya dükü. II. Jean'ın oğluydu. Bretanya dükü olmadan önce yaptığı evliliklerle Limoges vikontluğunu (1275) ve Montfort-l'Amaury kontluğunu (1292) elde etti. Kısa süren yönetimi sırasında, İngiltere kralı I. Edward ile Fransa kralı IV. Philippe arasındaki savaş sona erdi ve imzalanan antlaşmayla Fransa, Bretanya'yı İngiltere'ye bıraktı. Arthur, Bretanya halkının güçlü desteğiyle bu antlaşmaya karşı çıkarak uygulanmasını engelledi. Yerine oğlu III. Jean geçti.

Arthur III *bak.* Richemont (Kontu), Arthur

Arthur, Chester A(lan) (d. 5 Ekim 1830, Fairfield, Vermont - ö. 18 Kasım 1886, New York kenti, ABD), ABD'nin 21. başkanı (1881-84). 1880 seçimlerinde Cumhuriyetçi Parti listesinden başkan yardımcısı seçilmiş, Başkan James A. Garfield'in öldürülmesi üzerine başkan olmuştur.

1854'te New York barosuna kabul edilen Arthur, köleliğin kaldırılması hareketinin ateşli bir yandaşıydı. Yasalarında köleliğe izin vermeyen New York eyaletine, efendisi tarafından geçici olarak getirilmesinden yararlanarak özgürlüğünün tanınması için dava açan bir köleyi başarıyla savunması, Arthur'a genç yaşta ün kazandırdı. 1850'lerde Cumhuriyetçi Parti'ye girdi. Yerel politikada etkin oldu. İç Savaş sırasında eyalet ordusunda general rütbesiyle levazım birliklerine komuta etti. 1863'te yeniden avukatlığa başladı. Cumhuriyetçi Parti'nin New York'taki önderi Senatör Roscoe

Chester A. Arthur; fotoğraf, C. M. Bell, 1882
Library of Congress/ABD

Conkling ile yakın ilişki kurdu. 1871'de Başkan Ulysses S. Grant tarafından, New York limanı gümrük gelirleri bölümünün başına getirildi. New York gümrük idaresi, uzun süredir yandaşlara ganimet dağıtılan, en çirkin yolsuzlukların yapıldığı yerlerden biriydi. Arthur, görevini kendi adına dürüstlükle yürütmekle birlikte, gümrükleri Conkling'in yandaşlarıyla doldurma uygulamasını sürdürdü. 1877'de başkan seçilen Rutherford B. Hayes, kamu hizmetlerinde reform yapmak amacıyla Arthur'un ve gümrüklerdeki öteki yöneticilerin istifalarını istedi. Arthur, Conkling'in desteğiyle Hayes'e karşı bir süre direnebildi; ama Temmuz 1878'de Hayes tarafından görevden uzaklaştırılınca bir kez daha avukatlığa döndü.

Cumhuriyetçi Parti'nin 1880'deki kongresinde delege olan Arthur, Conkling ve "Stalwart" hizbiyle birlikte, Grant'ın üçüncü kez başkan adayı olabilmesi için çalıştı. Başkan adaylığı seçimlerini James A. Garfield'in kazanmasından sonra Arthur'a başkan yardımcılığı önerildi; bu Stalwart hizbiyle uzlaşmak için yapılmış bir jesti. Arthur'un adaylığı kamuoyunda soğuk karşılandı. Başkan yardımcılığı görevine başlamasından birkaç ay sonra, New York'taki resmî kadrolara yapılacak atamalar konusunda Conkling ve Garfield arasında çıkan çekişmede açıkça Conkling'i destekledi. Bu olay, Arthur'un, başkan yardımcılığı görevi ile bağdaşmayacak ölçüde partizan olduğu inancının yayılmasına yol açtı.

19 Eylül 1881'de Arthur başkan olduğunda, hizip çatışmaları iyice yoğunlaşmıştı. Kamuoyunda, yönetimin son derece partizanca atamalar yapmaya yatkın birinin eline geçtiği yolunda endişelerin doğmasının, Arthur'u derinden yaraladığı söylenir. Gene de Garfield'in kabinesindeki yedi üyeden altısının yerine başkalarını atadı. Ama bunların çoğu hiçbir itiraza olanak tanımayacak ölçüde yerinde atamalardı. Ayrıca 1882'de mevki dağıtma amacıyla kullanılabilecek 18 milyon dolarlık bir harcama öngören akarsular ve limanlarla ilgili yasayı veto ederek şaşırtıcı bir bağımsızlık örneği verdi. 1883'te belli devlet görevlilerinin atama ve terfilerini liyakat esasına bağlayan bir sistem getiren Pendleton Yasası'na destek olarak kendisini eleştirenleri daha da şaşırttı, Stalwart hizbinden dostlarının ise cesaretini kırdı. İç Savaş sonrasında donanmayla ilgilenen ilk başkan Arthur oldu. Donanma bakanı William E. Chandler ile birlikte, ABD donanmasının yeni gemilerle güçlendirilmesi amacıyla ödenekler oluşturarak

donanmanın daha sonra İspanya ile savaşta gösterdiği gücüne erişmesini sağladı.

Ölümcül bir hastalığa yakalandığını çevresinden gizleyen Arthur, 1884'te Cumhuriyetçi Partı'den başkan adayı olmayı kabul etti. Ama James G. Blaine karşısında yenilgiye uğradı ve başkanlık döneminin sona ermesiyle birlikte, New York'ta köşesine çekildi. George F. Howe'ın *Chester A. Arthur* (1934) adlı yaşamöyküsü Başkan Arthur'a ilişkin temel başvuru kaynağıdır.

Arthur, J(oseph) C(harles) (d. 11 Ocak 1850, Lowville, New York - ö. 30 Nisan 1942, Lafayette, Indiana, ABD), pasmantarları olarak bilinen asalak mantarların

J.C. Arthur
American Phytopathological Society and the Hunt Institute, Pittsburgh

yaşam çevrimleriyle ilgili temel olguları açıklayan ABD'li botanikçi.

Ames'deki, bugünkü adıyla Iowa State Üniversitesi'ni 1872'de bitirdi. 1886'da New York eyaletine bağlı Ithaca'daki Cornell Üniversitesi'nden doktorasını aldı. 1887'de Indiana eyaletine bağlı West Lafayette'deki Purdue Üniversitesi'nde botanik profesörü oldu ve 1915'e değin burada görev yaptı. Purdue'deki profesörlüğü sırasında Indiana Tarım Deneme İstasyonu'nda sebze fizyolojisi ve patolojisi profesörlüğünü sürdürdü. Bu dönemde pasmantarlarının yaşam çevrimiyle ilgili en önemli çalışmalarını yaptı. 1882-1900 arasında *Botanical Gazette*'de editörlük görevini yürüttü.

Arthur botanikle ilgili çok sayıda makale yazmış, Charles R. Barnes ve John M. Coulter ile birlikte *Handbook of Plant Dissection*'ı (1886; Bitkileri İnceleme Elkitabı), Daniel T. MacDougal ile *Living Plants and Their Properties*'i (1898; Yaşayan Bitkiler ve Özellikleri) ve *Manual of the Rusts in United States and Canada*'yı (1934; ABD ve Kanada'daki Pasmantarlarının Kılavuzu) yayımlamıştır.

Arthur, Sir George, 1. BARONET (d. 21 Haziran 1784, Plymouth, Devon - ö. 19 Eylül 1854, Londra, İngiltere), 1825-36 arasında Van Diemen Toprakları'nın (bugün Tasmanya) İngiliz valisi. Tasmanya Yerlilerinin trajik yazgısını değiştirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ama ceza sistemindo yaptığı reformlar ve ada ekonomisini geliştirme girişimleri önemli bir başarıya ulaşmıştır.

Avrupa ve Mısır'daki Napoléon Savaşları sırasında orduda görev aldıktan (1804-14) sonra İngiliz Hondurası'nda vali vekilliği yaptı (1814-22). 1823'te Van Diemen Toprakları'na vali vekili olarak atandı. İki yıl sonra, Yeni Güney Galler eyaletinden ayrılan bu sömürgenin valisi oldu. Aynı yıl (1825) adanın kuzeybatı bölgesini yerleşmeye açmak amacıyla Van Diemen's Land Company'nin yaptığı çalışmaları destekledi. Yeni yerleşmelerdeki göçmenleri soyan ve Yerlilere saldıran eşkıyaya karşı etkili bir mücadele yürüttü. Ama Yerlileri güneydoğuda, silahlı göçmenlerin oluşturduğu Kara Sınır denen hattın gerisindeki yarımadaya yerleştirme girişimi tam bir başarısızlıkla sonuçlandı (*bak.* Kara Savaş). Hayatta kalan Yerliler 1835'te Tasmanya'nın doğusundaki Flinders Adasına yerleşmeye razı edildiyse de, burada kısa süre içinde yok oldular. Böylece 1876'da Tasmanya Yerlileri yeryüzünden silindi.

Arthur, 1832'de Port Arthur'da bir cezaevi, 1835'te Point Puer'de erkek çocuklar için bir örnek cezaevi kurdu. Ayrıca sömürgede dinsel yaşamın ve eğitimin geliştirilmesine katkıda bulundu. Ama baskıcı yönetimi ve sansür girişimleri yüzünden Tasmanya ve Sidney basınını karşısına aldı.

1837'de, bir ayaklanmanın bastırılmasının hemen ardından vali yardımcısı olarak Yukarı Kanada'ya (bugün Ontario) gitti. Yukarı Kanada ile Aşağı Kanada'nın (bugün Quebec) birleşmesine katkılarından ötürü 1841'de "baronet" unvanıyla ödüllendirildi. Ertesi yıl Bombay valiliğine atandı. 1846'da emekli olarak İngiltere'ye döndü.

Arthur efsanesi, efsanevi kral Arthur üzerine söylenip yazılmış öykü ve romanslar toplamı.

Ortaçağda, özellikle Fransız yazarlar, Arthur'un doğumunu, Şövalyelerin serüvenlerini, karısı Guinevere ile şövalye Sir Lancelot arasındaki aşkı işleyen birçok öykü kaleme aldılar. Bu öykülerde, Guinevere ile Lancelot arasındaki yasak aşkın ve Kutsal Kâse'yi(*) arama serüveninin, Arthur'un şövalyeleri arasındaki birliği bozduğu, Arthur'un ölümüne ve krallığının yıkılmasına yol açtığı, birbirinden değişik biçimlerde anlatılıyordu.

Arthur'u ve sarayını konu alan öyküler, Galler'de 11. yüzyıldan önce halk arasında yaygınlaşmıştı. Ortaçağ İngiliz vakanüvisi Monmouthlu Geoffrey'nin *Historia regum Britanniae* (1135-39; Britanya Krallarının Tarihi) adlı yapıtıyla bu öyküler Avrupa çapında ün kazandı. Bu yapıt, Fransa'nın doğusunda bir Roma ordusunu yenen, ama sonra kendi ülkesinde, yeğeni Mordred'in başlattığı ayaklanmada ağır yaralanan görkemli kralın anısına yazılmış bir övgüydü. Geoffrey'nin yapıtındaki kimi ayrıntılar şaşılacak ölçüde uydurmaydı; Kelt öykülerindeki bazı öğeleri feodal döneme uyarlamıştı. Arthur'un bir cihan fatihi olarak sunuluşu, çok açık biçimde, Büyük İskender ve Charlemagne gibi büyük önderlerin adı çevresinde oluşmuş efsanelerden esinlenmişti. Başta Jerseyli Anglonorman yazar Wace ve şair Layamon olmak üzere sonraki yazarlar, Arthur efsanesini, özellikle Arthur'un şövalyeleriyle ilgili başka ayrıntılarla bütünlediler.

Kelt kaynaklarından yararlanan Chrétien de Troyes(*), 12. yüzyıl sonlarında yazdığı beş serüven romansında, Arthur'u bir harikalar ülkesi kralı olarak anlattı; Arthur efsanesine Kutsal Kâse temasını ekleyen de oydu. 13. yüzyıl düzyazı romanslarında, Kutsal Kâse'nin ele geçirilmesi ve Lancelot ile Guinevere'in aşkı başlıca temalar olarak işlenmeye başladı. Olayları, Lancelot'yu temel olarak işleyen eski bir romans, Vulgata ya da *Lancelot* (y. 1225) zinciri olarak bilinen dizinin ilk halkasını oluşturdu. Lancelot teması, Lancelot'nun oğlu ve katışıksız şövalyeliğin temsilcisi Sir Gallahad aracılığıyla Kutsal Kâse öyküsüne bağlandı. Bu öyküde, Sir Gallahad'ın, Kâse'nin yardımıyla Tanrı'yı bu dünyada görülebileceği kadar açıkça görebildiği, ama Sir Lancelot'nun bu gizemli yolda ilerlemesinin Guinevere'le yaşadığı yasak aşk yüzünden engellendiği anlatılıyordu. Lancelot öykülerinden bir başkası, Arthur'un doğumu, çocukluğu ve taşa saplı büyülü kılıcı çıkararak kral oluşunu anlatan, Robert de Borron'un *Merlin* adlı manzum öyküsüne dayanıyordu. Vulgata zincirinin yazarı, 13. yüzyılda yazılmış bu öyküye, Arthur'un savaştaki kahramanlıklarını anlatan sözde tarihsel bölümler ekleyerek bunu düzyazıya dönüştürdü. Vulgata öykülerinin sonuncusunda, Arthur'un Roma seferi ve Mordred ile savaşı anlatılıyordu. Bu bölüme, Lancelot ile Guinevere arasında yeniden alevlenen aşk ve bunun ardından Lancelot ile Sir Gawain arasında çıkan savaş da eklenmişti. Daha sonra yazılan ve Vulgata sonrası Kutsal Kâse romanı (y. 1240) adıyla bilinen düzyazı öykude, Arthur efsanesine, Tristan ve Isolde(*) efsanesinden alınan kimi öğeler katıldı.

Vulgata zincirinde ve Vulgata sonrası öykülerde anlatılan efsane, Thomas Malory'nin 15. yüzyıl sonlarında yazdığı *Le Morte Darthur* (Arthur'un Ölümü) adlı yapıtla İngilizce konuşan okurlara ulaştı. Bu arada Monmouthlu Geoffrey'nin *Historia*'sına yönelik ilgi de yeniden canlandı ve düş ürünü İngiliz kralları, şu ya da bu oranda resmi ulusal mitolojinin parçası haline geldi. Arthur efsanesi, 17. yüzyılda da canlılığını korumakla birlikte, uyandırdığı ilgi İngiltere'yle sınırlı kaldı. 18. yüzyılda yalnızca eski kitap meraklılarının ilgisini çeken efsane, Victoria döneminde, başta Tennyson'un *Idylls of the King* (Kralın İdilleri) adlı yapıtı olmak üzere yeniden edebiyat yapıtlarında işlenmeye başladı. 20. yüzyılda, Amerikalı ozan Edwin Arlington Robinson, bir Arthur üçlemesi yazdı. İngiltere'de ise T. H. White *The Once and Future King* (1958; Bir Zamanların ve Geleceğin Kralı) adı altında derlenen bir dizi romanında bu öyküleri yeni bir bakışla aktardı. Alan Lerner ile Frederick Loewe'nın *Camelot* (1960) adlı müzikali White'ın bu yapıtına dayanır.

Arthur Geçidi, Yeni Zelanda'ya bağlı Güney Adasında dağ geçidi. Adanın batısında yer alan Güney Alpleri üzerindeki en alçak (926 m) geçittir. Haast ve Lewis geçitleri arasında araç trafiğini sağlayan tek yoldur. Dorukları 1.830 m'ye ulaşan sıradağları aşarak Taramakau Irmağı ile batıya doğru akan Waimakariri Irmağının sulama havzalarını birbirinden ayırır. 1850'lerden sonra sırasıyla Maoriler, kâşifler ve madenciler için geçici bir yerleşme alanı olan geçit, Westland'da 1864'te altın bulunana değin önemli bir yol değildi. Altının bulunmasından iki yıl sonra bir karayolu yapıldı. Geçidin altından uzanan ve 8 km'yi aşan Otira Demiryolu Tüneli, Güney Adasının tek demiryoludur. Arthur Geçidi Ulusal Parkı (980 km²) 1929'da kuruldu. Geçit, adını kâşif Sir Arthur Dudley Dobson'dan almıştır.

Arthus olgusu, bir çözelti içindeki belli bir antijenin birkaç kez deri altına şırınga edilmesiyle bağışıklık kazanmış kişiye aynı antijenin yeniden verilmesi sonucunda ortaya çıkan yerel kızarıklık, şişme ve doku ölümü. Doku ölümü, antijen-antikor kompleksinin kan damarlarının çeperlerinde çökerek birikmesinden ileri gelir; bu çökelti bir süre sonra, nötrofil denen akyuvarlar tarafından fagositoz olayıyla ortadan kaldırılır. Bu olguyu Fransız fizyolog Maurice Arthus (1862-1945) tanımladığından onun adıyla anılır.

artıcıl *bak.* nükleofil

artıdeğer, kapitalist kârın kaynağını ve buradan hareketle sistemin çelişkilerini

açıklamayı amaçlayan Marksist iktisat kavramı. Karl Marx'ın, David Ricardo'nun değer kuramından yola çıkarak geliştirdiği ve temel olarak *Das Kapital* adlı yapıtında ortaya koyduğu emek değer kuramına göre, bir malın değerini belirleyen, onda billurlaşan insan emeğidir. Bütün mallar, üretimleri için ortalama olarak gerekli toplumsal emek süresi oranında birbirleriyle değişirler. Böylece malların basit dolaşımı esas olarak eşit değerlerin değişimine dayanır. İşgücü de bir maldır ve değeri, bütün başka mallar gibi, emek süresi tarafından ölçülebilen üretim ve yeniden-üretim giderleriyle belirlenir. İşçi kapitaliste, ücret karşılığı bu işgücünü satar. Ancak daha sonra işçi, bu işgücünü harcadığı çalışma günü içinde işgücünün değerinin üzerinde bir değer yaratır ve bunu ürettiği mallara katar. Bir başka deyişle, kapitalist düzende işçiye, onun mallara kattığı değerden daha azı ödenir. Örneğin sekiz saatlik bir çalışma süresinde, işçinin kendisini yeniden üretmesi için dört saatlik bir çalışmanın yeteceği varsayılırsa, geri kalan çalışma "artıemek", üretilen değer ise "artıdeğer"dir. Marx, kapitalistin kâr etmek amacıyla bu artıdeğere el koyarak emekçiyi sömürdüğünü ileri sürer. Marx'a göre, kölelerin zorla çalıştırılmak suretiyle verdikleri "artıemek", ortaçağ feodalizminde serflerin mahsulünden ayni olarak alınan "artıürün" ve kapitalistin parasal kârının kaynağında yatan "artıdeğer", tarihte görülen üç büyük sömürü biçimini meydana getirir. *Ayrıca bak.* emek değer kuramı; Marx, Karl; Marksizm.

artık, herhangi bir etkinlik sonucunda ortaya çıkan ve çevreye atılan ya da bırakılan zararlı madde. 9 Ağustos 1983 tarihli ve 2872 sayılı Çevre Kanunu, 2. maddesinde yalnızca "artık" deyimini tanımlamasına karşılık, 8, 10, 11 ve 12. maddelerinde "atık ve artık" deyimini kullanmıştır. Yasaya göre, her türlü atık ve artığı, çevreye zarar verecek biçimde, ilgili yönetmeliklerde belirlenen standartlara ve yöntemlere uymadan, doğrudan ya da dolaylı yoldan alıcı ortama vermek, depolamak, taşımak, uzaklaştırmak ve benzeri etkinlikler yasaktır (m.8).

Bu gibi etkinlikler çevre kirlenmesine yol açtığından, ilgililer kirlenmeyi önlemekle ve eğer kirlenme olmuşsa bunu durdurmak, etkilerini gidermek ya da azaltmak için gerekli önlemleri almakla yükümlü tutulmuşlardır. Etkinlikleri sonucu çevre sorunlarına yol açabilecek kurum, kuruluş ve işletmeler hazırlayacakları "çevresel etki değerlendirme raporu"nda çevre kirlenmesine yol açabilecek atık ve artıkların ne biçimde zararsız hale getirilebileceğini ve bu konuda alınacak önlemleri belirtirler (m. 10).

Her türlü atık ve artığın arıtılması, uzaklaştırılması ya da zararsız hale getirilmesiyle yükümlü kuruluş ve kişiler, bu işlemlerin yerine getirilmesinde çevreye zarar vermeyecek önlemleri de almak zorundadırlar (m. 11). Ayrıca, 14 Mart 1991 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan katı atıkların kontrolü yönetmeliği, bu tür atıkların üretimi, giderilmesi, kota ve depozito gibi önlemlerle geri dönüşümünün (*recycling*) sağlanması, toplanması, taşınması, depolanması ve kompostlaştırılması hakkında ayrıntılı düzenlemeler içermektedir.

artık ışınım, Almanca RESTSTRAHLEN, kristalli yapıdaki saydam bir katı cismin üzerine düşen ışığın frekansı, cismin kristal yapısını oluşturan elektrik yüklü atomların (iyonların) titreşim frekansına çok yakın olduğunda, cismin yüzeyinden seçilmiş olarak yansıtılan ışık. Pek çok maddede elektromagnetik dalga tayfının kızılötesi bölümünde yer alan bu ışınımın dalgaboyu, görünür ışığın dalgaboyunun yaklaşık 100 katı kadardır. Katılardaki iyonların titreşiminin incelenmesinde ve çok dar bir frekans aralığındaki kızılötesi ışınımların deneysel amaçlarla elde edilmesinde artık ışınımdan yararlanılır.

Saydam bir cisme çarpan ışığın büyük bir bölümü cismin içinden geçer, bir bölümü cismin içinde soğurulur, bütün frekansları içeren bir bölümü de, sıradan bir aynada olduğu gibi, cismin yüzeyinden yansıtılır. Ancak, frekansı, maddenin iyonlarının düzenli yerleşim konumları çevresindeki titreşimlerinin frekansına çok yakın olan ışık, katı içinde çok yol alamaz. Bu ışığın bir bölümü, enerjisini iyonların titreşimlerine aktararak cismin yüzeyine yakın bölümlerinde soğurulur, bir bölümü de artık ışınım olarak yansıtılır. Bazı katılar, yüzeylerine düşen belirli frekanstaki ışığın yüzde 90'ından çoğunu böyle seçici bir biçimde yansıtabilir. Birbirini izleyen birkaç yansımadan sonra geriye kalan (ve bunun için artık ışınım adını alan) ışınımın hemen hemen tümü aynı frekanstandır.

artık ikili, iki sesinden pes olana bemol ya da tiz olana diyez konarak genişletilmiş aralık. Söz konusu ikili aralık *mi-fa* ya da *si-do* ise, seslerin her ikisi de arıza alır.

Türk müziğinde artık ikili aralık, bileşiminde hicaz dörtlüsü ya da beşlisi bulunan çok sayıda makama özgün rengini verir. Kuramsal değeri 12-13 *koma* olan ve A ile gösterilen artık ikili aralık, her makamda ezginin inici ve çıkıcı oluşuna göre daralır ya da genişlerken, örneğin hüzzamda (*mi♭-fa♯*) ve saba'da (*re♭-mi♯*) genellikle 11 *koma*, şedd-i araban ve hicazkâr gibi makamlarda ise (*mi♭-fa♯* ve *si♭-do♯*) genellikle 14 *koma* değerindedir.

artık magnetizma, ARTIK MIKNATISLANMA ve PALEOMAGNETİZMA olarak da bilinir, jeolojik çağlardaki kayaç oluşumu sırasında Yer'in magnetik alanının yönlenmesi nedeniyle bazı kayaçların sürekli bir mıknatıs (kalıcı magnetizma) özelliği kazanması. Bu olgu, kutup noktalarının yer değiştirmesinin ve kıtaların kaymasının paleomagnetik açıdan incelenmesinde yararlı bir bilgi kaynağıdır. Artık magnetizma, genellikle doğal artık magnetizma olarak adlandırılan birtakım doğal süreçlerin sonucudur. Bu süreçlerin en önemlisi olan ısıl artık magnetizma (ya da ısıyla kalıcı mıknatıslanma), korkayaçlarda (volkanik kayaçlarda) oluşan magnetik mineraller Curie noktasından geçerek soğuduğunda ve her mineralin içindeki magnetik birimler Yer'in magnetik alanıyla aynı doğrultuya yöneldiğinde gerçekleşir; böylece bu magnetik birimlerin yönü, milyonlarca yıl sonra bile Yer'in o andaki magnetik alanının yönünü gösterir.

Bu doğal süreçlerin ikincisi, magnetik minerallerden kopan küçük parçacıkların bir tortul kütlesi içine yerleşmesiyle gerçekleşir. Aşınmayla artık magnetizma denen bu olayın nedeni büyük bir olasılıkla, mineral parçacıklarının, çökelme sırasında ve tortul kayacın katılaşmasından önce Yer'in magnetik alanına doğru yönelmeleridir. Bu sürecin ayrıntıları henüz yeterince açıklanamamış olsa da, kayacın bu yolla kazandığı mıknatıslık özelliğini, daha sonra geçirdiği değişiklikler ve büzüşme sırasında bile yitirmediği sanılmaktadır.

Bu iki temel sürecin dışında, kayaçlara artık magnetizma özelliği kazandıran en az iki süreç daha bilinmektedir: 1) Magnetik olmayan minerallerden oluşmuş kayaçlarda, birtakım kimyasal değişikliklerle magnetik minareller oluşabilir ve bu yeni mineraller Yer'in magnetik alanının etkisiyle kalıcı mıknatıs özelliği kazanabilir; 2) soğumuş olan korkayaçlarda, akışmaz mıknatıslanma denen bir süreçle, sonradan artık magnetizma ortaya çıkabilir. Bütün bu artık magnetizma türleri arasındaki farklılıkların belirlenmesiyle de, bir kayacın magnetik yaşı saptanabilir.

artık yüzey şekli, toprak altında kalmadan ya da çökmeden günümüze değin gelmiş, eski bir doğal çevre kalıntısının oluşturduğu yüzey şekli. Çoğunlukla iklim koşullarındaki değişikliğin sonucu olan artık yüzey şekilleri, yanardağ etkinliği sonucu ya da yerkabuğunun yükselmesi ve aşağı doğru bükülmesiyle de ortaya çıkabilirler. Sönmüş yanardağ konileri, buzula yakın iklimlerde görülen durulmuş taş akıntıları, su boşaltma sistemlerinin bağlantısız ve kullanılmayan bölümleri, nemli iklimlerdeki ıssız kıyı şeritleri, kuru iklimlere özgü hareketsiz kumullar, deniz düzeyinden yüksek yerlerde görülen deniz sekileri ve alçak yerlerde görülen sarp deniz tepeleri, artık yüzey şekillerine örnektir. Belirli bir doğal çevredeki artık yüzey şekillerinin oranı ve jeomorfologlar açısından önemi, oldukça büyük farklılıklar gösterebilir.

artıkgün ekleme, Güneş'in, görünür yıllık hareketine göre tanımlanan güneş yılıyla çakışmasını sağlamak için takvime fazladan gün eklenmesi. Örneğin bugün dünya ülkelerinin çoğunda kullanılan Gregoryen takvime her dört yılda bir gün (29 Şubat) eklenir (*bak.* artıkyıl). Bir güneş yılındaki Ay evrelerinin çevrimi (aylar) 12 ile 13 arasında kesirli bir sayıya eşit olduğundan, Ay'ın gökyüzündeki görünür hareketine ve evrelerine göre düzenlenen ay takvimlerinde (örn. Hint takvimi), ayların hep aynı mevsime rastlamasını sağlayabilmek için belirli aralarla bir ay eklenir ya da çıkarılır. Astronomi bilgisi gelişmemiş kültürlerde, mevsimlerin ve ayların doğal düzenden sapması günlük yaşamı belirgin biçimde etkilediğinde, keyfi biçimde gün eklenir ya da çıkarılırdı.

artıkyıl, geniş anlamda, fazladan bir süre eklenmiş takvim yılı; dar anlamda, şubatın 29 gün çektiği Gregoryen yıl. Yer'in Güneş çevresindeki dolanımını tamamlaması için geçen süre olarak tanımlanan astronomi yılı 365,242 gün ya da kabaca 365,25 gündür. İS 46'da, Julyen takvimin yürürlüğe girmesiyle başlatılan bir uygulamaya göre, net 365 gün olarak saptanan takvim yılı ile astronomi yılı arasındaki bu çeyrek günlük farkı hesaba katabilmek için, her dört yılda bir takvime bir gün daha eklenir. Ancak, 0,25 günlük yaklaşık değer ile 0,242 günlük daha kesin değer arasındaki fark, aradan yüzyıllar geçtikçe giderek büyür. Bugün pek çok ülkede kullanılan Gregoryen takvimde, bu farkı giderebilmek için, yalnızca 400'e tam olarak bölünebilen yıllara (örn. 600, 2000) fazladan bir gün eklenir. Hesabın daha da kesin olabilmesi için, 4000'e tam olarak bölünebilen yıllar (örn. 16000, 24000) artıkyıl değil, normal yıl kabul edilir.

arti (Hintçe), Sanskrit dilinde ARATRIKA. Hindu ve Cayna ayinlerinde, tapınılan tanrı tasvirinin ya da onurlandırılacak kişinin önünde yanan kandillerin sallanması. Ayin sırasında, tapınan kişi bir yandan dua okur ya da ilahi söylerken, bir yandan de elindeki kandili saat yönünde üç kez döndürür. *Arti* hem tapınak ayinlerinin, hem de kişisel

ibadetlerin en çok uygulanan bölümlerinden biridir (*bak.* puca). Tanrıya, yanan yağ (saflaştırılmış tereyağı) ya da kâfurla saygı borcu ödenir; dört yönün ilahlarına yakarılarak tanrı korunur. Hint ailelerinde *arti*, özel saygı duyulan konukları karşılamada çokça uygulanan törensel bir davranış biçimine de bürünür. Ayrıca evlerde yapılan birçok törenin de parçasıdır.

Artibonite Irmağı, Fransızca RIVIÈRE DE L'ARTIBONITE, İspanyolca RÍO ARTIBONITO, Hispaniola Adasının en uzun ırmağı. 250 km uzunluğundaki ırmak, Dominik Cumhuriyeti'ndeki Ciboa Dağlarından (Orta Cordillera) doğar ve Haiti sınırı boyunca güneybatıya doğru akar. Batıya ve sonra kuzeybatıya dönerek Haiti topraklarına girer. Artibonite Ovasından geçerek Gonâve (Gonaïves) Körfezine dökülür. Irmağın akış yönünün tersine, 160 km içerilere kadar küçük teknelerle ulaşım yapılır. Uluslararası kredilerle desteklenen Artibonite Vadisi Tarım Projesi'nin bir parçası olarak yörede 80 bin hektarlık bir alan tarıma elverişli hale getirilmektedir. Proje çerçevesinde, bir baraj yapımı, erozyona uğrayan toprakların ıslahı, yeni tarım tekniklerinin öğretilmesi, tarımsal krediler sağlanması ve sağlık hizmetleri ile öteki toplumsal hizmetlerin getirilmesi öngörülmüştür. Su taşkınlarını denetim altına almak amacıyla ırmak üzerinde 1930'da yapımına başlanarak 1956'da tamamlanan baraj, Péligre Gölü olarak adlandırılan büyük bir yapay göl oluşturmuştur. 1971'de tamamlanan Péligre hidroelektrik santralı ülkenin elektrik gereksiniminin yaklaşık yarısını karşılar.

Artibonite Irmağı Üzerinde Péligre Barajı, Haiti
Adams and Adams

Artigas, Uruguay'ın kuzeybatısında il ve merkezi kent. Guareim Irmağı (Brezilya'da Quaraí) kıyısında, Brezilya'nın Quaraí kentinin karşı yakasında, Santa Ana (Brezilya'da Santana) Tepeleri üzerinde yer alır. San Eugenio adıyla 1852'de kuruldu. 1884'te günümüzdeki ilin oluşturulmasıyla il merkezi oldu. Çevresinde tarım ve hayvancılık yapılan bölgelerden gelen ürünlerin işlenip pazarlandığı bir merkezdir. Artigas'tan ihraç edilen başlıca ürünler arasında sığır, kurutulmuş et, yün, tahıl ve meyve yer alır. Kentte bir televizyon ve bir radyo yayın merkezi vardır. Bir havaalanı bulunan Artigas, karayolu ve demiryoluyla Salto'ya bağlanır.

İl, kuzeyden ve doğudan Brezilya, batıdan da Arjantin topraklarıyla çevrilidir. Yüzölçümü 11.928 km²'dir. Ulusal bağımsızlık kahramanı José Gervasio Artigas'ın adını taşıyan il, ülkenin nüfus yoğunluğu en düşük olan kesimidir. Akik taşı bulunan Belén Tepeleri ilin güneyine doğru uzanır. Uruguay'ın birçok yerinde olduğu gibi, Artigas'ta da geniş sığır otlakları vardır. İnişli yokuşlu ve yer yer kayalık otlaklar, hayvan yetiştirmeye elverişli olmakla birlikte kuraklık tehdidi altındadır. Bölgede tarım çok önemli değilse de şekerkamışı, portakal, üzüm ve mısır yetiştirilir. 18 ve 19. yüzyıllarda Uruguay'ın kuzeybatısına Afrikalı köleler getirilmiş, 19. yüzyılda kölelik kaldırılınca, bunların çoğu Brezilya'ya satılmıştır. Geride kalan az sayıda Afrikalı, ayrı bir etnik topluluk oluşturmaz. Bölgenin Yerli nüfusu Avrupalılarla yaptıkları savaşlar ve evlilikler sonucunda 1850'lere doğru eriyerek yok olmuştur. Nüfus (1975) kent, 29.256; il, 58.404.

Artigas, José Gervasio (d. 19 Haziran 1764, Montevideo? - ö. 23 Eylül 1850, Ibiray, Asunción yakınları, Paraguay), Latin Amerikalı devrimci önder ve komutan. Uruguay'ın bağımsızlık mücadelesinin babası sayılır. Gençliğinde, Uruguay'ın bugün Banda Oriental olarak bilinen iç bölgelerinde sığır çobanlığı yaptı. 1797'de, temel görevi yol kesicilerle savaşmak olan İspanyol askeri birliklerine katıldı. 1810'da, İspanya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi veren Buenos Aires cuntasına girdi. Las Piedras'ta kazandığı parlak zaferden sonra, İspanyolların elindeki Montevideo'yu bir süre kuşatma altında tuttu. İspanyolların Brezilya'dan çağırdığı üstün Portekiz kuvvetleri karşısında yaklaşık 16 bin kişiyle Banda Oriental'dan Arjantin topraklarına çekildi.

Artigas, daha sonra, Arjantin'in tüm Río de la Plata üzerinde merkezi denetim kurma çabalarına karşı federal düzenin savunuculuğunu yaptı. Bu mücadele 1814'te iç savaşa dönüştü. Bugünkü Uruguay'ı ve Arjantin'in iç kesimlerini oluşturan 906.500 km² genişliğindeki bölge başlangıçta Artigas'ın denetimi altındaydı. Ama federal yönetim biçiminde diremesi yüzünden bu denetimi zayıfladı. Sonunda, üç yıl boyunca direndiği Portekiz işgal kuvvetlerine yenildi. 1820'de Paraguay'a sürgün edildi. Ölümüne değin orada kaldı. Uruguay 27 Ağustos 1828'de bağımsızlığını kazandı.

artikülasyon (dilbilim) *bak.* eklemleme

Artin, Emil (d. 3 Mart 1898, Viyana, Avusturya - ö. 20 Aralık 1962, Hamburg, Almanya), cisimler kuramına, özellikle karşılıklılık (resiprosite) yasasına temel katkılarda bulunan Alman matematikçi.

Artin, bir yıl Göttingen Üniversitesi'nde ders verdikten sonra, 1923'te Hamburg Üniversitesi'nin öğretim kadrosuna katıldı. 1937'de ABD'ye göç ederek, 1937-38'de Notre Dame Üniversitesi'nde, 1938-46 arası Bloomington'daki Indiana Üniversitesi'nde, 1946-58 arasında da Princeton Üniversitesi'nde ders verdi. 1958'de Hamburg Üniversitesi'ne döndü.

Artin'in ilk çalışmasının ana konusu ikinci dereceden cisimlerin analitik ve aritmetik kuramıydı. 1926'da soyut cebir alanında önemli ilerlemeler gerçekleştirdi, ertesi yıl da belirli fonksiyonlarla ilgili Hilbert problemini çözmekte biçimsel gerçek cisimler kuramından yararlandı. 1927'de aşırkarmaşık sayılara, özellikle de birleşmeli halka cebirleri kuramının genişletilmesine önemli katkılarda bulundu. 1944'te, Artin halkaları olarak bilinen, sağ idealler için minimum koşullu halkaları buldu. Yeni bir temele kavuşturduğu yarı yalın cebirler aritmetiğini, rasyonel sayılar cismi üstüne genişletti.

Artin'in 1925'te öne sürdüğü örgü kuramı, üçboyutlu uzaydaki kesişme noktalarının incelenmesine önemli bir katkıydı. Artin'in yapıtları arasında *Geometric Algebra* (1957; Geometrik Cebir) ve John T. Tate ile birlikte yazdığı *Class Field Theory* (1961; Cisim Kuramı) sayılabilir. Makalelerinin çoğu, *The Collected Papers of Emil Artin* (1965; Emil Artin'in Toplu Çalışmaları) adıyla derlenmiştir.

Artinskiyen Kat. Rusya'da Alt Permiyen Dönemde oluşan kayaç katmanlarının en üst katı ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi (Permiyen Dönem y. 280-225 milyon yıl önce). Artinskiyen'de görülen fasiyes ilişkileri, Erken Sakmariyen Katta gelişmiş olanların benzeridir. Artinskiyen Katın tanıtıcı fosili katman (biyostratigrafik) kuşakları, *Parafusulina* cinsi fusulinid fosiller ile *Metaperrinites* cinsi ammonit fosilleri içeren bölgelerdir.

Artiodactyla *bak.* çifttoynaklılar

artistik patinaj, buz patencilerinin belirli hareketleri tek başlarına ya da çift olarak sergilemelerine dayanan spor dalı. Bu hareketleri buz üstünde gerçekleştirmek için özel olarak yapılmış patenler kullanılır. Buz patenlerinin sivri sırtları, ağırlığı iki yana yaymak için içi oyuk olarak yapılmıştır ve başparmağa yakın uçları testere gibi çentiklidir.

1772'de Robert Jones'un yazdığı *A Treatise of Skating* (Paten Kayma Üzerine Bir İnceleme) o günlerde çok biçimsel ve tutuk bir tarzda yapılan artistik patinaj konusundaki ilk kaynaklardan biridir. Buz patenindeki bu tutuk dönemi, 1864'te ABD'li dans ustası Jackson Haines'in dans hareketleri üzerine kurulu teknikleri Avrupa'da tanıtmasına değin sürdü. 1892'de buz pateni etkinliklerini dünya ölçüsünde yönetmekle görevli Uluslararası Artistik Patinaj Birliği (ISU) kuruldu. ISU'nun 1908'de düzenlediği Dünya Şampiyonası'na değin yarışmalar bağımsız kuruluşlarca yapılırdı. ISU'nun düzenlediği ilk şampiyonada, çiftlere de katılma hakkı verildi. 1908 Olimpiyat Oyunları'nda kadınlar, erkekler ve çiftler kategorilerinde artistik patinaj yarışmaları yapıldıysa da 1924'te Kış Olimpiyat Oyunları düzenlenene değin olimpiyat oyunları programlarında artistik patinaj gösterilerine bir daha yer verilmedi.

Erkekler ve kadınlar arası artistik patinaj yarışmaları, puanlamada eşit önem taşıyan iki bölümden oluşur. Bunların biri yarışmacıların önceden belirlenmiş hareketleri yaptıkları zorunlu hareketler bölümü, ikincisi de bazı hareketlerin, yarışmacının kendi seçtiği bir düzenlemeyle ve bir müzik parçası eşliğinde sunulduğu serbest hareketler bölümüdür. ISU, uluslararası yarışmalarda geçerli sayılan hareketlerin bir listesini yayımlar ve her harekete, güçlüğüne bağlı olarak 1 ile 5 arasında bir değer verir. Teklerde yarışan patencilere zorunlu hareketlerin hangilerini yapacakları, yarışmadan birkaç dakika öncesine değin bildirilmez. Her yarışmacının yapacağı zorunlu hareketler, genellikle önceden bildirilen hareketler içinden, son anda ve kurayla belirlenir. Jüriyi oluşturan hakemlerin sayısı mutlaka tektir ve aynı ülkeden, aynı kentten ya da aynı kulüpten iki hakem aynı jüride yer alamaz. Yarışmacılar her hareketi üç kez tekrarlamak zorundadır. Her hareketin bitiminde hakemler, gösteriyi birbirlerinden bağımsız biçimde, sayısal olarak değerlendirirler. Bu değerlendirmede, hareketin yapılışındaki biçimsel doğruluk, dönüşler, üçlü tekrar, hareketin boyutları ve kayarken oluşturulan biçim, tek tek göz önüne alınır. Serbest hareketlerde iki tür puan verilir, bunların biri artistik puan, öbürü de gösterinin içeriği ile ilgili teknik puandır.

Çiftler arası yarışmalarda, birlikte kayan bir kadınla bir erkek, belirlenmiş serbest hareketler içinden kendi seçtiklerini bir uyum içinde sunmaya çalışırlar. Çiftler arası yarış-

malarda yapılması gereken hareketler içinde en önemlisi, erkeğin kayarken eşini havaya kaldırma hareketidir (*bak.* buz dansı).

1964'ten önceki yarışma programı yalnızca 5 dakika süren bir serbest dans gösterisinden oluşuyordu. Bu tarihte programa, yarışmacıların önceden belirlenmiş zorunlu hareketlerdeki yetkinliklerini ölçmeyi amaçlayan 2,5 dakikalık bir bölüm daha eklendi.

Olimpiyat buz pateni şampiyonları için *bak.* Olimpiyat Oyunları. Dünya rekorları ve şampiyonları için *bak.* spor ve oyunlar: sonuçlar (buz pateni). *Ayrıca bak.* buz pateni.

artkafa kemiği, kafatasının beyni örten bölümünün ve tabanının arka parçasını oluşturan kemik. Bu kemiğin altında, içinden, beyin ile omuriliği birleştiren ve soğancık ya da soğanilik (*medulla oblongata*) adıyla bilinen yapının geçtiği büyük, oval bir delik (*foramen magnum*) bulunur. Kafatasının bu bölümünü oluşturan öbür yedi kemikten beşi artkafa kemiğiyle komşudur: Başın arka bölümündeki iki yankafa (çeper) kemiği; iki yanda şakak kemikleri; önde, kafatası tabanının bir parçası olan kaması (sfenoit) kemik. İç yüzeyi beyni kavrayacak biçimde içbükey olan artkafa kemiğinin dış yüzeyinde, boyun kaslarının tutunma yerlerine karşılık düşen çizgisel izler görülür. Artafa kemiğini oluşturan kıkırdak ve zarsı yapılar, doğumdan sonraki aylarda birbiriyle kaynaşır. Artkafa kemiğini kaması kemikten ayıran birleşme çizgisi 18-25 yaşlarında, yankafa kemiklerinden ayıran çizgi ise 26-40 yaşlarında kapanır.

Dört ayak üzerinde yürüyen hayvanların kafası omurganın ucunda asılı durumdadır ve artkafa deliği daha arkada yer alır. Kafaya destek olacak biçimde gelişmiş olan boyun kaslarının artkafa kemiği üzerindeki izleri de çok belirgindir.

Maymunlarda ise, vücudun yarı dik duruş biçimi nedeniyle, artkafa deliği biraz daha aşağıya ve öne doğru kaymıştır. Oldukça güçlü olan boyun kasları artkafa kemiğinin yukarı bölümlerine, yankafa kemikleriyle bitiştiği yerin yakınına tutunur. Bu tutunma yerlerinde bazen, lambda çıkıntısı denen hafif bir tümsek bulunur. İnsanın evrimi sırasında, artkafa deliği, iki ayak üzerinde duruş biçimine uyum göstererek biraz daha öne kaymış ve başın omurga üzerinde dik olarak dengede durabileceği bir noktaya gelmiştir. Bu süreç içerisinde, boyun kaslarının tutunma yerleri de lambda dikişinden aşağıya doğru kayarak, artkafanın daha alt bölümlerine inmiştir. İnsanın *Australopithecus* ve *Homo erectus* gibi atalarında boyun kaslarının tutunma yerleri, maymunlardaki ile çağdaş insandakinin arasında bir yerdedir ve genellikle bir yumru oluşturacak kadar belirgindir.

Artois, Fransa'da tarihsel bölge. Kendine özgü kültürel özellikler taşıyan Artois bölgesi, Fransa'nın kuzeyindeki Pas-de-Calais ilinin (*département*) büyük bölümünü içine alır. Bu bölge toprakları, eskiden Artois ilini oluştururdu.

Artois'nın ve bölge merkezi olan Arras'nın adları, Julius Caesar döneminde yöreye yerleşen Atrebatlardan gelir. Artois, 9-12. yüzyıl arasında Flandre kontlarının yönetimindeydi. 1180'de II. Philippe'in eline geçti ve 1329'da Burgonların egemenliği altına girene değin Fransa'nın nüfuz alanı içinde kaldı. 1500'de Habsburglar tarafından yönetilmeye başlandı. Otuz Yıl Savaşları (1616-48) sırasında yeniden Fransızlar tarafından işgal edildi. Önce Pirene Antlaşması (1659), daha sonra da Nijmegen (1678-79) ve Utrecht (1713) antlaşmaları ile Fransa'nın bölge üzerindeki egemenliği onaylandı.

Artois bölgesi güneydeki Picardy'yi kuzeydeki Flandre Ovasından ayırır. Ortaçağın sonlarından beri zengin bir ticaret ve imalat merkezi olan Artois, I. Dünya Savaşı'nda uğradığı yıkım sonucunda bu tarihsel özelliğini yitirdi. Savaştan büyük zarar gören birçok kent, 1918'den sonra yeniden inşa edildi. Bu küçük kentlerin nüfusu, daha sonra genç işçilerin bölge dışına göç etmesi sonucunda daha da azaldı.

Artois halkı, çoğunlukla Katoliktir. Maden bölgelerinde ve Arras'nın çevresinde

Artois Yönetim Bölgesi, 1789

oluşan yeni yerleşmelerde Katoliklerin yoğunluğu azalır. 20. yüzyıl başında, sanayi kentleri çevresinde küçük Protestan mahalleleri oluşmuştur. 1778'de yeniden ortaya çıkan "Rosati" topluluğu, yöresel edebiyatın canlandırılmasında etkili olmuştur.

Artos Dağı, ÇADIR DAĞI olarak da bilinir, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van yöresinde dağ. Yüksekliği 3.537 m'dir. Van Gölünün güneydoğu köşesinde, Gevaş ilçe merkezi-

Artos Dağı
Anadolu Yayıncılık Arşivi

nin güneyinde birdenbire yükselen çıplak ve oldukça görkemli bir kütledir. Paleozoyik (Birinci) Zamana (y. 570-225 milyon yıl önce) ait kristal yapılı şistlerden oluşan bir temel üstünde yükselir ve genellikle şist-kalker karışımından oluşur. Doruğu yılın büyük bölümünde karlarla kaplıdır. Güney ve batı yamaçları Çatak Deresine katılan Narlıca Deresinin kolları tarafından derin bir biçimde yarılmış ve parçalanmıştır. Basamaklar halinde doğuya doğru yavaş yavaş alçalır. Kuzey yamacı ise dik eğimlerle Van Gölüne doğru iner.

Artos Dağı, kuzeyinde bulunan Van Gölü çöküntü havzası ile Tersiyer (Üçüncü) Dönemi sonuyla Kuvaterner (Dördüncü) Dönem başlarındaki (y. 2,5 milyon yıl önce) karaoluş (epirojenik) hareketleriyle yükselmeye uğramış bir alan üstünde yer almaktadır. Bu dönemde dağın bütünüyle yükseldiği ve yataklarının içine gömülen akarsuların, bulundukları yerde uyumlu vadiler oluşturduğu saptanmıştır. Dağ çevresindeki derin vadi oluşumu çok yeni bir dönemde ortaya çıkmıştır.

Artos Dağı bitki örtüsü bakımından fazla zengin değildir. Kuzeye bakan yamaçlarında genellikle çayırlara ve dağ steplerine rastlanır. Güneyde dağ stepleri seyrelir. Narlıca Deresi vadisi boyunca meşe ve söğüt gibi bazı ağaç türleri de vardır. Dağın yukarı yamaçları genellikle çıplaktır. Burada eğim fazlalığı yüzünden toprak tutunamaz. Bu nedenle de ot örtüsü oldukça zayıf ve yoksuldur. Dağın yüksek bölümlerinde günlük sıcaklık farklarından ötürü kuvvetli mekanik ayrışma görülür. Ayrışan değişik boyuttaki taş ve çakıllar, eğim boyunca yer yer akarak daha aşağılarda birikir.

Artos Dağının kuzey eteklerinden Tatvan-Van karayolu geçer. Van-Çatak karayolu da dağın doğu yamaçlarındaki vadinin kenarını izler.

Artôt, (Marguerite-Joséphine-) Désirée (Montagney) (d. 21 Temmuz 1835, Paris - ö. 3 Nisan 1907, Berlin), Belçikalı mezosoprano. Ünlü bir müzisyen aileden gelen Artôt, Fransa'da opera şarkıcısı olarak ün kazandı. Çaykovski ile nişanlanmasından kısa süre sonra, 1869'da İspanyol bariton Mariano Padilla y Ramos ile (1842-1906) evlendi. Kendi yetiştirdiği kızı soprano Lola Artôt de Padilla (1885-1933), Berlin'deki Kraliyet Operası'nda primadonna oldu (1909-27).

Artova, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesiminde, Tokat iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 909 km² (1986) olan Artova ilçesi doğuda Merkez ilçe, güneyde Yeşilyurt, güneybatıda Sulusaray, batıda Zile, kuzeybatıda Turhal, kuzeyde de Pazar ilçeleriyle çevrilidir.

Eskiden geniş bir alan kaplayan ve yarısından fazlası ayrılan Yeşilyurt ve Sulusaray ilçelerinin sınırları içinde kalan ilçe topraklarını Deveci Dağları engebelendirir. Bu dağların en yüksek noktası olan Deveci Tepesi (1.907 m), kuzeydeki Pazar ilçe sınırındadır. Yeşilırmak'ın başlıca kollarından Çekerek Çayını(*) oluşturan akarsular bu dağlardan kaynaklanır. Bu akarsuyun suladığı ve Artova adıyla anılan düzlüklerin küçük bir bölümü ilçe sınırları içindedir.

İlçenin başlıca gelir kaynağı bitkisel üretimdir. Başta buğday olmak üzere tahıl ve şeker pancarı en önemli ürünlerdir. Aile tüketimine yönelik sebze de yetiştirilir.

İlçenin kuzey kesiminde, Yenice köyü yakınındaki Kayapınar Höyüğü'nde yapılan çalışmalarda tarihi Kalkolitik Çağdan (İÖ 5500-3500) Friglere değin uzanan bir yerleşme yeri bulunmuştur. Pontus Krallığı'nın son döneminde VI. Mithradates ile Romalı komutanlar arasındaki uzun süren çatışmalara sahne olan yöre büyük ölçüde yıkıma uğramıştır. Eretna Beyliği'nin egemenliği altında yeniden gelişen yöre 15. yüzyıl başlarında Timur'un ordularınca talan edilmiştir. Osmanlı Dönemi sonlarında Tokat'a bağlı bir nahiye olarak yönetilen yörenin merkezi Sulusaray'dı. 1923'te oluşan bir depremde Sulusaray yıkılınca merkez Çamlıbel'e taşındı. Tokat'ın bu yöresi, 1944'te merkezi bugünkü Artova kasabasına taşınarak ilçe yapıldı. 1987'de Sulusaray bucağıyla birlikte Artova'dan ayrılan Yeşilyurt ilçesi kuruldu. 1990'da da Sulusaray ilçe haline getirildi

Artova kasabası Tokat kentinin güneybatısında, karayoluyla 36 km uzağında yer alır. Tokat'a yakınlığı, zaten küçük bir merkez olan kasabanın gelişimini bütünüyle sınırlamıştır. Kasaba aynı zamanda Samsun-Sivas demiryolu üstünde bir istasyondur. Bu özelliğiyle yakın çevresindeki kırsal alana ulaşım ve küçük ölçekli ticaret işlevleri sunan bir merkez niteliğindedir.

Artova Belediyesi 1944'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 17.688; kasaba, 4.429.

artrit, eklemlerin iltihaplanması. Yaşlılarda en sık görülen hastalıklar arasında, damar sertliğinden sonra ikinci sırayı alır.

Nedenine bağlı olmaksızın bütün akut artritlerde ağrı, eklemde sertlik, yanma ve sıcaklık duyusu, şişme ve kızarıklık görülür. Eklem boşluğunda biriken sıvının incelenmesi hastalığın niteliğinin ve kökeninin saptanmasında önemli rol oynar. İltihaplanma, eklem kıkırdağını ve altındaki kemiği etkileyerek onarılması olanaksız yapı bozukluklarına yol açabilir. Birçok olayda, karşılıklı eklem yüzeylerinin yapışması, ankiloz olarak adlandırılan hareket yitimiyle sonuçlanır. Eklem iltihabının başlıca üç biçimi bilinmektedir, *bak.* osteoartrit; romatoit artrit; septik artrit.

artrodez, bir eklemi hareketsiz duruma getirmek amacıyla yapılan cerrahi uygulama. Özellikle osteoartrit ve romatoit artritten yakınan hastalarda eklemin hareket etmesini engelleyerek ağrıyı gidermek amacını güden bu ameliyat, belirli hareketleri yapamayan ya da çevre kasların desteğinden yoksun olan eklemleri oynamaz duruma getirmek ve artritte enfeksiyonlara bağlı yapı bozukluklarını engellemek için de uygulanır. Eklem kıkırdağının çıkarılarak iki ucun birbirine tutturulmasına dayanan artrodezde, kemiklerin daha çabuk kaynaması için eklem aralığına genellikle kemik dokusu nakli de yapılır.

artroplasti, normal işlevini yerine getiremeyen bir ekleme yeniden hareket yeteneği kazandırmak amacıyla yapılan ameliyat. Genellikle, romatoit artrit nedeniyle rahatça hareket edemeyen kalça ya da dirsek eklemlerine, bazen de çok hareketli olduğu için sık sık yerinden çıkan omuz eklemlerine uygulanır. Ameliyatın temeli, eklemin baş ve yuva bölümlerini metal ya da plastik bir protezle değiştirmeye dayanır.

Arts and Crafts (Güzel Sanatlar ve El Sanatları Hareketi), 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de görülen bir estetik hareket. Dekoratif sanatların bütün Avrupa'da yeni bir ilgi odağına dönüşmeye başlamasını simgeler. 1860'larda bir grup insan Sanayi Devrimi'nin yarattığı kitlesel üretim yöntemleriyle gerçekleştirilmiş, estetik düzeyi düşük dekoratif sanat ürünlerinin üslup, beceri ve halk beğenisi bakımından niteliksizleşmesi olgusundan rahatsız olmuşlardı. Bunların arasında, 1861'de ortaçağ zanaatçılığı ruhunu ve niteliğini yeniden canlandırabilmek için bir iç mimarlık ve dekorasyon malzemesi şirketi (Morris, Marshall, Faulkner and Co.) kuran İngiliz reformcu, şair ve tasarımcı William Morris de vardı. Morris ve aralarında mimar Philip Webb ile ressam Ford Madox Brown ve Edward Burne-Jones'un da bulunduğu şirket ortakları, metal işleri, mücevher, duvar kâğıdı, dokuma, mobilya ve kitap gibi ürünleri el yapımı olarak ürettiler. O yıllarda yaptıkları birçok tasarım günümüze değin başka tasarımcılar ve mobilya üreticilerince kopya edildi.

1880'lere gelindiğinde Morris'in çabaları yeni kuşağın Arts and Crafts hareketinin çekiciliğine kapılmasına yol açacak kadar yaygınlaşmıştı. 1882'de İngiliz mimar ve tasarımcı Arthur H. Mackmurdo, zanaatçılar için o yıllarda kurulan birkaç gruptan biri olan Century Guild'in (Yüzyıl Loncası) örgütlenmesine yardımcı oldu. Bu grup, el baskısı sanatını yeniden canlandırdı ve güzel sanatlar ile dekoratif sanatlar arasında belirgin bir fark olmadığı düşüncesini savundu. Birçok profesyonel sanatçı ve aydın bu hareketin ürettiği düşüncelerin yayılmasına yardımcı oldular.

Üretilen işlerin nitelik ve estetik çekiciliğini hiç kimse yadsımıyordu. Ama hareketle

Arts and Crafts hareketinin öncülerinden William Morris'in tasarladığı "Woodpecker Duvar Halısı", 1881; William Morris Galerisi, Londra
William Morris Gallery, Walthamstow, Londra. E. 17

birlikte, çağdaş dünyada bu tür bir üretimin uygulanabilir olup olmadığı tartışması da başlamıştı. İlericiler, hareketin zamanı geriye döndürmeye çalıştığını ve bunun yapılamayacağını, kentleşmiş ve sanayileşmiş kitle toplumunda hiçbir pratik yararı olmayacağını ileri sürdüler. Öte yandan, 1893'teki bir Arts and Crafts sergisini "birkaç kişinin birkaç kişi için yaptığı üretim" olarak eleştiren bir yazar, bir yandan da bu hareketin, tasarımı "satıcı ve reklamcının denetimi altında olan ve gelip geçen modalara bağımlı pazarlanabilir bir iş"e indirgeyen anlayışa karşı sanatsal bir protesto olduğunu da kabul ediyordu.

1890'larda Arts and Crafts hareketi daha geniş kesimlerden onay gördü, yaygınlaştı ve küçük bir grup insanla özdeşleştirilmez oldu. Hareketin ürettiği düşünceler başka ülkelere yayıldı ve tasarım alanına girdikçe daha çok duyulan uluslararası ilgiyle ve özellikle de *art nouveau*(*) ile özdeşleşti.

Artsıbaşev, Mihail Petroviç (d. 5 Kasım 1878, Harkov eyaleti, Ukrayna - ö. 3 Mart 1927, Varşova), yapıtları aşırı karamsar ve ahlakdışı olarak değerlendirilen Rus yazar.

1907'de *Sanin* adlı romanının yayımlanmasıyla ünü yayıldı; daha doğrusu kötü ün sahibi oldu. 1905 Devrimi'nin başarısızlığa uğramasından sonra Rus edebiyat dünyasına bir karamsarlık ve inançsızlık dalgası egemen olmuştu. Bu durumun en uç ifadesi ise *Sanin*'di. Metafizik ve ahlak sorunlarını irdeleyen Artsıbaşev'in bu kitabında da, öbür yapıtlarında olduğu gibi Tolstoy'un etkisi duyulur. Ama Artsıbaşev'in tavrı Tolstoy'dan farklıdır; o, ilkel gerçeklikler olarak adlandırılan ve kendisi için cinsellik ve ölümden oluşan gerçeklikler dışında her şeyi yadsır. Tutucu eleştirmenler onu ahlaksızlıkla suçlamış, yenilikçi eleştirmenlerse onda hiçbir özellik bulamamıştır. Gene de yapıtları bir süre için yaygınlık kazanmıştır. Bazı oyunları edebi açıdan değerlidir. Sovyet eleştirmenlerince yozlaşmışlıkla suçlanan Artsıbaşev 1923'te Sovyetler Birliği'nden sürülmüş ve yapıtları yasaklanmıştır.

artsüremli dilbilim *bak.* tarihsel dilbilim

arttansolungaçlılar (*Opisthobranchia*), *Gastropoda* (karındanayaklılar) sınıfının, 2 bin kadar deniz yumuşakçası türünü içeren altsınıfı. Bu altsınıfın bazen deniz salyangozu da denilen üyeleri, ya kalbin arkasında yer alan solungaçlarla ya da vücut yüzeyiyle solunum yaparlar. Kabuk ve manto (örtenek) boşluğu iyice küçülmüş ya da tümüyle yok olmuştur. Larva aşamasındaki bakışımsızlık, embriyon evresindeyken kıvrımlı olan iç organların kısmen düzleşmesi sonucunda, yetişkinlerde yerini iki yanlı bakışıma bırakabilir. Bu karındanayaklı, çoğu kavkısız olan yumuşakçaların bütün türleri erdişidir (aynı bireyde hem erkeğe, hem dişiye özgü üreme organları bulunur).

Artuk Bey (ö. 1091, Kudüs), Artukluların atası olan Selçuklu emiri. Kayı boyu başkanlarından Eksük Bey'in oğludur. Kayı boyu başkanlığı yaptığı sırada, 1071'de boy yiğitleriyle birlikte Malazgirt Savaşı'na katıldı. Daha sonra Alp Arslan Diyarbakır, Mardin, Harput ve Malatya illerini Artuk Bey'e verdi. Bizans'la yapılan antlaşma bozulunca Alp Arslan, Artuk Bey komutasındaki bir orduyu Anadolu'yu fethetmekle görevlendirdi. Artuk Bey 1073'te Yeşilırmak ve Kızılırmak yörelerini ele geçirdi, İzmit'e kadar akınlar yaptı. Anadolu'da göçebe Türkmenlerin yerleştirilmesi için çalıştı. Alp Arslan'ın ölümünden sonra, Melikşah'ın tahtı elde etmesine yardımcı oldu. 1076'da Karmatilerin ayaklanmasını bastırmak için Arabistan'a gitti. Melikşah'la anlaşmazlığa düştüyse de daha sonra bağlılığını bildirdi. 1086'da Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un emrine girerek, onunla birlikte Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın üzerine yürüdü. Halep yakınlarında Süleymanşah'ın yenilgiye uğratılmasında büyük katkısı oldu. Daha sonra Kudüs'teki Atsız'ın üzerine gönderildi ve Kudüs emirliğine atandı (1091). Ölümüne değin bu görevde kaldı. Ölümünden sonra oğulları Güneydoğu Anadolu'da Artuklular hanedanını kurdular.

Artuk Bey göçebe geleneklerine bağlı kalmış, böylece büyük bir Türkmen boyunu denetimi altında tutabilmiştir. Görece bağımsız kişiliğini korumuş, Melikşah gibi bir sultana bile karşı çıkabilmiştir.

Artuklu Sarayı, Diyarbakır'da, Artuklular zamanında (11-15. yy) yapılmış saray yapısı. Bir bölümünün kalıntıları 1961-62'de Oktay Aslanapa başkanlığında yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Eldeki bulgulara göre yapı 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmekte ve Artuklulardan Nasirüddin Salih Mahmud bin Muhammed tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. Saray, Diyarbakır surlarının kuzeydoğu ucundaki içkalenin batı yönünde, yüksek bir tepe üstünde yer alır.

Kazılarla ortaya çıkarılan bölümün, dört yöne eyvanlarla açılan haçvari bir planı vardır. Plan düzeni ile bezemesi açısından bu kesimin sarayın en önemli parçası olduğu düşünülebilir. Güney eyvanındaki selsebile kanalla bağlı olan ortadaki köşeleri pahlı kare biçimindeki fıskiyeli havuzun döşemesi renkli çinilerle, cam ve taş mozaiklerle süslüdür. En dış bordürde kırmızı, yeşil porfir levhalarla renkli mozaiklerden oluşan daire biçimli ve dört dilimli madalyonlar dönüşümlü olarak dizilmiştir. Pahlı köşeler hizasında yer döşemesi, kareyi tamamlayacak biçimde taş mozaikle bezenmiştir. Göbek bölümü sonradan çini levhalarla kaplanmıştır. Anadolu'da bu dönemin en zengin bezenmiş yapısı sayılan Artuklu Sarayı'ndaki mozaik ve çini bezeme, Türk mimarlığında türünün ilk örneğidir.

Sarayın doğu ve batı eyvanlarının iki yanında kapalı mekânlar vardır, doğu eyvanının biraz ilerisinde de merdiven ve hamam kalıntılarına rastlanır. Temel duvarları kesme taştan yapılan sarayın çatı örtüsünün nasıl olduğu bilinmemektedir. Artuklu Sarayı, zaman içinde yapılan yeni eklerle özelliklerini yitirmiş, kesinlikle saptanamayan bir dönemde de terk edilerek birkaç küçük kalıntısı dışında ortadan kalkmıştır.

Artuklular, ARTUKOĞULLARI olarak da bilinir, 11. yüzyıl sonlarından 15. yüzyıl başlarına değin Anadolu'nun güneydoğusunda hüküm süren Türkmen hanedanı. Hanedanın bir kolu, 1098/1101-1232 arasında Hısn Keyfa (Hasankeyf) ve Amid'de (bugün Diyarbakır), bir kolu da 1104-08-1408 arasında Mardin ve Meyyafarkin'de (bugün Silvan) egemen olmuştur.

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah ve kardeşi Tutuş'a yaptığı hizmetler karşılığında hanedanın atası Artuk Bey'e(*) 1086'da Filistin toprakları bağışlandı. Artuk Bey 1091'de ölünce Filistin toprakları oğulları I. Sökmen(*) ve Necmeddin İlgazi'ye(*) kaldı. Sökmen, Diyarbakır'a giderek (1102) Hısn Keyfa ve Mardin ile daha kuzeydeki bazı toprakları ele geçirdi. Bu arada kardeşi Necmeddin İlgazi, Büyük Selçukluların hizmetine girdi ve Sultan Muhammed Tapar tarafından Bağdat valiliğine atandı. Necmeddin İlgazi daha sonra Mardin'i yöneten Sökmen'in oğlunu uzaklaştırıp burayı kendi soyunun merkezi yaptı (1104/08) ve Hısn Keyfa'yı da kardeşinin soyuna bıraktı.

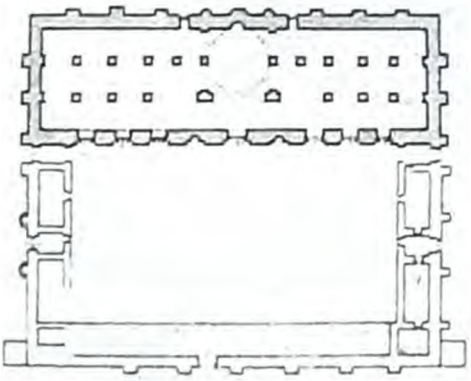

Kızıltepe Ulucamisi, Orhan Tunçer'in çizimi
Ala Artun (der.) Anadolu da Artuklu Devri Türk Mimarlarının Gelişimi

Bundan sonra Artuklular ile Selçuklular arasındaki ilişkiler giderek bozuldu. İlgazi, Selçuklu Musul valisine karşı Türkmenleri bir araya getirerek, 1118'de Diyarbakır'ı bütünüyle denetimi altına almayı başardı. Ertesi yıl, Halep'e yaklaşan Haçlıları bozguna uğrattı. Artuklular, 1113'ten başlayarak Fırat'ın doğu yakası boyunca kuzeydoğu yönünde yayıldılar. İlgazi'nin yeğeni Belek'in Harput'ta kurduğu devlet, onun 1124'te ölmesinden sonra, Davud (hd y. 1109-44) tarafından, başkenti Hısn Keyfa olan Artuklu Beyliği'yle birleştirildi.

Davud ve ardılı Kara Arslan (hd 1144-67) dönemlerinde Zengilerin Musul'da, sonra da Halep'te güçlenmesi, Artuklu yayılmasına son verdi. Nureddin Zengi'nin, Haçlılara ve Bizans'a karşı savaşa sürdüğü Artuklular, onun 1174'te ölmesiyle Zengilere bağımlı duruma düştüler. Salaheddin Eyyubi'nin Nureddin'in yönetimindeki toprakları adım adım fethetmesi üzerine, Diyarbakır'daki durumları daha da zayıfladı. Muhammed (hd 1167-85), 1183'te Salaheddin Eyyubi ile kısa süreli bir ittifak kurarak Diyarbakır'ın kendisine verilmesini sağladı ve burayı yeni Artuklu başkenti yaptı. Salaheddin Eyyubi 1185'te Meyyafarkin'i alınca, çoğu genç emirlerden oluşan Artuklu yöneticileri kısa sürede ona boyun eğdiler.

Artuklular, Diyarbakır'daki varlıklarını Anadolu Selçuklularına ve Harezmşahlara bağımlı olarak iki yüzyıldan çok sürdürdüler. Hısn Keyfa, Diyarbakır ve Harput'taki Artuklu egemenliğine Eyyubiler 1232'de son verdiler. Hanedanın Mardin kolu, uzun süre İlhanlıların ve Timurluların egemenliği altında yaşadıktan sonra 1408'de bir başka Türkmen hanedanı olan Karakoyunlular tarafından yıkıldı.

Artuklu sanat ürünleri güçlü bir Selçuklu etkisi taşır. Batı'yla ilişkilerinin etkisi ise, bezemelerde yer yer rastlanan Bizans öğelerinde görülebilir. Günümüze Artuklu metal işçiliğinin birçok örneği kalmıştır. İnsan başlı, aslan gövdeli, kartal kanatlı iki kabartmayla ve çiçekli yazılarla bezenmiş kenar süslü bronz bir kantar topu (Ulusal Kitaplık, Paris) Selçuklu etkisini yansıtır. Artuklu dokumacılığı, zarif ipeklileri ve ağır işlemeli kumaşlarıyla dikkati çeker. Sıra halinde birbirini izleyerek bütün yüzeyi kaplayan çift kartal süslemesi Artuklu kılımlerinin tipik özelliğidir. Selçuklular öncesinde İran'da hüküm süren Büveyhilerin sanatını andıran bu örgeye karşın, Artuklu stilizasyonu gene de özgünlük taşır.

Artuklular 12. yüzyıldan başlayarak yetkin mimarlık yapıtları ortaya koymuşlardır. Anadolu'da ilk kez maristan (darüşşifa), medrese, mescit ve hamamıyla birlikte bir bütün olarak planlanan külliyeler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Cami mimarlığı ise gene bu dönemde, yarım yüzyıl gibi kısa bir sürede olgunluğa ulaşmıştır. Artuklu camilerinin genellikle bir mihrap önü kubbesi çevresinde gelişen enine plan şeması, çoğu kez üç sahından oluşur. Kubbe, önceleri tek sahnın içinde kalırken, giderek üç sahını da kaplayan anıtsal boyutlara ulaşmıştır. Kapalı mekânın kuzeyinde yer alan cami avlusu, çoğu kez kapalı mekândan daha büyük tutulmuştur. Kare planlı minareler de sayıca silindir biçiminde olanlar kadar çoktur ve bazı yapılarda birden fazla olduğu görülür. Medreselerde açık avlulu plan daha yaygındır. Daha çok kesme taşın kullanıldığı ve taş bezemenin yoğun olduğu Artuklu yapılarında özellikle cephede görülen iki renk taş işçiliğinde ve çok dilimli kemerlerde Kuzey Suriye Zengi mimarlığının etkileri sezilir.

Artuklu yapılarından günümüze ulaşanlar azdır. Yeni kazılardan ve tarihsel anlatımlardan, Diyarbakır'daki Artuklu Sarayı'nın(*) görkemli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki kazılarda mozaik süslü ve çok renkli taş döşemeler ortaya çıkarılmıştır. Elli odası olduğu söylenen bu sarayın, en önemli Artuklu anıtsal yapısı olduğu sanılmaktadır.

Hısn Keyfa ve Harput surlarının yanı sıra Diyarbakır surlarının bir bölümü ile burç (Ulu Beden ve Yedi Kardeş burçları) ve kapıları da Artuklu ürünüdür. Ayrıca Diyarbakır'da Mesudiye ve Zinciriye medreseleri ile Mardin'deki Hatuniye ve Zinciriye medreseleri, Hasankeyf'teki Hüsamiye Medresesi; Mardin, Silvan ve Kızıltepe ulucamileri, Harput Karaarslan Camisi; Malabadi, Dicle, Devegeçidi Suyu ve Karaarslan köprüleri Artuklulardan kalma en önemli mimarlık yapılarıdır.

Artunkal, Suphi (d. 1907, Edirne - ö. 1 Mayıs 1978, İstanbul), Türkiye'de nükleer tıp ve endokrinoloji çalışmalarının öncülerinden olan hekim.

1932'de İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdi ve bu fakültede nöroloji asistanı oldu. Daha sonra tedavi kliniği ve farmakoloji kürsüsüne geçti. Burada 1944'te doçent, 1958'de profesör oldu. 1967'de de Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne geçti.

Türkiye'de nükleer tıbbın öncülerinden olan Artunkal, tedavi kliniğinde ilk radyoizotop laboratuvarını kurdu. Ayrıca endokrinoloji bölümü, Nükleer Tıp Enstitüsü, Türk Endokrinoloji Derneği ile tıbbi psikoloji laboratuvarının kurucuları arasında yer aldı. Ciba Vakfı 1964'teki "Beyin-Tiroid İlişkisi" adlı grup çalışmasını Suphi Artunkal adına düzenledi. İstanbul Tabib Odası'nın 1986'da kurduğu Prof. Dr. General Tevfik Sağlam Ulusal Sağlık Ödülü, o yıl ilk

Artunkal
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

olarak Suphi Artunkal'a verildi. *Kanın Deveran Hızının Fizyopatolojik ve Klinik İncelemesi* (1943), *Farmakoloji ve Tedavi* (1956; S. Tavat, N. Kastarlak, R. Garan ile birlikte), *Farmakoloji ve Tedavide Tatbikat* (1961; S. Tavat, R. Garan, A. Akçasu ile birlikte) ve *Radyoizotopların Klinikte Kullanılması* (1963) başlıca yapıtlarıdır.

Artvin, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde il ve il merkezi kent. Yüzölçümü 7.436 km² olan Artvin ili kuzeyde Gürcistan, doğuda Ardahan, güney ve güneybatıda Erzurum, batıda Rize illeri, kuzeybatıda da Karadeniz ile çevrilidir.

Doğal yapı. Artvin toprakları çok büyük ölçüde engebeli ve dağlıktır. Çoruh Irmağı vadisi sarp ve genellikle geçit vermeyen bu dağları ikiye ayırır. Çoruh-Kelkit Vadi Oluğu(*) adıyla da anılan bu vadinin kuzey, doğu ve kuzeydoğusunda, Doğu Karadeniz Sıradağlarının(*) yüksekliği 3.000 m'yi aşan ve hem denize, hem de birbirine koşut olarak uzanan sırtları yer alır. Bunlardan en önemlisi, Artvin-Rize-Erzurum il sınırlarının kesiştiği alanda bulunan, bölgenin ve

ilin en yüksek noktasını oluşturan Kaçkar Dağıdır (3.932 m). Kıyı dağlarına bağlı ötekî önemli yükseltiler Rize il sınırında yer alan Gül Dağı (Şevvaltepe'de 3.371 m) ile Marsis Kayalığıdır (3.334 m). Çoruh Irmağı vadisinin güneydoğu, doğu ve kuzeydoğusunda, güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu Yalnızçam Dağları(*) uzanır. Daha doğuda, Borçka kasabasının doğusundaki Karçal Dağı (3.428 m) ilin ikinci en yüksek noktasıdır. Bütün bu dağlar, ilin en önemli akarsuyu olan ve Artvin topraklarını güneybatıdan kuzeydoğuya doğru boydan boya kat eden Çoruh Irmağı ve kollarınca derin bir biçimde yarılmıştır. İl topraklarından çıkan suların büyük bölümünü Çoruh Irmağı(*) toplar. Bu ırmağa katılan başlıca kollar Altıparmak (Barhal) ve Oltu çayları ile Berta Suyu ve Murgul Deresidir. Kuzeybatı kesimde doğrudan Karadeniz'e dökülen kısa akışlı küçük dereler vardır. Doğu kesimdeki Çadır Dağı yamaçlarından kaynaklanan sular il sınırları dışında Kura Irmağına(*) katılır. Önemli bir göle rastlanmayan ilde Doğu Karadeniz Sıradağlarına bağlı kıyı dağları ile iç sıraların 2.700 m'den daha yüksek kesimlerinde bazı küçük buzyalağı (sirk) gölleri vardır. Yüksek kesimlerdeki küçük platolarla vadi tabanlarındaki küçük ovalar ilin başlıca düzlükleridir. Ama bu ovaların çoğu bitkisel üretime elverişli değildir.

Artvin İli
Ara Yayıncılık Arşivi

Artvin'in bol yağış alan yüksek dağları sık bir orman örtüsü ile kaplıdır. Birçok yapraklı ve iğneyapraklı ağaç türünün yer aldığı bu ormanlar, doğal güzelliklerinden başka zengin orman altı bitkileriyle de dikkati çeker. Ormanlarda yaşayan çeşitli av hayvanları, Artvin'i yurtdışından da turist çeken bir av merkezi haline getirmiştir. Ormanların zengin bitki örtüsü arıcılık için çok elverişli bir ortam oluşturur.

Ekonomi. Artvin doğal yapısının elverişsizliği, ekime elverişli toprakların azlığı, ulaşım güçlüğü ve ülkenin önemli kentlerine uzaklığı nedeniyle nüfus yitiren ve yavaş gelişen bir ildir. Bitkisel üretime elverişli alanların çok küçük bir yer kaplamasına karşın, başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Ama tarım işletmelerinin çok parçalı, küçük ve dağınık olması, arazinin aşırı engebeli yapısı, modern girdi kullanımını ve üretim ölçeğini sınırlamakta, bu da tarımsal geliri düşürmektedir. Teknik düzeyi geri ve ürün çeşitlenmesi az olan bitkisel üretim, 1960'lara değin tümüyle geçimlik tahıl tarımına dayanıyordu. Bu yıllarda başlayan çay üretimi bir ölçüde çeşitlenme ve canlılık yarattı. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler yaş çay yaprağı, patates, buğday, elma, mısır, arpa, üzüm ve armuttur. Üretim miktarı fazla olmayan bitkiler ise kiraz, fındık, zeytin, ceviz, dut, şeftali, taze fasulye, erik, mandalina ve portakaldır.

Bitkisel üretim olanaklarının sınırlılığı, çiftçilerin ek gelir kaynağı olarak hayvancılıkla da uğraşmasına yol açmıştır. Ama, daha çok yüksek iç kesimlerdeki yaylalarda yoğunlaşan hayvancılık da geçimlik düzeydedir. En çok sığır ve koyun beslenir. Ülke pazarına satılan en önemli hayvan ürünü ise balıdır. Türkiye'deki bal üretiminde ilin önemli sayılabilecek bir payı vardır. Artvin'in Karadeniz'e 50 km'lik bir kıyısı olmasına karşın balıkçılık gelişmemiştir. Orman varlığının zenginliğine karşın ormancılık da hayvancılık gibi, daha çok ek gelir getiren yan uğraşlardan biridir.

Türkiye bakır cevherleri yataklarının önemli bir bölümü Artvin ilindedir. Yüzyıllardan beri işletildiği bilinen bu yataklardan çıkarılan cevher Murgul ilçesinde kurulan tesislerde işlenir. Murgul'daki bu tesisler Etibank'a bağlı Karadeniz Bakır İşletmeleri AŞ'ye (KBİ) aittir. Ülke çapında önem taşıyan bu tesisler Artvin imalat sanayisinin belkemiğini oluşturur. Ama bu tesislerin yarattığı hava ve su kirliliği, yakın çevrede insan, hayvan ve bitki varlığını tehdit edecek boyutlara gelmiştir. Borçka'daki kereste fabrikası orman ürünleri dalındaki en önemli kuruluştur. Özel sektöre ait kuruluşlar ise küçük hızar atölyelerinden ve bir kayın fırınlama tesisinden oluşur. Arhavi, Hopa ve Kemalpaşa-Muratlı'daki çay fabrikaları ötekî önemli sanayi kuruluşlarıdır. Bunların dışında, orman ürünleri, gıda, dokuma, metal eşya ve makine imalat dallarında küçük aile işletmelerine rastlanır.

Tarih. Eski Asur kaynaklarında Yukarı İberia olarak geçen topraklar arasında yer alan yöredeki ilk yerleşmelerin İÖ 2000'lerde kurulduğu sanılır. İÖ 8. yüzyıl sonlarında Kimmerlerin, İÖ 7. yüzyılda da İskitlerin saldırısına uğrayan yöre İÖ 200'de İberia Krallığı'nın, İÖ 119'da da Pontus Krallığı'nın egemenliği altına girdi. İÖ 65'te Roma'ya bağlanan yörenin kıyı kesimi Lazika adıyla anılırdı. Bizans döneminde Bagratlıların(*) yönetimindeki İberia Krallığı'nın egemenlik alanı içinde kalan bu topraklar İS 11. yüzyılın ikinci yarısında kısa bir süre Türkmenlerin eline geçti. 13. yüzyılda Moğolların, 14. yüzyılda da Timur ordularının saldırısına uğrayan yöre, 1551'de Erzurum beylerbeyi İskender Paşa tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. 1578'de Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ile birlikte Çıldır Eyaleti'ne bağlandı. Tanzimat döneminde Trabzon vilayetinin Batum sancağına bağlı bir kaza olan Artvin, 19. yüzyılda güç günler yaşadı ve üst üste işgal edildi. Bu işgallerden ilki, Haziran 1828'deki Rus işgalidir. 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile sona eren bu işgali, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (Doksanüç Harbi) sonra imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'yla gerçekleşen ikinci Rus işgali izledi. I. Dünya Savaşı'na değin süren bu işgalde, yerli halk Teşkilat-ı Mahsusa çerçevesinde örgütlenerek direnişe başladı. Kasım 1914'te Melo sınır taburu Rusları bozguna uğratarak Artvin'i kurtardı. Ancak dört ay süren bu dönemin ardından Ruslar Artvin'i yeniden denetim altına aldılar. 1917 Sovyet Devrimi'nden ve Çarlık yönetiminin yıkılmasından sonra, Sovyet hükümetiyle yapılan 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi uyarınca, Rus ordusu Artvin ve Şavşat'ı boşalttı. Ama Artvin, bu kez de Mondros Mütarekesi uyarınca 17 Aralık 1918'de İngilizlerce işgal edildi. 7 Nisan 1920'de sona eren İngiliz işgalini Gürcü işgali izledi. 22 Şubat 1921'de Gürcistan hükümetine bir ültimatom verilerek Artvin ve Ardahan'ın boşaltılması istendi. 23 Şubat 1921'de Artvin ve Ardahan boşaltıldı; dört gün sonra, Artvin kesin olarak Türkiye topraklarına katıldı. Ötekî sancaklar gibi 1924'te il yapıldı. 1933'te ilçe statüsü ile merkezi Rize kenti olan Çoruh iline bağlandıktan sonra, 1936'da Rize'nin ayrıldığı Çoruh ilinin merkezi Artvin kentine taşındı. İlin adı 1956'da bir kez daha Artvin olarak değiştirildi.

Kentin yapısı ve tarihsel yapılar. Arapların 7. yüzyılda başlayan saldırılarının gözlenmesi amacıyla 10. yüzyılın ilk yarısında Bagratlılar tarafından yaptırılan küçük bir kalenin adıyla uzun bir süre Livana ve Livane olarak anılan bir yerleşme yeridir. Daha sonra Artvani ve Artvini biçimlerinde söylenen adının zamanla Artvin'e dönüştüğü sanılır.

Artvin kenti ilin iç kesiminde, Çoruh Irmağı vadisinde yer alır. Karayoluyla bazı ilçe merkezlerine ve Karadeniz kıyı yoluna bağlanır. Ama doğal yapı karayolu ulaşımını güçleştirdiğinden denizyolu önem kazanmıştır. Kent, deniz bağlantısını Hopa limanı yoluyla sağlar. Yerleşme düzeni, tümüyle yüzey şekline bağlı olarak biçim-

Artvin'den bir görünüm
Sabu Fırat

lenmiş ve 1960'lara değin kenti oluşturan mahalleler birbirinden kopuk gelişmiştir. En alçak mahallesi olan Çayağzı'nın yükseltisi 230 m'yken, yedi katlı bir görünümü olan kentin en yüksekteki mahallesi Çamlık 800-900 m'dedir. Turistik tesislerin kurulduğu Kafkasör Yaylasının yükseltisi ise 1.100 m'dir.

Artvin kentindeki başlıca tarihsel yapılar Artvin, Boselt, Kuvarshan, Melo ve Yukarı Hod kaleleridir. 1793 tarihli Salihbey Camisi, kentin 9 km doğusundaki Hamamlı köyünde bulunan ve günümüzde cami olarak kullanılan Hamamlı (Dolisane) Kilisesi, Çelebi Efendi ve Mehmed Bey çeşmeleri de sözü edilmeye değer yapılar arasındadır.

Artvin Belediyesi 1923'te kurulmuştur. Nüfus (1990) il, 212.833; kent, 20.306.

Artyom, Rusya Federasyonu'nun uzakdoğu kesiminde, Primorski Kray bölgesinde kent. 1924'te kurulan ilk yerleşme 1938'de kent oldu. Bölgenin elektrik santralında kullanılan linyit burada üretilir. Kentte inşaat malzemesi, porselen ve piyano üreten kuruluşlar vardır. "Artyom" takma adıyla tanınan devrimci önder ve Sovyet devlet adamı F. A. Sergeyev'in anısına kente bu ad verilmiştir. Nüfus (1987 tah.) 73.000.

Artyomovsk, ARTOMOVSK ya da ARTEMOVSK olarak da yazılır, Ukrayna'da Donetsk yönetim birimine (*oblast*) bağlı kent. Bahmut Irmağı üzerinde yer alan kentin adı 1924'e değin Bahmut'tu. 17. yüzyılda, Rus sınırlarını Kırım Tatarlarına karşı savunan bir kale olarak kuruldu. 1701'de I. Petro burada bir tuz işletmesi kurdu. Kale 1708'de, Bulavin ayaklanması sırasında yıkıldı. 1783'te resmen kent oldu. Büyük tuz işletmelerinin bulunduğu kentteki tuz sanayisi 19. yüzyılda canlandı ve yörede bulunan kiraçtaşı ve kok kömürüne dayalı bir kimya sanayisinin de kurulmasına yol açtı. Artyomovsk'ta ayrıca madeni eşya fabrikaları ve hafif sanayi kuruluşları vardır. Çevrede bir hidroelektrik santral bulunur. Artyomovsk'ta tuz işletmelerine bağlı bir enstitü ve çeşitli teknik okullar ile tıp, öğretmen ve müzik okulları vardır. Kent aynı zamanda Donetsk Jeofizik İnceleme Kurumu'nun merkezidir. Nüfus (1987 tah.) 91.000.

Arû, Kemal Ahmet (d. 10 Temmuz 1912, İstanbul), mimar ve kent plancısı. Mimarlık eğitimini İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nde yaparak, 1937'de mezun oldu. 1940'ta Yüksek Mühendis Mektebi (bugün İstanbul Teknik Üniversitesi) Mimarlık Fakültesi'nde şehircilik dersi vererek öğretim üyeliğine başladı. 1950'de

Kemal Ahmet Arû
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

profesör oldu. 1954-56, 1962-64, 1968-70 arasında üç kez Mimarlık Fakültesi dekanlığı yaptı. Tarihsel yapılar ile mimarlık ve kent tasarımı üzerine araştırmalar ve uygulamalar gerçekleştirdi. *Türk Hamamları Etüdü* (1941), *İkinci Dünya Harbinden Sonra Garp Avrupası'nda Mesken Problemi* (1950), *İmar Planlama Çalışmaları Çizim Tekniği* (1955, Gündüz Özdeş ile birlikte), *Şehir Dokusunda Yeni Ulaştırma Düzenleri* (1965), *Yayalar ve Taşıtlar* (1965) gibi kitapları yayımladı.

Arû, Türkiye'de kentsel tasarım ve planlamanın önemini vurgulayan ve bu alanda çalışmalar yapan ilk mimarlardan biridir. Çeşitli mimarlık ve kent planlama yarışmalarına girerek ödüller kazandı. Ödemiş (1945), İzmit (1948), İzmir (1952) imar planı yarışmalarında ekip çalışmasıyla hazırladığı projeler birinci seçildi. 1971'de Diyarbakır Üniversitesi Kampüsü yarışmasında Yıldırım ve Yalçın Sağlıkova ve Emre Arû ile birlikte hazırladıkları projeyle birincilik ödülünü kazanan Arû ayrıca Anadolu'da 20'den çok yerleşmede tasarım ve uygulama düzeyinde kent planlama çalışması yaptı. Mimari tasarımın, kent tasarımından ayrılamayacağını vurgulayan Arû'nun bu yaklaşımına örnek olarak İstanbul Birinci Levent (1947) ve Dördüncü Levent Konut Siteleri (1954) uygulamaları verilebilir. Polis Koleji (1940), İzmit Otel, Belediye ve Hükümet Alanı (1948, Gündüz Özdeş ve Kemali Söylemezoğlu ile birlikte), İstanbul Sheraton Oteli (1959, AHE Grubu ile birlikte) ise önemli mimari yapıtlardır.

Aru Adaları, Bahasa Endonezya dilinde KEPULAUAN ARU, Felemenkçe AROE EILANDEN, Endonezya'nın Arafura Denizinde adalar grubu. Güneydoğu Maluku Adalarının (Maluku Tenggara) en doğusunda yer alır ve Maluku iline (*propinsi*) bağlıdır. 177 km uzunluğunda ve 77 km genişliğinde olan en büyük ada Tanabesar, gerçekte beş dar boğazla birbirinden ayrılmış altı ayrı adadan (Warilau, Kola, Wokam, Kobroor, Maikoor ve Trangan) oluşur. Daha küçük 85 adayla birlikte adalar grubunun toplam yüzölçümü 8.563 km²'dir. Wamar Adasında yer alan Dobo, Aru Adalarının merkezi ve başlıca limanıdır. Dobo'da küçük bir havaalanı da vardır. Adaların tümünde arazi düzlüktür ve sık ormanlarla kaplıdır. Kıyı bölgelerinde boydan boya bataklıklar vardır. Bitki örtüsü olarak vidaağaçları (*Pandanus*), palmiye, *Canarium commune* ve ağaç eğreltileri bulunur. Trangan Adasında çayırla kaplı ovalar görülür. Adalardaki hayvan varlığı, özellikle de birçok keseli türü içeren memeliler, Avustralya'dakilere çok benzeyen Papua'ya özgü türlerden oluşur.

Aru Adaları halkı, Papua ve Malaya ırklarının bir karışımıdır ve geleneksel animist dinlere bağlıdır. Müslümanlar ve Hıristiyanlar, batıdaki adalarda, sık ağaçlar arasında kurulmuş kıyı köylerinde yaşarlar. Doğudaki adalarda köyler, yüksek kayalıklar üzerinde kurulmuştur. Evler çoğunlukla işlenmemiş ağaçtan yapılmıştır. Birbirine çok yakın kurulmuş bu evlere, zemine açılan kapak biçiminde kapılardan girilir. Adalarda sagu, pirinç, mısır, şeker, tütün ve hindistancevizi yetişir. Ama Hıristiyanlar ve Müslümanlar dışındaki halk genellikle tarımla uğraşmaz. Denizhıyarı, inci, sedef ve bağa (kaplumbağa kabuğu) toplayıcılığı Aru Adaları halkının başlıca geçim kaynaklarıdır.

1606'da Hollandalıların geldiği Aru Adalarını 1942'de Japonlar işgal ederek hava üssü olarak kullandılar. II. Dünya Savaşı sonunda Hollanda'ya geri verilen adalar, 1949'da Endonezya'ya katıldı. Nüfus (1971) 34.195.

Aruba, Antil Denizinde ada. 1986'ya kadar Hollanda Antilleri federasyonunun bir üyesiydi. Küçük Antiller'in güneybatı ucunda yer alan Aruba, Curaçao'nun 80 km batısına, Venezuela kıyılarının da 29 km kuzeyine düşer. Yüzölçümü 193 km²'dir. Yönetim merkezi ve başlıca limanı Oranjestad, 1990 tahmini nüfusu 63.000'dir.

Yüzeyi genellikle alçak ve düz olan adanın en yüksek yeri, 189 m ile Jamanota Dağıdır. Ada, her an düşecekmiş gibi gözüken dev diyorit (yeşiltaş) kayalarıyla kaplıdır. Yıllık sıcaklık ortalaması 27°C'dir. Alize rüzgârları yağmur yüklü bulutları Küçük Antiller'in rüzgârüstü bölümlerine taşıdıklarından, adada çok kurak bir iklim hüküm sürer. Yılda 430 mm'ye ulaşan yağışlar barajlarda ve çatıların üstündeki sarnıçlarda toplanırsa da içme suyunun büyük bölümü deniz suyunun arıtılmasıyla elde edilir. 1960'ta tamamlanan ve günde 20.800.000 litre su arıtabilen tesis, dünyanın en büyük su arıtma tesisleri

Aruba kıyısında kaya oluşumları
Bradley Smith, New York

arasındadır. Aruba, olağan Antil kasırgaları alanının tümüyle dışındadır. Adanın bitki örtüsü kuraklığa dayanıklı çalı, kaktüs ve ağaçlardan oluşur.

Adaya ilk yerleşenler, mağaralarda kil çömlekler, taş araçlar ve kırmızı boyalı resimler bırakmış olan Aravaklardı. 1499'da İspanyol egemenliği altına giren ada, korsanlık ve kaçakçılık merkezi haline geldiyse de, başka yerlerin tersine burada Yerliler yok edilmedi. 1634'te adaya yerleşmeye başlayan Hollandalılar ancak 1816'da Aruba'yı resmen kendilerine bağladılar. Aruba, Napoléon Savaşları sırasındaki 10 yıllık dönem dışında, günümüze değin Hollanda'nın denetiminde kaldı.

Ada nüfusunun yarıdan çoğu Yerli kökenlidir. Geri kalanlar, Avrupalı sömürgecilerin soyundan gelenler ile Hindistan ve Uzakdoğu'dan adaya yeni göç etmiş olanlar ve Orta ve Güney Amerikalı siyasi mültecilerdir. Adada plantasyona dayalı bir ekonominin ortaya çıkmaması nedeniyle Aruba'ya hiç Afrikalı köle getirilmemiştir. Resmî dilin Felemenkçe olmasına karşın, halk İspanyolcaya dayalı melez bir dil olan Papiamentoyu konuşur. Nüfusun büyük bölümü Katoliktir.

Su kıtlığı tarımın en büyük sorunudur. İthal ürünler karşısında rekabet gücü olmayan topraksız tarım denemeleri sonuçsuz kalmıştır. Aruba'dan sulama gerektirmeyen bir bitki olan sarısabır ihraç edilir. Ada ekonomisi, 1980'lerin ortalarına değin, neredeyse bütünüyle Venezuela'dan alınan

hanı petrolün işlenip depolanmasına dayanmaktaydı. Dünyanın en büyük rafineri kompleksleri arasında yer alan Lago Oil, 1985'te kapanana değin adanın başlıca istihdam kaynağıydı. Düşük kükürtlü fuel oil üreten iki tesisin yanı sıra amonyak üreten bir petrokimya kuruluşu da vardır. 19. yüzyılda kısa bir süreyle adada altın da çıkarılmıştır. Yönetim, turizmin gelişmesini mali politikalarla özendirmektedir. Derin su limanları ve uluslararası havaalanı, turizmin gelişmesini kolaylaştıran etmenlerdir. Uzun beyaz kumsalları ve tertemiz deniz suyuyla Aruba, tekne yolculuğu yapanları ve denizden yararlanmak isteyenleri çeken bir tatil yeridir.

Aruba'nın savunma ve dışişleri Hollanda'nın denetimindedir. İçişlerini ise, kendi bürokrasisi, yargı sistemi ve parası olan ada yönetimi yürütür. Hollanda'nın atadığı bir vali devlet başkanıdır. Bakanlar Kurulu, seçimle işbaşına gelen tek meclisli yasama organına karşı sorumludur. Aruba 1 Ocak 1986'da Hollanda Antilleri federasyonundan ayrıldı. Bu, 10 yıl sonra kazanacağı tam bağımsızlık yolunda atılmış ilk adımdı.

Aruktay (ü. 15. yy başları), As (ya da Alan) Moğollarının önderi. Oyrat Moğollarının önderi Mahamu ile anlaşarak onunla birlikte, Ming hanedanının Moğolların başı olarak tanıdığı Ugeçi'yi yendi. 1423'te kendisini Moğolların büyük hanı ilan etti ve Kuzey Çin'e yıkıcı akınlar düzenledi. 1425 dolaylarında kendisine karşı ayaklanan Mahamu'nun oğlu Togon Temür'e yenildi.

Arum *bak.* yılanyastığı

Arun, İngiltere'de West Sussex iline bağlı ilçe (*district*). Adını, ilin kuzey sınırından doğan ve güneye doğru inerek ili baştan başa geçen Arun Irmağından alır. Yüzölçümü 221 km²'dir. Büyük şatosuyla tanınan eski Arundel ilçesini, South Downs'ın bir uzantısını ve Manş Denizi kıyısının bir kesimini kapsar. Kıyı boyunca uzanan bir dizi tatil merkezinin en büyükleri Littlehampton ve Bognor Regis'tir. Nüfus (1986 tah.) 126.900.

Arun, Halit Özdemir *bak.* Özdemir Asaf

Arunaçhal Pradesh, eskiden KUZEYDOĞU SINIR YÖNETİMİ. Hindistan'da 22 eyaletin dışında kalan birlik topraklarından biri. Ülkenin kuzeydoğusunda yer alır. Assam'daki Brahmaputra Irmağı ovasından kuzeye Assam Himalayaları'nın doruk çizgisine, doğuda (II. Dünya Savaşı'nda üzerlerinden hava yoluyla Çin'e ikmal yapılırken "Hörgüç" diye adlandırılan) bir dizi yüce doruk arasından geçen düzensiz bir çizgiye kadar uzanır. Yüzölçümü 83.578 km²'dir.. Ama birlik topraklarının kesin sınırları ne arazide işaretlenerek belirlenmiş, ne de ayrıntılı bir haritası çıkarılmıştır Arunaçhal Pradesh'in başkenti İtanagar'dır.

Toprakların, McMahon Hattı diye bilinen 890 km uzunluğundaki kuzey sınırı, uzun süreden beri Hindistan'la Çin arasında anlaşmazlık konusuydu. Simla'da toplanan bir konferansta (1914) İngiltere, Çin ve Tibet temsilcileri, Tibet'le Kuzeydoğu Hindistan arasındaki sınırın Himalayalar'ın doruklarından geçmesi gerektiği üzerinde anlaşmaya vardılar. İki gün sonra Çin kendi temsilcisini tanımadığını bildirerek antlaşma imzalamayı reddetti. Hindistan'ın bağımsızlığını (1947) izleyen sürtüşmeler sonucunda Çin birlikleri 26 Ağustos 1959'da çizgiyi geçerek birkaç kilometre güneydeki bir Hint ileri karakol bölgesi olan Longcu'yu ele geçirdiyse de 1961'de burayı terk ettiler. 1962'de yeniden çizgiyi geçen Çin birlikleri saldırılarını bütün sınır boyunca yaygınlaştırdılar. 1963'te bir kez daha çekilen Çinliler, Hintli savaş tutsaklarını da geri verdiler. Arunaçhal Pradesh 1972'de birlik toprakları yapıldı. Adı "güneşin doğduğu yer" anlamına gelir. Nüfus (1991) 858.392.

Arundel, İngiltere'de West Sussex iline bağlı Arun ilçesinde kasaba. Arun Irmağının, South Downs'ın içinden geçerken oluşturduğu vadide yer alır. Arun Vadisini ve kıyı ovasından geçen yolu korumak amacıyla Norman istilasının hemen ardından 1066'da inşa edilen Arundel Şatosu ile Arun Irmağı arasında kalan tepenin yamacını

Arundel Şatosu'nun gözetleme kuleleri, West Sussex
Jim Shaw-Vincent J. Kamin

kaplar. Adına ilk kez 877 tarihli kaynaklarda rastlanan Arundel, zamanaşımından doğan hakla (yazılı berat almaksızın) ilçe oldu. Norman istilasından sonra, Sussex'in altı idari bölümünden birinin merkezi oldu. İlçenin eski toprak tabyasının yerine taştan ve çakmaktaşından bir şato yapıldı. Arundel kontluğu, 1580'de Norfolk düklüğünü elinde tutan Howardlara geçti. Birbirini izleyen dükler, şatoyu onarıp yeni yapılar eklediler.

Bir zamanlar akarsu limanı olan Arundel, günümüzde yaz aylarında turistlerin uğrağı olan sessiz bir kır kasabası görünümündedir. Eskiden atlı yolcu arabalarının durağı olan Norfolk Arms adlı 18. yüzyıldan kalma han, kasabanın ana caddesindeki en yüksek yapıdır. Nüfus (1981) 2.788.

Arundel (12. Kontu), Henry Fitzalan (d. y. 1512 - ö. 25 Şubat 1580, Londra), Tudor hanedanı döneminde yaşayan ünlü İngiliz soylusu. Katoliklerin I. Elizabeth'e düzenlediği komplolara adı karışmıştır.

Arundel 11. kontu William Fitzalan'ın oğluydu. 1544'te, babasının ölümü üzerine kont oldu. Aynı yıl Boulogne kuşatmasına katıldı; 1546'da başmabeyinci oldu ve kraliyet özel meclisine atandı. Haziran 1553'te, VI. Edward'ın tahta geçecek kişiyi belirlemek için kurduğu "düzen"e kraliyet özel meclisinin karıştırılmasına karşı çıkan tek kişi Arundel oldu (Edward'ın amacı, gayrimeşru doğdukları gerekçesiyle kız kardeşleri Mary ile Elizabeth'i safdışı bırakıp Lady Jane Grey'i veliaht yapmaktı). Ama gene de bu konudaki fermanları imzaladı. Edward'ın ölümünün ardından Northumberland'ı desteklediği izlenimini vermekle birlikte, Northumberland Londra'dan ayrılır ayrılmaz, Mary'nin tahta çıkmasını sağladı.

I. Mary'nin kraliçeliği sırasında, saray vekilharçlığı gibi birçok önemli görevde bulundu. Saray vekilharçlığı görevini I. Elizabeth döneminde de sürdürdü. Ama Katolik soyluların önderlerinden biri olması yüzünden kuşkuları üzerine çekince 1564'te görevlerinden ayrıldı. Bundan sonra birkaç kez gözden düşüp yeniden saygınlık kazandı. 1569'da, damadı Norfolk 4. dükü Thomas Howard'ın düzenlediği komplolara karışmakla suçlandı. İspanya'dan para aldığı iddiasıyla tutuklandı. Ama bu suçlama kanıtlanamadığından, Mart 1570'te serbest bırakıldı; üstelik yeniden kraliyet özel meclisindeki görevine getirildi. Ridolfi komplosunun açığa çıkarılması üzerine bir kez daha tutuklanan Arundel, bu kez ancak 1572'de, Norfolk dükünün idam edilmesinden sonra serbest bırakıldı. Ölümünden sonra unvanı, kafası kesilerek öldürülen Norfolk'un dul eşi olan kızı Mary aracılığıyla Howardlara geçti.

Arundel (1. ya da 13. Kontu), Philip Howard, SURREY KONTU (d. 28 Haziran 1557, Londra - ö. 19 Ekim 1595, Londra), Howard soyundan gelen ilk Arundel kontu. Katoliklerin, İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'e karşı düzenlediği komplolara katılmakla suçlu bulunmuştur.

Philip, 1572'de vatana ihanet suçundan idam edilen Norfolk 4. dükü Thomas Howard'ın büyük oğluydu. Annesi Lady Mary ise, Arundel 12. kontu Henry Fitzalan'ın kızı ve varisiydi. Philip, dedesinin Şubat 1580'de ölümü üzerine Arundel kontu oldu.

1582'de Katolik olan karısı Anne, I. Elizabeth tarafından gözaltında tutulmak üzere Sir Thomas Shirley'ye teslim edildi. Arundel'in de kraliçeye bağlılığından kuşkulanılıyordu. Yönetimden hoşnut olmayan Katolikler, Arundel'i, kraliçeyi hedef alan komploların odağı sayıyor, hatta ileride tahta çıkabileceğini düşünüyorlardı. Arundel, 1583'te bazı nedenlerle Francis Throckmorton'ın düzenlediği komploya katılmakla suçlanınca, Flandre'a kaçmak için hazırlanmaya başladı. Ama Londra'daki evini ziyaret eden I. Elizabeth'in, bu ziyaretten sonra Philip'i ev hapsine alması, kaçma planlarını engelledi. 1584'te Katolik olan Arundel, İngiltere'den kaçmak için bir girişimde daha bulundu. Bunun üzerine, devlet güvenliğiyle ilgili davaların görüldüğü özel bir mahkeme olan Star Chamber'da yargılanarak ömür boyu hapis ve para cezasına çarptırıldı. Bir süre serbest bırakıldıysa da vatana ihanet suçuyla yeniden tutuklandı ve 1589'da ölüme mahkûm edildi. Ama cezası infaz edilmedi. Londra Kulesi'nde ölen Arundel, 1929'da Katolik Kilisesi tarafından kutlular arasına alındı.

Arundel (4. Kontu), Richard Fitzalan, SURREY 10. KONTU (d. 1346 - ö. 21 Eylül 1397, Londra), İngiliz siyaset adamı. İngiltere kralı II. Richard'ın önde gelen muhaliflerindendi.

Çocuk yaşta tahta çıkan II. Richard'ın hükümdarlığının ilk yıllarında kraliyet konseyi üyesi olarak görev yaptı. Yaklaşık 1381'de genç kralın vasilerinden biri oldu. Dört yıl kadar sonra, kralın amcası olan Gloucester dükü Thomas Woodstock'ın başını çektiği baronlar grubuna katıldı. 1386'da krallığın ve kraliyet ailesinin işlerini düzenlemekle görevli bir komisyonun üyeliğine getirildi. Batı ve güney denizleri amirali olarak, Fransızları ve müttefiklerini 1387'de Margate açıklarında yenilgiye uğrattı.

Richard, daha sonra Arundel'i tutuklatma girişiminde bulunduysa da sonuç alamadı. Kral ile Arundel arasındaki düşmanlık böylece patlak verdi. Gloucester grubu kısa zamanda üstünlüğü sağladı ve Arundel yeniden kraliyet meclisine girdi. 1394'te Westminster'da kralla giriştiği kişisel bir tartışmadan sonra kısa süre hapsedildi. 1397'de kralı hedef alan bir komploya adının karışması üzerine Tower Hill'de kafası kesilerek idam edildi.

Arundel, Thomas (d. 1353 - ö. 19 Şubat 1414), İngiliz devlet adamı ve Canterbury başpiskoposu. Kral II. Richard'ın karşıtlarına yardımcı olmuş, IV. Henry'nin hükümdarlığı sırasında Lollardlar üzerinde amansız bir baskı uygulamıştır.

Arundel 3. kontu Richard Fitzalan'ın oğlu olan Thomas'ın annesi güçlü Lancaster hanedanındandı. 1374'te Ely piskoposu olan Arundel, II. Richard'ın krallığının ilk yıllarında, krala karşı olan soylulardan yana tutum aldı. Bu grup, Richard'ı, başdanışmanlığa (1386) ve York başpiskoposluğuna (1388) Arundel'i getirmeye zorladı. 1389'da soyluların denetiminden kurtulmayı başaran Richard, Arundel'i görevden aldı; karşıtlarıyla uzlaştıktan sonra 1391'de yeniden başdanışmanlığa getirdi. Arundel, 1396'da bu görevden istifa ederek Canterbury başpiskoposu oldu. Ama kral, ertesi yıl Arundel'i başpiskoposluk görevinden alarak sürgüne yolladı. Arundel, sürgünde, Henry Bolingbroke'a katıldı. İngiltere'yi istila edip Richard'ı yenen Bolingbroke'un IV. Henry adıyla tahta çıkmasından sonra 1399'da İngiltere'ye döndü.

Yeniden Canterbury başpiskoposu olan Arundel, Lollardlara (Katolik Kilisesi'nin doktrinlerini eleştiren John Wycliffe'in izleyicileri) karşı bir kampanya başlattı. Bu kampanya sonucunda Lollardların bazıları yakıldı. Arundel, 1413'te Lollardların önderi Sir John Oldcastle'ın ölüme mahkûm edilmesiyle sonuçlanan duruşmaları yönetti. 1407-09 arasında ve 1412-13'te Kral Henry'nin başdanışmanlığını yaptı.

Arundel (5. Kontu), Thomas Fitzalan, SURREY II. KONTU (d. 13 Ekim 1381 - ö. 13 Ekim 1415), Arundel 4. kontu Richard Fitzalan'ın oğlu. IV. Henry ile V. Henry'yi var gücüyle desteklemiştir.

Kral II. Richard tarafından Exeter dükü John Holland'ın vasiliği altına verilen Arundel, yaklaşık 1398'de vasisinin yanından kaçarak Utrecht'e, amcası Başpiskopos Thomas Arundel'in yanına gitti. 1399'da, daha sonra IV. Henry adıyla kral olan Henry Lancaster ile birlikte İngiltere'ye döndü. Ekim 1400'de, babasının unvan ve mülkleri Arundel'e geri verildi. Daha sonra Beaufort grubuna katılan Arundel, 1411'de Fransa'ya giden İngiliz ordusunun komutanlarından biriydi. Bir süre köşesine çekildikten sonra, V. Henry'nin tahta çıkması üzerine sarayda başhaznedar oldu. 1415'te, Harfleur'un alınmasıyla sonuçlanan harekâta katıldı.

Portekiz kralı I. João'nun kızı Beatrice'le (ö. 1439) evli olan Arundel'in unvanı, çocuğu olmadığı için kuzeni John'a geçti.

Arundel (2. ya da 14. Kontu), Thomas Howard, SURREY KONTU, NORFOLK KONTU (d. 7 Temmuz 1585 - ö. 4 Ekim 1646, Padova, Venedik Cumhuriyeti), I. James ve I. Charles dönemlerinin önde gelen soylularından. Mermer heykel ve el yazması koleksiyonlarıyla da ünlüdür.

Howard soyundan gelen ilk Arundel kontu Philip Howard'ın oğluydu. Westminster Okulu'nda ve Cambridge'deki Trinity College'da öğrenim gördü. Babasından kalan Arundel Kontluğu ile büyükbabası Norfolk 4. dükü Thomas'ın mülk ve unvanları 18 Nisan 1604'te kendisine geri verildi. I. James ve I. Charles dönemlerinde inişli çıkışlı bir siyasal yaşam geçirdi; birçok önemli görevde bulundu, birkaç kez tutuklandı. 1641'de Strafford kontunu yargılayan mahkemeye kralın temsilcisi olarak başkanlık etmesi, siyasal yaşamının sonu oldu. Saraydan uzaklaşan Arundel, 1641'de Hollanda'ya giden Marie de Médicis'ye refakat etti. O kış İngiltere'ye yaptığı kısa gezinin dışında sürekli yurt dışında yaşadı; daha sonra Padova'ya yerleşti. Kralın sürdürdüğü mücadele için 54 bin sterlin harcadı. İç Savaş sırasında ağır parasal kayıplara uğradı. 6 Haziran 1644'te Norfolk kontu oldu. İngiltere'ye dönmeye hazırlanırken Padova'da öldü.

Arundel, en çok, sanatçıları koruması ve görkemli koleksiyonlarıyla anımsanır. Ölümünden sonra dağılan koleksiyonlarındaki heykellerin çoğu, 1667'de Oxford Üniversitesi'ne verildi. Bunlar, günümüzde "Arundel (ya da Oxford) heykelleri" olarak anılır. Kontun kitapları ise Royal Society ile Heralds College'a verildi. Royal Society'nin payına düşen bölümünden el yazması olanları, 1831'de British Museum'a aktarıldı. Bu el yazmaları, bugün Arundel Koleksiyonu adıyla sergilenmektedir.

Arung Singkang, asıl adı LA MA'DUKELLENG (d. y. 1700, Selebes - ö. 1765, Peniki, Selebes), Güney Selebes halkını birleştirerek, Hollandalılara karşı yüz yılı aşkın süre direnecek bir devlet kuran Bugi soylusu.

Gençliğinde Borneo'ya sürgün edilen Arung Singkang, burada çok sayıda yandaş topladı. 1737'de geri dönerek anayurdu Wadjo'da denetimi ele geçirdi. Bir başka Bugi devleti olan Bone'yi yenerek, merkezi Wadjo olan Bugi federasyonunu oluşturdu. Şubat 1739'da Makasar'da (Ujung Pandang) Hollandalılara karşı saldırıya geçti. Ama kuvvetlerinin bir bölümü kendisini terk edince yenilgiye uğradı (20 Temmuz). Hollandalıların Wadjo'ya karşı düzenlediği saldırı da başarısızlığa uğradı ve Wadjo yüz yılı aşkın süre bağımsızlığını korudu. Arung Singkang 1754'te bir iç anlaşmazlık sonucunda iktidardan uzaklaştırıldı.

Aruntalar *bak.* Arandalar

arupa-loka (Sanskrit ve Pali dillerinde "maddesi ya da biçimi olmayanlar dünyası"). Budacı düşüncede, yeniden doğuşun gerçekleştiği üç varoluş dünyasının en yücesi. Öteki iki dünya *rupa-loka* (biçimler dünyası) ile *kama-loka*'dır (duygular dünyası). Bu üç varoluş dünyası, *arupa-dhatu* (maddesi ya da biçimi olmayanlar evreni), *rupa-dhatu* (biçimler evreni) ve *kama-dhatu* (duygular evreni) olarak da anılır.

Arupa-loka'da varoluş, ulaşılan zihinsel yoğunlaşma evresine bağlıdır ve dört düzeyi vardır: Mekânın sonsuzluğu, düşüncenin sonsuzluğu, varlık olmayanın sonsuzluğu ile bilinçlilik ve bilinçsizliğin sonsuzluğu. Duyumsal arzuların geride bırakıldığı, ama gene de biçimlerin koşullandırdığı *rupa-loka* tanrılara aittir; kendi içinde de Brahma'yı, ışık saçan tanrıları, neşeli tanrıları ve büyük meyveleri yaratan tanrıları barındıran dünyalara ayrılır. *Kama-loka*, daha önemsiz tanrıların altı göğü ile daha alçak düzeydeki beş dünyayı kapsar (insanların, şeytanların, hayaletlerin, hayvanların dünyaları ve araf).

Daha yüksek dünyalardaki yeniden doğuş kadar üst bir aşama olmasına karşın, bu tür bir varoluş gene de geçicidir. Değişmeye açıktır ve ruh göçünün sınırları içinde varoluşun temel çatışmalarını taşır. Bu ancak, Nirvana'da son bulan ve kişiyi yeniden doğma döngüsünden kurtaran daha derin bir tinsel içgörüyle aşılabilir.

Arusha, eski adı NORTHERN REGION (KUZEY BÖLGESİ). Doğu Afrika'da Tanzanya'nın kuzeyinde il. 1963'te oluşturulan ilin yüzölçümü 86.100 km²'dir. Bu alanın 2.460 km²'si göller ve akarsularla kaplıdır. Kuzeyinde Kenya, kuzeybatısında Serengeti Ovası, güneyinde ise üzerinde yer yer gnays kayalıklarının bulunduğu Masai Stepi bulunur. Bölgenin merkezinde, Doğu Afrika Rift Sisteminin bazı bölümlerine paralel uzanan Crater Platosu yer alır. Yörede, yanardağ ve fay hareketleri sonucunda, lavlarla örtülü geniş düzlükler ile Meru Dağı (4.566 m) ve zaman zaman lav püskürten Ol Doinyo Lengai (2.878 m) gibi volkanik dağ kütleleri ortaya çıkmıştır. Yıllık yağış, Meru Dağında 1.800 mm'ye kadar çıkar, yarı kurak bölgelerde ise 514 mm'ye kadar düşer. Arazi, ağaçlıklı savanlar ile dağ ormanlarından, yüksek dağlık yörelere kadar değişen bir çeşitlilik gösterir.

Arusha, önemli bir kahve üretim bölgesidir. Ayrıca tahıl, çeşitli sebzeler, pamuk,

Arusha kentinde Kahire-Cape Town otoyolunun orta noktasını belirten kule, Tanzanya
Salmer/Plessner-Keystone

pireotu, papain, sisal ve ayçiçeği üretilir. Magnezit ve lületaşı çıkarılır; bölgede ayrıca tuz, mika, güherçile ve aşıboyası yatakları vardır. Büyük av hayvanlarının bulunduğu Tarangire Ulusal Parkı, Ngorongoro ve Ngurdoto kraterleri, Olduvai Boğazı ve Manyara Gölü çevresi, önemli turizm yöreleridir. Bölgenin başlıca etnik dil grupları Aruşalar, Merular, Irakular ve Masailerdir. Önemli bir ticaret merkezi olan Arusha kenti, Arusha ilinin merkezidir. Nüfus (1988) 1.351.675.

Arusi *bak.* Arsi

aruz (Arapçada "çadırın orta direği"), hecelerin uzunluğu ya da kısalığı temeline dayanan şiir ölçüsü. İlk kez 8. yüzyıl Arap dil bilginlerinden İmam Halil bin Ahmed tarafından belirli kurallara bağlandı ve Arap edebiyatında yaygınlık kazandı. İslamiyetin yayılmasıyla birlikte İranlı şairler de aruzun kendi dil yapılarına ve beğenilerine uygun olan kalıplarını alıp kullandılar. Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden sonra, medrese kültürüyle yetişen şairlerin Farsçayı edebiyat dili olarak benimsemeleri aruzun Türk edebiyatına da girmesine yol açtı. Uzun ünlü bulunmamasından dolayı Türkçeyi yetersiz gören bu şairler, Arapçadan ve Farsçadan birçok sözcük aldılar. Aruzun uzun kalıplarına uydurmak için de Türkçe sözcüklerdeki kimi ünlüleri uzatma yoluna gittiler. Güçlü bir hece ölçüsü geleneğine bağlı Türk şiirinde aruz, ilk birkaç yüzyıl pek başarıyla kullanılamadı. Başlangıçta, hece ölçüsüne yakın olan aruz kalıplarının kullanılması yeğlendi. Zamanla Türkçeye Arapça ve Farsçadan pek çok sözcük ve dil kuralı girince, bunların aracılığıyla aruza uyma olanağı sağlandı. Divan şairleri aruz bakımından çok başarılı şiirler yazdılar. Onlardan etkilenen Yunus Emre, Gevheri, Dertli, Aşık Ömer gibi bazı tasavvuf ve halk şairleri de aruzu kullandılar. Aruz ölçüsünün

Türkçede ilk kullanıldığı yapıt, 11. yüzyılda Yusuf Has Hacib'in yazdığı *Kutadgu Bilig*'dir.

Türk edebiyatında aruz, divan edebiyatından başkın Tanzimat, Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati şairlerince de kullanıldı. 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında Tevfik Fikret, Mehmed Âkif, Yahya Kemal gibi şairler, konuşma dilini aruza başarıyla uygulayarak yeni bir Türk aruzu oluşturdular. Milli Edebiyat akımının doğuşuyla dilde yalınlaşmaya paralel olarak aruz yerine hece ölçüsünün kullanılması da yaygınlaştı. Cumhuriyet'ten sonra gelişen Türk şiirinde ise birkaç şair dışında kimse aruzu kullanmadı.

Aruzda heceler uzun (kapalı) ve kısa (açık) olarak ikiye ayrılır. Uzun heceler çizgi (—), kısa heceler nokta (.) ile gösterilir. Uzun ve kısa heceler çeşitli biçimlerde yan yana gelerek kalıpları oluşturur. Bu kalıplar, yan yana geliş biçimlerine göre fâilâtün, fâilün, mefâilün vb değişik adlarla anılır. Aruz ölçüsüyle şiir yazmak için sözcükleri bu kalıplara uydurmak gerekir. Aruzda sözcükleri, ses özelliklerini bozmadan kullanmak her zaman olanaklı değildir. Bu yüzden heceleri kimi zaman uzun ya da kısa okumak gerekir. Sık rastlanan bu iki duruma "imale" ve "zihaf" denir. Aruz ölçüsünde, hece ölçüsündeki duraklar yoktur. Dizelerdeki hece sayıları eşit olmayabilir. Dize sonlarındaki heceler kısa da olsa uzun kabul edilir.

İmale (uzatma) kısa bir heceyi doğal sesinden daha uzun okumaktır [örn. evini (. . .) sözcüğünün, eevini (- . .) biçiminde okunması]. Zihaf ise uzun hecenin kısa okunmasıdır [örn. âsî (- -) sözcüğünün, âsi (- .) biçiminde okunması]. Zihaf, aruzda kusur sayılır. Ayrıca bir sözcük sessiz biter, ondan sonra gelen sözcük sesli harfle başlarsa, bu sesli harf, birinci sözcüğün sonundaki sessiz harfi kendisine çeker. Böylece birinci sözcüğün sonundaki sessiz harfle biten uzun hece, kısa hece durumuna gelir. Bu duruma da vasl (ulama) denir (örn. yeşil elmas: ye-şi-lel-mas).

Aruz kalıplarında baştaki bütün fe i lâ tün'ler (. . - -) fâ i lâ tün (- . - -), sondaki bütün fe i lün'ler (. . -) fâ'lün (- -) olabilir.

Türk edebiyatında en çok kullanılan aruz kalıpları şunlardır:

1- fâilâtün/fâilâtün/fâilün (-.--/-.--/-.--/-.-)
2- fâilâtün/fâilâtün/fâilâtün/fâilün (-.--/-.--/-.--/-.-)
3- feilâtün/feilâtün/feilün (..--/..--/..-)
4- feilâtün/feilâtün/feilâtün/feilün (..--/..--/..--/..-)
5- feûlün/feûlün/feûlün/feul (.--/.--/.--/.-)
6- mefâilün/mefâilün/mefâilün/mefâilün (.-.-/.-.-/.-.-/.-.-)
7- mefâilün/mefâilün (.-.-/.-.-)
8- mefâllün/mefâilün (.---/.---)
9- mefâilün/mefâilün/mefâilün/mefâilün mefâilün (.--/.--/.--/.--)
10- mefâilün/mefâilün/feûlün (.--/.--/.--)
11- mütefâilün/mütefâilün(..-.-/..-.-)
12- mütefâilün/mütefâilün/mütefâilün/ mütefâilün (..-.-/..-.-/..-.-/..-.-)
13- müfte'ilün/müfte'ilün/fâilün (-..-/-..-/-.-)
14- müstef'ilün/müstef'ilün/müstef'ilün/ müstef'ilün (--.-/--.-/--.-/--.-)
15- müstef'ilâtün/müstef'ilâtün (--.--/--.--)
16- feilâtün (fâilâtün) /mefâilün/feilün (fâ'lün) (..--/..-.-/..-) (--)
17- mefâilün/feilâtün/mefâilün/feilün (fâ'lün) (-.-/..--/-.-/..-) (--)
18- mef'ûlü/mefâilün/feûlün (--/.-.-/.--)
19- mef'ûlü/mefâilü/feûlün (--/.--/.--)
20- mef'ûlü/mefâilü/mefâilü/feûlün (--/.--/.--/.--)
21- mef'ûlü/mefâilün/mef'ûlü/mefâilün (--/.---/--/.---)
22- mef'ûlü/fâilâtü/mefâilü/fâilün (--/-.-/.--/-.-)
23- a) mef'ûlü/fâilâtün/mef'ûlü/fâilâtün (--/-.--/--/-.--)
b) müstef'ilün/feûlün/müstef'ilün/feûlün (--.-/.--/--.-/.--)
24- mefâilün/feûlün (.---/.--)
25- mefâilün/feûlün/mefâilün/feûlün (.---/.--/.---/.--)
26- mütefâilün/feûlün/mütefâilün/feûlün (..-.-/.--/..-.-/.--)

Rubailerde ise en çok şu kalıplar kullanılır:

1- mef'ûlü/mefâilü/mefâilü/feûl (--/.--/.--/.-)
2- mef'ûlü/mefâilün/mefâilü/feûl (--/.-.-/.--/.-)
3- mef'ûlü/mefâilü/mefâilün/fâ' (--/.--/.--/-)
4- mef'ûlü/mefâilün/mefâilün/fâ (--/.-.-/.--/-)

Arvad Adası, Yunanca ARADOS, Fenike dilinde ARVAD. Doğu Akdeniz'in doğusunda, Suriye'nin Tartus kenti açığında ada. İlk kez İÖ 2000'lerin başında Fenikelilerin yerleştiği ada, hem Fırat Irmağına kadar uzanan hinterlanddaki ve Asi Vadisindeki, hem de Mısır'la yapılan ticarette kusursuz bir üs işlevi gördü. Arvad askerleri, Kadeş Savaşı'nda (İÖ y. 1299) Mısırlılara karşı savaştılar. İÖ 1100-625 arasında Asurların egemenliğinde kalan ada, İÖ 604'te Babillilerin, İÖ 539'da Perslerin eline geçti. Ada filosu, İÖ 480'deki Salamis Savaşı'nda Yunanlılarla çarpıştı. Roma dönemine gelindiğinde ada güçten düşmüş ve ticari üstünlük Antaradus'a (Tartus) geçmişti. İS 12 ve 13. yüzyıllarda Arvad, Templar Şövalyeleri'nin işgaline uğradı. 1302'de, adayı çevreleyen surları yerle bir eden Araplar Arvad'ı ele geçirdiler. Başlıca geçim kaynağı balıkçılık olan Arvad'da, biri Templar Şövalyeleri'ne, öbürü Araplara ait 13. yüzyıldan kalma iki kale vardır. Arvad'a Tartus'tan tekneyle ulaşılır.

Arval Kardeşler *bak.* Fratres Arvales

Arve Irmağı, Avrupa'da, Fransa ve İsviçre sınırları içinde akan ırmak. Fransa'nın doğusunda Savoie Alpleri'nden doğar. Kuzeye doğru akarak Cenevre'nin hemen güneyinde Rhône Irmağına karışır. 100 km'lik yolu boyunca Alpler'in en güzel ve en zengin manzaralı yerlerinden geçer. Hidroelektrik enerji kaynağı olan yukarı çığırı, Mont Blanc Masifinin kuzeybatısından akaçlanan suyla beslenir. Arve, Bonneville'in aşağısında bulunan Faucigny bölgesinde, büyük bölümünde tarım yapılan derin Arve Vadisinden geçer.

Arverni, Fransa içlerindeki Auvergne yöresinde yaşamış Kelt kabilesi. Arverni reisi Vercingetorix(*), İÖ 52'de Julius Caesar'a karşı başlatılan ayaklanmaya önderlik etti. Arverni ve Edevi kabileleri arasındaki güç birliği, her iki kabilenin de Galya'da üstünlük kurmak istemesi yüzünden zayıfladı. Gene de isyancılar, Arverni kabilesinin başkenti Gergovia'da (bugün Gergovie) Caesar'ı yenmeyi başardılar. Ama sonradan Vercingetorix Romalılara teslim oldu. Arverni halkı, imparatorluk yönetimi altında barış ve refah içinde yaşadı. Başkentleri, Romalıların kurduğu Augustonemetum (bugün Clermont-Ferrand) kentine taşındı.

arya, operanın önemli öğelerinden biri olan, bunun yanı sıra kantatlarda ve oratoryolarda da yer alan çalgı eşlikli solo şarkı ya da lirik enstrümantal parça. 16. yüzyılda İtalya'da ortaya çıkan terim, ilk olarak Giulio Caccini'nin genellikle viyolonsel ve klavsen eşlikli solo şarkılarının bir derlemesi olan *Le nuove musiche*'yi (Yeni Müzik) yayımlamasıyla yaygınlık kazandı. Caccini strofik, yani kıtalar biçiminde düzenlediği bu forma şarkılar (*arie*, tekil *aria*) adını vermişti. 1602'den sonra İtalya'da arya diye anılan bu form, 1607'de Claudio Monteverdi'nin *Orfeo*'suyla operaya girdi.

Bazı besteciler her kıta için aynı müziği kullanmak yerine, yinelenen ve düzenli bir biçimde ilerleyen bas çizginin üstüne, bir melodinin çeşitlemelerini yerleştirmek yoluna gittiler. Herkesin kolayca benimsediği, renkli, uçarı nitelikli aryalara *canzonetta*(*) ya da *arietta* adı verildi. Yaklaşık 1620'den sonra aryalar hemen her zaman üçlü ölçüde (örn. 3/4) bestelendi. Bunlar aynı zamanda daha uzun ve sözlerinin taşıdığı havaya uygun yeni müzik biçimleriydi. 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde *da capo aria* ana form olmuştu. Bu formda, başlangıç melodisiyle sözlerinden (A) sonra araya değişik bir melodi ve sözler (B) giriyor, ardından başlangıç melodisi ve sözleri yineleniyordu (ABA). Aradaki B bölümü ikili ölçüde (yani 2/4), ilk ve son bölümler ise üçlü ölçüde (yani 3/4) oluyordu.

İtalyan opera ve kantatlarındaki *da capo aria* yüz yıldan uzun bir süre başta gelen müzik formunu oluşturdu. Aryanın sözleri, her bölüme birkaç dize düşecek biçimde kısaldı. Kısa ve çoğu kez havası ve ölçüsüyle öncekine karşıt olan ortadaki B bölümü ilgili tonalitede (yani bir öncekinden bir diyez ya da bir bemol farklı bir tonalite) oluyordu. Operanın olay örgüsü resitatiflerle, yani konuşmayı andıran hızlı ritimlerde seslendirilen diyaloglarla geliştirilyordu. Buna karşılık aryalar dramatik bakımdan durgundu; karakterlerin hemen önceki eylemi yansıtmalarına, ardından da sahneden ayrılmalarına olanak veriyordu.

Aryalar değişik ruhsal durumları dile getirebiliyor ve *aria cantabile* (lirik arya), *aria di bravura* (virtüöz aryası), *aria parlante* (konuşmayı andıran arya) vb olarak sınıflandırılıyordu. Handel ve Alessandro Scarlatti gibi besteciler bu görenekleşmiş sınıflamaya katı bir biçimde uymadılar; buna karşılık genellikle aryaların bir operanın tümüne dağıtılmasına özen gösterildi. Çağın ünlü operacıları yinelenen A bölümünü, eşliksiz kadanslarda doruğuna ulaşan parlak ve doğaçlamalı süslemelerle bezediler. *Da capo aria* ayrıca kantat ve oratoryolara da girdi.

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde *da capo aria* formuna karşı bir tepki oluştu, bu tarz hızla önemini yitirdi. Jean-Jacques Rousseau ile Christoph Willibald Gluck gibi etkili kişiler, *da capo aria*'ya karşı çıktılar; aşırı koloratur tarzına (çok süslü şarkı söyleme biçimi), karşıt hava taşıyan B bölümünün ardından yine A bölümüne dönüşün dramatik uygunsuzluğunu ve söz bölümlerinin yinelenmesiyle çoğu kez ortaya çıkan anlamsızlığı eleştirdiler.

1770'lerden sonra arya, basit strofik şarkılardan, daha uzun ve karmaşık bir biçimde işlenmiş sahnelere kadar değişiklik gösteren, basmakalıplığı azalmış çeşitli müziksel formlar olarak operadaki seçkin yerini korudu. Gluck'un operaları bu tür çeşitli aryaların kullanıldığı ilk önemli yapıtlardı. Arya aynı zamanda bir konser parçası olarak da ilgi gördü. Opera aryaları çoğu kez biri dramatik, öbürü lirik olan iki bölüm halinde yazıldı (örn. Mozart'ın *Don Giovanni*'sinde Leporello'nun "Katalog Aryası").

Aida'ya (1871) gelinceye değin, İtalyan operasında arya, Alman operasındakinden çok daha uzun bir süre işlendi. Operada birçok yenilikler yapan Wagner, aryaları dönüşümlü aralıklarla kullanacak yerde, örneğin *Die Meistersinger*'deki "Ödül Şar-

kısı"nda olduğu gibi, sürekli bir müziksel örgü olarak ele aldı. 20. yüzyılda aryalara Wagner'den etkilenmemiş ya da ona karşı olan bestecilerin operalarında da (örn. Stravinsky'nin *Rake's Progress*'inde ya da Benjamin Britten'ın operalarında) rastlanır. Arya sözcüğü bazen de şarkıyı andıran nitelikte çalgısal parçalar için kullanılır (örn. Stravinsky'nin *Keman Konçertosu*'nun iki orta bölümünde olduğu gibi).

Arya Samac (Sanskrit dilinde "Soylular Derneği"), reformcu Hindu mezhebi. 1875'te Dayananda Sarasvati(*) tarafından kuruldu. Dayananda Sarasvati'nin amacı, Hindu kutsal yazılarının en eskisi olan Veda'lara dönerek bu metinlerdeki vahyedilmiş gerçeği yeniden ortaya çıkarmaktı. Veda'lara sonradan eklenmiş her şeyin bir gerileme olduğunu söylemesine karşın, kendi yorumunda *karman* (nedensellik sonucu ortaya çıkan eylem) ve yeniden doğuş öğretileri gibi Veda-sonrası düşüncelere de çokça yer verdi.

Arya Samac en çok Batı ve Kuzey Hindistan'da taraftar bulmuştur. Bölge *samaca*'larına (dernek) ve bütün Hindistan *samaca*'sına temsilciler gönderen yerel *samaca*'lar halinde örgütlenmiştir. Her bölge *samaca*'sının yöneticileri demokratik yöntemlerle seçilir.

Arya Samac putperestliğe, kurban kesmeye, atalara tapınmaya, kast sisteminin yeteneğe değil doğuma dayanmasına, dokunulmazlığa, çocuk evliliklerine, haclara, ruhban zümresine ve tapınak takdimelerine karşı çıkar. Veda metinlerinin yanılmazlığını, *karman* ve yeniden doğuş öğretilerini, inegin kutsallığını, bireysel ayinlerin (*samskara*'ların) önemini, Vedalar uyarınca ateşe adanan adakların yararını savunur, toplumsal reform programları önerir. Kadınların eğitilmesini ve ayrı kasttan insanların birbirleriyle evlenmesini özendirmek için çalışmalar yürütmüş, misyonlar kurmuş, yetimler ve dul kadınlar için yurtlar açmış, açlara yardım etmiş ve sağlık hizmetleri götürmüştür. Arya Samac'ın okulları ve yüksekokulları da vardır. Kurulduğundan beri, Hindistan'da milliyetçiliğin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Bununla birlikte, zaman zaman aşırı dogmatik ve militan özellikler gösterdiği, gerek Hıristiyanlık gerek İslam karşısında kavgacı, hoşgörüsüz bir tutum takındığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Aryabhata, Hindistan'ın yaptığı ilk insansız yapay uydu. Adını, İS 5. yüzyılda yaşamış ünlü bir Hintli astronom ve matematikçiden almıştır. Bangalore yakınlarındaki Peenya'da monte edildi ve 19 Nisan 1975'te Sovyet yapısı bir roketle Sovyetler Birliği'nden fırlatıldı. 360 kg ağırlığındaki "Aryabhata", Yer'in iyonosfer katmanını inceleyecek, Güneş'ten yayılan nötronları ve gamma ışınlarını ölçecek ve X ışınları astronomisi alanında araştırmalar gerçekleştirecek biçimde donatılmıştı. Ancak uydunun yörüngedeki beşinci gününde, elektrik sisteminde ortaya çıkan bir arıza nedeniyle bilimsel donanımların çalışması durdurulduu. Yine de bu beş günlük süre içinde birçok yararlı bilgi toplanabilmişti.

Aryabhata I (d. 476, Kusumapura, Hindistan - ö. y. 550), yapıtları ve yaşamına ilişkin bilgiler günümüze değin gelebilmiş en eski Hintli matematik ve astronomi bilgini. Cebiri kullanan ilk matematikçilerden biridir. 499'da, manzum beyitlerden oluşan ve zamanının matematiğini özetleyen *Aryabhatiya*'yı yazmıştır. *Aryabhatiya*'nın büyük bölümü astronomi ve küresel trigonometriye ayrılmıştır. Geri kalan bölümü de cebir, düzlem trigonometri ve aritmetiğe ilişkin 33 kuraldan oluşur. Bu çalışmanın belki de en önemli özelliği, belirsiz denklemlerin (aslında modern yöntem olan) sürekli kesirler yardımıyla çözülmesidir.

Aryabhata, pi (π) sayısı için çok yaklaşık bir değer olan 3,1416'yı hesaplamış ve trigonometriye, bir açının kosinüsünün 1'den çıkarılmasıyla bulunan değere eşit olan karşı sinüsü kazandırmıştır. Ayrıca gökcisimlerinin dönüyormuş gibi görünmesinin, Yer'in kendi ekseni çevresindeki dönüşüyle açıklanabileceğini öne sürmüştür.

Aryanlar *bak.* Ariler

Arykanda kentinden bir görünüm
Ozan Sağdıç

aryballos, küçük, dar boyunlu, yuvarlak ya da damla biçimli Eski Yunan vazosu. Genellikle esans ve yağ şişesi olarak, daha çok hamamlarda atletler tarafından kullanılırdı. *Aryballos* İÖ 9. yüzyılda geometrik üslupta yapılmış damla biçimli şarap şişelerinden (*oinokhoi*) kaynaklanır. İÖ 8. yüzyılda Erken Proto-Korent dönemde asıl biçimini bulmuştur. Ele geçen örneklerden *aryballos*'ların İÖ 8-7. yüzyıllar arasındaki evrimini izlemek olanaklıdır. Önceleri yuvarlak olan bu kaplar ovale, sonradan da sivri uçlu, üst bölümü hantal olan bir biçime dönüşmüş, en sonunda gene yuvarlaklaşmıştır. Korent tipinin disk gibi, neredeyse kabın çevresi genişliğinde bir ağzı ve küçük bir kulpu vardır. Daha sonraki *aryballos*'ların ağızları çan biçiminde olup dipleri yassıdır. Taban bölümünde hafif bir çıkıntı yapan ikişer kulpları bulunur.

Proto-Korent üslubunda, ağzı aslanbaşı biçiminde bir *aryballos*, İÖ y. 650; British Museum
British Museum, Londra

Arykanda Antalya ili, Fenike ilçesi, Arif köyünün Aykırıçay mahallesinde antik Likya kenti. Yazılı kaynaklarda adına ancak Bizans döneminde "Akalanda" olarak rastlanır. Sözcükteki "nd" harfleri bunun yerli bir ad olduğunu gösterir. İÖ 5. yüzyıldan kalma Akuvami ve Limyra beyi Perikles'e ait sikkeler, ele geçenler içinde en eskilerdir. İÖ 2. yüzyılda Arykanda, Likya Birliği'ne bağlı bir kent olarak ilk kez kendi adına sikke bastı. İS 43'te Cladius Likya Birliği'ne son verince Arykanda Roma Eyaleti'ne bağlandı. Arkeolojik kalıntılar ve Bizans kaynakları kentin 11. yüzyıla değin varlığını sürdürdüğünü gösterir. Daha sonra, belki ortaçağda, yer değiştirmiş olduğu sanılmaktadır. Teraslar üzerine kurulmuş olan Roma dönemi kentinin kalıntıları Aykırıçay kaynağından başlar ve Şahin Kaya'nın dibinde yoğunlaşır. Kentin coğrafi konumu savunmaya elverişli olduğundan sur yoktur. Küçük ama iyi korunmuş olan tiyatrosu skene ve orkestradan oluşur. *Odeion*, agora, agora stoası, biri küçük olan iki hamam, *gymnasion*, *bouleterion*, sarnıç ve çeşme kalıntıları, bulunan öbür yapılardır. Kentin su gereksinimini karşılamak üzere Aykırıçay'ın çıktığı yerden kayaya oyularak ve bazı yerlerde duvarla desteklenerek yapılmış su kanalı, en ilginç kalıntıdır. Gene aynı çayın çıktığı yerde birkaç kaya mezarı vardır.

Doğu nekropolü kent merkezinin içinde, önünde lahitlerin bulunduğu tonoz örtülü oda mezarlarla kaplıdır. Batı nekropolü kentin batısından başlayıp Aykırıçay kaynağına kadar devam eder. Kentte tapınak mı, bazilika mı olduğu henüz belirlenememiş bir yapı kalıntısı da vardır.

Ankara Üniversitesi DTCF'den Cevat Bayburtluoğlu başkanlığında bir ekip tarafından kazılan ve onarılan Arykanda'dan ele geçen buluntular Antalya Bölge Müzesi'nde sergilenmektedir.

arz, Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun toplantılarından sonra, toplantıya katılanların özel bir törenle padişah huzuruna çıkarak toplantı kararlarını açıklamaları. Bu eyleme arza girmek denirdi.

Divan-ı Hümayun toplantısı bitince ilkin yeniçeri ağası içeri alınarak Yeniçeri Ocağı'yla ilgili bilgileri padişaha sunardı. O

çıkınca Rumeli ve Anadolu kazaskerleri arza girer ve yargı işlerini açıklarlardı. En son sadrazamı başkanlığında kubbe vezirleri, defterdar, kaptanıderya ve nişancı Arz Odası'na alınırdı. Yeniçeri ağası vezir derecesinde ise, önce tek başına, sonra divan halkı ile birlikte arza girerdi. Defterdar vezir derecesinde değilse, mali sorunlara ilişkin açıklamada bulunduktan sonra huzurdan çıkardı. Beylerbeyilerden biri herhangi bir nedenle divanda bulunmuşsa o da arza girer, kendi işleri hakkında açıklamada bulunduktan sonra çıkardı. Sonunda sadrazam Divan-ı Hümayun adına padişaha bilgi sunar, bu sırada vezirler söze karışmadan ayakta beklerlerdi. Özetlenerek sunulan her konudan sonra padişahın görüşü alınırdı. Önceleri Divan-ı Hümayun haftada dört kez toplanırken arz günleri pazar ve salıydı; divan toplantıları ikiye inince arz günü salı oldu. 17. yüzyılın sonlarına doğru divan toplantıları düzensizleşince, yalnızca ulufe günlerinde arza girilmeye başlandı. Sadrazamın bir tezkire ile konuları padişaha ulaştırması, çağrıldığında da arza girmesi kural oldu. Arz ağaları denen hasodabaşı, silahdar, çuhadar ve rikâbdar, arz protokolünü nöbetleşe uygularlardı. II. Mahmud, sadaret arz tezkirelerinin mabeyin başkâtibince özetlenerek kendisine sunulmasını öngördü. Bundan sonra geleneksel arz yapılmadı.

arz eğrisi, iktisatta, bir satıcının sunmak istediği ve sunabildiği ürünün miktarı ile ürün fiyatı arasındaki ilişkinin grafik anlatımı. Grafiğin dikey ekseninde ürün fiyatı, yatay ekseninde ise sunulan ürünün miktarı gösterilir.

Ürün fiyatı ile sunulan miktar arasında doğrudan bir ilişki olması nedeniyle, tipik bir arz eğrisi soldan sağa doğru yükselir. Bir başka deyişle pazardaki bir malın fiyatı yükseldikçe, sunulan miktar da artar. Bu ilişki, belirli koşulların sabit kalmasına (*ceteris paribus*) bağlıdır. Bunlar pazardaki satıcı sayısı, teknolojinin durumu, üretim maliyeti, satıcının fiyat beklentisi, tamamlayıcı mallar ile ikame mallarının fiyatları gibi koşullardır. Bunlardan herhangi birindeki değişiklik, arz eğrisinde kaymaya neden olur. Eğride sola doğru bir kayma, belirli bir fiyatta piyasaya sunulmak istenen ürünün miktarındaki bir düşüşü gösterirken, sağa doğru kayma miktardaki yükselmeyi yansıtır. *Karş.* talep eğrisi.

Arz Odası, Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda, padişahların sadrazamla Divan-ı Hümayun üyelerini kabul ettikleri yer.

Arz Odası'nı önce II. Mehmed (Fatih) yaptırmıştır. Ondan önceki padişahlar divan toplantılarına katılmaktaydılar. II. Mehmed divan başkanlığını sadrazama bırakarak, alınacak kararların Arz Odası'nda padişaha sunulmasını yasalaştırdı. Topkapı Sarayı'nda Bâbü's-Saade'den üçüncü avluya girilince ilk bağımsız yapı olan Arz Odası geniş saçağı 22 sütuna oturan, duvarları çinilerle bezeli, tek kubbeli, 7,30 × 9,00 m boyutunda bir salondur. 19. yüzyıla değin eski özelliklerini korumuş, 1856'da çıkan bir yangınla ahşap iç bölümleri yandığından, ampir üslubunda yenilenmiştir. Sütunlar ile içeridek gümüş tavanlı taht ve tunç yaşmaklı ocak 16. yüzyıldan kalmadır. Girişin sağındaki ve içeridek iki çeşmeden akan suların sesinin, konuşmaların dışarıdan duyulmasını önlediği söylenir. Töreen Kapısı'nın kabullerde, aynı sıradaki Peşkeş Kapısı'nın da elçilerin sunduğu hediyelerin içeriye götürülmesinde kullanıldığı bilinmektedir.

Dört yüzyıl süreyle Osmanlı padişahlarının kullandığı Arz Odası'nın, görünümüne ve dekorasyonuna çok özen gösterilmiştir. Padişah burada, devlet adamlarıyla olan görüşmelerinden başka, yabancı hükümdarların elçilerini, bayram arifelerinde de şehzadeleri kabul ederdi. Arz Odası'nı kullanan son padişah II. Mahmud olmuştur. *Ayrıca bak.* Topkapı Sarayı.

Topkapı Sarayı Arz Odası'nın iç görünümü
Ersin Alok

arz ve talep, ekonomide değişik fiyat düzeylerinde, üreticilerin belirli bir maldan satmak istedikleri miktar ile tüketicilerin o maldan almak istedikleri miktar arasındaki ilişki.

Bir maldan talep edilen miktar, o malın fiyatına, bütün başka malların fiyatlarına, tüketicilerin gelirlerine ve beğenilerine göre değişir. Ekonomik analizde bu son üç öge genellikle sabit tutulur ve analiz, değişik fiyatlarla, bu fiyatların her birinde talep edilebilecek maksimum miktar arasındaki ilişkinin incelenmesine indirgenir. Talep eğrisi, bu fiyat-miktar ilişkisini gösteren noktaların birleştirilmesiyle oluşturulur.

Bir malın piyasaya sunulan miktarı, yalnızca o malın fiyatına değil, aynı zamanda üretim tekniklerine, işgücüyle başka üretim öğelerinin bulunabilirliklerine, maliyetlerine ve ikame mallarının fiyatlarına bağlıdır. Kısa dönemde arz analizi yapılırken, değişik fiyatlar ve her fiyat düzeyinde üreticilerin piyasaya sunmaya hazır oldukları miktarlar arasındaki ilişkinin incelenmesi için genellikle söz konusu malın fiyatı dışındaki her şeyin sabit olduğu varsayılır.

Piyasanın işlevi, talep ve arzın fiyat mekanizması aracılığıyla eşitlenmesidir. Belli bir fiyat düzeyinde bir mala olan talep, o malın arzından daha fazla olursa, fiyatlar yükselme eğilimine girer. Alıcıların talebi, belli bir fiyat düzeyinde, o malın arzından daha az olursa, üreticiler fiyatları düşürecektir. Böylece, talep edilen miktarın arz edilen miktara eşitlendiği bir denge fiyat düzeyine ulaşma eğilimi vardır.

Fiyat düzeyi yükseldikçe, sunulan miktar genellikle artarken, tüketicilerin satın alma istekleri normal olarak azalır, ama bu değişimlerin birbirlerine orantılı olmaları gerekmez. Arz ve talebin, fiyattaki değişikliklere göre değişmesinin ölçüsüne esneklik denir. Esneklik, arz ya da talep edilen miktardaki yüzde değişimin, fiyattaki yüzde değişime oranı olarak hesaplanır. Bir maldan talep edilen miktar, fiyatındaki yüzde 10 oranında bir düşüş sonucunda yüzde 20 oranında artıyorsa, o malın talep esnekliği 2 olarak kabul edilir.

Bir malın kolayca bulunabilen ikame malları varsa, o malın talebinin esnek olma olasılığı yüksektir; çünkü tüketiciler, fiyatı arttığında o mal yerine başka bir mala yönelebilirler. Eğer bir malın ikame malları yoksa ve o mala yapılan harcama tüketicinin gelirinin küçük bir bölümünü kapsıyorsa, o malın büyük bir olasılıkla esnek olmayan bir talebi vardır. Ürettiği malın talebi görece esnek olmayan bir firma, toplam gelirini, malın fiyatını yükselterek artırabilir. Esnek bir taleple karşı karşıya olan firmalar bunu yapamazlar.

Esneklik kavramı en çok bir ürüne olan tüketici talebiyle birlikte ele alınmakla birlikte, başka değişkenlere de uygulanabilir. Örneğin tüketicilerin gelirlerindeki değişikliklerin, talep ettikleri miktarlara ne oranda yansıdığını ölçmekte kullanılabilir. Buna gelir talep esnekliği adı verilir. Çapraz talep esnekliği ise, bir malın fiyatındaki değişimin, tüketicinin bir başka mala olan talebini ne oranda etkilediğini ölçen bir başka esneklik tipidir. Eğer mallar birbirlerini ikame edebiliyorsa, birinin fiyatındaki artış öbürüne olan talebi artıracağından, çapraz esneklik pozitif, eğer mallar birbirini tamamlayıcı mallar iseler, birinin fiyatındaki artış öbürüne olan talebi azaltacağından çapraz esneklik negatif olacaktır.

Arz ve talep analizi nihai mal ve hizmet piyasalarına olduğu gibi, emek, sermaye ve başka üretim öğeleri piyasalarına da firma, sanayi kolu ya da bütün ekonomi düzeyinde uygulanabilir. Ama bu son durumda, analiz oldukça farklı bir yapıdadır. Örneğin ekonominin bütün sektörlerindeki mal ve hizmetlere olan talep, ekonomideki toplam geliri belirler. Böylece gelir üretime bağlı olurken, üretim, gelir ve nihai talep arasında dairesel bir ilişki ortaya çıkar. Aynı durum üretim öğeleri arzıyla bunlara ödenen bedel arasındaki ilişki için de geçerlidir. İstihdam edilmemiş olan işçilerin, (kuramsal olarak) eğer bulurlarsa, geçerli ücret düzeyinde çalışmayı istemeleri bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.

Arzamas, Rusya Federasyonu'nun güneybatı kesimindeki Gorki yönetim birimine

(*oblast*) bağlı kent. Arzamas bölgesinin idari merkezidir. Tyoşa Irmağı üzerinde yer alır. 1366 ve 1552 tarihli el yazmalarında adı geçen yerleşme, 1578'de resmen kent oldu. Tarımsal donanım üretimi ile gıda sanayisi, kentin başlıca ekonomik etkinlikleridir. Arzamas'ta tarımsal amaçlı iki ayrı yüksekokul vardır. Çarlık döneminde taşrada kurulmuş olan ilk resim okulu, 1802'den 1862'ye değin bu kentte öğretimi sürdürmüştür. Nüfus (1989) 109.000.

Arzamas topluluğu, filolog Aleksandr S. Şişkov önderliğinde Rusçanın Eski Kilise Slavcasına (Eski Bulgarca) sıkı sıkıya bağlı kalmasını isteyen tutucu "Rusça Sözcük Sevenler" grubuna karşı oluşmuş Rus edebiyat çevresi. 1815-18 arasında adını duyuran toplulukta Vasili A. Jukovski, Konstantin Batyuşkov ve genç Aleksandr Puşkin gibi, dilde Batılılaşma hareketlerini savunan şairler yer alıyordu. Topluluk üyeleri etkinliklerini Eski Slavca üslubu alaya alan bürleskler yazmakla sınırladıkları halde, sonraki yapıtlarında yeni üslubu benimsemeleri çağdaş Rus edebiyat dilinin oluşmasında kalıcı bir etki yaratmıştır.

Arzava, Batı ya da Güneybatı Anadolu'da, kesin yeri tartışma konusu eski bir krallık. Arzava uzun yıllar Hitit Krallığı için bir rakip oldu. Zaman zaman da I. Labarna (hd İÖ y. 1680-1650) gibi güçlü Hitit krallarınca fethedilerek bunların vasalı haline geldi. Hititlerin gerileme döneminde Eski Krallık'ın yıkılmasından (İÖ y. 1500) sonra, Arzava gücünün ve etkinliğinin doruğuna ulaştı. Arzava kralı Tarhundaradu, Mısırlı III. Amenofis (hd İÖ 1417-1379) ile yazışmalarda bulundu. Daha sonra Hitit kralı II. Murşili (hd İÖ 1339-1306) Arzava'yı yeniden fethetti. Hitit kralı III. Arnuvandas döneminde (İÖ 1220-1190), sadakatsiz bir Hitit vasalı olan Madduvattas, Arzava'yı zaptetti. Hititlerin bundan sonra bir daha geri alamadıkları Arzava zamanla siyasal kimliğini yitirdi.

arzbâr, ARAZBÂR, RAZBÂR olarak da bilinir, ortaoyununda girişten sonra gelen muhavere bölümünün ilk kesimi. Sözcüğün kökeni belirlenememiştir. Giriş bölümünde ortaya önce pişekâr gelir. Onun izleyiciyi selamlaması ve zurnacıyla söyleşerek oyunu başlatmasından sonra arzbâr'a geçilir. Kavuklu arkası (cüce) ile birlikte oyun alanına giren kavuklunun pişekârla tanış çıkmalarını, bu yolla kendilerini tanıtmalarını içeren arzbâr kesiminden sonra tekerleme kesimine geçilir.

Arzev, ARZEU olarak da yazılır, Cezayir'de Oran iline bağlı liman kenti. Mehgoun Çayının ağzı yakınında yer alır. Akdeniz kıyısındaki doğal limanı, Oran Körfezi ile Arzev Körfezinin arasında bulunan dağlık bir burunla korunur. 1100'lerde bir Muvahhid limanı olan Arzev, 14 ve 15. yüzyıllarda İtalyan tacirlerin uğrak yeriydi. 16. yüzyılda Osmanlılar kenti ele geçirerek tahkim ettiler. Kenti, 1831'de Cezayir emiri Abdülkadir, iki yıl sonra da Fransızlar ele geçirdiler. 1837'de yapılan bir antlaşmayla Fransa'ya bağlandı. Surlarla çevrili olan Arzev, liman çevresinde genişledi; Arap kesimi, güneydoğuya doğru genişleyerek Roma dönemine ait Portus Magnus harabelerinin yakınına kadar yayıldı.

Arzev limanından petrokimya ürünleri, halfa otu, 11 km güneydeki Arzev Tuzlası'ndan elde edilen tuz, şarap, tahıl ve sığır ihraç edilir. Limanda ticari amaçlı balıkçılık da yapılır. Arzev ile Hasi R'Mel'deki doğal gaz ve Hasi Mesud'daki petrol alanları arasında boru hatları kurulmuştur. Kentte sıvılaştırılmış doğal gaz elde edilen bir tesis, bir suni gübre fabrikası ile sülfür ve petrol rafinerileri bulunur. Nüfus (1977 geç.) belediye, 22.171.

Arzila *bak.* Asilah

Arzu ile Kamber, birbirlerini kardeş sanarak büyüyen iki gencin aşklarını anlatan ve 17. yüzyılda ortaya çıktığı sanılan Türk halk öyküsü. Konusu şöyledir: Bir kervan yolda eşkıya baskınına uğrar. Baskından yalnız küçük bir erkek çocuk sağ olarak kurtulur. Bir aile tarafından evlatlık olarak alınan çocuğa Kamber adı verilir. Bir süre sonra bu ailenin bir kız çocuğu olur, adını Arzu koyarlar. İki çocuk birbirlerini kardeş sanarak büyürler. Bir süre sonra aralarında ilgi ve yakınlık başlar. Kardeş olmadıklarını öğrenince de evlenmek isterler. Arzu'nun annesi bu evliliğe karşı çıkar ve kızını zengin bir tüccarla evlendirir. Ama adam kısa bir süre sonra ölür. Arzu ile Kamber evlenmek için yeniden uğraşırlarsa da, anne engel olur. Aşıklar bir raslantı sonucu birbirlerini bulurlar. Kavuşmanın heyecanıyla ikisi de bayılır. Sürekli olarak kızını izleyen kötü yürekli anne onları gene ayırmak ister, ama gençlerin çevresi su ile kaplandığından yanlarına ulaşamaz. Az sonra iki sevgilinin göğüslerinden birer güvercin çıkarak uçar ve böylece ikisi de orada can verirler.

Arzu ile Kamber Türkler arasında çok yaygın bir aşk öyküsüdür. Anadolu, Rumeli, Azerbaycan, Türkistan ve Irak'ta (Kerkük) dilden dile dolaşır. Pek çok kez halk kitabı biçiminde basılan ve ilgiyle okunan bu öykünün kitaplıklarda yazma nüshalarına da rastlanır.

arzuhal *bak.* dilekçe

asâ, maddi ya da manevi güç ve yetkenin simgesi olarak hükümdarların, komutanların, ruhani liderlerin ve bilginlerin taşıdığı ağaç ya da madeni değnek.

Hz. Süleyman ve Hz. Musa'nın asâlarından Kuran'da söz edilir. İnanışa göre Hz. Süleyman ayakta, asâsına dayalı durumda ölmüş, öldüğü uzun süre anlaşılamamıştır. En ünlü asâ Hz. Musa'nın asâsıdır ve bu asâ onun peygamberliğinin en önemli kanıtıdır. Kuran'a ve İslam kaynaklarına göre Hz. Musa'nın iddiasını doğrulamak için firavunun önünde yere bıraktığı asâ, önce yılana dönüşerek insanları dehşete düşürür. Olayı bir büyücülük gibi göstermeye çalışan firavunun büyücüleri geldiğinde, bu kez de büyük bir ejdere dönüşerek büyücülerin "düzen"lerini yutar. İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışında da asânın önemli işlevi vardır. Kızıldeniz kıyılarına varan İsrailoğulları, Hz. Musa'nın asâsı ile denize vurmasıyla açılan yoldan geçerek kurtulurlar. Çölde ilerlerken de susuzluk baş gösterince, Hz. Musa asâsı ile bir kayaya vurur ve kayadan sular fışkırır.

Hz. Muhammed'in de asâ taşıdığı, açık alanda namaz kılarken, ucu demirli asâsını mihrap yerine geçmek üzere yere saplayıp ona yönelerek namaz kıldığı söylenir. Bu nedenle asâ taşımak Hz. Muhammed'in sünnetlerinden sayılmış, "kırk yaşını geçip de asâ kullanmayan isyan etmiştir" sözü darbı mesel haline gelmiştir.

Asâ, Emeviler ve Abbasiler döneminde mühür ve minberle birlikte hilafet simgesi sayılırdı. Ama büyük olasılıkla yalnızca hilafet simgesi sayıldığı için, öbür İslam ve Türk hükümdarları asâ kullanmazdı. Halifelik simgesi olarak asâ kullanımı da Abbasi halifeliği ile birlikte sona erdi (1258). Nitekim Osmanlı padişahları, 1517'den sonra halife sanı taşımalarına karşın asâ kullanmadılar. Osmanlılarda ise cülüs ve bayram törenlerinde, divanda, kapıcılar ve çavuşbaşılar ellerinde asâ ile hizmet etmişlerdir. Buna karşılık, eski Türk şamanları ve Kırgız baskıkıları, dinsel ve büyüsel güç kaynağı olarak asâ taşırlardı.

Eski Yunan, Roma ve Germen kabilelerinde asâ, *baculus* (uzun değnek) ve *sceptrum* (kısa değnek) gibi değişik biçimler alırdı. Egemenlik asâsı, Tanrı'ya ve yeryüzündeki hükümdara ait olurdu. Ayrıca yaşlı bastonu, haberci değneği, çoban değneği ve bundan esinlenerek yapılan piskopos asâsı gibi başka örnekleri de vardı. Önceleri uzun değnek kullanan Karolenjler, sonradan kısa

5-6. yy'a ait Bizans fildişi diptiğinde sol elinde asâ taşıyan Konsül Boethius; Museo Civico Cristiano, İtalya
SCALA-Art Resource/EB Inc

Roma değneğini de kendilerine uydurdular. Sonuç olarak, 10. yüzyıldan sonra Avrupalı kralların takdis törenlerinde iki değnek de kullanılır oldu. Çoğu ülkede ikincinin yerini, eski çağda evreni simgeleyen krallık küresi aldı. İki asâyı da koruyan tek ülke İngiltere'dir. Aynı boydaki bu asâlardan birinin tepesinde haç, ötekinde ise güvercin vardır.

Asaba, Güney Nijerya'da, Bendel eyaletinde, Nijer Irmağının batı kıyısında (Onitsha'nın karşısında) ve Benin Kenti yolu üzerinde kasaba. İbo halkının geleneksel bir ticaret merkezi olan kasabada manyok, yam, palmiye yağı ve kola gibi ürünler pazarlanır. Asaba, Nijer'i keşfeden Richard ve John Lander adlı İngilizlerin İbolar tarafından 1830'da esir alındıkları yerdir. Kasaba daha sonra, Sir George Goldie'nin kurduğu Afrika Ulusal Kumpanyası'na ait bir alım-satım merkezi haline geldi. 1886'dan 1900'e değin, Nijer Kraliyet Kumpanyası'nın denetimindeki bölgenin yönetim merkeziydi. Asaba-Onitsha feribotuyla taşınan tarımsal ihraç malları için bir antrepo durumundaki kasaba, Doğu Nijerya'nın Benin kenti ile Lagos'a tek dolaysız karayolu bağlantısı olan ve 1965'te yapımı tamamlanan 1.404 m uzunluğundaki Onitsha Köprüsü'nün bitiminde yer almaktadır. Asaba'daki başlıca sanayi kuruluşu bir dokuma

fabrikasıdır. Kasabada ayrıca bir öğretmen yetiştirme okulu, ortaöğretim kurumları, birkaç özel ticaret okulu ve bir devlet hastanesi vardır. Kasaba yakınlarında linyit yatakları bulunmuştur. Nüfus (1982 tah.) 41.380.

asabiyyet, İslamdan önce Araplarda akrabaların ya da genel olarak bir kabilenin üyelerinin birbirini koruması, kendilerini korumak ya da başkalarının topraklarını zaptetmek için birleşmesi. İbn Haldun'da, kan bağı ya da sonradan kurulma bir bağ sayesinde bir topluluk içinde kolektif bir hareket ve eylem potansiyelinin oluşması, Bedevi (göçebe) kavimlerin siyasal ve askeri eylemine temel oluşturan, bedevilikten hazerliğe (uygarlığa) geçişi de sağlayan kolektif eylem gücü olarak açıklanır.

İbn Haldun'da asabiyyet salt bir soyut birlik duygusu değil, kolektif bir yaşayış, örgütlenme ve davranış biçimi, bir dayanışmadır. Asabiyyet sayesinde düşman saldırısından korunulmakta, düşmana saldırıp mülk kazanılabilmektedir. Asabiyyet kandaşlık bağına dayanabildiği gibi, dayanmayabilir de. İkinci durumda insanlar sonradan kazanılan kolektif eylem gücü sayesinde tıpkı akrabalar gibi davranabilirler. Bunlardan birincisine "nesep asabiyyeti", ikincisine "sebep asabiyyeti" denir. Bu ayırım, günümüz antropolojisinin, herhangi bir klan, kabile ya da aşiretin gerçekten aynı soydan gelmesinin ya da kandaş olmasının gerekmediği; ancak böyle olduklarına inanmalarının önem taşıdığı yolundaki saptama ve çözümlemeleriyle doğrulanmaktadır.

İbn Haldun'da asabiyyet aynı zamanda bedevilikten hazerliğe geçişi olanaklı kılan dinamik güçtür. Bedevilerde eşitlikçiliğe, yiğitliğe, dövüşkenliğe, kuvvet ve kudret taraflılığına dayanan kolektif eylem gücüne asabiyyet denir. Bu asabiyyetin amacı düşmanları yenmek, onlar üzerinde üstünlük kurmak, iktidar elde ederek bir mülk devlet kurmaktır. Asabiyyet sayesinde bir mülk devlet kurulduktan, yani hazerliğe geçiş sağlandıktan sonra, bu kolektif eyleme yönelik dayanışma kapasitesi giderek ortadan kalkar, iktidar hükmedenlerin, kişilerin eline geçer, israf, yozlaşma, toplumsal çözülme başlar. Bu gidişi durduracak yeni bir asabiyyet, asabiyyetini yitirmemiş bir topluluğun saldırısı sonucunda kurulabilir, yani hazeri toplum başka bir bedevi toplum tarafından yıkılır. Asabiyyet kolektif eylem gücü olarak devlet kurmanın asgari koşuludur.

Asabiyyet kavramı iktidarı ele geçirme ve kullanmada insan öğesinin rolünü, insanların topluca eyleme geçebilme ve zor kullanma gücünü ifade eder. Buna göre güçlü bir asabiyyete sahip küçük topluluklar iktidar mücadelesinde başarılı olabilirler.

Âsaf Derviş Paşa (d. 1868, İstanbul - ö. 6 Haziran 1928, İstanbul), Türkiye'de modern kadın hekimliğinin kurucusu olarak tanınan cerrah.

1893'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Haydarpaşa ve Beylerbeyi hastanelerinde staj yaptıktan sonra Trablusgarp'taki Süvari Alayı tabipliğine getirildi. On ay sonra İstanbul'a dönerek adli tıp müderris muavini oldu. 1894'te Abdülhamid'in iradesiyle Tophane Müşiri ve Mektepler Nazırı Zeki Paşa'nın seçtiği beş kişilik bir grupla Berlin'e gönderildi. Orada Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Prof. V. Olshausen'in kliniğinde asistan olarak çalışıp kadın doğum uzmanlığına yükseldi. Beş yıl sonra, Aralık 1899'da Türkiye'ye döndü ve Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi ve Hastanesi'nde açılan kadın-doğum kliniğinin ilk muallimi oldu. 1900'de Kadırga'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin kadın-doğum muallimliğini de üstlendi. Manken üzerinde dersler veren Âsaf Derviş Paşa, koğuşları da septik ve aseptik olmak üzere ikiye ayırarak, hekimlere asepsi ve antisepsiyi çağdaş bir biçimde öğretti. 1902'de fahri olarak Askeri Tıbbiye ve Şişli Etfal Hastanesi kadın hastalıkları şefliklerine getirildi. 1909'da Haydarpaşa'daki askeri ve sivil tıbbiyelerin birleştirilmesiyle kurulan Tıp Fakültesi muallimliğine atandı ve askerlikten muaf sayıldı. Balkan ve I. Dünya savaşlarına katıldı. Şark Orduları müşterek sıhhiye müfettişliği, Sıhhiye Dairesi müşavirliği ve İstanbul hastaneleri müfettişliği yaptı. Mütareke yıllarında, sonradan Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti adını alan Etibba Muhadenet ve Teavün Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı ve ilk başkanı seçildi. Savaştan sonra, ölünceye değin Tıp Fakültesi'ndeki görevini sürdürdü.

Âsaf Derviş Paşa, Türkiye'de kadın sağlığı alanında, sağlıksız koşullarda yapılan düşüklere ve ihmal edilen doğumlara karşı başarılı bir mücadele vermiştir. Uç cilt olarak hazırladığı *Kadın Hastalıkları* adlı yapıtının ancak birinci cildi basılabilmiştir (1926).

Asafiev, Boris Vladimiroviç, takma adı IGOR GLEBOV (d. 1884, Petersburg - ö. 1949, Moskova, SSCB), Sovyet müzikolog ve besteci. Müzik eğitimini Rimski-Korsakov ve Lyadov'un yanında yaptı. En tanınmışları *Paris Alevler İçinde, Bahçesaray Çeşmesi, Kafkasyalı Mahkûm, Yıtık Düşler* olan 27 bale, birçok opera ve dört senfoni besteledi. Sovyet Sanat Tarihi Enstitüsü Müzik Bölümü'nün, Çağdaş Besteciler Birliği'nin, daha sonra da Sovyet Besteciler Birliği'nin başkanlığını yaptı. 1948'de, Sovyet yönetiminin, başta Şostakoviç ve Prokofyev olmak üzere birçok besteciyi biçimcilikle suçladığı kampanyada kendi adının kullanılmasına izin verdiği için sonraları sanat çevrelerinde kınandı. Igor Glebov adını kullanarak Rus müziği ve çağdaş besteciler konusunda hazırladığı çok sayıdaki inceleme ve makalesiyle Rus müzik düşüncesinin en önemli temsilcisi oldu. Bestelerindeyse halkın kulağına yabancı düşmeme ve kolay anlaşılma kaygısı güttü. Müzikoloji alanına katkıları ülkesi dışında yeni yeni tanınmaya başlanmıştır.

Âsafname, Osmanlı devlet adamı ve tarihçi Lutfi Paşa'nın(*) devlet yönetimine ilişkin yapıtı. Deneyimli bir devlet adamının görüşlerini ve eleştirilerini yansıtması bakımından önemlidir.

Lutfi Paşa'nın, 1541'de sadrazamlıktan azledildikten sonra Dimetoka'da Türkçe olarak kaleme aldığı *Âsafname* (Vezir Mektubu), "Etvar ve Ahlak-ı Vezir-i Azam" (Veziriazama Yakışır Davranışlar ve Ahlak), "Tedbir-i Sefer" (Savaş Önlemleri), "Tedbir-i Hazine" (Hazine Önlemleri) ve "Tedbir-i Reaya" (Halkla İlgili Önlemler) adlı bölümlerden oluşur ve devlet yönetiminin özelliklerini, inceliklerini, devlet adamlarının halkla ilişkilerini açık bir dille verir. Lutfi Paşa *Âsafname*'de (ös 1910; yb 1982), sadrazamlığı sırasında yapabildiklerini ve azlediliş nedenlerini de anlatır. Ayrıca, devlet görevlilerinin tek kabahatten dolayı hemen atılmaması, narh işlerine titizlik gösterilmesi, devlet görevinin kötüye kullanılmaması, halka taşıyabileceğinden fazla vergi yüklenmemesi, bütçenin denk tutulması, orduda asker sayısına değil silah üstünlüğüne önem verilmesi, her konunun padişaha açıkça söylenebilmesi gibi görüşleri açısından da ilginçtir.

Asahi şimbun (Japoncada "Sabah Güneşi Gazetesi"), günlük Japon gazetesi. Etkinlik ve tiraj açısından ülkenin üç büyük gazetesinden biridir. Tokyo, Osaka ve başka merkezlerde basılır, ayrıca Tokyo'da günlük İngilizce baskısı yapılır.

1879'da Osaka'da kurulan ve 1881'den bu yana Murayama ve Ueno ailelerinin elinde bulunan *Asahi*, siyasal içeriği ve dış haberleriyle ünlüdür. Avrupa, Asya ve ABD'nin büyük kentlerinde muhabirleri vardır ve 20'yi aşkın uluslararası haber servisine abonedir. Asahi, tıpkı öteki iki büyük Japon gazetesi *Yomiuri* ve *Mainiçi* gibi, dış haberlere Batı'da olduğundan daha fazla yer ayırır. Muhabirleri, fotoğrafçıları ve İngilizce baskısı için çevirmenleriyle 6 binden fazla personeli olan Asahi, dünyanın sabah ve akşam tirajı en yüksek olan gazetelerinden biridir. Okurlarının büyük çoğunluğunu üst ve orta sınıftan insanlar oluşturur.

Asahikava, Japonya'nın Hokkaido Adasında kent. Önemli bir tarım merkezi olan Kamikava Havzasındaki Işikari Irmağı üzerinde yer alır. Yörede ilk yerleşme 1889'da kuruldu. 1893'te köy durumuna getirilen

Asahikava Kar Festivali'nde kardan yapılmış sarayın önünde dans eden Aynu halkından bir grup
FPG-EB Inc

Asahikava, Kuzey Hokkaido'nun demiryolu, pazarlama ve sanayi merkezi olarak gelişti. Başlıca sanayi ürünleri arasında bira, kâğıt hamuru ve kâğıt, ağaçtan elde edilen kimyasal maddeler ve pamuk ipliği sayılabilir. Taisetsuzan Ulusal Parkı'na Asahikava'dan girilir. Sapporo kentine demiryoluyla bağlıdır. Aynuların Çikabuni'deki yerleştirme kampı, Asahikava'nın yakınında yer alır. Nüfus (1990) 359.069.

Asaka, Japonya'nın Honşu Adasında, Saitama iline (*ken*) bağlı kent. Tokyo'nun kuzeybatısında, Krume Irmağı üzerinde yer alır. Tokugava döneminde (1603-1867) Hizaori olarak bilinen bir posta kasabasıydı. 1932'de adı Asaka olarak değiştirildi. 19. yüzyıl sonlarından bu yana bakır haddehanelerinin yoğunlaştığı bir merkezdir. Tokyo'ya demiryolu ile bağlı olan kent, Tokyo-Yokohama metropoliten alanının bir banliyösüdür. Bölgede büyük bir askeri üs bulunur. Nüfus (1990) 103.621.

Asakir-i Mansure-i Muhammediye, Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Osmanlı askeri örgütü.

II. Mahmud, Vaka-i Hayriye'den(*) üç gün sonra, 18 Haziran 1826'da bir fermanla Asakir-i Mansure'nin kurulacağını duyurdu. Hüseyin Paşa'yı (Ağa)(*) da serasker atadı. Beyazıt'taki Eski Saray seraskerlik kapısı oldu. 7 Temmuz 1826 tarihli kanunnameyle yeni ordunun kadrosu ve örgütü belirlendi. Buna göre, bir başbinbaşının komutasındaki 12 bin kişilik ordu, sekiz tertip ve her tertip (altısı sağkol, altısı solkol olmak üzere) 12 saftı. Tertip komutanı binbaşı, kol komutanı kolağası, saf komutanı yüzbaşıydı. Topçubaşı, arabacıbaşı, cebehanebaşı, mehterbaşı, imam, hekim ve cerrah, ordudaki öbür görevlilerdi. Ayrıca daha küçük rütbede mülazım, sancaktar, çavuş, topçu ustası, topçu kalfası, topçu, arabacı, cebehaneci, mızıkacı, saka ve kâtipler vardı. Ordunun giderleri için de Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye Nezareti kuruldu. Askere çağdaş bir eğitim verebilmek için Davutpaşa, Rami ve Selimiye kışlaları yaptırıldı. Sekiz tertipden ilk ikisi İstanbul'un güvenliğini sağlarken, altı tertip kışlalarda eğitim yapacaktı. Asakir-i Mansure erleri aylıklıydı. Bu kuruma 15-30 yaş arasındaki dinç ve sağlam gençlerin er yazılabilecekleri, ama 12 yıl terhis edilmeyecekleri öngörülmüştü.

1828'de ordu örgütünde değişikliklere gidildi. Tertip, kol ve saf yerine alay, tabur ve bölük terimleri getirilirken alaylar, sekizer bölüklü üçer tabura ayrıldı. Başbinbaşılık kaldırıldı; alay komutanları miralay, yardımcıları kaymakam, tabur komutanları da binbaşı olarak belirlendi. İki alaya "liva", liva komutanına "mirliva" denirken, alaylar, hassa ve mansure adlarıyla iki bölümde toplandı. Bölüm komutanları önce hassa ve mansure ferikleriyken, bir süre sonra rütbeleri müşirliğe çıkarıldı. Bu tarihe değin korunan gedikli sipahilik de kaldırılarak, eyaletlerde Asakir-i Mansure'ye bağlı süvari birlikleri oluşturuldu.

Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin mevcudu, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 120 bine çıkarıldı. 1835'ten başlayarak Prusyalı danışman Helmuth von Moltke'nin(*) önerileri doğrultusunda, ülkenin her yerinde yeni birlikler kuruldu. 1836'da Ankara, Bursa, Konya, Erzurum, Aydın ve Edirne "redif-i mansure müşirliği" payesi oluşturularak bu vilayetlerde, sefer yedek birlikleri olarak redif tümenleri kurulması istendi. 1843'te bir kez daha yenilenmeye gidildi. Miralay üstü rütbeler mirliva, ferik ve müşir rütbeleri askeri paşalık sayılarak mülkiye paşalığından ayrıldı. 1834'te açılan Mekteb-i Harbiye, Asakir-i Mansure ordusuna subay yetiştirmeye başladı. Son dönemlerde Asakir-i Mansure'nin adı Asakir-i Nizamiye olarak değiştirildi.

Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin çeşitli rütbelerdeki görevlileri (soldan sağa) piyade neferi, binbaşı, kolağası, yüzbaşı, humbaracı neferi, topçu neferi
Dalak

Asakir-i Nizamiye *bak.* Nizamiye Ordusu

asal eksen *bak.* optik eksen

asal gazlar *bak.* soy gazlar

asal sayı, yalnızca 1'e ve kendisine bölünebilen, 1'den büyük pozitif tamsayı: 2,3,5,7,11,13,17,19,23,...

1'den büyük pozitif tamsayıların her biri, ancak ve ancak tek bir asal sayılar kümesinin öğelerinin çarpımı olarak yazılabilir. Eski Yunan matematikçileri Eukleides ve Eratosthenes'in incelediği asal sayıların en azından İÖ 300 yıllarından bu yana bilinmesine karşın, bugün bile bu sayılara ilişkin yanıtlanmamış sorular vardır. *Ayrıca bak.* sayı.

asalakbilim, PARAZİTOLOJİ olarak da bilinir, hayvan ve bitki asalaklığını biyolojik bir olgu olarak inceleyen bilim dalı. Asalaklık, belli başlı hayvan gruplarının hemen hepsinde ve bitkilerin pek çoğunda görülen, üstelik en az asalak türleri kadar zengin bir konak çeşitliliğiyle sayısız canlıyı etkileyen çok yaygın bir olgudur. Asalakbilimcilerin bir bölümü yalnızca belirli taksonomik gruplarla ilgilenir; bu tanımlamaya girenlere gerçek bir asalakbilimciden çok, bu grupların araştırmacıları gözüyle bakmak belki daha doğrudur. Gerçek asalakbilimciler ise, asalaklığı bir evrim olgusu olarak ele alır ve taksonominin bütün bölümleriyle ilgilenmeye çalışırlar. Asalakbilimin, veterinerlik, tıp ve tarım asalakbilimi gibi çeşitli altdalları vardır.

Asalakbilim, ayrı bir bilim dalı olarak örgütleninceye değin başka bilim dallarının, özellikle de zoolojinin kapsamı içinde ele alınmıştır. 17. yüzyılın ortalarında mikroskopun gelişmesine kadar, evrimin oldukça üst basamaklarındaki birçok asalak yeterince incelenememiş, hatta varlığı anlaşılamamıştı. Bağırsak asalaklarının incelenmesi, tenyaların ve bağırsak solucanlarının yaşam çevrimlerini açıklayan Belçikalı biyoloji bilgini P. J. van Beneden'in öncülüğünde, 19. yüzyıl ortalarında başlamıştır.

asalaklık, iki hayvan ya da bitki türü arasında, asalak (parazit) denen canlının konak denen öbür canlıyı öldürmeksizin, ondan yararlandığı ilişki. Asalak canlının konak canlıyı öldürdüğü asalaklık ilişkisine (parazitoidizm) bazı zarkanatlılarda (karıncalar, yabanarıları ve arılar), çiftkanatlılarda (sinekler) ve pulkanatlıların (kelebekler) birkaç türünde rastlanır. Bu asalakların dişisi yumurtalarını konağın içine ya da üstüne bırakır; yumurtadan çıkan larvalar da tüm besinini konaktan sağlar.

Bazen asalak canlı da başka bir asalağın konağı olabilir (asalak asalaklığı ya da hiperparazitizm). Örneğin bir köpeğin üzerinde yaşayan bir pirenin sindirim sistemine yerleşmiş bir tekhücreli, asalağın asalağıdır.

Guguk ve inekkuşu kendilerine ayrı bir yuva yapmaz, yumurtalarını başka türlerin yuvalarına bırakarak kuluçkaya yatma görevini başka canlılardan beklerler; asalaklığın bu türüne kuluçka asalaklığı denir.

Bir türün başka bir tür tarafından sömürülmesine, örneğin bazı karıncaların başka karınca türlerini köleleştirmesine de sosyal asalaklık denir.

asalet unvanları *bak.* soyluluk unvanları

Asalluhe, bir Sümer tanrısı. Güneydoğudaki bataklık bölgede yer alan Eridu yakınındaki Ku'ar kentinin tanrısıydı. Büyüden arınma törenlerinde tanrı Enki ile (Akad dilinde Ea) birlikte tapınılan Asalluhe, onun oğlu sayılırdı. "Adam Islatan Asal" anlamına gelen adı başlangıçta şimşekli, yıldırımlı sağanakların tanrısı olduğunu düşündürür. Bu durumda, öteki Sümer tanrıları Işkur ile Ninurta'nın karşılığı olmalıdır. Büyü törenleri sırasında, genellikle, Enki'yi önce Asalluhe kötülüklere karşı uyarırdı. Bunun için, bir olasılıkla, fırtına bulutu kılığına bürünerek gökyüzünden yeryüzünü incelerdi. Sonraları Babil tanrısı Marduk ile özdeşleştirildi.

Asam, Cosmas Damian ve Egid Quirin (sırasıyla d. 28 Eylül 1686, Benediktbeuren, Bavyera - ö. 10 Mayıs 1739, Münih; d. 1 Eylül 1692, Tegernsee, Bavyera - ö. 29 Nisan 1750, Mannheim, Pfalz), dinsel mimarlıkta yanılsamacı bezemenin geç barok dönemdeki başlıca temsilcileri. Roma'da, İtalyan barok geleneğinde eğitim görmüş Alman sanatçılar kuşağındandırlar. Çoğunu birlikte ürettikleri yapıtları, dinsel duygu derinliği ve dramatik yoğunluk bakımından önem taşır.

Bavyera'nın yanılsamacı tarzda çalışan ilk ressamı Hans Georg Asam'ın oğulları olan Asam kardeşlerden Cosmas Damian öncelikle ressam, Egid Quirin ise mimar ve alçı heykelcisiydi. Yaklaşık 1714'te Roma'da Gian Lorenzo Bernini'nin yanında çalışan kardeşlerin ilk dinsel yapıtları Bernini'nin etkisini taşır. Bu etki özellikle tüm bezeme öğelerinin, bakanlarda canlı bir dinsel dram (*theatrum sacrum*) izliyor etkisi uyandıracak biçimde bir araya getirilmesinde belirgindir. Yapıtlarının çoğunda yer alan karmaşık mimarlık ve bezeme öğeleri, iki kardeşin kişisel katkılarını ayırt etmeye olanak vermeyecek ölçüde iç içe geçmiştir.

Münih'te Asam Kilisesi olarak da anılan görkemli St. Johann-Nepomuk Kilisesi (1733-46) Asam kardeşlerin başyapıtıdır. Bu yapının, gizemli biçimde yukarıdan aydınlanan yüksek ve dar iç mekânı, resimler, alçı işçiliği, heykeller ve yaldızla; tavanı ise adeta mimari sınırları aşmış bir mekâna doğru yükselen figürlerle bezenmiştir. Yapının dramatik, ama oldukça yalın cephesi, Egid Quirin'in taş oymalarda hareket duygusu yaratmadaki yeteneğini kanıtlar.

Asam kardeşler bazen başkalarının tasarımladığı yapıların da bezemesini üstlendiler. Mimar Johann Michael Fischer'in yapıtı olan, Prémontré tarikatının Osterhofen'deki ünlü Manastır Kilisesi (1726-29; dekorasyonu 1730-35) bunlardan biridir. Öteki önemli yapıtlarından biri, Egid Quirin'in Weltenburg'daki Benedikten kilisesinde (1716-21) yaptığı, dramatik biçimde arkadan ışık alan ve anı altara egemen olan

"Aziz Georg ve Ejderha" (1721) konulu yaldızlı heykeldir. Straubing'deki Ursula tarikatı kilisesinin (1736-41) planını Egid Quirin, aydınlık ve neredeyse rokoko üslubundaki iç mekânını ise Cosmas Damian tasarlamıştır.

asemblaj *bak.* birleştirme

asana (Sanskrit dilinde "oturma hali" ya da "oturacak yer"), Hint felsefesinin Yoga sisteminde, zihni bedensel işlevler üzerine odaklaşmaktan kurtarmak amacıyla bedenin aldığı hareketsiz duruş biçimi. Yogi adayının, kusursuz zihinsel yoğunlaşmanın kendinden geçme aşaması olan *samadhi*'ye yönlendirilmesinde zorunlu olan sekiz aşamadan üçüncüsüdür. Aday, aslında doğal olmayan bu bükülmez duruş biçimini güçlük çekmeden sürdürmeyi başardığında, bir anlamda bedenini "yoğunlaştırmış" (normal gevşek durumun, sonsuz hareketliliğin karşıtına dönüştürmüş) olur. En az 32 değişik *asana* vardır; bunlar içinde belki de en yaygın olanı *padmasana*'dır (Lotus biçimi). Hint görsel sanatlarında *asana*, bir tanrı ya da figürün oturuşunu gösterdiği gibi, onun oturduğu yeri ya da tahtını da belirtir.

Asanga (d. Purushapura, Hindistan; ö. İS 4-5. yy), Yogaçara (Yoga Uygulaması) idealist okulunun kurucusu Budacı filozof. Purushapura'da saray rahibi olan bir Brahmanın üç oğlundan en büyüğüydü. Üçü de keşiş olan kardeşler, "her şey gerçektir" öğretisini benimseyen Sarvastivada tarikatına üyeydi. Ama Asanga, Hinayana'nın *şunyata* (boşluk) ve *pudgala* (kişi) kavramlarını yetersiz bularak Mahayana geleneğine yöneldi. Mahayana bilgeliğine önemli katkılarda bulunan kardeşi Vasubandhu'yu da bu inanca Asanga'nın yönelttiğine inanılır.

Asanga'nın, Yogaçara öğretisini aldığı hocası, 275-350 arasında yaşamış olan Maitreyanatha idi. Vicnanavada (Bilinç Öğretisi) olarak da bilinen bu okul, evrenin gerçek kalıcılığı olmayan zihinsel imgelerden oluştuğu savındaydı. Geçmiş izlenimlerin kalıntıları ve gelecekteki eylem olanakları, bir bilinç "ambarı"nda (*alaya-vicnana*) toplanmıştı. Maitreyanatha'nın öğretisinin geliştirilmesi, *alaya-vicnana*'nın çözümlenmesi ve Budalığa götüren aşamaların (*bhumi*) ortaya konulması, Asanga'nın başlıca katkıları arasında sayılır. *Mahayana-samgraha* (Mahayana Özeti) önemli yapıtları arasındadır.

Asansol, Hindistan'ın kuzeydoğusunda, Batı Bengal eyaletine bağlı Burdvan ilinde kent. Raniganc kömür havzasının ortasında

Asansol yakınlarındaki Kulti-Burnpur sanayi bölgesindeki çelik fabrikası, Batı Bengal, Hindistan
Kaypu Shoulat/EB Inc

yer alan kent hızla büyüyen Kulti-Burnpur sanayi bölgesinin merkezidir. Şehirlerarası ana karayolu ve demiryolu ile Kalküta, Durgapur ve Burdvan'a bağlanır. Büyük demiryolu atölyelerinin bulunduğu kent, önemli bir demiryolu kavşağı ve kömür taşıma merkezidir. Başlıca sanayi kuruluşları, dokuma ve demir çelik fabrikalarıdır. Kentin banliyölerinden Caykaynagar'da büyük alüminyum fabrikaları vardır. 1896'da belediye olan Asansol'da Burdvan Üniversitesi'ne bağlı üç fakülte vardır. Nüfus (1991) kent, 261.836; (1981) metropoliten alan, 366.424.

asansör, düşey bir boşlukta hareket ederek çok katlı bir binanın katları arasında yolcu ya da yük taşıyan araç. Çoğu elektrik motoruyla çalışan modern asansörlerde kablolardan, makaralardan ve bir karşı ağırlıktan yararlanılır. Daha yüksek binaların yapılabilmesini olanaklı kılan asansör, özellikle ABD'de birçok modern kentin tipik görünümünün yaratılmasında belirleyici rol oynamış ve gelecekteki kentsel gelişimin vazgeçilmez öğesi durumuna gelmiştir.

İnşaatlarda yük kaldırmak için mekanik araçlar kullanılması en azından Roma dönemine dayanır. İÖ 1. yüzyılda yaşayan Romalı mimar Vitruvius kitabında, insan, hayvan ya da su gücüyle çalışan makaralar ve bocurgatların hareket ettirdiği kaldırma platformları tarif etmişti. Bu tür aygıtlar 1800'lerde İngiltere'de buhar gücüyle çalıştırılmaya başladı. 19. yüzyılın başlarında hidrolik bir asansör geliştirildi. Bu asansör, asansör boşluğunun altında toprağa gömülmüş bir silindirin dalma pistonuna bağlı bir platformdan oluşuyordu. Toprağa gömülü silindirin derinliği, asansör boşluğunun boyuna eşitti. Silindirdeki akışkana basınç uygulamak için de bir buharlı pompadan yararlanılıyordu. Sonraları asansörün hızını artırmak ve dalma pistonunun uzunluğunu azaltmak amacıyla makara sistemi kullanılmaya başladı. Tüm bu araçlarda, asansörün ağırlığını dengelemek için karşı ağırlıklar kullanılıyordu, dolayısıyla da yalnızca taşıyıcıya konan yükü kaldıracak bir kuvvet uygulamak yeterliydi.

1850'lerin ortalarına değin bu ilkelerden daha çok yük asansörlerinde yararlanıldı. O dönemde genellikle kenevirden yapılan halatların yeterince güvenilir olmayışı nedeniyle asansör yolcu taşımada kullanılamıyordu. ABD'li Elisha Graves Otis 1853'te geliştirdiği bir güvenlik aygıtıyla, yolcu taşıyan asansörlerin yapılmasını olanaklı kıldı. New York'taki Crystal Palace Sergisi'nde tanıtılan bu aygıtın, askı halatlarındaki gerginliğin boşalması durumunda, kabinin üzerinde hareket ettiği rayları sıkıca kavrayan mengeneleri vardı. İlk yolcu asansörü 1857'de New York'ta, Haughwout Büyük Mağazası'nda hizmete girdi. Buhar gücüyle çalışan ve bir dakikadan daha kısa sürede beşinci kata çıkabilen bu araç önemli bir başarıydı.

Bunu izleyen 30 yıl içinde buhar gücüyle çalışan daha başarılı asansörler yapıldıysa da, 1880'lerin ortalarına değin önemli bir teknolojik gelişme olmadı. Bu tarihten sonra asansörlerde elektrik motoru kullanılmaya başladı ve 1889'da da ticari amaçlı ilk elektrikli yolcu asansörü yapıldı. New York kentinde Demarest Binası'nda kurulan bu elektrikli asansör, binanın zemin katına yerleştirilen elektrik motorunun, halat sarılı bir makarayı çevirmesiyle hareket ediyordu. Elektrik kullanımının başlaması iki yeniliğin daha ortaya çıkmasına yol açtı; 1894'te düğmeli kumanda sistemi geliştirildi, 1895'te de İngiltere'de, taşıma kuvvetini asansör boşluğunun tepesine yerleştirilen bir makaraya aktaran yeni bir kaldırma aygıtı tanıtıldı. Bu sistemde, asansörün ve karşı ağırlığın ağırlıkları asansörün hareket etmesine yetiyordu. Halat sarma esasına dayalı olarak çalışan makara mekanizmasının yetersizliklerini aşan, bu türden tahrik makinelerinin kullanılmaya başlanmasıyla, daha yükseğe çıkan ve daha hızlı hareket eden asansörlerin yapılması olanaklı duruma geldi. 1904'te tahrik makinesinin doğrudan elektrik motorunun armatürüne bağlanmasını sağlayan dişlisiz bir aktarma yönteminin geliştirilmesiyle de hız sınırlamasından kurtulma olanağı doğdu.

Güvenlik, hız ve yükseklik sorunlarının çözülmesinden sonra asansörün kullanım kolaylığını artırma ve maliyetini düşürme sorunları gündeme geldi. 1915'te otomatik kat ayarı adı verilen bir buluş kullanıma girdi. Asansörü kullanan kişi, bir katın kapısına yaklaştığında elle kumandayı kesiyor, her katta bulunan otomatik aygıtlar kumandayı devralarak asansörü tam kat hizasında durduruyordu. Kapılar da elektrikle çalışır duruma getirildi. Binaların yükseklikleri arttıkça, asansörlerin hızları

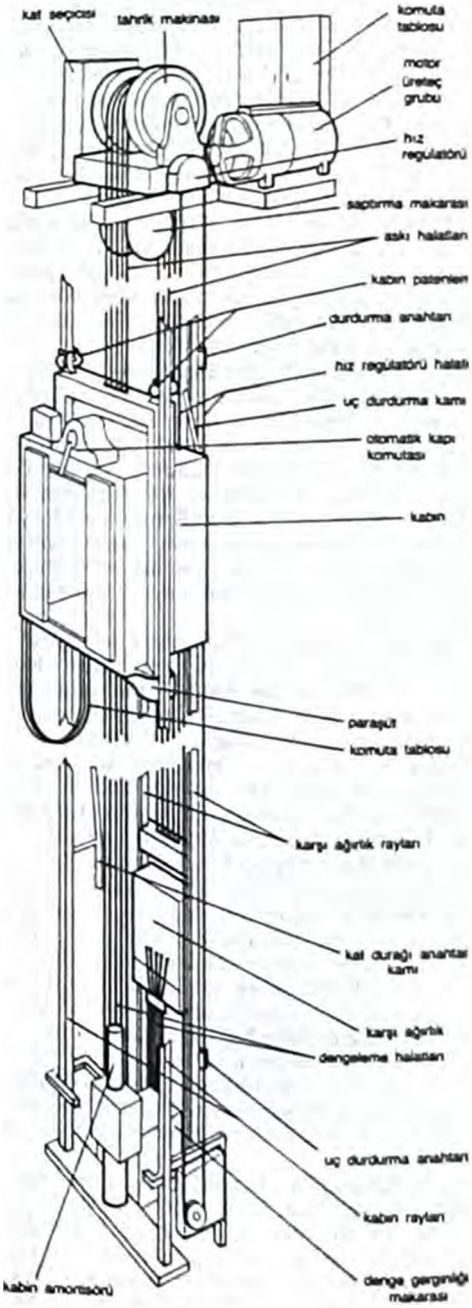

Elektrikli otomatik asansör
Otis Elevator Co

da artı. 1931'de New York kentindeki Empire State Binası'nın üst katlara çalışan asansörlerinde dakikada 365 m'lik, 1970'te de Chicago'da John Hancock Merkezi'nin asansörlerinde dakikada 549 m'lik hızlara ulaşıldı.

Ekonomik olması nedeniyle hastanelerde ve çok katlı yapılarda yaygın olarak kullanılan otomatik çalıştırma sistemi, toplamalı komuta mekanizmasının geliştirilmesiyle daha da yetkinleştirildi. Bu mekanizma, bir ya da birkaç asansörün, komutları yerine getirirken aşağıdan yukarıya ya da yukarıdan aşağıya doğru bir sıra gözetmesini sağlıyordu. Bütün asansörlerde ortak olan temel bir güvenlik öğesi de, asansörün hareket edebilmesi için önce asansör boşluğu kapısının kapatılmasını gerektiren kilit sistemiydi. 1950'ye gelindiğinde, asansör operatörlerini ve motor çalıştırıcılarını gereksiz kılan otomatik sistemler hizmete girmişti.

Yüksek yapılarda asansör donanımının kapladığı hacmi en aza indirmek amacıyla atılan ilk adım, çift katlı asansör yapımı oldu. İlk kez 1932'de denenen bu tür asansörlerde üst üste monte edilmiş iki kabin bulunuyor, böylece asansörün her duruşunda iki kata birden servis yapılıyordu. Bu tekniğin kullanımı giderek yaygınlaştı ve 1971'de ABD'de Chicago'daki Time-Life Binası'nda otomatik çift katlı asansörler çalışmaya başladı.

Modern asansörlerin alışılmış türlerinin yanı sıra gemilerde, barajlarda ve roket rampaları gibi çok özel yapılarda kullanılan değişik amaçlı türleri de vardır. Çok yüksek inşaat işlerinde, yukarıya ağır yük çıkaran ve aşağıya hızla inen asansörler bulunmaktadır. Tümü elektrikle çalışan bu asansörlerin kimisi halat, makara ve karşı ağırlık sistemiyle, kimisi halat saran kasnak mekanizmasıyla (birçok alçak kuleli yük asansörlerinde hâlâ kullanılmaktadır), kimisi de elektrohidrolik bir sistemle hareket etmektedir. Çok sayıda halat kullanımıyla (üç ya da daha çok) hem kaynağın çekme yüzeyi genişletilmekte hem de güvenlik artırılmaktadır. Halat kopması çok seyrek rastlanan bir olaydır.

Tahrik motorunda düşük hızlar için genellikle alternatif akım, yüksek hızlar için doğru akım kullanılır. Doğru akım motorlarının kullanıldığı durumlarda hız denetimi, doğru akım üretecinin alan gücünün değiştirilmesi ve üretecin armatürü ile tahrik motorunun armatürü arasındaki doğrudan bağlantının sağlanması yoluyla gerçekleştirilir. Yüksek hızlı asansörlerde dişlisiz sistemler kullanılır ve genellikle halatlar tahrik makarasının kasnağına iki kez sarılır. Tahrik kasnaklı çekme esası uyarınca çalışan asansörler için yükseklik sınırı yoksa da, yaklaşık 33 m'yi aşan yüksekliklerde dengeleme halatlarına gerek vardır. Bu halatların bir ucu asansör kabinin altına, öbür ucu da karşı ağırlığın altına bağlanır. Kabin yükseldikçe bu dengeleme halatının ağırlığı kabine biner; kabin alçaldıkça da halatın ağırlığı karşı ağırlığa kayar. Böylece tahrik makinesine binen yük hemen hemen sabit kalır (*bak.* çizim).

Kısa yüksekliklerde çalışan yolcu asansörleri ile ağır yük asansörlerinde hidrolik silindirler ve dalma pistonlar kullanılır. Piston, silindir içindeki basınçlı yağın etkimesiyle platformu yukarıya doğru iter. Kabini yükseltmek için gereken basıncı, yüksek devirli bir elektrikli pompa sağlar. Kabinin indirilmesi ise, silindirdeki yağı yedek bir depoya salan elektrikli vanaların çalıştırılmasıyla gerçekleştirilir. Bazı az rastlanan uygulamalarda özel tipte hidrolik silindir ve dalma piston sistemlerinden (örn. bazı parçaları yatay konumda olan) yararlanılır. Uçak gemilerinde ağır yükleri kısa yüksekliklere kaldırmak için, 1900'lerin başlarında yaygınlaşan halatlı ya da "dişli" tip hidrolik asansörler kullanılır. Bunlarda pistonun ve silindirin uçlarında kasnaklar bulunur. Pistona basınç uygulandığında kasnaklar arasındaki uzaklık arttığından, bu kasnaklara sarılı halatlar asansörü yukarıya çeker.

Askı halatlarıyla yükseltilen asansörlerde, zemin güvenlik fren aygıtının bulunması gerekir. Paraşüt olarak adlandırılan bu aygıt, devreye sokulduğu anda çelik kılavuz raylarına kelepçelenip kabini frenleyerek kısa sürede durdurur. Genellikle kabin zemininin altına takılan paraşüt, bir halat aracılığıyla harekete geçirilen hız regülatörü tarafından devreye sokulur. Asansör normalin üstünde bir hızla alçalacak olursa, bu halat paraşüt komutasını çekerek çalıştırır. Paraşüt ilk aşamada motoru durdurur; hız yeteri kadar azalmazsa da güvenlik frenini uygular.

Modern asansörlerin çoğu otomatiktir ve bunları tek tek ya da gruplar halinde çalıştırmak üzere çeşitli komuta sistemleri kullanılır. En eski otomatik komuta sistemi, asansörün yalnızca yolcusu tarafından kullanılmasına olanak tanıyan tek düğmeli otomatlardan oluşurdu. Bu sistem günümüzde de küçük toplu konutlarda ve yük asansörlerinde kullanılmaktadır.

Tek asansörlü binalarda toplamalı komuta sisteminin kullanımı da yaygınlaşmıştır. Bu sistemde kabin önce bir yöndeki komutların tümüne uyar ve daha sonra yön değiştirerek öbür yöndeki komutları yerine getirir. Toplamalı komuta çok katlı konutlarda, hastanelerde ve küçük büro binalarında kullanılmaktadır. İki taşıyıcılı asansörlerde, toplamalı komuta sistemi her iki kabinin birlikte çalışmasını ve çağrıları paylaşmasını sağlar.

İki ya da daha çok asansörün birden denetimini sağlayan grup toplamalı komuta sistemi, asansörlerin çalışma düzenini belirli bir işlem aralığına göre zamanlar. Hastanelerde, büyük mağazalarda ve bürolardaki gibi yoğun bir trafik ve iki ya da daha çok asansör bulunuyorsa, grup toplamalı komuta sistemleri kullanılır.

Asansör boşluğu ve asansör kabini için ayrı ayrı kapıların kullanılması, modern asansör sistemlerinin temel özelliklerindendir. Her iki kapı da genellikle aynı biçimde (örn. iki kanatlı sürme kapının ortadan açılması) çalışır. Kapıları, asansörün üzerinde bulunan bir elektrik motoru açıp kapatır. Kapının hızı, kapanma sırasında arada kalabilecek yolcuların zarar görmeyeceği biçimde ayarlanır. Eğer kapanma sırasında kapı bir nesneye çarpacak olursa, elektrikli bir uyarıcı kapının yeniden açılmasını sağlar. Kapının ters yöne hareketi için fotoelektrik komutlar ve elektronik yakınlık aygıtları da kullanılmaktadır. İç kapılar ise, kapanmadıkları sürece asansörün hareketine izin vermeyecek biçimde tasarımlanır.

Yük asansörlerinde, düşey doğrultuda açılıp kapanan iki parçalı sürme kapılar yaygındır. Bu kapılar alt ve üst kanatlardan oluşur. Kanatlar arasındaki mekanik bağıntı, alt kanat kabinin zeminine kadar inerken, üst kanadın tavanına kadar yükselmesini sağlar. Bu asansörlerde de genellikle koruyucu bir iç kapı gereklidir.

Bazı ülkelerde, az sayıda insanın yararlandığı yerlerde, en çok da özel konutlarda, asansör ile yapı dışındaki bir santral arasında telefon bağlantısı bulunması yasa gereğidir. Çoğu yapılardaki asansörlerde, mekanik arıza durumunda kullanılmak üzere karşılıklı haberleşme sistemleri, alarm düğmeleri, acil ışıklandırma ve yedek güç kaynakları bulunur.

Modern yük asansörlerinde otomatik yükleme boşaltma araçları vardır. Bir çağırma düğmesi otomatik taşıma işlemini başlatır; asansör gelir, yük kabinin içine çekilir, kabin istenen kata çıkar ve yük boşaltılır.

ABD'de New York kentindeki Dünya Ticaret Merkezi'nin ikiz yapılarında asansörlerin kapladığı hacmi en aza indirmek için yeni bir teknik kullanılmıştır. 110 katlı bu iki yapının her biri üç bölüme ayrılmıştır. Yapının ilk 41 katından oluşan birinci bölüm için, her birinde altı asansör bulunan dört grup çalışmaktadır; benzer biçimde orta ve üst bölümlerde de, altışar asansörlü dörder grup vardır. 44. ve 78. katlarda birer "gökyüzü lobisi" bulunmakta ve bunların zemin katla ilişkisi 11 tane yüksek hızlı mekik asansörle sağlanmaktadır.

Son yıllarda yapıların dışına yerleştirilen saydam duvarlı asansörler ve gözlem kuleleri ilgi görmektedir. Bunların ilki, Paris'teki Eiffel Kulesi'nde (1889) kurulmuş olan asansördür. Bu gibi gözlem asansörlerinin dışarıyı seyretmeye olanak veren cam kabinleri vardır.

Asanti, Batı Afrika'da Gana'ya bağlı il. 1902'de İngilizlerce ilhak edilen eski Asanti İmparatorluğu'nun merkezidir. Kuzeyinde, 1959'a değin bir parçası olan Brong-Ahafo ili bulunur. Yüzölçümü 24.389 km²'dir. Kwahu Platosu Asanti'yi iki farklı kesime ayırır.

Geniş ormanlarla kaplı güneydeki yüksek kesimler, Pra Irmağının kollarını besler ve kutsal Bosumtwi Gölünü de içine alarak dağınık tepe ve sıradağlar biçiminde 300-150 m'lik bir eğimle güneye doğru iner. Tarımsal bakımdan çok gelişmiş olan yörede, Gana'nın ihraç ürünlerinin büyük bölümünü oluşturan kakao, mısır, yağ palmiyesi, zencefil ve pirinç yetiştirilir. Muz ve manyok yöresel yiyeceklerdir. Kereste ve maden çıkarma sanayilerinin yanı sıra Obuasi ve Konongo'da altın, Nyinahin'de boksit işletilir. Asanti İmparatorluğu'nun başkenti ve il merkezi Kumasi ulaşım ve ticaret merkezidir. Halkın büyük çoğunluğu küçük kırsal yerleşmelerde yaşar.

Kwahu Platosunun kuzeyinde, Volta Irmağı ile sulanan inişli çıkışlı bir savan alanı uzanır. Yüksekliği, güney kesimi ile nerdeyse aynıdır. Kuru iç rüzgârların (*harmattan*) estiği kasım-mart döneminde belirli aralıklarla kuraklık görülür. Bölgenin geçim kaynağı yam, mısır, pirinç ve manyoktur. Çeçe istilası, verimsiz toprak ve yetersiz ulaşım yüzünden tarımsal nüfus dağınıktır. Afram Irmağının doğusunda Kujani Av Hayvanları Koruma Alanı, Sumiso yakınlarındaki Volta Gölü üzerinde de Digya Ulusal Parkı bulunur. Nüfus (1988 tah.) 2.308.100.

Asanti İmparatorluğu, AŞANTİ İMPARATORLUĞU olarak da bilinir, 18 ve 19. yüzyıllarda Batı Afrika'da bugünkü Gana'nın güney kesiminde hüküm sürmüş devlet. Batıda Komoé Irmağından, doğuda Togo Dağlarına kadar uzanan Asanti İmparatorluğu, 18. yüzyılda köle ticaretinde etkin olmuş, 19. yüzyılda gösterdiği direnişe karşın İngiliz egemenliğine girmiştir.

Asantiler 1670'lerde başa geçtiği sanılan Osei Tutu yönetiminden önce, bağımlı oldukları Denkyera Devleti ile küçük komşu devletlere karşı giriştikleri mücadelede başarılı olamadılar. Osei Tutu, her türlü karşı gücü ezerek yeni Asanti devletine kral (*Asantehene*) oldu. Başkente Kumasi adı

verildi. Osei Tutu'nun iktidar simgesi, kendisinden sonraki tüm kralların da üzerinde taç giydiği Altın Taht (*sika 'dwa*) idi.

Asantiler, 18. yüzyıl başlarından sonra, İngiliz ve Hollandalı tüccarlara sağladıkları köleler karşılığında, topraklarını genişletmek amacıyla kullanmak üzere ateşli silahlar aldılar. 1712 ya da 1717'de Osei Tutu'nun ölmesinden sonra başlayan kargaşa ve iç çekişme dönemi, Opoku Ware'nin tahta çıkmasıyla son buldu. Opoku Ware döneminde (y. 1720-50) imparatorluk en geniş sınırlarına ulaştı. Osei Kwadwo (hd 1764-77), Osei Kwame (hd 1777-y. 1801) ve Osei Bonsu (hd y. 1801-24), atamalarda yetenek ve başarının temel alındığı iyi işleyen bir bürokrasi ile gelişmiş bir haberleşme sistemine dayalı güçlü bir merkezî devlet kurdular.

Osei Bonsu, 1807'de Fantilerin güney topraklarını işgal etti. Burası Cape Coast'taki İngiliz karargâhı yakınlarında, çevresi yabancı topraklarla sarılmış bir bölgeydi. Aynı yıl İngiltere, köle ticaretini yasadışı ilan etti. Gerileyen ticaret ilişkileri ve Fanti bölgesi üzerinde süregelen anlaşmazlık, sonraki 10 yıl boyunca sürtüşmelere ve 1820'lerde de savaşa yol açtı. Asantiler 1824'te İngiliz ordusunu yendiler. Ama 1831'de barış yaparak 30 yıl boyunca sürtüşme çıkarmaktan kaçındılar. 1863'te, Kwaku Dua'nın krallığı (1834-67) sırasında, kıyı illerine işgal birlikleri göndererek İngilizlere yeniden meydan okudular. İngilizler, Asantilerin üzerinde hak iddia ettiği Elmina'yı 1869'da ele geçirdi. 1874'te ise Sir Garnet Wolseley yönetimindeki İngiliz birliği, Kumasi üzerine yürüdü. Wolseley, Asanti başkentini yalnızca bir gün elinde tutabildiyse de bu olay, Asantilerin askerlik ve haberleşme sistemlerinin ne kadar geri olduğunu görerek sarsılmalarına yetti. Üstelik işgal, kuzey illerinde pek çok ayrılıkçı ayaklanmayı da kışkırttı. Aynı yıl İngilizler, eski güney illerinde Altın Kıyısı sömürgesini resmen kurdular. Bunun üzerine Asanti kralı Kofi Karikari tahttan indirildi, yerine Mensa Bonsu (hd 1874-83) geçti. Yeni kral, devlet yönetiminin değişen koşullara uyum sağlaması için çalıştı. Orduyu yeniden örgütleyip bazı önemli görevlere Avrupalıları getirmesine ve ülke kaynaklarını artırmasına karşın, kuzeydeki ayrılıkçı kabile başkanlarını ve Kumasi'deki merkezî hükümetin karşıtlarını destekleyen İngilizler, imparatorluğun eski gücüne kavuşmasını engelledi. Bonsu'dan sonra (1888'de) tahta geçen I. Prempeh döneminde de imparatorluğun gerilemesi sürdü. Asanti toprakları, 1 Ocak 1902'de resmen İngiliz sömürgesi ilan edildi; kuzey illeri de Altın Kıyısı Kuzey Toprakları Protektorası'nı oluşturdu.

1930'larda İngiliz yönetimi altında Asanti Konfederasyonu Konseyi kuruldu ve *Asantehene*, bu kez bir kukla makam olarak yeniden oluşturuldu. *Ayrıca bak.* Akan devletleri.

Asantiler, AŞANTİLER olarak da bilinir, Gana'nın güneyinde, Togo ve Fildişi Kıyısı'na komşu bölgelerde yaşayan halk. Büyük çoğunluğu eski bağımsız Asanti Devleti'nin metropoliten yörelerini kapsayan Gana'nın Asanti ilinde oturur. Afrika Nijer-Kongo dil ailesinin Kua koluna bağlı Tui dilini konuşurlar ve Akanların bir bölümünü oluştururlar.

Asantiler günümüzde, bazısı kent merkezlerinde çalışıp yaşamakla birlikte, temelde köylü özelliklerini korurlar, tarımla uğraşırlar. İç pazarlar için muz, manyok, yerelması, yam, dış pazarlar için de kakao yetiştirirler.

Asanti toplumsal örgütlenmesi anayanlılığa dayanır. Soy üyeleri ev yapımı, çiftçilik, yol açma ve cenaze törenleri gibi konularda birbirlerine yardımcı olurlar. Asantiler her bireyin, anneden kan, babadan da ruh olarak geçen iki öğeden oluştuğuna inandıklarından, babasoyuna da önem verirler. Babasoyu, dıştan evlenmeye dayalı olan belirli ahlaksal ve dinsel gereklerin yerine getirilmesi ile ilişkili *ntoro* (anınma ayinlerini paylaşanlar) gruplarında üyeliği belirler. Soyun reisi, yaşça büyük kadın ve erkekler tarafından seçilir. Âdet görmeyi kirlilik sayan tabular nedeniyle kadınların bu göreve getirilmesi yasaktır. Soyun reisi, iç

Gana'da Asanti köyü Berekum'un reisi ile geleneksel tüylü başlığı giymiş yardımcısı
Peter Buckley - Photo Researchers

barıştan ve öteki soylarla ilişkiden sorumludur. Ataların ruhlarının cisimleşmiş simgesi olan soy tahtlarının koruyucusudur ve soyun sağ ve ölü üyeleri arasındaki bağı kurar. Asantilerin bütün önemli soy reislerinin, görevlerinin simgesi olan tahtları vardır. Köy reisi, köyden köye değişiklik gösteren belirli bir soydan seçilir. Başlıca görevi, yaşlılar meclisinin de yardımıyla, topluluk içindeki anlaşmazlıkları çözmektir.

Geleneksel Asanti devlet yapısında, köyler bölgesel bölümler altında toplanırdı. Merkez köyün reisi bölümün üst reisiydi ve onun köyünün meclisi bölüm meclisi olarak görev yapardı. Ülkenin merkezi olan Kumasi'nin üst reisi konfederasyonunun da reisiydi. Asanti birliğinin simgesi, gökten indiği söylenen ve bütün reislerin bağlılık gösterdiği Altın Taht idi. Genellikle reisin kız kardeşi olan ana kraliçe, yönetim konusunda reise akıl verir ve soy içindeki akrabalık ilişkilerinde tek yetkili sayılırdı; ayrıca boş reislikler için aday gösterme yetkisi vardı. Reisin başlıca görevleri dinsel ve askeriydi. Ama giderek din dışı bir niteliğe bürünen bu makam, günümüzde ekonomik işleri yönetme ve toplumsal refah hizmetlerini gözetme gibi görevleri kapsamaya başlamıştır. Asantilerin bazısının Müslümanlığı ve Hıristiyanlığı benimsemesine karşın, insanların üstünde yüce bir yaratıcıya, bir tanrılar grubuna ve küçük cinlerle ataların ölümsüz ruhlarına inanmaya dayanan geleneksel din, evreni kavrayışın temeli olmaya devam etmektedir.

âsar-ı atika *bak.* eski eser

âsar-ı atika nizamnameleri. Osmanlı Devleti'nde eski yapıtların hukuksal durumunu düzenlemek için 1868-1906 arasında çıkartılan dört tüzük. Eski yapıtların bir hukuksal düzenleme konusu olması, ilk kez Tanzimat döneminde güncellik kazanmış, bunların korunmasına ilişkin ilk düzenleme de 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin 133. maddesinde yer almıştı. Bu hüküm yalnızca kutsal ve anıtsal yapılara girişilecek saldırıları cezalandırmaktaydı.

1850'lerde müzecilik hareketi başladığı zaman, eski yapıtların korunmasını sağlayacak ciddi düzenlemelerin eksikliği iyice belli oldu. Bununla birlikte ilk eski yapıtlar mevzuatının ortaya çıkması için 1868'e değin beklemek gerekti. 1868'de konan ve altı maddeden oluşan ilk Âsar-ı Atika Nizamnamesi, taşınmaz eski yapıtları yeterince düzenlemediği gibi, bunların tümünü kapsayacak bir hukuksal rejim kuramamış ve koruma önlemlerini de öngörmemişti. 1874'te kabul edilen ikinci Âsar-ı Atika Nizamnamesi birincisinden daha ayrıntılı ve tutarlı olmakla birlikte, taşınmaz eski yapıtların düzenlenmesinde gene yetersiz kaldı, koruma konusunda da sağlam bir sistem kuramadı. Müze müdürü Osman Hamdi Bey'in önayak olmasıyla hazırlanan ve 21 Şubat 1884'te yürürlüğe konan üçüncü Âsar-ı Atika Nizamnamesi, bir öncekine göre daha ayrıntılı hükümler içeriyor ve hem eski yapıt kavramının belirlenmesi, hem de bunların korunması konusunda daha köktenci ve kararlı bir yaklaşım ortaya koyuyordu. 23 Nisan 1906'da yürürlüğe konan dördüncü ve sonuncu Âsar-ı Atika Nizamnamesi ise, bugünkü eski yapıtlar mevzuatının temelini oluşturdu ve Eski Eserler Kanunu'nun kabul edildiği 1972'ye değin yürürlükte kalarak bu konudaki en uzun ömürlü düzenleme oldu.

Bu nizamname 1. maddesinde eski yapıtın oldukça ayrıntılı ve sayma yöntemiyle belirlenen bir tanımını yapmıştı. Nizamnameye göre özel kişilerin ve toplulukların elindeki arazide bulunan eski yapıların tahribi ya da bunlarda değişiklik yapılması yasaktı. Elindeki eski yapıt niteliğindeki binayı koruyamayan özel kişinin mülkiyeti kamulaştırılıyordu. Kazılarda bulunan eski yapıtlar devlete geçiyordu. Bunların yurtdışına çıkarılması kesin olarak yasaktı. Nizamname, koyduğu yasaklara aykırı davrananlar için de hak yitirme, tazminat ve para cezaları gibi yaptırımlar öngörmüştü.

Anayasa Mahkemesi 6 Temmuz 1965 tarihinde aldığı Âsar-ı Atika Nizamnamesi'nin hukuksal niteliğine ilişkin kararında (*RG*, 4.11.1965), bu nizamnamenin TC Anayasası'nda öngörülen tüzük niteliğinde bir işlem olmayıp, yasa sayılması gerektiğini belirtti. Bu karara göre "... Âsar-ı Atika Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği günde Meclis-i Mebusan süresiz kapatılmış, böylece yasama ve yürütme erki, devleti temsil eden padişahın elinde toplanmış ve onun iradesi kanun kudretinde bulunmuştur. Yüksek iradenin onayı ile yürürlüğe konan ve o günden beri uygulanagelen bu nizamnamenin yasa niteliğinde olduğunun kabulü gerekir."

Eski yapıtların tahribi ve yurtdışına çıkarılması konusunda kesin yasaklar getirmiş olmasına karşın, ne yazık ki Âsar-ı Atika Nizamnamesi'nin yürürlükte kaldığı sürede, özellikle Osmanlı döneminde, eski yapıt tahribi ve yurtdışına yapılan kaçakçılık sürüp gitmiştir. Özellikle irade-i seniye-

lerin, yüksek değerde eski yapıların yurtdışına küçürülmasında büyük payı olmuştur.

Asarcık, Karadeniz Bölgesi'nde, Samsun iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Kavak'a bağlı bir bucak olan Asarcık, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.
Nüfus (1990) ilçe, 16.342; kasaba, 1.488.

asava *bak.* asrava

asayiş, bir toplulukta güvenliğin egemen olması, korku ve endişe yaratacak bir şeyin bulunmaması hali. Türkiye'de asayişi sağlama görevi İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Jandarma Genel Komutanlığı'na verilmiştir.
Asayiş Daire Başkanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün merkez teşkilatındaki ana hizmet birimlerinden biridir. Asayiş ile ilgili olayları izler ve bunlara karşı alınacak önlemleri saptar, yerli ve gezginci aşiretlerin iskânlarında güvenliğe ilişkin görüş bildirir, toplumsal olayların önlenmesi amacı ile Polis Çevik Kuvvet birimlerinin kurulmasına ve başka illere yollanmasına ilişkin işlemlerle 1774 sayılı Kimlik Bildirme Kanunu'nun öngördüğü işlemleri yurt düzeyinde yürütür.
Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu'na (PVSK) göre polis asayişi korur (m. 1). Bunu sağlamak için yasalara, tüzüklere, yönetmeliklere, hükümet emirlerine ve kamu düzenine uygun olmayan hareketleri önler (m. 2).
8.9.1971 tarihinde kabul edilen 1481 sayılı Asayişe Müessir Bazı Fiillerin Önlenmesi Hakkında Kanun asayişin korunması için, polisin PVSK m. 16'da düzenlenmiş bulunan silah kullanma yetkisini, silahla dolaşan bazı kaçak hükümlüler ve tutuklular konusunda genişletmiştir. İdam ya da ağır hapis cezasını gerektiren suçlardan sanık ya da hükümlü olup da müzekkere ile aranan kişilerin, silahlı dolaşarak emniyet ve asayişi tek başlarına ya da toplu olarak fiilen tehdit ve ihlal ettikleri anlaşılırsa, teslim olmaları için radyo ya da televizyonla ilan edilen bir süre tanınır. Bunların süre sonunda teslim olmamaları durumunda polis ve jandarma silah kullanabilir (m.2).
Asayişi bozucu eylemler bütün hukuk düzenlerinde suç sayılmıştır. Türk hukukunda asayiş bozma adı altında genel bir suç tipi bulunmamakla birlikte "gürültü veya velvele ile veya yasalara aykırı şekilde gürültülü bir meslek icra eyleyerek" (TCK m. 546) ya da "itidal ve muvazene haricinde bir hal ile başkasının huzurunu bozanlar" (TCK m. 547) kabahat türünden bir suç işlemiş olurlar.
İngiliz hukukunda asayişi bozma iki anlamda kullanılmaktadır. Geniş anlamıyla alındığında suç kavramını ifade eder, dar anlamıyla ise toplumdaki düzeni bozucu etkileri nedeniyle cezalandırılan fiilleri tanımlamak için kullanılır (örn. kavga, gürültü yapma, yasa dışı toplantı, meskene zorla tecavüz, çevreyi kirletme gibi). Bu suçlar İngiliz hukukunda bir kabahat olarak cezalandırılan fiillerdir.
Alman Ceza Yasası'nda meskene tecavüz, insanlara ve mallara karşı tek başına ya da grup halinde tecavüz, suç sayılan bir eylemi işleme tehdidi, suç işleme kastıyla dernek kurmak ya da derneğe üye olmak, tanık olunan ya da öğrenilen suçları görevli makamlara bildirmemek, trafik kazası yaptıktan sonra kaçmak vb asayişi ve kamu düzenini bozucu eylem sayılarak ağır ceza yaptırımlarına bağlanmıştır. Gürültü yapmak, yollarda ya da halka açık yerlerde güvenlik ve huzuru bozmak, tatil günlerinin huzurunu bozmak gibi eylemler ise kabahat türünden sayılarak, bunlar için daha hafif cezalar öngörülmüştür.

Asbaje, Juana Inés de *bak.* Cruz, Sor Juana Inés de la

Asbest, Rusya Federasyonu'nun ortabatı kesiminde, Sverdlovsk yönetim birimine (*oblast*) bağlı kent. Orta Ural Dağlarının doğu eteklerinde yer alır. Rusya'da ilk kez asbest bulunan yörede, 1720'de kurulan Kudelka yerleşmesinin gelişmesiyle oluştu. Bu nedenle Asbest adı verilerek 1933'te kent yapıldı. Bajenovo yatağındaki asbest üretimi, 1880'den bu yana sürmektedir. Aradan 100 yıl geçmesine karşın kent, bugün de Rusya'nın en büyük asbest üretim merkezidir; ülkenin toplam üretiminin yüzde 70'i burada gerçekleşir. Kentte asbest işleme fabrikasının yanı sıra bir sağlık enstitüsü ve madencilik fakültesi vardır. Nüfus (1983 tah.) 81.000.

asbest, AMYANT olarak da bilinir, doğal mineral lifi. Belirli asbest kayaçlarında, en çok da serpantin (yılantaşı) mineral grubundan krizotil türü kayaçlarda bulunur. Maden ocaklarının yanı sıra taşocaklarından da elde edilebilen ve ateşe karşı dayanıklılığı eski zamanlardan beri bilinegelen asbest lifi, gene de ancak 19. yüzyıldan başlayarak ticari bir öneme sahip olmuştur.
Türkiye'de asbest çıkarılan başlıca bölgeler Sivas, Bursa'nın İnegöl ilçesi, Kütahya'nın Emet ilçesi ve Sivaslı yöresidir. Kars'ın Kağızman ilçesindeki asbest toplam rezervlerinin yalnızca 30 bin tonluk bölümü bilinmektedir. Tunceli'nin Büyükyurt bucağında ise 3 cm kalınlığında ve 20-30 cm uzunluğunda asbest damarlarına rastlanmıştır. Yılda yaklaşık 10 bin tona ulaşan Türkiye asbest üretimi iç talebe yetmediğinden, her yıl yaklaşık 20 bin ton asbest ithalatı yapılmaktadır.
Önce kayanın kırılmasıyla açığa çıkarılan lif, daha sonra çoğunlukla üfleme yöntemiyle çevresindeki diğer maddelerden temizlenir. Böylece elde edilen liflerden yalnızca en uzunları (en az 1 cm) iplik halinde eğrilebilir. Öbürleri ise kâğıt, karton ve asbest-çimento karışımı inşaat malzemelerinin yapımında kullanılır.
Düzgün yüzeyli, gevrek lifler birbirleri üzerinden kolayca kaydığından, bunların iplik haline getirilebilmeleri için yüzde 10-25 oranında, pamuk gibi pürüzlü liflerle karıştırılmaları gerekir. Asbest lifi genellikle beyazımsı renktedir; ancak açık yeşil, sarı ya da mavi türlerine de rastlanır. Kolay boya tutmaz, boyansa bile yüzeyi düzgün olmaz ve boyası çabuk solar. Isı ve ateşe dayanıklılığının yanı sıra, asit ve alkalilere karşı da dirençli olması nedeniyle kimyasal maddelerle yapılan çalışmalarda yaygın biçimde kullanılır.
Asbest lifinden alev almayan maddelere gerek duyulan uygulamalarda yararlanılır. Ayrıca çeşitli sanayi dallarında, özellikle de fren balataları, inşaat malzemeleri, elektrikli araçlar ve yalıtım maddelerinin üretiminde kullanılır. Asbest bezi ise güvenlik giysilerinde, sahne perdelerinde ve kamu binalarındaki yangın durdurucu kaplamalarda kullanılır. Asbest lifinin en çok çıkarıldığı ülke Kanada'dır; asbest ürünlerinin üretiminde ise ABD başı çekmektedir.
Asbest lifinin insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileriyle ilgili raporlar, 1970'lerden başlayarak gittikçe artan bir kaygı yarattı. Kısa liflerin, akciğerlerde görülen asbestoz hastalığına ve akciğer kanserinin çok hızlı ilerleyen, öldürücü bir türü olan mezotelyomaya neden olduğu ileri sürüldü. Bu bilgilerin yayılmasıyla, yüzyılın başından beri asbestin inşaatlarda ve üretimde sıkça kullanılmış olması ve havaya yayılan asbest "tozunun" her yerde görülmesi, endişeleri iyice artırarak asbest kullanımını kısıtlama konusundaki girişimleri hızlandırdı. Su kaynaklarının asbest madeninin işlenmesi sırasında oluşan artıklarla kirlenmesi ise, boyutları tam bilinmeyen başka bir tehlike oluşturmaktadır.

Asbestos, Kanada'nın Cantons-de-l'Est yöresinde, Quebec eyaletinin güneyinde Güneybatı Nicolet Irmağı yakınında. Quebec kentinin 153 km güneybatısında yer alır. Ekonomisi hemen tümüyle asbest çıkarımına ve asbest mamul üretimine dayanır. Kanadalı Johns-Manville Company'nin işlettiği Jeffrey açık maden ocağı dünyanın en büyük asbest işletmesi olarak bilinir. 1899'da köy, 1937'de de kent oldu. Nüfus (1981) 7.967.

Alfabetik sıralama sözcük esasına göre yapılmıştır.

---

asbestoz, asbest (amyant) liflerinin solunum yoluyla akciğerlerde birikmesinden ileri gelen ve özellikle asbestle çalışan sanayi işçileri arasında yaygın olan, pnömokonyoz türünden solunum hastalığı. İşçilerin asbest liflerini uzun süre solumak zorunda kaldığı başlıca sanayi dalları madencilik, yalıtım malzemesi, amyant levha, çimento ve otomobil freni sanayileri ile inşaatçılıktır. Yalnızca asbest işçileriyle sınırlı kalmayan bu hastalığa, maden ocaklarının, fabrikaların ve inşaat alanlarının çevresinde yaşayan kişilerde de rastlanmıştır.
Solunumla alınan asbest lifleri yıllarca akciğerlerde birikerek, bağdokusu liflerinin aşırı derecede artması (fibroz) sonucunda akciğer dokusunun sertleşmesine yol açar. Tozlardan ileri gelen öbür solunum hastalıklarından farklı olarak, asbest liflerinin oldukça kısa bir süre için solunması da asbestoza neden olabilir. Hastalığın ilk belirtileri, asbest liflerinin akciğerlere girmesinden çok uzun yıllar sonra görülür; II. Dünya Savaşı yıllarında asbestle çalışan tersane işçilerindeki asbestoz başlangıcı ancak 1960 ve 1970'lerde ortaya çıkmıştır. Sigara alışkanlığının da asbestoz belirtilerini artırdığı saptanmıştır.
Asbestoz hastalarında solunum yetmezliği ve hastalık ilerledikçe kuru bir öksürük yerleşir. Akciğer dokusunun sertleşmesi kalbi daha fazla çalışmaya zorlar ve ikincil bir kalp hastalığına yol açabilir; ender görülen bazı akciğer kanserlerinin de asbestozla ilişkili olduğu sanılmaktadır. 1950'lerden bu yana, büyük olasılıkla sanayide asbest kullanımının giderek artmasına bağlı olarak, asbestoz olaylarında da büyük bir artış görülmüştür.

Asbjørnsen, Peter Christen ve Moe, Jørgen Engebretsen (sırasıyla d. 15 Ocak 1812 - ö. 5 Ocak 1885, Oslo, Norveç; d. 22 Nisan 1813, Hole - ö. 27 Mart 1882, Kristiansand, Norveç), Norveç halk kültürüyle ilgili çalışmalarıyla tanınmış araştırmacılar. *Norske folkeeventyr* (Norveç Halk Masalları) adlı yapıtları, Norveç edebiyatında bir dönüm noktası olmuş ve Norveç dilinin gelişimini etkilemiştir.
1827'de, genç yaşta tanışıp kan kardeşi oldular. Bu dostluk ve yakın çalışma arkadaşlığı dolayısıyla çoğunlukla birlikte anılırlar.

Asbjørnsen bir camcının oğluydu. 20 yaşında, Norveç'in doğu yörelerinde özel dersler vermeye ve halk masallarını derlemeye başladı. Zengin ve iyi öğrenim görmüş bir çiftçinin oğlu olan Moe ise, 1839'da Oslo'daki King Frederick Üniversitesi'nin ilahiyat bölümünü bitirdi. Hıristiyanlığa tam bir inançla bağlanamadığı için din adamı olmak istemedi. Asbjørnsen gibi o da öğretmenliğe başladı. Tatillerinde, Norveç'in güney yörelerinde halk kültürünü derlemekle uğraştı. Aynı zamanda doğa bilimcisi de olan Asbjørnsen, bir yandan fiyortlarda araştırma yaparken, bir yandan da yeni öykülerle derlemesini genişletti. İki genç, topladıkları malzemeyi bir araya getirerek birlikte yayımlamaya karar verdiler.

Norveç'te o dönemde Danimarka kültürünün etkisinde olan edebiyat dili, ulusal halk kültürüne uygun değildi. Öte yandan sözlü halk öykülerini yaşatan değişik lehçeler ise kendi küçük bölgeleriyle sınırlıydı. Asbjørnsen ve Moe, Grimm Kardeşler'in ilkesini benimseyerek, geleneksel halk masalı biçimini korumakla birlikte, değişik lehçelerin yerine basit halk dilini kullanmayı yeğlediler. İlk masalların bir bölümü 1837'de *Nor*'da yayımlandı. Ötekiler ise 1841'de *Norske folkeeventyr*'de toplandı. İskandinavya'nın eski putperest mitolojisinden kaynaklanan bu efsane ve halk masalları, Norveç'in dağ ve fiyort bölgelerine özgü lehçelerde o güne ulaşmıştı. Yazarlar, Norveç'in geçmişine yönelik ilginin canlanmasından da cesaret alarak, hayaletlere, perilere, tanrılara ve dağlarda yaşayan devlere ilişkin masalları başarılı bir anlatımla Norveç diline kazandırırken sözlü geleneğe özgü duyarlılığı da korumuşlardır. 1842, 1843 ve 1844'te genişletilmiş resimli baskıları yapılan ve 1852'de de eleştirel notlarla birlikte yeniden basılan *Norske folkeeventyr*, halk masalları ve baladlar üstüne yeni araştırmaları özendirdi, ulusal kimlik arayışını canlandırdı. Avrupa ölçeğinde de karşılaştırmalı mitolojiye büyük bir katkı olarak değerlendirilerek çeşitli dillere çevrildi. Ayrıca çağdaş Norveç'in yazı dili Bokmål'in gelişmesini büyük ölçüde etkileyen bir üslup örneği oldu.

1856'da ormancılık uzmanı olan Asbjørnsen, ayrıca kereste koruma yöntemlerini inceledi. 1845-48'de *Norske huldreeventyr og folkesagn* (Norveç Masalları ve Halk Efsaneleri) adlı derlemeyi, 1860'ta da Darwin'in *Origin of Species* (*Türlerin Kökeni*) kitabının çevirisini yayımladı. Asbjørnsen'in derlediği masallardan biri *Devi Öldüren Çocuk* (1948) adıyla Türkçeye çevrildi.

Moe, *Digte* (1850; Şiirler) adlı kitabıyla Norveç'in en iyi romantik şairlerinden biridir. *I bronden og i kjærnet* (1851; Pınarda ve Gölette) adlı yapıtı, Norveç çocuk klasiklerindendir. 1853'te papaz, 1875'te de Kristiansand piskoposu olmuştur.

Asbury, Francis (d. 20 Ağustos 1745, Hamstead Bridge, Staffordshire, İngiltere - ö. 31 Mart 1816, Spotsylvania, Virginia, ABD), Metodist Episkopal Kilise'nin ABD'deki ilk piskoposu. Bu kilisenin Yeni Dünya'da tutunmasına büyük katkıları olmuştur.

Sınırlı bir öğrenimden sonra yerel vaizlik yetkisi aldı. Yirmi bir yaşında Wesleyciler Konferansı'na kabul edildi. İngiltere'de dört yıl gezici vaizlik yaptı. Ağustos 1771'de, Kuzey Amerika'da görev almak için gönüllü oldu. Ekim ayında Philadelphia'ya vardı. Dinleyici bulduğu her yerde vaaz vererek çok geçmeden John Wesley'in genel yardımcılığına getirildi. Vaizlerin ve her cemaatin Wesley'in koyduğu kuralları yerine getirmesi amacıyla, her vaizin belirli bir bölgeyi dolaşması kuralını getirdi. Amerika'nın bağımsızlığını destekledi ve Wesley'in atadığı bütün öteki vaizler İngiltere'ye dönerken, Amerika'da kalmayı yeğledi. 1778'te Delaware yurttaşı oldu. Metodist Episkopal Kilise'nin 1784'te Baltimore'da yapılan kuruluş konferansında, kilise genel gözetmeninin vaizlerin oyuyla belirlenmesinde direterek, Wesley tarafından bu makama atanmayı reddetti. Bunun üzerine,

Asbury, Charles Peale Polk'un yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1794; Lane Museum, Baltimore
Methodist Historical Society, Baltimore

vaizlerin oyuyla kilise genel gözetmenliğine seçildi. 1785'te piskopos unvanını aldı.

Allegheny Dağlarını 60 kez aşan Asbury, at sırtında yılda ortalama 8 bin km dolaştı. Kilisenin başlangıçta gösterdiği gelişme, büyük ölçüde onun çetin ve yorucu çabalarının ürünü oldu. Amerika'ya geldiğinde yalnızca üç Metodist kilise ve yaklaşık 300 kişilik bir cemaat vardı. Öldüğünde toplam 214.235 üyeli 412 Metodist topluluk bulunuyordu. Günlük ve mektuplarının yer aldığı *Journal and Letters* 1958'de üç cilt olarak yayımlandı.

Ascari, Alberto (d. 13 Temmuz 1918, Milano - ö. 26 Mayıs 1955, Monza, İtalya), 1952 ve 1953'te dünya şampiyonu olan otomobil yarışçısı.

Yarış sporuna motosikletle başladı. İlk kez 1940'ta Mille Miglia otomobil yarışına katıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Maserati arabalarını kullandı. 1949'ta Lancia takımına girdi ve 1954'e değin Ferrari arabalarıyla yarıştı. 1954'te Mille Miglia'yı, ayrıca pek çok Grand Prix yarışını kazandı. Otuz altı yaşında ölen babası Antonio Ascari gibi o da bir yarış otomobilini denerken geçirdiği kazada öldü.

Ascaris *bak.* askarit

Ascension *bak.* Ponape Adası

Ascension, Atlas Okyanusunun güneyinde küçük bir İngiliz adası. Volkanik bir ada olan Ascension'un yüzölçümü 88 km²'dir. 1.100 km güneydoğudaki İngiliz sömürgesi St. Helena'ya bağlıdır. Çorak ve kayalık adada hemen hiç bitki örtüsü yoktur; yalnızca 859 m yükseklikteki Yeşil Dağın tepesinde 4 hektarlık bir alanda bazı meyve ve sebze türleri ile sürü hayvanları yetiştirilir. Adanın rüzgâr altında kalan kıyısını büyük dalgalar şiddetle döver. Ortalama yıllık

Yeşil Dağın tepesinden Ascension Adasının görünümü
Picturepoint

yağış kıyıda 150 mm, Yeşil Dağda 635 mm dolayındadır. Ada üzerinde genellikle güneydoğu alize rüzgârları eser; iklim yumuşak ve sağlığa yararlıdır. Denizkaplumbağaları ve denizkırlangıçları her yıl burada yumurtlar. Adada özgün bir omurgalı türü yoktur.

Portekizli denizci João da Nova Castella'nın 1501'de İsa'nın Göğe Yükselış (Ascension) Günü'nde keşfettiği ada, Napoleon'un 1815'te St. Helena'ya gelişine değin boş kaldı. Bu tarihte Ascension'a İngiliz askerleri yerleştirildi. 1922'den bu yana St. Helena'ya bağlı olan adada, St. Helena valisini temsil eden bir yönetici bulunur. Ada önemli bir telekomünikasyon merkezidir; İngiltere'nin ilk denizaşırı uydu haberleşme istasyonu 1966'da burada kurulmuştur. Ayrıca BBC de adada güçlü bir röle istasyonu çalıştırır.

Ascension, 1982'de İngiltere ile Arjantin arasındaki Falkland Adaları savaşında, İngiliz uçak ve gemilerine yakıt sağlayan bir üs olarak kullanıldı. Adada ABD'ye ait bir hava üssü de vardır. Bu üste füzeler için bir izleme istasyonu ile insanlı uzay uçuşlarını izlemek amacıyla kurulmuş tesisler bulunur. Nüfus (1987 tah.) 1.400.

Asch, Sholem, SHALOM ya da SHOLOM olarak da yazılır (d. 1 Kasım 1880, Kutno, Polonya, Rus Çarlığı - ö. 10 Temmuz 1957, Londra), çağdaş Yidiş edebiyatının önde gelen adlarından. Polonya asıllı ABD'li roman ve oyun yazarı.

Yoksul bir ailenin 10 çocuğundan biri olan Asch, Kutno'daki İbranî okulunda eğitim

Asch
EB Inc

gördü. 1899'da Varşova'ya gitti. 1900'de yayımlanan, İbranice yazdığı ilk öyküsü çok beğenildi. Yidiş dilini kullanan yazar ve siyaset adamı I. L. Peretz'in öğütleri üzerine yalnızca Yidiş dilinde yazmaya karar verdi. İlk kitabı *Dos Şteti*'dir (1904; Küçük Kasaba). 1920'de ABD vatandaşı oldu. Yazarlık yaşamı boyunca zamanının önemli bir bölümünü Avrupa'da geçirdi; Filistin'e uzun süreli ziyaretlerde bulundu. Öykü, roman ve oyunları (1930'da basılan Yidiş dilindeki yapıtlarının tümü 32 ciltti) hem Avrupa hem de ABD'de okurların dikkatini çekti. Bu yapıtlarda Asch göçmen, yolcu, hacı, kimi zaman da uyurgezer gibi kahramanlar aracılığıyla, dağları yerinden oynatabilecek kadar güçlü olmalarına karşın umutların eşiğinde pes eden insanlara getirdiği yepyeni bakışla okuyucunun duş gücünü altüst ediyordu. Asch'in yapıtlarının çoğu kısa bir süre içinde İngilizceye çevrildi.

Asch'in yapıtları üç döneme ayrılır. Bunların ilki olan Doğu Avrupa döneminde Asch, geleneklerine bağlılıkla başkaldırı arasında kalan küçük bir Yahudi topluluğundaki yaşamın gülünç ve acıklı yanlarını anlatır. Bu tür yapıtları arasında *Kuldış-Haşem* (1920) ve *Motke The Thief* (1935;

Hırsız Moltke) adlı romanlarla, 1910'da Berlin'de Max Reinhardt'ın sahnelediği, ama başka yerlerde yasaklanan *The God of Vengeance* (İntikam Tanrısı) adlı oyun bulunmaktadır. *The War Goes On* (1936; Savaş Sürüyor) ile *Uncle Moses* (Moses Amca), *Chaim Lederer's Return* (Chaim Lederer'in Dönüşü) ve *Judge Not*'ı (Yargılamayın) kapsayan *Three Novels* (1938; Üç Roman) Asch'in Amerika dönemi yapıtlarından bazılarıdır. Asch en çok tartışılan son döneminde, Yahudilikle Hıristiyanlığı (tarihsel ve dinsel-etik bağlarını ortaya koyarak) birleştirmeye çalıştı. İsa'nın yaşamını Yahudiliğin temel öğeleri açısından yorumlayarak yeniden yazdığı *The Nazarene* (1939; Nazarenler), Aziz Paulus üzerine bir çalışma olan *The Apostle* (1943; Havari), Hazreti İsa'nın annesini Tanrı'nın Yahudi kulu olarak gösteren *Mary* (1949; Meryem) ile huzur ve umut veren çağrısıyla önceki peygamberlerin yerini alan İkinci İşaya'yı anlattığı *The Prophet* (1955; Peygamber) bu döneminin yapıtlarıdır. Bu bilinmeyen peygamberin sunuluşunda, arkeoloji ve ilahiyatla ilgili varsayımlar, Asch'in derin psikoloji bilgisiyle bütünleşmiştir.

Asch'ın, inancını kanıtlamaya çalışmakla geçirdiği son yılları, birçok bağnaz dindaşının onu din değiştirmekle suçlaması nedeniyle, oldukça zorlu geçmiştir.

Aschaffenburg, Almanya'nın güneyindeki Bavyera eyaletinin orta bölümünde kent. Main Irmağının sağ yakasında, Aschaff Irmağı ağzının yakınlarında, Frankfurt'un güneydoğusundaki ormanlık Spessart Dağlarının eteklerinde yer alır. Bir Roma yerleşmesi olarak kuruldu. Yaklaşık 982'de Mainz elektörlerinin (seçici prens) yönetimi altına girdi. 1173'te tüzel kimliğe kavuştu. 1292'de Aschaffenburg'da bir sinod toplandı. İmparatorlukla papalık arasında bir antlaşma olan ve daha sonra Viyana'da bağıtlanan Aschaffenburg Konkordatosu da 1447'de burada toplanan imparatorluk meclisince (*Diet*) hazırlandı. Kent, 1814'te Bavyera'ya katıldı. Rönesans döneminden eski bir kale ile Roma karargâhının bulunduğu yerde yapılan Johannisburg Şatosu (1605-14) Mainz elektörlerinin yazlık konutuydu. 12. yüzyıl yapısı St. Peter ve St. Alexander manastır kilisesinde, saray ressamı Matthias Grünewald'ın yaptığı "Yakarış"ın bulunduğu *predella* (ince resim şeridi) ile romanesk üslupta bir "Çarmıha Geriliş" vardır. Belediye müzesinin sanat koleksiyonu oldukça zengindir; çevrede özellikle Schönbusch gibi görülmeye değer birçok park bulunur. Başlıca sanayi ürünleri arasında renkli kâğıt, madeni eşya, boya, kozmetik, kimyasal maddeler, giyim eşyası, makine ve hassas tezgâhlar sayılabilir. Nüfus (1989 tah.) 62.048.

Ascham, Roger (d. 1515, Kirby Wiske, York yakını - ö. 30 Aralık 1568, Londra, İngiltere), hümanist araştırmacı ve yazar. Özgün düzyazı üslubuyla, yerel dilin kullanımına verdiği önemle ve eğitim üzerine geliştirdiği kuramlarla tanınır.

On dört yaşında girdiği Cambridge'de yüksek lisans öğrenimini de tamamladıktan sonra St. John's bursuna layık görülerek Yunanca dersleri vermeye başladı. Rönesans'ın etkisiyle klasiklere, özellikle de Yunancaya yönelen ilgi o yıllarda doruk noktasındaydı.

Ascham'ın karşılıklı konuşma biçiminde yazdığı ve 1545'te yayımlanan *Toxophilus* (Okçuluk Tutkunu) adlı yapıtı, İngiliz dilinde okçuluk üzerine yazılmış ilk kitaptı. Kitabın önsözünde Ascham, "İngiliz dilinde, İngilizlere, İngiliz sorunlarını" yazdığını belirterek, hümanistlerin giderek artan yurtseverlik tutkusunu sergiliyordu. Prenses Elizabeth'in Latince ve Yunanca öğretmeni olan (1548-50) yazar daha sonra, İngiltere'nin İmparator V. Karl'a (Şarlken) elçi olarak gönderdiği Sir Richard Moryson'ın kâtibi olarak uzun yıllar Avrupa'da kaldı. Ardından, VI. Edward'ın Latince kâtipliğine atandı. Bu görevi, yaşamının sonuna, yani Kraliçe I. Elizabeth döneminin ilk yıllarına değin sürdürdü. Kraliçenin, başka ülkelerin hükümdarlarına yazdığı resmi mektupları hazırladı ve Yunanca öğrenmesine yardımcı oldu.

Yalın ve açık bir düzyazı üslubuyla kaleme aldığı, ölümünden sonra 1570'te yayımlanan *Scholemaster* (Öğretmen), Ascham'ın en ünlü yapıtıdır. Latince düzyazı öğretmenliğinin sonuç alıcı yöntemlerini aktaran yapıt daha çok öğrenme psikolojisi, bütünsel insanın eğitimi ve yüksek ahlaki ve düşünsel değerlere sahip insan kişiliğinin eğitimi gibi konular üzerinde yoğunlaşır.

Aschelminthes *bak.* yuvarlaksolucanlar

Aschersleben AİLELERİ 12. yüzyıldan 1918'e değin değişik topraklarda hüküm sürmüş soylu bir Alman ailesinin kolları. Ailenin 12. yüzyılın ilk çeyreğinde benimsediği bu ad, Ballenstedt kontlarının, Harz Dağlarının kuzeydoğusunda yer alan topraklarının ortasındaki şatolarının bulunduğu yöreden gelir.

Ailenin unvanını kontluktan markgraflığa yükselten, Brandenburglu I. Albrecht(*) oldu. Albrecht, 1134'te Kuzey Marklığını ele geçirdikten sonra Elbe'nin doğusuna uzanarak Brandenburg Marklığını oluşturdu. 1320'de ilk dönem Aschersleben'lerin soyu tükenene değin bu topraklar onların denetiminde kaldı.

Öte yandan, 1180'de Saksonya ve Bavyera dükü III. Heinrich'in bütün haklarının elinden alınması üzerine, Albrecht'in küçük oğullarından Bernhard (ö. 1212), Heinrich'in Elbe yöresindeki, Saksonya Düklüğü olarak adlandırılan topraklarını ele geçirdi. Bu topraklar, 1260'ta, Kuzeybatı Almanya'da Saksonya-Wittenberg ve Orta Almanya'da Saksonya-Lauenburg olmak üzere Bernhard'ın torunları arasında iki düklüğe bölündü. Saksonya-Wittenberg, 1356'da Saksonya seçim bölgesi unvanını aldı. Aschersleben ailesinin buradaki soyu tükenince, Saksonya-Wittenberg toprakları 1423'te Meissen (Wettin hanedanı) markgraflarının eline geçti. Böylece, başlangıçta Kuzey Almanya Ovasındaki bir aşiret toprağını niteleyen Saksonya adı, güneydoğuya ve Yukarı Elbe kıyılarına aktarılmış oldu. Saksonya-Lauenburg'daki Aschersleben'ler ise bu toprakları 1689'a değin ellerinde tuttular.

Bir başka Aschersleben Prensliği olan Anhalt, 1212'de ailenin başlangıçta Aschersleben'den Zerbst ve Dessau'ya kadar uzanan topraklarının Bernhard'ın büyük oğlu Heinrich'e kalması üzerine kuruldu. Anhalt'taki Aschersleben'ler 1918'e değin burada hüküm sürdüler.

Aschoff, Karl Albert Ludwig (d. 10 Ocak 1866, Berlin - ö. 24 Haziran 1942, Freiburg-im-Breisgau, Almanya), Alman patoloji bilgini. 1904'te, romatizmal hastalıklar sırasında kalp kasında gelişen iltihaplı yumruları (Aschoff düğümleri) tanımladı. 1924'te de, çeşitli dokularda bulunan bazı hücrelerin fagositoz (vücuda giren bakterileri ve yabancı cisimleri yok etme) özelliğini fark etti ve bu hücrelerin oluşturduğu ağa retikülöendotelyal sistem(*) adını verdi.

Tıp öğrenimini 1889'da Bonn Üniversitesi'nde tamamlayan Aschoff, 1906'da Freiburg-im-Breisgau'daki Albert Ludwig Üniversitesi'nde patoloji profesörlüğüne atandı ve tüm meslek yaşamını bu üniversitede sürdürdü. Freiburg'da kurduğu bir patoloji enstitüsü dünyanın her yanından gelen öğrencilerin çalıştığı seçkin bir araştırma kurumu oldu.

ASCII, tam adı AMERICAN STANDARD CODE FOR INFORMATION INTERCHANGE (Bilgi Alışverişi İçin Standart Amerikan Kodu), bilgi iletiminde kullanılan 7 bitlik standart kod. Bilgisayarlar yanında teleprinter iletişiminde de yaygın olarak kullanılır.

Sayısal bilgisayarın ana işlem birimi ile girdi ve çıktı birimleri arasındaki iletişim kodlama ve kod çözme işlemlerini gerektirir. Bilgisayar yalnızca 0 ve 1 simgelerini tanır. Bu nedenle veriler bilgisayara girilirken bir 0'lar ve 1'ler dizisine çevrilir. Bilgisayardan, örneğin bilgiyazar aracılığıyla çıktı alınırken ise, bu 0'lar ve 1'ler dizisinin simgelere, harflere ve 10 tabanlı bir sayıya çevrilmesi gerekir. Çeviri çizelgelerinin bir bilgisayardan öbürüne farklılık göstermesi veri alışverişinde zorluklar yaratır. Ayrıca, gelişigüzel bir kodlama, doğruluk denetimini de güçleştirir. Bu nedenlerle günümüzde bilgisayar üreticilerinin hemen hemen tümü 1966'da ortaya konmuş standart bir kodlama sistemi olan ASCII kodlarını kullanmaktadır.

ASCII sisteminde her simge 7 bitle gösterilmekte, her bit 0 ya da 1 değerini alabildiğine göre $2^7 = 128$ farklı simge kodlanabilmektedir. ASCII kodları belirli işlevleri olan üç ana grubu ayırır: komut işaretleri, simgeler ve sayılar, harfler. Komut işaretleri ile, bir sonraki satıra ya da sayfaya geçme gibi komutların bilgiyazara iletimi sağlanır. Büyük ve küçük harfler ile 0-9 arasındaki sayılar yanında noktalama işaretleri, parantezler ve aritmetik işlem simgeleri de birer ASCII kodu ile gösterilir.

Asclepiadaceae (ipekotugiller), *Gentianales* takımından, 280'den fazla cinsi ve 2.000 kadar tropik, otsu ya da çalımsı tırmanıcı bitki türünü (ender olarak da çalı ya da ağaç türünü) içeren familya. Bu famil-

Asclepias curassavica
A to Z Botanical Collection ©1 Inc

yadaki bitkilerden çoğunun sütümsü bir özsuyu, bileşik beş taçyaprağı, badıç biçiminde meyveleri ve genellikle tüylü tohumları vardır. Kılıfların içinde saklanan bu ipek tüylü tohumlar, rüzgârın etkisiyle kılıflardan çıkar ve uzaklara taşınır. Her çiçeğin erkek ve dişi bölümleri tek bir yapı içinde birleşmiştir. Çiçektozları (polenler), dişiorganın tepeciğindeki dokulardan oluşan bir çubukla çiftler halinde

bağlanan ve polinyum adı verilen demetlerde toplanmıştır. Polinyumun parçaları çiçeğe gelen böceklerin üstüne yapışır ve buradan başka çiçeklere taşınır. Bazı türlerde

Mumçiçeği (*Hoya carnosa*)
Sven Samelius

üretkenlik düşüktür ve çok çiçekli bitkiler genellikle az sayıda meyve verir.

Asclepias syriaca ve *A. curassavica* türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir. Kuzey Amerika'da yetişen *A. tuberosa*'nın parlak turuncu çiçekleri vardır. Mumsu, beyaz çiçekleri nedeniyle mumçiçeği adı verilen *Hoya carnosa* çoğunlukla saksı çiçeği olarak evlerde yetiştirilir. Bu familyanın *Hoodia* ve leşçiçeği (*Stapelia*) gibi etli bitkileri, tozlaşmayı sağlayacak olan sinekleri çeken pis bir koku yayar. Asya kökenli tırmanıcı bir bitki olan *Dischidia rafflesiana*'nın yağmur suyunu depolayan, ibrik biçiminde yaprakları vardır; suyu, ibriğin içine uzanan kökleriyle emer. Karıncalar bazen bu ibriklerin dibini delerek kuruttuktan sonra, bitkisel artıklarla doldurup yavrularını büyütmek için yuva olarak kullanırlar.

Ascoli, Graziadio Isaia (d. 16 Temmuz 1829, Gorizia, Venedik, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu - ö. 21 Ocak 1907, Milano), İtalyan dilbilimci. Yaşayan yerel dillerin önemini vurgulayarak lehçe çalışmalarına öncülük etmiş ve İtalyancanın lehçeleri için örnek bir sınıflama hazırlamıştır.

Yükseköğrenim görmedi. İlk önemli çalışmasını Doğu dilleri üzerine, 1854'te yazdı. Milano Üniversitesi'nde ders verdiği sıralarda (1860-1907) Kelt dillerini de kapsayan karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarına katkılarda bulundu. Ama başlıca çalışmalarını lehçebilim üzerine yaptı. 1873'te kurduğu *Archivio glottologico italiano* (İtalyan Dilbilim Arşivleri) adlı derginin 1907'ye değin yayın yönetmenliğini yaptı. Unutulmuş Raetia-Roman lehçeleri üzerine bir makalesiyle İtalyancanın lehçeleriyle ilgili sınıflamasını da orada yayımladı.

Ascoli Piceno, Orta İtalya'da, Marche yönetim bölgesindeki Ascoli Piceno ilinin merkezi. Tronto ile Castellano ırmaklarının birleştiği yerdedir. Adriyatik kıyılarının ilk sakinleri olan Picenum halkının merkezini Asculum Picenum olarak adlandıran Romalılar burayı İÖ 3. yüzyılda ele geçirdiler. Kent, 1006'dan papalığın korumasına girdiği 1504'e değin, piskoposlar ve feodal beyler tarafından yönetildi. Carlo Crivelli, yaklaşık 1486'da burada bir sanat hareketi başlattı.

Çok yaygın Roma kalıntıları arasında, kent surlarının bazı bölümleri, iki köprü, bir tiyatro, bir amfitiyatro ve bir Vesta Tapınağı bulunur. Önemli ortaçağ yapıları arasında, yapımına 1262'de başlanan görkemli S. Francesco Kilisesi, 7. yüzyılda yapılan ve 1481-1592'de genişletilen bir katedral ve Arringo Meydanı'nda iki sarayın birleştirilmesiyle oluşturulan ve içinde bir sanat galerisi bulunan 13. yüzyıldan kalma Palazzo Comunale sayılabilir. Gene 13. yüzyıldan kalma Palazzo del Popolo, kent müzesi haline getirilmiştir. Ortaçağ kalelerinin duvar ve kuleleri hâlâ ayaktadır. Ascoli Piceno'nun başlıca sanayi kuruluşları tarıma dayalı olmakla birlikte, kimya, dokuma ve elektrikli donanım fabrikaları da vardır. Nüfus (1984 tah.) belediye, 53.988.

Ascomycetes *bak.* asklımantarlar

Ascot, İngiltere'nin Berkshire iline bağlı Windsor-Maidenhead ilçesinde, Ascot Heath Hipodromu'nda düzenlenen at yarışlarıyla ünlü yer.

1711'de Kraliçe Anne tarafından başlatılan Ascot koşusu her yıl haziran ayında düzenlenir. Dört gün süren yarışları kraliyet ailesinin izlemesi gelenektir. Büyük bir toplum ve moda olayı olan yarışlar, Ascot olarak adlandırılan geniş bir boyun atkısı türüne de

Ascot'ta bir yarış öncesi
Keystone Press Agency Ltd

adını vermiştir. Koşuların en önemli olayı, 1807'de başlatılan ve üç yaşından büyük atlarca 4 km koşulan Ascot Altın Kupası'dır.

ASEAN *bak.* Güneydoğu Asya Uluslar Birliği

Aselli, Gaspare, GASPARE ASELLIO olarak da yazılır (d. y. 1581, Cremona - ö. 1626 ?, Milano), İtalyan hekim. Milano'da serbest hekimlik, Pavia Üniversitesi'nde anatomi ve cerrahi profesörlüğü yaptı. 1622'de, bağırsaklardaki yağ sindirimi sırasında özümsenmiş ürünleri tüm vücuda taşıyan lenf damarlarını (kilüs damarları) bularak, vücut sıvılarının dolaşımıyla ilgili bilgilere katkıda bulundu. *Venae albae et lacteae* (beyaz ve sütsü

Aselli, Cesare Bassano'nun oymabaskısından ayrıntı, 1623
British Museum, J.R. Freeman & Co. Ltd.

damarlar) adını verdiği bu damarları, ölümünden bir yıl sonra yayımlanan, *De Lactibus sive Lacteis Venis* (1627; Lenf ya da Lenf Damarları) adlı yapıtında tanımladı.

ASELSAN, tam adı ASKERÎ ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş., sivil ve askeri amaçlı elektronik aygıtlar üreten firma. Çalışmaları daha çok telsiz ve elektronik donanım alanlarında yoğunlaşan ASELSAN, aynı zamanda ordunun elektronik araştırma-geliştirme, üretim ve bakım birimidir.

ASELSAN, Kasım 1975'te, Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı önderliğinde, Hava ve Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme vakıflarının, PTT'nin, OYAK'ın ve Polis Teşkilatını Güçlendirme Vakfı'nın ortaklığıyla kuruldu. Sermayesi 20 milyar liraydı. 1980'de üretime geçti, hızla gelişerek üretimden pazarlamaya, elektronik sistemlerin kurulmasından, bakım hizmetlerine kadar geniş bir alanda etkinlik gösteren entegre bir sanayi kuruluşu haline geldi. Ankara'da Macunköy'de kurulu elektronik fabrikası 138.000 m² arazi üstünde 58.000 m² kapalı alana sahiptir. Gene Ankara'da Akyurt'ta kurulu mikroelektronik fabrikasının 210.000 m² arazi üstünde 15.000 m² kapalı alanı vardır. ASELSAN'da, 380'i mühendis olmak üzere 2.160 kişi çalışmaktadır.

ASELSAN'ın Ankara'da Macunköy tesisleri
Ana Haber Ajansı

ASELSAN'ın başlıca üretimi askeri telsiz aygıtlarıdır. İlk ürettiği aygıtlar VHF/FM telsizlerdir. Bunların üretimi için Philips firmasıyla bir lisans ve *know-how* anlaşması yapılmıştır. Bunun yanı sıra, gerek resmi kurumlar gerek özel kişi ve kuruluşlarca kullanılan sivil amaçlı telsizler de üreten ASELSAN'ın başka ürünleri arasında füzeler için elektronik güdüm sistemleri, elektronik uyarı-alarm sistemleri, ses şifreleme aygıtları, araç sirenleri, elektronik eğitim setleri, sanayi için elektronik sistemler, televizyon verici ve aktarıcıları, baskı devre kartları, kalın film hibrid devreler, sahra telefonları, elektronik telefon santralları ve sayısal veri terminalleri bulunmaktadır.

ASELSAN'ın 1991'deki satışları 310 milyar TL'ye ulaşmış, bunun 180 milyar TL'lik bölümü Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yapılan satışlardan, 130 milyar TL'lik bölümü ise sivil kesime yapılan satışlarla ihracattan elde edilmiştir.

Asen I (Bulgar çarı) *bak.* İvan Asen I

Asena, Orhan (d. 7 Ocak 1922, Diyarbakır), oyun yazarı.

Ortaöğrenimini Diyarbakır'da tamamladı (1939). İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdi (1945). 1946-52 arasında Anadolu'nun çeşitli kentlerinde hükümet tabipliği

Asena
İsa Çelik Arşivi

yaptı. Ankara Çocuk Hastanesi'nde çocuk hastalıkları dalında uzmanlık eğitimi gördü (1952-55). 1964'te Almanya'ya giderek iki buçuk yıl kaldı. 1971'de emekli olduktan sonra yeniden Almanya'ya gitti ve çocuk doktoru olarak altı yıl çalıştı. 1977'de Türkiye'ye dönüşünde Ankara'ya yerleşti ve mesleğini orada sürdürdü.

Lise öğrencisiyken şiir ve öykü yazmaya başlayan Asena'nın bazı şiirleri *Yeni Mecmua* ve *Yücel* dergilerinde yayımlandı. Hececiler doğrultusunda iki şiir kitabından (*Masal*, 1941; *Kıt Kanaat*, 1957) sonra oyun yazarlığına başladı. Gılgamış efsanesinden esinlenerek yazdığı *Tanrılar ve İnsanlar* adlı oyunu Devlet Tiyatroları sahnesinde oynandı ve büyük başarı kazandı. 1960 TDK Tiyatro Ödülü'nü alan oyun Nevit Kodallı'nın müziğiyle opera olarak da sahnelendi. *Kocaoğlan* oyunu Basın-Yayın Umum Müdürlüğü Radyofonik Piyes Müsabakası'nda birincilik ödülünü kazandı (1956). *Hurrem Sultan* (1959), *Tohum ve Toprak* (1963), *Simavnalı Şeyh Bedrettin* (1969), *Atçalı Kel Mehmet* (1970) gibi oyunlarında Anadolu insanını bütünsel bir boyutta vermeyi amaçladı. *Atçalı Kel Mehmet*'le 1970 TRT Sanat Ödülleri Yarışması'nda başarı ödülü kazandı. Şili'de patlak veren karşı devrimin hemen ardından yazdığı *Şili'de Av* adlı oyunu Dostlar Tiyatrosu'nda sahnelendi. Dünyada Şili karşı devrimi üzerine oynanan ilk oyun olan *Şili'de Av* yanında, *Ölü Kentin Nabzı* (1979), *Ölümü Yaşamak* (1982), *Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe* (1982) gibi oyunlarıyla da çeşitli ödüller alan Asena'nın öteki yapıtları arasında *Korku* (1956), *Yalan* (1959), *Gecenin Sonu* (1962), *Fadik Kız* (1966), *Toroslardan Öteye* (1974), *Seyahşı Konağı* (1981), *İlk Yıllar-Roksolan* (1985) sayılabilir. 1986'da *Karagöz Emekli Oldu* ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın açtığı Karagöz oyun metni yarışmasında üçüncü olan Asena'nın "Yıldız Yargılanması" adlı oyunu Güngör Dilmen'in "Devlet ve İnsan"ıyla birlikte *Devlet ve İnsan/Yıldız Yargılanması* (1990) başlığıyla yayımlanmıştır.

Asena oyunlarında tarihsel olayların yanı sıra güncel olayların atmosferinden de yararlandı. Başkaldırı temasının egemen olduğu yapıtlarındaki başkişilerin iç çelişkilerini özenle sergiledi; insanların birbirleriyle olan ilişkilerini ve toplumsal olaylar karşısındaki tepkilerini incelikle işledi.

asepsi, bir ortamda hastalık yapıcı mikroorganizmaların bulunmaması ve bunu sağlamaya yönelik yöntemler. Asepsi, ortamda var olan hastalık yapıcı mikroorganizmaları antibiyotik(*), antiseptik(*) ve dezenfektanlarla(*) yok etmeye yönelik yöntemlerden farklı olarak, bu tür canlıların ortama bulaşmasını önceden engellemeyi amaçlar. Bu amaca ulaşmak için ısı, ışınım, kimsayal maddeler ve soğuk uygulaması gibi çeşitli sterilizasyon yöntemlerine başvurulur.

ases, Osmanlı kent ve kasabalarında gece bekçisi. İlhanlılarda da bulunan aseslik, Osmanlı güvenlik ve kolluk örgütü içinde II. Mehmed (Fatih) döneminde yer aldı. İstanbul dışındaki kentlerde ve büyük kasabalarda da görev yapan asesler, gece belirli ve yasak yerlerde devriye gezerler, suçluları yakalayıp kadıya teslim ederler ya da yetkileri içinde bulunan cezaları uygularlardı. Çarşı ve pazarın güvenliğini sağlamak, kenti korumak gibi hizmetlerin karşılığında, esnaftan asesiye adı altında para toplarlardı.

İstanbul'daki asesler, Yeniçeri Ocağı'nın 28. ortasına bağlıydılar. Asesbaşı da gene bu ortanın amirlerinden olurdu ve yeniçeri ağasının buyruğunda görev yapardı. Sık sık çarşı aralarında ve mahalle içlerinde dolaşır, suç işleyenleri yakalatıp gerekli önlemleri almaya çalışırdı. Cuma günleri, sadrazamın gideceği camide aseslerle önlem alır ve selam resmini yerine getirirdi. İdam infazlarında meydan güvenliğini sağlamak, İstanbul tımruklarını (ceza ve tutukevleri) korumak da asesbaşı ile gündüzleri kentin güvenliğinden sorumlu olan subaşının(*) ortak görevleriydi. Devlet merkezinde biri İstanbul, öbürü Galata yakasında olmak üzere iki asesbaşı vardı. İstanbul asesbaşısı derece olarak Galata asesbaşısından daha yüksekti. Ases örgütü 1826'da, Yeniçeri Ocağı'yla birlikte kaldırıldı.

Aset *bak.* İsis

asetaldehit (CH_3CHO), ETANAL olarak da bilinir, asetik asit, *n*-bütil alkol, etil asetat ve başka kimyasal bileşiklerin bireşiminde başlangıç maddesi olarak kullanılan bir aldehit. Etil alkolün yükseltgenmesi ve asetilenin hidratlanmasıyla elde edilir. Saf asetaldehit, renksiz, keskin meyve kokusunda, kolayca alevlenen ve 20,8° C'de kaynayan bir sıvıdır. *Ayrıca bak.* aldehitler.

asetaminofen, ağrı kesici ve ateş düşürücü olarak kullanılan, N-asetil *p*-aminofenol yapısında ilaç. Daha çok yüksek tansiyona bağlı baş ağrısı, eklem ve kas ağrıları gibi hafif ağrılarda aspirinin yerine tavsiye edilir. 1949'da, asetanilit ya da fenasetinin vücutta asetaminofene dönüştüğü ve bu bileşiklerin ağrı kesici etkilerinden asetaminofenin sorumlu olduğu anlaşıldıktan sonra, eskiden çok yaygın olarak kullanılan bu ilaçların yerini asetaminofen aldı. Asetaminofen, aspirinin yan etkilerinden birçoğunu göstermemekle birlikte, yüksek dozlarda alındığında öldürücü karaciğer yıkımına yol açabilir. İltihap giderici etkisi aspirine oranla daha zayıftır. Uzun süreli kullanımlarda, aspirin ve sodyum salisilat daha güvenli sayılır.

asetanilit, ASETİLANİLİN olarak da bilinir, bireşimle elde edilen ve 1886'da ateş düşürücü ilaç olarak kullanıma sunulan organik bileşik. Ağrı kesici etkisi daha sonra farkedilmiş ve baş ağrısı, âdet sancıları, romatizma gibi yaygın şikâyetlerin tedavisinde yıllarca aspirinin seçeneği olarak kullanılmıştır. Aşırı dozlarda ya da uzun süre kullanıldığında, dokulara oksijen taşımakla görevli kan pigmenti olan hemoglobinin işlevini engelleyerek toksik (zehirleyici) yan etkiler gösterebilir. Asetanilitin vücutta büyük ölçüde asetaminofene dönüştüğü ve bu bileşiğin kan hücreleri üzerindeki zararlı etkilerinin çok daha az olduğu anlaşıldıktan sonra, asetanilitin tedavideki yerini asetaminofen almıştır. Ancak asetaminofenin yüksek dozda kullanılması da karaciğer dokularının yıkımına yol açabilir.

asetat, asetik asidin tuzu ya da esteri. *Ayrıca bak.* polivinil asetat; selüloz asetat; vinil asetat.

asetik asit (CH_3COOH), SİRKE ASİDİ ve ETANOİK ASİT olarak da bilinir, karboksilik asitlerin en önemlisi. Doğal karbonhidratların mayalanması ve yükseltgenmesiyle elde edilen seyreltik sulu çözeltisine sirke(*), tuz ve esterlerine de asetat denir. Sanayide, asetik asit ve asetatların çok geniş bir kullanım alanı vardır. Asetik asit matbaacılıkta bazı baskı işlerinde kullanılan metal asetatların hazırlanmasında, vinil asetat plastiklerin üretiminde, selüloz asetat fotoğraf filmlerinin ve sentetik dokuma elyafının yapımında, uçucu organik esterleri de (etil ve bütil asetat) reçine, boya ve vernik çözücüsü olarak kullanılır. Salisilik asidin asetik esteri olan aspirin ise, asetik asitten üretilen esterler arasında ticari ve tıbbi açıdan en önemlisidir. Ayrıca vücut sıvılarında ve bitki özsularında bulunan asetik asit, yaşamsal önem taşıyan birçok maddenin biyosentezinde rol oynayan, metabolizmaya yardımcı temel maddelerden biridir; bir asetil grubunun koenzim A molekülüne bağlanmasıyla oluşan asetil koenzim A, yağ asitlerinin, birçok aromatik bileşiğin ve steroitlerin vücutta üretilmesinde görev alır.

Besin sanayisinde alkollü sıvıların mayalandırılmasıyla sirke halinde üretilen asetik asit, büyük çapta tüketildiği başka sanayi dallarının gereksinimini karşılamak üzere bireşim (sentez) yoluyla üretilir. Bu üretimde en sık uygulanan yöntem, asetilenin hidratlanarak asetaldehite dönüştürülmesi, asetaldehitin katalizör eşliğinde havanın oksijeniyle yükseltgenmesinden de asetik asit elde edilmesidir. Ayrıca sanayide etil alkolün yükseltgenmesiyle de asetik asit elde edilmektedir.

Saf asetik asit, suyla tamamen karışabilen, tahriş edici, renksiz, 16,6 °C'de eriyen, 117,9°C'de kaynayan bir sıvıdır.

asetil koenzim A, çift karbonlu asetil grubunun koenzim A'ya bağlanmasıyla oluşan bileşik. Vücutta, enzimlerle hızlandırılan (katalizlenen) tepkimelere etkin bir biçimde katılan özel bir molekül türüdür. Canlı hücrenin enerji gereksinimini karşılayan Krebs çevrimini(*) başlatarak, besinlerdeki enerjinin hücrelerce kullanılabilir duruma getirilmesinde önemli rol oynar. *Ayrıca bak.* hücre solunumu.

asetilanilin *bak.* asetanilit

asetilen, ETIN olarak da bilinir, asetilen dizisi ya da alkinler adı verilen, üçlü bağlarla bağlanmış bir ya da daha çok karbon çifti içeren hidrokarbon dizisinin en basit ve en tanınan üyesi ($HC \equiv CH$). Kolayca alevlenen renksiz bir gazdır. Metallerin kesilmesinde ve kaynaklanmasında yakıt olarak kullanılır (oksiasetilen hamlacı); ayrıca birçok organik maddenin ve plastiklerin bireşim yoluyla üretilmesine olanak veren önemli bir hammaddedir.

Sanayide büyük çapta üretilen asetilen, eskiden bir hidrokarbonun elektrik arkına tutulmasıyla ve kirecin kok kömürüyle kavrulma ürünü olan kalsiyum karbürün suyla tepkimeye girmesiyle elde edilirdi; bugün daha çok metanın çok yüksek sıcaklıkta parçalanmasıyla (kraking) üretilir. Saf asetilen hoş kokulu, renksiz bir gazdır. Yalnız, kalsiyum karbürden elde edildiği zaman bileşiminde çok az miktarda fosfin kaldığından sarmısak kokusuna benzer pis bir kokusu olur. Bileşenlerine ayrışırken ısı verir; bu ısıveren ayrışma tepkimesi, bazı koşullarda patlamaya dönüşür. Saf asetilen yaklaşık 1 kg/cm²'lük basınç altında, sıvı ve katı asetilen ise aşırı sert darbelerde patlar. Bu nedenle, basınç altında sıvılaştırılmış asetilenin tankerlerle taşınması ya da sanayide kullanılması oldukça tehlikelidir. Buna karşılık, gaz halindeki asetilen asetonda çok iyi çözündüğünden ve patlamalara duyarlı olmayan kararlı bir çözelti oluşturduğundan, asetilen genellikle, aseton emdirilmiş asbest gibi gözenekli bir maddeyle doldurulan tanklar içinde taşınır.

Yüzde 12,5 ile yüzde 97,5 arasında asetilen içeren asetilen-hava karışımlarının tümü patlayıcıdır. Doğru oranda havayla yakıldığında temiz, beyaz bir ışık veren asetilen, elektrikle aydınlatma çağının başlangıcından önce aydınlatma gazlarının bileşimine katılıyordu; bugün de şamandıra, maden kuyuları, yol işaretleri gibi elektrik enerjisinden yararlanılamayan alanların aydınlatılmasında kullanılır. Asetilenin yanmasıyla çok büyük bir ısı açığa çıkar ve iyi bir üfleçten elde edilen oksiasetilen alevi, bilinen bütün yanıcı gaz karışımlarından çok daha yüksek sıcaklıklara (3.300°C) ulaşır.

Asetilenin bileşimindeki hidrojen atomlarının yerini örneğin gümüş, bakır ya da sodyum gibi metallerin almasıyla asetilenürler oluşur. Gümüş, bakır, civa ve altın asetilenürler, ısı, sürtünme ve çarpma etkisiyle kolayca patlayan bileşiklerdir. Çok tepkin olan hidrojen atomunun yanı sıra, iki karbon atomu arasındaki üçlü bağ da asetilenin halojenler, halojen asitleri, hidrojen siyanür, alkoller, aminler ve amitlerle kolayca katılma tepkimeleri vermesini sağlar. Ayrıca asetilen molekülü gene bir asetilen molekülüyle ya da aldehitler ve ketonlarla da bağlanabilir. Bu tepkimelerin çoğu, asetaldehit, sentetik bir kauçuk olan neopren, suda eriyen boyalar, vinil, yer döşemeleri, kuru temizleme çözücüleri ve böcek öldürücü aerosol spreyleri gibi sanayi ve tüketim maddelerinin üretiminde kullanılır.

asetilen tetraklorür *bak.* tetrakloroetan

asetilkolin, kolin ile asetik asidin esteri; sinaps denilen pek çok sinir-sinir bileşiğinde ve omurgalıların kaslarında sonlanan sinirlerin motor uç-plaklarındaki iletici maddedir (*bak.* uç-plak potansiyeli). Bir uyarı sinir ucuna ulaştığında, burada tanecikler halinde depolanmış olan asetilkolin serbest kalır ve sinaps ötesi zar ya da kas lifinin uç-plak zarındaki bir alıcı moleküle bağlanarak zarın geçirgenliğini değiştirir; böylece akım üretici potansiyel de değişikliğe uğrar ve ardışık sinirsel uyarılar yeterli sıklığa ulaşınca da etkili birikim sağlanmış olur. Asetilkolin, asetilkolin-esteraz adı verilen bir enzimle parçalanır, bu nedenle etkinliği çok kısa süreldir. Buna karşılık, enzimin etkinliğini azaltan ya da durduran enzim inhibitörleri (ketleyicileri) asetilkolinin etki süresini uzatır.

Asetilkolin ilk kez 1914 dolaylarında ayrıştırılabilmiş, işlevsel önemi ise ilk kez 1920'lerde, Nobel ödüllü Alman fizyoloji bilgini Otto Loewi tarafından belirlenmiştir. Loewi, vagus sinirinin uyarılmasıyla açığa çıkan ve kalp atışlarını yavaşlatan maddenin asetilkolin olduğunu göstermiştir. Sonraki yıllarda Loewi ve başka araştırmacılar da, omurgalıların çizgili (istemli) kaslarının motor uç-plaklarında taşıyıcı madde olarak gene asetilkolinin açığa çıktığını, pek çok sinir sinapsında ve omurgasız sistemlerin pek çoğunda da asetilkolinin taşıyıcı işlevi gördüğünü ortaya koydular.

asetilsalisilik asit, ASPIRIN olarak da bilinir, kas, eklem ve baş ağrılarına karşı kullanılan hafif ağrı kesici. Romatoit artritte görülen eklem şişlik ve ağrılarının giderilmesinde çok etkili olduğundan, özellikle bu hastalığın tedavisinde en çok aspirinden yararlanılır. Ayrıca romatizmal ateşten yakınan hastalara yüksek dozda aspirin verildiğinde, ateş hızla düştüğü gibi, hastalığın akut dönemlerinin belirtileri olan eklem şişlikleri ve ağrılar da ortadan kalkar. Hafif enfeksiyonlarda kullanılan aspirin, enfeksiyonla birlikte ortaya çıkan ateş ve ağrıyı yok eder, ama hastalığın süresini kısaltmaz. Koroner kalp hastalığı tedavi ve korunmasında trombositlerin pıhtı oluşturma eğilimini azaltarak kanın pıhtılaşmasını ve koroner damarların tıkanmasını önleyici etkisi son yıllarda önem kazanmıştır.

Ağrı kesici olarak çok kullanılan öbür salisilatlar, sodyum salisilat ile salisilamittir. Aspirin gibi ateşli romatizmanın tedavisinde kullanılan sodyum salisilat sindirim kanalını aspirinden daha çok tahriş eder. Bu üç bileşik arasında tahriş edici etkisi en az olan salisilamittir, ama ağrı kesici ve iltihap giderici etkisi öbürlerinden daha zayıftır.

asetilselüloz *bak.* selüloz asetat

asetoasetik ester *bak.* etil asetoasetat

asetofenetidin *bak.* fenasetin

asetofenon ($C_6H_5COCH_3$), parfümlerde katkı maddesi, ayrıca ilaç, reçine, tat verici maddeler ve bazı göz yaşartıcı gazların üretiminde kimyasal aracı olarak kullanılan organik bileşik. Eskiden uyku ilacı olarak da kullanılmıştır.

Benzen ve asetil klorürden bireşim yoluyla elde edilebilen asetofenon, ticari üretimde etilbenzenin havanın oksijeniyle yükseltgenmesiyle de hazırlanır.

aseton (CH_3COCH_3), 2-PROPANON ya da DİMETİL KETON olarak da bilinir, alifatik ketonların en basit üyesi. Aseton en çok kullanılan çözücülerden biridir; özellikle selüloz asetatları ve nitratları çözebilme özelliği nedeniyle, yapay liflerin ve patlayıcıların yapımında çok yaygın olarak kullanılır. Ayrıca kimya sanayisinde, pek çok bileşiğin bireşimine olanak veren bir başlangıç maddesidir. Fizyolojik olarak, normal kanda ve idrarda çok az, şeker hastalarının kanında ve idrarında ise büyük miktarda bulunur.

Asetonun büyük çaptaki ticari üretiminde, izopropil alkolden hidrojen giderme yöntemine başvurulur.

Saf aseton renksiz, hoş kokulu, kolayca alevlenen, uçucu bir sıvıdır. Suda her oranda çözünür, 56,2°C'de kaynar. *Ayrıca bak.* ketonlar.

Aseyev, Nikolay Nikolayeviç (d. 1889, Lgov, Kursk yakınları - ö. 1963, Moskova), Sovyet edebiyatının önde gelen şairlerinden.

Orta sınıftan bir ailenin çocuğuydu. Moskova Ticaret Enstitüsü'nde öğrenim gördü. Moskova Üniversitesi'nde edebiyat derslerini izledi. İlk şiirlerini 1913'te yayımlamaya başladı. Ertesi yıl, simgecilik anlayışının etkilerini taşıyan ilk şiir kitabı *Noçnaya fleyta* (Gece Flütü) yayımlandı. Daha sonra gelecekçilik hareketine katıldı. 1923'te yakın arkadaşı Mayakovski'nin önculuğunde oluşan LEF (Sol Sanat Cephesi) içinde yer aldı. Devrimci bir coşkuyla destan niteliğinde şiirler yazdı. 1941'de Stalin Ödülü'nü aldı.

Aseyev ilk dönem şiirlerinde Rus gelecekçiliğinin kurucularından Hlebnikov gibi halk kültürü öğelerine yer verdi. Sonraki yapıtlarında Mayakovski'nin şiirde sesi öne çıkaran coşkulu tarzını benimsedi. En çok tanınan yapıtları olan öykülü şiirlerinden *Sinie Gusari*, 1825'in başarısız devrimcileri Dekabristlere ağıt niteliğindedir. *Mayakovski naçinaetsya* (Mayakovski Başlıyor), Mayakovski'nin intiharına ilişkin açıklamalar getiren, yakın çevresini, ona haksız eleştiriler yöneltenleri yargılayan bir yapıttır. Aseyev gerçek anlamda bir başyapıt verememesine karşın, yaşamının sonuna değin etkili bir edebiyatçı olarak kalmış, genç kuşakları desteklemiştir.

asfalt, ağdalı sıvı ile camsı katı arasında değişen kıvamlarda, siyah ya da kahverengi, petrol benzeri madde. Petrolün damıtılması yoluyla, ya da doğal kaynaklardan elde edilir. Temel olarak karbon ve hidrojen bileşiklerinden oluşan asfaltta, daha az oranlarda azot, kükürt ve oksijen de bulunur. Organik deniz çökellerinin ayrışarak petrole dönüşmesi sürecinin ilk aşamalarında oluştuğu düşünülen doğal asfalt çoğunlukla çeşitli mineraller içerir. Ham petrolün damıtılması sonucu elde edilen artık asfaltın ise böyle bir özelliği yoktur.

Asfaltın kullanılması çok eski dönemlere değin uzanır. İÖ 3. binyılda Pakistan'da Mohenco-Daro'da yapılan bir su deposunda, tuğla duvarlar arasında geçirmezliği sağlamak amacıyla asfalt kullanılmıştır. Ortadoğu'da ise, yolların döşenmesinde ve su kanallarının birleştirilmesinde, bugün olduğu gibi yine asfalttan yararlanılmıştır.

Trinidad Adasındaki Zift Gölü, ilk ticari asfalt kaynağı olmuş, ancak petrolün temel kaynak durumuna gelmesiyle doğal kaynakların önemi giderek azalmıştır. Sert yapılı ve kömür gibi maden ocaklarından çıkartılan gilsonit, vurzilit ve benzeri damar asfaltları, ısıya dayanıklı sırların (emaye) yapımında özel bir öneme sahiptir. Petrol asfaltı ise, ince yol yağlarından, sanayide kullanılan kalın ve ağdalı yağlara kadar çok çeşitli türlerde üretilir.

Asfalt ısıtıldığında yumuşar ve belirli koşullar altında esneklik kazanır. Tutkal ya da yapıştırıcı olarak kullanılmasının dışında mekanik özellikleri pek önemli değildir. Asfaltın temel kullanım alanı, çeşitli biçimlerde yürütülen yol kaplamacılığıdır. İnce yağların kullanıldığı "toz katman" uygulaması, üst üste birkaç kez yinelenerek, ya da asfalt katmana parçacıklar halinde agregaların eklenmesiyle sert bir yüzey elde edilebilir. Bir başka yöntem de, yüzeydeki doğal maddelerin asfaltla karıştırılmasıdır.

Kanal ve su haznelerinin döşenmesi, baraj yüzeylerinin kaplanması ve çeşitli deniz inşaatları, asfaltın kullanıldığı öteki önemli uygulamalarıdır. Asfalt, püskürtme yoluyla ince bir katman halinde sıvanabilir ve daha sonra ufalanma ve mekanik yıpranmalara karşı bir önlem olarak toprakla kaplanabilir. Daha kalın katmanlar ise çoğunlukla mıcırla karıştırılarak sıvanır. Çatı kaplamaları, sırlar, yer döşemeleri, ses ve su geçirmeyen maddeler ve öbür yapı malzemelerinin üretiminin yanı sıra pil yapımcılığı gibi çeşitli sanayi alanlarında da asfaltten yararlanılır. Belirli uygulamalar için ise, ince asfalt katmanlarının su içinde asıldığı özel bir asfaltlı emülsiyon hazırlanmıştır. *Ayrıca bak.* bitüm.

asfalt karo, zift ya da sentetik reçineler, asbest lifleri, boya maddeleri ve dolgu minerallerinin karışımından elde edilen düz yüzeyli zemin kaplaması. Çoğunlukla 3,2 mm ya da 4,8 mm kalınlığındadır, hava ve su sızdırmaz, alev almaz, oldukça düşük maliyetlidir ve bakımı kolaydır.

Asfalt karo, linolyumun iyi sonuç vermediği nemli ve alkali ortamlar için geliştirilmiştir. Mantarların etkilerine, zayıf asitlere, katı ve sıvı yağlara dayanıklıdır ve döşeme sıcaklığının 27° C'yi aşmadığı ortamlarda kullanılabilir.

asfaltit, bileşiminde çok büyük asfalten molekülleri bulunan sert, katı doğal bitümlerin ortak adı. Asfaltitler, koyu kahverengi ile siyah arasında değişen renklere sahiptirler. Petrol naftalarında çözündüklerinden, yapılarındaki petrolün açığa çıkması için ısıtılmaları gerekir. Doğada asfaltlar ile birlikte bulunmalarına karşın, çeşitli kimyasal ve fiziksel özellikleriyle onlardan ayrılırlar. Örneğin asfaltitlerde inorganik mineraller bulunmaz ya da çok az bulunurken, asfaltlarda bu tür maddelerin oranı oldukça yüksektir. Ayrıca, asfaltların tersine asfaltitler kolay erimez.

Başlıca asfaltit türleri, değişik özgül ağırlıkları ve yumuşama sıcaklıklarıyla birbirlerinden ayrılan, gilsonit, parlak zift (manjak) ve grahamittir. Gilsonit başlıca, ABD'de Colorado-Utah sınırı boyunca; parlak zift Barbados ve Kolombiya'da; grahamit ise Küba ve Meksika ile ABD'de Batı Virginia ve Oklahoma'da bulunur.

Asfi *bak.* Safi

asfiksi, oksijen yetersizliğinden ileri gelen boğulma. Akciğerlere giden hava yollarının tıkanması, solunum kaslarının felci ya da havada yeterli oksijen bulunmaması gibi nedenlerden kaynaklanan asfiksi, bilinç yitiminin (bayginlik) ardından ölümle sonuçlanır.

Âsgardr, Kuzey ülkeleri mitolojisinde, tanrıların yaşadığı yer. Yunan mitolojisindeki Olympos Dağına benzetilebilir. Değişik efsanelere göre Âsgardr, 12 ya da daha çok bölgeye ayrılır. Bunlar arasında, Odin'in evi olan ve yeryüzündeki savaşlarda ölen kahramanların oturduğu Valhalla, Thor'un ülkesi Thrudheim ve Balder'in evi Breidablik sayılabilir. Her önemli tanrının kendi sarayı vardır. Birçok Germen halkı, bu malikânelerin, kendi soylularının oturduğu konuklara benzediğine inanırdı. Yeryüzünden Âsgardr'a yalnızca Bifrost (gökkuşağı) köprüsüyle ulaşılabilirdi.

asgari çalışma yaşı, kişilerin çalıştırılabilecekleri en küçük yaş. Yaşları asgari çalışma yaşının altında olanların (çocuklar ile gençler) çalıştırılması yasaktır. Buna göre, her değişik iş alanı için belirli bir yaş saptanır. Bu yaş, o iş alanı için asgari çalışma yaşıdır. Asgari çalışma yaşı, mesleki yönden değişik işçi gruplarına göre farklılık gösterir. Ama çeşitli ülkelerin hukuk sistemleri ile uluslararası iş mevzuatının eski dönemleri için geçerli olan bu farklılaştırma, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 138 sayılı sözleşmesi (1973) ve 146 sayılı tavsiye kararıyla (1973) ortadan kaldırılmak istenmiş ve her yerde eş bir uygulamaya geçilmesine çalışılmıştır. 138 sayılı sözleşmeye göre, kural olarak asgari çalışma yaşı, okula gitme yükümlülüğünün sona erdiği yaştan ve kesinlikle 15 yaşından aşağı olamaz. Ama, istisna olarak, 13 yaşından aşağı olmayan çocuklar hafif işlerde çalıştırılabilir. 138 sayılı sözleşme bir yandan da, ekonomisi ve eğitim olanakları yeterince gelişmemiş olan üye devletlerin, asgari çalışma yaşını başlangıçta 14 yaş (hafif işler için 12 yaş) olarak kabul etmelerine olanak tanır. Türkiye, asgari çalışma yaşına ilişkin 138 sayılı sözleşmeyi onaylamamış olmakla birlikte, mevzuat büyük ölçüde sözleşmeyle uyum içindedir. Türk iş mevzuatına göre asgari çalışma yaşı, sanayi ve maden işleri ile deniz işleri için 15 yaştır, hafif işlerde asgari 13 yaşındaki çocuklar çalıştırılabilir. Belirtilen işler dışındaki alanlar (özellikle tarım kesimi) için ise, asgari çalışma yaşı 12'dir. Asgari çalışma yaşına ilişkin hukuksal düzenlemelerin tam anlamıyla uygulanabilmesi için, öncelikle yaşam koşullarının iyileştirilmesi, temel öğrenim yükümlülüğünün uygulanması ve iş güvenliği konusunda etkili bir devlet denetiminin oluşturulması zorunludur. *Ayrıca bak.* çıraklık.

asgari ücret, bir işçinin çalıştırılabileceği en düşük ücreti gösteren ve hükümet düzenlemesi ya da toplusözleşmeyle belirlenen ücret düzeyi. İşçinin zorunlu gereksinimlerini günün fiyatları üzerinden asgari düzeyde karşılayabileceği bir miktar olarak kabul edilir. Çalışanların gelirinin belirli bir düzeyin altına düşmesini engellemeyi amaçlar. Asgari ücretin belirlenmesine yol açan nedenlerin başında, insancıl düşünceler gelir. Ücret karşılığında çalışan bir kişi, salt insan olması nedeniyle uygun bir yaşam düzeyine hak kazanır. Ayrıca düşük ücret siyasetinin işletmecilik ve milli ekonomi açısından zararlı sonuçlar vermesi ve milli gelirin toplum kesimleri arasında dengesiz bir biçimde bölüşülmesinin yarattığı olumsuzluklar da asgari ücret uygulamasının ortaya çıkmasında etken olmuştur.

Modern anlamda asgari ücret, işçi-işveren uyuşmazlıklarında zorunlu hakemlikle birlikte, ilk kez Avustralya ve Yeni Zelanda'da 1890'larda ortaya çıktı. İngiltere'de 1909'da belirli ticaret ve sanayi kollarında asgari ücret düzeylerini saptamak üzere komisyonlar kuruldu. ABD'de ise asgari ücret kadınları kapsamak üzere ilk kez 1912'de Massachusetts eyaletinde yasalaştı. Bu yasaların amacı söz konusu sanayi kollarında ücretleri yükseltmek ve çalışma saatlerini azaltmaktı.

Asgari ücret yasaları ya da mekanizmaları günümüzde, sanayileşmiş ülkelerin yanı sıra Latin Amerika, Afrika ve Asya ülkelerinin de çoğunda bulunmaktadır. Ama asgari ücretin belirlenmesinde, ekonomik bakımdan gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında belirli farklılıklar görülür. Az gelişmiş ülkelerde, sendikacılığın ve toplu görüşme sistemlerinin yetersizliği yüzünden, toplu iş sözleşmelerinde genellikle asgari ücretin belirlenmesi konusunda doyurucu sonuçlar sağlanamaz. Bu nedenle bu konuda daha çok yasal düzenlemelere başvurulur. Asgari ücretin toplu iş sözleşmeleriyle belirlendiği ekonomik bakımdan gelişmiş ülkelerde ise, bu düzey genel ücretleri dengeleyici bir nitelik taşır ve görece daha az sayıda işçiye uygulanır.

Asgari ücretin belirlenmesinde, ücretlerin düşürülmesini ve işverenler arasında haksız rekabeti önleme, ücrette adaleti ve eşitliği sağlama gibi temel amaçlar güdülür. Asgari ücret miktarı ülkenin toplumsal ve ekonomik durumu, geçinme endeksleri, ücretlerin genel gidişi, işkolu ya da işkollarının niteliği ve işçinin yaşı (16 yaşından küçük ya da büyük olması) gibi temel ölçütlerle belirlenir.

1936'dan sonra çeşitli yasalarda asgari ücret ile ilgili düzenlemelerin görüldüğü Türkiye'de, geniş kapsamlı asgari ücret uygulaması 1968'de başladı. Türk iş hukukunda asgari ücret, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı gözetiminde toplanan Asgari Ücret Tespit Komisyonu'nca belirlenir. Söz konusu komisyon, hükümet ile işçi ve işveren temsilcilerinden oluşan üçlü bir yapıdadır. Bu yapı içinde, her kesimden beşer temsilci yer alır. Komisyon, bakanlığın çağrısı üzerine ve onun uygun göreceği zamanlarda toplanıp, onun hazırladığı gündeme göre çalışır. Ama asgari ücretlerin en geç iki yılda bir belirlenmesi zorunludur. Komisyonun kararları *Resmî Gazete*'de yayımlanır. İşveren asgari ücretleri işyerinde işçilerin kolayca görebileceği biçimde asmak zorundadır. İşveren sosyal yardımlar nedeniyle asgari ücretten herhangi bir indirim yapamaz.

Âsgrímsson, Eysteinn (d. y. 1310 - ö. 14 Mart 1361, Helgisetr Manastırı, Norveç), İzlandalı keşiş. Katolik İzlanda'nın en güzel dinsel şiiri *Lilja*'nın (Zambak) yazarıdır.

1343'te, bir olasılıkla manastır başkeşişine karşı çıktığı için hapse atıldı. 1349'da Skálholt piskoposluğunda bir göreve atandı, piskopos ile birlikte Norveç'e giden din görevlilerine katıldı (1355-57). Ardından Skálholt piskoposluğunun denetçisi oldu. 1360'ta Norveç'e döndüğünde aforoz edildi, çok geçmeden de öldü.

Bu yüksek kilise görevlisi ile önceki kural tanımaz keşişin aynı kişiler olduğu konusunda bazı kuşkular vardır. Ama o dönemin kilise koşulları altında bu, pek de olanaksız değildir.

Lilja'da, Yaratılış'tan Son Yargı'ya değin Hıristiyanlığın tarihi işlenir. Sonunda tövbe üzerine 25 kıta ile Meryem Ana'ya adanan bir dua yer alır. Âsgrímsson, eski İskandinav ozanlarının dolambaçlı anlatım biçimini izlememiş, canlı ve akıcı üslup ile yazmıştır. Yapıtı, 17. yüzyılda Hallgrímur Pétursson'un Lutherci Pasyon ilahilerinin ortaya çıkışına değin, İzlanda dinsel şiirinin en gözde örneği olmuştur.

ashab *bak.* sahabe

Ashbee, Charles Robert (d. 17 Mayıs 1863, Isleworth, Middlesex - ö. 23 Mayıs 1942, Godden Green, Kent, İngiltere), mimar, tasarımcı, yazar ve metal işleme sanatçısı. 1880 ve 1890'larda ortaya çıkan ve Sanayi Devrimi sırasındaki toplumsal, kültürel ve ahlaksal kargaşayı protesto amacıyla girişilen pek çok reform hareketinden biri olan Arts and Crafts'ın(*) öncüsüdür. 1880'de kurduğu El Sanatları Loncası'nda 25 yıl boyunca süsleme sanatlarının en ince örneklerinden bazıları üretilmiştir. 1911'de yayımladığı *Should We Stop Teaching Art?* (Sanat Eğitiminden Vaz mı Geçmeliyiz?) adlı yapıtında Ashbee, Arts and Crafts hareketinin temel ilkesini de özetler: Sanat eğitimi çağdaş yaşamın makinelerce yönlendirildiğini kabul etmelidir. 1894'te Brüksel'de William Morris ve Aubrey Beardsley ile birlikte sergilediği yapıtları, İngiliz sanat

çevrelerindeki yeni eğilimleri Avrupa'nın öbür ülkelerine tanıtmakta önemli rol oynayarak *art nouveau*(*) hareketine katkıda bulunmuştur. Ashbee'nin 20. yüzyıl başları mimarlığının en uyumlu konut tasarımlarından sayılan Chelsea'daki evi, dönemin yeni İngiliz mimarlık eğilimlerine de iyi bir örnek oluşturur.

Ashbery, John (Lawrence) (d. 28 Temmuz 1927, Rochester, New York, ABD), şiirlerinin inceliği, özgünlüğü ve belirsizliğiyle dikkati çeken ABD'li şair.

Ashbery 1949'da Harvard Üniversitesi'ni bitirdi; 1951'de Columbia Üniversitesi'nde lisansüstü çalışmasını tamamladı. 1951-55 arasında New York kentinde bir reklam şirketinde metin yazarı olarak çalıştıktan sonra 1965'e değin Paris'te yaşadı. Oradan *New York Herald Tribune*'a ve *Art News*'a sanat eleştirileri yazdı. New York'a dönünce 1965-72 arasında *Art News*'un yayın yönetmenliğini üstlendi. Daha sonra Brooklyn College'da şiir ve yaratıcı yazarlık dersleri verdi.

Ashbery'nin yayımlanan ilk kitabı *Turandot and Other Poems*'i (1953; Turandot ve Başka Şiirler) *Some Trees* (1956; Bazı Ağaçlar), *The Tennis Court Oath* (1962; Tenis Kortu Andı), *Rivers and Mountains* (1966; Irmaklar ve Dağlar) ve *The Double Dream of Spring* (1970; Baharın Çifte Düşü) izledi. *Self-Portrait in a Convex Mirror* (1975; Dışbükey Aynada Kendi Portresi) adıyla derlediği şiirleri Ulusal Kitap Eleştirmenleri Çevresi Ödülü'nü kazandı. Daha sonra yayımladığı şiir kitapları arasında *Houseboat Days* (1977; Yüzen Evde Geçen Günler), *A Wave* (1984; Bir Dalga), *April Galleons* (1988; Nisan Kalyonları) ve *Flow Chart* (1991; Akış Çizelgesi) sayılabilir.

Ashbery'nin şiiri olağanüstü zorluğu nedeniyle önceleri şaşkınlık, hatta düşmanlıkla karşılandı. Şiirlerinin belirgin niteliği, ilgi çekici imgeleri, ince ritimleri, çapraşık biçimleri, görülmemiş bir parçalanmışlık ve sapma etkisi yaratan ani konu ve ton değişmeleridir. Bu şiirler içerdikleri çözümlenebilir anlamlardan çok, imalarla dolu ve düşe benzer düşünceleri nedeniyle beğenilir.

Ashburton (1. Baronu), John Dunning (d. 18 Ekim 1731, Ashburton, Devonshire - ö. 18 Ağustos 1783, Exmouth, Devonshire, İngiltere), hukukçu ve siyaset adamı. Kışkırtıcı ve müstehcen yayın yapmakla suçlanan John Wilkes'i savunması ile (1763-64)

Ashburton 1. Baronu, Sir Joshua Reynolds'in atölyesinde yapılmış bir portre çalışmasından ayrıntı, y. 1768-73; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

tanınır. Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-83) sırasında, Lord North hükümetinin izlediği politikayı halka karşın desteklediği için Kral III. George'u suçlayan 6 Nisan 1780 tarihli Parlamento kararını da Ashburton kaleme almıştır.

1768'de başsavcı yardımcılığına atandı. Bu atamada, büyük olasılıkla, Wilkes davasında Dunning'in genel kefalete karşı öne sürdüğü savları desteklemiş olan medeni hukuk başyargıcı Camden'in payı vardı. Aynı yıl Parlamento'ya seçilmesini de Lord Shelburne sağladı.

Camden'in 16 Ocak 1770'te görevinden alınmasını protesto etmek amacıyla istifa eden Dunning, böylece muhalefet saflarına geçti. 1778'de Katoliklerin durumunu iyileştiren bir yasa tasarısını destekledi. "Sarayın nüfuzu artmıştır, artmaktadır ve mutlaka azaltılmalıdır" görüşünü savunan kral karşıtı önergesi, 1780'de 215'e karşı 233 oyla kabul edildi. Kısa süre sonra (24 Nisan 1780) verdiği ve Parlamento lehine bir anayasal denge sağlanıncaya değin Avam Kamarası'nın dağıtılmamasını ya da tatil edilmemesini isteyen önerge ise reddedildi.

1782'de Rockingham 2. markisinin başbakan olması üzerine soyluluk unvanı verilen Dunning, o güne değin karşı çıktığı halde, hizmet karşılığı olmayan aylık ve ödenekleri kabul etti.

Ashcan okulu, "Sekizler" adıyla kurulan ve sonradan Ashcan adını alan Amerikalı ressamlar topluluğu. Sekizler'in 1908'de New York kentinde açtıkları sergi tek toplu sergi olmakla birlikte, grup 20. yüzyıl Amerikan resminin en önemli akımlarından birini temsil eder. Topluluk, Robert Henri'nin önderliğinde Everett Shinn, John Sloan, Arthur B. Davies, Ernest Lawson, Maurice Prendergast, Georg Luks, William J. Glackens ve sonradan katılan George Bellows'dan oluşmuştur. Sekizler'in Amerikan sanatına katkısı, ortak bir üslup oluşturmaktan çok, sanatı yaşamla iç içe kılma çabalarıdır.

Avrupa'da estetik anlayışa bağlı olan akademik ve estetik geleneğe karşı bir tavır alan topluluk New York kentinin en kalabalık bölgelerinden birinde bir sanat derneği kurdu ve yerli özelliklere sahip bir Amerikan resim anlayışı yaratmaya koyuldu. Luks, Sloan, Glackens ve Shinn daha önce Philadelphia'da gazete ressamı ve karikatürcü olarak çalışmışlardı. New York'ta karşılarına çıkan hareketli yaşam, hem bu sanatçılar, hem de öbür dört ressamın resimlerinin ana konusunu oluşturdu. Yapıtlarında kent yaşamını, bilardo salonlarını, ucuz kiralık apartmanları ve kenar mahalleleri idealize etmeden, gerçekçi bir yaklaşımla işlediler. Sekizler'in çoğu kaba ve gerçekçi bir üslup benimsedi; Édouard Manet, Gustave Courbet gibi ressamları ve Henri'nin öğrenim gördüğü Alman Düsseldorf Akademisi ressamlarının tarzını anımsatan koyu bir zemin üstüne çarpıcı fırça vuruşları kullandılar. Zaman içinde topluluğun bazı üyeleri farklı anlatımlara yöneldi. Prendergast, Amerikan manzaralarını konu alan resimlerinde, Fransız Nabiler grubunun çalışmalarında görülen bezemesel nitelikli renk düzenlemelerinden yararlandı; A. Davies çağdaş yaşamdan çok, lirik alegorilerden kaynaklanan düşsel nitelikli ve alacakuranlığın egemen olduğu sahneler resimledi; Lawson ise lirik bir üslupta atmosferik etki yaratmaya yöneldi. Kent yaşamının gerçekçi görüntülerini betimleme anlayışından uzak olan bu biçimsel sapmalara karşın, Sekizler'in 1908'de Macbeth Galerisi'nde açtıkları sergi, Ulusal Tasarım Akademisi'nin umursamaz tavrına doğrudan bir tepkiydi; bu sergiden sonra Sekizler topluluğu "çirkinliğin havarileri" olarak anıldılar. Tek ortak sergilerinin gerçekleşmesinden bir süre sonra Sekizler, Ashcan okulu adıyla örgütlendiler. George Bellows, Edward Hopper, Glenn Coleman, Eugene Higgins ve Jerome Myers'ın da katıldığı bu grup temelde Sekizler'in izinden ilerledi. Yer yer birbirlerinden farklı anlatımlar benimsemelerine karşın ilgi alanları genelde sıradan insanların gündelik yaşamları üstünde yoğunlaştı. Ashcan okulu, 20. yüzyıl Amerikan resminde canlı ve yerli özellikler gösteren yeni bir sanat anlayışının gelişmesine katkıda bulundu. Grup, toplumsal gerçekçi tavrıyla 1930'larda Amerikan yaşamı resminin(*) biçimlenmesinde de etkili oldu.

Ashcroft, Dame Peggy, asıl adı EDITH MARGARET EMILY ASHCROFT (d. 22 Aralık 1907, Croydon, Londra - ö. 14 Haziran 1991, Londra, İngiltere), hem çağdaş, hem de klasik oyunlarda gösterdiği başarıyla ün kazanan İngiliz tiyatro oyuncusu.

Londra'daki Merkez Tiyatro Sanatları Okulu'nu bitirdikten sonra, ilk kez Birmingham Repertuvar Tiyatrosu'nda sahnelenen *Dear Brutus* (1926; Sevgili Brutus) adlı oyunda Margaret roluyle sahneye çıktı. Ertesi yıl Londra'da da oynamakla birlikte, ancak 1929'daki *Jew Süss* (Yahudi

Dame Peggy Ashcroft
Jane Brown/Camera Press/Globe Photos

Süss) oyunundaki Naomi rolüyle dikkati çekebildi.

1932'den sonra Old Vic topluluğuyla çalışarak klasik yapıtlarda kazandığı başarılarla ünlendi. İki yıl içinde Kleopatra, Rosalind, Portia ve Juliet gibi çeşitli Shakespeare karakterlerini canlandırdı. 1935'te John Gielgud'ın sahneye koyduğu *Romeo ve Juliet*'teki oyunuyla 20. yüzyılın belki de en ünlü Juliet'i olarak tanındı. ABD'de ilk kez Maxwell Anderson'ın *High Tor* (1937; Yüksek Kayalık) adlı oyunundaki Lise rolüyle sahneye çıktı. 1968'de Kraliyet Shakespeare Topluluğu'nda yönetmenlik de yapmaya başladı. İngiltere'de ve çeşitli turnelerde yüzü aşkın oyunda önemli roller üstlendi; hem komik, hem de trajik rolleri aynı ustalıkla oynadı. Juliet ve Lise dışındaki önemli başarıları arasında, *Martı*'da (1936) Nina ve *The Importance of Being Earnest*'ta (1939, 1942; *Ciddi Olmanın Önemi Üzerine*) Cecily rolleriyle *The Duchess of Malfi*'deki (1945, 1960; Malfi Düşesi) başrolü sayılabilir.

Ashcroft 1933'te sinema oyunculuğuna da başladı. Rol aldığı az sayıda yapıt arasında Hitchcock'un klasikleşmiş gerilim filmi *The Thirty-nine Steps* (1935; Otuz Dokuz Basamak), *Sunday Bloody Sunday* (1971; Uğursuz Pazar) ve yardımcı kadın oyuncu dalında Oscar Ödülü kazandığı *A Passage to India* (1984; *Hindistan'a Bir Geçit*) sayılabilir. Televizyonda ilk kez 1959'da *Shadow of Heroes*'da (Kahramanların Gölgesi), bir önceki yıl sahnede canlandırdığı Julia rolünde

göründü. Daha sonra, sahnede oynadığı bazı kişilikleri radyo ve televizyonda da canlandırdı. *The Jewel in the Crown* (1984; *Tacın İncisi*) adlı televizyon dizisindeki oyunuyla övgü topladı.

Edward, My Son'daki (1947; Oğlum Edward) Evelyn rolüyle aldığı Ellen Terry Tiyatro Ödülü de dahil olmak üzere çok sayıda ödül kazanan Ashcroft, 1951'de CBE (Commander of the Order of the British Empire), 1956'da da DBE (Dame Commander) unvanlarıyla onurlandırıldı. 1962'de de Londra'da yeni açılan bir tiyatroya adı verildi.

Ashe, Arthur (Robert) (d. 10 Temmuz 1943, Richmond, Virginia - ö. 6 Şubat 1993, New York kenti, ABD), tek erkeklerde ilk kez önemli bir şampiyonluk elde eden Siyah tenisçi.

Tenis oynamaya yedi yaşında, evinin yakınındaki bir parkta başladı. Althea Gibson'da yetiştiren Lynchburg'lü Walter Johnson'dan tenis dersleri aldı. St. Louis eyaletindeki Missouri'ye taşınınca çalışmalarını Richard Hudlin'in gözetiminde sürdürdü. Tenis bursu alarak Los Angeles'teki California Üniversitesi'ne girdi. 1963'te teklerde ABD sert zemin şampiyonu. 1965'te üniversitelerarası karşılaşmalarda tek ve çiftlerde birinci, 1967'de teklerde ABD killi zemin şampiyonu, 1968'de ise amatör teklerde ve açık kort teklerde ABD şampiyonu oldu. 1963-70 arasında 1975 ve 1977-78'de ABD Davis Kupası takımında oynadı. 1968, 1969 ve 1970'te takımının Davis Kupası'nın son turunu kazanmasında rol oynadı. 1970'te profesyonel oldu.

Güney Afrika'nın ırk ayrımı siyasetini eleştirdiği için, bu ülkedeki açık hava turnuvasına katılmasına izin verilmedi. Bunun üzerine 23 Mart 1970'te Güney Afrika, Davis Kupası turnuvasından çıkarıldı. Ashe 1975'te teklerde Wimbledon ve Dünya Şampiyonluğu kupalarını kazanarak dünya tenisinde ilk sıraya yükseldi. 1980'de tenis oynamayı bıraktıktan sonra 1981'de ABD Davis Kupası takımının kaptanlığını yaptı. Nisan 1992'de AIDS virüsü taşıdığını açıklayan Ashe, bir yıl geçmeden bu hastalıktan öldü.

Asher ben Jehiel, ROSH (Rabbenu [Hocamız] Asher'in kısaltması) olarak da bilinir (d. y. 1250, Ren Bölgesi, Almanya - ö. 24 Ekim 1327, Toledo, İspanya), Yahudiliğin şeriat, geleneksel öğreti ve tefsir kitabı Talmud'daki hükümleri sistematik biçimde derleyen başlıca bilginlerden. Yapıtı, oğlu Jacob ben Asher (1269-1340) ile Joseph Karo'nun (1488-1575) hazırladığı büyük derlemelere kaynak olmuştur.

Alman yönetimi Yahudilere karşı baskı uygulamaya başlayınca, Asher önce Fransa'ya, sonra İspanya'ya kaçtı. Dönemin en etkili hahamlarından Solomon ben Adret'in yardımıyla Toledo hahamı oldu. Toledo'da bir *yeşiva* (üst düzey Yahudi okulu) kurdu. Felsefe eğitiminin Talmud'un otoritesini sarsacağına inanıyordu. Bu nedenle, Adret ve başkalarıyla birlikte, 30 yaşının altındakilere felsefe eğitimini yasaklayan bir karar imzaladı. Ben Adret ölünce, Asher, Avrupa Yahudi topluluğunun önderi kabul edildi.

Asher, büyük ölçüde Filistin Talmud'una dayalı *Piske Halakhot*'u (Yasalar Üzerine Kararlar) 1307-14 arasında hazırladı. Burada, Talmud hükümlerini katı bir tutumla ele aldı. Talmud'u en üstün otorite sayıyor, kararları Talmud'a dayanmayan en seçkin Yahudi önderlerinin görüşlerini hiçe saymaktan çekinmiyordu.

Asher'in derlemesi, 1520'de, Flaman matbaacı Daniel Bomberg'in gerçekleştirdiği ünlü Talmud basımı ile birlikte ilk kez yayımlandı. O tarihten sonra da Talmud ile sürekli yeni basımları yapıldı.

Asheville, ABD'de, Kuzey Carolina'nın ortabatı kesiminde Buncombe ilinin merkezi. Blue Ridge Dağları üzerinde, French Broad ve Swannanoa ırmaklarının birleştiği yerdedir. Büyük Smoky Dağları Ulusal Parkı ile Çeroki Yerlileri Yerleştirme Kampı'nın doğudaki girişini oluşturur. Croatan, Nantahala, Pisgah ve Uwharrie ulusal

Asheville'de Biltmore Malikânesi, Kuzey Carolina
Frank J. Miller

ormanlarının merkezidir. Mississippi Irmağının doğusundaki en yüksek doruk olan Mitchell Dağı (2.037 m), kentin yakınında yer alır. 1794'te John Barton tarafından kuruldu. Bağımsızlık Savaşı'na mali destek sağlayan Robert Morris'in anısına kente önce Morristown adı verildi; daha sonra Vali Samuel Ashe'in onuruna Asheville olarak adlandırıldı. 1880'de Batı Kuzey Carolina demiryolunun buraya ulaşmasıyla, canlı hayvan ve tütün pazarı haline geldi. Başlıca ürünleri, dokuma, mobilya ve kâğıt mamulleridir. Asheville, Blue Ridge Dağları üzerindeki dinlenme merkezlerinden biridir.

George Vanderbilt tarafından kurulan ve çok büyük bir ev ile bahçelerden oluşan Biltmore Malikânesi buradadır. Bugünkü Kuzey Carolina Üniversitesi, 1927'de Asheville-Biltmore College olarak kurulmuştur. Romancı Thomas Wolfe'un doğduğu ev müze olarak korunmaktadır; ayrıca Pack Anısal Kütüphanesi'nde yazılarından oluşan bir koleksiyon yer alır. Wolfe'un ve kısa öykü yazarı O. Henry'nin (William Sidney Porter) mezarları Riverside Mezarlığı'ndadır. Asheville, 1797'de kasaba, 1883'te kent statüsü kazandı. Nüfus (1990) kent, 61.607; metropoliten alan, 174.821.

Ashfield, İngiltere'de, Nottinghamshire iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 110 km²'dir. İlçenin kuruluşundan çok önce var olan Ashfield adı, ilçenin kömür madenleriyle tanınan iki kasabası için de kullanılır. Bu iki kasaba, Kirkby-in-Ashfield ile Sutton-in-Ashfield ilin batı kenarında Derbyshire sınırını oluşturur ve yoğun sanayileşme bölgesi içinde kalır. Nüfus (1982 tah.) 106.000.

Ashford, İngiltere'de, Kent iline bağlı ilçe ve merkezi kent. 1974'te, eski Ashford kentsel ilçesi ile East Ashford ve West Ashford kırsal ilçeleri, Tenterden metropoliten ilçesi ve kırsal ilçesinin birleştirilmesiyle kurulmuştur. Yüzölçümü 580 km²'dir. Eski Ashford kasabasında 13. yüzyılda kurulan pazar, sonraları Romney Bataklığı çevresindeki çiftliklerin hayvan borsası olmuştur. Günümüzde demiryolu merkezi olarak gelişen Ashford'da bir lokomotif fabrikasının yanı sıra, tarımsal alet, bira ve tuğla imalatı yapılmaktadır. Kent ilinin orta kesimi optimum nüfusa yaklaştığından, Ashford ilçe merkezinin doğusu gelecekteki konut yayılma alanı olarak düzenlenmiştir. Nüfus (1981 geç.) kent, 39.974; (1981) ilçe, 85.968.

Ashgill Dizisi, Ordovisiyen Dönemde (y. 500-430 milyon yıl önce) oluşmuş kayaç katmanlarının en üst dizisi. İngiltere'de Lake District'te saptanan yüzey oluşumları, dizinin tanınmasını sağlamıştır. Bu örnek bölgedeki Ashgill Dizisi, Applethwaite yatakları ile bunun üstünde bulunan ve adını aldığı Ashgill şeyl katmanlarından oluşur. Ashghill'de saptanan graptolit bölgeleri, alttaki *Dicellograptus anceps* ile üstteki *D. complanatus* kuşaklandır. Ashgill yataklarında rastlanan ve oldukça ender ve alışılmamış türlerden oluşan trilobit (soyu tükenmiş deniz eklembacaklıları) fosilleri topluluğu da dizinin tanıtıcı öğelerindendir. Ashgill kayaçlarının yaklaşık 155 m'lik bölümü Güney Galler'dedir. Ordovisiyen Dönemde oluşan alt kayaç dizilerinin büyük oranda volkanik çökelme sonucu ortaya çıkmalarına karşılık Ashgill kayaçları tümüyle tortullaşma ürünüdür. Dizi çoğunlukla çamurtaşından oluşur. Kumtaşı ve çakıltaşı örneklerine ise Galler'in iç bölgelerinde rastlanır. Ashgill kimi zaman alttaki Bala Dizisi'nde yer alan Caradoc Dizisi ile aynı grupta anılır.

Norveç'te Oslo'da ve Bohemya'da önemli Ashgill kesitleri saptanmıştır. Yaygın bir dağılımı olan Ashgill kayaçlarına eski SSCB, Himalayalar, Avustralya, Yeni Zelanda ve Çin'in güneyinde de rastlanır.

Ashihho (Çin) *bak.* Acheng

Ashland, ABD'de, Wisconsin eyaletinin kuzey ucunda, Ashland ilinin merkezi

Ashland yakınlarında Apostle Adaları Ulusal Parkı'nda Bayfield Yarımadası kıyıları, Wisconsin
National Park Service, Richard Frear

(1860). Minnesota eyaletine bağlı Duluth kentinin 97 km doğusunda yer alan Ashland, Superior Gölünün Chequamegon Körfezinde bir limandır. 1665'te Claude-Jean Allouez yörede bir Cizvit misyonu kurdu. 1854'te de Asaph Whittlesey bölgeyi yerleşime açarak, buraya Henry Clay'in Kentucky'de Ashland olarak bilinen geniş topraklarının adını verdi. Ashland, 1877'de Kuzey Wisconsin'de kurulan ilk demiryolunun son durağı oldu ve demir madenciliği ve kerestecilik işletmelerinin kurulmasıyla gelişti. Penokee-Gogebic Dağlarından çıkarılan kömür, demir cevheri ve siyah granit, Ashland limanından gemilere yüklenir. Liman, aralık-nisan ayları arasında buzlarla kaplıdır. Kanada'dan göl yoluyla getirilen ve kâğıt üretiminde kullanılan ağaç kütükleri, buradan demiryoluyla eyaletin merkezindeki Wisconsin Rapids'e gönderilir. Sanayi mamulleri arasında ağaç ve kâğıt ürünleri ile madeni eşya, patlayıcı madde ve giyim eşyası sayılabilir. Wisconsin Üniversitesi'ne bağlı bir tarımsal deney merkezi olan Northland College (1892) Ashland'dedir. Kent, kuzeydeki Apostle Adaları Ulusal Parkı'nın da girişini oluşturur. 1887'de tüzel kimlik kazandı. Nüfus (1986 tah.) 8.890.

Ashley (Baronu), Anthony Ashley Cooper *bak.* Shaftesbury (1. Kontu), Anthony Ashley Cooper

Ashley, Anthony Ashley Cooper, Lord *bak.* Shaftesbury (7. Kontu), Anthony Ashley Cooper

Ashmolean Müzesi, tam adı ASHMOLEAN SANAT VE ARKEOLOJİ MÜZESİ, Oxford Üniversitesi'nde bulunan dört müzeden biri. İngiltere'nin halka açık en eski sanat, arkeoloji ve doğa tarihi koleksiyonlarını barındırır. Üniversiteye bağışlanan çeşitli koleksiyonları yerleştirmek amacıyla 1675'te Elias Ashmole tarafından kuruldu ve Thomas Wood'un tasarladığı bir binada 1683'te halka açıldı. Önceleri büyük ölçüde doğa tarihine ilişkin parçalar içeren koleksiyon, 150 yıl boyunca Oxford'daki bilimsel çalışmaların merkezini oluşturdu. 19. yüzyılda çok sayıda yeni parçanın eklenmesi nedeniyle koleksiyonların sınıflandırılarak farklı binalara dağıtılması gereği doğdu. Bu sırada sanat ve arkeoloji koleksiyonları Ashmolean Müzesi'nde kaldı.

Bugünkü Ashmolean Müzesi, C. R. Cockerell tarafından yeni-klasik üslupta tasarlandı ve 1841-45 arasında inşa edildi. Yeni binaya sanat ve arkeoloji koleksiyonları yerleştirildi, eski bina ise Bilim Tarihi Müzesi oldu.

ashrama, Sanskrit dilinde AŞRAMA (ev). Hinduizmde, bir din önderinin ya da onun müritlerinin inziva yeri. *Ashrama* aynı zamanda, üç üst *varna*'dan (geleneksel sınıf) gelen "iki kez doğan" Hinduların geçmesi gereken dört manevi makam ya da yaşam evresini belirtmek için de kullanılır. Bu evreler ve özellikleri şöyle sıralanabilir: 1) Öğrenci (*brahmaçari*): saflık, kendini öğretmenine adama, ona boyun eğme ve yaşamının geri kalan dönemine hazırlık olarak dinsel çalışmaya yönelme; 2) aile reisi (*grihastha*): evlenme, oğul sahibi olma, rahiplere ve kutsal kişilere yardımcı olmak ve ailesini geçindirmek için çalışma, tanrılara ve atalara karşı sorumlulukları yerine getirme; 3) münzevi (*vanaprastha*): oğullarının oğullarını gördükten sonra maddi dünyayla ilgilenmekten vazgeçme, yalnızlık, çile doldurma ve yogayla uğraşma, ormanda basit bir yaşam sürme; 4) evsiz dilenci (*sannyasin*): İnzivada yaşamaktan vazgeçme, sahip olunan her şeyi terk etme ve yalnızca sonsuzlukla ilgilenip bir yerden öbürüne yiyecek dilenerek dolaşma. Aile reisi olma aşamasındaki bir kişiye uygun düşen uğraşlar *kama* (sevgi, zevk), *artha* (mülk, servet) ve *dharma*'dır (ahlaki erdem). Geleneksel inanışa göre *moksha* (dünyevi varoluştan kurtulma), kişilerin ancak yaşamlarının son iki aşamasına uygun düşen uğraştır. Kişinin kendi *varna*'sının gerektirdiği biçimde ve kendine uygun düşen *ashrama*'da uyum içinde yaşaması, *varnaşrama-dharma* olarak adlandırılan ikili ideali oluşturur.

Ashta Pradhan (Maratha dilinde "Sekizler Konseyi"), Hindu Maratha lideri Şivaci'nin (ö.1680) kurduğu yönetim ve danışma konseyi. Şivaci bu konseyin yardımıyla, Müslüman Babürlü İmparatorluğu'na karşı başarılı akınlar düzenleyip, egemenliği altındaki topraklar üzerinde güçlü bir yönetim kurmuştur. Konseyin *pişva* ya da *mukhya pradhan* adı verilen en yaşlı üyesi (makamların, biri Farsça, öbürü Maratha dilinde olmak üzere iki adı vardı), genel yönetimden sorumluydu ve devlet mührünü elinde tutardı. *Amatya* ya da *mazumdar* ile *pant sachir* mali işlerle, *sumanta* dışişleriyle, *mantri* istihbarat ve emniyet işleriyle uğraşırdı. Başkomutan (*senapati*), hukuksal işlerden sorumlu üye (*nyayadhisa*) ve din işleri üyesi (*pandit rao*) konseyin öteki üyeleriydi.

Son ikisi dışında, konseyin tüm üyelerinin askeri görevleri vardı; sivil görevleriyse çoğunlukla yardımcıları tarafından yerine getirilirdi. Konsey üyelerinin yardımcıları kâtip kadrosuyla birlikte, *peşva* bürokrasisinin çekirdeğini oluştururdu. Bu sistem bugün de *peşva*'nın Hindistan'ın Pune (Poona) kentindeki *daftar*'ında (defterdarlık) sürmektedir. Şivaci'nin oğlu Sambhaci (1680-89) konseyi dağıttı. Ama 18. yüzyılda Marathalar yeniden güçlenince, *peşva* dışındaki konsey üyelikleri babadan oğula geçmeye başladı. Şivaci'den sonra güçsüz hükümdarların iktidara gelmeleri nedeniyle, Maratha Devleti'nin gerçek yöneticileri Bhat ailesinden gelen *peşva*'lar oldu.

ashtamangala, Cayna ayinlerinde kullanılan nesnelerin üstünde sık sık betimlenen sekiz uğurlu simge. Şvetambara ve Digambara mezheplerinde de kullanılan bu simgelere, İS. 1. yüzyıla ait adak levhalarında (*bak.* ayagapata) ve minyatürlerde de rastlanır. Bugün de Cayna din törenlerinde kullanılan bu simgeler, çağdaş Cayna tapınaklarında adak sehpalarının üstüne uyulmuştur. Dindar kadınlar Cina putlarına adakta bulunduklarında, çiğ pirinç ile bu simgeleri çizerler. Çeşitli geleneklere göre farklılık göstermekle birlikte, bu sekiz simge genellikle şöyle sıralanır: *darpana* (ayna), *bhadrasana* (taht), *vardhamanaka* (pudra vazosu), *kalaşa* (içi su dolu kap), *matsyayugma* (bir çift balık), *şrivatsa* simgesi, *nandyavarta* (değişime uğramış bir gamalı haç) ve gamalı haç.

Ashton, Sir Frederick (William Mallandaine) (d. 17 Eylül 1906, Guayaquil, Ekvador - ö. 18 Ağustos 1988, Eye, Suffolk, İngiltere). İngiliz Kraliyet Balesi'nin başkoreografı ve yönetmeni.

Londra'da Leonide Massine, Nicholas Legat ve ilk koreografi çabalarını destekleyen Marie Rambert'in yönetiminde dans eğitimi gördü. *The Tragedy of Fashion* (1926; Modanın Trajedisi) ve *Capriol Suite* (1930) bu ilk çabalarının ürünleridir.

Ashton 1933'te Vic-Wells Balesi'ne (sonradan Sadler's Wells, daha sonra Kraliyet Balesi) katıldı ve *Uyuyan Güzel*'de Carabosse, *Façade*'da da jigolo rolleriyle bir mim ve karakter dansçısı olarak kendini kabul ettirdi. Aynı zamanda *Cinderella*, *Sylvia*, *Daphnis* ve *Chloe* gibi balelerle 1951 tarihli *Tales of Hoffmann* (Hoffmann'ın Masalları) adlı filme hazırladığı koreografilerle dikkati çekti. 1933-70 arasında Kraliyet Balesi'nin başkoreografı olarak görev yaptı; aynı süre içinde yardımcı yönetmenlik (1952-63) ve yönetmenlik (1963-70) görevlerinde de bulundu. Bu tarihten sonra yöneticilikten ayrılarak tüm zamanını koreografi çalışmalarına verdi.

1963'te Margot Fonteyn ve Rudolf Nureyev'in oluşturdukları ikili için özel olarak *Marguerite ve Armand* balesini yarattı. Öbür yapıtları arasında Shakespeare'in *Bir*

Sir Frederic Ashton'ın 1960'ta yeniden yorumladığı, Dauberval'in 18. yy balesi *Şımarık Kız*'ın Kraliyet Balesi tarafından oynanışı

Houston Rogers

Yaz Gecesi Rüyası adlı oyunundan kaynaklanan tek perdelik *The Dream* (1964; Düş), koreografisini Erik Satie'nin müziği üzerine yaptığı *Monotones* (I. Bölüm, 1965; II. Bölüm, 1966), *Jazz Calendar* (1968; Caz Takvimi), *Enigma Variations* (1968; Muamma Çeşitlemeleri), *A Month in the Country* (1976; Köyde Bir Ay) ve Sergey Rahmaninov'un müziği üzerine yaptığı *Rhapsody* (1981) sayılabilir. Ashton 1970'te *Tales of Beatrix Potter* (Beatrix Potter'ın Öyküleri) adlı filmde hem dansları hazırladı, hem de dansçı olarak rol aldı. Başlıca yapıtları arasındaki *Les Rendezvous* (1933; Randevular), *Les Patineurs* (1937; Paten Yapanlar), *Symphonic Variations* (1946; Senfonik Çeşitlemeler), New York Kent Balesi için hazırladığı *Illuminations* (1950; Işıltılar), *Homage to the Queen* (1953; Kraliçeye Saygı), Danimarka Kraliyet Balesi için gerçekleştirdiği *Romeo ve Juliet* (1955), *Birthday Offering* (1956; Doğumgünü Armağanı), *Ondine* (1958) ve *La fille mal gardée* (1960; *Şımarık Kız*) büyük başarı sağladı. Ashton'a 1962'de "sir" unvanı verildi.

Ashton-Warner, Sylvia (Constance), evlendikten sonra SYLVIA HENDERSON (d. 17 Aralık 1908, Stratford - ö. 28 Nisan 1984, Tauranga, Yeni Zelanda), eğitimci, yazar ve şair. Geleneksel İngiliz eğitim yöntemlerini, Maori çocuklarının özel durumuna uyarlayarak gerçekleştirdiği yeniliklerle ünlüdür. Birbirinden tümüyle farklı kültürler arasında barış ve karşılıklı anlayışı amaçlamış, gerek edebi, gerek öteki yapıtlarının çoğunda daha çok bu uğraşı sırasındaki deneyimlerinden yola çıkmıştır.

Spinster (1958; Evde Kalmış Kız), *Incense to Idols* (1960; Putlar İçin Tütsü), *Bell-Call* (1964; Çan Sesi), *Greenstone* (1967; Yeşiltaş), ve *Three* (1970; Üç) adlı romanları olumlu eleştiriler aldı. Bazı yapıtları çok satan kitaplar arasına girdi. Ama kendi yaşamına dayalı yapıtları *Teacher* (1963; Öğretmen), *Myself* (1967; Kendim) ve *Spearpoint: "Teacher" in America* (1972; Mızrağın Ucu: Amerika'da "Öğretmen"), ne eleştirmelerin gözünde, ne de satış bakımından aynı başarıyı gösterebildi. Öykü ve şiirlerinin çoğu, Yeni Zelanda dergilerinde yayımlandı. *Spinster* adlı yapıtı, *Two Loves* (1961; İki Sevgi) adıyla İngiltere'de filme de alındı.

Ashwell, Lena (Margaret), asıl adı LENA MARGARET POCOCK (d. 28 Eylül 1872, Tyne Irmağında seyreden bir gemi - ö. 13 Mart 1957, Londra, İngiltere), I. Dünya Savaşı'nda cephedeki birlikler için düzenlediği eğlencelerle tanınan kadın tiyatro oyuncusu ve yöneticisi. Hizmetlerinden ötürü 1917'de OBE (Order of the British Empire) unvanıyla onurlandırılmıştır.

Kanada'da okuyan Ashwell, İsviçre'de Lozan kentinde ve Londra'daki Kraliyet Müzik Akademisi'nde müzik eğitimi gördü. Ama sesi yetersiz olduğu için 1892'de tiyatroya yöneldi. 1900'de Henry Arthur Jones'un *Mrs. Dane's Defence* (Bayan Dane'in Savunması) adlı oyunundaki rolüyle ünlendi. 1903'te *The Darling of the Gods* (Tanrıların Sevgilisi), 1905'te de *Leah Kleschna* gibi oyunlarda başarılı oldu. 1907-15 arasında Londra'daki Kingsway Tiyatrosu'nu yönetti. I. Dünya Savaşı sırasında, çarpışan birlikler için eğlence toplulukları oluşturmaya başladı. Savaştan sonra, ileride Lena Ashwell Oyuncuları adıyla anılacak olan Haftalık Oyuncular topluluğunu kurdu ve 1924-29 arasında Londra'daki Century Theatre'da oyunlar sahneledi.

Savaş sırasındaki çalışmalarını *Modern Troubadours* (1922; Modern Trubadurlar) adlı kitabında anlatan Ashwell, 1936'da da *Myself a Player* (Oyuncu Kimliğim) adlı otobiyografisini yayımladı.

asıl ceza davası *bak.* kamu davası

asıl işveren *bak.* işveren

asıl işyeri *bak.* işyeri

asıltı *bak.* koloit

Asılyazıcı, Hayati (d. 1931, Arhavi, Artvin), Türk sanat ve tiyatro eleştirmeni. Kastamonu Lisesi'ni bitirerek girdiği Hukuk Fakültesi'nden aynı yıl (1954) ayrılarak

Asılyazıcı
Ara Güler

gazeteciliğe başladı. 1954-63 arasında *Kim, Hür Vatan, Hareket* gibi dergi ve gazetelerde yazarlık ve yazı işleri müdürlüğü yaptı. *Dünya* (1963), *Akşam* (1964-70), *Yeni Ortam* (1965-72) gazetelerinin sanat sayfalarını yönetti. 1970'te Sinan Yayınevi'ni kurarak 1974'e değin yönetti. *Yön, Yeditepe, Orkestra, Oyun, May, Tiyatro 70* dergilerinde, *Yeni Ortam, Vatan* gazetelerinde sanat ve tiyatro yazıları, eleştirileri yazdı. 1978-80 arasında, İstanbul Belediyesi'nde kültür ve sanat danışmanlığında ve Şehir Tiyatroları genel sanat yönetmenliğinde bulundu. Türk Haberler Ajansı sanat servisini yönetti. 1982'de bir süre *Yazko Sonuç* dergisinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Doğu Avrupa ülkelerinde tiyatro ve bale konusunda incelemelerde bulundu. *Glasnost Sonrasında Sovyetlerde Sanat* adlı yapıtı 1990'da yayımlandı.

Âsım (MÜTERCİM), tam adı AHMED ASIM (d. 1755, Antep [Gaziantep] - ö. 27 Kasım 1819, İstanbul), Osmanlı dilci ve tarihçi. Özellikle *Burhan-ı Kaatı'* ve *Kamus* çevirileri ile tanınmıştır.

Antep Şeriye Mahkemesi başkâtibi Mehmed Cenani Efendi'nin oğluydu. Özel öğrenim gördü. Bir ara Antep'te mahkeme kâtipliği yaptı. Battalzade Mehmed Nuri Paşa'nın divan kâtibi oldu. Paşa yolsuzlukları yüzünden idama mahkûm edilince, Âsım önce Kilis'e kaçtı, oradan da İstanbul'a geçti (1790). İstanbul'da Tebrizli Hüseyin bin Halef'in *Burhan-ı Kaatı'* adlı Farsça sözlüğünü *Tibyan-ı Nâfi der Tercume-i Burhan-ı Kaatı'* (1799) adıyla Türkçeye çevirerek III. Selim'e sundu. Çeviride metne bağlı kalmadı, açıklamaları başka kaynaklardan denetledi, yeni bilgiler ekledi, sözcüklerin olabildiğince Türkçe karşılıklarını vermeye çalıştı. Bu çalışması karşılığında müderrislik elde etti.

Ardından, Halepli İbrahim Efendi'nin Hz. Muhammed'in yaşamını ve savaşlarını anlatan kitabını, *Terceme-i Siyer-i Halebi* (1832) adıyla Türkçeye çevirdi ve III. Selim'e sundu. 1802'de hacca gitti, dönüşünde ailesini de İstanbul'a getirdi. 1807'de atandığı vakanüvislik görevini yaşamının sonuna değin sürdürdü. Bu arada Fîruzâbadî'nin *el-Kamusu'l-Basıt fi Tercemeti'l-Kamusu'l-Muhit* adlı Arapça sözlüğünü *el-Okyanusu'l-Basıt fi Tercemeti'l-Kamusu'l-Muhit* (1815-17, 3 cilt) adıyla Türkçeye çevirdi. Bu sözlükte de kimi açıklamaları eleştirdi, yanlışları düzeltti, yeni eklemeler yaptı, sözcüklerin Türkçedeki çeşitli karşılıklarını vermeye çalıştı. Sözlüğünü II. Mahmud'a sunduktan sonra Süleymaniye müderrisliğine yükseltildi, daha sonra da kendisine Selanik kadılığı verildi (1813).

Mütercim Asım'ın sözlük çevirilerinden sonra en önemli yapıtı tarihidir. *Asım Tarihi* (ty, 2 cilt), olarak bilinen yapıtı 1791-1808 arasındaki dönemi kapsar. Bunun 1806-08 arasını içeren bölümü daha ayrıntılıdır. 1808-18 arasını kapsayan notları ise daha sonraki vakanüvis Şanizade Ataullah Efendi'ye devredilmiştir. Mütercim Asım'ın ayrıca şiir mecmualarında şiirlerine de rastlanmıştır.

Âsım (SEYREKZADE) tam adı MEHMED ASIM (d. İstanbul - ö. 1675, İstanbul), tezkiresi ile tanınan Osmanlı şair.

Rumeli kazaskerlerinden Seyrekzade Abdurrahman Efendi'nin oğludur. Medrese öğrenimi gördü. 1665-75 arasında İstanbul'da Ferhad Paşa, Kürkçübaşı, Şeyhülislam Hüseyin Efendi ve Siyavuş Paşa medreselerinde müderrislik etti. Şeyhülislam Esîri Mehmed Efendi'nin Bayezid Medresesi'nde verdiği derslerde müzakereci olarak bulundu. İstanbul'da çıkan veba salgınında öldü. Şeyhi Mehmed'in *Vekayiü'l-Fuzala* adlı kitabında bir divanı olduğu belirtilirse de, henüz ele geçmemiştir. Asım, Kafzade Faizi'nin *Zübdetü'l-Eş'ar* adlı tezkiresine zeyl (ek) olarak yazdığı *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'ar*'da 1622-75 arasında yetişen 123 şairden kısaca söz etmiş ve şiirlerinden örnekler vermiştir.

Âsım Bey, (GİRİFTZEN) (d. 1852, Yenişehr-i Fenar [bugün Larisa, Yunanistan] - ö. 26 Şubat 1929, İstanbul), besteci ve son büyük girift sanatçısı.

Gençliğinde Yenişehr-i Fenar Mevlevihanesi'ne girdi. Burada ney öğrendi ve ayinlere neyzen olarak katıldı. 1869'da İstanbul'a gitti, bir süre Neyzen Salim Bey'den ders aldı. Birkaç yıl İzmir'de çalıştıktan sonra 1872'de İstanbul'a döndü, Beyoğlu itfaiyesinde görev aldı. Dayısı Miralay İbrahim Bey'in birliğinde bölük komutanı olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldı. Savaşa giderken yanına aldığı girifti (ney'in küçüğü) kısa sürede büyük ustalıkla çalmaya başladı. Savaştan dönünce Üsküdar itfaiyesinde görevlendirildi. Girift virtüözü ve besteci olarak ünü gittikçe yayıldı. Kendisine yakınlık gösterenler arasında II. Abdülhamid'in muhaliflerinden Müşir Deli Fuad Paşa da vardı. Asım Bey bu ilişki yüzünden 1885'te Amasya'ya sürgün edildi. Yirmi dört yıl kaldığı Amasya'da birçok öğrenci yetiştirdi. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a döndü, itfaiye komutanlığına atandı (1908). Ölümünden önce Amasya'ya giderek bir süre oradaki öğrencileriyle ilgilendi.

Başta Neyzen Salim Bey olmak üzere, Hacı Arif Bey, Neyzen Yusuf Paşa, Rıfat Bey ve Tamburi Ali Efendi gibi dönemin ünlü müzikçilerinden yararlanan Asım Bey, ününü, son derece temiz ve güçlü ses çıkardığı giriftle ustalıklı taksimler yapmasının yanı sıra, besteciliğine de borçludur. Beş peşrev ve beş sazsemaisi dışında, yalnızca şarkı formunda yapıtlar vermiştir. Çalgı yapıtlarında Tamburi Büyük Osman Bey'in, şarkılarında Hacı Arif Bey'in izinden yürümüştür. En ünlü yapıtı olan "Rast Peşrev" Türk müziğinin bütün İslam dünyasında tanınmış sayılı bestelerinden biridir. Ferit Alnar, *Kanun Konçertosu*'nda bu peşrev-

den önemli ölçüde yararlanmıştır. Ayrıca, "Cânâ rakibi hândân edersin" (uşşak), "Habgâh-ı yâre vardım arz için ahvâlimi" (rast), "Her zahm-ı ciğersûza devakâr aranılmaz" (hicaz) dizeleriyle başlayan şarkıları da Asım Bey'in çok sevilmiş yapıtlarındandır.

Asır, 1895'te, Abdurrahman Nafiz ve Fazlı Necip'in Selanik'te çıkardıkları gazete. Çarşamba ve cumartesi günleri olmak üzere haftada iki kez yayımlanıyordu. 1908'den sonra, *Yeni Asır* adıyla gene Selanik'te ve 1924'ten bu yana da İzmir'de yayınını sürdürmüştür. *Ayrıca bak.* Yeni Asır.

Asi Irmağı, Arapça NEHRÜL-ASİ. Akdeniz Bölgesi'nde akarsu. Aşağı çığırı Türkiye topraklarında, yukarı çığırı Suriye'de bulunan ırmağın toplam uzunluğu 380 km'dir; bunun 97 km'si Türkiye sınırları içindedir. Türkiye topraklarındaki bölümü en kurak mevsimde bile geçit vermeyecek kadar geniş ve derindir.

Asi Irmağı, Lübnan Dağları ve Cebelü'ş-Şarki (Anti-Lübnan Dağları) arasındaki hızlı akışlı akarsuların birleşmesinden oluşur. Kuzeye doğru akarak, Suriye'nin Hama ve Humus kentlerinden geçer. Hama yakınlarında ırmağa güçlü bir akarsu karışır, batıdan da Sarul Deresi katılır. Asi, Ensariye Dağlarının doğusunda bataklık çukur bir alan olan verimli el-Gab'ı suladıktan sonra 22 km Suriye-Türkiye sınırı boyunca akar. Türkiye topraklarına Hatay yöresinde girer, batıya doğru kıvrılarak Antakya kentinden geçer ve Amanos Dağlarının güneyinde Samandağı kasabası yakınlarında Akdeniz'e dökülür.

Asi Irmağı, hemen bütün yatağı boyunca yer yer ova ve tekne şekilli geniş vadiler, zaman zaman da dar ve derin boğazlar içinde akar. Ulaşıma pek elverişli değildir. Özellikle Hama ve Humus arasında el-Gab'da, bir de Amik Ovasının güneyinde sulamada kullanılır. Asi Irmağı, Türkiye topraklarına girince, Amik Gölünün kurutulmasından sonra Karasu, Balıklı Gölü Kanalı ve Afrin Çayının birleşmesiyle oluşan bir akarsuya dönüşen Küçük Asi Çayı kolunu alır.

Asi Irmağı sularını, yazları sıcak ve kurak geçen, yıllık yağış miktarı dağlık arazi dışında fazla olmayan bir bölgeden topladığı için, yalnızca yağışlı mevsimlerde ve dağlardaki karların eridiği zamanlarda kabarır. Yazları ise küçük bir ırmak görünümündedir. Bazı kurak çukurluklardan geçmesi, kuvvetli buharlaşmalar ve sızmalar, sularının azalmasına yol açar.

Asi Irmağının vadisi Antakya kenti yakınlarında daralır. İlkçağda Orontes adıyla anıldığından kenarındaki bu kent de Antiokheia Orontes olarak adlandırılıyordu. Burada ırmağa ünlü Harbiye çağlayanlarını oluşturan ve gür kaynaklarla beslenen Defne Deresi karışır. Irmak daha sonra oluk biçimli dar ve derin bir boğaza girer, kendi adı ile anılan deltayı oluşturarak Akdeniz'e dökülür.

Asi Irmağı
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Asiatic Society of Bengal *bak.* Bengal Asya Derneği

aside yedirme baskı, genellikle bakır bir levha üstünde aside yedirilerek oluşturulan desenin basılmasıyla elde edilen baskı. Bakır levha önce balmumu, katran ve reçine karışımından aside dayanıklı bir madde ile kaplanarak bir yedirme zemini oluşturulur. Bu koruyucu zemin üstüne sivri uçlu bir araçla (hakkâk kalemi) desen kazınır. Bakır levha daha sonra nitrik asit ya da hidroklorik asit ile potasyum klorürden oluşan bir mordan banyosuna batırılır. Bu işlem sonunda koruyucu malzemenin sivri uçla kazınarak temizlendiği bölüm asit aşındırmasıyla oyuk çizgilere dönüşür. Bu çizgiler, levhanın üstüne sürülen mürekkebi tutar ve levha nemli bir kâğıda bastırılınca desen kâğıda geçer; böylece baskı gerçekleşmiş olur.

"Oklu Kadın", Rembrandt'ın aside yedirme çalışması, 1661
National Gallery of Art, Washington, D.C., Rosenwald Collection

Bu baskı türü, zırhların aside yedirme yöntemiyle bezenmesinden esinlenilerek geliştirildi ve oymabaskıdan kolay olduğu için kısa sürede birçok sanatçı tarafından benimsendi. Tarihi bilinen ilk aside yedirme baskıyı 1513'te İsveçli ressam Urs Graf demir levhalarla gerçekleştirdi. Üretken bir sanatçı olan Albrecht Dürer ise bu türden yalnızca beş baskı yapmıştı. Dürer'in 1518 tarihli "Cannon" adlı yapıtında oymabaskının kuralcı, önceden tasarlanmış havasını taklit etmesi, aside yedirme baskı tekniğinin sağladığı doğal ve akıcı çizgilerin Kuzey Avrupa'da henüz yeterince değerlendirilemediğini ortaya koyar. 16. yüzyıl İtalyan ressamı Parmigianino bu tekniği ne kadar iyi özümsediğini ortaya koyan yumuşak ve zarif çizgili yapıtlar verdi. Fransa'da ise baskı ustası Jacques Callot, 1633 tarihli "Savaşın Büyük Sefaletleri" adlı dizisinde aside yedirme yöntemini oymabaskı işlemini kolaylaştırmak için kullandı. Metal levhaya deseni çizmekle yetinmeyip levhayı aside batırdıktan sonra ortaya çıkan çizgileri hakkâk kalemiyle yeniden kazıyarak güçlendirdi.

Aside yedirme yöntemini tek başına uygulayanların ilk ve belki de en büyük ustası Rembrandt'dı. Rembrandt oymabaskı tekniğini tümüyle bırakarak ışık, hava ve mekânı tam anlamıyla yansıtmaya elverişli olan aside yedirme yöntemini benimsedi ve bu teknikle 300'den çok üstün nitelikte baskı üretti. 18. yüzyılda yaşamış Giovanni Battista Tiepolo ve Canaletto gibi Venedikli ressamlar da atmosfer etkilerini yakalayabilmek için aside yedirme tekniğinden yararlandılar. Romalı sanatçı ve arkeolog Giambattista Piranesi, aside yedirme yöntemini düş gücünü yansıtma yolunda kullanarak, 1745'te yaptığı "Carceri" adlı baskı dizisinde hayali zindanların ürkütücü görünümlerini betimledi. İspanyol ressam Francisco de Goya'nın 1810-14 arasında yaptığı "Savaşın Felaketleri" adlı dizisi daha da dehşet vericiydi. Birçok başka baskısının tersine, Goya bu diziyi hemen hemen tümüyle aside yedirme tekniğiyle yapmış, kısmen leke baskıdan da yararlanmıştı.

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında yumuşak zeminli aside yedirme (*vernis mou*) uygulanmaya başladı. Bu teknikte, son derece yumuşak ve yapışkan bir maddeyle kaplanmış bir bakır levhadan oluşan zeminin üstüne kâğıt konarak desen kurşunkalemle çiziliyordu. Levhanın üstündeki kaplama maddesi, kalemin geçtiği yerlerde kâğıda yapışıyor ve metal, geniş, yumuşak çizgiler boyunca çıplak kalıyordu. Daha sonra levha aside batırılıyor, baskı da kurşunkalem ya da pastel desenlere benzer bir sonuç veriyordu. Aslında bu bir tıpkıbasım tekniği olmasına karşın, Thomas Gainsborough, John Sell Cotman ve Thomas Girtin gibi 18. yüzyıl İngiliz sanatçıları tarafından özgün desenler ve en çok da manzara resimleri yapmada kullanıldı.

Aside yedirme tekniği 19. yüzyıl boyunca birçok sanatçı tarafından kullanıldığı gibi, 20. yüzyılda da ünlü sanatçıların yapıtlarında yeni bir çoşkuyla uygulandı. Bu sanatçıların en önemlisi olan Pablo Picasso aside yedirme tekniğini kendi kübist resim anlayışı için bir araç olarak kullandı ve daha sonra da "klasik" döneminde bu tekniğin getirdiği çizgi saflığından yararlandı. Henri Matisse, Marc Chagall, Georges Rouault, Joan Miró ve Stanley Hayter da bu doğrultuda önemli çalışmalar yaptılar.

aside yedirme cam, bezeme deseninin asit kullanılarak yüzeye oyulduğu bir tür cam işi. Aside yedirilmiş bir camın yüzeyi, büyük ölçüde camın bileşimine ve asitte bırakıldığı süreye bağlı olarak, ya pürüzlü ve buzlu ya da düz parlak ve yarı saydam olabilir. Bezemeler cama çeşitli yöntemlerle geçirilebilir. Yaygın bir uygulama biçimi, desenin ya da resmin, balmumu ya da parafinle kaplanan cam yüzeyi üstüne metal iğnelerle çizilmesidir. Daha sonra cam hidroflüorik aside batırıldığında iğnelerin koruyucu katman üstünde oluşturduğu çizgilerle desen cama oyulmuş olur. Bezemelerin etkisini güçlendirmek için, aside yedirme işlemiyle birlikte çoğu zaman kazıma ve mineleme yöntemleri de uygulanır.

aside yedirme kabartma, metal levha üstüne sivri uçlu bir araçla (hakkâk kalemi) oyulan desenin dışında bütün zeminin, aside yedirilme sonucu aşınması ve elde edilen kabartma desenle yapılan baskı. Bir bakıma aside yedirme baskının(*) tersi bir işlemle gerçekleştirilen bu baskıların en yaygın uygulamasında, desen çinko levha üstüne ziftli vernikle çizilir, levha aside batırıldığında zemin aşınarak desen kabartma olarak ortaya çıkar. İngiliz şair William Blake birçok kitabını bu yöntemle resimlemiştir.

asidoz, kanda ve öbür vücut sıvılarında asitlik düzeyinin anormal derecede yüksek, alkalilik düzeyinin düşük olması. Asidoz, solunum ya da metabolizma kökenli olabilir. Solunum kökenli asidoz, akciğerlerdeki oksijen-karbon dioksit alışverişinin yetersizliği nedeniyle, vücutta aşın karbon dioksit birikmesinden ileri gelir. Metabolizma asidozu ise, böbreklerin hastalığı sonucunda, vücutta üretilen asitlerin atılamamasından kaynaklanabilir. Ayrıca, şeker hastalığı, şiddetli ishal ya da açlık gibi, vücutta asit birikimine ya da alkali kaybına neden olan bazı durumlarda da metabolizma asidozu görülebilir. *Karş.* alkaloz.

asiento de negros (İspanyolcada "zenci anlaşması"), 16. yüzyıl başından 18. yüzyıl ortalarına değin, İspanya kralı ile özel kişiler ya da başka egemen devletler arasında yapılan ve ilgili tarafa, Amerika'daki İspanyol sömürgelerine Afrika'dan köle sağlama tekelini veren anlaşma. Bu anlaşmayı yapan (*asentista*), tekel hakkına karşılık belli bir para ödemeyi ve Amerika pazarlarında satılmak üzere, saptanan sayıda kadın ve erkek köle getirmeyi üstleniyordu. Bu tür ilk anlaşma, sekiz yıllık süre içinde 1.000 köle getirecek olan bir Ceneviz şirketiyle 1517'de yapıldı. Benzer bir anlaşmayı 1528'de 4 bin köle için imzalayan bir Alman firması, tekel hakkı karşılığında saraya yılda 20.000 düka altını ödedi. Bir kölenin satış fiyatı ise 45 düka altınını geçmiyordu.

Portekiz, Fransa ve İngiltere'nin yanı sıra İspanyol yurttaşları da 18. yüzyıla değin bu tür anlaşmalara girdiler. Kârı büyük ölçüde azaltan ağır vergilere, devlet müdahalesine ve belirsiz ticaret koşullarına karşın, tek tek yabancılar da *asiento*'dan yararlanmaya çalıştılar. Çünkü bu İspanya-Amerika ticaretinden ve özellikle köle ticaretinin sağladığı külçe altından pay almak için iyi bir fırsat sayılıyordu.

Sonuncu ve en önemli *asiento* Utrecht Antlaşması'na konan bir koşulla 1713'te İngiliz Güney Denizi Kumpanyası'na (*British South Sea Company*) verildi. Bu anlaşma, şirkete, İspanyol Amerikası'na 30 yıl boyunca yılda 4.800 köle gönderme ve ayrıca her yıl bir ticaret gemisi (*navío de permiso*) yollama hakkı tanıyordu. Ama Amerikan pazarına mal gönderilmesini engelleyen savaş ve öteki olumsuz koşullar ile, gönderilse de gönderilmese de ilk 4 bin köle için İspanyol kralına ödenmesi gereken 34 bin sterlin tutarındaki yıllık vergi yüzünden şirket bu girişimi kârsız buldu. Bu arada, yasal ticaretin yanında köle kaçakçılığının da sürdürülmesi, İspanya-İngiltere ilişkilerini sürekli gerginleştiriyordu. Bu gerginlik, 1739'da savaşla sonuçlandı. Savaş, İngilizlerin İspanya'yla sürdürdüğü kârlı ticaretin de sonu oldu. İspanya 1748'de Aix-la-Chapelle Antlaşması ile *asiento*'yu yenilediyse de iki yıl sonra İngilizler, 100 bin sterlin karşılığında haklarından vazgeçtiler. 1600-1750 arasında yaklaşık 450 bin Afrikalı *asiento* sistemiyle İspanyol Amerikası'na gönderildi.

Asilah, ARZILA olarak da bilinir. İspanyolca ARCILA. Fas'ın Atlas Okyanusundaki batı kıyılarında, Tetuan iline bağlı kent. Eski bir Fenike ve Kartaca yerleşmesi (Zili) üzerinde kurulduktan sonra Romalıların eline geçti. Ardından 11. yüzyıl başlarında Norman hücumlarını püskürten İdrisilerin egemenliği altına girdi. 15 972'den başlayarak 1471'deki Portekiz işgaline değin Merinilerin elinde kaldı. Portekizliler, Asilah'ı bugün de ayakta olan surlarla çevirerek askeri bir üs haline getirdiler. 1578'de Vadiü'l-Mehazin Savaşı'nda (Üç Kral Savaşı) Abdülmelik tarafından büyük bir kıyıma uğratılan Portekizlilerin ardından gelen İspanyollar da 1589'da kenti Mulay Ahmedü'l-Mansur'a terk etmek zorunda kaldılar. Bu tarihten sonra yöreye Rif Dağlarından gelen göçmenler yerleşti. 1911'de İspanyolların yeniden işgal ettiği kent, 1956'da Fas Krallığı'na geri verilinceye değin, İspanyol Fası'nın bir parçası olarak kaldı. Asilah bugün bir balıkçılık limanı, tahıl, sığır ve koyun ticareti yapılan bir merkezdir. Nüfus (1971) 14.074.

Asilidae (avcı sinekler), *Diptera* (çiftkanatlılar) takımından, dünyanın hemen her yanına yayılmış 4.000 kadar etçil sinek türünü içeren familya. En irilerinin uzunluğu 8 cm'yi bulan değişik boydaki bu sineklerin gövde genişliği bütün sineklerden daha

Asilidae familyasından bir örnek
William E. Ferguson

fazladır. Çoğu donuk renklidir ve tıkız gövdeleriyle toprak arılarına benzer. Geniş petek gözlerinin arasında, kalın ve sert kıllardan oluşan bir tür bıyık bulunur. Uzun bacakları, uçan sinekleri havada avlamaya ve yerken kavramaya uyum sağlayacak biçimde gelişmiştir.

Çok yaman bir avcı olan ve hemen her tür uçucu böceği avlayarak beslenen bu yırtıcı sinekler, avlarını yakalar yakalamaz gövdesine kas dokusunu eriten bir sıvı akıtırlar. Familyanın *Promachus* cinsinin bazı türleri arılarla beslendiğinden, arıcılık için ciddi bir tehlike sayılır. Her türün yaşama ortamı değişiktir; ağaç gövdeleri, yapraklar, çayırlar, kuru dallar, çakıllar ya da deniz kıyısındaki kumlar arasında yaşayan örnekleri bilinmektedir.

asimetrik paralel, 1930'larda geliştirilen ve bayanlar arası yarışmalarda kullanılan jimnastik aleti. Üst çubuğun yerden yüksekliğinin 2,3 m, alttakinin ise 1,5 m olması dışında, erkeklerin kullandığı paralel bardan(*) yapı ve boyut olarak farklı değildir. Uluslararası yarışmalarda ilk kez 1936 Olimpiyat Oyunları'nda kullanılmıştır. Asılma ve salınım hareketleri ağırlık taşımakla birlikte, asimetrik paralel pek çok değişik harekete olanak sağlar. Amaç, yumuşak ve akıcı hareketlerle iki çubuğu da eşit oranda kullanmaktır. *Bak.* spor ve oyunlar; sonuçlar (jimnastik). *Ayrıca bak.* Olimpiyat Oyunları.

asimetrik sentez *bak.* bakışımsız bireşim

asimilasyon *bak.* özümleme

Asimov, Isaac (d. 2 Ocak 1920, Petroviçi, SSCB - ö. 6 Nisan 1992, New York, ABD), ABD'li yazar ve biyokimyacı. Bilimkurgu romanlar ve bilimle yakından ilgili olmayanlara yönelik başarılı bilimsel kitaplar yayımlanmıştır. Üç yüzden fazla yapıtı vardır.

ABD'ye üç yaşında ailesiyle birlikte gelen Asimov, New York kentinde Brooklyn'de büyüdü. 1939'da Columbia Üniversitesi'nden mezun oldu. 1948'de doktorasını da orada tamamladı. Ardından, Boston Üniversitesi öğretim kadrosuna katıldı. Ama 1958'den sonra maaş almadığı, ders vermediği ve başka bir görev de üstlenmediği için, öğretim üyeliği kâğıt üzerinde kalmıştır.

Asimov 1939'da bilimkurgu dergilerine öyküler vermeye başladı. 1950'de ilk kitabı olan *Pebble in the Sky* (*Zamandan Kaçış*, 1984) yayımlandı. 1951-53 arasında çıkan, geleceğin evrenindeki bir imparatorluğun çöküşünü konu alan *Foundation* (*İmparatorluk*, 1983), *Foundation and Empire* (*Altın Galaksi*, 1983) ve *Second Foundation* (*Gizli Tanrılar*, 1983) üçlemesi, bilimkurgu dalında Hugo Ödülü'nü kazandı. Öbür romanları ve öykülerini topladığı kitaplar arasında şunlar sayılabilir: *I, Robot* (1950; *Ben Robot*, 1983), *The Stars Like Dust* (1951; *Sonsuzun Tohumları*, 1984), *The Currents of Space* (1952; *Kâinat Fatihi*, 1954/*Tanrılar ve İmparatorlar*, 1984), *The Caves of Steel* (1954; *Çelik Mağaralar*, 1971/*Ölü Gezegen*, 1984), *The Naked Sun* (1957; *Güneşin Tanrıları*, 1984), *Earth Is Room Enough* (1957; *Dünya Hepimize Yeter*, 1984), *Foundation's Edge* (1982; *Galaksi Çöküyor*, 1984) ve *The Robots of Dawn* (1983; *Şafağın Robotları*, 1984). Asimov'un "Nightfall" (1941; Alacakaranlık) adlı öyküsü, birçoklarınca bilimkurgu türünde yazılmış en iyi öykü olarak nitelendirilmiştir. Açık bir dille yazılmış, gülmece öğeleri taşıyan değişik bilimsel konulu kitaplarından bazıları şunlardır: *The Chemicals of Life* (1954; Yaşamın Kimyasal Öğeleri), *Inside the Atom* (1956; Atomun İçinde), *The World of Nitrogen* (1958; Azot Dünyası), *Life and Energy* (1962; Yaşam ve Enerji), *The Human Brain* (1964, *Hedef Beyin*, 1988), *The Neutrino* (1966), *Science, Numbers and I* (1968; Bilim, Sayılar ve Ben), *Guide to Science* (1972; *Bilim Rehberi*, 1986), *Please Explain* (1973; *Asimov Açıklıyor*, 1984), *Our World in Space* (1974, Uzayda Dünyamız), *Extraterrestrial Civilizations* (1979; *Dünyadışı Uygarlıklar*, 1983), *A Choice of Catastrophes* (1979; *İnsanlığın Geleceği*, 1984), *Views of the Universe* (1981; Evren Üzerine Görüşler).

Asimov kendi yaşamöyküsünü de yazmıştır: *In Memory Yet Green: The Autobiography of Isaac Asimov, 1920-1954* (1979; Henüz Yeşil Anılar: Isaac Asimov'un Otobiyografisi, 1920-1954) ve *In Joy Still Felt: The Autobiography of Isaac Asimov, 1954-1978* (1980, Hâlâ Sevinç Dolu: Isaac Asimov'un Otobiyografisi, 1954-1978).

asimtot, ASİMPTOT olarak da yazılır, bir eğrinin, değme noktası başlangıç noktasından sonsuz uzaklıkta olan (limit durumdaki) teğeti. Çember ve elips gibi sonsuza yaklaşan bölümleri olmayan eğrilerin gerçek asimtotları yoktur.

$$y = f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} a_k x^k + \sum_{k=1}^{\infty} b_k / x^k = S_1 + S_2$$

biçimindeki kuvvet serisiyle gösterilebilen

$y=f(x)$ için, $\lim_{x\to\infty} S_2 = 0$, ise $f(x)$'in asimtotu $y=S_1$'dir. S_1 doğrusal bir anlatımsa asimtot bir doğru, doğrusal değilse asimtot da daha karmaşık bir eğridir.

$y=f(x)$ fonksiyonuyla gösterilen eğrinin asimtotu bir doğru olduğunda, bu doğru, $m = \lim_{x\to\infty} f'(x)$ ve $n = \lim_{x\to\infty} [f(x) - xf'(x)]$ olmak üzere $y = mx + n$ eşitliğiyle gösterilir; burada $f'(x)$, $f(x)$'in türevidir.

Asinibolar, Kuzey Amerika'da, Siu öbeğine giren dilleri konuşan Ovalar Bölgesi Yerlileri. 17. yüzyıl öncesinde Dakotaların Yanktonai kolundan koparak, Kanada'da Winnipeg Gölünün batısındaki bölgeye Asiniboin ve Saskatchewan ırmakları kıyısına yerleştiler. En ünlü oldukları dönem boyunca bu bölgede yaşadılar. Ocibua dilinden gelen Asinibo adı "Yemeğini Kızgın

Öldürdüğü kartalın ruhunu yatıştıran bir Asinibo; Edward S. Curtis, 1908; *North American Indian*
B. C. of Newberry Library

Taşla Pişiren" anlamına gelir; bu nedenle Kanada'da "stonies" (İngilizce *stone* "taş") olarak bilinirler. Yakın bağlaşıkları olan Algonkin Krileri ile birlikte Dakotalara karşı sürekli savaşmışlardır.

Usta birer bizon avcısı olan Asinibolar, bizon etinden yaptıkları bir tür pastırma (*pemmican*) karşılığında, Missouri'nin üst kesimleri ile Hudson Körfezindeki tüccarlardan ateşli silah ve başka Avrupa ürünleri alırlardı. İngiliz ve Fransızların Asinibo topraklarına girmesi, bu halkın sürekli battıya, Kanada, Montana ve Kuzey Dakota'daki ovalara göç etmesine yol açtı. Sonunda, çayır alanlarını elde edebilmek için, Kara-ayaklarla karşı karşıya geldiler.

Asinibolar, her birinin kendi başkanı ve meclisi olan oymaklara ayrılmışlardı. Göçmen bizon sürülerinin peşinde sürekli yer değiştiren oymaklar, 18. yüzyılda kıtaya at gelene değin yaya olarak ya da köpeklerin çektiği kızaklarla göç ettiler. Asiniboların başlıca barınağı olan çadırlarla (*tepee*) ilgili tüm işleri kadınlar yapardı. Savaşta yiğitliğin göstergesi, düşmana dokunmak ve kafaderisi ile atını ele geçirmekti. Savaş sırasında komutanlar, sezgilerine ve gördükleri düşlere göre karar verirlerdi. Savaşçı geleneklerine karşın Asinibolar Avrupalılarla yakın dostluk kurdular. En önemli dinsel törenleri, büyücünün çadırında yapılan güneş dansıydı.

Asiniboların gücü ve ünü, 1820'ler ve 1830'larda arka arkaya gelen ve binlerce kişinin ölümüne yol açan çiçek salgınları sırasında önemli ölçüde azaldı. ABD hükümeti ile ilk kez 1851'de imzaladıkları antlaşmadan sonra, kendilerine ayrılan kamplara yerleştirildiler. Yakın tarihlerde, Kanada'da 1.000'i, ABD'de ise 4 bini aşkın Asinibo olduğu belirlenmiştir.

Asinius Pollio, Gaius *bak.* Pollio, Gaius Asinius

Asir (Arapçada "Zahmetli Ülke"), Suudi Arabistan'ın güneyinde yönetim bölgesi (*mıntıka*). Kıyı ovaları ve yüksek dağlar ile Bishah ve Tathlith gibi mevsimlik akarsuların yukarı vadilerinden oluşan bölgenin yüzölçümü 100 bin km²'dir.

Asir, Bağdat'taki Abbasi halifelerinin koruması ve Yemen'deki Zeydi hükümdarlarının yönetimi altında uzun süre zengin bir tarım bölgesi oldu. 18. yüzyılda yabancı egemenliğinden kurtulan bölge, 1872'de Osmanlıların eline geçti. I. Dünya Savaşı sırasında patlak veren bir ayaklanma sonucunda iktidarı ele geçiren yerel önder Muhammed bin Ali el-İdrisi'nin Mart 1923'te ölümünden sonra Asir şeyhliği, Yemen'in giderek artan baskısıyla karşılaştı. Şeyh Hasan bin Ali, Yemen'in planlarını boşa çıkarmak amacıyla Mart 1926'da dışişlerinin sorumluluğunu Suudi Arabistan kralı İbn Suud'a bıraktı; ama İbn Suud dört yıl sonra Asir topraklarını krallığına kattı.

Yılda 500 mm'ye kadar yağış alan Asir, krallığın, yağışlı ve ılıman iklimli önemli bir tarım bölgesidir. Çoğu dağların yamaçlarında açılan setlerde yetiştirilen ürünler arasında buğday, kahve, pamuk, çivit, zencefil, sebze ve hurma bulunur. Bölgenin her yerinde sığır, koyun, keçi ve deve yetiştirilir. Dağlarda işletmeye açılmamış nikel, bakır ve çinko yatakları vardır. Eskiden gözetleme yeri ya da tahıl deposu olarak kullanılan kuleler (Arapça *kasaba*), Asir mimarisinin çok özgün yapılarıdır. Bölgedeki bellibaşlı kentler Abha ve Hamis Muşeyt'tir. Nüfus (1974) 682.000.

Asirgarh, Hindistan'ın Maharashtra eyaletine bağlı Burhanpur'un kuzeyinde Hint kalesi. Taptı ve Narmada ırmakları arasında yer alır. Kalenin asıl önemi, Kuzey Hindistan'ı güneybatıda Dakka'ya bağlayan ve ulaşım kolaylığı bulunan tek güzergâha egemen olmasıdır.

Asirgarh, önceleri Hindu Racputların denetiminde bir karakol iken, 13. yüzyıl sonlarında Delhi'deki Müslüman sultanlığın eline geçti. Daha sonra, yakındaki Handesh'e egemen olan Faruki hükümdarlarının kalesi oldu. Babürlü imparatoru Ekber uzun süren tarihi bir kuşatma (1600-01) sonunda kaleyi Farukilerden aldı. Ekber'in bu başarısı, daha sonra Dakka'ya yönelecek tüm Babür saldırılarının yolunu açtı. Moğollardan sonra kale, batıda yaşayan Hindu Marathaların egemenliğine geçti ve biri 1803, öbürü 1819'da olmak üzere, iki kez İngilizlerce ele geçirildi.

asit, sulu çözeltilerinin tadı ekşi ve keskin olan, bazı belirteçlerin rengini değiştiren (örn. mavi turnusol kâğıdını kırmızılaştıran), kimi metallerle (örn. demir) tepkimeye girerek hidrojen açığa çıkaran, bazlarla tepkimeye girdiğinde tuz oluşturan ve bazı kimyasal tepkimeleri hızlandıran (asit katalizi) maddelerin ortak adı.

Bazı maddeleri asit, bazılarını baz olarak tanımlama düşüncesi belki kimyanın tarihi kadar eskidir; nitekim asit, baz ve tuz terimlerine ortaçağ simyacılarının yapıtlarında bile rastlanır. Bütün bu maddeler içinde ilk ayırt edilen grup, büyük olasılıkla, ekşi ve belirgin tadıyla dikkati çeken asitler olmuştur. Bir kimya terminolojisi geliştirmiş dillerin çoğunda asit sözcüğü hep ekşi anlamındaki sözcüklerden türetilmiştir: Latince *acidus*'tan (ekşi) İngilizce *acid*, Fransızca *acide*; eski Norveç dilindeki *súur* ve Almanca *sauer*'den (ekşi) Almanca *Säure* (asit); Rusça *kisli*'den (ekşi) *kislota* (asit).

Bazı maddelerin asit özelliğinin ya da davranışının nereden kaynaklandığını kuramsal olarak açıklama yolundaki ilk girişim, 18. yüzyılın sonunda Fransız kimyacı Antoine-Laurent Lavoisier'den geldi. Lavoisier, bir maddenin asit olabilmesi için yapısında mutlaka oksijen bulunması gerektiği kanısına varmıştı; bu yüzden çeşitli dillerde oksijeni adlandırmak için, asit yapıcı anlamında sözcükler seçildi. Ne var ki, hidroklorik asidin yapısında oksijen bulunmadığı anlaşılınca Lavoisier'nin varsayımı geçerliliğini yitirdi ve 1815'te İngiliz kimyacı Sir Humphry Davy, asitlerdeki anahtar elementin oksijen değil hidrojen olduğunu açıkladı. Davy'nın saptaması doğru olmakla birlikte, bileşiminde hidrojen bulunan bütün maddeler asit değildir ve asitlerin gerçekten doğru kabul edilebilecek ilk tanımını 1838'de Alman kimyacı Justus von Liebig yapmıştır. Liebig'in tanımına göre asit, yerini bir metal atomuna bırakabilecek biçimde hidrojen içeren bir bileşiktir. Yaklaşık 50 yıl boyunca asit kavramının en doyurucu ve geçerli açıklaması olarak kimyaya egemen olan bu tanım, bugün bile, biraz çağdışı kalmakla birlikte, temelde doğru kabul edilir.

Asit-baz kimyasına bütünüyle yeni bir anlam ve nicel bir görünüm kazandıran ise, 1880'lerde Svante August Arrhenius ile Wilhelm Ostwald'ın geliştirdikleri, elektrolitlerin ayrışması kuramıdır. Bu kuram, temel olarak, elektrolit denilen bazı bileşiklerin bir çözelti içinde iyonlar (elektrik yüklü atomlar) vererek ayrıştığını öne sürer. Kuramın geliştirilmesiyle, asitler, sulu çözeltide artı yüklü hidrojen iyonları (H^+) biçiminde açığa çıkan bir ya da daha çok sayıda hidrojen atomu içeren bileşikler olarak tanımlanmıştır (*bak.* Arrhenius kuramı). Brønsted-Lowry kuramı(*) ve Lewis kuramı(*) asit tanımını daha da genişleterek katışkısız bileşik halindeyken ya da sudan başka bir çözücü içinde çözünmüş haldeyken asitlere özgü davranış özelliği gösteren bütün maddeleri kapsayacak biçimde yaygınlaştırmıştır.

Asitler ve bazlar, kuramsal kimyacıların ilgi odağı olmaları dışında, sanayi kimyasında ve günlük yaşamda önemli payı olan bileşiklerdir. Üstelik, canlıların vücudunda gelişen kimyasal süreçlerin hemen hepsi hücrenin ya da tüm organizmanın asit-baz dengesiyle yakından ilişkilidir; toprağın ve suyun asit ya da baz niteliğinde olması da bitkilerin ve hayvanların yaşamında büyük önem taşır. Asit olarak tanımlanan maddeler, mineral asitler olarak da bilinen inorganik maddeleri (sülfürik, nitrik, hidroklorik, fosforik asitler) ve karboksilik asit, sülfonik asit ve fenol gruplarının üyesi olan organik bileşikleri içerecek kadar geniştir. Asit anhidriti denen susuz asitlerin en bilinen örnekleri ise kükürt trioksit, alüminyum klorür ve bor trifluorürdür. *Karş.* baz.

asit, ASSIT olarak da yazılır, karın boşluğunda, karın duvarının iç yüzü ile iç organların dış yüzlerini saran karın zarının katları arasında sıvı birikmesi. En sık karşılaşılan nedenleri karaciğer sirozu, kalp yetmezliği,

karın zarında kötü huylu tümör yayılımı ve kilüs adı verilen yağlı lenf sıvısının karın boşluğuna sızmasıdır. Karaciğer bozukluğu gösteren hastalarda asit başlangıcının habercisi, topuklarda sıvı birikmesidir. İlerlemiş asitte ise karın, rahatsızlık verecek kadar şişer ve karın kasları güçsüzleşir.

asit-baz katalizi, bir kimyasal tepkimenin, tepkimeye doğrudan katılmayan bir asit ya da bir baz eklenerek hızlandırılması. Kataliz tepkimesi, sakarozun sülfürik asitli ortamda glikoz ve früktoza ayrışmasında olduğu gibi yalnız asitlerle gerçekleştiğinde "asit katalizli", sodyum hidroksitli ortamda aldehit ve ketonlara hidrojen siyanür katılmasında olduğu gibi yalnız bazlarla gerçekleştiğinde ise "baz katalizli" adını alır.

Asit-baz katalizli tepkimelerin mekanizması, Brønsted-Lowry kuramının asit ve baz kavramlarından yola çıkarak, tepkimenin başlangıcında, asit katalizörden tepkimeye giren maddeye ya da tepkimeye giren maddeden baz katalizöre bir proton aktarımının gerçekleşmesiyle açıklanır. Lewis'in asit ve baz kuramında ise, tepkime sırasında baz katalizörün verdiği ya da asit katalizörün aldığı bir elektron çiftinin paylaşılması söz konusudur.

Petrol hidrokarbonlarının benzine ve benzeri ürünlere dönüştürülmesi gibi, sanayide önem taşıyan birçok tepkimede asit katalizörlerden yararlanılır. Örneğin molekül ağırlığı yüksek hidrokarbonların parçalanmasında (kraking) alüminyum-silisyum dioksit (Brønsted-Lowry asitleri), doymamış hidrokarbonların polimerleştirilmesinde sülfürik asit ya da hidrojen flüorür (Brønsted-Lowry asitleri), alifatik hidrokarbonların izomerleştirilmesinde alüminyum klorür (Lewis asidi) gibi asit katalizörler kullanılır.

Bazlarla katalizlenen tepkimelerin sanayideki en önemli uygulamalarından biri, poliüretan köpüklerinin üretimi için, diizosiyanatların yüksek alkollerle aminli ortamda tepkimeye sokulmasıdır.

asit-baz tepkimesi, yüksüz (nötr) moleküller ya da elektrik yüklü atom grupları (iyonlar) arasında hidrojen iyonları (H^+) alışverişiyle gerçekleşen kimyasal süreç. Böyle bir tepkime, örneğin su (H_2O) ya da asetik asit (CH_3CO_2H) gibi yüksüz moleküller ya da amonyum (NH_4^+), hidroksil (OH^-) ve karbonat (CO_3^{2-}) iyonları gibi yüklü atom grupları arasında gerçekleşebilir. Asit özelliği taşımakla birlikte hidrojen iyonları vermeyen molekül ve iyonlar (örn. alüminyum klorür, $AlCl_3$ ve gümüş iyonu, Ag^+) arasındaki benzer tepkimelere de asit-baz tepkimesi denir.

Tipik bir asit-baz tepkimesi aşağıdaki eşitlikle gösterilebilir:

$$\text{Asit}_1 + \text{Baz}_2 \rightleftharpoons \text{Baz}_1 + \text{Asit}_2$$
$$\text{ya da } HA + B \rightleftharpoons A^- + BH^+.$$

Bu eşitliklerdeki A^- ve B, sırasıyla HA ve BH^+ asitlerinin eşlenik bazları, HA ve BH^+ ise A^- ve B bazlarının eşlenik asitleridir.

Bu tür genelleştirilmiş eşitliklerde bir parçacığın yüklü ya da yüksüz olması, o parçacığın net elektrik yükünü göstermez. Yalnızca, bir asidin eşlenik bazından bir artı yük fazlası ya da bir eksi yük eksiği, bir bazın da eşlenik asidinden bir artı yük eksiği ya da bir eksi yük fazlası olduğunu belirtir.

En önemli asit-baz tepkimeleri, asitlerin ve bazların suda ve başka çözücülerde ayrışması, amfoter (hem asit, hem baz gibi davranan) çözücülerin kendi kendilerine ayrışması, nötrleşme ve tuzların suyla ayrışmasıdır (hidroliz).

Örneğin asetik asit gibi moleküler bir asit sulu bir çözeltiye karıştırıldığında, su, bir baz ya da proton alıcı gibi davranır:

$$CH_3CO_2H + H_2O \rightleftharpoons CH_3CO_2^- + H_3O^+.$$

Oysa bir baz sulu bir çözeltiye karıştırıldığında, su bu kez bir asit ya da proton verici gibi davranır:

$$H_2O + NH_3 \rightleftharpoons OH^- + NH_4^+.$$

Asitlerin ve bazların sudan başka çözücülerde ayrışması, sudaki ayrışma tepkimelerine benzer. Örneğin asetik asidin metanolde ayrışması,

$$CH_3CO_2H + CH_3OH \rightleftharpoons CH_3CO_2^- + CH_3OH_2^+$$

eşitliğiyle gösterilebilir.

Su ve sıvı amonyak gibi amfoter çözücüler hem asit, hem baz özelliği gösterirler. Suyun kendi kendine bileşenlerine ayrışması bu olgunun tipik örneğidir:

$$H_2O + H_2O \rightleftharpoons OH^- + H_3O^+.$$

Nötrleşme. Bir asit ile bir baz tepkimeye girerek birbirlerini nötrleştirdiklerinde, asidin hidronyum iyonları (H_3O^+) ile bazın hidroksil iyonları (OH^-) birleşerek su oluşturur. Eğer iki maddenin miktarları birbirine eşitse, su kolay kolay iyonlarına ayrışmadığı için, tepkime her iki madde tükenene kadar sürer. Potasyum hidroksit ile hidroklorik asit arasındaki tepkimeyi gösteren

$$K^+ + OH^- + H_3O^+ + Cl^- \rightleftharpoons K^+ + Cl^- + 2H_2O$$

eşitliği, sadeleştirilerek

$$OH^- + H_3O^+ \rightleftharpoons 2H_2O$$

biçiminde yazılabilir. Bu ikinci eşitlikte, aslında tepkimeye katılmayan potasyum ve klorür iyonları yok sayılmıştır. Oysa bu iyonlar nötrleşme sonrasında da ortamda varlığını sürdürür ve hem tepkime ürünü olan suyla, hem de çözücü olarak bulunan suyun artakalan bölümüyle birleşerek bir potasyum klorür (tuz) çözeltisi oluşturur.

Her molekülü birden fazla baz molekülünü nötrleştirebildiği için polibazik asitler olarak adlandırılan birçok asit, suda birden fazla sayıda hidronyum iyonu vererek ayrışır.

Örneğin sülfürik asit dibaziktir ve iki aşamada iyonlaşır:

$$H_2SO_4 + H_2O \rightleftharpoons H_3O^+ + HSO_4^-$$

$$HSO_4^- + H_2O \rightleftharpoons H_3O^+ + SO_4^{2-};$$

böylece, biri $NaHSO_4$'e, öbürü Na_2SO_4'e karşılık gelen iki tuz dizisi oluşturur. Fosforik asit (H_3PO_4) tribaziktir ve üç tuz dizisi oluşturur. Her molekülü birden çok sayıda hidroksil iyonu vererek iyonlaşan bazlara da poliasidik bazlar denir.

Tuzların hidrolizi. Birçok tuzun sudaki çözeltileri asit ya da baz özellikleri gösterir. Hidroliz adı verilen bu olgu, zayıf bazlardan türeyen katyonların asit, zayıf asitlerden türeyen anyonların ise baz özelliği göstermesinin bir sonucu olarak düşünülebilir.

İyonlaşma sabiti. Sulu çözeltilerde büyük ölçüde iyonlaşan asitlere kuvvetli asit, benzer koşullarda çok az iyonlaşan asitlere zayıf asit denir.

Bir HA asidinin suda iyonlarına ayrılması

$$HA + H_2O \rightleftharpoons H_3O^+ + A^-$$

eşitliğiyle, bu tepkimenin denge sabiti ise

$$\frac{[H_3O^+][A^-]}{[HA]} = K_a,$$

eşitliğiyle gösterilir. Köşeli parantez içindeki anlatımlar, asidin ve iyonların etkinliğini simgeler. Dolayısıyla kuvvetli asitlerin iyonlaşma sabiti (K_a) daha büyüktür. Gerçekten de bu sabitin değeri, söz konusu asidin kuvvetinin nicel ölçüsüdür. Çözelti seyreldikçe asidin iyonlaşması artar. Çözeltideki hidronyum iyonlarının derişikliği, çözümleme tekniklerivle saptanabildiğinde, iyonlaşmış ve iyonlaşmamış asit derişiklikleri bilinebileceği için K_a hesaplanabilir.

asit boyalar, ASİT BOYARMADDELER olarak da bilinir, bireşim yoluyla hazırlanmış (sentetik), parlak renkli, organik bileşikler grubu; molekülünde, biri asit yapısında (örn. bir karboksil grubu), öbürü renk verici (örn. bir azo ya da nitro grubu) olmak üzere iki ayrı atom grubu bulunur. Dokumaların boyanmasında asit boyaların genellikle sodyum tuzları kullanılır; özellikle yün dokumada iyi sonuç veren, ayrıca ipekte ve bazen boyayı sabitleştiren bir mordanla (boyasaptar) birlikte pamuk ve yapay ipekte de kullanılan bu boyarmaddelerle parlak ve genellikle kolay solmayan çok çeşitli renkler elde edilebilir.

asit halojenür, suyla tepkimeye girdiğinde bir asit ve bir hidrojen halojenür veren nötr bileşik. Asit halojenürler, genellikle, hidroksil gruplarının yerini halojen atomlarının almasıyla asitlerden ya da tuzlarından türetilir. En önemli organik asit halojenürleri, karboksilik ve sülfonik asitlerden türeyen klorürlerdir. Açil halojenürler olarak bilinen karboksilik asit klorürlerinin kimyasal etkinliği, sülfonil klorürler adıyla bilinen sülfonik asit klorürlerininkinden genellikle daha yüksektir.

Açil halojenürler, organik bireşimlerde açil grubu vericisi olarak kullanılan son derece etkin maddelerdir. Su, amonyak ve alkollerle tepkimeye girerek sırasıyla karboksilik asitleri, amitleri ve esterleri verirler.

Açil halojenürlerin çoğu suda çözünmeyen, mukoza zarlarını tahriş eden keskin kokulu sıvılardır. Sülfonil klorürlerin (RSO_2Cl) amonyakla tepkimesinden, aralarında sülfamit grubu ilaçların da yer aldığı sülfonamitler elde edilir.

İnorganik asitlerin halojenürleri arasında en bilinenleri, H_2SO_4 ya da $SO_2(OH)_2$ formülündeki sülfürik asidin yapısındaki hidroksil gruplarından birinin yerine klor atomunun geçmesiyle türeyen klorsülfürik asit ($ClSO_3H$) ve her iki hidroksil grubunun yerini klor atomlarının almasıyla oluşan sülfüril klorür (SO_2Cl_2); bir sülfüröz asit klorürü olan tiyonil klorür ($SOCl_2$); bir fosforöz asit klorürü olan fosfor triklorür (PCl_3) ve bir fosforik asit klorürü olan fosfor oksiklorür ya da fosforil klorürdür ($POCl_3$).

asit ve bazların proton kuramı *bak.* Brønsted-Lowry kuramı

âsitane, büyük dergâh, merkez, başkent anlamlarında kullanılan Farsça sözcük. Mevlevilikte, çile çıkarılan büyük tekkelere verilen bu ad, başka tarikatlarda merkez tekke anlamında kullanılırdı. Tarikat pirlerinin, büyüklerinin türbelerinin de bulunduğu bu yerlere dergâh (kapı yeri) ve âsitane (eşik) denmesi bir yandan alçakgönüllülük belirtisi sayılırken, bir yandan da "yüz sürülen eşik" anlamıyla bir yüceltmeyi dile getirmektedir.

Osmanlı döneminde İstanbul kenti için de (devletin yönetim merkezi olması, herkesin işinin orada görülmesi nedeniyle) "Âsitane" adı kullanılmıştır.

asitborik *bak.* borik asit

asitli yağmur, yoğun sülfürik ve nitrik asit içeren yağış türü. Terim, benzer bir asitlenme gösteren kar, sulusepken ve dolu gibi yağış biçimleri için de kullanılır. Bu tür yağışlar, Kuzey Amerika ile Avrupa'nın birçok yöresinde giderek ciddileşen bir çevre sorununa dönüşmektedir. Çevre kirliliğinin bu biçimi büyük kentlerde, sanayi alanlarında ve bunların dolaylarında çok daha belirgin olmakla birlikte, kirlenmenin başladığı noktalardan çok uzaklarda da anımsanmayacak oranlara ulaşabilmektedir.

Asitli yağışın oluşum süreci, kükürt dioksit ile azot oksidin atmosfere yayılmasıyla başlar. Otomobillerden, kimi sanayi kuruluşlarından (örn. ergitme ve arıtma tesisleri) ve kömür ya da petrol gibi fosil yakıtlar kullanan elektrik santrallarından yayılan bu gazlar, bulutlardaki su buharı ile birleşerek sülfürik asit ve nitrik asit oluşturur. Söz konusu bulutlardan düşen yağış yüksek oranda asidiktir. pH değeri yaklaşık 5,6 ya da daha küçüktür (pH, metre küpte kilogram olarak hidrojen iyonu yoğunluğunun logaritmasının ters işaretlisi olarak tanımlanır. pH değeri 0 ile 14 arasında değişir ve düşük değerler asidik özelliğin arttığını gösterir). ABD'nin doğusu ile Batı Avrupa'nın kimi bölgelerinde yapılan ölçümlerde, 2'ye değin düşebilen pH değerlerine rastlanmıştır. Los Angeles, San Francisco ve New York'taki Whiteface Dağı gibi yörelerde ise sisin asidikliği yerel yağışınkinin 10 katına ulaşabilmektedir.

Yüksek asitli yağış ve sis, göllerle akarsuları kirletir. Bu tür yağış, özellikle asitli girdileri pek fazla tutamayan ince topraklı ve granit kayaçlı bölgelerdeki balıklar ve başka su canlıları için zararlıdır. Ayrıca asitli yağış alan bölgelerde topraktan alüminyum sızdığı ve çözünmüş alüminyumun da sudaki organizmalar için son derece zehirleyici olabileceği saptanmıştır. Bulgulara göre asitli yağışın her türlüsü, tarımsal ürünler ve ağaçlar da içinde olmak üzere pek çok bitkiye (özellikle azotun yararlı bileşiklere dönüşmesini önleyerek ve yaprakların besin yitirmesine yol açarak) zarar vermektedir. Öte yandan, bu kimyasal kirleticiler binaların ve insan ürünü başka yapıların dış yüzeylerini de çürütebilmektedir.

ask, *Ascomycetes* sınıfından mantarların (asklımantarlar) ürettiği, içinde genellikle 4-8 kadar eşeysel yolla oluşmuş spor (askospor) bulunan kese benzeri yapı. Asklar, ya *Taphrina* cinsi mantarlarda olduğu gibi, ayrıca spor üreten bir yapı olmaksızın mantar miselyumundan (mantar ipliklerinin oluşturduğu yapı), ya küflerde ve külleme mantarlarında olduğu gibi, açıkta duran bir spor üretici yapının (askokarp) içinde, ya da çavdarmahmuzunda olduğu gibi, yoğun bir yapı içine gömülmüş olarak meydana gelir. Mayalarda ise tek bir hücre aska dönüşür.

Askalon *bak.* Aşkelon

Askanios, Latince ASCANIUS. Eski Yunan ve Roma efsanesinde, kahraman Aineias'ın (Latince Aeneas) oğlu. Roma yakınlarında, günümüzde Castel Gandolfo'nun bulunduğu yerdeki Alba Longa kentinin kurucusu olduğu söylenir. Değişik anlatımlarda değişik zaman dilimlerine oturtulur. Askanios'un yaşadığı tarihi daha eskiye götüren anlatımlara göre annesi Troyalı Kreusa'dır. Troya'nın düşmesinden sonra Askanios ve Aineias İtalya'ya kaçarlar ve burada Aineias, Alba Longa ile Roma'nın temelini oluşturan Lavinium kentini kurar. Babasının ölümünden sonra Lavinium kralı olur. Lavinium'dan 30 yıl sonra da Alba Longa'yı kurar ve ölümüne değin burayı yönetir.

Oysa Romalı tarihçi Livius'un kayıtlarına göre Askanios, Lavinium kurulduktan sonra doğmuştur ve Aineias ile Kral Latinus'un kızı Lavinia'nın oğludur. Askanios'un bir başka adı da Iulus'tur ve Iulia soyu (bu arada Julius Caesar'ın da ailesi) kendi soyağacını bu ad dolayısıyla Askanios'un atalarına kadar götürür.

askarit, ASKARİS olarak da yazılır, BAĞIRSAK SOLUCANI olarak da bilinir, *Ascaroidea* takımının, başta otçullar olmak üzere çeşitli kara memelilerinin bağırsaklarında asalak olarak yaşayan *Ascaris* cinsinden ipliksolucanların ortak adı. Üç parçalı bir dudakla çevrili ağız yapılarıyla tanınan, oldukça irî gövdeli solucanlardır. *Ascaris lumbricoides* türü belki de insanda asalak yaşayan bütün canlılar içinde en yaygınıdır. İnsan askaritine çok benzeyen domuz askariti genellikle *A. suum* olarak da adlandırılırsa da, insan askaritinden ayrı bir tür olduğu pek kesin değildir.

Askaritlerin yaşam çevrimi dolaysızdır ve tek konakta tamamlanır. Konağın yuttuğu yumurtalardan çıkan larvalar bağırsak duvarından geçerek, kan dolaşımıyla akciğerlere ulaşır. Akciğerlerde gelişme evrelerinin bir bölümünü geçirdikten sonra yutak yoluyla yeniden mideye iner ve son durağı olan bağırsaklarda gelişmesini tamamlayarak erişkin duruma gelir. Larvaların akciğerlere yerleşmesi akciğer iltihabına, erişkinlerin bağırsaklara yerleşerek çoğalması ise beslenme yetersizliğine, hatta peritonite (karın zarı iltihabı) yol açabilir. Erişkin askaritleri düşürmek için piperazin türünden ilaçlar kullanılır.

askarit enfeksiyonu, ASKARİYAZ ya da ASKARİDİYAZ olarak da bilinir, askarit denen yuvarlak bağırsak solucanının (*Ascaris lumbricoides*) insanda ve başka memelilerde yol açtığı asalak hastalığı. Besinlere ve toprağa bulaşmış askarit yumurtalarının ağızdan alınmasıyla başlar. İnce bağırsakta yumurtadan çıkan larvalar, bağırsak duvarı boyunca ilerleyerek akciğerlere ulaşır; bu evrede, konakta gelişen duyarlık tepkileri sonucunda akciğerlerde iltihaplanma ve sıvı birikimi görülür. On gün kadar sonra solunum yollarından sindirim kanalına geçen larvalar, ince-bağırsakta olgunlaşarak, 15-40 cm uzunluğunda, yumurtlayabilen erişkin solucanlar haline gelir. Askarit larvalarının beyin gibi duyarlı dokulara geçmesi ve erişkin solucanların çeşitli organlara yerleşerek apselere ve zehirlenmelere yol açması, askarit enfeksiyonlarının ağır, hatta ölümcül komplikasyonları olarak bilinir.

Bütün dünyada, özellikle kırsal kesimde yaygın olarak görülen askarit enfeksiyonunun 660 milyon kadar insanı etkilediği sanılmaktadır. İnsan dışkısının çevre sağlığı koşullarına uygun olarak yok edilmesi, koruyucu önlemlerin başında gelir. Tedavi için, piperazin tuzları, lavamisole ya da mabendazole gibi ilaçlar kullanılır. Bu ilaçlar asalakları felç ederek ya da glikoz kullanımalarını engelleyerek yok ederler.

askere alma, ZORUNLU ASKERLİK de denir, bir ülkenin silahlı kuvvetlerinde hizmet için zorunlu asker yazımı. Geçmişi Mısır'da Eski Krallık (İÖ 2700) dönemine değin iner. Ama gerek eski çağlarda gerek günümüzde, belirli yaşlar arasında bedensel açıdan yeterli herkesi kapsayan genel bir askere alma örneği pek az görülmüştür. Alışılagelmiş uygulama, toptan savaş durumunda bile seçmeye dayalı hizmettir.

17. ve 18. yüzyıllarda Prusya, İsviçre, Rusya ve öteki Avrupa ülkelerinde değişik askere alma biçimleri kullanılmaktaydı. Bütün ulusu kapsayan askere alma sistemi ilk kez Fransız Devrimi'ni izleyen savaşlar sırasında Fransız Cumhuriyeti tarafından oluşturuldu ve Napoléon'un 1803'te imparator olmasından sonra kurumlaştı. Napoléon'un 1815 yenilgisiyle kesintiye uğradıysa da, birkaç yıl sonra bazı sınırlamalarla yeniden kuruldu.

Prusya, 1807-13 arasında Avrupa uluslarına örnek olan bir askere alma sistemi geliştirdi. Napoléon'un asker sayısının sınırlanmasında diretmesi nedeniyle yalnızca izin verildiği kadar (42 bin) askeri silah altına alan Prusyalılar, bunları birkaç aylık sıkı bir eğitimden geçirdikten sonra terhis ederek yerine yenilerini askere çağırma yoluna gittiler. Böylece Napoléon'a karşı çıkmış olmaksızın, yedeklerden oluşan güçlü ve eğitimli bir ordu kurmayı başardılar. Napoléon döneminden sonra da bu sistemi sürdürerek, 1870-71 Fransız-Alman Savaşı'nda Fransa'nın az sayıdaki profesyonel askerden oluşan sürekli ordusunun karşısına, silah altındaki askerlerin yanında çok sayıda yedekle beslenmiş büyük bir orduyla çıktılar.

Fransa 1871'deki yenilgiden sonra ciddi bir biçimde zorunlu askerlik sistemine döndü. 1872'de genel askerlik hizmetine ilişkin yeni bir yasa çıkarıldıysa da, herkese eşit olarak uygulanmadı. Genelde servet sahibi kişiler, bir yıllık gönüllü hizmetle askerlik sorumluluğundan kurtuldular; doktor, papaz gibi meslek sahipleriyle bazı devlet memurları askerlikten bağışık tutuldular. Almanya'da olduğu gibi burada da sürekli ordu, alt sınıflardan insanlarla doldurulduğu ve toplumda daha iyi konumda bulunanlar yedeklerin çoğunluğunu oluşturdu.

19. yüzyılda acemilere dayalı askere alma sistemi, bütün Avrupa'da, hatta zorla asker toplama sınırına varan bir sistemin bulunduğu Rusya'da bile yaygınlaştı. Daha önceleri Rusya'da kaçma fırsatı bulamayıp yakalananlara yaşam boyu askerlik yaptırılırdı. 1860'ta hizmet süresi 15 yıla indirildi. Askere alınanların çoğu bir daha ailelerini göremiyordu. 1918'de yeni Sovyet hükümeti ordusu kurulurken, üç aylığına gönüllü asker alımına başlandı. Bu sistemde asker sayısı gittikçe azaldı, 306 bin kişiye kadar düştü. Bunun üzerine yeniden zorunlu askerliğe geçildi, 1920'de Sovyet Silahlı Kuvvetleri 5.500.000 kişi gibi olağanüstü bir sayıya ulaştı.

ABD'de askere alma, İç Savaş (1861-65) sırasıda hem Güney'de, hem de Kuzey'de uygulandı. Ama bu, daha çok gönüllü askerliği özendiren bir etken oldu ve savaş bitiminde kaldırıldı. I. Dünya Savaşı'na değin de uygulanmadı.

I. Dünya Savaşı öncesinde kara Avrupası bir ordugâha dönüşmüş bulunuyordu. Barış döneminde zorunlu askerlik hizmetinin uygulanmadığı ülkeler yalnızca İngiltere ve ABD idi. Bu ülkelerde geleneksel olarak küçük gönüllü ordular bulunuyordu. Ayrıca denizci bir devlet olan İngiltere, deniz kuvvetlerine daha çok önem vermekteydi. İngiltere'de barış döneminde zorunlu askerliğe Mayıs 1939'da başlandı ve 1960'a değin sürdürüldükten sonra gönüllü yazılma sistemine geçilerek uygulamada kitle ordusu düşüncesinden vazgeçildi.

Japonya'da babadan oğulan geçen askerlik, 1873'te yerini zorunlu askerliğe bıraktı. Seçkinci samurai (savaşçı) geleneğinin sürmesine karşın, kitle ordusunun temelinde yatan anlayış, Avrupa ülkelerinde olduğun-

dan daha köklü biçimde benimsendi. Japonya'da askerlik hizmeti genel değil, seçmeliydi ve her yıl yaklaşık 150 bin yeni asker eğitiliyordu. İki yıl için silah altına alınanlara orduya katılmanın onurlu bir iş olduğu aşılanmaktaydı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra hemen bütün uluslar, zorunlu askerliğin belirli bir biçimini uygulamaya başladılar. 1948'den sonra İsrail, 1949'dan sonra da Çin Halk Cumhuriyeti erkeklerin yanı sıra kadınları da askere aldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra silahsızlandırılan ve ordusu dağıtılan Almanya Federal Cumhuriyeti de 1956'da yeniden zorunlu askerliğe geçti. Sovyetler Birliği'nde, okullardaki belirli saatlerde görülen askerlik eğitiminden, 18 yaşında başlayan en az iki yıllık askerlik hizmetinden ve daha sonra belirli aralıklarla yapılan yenileyici eğitimden oluşan bir zorunlu askerlik sistemi vardır.

Tümüyle gönüllü bir askerlik hizmeti oluşturma programı çerçevesinde barış döneminde askere almanın 1973'te kaldırıldığı ABD'de, ileride gerektiğinde askerlik yaptırılmak üzere, 1980'de yeniden asker yazımına başlanmıştır.

Zorunlu askerliğin 19. yüzyıla değin süren başka bir biçimi de, bedence sağlam, ama isteksiz kişilerin şiddete dayalı kaba yöntemler kullanılarak ordu ya da donanma hizmetine alınmasıdır. Batıda "zorla asker toplama" (*imperessment*) denen bu yöntemde "asker toplayıcıları" kurban olarak daha çok alt sınıflardan kişileri, serserileri, hatta mahkûmları seçerlerdi. Gözüpeklikte gönüllülerden aşağı kalmayan bu askerler, gene de katı ve acımasız bir disiplin altında tutulurdu. 19. yüzyıl başlarında İngiliz kaçakları aramak bahanesiyle ABD gemilerini durduran Kraliyet Deniz Kuvvetleri'nin sık sık, Amerikan uyruğuna geçmiş kişileri zorla askere almaları, 1812 Savaşı'na yol açan sorunlardan biri olmuştur.

Zorunlu askerliğin etkili hale gelmesiyle birlikte, dinsel, felsefi ya da siyasal gerekçelerle vicdanen askerlik hizmeti yapmaya karşı olanlar da çıkmıştır. Zamanla genel bir akım haline gelen bu anlayış, 16. yüzyılda Avrupa'nın çeşitli yerlerinde Menonitlerin, 17. yüzyılda İngiltere'de Quaker mezhebinin ve 18. yüzyılda Rusya'da Brethren kilisesi ile Dukaborların bir öğretisi haline gelmiştir. Bazı yerlerde vergi karşılığında askerlik hizmetinden bağışık tutulan bu kişiler, genelde yasaları çiğnedikleri gerekçesiyle hükümetlerden baskı görmüşlerdir. 20. yüzyılda kamuoyunun giderek bu soruna sahip çıkmasıyla, bazı ülkelerde inancı gereği askerliğe karşı olanlara, bedel olarak belirli kamu hizmetlerinde görev verme yoluna gidilmiştir. Örneğin 1949 tarihli AFC Anayasası'nın 12. maddesine, inancı gereği silahlı askerlik hizmeti yapmayı reddedenlerin askeri hastaneler, ordu ikmal merkezleri ve bürolarda yedek hizmette kullanılmalarını öngören bir hüküm konmuştur. Bu alanda en ileri adımlar İskandinav ülkelerinde atılmıştır.

Türkiye'de askere alma, ayrı dönemlerde değişik biçimlerde uygulanmıştır. Kurulduğu günden beri, Batı'daki çağdaş devletlerden farklı olarak sürekli bir orduya sahip olan Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından (1826) önce ordunun önemli bir bölümünü eyalet askerlerinden tımarlı sipahiler ile kapıkulu askerlerinden yeniçeriler oluştururdu. Tımarlı sipahiler yalnızca savaş döneminde orduya katılırlardı. Maaşlı olan yeniçeriler ise ordunun sürekli askerleriydi ve devşirme sistemiyle Acemi Ocağı'na, oradan da Yeniçeri Ocağı'na alınırlardı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra süresiz askere alma uygulaması başladı. Askere alma işiyle görevli memurların istenen sayıya ulaşana kadar halk arasından asker seçmesi yöntemine dayanan bu uygulama 1843'e değin sürdü. 6 Eylül 1843'te çıkarılan bir kanunnameyle kura usulüyle askere alma başlatıldı. Erler beş yıllık askerlikten sonra yedi yıl da redif (terhis edilerek ihtiyata geçirilen kura askeri) sınıfında hizmet veriyor ve yılda bir ay eğitim yapıyorlardı. Bu kanunnameyle, askerlik bütün imparatorluk halkı için bir yükümlülük olarak kabul edildiyse de bütünüyle uygulanamadı. Asıl uygulamasına Ocak 1847'de başlanan kura sistemine göre üst üste beş yıl kurada çıkmayanlar muvazzaf hizmetten bağışık tutulur ve redife alınırdı. Muinsiz (askere alındığında ailesine bakacak kimsesi bulunmayan) olanlarla hatip, imam gibi meslek sahipleri ise askere alınmazlardı. 1869'da çıkarılan başka bir kanunnameyle askerlik süresi 20 yıla (20-40 yaş arası) çıkarıldı. Bunun altı yılı nizamiye, altı yılı redif ve sekiz yılı müstahfız olarak ayrılmıştı. Altı yıllık nizamiyenin dört yılı orduda, iki yılı da ihtiyatta geçecekti. 1886'da, kura sistemindeki sakıncalar göz önünde tutularak askere almada yükümlülük sistemi getirildi. Askerlik süresi gene 20 yıldı ve bazı memurlar da askerlikten bağışık tutulmuştu. Ama yükümlülük yaşını doldurmadığı halde bedence sağlam olanlar ve başka nedenlerle askerlik hizmeti dışında kalanlar, 18-36 yaş arasında bulunmaları koşuluyla, gönüllü olarak askere alınıyorlardı. 1886 kanunnamesiyle kendi yerine para karşılığında askere başka birini gönderme biçimindeki eski uygulama (bedel-i şahsi) 1886'daki kanunnameyle yerini, para ödeyerek muvazzaf askerlik görevinden ayrı tutulma ya da muvazzaflık süresini kısalttırma biçimindeki bir uygulamaya (bedel-i nakdi) bıraktı. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim halk askere gitmez, devletin kendisini korumasına karşılık cizye denen genel bir vergi verirdi. 1856'da cizye kaldırıldı, 1861'de gayrimüslimlerin de askere alınması kabul edildi. Ama bu hiçbir zaman uygulanamadı. Bunun karşılığında gayrimüslimler iane-i askeriye adıyla belli bir para ödeyerek askerlik yükümlülüğünden bağışık tutuldular. Sonraları bunun adı bedel-i askeriye oldu. Ayrıca İstanbul ve Girit halkı da askere alınmazdı. 1916'da çıkan bir kanunnameyle, hanedan üyeleri dışında, Osmanlı uyruğu olan her erkek için askerlik yükümlülüğü kabul edildi. On sekiz yaşını dolduran her erkek askere alınırdı ve 45 yaşına değin de asker sayılırdı. Bugün de Türkiye Cumhuriyeti'nde askere almada yükümlülük sistemi uygulanmaktadır.

21 Haziran 1927 tarihli ve 1111 sayılı Askerlik Kanunu'nun 2. maddesine göre askerlik çağı, her erkeğin yirmi yaşına girdiği yılın ocak ayının 1. gününden başlayarak 46 yaşına girdiği yılın ocak ayının 1. gününde bitmek üzere, en az 26 yıl sürer. Erbaş ve erler için muvazzaflık hizmet süresi 18 aydır. Yükseköğrenim görmüş yükümlülerden kurayla belirlenenler 8 ay erlik, geri kalanlar da 16 ay yedek subaylık yaparlar. 1980'lerde yapılan değişiklikle askerlik çağının süresi 20 yıla indirilmiş, 1992 başında ise askerlik süresinin kısaltılmasıyla ilgili çalışmalar başlamıştır.

Yasa gönüllü askerliği de kabul etmiştir (m. 11). Buna göre ancak deniz ve jandarma sınıflarıyla astsubaylık için gönüllü asker alınır. Gönüllü olarak kabul edilmek için 18 yaşını tamamlamış olmak gerekir. 1980'den sonra, yasanın ek 1. maddesiyle bir de bedelli askerlik uygulaması başlatılmıştır. Buna göre yabancı bir ülkede (oturma ve çalışma iznine sahip olarak) en az 1 yıl süreyle işçi ya da işveren sıfatıyla çalışan kimseler belirlenen Türk Lirası karşılığı yabancı ülke parasını, başvuru tarihinden başlayarak 32 yaşını tamamladıkları yılın sonuna kadar ödemeleri ve iki aylık temel askerlik eğitimi görmeleri koşuluyla, askerlik ödevini yerine getirmiş olurlar. Bedelli askerlik hükmünün bazı koşullarla anayurtta yaşayan yükümlüleri de kapsayacak biçimde genişletilmesi yolunda hazırlıklar yapılmaktadır.

Askeri Baytar Mektebi, Osmanlı ordusuna veteriner yetiştirmek üzere Mekteb-i Harbiye bünyesinde öğretime açılmış okul.

Osmanlı ordusunda kullanılan hayvanların bakımı ve tedavisi, 19. yüzyıla değin, görenek yoluyla yetişmiş kişilerce yapılıyordu. 1839'da Godlewsky adlı Prusyalı bir veteriner İstanbul'a getirtilerek, süvari ve topçu alaylarındaki hayvanların bakım ve tedavisiyle görevlendirildi. Godlewsky aynı zamanda, yanına yardımcı olarak verilen birkaç Osmanlı gencini de yetiştirecekti. Kendisine bir kışlada, biri dershane, öbürü de eczane olarak kullanılmak üzere iki oda ayrılmıştı. Godlewsky Türkçe bilmediği için yeterince yararlı olamadı; ama onun önerisiyle, bir veteriner okulunun kurulması gündeme geldi. Önce 1841'de süvari sınıflarına veterinerlik dersi kondu.

Asıl veteriner sınıfları 1849'da dört yıllık olarak Mekteb-i Harbiye'de açıldı ve 1851'de ilk mezunlarını verdi. Okulu birincilikle bitiren Fındıklılı Mehmed Efendi, o sıralar Fransa'dan getirtilen veteriner Yüzbaşı Dobroka'ya yardımcı olarak verildi. 1880'lerde Belçikalı Dezutter, veteriner son sınıf öğrencilerine uygulamalı dersler verdi. 1892'den başlayarak veteriner sınıflarını birincilikle bitirenler öğrenim için Fransa'ya gönderildiler ve yurda döndüklerinde öğretmen olarak görevlendirildiler. Bunun yanı sıra veteriner sınıflarının ders programlarında önemli değişiklikler yapıldı. 1896'da, Mekteb-i Harbiye'deki veteriner sınıflarının öğrenim süresi beş yıla çıkarıldı. Bu sınıflar, 1905'te Haydarpaşa'da yeni bir programla örgütlenen Askeri Tıbbiye'ye (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) taşındı. 1910'da da Askeri Baytar Mektebi adıyla, Haydarpaşa'da ayrı bir okul durumuna getirildi ve öğretim süresi dört yıla indirildi. 1921'de Mülkiye Baytar Mektebi ile birleştirilen okul, 1933'te Ankara'ya taşınarak Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün Veteriner Fakültesi'ne (1948'de Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi) temel oluşturdu.

askeri ceza hukuku, Askeri Ceza Kanunu ile öbür askeri yasalarda bulunan suçları inceleyen ve bu suçları gerçekleştiren kişilere uygulanacak yaptırımları belirleyen hukuk dalı. Bu hukuk dalının varlığı ve gerekliliği üzerinde yoğun tartışmalar olmuştur. Silahlı kuvvetler bünyesinde görev yapan kişilere özgü ayrı bir hukuk sisteminin oluşturulmasının eski bir geçmişi olduğu gibi, ordu içindeki disiplini sağlamak bakımından olağan hukuk sisteminin dışında, başka bir hukuk sisteminin kurulmasında da zorunluluk vardır.

Askeri ceza hukukunun ilk izlerine Roma hukukunda rastlanır. İS 5. yüzyılda İmparator Justinianos döneminde hazırlanan yasalarda askerlere özel olarak uygulanacak hükümler ayrıca belirlenmişti. Ortaçağda da Orange prensi Nassaulu Maurits ve II. Gustaf Adolf tarafından hazırlatılmış savaş yasaları içinde, asker kişilerle ilgili özel yasalar bulunmaktaydı.

18. ve 19. yüzyıllarda askeri ceza hukukuna ilişkin yasaların daha da yoğunlaştığı görülmektedir. Almanya'da 1871'de Fleck, Keller ve Rubo tarafından hazırlanan tasarı

1872'de yürürlüğe girmiş, Fransa'da Askeri Ceza Yasası 1857'de uygulanmaya başlamış, İtalya'da da 1869 tarihli yasa bu alandaki ilk düzenleme olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde bir askeri ceza yasası, padişah fermanları ve "cezalandırma hakkı sonucu tesbit edilen emirler"in dışında ilk kez yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra özel olarak yürürlüğe sokulmuştur. H. 1244 (1828-29) tarihli Kanunname-i Asakir-i Muhammediye, bu alandaki ilk yasa olarak görülmekte, bunu H. 1253 (1837) tarihli Cezaname izlemektedir. Bunu izleyen H. 1286 (1869) tarihli Askeri Ceza Kanunname-i Hümayunu uzun süre uygulanan bir özel kanun olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nde askeri ceza hukukunun kaynağını 1632 sayılı ve 22 Mayıs 1930 tarihli Askeri Ceza Kanunu oluşturur. Bu yasada asker kişilerin işleyebilecekleri suçlar ve bunların cezaları belirlenmiştir. "Hıyanet, milli müdafaaya hıyanet, müdafaa vasıtalarını tahrip, seferberlikte harp kuvvetlerini tehlikeye düşürmek, yoklama kaçağı, bakaya, firar, çağrılıp da gelmemek, vazife ve memuriyete gitmemek, düşman tarafına firar, kaçaklara yardım etmek, kendini askerliğe yaramayacak hale getirmek, başkasını askerliğe yaramayacak hale getirmek, askeri itaati bozmak, yalan yere veya usulsüz şikâyet etmek, amire ve mafevke fiilen taarruz etmek, askerlikten soğutmak, fesatta bulunmak, isyan, maduna, asta suç işlemesi için emir vermek, seferberlikte yağmacılıkta bulunmak" gibi eylemler bu yasada öngörülmüş suçları oluşturmaktadır.

Askeri Ceza Kanunu'nda cezalar "ölüm cezası, ağır hapis, hapis, kısa hapis" biçiminde konmuştur. Bunlardan kısa hapis cezası, sivil ceza hukukunda yer almaması nedeniyle, askeri ceza hukukunun farklılığını en iyi biçimde ortaya koyar. Askeri Ceza Kanunu'nda kısa hapis cezaları "göz hapsi, oda hapsi, katıksız hapis" olarak saptanmıştır. Ayrıca bu ceza sistemi içinde tard, ihraç, rütbenin geri alınması ve yeni baştan askerlik gibi fer'i (ikincil) cezalar da öngörülmüştür.

askeri idare hukuku, askeri idare makamlarının askeri alandaki görev ve yetkilerini, asker kişilerle askeri makamlar arasındaki hukuksal ilişkileri, askeri hizmete ilişkin olup asker kişileri ilgilendiren yönetsel etkinlikleri ve bu tür etkinliklerden doğan hukuksal uyuşmazlıkların çözüm yollarını düzenleyen hukuk dalı. Türk hukuk sisteminde, özellikle 1961 Anasayası'nda 1971'de yapılan idari yargıya ilişkin değişikliklerden sonra bağımsızlık kazanan askeri idare hukuku, Batı hukuk sistemlerinde genel idare hukuku içerisinde yer alır. *Ayrıca bak.* askeri yargı.

askeri İnzibat, ordularda kolluk işlevi gören ve askerlerden oluşan disiplin kuvveti. Temel görevi yasa ve düzeni korumak, ordu içindeki suçları önlemek ve kovuşturmak, askeri hapishaneleri yönetmek ve gerektiğinde piyade olarak savaşmaktır.

ABD'de Askeri İnzibat Birliği adıyla ordunun ayrı bir kolunu oluşturur. General George Washington'un 1776'da "Birleşik Koloniler Ordusu"na bir "askeri inzibat başkanı" atamasıyla kurulmuşsa da, düzensiz bir gelişme göstermiş, ancak II. Dünya Savaşı'nda ve daha sonra ordunun hızla büyümesiyle birlikte birleşik ve merkezi bir birim haline gelmiştir. Sorumluluk alanı ABD birliklerinin bulunduğu her yeri kapsar. Birliğin başında olan inzibat başkanı, Kara Kuvvetleri Dairesi personeli ile ilgili hukuk işlerinin yürütülmesinde en üst yetkili durumundadır.

İngiltere'de askeri inzibat, ordu içinde bir savaş birliği olarak örgütlenmiştir ve 1946'dan beri Kraliyet Askeri İnzibat Birliği olarak bilinir. Askeri inzibat başkanlığı, ordudaki en eski makamlardan biridir. Askeri inzibat olağan görevlerinin yanı sıra, kışla dışında disiplini sağlama, devriye gezme, trafik denetimi, koruma amacıyla eşlik etme ve uygunsuz davranışları önleme gibi işleri de yapar. Savaşta, tutsakları ve bozguncuları denetim altında tutar, haberleşme postalarını destekler, göçmenlerle ilgilenir ve yağmacılığı önler.

Avrupa dışındaki ülkelerin çoğu ABD ve İngiliz modeline uygun askeri inzibat birimleri oluşturmuşlardır. Uluslar Topluluğu ülkeleri İngiliz modelini izlerken, Japonya (II. Dünya Savaşı'ndan sonra) ve Latin Amerika ülkeleri ABD modelini örnek almışlardır. Her iki modelin ortak yanı, inzibatın önce asker, sonra polis olduğu ilkesini önde tutmasıdır. Çoğu ülkede polisin sorumluluğuna giren güvenlik işleriyle jandarma ve atlı polisin (*marechaussee*) uğraştığı Fransa ve Hollanda'daki uygulama, bu ilkeyle uyuşmaz.

Osmanlı Devleti'nde askeri inzibatın görevlerini yapan memura, boynunda "kanun" yazılı bir levha taşımasından dolayı kanun denirdi. Bugün Türkiye'de askeri inzibat, büyük garnizonlarda merkez komutanlıklarına, küçük garnizonlarda da doğrudan garnizon komutanlıklarına bağlıdır. Genel düzeni ve güvenliği sağlamanın yanı sıra, gerekli hallerde emniyet müdürlükleri ile işbirliği yapar.

4 Ocak 1961 tarihli ve 211 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nun 91. maddesine göre garnizonlarda askeri disiplinin korunması, önleyici zabıta ve adliye görevleri ile askeri trafik görevleri garnizon komutanlıklarına aittir. Bu görev merkez komutanlığı ve onun emrindeki inzibat kuvvetleriyle yürütülür. Askeri inzibatlar görevli bulundukları hallerde, yasanın öngördüğü koşullara bağlı olarak (hizmetini yaparken karşılaştığı direnmeyi kırmak, bir askere ya da askeri eşyaya yapılan saldırıya karşı koymak için ve bütün meşru müdafaa hallerinde) silah kullanma yetkisine sahiptir (m. 96). Bir olayda askeri inzibatların gücü yetersiz kalırsa, en yakın birlikten asker çağrılır. Acele ve gecikmesinde tehlike olan hallerde inzibat kuvvetleri, polis ve jandarma kuvvetlerine başvururlar (m. 94). Polis ve jandarmanın yardımı istemleri de askeri inzibatlarca yerine getirilir.

askeri köprü, istihkâmcılar tarafından, genellikle ateş altında ve elde bulunan malzeme kullanılarak kurulan geçici köprü. En eski türleri Antik Çağda Persler, Romalılar, Yunanlılar ve daha sonraları Moğollar tarafından yapılan tombazlardı. Bunların en ünlüsü Kserkses'in Hellespontos (Çanakkale Boğazı) üzerinde kurduğu 3 km'lik tombaz köprüydü. Romalılar çoğu kez daha dayanıklı askeri köprüler yapardı. Bunlardan Caesar'ın Ren üzerindeki tahta geçidi ve Traianus'un Tuna üzerindeki ahşap kemerli köprüsü önemlidir. 17. yüzyılda köprü kurma donatımı Avrupa ve Osmanlı ordularının seferlerde birlikte taşıdıkları önemli bir öğe haline geldi; ahşap dışında deri ve bakırdan da tombazlar yapıldı. 19. yüzyıl savaşlarında ve özellikle Amerika İç Savaşı'nda çok sayıda ahşap ayaklı askeri köprü inşa edildi. II. Dünya Savaşı'nda ilk kez geçit yeri çelikten yapılmış, hava basınçlı tombazlar kullanıldı.

Askeri tombaz köprüler genellikle ya kıyıdan açığa doğru sırayla uzatılarak ya da bütün kesimler sal biçiminde inşa edildikten sonra yüzdürülüp gerekli konuma getirilerek kurulur. Kıyıların dik ya da ırmaktaki ulaşımı açık tutmanın gerekli olduğu durumlarda kullanılan payandalı köprüler, kolaylıkla birbirine tutturulabilen bölmelerle yapılır; uzunlukları malzemeye ve payanda yüksekliğine bağlı olarak değişir. II. Dünya Savaşı'nda son derece başarılı sonuçlar veren ve Müttefiklerin İtalya seferi sırasında çok önemli bir rol oynayan İngiliz buluşu Bailey köprüsü askeri payandalı köprülere öncülük etti. Gene bu savaşta açılır kapanır saldırı köprüsü ortaya çıktı. Bu, ters "V" biçiminde açılarak yatay geçit halini alan, bir çift sağlam kirişle desteklenen bir platformdan oluşan ve ırmak kıyısına bir tankla taşınabilen portatif bir köprüydü. Günümüzdeki temel askeri köprü türlerinde, yapımda alüminyuma daha fazla yer verilmesi, daha etkili ve güçlü açma kapama türlerinin geliştirilmesi ve mekanik kaldırma donatımlarının daha çok kullanılması gibi değişiklikler yapılmıştır. *Bak.* tombaz köprü.

Tank şasesi üstünde taşınan ve hidrolikle indirilen açılır kapanır saldırı köprüsü
U.S. Army Engineer Research and Development Laboratories

Askeri Müze, İstanbul'da, Türk ordusunun çeşitli dönemlerine ilişkin malzemelerin sergilendiği müze.

Askeri Müze'nin ilk koleksiyonu, İstanbul'un fethinden sonra ele geçirilen değerli

savaş silahlarıyla araç ve gereçlerin Aya İrini Kilisesi'nde koruma altına alınmasıyla oluşmuş ve buna "Cebehane" adı verilmişti. Askeri Müze 18. yüzyıla değin Cebehane olarak devam etti ve III. Ahmed dönemindeki yenilik hareketleri çerçevesinde Cebehane'deki koleksiyon yeniden düzenlenerek Darü'l-Esliha adıyla günümüz müze anlayışına uygun bir kuruluş oluşturuldu. Ama bu kuruluş uzun sürmedi, özellikle 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması sırasında, yeniçerilere ait olduğu gerekçesiyle pek çok değerli malzeme tahrip edildi ve Aya İrini önemini yitirerek yeniden silahların depolandığı "Harbiye Amban"na dönüştü.

1908'de Mühendishane-i Berri-i Hümayun öğretmenlerinden Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında subay ve askeri yetkililerden oluşan bir komisyon müze kurulması için çalışmalara başladı; tarihsel malzemeler bir araya toplanarak ileride kurulacak müzede sergilenmek üzere Aya İrini'de depolandı. Ahmed Muhtar Paşa, daha sonra Müze-i Askeri-i Hümayun'un müdürü oldu; müzenin zenginleşip gelişmesi için büyük çaba harcadı ve bu arada Türk müzeciliğine de önemli katkılarda bulundu. Bu dönemde toplanan silahlar ve toplarla, Askeri Müze bugün dünyanın en seçkin top koleksiyonlarından birine sahiptir.

Askeri Müze, 1950'den sonra Harbiye semtindeki eski Harp Okulu Komutanlığı'nın Spor ve Sergi Sarayı'na (bugün Lütfü Kırdar Spor Salonu) bakan tarafındaki bir yapısına taşındı. Daha sonra mimar Nezih Eldem'in tasarımıyla gene Harp Okulu'nun bazı bölümlerinin değiştirilmesi ve bazı yeni bölümler eklenmesiyle yeni bir müze yapıldı. Müzenin Lütfü Kırdar Spor Salonu'na bakan cephesinin önünde eski toplar durmaktadır. Müze içinde ise eski savaş giysileri, sancaklar, mızrak, gürz, kılıç, kalkan gibi silah ve savaş aletleri, zırhlar, çeşitli başka askeri eşya sergilenmektedir. Müzenin ayrıca zengin bir kitaplığı vardır. Türk askerlik tarihinin önemli bir bölümünü aydınlatan Askeri Müze'nin etkinlikleri arasında, haftanın belirli günlerinde düzenlenen mehter konserleri, çeşitli uzmanlık sergileri ve yayınlar da yer almaktadır.

askeri rejim, sivil yönetimin askeri bir darbeyle devrilmesi ve yasama, yargı ve yürütme yetkilerinin askeri bir organda toplanmasıyla oluşan olağandışı yönetim biçimi. Tarihte değişik koşullarda çeşitli biçimlerde ortaya çıkmış olan askeri rejimlere özellikle bağımsızlığını yeni kazanmış ve demokrasi geleneği kökleşmemiş ülkelerde sık sık rastlanmaktadır.

Özellikle 20. yüzyılda, bazı ülkelerde askeri darbeler neredeyse olağan hale gelmiştir. Ama askerlerin devleti ele geçirme girişimleri çok yeni bir olgu değildir. 19. yüzyıl boyunca özellikle Meksika, Peru ve Şili gibi Latin Amerika ülkelerinde çok sayıda askeri darbe görüldü. 1832-76 arasında İspanya'da ve uzun yıllar boyunca Balkanlar'da askeri darbeler birbirini izlemiştir. Günümüzde askerlerin siyasete müdahalelerinin daha çok dikkat çekmesinin bir nedeni, bunların dünyanın pek çok yerindeki genç devletlerde sık sık görülmesidir. Birçok durumda askeri müdahaleler görece kararlı yönetimler oluşturmakta, böylece askerlerin siyasal rolü olağandışı ya da geçici olmaktan çıkmaktadır.

Askeri müdahalelerin ve rejimlerin çoğu daha önceleri sömürge bağımlılığı içinde bulunan ülkelerde görülmektedir. Bunun en belirgin örneklerine, 1820'lerde yıkılan İspanyol ve Portekiz imparatorluklarının yerini alan Latin Amerika ülkelerinde rastlanır. Öte yandan, Ortadoğu ülkeleri Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra, Afrika ve Güney Asya'daki ülkeler de İngiltere, Fransa, Belçika ve Hollanda'nın buralardaki egemenliği sona erince bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bu genç devletlerin çoğunda çeşitli aralıklarla askeri müdahaleler olmuştur.

Askeri müdahalelere karşı koyabilen ve tarihlerinde askeri darbe örnekleri pek görülmeyen ülkeler güçlü bir demokratik geleneğe sahip olanlardır. Komünist partilerce yönetilen ülkelerde de, genel olarak, askeri darbe olmamaktadır. Çünkü, askerler ve ordu parti aracılığıyla siyasal iktidara bağımlı durumdadır.

Askeri müdahalelerin önemli bir nedeni, sivil yönetimlerin ülkenin karşı karşıya kaldığı ekonomik ve toplumsal sorunları çözmekte yetersiz kalmasıdır. Bu durum, gittikçe yoğunlaşan siyasal bunalımı da birlikte getirir. Sorunlara olağan yönetimler tarafından çözüm bulunamayacağı görüşü giderek yaygınlık kazanır. Demokrasi geleneğinin köklü olmadığı, buna karşılık devlet gücünün askeri kurumlarca da kullanılmasının olağan karşılandığı ülkelerde, bu koşullar askeri darbe ve rejimler için çok uygun bir ortam yaratır. Genç devletlerde sivil yönetimin etkili olmayışı da bağımsızlık mücadelesi sırasında oluşan beklenti ve umutların çoğu zaman düş kırıklığı ve iç karışıklıklara dönüşmesine yol açmaktadır. Bu gibi ülkelerde askerler ve ordu öteki toplumsal ve siyasal kurumlara göre daha örgütlü ve etkili bir güçtür. Ayrıca bu ülkelerde siyasal partilerle sendikalar zayıftır ve bu nedenle de fazla etkili değillerdir. Cezayir ve Endonezya'da olduğu gibi bağımsızlığın silahlı bir mücadeleyle kazanıldığı ülkelerde askerler güçlüdür ve halkın desteğine sahiptir. Bunun yanı sıra, Mısır'da olduğu gibi, eğer ülke dış baskılarla ya da askeri bir yenilgiyle aşağılanmışsa, ordu ulusun onurunu korumak için öne çıkabilir. Ülkenin birliği iç çatışmalar dolayısıyla tehlikeye düştüğünde de Nijerya, Endonezya ve Pakistan'da görüldüğü gibi ordu "ülkeyi kurtarma" görevini üstlenebilir.

20. yüzyılın ikinci yarısında askeri rejimlerde belirgin bir artış olmasının nedenleri arasında, genç Afrika devletlerinde görüldüğü gibi siyasal durumun kötüleşmesi önemli bir yer tutar. Bağımsızlığın ilanını izleyen ilk dönemlerde askerler tarafsızdır. Ama, daha sonra genellikle yönetimin askeri konulardaki tutumuna ve yabancı subaylara tepki olarak etkin bir biçimde siyasete katılırlar. Bu aşamada, askerlerin muhalefeti açıkça siyasal iktidar mücadelesine dönüşmekte, bir kez iktidarı ele geçirince de bırakmaya hiç istekli olmamaktadırlar. Hemen hemen bütün askeri rejimlerde başlangıçta, ülkede siyasal düzen kurulduktan ve seçimler yapıldıktan sonra yönetimin sivillere terk edileceği sözü verilmektedir. Ama, Endonezya'da olduğu gibi seçimler ya sürekli ertelenmekte ve hileli olmakta ya da Pakistan, Arjantin ve Brezilya'da olduğu gibi geçersiz sayılmaktadır. Böylece yönetimin ancak yeni bir askeri darbeyle değiştirilebileceği bir durum yaratılmış olmaktadır. Sonuçta bu tür yönetim değişikliği olağan hale gelmekte, askeri rejim süreklilik kazanmaktadır.

Askeri rejim terimi, görünüşte birbirinden oldukça farklı yönetimler için kullanılmaktadır. Bazı askeri yönetimlerin başında bir kral bulunur, bazılarında ise tek ya da çok partili sistemler yürürlüktedir. Ama hepsinde de nihai güç, hükümette yer alsın almasın askerlerin elindedir; demokratik hak ve özgürlükler ile süreçler de ya büyük ölçüde ortadan kalkar ya da sınırlanır. Bu tür rejimlerin hemen hemen hepsinde görülen bir başka ortak özellik de olağan yönetim dönemlerinin siyasal kurum ve süreçlerini kötülemeye yönelik propaganda kampanyaları aracılığıyla, rejimin kitle desteğini oluşturmayı amaçlayan girişimlerdir. Askeri rejimlerin toplumsal ve ekonomik yaşama müdahale derecesi ise farklı boyutlarda olmaktadır. Bazı askeri yönetimler başlıca ekonomik, toplumsal ve üniversiteler de dahil kültürel kurumlarla kamu hizmetlerini doğrudan doğruya yönlendirirken, bazıları bu alanlara hiç karışmayabilirler. Aldıkları biçim ne olursa olsun, askeri rejimler genellikle toplumda yeni bir yapılanmayı ve toplumsal güçler dengesini belirli toplumsal sınıf ve katmanların istek ve çıkarları doğrultusunda yeniden oluşturmayı amaçlar.

askeri suç, yalnızca askerler tarafından işlenebilen, Türk Ceza Kanunu ya da başka ceza yasalarınca düzenlenmemiş bulunan ve askeri bir hizmet ya da askeri görevin ihlalini ya da askeri bir yararın bozulmasını ifade eden suç.

Askeri ceza hukukunda askeri suçlar ikiye ayrılmıştır: Salt askeri suçlar ve askeri suç benzerleri. Bu suçlardan salt askeri suçlar, yukarıda tanımı yapılan suçlardır. Askeri suç benzerleri de, askeri bir hizmetin varlığını ve suç işleyen kişinin asker olmasını gerektirmekle birlikte, nitelikleri bakımından başka ceza yasalarında da yer alan suçlardır.

"İffetsiz bir kadınla evlenmek, askerlikten firar, kendini askerliğe yaramayacak hale getirmek, bir gemi veya uçağı veya müstahkem mevkii düşmana teslim etmek, itaatsizlikte bulunmak" gibi eylemler yalnızca Askeri Ceza Kanunu'nda yer alan, askerler tarafından işlenebilen salt askeri suçlardandır. "Askerin aşırı derecede sarhoş olması, askeri eşyayı çalma" suçları, benzer düzenlemeler genel ceza yasalarında da bulunduğundan, askeri suç benzerleridir.

askeri sınıf, tarih yazımında, Osmanlı Devleti'nin egemen sınıfına verilen genel ad. 1910'larda Lybyer, Osmanlı toplumu ve devlet yapısını, devşirmelerin oluşturduğu "Yönetici Kurum" ile ulemanın başında bulunduğu "Müslüman Kurum" olarak iki kanat içinde yorumlamıştı. Bu ayrımı, yalnızca yönetici elitl dikey olarak ikiye bölen bir farklılığa işaret ediyor, yönetenlerle yönetilenler arasındaki katmanlaşmayı ele almıyordu. Ömer Lütfi Barkan'ın 1930'ların ikinci yarısındaki önemli makalelerinden, Halil İnalcık'ın 1950'ler ve 1960'lardaki ve Norman Itzkowitz'in 1960'lardaki çalışmalarına uzanan bir çizgide ise, askeri sınıf, artık temelde iki sınıftan oluştuğu kabul edilen bir yapı içinde, reayanın(*) karşısındaki ve üstündeki başlıca kategori olarak kavramlaştırıldı. Böylece askeri sınıf, kapsadığı anlaşılan ilmiye(*), kalemiye(*), mülkiye(*) ve seyfiye(*) gibi, kendi aralarında karşılıklı geçişimli olan başlıca yönetim aygıtı dallarının üstünde, onlara oranla daha belirgin biçimde bir sınıfsal nitelik kazandı.

Bununla birlikte, askeri sınıf bugünkü anlamıyla bir toplumsal sınıf olmasının ötesinde, kendine özgü hukuki yetkilerle donatılmış bir ayrıcalıklı erkân niteliği de taşıyordu. İlkçağ ve ortaçağ toplumlarında görülen bu tür kast benzeri erkânlar yalnızca ekonomi tarafından değil, yerine göre çok büyük ölçüde devlet aracılığıyla da üretilir ve yeniden-üretilir, başlıbaşına bir toplumsal sınıf niteliği taşımayan kesim ve grupları da

kapsamlarına alırlar. Böyle bir yönetici erkânın ayrıcalıklarını sistemleştirerek onu yönetilenler kitlesinden ayıran ideoloji, daha çok söz konusu erkânın içerdiği asıl toplumsal sınıf çekirdeğine uygun olarak biçimlenir. Bu ideoloji temel sınıf karşıtlığını eldükça soyut ve ideal biçimde yansıtır. Buna karşılık, yönetici erkân içine daha çok ekonomi dışı yollardan üretilerek giren öbür kesim ve parçacıklar, adı geçen ideolojik tanımların katılığına uymayan bir dizi istisnadan oluşan bir pratik gerçekliği oluşturur.

Bu önermeler Batı ortaçağ toplumlarının ayrıcalıklı sınıf ve zümreleri için olduğu kadar Osmanlı yönetici eliti için de geçerlidir. Geleneksel toplumlarda binlerce yıl boyunca görülen yönetici sınıfların pek çoğu, belirgin bir savaşçı nitelik, bir asker aristokrasisi karakteri taşır. Bunun nedeni, temel üretim aracı olan toprağın çoğaltılamaması, ancak savaş yoluyla ele geçirilebilir ve elde tutulabilir olmasıdır. Osmanlı yönetici zümresine de, daha geç dönemlerdeki bileşenlerinin çoğu, örneğin kâtipler, kadılar, müderrisler, nişancılar, defterdarlar, hiç de askeri nitelik taşımadığı halde askeri sınıf denmesi, söz konusu elitin Anadolu beylik ve sipahiliklerinin kaynaşmasının sonucu olarak uç vermesini yansıtır. Başka bir deyişle, toprağın üstbeyi konumundaki bir askeri aristokrasi Osmanlı hanedanı çevresinde toplaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin oluşumuna ilişkin bu nokta, ideolojinin oluşumunun da kaynağıdır: Yalnızca "ebaanced" (atadan ve dededen) sipahi olanların at binip kılıç kuşanabileceği, tımar alabileceği ve bütün bunların reayaya yasak olduğu yolundaki kurallar, hem Osmanlı Devleti'ni kuran sınıfın ilk var oluş biçimi ile üzerinde yükseldiği köylülük arasındaki ayrışmayı, hem de bu egemen sınıfın sonuç olarak hep silahsızlandırılmış köylülüğün artürünü üstünde yükselen ve silah tekelini elinde tutan bir sınıf olarak kaldığını gösterir. Bununla birlikte, askeri sınıfa, soydan askeri olmanın dışında, pek çok başka yoldan girilebilirdi. Ama, bunlar asıl yönetici sınıf çekirdeğine dahil olmadıkları gibi, reayadan sipahiliğe geçenlerin durumu da hiçbir zaman sağlam değildi. Bu gibi durumlarda yönetici sınıf çekirdeğinden uzaklaşıldıkça esnekleşen pratik gerçekliği yansıtmayan ideoloji, çekirdek için geçerliliğini korumakta, askeri sınıf ile reayanın ekonomik kaynaklar ve iktidar karşısındaki zıt konumlarının yeniden üretimini güvence altına almaktaydı.

Askeri Tıbbiye *bak.* Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane

askeri yargı, askeri mahkemeler ve disiplin mahkemelerinin oluşturduğu yargı sistemi.

Askeri mahkemeler 353 sayılı Askeri Mahkemeler Kuruluş ve Yargılama Usulü Kanunu'na göre, kolordu, ordu (deniz ve hava kuvvetlerinde eşiti) ve kuvvet komutanlıkları ile Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde Milli Savunma Bakanlığı'nca, iki askeri yargıç ve bir subay üyeden kurulur (m. 2). İki yüz ve daha çok sanık için açılan davalarda askeri mahkeme dört yargıç ve bir subay üyeden kurulur.

İlk derece askeri mahkemelerin ikinci türü sıkıyönetim mahkemeleridir. Anayasa'nın 122. maddesi uyarınca sıkıyönetim ilan edildiğinde, Sıkıyönetim Komutanlığı emrine gereği kadar subay ve askeri yargıç verilir. Sıkıyönetim Komutanlığı nezdinde yeteri kadar askeri mahkeme kurulur (Sıkıyönetim Kanunu m. 11/1). Bu mahkemeler bulundukları yerin adını taşırlar.

Sıkıyönetim savaş hali dolayısıyla ilan edilmişse ve Genelkurmay Başkanlığı gerekli görürse, bölgedeki askeri mahkemeler sıkıyönetim mahkemeleri görevi yapar. Sıkıyönetim mahkemeleri kuruluncaya değin adliye mahkemeleri bu görevi yürütebilir (m. 12).

Öbür yandan, devlet güvenlik mahkemesinin yargı çevresine giren bölgelerde sıkıyönetim ilan edilmesi halinde, bu bölgelerle sınırlı olmak üzere, devlet güvenlik mahkemesi sıkıyönetim mahkemesine dönüştürülebilir (m. 143/son).

İlk derece askeri mahkemelerin üçüncü türü disiplin mahkemeleridir. 16.6.1964 tarihli ve 477 sayılı yasa ile kurulan disiplin mahkemeleri, alay, tümen, kolordu, ordu komutanlıkları ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde görev yaparlar (m. 1).

Askeri mahkemelerin görevi, asker kişilerin asker kişilere karşı, askeri yerlerde, askerlik hizmet ve görevleri ile ilgili olarak işledikleri suçlara; asker olmayan kişilerin özel yasada belirtilen askeri suçlarına, yasada gösterilen görevlerini yerine getirdikleri sırada, askeri yerlerde, asker kişilere karşı işledikleri suçlara ait davalara bakmaktır (m. 145/2).

Savaş veya sıkıyönetim bölgelerinde askeri mahkemelerin asker olmayan kişileri yargılama görevi genişler (m. 145/3).

Askeri mahkemelerin kararlarına karşı temyiz başvuruları Askeri Yargıtay'da incelenerek karara bağlanır. Askeri Yargıtay yasada gösterilen bazı suçlarda ilk derece mahkemesi sıfatıyla yargılama yapar. Temel görevi içtihat birliğini sağlamaktır. Askeri Yargıtay, başkanlık, başsavcılık ve beş daireden oluşur. Her dairede bir başkan ile dört üye vardır.

Askeri yargı alanında bir başka yüksek mahkeme de Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'dir. Bu mahkeme 1971'de yapılan anayasa değişikliğine dayanılarak çıkarılan 4 Temmuz 1972 tarih ve 1602 sayılı yasayla kurulmuştur. Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nin kuruluşunda Danıştay örnek alınmıştır. Bu yüksek mahkemenin kuruluşu Türkiye'de genel idare hukukundan bağımsız bir askeri idare hukukunun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, askeri hizmete ilişkin olup, asker kişilerce açılacak iptal ve tam yargı davalarına bakmakla görevlidir. Türkiye'de askeri idare mahkemeleri sistemi bulunmadığından, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi bir temyiz mercii değil, görevli olduğu alanda bir ilk ve son derece mahkemesidir. Bu yüksek mahkeme başkanlık, başsavcılık ve iki daireden oluşur. Her dairede bir başkan ile altı üye vardır. Üyelerden dördü askeri yargıç, ikisi kurmay subaydır.

Askeri yargı bütün hukuk sistemlerinde kabul edilmiş değildir. Örneğin Almanya'da askeri ceza yargılaması sistemi yoktur. Yalnızca askeri hizmetlerin yerine getirilmesi sırasında işlenen disiplin suçlarından dolayı yargılama işini askeri birliklerdeki disiplin mahkemeleri yapar. Bu mahkemelerin üst mercii de bir sivil yüksek mahkeme olan Federal İdare Mahkemesi'nin 2. Daire'sidir.

Fransa'da 1962'deki Cezayir olayları sırasında, öteden beri askeri alanda yargı görevi yapan yüksek askeri mahkeme (haut tribunal militaire) kaldırılarak olağanüstü bir yargı mercii niteliğinde olan ve devletin güvenliğine karşı işlenen suçları yargılayan bir askeri adalet mahkemesi (Cour militaire de justice) kurulmuşsa da, 1963'te yerini Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ne (Cour de sûreté de l'État) bırakmıştır. Bu sonuncusu da 1981'de kaldırılmıştır.

ABD'de üyelerinin tümü orduyla ilişkili olan askeri mahkemeler ve bunların üstünde ABD Kongresi'nce bir temyiz mercii olarak kurulan Askeri Temyiz Mahkemesi (Court of Military Appeals) varsa da, bu sonuncusu, devlet başkanınca 15 yıllık bir dönem için atanan ve Senato'ca onaylanan üç sivil yargıçtan oluşur. ABD Yüksek Mahkemesi 1866'daki Milligan davasında, savaş zamanı sivil mahkemelerin işleyemez duruma gelmeleri dışında, federal hükümetin sivilleri yargılamak üzere askeri mahkemeler kuramayacağına karar vermiştir.

askeri yönetim, işgalci bir kuvvetin, işgal altındaki bir ülkeyi, yürütme, yasama ve yargı erklerinin yerine getirilmesini kapsayacak biçimde yönetmesi. Uluslararası hukukta bir ülke, düşman silahlı kuvvetlerinin fiili egemenliği altına girince, işgal edilmiş sayılır. Askeri yönetimin gerekliliği, meşru yönetimin işlevlerini yerine getirmede başarısız ya da yetersiz olmasından kaynaklanır. Askeri yönetimin asker ya da sivil kişilerce yürütülüyor olması onun askeri niteliğini etkilemez.

Genelde askeri yönetim kavramı, savaşa dayalı işgal ile bağlantılı bir gelişim gösterdiğinden, tanımı gereği, tarafsız ya da dost bir ülkede silahlı kuvvetlerin bulundurulması ve yerel sivil yetkililerle yönetim sorumluluklarının paylaşılması gibi durumları kapsamaz. Aynı biçimde, askeri yönetim sıkıyönetimden de ayırt edilmelidir. Sıkıyönetim(*) sivil yönetimin gerekli hallerde, olağan dönemde geçerli olan yasalara bağlı kalmaksızın askeri güçler aracılığıyla uyguladığı geçici bir yönetim biçimidir. Sıkıyönetime yalnızca söz konusu ülkenin kendi topraklarında başvurulur.

askerlik bilimi, savaş yönetimini ve bununla ilgili stratejik, taktik ve lojistik ilkeleri inceleyen bilim dalı. Bilinen ilk askeri bilimsel inceleme Çinli general Sunzi (ö. İÖ y. 500) tarafından yazılan ve günümüzde de savaşın temellerine ilişkin değerli bir kavrayışı yansıtan *Bingfa*'dır (Savaş İlkeleri). Batıda askerlik bilimi üzerine ilk önemli yapıt, Romalı soylu Flavius Vegetius Renatus'un (ö. İÖ 4. yy sonu) yazdığı *De Re Militari*'dir (tam çevirisi "Askerlik İşleri Üzerine" ise de, genellikle "Romalıların Askeri Kurumları" olarak bilinir). Öteki önemli yapıtlar arasında Niccolò Machiavelli'nin (1469-1527) *Il Principe* (1532; *Hükümdar*, 1932, 1985) ve *Dell'arte Della guerra*'sı (1521; Savaş Sanatı), Antoine Henri Jomini'nin (1779-1869) *Traité des grandes opérations militaires* (1805, 5 cilt; Büyük Askeri Harekâtlar Üzerine İnceleme) ve *Précis de l'art de la guerre*'i (1837; Savaş Sanatının Özeti) ve Carl von Clausewitz'in (1780-1831) *Vom Kriege*'si (*Savaş Üzerine*, 1975/ *Harp Üzerine*, 1984) sayılabilir. Askeri hedef ya da amaç belirleme, saldırı, komuta birliği, güç toplama ya da yoğunlaştırma, yalınlık, manevra ya da kuvvetlerin düzenlenmesi, kuvvetlerde tasarruf, güvenlik ve şaşırtma modern savaş ilkeleridir. Bu ilkelerin çarpışma sırasında büyük çeşitlilikle kullanılması, askerlik biliminin odak noktasını oluşturur. Askerlik bilimi eski çağlardan beri satranç ve go(*) gibi oyunları da kapsamıştır. Matematik oyun kuramının ve bilgisayarların gelişmesi, olası savaşların incelenmesine yarayan ayrıntılı savaş modelleri geliştirmeyi kolaylaştırmıştır.

askerlik borçlanması *bak.* borçlanma

askerlik dokunulmazlığı *bak.* dokunulmazlık

asketizm *bak.* çilecilik

aski çelenk, GIRLANT olarak da bilinir, çiçek, yaprak ve dallardan oluşan şerit ya da zincir biçiminde bezeme örgesi. Bu şeritlerin iki ucu birleştirilerek başa da takılabilen daire biçiminde çelenkler ya da iki nokta arasında bir eğri oluşturacak biçimde sarkıtılarak festonlar elde edilir. Aski çelenkler, Antik Çağdan beri dinsel törenlerin ve geleneklerin bir parçasını oluşturmuştur. Eski Mısırlılar ölümden sonraki yaşamı kutsamanın bir simgesi olarak mumyalarının üstüne çiçek çelenkleri koyarlardı. Eski Yunanlılar evlerini, kamu yapılarını ve tapınaklarını aski çelenklerle bezerler ve bu çelenkleri şölen sofralarına çapraz biçimde yerleştirirlerdi. Eski Roma'da gül taçyaprklarından yapılmış aski çelenkler takılır ve evler ahşap oyma festonlarla bezenirdi (bu tür ahşap oymacılık Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda yeniden canlandı). Aski çelenkler Rönesans resim ve kabartmalarında da sık sık yinelenen örgelerdi. Bizans'ta yaprak, dal ve küçük çiçeklerden oluşan sarmal bir aski çelenk örgesinden başka, meyve ya da çiçek ve yaprak örgelerinin birbiri arkasına dizildiği dar bezeme şeritleri de çok sevilirdi. 15. ve 16. yüzyıllarda gösteri, şenlik ve düğünlerde meyve, çiçek ve özellikle de gül örgeli aski çelenkler takılırdı. Avrupa halk şenliklerinde sığır sürülerinin çiçeklerle donatılması ve dansçıların çiçek zincirleriyle birbirlerine bağlanması (çelenk dansı) bu geleneğin devamıdır. Ortaçağda dinsel heykellere asılmaya başlayınca aski çelenkler dinsel önem de kazanmıştır. Hindistan'daki Hindular da çiçeklere tinsel anlamlar yükleyerek heykelerini kutsal aski çelenklerle donatırlar. *Ayrıca bak.* çelenk.

aski kolye, PANDANTİF olarak da bilinir, kuyumculukta bilezik, küpe, özellikle de gerdanlık gibi takılardan sarkan süs. Aski kolyeler, ilk çağlarda insanların boyunlarına muska ya da tılsım takma alışkanlığından ortaya çıkmıştır. Bu alışkanlık diş, taş ve deniz kabuğu gibi nesnelerden yapılan kolyelerin takıldığı Taş Çağına dayanır.

Mısır firavunları da, bazısı çok büyük boyutlarda aski kolyeler takarlardı. Bunların üstünde genellikle, hükümdarın tanrılaştırılmasını betimleyen, anı ya da uğur niteliği taşıyan sahneler resmedilmiş olurdu. Eski Mısır'da kullanılan başka aski kolyeler ise sinek, kanatlı skarabe, akbaba, Tanrı Horus'un gözü, şahin ve kutsal yılan biçimlerindeydi. Erken tarihli altın aski kolyelerin en zarif örneklerinden biri, birbirine tutturulmuş iki eşekarısından oluşan, Miken uygarlığına ait kolyedir. İÖ 17. yüzyıla tarihlenen bu kolye bugün, Girit Adasındaki Herakleion kentinin Arkeoloji Müzesi'ndedir. Etrüks aski kolyeleri iğ ve silindir örgeleriyle bezeli ve figürlü ya da insan başı biçiminde olurdu. Eski Yunan'da ve Helenistik dönemde yapılmış aski kolyeler genellikle tam bir gerdanlık görünümündeydi. Roma gerdanlıklarında bulla(*) biçimli aski kolyeler yaygın olmakla birlikte kamayö(*), taş oyma ve altın paralı örneklere de rastlanırdı.

Ortaçağ boyunca en sık kullanılan mücevherler, rölikler ya da kutsal nitelikli aski kolyeler ile haçlardı. Bunlar, genellikle bir çerçeve içine oturtulmuş, dinsel konuların canlandırıldığı oymalı ya da mineli örneklerdi. Aski kolye biçimindeki ilk rölikler en ünlülerinden biri Charlemagne'a aitti. Günümüzde Fransa'da Reims Katedrali'nin hazine dairesinde saklanan bu aski kolye, içinde İsa'nın dikenli tacının ve gerildiği çarmıhın kalıntılarının saklandığı altın kakmalı küçük safir bir kutudur. 14. yüzyılda soylu erkekler arasında armalarla bezenmiş aski kolyeleri olan gerdanlıklar takma modası yaygındı; kadınların taktığı aski kolyelerin üstünde de genellikle duygusal konular betimlenirdi.

Aski kolyeler 16. yüzyılın başına doğru, dinsel amaçtan çok, sırf süs için kullanılır oldu. Rönesans sanatçıları deniz kızlarını, yarı insan yarı balık deniz tanrılarını, hayvanları, gemileri, mitolojik ve dinsel sahneleri betimleyen çok güzel, figürlü yüksek kabartma aski kolyeler ve haçlar yaptılar. Çoğu zaman yüzleriyle kol ve bacakları altından yapılıp minelenen insan ve hayvan figürlerinin bedenleri düzgün olmayan barok incilerden(*) oluşturulurdu.

Barok dönemde aski kolyelerin yapımında önceleri değerli taşlarla bezenmiş geometrik örgeli dekoratif desenler, sonraları özellikle elmas, yakut, zümrüt ve incilerden oluşan kurdele ve çiçek desenleriyle çerçevelenmiş oyma figürler, oyma taşlar ve kamayö işleri uygulanmaya başladı. Bu tip aski kolyeler 18. yüzyılın sonlarına değin yaygınlığını sürdürdü.

Ampir üslupta aski kolyelere fazla ilgi gösterilmedi. Bu döneme ait ender örneklerin çoğu kamayö madalyonlardan oluşuyordu. 19. yüzyılda ise *art nouveau*(*) akımı çok güzel aski kolyeler yarattı. Bunlarda kullanılan en yaygın örgeler kadın figür ve profilleri, kelebekler, tavus kuşları, böcekler ve çiçeklerdi.

askıya alma, mimarlıkta, yapılmakta olan ya da onarılan yapıların, toprak düzeyinin üstünde ya da altında kalan (temel) bölümlerinin yıkılmaması için metal ya da ahşap dikmeler ve payandalarla geçici olarak desteklenmesi. Onarılmakta ya da sağlamlanmakta olan yığma bir duvarın üstüne gelen yükleri almak gerektiğinde, geçici destekleme söz konusu olabilir. Bu amaçla kullanılan ve "dayak" adı verilen ahşap öğeler 65°-75°'lik bir eğimle yerleştirilir ve yükün toprağa iletilmesini sağlamak için alt uçları bir temel içine oturtulur. Dayakların temel tahtasına daha sıkı oturması için geçme, kama ve gergi gibi öğeler kullanıldığı da olur. Askıya alınan duvar yüksekliği bir katı geçiyorsa, bir sıradan fazla dayaklama yapılması gerekir. Döşeme, kiriş ya da lento gibi bazı yatay yapı öğeleri de altlarına yerleştirilen düşey ayaklarla askıya alınır. Yerinde dökülen betonarme döşeme ve kirişlerin kalıplarını desteklemekte de askıya alma işlemi uygulanır.

Askialar, Batı Afrika'daki Songay İmparatorluğu'nda(*) 1492-1591 arasında hüküm sürmüş Müslüman hanedan. Merkezi, bugün Mali'de bulunan Timbuktu dolaylarındaydı. Kurucusu Muhammed I Askia(*) ile Askia Musa (hd 1528-31) ve Askia İsmail (hd 1537-39) hanedanın en önemli üyeleridir.

Asklepiades (BİTİNYALI) (d. İÖ 124, Prusia, Bitinya - ö. İÖ y. 40, Roma), Yunan tıbbının Roma'da yerleşmesini sağlayan Eski Yunanlı hekim. Etkinliği, Galenos'un Roma'da hekimlik yapmaya başladığı İS 164'e değin sürmüştür.

Hastalıkları vücut sıvıları arasındaki dengenin bozulmasıyla açıklayan Hippokrates'in kuramına karşı çıkarak, İÖ 5. yüzyıl filozoflarından Demokritos'un atomi kuramından esinlenen bir görüşle, hastalıkların katı parçacıkların kasılmasından ya da gevşemesinden kaynaklandığını ileri sürdü. Katı parçacıklar arasındaki uyumun, dolayısıyla beden sağlığının temiz hava, ışık, uygun beslenme, hidroterapi, masaj ve egzersizle sağlanabileceğine inanan Asklepiades, akıl hastalıklarının insani yöntemlerle tedavisinde de öncülük yapmıştır. Akıl hastalarını karanlık odalarda kapalı kalmaktan kurtararak, uğraşı tedavisi, müzik, uyutucular (özellikle şarap) ve egzersiz gibi yöntemlerle tedaviyi önermiştir.

asklepieion, Eski Yunan ve Roma'da Hekimlik Tanrısı Asklepios'a adanan ve genellikle sağlık merkezi olarak kullanılan tapınak ve başka yapılar grubu. En iyi korunmuş örneklerinden biri Pergamon (Bergama) Asklepieionu'dur. Atina, Kos (İstankköy) ve Epidauros asklepieionları da önemli merkezlerdi. Buralarda hastalıklara kehanet yoluyla çare bulunmasının yanı sıra, yörenin sağlığa yararlı özelliklerinden de (örn. şifalı sular) yararlanılır, uyku kürü ve düş yorumu gibi tedavi yöntemleri uygulanırdı. Kos Asklepieionu'nda ünlü tıp adamı Hippokrates çeşitli deneysel çalışmalar yapmıştır. *Ayrıca bak.* Bergama Asklepieionu.

Asklepios, Latince AESCULAPIUS, Eski Yunan ve Roma'da hekimlik tanrısı. Şifa, Bilgi ve Kehanet Tanrısı Apollon ile su

Asklepios ve kızı Hygieia, klasik heykel. Vatikan Müzesi, Roma
Anderson-Alinari, Art Resource/EB Inc

perisi (*nymphe*) Koronis'in oğludur. Kentaur (at adam) Kheiron'dan hekimlik sanatını öğrenir. Asklepios'un bütün insanları ölümsüz kılacağından korkan Zeus, üstüne yıldırım göndererek onu öldürür.

Ilyada'da Homeros'un yalnızca becerikli bir hekim olarak söz ettiği Asklepios önce kahramanlıkla onurlandırıldı, sonunda tanrı sayıldı. Başlangıçta Tesalya'da gelişen Asklepios kültü giderek Eski Yunan'ın birçok yöresine yayıldı. Asklepios'un, hastaları düşlerinde iyileştirdiği ya da dertlerine çare önerdiğine inanıldığı için, pek çok hasta onun tapınaklarında uyurdu. Onuruna birçok yerde şölenler düzenlenirdi.

Asklepios kültü, Roma'ya, bir veba salgını sırasında Sibylla kehanetlerinin derlemesi olan Sibylla Kitapları (İÖ 293) yoluyla girdi. Asklepios, çoğunlukla oturur durumda, göğsünü açıkta bırakan uzun bir pelerin ve elinde yılanlı bir asâ ile betimlenirdi. Hekimliğin gerçek simgesi bu asâdır. Çoğu zaman hekimliğin simgesi olarak çift yılanlı

ve kanatlı asâ kullanılırsa da, gerçekte hekimlikle bağlantısı olmayan bu figür, tanrıların habercisi ve ticaretin koruyucusu Hermes'in (ya da Mercurius) büyülü asâsıdır.

asklımantarlar (*Ascomycetes*). *Mycota* bölümünden bir mantar sınıfı. Asklımantarların en önemli özelliği, 4-8 kadar askospor içeren kese benzeri yapılar (ask) taşımalarıdır. Askların tek tek ya da spor üreten yapılar (askokarp) içinde oluşmasına ve

üstte: *Xylaria hypoxylon*
H.R. Allen, Natural History Photographic Agency-EB Inc.
altta: *Geoglossum fallax*
Donald Van Buskirk

askosporların atılma biçimine göre asklımantarlar alt gruplara ayrılır. Bu sınıftaki mantarların çoğu bitkilerde, bazıları da hayvanlarda hastalık yapar; bir bölümü yenebilen türdendir; birçoğu da çürümüş organik maddelerin üzerinde yaşar. Asklımantarların en bilinen türleri, kuzugöbeği (*bak.* kadehmantarları) ve domalan(*) gibi yenen mantarlar ile asma küllemesi (*Uncinula necator*), karaağaç hastalığı (*Ceratocystis ulmi*) ve kestane kanseri (*Endothia parasitica*) gibi bitki hastalıklarına yol açan mantarlardır. Elma ağaçlarında kara leke yapan *Venturia inequalis* başka bitkilere de zarar verir. Bira gibi çeşitli alkollü içkilerin yapımında tahılları ve ekmek hamurunu mayalandırmak amacıyla kullanılan ve belki de bütün mantarlar içinde en önemlisi olan biramayası da (*Saccharomyces cerevisiae*) bir asklımantardır. Bu türün *S. cerevisiae ellipsoideus* çeşidi de üzüm suyunu mayalandırarak şaraba dönüştürür.

Yaygın olarak dağılmış 12 türü içeren ve ekmek küfünü oluşturan *Neurospora* cinsi, genetik ve biyokimya araştırmalarında çok kullanılmıştır. *Xylaria* cinsi, yeryüzünün hemen her yerinde bulunan 100 türü içerir. Daha çok yanmış odunu andıran, sopa ya da parmak biçimindeki *X. polymorpha*, yaralı ya da çürümeye başlamış ağaçların üstünde bulunur.

Clavicipitales takımından (*Euascomycetidae* altsınıfı), 100 türü içeren *Cordyceps* cinsi, tırtıl mantarı olarak bilinir. *C. militaris*, 3-4 cm boyunda parlak turuncu şapkalı, küçük bir mantardır. *Claviceps* cinsi mantarlardan *C. purpurea*, özellikle çavdar başaklarında çavdarmahmuzu denen hastalıklı oluşumlara yol açar; çavdarmahmuzu karışmış tahılların yenmesi de insanlarda ve evcil hayvanlarda ergotizm hastalığına neden olur (*bak.* çavdarmahmuzu). *Helotiales* takımından (*Euascomycetidae* altsınıfı) *Geoglossum* türleri, toprakta ya da çürüyen ağaçlar üzerinde gelişen ve renkleri siyahla kahverengi arasında değişen sopa biçiminde mantarlardır.

askokarp, asklımantarlarda spor üreten yapı. Eşeysel üremenin başlamasından sonra, hif adı verilen mantar ipliklerinden oluşur. Apotesyum, kleistotesyum ve peritesyum adında değişik biçimleri olan askokarpta, genellikle 4-8 kadar askospor taşıyan, keseye benzer yapılar (ask) bulunur. Askları açıkta olan apotesyumlar disk, tabak ya da çanak biçiminde ve saplıdır. Bilinen en büyük apotesyum, 1 m yüksekliğindeki sapı ve 50 cm genişliğindeki çanağıyla, *Geopyxis cacabus*'un apotesyumudur. Küre biçiminde ve kapalı olan kleistotesyumlar, askosporlarını ancak parçalanarak ya da dağılarak yayabilir. Yuvarlak ya da şişe biçimindeki peritesyumların tepesinde ise, askosporları boşaltmak için bir açıklık bulunur.

askorbik asit *bak.* vitamin C.

Askr ve Embla, Kuzey ülkeleri mitolojisinde, yeryüzündeki ilk erkek ve kadın; insan soyunun ataları. Tanrı Odin ile iki erkek kardeşi Vili ve Ve (bazı kaynaklara göre Hoenir ve Lodur) tarafından, deniz kıyısındaki ağaç gövdelerinden yaratılmışlardır. Askr ve Embla her yaratıcıdan birer armağan almış, Odin onlara soluğu (ya da yaşamı), Vili anlama yetisini, Ve ise duyularını ve dış görünüşlerini vermiştir.

Aslan, Latince LEO burçlar kuşağında Yengeç ile Başak arasında yer alan takımyıldız. Açılımı (Yer'deki boylama karşılık gelen gökküre koordinatı) yaklaşık 10 saat 30

Aslan, bir Dua Saatleri Kitabı'ndan, y. 1475; Pierpont Morgan Kütüphanesi, New York kenti
Pierpont Morgan Library, New York city; The Glazier Collection

dakika, yükselimi (gök ekvatorundan açısal uzaklığı) 15° kuzeydir. En parlak (*α*) yıldızı olan Regulus (*Alpha Leonis*) birinci kadirdendir. Kasım aylarında gözlemlenen ve Aslan Yağmuru adı verilen meteor (takımyıldız) yağmurunun saçılma noktası Aslan takımyıldızındadır.

Astrolojide, burçlar kuşağının beşinci burcu olan Aslan'ın yaklaşık 23 Temmuz ile 22 Ağustos arasındaki dönemi etkisi altında tuttuğuna, simgesi olan aslanın ise Yunan efsanesinde Herakles'in öldürdüğü Nemera aslanından kaynaklandığına inanılır.

aslan (*Panthera leo*). *Felidae* (kedigiller) familyasından büyük bir yırtıcı memeli türü. Bir açık arazi hayvanı olan aslan bir zamanlar Afrika, Avrupa ve Asya'da bulunurken günümüzde Afrika'da, Büyük Sahra'nın güneyinde ve az sayıda Hindistan'da görülür. Asya altturunden olan Hindistan'daki birkaç yüz aslan Gucerat eyaletinin Gir Ormanı Ulusal Parkı'nda sıkı bir koruma altında yaşamaktadır.

Uzun gövdeli, kısa bacaklı, büyük kafalı, kaslı ve güçlü yapılı olan aslanın görünüşü

Dişi ve erkek aslanlar (*Panthera leo*)
H. Armstrong Roberts

ve büyüklüğü oldukça değişkendir. Kuyrukla birlikte 3 m uzunluğunda olan erkek aslanın omuz yüksekliği yaklaşık 1 m, ağırlığıysa yaklaşık 230 kg'dır. Dişi, erkekten daha küçüktür. Kısa tüylü kürkü soluk sarı ile koyu kahverengi arasındadır. Kuyruğunun ucunda, genellikle kürkünün geri kalanına göre daha koyu renkte olan bir püskül vardır. Erkek aslanın en belirleyici özelliği olan yele bir hayvandan ötekine farklılık gösterir; bazen hiç olmayabilir, bütün yüzü çevreleyebilir ya da çok bol ve dağınık olabilir ve başın arkasını, boynu ve omuzları kaplayarak göğüsten bele kadar uzanabilir. Bazı aslanlarda yele ve püskül hemen hemen siyah denebilecek kadar koyu renklidir ve hayvana heybetli bir görünüm kazandırır. Tutsak edilmiş aslanların yeleleri vahşi aslanlarınkinden genellikle daha uzun ve gürdür.

Aslanın kendine özgü kükremesi genellikle akşamları avlanma zamanından ve gün doğmadan önce duyulur. Kükremeye ek olarak homurdanır ve öksürüğe benzer bir ses çıkarır.

Aslanlar bir ya da daha fazla aileden oluşan gruplar halinde yaşar. Bazen ikisi de yavrulu ya da biri yavrulu, öbürü yavrusuz iki dişi aslan birlikte avlanır. Aslan, böceklerden antilop ve zürafaların kadar çok çeşitli hayvanlarla beslenir. Avlanmak genellikle dişi aslanın görevidir. Sabırla sürünerek ava yaklaşır ve kısa süren bir kovalamaca sonunda avını yakalar. Sık sık aslanların grup halinde avlandıkları görülmüştür ve bazılarının pusuya yattığı ötekilerin avı onlara doğru sürdüğü gözlenir. Aslanlar, yerleşim yerleri yakınında dolanarak, yaba-

ni avlardan daha kolay yakalayabildikleri ev hayvanlarına saldırırlar. Büyük bir ustalık ve kurnazlıkla kapalı yerlere girmeyi başaran aslan, ağzında taşıdığı iri avıyla birlikte çitleri de kolayca aşabilecek kadar çeviktir. Genel olarak insandan kaçınmakla birlikte, avlanma yeteneğini yitirmiş yaşlı aslanlar sık sık insanlara da saldırırlar.

Aslanların belirli bir üreme dönemi olmadığından yılın herhangi bir zamanında doğurabilirler. Gebelik dönemi 108 gün kadardır ve bir batında iki ya da üç, ender olarak altı yavru doğar. Tutsak edilmiş aslanlar genellikle yılda bir kez, doğada yaşayanlar ise ancak iki yılda bir doğurur. Yeni doğmuş aslan yavrusunun koyu renk benekli, kalın bir kürkü vardır; genellikle, yavru büyüdükçe benekler kaybolur ama bazı bireylerin ön ve arka bacaklarındaki, gövdelerinin alt bölümünde ve yanlarındaki benekler yaşam boyunca kalır. Vahşi aslan çok ender olarak 8 ya da 10 yıldan fazla yaşar. İnsan eliyle beslendiğinde ise 25 yıl ya da daha fazla yaşayabilir.

Bakım altındaki aslanların aynı cinsten başka hayvanlarla çiftleşmesi sağlanmıştır. Bir erkek aslanla dişi bir kaplanın melezine liger, erkek bir kaplanla dişi bir aslanınkine tigon, erkek bir parsla dişi bir aslanınkine de leopon adı verilir.

Aslan, Özkan (d. 1949, Ankara), yurtdışında pek çok bale topluluğunda başdansçı olarak çalışan Türk balet. Ankara Devlet Konservatuvarı'nı bitirdikten sonra öğrenimini Londra'da Enrico Cecchetti Bale Okulu'nda sürdürdü. Almanya'da Bavyera Devlet Operası'nda (1971-73), Londra Festival Balesi'nde (1977-80), Ankara Devlet Opera ve Balesi'nde (1980-81) başdansçı olarak çalıştı. İki kez Bolşoy Balesi tarafından SSCB'ye çağrılarak *Giselle*'de başrolde dans etti. Prokofiev'in *Romeo ve Juliet*'inde Nureyev'e eşlik etti. Daha sonra Nureyev'le birlikte Fransa, Avustralya ve ABD turnelerine katıldı. İtalya, Belçika, Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'da konuk sanatçı olarak sahneye çıktı. Klasik bale türünde zengin bir repertuvarı olan Aslan, yetkin tekniği ile dikkati çeken bir sanatçıdır.

Aslan Yürekli Richard *bak.* Richard I

aslanağzı, yüksükotugiller (*Scrophulariaceae*) familyasının, *Antirrhinum* cinsinden 40 kadar otsu bitki türüne verilen ortak ad. Anayurdu Kuzey Amerika'nın ve Akdeniz bölgesinin batısıdır. Çiçekler boru biçiminde ve iki yanlı bakışımlıdır. Kapalı duran, dudak biçimli geniş bir ağzı vardır. Bu ağız pek çok böceğin içeri girmesini engellemekle birlikte, tozlaşmayı sağlayan güçlü arılar tarafından zorla açılabilir. Aslanağzı türleri sevilen bahçe bitkileridir ve süs bitkisi olarak yetiştirilen pek çok çeşidi vardır.

Aslanağzı (*Antirrhinum majus*)
Carlo Bevilacqua-SCALA, Art Resource/EB Inc

Aslanapa, Ege Bölgesi'nde, Kütahya iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Merkez ilçeye bağlı bir bucak olan Aslanapa, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Aslanapa Belediyesi 1967'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 15.420; kasaba, 2.235.

Aslanapa, Oktay (d. 17 Aralık 1914, Kütahya), sanat tarihçisi. Ortaöğrenimini Bursa Erkek Lisesi'nde tamamladıktan sonra (1934) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tarih, felsefe ve coğrafya öğrenimi gördü (1934-38). Türk ve İslam sanatı üstüne doktora çalışmasını Avusturya ve Almanya'da tamamladı. 1943'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan olarak göreve başladı. 1949'da Osmanlı dönemindeki Kütahya çinileri konusundaki tezi ile doçent, 1960'ta da profesör oldu. 1963'te Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü'nü kurdu. 1977'ye değin bu kürsünün başkanlığını yaptı. 1984'te emekli oldu.

Aslanapa, Orta Asya Türk sanatı ve daha çok Selçuklu ve Osmanlı sanatları üzerinde çalışmış, bilimsel çalışmalarının ve öğretmenliğinin yanı sıra, 1961-73 arasında Bursa Yıldırım Darüşşifası, 1961-62'de Diyarbakır Artuklu Sarayı, 1963-64'te İznik Sultan Orhan Camisi, 1964'te Kayseri Keykubadiye Sarayı, 1965-66'da Kalehisar seramik fırınları, medrese, kervansaray ve hamam, 1970-72 arasında Van Ulucamisi ve 1963'te başlayıp halen Ara Altun tarafından sürdürülmekte olan İznik çini fırınları kazılarını gerçekleştirmiştir. Belli başlı yapıtları arasında *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri* (1949), *Osmanlı Devrinde Kütahya Çinileri* (1949), *Karaman Devri Sanatı* (Koman ve Diez ile birlikte, 1950), *Türk Sanatı* (Diez ile birlikte, 1955), *Turkish Art, Seljuks and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings* (1961), *Türk Sanatı Selçuk ve Osmanlı Halıları, Çini ve Minyatür Sanatı* (1962), *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien* (*Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı*, 1965), *Türk Sanatı* (1972-73, 2 cilt; 1984, tek cilt olarak 1989), *Osmanlı Devri Mimarisi* (1986), *Türk Halı Sanatının Bin Yılı* (1987, *One Thousand Years of the Turkish Carpets*, 1988), *The Iznik Tile Kiln Excavations, the Second Round 1981-1988* (1989, Şerare Yetkin ve Ara Altun ile birlikte; *İznik Çini Fırınları Kazısı, II. Dönem 1981-1988*, 1989) sayılabilir. Ayrıca çeşitli yerli ve yabancı dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanan Aslanapa başka yazarlarla birlikte ve tek başına liseler için sanat tarihi kitapları da hazırlamıştır.

Aslanoğlu, İbrahim (d. 1920, Tokat), halk edebiyatı ve folklor araştırmacısı.

Sivas İlköğretmen Okulu'nu bitirdi (1944). Otuz yılı aşkın öğretmenlik yaptıktan sonra emekli oldu (1975). Halkevlerinin 1940'lardaki derleme ve yayın etkinliklerine Sivas Halkevi'nde katıldı, uzun yıllar yöresel dergi ve gazetelerde şiirler ve araştırma yazıları yayımladı. Başta Sivas ve Tokat olmak üzere Orta Anadolu'dan yetişen birçok âşıkla ilgili yeni belge ve bilgiler içeren araştırmaları, âşık edebiyatı tarihi açısından büyük önem taşır.

Folklor ve halk edebiyatı alanına yayımladığı dergilerle de hizmet veren Aslanoğlu, 1973-79 arasında aylık *Sivas Folkloru* dergisini çıkardı (78 sayı). 1979'dan beri de aylık *Türk Folkloru*(*) dergisini yayımlamaktadır.

Birçok ulusal ve uluslararası bilimsel toplantıda çalışma alanıyla ilgili bildiriler sunan, Orta Anadolu'dan topladığı cönk(*) ve mecmualarla(*) önemli bir arşiv oluşturan Aslanoğlu'na çalışmalarından ötürü 1981'de İhsan Hınçer-Türk Folkloruna Hizmet Ödülü verildi. Halk edebiyatı ve folklora ilişkin yapıtları *Divriği Şairleri* (1961), *Âşık Veysel* (1964), *Her Yönden Sivas* (1964), *Sivas Halk Şairleri Bayramı* (1965), *Seyit Türk* (1967), *Külşahzâde Rahmi* (1967), *Kul Himmet Üstadım* (1976), *Âşık Veli* (1984), *Pir Sultan Abdallar* (1984), *Söz Mülkünün Sultanları*'dır (1985).

aslanpençesi, gülgiller (*Rosaceae*) familyasından *Alchemilla* cinsinin çokyıllık otsu bitkilerine, özellikle de *A. vulgaris* türüne verilen ad. *A. vulgaris* Kuzey ılıman iklim kuşağında yaygın olarak yetişir. Boyu 60 cm'ye kadar uzar. Uzun saplı ve geniş yaprakları yuvarlak loplu, dişli kenarlı ve 10 cm enindedir. Küçük yeşilimsi sarı çiçekleri, bitkinin uç bölümlerinde salkımlar oluşturur.

Aslanpençesi (*Alchemilla vulgaris*)
Ingmar Holmasen

aslen mal edinme, ASLÎ İKTİSAP olarak da bilinir, mülkiyetin, daha önce bir kişiye ait olup olmamasıyla ilgilenilmeksizin, doğrudan doğruya kazanıldığı haller.

Hiç kimsenin mülkiyetinde olmayan bir taşınmazda işgal yolu ile mülkiyetin kazanılması aslen mal edinme sayıldığı gibi, önceden maliki bulunan bir taşınmazın mülkiyeti devralınmayıp, doğrudan doğruya yeni mülkiyet kazanıldığı hallerde de aslen mal edinme söz konusu olur. Kamulaştırma, cebri müzayedede ihale ve kazandırıcı zamanaşımı da aslen mal edinme yollarıdır.

Taşınır mülkiyetinin aslen kazanılmasında bir kimse, ya önceden hiç kimsenin mülkiyetinde bulunmayan bir mal üzerinde mülkiyet hakkı kazanmakta ya da bir kimse mülkiyet hakkını kazanırken, başka bir kimse, bir intikal söz konusu olmadan mülkiyet hakkını kaybetmektedir.

Taşınır mülkiyetini kazanma yolları ihraz, hukuki tağyir, malların birleşmesi ya da karışması, lükatanın (sahipsiz malın) mülkiyetini kazanma, definenin mülkiyetini kazanma, bilimsel değeri olan eşyanın mülkiyetini kazanma ve zamanaşımı ile kazanmadır.

İhraz, lükatanın mülkiyetini kazanma ve zamanaşımı ile kazanmada mülkiyetin kazanılması, mülkiyeti kazanan kişinin bu yoldaki iradesine bağlıdır. Öbürlerinde ise, mülkiyeti kazanan kişinin iradesi bir rol oynamamakta, mülkiyetin kazanılması kanun gereği (*ipso jure*) gerçekleşmektedir.

Aslıer, Mustafa (d. 1926, Kırcali, Bulgaristan), yapıtlarında Türk folklorunun zengin görünümünü yansıtan ressam ve baskı sanatçısı. Sanat çalışmalarına Balıkesir'de Necatibey İlköğretmen Okulu'nda öğrenciyken oymabaskı ile başladı. 1946-49 arasında öğrenim gördüğü Gazi Terbiye Enstitüsü Resim-İş Bölümü'nde Refik Epikman ve Malik Aksel'in öğrencisi oldu. Bu okulu bitirdikten sonra bir süre Matbaa Meslek Lisesi'nde çalıştı. İlk taşbaskılarını burada gerçekleştiren Aslıer, 1953'te devlet bursuyla Almanya'ya gitti; önce Münih Akademisi'nde, ardından da Stuttgart Grafik Sanatlar Yüksekokulu'nda öğrenim gördü. 1958'de Türkiye'ye döndükten sonra İstanbul Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'na öğretim üyesi olarak atandı. Bu kurumda ayrıca bölüm başkanlığı ve müdürlük yaptı. Okul Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi adını aldıktan sonra, profesör ve dekan oldu. 1973'te Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. Kuruluş Yıldönümü Sergisi'nde Cumhuriyet Ödülü'nü aldı, ayrıca 1960'lardan başlayarak birçok uluslararası sergi ve bienale katıldı.

Geleneksel yöntemlerin yanı sıra çağdaş tekniklerden de yararlanarak Türkiye'de özgün baskı çalışmalarının gelişmesine katkıda bulunan Aslıer, başlangıçta doğalcı anlayışta çalışmıştı. Almanya'daki eğitimi sırasında figürleri yalın biçimlere dönüşmeye başladı. Bu dönemde Daumier, Rembrand ve Goya'nın biçim anlayışından etkilenerek insanın çeşitli durumlardaki görünümlerini yetkin bir istifleme ile betimledi.

Aslıer
Ana Yayınevi Arşivi

1955'ten sonra geleneksel Anadolu folkloruna yöneldi; figürleri stilize bir yalınlığa ulaştı. 1956-66 arasında çıplak insan figürleriyle gerçekleştirdiği kompozisyonlar gerek kurguları, gerek simgesel anlatımlarıyla halı ve kilim bezemelerini anımsatır. 1970'ten sonra, oymabaskılarındaki geometrik stilizasyon eğilimine paralel bir üslupla, suluboya ve yağlıboya çalışmalarına da ağırlık verdi. *Çağdaş Türk Resim Sanatı* adlı yapıtı 1989'da yayımlandı.

asli fail *bak.* fail

asli iktisap *bak.* aslen mal edinme

asli müdahale *bak.* davaya müdahale

asliye mahkemesi, her ilçede kurulan ve yasaya göre bir başkan ve iki üyeden oluşan adliye mahkemesi. 8 Nisan 1924 tarihli ve 469 sayılı Mehakim-i Şeriyenin İlgasına ve Mehakim Teşkilatına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun'a göre, asliye mahkemeleri ceza, hukuk ve ticaret davalarını ilk derecede inceleyerek karara bağlar. İş çoksa birden fazla daireye bölünebilir. Uygulamada asliye mahkemeleri büyük merkezlerde asliye ceza, asliye hukuk ve asliye ticaret gibi dairelere ayrılır. Bu dairelerden her birinin görevi yasayla belirlenmiştir. İşin yoğunluğuna göre bu daireler de sıra numarası altında ayrıca dairelere ayrılabilir. Mevzuata göre (469 sayılı yasa ile 825 sayılı ve 1926 tarihli Ceza Kanunu'nun Mevki-i Meriyete Vaz'ına Dair Kanun) asliye mahkemelerinin bir başkanla iki üyeden oluşması gerekiyorsa da, uygulamada Ankara, İstanbul, İzmir ve İçel gibi illerin merkez ilçelerindeki asliye ticaret mahkemelerinin dışındaki bütün asliye mahkemeleri tek yargıçlıdır. Bunun nedeni yargıç yetmezliğidir.

Asıl hüküm mahkemesi (yani bir anlamda genel adliye mahkemesi) asliye mahkemesi olduğundan, mevzuat genellikle asliye mahkemesinin görevini göstermemiştir. Hukuk yargılama usulünde, sulh hukuk mahkemelerinin yasalarla açıkça belirlenmiş görevi dışında kalan hukuk davalarının tümü asliye hukuk mahkemesinde görülür. Bununla birlikte Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'na göre, kural olarak miktar ya da değeri 500 bin TL'yi geçen bütün davalarda asliye hukuk mahkemesi görevlidir. Yasanın 8. maddesinde bu kuralın istisnaları da şöylece gösterilmiştir: Kira sözleşmeleri, paylaştırma ve ortaklığın giderilmesi davaları, zilyedliğin korunmasıyla ilgili davalar, çekişmesiz yargı işleri ve mirasçılık belgesiyle ilgili işler. Bu davalar 500 bin TL'lik sınıra bakılmaksızın sulh hukuk mahkemesince ele alınır. Gene 500 bin TL'lik sınıra bakılmaksızın iflas hukukuna ilişkin davalar, nafaka davaları, vakıflara, düşün ve sanat yapıtlarına ilişkin davalarla kamulaştırmaya ilişkin adli davalar asliye hukuk mahkemesinde görülür. Asliye hukuk mahkemesi bundan başka bütün şahıs varlığı davalarına bakar. Asliye ticaret mahkemesi ise, iki taraf için ticari sayılan konulardan doğan davalarda, tarafların tacir olup olmadıklarına bakılmaksızın Türk Ticaret Kanunu'nun 4. maddesinde gösterilen uyuşmazlıkları çözer.

Asliye ceza mahkemesi, sulh ceza mahkemesi ile ağır ceza mahkemesinin görevi dışında kalan bütün davalarla görevlidir. Ama 1936 tarihli ve 3005 sayılı Meşhut Suçların Muhakemesi Hakkındaki Kanun'a göre, asliye ceza mahkemesinin çalışmadığı hallerde, davaya asliye hukuk mahkemesinde bakılabilir. Asliye ceza mahkemesi yargıçlığının kararlarına karşı yapılacak itirazların incelenmesi ağır ceza mahkemesinin görevlerindendir.

asma, asmagiller (*Vitaceae*) familyasından *Vitis* cinsinin, üzüm veren, odunsu sarılıcı bitkilerinin ortak adı. *Ayrıca bak.* üzüm.

asma köprü, ayaklar arasına gerilen halat ya da kablolara tepeden asılarak taşıtılan köprü. En eski inşaat türlerinden biri olan asma köprü yapımında ilkel kavimler halat yerine sarmaşık kullanırlar, geçiş yolunu doğrudan bu sarmaşıkların üstüne bindirirlerdi. İS 4. yüzyılda Hindistan'da geliştirilen çok daha sağlam bir türde ise, geçiş yolu önceleri bambudan örülmüş halatlar, sonraları da demir zincirler kullanılarak asılıyordu.

Çağımızda asma köprü, tekne ulaşımı yapılan akarsularda ve su içine ayak oturtmanın güç olduğu durumlarda büyük açıklıkların geçilmesi sorununa ekonomik çözüm sağladı. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında İngiltere, Fransa, Amerika ve başka ülkelerde mühendisler, asma köprülerin rüzgâra ve ağır yüke dayanıklılığı bakımından ciddi sorunlarla karşılaştılar. Fırtına, kar yükü, hayvan sürülerinin geçmesi gibi nedenlerle bazı köprüler yıkıldı. Sorunun çözümüne en büyük katkıyı, Alman kökenli ABD'li mühendis Augustus Roebling sağladı. Roebling geçiş yolunun, yani tabliyenin her iki yanına birer çapraz makas ekleyerek, büyük açıklıkları başarıyla geçecek sağlamlıkta bir yapı ortaya çıkardı. Niyagara Çavlanındaki Niyagara Boğazı ile Cincinnati'deki Ohio Irmağı üzerinde birer köprü yaptı. New York kentindeki East River'in iki yakasını (Brooklyn ve Manhattan) birleştiren köprüsü Roebling'in başyapıtı oldu.

Asma köprüler için kablo bükme tekniğini Roebling'in çağdaşı Fransız mühendis Louis Vicat geliştirdi. Bu teknikte, hareketli bir çark, kesintisiz kablo telini ankraj noktasından alıp köprü ayağı üzerinden aşırtarak, köprü ortasında önceden belirlenmiş bir düğüm noktasına ve oradan da öbür yandaki ayak üzerinden uçtaki ankraj noktasına taşıyordu. Ankraj noktasındaki bir ekip makarayı sabitledikten sonra kablo teli ankre ediliyor, makara yeniden geri giderek yeni bir tel döşüyordu. Birbirine paralel biçimde art arda sıralanan bu tellerden de bir kablo oluşuyordu.

Çağdaş asma köprülerin yapımında bir başka önemli gelişme, çok derin yerlerde ayak temeli yapılmasına olanak sağlayan pnömatik kesonların kullanılması oldu. Bu uygulama ilk kez Fransız, İngiliz ve Amerikalı mühendislerce gerçekleştirildi. Washington Reobling de, babasının başladığı Brooklyn Köprüsü'nü bu yöntemle tamamladı.

Amerikalı mühendisler, köprü tabliyesini sağlamlaştırmak amacıyla 1930'larda bir süre çapraz makas yerine dar ve masif bir tabanlık kullanmayı denediler. Ama 1940'ta Tacoma Narrows Köprüsü'nün(*) aerodinamik basınç altında çökmesi üzerine yeniden çapraz makasa dönüldü. Daha sonra aerodinamik basınca dayanıklı kutu tabanlıklar çapraz makasın yerini aldı.

1980'lerde, dünyada açıklığı 1.200 m'yi aşan üç asma köprü vardır: San Francisco'da Golden Gate Köprüsü(*), New York kentinde Verrazano-Narrows Köprüsü(*), İngiltere'de Hull yakınlarındaki Humberside'da Humber Köprüsü(*), İstanbul'daki Boğaziçi Köprüsü'nün(*) açıklığı 1.074 m'dir. Modern çelik alaşımlarının çok daha büyük açıklıkları geçebileceği kabul edilmektedir. Yük katarı taşıyabilecek güçte asma köprü yapmak olanaksız değilse de, bugüne değin hemen hemen bütün asma köprüler yalnızca karayolu trafiği için tasarlanmıştır.

Alman mühendisler, 1950'lerde ve 1960'larda Düsseldorf, Köln ve başka yerlerde kablo kuşaklı bir köprü türü geliştirdiler. Bu teknikte köprünün orta noktasındaki tek bir kule, atkı açıklığını çok sayıda kablo yardımıyla taşımaktadır. 1960'larda geliştirilen ve yapım süresini kısaltmaya yönelik bir yöntem de, kullanılan kabloların önceden üretilmesidir.

asma yılanı *bak.* bağ yılanı

asmabiti (*Phylloxera vitifoliae*). FİLOKSERA olarak da bilinir, *Homoptera* (eşkanatlılar) takımından, Avrupa'da ve ABD'nin batısında üzüm bağlarına çok büyük zarar veren, küçük, yeşilimsi sarı renkli böcek. Asmalara dadanarak meyvelerin suyunu emen bu zararlı, bitkinin yapraklarında küçük urlar, köklerinde de yumrular oluşturarak sonunda asmanın tümüyle kurumasına yol açar. Asmabitinin yaşam çevrimi oldukça karmaşıktır. Kanatsız evre boyunca döllenmesiz üreyerek çoğalır, kanatlı evrede eşeylere ayrılarak çiftleşirler. Dişilerin bıraktığı yumurtalar kışı bitkinin üstünde geçirir.

Asmabiti, 19. yüzyılın ortalarında ABD'nin doğusundaki eyaletlerden Avrupa'ya

taşınmış ve 25 yıl içinde Fransa, İtalya ve Almanya'nın neredeyse bütün bağlarını ve şarap sanayilerini yerle bir etmiştir. ABD'nin doğusunda yetişen ve asmabitine karşı bağışıklık kazanmış olan yabani Amerikan asmalarından alınmış dayanıklı anaçlara Avrupa asmalarını aşılayarak, bağların bu zararlıdan korunması sağlanabilmiştir. Asmabitine karşı savaşta, melez türler üretmek ve bağları dezenfektan buharlarla ilaçlamak da yarar sağlar.

asmaca oyunu, CELLAT OYUNU olarak da bilinir, iki ya da daha fazla kişi tarafından kâğıt kalemle ya da karatahtada oynanan sözcük oyunu. Oyuncuların biri cellat ya da ebe olur ve aklından bir sözcük tutar, kısa çizgilerle o sözcükteki harf sayısını belirtir. Dilerse ipucu olarak sözcükte yer alan bir ya da iki harfi, doğru yerlerinde olmak üzere verebilir. Ondan sonra öbür oyuncular teker teker sözcüğün bilinmeyen harflerini, sonunda da sözcüğün tümünü bulmaya çalışırlar. Doğru tahmin edilen her harf, sözcük içindeki yerine yazılır. Sözcüğü doğru tahmin eden oyuncu ebe olmak hakkını kazanır. Doğru olmayan her tahmin için ebe, asılan bir adam figürünün bir parçasını çizer. Önce, tersine çevrili "L" harfi biçimindeki darağacının dik direğini, ardından kolunu, sonra da çapraz desteğini ve ipini çizer. Asılan adam figürünün tamamlanmasıyla karşı taraf asılmış olur; cellat da yeni bir partiye başlar.

asmagiller *bak.* Vitaceae

Asmara, Eritre'nin başkenti. Ülkenin ortadoğu kesiminde, 2.325 m yükseklikte yer alır. Kent belediyesi Eritre demiryolu üzerindedir. Önemli bir kavşak olan Asmara'nın 4 km güneydoğusunda, 1962'de yapılan uluslararası bir havalimanı ile 64 km kuzeydoğusunda, Kızıldeniz kıyısında, Mitsiva limanı bulunur.

Asmara'daki Etiyopya Ortodoks kiliseleri (arka plandaki Meryem Ana Kilisesi), Eritre
Picturepoint, Londra

Eskiden bir Tigre köyü olan Asmara, 1900'de İtalyan sömürgesi Eritre'nin merkezi oldu ve 1934'e değin küçük bir yerleşme olarak kaldı. 1935'te, İtalyanların Etiyopya'yı işgali sırasında ana üs olarak kullanıldı. Sonraları hızla gelişerek İtalyan Doğu Afrikası'nın en önemli kenti oldu. 1941'den Eritre'nin Etiyopya ile birleştiği 1952'ye değin İngiliz yönetiminde kaldı. ABD telekomünikasyon üssü Kagnew, 1942-77 arasında burada etkinlik gösterdi. Eritre'nin Mayıs 1993'te bağımsızlığını kazanması üzerine ülkenin başkenti oldu.

İyi bir yerleşim planı olan kentin merkezi palmiye ağaçlarıyla süslü ana caddedir. Katolik Katedrali (1922) ile Büyük Cami de (1937) bu cadde üzerindedir. Öteki önemli yapılar, eski saray, Meryem Ana Kilisesi (eski Etiyopya'daki en önemli Ortodoks kilisesi), eski yasama meclisi ve belediye binalarıdır. 1967'de bugünkü statüsünü kazanan Asmara Üniversitesi, 1958'de kurulmuştur. Kentte ayrıca halk kütüphanesi ve birçok orta dereceli okul ile ruh sağlığı ve göz tedavi merkezleri bulunur.

Asmara'nın başlıca ürünleri dokuma, ayakkabı ve alkolsüz içkilerdir. Kent, ayrıca yoğun bir tarım pazarı ve sepicilik merkezidir. Nüfusun yaklaşık yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyandır. Nüfus (1984 tah.) 275.385.

Asnam, el- *bak.* Şelif, eş-

Asnyk, Adam (d. 11 Eylül 1838, Kalisz, Polonya Krallığı - ö. 2 Ağustos 1897, Krakau, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu), Polonyalı şair ve oyun yazarı.

Asnyk, 1863'te Polonya devrimci hükümetinin üyelerinden biriydi. Ayaklanmanın yenilgiye uğraması üzerine Galiçya'ya yerleşti. Şiirlerinde Polonyalı romantikleri izledi, siyasal görüşleriyle de "pozitivistler" arasında yer aldı. 1880'lerde dönemin en büyük şairi olarak değerlendirildi. 1869'da, ilk şiir kitabı *Poezje* (Şiirler) yayımlandı. Bunu üç kitap daha izledi. 1894'te yayımladığı 30 sonelik bir diziden oluşan *Nad głębi ami* (Derinliklerden Çıkarak), doğanın evrim yoluyla değişme özelliğini vurgular. Asnyk, evrim sürecindeki sağ kalma mücadelesini bir orman yasası olarak değil, insan toplulukları arasında bir karşılıklı bağımlılık ve işbirliği olarak yorumlar. Bağımsızlığı elinden alınmış ve siyasal açıdan ölüme mahkûm edilmiş Polonya'nın,"manevi intihar"ı reddettiği için er ya da geç yeniden doğacağını savunur. *Gałązka heliotropu* (1869; Güneşçiçeği Dalı) gibi töre komedileri ve tarihsel trajediler de yazmıştır.

Aso Dağı, Japonya'nın Küşü Adasındaki Kumamoto ilinde (*ken*) yanardağ. Yüksekliği 1.592 m'dir. Çevresi 114 km, uzunluğu ise kuzeyden güneye 27,2 km, doğudan batıya 16 km olan krateri, dünyanın en büyük etkin krateridir. Kraterin ilk halini belirleyen kaldera (kâse biçimli volkanik çöküntü), etkin Naka Yanardağı ile birçok sıcak su kaynağını içine alır. Kraterde yerleşme de vardır; ayrıca üzerinden kara ve demiryolu geçer. Dağlık çayırları sığır yetiştiriciliği ve mandıracılık için elverişlidir. Yanardağ, Aso Ulusal Parkı'nın simgesidir.

asonans, sonu farklı ünsüzlerle biten sözcüklerdeki vurgulu ünlülerin yinelenmesi (örn. tat-bak). Baştaki ünsüzlerin farklı, sondaki ünlü ve ünsüzlerin ise aynı (örn. gül-bülbül) olduğu uyaktan ayrılır. "Anasına bak, kızını al" gibi sözlerin etkisi asonanstan gelir. Bir şiir sanatı olarak iç asonans, aliterasyon (baştaki ünsüzlerin yinelenmesi) ve konsonans (sondaki ya da ortadaki ünsüzlerin yinelenmesi) ile birlikte, dizenin dokusunu zenginleştirir. Bazen, Ahmet Haşim'in aşağıdaki dizesindeki gibi, tek bir ünlünün yinelendiği de olur:

"Rûhumda bugün zulmet-i pür-girye onundur" ("Hazân").

İki ya da daha çok ünlüyü yineleyerek bir müzik etkisi yaratılmasına Tevfik Fikret'in şu dizeleri örnek verilebilir:

"Yiyin, efendiler, yiyin; bu hân-ı iştihâ sizin;
Doyunca, tıksırınca, çatlayıncaya kadar yiyin!" ("Hân-ı Yağma").

Asor Adaları, Portekizce tam adı ARQUIPÉLAGO DOS AÇORES. Atlas Okyanusunun kuzeyinde dokuz büyük adadan oluşan takımada. Portekiz'e ait olan Asor Adalarının yüzölçümü 2.247 km²'dir. Adalar birbirinden oldukça uzak üç kümeye ayrılır: Doğuda São Miguel, Santa Maria ve Formigas adacıkları; ortada Faial, Pico, São Jorge, Terceira ve Graciosa; kuzeybatı grubunda da Flores ve Corvo.

Asor Adaları, Atlas Okyanusunun doğu kesimindeki adalar içinde Avrupa'ya en uzak olanıdır. En yakın olan kıta parçası, São Miguel'in 1.190 km doğusundaki, Portekiz'in Roca Burnudur. Adaların genel özellikleri benzerlikler gösterir: Yüzey, kaya ve çakıl yığınlarıyla çevrelenen kıyılardan başlayarak dik bir biçimde yükselir; yükseklik Pico Adasında 2.351 m'yi bulur. Keşfedilişlerinden bu yana gözlenen pek çok deprem ve bazalt püskürmesi, adaların volkanik bir yapıda olduğunu göstermektedir. 1522'deki şiddetli bir patlamayla São Miguel'in o dönemde merkezi olan Franca do Campo lavlara gömüldü; 1957-58'de Capelinhos'un püskürmesi Faial Adasının kapladığı alanı genişletti.

Adaları, yaklaşık 1427'de, Portekiz Kralının gemi kılavuzlarından Diogo de Senill'in (ya da Sevilha) keşfettiği sanılmaktadır. Adalara ilk ulaşanlar, burada daha önce insan yaşadığına ya da başkalarının da gelmiş olduğuna ilişkin hiçbir ize rastlamadılar. Asor Adalarındaki ilk yerleşim, yaklaşık 1432'de, Portekizli bir devlet görevlisi olan Gonçalo Velho Cabral'ın yönetiminde Santa Maria'da kuruldu. Bunu, 1444'te São Miguel'de, birkaç yıl sonra da Terceira'da kurulan yerleşimler izledi. Denizci Henrique o Navegador'un kardeşi Burgonya düşesi Isabella'nın isteği üzerine, Jobst van Heuter'in başkanlığında küçük bir Flaman grubunun Faial Adasına yerleşmesine izin verildi. 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde, adaların hepsi yerleşime açılmış ve Portekiz'le sıkı bir ticaret bağı kurulmuştu. Portekiz'in tümüyle birlikte, Asor Adaları da 1580-1640 arasında İspanya'nın egemenliği altına girdi. Bu dönemde, Batı Hint Adalarından ülkelerine dönen servet yüklü filoların buluşma yeri olan adalar, I. Elizabeth'in tahtta olduğu dönemde İngiltere, Portekiz ve İspanya arasında sık sık deniz savaşlarına sahne oldu. İspanyol işgali altında bulunduğu dönem dışında, Asor Adalarında, 1766'ya değin herhangi bir merkezi hükümet kurulmadı. Bu tarihte Pombal markisi Sebastião de Carvalho yerel yönetimin yolsuzluklarını önlemek amacıyla, Terceira adasındaki Angra do Heroísmo'ya, adaların tümünden sorumlu bir askeri vali atadı. 1832'de yeni bir düzenlemeye gidilerek, adalar üç yönetsel bölgeye ayrıldı, bu bölgelere 1895'te kısmi yönetsel özerklik verildi.

Bugün de merkezi bir hükümetin bulunmadığı Asor Adaları, Portekiz'in öteki illeriyle aynı statüdeki üç ilden oluşmaktadır; ama Asor Adalarında Portekiz'den farklı olarak, (her ilde, aynı adı taşıyan bir alt birimi bulunan) özerk bir genel konsey (*junta geral*) vardır. Adanın illerine adlarını veren başlıca limanlar Angra do Heroísmo (ya da Angra), Ponta Delgada ve Horta'dır.

Uzun bir süre Asor Adalarının ticaret yaptığı tek ülke Portekiz'di. Ama, II. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, ABD ve Almanya bu tekeli kırdılar. Asor Adaları bugün Portekiz'den tekstil, İngiltere'den kömür satın almaktadır; öteki ithal malları arasında otomobil, petrol ürünleri, madeni yağlar ve makine sayılabilir. Adaların başlıca ihraç malları el işlemeleri, ananas, konserve balık ve şaraptır.

II. Dünya Savaşı sırasında Lajes ve Santa Maria'da hava üsleri kuruldu ve bu kentler ABD ile Avrupa arasında önemli bir iletişim merkezi durumuna geldi. 1951'de Portekiz'le yapılan bir antlaşma uyarınca, ABD bu adalarda bir NATO hava üssü bulundurmaktadır. Meteoroloji uydularının kullanılmasından önce, Asorlarda toplanıp Avrupa'ya iletilen meteorolojik veriler, Avrupa hava tahminlerinin vazgeçilmez girdileriydi. Nüfus (1990 tah.) 253.100.

Asor yüksek basınç merkezi, yazları Atlas Okyanusunun kuzeyinde atmosferde oluşan geniş yüksek basınç merkezi. Gerçekte bir astropik yüksek basınç gözesinin kuzeye doğru kayması ve güçlenmesiyle oluşur. Bu göze kımı zaman ikiye bölünür ve daha batıda, ikinci bir yüksek basınç alanını, Bermuda yüksek basınç alanını doğurur. ABD'nin doğusundaki ılık ve yağışlı iklim çoğu zaman bu basınç alanının etkisinin sonucudur.

Aspar, Flavius Ardaburius (ö. 471), Alanlar soyundan Romalı komutan. Markianos (hd 450-57) ve I. Leon (hd 457-74) dönemlerinde Doğu Roma İmparatorluğu'nda nüfuz sahibi olmuştur.

431'de Vandalları Afrika'dan çıkarmak için açılan seferde Doğu Roma donanmasına komuta etti, ama yenik düşerek 434'te geri çekilmek zorunda kaldı. Aynı yıl konsül seçildi. 441'de Perslere karşı başarıyla savaştıysa da 443'te Attila yönetimindeki Hunlara Konstantinopolis (İstanbul) önlerinde yenik düştü. Geçmişte hizmetinde çalışmış olan Markianos'un 450'de imparator olmasıyla nüfuzu artan Aspar, patrici sınıfına yükseltildi. Markianos ölünce, himayesindekilerden birinin I. Leon adıyla tahta geçmesini sağladı (Şubat 457). Gotlardan kurulu ordusunun başında gücünün doruğuna ulaştı. Ama Aspar'ın kuklası olmaktan hoşlanmayan Leon ona karşı Güney Anadolu'daki İsauryalı yandaşlarından destek aldı. Doğu Roma İmparatorluğu, Aspar yönetimindeki Germenler ile Zenon yönetimindeki İsauryalıların yaklaşık dört yıl süren iktidar çekişmesine sahne oldu. Yaklaşık 470'te Aspar'ın, oğlu Patricius'a, Ariusçu bir Hıristiyan olduğu halde "caesar" payesini verdirtmesi, Konstantinopolis'te Aspar'a karşı tepkinin artmasına neden oldu. 471'de İsauryalılar ile Leon'un hazırladığı bir komplo sonucunda Aspar'ın öldürülmesi Doğu Roma siyasetindeki Germen ağırlığına son verdi.

asparagolit, değerli taş niteliği taşıyan, kuşkonmaz yeşili rengindeki apatit. *Ayrıca bak.* apatit.

Asparagus *bak.* kuşkonmaz

asparajin, proteinlerin önemli bileşenlerinden biri olan, aspartik asitle(*) çok benzer yapıdaki aminoasit. İlk kez 1932'de kuşkonmazdan elde edilen ve adını bu bitkinin Latince adından (*Asparagus*) alan asparajin, bitkisel proteinlerin pek çoğunda bulunur. Sıcakkanlı hayvanlar asparajini bireşim yoluyla aspartik asitten üretebildikleri için, ayrıca besinlerle alınması gerekmeyen birkaç aminoasitten biridir.

aspartik asit, proteinlerin hidroliziyle elde edilebilen bir aminoasit(*). İlk kez 1868'de bitki tohumlarındaki leguminden saf olarak elde edilen aspartik asit, memeliler için yaşamsal olmayan aminoasitlerden biridir. Başka bir deyişle, memeliler bu aminoasidi, karbonhidrat metabolizması içinde oluşan oksaloasetik asitten bireşim yoluyla üretebildikleri için, ayrıca dışarıdan besinlerle almalarına gerek yoktur.

Aspasia (ö. İÖ 5. yy), Atinalı devlet adamı Perikles'in metresi, Atina toplumunun parlak bir sıması. Aspasia, Anadolu'daki Yunan kenti Miletos'tan gelmesine ve Atina yurttaşı olmamasına karşın yaklaşık 445'ten 429'da Perikles'in ölümüne değin onunla birlikte yaşadı. 451'de Perikles'in de desteğiyle çıkan bir yasayla, bir kişinin Atina yurttaşı sayılabilmesi için hem annesinin hem de babasının yurttaş olması zorunlu kılınmıştı. Bu yasa nedeniyle adını Perikles koydukları oğulları, uzun süre kamu haklarından yoksun kaldı; sonra özel bir yasayla yurttaşlığa kabul edilerek komutan oldu.

Aspasia, kamuoyunun sürekli saldırılarının hedefiydi. Ondan alaylı bir dille söz edilir, özel yaşamı ve devlet yönetimi üzerindeki etkisi eleştirilirdi. Perikles'i, Miletos'un eski rakibi Samos Adasını ezmeye ve Sparta'ya savaş açmaya zorlamakla suçlandı. Sokrateşçi filozof Aeskhines "Aspasia" adını verdiği bir diyalogda onu daha sevecen bir tutumla ele alır. Peloponnesos Savaşı'ndan (İÖ 431-404) kısa süre önce, dine saygısızlık suçlamasından aklanarak çıkmıştır.

Aspendos, Antalya ili, Belkız köyü yakınında, Antalya-Mersin karayolunun 30. km'sinden kuzeye ayrılan yolda bulunan antik kent. Kazılarda ele geçen İÖ 5. ve 4. yüzyıl sikkelerinde Estvediya adını taşıdığı görülür. Karatepe'de bulunan çift dilli bir yazıtta (*bilinguis*) kentin kurucusunun Mopsos (Muksos ya da MPS) soyundan gelme

Aspendos Tiyatrosu
Ara Güler

Asitavandas olduğunun okunması, Estvediya'nın bu Hitit yazıtındaki Asitavandas'tan dönüştüğünü gösterir.

İÖ 5. yüzyılda kent Primupolis adını almıştır. Ksenephon *Anabasis*'te kentin paralı askerlerini anlatır. Strabon ise, Eurymedon (Köprüsuyu) Irmağının 500 - 1.000 m. uzağında, Mopsos yönetiminde Argos'tan gelen göçmenlerin Troya Savaşı'ndan sonra kurduğu gemiciliğe elverişli bir kentin varlığından söz eder. Ele geçen gümüş sikkeler, kentin İÖ 5. yüzyıl ve sonrasında da kendi adına sikke basan önemli bir merkez olduğunu gösterir. Burada bulunan, tümü Roma dönemine ait mimarlık kalıntıları da bunu vurgular. Aspendos, Helenistik ve Roma dönemlerinde tuz, yağ ve yün ticareti ile zenginleşip aynı zamanda bir kültür merkezi niteliği kazanmıştır. Cicero, eyalet valisi Verres'in kenti yağmaladığını söyler. IS 8. yüzyıldaki Arap istilalarından sonra Selçukluların eline geçen kent daha sonra terk edilmiştir.

Aspendos Tiyatrosu benzerleri içinde eşsiz bir örnektir. İzleyici sıralarının yamaca oturtulmasıyla Yunan tiyatro şeması özelliği taşısa da, skenesiyle izleyiciler bölümünün bir bütün olarak tasarlanması gibi öğeleriyle de tipik bir Roma tiyatrosudur. Selçukluların onardığı yapı, skenesindeki bezemelerle birlikte, iyi korunarak günümüze değin gelmiştir; bugün çeşitli şenliklerde kullanılmaktadır. Kapı lentosundaki yazıtta İmparator Marcus Aurelius (IS 161-180) zamanında, Theodorus'un oğlu mimar Zenon tarafından yapıldığı yazılıdır.

Kentin sukemerleri Roma dönemi örneklerinin en ilginçlerindendir. Oldukça iyi korunmuş olan bu kemerlerle kuzeydeki tepelerden getirilen su, akropolis yakınlarındaki su terazileri aracılığıyla basınçlı olarak kente dağıtılırdı.

Bunlardan başka Aspendos'ta *stadion*, agora, stoa, bazilika, *nymphaion* ile kazı yapılmadığı için işlevleri bilinmeyen, ama hamam ya da *gymnasion* olduğu sanılan yapılar da vardır. Akropolisin doğusundaki nekropolde mezarlardan başka bir de kaya mezarı bulunmaktadır.

Aspenström, (Karl) Werner (d. 13 Kasım 1918, Norrbärke, İsveç), lirik şair ve denemeci.

Şiirlerinde, üstün lirik özellikler taşıyan yoğun imgeler kullanır. *Snölegend* (1949; Kar Efsanesi), *Litania* (1952; Dua) ve *Hundarna* (1954; Köpekler) üçlemesinde, metafizik ve toplumsal düşüncelerini simgelerle işler. Manzum oyunlar da yazmıştır. *Bäcken* (1958; Dere) adlı kısa öykü dizisinde çocukluk dünyasını yeniden canlandırır. *Sommar* (1968; Yaz) ve *Skäl* (1970; Tartışmalar), güncel konulardaki deneme kitaplarıdır.

Ovralid Ödülü (1958), Dokuzlar Ödülü (1967) ve Küçük Nobel Ödülü (1969) gibi çeşitli edebiyat ödülleri ile onurlandırılmıştır.

Aspergillus, *Deuteromycetes* form-sınıfından bir küfmantarı cinsi. Bu mantarlar konidilerle (eşeysiz olarak üretilen sporlarla) ürer. *A. niger*, besinlerde siyah küfe neden olur. *A. flavus*, *A. niger* ve *A.*

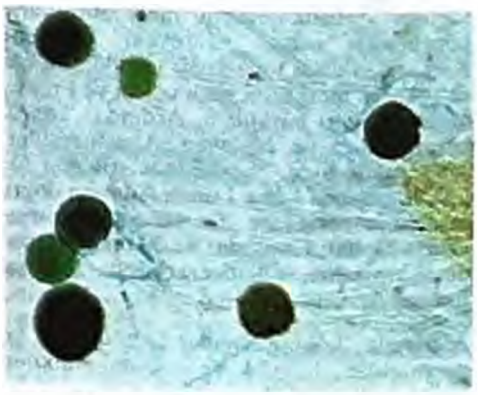

Aspergillus
Runk/Schoenberger; Grant Heilman/EB Inc.

fumigatus (ıslıküf) insanlarda asperjilloz hastalığına yol açar. *A. oryzae*, saki (pirinç birası) mayası olarak, *A. wentii* ise soyafasulyesinin işlenmesinde kullanılır.

asperjilloz, *Aspergillus* cinsinden kufmantarlarının, özellikle *A. fumigatus*'un (ıslıküf) genellikle kuşlarda, bazen de insanda oluşturduğu hastalık. İnsandan insana bulaşma görülmez. İnsanda çok sık görülmeyen asperjilloz bazen dışkulak yolu iltihabına yol açar; ender olarak da mantarların özellikle ayak derisinin altına yerleşmesiyle maduromikoz (Madura ayağı) denen mantar hastalığı gelişir. Daha çok organ nakillerinden sonra bağışıklığı baskı altına alınmış hastalarda görülür. Asperjillozun en ağır seyreden biçimi, akciğer tüberkülozuna benzer klinik belirtiler gösteren bir alt solunum yolları enfeksiyonudur. Ateş, şiddetli öksürük, beyaz ya da kahverengi miselyum parçacıkları içeren cerahatlı ve kanlı balgam özgün belirtileridir. Bu hastalık daha çok güvercin ve civciv yetiştiricilerinde görüldüğü için, bir meslek hastalığı olarak kabul edilir. Tedavide amphotericin-B ya da cerrahi girişim, dışkulak enfeksiyonunda ise vioform losyonları kullanılır.

Aspern-Essling Savaşı, Napoléon'un ilk önemli yenilgisini aldığı savaş. 21-22 Mayıs 1809'da Viyana'nın 6 km dışında, Tuna Irmağı kıyısındaki Aspern ve Essling kasabalarının çevresinde gerçekleşen savaşta, Fransızlar ile Müttefiklerin 73 bin kişilik ordusu Arşidük Karl komutasındaki 115 bin kişilik Avusturya ordusuna yenik düşmüştür.

Abensberg-Eckmühl Savaşları'ndan(*) sonra Viyana'ya Avusturyalılardan önce ulaşan Fransızlar, topa tutma tehdidiyle kent kapılarının açılmasını sağladılar. Viyana garnizonu 13 Mayıs'ta Tuna'nın kuzey yakasına çekildi ve 16 Mayıs'ta kentin kuzeydoğu kesimine gelen iki Avusturya ordusuna katıldı.

Yaklaşık 23 bin Fransız askeri 21 Mayıs'ta ırmağın kuzey yakasına geçerek burada sağlam surlarla çevrili Aspern ve Essling kasabalarını da içine alan bir köprübaşı kurdu. Gün ağarırken 31 bin kişiyi bulan bu kuvvet, 115 bin kişilik Avusturya ordusunun sürekli saldırılarına başarıyla karşı koydu. Şiddetli çarpışmalar sırasında Aspern altı kez el değiştirdi. Napoléon, ertesi gün sabah saatlerinde köprübaşına 62 bin asker yığdı. Ama Avusturya'nın zayıf merkezine karşı bir yarma harekâtına girmesi tasarlanan Louis-Nicolas Davout'un 30 bin kişilik birliği ırmağın güney yakasında henüz birkaç saatlik yürüyüş mesafesindeydi. Napoléon, Mareşal Jean Lannes komutasındaki küçük bir kolorduya saldırı emrini verdi. Lannes Avusturyalıların merkezini yarıp köprübaşını açmak üzereyken, Arşidük Karl, askerlerini toparlayıp yeniden mevziye sokarak merkezini güçlendirdi ve Fransız saldırısını geri püskürttü. Ardından köprübaşını dövmeye başlayan Avusturyalılar, gece saatlerinde Napoléon'u ırmağın iki kanalı arasında kalan Lobau Adasına doğru çekilmeye zorladılar. Bu savaşta Avusturyalılar 23.400, Fransızlar ise 20 binin üzerinde kayıp verdi. Ölenler arasında Mareşal Lannes da vardı.

Asperula, kökboyasıgiller (*Rubiaceae*) familyasından, biryıllık ve çokyıllık bitkileri içeren bitki cinsi. Avrupa'nın çoğu yerindeki ağaçlık ve gölgelik alanlarda yabanı olarak yetişir.

Genellikle gövdeleri dört köşelidir, küçük ve boru biçimindeki çiçekleri de salkım halinde toplanmıştır. Birkaç türü süs amacıyla yetiştirilir. Yaprakları ilaç olarak kullanılan bu bitkilerden kokuluyapışkanotunun (*A. odorata*) çiçekli dalları idrar söktürücü ve kabız yapıcıdır.

Aspida, Yunancada "Subaylar, ülkeyi, ideallerı, demokrasiyi, erdem yönetimini kurtarın" anlamına gelen tümcenin sözcüklerinin ilk harflerinden oluşturulan akrostiş ad. Ayrıca Yunancada "kalkan" anlamına da gelir. Aspida, sözde Andreas Papandreu'nun yönettiği gizli bir Yunan sol-kanat siyasal örgütüydü. Papandreu 21 Nisan 1967'deki askeri hükümet darbesinin yöneticilerince tutuklandı ve öbür Aspida üyeleriyle birlikte Kral II. Konstantin'i devirmek üzere komplo hazırlamakla suçlandı.

Aspidiotus, *Homoptera* (eşkanatlılar) takımından önemli bitki zararlılarını içeren bir koşnil (kabuklubit) cinsi. Anayurdunun Çin olduğu sanılan, ama ilk kez 1880'de ABD'nin California eyaletindeki San Jose'de tanımlandığı için San Jose koşnili diye adlandırılan *Aspidiotus perniciosus*, bu cinsin en zararlı böceklerinden biridir. Sarı renkli dişilerin salgıladığı gri renkte balmumsu bir madde, hayvanın üstünde yaklaşık 1,5 mm çapında, ortası kabarık, kenarları sarı bir halkayla çevrili, daire biçiminde bir kabuk oluşturur. Çiftleşmeden sonra dişi koşnil canlı yavrular dünyaya getirir ve yılda en az 2, en çok 6 kez döl verebilir.

Bazen San Jose koşnillerinin sayısı o kadar artar ki, birbiri üstüne yığılan ve ağaçların dallarını tümüyle kaplayan bu asalaklar

San Jose koşnili (*Aspidiotus perniciosus*)
William E. Ferguson

zamanla ağacın ölümüne yol açar. Eskiden bu zararlıları denetim altına alabilmek için ağaçlara kireç-kükürt karışımı püskürtülürdü; son yıllarda yağlı karışımlar püskürtmenin daha etkili olduğu anlaşılmıştır.

Aspidistra, zambakgiller (*Liliaceae*) familyasından, gösterişli yaprakları olan bir bitki cinsi. Süs amacıyla evlerde yetiştirilen tek türü salonyapraağıdır (*A. elatior* ya da *A. lurida*). Uzun, sert ve benekli yaprakları olan salonyapraağının tabanından çıkan çiçekler çan biçiminde, genellikle leylak rengi, bazen de kahverengi ya da yeşildir.

aspir (*Carthamus tinctorius*), YALANCISAFRAN ya da BOYACIASPIRI olarak da bilinir, bileşikgiller (*Asteraceae* ya da *Compositae*) familyasından, biryıllık, çiçekli bitki. Asya ve Afrika'nın, Hindistan'dan Ortadoğu ve Nil Irmağının yukarı kesimleriyle Etiyopya'ya kadar olan bölümlerinde yetişir. Yaklaşık 0,3-1,2 m boyunda olan aspir bitkisi, kırmızı, turuncu, sarı ya da beyaz çiçekler verir. Kurutulan çiçeklerden, bir zamanlar ticari önemi olan, ancak bugün Asya'nın güneybatısındaki bölgeler dışında yerini anilin boylarına bırakan kırmızı kumaş boyası (kartamin) elde edilir. Bazı yörelerde de yemeklere çeşni vermekte kullanılan safrana karıştırılır.

Günümüzde bu bitki, özellikle, tohumlarından yağ elde etmek amacıyla kullanılır. Aspir yağı zamanla sararmadığından vernik ve boya yapımına elverişlidir, ama daha çok işlenerek yumuşak margarin ve sıvı mutfak yağı biçiminde tüketilir. Doymamış yağ oranının fazla olması nedeniyle perhiz rejimlerine çok uygundur. Küspesi, çiftlik hayvanlarının protein gereksinimini karşıla-

Aspir (*Carthamus tinctorius*)
J.C. Allen and Son

mak üzere yem olarak değerlendirilir. Tohumlar bazı yörelerde müshil olarak kullanılır. En çok Hindistan'da yetişen aspir, yağ elde etmek amacıyla ABD, Avustralya, İsrail ve Kanada'da da yetiştirilmektedir. Türkiye'de ise bir dönüşümlü ekim bitkisi olarak yaygınlaştırılmaya çalışılmışsa da üretimi son derece düşük düzeylerde kalmıştır. 1988'de yetiştirilen 150 ton aspirin 100 tonu Balıkesir'den, 50 tonu Isparta'dan sağlanmıştır.

Anadolu'da, bir başka aspir türü olan yünlü aspir (*Carthamus lanatus*) yabanı olarak yetişir. Bitkinin çiçekli dallarından elde edilen sıvı, solucan düşürücü, âdet başlatıcı ve terletici olarak kullanılır.

aspirin *bak.* asetilsalisilik asit

Aspleniaceae, eğreltiotlarını içeren *Polypodiales* takımındaki 11 familyadan en geniş (başka sınıflandırma sistemlerine göre *Aspidiales* takımının beş familyasından biri). Yeryüzüne yayılmış 3 bin kadar türü

Geyikdili (*Phyllitis*)
J.E. Dransfield FRI Inc.

kapsar. *Dryopteris*, *Polystichum*, *Tectaria*, *Athyrium*, *Thelypteris*, *Blechnum*, *Woodwardia*, *Phyllitis* (geyikdili), *Asplenium* ve *Camptosorus* iyi bilinen cinsleridir. Bu familyanın üyeleri, pullu, sürünücü toprak altı gövdeleri (köksapları) ve saplı sporangiyumlarıyla (spor üreten yapılar) tanınır. Halka ya da yay biçiminde kalınlaşmış

üstte: *Asplenium*
Thase Dangi

altta: *Blechnum Spicant*
Ingmar Holmasen

hücreleri olan sporangiyumlar yaprakların alt yüzeyinde kümeler (sorus) halinde bulunur; bu kümeler kalkan, böbrek, oval ya da çizgi biçiminde koruyucu bir zarla (indusyum) örtülüdür. Sporlar genellikle fasulye tanesi biçimindedir.

Asplund, (Erik) Gunnar (d. 22 Eylül 1885 - ö. 20 Ekim 1940, Stockholm), İsveçli mimar. Yapıtları yeni-klasik üsluptan çağdaş tasarıma geçişi sergiler.

Stockholm'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim gördü. 1913-14'te Yunanistan ve İtalya'ya yaptığı geziler sırasında gördüğü klasik yapılar onu derinden etkiledi.

İlk önemli yapıtları arasında, Stockholm Güney Mezarlığı'ndaki Woodland Şapeli (1918-20), dekoratif ayrıntıların bolca kullanıldığı Skandia Sineması (1922-23) ve geometrik bir yalınlığı vurgulayan Stockholm Kent Kitaplığı sayılabilir. 1930 Stockholm Fuarı'nı, içindeki birçok pavyon ve Cennet Lokantası ile birlikte Asplund tasarımladı. Ulusal sanat ve el sanatları ürünleri ile konut türlerinin sergilendiği bu fuar, İsveç'in çağdaş mimarlık ve tasarım yaklaşımının uluslararası ün kazanmasını sağladı.

Asplund'un sonraki yapıtları, özellikle Bredenberg Mağazası (1933-35), Stockholm'daki Devlet Bakteriyoloji Laboratuvarı (1933-35) ve Göteborg Adalet Sarayı'nın ek bölümleri (1934-37), onun çağdaş tasarıma bağlılıkta kararlı olduğunu gösteriyordu. Stockholm'da yaptığı Woodland Krematoryumu (1935-40), modern mimarlığın önemli yapıtlarından biri kabul edilir. Çok sayıda kolonun kullanıldığı bu tasarım, bütünüyle çağdaş olmakla birlikte, klasik bir ağırbaşlılık ve dinginlik duygusu da verir.

Aspra Vuna (DU YAZ DAĞLARI) *bak.* Levka Dağları

Aspropótamos *bak.* Akheloos Irmağı

Asquith, H(erbert) H(enry), OXFORD VE ASQUITH'Lİ KONTU (d. 12 Eylül 1852, Morley, Yorkshire - ö. 15 Şubat 1928, Sutton Courtenay, Berkshire, İngiltere), 1908-16 arasında başbakanlık yapmış liberal devlet adamı. I. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında ülkeyi yönetmiş ve Lordlar Kamarası'nın yetkilerini kısıtlayan Parlamento Yasası'nın (1911) kabul edilmesini sağlamıştır.

Asquith, küçük bir yün tüccarı ve ateşli bir Kongregasyon kilisesi taraftarı olan Joseph Asquith'in ikinci oğluydu. City of London School ve Oxford'daki Balliol College'da öğrenim gördü. 1876'da baroya kabul edildi. Avukatlık mesleğinin ilk yıllarında çeşitli zorluklarla karşılaştıysa da, 1883'ten sonra başarılı bir avukat oldu.

1886'da Liberal Parti'nin adayı olarak East Fife'dan katıldığı seçimleri kazanarak Avam Kamarası'na girdi. Parlamentoda ilk olarak İrlanda sorununa eğildi. 1888'de siyasal bir cinayete göz yummakla suçlanan ve bir parlamento komisyonu önünde ifade vermek zorunda kalan İrlandalı lider Charles Parnell'in avukatlığını üstlenerek büyük ün kazandı. 1892'de Gladstone tarafından içişleri bakanlığına getirildi. 1895'e gelindiğinde artık Liberal Parti'nin önde gelen kişilerinden biri olmuştu. Liberal Parti aynı yıl yapılan seçimleri kaybetti, 11 yıl muhalefette kaldı.

Asquith, bu dönemde avukatlık yaparak büyük kazanç sağladıysa da, 1898'de kendisine önerilen parti başkanlığı görevini kişisel olanaklarının yetersizliği nedeniyle reddetmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Sir Henry Campbell-Bannerman, Liberal Parti'nin başkanı oldu. Campbell-Bannerman'la Asquith arasında özellikle dış politika alanında belirginleşen görüş ayrılıkları, Asquith'in Boer Savaşı (1899-1902) sırasında Lord Rosebery, Sir Edward Grey ve R. B. Haldane ile birlikte İngiltere'nin yayılmacı siyasetini destekleyen Liberal Birlik'i kurmasıyla iyice açığa çıktı. Bu anlaşmazlıklar, Boer Savaşı'nın sona ermesi ve Liberallerin 1906 seçimlerinde büyük bir başarı kazanmasıyla geçici olarak sona erdi. Asquith Campbell-Bannerman hükümetinde maliye bakanlığına getirildi.

Asquith
BBC Hulton Picture Library

Campbell-Bannerman'ın Nisan 1908'de görevinden istifa etmesi üzerine Asquith başbakan oldu. Göreve başlar başlamaz David Lloyd George'u maliye, Winston Churchill'i ticaret bakanlığına getirdi. Asquith'in iç politikada karşılaştığı başlıca sorun, Lordlar Kamarası'nın liberal reformlara karşı çıkması ve buna bağlı olarak Liberal Parti'nin radikal kanadının partiden kopma tehlikesinin baş göstermesi oldu. Ülke dışındaki en büyük tehlike ise, giderek artan deniz gücüyle İngiltere'ye rakip olan Almanya idi. Lloyd George'un hazırladığı, donanma ve toplumsal hizmetler için ayrılan fonların artırılmasını öngören radikal 1909 bütçesinin Lordlar Kamarası'nda veto edilmesi üzerine, Asquith Lordlar Kamarası'na karşı anayasa mücadelesine girmeye karar verdi. 1910'da Lordlar Kamarası'nın yetkilerini sınırlayan tasarısını açıkladı. Ardından Kral V. George'u, reformu yanlısı kişilere soyluluk unvanı vermekle tehdit ederek muhalefeti susturmaya ikna etti. Sonunda, Ağustos 1911'de Parlamento Yasası'nın kabul edilmesiyle Lordlar Kamarası'nın veto yetkisine son verildi.

Bu olayla I. Dünya Savaşı'nın başlaması arasında geçen üç yıl Asquith için zor bir dönem oldu. Uluslararası ilişkiler hızla bozulurken, bazı hükümet üyelerinin yolsuzlukla suçlanması, 1914'te Galler'de Anglikan Kilisesi'nin devletle ilişkisini koparması ve İrlanda'da özerklik yanlıları ile Birlikçiler arasındaki çekişmenin bir iç savaş doğurabilecek boyutlara ulaşması, karşılaştığı başlıca sorunlardı.

Asquith, Almanların zaferinin İngiltere için bir felaket olacağını bilmesine karşın, I. Dünya Savaşı'na katılmakta çekimser kaldı. Almanların Belçika'yı işgalinin kamuoyunda yarattığı tepki üzerine savaşa katıldı. Mayıs 1915'te Birlikçilerle birlikte bir koalisyon hükümeti kurdu ve Lloyd George'u savaş bakanlığına getirdi. Ne var ki, Asquith başkanlığındaki bu yeni hükümetin başarısızlıkları birbirini izledi. Çanakkale harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı. Batı Cephesi'nde de herhangi bir ilerleme olmadı. Asquith, 1915 sonlarında, Fransa'daki İngiliz orduları komutanı Sir John French'in yerine Sir Douglas Haig'i getirdi. Sir William Robertson'u da genelkurmay başkanı yaptı. Bütün bu önlemlere karşın 1916 kötü bir yıl oldu. Dublin'deki Paskalya Ayaklanması ülke içinde bunalıma yol açarken, Somme Savaşı Batı Cephesi'ndeki durumu daha da güçleştirdi. Uzun mücadelelerden sonra zorunlu askerlik yasası kabul edildi. Sonbaharda, ülkedeki genel hoşnutsuzluğa ek olarak Asquith'e karşı sert bir basın kampanyası başlatıldı. Asquith bunun üzerine Aralık 1916'da istifa etti; yerine Lloyd George geçti. Asquith 1926'ya değin parti başkanlığı görevini sürdürdüyse de, bir daha hükümette görev almadı.

Asquith, 1925'te Oxford ve Asquith kontu oldu; kısa bir süre sonra da kendisine Knight of the Garter unvanı verildi. Yaşamının son yıllarında oldukça yoksulluk çekti, para kazanmak amacıyla bir dizi kitap yazdı. *The Genesis of the War* (1923; Savaşın Doğuşu), *Fifty Years of Parliament* (1926; Parlamentonun Elli Yılı) ve *Memories and Reflections* (1928; Anılar ve Düşünceler) bu kitapların en çok tanınanlarıdır.

asrava (Sanskrit dilinde "dışarı sızan"), Pali dilinde ASAVA, KUŞA (Sanskrit dilinde "elem") olarak da bilinir. Pali dilinde KILESA. Budacı felsefede, iç organlardan (yani beş duyu organı ve zihin) durmaksızın yayılan yanılsama. Aydınlanmamış olanlarda her varoluş, ya bir yanılsama konusu olur ya da kaçınılmaz biçimde yanılsama ile birlikte ortaya çıkar. Bu tür bir varoluşa *asrava* denir. Kişi iyi bir yaşam sürse bile,

ruh göçümü sırasında bu yaşam bir başka varoluş biçiminin ortaya çıkmasına neden oluyorsa, gene de *sasrava* sayılır. *Asrava*'dan kendini kurtarma çabasına giren kişi *anasrava*'ya (aydınlanma) ulaşabilir, yani bozulmamış bilgeliğin yardımıyla yanılsamanın boyunduruğundan kurtulabilir.

Asroc, tam adı ANTI-SUBMARINE ROCKET (denizaltısavar roket) sözcüklerinin kısaltması, ABD ordusunda, gemilerden fırlatılan ve hedefini sesle bulan katı yakıtlı torpil. Erimi yaklaşık 9.600 km'dir. Çoğunlukla su üstü gemilerden fırlatılır. Düşman denizaltısına yaklaşana değin havadan gider; sonra suya dalarak yolunu su altında tamamlar.

Assab, Kızıldeniz de liman. Eritre'nin güneydoğusunda, Assab Körfezi girişinde yer alır. Eskiden Danakil Ovasından geçen kervanların son durağı olan Assab kıyı şeridi, 1869'da İtalyan gemicilik şirketlerince ele geçirildi. 1882'de Afrika'daki ilk İtalyan sömürgesi oldu. Eritre ile Etiyopya'nın 1952'de federasyon kurmaları, 1962'de de birleşmeleri üzerine Assab ülkenin güney yarısı için önemli bir liman haline gelmiştir.

Eritre dış ticaretinin önemli bölümü Assab'dan yapılır. Ama 1970'lerin ortasından bu yana, savaş nedeniyle, limandan yürütülen taşımacılık büyük ölçüde sınırlanmıştır. Limandaki soğuk hava depolarından başka, kentte tuzlalar, bir su damıtma tesisi, havaalanı ve petrol arıtma tesisi (1967) bulunur. Nüfus (1984 geç.) 31.037.

Assam, Hindistan Cumhuriyeti'ni oluşturan eyaletlerden biri. Ülkenin kuzeydoğusunda yer alır; Bhutan Krallığı ile Arunaçhal Pradesh birlik toprağı Assam'ı kuzey ve kuzeydoğudan çevirir. Doğusunda Nagaland ve Manipur eyaletleri, güneyde Mizoram birlik toprağı ile Tripura eyaleti, batısında ise Bangladeş ile Meghalaya ve Batı Bengal eyaletleri bulunur. Himalayalar'ın Batı Bengal'deki etekleri boyuncu uzanan dar bir boğaz, Assam'ı kuzeybatıdan Hindistan'a bağlar.

Eski çağlarda Kamarupa olarak bilinen bölgeyi, İÖ 1. binyılda Narakasura ve oğlu Bhagadatta gibi ünlü krallar yönetti. Assam'da pek çok hanedan egemen olduysa da 13. yüzyılda Birmanya'dan Ahomlar gelinceye değin sağlam ve düzenli bir yönetim kurulamadı. Ahomların gücü ve zenginliği, Kral Rudra Singh (hd 1696-1714) yönetiminde en yüksek düzeye ulaştı. İç çekişmeler sonucunda 1817'de Birmanyalıların Assam'a girmesinin ardından yoksulluk ve yıkım geldi. Sonunda Birmanyalıları bölgeden atan İngilizler, burayı 1826'da İngiliz Hindistanı'na kattılar. 1842'ye gelindiğinde tüm Assam Vadisi İngiliz egemenliğine girmişti. 1947'de Hindistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Assam'ın bir bölümünün Pakistan'a verilmesi ve Naga Tepeleri bölgesi ile Mizoram birlik toprağı birleştirilerek yeni bir eyalet oluşturulması sonucunda Assam toprakları küçüldü. Başkenti, 1972'de Şillong'dan Gohati'nin banliyösü olan Dispur'a, 1984'te de gene Gohati yakınlarındaki Pragcyotishapura'ya taşındı.

Kuzey Çaçhar Tepeleri ve Karbi Anglong illeri dışında Assam, genellikle ovalardan ve akarsu vadilerinden oluşur. Üç önemli coğrafi bölgeye ayrılır. Kuzeyde Brahmaputra Vadisi, güneyde Barak Ovası ve ikisinin arasındaki dağlık kesim Brahmaputra Vadisi, Assam'daki başlıca yüzey oluşumudur. Burada ortalama sıcaklık ocak ayında (sisli ve az yağmurlu geçen kuzeydoğu musonu sırasında) 16°C'dir. Assam'ın en sıcak ayı olan ağustosta, ortalama sıcaklık 29°C dolayındadır. Depremler sık görülür. Bölgenin tarihindeki en şiddetli depremlerden biri 1950'de olmuş ve yol açtığı toprak kayması ve taşkınlar büyük can ve mal kaybıyla sonuçlanmıştır.

Çoğunluğu Hint-İran ve Moğol kökenli olan Assam halkının yaklaşık üçte ikisi Hindu, dörtte biri Müslümandır. Moğol kökenlilerin çoğu Tibet-Birman lehçelerini konuşur. Bengal kökenli Hindular da uzun süredir burada yaşamaktadır. Yakın tarihlerde Bangladeş'ten göçmenler gelmiştir. 1960'lardan günümüze değin Assam çeşitli azınlık gruplarının gösteri ve şiddet olaylarına sahne olmuştur.

Assam'da ekonominin temeli tarımdır. Nüfusun yaklaşık yüzde 56'sı çiftçilikle, yüzde 10'u da tarımla ilgili işlerle uğraşır. Ekili alanların yaklaşık yüzde 70'inde pirinç yetiştirilir. Öteki önemli ürünler olan çay ve jüt, Assam'da gelirin büyük bölümünü oluşturur. Ayrıca yağlı tohumlar, bezelye, baklagiller, kolza ve şekerkamışı ekilen Assam'da portakal, ananas ve muz da yetiştirilir.

Assam'ın yukarı kesiminde petrol ve kömür bulunur. Doğal gaz, kireçtaşı, ateş kili ve feldispat öteki yeraltı kaynaklarıdır. Ülkenin toplam petrol ve doğal gaz üretiminin yaklaşık yarısını Assam eyaleti sağlar. Bununla birlikte, çay ve petrole dayalı olanlar dışında, önemli sanayi tesisleri sayıca azdır. Eyaletin sanayi alanındaki başlıca sorunları, sermaye yokluğu, ülkenin öbür bölgelerinden kopuk oluşu ve ulaşım sisteminin yetersizliğidir. Sanayi tesisleri arasında, Namrup'taki gübre fabrikası, Silghat'taki jüt, Dergaon'daki şeker, Cogighopa'daki kâğıt, Cagiroad'daki ipek dokuma ve Bokacan'daki çimento farbrikaları sayılabilir. Eyaletin orman kaynakları, kibrit ve kontrplak fabrikalarının yanı sıra çok sayıdaki bıçkıhanede değerlendirilir. Altı tane havaalanı ile kara, deniz ve demiryolu ulaşım olanaklarına karşın, eyaletin taşımacılık gereksinimi yeterince karşılanamamaktadır.

Assam'da toplumsal yaşam, din ve kültür merkezlerinin etkinlikleriyle iç içedir. Önemli toplumsal törenler, yılda üç kez kutlanan ve köylülerin mevsim dönümlerinde düzenlediği kır eğlencelerinden doğmuş Bihu şenlikleridir. Nisan ortasında yapılan ve yeni yılın kutlandığı Bohag Bihu, bu şenliklerin en önemlisidir. Şubat ortasındaki Magu Bihu törenleri sırasında hasat şölenleri düzenlenir, şenlik ateşleri yakılır. Ekim ortasında kutlanan Kati Bihu ise "Yoksullar Şenliği" olarak anılır; çünkü yılın bu zamanında yoksulların evlerindeki tahıl tükenmiş ve gelecek hasata değin yiyeceksiz kalınmıştır.

Kültür yaşamının, özellikle Assam kadınlarını ilgilendiren bir yönü de, çiçek ve başka desenlerle bezenmiş saf ipek ve pamuklu kumaş dokumacılığıdır. Kastı, inancı, toplumsal statüsü ne olursa olsun her Assam evinde en az bir el tezgâhı bulunur ve her kadının dokuma sanatını bilmesi beklenir. Gohati, Corhat ve Dibrugar'da üniversite bulunur. Yüzölçümü 78.523 km²'dir. Nüfus (1991 geç.) 22.294.562.

Assam dili, Hint-Âri dillerinin Kuzeybatı öbeğine bağlı dil. Hindistan'ın Assam eyaletinin resmî dili ve Assam Vadisine özgü tek Hint-Âri dilidir. Bölgedeki Tibet-Birman lehçeleri ile yakın ilişkisi, sözcük dağarcığını, sesbilgisi ve yapısını etkilemiştir. Dilbilgisinin en önemli özelliklerinden biri, bükünne geniş yer vermesidir; ayrıca ululamalı(*) ve ululamasız yapılarda değişik adıllar ve çoğul ekleri kullanılır. Assam dili, Bengali diliyle de yakından akrabadır.

Eski çağlara uzanan Assam edebiyatı, özenle korunmuş *buranci*'leri (tarihsel yapıtlar) ile ünlüdür.

Assam Himalayaları, Himalayalar'ın doğu bölümü. Hindistan'ın Sıkkım eyaleti ile Bhutan Krallığı'nı geçerek, Tibet (Çin) sınırı boyunca, kuzeydeki Assam eyaletine doğru uzanır. Batıda Tista Irmağının yukarısından, doğuda Brahmaputra Irmağının büyük kıvrımına kadar 720 km uzunluğundadır. En yüksek noktası, 7.756 m ile Tibet'teki Namuchabawa'dır; öteki doruklar arasında Kula Kangri, Kangri, Çhomo Lhari ve Kangto tepeleri sayılabilir. Dağlardan doğan Subansiri, Manas, Sankosh, Raidak ve Caldhaka ırmakları güneye doğru akarak Brahmaputra'yla birleşirler. Yöredeki başlıca yerleşmeler Hindistan sınırları içinde Gangtok ve Kalimpong, Bhutan'da ise Punakha ve Paro'dur. Dağların başlıca geçitleri, Natu, Celep, Tang, Pele ve Bum'dur.

Assateague Adası, ABD'de, Maryland eyaletinin güneydoğusu ile Virginia eyaletinin doğusunda, Atlas Okyanusu açıklarında set resifi. 1965'te "ulusal kıyı" ilan edilen adanın uzunluğu 60 km'dir. 160 km²'lik yüzölçümünün yaklaşık yarısı sudur. Anakaradan Chincoteague Körfeziyle ayrılan adayı kıyıya iki köprü bağlar. Bunlardan biri, kuzey ucuna yakın olan Maryland'daki Sinepuxent'ten, ikincisi ise güney ucuna yakın olan, Virginia'daki Chincoteague'den bağlantı sağlar. Her yıl temmuz ayında açık artırmayla satılan, ünlü yabani Chincoteague midillileri ile geyikler, küçük memeliler ve su kuşları, adanın güney ucundaki Chincoteague Yabanıl Doğayı Koruma Ulusal Parkı'nın bataklıklarında ve çam kaplı bölgelerde serbestçe yaşarlar. Bu alan, aynı zamanda Atlas Okyanusuna uçuş yolu üzerinde bir kuş barınağıdır. Adanın korunaklı koy ve körfezlerinden midye ve istiridye de çıkarılır.

Asselar insanı, günümüze fosilleşmiş iskeleti ulaşan tarihöncesi insan. 1927'de Fransız Sudanı'nda (bugün Mali) Fransız askeri üssü Asselar yakınında M.V. Besnard ve Théodore Monod tarafından bulundu. Holosen Bölümde (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) yaşamış olduğu sanılan Asselar insanı bazı bilim adamlarınca Siyah ırka ait en eski iskelet kabul edilir.

Asseliyen Kat, Alt Permiyen Dönemde oluşmuş kayaç dizilerinin en alt katı ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi (Permiyen Dönem y. 280-225 milyon yıl önce). En gelişkin örneği Rusya'daki Perm yönetim bölgesinde gözlenir. Ayrıca Permiyen Dönemde oluşmuş kayaç dizilerinin en alt katının dünya ölçeğindeki örneğini oluşturur. Asseliyen ile onu izleyen Sakmariyen Katın en önemli tanıtıcı fosil kuşakları, *Pseudoschwagerina* cinsi fusunilit fosilleri ile *Properrinites* cinsi ammonit fosillerini içeren bölgelerdir.

assemblé, PAS ASSEMBLÉ (Fransızcada "adım birleştirme") olarak da bilinir, klasik balede dansçının ayak ve bacaklarını havada birleştirerek iki ayağı üstüne düşmesi. Hareket öne, arkaya, aşağıya ve yukarıya yapılabilir.

Temel *assemblé*'de dansçı serbest ayağını havaya kaldırırken aynı anda destek aldığı

ayakla yukarı fırlar ve ayaklarını ya da bacaklarını havada birleştirdikten sonra, genellikle ayaklar beşinci pozisyonda, yani ayaklar çapraz, dizler kırık (*demiplié*) olarak yere düşer. *Assemblé*'nin birçok çeşidi vardır. Bunlar arasında, kanat çırpışına benzer (*battu*) küçük adımlarla ya da dönerek sahneyi boydan boya geçmek de sayılabilir.

Assemblée Législative *bak.* Yasama Meclisi

Assemblée Nationale *bak.* Ulusal Meclis

assembler *bak.* çevirici

Assemblies of God *bak.* Pentekostalizm

Asser (ö. y. 909), Galli keşiş. Batı Sakson Kralı Büyük Alfred'in arkadaşı, öğretmeni, danışmanı ve yaşamöyküsü yazarı olarak ünlüdür.

Pembrokeshire'daki Aziz David Manastırı'nda keşiş olduktan sonra Alfred, kendisine Latince öğretmesi için Asser'i Wessex'teki sarayına çağırttı. Asser'in anlatımına göre, 887'nin Aziz Martin gününde (11 Kasım) Latince dersleri başladı. Bundan sonra hem saraya, hem de manastıra zaman ayıran Asser, Alfred'in yalnızca öğretmeni olmakla kalmadı, arkadaşı da oldu. Kral tarafından, Somerset'teki Congresbury ve Banwell manastırlarının başkeşişliğine getirildi; ardından Devon ve Cornwall'a piskopos atandı. Öldüğü sırada Dorset'te Sherborne piskoposuydu.

Asser'in yazdığı *Life of King Alfred*'de (Kral Alfred'in Yaşamı), doğumundan 871'de tahta çıkışına değin kralın yaşamöyküsü ele alındıktan sonra, hükümdarlık dönemi ve savaşları ayrıntılarıyla anlatılır. Ama kitap 887'de, Alfred'in ölümünden 12 yıl önce birden son bulur. Tarihsel olayların anlatımında büyük ölçüde Anglosakson Vakayinamesi kaynak olarak kullanılmıştır. Bazı bilim adamları, bu yapıtın hiçbir bölümünü Asser'in yazmadığını öne sürmüşse de, bu görüş yaygın kabul görmemiştir.

Asser, Tobias Michael Carel (d. 28 Nisan 1838, Amsterdam - ö. 29 Temmuz 1913, Lahey), Hollandalı hukukçu. I. Lahey Barış Konferansı (1899) sırasında Daimi Hakemlik Divanı'nın kurulmasında oynadığı rol dolayısıyla Alfred Fried ile birlikte 1911 Nobel Barış Ödülü'nü kazanmıştır.

1862-93 arasında Amsterdam Üniversitesi'nde ticaret hukuku ve uluslararası özel hukuk profesörlüğü görevlerinde bulundu. 1869'da, iki meslektaşıyla birlikte *Revue de Droit International et de Législation Comparée*'yi (Uluslararası Hukuk ve Karşılaştırmalı Yasama Dergisi) çıkarmaya başladı. 1873'te Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün kurucuları arasında yer aldı.

1891'de, Hollanda hükümetinin Lahey Uluslararası Özel Hukuku Birleştirme Konferansı'nı düzenlemesini sağladı. İlk kez 1893'te toplanan konferans daha sonra sürekli bir kuruma dönüştü. Aile hukukuna ilişkin 1902-05 Lahey Antlaşması'nı da bu kurum gerçekleştirdi. Asser, 1911-12'de, uluslararası kambiyo senetlerine ilişkin mevzuatın birleştirilmesi amacıyla toplanan konferanslara başkanlık etti. 1893'te Hollanda Devlet Konseyi'ne (*Raad van State*) seçildi. 1899 ve 1907 Lahey barış konferanslarına Hollanda temsilcisi olarak katıldı.

assignat, Fransız Devrimi yıllarında dolaşıma konan kâğıt para (1789-96). Devrim hükümetinin, mali bir önlem olarak *assignat* sürümünü artırması, enflasyonla sonuçlanmıştır.

Ulusal Meclis, ivedi borçlarını ödemek amacıyla, kamulaştırılmış kilise topraklarını güvence göstererek Aralık 1789'da *assignat*'ı yüzde 5 faizli bir tahvil olarak piyasaya sürdü. Eylül 1790'da bu tahvili kâğıt paraya dönüştürdü ve piyasadaki *assignat* miktarı 400 milyon livre'den 1,2 milyara yükseltildi. Ekonomiyi canlandıran ve para açığını kapatan kâğıt paranın ilk etkisi olumlu oldu. Ama halkın kâğıt para karşısında duyduğu güvensizlik ve iyice oturmamış devrim yönetimi devrilirse paranın değersizleşebileceği korkusu, kısa sürede *assignat*'nın değer yitirmesine yol açtı.

1792'de Fransa'nın öteki Avrupa ülkeleri ile savaşa girmesi yüzünden *assignat*'nın değerinde daha da büyük bir düşüş oldu. 1796'da, *assignat*'nın yerine *mandats territoraux* (toprak senetleri) çıkarıldı (1 *mandat* = 30 *assignat*). *Mandat*'nın da halkın güvenini kazanamaması, Direktuvar'ı madeni paraya dönmeye zorladı (4 Şubat 1797).

Assiniboia, Kanada'nın batısında, adını Asinibo Yerlilerinden ve Assiniboine Irmağından alan bölge. Sınırları, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında üç değişik biçimde düzenlenmiştir.

Assiniboia, Hudson Körfezi Kumpanyası'nın bağışladığı arazi üzerinde 1811'de kurulan Red Irmağı Yerleşmesi'nin resmî adıydı. Yerleşme, bugünkü Güney Manitoba ile 1881'e değin Red Irmağı Vadisi olarak adlandırılan bugünkü Kuzey Dakota ve Minnesota'yı kapsıyordu. Kumpanya, 1835'te bölgeyi geri alarak Assiniboia ilini kurdu. Bugünkü Manitoba eyaletinin Winnipeg kenti ile aynı yerde bulunan Garry Kalesi'nin çevresinde, 80 km yarıçaplı bir alanı içine alan ilde yönetim yetkisi, yerel vali ile üyelerini Hudson Körfezi Kumpanyası'nın atadığı bir konseyin elindeydi. 1870'te Manitoba oluşturulunca, Assiniboia ili bu eyalette birleştirildi.

Kanada hükümeti, 1882'de eski Kuzeybatı topraklarının bir parçası olarak yeni bir Assiniboia ili oluşturdu. Bu birim, Manitoba sınırından batıya, Alberta iline doğru uzanıyor, kuzeyde Saskatchewan ili, güneyde ise Kanada-ABD sınırı yer alıyordu. 1905'te Assiniboia, Alberta ve Saskatchewan illeri arasında bölündü.

Assiniboine Irmağı, Kanada'da, Saskatchewan ve Manitoba kentlerinin güneyinde ırmak. Red Irmağının önemli bir koludur. Saskatchewan'ın doğusundaki kaynağından güneydoğuya, Manitoba'ya doğru aktıktan sonra doğuya yönelip Manitoba Cuesta'da dik bir boğazdan geçer ve eski çağlarda bir buzul gölü olan Agassiz Gölünün oluşturduğu düzlüklere ulaşır. 1 070 km'lik yolunu tamamlayarak Winnipeg'de Red Irmağı ile birleşir. Fransız gezgini La Verendrye tarafından ilk kez 1736'da keşfedilen ırmak, daha sonra kürk tüccarları için önemli bir ulaşım yolu oldu. Irmağın adı, Asinibo (Ojibwa dilinde "Yemeğini Kızgın Taşta Pişiren") Yerlilerinden gelir. Assiniboine, başlıca iki kolu olan Qu'Appelle ve Souris Irmağı ile birlikte Kanada'nın önde gelen buğday ekim alanlarından birine su taşır. Manitoba ilindeki Brandon, Portage la Prairie ve Winnipeg, akarsu kıyısındaki başlıca kentlerdir.

Assises de Jérusalem, 12. yüzyılda, Kudüs Latin Krallığı'nda gelişen bir dizi görenek ve uygulamaya dayanan yasa kitabı. Feodal hukukun en yetkin yapıtlarından birindir.

Assises'in temelini, Kudüs Latin Krallığı'nın ilk hükümdarı Godefroi de Bouillon (ö. 1100) attı. Godefroi, önde gelen adamlarından, Batı'daki yaygın görenekler ve uygulamalar konusunda, Haçlılar arasında soruşturma yapmalarını istedi. Bu göreneklerden, düşmanlarla çevrili ve dolayısıyla varlığını sürdürmek için düzenli bir askerlik hizmetine gerek duyan bir halkın yönetimi ve korunması için zorunlu olanlar benimsendi. Bunların çoğu, Fransız kökenli göreneklerdi. Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nde saklanan bu yasa kitabına *Lettres du Sepulchre* (Kudüs Belgeleri) adı verilirdi.

Assises, saray görevlilerinin atanmasını, mahkemelerin yönetimini, vergilerin toplanmasını, *fief*'lerin(*) dağıtımını, askerlik hizmetini ve ticareti düzenleyen kurallardan oluşuyordu. 1187'de Kudüs ele geçirildiğinde, *Lettres du Sepulchre*'ün özgün metni kayboldu. Kutsal Topraklar'ın Müslümanlarca yeniden fethedilmesinden sonra Latin Doğu'da kalan Frankların yerleştiği Kıbrıs Krallığı'ndaki bir grup hukukçu, 13. yüzyılda yeni bir derleme yaptı. Bu yasalar, sonraki 300 yıl boyunca gözden geçirilip düzeltilmiş olmakla birlikte ortaçağdaki feodal devlet yapısına bugün de ışık tutmaktadır.

Assisi, Orta İtalya'da, Umbria yönetim bölgesinin Perugia ilinde kent. Subasio Dağının eteğinde, Perugia'nın doğusunda Topino ve Chiascio vadilerinin yukarısında yer alır. Umbriler, Etrüskler ve Romalılar dönemindeki eski Assisium kentinin gelişmesiyle oluşan Assisi, Aziz Francesco'nun doğum yeri olmasıyla ünlüdür. Bugün bir

Aziz Francesco Kilisesi ve Manastırı, Assisi, İtalya
SCALA Art Resource/EB Inc.

kilise olan Minerva Tapınağı, kentin ilkçağdan kalma en önemli yapısıdır. Ortaçağ başlarında Spoleto düklerine bağlı olan Assisi, 12. yüzyılda bağımsız bir komün oldu. Assisi'deki iç karışıklıklar ve Perugia ile çıkan savaşlar, papalığa katılıncaya değin sürdü. Kent, 1860'ta İtalya Krallığı'nın parçası oldu.

Kentteki en önemli yapı, Aziz Francesco'nun azizler listesine kabul edildiği 1228'den hemen sonra yapımına başlanan ve onun adını taşıyan kilise ile rahibe manastırıdır. Kilisenin altındaki kripta, 1818'de, Aziz Francesco'nun mezarı açıldığında eklenmiştir. Kilisenin üst ve alt bölümlerinde çok sayıda fresk vardır. Bunların en önemlileri, Giotto'nun, Aziz Francesco'nun yaşamını betimleyen freski ile Giovanni Cimabue ve Simone Martini'nin yapıtlarıdır. Azize Chiara'nın adını taşıyan kilisede (Sta. Chiara, 1257-65), azizenin mezarı da bulunur. Azize Chiara'nın kurduğu tarikata bağlı rahibeler, 1212'den sonra S. Damiano Kilisesi ile manastırına yerleşmişlerdir. Aziz Francesco'ya Benedikten keşişlerinin verdiği Eremo delle Carceri (Keşişler Zindanı) ve Sta. Maria degli Angeli Kilisesi (1569) kentin yakınındadır. Fransisken tarikatının beşiği olan romanesk üsluptaki küçük Porziuncola Kilisesi de, Sta. Maria degli Angeli (1569) Kilisesi'nin içinde yer alır. Öteki yapılar arasında, S. Ruffino Katedrali (1140) ve La Rocca Maggiore Kalesi (1367) sayılabilir.

Hafif sanayi kuruluşlarının yer aldığı kentin ana gelir kaynağını, turistler ve hacılar oluşturur. Nüfus (1981 geç.) 24.440.

assit *bak.* asit

Associated Press (AP), ABD'nin en eski ve en büyük haber ajansı. Kooperatif ortaklık biçiminde örgütlenmiş olan AP, dünyanın en büyük ve seçkin ajanslarından biridir.

New York kentinde yayımlanan altı günlük gazete, 1848'de, transatlantiklerin ABD'deki ilk uğrak yeri Boston'a gelen dış kaynaklı haberleri telgrafla tüm ülkeye dağıtmak için işbirliğine girdiler. Bu kuruluş, 1856'da New York Associated Press adını alarak çeşitli yerel basın gruplarına haber satan bir ortaklığa dönüştü. Yerel müşterilerinin baskısı sonucunda yönetiminde değişiklik yapma zorunluluğu doğunca, 1892'de, Illinois yasaları çerçevesinde bugünkü biçimiyle AP kuruldu. Ajansa üye olmayan *Chicago Inter Ocean* gazetesi, 1900'de, AP'ye karşı haksız rekabet davası açtı. Bunun üzerine ajans, şirketleşme mevzuatının, paydaşların ve paydaş adaylarının çok sıkı denetlenmesine izin verdiği New York'a taşındı. New York yasalarına göre, ortaklık için başvuranlar, ortaklarca geri çevrilebiliyordu. *Chicago Sun* gazetesinin kurucusu Marshall Field'in (III), 1940'ların başında AP ajansından dışlanmasına karşı açtığı mücadele sonucunda, federal antitröst kuruluşların yürüttüğü bir kovuşturma ile AP'nin kısıtlayıcı uygulamalarına son verildi.

AP'nin, radyoteleprinter aygıtıyla gelen haberlerin uydu aracılığıyla dağıtımı ve başka hizmetler için gerekli elektronik donanım ve bakım masraflarıyla giderek kabaran yıllık bütçesi, 1980'lerin başında 170 milyon doları aşmıştır. Bu rakam, dünyadaki benzer kuruluşların bütçelerinin çok üzerindedir. ABD'de 100'den çok, çeşitli ülkelerde de 50'yi aşkın bürosu olan AP, 2.500'e yakın muhabirden oluşan kadrosu ile yaklaşık 100 ülkeden topladığı haberleri paydaş gazetelere dağıtır. Kendi kadrosu dışında, paydaş gazetelerin 100 bini aşkın muhabiri de ajansa katkıda bulunur. Ajansa abone olan gazetelerin sayısı 1980'lerin başında 6.500'ün üzerindeydi. AP, uzun yıllar boyunca, haber iletmek amacıyla 600 bin km'yi aşkın telefon hattı kiralamıştır; ama 1952'de kullanıma giren radyoteleprinter sistemiyle telefon ihtiyacı azalmaya başlamıştır. Abonelerin de uygun anten takmasıyla uydu kullanımı yaygınlaştıkça bu eğilim giderek güçlenecektir.

Associated Universities Inc. *bak.* Birleşik Üniversiteler

Association Internationale Africaine *bak.* Afrika Uluslararası Derneği

Assos, Çanakkale ilinin Ayvacık ilçesinde, eskiden Behramkale adıyla anılan Behram köyü yakınında bulunan antik kent. Lesbos'lu Hellinkos, kenti, İÖ 7. yüzyılda Lesbos'taki Metymna (Midilli) kentinde oturan Aiollerin kurduğunu söyler. Denizden 200 m yükseklikte, teraslar üstündeki Assos, Adramyttion (Edremit) Körfezindeki en önemli liman kentiydi. Lidyalılardan sonra Perslerin egemenliğine geçti. İÖ y. 479'da özgürlüğüne kavuştu ve Delos Birliği'ne katıldı. İÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreğinde Eubulos ile Aristoteles'in öğrencisi Hermias tarafından yönetildi, sonra İskender'in yönetimi altına girdi. Onun ölümünden sonra yöreye Selevkoslar egemen oldu. Bir süre Pergamon Krallığı'na bağlanan Assos, İÖ 133'te bu krallıkla birlikte Roma'nın eline geçti. Bizans döneminde Mahramion adını aldı (Behramkale de bu addan türemiştir). Bizanslılardan sonra I. Murad zamanında Osmanlılara geçti.

Assos, Helenistik ve Roma dönemlerinde hem ticaret, hem de kültür merkeziydi. Hermias'ın çağrısı üzerine İÖ 348'de kente gelen Aristoteles, üç yıl burada yaşadı ve akademilerinden birini burada kurdu. Filozof Kleanthes de Assos'ta doğdu.

Kenti ilk kez 1881-83 arasında J. T. Clarke ve F. Bacon kazmıştır. İÖ 4. yüzyıla tarihlenen kent surunu günümüze değin iyi korunagelmiştir. İki yanı kuleli iki tane kapısı, yedi tane daha küçük kapısı ve çok sayıda burcu bulunan bu surlar, Helenistik dönemin üstün savunma tekniğini yansıtır. Geç Roma döneminde ve ortaçağda çeşitli onarımlar gören bu surların içinde akropolis yer alır. Akropolisteki arkaik Athena Tapınağı (İÖ y. 540-530) Dor düzenindeki Arkaik dönem tapınaklarının Anadolu'daki tek örneğidir. Stilobat düzeyine kadar ayakta kalmış olan bu tapınağın baştaban (arşitrav) kabartmalarında mitolojik konular işlenmiştir. Helenistik döneme tarihlenen mozaik taban döşemesi, yapının o zaman da kullanıldığını gösterir. Kentte *gymnasion* (biri iki, öbürü üç katlı), iki agora, Hıristiyanlık döneminde kiliseye dönüştürülmüş bir agora tapınağı, tiyatro, *bouleterion*, Yunan tiyatrosu, Roma hamamı ve andezitten yapılma lahitlerin yer aldığı bir nekropol vardır. Tapınağa ait kabartmalar İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Assuan, ASUAN ya da ASVAN olarak da bilinir. Yukarı Mısır'da il (*muhafaza*). Nil Irmağının alüvyon ovası ile hemen çevresinde dar bir şerit biçiminde uzanan yöreyi içine alır. Yüzölçümü 679 km²'dir. Nil boyundaki Mısır illerinin en güneyde olanıdır; ilin güneydeki kısa sınırı, Mısır-Sudan sınırının bir bölümünü oluşturur. Nil'i çevreleyen kumtaşı, granit ve diyorit tepelerini yüzyıllar önce kurumuş ırmak yatakları keser. Bu tepeler, Sudan sınırı yakınında en yüksek noktasına (635 m) erişir, daha kuzeyde ve Nasır Gölü çevresinde ise yer yer 360 m'yi aşar. Nil, il merkezi Assuan'da ve Sudan sınırındaki Halfa Vadisinde, daha az aşınmış bir granit yatağı izleyerek, "katarakt" (çağlayan) adı verilen ivinti yerleri ve adalar oluşturur. Irmak ulaşımını engelleyen bu yeryüzü şekilleri, Assuan'ın firavunlar döneminde Mısır sınırının sona erdiği yer olarak belirlenmesinde etken olmuştur.

1902'de tamamlanan Eski Assuan Barajı, Assuan kentinin 5 km güneyinde, 1970'te bitirilen ve dünyanın en önemli inşaat ürünlerinden sayılan Assuan Yüksek Barajı ise yaklaşık 11 km güneyde yer alır. Yüksek Baraj'ın güneyinden, 240 km aşağıdaki Sudan sınırına kadar olan alan, içinden hiç yol geçmeyen, dağlık, ıssız bir çölle kaplıdır; buradaki eski ırmak yatağına Nasır Gölünün suları dolmuştur. Yörenin Nübyeli halkı ise, Kavm Umbu yakınlarında, tarıma elverişli hale getirilmiş bir alana yerleştirilmiştir.

Yüksek Baraj'ın işletmeye açıldığı 1968'den bu yana, daha önce yalnız yaz aylarında sulanabilen 400 bin hektarlık bir alan sürekli sulanmaya başlamıştır. Bu sulama alanının bir bölümü Assuan ili sınırları içindedir. Assuan kentinin kuzey kesiminde şekerkamışı, mercimek, mısır ve buğday yetiştirilir. Sanayi, Assuan Barajı ve şeker fabrikalarının bulunduğu Kavm Umbu ile Idfu gibi büyükçe kentlerde yoğunlaşmıştır. Yörenin başlıca yeraltı kaynakları, demir

Athena Tapınağı, Assos, Charles Texier'in deseninden taşbaskı, 1842
Atlas Yapım

cevheri, altın, uranyum, fosfat ve kömürdür. Assuan kenti çevresinde, firavunlar döneminden beri işletilen granit ocakları ile yakın dönemlerde açılmış mermer ocakları vardır.

Assuan, günümüze değin korunabilmiş eski anıtlar bakımından zengin olduğu için önemli bir turizm merkezidir. Nasır Gölünün suları altında kalan alandaki anıtları kurtarmak için, 1960'larda uluslararası işbirliğiyle büyük bir hafriyata girişilerek Nübye tapınakları daha yüksek bir yere taşınmıştır. Özellikle Abu Simbel(*) Philai tapınaklarını kurtarmak için çok karmaşık işlemler gerektiren çalışmalar yürütülmüştür. Nüfus (1990 tah.) 883.000.

Assuan, ASUAN ya da ASVAN olarak da bilinir, Eski Yunanca SYENE. Mısır'da Assuan ilinin (*muhafaza*) merkezi. Nil Irmağının doğu yakasında, Birinci Çağlayanın hemen altındadır. Eski Mısır'ın güney sınırına, antik Yeb kenti kalıntılarının bulunduğu

Nil Irmağı üzerinde yer alan Assuan, Mısır
A1 Resource-EB Inc

Assuan Adasına(*) bakar. Bugün de işletilmekte olan taşocaklarından çıkarılan granit, tarihte pek çok anıtın yapımında kullanılmıştır. Adı, ırmağın doğu yakasında kurulmuş olan eski Sven (Eski Mısır dilinde: *svenet* "ticaret") kentinden gelir. İÖ 5. yüzyılda Yahudi paralı askerlerin kolonisi olan Sven, daha sonra bir Kopt piskoposluğu haline geldi. Romalılar, Osmanlılar ve İngilizler tarafından sınır garnizonu olarak kullanıldı.

Günümüzde Assuan, Sudan'la alışveriş yapan bir ticaret merkezi, bir yönetsel merkez ve kışlık dinlenme yeridir. Kentte bakır ve çelik üretilen bir sanayi kompleksi, birer gübre ve çimento tesisi, bir şeker fabrikası, ayrıca granit ve mermer çıkarımında uzmanlaşmış kuruluşlar vardır. Kentin 5 km güneyinde 1902'de tamamlanan Eski Assuan Barajı, 11 km güneyinde ise 1970'te tamamlanan Assuan Yüksek Barajı yer alır. Yüksek Baraj, Mısır'ın elektrik enerjisi gereksinmesinin büyük bölümünü karşılar. Barajın oluşturduğu Nasır Gölünde balıkçılık gelişmiştir; 1980'lerin başında burada bir gıda işleme ve soğutma tesisinin yapımına başlanmıştır. Yüksek Endüstri Enstitüsü de Assuan'dadır.

1980'de balıkçılık eğitimi için bir okul açılmıştır. Assuan Adasında, ile ait eski yapıtların toplandığı bir müze kurulmuştur. Kahire-Assuan demiryolunun güney ucunda olan kentte pek çok otel bulunur. Ayrıca uluslararası bir havaalanı vardır. Nüfus (1986) 191.461.

Assuan Adası, Arapça CEZIRET ASVAN, İngilizce ELEPHANTINE. Nil Irmağı üzerinde ada. Yukarı Mısır'da, Assuan ili (*muhafaza*) sınırları içindedir. Assuan kentinin karşısındadır. İngilizcedeki adını, firavunların kurduğu Abu kentinin Yunanca karşılığı olan Elephanthos'tan alır. 18. ve 19. sülalenin firavunları adada, çağlayan bölgesinin Koç Tanrısı Hnum, eşi Satis ve komşu Sehel kentinin tanrıçası Anuket için büyük bir tapınak yaptırdılar. Kuzeyinde Eski ve Orta krallıkların kutsal toprakları yer alır. Eski ve Orta krallıklar döneminde adada yaşamış soylulara ait birçok önemli taş mezar, Nil Irmağının batı yakasındaki yüksek kayalıklarda bulunur. Eski Krallık döneminde (İÖ y. 2686-2160) en güneydeki Mısır yerleşmesi ve Sudan'la Mısır arasındaki ticaret yolunun başlangıç noktası olan Assuan Adası, "güneyin kapısı" olarak bilinirdi. Orta Krallık döneminde (İÖ 1991-1675) ise, Mısır denetimindeki Nübye'nin yönetim merkeziydi. Yeni Krallık dönemi (İÖ 1567-1085) boyunca Nübye eyaletine bağlı kaldı. 26. sülale döneminde (İÖ y. 664-525) yeniden sınır kalesi konumuna geldi. Yunanlı coğrafyacı Strabon'un söz ettiği, Romalılardan kalma nilometre (Nil Irmağındaki su yüksekliğini ölçmede kullanılan düzenek) adanın güneydoğusundaki rıhtımda bulunur. Günümüzde adada, Nübyelilerin yaşadığı iki köy vardır.

Assuan Yüksek Barajı, Arapça SAADÜ'L-ALİ. Mısır'ın Assuan ilinde, Nil Irmağı üzerinde kaya dolgu baraj. Yaklaşık 1 milyar dolara mal olan Assuan Barajı 1970'te tamamlanarak Ocak 1971'de resmen açıldı. Yüksekliği 111 m, kret (tepe) uzunluğu 3.830 m, hacmi 42,6 milyon m³'tür. Barajın oluşturduğu Nâsır Gölünün(*) su tutma kapasitesi yaklaşık 164 milyar m³'tür. Nil'in yıllık toplam debisinin 74 milyar m³'ünün bölüşümü konusunda Mısır ve Sudan arasında yapılan antlaşmaya göre suyun 55,5 milyar m³'ü Mısır'a, geri kalanı Sudan'a verilmektedir. Nâsır Gölü, Nil'in Mısır topraklarında 320 km'lik, daha güneyde Sudan topraklarında ise 160 km'lik bölümünün sularını toplar. Gölün oluşturulması, Abu Simbel(*) tapınaklarının su altında kalmaması için büyük masraflarla taşınmasını, toplam 90 bin Mısırlı köylü ile Sudanlı Nübye göçerinin başka yerlere yerleştirilmesini gerektirmiştir. Elli bin Mısırlı, Assuan'ın 48 km kuzeyindeki Kavm Umbu Vadisine taşınarak burada Nubarya adıyla

Assuan Yüksek Barajı
Carl Frank

yeni bir tarım bölgesi oluşturulmuştur. Bölgeden ayrılmak zorunda kalan Sudanlıların çoğu ise Etiyopya sınırı yakınındaki Haşmü'l-Kirbe'ye yerleştirilmiştir.

Assuan Barajı, Mısır ekonomisine çok büyük katkıda bulunur. Barajın yapılmasıyla Nil'in yıllık taşkınları tarihte ilk kez insan eliyle denetlenebilir hale gelmiştir. Taşkın sularını tutan barajdan ekili topraklara en yararlı olacağı zamanda su salınmasıyla binlerce dönüm toprak sulanabilmektedir. Ayrıca barajın gerek yukarı, gerek aşağı kesimlerinde ırmak taşımacılığı gelişmiştir. Assuan'da 2.100 megavata kadar elektrik üretilebilmektedir. 90 m derinliğinde ve ortalama 23 km genişliğinde olan baraj gölünde balıkçılık da yapılır. Bununla birlikte baraj, Mısır'ın Akdeniz kıyılarındaki balık avı alanlarını olumsuz etkilemiştir. Göl, büyük bir turizm potansiyeli de taşımaktadır.

Assuan Yüksek Barajı'nın 6 km kuzeyinde, daha önce yapılmış başka bir baraj bulunur. 1902'de tamamlanıp 1912 ve 1933'te iki kez yükseltilen bu baraj, Nil'in sonbahar sonundaki taşkınının 5 milyar m³ kadarını tutar. Bir zamanlar dünyanın en büyük barajlarından biri olan 2.123 m uzunluğundaki eski Assuan Barajı'nda da alüvyon yüklü Nil taşkınının tümünü akıtabilen 180 savak vardır.

Astaire, Fred, asıl adı FREDERICK AUSTERLITZ (d. 10 Mayıs 1899, Omaha, Nebraska - ö. 22 Haziran 1987, Los Angeles, ABD), zarif danslarıyla hem sahnede, hem de sinemada büyük başarı kazanmış dansçı. Ginger Rogers ile birlikte oynadığı müzikal komedi filmleriyle ünlüdür. Bu filmler yalnızca gişe rekorları kırmakla kalmamış, aynı zamanda bir film türü olarak müzikalin gelişmesine de önemli katkıda bulunmuştur.

Astaire "Silindir Şapka" filminde, 1935
Penguin Photo Collection

Astaire dört yaşında dans öğrenmeye başladı. 1906'da kız kardeşi Adele ile birlikte hazırladığı gösteri, aranan bir eğlence programı haline geldi. 1917'de Broadway'de sahneye çıkan Fred ve Adele Astaire, *For Goodness Sake* (1922), *Funny Face* (1927) ve *The Bandwagon* (1931) gibi önemli sahne yapıtlarıyla büyük üne kavuştular. Astaire beyazperdeye ilk kez *Dancing Lady* (1933; Dans Eden Kadın) adlı filmde aldığı küçük bir rolle çıktı. Aynı yıl Ginger Rogers ile ilk kez *Flying Down to Rio*'da (Rio'ya Uçuş) oynadı. Bu beraberlik, *The Gay Divorcee* (1934; Şen Dul), *Roberta* (1935), *Top Hat* (1935; Silindir Şapka), *Swing Time* (1936; *Dans Vakti*) ve *The Story of Vernon and Irene Castle* (1939; Vernon ve Irene Castle'ın Öyküsü) gibi bir dizi filmle sürdü. Rogers ve Astaire'in filmlerindeki inceliklı ve içten üslup, teknik kusursuzluk, müzikle olay örgüsü arasındaki uyum, müzikal komedilerde yeni bir çığır açtı.

Astaire 1946'da kısa bir süre sanat yaşamından uzaklaştı; ama 1948'de Judy Garland'la birlikte oynadığı *Easter Parade* (*Eğlenceler Perisi*) filmiyle sinemaya döndü. Bu filmi *The Barkleys of Broadway* (1949; *Aşk Oyunları*), *Bandwagon* (1953, *Asri Aşıklar Büyük Gösteri*), *Daddy Long Legs* (1955; *Sihirli Bacaklar*), *Funny Face* (1957; *Komik*

Yüz) ve *Silk Stockings* (1957; *İpek Çoraplar*) adlı filmler izledi. Astaire 1949'da müzikal sinemaya katkılarından ötürü özel bir Oscar Ödülü ile onurlandırıldı. Aralarında *An Evening With Fred Astaire* (Fred Astaire ile Bir Akşam) dizisinin de yer aldığı değişik televizyon gösterileri, ona birçok Emmy Ödülü kazandırdı. Ayrıca filmlerdeki danssız rolleriyle de büyük başarı kazandı. 1971'de dansı bıraktı, ama 1970'lerde bazı filmlerde ve televizyon programlarında konuk sanatçı olarak gözüktü. 1981'de *Ghost Story* (Hortlak Öyküsü) adlı filmde başrolü oynadı.

Astakos, İzmit'in ilkçağdaki adı. *Ayrıca bak.* Kocaeli.

astarlama, sağlamlaştırmak, sertleştirmek ya da emiciliği önlemek amacıyla bir yüzeyin bu iş için hazırlanmış özel bir madde ile kaplanması. Görsel sanatlarda resim için bir tuval ya da pano hazırlanırken, bir tür reçine ya da sulandırılmış zamk karışımı olan astar tutkalı kullanılır. Yağlıboya resimde astarlama, zeminin emiciliğini önlemek ve dokuma liflerinin zamanla çürümesine yol açmaması için boya ile ilişkisini kesmek amacıyla yapılır. Bu iş için en çok kullanılan deri tutkalıdır ve zaman içinde, 14. yüzyıl İtalyan yazar ve sanatçı Cennino Cennini'nin salık verdiği parşömen astarının yerini almıştır.

Astarlama iç dekorasyonda, alçı ve sıva gibi emici yüzeyleri duvar kâğıdı ile kaplamak ya da duvar kâğıdı kaplanmış yüzeyleri boyaya hazırlamak için kullanılır.

Astarte (Yunanca), Kitabı Mukaddes'te ASTARTI, ilkçağda Ortadoğu'da tapınılan yüce tanrıça. Önemli Akdeniz limanları olan Tsor (Sur), Sidon (Sayda) ve Elat kentlerinin baştanrıçasıydı. Günümüzde İbranice

Astarte, pişmiş toprak levha, Son Tunç Çağı (İÖ y. 1550-1200); Rockefeller Müzesi, Kudüs
İsrael Department of Antiquities and Museums

uzmanlarına göre, Tevrat'ta sık sık sözü geçen Aştoret, Astarte adı ile "utanç" anlamına gelen İbranice *boşet* sözcüğünün kasıtlı bir birleşimidir ve İbranilerin, bu tanrıçaya tapınanları aşağıladığını gösterir.

Tanrıçanın adının İbranicedeki çoğulu olan Aştarot, daha sonra tanrıçaları ve putperestleri belirten genel bir terim haline geldi. Yabancı kadınlarla evlenen Hz. Süleyman, Kitabı Mukaddes'e göre "Saydalıların ilahesi Astarte'nin ardınca gitti" (I. Krallar 11:5). Astarte'ye adanmış kült yerleri, daha sonra Yoşiya tarafından yıkıldı. Kenanlıların "buhur yakıp takdimeler döktükleri" Gökler Kraliçesi de Astarte idi (Yeremya 44).

Aşk ve Savaş Tanrıçası Astarte'nin, kızkardeşi Anat'la pek çok ortak özelliği paylaşması, başlangıçta ikisinin tek bir tanrıça sayılmış olabileceğini düşündürür. Aramı tanrıçası Atargatis'in adı, bu iki tanrıçanın adlarının birleşmesinden doğmuştur.

Astarte'ye, Kenan ülkesinde olduğu gibi, Mısır ve Ugarit ile Hititler arasında da tapınılırdı. Akadlardaki karşılığı İştar'dı. Astarte, daha sonra Mısır'da İsis ve Hathor ile, Yunan-Roma dünyasında ise her biri Yüce Ana'nın çeşitli yönlerini yansıtan Aphrodite, Artemis ve Juno ile özdeşleşti.

astatin (At), ASTAT olarak da bilinir, radyoaktif element; halojenler grubunun (periyodik tablonun VIIa grubu) en ağır elementidir. Kararlı izotopu olmayan astatin, ilk kez 1940'ta California Üniversitesi'nde Dale R. Corson, K. R. MacKenzie ve Emilio Segrè tarafından, bizmutun hızlandırılmış alfa parçacıklarıyla (helyum çekirdeği) bombardımanı sonucunda yapay olarak elde edildi. Sonradan doğal radyoaktif bozunma dizilerinde, çok az miktarlarda da olsa astatinin doğal izotoplarına rastlandı. Bunlar, uranyum ailesinde yer alan astatin-218, toryum ailesinde yer alan astatin-216, aktinyum ailesinde yer alan astatin-215 ile astatin-219'dur. Astatinin bilinen 20 kadar izotopu içinde en kararlısı, yarı ömrü (yarılanma süresi) 8,3 saat olan astatin-210'dur.

Astatin izotoplarının yarı ömürleri çok kısa olduğundan, bu izotopların incelenmesi ancak çok küçük miktarlar üzerinde yapılabilir. Astatin-210 ve astatin-211 izotoplarında radyokimyasal izleme yöntemleriyle yapılan araştırmalar sonucunda, elementin bazı kimyasal özellikleri saptanabilmiştir. Genel özellikleriyle iyoda benzeyen astatin de, iyot gibi, gelişmiş hayvanların tiroit bezinde toplanır. Suda az, benzende ve karbon tetraklorürde daha çok çözünür. Astatinür iyonu (At^-) biçiminde −1 değere indirgenebilir ve bilindiği kadarıyla +1 (AtO^-) ile +5 (AtO_3^-) arasında yükseltgenme değerleri alabilir.

atom numarası	85
en kararlı izotopu	210
yükseltgenme durumları	−1, +1, +3(?), +5, +7(?)
elektronların yerleşimi	2-8-18-32-18-7
	ya da (Xe) $4f^{14}\ 5d^{10}\ 6s^2\ 6p^5$

Astbury, John, lakabı ASTBURY OF SHELTON (d. 1688 - ö. 1743, Shelton, Staffordshire, İngiltere), İngiliz çömlekçilik teknolojisinin öncüsü ve ünlü Staffordshire çömlekçilerinin en eskisi.

1720 sonrasında Staffordshire'da Astbury soyadlı birçok çömlekçi ürün vermişse de, Astbury buluş ve tasarımları John Astbury'ye mal edilir. Anlatıldığına göre Astbury, 1688'de Hollanda'dan göç etmiş olan çömlekçi John Philip ve David Elers kardeşlerden bu zanaatı öğrenmek için kendine budala süsü vermişti. 18. yüzyıl başlarında Shelton'da bir fabrika kurdu ve burada Devonshire'dan ilk kez kendisinin getirttiği beyaz üleci çamuru parçacıklarıyla süslenip sarıya çalan bir renkte sırlanmış kırmızı seramikler üretmeyi başardı. Onun bu tür aplikeli süsleme yöntemi *sprigging* (ince dallı süsleme) olarak bilinir. Dolayısıyla, kahverengi ve beyaz kilden yapılmış ve kurşun sırla kaplı en eski Staffordshire biblolarından bazıları da Astbury'nin sayılır. Bunlardan Londra'daki Victoria ve Albert Müzesi'nde bulunan ve Amiral Vernon'un Porto Bello zaferini betimleyen bir örnek 1739 tarihlidir.

Astbury, çakmaktaşı kullanarak seramik hamuru karışımını beyazlatabilen ve nitelğini yükselten (1720) ilk Staffordshire çömlekçisi olarak da ünludür. Günümüzde onun ürünü sayılan biblolar çeşitli tonlarda kilden yapılmış ve buğulu renklerle zenginleştirilmiştir. Çok tutulan bir figür olan, sıra üzerine oturmuş grupları, büyük olasılıkla gene ilk kez o tasarımlamıştır. Figürler, tuzla sırlanmış sert arıkil seramiktendir; katı bir duruşla, stilize giysiler içinde, örneğin gayda çalmaktadırlar. Yalnızca müzikçilerden oluşan benzer gruplar da Astbury'nin sayılmaktadır. Astbury'nin öteki tipik figür grupları, basit kalıplara döküldükten sonra elle biçimlendirilmiş, oldukça kaba görünümlü asker ve atlı biblolarıdır. İşlevsel ürünleri ise kupalar, çeşitli biçimlerdeki kâseler ve çaydanlıklardır. Ayrıca akik ve mermer kakma işleri de vardır.

Astbury'nin oğlu Thomas, sonradan ünlü Josiah Wedgwood tarafından geliştirilen ve krem sırlı seramik adını alan kurşun sırlı seramik üzerinde denemelerde bulunmuştur. Bu seramik türü, öteden beri bilinen beyaz renkli sert arıkil seramik ışçiliğinin geliştirilip kurşunla sırlanmasından oluşur. Günümüzde Astbury işleri, özellikle müzelerde ve ünlü özel koleksiyonlarda bulunur. Staffordshire seramik işlerinin(*) yeniden gözde olduğu 20. yüzyıl ortalarında, Astbury biblolarının, özellikle de sıra üzerindeki grupların değeri büyük artış göstermiştir.

Astçhap (Sanskrit dilinde "Sekiz Mühür"), 16. yüzyılda yaşamış Hintli şairler grubu. Dördü, Vaishnava önderi Vallabha'nın, dördü de onun oğlu ve ardılı Vitthala'nın öğrencisidir. Grubun en büyük şairi Surdas, *Sursagar* adlı şiir derlemesinde çocuk tanrı Krişna'nın başından geçenleri anlatan kör bir şarkıcıdır. Bu yapıt, Hindistan'ın kuzey kesimlerindeki Hintçe konuşulan bölgelerde çok beğenilir. Özellikle günlük yaşamın ayrıntıları ve insan tutkularının, örneğin ana babanın çocuğa, genç kızın sevgilisine karşı beslediği duyguların duyarlı anlatımı yönünden zengindir. Astçhap topluluğunun öteki üyeleri Paramananddas, Nanddas, Krshnadas, Govindsvami, Kumbhandas, Çhitasvami ve Çaturbhucdas'tır.

asteni *bak.* zafiyet

astenik tip, LEPTOSOMİK TİP olarak da bilinir, kasları iyi gelişmemiş ince, uzun vücut yapısı. *Ayrıca bak.* beden tipleri; Kretschmer, Ernst.

Aster, Ernst von (d. 18 Şubat 1880, Berlin - ö. 21 Ekim 1948, Stockholm), adeciliği, olgucu temellere dayandırarak bilgi kuramı açısından ele alan Alman felsefeci. Nazilerin baskısı sonunda üniversitedeki görevinden ayrılmış, 1939'da Türk hükümetinin çağrısı olarak geldiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 15 yıl süreyle felsefe tarihi ve bilgi kuramı dersleri vermiştir.

Prusyalı soylu bir aileden gelen von Aster'in babası generaldi. Üniversiteye Berlin'de başladı. Daha sonra Münih'te felsefe üzerinde yoğunlaşarak eğitimini sürdürdü. Ayrıca, doğa bilimlerine ilgi duyduğu için matematik ve zoloji derslerine de katıldı. Münih Üniversitesi'nde önce doçent, daha sonra da profesör olan von Aster, görevine Giessen Üniversitesi'nde devam etti. Sosyal Demokratların siyasal görüşlerine duyduğu yakınlık, 1933'te Nazilerin görevine son vermesine neden oldu. 1936'da İstanbul'a gelmeden önce bir süre İsveç'te yaşadı.

1933 Üniversite Reformu kapsamında Nazilerin görevlerine son verdiği profesörlerin ders vermek üzere çağrılmaları da yer alıyordu. Von Aster'in, kendisinden önce bu yolla Türkiye'ye gelen felsefeci Hans Reichenbach ve daha sonra gelen Walter Kranz ile birlikte, Türk üniversitelerinde felsefe geleneğinin yerleşmesinde önemli katkıları olmuştur. Von Aster ayrıca, Hukuk Fakültesi'nde hukuk felsefesi dersleri vermiş, üniversite içinde ve dışında verdiği konferanslarla dikkat çekmiş, İstanbul Üniversitesi'nin önemli yayın organı *Felsefe Arbiri*'nin kurucuları arasında yer almıştır. Von Aster'in Takiyettin Mengüşoğlu, Macit Gökberk, Bedia Akarsu gibi felsefecilerin yetişmesinde emeği geçmiştir.

Edmund Husserl'in 1900'de *Logische Untersuchungen* (Mantık Araştırmaları) adlı kitabının yayımlanması, felsefede fenomenoloji akımının yaygınlık kazanmasına yol açtı. Von Aster'in felsefi görüşlerinin temelini fenomenolojiye karşı tutumu oluşturur. Bu iki görüş arasındaki temel farklılık "gerçek olan"ın kaynağı ile ilgili tartışmadan çıkar. Von Aster'in görüşüne göre "gerçek olan"ın kaynağı insandır. Buna bağlı olarak düşünme ediminin öznesi insan; mantığın konusu da insanın düşünme edimidir. Oysa fenomenoloji, gerçeğin insan ile sınırlı olmayan "mutlak" bir varlığı olduğu görüşünden kaynaklanır.

Von Aster'in *Prinzipien der Erkenntnislehre* (1913; Bilgi Öğretisinin İlkeleri) adlı yapıtının alt başlığının *Versuch zu einer Neubegründung des Nominalismus* (Adcılığın Yeniden Kurulması Denemesi) oluşu, onun yeni bir adcılık görüşünün öncüsü olduğunun işaretidir. Adcılıkta tümellerin tek başlarına ayrı bir varlıkları yoktur; tek tek insanlardan bağımsız bir insanlık yoktur. İnsan düşüncesinden bağımsız, ayrı bir varlık dünyasını kabul etmeyen von Aster, "değerler"in de insan zihninden bağımsız ele alınamayacağını, "güzel" diye bir şeyin olmadığını, ancak "güzel bir çocuk" ya da "güzel bir kitap"tan söz edilebileceğini vurgularken, bu tür "değerler"in insanın nesnelere eklediği sıfatlar olduğunu belirtiyordu. *Prinzipien*'i Almanya'da fenomenoloji görüşünün en etkili olduğu dönemde yayımlaması, von Aster'in getirdiği karşı görüşlerin yeteri kadar etkili olamamasına yol açmıştır. O da bu yüzden daha sonraki çalışmalarında felsefe tarihine ağırlık vermiştir.

Von Aster, *Geschichte der neueren Erkenntnistheorie: von Descartes bis Hegel* (1921; Yeni Bilgi Kuramının Tarihi: Descartes'tan Hegel'e) adlı yapıtında felsefe tarihinin bağımsız bir felsefe disiplini ve "felsefe tarihinin felsefe üzerine felsefe yapmak" olduğunu savunur. Felsefe tarihi çalışmalarında, felsefe sorunlarının gelişme çizgisini izleyerek, mantık düzenini kavramaya çalışır.

Von Aster'in öbür önemli yapıtları arasında *Geschichte der Antiken Philosophie* (1921; İlkçağ Felsefesi Tarihi), *Raum und Zeit in der Geschichte der Philosophie* (1921; Felsefe Tarihinde Zaman ve Mekân Kavramı), *Philosophie der Gegenwart* (1935; Çağdaş Felsefe) ile Macit Gökberk'in derlediği *Felsefe Tarihi Dersleri* (1943) ve *Bilgi Kuramı ve Mantık* (1945) sayılabilir.

Asteraceae (bileşikgiller), COMPOSITAE olarak da bilinir, *Asterales* takımından, tüm dünyaya yayılmış 930 cinsi ve 15-20 bin kadar ot, çalı ve ağaç türünü içeren familya. En geniş bitki familyalarından biri olan *Asteraceae*, özellikle vapurdumanı (*Ageratum*), yıldızpatı (*Aster*), kasımpatı (*Chrysanthemum*), kozmos (*Cosmos*), yıldız (*Dahlia*), kadifeçiçeği (*Tagetes*) ve zinya (*Zinnia*) gibi bahçelerde yetiştirilen süs bitkileriyle tanınır. *Boltonia*, *Brachycome*,

Dulavratotu (*Arctium pubens*)
G. E. Hyde-EB Inc

dulavratotu (*Arctium*), *Petasites*, öküzgözü (*Calendula*), *Hypochoeris*, ölmezçiçek (*Helichrysum*), *Filago*, *Gnaphalium*, *Gerbera*, *Crepis*, andızotu (*Inula*), papatya (*Matricaria* ve *Anthemis*) ve *Piqueria* türleri de bu familyanın iyi tanınan bahçe bitkileri ve yabani çiçekleridir.

Karahindiba (*Taraxacum*), *Ambrosia*, devedikeni (*Carduus*, *Cirsium* vb) türleri yabani bitkilerdir. Enginar (*Cynara scolymus*), hindiba (*Cichorium endivia*), aspir (*Carthamus tinctorius*), tekesakalı (*Tragopogon*), marul (*Lactuca*), ayçiçeği (*Helianthus annuus*) ve yavşan (*Artemisia*) gibi türler ise tohum, yaprak ve yumrularından elde edilen ürünler nedeniyle ekonomik değer taşır.

Bu familya üyelerinin, çok sayıda küçük çiçeğin (dilsi ve tüpsü çiçekler) bir araya gelmesinden oluşan ve bürgülerle (yaprak benzeri yapılar) çevrili olan kömeçleri (çiçekbaşları) vardır. Çan biçimindeki tüpsü çiçekler, kömecin ortasında kümelenir; ince uzun dilsi çiçekler ise kenarlarda yer alır ve bazen geriye doğru kıvrılır. Tüpsü çiçeklerde taç (taçyaprakların topluluğu) dört ya da beş dişli, dilsi çiçeklerde iki ya da üç küçük dişlidir. Bazı türlerde yalnızca tüpsü ya da yalnızca dilsi çiçekler bulunur. Çanakyapraklar, olgun meyvenin üstünde bulunan papus adı verilen tüy, pul ya da sert kıllara dönüşmüştür. Meyveler kuru, tek tohumlu ve sert kabukludur (aken).

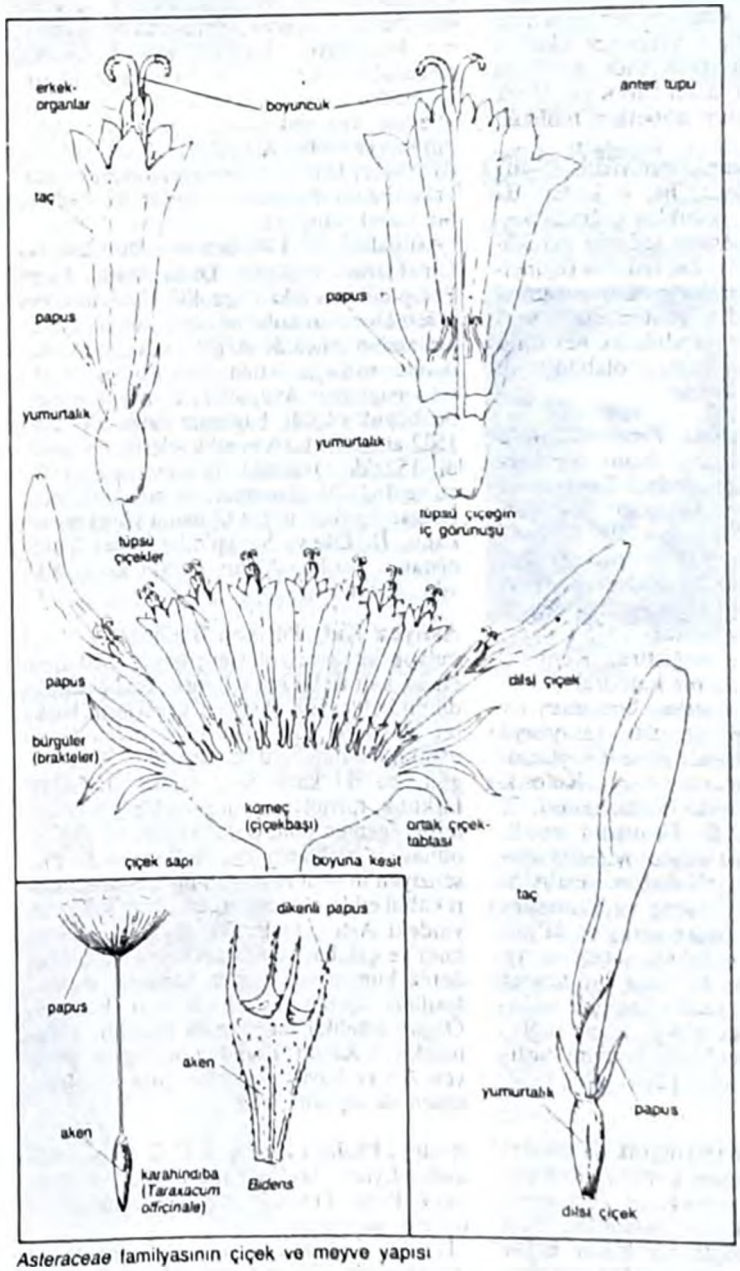

Asteraceae familyasının çiçek ve meyve yapısı
M. Pahl

asteroit (astronomi) *bak.* küçük gezegen

asteroit (matematik) *bak.* yıldız eğrisi

astım, ara sıra gelen nefes darlığı, hırıltı ve öksürük nöbetleriyle belirgin kronik hastalık. Bu belirtiler, genellikle bir alerji tepkisi (dış kökenli astım), bronşları duyarlı olan kişilerde enfeksiyon (iç kökenli astım) ya da otonom sinir sisteminin işlev bozukluğu nedeniyle, bronş kaslarının kasılması ve bronş mukozasının şişmesi sonucunda ortaya çıkar. Daha çok kalıtsal nitelikte, yaygın bir hastalık olan astım her ırkta görülür ve genellikle kadınlar ile erkekler arasında eşit dağılım gösterir.

Dış kökenli astım genellikle 30 yaşından önce başladığı halde, iç kökenli astım daha ileri yaşlarda da ortaya çıkabilir. Çiçektozları, küf mantarlarının sporları, tüy, hayvan kılı ve bazı besinler alerjik astıma neden olabileceği gibi, ani sıcaklık ve nem değişiklikleri, aşırı fiziksel çaba, duygusal gerginlik, ağır kokular ve duman gibi etkenlerin de kronik hastalarda astım nöbetlerine yol açtığı deneysel olarak saptanmıştır. Nöbetlerin süresi genellikle yarım saat ile birkaç saat arasında değişirse de, bazı hastalarda ilaçların etkisiz kaldığı çok uzun süreli nöbetler (*status asthmaticus*) görülebilir. Hastanın yorgunluk ya da yetersiz beslenme nedeniyle zayıf düşmesi, yeterince oksijen alamaması ya da akciğerlerinde amfizem oluşması durumunda, uzun süren ya da sık aralarla yinelenen astım nöbetleri tehlikeli olabilir.

Çocukluk dönemi astımlarının yüzde 35-40'ı ergenlik çağında iyileşir, bir o kadarı da kötüleşir; bu nedenle, çocukluk çağında başlayan tüm astım olaylarının tedavisi gereklidir. Duyarsızlaştırma(*), ilaç tedavisi (epinefrin ve başka ilaçlar), gerekirse oksijen solunumu uygulamak gibi tedavi yöntemlerinin yanı sıra, astım nöbetine yol açabilecek her türlü madde ve koşullardan hastayı olabildiğince uzak tutmakta yarar vardır.

Asti, Kuzeybatı İtalya'da, Piemonte yönetim bölgesine bağlı Asti ilinin merkezi. Torino'nun güneydoğusunda, Tanaro ve Borbera ırmaklarının kesiştiği yerdedir. Roma döneminde Hasta ya da Colonia olarak adlandırılırdı. 932'de piskoposluk merkezi oldu. Bağımsız bir yerleşme olarak en parlak dönemini 13. yüzyılda yaşadı; Savoia hanedanına bağlandığı 1575'e değin derebeyleri arasında el değiştirdi. Kentteki başlıca yapılar arasında bir katedral (1309-48), Roma temelleri üzerine kurulmuş romanesk bir çan kulesi de olan 13. yüzyıl yapısı S. Secondo Kilisesi, gene 13. yüzyıldan kalma Torre Troiana (Troya Kulesi), 10. yüzyıl yapısı S. Pietro Vaftizhanesi, 7. ve 8. yüzyıl yapımı S. Giovanni ve S. Anastasius kriptaları ile trajedi yazarı Vittorio Alfieri'nin (1749-1803) doğum yeri Alfieri Sarayı sayılabilir. Ortaçağ ve Rönesans dönemlerinden kalan başka saray ve kiliseler de vardır. Asti, nitelikli şarapları ve meyveleri ile tanınmış tarımsal bir ticaret kentidir. Astı köpüklü şarabı özellikle ünlüdür. Konservecilik, metalurji, cam, tuğla-kiremit ve kimyasal maddeler üretimi başlıca sanayi dallarıdır. Nüfus (1986 tah.) belediye, 75.783.

astigmatlık, ASTİGMATİZM olarak da bilinir, genellikle gözdeki saydam kornea tabakasının, bazen de göz merceğinin eğriliğinin düzgün ve bakışımlı olmamasından ileri gelen göz kusuru. Böyle bir kusur ışığın eşitsiz kırılmasına yol açacağından, ağtabakadaki görüntü de yer yer netliğini yitirerek bulanıklaşır. Yanlış gözlük camı kullanıldığında da, astigmatlığa benzer görme kusurları ortaya çıkabilir. Bir yüzü düz, öbür yüzü içbükey ya da dışbükey olan silindirik gözlük camları ya da lenslerle astigmatlık düzeltilebilir.

astika, Hint felsefesinde, ortodoks düşünce akımlarına verilen ad. Bu akımın temsilcileri, Veda'ların (eski Hindistan'ın kutsal kitapları) otoritesini, öğretinin (*dharma*) yorumcusu Brahmanların üstünlüğünü ve dört geleneksel sınıftan (*varna*) oluşan bir toplumu kabul ederler. Bu gruba giren altı felsefe sistemi şunlardır: Samkhaya ve Yoga, Nyaya ve Vaişeshika, Mimamsa ve Vedanta.

Astika terimi, Sanskrit dilindeki *asti*'den (var) gelir. Karşıt sistemlere ise *na-stika* adı verilir (Sanskrit dilinde *na asti* "yok"). Veda'ların otoritesini, dört sınıf sistemini ve Brahmanların üstünlüğünü kabul etmeyen kişi ya da okullar, bu gruba girer. *Nastika* okulları arasında, Budacılar, Caynacılar, çileci Acivikalar ve maddeci Çarvaklar sayılabilir.

Astipálaia, Ege Denizinde ada. Amorgós ve Kos (İstankoy) adaları arasında yer alır. Oniki Ada'nın en batıda olanıdır. 97 km²'lik bir alan kaplayan ada, dar bir kıstakla birbirine bağlanan iki dağ kütlesinden oluşur. Bu kıstak, eski Roma donanmasının barınağıydı. Batıdaki tepeler 450 m, doğudakiler ise 375 m yüksekliğe ulaşır. Denizden dimdik yükselen bir yalıyar biçimindeki kıyı, çok girintili çıkıntılıdır. Adanın merkezi olan Astipálaia (Kastillo olarak da bilinir) kenti, Maltezána Körfezinin batı yakasındaki Periyialion limanı ile birlikte bir bucak oluşturur.

Astipálaia, İÖ 1400'den önce bir olasılıkla Giritlilerin elindeydi. Daha sonra, Doğu Peloponnesos'taki (Argolis) Epidauros'tan gelen Dorların kolonisi oldu. Adada bugün kullanılan lehçe de Argolis kökenlidir. Ardından sırasıyla Atina, Makedonya ve Mısır'a bağlanan Astipálaia, Roma döneminde büyük ölçüde bağımsız kaldı. İS 1207-1522 arasında bir Venedik ailesince yönetildi. 1522'de Osmanlıların eline geçti, 1648-68 ve 1821-28 dönemleri dışında, 1912'deki İtalyan işgaline değin Osmanlı yönetiminde kaldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'a verildi. Nüfus (1981) kent, 800; ada, 1.034.

Astiyen Kat, Pliyosen Bölümde (y. 7-2,5 milyon yıl önce) oluşmuş kayaç dizilerinin en üst katı ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi. Önceleri, Astiyen kayaçların başka bir Pliyosen Kat olan Piasenziyen Katın üstünde bulunduğu sanılıyordu. Ama bugün, bu iki katın fosil türleri arasındaki farklılık, tortullaşmanın gerçekleştiği bölgelerde egemen olan doğal koşulların değişik olmasıyla açıklanmakta ve Astiyen ile Piasenziyen'in aynı zaman dilimlerinde oluştukları kabul edilmektedir. Adını İtalya'nın kuzeyindeki Asti yakınlarında saptanan sarımsı kum ve çakıllardan alır. Astiyen Kata özgü deniz kumlarının hemen yanında, memeli fosilleri içeren kara çökelleri bulunur. Özgün nitelikli bu memeli fosilleri, Villafrankiyen Katın(*) tanıtıcı özelliğidir. Astiyen Alt ve büyük olasılıkla Orta Villafrankiyen ile eşzamanlıdır.

Astley, Philip (d. 8 Ocak 1742, Newcastle-under-Lyme, Staffordshire, İngiltere - ö. 1814, Paris, Fransa), İngiliz at cambazı ve tiyatro işletmecisi.

1759'da İngiliz ağır süvari alayına binici olarak girdi. 1770'te Londra'da, ilk modern sirk sahnesi olarak kabul edilen Astley Cambazhanesi'ni (Astley's Amphitheatre) kurdu. Önceleri, cambazhanede gösteri yapan tek kişi oydu. Özel numarası, bir ayağını atın eğerine, öbürünü başına koyup kılıç sallayarak ata binmekti. Zamanla programa başka binicileri, akrobatları, ip cambazlarını, trapezcileri ve palyaçoları da kattı. Sirklerde o güne değin görülmemiş nefes kesici gösterilerle ün kazandı.

Londra'daki cambazhane birkaç kez yandıktan sonra 1794'te Galler prensi ile York dükünün koruyuculuğuna girdi. Astley

Astley, J. Smith'in oymabaskı çalışması
British Museum, J. R. Freeman & Co. Ltd

1772 sonrasında Avrupa'ya da çeşitli turneler düzenledi. Paris'te Fransız kralına gösteriler sundu. 1782'de kurduğu Paris Astley Cambazhanesi'nin yanı sıra, Avrupa'nın 18 kentinde yerleşik sirkler açtı.

Astomatida, halkalısolucanlarda ve öbür omurgasızlarda asalak olarak yaşayan kirpikli tekhücreliler takımı. Adını Yunanca *astoma*'dan (ağızsız) alan bu takımdaki asalaklarda ağız yoktur. Bazı türler emmeçleriyle, bazıları da değişik biçimlerdeki kanca ya da çengelleriyle konağa sıkıca tutunarak yaşar. Eşeysiz üreme, enine ikiye bölünme yoluyla olur; bazı türlerde hücreler ayrılmaksızın, art arda bölünme yoluyla yeni kuşaklar ortaya çıkar. Eşeysel çiftleşme (bireyler arasında çekirdek alışverişi) yoluyla üreyen türlere de rastlanır. Takımın temsilcisi olan en tanınmış cinsler, amfibyumların sindirim sisteminde yaşayan *Cepedietta* ile halkalıların *Oligochaeta* sınıfından çeşitli solucanların, özellikle yersolucanının asalağı olan ince-uzun gövdeli *Radiophyra*'dır.

Aston, Francis William (d. 1 Eylül 1877, Harborne, Birmingham - ö. 20 Kasım 1945, Cambridge, İngiltere), İngiliz kimyacı ve fizikçi. Kütle spektrografını ve farklı kütlelerdeki pek çok çekirdek türünü (nüklit) bulması nedeniyle 1922 Nobel Kimya Ödülü'nü almıştır. Farklı kütlelerdeki atom ve molekül parçalarını birbirinden ayırarak, bu parçacıkların kütlelerini çok kesin değerlerle ölçebilen kütle spektrografı, bugün jeoloji, kimya, biyoloji ve nükleer fizikte yaygın olarak kullanılmaktadır.

Aston, kimya öğrenimi görmesine karşın, 1895'te X ışınlarının, 1896'da radyoaktifliğin bulunmasından sonra birdenbire canlanan fizik bilimlerine ilgi duymaya başladı ve 1903'te, içi gaz dolu bir tüpten akımı geçirerek X ışınları üretmenin yollarını araştırmaya girişti. 1910'da Cambridge'de, gaz ortamda elektrik boşalımı sonucunda ortaya çıkan artı yüklü ışınları inceleyen Sir J. J. Thomson'ın asistanı oldu. Bu dönemde Thomson, neonla deneyler yaparak kararlı (radyoaktif olmayan) elementlerin izotopları olduğuna ilişkin ilk kanıtları elde etti.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Aston, artı yüklü ışınlar üreten yeni bir aygıt yaparak buna, kütle spektrografı adını verdi. Yalnız

neonun değil, başka birçok elementin de bir izotoplar karışımı olduğunu gösterdi. Bilinen 287 doğal nüklitten 212'sini Aston'ın bulmuş olması, çalışmalarının boyutu üzerine yeterli bir fikir verebilir.

Astor AİLESİ. ABD'li varlıklı aile. Kürk ticaretinden sağladığı serveti kullanarak New York kentinde edindiği taşınmaz mal varlığıyla ünlüdür.

Aile servetinin kurucusu John Jacob Astor'un oğlu William Backhouse Astor (1792-1875), babasının mal varlığının büyük bölümünü miras olarak devraldı. Manhattan'da emlak yatırımı programını sürdürdü. Ayrıca Astor Kütüphanesi'ni büyük ölçüde genişletti. Binalarını bakımsız bıraktığı suçlamaları karşısında, bazı eski konutları yenilemeye çalıştı. Aile servetini iki katının üstüne çıkararak, yaklaşık 50 milyon dolar değerinde mülk bıraktı.

William Backhouse Astor'un oğlu John Jacob Astor (1822-90) ise aile servetini 75-100 milyon dolarlık bir düzeye ulaştırdı. Astor Kütüphanesi'ne olduğu kadar Metropolitan Sanat Müzesi ve Trinity Kilisesi'ne de önemli bağışlarda bulundu. Oğlu William Waldorf Astor (1848-1919), politikada iddialı olmasına karşın, bir süre New York eyalet meclisinde ve üç yıl İtalya'da ABD elçiliği görevinde bulunduktan sonra 1890'da İngiltere'ye yerleşti. 1899'da İngiliz uyruğuna geçti, 1917'de Hever Şatosu I. Astor vikontu oldu. Servetinin büyük bölümünü, Hever Şatosu'nu onarmak ve İngiltere'deki muhafazakâr siyasal çevrelere fon sağlamak için kullandı. Ayrıca, şatonun daha sonra Waldorf-Astoria Oteli'ne dönüşecek olan bölümünün yapımına girişti.

William Waldorf Astor'un kuzeni John Jacob Astor (1864-1912), bir mucit ve bilimkurgu yazarıydı. Astoria (daha sonra Waldorf ile birleştirildi), Knickerbocker ve St. Regis gibi büyük New York otellerinin yapımını o gerçekleştirdi. Birçok büyük ABD şirketinin yöneticiliğini de yürüten John Jacob Astor'un yaşamı "Titanic" faciasıyla, Atlas Okyanusunun ortasında son buldu. Oğlu Vincent Astor (1891-1959), muhafazakâr Astor ailesinden hayli farklı bir yapıdaydı. Ailenin taşınmaz mallarından bir bölümünü, konut projelerinde kullanılmak üzere New York kentine düşük fiyatla sattı. New Deal (Yeni Düzen) iktisat politikasını ve öteki toplumsal reformları destekledi. Aile mülklerinin yönetiminde etkin rol aldı ve yaşamının son 20 yılında *Newsweek* dergisini yayımlayan şirkete başkanlık etti.

Astor, John Jacob (d. 17 Temmuz 1763, Waldorf, Almanya - ö. 29 Mart 1848, New York kenti), ünlü işadamları yetiştirmiş İngiliz kökenli bir Amerikan ailesinin kurucusu ve büyük kürk tüccarı. Kurduğu Amerikan Kürk Şirketi ilk ABD tekeli olarak kabul edilir.

Astor ABD'ye gelirken gemide tanıştığı bir Alman göçmenden kürk ticareti üzerine bilgi edindikten sonra New York kentinde bir kürkçü dükkânı açtı. Kanada ve Göller Bölgesi'nde yeni pazarlar açılması konusunda İngiltere ile ABD arasında imzalanan (1794) bir anlaşmadan ve Yerli kabileleriyle yaptığı kurnazca alışverişlerden yararlanarak 1800'e gelindiğinde 250 bin dolarlık bir servet elde etmiş ve kürk ticaretinde en önemli kişi olmuştu. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın tekeli altındaki limanlarda ticaret izni elde eden Astor, Çin'de kürk alışverişi yaptı (1800-17). Ama Astoria çevresinde (bugün Oregon'da) kurmayı tasarladığı kürk ticaret merkezleri şebekesi, İngilizlerin bu yöreyi 1812 Savaşı'nda ele geçirmesi üzerine gerçekleşemedi.

Astor bu arada New York kentinde taşınmaz mallara yatırım yaptı; bunlar daha sonra ailenin servetinin temeli haline gelecekti. Astor'un oğlu William Backhouse Astor (1792-1875) New York kentinde 700'den fazla mağaza ve konut inşa ederek ailenin elinde bulunan taşınmaz malları büyük ölçüde artırdı. Öldüğünde ABD'nin en zengin kişisi olan J. J. Astor, New York kentindeki Astor Kütüphanesi'nin kurulması için 400 bin dolar bağışladı. Bu kütüphane daha sonra başka kütüphanelerle de birleştirilerek 1895'te New York Halk Kütüphanesi adını aldı.

Astor, John Jacob, I. Baron Astor (Hever ve Hever Şatosu) (d. 20 Mayıs 1886, New York kenti, ABD - ö. 19 Temmuz 1971, Cannes, Fransa), İngiliz

John Jacob Astor
The Times, Londra

gazeteci. Londra'da yayımlanan *The Times*'ın başlıca hissedarı olarak (1922-66) gazetenin İngiliz basınındaki seçkin yerini korumasını sağlamıştır.

ABD'li kürk imparatoru John Jacob Astor'un torununun torunu ve William Waldorf Astor ile ilk eşi Mary Dahlgren'in ikinci oğluydu. Eton'da öğrenimini tamamladıktan sonra 1906'da Birinci Muhafız Alayı'na katıldı. 1911-14 arasında Hindistan genel valisine yaverlik etti, ardından I. Dünya Savaşı'na katıldı. 1922'de *The Times* gazetesinin hisselerinin onda dokuzunu alarak, gazeteyi siyasal açıdan bağımsız bir organa dönüştürdü. 1922-45 arasında Parlamento üyeliğinde bulundu. 1953'te gazetecilerin işe alınmasını, ahlaki yükümlülüklerini ve emeklilik haklarını düzenlemek amacıyla Parlamento tarafından kurulan İngiliz Basın Kurulu'nun başkanlığına seçildi.

Astor, Nancy Witcher, Vikontes Astor (Hever Şatosu), eö LANGHORNE (d. 19 Mayıs 1879, Danville, Virginia, ABD - ö. 2 Mayıs 1964, Grimsthorpe Castle, Lincolnshire, İngiltere), İngiliz Avam Kamarası'nın ilk kadın üyesi.

Zekâsı ve enerjisiyle tanınan Astor, ilk evliliğini 1897'de Bostonlu Robert Gould

Lady Astor
Central Press Photo Ltd

Shaw'la yaptı. 1903'te boşandı. 1906'da John Jacop Astor'un üçüncü kuşaktan torunu Waldorf Astor'la evlendi. Kocası babasının vikontluğunu sürdürmek için Avam Kamarası'ndaki görevini bırakınca, Plymouth'daki seçim bölgesinde sürekli olarak kocasıyla birlikte mücadele etmiş olan Astor onun yerine Birlikçilerin adayı oldu. Hareketli bir kampanyanın sonunda, 28 Kasım 1919'da seçimi büyük bir çoğunlukla kazandı. Parlamentodaki görevinden 1945'te istifa edene değin sürekli olarak Plymouth'dan aday oldu.

Astor, parlamentoda kadınlara ilişkin sorunlar dışında, temel olarak özgürlükçü bir eğitim sisteminin yerleştirilmesi, alkol kullanımının engellenmesi ve Ticaret Yasası'nın kapsamının genişletilmesi için çalıştı. Sürekli olarak okuldan ayrılma yaşının yükseltilmesini savundu. On sekiz yaşın altındakilere içki satılmasını yasaklayan Alkollü İçkiler Yasa Tasarısı'nın kabul edilmesini sağladı. Ayrıca, dağıtım ve gıda maddeleri sektörünün belirli alanlarında koşulların düzeltilmesi için mücadele etti. Cliveden'deki (Buckinghamshire'da Taplow yakınları) yazlık evinde düzenlediği toplantıların, başta dış ilişkiler olmak üzere, birçok konuda önemli sayılabilecek etkileri oldu. Bu toplantılara katılanlara "Cliveden" grubu denirdi. Maurice Collis'in *Nancy Astor: An Informal Biography* (1960) adlı kitabı, Astor üzerine bilgi veren temel bir başvuru kaynağıdır.

Astor, Waldorf, 2. Vikont Astor (Hever Şatosu) (d. 19 Mayıs 1879, New York - ö. 30 Eylül 1952, Cliveden, Buckinghamshire, İngiltere), İngiliz tarım uzmanı, 1910-19 arasında Parlamento üyesi. Cliveden'deki

Waldorf Astor
The Times, Londra

evi, 1930'ların sonunda, Hitler'in tehditleri karşısında yatıştırma politikasını savunan Başbakan Neville Chamberlain ve yandaşlarının buluşma yeri olmuştur.

1. Astor vikontu William Waldorf Astor'un büyük oğlu ve ABD'li kürk imparatoru John Jacob Astor'un torununun torunuydu. 1910'da Parlamento'ya girdi. 1917'de Başbakan David Lloyd George'un müsteşarı oldu. 1919'da kamu görevlerinden ayrıldı, o tarihte ölen babasının unvanını devraldı. Parlamento'daki görevini üstlenen karısı, Astor vikontesi Nancy Witcher, İngiliz Avam Kamarası'nın ilk kadın üyesi oldu. Astor, babasından kalan haftalık Londra gazetesi *The Observer*'ın sahipliğini 1919-45 arasında tek başına sürdürdü, 1945'te gazeteyi bir tröste devretti.

Aynı zamanda bir tarım uzmanı olan Astor, 1936'da, BM Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) kuruluşuna öncülük eden kurulun başkanı oldu.

Astorga, İspanya'nın kuzeybatısında, Kastilya-León özerk bölgesindeki León iline bağlı kent. Tuerto Irmağının sol yakasında, Manzanal Dağlarının oluşturduğu bir burunda yer alır. Romalılarca Asturica Augusta adıyla kuruldu. Plinius'un "muhteşem kent" olarak söz ettiği Asturica Augusta önemli bir yönetsel ve askeri merkezdi. 3. yüzyılda piskoposluk merkezi oldu. Berberilerin sürülmesiyle (y. 750) başlayan Müslüman egemenliği döneminde eski önemini yitirdi. León kralı I. Ordoño döneminde ise yörede yeni yerleşmeler kuruldu (y. 860). Daha sonra ortaçağda bir hac ve ticaret merkezi olan Santiago de Compostela yolu üzerinde bir durak noktası haline geldi. 1810'da Yarımada Savaşı sırasında Fransızların eline geçti; 1812'de İspanyol birliklerince geri alındı. Kentin başlıca yapıları, ulusal anıt durumundaki Roma surları, Plateresk ve Barok bezemeli Gotik katedral (1471), 18. yüzyıl yapısı belediye binası ve Antonio Gaudi'nin tasarımladığı 19. yüzyıl yapısı Piskoposluk Sarayı'dır.

Çağdaş Astorga, çikolataları ve bisküvileri ile ünlü tarımsal bir ticaret merkezidir. Un, bıçkı, sepicilik ve et işleme tesisleri vardır. Kent, Maragateria adıyla bilinen ve Maragato kabilesinin yurdu olan bölgenin merkezidir; bir olasılıkla Germen kökenli olan bu kabilenin üyeleri, yüzyıllardan beri yalnızca kendi aralarında evlenmektedir. Nüfus (1981) 14.040.

Astoria, ABD'de, Oregon'un kuzeybatısındaki Clatsop ilinin (*county*) merkezi (1844) kent. Columbia Irmağının güney yakasında, ırmağın Büyük Okyanusa açılan ağzının yakınlarında yer alır. Washington'daki Megler'e bir köprü ile bağlıdır. Burada

Columbia Irmağı üzerinde, Astoria'yı (Oregon) Megler'e (Washington) bağlayan köprü
Ray Atkeson-EB Inc

1805-06 kışını geçiren Lewis ve Clark Keşif Seferi'nin kurduğu ve Oregon'daki ilk asker tesis olan Clatsop Kalesi 7,5 km güneybatıdadır. Yeniden inşa edilmiş olan kale bugün ulusal anıt durumundadır. 1810-11'de John Jacob Astor'un yolladığı sefer heyeti, bugünkü Astoria kentinin bulunduğu yerde Amerikan Kürk Şirketi'ne bağlı Pasifik Kürk Şirketi'ne ait bir ticaret noktası (Ft. Astoria) kurdu. Burası daha sonra Kuzeybatı Şirketi'ne satıldı; 1813'te bir İngiliz savaş gemisi tarafından alınınca adı Ft. George olarak değiştirildi. 1818'de yeniden Amerikan denetimine girdi ve 1840'ta bir kez daha yerleşime açıldı. Yörenin doğal kaynaklarına ilgi gösteren göçmenler, balıkçılık ve kereste ticaretinin gelişmesini sağladılar. 1922'de çıkan büyük bir yangın, kentin ekonomik gelişmesini bir süre durdurdu. Bugün açıkdeniz liman tesisleri bulunan Astoria'da sombalığı ve orkinosa dayalı büyük konserve fabrikaları vardır. Öteki önemli ürünler, un, kereste, aluminyum ve süt ürünleridir. Kent, hem bir avcılık ve balıkçılık üssü, hem de kıyı tesisleri ile bir dinlenme merkezidir. Irmaktan yüksekliği 210 m olan Coxcomb Tepesi üzerinde Astor Sütunu (38 m), Pasifik Kuzeybatı'nın yerleşime açılması anısına 1926'da dikilmiştir. Ft. Astoria onarılmış, 1963'te kentte bir denizcilik müzesi açılmıştır. Clatsop Community College 1958'de kurulmuştur. Nüfus (1984 tah.) 9.580.

Astoria Kanyonu, ABD'de, Oregon açıklarında denizaltı kanyonu ve yelpaze vadi sistemi. Büyük Okyanusta kıta sahanlığının sınırında yer alan kanyon Columbia Irmağının ağzından 18 km batıda, yaklaşık 100 m derinlikten başlar. Kıta sahanlığının deniz tarafındaki yarısını batı yönünde keser ve büklümlü bir biçimde kıta yamacının tabanına ulaşır. Astoria yelpazesinin yaklaşık 2.400 m derinlikteki ucu da bu noktadadır ve kanyon burada bir yelpaze vadi olan Astoria denizkanalı ile birleşir.

Yukarı bölümlerinin kesiti U biçimindedir; ama sahanlığın kırılma noktası yakınında V biçimini alarak en fazla yüksekliğe (1.000 m) ulaşır. Toplam uzunluğu yaklaşık 120 km'dir; genişliği ise 2,5-13,5 km arasında değişir. 13 ayağı olan kanyonun, Columbia Irmağının taşıdığı tortulların Astoria yelpazesine doğru hareketiyle ortaya çıktığı sanılmaktadır. Bu tortullar birkaç kola ayrılarak en az 110 km uzunluğunda ve oldukça düz bir yüzey yapısı olan denizkanalı yoluyla tüm yelpazeye dağılmıştır. Öbür yelpaze vadiler gibi Astoria Denizkanalı da zaman içinde yana doğru kaymaktadır. Bugünkü konumu yelpazenin doğusunda, hareketi ise güney yönündedir.

Astragalus *bak.* geven

Astrahan, Rusya Federasyonu'nda yönetim birimi (*oblast*). Aşağı Volga Irmağı boyunca 44.100 km²'lik bir alan kaplar. Volga ve paralel kolu Ahtuba, yönetim biriminin geniş bir deltayla biten eksenini oluşturur. Nüfusun büyük bölümü, yönetim biriminin merkezi olan Astrahan kenti çevresindeki deltada yaşar. Volga'nın suladığı verimli topraklarda sebze ve meyve yetiştirilir. Hazar kıyılarında ve ırmak boylarında önemli olan balıkçılık, kirlenme ve deniz düzeyinin alçalması gibi etkenlerden zarar görmektedir. Deltadaki büyük doğal koruma alanında, başta lotus (*Nelumbium caspicum*) olmak üzere bölgeye özgü bitkiler ile balıkçıl ve kutanların da yer aldığı zengin bir kuş varlığı bulunur. Taşkın ovası ile delta dışında, çorak bir bozkır alana uzanır. Kumulları, tuzlu toprağı ve gölleri, seyrek bitki örtüsü ile bu alan bir yarı-çöl görünümündedir ve yalnızca sürü hayvancılığı bakımından önem taşır. Baskunçak Gölünden büyük miktarda tuz çıkarılır. Nüfus (1987 tah.) 992.000.

Astrahan, eskiden HACI TARHAN. Rusya Federasyonu'nun güneybatısında, Astrahan yönetim biriminin (*oblast*) merkezi kent. Hazar Denizine 100 km uzaklıkta, Volga Irmağı deltasında, ırmağın en batıdaki ana kanalının sol yakasında, birkaç ada üzerinde yer alır. Başlangıçta Altın Orda kalıntısı bir Tatar hanlığının merkezi olan Astrahan, Volga'nın yukarı sağ yakasında, bugünkü kentten 11 km ötede kurulmuştu. Kervan ve suyolları üzerindeki konumu ile, küçük bir köyken büyük bir ticaret merkezine dönüştü. 1935'te Timur'un fethettiği kent, 1556'da IV. Ivan'ın (Korkunç) eline geçti. 1558'de, bugün bulunduğu yere taşındı. Bir katedral ile 1582-89 arasında yapılmış kremlin (içkale) bugün de ayaktadır.

Nüfusun etnik çeşitliliği Astrahan'ı renklendirir. Çok sayıda köprü ve kanallarıyla önemli bir ırmak limanıdır. Ama denizaşırı gemiler, Hazar Denizinin kuzey kesimlerinin sığlığı yüzünden, kente karayoluyla 200 km uzaklıkta aktarma yapmak zorunda

Kremlin duvarı ve kent katedralinin kubbeleri, Astrahan kenti
Novosti Press Agency

kalır. Buradan Astrahan'a, dibi taranarak temizlenmiş bir kanalla ulaşılır. Büyük bir balıkçılık filosunun merkezi olan kent, balık ve havyar konserveciliği açısından da önemlidir. Ayakkabı ve giyim eşyası imalatı ile gemi onarımı öteki sanayi kollarıdır. Orta Asya'nın karakul kuzusundan elde edilen ve Rusya'ya ilk kez Astrahanlı tüccarların tanıttığı astragan kürkü de adını bu kentten alır. Kentte sağlık ve öğretmen enstitüleri ile balıkçılık ve gıda işleme kuruluşlarına bağlı bir teknik enstitü vardır. Nüfus (1989) 509.000.

Astrahan Hanlığı, ASTARHAN HANLIĞI ya da CANİLER olarak da bilinir, Altın Orda Devleti(*) topraklarında kurulan ve 1466-1556 arasında hüküm süren Müslüman Tatar devleti. Altın Orda Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan hanlıklardan biridir.

Volga Irmağının Hazar Denizine döküldüğü delta bölgesinde, önemli kara ve suyolları kavşağında yer alan Astrahan, 1466'ya değin Altın Orda Devleti sınırları içinde kaldı. Bu devlet zayıflayınca ortaya çıkan Kazan ve Kırım hanlıklarının yanında Astrahan'ı merkez alan yeni bir hanlık da vardı. Devletin kurucusu sayılan Kasım Han (hd 1466-90) ve ardılı Abdülkerim Han (hd 1490-1504), daha çok ülke halkını göçebe alışkanlıklarından uzaklaştırmaya ve yerleşik bir toplum olarak bütünleşmeye önem verdilerse de, bunda yeterince başarılı olamadılar. Bir yandan Altın Orda Devleti'yle, öbür yandan Ruslarla dostluk ilişkileri kurarak hanlıklarını sürdürebildiler. 1501'de Altın Orda Devleti yıkılınca Kırım Hanlığı ve Nogaylar, Astrahan'ı kendi topraklarına katmak için harekete geçtiler. 1525'e değin süren uzun mücadeleler boyunca Astrahan tahtı birçok kez el değiştirdi. Hüseyin Han (hd 1523-25), Kırım Hanlığı ile uzlaşma sağlayabildiyse de, bu kez doğuda genişleme siyaseti izleyen Rusların müdahalesi başladı. Nogaylarla Kırım hanlarının Astrahan tahtına yönelik mücadeleleri yeniden hızlandı. 1552'de Kazan Hanlığı'nı ortadan kaldıran Rus çarı IV. Ivan, ardından Astrahan'a bir ordu göndererek hanlığı kendine bağladı. Son Astrahan hükümdarı Derviş Han'ın (hd 1554-56) Kırım hanıyla gizlice anlaşmaya çalışması üzerine de, Ruslar Astrahan'ı ele geçirerek hanlığa son verdiler.

astrobiyoloji, EKSOBİYOLOJİ ya da KSENOBİYOLOJİ olarak da bilinir, biyolojinin, Güneş sistemi dışındaki gezegenlerde canlıların, özellikle akıllı yaratıkların bulunma olasılığını araştıran dalı. Eksobiyoloji sözcüğünü ABD'li genetikçi Joshua Lederberg önermiştir; dilimizde de kullanılan astrobiyoloji sözcüğü ise, terimin SSCB'de benimsenmiş olan biçiminin İngilizce ve Fransızcadaki karşılığıdır.

Astronomi araçlarıyla yapılan uzaktan gözlemler, bir gezegenin ya da başka bir gökcisminin fiziksel ortamı üstüne bilgi vermekle birlikte, bu gökcisminde yaşam olup olmadığını saptayabilmek için yeterli veri sağlamaz. Bu nedenle, canlı türlerinin, akıllı yaratıkların ürünü olan her türlü yaratının, metabolizma artıklarının, daha önceki yaşam dönemlerine ilişkin kalıntıların, evrimin ilk aşamalarını temsil edebilecek canlı öncesi moleküllerin ya da yaşam için gerekli bazı maddelerin (örn. yeryüzü koşullarında karbon) varlığını saptayabilmek için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Ayrıca, Yer ötesi canlılarla iletişim kurabilmek için, kodlanmış radyo dalgalarının ve görüntülerin uydular aracılığıyla uzaya gönderilmesinden, yıldız ve yıldız benzeri gökcisimlerinden gelebilecek radyodalgalarının çok uzun dönemler içinde kaydedilmesine kadar uzanan çeşitli tasarılar hazırlanmıştır.

astroblem (Yunancada "yıldız yarası"), göktaşı çarpması sonucu Yer yüzeyinde oluşmuş eski bir yapının kalıntıları. Çoğunlukla, kırılmış ve şekli bozulmuş anakaya üzerinde çember biçiminde bir yara izi görünümündedir. Tanıtıcı özellikleri olan krater duvarları, erimiş silisli camlar ve göktaşı parçaları zaman içinde aşınma ve ufalanma yoluyla değişime uğradığından, astroblemler temel olarak çarpıma sonucunda yüzeyaltı kesimlerinde oluşan ve parçalanma konileri olarak adlandırılan yapıların yardımıyla tanınır. Koni biçimindeki bu yapılar, göktaşının anakayaya çarptığı noktanın hemen altında yer alır ve bu noktadan başlayarak dışa doğru belirgin bir biçimde yayılırlar. Karotlu sondajla elde edilen örnekleri, astroblemlerin belirlenmesi için yeterlidir. Parçalanma o kadar ani ve yoğundur ki, anakayada daha önceden var olan çatlaklardan bağımsız olarak gerçekleşir. Doğada bulunan hiçbir gücün yaratamayacağı bu parçalanma biçimi, astroblemlerin tanınması için önemli bir ölçüt sağlar. Bu kanıtlardan yola çıkarak, Gana'daki Asanti krateri ile Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki Vredefort çember yapısının astroblem olabileceği üzerinde durulmaktadır.

Astrodome, ABD'de Texas'ın Houston kentinde 1965'te yapılan modern kubbeli stadyum. Astrodome'dan önce yapılan en büyük kapalı spor tesislerinin bile sınırlı bir oyun alanı vardır ve izleyici kapasitesi 20 bin kişiyi aşmaz. Oysa kubbe ilkesine göre inşa edilen Astrodome, hem beyzbol, hem Amerikan futbolu için yeterli bir alanın tümünü içine almaktadır. Altı katlı tribünleri 66 bin kişi alabilir. 196 m açıklığındaki plastik kaplama kubbe, çelik bir kafesten oluşur. İçerideki sıcaklık, havalandırma sistemiyle sürekli 23°C'de tutulur. Işıklandırma, stadyumun kendi elektrik üretme sisteminden sağlanır.

Astrodome, Houston, Texas, 1965
Houston Sports Association, Inc

astrofizik, GÖKFİZİĞİ olarak da bilinir, astronominin, özellikle bir bütün olarak evrenin ve tüm gökcisimlerinin fiziksel yapısını, özelliklerini, oluşumunu ve evrimini inceleyen dalı. "Yıldızlar fiziği" anlamına gelen astrofizik, atom ve çekirdek fiziği, termodinamik, spektroskopi, plazma fiziği, katı hal fiziği ve öteki bilim dallarıyla yakın ilişki içindedir. Kuramsal astrofizik, gözlem sonuçlarını yorumlar ve fiziksel koşulları tanımlayan denklemleri matematiksel yöntemlerle çözer. Yıldızlardan, yıldızlararası gazlardan, gökadalardan ve öbür gökcisimlerinden elde edilen verileri inceleyerek, laboratuvar çalışmalarından çıkartılan yasaları ve olayları açıklamakta bu verilerden yararlanır.

Yıldız yapılarının incelenmesi. Gözlemlenebilen yıldızların çoğu, dev ve cüce yıldızlar olarak iki temel gruba ayrılır. Yarıçapları çok büyük olan dev yıldızların ortalama yoğunluğu (suya göre) santimetre küpte 0,01 gr iken, bu ortalama Güneş benzeri cüce yıldızlarda 1 gr'a kadar çıkar. Bütün bu yıldızlar, atomlarının hemen hemen tüm elektronlarını yitirip çok az yer kaplayan birer atom çekirdeğine dönüşmesi nedeniyle gaz yapısındadır ve beyaz cüceler dışında kalanlar ideal gaz özellikleri gösterir. Bir ideal gazdan çok daha yüksek basınç altında olan beyaz cüceler ise, elektron yozlaşması denen ve kuvantum kuramıyla açıklanabilen özel bir davranış biçimi gösterir. Genellikle bir pulsar (atarcayıldız) olarak gözlemlenen nötron yıldızlarında, elektronlar protonların üzerine çarparak yozlaşmış bir nötron gazının oluşmasına yol açtığından basınç daha da yüksektir.

Hemen hemen küresel bir gaz kütlesi biçiminde olan bütün yıldızlar, karşıt yönlü iki kuvvetin etkisiyle bu yapısını korumayı sürdürür: Yıldızın her bölümünün başka bir bölümü üstüne uyguladığı kütleçekimi kuvveti ile iç basıncın artmasından doğan dışa yönelik kuvvet. Güneş kütlesindeki ($2 \cdot 10^{33}$ gr) ve yarıçapındaki (700.000 km) bir yıldızın, merkezindeki basıncı koruyabilmesi için, merkezdeki gaz sıcaklığının yaklaşık 15.000.000°C düzeyinde olması gerekir. Bu sıcaklıktaki bir madde zorunlu olarak enerji yayar ve bu enerji ışıması yıldızın çeşitli katmanlarından geçtikten sonra ısı ve ışık olarak yüzeyden dışarıya yayılır. Bu sürecin doğal sonucu olarak, yıldızların kütleleri ile aydınlatma kuvvetleri arasında doğrudan bir ilişki vardır ve kütle arttıkça aydınlatma kuvveti hızla birkaç katına yükselir; nitekim yıldızlardan birçoğunun kütlesi Güneş'in kütlesinin ancak 0,1-10 katı kadardır, ama aydınlatma kuvvetleri Güneş'inkinin 1 milyon katını aşar.

Işıma, sürekli bir enerji kaybına neden olur. Yozlaşmış yıldızlar yavaş yavaş soğuyabilir, ama, ısı enerjisi kaybının büzülmeye ve sıcaklık artışına yol açtığı normal yıldızlarda bu olanaksızdır. Normal yıldızlar ya büzülerek çökmek ya da başka kaynaklardan enerji sağlamak zorundadır; bugün bu enerji kaynağının, hafif atom çekirdeklerinin (özellikle hidrojen çekirdekleri ya da protonları) kaynaşarak ağır atom çekirdeklerine (özellikle helyum çekirdekleri ya da α parçacıkları) dönüştüğü termonükleer tepkimeler olduğu anlaşılmıştır. Böylece hidrojen giderek helyuma dönüşürken, Güneş'in bugünkü parlaklığını yaklaşık 10 milyar yıl boyunca sürdürmesini sağlayabilecek kadar enerji açığa çıkar.

Nükleer tepkime hızlarının fiziksel koşullara (özellikle sıcaklığa) ne oranda bağlı olduğunu ortaya koyan nükleer fizik verileri ile yıldızdan salınan ışınımın, yolu üzerindeki maddeler tarafından ne oranda soğurulduğunu belirleyen atom kuramının verileri birleştirildiğinde ve başlangıç için uygun bir kimyasal bileşim (genellikle, yaklaşık yüzde 73 hidrojen, yüzde 25 helyum ve yüzde 2 daha ağır elementler) kabul edildiğinde, kararlı ve homojen bir yıldızın iç yapısına ilişkin kuramsal bir model oluşturulabilir.

Yıldızların evrim kuramı, kütleçekimi kuvvetlerinin etkisiyle büzülen yıldızların bugünkü duruma nasıl geldiklerini ve merkeze yakın bölgelerdeki hidrojenin tüketilmesinden sonra ne olduğunu açıklamaya çalışır. Bir yıldızın ömrü, hidrojenin tükenme hızına bağlıdır. Büyük kütleli, çok parlak yıldızlar hidrojenlerini yaklaşık 1 milyon yılda tüketirken, Güneş gibi daha küçük yıldızlarda bu süre çok daha uzundur. Hidrojen yavaş yavaş helyuma dönüşür ve çekirdek bölgesi giderek büzülürken çok sıcak ve yoğun bir kütle haline gelen bir yıldızın daha sonra şu aşamalardan geçmesi beklenir: 1) Çevresindeki gaz kütlesini bir gezegen bulutsu halinde fırlatıp attıktan sonra kızgın bir beyaz cüceye dönüşmesi ve sonra yavaş yavaş soğuması; 2) bir nötron yıldızı haline gelmesi; 3) büyük bir kütleye dönüşerek ya patlaması ya da yavaş yavaş büzülerek, ne ışık ne de ışıma yayan bir "kara delik" durumuna gelmesi.

Bir yıldızın büyüklüğü ve toplam aydınlatma kuvveti yalnızca iç yapısına bağlı olduğu halde, ışınımlarının tayf üzerindeki dağılımını belirleyen, dış katmanlarının ya da "atmosferi"nin yapısıdır. Yıldızın saldığı ışınımlar, iç katmanlardan çok daha ince olan bu dış katmandan geçerek uzaya yayılır. Yıldız atmosferinin en çok ışınım salan bölgesine fotosfer ya da ışıkküre adı verilir.

Yıldız atmosferlerinin incelenmesi. Yıldızların yapısı üzerine bilgi veren en önemli kaynak yıldız tayflarıdır. Bütün dalgaboylarını içeren sürekli tayfın incelenmesi, yıldızın yüzey sıcaklığının saptanmasına olanak verir. Işınımların yıldız atmosferinden salınmasına ve soğurulmasına yol açan süreçlerin sonucu olan sürekli tayf, sıcak yıldızlarda özellikle elektronlar ile protonlar, soğuk yıldızlarda ise elektronlar ile normal hidrojen atomları arasındaki etkileşimden doğar. Sürekli tayfın en üst bölümünü, atomların, iyonların ve moleküllerin kimliğini açıklayan ince tayf çizgileri oluşturur. Görece soğuk atomlar tarafından soğurulduğu için genellikle koyu renk olan bu çizgiler, laboratuvar koşullarında elde edilen aynı dalgaboyundaki tayf çizgileriyle karşılaştırılarak tanımlanabilir. Tayf çizgileri ayrıca yıldızın kimyasal bileşimi, sıcaklığı, gözlemciye yaklaşma ya da gözlemciden uzaklaşma hareketinin hızı, dönme hızı, yıldızın içindeki burgaç hareketleri vb konusunda da bilgiler sağlar. Bir yıldız tayfında parlak çizgilerin bulunması da, genellikle yıldızı çevreleyen dağınık bir gaz kütlesinin varlığını gösterir. Tayf çizgilerinin ince ve sık aralıklı olması, yüzeydeki kütleçekiminin değişmesinden ileri gelen basınç değişikliklerini ele verir; böyle bir gözlem de yıldızın mutlak kadrini (parlaklığını), dolayısıyla uzaklığını hesaplamaya yardımcı olur. Soğuk yıldızların çoğunda, iyonlaşmış kalsiyumdan kaynaklanan ve dış katmanlarda (kromosfer) beliren iki salım çizgisi vardır. Bu çizgilerin kalınlı-

ğı yıldızın aydınlatma kuvvetiyle birlikte artar, yoğunluğu ise yıldızın yaşıyla ters orantılıdır; buradan yola çıkarak yıldızın yaşı hesaplanabilir.

Güneş oldukça sıradan bir yıldızdır, ama ayrıntılarıyla incelenmesi pek güç olmadığından, başka yıldızların karşılaştırmalı incelemesinde büyük önem taşıyan değerli veriler sağlar. Güneş yakınındaki yıldızlardan çoğunun atmosfer yapısı Güneş'inkiyle hemen hemen aynı olmakla birlikte, bazılarının tayf bileşimi ayrıksı özellikler gösterir. Bu olgu, ya yıldızın kendine özgü nükleer evriminden, ya çevresindeki gaz yuvarlarını yitirerek helyumca zengin çekirdek bölümünün açığa çıkmasından ya da yıldızlararası ortamın ağır elementlerle zenginleşmesinden çok daha önce oluştuğu için metal içeriğinin zayıf olmasından kaynaklanır. Kendi çevrelerinde oldukça yavaş dönen, ama magnetik alanları görülmedik derecede güçlü olan bazı yıldızlar ise kolayca açıklanamayan, olağandışı kimyasal bileşimler gösterir.

Süpernovaların incelenmesi. Süpernovalar, tek başlarına bütün bir gökada kadar ışık yayabilen (örn. Güneş'ten 10 milyar kez daha parlak), parçalanmalarına yol açacak kadar çok enerji tüketen, çok değişik ve ender rastlanan yıldız türleridir. Tayf özellikleri ve ışık değişikliklerinde birbirinden ayrılan başlıca iki tür süpernova bilinir. Yengeç Bulutsusu olarak adlandırılan süpernova, Samanyolu Gökadası içinde bir radyo ve X ışını kaynağıdır. Yengeç pulsarı, hem ışık, hem X ışınları, hem de radyo dalgalarında rastlanan tek örnektir.

Yıldızlararası maddenin incelenmesi. Yıldızlararası ortamdaki toz ve gaz gibi seyreltik maddeler uzayın çok büyük bir bölümünü kapladığından etkileri de çok önemlidir. Uzayın seyreltikleşmesini ve genişlemesini laboratuvar koşullarında yaratma olanağı olmadığından, yıldızlararası madde ancak deneme yanılma yoluyla incelenebilir. Karmaşık organik moleküllerin incelenmesi, gaz ortamdaki bu maddelerden bazılarının tanınmasına olanak sağlamıştır. Tozun yapısı henüz kesin olarak çözümlenememiştir, ama buz, grafit, silikatlar ve daha karmaşık organik moleküller içeren çok küçük taneciklerden oluştuğu bilinmektedir.

Yıldızlararası gaz, gökada diskinde geniş bulut kümeleri biçiminde yayılmış durumdadır. Bu bulutlarda her santimetre küpe ancak birkaç atom (özellikle hidrojen) düşer ve bu atomlar, uzaktaki sıcak yıldızların tayflarında keskin, yıldızlararası soğurma çizgileri yaratır. Bu tür yıldızların yakın çevresindeki gaz ışıldar, çünkü yıldızın yaydığı morötesi ışıma atomların elektronlarını uzaklaştırarak iyonlaştırır. Orion Bulutsusunda olduğu gibi dağınık bir bulutsu görüntüsü veren bu tür iyonlaşmış hidrojen bulutlarına H II bölgeleri denir.

Radyoastronomi gözlemleriyle, yıldızlararası gaz bulutlarına ilişkin pek çok bilgi edinilmiştir. H II bölgeleri, protonlar ile elektronlar arasındaki elektrik etkileşimi nedeniyle, ısıl kökenli radyo gürültüleri yayar. Ama Samanyolu Gökadasında, sürekli tayfının incelenmesiyle ısıl kökenli olmadığı anlaşılan, tümüyle değişik yapıda genel bir radyo gürültüsü aralıksız biçimde sürer. Bu gürültüler, aşırı enerji yüklü elektronların gökadanın magnetik alanında ışık hızına yakın hızlarda bir burgu gibi dönmesinden ileri gelen senkrotron ışımalardır. Gökada içindeki radyo dalga kaynakları, ya senkrotron ışınım yayan süpernova artıkları, ya H II bölgeleri ve gezegen bulutsular ya da çok düzenli aralıklarla kısa kısa ve kesikli olarak radyo ışıması yayan pulsarlardır. Uzayda, hiç umulmadık karmaşık organik moleküllerin varlığına rastlanması da, yaşamın başlangıcına ışık tutacak önemli bir ipucu olarak değerlendirilmiştir.

Samanyolu'ndaki birçok gökcismi, 10-20 mikron dalgaboyunda kızılötesi ışınımlar yayar. Bu maddelerin, tozdan bir "koza" ile sarılı olan yeni doğmuş yıldızlar, yoğun engellerin ardından gözlemlenebilen kızıl dev yıldızlar ya da morötesi ışınımları soğurarak kızılötesi ışınlar halinde yeniden salan tozların bulunduğu H II bölgeleri olduğu sanılmaktadır. Bunun yanı sıra, bazı gökcisimleri X ışınları biçiminde çok güçlü bir enerji yayar. Samanyolu'nda, gökadanın merkezine doğru yoğunlaşan güçlü X ışını kaynakları vardır. Ayrıca evrende, her yönden gelen ve büyük olasılıkla uzak kuvazarlardan ve radyogökadalardan kaynaklanan sürekli bir X ışını yayımı vardır. Astrofizik açısından önem taşıyan başka bir olgu da, uzayda birincil kozmik ışınların bulunmasıdır; gökada diskinde depolanmış enerjinin temel kaynaklarından biri olan bu ışınlar çok yüksek enerjili parçacıklardan (özellikle protonlar, az sayıda elektron ve pozitron) kaynaklanır.

Gökadaların yapısının ve evriminin incelenmesi. Gökada, yıldızlardan, tozlardan ve gazlardan oluşan büyük bir sistemdir. Yer'i de içeren Samanyolu Gökadası, yakınındaki Macellan Bulutu ve Andromeda Gökadası en iyi bilinen gökada örnekleridir. Gökadaların çoğu, merkezdeki bir yoğunlaşmanın çevresinde biçimlenen yassı bir sarmal (Samanyolu ve M 31), bir elips ya da düzensiz bir sistem yapısındadır. Yıldızların yapısına ve hareketlerine ilişkin uzun ve yorucu istatistik çalışmaları, yıllarca, gökadaların yapılarının belirlenmesinde başvurulabilecek tek yöntem olarak kalmıştır. Oysa bugün gözlemevlerinin çok güçlü teleskoplarla donatılması, çok daha geniş uzay bölgelerinde sağlıklı gözlemlerin yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Özellikle 1950'lerden sonra, hidrojen atomunca salınan ve yıldızlararası ortamda soğurulmadığı için ölçüm şansı tanıyan 21 cm dalgaboyundaki radyo yayın çizgisinin Samanyolu'nda gözlemlenmesi, bu gökadanın yapısını belirlemeye yönelik çalışmalara yeni bir atılım kazandırmıştır.

1944'te iki ayrı yıldızlar öbeğinin gözlemlenmesi, Samanyolu Gökadasının evriminin açıklanabilmesi açısından çok önemli bir aşamaydı. Güneş gibi yakın yıldızlardan çoğunun, gökada düzlemi yakınında hemen hemen daire biçimindeki yörüngeler üzerinde hareket eden Öbek I yıldızları olduğu anlaşıldı. Bu topluluktaki en genç yıldızlar, gökada sarmalının kollarında yıldızlararası bulutların yoğunlaşmasıyla oluşmuştur ve hâlâ sarmalının kollarında yer alır. Yaklaşık 10 milyar yaşında olan ve bileşimindeki ağır element oranı daha düşük olan Öbek II yıldızları ise, ilk süpernova patlamaları sonucunda oluşmuş ilk yıldızlardandır ve genellikle Samanyolu düzlemiyle geniş bir açı oluşturarak iyice elipsleşmiş yörüngeler üzerinde hareket ederler. Gökadanın başlangıçta dev bir gaz bulutu olduğu sanılmaktadır. Bu bulut kümeleri birbirleriyle çarpıştıkça hareket enerjileri ısıya dönüşerek çevreye yayılmıştır. Böylece gazlar, ağır metaller açısından zengin bir disk biçimini almıştır. Öbek I yıldızları bu diskten doğmuş ve hem yörünge üzerindeki hareketlerini, hem kimyasal bileşimlerini diskin yapısından almıştır. Bugün de bu disk içinde yıldız oluşumları ve ağır metal zenginleşmesi büyük olasılıkla sürüp gitmektedir, oysa gökada çevresinde yer alan Öbek II yıldızları, yıldızlararası ortamda artık yeni yıldızlar oluşturabilecek madde bulunmadığından birer "fosilleşmiş" yıldız sayılabilir. Bu nedenle, disk biçimindeki yassı bir gökadanın evrim geçirerek elips biçiminde bir gökadaya ya da bir elips gökadanın bir sarmal gökadaya dönüşmesi olanaksız görülmektedir.

astrojeoloji, Ay'ın ve Güneş sistemi gezegenlerinin yanı sıra küçük gezegenler, meteorlar ve kuyrukluyıldızlar gibi gökcisimlerinin jeolojik yapılarını, özellikle yerküreye etkileri açısından inceleyen bilim dalı. Günümüzde astrojeoloji çalışmalarının yoğunlaştığı konular, Ay yüzeyinin jeolojik haritalarının hazırlanması, Ay'dan toplanan kayaç örneklerinin incelenmesi, Ay'ın iç yapısının ve geçirdiği ısıl süreçlerinin belirlenmesidir. Mars, Venüs ve öbür gezegenlerin incelenmesi konusunda daha az yol alınmışsa da, uydular ve uzay araçlarıyla alınan fotoğraflardaki yüzey biçimlerinin incelenmesiyle bu gökcisimlerine ilişkin pek çok bilgiye ulaşılabileceği umulmaktadır. Astrojeoloji, gerek kuramsal gelişmesi, gerek uygulamaları açısından, yerkürenin jeolojisiyle ilgilenen bütün bilim dallarının bilgi birikiminden yararlanmak zorundadır.

astrolab *bak.* usturlab

astroloji, bireylerin, grupların ya da ulusların yazgılarını önceden haber vermek amacıyla gezegenlerin ve yıldızların dünya olayları üzerindeki etkisini yorumlama. Bazen bir bilim olarak görülen astroloji eski ve yeni birçok uygarlığı değişen ölçülerde etkilemiştir. Öte yandan astroloji, bir sahte bilim olarak da tanımlanır ve modern bilimin kuram ve buluşlarına tümüyle karşıt olduğu kabul edilir.

Astroloji ilk olarak Mezopotamya'da, İÖ 3 bin yıl sıralarında ortaya çıktı. Bundan çok sonra, Helenistik dönem Yunan uygarlığında gerçek anlamda gelişerek Batı dünyasındaki yerini aldı. Mezopotamya'daki ilk biçimiyle Hindistan'da yayıldı. İslam kültürü, onu Yunan mirasının bir parçası olarak özümsedi; Batı Avrupa'da, İslam biliminin etkisinin güçlü olduğu ortaçağda yaygınlaşan astroloji, Arap özelliklerini de aldı.

Astrolojinin ortaya çıkışına Mısırlıların da dolaylı katkısı oldu. Mısırlılar, her biri 30 günden oluşan ve 5 artıkgünün yıl sonuna eklendiği 12 aylık bir takvim geliştirdiler. Yunanlılar astronomi gözlemlerinde kullanmak amacıyla bu takvimi devraldılar. Mısırlılar yıldızlı gökyüzünden bir saat gibi yararlanabilmek için, onar günlük aralıklarla doğan 36 tane parlak yıldız seçtiler. Latin yazarlarının sonradan *decan* adını vereceği bu yıldızlardan her birinin, yükseldiği dönem boyunca gökyüzünde egemen olduğuna inanıyorlardı. Bu yıldızlar daha sonra 12 burcun altbölümleri olarak burçlar kuşağında(*) yer aldı. Horoskop(*) teriminin türediği Yunanca *horoskopos*'un (saati gözleyen) bir anlamı da "decan yıldızı"dır.

Çin'de imparatorluk öncesi dönemde, evrenin kavranabilir bir düzeni olduğuna inanılır, evrenin bilinen özelliklerinin, bilinmeyen ama bilinenlerle bağlantılı olan özelliklerine ışık tuttuğu kabul edilirdi. Bu inanç, doğal olgularla insanın eylem ve yazgısını ilişkilendiren çizelgelere yansıdı. Çin'de bu inançtan, yıldızların insan eylemleri üzerinde doğrudan bir etkisi olduğunu ileri süren gerçek bir astroloji inancına geçiş uzun zaman aldı. Bu arada çeşitli gözlem sistemleri ve bilgi edinme süreçleri geliştirildi. Moğollar döneminde Çin'de Arap etkisiyle Batı astronomi ve astrolojisi tanınmaya başladığında, bu yeni bilgiler de Çin astrolo-

gene katıldı. Daha sonraki yüzyıllarda Çin İmparatorluğu'nda profesyonel bir kâhin tarafından her yeni doğan çocuk için yıldız falına bakılması gelenek oldu. İnsan yaşamındaki bütün önemli olaylarda, özellikle de evlilik öncesinde fala başvurulur ve sonuçlar yorumlanırdı.

Astrolojik neden-sonuç anlayışı klasik dünyada yerleştikten sonra, bütün bilimleri, özellikle tıp ve ilgili disiplinleri etkisi altına aldı. İnsan dünyası ile doğayı birleştiren evrensel bir "duygudaşlık" öğretisini benimseyen stoacılar, astrolojide böyle bir evrenin neredeyse haritasını buldular.

Kendi kehanet yöntemleri olan Romalılar, Yunan astrolojisini çok çabuk benimseyemediler; ama Augustus dönemine gelindiğinde bu sanat Eski Yunan'daki gibi kralla ra ait bir ayrıcalık olmuştu. Ama, astrolojinin halk üzerindeki etkisini önleme çabaları hep başarısızlıkla sonuçlandı.

Eski putperest toplumlarda astronomi ve astroloji sözcükleri eşanlamlıydı. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında, yıldız bilimi astronomi ile yıldızlara bakarak kehanette bulunma sanatı astroloji arasındaki çağdaş ayrım ortaya çıkmaya başladı. Yıldızların her şeye kadir olduğu inancına karşılık Hıristiyanlık, Tanrı'nın her şeye kadir olduğunu öğretiyordu. Astrolojideki kaderciliğin karşısına Hıristiyanlık irade özgürlüğünü çıkarıyordu. Bu sınırlar içinde kalmak koşuluyla astrolojiye dayalı bir dünya görüşü de kabul ediliyordu, çünkü onu reddetmek bu görüşü kabul eden klasik kültürün tüm mirasını reddetmek demekti. Hıristiyanlık tarihinde bile İranlı Mecusilerin Hz. İsa'nın doğumunu karşılarken göksel bir kehaneti izledikleri anlatılır.

Çeşitli Hıristiyan konsilleri astrolojiyi lanetlediyse de, astrolojinin yol açtığı dünya görüşü ciddi bir biçimde sarsılmadı. Ortaçağın sonlarında, aralarında Paris, Padova, Bologna ve Floransa üniversitelerinin de yer aldığı birçok üniversitede astroloji kürsüleri vardı.

Hümanistlerin Eski Yunan yapıtlarını yeniden ele alma girişimleri ise konuya ilgiyi arttırmaya yaradı ve bu ilgi Rönesans, hatta Reform boyunca sürdü.

Astrolojinin yermerkezli evren görüşüne sarsıcı darbeyi indiren, 16. yüzyıldaki Kopernik devrimi oldu. Ama astroloji, modern çağlara değin popüler bir eğlence ya da boşinan olarak milyonlarca insanın ilgisini çekmeyi sürdürdü. 20. yüzyılda bu ilgi alanı, günlük basındaki yıldız falları, özel yıllıklar ve konuyu çeşitli yönleriyle ele alan küçüklü büyüklü elkitaplarıyla hâlâ beslenmektedir.

astronomi (Yunanca: *astron* "yıldız" ve *nomos* "yasa"), GÖKBİLİM olarak da bilinir, bütün gökcisimlerinin ve evrende dağılmış olan yıldızlararası maddenin kökenini, evrimini, bileşimini, uzaklığını ve hareketini inceleyen bilim. Gökcisimlerinin ve evreni oluşturan maddenin fiziksel ve kimyasal özelliklerini konu edinen astrofizik(*) bu bilimin bir dalıdır.

Neredeyse insanlığın yazılı tarihiyle yaşıt olan astronomiye ilişkin ilk bilgilerin çoğu Babillilere dayandırılır. Babillilerin, İÖ 3000'lerde, bugün bilinen takımyıldızlardan birçoğunu tanımladıkları ve bazı astronomi olaylarının belirli bir düzen içinde yinelenmesine dayanan bir takvim geliştirdikleri biliniyor. Sonraki yüzyıllarda bir yandan gökcisimlerinin, özellikle Ay'ın ve gezegenlerin hareketlerine ilişkin gözlemler sürdürülürken, bir yandan da evrenin yapısına ve düzenine ilişkin kuramlar geliştirildi. En başarılı örnekleri Eski Yunan düşünürlerince tasarlanan bu evren modellerinden çoğu yermerkezliydi; başka bir deyişle, evrenin merkezinde yeryüzünün bulunduğunu, Güneş'in ve tüm gezegenlerin Yer'in çevresinde dolandıklarını kabul ediyordu. İÖ 6. yüzyılda Pythagoras, Yer'in bir küre biçiminde olduğunu ve evrende, doğa yasaları arasındaki uyumlu ilişkinin yönetimi altında hareket eden pek çok gökcismi bulunduğunu öne sürdü. Sonraki Yunan düşünürleri gökyüzünü, tam merkezinde yerkürenin bulunduğu ve iç yüzeyinde birer mücevher gibi yıldızların asılı olduğu içi boş bir küre olarak düşündüler. Bu küre, Yer'in ortasından geçen bir eksene dayanıyor ve bu eksenin çevresinde her gün doğudan batıya doğru döndüğü için gökcisimleri sabah doğup akşam batıyordu.

Aynı dönemlerde bazı Pythagorasçı düşünürler, evrenin merkezinde Güneş'in yer aldığı inancına dayanan günmerkezli evren düşüncesini ortaya attılar. İÖ 3. yüzyılda Sisamlı Aristarkhos tarafından daha da geliştirilen bu düşünce, hareketsiz oldukları sanılan yıldızların ve yeryüzündeki cisimlerin hareketlerini açıklamakta yetersiz kaldığı için pek yandaş bulamadı.

İS 2. yüzyılda Yunanlı astronomi bilgini Ptolemaios (Batlamyus), yermerkezli evren modelini iyice geliştirerek çok sağlam temeller üzerine oturttu. Yaklaşık 14 yüzyıl boyunca astronomi dünyasında tartışmasız benimsenen Ptolemaiosçu evren modelinin temelinde, gezegenlerin görünür hareketlerini oldukça başarılı bir biçimde açıklayan "ilmek" (episikl) kavramı yatıyordu. Her birinin üstünde bir gezegenin dolandığı varsayılan ilmekler, merkezleri, Yer'in çevresindeki daha büyük bir çemberin üstünde batıdan doğuya doğru hareket eden daha küçük çemberlerdi. Oldukça karmaşık bir sistem olan ve 80 kadar ilmeğin hesaba katılmasını gerektiren Ptolemaiosçu evren modeli, gene de bazı astronomi olaylarını açıklamakta başarısız kalıyordu. Ancak, bir yandan gözlemlerle daha uyumlu başka bir seçenek geliştirilmemesi, öte yandan Aristotelesçi anlayışa ve kilisenin görüşüne uygun olması, bu modelin yüzyıllarca astronomi bilimine egemen olmasını sağladı. Kilise, evrenin merkezine Yer'i, dolayısıyla insanı yerleştiren ve gökcisimlerinin değişmezliğini, bir anlamda da kutsallığını doğrulayan yermerkezli sistemi kendi dogmalarına uygun buluyordu.

6. yüzyıldan sonra, astronomi çalışmalarının ağırlığı İslam dünyasına kaydı. Başta Ptolemaios, Aristoteles, İskenderiyeli Theon ve Aristarkhos olmak üzere birçok Yunan astronomunun yapıtlarını Arapçaya kazandıran İslam bilginleri, kuramsal çalışmaların yanı sıra, gözlemleri, ölçümleri ve astronomi aletlerine getirdikleri yeniliklerle bu bilime değerli katkılarda bulundular. Ptolemaios astronomisine ve Aristoteles fiziğine karşı çıkan 10. yüzyıl bilgini Birûnî, yerkürenin durağan olmayıp döndüğünü kanıtlamaya çalışarak Kopernik sisteminin temellerini attı, ayrıca tutulum düzlemiyle Ekvator arasındaki açıyı veren ölçümler yaptı. Aynı dönem astronomlarından Bettani ise, Ptolemaios'un, Güneş'in yeröte noktasının sabit olduğu yolundaki savını çürüttü ve küresel trigonometriye ilişkin çalışmalarıyla çağdaş astronominin yolunu açtı.

Güneş'in dönencelerinin devindiğini bulan 11. yüzyıl bilginlerinden Endülüslü Zerkalî, bu devinimi hesaplamayı da bir kurala bağladı. Yunan ve Rönesans astronomileri arasındaki köprünün temel direklerinden biri de 11. yüzyılda yaşayan Bağdatlı İbn Heysem'dir. Gezegenlerin aslında var olmayan çemberler üzerinde değil, dönen somut küresel yüzeyler üzerinde bulunduklarını ileri süren Heysem, bu kuramıyla, gezegenlerin hareket ederken önlerindeki havayı sıkıştırıp arkalarında bir boşluk bıraktıkları inancına son verdi. Endülüslü astronom Bitrucî de, Ptolemaiosçu evren modelinin Aristoteles fiziğine aykırı düşen noktalarını belirledi, geliştirdiği yeni modelle Kopernik sisteminin doğuşuna ortam hazırladı. Bu arada 12. yüzyıl astronomu Bağdatlı Bedî'ü'l-Usturlabî, Hipparkhos'un tasarladığı usturlabın yapımını ve kullanımını yaygınlaştırarak, gökcisimlerinin ve yıldızların konumunun gözlemlenmesi yoluyla bu cisimlerin ufuk düzleminden yüksekliğinin ölçülmesini, böylece yerel zamanın hesaplanmasını olanaklı kıldı.

16. yüzyılda Polonyalı astronomi bilgini Mikołaj Kopernik, Ptolemaios'un yermerkezli sisteminden daha basit ve gezegenlerin hareketlerini açıklamakta daha başarılı bir günmerkezli sistem geliştirerek, Ptolemaiosçu evren modelinin tartışılmazlığına son verdi. Bu sistemde Ay gene Yer'in çevresinde dolanıyor, buna karşılık Yer de, bütün öbür gezegenler gibi Güneş'in çevresinde dolanarak tüm ayrıcalığını yitiriyordu. Kopernik'in *De revolutionibus orbium coelestium* (1543; Gök Kürelerinin Dolanımı Üzerine) adlı kitabında açıkladığı günmerkezli kuram, çağdaş astronominin başlangıcını müjdeliyordu.

17. yüzyıl, astronomide büyük ilerlemelere yol açan çok önemli gelişmelere sahne oldu. Özellikle Johannes Kepler'in gezegenlerin hareket yasalarını açıklaması, Galileo Galilei'nin astronomi gözlemlerinde teleskop kullanımını başlatması, Isaac Newton'ın hareket ve kütleçekimi yasalarını belirlemesi birer dönüm noktasıydı. Bu önemli buluşlar başka önemli katkıları da ardında getirdi. Örneğin 1750'de Thomas Wright evrenin çok sayıda gökadadan oluştuğunu açıkladı. Aynı yüzyılın sonlarında gene İngiliz astronomlarından William Herschel gökcisimlerini güçlü teleskoplarla çok sistemli bir biçimde gözlemleyerek, çağdaş yıldız astronomisinin temellerini attı.

18. yüzyılda, Güneş sistemini kapsayan Samanyolu gökadasının ve tüm evrenin yapısına ilişkin araştırmalar ve kuramsal yaklaşımlar gündeme geldi. Örneğin 1796'da Fransız matematikçi Pierre-Simon Laplace, Güneş sisteminin, bir gaz bulutunun soğuyarak sıkışması sonucunda oluştuğunu öne süren "bulutsu varsayımı"nı ortaya attı. 19. yüzyılda tayfölçümü ve fotoğraf tekniklerinin astronomiye uygulanması, yıldızların ve bulutsuların parlaklıkları, sıcaklıkları ve kimyasal özellikleriyle ilgili nicel ve nitel çalışmaların başlamasına yol açtı. Çok geçmeden, gezegenler ve Güneş sistemiyle birlikte tüm gökcisimlerinin özelliklerinin, ancak bu cisimlerin atmosferlerinin ve iç yapılarının fiziksel özellikleriyle açıklanabileceği anlaşıldı. Fizik yasalarını astronomi gözlemlerine uygulama eğilimi özellikle 1920'lerde giderek yaygınlaştı ve astronomların çoğu kendilerini astrofizikçi olarak kabul etmeye başladı.

Bu yaklaşımın temel odakları olan X ışınları astronomisi, gamma ışınları astronomisi ve radyoastronomi, klasik astronomi yöntemlerinden çok fizik ve mühendislik bilimlerinin yöntemlerinden yararlanır. Özellikle güçlü gözlem araçlarının ve yardımcı donanımların geliştirilmesinde mühendislik bilimlerinin birikimi büyük önem kazanır. Elektronik radar ve radyo birimle-

ri, yüksek hızlı bilgisayar sistemleri, yükselteçler, Yer yörüngesine oturtulmuş gözlemevleri ve uzun erimli uzay sondaları gibi teknik gelişmeler, gerek kuramlara, gerek gözleme dayalı astronomi araştırmalarının sınırlarını büyük ölçüde genişletmiştir.

Astronomi ilk çağlardan bu yana hem amatörlerin, hem de devletten ya da çeşitli kurumlardan destek alan profesyonellerin ilgilendiği bir bilimdir. Bu konudaki devlet desteğinin başlangıcı, mevsimlerin, takvimin ve dua zamanlarının belirlenmesi için din adamlarının ve başka resmi görevlilerin görevlendirildiği antik çağlara değin uzanır. Sonraki yüzyıllarda soylular ve papalar da astronomiyle uğraşan kişileri desteklediler. 17. yüzyılda pek çok ülkede denizciliğin gelişmesi ve standart saat uygulamasına geçilmesi, devleti ulusal gözlemevleri kurmaya ve astronomi araştırmalarıyla uğraşan kurumları desteklemeye yöneltti. 20. yüzyılda, uzay araştırmalarının önemінin artmasıyla birlikte, devletlerin astronomi çalışmalarına katkısı da dev boyutlara ulaştı. Bir yandan da uluslararası işbirliği alanında önemli adımlar atıldı. 19. yüzyılda astronominin gelişimine büyük katkılarda bulunan İngiltere'de Royal Society, ABD'de Amerikan Astronomi Derneği, Almanya'da Astronomi Derneği gibi ulusal kurumların yanı sıra Uluslararası Astronomi Birliği (IAU), Şili'deki Avrupa Güney Gözlemevi ve Inter-American Gözlemevi gibi, çok sayıda ülkenin bilim adamlarını bir araya getiren kuruluşlar ve gözlemevleri kuruldu.

Astronominin konusu ve dalları. Astronominin en önemli dalı olan astrofizik yıldızların ve yıldız atmosferlerinin yapısını, süpernovaları, yıldızlararası maddeyi, gökadaların yapısını ve evrimini araştırır. Astronominin ikinci büyük dalı olan kozmolojinin amacı ise, bir bütün olarak evreni, biçimini, boyutlarını, oluşumunu ve evrimini açıklamaktır. Kozmoloji, Albert Einstein'ın 1915'te genel görelilik kuramını geliştirmesi ve 1929'da gökada tayflarında kırmızıya kayma olgusunun saptanmasıyla astronominin bağımsız dallarından birine dönüşmüştür.

Astronominin yöntemleri. Astronomi araştırmaları, öbür deneysel bilimlerle karşılaştırılamayacak kadar büyük kısıtlamalarla karşı karşıyadır. Göktaşları, Ay ve yakın gezegenler dışındaki hiçbir gökcismine ulaşılamadığı için, çoğu kez yalnızca gökcisimlerinden yayılan ya da yansıyan ışınımlarla yetinmek gerekir. Üstelik bu ışınımlar Yer'in atmosferinden geçerken çeşitli etkiler altında kalır. Örneğin, ışık atmosferden geçerken soğrulur, kırılmaya uğrar, kırpışır (parlaklığında anlık değişimler görülür) ya da dağılır. Gamma ve X ışınları da Yer atmosferi tarafından büyük ölçüde soğrulur; doğal radyo dalgaları ise, pek çok yapay radyo kaynağının yayınladığı dalgalarla bozulur. Yer'in kendi ekseni ve Güneş çevresinde dönen, yalpalayan ve üğrüm (nütasyon) hareketi yapan bir gözlem noktası olması da ek güçlükler doğurur. Ancak, gözlem araçlarını atmosferin dışına taşıyarak ya da gözlem aracının Yer'in dönüşünün etkisini dengeleyecek biçimde hareket etmesini sağlayarak, bu tür güçlükler bir ölçüde yenilebilmektedir.

Gökcisimleriyle ilgili çalışmalar çoğu zaman, ölçümleri de içeren gözlemlerden ve kuramsal araştırmalardan oluşur. Bu çalışmaların çok küçük bir bölümünü de, bir gökcismine bir ışınım gönderilmesine ve cisimden yansıyarak geri dönen ışınımın incelenmesine dayanan deneyler oluşturur. Kozmik ışınların, Ay taşlarının ve göktaşlarının incelenmesi gibi çok dar bir alan dışındaki tüm astronomi gözlemlerinin ana nesnesi elektromagnetik ışınımlardır. Bunlar görünen ışığın yanı sıra kızılötesi, mikrodalga ve tayfın radyo dalgaları bölgesinki ışınımlar gibi uzun dalgaboyunda ve morötesi, X ışınları ve gamma ışınları gibi kısa dalgaboyunda ışınımlardır. Gözlem araçlarının genellikle üç temel öğesi vardır: 1) Bir fotoğraf makinesi ya da ışınım toplayıcı görevini üstlenen bir teleskop; 2) göz, fotoğraf levhası, elektron çoğaltıcı, radyo alıcısı ya da iyonlaşma odası gibi bir saptayıcı; 3) alınan uyarıları sayılara dönüştüren bir sayaç.

Astronomi gözlemleriyle ulaşılan bilgiler konum bilgisi, yapı bilgisi, fotometri ve radyometri bilgileri, tayf bilgisi ve polarimetri bilgisi biçiminde sınıflara ayrılır. Konum bilgisi, gökcisminin konumunun, ayırt edici özelliklerinin ve hareketinin anlaşılmasını, yapı bilgisi ise açısal büyüklüğünün ve biçiminin öğrenilmesini sağlar. Fotometri ve radyometri incelemelerinin amacı gökcisimlerinin parlaklıklarını, başka bir deyişle saldıkları ışınımın miktarını ölçmektir. Tayf araştırmaları ise gökcisimlerini oluşturan elementleri ve bileşikleri belirlemek, gözlemciye göre uzaklaşma ya da yaklaşma hızlarını saptamak, yüzeylerindeki sıcaklık, yoğunluk ve hız değişikliklerini hesaplamaktır. Çoğu kez tayf ölçümüyle birlikte yürütülen polarimetri ölçümleri, gezegen yüzeylerinin yansıtma özelliklerini ve yıldızlararası ortam, Güneş ve yıldızlar gibi radyo dalgası kaynaklarının magnetik alanlarının büyüklüğünü belirlemeye yarar.

Astronomi Araştırmaları İçin Üniversiteler Birliği (Association of Universities for Research in Astronomy - AURA) ABD'de federal fonlardan yararlanan astronomi araştırma merkezlerinin çalışmalarını yöneten üniversiteler konsorsiyumu. AURA 1957'de yedi üyeyle kuruldu. 1980'lerin ortasında üye sayısı iki katını aştı.

ABD Ulusal Bilim Vakfı ile kontratı olan birlik, bugüne değin Tucson (Arizona) yakınlarındaki Kitt Peak Ulusal Gözlemevi'ni, La Serena (Şili) yakınlarındaki Cerro Tololo Inter-American Gözlemevi'ni ve Alamogordo (New Mexico) yakınlarındaki Sacramento Peak Gözlemevi'ni, Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA) için Baltimore'da (Maryland) Uzay Teleskopu Bilim Enstitüsü'nü kurdu. Burada, 1990'da yörüngeye yerleştirilen Hubble Uzay Teleskopu'ndan alınan gözlem verileri düzene konup çözümlenmektedir.

astronomi birimi (a.b.) *bak.* gök birimi

Astronomische Gesellschaft Katalog *bak.* AG katalogu

astronot, bir uzay aracını kullanmak ya da uzay uçuşlarında bilimsel deneyler yürütmek amacıyla eğitilen kişi. Terim, genellikle ABD uzay uçuşlarına katılanlar için kullanılır. Eski SSCB'de ise uzay yolcuları kozmonot olarak adlandırılırdı. Ayrıca, ABD Savunma Bakanlığı 80 km'nin üstündeki yüksekliklerde jet uçağı kullanan askeri deneme pilotlarına da astronot unvanı vermektedir. İlk insanlı uzay uçuşunu 12 Nisan 1961'de SSCB'li kozmonot Yuri A. Gagarin gerçekleştirdi. Bundan yaklaşık bir ay sonra, 5 Mayıs 1961'de Alan B. Shepard uzaya çıkan ilk ABD'li astronot oldu ve Mercury adlı uzay aracıyla 15 dakikalık bir yörüngeaaltı (Yer'in çevresinde tam bir dolanımın yapılmadığı) uçuşu yaptı.

ABD uzay programını yürüten Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA), 1959'dan 1980'e değin 9 grupta toplam 127 astronot seçti. Astronot seçiminde kullanılan ölçütler zaman içinde değişikliğe uğradı. İlk üç gruba seçilen, yani Mercury, Gemini ve ilk Apollo uçuşlarına katılanların çoğu askeri pilottu. Dördüncü gruptan başlayarak, daha önce uçuş deneyimi olmayan, ama fizik, kimya ve yer bilimleri gibi bilim dallarında akademik unvana sahip olan kişiler de seçildi. Bu durum, özellikle astronot eğitimi için seçilen ilk 6 kadının da içinde bulunduğu uzay mekiği projesi için geçerli olmuştur. Uçuş uzmanı olarak hizmet veren bu kişiler, özellikle uzay uçuşlarındaki bilimsel görevleri gerçekleştirmekten sorumludur.

Astronotlar, uzay uçuşunun tüm güçlüklerine ve karmaşık yönlerine hazırlanabilmek için kapsamlı bir fiziksel ve psikolojik eğitim görürler. Eğitim programı, çeşitli teknik konuların işlendiği sınıf çalışmalarını içermekle birlikte temel olarak, uzay aracındaki ortamın bilgisayar denetiminde yeniden yaratıldığı mekânlarda ve uzay aracıyla aynı boydaki maketlerde yürütülür. Bu aygıtların bir bölümü yapay sıfır yerçekim koşulları sağlayarak astronotları, ağırlığın bulunmadığı uzay ortamında yaşamaya ve çalışmaya alıştırır. Ötekiler ise, astronotların herhangi bir uzay aracının kumanda, iletişim ve yaşam destek sistemlerini tanımalarını ve zor uçuş operasyonlarına uygulamalı olarak hazırlanmalarını sağlar. Uçuş eğitimi görmemiş uzmanlar da bir yıl boyunca gelişkin jet uçaklarını kullanmayı öğrenerek, uçuş güvenliği için gereken temel becerileri kazanırlar.

astropik yüksek basınç alanları, Yer'in her iki yarıküresindeki 35° enlemler çevresinde, okyanuslar üzerinde oluşan, yarı sürekli yüksek basınç alanları. Isıl olayların sonucu olmaktan çok dinamik kökenli olan bu yüksek basınç alanları, yaz aylarında daha çok kutuplara en yakın yörelerde yoğunlaşır. Basınç alanlarının çevresindeki hava dolanımı, Kuzey Yarıküre'de saat yönünde, Güney Yarıküre'deyse saatin ters yönündedir. Bunun yanı sıra, troposferin (yeryüzeyinden 10 km yüksekliğe kadar uzanan hava katmanı) alt bölümlerinde, yüksek basınç alanının özellikle doğu ve Ekvator kesimlerinde, eşbasınç eğrilerini kesen bir doğrultuda ve alçak basınç alanlarına yönelik bir hareket daha vardır. Alçak kesimlerdeki bu ters hareket daha yüksek lerde merkeze doğru yönelir; ayrıca basınç merkezinin özellikle doğu yarı kesiminde, havanın geniş bir alanda alçalmasıyla durum dengelenir. Yüksek basınç alanlarının çevresindeki havanın, basıncın etkisiyle ısınmasının yanı sıra, kıtaların batı kıyılarının açıklarındaki soğuk okyanus akıntılarının soğuması, alize rüzgârları dönüşümü olarak adlandırılan belirgin ısı değişimlerine yol açar. Dikey konveksiyon akımına engel oluşturan dönüşüm, özellikle yaz aylarında, astropik kıtaların batı kıyıları boyunca görülen yoğun sise ve kuraklığa da yol açar.

Astruc (LUNEL'LI), asıl adı ABBA MARI BEN MOSES BEN JOSEPH, DON ASTRUC ya da HA YAREAH (Ay) olarak da bilinir (d. 1250 ?, Montpellier yakınlarında Lunel, Fransa - ö. 1306'dan sonra), usçuluğa karşı çıkan tutucu Yahudi düşünür. Dönemin en güçlü hahamı Solomon ben Abraham Adret'i bilim ve felsefe öğretimini kısıtlamaya yöneltmiş, bu yüzden Avrupa'daki Yahudi topluluğunun neredeyse ikiye bölünmesine yol açmıştır.

Astruc, Yahudi inançları ile Aristoteles felsefesini bağdaştırmaya çalışan İbn Meymun'a (Maimonides) büyük saygı duymakla birlikte, Tevrat'ı mecazi biçimde yorumlayarak Yahudi inancını sarstıklarına inandığı

İbn Meymun yandaşlarının aşırı tutumuna da tepki gösteriyordu. İbn Meymun yandaşları, Aristoteles'i adeta dinsel bir rehber sayıyorlardı. Oysa Aristoteles karşıtlarına göre, onun öğretileri, "çevresine ejderha dolanmış bir bal kavanozu" idi.

Astruc, Haham Adret'e bir dizi mektup yazarak, onu, 25 yaşından küçüklere bilim ve felsefe öğrenimini yasaklayan ve yasağa uymayanların aforoz cezasına çarptırılmasını öngören bir bildiri yayımlamaya (1305) razı ettı. Bu bildiri, Adret'in yasaklarını destekleyenlere tepki olarak, öteki Yahudi önderlerinin de bir karşı bildiri hazırlamasına yol açtı. Fransa ve İspanya'da yaşayan Yahudi toplulukları arasında ortaya çıkan bölünme tehlikesi, ancak 1306'da IV. Philippe'in Yahudileri Fransa'dan kovması üzerine yatıştı. Bundan sonra Astruc, Mayorka Krallığı'nın başkenti Prepignan'a yerleşerek gözlerden uzak kaldı. Ama gene de haham Adret ile yazışmalarını yayımladı. Özellikle öğretim kısıtlamalarıyla ilgili olan bu mektupları, Yahudiliğin o dönemde içinde bulunduğu dinsel ve felsefi çatışmaları sergiler. "Ay" anlamına gelen ha-Yareah lakabı, başlığında Lunel kasabasını (Fransızca *Lune* "ay") kastettiği polemik yapıtı *Sefer ha-yareah*'tan ("Ay'ın Kitabı") gelmektedir.

Asturias, İspanya'nın kuzeybatısında, Oviedo ili ile aynı alanı kaplayan özerk bölge (*comunidad autónoma*).

Asturias, Müslümanların İspanya'yı ele geçirmesine değin, Vizigot soylularının yönetiminde bağımsız bir krallıktı (*bak.* Asturias Krallığı).

Bölgenin beşte dördünden çoğunu kaplayan dağlar, Asturias'ı doğuda Santander, güneyde León, batıda da Lugo illerinden ayırır. Bölge, doğu-batı doğrultusunda birkaç kuşağa bölünebilir. Kuzeyden güneye doğru Atlas Okyanusu kıyısı boyunca dar bir şerit halinde uzanan ova ve tepeler, giderek bir kıyı tepeleri dizisine dönüşür. Bu tepeler, nüfusun ve sanayinin yoğunlaştığı Nalón Irmağı vadisini, yani bölgenin orta koridorunu kuşatır. Bu koridor, Cangas de Onis (doğuda) ve Oviedo (batıda) merkezleri arasında uzanan, boylamasına bir çöküntü alanıdır. Güneye doğru Cantabria Dağları yükselir; buzullarla kaplı Picos de Europa bugün ulusal park durumundadır. Yöredeki vadiler, kuzeyden güneye doğru uzanırsa da, güneydeki León iline kolayca geçilebilen tek yer Leitariegos geçididir. Yıllık yağış ortalaması 1.000 mm'yi aşar; bölgenin büyük bölümü kışı kar altında geçirir. Ilıman okyanus iklimi egemendir; yağışların yıl içinde dağılımı düzenli, mevsimlik sıcaklık farkları ise azdır.

1900'den bu yana Asturias nüfusu iki katına çıkmıştır. Ama bölgenin İspanya nüfusu içindeki payı düzenli olarak azalmış, İspanya'nın ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) sanayileşmiş bölgelerine yönelen göç hareketi nedeniyle geride yaşlı bir nüfus kalmıştır. Tarım kesiminin gerilemesi de kırsal alandan göçe yol açmış ve bölge nüfusu gitgide artan biçimde Oviedo, Avilés ve Gijón'dan oluşan sınai ve kentsel üçgen içinde yoğunlaşmıştır.

Asturias'ta tarım fazla gelişmemiştir. Geleneksel ürünler buğday, kumdarı ve fasulyedir; 18. yüzyıldan bu yana dönüşümlü olarak mısır ve patates de ekilmektedir. Tarımda ortak işletmecilik geleneği güçlüdür; dağlardaki geniş otlaklar 20. yüzyıl başlarına değin köy topluluklarının mülkü sayılmıştır. Otlaklar ve hayvan yemi ekimi bundan sonra çarpıcı biçimde genişlemiş, hayvan yetiştiriciliği ağırlıklı tarımsal etkinlik haline gelmiştir. 1885'te bölgeye getirilen ve giderek koyun ve atın yerini alan İsviçre kökenli sığır soyları bugün başlıca çiftlik hayvanlarıdır.

Madencilik ve matalurji Mieres, La Felguera ve Gijón dökümhanelerinin kurulduğu 19. yüzyıl ortalarından bu yana Asturias sanayisine egemen olmuştur. Hükümet, dökümhanelerin modernleştirilmesine öncayak olmuş ve Avilés ile Veriña Vadisindeki büyük demir-çelik tesislerini desteklemiştir. Kömür daha çok Nalón ve Caudal ırmaklarının oyduğu vadilerde çıkartılır. Nacera Irmağı boyunda antrasit yatakları bulunur. Asturias, İspanya'nın en bellibaşlı çinko üretim yöresidir, ama 19. yüzyıldan bu yana üretim önemli ölçüde düşmüştür. Çimento, cam, gıda, içki, tütün, deri ve tekstil üretiminde artış olmakla birlikte, bölge sanayisi çeşitlenmemiştir.

Bölgede altyapının geriliği, ötedenberi sanayinin gelişmesini engellemektedir. Kuzey-güney doğrultusundaki kara ve demiryolları Oviedo, Avilés ve Gijón üçgeninde birbirine yaklaşır. Doğu ve batıdaki yerleşmeler büyük ölçüde güzergâh dışında kalır. Deniz taşımacılığının artması, Avilés, Gijón ve El Musel limanlarının gelişmesini sağlamıştır.

Bölgenin geleneksel çiftlik evi *caserío*, ahşap ve taştan yapılır; bir balkonu, galerisi ve kemerli sundurması bulunur. Gene bölgeye özgü, oval biçimli çoban kulübesi *pallaza*, yontma taştan yapılır; konik çatısı sazlarla kaplıdır. Katolik geleneklerine bağlılık, Asturias'ta Kastilya'ya göre daha azdır. Yöre folklorunda sayısız boşinan varlığını sürdürmektedir. Halk arasında inanılan doğaüstü varlıklardan *trasgu*, alaycı bir ruhtur; *güestia* ise dertli ruhlardan oluşan bir gece alayıdır. Dominikenler ve Cizvitler 16. ve 17. yüzyıllarda Asturias köylülerine misyonerler göndermişlerse de, dağlık yörelerde çok az başarılı olabilmişlerdir. Nüfus (1991 geç.) 1.091.093.

Asturias, Miguel Ángel (d. 19 Ekim 1899, Guatemala - ö. 9 Haziran 1974, Madrid), Guatemalalı şair, romancı ve diplomat. 1967'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü ve 1966'da SSCB Lenin Barış Ödülü'nü almıştır. Maya mistisizmini toplumcu bir başkaldırı doğrultusunda destansı bir anlatımla birleştiren yapıtlarında, halkının toplumsal ve manevi özlemlerini dile getirmiştir.

Miguel Ángel Asturias
Camera Press

Ailesi, diktatör Cabrera'nın zorlamasıyla küçük bir kentte oturduğu için, daha küçük yaşlardan başlayarak Maya Yerlilerinin çektiği sıkıntıları gördü. Guatemala Üniversitesi'ndeki hukuk öğrenimini bitirirken, Yerlilerin toplumsal sorunları üzerine bir tez hazırladı. 1933'te gittiği Paris'te, Sorbon Üniversitesi'nde Maya kültürleri uzmanı Georges Raynaud'nun yanında etnoloji okudu. Fransız şair ve edebiyat kuramcısı André Breton'un etkisi altında ateşli bir gerçeküstücü oldu. İspanyolların gelişinden önceki Maya kültür ve yaşamını anlatan ilk yapıtı *Leyendas de Guatemala* (1930; *Guatemala Efsaneleri*, 1967), gerek Fransa'da gerek ülkesinde eleştirmenlerin övgüsünü kazandı.

Guatemala'ya döndüğünde *El diario del aire* adında bir radyo dergisi çıkarmaya başladı. O yıllarda *Sonetos*'la (1936; Soneler) başlayarak birçok şiir kitabı yayımladı. 1946'da liberal eğilimli Arevalo yönetiminin verdiği görevle Meksika, Arjantin ve Fransa'da diplomatlık yaptı. 1954'te hükümetin devrilmesinden iki yıl sonra hem diplomatlık görevini hem de Guatemala yurttaşlığını yitirdi. Sekiz yıl kadar Buenos Aires'te yaşadı. Arjantin'deki iktidar değişikliğinin ardından zorunlu olarak Avrupa'ya gitti. 1966'daki Başkan Montenegro yönetimi, Asturias'ı yeniden göreve çağırarak Paris büyükelçiliğine atandı.

Asturias bir romancı olarak yeteneğini ve etki gücünü bu dönemdeki yapıtlarıyla kanıtladı. *El señor presidente* (1946; *Sayın Başkan*, 1967, 1984), Guatemala diktatörü Manuel Estrada Cabrera'ya yöneltilmiş şiddetli bir yergiydi. Birçoklarınca başyapıtı sayılan *Hombres de maíz*'de (1949; Mısır Toplayıcıları), geleneksel Yerli kültürünün modern teknolojiyle karşı karşıya geldiğinde geçirdiği acı deneyleri, gerçekle düşü iç içe yansıtan bir anlatım ustalığıyla dile getirdi. Bu romanında Asturias, bir Maya efsanesi olan insanın "kutsal mısır"dan yaratıldığı inancını çağdaş bir biçimde bağdaştırıyordu. *Viento fuerte* (1950; *Kasırga*, 1967, 1989), *El papa verde* (1954; *Yeşil Papa*, 1967) ve *Los ojos de los enterrados*'tan (1960; *Gözleri Açık Gidenler*, 1968) oluşan ve "Muz Üçlemesi" diye bilinen destansı yapıtlarında Yerlilerin bu kez de muz plantasyonlarında uğradıkları sömürüyü anlattı. Birçok Maya efsanesine dayanan üçleme, ünlü Amerikan meyve şirketi United Fruit'in Orta ve Güney Amerika'daki sömürüsünü, işçilerin, toprak sahiplerinin ve bir halk önderinin birbiri ardına bu sömürüye karşı çıkış yöntemlerini masal ve gerçeği ustalıkla birbirine katarak aktarır.

Asturias'ın öteki yapıtları şunlardır: *Weekend de Guatemala* (1956; *Guatemala'da Hafta Tatili*, 1969, 1991), *Soluna* (1951), *La Alhajadito* (1961; Dilencinin Çukuru), *Mulata del Tal* (1963; Bir Melez Kadın), *Torotumbo* (1963).

Asturias Krallığı, İber Yarımadasında 718'den 910'a değin hüküm süren bağımsız Hıristiyan krallık. Ortaçağdaki Asturias Krallığı, Müslümanların İspanya'yı istilası karşısında gerileyerek bu bölgeye çekilen bazı Vizigot soyluları ve ileri gelenleri tarafından kurulmuştu. Doğu, güney ve batısındaki yüksek sıradağlar nedeniyle bu küçük bölgenin savunulması kolaydı. Vizigotlar, Prens Pelayo'yu kral seçtiler ve Cangas de Onis'i başkent yaptılar. Krallık, Müslüman Emevi ordularının birbiri ardı sıra gelen saldırılarına karşı koydu ve 8. yüzyıl sona ermeden sınırlarını güneybatıdaki Galiçya ve doğudaki Cantabria'yı içine alacak biçimde genişletti. Başkent önce Pravia'ya (780) ve 9. yüzyılda da stratejik bir konumda bulunan yeni Oviedo kentine taşındı. III. Alfonso'nun hükümdarlığı sırasında (866-910) Asturias'ın sınırları güneyde, Atlas Okyanusundan Osma'ya uzanan Duero Irmağına kadar genişledi. Asturias kralları zaman zaman yönetime karşı çıkan Müslüman önderlerle ittifaklar yaptılar ve Kurtuba'daki (Córdoba) Emevi hükümdarlarıyla da iyi sayılabilecek ilişkiler kurdular, ama bağımsızlıklarını her zaman korudular. 9. yüzyıl başlarında Galiçya'daki Pedron'da Aziz Yakub'a ait olduğu sanılan anıtmezarın ortaya çıkarıl-

ması ulus duygusunun oluşmasında önemli bir etmen oldu. Daha sonra Santiago de Compostela'ya götürülen anıtmezar İspanya'nın manevi merkezi haline geldi. 10. yüzyıla doğru krallık, Oviedo'daki dağ başkentinden yönetilemeyecek kadar büyümüştü. 910'da I. García güneydeki León'u başkent yaptı. García'nın ardılları kendilerine önceleri León ve Asturias kralı, giderek yalnızca León kralı dediler. *Bak.* León Krallığı.

Asturias prensleri kendilerinin doğrudan doğruya İspanya'nın Vizigot hükümdarları soyundan geldiklerini öne sürdüler. İlk Vizigot tarih yazıcıları krallığın ilk amacının İber Yarımadasının tümünü fethetmek olması gerektiğini vurgulamışlardı. Magribi İspanya'dan göç eden rahiplerin yardımlarıyla kilise ilişkileri de Vizigot modeline uygun olarak yeniden düzenlendi ve Asturias'ta pek çok kilise Vizigot mimarlık geleneğine bağlı kalınarak inşa edildi. Benzer biçimde Asturias kralları Vizigot hükümdarlarının din dışı yönetim geleneğini devam ettirdiler. Asturias krallığı genellikle Hıristiyan Avrupa'dan kopuk tek başına bir krallık olarak sürdü.

Kastilyalı (1230'dan sonra León'la birleşti) I. Juan'ın büyük oğlu Enrique'i (sonradan Kral III. Enrique) Asturias prensi ilan etmesinden sonra Asturias prensliği, İspanyol monarşisinde sürekli olarak veliahd prenslere verilen bir unvan olarak kaldı.

Astyages, Akad dilinde ISTUMEGU (ö. İÖ 6. yy), İÖ 585-550 arasında hüküm sürmüş, son Media hükümdarı. Herodotos'a göre, Ahameniş hükümdarı Büyük Kyros, Astyages'in kızı Mandane'den doğan torunudur. Ancak bu akrabalığın söylentiden öteye gitmediği sanılır. Babil yazıtlarında, Anşan (İran'ın güneybatısı) hükümdarı Kyros'un, İÖ 553'te Astyages'e savaş açtığından söz edilir. 550'de Media birliklerinin ayaklanması üzerine Astyages tutsak alınmış, ardından Kyros, yağmalanmış durumdaki başkent Ekbatana'yı işgal etmiştir. Aynı olaylar, Eski Yunanlı yazar Ktesias tarafından da bazı küçük farklılıklarla anlatır.

Astyanaks, Yunan mitolojisinde, Hektor ile Andromakhe'nin oğlu. Troya yakınındaki Skamandros Irmağı ile ilişkilendirilerek Skamandroslu olarak da anılırdı. Yunan kaynaklarına göre, Troya'nın düşmesinden sonra Yunanlı savaşçı Neoptolemos tarafından kentin burçlarından aşağı atılır. Ama ortaçağ efsanelerine göre Astyanaks, savaştan sağ çıkmayı başarır ve Sicilya'da Messina Krallığı'nı kurar. Charlemagne'a değin uzanan soyu da o başlatır.

Asuka dönemi, Japon tarih ve sanatında İS 552-645 arasındaki dönem. Budacılığın Kore'den Japonya'ya girmesiyle başlamış ve Çin yönetim biçiminin benimsenmesiyle doruğuna ulaşmıştır.

Önceleri tutucu boyların karşı çıktığı Budacılık, 587'de taht kavgasını kazanan güçlü Soga ailesinin desteğini kazandı. İmparatorluk naibi Şotoku Tayşi, Budacılığı devlet eliyle destekledi. Şotoku Tayşi'nin, 604'te ilan ettiği ünlü Onyedi Maddelik Anayasa'da merkezi devletin yapısı üzerine koyduğu ahlak kuralları, Budacı ve Konfüçyüsçü düşüncelerden büyük ölçüde etkilenmişti. Sogalar'ın 645'te devrilmesine karşın, bu tarihten 710'a değin süren Taika çağı reformları(*) olarak bilinen reformlarla merkezi devletin kuruluş süreci ilerledi.

Nara'da Asuka döneminde Prens Şotoku tarafından yaptırılan Hor-yu-ci yapı grubunun (yaklaşık 40 yapı) merkez yapıları. Avluda tapınağın en kutsal yapıları (sol üstte) pagoda ve (ortada) Kondo (Altın Salon)
International Society of Educational Information, Tokyo

Budacılığın sanat üzerindeki etkisi, Asuka dönemi tapınaklarında kendini gösterir. Bu dönemin ilk büyük tapınağının, yapımını Sogaların desteklediği Asuka-dera olduğu sanılır. Prens Şotoku'nun Nara kenti yakınında kurduğu ve sonradan yeniden inşa edilen Hor-yu-ci Tapınağı'nda, erken dönem Budacı heykel sanatının çeşitli örnekleri yer alır.

Şaka Triad, Tori'nin Buda Şokyamuni ve iki *bodhisattva*'yı betimleyen heykeli, tunç, 623. Asuka dönemi; Hor-yu-ci'nin Kondo bölümü, Nara
Asuka-En

Asuman ile Zeycan, aynı elmadan yiyerek çocuk sahibi olan iki ana babanın biri kız, biri erkek çocukları arasındaki aşkı anlatan Türk halk öyküsü.

Daha çok Doğu Anadolu'da anlatılmakta olup, öteki Türk halk öyküleri gibi fazla yaygın değildir. Erzincan beyi Kaleli Bey ile kâhyası Derviş Ahmet'in çocukları olmamaktadır. Bey ve kâhyası, kılık değiştirerek geziye çıkarlar. Bir yaylada karşılaştıkları bir dervişin verdiği elmayı eşleriyle birlikte yiyen babalar, çocuk sahibi olurlar. Beyin kızı, kâhyanın oğlu olmuştur. Derviş, kızın adını Zeycan, oğlanın adını da Asuman koyar, onların birbirleriyle beşik kertmesi nişanlı olduklarını, büyüdükleri zaman evlendirilmelerini söyler.

Çocuklar büyüyünce birbirlerini severler, ama Zeycan'ın annesi Kaleli Bey'i etkileyerek iki gencin evlenmesini engeller. Asuman ve Zeycan, düşlerinde bade içerek

âşıklık gücü kazanmışlar, saz çalarak deyişler söylemeye başlamışlardır.

Asuman kılık değiştirerek beyin huzuruna çıkar ve ondan atışmak için âşık ister. Kaleli Bey Asuman'ın karşısına âşık olarak kendi kızını çıkartır. Bu atışmada kaybeden, kazananın kölesi olacaktır. İki sevgili arasındaki sazlı sözlü mücadeleyi Asuman kazanır. Ama Kaleli Bey sözünde durmadığı gibi, Asuman'ı da öldürtmek ister. Sevgilisinin yardımıyla kaçıp kurtulan Asuman, Basra'ya gider, bir kahvede âşıklık yapmaya başlar. Âşıklıkta gösterdiği başarı Basralı âşıklarca kıskanıldığı için bir kuyuya atılan Asuman'ı, düşünde elinden bade içerek âşık olduğu derviş kurtarır, Erzincan'a getirir.

Asuman bu kez Erzurum paşasına başvurarak yardım ister. Paşa bir adamını göndererek Kaleli Bey'e baskı yapar ve iki genç birçok serüvenden sonra birbirlerine kavuşup mutluluğa ererler.

Genellikle Doğu Anadolu ile ilgili yer adları geçtiğine ve Erzincan yöresinde yaygın olan söylentilere bakarak bazı araştırmacılar bu öyküde geçmişte yaşanmış birtakım olayların izlerinin bulunabileceği görüşünü ileri sürmüşlerdir.

Arap, Ermeni ve Latin harfleriyle Türkçe olarak birkaç kez basılmış olan Asuman ile Zeycan öyküsü, sevgililerin sonunda birbirine kavuştukları az sayıdaki halk öyküsünden biri olma özelliğini de taşır.

Asunción, Paraguay'ın başkenti. Paraguay Irmağının Pilcomayo Irmağıyla birleştiği noktanın yakınında, Paraguay Irmağına doğru alçalan ormanlık bir burunda yer alır. Denizden yüksekliği 53 m'dir.

Kente Asunción (Göğe Çıkış) adı, sınırlarının ilk kez 15 Ağustos 1537'de, Meryem

La Encarnación Kilisesi, Asunción Paraguay
Art Resource-EB Inc

Ana'nın Göğe Çıkışı Yortusu'nda belirlenmesi dolayısıyla verildi. Pampa Yerlilerinin saldırması üzerine 1541'de boşaltılan Buenos Aires kentinin halkı, Asunción'a kaçtı. Buenos Aires yeniden kuruluncaya değin yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Asunción İspanyolların Güney Amerika'daki sömürgeci etkinliklerinin merkezi oldu. 1588'de Cizvitler, Guaranileri Hıristiyanlaştırmak amacıyla Paraná Irmağı üzerinde misyoner yerleşmeleri kurdular. Halk, onlara ata binmeyi ve kahve tarımını öğreten İspanyolları benimsedi. Yerlilerle İspanyolların evlenerek birbirleriyle karışması sonucunda büyük bölümünü *Mestizo*'ların (melezler) oluşturduğu bugünkü Paraguay nüfusu oluştu. Asunción 1617'de Buenos Aires'ten resmen ayrıldıktan sonra, önemini yitirdi. Biraz da İspanya'ya uzaklığı nedeniyle, Paraguay'da milliyetçi ve ayrılıkçı hareketler çok erken bir dönemde ortaya çıktı, 1767'de Cizvitler kovuldu ve 14/15 Mayıs 1811 gece yarısı ülkenin hem İspanya, hem de Arjantin karşısında bağımsızlığı ilan edildi. Paraguay'ın 1864-70 arasında savaştığı Arjantin, Brezilya ve Uruguay'ı birbirine bağlayan büyük ırmak ağına egemen konumda bulunması nedeniyle, Asunción'u 1868'de Brezilya işgal etti. İşgal 1876'ya değin sürdü.

Asunción, geniş ve güzel parkları, çiçekli ağaçlarıyla ünlüdür. Irmak kenarında koloni üslubunda tek katlı ve verandalı yapılar görülür. Kentin merkezinde ise modern yüksek yapılar bulunur. 19. yüzyıl yapısı katedral, başkanlık sarayı ve Paris'teki Pantheon'un küçük bir kopyası olan Kahramanlar Pantheonu ile Brezilyalı mimar Oscar Niemeyer'in çağdaş yapıtı Guaraní Oteli, kentin ünlü yapıları arasındadır. Başkent olmasının yanı sıra Paraguay başpiskoposluğunun da merkezi olan Asunción'un, ülkedeki toplumsal, kültürel ve ekonomik eğilimler üzerinde güçlü etkisi vardır; kentte başta Asunción Ulusal Üniversitesi (1890) ve Meryem Ana Katolik Üniversitesi (1960) olmak üzere birçok yükseköğretim kurumu bulunur.

Paraguay'ın en yoğun nüfuslu kesiminde yer alan Asunción bu bölgenin başlıca dağıtım ve ihraç merkezidir. Ülkenin bereketli topraklarında üretilen pamuk, şekerkamışı, mısır, tütün, meyve ve hayvansal ürünler burada işlenir. Kentte, bitkisel yağlar, ayakkabı, dokuma, un ve tütün mamulleri üretilir, küçük ırmak tekneleri yapılır. Yük taşımacılığında büyük önemi olan ırmak gemilerinin çoğu yabancıların elindedir. Başkan Carlos Antonio López demiryolunun son durağı Asunción'dur. Kent, Encarnación'da, Paraná Irmağının karşı yakasındaki Arjantin demiryolu şebekesine feribotla bağlanır. Paraguay Irmağı üzerindeki bir başka feribot bağlantısı da Buenos Aires'le karayolu ulaşımını sağlar. Asunción'da uluslararası havaalanı da vardır. Nüfus (1990 tah.) 607.706.

Asur, Mezopotamya dininde, Asur kentinin ve Asur ülkesinin tanrısı. Önceleri yalnız Asur kentinin koruyucu tanrısı sayılırken, İÖ y. 1800'den sonra Sümer Tanrısı Enlil'le (Akad dilinde: Bel) özdeşleştirildiği sanılır. İÖ 721-705 arasında hüküm süren Asur kralı II. Şarrukin (Sargon) döneminde de, Tanrı Asur'u, yaradılış efsanesindeki An'ın (Akad dilinde: Anu) babası Anşar'la bir sayma eğilimi ortaya çıktı. Şarrukin'in ardılı Sinahheriba (Sanherib) döneminde, Asur Krallığı ile Babil arasında sürüp giden siyasal çekişmenin de etkisiyle, eskiden Tanrı Marduk'un sayılan her şeyi Asur'un ürünü saymak ve Babil'in yeniyıl şölenini onun adına düzenlemek yolunda bilinçli adımlar atıldı. Dolayısıyla Asur'un, güçlü ve savaşçı bir imparatorluk başkentine yakışır bir tanrı olmak dışında hemen hiçbir ayırt edici özelliği kalmadı. Asurlular, egemenliği onun bağışladığına, askerlerini düşmandan onun koruduğuna inanırlardı. Ona, kralların seferlerine ilişkin ayrıntılı raporlar bile sunulurdu. Tanrı Asur'un, Asur Devleti'nin çıkarlarını kişileştirmekten öte bir işlev taşımadığı, kendine özgü kişilik özelliklerinin çok zayıf olduğu söylenebilir.

Asur, bugün KAL'AT ŞARKAT. Asur Krallığı'nın dinsel başkenti. Dicle Irmağının batı yakasında, Kuzey Irak'taki Ninive ilinde (*muhafaza*) yer alır. Yörede ilk arkeolojik kazılar, W. Andrae'nin başkanlığında bir Alman grubu tarafından 1903-13 arasında yapılmıştır. Asur, hem kente, hem ülkeye, hem de eski Asurların en büyük tanrısına verilen addır.

Kentin bulunduğu yere ilk kez İÖ y. 2500'de, Suriye'den ya da güneyden Dicle Irmağına ulaşan bir kabile yerleşti. Kent, Asur Krallığı'nın öteki bellibaşlı kentleri eski adı Kalah olan Nimrud ve Ninive'den daha küçük olduğu gibi, stratejik bakımdan da daha elverişsiz konumdaydı. Ama dinsel nedenlerle kutsal ve dokunulmaz sayılması, İÖ 614'te Babilliler tarafından yıkılana değin ayakta kalmasını sağladı. Kentin iç kesimi, yaklaşık 4 km uzunluğunda surlarla çevriliydi. Doğusundan geçen Dicle Irmağının kıyısında, İÖ y. 1307-1275 arasında hükümü süren I. Abadnirari'nin yaptırdığı geniş rıhtımlar vardı. Dicle'nin kollarından biri ve dik kayalıklar kenti kuzeyden koruyordu; kuzeyde ayrıca payandalı surlar ve *muşlalu* denen, kaba taşlarla örülmüş yarım daire biçiminde güçlü bir huruç kapısı vardı. Sinahheriba'nın (Sanherib) yaptırdığı kapı, bu tür yapıların belki de en eski örneğidir. Kentin güney ve batı cepheleri güçlü bir istihkâm sistemiyle korunuyordu.

Sinahheriba döneminde (İÖ 704-681) hazırlanan Asur yapıları listesinde 34 tapınak sayılırsa da, bunların üçte birinden azı ortaya çıkarılmıştır. Aralarında Asur-Enlil, Anu-Adad, Sin-Şamaş, Iştar ve Nabu tapınaklarının da yer aldığı bu yapılardan tarihsel bakımdan en ilginç olanları, Tanrıça Iştar'ın (Sümer dilinde: Inanna) adına yapılanlardır.

Kazılar sırasında tapınaklardan başka üç de saray bulunmuştur. Bunların en eskisinin I. Şamşi-Adad'ın (İÖ y. 1813 - İÖ y. 1781) sarayı olduğu sanılmaktadır. Bu yapı sonradan mezarlık olarak kullanılmıştır. Kentin kuzeybatı kesiminde yer alan, özel kişilere ait evlerin çoğu geniş alanlarda kurulmuştur ve altlarında aile mezarları vardır. Kentin düzensiz planı, mülkiyet ve toprak tasarrufu haklarına titizlikle saygı gösterildiğini ortaya koyar. Asur hukukunun öteki yönleri, özellikle de kadınlarla ilgili yasalar, İÖ 1450-1250 dönemine ait tabletlerden öğrenilmiştir. Asur kenti büyük bir yağmaya uğramış, Partların Mezopotamya'yı fethi (İÖ 140) sırasında bir bölümü yeniden eski canlılığına kavuşmuştur.

Asur, Mezopotamya'nın kuzeyinde eski ülke ve devlet. İlkçağda, Ortadoğu'nun en büyük imparatorluklarından birinin merkezi olmuştur. Bugünkü Irak'ın kuzey kesiminde, Musul çevresindeki topraklarda bulunan Asur ülkesi, önceleri Babil'e, İÖ 2. binyılın büyük bölümü boyunca da Mitanni'lere bağımlı kaldı. İÖ 14. yüzyılda bağımsız oldu. Daha sonra Mezopotamya'da, Anadolu'nun güneydoğusunda, zaman zaman da Suriye'nin kuzeyinde büyük güç kazandı. Ama I. Tukulti-Ninurta'nın ölümünden (İÖ y. 1208) sonra gerileme dönemine girdi. İÖ 11. yüzyılda I. Tiglat-pileser zamanında kısa süre yeniden eski gücüne kavuştuysa da, bunu izleyen dönemde hem Asur Krallığı, hem de düşmanları, yarı göçebe Aramilerin akınlarıyla yıprandı. İÖ 9. yüzyılda Asur kralları sınırlarını yeniden genişletmeye başladılar; İÖ 8. yüzyılın ortasından İÖ 7. yüzyılın sonuna değin III. Tiglat-pileser, II. Şarrukin (Sargon) ve Sinahheriba (Sanherib) gibi güçlü kralların önderliğinde Basra Körfezinden Mısır'a kadar uzanan toprakları egemenlikleri altında birleştirerek günümüzde Yeni Asur İmparatorluğu olarak adlandırılan bir imparatorluk kurdular. Son büyük Asur kralı Asurbanipal'di. Asurbanipal döneminde sanatta büyük bir gelişme olduğu bilinmekteyse de, hükümdarlığının son yılları ve İÖ 627'deki ölümünü izleyen

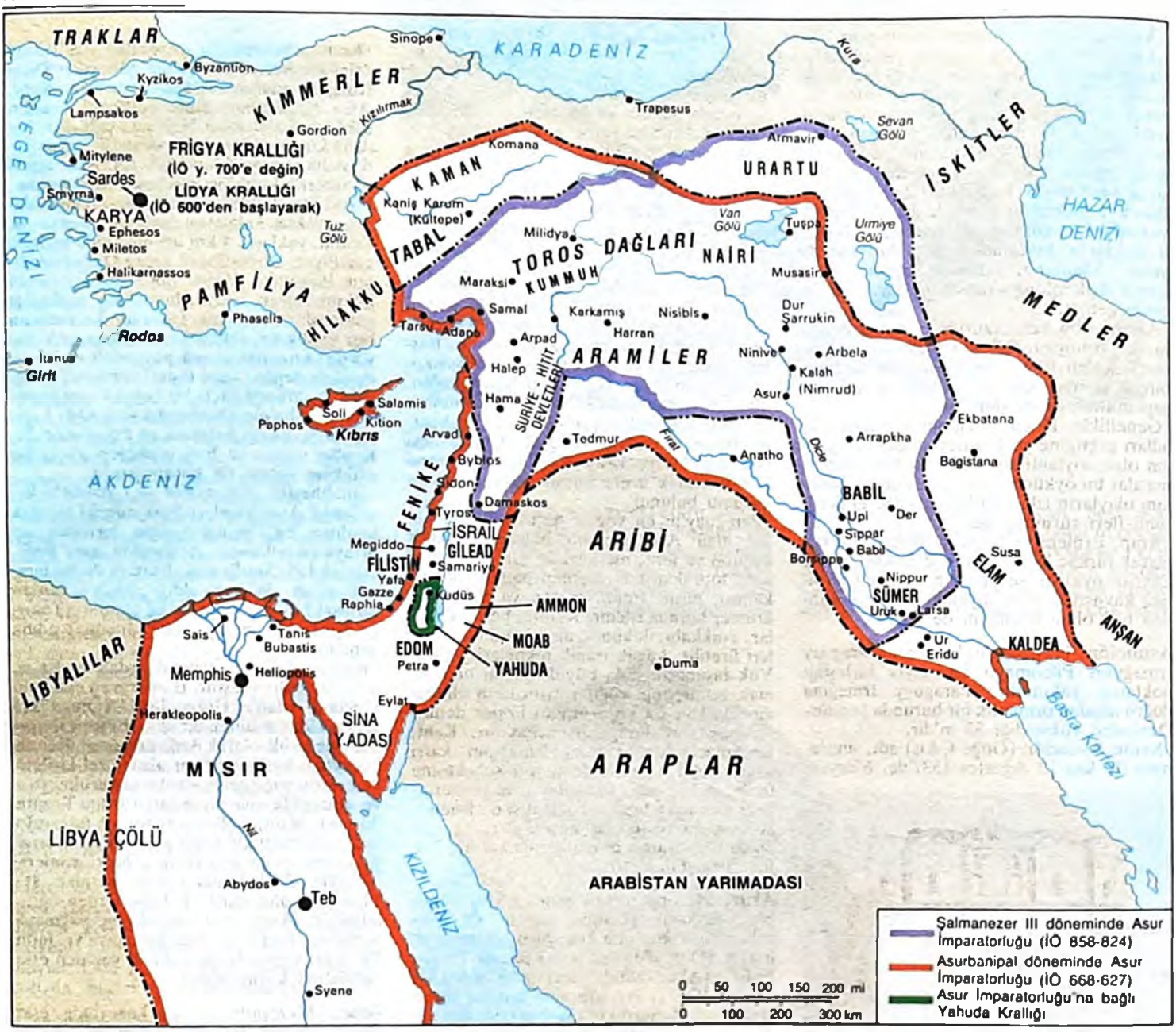

Asur İmparatorluğu, İÖ 858-627

dönemin olayları karanlıkta kalmıştır. Asur Krallığı İÖ 612-609'da Keldanilerin ve Medlerin ortak saldırılarıyla yıkıldı. Zalimlikleri ve savaştaki atılganlıklarıyla tanınan Asurlar, anıtsal yapıtlar da bıraktılar. Ninive, Asur, Kalah (Nimrud), Dur Şarrukin (Horsâbad) ve başka yerlerde bulunan kalıntılar, Asurların mimarlıktaki ustalığını göstermektedir.

Asur-Babil dili *bak.* Akad dili

Asur-uballit I, İÖ y. 1365-30 arasında, Mezopotamya'nın feodal döneminde hüküm süren Asur kralı. Birinci Asur İmparatorluğu'nun kurucusudur. Orta Asur döneminin (İÖ 14 - 12. yy) onun hükümdarlığıyla başladığı kabul edilir.

Âri soyundan gelen Mitanniler İÖ 14. yüzyıl başlarında Kuzey İran ve Suriye'den çıkarak Asur ülkesini boyunduruk altına almış, Ninive'yi (bugün Musul yakınları) yakıp yıkmış, Asur tanrısı İştar'ın heykelini Mısır firavununa göndermişlerdi. Asuruballit, Hititlerin yardımıyla Mitanni egemenliğine son verdi. Ardından Babil'deki Kassit hanedanının ardıllarıyla gücünü birleştirerek, Hititler ile Hurrilerin o bölgedeki yönetimini sona erdirdi. Evlilik yoluyla Kassit hanedanıyla akrabalık kurarak onları etkisi altına aldı ve sonunda tüm Babil'e egemen oldu. Böylece Şarrukin hanedanı dönemindeki (İÖ 12-7. yy) yeni Asur egemenliğinin de yolunu açtı.

asura, İran'da AHURA. Hindu mitolojisinde, tanrıların ve insanların düşmanı sayılan devlere ya da iblislere verilen ad. Veda döneminde gerek *asura*'lar gerekse *deva*'lar(*) birer tanrı kategorisi sayılırdı. Ama zamanla bu iki kategori birbirinin karşısına konmaya başladı. Hindistan'da *deva* tanrı anlamını korurken, *asura* iblis anlamını aldı; İran'da ise tam tersine, *asura* yüce tanrı anlamını kazandı, buna karşılık *deva*'lar (ya da *daeva*'lar) iblis sayılır oldu. Hindu mitolojisine göre, *asura*'lar ile *deva*'lar, ölümsüzlük iksiri *amrta*'yı ele geçirmek için süt okyanusunu birlikte çalkalamışlardır, bu nedenle de *amrta*'nın kimin olacağı konusunda sonu gelmez bir çatışma doğmuştur.

Asurahiddina, ESARHADDON ya da ASARHADDON olarak da bilinir (Asur dilinde "Asur Bana Bir Erkek Kardeş Verdi"), İÖ 680-669 arasında hüküm süren Asur kralı. II. Şarrukin'in (Sargon) soyundan gelir. İÖ 671'de Mısır'ı ele geçirmesiyle tanınır.

Babası Sinahheriba (Sanherib) Asurahiddina'yı, en büyük oğlu olmamasına karşın veliaht ilan etti ve İÖ 689'da ele geçirdiği Babil'in valiliğine getirdi. Tahtı ele geçirmek isteyen öteki oğlu ya da oğulları, İÖ 681'de Sinahheriba'yı öldürdüler. Asurahiddina hemen yola çıkarak Hanigalbat'ta (Batı Asur) isyancı birliklerle karşılaştı. Askerlerinin çoğu Asurahiddina'nın tarafına geçen isyancı önderler savaşta yenilerek kaçtılar. Asurahiddina, yürüyüşünü Ninive'ye doğru sürdürdü ve hiçbir direnişle karşılaşmadan tahta çıktı.

Bu sırada Babil'in güneyinde, Keldani kabile reislerinden biri, ayaklanmayı fırsat bilerek Ur kentindeki Asur valisine karşı bir saldırı düzenlemişti. Asurahiddina üzerine asker gönderince, Elam'a sığınmayı umarak kuzeydoğuya çekildi. Ama Elam'ın yeni kralı onu hemen idam ettirdi. Başkaldıran kabile reisinin erkek kardeşi ise Asur'a giderek Asurahiddina'ya teslim oldu ve ölen ağabeyinin yerine vali olarak atandı. Yeni vali, Asurların örneğine az

rastlanan bu lütfu karşılığında, Asurahiddina'nın hükümdarlığı boyunca ona bağlı kaldı.

Sinahheriba yönetiminde ağır baskılarla karşılaşmış olan kuzeydeki Babil kentleri, Asurahiddina döneminde özellikle korundu. Hak iddialarını kanıtlamaları koşuluyla, yerinden edilmiş olan halka toprakları geri verildi. Ama Asurahiddina İÖ 678'de, Borsippa ve Babil topraklarına giren bir Keldani kabilesine karşı sefer düzenlemekten geri duramadı.

Daha kuzeyde, Kimmerler ile İskitlerin baskısı gittikçe yoğunlaşıyordu. Asurahiddina'nın, durumunu güçlendirmek için İskitlerle evlilik yoluyla ittifak kurduğu söylenir. Ama Kimmerlerin baskısı sürmüş ve sonunda Asurahiddina, kuzeybatıdaki Kilikya ve Tabal eyaletlerinin büyük bölümünü yitirmiştir.

Fenike kenti Tyros'un (Sur), Mısır'ın kışkırtmasıyla ayaklanması üzerine Asurahiddina İÖ 675'te Mısır'a saldırdı. Ama İÖ 671'de Memphis'i alıp Mısır firavunu Taharka'yı (Tarka; Kitabı Mukaddes'te Tirhaka) yenene değin pek başarılı olamadı. Bu yenilgiden sonra Taharka güneye kaçarak bütün ülkeyi Asurahiddina'ya bıraktı. Böylece Mezopotamyalı bir hükümdar ilk kez unvanları arasına "Mısır Kralı"nı da katmış oldu. Asur ordusunun çekilmesinden sonra geri dönen Taharka, büyük bir karşı saldırıya geçti. Asurahiddina bu ayaklanmayı bastırmak amacıyla sefere çıktığı sırada, İÖ Aralık 669'da Harran'da öldü.

Asurahiddina İÖ 672'de ayrıntılı bir açıklama yaparak iki oğlundan birine Asur, öbürüne Babil Krallığı'nı bıraktığını duyurmuştu. Ölümünden sonra oğulları hiçbir anlaşmazlığa düşmeden onun yerini aldılar. Asurahiddina'nın hükümdarlığına ilişkin çalışmalar arasında Riekele Borger'in *Inschriften Asarhaddons, König von Assyrien* (1956) ve D. J. Wiseman'ın *Vassal-Treaties of Esarhaddon* (1958) adlı yapıtları sayılabilir.

Asurbanipal, İÖ 668 - y. 627 arasında hüküm sürmüş son büyük Asur kralı. Ninive'de Ortadoğu'nun ilk sistematik kitaplığını kurmuştur.

Veliahtlığı. Başlangıçta Basra Körfezinden Kilikya, Suriye ve Mısır'a kadar uzanan bir imparatorluğun bu güçlü hükümdarının yaşamöyküsü, kendi yazdığı vakayinamelerdeki otobiyografik öğelerle kraliyet yazışmalarındaki bilgiler bir araya getirilerek büyük ölçüde ortaya çıkarılmıştır. Babası Asurahiddina hanedan içinde taht kavgasını önlemek amacıyla İÖ Mayıs 672'de Asurbanipal'i Asur veliahtı ilan etti. Başka anneden olan, ama Asurbanipal'le eşit hakları bulunan kardeşi Şamaş-şum-ukin ise Babil veliahtı oldu. Asurbanipal'e öncelik tanınmasında Ana Kraliçe Nakia-zakutu'nun etkisi olduğu düşünülebilir.

Asurbanipal, devlet işlerini öğrendiği yıllarda, kuzeydeki dağ kabilelerini denetlemekte ortaya çıkan sorunlarla uğraşarak deneyim kazandı. Nabu-ahi-eriba'dan tarih ve edebiyat dersleri aldı, komutan Nabu-şar-usur'dan askerlik öğrendi. Kendisinden önceki birkaç Mezopotamya kralı gibi, kutsal metinleri ve dinsel bilgileri özümledi, hem Sümer, hem de Akad dilini öğrenerek bu dillerde yazılmış metinleri okudu. Ayrıca avcılık, okçuluk ve binicilikte kendini gösterdi. Kendi anlatımına göre, babası onu cesareti ve zekâsı nedeniyle kardeşlerinden önde tutmuştu. Savaşta nasıl dövüştüğüne ilişkin pek bilgi bulunmamakla birlikte, bu iddiayı doğru saymamak için de hiçbir neden yoktur.

Asurbanipal kısa zamanda sarayın ve soyluların yönetiminde ağır sorumluluklar üstlendi. Hiçbir vali ya da yüksek memur ona danışılmadan atanmaz oldu. Devletin birçok inşaat işinin başında bulundu. Gönderdiği raporlarda ortaya koyduğu devlet adamı nitelikleri, babasının Mısır seferine çıkarken bütün devlet işlerinin sorumluluğunu ona bırakabilmesini sağladı. Asurahiddina'nın İÖ Aralık 669'da Harran'da ölmesinden sonra, Asurbanipal hiçbir karışıklık çıkmadan iktidarı devraldı. Ana kraliçe ise hanedan üyelerinin ve saray ileri gelenlerinin ona bağlılık yemini etmesini sağladı.

Hükümdarlığı. Asurbanipal'ın ilk işi, Nil Deltasını ele geçiren ve yörede destek kazanan Mısır firavunu Taharka'nın (Tarka; Kitabı Mukaddes'te Tirhaka) başlattığı ayaklanmayı bastırmak oldu. Hızlı bir askeri harekâtla Taharka'yı çekilmeye zorladı. Bölgenin yönetim görevlerini yerli prenslere vererek bu yöneticileri Asur garnizonlarıyla destekledi. Prenslerin bazıları Taharka'yla gizlice işbirliği yapınca, bunlar Ninive'ye gönderildi. Bölgenin yönetimini yerli yöneticilere verme politikasına bağlı kalan Asurbanipal, delta bölgesinin en yüksek yöneticiliğine getirdiği I. Neko ile bir antlaşma yaptı. Ama Taharka'nın ardılı Tanutamon'un üst üste giriştiği saldırılar, Asur'un İÖ 664-663'te bir kez daha bölgeye müdahele etmesine yol açtı. Memphis'i ele geçiren Asur birlikleri Teb'i de yağmaladı. Asurbanipal gene de politikasını değiştirmedi ve İÖ 663'te ölen Neko'nun yerine yerli bir yönetici olan Psamtik'in (I. Psammetikos) geçmesini kabul etti. Mısır'da sağladığı bu barış, onun başka yerlere rahatça sefer düzenlemesine olanak verdi. İÖ 654'te Asur garnizonları Mısır'dan atıldı. Ama ticaret ilişkilerinin sürmesi nedeniyle, bu kayıp Asurbanipal'in konumunu çok sarsmadı.

Asurbanipal daha sonra, Mısır ve Lidyalıların bağımsızlık girişimlerini desteklemiş olan Fenike kenti Tyros'a (Sur) yürüdü. Tyros kuşatması başarıyla sonuçlandı. Suriye ve Kilikya hükümdarlarının yeniden Asur'a boyun eğmesi sağlandı. Bu başarı, ayrıca Lidyalı Gyges'in işgalci Kimmerlere karşı Asur'dan yardımı istemesine yol açtı. Ama Lidyalı paralı askerler daha önce Mısır'a yardım ettikleri için bu istek geri çevrildi. Mannaililer karşısında askeri gücünü hemen kanıtlayan ve İskit önderi Madyes'le ittifak kuran Asurbanipal Kimmerlerin ilerleyişini durdurarak dikkatini güney komşusu Babil'e çevirme olanağını buldu.

Asurbanipal, kardeşi Şamaş-şum-ukin'i Babil'in yerel yöneticisi olarak tanımış, ama yetkilerini sınırlamıştı. Buradaki Asur garnizonları ve devlet görevlileri Asurbanipal'e karşı sorumluydu. Basra ve Ur valilerini gene Asurbanipal atıyor, ayrıca Babilliler doğrudan ona başvurarak toprak bağışı alabiliyorlardı. İki kardeş, 16 yıl boyunca ilişkilerini barış içinde sürdürdüler. Elam tahtını zorla ele geçirip Asur topraklarına giren Tept-Humban öldürüldüğünde, Elam prensleri Humbanigaş ve Tammaritu, Asurluların yanında yer aldılar. Ülkeyi doğrudan Asur yönetimine bağlamak yerine bu prenslere Elam'da belli bölgelerin yönetimi verildi. Böylece Asurbanipal, büyük bir olasılıkla, hâlâ güvendiği kardeşine de yardım etmek niyetindeydi. Bu sırada Babillilerin gönderdiği temsilcilerle görüşerek, Elam olayında suç ortaklığı eden Gambulu kabilesini cezalandırdı.

Uzun süre Babil'de kaldığı için yörenin geleneksel direniş ruhuyla dolan Şamaş-şum-ukin'in, kardeşinin yatıştırıcı politikasını zayıflık olarak değerlendirdiği ve bunu

Tapınağın yeniden yapımında sepet taşıyan Asurbanipal, İÖ 650, Babil. Esagila Tapınağı'ndan bir taş alçak kabartma
British Museum

fırsat bilerek durumunu güçlendirmeye çalıştığı düşünülebilir. Nedeni ne olursa olsun, sonuçta Şamaş-şum-ukin, Asur İmparatorluğu'nun çevresindeki öteki toplulukları (Fenike, Yahuda, Elam, Mısır ve Lidya ile Arap ve Keldani kabilelerini) bir araya getirip Asur'a başkaldırmaya yöneltti. Asurbanipal bu entrikalardan Babillileri sorumlu tutarak, belki bağlılıklarını da sınamak amacıyla, özel bir vergi koydu. Onların bu vergiyi ödemeyi kabul etmemesi üzerine askerlerini harekete geçirdi. Kardeşini doğrudan tehlikeye atacak yöntemlerden kaçındığını ve doğrudan harekete geçmek yerine kuşatmayı yeğlediğini düşündüren bir strateji uyguladı. Babil Vakayinamesi'ne göre "savaş üç yıl sürdü ve aralıksız çarpışmalar oldu". Elam, iç çekişmelerin getirdiği sorunlarla uğraştığı için ayaklananları destekleyemez durumdaydı; Babil'e sığınan Araplar, açlığın kol gezdiği bu kentten kaçtılar. Şamaş-şum-ukin İÖ 648'de, ateşe verilen sarayının içinde kendini öldürdü. Asurbanipal, Babil'e karşı duyduğu yakınlığı, onarım çalışmalarıyla ve Keldani soylusu Kandalano'yu genel vali atayarak ortaya koydu. Ama ayaklanmayı bastırmak için uzun bir süre daha uğraşmak zorunda kaldı. Arap kabilelerine baskınlar düzenledi. Nebatilerin önderi ile Uate ve müttefiklerini yenilgiye uğratarak Kadar kabilesini saf dışı etti. Elam'la daha da zorlu bir mücadeleye girdi. Savaş İÖ 639'da Asurların Susa'yı ele geçirmelerine değin sürdü. Böylece "bütün dünya"ya egemen olan Asurbanipal, zaferini dört tutsak kralın çektiği arabasında katıldığı geçit töreniyle kutladı.

Düzeni korumak için giriştiği askeri harekâtlar, Asurbanipal'in bir yönetici olarak

yeteneklerinin gözardı edilmesine yol açmamalıdır. Lidyalıların ve Medlerin yayılması sonucunda kuzeydeki ve doğudaki ticaret yollarının kapanması tehlikesine karşın, Asurbanipal döneminde imparatorluk ekonomik bakımdan gelişti. Ama İÖ 631'den sonra kaynaklar yetersiz kalmaya başladı.

Asurbanipal'in ölümünden söz eden bir belge ele geçmemiştir. Ama babası gibi davranarak oğulları Asur-etelilani ve Şinşar-işkun'un, ülkeyi kendisinden sonra birlikte yönetmelerini sağlayacak bir düzenleme ile yetki alanlarını belirlediği sanılmaktadır. Ölümünden sonraki 20 yıl içinde imparatorluğun çökmesinin sorumluluğu Asurbanipal'in yönetimindeki zayıflıklara bağlanamaz. İmparatorluk iç çatışmalardan çok, dış baskılar yüzünden çökmüştür.

Kişiliği ve tarihsel önemi. Asurbanipal dine çok bağlıydı. Asur ve Babil'deki önemli kutsal yerlerin çoğunu yeniden canlandırdı. Ninive'deki "Hanedan Evi" ve İştar Tapınağı, bunlar arasında en çok özen gösterdikleriydi. Birçok kararını verirken fal baktırdığı, bu konuya özel ilgi duyduğu bilinmektedir. Yeniyıl Bayramı'nı törenlerle kutlardı. Onu Kraliçe Asur-şharrat'la bahçede akşam yemeği yerken gösteren kabartmanın bu kutlamalardan birini betimlediği sanılmaktadır. Asurbanipal'in küçük kardeşleri yaşamlarını Harran ve Asur'da rahip olarak geçirdiler.

Asurbanipal'in tarihteki önemi bilim, sanat ve din gibi konulara duyduğu ilgi sonucunda gerçekleştirdiği işlerden de kaynaklanır. Ninive'de Ortadoğu'nun sistemli biçimde toplanıp kataloglanmış ilk kitaplığını o kurmuştur. Bu kitaplıktan günümüze kalan yaklaşık 20.720 tablet British Museum'dadır. Asurbanipal'in yazıcıları, onun emri üzerine tapınak kitaplıklarında buldukları her türden metnin aslını ya da kopyasını topladılar. Bunlar Asur, Kalah (bugün Nimrud, Irak) ve Ninive'den getirilen tablet koleksiyonuna eklendi. Bunların çoğu, gözlenen belli olaylara, insan, hayvan ve bitkilerin özellikleriyle davranışlarına, Güneş, Ay, gezegen ve yıldızların hareketlerine dayanan fal metinlerinden oluşur. Ayrıca, yazıcıların eğitimi için gereken Sümerce, Akadça ve başka dillerde sözlükler de vardır. Asurbanipal, büyü ve ayin metinleri ile dua, masal, atasözü gibi metinlerin yanı sıra gerek dinsel gerek din dışı pek çok yapıtı da kitaplığına getirtmişti. Yaradılış, Gılgamış, Irra, Etana ve Anzu gibi geleneksel Mezopotamya destanlarının günümüze kalabilmesinde en büyük rolü onun kurduğu bu kitaplık oynamıştır. Kitaplıkta el kitaplarının, bilimsel metinlerin ve *Binbir Gece Masalları*'ndan birinin ilk örneği olan *Nippur'la Yoksul Adam* gibi bazı halk öykülerinin bulunması, bu kitaplığın, yalnızca kahinlerin ve kralın manevi esenliğinden sorumlu olan başka kişilerin gereksinmeleri için kurulmuş olmadığını gösterir. Asurbanipal'in kişisel edebiyat merakına da karşılık veren bu kitaplığın kil tabletlerinin çoğunun üstünde, krallığa ait olduğunu gösteren simgeler vardır.

Asurbanipal güzel sanatların da koruyucusuydu. Ninive'de yeni yaptırdığı ya da onarttığı saraylarda, hükümdarlık döneminin tarihsel olaylarını ve törenlerini simgeleyen kabartmalar görülür. Bunların üsluplarında, daha önceki dönemlerinkilerle karşılaştırıldığında, dikkati çekici bir gelişme görülür. Birçok kabartma ise eski dönemlerde rastlanmayan destansı özellikler taşır. Bu da Asurbanipal'in canlı ve güçlü kişiliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Asurnasirpal I (ü. İÖ 11. yy), İÖ 1050-1032 arasında Asur kralı. Asurnasirpal'i sürekli uğraştıran batıdaki çöl göçebelerinin saldırıları ve yaygın kıtlık yüzünden, bu dönemde Asur, gücünden ve zenginliğinden çok şey yitirdi. Babası, I. Tiglat-pileser'in oğullarından IV. Şamşi-Adad, Babil kralı Adad-apal-iddina tarafından Asur krallığına getirilmişti. I. Asurnasirpal'den bugüne kalan az sayıda yazıt, hükümdarlığı döneminde Asur'un içinde bulunduğu kötü durumu yansıtır.

Asurnasirpal II (ü. İÖ 9. yy), İÖ 883-859 arasında Asur kralı. Babası II. Tukulti Ninurta'nın fethettiği bölgelerdeki Asur egemenliğini sağlamlaştırarak, Yeni Asur İmparatorluğu'nun kurulmasına öncülük etmiştir. Kendi anlatımına göre çok parlak bir

Üstünde II. Asurnasirpal'in portresi bulunan kabartma, Nimrud; British Museum
British Museum

komutan ve yönetici olan Asurnasirpal, belki de en çok, tutsaklarının uğradığı zulmü acımasız bir açıksözlülükle anlatması ile ünlüdür. Hükümdarlık döneminin ayrıntıları, çok büyük ölçüde kendi yazdıkları ile Kalah'da (bugün Nimrud, Irak) kurduğu sarayın kalıntılarında bulunan nefis kabartmalardan öğrenilmiştir.

Bu döneminde tutulan vakayinameler, krallık döneminin ilk altı yılında düzenlenen seferler konusunda ayrıntılı bilgi verir. Bunlara göre Asurnasirpal, imparatorluğu bir uçtan öbürüne kat eder, ayaklanmaları bastırır, eyaletleri baştan düzenler, her yeri haraca bağlar, başkaldırılara bilinçli bir acımasızlıkla karşılık verirdi. Hükümdarlığının ilk yıllarında Arbela'da (bugün Erbil, Irak) başkaldıran Niştun valisinin derisini halkın gözleri önünde yüzdürdü. İÖ 881-880'de düzenlenen kısa süreli seferlerden sonra doğuda bir daha sorunla karşılaşmadı. Kuzeyde, Aramilerin Asur kenti Damdamusa üzerinde kurduğu baskıyı, isyancı kuvvetlerin toplandığı Kinabu'ya saldırarak ve Nairi topraklarını yağmalayarak engelledi. Sınır bölgesini denetim altına almak üzere Tuşhan eyaletini kurdu ve burada, daha önce babasının düşmanı olan Amme-ba'ali'yi vergiye bağladı. İÖ 879'da, Kaşiari tepelerindeki kabileler ayaklanarak Amme-ba'ali'yi öldürdüler. Bunun üzerine Asurlar, çok çabuk ve acımasızca öç aldılar. Asurnasirpal, önce Batı'daki güçlü Bit-Adini Devleti'ne boyun eğdirerek Aramileri denetim altına aldı, sonra da Kargamış ve Asi Irmağı yoluyla, geçtiği her yerden ve Fenike kentlerinden haraç toplayarak hiçbir engelle karşılaşmaksızın Akdeniz'e ulaştı.

Düzenlediği seferlerde ele geçirdiği tutsakları, I. Şulmanu-Aşered'in (hd İÖ 1274-45) kurduğu ve o dönemde harabe halindeki Kalah kentinin yeniden yapımında çalıştırdı. Kalenin içindeki ana saray, Ninurta ve Enlil tapınakları, öbür tanrıların yapıları ve kent surları İÖ 879'da tamamlanmıştı. Botanik bahçeleri ve hayvanat bahçesi düzenlenmiş, Büyük Zap Suyundan açılan bir kanalla kente su sağlanmıştı. Kral, İÖ 879'da, Ninive'den buraya taşındı. Kentin resmi açılışını kutlamak için düzenlenen, 10 gün süren ve 69.574 kişinin katıldığı şölenin anısına dikilen taş anıt, 1951'de bu bölgede bulunmuştur.

Asuroloji, Eski Mezopotamya dillerini, tarihini ve uygarlıklarını inceleyen bilim dalı.

Asya, dünyanın en büyük kıtası. 44.614.000 km² yüzölçümü ile yeryüzündeki toplam kara alanlarının yüzde 30'unu kaplar. 78° kuzey ile 1° kuzey enlemleri ve 26° doğu ile 170° batı boylamları arasında yer alır. Doğuda Büyük Okyanus, kuzeyde Kuzey Buz Denizi, güneyde Hint Okyanusu ile sınırlanır. Kıtanın Avrupa'yla olan batı sınırı, kuzeyden güneye doğru Ural Dağlarının doğusu, Emba Irmağı, Hazar Denizi, Kuma ve Manıç ırmakları, Karadeniz, Ege Denizi, Akdeniz ve Kızıldeniz boyunca uzanır. Kıtanın toplam nüfusu (1991 tah.) 3.169.913.000'dir.

Asya türdeş bir kıtadan çok, bir coğrafya terimidir. Çok geniş bir alana yayılmıştır; öbür kıtalara göre en büyük kara yüksekliklerine sahiptir; kutup ikliminden tropik iklime kadar değişen iklim tiplerinin etkisi altındadır ve bunlara bağlı olarak öbür kıtalara oranla çok çeşitli hayvan varlığı ve bitki örtüsü vardır. Benzer biçimde, kıtadaki yaşam tarzlarında da Arabistan ve Orta Asya göçerlerininkinden Yangtze Havzasının ve Ganj Ovasının kalabalık kentlerindekine kadar değişen bir çeşitlenme görülür.

Asya dünyanın en kalabalık kıtasıdır; dünya nüfusunun yarıdan çoğu bu kıtada yaşar. Dünyanın en kalabalık iki ülkesi, Çin ve Hindistan'ın yanı sıra, büyük ve yoğun nüfuslu Japonya, Endonezya ve gene büyük nüfuslu iki ülke Bangladeş ve Pakistan Asya'da yer alır. Asya'da nüfus artış hızı 20. yüzyılın büyük bölümünde dünya ortalamasını aşmıştır. Nüfus artışını sınırlayıcı yöntemlerin toplumsal olarak benimsenmesinde köklü bir atılım gerçekleştirilmezse, 2010 yılına gelindiğinde kıta nüfusu 4,2 milyara ulaşmış olacaktır.

Kıtanın adı oldukça eskilere dayanır. Yunanlılar bu adı kendi anayurtlarının doğusunda kalan toprakları tanımlamak için kullanırdı. "Asya" adı Asur dilinde "doğu" anlamına gelen *asu*'dan da kaynaklanmış olabilir. Bir başka açıklama ise bu adın önce yerel olarak Ephesos (Efes) Ovalarına verildiği, daha sonra bütün Anadolu'yu ve kıtanın geri kalan bölümünü kapsadığı yolundadır.

Jeolojik yapılanma özellikleri dolayısıyla kıtada nüfus dağılımı eşitsizdir. Nüfus Hindistan Yarımadasıyla Doğu Asya'da yoğunlaşmıştır. Kıta nüfusunun yaklaşık üçte ikisi burularda yaşar. Buna karşılık Sibirya'da ve Orta Asya'nın büyük bölümünde seyrek nüfuslu geniş alanlar vardır. Nüfus yoğunluğu açısından Güneydoğu Asya bu iki uç arasında yer alır. Kilometrekareye düşen ortalama nüfus Asya genelinde 114,2 kişi, kıtanın üçte birini kaplayan Sibirya'da ise 4 kişidir. Kıtadaki nüfus hareketleri tarihsel olarak Orta Asya'nın kurak bölgelerinden başlayıp dağ geçitlerinden aşarak Hindistan Yarımadasına yönelmiştir. Bir başka göç

hareketi Çin'den başlayıp, Güneydoğu Asya'dan geçerek bugünkü Endonezya ve Malezya'ya ulaşmıştır. Arabistan Yarımadası ve Hindistan'da başlayıp Bengal Körfezinden geçerek Endonezya ve Malezya'ya ulaşan göç yolları da vardır. Japonlar ve daha az olmakla birlikte Çinliler etnik bakımdan öteki Asya ülkelerinden daha türdeş bir yapıyı korumuştur.

Bütün büyük dünya dinleri Asya'da doğmuştur. Budacılık, Hıristiyanlık, Hinduizm, İslam, Yahudilik, Sih dini, Taoculuk ile Zerdüşt dininden yalnızca Hıristiyanlık Asya'da doğduktan sonra Batı'ya yönelmiştir. Hindistan'da ortaya çıkan Budacılık ise Çin, Kore, Japonya ve Güneydoğu Asya ülkelerinde çeşitli biçimler almış, İslam Arabistan'dan Afganistan, Pakistan, Hindistan Endonezya ve Malezya'ya yayılmıştır. Hindu dini ise büyük ölçüde Hindistan Yarımadası ile sınırlı kalmıştır.

18. ve 19. yüzyıllardaki Sanayi Devrimi'nden önce, bellibaşlı teknik buluşların çoğu Asya'da gerçekleştirildi. Asyalılar, İsa'dan 3 bin yıl önce yemek pişirmeyi, çanak çömlek yapmayı ve madenlerin eritilmesinde ateş kullanmayı biliyordu. Göçebe yaşamdan yerleşik tarım düzenine geçmişlerdi. Hayvanları ehlileştirmiş, tekerlek, koşum, eyer ve arabayı da onlar bulmuştu. Bir tür kağıt kullanmaya başlamış ve incelikli yazım biçimleri geliştirmişlerdi. Ağaç işleme, taş kesme ve maden dökümü konularında bilgili olan eski Asya halkları, kesirli sistem dahil, hesap ve ölçüm yöntemleri de uygulayabiliyorlardı. Bugün bile kullanılan çeşitli ilaçlar geliştirilmişti. Eski Asya imparatorlukları, karmaşık hukuk sistemi ve düzenlemeleriyle iktidar ve yetkeyi çeşitli düzeylerdeki devlet kurumlarına devredebiliyorlardı.

15. yüzyılda Avrupalılar, Asya'nın gelişmişliğini gıptayla izliyordu. Asya'nın dillere destan zenginlikleri ilkin maceracı Avrupalıların bu kıtaya yönelmesine yol açtı; sonra pek çok Asya ülkesi Avrupalı sömürgecilerce ele geçirildi. Bugün hemen hemen bütün Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmış olmalarına karşın Avrupa fetih ve sömürgeciliği kıtada silinmez izler bıraktı. Sanayide azgelişmişlik bunlardan en önemlisidir. Dengesiz ekonomik yapılardan kaynaklanan sorunların yanında Asya halklarının etnik, dinsel ya da kültürel bakımdan türdeş olmayışı da kıtaya özgü ortak siyasal bilincin doğmasını engelledi. Bağımsızlık mücadelesi yıllarında ağırlık kazanan milliyetçilik, bağımsızlığın kazanılmasından sonra birleştirici gücünü yitirdi. Ama, kıtada yeni siyasal güçler de ortaya çıktı. Dünya olaylarında önemli bir rol oynamaya başlayan Çin 1974'e değin Asya'da nükleer güce sahip tek ülkeydi. Bu tarihte Hindistan da nükleer güçler arasına katıldı. Bölgedeki siyasal istikrarsızlığa eşlik eden bu nükleer silahlanma, uluslararası planda giderek artan kaygılara neden olmaktadır. Japonya ise bugün dünyanın en önemli ekonomik güçlerinden biridir.

Siyasal bilinçte yeni bir canlanma, bölgesel işbirliği doğrultusunda yeni bir ruh ve yaşam standartlarının geliştirilmesine yönelik yeni bir çaba, var olan öteki olumlu öğelerle birlikte Asya'nın dirilişini sağlayabilir. Asya ülkelerinden bazıları, en olumsuz öğeyi oluşturan hızlı nüfus artışı alanında, var olan koşullarda bile önemli adımlar atılabileceğini kanıtlamışlardır. Bu eğilimin yaygınlaştırılabildiği ölçüde Asya'nın ekonomik ve toplumsal açıdan güçlenme şansı da artacaktır.

JEOLOJİK YAPI

KITAYI OLUŞTURAN ETKEN VE SÜREÇLER

Asya kıtasının bir bölümü Prekambriyen Zamandan (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) bu yana neredeyse hiç kıvrılma geçirmemiş olan pek çok platformdan oluşur. Kıtada Prekambriyen'den sonra oluşan ve jeosenklinallerin ortaya çıkmasına yol açan büyük kıvrım alanları da vardır. Malay Takımadalarını kıtayla birleştiren, Japon ve Ohotsk denizlerini birbirinden ayıran ve Büyük Okyanustaki adalara uzanan sistemler ise, henüz kıvrılma geçirerek pekişmemiş olan günümüz jeosenklinalleridir.

Asya'nın başlıca kara platformları kuzeyde Sibirya, doğuda Çin, güneyde Hindistan ve güneybatıda Arabistan'dır. Bu platformlarda kristal yapılı Prekambriyen ana kayacın tortullarla kaplanmamış kesimlerine kalkan adı verilir. Son 500 milyon yıl boyunca kurak topraklarla kaplı olan bu kalkanlar arasında Sibirya'nın doğusundaki Aldan ve Kuzey Çin kalkanları ile Hindistan Yarımadasındaki Hindistan ve Arabistan kalkanlarının büyük bölümü yer alır. Ayrıca Rus platformu da Batı Asya'nın jeolojik tarihinde önemli rol oynamıştır. Platformun batı ucunda bulunan Urallar ve Kazakistan gibi kıvrımlı yapılar, Paleozoyik (Birinci) Zamanın (y. 570-225 milyon yıl önce) sonlarında oluşmuştur.

Asya kıtası iki jeolojik süreç sonucu bugünkü biçimini almıştır. Bunlardan ilki, yerkürenin derinliklerinde gerçekleşen ve yerkabuğunda çatlamaları yol açan dikey ve yatay iç etkilerdir. Çatlaklardan dışarı çıkan magma ya da erimiş kayaçların daha sonra katılaşmasıyla korkayaçlar oluşur. Dış etkiler ise, yüzeyde gerçekleşen ve kayaçların ufalanıp aşınmasına yol açan aşınma ve tortullaşma süreçleridir.

Dağoluşumu, kırıkların üst üste binmesinin ya da kıvrılmanın ürünüdür. Tortullar jeosenklinallerde birikerek bunların daha derinlere gömülmesine neden olur. Bu süreç, dikey ve yatay iç etkileri harekete geçirdiği gibi bunlarla etkileşime de girer. Böylece, yerkabuğundaki platformlar arasında kalan ve yapı olarak zayıf kuşakları temsil eden jeosenklinaller yukarı doğru kıvrılarak yeni dağ sistemlerini oluşturur. Granit magmaların yukarı doğru püskürmesi ve başkalaşmış kayaçların biçim değiştirmesi de bu süreçle gerçekleşir.

ASYA TOPRAKLARININ OLUŞUMU. Bir bütün olarak kıtanın oluşumunda rol oynayan süreçler, kıvrılma, granit içpüskürmesi, basınç sonucu yerkabuğunun kabarması ve dağların yükselmesi ile kara platformları arasındaki jeosenklinallerde bulunan deniz havzalarının kurumasıdır. Ayrıca, yerkabuğunda eskiden kalmış bloklar ve zayıf kıvrılma kuşaklarının etkileri de görülür. Eskiden aşınmış olan jeosenklinaller, Geç Paleozoyik ve Mezozoyik (İkinci) zamanlarda (y. 225-65 milyon yıl önce) ve 65 milyon yıl önce başlayıp günümüze değin süren Senozoyik (Yakın) Zamanda pek çok kıvrım kuşağı oluşturmuştur (örn. Alp-Himalaya kuşağı).

Başlıca kara platformları. Sibirya platformunun tabanını Prekambriyen'den kalma, büyük ölçüde biçim değiştirmiş şist, gnays ve granit oluşturur. Yenisey ve Lena ırmaklarının havzaları arasında uzanan platform Stanovoy Sıradağlarının kuzeyindeki Aldan kalkanı ve Lena Irmağının batısındaki Anabar Masifiyle örtüşür. Başka kesimlerde ise billur anakaya deniz ve lagün çökelleri, kömür katmanları gibi çeşitli dönemlerden kalma tortul kayaçlarla örtülüdür.

Çin platformu Kuzey Çin, Güney Çin, Tibet ve Tarım adlı dört ayrı kütleden oluşur. Bunların, Prekambriyen Zamanda tek bir platform oluşturduğu sanılır. Paleozoyik ve Mezozoyik zamanlarda her ikisi de Çin'de bulunan Kunlun Dağları (Karanlık Dağlar) ve Qinling Dağları oluşmuştur. Platformun güney kesimi Silüriyen (y. 430-395 milyon yıl önce) ve Devoniyen (y. 395-345 milyon yıl önce) dönemlerde, bütünü ise Kretase (Tebeşir) Döneminde (y. 136-65 milyon yıl önce) yeryüzünde başka hiçbir platformda görülmeyen, yoğun kıvrılmalara uğramıştır. Çin platformunda ana kayaç genellikle değişik dönemlerde oluşmuş deniz ve kara tortullarıyla kaplıdır. Permiyen Dönemden (y. 280-225 milyon yıl önce) kalma çökeller arasında kömür de bulunur.

Arabistan platformunun da Hindistan platformu gibi eskiden, Paleozoyik Zamanda kopmaya başladığı sanılan Gondvana kara kütlesinin bir parçası olduğu kabul edilir. Gondvana'nın Afrika, Avustralya, Güney Amerika ve hatta Antarktika'yı kapsadığı sanılır. Arabistan'ın Prekambriyen kristalin kayaçtan oluşan yaşlı tabanı yarımadanın batısında yüzeye çıkarak Arabistan kalkanını oluşturur. Kuzeyde ve doğuda ise ana kayaç üzerinde Jura (y. 190-136 milyon yıl önce) ve Kretase dönemleri ile Senozoyik Zamanın ilk evrelerinden kalma tortullar yer alır.

Hindistan Yarımadasının büyük bölümüyle Sri Lanka'yı kaplayan Hindistan platformu kristal yapılı Prekambriyen kalkandan oluşur. Kuzeybatısında bulunan, Gondvana sisteminden kalma çökeller, Alt Karbonifer (y. 345-280 milyon yıl önce) ile Üst Jura arası dönemde birikmiştir. Yarımadanın belkemiğini oluşturan Dekkan Platosu bazalt lav örtüsü ile kaplıdır. Platformun kenarlarında görülen örtüyü ise Jura ve Kretase dönemleri ile Tersiyer (Üçüncü) Dönemden (y. 65-2,5 milyon yıl önce) kalma deniz çökelleri oluşturur. Hindistan'ın batı kıyılarındaki Kambay Körfezi bölgesinde petrol çökelleri de bulunur. Ana kayaç kuzeyde, en kalın yeri Ganj Havzasının kuzeyi olan Senozoyik çökellerle kaplıdır. Platformun doğusunu ise küçük bir Prekambriyen çıkma olan Şillong Platosu kaplar.

DAĞ KIVRILMALARI. Geç Prekambriyen ve Paleozoyik zamanlarda kıvrılma geçirmiş bölgeler, değişik derecelerde başkalaşmış volkanik ve tortul kayaçlardan oluşur. Buralarda altın, bakır, tungsten çökelleriyle, birden çok metal içeren çökeller de vardır. Bu dönemden kalma kıvrımlı bölgeler Sibirya platformunun batı ve güney sınırlarını çizer. Yenisey Sırtı, Sayan Dağlarının doğu ve batı kesimi, Kuznetsk Aladağları, Sovyet Altayları'nın yüksek bölgeleri, Moğolistan Altayları ve Hangay ile Tannu-Ola sıradağlarının önemli bir bölümü bu tür kıvrımlardır. Kaledoniyen (Silüriyen-Devoniyen dönemler) dağoluşumu sırasında ortaya çıkan kıvrılmalar ise Taymır Yarımadası, Severnaya Zemlya Adaları, Kazakistan'ın orta kesimi, Tian Shan'ın (Tanrı Dağları) kuzey sıraları, Kunlun Dağları ve Çin'in güneydoğusunda görülür. Hersiniyen dağoluşum sürecinde, yerkabuğundaki hareketler sonucu oluşan kıvrımlara Rus ve Sibirya platformları arasındaki bölgede, Kazakistan'ın kuzeybatısında, Tian Shan, Kunlun ve Qinling dağlarında rastlanır.

Paleozoyik kıvrım kuşaklarının çoğu, zamanla aşınma etkisiyle düzleşerek geniş çöküntü alanları oluşturmuştur. Mezozoyik ve Senozoyik zamanlardan kalma deniz ve kara tortullarıyla kaplı olan bu alanlar, Batı Sibirya Ovası, Turgay eğimi, Turan platformu, Balkaş Gölü ve İli Irmağı çöküntü alanları, Çungarya Havzası, Dongliao ya da Mançurya Ovası, Qaidam Havzası, Fergana ve Turfan vadileri, Songhua Irmağı Havzası gibi oluşumlardır.

Mezozoyik kıvrım kuşağı, Sibirya'nın kuzeydoğusundaki Verhoyansk ve Çerski sıradağlarını, Amur bölgesinde Sihote-Alin Dağlarını, Çinhindi'nin büyük bölümünü ve bir olasılıkla Trans-Himalayalar'ı içine alır. Bu dönemdeki kıvrılma ve magma püskürmesi komşu yörelerdeki jeolojik oluşumları da etkilemiştir.

Erken Senozoyik Zamanda Ohotsk Denizi kıyılarından başlayarak güneye doğru inen ve Çin'in güneydoğu kıyısına ulaşan volkanik bir kuşak oluşmuştur. Bu volkanik kuşakta, Kretase ve Alt Triyas dönemlerinden kalma, bazalt, andezit ve asitten oluşmuş lavlar bulunur. Senozoyik Zamanda oluşan kıvrımlar iki kuşakta toplanır. Bunlar, Asya'yı batıdan doğuya kateden Alp-Himalaya kuşağı ve bu kuşağı kuzey-güney doğrultusunda Endonezya ile birleştiren Büyük Okyanus kuşağıdır.

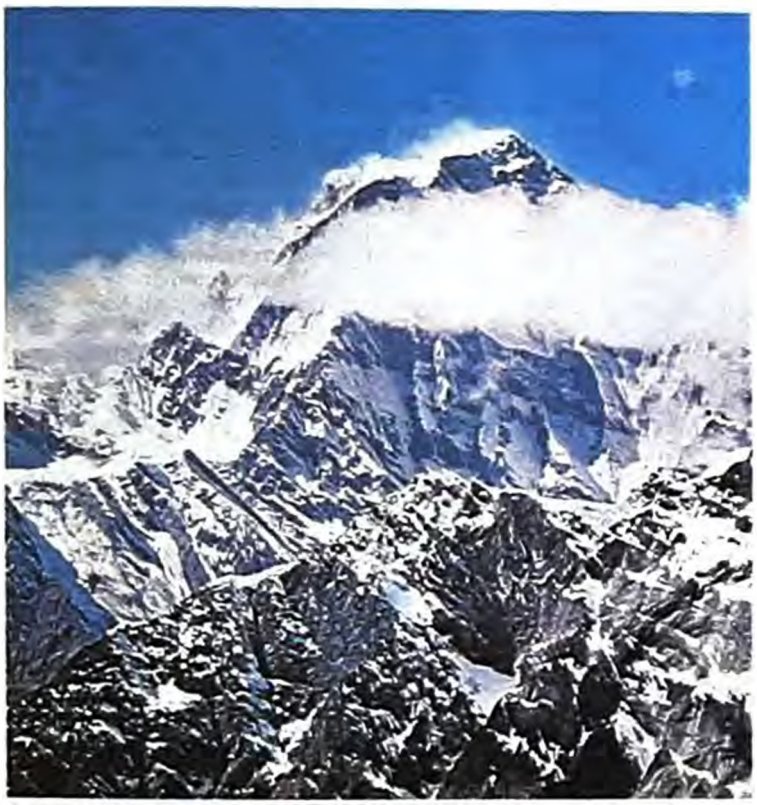

Nepal'de Büyük Himalayalar'da Dhaulagiri Doruğu
Bernhaut-FPG

Alp-Himalaya kuşağının kuzey bölümü Karadeniz ve Hazar Denizi arasında Büyük Kafkas Dağlarından başlayarak, Asya'da Pamir, Gissar ve Alay dağlarına ulaşır. Bu diziden derin yarıklarla ayrılan Kuzey Anadolu, Küçük Kafkaslar ve Elburz Dağları dizisi de batıdan doğuya uzanır. Alp-Himalaya kuşağının güney dizisi ise Toroslar'dan başlayarak Zagros, Mekran ve Süleyman dağları ile Hindukuş Dağları ve Himalayalar'la birleşir.

Birmanya, Malezya, ve Endonezya'daki kıvrımlarda, kıvrılma sürecinin henüz tamamlanmadığı yeni bir jeosenklinal sisteme geçiş gerçekleşmektedir. Bu genç sistem anakara ile Büyük Okyanus arasındaki alanda Koryak Dağları, Kamçatka Yarımadası, Sahalin, Borneo, Selebes, Kuril, Komandor, Aleut, Japonya, Ryukyu, Tayvan, Filipinler, Maluku ve Sunda adalarını kapsar.

Alp-Himalaya ve özellikle Büyük Okyanus kuşağı, jeosenklinal sistemlere özgü etkin tektonik süreçlerle ayırt edilir. Japonya ve Tacikistan'da yapılan ölçümlere göre bu kuşaklarda yerkabuğunun çeşitli kesimleri yılda 0,6-1,8 cm'lik yatay kayma göstermektedir. Ayrıca yoğun bir dikey hareket de söz konusudur. Bu hareket, güçlü sismik etkinlikle birlikte, çevredeki çöküntü bölgelerinin daha da derinleşmesine eşlik eden jeoantiklinal yükselmesi biçiminde gerçekleşir.

PALEOCOĞRAFYA. Prekambriyen Zaman (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce). Asya'da yaşları 3 milyar yıl geriye giden kayaçlar bulunmakla birlikte, kıtanın ancak son 1 milyar yıllık paleocoğrafyası (jeolojik zamanın farklı evrelerindeki coğrafyası) yeterli biçimde tanımlanabilmektedir. Prekambriyen Zamanda, geniş deniz havzalarının pek çok jeosenklinal bölgesini kaplamasıyla, başta suyosunları olmak üzere çeşitli ilkel bitki ve hayvan türleri gelişmiştir.

Kambriyen ve Ordovisiyen dönemler (y. 570-430 milyon yıl önce). Alt Kambriyen Dönemde deniz sularının karaya doğru ilerlemesiyle, Çin platformunun büyük bölümü, Sibirya platformunun neredeyse tümü, Arabistan ve Hindistan platformlarının ise kuzey kesimleri sular altında kaldı. Kambriyen sonlarında suların, özellikle Sibirya platformundan geri çekilmesine karşılık Alt Ordovisiyen'de denizler yeniden ilerlemeye başladı ve Çin platformunun hemen hemen tümünü sular kapladı. Deniz ilerlemesinden geriye kalan, başlıca kırmızı kum ve kilden oluşan kayaçlar ile fosilleri kapsayan kalıntılar, söz konusu dönemlerde üç platformun da sıcak iklim kuşaklarında yer aldığını göstermektedir. Gene bu verilerden yola çıkarak, Ekvator'un o dönemde Sibirya platformunun güneyinden geçtiği öne sürülür.

Silüriyen Dönem (y. 430-395 milyon yıl önce). Bu dönemde denizler geri çekildi. Kırmızı tortullarla buharlaşma sonucu oluşan tortulların Sibirya platformunun batısında ve başka alanlarda birikmesi sürdü. Silüriyen Dönem sonları ile Devoniyen Dönem başlarında, kenarlarda kalan bazı bölgeler ve tatlısu havzaları dışında tüm platformlar yükselip kuru alanlara dönüştü. Bu arada Kambriyen, Ordovisiyen ve Silüriyen dönemlerde kum, kil ve karbonat içeren deniz kökenli tortullar ile tüf ve lavların Rus, Sibirya ve Çin platformlarını birbirinden ayıran jeosenklinallerde birikmesi sürdü. Birbirinden adalarla ayrılan havzalar ise, Baykal ve Kaledoniyen kıvrılmaları sonucunda zamanla kurudular.

Devoniyen, Karbonifer ve Permiyen dönemler (y. 395-225 milyon yıl önce). Bugünkü Asya kıtasının yerinde önceleri kuzeydeki üç platformun üç ayrı kara kütlesi ve bunların güneyinde yer alan Gondvana adlı büyük kıta bulunuyordu. Bu blokları birbirinden ayıran jeosenklinal denizleri, çeşitli kayaçlarla dolma sürecindeydi. Devoniyen Dönemde İran ve Türkiye kara kütleleriyle Sibirya platformunun bir bölümünü kaplayan denizlerin önemli bir özelliği de kalkerli tortullardı. Deniz kökenli jeosenklinal havzaları bunu izleyen Hersinyen kıvrılma sonucu büyük ölçüde küçüldü. Permiyen Dönem ortalarında Rus, Sibirya ve Çin platformları arasındaki havzalar hemen hemen ortadan kalktı. Üst Karbonifer ile Alt Permiyen dönemlerde Hindistan, Çin ve Sibirya platformları ile dağlar arasında kalan havzalarda biriken kömürlü katmanlar bu çağlarda iklimin nemli olduğunu göstermektedir. Hindistan'da bu katmanların altında Karbonifer Dönemden kalma buzul çökelleri yer alır.

Triyas ve Jura dönemleri (y. 225-136 milyon yıl önce). Triyas Döneminin başlarında kuzeydeki üç platform ile Paleozoyik Zamanda kıvrılma geçirmiş dağ sıraları birleşerek büyük bir kara parçası oluşturdular. Bu arada Gondvana da dev bloklara ayrıldı. Bu blokları birbirinden ayıran havzalar daha sonra genişleyip birleşerek Hint Okyanusunu oluşturdular. Ova ve düzlükler, özellikle Jura Döneminde, zaman zaman sığ deniz sularıyla ya da kömür içeren tatlısu havzaları ve bataklıklarla kaplandı.

Kretase Dönemi ve Senozoyik Zaman (y. 136 milyon yıl öncesinden bugüne). Kretase Dönemi ortalarına doğru Mezozoyik kıvrılma alanları kururken aynı dönemin sonları ile Senozoyik Zaman başlarında Tetis Denizi hızla küçüldü. Son olarak Himalayalar'ın kıvrılması Hindistan'ı kıtanın geri kalan bölümü ile bütünleştirdi ve Asya, yaklaşık olarak bugünkü görünümüne kavuştu.

Doğu Asya'daki güçlü volkanik oluşumlar Kretase Dönemi ve Senozoyik Zamana damgasını vurur. Pliyosen Bölüm (y. 7-2,5 milyon yıl önce) ile Kuvaterner (Dördüncü) Dönemde (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze) Alp-Himalaya kuşağı ve yay biçimindeki adaların yükselmesine neden olan güçlü tektonik hareketler gerçekleşti. Ural, Tian Shan, Altay, Sayan gibi kıvrımlı dağlarda ise daha belirgin bir yükselme oldu.

Zamanımızdaki gelişmeler. Paleoklimatolojik ve paleomagnetik veriler, Avrasya'yı oluşturan kara kütlelerinin her iki kutba ve birbirine göre önemli ölçüde yer değiştirdiğini göstermektedir. Paleozoyik Zamanın başlarında ve ortalarında Rus ve Sibirya platformları birbirine çok yaklaştı. Üst Karbonifer ve Permiyen dönemlerde Hindistan platformu Güney Kutbuna oldukça yakındı ve kısmen buzullaşmaya uğramıştı. Buna karşılık Sibirya platformu kuzeydeki nemli bölgede yer alıyordu. Triyas Döneminde ise Kuzey Kutbunun platformun kuzeydoğu sınırında bulunduğu bilinmektedir. Tetis Denizi, Paleozoyik Zaman sonlarında, daha sonra içinde oluşacak kıvrım kuşağından birkaç kat daha geniş bir alan kaplıyordu. Bugün Büyük Okyanusta bir yay oluşturan adaların kıyılara doğru sürüklendiğini ve Japon Denizi gibi okyanusun sınırında bulunan denizlerin tabanında yayılma olduğunu gösteren belirtiler vardır.

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ. Dünyadaki en yüksek doruk olan Everest Dağı (8.848 m), Yer yüzeyindeki en alçak yer olan Lût Gölü (deniz düzeyinden yaklaşık 400 m aşağıda) ve Baykal Gölünün doldurduğu dünyanın en derin çukuru (1.620 m) Asya topraklarındadır. Asya, aynı zamanda en geniş alana yayılmış kıtadır. Kuzeyde, Rusya'da bulunan Çelyuskin Burnu (77°43' kuzey), güneyde Malakka Yarımadasının ucundaki Buru (Piao) Burnu (1°16' kuzey) batıda Türkiye'deki Baba Burnu (26°4' doğu) ve doğuda Bering Boğazına bakan, gene Rusya'daki Dejnyov Burnu (169°40' batı) kıtanın en uç noktalarını oluşturur. Asya'nın kıyıları ise, kuzeyde Kuzey Buz Denizi; doğuda Büyük Okyanus; güneyde Hint Okyanusu ve bu okyanusla Büyük Okyanusun sınırlarında yer alan denizler; batıda ise Hazar Deniziyle birlikte, Akdeniz, Ege, Marmara, Karadeniz ve Azak Denizi gibi Atlas Okyanusuna bağlı denizlerle çevrilidir.

Asya kıtasındaki başlıca yarımadalar batıda Anadolu; güneyde Arabistan, Hindistan, Çinhindi ve Malakka yarımadaları; doğuda Kore, Kamçatka ve Çukçi; kuzeyde Taymir ve Yamal yarımadalarıdır. Bu yarımadaların tümü yaklaşık 7,74 milyon km² alan kaplar. Kıtaya bağlı Kıbrıs, Sri Lanka, Andaman, Hainan, Tayvan, Ryukyu (Nansei Şoto), Kuril, Sahalin, Vrangel, Yeni Sibirya ve Severnaya Zemlya adalarının, Japonya'nın, Filipinler'in ve Malay Takımadalarının toplam alanı ise 2 milyon km² dir.

Asya kıyıları yüzey şekilleri açısından büyük bir çeşitlilik gösterir. Kıyı şeridi, özellikle doğu ve güneydoğudaki bazı bölgelerde yanardağ etkinlikleri, Sibirya'nın kuzeydoğusunda olduğu gibi yer altındaki fosilleşmiş buzullarla yüzeydeki buzul kayaçlarının yol açtığı ısıl aşındırma ve güney-güneydoğu bölgelerinde görülen mercan oluşumu nedeniyle kendine özgü bir yapı kazanmıştır. Kıta alanının dörtte üçünü en yüksekleri İç ve Orta Asya'da bulunan dağlar ve platolar kaplar. Bu alanın bir özelliği de iç akaçlama havzalarının genişliğidir.

Asya'daki dağlar iki büyük kuşakta toplanır. Bunlardan birincisi, kıtanın doğu ucundaki Çukçi Yarımadasından başlayarak Kolıma Platosu, Cugcur, Stanovoy ve Güney Sibirya dağları (Stanovoy Platosu, Sayan Dağları ve Altaylar) ile Tian Shan ve Alay Dağlarına uzanır. Çerski ve Verhoyansk dağları kuşağın batı uçlarını oluşturur.

Batıda, genel olarak enlemleri izleyen ikinci kuşak ise Batı Asya ve Tibet platoları ile Pamirler, Karakurum Dağları ve Himalayalar'ı içine alır. Daha sonra güneye dönen kuşak, Arakan Sıradağları arasından geçip Malay Takımadalarına ulaşır. Aynı kuşağın Pamirler'den ayrılan bir başka kolu da Kunlun, Nan ve Qinling dağlarını geçerek doğuya uzanır. İkinci dağ kuşağının batıya uzanan bölümü Ermenistan Platosu, Pamirler ve Tibet Platosunun güneydoğusunda büyük kütlelerle birleşen iki sıra oluşturur. Bu iki dağ sırası daha sonra ayrılarak İran, Anadolu ve Tibet Platosunu kuzey ve güneyden kuşatır. Orta Vietnam ve Güney Çin'deki Nan Dağları kıtanın güneydoğusundaki başlıca kıyı dağlarıdır. Doğu kıyılarında ise Koryak Dağları ile bunların Kamçatka Yarımadasındaki uzantıları yer alır.

Asya'nın yaklaşık dörtte birini alçak ovalar oluşturur. Özellikle iç bölgelerdeki Batı Sibirya ve Turan ovaları çok geniş bir alana yayılır. Öteki düzlükler ise Kuzey Sibirya ve Çin'in kıyı bölgelerinde olduğu gibi denize yakın yerlerde ya da Mezopotamya, Indus-Ganj Ovası ve Güneydoğu Asya'daki gibi dağ eteklerinde yer alır. Çevreleri dağlarla kuşatılmış ova ve düzlükler arasında Kaşgar, Çungarya, Qaidam, Fergana ovaları ile Orta Sibirya ve Gobi platoları sayılabilir. Tibet'teki Tian Shan ve Pamirler'deki platolar yaklaşık 3.600 m yüksekliktedir. İç ve Orta Asya'daki sıradağların çoğu da 6.400-7.200 m arasındadır.

Mezopotamya ve Ganj gibi dağeteği çöküntü bölgelerinin güneyinde, batıdaki Suriye-Arabistan Platosu ve Hindistan'daki Dekkan Platosu gibi geniş yaylalar ve düzlükler yer alır.

Asya'daki adaların büyük bölümü dağlıktır. Sri Lanka, Borneo ve Japonya'nın Honşu Adasındaki dağların yüksekliği 2.500-4.100 m arasında değişir. Sumatra, Cava ve Mindanao adalarındaki yanardağların çoğu 3.000 m yüksekliğe ulaşır. Kamçatka Yarımadasına uzanan Kuril-Kamçatka adalarında yanardağlardan oluşan bir dizi bulunur. Kamçatka Yarımadasındaki Klyuçevskaya ise (4.750 m) Asya'da etkinliğini sürdüren en yüksek yanardağdır.

Jeoloji ve iklimin etkisi. Asya kıtasının günümüzdeki yüzey şekilleri başlıca üç etki altında oluşmuştur: 1) Kayaç yüzlerinin düzleşmesine yol açan aşınma süreçleri; 2) Tersiyer Dönem sonları ile Kuvaterner Dönemdeki dikey yüzey hareketleri; 3) yükselmiş kenarlarında aşınma sonucu kopma ve parçalanmalar ile aradaki derin yarıkların alüvyonla dolması.

Yükselmiş yaylaların iç kesimleri ile Hindistan Yarımadası, Arabistan, Suriye ve Doğu Sibirya'daki platolarla düzlükler eski dönemlerde aldıkları peneplen biçimini büyük ölçüde korur. Yükselme ise özellikle Orta Asya'da görülür. Son 30 milyon yıldaki yükselme Tibet, Pamirler ve Himalayalar'da 4.000 m'yi aşmış ve dağların doğu kenarında 700 m kadar çökmeler gerçekleşmiştir. Aşınmaya bağlı kopma ve parçalanmalar sonucu da pek çok eski plato, dağlık alanlara dönüştü. Böylece, Pamirler'in batısındaki yaylalar, Tibet'in güneydoğusu, Kunlun Dağları, Himalayalar ve Savan Dağları ile Stanovoy Platosu, Çerski Sıradağları ve Batı Asya yaylaları ırmaklar tarafından derin biçimde yarılarak, vadi ve kanyonlar oluştu.

Orta, İç ve Doğu Asya'da pek çok bölge löss örtüsüyle kaplıdır. Rüzgâr etkisiyle aşınmaya uğramış geniş, yarıntılı bayırlar ve eski buzullaşmaların izlerini taşıyan kesimler görülür. Kuvaterner Dönemdeki buzullaşma Asya'nın kuzeybatısını ancak 60 kuzey enlemine kadar etkiledi. Kuzeydoğuda ise iklimin bu dönemlerde bile kuru olması nedeniyle, yalnızca dağların yüksek bölgeleri buzullaşma geçirdi. Buzullaşma bugün de dağlık yörelerin büyük bölümünde ve Severnaya Zemlya Takımadalarında sürmektedir. Hindukuş Dağlarının doğu bölümü ile Karakurum, Pamir, Tian Shan ve Himalaya Sıradağlarında büyük buzullar vardır. Asya'nın kuzeyinde, yüzeyin altındaki toprakların sürekli buz tuttuğu büyük bir alan bulunur. Dünyanın başka bölgelerine göre Ekvator'a çok daha yakın enlemlere yayılan bu alanda, iklimin kuru olması nedeniyle kar yağışı çok enderdir.

Asya'daki yüzey şekilleri arasında, yanardağ etkinlikleri sonucu, geniş lav platoları ve genç yanardağ konilerinin oluşturduğu dizileri de bulunur. Aşınma sonucu yüzeye çıkan, eskiden oluşmuş lav ve magma örtüsü, Hindistan Yarımadası ve Sibirya'nın iç kesimlerindeki sekili platoları kaplar. Buna karşılık genç ve etkin yanardağlar yalnızca Kamçatka, Filipinler, Küçük ve Büyük Sunda adaları ile Asya'nın doğusundaki adalarda bulunmaktadır.

ASYA'DAKİ BÖLGELER. Coğrafyacılar Asya'yı genellikle, herbiri çeşitli ülkeleri kapsayan bölgelere ayırırlar: 1) Kıtanın kuzeydoğu bölgesi ve Sibirya'yı içine alan Kuzey Asya; 2) Uzakdoğu'nun güneyindeki Sovyet toprakları, Asya'nın doğusundaki adalar, Kore ve Çin'in doğu-kuzeydoğu bölgelerini kapsayan Doğu Asya; 3) Tibet Platosu, Xinjiang-Uygur Özerk Bölgesi'nde Çungarya ve Kaşgar, Moğolistan'ın iç kesimleri, Çin ve Tibet'teki sıradağlar ile Gobi Çölünü kapsayan Orta Asya; 4) Turan Ovası, Pamirler, Gissar Alayları ve Tian Shan'ı kapsayan İç Asya; 5) Filipinler, Malay Takımadaları, Çinhindi, Hindistan Yarımadası, Indus-Ganj Ovası ve Himalayalar'ı kapsayan Güney Asya; 6) Anadolu, İran gibi Batı Asya yaylalarını, Ortadoğu'yu ve Arabistan Yarımadasını içine alan Batı Asya. Ama bazı durumlarda, Filipinler, Malay Takımadaları ve Çinhindi Güneydoğu Asya; Arabistan Yarımadası ve Ortadoğu ise Güneybatı Asya olarak gruplandırılır.

Kuzey Asya. Donma sonucu ortaya çıkan ufalanmanın ve toprak altında oluşan kalıcı buz katmanının yüzey şekillerini etkilediği bu bölge, düz ovalar, platolar ve kıvrımlı sıradağlardan oluşur. Sibirya'nın kuzeydoğusunda, Mezozoyik Zamanda oluşup daha sonra tektonik yükselmeye uğramış Verhoyansk, Çerski ve Ohotsk-Çaun sıradağları ile Senozoyik yapılanma ürünü Koryak Dağları yer alır. Kuzey Asya'nın bu bölümünde

Everest'te Ngozumpa Buzulu
ABC Ajansı

GRÖNLAND
KUZEY AMERİKA
ATLAS OKYANUSU
KUZEY BUZ DENİZİ
Kuzey Kutbu
Grönland Denizi
Kuzey Kutup Dairesi
Kuzey Denizi
Barents Denizi
Kara Denizi
Laptyev Denizi
SEVERNAYA ZEMLYA ADALARI
YENİ SİBİRYA ADALARI
Doğu Sibirya Denizi
Çukçi Denizi
Bering Boğazı
Bering Denizi
Ohotsk Denizi
KURİL ADALARI
SAHALİN ADASI
ÇERSKİ SIRADAĞLARI
KUZEY SİBİRYA OVASI
ORTA SİBİRYA PLATOSU
STANOVOY SIRADAĞLARI
STANOVOY PLATOSU
BATI SİBİRYA OVASI
RUSYA FEDERASYONU
URAL DAĞLARI
AVRUPA
MOSKOVA
SVERDLOVSK
Çelyabinsk
Omsk
Novosibirsk
Novokuznetsk
Krasnoyarsk
Irkutsk
Yakutsk
Norilsk
SAYAN DAĞLARI
ALTAY DAĞLARI
MOĞOLİSTAN
GOBİ
BÜYÜK HİNGGAN SIRADAĞLARI
HARBİN
SEHENYANG
PEKİN
TİANJİN
SEUL
KORE CUM.
Pyongyang
KORE DHC
JAPONYA
TOKYO
OSAKA
Japon Denizi
Sari Deniz
Sapporo
HOKKAİDO
KAZAKİSTAN
Karaganda
KAZAK YAYLALARI
Aral Gölü
USTYURT YAYLASI
ÖZBEKİSTAN
TÜRKMENİSTAN
KIRGIZ
Alma-Ata
Taşkent
Balkaş Gölü
TİAN SHAN (TANRI DAĞLARI)
Urumçi
Yining
Hazar Denizi
Volga
Astrahan
KAFKAS DAĞLARI
TİFLİS
BAKÜ
TAHRAN
ODESSA
Karadeniz
İSTANBUL
KUZEY ANADOLU DAĞLARI
Ankara
TÜRKİYE ANADOLU
Akdeniz
KIBRIS
LÜBNAN
İSRAİL
SURİYE
IRAK
Bağdat
ÜRDÜN
Amman
Kudüs
Şam
ASYA

ASYA

Işıkların büyüklüğü kentlerin görece büyüklüğünü gösteri • ● ■

Yükseklikler metre cinsindendir

hem eski dağ buzulları hem de Yeni Sibirya Adaları ile Aldan Platosu gibi önceleri denizle kaplı düzlüklerin izlerine rastlanabilir.

Orta Sibirya Platosu ile Lena-Vilyuy ovalarından oluşan Kuzey Sibirya Ovası ise Senozoyik Zamanda yükselmiştir. Batı Sibirya Ovasındaki Mezozoyik Zamandan kalma katmanlar, Senozoyik Zamanın ilk evrelerine ait tortullarla örtülüdür. Bölgenin kuzeyinde, Asya kutup bölgesinin dağ ve adaları yer alır. Bölgenin tümü zamanımızda da buzullaşmaya uğramıştır.

Doğu Asya. Doğu Asya'nın kuzey kesiminde bulunan Hinggan, Sihote-Alin ve Doğu Kore sıradağları, Mançurya-Kore Platosu, Zeya-Bureya, Liao, Mançurya ve Kuzey Çin ovaları ile Hanka Gölü bölgenin başlıca yüzey şekilleridir. Bunların çoğu kırılma, kıvrılma ya da geniş alanların çökmesiyle oluşmuştur. Çin'in güneydoğusundaki dağlar, Mezozoyik ve Senozoyik zamanlardaki kıvrılma ve kırılma sonucu bugünkü yapılarına kavuşmuşlardır. Doğu Asya kıyılarına bakan adalar ile Kamçatka Yarımadası da aynı yapının parçasıdır. Ryukyu, Japon, Sahalin ve Kuril adalarının oluşturduğu yay üzerinde yanardağlara ve küçük alüvyon ovalarına da rastlanır. Kamçatka Yarımadasındaki katılaşmış yaşlı yapıların üstü genç kıvrımlarla örtülür. Senozoyik Zamandan bu yana süren yanardağ etkinlikleri sık görülür.

Orta Asya ve Güney Sibirya. Orta Asya Sibirya ve Çin platformlarından kopan parçaların oluşturduğu dağlar, platolar ve düzlükler ile bunların çevresini saran, Paleozoyik-Mezozoyik zamanlarda kıvrılma geçirmiş bölgelerden oluşur. Sibirya'nın güneyi ve Moğolistan'daki dağlar, eski kıvrımlı blokların yeniden yükselmesiyle oluşmuştur. Bu yöredeki Altay, Sayan ve Stanovoy dağlarının ise buzullaşmalardan kaynaklanan belirgin şekilleri vardır; bunlar günümüzde de buzullaşma geçirmektedirler.

Orta Asya düzlükleri Taklamakan, Gobi ve Ordos çöllerinden oluşur. Buradaki yüzey şekilleri, lös birikimli erozyon platolarından geniş kumluk alanlara kadar çeşitlilik gösterir.

Alp tipi dağların bulunduğu ve Yüksek Asya olarak bilinen bölge ise Pamir, Doğu Hindukuş, Tanrı, Gissar-Alay, Karakurum, Kunlun dağları ve Himalayalar ile Tibet Platosunu kapsar. Buzullar bu dağ sıralarının ortak özelliğidir. Özellikle Karakurum Dağları ve Himalayalar'da buzullaşma günümüzde de önemlidir.

Güney Asya. Güney Asya dar anlamda Hindistan Yarımadası, Sri Lanka ve İndus-Ganj Ovasını kapsar. Hindistan Yarımadası ile Sri Lanka Mezozoyik ve Senozoyik zamanlarda yükselen ve o zamandan beri nemli iklimin etkisiyle erozyona uğrayan düz platolardan oluşur. İndus-Ganj Ovası İndus, Ganj ve Brahmaputra ırmaklarının alüvyon ovalarının birleşmesiyle oluşmuştur. Bu ovalar ana Himalaya kütlesinin kuzeyinde, ona paralel uzanır. Burada eski deniz tortullarının oluşturduğu kalın birikimler ve dağların aşınmasıyla oluşan kara çökelleri, batıdaki kurak bölgede kum çöllerine dönüşmüştür.

Güneydoğu Asya. Bölge Çinhindi Yarımadası ile kıtanın güneydoğusundaki ada ve yarımadaları kapsar. Çinhindi Yarımadasındaki dağlar güneye indikçe yüksekliklerini yitirirken, alüvyon ovaları aynı yönde giderek genişler. Asya'nın güneydoğu uzantısı olan yay biçimindeki takımadaların çevresi derin okyanus çukurlarıyla çevrilidir. Yapısal olarak oturmamış durumdaki adalarda etkin yanardağlar bulunur. Hint Okyanusunda, Sumatra, Cava ve Küçük Sunda adalarının oluşturduğu grup çeşitli çağlardan kalma Alp tipi kıvrımların yanı sıra yanardağlar ve alüvyon ovalarıyla kaplıdır. Borneo ve Malakka Yarımadasındaki yanardağlar ise artık etkin değildir. Selebes, Maluku, Filipinler ve Tayvan'dan oluşan Büyük Okyanus adaları ise Senozoyik Zamanda yanardağ etkinliği sonucu oluşmuş Alp tipi kıvrımlı yapılardır. Bu bölgede, yanardağ etkinliği ve mercan resiflerinin oluşumu sürmektedir.

İç Asya. Hazar Denizi ile Balkaş Gölü arasındaki düzlük ve tepeler İç Asya'yı oluşturur. Kazak bölgesindeki alçak, yuvarlak tepeler, Hazar Denizine uzanan yarımadalardaki alçak dağlar ve Ustyurt Yaylası ile Karakum Çölündeki masadağlar başlıca yüzey şekilleridir. Bölgedeki kalın alüvyon birikintilerinin rüzgârla taşınması sonucu güneyde kumluk çöller oluşmuştur.

Batı Asya. Bölge, Anadolu, ve İran'daki dağlık bölgeleri kapsar. Anadolu'daki Kuzey Anadolu ve Toros dağları ile yaylalar erozyon sonucu önemli ölçüde parçalanmaya uğramış, seyrek olarak yanardağ etkinliği görülen yörelerdir. Küçük Kafkaslar'da da aynı özellikler görülür. Senozoyik Zamanın oldukça güçlü yanardağ etkinlikleri, bölgedeki son yükselmelere neden olmuştur. İran yaylalarını kuzeyde Elburz, Türkmen-Horasan, Hindukuş dağlarının batı bölümü, güneyde ise Zagros, Mekran, Süleyman ve Kirtar dağları kuşatır. Senozoyik Zamandan kalan tek tük yanardağlar, eski erozyon birikintileri, çöküntülerle düzlüklerdeki tuz ve kum çölleri bölgenin başlıca doğal yapı özelliklerindir.

Güneybatı Asya. Başlıca Mezopotamya ve Arabistan Yarımadasını içine alan Güneybatı Asya da kıtanın güneyindeki öbür bölgeler gibi yaşlı bir platformdan oluşur. Arabistan Yarımadası, en fazla yüksekliğe Kızıldeniz kıyısında ulaşan eğimli bir platformdur. Önceki çökme ve tortullaşmaların ortaya çıkardığı deniz kumları ve alüvyon birikintisi, zamanımızda kum çöllerine dönüşmüştür. Mezopotamya ise Fırat ve Dicle ırmaklarının alüvyon ovaları ile, Bağdat ve Basra Körfezi arasındaki deltalardan oluşur. Tabanın Geç Senozoyik ve Kuvaterner tortullarla kaplı olmasına karşın, yükselmiş düzlükler gene Geç Senozoyik Zamanda geçerli olan kara koşullarında aşınmaya uğramış ve bitki örtüsünü yitirmiştir.

İKLİM. Hava kütleleri ve rüzgârlar. Asya'nın olağanüstü büyüklüğünün yanında dağ engellerinin ve iç bölgelerdeki çöküntülerin çokluğu da, güneş ışıması, atmosfer dolaşımı ve bir bütün olarak iklim koşullarında büyük değişikliklere yol açmıştır. Geniş kara kütlelerine bağlı olan ve yıl boyunca büyük sıcaklık farklılıklarıyla ayırt edilen kara iklimi Asya'nın büyük bölümüne egemendir. Batıda, Atlas Okyanusundan gelen hava kütleleri Avrupa ya da Afrika'yı geçip Asya'ya ulaştıklarında kara niteliği kazanmış olurlar. Büyük Okyanustan gelen deniz havası, hava kütlelerinin doğuya hareket etmesi ve kıyıdaki dağların oluşturduğu engel nedeniyle kıtanın ancak doğu kıyısına uzanabilir. Güneyde tropik ve ekvator hava kütlelerinin egemen olmasına karşın, enlem doğrultusunda uzanan dağ sırtlarının oluşturduğu kuşak bu kütlelerin kıta içlerine ulaşmasını önler. Kasım ve mart gibi kış aylarında ise iç bölgelerdeki yoğun soğuk hava kütleleri daha büyük bir engel oluşturur.

Mayıs-eylül arasında kara kütlelerinin büyük ölçüde ısınması ile kışın görülen dondurucu hava arasındaki karşıtlık atmosfer dolaşımında mevsimlere bağlı büyük çeşitlilikler yaratır. Kış aylarında, Sibirya, Moğolistan ve Tibet üzerinde kalıcı bir yüksek basınç alanı (antisiklon) oluşur. Bu yüksek basınç alanından kaynaklanan soğuk ve kuru hava doğu ile güneye yayılarak kıtanın bu bölgelerini kış mevsimi boyunca etkiler. Avrupa'dan gelip doğuya ilerleyen alçak basınç kış siklonu ancak Sibirya'nın batısını etkisi altına alarak, burada dönemsel sıcaklık farklılıklarına yol açar. En soğuk bölge olan kuzeydoğuda yer alan Verhoyansk'ta sıcaklığın −68°C'ye kadar düştüğü görülmüştür. Antisiklon kuşağında bulunan korunmalı havza ve ovalarda hava hareketleri daha güçsüzdür, ama sert rüzgârlar yüksek dağlarla geçitleri etkiler. Kıtanın kuzeydoğu sınır bölgesinde ise doğu ve güneydoğudan gelen okyanus havasının dönem dönem etkili olabilmesi iklimdeki aşırılıkları bir ölçüde giderir.

Ilıman ve tropik hava kütlelerinin karşılaştığı kutup cephesi adı verilen kuşak, kış mevsiminde güneye kayar. Bunun nedeni bu mevsimde kara kütlesinin soğumasıdır. Kutup cephesinin güneye kayması Batı Asya yaylalarının güney kesimlerinde Akdeniz ikliminin bir özelliği olan yağışlı kış mevsimlerine yol açar. Yaz mevsiminde ise kutup cephesi kuzeye kayarak Güney Sibirya'daki dağlara siklon yağmurları getirir. Yaz aylarında Batı, Orta ve İç Asya sıcak, kuru ve tozlu tropik kara rüzgârlarının etkisi altındadır. Güney musonları bu dönemde kıtanın güney kıyısını izleyerek, Hindistan Yarımadası, Himalayalar'ın güneyi ve Güneydoğu Asya'ya bol yağış getirir. Doğudaki Büyük Okyanustan gelen ılık ve nemli yaz musonları ise soğuk okyanus akıntılarının üzerinden geçerken soğuduklarından sise ve çisentili yağmurlara yol açar.

Çin'de yaz mevsimi Büyük Okyanusun güneyinden gelen hava kütlelerine göre değişen özellikler gösterir. Okyanusun güneyinden gelen akım güçlüyse, sert yaz musonları Moğolistan'a kadar havanın nemli olmasını sağlar. Akım güçlü değilse, yaz musonları ancak Çin'in doğu kesimine kadar uzanır ve değişken bir hava yaratarak ekinlere zarar verebilir. Özellikle güz aylarında güçlü esen tropik siklonlar ya da tayfunlar Doğu Asya'da güçlü rüzgârlara ve şiddetli yağışlara yol açar. Tayfunlar sonucu düşen yağış miktarı, olağan yaz musonlarının yöreye getirdiği yağışı aşabilir.

Doğu Asya adalarında ise, kışın karadan esen musonlar çevre denizlerin etkisiyle yumuşar. Denizlerin üzerinden geçerken ısınan ve neme doyan kara musonları Doğu Asya adalarının kuzeybatı yamaçlarına yağış getirir. Asya'nın Ekvator'un güneyinde kalan bölümünde kışın tropik kara iklimi, yazın ise Ekvator'da görülen okyanus iklimi egemendir. Yağışsız geçen bahar, yazın musonların başlamasıyla ani ve keskin bir değişime uğrar. Yaz musonları 635 mm'ye ulaşan aylık yağış getirebilir. Ekvator-altı muson ikliminin geçerli olduğu Küçük Sunda Adalarında haziran-ekim arası kurak bir kış yaşanırken, Sri Lanka'nın güneyi, Malakka ve Büyük Sunda Adaları gibi Ekvator'a yakın bölgelerde yıllık sıcaklık farklılıklarının az olduğu ve her mevsim bol yağış görülen Ekvator iklimi egemendir.

Topografyanın etkisi. Asya'nın çeşitli bölgelerindeki iklim koşulları arasında görülen farklılıklar büyük ölçüde kıtanın topografyasına bağlıdır. Himalayalar'ın güney yamaçlarında oldukça belirgin olan yükseltiye bağlı iklim kuşakları, en alçak bölgelerdeki Ekvatoraltı ve tropik iklimlerden, doruklardaki karlı iklime geçişi yansıtır. Dış etkilere açıklık da önemlidir. Sözgelimi, güneşli güney yamaçlar ile gölgeli kuzey

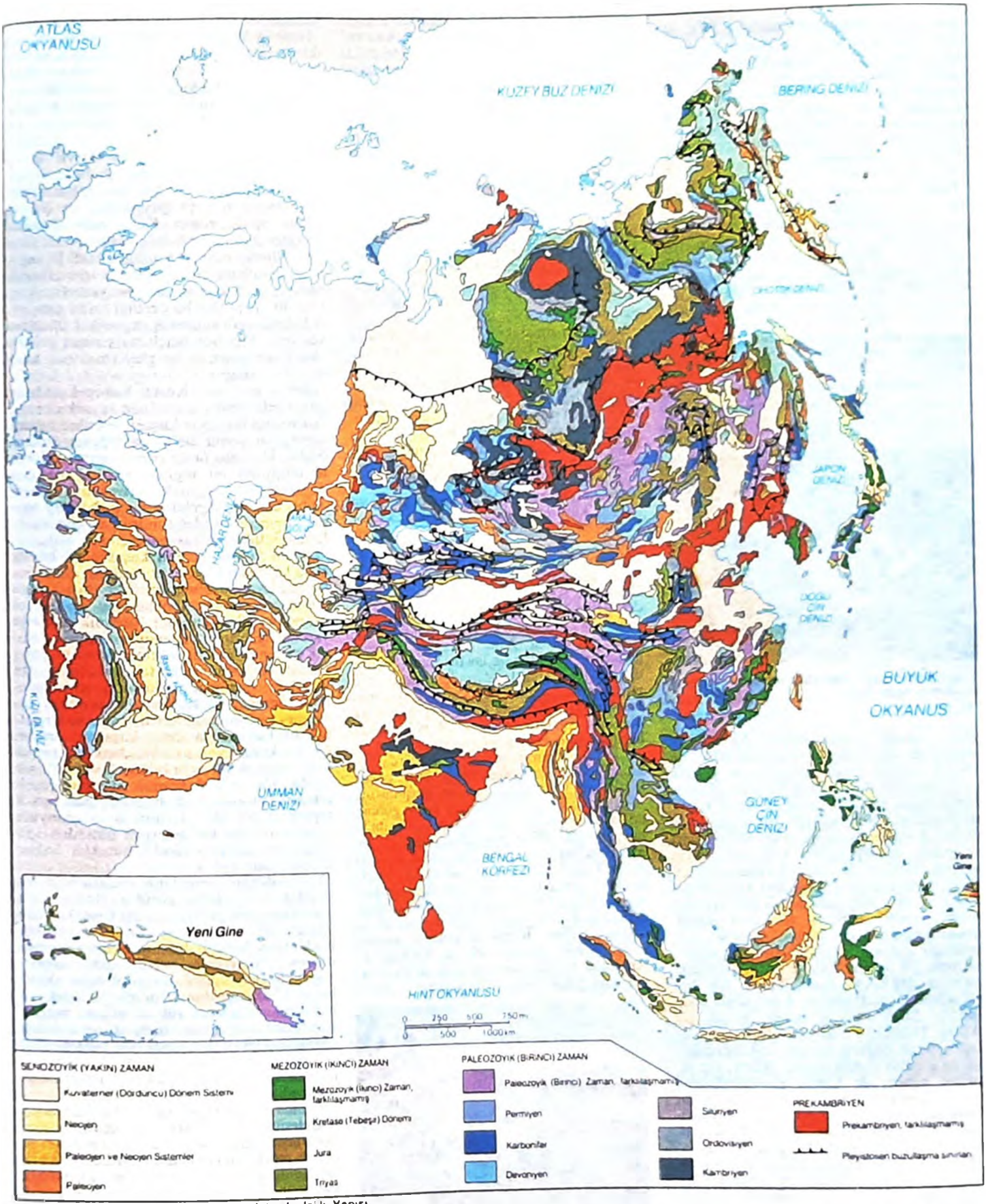

Asya ve (çerçeve içinde) Yeni Gine'nin Jeolojik Yapısı

yamaçlar, nemli okyanus rüzgârlarına açık yamaçlar ile bu rüzgârlardan korunan yamaçlar ısı ve yağış açısından farklılık gösterir. Güçlü bir rüzgârın dağları aşarken nitelik değiştirip aşağıya ılık, kuru, düzensiz ve ara sıra sert eserek inmesiyle ortaya çıkan "fön etkisi" bir başka topografik olgudur. Yüzey şekillerinin oluşturduğu doğal engellerin iklim üzerindeki etkisi Batı Asya yaylaları ile Orta Asya'da en açık biçimde görülür. Bu bölgeleri çevreleyen sıradağlar nem yüklü rüzgârların içerilere ulaşmasını engeller. İç bölgelerdeki yaylaların geniş alanlara yayılması da önemli bir etkendir. Bu özellik kış aylarında yörede antisiklonların oluşmasına elverişli bir ortam yaratır.

Sıcaklık. Sibirya'nın önemli bir bölümünde ortalama sıcaklık ocak ayında -20° C'nin altındadır. Büyük Okyanusa yakın kıyı kesimlerinde yükselen sıcaklık, ocak ayında ortalama -5° ile -15°C arasında değişir. 0° ocak izotermi (eşit sıcaklık noktalarını birleştiren hat) Semerkand, Pekin ve Honşu Adasından geçer. Yengeç Dönencesi'nde 20°C, Ekvator'da ise 25°C'lik bir izoterm

saptanmıştır. Ortalama sıcaklığın 30°C olduğu temmuz ayında, en yüksek sıcaklığa Batı Asya ile Büyük Hint (Thar) ve Taklamakan çöllerinde rastlanır. 20°C temmuz izotermi kıtada 55° ve 60° kuzey enlemlerine kadar çıkabilir; ama serin Büyük Okyanus ile karşılaştığında güneye döner. Asya'nın, tipik tundra iklimi gösteren kuzey kıyılarında ortalama temmuz sıcaklığı 10°C'nin altındadır.

Yağış. Kıtanın yaklaşık beşte ikisi (güneybatı ve orta kesimler) kuraktır ve yıllık yağış miktarı 250 mm'nin altındadır. Batı, Orta ve İç Asya'daki çöllerde yıllık yağışın 100 mm'nin de altına indiği görülür. Kıtanın yaklaşık üçte birini oluşturan güneydoğu kesiminde ise yıllık yağış 1.100 mm'nin üstündedir. Ekvator kuşağında yıllık yağış yaklaşık 2.000 mm'dir. Güney ve Doğu Asya'nın rüzgâr etkilerine açık deniz yamaçlarında ise 2-3 bin mm ya da daha çok olabilir.

İklim bölgeleri. Yağış yıl boyunca değişik bir dağılım gösterir. Asya'nın Ekvator kuşağındaki bölgelerinde ise yıl boyu düşen

Yoğun muson yağmurlarından sonra su altında kalan Delhi
ABC Ajansı

yağış miktarı görece eşittir. Ekvator'un altında yer alan bölgeler ve muson ikliminin geçerli olduğu öteki yerlerde en yüksek yağış yazın, en düşük yağış ise kışın görülür. Nemli kışlar ve kuru yazlar Akdeniz kıyısına özgüdür. Meteorolojik çeşitliliğe bağlı olarak Asya kıtasında şu iklim türleri ayırt edilebilir: Kuzey kutup bölgesine yakın ağaçsız düzlüklerde görülen tundra iklimi; Doğu Sibirya'nın soğuk ve sert kara iklimi; soğuk ve orta derecede nemli Batı Sibirya iklimi; nemli, astropik Kolkhida iklimi; ılıman kuşaktaki çöl iklimi; Asya'nın batı sınırında görülen astropik Akdeniz iklimi; astropik çöl iklimi; Batı ve Orta Asya'daki astropik dağ-bozkır-yayla iklimi; Alp tipi çöl iklimi; Doğu Pamirler, Karakurum Dağları ve Tibet Platosu iklimi; tropik çöl iklimi; Uzakdoğu'daki Rus toprakları ile Japonya'nın doğusu ve Çin'in kuzeydoğusunda görülen ılıman muson iklimi; Japonya'nın güneyi ile Çin'in güneydoğusuna özgü astropik muson iklimi; Güney Asya, Cava'nın doğusu ve Küçük Sunda Adalarının Ekvatoraltı muson iklimi ve Büyük Sunda Adalarına özgü Ekvator iklimi.

Kentlerde iklim. İnsan topluluklarının ekonomik ve kültürel etkinlikleri sonucu iklim özelliklerinde belirgin değişimler ortaya çıkmıştır. Kentler ve büyük sanayi kompleksleriyle ilişkili mikro-iklimler buna örnektir. Büyük kentlerden yayılan toz ve gazlar sıcaklıkla rüzgârda değişikliklere neden olur. Bu durum özellikle Japonya'daki Küşü sanayi bölgesi, Tokyo, Kalküta, Hindistan Yarımadasının kuzeydoğu kesimindeki sanayi bölgesi ile Rusya'daki Kuznetsk Havzasında bulunan sanayi bölgelerinde geçerlidir.

AKARSULAR VE GÖLLER. Irmaklar. Asya büyük ırmakların bulunduğu bir kıtadır. Obi, Irtiş, Yenisey, Lena, Yana, İndigirka ve Kolıma ırmakları Kuzey Buz Denizine dökülür. Büyük Okyanusa dökülen ırmaklar arasında ise Anadır, Amur, Huang, Yangtze, Xi, Kızıl Irmak (Song Hong), Mekong ve Chao Phraya bulunur. Saluen, Irrawaddy, Brahmaputra, Ganj, Krişna, Godavari ve İndus ırmakları Hint Okyanusuna; Fırat ile Dicle ırmaklarının kavuşmasından oluşan Şattü'l-Arap ise bu okyanusun bir uzantısı olan Basra Körfezine dökülür. Bu ırmaklar dışında, Ceyhun, Seyhun, İli, Chu, Tarım, Herirud (Tecen) ve Hilmend gibi bazı ırmaklar geniş iç havzalara akarlar. Hazar ve Azak denizleriyle, Karadeniz ve Akdeniz'e ise yalnızca dağlardan gelen görece küçük ırmaklar dökülür.

Kışın tüm ırmakların donduğu Sibirya'da bahar gelince taşkınlar başlar. Buradaki bazı ırmakların diplerinin de donduğu görülür. Suların denize ulaşmadığı akışsız kurak bölgelerde kar ve buzul sularıyla beslenen geniş geçici ırmaklar oluşur. Pirinç tarlalarını sulamakta yararlanılan muson iklimine özgü ırmaklar, en büyük su hacmine yazın ulaşır. Akdeniz bölgesindeki ırmaklar ise dağlardan gelen kar suları ile beslenmediklerinden yaz aylarında su kaybeder, hatta bazen kururlar. Buna karşılık Ekvator bölgesindeki ırmaklar sürekli su taşır.

Göller. Asya'da bulunan çok sayıdaki göl, köken ve büyüklük açısından önemli farklılıklar gösterir. En büyükleri olan Hazar Denizi ve Aral Gölü eski deniz kalıntılarıdır. Baykal Gölü, Issık-Kul, Hövsgöl (Hübsügöl) ve Lût Gölü tektonik çöküntü alanlarında yer alırlar. Van, Sevan ve Urmiye göllerinin havzaları ise lav örtüsüyle çevrilidir. Ayrıca, Pamir Dağlarındaki Sarez Gölü gibi toprak kaymasıyla, Toros Dağlarının batısındaki göller gibi karst süreçleriyle ya da Kuril Adalarındaki pek çok göl gibi lav barajları oluşumuyla ortaya çıkmış göller de vardır. Asya'nın doğusundaki adalarda bulunan volkanik bölgelerdeki bazı göller krater ve kalderaların içinde oluşmuştur. Alçak kıyılar boyunca pek çok lagün gölüne de rastlanır. Koko Nor ve Tuz Gölü gibi iç havzalardaki göller genellikle tuzludur. Irmaklarla bağlantılı göller ise tatlısu gölleridir ve kendilerinden doğan ya da kendilerine akan ırmakların akışlarını düzenlerler. Ayrıca hidroelektrik santral yapımıyla oluşturulmuş büyük yapay göller de vardır.

Yeraltı suları. Kurak bölgelerde yeraltı suları hemen hemen tek su kaynağıdır. Artezyen havzalarında ve dağ eteklerinde yer alan çukur ovaların tabanlarında geniş

Dünyanın en derin gölü olan Baykal Gölü (Rusya)
Harrison Forman Collection

su birikintilerinin varlığı bilinmektedir. Orta Asya, Kaşgar ve başka pek çok bölgedeki vahalar bu tür birikintilerin ürünüdür.

TOPRAK YAPISI. Asya'nın toprak yapısını iklim, topografya, hidroloji, organik yapı ve insanın ekonomik etkinlikleri belirler. Kıtanın doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda büyük bir alana yayılmış olması, bölgelere göre değişik toprak yapılarına yol açmıştır.

Kuzey Kutup kuşağı. Buzul ve kutup çöllerinin büyük yer kapladığı bölgede ancak ilkel düzeyde bir toprak oluşumu vardır. Topraklar suya doygundur ve çok az humus içerir. Kuzey Kutbu'nun altındaki bölgeler tundra örtüsüyle kaplıdır. Tundraların altında oluşmuş toprağın özelliği, organik maddelerin çözünebilmesi için elverişli dönemin çok kısa sürmesi ve yetersiz akaçlamadır. Toprağın bu özelliği turba parçaları halinde, çözünmemiş organik kalıntılara yol açar. Yetersiz akaçlama sonucu gelişen oksijensiz ortamda ise gley (mavimsi killi) topraklar oluşur.

Orman tundrası. Kuzey Kutup kuşağının güneyinde tundra örtüsünün seyrek ormanla karıştığı bir geçiş kuşağı yer alır; tundra toprağının yerini de tayga toprağı almaya başlar. Donmuş tayga ormanlarının tabanını oluşturan bu toprak, sıcaklığının çok düşük olması nedeniyle "kriyojenik" adıyla anılır. Dağlık bölgelerde ise turba-gley topraklarının yerini, dağ tundrası ve çoğunlukla döküntüler ve taş parçacıkları alır.

Orman kuşağı. Ilıman kuşakta en büyük alanı kaplayan bu toprak türünün oluşumunu belirleyen süzülme sürecidir. Ağaçlardan düşen yaprak ve iğneler ile seyrek ot örtüsünün ölü kalıntıları organik asitlerin yardımıyla orman tabanında kimyasal olarak çözünür. Yaz mevsiminin süresi ve yağış miktarı bu çözünmenin tamamlanması için yeterlidir. Çözünen maddeler yağmur sularıyla toprağın alt katlarına taşınırken, çözünmeye uğramayan kuvars tanecikleri üstte kalır. Dolayısıyla orman kuşağında toprağın üst katları verimsizdir. Açık gri renkli külü andıran bu topraklara "podzol" adı verilir. Üst podzol katının altında, çeşitli etkilerle sürüklenerek birikmiş pas renkli topraklar yer alır. Demir ve aluminyum oksit içeren bu kat geçirgen olmadığı için tayga ormanlarının sürekli bataklık haline dönüşmesine yol açar.

Yaprakdöken ormanların oluşturduğu alt kuşakta iki ayrı bölge görülür. Batı Sibirya toprakları gene podzol tipi gri topraklardan oluşur; ama yaprak ve ot gibi organik maddelerin bolluğu bu toprakların humus oranını, dolayısıyla verimliliğini artırır. Yaprakdöken ormanların görülduğü ikinci bölge Uzakdoğu'dur. Burada sıcaklık ve nem oranının görece yüksek olması kimyasal ufalanma süreçlerini hızlandırarak demir oksitlerin toprak yüzeyinde bile birikmesine yol açar. "Burozem" olarak adlandırılan kahverengi orman toprakları bu birikimin sonucudur.

Orman-bozkır ve bozkır. Orman-bozkır bölgelerinde toprakların oluşumu, yağış-buharlaşma dengesinin kurulabilmesine ve yağışlı mevsimdeki süzülme süreciyle kuru mevsimdeki toprak yükselmesinin birbirini izlemesine bağlıdır. Bu bölgelerde organik maddelerin bolluğu yoğun humus birikimine yol açar ve "çernozem" adı verilen Asya'nın en verimli toprakları oluşur. Amur Havzasındaki çayır ve ağaçlarla kaplı düzlüklere ise koyu renkli, yarı bataklık topraklar egemendir. Bozkırlara gelindikçe bitki örtüsünün seyrekleşmesi, humus miktarının azalıp süzülmemiş maden tuzlarının artması ve bunların yüzeye çıkmalarıyla farklı bir toprak oluşur. Böylece bozkırlar,

çernozem ile kestane rengi topraklar arasında bir geçiş kuşağı oluşturur. Bu topraklar, rüzgâr erozyonu gibi olumsuz etkenlere karşı gerekli önlemler alınabildiğinde özellikle tahıl üretimi açısından büyük önem kazanır.

Yarı-çöl ve çöl. Kazakistan'ın iç bölgeleri ile Moğolistan arası yarı-çöl; İç Asya, Çungarya, Taklamakan ve Moğolistan'ın iç kesimleri ise ılıman çöl özelliği gösterir. İran Platosu, Ortadoğu ve İç Asya'nın güney sınırı astropik çöllerle kaplıdır. Humus içeriği düşük, ama bol miktarda alkali içeren bu topraklarda tarım ancak sık rastlanan vahalarda ve sulama ile olanaklıdır. Tropik çöl kuşağı ise yalnızca kıtanın batısında görülür. Bu çöllerin özelliği, kum fırtınalarının yanı sıra gelişmemiş topraklar ve çöl kabuğuyla kaplı geniş alanların bulunmasıdır.

Akdeniz bölgesi. Anadolu ve Ortadoğu gibi Akdeniz kıyısındaki bölgelerin çalı ve yaprakdökmeyen makilerden oluşan kurakçıl bitki örtüsünü kahverengi topraklar besler. Yağışlı geçen kış mevsimindeki yoğun kimyasal ufalanma ve kurak yaz mevsiminde üste çıkan toprak çözeltileri, toprakta demir birikimine yol açmıştır. Bölgede, kahverengi topraklar ile "siyerozem" (gri çöl toprağı) arası bir toprak yapısı egemendir.

Astropik muson bölgeleri. Kore Yarımadasının güneyi, Japonya'nın güneybatısı ile Çin'in güneydoğusunda ılık ve yağışlı yaz musonları pek çok mineralin çözünüp taşınmasına, demir ve aluminyum oksit kalıntılarının birikmesine yol açar. Sonuç olarak bölgede podzollu topraklarla birlikte kırmızı ve sarı topraklar görülür. Özellikle, alüvyonlu topraklardan oluşan ovalarda binlerce yıldan beri sulu pirinç tarımı yapılır.

Ekvatoraltı ve Ekvator bölgeleri. Asya'nın savanlar ve yaprakdöken tropik ormanlarla kaplı Ekvatoraltı bölgelerindeki toprakların ayırıcı özelliği, yoğun süzülme ve bunu izleyen buharlaşmadır. Nemli tropik orman örtüsünün altında kırmızı-sarı lateritik topraklar bulunur. Savan ve kurak tropik orman örtüsü altındaki kırmızı lateritik topraklar, kuraklığın artmasıyla kırmızı-kahverengi ve kahverengi topraklara dönüşür. Hindistan Yarımadasındaki kuru savanlar, "regar" adı verilen ve bazalt kayaçlardan türediğine inanılan özgün bir toprak örtüsüne sahiptir. Tropik yağmur ormanlarının bulunduğu Ekvator kuşağında kırmızı-sarı ya da tuğla rengi lateritik topraklar bulunur. Buralarda hindistancevizi, çay ve kauçuk tarımı yapılmaktadır. Ekvatoraltı ve Ekvator kuşağındaki vadilerde ise binlerce yıldır yapılan tarım ve sulamayla gelişmiş alüvyonlu topraklar yaygındır.

Dağlar. Dağlarda, yükseltiye göre değişen, çoğu azgelişmiş çeşitli toprak türleri görülür. Dağların ormanlarla kaplı bölümlerine özgü topraklar, dağlık podzol ya da dağlık tayga-kriyojenik niteliktedir. Ağaç sınırının üzerindeki yüksekliklere dağ-tundra toprağı egemendir. Ilıman kuşağın güney bölümündeki dağ bozkırlarında çernozem ve kestane rengi dağ toprakları oluşmuştur. Daha yağışlı kesimlerde kahverengi orman toprakları, gene yağışlı ama görece alçak yerlerde ise lateritik topraklar egemendir.

Dağlık alanlarda yükseltiye göre değişen bitki örtüsü ile gene yükseltiye bağlı toprak kuşakları arasındaki ilinti, Kafkas Dağlarında da izlenebilir. Kafkaslar'ın batısındaki alçak yamaçlarda görülen kahverengi dağ-orman toprakları geniş yapraklı ormanlarla kaplıdır. Daha sonraki iğneyapraklı ormanlar ise dağ-podzol topraklarının üstünde oluşmuştur. Ardından bodur ağaçlar kuşağı ile aynı nitelikli toprakları örten Alp tipi çayırlar gelir. Bu bölgedeki yüksek sırtlarda kar ve buzullara rastlanabilir. Asya'nın iç kesimlerinde çöl, bozkır, çayır ve kar örtüleri birbiriyle ilintilidir ve bazen dağ-orman kuşaklarını da kapsarlar. Doğu Sibirya Dağlarında, tayga-kriyojenik toprakları örten taygalardan dağ tundralarına ve sonunda çıplak tepelere uzanan bir değişim izlenir. Doğu Asya'da Alpaltı ya da Alp tipi çayırlara bağlı toprak oluşumu genellikle görülmez; bu bölgede ormanlık dağ görünümü dağların hemen hemen en üst noktalarına kadar uzanır. Himalayalar'da ise çok değişik toprak ve bitki örtüsü türleri vardır.

BİTKİ ÖRTÜSÜ. Asya'nın bitki örtüsü büyük bir çeşitlilik gösterir. Kıtanın yeryüzündeki konumu ve doğal özelliklerinin yanı sıra, 80 yüzyıldır uygulanan tarım da doğal görünümün değişmesinde önemli rol oynamıştır. Asya'nın bitki örtüsü değişik coğrafi bölgelere göre incelenebilir.

Kuzey Asya. Doğal görünümün insan eliyle en az değişime uğradığı bölge, seyrek nüfuslu Kuzey Asya'dır. Buradaki toprakların bir bölümünü tundra kuşağı kaplar. Bitki örtüsü açısından görece zengin kesimlerde tundra örtüsü üzerinde liken, karayosunu, ayakotu, hasırotu, çimenler, yabanmersini ile bodur söğütler ve huşağaçları göze çarpar. Tundra kuşağının hemen altında iğneyapraklı ağaçlardan oluşan tayga ormanları başlar. Bazı yaprakdöken ağaçların da barındırabilen tayga ormanlarında başta melez olmak üzere çam ve ladin en çok görülen ağaçlardır.

Rusya'daki Yenisey Irmağının doğusunda, yaprakdöken ağaçların oluşturduğu ormanların yerini Orta Sibirya'nın iğneyapraklı ormanları alır. Daha sonra Doğu Sibirya'da, Ohotsk Denizi yakınlarında yeniden yaprakdöken ağaçlı ormanlara rastlanır. Ussuri Irmağı çevresini de içine alan bu yöre ormanlarında iğneyapraklıların yanı sıra kavak, huşağacı, kızılağaç, akçaağaç, dişbudak, ceviz, karaağaç ve ıhlamur gibi türler vardır.

Uzakdoğu. Muson ilkiminin özelliği olan sıcak ve yağışlı yazlar bu bölgede zengin bir ılıman ve tropik bitki çeşitliliği yaratır. Mantar ve karayosunu türleri dışında 15 bin bitki türünün görüldüğü Çin, bu alanda dünyanın en zengin ülkesidir.

Çin'de orman tahribi büyük boyutlara ulaşmışken, Japonya'da toplam alanın yüzde 68'i orman olarak korunmaktadır. Çin'de geçmişte Yangtze Irmağının kuzeyini kaplayan ve yaprakdöken ağaçlardan oluşan ormanlar tarım alanları açmak için büyük ölçüde yok edilmiştir. 1800'den önce Yangtze'nin güneyini kaplayan "gerçek" Çin ormanlarında meşe, akçaağaç, ıhlamur, kestane ve gürgen türlerini de kapsayan 60 cins ağaç vardı. Bunların dışında tropik cinslerden laleağacı, manolya, kâfur ağacı, katalpa ve tırmanıcı bitkiler de yer alıyordu. Bambu, aynı yörede hâlâ yaygın olan bitkilerdendir.

Çin hükümeti etkin bir ağaçlandırma programı başlatmışsa da büyük ölçüde çamdan oluşan yeni ormanlar "gerçek" Çin ormanlarına benzemeyecektir.

Güney Asya. Güneydoğu Asya ile Hindistan Yarımadasının Batı Gatlar gibi bol yağış alan kesimlerinde zengin bir orman örtüsü görülür. Cava ve Sumatra'nın koruma altındaki ormanlarında 3 bin tür ağaç vardır. Gene Sumatra ve Filipinler'de ılıman iklime özgü çam ve okaliptüs yetişir. Endonezya'nın orta kesimi, Tayland, Myanmar (Birmanya) ve Hindistan'ın güneyinde görece seyrek tıkağacı ormanları görülür. Kıyı şeridi boyunca uzanan çamurlu deltalarda mangrov büyür. Yaprakdökmeyen yağmur ormanları, Güney Asya'nın pek az yöresinde özgün durumlarını koruyabilmiştir. Bu ormanlardan yer açıldıkça yetişen ikincil ormanlar, bugün bölgede daha büyük bir alan kaplamaktadır. En önemli kauçuk bitkisi olan ve kıtaya 1870'lerde Güney Amerika'dan getirilen *Hevea brasiliensis* de bugün Güneydoğu Asya'nın tropik bölgelerinde bulunur.

Dağlık bölgeleri kaplayan ormanlar değişik ağaç türlerinden oluşur. Örneğin Myanmar'daki Arakan Sıradağları bambu örtüsüyle kaplıdır. Himalayalar'ın doğusunda salağacı (*Shorea robusta*), yemiş veren küçük bir ağaç cinsi olan *Castanopsis* ve çamla karışır. Daha yukarılarda, fundalıklarla birlikte, sal, çam, sedir, ladin, meşe göknar, huşağacı ve ormangülü görülür. Bu bitki örtüsünden sonra yer yer karlar başlar.

Güney Tayland'daki Ko Samoi plajları ve palmiye ağaçları
ABC Ajansı

Batı Asya. Kıtanın bu bölgesinde yabanıl bitki örtüsü artık geniş alanlar kaplamaz. Kızılkum ve Rubü'l-Hali çölleri bu bölgede yer alır. Gene de bitki örtüsü çeşitliliği gösteren bazı yörelerden söz edilebilir. Örneğin Suriye Çölünü kuzey ve batıdan çevreleyen kuşakta 2 bini aşkın bitki türüne rastlanır. Kuzey Anadolu Dağlarının kuzey yamaçları kayın ve iğneyapraklı ağaçlarla kaplıdır. Alt bitki örtüsünü çobanpüskülü ve tırmanıcı bitkilerin oluşturduğu bu tür ormanlara Gürcistan ve Elburz Dağlarının kuzey yamaçlarında da rastlanır. Akdeniz kıyılarındaki bitki örtüsü ise, öteki Akdeniz yöreleriyle aynı özellikleri taşır. En sık rastlanan bitki türleri yaprakdökmeyen meşelerden pırnal meşesi (*Quercus ilex*), Halep çamı (*Pinus halepensis*), sakızağacı, *Cistus* cinsinden bitkiler ile başka çalı ve maki türleridir.

Geleneksel uygarlıklarda bitki örtüsü. Asya'nın yerli bitki örtüsü insanlara, gerek giyecek, kap-kacak ve alet yapımı için, gerek yiyecek, yapı malzemesi, yakacak ve ilaç olarak pek çok yarar sağlamıştır. Çeşitli yemişler, sebze ve çay; ağaçlar, bambu, saman; dut ağaçlarında yetiştirilen ipekböcekleri; vernik, bitkilerden elde edilen ve kanamayı durdurmaya yarayan ya da astıma iyi gelen maddeler buna örnek gösterilebilir.

Güneydoğu Asya'nın ormanlık bölgelerinde yaşayan seyrek insan nüfusu da çevredeki bitki örtüsünden, öncelikle yiyecek, barınak ve yakacak sağlamada yararlanmıştır. Buğdayın anayurdu Batı Asya'dır. Kiraz, şeftali ve antepfıstığı ağaçları ile üzüm Batı Asya'da tarıma girmiştir. Sulu gölevez ve pirinç tarımının da ilk olarak Güneydoğu Asya'da yapıldığı sanılır.

Ormancılık. İnşaat malzemesi ve kâğıt sanayisi açısından bakıldığında en zengin orman kaynakları Sibirya'dadır. Japonya, denetim altındaki ormanlarından yılda 45 milyon m³ kereste üretir. Güney Asya'nın tropik ve Ekvator ormanlarında ise, ticari

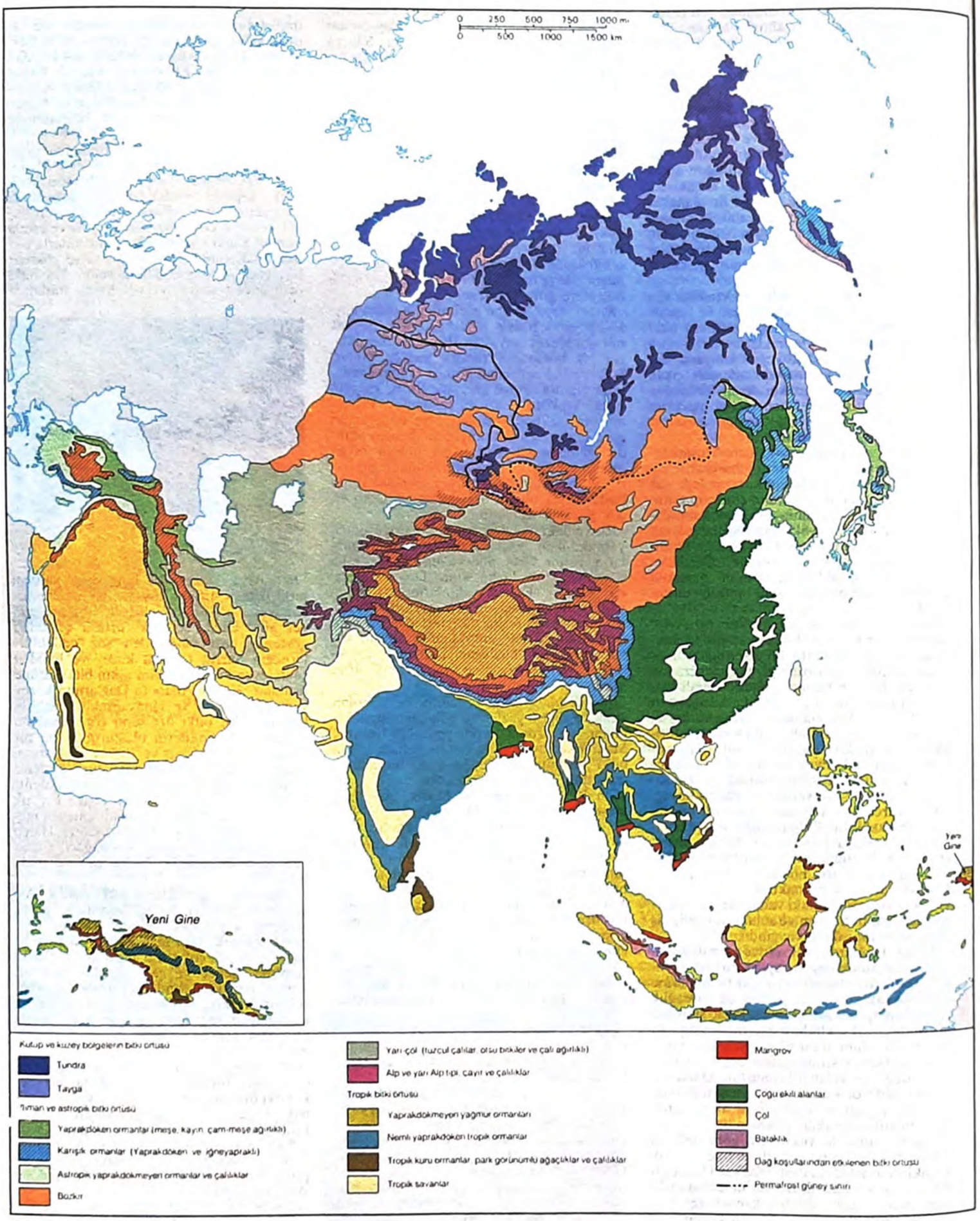

Asya'da Bitki Örtüsü

değer taşıyan ağaçlar, hiçbir ekonomik değeri olmayan ağaçlarla karışık halde bulunduğundan bunlardan yararlanılması güçtür. Ama ticari önem taşıyan bazı yaprakdöken ormanlar vardır. Hindistan ve Çin'in büyük nüfusları göz önüne alındığında, bu ülkelerin orman kaynakları yeterli olmaktan uzaktır. Çinhindi'ndeki ülkeler ve Filipinler geniş ormanlarla kaplı olmalarına karşın, kaynakların ancak bir bölümünden yararlanılabilmektedir. Buralarda da, Birmanya'da olduğu gibi en değerli kereste ülkeğacından elde edilir, öteki ağaçların kerestesi ise düşük niteliklidir. Bütün bu ülkelerde ormanların değerli bir kaynak oluşturduğu gittikçe daha iyi anlaşılmaktadır. Malezya, en önemli sanayilerinden biri olan ormancılığı daha çok özendirmektedir.

HAYVAN VARLIĞI. Doğu-batı doğrultusunda uzanan Himalayalar, hayvanların kuzey-güney doğrultusunda yer değiştirmelerine olanak vermez. Böylece kıtanın Himalayalar'ın kuzeyinde kalan bölümü (Batı Asya'nın bazı bölümleri ve Uzakdoğu) Palearktik bölgeye girer. Himalayalar'ın güneyine ise Oryantal bölge adı verilir.

Palearktik bölge. Bölgenin kuzeyini tundra kuşağı oluşturur. Bunu güneye doğru sırasıyla tayga ve bozkırlar izler. Yılın büyük

Sibirya'da bir geyik sürüsü
ABC Ajansı

bölümünde buz tutan toprak, hayvanların yuva yapmasına olanak tanımaz. Ren geyiği, kutup tavşanı, kutup tilkisi ve kutup kurdu gibi hayvanlar ancak kısa yaz mevsiminde buraya gelir, sonbaharda göç ederler. Lemming adlı küçük kemirgenlerse, kar örtüsü altındaki otlarla beslenerek kışın da burada kalırlar. Kısa yaz mevsiminde yeterli besin birikiminin sağlanamaması kış uykusunu da olanaksız kılar. Yaz boyu çok sayıda görülen kuşlar kış gelince tundrayı terk ederler. Tundra kuşağının yerleşik kuşları, kar içinde tüneller açarak yaşayan bir tür ormantavuğu ve kartavuğudur. Geçici bir süre bu kuşakta bulunan kuşlar genellikle boz renkli yağmurcun, akça kumkuşu ve çeşitli düdükçün türleri gibi kıyı kuşlarıdır. Kısa yaz mevsiminde bu kuşların temel besinini sivrisinekler oluşturur. Ayrıca bölgede gene sivrisineklerle beslenen çinte türleri, küçük kuşlarla lemmingleri avlayan ak sungur ve şahin türleri, çeşitli yırtıcımartılar yaşar.

Tayga kuşağında hayvan varlığı daha çeşitlidir. Boz ayı, kurt, volverin, susamuru, gelincik, samur, geyik, ren geyiği, vaşak tavşan ve pek çok sincap türü taygalarda yaşayan başlıca hayvanlardır. Tayga kuşları arasında ise ormantavuğu, ağaçkakan, çaprazgaga, düdükçün, iskete, kızıl benekli buğdaycıl, göknar kargası ve Sibirya alakargası gibi türler sayılabilir. Mersinbalıkları, Kuzey Asya'da en yaygın bulunan balık türleridir. Baykal Gölünde ise yalnız buraya özgü sünger, kabuklular, fok ve yuvarlaksolucan türleri yaşar.

Bozkırlardaki hayvan varlığı gerek tundra gerek tayga kuşaklarında yaşayanlardan oldukça farklıdır. Araptavşanı, marmot ve antilop bozkırlarda en yaygın görülen hayvanlardır. Ayrıca Asya bozkırları, Kuzey Yarıküre'ye özgü, artık yabanıl örneklerine pek rastlanmayan evcil sığırın, atın ve bir olasılıkla da çift hörgüçlü devenin anavatanıdır. Bölgede yaşayan başlıca kuşlar, toy, bıldırcın ve bağırtlaktır. Büyük ırmaklardaki sazlıklarda da ibibik, gökkarga ve arıkuşunun yanı sıra, büyük gruplar halinde buraya gelip ekinlere zarar veren çekirgeler barınır.

Palearktik bölgenin güney sınırını oluşturan Himalayalar'ın kuzeyindeki platolarda yaban koyunu, yaban keçisi, yak ve küçük panda yaşar. Anavatanı Tibet olan yabanı yak, yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Evcilleştirilmiş olanların soyu sürmektedir. Himalayalar'ın daha yüksek ve karlı kesimlerinde ise "Canavar Karadam", (Ayı-Adam) ya da "Yeti" olarak bilinen efsanevi bir yaratığın varlığı dillerde dolaşır.

Cebelitarık'ta yaşayan kuyruksuz Berberi şebeğiyle akraba olan bir maymunun da içinde bulunduğu bazı maymun türleri ise Japonya'ya özgüdür. Çin'in Palearktik bölgeye giren kuzeydoğu ve doğu kesimlerinde Sibirya kaplanı ve büyük panda gibi hayvanlar bulunur. Yangtze Irmağında soyu tükenmek üzere olan bir familyanın son temsilcileri sayılan *Psephurus gladius* türü balıklar yaşar. Japonya'daki sularda dev çöreller yaşamlarını sürdürür. Çin ve Güneydoğu Asya'daki tatlı sular ise sazanın anayurdudur.

Anadolu'daki hayvan varlığı büyük ölçüde öteki Akdeniz ülkelerine benzemekle birlikte İsrail, Suriye ve Arabistan'ın hayvan varlığında Afrika etkileri de görülür. Özellikle Lüt ve Taberiye göllerinde yalnızca buraya özgü bazı balıklar yaşar. Tek hörgüçlü devenin anavatanı Trans-Hazar bölgesidir. Eşeğin ise ilk kez Güneybatı Asya'da evcilleştirildiği sanılır.

Oryantal bölge. Bölgenin büyük bölümü tropiktir. Kurak ve kısmen çöl olan kuzeybatı bölgesinde fazla hayvan yaşamazken, tropik kesimde oldukça zengin bir hayvan varlığı görülür. Maymunlara yalnızca tropik yağmur ormanlarında rastlanır; soyu tükenmek üzere olan orangutan ise Sumatra ve Borneo adalarında görülür. Yalnızca Hindistan'da belirli bir bölgede korunmaya alınmış olan Asya aslanı dışında kaplan, pars, miskkedisi ve kuyruksüren gibi hayvanlar daha geniş bir alana dağılmıştır. Çakal ve çizgili sırtlan, Hindistan'dan başlayarak bölgenin daha batısındaki yörelerde yaşar. Porsuk ise, başlıca Hindistan Yarımadasındaki dağlık bölgelerde yaşamakla birlikte, batıda İsrail'e kadar görülebilir. Hindistan, Güneydoğu Asya ve tropik kuşaktaki adalarda yaşayan başka hayvanlar arasında gergedan, büyük yabanıl bir sığır olan gaur, Malaya'da yaşayan bir başka yabanıl sığır banteng, sincap, uçan sincap ve Malaya tapiri bulunur. Hindistan'ın kuzey kesimleri ile Keşmir, Nepal ve Sikkim'da çeşitli geyik ve antilop türleri yaşar. Fil ve yaban domuzu da bölgenin güneyinde ve doğusunda yaygındır.

Kuşlar açısından da oldukça zengin olan bölgede özellikle av kuşları önemlidir. Hindistan ve Cava'da tavuskuşu türleri; Birmanya, Tayland, Çinhindi, Malaya, Sumatra ve Borneo ormanlarında pek çok sülün türü yaşar. Ağaçkakan gibi kuşlar ormanlara, kaşıkçı, balıkçıl, turna ve martı gibileri ise bölgenin batısına özgüdür. Ötücü kuşlar da büyük bir çeşitlilik gösterir. Pek çok güvercin türü vardır. Papağan türleri ise başka tropik bölgelerle karşılaştırıldığında fazla değildir. Bölgenin tümünde görülebilen kuşlar arasında ise kartal, doğan ve

Bengal Kaplanı
ABC Ajansı

atmaca türleri, balık kartalı, arapbülbülü, sarıasma, çaylak, sinekkapan, karga, terzikuşu, balıkçıl, turna ve martı sayılabilir.

Suda ve karada yaşayan çok çeşitli kurbağa ve kaplumbağaların yanı sıra, Hindistan Yarımadasının tropik kesimindeki ırmaklar ile Sumatra ve Borneo'da pek çok timsah türü yaşar. Bunlar arasında, yalnızca Hindistan'ın kuzeyindeki ırmaklarda görülen, ince uzun çene kemiklerine sahip, gavyal, zararsız tatlı su timsahı *Crocodylus palustris* ile tuzlu sularda yaşayan ve insanlara saldırabilen *Crocodylus porosus* sayılabilir. Kelerler de çok yaygındır ve uçan kelerler bu yörelere özgüdür. Bukalemunların çoğu Afrika kökenli olmakla birlikte, Hindistan Yarımadası ve Sri Lanka'da Asya'ya özgü bir tür de bulunur. Aralarında zehirli pama, kobra ve bir tür engerek de bulunan çok sayıda yılan vardır. Bölgede, bilinen akrep familyalarının neredeyse tümüne rastlanır. Ayrıca çok sayıda kelebek, böcek, örümcek, yumaşakçalar ve öbür omurgasızlar bulunur. Bölgedeki sular, sazan ve yayınbalığı familyalarından pek çok cins ve türün anayurdudur.

NÜFUS

Asya kıtası, etnik yapı ve dil açısından öteki kıtalardan daha büyük bir çeşitlilik gösterir. Bölgesel olarak ayrık anayurtlarda oluşmuş etnik özellikler ve dil sistemlerinin yanı sıra barışçı ya da askeri amaç taşıyan nüfus hareketlerinin yol açtığı değişim ve karışım, bu çeşitliliğin nedenidir.

ETNİK DOKULARIN OLUŞUMU. Asya halkları *homo sapiens*'in üç temel tipi olan Siyah, Kafkas ve Moğol tiplerini içerir. Siyahların Asya'ya uzanma tarihi ve yolları üzerinde değişik görüşler ileri sürülmektedir. Geliş yeri neresi olursa olsun Siyahlar hiçbir dönemde kıtanın içlerine nüfuz edememiştir. Bugün de yalnızca Asya'nın güneye uzanan yarımadalarındaki bazı kesimlerde bir etnik bileşken olarak görülebilmektedir. Kafkas tipinin Avrasya'nın batısından ve Kuzey Afrika'dan, Moğol tipininse, Avrasya'nın doğusundan kaynaklandığı kabul edilmektedir. Böylelikle çok basite indirgeyerek, kıtanın batı kesiminde esas olarak Kafkas tipi ya da beyaz etnik grupların; doğu kesiminde esas olarak Moğol tipi ya da sarı etnik grupların; güney kenarlarında ise Siyah etnik grupların bulunduğu söylenebilir.

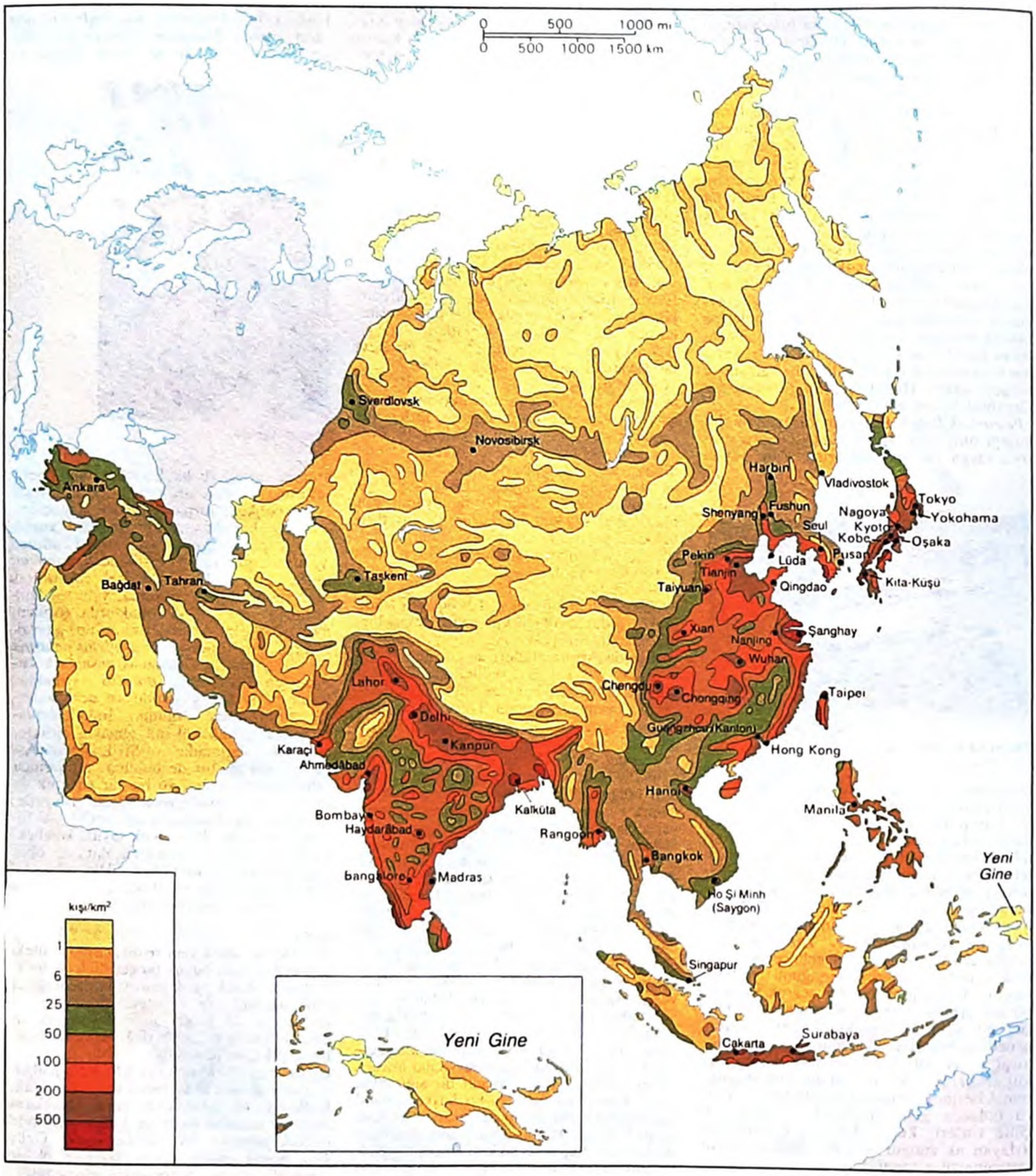

Asya'da Nüfus Yoğunluğu

Norton S. Ginsburg (der.), *Aldine University Atlas (1970)*, Aldine Publishing Co. Chicago'dan uyarlanmıştır. Copyright © 1970 George Philip & Son Ltd., Londra, yazarın ve Aldine Atherton Inc. in izniyle

Son Buzul Çağından başlayarak art arda gelen göç hareketleri öylesine bir etnik karışım yaratmıştır ki, Asya'da bugünün insanı düşünüldüğünde, kesin biçimde ayrılmış ırklardan söz etmek olanaksızdır. Dolayısıyla Asya'nın etnolojisi ele alındığında çerçeveyi ırklar değil, belirli dilleri konuşup belirli kültürel özellikleri paylaşan etnik gruplar oluşturacaktır.

Eski göçler. Asya'da tarihöncesi göçlerin kaynağını oluşturan iki merkezden söz edilebilir: Moğolistan platoları ile Kuzey Çin'i içine alan bölge ve Güneydoğu Asya.

Bir olasılıkla 30 bin yıl öncesinden başlayarak Güneybatı Asya'dan kaynaklanan göçler Avrupa'ya ve Orta Asya'ya yöneldi. Bu arada Hindistan Yarımadasına yönelik önemli bir nüfus hareketi de gerçekleşti. Yunanlılar batıya doğru hareket eden (İÖ 2100-1900), Âriler ise doğuya yönelerek Hindistan'ı işgal eden (İÖ 1600-1500) son gruplardandı. Moğol tipinin göç hareketleri her zaman esas olarak güneydoğu Asya'ya yönelmiştir.

Buna karşılık Orta Asya'dan geçerek Avrupa'ya yönelen, Moğol tipi unsurların oluşturduğu önemli bir hareket daha gerçekleşti. 10 bin yıl kadar önce başladığı düşünülen bu hareket, Moğolların Türk halklarını batıya itmesine ve ayrıca Fin, Macar gibi halkların yer değiştirmesine yol açtığı için Hıristiyan çağına değin sürmüştür. Moğol ırkının batıya yönelik bu hareketleri, uzun

bir zaman dilimi içinde, Orta ve Batı Asya'da Moğol ve Kafkas tiplerinin büyük ölçüde karışmasına neden olmuştur.

Bu ana yönelimlerin dışında bazı küçük boyutlu nüfus hareketleri de gerçekleşmiş, bunlar çeşitli yörelerin etnik tablosunu daha da karmaşık bir konuma getirmiştir. Kafkas ırklarının tarihöncesi göç hareketlerinden hiç değilse biri Doğu Asya'ya yönelmiştir; bugün Japonya'da Aynu olarak adlandırılan tarihsel bir yerli topluluk bu hareketi yansıtır. İS 1000 dolaylarında Hindistan'dan çıkan bir göçebe etnik grup bugün Avrupa'da çok yaygın olan Çingene soylarını oluşturmuştur.

Çağdaş nüfus hareketleri. Tarihsel zamanlarda belirli etnik grupların saldırgan hareketleri daha güçsüz grupların ana yurtlarından ayrılmalarına ya da istiladan sonra etnik azınlık konumuna düşmelerine yol açmıştır. Bu zayıf etnik grupların bazıları egemen grupla büyük ölçüde karışarak kendi kimliğini yitirmiştir. Bazı durumlarda ise karışımın bir sonucu olarak farklı bir lehçe konuşan yeni bir etnik grubun türediği görülmüştür. Bugün, her biri kendi yaşam biçimini sürdüren birçok etnik grup, kendilerine bırakılan ayrışmış bölgelerde yaşar. Örneğin Güneydoğu Asya'da kıyı ve vadi tabanlarındaki alçak bölgelerden yüksek dağlık bölgelere kadar yayılan bir alanda, farklı etnik gruplar güneye doğru göç ederek farklı yükseklik düzeylerinde yerleşmiştir. Güneydoğu Asya'da binlerce yıldır süregiden bu göç hareketleri 19. yüzyıla değin sürmüştür. Bugün Hindistan ve Pakistan'ın yer aldığı bölgede genel göç eğilimi doğu ve güneye yönelmiş ve çok kesintili bir doku yaratmıştır.

Arapların askeri seferleri İslamlığı ve Arap siyasi kurumlarını Arabistan dışına, batıda Afrika ve İspanya içlerine, doğuda ise Doğu Akdeniz üzerinden Anadolu, Trans-Hazar ve Hindistan içlerine kadar yaymıştır. İS 7. yüzyılda başlayan ve 16. yüzyıla değin süren bu çabalar Arap etnik unsurların Güneydoğu Asya ve Kuzey Afrika'da büyük ölçüde yayılmasını sağlamıştır.

Yakın zamanlarda, Kafkas tipi Avrupalı Rusların, Orta Asya keşif yolları boyunca doğuya hareketleri ve Batı Avrupalıların Güney ve Doğu Asya'nın kıyı kesimlerine girmeleri Kafkas tipini Avrasya kıtasının her yerine taşımıştır. Farklı gruplar arasındaki evliliklerle birçok yerel karışım ortaya çıkmıştır. Hindistan'daki Anglohintliler, Sri Lanka'daki Burgherler, Endonezya, Malezya, Tayland ve Filipinler'de Çinli erkeklerle yerel kadınların evliliklerinden ortaya çıkan çok sayıda melez soy bunlar arasında sayılabilir. Amerikalı beyaz ve Siyah askerlerin II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Doğu ve Güneydoğu Asya'ya girmeleri ise Çin, Kore, Japonya, Vietnam ve Filipinler'deki etnik mozayiği daha da karmaşıklaştırmıştır.

NÜFUS DAĞILIMI VE BÖLGESEL EKOLOJİ

Tarihsel arka plan. 1750 dolaylarında etnik grupların dağılımını tanımlamak görece kolaydı. Avcılık, toplayıcılık, balıkçılık ya da hayvancılıkla uğraşan Eski Sibirya, Tunguz (Evenk) ve Türk halkları Kuzey Avrasya'ya oldukça seyrek bir biçimde yerleşmişti. Orta Asya, Tibet ve Moğolistan daha karışık bir bölgeydi. Göçebe hayvancılığın egemen olduğu bu bölgedeki alçak plato ve ovalarda yerleşik çiftçilerin köy ve kasabaları vardı. Buryatlar ile Kırgızlar hayvancılıkla, Tacikler, Uygurlar ve Özbekler yerleşik tarımla uğraşıyorlardı. Genelde nüfus yoğunluğu az olmakla birlikte Taşkent, Semerkand, Kaşgar ve Urumçi (Wulumuchi) gibi vaha kentleri yoğun nüfus barındırıyordu. Aynı dönemde Güneybatı Asya'da İran, Arap ve Türk halkları yaşıyordu. Nüfus ekilebilir toprakların, su kaynaklarının ya da otlakların çevresinde yoğunlaşmıştı.

Güney ve Doğu Asya'da daha karmaşık ikili bir doku vardı. Büyük birimler, oldukça gelişkin, uzun süredir yerleştikleri topraklarda tarım ve el sanatlarıyla uğraşan

Tibet'li kadınlar
ABC Ajansı

nüfus gruplarından oluşuyordu. Kırsal kesime dağılmış birçok pazar kenti ve kasabasının yanı sıra kıyılar boyunca birçok küçük liman kenti gelişmişti. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ve aynı zamanda en eski yerleşim alanları olan bölgeler Kuzey Çin Ovası, Japonya'nın güneyi, Vietnam'ın kıyı kesimleri ve Ganj Vadisi gibi en iyi tarım alanlarının bulunduğu yerlerdi.

Küçük birimler ise Ganj, Irrawaddy, Chao Phraya ve Mekong ırmaklarının nemli deltalarına, Filipinler'de Luzon Adasının orta düzlüklerine ve Sumatra'nın kuzey kıyılarına yerleşmiş çok sayıda farklı etnik gruptan oluşuyordu. Yaşam biçimleri, basit avcılık ve toplayıcılıktan, belli bir tarladan ürün aldıktan sonra orayı bırakıp yeni bir tarla açma yöntemiyle birlikte avcılık ve toplayıcılığın da uygulandığı daha karmaşık sistemlere kadar değişen bir çeşitlilik gösteriyordu. Yerleşimler genellikle, geçimlik ekonomiye dayanan az nüfuslu, dağınık köy ve mahalleler halindeydi. El sanatları üretimi ve ticaret çok sınırlıydı.

18. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupalı sömürgecilerin girişimleri, Doğu Avrasya'nın üretim sistemini bütünleşmiş dünya ticaretinin yapısına uyacak biçimde değiştirmeye başlamıştı. 20. yüzyılın ilk yıllarının belirleyici özelliği olan, Avrupa'nın hammadde gereksiniminin karşılanması olgusu da bu dönemde ortaya çıktı.

Etnik dağılım dokusu. 20. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, Asya'daki etnik dokular ve bunlara ilişkin yaşam biçimlerinde büyük değişiklikler gerçekleşti. 18. yüzyılda varolan bölünmeler, Sovyetler Birliği ile Çin'in ekonomik ve siyasal güçlerini Sibirya ve Orta Asya'ya yaymalarıyla, Güney Asya'daki eski sömürgelerin siyasal bağımsızlıklarını kazanmalarıyla ve Osmanlı Devleti'ne bağlı bazı topraklar üzerinde Güneybatı Asya'nın yeni uluslarının oluşturulmasıyla ortadan kalktı. Yüzlerce küçük etnik gruptan çoğu yeni ulus-devletlerin nüfusları içinde erirken, pek çok eski dil de yok oldu.

Çağdaş gelişmeler. Nüfus yoğunlukları kıtanın her yerinde artmıştır. Modern tarım, madencilik ve sanayiye ilişkin programlar kültürel değişimi de birlikte getirmektedir. Bazı küçük etnik gruplar yok olurken, değişime ayak uydurabilen daha büyük grupların nüfusları yeniden artmaktadır. Güney ve Doğu Asya'da nüfus yoğunluğunun giderek artması, mevcut yerleşilebilir alanlar üzerinde büyük bir baskının oluşmasına yol açmıştır. Eski SSCB ve ÇHC'nin Orta Asya'da uyguladığı yerleşim programları ile tarım ve sanayi kaynaklarını geliştirebilmek için yoğun nüfuslu bölgelerden sınır bölgelerine nüfus kaydırılmaktaydı. Güney Sibirya'da, Avrupalı Ruslar ve onlara yakın etnik azınlıklar Sovyet yerleşim programı uyarınca Büyük Okyanusa doğru doğuya ve Kuzey Buz Denizine doğru ırmak boylarına yerleştirilmiştir. Sonuçta, Eski Sibirya etnik kalıntıları Rus nüfusu içinde yok olmuştur. Orta Asya ve Güney Sibirya'daki eski ticaret merkezleri, vaha kasabaları ve birkaç eski kent modern sanayi merkezlerine dönüşmüştür. Bu merkezler hammadde gönderdikleri ve karşılığında işlenmiş eşya aldıkları Avrupa kesimine modern ulaşım sistemleriyle bağlanmıştır. Yeni kentlerde nüfusun büyük bölümünü Avrupalı Ruslar oluştururken, Asyalı etknik gruplar daha çok kırsal kesimde varlıklarını sürdürmektedir.

Güneybatı Asya'da Türkiye'nin yeniden doğuşu ve Arap ülkelerinde petrol üretiminin etkisiyle hız kazanan modernleşme, bölgedeki eski etnik gruplaşma dokusunu büyük ölçüde değiştirmiştir. Tarihsel dokudaki bir başka değişiklik aynı bölgede 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması ve Ortadoğu, Avrupa ve Kuzey Amerika'dan 1,5 milyon Yahudinin buraya göç etmesiyle gerçekleşmiştir. Asya'nın birçok kesiminde hız kazanan kentleşme, nüfus yoğunluklarında görülen bölgesel zıtlıkları güçlendirmektedir. İsrail ve Japonya dünyadaki en ileri kentleşme düzeyine ulaşmış ülkeler arasındadır. Asya kentleri dünyanın en büyük kentleri arasındadır ve görece yeni kentlerin çoğu nüfus, yapılaşma, kentsel hizmetler ve yoğunluk bakımından Batı kentlerine benzer.

Ekolojik etmenler. Tarımsal nüfusta sürekli bir düşüş görülmesine karşın, tarım halen Asya'nın temel geçim kaynağıdır. Güney ve Doğu Asya'nın birçok kesimindeki marjinal toprakların ekime açılmasına, Güneybatı ve Orta Asya'nın önceleri hayvancılık yapılan birçok kesiminin artık sulanabilmesine karşın ekolojik etkenler nüfus ve ekonomik etkinlikler bakımından bölgesel farklılıklara yol açmaktadır. Güney ve Doğu Asya'nın bazı kesimleri yoğun nüfusu besleyebilmekte, Türkiye ve Kuzey İran gibi güneybatıdaki bazı elverişli bölgeler büyük nüfusları barındırmaktadır. Ama genelde, Orta ve Güneybatı Asya'da tarımsal verim ve nüfus yoğunluğu, yağış rejimine ve su olanaklarına büyük ölçüde bağımlıdır. Kuzey Asya, güneyindeki bazı elverişli bölgelerde kısa mevsim tarımı yapılabilen yarı gelişmiş bir sınır bölgesi konumundadır. Kutup kuşağındaki kimi noktalar ise maden çıkarımı açısından araştırılmaktadır. Sibirya'da nüfus bugün de yerel merkezlerde toplanmıştır ve nüfus yoğunluğu düşüktür.

Dillerin dağılımı. Geçmişte Avrasya kıtasına ilişkin dil haritaları çoğu kez sekiz dil gösterirdi: Türk, Slav, Tunguz, Çin, Tibet-Birman, Hint-Ari, İran ve Moğol dilleri. 18. yüzyılda konuşan kişi sayısı bakımından en büyük dil grupları Çin ve Hint-Ari dilleriydi. Bununla birlikte Tunguz dilleri daha geniş bir alana yayılmış olabilir. Yakın zamanlarda birçok küçük etnik-grup dili yok olmuştur. Eski SSCB'nin bölgesel dillerde kitap ve gazete yayımlamak gibi uygulamalarına ve önemli etnik dillerin korunmasını desteklemesine karşın Tunguz dil grubu da böylesi bir düşüş göstermiştir. Eski Sovyetler Birliği'nin tümünde en yaygın dil Rusçadır. Ülkenin Asya toprakları üzerinde yer alan kesiminde de Slav olmayan nüfusun büyük çoğunluğu Rusça konuşmaktadır. Aynı biçimde Çin'de de Mandarin Çincesi, yerel dil ve lehçelerin aleyhine bir yayılma göstermektedir. Öte yandan

Hindistan'da yerel diller güçlerini koruduğu gibi, dil siyasal toprak çekişmelerine de konu olmuştur. Bu arada Hindistan hükümeti resmi dil olarak İngilizceyi kullanmayı sürdürmektedir. Birçok yerel dil ve lehçenin bulunduğu Endonezya'da Bahasa Endonezya (ulusal dil) henüz tümüyle yaygınlaşamamıştır. Filipinler'de bir ulusal dil benimsenmesine karşın İngilizce yine de en yaygın dildir.

Çin'in nüfusundaki büyük artış sonucu Mandarin Çincesi, konuşan sayısı bakımından dünyanın en önde gelen dili konumuna gelmiştir. Aynı biçimde, Japonya ve Cava nüfusunun da oldukça hızlı artmasıyla Japonca ve Cava dili, konuşan sayısı bakımından dil sıralamasında eskisine göre gittikçe üst sıralara tırmanmaktadır. Hindistan'ın kuzeyinde konuşulan Batı Hint dili de konuşan sayısı bakımından büyük dillerdendir. Eski Sibirya dillerinin büyük bölümü bunları konuşan etnik grupların ortadan kalkmasıyla silinmiştir. Öte yandan Rus denetimine uyum sağlayarak varlıklarını koruyabilen ve nüfuslarını artıran Özbek ve Tacikler, eski SSCB'nin önemli etnik öğelerinden biri haline gelmiş ve böylelikle dillerini de koruyabilmişlerdir. Asya'da konuşulan birçok eski dilin son bin yıl içinde yok olduğu, birçoğunun da büyük değişiklikler uğradığı söylenebilir.

ETNİK YÖNETİM BİÇİMLERİ. İmparatorluk yönetimleri. Eski yönetim biçiminde devletler, bitişiklerindeki ya da sınırlarındaki etnik grupları denetim altında tutmak için genellikle yerel önderleri kullanırdı. Topluluk önderlerine onurlandırıcı payeler verilir ve topraklarındaki düzeni sağlamak sorumluluğu yüklenirdi. Çin İmparatorluğu, zaman zaman, çevresindeki küçük devletlerle antlaşma benzeri uygulamalarla ilişki kurardı. Bunları belli ödemelerde bulunarak kendine tabi kılar ya da bağımlılık nişanı olarak bu devletlerden vergi alırdı. İngilizler Hindistan ve Myanmar'da, Hollandalılar Endonezya'da, Fransızlar da Çinhindi'nde yerel önderler üzerinde denetim sağlamak üzere sınır yönetimleri oluşturdular. Taylar Siyam (Tayland) üzerindeki denetimlerini Fransız ve İngiliz bölgeleri arasında bir tampon devlet olarak sürdürebildiler, ama kuzey topraklarında yerel önderler aracılığıyla denetim sağlama yöntemini de korudular. Büyük yayılmacı devletlerin uzanamadığı bölgelerde küçük etnik gruplar, reislerin, şamanların ve klan önderlerinin yönetiminde yerel egemenliklerini korudular ve zaman zaman sınırlı konfederasyonlar oluşturdular.

Çok sayıda etnik grup barındıran devletler. Sovyetler Birliği, yönetsel birimlerini etnik ve dilsel temeller üzerine kuran ilk devlet oldu. SSCB'de 100 kadar ayrı etnik grup resmen tanınmıştı ve bunlardan yaklaşık 60'ı siyasal-yönetsel birimlerde temsil edilmekteydi. Komünist rejim altındaki Çin'in etnik gruplar barındıran bölgelerinde de benzer bir uygulamaya gidilmiştir. Ama Çin'de henüz bütün azınlıklara özerklik tanınmamıştır ve özerk bölgelerin mekânsal düzenlenmesinde halen değişiklikler sürmektedir.

Birkaç yüz dilin konuşulduğu ve çeşitli etnik gruplaşmaların olduğu Hindistan'da, etnik dil gruplarının tanınması ancak devlet düzeyinde olanaklıdır. Bugün Hindistan Birliği'ne bağlı birkaç eyalet dil sınırlarına göre belirlenmiştir. Azınlıkların çoğu henüz tanınmadığı gibi, etnik gruplara ya da dil gruplarına mekânsal özerklik verilmesi sorunu Birlik içinde büyük huzursuzlukları yol açmıştır. Gene de kuzeydoğudaki eski Naga kabile yönetimi, kültürel birlik temelinde tam bir devlet haline gelebilmiştir. Pakistan'da İngiliz egemenliği döneminde kurulan kabile ya da sınır yönetimleri halen varlıklarını korumaktadır. Birmanya'da etnik azınlık grupların hükümetin önerdiği sınırlı yerel özerklik biçimine sert tepki göstermeleri sonucu, etnik azınlıkların çağdaş bir siyasal yapıyla bütünleştirilmeleri yolunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Güneydoğu Asya'nın Malezya dışındaki tüm bölgelerinde, genelde etnik azınlıklar resmen tanınmıştır. Her ülke kendi azınlıklarını ulusal yapıyla bütünleştirmeyi amaçlayan çeşitli yöntemler uygulamaktadır.

Malezya da birçok etnik grubun yer aldığı devletlerden biridir. Malaylar toplam nüfusun yarıdan biraz azını, Çinliler ise üçte birinden biraz fazlasını oluşturur. Nüfusun geriye kalan bölümünde ise Hintliler, Pakistanlılar ve kabile grupları aşağı yukarı eşit paylara sahiptir. Anayasa, çoğul etnik kompozisyonu tanımaz. Malay dili resmi dildir. Devlet dini İslamdır (ama din özgürlüğü sağlanmıştır). Devlet başkanının Malay olması zorunluluğu vardır. Öte yandan yarıyasal siyasal partiler etnik gruplaşmayı temsil eder ve uygulamada, tüm etnik unsurların temsil edildiği birçok yol bulunur.

Güneybatı Asya'da birçok etnik, dilsel ve dinsel azınlık grubu bulundukları devletlerde resmen tanınmadan yer alır. Yalnızca Suudi Arabistan ve Güney Yemen bu üç unsur bakımından türdeşlik gösterir. Lübnan etnik yapı ve dil bakımından Arap olmakla birlikte nüfus bakımından Hıristiyanlar ve Müslümanlar hemen hemen eşit sayıdadır. İsrail'de oldukça büyük bir Arap azınlık yaşar. İran nüfusunun ise yalnızca yarısı Farisidir (Farsi).

DEMOGRAFİK DOKU. Dünya karalarının üçte birini kaplayan Asya, toplam dünya nüfusunun beşte üçüne sahiptir. Asya nüfusu özellikle gelişmekte olan ülkeler söz konusu olduğunda, genç bir nüfustur. Bunun bir sonucu olarak bağımlı nüfus, özellikle de çocuklar, çalışan yetişkin nüfusla karşılaştırıldığında büyük bir oran tutar. Bir başka sonuç da yüksek doğum oranı gözönüne alındığında, yaş yapısı nedeniyle gelecekte nüfusun katlanarak artacağı gerçeğidir.

Demografik eğilimlerin ve bunun ekonomik büyüme ile toplumsal gelişme üzerindeki olumsuz etkisinin bilincinde olan bazı Asya ülkeleri resmi doğum kontrol programları uygulamıştır. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Japonya'da uygulanan program bunların belki de en etkinidir; yaygın aile planlama servisleri, yasal kürtaj ve her türlü doğum kontrol önleminin sağlanması gibi uygulamaları içerir. Çin, Güney Kore, Tayvan, Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka'da da doğum kontrolünü destekleyici çalışmalar yapılmaktadır. Eski SSCB'de ise kararsız bir nüfus planlama politikası vardı.

Anne ölümlerinin az olduğu ve kız çocukların oğlan çocuklar kadar bakım gördüğü gelişmiş ülkelerde, erkeklerde ölüm oranı, kadınlara göre daha yüksektir. Böylelikle doğum aşamasında fazlalık gösteren erkek nüfus oranı, daha ileriki yaş gruplarında dengelenir.

Başta Hindistan, Sri Lanka, Pakistan olmak üzere Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bazı Asya ülkelerinde cinsiyet oranı (1.000 kadına düşen erkek sayısı) yüksektir. Bu yüksek oran konusunda çeşitli açıklamalar öne sürülmektedir. Doğum sonrası ölümlerde cinsler arası eşitsizlik, bazı ülkelerdeki yerleşik toplumsal tavırlarla açıklanmaktadır. Bir başka neden olarak da erken, hatta çocuk yaştaki evliliklerde, genç anne adaylarının doğum sırası ölüm oranlarının göreli yüksekliği gösterilmektedir.

Asya nüfusunun dağılımı, geleneksel olarak, büyük nüfusları besleyebilen, sulak ve verimli ırmak vadilerinde yoğunlaşan bir doku izlemiştir. Bu geleneksel doku varlığını sürdürmekle birlikte, büyük ve kalabalık

Sri Lanka'dan bir görünüm
ABC Ajansı

sanayi kentlerinin çekimiyle kendini gösteren ikinci bir doku daha ortaya çıkmıştır. Kırsal kesimde istihdam edilemeyen nüfusun büyük bölümü Tokyo, Kalküta, Bombay ve Şanghay gibi büyük kentlere göç etmektedir. Ne var ki, kentlerdeki iş olanaklarının sınırlılığı ve kırsal alandan gelen işgücünün niteliksizliği, kente gelenler için yeni güçlükler doğurmaktadır. Birçok Asya ülkesinde bir yandan gelişigüzel, plansız bir kentleşme yaşanmasına karşın, nüfus genelde kırsal ağırlıklıdır. Kıtada kentli nüfusun en yüksek orana ulaştığı bölgeler Ortadoğu ve Doğu Asya'dır.

GELENEKSEL KÜLTÜRLER

SİBİRYA. Ural Dağlarının doğusunda yer alan Sibirya, tundra ile tayga örtüsü arasında bir geçiş alanı oluşturur. En güneydeki bölgeler dışında yazlar tarıma elvermeyecek ölçüde kısadır. Doğuda Amur-Ussuri vadilerinde çeşitli geniş yapraklı ağaçların egemen olduğu ormanlar görülür. Büyük Okyanus kıyıları ile Sahalin Adası, bölgenin doğu sınırlarını oluşturur. Bugün genellikle, Rus, Ukraynalı ve Beyaz Rus göçmenler karşısında azınlığa düşmüş olmalarına karşın Sibirya'nın yerli halkları Moğol tipindendir ve Ural-Altay dil ailesinden çeşitli dil ve lehçeleri konuşurlar. Bellibaşlı geçim kaynakları küçük çapta ren geyiği yetiştiriciliği (bir sürüde ortalama 7-10 geyik vardır), avcılık (geyik, sincap), tuzakla avcılık (samur, tilki) ve balıkçılıktır. Bölge halkı geleneksel olarak uzun evler ya da yarısı toprakaltında kalan kulübelerde, geçici konaklamalar sırasında ise koni biçiminde ve üstü ağaç kabuklarıyla örtülü çadırlarda otururlar. Ulaşım için de kano, kayık, köpek ya da ren geyiklerinin çektiği kızak ve kar ayakkabısı kullanırlar.

ORTA ASYA. Orta Asya, batıda Hazar Denizinden doğuda Mançurya ve Çin Seddi'ne kadar uzanır. Yükseklikler, bitki örtüsü ve yaşam koşulları bölgeden bölgeye, hatta bölgeler içinde büyük değişiklikler gösterir. Batı Türkistan çölleri ve stepleri deniz düzeyine yakındır; buna karşılık Moğolistan stepleri genellikle 1.500 m'den yükseklerdedir. Orta Asya kara ikliminin egemen olduğu kurak bir bölgedir. Bura halkları Moğol tipinden gelmektedir. Genellikle Türk lehçeleri ve Moğolcayı kapsayan Ural-Altay dilleri yaygındır. İslam 8. yüzyıl başlarında bölgenin batısından girerek doğuda Dış Moğolistan ve güneyde Çin'deki Xinjiang'a (Doğu Türkistan) kadar yayıl-

mıştır. Tibet, Moğolistan ve Çin'in Tibet'e yakın bölgelerinde Budacılık egemendir. Eski SSCB ve ÇHC'de dine karşı girişilen çabalar ancak kısmen başarı kazanabilmiştir.

"Çoban göçebeler" kuşağı olarak adlandırılmasına karşın Orta Asya'da önemli ölçüde yerleşik tarım toplulukları da vardır. Bu topluluklar genellikle gevşek dokulu bir ortaklaşa yaşam biçimini, komünist yönetimlerce başlatılan kolektifleştirmeden sonra da, biraz değişiklikle sürdürmektedirler. Ruslar ve İngilizler 19. yüzyılda ortadan kaldırıncaya değin bölgede kölecilik yaygındı. Çevre koşulları hayvan varlığının dağılımını da etkilemektedir. Koyun ve keçi dağlık bölgelerde, sığır ve deve ise ormanlarla stepler arasındaki bölgelerde ve çölü andıran kesimlerde görülür. Pamir Dağlarında ve Moğolistan ile Xinjiang'ın daha yüksek dağlarında yaşayan yakların yanı sıra, batıda eşek ve katır görülür. At, tüm Orta Asya'da saygınlık simgesidir ve genellikle sütünden kımız adı verilen içki yapılır.

GÜNEY ASYA. Güney Asya, Asya kıtasının Himalayalar ve Afganistan'ın güneyinde kalan bölümüdür. Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Sri Lanka, Nepal ve Bhutan Güney Asya'da yer alan ülkelerdir. Bölgede çok sayıda etnik topluluk görülür ve değişik dil ailelerine bağlı çok sayıda dil konuşulur. Örneğin yalnızca Hindistan'da, 15'i ulusal dil olarak kabul edilen 100'ü aşkın değişik dil vardır.

Güney Asyalıların dünyaya bakışına dinsel öğe egemendir. Dinsel yönelim, toplumsal ve iktisadi yaşamdan bilim, edebiyat ve sanata kadar her alanda egemenliğini sürdürür. Geleneksel yaşam biçimini büyük ölçüde dinsel uygulamalar ve inançlar belirler. Kadercilik yalnızca Hinduların ve Budacıların değil, Müslümanların arasında da egemendir.

Güney Asya'da yaşayanlar, kabile toplumları ve yerleşik toplumlar biçiminde ikiye ayrılabilir. Kabile yaşamını sürdürenler Hindistan'da toplam nüfusun yüzde 6-7'sini oluşturur. Bu oran, bölgedeki öteki ülkelerde değişiktir. Güney Asya halklarının bir başka özelliği, büyük çoğunlukla köylü oluşlarıdır.

Kast grupları ve kabileler. Güney Asya toplumunun temel özelliği, kast gruplarının alabildiğine yaygın olduğu hiyerarşik bir yapılanmadır. Kast grupları soydangelimle oluşur, genellikle yereldir ve belirli meslekleri bağlantılıdır. Doğuşta hangi kast grubuna dahil olunacağını babanın konumu belirler. Farklı kastlardan olanların evlenmeleri yasaklanmıştır. Kast hiyerarşisinin en altında "Dokunulmazlar" yer alır. Bunlar Hindistan'da toplam nüfusun yüzde 15'ini oluşturur ve temizlikçilik, çöpçülük, sığır çobanlığı, deri işçiliği gibi "pis" işlerle uğraşırlar. Toplumun alt düzeylerinde kast gruplarını kabilelerden ayırt etmek güçtür. Aslında pek çok bilim adamı, kast sisteminin ilkel kabile gruplaşmalarından evrildiğini ileri sürmektedir. Ancak, her kabilenin klanlara ayrılması ve klan üyelerinin kendi klanı dışından evlenme zorunluluğu bulunması, kast sisteminden farklılığı ortaya koyar.

Hindu kökenli olmasına karşın kast sistemi, Güney Asya'nın kabile toplulukları olsun, Budacı, Müslüman, Sih ve Hıristiyan olsun, tüm toplulukları yaygın biçimde etkilemiştir. Nepal'de Hinduların yanı sıra Budacılar da kastlara ayrılmışlardır. Nepal Hindularında Brahmanlar, Thakurlar ve Pahariler gibi yüksek kastlar vardır. Sri Lanka'da toprakla uğraşanlar en üst, çanak çömlek yapanlarla çamaşırcılar da en alt kastı oluştururlar. Müslümanlar arasında ise, İslamın, inanan herkesin eşit olduğu savı, kast sistemi uygulamasıyla büyük ölçüde zayıflamıştır. Müslüman topluluklardaki kast sisteminde en üstte seyyidler, en altta ise çöpçüler yer alır. Bangladeş'te Arap ve İran kökenli toprak sahipleri en üst kast, el emeğiyle geçinenler en alt kasta yer alırlar. Pakistan'da görülen hiyerarşik sistem, Hindu kast sistemine benzemektedir. Bu sıralama en üst kasttan aşağıya doğru kutsal soydan gelenler; toprak sahipleri ve yöneticiler; din adamları; zanaatçılar, toprak kiralayan çiftçiler ve tarım işçileri; çobanlar; horlananlar biçimindedir. Sihlik de, eşitliği vurgulamasına karşın kast yapılanması gösterir. Sihler, Serdarlar ve Mazhabiler olarak iki geniş kesime ayrılır. Serdarlar, yüksek kast gruplarını bünyesinde toplarken çöpçüler en alttaki Mazhabiler kesiminde yer alır. Kast sınırlamaları, Batı kıyılarındaki Hıristiyanlar arasında da, özellikle evliliklerde katı biçimde gözetilir.

Akrabalık ilişkileri. Güney Asya toplumlarının bir başka temel kurumu birleşik ailedir. Çağdaş gelişmelere karşın birleşik aile varlığını büyük ölçüde sürdürmektedir. Güney Asya'da birleşik ailenin iki tipi görülür. Kuzey bölgelerde görülen tipinde, birleşik aile üç ya da dört kuşaktan erkekler ile onlara bağımlı olanları kapsar. Güney bölgelerde görülen tipteki birleşik aile ise, anneanne, anneannenin kız ve erkek kardeşleri, anne, teyzeler ve dayılar, teyze ve dayıların çocukları, erkek ve kız kardeşler ile kız kardeşlerin çocuklarından oluşur. Bangladeş'te aile yapılanmasının en büyük birimi babayerli geniş aile tipidir. Geniş aile, erkek akrabalık bağlarıyla bir araya gelen iki ya da daha çok sayıda çekirdek ya da birleşik ailenin bitişik evlerde kümelenmesinden oluşur. Bu tip ailelerin nüfusu en az 7-8'dir, 50'ye ve 100'e kadar çıkabilir, ortalama sayı ise 20 dolayındadır. Bangladeş'te birleşik aileler Batı Bengal'e göre daha az, Pakistan'a göre daha yaygındır. Sri Lanka'da ise çekirdek aile tipi egemendir. Güney Asya'nın kabile topluluklarının pek çoğunda da çekirdek aile tipi görülür.

Hindistan'ın kuzeyinde aile ataerkil bir nitelik taşır. Baba tarafından uzaklığı yedi, anne tarafından uzaklığı ise beş dereceden daha az olan biri ile evlenmekten kaçınılır. Bu geleneksel kural tüm kastlar tarafından gözetilir. Himalayaların yüksek kesimlerindeki kabilelerde kadının, genellikle kocanın erkek kardeşlerini de kapsayan çokevliliği (poliandri) yaygındır. Şerpa kabilesi gibi bu sistemin yerleşik olduğu topluluklarda ailenin mal varlığının parçalanmasının böylece önlendiğine ve kardeşler arası dayanışmanın pekiştiğine inanılır. Tibet'te ise genç kardeşlerin ağabeylerinin karısını paylaşmaları söz konusudur.

Geline başlık parası ödenmesi geleneği Güney Asya'nın hemen tüm kabilelerinde yaygındır. Ödeme, hayvan, besin, giyecek, hatta damadın, gelinin babasının evinde çalışması biçiminde olabilir. İslamda ise kuzenler arasında da olmak üzere hemen hemen her tür kadın erkek evliliği olanaklıdır. Geleneksel İslam yasası, çeyizi zorunlu görmemekle birlikte Hindu etkisi bunu bir yükümlülük konumuna getirmiştir.

Güney Asya'da erkek çocuk kutsal bir nimet olarak görülür. Köylüler için erkek çocuk aynı zamanda babanın işine yardımcı olacak fazladan bir çift el demektir. Hindu toplumunda birey, rahme düşmesinden ölümüne değin çeşitli dinsel törenlerden geçer. Doğumdan önce sağlıklı bir doğumu sağlamaya yönelik törenler yerine getirilir. Daha sonraki törenler *vidyarambha* (eğitimin başlaması), *upanayana* (yetişkinliğe geçiş), *vedarambha* (Kutsal Veda metinlerinin okunmaya başlanması) ve *samavartana* (toplantıya davet) törenleridir. Geleneksel olarak Hindu erkek çocukları, gurular tarafından, katı bir disiplin altında yaşadığı ve arındığı *gurukula*'da eğitilirdi. Ancak bundan sonra törenle evlenebilir ve birleşik aile içinde bir ev sahibi olabilirdi. Güney Asya'daki Müslümanların büyük çoğunluğu Hinduluktan dönenlerdir. Bu nedenle çocuk yetiştirme açısından Müslümanlarla Hindular arasında önemli benzerlikler bulunur. Önemli bir fark Müslümanların, erkek çocuk 3-5 yaşları arasında iken uyguladıkları sünnet törenleridir.

Ekonomik yaşam. Güney Asya nüfusunun büyük bir bölümü halen köylerde yaşar ve tarıma dayalı geleneksel ekonomik uğraşlarını sürdürür. Köylerde nüfus 50'den daha az olabildiği gibi binı aşkın da olabilir. Verimli ovalarda kurulu köyler, dağ ve orman köylerinden daha kalabalıktır. Örneğin, Ganj Ovasında kurulu Hint köyleri arasında nüfusları 5 binin üzerinde olanlar vardır. Köyün merkezinde egemen kastın üyesi aileler oturur; "Dokunulmazlar" kastından olanlar ise köyün uzak dış kesimlerinde yaşar.

Güney Asya'nın hemen tümü muson kuşağında yer alır. Tarımda verimi de muson rüzgârlarına bağlı yağışlar belirler. Tarım teknolojisi oldukça ilkeldir. Orman kabilelerinde avcılık ve toplayıcılık egemen olmakla birlikte, bir bütün olarak Güney Asya ekonomisinin temeli sabandır. Pakistan'ın kuzeybatısı ile Himalayalar'ın batı kesimlerinde ise ekonomilerinin tümü göçebeliğe dayalı topluluklar yaşar.

Güney Asya'da ortak köy mülkiyetinden, çekirdek aile reisinin özel mülkiyetine kadar çeşitli toprak tasarrufu biçimleri görülür. Pek çok toprak ağası, İngiliz egemenliği döneminde kendilerine tanınan vergi toplama hakkı sayesinde büyük topraklara sahip olmuşlardır. Artan nüfusun baskısı bazı yörelerde toprağın parçalanmasına yol açmış, bağımsızlığın kazanılmasından bu yana çeşitli toprak reformu girişimleri olmuştur.

Irmak kıyısında tipik bir Bangladeş köy pazarı
ABC Ajansı

Hindistan'da köy yaşamının ortak bir kurumu da çeşitli adlar altında tüm Hindistan'da görülen *cacmani* sistemidir. Bu sistemde, köydeki her kast grubu, bir başka kasttan ailelere belirli hizmetleri sağlamakla yükümlüdür. Bu sistem para gereksinimi ve rekabetin azaltılmasına yardımcı olur. Ayrıca alt kastların hareketliliğini engelleyerek belirli bir bölgedeki egemen tarımsal kast için sürekli işgücü sağlar.

Ekonomik örgütlenmedeki bir başka geleneksel öğe, haftada ya da 15 günde bir kurulan yerel pazarlardır. Hindistan ve

Bangladeş'in para ekonomisinin geçerli olmadığı kabile yapısına dayalı dağlık bölgelerinde köylüler tarımsal ürünlerini giysi, kap kacak, baharat ve öteki gereksinimleri karşılığı değiştirirler. Tefecilik Güney Asya'da tarımsal ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır. Bangladeş'te orta sınıftan çiftçiler fazla paralarını faize verirler. Hint köylerinde ise tefeciler tüccar ya da işadamları kastından köylere yerleşmiş kişilerdir.

Din. Güney Asya'da dinsel inanç ve törenler yaşamın merkezinde yer alır. Doğaüstü varlıklara inanç en çok kabile toplulukları için geçerlidir. Doğaüstü güçlerin öfkelerini yatıştırabilme amacıyla kurbanlar adanır. Gerek kabileler gerek Hindular, doğal varlıklarla özdeşleştirdikleri çeşitli ruhlara tapınırlar. Tarımla uğraşan kabilelerin barındığı her köyün yakınında bir kutsal koru (*sarna*) vardır. Bu korunun tarla edinmek için ağaçlar kesildiği sırada, ormanın yerel tanrılara ayrılan ve dokunulmayan bölümü olduğuna inanılır. Hindular arasında kutsal sayılan ağaçlar da vardır. Çeşitli tanrıların bu kutsal ağaçların gövde, dal ve yapraklarına yerleştiklerine inanılır. Kabile toplulukları arasında ırmaklara ve su kaynaklarına tapınma önemli bir yer tutar. Ovada yaşayanlar da bazı ırmakları, özellikle Ganj'ı kutsal sayarlar. Güneşe ve toprak anaya tapınma ise hem kabileler hem de Hindular arasında yaygındır ve Hindistan'da birçok güneş tapınağı vardır. Dindar Hindular sabah evden çıkmadan önce dua ederler. Bazı çiftçiler de çift sürmeden önce kurban adarlar. Eski kutsal yazıtlara göre Hindu panteonunda 330 milyonu aşkın tanrısal varlık bulunmaktadır.

Hindistan'daki kabile ve Hindu topluluklarında rahipliğin çeşitli türlerine rastlanır. Hindu dinsel sisteminde en yüksek kastı oluşturan Brahmanlar geleneksel ve meslekten rahiplerdir. Ayrıca *panda* denilen ve kutsal ziyaret yerlerinde bulunan özel görevliler vardır. İslam dini ise Hindu dinine göre daha iyimserdir. Güney Asya'nın kırsal alanlarında görülen Müslüman din önderleri, mollalar, mevlânâlar ve pîrlerdir. Budacılık Güney Asya'da, Himalayalar'daki Bhutan ile Nepal'de, Sri Lanka'da, Hindistan'ın bazı bölgelerinde ve Batı Bengal'de görülür. Bazı yörelerde Budacı ve Hindu dinsel uygulamaları birbirine karışmıştır. Örneğin Himalayalar'daki Budacılar, Hindu tanrılarına da taparlar ve bazı Hindu törenlerine yer verirler. Güney Asya'daki öteki dinler Caynacılık, Sih dini, Hıristiyanlık ve Zerdüşt dinidir. Bunlardan Caynacılık ve Sih dini Hinduluğun kolları olarak değerlendirilebilir. Hindistan'da ve daha yoğun olarak da Pencap'ta toplanmış bulunan Sihler, 10 kadar gurunun müritleridir. Bu guruların bazı yazıları *Adi Granth*(*) adlı kutsal kitapta toplanmıştır.

Çağdaş gelişmeler. Geleneksel Güney Asya kültürü kırsal, kast etkisinde, tutucu ve genel olarak dinseldir. Son 150 yıl içinde İngiliz yönetiminin etkisi, çağdaş eğitim, teknolojik gelişme ve siyasal değişmeler sonucunda belirli bir dönüşüme uğramıştır. Alt kastlardan olanların yükselme eğilimi İngiliz yönetimi sırasında artmıştır. Kast sınırlamalarını aşmak için kullanılan yöntemler arasında, üst kastlara ait adların alınması ve soylu ailelerle bağ kurulması sayılabilir. Kast kurallarının örgütlü biçimde ve sürekli ihlali uygulanan bir başka yöntemdir. Bunda başarı sağlayamayanlar bazen Budacılığa geçer. Hindistan'da zaman zaman, alt kast gruplarının üst kastlara özgü âdetleri ve hakları benimseme çabaları, dolayısıyla da bu çabaları engellemeye yönelik girişimler görülür. Bunların sonucunda köylerdeki *cacmani* sistemi çözülmeye, sayıca küçük kastlardan insanlar kentlere göç etmeye başlamıştır.

Güney Asya kültürleri her alanda çağdaşlaşma ve batılılaşma süreci içindedir. Bu değişimin hızı ve yönü bölgeden bölgeye farklılıklar gösterir, ama genel olarak Batı kültürünü alırken seçici davranılmakta, yeni ve geleneksel kurumlar kaynaştırılmaktadır. Toplumun laikleştirilmesi dinsel hoşgörü anlayışı çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Güney Asya, kendine özgü bir yolla geleneksel toplumdan çağdaş topluma geçiş dönemini yaşamaktadır.

DOĞU ASYA. Doğu Asya kültürü iki bileşenden oluşur. Birincisi, Çinliler ile etnik ve kültürel olarak Çinlilerden türeyen gruplar, ikincisi ise, devlet haline gelirken Çin'den büyük ölçüde etkilenen kültürlerdir. Birinci gruba Çinliler, Tayvanlılar, Meolar (Hmong-lar) ve Yaolar girer. İkinci kategori ise Japonları, Koreliler, Mançuları ve Bayları (Minjia) içine alır.

Halklar ve diller. Asya'da çeşitli etnik ve kültürel kökenli bazı halklar, Doğu ve Güney Asya'yı çevreleyen bir tür tampon bölge oluştururlar. Kuzeyde Hokkaido Adasında yaşayan Aynu halkının etnik bakımdan herhangi başka bir grupla bağı görülmez. Dil açısından öbür gruplardan farklı ama kültürel açıdan Doğu Sibirya halklarına yakındırlar. Çin'in kuzey ve kuzeybatı sınırlarında Mançular, Dagur, Monguorlar gibi küçük etnik gruplar yer alır. Bu topluluklardan ilk ikisi Altay dillerinden Tunguzca, öbürleri ise gene Altay dillerinden Moğolca konuşurlar. Çin'in doğusunda Huy ya da Tonggan adı verilen Çin Müslümanları yaşar. Çin-Tibet sınırında yaşayan ve Çinli olmayan Yi (Lolo) ve Bay etnik grupları Çin-Tibet dillerinin Tibet-Birman öbeğindendir. Yi ve Bay grupları bin yılı aşkın bir süredir Çin'in güneybatısındaki yaylalarda yaşamaktadır. Baylar 7. yüzyıldan bu yana merkezî siyasal sistemin bir parçası olmuşlardır. Asıl yurtları Yangtze Vadisi olan Meo ve Yao halkları ise günümüzde Çin'in güney kesimlerinden Güneydoğu Asya ülkelerine doğru yayılmış durumdadır. Bu halkların 2000 yıldır Çinliler tarafından ayrı etnik gruplar olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nde bugün birkaç Yao özerk ili ve Meo özerk ilçesi ile iki Meo özerk bölgesi vardır. Çin'in doğusundaki Tayvan (Formoza) Adasının yerlileri Malezya-Polinezya (Avustronezya) dilleri konuşurlardı. Japonca da en eski bileşeni Malezya-Polinezya dilleri olan birleşik bir dildir. Daha sonra Altay dillerinden ve Çinceden etkilenmiş, Çince sözcükler de Japoncaya girmiştir. Kore dilinde, Altay dillerinin özellikle de Tunguzcanın etkisi çok güçlüdür. Ayrıca kuzey ve doğudan gelen kültürel etkiler de göze çarpar.

Doğu Asya halkları farklı ölçülerde de olsa, doğal olarak Çin kültürüne yönelmişlerdir. Koreliler, Mançular ve Baylar, Çin'e daha kolay uymuş, Yiler ve Japonlar gibi başka gruplar ise Çin kültürü karşısında direnmişlerdir.

Eski Çin'de Avrupa'daki feodal düzeni andıran bir yapı görülür. Siyasal gücü ellerinde bulundurantar derebeyleriydi. Devletin en azından üst kademelerinde bulunanlar arasında akrabalık ilişkisi aranıyordu. Böylelikle vasal, derebeyine yalnızca bağımlı biri değil aynı zamanda bir akraba oluyordu. Vasal ile akraba olan derebeyinin hanedanla kan bağı ise vasalınkinden çok daha yakın olmalıydı. Başka devletlerle kurulan ilişkilerde haraç sistemi (*tribute*) denen ve feodal Çin'deki koruyucu efendi ile bağımlı köylü ilişkisine benzeyen bir sistem egemendi. Bu sistemin temelinde Çin kültürünün dünyadaki tek ve evrensel kültür olduğu görüşü yatıyordu. Haraç sistemi de bu görüşü vurgulamanın ve Çin kültürünü tüm özellikleriyle bağlı ülkelere yaymanın bir yoluydu.

Çin'de IS 220'de Han hanedanının çöküşü, bazı yönlerden Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle karşılaştırılabilir. Han İmparatorluğu örgütsel gelişkinlik açısından olduğu kadar çöktüğünde oldukça eşit parçalara bölünmesiyle de Roma İmparatorluğu'nu andırır. Ama Çin'de 7. yüzyılda yeniden merkezi bir güç ortaya çıktı. Bunun çeşitli nedenlerinden en önemlisi, Çin'i zaman zaman istila eden barbarların bu imparatorluğun yerini almaya çalışmamalarıydı; oysa Avrupalı barbarlar Roma İmparatorluğu'nu yıkıp onun yerine geçme-

Eski Delhi'de Mescid-i Cuma (Büyük Camı)
W. Suschitzky

ye özenmişlerdi. Çin'de çağdaşlaşma öncesindeki "geleneksel" dönem 7. yüzyılda Tang hanedanı ile başladı ve oldukça uzun sürdü. Bazı değişikliklere karşın eski toplumsal yapılar da temelde korundu. Geleneksel dönem Kore'de 1392'de, Yi hanedanı ile Japonya'da ise 1603'te Tokugava egemenliği ile başladı.

Akrabalık ilişkileri. Doğu Asya'da çok çeşitli biçimlerde gelişen toplumsal yapının temel öğelerinden biri, babayerli geniş ailenin korunması eğilimidir. Başka bir deyişle, erkek çocuklar karılarını aynı çatı altında toplarlar ya da toplumsal, iktisadi ve törensel açılardan tek birim oluşturabilecek bir yakınlık içinde yaşarlar. Doğu Asya toplumsal örgütlenmesindeki bir başka temel öğe benmerkezli akrabalık sistemidir. Böyle bir sistemde birey kendini akrabalık ilişkilerinde bağlı bulunduğu gruba göre belirli bir konuma oturtmak yerine, akrabalarının yakınlık ve uzaklık derecelerini kendini merkez alarak saptar. Böylece çok uzaktakiler onun için akraba olmaktan çıkarlar. Benmerkezli sistemin bir biçiminde, Batı'da olduğu gibi, anne ve baba yanı eşit ölçüde akraba sayılır. Aynı sistemin öteki biçiminde ise baba yanından akrabalara daha çok önem verilir ve yakın akrabalarla birlikte yaşama eğilimi belirginleşir. Böylece aynı köyde yaşayanların çoğunun akraba olduklarına inanılır. Doğu Asya toplumsal örgütlenmesindeki en temel öğe özellikle baba tarafından atalara tapınmadır.

Doğu Asya'daki toplumsal örgütlenme biçimi Avrupa, Kuzey Asya, Kuzey ve Doğu Afrika gibi dünyanın başka bölgelerinde de görülmüştür. Ama Doğu Asya'nın hepsinden farklı olan yanı, bu modelin pek çok özelliğinin yalnızca yakın zamanlara, hatta günümüze değin korunması değil, bunların merkezi devletin doğuşuna da eşlik etmiş olmalarıdır.

Toplumsal ve siyasal örgütlenmeler. Genel olarak soyun kollara ayrıldığı ve görece soylu akrabaların aynı zamanda siyasal üstünlüğe sahip olduğu toplumlarda, güçlü bir merkezi devleti ayakta tutmak hemen hemen olanaksızdır. Çünkü merkezi güçlerin karşısında devlet gücünü bölme eğilimi de etkilidir. Çin, Kore ve Japonya'da geleneksel toplum yapılarının ortak özelliği, bu sistemin var olmasına karşın merkezi devlet örgütlenmesini engelleyememesidir. Dolayısıyla bu toplumlara klasik anlamda feodal toplumlar da denemez.

7. yüzyıldan başlayarak Japonya, Çin'in etkisi altında bürokrasi dönemine girdi. 11. yüzyılda Fucivara döneminde ise yerel savaşçı gruplar artık ülkenin denetimini fiilen ele geçirmişlerdi. Minamoto Yoritomo'nun (ö. 1199) hükümranlığında yerel güç odaklarının, ülke çapında merkezi bir devlet bünyesinde yoğrulmaları süreci hızlandı.

Geleneksel Çin toplumunda vergi sistemi, vergi reformları ve bunların toprağın işletilmesi üzerindeki etkileri önemliydi. 386'dan 534/535'e değin Kuzey Çin'de hüküm süren Tabgaçlar (Kuzey Wei hanedanı) döneminde mülkiyet ve miras hakkını sınırlayan reformlar yapıldı. 618-907 arasındaki Tang hanedanı döneminde ise dolaysız ve daha ağır vergilerin konması, büyük toprakların parçalanmasına yol açtı. Büyük toprak mülkiyetinin yerini küçük bağımsız çiftlikler ve eskisine göre küçük malikâneler aldı. Geleneksel Çin toplumunu biçimlendiren bir başka önemli etmen ticari ilişkilerin ve kentlerin gelişmesi oldu. Çin'de 10. yüzyıldan, en azından Ming hanedanına (1368-1644) uzanan dönemde kentlerde yaşayanların oranı (bugün bile olduğu gibi) düşüktü; ama kent yaşamının ülke üzerindeki etkisi çok güçlüydü.

Çin tarihinde Song hanedanı dönemi (906-1279) "soylular toplumu" adıyla anılır; ama bu terim oldukça belirsizdir. Toprak sahibi olmalarından ötürü "toprak sahibi soylular" denebilecek bir kesimin yanında sınav sisteminde başarı sağlayarak yönetimin üst basamaklarına yükselen "bilgin soylular" ya da "eğitimli soylular" (*shenshi*) da vardı. Geleneksel Çin toplumunu anlayabilmek için nüfuzlu ve önemli kişiler olan "soylular"ın bu önemi nasıl kazandıklarını çözümlemek gerekir. Çin devlet ve toplum sisteminde, hükümet görevleri, sınav sistemi, eğitim, toprak sahipliği, zenginlik, toprakta kiracılık ve toplumsal hareketlilik karşılıklı ilişki içindeydi. Sistemin tepesinde dar bir seçkinler bürokrasisine dayanan imparatorluk sarayı yer alır; saray ve bürokrasi, yönetimin yardımsever ama otokratik bir despotluk olduğu anlayışıyla örgütlenirdi.

Çin'de eşit konumda olmayan iki kesim arasındaki ilişkide iyi niyet ve yardımseverliğin egemen olmasına *ganqing* adı verilir. Devlet ile halk arasında da böyle bir ilişki olduğu varsayılır. Geleneksel Çin toplumunda bu anlayış kırsal kesimde düzenin sağlanmasında önemli olmuştur.

Merkezi devletin varlığına karşın, toprak sahibinin, toprağı kiralayandan kira alabilmesi aslında kiracının iyi niyetine bağlıydı. Kuşkusuz, kiranın ödenmemesi durumlarında toprak sahibi devletin ilgili makamlarına başvurabilirdi. Ama bu yol genellikle aşırı masraflı olduğundan hem toprak sahibi, hem de kiracı açısından devleti, özellikle askeri yetkilileri devreye sokmamak daha uygundu. *Ganqing* koşullarında toprak sahibi kira için fazla baskı yapmaz, toprağı kiralayan da kirasını zamanında öderdi. Köylü ile iyi ilişkilerin kurulması, toprak sahibinin güvenliği açısından da önemliydi. Çünkü dış saldırılar karşısında toprak sahibi köylülerin desteğine güvenmek zorundaydı. Gene *ganqing* çevresinde toprak sahibi ile köylüler arasında karşılıklı armağan verilmesi ve yardımda bulunulması olağandı.

Toprak sahibi merkezi hükümet ile köylü arasında bir bakıma aracılık yapardı. Köylünün karşılaştığı çeşitli sorunlarda ve davalarda köylünün hakkını kollamak, köye köprü, okul, tapınak yapımı gibi hizmetler için devletten ödenek sağlamak genel olarak toprak sahiplerinin sorumluluğu altında sayılırdı. Kamu yararına işlerde köylülerin ücretsiz olarak çalışmalarını sağlamak ve köyün öbür ileri gelenleriyle birlikte köylüler arasındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlamak gibi sorumlulukları olduğu da düşünüldüğünde, geleneksel Çin toplumunda toprak sahibinin malikânelerinden çok büyük kârlar sağladığını söylemek güçtür.

Geleneksel Çin toplumunda salt toprak sahipliği yoluyla varsıllaşmak ve yönetici statüsü elde etmek tüm erkek çocukların mirastan eşit pay aldıkları hesaba katıldığında oldukça zordu. Ama, toprak sahipleri kentlerde yatırımlar yaparak masraflarını çıkartma yoluna giderdi. Bu amaçla tefecilik, zahirecilik yapar ve küçük imalathaneler işletirlerdi. Servet önce kentte elde edilirdi, eğer kırda edinilirse, bu kimi zaman haydutluk yoluyla da olur, elde edilen servet ekonomik güvenlik ve toplumsal saygınlık sağlamak için toprağa yatırılırdı.

Doğu Asya'da köylü ailelerin yapısı çekirdek aile tipine yakındı, ama buna "devresel olarak genişleyen çekirdek aile" demek daha uygundur. Bu aile tipinde, birey büyükbaba ve büyükanne ile evli oğullarından ve onların çocuklarından oluşan bir aile içinde doğar. Büyükbaba ve büyükanne ölünce, aile çekirdek ailelere bölünür, çekirdek aileler genişleyip yeniden bölünürler.

Kore'de Yi hanedanı döneminde Çin'dekine benzer bir yönetici sınıf gelişmiştir. Ama, Çin'deki durumdan farklı olarak Kore'deki yönetici sınıf (Kore dilinde *yangban*) toprağın çoğunu elinde tutuyordu. Bu yüzden Kore'de sınıf bilinci daha güçlüydü. Ayrıca en azından son dönemlerde Kore'de tüm erkek çocukların mirastan eşit pay alması yerine en büyük erkek çocuğun miras hakkı ilkesinin uygulanması, Çin'de görülen bileşik aile tipinin Kore'de yaygınlaşmamasına yol açtı.

Japonya'da Tokugava döneminde (1603-1867) feodal çerçeve içinde çok gelişmiş bir bürokratik devlet yapısı görülür. Daha küçük ve çok daha az nüfuslu bir ülke olmasına karşın bu dönemde Japonya'da, hemen hemen Çin'deki kadar memur vardı. Japonya'da devlet hizmetinde çalışma hakkı eski savaşçılarla (samurai ya da *buşi*) sınırlıydı. Bürokrat (*buşi*) ile feodal toprak sahibi (*daimyo*) arasındaki ilişki Çin'dekinden farklı olarak oldukça resmiydi. Tokugava döneminde kentleşme hız kazandı; ticaret, küçük sanayi ve tarım teknolojisi geliştu. Kentlerde artan işgücü talebi ve tarım teknolojisindeki gelişmeler sonucunda da çekirdek aile tipi giderek egemen oldu.

Bu bölümde değinilen öbür etnik topluluklar (Yiler dışında), geleneksel dönemde Doğu Asyalı başka topluluk ve kültürlerin ya egemenliği altına girmiş ya da bunlarla kaynaşmışlardır. Dallang Dağlarındaki Yiler ise kast, sınıf ve soy bağlarının karşılıklı ilişkileri nedeniyle karmaşık bir yapı gösterir. "An" Yilerin oluşturduğu üst kasta Kara Yi (Mosu ya da Nakhi) adı verilirdi ve bunlar toplumun yüzde 10'u kadardı. Geri kalanlar ise uyruklar olan Beyaz Yiler, tutsak düşmüş Çinli hizmetkârlar ve kölelerdi. Kara Yiler ile Beyaz Yiler ve hizmetkârlar arasındaki ilişki görünüşte rahat ve eşitlikçiydi.

Geleneksel Doğu Asya toplumuna orta yaşlı kadınlarla erkekler egemendi. Ev içinde orta yaştaki kadının sesi duyulur, dışarıda ise işleri yıllar süren bir çıraklıktan sonra, orta yaşlı erkek yürütürdü. Yetişkinliğe erişme, doğrudan doğruya sorumluluk üstlenilmesiyle ya da evlenmeyle gerçekleşirdi. Çocuklar eve sıkı sıkıya bağlıdırlar. Çin'de, Kore'de ve özellikle Japonya'da çocukların anne ve babalarına olan borçlarını hiçbir zaman ödeyemeyeceklerine inanılırdı. Bu nedenle çocuklar sürekli olarak başarı kazanma ve böylece ailelerinin onayını alma çabası içindeydi.

Ekonomik yaşam. Doğu Asya'da temel olarak iki ev tipi vardır. Birinci tipin en basitleştirilmiş örneği Aynu kulübesidir. Bu yapıda dikey direkler, kirişlerle köşelere bağlanan yatay direği tutar. Kamıştan yapılma hasırlar duvarları, çatıyı ve zemini örter. Aynu tipinin özelliği, çatıyı duvarların değil dikey direklerin tutmasıdır. İkinci ev tipinin örneği Yi evidir. Bu tipte çatıyı, dikey direklerin yanı sıra kalaslar da tutar. Çatı da taş ağırlıklarla sabit tutulan kalın tahtalardan oluşur.

Kuzey Çin evleri de temelde Aynu kulübesinin geliştirilmişidir. Planı aynıdır, ama basit direklerin yerini geniş sütunlar, hasır duvarların yerini fırınlanmış tuğladan duvarlar alır. Çin evinin özelliği, bir duvarın tümüyle yıkılması halinde bile evin geri kalan bölümünün etkilenmemesidir. Bu ayrıca Mançuların, Huyların, Bayların, Korelilerin, Tayvanlıların, Meoların ve Yaoların da geleneksel ev tipidir. Japon evi, Aynu kulübesi ile Yi evinin oldukça özgün bir bireşimi olarak görülebilir. Sütunlar yerine ağırlığın bir bölümünü duvarlara

aktarmak için çoğu zaman direkler kullanılır. Hasır döşemelerin kullanılması ise Aynu tipini anımsatır.

Kırsal kesimde evler sıkışık kümeler ya da dağınık çiftlikler halinde olabilir. Çinliler, Mançular, Baylar, Koreliler, Aynular, Huylar ve evleri birbirine çok yakın olan öbür topluluklar her iki tipteki yerleşim merkezlerinde yaşarlar. Tayvan'da ise Çin kökenli halk birbirine çok uzak çiftlik evlerinde yaşar.

Doğu Asya'daki geleneksel toplumların tümü şu ya da bu düzeyde tarıma dayalıdır.

Tayvan'da pirinç tarlaları
ABC Ajansı

Aynuların ise daha çok balıkçılık, avcılık, tuzakçılık gibi uğraşları temel alarak ayrı bir özellik gösterdikleri söylenebilir.

Çinliler, Baylar, Koreliler, Tayvanlılar, Huylar ve Japonların çoğu, insanın başlıca yük hayvanı olduğu geleneksel dönemde, emek-yoğun tarımsal etkinliklerle uğraşmışlardır. Pirinç Güney Çin, Kore, Japonya, Tayvan ve Bay toplumları için temel üründür. Geleneksel pirinç üretimi, toprağın manda ile sürülerek hazırlanmasından sonra, ekim, zararlı otların ayıklanması ve ürün kaldırma aşamalarında yoğun insan emeği gerektirir. Ayrıca yağışlarda sağlananın ötesinde denetimli su kaynakları kullanılmalıdır. Bu nedenle Doğu Asya'da çok sayıda küçük sulama sistemi oluşturulmuştur. Kuzey Çin Ovasındaki çiftçiler ise, öküz ve at kullanarak toprağı sürmüş, mısır, *kaoliang* (gövdesinden çıkarılan özsunun içki yapımında kullanıldığı buğdaygillerden bir bitki), buğday, karabuğday, kumdarı ve yulaf tarımı yapmışlardır.

Ticaret ve para ekonomisi geleneksel dönem boyunca Doğu Asya'nın tümünde görülmüştür. Çiftçiler, geçimlik düzeyin üstünde olan üretimlerinin fazlasını satarak karşılığını gereksinim duydukları malları almada, vergi, kira ve borç ödemede kullanmışlardır. Doğu Asya'nın geleneksel ekonomilerini belirli bir sıralamaya sokmak güç olmakla birlikte 19. yüzyıl Japonyası'nın ticaret ve sanayide en ileri konumda olduğu söylenebilir. Çin'de kendi ayrıcalıklarını yitirmemek için her yola başvurmuş olan yönetici sınıfın ve merkezi devletin gücü, sanayinin gelişimini köstekleyiştir. Kore'de de durum aynı olmuştur. Japonya'da ise feodal dönemden sonraki toplumsal yapı Avrupa'dakine daha çok benzer.

Din ve sanat. Doğu Asya'da birbirinden farklı ilkeleri bağdaştıran dinler, birkaç inancın bir arada yoğrulmasıyla gelişti. Bu gelişmede şamanizmin yanı sıra, *tao* ("yol" ya da "damar") denen doğaüstü bir güce inanışın da katkısı oldu. Şamanizmde, tanrıların, cinlerin ve atanın ruhlarının görülmez dünyasına ve bunlara yalnızca şaman (rahip) aracılığıyla ulaşılabileceğine inanılır. Doğu Asya dinlerini etkileyen üçüncü bir öğe, geçmişten devralınan atalara tapınmadır(*). Daha sonraları Budacılık ve Kore ulusalcılığıyla yakın ilişkisi olan Hıristiyanlık, Doğu Asya halklarının dinsel inançlarının biçimlenmesinde önemli rol oynadı.

Şamanizmin özelliklerinden biri şaman tarafından uygulanan tedavi seansıdır. Bu seansta şaman, kendi ruhlarından birini, yardımcı ruhlarla ilişki kurmak üzere yollar. Yardımcı ruhlardan beklenen, hastanın yitik ruhunun ya da ruhunun yitik bölümünün geri dönmesini sağlamaktır. Ama inanışa göre, bu seans sırasında şamanın kendisinin, ilişkiye geçtiği ruhlardan birinin eline geçmesi de olasıdır.

Taoculukta ise, *tao*'nun *yang* ve *yin* olmak üzere iki yönü vardır. *Yang* iyi olan yöndür. Daha kötü olan *yin*'in, insanların iyiliği için yatıştırılması gereken gücüne Çin'de *guei* adı verilir. *Guei*'nin, yol kavşaklarında sunularda bulunarak, yaz ortasında özel bir şenlik düzenlenerek yatıştırılamaması halinde havai fişekler, kırmızı renkli kâğıtlar ve klasik şarkılarla korkutulmasına çalışılır. Atalara tapınma Çin'de ve bir olasılıkla Doğu Asya'nın başka topluluklarında oldukça eski bir gelenektir. Bu gelenek Japonya'da ancak Çin kültürünün yayılmasıyla önem kazandı.

Doğu Asya halklarının toplumsal ve kültürel yaşamları, dine yaklaşımlarını etkilemiştir. Çinli aydın agnostik eğilimliyken, Japon aydını genellikle Zen Budacıdır. Çin ve Kore'de hem Konfüçyüsçü bir etkinlik hem de Taocu bir edilgenlik ağırlığını duyurabilmiştir. Buna karşılık Japonya'da Zen Budacılık, *buşi*'leri insanlardan uzak güzel bir köşeye çekilmek yerine, bu dünyada başarılı olmaya özendirmiştir.

Çin ve Japon yönetici sınıfları, benzer estetik ifade biçimlerinden yararlanmışlardır. Görsel sanatlarda el yazmacılığı ön plandadır. Boş zamanı olan, salt epik boyutlu karekterlerin ötesinde insan kişiliğinin ayrıntılarına ilgi duyan bir "orta sınıf"ın varlığına dayanan roman, Japonya ve Çin'de Batı'dan çok daha önceleri gelişti. Gölge oyunu, kuklacılık ve gezginci öykü anlatımcılığı biçiminde görülen müzikal tiyatro benzeri yapımların biçim ve içerik bakımından en parlak örneği olma dışında bir özelliği olmayan stilize opera tarzı dramlar (Japonya'da *No*, Çin'de *Jingxi*) aydınlarca beğeniliyordu.

Çin ve Japonya'daki bu tür sanat etkinlikleri arasındaki en belirgin farklılık, Japon sanatında cinsel öğelerin, özellikle de fallusçuluğun daha ağır basması, Çin sanatının ise daha duyumsal ve eğlenceli bir nitelik taşımasıdır.

Çağdaş gelişmeler. Doğu Asya halkları için 20. yüzyıl hızlı bir değişim çağı oldu. Tayvanlılar ayrı bir etnik grup ve bir ulus olarak kimlik kazandı. Mançuların çoğu ise 20. yüzyıl başından bu yana Çinlileşti. 1932'de Japonların girişimleri ile belirli bir Mançu uyanışı olduysa da bunun sonu gelmedi. Benzer biçimde 19. yüzyılda Rusların Uzakdoğu'daki ilerleyişleri Japonya'nın Aynular üzerindeki denetimini artırdı ve sonunda Aynular büyük ölçüde Japon toplumu içinde eridi. Bayların kaderi çok daha önceleri, Yuan hanedanı (1206-1368) döneminde belirlendi ve Baylar Çinlileşti. Çin'in doğusundaki Müslüman Huylar Çin'de komünist yönetim altında dinsel nedenlerle belirli bir direnç gösterdi. Bunlar günümüzde önemsiz bir özerk grup olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Yiler, Çin'in toplumsal ve kültürel alanda 2 bin yıllık üstünlüğüne karşın bağımsız kimliklerini koruyarak bir karşı kültür yaratabildi. Ama son gelişmeler, bağımsız Yi topluluklarının sayısının giderek azaldığını göstermektedir. Bir bütün olarak bakıldığında, günümüzde etnik topluluklara özen ve zaman zaman yakınlık gösteren bir Çin hükümetinin varlığı, binlerce yıl kendi dil ve kültürlerini korumuş 50 milyon insanın Çin kültürüne karşı direnmek yerine bu kültürü tümüyle benimsemeleri olasılığını büyük ölçüde artırmaktadır.

Haraç sistemine ve Çin kültürel değerlerine saygı üzerine kurulu geleneksel Doğu Asya kültürü, Batı'nın göz ardı edilemeyeceği anlaşılınca sona erdi. Teknolojik, askeri ve ekonomik alanlarda üstün olan Batı karşısında Çin bölgedeki egemenliğini yitirdi. Buna karşılık Çin, Batı'nın toplumsal ve kültürel değerlerini benimsemeksizin, yalnızca tekniğini öğrenip Çin'in geleneksel ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısını olduğu gibi korumayı denedi. Ama, ticaret, sanayi ve kültürel alanda giderek artan Batı etkisi, çağdaşlaşma ve Çin'in ulusal kimliğine yeniden kavuşması yönünde güçlü bir hareket doğurdu. Çin yönetimi anayasal krallığı benimseyerek çağdaşlaşma hareketine uyum sağlamaya çalıştı. Ama, sonuçta Qing (Mançu) hanedanı 1911-12 yıllarında çökmekten kurtulamadı.

Qing hanedanının çöküşünden 1950'ye değin Çin toplumunda keskin çelişkiler görüldü. Devrim hareketinin düşünsel gücünü oluşturan kesimler, Batı kültürü, bireycilik, demokrasi, halkın yaşam koşullarının düzeltilmesi, çağdaşlaşma, bilim, eğitim, ülkenin yeniden inşası gibi konuları vurguluyorlardı. Geçmişte Çin yöneticileri, eski kurumları yeni gereksinimler ışığında dönüştürmede oldukça başarılı olmuşlardı. Ama yeni reformcuların kırsal kesimde iktidar dayanağı yoktu. Ülkenin denetimi, gerekli dönüşümlerin bilincine varmaktan uzak savaş ağalarının eline geçmişti. Ticaretin ve sanayinin gelişmesiyle toplumda bireycilik güç kazanmış, yeni toplumsal ilişkilerin geleneksel *ganqing* anlayışı çerçevesinde dengede tutulması da artık olanaksızlaşmıştı. Geleneksel toplumu bir arada tutan koruyucu efendi-bağımlı köylü ilişkisi çok ağır bir sömürünün aracı haline gelmişti.

Komünistlerin ise başlıca hedefi bütün ilerici kesimlerin işbirliği ile feodalizmin kökünü kazımak ve köy düzeyinden başlayarak toplumu yeniden örgütlemekti. Bunun için pek çok geleneksel değer ve kurumun tasfiye edilmesi gerekiyordu. Özetle, Çinli komünistler geleneksel toplumun sömürüye dayalı ve verimsiz olduğundan yola çıkarak geçmişteki toplumsal örgütlerin yerine kooperatif çiftlikler, kadın kulüpleri, edebiyat kulüpleri, Japonlara karşı milis güçleri, ürün geliştirme komiteleri gibi örgütleri yerleştirmeye çalışıyorlardı.

Kore, 1392-1910 arasındaki Yi hanedanı döneminde giderek zayıfladı. Bir zamanlar kamuya ait olan toprakları ele geçiren yönetici sınıf (*yangban*) vergi ödemiyordu. Açığı kapatmak için bağımsız çiftçilerin vergileri ağırlaştırıldı. Bu vergi yükünün altından kalkamayan çiftçilerin toprakları bürokrat toprak sahiplerinin eline geçti. Böylece, Japonya'da Meiji Restorasyonu'yla sanayileşme başlamış, Çin ise Batı'ya açılmışken, Kore geleneksel yapısını koruyordu. Daha sonraki Japon istilası ise Kore'de ulusal birlik duygusunu güçlendirdi ve pek çok bakımdan ülkeyi modernleştirdi. Günümüzde, Güney Kore sanayileşmede Asya'nın ileri ülkelerinden biridir.

Japonya'da son zamanlarda ortaya çıkan yeni toplumsal biçimlenmeler yeni değerleri de birlikte getirdi. Bunlardan biri klasik Çin ve feodal Japon değerleri ile bürokratik değerlerin kaynaşmasından oluşan, sadakat ülkesine dayanan, hiyerarşik ve yetkeci *buşido* değerler sistemidir. Japonya'nın bazı kesimlerinde egemen olan hiyerarşik yapılı bir başka sistem, toprak sahibi ile kiracıların bir hısım akraba topluluğu oluşturdukları *dozoku* sistemidir. Sanayi kesimindeki ilişkilere belirli bir ataerkil anlayış getiren *oyabun-kobun* ise hem *buşido* değerler sisteminden hem de *dozoku* sisteminden esinlenmiş olmalıdır. *Oyabun-kobun* örgütlenme modeli işçiye iş güvencesi ve tam istihdam sağlamayı, ayrıca sınıf ayrımlarını en aza indiren düzenli bir yükselme olanağı yaratmayı amaçlar.

20. yüzyılda geleneksel Çin'in çöküşü Doğu Asya'yı ciddi biçimde sarsmıştır. Bir ara Japonya'nın Çin'in yerini almakta olduğu düşünülmüş, ama Japonya'nın 1945'teki yenilgisi bu düşüncenin yanlışlığını göstermiştir. 1990'ların başlarına değin Çin, dikkatini sınır bölgeleri ile ekonomik, toplumsal ve kültürel değişim üzerinde yoğunlaştırırken, Japonya, Güney Kore ve Tayvan sanayileşmeye ve dış ticaretlerini geliştirmeye ağırlık vermişlerdi.

GÜNEYDOĞU ASYA. En geniş tanımıyla Güneydoğu Asya, kıtanın güneydoğu ucundaki karasal alanla Çin'in güneyi, Avustralya'nın kuzeyi ve Hindistan'ın doğusundaki adalardan oluşur. Güneydoğu Asya'nın anakara bölümündeki ülkeler Myanmar, Tayland, Laos, Kamboçya ve Vietnam'dır. Adalara dağılmış ülkeler ise Singapur, Endonezya, Filipinler, bir bölümü Malakka

Filipinler'de Mayon Yanardağı
ABC Ajansı

Yarımadasında yer alırken Borneo'nun kuzeyindeki Sarawak ve Sabah devletlerini de içine alan Malezya ile gene Borneo'nun kuzeyindeki Brunei Sultanlığı'dır. Bölge, kuzeyden güneye 3.200 km'yi, doğu-batı doğrultusunda da 5.600 km'yi aşan bir alana yayılır. Düzenli bir tropik iklimin egemen olduğu bölgede aylık ısı ortalamaları 27°C dolayındadır.

Güneydoğu Asya'nın anakara bölümünün topografyasını ve yerleşim dokusunu güneye doğru akan dört akarsu sistemi biçimlendirir. Bunlar Myanmar'da Irrawaddy ile Saluen, Tayland'da Mekong ve Tayland-Laos sınırını çizdikten sonra Kamboçya ve Vietnam'dan da geçen Mekong ırmaklarıdır. Salween dışında bu ırmakların tümü yaygın pirinç tarımına elverişli alüvyon ovaları ve bereketli deltalar oluşturur. Adalarda ise geniş ırmak sistemleri yoktur. Dünyanın üçüncü büyük adası olan Borneo dışındaki başlıca Endonezya ve Filipin adaları volkaniktir.

Etnik gruplar. Güneydoğu Asya halkları etnik açıdan büyük bir çeşitlilik gösterir. Yalnızca Myanmar'da 125-140 arasında, Endonezya adalarında da 200 ayrı dil konuşulur. Bölgedeki siyasal sınırlar insan topluluklarının dağılımını yansıtmaz. Örneğin Laos-Tayland sınırı Lao etnik topluluğunu iki büyük parçaya ayırır; kuzeyde Birmanya-Tayland sınırı da Şan halkını iki ayrı ülkeye dağıtır.

Bölgede konuşulan diller üç yaygın dil ailesi içinde toplanabilir. Bunlar Çin-Tibet, Mon-Khmer ve Malezya-Polinezya dil aileleridir. Bölgenin karasal kesimindeki iki önemli dil grubu, Tay ve Vietnam dilleri, bu ailelerden herhangi birine katılamaz. Çevredeki pek çok dil gibi bu iki dilin de kökeni tartışmalıdır. Ayrıca, bölgenin yerlisi olmayıp buraya daha sonra yerleşen Çinli göçmenlerin getirdiği çeşitli Çin lehçeleri de vardır.

İsa'dan sonraki ilk yıllarda Çinli ve Hintli tüccarlar ticaret ağlarını Güneydoğu Asya'ya kadar genişletmişti. Maden, baharat ve orman ürünlerinin çekiciliği, bölgeye hem deniz hem de karadan uzanan yolların gelişmesini sağladı. 1-15. yüzyıllar arasında bölgeye damgasını vuran uygarlık Çin uygarlığından çok Hint uygarlığı oldu. Çin etkisiyse yalnızca Vietnam halkı arasında yaygınlaştı. Ticaret yolları boyunca öncü Hint yerleşim birimleri kuruldu. Ticaretle birlikte Hintlilerin dinsel ve siyasal nüfuzu da arttı. Ekonomileri sulu pirinç tarımına dayalı, yöresel, teokratik, toplumsal katmanlaşmaya uğramış "Hintlileştirilmiş devletler" ortaya çıktı. Bu devletler 14. yüzyıla değin siyasal üstünlüğü ve bölge ticaretini ele geçirmek amacıyla aralarında mücadele ettiler.

Bölgedeki ikinci önemli tarihsel etki, İslamlığın yayılması oldu. 13-15. yüzyıllar arasında Arap ve Hintli Müslüman tüccarlar bölgenin deniz ticaretine egemen olmaya başladılar. 17. yüzyıla gelindiğinde İslam, din görevlileri ve Müslümanlığı seçen yerel sultanlar aracılığıyla ticaret yolları boyunca Maluku ve Filipinler'in güneyine kadar yayıldı.

Hint, İslam ve Çin uygarlıklarının bölgeye yayılmasına karşın, Güneydoğu Asya'nın ulaşılması güç iç yörelerindeki halklar geçmişten gelen kültürel özelliklerini korudular. Bu özellikler arasında tarımda tarla değiştirme, sekili alanda sulu pirinç tarımı ve tavuk, domuz ve mandanın evcil kullanımı vardı. Gene bu uzak iç yörelerin görece basit teknolojiye sahip topluluklarının çoğu demirciliği biliyor, bu madenden yararlanabiliyordu.

Myanmar, Tay, Khmer ve Lao halkları. Myanmar, Tayland, Kamboçya ve Laos'ta yaşayan halklar Güneydoğu Asya'nın anakara kesimi nüfusunun yarısını oluştururlar. Aralarında dilsel, etnik ve ulusal ayrılıklar olmakla birlikte, hepsinin ekonomisi tarıma dayanır; toplumsal örgütlenme biçimleri ve Theravada Budacılığına bağlılıkları açısından da birbirine benzer yönleri vardır.

Güneydoğu Asya anakara halkları daha yoğun olarak ırmaklar, su kanalları, yollar ve patikalar boyunca uzanan yerleşim birimlerinde yaşarlar. Belirli bir yerleşim biriminin nüfusu birkaç aileden 3 binden fazla kişiye kadar değişiklik gösterebilir. Evler, yerden 1,5 m'ye kadar yükselebilen kazıklar üzerinde kurulu ve dikdörtgen biçimindedir. Çatı sazla kaplı, duvarlar ve zemin genellikle bambu örgüsüdür. Hemen hemen her yerleşim biriminde bir Budacı tapınak alanı bulunur.

Pirinç hem temel besin maddesi hem de başlıca tarımsal üründür. Pirinç ekimi için toprağın hazırlanmasında manda ve öküz kullanılır. Ekim, yörenin toprak ve su koşullarına göre tohum saçma, dikme ya da fidan naklı biçimlerinde gerçekleştirilir. Gübre olarak hayvan dışkısı, kül ve çeltik sapı kullanılır. Hasat sırasında kullanılan en temel araç oraktır. Bölgede pirinç dışında pek çok başka ürün de elde edilir. Fasulye, patlıcan, domates, beyaz patates, yam, tatlı patates, kabak, manyok, soğan, sarmısak, biber, salatalık, zencefil, nane, zerdeçal ve yalnızca yöreye özgü bazı bitkiler bölgede üretilen sebzelerdir. Ağaçlardan elde edilen ürünler arasında muz, hindistancevizi, mango, durian, narenciye, kavunağacı, guava, demirhindi ve sapodilla bulunur. Daha büyük ölçüde ticarileşmiş ürünler arasında ise kauçuk, pamuk, mısır, kumdarı, susam, şekerkamışı ve çeşitli baharat türleri yer alır. Temel hayvansal besin ise balıktır.

Toplumsal örgütlenme çekirdek aile tipine dayanır. Geniş aile ya da klan geleneği bu toplumlarda görülmez. Geleneksel toplum, ataların soyluluğu, aristokratik geçmiş ya da dinsel ve askeri başarı gibi ölçütlerden hareketle katmanlaşmıştır. Katmanlaşmadaki çeşitlilik, insanların belirli bir düzeyden bir başkasına geçmelerine olanak tanır. Bu en alt düzeyler için de geçerlidir.

Bölge halklarının dinsel inanç temelini Theravada Budacılığıyla yerel tapınma biçimleri oluşturur. Budacı öğretiye göre insan ayrı ayrı vücut bulma devrelerinden geçer. Her canlıya bir ruh bahşedilmiştir. Var olan ahlak ve davranış ilkelerine uyma, inanmış bir Budacının yaşam süresi içinde Nirvana'ya ulaşmasını sağlar. Gene Budacı öğretiye göre insana yaşadığı sürede erdem kazandıran bazı işler vardır. Bunlar tapınak yaptırmak, Budacı rahiplere yardım, Budacıların kutsal günlerinde tapınak ziyareti gibi dinsel işlerdir. Budacı inanca eklenen bir başka dinsel etmen de yerel ruhları yatıştırma ve onlara tapınma uygulamasıdır. Özünde Budacı olmayan bu ek inanca göre evlerin, pirinç tarlalarının, ırmakların vb ruhları vardır. Yerel terslik ve felaketler bu tür ruhların gazabına bağlanır. Bu ruhlarla temas eden dinsel aracılar vardır. Var olan dinsel inançlar doğrultusunda rahiplik dönemi geçirmek başlı başına bir erdem olduğundan pek çok kişi böyle bir deneyden geçer. Rahiplik döneminin başlangıcı için uygun yaş 14'tür. Çeşitli törenlerle rahip adayının kafası tıraş edilir. Belirli dinsel antların yerine getirilmesinden sonra aday turuncu renkli rahip giyisisine bürünür. Rahip genellikle altı ay içinde eğitimini tamamlar ve Budacı tapınaktan ayrılır. Sürekli rahipler ise dinsel törenlerde görev alıp hastaların iyileştirilmesi çabalarına katıldıktan başka, günlük olağan işlerde de danışmanlık yaparlar. Güneydoğu Asya'nın toplumsal yaşamında sözü edilen rahiplerin dışında yerel iyileştiricilerin de belirli bir ağırlığı vardır. Bu iyileştiricilerin temel işlevi, hastalıklar sırasında hastaya girdiğine inanılan düşman ruhu dışarı çıkartmaktır. İyileştiriciler bu kötü ruh çıkartma seansları sırasında ayın öğeleri olarak Budacı simgelerden de yararlanırlar.

Vietnamlılar. Vietnamlıların yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Çinhindi Yarımadasının kuzeyinde Kızıl Irmağın oluşturduğu Tongking Ovası ile güneyde Mekong Deltasıdır. Güneyde pirinç ekimi egemendir. Nüfusun çok yoğun olduğu kuzey ovasında ise pirincin yanı sıra bazı kök bitkileri önem kazanır. Vietnam köylerinde tarımsal etkinliklere ek olarak maden işleme, ipekçilik ve balıkçılık da yapılır. Köyler arası ticaret geleneksel olarak önem taşır.

Çin etkisi Vietnamlıları Güneydoğu Asya'nın öteki halklarından ayırmıştır. Vietnamlılar babayanlı klan gruplarında toplanırlar. Klanın en yaşlı erkek üyesinin görevi ayinleri yönetmek, atalara ait mezar, sunak ve yazıtları koruyup gözetmektir. Babayanlı

örgütlenmenin bir uzantısı olarak Vietnamlılarda erkek çocuk önem kazanır. Gene Çin etkisinin bir sonucu olarak Vietnam Budacılığı da Çin kökenli Mahayana dalındandır. Çinhindi Yarımadasının öteki halklarından farklı olarak çok az kişi rahiplik dönemi geçirir. Rahipliğe başlayanlar da sürekli rahip olarak kalırlar.

Vietnam toplumu astı üste, çocuğu babaya, karıyı kocaya, kardeşi ağabeye ve arkadaşı arkadaşa bağlayan Konfüçyüsçü kalıcı ilişki öğretisini de almıştır. Bu öğreti Vietnam toplumunun sivil ve dinsel alanlarda geçerli geleneksel hiyerarşik yapılanmasını desteklemiştir. Vietnam'ın geleneksel bürokrasisini Mandarin toprak sahipleri oluşturur. Mandarinler genel anlamda imparatorun temsilcileridir ve kendi aralarında ayrı hak, ayrıcalık ve erklere sahip gruplara bölünmüşlerdir. Eğitim ve belirli sınavlardan geçme, bir üst gruba geçmenin koşuludur.

Vietnam'ın kırsal kesiminde halk, köyüne köklü bir biçimde bağlıdır. Köye yönelik bu bağlılık dinsel bir nitelik taşır. *Dinh*, her Vietnam köyünde, köyün baştanrısı ve onu izleyen daha alt düzeydeki yerel ruhlar için ayrılmış kutsal bir yer olmakla birlikte, tapınma ve dinsel törenlerin yanı sıra köy sorunlarının konuşulduğu yer olarak da kullanılır.

Çinhindi dağ halkları. Çinhindi Yarımadasında ova halkları ile dağlık kesimlerde yaşayan halklar, aynı etnik dil grubundan olsalar bile, kültürel farklılıklar gösterirler. Çinhindi ova halkları dağlarda yaşayan toplulukları "vahşi" bularak küçümser. Dağ halklarının geçim kaynağı, tarla değiştirmeye dayalı tarım, orman ürünleri ve yerel el sanatlarıdır. Bu yörelerde başlıca tarım ürünü ve besin pirinçtir. Pirinç ekimi yapılamayan yörelerin halkları ise ürettikleri çay, afyon gibi ürünlerin karşılığında gene pirinç alırlar. Temel besin maddeleri dışında, dağlık yöre halklarının ürünleri karşılığı takas yoluyla aldıkları temel mallar arasında kumaş, madeni araç ve tuz sayılabilir. Çinhindi dağ halkları dinsel açıdan animisttirler.

Endonezya halkları. Cava ve Bali'nin Hintlileşmiş iç yörelerinde sulu pirinç tarımı yapan halklar Endonezya nüfusunun yarısını oluşturur. Balililer ve Cavalılar Hindu kültürel mirasını paylaşmakla birlikte, Balililerde eski Hindu kast ayrımları çok daha belirgindir. Balililer statü farklılıklarına büyük önem verir.

Müslümanlar Endonezya nüfusu içinde ikinci bir grup oluşturur. Müslümanlar başta Sumatra ve Borneo olmak üzere takımadaların kıyı ve ırmak kenarı kesimlerine dağılmış, temel olarak ticaretle uğraşan topluluklardır. Müslüman küçük tüccarların bir bölümü ticaretin yanı sıra bahçıvanlık ve ev içi üretimle de uğraşır. Müslümanlar ticari dil olarak kullandıkları Malay dilinden başka bazı yerel diller de konuşurlar.

Hint ya da Müslüman etkisine uğramamış ayrık ve dağınık topluluklar Endonezya nüfusunun üçüncü grubudur. Bu toplulukların temel uğraşı pirinç ekiminin yanı sıra sagu ve kök bitkileri tarımıdır. Selebes, Borneo, Sumatra, Lombok, Sumbava, Flores, Timor ve Sumba adalarında yaşayan bu topluluklar 19. yüzyıl sonlarında Hıristiyanlığın etkisinde kalmışlardır. Bu toplulukların bir bölümü 20. yüzyıla değin köy savaşlarını ve kafatası avcılığını sürdürmüştür.

Sumatra Adasında yaşayan başlıca halklar, adanın kuzey ucundaki Açeler, güneydeki Bataklar (Batalar) ve ortabatıdaki Minangkabaulardır. Bu halklarda Hint kültürünün etkisi görülmez. Açeler ve Minangkabaularda İslam, Bataklarda ise Hıristiyan etkisi ağır basar. Tümünün temel uğraşı pirinç tarımıdır.

Minangkabau, dünyanın en geniş anayanlı topluluğunu oluşturur. Erkek ve kadın evlilikten sonra da kendi ana evinin halkından sayılır. Böylece Minangkabau erkeğinin yaşamı genellikle iki ana evi arasında bölünmüş olur. Çokkarılılık oldukça azdır. Gene topluluğun anayanlı biçimlenmesi doğrultusunda, miras paylaşımında erkek çocukları kollayan İslamlık hükümleri Minangkabaular tarafından daha az uygulanır.

Cava ile hemen yakınındaki Madura Adalarında kültürel benzerlikler taşıyan üç halk yaşar. Bunlar en kalabalık halk olan Cavalılar ile Sundalılar ve Maduralılardır.

Cavalıların çoğunluğu yerleşik olarak pirinç tarımıyla uğraşır. Dağlık kesimlerde manyok üretimi görülür. Cava evleri dikdörtgen planlı, küçük, çatısı sazlık, zemini sıkıştırılmış topraktan oluşan bambu kaplı evlerdir. Cava'da ortalama toprak sahibi çiftçinin, yarım hektar kadar toprağı vardır. Pek çok köylü daha da küçük topraklarda çalışır. Bu toprak yetersizliği Cavalı köylülerin ortakçılık ve kiracılık yapmalarını zorunlu kılar. Bu yüzden de yaşam ancak geçimlik düzeydedir.

Cavalılarda toplum iki ana katmana ayrılır. Üst katman oldukça küçüktür; alt katmanı ise köylüler ve kasabalardaki sıradan işçiler oluşturur. Cava halkı dinsel açıdan da *santri* ve *abangan* olmak üzere iki kesime ayrılır. *Santri*, İslam kurallarını katı biçimde uygular. *Abangan* ise görünürde Müslüman olmakla birlikte dinsel kuralların pek çoğuna uymaz. Cava halkının büyük bölümü *abangan* grubuna girer.

Cava'da yaşam, kozmik ve toplumsal düzene ilişkin, İslamî olmayan dinsel inançların etkisi altındadır. İnsanın toplumsal konumu ve yazgısı baştan belli kabul edilmekle birlikte, hastalık, kaza ya da kötülüklerin önlenebilmesi amacıyla dinsel ayinler yapılır. Başlıca dinsel ayin *selamatan* adını taşır. Gebelik, doğum, sünnet, nişan, evlilik ve ölüm gibi olaylar üzerine yapılan *selamatan*'da kutsal yiyecek çevreye dağıtılır. Toplumsal eğitim küçük yaşlarda katı cezaları da içeren yöntemlerle başlar. Erkekler daha dışa açık bir yaşam sürdürebilirken kız çocukları okula gitseler bile ev işlerine yardımla yükümlüdür. Erkek çocuklarda sünnet 10-15 yaş arasında gerçekleştirilir. Kızlarda ilk âdet görme bir *selamatan* konusudur. Cava'da evlilikler de büyük olaylardır. Nişan ve evliliklerde ilginç alışveriş ve karşılıklı jestlere tanık olunur. Evlilik yaşı erkeklerde 17-20, kızlarda ise 15-18'dir. Yeni evli çift, aile ekonomisi ve konut açısından bağımsız değildir. Evli çift, kızın ailesiyle birlikte yaşar.

Orta yaşlarda ve daha sonra pek çok Cavalı doğal ve doğaüstü olaylar arası ilişkilere ilgi duyar. Bu ilişkileri anlayabil-

Bangkok'ta Wat Arun'da bir Budacı keşiş
Robert Fiertek-CUCK-Chicago

mek *kebatinan* (içsel deneyim sorunları) karşısında belirli bir duyarlılığı gerektirir. Bu duyarlılığın sağlanabilmesi için bireysel ya da toplu meditasyona başvurulur. *Sudcud* adı verilen bu meditasyonlarda bazı özgün imgelerin yanında Hindu-Budacı ve İslamı simgeleri de kullanılır.

Pek çok Cavalı doğal ve doğaüstü arasında kesin bir ayrım yapmaz. Cavalı din felsefesinde insan ve doğa bilinen ve duyumsanan evrende bir süreklilik içindedir. İnsan, üstün güçlere bağımlıdır. Bu güçleri bilmek ve onlara teslim olmak, insan için bir değerdir.

Filipin halkları. Filipinler'de yaklaşık 70 etnik-dilsel grup yaşar. Birkaç büyük adanın ova kesimlerinde yaşayan Hıristiyanlara Filipino adı verilir. Katolik Hıristiyanlar Filipinler nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturur. Hıristiyan olmayanlar ise Müslüman ya da putperesttir.

Filipinler'deki Hıristiyan toplumunda çekirdek aile tipi egemendir. Ailenin reisi erkektir, ama kadının da gerek aile içindeki gerek toplumdaki konumu oldukça güçlüdür. Filipin ailesi ortak sorumluluğa dayalıdır. Büyüklere her zaman saygı belirten sıfatlarla hitap edilir. Akrabalık bağları da oldukça güçlüdür; yakın akrabalara yönelik bir cimrilik, toplumun temel değerlerinden birinin zedelenmesi sayılır.

Çekirdek aile dışı akrabalık ilişkilerinde karşılıklı armağan ve hizmet verme sonucunda kalıcı bir karşılıklı borçlanma duygusu gelişir. Filipin toplumsal yaşamında önemli yeri olan bu duygu ve yükümlülük anlayışına *utang na loob* (iç borcu) adı verilir. Belirli bir süre sonra, iki kişiden hangisinin daha borçlu olduğu sorununun aşıldığı düzeye ulaşılabilir. *Utang na loob* anlayışına uymamak Filipin toplumsal yaşamında utanç kaynağı olan büyük bir suçtur.

Filipin Hıristiyan toplumunda katmanlaşma varsıllık, meslek ve eğitim düzeyine göre belirlenir. En üst kesimi oluşturan varlıklılar küçük kasabalarda ya da bölgesel başkentlerde otururlar. Toplumsal statüleri farklı insanlar arasında belirli törenlerle manevi bağlar kurulması, Filipin toplumunda oldukça yaygın bir uygulamadır. Bu tür ilişkilerin kurulması sonucunda *utang na loob*, akrabalık ilişkilerinin ötesinde daha geniş bir etkinlik alanı bulur. Toplumsal açıdan önem taşıyan aileler arası bağlaşmalarda evlilik önemli bir araçtır.

Hıristiyan Filipin köylüleri kazık destek üzerinde bambu örgüsü duvarları ve sazlık çatısı olan Malay tipi evlerde yaşar. Beslenen başlıca hayvanlar kümes hayvanları, domuz ve mandadır.

Filipinler'in Müslüman toplulukları birkaç grupta toplanabilir. Mindanao Adasında yaşayan Maranao Müslümanları pirinç tarımının yanı sıra hasırcılık, dokumacılık, ağaç ve maden işlemeciliği yaparlar. Cotabato Adasındaki Magindanaolar ise Filipinler'in en büyük Müslüman topluluğunu oluşturur. Başlıca uğraşları pirinç tarımı ile balıkçılıktır. Sulu Takımadalarının kuzey kesiminde yaşayan Tau Sug topluluğu pirinç ekiminin yanı sıra deniz ticareti, inci avcılığı, el sanatları ve sebzecilik-meyvecilik yapar. Sulu Takımadalarının güney kesimindeki Samal Müslümanlarının temel uğraşları deniz ticareti ve balıkçılıktır.

Filipin Müslüman toplumlarının toplumsal örgütlenmelerinde yerel katmanlaşma egemendir. Yerleşim biriminin toplumsal piramidinde *datu* adı verilen şef ve onun yakınları en üsttedir. Bu katmanın hemen altında *datu* ve yakın çevresinin gene soylu yakınları yer alır. En alt katmanı ise hizmetliler ve sıradan halk oluşturur. Topluluğun önderi konumundaki *datu* dinsel ve din dışı konulardaki otoritesini dinsel danışman konumundaki *kadi*'yla ve soylulardan oluşan bir konseyle paylaşır. Bu piramit hem yerel olarak hem de dış toplumlarla ilişkilerde önderlik karizması, akrabalık bağları, soydan gelen konuma saygı, evlilikle kurulan bağlaşmalar, toprak ve köle emeğinin denetlenmesi gibi karmaşık mekanizmalarla korunur.

Filipin Müslüman topluluklarından birini oluşturan Kuzey Sulu Takımadalarının Tau Suglar 15. yüzyıldan bu yana İslamı benimsemiş ve dış etkilere şiddetle direnmiştir. Böylelikle Tau Suglar çevredeki öbür Müslüman topluluklar karşısında ayrıcalıklı ve üstün bir konum kazanmıştır. Günümüzde Filipinler'deki Müslüman topluluklar gittikçe daha bilinçli bir siyasal azınlık konumuna gelmektedir.

Filipinler'in putperest azınlık halkları, Pigme Negritoların oluşturdukları küçük avcı topluluklarından, fiziksel olarak "Malay" özellikleri taşıyan iç bölgelerin pirinç tarımcılarına kadar uzanır. Bunlardan Mindanao'nun güney kesiminde yaşayan ve ormanlık kesimde küçük bir avcı topluluğu olan Tasadayların varlığı ancak 1970-71'den bu yana bilinmektedir.

Çağdaş gelişmeler. Tayland dışındaki Güneydoğu Asya uluslarının tümü sömürge döneminde Batı'nın hukuksal ve yönetsel sistemleriyle karşı karşıya geldi. Myanmar ve Malezya İngiltere'nin, Endonezya Hollanda'nın, Filipinler önce İspanya, sonra ABD'nin, Laos, Kamboçya ve Vietnam ise Fransa'nın yönetimine tanık oldu. Ama, bölgedeki geleneksel yasaların yerelleşmiş biçimleri geçerliliğini korudu. Bölge toplumlarının çoğunda kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen geleneksel yaptırımlar söz konusudur. Geleneksel kurallara uyulmaması durumunda, köy düzeyinde kurulan mahkemeler başta para cezası olmak üzere çeşitli cezalar verebilir.

Bölgede falcılık hâlâ yaygındır. Sarawak ve öbür Borneo halkları devraldıkları geleneksel yol gösterici ler ışığında, belirli kuşların davranış biçimlerine ya da yeni ölmüş bir hayvanın iç organlarına bakarak gelecekten haber verirler. Ordalı sınavıyla yargılama, bölgede yaygın bir yöntemdir. 1960'larda Doğu Saban (Malezya) halkları arasında en yaygın sınama yöntemi başın suya daldırılmasıydı. Yıldız falcılığı bölgenin tümünde, hatta kentlerdeki eğitim görmüş kesim arasında bile yaygındır.

Güneydoğu Asya'da kişisel yargı ve toplumsal ilişkilerde etnik öğe üstü kapalı ama önemli bir rol oynar. Filipinliler için Ilokanlar çalışkan, katı, tutumlu ama mizah duygusundan yoksun kişilerdir. Bikol halkından olanların dengeli ve dindar olduğu varsayılır. Müslüman Endonezyalılar arasında Makassarlı aşırı gururlu, alıngan ve kinci olarak değerlendirilir. Bu tür yargılar kültürel açıdan birbirine benzemeyen topluluklar söz konusu olduğunda daha da keskinleşir. Sözgelimi Birmanlar için, ülkenin kuzeyinde yaşayan Şan halkları "güvenilmez" insanlardır. Güneydoğu Asya'nın büyük bölümünde göçmen Çinli tüccarlar çalışkan, cimri ve sahtekârlığa varacak derecede kurnaz olarak değerlendirilir. Çinliler ise buna Malezya'da olduğu gibi, başka uluslardan insanları tembel, güvenilmez ve batıl inançlı olarak nitelendirerek yanıt verirler.

Nüfus artışı ve kentlerin büyümesi Güneydoğu Asya'daki çağdaş yönelimlerin en önemlilerinden biridir. Manila, Ho Şi Minh kenti (eskiden Saygon), Kuala Lumpur ve Bangkok dünyada en hızlı büyüyen kentlerdendir. Kentsel büyüme farklı grup ve kültürlerin kaynaşması açısından elverişli bir ortam oluşturmaktadır. Güneydoğu Asya'da hükümet programları doğrultusunda bazı nüfus kaydırmaları da gerçekleşmiştir. Vietnam'ın savaş sonrası yeniden yerleştirme ve yeniden eğitim programları pek çok Vietnamlıyı yeni yerleşim alanlarında güç koşullarla karşı karşıya bırakmıştır. Endonezya hükümeti önemli sayıda Cavalıyı Sumatra'ya, Filipinler hükümeti kalabalık Visaya Adalarının Hıristiyan nüfusunu Mindanao Adasının çeşitli kesimlerine yerleştirmiştir. Malaya'nın kırsal gelişim programları doğrultusunda, topraksız köylüler geleceğin kauçuk plantasyonları olarak düşünülen öncü alanlara yerleştirilmiştir.

Birçok etnik gruptan oluşan genç Güneydoğu Asya ülkelerinde hükümetlerin acil görevlerinden biri ulusal kültürün temel taşıyıcısı olan ulusal dili geliştirmektir. Bangkok hükümeti ilköğretimde ulusal dili (Tay) ve Hint kökenli yazım biçimini yaygınlaştırmaya yönelik yoğun çaba içindedir. Sumatra'nın Malay dilinden geliştirilen Endonezya dili okullarda yaygın biçimde öğretilmektedir. Malezya'da Latin alfabesiyle yazılan Malay dilinin bir başka lehçesi, ülkedeki farklı gruplar arasında dil ortaklığını sağlamak amacıyla yeni ulusal dil olarak geliştirilmektedir. Özgün yazım biçiminin Latinleştirilmesiyle geliştirilen Vietnam dili de ülkenin güneyindeki dağlık kesim halklarına yaygın biçimde öğretilmektedir.

Kültürel türdeşleşmeye yönelik başka eğilimler arasında, ayrı etnik gruplardan insanlar arasında evliliklerin artması da yer alır. Bu tür evlilikler farklı etnik gruplardan Hıristiyan ve Müslümanlar arasında bile gerçekleşebilmektedir. Bir başka gelişme de kente göç edenler arasında geleneksel davranış kurallarının zamanla değişmesidir. Ama, bu gelişmelerle birlikte kültürel bütünleşmeye karşı hareketler de ortaya çıkmıştır. Bu hareketler genellikle geleneksel kültürel değerleri savunur. Sözgelimi Endonezya'nın bağımsızlığını kazanmasından bu yana Cavalılar arasında ortaya çıkan ve başlarında bir gurunun bulunduğu *aliran* adı verilen mezhepler, düzenledikleri toplantılarda geleneksel "Cava bilimi"nin (*ilmu kedjawen*) geliştirilip ayrıntılandırılmasını tartışmakta, Batı'nın bilimsel yaklaşım biçimlerini ve verimlilik, bireysel başarı gibi maddeci laik değerlerini yadsımaktadır. Güneydoğu Asya'nın bazı yörelerinde yerel önderlerin başını çektiği başka gruplar da ortaya çıkmış, yer yer bu gruplar silahlı devrimci hareketlere dönüşmüştür.

GÜNEYBATI ASYA. Güneybatı Asya ya da Mısır da katılacak olursa Ortadoğu, Mısır'dan İran'a uzanan bölgeyi kapsar. Afrika kıtasında yer alan Mısır ve Sudan dışında bölgedeki ülkeler Suudi Arabistan, Yemen Cumhuriyeti, Umman, Kuveyt, Basra Körfezindeki küçük ülkeler, İsrail, Ürdün, Lübnan, Suriye ve Irak'tır. Bölgenin yüzölçümü yaklaşık 7 milyon km²'dir. Kültürel coğrafya açısından bakıldığında bölge, göçebe Bedevilerin yaşadığı kurak ve verimsiz çöl alanları ile yerleşik tarımcıların yaşadığı verimli ırmak vadilerinden oluşur.

Batıda Hicaz, güneybatıda ise Yemen'de önemli yüksekliklere ulaşan Arabistan Yarımadasının büyük platosu, yaygın çöl alanlarının da bulunduğu bir düzlüktür. Yarımadanın güneyinde yer alan Rubü'l-Hali Çölü 100 bin km²'lik bir alan kaplar. Bu çölde ortalama yaz sıcaklığı 49°C'nin üstündedir. Güneybatı Asya'nın çöllük ve çıplak alanlar dışındaki bölümünü Nil Vadisinden başlayıp İsrail, Lübnan, Ürdün, Suriye'yi içine alarak Irak'a uzanan Bereketli Hilal oluş-

turur. Bereketli Hilal'in batı ucundaki Nil ve doğusundaki Fırat ve Dicle ırmak vadileri verimli alüvyonlu topraklarla kaplıdır.

Etnik gruplar. Güneybatı Asya, dünyanın en uzun kültürel geçmişi olan bölgesi ve uygarlığın beşiğidir. Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam bu bölgede doğmuştur. Asya, Afrika ve Avrupa arasında bir köprü oluşturan ve yüzyıllar boyunca çok sayıda nüfus hareketine, istilalara tanık olan bölge etnik açıdan büyük bir çeşitlilik gösterir. Bölgenin ilk sakinlerinden olan Sümerlerin dili belirli yönleriyle Moğol dil özelliklerini çağrıştırır. Eski Mısırlılar ise fiziksel olarak Akdeniz özellikleri taşır, Hami dil ailesinden bir dil kullanırlardı.

Güneybatı Asya'nın öteki eski halkları Akadlar, Babilliler, Mezopotamya'yı istila eden Asurlar, Suriye'deki Aramiler ve Amoriler ile Doğu Akdeniz kıyı bölgesindeki Kenanlılardır. Bu halkların tümü Sami olarak nitelendirilir. Güney Sami dillerinin başlıcası olan Arapça başlangıçta Mekke ve Medine yörelerinde konuşuluyordu. 7. yüzyılda İslamın yayılmasıyla bölgedeki başka dillerin yerini alan Arapça, günümüzde Mısır, Filistin, Suriye, Irak ve Yemen lehçeleriyle konuşulmaktadır. Bölgede konuşulan bir başka dil İsrail'in resmi dillerinden biri olan İbranicedir (öteki resmi dil Arapça). Hint-Avrupa dillerinden Kürtçe, bölgede yaklaşık 10 milyon kişi tarafından konuşulur. İranlıların büyük çoğunluğunun dili Farsçadır.

Yerleşim dokusu ve ekonomik örgütlenme. Güneybatı Asya'da Bereketli Hilal kuşağında ve çöllerdeki ayrık vahalarda yaşayan halkın büyük çoğunluğunun temel uğraşı tarım olmuştur. Bugün de bölge halkını büyük ölçüde köylüler (fellah) oluşturur. Tarım topraklarının parçalanması, işletmecilik açısından verimli olmayan, genellikle "cüce işletme" olarak tanımlanan küçük tarlaları ortaya çıkarmıştır. Yüksek faizli borçlanmalar, küçük toprak parçalarının da yitirilmesine, buna karşılık az sayıdaki varlıklı toprak sahibinin elinde birikime neden olmaktadır. Yoksullaşan köylüler, sonunda ortakçılığa başvurmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle Ortadoğu'nun genç ülkelerinde toprak reformu hükümet programlarının temel taşlarından birini oluşturur.

Bölgenin tümünde köy yerleşimleri çarpıcı biçimde birbirine benzer. Köyün ortasında bir cami ya da kilise bulunur; bakkal, demirci, ayakkabıcı gibi küçük dükkânlar cami ya da kiliseyi çevreler. Alçak ve düz damlı evlerin arasından geçen eğri büğrü dar sokaklar köy yerleşiminin sınırlarına kadar uzanır. Köy meydanı gezginci satıcıların pazar yeri ve tören alanı olarak kullanılır. Taştan ya da güneşte pişirilmiş tuğladan yapılan evler birkaç oda ve bir avludan oluşur. Erkek çocuk evlendiğinde eve yeni bir oda eklenir. Ahır yaygın olmadığından hayvanlar avluda tutulur. Köy evlerinin mobilyaları da sınırlı ve bütünüyle kullanıma yöneliktir.

Güneybatı Asya köylerinde su oldukça kıttır. Avluda bir kuyunun bulunması köylü için büyük şanstır. Genel olarak su, köyün ortak kuyu, sarnıç ya da çeşmelerinden alınır. Uzun ve kurak yaz mevsiminde bu kaynaklar kuruduğunda daha uzakta bulunan ve genellikle sağlıklı olmayan başka su kaynakları kullanılır. Bölgenin sürekli olarak su bulunabilen yörelerindeyse sağlık önlemleri yetersiz olduğundan kullanılan su genellikle sıtma gibi hastalıkların kaynağı olur. Ağaçlık alan yönünden yoksul olan bölgenin temel yakıtını tezek oluşturur.

Güneybatı Asya köy mutfağı genellikle basit ve tekdüzedir. Ekmek ile pirinç ve sebze, çoğunlukla da soğan ve sarmısak temel öğündür. Yöreye göre bu öğüne zeytin ve hurma eklenebilir. Çay ve kahve sınırlı bütçeler için lüks sayılır. Yetersiz beslenme ve mikrobik hastalıklar önemli bir sorundur. Trahom, tifo, dizanteri, bağırsak kurtları ve verem gibi hastalıkların köylü nüfusun onda dokuzunu etkilediği sanılır. Eğitimin yaygınlaştırılmasına yönelik çabalara karşın kırsal kesimde okuma yazma bilmeyenlerin oranı, özellikle kadınlar arasında çok yüksektir.

Filistin'de küçük toprak parçalarını işlemeye çalışan ilk İsrail göçmenlerinin durumu da aynı derecede güçtü. İsrailliler bu güçlükleri yenmek için tarımda kolektif yöntemlere, kibutz ve moşav uygulamalarına yöneldiler.

Bedeviler geçmişte Ortadoğu nüfusunun yüzde 15'ini oluştururdu. 20. yüzyılın sonlarına doğru yerleşme ve kentlere göç eğilimi arttıkça Bedevi nüfusu daha da azalmaktadır. Geleneksel ve klasik anlamda Bedevilerin anayurdu Arabistan Çölünün Irak, Suriye ve Ürdün'e uzanan kuzey kesimidir. Bedeviler değişen düzeylerde göçebe olarak yaşarlar; gerçek Bedeviler yalnızca develeri olan, yazları ırmak ya da su kenarlarına çadır kurup yılın geri kalan bölümünü çölde geçirenlerdir. Bedevilerin maddi kültürü sınırlıdır. Bedevi evi, keçi kılından siyah bir çadırdır. Çadır içinde kadın ve erkeğin ayrı bölmeleri bulunur. Rüzgâr almayan yönde bulunan erkek bölümü açıktır; konuklar da burada ağırlanır.

Bedevilerin yaşam ortamında su, temizlik amacıyla kullanılmayacak ölçüde kıttır. Günlük temizlik gereksinimleri için kum ya da hayvan idrarı kullanılır. Bedevi mutfağı da sınırlıdır; peynir, lor ve kaymak gibi süt ürünleriyle başta hurma olmak üzere kurutulmuş meyve temel öğündür. Fellahlarda olduğu gibi Bedevilerde de et bir lükstür; ancak bir hayvanın ölümü ya da özel törenler dolayısıyla yenir. Yemek öncelikle yaşlı erkeklere verilir. Bunu çocuklara kadar öteki erkekler izler; kadınlar ve kızlar en son yerler. Yemek sırasında erkekler ve kadınlar ayrı yerlerde bulunurlar.

Toplumsal örgütlenme. Belirli yönlerden bakıldığında fellahlar ve Bedevilerin toplumsal yapıları benzer nitelikler taşır. Bu açıdan geleneksel Arap yaşamına ilişkin ortak bir model çizilebilir.

Aile, Arap toplumsal yapısının en temel ve en önemli öğesidir. Arap ailesi geniş aile tipine girer. Bu geniş aile ekonomik, siyasal ve askeri alanlarda tek bir birim olarak davranır. Arap ailesi babayanlıdır; birey yalnızca babasının ailesindendir. Babayerlilik (evli çiftin damadın babasının evine ya da onun hemen yakınında bir yere yerleşmesi) Arap ailesinin bir başka özelliğidir. Ailede ataerkil ilişkiler egemendir. Baba ailesinin, yaşlı erkek de geniş ailenin tartışmasız reisidir.

Soyla övünme Ortadoğu toplumlarında büyük önem taşır. Soylu bir geçmişe ve atalara sahip olma Bedeviler ve daha az ölçüde fellahlar arasında ağırlık taşıyan bir değerdir.

Güneybatı Asya toplumlarında içten evlenme yönünde güçlü bir gelenek vardır. Çokkarılılığa izin verilmekle birlikte bu tür evliliğin Araplar arasında yaygınlığı Batılı yorumcular tarafından abartılmıştır. Bu uygulama, özellikle çağımızda kuraldan çok istisna niteliğindedir. Ekonomik güçlükler nedeniyle, evli Arap erkekleri içinde çokkarılı olanların oranı yüzde 4-5'i geçmez. Geleneksel olarak evlilikler, kadınlar 13-19 yaşlarındayken planlanır ve gerçekleştirilir. Eski bir Arap deyişine göre insanın yaşamında çabuk yapması gereken üç şey vardır; ölüyü gömmek, konuğa ikramda bulunmak ve evlenme yaşındaki kızını evlendirmek.

Erkeğin çocuk yaptırabilme gücü Arap toplumunda önemli bir prestij konusudur. Kalabalık aile de statü kaynağıdır. Erkek çocukların yeğlendiği çok çocuklu geniş aile, ekonomik ve siyasal güvenlik sağlayan bir güç olarak görülür.

Genel olarak *mut'a* adı verilen geçici ya da dönemsel evlilik, köken olarak Müslümanlık öncesine dayanır ve Ortadoğu'nun bazı yörelerinde günümüzde de geçerlidir. Askerler, tüccarlar ya da yolcular süresi önceden belirlenmiş geçici evliliklere girebilirler. Süre bittiğinde evlilik akdi de sona erer. *Mut'a* evliliklerinden doğan çocuklar, olağan evliliklerde doğan çocukların tüm haklarına sahiptir. Ama ne erkek ne de kadın, eşinin mirasına sahip çıkabilir. Arap toplumunda geleneksel boşanma oldukça basit bir işlemdir. Kadın boşanmaya karşı çıkamadığı gibi kendi isteğiyle de boşanamaz. Erkek iki tanığın yanında karısına "boş ol" dediği anda boşanma işlemi gerçekleşmiş olur. Boşanmadan sonra erkek hemen evlenebilir. Ancak kadın gebelik konusunu kesinleştirmek için üç ay beklemek zorundadır. Müslüman Araplarda boşanmış olmak kadına leke sürmez.

Doğumdan hemen sonra bebek, temizleme amacının yanı sıra ilerde iyi nitelikler kazanabilmesi için tuz ve yağ ile ovulur. Emzirme 1,5-3 yıl sürebilir. Geleneksel olarak anne, iki yıldan önce bebeği meme den kesemez. Emzirme süresinin uzunluğu ile çocuğun güçleneceğine inanılır. Ayrıca, bu dönemde genellikle cinsel yaşama ara verilmesiyle yeni bir gebelikten kaçınılmış olur. Herhangi bir nedenle bebeğin annesi dışında bir kadın tarafından emzirilme zorunluluğu doğarsa, uyulması gereken belirli kurallar vardır. Burada, sütanne konusunda babanın mutlak onayı gerekir. Ayrıca kocanın izni olmaksızın bir kadın, sütünü bir başkasının çocuğuna veremez. Aynı kadın tarafından emzirilen çocuklar kardeş sayılır ve birbirleriyle evlenemezler.

Müslüman ve Yahudi erkek çocukların yaşamındaki en önemli olaylardan biri sünnettir. Sünnet yaşı değişebilir; doğumdan hemen sonra yapılabildiği gibi daha ileri yaşlar da beklenebilir. Ama evlilikten önce mutlaka gerçekleştirilmesi gerekir. Müslümanlarda sünnet törenleri evlilik törenlerine benzer. Toplu sünnetler yapılabildiği gibi, ayrı masrafa girmemek için sünnet, bir evlilikle birlikte de gerçekleştirilebilir. Sünnet düğünüyle evlilik arasındaki bir başka ilişki de ölmeden önce çocuğunu evlendirmekle görevli olan babanın, gelin adayını genellikle sünnet düğünleri sırasında seçmesidir. Böylece Arap toplumlarında erkek çocuk ilerideki eşini çoğu durumlarda sünnet düğünü sırasında kazanmış olur.

Geleneksel Ortadoğu ailesinde erkek ve kız çocukların toplumsallaşması önemli farklılıklar gösterir. Büyüyen erkek çocuğa ailesinin önemi ve ilerde alacağı aile yükümlülükleri sürekli hatırlatılır. Buna karşılık kız çocuk küçük yaşlardan başlayarak evden ayrılmaya hazırlanarak büyütülür.

Din ve sağlık. Bölgede geleneksel tedavi sistemini oluşturan temel anlayış, hastalık ve kazaların ya kişinin kendi ihmal ve yanlışlarından kaynaklanan öznel sonuçlar olduğu ya da bunlara güç sahibi kılınmış bir kişinin ya da nesnenin yol açtığı doğrultusundadır. Bu anlayışın temelindeki iki öğe, animizm ve animatizm inançlarıdır. Daha somut olarak bunlar kötü ruhların (animizm) ve kemgöz ya da nazarın (animatizm) varlığına duyulan inanç olarak tanımlanabilir.

İnanışa göre güçlü, sağlıklı ve olgun insanlar kötü ruhların etkisine uğramaz. Kötü ruhların etkisine açık olanlar bebekler, çocuklar, zayıflar, hastalar ve yaşlılarla âdet, gebelik ve doğum dönemlerindeki kadınlardır. Yanlarında güçlü ve sağlıklı insanların bulunması, kötü ruhları bu etkiye açık insanlardan uzaklaştırıcı bir etkendir. Ama böyle bir yandaşlık sürekli olamayacağından bazı canlı simge ve eşyanın koruyuculuğuna başvurulur. Üzerine Arapça ya da İbranice kutsal sözler yazılı olan ve boyna takılan Fatma Ana eli, Süleyman'ın mührü (altı köşeli yıldız), mavi boncuk, mücevher ve bez parçaları bu amaçla kullanılır. Bazen kokulu otlar ya da kutsal sözler yazılı parçacıklar keselere dikilerek üstte taşınır. Yahudilerde kötü ruhları korkutan ve uzakta tutan nesneler arasında Kitabı Mukaddes ile sünnet derisi de bulunur. Sünnet derisinin bu amaçla kullanımı daha az yaygındır. "Allah" adının anılmasının da kötü ruhları uzaklaştırıcı etkisi vardır. Cinsel ilişki öncesinde erkeğin duası zorunludur. Bu dua okunmazsa kötü ruhların kadını etkileyeceği düşünülür.

Çocuğun rahme düşmesinden doğumun sonuna değin gebe kadın kötü ruhların etkisine özellikle açıktır. Bu hassas dönemde kadının dinsel yükümlülüklerini yerine getirmemesi büyük olasılıkla kötü ruhların kadını etki altına almasıyla sonuçlanır. Bebek açısından koruyucu olduğuna inanılan plasenta saklanır.

Âdet dönemindeki kadınlar da oldukça tehlikeli sayılır. Bu dönemlerinde, kötü bir ruh tarafından ele geçirilmemiş olsalar da kadınların bu ruhların eylemlerinin taşıyıcısı olduklarına inanılır. Bazı durumlarda âdet dönemindeki kadınlar evden uzaklaştırılır ve âdetin sona ermesine değin ayrı bir yerde yaşamaya zorlanır. Bu dönemde kadın kocasına ve yatağına dokunmamalı, yemek hazırlamamalı ve içinde hasta ya da gebe kadın olan evlere girmemelidir.

Kötü ruhların neden olduğu hastalıkları önlemeden farklı olarak kemgözden korunma yolu, kemgözün aldatılıp yanlış yönlendirilmesine dayanır. Ölüm olaylarının çoğu, sağlıklı, güzel ya da mutlu olana ve çocuklara yönelik bir tehlike olan kemgöze bağlanır. Ortadoğu'da kemgözlüler genellikle kadınlardır. Kemgözün gerçekte kıskanç göz olduğu saptamasından yola çıkarak kemgözün dikkatinden uzak kalmaya çalışılır. Bu nedenle topluluk içine çıktıklarında, kemgöze açık olduklarına inanılan çocukların özellikle özensiz ve bakımsız giydirilmelerine dikkat edilir. Zaman zaman aldatıcı olsun diye çocuğa sahte ad verildiği de görülür. Kemgözden sakınmak için alınan önlemler, ailede daha önce çocuk ölümleri görülmüşse daha büyük bir önem kazanır.

Aynı çerçevede, bakanın gözünde hayranlık uyandırmaktansa nefret ya da acıma duyguları uyandırmak yeğlenir. Kişinin ve ailenin sağlık ve iş durumları gibi konulardaki sorulara genellikle karamsar yanıtlar verilir. Övünmenin felaket getireceğine inanılır. Kemgöze karşı savunma aracı olarak tılsım büyük önem taşır. En yaygın kullanılanı da mavi boncuktur. Alınan bütün önlemlere karşın kötü ruhlar başarılı olur ve hastalık yerleşirse ilaca başvurulur. Bu durumda yerel iyileştiriciler hastadan kötü ruhları kovmak ya da kemgözü uzakta tutmak için çeşitli yollar denerler. Bunlar arasında tütsü, dua, yakı, kan akıtma, kusturma ve müshil verme gibileri de vardır. Zaman zaman kötü ruhu kovmak için acı verici yollara başvurulur. Örneğin dizanteride, kızdırılmış bir iğne çocuğun karnındaki çeşitli noktalara bastırılır; bu işlem çiçek hastalığı ya da romatizmaya karşı da vücudun çeşitli yerlerine uygulanır.

Gerek hasta ve çevresinin gerek iyileştiricinin soruna bilgi, inanç ve değerlerden oluşan belirli bir kültürel çerçeve içinde yaklaştıkları açıktır. Hasta ve çevresi kötülüğün nereden ve nasıl gelmiş olabileceğini araştırır. İyileştirici de bunları dinleyip uygulayacağı yöntemi saptar. Bazı durumlarda başarı kazanılması, sisteme olan inancı daha da pekiştirir. Bütün olarak bakıldığında hastalar arasında kuşkucuların, iyileştiriciler arasında da sahtekârların sayısı azdır.

Çağdaş gelişmeler. Batılılaşma, modernleşme ve gelişme süreçleri Güneybatı Asya'da giderek ağırlık kazanmaktadır. Geleneksel fellah ve Bedevi kültürü değişime uğramakta, kırsal alanlardaki köylüler bile daha iyi bir yaşamdan paylarını almak istemektedirler. Bölgede kent, bu Batılılaşma sürecinin odak noktasıdır.

Güneybatı Asya dünyada kentsel yaşamın başladığı yerdir. Bölgede bugün 4 bin yıldır sürekli ya da kesintili yerleşime tanık olmuş merkezlere rastlanabilir.

Ortaçağlardaki klasık Arap kasabasının bir camisi, sarayı, hamamı, okulu, hanı, hastanesi ve meydanı vardır. Birbirini dik olarak kesen iki anayol, kasabanın dört ana giriş kapısına çıkar. Kasabanın çevresi kalın surlarla korunur. Dar ara sokaklar ise evlerin bulunduğu ve kasaba merkezini çevreleyen mahallelere uzanır. Bu mahalleler de duvarlarla çevrilidir ve çoğu kez kendi hamamları, okulları, cami, kilise ya da sinagogları vardır. 16. yüzyılda yoksullaşmaya ve gerilemeye başlayan kentlerde ancak 20. yüzyılda yeni bir canlanma görülmüştür.

Hızlı, plansız ve denetimsiz kentleşme 20. yüzyılda bölgenin belirgin özelliklerindendir. Hızlı nüfus artışı kırsal kesimde tarıma elverişli toprak sıkıntısı yaratmakta, fazla nüfus kentlere yönelmektedir. Kentleşme sürecini hızlandıran öbür etmenler arasında yolların, ulaşım ve haberleşme sistemlerinin gelişmesi sayılabilir. Bunlara ek olarak bölgede petrol bulunması ve işletilmesi, binlerce insanın iş bulmak amacıyla kentlere göç etmesine neden olmuştur. İsrail'kentsel nüfusun toplam nüfusa oranı açısından dünyada üçüncü sıradadır. Kuveyt'te toplam nüfusun yaklaşık yarısı, nüfusu 100 bin ya da daha çok olan yerleşim birimlerinde yaşar. Lübnan ve Suriye'de bu oran toplam nüfusun üçte birdir. Bu geniş ölçekli kentleşme özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında hız kazanmıştır.

Dünyanın pek çok başka yerinde olduğu gibi bu bölgede de kentleşme hareketi bazı keskin toplumsal sorunlarla birlikte gelişmiştir. Örneğin yüksek konut talebi karşısında inşaat spekülasyonu belibaşlı ekonomik etkinliklerden biri olmuştur. Gecekondular ve bakımsız kenar mahalleler kentsel gelişimin simgesi olurken vasıfsız, eğitimsiz, kırsal kökenli işgücü de kentlere yığılmaktadır. Geleneksel din ve aile değerleri değişmekte, çocuk suçluluğu, hırsızlık, fahişelik ve serserilik yaygınlaşmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, halkın çoğunluğunun yaşam düzeyinin en azından belirli yönlerden iyileştiği söylenebilir. Bölgenin geleneksel dertleri olan hastalık, yoksulluk ve cehaletin toplumsal yaşam üzerindeki baskısı bir ölçüde hafiflemektedir. Giyim, konut, ev ve mutfak araçları ile radyo ve televizyon gibi haberleşme araçları artık geniş bir alana yayılmıştır. Yeni ve giderek büyüyen bir orta sınıf oluşmaktadır. Geleneksel tüccar,zanaatçı ve meslek sahiplerine ek olarak hızla büyüyen, eğitim görmüş bir "beyaz yakalılar" kesimi toplumda ağırlığını duyurmaktadır. Ama Batı standartları açısından bakıldığında Ortadoğu ülkelerinin orta sınıflarında bir dengesizlik göze çarpar. Orta sınıfın beyaz yakalı ve "aydın" kesimlerinde işsizlik ve düşük ücret gibi sonuçlara yol açan bir fazlalık varken, doktor, mühendis, mimar, kimyager ve teknisyen sayısı gereksinimi karşılamaktan uzaktır.

Ortadoğu'da insanların kendi kültürel değerlerinden ve yaşam biçimlerinden hoşnutsuzluğu ile Batı'dan umduklarını bulamamanın yol açtığı düş kırıklığı belirli bir doyumsuzluk ve bunalım ortamı yaratmaktadır. Böyle bir ortamda, bölgeye 20. yüzyılın büyük bölümünde damgasını vurmuş olan toplumsal ve siyasal istikrarsızlığın sürmesi beklenebilir.

EKONOMİ

Asya ülkelerinin toplam gayri safi milli hasılası (GSMH) 1989'da 4,8 trilyon dolar olarak tahmin edilmiştir. Bunun yardan fazlasını kıtanın iki büyük ekonomik gücü olan Japonya ile sonradan dağılan SSCB üretiyordu. Ortalama 1.590 dolar olan kişi başına GSMH ülkeden ülkeye farklılıklar gösterir: Bhutan'da 190 doların altındayken, petrol üreticisi Basra Körfezi ülkelerinde 20 bin dolara ulaşır. Sanayileşmiş Japonya ve eski SSCB'nin yanı sıra, Güney Kore ve Tayvan hızlı bir sanayileşme sürecine girmiştir. Kıtada toplam işgücünün yarısından fazlası tarım sektöründe çalışır; gelir ve servet dağılımında eşitsizlikler gözlenir.

DOĞAL KAYNAKLAR. Asya kıtası büyüklüğü ve jeolojik yapısının çeşitliliği nedeniyle, zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir. Kıtada hemen hemen tüm önemli madenler vardır. Ama bunların yataklarına ulaşmada karşılaşılan güçlükler, madenlerin tümünün çıkarılmasını engellemektedir.

Madenler. Yeryüzünün kömür yataklarının yarısından fazlası Asya'dadır. En geniş kömür yatakları Çin ve eski SSCB'nin Asya'daki bölümündedir; Tayvan, Vietnam, Endonezya, Kuzey ve Güney Kore'de ise küçük ama ekonomik açıdan önemli yataklar vardır. Yüksek nitelikli kömür yatakları bulunan Çin'in hemen her bölgesinden kömür çıkartılır; bununla birlikte en geniş kömür yatakları eski SSCB'dedir. Başta Sibirya olmak üzere, çeşitli bölgelerden çıkartılan kömürün niteliği bölgeden bölgeye farklılıklar gösterir.

Dünyanın bilinen petrol rezervlerinin en az üçte ikisi Asya'dadır. Eski SSCB'nin Asya'daki bölümü ile Çin ve Basra Körfezi ülkeleri dünyanın toplam petrol üretiminin yarısını, doğal gaz üretiminin ise üçte birini gerçekleştirir. Doğu Asya'daki pek çok ada, jeolojik açıdan petrol oluşumuna elverişli yapıdadır; Sumatra, Cava ve Borneo'da bugün petrol çıkarılmaktadır. Asya anakarasının güneydoğusunda önemli miktarda petrol çıkartılan tek ülke Malezya'dır. Filipinler ve Japonya'nın petrol çıkarımı yetersiz kalırken, Kuzey ve Güney Kore'de yakın gelecekte de petrol çıkartılması olası görünmemektedir. Çin'de ise hem petrol hem de doğal gaz rezervleri vardır. Asya'nın doğal gaz ve petrol rezervlerine sahip en önemli bölgelerinden biri Sibirya'dır. Petrol, Volga Havzasında ve Ural Dağlarının yamaçlarında çıkartılır. Başlıca doğal gaz rezervleri ise Ukrayna'nın kuzeydoğusunda ve batısında, Hazar Denizinin doğusundaki Mangışlak Yarımadası ile Kızılkum Çölündeki Gazli bölgesindedir. Mangışlak Yarımadasında petrol de çıkartılır.

Kırgızistan, Çin ve Hindistan uranyum yataklarına sahiptir. Asya'nın hemen her bölgesinde demir cevheri yatakları vardır. Demir ve çelik sanayileri son derece gelişmiş olan kaynakları kendine yetmeyen Japonya,

Asya'nın Başlıca Jeolojik Bölgeleri, Mineral ve Hidroelektrik Merkezleri

demir ithal etmektedir. Çin'de bulunan geniş demir cevheri yatakları genellikle kömür yataklarının yanında yer alır. Güney Kore, Tayvan, Sri Lanka ve Güneydoğu Asya'daki pek çok küçük ülkede demir cevheri yatakları varsa da bunlar yetersiz düzeydedir. Endonezya, Malezya, Myanmar, Tayland, Filipinler, Vietnam, Hindistan, Pakistan ve Türkiye'de önemli demir cevheri yatakları vardır.

Asya'da önemli sayılabilecek düzeyde nikel üretiminden söz edilemez. Nikel Rusya, Endonezya, Japonya ve Filipinler'den çıkartılır. Krom yatakları bulunan ülkeler arasında Türkiye, Filipinler, Hindistan, İran, Pakistan, Kıbrıs ve eski SSCB yer alır. Manganez ise Asya'da bol bulunan bir madendir. Kazakistan ve Hindistan manganez yataklarına sahip olan ülkelerin başında gelir. Çin'de son derece geniş tungsten yatakları vardır; eski SSCB'nin Asya'daki bölümünde tungstenin yanı sıra molibden de çıkartılır.

Asya bakır açısından zengin değildir. Bakır yataklarına sahip olan ülkeler, başta Kazakistan olmak üzere, Japonya, Filipinler, Türkiye, İsrail, Hindistan, Kuzey ve Güney Kore'dir. Çin'in güneybatısından Endonezya Adalarına uzanan bir eksen üzerinde önemli kalay yatakları vardır; Malezya, eski SSCB'nin Asya'daki bölümü, Tayland, Endonezya, Myanmar, Vietnam, Laos ve Çin'in Yunnan yönetim bölgesinde kalay çıkartılır. Kuznetsk Havzası ve Kazakistan'da Asya'nın en geniş kurşun ve çinko yatakları bulunur. Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetleri dışında, kurşun ve çinko yataklarına sahip olan ülkeler Çin ve Kuzey Kore'dir. Kazakistan'da ve Sayan Dağları yörelerinde, Hindistan, Endonezya, Filipinler, Malezya ve Çin'de önemli boksit yatakları vardır. Asya'da yaygın olarak bulunan bir başka maden de magnezittir. Ayrıca, Çin'in güneyinde, Kazakistan ve Sibirya'da cıva, Türkiye, Tayland ve Çin'de antimon çıkartılır.

Asya'nın altın yataklarına sahip olan ülkelerinin başında Rusya gelir. Lena ve Yenisey ırmakları ile Ural Dağlarında öteden beri altın çıkartılmaktadır. 20. yüzyılda, Sibirya'nın çeşitli yörelerinde ve Kazakistan'ın doğusunda önemli altın damarları ortaya çıkarılmıştır. Kuzey Sibirya'daki Norilsk yakınlarında platin çıkartılmaktadır.

Asya'da asbest elde edilen ülkeler Çin, Güney Kore ve Rusya'dır. Mika eski SSCB'nin Asya'daki bölümü ile Hindistan'da, elmas Doğu Sibirya'da, sülfür ve alçıtaşı Orta ve Batı Asya ile Japonya'da, fosfat ise Vietnam ve Kazakistan'daki Mangışlak Yarımadasında çıkartılır. Asya kayatuzu açısından da zengindir.

Su kaynakları. Asya'da hem sulamaya hem de hidroelektrik enerji üretimine elverişli çok sayıda su kaynağı vardır. Sibirya'daki ırmakların, hidroelektrik enerji potansiyeli çok yüksektir. Ama, kış aylarında bu suların büyük bölümünün buza dönüşmesi, bu ırmaklardan tam olarak yararlanılmasını engellemektedir. Japonya'da yapay çağlayanlar oluşturularak, hidroelektrik enerji potansiyeline sahip hemen her ırmağın değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Çin'in kuzeyindeki ırmaklardan, rejimlerinin düzenli olmaması ve çok miktarda mil taşımaları nedeniyle tam olarak yararlanılamamaktadır. Ülkenin güneyindeki ırmaklar ise elektrik üretimine elverişlidir. Hindistan'ın su enerji kaynakları bölgeden bölgeye farklılıklar gösterir. Dekkan Platosunun doğu yamaçlarında bulunan ırmaklar, üzerlerinde barajlar kurulmasına elverişliyken, Himalayalar'dan akan ırmaklardan, kış aylarında sularının azalması nedeniyle tam olarak yararlanılamamaktadır.

Hayvan ve bitki varlığı. Asya kıtasındaki iklimlerin çeşitliliği ve yağışların dağılımı, değişik bitki ve hayvan türlerinin varlığına yol açmıştır.

Kuzey Sibirya'nın büyük bir bölümü iğneyapraklı ve karışık ormanlarla kaplıdır. Hindistan'ın kuzeydoğusu, Myanmar, Tayland ve Malezya'da tikağacına ve başka sert ağaçlara rastlanır. Hindistan'daki Ganj ve Myanmar'daki Irrawaddy ırmakları ile Malezya, Endonezya ve Filipinler'in kıyıları mangrov ağaçları ile kaplıdır. Hindistan ve Çin'de nüfus artışına bağlı olarak, ormanlık alanların bir bölümü tarım ve yerleşim alanlarına dönüştürülmüştür. Japonya'nın büyük bölümü ormanlarla kaplıdır. Filipinler'in yarısından fazlasının ormanlarla kaplı olmasına karşın, bunların ancak üçte birinden ticari amaçla yararlanılmaktadır.

Güney Sibirya'nın bir ucundan öbür ucuna uzanan kara toprak kuşağında başta buğday olmak üzere, tahıl üretimi yapılır. SSCB'nin önemli miktarda tahıl üretilen bir başka bölgesi de Orta Asya cumhuriyetleridir. Soyafasulyesi de yetiştirilen Kuzey Çin, başlıca tahıl üretim bölgelerinden biridir. Irak, İran, Pakistan ve Hindistan'ın kuzeyinde, ırmak ve kaynaklardan sağlanan suyla tahıl üretimi yapılır.

Güney Asya'nın başlıca ürünü ve besin kaynağı olan pirinç, Japonya, Çin, Endonezya, Filipinler, Myanmar, Sri Lanka, Hindistan, Pakistan, İran ve başka bazı Güneybatı Asya ülkelerinde yetiştirilir.

13. yüzyılda Brezilya'dan getirilerek ekilmeye başlanan kauçuk, bugün Malezya, Endonezya, Hindistan ve Sri Lanka'da yetiştirilmektedir. Hindistan'ın kuzeyi ile Sri Lanka'da, daha çok ihraç amacıyla yetiştirilen çay, Çin'de ve eski Sovyet cumhuriyetlerinde özellikle iç tüketim için üretilmektedir. Şekerkamışı, Cava, Filipinler, Hindistan ve Orta Asya'da yetiştirilir. Tütün üretiminde Türkiye, eski SSCB, Çin ve Endonezya önde gelir. Narenciye üretimi, Akdeniz yöresi, Orta Asya cumhuriyetleri, Çin ve Japonya'da yapılır. Hurmada Arabistan, meyankökünde ise Türkiye önde gelen ülkelerdir. Asya'nın bazı yörelerinde afyon elde etmek için haşhaş ekimi yapılır.

Asya'da bitkisel üretim yapılmayan bozkırlarda, Orta Asya çöllerinde ve Moğolistan'da koyun ve keçi yetiştirilir; deri, yün gibi hayvansal ürünler büyük ekonomik önem taşır. Orta Asya'da at binek hayvanı, yak ise yük hayvanı olarak kullanılır. Ren geyiği sürülerinin koruma altına alındığı Sibirya'da, öteden beri kürkleri değerli hayvanlar avlanmaktadır. Hindistan, Myanmar ve Tayland'da filler hâlâ yük hayvanı olarak kullanılmaktadır. Özellikle Güneydoğu Asya'da yük hayvanı olarak kullanılan mandanın sütünden de yararlanılır. Türkiye'de yumuşak yünü için Ankara keçisi yetiştirilir. Çin, Japonya, Orta Asya ve Hindistan'da ipekböcekçiliği yapılır.

Himalayalar'ın kuzeyinde yaşayan başlıca av kuşları, kartavuğu, yağmurcu, ormantavuğu ve su kuşlarının çeşitli türleridir; güneyde ise güvercin, sülün ve öteki av kuşları bulunur. Arabistan'da ve kıtanın başka bölgelerinde bulunan atmaca ve doğan gibi kuşlar avcılık için özel olarak eğitilir.

Çin, Japonya ve Güneydoğu Asya kıyılarında yengeç ve karides avcılığı yapılır. Hazar Denizinde ve Sibirya'daki ırmaklarda havyarı için mersinbalığı avlanır.

Kaynakların geliştirilmesi. Asya'nın sahip olduğu doğal kaynaklardan yararlanılması yalnızca teknolojiye değil, siyasal koşullara da bağlı olmuştur. Asya ülkelerinin çoğu, II. Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlıklarını kazanınca, doğal kaynaklarını kendi gereksinimleri doğrultusunda işletmeye başladılar. Kaynak kullanımını etkileyen bir başka etmen de kültürdür; kaynak kullanımı ve kültür arasındaki ilişkiye örnek olarak Hindistan'da dinsel gerekçelerle ineklerin kesilmemesi gösterilebilir.

Öte yandan, tarımda yeni tekniklerin uygulanmasıyla dönüm başına daha yüksek

Hindistan'da kutsal inek
ABC Ajansı

verim alınmaya başlamıştır. Daha önce ulaşılamayan madenler yeni teknolojiyle artık çıkartılabilmektedir.

SANAYİ. Madencilik. Asya'nın en önemli kömür üreticisi ülkeleri Çin ve Rusya'dır; bunları Japonya ile Hindistan izler. Dünyanın başlıca petrol üreticileri Arap ülkeleridir. Asya'daki en büyük petrol üreticisi ülke Suudi Arabistan'dır. İkinci sıradaki eski SSCB'yi Kuveyt, İran, Birleşik Arap Emirlikleri ve Irak izler. Doğal gaz üreticisi ülkeler ise, başta eski SSCB olmak üzere, Çin, Suudi Arabistan, İran ve Endonezya'dır.

Demir cevheri ve demir alaşımlarının elde edildiği cevherlerin üretiminde Çin, Rusya, Kazakistan, Hindistan ve Kuzey Kore önde gelir. Hindistan ve Çin dünyanın en önemli manganez üreticileridir. Asya'nın en önemli krom üreticisi eski SSCB'dir; onu Filipinler, Türkiye, Hindistan ve İran izler. Ayrıca, Çin, Orta Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetleri, Kuzey ve Güney Kore'de tungsten, Endonezya, Rusya ve Filipinler'de nikel çıkartılır.

Dünya kalay üretiminin yarısından çoğunu Asya gerçekleştirir. Asya'nın önde gelen kalay üreticisi ülkeleri Malezya, Endonezya ve Çin'dir. Kükürt, Orta Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetleri, Filipinler, Çin ve Japonya'da üretilir.

Asya'da çıkartılan boksit, dünyanın toplam üretiminin ancak çok küçük bir bölümüdür. Rusya dünyanın önde gelen altın

Hong Kong'dan bir görünüm
ABC Ajansı

üreticisi ülkelerinden biridir. Ayrıca, Japonya ve Çin'de kükürt, Çin, Kuzey ve Güney Kore'de grafit çıkartılır.

Ağır sanayi. Asya'da bulunan önemli maden yataklarına karşın, Japonya ile eski SSCB dışındaki ülkelerde metalurji sanayisi yeterince gelişmemiştir.

Kıtanın en büyük çelik üreticileri Çin ve Japonya'dır. En büyük tüketiciler ise Çin, Japonya ve Hindistan'dır. Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetlerinde de çelik üretimi artmaktadır. Kişi başına düşen çelik tüketimi açısından birinci sırayı Hong Kong alır. Japonya, Çin ve Hindistan kıtanın başlıca sanayi kömürü üreticileridir. Alüminyum üretimi Japonya, eski SSCB'nin Asya'daki bölümü ve Çin'de yoğunlaşmıştır. Hindistan'da alüminyum sanayisi oldukça gelişmiştir.

Japonya, tanker ve lokomotiften, küçük elektronik araçlara kadar, her tür makine ve araç üretir. Hindistan'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra ağır sanayi gelişmeye başlamıştır. Çin'in de makine sanayi alanında belirli bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Kıtanın öteki ülkeleri daha çok dayanıklı tüketim malları üretiminde yoğunlaşmışlardır.

Kimya ve petrokimya sanayileri. Asya'da tarımda azotlu ve fosfatlı gübre kullanımı artmaktadır. Kıtanın en çok gübre tüketen ülkeleri Hindistan, Çin, Japonya, Güney Kore ve Singapur'dur. Asya'da, kostik soda, sodyum karbonat ve sülfürik asit gibi temel kimyasal ürünler de üretilir ve tüketilir; başlıca üreticiler Japonya, Çin ve Hindistan'dır. Yaşam düzeylerinin yükselmesiyle birlikte kâğıt hamuru ve kâğıt üretimi de artmıştır. Başlıca kâğıt üreticileri Çin, Japonya, eski SSCB ve Hindistan, başlıca tüketiciler ise Japonya ve Hindistan'dır.

İmalat ve dokuma sanayileri. Asya'da başta pamuklu olmak üzere, dokuma sanayisi II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla gelişmiştir. Japonya ve Hong Kong dünyanın en büyük pamuklu dokuma ihracatçılarındandır. Çin, Tayvan, Singapur, Pakistan ve Hindistan da bu alanda dünya pazarlarına girmeye başlamıştır. Yünlü dokuma alanında önde gelen ülkeler Çin, Hindistan ve Türkiye'dir.

Kerestecilik, balıkçılık ve hayvancılık. Çin, eski SSCB'nin Asya'daki bölümü, Malezya, Endonezya ve Filipinler, sanayileşmiş ülkelere kereste ihraç ederler. Tayland ve Myanmar, tik gibi özel orman ürünlerinin üretim ve ihracatında uzmanlaşmıştır. Geniş ormanlık alanlara sahip olan Sovyetler Birliği'nde, ağaç kesimi ve taşımacılığı büyük ölçüde makineleşmiştir. Başta Myanmar, Kamboçya, Sri Lanka, Hindistan, Endonez-

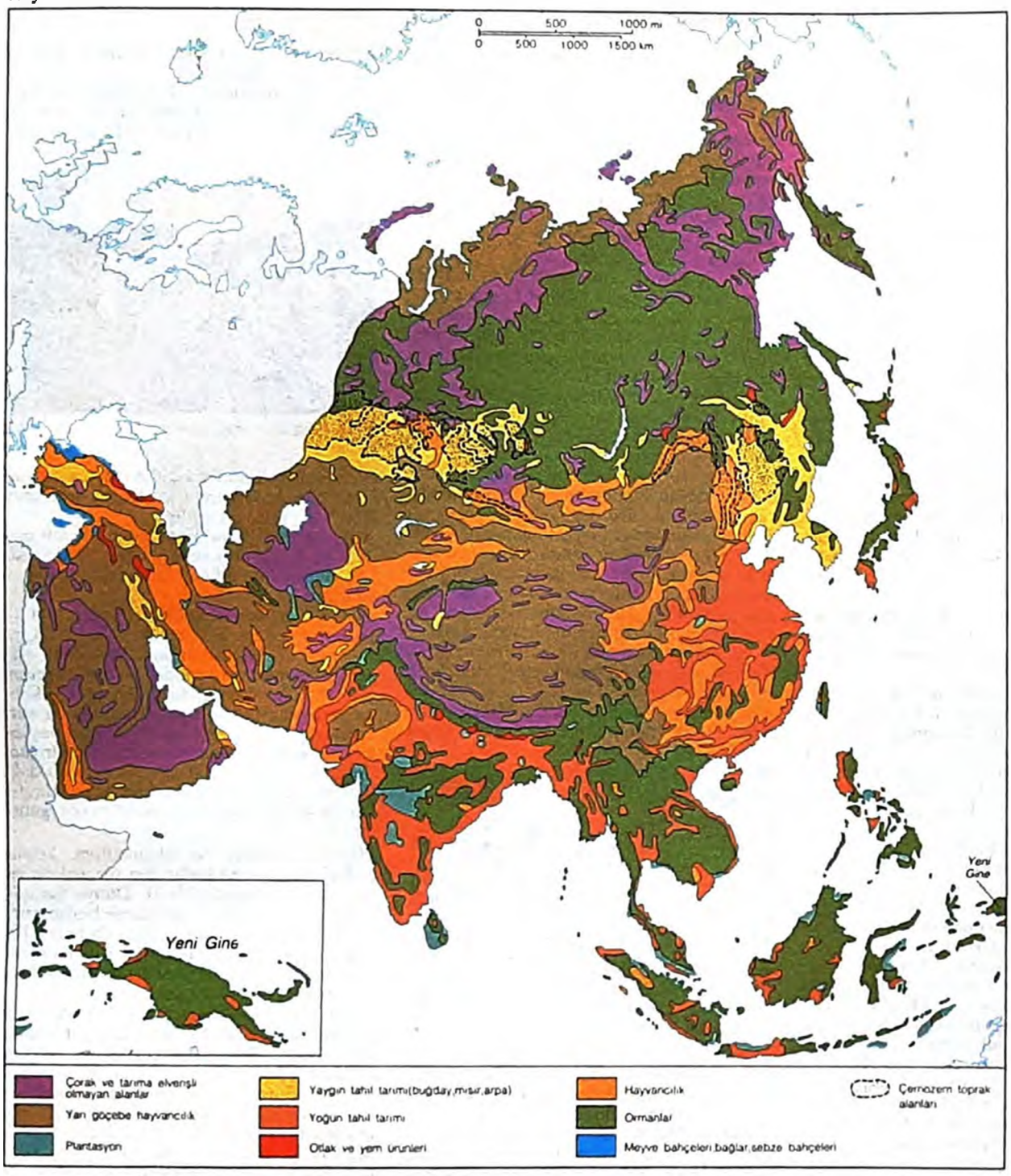

Asya'da Tarım Bölgeleri

ya, Laos, Malezya ve Filipinler olmak üzere, Güneydoğu Asya'nın tropik bölgelerindeki ormanları oluşturan önemli bir ağaç bambudur.

Genel olarak Asya'da balık önemli bir protein kaynağıdır. Çoğunlukla kıyı sularında yapılan balıkçılıkta Japonya, Çin, Hindistan, Güney Kore ve Tayland önde gelir. Çin'in güneyinde, Hindistan, Japonya, Güney Kore, Malezya, Hong Kong, Singapur, Tayland, Bangladeş, Endonezya ve Filipinler'de havuz balıkçılığı önem taşır.

Süt ve süt ürünleri üretiminde önde gelen ülkeler Hindistan, Pakistan ve eski Sovyetler Birliği'dir. Çin ve Japonya'da süt ürünlerine karşı geleneksel tabular yıkılmış ve bu ülkelerde süt ürünleri sanayisi gelişmeye başlamıştır. Asya'nın tek önemli domuz üreticisi olan Çin'i, Japonya oldukça gerilerden izlemektedir. Kümes hayvancılığında son zamanlarda önemli gelişmeler sağlanmıştır; ama yem sağlamadaki zorluklar bu alandaki gelişmeyi engellemektedir.

Çin, Hindistan, Pakistan ve İran'da eti ve yünü için koyun ve keçi yetiştirilir. Kıtada koyun, keçi ve sığır yetiştirilmesine karşın, sepicilik henüz yeterince gelişmemiştir.

Zanaatlar. Geleneksel aile işletmeleri ve zanaatlar, bugün de tüm Asya ülkelerinin ekonomilerinde önemli bir yere sahiptir; bu etkinlikler, ek iş ve gelir olanakları sağlayarak, hem kırsal hem de kentsel kesimlerde yaşam düzeyinin yükselmesine katkıda bulunmaktadır. Öte yandan, Asya halklarının geleneksel yöntemlerle ürettikleri bu mallara dünya pazarlarındaki talep giderek artmaktadır.

Öteki sanayiler. Asya'da ilaç sanayisinin gelişimi ülkeden ülkeye farklılıklar gösterir. Japonya'da ilaç sanayisi ABD ve Batı Avrupa ülkelerindeki kadar gelişmiştir. Çin ise geleneksel eczacılık yöntemleriyle yabancı eczacılık yöntemlerini birleştirerek, özgün bir bireşime ulaşmaya çalışmaktadır. Öteki Asya ülkelerinin pek çoğunda, bu alandaki üretim, ithal edilen ilaç hammaddelerinin işlenmesinden öteye geçmez.

Asya'da turizm önemli bir gelişme göstermiştir. En çok ilgi toplayan ve yabancı turist çeken ülkeler Hong Kong, Japonya, Tayland, Çin, Singapur, Hindistan, Pakistan, Türkiye, Suriye ve İsrail'dir. 1980'lerde Çin'e gelen turist sayısında büyük artış olmuştur. Asya'nın doğal güzellikleri ve tarihsel yapıları göz önünde bulundurulduğunda, turizmin gelecek yıllarda daha da gelişmesi beklenebilir.

ENERJİ. Asya'da kişi başına enerji tüketimi, Ortadoğu'nun petrol üreticisi ülkeleri dışında, dünya ortalamasının altındadır. Japonya kıtanın en büyük enerji üreticisidir. Kıtada termik, hidroelektrik ve birkaç ülkede de nükleer enerji üretimi söz konusudur. Ortadoğu'da termik santrallar elektrik enerjisi üretiminin en önemli kaynağıdır. Afganistan ve Sri Lanka gibi ülkelerde

ise hidroelektrik santrallar, termik santrallardan çok daha önemlidir. Bazı ülkeler nükleer santral kurma yolunda adımlar atmışlardır. Japonya ilk nükleer santralını 1967'de tamamlamış, Hindistan'daki nükleer santral yapımı ise 1969'da başlamıştır. Rusya (Mahaçkala, Baykal Gölü ve Kamçatka) ile Özbekistan'da (Taşkent) jeotermal santrallar vardır. Jeotermal enerjiden yararlanan öteki ülke Filipinler'dir.

TARIM. Asya'da son yıllarda tarım alanındaki en önemli ilerleme, yüksek verimli yeni tohum türlerinin geliştirilmesi olmuştur. Bu uygulama 1960'lardan bu yana, bazı ülkelerde olumlu sonuçlar vermiştir. Asya, dünya toplam pirinç üretiminin yaklaşık yüzde 90'ını gerçekleştirir. Asya ülkelerinin pek çoğunda pirinç ekimi için ayrılan alan, öteki tarım ürünleri için ayrılan alanlardan geniştir. Ekim alanları açısından Ortadoğu, Afganistan, Hindistan, Pakistan ve Sibirya'da en önemli ürün buğdaydır. Malezya'da kauçuk plantasyonları, pirinç ekilen alanlardan geniştir. Dünya pirinç üretiminin çok büyük bir bölümünün gerçekleştirildiği Asya'nın Sri Lanka ve Endonezya gibi bazı ülkelerinde, pirinç üretimi iç talebi karşılamaya yetmemektedir.

Asya'nın öteki önemli tarım ürünleri plantasyonlarda yetiştirilen çay, kauçuk, hindistancevizi, şekerkamışı ve ananastır. Başlıca kauçuk üreticisi ülkeler Malezya, Endonezya, Tayland, Hindistan ve Sri Lanka'dır. Çay üretiminde, Hindistan ve Sri Lanka'yı Çin, Tayvan ve Japonya izler. Hindistan, dünyanın başta gelen şekerkamışı üreticisidir. Filipinler, Tayvan ve Malezya'da yetiştirilen ananas, konserve yapılarak ihraç edilir. Hindistancevizi, Filipinler, Endonezya, Hindistan ve Sri Lanka'nın en önemli ürünüdür.

Asya'da çok çeşitli tropik ve astropik iklim kuşağı meyveleri yetişir. Ama, taşıma olanaklarının yetersizliği nedeniyle bu meyveler yetiştirildikleri bölgelerde tüketilmektedir. Kıtanın başlıca meyveleri arasında muz, ananas, elma, portakal, kavunağacı, mangusten ile durian sayılabilir. Konserveciliğin gelişmemiş olması ve taşımacılık olanaklarının yetersizliği bu meyvelerin ihracını engellemektedir. Aynı durum sebzeler için de geçerlidir; Asya'da sebze üretimi yerel tüketime yöneliktir. Bununla birlikte Tayvan, paketleme olanaklarını geliştirerek, meyve ve sebze ihracında önemli adımlar atmıştır.

Asya'da geleneksel sulama yöntemi, baraj göllerinde biriken suyun, arazinin eğiminden yararlanılarak, kanallar aracılığıyla tüm bölgeye dağıtılmasıdır. Bu yöntemin başlıca sakıncası buharlaşma ve sızıntılarla suyun azalması ve sürekli akan suyun topraktaki yararlı maddeleri alıp götürmesidir. 20. yüzyılın sonlarına doğru pompalar kullanılarak, yeraltı sularından yararlanmaya başlanmıştır. Asya'da yetiştirilen ürünlerin pek çoğunun büyük ölçüde su gerektirmesi nedeniyle, verimin artırılmasında sulama projelerinin önemi büyüktür. Güney Sibirya, eski SSCB'nin güneybatısı ve Pakistan'da dev sulama projelerinin geliştirilmesiyle geleneksel yöntemler terk edilmiştir.

TİCARET. Asya ülkeleri, Hıristiyanların bölgeye gelmesinden önce, hem kendi aralarında hem de Batı ülkeleriyle ticaret yapıyorlardı. Bu dönemde büyük önem taşıyan ürünler dokuma, ipek, altın, öteki değerli madenler, baharat ve kokulardı. Yaklaşık İÖ 4. yüzyılda Yunanistan'ı Anadolu üzerinden Hindistan'a bağlayan yolların açılmasıyla, Doğu-Batı ticareti daha da gelişti.

İspanya'nın Asya'ya doğrudan bir deniz yolu bulma çabaları, 16. yüzyılda Asya'ya büyük deniz seferlerinin yapılmasına yol açtı. Portekiz, Asya'nın baharat ticaretini ele geçirmeyi düşleyen ilk ülkelerden biriydi. Aynı amaçla, 17. yüzyılın başında İngilizler ve Hollandalılar tarafından iki ayrı Doğu Hindistan Kumpanyası kuruldu. İngilizler etkinliklerini Hindistan'da yoğunlaştırıp, buradan Myanmar, Seylan (bugün Sri Lanka) ve Malezya'ya uzandılar. Hollanda, önceleri Seylan ile ilgilenirken, daha sonra Güneydoğu Asya'ya yöneldi. Hindistan'da yalnızca küçük bir bölgeyi denetimleri altına alabilen Fransızlar, 19. yüzyılda Çinhindi'nde çok daha etkili oldular. İspanya ise Filipinler'i denetimi altına aldı.

Ticaret şirketlerinin gelişmesi ve sömürge yönetimlerinin yerleşmesiyle ticaret yeni bir biçim kazandı. Genel olarak bakıldığında artık sömürge ülkeler hammadde ihraç ediyor, buna karşılık bağımlı oldukları ülkelerden mamul madde satın alıyorlardı. Bu dönemde çay ve tütün dünya pazarlarına girdi; jüt Hindistan'ın tekelinde bir ürün oldu. 19. yüzyıl sonlarına değin, Japonya'ın ticareti, Kore ve Çin'le sınırlıydı. Çin, başta ABD olmak üzere, Batı'yla önemli ticari ilişkiler kuran ilk Asya ülkesi oldu. 20. yüzyılın birinci yarısında güçlenen Japonya, Batı ülkeleriyle ticari ilişkiler kurdu. Bunu II. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında doruğuna ulaşan, siyasal bağımsızlık mücadeleleri izledi. Eski sömürgelerin bağımsızlıklarına kavuşmaları, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve Japonya'nın dünyanın bellibaşlı iktisadi güçlerinden biri durumuna gelmesi, eski ticaret ilişkilerinde büyük değişikliklere yol açtı. Bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin pek çoğu, ekonomik ve toplumsal kalkınmalarını planlayarak üretimlerini çeşitlendirme ve yeni sanayiler geliştirme yoluna gittiler.

İç ticaret. Geçmişte metropol ülkelerle sömürgeleri arasında var olan işbölümünün sonucunda, Asya'nın bağımsız ülkelerinin ekonomilerinin bugün tamamlayıcı olmak yerine rekabetçi bir nitelik taşımaları şaşırtıcı değildir. Kıta ülkelerinin birbirlerine yaptıkları ihracat, toplam ihracatlarının küçük bir bölümünü oluşturur. Asya ülkeleri son zamanlarda aralarında mal anlaşmaları yaparak, uluslararası pazarlardaki konumlarını güçlendirmeye çalışmaktadırlar. Kauçuk, kalay, şekerkamışı, hindistancevizi gibi ürünlerde çeşitli uluslararası anlaşmalar yapılmıştır. 1979'da Bangladeş, Hindistan, Endonezya ve Sri Lanka'nın öncülüğünde, çay konusunda uluslararası bir anlaşma imzalanmıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti son yıllarda sosyalist blok dışındaki Asya ülkeleriyle ticaret ilişkileri kurmaya başlamıştır. Çin'in öteki Asya ülkeleri ile kurduğu ticari ilişkiler genellikle takas anlaşmaları biçimindedir.

1967'de kurulan Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) gibi bölgesel örgütlenmelere karşın, Asya ülkelerinin ticari bütünleşmesini sağlama yönünde pek az çaba harcanmıştır. Asya ülkelerinin pek çoğunun amacı, ülkeler arası işbölümü ve uzmanlaşma değil, üretimlerini çeşitlendirerek kendi kendilerine yetmektir.

Dış ticaret. Asya ülkelerinin kıta dışı ülkelerle olan ticaret ilişkileri, sömürge döneminde kurulan siyasal ilişkilerin izlerini taşır. Örneğin eski İngiliz sömürgeleri sterlin bölgesinin içinde yer alırken, eski Fransız sömürgeleri uluslararası ödemelerinde frank kullanırlar. Bu durum 1960'lardan sonra çeşitli etmenlerle değişmeye başlamıştır: Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması, Japonya'nın önemli bir ekonomik güç durumuna gelmesi ve Çin'in Sosyalist blok dışındaki ülkelerle ticaret yapmaya başlaması bu etmenler arasındadır.

Asya'nın gelişmekte olan ülkelerinin başlıca ihraç ürünleri kauçuk, çay, ham petrol, petrol ürünleri, pirinç, şeker, kopra, hindistancevizi ve palmiye yağı, pamuk, pamuklu ürünler, jüt ve jüt ürünleri, kalay, tütün, ağaç ürünleri, demir cevheri, yün, post, deri ve baharat oluşturur. İhraç edilen bu ürünlerin miktarı ve fiyatı, gelişmiş ülkelerde sanayinin etkinliğine göre değişen dış talebe sıkı sıkıya bağlıdır. Gelişmiş ülkelerin bazılarının, ithal ettikleri bu ürünlerin bir bölümünü kendi sentetik ürünleri ile ikame etme eğilimi, fiyatların düşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, Asya'nın gelişmekte olan

Bangladeş'te çay toplayan kadınlar
ABC Ajansı

ülkelerinin ihraç ettikleri ürün miktarı arttığı zaman bile, ihraç gelirleri aynı oranda artmamaktadır. Öte yandan, bu ülkelerin ithal ettikleri sermaye ve tüketim malları fiyatlarının, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana sürekli bir artış göstermesi, sorunu daha da ağırlaştırmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin başlıca ithalat kalemlerini makine, taşıma araçları, öteki mamul maddeler, gübre, kimyasal ürünler, yiyecek, içecek, sigara, tütün, yakıt, makine yağları ve yağ oluşturmaktadır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin sterlin bölgesi ülkelerine ihracatı azalmış; Fransa, Çinhindi ve Ortadoğu ülkeleriyle, Hollanda da Endonezya ile ticari ilişkiler kurmuştur. Eski SSCB 1959'dan sonra Myanmar, Sri Lanka, Hindistan ve Endonezya ile ticari ilişkilerini geliştirmiştir. Savaş sonrasında, Asya ülkelerine ekonomik yardım sağlayan ülkelerin başında gelen ABD'nin, bu ülkelerle ticari ilişkileri de gelişme göstermektedir. ABD'nin ticaret yaptığı Asya ülkelerinin başında Japonya gelir. Çin, ABD, İngiltere, Avustralya, Kanada ve Fransa ile olan ticari ilişkilerini geliştirmiş, Japonya ile ticaret anlaşmaları imzalamıştır. 1950'de, ABD'nin koyduğu ambargo nedeniyle çıkmaza giren ABD-Çin ilişkileri, 1971'de pek çok ürün için bu ambargonun kaldırılmasıyla canlanmış ve ABD son zamanlarda Çin'e en çok mal satan ülke durumuna gelmiştir.

Batı Asya ülkelerinin Batılı ülkelere yaptıkları ihracatın büyük bir bölümünü petrol oluşturur. Önceleri Batılılar petrol üreticisi ülkeler karşısında daha güçlü durumdayken, petrol üreticisi ülkelerin ortak çıkarlarını savunmak için anlaşma yollarını aramaları ve 1960'ta Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kurmaları bu durumu değiştirmiştir.

ULAŞTIRMA. 19. yüzyılın başlarına değin Asya'nın en önemli taşıma araçları kervanlar ve denizaşırı seferler yapan gemilerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında demiryolları ön plana çıktı; limanların karayolları ve demiryollarıyla iç bölgelere bağlanması ulaşım ağını genişletti. Hava taşımacılığı Asya'nın

dağlarla çevrili bölgelerine ulaşmada önemli rol oynadı.

Yol yapımı sürecinin hızlanması, taşımacılıkta kullanılan hayvanların yerini hızla motorlu araçların almasına yol açmıştır. Bununla birlikte hayvanlarla yapılan taşımacılık, özellikle köylerde hâlâ varlığını korumaktadır. İnsan ve mal taşımacılığında, ırmak ve kanallardan yararlanılan ülkelerin

Bombay limanı, solda Tac Mahal Oteli
Robert French-Odyssey Productions

başında Bangladeş, Myanmar, Çinhindi ülkeleri ve Çin gelir. Okyanuslara sefer yapan gemiler Mekong Irmağı yoluyla Phnom Penh'e (Kamboçya), Yangtze Irmağı yoluyla da Wuhan'a (Çin) ulaşabilmektedirler. Laos'un da Mekong Irmağı yoluyla denize bağlanması mümkün görünmektedir.

Batı Asya'da ve eski Sovyetler Birliği'nin batısında, petrolü bir bölgeden öbürüne taşımak için, boru hatlarından yararlanılmaktadır. Boru hattı ile yapılan taşımacılığın öbür sistemlere göre en önemli üstünlüğü, hızlı ve ekonomik olmasıdır. Ama bu hatların çeşitli ülkelerin topraklarından geçmesi, siyasal gerginlik dönemlerinde çeşitli sorunlar doğurabilmektedir. Son yıllarda tanker taşımacılığında da büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

TARİHSEL GELİŞİM. Tarihte ilk gelişkin örgütlenme biçimlerinin ortaya çıktığı yer, genellikle Güneybatı Asya olarak kabul edilir. Bütün kaynaklara ve mutlak egemenliğe sahip bir tanrı-kral tarafından yönetilen siyasal devlet anlayışı da burada doğdu. İlk zamanlarda bazı kent devletleri de görülmekle birlikte, Güneybatı Asya'da uzun dönemde geniş topraklara dayalı devlet örgütlenmesi eğilimi ağır bastı. Burada gelişen siyasal devlet anlayışı zamanla kıtanın doğusundaki Hindistan'a ve Çin'e yayıldı. Tarihsel olarak Hint siyasal sistemleri Güney ve Güneydoğu Asya'ya, Çin siyasal sistemleri ise Doğu Asya'ya damgasını vurdu.

Avrupa nüfuzunun gelişmeye başladığı 15. yüzyılın sonlarında Asya'daki durum şuydu: Doğudaki siyasal sistemler belirli bir kararlılık gösterirken, Güneydoğuda bazı devletlerin çöküş içinde olması nedeniyle sürekli bir değişim yaşanıyordu. Güney Asya'da Baburlu İmparatorluğu'nun Hindistan'ı ele geçirme çabaları bir başka değişim sürecine yol açmıştı. Güneybatıda Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğiyle birlikte yeni bir yapılanma oluşuyor, Orta Asya'da ise Moğol yayılması son dönemlerini yaşıyordu.

Avrupa'nın Asya ile siyasal ilişkileri iki evreye ayrılabilir: Asya'nın günümüzdeki siyasal coğrafyasının belirlendiği ilk evrede bazı Avrupa devletleri kıtanın istikrarsız bölgelerinde denetim kurmayı başardılar. İkinci evre ise, çeşitli düzeylerdeki siyasal ve ekonomik bağlar sürdürülmekle birlikte Batılı devletlerin denetimi bölgelerinden çekilmelerine sahne oldu. Bu arada daha önce siyasal örgütlenmeden yoksun olan kıtanın kuzeyindeki geniş topraklar Sovyetler Birliği içinde bütünleşti.

Önceleri Asya'nın değişik ürünleriyle ilgilenen ve donanmalarıyla ticaret yollarını denetim altına almaya çalışan Avrupa devletleri, İran'dan Güney Çin'e kadar bir dizi ticaret karakolu kurdular. Bölgede varlığını ilk duyuran ülke olan Portekiz 1498'de Hindistan'a, 1511'de Malaya'ya, 1514'te de Çin'in güneyine ulaştı. Portekizlileri önce İngilizler, ardından Fransızlar ve Danimarkalılar izledi. 1700'lerde kıyıdaki noktalardan iç kesimlere doğru yayılma başladı. Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki çatışmalar Asya üzerindeki denetim alanlarını da etkiledi. 18. yüzyılın başında Portekiz bir düşüş içine girerken, Hindistan İngilizlerin, Doğu Hint Adaları Hollandalıların, Filipinler de İspanyolların eline geçti.

Avrupa'da Napoléon Savaşları'nın sona ermesiyle (1815) Fransa Hindistan üzerindeki hak iddialarından İngiltere lehine vazgeçti. Ama, daha sonra direniş gücünden yoksun zayıf devletlere boyun eğdirerek Çinhindi üzerinde nüfuz kurdu. Malaya'yı denetim altına alan İngiltere, 19. yüzyılda Myanmar'ı alıp Hindistan'a kattı. ABD 1898'de Filipinler'i İspanya'dan devraldı. Bu arada Almanya'nın Çin'in çeşitli yörelerinde ticari üs ve denetim kurma girişimleri öteki Avrupa devletlerinin direnişiyle karşılaştı. Aynı yüzyılın ikinci yarısı Avrupa devletlerinin anlaşmalı limanlar elde etmek için Çin üzerinde sürekli ve yoğun baskı uygulamalarıyla geçti. Siyam (bugün Tayland) Avrupalıların siyasal denetiminden uzak kalmayı başardı. Japonya ve Kore de Avrupalıların siyasal ve ticari ayrıcalık taleplerini geri çevirdi. Japonya 19. yüzyıl sonlarından başlayarak kendi yayılmacı politikasını uygulamaya başladı ve 1875'te Kuril ve Ryukyu adalarını, 1895'te Kore ve Tayvan'ı, 1905'te de Sahalin'in güneyini ele geçirdi. Daha sonra gözlerini Mançurya'ya dikerek 1932'de bu bölgede kukla Manzhu Guo (Japonca Mançukoku) devletini kurdu.

Güneybatı Asya'da ise Arabistan Osmanlı Devleti'nin yayılması sırasında örgütlü bir siyasal denetimin dışında kaldı. Küçük şeyhlikler Arabistan ve Basra Körfezindeki vahalarda bağımsız varlıklarını sürdürdüler.

1400'lerde Altın Orda Devleti'nin egemen olduğu Orta Asya'da 15-16. yüzyıllarda Rus tarım kolonileri kurulmaya başladı. Kürk ve kereste peşinde olan Rus kâşifler, 1639'da Büyük Okyanusa ulaştılar. Sibirya'da siyasal örgütlenmelerin bulunmayışı, bölgede Rus yayılmasını daha da kolaylaştırdı. Buna karşılık Ruslar Hazar Denizinin doğu kesimlerine yayılmakta bazı güçlüklerle karşılaştılar ve bu süreç ancak 19. yüzyıl sonunda tamamlanabildi.

ÇAĞIMIZDAKİ BİÇİMLENMELER. 20. yüzyıla girerken Asya'da siyasal ve kültürel milliyetçilik önemli bir gelişme gösterdi. Osmanlı Devleti'nin çöküşünden sonra Güneybatı Asya'nın bazı yöreleri 1920-26 arasında siyasal bağımsızlıklarını kazandılar. Bölgede 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması çatışma ve çelişkileri artırdı.

Japonların II. Dünya Savaşı sırasında Batılı devletleri Güneydoğu Asya'da yenilgiye uğratması, milliyetçi akımların güç kazanmasına yol açtı. ABD Filipinler'e söz verdiği bağımsızlık hakkını 1946'da tanıdı. Ardından Hindistan ve Pakistan (1947), Sri Lanka ve Myanmar (1948), Endonezya (1949) ve kâğıt üzerinde kalmakla birlikte Kamboçya, Vietnam ve Laos (1954) bağımsızlıklarını kazandılar. 1963'te Borneo'yu da içine alan Malezya Federasyonu kuruldu. 1965'te Singapur federasyondan ayrılarak bağımsız bir devlet oldu. Endonezya'nın 1976'da Timor'u topraklarına katmasıyla bölgede Avrupalıların elinde yalnızca Hong Kong (İngiltere) ile Macau (Makao/Portekiz) kaldı. Ama, Çin ile Birleşik Krallık arasında 1984'te varılan anlaşma uyarınca, Hong Kong 1997'de Çin'e bağlı bir özerk yönetim bölgesine dönüşecektir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Asya'da Batılı devletler ve müttefikleri ile komünist destekli Asyalı kuvvetler arasında üç önemli savaş patlak verdi. Fransa'nın Çinhindi'nde 1946-54 arasında yürüttüğü savaş, bölgedeki ülkelere biçimsel bağımsızlık tanınmasıyla sonuçlandı. 1950-53 arasındaki Kore Savaşı, yarımadanın Kuzey ve Güney Kore olarak ikiye ayrılmasıyla noktalandı. ABD'nin Güney Vietnam'ı desteklemesiyle şiddetlenen Vietnam Savaşı daha sonra Kampuçya ve Laos'a da yayıldı. 1975'te Güney Vietnam'daki hükümetin devrilmesiyle 2 Haziran 1976'da Kuzey ve Güney Vietnam birleşerek Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti'ni oluşturdu. Bunu Laos ve Kamboçya'nın da ABD denetiminden çıkması izledi.

Asya milliyetçiliği 1970'lerde bütün büyük ülkelerde Batı'nın siyasal ve kültürel etkisini kırmayı başardı. Güçlü bir denetimin var olduğu Sovyet Asyası'nda ise bazı göçebe toplulukların sınırı aşıp başka ülkelere sığınmaları dışında ciddi bir olay görülmedi. Asya ülkeleri siyasal ve kültürel bağımsızlığın kazanılmasından sonra ekonomik bağımsızlık ve toplumsal gelişme açısından çok daha güç sorunlarla karşı karşıya geldiler. Doğu Pakistan'da (Bangladeş) olduğu gibi, bölgesel ve etnik eşitsizlikler iç dengeleri tehdit eden noktalara vardı. Birleşik bir yapıya sahip olan ve büyük bir ekonomik gelişme gösteren Japonya dışındaki ülkeler, içerideki güçlerin farklı hedefler peşinde koşmaları ve ulusal çıkarlardan kaynaklanan devletlerarası çekişmeler yüzünden sürekli bir çalkantı içine girdiler. Asya kıtasındaki siyasal gelişmeler arasında 20. yüzyılla sonrası açısından önem taşıyan ve uluslararası çapta etkiler yaratan iki olgu, 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve Arap-İsrail sorununun hâlâ çözülme-

Asya'nın Siyasal Bölünümü

miş olmasıdır. 1990'ların başlarında bu iki olguya, SSCB'nin dağılması ve Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerinin birer bağımsız devlete dönüşmesi eklenmiştir.

Avrupa'nın Asya kültürü üzerindeki kalıcı izlerinin belki de en açık örneği Rusça, İngilizce ve Fransızca gibi dillerin yaygın biçiminde konuşulmasıdır. Orta Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetlerinde Almanca konuşan azınlıklar vardır. Yaşlı Filipinliler İspanyolca, Endonezyalılar Hollanda dilini konuşurlar. Makao, Timor ve eski Portekiz Hindistanı'nda Portekizce hâlâ kullanılır. Vietnam, Kamboçya ve Laos'ta Fransızca bir *lingua franca*(*) olarak geçerliliğini korumaktadır. İngilizce Malezya, Hindistan ve Hong Kong'da resmi dildir. Ayrıca bu ülkelerin çoğunda, egemen olan yabancı dil okullarda da öğretilmektedir.

TARİH

TARİHÖNCESİ. Son bilimsel bulgularla, Asya'nın tek başına insanlığın beşiği olduğu biçimindeki geleneksel kanının geçerliliğini yitirmiş olmasına karşın, insanoğlunun Asya'nın zengin ve değişken doğal ortamına uyum sağlamada gösterdiği evrim geniş bir ilgi konusu olmaya devam etmektedir. Günümüzden 35 milyon yıl önce Asya'nın bugünkü jeolojik özellikleri oluşurken, aralarında bilinen en eski insangil olan *Ramapithecus punjabicus*'un da bulunduğu başlıca primat türleri de ortaya çıktı. Yaklaşık 2,5 milyon yıl önce Pleyistosen Bölümünün başlarında görülen *australopithecl*, aynı bölümün ortalarında (y. 500-200 bin yıl önce) yerini *Homo erectus*'a bıraktı. Günümüzden yaklaşık 150 bin yıl önce başlayan Üst Pleyistosen ise *Homo sapiens*'in ortaya çıkışına sahne oldu.

Tarihöncesi insan fosilleri. Vürm Buzul döneminde buzullaşmanın doruğuna çıkmasıyla yüksek kesimleri kaplayan buz tabakaları yüzünden Asya'da insanların yaşam alanları sınırlıydı. Avrupa ile Doğu Asya arasındaki geçitler bazı dar koridorlar dışında genellikle kapalıydı. Bu bakımdan Vürm buzullaşmasının başladığı 70 bin yıl öncesinde Batı Avrupa Neanderthal toplulukları ile Zagros ve Elburz dağlarının kuzeyi, Hindukuşlar, Orta Asya ve Afganistan'da kalıntılarına rastlanan Batı Asya Neanderthal toplulukları birbirinden kopuktu. 40 bin yıl önce başlayan ikinci buzullaşma evresinde kısa süren ılıman dönem içinde Neanderthal yaşam alanlarının yerini ilk modern insangillerin oturduğu yerler aldı. Buzullaşma

dönemlerinde Asya'nın kuzeydoğusu ile Yenidünya arasında bir kara köprüsü durumunda olan Bering Boğazı, daha sonra sularla kaplandı. Aynı biçimde Vürm ve Riss buzul dönemlerinde, Güneydoğu Asya'dan Avustralya'ya göçlere olanak veren kıtasal kütleler, sular altında kalarak birbirinden ayrıldı. Güney Asya'nın yüksek kesimlerinde buzullaşmalar görülmekle birlikte, daha aşağılarda tropik bir doğal ortam görüldü. Çin'de ise Üst Pleyistosen Bölümü boyunca insan yerleşimine elverişli bir iklim ve toprak örtüsü egemen oldu.

20. yüzyılda Yakındoğu'da yapılan araştırma ve kazılarda Neanderthal insan fosillerinin bulunduğu 10'u aşkın yer bulunmuştur. Suriye, Lübnan ve İsrail'de yapılan kazılar sırasında 70.000 - 37.750 yıl öncesine giden insan kalıntılarına rastlanmıştır. 1929-34 arasında Karmel Dağındaki iki mağarada son *Homo sapiens* insangillere özgü birçok fiziksel özelliklere sahip Neanderthal fosiller ortaya çıkarıldı. Daha sonra Türkiye, Irak ve İran'da yapılan kazılarda benzer fosillerin bulunmasıyla *Palaeonthropus palestinus* adlandırmasından vazgeçildi. Semerkand'da yapılan kazılar, Orta Asya'nın eski Neanderthal fosilinin bulunmasını sağladı. Doğu ve Güneydoğu Asya'da da Batı Asya Neanderthal insangilini andıran Üst Pleyistosen Bölümü başlarından kalma fosiller bulundu.

Çin'de 1922'de başlayan araştırmalarda elde edilen çok sayıda buluntu arasında günümüzden yaklaşık 120 bin yıl öncesine ait olduğu sanılan bir kafatası da yer almaktadır. Doğu Asya'nın özelliği, Batı Asya Neanderthali ile benzerlik taşıyan fosillerin bu bölgede çok daha yeni sitlerden elde edilmesidir. Güneydoğu Asya Neanderthal kalıntıları ise 1931-32'de Cava'da bulundu. Cava'da ortaya çıkarılan kafataslarına önce *Homo (Javanthropus) soloensis* adı verildiyse de, günümüz taksonomi bilginleri bu örneklerin Çin ve Batı Asya Neanderthalleri ile benzer oldukları kanısındadırlar. Japon adalarından pek az kalıntı elde edilebilmiştir; bunlar da sınıflandırılabilme açısından yeterli bütünlüğü göstermemektedir. Güney Asya'da insan yapımı bazı eşyalar bulunmasına karşın bugüne değin fosil bulunamamıştır.

Batı Asya'da *Homo sapiens*'in ortaya çıkışı yaklaşık 40 bin yıl öncesine gitmektedir. Bu tarih aşağı yukarı Avrupa ve Afrika Neanderthallerinin yerini *sapiens* insangillerin aldığı dönemle çakışmaktadır. Güneydoğu Asya'nın en eski *Homo sapiens* kalıntısı 1959'da Borneo'da bulunan kafatasıdır. Bu buluntu 37.650 yıl öncesine gitmektedir. Çin'de çeşitli tarihlerde yapılan kazılarda elde edilen fosiller de Üst Pleyistosen sonlarına aittir. 1958'de Japonya'da Honşu Adasında bulunan *sapiens* fosili gene Üst Pleyistosen'den kalmadır.

Yakındoğu'da, Lübnan'da *sapiens* fosilleri barındıran iki Pleyistosen sit bulunmuştur. İsrail'de yapılan çeşitli kazılar da Üst Pleyistosen sitleri ortaya çıkarmıştır. Sibirya'nın batısında 1929'da bulunan *sapiens* örneği günümüzden yaklaşık 15 bin yıl öncesine aittir.

Fosil kalıntılarının morfolojisi. Eldeki örnekler incelendiğinde, alında göz çukurlarının hemen üzerindeki uzun çıkıntı, geniş ve derin göz çukurları ve ortalama 1.500 cm³ kafatası hacmi gibi özellikler açısından, bazı Batı Asya ve Avrupa Neanderthalleri arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Avrupa Neanderthaline en çok benzerlik gösterenler İsrail, Irak ve Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetlerinde bulunan örneklerdir. Batı Asya'nın öteki Neanderthalleri ise Avrupa'nın Üçüncü Buzularası Neanderthallerine benzer. Bunlar, fiziksel özellikler açısından günümüz insanına daha yakındır.

Doğu Asya Neanderthali'nin özellikleri arasında, ortalama 1.225 cm³ kafatası hacmi ve kesicidişlerin (bölgede bugün yaşayan halklarda da çok yaygın olarak görülen) "küreksi" biçimi dikkat çekmektedir. Cava'da bulunan kafataslarının hacmi ise 1.158 cm³'e kadar inebilmektedir. Bu açılardan bakıldığında Çin ve Cava Neanderthalleri ile Afrika'nın Kabwe ve Saldanha kafatasları arasında benzerlik bulunmaktadır. Çin ve Cava Neanderthalleri daha çok orta Pleyistosen'in *Homo erectus*'una benzer. Cava'da bulunan bir başka örnek olan Wadjak kalıntısı ise 1.550 cm³ kafatası hacmi ile daha çok Avustralya ve Melanezya'nın yerli halkları ile benzerlik taşımaktadır. Asya'nın soğuk iklim kuşaklarında kısa ve sağlam yapılı kalıntılara, tropikal kuşaklarında ise uzun ve ince kalıntılara rastlanmıştır.

Borneo'da elde edilen ve daha çok Avustralya yerlileri ile benzerlikler taşıyan bir örneğin dışında, Asya'da bulunan *Homo sapiens* fosilleri günümüzün Asya insanları ile benzerlikler taşımaktadır. Çin'in kuzeyindeki bir sitten elde edilen örneklerden üçünün günümüz Aynu, Eskimo ve Melanezya topluluklarına özgü yapıda olması, Pleyistosen sonlarında (y. 30-10 bin yıl öncesinden günümüze) Çin'in bu yöresinde çok çeşitli morfolojik özelliklerin bir arada bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Çin'in çeşitli yörelerinde yapılan kazılardan elde edilen fosiller, bugün Doğu Asya'da yaşayanların iskelet yapıları ile önemli benzerlikler taşımaktadır.

Tarihöncesi insanların yaşam biçimleri. Orta Pleyistosen'den kalma taş alet ve silahlardan, bu dönemde Asya'da iki tekniğin egemen olduğu anlaşılmaktadır. Batı ve Orta Asya'da, genel olarak Acheuleen kültür adı verilen el baltası ve büyük kesici alet yapımcılığı görülürken, Doğu ve Güneydoğu Asya'da Pleyistosen sonlarına değin süren taş yonga alet yapımcılığı ön plana çıkmaktadır. Orta Pleyistosen'i izleyen Üst Pleyistosen'de soğuk iklim koşullarına geçilmesiyle, Batı Asya'da Acheuleen el baltasının yerini taş yonga alet yapımcılığı aldı. Bu tekniğin görüldüğü Mousterien kültürde alet yapımı, taş parçalarının düzeltilerek işlenmesine dayanıyordu. Neanderthal ile yakından bağlantılı bu geleneğe geçiş İsrail, Suriye, Ürdün, Irak, Orta Asya ve Çin'in kuzey kesiminde yapılan kazılarda elde edilen bulgularda da doğrulanmaktadır. Doğu ve Güney Asya'nın öteki kesimlerinde ise günümüzden 10 bin yıl önce Pleyistosen'in kapanışına değin süren Çakıltaşı kültürünün değişik teknikleri egemen oldu. Keskin ağızlı küçük aletlere dayanan Mezolitik Çağ ile birlikte bütün bu kültürler silindi.

Üst Pleyistosen'de soğuk iklim koşullarına biyolojik ve kültürel uyum sağlayarak buzların çekilmesiyle yüksek yerlerde de oturmaya başlayan insanlar, av hayvanlarını izlerken yeni ve daha geniş alanlara yayıldılar. Ateşin denetim altına alınması, mağaraların barınak olarak kullanılması ve hayvan derilerinin dikilerek giyilmesi de yeni gelişmelerdi. Bu arada ölüleri gömme âdeti başladı. Bazı kalıntılar sıcak bir evrede ilkel konutların da yapıldığını göstermekle birlikte, genelde mağara ve kaya sığınakları temel barınaklar olmaya devam etti. Bu dönemde yamyamlığın var olduğunu gösteren bazı kanıtlar da vardır. Resim ve plastik sanatlar alanında Asya Neanderthal insanı ile ilgili herhangi bir arkeolojik bulgu yoktur. Bu sanatlar Asya'da *Homo sapiens* ile birlikte ortaya çıkar.

Üst Pleyistosen insanları büyük hayvanları avlamakta ustaydılar. Batı ve Orta Asya'da av hayvanı varlığı buzul ve buzularası dönemlere göre değişmekteydi. İsrail'de hem ılıman dönemlere ait hipopotam ve gergedan, hem de soğuk dönemlere ait geyik ve antilop fosilleri bulunmuştur. Orta Asya'da ise başlıca av hayvanlarını mamutlar, geyikler ve tüylü gergedanlar oluşturmaktaydı. Güney ve Güneydoğu Asya'da Pleyistosen'in büyük bölümü boyunca tropik koşulların egemen olması, bu bölgelerdeki hayvan varlığını kıtanın öteki bölgelerinden farklı kılmıştır.

Asya fosillerinin günümüz insanına filogenetik yakınlığı. Bilim adamları yaşayan insan toplulukları ile geçmiş fosil örnekleri arasında filogenetik bağlar kurulmasında genellikle ihtiyatlı davranırlar. Bir halkın kökenini birkaç bin yılın ötesine götürmek pek güvenilir bir yaklaşım sayılmaz. Örneğin Batı Asya'da İsrail'in Mezolitik Çağ insanı, günümüz Yakındoğu insanlarıyla benzerlik taşımaz. Cava ve Borneo Neanderthalleri de, Güneydoğu Asya adaları ve anakara halkları ile benzerlik göstermezler. İlk fosil örnekleri 8 bin yıl öncesine giden Asya'nın Pigme ve Negrito toplulukları, Afrika Pigmelerinden çok, çevrelerindeki büyük topluluklara yakın fiziksel özellikler taşır. Uzakdoğu'da "Çinli" olarak nitelendirilebilecek iskeletlerin geçmişi ancak İÖ 3. binyıla uzanır. Güneydoğu Asya'nın yerli halklarında Çinli özelliklere sık rastlanması, Çinlilerin geçmişte güneye göç etmelerinin bir sonucudur. Tarihten silinmiş topluluklar ile günümüz halkları arasındaki biyolojik benzerliklerin geçmişi, genelde bundan dört-beş bin yıl önce toplayıcılıktan tarıma geçen Neolitik Asya kültürlerine değin indirilebilir.

ANTİK ÇAĞ. Asya'nın son 2500 yıllık tarihi Çin, Hint, İslam, Rus, Avrupa ve Orta Asya kaynaklı etkilerin ve bunların karşılıklı ilişkilerinin damgasını taşır. Doğu Asya uygarlığını (Japonya, Kore ve Annam) biçimlendiren Çin, aynı zamanda Moğolistan, Tibet, Tayland, Kamboçya ve Myanmar'ı önemli bir ölçüde etkilemiştir. Hindu ve Budacı dinlerde somutlaşan Hint etkisiyle Hint sanat, edebiyat ve alfabesi de yayılmıştır. İslamlık, beşiği olan Arabistan Yarımadasından hemen her yöne yayılırken, doğuda Hindistan'a, oradan da Doğu Hint Adalarına kadar uzanmıştır. Orta Asya ise tarihte, söz konusu güçlü etkilerin yansıdığı ve buradan başka alanlara iletildiği bölge olmuştur. Orta Asya halklarının ortak bir adı yoktur. Dilbilim açısından Türk, Moğol ve Hun gibi çeşitli gruplara ayrılan bu topluluklar yalnızca belirli dönemlerde aynı devlet çatısı altında birleşmişlerdir. Orta Asya, tarih boyunca dış baskıları yumuşatıp emen, ama er ya da geç dışarıya atan bir sünger olmuştur. Orta Asya çıkışlı istila hareketleri arasında Avrupa'nın Avar, Hun ve Bulgarlarca istilası, Hindistan'ın kuzeyinin Akhunlarca ele geçirilmesi, Moğolların Rusya'yı fethi, Timur'un fetihleri, Anadolu ve Doğu Avrupa'nın Türklerce ele geçirilmesi, Hindistan'ın Babür istilasına uğraması, Çin'in önce Kubilay Han'ın ordularınca, 17. yüzyılda da Mançularca ele geçirilmesi sayılabilir.

Ortadoğu. Arkeolojik çalışmalar, yiyecek toplayıcılığından tarımcılığa ilk kez Yakındoğu'da geçildiğini göstermektedir. Tarımda ürün ve yöntemlerin çeşitlendirilmesi de gene bu bölgede gerçekleşti. İÖ 5 bin dolaylarında Mezopotamya ve Mısır'da ortaya çıkan ırmak vadisi uygarlıkları, Asya

ve Avrupa'daki öteki uygarlıkların çok ilerisindeydi. Fırat-Dicle Vadisinin güneyi Mezopotamya uygarlığının beşiği oldu. İlk kentler burada kuruldu. Bu verimli ovaya yerleşen ilk toplulukların Sümerler olduğu sanılır. Sümer uygarlığı vadinin orta kesimindeki Sami kabileler arasında da yayıldı. Buradaki Akadların zamanla Sümerlere üstünlük sağlayıp onlarla kaynaşması sonucu, İÖ 18. yüzyılda yasa koyucu Hammurabi'nin yönetimi altında Babil Devleti oluştu. İlk kentler, tarım, hayvancılık ve avcılığa yer veren dengeli bir ekonomiye dayanıyor, teokratik ve toplumcu bir yönetim yapısı gösteriyordu. Yazıyı da bulan Sümerler, ticari ilişkiler aracılığıyla antik Ortadoğu'nun tümünü etkilediler.

Babil devleti Elam istilası sonucu çöktü. Beş yüzyıl boyunca Elam yönetiminde kalan Babil daha sonra İÖ 1595'te Hitit istilasına uğradı. Hititler İÖ 14. yüzyılda Suriye'nin kuzeyi ile Anadolu'nun büyük bölümünü içine alan bir imparatorluk kurdular. Benzer bir dili konuştukları için Babillilerin uzantısı oldukları sanılan Asurlular, İÖ 11. yüzyılda bölgedeki başlıca güç durumuna geldiler. Ama Med-Pers saldırılarına dayanamayarak İÖ 7. yüzyılda dağıldılar. Babil, İÖ 539'da Perslerin eline geçmesine karşın, kültürel ve dinsel açıdan uzun süren etkisini sürdürdü.

Mısır'da Mezopotomya'ya göre daha kesintisiz bir uygarlık gelişti. Nil Vadisinin yukarı kesimlerinde doğan ve bütün vadiye egemen olan Mısır Krallığı, İÖ 3100'de 1. sülalenin kurulmasıyla istikrarlı bir yapı kazandı. İdari ve toplumsal alanda aşırı bir merkezileşmeye dayanan bu devletin başındaki firavunun, yaşayan bir tanrı olarak insanlara göz kulak olduğuna inanılırdı. Mısır'daki kurulu düzen önemsiz bazı kesintiler dışında yüzyıllarca sürdü. İÖ y. 1200 dolaylarında Anadolu ve Ortadoğu yeni istila dalgalarına uğradı. Hitit İmparatorluğu yıkılırken Mısır'ın Ortadoğu üzerindeki olumlu etkisi de silinmeye yüz tuttu. Güç merkezleri de Batı'ya ve Doğu'ya doğru kaydı.

İÖ 6. yüzyılda Asur İmparatorluğu'nu yıkıp Babil'i alan Persler Ahameniş İmparatorluğu'nu kurdular. Bu devletin temelini oluşturan Âri kökenli Medler ve Persler, doğuda İndus ve Ceyhun ırmaklarından batıda Trakya'ya kadar uzanan geniş topraklara egemen oldular. Ahamenişler iki yüzyıl sonra Büyük İskender'e yenildiler. İmparatorluğun büyük bölümüne egemen olan Selevkoslar, Yunan kültürünün doğuya yayılmasında önemli bir rol oynadı. Aynı sıralarda Pers âdetlerini benimsemiş bir Turan topluluğu olduğu sanılan Partlar yeni bir imparatorluk kurdular. Romalılara başarıyla karşı koyan Partlar, Pers Sasani hanedanına boyun eğdiler. Dört yüzyıl boyunca hüküm süren Sasaniler Zerdüştlüğü resmî din olarak benimsediler. 7. yüzyılda başlayan İslam akınları İran ve çevresinde bu yeni dini yayarken Sasani egemenliğine de son verdi.

Hindistan ve Hintleşmiş Asya. Asya'nın öteki kesimlerinden Himalayalar'la ayrıldığı için apayrı bir gelişme gösteren Hindistan Yarımadasının Yukarı İndus Vadisinde, Sümer uygarlığı ile benzer yanları olan, İÖ 3 bin dolaylarından kalma bir kent uygarlığı ortaya çıkarılmıştır. Hindu uygarlığı ise İÖ 1000'lerde Âri ve Âri öncesi kültürlerinin karışımıyla oluştu. Bu toplumdaki egemen güç, soydan gelme ruhban kesimin oluşturduğu Brahman sınıfıydı. İÖ 500 dolaylarında kuzey ovalarındaki Hint-Âri kültürünün güneye yayılmasıyla, Dravid halkları da Hindu dinini ve kast sistemini benimsediler. Hint uygarlığı en büyük başarıları düşünsel ve kültürel alanlarda gösterdi. Yarımada, çeşitli din ve felsefe sistemlerinin yanı sıra insan yaratıcılığının en seçkin örnekleri arasında yer alan Sanskrit edebiyatına beşiklik etti. Hint sanat ve bilimi de din ve felsefe sistemlerinin doğrudan bir ürünü olarak gelişti. Dokuz rakama ve sıfıra dayanan ilk hesap sistemi Hindistan'da bulundu.

İÖ 6. ve 5. yüzyıllarda Brahmancılığa karşı çeşitli tepkiler doğdu. Bunların en önemlisi Budacılık adıyla dünyanın en büyük dinlerinden birini oluşturan Buda öğretileriydi.

Hindistan'daki düşünsel gelişim yüzyıllar boyunca Hinduizm ile Budacılık arasındaki karşılıklı etkileşime dayandı. Zamanla Hindistan'da silinen Budacılık, güneyde Seylan'a (bugün Sri Lanka), kuzeydoğuda Çin'e, Kore'ye ve Japonya'ya kadar yayıldı. İS 7. yüzyılda zorla bu dini benimseyen

Budacı rahip
ABC Ajansı

Tibet, bugün Budacı inancın önemli kalelerindendir. Budacılığın ticaret yolları aracılığıyla yayıldığı Güneydoğu Asya'ya çok geçmeden Hinduizm de girdi. Böylece Güneydoğu Asya'da Hint etkisinin kolayca görüldüğü karma bir kültüre dayanan küçük devletler kuruldu. Hint kültürünün ulaştığı son durak olan Çampa Krallığı Çinhindi'nde, Çin ve Hint kültürlerinin buluşma noktasındaydı. Krallık, 15. yüzyılda Çin uygarlığının biçimlendirdiği Annam orduları tarafından yıkıldı. Hıristiyanlığın başlarında Roma ile ticaret yolları nedeniyle ilişkiler kuran Hindistan, 18. yüzyıl sonlarına değin Batı etkisinin dışında kaldı.

Güneydoğu Asya. Bu geniş bölgenin halkları çok çeşitli kökenlerden gelir. Bunlardan belirlenebilir bir tarihe sahip olan ilk topluluklar Mon-Khmer dillerini konuşan halklardır.

İS 1. yüzyılda kurulan ilk Kamboçya ya da Khmer krallığı yalnız Çince adıyla, Funan olarak bilinir. Mekong Deltası ve gelişkin bir sulama sistemine dayanan Funan, Hindistan ve Çin'le canlı ticaret ilişkileri kuran varlıklı bir krallıktı. Hindistan'la sürekli ilişkiler sonucunda krallık içinde kültürlü bir seçkin bürokratlar tabakası oluştu. 6. yüzyılın ikinci yarısında hanedan kavgaları Funan'ın çöküşünü getirdi. 9. yüzyılda gene Mekong Vadisinin ortasında Chen-la devleti kuruldu. 12. yüzyılda Khmerler en güçlü dönemlerini yaşadılar. Daha sonra güçsüz kralların başa geçmesiyle iç huzurun bozulması ve Budacılığın Brahman devlet hiyerarşisini yıpratmaya başlamasıyla devlet zayıfladı. Batıdaki Tayların ve Moğollarca desteklenen başka halkların ayaklanmasıyla Khmer İmparatorluğu 13. ve 14. yüzyıllarda çöktü.

Bugünkü Vietnam topraklarının güneydoğu kıyılarında eski bir Çinhindi krallığı olan Çampa yer alıyordu. Çin tarihlerinde İS 2. yüzyılda Linyi adıyla anılan Çampa, ilk başlarda dört küçük devleti kapsıyordu. Daha sonra gelen güçlü hanedanlar bütünlüğü sağlayarak küçük devletleri birer birer ortadan kaldırdılar. Endonezya kökenli olan Çamlar, Vietnamlıların baskısı altında geriledilerve sonunda bütünüyle ortadan kalktılar.

Dil bakımından Tibetlilere yakın olan Birmanlar kuzeydoğudan gelip yerleştikleri Birmanya'da 16. yüzyılda birleşik bir krallık kurdular. Çinceye benzer bir dil konuşan, ama Hint alfabesi kullanan Taylar (Siyamlılar) Güney Çin'den gelerek 13. yüzyılda, bugünkü Tayland topraklarına egemen oldular. Hint ve Çin kültürleriyle kuşatılmış durumda olan bu halkların uygarlıkları da bu iki kaynağa dayanıyordu.

Doğu Asya. Çin uygarlığı İÖ 1500'den önce Kuzey Çin'de ortaya çıktı. Arkeolojik bulgular önceleri efsane olduğu sanılan Shang hanedanının (İÖ 18-12. yy) gerçek olduğunu ortaya koymuştur. Çin uygarlığının serpildiği Zhou hanedanı döneminde (İÖ 1111-255) daha alt kültür düzeyinde bulunan çevredeki topluluklar boyunduruk altına alınarak ertildi. Han döneminde (İÖ 206-İS 220) Çin kültürünün odağı hâlâ kuzeydi. Daha sonraki Song hanedanı döneminde ise (960-1279) Yangtze Vadisi nüfus ve önem açısından kuzeye üstünlük sağlamaya başladı. Çin'in Zhou hanedanı döneminde steplere ulaşan kuzey yönündeki ilerlemesi, Çin'e özgü yerleşik tarıma yabancı olan göçebe çobanların yaşadığı topraklarda son buldu. Bu iki yaşam biçimi arasındaki çatışma yüzünden kurulan bir dizi savunma suru, Çin hanedanı döneminde birleştirilerek Çin Seddi'ne dönüştürüldü.

Çin ve Han hanedanları döneminde Çin egemenliğine giren Kore ve Annam sırasıyla 4. ve 10. yüzyıllarda bağımsızlaştılar. Bununla birlikte her ikisi de Çin kültürünü özümlediler. 4. yüzyıla doğru birleşik bir devlet haline gelen Japonya, hiçbir zaman Çin egemenliğine girmedi. Buna karşılık Kore aracılığıyla Çin'den ilk gelişmiş kültür öğelerini aldı; daha sonra bu kültürü özümleme doğrultusunda kararlı ve başarılı adımlar attı.

Tarihin ilk dönemlerinde Çin'de halk kitlelerinden apayrı bir dine sahip olan ve soydan gelen bir yönetici sınıf egemendi. Bu sınıftan gelen bilginlerin siyasal bunalım dönemlerinde oluşturdukları ahlaki ve siyasal düşünce sistemleri, Konfüçyüs ve Mengzi gibi filozoflarca geliştirilip sonraki kuşaklara aktarıldı. Bu düşünce sistemlerinde devlet yönetimi açısından eğitim ve bilgi büyük önem taşıyordu. Ancak, eğitilmiş bürokratlardan oluşan yönetim idealinin gerçekleşmesi yüzyıllar aldı. *Mandarin* (yüksek devlet görevlisi) seçiminde sınav sistemi ancak Tang hanedanı (İS 618-907) döneminde tam olarak işlerliğe kavuştu. Bu sistem kuşkusuz Çin İmparatorluğu'nun siyasal sürekliliğinin temelini oluşturmuştur. Çin hanedanınca temeli atılan ve 20 hanedan boyunca hiç sarsılmayan bu siyasal birlik içinde, ülkede çıkan karışıklıklar hiçbir zaman ciddi boyutlara ulaşmadı.

Çin'de sanat alanındaki başarılar da büyük ölçüde eğitimli bürokrasinin damgasını taşıdı. Özellikle yazıya dayalı sanatlarda ve resimde bu kesimin etkisi büyük oldu. Ama Çin kültürünün biçimlenişinde dış etkiler de önemli bir rol oynadı. İsa'dan sonraki ilk yüzyıllarda Hindistan ve İran'dan gelen

birçok yeni düşünceden biri olan Budacılık,yüksek tabakalar arasında Konfüçyüsçülük düzeyinde bir ilgi gördü; daha sonra ortaya çıkan Taoculuğa nüfuz ederek bu dinin örgütlenme biçimine temel oluşturdu. Budacılık Çin sanatlarını da derinden etkiledi.

Çin uygarlığının önde gelen özelliklerinden biri kâğıt, matbaa, barut, gemi pusulası, kıç dümeni, tekerlekli el arabası gibi buluşlarda somutlaşan yaratıcılığıdır.

Çin ipekleri, yeşim taşları, seramik ve bronz eşyaları Asya'nın öteki yörelerine ve Avrupa'daki pazarlara ulaştı. Batı Han hanedanının Orta Asya içlerine yayılması, Türkistan üzerinden yüzyıllarca Roma ile bağlantıyı sağlayan önemli bir kervan yolunun doğmasını sağladı. Güneybatı Asya'da İslamlığın doğuşuyla birlikte denizyoluyla ticaret gelişmeye, Arap gemileri Kanton'da (Guangzhou), Çinliler de Basra Körfezinde görülmeye başladı. 8. yüzyıldan sonra karada da birbirlerinin sınırlarına dayanan bu iki uygarlık arasındaki toprak anlaşmazlıkları genelde 13. yüzyıla değin sürdü. Bu sırada yaşanan büyük Moğol istilası, kısa bir süre için de olsa Güney Rusya'dan Büyük Okyanusa kadar uzanan tek bir imparatorluğu doğurdu. Böylece ilk kez Çin'e girme olanağını bulan Avrupalıların kafasına yerleşen Hitay efsanesi, Portekizliler ile İspanyolların keşif çabalarında önemli bir rol oynadı. Bu büyük uygarlığı daha yakından tanıma olanağını bulan Avrupa'yı 18. yüzyılda Çin tutkusu sardı. Oysa aynı dönemde Çin Mançu İmparatorluğu bir yıkılma sürecine girmiş bulunuyordu.

Çin kültürünü çeşitli yollardan özümleyen Japonya, 7. yüzyılda Çin yönetim biçimlerini de benimsedi. Ama kurulan imparatorluk uzun yıllar ülkeye egemen olmak için birbirleriyle çekişen büyük toprak sahibi savaşçı ailelere bağımlı kaldı. 1192'de üstünlüğü ele geçiren Minamotolar ikili bir sistem oluşturdular. Ülkenin sembolik hükümdarı olan imparator ile gerçek iktidarı elinde tutan şogun adlı soydan gelme askeri yöneticilere dayanan bu sistem, Aşikaga (1338-1573) ve Tokugava (1603-1867) hanedanlarınca sürdürüldü. Bu arada 16. yüzyılda Japonya'ya ulaşan Portekizliler, halkı Hıristiyanlaştırmaya çalıştılar. Fetih düşüncesinin tohumlarının atıldığı bu dönemde Kore istila edildi. Ama çok geçmeden Hıristiyanlık yasaklanarak ülke kapıları bütün yabancılara kapatıldı. Bu yalnızlık politikası 1854'e değin sürdü.

İSLAM DÖNEMİ. İlk İslam devleti Medine'de kuruldu. Daha sonra İslamlık birbirini izleyen fetih dalgalarıyla Arabistan'ı ve Bereketli Hilal'i kaplayarak İran üzerinden Orta Asya'ya yayıldı. Denizyoluyla önce Hindistan'a, oradan da Malezya ve Doğu Hint Adalarına kadar uzandı. Ama Ortadoğu İslam dünyasının kalbi olarak kaldı. Şam'da yerleşen Emevi (661-750) ve Bağdat'ta yerleşen Abbasi (750-1258) halifeleri İslam dünyasının önde gelen güçleri oldular. Girdiği her yere dine dayalı birlik anlayışını ve şeriatı da götüren İslamlık Kuran dili olan Arapçayı da yaydı. Ayrıca kendi özgün sanat ve mimarisini de benimsetti. Askeri ve siyasal gücün yanında kültürel öğelerden de yararlanan İslam, hep çatışma içinde yaşamış iki kültür alanını, Akdeniz ve İran'ı bir araya getirdi. Bu kaynaşma önemli felsefi ve bilimsel gelişmelere kaynaklık etti. Eski Yunan mirasını koruyup geliştiren İslam bilginleri, bu uygarlığı sonradan Hıristiyan Avrupa'ya aktardıktan başka, Çin'in kâğıt yapımcılığı sanatını ve Hint sayı sistemini de Avrupa'ya tanıttılar.

Birdenbire parlayan Arap etkisi kısa sürede söndü. Bölünme eğilimlerinin yol açtığı çöküşten yararlanan Avrupa Haçlı kuvvetleri ve tüccarlar 12 ve 13. yüzyıllarda Ortadoğu'yu istila etti. Ama çevredeki Müslüman halklar bu dini daha geniş alanlara yaydılar. Müslüman Altın Orda Devleti 1242-1395 arasında Tuna'dan Urallar'a kadar uzanan geniş topraklara egemen oldu. Osmanlı Türkleri 14. yüzyılda Avrupa'nın geniş bir bölümünü İslam egemenliği altına soktular. İran, Müslüman hanedanların yönetimi altında kaldı. Orta Asya'daki Moğol ve Türk kabileler aracılığıyla Hindistan'a giren İslam, kuzeyde parlak bir kültür ve başarılı bir yönetim sistemi yarattı. Ama Hinduizme bağlı kalan güçlerin 17. yüzyılda Babürlü İmparatorluğu'nda yol açtığı düzensizlik ve dağılma, bu tarihte kıyılarda ticaret şirketleri bulunan Avrupalıların bölgede egemenlik mücadelesine girmelerine yol açtı.

19. yüzyıla değin Asya'nın Afrika üzerindeki etkisi Avrupa'nınkinden büyük oldu. İslamlıkla başlayan Arap göçü Kuzey Afrika'da bir dizi kıyı kentinin kurulmasına yol açtı. Bu arada Hindistan'ın Doğu Afrika ile öteden beri var olan bağları, 19. yüzyıldaki göçlerle daha da pekişti.

Asya'nın geniş alanlara yayılan büyük uygarlıkları arasında, coğrafi engellere karşın, sıkı bir ilişki ve canlı bir kültürel alışveriş vardı. Çok yavaş değişen uygarlıkların ortak bir özelliği de dinden kaynaklanan ve yaşam biçimini belirleyen dikkate değer iç uyumdu. Bununla birlikte tarihe yaklaşım biçimlerinden de görülebileceği gibi yaşam anlayışları birbirlerinden oldukça farklıydı. Çinliler kendi tarihlerinin yazımına önemli bir devlet görevi ve edebiyatın özgün bir dalı olarak bakarlardı. Antik Ortadoğu ve İslam uygarlıkları ise tarih yazımında Allah'ın insana gösterdiği yolları doğrulamaya önem verirlerdi. İslam tarihçiliğinde iyi bir Müslümanın iyi bir yönetici ya da iyi bir uyruk olacağı gösterilmeye çalışılırdı. Hintli Brahmanlar ise tarihe pek önem vermezlerdi. Brahmanlar insanın pratik etkinliklerini yazıya geçirmeyi, ruhsal konular yanında önemsiz görüyorlardı. Bu farklılıklar, Doğu uygarlıklarının sorunlarına tek tip çözüm getirmediklerini göstermektedir.

ÇAĞDAŞ DÖNEM. Batı egemenliği ve Asya. 15. yüzyıl sonlarında daha çok ipek ve baharat ticaretini ele geçirmek için Doğu denizlerinde egemenlik kuran Portekizlileri, sırasıyla İspanyollar, Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler izledi. Bilim, sanayi ve teknoloji alanlarında devrim tohumlarının atıldığı, ulusal devletlerin belirmeye başladığı bu dönemde, üstün deniz ve silah gücüne sahip, kendinden emin Avrupalılar, gelenekçi ve durağan Asya toplumlarına kolayca nüfuz ettiler. Portekizliler kısa sürede Goa (Hindistan) ve Macau'da (Çin) ticari üsler kurdular. İspanyollar 1565'te Filipinler'i ele geçirdiler. Avrupa'daki düşmanlıklar çok geçmeden Asya sularına kaydı. Hollandalılar, Portekizlilerin yerini aldıkları Cava ve Sumatra'da bir baharat imparatorluğu kurdular. 1740-1805 arasında Hindistan kıyıları üzerindeki amansız İngiliz-Fransız rekabetinden İngilizler üstün çıktı. 19. yüzyılda Hindistan'ı aşıp Himalayalar'a ulaşan İngilizler, bu nüfuz bölgelerini korumak için Aden, İran, Arabistan, Birmanya ve Singapur'da destek üsleri oluşturdular. Hindistan'ı yitiren Fransa ise gözünü Güneydoğu Asya'ya dikerek Annam, Laos ve Kamboçya gibi ülkeler üzerinde denetim kurdu. Fransız ve İngilizler arasında bir tampon oluşturan Siyam (Tayland) bu yolla bağımsızlığını korudu.

Ortadoğu'da, Osmanlı Devleti iç huzursuzluklar ve dış baskılar nedeniyle çökmek üzereydi. İngilizler Süveyş Kanalı üzerinden giden yeni Hindistan ticaret yolunu güvencede tutabilmek için 1882'de Mısır'a girdiler. Aynı sıralarda Fransızlar da Suriye'ye yerleşmeye başladı. Uzaklığı ve rekabetin başka alanlarda sürmesi nedeniyle bir süre

Singapur'da Çin mahallesinde pazar
ABC Ajansı

dikkat çekmeyen Çin, 1842'den sonra limanlarını dış ticarete açması yönündeki yoğun Avrupa baskısına boyun eğmek zorunda kaldı. Bazı ayrıcalıkları da içeren bu "Açık Kapı" politikası 1930'lara değin sürdü. Aynı siyasetle 1854'te Japonya ABD'ye, Kore ise 1876'da Japonya'ya açıldı. Bu gelişmeler sırasında Rusya da askeri gücü, siyasal manevraları ve kurduğu kolonilerle Kuzey ve Orta Asya'da ilerleyerek Büyük Okyanus kıyılarına dayandı; Kore ile Çin'i hem denizden, hem karadan tehdit etmeye başladı.

20. yüzyıl. Asya halkları ve hükümetleri 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa etkisine tepki göstermeye başladılar. Çeşitli alanlarda giriştiği modernleşme atılımlarıyla güçlenen Japonya, Batılılarla yapmak zorunda kaldığı "eşitsiz" ticaret anlaşmalarının gözden geçirilmesini isteyecek konuma geldi. 1894-95'te Çin'i, 1904-05'te Rusya'yı yenilgiye uğrattıktan sonra, Formoza ve Kore'yi de alarak imparatorluğunu yaymaya girişti.

Avrupa'nın egemenliğiyle birlikte Asya'ya giren "Batılı öğrenim" ve kapitalist girişimcilik aydın bir orta sınıfın doğmasına ve milliyetçilik akımlarının yükselmesine yol açtı. Batı'nın siyasal ve ekonomik kurumlarını kendi ülkelerinde yerleştirmek isteyen bu yeni sınıf, aynı zamanda Batı'nın siyasal ve ekonomik hegemonyasına son vermeyi de amaçlıyordu. Japonya'nın Rusya'yı alt etmesi ve Çin'deki 1911 Devrimi'nin başarısı Asya'daki sömürgecilik karşıtı hareketlen hızlandırdı. Hindistan'da bağımsızlık hareketinin yükselişi komşu ülkeleri de sardı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'da baş gösteren ulusal uyanış, Asya'nın öteki Müslüman ülkelerini de harekete geçirdi.

Çin'de Batı etkisine karşı ilk tepkiler Qing hanedanına ve yabancılara düşmanlık biçiminde gelişti. Boxer Ayaklanması'nın (1900) başarısızlığından sonra, devrimci bir değişimi önlemek için girişilen reform çabalarına karşın, devrimci güçler 1911-12'de hanedanı yıkarak bir parlamenter cumhuriyet kurmayı başardılar. Ama geleneksel bölgecilik yüzünden bu ülke parça-

landı. 1928'de Kuomintang'ın iktidarı ele geçirmesiyle Çin'de siyasal birlik yeniden sağlandı. Bu arada Çin Komünist Partisi iç savaş ve Japonya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi içinde güç toplayarak, 1949'da Kuomintang'ı saf dışı etmeyi başardı. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Asya'da, Batı etkisinin yerini SSCB ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin nüfuzu aldı. Kore ise bağımsızlığına kavuşmakla birlikte ikiye bölündü. II. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Japonya toparlanarak kısa sürede yeniden büyük devletler arasına girdi.

1947'de İngiliz egemenliğinden kurtulan Hindistan Yarımadasında, Hindistan ve Pakistan gibi iki ayrı devlet oluştu. İngiltere aynı yıl Myanmar ve Seylan'a da (Sri Lanka) bağımsızlık vermek zorunda kaldı. ABD 1946'da Filipinler'in bağımsızlığını tanıdı. 1949'da Endonezya milliyetçilerine boyun eğen Hollanda'nın ardından Fransa da 1954'te Çinhindi'nden çekilmek zorunda kaldı. ABD'nin Japonya'daki işgali 1952'de yürürlüğe giren barış antlaşmasıyla sona erdi. Ama Asya'nın birçok yerinde bağımsızlık sonrasında siyasal ve ekonomik istikrar tam anlamıyla kurulamadı. SSCB çeşitli ülkelerdeki komünist hareketlere destek verirken, ABD de Japonya ve Batılı ülkelerin çekilmesiyle oluşan boşluğu doldurmaya yöneldi.

Ortadoğu'da çeşitli tarihlerde bağımsızlıklarına kavuşan Arap ülkeleri küçük, güçsüz ve bölünmüş bir durumda kaldılar. 1948'de kurulan İsrail'e ve Batılı devletlere karşı ortak tavır, Araplar arasında birlik eğiliminin gitgide güçlenmesini sağladı. 1923'te cumhuriyet yönetimine geçen Türkiye, laikliği seçerek Atatürk önderliğinde çağdaş Batılı bir ulusal devlet olma sürecine girdi.

Asya'da ekonomik ve toplumsal gelişme siyasal değişmenin gerisinde kaldı. Özellikle Hindistan, Çin ve Japonya'da nüfus hızla arttı. Yığınlar, Batılıların kıtada bulunduğu süre içinde yoksullaştı. Toplumsal eşitsizlikler daha göze batıcı bir hal aldı. Kısacası Batı etkisi Asya'da bir devrim doğururken, sorunları çözmek ya da hafifletmek yerine daha da karmaşıklaştırdı.

Asya'da bağımsızlık sonrası gelişmeler için ilgili ülkelerin tarihlerine bakınız. Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYASALLIK.

Asya alçak basınç merkezi, yaz aylarında Asya'nın güneybatısında atmosferde oluşan geniş alçak basınç merkezi. Bölgede yazın sıcaklığın yükselmesi, Ekvator alçak basınç kuşağının kuzeye doğru kaymasına ve Asya alçak basınç merkezinin oluşmasına yol açar. Temmuzda deniz düzeyindeki ortalama basınç 999 milibardır. Asya alçak basınç merkezinin saat ibresinin tersi yönünde hareket etmesi ve Hindistan'ın kuzeybatısında yerleşmesi, güneybatıdan Hindistan üzerine doğru yaz muson rüzgârlarının esmesine yol açar.

Asya Eyaleti, eski çağlarda Küçük Asya'nın (Anadolu) en batısında olan ilk Roma eyaleti. En geniş döneminde sınırları batıda Ege kıyısından doğuda Philomelium'un (Akşehir) ötesinde bir noktaya, kuzeyde Marmara Denizinden güneyde Rodos Adası ile Anadolu arasındaki boğaza kadar uzanıyordu. Eyalet İÖ 133'te, Pergamon (Bergama) kralı III. Attalos'un, topraklarının Romalılara kalmasını vasiyet etmesiyle kuruldu. O zamanlarda, farklı gelişim aşamalarındaki birçok değişik topluluğu barındırıyordu.

Doğal kaynaklar bakımından zengin, boya hammaddeleri ve yünlü dokumalarıyla ünlüydü. Ama, Roma cumhuriyeti yönetimi sırasındaki ticari yolsuzluklar, vergiler ve savaşlar, zenginliğini yitirmesine yol açtı. Böylelikle Selevkos ve Pergamon kralları döneminde başlayan Helenleşme ve kentleşme yönündeki gelişmesi durdu.

İmparatorluk yönetimi altında hızlı bir toparlanma görüldü. Barışın egemen olduğu eyalet, senato yönetimi altındaydı. Ephesos'ta (Efes) oturan, konsül derecesindeki (cumhuriyet döneminde yönetici genellikle eski bir *praetor* [yüksek yönetici] olurdu) bir prokonsül tarafından yönetilirdi. Asya *koinon*'u (birlik) olarak adlandırılan ve her kentin kendi temsilcilerini gönderdiği eyalet meclisi yılda bir kez ve her yıl değişik bir kentte toplanırdı. Meclis, Asyark olarak bilinen memurları seçer, kararlar alır, önerilerde bulunur ve eyalet sorunlarıyla ilgili olarak temsilciler gönderirdi.

Asya Eyaleti'nin büyük kentleri dönemin önde gelen eğitim ve kültür merkezleriydi. Eyalette önemli Hıristiyan cemaatleri ve piskoposluklar geliştiği gibi, Montanizm gibi önemli heretik hareketler de ortaya çıkmıştır. İS 3. ve 4. yüzyıllarda, Balkan eyaletlerinin gelişmesi, askeri gereksinimler ve Konstantinopolis'in (İstanbul) kurulması imparatorluğun ana iletişim yollarını Ege'den kuzeybatıya kaydırınca, Asya Eyaleti ekonomik önemini büyük ölçüde yitirdi. Gene de sahip olduğu ürün ve insan gücü rezervleri ve tahribata karşı oldukça korunmuş durumu, Asya Eyaleti'ni Doğu Roma İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesinde önemli bir öğe haline getirdi. Diocletianus'un hükümdarlık döneminde (İS 284-305) daha küçük yedi eyalete bölündü.

Asya gribi *bak.* grip

Asya Kalkınma Bankası (Asian Development Bank-ADB). Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP) denetiminde kurulup Ağustos 1966'da çalışmalarına başlayan kurum. Güney ve Doğu Asya ile Güney Pasifik'ten 30 ülke ile bölge dışında kalan 14 Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkesi kuruma üyedir. Üye ülkelerce atanan birer yönetici ile vekilleri Yönetim Kurulu'nu oluşturur. Yönetim Kurulu ise 12 üyeli Müdürler Kurulu'nu seçer. ADB, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın ulusal ve bölgesel projeleri denetlemeye yetkili uygulama örgütü olup, merkezi Manila'dır.

ADB, herhangi bir üye grubuna teknik yardım yaparak ya da doğrudan kredi açılmasını sağlayarak bölgesel ekonomik büyümeyi hızlandırmayı amaçlamaktadır. Banka'nın bu etkinlikleri proje hazırlama ve uygulamayı, politika oluşturmayı, resmi bina yapımını ve sektörel araştırmaları kolaylaştırmaktadır.

Asya Oyunları, Uluslararası Amatör Atletizm Federasyonu (IAAF) desteğinde düzenlenen ve bu kuruluşla bağlantılı Asya ülkelerinden kadın ve erkek atletlerin katıldığı bölgesel yarışmalar. İlki 1951'de Yeni Delhi'de yapılmıştır, 1954'ten beri de her dört yılda bir yinelenmektedir.

Oyunların düzenlenmesinde başlangıçta siyasal bazı sorunlarla karşılaşıldı. Pakistan oyunların düzenlendiği yere karşı çıkarken, Çin Halk Cumhuriyeti de Tayvan'daki Milliyetçi Çin'in katılmasına itiraz etti. Çin Halk Cumhuriyeti itirazını 1962'de yineleyince Milliyetçi Çin oyun dışı bırakıldı, ama Çin Halk Cumhuriyeti gene de oyunlara katılmadı. Aynı yıl, Arap ülkelerinin de İsrail'e karşı çıkması üzerine İsrail oyun dışı bırakıldı. 1966'da Tayland'da düzenlenen oyunlara hem İsrail, hem Milliyetçi Çin katıldı; Araplar bu oyunları boykot etti. Bu arada bazı olaylar da çıktı. Asya'daki komünist ülkeler 1963'te Yeni Doğan Ülkeler Oyunları'nı (Games for the New Emerging Countries-GANEFO) kurdular. GANEFO 1966 ve 1969'da IAAF'nin onayını almaksızın oyunlar düzenledi. Genelde, GANEFO'nun düzenlediği oyunlarda yapılan dereceler Asya Oyunları'nda elde edilenlerden daha iyiydi. Komünist ülkeler 1970'lerde Asya Oyunları'na yeniden katıldılar. 1980'lerde, Güney Kore ve Çin'in güçlü ekiplerle katılmasına değin yarışmalarda Japon üstünlüğü vardı. 1982 ve 1986 oyunlarında en çok altın madalya alan ülke Çin oldu.

Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) ASYA ÜRETİM TARZI (AÜT) olarak da bilinir. Karl Marx'a(*) göre, ilkel komünal toplum biçiminden hemen sonra Asya'da baş gösteren ve çok uzun süre varlığını koruyan ilk sınıflı üretim ve toplum biçimi. Marksist tarih dönemlendirmelerinin bazılarında, erken ve Asya'ya özgü bir aşama olarak yer alır.

Marx, ATÜT kavramını en geniş biçimiyle, 1857-58 yıllarında kaleme aldığı *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (*Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, 1979) başlıklı elyazmasını oluşturan yedi defterin birinde ele aldı. *Formen die der Kapitalistischen Produktion Vorhergehen* (*Kapitalizm Öncesi Üretim Şekilleri*, 1967) başlığını taşıyan bu bölümün 1950'lerde modern basımının yapılması, yakın dönem ATÜT tartışmalarının başlangıcını oluşturdu. Marx'ın perspektifinde, kapitalist üretim tarzının önkoşullarının nerede ve nasıl ortaya çıktığı çok ağırlıklı yer tutuyordu. Kapitalizm özgün olarak Avrupa'da türemişti; ayrıca, Marx'ın yaşadığı 19. yüzyılda, hâlâ Avrupa dışında önemli bir varlığı görülmüyordu. Bu, daha 16. yüzyıldan başlayarak Avrupalı düşünürler için önemli bir sorun haline gelmişti: Kapitalizmin şafağının söktüğü ve özel mülkiyetin egemen olduğu bir dönüşümler çağının dinamizmi açısından bakıldığında, Doğu toplumları mutlak bir durağanlığa gömülmüş olarak algılanıyor; dolayısıyla Avrupa uygarlığından özde ve başından beri farklı oldukları düşünülüyordu. Marx'tan önce, özellikle Montesquieu(*) ve Hegel(*), kendine özgü olduğu varsayılan bu karakter üzerinde daha çok siyasal yapılar açısından durmuşlar, Batı'da açılıp genişleyen sivil toplum alanının Asya'da görülmeyişini öne çıkaran Doğu despotizmi(*) kavramını bu bağlamda kullanmışlardı. Gene 17-18. yüzyılların gezgin ve misyonerleri ile 19. yüzyılda Hindistan'daki İngiliz sömürge yöneticilerinin raporlarında, Batı zihniyetine yabancı toprak sistemlerine işaret edilmekteydi: Pek çok durumda, kendi içinde farklılaşmamış, kapalı ve komünal karakterde köy topluluklarının üzerinde oturduğu toprağın bireysel malikleri ortalıkta gözükmüyor, bunun yerine, toprak gelirleri katmanlaşmış ve iç içe geçen bir haklar sistemine konu oluyordu. Bu, bireysel çiftçiliğe ve bu bağlamda, büyük toprak sahibi ile kiracısı arasında net ve yalın bir sözleşmeli ilişkiye alışmış Batı Avrupalılar için hayli değişik bir durumdu. *Ayrıca bak.* ryotvari sistemi.

Marx, işte bu koşulları ayrı bir üretim biçimi gibi değerlendirdi ve tarihsel maddecilik(*) genel yaklaşımı çerçevesinde, Doğu despotizminin ekonomik temeli olarak yorumladı. *Formen*'de, Asya tipi, Antik ve Germanik olmak üzere, erken dönemlere özgü üç alternatif üretim biçiminden söz etti. İlkçağda Akdeniz havzasında görülen Antik üretim biçiminin bir sonraki uğrağın-

da. Eski Yunan ve Roma uygarlıklarının gelişmiş köleci üretim tarzı(*) yer alıyordu. İlkçağdan ortaçağa geçişte görülen Germen kabilelerinin üretim biçimi ise, daha sonra Avrupa ortaçağ feodalizmine evrilecekti. Bu iki üretim biçimi başından itibaren özel mülkiyetin daha ileri çekirdek ve gelişme potansiyellerini içeriyordu. Nitekim kapitalizmin doğuşu, büyük bireysel toprak sahipliğine dayalı kölecilik ve gene büyük bireysel lordluğa dayalı feodalizm konaklarını içeren bir dinamik gelişme yolu üzerinde yer almaktaydı. Burada köleciliğin ve feodalizmin özel mülkiyeti, kapitalizmin özel mülkiyetinin habercisi gibi yorumlanıyordu.

Buna karşılık Marx'a göre, Asya'da öncelikle iklim ve coğrafya koşulları farklı bir yapılanmaya yol açmıştı. Doğu tarımında, sulama yapılacak alanların genişliği güçlü bir merkezi iktidarın müdahalesini kaçınılmaz kılıyordu. Çok geniş bir alan üzerinde sulama ve akaçlama işlerinin düzenleyiciliğini üstlenen devlet, emek gücünü koordine ettiği köy topluluklarının arazisinin üstün mülkiyetini de kendi denetiminde toplayabiliyordu. Böylece topraklar yönetici sınıftan bireylere değil, yönetici sınıfın bütününe (ya da onun temsilcisi olarak hükümdara) ait oluyor; köy toplulukları (ve bireyler) ise toprağın mülkiyet hakkını yitirirken geleneksel bir tasarruf hakkını koruyorlardı. Bu durumun uzantısı, artığın vergi-rant olarak devlete (hükümdara) aktarılmasıydı. Burada, bireylerin bireyler üzerinde sömürüsü değil, yönetici sınıfın devletteki işlevi adına köy toplulukları üzerinde dolaylı ve kamusallaşmış sömürüsü söz konusuydu. Marx bunu "genelleşmiş kölelik" adıyla adlandırıyordu. Sonuç olarak, ATÜT'te merkezi ve despotik bir devlet, tepesine çöreklendiği köy topluluklarının artırürününü bürokratik aygıtı aracılığıyla çekip alırken, bireysel servet birikimine, ticaretin ve paranın gelişmesine de olanak tanımıyor; buna bağlı olarak kır ile kent arasındaki işbölümü de derinleşmiyor ve gerçek kentler ortaya çıkmıyordu. Dolayısıyla bu çizgi, Asya toplumlarını, kapitalizm dışarıdan kapılarını çalıncaya değin, binlerce yıl süren bir durağanlığa götürmekteydi.

ATÜT'ün Marx'tan sonra zikzaklı bir serüveni oldu. Marx bu kavramı 1850'lerden sonra kapsamlı biçimde geliştirmedi; ayrıca, ilk cildi 1867'de yayımlanan *Das Kapital*'de(*), Doğu toplumlarının özgüllüklerini, apayrı bir üretim tarzından çok, "serfliğin Oryantal/Asyai biçimleri" gibi daha genel formüller içinde değerlendirdi. Friedrich Engels'in(*) çalışmalarında ise, yalnızca Asya'ya özgü bir üretim tarzı fikri hemen hiç yer almadı. Bunun yerine, Engels toprak beyliği ile bağımlı köylülüğün çeşitli bileşimlerinden oluşan bir yelpazenin evrenselliğini daha fazla vurguladı. Bu, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarının Marksist yazınında, Avrupa feodalizminin öncelleri ile Asya toplumlarını birlikte kucaklayan bir genel proto-feodalizm (ön-feodalizm) aşamasının, ilkel komünal toplumdan evrensel çıkış kanalı olarak düşünülmesine uzandı. Sovyetler Birliği'nde ATÜT, 1920'ler ve 1930'larda siyasal bir tartışma ve mücadeleye konu oldu: Muhalefet akımlarının Stalinist uygulamaları Asyai bir istibdat geleneğine bağlamaları ve Karl Wittfogel'in(*) yaptığı gibi, Doğu despotizmi kavramını bu nedenle yeniden öne sürmeleri, iktidardaki Stalinizm(*) açısından ATÜT'ün tabu sayılmasına yol açtı. Stalinist yorum insanlığın ilkel komünal toplumdan sonra yalnızca kölelik, feodalizm ve kapitalizm aşamalarını, her yerde ve evrensel olarak yaşadığını savunmaya başladı. Buna karşılık, Kruşçev döneminin destalinizasyon arayışı bağlamında ATÜT yeniden gündeme geldi ve özellikle Batı Avrupa'da yeni sol akımların, Stalinist tek çizgili anlayısa alternatif olarak bu kavrama sarıldıkları görüldü. Böylece 1960'lar ve 1970'ler, daha çok Fransa merkezli bir ATÜT cereyanına tanık oldu. Türkiye'de bu yaklaşım, Osmanlı toplumunun da, miri mülkiyetin yaygınlığından hareketle, ATÜT'ün bir örneği olarak yorumlanmasına yol açtı. *Ayrıca bak.* miri arazi; Osmanlı Devleti; rakabe; rant; reaya; tımar.

1970'lerin ikinci yarısında ve 1980'li yıllarda ise, Batı tarihçiliğinde ATÜT'e tepki öne çıktı. Bu akımın, metodolojik bakımdan Althusserci bir teorisizmi yansıttığı; mutlak durağanlık varsayımının Avrupa-merkezli bir Oryantalizmin Doğu'yu benzersizleştiren bakış açısından Marx'ın da kopamayışını yansıttığı kaydedildi. Her somut tarihsel gerçekliği, hele coğrafi bir terminoloji ile, ayrı bir üretim tarzı olarak yorumlamanın yanlış olduğu savunuldu. Bir adım ötede, Asya tipi, Antik ve Germanik oluşumların, ayrı birer üretim tarzı olmayıp ilkel komünal toplumdan çıkış sürecinde gözlenen geçişsel uğraklar olduğu; sonuç olarak hepsinin, toprak beyliğinin şu ya da bu biçimi ile bağımlı köylülüğü karşı karşıya getiren geleneksel tarım toplumlarının evrensel yelpazesi içinde yer aldığı vurgulandı. ATÜT yazınının kendisinde, modelin artık Asya ile sınırlı kalmayıp Amerika'nın ve Afrika'nın yerli toplumlarını, giderek eski Akdeniz devletlerini içine alacak biçimde genişlemesi, aslında Marx'ın hiç de Doğu'ya özgü bir oluşumu değil, evrensel nitelikteki köy topluluklarının en ilkel düzeylerini gözlemiş olduğu tezine güç kazandırdı. Bu arada, Doğu'nun özgüllüğünü ATÜT ile açıklamak yerine, Batı'nın özgüllüğünü köleci üretim tarzının yalnız Akdeniz havzasında yaşanmışlığı ile açıklamak eğilimi doğdu. Türkiye'de ise, Osmanlı Devleti'nde görülen bireysel köylü üretiminin, görece gelişmiş kır-kent işbölümünün, ticaretin ve ileri yönetim yapısının, köleci aşamanın da öncesine denk düştüğü varsayılan bir ATÜT'ün ilkelliği içine sığdırılamaması, bazı ek sıkıntılar yarattı. Bu, Türkiye'deki savunucularını, ATÜT'ü Marx'tan farklı biçimde yorumlamaya ve köleciliğin değil feodalizmin eşdüzeyli alternatifi biçiminde yeniden formüle etmeye götürdü.

Asya yaban atı (*Equus caballus przewalskii*), PRJEVALSKİ ATI olarak da bilinir, yaban atlarının 20. yüzyıla ulaşabilmiş son alttürü. 1870'lerin sonlarında Rus kâşifi Nikolay Mihayloviç Prjevalski'nin Batı Moğolistan'da bulduğu bu atı aramak için 1968'den bu yana düzenlenen bütün araştırma gezileri sonuçsuz kalmıştır. Bunun nedeni büyük olasılıkla, Asya yaban atının, evcilleştirilmiş olan yarı yabani atlarla çiftleşerek ayırt edici özelliklerini yitirmiş olmasıdır. Bozulmamış

Asya yaban atı (*Equus caballus przewalskii*)
Kenneth W. Fink, Root Resources-EB Inc

örnekleri hayvanat bahçelerinde korunma altında olan Asya yaban atının donu kula ya da açık al, yelesi ve kuyruğu koyu renktedir, sırtında da genellikle bir çizgi bulunur. Önde perçem yapmayan yelesi kısa ve dik tüylüdür. Kürek kemikleri alçak, sırtı dar, sağrısı kısa ve diktir. Uzunluğu 122-142 cm kadar olan Asya yaban atı, kaba yapılı evcil bir midilliyi andırır.

Asya yaban köpeği (*Cuon alpinus*), *Canidae* (köpekgiller) familyasından, Asya'nın orta ve güneydoğusundaki ormanlık alanlarda yaşayan yabani etobur. Alt azıdişlerinden bir çiftinin eksik oluşuyla öbür köpeklerden ayrılır. 28-48 cm'lik kuyruğu dışında uzunluğu 76-100 cm, ağırlığı 14-21 kg kadardır. Rengi sarımsı ile kızılımsı kahverengi arasında değişir, ama karnı ve bacakları genellikle daha açık renktedir. 25-30 kadar sürüler halinde birleşip çeşitli memelileri,

Asya yaban köpeği (*Cuon alpinus*)
Richard Ellis

özellikle geyik ve yaban koyunu gibi hayvanları avlayan Asya yaban köpeklerinin bazen kaplan ya da ayı büyüklüğündeki hayvanlara da saldırdığı olur. Dokuz hafta süren bir gebelik döneminden sonra, genellikle en az iki, en çok altı yavru doğururlar.

Asya Yayın Birliği (Asia-Pacific Broadcasting Union - ABU), Asya ve Pasifik ülkeleri radyo ve televizyon kuruluşlarının çeşitli haber-program ve teknik alışverişi amacıyla oluşturdukları meslek örgütü.

İlk kez 1958'de toplanan Asya Yayıncılar Konferansı, Asya ve Pasifik ülkeleri yayın örgütleri arasındaki işbirliğini ve alışverişi geliştirmek amacıyla her yıl toplanma kararı aldı. 1962'de Kuala Lumpur'daki 4. konferans bir tüzük hazırlayarak kendisini Asya Yayın Birliği adıyla sürekli bir örgüt haline getirdi. Başlangıçta Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 16 kurucu üyesi olan ABU'nun, 1980'lerin sonlarında 52 ülkede 65 üyesi vardır. Bunların 25'i tam üye, 40'ı ise işbirliği ile sınırlı ortak üye niteliğindedir. Birliğin başkanlığı Tokyo'da, genel sekreterliği Sidney'dedir. Naklen radyo ve televizyon yayını yapabilecek, Eurovision benzeri "Asiavision" tasarım aşamasındadır.

ABU üyesi bir çok ülkede yaygın radyolink ağlarının eksikliği, çok çeşitli dillerin konuşulması ve yayın örgütlerinin güçlü olmaması nedeniyle ABU'nun çalışmaları yeterli ve kapsamlı bir düzeye ulaşmamıştır. Daha çok folklora ilişkin müzik programlarının bant alışverişi yapılmakta ve bazı yarışmalar düzenlenmektedir.

Asya yüksek basınç alanı *bak.* Sibirya antisiklonu

Asyut, ASIUT ya da ASSIOUT olarak da yazılır, Yukarı Mısır'da il (*muhafaza*). Nil boyunda, kuzeydeki el-Minya iliyle güneydeki Sevhac ili arasında yer alır. Yerleşim bölgeleri, ırmağın vadisiyle sınırlıdır. Nil boyunca uzunluğu 160 km kadardır. İki yakadaki genişliği 19 km, yüzölçümü 1.554

km²'dir. Batı sınırı olan el-Gize iliyle birlikte Batı Çölünün içlerine kadar uzanır.

Geçmişi, Tarihöncesi Badari dönemine değin uzanır. Bu döneme ait kalıntılar ilk kez burada yapılan kazılarda çıkarılmıştır. Bölge, Birinci Ara dönemde (İÖ y. 2160-2040) 10. ve 11. sülaleler arasındaki savaşlara sahne oldu. İkinci Ara dönemde (İÖ 1786-y. 1567) bölgenin sınırı Cusae'deydi. Ahenaton (hd İÖ 1379-1362) kendi yerleşim merkezini Asyut kentinden, ırmak boyunca 80 km aşağıda ve ırmağın sağ kıyısında yer alan Tel el-Amarna'ya taşıdı.

İlin en önemli geçim kaynağı tarımdır. Pamuk, tahıl, sebze ve mercimek elde edilen başlıca tarım ürünleridir. Bölgede tavukçuluk da yapılır. Yönetim merkezi olan Asyut kentinden başka ilde önemli bir yerleşim yeri yoktur. Yönetim merkezinin hemen kuzeyinde Nil'in kolu olan Bahr Yusuf Kanalı (eskiden İbrahimiye), vadinin batısındaki eski bir ırmak yatağından akar ve tarım alanlarını sular. İl nüfusunun önemli bir bölümünü Koptlar oluşturur. Nüfus (1990 tah.) 2.456.000.

Asyut, ASIUT ya da ASSIOUT olarak da yazılır, Yukarı Mısır'ın en büyük yerleşim merkezi. Asyut ilinin (*muhafaza*) merkezi olan kent, Nil'in batı kıyısında ve Kahire'yle Assuan'ın yarı yolunda yer alır. Irmağın suladığı vadinin genişliği burada 20 km'dir. İl, el-Ferafire Vahasını içine alarak Batı Çölüne doğru uzanır.

Eski Mısır'da Syut olarak bilinen kent, çakal başlı tanrı Vepvavet için tapınma merkeziydi. Orta Krallık döneminde (İÖ y. 2040-1786) Yukarı Mısır'ın 17 eyaletinin başkentiydi. Hiçbir zaman Teb'e karşı bir güç oluşturamadı, ama ünlü Darbü'l-Erbain'i de içine alarak Doğu Çölünden Batı Çölüne uzanan kervan yolları üzerinde bir mola noktası olması nedeniyle, önde gelen bir ticaret merkeziydi. Helenistik dönemde çakal başlı tanrıdan dolayı Lykopolis (Kurt Kenti) olarak bilinirdi. Burası Yeni-Platoncu filozof Plotinos'un da (İS y. 205-270) doğum yeridir.

Ortaçağda Müslümanların yönetimi altındaki Asyut, ticari önemini korudu. Özellikle kent yakınında yetişen meyve ve tahılla birlikte Darfur'a ve Sudan'ın başka yerlerine ihraç edilen kaliteli dokumalarla dikkati çekti. Bu malları götüren kervanlar geriye dönerken köle, fildişi ve boya maddeleri getirirdi.

Eski geleneklerini sürdüren Asyut, bugün hâlâ gümüş işli şalların yapılmakta olduğu sayılı yerlerden biridir. Çömlekçilik, kakma ağaç işleri ve kilim dokumacılığı da sürmektedir. Modern dokuma fabrikaları ve kimyasal gübre üreten tesisler vardır. Kentin ve ırmaktaki limanı el-Hamra'nın hemen kuzeyinde Asyut Barajı (1902) yer alır. Baraj, Nil üstünde hafif kireçtaşından kurulmuş 832 m uzunluğunda bir settir. Orta Mısır'ın büyük bölümünü sulayarak kuzeye doğru yaklaşık 320 km boyunca Nil'e paralel uzanan ve el-Feyyum Vahasına giden bir kolu bulunan Bahr Yusuf Kanalını (eskiden İbrahimiye) besler. 1980'lerde baraj genişletilmiş ve hidroelektrik tesisleri eklenmiştir. Asyut'taki yükseköğrenim merkezleri arasında bir üniversite (1957) ve bir öğretmen okulu vardır. Kent ayrıca önemli bir Kopt Katolik merkezidir. Piskoposluk, Kahire'deki başpiskoposluk tarafından yönetilir. Kentin güneybatısında yükselen kireçtaşı tepelerinde 12. Sülale'den (İÖ 1991-1786) birçok kişiye ait kaya mezarları vardır. Nüfus (1986) 273.191.

A'şa, el- (Arapçada "Gece Körü"), tam adı MEYMUN İBN KAYSU'L-A'ŞA (d. 570'ten önce, Durna - ö. y. 625, Durna, Arabistan), İslam öncesi Arap şairi. Ebu Ubeyde'nin derlediği (ö. 825) *Muallaka*'da bir kasidesi yer alır. Değişik metinleri olan Muallakalarda, derleyen kişinin İslam öncesi dönemden seçtiği en iyi yedi kaside yer alırdı. Bu metinlerde birkaç farklılık dışında genellikle aynı kasideler bulunurdu.

El-A'şa gençlik yıllarını Mezopotamya, Suriye, Arabistan ve Etiyopya'da gezerek geçirdi. Kör olduktan sonra da, özellikle Arabistan Yarımadasının batı kıyılarında dolaşmayı sürdürdü. Kendisine dayanma gücü veren koçaklamaları bu dönemde yazmaya başladı. Ses efektlerine ve gösterişli yabancı sözcüklere dayanan üslubu yapaylığa kayar.

Aşağı Avon, BRISTOL AVON olarak da bilinir, İngiltere'de Cotswolds'un güneydoğu yamaçlarından doğup Gloucestershire, Wiltshire ve Avon (eskiden Somerset) boyunca akan ırmak. 2.308 km²'lik bir akaçlama alanı ve 150 m'lik akış yüksekliği olan Avon Irmağı, küçük kıvrımlar göz önüne alınmazsa, 120 km uzunluğundadır. Chippenham ve Melksham'ı geçtikten sonra büyük bir vadide geniş bir kıvrımla batıya ve güneye doğru akarak, batıda Bradford-on-Avon'a doğru bir dirsek yapar. Bath'ın ilerisinde Costwolds'dan geçerek kuzeybatı yönünde akarken iki dağ arasında geçidi andıran bir vadiye girer. Bristol yakınında, açık deniz gemilerinin girebilmesini sağlamak amacı ile Avon'un yatağı 19. yüzyılda kazılarak düz bir kanal haline getirilmiştir. Bristol'ün aşağılarında ırmak bir kireçtaşı dağını ikiye ayırarak ağaçlarla kaplı uçurumları ve asma köprüsü ile tanınan Clifton Geçidini oluşturur. Bristol'ün okyanus kıyısındaki limanı olan Avonmouth'da Severn Irmağı halicine girer. Avon'a güneyde Bradford-on-Avon yakınlarında katılan Somerset Frome ve kuzeyde Bristol'de katılan Bristol Frome, ırmağın en önemli kollarıdır. Bugün kullanılmayan Kennet and Avon Kanalı, her biri öbürünü yükselerek izleyen yedi havuzluk bir diziyle Bath'da Avon Irmağına bağlanır.

Aşağı Avusturya, Almanca NIEDERÖSTERREICH, Avusturya'nın kuzeydoğusunda eyalet (*Bundesland*). Kuzeyde Çek Cumhuriyeti, doğuda Slovakya'yla, güneydoğuda Burgenland, güneyde Steiermark, batıda Yukarı Avusturya (Oberösterreich) eyaletleriyle komşudur. Batıda Enns Irmağının ağzından, doğuda March Irmağının ağzına kadar uzanan ve Tuna'nın iki tarafında yer alan bölge 19.171 km²'lik bir alanı kaplar. Derin ırmakların bulunduğu kuzeybatıdaki Waldviertel (orman bölgesi), Mühlviertel (Mühl bölgesi) adı verilen granit platonun bir kesimini oluşturur ve güneyde Tuna'yı içine alarak Manhart Dağına kadar uzanır. Kuzeydoğudaki Weinviertel (şarap bölgesi), löslü toprakları ve uygun iklim koşulları olan alçak, engebeli bir kesimdir. Doğuda Leitha Dağları ve batıda kireçtaşından oluşmuş dağların derin kırıklarıyla çevrelenen, Tuna'nın güneyindeki Güney Viyana Havzası, yapısal olarak Alpler'e bağlıdır. Yüzey şekilleri Kuzey Viyana Havzası düzlüklerine benzer, ama çakıllı toprağında yalnız çam ağacı ve fındalık yetişebilir. Eyaletin güney kesiminde 1.980 m'yi aşan yükseklikleriyle Orta Alpler'in bir bölümü yer alır. Daha alçak bölgelerde ve Flysch Alpleri'nde daha çok ormanlık alanlar bulunur. Bunların en yoğun olduğu bölge Wienerwald'dır (Viyana Ormanları). Tuna boyunda ve güneye doğru ülkenin doğusunda engebeli iyi sulanan, büyük bir bölümü lösle kaplı bir kesim vardır. Alpler'in uzantısı olan bu bölge küçüktür, ama ekonomik bakımdan önemlidir.

Wachau'da (Tuna Vadisi), Horn çevresinde, Alpler'in uzantısı olan bölgede ve Viyana Havzasında tarihöncesi yerleşimler vardı. Daha sonra bölge, Roma eyaleti Noricum'un ve Charlemagne'ın imparatorluğunun parçası oldu. 976'da Bavyeralı Babenberg hanedanı markilerine verildi; Ostarichi (doğu bölgesi) adı bu dönemden kalmadır. Yukarı ve Aşağı Avusturya'nın kalıcı bir biçimde ayrılmaları y. 1450'de gerçekleşti. 1918'e değin bölgenin resmi adının Österreich unter der Enns olmasına karşın halk arasındaki adı Niederösterreich'tı. Gmünd yakınlarında bir alan, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Çekoslovakya'ya terk edildi. Aşağı Avusturya 1918'de eyalet oldu. 1920'de Viyana, eyaletin sınırları dışında bırakıldı ve yalnızca eyaletin yönetim merkezi olarak kaldı. *Anschluss* ya da Almanya'ya katılma döneminde (1938-45) bölge, Reichsgau Niederdonau'nun (Aşağı Tuna Reich Bölgesi) parçasıydı. 1938'de Aşağı Avusturya Viyana'ya toprak verdi; 1945'te eyalet statüsünü yeniden kazandı. 1954'te çıkarılan ve bölgeyi yeniden düzenleyen bir yasayla kaybettiği toprakların (800 km²) büyük bir kesimini geri aldı.

Etnik olarak nüfus Almandır. Halkın büyük bir bölümü Katolik olmakla birlikte, küçük Protestan topluluklar da vardır. Avusturya kentlerinin yaklaşık yarısı Aşağı Avusturya'dadır. Bunların arasında en büyük olanları Sankt Pölten, Wiener Neustadt, Klosterneuburg, Baden, Krems, Mödling, Schwechat, Amstetten ve Stockerau'dur. Kırsal yerleşim birimleri genellikle köylerden ve kapladıkları alan 5 hektardan daha az olan küçük çiftliklerden oluşur.

Çalışan nüfusun yaklaşık yarısının geçim kaynağı tarım ve ormancılıktır; toprağın yarıdan çoğu ekilir, üçte birden çoğu ormanlarla kaplıdır. Doğudaki düzlük alanda ve Alpler'in uzantısı olan bölgede tahıl (buğday, çavdar, mısır, arpa) ve patates, şeker pancarı gibi köklerinden yararlanılan bitkiler yetiştirilir. Viyana'nın doğusunda Tuna'nın güney kıyılarında ve Viyana Havzasının eğimli arazisindeki Weinviertel ve Wachau'da bağcılık yaygındır. Burada ve Alpler'in uzantısı olan bölgede meyve de yetiştirilir. Viyana çevresinde bostancılıkla birlikte hayvan yetiştiriciliği yaygın bir geçim kaynağıdır.

Viyana Havzasının kuzeyinde petrol ve doğal gaz çıkarılır ve Tuna üzerindeki Ybbs-Persenbeug'da ve Enns üstündeki Sankt Pantaleon'da hidroelektrik enerji santralları vardır. Grünbach yakınında alçıtaşı, Wachau'da grafit çıkarılır; Mannersdorf yakınlarında, bir çimento fabrikası için kireçtaşı elde edilir. Maden, dokuma, yiyecek ve şeker sanayileri, mayalı içkiler imalatı, kereste kesimi, kâğıt, selüloz ve kimyasal ürün fabrikaları önemlidir. Traiskirchen ve Wimpassing'deki Semperit lastik fabrikaları, eyaletin en büyük sanayi şirketine aittir. Alpler'deki ve sarp kireçtaşı kayalıklarındaki termal kaplıcalar turistik bölgelerdir. Irmak (Tuna), demiryolu ve karayolu taşımacılığı ülkeyi ticari bir geçiş yolu haline getirir. Viyana'nın Schwechat'taki havaalanı Avusturya'nın en büyük havaalanıdır. Nüfus (1991) 1.480.927.

Aşağı Bavyera, Almanca NIEDERBAYERN, Almanya'nın güneydoğusundaki Bavyera eyaletinin (*Land*) doğusunda il (*Regierungsbezirk*). Kuzeydoğuda Çek Cumhuriyeti, gü-

neydoğuda Avusturya, güneybatı ve batıda Yukarı Bavyera, kuzeyde Yukarı Pfalz ile çevrilidir. Yüzölçümü 10.330 km²'dir; Yukarı Bavyera ve Yukarı Pfalz ile birlikte tarihsel Bavyera(*) topraklarının büyük bölümünü oluşturur. Adını, çeşitli Germen topluluklarının karışmasından oluşan ve İS 488-520 arasında Bohemya'dan batıya göç ederek, Regensburg ile Vilshofen arasındaki Tuna Vadisine yerleşen Baiuvarilerden almıştır. 1180'de Wittelsbachlı Otto Bavyera topraklarının yönetimini ele geçirdiği zaman düklüğün sınırları Bohemya Ormanı (Böhmerwald), Alp Dağları, Inn ve Lech ırmakları ile belirlenmekteydi. Düklük ilk kez 1255'te Dük II. Otto'nun oğulları tarafından (sonradan Yukarı Bavyera adını alan) güneybatı toprakları ve (Aşağı Bavyera'yı oluşturan) kuzeydoğu toprakları olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu bölünmeyi sık sık yinelenen toprak değişiklikleri izledi; 1392'deki bölünmeyle merkezleri Ingolstadt, Landshut ve Münih olan üç ayrı düklük oluşturuldu. Isar Irmağı üzerinde bulunan Landshut, Aşağı Bavyera dükleri-nin yerleşim yeri olarak zamanla büyük önem kazandı.

Yukarı Bavyera'nın ortasından geçen Tuna Irmağı, kuzeybatı sınırından güneydoğuya doğru ilerleyerek Inn ve Ilz ırmaklarının birleştiği yerde bulunan Passau'ya ulaşır. Passau, ekonomik ve kültürel etkinliklerin yanı sıra ulaşım açısından da önemli bir merkezdir. Güneybatıdan gelerek Tuna'yla birleşen Inn Irmağı, ilin Avusturya ile güneydoğu sınırını oluşturur. Tuna'nın güney yakası boyunca verimli bir tarım bölgesi olan Gäuboden Ovası uzanır. Bavyera'nın tahıl ambarı olarak bilinen bu ovanın genişliği yaklaşık 30 km'dir. Gäuboden Ovasındaki şeker pancarı, buğday, arpa, çavdar ve lahana tarlaları arasında birbirine yakın köyler yer alır. Bölgenin başlıca tarım ürünleri pazarı olan Straubing'de aynı zamanda elektrikli araç donanımı ve bira üretilir. Tuna Havzasının güneyinde bulunan Aşağı Bavyera yükseltisinde Isar, Vils ve Rott ırmaklarıyla parçalanan uzun sırtlar yer alır. Bu ırmakların kıyılarıyla gelişmekte olan Landshut ve Dingolfing sanayi kentlerinin çevresinde birçok küçük köy vardır. Otomotiv ve imalat sanayileri ile dokumacılık bu bölgedeki başlıca ekonomik etkinliklerdir. Yayla halkı birkaç evden oluşan küçük köylerde ya da bölgeye dağılmış çiftliklerde yaşar. Bölgenin başlıca ürünü buğdaydır; başta at yetiştirme olmak üzere hayvancılık da önemli bir yer tutar. Landshut'un hemen kuzeybatısında Almanya'nın en geniş şerbetçiotu ekim alanı olan Hallertau ili yer alır.

Tuna Irmağının kuzeyinde bulunan Bavyera Ormanı (Bayerischer Wald) yavaş yavaş yükselerek doğuda, Çek Cumhuriyeti sınırında Bohemya Ormanı ile birleşir. Yörenin büyük bölümü ladin, göknar ve kayın karışımı ormanlarla kaplı granit ve gnays tepelerden oluşur. Bu tepelerin yukarısında, aralarında 1.457 m yüksekliğindeki Büyük Arber'in de bulunduğu bir dizi dağ doruğu yükselir. Ekonomik koşulların yetersizliği ormanlık bölgede bir nüfus azalmasına yol açmıştır. Yaylanın uzun vadileri arasında sıkışıp kalan küçük çiftliklerde, iklimin sertliği ve toprağın verimsizliği nedeniyle, yalnızca az miktarda çavdar, yulaf ve patates yetiştirilir. Bölgedeki geleneksel taş, kereste, seramik ve cam sanayileri, Orta Avrupa pazarlarının II. Dünya Savaşı sonrasında uğradıkları zarardan etkilenmiştir. Son yıllarda, güzel bir görünümü olan Bavyera Doğu Sınır Karayolu (Bayerische Ostmarkstrasse) ile yüzde 98'inden çoğu ağaçlarla kaplı olan, içinde sayısız kuş ve küçük hayvan türlerinin yaşadığı 130,8 km²'lik Bavyera Ormanı Ulusal Parkı gibi pitoresk yerler çevresinde turizm gelişmektedir.

Aşağı Bavyera halkı Bavyera'nın üç ana Alman lehçesinden biri olan Bavyera lehçesi ile konuşur. Nüfusun dörtte üçünden fazlası Katoliktir. Bölgedeki yükseköğretim kurumlarının merkezi, 1978'de kurulan Passau Üniversitesi'dir. Bavyera'nın ikinci büyük halk şenliği olan Gäubodenfest her yıl ağustos ayında Straubing'de kutlanır. Nüfus (1990 tah.) 1.057.400.

Aşağı California (Meksika) *bak.* Baja California

Aşağı CUBBA, Somali dilinde JUBBADA HOOSE. Doğu Afrika'da Somali'nin güneyinde il (*gobolka*). 1960'a değin İtalyan yönetimi altındaki Birleşmiş Milletler Somali Manda Bölgesi'nin bir parçası olan Aşağı Cubba. 1973'te eski Yukarı Cubba bölgesinin güney kesiminin ayrılmasıyla il haline getirildi. Ortasından Ekvator çizgisi geçen ilin toprakları güneydoğuda Hint Okyanusu ile kuzeydoğuda Cubba Irmağından başlayarak batıya ve güneye doğru Kenya'ya kadar yayılır. Hint Okyanusu kıyısına paralel olarak 80 km boyunca güney yönünde akan Cubba Irmağı, Kismaayo yakınlarında Hint Okyanusuna dökülür. Irmak boyunca yaygın olarak hindistancevizi ve çeşitli tarımsal ürünler yetiştirilir. Hint Okyanusu kıyılarında kum tepecikleri uzanır. Koruyucu bitki örtüsü aşırı hayvan otlatma sonucu büyük ölçüde yok olan bu kum tepecikleri, gittikçe iç kesimlere doğru sokulmaya başlamış ve 1980'lerin başında çevresindeki tarımsal alanları da tehdit eder hale gelmiştir.

Cubba Irmağının ağzında mangrov ormanları vardır. Ülkenin en verimli ekim alanlarından biri olan il topraklarında önemli ölçüde yerleşik nüfus yaşamaktadır. Başlıca ürünler mısır, pamuk, susam ve muzdur. Jamaame kentinde bir ambalaj malzemeleri ve karton fabrikası vardır. Somali'nin başlıca limanlarından biri olan il merkezi Kismaayo'dan en başta et (özellikle sığır) ve muz ihraç edilir. Kismaayo'nun güneybatısında Waamo turist köyü ile, içindeki filler, siyah gergedanlar, yaban sığırları, aslanlar ve suaygırları ile 4.800 km²'lik bir alana yayılan Lag Badano Ulusal Parkı yer alır. Nüfus (1980 tah.) 272.400.

Aşağı Fırat Projesi, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamına giren Atatürk ve Karakaya barajlarının göl suları altında kalacak maddi manevi kültür varlıklarını belgelemek, kurtarmak ve korumak amacıyla yürütülen çalışma. Proje, Keban Barajı'nın yapımı sırasında, 1968'de Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Bölümü bünyesinde "Keban Projesi" adıyla başladı. Keban'da alınan başarılı sonuçlardan sonra proje doğrudan ODTÜ Rektörlüğü'ne bağlı Tarihi Eserleri Kurtarma, Değerlendirme, Araştırma Merkezi'ne devredildi.

İlk kez 1975'te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden (DTCF) Ümit Serdaroğlu başkanlığında bir ekip yöreyi tarayıp araştırdı; araştırma sonuçları 1977'de yayımlandı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi asistanlarından Mehmet Özdoğan başkanlığında ikinci bir ekip bölgede daha geniş kapsamlı bir yüzey araştırması yaptı ve sonuçlarını bir kitap halinde yayımladı. Yapılan sistematik yüzey araştırmalarını 1978'de başlayan ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün yardımları ile gerçekleşen pek çok yerli ve yabancı kazı izledi.

Atatürk ve Karakaya baraj gölleri genel olarak Adıyaman, Elazığ, Malatya ve Urfa illerinin bazı köylerini, bir de tümü ile Samsat ilçesini (Adıyaman) etkileyecektir. Aşağı Fırat Projesi kapsamı içine giren kazı yerleri, illere ve ilçelere göre ayrılmış olarak şöyledir:

ADIYAMAN

KÂHTA İLÇESİ. Ancoz. Fırat'ın (Euphrates) doğu kıyısında düz yerleşme. DTCF'den Sedat Alp başkanlığında bir ekip tarafından yürütülen kazılar, buranın bir Demir Çağı (İÖ 1000) yerleşmesi olduğunu kanıtlamıştır.

Horis Kale. Fırat'ın doğu kıyısında, kayalık bir tepe üstünde kale. DTCF'den Baki Öğün tarafından çok kısa bir süre kazılan Horis Kale'den Demir Çağına (İÖ 1000) ait birkaç buluntu ele geçirilmiştir.

Tillehöyük kazı alanı
MTV Arşivi

Tillehöyük. Fırat'ın doğu kıyısında, orta büyüklükte höyük. 1979'da Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü müdürü Davit H. French başkanlığında bir ekip tarafından kazılmaya başlamıştır. Höyüğün en üst katı İS 12-13. yüzyıllara tarihlenir. Kalıntılar buranın bir beylik olduğu kanısını uyandırmaktadır. Yerleşmenin bir aile ile hizmetçilerinden oluşan küçük bir topluluğa ait olduğu sanılmaktadır. Çevresi koruma duvarları ile çevrilidir, ortada iki katlı bir ana yapının kalıntıları vardır. Aile genişledikçe höyükteki kullanım alanı da genişlemiş, ana yapıya yeni mekânlar eklenmiştir. Bir ya da iki kulplu güveçler, turuncu renkli mutfak kapları, kahverengi ve mavi sırlı kâseler, kandiller, çeşitli küp ve testiler arasında Rakka seramikleri(*) ve Suriye kökenli çanak çömlekler de vardır. Tezgâh ağırlıkları ve ağırşaklar, kemikten bizler, maden cürufları, gözlü iğneler, cam bilezik parçaları ve çakmaktaşından döven bıçakları bu döneme özgü küçük buluntulardır.

Ortaçağ katlarının altında Helenistik dönem (İÖ 323-30) yerleşmesi yer alır. Bir çevre duvarı içindeki yapılar düzgün planlıdır ve daha eski yapıların üstüne oturtulmuştur. Tillehöyük'ün Kommagene Krallığı sırasında Fırat boyunca uzanan sınır sisteminin bir halkasını oluşturduğu, bir sınır kalesi olduğu sanılmaktadır. Siyah sırlı, ayaklı kâseler, ince hamurlu kabartma ya da çizi bezekli kırmızı kaplar, kırmızı astarlı açıklı kâseler gibi çanak çömlek, süs eşyası ve pek çok cam parçası öbür küçük buluntulardır.

Helenistik katın altında Yeni Asur (İÖ 7-8. yy) kalıntıları vardır. Höyükteki yerleşmenin İÖ 3. bine değin indiği yüzey buluntularından anlaşılmaktadır. French burada yeni bir uygulama yaparak her mimari katı yatayda tümüyle kazmıştır.

Roma dönemi kalıntılarına höyüğün güneyinde, bir de Adıyaman - Urfa - Diyarbakır karayolunun kuzeyinde ve güneyinde kalan tarlalarda rastlanır. Burada bir de taş temelli, döşemeleri mozaik ve kiremitten, duvarları çok düzgün kireçtaşı bloklarından yapılmış hamam yapısı vardır. Ayrıca kaba özlü mutfak kapları ve devetüyü renkli çanak çömlekler yaygındır. Hamamda bazısı damgalı, bazısı yüz ya da mask deseniyle bezeli Roma kiremitleri ele geçmiştir. Yazıtlı ve minyatür bir taş sunak bu çağa ait en ilginç buluntudur.

SAMSAT İLÇESİ. Gritillehöyük. Fırat'ın batı kıyısında büyük höyük. ABD'deki Bryn-Mawr College'dan Richard Ellis başkanlığında kazılmış, çanak çömlek öncesi(*) (akeramik) Neolitik Çağa (İÖ 8000-5500) değin giden kültür katmanları saptanmıştır. Höyüğün en tepesinde ortaçağa tarihlenen kare biçimli bir yapı (12. ve 13. yy) ve kulelerle güçlendirilmiş bir sur duvarı (11. yy) bulunmuştur. En ilginç buluntular, üstünde İsa betimlemesi olan bir haç (İS 6. ve 7. yy) ile dibine yakın bir yerine Fırtına Tanrı'sının simgesi şimşek demeti işlenmiş Kuzey Suriye ve Asur mallarına benzeyen bir küptür (İÖ 850-700). Höyüğün güney eteğinde ise gene ortaçağdan kalma altı tane depolama çukuru bulunmuştur. Bunlar kalenin kuşatılması sırasında kullanılan ortak tahıl ambarları olmalıdır.

Doğu yamacında yapılan çalışmalarla höyüğün geçmişinin 8 bin yıl geriye gittiği saptanmıştır. Yüzey toprağının hemen altında ortaçağ kalıntıları, bunların altında İÖ 8. ve 7. yüzyıla tarihlenen yuvarlak planlı bir yapı (bir olasılıkla silo) kalıntısı bulunmuştur. Bunların da altındaki geç dönem katmanlarından İlk Tunç Çağı III (İÖ 2500-2000) kalıntılarına ulaşılmıştır. Burada ele geçen çömlek, Lidarhöyük ve Kurbanhöyük çanak çömleği ve Kuzey Suriye İlk Tunç Çağı malları ile büyük benzerlikler göstermektedir. İlk Tunç Çağı katlarında, biri 20 yaşlarında bir kadına, öbürü ergin bir erkekle bir çocuğa ait iki mezar bulunmuştur.

İlk Tunç Çağı yerleşmesinin altında İÖ 7. binin sonu ya da 6. binin başına tarihlenebilen çanak-çömlek öncesi Neolitik Çağ kültür katı gelmektedir. Kilden bir hayvan heykelciği ve Suriye'deki aynı dönem yerleşmelerinden bilinen tebeşirimsi beyaz bir maddeden yapılmış bir tabak buradan ele geçen en ilginç buluntulardır. Höyüğün kuzeydoğusunda taş temelsiz kerpiç yapılar ortaya çıkarılmıştır. Burada, Filistin'deki çanak-çömlek öncesi Neolitik bir yerleşme yeri olan Ceriko(*) (Eriha) ile benzerlikler izlenmektedir. Çanak-çömlek öncesi Gritille yerleşmesi, karbon-14 yöntemiyle günümüzden 7.860 yıl öncesine (±80) tarihlenmiştir.

Hayazhöyük. Fırat ile Kalburcu Çayının birleştiği yerde orta büyüklükte höyük. İstanbul'daki Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü müdürü J. Rodenberg başkanlığında bir ekip tarafından kazılan höyüğün yalnızca İlk Tunç Çağı (İÖ 3. binin ilk yarısı) yerleşmesi olduğu, İlk Tunç Çağı öncesinde çakmaktaşı işliği, sonrasında da çöplük ve mezarlık olarak kullanıldığı saptanmıştır. Kazılarda iki tane kapaklı taş lahit, bir tane de dehlizli mezar odası bulunmuştur. Kireçtaşı ile kaplı bu odadan 12 iskelet ve tunç takılar, çanak çömlekler gibi çeşitli mezar armağanları ele geçmiştir. Ayrıca siyah ya da kırmızı boyalı yerel çanak çömlek ve Yukarı Mezopotamya'ya özgü düz, sade mallar da bulunmuştur.

İlk Tunç Çağı katının altında çanak-çömlek öncesi Neolitik kat vardır. Ok uçları, orak bıçakları, deliciler gibi bol çakmaktaşı malzeme dışında hiçbir mimari kalıntıya rastlanmaması, burada yerleşmenin dışında bir yontma işliğinin olduğunu kanıtlar. Yerleşmenin bugünkü köyün altında bulunduğu sanılmaktadır.

Samsat Höyüğü. Kühta (Nymphaios) ve Göksu (Singa) çaylarının arasındaki düzlüğün Fırat kıyılarındaki en geniş kesiminde bulunan çok büyük höyük. Antik adı Samosata'dır. Buradan söz eden en eski antik kaynaklardan Eratosthenes'te, Hindistan'a giden yol üzerinde Kommagene'de Samosata'dan geçildiği ve kentin iyi bir yolla Tomisa'ya bağlandığı belirtilir. Yaşlı Plinius ve Cassius Dio da Samosata'dan söz ederler. Ptolemaios'un, Fırat'ın batı kıyısında kurulmuş bir kent diye tanımladığı Samosata'nın, aşağı kent ve akropolis olarak iki bölümden oluştuğunu ise Lukianos belirtir.

Kentin kuruluşu Kral Samos'a bağlanır ve İÖ 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir. Kommagene'yi oluşturan topraklardaki dört büyük kentten biri olan Samosata (öbürleri Edessa, Perrhenes ve Melitene) adına para da basmıştı. Kentin adı Latince bir yazıtta Samosate, Hadrianus'tan (hd İS 117-138) Philippos'a (hd İS 244-249) değin geçen sürede basılan paralardaysa Samosateon olarak geçiyordu.

Höyükte ilk kez 1964-70 arasında Amerikalı Theresa Goell küçük sondaj çukurları açarak kazıya başlamış, ama sürdürmemiştir. Kurtarma kazılarını DTCF'den

Samsat Höyüğü'nden çıkmış İslam dönemine ait altın bilezikler

MTV Arşivi

Nimet Özgüç üstlenmiştir (1978). Höyükte günümüzden en az 6 bin yıl önceden başlayıp kesintisiz olarak sürmüş birçok yerleşme katı saptanmıştır.

En üstteki ortaçağ yapıtları (12. ve 13. yy) arasında güneydoğudaki kesme taştan ev, özenli duvar işçiliği ile dikkati çeker. Ortada yapıya girişi sağlayan merdiven, merdivenin iki yanında kubbeleri taşıdığı sanılan sütunların kaideleri bulunmuştur. Büyük bir yangın sonucu yıkılan yapının içinde sikkeler, 12 binden çok madeni ok ucu, çeşitli türde çanak çömlek ve cam parçaları bulunmuştur. Hemen bitişikte bir hamam yapısı ortaya çıkarılmıştır.

Ortaçağ katının altında geç Helenistik döneme ait bir drenaj kanalı ile anıtsal bir yapıya ait odalar bulunmuştur. Bu odalardan üçünün mozaik yer döşemesinde siyah ve beyaz taşlardan yapılmış satranç tahtası deseninden başka bordürle çevrilmiş bir alanda siyah, beyaz, sarı ve kırmızı taşlardan kule, şevronlar ve meandr bezemeleri de görülür. Balık betimlemelerine daha canlı bir görünüm vererek yüzdüğü izlenimini uyandırmak için, mozaik ustaları dalgaları belirgin bir biçimde işlemişlerdir. Bu yapının mozaikleri ile I. Antiokhos'un Arsameia'da (Eski Kâhta) babasının anısına yaptırdığı temenosun aynı özenli işçilikteki mozaikleri çok benzeşmektedir. Yapının içinden, hepsi de Helenistik döneme tarihlenen çeşitli mimari parçalarla heykeller ve çanak çömlek çıkarılmıştır.

Katmanlaşmayı (stratigrafi) saptamak için höyüğün güneybatısında bir sondaj çukuru açılmış ve en altta Son Kalkolitik Çağ (İÖ 4000-3500) başları katmanlarına erişilmiştir. Bu sondaj çukurunun IV. yapı katında bir çukurun içinde altın ve gümüşten çeşitli takılar, değerli taşlar ve gümüş sikkelerle bir define ele geçirilmiştir.

ELAZIĞ

BASKIL İLÇESİ. Habibuşağı Kalesi. Habibuşağı köyünün 500 m kadar batısında, Kadıköy yolunun hemen kuzeyinde. Yazılıkaya denen yerde kale ve düz yerleşme. DTCF'den Baki Öğün başkanlığında bir ekip burada çok kısa süre çalışmıştır. Dik yamaçlı bir tepenin üstünde yaklaşık 70 m × 80 m'lik alanda bir yerleşme ve kale bulunmaktadır. Ayrıca kayaya açılmış basamaklarla inilen iki sarnıç ya da tünel görülmektedir.

İmikuşağı Höyüğü. Kuzeyinden ve batısından Fırat'la çevrili büyük höyük. İÜ Edebiyat Fakültesi'nden Veli Sevin başkanlığında bir ekip tarafından kazılan höyükte Son Kalkolitik Çağdan (İÖ 4000-3500) Osmanlı dönemine değin yaşanmış olduğu görülür. Höyükte altı yapı katı saptanmıştır. İlk yapı katında Osmanlı dönemine ait kireç tabandan bir parça, onun altındaki yapı katında ortaçağdan kalma bir depo ile çok sayıda çanak çömlek, cam kap ve bilezik parçaları bulunmuştur. III. yapı katında çamurla sıkıştırılmış taş temellere oturan balık kılçığı biçiminde duvar örgüsüyle bir yapı kalıntısı çıkmıştır. En alttaki VI. katta iki odalı bir yapıya rastlanmış ve bu mekânların Helenistik döneme, Son Demir Çağı arasında kesintisiz kullanıldığı anlaşılmıştır.

Höyüğün kuzeybatı ucunda yapılan kazılarda da dört yapı katı saptanmıştır. Burada ele geçen en önemli buluntu, III. yapı katındaki İS 1042-50 arasına ait bir Bizans sikkesidir.

İmikuşağı Höyüğü'nün güney eteğinde de dört yapı katı saptanmıştır. Bunlardan ilki höyüğün tepesindeki V. (Son Demir Çağı), ikincisi ise VI. (Orta Demir Çağı) yapı katları ile çağdaştır. III. kat Son Tunç Çağına tarihlenmiştir, IV. kat ise Asur ticaret kolonileri döneminin son evresi ile çağdaş (Kültepe Ib) buluntular vermiştir. Kerpiç duvarları özenle yapılmış büyük bir yapı kompleksinin bulunduğu bu son katta *signeroyal* motifli küpler, benzerlerine Alalah'ta(*) (Tel Açana) rastlanan Suriye tipi bir tanrıça heykelciği ve pişmiş topraktan yapılmış çok sayıda boğa heykelciği ele geçmiştir.

Kaleköy. Fırat'ın doğu kıyısında kale kalıntısı. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nden Tomris Bakır başkanlığında bir ekip burada üç mevsim çalışmıştır. Ortaçağdan Kalkolitik Çağa değin geri giden kalıntılar ortaya çıkartılmıştır. Kalede ortaçağa ait bir şapel bulunmuş, daha erken dönemlere tarihlenen dört tip mezar saptanmıştır. Ayrıca Urartu çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Kalenin güney tarafında Bizans, geç Roma dönemleriyle İÖ 8. ve 7. yüzyıllara ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

Şemsiyetepe. Fırat kıyısında, doğal çakıllı bir kıyı yükseltisi üstünde orta büyüklükte höyük. İÜ Edebiyat Fakültesi'nden Muhibbe Darga başkanlığında kazılan höyükte Roma dönemi ve Tunç Çağı yerleşmeleri görülür. En üstte bir Roma garnizonuna ait yapı kalıntıları, tabanı su geçirmez pembe harçlı, içi sıvalı bir sarnıçla su akıtma kanalı vardır. Höyüğün güneyinde doğu-batı doğrultusunda 8 m'lik bir sur parçası ile bu duvara bağlantılı trapez biçimli bir kule görülür. Sur doğrudan doğruya ana kaya üstüne oturmaktadır. Roma yerleşmesi yer yer bir yangın katı içinde uzanmaktadır. Yangın katının hemen altında çok tahrip olmuş Son Tunç Çağı katı gelmektedir. Höyükte İlk Tunç Çağı üç kültür evresiyle temsil edilmektedir. Bunlardan ilkinde yapı malzemesi olarak kerpicin pek bol kullanıldığı, öbür iki evrede ise kerpiçten yararlanılmadığı, kerpicin yalnızca sekilerde kullanıldığı görülür. Bu evrelerde yapı temelleri ve duvarları sel yataklarından toplanmış taşlardan yapılmıştır. Taban döşemeleri ve taş duvarlar çamurla sıvanmış, üstleri açık renk badanayla boyanmıştır. Bitişik düzendeki yapılar dikdörtgen planlı, tek ya da iki odalıdır. Ocaklar genellikle evin bir duvarına bitişiktir ve at nalı biçimindedir. Çanak çömleğin çoğunluğunu el yapımı, boyalı mallar oluşturur. Kirbet Kerak(*) ve Karaz türü çanak çömlek de çoktur. Pişmiş topraktan stilize bir kadın heykelciği, mühür ve çanak çömlek yapımında kullanılan semer biçimli aletler buradaki İlk Tunç Çağına ait küçük buluntuları oluşturmaktadır.

URFA

BOZOVA İLÇESİ. Kumartepe. Fırat'ın doğu kıyısında Büyük Şaşkan ve Küçük Şaşkan tepeleri arasında düz yerleşme yeri. Adı saptanamadığından arkeologlarca Kumartepe denmiştir. Urfa Müzesi, Kurbanhöyük'te kazılar yapan Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü ve Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nün işbirliği ile kazılmıştır. İÖ 6. binin ikinci yarısına tarihlenen Kumartepe'de yedi açma kazılmış, hepsinde de ana toprağa ulaşılmıştır. Dere taşı kırmalarıyla oluşturulmuş döşemenin arasında bol miktarda arkeolojik malzeme bulunmuştur. Konut kalıntılarının azlığı, bunların birbirinden oldukça uzak yapıldığını düşündürmektedir. Genelde kaba özlü, saman katkılı, iyi pişmiş, çoğu açıklı çanak çömleğin, boyutlarının farklılığına karşın biçimlerinin aynı olduğu saptanmıştır. Çakmaktaşı ve kemik aletler, öğütme taşları, taş kaplar, baltacıklar ve insan heykelcikleri küçük buluntuları oluştururken, doğal camın (obsidyen) pek az kullanıldığı görülmüştür.

Kurbanhöyük. Cümcüme köyü muhtarlığı içinde, Fırat'ın güneyinde, biri büyük biri küçük iki tepeden oluşan höyük. Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü adına Leon Marfoe başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır. En üst katlarında Selçuklu, Hamdani ve Abbasi (İS 9. ve 11. yy) uygarlıklarından katmanlar bulunmuştur. Bunları İlk Tunç Çağ katları izlemektedir. Daha altta, özellikle küçük höyükte Son Kalkolitik Çağ kültürü saptanmıştır. Mezopotamya'daki geç Uruk(*) (Warka) kültüründen kaynaklanan pek çok yabancı öğenin buradaki nüfus içinde de yaygın olduğu görülmüştür. İlk Tunç Çağında iki höyük tek bir yerleşme halindeydi ve surlarla çevrili bir kale ile (yukarı kent) aşağı kentten oluşmaktaydı. Taş temeller üstünde yükselen taş ya da kerpiç yapılar, avlular, kapı geçitleri, sekiler, sıvalı duvar ve döşemeler, sôbe (oval) biçimli ekmek fırınları, taş döşeli sokaklar başlıca mimarı kalıntılardır. Bu yerleşmenin üstünde oldukça büyük bir yapı kompleksi ile erken ortaçağ (Abbasi, Hamdani, Selçuklu) kültür katları bulunmaktadır. Ortası avlulu ince uzun dikdörtgen bir yapının üç tarafından çok iyi inşa edilmiş çevre duvarları ile korunduğu dikkati çekmektedir.

Lidarhöyük. Lidar köyü muhtarlığı içinde büyük höyük. 1979'dan bu yana Heidelberg Üniversitesi Prehistorya Enstitüsü adına Harald Hauptmann başkanlığında bir ekip tarafından kazılmaktadır. Burada Kalkolitik Çağdan günümüze değin sürekli oturulmuştur. En tepede geç ortaçağa (İS 11-13. yy) tarihlenen surla çevrili oldukça büyük bir yerleşme vardır. Kumlu çakılla pekiştirilmiş yollar, içinde tahıl ambarlarıyla at nalı biçimli ekmek fırınları bulunan avlular, taş kaplı pis su kanalları, tabanı büyük taşlarla döşenmiş, hamam olduğu sanılan mekânlar bu dönemin tipik mimari öğeleridir. Yerleşmede yerel çanak çömleğin yanı sıra bezekli, mühür baskılı ve

Lidarhöyük'te basamaklı açmalar
MTV Arşivi

sırlı ithal mallarına da rastlanmıştır. Demirden yapılmış bıçaklar, kazma ve kürekler, tunçtan yapılmış başlı iğneler, yüzükler, haçlar, sikkeler, İslam ve Bizans dönemlerinin değerli buluntuları arasındadır. Roma döneminde birbirinden oldukça uzak yapılan evler gene surlarla çevrilmiştir. Pek çok yapı evresinden oluşan Helenistik dönem kalıntıları arasında kuzey-güney doğrultusunda büyük bir yapı kompleksi dikkati çeker. Akropoliste, aralarından bir sokak geçen iki odadan biri çok ilginçtir. Taş temeller üstünde kerpiç duvarlı odanın çatısı dört sütunla desteklenmekte ve bunlardan ikisi, Arsameia'dan bilinen toruslu kaideler üstüne oturmaktadır. Koyu yüzlü açıklı kâselere, pişmiş toprak nesnelere, silah parçalarına ve sikkelere dayanılarak bu yerleşme İÖ 3. yüzyılın ikinci yarısı ile 1. yüzyıl arasına tarihlenmektedir.

Demir Çağına ait en ilginç buluntu, küvet biçimli bir Ahameniş mezarından (İÖ y. 5. yy) çıkan çalparadır.

Pers katının altından büyük bir saray yapısı ve surlarla çevrili konutlar çıkmıştır. Bu kat aynı zamanda Hititlerin yöredeki varlıklarını kanıtlayan buluntular da vermiştir. Saray bir Hurri-Mitanni yapısı olup, II. Şuppiluliuma dönemindeki genişlemeleri sırasında Hititler tarafından yıkılıp yok edilmiştir. Önemi, İÖ 2. binyılın başlarından kalma ilk saray olmasından gelmektedir. Sarayın yaklaşık 12 m × 7 m boyutlarındaki, ortasında büyük bir ocak bulunan, üç ya da dört kapı ile ulaşılan tören salonunun duvarları beyaz sıvalıdır, kırmızı şeritlerle bezenmiştir. Mutfak-kiler bölümünün güneyinde, yaklaşık 14 m × 7 m boyutlarında bir tören salonu daha vardır. Hurriler döneminden kalma en zengin buluntular küçük tahta kutuları bezemek için yapılmış kemik oyma kakmalardır. Bunlar Son ve Orta Tunç çağlarının tipik eşyasıdır. Gene saray yapısından ele geçen diz çökmüş durumda betimlenmiş kireçtaşından bir dağkeçisi heykeli de çok ilginçtir. Ne Güneydoğu Anadolu'da, ne de Kuzey Suriye'de bugüne değin bir benzeri bulunmayan bu heykel Son Tunç Çağına (İÖ 1500-1000) tarihlenmiştir.

Son ve Orta Tunç Çağı katlarının altında İÖ 3. bine tarihlenen 12 m kalınlıktaki İlk Tunç Çağı katı yer almaktadır. Yerleşme surla çevrilidir, evler taş temel üstünde kerpiç duvarlarla oluşturulmuştur. Konutlarda yuvarlak ya da dikdörtgen biçimli ocaklar yaygındır. İnce özlü, açık renkli tipik Suriye çanak çömleklerinin yanı sıra çok büyük oranda menekşemsi kahverengi boyalı, el yapımı çanak çömlek örnekleri de vardır.

Höyüğün batı terasında, yerleşme dışında, İlk Tunç Çağına tarihlenen ve bugüne değin Ön Asya'da bir eşine rastlanmamış büyük bir çömlekçi işliği bulunmuştur. Buradaki fırınlar ya at nalı biçiminde ya da ızgaralıdır. İşlikte çanak çömlekten başka kilden küçük silindir mühürler, insan ve hayvan heykelcikleri de üretildiği anlaşılmaktadır. Bulunan bir at heykeli, at yetiştirme konusunda ünlenmiş Hurri ülkesinde İÖ 3. binde atın binek hayvanı olarak değil de koşum hayvanı olarak kullanıldığını gösterdiği için çok ilginçtir.

Ayrıca gene batı terasında Orta Fırat ve İslahiye bölgelerinden de bilinen iki tane oda mezar, höyüğün doğusunda ise 200'den fazla şist mezarın (taş lahit) yer aldığı bir mezarlık bulunmuştur.

HİLVAN İLÇESİ. Nevalla Çori. Kantara köyünün 2 km batısında, Fırat'ın küçük bir kolu olan Kantara Çayının her iki yakasında yerleşme. Urfa Müzesi müdürü Adnan Mısır başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır. Yüzey buluntuları yerleşmenin Neolitik Çağdan ortaçağa değin süregeldiğini kanıtlamıştır. Yapılan sondajda çanak-çömlek öncesi Neolitik Çağ buluntularına erişilmiş ve bu dönem mimarlığının Malatya'daki Caferhöyük ve Diyarbakır'da Ergani'deki Çayönü yerleşmeleriyle benzerliği dikkati çekmiştir.

SİVEREK İLÇESİ. Hassekhöyük. Yukarı Tıllakin köyü muhtarlığı içinde, Fırat'ın eski kollarından birinin üstünde oldukça yassı, orta büyüklükte tepe.

İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Münih Üniversitesi adına Manfred Behm-Blanke başkanlığında bir ekip tarafından kazılmaktadır. Höyükte üstte İlk Tunç, altta Kalkolitik Çağ olmak üzere yalnızca iki kültür katı vardır. Tek ya da çok odalı küçük konutlar, sekiler, depolama çukurları ve kenarları şişkin, daire biçimli ocaklar İlk Tunç Çağına ait mimarlık öğelerini oluşturmaktadır. Çark yapımı sade çanak çömlekler ve saklı astar bezemeli mallar çoğunluktadır. Uzun ayaklı, kırmızı astarlı meyvelikler, dışa dönük dudaklı geç Uruk dönemi kâseleri de yaygındır. Silindir ve damga mühürler, amuletler, kemik ve taş aletler en ilginç küçük buluntulardır. Yerleşmenin çevresinde dağınık olarak birçok pitos (küp) mezar, birkaç tane de şist mezar vardır. Mezar armağanları arasında tunç aletler ve özenle yapılmış çanak çömlek dikkati çeker.

Höyükteki ikinci kültür katı olan Kalkolitik evre, Güneydoğu Anadolu arkeolojisine yeni boyutlar getirmiştir. Çünkü Anadolu'daki ilk Sümer yerleşmesi burada bulunmuştur. İÖ 3400'de Hassekhöyük'e gelen göçmenlerin tümüyle Güney Mezopotamya geleneğine bağlı konutlar yaptıkları saptanmıştır. Taş temelli bu konutların kerpiç

duvarları, tıpkı Güney Mezopotamya'daki Uruk yerleşmesindeki gibi pişmiş topraktan mozaik çivilerle bezelidir. Sokaklar yuvarlak çakıllarla kaplıdır. Yerleşme bir sur içindedir.

Saman katkılı, kaba ve ince hamurlu mutfak kapları, saklı astar bezemeli depolama kapları ve kâseler, hafif dışa dönük dudaklı tabaklar, omuzdan ya da karından omurgalı ve tutamakları ip delikli çömlekler yerel çanak çömleği oluşturmaktadır. Ama bunlar da gerek yapılış tekniği, gerek biçim bakımından Uruk çanak çömleğinden farklı değildir. Dünyanın ilk kitlesel ürünü olan "çan biçimli kaplar"ın da Hassekhöyük'te çok kullanıldığı görülmektedir. Bu kaplar hamurun bir kalıba vurulup elle sıvanması ve ortadan içeri yumrukla bastırılması ile biçimlendirilirdi.

Çavi Tarlası. Azıklı (eskiden Nisibin) köyüne 500 m uzaklıkta Hassekhöyük'ün yaklaşık 4,5 km doğusunda yassı höyük. 1983 sonbaharında Münih Üniversitesi, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Urfa Müzesi işbirliği ile sondajlar yapılmış, İlk Kalkolitik Çağa tarihlenen tek kültür evreli (Halaf kültürü[*]) bir yerleşme olduğu anlaşılmıştır. Taş temel kalıntıları, boyalı Halaf çanak çömleği ve saman katkılı kaba mallar, çok sayıda çakmaktaşı ve doğal cam alet, taş baltalar, kemik bizler ve öğütme taşları bulunmuş, sondaj sırasında üç mezar ortaya çıkarılmıştır.

MALATYA

MERKEZ İLÇE. Caferhöyük. Malatya'nın 40 km kadar kuzeydoğusunda, Değirmendere kıyısındaki yayvan yükselti üstünde orta büyüklükte höyük. Lyon Üniversitesi'nden Jacques Cauvin başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır. En üstte toprağa kazılmış ve taş levhalarla kaplanmış ince uzun Bizans mezarları vardır. Bu mezarların altından İlk Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları ele geçmiş, bunların hemen altında çanak-çömleksiz Neolitik yerleşme katına ulaşılmıştır. Yerleşmede çok odalı, hücre planlı ve tek odalı, dikdörtgen planlı evler yaygındır. İlk türden evler taş ve çakıl temeller üstüne, pişmemiş standart kerpiç tuğlalardan inşa edilmiştir. Küçük buluntu olarak doğal cam (obsidyen) ve çakmaktaşından orak bıçakları, uç ve yan kazıyıcılar, kanatlı ok uçları, deliciler ve bazalt öğütme taşları ile yeşil kayadan cilalı baltalar ele geçmiştir. Mermer ve bazalttan yapılmış bilezik ve kâseler çok özenli bir işçiliğin örnekleridir. Çok küçük boyutlu kadın ve erkek heykelcikleri de ilginçtir. İÖ 7. bin başlarına tarihlenen Caferhöyük'te çeşitli orak bıçakları ve öğütme taşlarına bakılarak tarım üretimine geçildiği söylenebilir. Paleozoolojik araştırmalar geyik, keçi, koyun, yabandomuzu gibi hayvanların tümünün yabanıl halde olduğunu göstermiştir. İlk ve tek evcil hayvan köpektir.

Değirmentepe. Malatya'nın 24 km doğusunda, İmamoğlu-Kilisik yolunun yarısında, yol ile Fırat arasında orta büyüklükte höyük. İÜ Edebiyat Fakültesi'nden Ufuk Esin başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır.

Değirmentepe'den bir Kalkolitik Çağ mührü
MTV Arşivi

En üstte ortaçağdan kalma ufak bir garnizon vardır. Bunun altındaki Demir Çağı yerleşmesinin kalın sur duvarları ile çevrelendiği, surun yapım tekniği bakımından Zincirli ve Arslantepe surlarına benzediği görülür. Yuvarlak planlı kale, İran'daki Urartu, Ahameniş ve bazı ortaçağ kalelerini anımsatır. Kalenin içinde taş temelli, dörtgen planlı evler ve bir su kanalı yer alır. Bu katın buluntuları arasında çeşitli boncuklar, sivri dipli Hitit çanak çömleği dikkati çeker. Sur ile ilişkili olduğu sanılan kerpiç bir döşemenin bulunduğu kesim mezarlık alanıdır. Burada tekli, ikili, üçlü küp mezarlar, kerpiç lahitler ve doğrudan toprağın içine açılmış çukurlar olmak üzere dört tip mezar bulunmuştur. Demir Çağı evresinin altında Kalkolitik Çağ katı gelmektedir. Bu kattaki büyük yapı kompleksinin bir konak ya da tapınak olduğu sanılmaktadır. Duvarları pişmemiş kerpiç tuğladandır. Güneyinde iki bölmeli bir fırınla yörede petek denen erzak depoları vardır. Fırının kuzeyinde, büyük bir çöp çukuru içinde Kalkolitik Çağa ait yüzlerce kâse parçası bulunmuştur. Yapı kompleksinin dörtgen planlı mekânlarından birinin döşemesinde çok sayıda çakmaktaşı bulunduğundan buraya çakmaktaşı işliği adı verilmiştir.

Bu çağa ait öbür yapılar da kerpiçten, bitişik düzende, dörtgen, yamuk ve kare planlıdır. At nalı biçiminde büyük fırınları vardır. Yapıların bazılarında direk delikleri, bazılarında nişler ve nişler içinde ergin insan iskeletleri görülür. Bu katta, duvarları bindirme tekniğinde ve kerpiçten yapılmış, çatı örtüsünün arı kovanı biçiminde olduğu sanılan bir de *tholos* vardır. Obeyt tipi (*bak.* Obeyt, Tel el-) boyalı çanak çömlek, Uruk tipi kap parçaları, çorba kâseleri ve az sayıda Karaz çanak çömleği bu katın çanak çömlek kalıntılarını oluşturur. Damga mühürler daha çok şematik hayvan figürleri, bitkisel motifler ve geometrik desenlerle bezelidir. Bullalarda(*) şematik insan figürleri de görülür.

Değirmentepe Kalkolitik yerleşmesi İÖ 5. bin ortaları ile 4. bin başlarına tarihlenmiştir ve bu sıralarda önemli bir ticaret merkezi olduğu, yalnız Anadolu ile değil, Kuzey Mezopotamya ve Suriye ile de gelişkin ticaret ilişkileri içinde bulunduğu sanılmaktadır.

İmamoğlu Höyüğü. İmamoğlu köyünün güneybatısında, Höyük Deresinin kıvrımı içinde büyük höyük. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden Edibe Uzuroğlu başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır. En tepede, erken Roma ve geç Helenistik dönemlerden kalma çeşitli temel kalıntıları bulunmuştur. *Terra sigillata*(*) çanak çömlek yaygındır ve buluntulara göre bu kat İÖ 1. yüzyılla İS 1. yüzyıl arasına tarihlenmiştir. İkinci kültür katındaki dar, ince, derme çatma temeller ve çeşitli mutfak kabı parçaları Demir Çağına aittir. Daha altta anıtsal bir yapının temelleri vardır. Büyük ve düzgün taşlardan yapılmış bu temellerin çevresinde Hitit çanak çömlek parçaları bulunmuştur. İlk Tunç Çağından, bir fırın odası ile kubbeli ekmek fırınları kalmıştır. Çeşitli ağırşaklar, ağırlıklar ve idoller, bu dönemin küçük buluntularıdır.

Köşkerbaba Höyüğü. Malatya ilinin kuzeydoğusunda, il merkezinden 31,6 km uzaklıkta, Kuluşağı-Şışman Çayı yolunun hemen kuzeyinde, Fırat'ın batı kıyısında orta büyüklükte höyük. İÜ Edebiyat Fakültesi'nden Önder Bilgi başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır. Höyükte İlk Tunç Çağından Osmanlı dönemi sonuna değin sürekli yerleşildiği görülmüştür.

Osmanlı döneminden kalan, en tepede küçük bir yerleşmedir. Sırlı çanak çömlek parçaları ve pişmiş topraktan çubuk lüleleri bu çağa ait küçük buluntulardır. Osmanlı yerleşmesinin altında İS 1 ve 2. yüzyıllara tarihlenen iki evreli bir Roma katı izlenir. Üstteki evreden küçük, yarım daire planlı kulelerle pekiştirilmiş bir surla çevrili, kare biçimli bir gözetleme kulesi, alttaki evreden ise bir sur ve onunla bağlantılı birçok küçük oda kalmıştır. Her iki evrede de çanak çömlek ve oldukça ilginç kabartma bezeli cam eşya ele geçmiştir. Roma katının altında Urartulara ait bir depo odası vardır. Burada bulunan çeşitli boyda depolama küpleri, mataralar, yonca ağızlı testiler, tek renkli ve boya bezekli ithal kaplar, Urartu yerleşiminin İÖ 8. yüzyılın sonlarına ve 7. yüzyılın başlarına tarihlenmesine olanak verir. Urartu katının hemen altında Demir Çağı kültür katı yer almaktadır. Bu kattan ele geçen yonca ağızlı testiler, mataralar, atkılı kule biçimli ayakları olan çanaklar, ağızlı kaplar genellikle İÖ 1. binyıla tarihlenmiştir. Demir Çağının altında İlk Tunç Çağına tarihlenen iki kat vardır. Üstte, büyük bir yapıyı oluşturan kerpiç kalıntılar yer almaktadır. Yangın geçirmiş bu yapının taş temelleri yoktur. Buradan çıkan çanak çömlek de oldukça azdır. Bunun altında pişmemiş kerpiç duvarlı bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Stilize ve geometrik desenli, doğadan alınma motiflerle bezeli kaplar bu katın İÖ 3. binin son çeyreğine tarihlenmesini sağlamıştır.

Pirothöyük. Malatya'nın yaklaşık 33 km kuzeybatısında, Kömürhan Köprüsü'nün güneybatısında ve Fırat kıyısında büyük höyük. Aydın kültür müdür yardımcısı Özgen Karaca başkanlığında bir ekip tarafından kazılan höyükte yukarıdan aşağıya doğru Bizans, Roma, Demir, Son Tunç, İlk Tunç ve Kalkolitik çağları simgeleyen kültür katları saptanmıştır. En üstteki dört evreli Bizans kültür katı, ele geçen çanak çömleğe göre İS 13. ile 10. yüzyıl sonu arasına, Roma katı ise İS 1. yüzyılın ortalarına tarihlenmiştir. İlk Demir Çağından, iki katlı yan yana iki oda kalmıştır. Pişmiş topraktan silindir biçimli ağırlıklar, çanak çömlekler ve siyah taştan bir silindir mühür bu katın İÖ 1. binyılın başına tarihlenmesini sağlamıştır. Demir Çağını izleyen Son Tunç Çağına ait üç odalı bir yapı vardır. Çark yapımı kaplar, ince hamurlu testiler ve derin kâseler bu katın çanak çömlek buluntularıdır. Son Tunç Çağı katı İÖ 2. bine tarihlenir. Bu katın altında İlk Tunç Çağı yapı katları, bunların altında da Son Kalkolitik Çağ yapı katı yer alır. Bu katta bulunan, aşıboyası ile yapılmış ve simetrik düşüncenin egemen olduğu bir duvar resmi ilginçtir.

Aşağı Kanada *bak.* Doğu Kanada

Aşağı Mısır *bak.* Mısır

Aşağı Myanmar, Myanmar'da tarihsel ve coğrafi bölge. Bengal Körfezinin güney kıyıları ile Andaman Denizine açılan delta ovasından oluşur. Pegu'da üslenen Mon krallıklarının merkeziydi; 1826 ve 1852'de İngiliz Hint hükümetince ele geçirildi. İngiliz egemenliğinde, hızla gelişerek pirinç üreten ve ihraç eden ana bölge haline geldi. Myanmar'ın 1948'de bağımsızlığını kazanmasından sonra Irrawaddy, Pegu, Rangoon ve Tenasserim adlı yönetim bölgeleri (*taing*)

ile Arakan, Karen ve Mon illerine bölündü. En büyük kenti Yangon'dur(*).

Aşağı Normandiya, Fransa'nın kuzeybatısında Orne, Calvados ve Manche illerini içine alan planlama bölgesi (*région de programme*). Normandiya'nın(*) batı kesimini kaplar. Yüzölçümü 17.583 km²'dir. Yönetim merkezi Caen'dir. Güneyde Ille-et-Vilaine, Mayenne ve Sarthe, doğuda Eure-et-Loir ve Eure illeriyle çevrilidir. Manche ve Calvados, Manş Denizi kıyısındadır. Armorik Masifi, Manche ile Orne ve Calvados'un batısına doğru uzanır. Calvados ve Orne'un doğusu Paris Havzası içinde kalır. Bölge nemli bir iklime sahiptir. Manche'ın Cotentin Yarımadası yılda yaklaşık 900 mm yağış alır.

19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Fransa'nın birçok yöresine damgasını vuran kırsal nüfus azalması sürecinin en belirgin biçimde görüldüğü yer olan Aşağı Normandiya'nın nüfusu, 1851-1946 arasında yüzde 38'in üzerinde bir düşüş gösterdi. Sonraki yıllarda da büyüme hızı ülke ortalamasının oldukça altında kaldı. Nüfustaki düzelme de büyük ölçüde Caen'in gelişmesinden etkilenen Calvados'taki artışla gerçekleşti. Seyrek bir yerleşime sahip olan bölge geniş bir köylü nüfusu barındırmaktadır.

Başlıca tarımsal uğraş hayvancılıktır. Caen çevresindeki tahıl tarlaları, sığırlar için otlak haline getirilmiştir. Calvados'taki Auge ve Orne'daki Perche, en büyük sığır eti üretim bölgeleridir. Süt verimini artırmak amacıyla, bölgede yapay döllenme yöntemi yaygın olarak uygulanmaktadır. Ünlü Camembert peyniri Orne'da üretilir. Calvados'taki Pont-l'Évêque ve Livarot'ta da kaliteli peynirler yapılır. Manche'da çok sayıda at yetiştirilir. Calvados'taki Port-en-Bassin-Huppain ve Cherbourg, önemli balıkçılık limanlarıdır.

Sanayi kuruluşları, elektronik eşya ve Citroen otomobillerinin imal edildiği Caen çevresinde yoğunlaşmıştır. Caen yakınlarındaki May-sur-Orne, Soumont ve Potigny'de yoğunlaşan demir üretimi düşüş içindedir. Orne, 1950'den sonra Paris'teki sanayi kuruluşlarını çevre illere taşıma yönündeki gelişmeden önemli ölçüde yararlanmıştır. Turizm, Honfleur ve Cabourg arasındaki Calvados kıyıları boyunca gelişme göstermektedir. Nüfus (1990) 1.391.961.

Aşağı Saksonya, Almanca NIEDERSACHSEN, Almanya'da eyalet (*Land*). 47.408 km²'lik yüzölçümüyle ülkenin ikinci büyük eyaletidir. Kuzeyde Hollanda sınırından Kuzey Denizi kıyısı boyunca Schleswig-Holstein eyaletine kadar uzanan önemli bir toprak şeridini kaplar. Denize doğru bir boyun gibi çıkıntı yapan kuzeyindeki topraklarda Schleswig-Holstein, Hamburg ve daha kuzeyde de Danimarka bulunur. Güneyde Ruhr sanayi bölgesini içine alan Kuzey Ren Vestfalya eyaleti ile Hessen ve Thüringen eyaletleri, doğusunda ise Mecklenburg-Batı Pomeranya ve Saksonya-Anhalt eyaletleri yer alır.

Yüzey şekilleri. Güneydeki küçük bir dağlık alan dışında, eyaletin egemen yüzey şeklini büyük Kuzey Almanya Ovası oluşturur. Kuzey Denizindeki 12 adadan oluşan Doğu Friz Adaları ile yaklaşık 850 km²'lik kıyı kesimi gerçekte deniz düzeyinin altında kalır ve komşu Hollanda'dakine benzer setlerle su altında kalmaktan korunur. Weser, Deister ve Harz Dağlarının bulunduğu dağlık bölge, eyaleti bir boydan bir boya geçen ve büyük önemi olan Mittelland Kanalının güneyinde kalır. Weser Irmağı ile kolları Fulda ve Werra eyaletin yarısından çoğunu sular. Ama Weser'in ağzındaki başlıca yerleşim merkezi Bremerhaven ile 64 km yukarısındaki Bremen ayrı bir yönetim birimini, en küçük Alman eyaleti Freie Hansestadt Bremen'i oluştururlar. Eyalet topraklarında Steinhude Gölü (31 km²) ve Dümmer Gölü (14 km²) adlı iki de büyük göl vardır. Kuzey Denizine akan ırmakların ağzında, daha çok otlak olarak kullanılan verimli bataklıklar bulunur. Kuzeydoğu kesiminde yer yer ormanla kaplı daha az verimli topraklar yer alır. Burada eski tip kırmızı renkli çiftlik evleri ve "dev mezarları" diye bilinen eski megalitik (büyük taş) anıtlarıyla ilginç bir görünüm kazanan Lüneburg Fundalığı (Lüneburger Heide) uzanır. Burası günümüzde ilgi gören bir koruma alanına dönüştürülmüştür.

Güneydeki ormanlarla kaplı dağlık bölgede yer alan oluk biçimli vadilerle daha kuzeydeki dağ etekleri oldukça verimli topraklardır. Bu dağ etekleri eyaleti doğubatı doğrultusunda dar bir şerit biçiminde kesen ağaçsız, rüzgâra açık, Börde olarak bilinen verimli toprakların bir parçasını oluşturur. Ova ile dağlık bölge arasındaki bu bölge, ekime elverişli topraklarıyla geniş bir çiftçi nüfusu barındırdığı gibi, bir dizi küçük kasabanın geliştiği tarihsel bir merkez de olmuştur. Eyalet bütün yıl düzenli olarak yağış alır (600-900 mm). Kışları yumuşak, yazları ılık bir iklim egemendir.

Aşağı Saksonya eyaleti, İngiliz askeri yönetiminin 1 Kasım 1946'da, eskiden Prusya ili olan Hannover'i Braunschweig, Oldenburg ve Schaumburg-Lippe eyaletleriyle birleştirmesi sonucu kurulmuştur.

Nüfus. Aşağı Saksonya'da yaşayanlar kendilerini, ortak bir eski Sakson kökeninden geldikleri Aşağı Almanya'nın bir parçası olarak görürler; dilleri de *Plattdeutsch* denen Aşağı Almancadır. İngilizce, Felemenkçe ve Friz dili ile yakın akraba olan bu dil, resmi dil Yüksek Almancadan (*Hochdeutsch*) oldukça farklıdır. Günümüzde de bazı yöresel edebiyat yapıtlarında kullanılan bu dil, eyaletin büyük bir bölümünde anadil olma özelliğini korumaktadır. Weser'in doğusuna düşen eski Hannover, daha önce Vestfalya'nın etkisinde olan Braunschweig, Emsland Osnabrück, Güney Oldenburg ve Oldenburg ile Doğu Frizya'nın daha önce Frizya içinde kalan kuzey kesimleri gibi birbirinden son derece farklı bölgeleri bir arada tutan etken, kültürel birlik duygusudur. Küçük bir Katolik azınlığın dışında nüfusun büyük bölümünün Protestan olması, eyaletin toplumsal yapısındaki Kuzey Avrupa özelliğini daha açık olarak yansıtır.

Bugünkü Aşağı Saksonya topraklarının nüfusu 1939'da 4,5 milyona ulaşmaktaydı. Savaştaki kayıplara karşın, savaş yıkımına uğrayan başka yerlerden buraya yönelen göçmen akını sonucunda bu rakam 1946'da 6,2 milyona çıktı. 1950'de ise 6 milyon 744 bini buldu. 1950'lerde 340 bini aşkın göçmen AFC'nin yaşama koşulları daha iyi olan başka eyaletlerine aktarıldı. 1968 ortalarında eyaletin nüfusu 7 milyon sınırını aştı. Bu büyüme temelde doğal nüfus artışıyla, bir ölçüde de göçlerin sonucu olarak gerçekleşmişti. Aşağı Saksonya'nın başlıca kentleri Hannover, Braunschweig, Osnabrück, Oldenburg, Salzgitter, Göttingen ve Wilhelmshaven'dir.

Ekonomi. Yöre ekonomisinin geleneksel temelini oluşturan tarım, günümüzde de önemini korumaktadır. Çiftliklerde buğday, çavdar, yulaf ve patates ekiminin yanı sıra mandıracılık yapılır ve sığır yetiştirilir. Eyalet büyük oranda ormanlarla kaplıdır. Ekim yapılmayan bozkır ve çorak alanlar oldukça az bir yer kaplar.

Ulaşım. Aşağı Saksonya'nın ulaşım olanakları çok geniştir. Demiryolları ağıyla her yıl milyonlarca ton mal taşınır. İç kesimdeki Mittelland Kanalı, Dortmund-Ems Kanalı ve başka sayısız suyolu eyaletin Almanya'nın bölgesel ekonomisi içindeki önemini daha da artırmıştır. Ayrıca başta Weser ve Elbe olmak üzere başlıca ırmakları oldukça içerilere kadar ulaşıma elverişlidir. Wilhelmshaven, Emden, Nordenham ve Brake limanlarından her yıl on milyonlarca ton malın giriş çıkışı yapılır. Bu durum Aşağı Saksonya'nın bölge ve dünya ticaretindeki yerini yansıtan önemli bir göstergedir. Eyaletin en önemli havalimanı Hannover'deki Langenhagen'dir. Lüneburg Fundalığı ve güney yaylalarının doğal güzellikleri, kuzeybatı kıyısındaki dinlence yerleri kadar çok sayıda turist çeker.

Yönetsel ve toplumsal koşullar. Aşağı Saksonya'nın yönetim yapısı bir başbakan (eyalet şansölyesi) ve sekiz bakanlıktan oluşur. Eyalet, Braunschweig, Hannover, Lüneburg ve Weser-Ems olarak dört yönetim bölgesine ayrılır. Etkin olan partiler Almanya Sosyal Demokrat Partisi, Hıristiyan Demokratik Birlik, Hür Demokrat Parti ve Yeşiller'dir. Adliye işleri bir anayasa mahkemesi, temyiz mahkemeleri, bölge mahkemeleri ve yerel mahkemeler tarafından yürütülür. Eyalette resmî ilk ve ortaöğretim okullarından başka özel okullar da vardır. Göttingen Üniversitesi, bir bilim geliştirme kuruluşu olan Max-Planck-Gesellschaft'ın yedi enstitüsü, Hannover ve Braunschweig teknik üniversiteleri ve bir dizi küçük enstitü eyaletin yükseköğrenim kurumlarını oluşturur.

Kültür. Öteki Alman eyaletleri gibi Aşağı Saksonya'nın da hükümetten geniş mali destek gören canlı bir kültür yaşamı vardır. Hannover, Oldenburg ve Braunschweig'deki devlet tiyatrolarının yanı sıra eyaletin başkenti ve aynı zamanda kültür merkezi olan Hannover'de övünç kaynağı olarak görülen üç tiyatro daha bulunur. Bunlardan Hannover Eyalet Tiyatrosu (*Landesbühne*) 40'ı aşkın kasabada temsiller verir. Öteki önemli tiyatrolar Wilhelmshaven'deki Niedersachsen-Nord Eyalet Tiyatrosu, Göttingen'deki Deutsches Theater, Hildesheim'daki Kent Tiyatrosu ve oyunlarını 1674'ten kalma güzel bir Barok yapıda sahneleyen Celle'deki Schlosstheater'dir. Ayrıca birkaç yüz sinema daha yaygın beğeniye hitap eder. Eyaletin önde gelen gazetesi *Hannoversche Allgemeine Zeitung*'dur. Hannover aynı zamanda tarım ve ormancılık konusundaki basının da merkezidir. Tanınmış bir süreli kültür yayın organı olan *Westermanns Monatshefte* Braunschweig'dan yönetilir. Merkezi Hamburg'da olan ve Hannover ile Oldenburg'da stüdyoları bulunan Norddeutscher Rundfunk (NDR) radyo ve televizyon yayınları yapar. Spor etkinlikleri için birçok açık ve kapalı tesis vardır. Nüfus (1990 tah.) 7.283.800.

Aşağı Subansiri, Hindistan'ın kuzeydoğusunda, Arunaçhal Pradesh birlik toprağının orta kesiminde il. Kuzeydoğuda Yukarı Subansiri ili, batıda Doğu ve Batı Kameng illeri, güneyde Assam eyaleti, kuzeybatıda Tibet ile çevrelenir. Yüzölçümü 13.000 km²'dir. Adını Arunaçhal Pradesh'in orta kesimindeki başlıca ırmak olan Subansiri Irmağından alır. İlin büyük bölümünü, Büyük Himalayalar'ın bir parçası olan ortalama 3.350 m yüksekliğindeki Dafla ve Miri dağları oluşturur. Subansiri Irmağının başlıca kolu olan Kamla Irmağı, Kurung ve

Disang ırmakları ile birlikte güneydoğu yönünde akar. Dağların yamaçları ormangülü, meşe, çam, akçaağaç, göknar ve ardıç ağaçlarından oluşan yüksek, ılıman ve astropik ormanlarla kaplıdır. Yörede yaşayan Apa Tani, Nişi, Tagin, Gallong ve Miri etnik toplulukları Tibet-Birman dil ailesinin değişik lehçelerini konuşurlar. Apa Taniler geçimlerini sağlamak için yerleşik tarımla uğraşır, suladıkları dağ yamaçlarında pirinç, buğday, mısır, sebze ve meyve yetiştirirler. Geleneksel ev sanayileri el tezgâhı dokumacılığı, halat ve sepet, tahta ve bambu kap, bronz ve pirinçten ağızlık yapımını kapsar. Ayrıca mika, pirit, kömür, kil, grafit ve kireçtaşı madenciliği yapılır. İlin doğu kesiminin büyük bir bölümünde demiryolu ve karayolu ulaşımı vardır. Yönetim merkezi olan Ziro karayoluyla güneydeki İtanagar kasabasına ve kuzeydeki Daporico köyüne bağlanır. Arunaçhal Pradesh'in merkezi İtanagar, ilin güney kesimindedir. Ziro'da 2.000 kW kapasitesinde olması öngörülen bir hidroelektrik enerji santralının yapımı sürmektedir. Nüfus (1981) 112.650.

Aşağı Şebeli, Somali dilinde SHABEELLAHA HOOSE. Doğu Afrika'da, Somali'nin güneyinde yönetim bölgesi (*gobolka*). 1960'a değin İtalya'ya bağlı BM Somali Vesayet Bölgesi'nin bir parçası olan bölge, 1973'te eski Benadir yönetim bölgesinin güney kesiminden oluşturuldu. Güneydoğuda Hint Okyanusu, kuzeydoğuda Hiiraan, doğuda Orta Şebeli (Shabeellaha Dhexe) ve Benaadir, kuzeybatıda Bay, güneybatıda da Orta Cubba (Jubbada Dhexe) yönetim bölgeleriyle çevrilidir. Yüzölçümü 25.000 km²'dir. Bölgedeki başlıca akarsu, yaklaşık 257 km boyunca kıyıya koşut olarak akan Şebeli Irmağıdır.

Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler pirinç, şekerkamışı, pamuk, muz ve susamdır. Bölgede deve, keçi ve sığır beslenir. Güneyde, Qoryooley çevresindeki alanda tahıl ve hayvan yemi tarımı yapılır, çiftlik hayvanları yetiştirilir. Jesiira'da tuz çıkarılır. Baraawe'de deri işleme ve ayakkabı fabrikaları vardır. Yönetim bölgesinin tarım ve sanayi merkezi olan Afgooye'de çeşitli meslek okulları ve teknik okullar ile büyük bir mandıra ve konserve fabrikası yer alır. Yönetim bölgesinin merkezi olan Marka kenti, Hint Okyanusu kıyısındadır. Nüfus (1980 tah.) 570.700.

Aşağı Tauern *bak.* Niedere Tauern

Aşağı Tunguska Irmağı, Rusya Federasyonu'nda, Batı Sibirya'da, Krasnoyarsk bölgesi (*kray*) ve İrkutsk yönetim birimi (*oblast*) toprakları boyunca akan, Yenisey Irmağının sağ kıyısındaki kollarından biri. Uzunluğu 2.989 km, havzasının alanı 471.300 km²'dir. Yenisey ve Lena-Angara havzaları arasındaki ırmak setinin yakınlarından doğar ve Orta Sibirya Platosu boyunca batıya doğru akar. Sularının İlimpeya Irmağının sularıyla karıştığı bölgenin yukarı bölümünde sayısız kum tepesiyle kaplı geniş bir vadi uzanır. Bu bölgenin aşağısında daralan vadide çok sayıda koyak ve ivinti yerlerine rastlanır. Irmak havzası boyunca zengin Tunguska kömür ocakları uzanır.

Aşağı Zaire *bak.* Bas-Zaïre

aşağılık kompleksi *bak.* eksiklik duygusu

Aşai Rabbani *bak.* Evkaristiya; Son Akşam Yemeği

Aşan, İsmail (d. 1951, Ankara), Türk kemancı. Kemana altı yaşında babasından ders alarak başladı. A. Adnan Saygun'la armoni ve müzik kuramı çalıştı. 1963'te devletçe gönderildiği Paris Konservatuvarı'nı 1965'te birincilikle bitirerek Türkiye'ye döndü. 1968'de Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası keman solistleri arasına katıldı. Sanat etkinliğini yurt içinde ve dışında sürdüren Aşan, 1981'de devlet sanatçısı seçildi.

Aşanti *bak.* Asanti

aşar *bak.* öşür

Aşdod, Filistin'in güneyinde, Eski Filistiye'nin kıyı ovasında kurulu kent. 1948'de İsrail sınırları içinde kalan Aşdod, hem ülkenin uluslararası üç büyük limanından biri, hem de önemli bir sanayi merkezidir. Eski çağlarda Aşdod, Filistin *pentapolis*'inden (beş kent) biriydi. Kitabı Mukaddes'te Yahudaoğullarına (Yeşu 15:47) ait olduğunun söylenmesine karşın, istilacı İsrailoğulları ne Aşdod'u ne de ona bağlı kasabalardan birini ele geçirebilmişlerdi. Savaş sırasında (I Samuel 5) Ahit Sandığı Filistilere kaptırılınca ilk olarak Aşdod'daki Dagon Tapınağı'na götürülmüştü. İÖ 8. yüzyılda kent, Yahuda kralı Uzziya'nın eline geçti (Tarihler II 26:6), ama çok geçmeden Asurlular kenti yeniden aldılar. Tarihçi Herodotos'a göre, Mısır firavunu I. Psamtik (İÖ 664-610) kenti 29 yıl süreyle kuşatmıştır. Pers egemenliği sırasında (İÖ 5. yy) Yahuda eyaleti valisi olan Nehemya, kendi çağının Yahudilerini Aşdodlularla evlilik yaptıkları için lanetlemişti (Nehemya 13). Helenistik Dönemde kent, Azotus adıyla biliniyordu. Pompeius, kenti Yahudi egemenliğinden çıkarttı ve Suriye iline bağladı. Bizans Döneminde bir piskoposluk bölgesi olduysa da (İS 4 - 6. yy) ortaçağda bir köy haline geldi. Tel Aşdod tepesinin altındaki antik kentin, modern kentin güneyindeki Aşdod Yam'da (Yunanca Azotus Paralios; Haçlıların verdiği adla Castellum Beroart) ve günümüzdeki kent sınırları içinde kalan Tel Mor'da iki dış limanı vardı. Amerikalı ve İsrailli arkeologların 1950 ve 1960'larda buralarda yaptıkları kazılarda, İÖ 17. yüzyıla değin uzanan kalıntılar bulundu.

1956'da kurulan ve 1968'de de tüzel kimlik kazanan modern kent, kıyıda antik kent kalıntılarının 7 km kuzeybatısındadır. Dalgakıranlarla korunan yapay limanı, Güney İsrail'de Akdeniz'e açılan tek kapıdır. Ülkenin narenciye ihracatının büyük bir bölümü Aşdod'dan yapılır. Çok büyük sentetik dokuma fabrikaları ve bazı başka sanayilerin bulunduğu Aşdod'da, ayrıca bir petrol rafinerisi ve İsrail'in en büyük elektrik santrallarından biri de vardır. Nüfus (1987 tah.) 71.100.

Aşer min Ramazan, Aşağı Mısır'da, Nil Irmağının güneydoğu deltasında, İsmailiye ilinin (*muhafaza*) batısında Kahire'den İsmailiye'ye giden çöl karayolunun hemen kuzeyinde kent. Bu sanayi merkezinin yapımı, 1977'de Mısır hükümetinin, nüfusu ve sanayiyi Kahire'den ve Nil Vadisinin ekilebilir alanlarından uzağa kaydırma projesinin bir parçası olarak başlamıştır. Kentte bugüne değin kurulan sanayi kollarından bazıları ilaç, plastik, elektrikli aletler ve tıbbi eşyalar üretimidir. Ayrıca ahşap işleyen bir fabrika vardır. 1980'lerin başında bir cam fabrikasıyla bir şıstlı tuğla fabrikası kurulmuştur. Konutlar, okullar, sağlık merkezleri ve camiler 1970'lerin sonlarında yapılmıştır.

Aşera, batı Samilerin eski tanrıçası, en üstün tanrının eşi. Tam adının "Denizde Yürüyen Kadın" olduğu sanılmaktadır. Ama "Kutsallık" ya da yer yer Elat (Tanrıça) olarak da adlandırılırdı. Ugarit (bugün Ras Şamra) metinlerine göre El'in eşiydi ve ondan yetmiş tanrı doğurmuştu. Bütün Suriye ve Filistin'de Aşera'ya Ana Tanrıça olarak tapınılırdı. Ama (günlük tapınmada çoğu zaman El'in yerini alan) Baal'in eşi

Suriye'de Ras Şamra yakınlarında Minat ül-Beyza'da bulunan bir fildişi kutudan ayrıntı. İÖ y. 1300; Louvre Müzesi, Paris
Giraudon-Art Resource EB Inc

olarak da kabul edilir ve o zaman Baalat diye anılırdı.

Eski Ahid'de *aşera* sözcüğü, yalnız tanrıçayı anmak için değil, aynı zamanda bu kültle ilgili ağaçtan bir putu tanımlamak için de kullanılırdı.

aşere-i mübeşşere, yaşarken Hz. Muhammed tarafından Cennetlik oldukları müjdelenen 10 sahabe. Ahmed bin Hanbel'in rivayet ettiği bir hadise göre Cennet'le müjdelenen bu 10 kişi şunlardır: Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Talha bin Ubeydullah, Zübeyr bin Avvam, Abdurrahman bin Avf, Sa'd bin Ebi Vakkas, Said bin Zeyd, Ebu Ubeyde bin Cerrah. Bazı hadislerde ise Cennet'le müjdelenen kişiler arasında Ebu Ubeyde bin Cerrah'ın adına rastlanmaz. Bu hadislerde Cennet'le müjdelenenlerin ilki Hz. Peygamber olmaktadır. Cennet'le müjdelenen 10 sahabe, Hz. Muhammed'in çağdaşları arasında en üstünleri olarak kabul edilir.

aşerme, AŞYERME, AŞYERİME, YERİKLEME olarak da bilinir, gebeliğin ilk aylarında kadınların yiyecek, içecek vb maddelere duydukları aşırı istek ya da tiksintı. Aşerme genellikle olmayacak şeyleri, mevsimi olmayan sebze ve meyveleri, türlü yemekleri istemek, sabun, kireç, sıva yemek, kömür çiğnemek biçiminde görülür. Halk inancına göre aşeren kadın arzuladığı şeyi yiyip içemezse çocuğu sakat doğar; gizlice bir şey alırken elini vücudunun neresine sürerse çocuğun orasında leke olur. Aşermeyle ilgili inanç ve söylentiler arasında, "çocuk batında oynadığı zaman anne elma yerse çocuk kırmızı olur", "tatlıya aşeren oğlan, acıya aşeren kız doğurur", "aşerenin yediği şeye göre çocuğu aptal, zeki, âlim olur" gibi şeyler sayılabilir. Genellikle gebeliğin ilk dört ayında görülen aşerme, bazen doğuma değin sürer. Aşerme aslında, gebelik nedeniyle koku alma duyusu ve iştahtaki değişmenin bir sonucudur.

Aşernar (Irmak'ın yıldızı) *bak.* Ağız

Aşeroğulları, Kitabı Mukaddes'te sözü edilen 12 kabileden biri. İsrail halkını oluşturan bu kabileler daha sonra Yahudiler olarak adlandırılmışlardır. Kabile adını,

Yakub (İsrail olarak da bilinir) ile Zilpa'nın iki oğlunun küçüğünden almıştır. Zilpa, Yakub'un ilk karısı Lea'nın cariyesiydi. İsrailoğullarının Vaat Edilmiş Topraklar'a yerleşmelerinden sonra, Yeşu tüm kabilelere ayrı ayrı toprak verdi. Filistin'in yukarı bölgesinde, Fenikelilerin arasına yerleştirilen Aşeroğullarına ayrılan topraklar, Zebulun kabilesinin ötesinde, Naftalioğullarının batısında yer alıyordu.

Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra (İÖ 922) İsrailoğulları ikiye ayrıldı. Kuzeyde on kabileyi temsil eden İsrail Krallığı, güneyde ise Yahuda Krallığı kuruldu. Kuzeydeki İsrail Krallığı'nı İÖ 721'de Asurlar fethedince, aralarında Aşeroğullarının da bulunduğu on kabile kısmen dağıldı. Bu kabileler zaman içinde başka halkların içinde eriyerek, ayrı birer kabile olma özelliklerini yitirdiler. Yahudi efsanesi onlardan, İsrail'in On Kayıp Kabilesi olarak söz eder.

aşevi, AŞHANE olarak da bilinir, Osmanlılarda, 16. yüzyıldan sonra yoksullara, medrese öğrencilerine, kalenderhanede (eskiden kentten gelip geçenlerin ücretsiz olarak kaldıkları, yemek yiyerek geceyi geçirdikleri yer) kalanlara yemek dağıtmak üzere kurulmuş hayır evi ya da bazı tekkelerde yemek pişirilen yer, mutfak. Darüzziyafe ve imaret sözcükleriyle de anılan aşevlerinin planı medreselere benzer. İmaret, aşevi anlamında kullanılmış olmakla birlikte, Arapça "el-imaret" sözcüğünden geldiği için, başlangıçta cami, medrese, darüşşifa, aşevi, hankâh, türbe gibi dinsel yapılardan herhangi birini belirtmek için de kullanılmıştır. Bu nedenle bir yazıtta imaret sözcüğünün bulunması, buranın bir aşevi olduğunu göstermez.

aşı, bahçecilikte, bir bitkiden alınan bir parçayı (kalem ya da göz) başka bir bitkinin (anaç) gövdesi, kökü ya da dalı üstüne yerleştirip kaynaştırarak yeni bir bitki elde etmeye dayanan çoğaltma yöntemi. Anaç bitkiye başka bir bitkinin tomurcuklarını (göz) aşılayarak uygulanan göz aşısı ve sürgünlerini (kalem) aşılayarak uygulanan kalem aşısı en yaygın iki aşılama yöntemidir.

Çağdaş bahçecilik tekniklerinde aşılama, yaralı ağaçları onarmak, cüce ağaç ve çalılar üretmek, bitkilerin bazı hastalıklara karşı direncini artırmak, bir bitki çeşidine özgü nitelikleri korumak, bitkileri elverişli olmayan toprak ve iklim koşullarına uyarlamak, çok meyve ya da çiçek veren yeni bitkiler üretmek, başka yöntemlerle çoğaltılamayan bazı türleri (örn. melez güller) çoğaltmak gibi çeşitli amaçlarla yapılır.

Kuramsal olarak, botanik açıdan birbirleriyle yakın akraba olan ve büyütkendokuları (kambiyum) sürekli olan iki bitki birbirine aşılanabilir. Türler arası aşılar genellikle başarılıdır; cinsler arası aşılar ara sıra tutar; ayrı familyalardan bitkiler arasında yapılan aşılar ise hemen her zaman başarısızlıkla sonuçlanır. Aynı cinsten bitkiler arasında çok yakın botanik akrabalığın olması aşılamada mutlaka başarılı sonuç alınacağı anlamına gelmez; ama daha önce böyle bir deneme yapılmamışsa, aşının tutacağı yolunda umut verici bir önbilgidir. Eşeysiz bir üreme biçimi olan aşılama yoluyla birleştirilmiş iki bitkinin birlikte büyüyebilmesini ya da birbirlerine uyum sağlayabilmesini etkileyen birçok karmaşık fizyolojik ve çevresel etken vardır.

Aşılamada, iki bitki arasındaki uygunluğun çeşitli dereceleri vardır. Elma, meşeye aşılandığında sonuç kesinlikle olumsuzdur; armuda aşılandığında birkaç yıl büyüyebilirse de, sonradan giderek zayıflar ve ölür. Bazı leylak çeşitleri, anaç olarak seçilen kurtbağrı bitkisinde birkaç yıl büyüdükten sonra ölür. Kayısı çeşitleri için en elverişli anaç bitki yabanı kayısıdır; ancak soğuk bölgelerdeki nemli topraklarda, bazı erik çeşitlerine aşılanan kayısı ağaçları daha iyi gelişir. Çünkü, birbirine aşılanabilecek akraba bitkilerin uyum yetenekleri arasındaki fark, toprak koşullarına normalden daha fazla uyum göstermelerini sağlar.

Aşılanan bitki parçaları, her iki bitki parçasının katkısıyla aşı yerinde bir hücre şişkinliğinin (kallus) oluşması sonucunda birbiriyle kaynaşır. Tutmuş aşılarda bu hücreler öylesine kesintisiz bir kütle halinde kaynaşır ki, çoğu zaman aşı çizgisinin yeri mikroskop altında bile seçilemez. Tıpkı bir yaranın iyileşmesinde olduğu gibi, aşı yerindeki dokuların hızla kaynaşması için bu bölgenin su ve hava girmeyecek, kurumayacak ya da güneşten yanmayacak biçimde korunması gerekir ve çoğu kez aşılanan parçanın yaşayabilmesi için aşı yeri hemen macunlanarak sarılır.

Aşılama yönteminin temeli, anaç bitki ile aşı gözünün ya da kaleminin büyütkendokularının birleştirilmesine dayanır. Çoğu ağaç ve çalılarda büyütkendoku hemen kabuğun altında bulunan, gözle zor görülebilir tekhücreli bir katmandır.

Bir aşının tutup tutmaması, aşılanan bitki parçalarının uyum sağlayabilme özelliğine, birbirlerine yakınlığına ve büyütkendokularının birbirine sıkıca değmesine bağlıdır. Bunun için, aşılanan parça anaç bitkiye aşı bağlarıyla ya da lastikten aşı bantlarıyla tutturulur.

Göz aşısında, anaç bitkinin kabuğunun bir bölümü soyulur ya da kaldırılır ve aşılanacak bitkinin tomurcuklu bir parçası bu yaraya yerleştirilir. Meyve ağaçlarına uygulanan göz aşısında, ağaç kabuğu düz ya da ters T biçiminde çizildikten sonra tomurcuk kabuğun altına yerleştirilerek sıkıca bağlanır. Bir kalem aşısı tipi olan yarma aşıda ise genellikle aşılanacak bitkinin bir yıllık sürgünleri kullanılır ve anaç bitkinin gövdesi testereyle yarılarak bu kalemler gövdenin kabuk ile odunu arasına yerleştirilir.

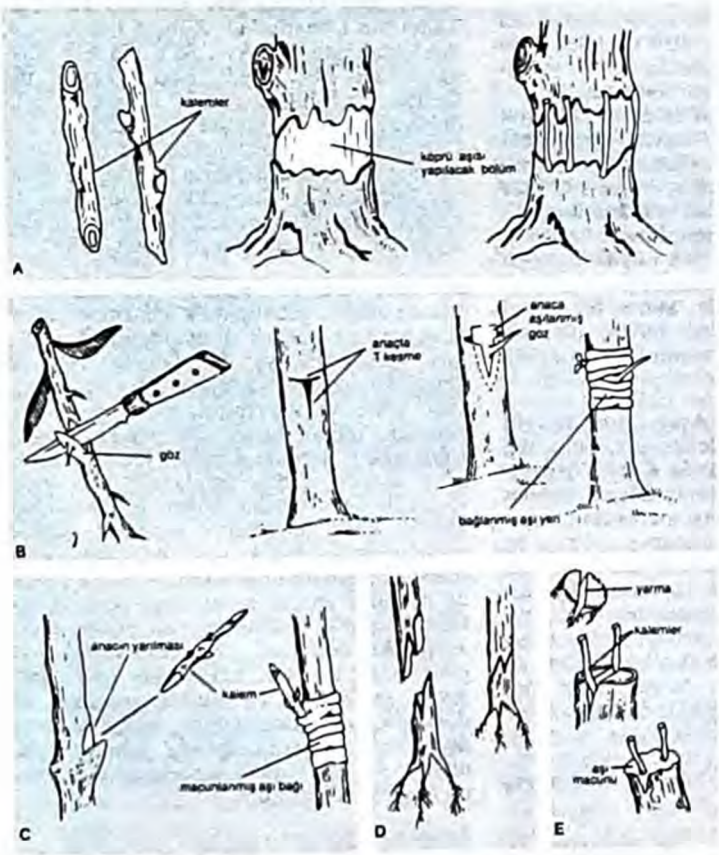

Çeşitli aşılama yöntemleri
A) Yaralı bir ağaca uygulanan köprü aşısı. B) Göz aşısı. C) Kalem aşısı. D) Geçme aşı. E) Yarma aşı ya da çoban aşısı.
Plant Science. Introduction to Wond Crops Jules Janick, Robert W. Schery, Frank W. Woods ve Vernon W. Rutlan W. H. Freeman and Company

aşı, enfeksiyon yapıcı bir organizmadan elde edilen ve vücuda verildiğinde bu organizmaya karşı antikor üretimini başlatarak, organizmanın yol açabileceği hastalığa karşı bağışıklık sağlayan madde. Aşılar hem bakterilerden, hem virüslerden üretilebilir, ancak virüs hastalıklarındaki koruyucu etkileri çok daha yüksektir. Aşı üretimi için canlı ya da ölü organizmalar kullanılabilir, ama canlı aşılar genellikle daha etkilidir.

İlk aşıyı 1798'de İngiliz hekimi Edward Jenner uygulamıştır. Jenner, inek çiçeği virüsünün insanlara aşılandığında, çiçek hastalığına karşı sürekli bir koruma sağladığını gözlemlemişti. 19. yüzyıl boyunca yeni aşılar bulmak için etkin araştırmalar yapıldı. 20. yüzyıl ortalarında antibiyotiklerin kullanıma sunulması bakterilerden üretilen aşılara karşı ilgiyi azalttıysa da, daha sonra, bakterilerde antibiyotiklere karşı direnç oluştuğunun anlaşılması üzerine bakteri aşıları da yeniden önem kazandı.

1970'lerde, domuz gribine karşı kullanılan koruyucu aşıların yol açtığı ters tepkiler bazı aşılara karşı halkın isteğini ve güvenini kırdıysa da, daha önceki yıllarda çok büyük boyutlara ulaşan birçok hastalığın denetim altına alınmasında aşıların yararı yadsınamaz. Aşılamayla çiçek hastalığı tümden yok edilmiş, çocuk felci, difteri, boğmaca, kızamık ve kızıl aşılarının yaygınlaşmasıyla gelişmiş ülkelerde bu hastalıklar büyük ölçüde denetim altına alınmıştır. Grip, kuduz, tifüs ve başka bazı hastalıklara karşı geliştirilmiş

olan aşılar ise, genellikle, yalnız hastalığa yakalanma olasılığı yüksek olan kesimlere uygulanır. Son yıllarda, pnömokok ve meningokok türünden bakterilere karşı, araştırma amacıyla üretilen aşılar üzerindeki deneyler sürdürülmektedir.

Aşılar genellikle üç ayrı yöntemle uygulanır: Doku içine enjeksiyon (kızamık aşısı); sindirim kanalından emilimi sağlamak için ağızdan uygulama (çocuk felci aşısı) ve çizilmiş deri yüzeyinden uygulama (çiçek aşısı). *Ayrıca bak.* bağışıklama.

aşıboyası, su ya da tutkallı suya pigment katarak yapılan bir tür boya. Özellikle Anadolu'da evlerin dış yüzlerini boyamak için eskiden beri kullanılan aşı boyası, doğada bulunan mineral pigmentlerin renklerine bağlı olarak daha çok sarı ve kırmızı tonlarında yapılır. Aşıboyasına demir oksit katılarak kahverengi ve morumsu renkler de elde edilir. Dış etkilere dayanıklı olan aşıboyası, koruyucu etkisi nedeniyle Anadolu konut mimarisinde düşük nitelikli ahşap elemanların dış cephede kullanılmasına olanak vermiştir.

Âşık (ö. 17. yy), 17. yüzyıl âşık edebiyatının önde gelen temsilcisi. IV. Murad döneminde sarayda bulundu. IV. Murad'ın musahiblerinden Musa Çelebi'nin öldürülmesi üzerine söylediği "Musa'm eğlendi gelmedi" kavuştaklı ve bestelenmiş ağıtı padişahın ilgisini çekti. 1645'te Sultan İbrahim döneminde başlayan Girit savaşlarına katıldığı, bu savaşlarla ilgili destanlarından anlaşılmaktadır. Aruzla da şiirler söylemiş olan Aşık, çağında büyük bir ün kazandı. Bu çağın tanınmış âşıklarından Kuloğlu, Kul Mustafa, Aşık Ömer, Gevheri ve Karacaoğlan onun şiirlerine nazireler söylemişlerdir. Aşık'ın şiirlerinin bir bölümü *XVII'nci Asır Sazşairlerinden Âşık* (1933, yay. haz. S. N. Ergun) adlı küçük bir kitapta toplanmıştır.

âşık, HALK ŞAİRİ, SAZ ŞAİRİ, HALK OZANI olarak da bilinir, genellikle saz eşliğinde din dışı konularda doğaçtan şiirler söyleyen ya da halk öyküsü anlatan kişi. 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış, köy, kasaba, kent ve yeniçeri ocaklarında yetişmiş, şairlik gücünü pirinin sunduğu "aşk badesi"ni içmekle ve "ideal sevgili"nin hayalini görmekle kazandığına inanıldığı için de "badeli âşık" ve "hak âşığı" olarak adlandırılmıştır.

İslamdan önceki dönemlerden 16. yüzyıla değin ozan denen sanatçılar dolaşarak kopuz çalar, kahramanlık ve yiğitlik üzerine şiirler söylerlerdi. Göçebelikten yerleşik yaşama geçilmesi, kasaba ve kentlerde yeni toplumsal örgütlenmenin ortaya çıkması gibi nedenlerle bu yüzyıldan sonra destan anlatıcısı ozanın yerini, toplumun günlük yaşamı üzerine şiirler söyleyen âşık almıştır. Aşık, kopuzun yerine saz çalarak, destansı şiir yerine aşk ve sevda şiirleri söyleyerek günümüze değin yaşayagelmiştir.

Aşık kavramı önceleri, kendilerini Tanrı'ya âşık gören tekke ve tasavvuf şairleri için kullanılmış, ama daha sonraları, saz çalan bütün şairlere âşık denmeye başlamıştır. Aşıklar okuma yazma bilmeyebilir, ama saz çalmada ustadır. Şiirlerini yazmaz, doğaçtan çalıp söylerler. Öte yandan, geleneğe bağlı kalarak kendi şiirlerinin yanı sıra kendilerinden önceki âşıkların da şiirlerini söyler, bunların ağızdan ağza sonraki kuşaklara geçmesini sağlarlar.

Genellikle saray ve çevresinden ilgi görmeyen âşıkların, 17. ve 18. yüzyılda imparatorluğun her yöresinde, kahvehanelerde, konaklarda ve Bektaşi tekkelerinde önemli bir yeri vardı. Bunun yanı sıra âşıkların II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz gibi padişahlar döneminde saraya alındığı ve dinlendiği de olmuştur. 17. yüzyılda Âşık Ömer, Gevheri, 19. yüzyılda Dertli, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni gibi şairler, geleneğin dışına çıkarak şiirlerini yazmışlar ve bundan dolayı da "kalem şairleri" olarak adlandırılmışlardır. Bunların arasında şiirlerinde hece ölçüsünden başka aruzu kullananlar da olmuştur. Hayali, Öksüz Aşık, Kâtibi, Kayıkçı Kul Mustafa, Kuloğlu, Köroğlu, Aşık Kerem, Karacaoğlan, Dadaloğlu gibi ünlü âşıkların yanı sıra yakın dönemdeki âşıklar arasında Aşık Veysel, Ali İzzet, İhsani, Nesimi, Kul Ahmet, Mahzuni ve Hasan Nebioğlu sayılabilir.

Âşık Çelebi, asıl adı PİR MEHMED (d. 1519-20, Prizren - ö. 1572, Üsküp), tezkireci ve şair. 14-16. yüzyıllar arasında yaşamış şairleri kapsayan özgün tezkiresiyle ünlüdür.

Hz. Muhammed'in soyundan geldiği söylenen Bağdatlı bir ailedendi. Bu aileden Mehmed Nattâ, 14. yüzyıl sonunda Emir Sultan'la Bursa'ya gelmiş ve orada yerleşmiştir. Mehmed Nattâ'nın torunu ve Âşık Çelebi'nin babası Seyyid Ali de çeşitli yerlerde kadılıklarda bulunmuştur. Aşık Çelebi'nin annesi ise II. Bayezid döneminin ünlü bilgin ve kazaskeri Müeyyedzade Abdurrahman Efendi'nin kızıydı.

Âşık Çelebi, edebiyat ve ilimle ilgilenen bir çevrede başladığı öğrenimini İstanbul'da sürdürdü. Burada Sürûrî Çelebi, Taşköprülüzade, Arabzade, Abdülbaki Efendi, Saçlı Emir Efendi, Karasili Hasan Çelebi, Ebussuud Efendi ve enîstesi Muhiddin Efendi gibi dönemin ünlü ulemasının derslerine devam ederek öğrenimini tamamladı; Zâtî, Taşlıcalı Yahya, Hayali gibi ünlü şairleri tanıdı.

Bir süre Bursa'da mahkeme kâtipliği yaptıktan sonra, ilmiye mesleğini bırakarak 1541'de Emir Sultan vakıflarına mütevelli oldu ve Bursa'ya yerleşti. Aynı yıl Bursa güzellerini anlatan *Şehrengiz-i Bursa* adındaki manzum mesnevisini yazdı. 1546'da Bursa vakıflarını denetleyen Muradiye müderrisi Ruşenizade'nin raporu üzerine bu görevinden alındı. Kısa bir süre sonra mahkeme kâtibi oldu. 1550'de Silivri, daha sonra Priştine ve Serfiçe kadılıklarına getirildi. Serfiçe'de, o zamana değin yazdığı şiirleri ile hezel ve hicivlerini bir *Divan*'da topladı. Buradaki görevinden alındıktan bir süre sonra Narda (bugün Arta) kadılığına atandı. Kendisinden önce Narda kadılığı yapan Yenişehirli Musa Kadı ve Narda voyvodası Ferruh Kethüda'nın etkisiyle bu görevinden de alınarak 1562'de, merkezi Manavgat olan Alaiye (Alanya) kadılığına getirildi. I. Süleyman'ın (Kanuni) "Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi, olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" matlalı gazeline yazdığı tahmisi bir tazarruname ile birlikte padişaha sununca, önce Niğbolu, 1563'te de Çermovi kadılığına atandı. Ama Ali Reis yönetiminde Tuna yoluyla Belgrad'a giden padişah kayığını Rusçuk'tan geçerken karşılamaya çıkmaması, bu görevinden de alınmasına yol açtı. Bu kez Zigetvar'dan İstanbul'a dönen II. Selim'e bir lamiyye (lam kafiyesi ile düzenlenmiş) gazelle birlikte sunduğu arzuhal üzerine Kırtova kadılığına getirildi. Bu sıralarda Arapça yazdığı *Zeylü'ş-Şakaik*'i Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'ya sundu. Uzun süredir üzerinde çalıştığı ünlü tezkiresi *Meşâirü'ş-Şuara*'yı da bitirerek 1566'da II. Selim'e sununca, ölünceye değin görevde kalmak üzere Üsküp kadılığına atandı ve orada öldü.

Âşık Çelebi şiirlerini sade ve basit bir dille yazmıştır. Şiirleri, ana temaları aşk olmakla birlikte, yaşanan pek çok olayı da yansıtır. Köstendil ilıcaları, Tuna, Serfiçe ve Narda'yı anlattığı şiirleri ve bestelenmek üzere yazdığı murabbaları bunun en güzel örnekleridir. Ama onun en önemli yanı 16. yüzyılın en özgün edebiyat tarihçisi olmasıdır. Kendi yaşamı üzerine önemli bilgiler içeren uzun bir önsözden sonra şairleri ebced sırasına göre düzenlediği *Meşâirü'ş-Şuara (Meşâirü'ş-Şuara or Tezkere of Âşık Çelebi*, 1971) adlı tezkiresi, 14-16. yüzyıllar arasında yaşamış 350 kadar şairin yaşamöyküsünü kapsar. Âşık Çelebi'nin kendi görüp duyduğu bilgilere dayanması, çağdaşlarından pek çoğu ile yakın ilişki kurmuş olması ve daha önce ölen şairler üzerine bilgileri onların yakın arkadaşlarından toplaması nedeniyle, bu yapıt birinci derecede bir kaynak sayılır. Şairlerin karakter özelliklerini belirtmesi ve onların yaşamı ile çevresine ilişkin en küçük ayrıntılara kadar inerek bilgi vermesiyle de benzerlerinden ayrılır.

Âşık Çelebi'nin *Ravzatü'ş-Şüheda Tercümesi* adlı yapıtı, Hüseyin Vaiz'in Farsça yapıtının 1546'dan önce yapılmış bir Türkçe çevirisidir ve Hz. Ali'nin oğullarından Hüseyin'in Kerbela'da öldürülüşünü anlatır. Taşköprülüzade'nin ünlü yapıtının Türkçeye çevirisi olan *Şakaiku'n-Numaniye Tercümesi* ise pek ilgi görmemiştir. Âşık Çelebi, Gazali'nin, Sultan Sencer'in emriyle onun huzurunda yapılan konuşmaları Farsça yazdığı kitabını, Arapçasından Türkçeye çevirerek *et-Tibrü'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk* adını vermiştir. Atai, Âşık Çelebi'nin *Şerh-i Ehadis-i Erbain* adlı iki yapıtı olduğunu söyler. Bunlardan biri kendi derlemesi, öbürü Kemalpaşazade'nin Arapça derlemesiyle şerhinin çevirisidir. *Ravzatü'l-Ahyâr Tercümesi*, Muhyiddin Muhammed bin el-Hatib el-Kasım'ın Arapça yapıtının II. Selim adına yapılan bir çevirisidir. Âşık Çelebi, İbn Teymiye'nin ünlü yapıtı *es-Siyasetü'ş-Şeriyye fi Islâhi'r-Raiyye*'yi de II. Selim adına *Mi'racü'l Ayale ve Minhacü'l-Adale* adıyla Türkçeye çevirmiştir. Kâtip Çelebi'ye göre Âşık Çelebi bu yapıta savaş ve beytülmal (devlet hazinesi) konusunda bazı eklemeler yapmıştır. I. Süleyman'ın Zigetvar seferini konu edinen manzum yapıtı, *Sigetvarname* adını taşır. Yalnızca Atai'nin sözünü ettiği *Mecmua-i Sükûk*, onun mahkeme kâtiplikleri ve özellikle kadılık yaptığı dönemlerde yazdığı edebî değeri olan bazı ilamları kapsayan bir mecmuadır.

âşık edebiyatı, âşık denen halk sanatçılarının ürünlerinin oluşturduğu halk edebiyatı türü. 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve günümüze değin varlığını sürdürmüştür. Söz ve müzik bu edebiyat türünün birbirini tamamlayan iki önemli öğesidir.

Âşık edebiyatı, İslam öncesi dönemin sözlü edebiyatının bir devamı sayılabilir. Tekke ve tasavvuf edebiyatından da etkilenerek özellikle Anadolu'da gelişmiştir. Âşık edebiyatında, halk edebiyatı ölçülerinin ve nazım biçimlerinin yanı sıra, divan edebiyatı ölçüleri ve nazım biçimleri de kullanılmıştır. En çok kullanılan ölçüler 11'li (4 + 4 + 3, 6 + 5), serbest duraklı 8'li (4 + 4, 5 + 3) ve 7'li (4 + 3) hece ölçüsüdür. Âşık şiirinin temel nazım birimi dörtlüktür, ama çeşitli nedenlerle dize sayısı azalıp çoğalabilir. Eşit sayılı dizelerle sıralanan bu kümelerin her birine "bend" ya da "hane" denir. Bendlerin uyak düzeni, âşık şiirinin iki temel biçimi olan koşma ve mâniyi belirler. Koşma 11 ve 8'li hece ölçülü, mâni 7'li, seyrek olarak da 8'li hece ölçülüdür. Âşık şiirindeki aruzlu

biçimlerin en çok kullanılanı ise divan (fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün), semai (mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün), kalenderi (mef'ûlü mefâilü mefâilü feûlün) ve selistir (feilâtün feilâtün feilâtün feilün).

Âşık edebiyatının başlıca türlerini destan, güzelleme, taşlama, koçaklama, ağız ve muamma oluşturur. Destan(*) en çok 11'li, seyrek olarak da 8'li hece ölçülü dörtlük birimine göre düzenlenir. 8-10 dörtlükten oluştuğu gibi, 100 dörtlük olanları da vardır. Daha çok, toplumu ilgilendiren savaş, salgın, doğal afet gibi olayları konu edinir. Güzelleme(*) doğa ve insanın güzelliklerini dile getirirken, taşlama(*) toplum ve bireyleri yerer, onların aksak ve gülünç yanlarıyla alay eder. Koçaklama(*) kahramanlık ve yiğitlik üzerine destansı öğeler taşıyan şiir türüdür. Ağıt(*) genellikle bir ölünün ya da acı bir olayın ardından söylenen halk türküsüdür. Muamma(*) ise yarışmalı şiir türüdür. Âşıkları bir tür sınamadan geçirme olan "muamma asma" töreninde, ortaya atılan bir bilmecenin çözülmesi istenir ve muammayı çözen âşık, muamma sahibinin bahşişini alır. Bunun ikinci türü ise, iki âşığın karşılıklı sazlı ve sözlü atışmasıdır. Karşılıklı sorular sormak ve az rastlanır uyaklı şiirler söylemek biçiminde sürer. Yarışmayı yitiren âşık, kazananı usta kabul eder ve bir daha onun bulunduğu mecliste çalıp söylemez. Bu türlerin dışında âşığın gezip gördüğü yerleri ve edindiği bilgileri başkalarına aktarmak amacıyla söylediği öğretici şiirler de vardır.

Âşık Garip Hikâyesi, birbirlerini görmeden, düşlerinde bade içerek âşık olan iki gencin başlarına gelenleri konu edinen Türk halk öyküsü. Değişik biçimlerine Türklerle iç içe yaşayan Ermeni ve Gürcülerin halk edebiyatlarında da rastlanır. Öykünün kökeniyle ilgili değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin büyük çoğunluğu, kimi tarihsel izleri de değerlendirerek, Azerbaycan üzerinde durmaktadır. Türkmenistan kökenli olabileceği görüşü de ortaya atılmıştır. Konusu şöyledir: Tebriz'in tanınmış tacirlerinden Hoca Ahmet ölür, oğlu Resul'a büyük bir miras kalır. Babasından kalan her şeyi, dalkavuk arkadaşlarıyla birlikte kısa sürede yiyip bitiren Resul, birçok işe girip çıkarsa da başarılı olamaz. Sonunda bir kahvede saz çalıp deyişler söyleyen âşıkların yanına çırak girer, ama bir türlü saz çalmayı öğrenemez. Bir gün düşünde bir dervişin sunduğu aşk badesiyle Şah Sanem adlı bir kıza âşık olur, eli ve dili çözülerek Âşık Garip adıyla saz çalıp deyişler söylemeye başlar. Aynı gece aynı derviş Şah Sanem'e de bade vermiş, onun da Resul'a âşık olmasını sağlamıştır. Âşık Garip sevgilisini aramak üzere Tebriz'den Tiflis'e gider. İki sevgili birbirlerini bulurlarsa da, kızın babası Hoca Sinan başlık olarak kırk kese altın istediği için evlenmeleri gerçekleşmez. Âşık Garip para kazanmak için gurbete çıkar. Önce Erzurum'a, ardından da Halep'e gider. Orada bir kahvede âşıklık yapmaya başlar ve kazandığı başarıyla Halep paşasından ilgi ve destek görür. Paşanın yardımı ve ak sakallı bir ihtiyar biçiminde görünen Hızır'ın himmetiyle Erzurum ve Kars üzerinden Tiflis'e gelir. Şah Sanem, Şah Veled adlı bir tacirle evlenmek üzereyken Garip'in çıkagelmesi, iki sevgilinin, başkası için hazırlanmış düğünde birbirlerine kavuşmalarına ve evlenmelerine yol açar. Âşık Garip kız kardeşini de, kendisini tanıdıktan sonra Şah Sanem'le evlenmekten vazgeçen Şah Veled'e verir, böylece onun da mutlu olmasını sağlar.

Araştırmacılar, Âşık Garip Hikâyesi'nin 16-18. yüzyıllarda oluştuğu görüşünü ortaya koymuşlar, hatta bu adı taşıyan gerçek bir âşığın yaşamış olabileceğini de ileri sürmüşlerdir.

Âşık Kurbani Hikâyesi, 16. yüzyılda yaşadığı sanılan Güney Azerbaycanlı âşıklardan Kurbani'nin, kendi yaşamıyla ilgili olarak düzenlediği kabul edilen ve sonraları başkaları tarafından geliştirilmiş olan Türk halk öyküsü. Âşık Kurbani Hikâyesi Anadolu'da fazla yaygın değildir. Öykünün, olayların akışı ve geçtiği yerler, kişiler ve sonuç açısından birtakım farklılıklar taşıyan on kadar çeşitlemesi derlenmiştir.

Bu çeşitlemelerden en yetkini olarak değerlendirilen Gence rivayetine göre öykünün konusu şöyledir: Mirza Ali Han, zengin bir babanın oğlu olduğu halde, kardeşleri mallarına el koyduğu için yoksul düşmüştür. Kurbani de, Mirza Ali Han'ın oğludur. Kurbani'ye düşünde, Gence hükümdarı Ziyad Han'ın kızı Peri gösterilir, bade içirilerek âşık olması sağlanır. Artık saz çalıp deyişler söyleyen bir hak âşığı olan Kurbani, sevgilisi Peri'yi aramaya çıkar ve sonunda onu bulur. Ziyad Han yapılan sınav sonunda, Kurbani'nin gerçekten hak âşığı olduğuna karar verir. Ziyad Han'ın veziri Kara Vezir, Peri'yi kendi oğluna almayı düşündüğü için, Kurbani'nin Peri'yle evlenmesini istememektedir. Ziyad Han'a aralarında tavla oynamalarını ve kazananın Kurbani ile Peri konusunda karar sahibi olmasını önerir. Oyunu kazanan Kara Vezir, Kurbani'nin hemen asılması için emir verir. Kurbani kargışlı deyişler okuyunca yıldırım düşer, o da oradan kaçarak Peri'nin yanına sığınır. Peri bir mektup yazarak daha güçlü bir hükümdar olan Şeyhoğlu Şah'tan yardım ister. Şah iki sevgilinin birbirine kavuşması için adamlarından Bican'ı gönderir. Birçok serüvenden sonra iki sevgili birleşirler.

Âşık Kurbani Hikâyesi'nin kimi çeşitlemelerinde iki sevgilinin murada ermeden öldükleri görülür. Bu da öykünün daha tam anlamıyla olgunlaşmamış olduğunu göstermektedir.

aşık oyunu, aşık kemiğiyle oynanan oyun. Çok eski çağlardan beri oynandığına ilişkin bilgiler vardır. Aşık kemiği Eski Yunan'da talih oyunlarında zar olarak kullanılırdı. Aşık oyunu Eski Anadolu'da yaygın oyunlardandı. Ayrıca Orta Asya Türkleri arasında da oynandığı bilinmektedir. Aşık kemiğinin şamanlıkla ilgili yönleri de vardır. Boğaç Han'ın beş yaşındayken uşaklarıyla aşık oynadığı, hükümdarların savaştan önce aşık falına baktırdıkları, önemli devlet kararlarında aşık atmaya başvurulduğu bilinir.

Aşık oyunu çoğunlukla koyun ya da başka küçükbaş hayvanların aşık kemiğiyle oynanır. Daha başka hayvanların aşık kemiğiyle oynandığı yerler de vardır. Bazı yerlerde ise kedi ve köpek aşığıyla oyun oynanmaz; kedi aşıkları nazarlık olarak kullanılır.

Âşık Paşa, asıl adı ALİ (d. 1272, Kırşehir - ö. 13 Kasım 1332, Kırşehir), Türkçeye önem verdiği, halka seslenen şiirleriyle tanınan tasavvuf şairi. Şiirlerinde "Âşık" mahlasını kullanmış, ailenin ilk erkek çocuğu olduğu için de "Paşa" diye anılmıştır.

Yaşamı üzerine bilgiler daha çok menkıbelere dayanır. Dedesi Ebu'l-Beka Şeyh Baba İlyas bin Ali, 13. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya geldi ve Amasya'ya yerleşti. 1240'ta halifesi Baba İshak ile birlikte Baba Resul Ayaklanması'nı başlattı, bazı kaynaklara göre de savaş alanında öldü ya da idam edildi. Baba İlyas'ın en küçük oğlu olan Muhlis Paşa, 1273'te Konya'da altı ay hüküm sürdü. Muhlis Paşa'nın oğlu olan Âşık Paşa, zahir ve batın bilimleri Süleyman-ı Kırşehri'den öğrendi. Oğlu Elvan Çelebi'nin yazdığı menakıbnameye göre Muhlis Paşa, Baba İlyas'ın halifelerinden Şeyh Osman'ı, Âşık Paşa'yı yetiştirmesi için görevlendirdi. Şeyh Osman, Muhlis Paşa'nın vasiyeti üzerine Âşık Paşa'yı kızıyla evlendirdi. Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi*'ne göre dönemin siyasal olaylarına karışan Âşık Paşa, elçi olarak Mısır'a gitti. İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'ın veziri oldu ve onun başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanmasından sonra Mısır'a kaçtı, orada hapsedildi. Bir süre sonra serbest bırakıldı, Amasya'ya dönerken Kırşehir'de hastalanarak öldü. Elvan Çelebi'ye göre ise, babası dünya işleriyle hiç ilgilenmemiş, gençliğinden beri kendisini tasavvufa vermiş ve bir veli gibi yaşamıştır. Bunların dışındaki çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilere göre Âşık Paşa Anadolu'nun nüfuzlu ve zengin bir sûfi ailesindendi. Babası ya da kendisi Kırşehir'e yerleşerek bir zaviye kurdu ve çevresinde pek çok mürit topladı. Nüfuzlu bir şeyh ailesinin oğlu olduğu için de iyi bir öğrenim görerek Arapça, Farsça, İslami ilimler, özellikle tasavvufta yetkinlik kazandı.

Şiirlerinde ve *Garibname*'sinde Yunus Emre ve Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin etkileri görülür. 1329-30 arasında kaleme alınan ve 12 bin beyitlik bir mesnevi olan *Garibname*, Türkçe (önsözü Farsçadır) olarak on bab üzerine düzenlenmiştir; her babında 10 destan yer alır. Âşık Paşa, o dönemde Türkçeye gösterilen ilgisizliği belirterek Türkçenin önemini vurgular. Yapıtın giriş bölümünde evrenin yaradılışı, Hz. Muhammed ve aşere-i mübeşşere anlatılır. Her babda o babın sayısına uygun konular ele alınır. Birinci Bab'da Tanrı, İkinci Bab'da dünya ve ahiret ile can gibi ikili olan şeyler, Üçüncü Bab'da geçmiş, bugün ve yarın, Dördüncü Bab'da anasır-ı erbaa (su, hava, ateş, toprak) gibi konular işlenir. Yapıt, bazı nüshalarına Âşık Paşa'nın başka gazelleri eklendiği için *Divan-ı Âşık Paşa*, öğretici olması nedeniyle de *Maarifname* adıyla anılır. *Garibname*, sanat amacı güdülmeden yazılmış öğretici bir yapıttır. Bu nedenle üslup ve nazım tekniği açısından bazı kusurlar taşır. Âşık Paşa, Yunus Emre'den etkilenerek arasıra hece ölçüsüyle, ama daha çok aruzun hece ölçüsüne benzeyen kalıplarıyla gazel ve ilahiler de yazmıştır. Eski nazire mecmualarında, özellikle *Camiü'n-Nezâir*'de yer alan bu şiirlerden ikisinin Geyikli Baba ve Halil adlı bir şaire ait olduğu Abdülbaki Gölpınarlı tarafından saptanmıştır. Gölpınarlı 1961'de *Yunus Emre ve Tasavvuf* adlı kitabında Âşık Paşa'nın sayısı 67'yi bulan şiirlerinin tümünü yayımlamıştır. Âşık Paşa'nın 161 beyitlik tasavvufi bir mesnevi olan *Fakrname*'sinin iki nüshasının varlığı bilinmektedir. Bu nüshalar 1954'te E. Jemma tarafından *Estratto della Rivista degli Studi Orientali*'de "Il Fraqnâme 'libro della Poverta'di Aşıq Paşa" adıyla yayımlanmıştır. Mesnevi tarzında yazılmış 31 beyitten oluşan *Vasf-ı Hal*'de geçmiş, bugün ve gelecek üzerinde durulmaktadır. Şimdilik yalnızca iki nüshası (Manisa ve Roma'da) bilinen bu risale, 1953'te Agâh Sırrı Levend tarafından *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*'de "Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi" adıyla yayımlanmıştır. Bu yapıtta şairin adı geçmemekle birlikte, anlatım tarzı ve Roma'daki nüshanın *Garibname*'nin sonuna yazılmış olması nedeniyle Âşık Paşa'ya ait olduğu kabul edilmektedir. Âşık Paşa'nın 59 beyitten oluşan *Hikâye* adlı risalesi de Raif Yelkenci'deki *Garibname* nüshasının sonunda bulunmaktadır. Bu yapıtta bir Müslüman, bir Hıristiyan ve bir Yahudinin başından geçen-

ler mesnevi biçimde anlatılır. *Kimya Risalesi*, Çorum İl Halk Kütüphanesi'ndeki bir mecmuanın üçüncü risalesidir ve *Risale-i Âşık Paşa der Hakk-ı Kimya* adını taşır. Ama anlatımının çok karışık olması nedeniyle Âşık Paşa'ya ait olduğu kuşkuludur. *Osmanlı Müellifleri*'nde Âşık Paşa'nın olduğu belirtilen *Risale fi Beyani's-Sema* adlı yapıta başka kaynaklarda rastlanmaz.

Âşık Paşa Türbesi, Kırşehir'de, Eretnaoğulları Beyliği döneminden kalma türbe (1322). Çeşitli yapısal özellikleriyle Orta Asya etkileri taşır. Tümüyle mermerden

Âşık Paşa Türbesi
Anadolu Yayıncılık Arşivi

olan yapı, dar bir giriş holü ile sandukanın bulunduğu kare planlı bir ana mekândan oluşur. Giriş holünü sivri bir tonoz, kare mekânı pandantiflerle taşınan ve Kırgız çadırına benzeyen sekiz dilimli bir kubbe örter. Türbenin taçkapısı cephenin ortasında değil, solunda yer alır. Taçkapı nişinin üstünde istiridye kabuğuna benzeyen dilimli bir konik tonoz bulunur. Bunun üstünde örgü motifli bir bordürle çevrelenmiş bir kemer vardır. Türbenin kuzey cephesi sağırdır. Öbür üç cephede birer pencere yer alır. Pencereler kubbenin eksenlerine denk getirilmiştir. Giriş cephesindeki pencerenin üstünde bir hafifletme kemeri vardır. Kemerin alınlık tablası ise bir rozetle değerlendirilmiştir. Türbenin yazıtı da bu pencerenin üstündedir. Yazıt, kubbe önünde girinti yapan saçak silmeleri ile çerçevelenmiştir. İç mekânda bezemeye rastlanmaz.

Âşık Veysel *bak.* Veysel (Âşık)

Âşıklar Bayramı, unutulmaya yüz tutmuş ve eski etkinliğini yitirmiş olan âşıklık geleneğinin yeniden canlandırılması amacıyla Konya Turizm Derneği tarafından her yıl düzenlenen bayram.

Bu türden şenliklerin ilki Sivas Halk Şairleri Bayramı adıyla Ahmet Kutsi Tecer'in öncülüğünde 5 Kasım 1931'de Sivas'ta gerçekleştirildi. Bu şenlikte birçok yerel âşık tanıtıldığı gibi Âşık Veysel de aydınlar tarafından fark edildi. Aynı türden bir şenlik 30 Ekim 1964'te gene Sivas'ta İbrahim Aslanoğlu tarafından düzenlendi, ilk bayrama katılamayan birçok âşıkla, aradan geçen zamanda yetişen yeni âşıkların bir araya gelmesi sağlandı.

Konya Âşıklar Bayramı'nın ilki 7-9 Ekim 1966'da Türkiye'nin çeşitli yörelerinden gelen 28 âşığın katılmasıyla gerçekleştirildi. Âşıklar atışma, lebdeğmez (dudakdeğmez), en güzel memleket şiir ve türküsü, hikâyeli türkü, güzelleme, doğmaca şiir ve türkü, muamma vb dallarda yarıştılar. Sonraki yıllarda Karacaoğlan, Köroğlu, Emrah, Dertli ve Şem'i gibi ünlü âşıklar adına ödüller kondu.

Bayram günlerinde Konya'da birkaç kez folklor, halk edebiyatı ve yöreden yetişmiş ünlü kişiler üzerine bilimsel toplantılar da düzenlendi. Bunlardan folklor ve halk edebiyatıyla ilgili seminer (1975) ve kongre (1984) özellikle önemlidir.

Konya Âşıklar Bayramı, âşıkların ve âşıklık geleneğinin yeniden ilgi görmesine, canlılık kazanmasına yol açmış, Efkârî, Müdamî, Murat Çobanoğlu, Şeref Taşlıova, Yaşar Reyhanî, Halil Karabulut, Mevlüt İhsanî, Abdülvahap Kocaman ve Mustafa Ruhanî gibi âşıklar bu bayramlarda kazandıkları başarılarla ün sağlamışlardır.

Âşıkpaşazade, AŞIKÎ olarak da bilinir, asıl adı DERVİŞ AHMED BİN ŞEYH YAHYA BİN ŞEYH SALMAN BİN ÂŞIK PAŞA (d. 1400, Mecitözü, Amasya - ö. 1484, İstanbul), ünlü tasavvuf şairi Âşık Paşa'nın torunu ve ilk Osmanlı tarihçilerinin en önemlilerinden. Karanlıklar içindeki 14. yüzyıl olaylarını sonradan, 15. yüzyılda derleyip anlatmıştır.

İlk eğitimini, doğduğu köy olan Elvan'daki tekke dervişlerinden aldı. 1413'te Geyve'ye giderek Orhan Gazi'nin imamı olan İlyas Fakih'in oğlu Yahşi Fakih'le tanıştı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna değin gelen destansı bilgileri ondan dinleyip derledi. Bir süre sonra köyüne döndü. 1422'de Mihaloğlu Mehmed Bey'in gönüllü birliklerine katıldı. 1437'de hacca gitti. II. Murad ve II. Mehmed (Fatih) dönemlerinde Balkanlar'a yapılan savaş ve seferlerde bulundu; II. Kosova Savaşı'na (1448) ve İstanbul'un fethine (1453) katıldı. Bu sıralarda duyduğu ve gördüğü olayları kaydetti. 1450'lerde Edirne'ye, 1470'e doğru da İstanbul'a yerleşti. 1484'te İstanbul'da öldü. Eflaki'ye göre ise 23 Mart 1481'de ölmüştür.

Âşıkpaşazade 80 yılı aşan ömrünün büyük bir bölümünü ünlü kişilerin yanında ve savaşlarda geçirdi. Olayları ve kişileri derviş gözüyle gördü ve yorumladı. 1476'dan sonra, Osmanlı tarihinin en eski kaynaklarından *Âşıkpaşazade Tarihi* (ös 1914, yb 1949) ya da *Tevarih-i Âl-i Osman* adındaki ünlü yapıtını kaleme aldı. Kendi açıklamasına göre kitabında yer verdiği, I. Bayezid'e (Yıldırım) kadarki olayları Yahşi Fakih'ten, sonraki olayları ise Demirtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey ile başkalarından dinleyip derlemiş, II. Murad'ın tahta çıkmasından sonraki olayları da gözlemlerine dayanarak yazmıştı. Menakıbname geleneğine uygun ve sade bir Türkçe ile yazılmış olan *Âşıkpaşazade Tarihi*, anonim *Tevarih-i Âl-i Osman*'lardan pek farklı değildir. O dönemin asker ve halk kesimlerince kolayca okunması için yazılmıştır. Nazma da yer verilerek bir halk destanı havası kazandırılan yapıtta, ilk Osmanlı beyleri birer ermiş gazi kimliğinde anlatılır. Anlatımda Rumeli fetihlerini özendirici açıklamalara özellikle ağırlık verildiği görülür. Yapıtta yer alan 1478-1502 arasındaki olaylar sonradan başkalarınca eklenmiştir.

aşındırıcı, kendisinden daha yumuşak maddeleri öğütmek, bilemek ya da parlatmak için kullanılan görece sert, doğal ya da yapay madde. Taşlama çarkları, bileyi taşları, zımpara kâğıdı en yaygın aşındırıcı alet örnekleridir. Modern takım tezgâhlarında, elektronik aygıtlarda ve uzay araçlarında kullanılan yüksek duyarlılıktaki parçalar ve çok düzgün yüzeyler ancak aşındırıcıların kullanıldığı işlemlerle elde edilebilir. Evlerde kullanılan temizleme maddelerinin çoğu, sabunun ya da deterjanın etkisini artıran yumuşak bir aşındırıcı içerir.

Aşındırıcıların kullanımı, taş alet ve silahların daha sert kayalara sürtülerek biçimlendirildiği tarihöncesi çağlara değin uzanır. Eski Mısır mezarlarında, mücevherlerin ve vazoların aşındırıcılarla parlatılmasını gösteren resimler bulunmuştur. Daha sonraki çağlarda zanaatkârlar, bileyi çarkı ve değirmentaşı gibi teker haline getirilmiş doğal aşındırıcı taşlar kullanmaya başladılar. Bu tür taşların bir bölümü de, tırpan, bıçak, balta ve ağaç işleme aletlerini bilemek amacıyla, elle kullanmaya elverişli bloklar halinde biçimlendiriliyordu. Toz aşındırıcılar ise, eskiden Mısırlıların yaptığı gibi gene cilalama ve parlatma işlerinde kullanılıyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru, daha sert metallerin daha duyarlı bir biçimde işlenmesi zorunluluğunun doğmasıyla birlikte, aşındırıcıların imalat sanayisindeki önemi de arttı.

Yeryüzünün pek çok bölgesinde bol miktarlarda doğal aşındırıcı çıkartılır. Bunlardan en yaygını, kumtaşının temel bileşeni olan kuvarstır. Önceleri taşlama tekerlerinde kullanılan kuvarstan günümüzde çeşitli kesici aletlere son biçimlerini vermekte yararlanılmaktadır. Ayrıca kuvars tozu, kum püskürtme yöntemiyle temizleme ve cilalama işlemlerinde kullanılır. Kuvarsın doğada en sık rastlanan türlerinden birisi olan çakmaktaşı ise, zımpara kâğıdının temel aşındırıcı maddesidir. Ama bu madde yeterli sertlik ve sağlamlığa sahip olmadığından aşındırıcı özelliğini görece çabuk yitirir. Zımpara kâğıtlarında kullanılan çok daha üstün bir aşındırıcı ise grenadır ve bu maddeden çoğunlukla mobilya, deri ve ayakkabı sanayilerinde yararlanılır. Grenanın temel özelliği, kesici kristal kenarının her zaman yeni bir kesici kenar oluşturacak biçimde kırılmasıdır. En sert aşındırıcı türü elmastır. Mücevher özelliği bulunmayan elmaslar çeşitli boylarda öğütülür ve taşlama taşlarında, perdahlama tozlarında, cilalama çarklarında ve başka sanayi işlemlerinde kullanılır. Bunlardan başka, doğal alüminyum oksit minerallerinden korindon ve zımparataşı da yaygın olarak kullanılan aşındırıcı türleridir. Türkiye'de Muğla-Milas yöresinde bol miktarda çıkartılan zımparataşı, daha çok cilalama işlemlerinde kullanılır. Özellikleri yöreden yöreye değişen korindonun temel kullanım alanı ise parlatma ve cam öğütmecilliğidir. Daha yumuşak parlatma ve cilalama işlemlerinde ise aşındırıcı olarak, katılaşmış lav köpüğü olan süngertaşı (ponza), fosilleşmiş mikroskopik bitki artıklarından oluşan diatomit ve aşırı yumuşak bir silikat mineralı olan talk kullanılır.

Doğal aşındırıcılar gelişen sanayinin gereksinimlerini nitel ve nicel açılardan karşılayamaz duruma gelince, yapay aşındırıcıların geliştirilmesi çalışmaları başlatıldı. En önemli iki yapay aşındırıcı olan alüminyum oksit (Al_2O_3) ve silisyum karbür ilk kez 19. yüzyılın sonlarında elektrik fırınlarında üretildi. Bunlardan silisyum karbür 1891'de E. G. Acheson tarafından bir kok kömürü tozu ve kil karışımının küçük bir elektrik fırınında tepkimeye sokulmasıyla elde edildi. Böylece oluşturulan sert parlak kristaller değerli taşların parlatılmasında kullanıldı. Önceleri çok pahalıya çıkan silisyum karbür, günümüzde, saf silis kumu ile ince öğütülmüş kok halindeki karbonun, sanayide kullanılan karbon iletkenli büyük elektrik fırınlarında pişirilmesi yöntemiyle bol miktarlarda üretilmektedir. Alüminyum oksit ise 1897'de ABD'deki Ampere Electro-Chemical Company tarafından üretildi. İlk örneklerinin çok başarılı sonuçlar vermesiyle sanayideki kullanımı hızla yaygınlaşan alüminyum oksit, günümüzde, boksit cevherinin ark fırınlarında eritilmesi yöntemiyle üretilmektedir. Bu yolla elde edilen beyaz ve iri kristal yapısındaki saf alüminyum oksit, ısıya karşı duyarlı malzemelerin taşlanmasında kullanılır. Saflık oranı daha düşük, esmer ve ince kristallı alüminyum

oksitten ise dökümhanelerde ve demir-çelik işletmelerindeki görece kaba işlemlerde yararlanılır. İlgi çekici bir başka yapay aşındırıcı da 1955'te General Electric Company tarafından üretilen sentetik elmastır. Bu aşındırıcıların, imalat sanayisinde kullanılan taşlama tekerlerinde ve katılanmış (sementе) tungsten karbürden yapılmış keski aletlerinin bilenmesinde çok etkili olduğu gözlenmiştir. Bireşim yoluyla elde edilen öteki önemli yapay aşındırıcılar, sert metallerin bilenmesinde kullanılan yapay elmasın yerini alan bor karbür ile, yüksek basınç teknikleriyle üretilen ve silisyum karbürden iki kat fazla sertliğe sahip olan bor nitrürdür. Bunlardan başka, cam boncuklar, çelik yünü, küçük çaplı bilyeler gibi yapay aşındırıcılar da yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tüm aşındırıcı maddelerin en önemli özelliği sertlikleridir. Aşındırıcıların öğütülecek, parlatılacak ya da yıpratılacak malzemeden daha sert olması gerekir. Sertlik ölçümlerinde Mohs ya da Knopp ölçekleri temel alınır. İlk kez 1812'de tanımlanan ve malzemelerin birbirlerini çizebilmelerine göre sıralandırıldığı Mohs ölçeğinde, tüm maddeleri çizebilen elmasın sertliği 10 olarak alınır ve öbürleri buna göre gruplanır. Knopp ölçeğinde ise, sivri bir elmas ucun, ölçümü yapılan malzemeye belirli bir basınç etkisiyle açtığı oyuğun çapı ölçülür ve sınıflamada bu ölçü temel alınır.

Aşındırıcılar sanayide genel olarak taşlama tekeri, zımpara kâğıdı (taşıyıcılı aşındırıcı) ya da toz halinde kullanılır. Taşlama ve öğütmede kullanılan tekerler, belirli oranlardaki aşındırıcı ve bağlayıcı karışımının, çelik kalıplarda ve yüksek basınç altında sıkıştırıldıktan sonra fırınlanmasıyla üretilirler. Elde edilen malzeme daha sonra tıraşlanarak düzeltilir ve kullanıma uygun duruma getirilir. Çalışmakta olan bir taşlama tekerinin dış yüzündeki aşındırıcı parçacıklar körlendikçe dökülür ve alttaki yeni kesici yüzeyler ortaya çıkar. Böylece teker kendi kendini bilemiş olur. Bu kendiliğinden bilenme özelliği, aşındırıcı ve bağlayıcıların oranları ayarlanarak denetlenebilir. Sanayide kullanılan çok büyük çaplı taşlama tekerleri, saatte 290 km'lik doğrusal hızlara ulaşabilmekte ve saatte 450 kg kadar metali aşındırabilmektedir. Buna karşılık 0,55 mm çapında olan ve dakikada 150 bin devir yapan tekerlerle, çok duyarlı minyatür rulmanlar mikron ölçüsünde taşlanabilir. Kâğıt, bez vb bir taşıyıcının üzerine yapıştırılan sürme aşındırıcılar ile, hem elde kulanılmak üzere şerit ve tabakalar halinde, hem de zımpara makinelerine (özellikle mobilya üretiminde) takılmak amacıyla bez bantlar biçiminde üretilir. Öte yandan cilalama ve parlatma işlemleri için en uygun aşındırıcı türü olan toz aşındırıcılar, sıvı ya da katı yağlarla karıştırılarak, ya da basınçlı havayla püskürtülerek uygulanırlar. İşlenecek malzemenin özelliklerine uygun olarak aşındırıcı tozlar da değişik tane boyutlarında hazırlanır. Bu tozlar, bir aşındırıcının öğütülmesiyle elde edilebileceği gibi, çeşitli boyutlarda hazırlanmış cam, seramik boncuklar ya da çeşitli metal ve alaşımlardan üretilen bilyeler biçiminde de olabilirler.

aşındırıcı süblime *bak.* aksülümen

aşınım düzlüğü *bak.* peneplen

aşınma, EROZYON olarak da bilinir, başta toprak ve kayaç döküntüleri olmak üzere çeşitli yüzey maddelerinin yerkabuğundan ayrılması ve doğal etkenlerle başka bölgelere taşınması. Kayaçların bulundukları yerde ufalanması ile aşınma olayını ayıran tek fark, aşınma artığı maddelerin taşınmasıdır.

Aşınma terimi geniş anlamıyla, Yer yüzeyindeki oluşumların yıpranmasına ve biçimlenmesine yol açan, kayaçların bulundukları yerde ufalanması, ufalanma ürünü olan maddelerin taşınması ve rüzgâr, akarsu, deniz ve buzul aşındırması gibi olayları kapsar. Bu geniş tanım daha doğru bir adlandırmayla süprülme ya da dağılma olarak anılır ve kütle hareketi süreçlerini de içerir. Aşınmanın daha dar kapsamlı bir tanımı ise, aşınma artığı maddelerin taşınması olayını dışta bırakır, ama bu yaklaşım aşınma ile ufalanma arasındaki ayrımı çok belirsizleştirir. Bu nedenle aşınma, aşınma ya da ufalanma artıklarının dağılma bölgesinden taşınması olayını da içerir, ama bunların yeni bir bölgede çökelmesi sürecini kapsam dışı bırakır. Birbirini tamamlayan aşınma ve çökelme ya da tortullaşma olayları, rüzgârın, hareket halindeki suyun ve buzların neden olduğu ve var olan yeryüzü biçimlerinin değişmesi ve yeni yer biçimlerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan jeomorfolojik süreçler biçiminde gelişir.

Aşınma çoğu kez kayacın dağılması ya da ufalanma sonucunda değişime uğramasından sonra ortaya çıkar. Ufalanma artığı kayaç parçaları, doğal etkenlerle bulundukları yerden ayrılacak ve uzaklara taşınacaktır. Ama aşınmadan önce ufalanmanın olması zorunlu değildir; kimi zaman bu iki dağılma süreci kayacı birlikte yıpratır, kimi zaman da tek başına aşınma temel dağıtıcı süreç olur. Her iki sürecin birlikte yer aldığı durumlarda, aşınmayı ufalanmadan ayırmak için, taşımanın var olup olmadığına bakılır.

Aşınmaya yol açan en önemli doğal etken, hareket halindeki sudur. Kıyı aşınması olarak adlandırılan deniz kıyılarının kemirilmesi, temel olarak deniz dalgalarının etkisiyle gerçekleştiği gibi, bir bölümüyle de deniz tepelerinin, rüzgâr ve don gibi atmosfer etkilerinin ve gelgit süpürmelerinin sonucu dağılmasıyla da ortaya çıkabilir. Deniz dalgası aşındırması, temel olarak su basıncının, kıyılara vuran dalgaların çarpma etkisinin ve su kütlesiyle durmaksızın çalkalanan kum ve çakılların aşındırıcı etkilerinin sonucudur. Dalgakıran gibi kıyı yapılarının aşınarak çökmesine yol açan en önemli etkenler, genellikle dalga çarpması ve su basıncıdır. Fırtına dalgalarının çarpma etkisi ve su basıncı ise, kaya bloklarının su gücüyle sökülmeye elverişli olduğu, büyük oranda çatlak ya da katmanlaşmış kayaçlardan oluşan kıyılarda etkilidir. Kıyılar üzerinde belki de en önemli aşındırıcı etkiyi, kıyı şeritlerine çarpan kum ve çakıllar yaratır. Dalga hareketiyle ileri-geri sürüklenen parçalar, kıyı boyunca ana kayacı aşındırdığı gibi, çakılların yıpranarak kuma dönüşmesine de neden olur. Kıyının ya da kumsalın yalnızca gözle görülür bölümleriyle sınırlı kalmayan aşındırma hareketi, 200 m derinliğe kadar inen denizdibi bölgelerinde de etkili olur. Dalga aşındırması kıyıların gerilemesine neden olurken, deniz tepeleri ve dalga düzlüklerinin oluşmasına yol açar. Bu arada deniz mağaralarının aşınmasıyla da kemerler ya da doğal köprüler ortaya çıkar. Dalga hareketiyle çeşitli maddelerin ileri-geri taşınmasının yanı sıra, dalgaların kıyıya çarptıktan sonra boylamasına hareket etmeleriyle, ya da kıyının hemen açığında görülen sığ kıyı akıntılarının etkisiyle tortullar da taşınır. Bu taşıma hareketleri yeni çökellerin oluşmasına ve kıyıdan denize doğru ilerleyen kıyı şeritleri, kıyıdilleri, kıyıokları ve set kıyılarının ortaya çıkmasına neden olur.

Akarsularda ve haliçlerde sığ dipler, hareket halindeki suyun etkisiyle aşınır ve bu aşınma özellikle suların kabarma döneminde artar. Haliçlerde buna, akarsu ile gelgit sularının aşındırıcı etkilerinin birleştiği suların çekilmesi dönemi sırasında ortaya çıkan gelgit akışının etkisi de eklenir. Bu süpürme hareketi, akarsu ya da akıntı gövdesi içindeki tortulları sürükleyerek taşır. Bu sürüklenen tortullar da, ya birbirlerine sürtünerek ya da akarsu dibini ve kıyılarını törpüleyerek yeni aşınmaların oluşmasına yol açar ve topladığı yeni tortulları da, akarsuyun su hacmi ve hızı elverdiği sürece beraberinde sürükler. Akarsuyun hızı özellikle sığlıklarda ve kıyı kesimlerinde yavaşlayınca bu tortullar çökelmeye başlar ve geniş birikinti yelpazeleri, taşkın ovaları, kıyıdilleri ve akarsu deltaları gibi yeryüzü biçimleri ortaya çıkar. Akarsulardan ya da öbür su akıntılarından etkilenmeyen yüzey toprakları ise, yağmurların, eriyen karların ve donların etkisiyle sürekli olarak aşındırılır. Buralarda oluşan molozlar ve tortullar küçük su akıntılarıyla akarsulara taşınır, oradan da denizlere sürüklenir.

Buzul aşındırması ise, ya buzların yüzey oluşumları üzerinde sürüklenerek buraları törpülemesi ya da hareket halindeki buzulların dipteki kaya bloklarını koparması biçiminde ortaya çıkar. Aşınma artıkları, buzul tarafından çökel halinde toplanana ya da buzul eriyene kadar sürüklenerek taşınır.

Kimi kurak bölgelerde ya da çöllerde, kumları süpüren rüzgârın kayaçlar üzerinde aşındırıcı bir etkisi vardır. Birbirine yakın olmayan ve bitkilerin koruyucu etkisinden yoksun olan kumulların yüzeyi de, rüzgârla sürüklenen kumların etkisiyle aşınarak biçim değiştirir. Bu rüzgâr hareketi yüzey oluşumlarının savrulmasına, başka bir deyişle küçük, gevşek parçaların yüzeyden ayrılmasına ve kum püskürmelerine neden olur. Savrulma, yüzeyde yalnızca rüzgârın ve aşındırıcı maddelerin etkisine dayanabilecek büyüklükte parçalar kalıncaya kadar sürer. Rüzgâr, aşınma artıklarını ya parçacıkların her yönde savrulduğu bir burgaç hareketi ya da komşu hava katmanlarının birbirinin üzerinden kaydığı düzgün bir akış biçiminde, Yer yüzeyine yakın kesimlerden ya da yükseklerden taşır. Taşıma sırasında yakın boyutlardaki parçacıklar gruplaşarak çökelmeye hazırlanır, büyük parçacıklar ise birbirlerine sürtünerek boyutlarını değiştirir. Rüzgâr aşındırmasının ürünü olan maddeler, rüzgârın hızı parçacıkları taşıyamayacak duruma gelene kadar ya da parçacıklar çeşitli yüzey oluşumlarına çarpana ya da yapışana kadar taşınır. *Ayrıca bak.* jeomorfolojik çevrim.

aşınma, malzemelerde yüzey yıpranması. Temel olarak, yük altında kayan iki yüzeyin karşılıklı mekanik etkileşim sonucu giderek madde yitirmeleri biçiminde ortaya çıkar. Yapıştırıcı, yıpratıcı, yenimleyici ve yüzey yorucu olmak üzere dört temel aşınma türü vardır.

Yapıştırıcı aşınma, iki malzemenin değme alanında güçlü tutunmaların oluşmasının bir sonucudur. Yapışma tutunması o kadar güçlüdür ki, bir kesme gerilimi altında, kırılma, değme yüzeyi yerine maddelerden birinin gövdesinde oluşur. Böylece de parçalanma ve dağılma başlar.

Yıpratıcı aşınma, sert ve pürüzlü bir yüzeyin daha yumuşak bir başka yüzeyin üzerinde oyuklar oluşturarak kaymasıyla oluşur. Kayan iki yüzey arasında yuvarlanan ya da yüzeylerden birine gömülü taneciklerin etkisiyle de ortaya çıkabilir. Sıvı ya da gaz akımıyla taşınan aşındırıcı parçacıklar da,

yüzeye hızla çarparlarsa yıpranmaya neden olabilirler.

Yenimleyici aşınma, bir yüzeyin sürtünme sonucu koruyucu katmanlarını yitirmesi ve gaz ya da sıvıların bu yüzeyi kimyasal olarak etkilemesinin sonucudur. Yüzeylerin sürekli karşılıklı etkileşimi, bu yüzeylerde oluşmuş ve maddeyi daha ileri düzeydeki yenimden koruyan, patina gibi çeşitli yenim ürünlerini yok eder.

Yüzey yorucu aşınma, metal tekerleklerin raylarda yaptığı gibi, bir kayma ya da yuvarlanma hareketinin sonucu olan aşırı gerilim nedeniyle ortaya çıkar. Gerilim, yüzeyaltı çatlaklarının oluşumuna yol açar. Bu çatlaklar büyüdükçe büyük tanecikler yüzeyden ayrılır ve çukurlar oluşur.

aşınmaz tepe *bak.* tanıktepe

aşırı besleme, içten yanmalı motorlarda, pistonların emme hareketinde silindirlere çekilen hava miktarını artırmak amacıyla hava kompresörü ya da vantilatörünün kullanılması. Ek havayla birlikte daha çok yakıt yanar ve böylece motorun gücü artar.

aşırı duyarlılık, AŞIRI DUYARLIK olarak da yazılır, alerjiye neden olan bir maddeye ya da fiziksel bir uyarana verilen yanıtın olağandan daha hızlı ve aşırı biçimde gelişmesine yol açan edinilmiş özellik. Bu terim çoğu zaman alerji ile ya da çok ağır bir alerji tepkisi olan anafilaksi ile eşanlamlı olarak kullanılır. Bağışıklıkbilimde, tepki mekanizmalarıyla birbirinden ayrılan dört aşırı duyarlılık tipi tanımlanmıştır.

I. tip aşırı duyarlılık, serumda ve deride bulunan reajin(*) türünden antikorların antijen özelliğindeki bir uyaranla karşılaşmasından doğan tepkileri tanımlar. Bu etkileşim, ince damarların geçirgenliğini artıran histamin gibi maddelerin, dokulardaki mast hücrelerinden hızla açığa çıkmasına neden olur. Bu tepki sırasında, damarlardan doku aralıklarına sıvı geçişiyle birlikte, bronşlarda olduğu gibi, şişme ve düz kas kasılmaları görülür. Anafilaksi(*), saman nezlesi(*), astım(*) ve ürtiker(*) I. tipten aşırı duyarlılık tepkileridir.

II. tip aşırı duyarlılık, kan dolaşımındaki bir antikorun, bir hücrenin yapısında yer alan ya da hücreye tutunmuş olan bir antijenle etkileşiminden ileri gelir. Bu tür bir tepkime, kan serumundaki komplemanı(*) etkinleştirerek hücre yıkımına yol açar. Alyuvarların yıkıma uğramasının sonucu olan hemolitik kansızlık, II. tip aşırı duyarlılığın en bilinen örneğidir. III. tip aşırı duyarlılıkta ise, antijen özelliğindeki bir uyaran antijen-antikor bileşiklerinin oluşumunu başlatır. Kan damarlarının içine ve çevresine kümelenen bu bileşikler, komplemanı etkin hale getirerek, hücrelerde ikincil yıkımlara yol açar. Arthus olgusu(*) ve serum hastalığı(*) III. tipten aşırı duyarlılık örnekleridir.

IV. tip aşırı duyarlılığı öbür üç tipten ayıran temel özellik, tepkinin, antijenle karşılaşmadan saatler, hatta günler sonra ortaya çıkması ve antikorlar yerine, duyarlaşmış lenfosit ve monositlere (akyuvar) bağlı olmasıdır. Tepkinin oluştuğu bölgenin yüzeysel görünümü öbür alerji tiplerindekine benzerse de, bu bölgede gelişen şişliğin nedeni sıvı toplanmasından çok hücre birikmesidir. Bu tür aşırı duyarlılık verem, kabakulak, kızamık, Malta humması gibi hastalıklardaki bakteri ya da başka kökenli enfeksiyonlara yanıt olarak gelişir. Ayrıca, vücut proteinlerine bağlanarak temas dermatiti adı verilen deri hastalığına yol açabilen çeşitli maddelerle uzun süreli temasa karşı da böyle bir tepki gelişebilir. Doku reddi (*bak.* organ ve doku nakli) IV. tipten aşırı duyarlık tepkilerinin örneklerindendir.

İlk üç tip aşırı duyarlılık, kandaki uygun antikorların nakledilmesiyle, aşırı duyarlı bir kişiden normal bir kişiye aktarılabilir. IV. tipin aktarılması ise, ancak duyarlaşmış lenfositlerin taşınmasıyla gerçekleştirilebilir.

aşırı hareketlilik sendromu *bak.* dikkat eksikliği sendromu

aşırı ince yapı, spektroskopide, bir tayf çizgisinin birkaç bileşene yarılması. Çekirdek olaylarından kaynaklanan bu yarılma, girişimölçer adı verilen özel bir optik aygıt kullanmaksızın, sıradan bir spektroskopla gözlenemez. Tayf çizgisi yarılması ince yapıda(*), elektronların spin (kendi eksenleri çevresindeki dönme) ve yörünge hareketlerinden doğan kuvvetlerin etkileşmesinin yarattığı enerji değişimlerinin sonucudur; aşırı ince yapıda ise bu olgu, elektronların yanı sıra çekirdeğin de kendi ekseni çevresinde dönmekte oluşuyla açıklanmaktadır. Atomun enerji durumları, aralarında çok küçük farklar bulunan enerjilere karşılık gelen düzeylere ayrılır. Her birine bir kuvantum sayısı verilen bu enerji düzeyleri kuvantalaşmış düzeyler olarak adlandırılır. Bir elementin atomları enerji yaydığında, bu kuvantalaşmış enerji düzeyleri arasında, aşırı ince yapıyı ortaya çıkaran geçişler olur.

Atom ve kütle sayıları çift olan çekirdeklerin spin kuvantum sayısı sıfırdır, bu nedenle tayf çizgilerinde aşırı ince yapıya rastlanmaz. Öbür çekirdeklerin tayfında ise, aşırı ince yapının ölçülmesiyle çekirdek spini hesaplanabilir.

Bir elementin atomlarının (izotoplarının) kütleleri arasındaki farklılıklar da benzer bir çizgi yarılmasına neden olur. Bu yarılmaya izotop yapısı ya da izotop kayması adı verilir. Bu tayf çizgileri de kimi zaman aşırı ince yapı olarak anılır, ama izotopları sıfır spinli (atom ve kütle sayıları çift) olan elementlerde de bu çizgiler görülebilir. Gerçek aşırı ince yapı göstermeyen izotop yapılarına ender rastlanır.

aşırı kazanç vergisi, belirlenen normal gelir standardını aşan kazançlar üzerinden alınan vergi. Aşırı kazançları belirleyen iki temel ilke vardır. Bunlardan birincisi, savaş kazançları ilkesi olarak bilinir ve vergi yükümlüsünün barış koşullarında elde ettiğinden fazla olan savaş dönemi kazançlarının geri alınması için tasarlanmıştır. Yüksek kârlar ilkesi olarak tanımlanan öbür ilke ise, yatırılmış sermayenin yarattığı yasal kazanç oranını aşan gelirleri temel alır.

Çağdaş anlamda aşırı kazanç vergisi, ilk kez I. Dünya Savaşı sırasında, bir gelir ölçeği ve savaştan ötürü ortaya çıkabilecek aşırı kazançları önleme aracı olarak kurumsallaştırıldı. Aşırı kazanç vergileri, II. Dünya Savaşı sırasında ve Kore'nin yeniden silahlanması döneminde (1950-53), kazançların savaştan etkilendiği birçok ülkede uygulandı. Yüksek kârlar ilkesine dayalı olan aşırı kazanç vergileri, Danimarka ve bazı Güney Amerika ülkelerinde barış zamanı vergisi sisteminin bir parçası haline gelmiştir.

Aşırı kazanç vergisinin ekonomik etkileri irdelenirken, genellikle iki temel ölçüt göz önünde bulundurulur. Bunlardan biri aşırı kazanç vergisinin, ekonomide denge sağlayabilmek amacıyla savaş zamanında elde edilen "beklenmedik kazançların" törpülenmesindeki etkisi, öbürü de ekonomik özendirmeler, üretim düzeyleri ve harcamalar üzerindeki etkisi. Aşırı kazanç vergisinin, özellikle şirket vergileri ve bireysel gelir vergileri ile ilgili olarak bir ülkenin toplam vergi sisteminin bir parçası haline getirilmesi ve neyin "aşırı" olduğunun belirlenmesi de ayrıca önemli sorunlar doğurmaktadır.

aşırı terleme, HİPERHİDROZ olarak da bilinir, genel ya da yerel olarak, deri yoluyla normalden fazla sıvı kaybetme. Heyecan, korku ya da kaygı insanda aşırı terlemeye neden olabilir ve terleme yoğun olarak koltuk altı, el avası, ayak tabanı, alın gibi bölgelerde görülür. Ayakların uzun süre ıslak ve soğukta kalmasından ileri gelen donmalar ve sempatik sinirlerin iltihaplanması da, örneğin ensefalitte olduğu gibi aşırı terlemeye yol açabilir. Genel aşırı terleme ise yüksek ateş sonrası ya da kişi çok sıcak bir ortamda kaldığında, aspirin, alkol ya da sıcak içecekler aldığında görülebilir. Sıtma, verem, tifo, Malta humması, şeker hastalığı ya da hipertiroidizmde çok daha ciddi boyutlara ulaşan genel aşırı terleme, ensefalite ve vazomotor etkinin arttığı sara tipine de eşlik eder.

aşırıakışkanlık *bak.* üstünakışkanlık

aşırıiletken *bak.* üstüniletken

aşırma, İNTİHAL olarak da bilinir, bir kimsenin başka birinin yazdıklarını alarak kendi yazdıklarıymış gibi kullanması. Aşırmanın, genellikle telif hakkına tecavüz olarak değerlendirilen sahtecilik ve korsanlık gibi suçlarla yakın ilgisi vardır. 13 Aralık 1951 tarihli ve 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun 35. maddesine göre bir bilimsel yapıttan alıntı (iktibas) yapılması, alıntı yapılan yapıtın ve yapıt sahibinin adından başka, alıntının bu yapıtın neresinden yapıldığının belirtilmesi koşuluna bağlıdır. Bu kurala aykırı davranış, yapıt sahibinin manevi haklarına tecavüz niteliği taşır.

Değişik sözcükler kullanılarak yalnızca düşünceler yinelenmişse, bu, hukuk bakımından aşırma sayılmaz. Ayrıca, aynı sözcükler kullanılmış olmasına karşın, bu anlatıma bağımsız olarak varıldığının kanıtlanabildiği durumlarda da aşırma söz konusu değildir.

Aşi (d. y. İS 352 - ö. y. 427), Babilli Yahudi din bilgini. Talmud'un temelini oluşturan şeriat derlemesi Mişna'nın önde gelen yorumcularındandır.

Babil'in Sura kentindeki Yahudi Akademisi'nin başkanı olarak Babil Talmud'una kesin biçimini veren iki kişiden biriydi. 309'dan beri kapalı olan akademi, Aşi'nin önderliğinde yeniden canlandırıldı. Dağınık kayıtları, kıssaları, şeriat yorumlarını ve vaaz geleneklerini derleyip düzenlemek gibi geniş kapsamlı bir iş 30 yıldan çok sürdürüldü. Aşi, 50 yılı aşkın süre Sura Akademisi'nin başkanlığını yürüttü, ayrıca komşu Mata Mehasya kentini de *amora*'ların(*) öğretim merkezi haline getirdi. Sura Akademisi başkanlığına Aşi'den sonra oğullarından Tabyomi geçti. Aşi'nin çalışması, 20-30 yıllık bir kesintinin ardından akademi üyesi bir grup bilgin tarafından tamamlandı. Babil Gemarası'nın (Talmud'u oluşturan Mişna yorumu), doğrudan Aşi tarafından mı, yoksa başkalarınca mı kaleme alındığı tartışma konusu olmuştur.

aşide-e (Japoncada "kamışla yapılan yazı resim"), el yazısına benzeyen dekoratif bir Japon kaligrafi üslubu. Yazılı rulolar, yazı takımlarını ve lake eşyayı bezemek için

kullanılan bu yazının harfleri doğal nesnelere benzer. Tipik *aşide-e* bir şiirin, hem metni oluşturan, hem de resimleme yerine geçen stilize edilmiş harflerle dekoratif bir biçimde sunulmasıdır.

Ayrıca, belli bir şiirin sunuluşu olmayıp, yalnızca şiirsel bir duygusallığı dile getiren *aşide-e*'ler de vardır. Şiir resmin (*uta-e*) bir türü olarak *aşide-e*, çoğu kez, altın ya da gümüşle süslenmiş lake işleri olan mürekkep taşı kapları ve mektup kutuları gibi *maki-e*'lerin (altın ya da gümüşle süslenmiş lake eşya) bezenmesinde kullanılmıştır.

Aşikaga, Japonya'da, Honşu Adasında, Toçigi ilinde (*ken*) kent. Vatarase Irmağı kıyısında yer alır. 14. yüzyılda Aşikaga şogunluğunu kuran Aşikaga Takauci burada doğmuştur. Aşikaga, Tokugava döneminde (1603-1867) Nikko-kaido (Nikko Karayolu) üstünde bir karakol kasabasıydı. Birkaç yüzyıl boyunca bir boyama ve örme merkezi olduktan sonra, 1867'de ulusal demiryolunun açılmasıyla Kanto Ovasının kuzeyindeki ipekböcekçiliği bölgesinin dokumacılık merkezi haline geldi. Sentetik elyaf üretiminin yanı sıra geleneksel iplik sanayisini de koruyan Aşikaga, güneydoğudaki Keihin Sanayi Bölgesi'nden bağımsızdır. Madeni eşya ve makine imalatı da yapılan kentin güneyindeki kırsal alanlarda yetiştirilen çiçek, domates, salatalık ve çilekler Osaka'ya gönderilir.

Anlatıldığına göre 9. yüzyılda şair Ono Takamura'nın kurduğu eski bir klasik okuldan Aşikaga Gakko, Aşikaga'da idi. 1432'de Uesugi Norizane adlı bir soylu, okulu onararak başına Budacı bir keşiş geçirdi. Çin'den bir çok klasik edebiyat kitabı getirtti. Bugün bunların çoğu, okuldaki bir kütüphanede saklanmaktadır. Okul alanı içinde ayrıca Konfüçyüs'e adanmış, 17. yüzyıldan kalma bir kutsal yer bulunmaktadır. Kentte iki tane Budacı tapınağı vardır. Nüfus (1990) 167.687.

Aşikaga dönemi *bak.* Muromaçi dönemi

Aşikaga Tadayoşi (d. 1306, Japonya - ö. 13 Mart 1352, Kamakura, Japonya), yöneticiler ve asker. 1338'den 1573'e değin Japonya'ya egemen olan Aşikaga şogunluğunun kurucusu, ağabeyi Aşikaga Takauci'nin pek çok zaferinin hazırlayıcısıdır.

Takauci, 1333'te kuvvetlerini İmparator Go-Daigo ile birleştirdiğinde, Tadayoşi de imparatorluk kuvvetlerinin önde gelen komutanlarından biri oldu, 1335'te imparatorluğa karşı ayaklandı. Tadayoşi'nin yaygın bir destek kazanmayı başarması üzerine Takauci de ona katıldı ve başkaldıran orduların komutasını devralarak 1338'de imparatorluk başkenti Kyoto'yu ele geçirdi. İmparator Yoşino Dağlarına kaçtı. Takauci de, Kyoto'da kendisini şogun olarak atamayı kabul eden yeni bir imparatoru tahta çıkarttı.

Takauci, devlet yönetiminde becerikli olamayınca, hükümet yönetimini 10 yıla yakın süre Tadayoşi üstlendi. Ama zamanla, Takauci'nin en yakın yardımcılarıyla Tadayoşi arasında düşmanlık başgösterdi ve Tadayoşi, Yoşino çevresinde halen hükümdarlığını sürdürmekte olan Go-Daigo'nun yandaşları arasına katıldı. Tadayoşi'nin kuvvetleri kısa zamanda başarı gösterdiler, ama kaynakları sınırlıydı. Sonunda Tadayoşi, Takauci'ye tutsak düştü. Kamakura'da hapsedildi ve büyük bir olasılıkla zehirlenerek öldürüldü.

Aşikaga Takauci (d. 1305, Japonya - ö. 7 Haziran 1358, Kyoto, Japonya), imparatorluk hükümetini devirerek 1338'den 1573'e değin Japonya'ya egemen olan Aşikaga şogunluğunu kuran savaşçı ve devlet adamı. İmparator, Aşikaga şogunluğu sırasında da yalnızca simgesel olarak hükümdarlığını sürdürdü. Takauci imparatorluk hükümetini devirmiş olduğu için, 19. yüzyılda Japon İmparatorluğu'nun yeniden canlandığı dönemde Japon tarihinin en büyük hainlerinden biri olarak anıldı. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra imparatora beslenen saygının azalmasıyla Takauci'nın önemi de yeniden kabul edilmeye başlandı.

Aşikaga ailesi, Kamakura dönemi (1199-1333) boyunca Japonya'nın en güçlü ailelerinden biri oldu; başkentleri Kamakura'dan ülkeye egemen olan ve imparatora yönetim içinde bir kukladan fazla rol vermeyen Hoco naiplerine birçok maiyet görevlisi yetiştirdi. Sonunda 1331'de İmparator Go-Daigo (hd 1318-1339) bir ayaklanma çıkartarak, imparatorluğu yeniden toparlamaya

Aşikaga Takauci, kimliği bilinmeyen bir sanatçının ipek üstüne boyama işi; özel koleksiyon International Society for Educational Information Tokyo

girişti. Ayaklanma kolayca bastırıldı, imparator da sürgüne gönderildi. Ama iki yıl sonra kaçmayı başararak yeniden kuvvetlerinin başına geçti, imparatorluk başkenti Kyoto'ya ilerlemeye hazırlandı. Takauci, Hoco hükümeti tarafından, Kyoto'nun savunmasını güçlendirmesi için gönderildi. Ama bu sırada, Hoco hükümetinin Kamakura dışında kalan toprakları üzerindeki denetimi zayıflamıştı. İmparatorluk kuvvetlerinin gücünden de cesaret alan Takauci, ansızın taraf değiştirdi; Japonya'nın doğusunda, Tamba eyaletindeki kendi topraklarına dönerek Kamakura hükümetine karşı bir ordu topladı.

Birçok başka büyük savaşçı da taraf değiştirince, Hoco hükümeti çöktü. Go-Daigo, 10. yüzyıldan beri ilk kez, hem siyasal, hem de askeri gücü elinde tutabilen bir imparatorluk hükümeti kurabildi. Ama yeni hükümet de çok geçmeden güçlüklerle karşılaştı. Go-Daigo kırsal kesime asla egemen olamadı, kendisine yardım eden savaşçılar da ganimetten aldıkları paydan hoşnut olmamaya başladılar.

Temmuz 1335'te Hoco ailesinden biri, bir ordu kurarak Kamakura'yı yeniden ele geçirmeyi başardı. Takauci bu fırsattan yararlanarak şogunluğa atanmasını ve Hoco ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmesini istedi. İsteği reddedildiği halde Kamakura üzerine yürüyüp düşmanı yendi. Bunun üzerine imparatorluk sarayı, Aşikaga ailesini imparatorun Kamakura'da tutulan oğlu Prens Morinaga'yı öldürmekle ve aileden gelen görevlileri imparatorun izni olmadan ödüllendirmekle suçladı.

Bunu bir savaş izledi ve Takauci, kardeşi Tadayoşi'nin de yardımıyla, imparatorluk ordusunu yenip Kyoto'yu ele geçirdi. Ama çok geçmeden yeniden toparlanan imparatorluk güçleri Takauci'yi kentten attı. Üç ay geçmeden Takauci büyük ve birleşik bir ordunun başında geri dönerek imparatorun ordularını yendi. Go-Daigo'nun hükümdarlık hakkını yitirdiğini ilan ederek imparatorluk ailesinin başka bir kolundan yeni bir imparator buldu ve kendisini şogun ilan ettirdi. Devrik imparator, Yoşino Dağlarına kaçtı ve kendisini gerçek hükümdar ilan etti. Kuzeydeki Kyoto sarayıyla, güneydeki Yoşino sarayı arasındaki düşmanlık 1392'ye değin sürdü.

Daha sonraki yıllarda Takauci ile kardeşi Tadayoşi arasındaki kavga, Aşikaga aile birliğini o kadar güçsüzleştirdi ki, Takauci bir daha tam gücünü asla toparlayamadı. Torunu Yoşimitsu'nun şogunluğuna değin aile, tam anlamıyla bir kurumsallaşmayı gerçekleştiremedi. Aşikaga ailesi 1573'e değin şogun unvanını taşımasına karşın, feodal askeri önderler ve ülkenin her yerine yayılmış güçlü Budacı manastırların tümü üzerinde ancak kısa bir süre etkin denetim kurabildi.

Takauci çok kültürlü bir insandı ve *vaka* (31 heceli şiir) ile *renga* (zincirleme dize) yazardı. Zen mezhebinin gelişmesine katkılarda bulundu ve ülkenin her yanında tapınaklar yaptırdı. Bunlar arasında Kyoto'daki Tenryu-ci de bulunmaktadır.

Aşikaga Yoşimasa (d. 20 Ocak 1436, Kyoto - ö. 27 Ocak 1490, Kyoto), Japonya'nın en büyük kültürel atılım dönemlerinden birinin başlamasına yardımcı olan şogun. Tahtın yeni vârisini seçmek için harcadığı çabalar Büyük Onin Savaşı'na (1467-77) yol açmıştır.

Yoşimasa 1449'da şogun ilan edildiğinde 13 yaşındaydı. Bu dönemde açlık ve yoksulluğun egemen olduğu kırsal kesimde merkezi otorite zayıflamıştı. Yirmi dokuz yaşına geldiğinde bu sorunlarla başa çıkamayan Yoşimasa şogunluktan ayrılmaya karar verdi ve küçük kardeşini ardılı olarak atadı. Ama bu atama yürürlüğe girmeden bir oğlu oldu (1465) ve karısı oğlunun tahta geçmesini istedi. Bu durum, şogunluğa hizmet eden askeri iki karşıt grup arasında bir savaş bahanesi oldu (1467). İki tarafın da üstünlük sağlayamadığı savaş 1477'ye değin sürdü. Bu arada Yoşimasa yönetimi oğluna bırakarak tahttan çekildi (1473).

Bir şogun olarak yetersiz kalan Yoşimasa, büyük bir sanat koruyucusuydu. Şogunluktan çekildikten sonra Kyoto'da Higaşiyama'da (Doğu Tepeleri) ünlü Ginkaku-ci'yi (Gümüş Tapınak) yaptırdı. Burada Japon çay törenlerini güzel sanatların bir kolu haline getirdi, birçok ünlü sanatçıyı, çanak çömlek ustalarını, No (klasik duns tiyatrosu) oyuncularını destekledi, korudu. Higaşiyama diye bilinen bu dönemi günümüzde Japon sanat tarihinin en önemli dönemi kabul edilir.

Aşikaga Yoşimitsu (d. 25 Eylül 1358, Kyoto - ö. 31 Mayıs 1408, Kyoto), büyükbabası Aşikaga Takauci'nin (1305-58) 1338'de kurduğu Aşikaga şogunluğunun siyasal istikrarını sağlayan şogun.

1368'de şogun ilan edilen Yoşimitsu imparatorluk bürokrasisi içinde etkin görevler üstlendi. Kyoto'da ayrı bir yönetim kuran Takauci'nin böldüğü imparatorluğu 1392'de yeniden birleştirdi.

Kırsal kesimde yeteri kadar güçlü değildi, bazı yerel savaşçı gruplarının ayaklanmalarıyla karşılaştı. 15. yüzyıl başlarında korsan gemileriyle Çin kıyılarını yağmalayarak ti-

careti engelleyen güneybatıdaki feodal beyleri denetim altına almayı başardı. Çin'le ticaretin yeniden başlaması Japonya'da 1392'de Yoşimitsu ile başlayan ve 75 yıl süren kültürel rönesans için simgesel bir anlam taşıyordu. Yoşimitsu döneminde gösterişli bir saray yaşantısı vardı ve yüksek görevler Zen Budacı rahiplere verilirdi. Bu dönemde birçok görkemli tapınak ve saray inşa edildi. Bunların en ünlüsü 1394'te oğlu yararına tahttan çekildikten sonra Yoşimitsu'nun Kyoto'nun kuzeybatı eteklerinde yaptırdığı Kinkaku-ci'dir (Altın Tapınak).

Aşil *bak.* Akhilleus

aşiran *bak.* hüseyniaşiran

aşiret, 11. yüzyıldan başlayarak Ön Asya'ya ve Anadolu'ya göç eden Türkmenlerde, göçebe ya da yarı göçebe kabile(*) ya da benzeri kandaş birim. Henüz yerleşik olmayan yaşama düzenini kendi içinden bir başkanın yönetiminde sağlayan, aynı soydan ya da aynı soydan olduğuna inanan insan topluluğudur.

Oğuz aristokrasisinin kurduğu Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinde, temel insan gücünü oluşturan aşiretleri uygar düzene ve yerleşik tarıma zarar vermemeleri için irsi reislerinin önderliğinde, uç(*) denen sınır boylarına kaydırmak önemli bir politikaydı. Osmanlı toplumunu oluşturan öğelerden biri de aşiretler ya da konar göçer halktı. Bunlar mevsimden mevsime yaylak ve kışlak arasında hareket ederlerdi. Sürekli bir yaylak-kışlak hareketi (İngilizce *transhumance*) içinde olmalarına karşın, tam anlamıyla göçebe değillerdi. Yaylakta hayvancılıkla uğraşırken, kışlıkta tarım da yaparlar, ama daha çok, temel etkinlikleri olan hayvancılığın ürünlerinin tarım ve zanaat ürünleriyle değiştirilmesi ile uğraşırlardı. İspanya ve İran'daki benzer düzenler üzerine günümüzde yapılan araştırmalar, *transhumance* pratiği içindeki göçerlerin kapalı bir ekonomi oluşturmadıklarını, tersine, tarım ve zanaat üretimini tamamlayan önemli bir rol oynadıklarını ortaya koymuştur.

Türkmen aşiretlerinin toplumsal örgütlenmeleri aşiret, oymak ve oba düzenindeydi. Aşiret, boy(*) ya da kabileye; oymak ve oba ise klan(*) benzeri birimlere denk düşüyordu. Aşiretin ve oymağın başında bir bey (Araplarda şeyh) bulunurdu. Göçer aşiretlerinin yerleşik ve merkezi bir devlet ile eklemlendiği koşullarda, bir aşirete bey atanması, o aşiretin başındaki kethüda ve yaşlılarca yapılır, bu bey yönetimce onaylanırdı. Beyliğin soydan geçtiği boylarda, bey ailesinin yanı sıra bir torun grubu vardı. Bunlar aşiret aristokrasisini oluştururdu. Aşiret halkı Osmanlı hukuku açısından reaya(*) statüsündeydi. Anadolu'daki aşiretler ile Rumeli'deki aşiretler birbirlerinden farklıydı. Rumeli'deki Yörükler askeri ve yönetsel amaçlar için özel bir düzen içinde örgütlendirilmişlerdi. Aşiretler sahip oldukları geniş sürülerle imparatorlukta gerek sivil, gerek askeri kara taşımacılığına hayvan sağlıyor, bunun yanı sıra hayvansal ürün gereksinmesini de karşılıyorlardı.

Konar göçerler yerleşik tarımcı reaya gibi çift(*) ve hane halkı esasına göre değil, devlet tarafından iç yapılarına müdahale edilmeksizin, topluluk olarak vergilendirilirler; sahip oldukları hayvan başına nakdi bir vergi, bunun dışında çeşitli resimler alınırdı. Vergi ve resimleri ödeme konusunda aşiretlerle devlet arasında zaman zaman anlaşmazlıklar olurdu. Aşiretlerin bazı görevleri vardı. Maden, derbent ve geçitlerin eşkıyadan korunması, madenlerin çıkarılması ve taşınması, gereksinim duyulan maddelerin madenlere götürülmesi, ordunun taşımacılık işlerinin yerine getirilmesi, iç ayaklanmaların bastırılması, İkinci Viyana Kuşatması'ndan (1683) sonra orduya asker sağlanması irsi reisleri aracılığıyla devlet tarafından kendilerine bindirilen ek görev ve yükümlülükler arasındaydı.

Osmanlı Devleti özellikle 1683'teki bozgun ve 1699 Karlofça Antlaşması ile Avrupa karşısındaki zayıflığı belirginleştiği, askeri başarı umudu kalmadığı andan başlayarak, daha çok içe döndü ve aşiretleri iskân etmeye yönelik bir politika izledi. Özellikle 19. yüzyılda Çukurova'daki aşiretlerin iskânı önemli toplumsal çalkantılara yol açtı (*bak.* Fırka-i İslahiye). Ama aşiretler yalnızca hükümet baskısıyla değil, ekonomik nedenlerle yerleşik yaşamın daha çekici hale gelmesinden ötürü de yerleşik yaşama geçtiler. 1876'da çıkartılan İdare-i Nevahi Nizamnamesi gereğince aşiret beylerine aşiret müdürü sanı verildi. 1908'den sonra bu uygulama kaldırıldı.

Günümüzde aşiretler yalnızca Doğu Anadolu'da kalmıştır. Bu aşiretleri oluşturan temel etken kan ve akrabalık bağlarıdır. Aşiretin başında bir aşiret reisi vardır. Aşiret reisliği günümüzde babadan oğula geçmez. Alt grup reisleri arasında sivrilenler aşiret reisliğini elde etmektedir. Doğu Anadolu'daki aşiretler genellikle hayvancılıkla uğraşırlar. Bu yöredeki hızlı nüfus artışı aşiretlerin otlak bulma zorluğuyla karşılaşmalarına yol açmaktadır. Bu da aşiretlerin yerleşik yaşama geçmesi sonucunu doğurmaktadır.

Aşiret Mektebi, II. Abdülhamid döneminde, daha çok Doğu Anadolu ve Arap ülkelerindeki aşiret ileri gelenlerinin çocuklarını eğitmek amacıyla İstanbul'da açılan okul.

Aşiret Mektebi'nin kurulmasından önce Arap aşiret reislerinin çocukları devşirme yöntemine benzer bir biçimde toplanıp Silahşoran-ı Hassa Bölüğü'nde eğitiliyorlardı. II. Abdülhamid ülke genelinde eğitim kurumlarını yaygınlaştırırken, İstanbul'da da bir Aşiret Mektebi açılmasını istedi. Padişah, Arapları Panislamcı görüşte birleştirmeyi ve merkeze bağlı yeni bir kuşak yetiştirmeyi amaçlıyordu. Aşiret Mektebi, 3 Ekim 1892'de, Beşiktaş'ta Akaretler'de açıldı; ama gerekli hazırlıklar tamamlanamadığı için ancak 12 Eylül 1894'te öğretime başlayabildi. Öğretim süresi beş yıldı. Yaşları 12-16 arasındaki Arap gençlerden seçilerek alınan öğrencilere, Türkçe derslerinin yanı sıra, genel kültür ve Osmanlı terbiyesi öğretiliyordu. İki yıl sonra Esma Sultan Sarayı'na taşınan Aşiret Mektebi'ne Rumeli ve Doğu vilayetlerindeki etnik grupların ileri gelenlerinin çocukları da alınarak, öğrenci sayısı 50'den 250'ye çıkarıldı. Aşiret Mektebi'ni bitirenlere 1897'de kaymakam olarak yetişmeleri için Mekteb-i Mülkiye'de bir yıllık bir program uygulandı. Bu sınıf, birer yıl aralıkla dört dönem mezun verdi.

Aşiret Mektebi'nin kurulmasının amacı, çeşitli etnik grupların ileri gelenlerinin burada yetiştirilen çocuklarını geldikleri bölgelerde öğretmen, subay ve kaymakam olarak görevlendirip, rütbe ve maaşla merkezi hükümete bağlı duruma getirmek, bulundukları yerlerde çıkabilecek ayaklanmaları bu yolla önlemekti. Ama aşiret reisleri, İstanbul'a gönderecekleri çocukları, hükümetin elinde tutacağı birer rehin biçiminde yorumladıkları ve kendi çocukları yerine halktan çocuklar gönderdikleri için uygulama başarılı olamadı. Burada okuyanlar, milliyetçi bir görüşle yönetim aleyhine açık eleştirilerde bulunmaya başladılar. Okul, öğrencilerin verilen yemeği bahane ederek ayaklanmaları üzerine 1907'de kapatıldı.

Aşiyan, şair Tevfik Fikret'in İstanbul'da, Rumelihisarı semtindeki evi. 1906'da tamamlanan evi Fikret kendi mimarlık anlayışı doğrultusunda inşa ettirmiş ve yer yer kendi yaptığı tablolarla bezemiştir. Üç katlı olan yapı bir koruluk içinde yer alır. Farsça bir sözcük olan "aşiyan"ın anlamı da "kuş yuvası"dır. Fikret'in edebiyatçı dostlarıyla ilişkilerini sürdürdüğü bu ev 1945'te İstanbul Belediyesi tarafından Edebiyat-ı Cedide Müzesi haline getirilmiştir.

aşk, tasavvufta, varlığın temeli ve yaratılış nedeni sayılan sevginin en yüksek düzeyi. Hadis bilginlerinin mevzu (uydurma) kabul etmelerine karşılık, mutasavvıfların üzerinde önemle durdukları "kenz-i mahfi" (gizli hazine) hadisine göre Tanrı gizli bir hazine iken tanınmayı ya da başka bir rivayete göre güzelliğini seyretmeyi sevdiği için evreni yaratmıştır. Bu nedenle evrenin yaratılış, varoluş nedeni bilgi ve sevgidir. Mutasavvıfların evren ve metafizik konusundaki görüşlerinin temel belirleyicisi olan bu anlayışa göre evren, mutlak güzellik (cemal-i mutlak) olan Tanrı'nın güzelliklerini yansıtan bir aynadır. Bu nedenle güzele âşık olan insan gerçekte Tanrı'ya, evrende yansıyan Tanrı güzelliğine âşık olmaktadır.

Bu anlayışa bağlı olarak mutasavvıflar aşkı geçici (mecazi) ve gerçek (hakiki) olarak ikiye ayırırlar. Geçici aşk, bir güzele gönül vermek, ona vurulmaktır. Başka bir deyişle bütün özlem duygularının tutkuyla bir kişiye yöneltilmesidir. Mutasavvıflara göre bu geçici aşk gerçek aşkın köprüsüdür. Çünkü aşk, âşığın gözünden bütün varlıkları, gönlünden bütün istekleri siler, boşaltır; sevgiliden başka bir varlık ve istek bırakmaz. Bu ise tevhide hazırlıktır. Bu duygunun evrimiyle kişi güzelden güzellere, güzellerden güzelliğe, insanlığa ve dünyaya geçer. Böylece âşığın gözünde sevgili salt bir simge durumuna gelir. Yaratılışı, yaratılıştaki hikmetleri, kudreti görmeye, yaratılanı sevmek, onda yok olmaktan yaratanı sevmeye, onda yok olmaya yönelir. İşte bu yönelişle kişi geçici aşktan gerçek aşka, Tanrı aşkına ulaşır.

Aşk sözcüğü Kuran'da geçmez. Sözcük her iki anlamı birlikte içerdiği için Tanrı'nın kullarını sevmesine ya da kulların Tanrı'ya duydukları sevgiye aşk denmesi İslam hukukçuları (fakihler) tarafından hoş görülmemiştir. Buna karşılık mutasavvıflar aşkı dinsel duygunun en yüksek görünümü olarak kabul etmişlerdir. Örneğin Muhyiddin Arabi'ye göre Hz. Muhammed "Habibullah"tır (Tanrı'nın sevgilisi) ve bu nedenle İslam katıksız bir aşk dinidir.

Mutasavvıfların yorumuna göre, Mirac gecesi Hz. Muhammed'i sidretu'l-müntehâ'ya kadar getirip oradan öteye geçemeyen Cebrail aklı, oradan öteye geçebilen ve kılavuzluk görevini devralan Refref ise aşkı simgeler. Bu nedenle Mutasavvıflar aşkı Tanrı'ya ulaşmanın en güvenli, en doğru ve en hızlı aracı kabul etmişlerdir.

Aşkâbad, Türkmenistan'da yönetim birimi (*oblast*). 95.400 km² genişliğindeki topraklarının çok büyük bir bölümü Karakum Çölü ile kaplıdır. Güney sınırı boyunca Kopet Dağları uzanır. Karakum Kanalı boyundaki dağların eteklerinde Tecen ve Aşkâbad vahaları yer alır. Yörede son derece kurak bir kara iklimi egemendir. Uzun kış mevsimi oldukça soğuk, yazlar ise sıcak geçer. Ekonomi, vahalarda yapılan sulu tarıma dayanır. Ana ürün pamuktur; ekili alanların geri kalan bölümünde ise tahıl ve hayvan yemi üretilir. Sebze, kavun, karpuz, patates

ve üzüm de yetiştirilir. Hayvancılıkta en önemli yeri karagül koyunu alır; bir ölçüde sığır ve deve de yetiştirilir. Halı dokumacılığı ve ipek üreticiliği önde gelen zanaatlardır.

Karakurum'un büyük bölümünde yerleşime rastlanmaz; nüfusun hemen hemen tümü güneydeki vahalarda toplanmıştır. Yönetim merkezi Aşkâbad, Bezmein ve Tecen'den başka kent yoktur. Aşkâbad yönetim birimi, bir demiryolu ile Hazar Denizine ve ülkenin öbür bölgelerine bağlanır. Nüfus (1989 geç.) 402.000.

Aşkâbad, Türkmence AŞGABAT, eskiden ASKHABAD ve (1919-27) POLTORATSK. Türkmenistan'ın başkenti ve Aşkâbad yönetim biriminin (*oblast*) yönetim merkezi. İran sınırından 30 km kadar içeride, Karakum Çölünün kenarında, Kopet Dağlarının kuzey eteklerindeki Ahal vahasındadır. Bir Rus kalesi olarak 1881'de kuruldu ve Zakaspiskaya (Trans-Hazar) yönetim biriminin yönetim merkezi yapıldı. Adı, yakınındaki Türkmen yerleşim bölgesi Aşkâbad'dan (Arapça *aşk* "sevgi"; Farsça *âbad* "kent") gelmektedir. Kervan yolları üstünde bulunması ve Zakaspiskaya Demiryolu'nun da 1885'te buradan geçmesi çok sayıda insanın kente akın etmesine neden oldu. 1911'de nüfusu 45 bini geçiyordu. Aşkâbad'da Aralık 1917'de Sovyet yönetimi kuruldu, ama Temmuz 1918'de iktidar Beyaz Ruslar'a geçti. Kısa bir süre sonra geri alınan kente, yerel bir devrimci olan Poltoratsk'ın adı verildi, 1924'te de yeni oluşturulan Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldı. 1927'de, günümüzde de kullanılan asıl adı Aşkâbad geri verildi. Ekim 1948'de, Sovyetler Birliği'nde bugüne değin görülen en şiddetli depremle baştan başa yıkılan kent, aynı düzenli plan üzerine yeniden kuruldu. Karakum Kanalının 1962'de kente ulaşmasıyla, bölgedeki sürekli su sıkıntısı büyük ölçüde azaldı.

Aşkâbad günümüzde bir yönetim, sanayi, taşımacılık ve kültür merkezidir. Cam, halı ve pamuklu dokuma tesisleri ile maden işleyen atölyeleri vardır. Çevredeki doğanın çarpıcı yapısı burayı sinema sanayisinin merkezi haline getirmiştir. Kentte Türkmen Devlet Üniversitesi de içinde olmak üzere politeknik, tarım ve tıp enstitüleri ile birlikte, altı yükseköğretim kurumu yer alır. 1951'de kurulan Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi bünyesindeki Çöl Enstitüsü, eski SSCB'de dalında tekti. Opera binası ve üç tiyatro ile tarih, yerel bilim ve güzel sanatlar müzeleri kentteki öteki görülmeye değer yerlerdir. Nüfus (1989) 398.000.

Aşkale, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.527 km² olan Aşkale ilçesi kuzeydoğu ve doğuda Merkez ilçe, güneyde Çat ilçesi, batıda Erzincan, kuzeyde de Bayburt illeriyle çevrilidir.

Çevresi yüksek dağlarla kuşatılmış olan ilçe topraklarının orta kesimi çukurluktur. Kuzey kesimi Doğu Karadeniz Sıradağlarının iç sıralarına bağlı dağlar engebelendirir. Bu kesimde yer alan Köp Dağının doruğu Bayburt ilinin sınırları içinde kalır. Köp Dağına batıdan eklenen Coşan Dağının kuzeybatıdaki doruğu 2.975 m'ye erişir. Güney kesimi engebelendiren Kılıçkaya Dağının doruğu ilçe merkezinin batısında 2.669 m'yo yükselir. Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde batı-doğu doğrultusunda uzanan çöküntü alanı dizisinin bir bölümü ilçe sınırları içindedir. Bu çöküntü alanlarından Erzurum Ovası, ilçenin batı kesimindeki bir boğazla batıdaki Tercan Ovasına bağlanır. İlçenin orta kesiminde yer alan ve Aşkale Ovası olarak da adlandırılan çöküntü alanı doğudaki Erzurum Ovasının(*) bir parçası durumundadır. İlçe hem Basra Körfezine, hem de Karadeniz'e su gönderir. En önemli akarsu çöküntü alanı boyunca batıya doğru akan Karasu Irmağıdır(*). Çoruh Irmağına(*) katılan Serçeme Deresi de kuzey kesimden kaynaklanır.

İlçedeki başlıca ekonomik etkinlik, bitkisel üretim ve hayvancılıktır. En çok buğday, arpa, çavdar, patates ve şeker pancarı yetiştirilir. Sığır da beslenir. İlçe topraklarındaki linyit yatakları Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ) tarafından işletilmektedir. İlçedeki en önemli sanayi kuruluşu ise çimento fabrikasıdır.

Eski bir yerleşim alanı olan Aşkale yöresi 1387'de Timur'un eline geçti. Aşkale'nin Osmanlı topraklarına katılışı 1473'e rastlar. 1916'dan 1918'e değin Ruslar'ın işgali altında kalan Aşkale yöresi 1 Temmuz 1937'de ilçe durumuna getirildi.

Aşkale'den bir görünüm
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Aşkale kenti Karasu Irmağı vadisinde ve önemli bir yol kavşağında yer alır. Haydarpaşa-Kars demiryolu kentten geçer. İran'dan gelen E-23 Karayolu'ndan kentte ayrılan E-390 Karayolu Trabzon ile bağlantıyı sağlar. E-23 Karayolu kentin fiziksel yapısının biçimlenmesinde etkili olmuştur. Önce karayolunun kuzeyinde bulunan kent, daha sonra karayolunu kadar yayılmış ve yol boyunca gelişmeye başlamıştır. Yer yer, karayolunun güneyindeki askeri alanlara taşan yeni konut alanları kurulmaktadır.

İlçedeki önemli tarihsel yapılar Aşkale, Cinis ve Pırtın kaleleri, Topal Çavuş Camisi ve Evreni Kümbeti'dir. Aşkale'ye 24 km uzaklıktaki Hacı Bekir Hanı yıkık durumdadır.

Aşkale Belediyesi 1967'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 42.533; kent, 15.494.

Aşkelon, ASHKELON, ASCALON ya da ASKALON olarak da yazılır, Filistin'de kıyı kenti. 1948'den bu yana İsrail sınırları içindedir. Modern kent, eski Aşkelon'un 2 km kuzeydoğusundadır.

Kalıntılardan, kentteki ilk yerleşim tarihinin, İÖ 2000'lere değin geri gittiği anlaşılmıştır. İÖ 19. yüzyıla ait Mısır belgelerinde kentin adına rastlanmaktadır. Ayrıca Tel el-Amarna'daki 14. yüzyıl firavun arşivlerinde bulunan Amarna Yazıtları'nda da kentten söz edilmektedir. Bundan yaklaşık 150 yıl sonra, Mısır firavunu II. Merneptah bir ayaklanmayı bahane ederek kenti ele geçirdi. İÖ 12. yüzyıl ortalarında Mısır egemenliği zayıflayınca Aşkelon bir Filistin kenti oldu. Kitabı Mukaddes'te adı geçen Hâkimler Dönemi boyunca ve İsrailoğulları egemenliğinin ilk döneminde, Filistin *pentapolis* (beş kent) birliğinin bir üyesi olarak kaldı. İÖ 735 dolayında, III. Tiglat-pileser döneminde Asur egemenliğine girdi. İÖ 701'de isyan eden kentte Sinahheriba (Sanherib) yeniden Asur egemenliğini kurdu. Aşkelon, Babil kralı II. Nabukadnezar (hd İÖ 605-562) tarafından ele geçirilip halkının büyük bölümü Babil'e sürülene değin Asurlara bağımlı kaldı.

Büyük İskender İÖ 332'de kenti aldı. İÖ 323'te İskender ölünce ardılları Ptolemaios ve Selevkos kralları kentin yönetimini ele geçirmek için savaştılar. Helenistik Dönemde Askalon adını alan kent, Haçlı Seferleri boyunca da hep bu adla anıldı. Roma'ya bağlı olan Yahuda kralı Büyük Herodes'in (hd İÖ 37-34) burada doğduğu söylentisi doğrulanmamıştır. Bununla birlikte, kentte yapılan kazılarda Herodes'in yaptırdığı düzenli kamu yapıları ortaya çıkmıştır. 636'da Arapların aldığı kent, 50 yıllık bir savaştan sonra da 1153'te Haçlıların eline geçti; önemli bir Haçlı limanı ve kalesi oldu. 1191'de Salaheddin Eyyubi, surlarını yıkarak kenti ele geçirdi. Bundan bir yüzyıl sonra yıkıntı haline gelmiş olan kentte, 20. yüzyıl ortasına değin yerleşim görülmedi. Filistin Araştırma Vakfı 1920-22'de yaptığı kazılarla kalıntıları ortaya çıkardı. Günümüzde Tel-Aşkelon Tepesi olarak bilinen yer, ulusal eski yapıtlar parkı içinde korunmaya alınmıştır.

Modern Aşkelon kenti ise, başlangıçta el-Mecdal adında bir Arap yerleşim yeriydi. Arap-İsrail Savaşı'ndan (1948-49) sonra Araplar burasını terk etti. Sonradan yerleşen Yahudi göçmenler kente Migdal Gad, daha sonra da Migdal Aşkelon adını verdiler. 1950'lerde planlanan modern kentin merkezi, batıda deniz kıyısına yakındır. Kentte yüksek bir saat kulesi ve kapalı çarşılar vardır. 1950'lerde ulusal su planı için öngerilimli betondan boru üreten bir fabrika kurulmuştur. Ayrıca Aşkelon'da dokuma, plastik ürünleri ve kol saati imal edilmektedir. Kuzeydeki sanayi bölgesinde, otomobil parçası yapan ve tarım ürünlerini işleyen fabrikalar vardır. Kızıldeniz'den Elat limanına uzanan Necef (Negev) ötesi petrol boru hattı, Akdeniz'e Aşkelon'da ulaşır. Kent ayrıca güzel plajları, otel ve kampingleriyle turistik bir merkez olarak da gelişmiştir. Nüfus (1987 tah.) 55.400.

Aşkenazi (İbranice *Aşkenaz* "Almanya"), çoğul AŞKENAZİM, EŞKENAZI olarak da bilinir, Haçlı Seferleri (11-13. yy) yüzünden Slav ülkelerine (Polonya, Litvanya, Rusya) göç etmeden önce Ren Vadisinde ve Fransa'da yaşayan Yahudilere verilen ad. 17. yüzyılda Doğu Avrupa'da görülen dinsel baskılar karşısında Aşkenazilerin büyük bölümü Batı Avrupa'ya yerleşti. Burada, Doğu Avrupa'da olduğu gibi, öbür Yahudi topluluklarıyla kaynaştılar. Zamanla, İspanyol ayin usulüne bağlı Sefardi Yahudilerinden ayırt etmek için, Alman ayin usulünü benimseyen tüm Yahudilere Aşkenaziler denildi. Aşkenaziler, İbranice telaffuzları, kültür gelenekleri, sinagog kantilasyonu (ilahi söyleme), Aşkenazi dilini 20. yüzyıla değin yaygın biçimde kullanmaları ve özellikle sinagog törenleri bakımından Sefardilerden ayrılırlar.

Günümüzde Aşkenaziler, yeryüzünde yaşayan Yahudilerin yüzde 80'inden çoğunu oluşturur. ABD, eski SSCB ve Uluslar Topluluğu ülkelerinde Sefardilerden sayıca çokturlar. İsrail Devleti'nde Aşkenazilerin ve Sefardilerin hahambaşları eşit konuma sahiptir. Reformcu ve Tutucu Yahudi cemaatlerinin tümü Aşkenazi geleneğine bağlıdır.

Aşkenazi, Vladimir, Rusça tam adı VLADİMİR DAVİDOVİÇ AŞKENAZİ (d. 6 Temmuz 1937, Gorki, Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti), piyanist ve orkestra şefi. Mozart, Beethoven, Alman romantikleri ve 20. yüzyıl Rus bestecilerini kapsayan geniş bir repertuvarı vardır.

Piyano derslerine altı yaşında başlayan Aşkenazi, Moskova Merkez Müzik Okulu'nda 10 yıl Anaida Sumbatyan'dan ders aldı. 1955'te, Moskova Konservatuvarı'nda Lev Oborin'in piyano sınıfına girdi. 1956'da Brüksel'deki Belçika Kraliçesi Elisabeth Uluslararası Müzik Yarışması'nda altın madalya kazanınca, ünü ülkesinin dışına taştı. 1955'te 5. Varşova Uluslararası Chopin Yarışması'nda ikincilik ödülü aldı; 1962'de Çaykovski Yarışması'nda birincilik ödülünü paylaştı. 1963'te yurdunu terk eden Aşkenazi, 1972'de İzlanda uyruğuna girdiyse de, İsviçre'de yaşamayı sürdürdü. 1970'lerin ortalarında orkestra şefliği de yapmaya başladı.

Aşkenazi dili *bak.* Yidiş

Aşkenazi edebiyatı *bak.* Yidiş edebiyatı

Aşkenazi tiyatrosu *bak.* Yidiş tiyatrosu

aşkın sigorta, sigorta bedelinin sigorta değerini aşması. Bir menfaat değeri aktif sigortalarında söz konusu olduğu için, aşkın sigorta da ancak bu sigortalarda ortaya çıkabilir.

Aşkın sigorta, sözleşme yapılırken olabileceği gibi, sigorta süresi içinde sigorta değerinin azalmasıyla, sonradan da ortaya çıkabilir. Tür olarak belirlenmiş bir mal topluluğuna ilişkin sigortalarda, mal miktarında azalma, toplam sigorta değerinin azalmasına yol açar, eğer teker teker belirlenmiş birden çok mal sigorta edilmişse, bu durum söz konusu olmaz.

Türk Ticaret Kanunu'nun 1283. maddesine göre, zararın tazmini sırasında sigorta bedeli sigorta edilen menfaatin değerini aşarsa, sigortanın bu değeri aşan bölümü geçersizdir. Bu durumda sigorta bedeli indirilir ve primin fazla tahsil edilen miktarı geri verilir. Yani Türk Ticaret Kanunu aşkın sigortayı yalnızca rizikonun gerçekleşmesinden sonrası için düzenlemiştir. Oysa yabancı hukuklarda, sigorta süresi içinde riziko gerçekleşmeden önce aşkınlık bulunduğu saptanırsa, taraflardan birinin istemiyle durum düzeltilir.

Sigorta ettirenin haksız bir kazanç elde etmek için bir menfaatini değerinden yüksek göstermesi durumunda Türk Ticaret Kanunu'nda bir yaptırımı öngörülmemiştir. İsviçre'de kötü niyetin varlığı halinde, sigortacının sözleşme ile bağlı olmadığı, ama tahsil edilen primlerin sigortacıda kalacağı; Almanya'da ise hile ile yapılan aşkın sigorta sözleşmesinin geçersiz olduğu kabul edilmiştir. Belçika'da da geçersizliğin yanı sıra, tahsil edilen primlerin de sigortacıda kalacağı kararı vardır.

aşkınlık, felsefede, olağan deneyimin sınırlarının ötesinde bulunma ya da ötesine uzanma özelliğini belirten kavram. Kantçı felsefede olanaklı her türlü deneyimin ve bilginin ötesinde olma anlamını taşır. Din felsefesi bağlamında ise Tanrı'nın evrenin ya da maddi varoluşun ötesinde olduğunu belirtir.

Aşkun, Vehbi Cem (d. 28 Haziran 1909, Sivas - ö. 8 Ocak 1979, Eskişehir), şair, yazar ve halk edebiyatı araştırmacısı. İzmir İlköğretmen Okulu'nu (1930) ve Gazi Eğitim Enstitüsü'nü (1938) bitirdi. Uzun yıllar orta dereceli okullarda öğretmenlik yaptıktan sonra Eskişehir Lisesi edebiyat öğretmenliğinden emekliye ayrıldı (1969). Daha çok Sivas yöresi folklor ve halk edebiyatıyla ilgili çalışmalar yapan Aşkun, şiir, öykü ve roman türünde de ürünler verdi. Başlıca yapıtları şunlardır: *Merzifon Şairleri* (1937), *Sivas Folkloru* (1941-43, 2 cilt), *Büyük Halk*

Aşkun
Anadolu Yayıncılık Arşivi

ve Saz Şairi Emrah (1942), *Âşık Ruhsati* (1945), *Sivas Şairleri* (1948), *Öksüz Yusuf* (öyküler, 1958), *Kader* (roman, 1962), *Halk Edebiyatında Yerme ve Güldürüler* (1973).

Aşmeday, Yahudi efsanesinde cinlerin kralı. Protestanların sahih saymadığı Eski Ahit metni Tobit kitabına göre, Raguel'in kızı Sara'nın aşkıyla çılgına dönen Aşmeday, onun arka arkaya evlendiği yedi erkeği de zifaf gecesinde öldürür. Ama Melek Rafael'in kendine söylediklerini uygulayan Tobias, Aşmeday'ı yener ve Sara ile evlenir.

Talmud'a göre Hz. Süleyman cini tutsak eder ve Kudüs'teki Birinci Tapınak'ın inşası sırasında köle olarak çalıştırır. Başka Haggad efsanelerinde Aşmeday daha iyiliksever biri olarak betimlenmiştir.

Aşoka, ASHOKA olarak da yazılır (ö. İÖ 238 ?, Hindistan), Hint Maurya hanedanının son büyük imparatoru. Saltanatı sırasında (İÖ y. 265-238 ya da İÖ y. 273-232) Budacılığı büyük bir coşkuyla destekleyerek bu dinin bütün Hindistan'a yayılmasına neden oldu. Doğu kıyısındaki Kalinga ülkesini başarılı, ama kanlı bir biçimde işgal ettikten sonra, silahlı fethe karşı çıkarak "doğru yaşam ilkeleri (*dharma*) yoluyla fetih" diye adlandırdığı politikayı benimsedi.

Aşoka öğretilerini ve yapıtlarını geniş kitlelere yaymak için halk önünde konuşmalar yaptı. Bu konuşmaların metinlerini uygun yerlerdeki kayalara ve sütunlara yazdırdı. Aşoka'nın saltanatının değişik dönemlerindeki düşünce ve eylemlerini yansıtan bu yazıtlar Kaya Fermanları ve Sütun Fermanları (örn. Sarnath'da bulunan ve Hindistan'ın ulusal simgesi haline gelen aslanlı sütun başı) adıyla anılır ve Aşoka'nın yaşamına da ışık tutar. Açıksözlü ve içten üslubu Aşoka'nın sözlerinin gerçek olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Kendi kayıtlarına göre Aşoka, Kalinga ülkesini (bugün Orissa Devleti) saltanatının sekizinci yılında işgal etti. Savaşın yenilen halkta yarattığı acı ve sıkıntılardan duyduğu vicdan azabı, onu silahlı fetihlerden vazgeçirecek kadar büyük oldu. Budacılığa yönelerek onu benimsedi. Budacılığın ve kendi dinamik kişiliğinin etkisiyle *dharma*'ya uygun yaşamaya, bu konuda vaaz vermeye, ayrıca uyruklarına ve bütün insanlığa hizmet etmeye karar verdi.

Aşoka *dharma*'dan dürüstlük, doğruluk, sevecenlik, iyilikseverlik, kaba kuvvet kullanmama, herkese saygılı olma, az günah çok sevap işleme, hayvanlara kötü davranmama gibi toplumsal ahlak değerlerinin uygulanmasını anladığını pek çok kez belirtti. Ortaya ne belli bir dinsel inanç biçimi, ne de felsefi bir öğreti attı. Dindaşlarından başka hiç kimseye Budacılıktan söz etmedi.

Bütün dinsel mezheplere karşı saygı besledi ve onlara kendi ilkelerine göre tümüyle özgür yaşama güvencesi verdi, ama "manevi değerlerini yükseltme"ye çalışmaları konusunda da diretti. Başkalarının inançlarına saygı göstermelerini, iyi yönlerini övmelerini, başkalarının görüşlerini şiddetle yermekten sakınmalarını öğütledi.

Aşoka, *dharma*'yı etkin olarak uygulamak amacıyla, köylülere vaaz vermek ve sıkıntılarını azaltmak için düzenli gezilere çıkardı. Yüksek dereceli memurlarına da, normal görevlerine ek olarak, bunu yapmalarını emreder, sürekli olarak halkın sevinçlerinden ve üzüntülerinden haberli olmalarını, adalet dağıtırken çabuk ve tarafsız davranmalarını isterdi. *Dharma*'nın halk tarafından uygulanmasına önayak olmak, sıkıntıları görüldüğü yerde azaltmak; kadınların, sınır dışında yaşayan insanların ve çeşitli dinsel birliklerin özel gereksinimlerini karşılamak düşüncesiyle "*dharma* vaizleri" diye adlandırılan yüksek memurlar atandı. Halkın esenliğine ilişkin konuların hemen Aşoka'ya bildirilmesi emredildi. Aşoka, yalnızca, halkının *dharma* yolunda yürümesini sağlamakla kazanacağı onurun peşinde olduğunu belirtti.

Yazıtlarını okuyanlar, Aşoka'nın uyruklarına hizmet etmekteki içtenliğinden hiçbir kuşku duymazlar. Aşoka, emir vermek yerine halkla tartışarak işinde daha çok başarı kazandığını söyler. Halk yararına çalışmaları arasında, insanlar ve hayvanlar için hastaneler açılması, ilaç sağlanması, yol kenarlarının ve çevrenin ağaçlandırılması, kuyular kazılması, sulama yolları ve konaklama evlerinin yapılması, halkın kaygısızlığını ve hayvanlara kötü davranmasını önlemek amacıyla da yönergeler dağıtılması sayılabilir. Aşoka'nın ölümünden sonra çalışmaları sürdürülmedi, Maurya İmparatorluğu parçalandı. Ama başarmaya çalıştığı yüksek idealler, anısını canlı tutmaktadır.

Çalışmaları arasında en kalıcı olanları, Budacılığa yaptığı hizmetlerdir. Aşoka birkaç *stupa* (kutsal eşyaların korunduğu tümülüs), manastır yaptırmış, üstlerine dinsel öğretilere ilişkin düşüncelerini yazdırdığı sütunlar diktirmiştir. Mezhep (Budacı dinsel topluluk) içinde bölünmeleri önlemek için güçlü önlemler almış, yandaşlarına yazılı yapıtlarını incelemelerini salık vermiştir. Bir Seylan vakayinamesi olan *Mahavamsa*'da anlatılanlara göre, din adamları dışarıya, vaaz veren misyon toplulukları yollamaya karar verdiğinde, Aşoka onlara coşkuyla yardımcı olmuş ve kendi oğluyla kızını misyoner olarak Seylan'a göndermiştir. O zamana değin yalnızca belli yörelerde yandaş bulmuş küçük bir mezhep olan Budacılık, Aşoka'nın desteği ile bütün Hindistan'a, daha sonra da ülke sınırları dışına yayılmıştır.

Aşölyen kültür *bak.* Acheuleen kültür

aşuğ, Türk âşıklık geleneğinin ve âşık edebiyatının etkisiyle Anadolu'da ve Azerbaycan'da yetişen, Türkçe ve Ermenice şiirler söyleyen, öyküler anlatan Ermeni asıllı âşıklara verilen ad. Aşuğ sözcüğü, Arapça âşık sözcüğünün, Türkçedeki anlam

ve işlevleriyle Ermenicede aldığı biçimidir. Türk kültürü, pek çok alanda olduğu gibi âşık edebiyatı, halk edebiyatı ve folklor alanında da Ermeniler üzerinde etkili olmuştur. Aşuğlar, söyledikleri Türkçe şiirlerde Türk âşıklarından aldıkları, birçoğu sözlü halk geleneği ile ilgili simge, kalıp, deyim ve mazmunları da kullanmışlar, Türk halk öykülerinden çoğunu ya uyarlayarak ya da olduğu gibi kendi kültür alanlarına aktarmışlardır. Bu öykülerden çoğunun Ermeni harfleriyle Türkçe baskıları da yapılmıştır. 16. yüzyıldan sonra yetişmiş olan Anadolulu ve Azerbaycanlı aşuğlar arasında Mecnuni, Vartan, Ceryanoğlu, Civan, Bidari, Sarkis Zeki, Efkari, Vanlı Köçek, Dellek Murad, Sayad Nova, Civani ve Mirzacan Mededov'un adları anılabilir.

aşure, Arabi aylardan muharremin 10. günü pişirilen özel tatlı. Bu tatlının pişirilmesiyle Aşure Günü(*) inançları arasında bağlantı kurulur ve bu birçok önemli olayın kutlanması biçiminde yorumlanır.

Şiiler, Aleviler ve Bektaşiler muharrem ayının ilk 10 günü oruç tutarlar, daha sonra pişirilen aşureyi topluca yerler ve ayrıca konu komşuya dağıtırlar. Sünniler arasında da aşure pişirip dağıtmak geleneği yaşamaktadır.

Aşurenin ana malzemesi, bazı yörelerde yarma olarak adlandırılan, kabuğu çıkarılmış buğdaydır. Suda ıslatılıp bir gün bekletilen buğday, bir miktar pirinç, nohut, fasulye ile birlikte pişirilir. Kaynatılmış şekerli su ile çekirdeksiz üzüm, kayısı kurusu, badem ve ceviz içi, fındık, gülsuyu, zencefil de katılarak bir taşım daha kaynatılır. Üstü ceviz, fındık vb çerezlerle süslenerek yemeye hazır edilir.

Ayrıca halk arasında saray aşuresi olarak anılan, daha çok saray ve konak mutfaklarında yapılan aşure çeşitleri de vardır. Bunlardan Pertevniyal Valide Sultan'ın (ö. 1883) süzme aşuresi buğday, beyaz şeker, göbek miski, razaki üzüm, çam fıstığı, çekirdeksiz üzüm, sakız baklası, Mısır hurması, börülce, yerli kırması çamfıstığı, nohut, kavrulmuş fındık içi, badem içi, gülsuyu, fasulye, Konya'nın kuş üzümü, Sibirya tereyağı, pirinç unu ve nişastadan yapılırdı.

Aşure Günü, Hicri takvimin ilk ayı olan muharremin 10. gününe verilen ad. İslamdan önce Yahudiler de kendi kameri yıllarının başladığı tişri ayının 10. günü Yom Kippur (Kefaret Günü) bayramını kutlar, bu günü oruçla geçirirlerdi. Hz. Muhammed de hicretin (622) ilk yılında Müslümanları muharremin 10. gününde iki günbatımı arasında oruç tutmakla yükümlü kıldı. Hicretin 2. yılında ramazan orucu farz kılındıktan sonra, aşure orucu ancak isteyenin uyguladığı bir ibadet olarak kaldı.

Bu günde aşure(*) adıyla özel bir tatlı pişirilmesi gelenek olarak günümüze değin gelmiştir. Aşure Günü'nün birçok eski inançlarla birlikte Yahudi ve Müslüman inançlarının da katılmasıyla çok değişik yorumları ortaya çıkmıştır. O gün, Âdem peygamberin tövbesinin kabul edildiği; Nuh peygamberin gemisinin tufandan sonra Cudi Dağına oturduğu; İbrahim peygamberin atıldığı ateşten kurtulduğu; Yakub peygamberin oğlu Yusuf'a kavuştuğu; Hz. Muhammed'in doğduğu vb ileri sürülür.

Aşure Günü, Şiiler, özellikle de Anadolu Alevi ve Bektaşileri arasında daha değişik boyutlar kazanmıştır. Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Hicri 10 Muharrem 61'de (680) Kerbela'da şehit edilmesiyle ilgili olarak düzenlenen muharrem(*) ve taziye(*) törenleri de Aşure Günü ile ilgili inançlara katılmıştır.

Aşvaghosha, ASHVAGHOSA olarak da yazılır (d. İS 80 ?, Ayodhya - ö. 150 ?, Peşaver, Hindistan), filozof, Hindistan'ın Kalıdasa'dan (ü. 5. yy) önceki en büyük şairi ve Sanskrit tiyatro sanatının babası. *Kavya* (*bak.* kavya üslubu) olarak bilinen Sanskrit şiir üslubunu yaygınlaştırmıştır.

Aşvaghosha bir Brahman olarak doğdu. Yaşamı ile ilgili bilgiler efsanelerle karışmıştır. Ama önce Budacılığa karşı çıktığı, sonra ünlü bir Budacı bilginle Veda (Hindu) dininin ve ortayolun (Budacılık) meziyetleri konusunda yaptığı ateşli bir tartışma sonunda Budacılığın değerini kabul edip o din adamının müridi olduğu bilinmektedir.

Aşvaghosha, Gautama Buda'nın ilk vaazını verdiği Varanasi'deyken (Benares), koyu bir Budacı olan Kushan imparatoru Kanishka kenti fethetti. Kentten yüklü bir savaş tazminatı istedi, ama Varanasi yöneticisi bunun yerine simgesel bir haraç olarak hem Buda'nın, hem de Aşvaghosha'nın kullanmış olduğu söylenen bir dilencî kâsesini verdi. Bunun ardından Aşvaghosha, Kanishka'nın Peşaver'deki sarayında tinsel danışmanlık görevine getirildi.

Parlak bir hatip olan Aşvaghosha, düzenlenmesine katkıda bulunduğu dördüncü Budacı din meclisinde Mahayana (Büyük Taşıyıcı) Budacılık öğretisi konusunda uzun bir konuşma yaptı. Ünü büyük ölçüde, Mahayana Budacılığının karmaşık kavramlarını açıklamadaki yeteneğine dayanır. Onun olduğu söylenen yapıtlar arasında *Mahayana-şrad-dhotpada-şastra* (Mahayana'da İnancın Uyanışı), manzum yazılmış *Buddhaçarita* (Buda'nın Yaşamı) ve *Mahalankara* (Görkem Kitabı) vardır.

aşvamedha (Sanskrit dilinde "at kurban etme"), ASHVAMEDHA olarak da yazılır, Eski Hint Veda din ayinlerinin en görkemlisi. Kudretini kutlamak isteyen bir kral tarafından gerçekleştirilen *aşvamedha*, çeşitli Veda yazıtlarında, özellikle *Şatapatha Brahmana*'da ayrıntılı olarak tanımlanır. Tören için güzel bir aygır seçilir ve bir kraliyet muhafızının koruması altında bir yıl boyunca özgürce dolaşmaya bırakılırdı. At yabancı bir ülkenin topraklarına girerse, o ülkenin hükümdarı ya savaşmak ya da öbür krala boyun eğmek zorundaydı. At yıl boyunca yakalanmamışsa, topraklarına girdiği ülkelerin yöneticilerinin de katıldığı bir zafer alayıyla başkente geri götürülür, sonra da şölenler ve kutlamalarla, halkın katıldığı büyük bir törende kurban edilirdi. Özgürce dolaşan atın, Yer çevresinde yolculuk eden Güneş'i ve dolayısıyla kralın bütün dünya üzerindeki gücünü simgelediği söylenirdi. At kurban etmeyi başarıyla gerçekleştiren kral, *çakravartin* (evrensel kral) unvanına hak kazanırdı. Ayin, yalnızca kralı yüceltmek amacıyla değil, bütün krallığa refah ve bereket sağlamak için de yapılırdı.

Eski çağlarda Buda'nın lanetlediği ve yaygınlığını yitirdiği bilinen bu uygulama, İÖ 187-151 arasında hüküm süren Pushyamitra Şunga tarafından yeniden canlandırıldı. Kurbanlık atını koruyan Şunga'nın, Pencap'a kadar gelen Yunanlı savaşçıları yendiği söylenir. Samudra Gupta (İS y. 330 - y. 380), bir *aşvamedha*'yı başarıyla tamamlamasının anısına sikke bastırmıştır. Bu ayinden başka Gupta ve Çalukya krallıklarıyla bağlantılı olarak da söz edilir. *Aşvamedha*'nın, 11. yüzyılda Çoa İmparatorluğu'nda yapılan ayine değin sürdüğü sanılmaktadır.

at (*Equus caballus*), *Perissodactyla* (tektoynaklılar) takımının *Equidae* (atgiller) familyasından, otçul, toynaklı memeli türü; çok eski çağlardan beri binek, yük ve çeki hayvanı olarak insanla bir arada yaşamaktadır.

Atın bilinen ilk atası, Alt Eosen'de (Eosen Bölüm y. 54-38 milyon yıl önce) yaşamış olan *Hyracotherium*'dur. Kuzey Amerika ve Avrupa'daki fosilleriyle tanınan ve daha çok *Eohippus* adıyla bilinen bu otçul memeli, bugünkü atlara oranla oldukça küçük yapılıydı. Omuz yüksekliği ancak 42-50 cm'yi bulan hayvan, ön ayaklarındaki dörder, arka ayaklarındaki üçer toynağın tümüne basarak yürüyordu; beyni çok daha küçük ve ilkel, dişlerinin yapısı da bugünkünden çok farklıydı. Paleontologlar, zincirin aradaki halkalarını tamamlayan fosiller bulununcaya değin bu kadar değişik yapıdaki bir hayvanın atın atası olduğuna kolay kolay inanamadılar. Atın izlediği evrim çizgisinde giderek boyutlar büyümüş, toynak sayısı azalmış, ayaklardaki yumuşak taban kaybolmuş, bacaklar uzamış, alt bacaktaki bağımsız kemikler birleşmiş, burun uzamış, beyin büyüyerek gelişmiş ve önceleri sivri uçlu olan dişler otlamaya uygun duruma gelmiştir. Aradaki aşamaları oluşturan fosiller sırasıyla *Orohippus, Epihippus, Mesohippus, Miohippus, Parahippus, Merychippus, Hipparion, Neohipparion, Nannippus* ve tektoynaklı olan *Pliohippus*'tur. Bu sonuncusu, bugünkü at, eşek ve zebrayı kapsayan *Equus* cinsinin doğrudan atasıdır. Koşmaya ve sıçramaya daha iyi uyum sağlamış olan bu hayvan, Pleyistosen Bölümde (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) Kuzey Amerika düzlüklerinden Güney Amerika'ya ve Eskidünya'nın bütün bölgelerine dağılmış, ancak 10-8 bin yıl önce Kuzey ve Güney Amerika'da ortadan silinmiştir.

Atın ilk kez nerede evcilleştirildiği bilinmemekle birlikte, köpek ve sığırlardan daha sonraki bir tarihte evcilleştirildiği kesindir. İlk kez Karadeniz ve Hazar Denizine bitişik dağ sıralarının kuzeyinde yaşayan, Hint-Avrupa kökenli göçer kabileler tarafından evcilleştirilerek kullanıldığı sanılmaktadır. İklim, beslenme ve insanların katkısıyla kısa sürede bugünkü biçimini alan at, giderek insanın en büyük yardımcısı ve dostu olmuş, tarla sürmekten ekinleri taşımaya varıncaya kadar tarımda, yük ve yolcu taşımakta, avcılıkta, sığırların güdülmesinde, savaşta ve keşif gezilerinde hep insanın yanında yer almıştır.

Evcilleştirilmesinden çok önceki dönemlerde, ilkel kabileler atı eti için avlarlardı. Bugün bile bazı Avrupa ülkelerinde at eti

Sıcakkanlı binek atlarından Amerikan Saddlebred
Sally Anne Thompson

tüketilmekte ve evcil hayvanlar için üretilen hazır yiyeceklerde kullanılmaktadır. Ayrıca atın kemik ve kıkırdaklarından tutkal, derisinden özellikle ayakkabı ve kemer, tay kürkünden palto yapılır; at kılı döşemecilikte, şilte yapımında, elbise ve paltoların astarlanmasında, ayrıca keman yaylarının yapımında kullanılır; tetanos antitoksini de atların bağışıklanmış kan serumundan elde edilir. Bugün kültür mantarlarının üretiminde yatak malzemesi olarak önem taşıyan at dışkısını İskitler yakıt olarak kullanırlardı.

İskit krallarının ve firavunların mezarlarında atın yeri efendisinin yanıydı. Tarihteki toplumların çoğunda, at sahibi olmak kişinin toplumsal konumunu belirleyen bir itibar göstergesiydi. Yunan mitolojisi, atla binicisinin bütünleşmesinin en belirgin simgesi olan, yarı at - yarı insan Kentaur'u yarattı. Eski Yunan'da beyaz bir aygır, tanrılara sunulabilecek en değerli kurbandı; krallar, generaller ve devlet adamları aynı zamanda iyi bir binici olmak zorundaydılar.

Sanat dünyasında da özel bir yeri olan at, Taş Çağı resimlerinden Parthenon Tapınağı'nın duvar süslemelerine, Çin'deki Tang hanedanının mezar heykellerinden Leonardo da Vinci'nin çizimlerine kadar, her dönemin sanatçılarına esin kaynağı olmuştur.

Atın yavrusuna tay, yeni doğmuş yavruya kulun, damızlık erkek ata aygır, dişisine kısrak, burulmuş erkek ata iğdiş, koşum atlarının erkeğine beygir, dişisine bazı yörelerde gölük denir. Atın rengine don adı verilir. Başlıca at donları yağız (kara), al (kızıl-kahve), doru (gövde kahverengi, yele ve kuyruk kara), kula (gövde koyu sarı, yele ve kuyruk kara), kır (koyu kıllarla karışık ak) ve bozdur (al don üzerine ak kıllar). Atın ayaklarındaki ak lekelere "seki", alnındaki ak lekeye "kartopu", alından burnun üstüne doğru bir çizgi halinde uzanan aklığa "akıtma" denir. Bazı yörelerde, hem alındaki ak lekelere, hem de alnı ak lekeli atlara "kaşka" dendiği olur.

Yüzlerce yıldır insan eliyle uygulanan seçme ve ıslah çalışmaları sonucunda, üç grupta toplanabilecek çeşitli at soyları ortaya çıkmıştır: Sıcakkanlı ya da hafif binek atları; soğukkanlı ya da ağır yük atları ve midilliler. Safkan binek atlarının en ünlü soyları Arap atı(*) ile Arap atından türeyen İngiliz atıdır(*). En ünlü yük atları ise, İngiltere'de dünyanın en iri atı olan Shire(*) ve Clydesdale(*), Fransa'da Percheron(*), Almanya'da Noriker, Avusturya'da Pinzgauer ve Belçika atıdır(*). Soylu binek atları ile soğukkanlı atlar arasında geçiş özellikleri gösteren Lippizan, Trakehner, Hannover, Holstein, Hackney(*), Cleveland(*), standart Amerikan soyu(*) gibi birçok yarımkan at soyu yetiştirilmiştir. Midillilerin dünyaca tanınmış örnekleri ise Shetland midillisi(*) ile İzlanda midillisidir.

Atın, özellikle kasları denetleyen bölümleri çok gelişmiş olan iri ve karmaşık bir beyni vardır. En zeki hayvanlardan biri olarak kabul edilmekle birlikte, kas gücü ve duyuları zihinsel yetilerini geride bırakacak kadar gelişmiştir.

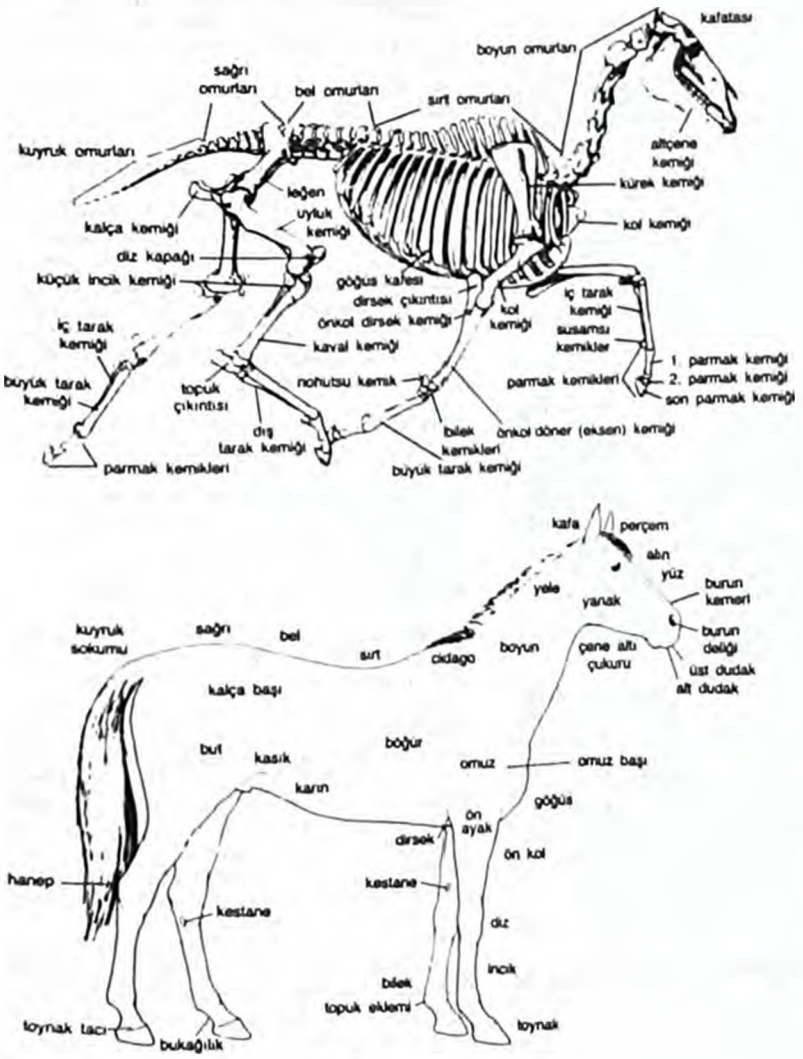

Üstte: Atın iskeleti
altta : Atın vücut yapısı

Öbür otçul memeliler gibi at da bitkilerle beslenmeye uyum sağlamıştır. Dişleri, otları ve sert bitkileri öğütmeye uygun yapıdadır; bitkilerdeki selülozu parçalayabilen bağırsakları da oldukça uzundur. Midesi küçük olduğundan sürekli otlamak zorundadır, bu yüzden evcil atları da günde en az üç kez beslemek gerekir. Taylardaki süt dişleri iki buçuk yaşında yerini kalıcı dişlere bırakmaya başlar ve dişide genellikle 36, erkekte dört köpekdişi fazlasıyla 40 kadar olan kalıcı dişlerin gelişimi 4-5 yaşında tamamlanır.

Uzun kafanın arka bölümünde yer alan iri gözleri insanınkinden çok daha geniş bir görüş alanını kapsar ve hayvanın otlarken bile olası tehlikeleri fark ederek kaçabilmesine olanak sağlar. Koklama ve işitme duyuları insanınkinden daha duyarlı olan at, renkleri ayırt edemez ve yalnızca çok yakın bir alanı net ve üçboyutlu olarak algılayabilir.

Beş-altı aylıkken sütten kesilen taylarda cinsel ergenlik özellikleri genellikle 16-18 aylıkken belirmeye başlar; soyuna göre 3-4 yaşında cinsel olgunluğa ulaşır, beş yaşında da tam anlamıyla erişkin hale gelir. Doğurganlık soydan soya değişir ve safkan atlarda 20, öbür atlarda 12-15 yaşına değin sürer. On bir aylık bir gebelik döneminden sonra bir batında genellikle tek yavru doğururlar; ikiz doğum az, üçüz doğum ender görülür.

Ortalama 20-25, en çok 30-35 yıl yaşayan atların başlıca bulaşıcı hastalıkları şarbon, ruam (sakağı), at ensefaliti ve çamur hummasıdır. Ayrıca kene, akar, bit, at sineği gibi dış asalaklardan ve özellikle sindirim sistemine yerleşen çeşitli iç asalaklardan atları korumak gerekir.

Atın doğal besini otur. Ahırlarda bakılan atların besini genellikle kuru ot, saman ve tahıllardan oluşur. Özellikle kışlık tüylerini döktükleri sırada bol tatlı su vermek gerekir; ancak hayvanı işten hemen önce ya da sonra beslemek, iş sonrasında terliyken sulamak sakıncalıdır. Besin değeri en yüksek olan yem yulaftır ve özellikle taylara verilir. Yemlerine kepek karıştırılabileceği gibi, arpa kırması da yulafın yerini alabilir. Besiye çekilen hayvanlara mısır verilirse de bu yem hayvanının fazla terlemesine yol açar. Özellikle tüy değiştirme dönemlerinde yemlerine bir miktar tuz katmak gerekir.

Sinir sisteminin çok gelişmiş olması, ata çok yetkin davranış özellikleri kazandırır. İçgüdüleri, belleği ve karar verme yetisi güçlüdür. Doğumdan kısa bir süre sonra ayakları üstünde dik durabilen taylar, birkaç saat içinde annelerini izleyebilecek duruma gelir. Tehlike karşısında ilk tepkileri kaçmaktır, ama bazen hareketsiz kalmayı da seçebilirler. Atlar ender olarak saldırır ve ancak kaçma olanakları kalmadığında ya da kendilerine kötü davranan bir insana saldırmaktan başka yapacak bir şey kalmadığında böyle bir davranışa yönelirler.

Davranışlarının çoğu alışkanlıklara bağlıdır. İçgüdüleri, çok duyarlı olan koku alma ve işitme duyularıyla birleştiğinde suyu, ateşi ve birçok tehlikeyi çok uzaktan fark edebilirler. Son derece gelişmiş olan yön bulma duyuları, ahır yolunu gece karanlığında ya da uzun bir aradan sonra bile bulmalarını sağlar. Görsel bellekleri güçlü olduğundan, daha önce korku uyandırmış olan bir nesne, bir canlı ya da bir yerden sürekli çekinirler. Eski savaş ve av atlarının, boru seslerinin değişik tınılarını ayırt edebilen keskin işitsel bellekleri, bugün at eğitiminde büyük önem taşır. Eğitici, belli bir davranışın her yinelenişinde belirli bir ses

tonunu kullanır. Zeki atlar eğiticilerinin kendilerinden istediği davranışları ve bunların belirli seslerle bağlantısını kısa sürede öğrenir, hatta eğiticilerinin isteklerini önceden kestirmeye çalışırlar.

Türkiye'de at yetiştiriciliği. Türklerin çok eski çağlardan beri at yetiştiriciliğine önem verdiğini kanıtlayan belgeler vardır. Büyük orduları ve atlı birlikleri olan her devlette olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde de at yetiştiriciliği çok ileri durumdaydı ve atın ordudaki önemi nedeniyle at yetiştiriciliği devlet eliyle destekleniyordu. Nitekim, 15. ve 16. yüzyıllarda henüz Avrupa'da haralar kurulmamışken, Osmanlı Develeti çeşitli vilayetlerde Hayvanat Ocakları kurmuştu. At sevgisinin ve yetiştiriciliğinin çok gelişmiş olduğu bu dönemde Türk atları dünyanın en tanınmış atları arasında yer alıyordu. 14, 15 ve 16. yüzyıllarda Orta ve Doğu Avrupa ile Balkan ülkeleri Türk atlarını damızlık olarak kullanmış, örneğin Macaristan'ın bugün dünyaca ünlü at soyları Türk atlarından kan almıştır. Ne var ki, gerileme dönemiyle birlikte at yetiştiriciliğine gereken önem verilmediğinden, 1857'den sonra ordunun gereksinimini karşılamak için dışarıdan at alımına başlanmıştır.

İngiltere'de ilk at yarışı(*) 1603, Fransa'da 1776'da yapılmışken, Osmanlı Türklerinde at yarışlarına ilişkin ilk yazılı belgeler Orhan Gazi dönemini ve 1326 tarihini gösterir. Cirit, top ve çögen gibi atlı oyunlar bir zamanlar Anadolu'da en sevilen spor ve eğlencelerin başında gelirdi. Sonraları savaşlar, ekonomik ve toplumsal nedenlerle ülkede at sayısı azalıp kalitesi düştükten sonra, bu sporlar önemini yitirmiştir.

Türk edebiyat ve folklorunda da atın çok önemli bir yeri vardır. Türk halk edebiyatında, masallarında, türkülerinde, ninnilerinde, mânilerinde ve atasözlerinde at çok önemli bir motiftir. Köroğlu, Dadaloğlu, Karacaoğlan gibi halk ozanları şiirlerinin pek çoğunda at motifine yer vermişlerdir. Yakut destanlarında, savaşçıların atlarının

Palomino soyu binek atı
Sally Anne Thompson-EB Inc.

Güneş ülkesinden gönderildiği, Yakutça konuşabildiği, sahibine öğütler verdiği ve zekâlarının insan zekâsından üstün olduğu görülür. Köroğlu destanının ana teması attır. Bu kır at, sudan çıkan bir aygırın at sürüsü içindeki bir kısrağı aşmasından doğmuştur. Çinliler de Türklerin göl aygırlarından türeme cins atlar yetiştirdiklerine inanırlardı. Dede Korkut hikâyelerinde de bu at cinsinden söz edilir. Üstelik Köroğlu'nun atı, Özbek masallarındaki atlar, Türk masallarındaki "Kamer tay" ve "Aygırlar" uçabilen atlardır.

Eski Türk resminde de atın önemli bir yeri vardır. Ancak, Türk ressamının ata bakışı Batılı ressamınkinden çok değişiktir. Türklerde at, hükümdarların ya da komutanların altında küçük, oynak, sinirli ve çeviktir. Burun delikleri ve gözleri büyük, kuyruğu görkemlidir; genellikle şaha kalkmış, en azından bir ayağını bükerek resme hareket katmıştır.

Osmanlı Devleti'nde, orduya hayvan yetiştirmek amacıyla kurulmuş, at, katır ve deve üreten Hayvanat Ocakları'nın sayısı 19'u buluyordu. Bu ocakların hara adı altında yeniden düzenlenmesi, 1815'te Eskişehir'deki ocağın Çifteler Harası'na dönüştürülmesiyle başladı. Bunu Karacabey, Sultansuyu, Konya, Çukurova, Karaköy ve Altındere haraları izledi. 1980'den sonra bu kuruluşlar yeniden düzenlenerek tarım işletmelerine dönüştürüldü. At yetiştiriciliğine katkıda bulunan bir başka kuruluş da aygır depolarıdır. Uzunyayla, Ilıca, İnanlı, Konya, Şanlıurfa, Eskişehir Merkez, Batı Anadolu ve Karadeniz Aygır depolarında bakıma alınan damızlık aygırlar, aşım mevsiminde bu bölgedeki aşım istasyonlarına getirilerek özel üreticilerin kısraklarını döllemekte kullanılır.

Türkiye'deki at sayısı 1928'de 491.000 iken, 1938'de 964.000, 1948'de 1.164.000, 1958'de 1.332.000, 1968'de 1.151.000'e ulaşmıştır. Ancak tarım kesiminde traktör kullanımının yoğunlaşmasıyla atın, ulaşım, taşıma ve özellikle iş hayvanı olarak kullanımı giderek önemini yitirdiğinden at varlığı 1978'de 812 bine, 1984'te 623 bine düşmüştür. 1980'lerin sonlarında bu sayının 600 bine düştüğü tahmin edilmekteydi.

Türkiye'deki atların bazı ortak özellikleri varsa da, bu atları belirgin yapısal özellikler taşıyan ırklara ayırmak oldukça güçtür. Coğrafi konumu ve tarihi nedeniyle çeşitli at tiplerinin birbirlerine karıştığı Türkiye'de atlar ancak iç içe girmiş büyük gruplara ya da tiplere ayrılabilir.

Yerli tip, küçük ve tıknaz yapısıyla tanınır. Kafası orta büyüklükte, alnı geniş, bakışları canlıdır. Boyun oldukça uzun ve güçlü, kas gelişimi iyidir. Omuzlar genellikle orta uzunlukta ve eğimli, sırt ve bel kısa, göğüs geniş ve uzun, karın yuvarlak, sağrı biraz kısa, hafif eğimli ve genellikle yuvarlak, bacaklar güçlü ve sağlamdır. İncikler genellikle kısa, bilekler orta uzunluktadır. Ortalama cidago yüksekliği 134, vücut uzunluğu 130 cm dolayındadır.

Özellikle Osmaniye ve Kozan dolaylarında bulunan Çukurova tipi, yerli tipe oranla daha uzun ve daha yüksektir. Boynu uzun ve oldukça kaslı, kafası, kulakları, omuzları ve cidagosu uzun olan bu tipte göğüs orta genişlikte, sağrı yerli tipe oranla daha uzun ama daha az eğimlidir; kuyruk, sağrıya genellikle üstten birleşir. Çukurova tipinde ortalama cidago yüksekliği 137, vücut uzunluğu 132 cm dolayındadır.

Arap atı etkisinde kalmış tip, yerli özelliklerini kaybetmemiş ve Arap atının tüm özelliklerini almamıştır ama, genel görünüşünde daha belirgin bir zerafet ve soyluluk göze çarpar. Kafası genellikle küçük ve zariftir, boynu orta uzunlukta, ince ve az kaslıdır. Cidagosu yüksek, bazen uzunca, omuzlar orta uzunlukta, bel yerli tipe oranla daha uzun, ön göğüs dar ve orta uzunluktadır. Sağrı çoğunlukla kısa ve düşüktür; ortalama cidago yüksekliği 134, vücut uzunluğu 131 cm kadardır.

Uzunyayla tipi, Kafkasya'dan Uzunyayla'ya gelen Çerkes atları ile yerli atların karışmasından doğmuştur. Öbür Anadolu atlarından daha ağır ve güçlü yapıda olan gerçek Uzunyayla atlarının boynu uzun, dar ve ince, kafası oldukça büyük, cidagosu kısa ve belirsiz, omuzları kısa ve dik, bu nedenle yürüyüşü yavaş ve adımları kısaydı. Çukur bel, sarkık karın, kısa ve düşük sağrı gibi at yetiştiriciliğinde kusur olarak görülen özellikler, 1930'ların sonlarında bölgeye getirilen Macar Nonius ırkıyla büyük ölçüde ıslah edilmiş ve çevre koşullarına uygun yeni bir tip oluşturmaya çalışılmıştır.

Malakan atı, Ukrayna'dan Kars'a göç eden Malakanlar eliyle Anadolu'ya getirilmiş ve soğukkanlı atların etkisiyle Anadolu atlarından daha değişik yapıda bir soy oluşmuştur. Kemik yapısı güçlü, genellikle yağız donlu ve uysal olan bu hayvanlar çok dayanıklıdır.

Ayrıca Türkiye'de, sayıları çok az olan Hınıs ve Canik tiplerinin yanı sıra saf ve yarım kan Arap Atı ile midilli de yetiştirilmektedir.

at ensefaliti, atlarda ve katırlarda yaygın olan ağır virüs hastalığı. Bazen kuşlarda, sürüngenlerde ve insanda da görülür.

Hastalığa yol açan virüsün çeşitli tipleri arasında en iyi bilinenler, A grubu olarak tanımlanan Doğu, Batı ve Venezuela tipleri ile B grubundaki Japon ve St. Louis tipleridir. En ağır olan Batı tipi at ensefaliti, atlarda yüzde 90, insanda yüzde 10 oranında ölümle sonuçlanır.

Hastalığı geçirenler ya da ölü virüslerden hazırlanmış bir aşıyla aşılananlar bir yıl kadar bağışıklık kazanır. Hastalık yapıcı virüsün konağı olan kuşlarda herhangi bir belirti vermeden seyreden at ensefaliti, sivrisinekler aracılığıyla kuşlardan atlara, katırlara ve insanlara taşınır. Hastalık başka hayvanlara da bu yolla bulaşabilir, ama genellikle belirti görülmez; koyunların ve kedilerin hastalığa dirençli olduğu bilinmektedir.

At ensefaliti, atlarda denge bozukluğu, yüksek ateş, hareketlerde uyumsuzluk ve felç, insanlarda ise baş ağrısı, uyuşukluk, terleme ve zihinsel karışıklık gibi belirtilerle ortaya çıkar. Bu belirtiler hastalığın uzun süre uyku hastalığı olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Hastanın dinlenmesini sağlamaktan başka bir tedavi uygulanamaz.

Kalıcı beyin hasarına yol açabilen at ensefaliti, bir yandan hastalık taşıyıcı sivrisineklerle mücadele, öte yandan Doğu ve Batı tiplerine karşı aşıların kullanılmasıyla denetim altına alınabilmektedir.

at frengisi, *Tryganosoma equiperdum* türü tekhücrelinin neden olduğu, cinsel yolla bulaşan at hastalığı. Felce yol açan bu hastalığın tedavisi yoktur. Gelişmiş ülkelerde artık korkulan bir hastalık olmaktan çıkan at frengisi yapılan serum testleriyle belirlenir ve hasta olduğu ortaya çıkan hayvanlar zorunlu olarak öldürülür.

at gemisi, Osmanlılarda asker, askeri malzeme, hayvan vb taşınan gemi. Daha çok Boğazlar'da, İnce donanmaya bağlı olarak da Tuna Irmağında kullanılmıştır.

İstanbul'da işletilen at gemileri, ağa kethüdası buyruğundaydı. Üsküdar'la Eminönü ve Galata arasında çalıştırılır ve bunlarla binek atları, her cins hayvan, başkentin gereksinmesi olan odun vb taşınırdı. At gemilerinde kürekçilik acemi oğlanların göreviydi. 17. yüzyılda bu gemilerin sayısında 16. yüzyıla göre bir azalma görüldü, bu yüzden taşımada büyük sıkıntılar baş gösterdi.

Mavnayı andıran at gemileri, özellikle savaş zamanlarında önem taşırdı. Bu dönemlerde ordunun binek ve yük hayvanları ile silah, cephane ve başka malzemeler, daha çok Çanakkale Boğazındaki iskeleler kullanılarak taşınırdı. Ağa kethüdası sıkı önlemler alarak at gemilerini gece gündüz çalıştırır ve yığılma-

ları önlerdi. İstanbul ve Gelibolu acemi ocakları kapandıktan sonra at gemisi kürekçiliği, ağa cırağı denen paralı hizmetlilerce yapılmaya başladı. 19. yüzyılın ortalarında römorkör ve araba vapurları çıktıktan sonra, at gemileri giderek ortadan kalktı.

at kılı, atların yele ve kuyruklarından elde edilen, genellikle siyah renkte lif. Uzunluğu 20-90 cm arasında değişir. Kaba, dayanıklı, parlak ve esnektir. İçinde boş bir kanal bulunduğu için oldukça hafiftir. En yumuşak at kılı yeleden elde edilir, çapı 50-150 mikron arasındadır. Kuyruktan elde edilen kıl ise daha kaba ve esnektir; çapı 75-280 mikron arasında değişir ve ayrı pazarlanır.

En uzun at kıllarından kumaş yapımında, orta uzunluktakilerden resim fırçaları ile sanayide ve evlerde kullanılan fırçalarda, çok kısalarından ise mobilya ve şiltelerin içini doldurmakta yararlanılır. Üstün nitelikli beyaz at kılından en iyi keman yayları yapılır.

At kılından dokunan sert ve seyrek aralıklı kumaşlarda, genellikle pamuk ya da benzeri türden bir iplik çözgü kullanılır, at kılından atkı olarak yararlanılır. Elde dikilmiş giysileri ve kadın şapkalarını gerginleştirmek için ya da bir tür astar olarak kullanılan bu kumaşların (telâ) yerini giderek suni elyaftan dokunmuş başka malzemeler almaktadır. Hıristiyanlar arasında eskiden tövbekârların giydiği gömleklerin dikiminde kullanılan at kılı kumaşlar, 19. yüzyılda gözde bir döşeme malzemesi oldu. Dokumacılıkta kullanılan at kılı, en çok Arjantin ve Kanada tarafından pazarlanır. Öteki üreticiler arasında Moğolistan, Çin, eski SSCB ve Avustralya sayılabilir.

at nalı, atların toynaklarını katı ve engebeli yüzeylerde hırpalanmaktan koruyan "U" biçiminde metal parça. At nalının Romalıların buluşu olduğu sanılmaktadır. Romalı ozan Catullus, İÖ 1. yüzyılda, bir katırın nalını düşürmesinden söz eder.

Toynağın kalın ve duyarsız olması, nalın çiviyle çakılarak tutturulmasına olanak verir. At nalı dövme ve takma işlemine dayanan nalbantlık ve demircilik, orta ve yeni çağların başlıca zanaatlarından biri olarak metalurjinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.

at nalı oyunu, iki ya da dört kişiyle oynanan ve daha çok ABD ile Kanada'da yaygın olan bir oyun. Oyuncuların at nallarını belirli bir uzaklıktan atarak bir kazığa geçirmeye ya da kazığın olabildiğince yakınına düşürmeye çalışmalarına dayanır. İki kişilik oyunda, ortasında yerden 36 cm yüksekte ve ikinci kazığa doğru 7,5 cm eğimli bir demir ya da çelik kazık bulunan 1,8 m × 1,8 m'lik bir atış bölmesinden, 12 m (bayanlar ve gençler için 9 m) ötedeki ikinci atış bölmesindeki kazığa atış yapılır. Oyuncular sırayla ikişer at nalı attıktan sonra yer değiştirir ve yeniden atış yaparlar. Dört kişilik oyunda, çiftler karşılıklı bölmelerden atış yapar. Kazanma sayısı turnuva oyunlarında 50, resmî olmayan oyunlarda ise 21 puandır. Bir atış sırası içinde bütün nallar atıldıktan sonra puanlar şöyle hesaplanır: Nalın kazığa 15 cm ya da daha yakın olması koşuluyla, rakibin attığı naldan daha yakına düşen her nal için bir puan ve her halka (nalın kazığa tam geçmesi) için de üç puan verilir. Nalların eşit uzaklıkta olması ya da rakiplerin halka sayısının eşit olması halinde beraberliğe karar verilir ve puan verilmez. Kazığa eğri geçen bir nal, kazığa bitişik düşen bir nalla aynı puan değerine sahiptir. Bu oyunda kullanılan ve genellikle demir ya da çelikten yapılan at nalları 1 kg ağırlığında ve 19 cm uzunluğunda olur; nalın en geniş yeri 17,5 cm, açık uçları arasındaki aralık ise 9 cm'dir. At nalı oyununun Romalıların İngiltere'yi işgali sırasında (1-5. yy) Romalı subayların oynadığı halka oyunundan doğduğu sanılır. Demir halka bulamayan askerlerin at nalı kullanmasıyla bugünkü biçimini alan oyun kolonileşme döneminde Kuzey Amerika'ya girdi. 1926'da ABD'de bu sporun yönetici organı olan Amerika Ulusal At Nalı Atıcıları Birliği, her yıl ulusal ve uluslararası düzeyde turnuvalar düzenlemektedir.

at terbiyesi, PRESAJ (Fransızca: *dressage*) olarak da bilinir, binek atlarına uygulanan sistemli ve aşamalı eğitim. En basit yürüyüş biçimlerinden, en karışık ve en zor ileri eğitim (*haute école*) hareketlerine kadar çok sayıda değişik manevrayı hayvana kusursuz biçimde öğretmeyi amaçlar. Ata denge, esneklik ve uysallık kazandırarak, doğal hareketlerini de daha iyi yerine getirmesine yardımcı olur. İleri aşamalarda at terbiyesi başlı başına bir amaç haline de gelebilir. At terbiyesi yarışları Olimpiyat Oyunları'nda 1912'den beri düzenli olarak yer almaktadır (*bak.* Olimpiyat Oyunları).

At terbiyesinde, atın omzuna binen yükü hafifletmek amacıyla dengeyi arka ayaklar üzerine kaydırarak adımlarını küçültüp yukarı çekmeye, böylece hayvana kısıtlı bir mekânda özel bir çeviklik kazandırmaya dayanan "toplama" büyük bir önem taşır. Serbest hareket etme yeteneğini kısıtlamaksızın geliştirilen bu alışkanlıkla atın canlı, ama uysal olması ve herhangi bir eklemini ya da kasını zorlamadan binicisini taşıyabilmesi amaçlanır. Genel hedef, hayvanı verilecek buyruklara kolaylıkla uyabilecek duruma getirmek, ayrıca hızını ve taşıma gücünü geliştirmektir.

At terbiyesi, genellikle temel eğitim (*campagne*) ve ileri eğitim olmak üzere iki aşamaya ayrılır. Temel eğitim aşamasında genç atlara uysallık, denge durumu ve gevşeme öğretilir. Ata, önce alıştırma dizginine koşulmuş olarak, sonra da eyerli halde özellikle düz bir doğrultuda temel ve olağan hareketler, toplama, değişik yürüyüş biçimleri, yarım ve tam duruşlar, geriye yürüyüş ve dönüşler öğretilir. Daha yetenekli atlara, iki çizgi üzerindeki hareketler (yana ve ileriye doğru çapraz gidişler), temel figürler ve değişik eşkin biçimleri de öğretilebilir.

En seçkin uygulaması Viyana'daki Ispanyol Binicilik Okulu'nda görülen *haute école* aşamasında, atın doğal hareketleri en yüksek yetkinlik düzeyine çıkarılır. At neredeyse kusursuz bir denge ve duyarlıkla hareket eder; yürüyüş, tırıs ve eşkini en üst düzeyde bir toplama ve adım atmayla yerine getirir. Binicisinin ellerini, bacaklarını ya da ağırlığını kullanarak yaptığı en küçük hareketleri bile anında algılar. Tipik *haute école* hareketleri şunlardır: *pirouette*, atın toplu eşkinde dört ya da beş uzun adım atarak sağrısıyla tam bir daire çizmesi; *piaffe*, yerinde sayarak tırıs; *passage*, son derece toplu, uyumlu ve yüksek adımlı tırıs; *levade* atın ön ayaklarını kaldırıp böğrüne çekerek kıvrılmış arka ayakları üstünde dengede durması; *courbette*, atın *levade* durumunda ileriye doğru sıçraması; *capriole*, atın ön ayaklarını böğrüne çekip arka ayaklarıyla yere paralel biçimde geriye çifte atarak yukarı doğru sıçraması ve sonra sıçradığı noktaya geri düşmesi.

at vebası, sineklerin, özellikle *Culicoides* cinsinden sivrisineklerin sokmasıyla bulaşan ve Afrika'nın güneyinde çok yaygın olan virüs hastalığı. At vebası daha çok tektoynaklılarda görülürse de, hastalıklı at etleriyle beslenen köpekler de bu hastalığa yakalanabilir. Virüsün vücuda girmesini izleyen 10 gün içinde, ateş ve yer yer sıvı birikmesi gibi belirtiler ortaya çıkar. Hastalık, ya akciğerlerin sıvıyla dolması sonucunda ani bir ölümle sonuçlanır ya da kalp yetmezliğine kadar uzanan kronik bir gelişme gösterir. At vebasının tedavisi yoktur, ama her yıl düzenli olarak aşılamayla bağışıklık sağlanabilir.

at yarışı, çoğu zaman, binicili koşturulan safkan atlarla ya da sürücülü bir aracı çeken yarımkan atlarla yapılan spor. Düz ve tırıs yarış denen bu iki yarıştan düzde yapılan bazı türler engelli koşuları da kapsar.

Tarihi. İlk at yarışlarının, İÖ 700-40 arasındaki Olimpiyat Oyunları'nda, dört koşumlu savaş arabası ve eğersiz binilen atlarla yapıldığı biliniyor. Düzenli yarışların Çin, Pers, Arap, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri gibi, biniciliğin erken geliştiği yerlerde başladığı sanılıyor. Avrupalılar 11. ve 13. yüzyıllar arasında, Haçlı seferleri sırasında gördükleri Arap, Berberi ve Türk atlarını ülkelerine götürdüler ve Avrupa'daki yarışların gelişmesine bu atlar katkıda bulundu.

1170'lerde, Londra'da Smithfield'de, atların hızlarını alıcılara kanıtlamak için, her cuma profesyonel binicili yarışlar düzenlenirdi. Kırk sterlin değerindeki bilinen ilk yarış ödülü, I. Richard (Aslan Yürekli) döneminde (1189-99), şövalyelerin yarıştığı 4.800 m'lik koşuydu. 16. yüzyılda VIII. Henry İtalya ve İspanya'dan, büyük bir olasılıkla Berberi atları getirterek çeşitli yerlerde tavlalar kurdurdu. 17. yüzyılda I. James İngiltere'de karşılaşmalar düzenledi. Onun yerine geçen I. Charles'ın da, öldüğünde 139 atı vardı.

Düzenli koşular. "İngiliz at yarışlarının babası" olarak tanınan II. Charles (hd 1660-85) King's Plates koşularını başlattı. Kazananlara ödüller verilen bu koşular için kralın yaptığı düzenlemeler ilk ulusal yarış kurallarını oluşturmuştur. 76 kg ağırlık taşıyan altı yaşındaki atlar 4.800 m'lik iki tur üzerinden koşar ve birinci gelen ödülü alırdı. II. Charles'ın koruyuculuğu altında Newmarket, İngiliz yarışçılığının merkezi haline geldi.

1665'te, Kuzey Amerika'daki New York kolonisi valisi Richard Nicolls, Long Island'da Hampstead Plain'deki yarış için gümüş bir kupa koydu. Bu, bilinen ilk Kuzey Amerika yarış ödülüdür. Kıtadaki ilk düzenli parkur yarışları böylece başlamış oldu.

Fransa'da ilk koşu 1651'de, iki soylu arasındaki bir bahis sonucu yapıldı. XIV. Louis döneminde (1643-1715) kumara dayalı yarışlar yaygındı. Bir cokey kulübü kuran XVI. Louis (1774-93), atların soylarını gösteren belgeler düzenlenmesini ve yabancı atlara ağırlık yüklenmesini zorunlu kılan maddeler de içeren yarış kurallarını koydu.

Eşleme koşuları. İlk koşular, iki ya da en çok üç at arasında yapılan ve yarış ödülünün at sahiplerince konulduğu bahis koşularıydı. Bahisten çekilen at sahibi, ödüldeki payının yarısını (sonraları tümünü) kaybetmiş sayılırdı. Bahisler de, bu "ya oyna, ya öde" kuralı çevresinde gelişti. Bahse girenlerin anlaşma koşulları, eşleme yazıcıları denen ve bahisle ilgilenmeyen üçüncü kişilerce kaydedilirdi. Newmarket'tan John Cheny adındaki böyle bir yazıcı, çeşitli yarış merkezlerinde bulunan eşleme kayıtlarını bir araya getiren, *Cheny's Horse Matches*'ı

(Cheny'nin At Eşlemeleri) yayımladı. Çeşitli adlarla her yıl basılan bu çalışmayı 1773'te James Weatherby, sonradan ailesinin de sürdürdüğü *Racing Calendar* (Yarış Takvimi) haline getirdi.

Açık yarışlar. Halka açık yarışların yaygınlaştırılması için sürdürülen baskı, çeşitli kategorilerdeki yarış atlarını kapsayan açık karşılaşmaların gelişmesini sağladı. Atların yaşı, cinsiyeti, doğum yeri ve geçmiş başarılarıyla, binicilerin yeteneklerine dayanan yeterlilik kuralları geliştirildi. At sahiplerinin binicilik yaptığı (centilmenler arası) yarışlar, bir kent ya da bölgeyle sınırlı koşular, belli bir miktarın üzerinde ödül kazanmamış atlar için koşular düzenlendi. 1740'ta parlamentonun çıkardığı bir yasa, koşuya katılan atların gerçek ve yasal sahiplerinin belirlenmiş ve kayıtlı olmasını öngörerek, üstün özellikli bir atın, hileyle düşük özellikli atlar arasında yarıştırılmasının önlenmesini ve atların yaşlarının onanmış olmasını sağladı, sert at binenler için cezalar getirdi.

Bazı kayıtlarda, 17. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere İngiltere'de, daha sonraları da Fransa'da cokey denen profesyonel binicilerden söz edilmekteyse de bunların adları resmen kâğıda geçirilmemişti. Adı bilinen ilk cokey olan Nat, 1841'e değin adı ve soyadıyla *Racing Calendar*'da yer almamıştı. Önceleri, yalnızca atı yarış kazanan çalıştırıcıların ve binicilerin adları kaydedilirken, 1850'lerin sonlarında hepsinin adları belirtilmeye başladı.

Kan bağları ve soykütükleri (pedigri). 400 m yarışları dışında tüm düz yarışlar safkan atlara açıktır. Safkanlar Arap, Türk ve Berberi atlarının yerel İngiliz soyuyla karışımından türetilmiştir. 17. yüzyıl başlarında tutulan soy kayıtlarının tümü güvenilir değildi. Weatherby'nin önceki *Racing Calendar*'lara ve satış belgelerine dayanarak düzenlediği ve ilk kez 1791'de yayımlanan *An Introduction to a General Stud Book* (Genel Soykütüklerine Giriş) adlı yapıtı, birkaç yıl sonra gözden geçirilerek, sonra da her yıl güncelleştirilerek yayımlandı. Tüm safkan atların 1690-1730 arasında Büyük Britanya'ya getirilen "Darley Arabı", "Godolphin Berberisi" ve "Byerly Türkü" adlı üç Doğu aygırıyla, II. Charles'ın getirttiği 43 "kraliyet" kısrağından geldiği söylenir.

New York eyaletinde Long Island'daki Aqueduct'ta çıkış kapılarından yarışa başlayan atlar
Photo Trends/USA

Çeşitli ülkelerin soykütükleri arasında süregelen uyuşmazlık, 1913'te İngiliz Cokey Kulübü'nün çıkarttığı Jersey Yasası'yla ve bu yasa uyarınca İngiltere ve İrlanda dışında yetiştirilen birçok atın saf dışı bırakılmasıyla ortadan kalktı. Yasanın amacı, Britanya safkanlarının Kuzey Amerikan (özellikle ABD) sprinterleriyle karışmasını önlemekti. O tarihlerde ABD'nin başlıca yarış merkezi olan New York'ta yarışlara son verilmesiyle Amerikan kanı atların İngiltere'yi kaplaması tehdidi belirdi. Amerikan kanı karışmış "bozuk" Fransız atlarının 1940'larda İngiliz yarışlarında kazandığı bir dizi zaferden sonra Jersey Yasası kaldırıldı (1949).

Cokey kulüpleri ve yarış komisyonları. 1750'lerde Newmarket'ta kurulan Cokey Kulübü, önceleri King's Plates kurallarına karşı çıkarak, birçok yarış türünü içeren kendi yarış kurallarını saptadı. Çeşitli yaşlardaki atlarla ilgili bu kurallar başlangıçta yalnız Newmarket'ta uygulanıyordu, ama *Racing Calendar*'da basıldıktan sonra öbür yarışlar için de örnek oluşturdu. *Racing Calendar* ve *General Stud Book*'un yayın hakkını da alan Cokey Kulübü, 19. yüzyıldan bu yana İngiliz at yarışlarını denetimi altında tutmaktadır.

1833'te kurulan ve Fransa'daki yarışları yönetmekte olan Fransa'da At Soylarının Islahını Destekleme Derneği, yarış programını da yayımlamaktadır. Pedigri kitabını ise Tarım Bakanlığı yayımlar.

Yarış yönetiminin, eyalet komisyonlarına bırakıldığı ABD'de pistler özel sektörce işletilir. 1894'te, New York'ta kurulduktan sonra, ABD yarışlarını bir dönem denetimi altında tutan (Kuzey Amerika) Cokey Kulübü, yarış programını ve *Amerikan Stud Book*'u yayımlar.

Yarışların gelişimi. 4 kg taşıyan beş yaşındaki ve 3,5 kg taşıyan dört yaşındaki atlar, 1751'de King's Plates'e kabul edildi ve turlar 3200 m'ye indirildi. Dört yaşındaki atlar için tur yarışları ABD'de 1860'lara değin sürdü. Daha sonra bunların yerini kısa mesafe koşuları aldı.

Günümüzdeki koşulara St. Leger (1776), Oaks (1779) ve Derby (1780) ile sonradan bunlara eklenen İki Bin Guinea (1809) ve Bin Guinea (1814) adlı klasik İngiliz koşularından geçilerek gelinmiştir.

İlk kez 1836'da koşulan Cokey Kulübü Büyük Ödülü, 1863'teki Paris Büyük Ödülü ve 1920'de koşulan Zafer Takı Ödülü klasik Fransız koşularıdır. Belmont Stakes (1867), Preakness Stakes (1873) ve Kentucky Derby de (1875) klasik Amerikan koşuları olarak tanınır.

Handikap koşuları. 19. yüzyıl ortalarından bu yana handikap koşularında ağırlıklar yaşa göre düzenlenir. İki yaşındaki en genç yarış atları baharda önemli ölçüde ağırlık eksiltme izni ile koşmaya başlarlar ve bu izin sonbahara doğru giderek azalır. Ağırlık eksiltme izni, yarış mesafesiyle birlikte artar. Cinsiyete göre ağırlık indirilmesi, aygırlar için kendi ağırlığının 500 gr ile 750 gr altıdır. Atların yaşı, Kuzey Yarıküre'de 1 Ocak'tan, Güney Yarıküre'de 1 Temmuz ya da 1 Ağustos'tan başlayarak hesaplanır. Geçmişte alınan derecelere göre ağırlık cezaları ya da indirme izinleri de verilebilir.

1861'de başlatılan Melbourne Kupası, güney yarıkürenin en önemli handikap koşusudur. Hepsi de 19. yüzyılda başlatılmış olan Metropolitan, Brooklyn ve Suburban handikapları, bir dönemin en ünlü ABD handikap koşularıdır. İlk kez 1935'te koşulan Santa Anita Handikapı 100 bin ABD Doları tutarındaki ödülü ile yüksek ödüllü yarışların öncüsü olmuştur.

Koşu yaşları. Bir koşu atı, yeteneğinin doruğuna beş yaşında ulaşır. Ama üç yaşın klasik yaş sayılması, hızla artan ödül tutarları, terbiye ücretleri ve satış fiyatları, dört yaşın üstündeki atların katılabileceği koşu sayısını azaltmıştır. Fransa'daki Zafer Takı Ödülü, Arjantin'deki Carlos Pellegrini Uluslararası Büyük Ödülü, Avustralya'daki Caulfield ve Sydney kupaları, Brezilya'daki São Paolo Uluslararası Büyük Ödülü, İngiltere'deki Kral VI. George ve Kraliçe Elizabeth Ödülleri, İtalya'daki Cokey Kulübü Büyük Ödülü ve Milano Büyük Ödülü, Japonya'daki İmparatorluk Kupası ve Arma Anısal Ödülü, Yeni Zelanda'daki Wellington Kupası, Güney Afrika'daki Rothman'ın Temmuz Handikapı ve Venezuela'daki Simón Bolívar Klasik Büyük Ödülü, dört yaşın üzerindeki atların katılabildiği koşulardır.

Ödüller. Kral George, Kraliçe Elizabeth ve Rothman'ın Temmuz Handikapı yarışlarında ödüllerin önemli bir bölümü ticari kuruluşlarca sağlanır. ABD'de en zengin ödüllü koşularda, ödüller çoğu zaman at sahiplerinin kayıt paralarıyla karşılanır. İlkin, "kazanan hepsini alır" ilkesiyle verilen ödüller zamanla, çeşitli yarış türlerinde, "kayıt parasını kurtarsın" diyerek ikinciye de verilmeye başladı. Giderek buna üçüncülük, dördüncülük ve az da olsa beşincilik ödülleri eklendi.

Bahisler. Belli bir gelişme içinde ganyan, plase ve ikinci plase olarak adlandırılan ilk üç sıradaki atlar için bahis oynanmaya başladı. 19. yüzyılda, özel bahislerden kaynaklanan ve İngiltere'de günümüze değin yasal sayılan müşterek bahis biçimini alarak dünyaya yayıldı. 20. yüzyılda çifte bahis (aynı gün peş peşe [ilk] iki koşuda ganyanların kestirilmesi), ikili bahis (tek koşuda sırasız ganyan ve plasenin kestirilmesi), üçlü bahis (tek koşuda sıralı ya da sırasız ganyan, plase ve ikinci plasenin kestirilmesi) biçiminde çeşitli bahisler doğdu.

At yarışçılığının büyük bir işkolu oluşturması üzerine, devletin bahisçiliğe el atması, Avustralya, Yeni Zelanda ve Fransa'da yarışların yararına oldu; İngiltere ve New York kentinde ise pek yarar sağlanmadı. ABD'de pist dışı, kanunsuz bahis kabul etmek, örgütlü bir suç alanı haline geldi.

Koşu parkurları. Koşu alanları ve atlar Rusya gibi bazı ülkelerde devlet mülkiyetindedir; dolayısıyla çalıştırıcı, cokey, seyis ve öbür personel maaşlı olarak çalışır. ABD'nin çoğu kesimlerinde olduğu gibi, başka ülkelerde de yarış alanları kâr amacıyla, özel mülk olarak işletilir; atlar, çalıştırıcılar ve cokeyler iş sözleşmeleriyle bağlanır. Alanların ve bazı kez devlet malı olan atların kiralandığı, ayrıca Avustralya ve New York Yarış Birliği'ndeki gibi, özel girişime ait olup, kâr amacı gütmeden çalıştırıldığı ara biçimler de vardır.

Avrupa ve başka yerlerdeki koşu zeminlerinin çoğu çim, Kuzey ve Güney Amerika'da ise topraktır. Koşular çoğunlukla gündüz yapılır.

Yarış süreci. Atların kurallara uygun olup olmadığı yarıştan bir gün önce denetlenir. Cokeyler koşudan önce tartılıp, çalıştırıcılardan direktif almak ve kendilerini izleyicilere yakından göstermek için padoka çıkarlar, atların kimlik denetiminden sonra ata binerler. Atlar ve binicileri, hakem kurulunun denetimi ve kısa bir ısınma koşusu için

loca önünden piste doğru yürüyüşe geçerler. Atlar dünyanın hemen her yerinde, çıkış kapıları elektrikli bir düzenle açılan başlama kasalarına çekilerek sokulur ya da sürülür. Herkes yerini aldığında, çıkış hakemi engeli yukarı kaldıran düzeneği çalıştırır. Koşu sırasında komiserler ve gezici hakemler, film çeken gözlem ekibiyle birlikte, yarış kurallarına aykırı bir olay olup olmadığını denetlerler. Özel bir kamerayla finişin fotoğrafı çekilir ve atlar finişe birbirine oldukça yakın girmişse, kazananların açıklanması için fotoğraf beklenir. Cokeyler tartılana ve ağırlıklarının uygun olduğu saptanana değin sonuçlar kesin sayılmaz. Tartı sırasında cokey, at sahibi ya da çalıştırıcı, atına engel olmuş başka bir atın faul yaptığını ileri sürebilir. Hakem kurulu koşu sonucunu kesinleştirir, gösterge panosunda ödeme tutarları açıklanır. Kazanan atlardan yarış sonrası alınan idrar örnekleri tahlil edilir; yasak maddeler bulunduğu görülürse, ödülleri değişebilir, ama müşterek bahis ödeme tutarları değişmez.

Yarışların bugünkü durumu. 20 yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, yarışçılık büyük bir işkolu haline gelmiştir. Düzenli olarak yapılan bir düzineyi aşkın yarış türü bulunmaktadır.

Yarış ödülleri özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra artmıştır. 1981'de ABD'de, ödülün büyüklüğünden dolayı Arlington Milyonu adı verilen yeni bir koşu başlatılmıştır. Düz koşularda 1 milyon ABD Doları'ndan fazla para ödülü toplayan bütün atlar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra koşanlardır. 1980'lerde iki at, 2 milyon ABD Doları'ndan fazla para almıştı. Eskiden 1 milyon ABD Doları'nın üzerinde para kazanan at, damızlığa ayrılmak için, açık artırmayla satışa çıkarılırdı. Üç yaşına değin 500 bin ABD Doları'ndan az para kazanan "Conquistador Cielo", 1982'de yarışlardan çekilerek mezatta 36 milyon 400 bin ABD Doları'na satıldı. 1973'te "Bold Ruler" adındaki denenmemiş, bir yaşındaki erkek tay 600 bin ABD Doları'na satıldı. 1982'de "Nijinsky II" adlı erkek tay, 4 milyon 250 bin ABD Doları getirdi.

Ama bütün bunlar, at sahiplerinin tümünün çok para kazandığı anlamına gelmez. ABD atlarının yarış kazançları 2 bin ABD Doları'nın altındadır. Kumarın bulunduğu yerde hile de olduğundan,koşuların tarihi bir yanıyla da danışıklı koşular, hileler ve atların düşük kategorilerde koşturulması tarihidir. 1960'larda atlarda iltihap sökücü ve pıhtı yapıcı ilaçların yaygın olarak kullanımı, bu spor için yeni bir tehlike kaynağı oluşturdu. 1968'de Kentucky Derbysi'ni kazanan atın yarış sonrası idrarı tahlil edildiğinde, yasaklanmış bir ilaç verildiği saptandı ve at yarış dışı bırakıldı. Çeşitli yarış kuruluşları, bu tür ilaçların kullanımını sınırladı ya da yasakladı; bazılarıysa bunu hiç umursamadı. Özellikle atların, ABD'de olduğu gibi, birçok yarışta koşturulması bu tür ilaçların kullanımını körükledi.

Türkiye'de at yarışları. Osmanlılarda ilk yarışlar Orhan Bey'in Bursa'yı alışından sonra düzenlendi. 1325'ten sonra bugünkü Balıklı köyü ile Atçılar Meydanı arasındaki geniş alan koşu yeri olarak belirlendi ve bir de vakıf kuruldu. İmparatorluğun daha sonraki dönemlerinde en önemli yarışlar Edirne şenliklerinde yapıldı. 1675'te IV. Mehmed adına düzenlenen şenliklerde koşular Edirne çevresindeki Tekiye Han, Mustafa Paşa Mezarı'ndan başlar, yaklaşık üç saatlik mesafeyi birinci bitirene 20 bin akçe ödül verilirdi. Edirne'de at yarışlarının yapıldığı başka bir alan da Timurtaş Ovasıydı. İngiliz Elçiliği rahibi olarak İstanbul'a gelen ve Trakya'da incelemelerde bulunan John Covel, yarışların 40-50 km'lik uzun mesafelerde yapıldığını, bu yarışlara 35 binicinin katıldığını anlatır. Bu tür mukavemet koşuları ve Süvari Feriki Mehmet Muhlis Paşa'nın Yıldız Köşkü bahçesinde II. Abdülhamid'in huzurundaki gösterileri daha sonra kurallı yarışlara dönüştü. Abdülaziz'in 1861'de başlattığı atçılık ve yarışçılık 1900 başlarında daha geniş bir kapsamda ele alındı. Abdülaziz döneminde yarışlar Kâğıthane'de düzenlenirdi. Veli Efendi'nin Makriköy'deki (Bakırköy) düz toprakta (bugün Veliefendi Hipodromu) düzenlediği at koşuları daha çok yabancıların ve yakın çevreden 15-20 kişinin ilgisini çeker, yalnızca 3-4 at yarışırdı. Manisa dolaylarında ise Karaosmanoğulları'ndan Bekir Ağa, Veli Efendi gibi kendi çabalarıyla dostları için koşular düzenlerdi. Düzenli koşular ve bahisler ilk kez İzmir'de başladı. Aralarında Patterson ve Aliotti gibi Levanten işadamları ile Evliyazade Refik Bey'in bulunduğu grup Smyrna Races Club'ı kurdu. Böylece Kızılçullu Koşu Alanı (bugün Şirinyer Hipodromu) doğdu. Yarışlar için İngiltere'den at ve çalıştırıcılar getirtildi. Müşterek bahis de oynatılan yarışlar I. Dünya Savaşı öncesinde durgunlaştı. Patterson'un İngiltere'ye dönmesi üzerine, Evliyazade Refik Bey İstanbul'a giderek sorunu Enver Paşa'ya iletti. Böylece Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti ile ona bağlı Sipahi Ocağı kuruldu (22 Mart 1913). Yarışlar Veliefendi'de yapılıyordu. At sahipleri arasında Enver, Reşit, Akif, Rauf ve Kıbrıslı Mustafa paşalar ile Şehzade Hikmet, Miralay Şeref, Hacı Bekirzade Muhittin, Manisalı Tevfik, Akif Akson, Haydarpaşazade Şerif, Kapanizade Tahir de vardı. Bu dönemin ünlü safkan Arap ve yarımkan atları arasında "Übeyyan", "Süleyk", "Maşallah", "Mebruk", "Meşkur", "Yegâne", "Geyik" ve "Reyhan" sayılabilir. Ünlü cokeyler ise İhsan Atçı, Konti, İstepan ve Yanko efendilerdi. Mütareke günlerinde ise İngilizler Makriköy Yarış Sendikası'nı kurarak alanı düzelttiler, kâğıt bir tribün yaptırdılar. İngiliz çevrelerinin Veliefendi'ye gelmesi üzerine Akif Akson, Sabri Tulça, Ali Muhittin Hacıbekir ve arkadaşları Büyükdere'deki polo çayırlarında at yarışlarını canlandırmaya çalıştılar.

Cumhuriyet dönemindeki düzenli yarışlar 1924'te başladı. Akif Akson o tarihe değin yapılan en kapsamlı ve örgütlü yarışları başlattı. Ertesi yıl at yarışlarında Rus ve Macarlar görüldü. Araba yarışları da düzenlemek isteyen bu kuruluşların çabaları sonuçsuz kaldı. 1927'de Yarış ve İslah Encümeni kuruldu. İlk kez İngiliz atları getirildi ve aynı yıl Gazi Koşusu(*) başlatıldı. İlk Gazi Koşusu 2 bin TL ödüllü, üç ve daha yukarı yaşta safkan İngiliz atları için 2.400 m'lik bir handikaptı. 1936'da Ankara Hipodromu, 1942'de Yarış Atları Yetiştiricileri ve Sahipleri Cemiyeti çalışmaya başladı. 1950'de Jokey Kulübü kuruldu. Kulüp, Tarım Bakanlığı ile birlikte olmak üzere, 6132 sayılı yasaya dayanarak 1953'te yapılan bir sözleşme ile Türkiye'de koşu düzenleme ve müşterek bahis oynatma yetkisini aldı. Türkiye'de oynanan müşterek bahisler altılı ganyan, ikili bahis, çifte bahis ve üçlü bahistir.

Yarış türleri. İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa gibi kentlerde sürdürülen yarışların yanı sıra Gazi, Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Millet Meclisi, Fatih Sultan Mehmed, Topkapı gibi kupalar da önem taşır.

Türkiye'de koşular genel olarak düz ve engelli koşular biçiminde ikiye ayrılır. Engelli koşular daha çok konkurhipik(*) yarışları içinde bir bölüm olarak yer alır. Düz koşular ise açık koşu (her tür atın katılmasına açık), handikap koşu, şartlı koşu (kazanç durumlarına göre) ve maiden (hiç birincilik kazanmamış atların katıldığı) koşu olarak dört dala ayrılır. Mesafeye göre de koşular kısa (800-2.000 m arası, orta (2.000-2.800 m arası), uzun (2.800-4.000 m arası) ve dayanıklılık (4.000 m'den fazla) koşuları olarak sınıflandırılır. Mesafeler atların yaşlarına, türlerine ve sezona göre belirlenir.

Cumhurbaşkanlığı, Millet Meclisi ve Gazi gibi koşular açık koşulardır ve para ödüllerine göre 1., 2. ve 3. grup olarak sınıflandırılır. Koşuların nasıl düzenleneceğine ve ödül tutarlarının ne olacağına Program Komitesi'nin yıllık toplantılarında karar verilir. Tarım Bakanlığı'na bağlı Yüksek Komiserler Kurulu ve Jokey Kulübü temsilcilerinden oluşan Program Komitesi, yarış atı sahiplerinin de görüşlerini alır. Yarışlara konan ödüller bahis paralarından sağlanır. Bahis paralarının yüzde 20'sini Jokey Kulübü alır.

Koşular İstanbul, Adana ve İzmir'de birbirini izleyecek biçimde düzenlenir. Ara yarışlarla program aksamadığı sürece, her yıl 1 Ocak'ta İzmir'de ve Adana'da başlayan yarışlar nisan ortalarında biter. Bu tarihte başlayan İstanbul yarışları da kasım ya da aralık ortalarına değin sürer.

Ödül ve bahis paraları. Özellikle son yıllarda at yarışlarının geniş ilgi görmesi, dağıtılan para miktarıyla da ilgilidir. Bahis oynayanlar kadar at sahipleri de büyük paralar kazanmaktadır. Örneğin 1991'de Gazi Koşusu'nun ödülü 500 milyon TL, Cumhurbaşkanlığı Kupası'nınki 350 milyon TL, Başbakanlık Kupası'nınki ise 250 milyon TL idi. *Ayrıca bak.* arabalı at yarışları.

AT & T *bak.* American Telephone & Telegraph Company

Ata, Mustafa (d. 18 Mart 1945, Trabzon), yarı soyut-dışavurumcu anlayışta çalışan ressam.

1965-71 arasında İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (DGSA) Resim Bölümü'nde Adnan Çoker'in atölyesinde okudu. 1971-73 ve 1980-81 arasında Almanya'nın

Mustafa Ata
Ara Yayıncılık Arşivi

birçok kentinde inceleme ve araştırmalarda bulundu. 1974'te DGSA'ya öğretim üyesi olarak girdi. 1976'da Yarımca Kültür ve Sanat Şenliği Resim Ödülü'nü, 1979'da 2. İstanbul Sanat Bayramı Yeni Eğilimler Sergisi başarı ödülünü, 1980'de 14. DYO Ödüllü Resim Yarışması'nda ve 1983'te ise

Günümüz İstanbul Sanatçıları Sergisi'nde başarı ödüllerini kazandı.

Yapıtlarında konu olarak insanı ele aldı, onun dramını, umut ve özlemlerini işleyerek soyuta yaklaşan dışavurumcu-figüratif bir anlayış geliştirdi. 1970'lerde eski hat sanatından, cami alemlerinden esinlenerek yeni biçim ilişkileri denedi, mekanik bir düzenlemenin dağınık ve hareketli etkinliğini araştırdı. 1970'lerin sonlarına doğru gene kaligrafik çizgiden ve simgeleştirme yönteminden yararlanarak, soyut figürlerle dinamik çizgilerden oluşan yapıtlar üretti. Figürleri, yalın biçimleriyle, sonsuzluk duygusu içinde tinselliği çağrıştırır. Boşlukta duran, uçan ya da yürümeye çabalayan figürleri durağandır, ama oluşturdukları yön karşıtlıkları ile kompozisyonda gerilimli bir hava yaratırlar ("Mavili Kadın"). Ata, renklerin psikolojik, tinsel, simgesel ve lirik etkileri ile tüm anlatım olanaklarından yararlanarak dışavurumcu anlatım temelinde rengi biçime egemen kılar. Düz fonun üstünde geniş ve tek yönlü fırça vuruşlarıyla oluşturduğu biçimlerde ışıklı alanları birer çizgi-şerit haline getirmiştir. Bunları kompozisyonun bütünlüğünden kopartarak biçim-boşluk ve kapalı biçim-açık biçim ilişkilerini, bilinçli bir karşıtlık ve simgesel bir anlatım içinde ele almıştır.

Ata, Pertev (d. 16 Ekim 1900, İstanbul - ö. 26 Ocak 1978, İstanbul), Türkiye'de doktor unvanı alan ilk diş hekimi.

Mülkiye nazırı ve şair Pertev Paşa'nın torunudur. 1924'te Almanya'da Marburg Üniversitesi Dişhekimliği Enstitüsü'nü bitirdi ve doktor unvanını aldı. Türkiye'ye döndükten sonra İstanbul'da serbest olarak çalışmaya başladı. 1933 Üniversite Reformu sırasında Dişhekimliği Okulu'na doçent olarak atandı. Aynı yıl öğretim üyesi olarak getirtilen Alman hekim Alfred Kantorowicz'in(*) Almanca verdiği protez, cerrahi, tedavi ve ortodonti derslerini Türkçeye çevirdi. 1944'te profesör oldu. *Konservatif Diş Tedavisi* (1966) adlı yapıtı, Türkiye'de flüor konusunda yapılmış en iyi inceleme kabul edilir. Çeviri çalışmaları arasında *Diş Tababeti İmtihanı İçin Repetitoryum* (1938) ve Alfred Kantorowicz'ten *Diş Tababeti Şirürjisi* (1943) vardır. Ayrıca *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*'nda, *Türk Diş Tabibleri Mecmuası*'nda ve yabancı dergilerde birçok makalesi yayımlanmıştır.

atabeg, Selçuklularda şehzadeleri eğitmekle görevli ve giderek bağımsız bir statü kazanan devlet adamlarına verilen ad. Osmanlılarda benzer görevi yapan kişilere lala(*) denirdi.

Atabeg unvanını ilk kullanan ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk'tü. Melikşah kendisini yetiştiren Nizamülmülk'e atabeg unvanına bağlı olarak her türlü yetkiyi vermişti. Büyük Selçuklu hükümdarları eyalet melikliğine gönderilen hanedan üyelerinin yanına, danışman ve vasi olarak bir atabeg atarlardı. Atabegler, Oğuz beyleri arasından ya da köle asıllı yüksek düzeydeki komutanlardan seçilirdi. Doğrudan doğruya hükümdara bağlı olan atabegler, yönettikleri bölgede yarı egemendiler. Çeşitli bölgelerde yüksek gelirli iktaları, askeri güçleri ve memurları olurdu. Sultan öldüğünde atabegler görünüşte kendi meliklerini hükümdar yapmak için, aslında ise devlet yönetimini kendi ellerine geçirmek amacıyla taht kavgalarının çıkmasına neden olurlardı. Büyük Selçuklu Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde, atabegler sultanın egemenliği altında kaldılar. Ama özellikle Sencer'in ölümünden (1157) sonra Büyük Selçuklu Devleti yıkılınca, atabegler naibi oldukları şehzadelerin yerine kendi egemenliklerini kurdular. Atabeglik babadan oğula geçer oldu, atabeg soyları oluştu. En ünlü atabeg soyları Begteginliler(*), İldenizliler(*), Salgurlular(*), Togteginliler(*) ve Zengilerdir(*). Bunlar Büyük Selçuklu Devleti zayıflayınca bağımsızlıklarını ilan edip beylikler kurmuşlardı. Atabeglik bir unvan olarak Anadolu Selçukluları, Harezmşahlar, Eyyubiler, Memlükler ve Safevilerde de vardı.

Atabek, Fevzi (d. 1954, İstanbul), uluslararası alanda en çok başarı sağlayan Türk binici.

Türkiye'de biniciliğin öncü adlarından ve Binicilik Federasyonu başkanlarından Ata Atabek'in oğludur. Spora 1966'da İstanbul Atlıspor Kulübü'nde başladı. Bireysel yarışmalarda bir Balkan ikinciliği (1973 Atina), iki Balkan üçüncülüğü, takım yarışmalarında ise iki Balkan ikinciliği, beş Balkan üçüncülüğü kazandı. Türkiye Kupası'nı 15, Atatürk Kupası'nı 8, Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı 5, Başbakanlık Kupası'nı ise 5 kez elde etti. 1985'te yetişkinlerde Balkan şampiyonu olan ekipte yer aldı. On biri genç olmak üzere toplam 70 kez milli oldu.

Atabetü'l-Hakayık (Gerçeklerin Eşiği), Edip Ahmed Yükneki'nin(*) Doğu Türkçesi ile kaleme aldığı manzum dinsel öğüt kitabı. Nerede ve ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, 12. yüzyılda, Semerkand yakınlarında bulunduğu sanılan Yüknek'te yazılmış olabileceği ileri sürülmüştür. Edip Ahmed, kitabını Dâd Sipehsâlâr Muhammed Bey'e sunmuştur.

Atabetü'l-Hakayık, Türk edebiyatının *Kutadgu Bilig*'den sonraki en eski yapıtı olduğu için edebiyat tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Aruzun, hece ölçüsünün 6+5 kalıbına uygun düşen feûlün/feûlün/feûlün kalıbıyla yazılmıştır. Tanrı'nın, peygamberin, Hulefa-yı Raşidin'in, Dâd Sipehsâlâr Muhammed Bey'in övüldüğü ve kitabın yazılış nedeninin dile getirildiği ilk beş bölümdeki manzumeler kasidenin uyak düzeniyle yazılmıştır.

Kitabın dörtlüklerden oluşan ve mâninin uyak düzenini (*aaxa*) taşıyan ana bölümü, konulara göre bazı alt bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlerde bilimin yararı, bilgisizliğin zararı, dilini tutmanın gerekliliği, dünyanın kararsızlığı, cömertliğin övülüp cimriliğin yerilmesi, alçakgönüllülük, kibir, harislik, çeşitli iyi huylar ve zamanın bozukluğu dile getirilir. Son bölümde ise kitabın öğüt vermek amacıyla yazıldığı ve okuyanlardan dua beklendiği belirtilir.

Manzum bir ahlak kitabı olan *Atabetü'l-Hakayık*'ta düşüncelerin, çoğu kez ayet, hadis ya da Arapça beyitlerle kanıtlanması yoluna gidilmiştir. Kullanılan Arapça ve Farsça sözcükler *Kutadgu Bilig*'e göre daha çoktur ve Türkçe söyleyişe uydurulmaya çalışılmıştır. Ama yapıt henüz aruzun Türkçede işlerlik kazanmadığı bir dönemde yazıldığı için imale ve zihaf gibi kusurlar göze çarpmaktadır.

Arap ve Uygur harfleriyle yazılmış altı nüshası bulunan yapıt, bilim dünyasına Necip Asım (Yazıksız) tarafından tanıtılmış (1906) ve yayımlanmıştır (1918). Kitabın adı uzun yıllar *Hibetü'l-Hakayık*, *Hiybetü'l-Hakayık*, *Aybetü'l-Hakayık* gibi farklı biçimlerde okunmuştur. Reşid Rahmeti Arat(*) tarafından doğru biçimi *Atabetü'l-Hakayık* olarak saptanmış, yazma nüshalarının karşılaştırılmasıyla yeniden yayımlanmış ve Batı Türkçesine çevrilmiştir (1951).

Atabey, Akdeniz Bölgesi'nin Göller Yöresi'nde, Isparta İline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Yüzölçümü 202 km² olan Atabey ilçesi batıda Gönen, kuzeyde Uluborlu ve Senirkent, doğuda Eğirdir ilçeleri, güneyde de Merkez ilçeyle çevrilidir.

İlçenin kuzey kesimini Kapı Dağı, kuzeybatı ve batı kesimini de Barla Dağı engebelendirir. Isparta Ovasının(*) devamı olan Bozanönü ve Kuleönü ovalarının bir bölümü ilçe toprakları içinde kalmaktadır. Isparta Ovasının kuzeye doğru uzantısı olan bu ovalar, deniz düzeyinden 950 m yükseklik-tedir.

Atabey ilçesinde başlıca ekonomik etkinlik gül üretimi ve gülyağcılık, öteki önde gelen geçim kaynağı da halıcılıktır. İlçede bir iplik fabrikası vardır.

Antik Çağda Agpia olarak adlandırılan Atabey yöresi, İÖ 334'te İskender'in, İÖ 2. yüzyılda Pergamon (Bergama) Krallığı'nın, İÖ 1. yüzyılda da Roma'nın egemenliğine girdi. Bu dönemde Agral ve Agrae adıyla anılan yöre, daha sonra Bizans'a geçti. Malazgirt Savaşı'yla Anadolu'da egemenliğin Selçuklulara geçmesinden sonra, yöreyi 1224'te Alaeddin Keykubad'ın vezirlerinden Mübarizeddin Ertokuş aldı. Kasaba, Osmanlılar döneminde Agros diye anılmış, 1924'te bugünkü adını almış ve 1960'ta ilçe merkezi yapılmıştır. Atabey kasabasındaki en önemli tarihsel yapı Ertokuş Medresesi'dir(*).

Atabey Belediyesi 1910'da kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 7.561; kasaba, 5.010.

Atabey, Eşref Şefik (d. 1896, İstanbul - ö. 6 Eylül 1980, İstanbul), Türk spor adamı. Öğrenimini Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) yaptı. Paris'te siyasal bilimler okudu; ayrıca boksla ilgilendi. Bu spor dalında, 1930'ların ünlü adlarından Küçük Kemal ve Melih Açba'nın yetişmesinde önemli rol oynadı. Güneş Kulübü'nün kurucuları arasında yer alan Atabey, yazar ve spiker olarak da Türk sporuna uzun yıllar hizmet etti. Güreş ve balıkçılık konularında da otorite olarak tanındı. İstanbul Radyosu'nda yaptığı sohbet konuşmalarındaki esprili üslubuyla çok sevilen bir kişi oldu. Kısa bir süre boks hakemliği yaptı; Türk Boks Federasyonu'nun da ilk başkanıydı.

Atabinen, Reşit Safvet (d. 4 Eylül 1884, İstanbul - ö. 2 Şubat 1965, İstanbul), Türk tarihçi ve yazar. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nu kurmuş, Türk Tarih Kurumu kurucuları arasında yer almıştır.

Türkiye'de Batı müziğinin öncülerinden olan Mustafa Safvet Bey'in oğluydu. 1900'de Kadıköy'deki École des Frères'i, 1904'te Paris Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nu bitirdi. 1906'da Tütün Reji İdaresi'nde

Reşit Safvet Atabinen
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

memur olarak çalışmaya başladı. Aynı dönemde *Levant Herald* gazetesi başyazarlığı ve Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın sır kâtipliğini yaptı. 1907'de diplomasi mesleğine girdi ve çeşitli elçiliklerde başkâtip olarak çalıştı; elçilik müsteşarlığına yüksel-

di. 1912'de Maliye Nezareti Özel Kalemi müdürlüğüne getirildi.

1918'de İttihat ve Terakki hükümetinin görevden çekilmesi üzerine İsviçre'ye kaçtı. Burada Milli Mücadele'yi destekleyen ve tanıtan çalışmalar yaptı; *Les Turcs et le Panhellenisme* (1918; Türkler ve Pan-Helenizm), *Le proletariat turc à la Conférence Socialiste Internationale* (1919; Sosyalist Enternasyonal Konferansında Türk Proletaryası), *Turcs et Armeniens* (1919, 2 cilt; Türkler ve Ermeniler) adlı yapıtlarını yayımladı. 1922'de Lozan Konferansı genel sekreterliğine atandı. 1923'te Türk Seyyahin Cemiyeti adıyla bugünkü Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nu kurdu. 1923-27 arasında Memâlik-i Şarkiye Fransız Bankası müşavirliği yaptı. 1927'de Kocaeli milletvekili seçildi ve bu görevi 1935'e değin sürdü. Mayıs 1928'de Beynelmilel Rakamların Kabulüne Dair Kanun önergesi TBMM'de kabul edildi. 1931'de Türk Tarih Kurumu kurucuları arasında yer aldı. Bu arada *Türklük ve Türkçülük İzleri* (1931), *Avrupa'da Eski Türkler* (1931), *Çekeller ve Tuna Türkleri* (1934), *Hazar Türklerinin Avrupa Devleti* (1934), *La question de Chypre* (1956; Kıbrıs Sorunu) adlı çalışmalarını yayımladı ve uzun süre *Economiste d'Orient* adlı Fransızca bir dergi çıkardı.

Atacama, Şili'nin kuzeyinde yönetim bölgesi. Doğuda Arjantin, batıda Büyük Okyanus ile çevrilidir. 1843'te il, 1974'te yönetim bölgesi olmuştur. 78.268 km²'lik bir alanı kaplar. Başlıca limanı Chañaral'ın 800 km batısında, Büyük Okyanusta yer alan San Félix ve San Ambrosio adaları ile Chañaral, Copiapó ve Huasco illerini içine alır. Atacama Çölü bölgenin büyük bir bölümünü kaplar. Bölgenin merkezi Copiapó'nun(*) kuzeyinde, kıyıdaki sıradağlar ile And yanardağları arasında uzunlamasına bir vadi yer alır. Copiapó'nun güneyinde ise And Dağlarının 6.960 m'ye ulaşan karlı doruklarını arasına sıkışmış bir dizi karmaşık iç havza bulunur. Tam bir çöl ikliminin egemen olduğu yörede, bazı meteoroloji istasyonları bugüne değin bir damla yağmur bile kaydetmemişlerdir; bununla birlikte güneyde zaman zaman yağmur yağar. Kıyı sekileri ile Copiapó ve Huasco vadilerinde sulamayla meyve, zeytin ve yonca yetiştirilir. Atacama ekonomisinin temelini 18. yüzyıldan bu yana sırasıyla altın, gümüş, bakır ve demir madenciliği oluşturmuştur. Ulaşım, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Pan-Amerikan Karayolu ve bölgeyi boydan boya geçen demiryolu ile sağlanır. Nüfus (1990 tah.) 197.800.

Atacama Çölü, İspanyolca DESIERTO DE ATACAMA, Şili'nin kuzeyinde, 1.000-1.100 km uzunluğunda, serin ve kurak bölge. Kesin sınırları olmamakla birlikte, büyük bölümü Antofagasta ve Atacama yönetim bölgelerinde, Loa Irmağının güney kıvrımı ile Salado ve Copiapó ırmaklarının akaçlama havzalarını ayıran dağlar arasında yer alır. Kuzeyde, Tarapacá bölgesinin içlerine doğru uzanır.

Çölün büyük bölümünü batıda Kıyı Cordillerası'nın eteklerindeki tuzla çanakları ve doğudaki Precordillera'nın yamaçlarından aşağıya doğru uzanan alüvyon yelpazeleri oluşturur. Bu yelpazelerden bazıları kumluktur ya da kum tepeleriyle kaplıdır, ama sık sık da çakıltaşı yığınlarına rastlanır.

Atacama Çölü birkaç bölüme ayrılabilir. Batıda, yaklaşık 1.500 m yüksekliktе, bazı dorukları 2.000 m'ye ulaşan kıyı sıradağları yer alır. Bu kesimde kıyı ovası yoktur; dağlar pek çok yerde yüksekliği 500 m'yi aşan sarp kayalıklar biçiminde denize iner. Bu nedenle kıyı limanları ile iç bölgeler arasındaki bağlantı güçleşir. Örneğin Iquique limanından çıkan demiryolu, iç kesimlere uzanan vadiye ulaşabilmek için 701 m'lik bir yüksekliği tırmanır.

Çölün iç kesiminde, kuzey-güney doğrultusunda 800 m'yi aşkın bir düzlük biçiminde uzanan bir çöküntü alanı yer alır. Daha doğuda, And Dağlarının, Domeyko Cordillerası ile başlayan batı dizisi bulunur. Burada, bazılarının yüksekliği 4.900 m'ye ulaşan çok sayıda volkanik tepe vardır. Şili'nin Arjantin ve Bolivya ile olan kuzeydoğu sınırında, And Dağlarının batı ve doğu dizileri arasında, yüksekliği 4.000 m'ye ulaşan Atacama Platosu yer alır.

Atacama Çölü, Güney Amerika'nın, Büyük Okyanus boyunca uzanan kıraç kıyı şeridinin bir parçasını oluşturur. And Dağlarının, tropik Amazon Havzasından gelen nemli havanın iç bölgelere girmesini engellemesi yüzünden, Atacama Çölü dünyanın en kurak bölgelerinden biridir. Bölgede yer yer artezyen suyu bulunur; ama bor içeren bu sular tarım için elverişli değildir. Loa Irmağının kuzeyindeki Pampa del Tamarugal'da yeraltı suları üzerinde tuz yatakları oluşmuştur.

Kıyı kesimindeki kuraklık, Antarktika'dan soğuk su getiren ve soğuk havanın okyanus yüzeyinde, sıcak havanın ise daha yüksekte yer almasına yol açan Peru (Humboldt) Akıntısının bir sonucudur. Bu koşullar, sis ve katman bulutları oluşturursa da yağmur getirmez. Iquique ya da Antofagasta'ya, bir yüzyıl boyunca ancak üç dört kez sağanak yağar.

Çölde sıcaklık, aynı enlemdeki başka yerlerle karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Yazın ortalama sıcaklık Iquique'de 19°C, Antofagasta'da 18°C'dir.

Atacama Çölü değerli doğal kaynakları, özellikle de Antofagasta'nın kuzeydoğusunda ve Iquique'nın iç kesimlerinde bulunan sodyum nitrat yatakları dolayısıyla, 19. yüzyılda uzun süre Şili, Bolivya ve Peru arasında uyuşmazlık konusu oldu. Bölgenin büyük bölümü Bolivya ve Peru'ya aittı; ama madencilik sektörü, Şili hükümetinin büyük bir güçle desteklediği Şilili işadamlarının elindeydi. Bu üç ülke arasında çıkan Pasifik Savaşı'nı (1879-83) kazanan Şili, 1884'teki Ancón Antlaşması ile, daha önce Peru ve Bolivya'nın denetiminde bulunan bölgeleri ele geçirdi. Bolivya ise bu antlaşmayla, Büyük Okyanustaki bütün kıyı şeridini yitirdi.

Atacama Çölü, I. Dünya Savaşı'na değin Şili'nin başlıca gelir kaynaklarından biriydi. Çölün orta kesimindeki çöküntü alanında ve kıyı sıradağları arasındaki bazı havzalarda bulunan nitrat yatakları, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra düzenli olarak işletilmeye başladı. Iquique, Caldera, Antofagasta, Taltal, Tocopilla, Mejillones ve daha kuzeydeki Pisagua gibi kentlerde limanlar inşa edildi; dağları aşıp bölgenin içlerine kadar giren demiryolları döşendi. I. Dünya Savaşı'ndan önce dünya nitrat tekelini elinde tutan Şili'de çıkarılan nitrat miktarı bazı yıllarda 3 milyon tonu buldu. Ayrıca nitrat ihracından elde edilen vergiler devlet gelirinin yarısını oluşturuyordu. Yapay yöntemlerle nitrat elde etme tekniklerinin gelişmesiyle birlikte, Şili'nin nitrat ihracatının boyutları bölgesel bir pazar düzeyine indi.

Cordillera'nın yüksek kesimlerinde bugün de bir miktar kükürt çıkarılır. Ama bölgenin ana gelir kaynağı, And Dağlarındaki Chuquicamata'da ve kıyıdaki Paposo'da bulunan bakır madenleridir.

Atacama Çölünde bir ölçüde çiftçilik de yapılır, ama bu ancak birkaç bin kişinin geçimini sağlamaya yeter. Pica'da limon, San Pedro de Atacama'daki tuz bataklıklarının kıyılarında ise çeşitli ürünler yetiştirilir. Chuquicamata yakınlarındaki Calama'da, patates ve yonca tarlalarını sulamak için Loa Irmağından yararlanılır.

Atacama Çukuru *bak.* Peru-Şili Çukuru

Atacama kültürü *bak.* Atakama kültürü

Atacama Platosu, İspanyolca PUNA DE ATACAMA, Arjantin'in kuzeybatısı ile Şili'nin buraya bitişik kesiminde yer alan soğuk, ıssız And Düzlüğü. Kuzeyden güneye doğru, yaklaşık 320 km uzanan Atacama Platosunun genişliği yaklaşık 241 km'dir; ortalama yüksekliği 3.300-4.000 m arasında değişir. Bölge And Altıplanosunun en güney kesimi olarak tanımlanabilir ve batıdaki Atacama Çölünden Domeyko Cordillerası'yla ayrılır. Doğu Cordillera'nın dorukları arasında kuru, kumluk ve killi iç havzalar vardır. Bu havzalar çoğunlukla, Arjantin'de *salina* olarak adlandırılan tuzla çanakları ya da geniş düzlüklerle kaplıdır; bunların en büyükleri Antofalla, Hombre Muerto, Arizaro, Incahuasi ve Salinas Grandes'tir (Büyük Tuzlalar). Şili'de bu özellikleri taşıyan en geniş bölge Salar de Atacama'dır. Platonun doğu kenarı, derin ve dar ırmak vadilerinin yanı sıra *quebrada* olarak bilinen daha geniş vadilerle bölünmüştür. Sömürgeciler Arjantin Andları'na ulaşmak için *quebrada*'lardan yararlanmışlardır. Perulu ve Şilili kolonicilerin 16. yüzyılın ikinci yarısında And vadilerini aşarak yürüttükleri keşifler sonunda And Dağlarının doğu eteklerinde Arjantin'in en eski kentleri kuruldu. Perulular eski bir İnka yolunu izleyerek Santiago del Estero, Tucumán, Córdoba, Salta, La Rioja ve Jujuy'a yerleştiler. San Juan, Mendoza ve San Luis ise Şilililer tarafından kuruldu.

Bölgenin büyük bölümü 40-150 cm yüksekliğinde alçak ve seyrek fundalıklarla kaplıdır; platonun doğuya bakan yüzünde ise geniş yapraklı sık ağaçlardan oluşan dar bir orman kuşağı bulunur. Bölgenin ortalama sıcaklığı 8,5°C-9,5°C'dir.

Nüfusun çok seyrek olduğu bölgede geçimlerini vadilerde mısır ve buğday ekerek sağlayan Yerliler ve Mestizolar yaşar. Platonun en kuzey kesiminde Salinas Grandes'den tuz elde edilir, koyun ve lamaların yünüyle derilerinden yararlanılır. 1948'de yapılan ve platoyu doğudan batıya geçen demiryolu, Arjantin'in Salta kentini Şili'deki Atacama Çölünde bulunan nitrat madeni işletmelerine bağlar.

Ataç, İstanbul'da yayımlanmış aylık düşün ve sanat dergisi. 15 Mayıs 1962 ile 1 Ekim 1964 arasında 30 sayı çıkan derginin sahibi Şükran Kurdakul, sorumlu yönetmeni önce Afşar Timuçin, sonra Aydın Hatipoğlu'ydu. İlk sayıdaki sunuş yazısında "Düşünceyi insan onuruna aykırı yönlere çekmek isteyen, çağımızın modern kiliselerinin dayandığı bütün arka güçleri de yıkacak olan yine sanattır" görüşü savunulmuştu. Melih Cevdet Anday, Attila İlhan, Şükran Kurdakul, Asım Bezirci, Ömer Faruk Toprak, Samim Kocagöz, Hasan Hüseyin, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Ceyhun Atuf Kansu'nun yazı ve ürünlerine yer veren dergi, "Sosyalizmin Meseleleri" ve "Çağdaş İnsancılık" konulu özel sayılar da çıkardı.

Ataç, Galip, asıl adı GALIP ATA (d. 2 Temmuz 1879, İstanbul - ö. 1 Ocak 1947, Ankara), Türk hekim. Karmaşık sağlık

konularını basit bir dille ele aldığı "Evin Saati" adlı radyo programı ve gazetelerde yayımladığı yazılarıyla tanınır.

Tarihçi Mehmed Ata Bey'in oğlu, yazar ve eleştirmen Nurullah Ataç'ın ağabeyidir. Mülkiye Mektebi'nin birinci sınıfından ayrılarak Fransa'ya gitti. 1903'te "Begaiment" (Kekemelik, 1903) adlı teziyle Montpellier Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Paris'te çeşitli hastane ve akademilerde incelemelerde bulundu. İstanbul'a dönünce, bir süre Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de müderris Feyzi Paşa'nın dahiliye servisinde yardımcı olarak çalıştı. İç hastalıkları uzmanı olduktan sonra 1906-07 arasında Mekteb-i Tıbbiye'de müderris muavinliği yaptı. Şişli Etfal Hastanesi, 1912-21 arasında da Haseki Hastanesi iç hastalıkları uzmanlığına getirildi. I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay Derneği) emrinde Suriye'de çeşitli cephelerdeki hastanelerde ve Medine Hastanesi'nde başhekim ve içhastalıkları uzmanı olarak çalıştı.

1918'de Haseki Hastanesi'ndeki görevine dönen Galip Ataç, 1921'de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Hıfzısıhha Şubesi müdürlüğüne getirildi. 1922'de de Karantina İdaresi'nde görev alarak Galata Sahil

Galip Ataç
Ansi Yayıncılık Arşivi

Sıhhiye Merkezi hekimliğine atandı. 1924'te Hudut ve Sahiller Sıhhiye Müdürlüğü Fen Şubesi müdürlüğüne yükseldi. Bu görevine ek olarak da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi tıp tarihi ve deontoloji muavinliğini üstlendi; bu kürsünün ilk kadrolu profesörü oldu. 1927'de Sahil Sıhhiye Umum Müdürlüğüne getirildi. Aynı yıl bu müdürlük Ankara'ya taşınınca fakültedeki görevinden ayrıldı. 1929'da Sahil Sıhhiye Merkezi başhekimi göreviyle yeniden İstanbul'a döndü. 1935'te Haydarpaşa Emraz-ı Sariye ve İstilaiye Hastanesi başhekimliğine atanan Galip Ataç, 1939'da Ankara Radyosu'na geçti; 1942'de redaksiyon şefliğine getirildi. Bu görevleri sırasında gazete ve dergilerde yayımladığı yazılarla halk arasında en çok okunan hekim yazar olarak ünlendi. Özellikle radyo için hazırladığı "Evin Saati" ve "Posta Kutusu" programlarıyla tanındı. Anlaşılması güç tıp konularını herkesin anlayabileceği bir dille hazırladığı "Evin Saati" programı, kendisi kekeme olduğu için Baki Süha Edipoğlu tarafından sunuldu ve beş yıl sürdü. Bu konuşmalar *Radyoda Evin Saati* (1934, 3 cilt) adıyla yayımlandı. Galip Ataç, 1943'te İstanbul milletvekili seçildi. Bu görevi 1946'da sona erdi.

Hıfzısıhhat-ı Asab (1911), *Tıbbi Musahabeler* (1912), *Tıp Tarihi* (1923), *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (1925), *Pastör* (1930), *Hintlilerin Hekimliğe Hizmetleri* (1934) gibi yapıtları bulunan Ataç'ın ayrıca *Vakit* ve *Ulus* gazetelerinde pek çok yazısı yayımlanmıştır.

Ataç, Nurullah, asıl adı ALİ NURULLAH ATA (d. 21 Ağustos 1898, Beylerbeyi, İstanbul - ö. 17 Mayıs 1957, Ankara), Türk edebiyatında modern anlamda deneme türünde ürün veren ilk yazar ve eleştirmen.

Hammer'in tarihini Türkçeye çeviren maliyeci ve öğretmen Mehmed Ata Bey'in oğluydu. İlkokuldan sonra dört yıl Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okudu. Öğrenimini tamamlamak ve Fransızcasını ilerletmek için İsviçre'ye gitti. Mütareke sırasında Türkiye'ye döndü (1919); bir süre (1922) Darülfünun'da edebiyat derslerini izledi. Sınav vererek Fransızca öğretmeni oldu. İstanbul'da Nişantaşı, Vefa, İstanbul, Üsküdar liselerinde (1921-23), Adana Lisesi'nde (1924-25) Fransızca dersi verdi. Ticaret Vekâleti'nde çevirmenlik (1926-27); Ankara Orta Muallim Mektebi'nde Türkçe, sanat tarihi, Fransızca (1928-30); İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu'nda (1937-38) Fransızca; Gazi Terbiye Enstitüsü'nde (1939-40) ve Ankara Atatürk Lisesi'nde (1941-45) Fransızca öğretmenliği; Basın-Yayın Umum Müdürlüğü'nde (1944-45) yayın şefliği yaptı. Daha sonra Cumhurbaşkanlığı çevirmeni olan Ataç, emekliye ayrılana değin bu görevi sürdürdü. Türk Dil Kurumu yönetim kurulu üyeliğine seçildi ve yayın kolu başkanı oldu (1951); ölümüne değin bu iki görevini bir arada yürüttü.

Ölümünden sonra, kızı Meral Tolluoğlu her yıl mayıs ayı içinde, bir önceki yılın en iyi eleştiri ve deneme ürünlerine verilmek ve Ataç'ın yazılarının geliriyle karşılanmak üzere bir Ataç Armağanı kurdu (1958). Armağan 1959'da Memet Fuat'a, 1960'ta da Sabahattin Eyuboğlu'na verildikten sonra kaldırıldı.

Ataç, edebiyat dünyasına Yahya Kemal'in yönettiği *Dergâh* dergisinde yayımlanan şiirleri (1921-22), tiyatro eleştirileri, Ahmed Haşim ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu üzerine yazılarıyla girdi. Daha sonra yalnızca deneme ve eleştiri türünde ürün verdi. Eski Türk edebiyatıyla birlikte Batı edebiyatını, özellikle de 18. ve 19. yüzyıl Fransız edebiyatını yakından izledi. Remy de Gourmont ve Hazlitt ona gençlik yıllarında eğitim kaynağı oldu. Yerleşik değerlere kuşkuyla bakma alışkanlığını ilk onlardan aldığı anlaşılır. Montaigne'e ve André Gide'e hayrandı. Ama kendine en çok P. Léautaud'yu yakın buluyordu. Her türlü uzlaşmacılığa karşı çıkan tavrı ile bu yazar arasında büyük benzerlik vardı. Gençlik döneminde çok etkilendiği Sainte-Beuve ve Emile Faguet'den ise zamanla uzaklaştı. Yazılarında sık sık Montaigne, La Bruyère, Ronsard, Voltaire, Hugo, Stendhal, Balzac, Gide, Mallarmé, Verlaine, Rimbaud ve Valéry'den örnekler verir. Ama kendi yaşıtı yazarların ünlendiği dönemden sonra Batı edebiyatıyla ilişkisinin zayıfladığı görülür.

Ataç yeni bir kültür, edebiyat ve dil arayışı içindeydi. Düşünsel denemelerinde Batılı anlamda bir çeşitliliği savundu. Çoğulcu bir düşünceye ulaşmak için Batı hümanizmini ve demokratikleşme sürecini sindirmek gerektiği konusunu ısrarla işledi. Ona göre Türk devriminin amacı, ulusal benliği koruyacak bir Batılılaşma olmalıydı. Devrimin başarısı önder aydınlara bağlıydı. Doğal gücü temsil eden Caliban'a, kültürlü, dürüst Prospero'nun yön vermesi gerektiğini savundu (*Prospero ile Caliban*, ös 1961, 1988).

Ataç edebi deneme ve eleştirilerinde başlangıçta tümüyle öznel bir eleştiriyi kendine yakın buldu; Anatole France'ı izleyerek, eleştirinin de bir sanat yapıtı olduğunu savundu. Ama zamanla bu tanımın eleştiriden çok denemeye ilişkin olduğu düşüncesine bağlandı. Ataç'a göre eleştirmen, okura, sezemediği güzellikleri tanıtmalıydı. Bu yüzden, değer yargısından önce bir eğitim ve inceleme aşaması şarttı. Gene de değer yargısı kişiyi kaçınılmaz olarak öznelliğe götürecekti. Eleştirmen yapıta yalnızca

Nurullah Ataç
Kaynak Kitaplar

güzellik değeri biçmemeli, onu zamanla, zamanı da onunla aydınlatma çabası da göstermeliydi. Bunun için de başka düşüncelere açık, hoşgörülü olmalıydı. Ataç, bu düşüncelerden yola çıkarak kendi yazı serüveniyle özdeş bir sonuca ulaştı: Eleştirmen, yapıtı kendine göre değil, yapıtın yaratılışındaki anlayışa göre ele almalıdır.

Yeni şiir başarılı olduktan sonra Ataç, divan şiiri sevgisini yeniden işlemeye başladı. Ona göre divan şiiri artık üstüne eğilinmesi gereken bir kaynak değildi; ama yüce güzellik anıtlarını tanımak gerekiyordu. Fuzuli, Baki, Şeyh Galip, Nedim, Naili büyük şairlerdi, büyük bir söz uygarlığı, şiirsel birikim yaratmışlardı. İran şiirine bağlanmışlarsa, bunu bilerek, o şiiri gerçek anlamda tanıyarak yapmışlardı. Ataç'a göre divan şiirinden Yahya Kemal'e ve Ahmed Haşim'e değin geçen süre boş bir bocalama evresiydi. Tanzimat da, Servet-i Fünun da, Hece şiiri de o evrenin art arda gelen dönemleriydi.

Ataç'a göre Batı şiirini Türk edebiyatına ilk getiren Ahmed Haşim'di. Ama Haşim eski şiirin köklerinden yeterince beslenemediği için yapıtları etkisiz kalmıştı. Yahya Kemal ise her zaman büyük, yaratıcı ve toparlayıcı olmuştu. Ataç'ın çok değer verdiği sanatçılar arasında Nâzım Hikmet ile Orhan Veli de sayılabilir. Ataç'ın, büyük bulduğu şairleri zaman zaman beğenmediği görülür. Fuzuli'den soğuduğu, Nedim'i bayağı bulmaya başladığı, Tevfik Fikret'ten ise bütünüyle vazgeçtiği olmuştur.

Yeni şiirin tutunmasında Ataç'ın çok büyük katkısı olmuştur. Garip akımının dördüncü kişisiymiş gibi çaba gösterdiği için, Orhan Veli'nin zaferini kendi zaferi saymış, Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet'ten söz ederken onları hep yüceltmiştir. Fazıl Hüsnü Dağlarca'ya da ayrı bir değer vermiştir. Romanda Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nu, öyküde Sabahattin Ali'yi üstün tutmuş, daha sonra Sait Faik'e bağlanmıştır.

Ataç dili bir uygarlık sorunu olarak ele almış, Batı uygarlığıyla bütünleşerek edinilecek kavramların özlerine Osmanlıca ile ulaşılamayacağını ileri sürmüştür. Batı dillerinin temelinde Yunan-Latin kökenli terimler bulunduğu için, Türkiye'de de okullarda Yunanca-Latince okutulmasını istemiştir. Devrik cümleye Türkçe içinde devinim kazandırmış, sözcükler türetmiş, dilde özleşmenin en önde gelen savaşçısı olmuştur.

Ataç gerçeği parça parça görmüş, düşünceyi tipik ya da en uygun olduğu noktadan değil, kendine en ilginç görünen yerden

yakalamıştır. Düşünce onda hemen kanıya dönüşebilir, ama o çok kesin konuştuğu zaman bile son sözünü söylemiş değildir; o anda ne söylediğini bilen, ama az sonra ne söyleyeceğini bilmeyen bir denemeci tavrı içindedir. Bu kuşkucu ve çelişkiden korkmayan tavır, Ataç'ın yazar kişiliğinde uzun süre olumlu sonuçlar doğurmuştur.

Yazılarında iki öğe ağırlıktadır: Alay ve öfke. Sevmediklerine alayla karşılık vermiş, sevdiklerine ve gençlere öfkesini yöneltmiştir. Öfkesi Ataç'ın temiz ve yaratıcı yanıdır.

ÖBÜR ÖNEMLİ YAPITLARI *Günlerin Getirdiği* (1946, 1989), *Karalama Defteri* (1952, 1991), *Sözden Söze* (1952, 1991), *Ararken* (1954), *Diyelim* (1954), *Söz Arasında* (ös 1957), *Okuruma Mektuplar* (ös 1958, 1989), *Günce* (ös 1960), *Ataç Dil Üzerine Söyleşiler* (ös 1962), *Söyleşiler* (ös 1964), *Günce I* (ös 1972), *Günce II* (ös 1972), *Dergilerde* (ös 1980)

Ataergin, Zeki Ârif (d. 1896, İstanbul - ö. 4 Ocak 1964, İstanbul), Cumhuriyet döneminin en başarılı şarkı bestecilerinden.

Kanuni Hacı Ârif Bey'in oğludur. Vefa Sultanisi'nden sonra Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Yargıçlık, savcılık, serbest avukatlık, 1952'den sonra da noterlik yaptı.

Babasından kanun çalmasını ve temel müzik bilgilerini öğrendi. Daha sonra Ahmet Irsoy, Leon Hancıyan, Abdülkadir Töre ve özellikle Hacı Kirami Efendi'den ders aldı. Kanunu babası gibi mandalsız çalardı. Aynı zamanda kişisel üslubuyla tanınmış bir hanende olan Ataergin'in, büyük bir hünerle okuduğu gazellerde hiç detone olmaksızın istediği perde üzerinde istediği makama geçme (şedçilik) konusunda büyük ustalığı vardı.

Çok kullanılan makamların yanı sıra sipihr, mâye, dilkeşhaveran gibi unutulmaya yüz tutmuş makamlarda da beste yapmıştır. Yapıtları arasında, son derece kıvrak bir gırtlak ve nefes kullanma ustalığı gerektiren şarkılar çoğunluktadır. Ayrıca büyük formlarda da ürün vermiştir. Selahattin Pınar'da beste üslubunun, öğrencisi olan Alaeddin Yavaşça'da da okuyuş üslubunun etkisi görülür.

Başlıca şarkıları arasında "Kalacak sanma bu çağın, bu güzellik solacak" (bayatiaraban); "Beni ateşlere salan o kapkara siyah gözler" (şehnaz); "Bir nigâh et, kahr ile sen bakma Allah aşkına" (saba); "Söyle neden ağladın, neler geldi başına" (kürdilihicazkâr); "Nerdesin, sinemde âteş, ufku sardı mâhtâb" (suzinâk); "Gönlümü cânâna verdim, oldu cânânım benim" (ısfahan); "Açıldı bağçede güller" (dilkeşhaveran) sayılabilir.

ataerkillik, antropolojide, aile topluluğu üzerinde babanın ya da yaşlı bir erkeğin mutlak otoritesine dayanan toplumsal sistem. 19. yüzyılın klasik toplumsal Darwinciliğinden yola çıkan Lewis Henry Morgan ve Henry Maine gibi öncü antropologlara göre, kültürlerin geçirdiği evrim aşamalarından biri de ataerkilliktir. Maine, en eski toplumlardaki bütün statü ve ilişkilerin ataerkil akrabalık sisteminden türediği ve toplumsal önemi olan tüm kararların, yarı-tiran durumundaki önderin keyfi yargılarına bağlı olduğu görüşündeydi. Ataerkillik kavramı, kimi zaman geniş ailede bile aile üyelerini yönetme otoritesinin babanın ya da bir akrabasının elinde bulunduğu *patria potestas* sistemini de içeriyordu.

Morgan'ın yazı kullanmayan toplumlarla ilgili etnografik çalışmalarda bulunmasına karşılık, Maine vargılarını hemen tümüyle Eski Yunan ve Roma belgelerine dayandırıyordu. Bu, Bachofen'in ve daha sonra Morgan'ın daha ilkel bir gelişme düzeyine özgü olduğunu öne sürdükleri anaerkillik(*) aşamasının, Maine'in malzemesi ve ufku dışında kalmasına yol açıyordu. Daha sonraki antropologlar ise bu tür kesin evrim şemalarına kuşkuyla yaklaştılar. Öte yandan etnografler da, mirasın babayanlı düzenlendiği toplumlarda bile erkeğin mutlak otoritesinin ender olduğunu saptadılar. Dolayısıyla teknik ya da kategorik bir ayrım olarak anaerkillik ve ataerkillik gibi terimlerin birbirine mutlak karşıtlık içinde kullanımı antropologlar arasında giderek azaldı. Buna karşılık, özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak yeni kadın hareketlerinin ve feminist düşüncenin toplumsal bilimlere kazandırdığı bir boyut, cinsiyete dayalı işbölümlerinin ve hiyerarşilerin varlığına yeniden dikkat çekilmesi; bu bağlamda, mutlak bir ataerkillik biçiminde olmasa ve kadınların gizli, örtük direnme olanaklarıyla el ele gitse bile, erkek egemenliğinin tarihte ne kadar yaygın olduğunun vurgulanması oldu. Teknolojileri, üretim tarzlarını ve siyasal yapı değişimlerini aşan bir "erkek-egemen toplum" sürekliliği, bu çerçevede eski ataerkillik kategorisinin yerini aldı.

Atahualpa, ATAHUALLPA olarak da yazılır (d. y. 1502 - ö. 29 Ağustos 1533, Cajamarca, İnka Krallığı), 13. ve son İnka kralı. Üvey ağabeyi ile girdiği amansız iç savaştan zaferle çıkmış, ama sonra Francisco Pizarro tarafından, yakalanarak rehin tutulmuş ve idam edilmiştir.

İnka hükümdarı Huayna Capac ile Ekvadorlu bir prensesin küçük oğluydu. Yasal vâris olmadığı halde babasının gözdesiydi. Yaşlı İnka önderi ölünce (y. 1527) krallık, ülkenin kuzey kesimini Quito'daki başkentinden yöneten Atahualpa ile geleneksel İnka başkenti Cuzco'da hükümdarlığını ilan eden yasal vâris Huáscar arasında bölündü. Atahualpa, kısa süre sonra krallığın yönetimi için üvey ağabeyi ile savaşa girdi. Savaş, İnka kentlerinin yıkılmasına, ekonominin kötüleşmesine, halkın büyük bölümünün ölmesine yol açtı. Atahualpa'nın ordusu, 1532'de Cuzco yakınlarında, İnka tarihinin belki de en büyük çarpışmasında Huáscar'ın ordusunu yendi. Huáscar ve ailesi tutsak alındı, daha sonra Atahualpa'nın buyruğuyla idam edildi.

Atahualpa, küçük Cajamarca kasabasında kaplıcaların tadını çıkarıp zaferle Cuzco'ya girmeye hazırlanırken, Francisco Pizarro 180 kişilik bir kuvvetle kente ulaştı. Pizarro ve Atahualpa, 15 Kasım 1532'de Yenidünya'nın yazgısını belirleyecek tarihsel bir buluşmayı gerçekleştirdiler. İspanyollarca onuruna bir şölen düzenlendiği bildirilen İnka kralı bu daveti kabul ettı. Ertesi gün, birkaç bin silahsız adamıyla, kararlaştırılan buluşma yerine geldi. Oysa Meksika'daki Cortés ve Montezuma örneğinden esinlenen Pizarro bir tuzak hazırlamıştı.

Atahualpa, Hıristiyanlığı ve İspanya kralı V. Carlos'un egemenliğini kabullenmesi için yapılan öneriyi reddettiğini, Pizarro'nun yanındaki papaz Vicente de Valverde'e bildirdi. Bunun üzerine Pizarro'nun emriyle, İnkaların ilk kez gördüğü toplar, tüfekler ve atlarla saldırıya geçen İspanyollar Atahualpa'yı yakaladılar, binlerce insanı öldürdüler. Kendisini tutsak edenlerin servet hırsını fark eden Atahualpa, serbest bırakılması karşılığında bir oda dolusu altın vermeyi önerdi. Pizarro ve adamları öneriyi kabul edince, İnkalar krallığın her köşesinden altın ve gümüş heykeller, mücevherler, sanat yapıtları taşıdılar. Toplanan 24 ton altın ve gümüşü İspanyolların isteği ile külçe haline getirdiler. Ama İspanyol fatihler (*conquistadores*), dünyanın en büyük fidyesini ele geçirdikten sonra Atahualpa'nın yakılarak öldürülmesini emrettiler.

Son anda Vicente de Valverde, Atahualpa'dan canlı canlı yakılmak ile Hıristiyanlığı kabul ederek, daha az acı çekecek biçimde boğdurulmak arasında bir seçim yapmasını istedi. Tutukluluğu boyunca dın değiştirmeyi reddeden Atahualpa sonunda razı oldu ve o gün boğularak öldürüldü. Son bağımsız kral Atahualpa'nın öldürülmesi, İnka uygarlığının sonunu getirdi.

Atâî (NEV'İZADE) ATAYÎ olarak da yazılır, asıl adı ATAULLAH (d. 1583, İstanbul - ö. 1635, İstanbul), divan edebiyatında mesnevi türünün son büyük temsilcilerinden olan Osmanlı şair.

Şair Nev'î'nin oğluydu. İlk derslerini babasından aldı. 1599'da babası ölünce derslerini Kafzade Feyzullah Efendi ilgilendi. Atâî öğrenimini Ahizade Abdülhalim Efendi'nin yanında tamamladı (1601). 1605'te İstanbul kadısı Zekeriyazade Yahya Efendi'ye bir kıta sunarak Beşiktaş Canbaziye Medresesi müderrisliğine getirildi. 1608'de kadılık mesleğine geçti ve Lofça kadılığından sonra sırasıyla Babaeski, Varna, Rusçuk, Silistre, Tekfurdağı (Tekirdağ), Hezargrad, Tırnova, Tırhala, Manastır ve Üsküp kadılıklarında bulundu. 1635'te Üsküp kadılığından azledilerek İstanbul'a döndü ve orada öldü.

Tasavvufa eğilimli olan Atâî, yalın şiirler yazmış, ama özellikle çapraşık ve zor anlaşılır bir dil kullanarak yazdığı mesnevi tarzında başarılı olmuştur. Çağının olaylarını ve İstanbul'u konu edindiği mesnevileri, düzen bakımından Nizamî ve Câmî'nin etkilerini taşır. Atâî, Fuzulî ve Taşlıcalı Yahya'nın en güzel örneklerini verdiği hamse türünün son ustasıdır. Şeyhülislam Yahya Efendi'ye ithaf ettiği *Dîvan*'ı düzyazıyla kaleme alınmış bir girişle, değişik türde şiirleri içerir; bazı nüshalarında kaside ve gazel sayısı farklıdır. *Hamse-i Atâî*, "Sakiname", "Nefhatü'l-Ezhar", "Sohbetü'l-Ebkâr", "Heft-hân" ve "Hilyetü'l-Efkâr" adındaki beş mesneviden oluşur. 1.600 beyitten oluşan ve İstanbul betimlemeleri içeren "Sakiname", Atâî'nin 1617'de Silistre'de yazdığı ilk mesnevisidir. Buna "Âlemnüma" da denir. II. Osman'a ithaf edilen bu yapıtta, şarap ve şarap toplantıları anlatılır. 1624'te Tırnova'da tamamladığı tasavvufi bir mesnevi olan "Nefhatü'l-Ezhar"ı, Atâî IV. Murad'a ithaf etmiştir ve Nizamî'nin *Mahzen-i Esrar*'ını örnek alarak yazmıştır. Yapıt tevhid, na't, miraciye gibi geleneksel bir başlangıçtan sonra 20 nefhaya ayrılır. Öykü ve menkıbelerden oluşan bu nefhalar dinsel, ahlaki ve öğreticidir. "Sohbetü'l-Ebkâr" tasavvufi bir mesnevidir. Molla Câmî'nin *Subhatü'l-Ebrar*'ı örnek alınarak 1625'te Tırhala'da yazılmış ve IV. Murad'a ithaf edilmiştir. Şeyhülislam Yahya Efendi'nin de övüldüğü yapıt, geleneksel bir başlangıçtan sonra 40 sohbete ayrılır. Bu sohbetlerde erdem ve kahramanlık gibi ahlakla ilgili ve toplumsal konular yer alır. 28. sohbet Nasreddin Hoca'ya ayrılmıştır. *Heft-hân* (ös 1974), Nizamî'nin *Heft Peyker* adlı yapıtına nazire olarak 1627'de yazılmıştır. Otuz sekiz bölümden oluşan 3 bin beyitlik tasavvufi bir mesnevidir. IV. Murad adına yazıp Ahizade Hüseyin Efendi'ye ithaf ettiği yapıt Atâî'nin "Sakiname" ile birlikte en başarılı mesnevisidir. Klasik edebiyat kurallarına uygun yazılmış olmakla birlikte İstanbul halkının yaşamı, esnafı, deyimler, atasözleri, halk öyküleri ve masallar dikkati çeker. İki bölümü eksik olan ve tevhid, münacat, na't gibi bölümlerden oluşan "Hilyetü'l-Efkâr", Agâh Sırrı Levend tarafından 1948'de *Atayî'nin Hilyetü'l-Efkâr*'ı adıyla yayımlanmıştır. Elde bulunmayan bölümlerin Hüsrev ü Şîrîn'i ele alan küçük öykü ve menkıbelerden oluştuğu ileri sürülür.

Hadaikü'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik (ös 1852) Atai'nin düzyazı yapıtlarının en önemlisidir. Taşköprizade'nin *Şakaikü'n-Numaniye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniye* adlı Arapça yapıtının zeylidir ve 1558'den 1634'e değin yetişen bilgin ve şeyhlerin yaşamöykülerini içerir. Kısaca *Şakaik Zeyli* de denir. Üsküp kadılığı sırasında tamamladığı yapıt, Atai'nin özellikle kendi tanıştığı kişilerle ilgili gözlemlerine dayanarak verdiği bilgiler nedeniyle önemlidir. *El-Kavlü'l-Hasen fi Cevabi'l-Kavli li-Men*, mahkemeye bir dava geldiğinde kimin sözünün geçerli olduğu ve kimin yemin etmesi gerektiği konusunda Arapça bir yapıttır. *Münşeat*, Atai'nin değişik kişilere yazdığı sekiz mektuptan oluşur. Atai'nin ayrıca, Veysi'nin Bedir Savaşı'na değin getirdiği siyerine yazdığı *Siyer-i Veysi'ye Zeyl* adlı tamamlanmamış bir başka zeyli vardır.

Yazımı aynı olan başlıklar, kişiler, yerler, kavram kurum ve nesneler, biçiminde sıralanmıştır

---

Atak, Necdet Remzi (d. 5 Şubat 1911, Edirne - ö. 5 Ağustos 1972, Ankara), kemancı ve müzik eğitimcisi. Kemana ve genel müzik eğitimine Karl Berger'den ders alarak başladı. İlk resitalini dokuz yaşındayken ablası Ferhunde Erkin'le birlikte Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) verdi (1920). 1926'da gene ablasıyla birlikte Ankara'da verdikleri resitalde Atatürk'ün ilgisini çekti. 1928'de Leipzig Konservatuvarı'na girerek Hans Bassermann'ın öğrencisi oldu. Konservatuvarı 1931'de bitirerek Türkiye'ye döndü. Aynı yıl, daha sonra Ankara Devlet Konservatuvarı'na dönüşecek olan Musiki Muallim Mektebi'nde keman öğretmenliğine atandı. Bu görevini ölümüne değin, 41 yıl sürdüren Atak, birçok öğrenci yetiştirdi.

Atakama kültürü, KUNZA olarak da bilinir, Güney Amerika'da, Şili'nin kuzeyi ile Arjantin'in kuzeybatısında, And çöllerindeki vahalarda yaşamış eski Yerlilerin kültürü. Atakamaların yaşayan son grupları da İspanyol ve Aymara kültürleri içinde erimiştir.

Geniş bir alandaki dağınık yerleşme yerlerinde Atakamalar sulama yoluyla mısır, fasulye, *quinoa* ve kabak gibi ürünler yetiştirirlerdi. Lama ve alpaka sürüleri güderler, komşu Diaguyta ve Peru Yerlileri ile olduğu gibi, kıyı kesimleri ve iç bölgeler arasında da ticaret yaparlardı.

Kurak iklim Atakama yerleşmelerini küçük ve yalıtılmış vahalarla sınırlamıştı. Köyler yönetim bakımından özerkti ve her biri, başında bir başkanın bulunduğu bir grup akraba aileden oluşurdu. Köyler genellikle yüksek yerlere kurulur, koruyucu duvarlarla çevrilirdi. Sokak hizasında sıralanan evler taştan yapılırdı. Arkeolojik bulgular, Atakamaların kendi aralarında genellikle savaş halinde olduğunu göstermektedir.

Kunza olarak bilinen Atakama dilinin 1.100 sözcükten oluştuğu saptanmıştır.

atakamit, hidratlı bakır oksiklorür [$Cu_2(OH)_3Cl$] yapısında, parlak yeşil halojenür minerali. Özellikle kurak iklim koşullarında öteki bakır minerallerinin yükseltgenmesiyle oluşan ikincil bir mineraldir. Saydam ile yarısaydam arası gevrek kristaller halinde bulunan atakamitin en yaygın olarak elde edildiği bölgeler Şili'de Atacama ili, Meksika'da Boleo ve Güney Avustralya'dır. Ayrıntılı fiziksel özellikleri için, *bak.* halojenür mineralleri (tablo).

Atakamit, Wallaroo, Güney Avustralya
Field Museum of Natural History, Chicago. John H. Gerard-EB Inc

ataksi, istemli kas hareketlerinde düzensizliğe yol açan eşgüdüm bozukluğu. Daha genel anlamda, titrek ve düzensiz yürüyüş biçimini tanımlamak için de ataksi terimi kullanılır.

Sinir sistemi kökenli kalıtsal ataksi, genellikle omurilik ve beyincikteki, daha seyrek olarak da sinir sisteminin başka bölgelerindeki bir yapı ve işlev bozukluğundan kaynaklanır. Bu hastalığın en yaygın biçimi, kalıtım mekanizması yeterince açıklanamamış olan Friedreich ataksisidir. Yaşamın ilk 3-5 yılında, yalnızca ayak parmaklarının ucundaki şişlikler gibi bazı fiziksel yapı bozuklukları gösteren hasta, ergenlik çağında düzensiz ve tutuk yürümeye başlar. Başlangıçta sakarlık olarak yorumlanan bu yürüme biçimi, ataksi ilerledikçe, hastanın sık sık sendeleyip düşmesine yol açan bir hareket bozukluğuna dönüşür. Baş ve eller titremeye başlar; hasta yavaş, düzensiz ve tekdüze bir tonda konuşur. Genellikle kemiklerde yapı bozuklukları ve kas güçsüzlüğü görülür.

Ataksi, yavaş gelişen, ama giderek ağırlaşan bir hastalıktır. Kendiliğinden iyileşme çok ender görülür ve genellikle 20 yaşına doğru hasta tüm hareket yeteneğini yitirir. Belirli bir tedavisi yoktur ve durumu ağırlaştıran ikincil bir hastalık ya da kalp yetmezliği eklendiğinde, ölüm söz konusu olabilir.

ataksit, bileşiminde nikel bulunan demirli göktaşlarının ortak adı. Nikel içeriği yaklaşık yüzde 6'dan az olan ataksitler yoksul nikelli ataksitler, yüzde 11'den çok olanlar ise zengin nikelli ataksitler olarak tanımlanır. Ana mineraller olarak plesit, troylit ve kamasit içeren ataksitlerde Widmanstätten ya da Neumann çizgileri görülmez. Yoksul nikelli ataksitlerde nikel içeriği genellikle altıyüzlülerde olduğu kadardır, ancak iri kamasit kristalleri yerine düzenli küçük tanelerden oluşur. Bu yapı plesitte görüldüğü gibi kamasit ve taenitin iç içe büyüdüğü zengin nikelli ataksitlerinkinden tümüyle değişiktir. Yüzde 27'den çok nikel içeren ataksitler plesit yerine taenitten oluşurlar.

Atalante, Yunan mitolojisinde, Tanrıça Artemis'i simgeleyen tez ayaklı avcı kız. Boiotialı Skhoineos'un ya da Arkadialı İasos ile Klymene'nin kızı olduğuna inanılırdı. Atalante ile ilgili efsane oldukça karmaşıktır. Doğduğunda babasının isteği üzerine ölüme terk edilir, ama bir dişi ayı tarafından emzirilir. Gençliğinde Kalydon avına katılır; koşuda kendisini geçecek erkekle evleneceğini söyler, geçemeyenleri de kargısıyla öldürür.

Yarışların birinde Tanrıça Aphrodite, Hippomenes'e (ya da Melanion) Hesperidlerin(*) altın elmalarından üçünü verir. Yarış sırasında Hippomenes elmaları yere atınca, Atalante onları toplamak için durur ve böylece yarışı kaybeder. Bunun üzerine Hippomenes'le evlenir. Bu evlilikten Kral Oidipus'un ölümünden sonra Thebaililere karşı savaşacak olan Yediler'den biri, Parthenopaios dünyaya gelir. Atalante ile kocası, bir gün av dönüşü Kybele'nin (ya da

Atalante, mermer Yunan heykeli; Louvre Müzesi
Giraudon-Art Resource/EB Inc

Zeus'un) tapınağına girerler, orada sevişerek tapınağın kutsallığını zedelerler. Bunun üzerine ceza olarak ikisi de Kybele (ya da Zeus) tarafından aslana dönüştürülür.

atalara tapınma, yaşayanlar ile aynı soydan sayılan ölülere ilişkin dinsel inanç ve uygulamalar. Tapınılan ata ruhları, söylencelerden doğmuş varlıklar da olabilir. Atalara tapınma, ölülerin ruhlarına saygı göstermek ya da onlardan korkmak kadar evrensel olmamakla birlikte, oldukça geniş bir alana dağılmış çok çeşitli kültürlerde görülür. Afrika ve Asya ile Büyük Okyanus kuşağında yazılı kültüre geçmemiş toplumlarda oldukça yaygındır. Asya kültürlerinde, özellikle Hindistan, Çin ve Japonya'da bu inançlara rastlanır. Eski Akdeniz ve Avrupa halkları arasında da atalara tapınma görülmüştür.

Atalara tapınılan kültürlerde, yaşayanlar ile ölüler, belli bir toplum içinde birbiriyle bağlantısı olan iki grup kadar ilişki içindedir. Çünkü inanışa göre ölüm, kişiyi bağlı olduğu toplumsal birimden (aile, boy, aşiret, köy, ulus) ayırmaz. Bazı toplumlarda ölüler, şefkatle ilişki kurulabilecek birer aile bireyi, birer dost gibi görülürler. Bazen, bir süre için yaşayanlara küsebilir ya da öfkelenebilirler; ama gereken saygı ve tapınma ile bu küskünlük giderilebilir. Kimi toplumlarda ise ölülere, özellikle de yabancıların ölülerine, yaşayanlara dost olmayan, bireylere ya da bütün topluluğa zarar verebilecek kötü niyetli ruhlar olarak bakılır. Atalara tapınmanın birkaç türüne rastlanır. Bunlardan biri, ölülere, yaşarken üyesi oldukları grubun (aile, boy, aşiret, ulus) tümünün tapınmasıdır. Bu tür topluca tapınma, Eski Roma'nın *manes* (iyi ruhlar) ya da *parentum* (ölülere adak) kültlerinde görülür ve belirli bir düzeydeki tüm ölüleri kapsar. Bu kültlerde ölü kişi, tapınmanın nesnesi değil, yaşam gücü ya da *genius* (Latince "koruyucu ruh") olarak görülür.

Tek tek atalara tapınma ise daha yaygındır. Bu tür tapınma, örneğin Roma'da imparator kültünde, Mısır'da eski hükümdarlara tapınmada, Japonya'da imparatorluk hanedanının üyelerine tapınmada olduğu gibi, topluca tapınma ile çeşitli biçimlerde kaynaşmış olabilir.

Bütün atalar, eşit ölçüde tapınmaya değer görülmez; bazılarının ötekilerden daha kud-

retli olduğu varsayılır. Grubun sıradan bir üyesi öldüğünde, ona ancak kendi yakınları tapınır, hatta bazen kimse tapınmaz, bazen de yalnızca bir süre tapınılır. Oysa büyük kişilerin ruhları, bütün toplum için bir tapınma odağı olur. Toplumda bir ağırlığı olmanın ve yaşça büyüklüğün yanında, ün de ölen kişinin tapınılan atalar arasına girmesini sağlayabilir. Örneğin bir ailenin kurucusu, o aile için kuşaklar boyunca tapınılacak bir kişi olur.

Atalardan biri, tapınılmaya değer olma özelliklerinden çoğunu kendisinde topluyor ya da bir alanda büyük bir üstünlük taşıyorsa, artık bu dünyadan göçmüş bir ruh olarak değil, bir tanrı olarak görülür. Bunun en iyi örneklerinden biri, Eski Yunan'ın birçok yerinde bir tanrı olarak yüceltilen, ama aynı zamanda bir kahraman olarak hekimler loncası Asklepiadai tarafından tapınılan Asklepios'tur.

Yaşayanlara birçok yönden yardımcı olmaları için ata ruhlarına başvurulur. Soyun devamını sağlamak, hastalıkları ve belaları uzaklaştırmak ya da önlemek, iyi ürün alınmasını gözetmek (birçok kültürde, ataların toprakta yaşadığı düşünülür) bunlar arasındadır. Tanrılar ile dostluk ettiklerine ve gökyüzünde ya da tanrıların yanında yaşadıklarına inanılan ata ruhlarının, tanrılar ile yaşayanlar arasında aracılık yapmaları da beklenir. Ata ruhundan istenemeyecek ya da onun baş edemeyeceği hiçbir şey yoktur. Ata ruhları ile tanrılar arasındaki ilişki, genellikle bir ast-üst ilişkisidir; ama onların, yaşayanlara göre, tanrı lütuflarından daha büyük pay aldıklarına inanılır.

Atalay, Besim (d. 1882, Uşak - ö. 7 Kasım 1965, Ankara), özellikle Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk* adlı ünlü sözlüğünü çevirerek Türk dili araştırmalarına büyük katkıda bulunmuş dilci.

İlk ve ortaöğrenimini Uşak'ta yaptı. Bir süre medreseye devam etti. İstanbul Darülmuallimin'ini (öğretmen okulu) bitirdi (1912). Konya, Trabzon ve Ankara öğretmen okullarında, İstanbul'da Darüşşafaka Lisesi'nde öğretmenlik, Maraş, İçel ve Niğde'de maarif müdürlüğü yaptı. İçel'deyken, sancak merkezi olan Silifke'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurdu (1919). I. Türki-

Besim Atalay
Türk Tarih Kurumu Arşivi

ye Büyük Millet Meclisi'ne Kütahya milletvekili olarak girdi (1920), milletvekilliği 1946'ya değin sürdü. 1. Türk Dili Kurultayı'na katıldı (1932). Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne (sonradan Türk Dil Kurumu) üye seçildi. 1949'a değin Türk Dil Kurumu'nda saymanlık işlerini yürüttü. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ve Ankara Polis Enstitüsü'nde de Farsça dersleri verdi.

Türk dilinin temel yapıtlarından birçoğunu bugünkü Türkçeye çeviren Besim Atalay, Türkçe dilbilgisine ilişkin konularda da yapıtlar hazırlamış, dilin özleştirilmesi yolunda çaba harcamıştır. Başlıca yapıtları arasında *Maraş Tarih ve Coğrafyası* (1923, yb 1973), *Bektaşilik ve Edebiyatı* (1924, 1991), *Türk Dili Kuralları* (1931), *Türkçemizde Men-Man* (1940), *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme* (1942), *Türkçede Kelime Yapma Yolları* (1945), *Senglâh, Lugat-i Nevâî* (1950), *Türk Dilinde Ana Kelimeler ya da Türkçe Türetme Sözlüğü* (ös. 1967), *Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri* (ös. 1968), *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü* (ös. 1970) sayılabilir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'dan *Divanü Lugati't-Türk* (1939-43, 5 cilt, tıpkıbasım ve dizin de içerir), *et-Tuhfetü'z-Zekiye fi'l-Lugati't-Türkiye* (1945, tıpkıbasım ve dizin de içerir), Bergamalı Kadri'den *Müyessiretü'l-Ulûm* (1946), Molla Salih'ten *eş-Sûzûrü'z-Zehebiye ve'l-Kitabü'l-Ahmediye fi'l-Lugati't Türkiye* (1949) gibi çeviri ve yayınları da vardır.

Atalay, Mahmut (d. 1934, Çorum), Balkan, Akdeniz Oyunları, Dünya ve Olimpiyat şampiyonu Türk güreşçi.

Mahmut Atalay
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

On sekiz yaşında çayır güreşlerine katıldı. Minder güreşinde milli takıma 25 yaşında girdi. Celal Atik ve Nasuh Akar tarafından çalıştırıldı. İlk birinciliğini 1959'da Beyrut Akdeniz Oyunları'nda aldı. 1963'te, İstanbul'da yapılan Balkan Şampiyonası ile Napoli Akdeniz Oyunları'nda 78 kg'da birincilik elde etti. 1965'te Manchester'de yalnızca Sovyet güreşçi Sagaradze'ye yenilerek ikinci oldu. Aynı yıl Yanbolu'da Balkan şampiyonluğunu kazandı. 1966'da Toledo'da Sagaradze'den rövanşı alarak Dünya birinciliğini elde etti. Aynı yıl Karlsruhe'de Avrupa ikincisi oldu. 1967'de İstanbul'da Avrupa ikinciliğini kazandı. 1968'de, Amerikalı Stevens, İtalyan Bello, İranlı Momeni, Sovyet Şahmuradov ve Fransız Daniel Robin gibi güçlü rakipleri yenerek Olimpiyat şampiyonu oldu. Katıldığı büyük çaptaki düzenlemelerde, yalnızca 1961 Yokohama Dünya Şampiyonası ile 1964 Tokyo Olimpiyatları'nda kürsüye çıkamadı. Elli beş kez milli oldu. On yedi kez Türkiye şampiyonluğunu kazandı. 1968'de güreşi bıraktı, antrenörlük görevlerinde bulundu, milli takımı çalıştırdı. Çeşitli federasyonlarda teknik komite başkanlığı ve asbaşkanlık yaptı. Dünya çapında, serbest stilin en iyi teknik oyun uygulayıcılarından biri sayılır.

Atalay, Sırrı (d. 1919, Kars - ö. 9 Eylül 1985, Bodrum), 1954-1980 arasında sürekli parlamentoda bulunmuş, bir süre Cumhuriyet Senatosu başkanlığı yapmış siyaset adamı.

Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Bir süre yargıçlık, savcılık ve serbest avukatlık yaptı. 1954'te Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) Kars milletvekili seçildi. Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu bu yıllarda, iktidara yönelttiği sert eleştirilerle

Sırrı Atalay
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

tanındı. Temmuz 1956'da "hükümetin manevi kişiliğini tahkir etmek" savıyla dokunulmazlığı kaldırıldı. 1957'de yeniden Kars milletvekili seçildi. Aynı yıl CHP Parti Meclisi üyesi oldu. Bu yıllarda partide Genel Sekreter Kasım Gülek karşıtı grup içinde yer aldı. 1959 ve 1961'deki kurultaylarda yeniden parti meclisine seçildi. 1961'den başlayarak dört dönem Cumhuriyet Senatosu üyeliği yaptı. Böylece 1954'ten 1980'e değin 26 yıl boyunca parlamentoda kalmayı başaran bir siyaset adamı olarak tanındı.

Ekim 1964'teki CHP 17. Kurultayı'nda parti meclisine ve genel sekreter yardımcılığına seçildi. Aralık 1964 - Şubat 1965 arasında III. İnönü Hükümeti'nde kısa bir süre adalet bakanı olarak görev yaptı. Ekim 1965'teki kurultayda parti meclisine giremedi. 1965-72 arasında parti içindeki siyasal çizgi tartışmalarında çok etkin bir konumu olmadıysa da, 1972'de Bülent Ecevit'in parti genel başkanlığına seçildiği 5. Olağanüstü Kurultay'da Ecevitçi grubun divan başkanı adayıydı. Haziran 1977'de Cumhuriyet Senatosu başkanlığına seçildi, Kasım 1979'a değin bu görevde kaldı. 1979'da Senato başkanıyken, dört ay boyunca cumhurbaşkanı vekilliğinde bulundu. 1977-80 döneminde parlamento üyesi olduğundan, Kasım 1982'de yeni anayasayla, beş yıllık siyaset yasağı kapsamına alındı. Mayıs 1983'te yeni siyasal partilerin kurulup seçimlere hazırlandığı bir sırada, yasaklı olmasına karşın siyasal çalışmalar yaptığı savıyla ve Milli Güvenlik Konseyi kararıyla bazı eski siyasetçilerle birlikte Çanakkale'de Zincirbozan'da genel gözetim altına alındı. Ama 6 Kasım seçimlerinden önce serbest bırakıldı. Anıları ölümünden sonra *Bir Ömür Politika* (1986) adıyla yayımlandı.

Atalya, Eski Ahit'te Ahab ve İzebel'in kızı ve Yahuda kralı Yehoram'ın karısı. Oğlu Ahazya'nın ölümünden sonra tahtı ele geçiren Atalya, yedi yıl boyunca ülkeyi yönetti. Yahuda kraliyet ailesinin Yoaş dışındaki tüm üyelerini öldürttü (II Krallar 11:1-3). Yoaş'ı başa geçirmeyi başaran bir ayaklanma sırasında öldürüldü. Atalya'nın öyküsü Jean Racine'in en güzel trajedilerinden biri olan *Athalie*'ye konu olmuştur.

atama, bir kimseyi memur statüsüne koyan idari işlem. Devlet memurluğuna atanan kimseler, atandıkları hizmetin içerdiği görevleri yerine getirmekle yükümlü olurlar ve bu görevin gerektirdiği yetkilerle donatı-

lırlar. Atama işlemi aynı zamanda memur kadrosuna girmenin koşulunu oluşturduğundan, memurluğa atanan kimse kadroya bağlı (aylık(*), sosyal yardım, yükselme(*), emeklilik(*) gibi) haklardan yararlanır. 23.7.1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 54. maddesine göre Devlet Personel Dairesi'nce düzenlenen memurluk sınavını kazanan ve memurluğa atanmak için yasanın 48. maddesinde öngörülmüş koşullara sahip olan kimselerden memurluğa girmek isteyenler, başarı listesindeki sıraya göre, ilan edilmiş olan kadro sayısınca, kurumları tarafından memur adayı olarak atanırlar.

Adaylık süresi bir yıldan az, iki yıldan çok olamaz ve bu süre içinde aday memurun başka kuruma nakli yapılamaz (m. 54). Bir göreve ilk kez ya da yeniden atananlardan, belgeyle kanıtlanabilecek zorlayıcı nedenler olmadan, belli süreler içinde işe başlamayanların atanmaları iptal edilir ve bunlar bir yıl süreyle devlet memurluğuna alınmazlar. Sözü edilen süreler, bulundukları yerdeki bir göreve atananlar için, atama emirlerinin kendilerine bildirildiği günü izleyen iş gününün sonu, başka yerdeki bir göreve atananlar için ise, atama emrinin bildirilmesinden başlayarak 15 gündür (m. 62).

Adaylık süresini doldurmuş ve olumlu sicil alarak kurumlarının değerlendirme kurullarınca başarılı saptanmış adaylar, atamaya yetkili üstün onayı ile asli devlet memuru olarak atanırlar. Adaylık süresi sonunda yeterlik sınavı konmuş olan memurluklarda, bu sınavın da başarılması zorunludur.

Dar anlamda devlet memuru olmayan yargıçlar, savcılar, üniversite öğretim üyesi ve yardımcılarının atamaları bu görevlere ilişkin yasaların özel hükümlerine göre yapılır.

Ataman, Adnan (d. 1926, İstanbul), Türk halk müziği derlemecisi, saz sanatçısı ve koro yöneticisi. Yazar ve folklor araştırmacısı Sadi Yaver Ataman'ın oğludur. İlk ve ortaöğrenimini Karadeniz Ereğlisi, Safranbolu ve Kastamonu'da gördükten sonra İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne girdi. Burada öğrenciyken İstanbul Radyosu'nda bağlama çalmaya başladı (1949). Daha sonra tıp öğrenimini yarıda bırakarak kendisini müzik çalışmalarına verdi. İstanbul Belediye Konservatuvarı (bugün İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) bünyesinde kurulan Halk Müziği Topluluğu'nda saz sanatçısı olarak görev aldı (1954). Daha sonra bu topluluğun şefliğine atandı (1961). Ataman özellikle Türk halk müziğinin çokseslendirilmesi konusunda başarılı denemeler yapmıştır.

Ataman, Sadi Yaver (d. 1908 Yanya), halk müziği, oyunları ve edebiyatı üstüne araştırmaları ile tanınan folklorcu.

İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda (bugün İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) öğrenim gördü (1930). Bir süre Anadolu'da öğretmenlik yaptı (1931-40). Ankara ve İstanbul radyolarında (1950-66) halk müziği ile ilgili görevlerde bulundu. 1940-48 arasında Karabük belediye başkanlığı yaptı. İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda İlmi Kurul üyesi ve folklor uzmanı olarak çalıştı.

Türkiye'de halk müziği alanında ilk canlı yayın Ataman'ın Ankara Radyosu'nda çalıştığı yıllarda gerçekleştirilmiş. Radyoda uzun yıllar "İzahlı Halk Müziği" adlı programı hazırladı ve "Yurttan Sesler" topluluğunu kurdu.

Halk müziği dışında saz şairleri, halk oyunları, gelenek ve görenekler üstüne kitap ve makaleler de yayımlamıştır. Başlıca yapıtları: *Safranbolu Düğünleri* (1936), *Anadolu Halk Sazları, Yerli Musikiciler ve Halk Müzik Karakterleri* (1938), *Halk Musikisinde Pentatonizm* (1941), *Köylerde Ortaoyunu ve Tiyatro* (1943), *Aşık Naili*

Sadi Yaver Ataman
Kâzım Zam/DIATEK

(1945), *Bu Toprağın Sesi-Memleket Havaları* (1953), *Dümbüllü İsmail Efendi* (1974), *100 Türk Halk Oyunu* (1975), *Türk Halk Oyunları: 1-Barlar* (1977), *Mehmed Sadi Bey* (1987).

Atami, Japonya'da, Honşu Adasındaki Şizuoka ilinde (*ken*) kent. İzu Yarımadasının kuzeydoğusunda, Büyük Okyanusa açılan Sagami Körfezi kıyısında yer alır. Sönmüş bir yanardağ olan Atami Dağının krateri üzerinde kurulmuştur. Kenti çevreleyen tepeler doğu kesimi deniz suları altında kalmış olan krater duvarının kalıntılarıdır. Atami, yumuşak ve ılık iklimi, etkileyici deniz manzarası ve kaplıcalarıyla IS 5. yüzyıldan beri gözde bir dinlence yeri olmuştur. Meiji Restorasyonu'ndan (1868) sonra bir sanat ve edebiyat merkezi haline de gelmiştir. Kentin ve çevresindeki bölgenin bir eğlence bölgesi olarak gelişmesi, 1934'te Tanna Tüneli'nin açılmasından sonra Tokaido demiryolunun kente bağlanmasıyla hız kazanmıştır. Dağlık kesimindeki aşırı yapılaşma toprak kaymalarına ve trafik sorunlarına neden olmuştur.

Sagami Körfezindeki Atami'den görünüm, Japonya
Satashi Onoshi-Orion Press/FPG/EB Inc

Çevredeki görülmeye değer yerlerden biri olan Atami Tropik Bahçesi'nde yüzlerce tropik bitki ve balık türü vardır. Atami Japon-Kayısı Bahçesi'nde her yıl şenlik düzenlenir. Bir tepe üzerinde kurulmuş olan Atami Sanat Müzesi, Japon heykel ve resimlerinden oluşan zengin bir koleksiyona sahiptir. Nüfus (1980) 50.082.

Atamulu, Hakkı (d. 1912, Derinkuyu, Nevşehir), figüratif anlayışta gerçekleştirdiği anıtlarla tanınan heykelci.

Ortaöğrenimini Nevşehir'de tamamladı. 1934-38 arasında İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde önce Mahir Tomruk'un, sonra da Rudolf Belling'in öğrencisi oldu. 1938'de Almanya'ya gitti, Frankfurt ve Berlin'de Garbo ve Arnobrekker ile heykel çalıştı, 1939'da Türkiye'ye döndü. 1946'da Nijat Sirel'le birlikte Malatya'da "Atatürk" ve "İnönü" heykellerini, 1951'de tasarımı Yavuz Görey'e ait olan İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bahçesindeki üçlü kompozisyonu ("Atatürk Anıtı") gerçekleştirdi. 1960'ta Nevşehir'e yerleşti ve Derinkuyu ilçesine belediye başkanı seçildi. 1972'ye değin süren bu görevi sırasında ilçede bir açık hava heykel müzesi niteliğindeki Kültür Park'ı oluşturdu.

Malzemenin sınırlarını zorlamadan, genellikle tok, dolu kitlelerin ağır bastığı figüratif yapıtlar üretmiştir. Çok temiz biçimlendirdiği büyük kitleleri stilize ayrıntılarla hareketlendirmiştir. Anıt çalışmalarında gele-

Atamulu
Ana Yayıncılık Arşivi

neksel anıt heykel düşüncesinden etkilenmiştir. Erzurum'daki "Atatürk ve Erzurum Kongresi" (1965), Bor'daki "Atatürk", Samsun'daki "İlk Adım" gibi anıt heykellerinde klasik beğeniye bağlı kalmakla birlikte, soyut etkilere de açık bir tarzda çalışarak sert çizgili geometrik biçimlere de yer vermiştir. 1970'lerin sonlarına doğru figüratif anlayıştan ayrılarak tümüyle soyut çalışmalara yönelmiştir.

Atan, İrfan (d. 1928, Sakarya), üç kez Kırkpınar başpehlivanlığını kazanan, 1953'te dünya üçüncüsü olan Türk güreşçi.

Güreşe 16 yaşında başladı. Kırkpınar'daki ilk derecesi, 1945'te destede elde ettiği ikincilik oldu. 1946'da küçük ortada gene ikinci oldu. 1950'de başaltı birinciliğini, 1951'de ise Kırkpınar başpehlivanlığını elde

etti. 1952 Helsinki Olimpiyatları'nda mindere ağır sıklette çıktı ve dördüncü oldu. 1953'te Kırkpınar başpehlivanlığını, Napoli'de de dünya üçüncülüğünü kazandı. 1955'te üçüncü kez Kırkpınar başpehlivanı oldu. Güreşi 1956'da bıraktı.

atanmış mirasçı *bak.* mirasçı

Atar, Zerdüşt dininde ateş tanrısı. Ahura Mazda'nın (Bilge Efendi) oğullarından biridir. Atar yılın 19. ayı ile ayın 19. gününe adını verir ve hem bu günün, hem de ayın koruyucusudur.

Atar'ın öz varlığı kendini beş biçimde gösterir: Zafer ya da Behram ateşi (*berezisavah*); insan bedenini canlandıran yaşam (*vohufryana*); odunun yapısında bulunan kıvılcım (*urvaziṣta*); şimşek (*vaziṣta*) ve kutsal ateş (*spenişta*). Atar'ın ayrıca, kralların ve rahiplerin kişiliklerinden yansıyan görkemde de payı vardır.

Yeryüzündeki ateşlerin tümü, Ahura Mazda ile Atar'ın ortasında oturan ve gerçek ile düzenin başmeleği olan Asha Vahishta'nın korumasındadır.

Atar, Batı Afrika'da, Moritanya'nın ortabatı kesiminde, çorak Adrar ilinin merkezi. Bir vaha ve bir kervan durağıdır. Güneybatıya ülkenin başkenti olan Nouakchott'a

Atar'da geleneksel halı tezgâhı, Moritanya
Caracciolo Banoun-M Grimoldi

giden yol üzerinde yer alır. Hurma ve tahıl yetiştirilen Atar vahasında, sığır, koyun ve keçi sürüleri de otlatılır. Kentin küçük bir havaalanı vardır. Ayrıca geleneksel dokuma sanatlarının öğretildiği bir okul bulunur. Atar, aynı zamanda önemli bir halıcılık merkezidir. Nüfus (1977) 16.326.

atarcayıldız *bak.* pulsar

atardamar, ARTER olarak da bilinir, dokulara oksijen yüklü temiz kanı ve çeşitli destek maddelerini taşıyan damarların ortak adı. Bu tanıma uymayan tek atardamar, kirli kanı, oksijenle yüklenmesi ve fazla karbon dioksitini atması için akciğerlere taşıyan akciğer atardamarıdır (*bak.* kan dolaşımı).

Atardamarlar, çaplarına göre büyük, orta ve küçük atardamarlar olarak üç grupta toplanır. Küçük atardamarlara genellikle arteriyol denir. Tüm atardamarların duvarı (çeperi) üç katmandan oluşur. İç katman (ya da iç gömlek), bağdokudan oluşan ince bir ağ ve esnek liflerin birbirine bağlanmasıyla oluşan gözenekli bir zar yapısındadır. Orta katmanda (orta gömlek), kabaca sarmal konumda yerleşmiş düz (istemsiz) kas lifleri yer alır. Kas liflerinin kasılmasını sağlayan hareket sinirlerinin (motor sinirler) uçları da bu katmandadır. Atardamarların en dışında da, büyük ölçüde kollajen liflerden (bağdokunun temel bağlayıcı öğesi olan, lifsi yapıda beyaz protein) oluşan dayanaklı bir katman (dış gömlek) bulunur. Atardamar duvarları, *vasa vasorum* denen ve orta katmana oksijenlenmiş kanı taşıyan küçük kan damarlarıyla beslenir. Bu küçük damarlar ya doğrudan doğruya atardamardan, ya bir dalından ya da komşu bir atardamardan çıkar. Öte yandan, küçük toplardamarlar da, atardamar duvarından topladıkları oksijensiz kanı yakındaki daha büyük toplardamarlara taşır.

Büyük atardamarları orta çaptaki atardamarlardan ayıran temel yapı farkı, orta katmanlarının çok kalın, dış katmanlarının ise biraz daha kalınca olmasıdır. İpliksi görünümdeki en küçük atardamarların (arteriyollerin) yapısında ise, yalnızca dağınık biçimde kas lifleri ve bağdoku öğeleri yer alır. Bu arteriyoller, daha büyük atardamarlardan aldıkları kanı kılcal damarlara iletir, kılcal damarlar da taşıdıkları oksijen, besin ve öbür destek maddelerini dokulara bırakıp, dokulardaki karbon dioksit ve öbür metabolizma ürünlerini alırlar. *Ayrıca bak.* kılcal damar; toplardamar.

atardamar iltihabı *bak.* arterit

atardamar-toplardamar fistülü, ARTERİ YOVENÖZ FİSTÜL olarak da bilinir, bir atardamar ile bir toplardamar arasında, bir yapı ya da oluşum bozukluğu olarak tanımlanan dolaysız bağlantı. Damarların delinmesiyle sonuçlanmış bir yaradan ya da bir damar hastalığından kaynaklanabildiği gibi, doğuştan da olabilir. Böyle bir durumda, atardamar basıncı fistülün toplardamar tarafına geçer ve fistülün kalpten uzak olan bölümünde toplardamar basıncının artması, damarın gerilmesine neden olur.

Hasta, fistülün bulunduğu bölgedeki ya da çevresindeki ağrıdan yakınır; bacaklar genellikle şiştir, toplardamarların şişliği de dışarıdan kolayca görülebilir. Fistüllü atardamarın üzerine bastırıldığında, bağlantısı olan toplardamardaki nabız atımları hafifler. Cerrahi girişimle, genellikle kan akışının normale dönmesi sağlanabilir.

Atargatis, Kuzey Suriye'nin büyük tanrıçası. Eşi Hadad(*) ile birlikte kendisine tapınılan en önemli kutak Halep'in kuzeydoğusundaki Hierapolis'teydi (bugünkü Münbiç). Atargatis'in kültü tüccarlar ve ücretli askerler aracılığıyla Yunan dünyasına yayıldı. Atargatis Yunanlılarca genellikle Aphrodite'nin bir biçimi olarak görüldü. Kraliçe Stratonike'nin İÖ 300'de Atargatis'in eski tapınağını yeniden inşa ettirmesinin de, bir ölçüde Yunan dünyasındaki bu himayeden kaynaklandığı sanılmaktadır.

Fenikelilerin tanrıçası Astarte ile benzerlikler gösteren Atargatis'in, Anadolu tanrıçası Kybele'yle de belirli bir yakınlığı vardı. Atargatis aslında bereket tanrıçası olmakla birlikte, kentinin ve halkın *baalat*'ı (sahibesi) olarak onların korunmasından ve refahından da sorumluydu. Bu nedenle genellikle başında bir taç ve elinde başak demetiyle betimlenirdi; tahtını taşıyan aslanlar ise doğa üzerindeki gücünü ve etkisini simgelerdi.

Atasi, Haşim el- (d. 1875, Humus - ö. 5 Aralık 1960, Humus, Suriye), üç kez Suriye cumhurbaşkanlığı yapmış milliyetçi siyaset adamı.

Gençliğinde Suriye'deki Osmanlı yönetiminin görevlilerinden biriydi. 1919'da milletvekili oldu. Kongre, ertesi yıl Büyük Suriye'nin bağımsız bir meşruti monarşi olduğunu ilan etti. 1920'lerdeki Fransız işgaline ve mandasına karşı çıkan milliyetçi önderlerden biri olan Atasi, Kurucu Meclis başkanlığına seçildi. 1920'de yayımlanan bağımsızlık bildirgesine bağlılığı nedeniyle, Kurucu Meclis 1930'da Fransız yetkilileri tarafından dağıtıldı. Atasi 1936'da Paris'te, Suriye'nin bağımsızlığını tanıyan Fransa-Suriye Antlaşması'nı görüşen Suriye heyetine başkanlık etti. Ülkesine dönüşünde cumhurbaşkanlığına seçildi. Fransız hükümetinin antlaşmayı onaylamayı reddetmesi üzerine 1939'da istifa etti.

1949'da bir yıl süren askeri ayaklanmaların ardından Atasi geçici bir hükümet kurmaya ve Kurucu Meclis seçimlerini düzenlemeye çağrıldı. Aralık 1950'de yeni anayasayı kabul eden Kurucu Meclis tarafından cumhurbaşkanlığına seçildi, ama ertesi yıl bu görevinden istifa etti. 1954'te Edib Çiçekli yönetiminin bir darbeyle devrilmesinden sonra görev süresini tamamlamaya çağrıldı. Ertesi yıl yapılan seçimlerden sonra siyasal etkinliği bırakarak yaşamını Humus'ta sürdürdü.

atasözü, ATALAR SÖZÜ ya da DARB-I MESEL olarak da bilinir, yaygın düşünce, kanı, inanış, görüş ve özlemleri dile getiren ve özlü, çarpıcı, kalıplaşmış bir yargı içeren deyiş.

Halk edebiyatının bilmece, masal, efsane tekerleme, mâni vb türleri gibi atasözleri de sözlü gelenekten doğmuştur. Bütün ulusların sözlü geleneğinde zengin bir atasözü birikimi vardır. Dünyanın çeşitli yörelerinde doğmuş atasözleri karşılaştırıldığında, farklı kültür ortamlarında çoğunlukla aynı özlü düşüncenin ortaya konulduğu dikkati çeker. Sözgelimi Kitabı Mukaddes'te geçen ve pek çok kültürün paylaştığı "Göze göz, dişe diş" deyişinin, Doğu Afrika'daki Nandiler arasındaki karşılığı şudur: "Keçi postunun bedeli keçi postu, sukabağının bedeli sukabağı". Her iki deyiş de, geçerli davranış kurallarının bir parçasıdır ve kabileye özgü dünya görüşünün atasözleri aracılığı ile aktarılmasının örneğidir. Aynı atasözü değişik yörelerde birçok değişik biçimde de karşımıza çıkabilir. Avrupa'da bu durum, bir olasılıkla, ortaçağda Latince atasözlerinin her ülkede kullanılmasının sonucudur. "Avuç içindeki bir kuş, çalılıkta iki kuşa değer" anlamındaki İngilizce atasözünün değişik biçimleri, Rumence, İtalyanca, Portekizce, İspanyolca, Almanca, İzlanda dili gibi başka dillerde de görülür. Ama farklı bir dil öbeğinden olmakla birlikte Türkçede de bu atasözünün bir benzeri vardır: "Bugünkü tavuk, yarınki kazdan iyidir". Dolayısıyla atasözlerindeki benzerlikler, yalnızca dil ailesi ortaklığından kaynaklanmaz; uluslararası ekonomik, kültürel, siyasal ilişkiler sonucunda da bazı atasözleri bir dilden öbürüne aktarılır. Zamanın para kadar değerli olduğunu belirten atasözünün birçok dilde hemen hemen aynı sözcüklerle karşılığı vardır. Türkçede "Vakit nakittir", İngilizcede "*Time is money*", Fransızcada "*Le temps c'est de l'argent*", Almancada "*Die Zeit ist Geld*" gibi. Bu deyişin ilk kez hangi kültür çevresinde kullanıldığını saptamak olanaksızdır. Kitabı Mukaddes'te geçen çoğu atasözünün benzerine de Eski Yunan'da rastlanır. Örneğin "Yumuşak cevap gazabı yatıştırır" (Süleyman'ın Meselleri 15:1) sözü, Hz. Süleyman kadar Aiskhylos'un da dağarcığında vardır. Hz. İsa'nın bir deyişinde geçen "Ey hekim, kendini iyi et" (Luka 4:23) sözü de Yunanlılarca kullanılırdı.

Dünyanın aynı yöresindeki atasözlerinde belirli üslup benzerlikleri de görülür. Örneğin Ortadoğu atasözlerinde, abartılı ve renkli görsel anlatım biçimlerine çok sık başvurulur. Bunun tipik bir örneği, talihli insanı tanımlayan bir Mısır atasözüdür: "Adamı Nil'e atsan ağzında balıkla çıkar". Latince atasözlerinin belirgin özelliği ise kısa ve özlü olmasıdır: *Praemonitus, praemunitus* (Haberli olan silahlı olur) gibi.

Türkçe atasözlerinin de genel özelliği kısa olmalarıdır: "Ağlatan gülmez", "Zor oyunu bozar", "Ava giden avlanır", "Dertsiz baş olmaz" gibi.

Hemen bütün dillerin atasözlerinde uyak, ses yinelemesi ve çeşitli sözcük oyunları bulunur. Türkçe atasözlerinden "Gelen geçer, konan göçer", "Çoğu zarar, azı karar", "Ağır kazan geç kaynar", "Arık ata kuyruğu yüktür", "Bir ağaçta gül de biter diken de", "Deve Kâbe'ye gitmekle hacı olmaz", "Lafla peynir gemisi yürümez" bunlara örnek gösterilebilir. Ev eşyaları, çiftlik ve ev hayvanları, günlük olaylar, atasözlerini gündelik imgelerle zenginleştirir. Sözgelimi Türkçedeki "Aba vakti yaba, yaba vakti aba", "Çanağa ne doğrarsan, kaşığında o çıkar", "Ata da soy gerek ite de", "Eşek eşeği ödünç kaşır", "Bülbülün çektiği dili belası", "Kedinin boynuna ciğer asılmaz" böyle örneklerdir.

Atasözlerinin çoğu anonim kaynaklardan gelir ve bunları ilk çıkış yerine kadar izlemek çok güçtür. Türkçe atasözlerinin bir bölümü, geçmişte yaşanmış ve bir nükteyle noktalanarak halkın belleğinde iz bırakmış olaylardan, bir bölümü de Nasreddin Hoca fıkralarından kaynaklanır. Örneğin "Denize düşen yılana sarılır" atasözünün Padişah II. Mahmud'a ait olduğu söylenir. II. Mahmud Osmanlı topraklarına göz diken Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı koyabilmek için Rus çarı I. Nikolay'dan yardım istemek zorunda kalmış, bu davranışının doğru olmadığını ileri süren bir devlet adamına da yukardaki yanıtı vermiştir. Ama yalnızca yerleşmiş bir atasözünü de kullanmış olabilir. Öte yandan "El elin eşeğini ıslık çalarak arar", "Parayı veren düdüğü çalar", "Üzümünü ye, bağını sorma" gibi atasözleri, Nasreddin Hoca fıkralarına dayanan atasözlerine örnek gösterilebilir.

Eski atasözleri halk arasında kullanıla kullanıla yenileri doğabilir. Örneğin Türklerin ilk yazılı belgeleri olan Göktürk Yazıtları'nda geçen "Yufka olanın delinmesi kolaymış, ince olanı kırmak kolay; Yufka kalın olsa delinmesi zormuş; İnce yoğun olsa kırmak zormuş" atasözü, sonraki dönemlerde "Kalın (yoğun) incelene kadar, ince üzülür" biçimini almıştır.

Günümüzde hâlâ kullanılan birçok atasözü, aslında gözden düşmüş geleneklere ve inanışlara dayanır. Sözgelimi "Abanın kadri yağmurda bilinir" atasözünde geçen "aba", eskiden giyilen bir çoban giysisidir. Atasözleri bazen bir boşinanı ("Ayı görmeden bayram etme"), bazen hava durumuna ilişkin bir bilgiyi ("Dut yaprağını açtı, soyun, döktü giyin", "Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır"), bazen de sağlıkla ilgili bir öğüdü ("Can boğazdan gelir", "Erken kalktım işime, şeker kattım aşıma") dile getirir.

Yazılı kültüre geçmiş toplumların çoğu, sonraki kuşaklara aktarmak amacıyla atasözlerini toplamıştır. Eski Mısır'dan, İÖ 2500 kadar eski bir tarihe uzanan atasözü derlemeleri bugüne ulaşmıştır. Sümer yazıtlarında, atasözü biçiminde yazılmış dilbilgisi kuralları görülür. Eski Çin'de ahlak eğitiminde atasözleri kullanılır. Hindistan'ın Veda metinlerinde de felsefi düşünceleri açıklamak için atasözlerinden yararlanılırdı. Kitabı Mukaddes'in geleneksel olarak Hz. Süleyman'a atfedilen "Meseller" kitabı, daha eski derlemelerden alınmış deyişleri de içerir.

Türkler arasında, edebiyat ve söylevlerde atasözlerine yer verme geleneğinin köklü bir geçmişi vardır. Bunun ilk örnekleri Göktürk Yazıtları'nda (8. yy) görülür. 11. ve 12. yüzyılın temel yapıtlarından, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i ile Edip Ahmed Yükneki'nin *Atabetü'l-Hakayık*'ı atasözleriyle zenginleştirilmiştir. Necati, Nabi, Sabit, Ragıb Paşa, Şeyh Galib gibi divan şairleri, pendnamelerinde, dinsel ve ahlaki mesnevilerinde, destan ve şiirlerinde, atasözlerine edebi bir söyleyiş kazandırmışlardır. Halk edebiyatında da "nasihat destanları" ya da "atalarsözü" ya da "atalarsözü destanları" gibi yapıtlarda, atasözleri hece ölçüsüne göre özgün biçimi bozulmadan kullanılmıştır. Levni'nin "Atalarsözü Destanı" bu türün en başarılı örneğidir.

Türkçe atasözü örneklerini derleyen ilk kitap, Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretmek amacıyla hazırladığı *Divanü Lügati-Türk*'üdür (11. yy). Sonraki yüzyıllarda, eğitim amacıyla çeşitli yapıtlarda kullanılabilmesini sağlamak üzere, atasözleri elyazmaları biçiminde de derlenmiştir. Türkçe atasözlerinin sistemli olarak derlenmesine ise Tanzimat'tan sonra başlanmıştır. Bunlar arasında, Şinasi'nin *Durub-ı Emsal-i Osmaniye* (1863; Ebüzziya Tevfik'in eklemeleriyle, 1885), Ahmed Vefik Paşa'nın *Müntehabat-ı Durub-ı Emsal* (1852), Ahmed Midhat'ın *Atalar Sözü, Türki Durub-ı Emsal* (1871) adlı yapıtları anılabilir. Cumhuriyet döneminde, özellikle harf devriminden sonra yapılan başlıca derlemeler şunlardır: Veled Çelebi, *Atalar Sözü* (1936); Ferit Birtek, *En Eski Türk Savları* (1944); Dehri Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri* (1945, 1. kitap); Mustafa Nihat Özön, *Ata Sözleri* (1952); F. Fazıl Tülbentçi, *Türk Atasözleri ve Deyimleri* (1963); Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (1971-77, 3 cilt); Aydın Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri* (1972).

ATAŞ Rafinerisi, Mersin yakınlarındaki petrol arıtım kuruluşu. 1957'de Mobil, Shell, Caltex ve BP adlı dört yabancı şirket tarafından Anadolu Tasfiyehaneleri AŞ (ATAŞ) adıyla kuruldu. ATAŞ'ın kuruluşunda Mobil'in payı yüzde 37, Caltex'in yüzde 34, Shell'in yüzde 18 ve BP'nin yüzde 11 iken, Caltex'in ortaklıktan ayrılmasıyla Mobil'in payı yüzde 56'ya, Shell'inki yüzde 27'ye ve BP'ninki yüzde 17'ye yükseldi. ATAŞ rafinerisinin yapımı Foster Wheeler firması tarafından gerçekleştirildi.

Ortadoğu'dan gelen ham petrolü işlemesi planlanan ve kuruluş kapasitesi 3 milyon 200 bin ton olan ATAŞ, Nisan 1962'de üretime geçti. ATAŞ'ta üretilen başlıca petrol ürünleri benzin, uçak benzini, gazyağı, motorin, fuel-oil, orta yakıt, ağır yakıt ve sıvılaştırılmış gazdır (LPG). Rafinerinin yükleme boşaltma iskelesi Mersin limanı içinde olup, tanker yerleştirme kapasitesi 65 bin tondur. Kendi elektrik santralı bulunan ATAŞ'ın yıllık arıtım kapasitesi 1969'da 4 milyon 400 bin tona yükseltilmiştir.

ataşe, gönderildiği elçilik yanında, bağlı olduğu devlet hizmet biriminin görüşlerini temsil eden danışman görevli. Siyasal memur statüsündeki bu görevli, bulunduğu yabancı devletin durumunu ve davranışlarını, kendi yetki alanında kalmak koşuluyla izler ve hükümetine bildirir. Ataşeler çeşitli hizmet alanlarında görev yaparlar. Örneğin askeri ataşeler (ataşemiliter) bağlı oldukları ulusal ordunun komutanlığının temsilcisi sıfatıyla hem elçiliğin askeri danışmanıdır, hem de kendi ülkeleri için haber toplarlar. Basın ataşeleri basın, film, radyo ve televizyon gibi alanlarda uzmanlaşmış, haber alma ve propaganda görevlerini yerine getiren danışmanlardır. Ticaret ataşeleri, bulundukları yabancı ülkelerle kendi ülkeleri arasındaki ticaret ilişkilerini izleyen, ticaret anlaşmalarının hazırlanmasında rol alan ve kendi ülkelerinin ekonomik çıkarlarının korunması doğrultusunda danışma görevi yapan görevlilerdir. Kültür ataşeleri ise, bulundukları yabancı ülkede kendi ülkelerinin kültürünü tanıtmaya ve iki ülke arasındaki kültür bağlarını geliştirmeye çalışırlar.

Atatürk, Mustafa Kemal (d. 1881, Selanik - ö. 10 Kasım 1938, İstanbul), Milli Mücadele'nin önderi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı (1923-38). Osmanlı ordusunda, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında gösterdiği yararlıklarla ön plana çıkmış, 1919-22 arasında işgalci kuvvetlere karşı Milli Mücadele'yi tasarlamış, örgütlemiş ve yönetmiş, Türkiye'yi bağımsızlığa kavuşturmuştur. 1923-38 arasında bir dizi siyasal, hukuksal, kültürel ve ekonomik reform gerçekleştirerek modern ve laik bir ulus-devletin yaratılmasına önderlik etmiş, bu dönemde bir başına belirleyici karar mercii olmuştur. Düşüncelerinin ve uygulamalarının bir bileşkesi olan Kemalizm devletin temel ideolojisi olmuş, Türkiye toplumunun ideolojik yapısını derinden etkilemiştir.

Mustafa Kemal Osmanlı Devleti'nin çöküşüne yol açan çelişkilerin odaklaştığı Rumeli bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Selanik'te doğdu. Doğum tarihi konusunda tam bir görüş birliği yoktur. Çocukluğu ve gençlik yıllarının bir bölümü burada geçti. Rumeli 18. yüzyıldan başlayarak ekonomik, siyasal ve kültürel açılardan Batı'dan en çok etkilenen bölgeydi. Batı'nın artan ekonomik nüfuzunun dönüştürücü ve bozucu etkisi en çok bu bölgede duyulmuş, imparatorluğun çöküşünde önemli rol oynayan Hıristiyan ulusların başkaldırması, büyük devletlerin nüfuz ve yayılma politikası en yoğun biçimde burada kendini göstermişti. İmparatorluğun en gelişmiş kentlerinden biri olan Selanik, yeni düşünce ve siyaset akımlarının en çok yankı bulduğu, görece kozmopolit bir merkez olmasının yanı sıra, siyasal bunalımın da odağı olan Makedonya'nın en büyük kentiydi. Çöken imparatorluğun yıkıntıları üzerinde yeni bir devlet yaratan Mustafa Kemal, ülkede modernleşmenin en ileri boyutlara ulaştığı, çöküş öğelerinin en çarpıcı biçimde birleştiği bu yörede doğdu ve yetişti. Doğumu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgisinin hemen sonrasına, II. Abdülhamid yönetiminin ilk yıllarına rastlar. Bu yıllar aynı zamanda II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemini belirleyecek düşünce ve siyaset akımlarının filizlendiği, devleti modernleştirme girişimlerinin sürdüğü ve önemli bir düzeye ulaştığı dönemdi. O dönemde askeri okul ve birlikler çevresinde yetişen, Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu kuşak, hem II. Meşrutiyet hem de Milli Mücadele ve Cumhuriyet'te yönetici konumlarda yer alacak, Türk toplumunun geçirdiği büyük dönüşümlere önderlik edecekti.

Mustafa Kemal kentsel orta sınıftan bir ailenin oğluydu. Babası Ali Rıza Efendi Selanik'in yerlisi bir ailedendi; evkafta kâtiplik, gümrük muhafaza memurluğu yapmış, kısa bir süre gönüllü olarak Asakir-i Milliye taburuna üsteğmen olarak katılmıştı. Ciddi bir eğitim görmemiş olmakla birlikte, okuryazar ve oldukça ileri düşünceli, dar gelirli küçük bir memur olan Ali Rıza Efendi Mustafa'nın doğduğu sıralarda, geçim zorluğu nedeniyle ticarete atıldı; biraz bölgedeki güvensizlik, biraz da ticaret yaşamının kurallarına uyum sağlayamadığı için başarılı olamadı. Annesi Zübeyde Hanım Selanik yöresinden, ticaretle uğraşmış bir ailedendi; geleneklerine bağlıydı; çevresin-

deki kadınların büyük çoğunluğundan farklı olarak okuma bilirdi.

Annesi din adamı olmasını istediği için mahalle mektebine, babası ise modern öğrenim veren Şemsi Efendi Mektebi'ne gitmesini istiyordu. Mustafa Kemal çok kısa bir süre mahalle mektebine gittikten sonra, Şemsi Efendi Mektebi'ne geçti; burası o sıralar Selanik'in en saygın okullarındandı. Ama babası genç yaşta ölünce (1888 ?) ailenin zaten pek iyi olmayan maddi durumu daha da bozuldu. Bunun üzerine, annesi ve kardeşiyle birlikte Selanik yakınlarında dayısının kâhya olarak çalıştığı çiftliğe gittiler. Bir süre sonra öğrenimini sürdürmesi için annesi onu Selanik'teki babaannesinin yanına gönderdi. Burada Mülki İdadi'de rüştiye bölümüne yazıldıysa da bir öğretmenden dayak yemesi üzerine okuldan alındı. Küçük yaşta babasız kalması, kardeşlerinin basit hastalıklardan ölmesi, ailenin geçim zorluğu çekmesi gibi nedenlerle çocukluğu zor koşullar altında geçti.

1893'te girdiği Selanik Askeri Rüştiyesi'nde düzenli bir öğretime kavuştu. Okulda çalışkan bir öğrenciydi; matematikte özellikle başarılı olduğundan matematik öğretmeni kendisine Kemal adını verdi. Bu arada annesinin ikinci bir evlilik yapmasını tepkiyle karşıladı. Rüştiyeyi bitirdikten sonra Manastır Askeri İdadisi'ne girdi (1895). Manastır, Makedonya'da kalabalık bir subay-asker topluluğunun bulunduğu, çeşitli Balkan uluslarının milliyetçi hareketlerinin etkili olduğu bir ordu ve vilayet merkeziydi. Bu ortamın, ayrıca okulda tanıdığı İttihat ve Terakki'nin gelecekteki ünlü hatibi Ömer Naci'nin Mustafa Kemal'in düşünsel gelişiminde önemli etkisi oldu. Onun aracılığıyla edebiyat ve güzel konuşma sanatıyla ilgilenmeye başladı; daha önemlisi, o dönemin muhalif aydın çevrelerinin düşünsel yetişmesinde belirleyici bir etkisi olan Namık Kemal'in yapıtlarını tanıma olanağını buldu.

Manastır Askeri İdadisi'ni bitirince 14 Mart 1899'da, İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'nin piyade sınıfına yazıldı. Böylece ilk kez Makedonya'dan ayrılıyor, imparatorluğun hareketli başkenti İstanbul'u tanımış oluyordu. Başkentte de başarılı bir öğrenciydi. Okulda imparatorluğun çöküş ortamından kaynaklanan düzensizlikler, II. Abdülhamid yönetimine karşı tepki uyandırıyordu. Mustafa Kemal de tepki duyanlar arasındaydı. Bu dönemde siyasette etkin olmamakla birlikte siyasete, sanata ve edebiyata ilgisi arttı. 10 Şubat 1902'de okulu bitirdi ve erkânıharb (kurmay) sınıfına ayrıldı. Burada çok iyi bir öğrenci olmasının yanı sıra, siyasal etkinliklerde de bulundu. Okulda arkadaşlarıyla birlikte çıkardığı gazetede yazıların çoğunu kendisi yazdı. Kurmaylık öğrenimini Ocak 1905'te 13 öğrenci arasından beşinci olarak ve kurmay yüzbaşı rütbesiyle tamamladı. İleriki yıllarda kendisiyle birlikte siyasal yaşamı etkileyecek olan İsmet İnönü, Ali Fuat Cebesoy, Fethi Okyar gibi subaylarla burada tanıştı. Okulu bitirdikten sonra arkadaşlarıyla düzenledikleri toplantılar hafiyelerce öğrenildiyse de herhangi bir cezaya çarptırılmadı. Ama bu olay Rumeli yerine daha uzak bir köşe olan Suriye'ye gönderilmesinde etkili oldu.

İlk askeri görevi 11 Ocak 1905'te Şam'da 4. Ordu'ya bağlı 30. Süvari Alayı'ndaki stajyerliğidir. Bu görevi sırasında bütün Suriye'yi dolaştı, devletin ve ordunun kötü yönetimine, halkın sıkıntılarına ilişkin gözlemlerde bulundu. Havran ve Kuneytra'da Dürzilere karşı yapılan harekâta katıldı. Bu arada Şam'da siyasi sürgün olarak bulunan ve ticaretle uğraşan Mustafa Bey'le (Canekin) tanıştı. Onunla birlikte Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. Görev gereği gittiği Kudüs, Hayfa ve Yafa'da örgütü yaymaya çalıştıysa da bölgede elverişli bir ortam bulamadı. Bunun üzerine gizlice Selanik'e gitti. Sonradan bir izin belgesi de elde ederek Selânik'te dört ay kaldı. Çoğunluğu öğretmen ve subay olan, sonraları İttihat ve Terakki içinde etkili olacak kişilerin de katılmasıyla gizli toplantılar düzenledi. Suriye'ye döndükten sonra, Haziran 1907'de kolağalığına (binyüzbaşı) yükseltildi ve Şam'daki 4. Ordu kurmayına atandı. Ardından kendini Selanik'teki 3. Ordu'ya tayin ettirdi (Eylül 1907). Mustafa Kemal Makedonya'ya geldiği zaman, bölge siyasi bakımdan oldukça hareketliydi. İttihat ve Terakki'nin etkinliği giderek artıyordu. Mustafa Kemal'in kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti şubesindeki arkadaşları da onun yokluğunda İttihat ve Terakki'ye katılmıştı. Bu arada Mustafa Kemal 3. Ordu kurmayındaki görevinin yanı sıra Selânik-Üsküp demiryolu müfettişliğine atandı; bu da cemiyet adına taşrada örgütsel etkinliklerde bulunmasını kolaylaştırdı. Ama Mustafa Kemal büyük bir olasılıkla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezinde yer almıyor ya da uzak tutuluyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanından (23 Temmuz 1908) sonra, Mustafa Kemal İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimiyle anlaşmazlığa düştü. Mustafa Kemal'in cemiyet yönetimine muhalefeti ordunun politikaya karışmaması, cemiyetin gizli örgüt niteliğinden

1909'da Hareket Ordusu komutanlarından Hüseyin Hüsnü Paşa'yla
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

çıkarılıp siyasal partiye dönüştürülmesi noktalarında yoğunlaştı. Öte yandan, Meşrutiyet'in ilanından sonra Enver Bey'le Mustafa Kemal arasındaki çekişme de belirginleşti. Cemiyet içinde Enver Bey'in etkisi artarken, Mustafa Kemal geri plana düştü ve kendini askerlik mesleğine verdi.

Askerlikle ilgili iki yapıtı Almancadan Türkçeye çevirdi. İttihat ve Terakki tarafından Meşrutiyet yönetimine karşı kıpırdanmaları bastırmak üzere Trablusgarp'a gönderildi. Mustafa Kemal'e böyle bir görev verilmesindeki asıl amaç, onu siyasal merkez niteliğindeki Selanik'ten uzaklaştırmaktı. Trablusgarp'ta merkezi otoriteyi yeniden sağladı. Selanik'e döndükten sonra İstanbul'da ortaya çıkan 31 Mart Olayı'nı (13 Nisan 1909) bastırmak için Rumeli'de Hareket Ordusu'nun toplanmasında rol oynadı. Başlangıçta bu ordunun kurmay başkanı olduysa da, daha sonra ordu komutanlığına Mahmud Şevket Paşa, kurmay başkanlığına da Enver Bey getirildi. Düzenin sağlanmasından sonra Selanik'e döndü, çeşitli askeri görevlerde bulundu. İttihat ve Terakki'nin Eylül 1909'da toplanan ikinci kongresine Trablusgarp delegesi olarak katıldı. Kongrede askerlerin siyasetten çekilmesini ya da siyasetle uğraşmak isteyen askerlerin ordudan ayrılmasını savundu. İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, Fethi Okyar gibi bazı yandaşlar bulduysa da, bu görüş benimsenmedi ve cemiyetten daha çok kopmasına yol açtı. Bundan sonra askeri etkinlikleri sırasında yaptığı eleştirilerle üst rütbedeki komutanlarının dikkatini çekti. 1910 yazında Arnavutluk'ta çıkan ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilen Mahmud Şevket Paşa'nın kurmay başkanlığını yaptı. 1910 sonbaharında Fransa'da Picardie'de yapılan büyük manevralara Osmanlı ordusunu temsilen katılan üç subay arasında yer aldı. Eylül 1911'de İstanbul'da genelkurmay başkanlığında bir göreve atandı.

Mustafa Kemal İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı (Eylül 1911) üzerine, 1911 sonlarında gizlice Mısır üzerinden Tobruk'a gitti. Buradaki komutan Ethem Paşa'nın kurmaylığını üstlendi. Ocak 1912'de yapılan Tobruk çarpışmasında başarı gösterdi. Derne'ye geçip buradaki kuvvetlerin komutanlığını üstlendi. Trablusgarp'ta bir yıl kaldı ve binbaşılığa yükseldi. Ekim 1912'de Balkan Savaşı başlayınca İstanbul'a döndü. Yenilgiyle sonuçlanan I. Balkan Savaşı sırasında, Mustafa Kemal, Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının savunulması için kurulan Bahr-i Sefid Kuva-yı Mürettebesi'nin harekât şubesi müdürlüğüne atandı (Kasım 1912). Daha sonra bu kuvvetin kurmay başkanı oldu; uygulamada komutanlığını da üstlendi. I. Balkan Savaşı'nın sonunda, İttihat ve Terakki bir hükümet darbesiyle iktidarı yeniden ele geçirdi (Ocak 1913). İttihat ve Terakki Hükümeti Balkan devletleri arasında çıkan anlaşmazlıktan yararlanarak Edirne'yi ve Doğu Trakya'nın büyük bölümünü geri aldı. Çok kısa sürede paşalığa yükselen Enver'i ve cemiyetin etkinliklerini eleştiren Mustafa Kemal, yönetim tarafından dikkatle izlenmekteydi. Yakın arkadaşı Fethi Bey de (Okyar) cemiyet genel sekreterliğinden istifa etmişti. Fethi Bey Sofya büyükelçiliğine, Mustafa Kemal de Sofya askeri ataşeliğine atandı (27 Ekim 1913). Daha sonra Bükreş, Belgrad ve Çetine ataşelikleri de ek görev olarak verildi. Sofya'daki günlerinde Avrupa'nın örf ve âdetlerini yakından tanıma olanağını buldu.

Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşan savaşta tarafsız kalmasından yanaydı. Almanya'nın savaşı kazanamayacağını düşündüğünden bu ülkeyle ittifaka karşıydı. Ayrıca ordunun komuta kademe-

1911'de Trablusgarp'ta
İletişim Yayıncılık Arşivi

lerine Alman subaylarının yerleştirilmesine de karşı çıkıyordu. Ama savaş çıkınca görev isteyen Mustafa Kemal, uzun yazışmalardan sonra Tekirdağ'da kuruluş aşamasındaki 19. Tümen komutanlığına atandı (2 Şubat 1915). Tümeni, eksikliklerini tamamlayarak Gelibolu Yarımadasındaki Maydos'a nakletti. Anburnu, Anafartalar ve Ece limanını kapsayan bölgenin komutanı oldu. Rusya'ya silah ve gıda malzemesi göndermek için Boğazlar'ı ele geçirmek isteyen İtilaf Devletleri'nin donanmaları 19 Şubat 1915'te Çanakkale Boğazı'ndaki tabyalara saldırdılar (*bak.* Çanakkale Savaşları). 18 Mart'ta Çanakkale Boğazı'ndan geçme girişimleri başarısızlığa uğrayınca, 25 Nisan 1915'te Anburnu ve Seddülbahir bölgelerine asker çıkararak ilerlemeye başladılar.

1915'te Çanakkale'de
İletişim Yayıncılık Arşivi

Mustafa Kemal, kendi bölgesi olmamasına ve üstlerinden bu yönde emir almamasına karşın, emrindeki 57. Alay'ı harekete geçirip Conkbayırı'na ulaştı. İtilaf kuvvetlerini püskürterek Çanakkale'deki kara savunmasının temelini attı. Haziran 1915'te miralaylığa (albay) yükseldi. 6/7 Ağustos 1915'te İtilaf kuvvetleri Anburnu ve Anafartalar'a asker çıkardı. Mustafa Kemal ordu komutanı Liman von Sanders'le yaptığı görüşmede Anafartalar'daki bütün kuvvetlerin kendi emrinde birleştirilmesini önerdi. Bu isteği kabul edilerek 8/9 Ağustos'ta Anafartalar Grubu komutanlığına atandı ve hemen saldırıya geçmesi emredildi. 10 Ağustos 1915'te düşman geri püskürtüldü; İngilizlerle Fransızlar Gelibolu Yarımadasından ayrılmak zorunda kaldılar. Mustafa Kemal, belirleyici bir son taarruz önerdiyse de, Genelkurmay bu taarruzun gereksiz yere büyük sayıda asker kaybına neden olacağını, oysa İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'yu boşaltmasının beklendiğini bildirerek bu öneriyi kabul etmedi. Mustafa Kemal görevinden istifa ederek İstanbul'a gitti. Bir ay sonra İtilaf kuvvetleri de Çanakkale'den çekildi. Çanakkale Savaşı Mustafa Kemal'in yaşamında bir dönüm noktası niteliğindeydi.

İstanbul'a döndükten sonra, Ocak 1916'da Edirne'deki 16. Kolordu komutanlığına atandı. Ardından bu kolorduyla Doğu Cephesi'ne gitti. Nisan 1916'da Silvan'da göreve başladı ve mirlivalığa (tuğgeneral) yükseltildi. Mustafa Kemal bu görevi sırasında Muş ve Bitlis'i geri aldı (6-7 Ağustos 1916). Bu sırada İttihat ve Terakki yönetimi Hicaz Kuvve-i Seferiyesi adında bir ordu kurmak ve Mustafa Kemal'i bu göreve atamak istiyordu. Mustafa Kemal buna karşı çıktı ve Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kurulmadı. Bunun üzerine asaleten 2. Ordu komutanlığına atandı ve Doğu Cephesi'ne geri döndü. Temmuz 1917'de General Falkenhayn emrindeki Yıldırım Orduları Grubu'na bağlı 7. Ordu komutanlığına atandı. Ama bu görevinde Falkenhayn'la anlaşamadı. Yanında görev yapan Albay İsmet Bey'le (İnönü) birlikte bir rapor hazırlayarak Talât Paşa'ya gönderdi. Bu rapor benimsenmeyince Mustafa Kemal görevinden ayrılarak İstanbul'a döndü. İstanbul'da bulunduğu sürede Alman imparatoru II. Wilhelm'i ziyaret için veliaht Vahideddin'le birlikte Almanya'ya gitti. Burada Alman cephesini görünce savaşın yitirileceğini anladı; düşüncelerini Alman komutanlarına da açıkladı. Bir süre tedavi için Viyana ve Karlsbad'a (bugün Karlovy Vary) geçti. Temmuz 1918'de tahta çıkan VI. Mehmed (Vahideddin) Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırdı. Padişahla görüşmelerinden etkili bir göreve getirilmeyeceğini anlayan Mustafa Kemal, Ağustos 1918'de Filistin'deki 2. Ordu komutanlığına atandı. Eylül 1918'de İngiliz saldırısı üzerine emrindeki orduyu kuzeye (Şam ve Halep) çekti. Baştan beri daha geride bir savunma hattı kurulmasını savunan Mustafa Kemal, 7. Ordu'yu Halep'in kuzeyinde mevzilendirdi (Ekim 1918). Bu hat kabaca gelecekteki Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarıydı. Osmanlı İmparatorluğu 31 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'yle(*) savaştan çekildi; Mustafa Kemal de Yıldırım Orduları Grubu komutanlığına atandı. Bu görevi sırasında İstanbul'a telgraflar çekerek mütareke maddelerinin açıklığa kavuşturulmasını, İngilizler'in İskenderun'u işgali halinde buna karşı direneceğini bildirdi. Antep ve çevresinde halka silah dağıtımını örgütledi. Bir hafta sonra 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grubu kaldırılınca Harbiye Nezareti emrine alındı.

13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, 16 Mayıs 1919'a değin çalışmalarını başkentte sürdürdü. İstanbul'a vardığında yeni kurulan Tevfik Paşa kabinesinin Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu almaması için çalıştı, ama başarılı olamadı. Ardından Vahideddin'le görüştü. Ondan yeni bir kabine kurup kendisini de harbiye nazırlığına getirmesini istedi. Yabancılarla da görüşmeler yaptı. Şişli'de, daha sonra müze haline

1918'de Yıldırım Orduları Grubu komutanı iken
İletişim Yayıncılık Arşivi

getirilen eve yerleşerek sonraları Milli Mücadele'nin çekirdek kadrosunu oluşturacak arkadaşlarıyla (Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, Fethi Okyar, Rauf Orbay) toplantılar yaptı. Birkaç kez VI. Mehmed ile görüştü. İstanbul'da yoğun etkinlikte bulunamayacağı kanısına varınca Anadolu'da bir göreve atanmaya çalıştı. 30 Nisan 1919'da 9. Ordu (sonradan 3. Ordu) müfettişliğine atandı. Hem askeri hem mülki nitelikteki görevi, Samsun bölgesinde Rumların bir Pontus devleti kurma girişimlerini ve Türk köyleriyle Rum köyleri arasındaki çatışmaları önlemekti. Bölgede güvenliği sağlayacak, silah ve cephaneleri toplattıracaktı. Bu sırada iktidarda Damat Ferid Paşa Hükümeti vardı. İstanbul'dan ayrılmadan önce milli müdafaa kuruluşlarının temsilcileriyle, İstanbul'daki İtilaf Devletleri'nin olağanüstü komiserleriyle, sadrazamla ve padişahla görüştü. Bu sırada İzmir Yunanlılarca işgal edildi. Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919'da Bandırma adlı küçük bir vapurla İstanbul'dan ayrıldı; 19 Mayıs 1919'da Samsun'a vardı.

Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'daki durumu *Nutuk*'ta şöyle özetliyordu: Ağır bir mütareke imzalanmış, millet yorgun ve yoksul, ordu silahsızlandırılmış, yöneticiler âciz ve şahsiyetsiz, İtilaf Devletleri'nin askerleri ülkenin dört bir yanına yerleşmişti. Mustafa Kemal tek çözümün ulus egemenliğine dayanan bağımsız bir Türk devleti kurmak olduğunu düşünüyor ve bu görüşünü "ya istiklal ya ölüm" sloganıyla özetliyordu. Ama, amaçlarını halka hemen açıklamanın sakıncalı olduğunu düşenerek, aşamalı bir biçimde amaca ulaşmayı tasarlıyordu.

Mustafa Kemal, tedavi olma gerekçesiyle Havza'ya geçti. Önce Pontus Rumlarının eylemlerini engelledi. Havza'dan bütün komutanlara, idare amirlerine, Anadolu'daki milli kuruluşlara gizli bir tamim göndererek işgallere karşı bütün yurtta mitingler yapılmasını, işgal ve ilhakların önlenmesini istedi. Kolordu komutanlarına gönderdiği bir yazıda düşman saldırısına karşı çete savaşına azami ölçüde başvurulmasını emretti. Bu tamimler, İtilaf Devletleri'nin baskısıyla 8 Haziran'da hükümetçe İstanbul'a çağrılmasına yol açtı. Dönmeyi kabul etmeyerek 13 Haziran'da Amasya'ya geçti. 21-22 Haziran'da Amasya Tamimi'ni(*) yayımladı. Bu tamimde vatanın bütünlüğüyle milletin istiklalinin tehlikede olduğunu, merkezî hükümetin görevini yerine getiremediğini, milletin istiklalini gene milletin azim ve kararının kurtaracağını, milletin sesini duyurmak için milli bir kurul oluşturulmasının zorunlu olduğunu, bunun için de Anadolu'nun en güvenli yeri olan Sivas'ta bir kongrenin toplanmasının gerektiğini belirtiyordu. Tamim Mondros Mütarekesi hükümlerine uyulmaması çağrısını içerdiğinden, Mustafa Kemal İstanbul Hükümeti'ne açıkça karşı çıkmış oluyordu.

Halk, 27 Haziran'da Sivas'a varan Mustafa Kemal'i sevinçle karşıladı. Bu sırada dahiliye nazırı Ali Kemal, Mustafa Kemal'in görevden alındığını bütün vilayetlere bildirmişti. Mustafa Kemal Erzincan'dan geçerken harbiye nazırından İstanbul'a dönmesini isteyen telgraflar aldıysa da bu isteğe uymadı. 3 Temmuz'da halkın sevgi gösterileri arasında Erzurum'a vardı. 8 Temmuz'da sarayla yaptığı bir telgraf görüşmesinde askerlikten istifa etti. Ertesi gün Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi başkanlığına seçildi. Böylece İstanbul'la bağlarını koparmış oldu.

Mustafa Kemal, 23 Temmuz'da başlayan Erzurum Kongresi'nde(*) oybirliğiyle kongre başkanlığına seçildi. Ulusal sınırlar içinde vatanın bir bütün olduğu, vatanın yabancı işgaline karşı savunulacağı, merkezî hükümet bu görevi yerine getiremezse millî kongre tarafından geçici bir hükümet kurulacağı yolunda kararlar alınan kongrede, dokuz kişilik bir Heyet-i Temsiliye(*) seçil-

di ve başına Mustafa Kemal getirildi. Bu arada nüfuzlu kişiler ve aşiret reisleriyle bağlantı kurarak Sivas Kongresi hazırlıklarını yürüttü. 2 Eylül'de Sivas'a vardı. 4-11 Eylül arasında toplanan Sivas Kongresi'nde(*) bütün direniş örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti(*) adı altında toplandı. On altı kişilik yeni Heyet-i Temsiliye'ye bütün ülkeyi temsil yetkisi verildi, Misak-ı Milli'nin(*) esasları kararlaştırıldı. İstanbul Hükümeti ise Sivas Kongresi'ni dağıtmak, Mustafa Kemal'i tutuklamak için girişimlerde bulundu ama bu işle görevlendirilen Elazığ valisi Ali Galip İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı. Mustafa Kemal Damat Ferid Paşa'ya çektiği bir telgrafla bu girişimi kınadı ve meşrutiyet bir hükümet başa geçinceye değin İstanbul'la ilişkilerini keseceğini bildirdi.

1919'da Sivas Kongresi sırasında
İletişim Yayıncılık Arşivi

Bunun üzerine 1 Ekim'de Damat Ferid Paşa Hükümeti istifa etti. Ali Rıza Paşa başkanlığında kurulan yeni hükümet, Heyet-i Temsiliye ile görüşmek üzere Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Anadolu'ya gönderdi. Mustafa Kemal 18 Ekim'de Amasya'da Salih Paşa ile görüştü. Bu görüşme sonucunda hükümetle milli müdafaa örgütü arasında hiçbir anlaşmazlık kalmadığı, mebus seçiminin özgürce yapılacağı, Sivas Kongresi kararlarında anlaşmaya varıldığı açıklandı. 7 Kasım 1919'da Mustafa Kemal İstanbul'da toplanacak Meclis-i Mebusan'a Erzurum'dan milletvekili seçildi. 16 Kasım'da Heyet-i Temsiliye üyeleri ile bazı yetkili kişilerin Sivas'ta yaptığı bir dizi toplantıda Heyet-i Temsiliye'nin merkezinin Ankara'ya taşınması kararlaştırıldı. 27 Aralık 1919'da Ankara'ya varan Mustafa Kemal halk tarafından coşkuyla karşılandı. Böylece Ankara Milli Mücadele'nin merkezi haline geldi.

Mustafa Kemal, güvenlik nedenleriyle İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'a katılmadı. Meclis toplantısında Misak-ı Milli kabul edilerek Milli Mücadele yanlısı Felah-ı Vatan Grubu(*) kuruldu. Mart 1920'de İstanbul'daki Ali Rıza Paşa kabinesi çekildi. Mustafa Kemal'in baskısıyla Damat Ferid Paşa sadrazam yapılmadı; yeni kabineyi Salih Paşa kurdu. 16 Mart 1920'de İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal edince, Meclis-i Mebusan bu koşullar altında görevini yerine getiremeyeceği gerekçesiyle oturumlarına ara verdi. Mustafa Kemal Heyet-i Temsiliye başkanı olarak bütün yurda çektiği telgraflarla durumun izlenmekte olduğunu bildiriyor, ayrıca işgalci ve tarafsız ülkelere protesto mesajları yolluyordu. 19 Mart'ta bir tamimle Ankara'da olağanüstü yetkilerle donanmış bir meclis kurulması kararını yayımladı. Bu meclis, İstanbul'dan Anadolu'ya geçen ve yeniden seçilecek mebuslardan oluşacaktı.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) açıldı. Mustafa Kemal yeni bir hükümetin oluşturulmasını, ülkede TBMM'nin üstünde hiçbir güç tanınmamasını, yasama ve yürütme görevlerinin TBMM'de toplanmasını önerdi. Bu önerge meclisçe kabul edildi. 25 Nisan'da Mustafa Kemal'in başkanlığında geçici bir İcra Encümeni seçildi. Bu encümen 3 Mayıs'ta yerini ilk İcra Vekilleri Heyeti'ne bıraktı. Mecliste devlet örgütünün kuruluş çalışmalarını yapmak üzere, Mustafa Kemal'in de katıldığı bir de Layiha Encümeni kuruldu. Mayıs 1920'de bir Fransız heyeti Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal'le görüştü ve geçici bir mütareke imzalandı. Bu arada İstanbul Hükümeti Mustafa Kemal'i askerlikten çıkarıp idama mahkûm etti (11 Mayıs 1920). Ardından da Ankara'yla İstanbul arasında fetvalar savaşı başladı. Bu sırada Batı Anadolu'da Yunan ilerlemesi sürüyordu. Mustafa Kemal bu durumda Kuva-yı Milliye(*) güçlerinden yararlanma politikasını uygulamaya girişti. Bir yandan da bunları düzenli ordu birlikleriyle birleştirmek amacıyla 18 Haziran 1920'de Batı Cephesi Komutanlığı oluşturuldu. Bu arada bazı güçlü Kuva-yı Milliye birliklerine dayanan Yeşil Ordu(*) adlı bir örgüt kurulmuştu. Yeşil Ordu düzenli ordu düşüncesine karşı çıkıyor, çete savaşını savunuyordu. Aynı dönemde İtilaf Devletleri'nin, İstanbul Hükümeti'nin ve çeşitli yerel gelişmelerin etkisiyle Anadolu'nun birçok yerinde ayaklanmalar başgösterdi. Bunların bastırılmasında önemli rol oynayan Kuva-yı Milliye güçleri giderek daha etkili olmaya başladı. Sol düşüncelerin etkisinde kalan Yeşil Ordu da siyasal bir kimlik kazanmaya başladı; TBMM içinde bile yandaşlar edindi. Bu gelişmeleri Milli Mücadele'nin bütünlüğü için bir tehlike olarak gören Mustafa Kemal Yeşil Ordu'yu dağıttı. Bu olay Çerkes Ethem'le aralarının açılmasına neden oldu.

TBMM hükümetinin dış dünyada tanınması için girişimlerde bulunan Mustafa Kemal daha Mayıs 1920'de Moskova'ya bir heyet göndermişti. Görüşmeler sonunda Bolşevik yönetimi Misak-ı Milli'yi tanıdığını açıklamış, ama Ermenistan sorunu yüzünden bir anlaşmaya varılamamıştı. Lenin de Mustafa Kemal'e bir mektup göndererek iki devlet arasında "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" ilkesi temelinde iyi ilişkiler kurulabileceğini belirtmişti.

Mustafa Kemal bir yandan düzenli bir ordu kurmaya, dış ilişkileri geliştirmeye çabalarken öbür yandan da yeni devletin düzenini belirlemeye çalışıyordu. Bu amaçla bir Hukuk-ı Esasiye Encümeni kurulmuş, bu encümen bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (Anayasa) tasarısı hazırlayıp meclise sunmuştu (18 Ağustos 1920). Mecliste ise Ankara'da oluşturulan hükümetin niteliği konusunda iki görüş belirmişti. Birinciler TBMM Hükümeti'nin, İstanbul'un ve padişahın düşman elinden kurtarılmasına değin sürecek geçici bir hükümet olduğunu, ikinciler ise egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğunu, TBMM'nin ve onun içinden çıkan hükümetin de bunu temsil ettiğini savunuyordu. Bu temelli görüş farklılıkları üzerine Mustafa Kemal "Halkçılık Programı" adıyla hazırladığı bir taslağı meclise sundu (13 Eylül 1920). Büyük ölçüde ikinci görüşe yakın ilkeler içeren "Halkçılık Programı" büyük tartışmalar sonunda kabul edilen ilk Anayasa'nın da (20 Ocak 1921) temelini oluşturdu.

1920'de başka önemli gelişmeler de yaşandı. İstanbul Hükümeti 10 Ağustos 1920'de imzaladığı Sèvres Antlaşması(*) ile Osmanlı Devleti'nin sonunu hukuken de kabul etmiş oluyordu. Ankara'nın tepkisi ise çok sert oldu. TBMM 19 Ağustos'ta aldığı bir kararla Sèvres Antlaşması'nı imzalayanları ve bunu onaylayan Şûra-yı Saltanat üyelerini vatan hâini ilan etti. Mondros Mütarekesi'nden sonra Doğu Anadolu'daki etkinliklerini artıran Ermeniler de Sèvres Antlaşması'nın bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını öngörmesi üzerine Eylül 1920'de yoğun bir saldırıya giriştiler. Kâzım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu bu saldırıları püskürterek Kasım 1920 sonlarında bütün Ermeni birliklerini Misak-ı Milli sınırlarının ötesine attı. Bu başarı sonunda 3 Aralık 1920'de daha sonra bir federal devlet olarak SSCB'ye katılacak olan Ermenistan Cumhuriyeti'yle Gümrü Antlaşması(*) imzalandı. Bu, Ankara Hükümeti'nin yaptığı ilk antlaşmaydı. Ardından Gürcistan'la da uzlaşma sağlanarak Artvin ve Ardahan ulusal sınırlara katıldı (23 Şubat 1921).

Mustafa Kemal 9 Kasım 1920'de Batı Cephesi'ni ikiye ayırarak Batı Cephesi komutanlığına Albay İsmet Bey'i (İnönü), Güney Cephesi komutanlığına da Albay Refet Bey'i (Bele) getirdi. Her iki komutanın da en önemli görevi Kuva-yı Milliye güçlerini düzenli ordu birliklerine dönüştürmekti. Ama, Çerkes Ethem Batı Cephesi komutanlığı emrine girmek istemedi ve Ankara Hükümeti'ne karşı çıktı. Mustafa Kemal TBMM üyelerinden oluşan bir kurul göndererek Çerkes Ethem'i ikna etmeye çalışmışsa da başarılı olamadı. Çerkes Ethem'in TBMM yönetimiyle bütün bağlarını koparma kararında olduğunun anlaşılması üzerine 29 Aralık'ta harekete geçen Batı Cephesi komutanı İsmet Bey 5 Ocak 1921'e değin süren bir harekât sonucunda başkaldıran Kuva-yı Milliye birliklerini denetim altına aldı. Çerkes Ethem de Yunanlılara sığındı. Güney Cephesi komutanlığı emrine girmeyi reddeden Demirci Mehmet Efe de Refet Bey tarafından izlenerek etkisiz hale getirildi.

Bu karışıklıklardan yararlanmak isteyen Yunan ordusu ileri harekâta girişerek 9 Ocak 1921'de Bilecik ve Bozüyük'ü işgal etti. Yunan birliklerini İnönü yöresinde karşılayan Batı Cephesi komutanı İsmet Bey 10 Ocak'ta düşmanı geri çekilmek zorunda bıraktı.

İsmet Paşa'yla Çankaya'da, 1921
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

I. İnönü Zaferi olarak bilinen bu başarı, İtilaf Devletleri'ni yeni bir durum değerlendirmesi yapmaya zorladı. Fransa ve İtalya Sèvres Antlaşması'nın yumuşatılmasını istedi. Bunun üzerine Londra'da bir konferans toplanması kararlaştırıldı. Ama, Türkiye'yi İstanbul Hükümeti heyeti temsil edecek, Ankara Hükümeti temsilcileri o heyet içinde yer alabilecekti. Mustafa Kemal buna karşılık doğrudan davet edilmedikçe konferansa katılmayacaklarını açıkladı. Bu tutum etkili oldu ve İtalya Ankara Hükümeti'ni konferansa ayrıca davet etti. 21 Şubat-12 Mart 1921 arasında yapılan konferans, sonuç alınamadan dağıldı (*bak.* Londra Konferansı). Ama Mustafa Kemal Ankara Hükümeti'nin varlığını ve görüşlerini dünya kamuoyuna duyurmak için konferanstan ustaca yararlandı. Londra Konferansı'nın başarısızlığı üzerine Yunanlılar yeniden harekete geçti. 27 Mart'ta İnönü mevzilerine varan Yunan birlikleri Türk ordusuna karşı şiddetli bir saldırıya geçtiler. 31 Mart'ta karşı saldırı emrini veren Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa 1 Nisan'da Yunan saldırısını durdurdu.

Bu gelişmeler içte ve dışta Mustafa Kemal'in gücünü ve saygınlığını artırmış, ama TBMM'de de farklı gruplar oluşmuştu. Genellikle Misak-ı Milli ilkelerinde birleşen milletvekilleri, 1921 Anayasası'nın getirdiği bazı temel kurallar ve meclisin yetkileri konusunda ayrılıyorlardı. Bu görüş farklılıklarını en aza indirmek ve bir grup disiplini altına almak isteyen Mustafa Kemal bütün hiziplerin ileri gelenleriyle görüştükten sonra 10 Mayıs 1921'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurduğunu açıkladı. Kurulduğunda 151 milletvekilinden oluşan grup ilk toplantısında Mustafa Kemal'i başkanlığa seçti.

Temmuz 1921'de başlayan geniş çaplı Yunan saldırısı sonucu Kütahya ve Eskişehir düştü. Türk ordusu Mustafa Kemal'in önerisiyle Sakarya Irmağının doğusuna çekildi. Çekilme kararı halkta moral bozukluğuna, TBMM'de de güçlenmeye başlayan muhalefetin sert eleştirilerine yol açtı. Birçok milletvekili Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini istedi. Tartışmalar sonunda bu görüş benimsendi. Mustafa Kemal, TBMM'nin 4 Ağustos 1921'deki gizli oturumunda, başkomutanlığı, TBMM'nin sahip olduğu yetkileri üç aylık bir süre için fiilen kendisine devretmesi koşuluyla kabul edebileceğini açıkladı. Muhalefetin başkomutan sanı verme ve meclisin yetkilerini devretme konusundaki sert eleştirilerine karşı da başkomutan vekilliğini kabul etmeyeceğini, olağanüstü durum karşısında kendisine verilecek yetkilerin de olağanüstü olması gerektiğini bildirdi. Sert tartışmalar sonunda TBMM 5 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e istediği yetkileri verdi. Buna göre başkomutanın emirleri yasa niteliğinde olacaktı.

Mustafa Kemal hemen karargâhını kurarak "tekalif-i milliye emirleri"ni çıkarttı. Şubat 1921'de çalışmalarına son veren istiklal mahkemelerinin yerine yenilerini oluşturdu. Anadolu'nun maddi ve manevi kaynaklarını tam bir seferberlik düzeni içinde harekete geçirmeye girişti.

Mustafa Kemal'in 12 Ağustos'ta Polatlı'daki Batı Cephesi karargâhına giderek ordunun başına geçmesinden bir gün sonra Yunan ordusu yeniden ileri harekâta girişti ve 23 Ağustos'ta Sakarya savunma hattına dayandı. Zaman zaman 100 km'ye varan bir cephe üzerinde 22 gün 22 gece süren Sakarya Savaşı(*) 13 Eylül'de Türk ordusunun zaferiyle sonuçlandı. Sakarya'nın batısına atılan Yunan birlikleri Eskişehir-Afyonkarahisar hattına kadar çekildiler. Ordunun ve halkın moralini büyük ölçüde yükselten Sakarya zaferi üzerine TBMM 19 Eylül'de Mustafa Kemal'e müşirlik (mareşal) rütbesi ve gazilik sanı verilmesini kararlaştırdı.

Sakarya zaferi dış ilişkilerde de yeni gelişmelere yol açtı. 13 Ekim'de Sovyetler Birliği'nin aracılığıyla Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la Kars Antlaşması(*), 20 Ekim'de de Fransa ile Ankara Antlaşması(*) imzalandı. Böylece büyük bir İtilaf Devleti daha Misak-ı Milli'yi tanıyor, işgal ettiği toprakların büyük bölümünden çekiliyordu. Bu antlaşmalar ayrıca doğu ve güney cephesindeki birliklerin batıya aktarılmasına da olanak sağlıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık yetkisi bazı milletvekillerinin muhalefetine karşın 31 Ekim'de üç ay daha uzatıldı. 4 Ocak 1922 tarihli meclis toplantısında başkomutanın Ankara'da oturması eleştiri konusu yapılınca Mustafa Kemal Paşa "Ankara'yı karargâh tayin ettiğini" açıkladı. Gene bu dönemde bazı milletvekillerinde beliren İslamcı ve Turancı eğilimlere, "Haddimizi bilelim. Biz hayat ve istiklal isteyen bir milletiz ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz", diyerek karşı çıktı. 4 Mart'ta yapılan gizli meclis oturumunda saldırma kararında olduğunu, ama hazırlıkların tamamlanmasını beklediğini söyledi. Meclis'ten de kendisinin cephede bulunacağı sıralarda ordu üzerinde umutsuzluk yaratabilecek tartışmalara girişilmemesini diledi.

1921'de Sakarya Savaşı'nda
İletişim Yayıncılık Arşivi

Öte yandan İtilaf Devletleri'nin gelişmeleri nasıl değerlendirdiklerini öğrenmek amacıyla Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i (Tengirşek) Avrupa'ya gönderdi. Yusuf Kemal'in Paris ve Londra'da yaptığı görüşmelerden İtilaf Devletleri'nin Sèvres Antlaşması'nı temelden değiştirecek yeni bir uzlaşmaya yatkın olmadıkları anlaşıldı. Ama İtilaf Devletleri 22 Mart'ta Türk ve Yunan hükümetleri arasında bir mütareke yapılmasını önerdiler. Mustafa Kemal Paşa mütareke için temel koşulun Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesi olduğunu bildirince (5 Nisan) uzlaşma sağlanamadı.

TBMM, 4-5 Mayıs 1922'de yaptığı gizli oturumlarda Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık görevinin üç ay daha uzatılmasına ilişkin önergeyi reddetti. Bunda muhalefetin etkisiyle oyların dağılmış olması önemli rol oynamıştı. Mustafa Kemal Paşa 6 Mayıs'taki gizli oturumda "... düşman karşısında bulunan ordumuz başsız bırakılamazdı. Binaenaleyh bırakmadım, bırakamam ve bırakmayacağım", deyince uzun tartışmalar sonunda önerge yeniden oylanarak kabul edildi.

"Müşir Gazi Mustafa Kemal, 1925";
Nazmi Ziya Güran
İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi

Mustafa Kemal Paşa, Haziran 1922 ortalarında düşmana son darbeyi indirme kararını verdi. Bu kararını yalnız Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak), Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa ile Milli Savunma Bakanı Kâzım Paşa'ya (Özalp) açtı ve hazırlıkların bir an önce tamamlanmasını istedi. Bu arada TBMM'deki muhalefetin en etkin bölümü, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'na karşı, kısaca İkinci Grup(*) adıyla anılan grubu kurdu (Temmuz 1922). Gene de TBMM, 20 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık süresini bu kez süresiz olarak uzattı.

Temmuz sonlarında İsmet ve Fevzi paşalarla ordunun durumunu ve saldırı planını yeniden gözden geçiren Mustafa Kemal Paşa, 15 Ağustos'a değin bütün hazırlıkların tamamlanmasını istedi. Bundan sonra hükümete ve Birinci Grup'un önde gelen üyelerine saldırı planı hakkında bilgi verdi. 20 Ağustos'ta Akşehir'deki Batı Cephesi karargâhına gitti. Burada yapılan toplantıda saldırının 26 Ağustos'ta başlaması kararlaştırıldı. 25 Ağustos'ta Kocatepe'deki çadırlı ordugâha geçen Mustafa Kemal Paşa, o akşamdan başlayarak Anadolu'nun dışarıyla bütün bağlantısının kesilmesini emretti.

26 Ağustos sabahı başlayan Büyük Taarruz(*), 30 Ağustos'taki Başkumandanlık Meydan Savaşı'yla(*) noktalandı. Dağılan Yunan ordusu artıklarını izleyen ordu 9 Eylül'de İzmir'i kurtardı. 10 Eylül'de halkın coşkun gösterileri arasında İzmir'e giren Mustafa Kemal Paşa 12 Eylül'de karargâhını daha sonra kayınpederi olan Uşaklızade Muammer Bey'in Karşıyaka'daki köşkünde kurdu. 13 Eylül'de yayımladığı bildiriyle zaferi bütün dünyaya duyurduktan sonra 2 Ekim'de Ankara'ya döndü.

Bu arada henüz İstanbul'u ve Boğazlar'ı işgal altında tutan İtilaf Devletleri barış önerisinde ve Venedik'te bir barış konferansı toplanması için TBMM hükümetine çağrıda bulunmuşlardı. Önce 11 Ekim'de Mudanya Mütarekesi(*) imzalandı. Yunanlıların bir ay içinde Doğu Trakya'yı boşaltmaları kararına bağlandı. Ardından barış görüşmelerinin Lozan'da yapılması konusunda anlaşma sağlandı. Mustafa Kemal Paşa barış görüşmelerine katılacak Türk kurulunun başına İsmet Paşa'yı getirmek istiyordu. Bu amaçla dışişleri bakanlığından istifa ettirilen Yusuf Kemal'in yerine 26 Ekim'de İsmet Paşa getirildi.

İtilaf Devletleri'nin barış konferansına İstanbul Hükümeti'ni de çağırmalarına karşı-

lık Mustafa Kemal Paşa TBMM'ye saltanat ile hilafetin ayrılmasını ve saltanatın kaldırılmasını önerdi. Komisyondaki uzun tartışmalardan ve Mustafa Kemal Paşa'nın sert konuşmasından sonra TBMM 1 Kasım'da öneriyi kabul etti (*bak.* saltanatın kaldırılması). Bunun üzerine son Osmanlı sadrazamı Tevfik Paşa 4 Kasım'da istifa etti. Son Osmanlı padişahı VI. Mehmed de (Vahideddin) 17 Kasım'da İngiltere'nin koruması altında İstanbul'dan ayrıldı. TBMM ertesi gün VI. Mehmed'i halifelikten de azlederek yerine Abdülmecid'i seçti.

21 Kasım'da başlayan Lozan Konferansı sürerken, Mustafa Kemal Paşa 6 Aralık'ta Ankara gazetelerinin temsilcilerine yaptığı

Eşi Lâtife Hanım'la
Nuri Akbayar Arşivi

açıklamada halkçılık ilkesine dayalı, Halk Fırkası adlı bir siyasal parti kurmayı düşündüğünü açıkladı. Ardından Ocak 1923 ortalarında Batı Anadolu'yu kapsayan bir geziye çıktı. İzmit'te İstanbul basınının temsilcileriyle önemli bir görüşme yaptı. 27 Ocak'ta İzmir'e giderek 14 Ocak'ta ölen annesi Zübeyde Hanım'ın mezarını ziyaret etti. 29 Ocak'ta da Lâtife Hanım'la (Uşaklıgil) evlendi. Batı Anadolu'daki gezisini sürdürdükten sonra yeniden İzmir'e dönerek 17 Şubat'ta İzmir İktisat Kongresi'ni(*) açtı.

4 Şubat'ta kesintiye uğrayan Lozan Konferansı'ndan dönen İsmet Paşa'yla buluşarak 20 Şubat'ta Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, 1 Nisan'da TBMM'nin seçimleri yenileme kararı alması üzerine 8 Nisan'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak Dokuz Umde(*) adlı bir siyasi program yayımladı. Bu, daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nin benimsediği Altı Ok(*) ile simgelenen ilkelerin temelini oluşturdu.

23 Nisan'da yeniden başlayan Lozan Konferansı 24 Temmuz'da antlaşmanın imzalanmasıyla olumlu sonuçlanınca (*bak.* Lozan Antlaşması) yeni Türkiye Devleti uluslararası alanda da varlığını kabul ettirmiş oldu. Haziran-Temmuz 1923'te yapılan seçimler sonucu oluşan II. TBMM 11 Ağustos'ta çalışmalara başladı. 13 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa yeniden meclis başkanlığına seçildi. Meclisin açılmasından hemen önce milletvekilleriyle yaptığı bir toplantıda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Halk Fırkası'na dönüşeceğini açıklamıştı. Halk Fırkası (sonradan Cumhuriyet Halk Fırkası; Cumhuriyet Halk Partisi) 9 Eylül'de resmen kuruldu. Mustafa Kemal Paşa 11 Eylül'de Halk Fırkası genel başkanlığına seçildi ve bu görevi ölümüne değin sürdürdü.

13 Ekim'de Ankara başkent oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın kendi anlatımıyla 23 Nisan 1920'den beri Türkiye'nin esas rejimi cumhuriyetti, ama Millî Mücadele ortamında bir rejim tartışmasına girişilmemesi için bu konuyu gündeme getirmemiş, "milli bir sır gibi" vicdanında saklamıştı. Durumu artık uygun gören Mustafa Kemal Paşa 29 Ekim'de Cumhuriyetin ilanını sağladı. Aynı toplantıda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanlığına seçildi. Mustafa Kemal Paşa'nın bundan sonraki yaşamı cumhuriyet tarihiyle bütünleşmiş gibidir.

Cumhuriyetin ilanından sonra bazı muhalifler ve İstanbul basınının bir kesimi halifeliğin önemini vurgulayan bir politika izlemeye başladılar. Bu konuda kesin karar almak isteyen Mustafa Kemal 4-22 Şubat 1924'te harp oyunları dolayısıyla İzmir'e gelen ordu ve kolordu komutanlarıyla toplanarak halifelik ile şeriye ve evkaf vekâletinin kaldırılması, genelkurmay başkanlığının hükümet dışında kalması ve öğretimin birleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) konularında ordunun tam desteğini aldı. TBMM 3 Mart 1924'te art arda çıkardığı yasalarla bu dört konuda alınan kararları uygulamaya koydu (*bak.* hilafetin kaldırılması; Tevhid-i Tedrisat Kanunu).

Mustafa Kemal İzmir İktisat Kongresi'nde beliren eğilim doğrultusunda Celal Bey'e (Bayar) sermaye vererek İş Bankası'nı kurdurdu. İş Bankası devlet desteği sayesinde kısa sürede Türkiye'nin en güçlü özel bankası durumuna geldi.

1919-24 döneminin yoğun olayları içinde Mustafa Kemal'le görüş ayrılığına düşmüş bir grup asker ve sivil kadrolar 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı(*) kurdular. Kısa sürede geniş bir muhalefet yelpazesinin odak noktası durumuna gelen bu parti, Şubat 1925'te başlayan Şeyh Said Ayaklanması'nın(*) tehlikeli boyutlara varması üzerine çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun(*) verdiği yetkiye dayanılarak Haziran 1925'te hükümetçe kapatıldı.

Mustafa Kemal bundan sonra cumhuriyet rejimine hukuksal, siyasal ve toplumsal içerik kazandıracak atılımlara girişti. Önce hukuk alanında önemli değişiklikler yapıldı. 20 Nisan 1924'te yeni anayasa kabul edildi. 1925'te geleneksel tarım vergisi âşar kaldırıldı. 1926'da Medeni Kanun, Borçlar Kanunu, Ticaret Kanunu ve Ceza Kanunu

1923'te cumhurbaşkanı seçildikten sonra
İlbaşım Yayıncılık Arşivi

kabul edilerek hukuk sistemi Batı örneğine göre yeniden kuruldu. Tekke ve zaviyelerin kapatılması, şapka yasası, miladi takvime geçilmesi gibi uygulamalarla devlet ve toplum düzeninde köklü değişikliklerin yaratıldığı bu ortamda muhalifler de boş durmuyordu. 14 Haziran 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast girişimi ortaya çıkarıldı (*bak.* İzmir Suikastı). Soruşturmanın genişletilmesi sonucunda olayın arkasında muhalif İttihatçıların bulunduğu anlaşıldı. Mustafa Kemal bunun üzerine İttihatçılarla kesin bir hesaplaşmaya girişti ve bu yasadışı muhalefet tasfiye edildi.

15-20 Ekim 1927'de Ankara'da toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası 2. Büyük Kongresi'nde, Mustafa Kemal Paşa Millî Mücadele'nin ve Cumhuriyet'in ilk dört yılının bir siyasal dökümü niteliğindeki *Nutuk*'u(*) okuyarak Cumhuriyet'in gelişme çizgisini açıkladı. 1928'de Anayasa'nın ikinci maddesinde yer alan "Türkiye Devleti'nin dini din-i İslamdır" sözcüklerinin çıkarılmasıyla laiklik yönünde yeni bir adım atıldı. Gene aynı yıl Arap harfleri yerine Latin harfleri

Feyhaman Duran'ın yağlıboya çalışması
İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi

kabul edilerek köklü bir değişiklik daha gerçekleştirildi (*bak.* Harf Devrimi).

Ekonomisi henüz çok güçsüz olan Türkiye, 1929 Büyük Bunalımı'ndan büyük ölçüde etkilendi. Bunun toplumda yarattığı huzursuzlukların giderek artması, tek partili yönetiminin ise bunları saptamada ve gidermede başarılı olamaması Mustafa Kemal'i yeni bir demokrasi denemesi düşüncesine götürdü. Ağustos 1930'da hükümeti denetlemesi ve uyarması amacıyla yakın arkadaşı Fethi Bey'e (Okyar) kurdurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkası(*) kısa sürede taşkın bir muhalefet odağına dönüştü. Bu durum kuruluş amacını aştığı gibi yeni huzursuzlukların da kaynağı olabilirdi. Bunun üzerine Kasım 1930'da Fethi Bey partinin feshedildiğini açıkladı. Tek parti yönetimi de bundan ders alarak partiyi halka yakınlaştıracak, halkın istek ve şikâyetlerini düzenli olarak izleyip üst kademelere iletecek yeni bir örgütlenmeye yöneldi. Ayrıca devletçilik(*) temel ekonomi politikası olarak benimsendi, devlet kalkınmada öncü rolü üstlendi. Sümerbank(*), Etibank(*) gibi ulusal bankalar oluşturuldu, beş yıllık sanayi planları(*) yapıldı.

1930'dan sonra dil ve tarih konularına özel bir önem veren Mustafa Kemal, ulus-devlet olmanın temel koşulları saydığı bu alanlarda etkili girişimler yaptı. 1931'de Türk Tarih Kurumu(*), 1932'de Türk Dil Kurumu(*) kuruldu. Mustafa Kemal bizzat üzerinde çalıştığı Güneş-Dil Teorisi ve Türk Tarih Tezi gibi sistemli çabalarla Türklerin,

tarihe ve insanlık kültürüne büyük katkılarda bulunmuş uygar bir kavim olduğunu açıklamaya girişti. Kapatılan Türk Ocağı'nın(*) yerine kurulan Halkevleri'ne(*) bu ulusal bilinci halka yayma görevi verildi.

Florya Deniz Köşkü'nde
İnönü Vakfı

Mustafa Kemal, bir yandan da komşu uluslarla dostluk ilişkilerini geliştirmeye önem verdi. Balkan Antantı(*) ve Sadâbad Paktı(*) gibi çok taraflı antlaşmalar, Türk ve Yunan başbakanlarının karşılıklı ziyaretleri ve çeşitli konularda imzaladıkları ikili antlaşmalar bölgede bir barış ortamının doğmasını sağladı. 1936'da imzalanan Montreux Sözleşmesi'yle(*) çözüme kavuşan Boğazlar Sorunu'nu 1938'de Türkiye'nin isteği doğrultusunda çözüm yoluna giren Hatay Sorunu(*) izledi.

TBMM'nin 24 Kasım 1934'te kabul ettiği yasayla Atatürk soyadı verilen Mustafa Kemal siroz hastalığına yakalandı. Has-

1937'de Ankara Garı'nda İnönü'yle vedalaşırken
İnönü Vakfı

talığın ilk belirtileri 1936 sonlarında görülmekle birlikte ilk ciddi teşhis ancak Mart 1938'de konabildi. Bundan sonra hızla ilerleyen hastalık, hekimlerin karşı koymalarına aldırmayarak çıktığı uzun yurt gezisi sonunda Atatürk'ü yatağa düşürdü. 26 Eylül'de girdiği ilk komadan sonra durumu gittikçe kötüleşti ve bütün tıbbi çabalara karşın kurtarılamayarak 10 Kasım 1938 Perşembe sabahı 9.05'te İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda öldü.

Tahnit edilen cenazesi 19 Kasım'da İstanbul'dan Ankara'ya götürüldü ve 21 Kasım'da düzenlenen büyük bir törenle Etnografya Müzesi'ndeki geçici kabre konuldu. 26 Aralık 1938'de toplanan CHP I. Olağanüstü Kurultayı Atatürk'e "Ebedi Şef" unvanını verdi. Cenazesi 10 Kasım 1953'te törenle Ankara'nın Rasattepe mevkiinde yapılan Anıtkabir'de(*) toprağa verildi.

Atatürk aleyhine işlenen suçlar, Atatürk'ün hatırasına karşı işlenen ve 29.3.1951 tarihinde çıkartılan 5816 sayılı yasa ile yaptırıma bağlanmış olan suçlar.

Beş maddeden oluşan yasada iki suç düzenlenmiştir. Birinci suçun maddi öğesi "Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret etmek veya sövmek"tir. Nasıl olursa olsun, bu varlığa tecavüz edenler 1 yıldan 5 yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılırlar.

Yasada düzenlenmiş ikinci suçun maddi öğesi, Atatürk'ün heykellerini, büstlerini, anıtlarını ya da kabrini tahrib etmek, kırmak, bozmak ya da kirletmektir.

Söz konusu suçların manevi öğesi, özel kasıttır. Yani birinci suç bakımından, hakaret ve sövme kastı bulunmalıdır. Sırf eleştiri suç sayılmaz. İkinci suç bakımından da, hareketin kasten yapılması gerekir, taksir cezalandırılmaz.

Bu yasanın hazırlanması sırasında TBMM'de muhalefetle karşılaşılmıştır. Kimseye ayrıcalık tanınamayacağı, Atatürk dahi olsa, bir kişiyi korumak için böyle bir yasa çıkarmanın hukuk ilkeleri ile bağdaşmayacağı ileri sürülmüştür. Öbür yandan Atatürk'ün, Cumhuriyet'in ve devrimlerinin simgesi olduğu, onun hatırasına yapılacak saldırıların Cumhuriyet'e yönelik saldırı niteliği taşıyacağı gerekçeleri ile yasa kabul edilmiştir.

Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santralı, Fırat Irmağı üzerinde, yapım çalışmalarına 1981'de başlanan baraj ve hidroelektrik santral. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) çerçevesinde Fırat ve Dicle ırmakları üzerinde yapılması planlanan 21 baraj ile 17 hidroelektrik santralın en büyüğüdür. Ocak 1990'da su tutmaya başlayan ve Ağustos 1990'da tamamlanan baraj dünyanın en büyük toprak ve kaya dolgu barajlarındandır. Sulama ve enerji üretimi amaçlı barajın gölet alanı 817 km², su toplama kapasitesi 48,7 milyar m³, temelden yüksekliği 184 m, kret uzunluğu da 1.820 m'dir. Yapımı süren hidroelektrik santralın kurulu gücü 2.400 MW olacaktır. Baraj gölünde toplanan suları Harran Ovasını akıtmak amacıyla yapılan, her biri 26 km uzunluğundaki iki tünelden birinin yapımı Temmuz 1991'de tamamlanmıştır. İkinci tünelin ise 1992'de tamamlanması beklenmektedir. *Ayrıca bak.* Güneydoğu Anadolu Projesi.

Atatürk Havalimanı, İstanbul'da Yeşilköy'de kurulu Türkiye'nin en büyük havalimanı. Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır.

İstanbul'da ilk havalimanı, askeri amaçlarla, Yeşilköy'de açıldı. 1930'larda Türk sivil havacılığını geliştirmek için gelişmiş ülkelerden uzmanlar getirtildi, ilk seferler 1938'de İstanbul-Ankara arasında başladı. 1944'te Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (DACI) ile Chicago'da imzalanan anlaşma kararları uyarınca, İstanbul'da Yeşilköy'de uluslararası bir havalimanı kurulmasına karar verildi. 1947'de Westinghouse Electric International Company and the IG White Engineering Corporation ile havalimanının yapımı için sözleşme imzalandı. 1949'da başlayan inşaat 1953'te tamamlandı ve 1 Ağustos 1953'te Yeşilköy Havalimanı adıyla hizmete açıldı. Hangar ve radyo alıcı-verici tesisleriyle 12.000 m²'lik bir alana yayılıyor, yolcu binası 10.000 m²'lik bir alanı kaplıyordu. Pist her bir buçuk dakikada bir uçağın iniş ya da kalkış yapmasına olanak verecek kapasitedeydi.

Hava ulaşımının gelişmesi üzerine Yeşilköy Havalimanı yetersiz kalınca, 1961'de yeni bir pist yapımına karar verildi. 1968'de başlayan inşaat 1972'de tamamlandı. Kuzey-Güney Pisti olarak adlandırılan bu yeni

Atatürk Havalimanı
ABC Ajansı

pist 45 m genişliğinde, 3.000 m uzunluğundaydı ve kullanıma girmesiyle Yeşilköy'ün kapasitesi saatte 63 iniş-kalkışa ulaştı. 1971'de Yeşilköy Havalimanı için bir master plan uygulamaya kondu. Kuzey-Güney Pisti dışındaki öbür birimlerinin ve her bin yıllık 5 milyon kişi kapasiteli dört binadan oluşan terminal grubunun projeleri mimar Hayati Tabanlıoğlu tarafından hazırlandı ve tesis 1983'te işletmeye açıldı. Proje THY tesisleri, kargo tesisleri, kontrol kulesi, teknik blok, alan aydınlatma sistemi, alan elektrik şebekesi, yeniden yapılan eski pist, akaryakıt tesisleri ve sınai-ticari tesisleri de kapsamaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda modern bir görünüm kazanan havalimanının adı 1985'te Atatürk Havalimanı olarak değiştirilmiştir.

Atatürk Kitaplığı, İstanbul'da, Taksim semtinde İstanbul Belediyesi'ne ait kitaplık binası. *Ayrıca bak.* Eldem, Sedad Hakkı.

Atatürk Koşusu, Atatürk'ün Ankara'ya geliş günü anısına düzenlenen geleneksel yarış. Her yıl Ankara'da 27 Aralık'ta yapılır. Çeşitli mesafelerde ve yaş gruplarında her ilin atletizm ajanlığının düzenlediği Atatürk koşuları da vardır. Ama Atletizm Federasyonunun yıllık yarış takviminde yer alan Atatürk Koşusu, büyük erkekler arasında Ankara'da yapılandır. Parkur zaman zaman değiştirilse de, yarış kesinlikle Dikmen sırtlarından, Atatürk'ün Ankara'yı ilk gördüğü yer olan Keklikpınarı'ndan başlar ve Ulus'taki Vilayet Konağı önünde sona erer. Koşu Atatürk'ün özel izni ile ilk kez 1936'da 10.800 m'lik bir parkur üzerinden düzenlendi. Atatürk Koşusu'nda bugüne değin en iyi dereceyi 29 dakika 25 saniye ile 1987'de Zeki Öztürk elde etti. Koşuyu en çok Şükrü Saban ve Mehmet Yurdadön kazandı (8'er kez); arka arkaya en fazla kazanan atlet ise Mehmet Yurdadön oldu (7 kez). 1936-87 arasında Atatürk Koşusu'nu kazanan atletler şunlardır: Galip Darılmaz (1936), Şevki Koru (1937), Mustafa Kaplan (1938, 1944), Adnan Darılmaz (1939), Eşref Aydın (1940, 1943, 1946), Zührev Aşılmaz (1941), Recep Het (1942), Behzat Akdeniz (1945), Mustafa Özcan (1947, 1949, 1950), Hüseyin

Topsakal (1948, 1955), Osman Coşgül (1951), Cahit Önel (1952), Abdullah Kökpınar (1953), Ekrem Koçak (1954, 1956, 1957), Muharrem Dalkılıç (1958, 1959, 1962, 1964, 1968), Şükrü Saban (1960, 1961, 1963, 1965, 1966, 1967, 1969, 1970), Hamza Canavar (1971, 1973), Hikmet Şen (1972), Musa Kalemoğlu (1974), Mehmet Yurdadön (1975, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983), Sıddık Dursun (1976), Mehmet Terzi (1984, 1985), Zeki Öztürk (1986, 1987, 1988, 1990), Nihat Yaylalı (1989, 1991).

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürkçülüğü, Türk kültür, tarih ve dilini araştırmak ve yaymakla görevli Başbakanlık'a bağlı kurum. 17 Ağustos 1983'te kuruldu. Kurumun kuruluşunda, Türk Dil Kurumu(*), Türk Tarih Kurumu(*) gibi eski kuruluşlara yöneltilen eleştirilerin etkisi oldu. Böylece Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun özerk statülerine son veriliyor, kültür, dil ve tarih araştırmalarında devletçi merkezileşmeye gidilmesi amaçlanıyordu.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun amacı Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk kültürünü, Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak, yaymak ve bu yönde yayınlar yapmaktır. Kurum cumhurbaşkanının gözetim ve desteğinde, Başbakanlığa bağlı, kamu tüzel kişiliğine sahip bir kuruluştur. Merkezi Ankara'dadır. Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Kültür Merkezi'nden oluşmaktadır. Kurumun organları Yüksek Kurul, Yönetim Kurulu, Yüksek Kurum Başkanlığı ve Başkan Yardımcılığı, Genel Sekreterlik ve Denetleme Kurulu'dur. Yüksek Kurul, başbakanın ya da onun görevlendireceği devlet bakanı ve başbakan yardımcısının başkanlığında, genelkurmay başkanı ya da ikinci başkanı, tanıtma işlerinden sorumlu devlet bakanı, milli eğitim bakanı, kültür ve turizm bakanı, gençlik ve spor bakanı, Milli Güvenlik Kurulu genel sekreteri, Yüksek Öğretim Kurulu başkanı, Yüksek Kurum başkanından ve cumhurbaşkanınca seçilen dört üyeden oluşur. Cumhurbaşkanı gerekli gördüğü hallerde Yüksek Kurul'a başkanlık eder.

Atatürk Kültür Merkezi (AKM), İstanbul'da Taksim'de, gösteri sanatları, müzik ve sergi işlevleri için kurulmuş, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak hizmet veren sanat kurumu ve bu kurumun yapısı. İstanbul'da Batılı anlamdaki sanat etkinlikleri için bir yapıya duyulan gereksinme 1930'ların başlarında belirmişti. Yapının tasarlanması amacıyla uluslararası bir yarışma açıldı. Bu yarışmada elde edilmek istenen, çok işlevli bir kültür merkezi değil, Avrupa'daki benzerleri gibi, ağırlıklı olarak operaların sahnelenebileceği bir yapıydı. Yarışmayı kazanan proje II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik zorluklardan ötürü uygulanamadı.

Atatürk Kültür Merkezi
İsa Çotak

Savaş bitince 1946'da opera binası yapımı yeniden gündeme geldi ve mimar Rükneddin Güney'in hazırladığı projenin uygulanmasına başlandı. Ama İstanbul Belediyesi'nin kısıtlı kaynaklarından böyle bir yapının gerçekleştirilmesi için gerekli ödenekler ayrılamadığından, kaba inşaatının bir bölümü tamamlanan yapı 1953'te özel bir yasayla Bayındırlık Bakanlığı'na devredildi. Bakanlık bu opera binasını genişletip bir kültür sitesine dönüştürmeyi öngördü ve özel bir proje bürosu oluşturarak yöneticiliğine mimar Hayati Tabanlıoğlu'nu atadı. Bu büronun 1956'dan başlayarak projesini hazırlayıp yapımını denetlediği bina uzun bir yapım süresi sonunda Nisan 1969'da bitirilerek Kültür Sarayı adıyla kullanıma açıldı.

27 Kasım 1970'te çıkan bir yangın, yapının büyük salonunu ve sahnesini tahrip edince, geniş bir onarım çalışmasına gerek duyuldu ve bazı kesimler yeniden yapıldı. 6 Ekim 1978'de bu kez Atatürk Kültür Merkezi adıyla hizmete açılan yapı, kısmen değiştirilmiş de olsa, 1969'daki özgün biçiminden çok farklı değildir.

AKM Türkiye'nin kendi türündeki en büyük kuruluşudur. Yaklaşık 1300 kişilik bir büyük salon ile 530 kişilik bir konser salonunu, 275 kişilik bir çocuk sinemasını, 215 kişilik oda tiyatrosunu, sergi salonlarını ve geniş hizmet mekânlarını içerir. İstanbul Belediyesi'nce inşasına başlandığında August Perret'nin üslubuna yakın bir erken modernist çizgide olan yapı, yeniden tasarımlanma aşamasının sonunda 1950'lerin yalın, akılcı-işlevci anlayışına uygun bir dış görünüm kazanmıştır.

Atatürk Orman Çiftliği, ANKARA ORMAN ÇİFTLİĞİ olarak da bilinir, modern tarım yöntemleri konusunda örnek oluşturması için Atatürk'ün Ankara'da kurduğu, halen Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı çiftlik. Açılışı 5 Mayıs 1925'te yapılmıştır. 102.000 dekarlık bir alanda kurulu olan çiftlikte meyvecilik, çiçekçilik, tahıl tarımı, hayvancılık, sütçülük ile şarap, meyve suyu, domates suyu üretimi yapılır. Çiftlik üretimin yanı sıra birçok ürünün pazarlanmasıyla da uğraşır. Ayrıca parkları, hayvanat bahçesi, havuzlarıyla Ankara'nın önde gelen bir gezme ve dinlenme yeridir. Çiftlik İstanbul'da bir süt işletmesi açmış, Kilis Yağ Fabrikası'nın kurulmasına sermaye katkısında bulunmuştur.

Atatürk'ün, 1937'de öbür çiftlikleriyle birlikte Devlet Ziraat İşletmeleri kurumuna bıraktığı Orman Çiftliği, 1950'den beri Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı, tüzel kişiliği olan bir iktisadi devlet kuruluşu statüsündedir. Ana hizmet birimleri Ziraat Sanatları Müdürlüğü, Hayvancılık Şubesi Müdürlüğü, Tarla Kültürleri Şubesi Müdürlüğü, Bağ-Bahçe Kültürleri Müdürlüğü, Mayalandırma Sanatları Müdürlüğü, Hayvanat Bahçesi Müdürlüğü'dür.

Atatürk Üniversitesi, 1957'de Erzurum'da kurulan üniversite. Doğu Anadolu'da açılan ilk üniversite olup, kuruluşuna ABD'nin *land grant* tipi üniversiteleri örnek alınmıştır.

1951'de oluşturulan Doğu Üniversitesi Tetkik Komisyonu'nun hazırladığı rapor dikkate alınarak Erzurum'da bir üniversite kurulmasına karar verildi. Ardından Nebraska Üniversitesi'nden bir grup, ilk incelemeleri yapmak üzere Ocak 1954'te Türkiye'ye geldi. 10 Mart 1954 tarih ve 6373 sayılı kanunla, kurulacak üniversiteye Atatürk Üniversitesi adı verildi. Daha sonra kurulan Türk-Amerikan Karma Komitesi'nin hazırladığı yasa tasarısının 31 Mayıs 1957'de 6990 sayıyla kabul edilmesiyle Atatürk Üniversitesi kuruldu. Üniversite 17 Kasım 1958'de,

Atatürk Üniversitesi
Anadolu Yayıncılık Arşivi

bugün kız ortaokulu olan binada Ziraat ve Fen-Edebiyat fakülteleriyle öğretime başladı. Şubat 1962'de de buradan ayrılarak kent dışındaki kendi binasına taşındı. 28 Temmuz 1983'te çıkartılan 2809 sayılı yasayla da yeniden örgütlendi.

Atatürk Üniversitesi'nin kuruluş amacı, bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda, özellikle tarım alanında, ülke kalkınmasına hizmet edebilecek gençler yetiştirmek; bölgenin acil ihtiyaçlarına çözüm getirmek; yapılacak inceleme gezileriyle halkın sorunlarını yerinde saptayarak çözüm yolları göstermekti. Üniversitenin kuruluşunu izleyen yıllarda, üniversite bünyesinde bu amaca yönelik çeşitli enstitü ve kuruluşlar açılmıştır. Bugün Atatürk Üniversitesi aşağıdaki fakülte, enstitü ve yüksekokullardan oluşmaktadır: Tıp, Diş Hekimliği, Kars Veteriner, Mühendislik, Ziraat, Fen-Edebiyat, İktisadi ve İdari Bilimler, Kâzım Karabekir Eğitim, İlahiyat fakülteleri; Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Sosyal Bilimler, Fen Bilimleri, Sağlık Bilimleri enstitüleri; Hemşirelik, Erzincan Eğitim, Ağrı Eğitim, Erzurum Meslek ve Erzincan Meslek yüksekokulları. *Ayrıca bak.* üniversite.

atatürkçiçeği (*Euphorbia pulcherrima*), NOELYILDIZI ve PONSETYA olarak da bilinir,

Atatürkçiçeği (*Euphorbia pulcherrima*)
Veste Buket

sütleğengiller (*Euphorbiaceae*) familyasından, kışın çiçeklenen bir süs bitkisi. Anayurdu Meksika ve Orta Amerika'dır; nemli, yağmurlu dere yataklarında ve kayalık yamaçlarda yetişir. Batı dillerindeki ponsetya adını, bitkiyi 19. yüzyılda Meksika'dan ABD'ye götüren ve yaygınlaştıran ABD'li devlet adamı Joel R. Poinsett'den, Türkiye'deki adını ise süs bitkisi olarak yetiştirilmesine ve tanınmasına ön ayak olan Atatürk'ten alır.

Ilıman iklimlerde açık havada yetişebilen ve 5 m yüksekliğe ulaşabilen çalı özelliğindeki bu bitki, soğuk iklimlerde saksıda yetiştirilir ve boyu genellikle 1 m'yi aşmaz. Ortada küme oluşturan küçük sarı çiçekleri, taçyaprağa benzeyen, genellikle kırmızı renkli bürgülerle (yaprak benzeri yapılar) çevrilidir. Gövde ve yapraklardan sızan sütümsü özsu bazı duyarlı insanlarda ve hayvanlarda deriyi kabartıp tahriş edebilir; ama bu özsuyun öldürecek kadar zehirli olduğu yolundaki inanış yalnızca bir abartmadır.

Atatürkçiçeğinin pembe, beyaz, benekli ve çizgili bürgüleri olan pek çok kültür çeşidi vardır; ama en beğenileni, dayanıklı bir süs bitkisi olan kırmızı atatürkçiçeğidir.

Atatürkçülük, Atatürk ilkeleri ve devrimlerinin değişik yorumlarından kaynaklanan çeşitli görüş ve düşüncelerin ortak adı. Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ilke ve görüşlerini özetleyen ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1935 tarihli tüzüğünden 1937'de, 3115 sayılı yasayla Anayasaya da geçirilen ilkeler [Altı Ok(•)] "Kemalizm" diye adlandırılır. Atatürkçülük deyimi ise Atatürk'ün ölümünden sonra ortaya çıkmıştır.

Atatürkçülüğün ilk ortaya atılışı, tek-partı yönetiminin İnönü döneminde, dolaylı bir muhalefet bağlamında oldu. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı sırasında, Atatürk'ün kişiliğinin, görüşlerinin ve yaptıklarının övülmesi, o dönemdeki önderliğin eskisi kadar iyi olmadığını anlatmanın bir yolu olarak görüldü. 1946'da girilen çok-partili siyasal yaşamda, Atatürkçülük deyimi özellikle bu nedenle yaygın olarak kullanılmaya başladı. Demokrat Parti (DP) 1950'de, "27 yıllık CHP istibdadı" klişesini sık sık kullanmakla birlikte, Celâl Bayar başta olmak üzere DP ileri gelenleri doğrudan doğruya Atatürk'e eleştiri yöneltmekten kaçındılar; hatta ikinci cumhurbaşkanının paralara ve pullara Atatürk yerine kendi resimlerini koydurması gibi konularda ona çatmak için Atatürk'ün anısından yararlanmak yolunu tuttular. CHP bu muhalefete aynı biçimde karşılık vermekte gecikmedi, Cumhuriyet gibi CHP'yi de kuranın Atatürk olduğunu vurguladı. Böylelikle, II. Dünya Savaşı ertesi Türk siyasal söyleminde Atatürkçülüğe değinmeler hızla yoğunlaştı.

CHP muhalefete düştükten sonra da devam eden, Atatürk'ün adı çevresindeki bu tartışmada, zamanla CHP ağır bastı. DP'nin Müslüman kitlelere verdiği, Arapça ezan yasağını kaldırmak gibi ödünler, CHP tarafından Atatürk devrimlerine ihanet olarak nitelendirildi.

1950'lerin sonuna doğru yavaş yavaş tırmanan muhalefet, daha çok "demokrasi ve hukuk devleti" platformunda yürütüldü. Bu arada, hükümetin laiklikten başka iki konuda daha Atatürkçülükten ayrıldığı ileri sürüldü. Bunlardan biri, onun zamanındaki planlı devletçilik yerine bir ölçüde liberal bir iktisat politikası izlenmesi; ötekiyse, dış siyasette Atatürk'e izafe edilen bağımsızlıkçı çizgi yerine, bir dizi uluslararası antlaşma ile Türkiye'nin savunmasının ve ekonomisinin Batı ittifakına bağlanmasıydı. Bu eleştiriler, 1960'larda serpilecek Sol Atatürkçülüğün tohumlarını oluşturmaktaydı.

Silahlı Kuvvetlerin gerçekleştirdiği 27 Mayıs 1960 hareketi de Atatürk'e bağlılığını önemle vurguladı. 1961 Anayasasının Başlangıç'ında da, Kurucu Meclis'in " 'Yurtta Sulh Cihanda Sulh' ilkesinin, Milli Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak..." bu anayasayı hazırladığı belirtilmekteydi.

1960'larda, (özellikle Doğan Avcıoğlu'nun *Yön* dergisi çevresinde) antiemperyalizm anlamına bağımsızlıkçılığı, devletçiliği ve laikliği öne çıkaran bir Sol Atatürkçülük gelişti. Böylelikle, hem 1960'ta devrilen DP'ye karşı tavır alınıyor, hem de 1961'den sonra kurulan koalisyonlara ve Adalet Partisi (AP) hükümetlerine "eski doğru-çizgiye dönme" görünüşü altında, yeni bir siyasal tutum öneriliyordu. Daha sonra, böyle bir "siyaset"in temsil mekanizması ve siyasal partiler aracılığıyla yürütülemeyeceği, ancak Silahlı Kuvvetlerin iktidarı ele almasıyla uygulanabileceği açık açık söylenmeye başladı.

Buna karşılık, CHP'den kaynaklanan Sağ Atatürkçülük, yasakçı bir ideoloji olarak ortaya çıktı, "Atatürkçülüğe aykırı akımların önlenmesi"ni amaçladı. Söz konusu eğilimin başlıca temsilcisi, 1967'de CHP'den ayrılarak Milli Güven Partisi'ni (MGP) kuran Turhan Feyzioğlu'ydu.

Silahlı Kuvvetlerin 12 Mart 1971 hareketi sonucunda başbakan olan Nihat Erim'in partiler-üstü hükümetleri, MGP çizgisinde bir Atatürkçülüğün çok sözünü etmiştir. Birinci Erim Hükümetinin programına göre, ilk hedef "Atatürk ilkelerinin ve devrimlerinin tüm olarak uygulanması"ydı. Askeri zorlamaya dayanan bu iktidar, "yurdumuzu Atatürk ülküsünden saptıracak sağ ya da sol bir diktatoryanın ve anarşinin kucağına asla ve asla düşürmeme"yi amaçladığını ileri sürmekteydi.

Erim'den sonra, ülkede demokrasinin yeniden kurulmasına çalışılırken, CHP'den Sağ Atatürkçü bir hareket daha koptu. Bunu da, 1972'de Cumhuriyetçi Parti'yi (CP) kuran Kemal Satır temsil ediyordu. CP, ertesi yıl Feyzioğlu'nun MGP'sine katıldı ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) oluştu.

1970'lerde, bütün siyasal partiler için Atatürkçülük, biçimsel de olsa bağlılık gösterilmesi gereken bir kavramdı. CHP "ortanın solu"na geçerken, geleneksel Atatürkçülüğünü terk etmemiş, hatta "ortanın solu"nun bunun gereği olduğunu savunmuştu. Adalet Partisi ise, Atatürkçülüğü bir "medeniyetçilik" diye tanımlayarak benimsemişti. Osman Bölükbaşı'nın Cumhuriyetçi-Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) 1965'te Alparslan Türkeş'in eline geçmesiyle, bu partinin 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alması üzerine, bir Türk-İslam Sentezi ideolojisi kuruldu. Buna göre, Atatürk'ün bütün yaptıkları, esas olarak böyle bir senteze yönelikti. 12 Mart 1971 döneminde Milli Nizam Partisi'nin (MNP) kapatılmasının ardından, 1972'de ortaya çıkan Milli Selamet Partisi (MSP), Atatürkçü olduğunu söylemekle birlikte, Atatürk'ü dindar yığınların ittifakıyla Milli Mücadeleyi zafere ulaştıran bir kahraman olarak görüyordu. Bir başka dinsel-siyasal örgüt olarak değerlendirilen Birlik Partisi'nin de (1966), Hilafeti kaldırarak mezhepler arasındaki eşitliği sağlayıcı tutumundan ötürü Atatürk'e duyduğu saygıyı 1970'lerde de sürdürdüğü gözlendi. Birinci ve ikinci Türkiye İşçi Partisi ile öbür küçük sosyalist partiler, *Yön-Devrim* çizgisi kadar ileri gitmemekle birlikte, Atatürk'ü karşılarına almaktansa, onun sol bir yorumuna saygı göstermeyi yeğledi; solun bir bölümü ise Atatürk'ün antiemperyalist çizgisini ve Jakoben devrim anlayışını övdü.

1960'ların ve 1970'lerin Sol ve Sağ Atatürkçülüklerinin halk kitlelerine yönelik bir tasarımları yoktu. Her ikisi de, ordu başta olmak üzere, bütün "zinde kuvvetler"in kendilerini özümlemesini istiyorlardı. Sol Atatürkçülük, 12 Mart arifesinde iktidara geçme umutlarını yitirmiş ve sayısal oranının ötesinde etkili bir aydın azınlığının muhalefet platformunu oluşturmuştur. Sağ Atatürkçülük ise hedefine erişmiş, "aşırı akımlara karşı bir doğru/orta yol" olarak, iktidarı belirleyen asker ve sivil çevrelere kendisini kabul ettirmiştir.

12 Eylül sonrasında da Atatürkçülük önemli ölçüde vurgulandı. 1982 Anayasasının Başlangıç'ında, Anayasa'nın, "Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun İnkılap ve ilkeleri doğrultusunda" yapıldığı belirtilirken, birçok maddesinde "Atatürk milliyetçiliği"ne, "Atatürk ilke ve İnkılapları"na göndermeler bulunmaktadır. 1980'lerin siyasal tartışma ortamında 1982 Anayasası'na egemen olan anlayışın, Atatürkçülüğü siyasal yelpazeyi sınırlayıcı bir kavram olarak kullanma isteğinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür.

Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı, Atatürk'ün Samsun'a çıktığı günün (19 Mayıs 1919) yıldönümlerinde kutlanan ulusal bayram. 1 Haziran 1935 tarih ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'un 2. maddesine, 20 Haziran 1938 tarih ve 3466 sayılı yasayla bir fıkra eklenerek "Gençlik ve Spor Bayramı" adıyla kabul edildi. 17 Mart 1981'de 2429 sayılı yasayla da bugünkü adını aldı.

Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı, Atatürk'ün Milli Mücadele'yi örgütlemek için Anadolu'ya geçtiği gün olan 19 Mayıs'ta bir tam gün boyunca bütün yurtta ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde sportif gösterilerle kutlanır. Bu arada 19 Mayıs Koşusu adıyla 593 km'lik bir de koşu düzenlenir. 19 Mayıs günü Ankara'da olacak biçimde Samsun'dan özel bir törenle yola çıkan koşucular, buradan aldıkları toprağı il sınırlarında birbirlerine devrederek Ankara'ya ulaştırırlar. Bu toprak Ankara'daki gösteriler sırasında cumhurbaşkanına sunulur.

Ataulf, ATAWULF ya da ATAULPHUS olarak da bilinir (ö. 415, Barselona), 410-415 arasında Vizigotların önderi, Alaric'in ardılı. 410'da Roma'yı yağmalamış olan Vizigotları 412'de İtalya'dan çekerek Galya'nın güneyine yerleştirdi. İki yıl sonra, Roma'da ele geçirilmiş olan Roma prensesi (İmparator Flavius Honorius'un kız kardeşi) Galla Placidia ile evlendi. Halkının Galya'dan sürülmesi üzerine, 415 başlarında İspanya'ya çekildi. Aynı yıl Barselona'da öldürüldü.

5. yüzyıl tarihçisi Paulus Orosius'un kayıtlarına göre, Ataulf'un başlangıçtaki amacı, kendi deyimiyle Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmaktı. Ama daha sonra, halkının bir imparatorlukta hüküm süremeyeceğini kavrayarak, Roma egemenliğine Got silahlarıyla destek olmayı yeğledi. İmparatorluğu, barbarlarla kurulacak bir ittifakla canlandırma düşü gerçekleşmedi.

Ataullah Bey (TAYYARZADE), ATA BEY olarak da bilinir, tam adı TAYYARZADE AHMED ATAULLAH (d. 1810, İstanbul - ö. 1881, Me-

dine), Enderun'da yetişenler üzerine yazdığı yapıtıyla ünlü tarihçi.

Başlala Tayyar Efendi'nin oğluydu. Enderun'da yetişti. 1834'te buradan ayrılarak memurluğa başladı; Anadolu'nun çeşitli yerlerinde malmüdürü olarak çalıştı. İstanbul ordu muhasebeciliğinden (1849) sonra, Cezayir-i Bahr-i Sefid (1859), Filibe, İzmit ve Karesi mutasarrıflıklarına atandı. 1876'dan başlayarak bir süre Medine'de Hz. Muhammed'in Türbesi'nin müdürlüğünü yaptı ve orada öldü.

Cevdet Paşa'nın özendirmesiyle yazdığı *Tarih-i Ata* (1876, 5 cilt) ya da *Enderun Tarihi*, Enderun'u ve burada yetişen ünlü kişileri tanıtan özgün bir çalışmadır. Osman Gazi'den I. Süleyman'a (Kanuni) değin Osmanlı tarihini de kapsayan yapıtın birinci cildinde teşrifat (protokol) üzerine ayrıntılı bilgi; ikinci ve üçüncü ciltlerinde Enderun'da yetişen sadrazam, şeyhülislam gibi devlet ve din adamlarının yaşamöyküleri; dördüncü ve beşinci ciltlerinde padişahların, şehzadelerin ve Enderun'da yetişen şairlerin yaşamöyküleri ile şiirlerinden örnekler verilmiştir. Ataullah Bey'in ayrıca, basılmamış bir *Divan*'ı, Sultan Abdülaziz'i öven *Fülkü'l-Maani fi Medihi's-Sultani* (1862) adında uzun bir kasidesi ile Arapçadan çevirdiği ve atlar hakkında bilgi veren *Tuhfetü'l-Farisin fi Ahvali Huyuli'l-Mücahidin* adlı bir çalışması vardır.

Ataullah Efendi (DÜRRİZADE) (d. 1729, İstanbul - ö. 15 Mayıs 1785, Gelibolu), Osmanlı şeyhülislamı. Halil Hamid Paşa'nın yenilik girişimlerini sürdürebilmesi için I. Abdülhamid'i tahttan indirme girişimine yardımcı olmuştur.

Osmanlı Devleti'ne birçok şeyhülislam yetiştirmiş Dürrizade ailesindendir. Babasının şeyhülislam olması nedeniyle kendisine altı yaşındayken müderrislik unvanı verildi. 1758'de Selanik mollalığına getirildi. 1764'te "Mekke" payesini aldı. 1769'da İstanbul kadılığına, 1774'te Anadolu kazaskerliğine, 1778'de Rumeli kazaskerliğine atandı. 1783'te reis-ül ulemalığa getirildi. Şeyhülislam Karahisarlı İbrahim Efendi'nin ölümü üzerine, 19 Mayıs 1783'te şeyhülislamlığa atandı, böylece Osmanlı Devleti'nin 85. şeyhülislamı oldu. Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın yenilik hareketlerini sürdürebilmek için I. Abdülhamid'i tahttan indirip yerine şehzade Selim'i geçirme girişimine katıldı. Bu nedenle 31 Mart 1785'te görevden alınarak Taif'e sürgün edildi. Gelibolu'ya vardığında, oradan hacca gitmesi için buyruk verildi. Yola çıkamadan hastalanarak öldü. Zehirlenerek öldürüldüğü de ileri sürülür.

Ataullah Efendi (ŞANİZADE), tam adı ŞANİZADE MEHMED ATAULLAH (d. 1771, İstanbul - ö. 1826, Tire), Osmanlı tarihçi ve hekim. Yaptığı çevirilerle Türkiye'de modern Batı tıbbını tanıtmış ve ilk resimli anatomi kitabını yayımlamıştır.

Şanizade Mehmet Sadık Efendi'nin oğluydu. Medrese öğrenimini tamamladıktan (1786) sonra Süleymaniye Medresesi'nde tıp, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da matematik, astronomi ve astroloji okudu; İtalyanca ve Fransızca öğrendi. 1816'da Eyüp kadısı oldu. 1819'da Mütercim Âsım Efendi'nin yerine vakanüvisliğe atandı. 1808-21 arasındaki olayları belgelere dayanarak yazdığı *Şanizade Tarihi*'ni (ös 1867-75, 4 cilt) II. Mahmud'a sundu. Görevinden alındığı için 1821-26 arasındaki olayları yazamadı ve derlediği belgeleri kendisinden sonraki vakanüvis Sahhaflar Şeyhizade Esad Efendi'ye bıraktı. Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi adlı bilim derneği üyeliği sırasında gençlere verdiği fen derslerinden dolayı dinsizlikle suçlanarak Tire'ye sürüldü (1826) ve orada öldü.

Avrupa'da basılan tıp kitaplarından yararlanarak hazırladığı Türkçe kitaplarla Türkiye'de modern tıp bilimini tanıtan Ataullah Efendi, bu çalışmalarını, kendi gözlemlerini de ekleyerek *Hamse-i Şanizade* adı altında topladı. Beş kitaptan oluşan yapıtın ilk üç kitabı 1820'de, dördüncüsü 1828'de basıldı; beşincisi ise basılamamıştır. Birinci kitap Türkiye'de basılan ilk resimli bilimsel anatomi kitabıdır. Ataullah Efendi'nin 1816'da Eyüp kadısı iken yazdığı ve Latince-Türkçe terimler içeren bu kitapta, 56 anatomik resim vardır. Kemikbilim ve kas lifleri anatomisi olmak üzere iki bölümden oluşur. İkinci kitap ilk fizyoloji kitabıdır. Çiğneme, yemek yeme, nefes alma, kan dolaşımı, ter, uyku, görme, hastalıklar, nedenleri ve belirtileri gibi konuları içerir. Üçüncü kitap, Anton von Stoerck'in *Pratik Tıbbi Öğrenim* adlı Almanca yapıtının İtalyancasından bir çeviridir. Hastalıklar, tedavileri ve ilaçları konusunda bilgi verir. Dördüncü kitapta cerrahi hastalıklar ele alınır, önce türleri, nedenleri, belirtileri, ilaçları, son olarak da yapılması gereken cerrahi müdahaleler verilir. Beşinci kitap, basit ve bileşik ilaçlar üstüne bilgiler verir. Türkiye'de dijitalinin (yüksükotu) fizyolojik özellikleri ilk kez bu kitapta incelenmiştir. Ataullah Efendi'nin ayrıca *Vesayenâme-i Seferiyye* ve *Hesap* adlı iki çeviri kitabıyla bir *Divan*'ı vardır.

Ataullah Efendi (ŞERİFZADE) (d. 1759, İstanbul - ö. 14 Ekim 1811, Aydın), Osmanlı şeyhülislamı. Nizam-ı Cedid hareketine engel olup Kabakçı Mustafa ile işbirliği yaparak III. Selim'i tahttan indirmiştir.

Osmanlı Devleti'ne birçok şeyhülislam yetiştirmiş bir ailedendir. Büyükbabasının babası şeyhülislam Ebu İshak İsmail Naim Efendi'den dolayı "Ebu İshakzade", babası Mehmed Şerif Efendi'den dolayı "Şerifzade" adlarıyla, ayağının sakatlığı nedeniyle de "Topal Ata" lakabıyla anılmıştır.

Şeyhülislam çocuklarına tanınan bir ayrıcalığa göre 12 yaşında müderris unvanını aldı. Kısa zamanda yükselerek, 1773'te "Galata Mevleviyeti" payesini aldı. 1782'de Kudüs kadısı oldu. 1789'da Edirne, 1791'de Mekke kadılığına getirildi. 1793'te İstanbul kadılığına ve ek görev olarak da nakibü'l-eşraflığa atandı. 1804'te Rumeli kazaskeri oldu. 14 Kasım 1806'da Ahmed Esad Efendi'nin (Salihzade)(*) yerine şeyhülislam olarak atandı. Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa ile birlikte Nizam-ı Cedid düşmanlarının yanında yer aldı ve Kabakçı Mustafa'yla işbirliği yaparak onun önderliğindeki ayaklanmayı destekledi. 1807'de ayaklanmacılar Ataullah Efendi'nin verdiği fetva ile III. Selim'i tahttan indirip yerine IV. Mustafa'yı padişah yaptılar. Müderris Seyyidâ Efendi'nin, Ataullah Efendi'nin Nizam-ı Cedid yanlısı olduğunu söylemesi üzerine, IV. Mustafa 13 Temmuz 1807'de onu görevden alarak yerine Ömer Hulusi Efendi'yi atadı. Ama yeniçerilerin baskısıyla Ataullah Efendi bir gün sonra ikinci kez şeyhülislam oldu. 21 Temmuz 1808'de İstanbul'a giren Alemdar Mustafa Paşa'nın isteği üzerine yeniden görevden alındı. Önce Bebek'teki yalısına çekildi. Daha sonra Bulgaristan'daki Akçakızanlık kasabasına sürgüne gönderildi. İki yıl burada kaldıktan sonra arpalığı olan Aydın'a gitti ve orada öldü.

Ataullah Efendi'nin Arapça ve Türkçe *Münşeat*'ı, Tefsir-i Beyzavi'ye yazdığı ama bitiremediği Türkçe bir haşiyesi, ayrıca düzenlenmiş bir *Divan*'ı vardır.

Ataullah İskenderani, tam adı EBU'L-ABBAS TACEDDİN AHMED İBN ATAULLAH olarak da bilinir (d. İskenderiye, ? - ö. 21 Kasım 1309, Kahire), Arap mutasavvıfı. Şazeli tarikatının önde gelen kişilerindendir.

Gençlik yıllarını İskenderiye'de geçirdi. Kahire'de İslami ilimler okudu. Ünlü Şazeli şeyhi Ebu'l-Abbas Mursi'yle tanıştıktan sonra tasavvufa bağlandı. Güçlü hitabeti, el-Ezher Camisi'ndeki vaazlarıyla kısa sürede tanındı. Aynı dönemde Kahire'de bulunan İbn Teymiye'nin(*) Muhyiddin Arabi'ye(*) yönelttiği eleştirilere sert biçimde karşı çıktı. Bununla birlikte Muhyiddin Arabi'nin nazari ve felsefi tasavvuf anlayışına fazla yakınlık göstermedi. Tasavvufun bir yaşam biçimi, uygulanabilir bir düşünce sistemi olduğunu savundu.

En önemli yapıtı olan *el-Hikemü'l-Ataiyye*'de (1868; çev. 1950) tasavvuf anlayışını açıklar. *Letaifü'l-Minen fi Menakıbu'ş-Şeyh Ebu'l-Abbas ve Şeyhihi Ebu'l-Hasan*'da (1886) Şazeli tarikatının kurucusu Ebu'l-Hasan Şazeli ile ikinci büyük şeyhi Ebu'l-Abbas Mursi'nin yaşamlarını anlatır, düşüncelerini inceler. Yapıt, Şazeli tarikatıyla ilgili temel kaynaklardandır.

Ataulphus *bak.* Ataulf

Atawulf *bak.* Ataulf

Atay, Cahit (d. 1925, Çorum), yapıtlarında daha çok kırsal kesimde yaşayan insanların sorunlarını yansıtan oyun yazarı.

Ortaöğrenimini yarıda bıraktıktan sonra halkevi sahnelerinde oyuncu olarak çalıştı. Köy öğretmenliği, meteoroloji memurluğu yaptı, demiryollarında çalıştı. Ankara'da desinatörlük yaptı. Bu görevinden emekli olunca İzmir'e yerleşti.

Halkevlerindeki oyunculuk çalışmalarıyla tiyatro yaşamını giren Cahit Atay, daha sonra arkadaşlarıyla gezginci bir tiyatro olan Yurt Tiyatrosu'nu kurdu. Ankara Radyosu için yazdığı radyo oyunlarıyla yazarlığa başladı. Yurt Tiyatrosu için *Bu Şapka Kimin* ve *Yaşasın Garsonluk* adlı tek perdelik oyunlar yazdı. 1959'da Devlet Tiyatroları'nda *Pervaneler* adlı oyunu sahnelendi. 1961'de oynanan *Pusuda*'yla (1962, 1980) tiyatro yazarı olarak adını duyurdu. *Sahildeki Kancpe* aynı yıl Ankara Devlet Tiyatrosu ve İstanbul Şehir Tiyatroları'nda sahneye kondu. Daha sonra *Hamdi ve Hamdi* (1962), *Karaların Memetleri* (1962, 1980), *Ana Hanım Kız Hanım* (1964), *Sultan Gelin* (1965), *Kırlangıçlar* (1966), *Palabıyık* (1967) ve *Gültepe Oyunları* (1968) adlı oyunları sahnelendi.

Atay, 1960 sonrasında gelişen köy edebiyatının tiyatrodaki temsilcilerinden biridir. Oyunlarında daha çok kırsal kesim insanlarının ezilmişliğini ve başkaldırışını genel bir halkçılık çerçevesinde, yer yer alaycılığa kaçan zorlamasız bir güldürü havası içinde aktarmıştır.

Atay, Falih Rıfkı (d. 1894, İstanbul - ö. 20 Mart 1971, İstanbul), gazeteci ve yazar. Siyasal konuları işleyen başyazı ve fıkralarıyla tanınmıştır.

İstanbul'da Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1911'de *Tecelli* dergisinde ilk şiirlerini, *Servet-i Fünun* dergisinde de ilk denemelerini yayımladı. 1913'te *Tanin* gazetesinde gazetecilige başladı. İstanbul mektupları, röportajlar, köşe yazıları kaleme aldı. Bir yandan da Bahriye ve Dahiliye nezaretleri kalemlerinde çalıştı (1913-14).

I. Dünya Savaşı'na yedeksubay olarak katıldı ve Suriye'ye gönderildi. Orada 4. Ordu komutanı Cemal Paşa'nın özel kaleminde çalıştı. Cemal Paşa bahriye nazırlığına getirilince Falih Rıfkı'ya nezarette görev verdi. Daha sonra Heybeliada Çarkçı Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği yapan Falih Rıfkı, 1918'de birkaç arkadaşıyla *Akşam*(*) gazetesini kurdu. Gazetenin Kurtuluş Savaşı'nı desteklemesi nedeniyle divan-ı harpte yargılandı; II. İnönü Savaşı'nın kazanılmasından sonra serbest bırakılınca Anadolu'ya geçti. 1922'den sonra Bolu ve Ankara milletvekili olarak TBMM'de bulundu ve Mustafa Kemal'e yakın kişiler arasında yer aldı. Bu dönemle ilgili anılarını *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (1955), *Çankaya* (1961) ve *Atatürk Ne İdi* (1968) adlı kitaplarında topladı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin yayın organı *Hakimiyet-i Milliye*'de, sonra da *Ulus*'ta çıkan köşe yazılarında, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçişin sorunlarını sergiledi; Mustafa Kemal'in reformlarını ve Batılılaşmayı savundu. Gezi yazıları (*Faşist Roma, Kemalist Tiran, Kaybolmuş Makedonya*, 1930; *Deniz Aşırı*, 1931; *Yeni Rusya*, 1931; *Moskova-Roma*, 1932; *Bizim Akdeniz*, 1934; *Taymis Kıyıları*, 1934; *Tuna Kıyıları*, 1938; *Hind*, 1944; *Yolcu Defteri*, 1946) Cumhuriyet döneminde bu türün ilk özgün örnekleri oldu. Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden (1950) sonra, İstanbul'da

Falih Rıfkı Atay
Ara Güler

Dünya(*) gazetesini kurdu (1952) ve ölünceye değin bu gazetede başyazılar ve haftalık söyleşiler yazdı.

Uzun yıllar etkin bir fıkra yazarı olarak tanınan Atay, 1960 sonrası aynı ölçüde etkili olamadı. Fıkralarından bazılarını *Niçin Kurtulmamak* (1953), *Çile* (1955), *İnanç* (1965), *Kurtuluş* (1966), *Pazar Konuşmaları* (1966) *Bayrak* (1970) adlı kitaplarında topladı.

Atay, Oğuz (d. 1934, İnebolu, Kastamonu - ö. 13 Aralık 1977, İstanbul), romancı, öykü ve oyun yazarı. İlk romanı *Tutunamayanlar* ile çağdaş Türk romanının önemli adları arasında yer almıştır.

Yükseköğrenimini İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi'nde tamamladı (1957). Sonradan İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'ne (bugün Yıldız Üniversitesi) dönüştürülen İstanbul Yüksek Teknik Okulu'nda öğretim görevlisi oldu (1960). Öykü ve yazıları 1971'den sonra *Yeni Dergi* ve *Soyut*'ta yayımlandı. İlk romanı *Tutunamayanlar* (1971-72, 2 cilt) 1970 TRT Sanat Ödülleri Yarışması'nda başarı ödülü kazandı.

Küçük burjuva dünyasına ironiyle yaklaşan *Tutunamayanlar*, bu dünyanın değerlerinden tıksinen bir gencin kendini öldürmesiyle sonuçlanan serüveni çerçevesinde gelişir. Atay yapıtta, yenilikçi çağdaş Batı romanının kimi tekniklerinden ustaca yararlanır. İç konuşma, bilinç akışı, düşler ve değişik söylemlerden oluşan metinler düzleminde karmaşık bir gerçeklik kurar. Romanın içine dağılmış ayrıntı, gözlem ve çağrışımlar, bütüne egemen olan bilinçli bir

Oğuz Atay
Ara Güler

kurgunun öğeleridir. Oğuz Atay ikinci romanı *Tehlikeli Oyunlar*'dan (1973) sonra yayımlanan öykü kitabı *Korkuyu Beklerken*'de (1975) psikolojik çözümlemelere ağırlık verir. Prof. Dr. Mustafa İnan'ın yaşamöyküsünü anlattığı romanı *Bir Bilim Adamının Romanı* 1975'te, 1979-80 döneminde Devlet Tiyatrosu'nda sahnelenen oyunu *Oyunlarla Yaşayanlar* 1985'te yayımlanmıştır. Yapıtlarının yeni basımlarının yapılması, *Günlük*'ünün (1987) yayımlanması ve romanları üzerine incelemelerin çıkmasıyla birlikte Atay 1980'lerde yeniden edebiyat çevrelerinin gündemine gelmiş, Türk edebiyatının ender ironi ustalarından biri olarak adından söz ettirmiştir.

Atayi *bak.* Atai

Atbaşı Bulutsusu (katalog numarası IC 434), Orion takımyıldızında gözlemlenen iyonlaşmış hidrojen bölgesi. Genç ve sıcak yıldızların arasında yer alan bulutsu, bu yıldızların ışığıyla aydınlanan, iyonlaşmış bir gaz bulutundan oluşur. Hemen önünde de, iyonlaşmış bulutlardan gelen ışığı soğuran yıldızlararası tozların yoğun olduğu karanlık bir bulut uzanır; bu karanlık bulutun bir bölümü, kabuca at başını andıran bir biçim çizer. Güneş'ten 350 parsek (1.100 ışık yılı) uzakta olan bulutsunun çapı yaklaşık 5 parsek (16 ışık yılı), toplam kütlesi de Güneş'in kütlesinin 300 katı kadardır.

Atbay *bak.* Itbay

Atbera, Sudan'da Nil iline (*müdiriye*) bağlı kent. Nil Irmağının doğu yakasında, Atbera Irmağının ağzında yer alır. Halfa Vadisi ve Port Sudan'dan gelip Hartum'a giden iki büyük kara ve demiryolu hattının kavşağındadır. Önemli bir ticaret ve tarım merkezi olarak gelişmiştir. Ekonomisi, büyük ölçüde demiryolu hizmetlerine dayanır. Sudan devlet demiryollarının yönetim merkezi ve atölyeleri buradadır. Atbera'da havaalanı da vardır. Kentin güneyinde büyük bir çimento fabrikası bulunur. Nüfus (1983) 73.000.

Atbera Irmağı, Arapça NEHRÜ'L-ATBERA, Sudan'da ırmak. Nil'in akış yönündeki son koludur. İki ırmağın buluştuğu yerde Atbera kenti yer alır. Atbera, Tana Gölünün kuzeyinde Etiyopya Platosundan doğar, batı yönünde akarak Sudan topraklarına girer. Kuzeybatıya, Nil Irmağına yönelmeden önce kuzeye dönüp Angereb ve Tekeze ırmaklarını alır. Toplam uzunluğu 805 km'dir. Haşmü'l-Kirbe Çağlayanının bulunduğu yerde depolama ve sulama amaçlı bir baraj vardır. Irmak, bu noktayı geçtikten sonra, buharlaşma ve terleme yüzünden suyunun çoğunu kaybeder. Kurak mevsimde su düzeyi, ırmak yatağındaki birikintilere kadar iner; taşkın zamanlarında ise ulaşıma elverişli hale gelir ve saniyede yaklaşık 25.000 m³ su akıtır. Bu hacim, Nil'in toplam su kapasitesinin yüzde 20'sinin üzerindedir. Atbera Irmağı zengin bir mil yükü taşır; kıyıları genellikle çorak topraklarla kaplıdır.

Atchafalaya Irmağı, ABD'de, Red ve Mississippi ırmaklarının kolu. Louisiana'nın iç kesimlerinde Old Irmağının (11 km) Red Irmağı ile birleştiği yerin yakınlarında Red Irmağından ayrılarak güneybatıya döner. Güneye doğru 362 km yol aldıktan sonra, Meksika Körfezinin küçük koylarından biri olan, Louisiana'nın güneyindeki Atchafalaya Körfezine dökülür. Akaçlama alanı 246.321 km²'dir. Aralarında Grand Gölünün de bulunduğu birkaç göl içinden kıvrımlar oluşturarak akan Atchafalaya Irmağının, Old Irmağı yoluyla, Mississippi Irmağının ana akıntısını kendi yatağına çekmesi, barajlardan, kanal havuzlarından ve sevk setlerinden oluşan bir sistemle önlenmişti. Old Irmağı üzerinde barajların kurulması, Mississippi Irmağından Atchafalaya'ya ve batısı ile doğusundaki taşkın yataklarına yönelen suların yönünün değiştirilmesini sağlamıştır. Taşkın suları, Atchafalaya Havzasının ortalarında birleşerek, tek bir taşkın yatağından Meksika Körfezine akar. Atchafalaya Irmağı, Grand Gölünün aşağısındaki Morgan City'de körfez suyolu ile birleşir.

Atchafalaya Körfezi, ABD'de Meksika Körfezinin uzantısı, Louisiana'nın güney kıyısı boyunca Chevreuil Burnundan Point Au Fer Adasındaki Au Fer Burnuna kadar 34 km uzunluğundadır. Genişliği 16 km'dir; güneydoğu yönündeki 17,7 km'lik uzantısı, Four League Körfezi olarak adlandırılır. Point Au Fer Adasının 40 km kuzeybatısında uzanan resiflerde Eugene Adası yer alır. Aşağı Atchafalaya Irmağı aracılığıyla, körfez suyolunun Plaquemine-Morgan City suyoluyla birleşip Mississippi ırmak sistemine bağlandığı Morgan City'ye ulaşır. Mississippi'deki taşkınları önlemek için, 1970'lerde Atchafalaya Havzası suyolunun yapımına başlandı. Körfezin açıklarındaki resiflerde bulunan istiridye kabukları yol yapımında kırmataş ve kıyıdaki kireç ve çimento fabrikalarında hammadde olarak kullanılır. Bölgede çok sayıda gaz ve petrol yatağı vardır. Atchafalaya, Çoktav Yerlilerinin dilinde "uzun ırmak" anlamına gelir.

Atchison, Topeka and Santa Fe Railway Company, kısa adı SANTA FE RAILWAY, ABD'nin en büyük demiryolu şirketlerinden biri. 1859'da Kansas'ta St. Louis-Topeka adıyla kurulmuş, 1863'te bugünkü adını almıştır.

Kurucusu olan Topekalı avukat ve işadamı Cyrus K. Holliday'in amacı, Missouri'deki Independence kentinden New Mexico'da Santa Fe'ye ulaşan ticaret güzergâhı üzerinde bir demiryolu kurmaktı. Colorado eyalet sınırına kadar uzanan ana hat 1873'te tamamlandı ve kapalı yük arabaları ile posta arabalarının taşımacılıktaki yerini aldı.

Demiryolu, 1880'lerde daha da uzatıldı. 1890'da, St. Louis ve San Francisco demiryolu ile Colorado Midland demiryolunu da içine alarak 14.480 km'ye ulaştı; böylece dünyanın o tarihteki en uzun demiryolu oldu. Ama 1893 mali bunalımının yol açtığı yeni bir düzenleme yüzünden toplam hat

uzunluğunun büyük bölümünü yitirdi. 1896-1920 arasında şirket başkanı olan Edward Payson Ripley'in yönetimi sırasında Santa Fe şirketi yeniden gelişmeye başladı, hat uzunluğunu 17.700 km'ye ulaştırdı. Bazı verimsiz yan hatların kapatılmasından sonra bile, 1941'e doğru, toplam uzunluğu 20.900 km kadardı. Ama o yıllardan bu yana şirket gitgide küçüldü. 1968'de Santa Fe Industries, Inc.'in bir yan kuruluşu oldu. Bu şirket ve Southern Pacific Transportation Company, Santa Fe Southern Pacific Corporation'ın yan kuruluşu haline geldi. 1988'de Southern Pacific demiryolu sistemi satılınca şirket Santa Fe Pacific Corporation adıyla anılmaya başladı.

Santa Fe demiryolları Chicago'dan Kayalık Dağlara ve Meksika Körfezinden Büyük Okyanus kıyısına kadar uzanan 12 eyaleti içine alır. Yük taşıma gelirleri, temel olarak çiftlik ve gıda ürünleri ile kimyasal maddelerden ve sanayi hammaddelerinden sağlanır. "Super Chief" gibi ünlü yolcu trenleri, 1970'e gelindiğinde artık eski ününü yitirdi ve Santa Fe, yolcu servisini 1971'de National Railroad Passenger Corporation'a (Amtrak) sattı.

Ate, Yunan mitolojisinde, hem tanrı'n, hem de insanları cüretkâr ve yıkıcı eylemlere yönelten dişi varlık. Zeus'u düşüncesizce bir and içmeye yönelterek, Herakles'in, Mykenai yöneticisi Eurystheus'un boyunduruğuna girmesine yol açar. Bunun üzerine Zeus, Ate'yi Olympos'tan atar; o günden sonra Ate, yeryüzünde kışkırtıcı bir iblis ve şeytan gibi yaşar. Zeus'un yaşlı ve kötürüm kızları Litai (Yalvarılar), Ate'yi izleyerek, yol açtığı zararları onarırlar. Elizabeth dönemi yazarlarından bazıları (örn. Edmund Spencer), Ate'den bir çeşit iblis olarak söz eder.

ateizm, TANRITANIMAZLIK olarak da bilinir, Tanrı'yı ya da tinsel varlıkları kabul eden metafizik inançların eleştirisi ve yadsınması. Tanrısal varlığın gerçekliğini öne süren ve tanıtlamaya çalışan teizmin karşıtıdır. Ateizm, Tanrı'nın var olup olmadığı sorusunu karşılıksız bırakan, bu sorunun yanıtsız ya da yanıtlanamaz olduğunu savunan agnostisizmden de ayrılır. Ateistlere göre, Tanrı'nın var olmadığı kesin bir doğrudur.

Ateizm, Batı düşüncesi içinde çeşitli zamanlarda ortaya çıktı. Platon, *Nomoi*'de (*Yasalar*, 1988) ateizme karşı çıkarken, Demokritos ve Epikuros, maddecil görüşleri bağlamında ateizmi savundular. 19. yüzyılda ateizm, Karl Marx ve başka maddeciler tarafından dile getirildi ve tinselciliğin metafizik yaklaşımıyla mücadeleye yöneldi. Ama çağdaş ateizm maddeciliğin(*) dışında çok farklı biçimlerde de gelişti. 16. yüzyılda Niccolò Machiavelli, siyasetin törelerden ve dinden bağımsız olması gerektiğini öne sürerek ateizme siyasal düzeyde katkıda bulundu. 18. yüzyılda, René Descartes'ın mekanik evren anlayışı ile İngiliz deneyselciliğini birleştiren Fransız Ansiklopedistleri arasında da ateizm kendini gösterdi. David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*'da (1779; Doğal Din Üzerine Konuşmalar) Tanrı'nın varlığı lehine öne sürülen geleneksel tanıtlara karşı çıktı; Immanuel Kant da bu tutumu benimsedi. Ne Hume ne de Kant ateisti, ama insan usunu duyularla elde edilen deneyim ile sınırlayarak, doğal ilahiyatın dayanaklarını çürüttüler; böylece Tanrı'nın varlığı salt bir inanç sorunu haline geldi. Kısacası çok sayıda felsefe sistemi içinde ateizmin kökleri vardı.

19. yüzyılın en önemli ateistlerinden sayılan Ludwig Feuerbach Tanrı'nın, insan ülkülerinin bir yansıması olduğu görüşünü ortaya attı; Tanrı'yı yadsımanın insanın özgürlüğünü onaylamak olduğunu öne sürdü. Tanrı'nın yalnızca bir yansıma olduğunu sergilemek, insanı, kendi kendini gerçekleştirebilmesi için özgür kılacaktı. Feuerbach'ın, dinin temelde insana indirgenebileceği savından yola çıkan Marx, dinin toplumsal ve ekonomik düzeni yansıttığı ve insanı kendi emeğinin ürününe, dolayısıyla da kendi gerçek benliğine yabancılaştırdığı görüşünü geliştirdi. "Ezilenlerin iç çekişi, taş yürekli bir dünyanın yüreği ve ruhsuz bir ortamın ruhu" biçiminde tanımladığı dinin, günün birinde yok olacağını öne sürdü.

Marx, ateizmi toplumbilim ve siyasal iktisat kuramının kavramlarıyla dile getirirken, bir agnostik olan Charles Darwin Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın Yaratıcı-Tanrı kavramına, doğa tarihinin bilimsel bir kuramını geliştirerek karşı çıktı. Sigmund Freud da dini ilkel insan toplulukları bağlamında ele alırken Darwin'in yaklaşımından esinleniyordu. Freud'a göre Tanrı inancı, çaresiz insanın, çocukluk durumuna geri dönerek, koruyucu bir baba figürünü doğada aramasıydı.

Çağdaş ateizmin üçüncü biçimi varoluşçu tutumla ortaya çıktı. Friedrich Nietzsche "Tanrı'nın ölümü"nün ve bunun sonucunda da tüm geleneksel değerlerin yıkılışının açık sözcülüğünü yaptı. Ona göre, savunulabilir tek insanca tepki nihilizmdi: Tanrı olmadığına göre, yaşamın amacı ve anlamı sorusunun da yanıtı olamazdı. Tanrı'nın ölümü, insanı, kendisini bütünlemesi ve kendi özünü bulması için artık özgür kılmıştı. 20. yüzyılda Jean Paul Sartre, Albert Camus ve başka düşünürler, insanın evrende tek başına bulunduğu ve kendi değerlerini belirlemekte özgür olduğu düşüncesini geliştirdiler. Sartre'a göre insan özgürlüğünü kabul etmenin kaçınılmaz sonucu Tanrı'nın varlığını yadsımaktı; çünkü Tanrı'nın varlığı, insanın, özgür etik seçimi ile kendi değerlerini yaratma özgürlüğüne aykırıydı.

Mantıksal olguculuk olarak adlandırılan felsefe akımı da çağdaş ateizmin önemli sözcülerindendir. Bu akım, Tanrı'nın varlığını olumlayan ya da yadsıyan önermelerin saçma ya da anlamsız olduğu görüşündedir. Bu deneyselci bilgi kuramının kökleri, anlamlı bilginin yalnızca deney ve gözlemden elde edilebileceğini öne süren Hume, Thomas Huxley, John Stuart Mill gibi düşünürlere uzanır. Olgucu düşünür A. J. Ayer *Language, Truth and Logic* (1936; *Dil, Doğruluk ve Mantık*, 1984) adlı kitabında teizm ve agnostisizm gibi ateizmin de gerçek bir sav olmadığını, çünkü doğrulanamayan bir Tanrı üzerine söz söylemenin anlamsız olduğunu savunur. Olgucular, Tanrı'nın var olmadığının tanıtlanabileceğini öne sürmek anlamında değil, "Tanrı" kavramını tartışmanın olanaksızlığını savunmak anlamında ateisttirler.

20. yüzyıl ortalarında, Paul Tillich, Karl Barth ve Rudolf Bultmann gibi Hıristiyan ilahiyatçılar, metafizik Tanrı'nın yok edilmesinin, insanın mutlak iman yoluyla, yaşayan Tanrı'yla yüz yüze gelmesini olanaklı kılacağını ileri sürmüşlerdir.

atelektazi, akciğerlerin, yenidoğanda yeterince genişleyememesi ya da sonradan bazı solunum bozuklukları nedeniyle, tümüyle ya da yer yer şişme yeteneğini yitirmesi. Doğuştan, sıkışmaya bağlı ve tıkanmaya bağlı olmak üzere başlıca üç tip atelektazi vardır.

Doğuştan atelektazi, ölü doğduğu için hiç solunum yapmamış ya da solunum güçlüğü nedeniyle yalnızca birkaç gün yaşayabilmiş bebeklerde görülür. Solunum güçlüğü olan bebeklerde, akciğerlerin bazı bölgelerindeki hava kesecikleri (alveoller) havayla dolamaz ve bu kesecikler yüzey gerilimini değişmesine bağlı olarak kesecik duvarlarından dışarıya sürekli hava kaçacağı için kesecikler giderek büzüşür (emilme atelektazisi). Yeni doğan bebeklerde görülen ve genellikle akciğerlerde yüzey gerilimini arttırıcı maddelerin eksikliğinden kaynaklanan hıyalın zar hastalığı da, hava kesecıklerinde sonlanan küçük kanalların tıkanması sonucunda atelektaziye yol açar. Bir kanalın tıkanmasıyla hava keseciğinde kapalı kalan hava yavaş yavaş kan akımı tarafından emileceğinden, hava keseciği sonunda tümüyle büzüşür ve bu tıkanıklık akciğerlerin büyük bir bölümünü etkilediğinde solunum işlevi de sona erer.

Sıkışmaya bağlı atelektazi, akciğerleri sıkıştırarak içerdeki havanın dışarı kaçmasına yol açan bir dış basınçtan kaynaklanır. Bu basınç akciğerlerin bütün yüzeyine eşit olarak uygulanıyorsa genel, yalnızca belli bir bölgeyi etkiliyorsa yerel büzüşme görülür. Bölgesel basıncın nedeni genellikle bir tümör, kalp büyümesi ya da diyafram yükselmesidir. Böyle bir dış basıncın etkisiyle hava kesecıklerinde sonlanan küçük kanallar ve bronşlar ezilip sıkışır, kesecıklerde kapalı kalan hava da yavaş yavaş kan akımıyla emilir.

Tıkanmaya bağlı atelektazinin nedeni, genellikle ana bronş dallarından birine yerleşen yabancı cisimlerdir. Bazen karın cerrahisine bağlı bir yan etki olarak da bu tür bir atelektazi gelişebilir. Akciğerlerin içindeki soluk yolları, normal koşullarda, solunan havayla birlikte gelen toz, kurum ve bakteri hücrelerini tutabilmek için bir mukoza salgısı salgılar. Bir ameliyat sırasında, anestezi maddeleri bronş salgılarında artışa neden olur. Normalde bu salgılar aşırı miktarlara ulaştığında, öksürük ya da zorlu bir soluk vermeyle bronşlardan atılabilir. Ne var ki, karın içi ameliyatlarından sonra, gerek solunum kaslarının güçsüzleşmesi, gerek hastanın soluk alıp verirken çok ağrı duyduğu için akciğerlerine yeterince hava çekmemesi nedeniyle solunum oldukça yetersizdir. Sonuçta, bronşlarda biriken balgam pıhtıları atelektaziye yol açar ve ameliyatı izleyen birkaç saat ile birkaç gün arasında akciğerler büyük ölçüde büzüşür.

İleri derecede atelektazinin başlıca belirtileri ağrılı ve sıkıntılı solunum, deride mavi lekeler, akciğerlerin büzüşüp küçülmesi, büzülen sol ya da sağ akciğerde solunum hareketlerinin kaybolması ve kalbin o yöne doğru yer değiştirmesidir. Uzun süre atelektazi durumunda kalan bir akciğerde, solunumla görevli dokular zamanla bağdokuya dönüşür ve solunum işlevinin yeniden sağlanması söz konusu olamaz.

Tedavi, doğrudan doğruya tıkanıklığın giderilmesi, enfeksiyonun denetim altına alınması, birikmiş sıvıların atılması ve yitirilmiş olan akciğer içi basıncın yeniden sağlanmasına yöneliktir.

Atella farsı *bak.* fabula Atellana

Aterien kültür, Orta ve Üst Paleolitik Çağda bütün Kuzey Afrika'da yaygın olarak görülen Üst Pleyistosen Dönem (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) taş alet geleneği. Ok ve yayın ilk kez Aterien kültürde kullanıldığına inanılmaktadır. Aterien taş aletler aslında Avrupa'daki Levalloisien geleneğinin Afrika'daki çöl koşullarına uyarlanmış, daha gelişmiş bir biçimidir. Aterien aletlerin ayırt edici özelliği, tutmayı

kolaylaştırmak için yapılmış sap ya da kulplardır. Bunlar mızrak ve ok başlarında, kazıyıcılarla öteki kesici aletlerde uygulanmıştır. İki yüzeyli mızrak başları çok incelikli bir yontma tekniği ile üretilmiştir. Bu tekniğin uygulanması Mousterien geleneği gibi daha sonraki alet yapım biçimleri kadar zordur. Yaprak biçimindeki Aterien bıçaklar, Solutreen dönem bıçaklarına benzetilmiştir. Hatta çoğu kez, Aterien kültürün İber Yarımadasına Solutreen dönemde gelmiş olabileceği ileri sürülmüştür.

aterina (zooloji) *bak.* gümüşbalığı

ateroskleroz, atardamarların iç yüzeyinde yağ katmanı çökmesi ve bağdokusu gelişmesi ile özellenen bir damar sertliği türü. *Ayrıca bak.* damar sertliği.

Ateste, bugün ESTE. İtalya'nın kuzeyinde antik kent. İlkçağda, sonradan yatağı değişen Adige Irmağının kıyısında, yöreye egemen bir konumdaydı. Bir süre Venetlerin(*) başkenti oldu. Tümüyle terk edildiği bir dönemin ardından ortaçağda yeniden canlandı, ama eski önemini bir daha kazanamadı.

Ateste, İtalya'ya kuzeyden giren ve İlk Demir Çağını yaşayan istilacılar tarafından kuruldu. Coğrafi konumunun önemi dolayısıyla, İtalya'nın Po Irmağının kuzeyinde kalan doğu kesiminin başlıca kültür merkezi oldu.

Ateste'deki arkeolojik kalıntılar genellikle dört döneme ayrılır. En eski dönemin kalıntıları az sayıdadır ve kesin tarihleri de tartışmalıdır. En bol ve en karakteristik kalıntılar İÖ 7. yüzyıl başları ile İÖ 4. yüzyıl ortaları arasında uzanan ikinci ve üçüncü dönemlere ait olanlardır. İtalya'nın kuzeyinin Keltlerce işgaliyle başlayan dördüncü dönem boyunca Venetler siyasal bağımsızlıklarını korumuşlar, ama özgünlüklerini ve yerel özelliklerini büyük ölçüde yitirmişlerdir.

Ateste'de Roma öncesine ait maddi kalıntıların ayırt edici bir özelliği, o dönemde ölülerin yakılıp kül kapları içinde, düz mezarlara gömülmesidir. Bu özellik, o dönemde İtalya'nın orta kesiminde yaşamış öteki kültürlerde de görülür. Mezar buluntularının çoğu, çanak çömlek ve bronz süs eşyasıdır. En ilginç çanak çömlek parçaları, ölü küllerinin saklandığı kaplardır. Kül kapları arasında, ikinci döneme ait, karmaşık geometrik çivi desenleriyle bezenmiş testiler ile aşıboyası ve grafitle renklendirilmiş çok güzel bir grup örnek vardır. En önemli maden işleme ürünleri, tunç levhaların perçinlenmesiyle oluşturulmuş, bazen oyma ya da kabartma geometrik ve figürlü desenlerle zengin biçimde bezenmiş, *situla* denen kova biçimli kaplardır.

Venetler, Galyalıların İtalya'nın kuzeyini işgal etmesiyle gerilemeye başladılar ve İÖ y. 200'de de sessiz sedasız Roma'nın parçası oldular. Daha İÖ 3. yüzyılda, Patavium'un (Padova) giderek gelişmesi yüzünden Ateste sönmeye yüz tutmuştu. Roma imparatoru Augustus'un yörede bir emekli asker kolonisi kurmasına karşın, Ateste bir Roma kenti olarak hiçbir zaman önem kazanmadı, İS 3. yüzyılda da tümüyle silindi.

ateş, bir maddenin çevreye ısı yayarak ve genellikle alev çıkararak hızla yanması. İnsanın kullandığı en temel araçlardan biridir. Ateşin denetim altına alınması, uygarlığa giden yolun başlangıcı olmuştur.

İlk ateş kaynağı, kuşkusuz toprağa düşen yıldırımdı. Doğada böylece kendiliğinden oluşan alevler, uzun çağlar boyunca ateşin tek kaynağı oldu. İÖ y. 500 bin yıl önce yaşayan Pekin insanının ateşi kullandığı kesindir. Ama 1981'de Kenya'da elde edilen bazı bulgular, ilk ateş kullanımının 1 milyon 420 bin yıl öncesine değin gidebileceğini göstermektedir. Neolitik insan, delgi, bıçkı gibi sürtünme sağlayıcı aletler kullanarak ya da piritleri çakmaktaşına sürterek ateş yakma tekniklerini ancak İÖ 7000'lerde öğrenebilmiştir. Ondan sonra bile, ateşi sürekli yanık tutmak, her defasında yeniden tutuşturmaktan daha kolay sayılmıştır.

Ateşin ilk kullanım biçimleri. Ateşi denetim altına alan ilk insanlar, çeşitli yararlarını zamanla öğrendiler. Ateş, yalnız sıcaklık vermekle ve yemek pişirmekle kalmıyordu. Av hayvanını ya da savaş sırasında düşmanı istenen yöne sürmek, zararlı böcekleri öldürmek, böğürtlen toplamak, avı daha kolay görüp vurabilmek için ormandaki çalılıkları temizlemek gibi amaçlarla da kullanılabiliyordu. Zamanla, çalılıkları yakarak daha iyi otlakların oluşturulabileceği, böylece av hayvanı sayısının da artacağı görüldü.

Neolitik Çağda, İÖ y. 7000'lerde Ortadoğu'da tarımın gelişmesiyle, çalılıkların ve ağaçların temizlenmesi daha da önem kazandı. İlk tarımcılar, ateş yakarak tarla açmaya ve elde edilen külü gübre olarak kullanmaya başladılar. "Milpa" ya da "yık-yak ekimi" denen bu uygulama, günümüzde birçok tropik alanda ve bazı ılıman bölgelerde sürdürülmektedir.

İklim, jeoloji ve öteki yerel koşullar dolayısıyla, geniş çaplı yakımların doğal görüntü üzerindeki etkisi her yerde farklı oldu. Örneğin Yenidünya'da, kireçli zayıf toprağın yık-yak tarımıyla bağdaşmaması yüzünden toprağın verimsizleşmesi sonucunda, Yucatán'daki büyük Maya kentleri terk edildi. Buna karşılık Kosta Rika yanardağlarının yamaçlarındaki derin gözenekli topraklar, üzerindeki ağaçlar yakılarak temizlendi ve binlerce yıl verimden düşmeksizin ekilebildi. Aynı uygulama, Kuzey Amerika düzlüklerindeki ormanları yok ederek, en azından gelişmesini önleyerek bu alanları otlağa çevirirken, başka koşullar altında, ağaç yetişmesine çok uygun açık alanlar yarattı. Afrika savanlarındaki dağınık akasyaların, Hindistan ve Birmanya'daki değerli tik ağacı ormanlarının ve ABD'nin güney eyaletlerindeki uzun yapraklı çam ormanlarının bugün de varlığını sürdürebilmesi, ağaç aralarındaki ot ve çalıların düzenli aralıklarla yakılmasının sonucudur.

Ateş üretimi. Ateşin denetim altına alınmasından bilinçli üretimine geçiş, yüzbinlerce yıl alan büyük bir adım oldu. Ateş üretmek için geliştirilen buluşların sayısı da, çeşitleri de pek çoktu. Neolitik Çağa değin insanoğlunun ateş yakmayı bildiğini gösteren bir kanıt yoktur. Ateşin yakılabileceği düşüncesini uyandıran ilk kıvılcımın, çakmaktaşını piritlere sürterken mi, yoksa ağaç içinde delik açmaya çalışırken mi çaktığı bilinmemektedir. Avrupa'daki Neolitik yerleşim bölgelerinde, çakmaktaşı ve piritlerin yanı sıra ateş delgileri de bulunmuştur. Alaska'da Eskimolar, Tierra del Fuego'da da Onalar, kıvılcım çıkarmak için çakmaktaşı ve piritten yapılmış aletler kullanırlardı.

Tarihöncesi ve sonraki ilkel toplumlarda en yaygın ateş yakma yöntemi sürtmeydi. Sert ağaçtan yapılmış sivri bir çubuk olan ateş delgisinin avuçta sıkıca tutularak daha yumuşak bir ağaçtaki deliğin üstüne bastırılıp döndürülmesi, neredeyse evrensel bir ateş yakma yöntemidir. Ateş sabanı ve ateş bıçkısı, sürtme yönteminin Okyanusya, Avustralya ve Endonezya'da yaygın olan biçimleridir. Eskimolar, Eski Mısırlılar, Asya halkları ve bazı Amerika Yerlileri, zamanla mekanik bir ateş delgisi geliştirdiler. Bambudan yapılmış küçük bir tüp içindeki havanın sıkıştırılmasıyla ısı ve ateş üreten ateş pistonu, Güneydoğu Asya, Endonezya ve Filipinler'de geliştirilip kullanılan karmaşık bir aygıttı. 1800'lerde, bundan tümüyle bağımsız olarak Avrupa'da da metalden bir ateş pistonu geliştirildi. İngiliz kimyacı John Walker, içinde fosfor sülfat bulunan ve sürtülünce yanan kibriti 1827'de icat etti. Onun yaptığı ilk kibrit, bugün kullanılan kibrit ile temelde aynıydı.

Eski halklar arasında ateş yakmayı hiç öğrenmeyenler yalnızca Andamanlılar ile birkaç Pigme kabilesi oldu.

Dinde ve felsefede ateş. Dinsel ayinlerde yakılan kutsal ateşler, gene bu törenlerde kullanılan ateş delgileri, dünya mitolojisindeki sayısız ateş tanrısı, insanlık tarihinde ateşin taşıdığı önemin başka göstergeleridir. Eski Veda metinlerinde "ateş" anlamına gelen Agni, insanlarla tanrılar arasındaki haberci niteliğinin yanı sıra kurbanlık ateşin kişileşmiş biçimidir. Brahmanlar, Agni'ye tapmak için günümüzde de evlerinde kutsal bir ateş bulundurmak zorundadırlar. Eski Romalılar da Ateş ve Ocak Tanrıçası Vesta'ya hizmet eden bakirelerin sürekli yanık tuttuğu kutsal bir ateşi evlerinden eksik etmezlerdi. Yunanlılar, Hestia'nın kutsal ateşini özenle korur, bir yere göç ederken yanlarında taşırlardı. İran'daki Zerdüştler, dinlerinde ateşe en önemli yeri verir, varlığın temelini oluşturan en ince doku, en kudretli ve kutsal güç olarak ona tapınırlardı. Zerdüştlere göre ateş, insanlara doğrudan gökyüzünden gönderilmiş ve Tanrı'nın eliyle tutuşturulmuştu. Bir bakıma Hz. İbrahim, İsrailoğullarının, Ateş Tanrısı Molek'e çocuk kurban ederek tapınmalarına karşı çıkan bir reformcuydu. Sibirya'da ilkel Koryak ve Çukçi halkları ile daha gelişmiş olan Buryatlar, her türlü pisliği ve kirli sayılan nesneleri ateş ve ocaklardan uzak tutarak ateş tanrısını yüceltirlerdi. Kirletici şeylerden ateşi sakınmak gerektiği, Afrika'nın bazı yörelerinde, Kuzey ve Güney Amerika'da ve öteki bazı bölgelerde de yaygın bir inançtı. Meksika'da Aztekler ve Peru'da İnkalar, ateş tanrılarına tapınmak için kutsal ateşler yakarlardı. İnkalar, güneş ışınlarını içbükey bir metal aynayla bir noktada toplayarak kutsal ateşi tutuştururlardı.

Yunanlı büyük bilgin ve filozoflar da mistik din adamları gibi ateşe önem verirlerdi. Örneğin Aristoteles, ateşin, su, toprak ve hava ile birlikte yaşamın ve bütün nesnelerin dört temel öğesinden biri olduğu görüşündeydi. Platon, Tanrı'nın, dünyayı yaratırken bu dört öğeyi kullandığına inanıyordu. Herakleitos, ateşi, yaratmanın temel gücü sayıyordu.

Türklerde ateşle ilgili inanç ve gelenekler. Türkler arasında ateşin çok eski ve köklü bir yeri vardır. Özellikle Altay kavimlerinde, Yakutlar, Başkırtlar ve Kırgızlarda ateşle ilgili pek çok inanç ve geleneğin varlığı saptanmıştır. Bu inanç ve gelenekler in başta Anadolu olmak üzere Türklerin yaşadığı tüm bölgelerde az çok değişmiş de olsa bugün de yaşadığı bilinmektedir.

Altay Türklerinin efsanelerinden birinde Tanrı Ülgen'in yeryüzüne gönderdiği "kişi" için et yemeyi buyurduğu, ona ateş yakmayı ve eti ateşte pişirmeyi öğrettiği ifade edilmektedir. Ülgen, gökten indirdiği biri kara, biri ak iki taşın arasına ufalanmış kuru ot koyarak taşları birbirine vurmuş ve otların alev almasını sağlamıştır. Bu yüzden Altaylılar ve Yakutlar için kutsal ateş, çakmaktaşı ile tutuşturulan ateştir.

Şaman dualarında tanrısal bir güç olarak kabul edilen ateş, bir ana ya da baba olarak betimlenir; kendisine uzun uzun yakarılır ve

türlü konularda, özellikle de kötülükleri, kötü ruhları kovmada yardımı istenir.

Ateş ve onun ayrılmaz öğesi olan ocak, başta Altaylılar ve Yakutlar olmak üzere öteki Şamanist toplumlarda ve özellikle Moğollarda birtakım yasaklara da konu olmuştur. Ateş su ile söndürülmez, ona küfredilmez ve tükürülmez; onunla oyun oynanmaz. Bu inançların Anadolu'da da birtakım İslami kılıklara bürünerek süregeldiği bilinmektedir. Ocak, kutsal ateşin yakıldığı bir yer olarak önem taşıdığı gibi, ocağın yanması ve tütmesi de soyun sürmesi açısından önem taşır. Göktürk ve Moğol hükümdarlarına gelen elçiler, iki ateş arasından geçirilir ve böylece onların ülkeye sokacakları kötülüklerin önlendiğine inanılırdı. Bu inanç ve uygulamanın Türkler arasında Müslümanlığın kabulünden sonra da görüldüğü bilinmektedir.

Başkırtlarda ve Kırgızlarda ateş, hastalıkların sağaltılmasında önemli bir yardımcı güç olarak görülürdü. Tutuşturulmuş bir yağlı paçavra "alas, alas..." denerek hastanın çevresinde dolaştırılırdı. "Alaslama" diye adlandırılan bu gelenek, Anadolu'da "alazlama" biçiminde yaşamakta ve ateşle temizleme uygulanmaktadır.

Eski Türklerde evlenme törenleri içinde ateşin de önemli bir yeri vardı. Gelin ve damat ateş karşısında dua ederler ve böylece onun gücüne ve kutsallığına sığınırlardı. Ant törenlerinde de ateşe yer verilirdi. Yakutlar ant sırasında ateşe yönelirler ve özel bir dua ile bu törene son verirlerdi. Kurban kesilirken hayvanın küçük bir parçasını ateşe atmak, ateşle fala bakmak, ölüm ve yas törenlerinde özel bir ateş yakmak da eski Türk inanç ve uygulamaları arasında yer alıyordu. Özellikle ateşe bakarak geleceğe ilişkin yorumlar yapmak Türkler arasında çok yaygındı. Hükümdarlar için özel olarak yakılan ateşten yükselen alevlerin rengine göre çeşitli yorumlar yapılırdı. Alevin yeşilimsi olması bol yağmur ve bol ürüne, kırmızı olması savaşa, sarı olması hastalığa ve salgına, siyah olması da hükümdarın öleceğine ya da uzak bir yere yolculuk yapacağına işaret sayılırdı. Halk arasında da ateşin yanış biçimine, çıkardığı sese, külün ve korların durumuna göre yorumlar yapmak yaygın bir gelenekti.

Bugün de Anadolu'da hava karardıktan sonra ya da sabah erken saatlerde evden eve ateş vermenin doğru sayılmaması, yılın önceden belirlenmiş kimi günlerindeki eğlencelerde yakılan ateşin üzerinden atlanması, hastaların ve yeni doğmuş çocukların kısa bir süre ateş karşısında tutulması gibi ateşle ilgili birçok inanç ve gelenek yaygın olarak sürüp gitmektedir.

Ateş ve uygarlığın gelişmesi. Çakmaktaşı, çakmak, fosforlu kibrit ya da elektrik kullanarak artık kolayca elde edilen ateşin insan yaşamının parçası haline gelmesi ile, çağdaş uygarlıklar ateş yakmayı çok doğal sayar oldu. Oysa Paleolitik Çağda tropik ormanlarda avcılık yapan insanoğlunun Neolitik Çağda köylere yerleşerek çiftçilikle uğraşmaya başlamasında ateşin ilk kez denetim altına alınmasının oynadığı rol, sonraki 10 bin yıl boyunca da sürdü. Uygarlığın gelişiminin her evresinde ateş bu önemini korudu. Başlangıçta yiyeceklerin pişirilmesine, toprağın temizlenmesine, ısı sağlamaya ve mağaralar ile kovukların aydınlatılmasına yarayan ateş, daha sonra topraktan çömlek yapımında, renkli taş parçalarından bakır ve kalay elde edilmesinde, bunların birleştirilerek önce tunca (İÖ y. 3000), sonra da demire (İÖ y. 1000) dönüştürülmesinde kullanıldı. Modern teknoloji ve bilim tarihi, büyük ölçüde ateşten sağlanarak insanoğlunun kullanımına sunulan enerji toplamında sürekli bir artış olarak nitelenebilir. Enerji üretimindeki artışın büyük bölümü, hem miktarca, hem çeşit bakımından ateş kullanımının artmasıyla sağlanmıştır. Atom enerjisinin denetim altına alınması, ateş kullanımında atılan son adım sayılabilir.

ateş, normalin üstüne çıkan vücut sıcaklığı. Daha çok bir enfeksiyonla birlikte, ayrıca kanser, koroner atardamar tıkanması ve bazı kan hastalıklarında da görülür.

Sıcaklık, normal koşullarda, başın ve vücudun iç bölümlerinde günde 0,5°C-1°C'den fazla farklılık göstermez ve ağızda en çok 37,22°C'yi, düzbağırsakta ise 37,55°C'yi aşmaz. Sabahın erken saatlerinde en düşük, akşamüstü en yüksek değerlerine vararak düzenli bir günlük değişim gösterir. Ateşli hastalarda 41,11°C'ye kadar çıkabilen vücut sıcaklığı, 2,5°C-5°C'lik günlük sapmalarla akşam saatlerine doğru en yüksek değerini bulur. Pek sık olmamakla birlikte, 44,50°C-45°C'ye kadar varan geçici ateş yükselmeleri görülebilir.

Ateşli durumlarda, artan buharlaşmayla su kaybı sonucunda, kan ve idrar hacimlerinde azalma görülür. Vücut proteinlerinin hızlı yıkımı, azotlu ürünlerin idrarla atılmasını artırır. Vücut sıcaklığının hızla yükseldiği dönemde, hasta üşür, hatta titrer; sıcaklık hızla düştüğünde ise sıcaklıktan yakınır, derisi kızarır ve nemlenir. Aspirin gibi ateş düşürücü ilaçların, beyindeki sıcaklık düzenleme merkezlerini etkileyerek ateşi düşürdüğü sanılmaktadır; sağlıklı kişilerde bu tür ilaçlar vücut sıcaklığında herhangi bir değişikliğe yol açmaz.

Beyin tarafından denetlenen kas gerginliği, deride kızarma ve terleme gibi olgular, değişik yollardan vücutta ısı üretimi ve kaybına yol açar. Ateş yükselmesinin de, beynin bu denetleme mekanizmalarındaki bir aksaklıktan ileri geldiği sanılmaktadır. Genel olarak, ateşli hastalıklarda, doku yıkımı sonucunda hücrelerin parçalanmasıyla açığa çıkan ve pirojen (ateş yapıcı) olarak adlandırılan bazı maddelerin kan dolaşımıyla beyne ulaşarak, sıcaklığı düzenleme merkezlerinin işlevini aksattığı kabul edilir. Akyuvarlarda bu tür etki gösteren bir maddenin varlığı saptanmıştır.

Ateş Adası, İngilizce FIRE ISLAND, BÜYÜK GÜNEY KUMSALI olarak da bilinir, ABD'de, New York eyaletine bağlı Suffolk ilinde (*county*), ince uzun kum burnu. Uzunluğu 51 km, en geniş yeri 800 m'dir. Long Island'ın güney kıyısının açığında yer alır; Büyük Güney Körfezi ile Moriches Körfezinin bir bölümünü Atlas Okyanusundan ayırır. Adını, 1812 Savaşı sırasında gemilere işaret vermek amacıyla yakılan ateşlerden alır. Çok sayıda deniz kazasına yol açması üzerine, 1858'de batı ucunda bir fener yapılmıştır. Günümüzde bir yazlık dinlenme yeridir. Long Island'a iki köprü ve feribotla bağlantısı vardır. Ateş Adası (bugün Robert Moses) Eyalet Parkı 1900'de açılmış, adanın 7.700 hektarlık bölümü 1964'te ulusal kıyı olarak belirlenmiştir. Deniz düzeyinin altında 30 hektarlık bir alan kaplayan ve kum tepecikleri ile çevrili "batık orman" özellikle ilginçtir. Boyları 11 m'ye ulaştığında artık kum tepecikleriyle korunamayan ağaçlar, rüzgâr ve uçan kum tarafından biçilir.

Ateş, Ahmet (d. 1911, Ağcaköy, Nizip - ö. 21 Ekim 1966, İstanbul), Fars dili ve edebiyatı konusundaki araştırmalarıyla tanınmış Türk dilbilimci. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümü'nü bitirdi (1939). Aynı bölümde asistan (1939), doçent (1943) ve profesör oldu (1953). *İslam Ansiklopedisi* yazı kurulu üyeliği (1940-66) ve Şarkıyat Enstitüsü müdürlüğü yaptı (1954-66). İran edebiyatına ilişkin çalışmalarından ötürü İran tarafından kendisine Bilimsel Takdir Madalyası verildi. Başlıca yapıtları şunlardır: *Farsça Grameri* (1942-45, 2 cilt, Abdülvehhab Tarzi ile birlikte), Semerkandi'den bir eleştirel basım ve inceleme *Sindbadnâme* (1948), Omar ar-Raduyani'nin edebi sanatlara ilişkin kitabının eleştirel basımı ve incelemesi *Kitâb Tarcumân al-Balaga* (1949), Süleyman Çelebi'nin *Mevlit* adıyla tanınan yapıtının bilimsel yayımı ve incelemesi *Vesiletü'n-Necat* (1954), Reşideddin'in ünlü tarihinin bazı bölümlerinin eleştirel basımı *Câmi'al-Tavarîh* (1957-60, 2 cilt), *Arapça Dilbilgisi* (1964, Nihad Çetin ve Tahsin Yazıcı ile birlikte), *Şehriyar ve Haydar Baba'ya Selam* (1964), *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I* (ös 1968).

ateş karıncası, *Hymenoptera* (zarkanatlılar) takımının *Formicidae* (karıncalar) familyasının *Solenopsis* cinsini oluşturan böceklerin ortak adı. Birçok türü Kuzey Amerika'da yaygın olarak bulunan bu kırmızımsı ya da sarımsı karıncaların uzunluğu 1-5 mm arasında değişir ve sokmaları çok acı verir. Yuvaları, tepesinde bir havalandırma deliği bulunan gevşek bir tepecikten oluşur. *Solenopsis* cinsinden işçi karıncalar, ekilmiş tahıllara zarar veren ve kümes hayvanlarına saldıran önemli bir tarım zararlısıdır.

Ateş Toprakları *bak.* Tierra del Fuego

ateş tuğlası, metal dışı minerallerden oluşan, çeşitli biçimlerdeki tuğlamsı (refrakter) malzeme. Yüksek sıcaklıklarda, özellikle metalurji işlemlerinde ve cam üretiminde kullanılır. Ateş tuğlası yapımında kullanılan başlıca hammaddeler, hidratlı alüminyum silikatlardan oluşan ateş killeri; boksit, diyaspor, kiyanit gibi yüksek oranda alüminyum oksit içeren mineraller; kum ve kuvarsit gibi silis kaynakları; magnezya mineralleri olan magnezit, dolomit, forsterit ve olivin; kromlu oksit ile alüminyum, magnezyum ve demir oksitlerinden oluşan katı bir çözelti olan kromit; grafit ya da kok kömürü halindeki karbon ve vermikülit mikası bulunur. Daha az oranlarda kullanılan hammaddeler ise zirkonyum dioksit, zirkon, toryum dioksit, berilyum oksit, titanyum dioksit, seryum dioksit ve azınık toprak elementleri içeren öteki minerallerdir.

Ateş tuğlaları, kuru ve sert hamurun presleme yoluyla kalıplanması, ya da inşaat tuğlası yapımında kullanılan sıcak presleme yöntemiyle üretilir. Magnezit ve dolomit gibi bazı malzemelerin, sinterleme ve yoğunlaştırma işlemi için önce döner fırınlarda pişirilmesi gerekir. Ardından kırılıp, istenen boyuta getirilir ve tuğla biçimi verilerek yeniden fırınlanır. Ham malzeme önce elektrik fırınında eritilir, sonra da özel kalıplara dökülür.

Cam üretiminde kullanılan kazanın eriyik cam dolu bölümlerinde yoğun, silis oranı yüksek ateş kili tuğlaları tercih edilir. Kiyanit mineralinden yapılan mullit ateş tuğlaları ile erimiş alumina tuğlaları da oldukça dayanıklıdır. Eriyik haldeki camdan etkilenmeyen bu ateş tuğlaları çoğunlukla kimyasal tepkimeye de girmezler. Zirkonyum dioksitten yapılan tuğlalar da gözeneksizdir ve erimiş camın sızına etkilerine karşı çok dayanıklıdırlar.

ateşböceği, *Coleoptera* (kınkanatlılar) takımının *Lampyridae* (ateşböceğigiller) familyasından, ışık saçan gece böceklerinin ortak adı. Tropik ve ılıman bölgelerde yaşayan 1.900 kadar türün oluşturduğu *Lampyridae* familyası dışında, gerçek ateşböcekleri gibi kısa süreli ve kesikli değil, sürekli ya da uzun süreli ışık saçan kandilböceklerine de bazen ateşböceği dendiği olur (*bak.* kandilböceği). *Lampyridae* familyasının en iyi bilinen türü Avrasya ateşböceğidir (*Lampyris noctiluca*). Bu türün erkeği kanatlı ve iri petekgözlüdür; dişinin kanatları yoktur, petekgözleri de daha küçüktür.

Gerçek ateşböcekleri, uzunlukları 5-25 mm arasında değişen ve karınlarının son bölütlerinde özel ışık organları bulunan yumuşak gövdeli kınkanatlılardır. Yassı, koyu kahverengi ya da siyah renkli gövdelerinde genellikle yer yer turuncu ya da sarı lekeler bulunur. Bazı türlerin yalnız erkeği uçucu, uzun ve yassı larvaları andıran dişileri ise kanatsızdır; buna karşılık bazı türlerde hem erkek, hem dişi ateşböceği kanatlı ve ışık saçıcıdır. Ateşböceklerinin erişkinleri çiçektozu ve balözüyle beslenir, hatta bazı türler hemen hiçbir şey yemezken, toprakta yaşayan larvaları (kurtçukları) salyangoz ve sümüklüböceklerle beslenir. Avının vücuduna sindirime yardımcı bir sıvı akıtarak, yarı yarıya sindirilmiş olan besini, ortası delik olan ağız parçalarıyla içlerine çeken bu larvalar bazen yumurtadan çıkmadan önce bile ışık saçabilirler.

Ateşböcekleri genellikle kısa aralıklarla yanıp sönen bir ışık saçarlar; bu ışığın yanıp sönme ritmi, erkek ile dişinin buluşmasını

Kuzey Amerika ateşböceği (*Photinus*)
Werner W. Schulz

sağlayan işaret sisteminin bir parçası ve ateşböceklerini öbür ışık saçan böceklerden ayırt eden bir özelliktir. Işık saçmasının hızı, sıklığı ve dişinin erkeğe yanıt vermesinden önce geçen süre özel anlamlar taşır. Bazı uzmanlar bu parıltının ayrıca bir savunma mekanizması olduğunu ve saldırgana ateşböceğinin acımsı tadını anımsattığını öne sürerler. Oysa, bu önleme karşın, bazı kurbağalar o kadar çok ateşböceği yerler ki sonunda kendileri de ışık saçmaya başlar.

Ateşböcekleri yalnızca tayfın görülebilir bölgesinde ışık yayarlar ve bu ışık, çok sayıda hava borusuyla (trake) donatılmış, fotosit denen özel hücrelerin içinde ve sinir sisteminin denetimi altında oluşur.

ateşdikeni, gülgiller (*Rosaceae*) familyasının *Pyracantha* cinsinden, genellikle dikenli ve yaprak dökmeyen çalılara verilen ortak ad. Anayurdu Avrupa'nın güneydoğusu ve

Ateşdikeni (*Pyracantha coccinea*)
Walter Chandoha

Asya'dır. Ateşdikenleri gösterişli meyveleri nedeniyle süs bitkisi olarak yetiştirilir, ayrıca çit olarak da kullanılır. Kısa yaprak sapları üstünde küçük, oval yaprakları, küçük ve beyaz çiçeklerin oluşturduğu salkımları ve kış ortalarına değin dalında kalan, turuncu ile kırmızı arasında değişen renklerde meyveleri vardır.

Avrupa'da yetişen ve boyu 4,5 m'ye ulaşabilen *Pyracantha coccinea*'nın süs bitkisi olarak değerlendirilen birçok çeşidi geliştirilmiştir. Çin'de yetişen *P. atalantioides* ile *P. fortuneana* da hemen hemen aynı boydadır ve her ikisinin de kırmızı meyveleri salkımlar halinde öbeklenmiştir. Anayurdu Tayvan olan *P. koidzumii*'nin sık dalları, kırmızı mor sürgünleri ve turuncu-kırmızı renkli meyveleri vardır. Himalayalar'da yetişen *P. crenulata*, 6 m'ye ulaşan boyuyla küçük bir ağaçtır.

ateşgede, ATEŞGÂH ya da ATEŞ TAPINAĞI olarak da bilinir, İran'da Zerdüştlerin ateşe tapındıkları özel yapı ya da açık alan. Üstü örtülü ya da açık olabilen bu tapınağın ortasında çoğunlukla sandal gibi kokulu ağaçlardan tutuşturulan bir ateş yanardı. Yapı niteliğindeki ateşgedeler, her kenarında bir kapı bulunan kare planlı olurdu. Dört kütlesel ayağın taşıdığı kubbeye tromplarla (tonoz bingi) geçilirdi. Ateş ortada, çevresinde pencereler bulunan kapalı bir mekânda yanardı. Sasaniler döneminde yapılan bir çok ateşgede içinde en ünlüsü Fîruzâbad' dakiydi.

ateşkes antlaşması, iki ya da daha çok taraf arasındaki çarpışmalara son vermek için yapılan antlaşma. Ateşkes antlaşmasının koşulları, kapsadığı alan ve süresi, genellikle antlaşmayı yapan taraflarca belirlenir. Ateşkes antlaşması, ölülerin toplanması gibi özel amaçlarla, bölgesel ya da geçici olarak yapılabilir. Buna bölgesel ateşkes ya da mütareke denir. Ateşkesin bir başka biçimi de, 1940'taki Fransız ateşkes antlaşması gibi, taraflar arasındaki tüm çatışmaların sona erdirilmesidir. Çarpışmaların tümüyle sona erdirilmesi, fiili olarak savaşın sonuçlanması anlamına gelse de, hukuksal açıdan böyle kabul edilmez. Uluslararası hukuka göre böyle bir durumda savaş durumu, tarafların ve tarafsız kurumların hak ve yükümlülükleri sürmektedir. Bu nedenle, başka bir sözleşme yapılmadığı sürece, savaşan taraflar ablukaları ve tarafsız gemilerin konaklamalarını denetlemeyi sürdürebilirler. Son zamanlardaki eğilim, ateşkes antlaşmasının kapsamını genişleterek, biçim ve içerik açısından bir ön barış antlaşmasına dönüşmesini sağlamak yönündedir. Bunun bir örneği, 27 Temmuz 1953'te Kore'deki savaşı sona erdiren ateşkes antlaşmasıdır.

Ateşkes antlaşmasına ilişkin genel kurallar 1907 Lahey Barış Konferansı'nda saptanmış ve Lahey Kara Savaşı Yönetmeliği'nde yer almıştır (*bak.* Lahey Sözleşmesi). Bu yönetmeliğin koşullarına göre, bir ateşkes antlaşmasının yeterince açık olmaması, savaşın yeniden başlamasına yol açabilir. Tarafların antlaşmayı ciddi bir biçimde bozmaları ya da karşı tarafa resmen bildirmeleri ile savaş yeniden başlar. Kasıtlı ilerlemeler, bir birliğin hattı dışındaki noktalara el koyması ve birliklerin istenmeyen ya da zayıf bir noktadan geri çekilmeleri, ateşkes antlaşmasının bozulmasını doğuran davranışlar arasındadır.

Almanya ile Müttefikler arasında yapılan ve I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren, 11 Kasım 1918 tarihli ateşkes antlaşması bu tür antlaşmaların alışılmış biçimlerinden iki noktada ayrılır: 1) Taraflar arasındaki görüşmeler sonucunda önce bir "ön ateşkes" yapılmıştır; 2) antlaşma, askeri koşulların yanı sıra siyasal ve mali hükümler de içermektedir. Bütün ateşkes antlaşmalarının olağan seçeneği olan savaşa yeniden başlama, bu antlaşmanın askerliğe ilişkin maddeleriyle Almanya için olanaksız duruma getirilmiştir.

ateşleme kapsülü *bak.* kapsül

ateşleme sistemi, benzin motorunda, silindirlerdeki yakıt-hava karışımını ateşleyen elektrik kıvılcımını yaratmakta kullanılan aygıtlar bütünü. Silindirlerdeki bu yanma hareket ettirici kuvvetin kaynağıdır.

Ateşleme sisteminin temel bileşenleri, akümülatör, indüksiyon bobini (marş motoru), bobinden belirli zaman aralıklarıyla yüksek gerilim boşalımı sağlayan kesici (platin) distribütör ve bujilerdir. Akümülatör genellikle, sistem içinde yaklaşık 40 bin volta yükseltilen 12 voltluk bir elektrik akımı üretir. Distribütör, aralıklarla gelen yüksek gerilimli akımı, ateşleme sırasına göre bujilere(*) dağıtır.

Eski model otomobillerin ateşleme sistemlerinde yüksek gerilimli indükleme kıvılcımlarının yaratılmasında, dönen bir distribütör kamının kumanda ettiği kesicilerden yararlanılırdı. Kapalı durumdayken ateşleme bobininin birincil sarımı üzerinden bir elektrik devresini tamamlayan kesici, kam tarafından açıldığında birincil devre kesilir, dolayısıyla da bobinin ikincil sarımlarında yüksek gerilimli bir atım oluşurdu. Yeni üretilen otomobillerin çoğunda kesicilerin yerini elektronik aygıtlar almıştır. Bunlarda, distribütör milî tarafından işletilen bir magnetik aygıt olan relüktör kullanılır. Bu aygıtla elde edilen periyodik elektrik sinyalleri, güçlendirilir ve bobine giden akımı kontrol etmekte kullanılır. Eskilere oranla daha güvenilir olan yeni sistemler, motorun daha etkili biçimde denetimini ve bujilere daha yüksek gerilimli kıvılcımlar gönderilmesini olanaklı kılmıştır.

Katı hal ateşleme sistemleri de kendisine yeni özellikler kazandıran bir evrim geçirmektedir. Örneğin, kimi ateşleme sistemlerinde, zayıf bir giriş (kesici devre) akımının çok daha güçlü bir çıkış (bobin birincil

devre) akımına kumanda etmesini sağlayan transistorların kullanımıyla kesicilerin ömrü uzatılmıştır.

ateşli romatizma, A grubu hemolitik streptokoklardan ileri gelen ve tüm vücudu etkilemekle birlikte, özellikle yüksek ateş, böbreklerde nefron yıkımına neden olan iltihaplanma, eklemlerde ve kalpte iltihaplanmayla nitelenen hastalık. Özellikle çocuklarda ve gençlerde, en çok da 5-15 yaşları arasında görülür. Gerçek nedeni yeterince açıklanamamış olan bu hastalığın, hemolitik streptokokların doğrudan etkisinden çok, bu hastalık yapıcı mikroorganizmaların toksinlerine karşı vücudun geliştirdiği alerji türünde bir tepkiden kaynaklandığı sanılmaktadır. Streptokok enfeksiyonuna uğramış kişilerin yaklaşık yüzde iki ile üçünde sonradan ateşli romatizma ortaya çıkmaktadır.

Hastalık, streptokokların genellikle boğazda yerleşmesinden birkaç gün ile altı hafta kadar sonra ani bir ateş, eklemlerde ağrı ve iltihaplanmayla başlar. Kalp üfürümlerinin duyulmaya başlaması, kalp atışlarının hızlanması ve kalbin büyümesi, hastalığın kalbe yerleştiğini gösterir. Kalp kasının ve destekleyici yapıların iltihaplanması, kalp kapakçıklarında kalıcı nedbelere ve kasılmalara yol açarak hastanın yaşam süresini kısaltır. Ateşli romatizmanın öbür belirtileri arasında deri altı yumruları ve eritema marjinatum gibi deri döküntüleri, kol ve bacaklarda amaçsız ve istemdışı hareketlerle tanımlanan, sinir sistemi kökenli kore hastalığı, ayrıca karın ağrısı, burun kanaması, halsizlik, iştahsızlık ve kilo kaybı sayılabilir. Ateşli romatizmanın klinik belirtileri, şiddeti ve ikincil etkileri, genellikle hastadan hastaya büyük ölçüde değişir: Fark edilemeyecek kadar hafif biçimde atlatılabileceği gibi, kalp yetmezliği ve ölümle sonuçlanan ağır ve akut bir kriz biçiminde de ortaya çıkabilir. Hastalığın gelişme süreci içinde, boğazdan ya da mikroorganizmaların yerleştiği başka vücut bölgelerinden alınan örneklerin kültürlerinde streptokokları izleyebilme süresi pek uzun olmamakla birlikte, bu mikroorganizmalara karşı oluşan streptolizin O gibi antikorların kandaki düzeyinin yüksek olması tanıyı kolaylaştırır (ASO testi). A grubu hemolitik streptokokların hepsi duyarlı kişilerde ateşli romatizmaya neden olabilir ve bir türün yol açtığı enfeksiyon öbür türlere karşı bağışıklık oluşturmaz. Üstelik ateşli romatizma geçiren kişiler yeniden hastalanmaya özellikle yatkındırlar. Ateşli romatizmaya ilk kez ve yeniden yakalananlarda hastalık penisilinle etkin bir biçimde önlenebilir. Hastalığın belirtilere yönelik tedavisi ise, salisilatların ya da bazı durumlarda kortikosteroit grubu ilaçların kullanılmasına dayanır. Kalp kapakçıklarındaki daralmanın düzeltilmesi için de cerrahi yöntemlere başvurulabilir.

Ateşli romatizmanın görülme sıklığı ve şiddeti, gelişmiş ülkelerde 20. yüzyıl ortalarından bu yana giderek azalmıştır. Streptokoklardan ileri gelen öbür bulaşıcı hastalıklar, örneğin kızıl için de aynı durum söz konusudur. Penisilinin ve başka ilaçların kullanımına bağlı olmayan bu azalma, hastalığın giderek ortadan kalktığını düşündürmekteyse de, Türkiye'de ve birçok ülkede ateşli romatizma bugün de ciddi bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

ateşte yürüme, Hindistan Yarımadası, Malaya, Japonya, Çin, Fiji Adaları, Tahiti, Société Adaları, Yeni Zelanda, Mauritius, Bulgaristan ve İspanya gibi dünyanın birçok yöresinde uygulanan dinsel tören. İlkçağda Eski Yunan, Hindistan ve Çin'de de görülmüştür.

Ateşte yürümenin çeşitli biçimlerine rastlanır. En yaygını, sığ bir çukurun tabanına yerleştirilmiş bir kor tabakasının üzerinde hızla yürümektir. İnanan kişi, rahip ya da kâhin, bazen alevli bir odun ateşinin içinden yürüyerek geçer. Fiji ve Mauritius'ta, odun korlarının yerine korlaşmış taşlar kullanılır. "Ateş banyosu" denen törende ise, inanan kişinin başından aşağı korlar dökülür ya da bu kişi yanan bir meşaleyi vücudu üzerinde gezdirir.

Ateşte yürümeye çeşitli gerekçeler gösterilir. Bazen iyi ürün alınmasına, bazen de katılanların günahtan arındırılmasına yöneliktir. Suç işlediği ya da yalan söylediği öne sürülen kişinin suçsuzluğunu kanıtlamak için de ateş sınavından geçmesi istenebilir. Yara almaksızın ateşte yürüyebilmek, kişinin suçsuzluğunu kanıtlar. Ateşte yürüyenler, yalnız inançları noksan olanların ateşten zarar gördüğüne, inançlıların korunduğuna inanırlar. İnananlar, adak olarak da ateşte yürürler.

Ateşte yürüyenlerin üzerinde bazı yanıklar görülmekle birlikte, ateşten geçmeden önce korunmak için hiçbir özel önlem almadıkları düşünülduğünde vücuttaki yanıkların olağandan çok daha az olduğu söylenebilir. Bu olgu yeterince açıklanabilmiş değildir.

atetoz, el ve ayakların yavaş, amaçsız ve istemdışı hareketleri. El parmaklarının her biri, tamamen düzensiz bir biçimde, ayrı ayrı bükülüp açılır. Parmaklarla birlikte eller, bazı olaylarda kollar, ayak parmakları ve ayaklar da hareket eder. Atetoz genellikle, beyindeki dört önemli sinir düğümünün (bazal gangliyonlar) işlev bozukluklarından kaynaklanır. Hareketler bazen uyku sırasında durabilir. Hastanın direndiği halde ancak kısa bir an engelleyebildiği bu istemdışı hareketler, istemli hareketler sırasında daha da şiddetlenir. *Ayrıca bak.* beyin felci.

Atget, (Jean-) Eugène (-Auguste) (d. 12 Şubat 1857, Libourne, Bordeaux yakınları - ö. 4 Ağustos 1927, Paris, Fransa), fotoğraf sanatçısı. Paris'e ve Parislilere ilişkin resimleriyle 20. yüzyılın en etkili fotoğrafçılarından biri olmuştur.

Yaşamının ilk yılları üzerine pek az şey bilinir. Çok küçük yaşta annesiyle babasını kaybetti ve amcasıyla oturdu. Gemilerde kamarot olarak birçok yolculuk yaptıktan sonra tiyatro oyuncusu olmak için denizcilığı bıraktı. Kendinden yaşça çok büyük bir kadın oyuncuya âşık oldu, onunla birlikte gezici bir tiyatro kumpanyasıyla Fransa'nın bellibaşlı kentlerinde turneye çıktı. Kaba saba bir görünümü olduğu için hep küçük roller ve düşük ücret alıyordu. Atget 40 yaşlarına vardığında, sevgilisi de kendisi de tiyatro oyunculuğuyla geçinemeyecek hale gelmişlerdi. Yeni bir iş bulmak zorunda kalan Atget kısa bir süre ressamlığı denedi ve yaklaşık 1898'de de fotoğrafçı olmaya karar verdi.

Atget'nin "Vitrin: Terzi Mankenleri" adlı fotoğrafı, y. 1910
George Eastman House Collection

Yaşamı bundan sonra, Paris ve çevresinde resimlenmeye değer ne gördüyse hepsinin fotoğrafını çekmekle geçti. Demir parmaklık, çeşme, heykel, ağaç görüntülerinden çeşitli fotoğraf dizileri hazırladı. Dükkân cephelerini ("Sepet ve Süpürge Dükkânı, Paris", 1910), vitrinleri ("Uniformalar, Haller, Paris", y. 1910) ve yoksul satıcıları ("Gezici Abajur Satıcısı", y. 1910) görüntüledi.

Basit ya da sıradan pek az fotoğrafı vardır. Yaklaşık 1920'de çektiği "Café 'La Rotonde,' Montparnasse Bulvarı, Paris" adlı fotoğrafı içinde hiçbir insanın bulunmamasına karşın lirik ve insani bir nitelik taşır. Yaklaşık 1910 tarihli "Dev, Fête du Trône, Paris" onun garip ve insanı tedirgin eden görüntüleri yakalamadaki ustalığını gösterir. Belli başlı müşterileriyse, tarihsel yapı ve anıt fotoğraflarını satın alan müzeler ve tarih kurumlarıydı.

Atget I. Dünya Savaşı sırasında ve daha sonraki yıllarda yoksul düştü. Ama 1921'de, yaşamı boyunca gelen az sayıdaki iş önerilerinden birini aldı: Paris genelevlerini belgeleyecekti. Bu çalışma sırasında "Genelev, Versailles" (y. 1921) gibi usta işi fotoğraflar çekti. 1926'da, Paris'te yaşamakta olan ABD'li ressam ve fotoğrafçı Man Ray, Atget'nin "Vitrin: Terzi Mankenleri" (y. 1910) ve "Kuaför, Avenue de l'Observatoire, Paris" (y. 1920) adlı fotoğraflarını gördü. Onun vitrin camlarındaki yansımaları kullanmadaki ustalığına, bu yansımalarla elde ettiği karışık görüntülere hayran kaldı ve onun dört fotoğrafını *La Révolution Surréaliste* dergisinde yayımladı. Atget'nin yaşamı boyunca yayımlanan yapıtları yalnızca bunlardır.

Atget son yıllarında pek az yapıt verdi. 1900'lerden sonra ekmek, şeker ve süt dışındaki yiyeceklerin tümünün zehirli olduğuna inanarak yalnızca bunlarla beslenmişti. Bu yıpratıcı rejim ve zorlu çalışmalarla geçen uzun yıllar onu fiziksel açıdan oldukça güçsüz bıraktı. Tüm yaşamını paylaştığı kadının 1926'da ölmesinden sonra bütünüyle yalnız kaldı ve yardıma muhtaç duruma düştü. Ölümünden sonra, New York'ta sanat yapıtlarının alım satımıyla uğraşan Julien Levy ile Man Ray'in yardımcısı ABD'li fotoğrafçı Berenice Abbott, onun koleksiyonunun kalan bölümünü satın aldılar. Bu koleksiyon bugün New York'taki Modern Sanatlar Müzesi'ndedir.

atgiller (*Equidae*), *Perissodactyla* (tektoynaklılar) takımından, at, zebra ve eşek gibi yaşayan türlerin yanı sıra, yalnızca fosilleriyle tanınan 60'ı aşkın türü de içeren memeliler familyası.

Familyanın bugün yaşayan altı üyesi de *Equus* cinsindendir. Bunlardan *E. caballus* türüne ve insan eliyle üretilmiş bütün evcil soylarına at(*), üç türe (*E. zebra*, *E. burchelli* ve *E. grevyi*) zebra(*), iki türe de (*E. asinus* ve *E. hemionus*) eşek(*) denir.

Yaban atları bir zamanlar bütün Avrasya'nın kuzeyinde, özellikle geniş ve açık alan-

larda yaşarlardı. Bugünkü evcil torunlarından çok daha küçük yapılı ve kısa bacaklı olan bu hayvanların omuz yüksekliği ancak 120-130 cm kadardı. İÖ 2000'lerde yaban atı sürülerinin çoğu evcilleştirildi, sürü dışı kalanların da zamanla soyu tükendi. Yalnız, yaban atlarının iki alttürü 19. yüzyıla değin yaşamını sürdürebilmiştir: Yüzyılın ortalarına değin Doğu Avrupa'da rastlanan tarpan(*) (*E. c. caballus*) ile Çin ve Moğolistan arasındaki ıssız bozkırlarda yaşayan Asya yaban atı(*) ya da Prjevalski atı (*E. c. przewalskii*). Bugün Kuzey Amerika'nın doğal ortamlarında yaşayan yaban atları ise, bu ülkedeki kolonicilik döneminin başlangıcında kıtaya getirilmiş sürülerden kaçan ya da salıverilen evcil atların torunlarıdır.

Athabasca Gölü, Kanada'da, Kuzeybatı Topraklarının hemen güneyinde, batı bölümü Alberta, doğu bölümü Saskatchewan sınırları içinde kalan göl. 335 km uzunluğunda ve 52 km genişliğinde olan göl 7.936 km²'lik alan kaplar. En derin yeri 124 m'dir. Güneybatıda Peace ve Athabasca ırmaklarıyla beslenen gölü, bu ırmakların deltaları Claire ve Mamawi göllerinden ayırır. Athabasca'nın sularını kuzeybatı yönünde akaçlayan Slave Irmağı, Slave Gölü ve Mackenzie Irmağı yoluyla sonunda Kuzey Buz Denizine ulaşır. Gölü 1771'de Samuel Hearne keşfetmiş ve Lake of the Hills (Tepeler Gölü) adını vermiştir. Kri Yerlilerinin dilinde büyük olasılıkla "kamışlar diyarı" anlamına gelen bugünkü adı ise, 1788'de gölün güneybatı kıyısındaki kürk ticaret merkezi Ft. Chipewyan'ı kuran Kuzeybatı Şirketi'nce verilmiştir. Öteki tek önemli yerleşme, altın ve uranyum yataklarıyla ünlü Uranium kentidir. İki yerleşmeyi, haziran-ekim ayları arasında buharlı gemi seferleri birleştirir. Ticari balıkçılık açısından önemli olan göl, Buffalo Ormanı Ulusal Parkı'nın hemen doğusundadır.

Athabasca Irmağı, Kanada'da, Alberta'nın kuzey kesiminde, Mackenzie ırmak sisteminin en güney bölümünü oluşturan ırmak. Kayalık Dağlarda, kıtanın doğusundaki ve batısındaki akaçlama havzalarını

Athabasca Irmağı üzerindeki çağlayanlar, Alberta
Shostal-EB Inc

ayıran dağ sıralarının yakınında, Columbia buz alanından doğar. Olağanüstü güzellikteki Athabasca Çağlayanının bulunduğu Jasper Ulusal Parkı boyunca akar ve doğuya doğru Alberta'dan geçerek Athabasca Gölü üzerindeki deltasına ulaşır. 1.231 km uzunluğundaki ırmağın akışı ivintilerle kesildiğinden, önemli bir demiryolu başlangıcı olan ve Mackenzie bölgesine liman hizmetleri sunan Fort McMurray'nin yukarısında ırmak ulaşımı sınırlıdır. Athabasca Irmağının başlıca kolları, McLeod, Pembina, Küçük Slave ve Clearwater ırmaklarıdır. Fort McMurray yakınında, ırmak boyunca yaklaşık 115 km uzanan katranlı kumsallarda geniş petrol yatakları vardır. Buralardan çıkarılan petrol, Great Canadian Oil Sands tesislerinde işlenir.

Athamas, Yunan mitolojisinde, eski Boiotia kenti Orkhomenos'ta yaşamış Tarihöncesi Minyai halkının kralı. Athamas'ın ilk karısı, bir Bulut Tanrıçası olan Nephele'dir. Ama sonradan, Kadmos'un kızı İno'ya âşık olur ve Nephele'yi gözardı eder. Nephele öfkelenerek ortadan kaybolur. İno'nun Tanrı Dionysos'u(*) emzirmesi Athamas ile İno'nun, Tanrıça Hera'nın gazabına uğramalarına yol açar. Athamas çıldırır ve oğlu Learkhos'u öldürür. İno ise kurtulmak için öbür oğlu Melikertes ile birlikte kendini denize atar. Sonradan her ikisine de (İno'ya Leukothea, Melikertes'e de Palaimon adıyla) deniz tanrıları olarak tapınılmıştır. Bu arada Athamas, Boiotia'dan kaçar ve sonunda Tesalya'da Phthiotis'e yerleşir. Bu efsane bir olasılıkla, Minyailerin insan kurban etme geleneğini yansıtmaktadır.

Athanaric (ö. 381), 364-376 arasında Vizigotların önderi. Daçya'da Hıristiyanlara acımasız baskılar uygulamıştır. 369-372 arasında giriştiği kıyımın en ünlü kurbanı Aziz Sabas'tır. 376'da Hunlara yenilen Athanaric, birkaç yandaşıyla birlikte önce Erdel'e (bugün Romanya'da) gitti. Ama halkının büyük çoğunluğu, Fritigern'in önderliğinde Roma İmparatorluğu'na kaçtı. Athanaric de 381'de Roma İmparatorluğu'na sığındı ama gelişinden iki hafta sonra Konstantinopolis'te (İstanbul) öldü.

Athanasios I (d. 1230, Adrianopolis - ö. 28 Ekim 1310, Konstantinopolis), Bizanslı keşiş ve Konstantinopolis (İstanbul) patriği. 1274'te toplanan II. Lyon Konsili'nin Ortodoks ve Katolik kiliselerinin yeniden birleşmesi yönündeki kararına karşı gelişen muhalefetin başında yer almıştır. Ortodoks Kilisesi içindeki reform çabaları, hem din adamlarının, hem de yüksek devlet görevlilerinin tepkisiyle karşılaşmıştır.

Athanasios, Yunanistan'daki Aynaroz Dağının kutsal kesimindeki bir manastıra keşiş olarak yerleştikten sonra Filistin'e gitti. Galesios Dağında inzivaya çekildi ve burada papaz oldu. Daha sonra Aynaroz Dağına dönerek bir manastır kurdu. Lyon Konsili'nin kiliselerin birleşmesiyle ilgili kararına karşı çıktığı için, Patrik XI. Ioannes (Bekkos) (1275-82) tarafından Filistin'e sığınmaya zorlandı. Ama 1289'da, birleşme karşıtı İmparator II. Andronikos'un tahta çıkması üzerine Athanasios da Konstantinopolis patriği oldu ve büyük bir kilise reformuna girişti. Din adamlarını katı bir disiplin içine soktu, piskoposların kendi piskoposluk bölgelerinde yaşamasını zorunlu kıldı ve keşişlerin başıboş dolaşmasını yasakladı. Onun 126 mektubundan oluşan derleme, hem I. Athanasios'un reform çabaları, hem de o dönemdeki Bizans'ın toplumsal ve ekonomik koşulları üzerine önemli bir kaynaktır.

Athanasios'un katı önlemleri din adamlarının karşı koymasına yol açınca, İmparator Andronikos, onun görevden ayrılmasını kabul etti. Halkın desteğiyle daha sonra yeniden patrikliğe getirildi. Ama 1307'de Katolik Kilisesi'ne bağlı Fransisken keşişlerini Konstantinopolis'ten kovması üzerine, birleşme yanlıları 1310 başlarında Athanasios'u görevden ayrılmaya zorladılar. Bunun üzerine Athanasios, Konstantinopolis'teki Kserolophos Manastırı'na girdi

Athanasios (AZİZ) (d. y. 293 - ö. 2 Mayıs 373, İskenderiye; yortu günü 2 Mayıs), ilahiyatçı, piskopos ve Mısırlı önder. İsa'nın Tanrı'yla aynı özü taşımadığını, Tanrı'ya benzer ama ondan farklı bir özden yara-

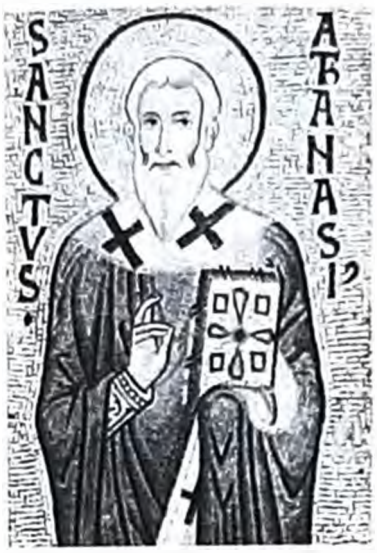

Aziz Athanasios, Palatine Şapeli'nin 12. yy mozaiklerinden ayrıntı, Palermo, İtalya
Anderson-Alinari, Art Resource/EB Inc

tıldığını savunan Ariusçuluğa karşı 4. yüzyılda sürdürülen mücadelede geleneksel Hıristiyan görüşlerin en önde gelen savunucusu olmuştur. Aziz Antonios'un Yaşamı ve Ariusçulara Karşı Dört Söylev, başlıca yapıtları arasındadır.

Yaşamı ve önemli yapıtları. Athanasios İskenderiye'de felsefe ve ilahiyat öğrenimi gördü. 325'te, henüz diyakozken I. Nikaia (İznik) Konsili'ne katılan İskenderiye piskoposu Aleksandros'a eşlik etti. Daha o zamandan tanınmış bir çileci ve ilahiyatçı olduğu için, 328'de ölen Aleksandros'un yerini doldurabilecek tek adaydı. Piskoposluğunun ilk yıllarını, bütün Mısır'ı ve Libya'yı kapsayan geniş piskoposluk bölgesini dolaşmakla geçirdi. Bu sürede, Yukarı Mısır'da yaşayan Kopt keşişleriyle ve önderleri Pakhomios'la önemli ilişkiler kurdu. Kısa süre sonra, imparatorun desteklediği Ariusçu rahiplerle mücadeleye başladı. Nikaia Konsili'nde alınan birleşme kararından dönerek ayrılıkçı bir politika izleyen Lykopolis piskoposu Meletios yanlılarına karşı siyasal nüfuzunu kullandı. 335'te Tyros (Sur) kentinde (bugün Lübnan'da) yapılan piskoposlar toplantısını genel bir konsil olarak tanımayan Athanasios, karşıtlarının ağırlıkta olduğu bu toplantıda, Arius ve Meletios yanlılarına karşı kötü davrandığı yolundaki suçlamaları çürüttü. Athanasios ve karşıtları 336'da Konstantinopolis'te (İstanbul) İmparator I. Konstantinos'la görüştüler. Burada Athanasios, Mısır'dan gelen tahıl ürünlerine el koyma tehdidinde bulunmakla suçlanınca Constantinus onu mahkeme önüne çıkarmadan Ren Bölgesi'ne sürdü.

337'de imparatorun ölümü, Athanasios'a İskenderiye'ye dönme olanağını sağladıysa da I. Constantinus'un oğlu, Doğu imparatoru II. Constantius 338'de sürgün buyruğunu yenileyi. Athanasios, Constantius'un kardeşi Batı Roma imparatoru I. Constans'ın koruması altında Roma'ya sığındı. İskenderiye piskoposluğuna Ariusçu Gregorios getirildi. Buna karşın Athanasios cemaatiyle ilişkisini, her yıl Paskalya Yortusu'nun tarihini ilan ettiği Yortu Mektupları yoluyla sürdürdü. Papa I. Julius'un çabalarına karşın bağışlanmadı. 343'te toplantıya çağrılan genel konsilden de sonuç çıkmadı.

Sardica'da (bugün Sofya) yalnız Batılı ve Mısırlı piskoposların katılmasıyla yapılan toplantıda, Athanasios'un affı için yeni bir başvuruda bulunuldu, ama Doğu İmparatoru bu isteği de geri çevirdi. Bununla birlikte, 346'da I. Constans'ın nüfuzunu kullanması sonucunda geri dönebildiği Mısır'da bir halk kahramanı olarak karşılandı. Bundan sonra, Athanasios'un huzur ve gönenç içinde geçen "altın çağı" başladı. Bu dönemde, sürgünleri ve geriye dönüşleriyle ilgili belgeleri Ariusçulara Karşı Savunma adı altında derledi. Constans'ın 350'de ölümünü izleyen iç savaştan sonra tek başına imparator olan II. Constantius, Ariusçulardan yana çıkmayı sürdürdü. Siyasal suçlamalara hedef olan ve hakkında yeniden sürgün kararı çıkarılan Athanasios'a karşı 356'da bir gece ayini sırasında tutuklama girişiminde bulunuldu. Athanasios bu kez Yukarı Mısır'a kaçarak orada manastırlarda ve kendini destekleyenlerin evlerinde kaldı. Sürgündeyken büyük dinsel yapıtı Ariusçulara Karşı Dört Söylev'i bitirdi; Constantius'a Karşı Savunma ve Kaçışın Savunması adlı kitaplarında kendini savundu. İmparatorun kararında direnmesi ve Ariusçu Piskopos Georgios'un yetki bölgesindeki İskenderiye'den gelen işkence haberleri, Athanasios'un eleştirilerini daha da şiddetlendirdi ve Ariusçuların Tarihi adlı kitabı yazmasıyla sonuçlandı. Athanasios, bu yapıtta Constantius'u Deccal'ın habercisi olarak niteledi.

Constantius'un ölmesi ve halkın nefretini toplamış olan Georgios'un 361'de öldürülmesi üzerine, Athanasios makamına bir kez daha zaferle döndü. 362'de İskenderiye'de topladığı konsilde, farklı terimleri kullansalar da aynı imanı paylaşanları aynı çatı altında birleşmeye çağırdı. Böylece, Tanrı'nın tekliği içindeki ayrımlara Athanasios'un genellikle vurguladığının ötesinde ağırlık veren Üçleme (Teslis) öğretisine giden yol açıldı. Yeni imparator Julianus, Athanasios'a hemen İskenderiye'den ayrılmasını buyurdu. Athanasios, Nil boyunca yolculuk ederek gene Yukarı Mısır'a gitti ve 363'te Julianus'un ölümüne değin orada kaldı. 365'te Ariusçuları destekleyen İmparator Valensius, piskoposu bir kez daha sürgüne yolladı. Halkın sevgisini kazanmış olan Athanasios, bu kez, yöredeki yöneticiler imparatoru kararını değiştirmesi için ikna edene değin birkaç ay İskenderiye yakınlarında saklandı. Sonunda, ölümünden önceki birkaç yılını huzur içinde geçirme olanağını buldu.

Öteki yapıtları. Athanasios'un yaklaşık 335'te tamamladığı iki ciltlik apolojisi, Putperestlere Karşı ve Tanrı Sözünün İnsan Bedenine Bürünmesi Rum Ortodoks ilahiyatının ilk büyük klasiğidir. Athanasios'a göre, Tanrı'nın Oğlu, Tanrı'nın dünyayı yaratmasına aracı olan ebedi "Söz", insanları uzaklaştıkları ilk uyuma yeniden götürmek için insan bedenine bürünerek yeryüzüne inmiştir. Athanasios, Oğul'a Baba'dan daha az önem veren Ariusçulara şiddetle karşı çıkmış, 325'te Nikaia Konsili'nde yapılan tanıma uygun olarak "Oğul'la Baba'nın aynı özden olduğu"nu benimsemiştir.

Athanasios'un öteki önemli yapıtları arasında, Kutsal Ruh'un da Tanrı'nın üç kişiliğinden biri olduğunu savunduğu Sarapion'a Mektuplar, kısa sürede Latinceye çevrilen ve çileci yaşam ülküsünün Doğu ve Batı kiliselerinde yayılmasında önemli yeri olan Aziz Antonios'un Yaşamı yer alır. Kitabı Mukaddes üzerine yazdığı yorumlardan ve vaazlarından yalnızca bazı parçalar günümüze ulaşabilmiş, kısa ilahiyat incelemeleri ile piskoposluk görevine ilişkin yazıların da bir bölümü günümüze kalmıştır. Korinthos piskoposu Epiktetos'a yazdığı mektupta, İsa'nın aynı zamanda eksiksiz bir insan olduğunu savunan görüşleri, sonraki tartışmaların habercisi niteliğindedir. Drakontios'a yazdığı, çölde yaşayan bir keşişi piskoposlukta etkin göreve çağıran mektubu da ilginç yazışmalarından biridir. Düşüncelerindeki berraklıkla inançlarını ve kilisenin özgürlüğünü savunmada gösterdiği bitmez tükenmez enerjiyle, ilahiyatçılar ve kilise önderleri arasında özel bir yer kazanmıştır. Ayrıca yurtseverliğiyle Mısır tarihinin önemli adlarından biri olmuştur.

Athanasios (AYNAROZLU AZİZİ, TRABZONLU ATHANASIOS olarak da bilinir (d. y. 920, Trabzon, Anadolu - ö. y. 1000, Aynaroz Dağı, Yunanistan; yortu günü 2 Mayıs), Bizanslı keşiş. İnziyaya çekilen keşiş ve rahiplerin geleneksel yurdu olan Aynaroz Dağının kutsal kesiminde toplu yaşama dayalı manastır sistemini kurmuştur.

Asıl adı Abraham'dı. Konstantinopolis'teki (İstanbul) yapmacık, kent alışkanlıklarına ayak uydurmuş manastır yaşamını bırakarak Aynaroz Dağına çekilince Athanasios adını aldı. Burada, daha sonra II. Nikephoros adıyla tahta çıkacak olan komutan Nikephoros Phokas'a ruhani rehberlik etti. 963'te, imparatorun da desteğiyle, Aynaroz Dağında dağınık biçimde yaşayan münzevi keşişleri Büyük Laura'da (Yunanca *laura*, "manastır") bir araya getirdi. Bu manastırda toplu halde yaşayan keşişler için bir *Typikon* (Doğu Kilisesi ayin ve törenlerinde uyulması gereken kuralları ve dua adlarını içeren kitap) yürürlüğe koydu. Bu kitap 4. yüzyılda yaşamış manastır kurucusu Caesarealı Basileios ile 9. yüzyıl reformcularından Stoudionlu Theodoros'un düzenlediği benzer kurallara dayanıyordu.

Çeşitli dinsel ve siyasal gruplar, manastır yaşamındaki bu yeniliklere karşı çıktı ve 969'da Nikephoros'un ölümünden sonra Athanasios'u Kıbrıs'a kaçmak zorunda bıraktı. Ama o, rüyasında aldığını öne sürdüğü bir buyruğa uyarak Aynaroz'a döndü. Nikephoros'un ardılı I. Ioannes Tzimiskes, Athanasios'un Aynaroz'a dönüşünü resmen onayladı ve ona malı yardımda bulundu. Tzimiskes, 971-972'de de Aynaroz'a ilk beratı vererek anlaşmazlığı çözüme kavuşturdu. Athanasios, manastır olarak kutsamak üzere olduğu bir binanın çökmesi sonucunda öldü. Yapıtları arasında, Rum ve Süryani manastır sistemlerinden alınmış öğeleri bir araya getiren ek kural kitabı (*Hypotyposis*), manastır içinde yetki aktarımı ile ilgili koşulları içeren ayrıntılı bir açıklama (*Diatyposis*) ve özellikle Paskalya dönemi için düzenlenmiş ayin rehberi sayılabilir.

Athanasios Amentüsü, QUICUMQUE VULT (Latince başlangıç sözleri) olarak da bilinir, 40 kadar dizeden oluşan bir Hıristiyan inanç bildirisi. Katoliklikte ve bazı Protestan kiliselerinde geçerli kabul edilen amentü iki bölümden oluşur; biri Üçleme'yle, öbürü de Tanrı'nın Mesih'te bedenleşmesiyle ilgilidir ve kurtuluşa ermek için bu gibi doğrulara bağlı kalmanın gerekliliğine ilişkin sert uyarılarla sona erer. Bu lanetleyici ifadelerin aşırı sertliğinden ötürü özellikle Anglikan kiliselerindeki kimi eleştirmenler, bu amentünün kullanımının kısıtlanması ya da bırakılması yolunda çaba gösterdiler.

Batı kilisesinde düzenlenen Latince bir belge olan amentü, 12. yüzyıla gelinceye değin bilinmiyordu. 12. yüzyıldan bu yana bilginler genellikle Athanasios Amentüsü'nün 373'te ölen Athanasios tarafından yazılmadığı, 5. yüzyılda Güney Fransa'da kaleme alınmış olabileceği konusunda görüş birliğine vardılar. Amentünün yazarı olarak ortaya birçok ad atılmışsa da, kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. Lérinsli Vincent'ın (ö. 440) 1940'ta bulunan *Excerpta* adlı kayıp yapıtının dilinin büyük ölçüde amentünün diline benzediği görüldü. Dolayısıyla amentüyü Vincent'ın ya da bir hayranının kaleme aldığı kabul edildi.

Amentünün bilinen en erken biçimi, 542'de ölen Arles'lı Caesarius'un hitabelerinin bir derlemesinde önsüz olarak yer almıştır. Görünüşe göre amentünün etkisi 6. ve 7. yüzyıllarda Güney Fransa ile İspanya'da kendini göstermiştir. Dinsel uygulamada 9. yüzyılda Almanya'da, bir süre sonra da Roma'da kullanılmıştır.

Atharvaveda, Vedalar olarak da bilinen Hindistan'ın eski kutsal edebiyatının bir bölümünü oluşturan ilahi ve büyülerin toplandığı kitap. *Ayrıca bak.* Veda.

Atheling *bak.* Aetheling

Athelney, İngiltere'de Somerset ilinde (*county*) küçük tepe. Tone ve Parrett ırmaklarının birleştiği noktada yer alır. Çevresindeki bataklıklar kurutulmadan önce adaydı. 878'de Danlardan kaçarak sığınacak yer arayan Kral Alfred (Büyük), Athelney'de bir kale yaptırdı. Daha sonra buradan çıkarak, Chippenham yakınlarındaki Edington'da kesin bir zafer kazandı. Şükranını belirtmek için adada bir manastır kurdu. Üzerinde Alfred'in adı yazılı olan Alfred Mücevheri(*) 1693'te Athelney'de bulundu.

Athelstan, AETHELSTAN, ETHELSTAN olarak da yazılır (ö. 27 Ekim 939), bütün İngiltere'yi yöneten ilk Batı Sakson kralı.

Athelstan, Mercia'yı yöneten halası Lady Aethelflaed tarafından yetiştirildi. 924'te babası Edward (Yaşlı) ölünce Wessex ve

Athelstan, bir 10. yy el yazmasından tezhip ayrıntısı; Corpus Christi College, Cambridge
Master and Fellows of Corpus Christi College, Cambridge. Courtauld Institute Galleries, Londra

Mercia kralı seçildi. 4 Eylül 925'te Kingston'da bütün ülkenin kralı olarak taç giydikten sonra, ülkenin sınırlarını belirlemek ve güçlü bir yönetim kurmak için çalışmaya başladı. 937'de İskoçya kralı II. Constantine, Strathclyde kralı Owain ve York krallığı üzerinde hak iddia eden Olaf Guthfrithson, kuvvetlerini birleştirerek İngiltere'yi işgal ettiler. Athelstan, egemenliğini büyük bir tehlikeye sokan bu kuvvetleri Brunanburh'da bozguna uğrattı.

Athelstan'ın günümüze ulaşan yasalarından altısı, hırsızlığı ortadan kaldırmak ve

rüşveti cezalandırmak için alınan katı önlemleri ortaya koymaktadır. Bu yasalar, yoksulları korumayı ve küçük yaştaki suçluların cezalarını hafifletmeyi amaçlayan hükümleriyle de dikkati çeker. Athelstan'dan kalan belgelerin çoğunun biçimi ve dili, İngiltere'de o dönemde nitelikli devlet görevlilerinin varlığını, hatta kamu hizmetlerinin başlamış olabileceğini göstermektedir.

Athena, ATHENE olarak da yazılır, Yunan mitolojisinde, kentlerin koruyucusu, savaş, el sanatları ve akıl tanrıçası. Romalılarca Minerva(*) ile özdeşleştirilmiştir.

Temel özellikleri kentlerle ilgili olan Athena birçok bakımdan Kır Tanrıçası Artemis'in karşıtıdır. Athena'nın, Yunan uygarlığı öncesinden gelen bir tanrıça olduğu ve daha sonra Yunanlılarca benimsendiği sanılır. Ama Yunan ekonomisi, Minos uygarlığından farklı olarak önemli ölçüde askeri temele dayandığı için, Athena başlangıçtaki

Varakion, Phidias'ın altın ve fildişinden devasa Athena Parthenos heykelinin (İÖ 438) mermer Roma kopyası (İS y. 130); Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina
Aman Art Resource/EB Inc

evsel işlevlerini korumakla birlikte giderek bir savaş tanrıçasına dönüşmüştür. Çeşitli Yunan kentlerindeki akropolislerle ilişkisi, büyük olasılıkla, kral saraylarının akropolislerinde yer almasından kaynaklanır.

Athena'nın, eşi ya da çocuğu olmadığına inanılırdı. Belki başlangıçta bakire olarak tanımlanmıyordu, ama bu özellik ona çok erken bir dönemde yakıştırıldı. Pallas ve Parthenos ek adlarının yorumu da bakireliğine dayanıyordu. Bir savaş tanrıçası olduğu için, örneğin Aphrodite gibi başka tanrıçalar ona hükmedemez, bir saray tanrıçası olduğu için de kimse kızlığına dokunamazdı.

İlyada'da, Athena, Yunan kahramanlarını yüreklendirip onlarla birlikte savaşan bir Savaş Tanrıçası olarak anlatılır. Onun yardımı zafer demektir. Gene *İlyada*'da, Baş Tanrı Zeus'un savaş işlerini Savaş Tanrısı Ares ile Tanrıça Athena'ya bıraktığı söylenir. Athena'nın ahlakça ve askerlik bakımından Ares'e üstünlüğü, Ares'in salt kana susamışlığı simgelemesine karşılık, Athena'nın savaşın ussal ve uygar yanını, adalet ve beceri gibi erdemleri simgelemesiyle bir ölçüde açıklanabilir. Bu üstünlük ayrıca Athena'nın işlevlerinin çok çeşitli ve önemli olmasından ve Ares'in yabancı kökenli olduğu göz önüne alınırsa, Homeros'un atalarının yurtseverliğinden kaynaklanır. *İlyada*'da Athena, kahramanlık ve savaş ülküsünün kutsal biçimidir: Yakın döğüşte üstünlüğü, zaferi ve şanı canlandırır. Zafere götüren nitelikler, Athena'nın savaşta taktığı göğüs zırhında (*aigis*) bulunur: Korku, nifak, savunma ve saldırı. *Odysseia*'da Athena, Odysseus'un koruyucu tanrıçasıdır. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan efsanelerde ise Perseus ve Herakles'e yardım ettiği anlatılır. Savaş tanrıçası olmanın yanı sıra hükümdarların gönencinin de koruyucusu olan Athena, doğru öğüt, sağgörü ve pratik sezginin tanrıçası durumuna gelmiştir.

Mykene sonrası dönemlerde Athena'nın egemenlik alanı olarak sarayın yerini kent, özellikle de kent kalesi almıştır. Athena'ya birçok yerde tapınılmasına karşın, yakın çağlarda, yalnızca adını verdiği Atina kenti ile arasında bağ kurulmuştur. Burada kent tanrıçası Athena Polias (Kentin Koruyucusu Athena) olarak ortaya çıkışı, antik kent devletinin monarşiden demokrasiye geçişiyle aynı döneme rastlar. Kuşlarla, özellikle de daha sonra kentin simgesi olarak ünlenen baykuş ve yılanla ilişkilendirilmiştir. Doğumu ve kent üzerinde egemenlik kurmak için Poseidon'la yarışması, Parthenon'un alınlıklarında tasvir edilir. *Theogonia*'da Hesiodos, annesi bilinmeyen Athena'nın Zeus'un alnından nasıl fışkırdığını anlatır; Pindaros, bu efsaneye Hephaistos'un, Zeus'un başını baltayla yardığını da eklemiştir.

Athena'nın doğum günü şenliği Panathenaea bitkilerin büyümesiyle ilgilidir. Aynı amaca yönelik Prokharisteria'da, ilkbaharın gelmesiyle tanrıçanın topraktan yükselişi kutlanır. Athena'nın bitkilerle olan ilişkisi, onun kentle ilgili genel işlevlerinin yalnızca bir yan ürünüdür.

Athena, el sanatlarının ve genel olarak barış dönemlerindeki becerilerin de tanrıçası haline gelmiştir. Özellikle eğirme ve dokumacılığın koruyucusu olarak bilinir. Bilgeliği ve doğruluğu kişiliğinde toplaması, becerilerin koruyucusu olmasının doğal bir sonucudur.

Athena, zırhlı ve miğferli olarak, elinde kalkan ve mızrakla betimlenirdi. Atinalı Phidias ve Aiskhylos, Athena imgesinin başka kültürlerce tanınmasına katkıda bulundular. Athena, Phidias'ın başyapıtlarından olan üç heykele de esin kaynağı oldu. Parthenon'daki altın ve fildişinden yapılmış devasa Athena Parthenos bunlar arasındadır. Aiskhylos'un Eumenides adlı tragedyasında, Athena, Areopagos'u (Atina'nın soylular meclisi) kurar ve çıkmaza giren Orestes davasını Orestes'ten yana çözerek, yargıç oylarının eşit olması durumunda sanığın aklanması kuralının ilk örneğini verir.

Athena Nike Tapınağı, Atina Akropolisi'nde yer alan ve Attika-Ion üslubunun en karakteristik örneklerinden biri olan Klasik dönem tapınağı.

Tapınak, Akropolis'in güneybatı köşesindeki Propylaion'un sağındaki setin üstünde yükselir. İÖ 480'de Persler tarafından yıkılan daha eski bir Nike Tapınağı'nın temelleri üstünde mimar Kallikrates'in tasarımına göre kurulmuştur. Yapımına İÖ 448'de başlanmış, İÖ 441'de arası verilmiş, İÖ 432'de yeniden başlanarak İÖ 421'de tamamlanmıştır. Bina Pentelikhon mermerinden olup yaklaşık 6 m × 9 m boyutlarındadır. Ön ve arka cephelerinde dörder sütun bulunan küçük bir *amphiprostylos* biçimindedir.

Tapınak üç basamaklı bir kaide üstünde yükselir. Kutsal mekânı (*cella*) doğuya açılır. Eskiden içinde Tanrıça Athena'nın kült heykeli dururdu. Monolit sütunların taşıdığı baştabanın (arşitrav) üstünde frizler yer alır. Frizlerin uzunluğu 25,3 m'yi bulur. Doğu frizindeki kabartmalarda tanrılar toplantısı, batı frizi kabartmalarında ise Yunan-Pers Savaşı betimlenmiştir. Tanrılar toplantısı frizi, üslup bakımından Parthenon'unkileri andırır. Batı frizinde Persleri yenik olarak gösteren savaş sahneleri çok hareketlidir.

Tapınağın çevresi Nike figürleriyle süslü korkuluk levhalarıyla çevrilidir. Bu Nikelerle bezeli levhalar, İÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında, yeni bir güzellik ideali ortaya koymak için çalışan, hareketlerde canlılık ve inceliği, giysilerdeki çizgilerin akıcı ve uyumlu bir biçim almasını ve ışık-gölge oyunları oluşturmasını sağlamak yoluyla bazı yenilikler yapmak için uğraşan heykel sanatçılarının geliştirdiği "zengin üslup"un en önemli örnekleri arasındadır.

Athena Tapınakları, Tanrıça Athena'ya adanan tapınaklar. *Ayrıca bak.* Assos; Miletos; Priene.

Athenagoras (ö. 2. yy), Yunanlı Hıristiyan filozof ve apolojist. *Presbeia peri Khristianon* (y. 177; Hıristiyanlar İçin Elçilik) adlı incelemesi, Hıristiyanlığın inanç ve ibadet ilkelerini Yunan ve Roma dünyasına açıklamak, Hıristiyanları devlete sadakatsizlik ve ahlaksızlıkla suçlayan putperestlerin savlarını çürütmek amacıyla yeni-Platoncu kavramların kullanıldığı ilk yapıtlardan biridir.

Bazı tarihçilere göre Athenagoras, Atina'nın yerlilerindendi. Daha önce Platoncu iken, sonradan Hıristiyanlığı kabul etti. İskenderiye'ye giderek orada ünlü Hıristiyan akademisinin temellerini attı. Eskiden Yahudileri hedef alan ateistlik (putperestlerin tanrılarını tanımama), yamyamlık (ziyafetlerde çocuk yeme) ve akrabayla cinsel ilişkide bulunma gibi suçlamalar 2. yüzyıla gelindiğinde bu kez Hıristiyanlara yönelmişti. Athenagoras, Roma imparatoru Marcus Aurelius ile oğlu Commodus'a seslendiği *Presbeia*'da bu suçlamaları yanıtladı. Yunan ve Roma uşçuluğunun kavramlarına başvurarak, bütün yurttaşlara tanınan haklardan Hıristiyanların da yararlanmasını istedi. Athenagoras, ateistlik ve çocuk öldürme suçlamalarına, Hıristiyanların kan dökmeden Tanrı'ya ibadet ettikleri karşılığını verdi. Putperestlerin, hiçbir temeli olmayan ve ahlak kavramı tanımayan putlara secde etmesinin onur kırıcı olduğunu ileri sürdü. Buna karşılık Hıristiyanların, ebedi ve kusursuz bir Tanrı'ya inandığını, Tanrı'nın üç ayrı kişiliğe bürünmesinin çoktanrıcı bir düşünce olmadığını vurguladı. Tanrı'nın aynı anda hem tek, hem de üçlü olması düşüncesini, tek bir töz ve irade içinde birden çok kişiliğin bulunması biçiminde açıklayarak Kutsal Üçleme'nin (Teslis) ilk ussal apolojisini ortaya attı.

Athenagoras, Hıristiyanların cinsel bakımdan ahlaki düşkünlük içinde olduğu suçlamasını da reddetti; Hıristiyanlığın, kötü düşünceyi, iki kez evlenmeyi, çocuk düşürmeyi ve gladyatör döğüşlerini izlemeyi yasaklayan ahlak kurallarının bazen çok katı yorumlarını yaptı. Bir yandan devlete boyun eğilmesini savunurken, bir yandan da ölümden sonraki yaşama hazırlanmanın önemi üzerinde durdu.

Athenagoras'ın yazdığı sanılan *Peri anastaseos nekron* (Ölülerin Dirilişi Üzerine) adlı kitapçık, bedenin ruhun zindanı olduğunu ileri süren Platoncu görüşü yadsır, madde ve ruhun birbirini bütünlediğini savunur. Ölülerin bugünkü bedenleri ile dirileceği savını, Tanrı'nın her şeye gücünün yettiği ve kendi suretini insanlara sonsuza değin göstermeyi amaçladığı temeline dayandırır.

Athenagoras I, asıl adı ARISTOKLES SPYROU (d. 25 Mart 1886, Vasilikón, Yanya yakınları, Yunanistan - ö. 7 Temmuz 1972, İstanbul), 1948-72 arasında Fener patriği ve İstanbul başpiskoposu.

Athenagoras, bir hekimin oğluydu. Heybeliada'daki ruhban okulunda eğitim gördükten sonra 1910'da diyakoz oldu. Atina'da daha sonra Fener patriği olan başpiskopos Meletios'un yanında başdiyakoz olarak görev yaptı. Kilise görevlerinde giderek yükseldi. 1922'de Korfu metropoliti, 1930'da 1.950.000 üyeli Kuzey ve Güney Amerika Rum Ortodoks Kilisesi'nin başpiskoposu oldu. Bu görevdeyken birçok yeni bölge kilisesinin kurulmasına ve birçok yeni okulun açılmasına önayak oldu. Açtığı okullar arasında, Yunan asıllı ABD'li papazların eğitildiği ruhban okulu da vardı.

1948'de Fener patriği seçilen Athenagoras, Papa VI. Paulus'un sözleriyle, "Bütün Hıristiyanların uzlaşmasının büyük savunucusu" olarak sivrildi. Kendi girişimiyle, 1964'te Kudüs'te Papa VI. Paulus'la buluştu. Böylece, Katolik Kilisesi ile Rum Ortodoks Kilisesi arasında 1439'dan beri ilk görüşme gerçekleşti. İki önder, 1054'te iki kilisenin karşılıklı aldığı aforoz kararlarının yürürlükten kaldırılması üzerinde 1965'te görüş birliğine vardılar. Bu tarihsel olay, Roma'daki San Pietro Bazilikası ile İstanbul'daki Fener Patrikhanesi'nde aynı anda düzenlenen ayinlerle sonuçlandırıldı.

Athenaios (d. Naukratis, Mısır; ö. İS y. 200), Eski Yunanlı dilbilgisi uzmanı. *Deipnosophistai* (Gastronomlar) adlı yapıtıyla ünlüdür. On beş ciltlik bu yapıtın 10 cildi eksiksiz, öteki ciltleri özet olarak günümüze ulaşmıştır. Yapıt, şölen sofrasında bir araya gelen seçkin ve bilgili kişilerin, yemekler ve başka konular üzerindeki tartışmalarını anlatır. Tartışmacılar arasında, Galenos gibi gerçek kişilerin de adları geçer. Yaklaşık 800 yazardan alıntının bulunduğu *Deipnosophistai*'nin önemi, kaybolmuş Antik Çağ yapıtlarından bazı bölümleri günümüze ulaştırmasından ve o çağdaki yaşamın bütün yönlerine ilişkin alışılmadık bilgiler aktarmasından kaynaklanır.

Athenodoros (KANANALI, SANDON OĞLU ATHENODOROS olarak da bilinir (d. İÖ 74, Tarsus yakınında Kanana, Kilikya - ö. İS y. 7), Eski Yunanlı stoacı filozof. Sonradan Augustus unvanıyla Roma imparatoru olan Octavius'un öğretmeniydi. Gene bir stoacı olan Pergamon (Bergama) Kitaplığı görevlisi Athenodoros Kordylion ile arasında yalnızca ad benzerliği vardır. Octavius üzerinde kalıcı etkisi olan Athenodoros'un, İÖ 44'te onunla birlikte Roma'ya kadar gittiği sanılmaktadır. Sonra Tarsus'a dönerek kentin yönetsel yapısını değiştirmiş, Roma'nın desteklediği mülk sahiplerinden oluşan bir yönetim kurmuştur. Yapıtlarından hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Athenodoros'a ilişkin ana bilgi kaynakları *De Officiis* adlı yapıtının yazımına yardımcı olduğu Cicero ile Yunanlı coğrafyacı ve tarihçi Strabon'dur.

Athens, ABD'de Georgia'nın kuzeydoğu kesiminde kent. Oconee Irmağı üzerinde yer alır. 1785'te öğretime açılan Georgia Üniversitesi'nin merkez yerleşimi olarak 1801'de kuruldu. 1872'de Clarke ilinin (*county*) merkezi oldu. Adını, büyük olasılıkla, Yunanistan'daki Atina'dan almıştır. Üniversiteyle birlikte gelişen kent, mandıracılık yapılan, kümes hayvanları ve sığır yetiştirilen zengin bir tarım bölgesinin ticaret merkezi oldu. Tavuk eti işleme, giyim, dokuma, saat, elektrik motorları ve transformatör üretimi, başlıca sanayi etkinlikleridir. Lucy Cobb Enstitüsü, Taylor-Grady Evi ve Joseph Henry Lumpkin Evi gibi, İç Savaş öncesinden kalma yapılar günümüze değin korunmuştur. ABD Deniz Kuvvetleri İkmal Sınıf Okulu buradadır. Nüfus (1990) kent, 45.734; metropoliten alan, 156.267.

Atheriniformes, uçanbalık, gümüş, çamuka, zargana gibi deniz türlerini ve pek çok tatlı su türünü kapsayan kemiklibalıklar takımı.

Exocoetoidei alttakımının üyeleri (uçanbalıklar, yarımgagalar, zarganalar) ince, uzun gövdeli, boyları 1 m'nin altında olan balıklardır. Türlerden çoğunun yumurtalarında, su bitkilerine tutunmalarını sağlayan yapışkan iplikçikler bulunur. Sırt ve anüs yüzgeçleri birbirinin tam karşısında ve gövdenin iyice gerisinde yer alır. Kuyruk yüzgecinin alt diliminin tepe diliminden daha büyük olması, bu balıkların saldırganlardan kaçmak için su yüzeyine doğru yükselmelerine yardımcı olur.

Cyprinodontoidei alttakımı küçük, yüzeye uyum sağlamış, çiftleşme ve yumurtlama biçimleri oldukça karmaşık olan hepçil balıkları içerir. Uyum yetenekleri yüksek olan bu balıklar, aşırı sıcaklık, kuraklık ve tuzluluk gibi koşullara dayanıklıdır. Çenelerinde bulunan küçük dişlerden ötürü dişlisazancık denen bir grup balığın yaşam çevrimi genellikle bir yıllıktır, erişkinler yaz aylarında ölmeden önce çamur içine gömülmüş yumurtalar bırakırlar; yağmurların başlamasıyla bu yumurtalar açılır ve yaşam çevrimi yinelenir.

Dörtgözlerin birçok türü yüzeyde yaşamaya eşsiz bir uyum gösterir. Gözleri, her birinin ayrı ağtabakası (retina) ve saydam tabakası (kornea) olan üst ve alt loplara ayrılmıştır; böylece aynı anda suyun hem altını, hem üstünü görebilirler. Erkeklerin ve dişilerin eşey organları bazılarında sağda, bazılarında soldadır. Bu nedenle, eşey organları solda olan erkekler ancak eşey organları sağda olan dişilerle çiftleşebilirler (ya da tersi). Canlı yavru doğuran türlerde, erkeğin anüs yüzgeçleri gonopodyum denen bir döllenme organına dönüşmüştür. Aralarında lepistesler ve kılıçkuyruklar da bulunan birçok tür canlı yavru dünyaya getirir.

Atherinoidei alttakımından olan balıklar küçük ve uzunca gövdelidir; iri gözleri ve iki sırt yüzgeçleri vardır. Büyük gümüşsü pullarıyla tanınan ve denizlerin ya da göllerin kıyıya yakın sularında sürüler halinde dolaşan balıklar, örneğin gümüşbalığı ve grünyon bu alttakımdandır. Grünyonlar her bahar, bazen yazın ortalarına doğru yumurtlamak için dolunay zamanında sudan çıkarlar. Sular yükselirken, kumsaldaki grünyonlar yumurtalarını kumların arasına gömerler ve yaklaşık iki hafta sonra, yeniden yükselen sular yavruları denize doğru sürükler.

Atherton, Gertrude Franklin, eö HORN (d. 30 Ekim 1857 - ö. 14 Haziran 1948, San Francisco), biyografik ve tarihsel romanlarıyla tanınan kadın yazar.

Verimli yazarlık yaşamına, boğucu bir evliliğin yol açtığı kısıtlamalardan kurtulabilmek için başladı. İlk yapıtı "The Randolphs of Redwoods" (y. 1882; Redwoods'lu Randolph'lar). *The Argonaut*'ta imzasız yayımlandı. Kendini içkiye veren iyi yetişmiş bir kızın gerçek öykusüne dayanan bu romanın yayımlanması, Atherton ailesinin gücenmesine yol açtı. Yapıt, 1899'da *A Daughter of the Vine* (Ayyaş Kız) adıyla kitap olarak basıldı.

Atherton'ın sık sık çıktığı gezilerde edindiği bilgi birikimi, yazılarına canlılık katıyordu. Yapıtları genellikle hem olumlu, hem olumsuz tepkiler aldı. Kapsamlı bir araştırma sonunda yazdığı, Alexander Hamilton'ın yaşamını anlatan *The Conqueror* ise (1902; Fatih) hem eleştirmenlerin övgüsünü kazandı, hem de çok satan kitaplar arasına girdi. Hormon tedavisiyle gençleştirilen bir kadını anlatan, kendi deneyimlerine dayalı *Black Oxen* (1912; Kara Öküzler) romanı farklı değerlendirmelere yol açmakla birlikte en çok okunan yapıtı oldu.

Atherton uzun yazarlığı süresince 40'ı aşkın romanın yanı sıra edebiyat dışı birçok kitap da yazdı. Belki de hızlı yazdığı için bütün yapıtlarında aynı düzeyi tutturamadı, ama iyi yapıtları, yazarlık gücünü ve canlı betimleme yeteneğini ortaya koyar.

Atherton Platosu, Avustralya'da, Queensland'in kuzeydoğu kesiminde plato. Avustralya Cordillerası içinde yer alır. Kuzeyde Palmer, güneyde Burdekin ırmaklarıyla çevrilidir. 31.000 km²'lik bir alan kaplar. Ortalama yüksekliği 600-900 m arasındadır. Bu yükseklik nedeniyle görece bol yağış alan ve zengin volkanik topraklarla kaplı olan plato, çok verimli bir tarım bölgesidir.

Bölgede ilk yerleşmeler 1870'lerde görüldü. 1890'a gelindiğinde, platoda birçok maden işletmesi açılmıştı. Maden cevherleri tükenince çalışan nüfus tarıma yöneldi. Platoda bugün tütün, yerfıstığı ve mısır yetiştirilir, hayvancılık ve mandıracılık yapılır. Elde edilen ürünler, bölgenin başlıca kentleri olan Atherton, Herberton ve Mareeba'da işlenir. 1.330 km güneydoğudaki Townsville'e kadar gemiyle süt gönderilir. Platoda, Eacham ve Barrine krater gölleri yer alır. Barron, Herbert, Johnstone ve Tully ırmakları da buradan doğar.

Atholl (2. Kontu ve 1. Markisi), John Murray (d. 2 Mayıs 1631 - ö. 6 Mayıs 1703), İngiliz İç Savaşı'nın önde gelen adlarından İskoçyalı kralcı. III. William ile II. Mary'nin tahta çıkışının ertesine değin Stuart'ları desteklemiştir.

Murray soyundan gelen Atholl 1. kontunun oğluydu. Glencairn kontunun 1653'te giriştiği ayaklanmanın başlıca destekçisi oldu. Ama ertesi yıl, İskoçya'daki Commonwealth birliklerinin başkomutanı George Monck'a teslim olmak zorunda kaldı. Restorasyon döneminde İskoçya'da birçok yüksek görev aldı, 1676'da markiliğe yükseldi. Ama daha sonra Presbiteryenlere uygulanan baskılara karşı krala gönderilen protesto yazısını imzaladı. 1680'de İskoçya tümamiralı oldu. 1681'de parlamento başkanlığına getirildiyse de, aynı yıl boşalan başbakanlık başkasına verildi. 1684'te Argyll lordu vekilliğine atandı. 1685'te bölgeyi denetimi altına aldı; haziran ayında, Inchinnan'da Monmouth dükü yanlısı bir saldırı hareketine öncülük eden Argyll kontunu yakaladı.

1688-89 Devrimi'nde III. William ve II. Mary'nin Edinburgh'da kral ve kraliçe ilan edilmesini desteklemekle birlikte, kararsız bir tutum gösterdi. Dundee Ayaklanması sırasında, "içmelere gitme" bahanesiyle Bath'a çekildi. Ama Sir James Montgomery'nin II. James lehine düzenlediği terti-

be (1690) ve daha sonra başka entrikalara adı karıştı. Haziran 1691'de affedildi. Kuzey İskoçya'daki karışıklıkların bastırılmasında hükümet için çalıştı.

Derby 7. kontu James Stanley'nin kızı Amelia ile evlenen Atholl, bu yolla Isle of Man'in, kendinden sonra gelen Atholl dükalarına geçmesini sağladı.

Atholl (2. Markisi ve 1. Dükü), John Murray (d. 24 Şubat 1660, Knowsley, Lancashire, İngiltere - ö. 14 Kasım 1724, Huntingtower, Perth, İskoçya), İskoçyalı soylu. III. William ile II. Mary'nin tahta çıkmasını ve Hanover hanedanının taht üzerindeki iddialarını desteklemiştir.

Atholl 1. markisinin oğluydu. 1689'da III. William ile II. Mary'nin tahta çıkmasını destekledi. Ama babasının yokluğunda, aile çevresinin büyük çoğunlukla kardeşi Lord James Murray komutasında Dundee Ayaklanması'na katılmasını önleyemedi. 1703'te Atholl dükü oldu. 1703-04'te Simon (Lord Lovat), Atholl'u Kraliçe Anne'e yönelik bir komploya karıştırmak istedi. Ama komplo açığa çıkarıldı ve Atholl, kraliçeye bir açıklama göndermek zorunda kaldı.

1705-07 arasında, İngiltere ve İskoçya'nın birleşmesine şiddetle karşı çıktı. Ama gerçek mi uydurma mı olduğu belirsiz bir hastalığı gerekçe göstererek, II. James yanlılarının 1708'deki saldırısına katılmadı ve Blair'deki (Perthshire) şatosunda sıkı gözetim altında tutuldu. 1710'da Torylerin iktidara gelmesiyle görevine döndü. 1712'de İskoçya yüksek komiseri oldu. I. George'un tahta çıkmasıyla (1714) görevinden alındı. 1715 ayaklanmasında üç oğlunun II. James yanlılarına katılmasına karşın hükümetin yanında yer aldı. 4 Haziran 1717'de Rob Roy'u (Robert MacGregor) yakaladı ama Roy kaçmayı başardı.

Atholl (4. Kontu), John Stewart (ö. 24/25 Nisan 1579, Kincardine Castle, Auchterarder yakınları, Perthshire, İskoçya), bir süre Kraliçe Mary Stuart'ı destekleyen İskoçyalı Katolik soylu.

Stewart soyundan gelen Atholl 3. kontu John Stewart'ın oğluydu. 1542'de babasının yerine geçti. Mary Stuart'ın en çok güvendiği adamlarındandı; ama 1567'de Lord Darnley'in öldürülmesi üzerine, kraliçeye karşı Protestan soylularla birleşti. Mary'nin tahttan indirilmesinden sonra başa geçen oğlu VI. James'in naipler konseyinde görev aldı. 1569'da yeniden kraliçenin safına geçti. 1572'de rakibi Morton kontunun naip seçilmesini engelleyemedi. James Mart 1578'de naipliği kaldırınca Atholl, Argyll kontunun da yardımıyla, Morton'un görevden alınmasını sağladı ve *lord chancellor* (Lordlar Kamarası başkanı) oldu. Morton'un iki ay sonra yeniden James'in vesayetini alması üzerine, İspanya'nın müdahale edeceği beklentisiyle, Argyll ile birlikte 7 bin kişilik bir orduyla Sterling üzerine yürüdü. Görüşmeler sonunda üç konta da hükümette görev verilerek uzlaşma sağlandı.

20 Nisan 1579'da bu uzlaşmayı kutlamak üzere verilen ziyafette, Atholl birdenbire rahatsızlandı. Bir olasılıkla zehirlenme sonucunda, dört ya da beş gün sonra öldü. Oğlu Atholl 5. kontu John'un 1595'te erkek vâris bırakmaksızın ölmesi üzerine, kontluk toprakları tahta geri döndü.

Athos Dağı *bak.* Aynaroz Dağı

atıcılık, nişancılık eğitimi amacıyla yivli tüfek, av tüfeği, toplu ve şarjörlü tabanca ile değişik türde hedeflere ateş etmeye dayanan spor.

Başlangıç. Beceri sınamak amacıyla belirli bir hedefe atış, ateşli silahların ortaya çıkışından (İS y. 1300) çok önce, okçuluk ile başladı. Önceleri savaşlarda kullanılan ateşli silahlar, daha sonra avcılığa da girdi. Ateşli silahların ilk dönemine ilişkin bilgilerin yetersizliği yüzünden, hedefli atışların ne zaman başladığı bilinmemektedir. Atıcılık sporunun ilk dönemi, büyük ölçüde, yivli tüfeğin ilk dönemiyle çakışır. Bilinen ilk atıcılık karşılaşması, 1477'de Bavyera'daki Eichstätt'te yapıldı. Bir olasılıkla fitilli tüfek kullanılan bu yarışta atış mesafesi 200 m idi.

İsviçreli bir ressamın elinden çıkmış 1504 tarihli yağlıboya bir resimde, günümüzdekine oldukça benzer bir tüfekle atış düzeni görülür. Resimdeki yarışmacılar, çevresi ve üstü kapalı atış kabinlerinden, arka

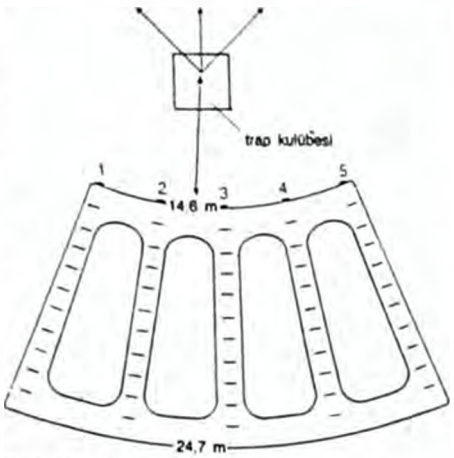

Trap atış alanı

plandaki hedeflere ateş etmektedir. Hedeflerin yanında, hedef işaretçilerinin atış sırasında gizlendiği ve daha sonra atıcılara ve hakemlere bir sopa ya da direk ucunda isabet değerlerini bildirdiği birer küçük kulübe vardır. Karşılaşma ve sayı hakemleri, sağ ön tarafta üstü çardaklı bir masanın çevresinde durmaktadır. Resimde çok sayıda renkli bayrak uçuşmakta, ayrıca izleyicilere de yer verilmektedir.

Birçok Alman müzesinde, 1540'lardan kalma hedef tahtaları vardır. Düğünler için yapılan ve konuklarca ateş edilen bu tahtalar, daha sonra anı olarak ev sahibine bırakılırdı. 16. yüzyılda tüfekle hedefe atış, Avrupa'nın birçok yerinde ve özellikle Almanların yaşadığı ülkelerde, gözde bir eğlence haline geldi. Aynı yüzyılın sonlarında, hedefli atışlar için yapıldığı sanılan, oldukça karmaşık bir göz nişangâhı ve yivli burgusu olan, özenle süslenmiş çakmaklı tüfek mekanizmaları ortaya çıktı.

Rusya. Rusya'da hedefli atışlar, ilk kez 1737'de Çariçe Anna İvanovna'nın, sarayında bir atış alanı yaptırmasıyla başladı. Bu yarışlarda hedef olarak kuş uçuruluyor, en başarılı nişancılara elmas kakmalı altın kupalar veriliyordu. Zamanla sarayca düzenlenen atış yarışmaları gelenek halini aldı. 1806'da Petersburg'da çoğunlukla subaylarca kurulan Amatör Atıcılar Derneği, ağırlıklı olarak çakmaklı tabancalarla atışa yöneldi. 1834'te gene Petersburg'da kurulan ilk atış alanında küçük bir ücret karşılığında halk da tüfek ve tabanca atışları yapmaya başladı. 1850'lere doğru halka açık atış alanı sayısında büyük artış oldu. 1890'larda bir dizi atıcılık derneği kuruldu. Kendisine ait bir atış alanı bulunan Rus Atletizm Derneği, Petersburg Amatör Sporlar Derneği, Petersburg Kapalı Salon Atıcılık Derneği ve Riga Atıcılık Derneği bunlar arasındaydı. 1897'de Rusya Nizami Avcılık Derneği, tüfekle atıcılık yarışmalarının kurallarını yayımladı ve ertesi yıl iki turnuva düzenledi. Bunlardan ikincisine 200'ü aşkın atıcı katıldı. 1899'da yeni kurulmuş bulunan Güney Rusya Atıcılık Derneği, iki ayrı kategoride düzenlediği yarışmalarda en başarılı nişancılara altın ve gümüş madalyalar verdi. Atıcılık alanında tüm-Rusya ölçeğindeki ilk şampiyona 1913'te Kiev'de, ikincisi ise 1914'te Riga'da yapıldı. Sovyet nişancılarının Olimpiyat ve Dünya şampiyonalarındaki sürekli başarıları, Rus halkının bu spor dalına gösterdiği geleneksel ilgiyi yansıtıyordu.

Yenidünya. Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinde tüfek atıcılığı, giderek batıya doğru ilerleyen sınır boylarında ve Atlas Okyanusu kıyılarındaki çiftliklerde günlük yaşamın ayrılmaz bir parçasıydı. Buralarda tüfek, korunma ve avcılığın yanı sıra hedefli atış amacıyla da kullanılırdı.

Yenidünya'nın Almanya ve İsviçre kökenli silah ustalarının 1750'lerden sonra ürettiği çakmaklı Kentucky tüfeği, o sırada haylı uzun sayılan 180 m mesafeden büyük isabet olanağı sağladı. O yıllarda hemen her köyde ve yerleşme biriminde hafta sonları ve bayramlarda genellikle 100 ya da daha çok nişancının katıldığı atıcılık karşılaşmaları yapılırdı. Bu yarışmalarda hedef, genellikle, isle ya da yakılarak karartılmış ve üzerine, kesişme noktası merkezi gösteren "X" işareti kazınmış bir tahtaydı. Ortaçağdaki mancınık okçularının kullandığı hedefleri andıran, bir direğin tepesine yerleştirilmiş, tahtadan bir kuş figürüne atış yapmak da yaygın bir yöntemdi. Ayrıca bir sandığın ya da kayanın arkasında yalnızca başı ve boynu görülecek biçimde bağlanmış hindilere atış yapmak da alışılagelmiş bir yarışmaydı.

1830'lara doğru, nüfusun yoğun olduğu Doğu'da ve Ortabatı'nın kent ve kasabalarında atıcılık kulüpleri kuruldu. Hedefe, bir sıra ya da sehpanın arkasından atış yapma yöntemi, 1840'tan önce geliştirilmişti. 1850'lerde Vermont'ta, Ulusal Tüfek Kulübü adıyla bir destekli atıcılık kulübü kuruldu. Daha çok bölgesel nitelikte olan bu kulübün üyeleri, ağızdan dolma tüfeklerle yaptıkları isabetli atışlardan dolayı büyük ün kazandılar. Ulusal Muhafız Birliği subayları, nişancılığı geliştirmek amacıyla, 1871'de Ulusal Tüfek Derneği'ni kurdular.

İngiltere. Tüfekle hedefe atış, bir spor dalı olarak, İngiltere'de daha 1800'e varmadan yaygınlık kazandı. Konuyla ilgili ilk İngilizce kitap, "Silahşör Bir Onbaşı" takma adını kullanan Yüzbaşı Henry Beaufoy'un 1808'de yayımladığı *Scloppetaria: Or considerations on the Nature and Use of Rifled Barrell Guns* (Scloppetaria: Yivli Namlulu Tüfeklerin Özelliklerine ve Kullanımına İlişkin Görüşler) oldu.

İngiliz ordusu, 1800'den sonra çeşitli tiplerde yivli tüfekler üzerinde araştırmalar yürüterek özellikle 550 m'den uzak hedeflere yönelik uzun mesafeli atıcılığa ağırlık verdi. 1850'lerin başında bu amaçla kurulan gönüllü tugayların Birleşik Krallık'taki en iyi nişancıların bir bölümü yazıldı. Uzun mesafeli atıcılık öylesine tutuldu ki, Ulusal Tüfek Derneği'nin 1860'ta düzenlediği ödüllü yarışmanın ilk atışını Kraliçe Victoria yaptı. İrlanda yivli tüfek takımı, 1873'te yapılan bir karşılaşmada İngiltere ve İskoçya'yı yendikten sonra, 700 m, 800 m ve 900 m mesafelerde yarışmak üzere ABD'li atıcılara meydan okudu. Long Island'da yapılan karşılaşmayı, o zamana değin 550 m'den uzun mesafeye atış yapmamış olan ABD takımı kazandı.

Uzun mesafeli atışlara duyulan ilgi, 19. yüzyılın son 30 yılında hızla arttı ve 20.

yüzyılda da İngilizce konuşulan tüm ülkelerde sürdü. Avusturalya ve Yeni Zelanda gibi çok uzak yerlerden İngiltere'ye gelen takımların da katıldığı uluslararası yarışmalar, 1930'lara değin sık sık tekrarlandı.

Schuetzen atıcılığı. Almanya-İsviçre kökenli olan ve Orta Avrupa'nın büyük bölümünde neredeyse hiç değişikliğe uğramadan yüzyıllar boyunca yürütülen Schuetzen atıcılığı, 1880'lerde çok yaygınlaştı. Bu türde, açık alanda 90 m ya da 180 m'den, kapalı alanlarda ise 23 m'den, hedeflere ayakta ateş edilirdi. Bu tür, Avrupa'da ve ABD'de 1920'lerde unutulmaya yüz tuttu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra binlerce kulüp ve derneğin kurulmasıyla yivli tüfekle atıcılık hızla gelişti. Bu alanda, küçük çaplı (22 kalibrelik) tüfeklerle atıcılık ağırlık kazandı.

Tabanca. Tabancayla hedefe atış, kabaca yivli tüfeğe benzer bir gelişme göstermekle birlikte, nişan alıp hedefi vurmanın zorluğundan dolayı aynı ölçüde yaygınlaşamamıştır. Şarjörlü tabancayla atıcılık, Olimpiyat Oyunları'nda başlangıçtan (1896) beri yer almaktadır. Ulusal Tüfek Derneği şampiyonalarına, İngiltere'de 1893'te, ABD'de ise 1900'de tabanca da alınmıştır.

Av tüfekleri. Av tüfekleriyle hedefe atış, av hayvanlarını ve özellikle dağ ve su kuşlarını vurmaya yönelik alıştırmalardan doğdu. Bu alanda uzun yıllar, önceden kestirilemeyecek bir açıdan salıverildikleri için iyi bir avcılık becerisi kazandıran güvercinler kullanıldı. Uçan güvercinlere atış, 20. yüzyılın ikinci yarısında da Fransa, İtalya ve İspanya'da gözde bir spor olmayı sürdürdü.

19. yüzyıl sonlarında birçok ülkede bu uygulamanın yasaklanması ya da gözden düşmesi üzerine güvercinlerin yerini önce cam küreler, ardından günümüzde de kullanılan ve "kil güvercin" de denen trap (yaylı bir araçtan havaya fırlatılan tabak biçimindeki hedef) aldı. Avcılık eğitiminin ötesinde kendine özgü bir çekicilik kazanan trap atıcılığı, günümüzde daha çok avla ilgisi çok az olan nişancılar arasında yaygın bir uğraş olmuştur.

Çapı 11 cm, kalınlığı 3 cm, ağırlığı da 99-113 gram olan traplar, zift ile kil ya da kireçtaşı karıştırılarak yapılır. Kolayca kırılabildiği için, tüfekten çıkan tek bir saçmanın değmesi sayı yapmaya genellikle yeter. Trap atış alanı, beş atış istasyonunun 15 m önünde yer alan tek bir trap kulübesinden oluşur. Hedefler, atıcının ilerisine doğru ve göremediği değişik açılardan havaya atılır. Atıcının, her istasyonda beş tane olmak üzere toplam 25 hedefe ateş açmasıyla bir nizami atış yapılmış olur. Çifte yarışmalarda iki hedef aynı anda havaya atılır ve atıcının, bunların her birine birer atış yapması gerekir. Genellikle çifte namlulu 12 kalibrelik av tüfeği kullanılır. Olimpiyatlar'da, her yarışmacı bir günde 25 hedeflik dört atış yapar. İki gün sonunda 200 denemede en çok isabet sağlayan birinci olur.

20. yüzyıl başlarında ABD'de, avcılara trap atıcılığından daha değişik atış açısı olanakları sağlayan bir alıştırma olarak skeet atıcılığı geliştirildi. Bu atıcılık türü, 1925'te ayrı bir dal olarak kabul edildi. Skeet, trap atıcılığından, trapların atış alanının iki noktasına konması ve hedeflerin hem doğrudan ileriye, hem de diyagonal olarak atıcının görüş açısının çaprazına atılabilmesi bakımından ayrılır. Bir atış sırası içinde 25 hedefe ateş edilir. Sekiz atış istasyonunun her birinde, iki trap kulübesinden atılan tek tek hedeflere iki atış yapılır. Daha sonra birinci, ikinci, altıncı ve yedinci istasyonlardan, kulübelerden aynı anda atılan çifte hedeflere dört atış yapılır. 25. atış hakkı, ilk başarısız atışın hemen ardından kullanılır. Yirmi dört atışta da isabet sağlanması durumunda 25. atış isteğe bağlı olarak alanın herhangi bir yerinden yapılır.

Skeet atıcılığında genellikle 12 kalibrelik yarı otomatik düz av tüfeği kullanılmakla birlikte, resmi niteliği olmayan yarışmalarda başka tüfek türleri de geçerli kabul edilir. Bazı yarışmalarda atıcılar, tüfeklerinin kalibrelerine göre gruplandırılır.

Uluslararası yarışma ve organizasyonlar. Atıcılık, 1896'dan bu yana bir Olimpiyat sporu sayılmaktadır. İlk Olimpiyat Oyunları'nda, ordu yivli tüfek, hizmet tabancası, hareketli geyik ve yabandomuzu ile uçan güvercin atıcılığı alanlarında yarışmalar yapıldı. Zamanla şu atıcılık dalları da Olimpiyatlar'a katıldı: Serbest tabanca (1936), seri tabanca (1948), küçük çaplı yivli tüfek yatma pozisyonu (1900) ve üçlü (ayakta-diz çökerek-yatarak) pozisyon (1952), havalı tüfek (1984), trap (1900-1924; 1952), skeet (1968), hareketli hedef (koşan yabandomuzu) (1900; 1976). Kadınlara da açık olmasına karşın, ilk Olimpiyatlar'daki atıcılık yarışmalarına yalnızca erkekler katıldı. 1976 Oyunları'nda, daha önce dünya birincisi de olmuş ABD'li bir kadın atıcı, yivli tüfekte (üçlü pozisyon) gümüş madalya kazandı. 1984'te kadınlar için aynı üç atıcılık dalı oluşturuldu: Spor tabanca, havalı tüfek, küçük çaplı standart tüfek (üçlü pozisyon). Böylece, erkekler ve kadınlar yalnızca trap ve skeet dallarında birlikte yarışmaya başladı (Olimpiyat birincilikleri için *bak.* Olimpiyat Oyunları).

Atıcılıkta ilk Dünya Şampiyonası 1897'de düzenlendi. Daha sonraki dünya şampiyonaları, 1907'de kurulup 1919 ve 1946'da yeniden örgütlenen uluslararası yönetim organı Uluslararası Atıcılık Birliği'nin (ISU) gözetiminde yapıldı.

Dünya Şampiyonası yarışmaları, küçük çaplı yivli tüfek, serbest yivli tüfek, merkezden itmeli tabanca (22 kalibrelik), havalı tüfek, havalı tabanca ve av tüfeği dallarında düzenlenir. Hareketli geyik ve hareketli yaban domuzu yarışlarında 22 kalibrelik dürbünlü sevk çemberli ya da 222 kalibrelik merkezden itmeli tüfekler kullanılır. Öteki atış dallarında, metal gez ve arpacık kullanılır. Küçük çaplı tüfeklerle ayakta, diz çökerek ve yatarak 50 m mesafeden atış yapılır. Üçlü pozisyonlu karşılaşmalar, serbest tüfek ve ordu tüfeği dallarında 300 m mesafeden yapılır. Serbest tabanca yarışmalarının mesafesi 50 m, merkezden itmeli ve seri yarışmalarının mesafesi ise 25 m'dir. Kâğıttan yapılan hedefler ortak merkezli daire biçiminde ya da (seri tabanca ile hareketli geyik ve yabandomuzu dalları için) gölge-resim biçimindedir.

Türkiye'de atıcılık. Türkiye'de, atıcılık sporu 1910'dan başlayarak, daha çok avcılık biçiminde gelişti. Bu dalda etkinlik gösteren ilk kulüp Fenerbahçe oldu (1913). Avcılık ve atıcılığın öncü adları arasında Ziya Bey (Merdivenköylü), Adnan Bey, Şair Emin Bülent, Galip ve Necati beyler sayılabilir. Sait Selahattin Cihanoğlu'nun çabalarıyla, Fenerbahçe Kulübü'nde avcılık ve atıcılık bağımsız bir şube haline getirildi.

Atıcılık, avcılığın dışında 1950'den sonra ele alınmaya başlandı. Poligonların yapılmasında Atıcılık Federasyonu teknik danışmanı olan Cihanoğlu'nun büyük katkısı oldu. Türk atıcılar, uluslararası yarışmalarda ilk kez 1959 Akdeniz Oyunları'nda yer aldılar. Mehmet Dursun, Erdoğan Karaöz, Fettah Günay, Ahmet Tugay, İsmail Hakkı Sel, Sudi Çekver, Burhan Atılla, Fadıl Körıstan, Güneş Yunus, Yalçın Öngöru, Galip Nişlioğlu, Metin Salihoğlu, Türker Özenbaş, Osman Giraud, Sıtkı Giraud, Gülden Atılla, Hakan Alemdar ve Melis Giraud, bu dalın önde gelen adları arasındadır. Pahalı bir spor oluşu, atıcılığın Türkiye'de gelişmesini önlemiştir. Türk atıcılar, uluslararası alanda genellikle Balkan klasmanında yer almaktadırlar.

Âtıf Efendi (İSKİLİPLİ MEHMED ÂTİF EFENDİ olarak da bilinir (d. 1876, İskilip, Çorum - ö. 24 Şubat 1926, Ankara), son dönem Osmanlı din bilgini. *Frenk Mukallıdlığı ve Şapka* (1924) adlı risalesinin Şapka Kanunu'na karşı girişilen eylemlere esin kaynağı olduğu suçlamasıyla İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edilmiştir.

Temel eğitimini İskilip'te tamamladıktan sonra İstanbul'da medrese öğrenimi gördü. 1905'te Darülfünun-ı Osmani (sonradan İstanbul Üniversitesi) Ulum-ı Âliye-i Diniye Şubesi'ni bitirdi ve Kabataş Lisesi'nde Arapça öğretmenliğine atandı. Fatih Camisi'nde de müderris oldu. Kısa süre sonra şeyhülislam tarafından Bodrum'a sürüldü. Burada da saraya jurnal edilince Kırım'a kaçtı, oradan Varşova'ya geçti. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra İstanbul'a döndü. *Sırat-ı Müstakim*'de (sonradan *Sebilü'r-Reşad*) yazmaya başladı ve medreselerde müfettişliğe atandı. 1909'da 31 Mart Olayı'nın ardından bu kez İttihat ve Terakki hükümetince sürgün edildi. İstanbul'a döndükten sonra gene medreselerde görev yaptı. Mustafa Sabri, Mustafa Saffet ve Said-i Nursi'yle birlikte Müderrisler Cemiyeti'ni kurdu. Bu kuruluşun devamı olan Teali-i İslam Cemiyeti'ne bir süre başkanlık etti (1919). Şapka Kanunu'na karşı çıkanların Aralık 1925'te Rize'de giriştiği eylemlerde, bu kanundan çok önce yazdığı risalenin kışkırtıcı etkisi olduğu gerekçesiyle Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. Savcının hapis cezası isteminde bulunmasına karşın Âtıf Efendi idama mahkûm edildi.

Âtıf Efendi'nin idamına yol açan risalesinin yanı sıra *Miratü'l-İslam* (1916), *Din-i İslamda Men'-i Müskirat* (1924) ve *Mutnü'l-Talebe* (1910) adlı risaleleri ile bazı dergilerdeki yazıları derlenip sadeleştirilerek *Frenk Mukallıdlığı ve İslam* (1976) adıyla yeni harflerle yayımlanmıştır. Öbür yapıtlarından *İslam Yolu* 1959'da, *Medeniyet-i Şerriye ve Terakkiyat-ı Diniyye* ise *Şeriat Medeniyeti* adıyla 1975'te yeni harflerle yayımlanmıştır.

Âtıf Efendi Kütüphanesi, İstanbul'un Vefa semtinde, Sultan I. Mahmud'un defterdarlarından Âtıf Efendi'nin 1741'de yaptırdığı Osmanlı barocu üslubundaki kütüphane yapısı. Önde, konsollarla caddeye doğru taşan iki katlı görevli konutları, bunların arkasındaki bahçede kütüphane yer alır. Yapı, çevresinde nişler bulunan, sekiz köşeli, merkezi planlı bir okuma salonu ile arkasındaki dikdörtgen planlı bir kitap deposundan oluşur. Okuma salonuna bahçeden yedi basamaklı bir merdivenle çıkılır. Taşıyıcı duvarlar kesme taş ve tuğladan almaşık örgüyle yapılmıştır. Mekânlar, yapıya hareketli bir kitle görünümü sağlayan çeşitli yüksekliktekı tonozlarla örtülmüştür. 1966-70 arasında yapılan onarımda bodrum kat temizlenerek, üst kattaki okuma salonuna eklenen yeni bir salon daha elde edilmiştir.

atık değerlendirme, kullanılmış ürünlerden artakalan maddeleri eski durumuna dönüştürerek yeniden kullanılır hale getirme. Atık değerlendirme kavramı, petrol, gaz, kömür, maden cevheri ve ağaç gibi

doğal kaynakların giderek kıt ve pahalı hale gelmesi ve atıkların hava, su ve karayı kirletmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Kullanılmış eşyaları değerlendirmenin ilk örnekleri askeri amaçlıydı. Her savaştan sonra galipler, yenilenlerin silahlarına el koyardı. Batık gemilerin ve yüklerinin kurtarılması da o ölçüde eskiye gider. Sığ limanlarda batan ya da kayalara oturan gemilerde çoğu kez kolaylıkla işe yarar hale getirilebilir eşya ve malzeme bulunurdu. Sonraları elverişli donanımların gelişmesi, derindeki deniz yüklerinin de kurtarılmasına olanak verdi. Günümüzde bu tür işlemler derin sularda bile yapılabilmektedir.

Atık değerlendirme işlemleri, iç ve dış değerlendirme olarak ikiye ayrılabilir. İç değerlendirme, bir üretim sürecinde ortaya çıkan atıkların yeniden kullanılmasını kapsar, bu tür değerlendirmeye metal işleme sanayisinde yaygın olarak başvurulur. Örneğin bakır boru imalatında atık olarak bir miktar boru ucu ve kırpıntı çıkar; bunlar yeniden eritilerek dökülür. Dış değerlendirme, yıpranmış ya da kullanılmaz hale gelmiş ürünlerden artakalan malzemenin yeniden işe yarar hale getirilmesi demektir. Gazete kâğıdı ya da başka kâğıt ürünleri elde etmek için eski gazete ve dergilerin toplanması bunun bir örneğidir.

İç ve dış değerlendirme arasındaki ayrım, teknolojik açıdan olmasa bile ekonomik açıdan büyük önem taşır. Çünkü atık değerlendirmeye, ancak yeniden işleme maliyetinin, yeni hammaddeyi işleme maliyetinden daha düşük olduğu durumlarda başvurulur.

Demir-çelik. Demir içeren ürünler, hem iç, hem dış değerlendirme yöntemiyle yeniden yararlı hale getirilebilir. Metal kırıntılar ve defolu ürünler, iç değerlendirme yoluyla, çelik üretilen birimin dışına hiç çıkmaksızın eritme, dökme ve çekme işlemlerinden geçerek yeniden üretim sürecine katılır. Demir ve çelik imalatçılarının çoğu, koklarını kendileri üretir. Kok ocağından elde edilen yan ürünler arasında çeşitli organik bileşikler, kükürtlü hidrojen ve amonyak bulunur. Organik bileşikler arıtılarak satılır; amonyak da sulu çözelti halinde satılabileceği gibi, amonyum sülfat oluşturmak üzere sülfürik asitle birleştirilip kurutularak gübre biçiminde pazarlanabilir.

Çelik imalatı sırasında yüksek sıcaklıktaki çekme ve haddelemede oluşan kabuğu gidermek için çelik, sülfürik ya da hidroklorik asit ile işlemden geçirilerek paklanır. Çeliğe ağır ağır işleyerek kabuğu söken asit, çözelti halinde demir bileşikleri oluşturur. Bu çözeltiler, demir okside dönüştürülerek daha çok çelik üretmek üzere yeniden işlenebilir. Tüketilmemiş asit sonraki paklama işlemlerinde kullanılabilir. Yüksek fırın cürufu ve bir ölçüde de çelik cürufu, inşaat sanayisinde, yol yapımı ve çeşitli beton ürünlerinde çok amaçlı bir agrega olarak kullanılır. Takonit demir filizinin üretilmesi sırasında çıkan döküntüler köpüklü yapı malzemelerine dönüştürülür. Benzer bir işlemi bakır, kurşun ve çinko madenciliğinde ortaya çıkan döküntülere de uygulamak olanaklıdır.

Demir-çelik ile ilgili sanayide dış değerlendirme biçiminde de birçok uygulama görülür. Hurda çelik yansımalı fırın, Bessemer dönüştürücüsü ve bazik oksijen fırını için gerekli yük malzemesinin büyük bölümünü sağlar. Hurda çelik, temel malzeme olarak çelik kullanan çeşitli imalat işlemlerinden sağlanır.

Eski bir otomobil ortalama yüzde 62 demir ve çelik, yüzde 28 demirdışı metaller ve yüzde 10 kauçuk, plastik ve dokuma malzemesi içerir. Otomobillerde atık değerlendirme, gerçekte yeniden işleme aşamasına gelmeden önce başlar; karbüratör ve elektrik donanımı parçaları gibi bölümler sökülüp onarılarak satılabilir. Belçika'da geliştirilen bir işlemde, otomobilleri parçalamadan önce üzerlerine -196°C sıcaklıkta sıvı azot sıkılır. Bu sıcaklıkta çelik kırılgan bir hal alırken, bakır ve alüminyum gibi demirdışı metaller gevrekleşmez. Böyle aşırı soğutulmuş bir otonun çelik parçaları, parçalayıcıda, tıpkı beton bir zemine çarpan cam gibi tuz buz olur. Böylece toplaşma eğilimi gösteren öteki metal bölümler, parçalanmadan sonra demir ve çelikten kolaylıkla ayrılır. Aynı temel işlemler çamaşır makinesi, buzdolabı ve öteki büyük çelik ya da demir eşyalara da uygulanır.

Demirdışı metaller. Günümüzde alüminyum, bakır, kurşun ve gümüş gibi, demirdışı metallerden yapılma hurda eşyaları ayırmanın tek pratik yolu elle sökmedir.

Kullanılmış alüminyum malzemelerin yeniden işlenmesi büyük bir sanayi dalı oluşturur. Bu sanayi tornalanmış parçalar, ıskarta dökümler, kaplama levhaları, hatta dekoratif plastikle kaplı alüminyum parçalar türünden malzemenin değerlendirilmesini içerir. Bunlar sıcaklığın işlem görecek malzemeye üst duvardan doğru yayıldığı bir yansımalı fırına atılır. Böylece katkı maddeler yanarken, metaller de erir. Elde edilen eriyik külçe olarak dökülür ve çekme ya da kalıp işlemlerinde kullanılmak üzere satılır.

Iskartaya çıkan akümülatörler kullanılmış kurşunun başlıca kaynağını oluşturur. Akümülatör levhalarının eritilmesiyle yeni akümülatör imalatı için antimonlu kurşun (bir kurşun-antimon alaşımı) ya da ayrı ürünler halinde saf kurşun ve antimon elde edilir.

Fotoğraf kâğıtları ve röntgen filmleri az miktarda ama değeri yüksek gümüş içerir. Bunları değerlendirmek için yakmaya dayalı değerlendirme yöntemleri geliştirilmiştir. Fotoğraf kâğıtlarında kullanılan gümüş tuzlarının büyük bölümü uçucudur. Yakma sırasında çıkan gaz, su püskürtme yoluyla soğutularak elektrostatik bir çökelticiden geçirilir ve böylece gümüş tuzlarının hemen tümü yeniden elde edilir. Bu gümüş yeniden işlenip fotoğraf kâğıtlarını kaplamak için kullanılabilir.

Bakır, kurşun ve çinko filizleri genel olarak sülfür halindedir. Bu filizler kavrulduğunda ortaya çıkan kükürt dioksit ayrılarak satılabileceği gibi, daha da yükseltgenerek (işlemden geçirildiğinde sülfürik asit oluşturan) kükürt trioksit elde edilebilir ya da kükürt elementine indirgenebilir. Eritme fırını gazlarını değerlendirme yöntemi ekonomik bakımdan çekici olmamakla birlikte, çevre kirlenmesini önlemeye yönelik yasalar gereğince bu işlemin benimsenmesi kaçınılmazdır.

Radyoaktif atıklar. Nükleer enerji reaktörlerinde, genellikle uranyumdan oluşan yakıtın ve öteki malzemelerin nötron bombardımanına uğramasıyla meydana gelen çekirdek bölünmesinde istenmeyen yan ürünler de oluşur. Reaktör içinde bulunan ve ağırlıklı olarak uranyumdan oluşan malzeme işe yarama süresinin sonuna geldiğinde, uranyumun yalnızca küçük bir bölümü tüketilmiş olur. Ama bu uranyumu yeniden işlemek için yakıt elemanlarının ayrılması gerekir. Standart yeniden işleme tekniklerinde yakıt elemanları asit içinde çözündürülür ve karışımdan uranyum ayrılır. Ama ortaya çıkan asit yüksek derecede radyoaktif çekirdek bölünmesi ürünleri içerdiğinden, yeniden kullanım için yalnızca küçük bir bölümünden yararlanılabilir.

Kauçuk. Eskiden, kullanılmış kauçuk maddelerin büyük bölümü yakılırdı. Ama hava kirlenmesini önlemek amacıyla birçok ülkede bu işlem önemli ölçüde kısıtlanmıştır. Kauçuk fabrikalarının çoğunda iç değerlendirme yaygın olarak uygulanır. Yeniden işlenmiş ürünler, birinci sınıf kauçuk gerektirmeyen her yerde kullanılabilir. Dış değerlendirme ise yıllardan beri bir sorun oluşturmaktadır. Eski ve yıpranmış otomobil lastiklerini yeniden işlemenin maliyeti, bu yoldan elde edilen malzemenin değerini bir hayli aşmaktadır. Buna karşılık hurda kauçuk ürünlerinin yakılarak damıtılması, değerli kimyasal maddelerin elde edilmesine olanak sağlar. Bunların arasında başka kimyasal maddelerin imalatında kullanılabilen bir sıvı yağ, yakıt değeri olan yanıcı bir gaz ile filtre kömürü olarak ya da beton ve asfalt yollarda bağlayıcı olarak kullanılan karbonlu atık sayılabilir.

Kimyasal maddeler ve plastikler. Kimya sanayisi, birçoğu ekonomik açıdan değerlendirilemeyen yüzlerce atık madde üretir. Hava ve su kirlenmesini önlemek için bu dalda atık değerlendirmesi zorunlu hale gelmiştir.

Plastik imalatında birçok işlem sonucunda metil etil keton ve tolüen gibi çözücü buharlar ya da dioktil fitalat gibi plastikleştiriciler ortaya çıkar. Bu maddeler, hava ve çözücü karışımının aktifleştirilmiş karbon ya da kömürden oluşan taneli bir katmandan geçirilmesiyle işe yarar hale getirilebilir. Böylece çözücünün yüzde 95-99'luk bölümü hava akıntısından ayrılır. Doyum noktasına ulaşan katmana buhar verilir. Bu buhar, çözücünün hemen tümünü aktifleştirilmiş karbondan söküp dışarı alır. Yoğunlaştırma yoluyla elde edilen çözücü ve su karışımı damıtma ya da durultma işlemiyle birbirinden ayrılır.

Birçok böcek ve ot öldürücü ilaç ile plastik maddelerin imalatında klorun zehirli bileşiklerini içeren atık oluşur. Çoğu yanıcı olan bu atıklar genellikle yakılır. Bu yanma işleminde ortaya çıkan hidrojen klorür son derece zehirlidir, ama suda çözünen bir niteliğe sahiptir. Bu yüzden suyla yıkanarak ayrılabilir. Ancak bu işlem de seyreltik hidroklorik asidin bertaraf edilmesi sorununu ortaya çıkarır. Bu asidi kireç ile nötralize etmek çevre kirliliği sorununu çözmez, çünkü etkimenin sonucunda çıkan kalsiyum klorür de su için kirletici bir maddedir. Hidroklorik asidi piyasada kullanılan tuzruhu ya da susuz hidrojen klorür gazı olarak işe yarar hale getirmek için bazı işlemler geliştirilmiştir. Bu ürünlerin her ikisi de kâr getirecek biçimde yeniden işlenebilir. Uçak benzini imalatında ortaya çıkan çürük yumurta kokulu kükürtlü hidrojen yakılarak kükürt dioksite dönüştürülür; kükürt dioksit de yukarda sözü edilen yollarla değerlendirilebilir. Kükürtlü hidrojen yetersiz havada yakıldığında, kükürt buharı oluşur. Bu buhar yoğunlaştırılıp kristalize edilerek kimya sanayisinde yeniden kullanılabilir.

Ev atıkları. Ev çöplerinden cam ve metal parçalar çıkarıldıktan sonra, geriye esas olarak organik atıklar kalır. Bunlar birkaç değerlendirme işlemine tabi tutulabilir. Gömme ya da kompostlama işlemi sonunda toprağın biyolojik etkimesi atıkları çürütür ve bileşenlerin toprağa karışmasını sağlar. Çöpleri yetersiz bir hava ortamında yakmaya dayanan piroliz işlemi, bazı gaz yakıtların ve kimyasal maddelerin yeniden elde edilmesine olanak verir. Çöp yakma, başlıca iki çevre sorunu açısından umut verici bir özellik taşır: Bu işlemde açığa çıkacak ısıdan elde edilecek elektrik enerjisi dünya çapında giderek artan enerji talebini karşılayabilir. Ayrıca giderek büyüyen organik atık ve çöp dağları bu yolla ortadan kaldırılabilir.

Enerji üretimi atıkları. Taşkömürü türünden bir fosil yakıt yakıldığında uçucu kül denen biçimsiz silis ve alümina yuvarlarından oluşmuş ince taneli bir toz oluşur. Bu kül elektrostatik çözelticilerle baca gazlarından ayrılarak portland çimentosu ve beton yapı ürünlerinde kullanılır. Ayrıca yol döşeme malzemelerinde temel olarak; zift karışımında, çatı kaplama malzemeleri ve cam macununda dolgu olarak; toprağı iyileştirici ve dayanıklı kılıcı bir katkı malzemesi olarak; petrol kuyularında harç olarak; aşındırma ve aşındırıcı püskürtmeyle temizleme uygulamalarında aşındırıcı toz olarak kullanılır.

Kâğıt ve öbür selüloz ürünleri. Ağaç, sarılgan bitkiler, ot ve saman ağırlık olarak yaklaşık üçte bir oranında selüloz içerir. Bu nedenle gıda işleme, kerestecilik, kâğıt yapımı ve tahıl hasadında büyük miktarda atık ürün birikir. Belediye ve sanayi kuruluşlarınca toplanan döküntü kâğıt, paçavralar, kutular, tahta, ot ve yapraklar selüloz atık yığınını daha da büyütür. Tahıl sapları ve şekerkamışı küspesinden duvar panosu, presli kapı iskeleti ve bitki köklerini koruyucu tabaka gibi malzemeler yapılır. Kısa pamuk elyafı, tahta ve benzeri liflerden kimya alanında kullanılan selüloz elde edilir. Bezelye sapları ve lifli bitki atıklarından hayvan yemi elde edilir. Yulaf, pirinç ve buğday saplarından hayvanların altına serilmek üzere altlık yapılır. Küspe ve mısır koçanından bazı kimyasal maddeler üretilir.

Daha çok özsuyu için yetiştirilen portakallardan, başka değerli ürünler de elde edilir. Bu portakalların sıkılarak yıkamadan geçirilen ve süzülüp kurutulan kabukları hayvan yemi olarak kullanılır. Kabuklardan ayrılan bölüm ağır ve besleyici bir şekerli sıvıya dönüştürülür.

Ağaç kabuğu, tahta yongası ile bıçkı, kâğıt hamuru ve kâğıt fabrikalarından çıkan odunsu atıklar, gübre ve toprak iyileştiricileri olarak kullanılır. Kâğıt yapımında kraft işlemi sırasında çeşitli sıvı atıklar oluşur. Bunlardan terebentin, metil alkol, dimetil sülfür, etil alkol ve aseton gibi değerli kimyasal maddeler sağlanır. Kâğıt hamuru ve kâğıt imalatında ortaya çıkan yapışkan çamur ve gübre imalatında ortaya çıkan fosfat balçık, alçı duvar panosu yapımında kullanılabilir.

Cam. Dünyanın her yanında pek çok sayıda cam kap kullanılmasına karşın, bunlar yeniden değerlendirilmez. Tüketiciler tarafından eski haline geri getirilenler bile eninde sonunda hasara uğrar ya da kırılır. Cam atıklarını değerlendirmede asıl sorun, öteki döküntülerden ayıklama ve renklere göre ayırmada ortaya çıkar. Yeni cam üretiminde yaklaşık yüzde 15 kırık ya da döküntü cam kullanılır. Hammadde çok ucuz olduğu için, ne kadar camın yeniden işlenebileceğini araştırmayı gerektirecek bir ekonomik neden de yoktur. Eritilmiş atık cam soğuk sudan geçirilerek, toprak dolgu ve toprak iyileştiricisi olarak yararlanılabilen, yol kaplamak için asfalt ile karıştırılabilen, ana yapısı kum olan bazı yapı malzemelerinde kum yerine kullanılabilen bir tür cam tozu elde edilir.

Balık ve hayvan atıkları. Ticari balıkhanelerde ve işleme fabrikalarında elde edilen ve balık ile kabuklu deniz hayvanı parçalarını içeren atıklarda, değerli yağlar ve çok miktarda protein bulunur. Bu proteini hayvan yemine çevirmek ve hayvan atıklarından temeli alkanlar (parafinler) olan sıvı petrol üretmek için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Hayvan atıklarını hayvan yemi imalatında kullanılmak üzere işlemeye yönelik yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Ayrıca bu atıkları geniş çaplı gübrelemede kullanmaya ve kurutulan atıklardan bahçe gübresi elde etmeye dönük araşırmalar da yürütülmektedir.

Su. Evlerdeki atık sular pis su arıtma tesislerine gider ve burada arıtılarak yeniden kullanılabilir hale getirilir. Buna karşılık sanayi sularının çoğu ırmak, dere ya da denize akıtılarak doğanın değerlendirmesine bırakılır. Doğanın bir ölçüde bazı atıkların üstesinden gelmesine karşın, bu tür atıkların geniş bir boyut kazanması geçici ve kalıcı yıkımlara yol açmaktadır. Zararlı atıkların dökülmesi kimi yerlerde yasalarla yasaklanırken, kimi yerlerde de ön işlemler yapılması öngörülmüştür.

Atılgan, Yusuf (d. 27 Haziran 1921, Manisa - ö. 9 Ekim 1989, İstanbul), öykü ve roman yazarı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde okudu. Fakülteyi bitirdiği yıl (1944) Akşehir Maltepe Askeri Lisesi'nde edebiyat öğretmeni oldu. 1945'te, öğrenciliği sırasında siyasal olaylara katıldığı gerekçesiyle yargılanıp altı ay hapis cezası aldı. Cezaevinden çıktıktan sonra doğduğu yöreye dönüp çiftçilikle uğraşmaya başladı ve en önemli iki romanını bu sırada yazdı. 1976'da İstanbul'a döndü, çeşitli yayınevlerinde redaktörlük yaptı.

Lise sıralarında şiir ve öykü yazmaya başlayan Atılgan, *Tercüman* gazetesinin yarışmasına gönderdiği "Evdeki" adlı öyküsüyle birinci oldu (1959). 1957-58 Yunus Nadi Armağanı Yarışması'nda ikinciliği kazanan *Aylak Adam* (1959, 1985) Atılgan'ın adını geniş bir çevreye duyurdu. Roman genç bir kentli aydının çözümlemesiydi. Bütün değerlerini yitirmiş, toplumda yerini bulamamış bir aydınlar çevresinde yaşayan roman kahramanı, tek çıkış yolunu sevgide görüyordu. Ona göre sahte değerlerin yaygın olduğu bir toplumda gülünç olmayan tek şey sevgiydi. Öte yandan, çeşitli düzeylerde bireysel sorunları olan kahramanın sevgiyi umutsuzca arayışı, bilinçli olarak kuru ve olgusal bir dille anlatılıyordu.

Yusuf Atılgan *Varlık* ve *a* dergilerinde yayımlanan öykülerini *Bodur Minareden Öte* (1961), çocuk öykülerini de *Ekmek Elden Süt Memeden* (1981) adlı kitaplarda topladı. İkinci romanı *Anayurt Oteli*'nde (1973, 1987) bir otel kâtibinin cinsel yalnızlığını ve sapıklığını anlatıyordu. Romanın kahramanı Zebercet bilinçlilikten, hatta zihinden adeta yoksun gibiydi. Yapıt, somut bir kişiden çok, psikolojik bir bozukluğun öyküsünü anlatıyordu. Roman 1987'de Ömer Kavur tarafından filme alındı.

atışma, âşıkların saz eşliğinde karşılıklı şiir söylemesi. Bir tür şiir yarışması olan atışma, matla (bağlama) ya da dostça sona erer.

Âşık edebiyatının halk öyküleri geleneğine göre âşığın, kendi yöresinde tanınmış bir âşıkla ya da başka yörelerin ünlü âşıklarıyla karşılaşıp atışarak onları mat etmesi gerekir. Ancak o zaman âşıklık sanatının ikinci aşamasına geçebilir. Atışma türü şiirin geçmişi Yunus Emre'ye değin uzanır. 16. yüzyıldan sonra bu tür şiirler yaygınlaşmış, 19. ve 20. yüzyılda en güzel örnekleri verilmiştir.

Atışmanın kendine özgü kuralları vardır. Geleneğe göre âşıklar, meclisi bir divanla açar, muamma, sataşma ve taşlama türündeki şiirlerle sürdürürler. Açış faslından sonra, orada bulunan bir âşık ya da halk şiiri geleneğini bilen biri bir ayak(*) verir ve atışma bu ayakla başlar. Âşıklar şiirlerini bu ayağa uygun ayak ve ölçüyle söylerler. Atışmalar genellikle saz eşliğinde doğaçtan söylenen, soru-yanıt biçimindeki şiirlerle sürer. Atışmayı kazanan, karşısındakini mat eden âşık, meclisi bir taşlama ya da destanla bağlar. Karşılaşma dostça bitmişse, sonunda medhiyeler söylenir.

Atışma geleneği, 1966'dan bu yana her yıl Konya'da düzenlenen Âşıklar Bayramı(*) törenleriyle günümüzde de sürmektedir.

Atik, Celal (d. 1918, Boğazlıyan, Yozgat - ö. 27 Nisan 1979, Ankara), Türk güreşçi. Serbest ve grekoromen stillerde başarılı güreşler çıkarmıştır.

Güreşe köyünde karakucakla başladı. Askerliği sırasında Ankara'da mindere çıktı (1936) ve tekniğiyle dikkati çekti. Ertesi yıl

Atik
(Belgeler Yayıncılık Arşivi)

sıkletinde (67 kg) Türkiye birincisi olarak milli takıma girdi. İki stilde de başarılı oldu. Serbest stilde 1946 Avrupa (67 kg), 1948 Olimpiyat (67 kg), 1949 Avrupa (73 kg) ve 1951 Dünya (73 kg) şampiyonluklarını kazandı. Grekoromen stilde ise 1940 Balkan (72 kg) ikincisi, 1947 Avrupa (67 kg) üçüncüsü ve 1950 Dünya (73 kg) ikincisi oldu. 1951'de güreşi bıraktıktan sonra, çeşitli kulüplerde antrenör olarak çalıştı. 1956'da Türk milli güreş takımı çalıştırıcılığına getirildi, uzun süre bu görevde kaldı.

Atik Ali Paşa Camisi, İstanbul Çemberlitaş'ta II. Bayezid'in sadrazamlarından Atık Ali Paşa'nın 1496'da yaptırdığı cami. Beş kubbeli bir son cemaat yeri, yalın bir minare ve ibadet mekânından oluşur. İbadet mekânı merkezde bir kubbe, ona mihrap yönünde eklenen bir yarım kubbe ve iki yanda ikişer küçük kubbeyle örtülür. Bu örtü sistemi "T" biçiminde bir plan şemasının üstünü örter. Dolayısıyla, Atık Ali Paşa Camisi erken Osmanlı mimarlığına özgü bir tip olan "ters T planlı" ya da "zaviyeli-tabhaneli" camiler grubuna girer. Ama bu grupta yer alan öteki yapılardan büyük ölçüde farklıdır ve klasik üslupla erken Osmanlı üslubu arasında bir geçiş örneği niteliğindedir. Ana kubbeye bir yarım kubbe eklenmiş olduğundan, cami mimarlığında genişletilmiş merkezi mekân anlayışına ulaşan çizginin ilk örneklerinden birinin Atık Ali Paşa Camisi sayılması gerekir. Beri yandan iki yanında yer alan ve ikişer küçük kubbeyle örtülü olan mekânlar, ana mekâna (ortada birer ayağa oturan) ikişer kemerle açılmaktadır. "T" planlı camilere özgü olan çok parçalı mekân düzeni, böylece bütünleşmiş bir merkezi mekâna doğru yönelmiş bulunmaktadır.

Atık Ali Paşa Camisi strüktürel özellikleri açısından olduğu kadar, malzeme ve yapım tekniği açısından da Osmanlı klasik dönem

mimarlığına ulaşan çizgide önemli bir ara aşamadır. Plan şemasının çok benzediği Rum Mehmed Paşa Camisi'nde bir erken Osmanlı tekniği olan almaşık duvar kullanılırken, Atik Ali Paşa Camisi'nde kesme taş duvara geçilmiştir. Kitle düzeni bakımından da erken dönem anlayışından uzaklaşma belirgindir. İlerde Sinan ve ardıllarının yetkinleştireceği piramidal kitle etkisinin ilk örneğinin de Atik Ali Paşa Camisi olduğu söylenebilir.

Tasarım bakımından Atik Ali Paşa Camisi kubbenin yarım kubbeyle genişletilmesi denemelerinden biridir. Bu deneme daha önce Edirne'deki Beylerbeyi Camisi (1429), Tire'deki Yeşil Cami (1441), İstanbul'da Üsküdar'daki Rum Mehmed Paşa Camisi (1471) ve Eski Fatih Camisi (1463-71) gibi yapılarda da yer almıştır. Osmanlı mimarlığında yarım kubbe sorununun yoğun biçimde gündeme gelmesinin İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya'nın tanınmasıyla birlikte ortaya çıktığı bilinmektedir. Ayasofya uyarıcı ve yol gösterici bir örnek olmuş, Rum Mehmed Paşa ve Eski Fatih camilerinden başlayan ve Atik Ali Paşa Camisi'ni de içeren bir denemeler sürecini harekete geçirmiştir. Osmanlı mimarlığı Ayasofya'yı strüktürel açıdan aşacak olan örneklerini, içinde Atik Ali Paşa Camisi'nin çok önemli bir yer tuttuğu bu sürecin sonunda ortaya koymuştur.

Caminin içinde yer aldığı külliye medrese, imaret, han, sıbyan mektebi, türbe ve çeşmeden oluşmakla birlikte bugün bu yapıların çoğu mevcut değildir. Osmanlı döneminde yabancı devletlerin elçileri konuk edildiği için Elçi Hanı adıyla anılan han ve imaret yıkılmıştır. Medresenin bir bölümü de 19. yüzyılın sonlarında Divanyolu genişletilirken kesilmiştir.

Atik Mustafa Paşa Camisi, KOCA MUSTAFA PAŞA VE HAZRET-İ CABİR CAMİSİ olarak da bilinir, 16. yüzyıl başında camiye dönüştürülen Bizans kilisesi. İstanbul'da Ayvansaray semtinde, Haliç surlarının hemen arkasında, Çember Sokağı üzerindedir. Eskiden Hagioi Petrus ve Markus Kilisesi olarak anılmışsa da, elde bu azizlere adandığını gösteren güvenilir bilgi yoktur. Yapım tarihi de belli değildir. II. Bayezid'in sadrazamı Koca Mustafa Paşa (ö. 1512) bu yapıyı Hagios Andreas Manastırı Kilisesi'nden sonra camiye çevirtmiştir. Yaklaşık 150 m güneyindeki hamamın da o sırada yapıldığı sanılır. Hamam 19. yüzyılın sonlarında yıkılmıştır. 1692'de de caminin karşısına, sokağın öbür yanına bir çeşme yapılmıştır.

Kapalı Yunan haçı planlı yapının, yalnızca çok alçak bir kasnağa oturan merkezi bir kubbesi vardır. Haçın kollarının arasını doldurarak planı kareye tamamlayan köşe mekânlarının üzeri kubbeyle örtülü değildir. Benzer Bizans kiliselerindeki uygulamadan ayrılan bu durumun, Osmanlı dönemindeki onarımlardan birinde çatı örtüsünün tümüyle elden geçirilip yenilenmesinden ileri geldiği düşünülebilir. Güneydoğu duvarı, dışa doğru çıkıntı yapan yarım altıgen planlı yan yana üç tane apsisten oluşur. Bu apsislerden en güneydekinin içinde bulunan mezarın, Hz. Muhammed'in sahabilerinden Cabir bin Abdullah el-Ensari'ye ait olduğuna inanılır.

Atik Valide Camisi, VALİDE-İ ATİK olarak da yazılır, Osmanlı padişahlarından II. Selim'in eşi ve III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan'ın İstanbul'da, Üsküdar'daki Toptaşı semtinde 1583'te yaptırdığı cami. Mimar Sinan'ın yapıtıdır ve medrese, darülhadis, imaret, hankâh, mektep, darüşşifa ve hamam gibi yapılarla birlikte bir külliye oluşturur. Cami bugüne değin bazı değişiklikler geçirmiştir. İlk yapılışında altı ayağa oturan bir kubbenin örttüğü ana mekâna, daha sonra yanlarda ikişer kubbeyle örtülü simetrik bölümler eklenmiştir. Üzeri, altı ayağa oturan dört kubbe ve bir tonozla kapatılmış son cemaat yerinin önünde yer alan eğimli çatı ile örtülü bölümün de gene özgün tasarımda bulunmadığı sanılır. Hünkâr mahfili ise yapının en geç tarihli yeridir. Yapıdan dışa doğru bir çıkıntı yapan mihrap, yarım kubbe ile örtülüdür. Kubbeli revaklarla çevrili geniş avlu dikdörtgen planlıdır ve ortasında bir şadırvan vardır. Caminin içinde 16. yüzyıl çiniciliğinin zengin örnekleri görülür. Hünkâr mahfilinde ise, Osmanlı baroğu üslubunun ilginç bezeme ve resim örnekleri yer alır.

Külliyenin medresesi, açık yanı caminin revaklı avlusuna kuzeyden bitişen, kabaca "U" biçiminde avlulu bir yapıdır. "U"nun her üç kolu boyunca revaklar ve bunların gerisinde hücreler sıralanır. Dipteki sıranın ortasında yer alan dershane dışa doğru çıkıntı yapar. Yapının gerisindeki sokak arazinin eğiminden ötürü daha aşağıda kaldığı için, bu dershanenin altından geçer. Camiyle medresenin doğusundaki yapı dervişlerin barınması için yapılmış bir hankâhtır. Dikdörtgen planlı, revaklı bir avlu, revakların gerisindeki hücreler ve doğu kenarının ortasındaki bir semahaneden oluşur. Darülkurra caminin güneyinde, kıble ekseni üzerinde, tek kubbeli bir yapıdır. Bu yapılar grubunun batısında, arazi eğimli olduğu için daha alçakta birbirine bitişik birimler halinde darüşşifa ve imaret yer alır. Bu bölümler III. Selim döneminden başlayarak 1865'e değin kışla, 1927'ye değin akıl hastanesi, 1935-76 arasında tütün bakım atölyesi, daha sonra da cezaevi olarak kullanıldığı için büyük değişiklikler geçirmiştir. Birçok ek yapılan, hatta bazı bölümlerinin üstüne kat çıkılan yapılar böylece özgün durumlarını yitirmiştir. İmaretin batıdaki ön cephesi boyunca, ortada kubbeli bir taşlık ve iki yanda ince uzun iki kanattan oluşan kervansaray uzanır. Kubbeli taşlıktan geçilerek ulaşılan gerideki revaklı orta avlunun sağında (güney) aşhane, solunda (kuzey) tabhane yer alır. Her iki bölüm de ayrı birer iç avlu çevresinde düzenlenmiştir. Bu yapılar blokunun kuzey duvarına bitişik darüşşifa da revaklı orta avlulu bir yapıdır. Külliyenin çifte hamamı ayrı bir yapı olarak biraz daha kuzeyde bulunmaktadır.

Atina, Yunanca ATHINAI, Eski Yunanca ATHENAI, Yunanistan'ın tarihsel başkenti. Ege Denizine açılan ve artık kentle birleşmiş olan Pire limanının bulunduğu Fâliron Körfezinden 8 km içeride, kuzey - güney doğrultusunda bir dizi tepeyle kesilen kurak bir havzada yer alır. Yazları kuruyan Kifisós Irmağı kentin batı yarısından, genellikle kuru olan Ilisós Irmağı da doğu yarısından geçerek denize dökülür. Kentin yüzölçümü 39 km², metropoliten alanın yüzölçümü ise 427 km²'dir. Kenti Pármis (1.413 m), Pendéli (1.096 m), Imittós (1.026 m), Aigáleon (468 m) dağları kuşatır. 1981'de kent nüfusu 885.737'ydi. Atina, çevresiyle birlikte 3.027.331'e ulaşan nüfusuyla tüm ülke nüfusunun yaklaşık üçte birini barındırır. Yunanistan'ın yönetsel ve kültürel merkezi olmasının yanı sıra, sanayi, ticaret, taşımacılık ve turizm alanlarında da bölgenin en önemli kentlerinden biridir. İklimi yumuşaktır. Kışları kar çok az yağar, don ender görülür (en düşük sıcaklık 0°C). Yazları sıcak (en yüksek sıcaklık 37°C) ve kurudur. Yazın çoğu zaman gün boyunca poyraz eser, geceler serindir. Atina ikliminin bütün bu özellikleri, kentte açık hava etkinliklerinin yaygınlaşmasını sağlamış, mimarlık üslubu, toplumsal yaşam ve siyasal kurumlar üstünde önemli belirleyici etkiler yapmıştır.

KENTİN YAPISI VE GÖRÜNÜMÜ

Ortadoğu'dan bakıldığında Atina ilk Avrupa kentidir. Avrupa'dan bakıldığında ise Batı'dan Doğu'ya geçişin ilk belirtisidir. Ama Atina'yı Doğu ile Batı'nın bir karışımı olarak değerlendirmek de yanlıştır. Atina kendisine özgü tarihiyle bir Yunan kentidir. Atina'nın nüfusu 1830'lardan sonra gözle görülür biçimde arttı. 1920'lerde Anadolu'dan gelen göçmenler, daha sonra da II. Dünya Savaşı ve 1946-49 arasındaki iç savaş sırasında kırsal bölgelerden kente akın, bu artışı hızlandırdı. 1960'lara gelindiğinde Atina büyük ve kozmopolit bir kent görünümüne bürünmüştü. Halkın çoğunluğu Ortodoks mezhebine bağlıdır. Atina'daki ruhani meclisçe yönetilen Yunan Ortodoks Kilisesi, Yunan dilinin, geleneklerinin ve edebiyatının canlı tutulmasında başlıca rolü oynayan kurumlardan biridir.

Atina, Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında tümüyle boşaltılmıştı. 1833'te yalnızca Akropolis'in kuzeyindeki küçük, dağınık evlerde 4 bin dolayında Atinalı vardı. Bavyera'dan Yunanistan'a kral olarak getirilen 18 yaşındaki Otho, kentin iki katlı tek taş yapısında oturmak zorunda kalmıştı. Otho Alman mimarlara bir saray yaptırdı. Sarayın aşağısında geniş bir bahçe alan (Síntagma Meydanı) düzenlendi. Geniş caddeler açılırken, Victoria dönemi Londra'sında egemen olan mimarlık üslubunda binalar yapıldı. Buna Atina'da Otho üslubu denmektedir. Bu dönemde yeni başkentin yıllık büyüme hızı yüzde 7'ye ulaştı. Nüfusu 1907'de 167.479 oldu. Omónia Meydanı'nın açılmasını, Atina-Pire demiryolunun yapımı izledi. Sarayın Alman mimarlarının yaptıkları Atina Akademisi, Atina Üniversitesi ve Ulusal Kitaplık binaları Yunan Canlandırmacılığı üslubundadır.

Atina'nın düzenli gelişimi 1920'lerde Türkiye'yle Yunanistan arasındaki Ahali Mübadelesi'yle(*) altüst oldu. 1 milyonu aşkın Rum Anadolu'dan Yunanistan'a göç etti. Yeni gelenler Atina ve Pire'nin çevresinde gecekondu bölgeleri oluşturdular. Nüfusu 473 binden 718 bine çıkan kent güneyde Pire'ye, kuzeyde Kifisiá köyüne doğru büyümeye başladı. 1940'larda Alman işgali sırasında kent bakımsız ve harap kaldı. Pek çok kişi açlıktan öldü. İşgalin sona ermesiyle başlayan iç savaş boyunca da kentin bu durumu sürdü.

1950'lerde Atina'da bir inşaat patlaması baş gösterdi. Rasgele yapılan apartmanlar kentin görünümünü önemli ölçüde değiştirdi. Bir anayol şebekesi düzenlendi, açık alanlar neredeyse tümüyle ortadan kalktı. Eskiden kentin dışında kalan Likavittós Tepesi, kentin bir parçası oldu. Kent deniz yönüne doğru büyüyerek Pire'yle birleşti. Nazım plan, büyüme hızına uygun olarak birkaç kez genişletildi ve kent merkezindeki arsa fiyatlarında büyük artışlar oldu. Trafik sıkışıklığı önemli ölçüde arttı. Marathón'daki yapay göl kentin su gereksinimini karşılamaya yetmeyince, Mórnos Irmağına bir baraj yapıldı. Atina'nın hızlı değişimine karşın, 1931-60 arasında bütünüyle onarılan antik Agora ile çevresindeki caddelerde ve Akropolis'in kuzeyinde yer alan Pláka'da hâlâ eski kentten izler bulmak olasıdır.

TARİHSEL YAPILAR

Akropolis. Atina'nın tam merkezinde ve deniz düzeyinden 150 m yükseklikte yer

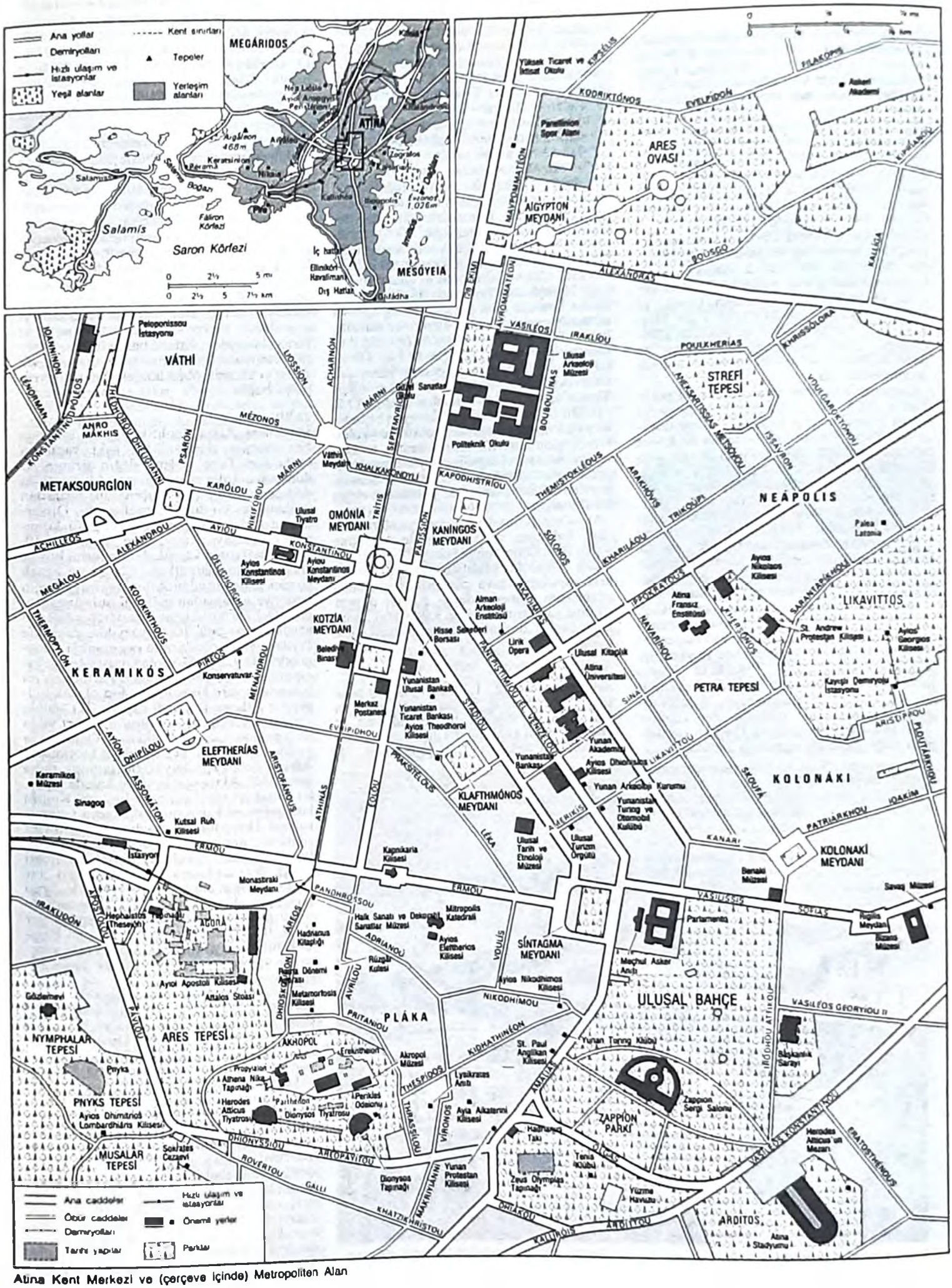

Atina Kent Merkezi ve (çerçeve içinde) Metropoliten Alan

alan Akropolis, eski dönemlerden beri kale ve tapınak olarak kullanılıyordu. Buradaki yapıların en ünlüsü Parthenon'dur(*). Eski Yunan'da kentin koruyucusu sayılan Tanrıça Athena'nın baş tapınağı olarak inşa edilen, dev sütunlarla çevrili, dikdörtgen biçimindeki Parthenon, tarihin çeşitli dönemlerinde kilise ve cami olarak da kullanıldı. 26 Eylül 1687'de Osmanlılara saldıran Venedik topçusunun ateşi sonucunda içeridek barut deposu isabet aldı ve buradaki cami ile binanın iç bölümleri yıkıldı. 1801'de İngiliz büyükelçisi Lord Elgin, Akropolis'teki Türk evlerinin yıkılıp heykel kalıntılarının aranması için Padişah III. Selim'den izin alarak Atina'ya gitti. Parthenon'dan geriye kalan heykellerin çoğunu ve başka bazı kalıntıları Londra'ya götürüp British Museum'a sattı. Elgin Mermerleri(*) olarak bilinen ve sökülüp götürülmesi büyük eleştirilere konu olan bu paha biçilmez koleksiyon, halen bu müzede sergilenmektedir.

Akropolis'teki öbür tapınaklardan Erekhtheion İÖ 5. yüzyılda Tanrıça Athena ve Tanrı Poseidon için yapıldı. Bizans döneminde kilise, Osmanlı döneminde de konut olarak kullanıldı. Akropolis'in özenli giriş kapısı Propylaion, surların tek açık yeriydi. Frank dükleri ortaçağda Propylaion'un kuzey kanadında iki katlı bir yapı inşa ettiler. 12. yüzyılda da Rum Ortodoks piskoposları burada oturdular. Propylaion'un sağındaki Athena Nike Tapınağı'nın taşları Venedik saldırısı sırasında sökülerek kale tahkiminde kullanıldı. Tapınak 1836'da kötü bir onarım gördü. 1936'da ise yeniden onarıldı.

Atinalı heykelci ve mimar Phidias'ın İÖ 5. yüzyılda yaptığı ve Propylaion'un arkasındaki açıklıkta durduğu sanılan 9 m boyundaki Tanrıça Athena Promakhos heykeli ile Parthenon'daki gene Phidias'ın yapıtı olan fildişi ve altından Athena heykelini Bizans imparatoru Justinianos, Konstantinopolis'e (İstanbul) götürdü. Bu yapıtlar 1204'te Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından yağmalanması sırasında kayboldu.

Başka önemli yapılar. Zengin bir Romalı olan Herodes Atticus İS 161'de Akropolis'in güney yamacında bin kişilik bir tiyatro yaptırdı. Sonraları onarılan bu yapı günümüzde de müze olarak ve tiyatro şenliklerinde kullanılmaktadır. İÖ 5. yüzyılda yapılmış olan Dionysos Tiyatrosu'nda da Şarap ve Eğlence Tanrısı Dionysos için bahar şenlikleri düzenlenirdi. Roma dönemindeki onarımlardan sonra bugünkü görünümünü alan 13 bin kişilik bu tiyatroya Yunanistan'ın birçok yöresinden, ayrıca İtalya ve Anadolu'dan izleyiciler gelirdi. Düzenlenen yarışmalarda birinci gelen koronun onuruna bir anıt dikilirdi. Bunlardan günümüze değin kalabilen Lysikrates Anıtı İÖ 334 tarihlidir. Tiyatronun doğu yönünde Perikles Odeionu ile Asklepieion kutsal yeri kalıntıları (İÖ 420) ve Akropolis'in güneybatısındaki Nymphalar Tepesinde İS 2. yüzyılda Roma konsülü olan Suriyeli Philopappus'a adanmış mermer anıtın kalıntıları yer alır. Pnyks Tepesindeki *ekklesia*'da (meclis) Atinalı hatipleri dinlemek için 18 bin Atinalı bir araya gelirdi. Ares Tepesinin kuzeyinde kalan Agora'nın yakınında en iyi korunmuş Yunan tapınağı olan Theseion vardır (İÖ 5. yy). Bir başka önemli anıt sekizgen biçiminde ve 13 m yüksekliğindeki antik saat kulesi Horologion'dur. Bu anıt Sokrates ve Platon'un mezarı olduğu inancıyla Osmanlılar zamanında korunmuştur. Bizans dönemi yapıtlarından üç kilise de günümüze değin kalabilmiştir.

Atina'nın tarihsel ve anıtsal yapıları uzun süre bakımsız ve yıkık halde kaldıktan sonra Kral Otho'nun gelmesiyle yeniden ele alındı. Otho bu kalıntıları incelemeleri ve eski yapıtları ortaya çıkarmaları için bilim adamlarını görevlendirdi. Klasik dönem sonrası yapılarını ortadan kaldırtarak, anıtların eski durumlarına getirilmesi için çalıştı.

EKONOMİ

Sanayi ve ticaret. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Atina bir iç ve dış ticaret merkezi oldu. Bugün Pire'yle birlikte ülkenin en önemli sanayi kentidir. Başlıca sanayi dalları pamuklu dokuma, içki, çömlekçilik, sabun, kimyasal maddeler, halıcılık ve tabakçılıktır. Atina'dan zeytinyağı, domates ürünleri, şarap, çimento, dokuma ürünleri ihraç edilir. Yayıncılık da önemli bir etkinlik alanıdır. Son yıllarda hava kirliliğinin büyük ölçüde artması yüzünden kentteki sanayi tesislerinin çoğalmaması ve başka yörelere kaydırılması için çeşitli önlemler alınmıştır.

Ulaşım ve denizcilik. Yunanistan'daki otomobil, traktör ve otobüslerin yarısından çoğu Atina'da bulunur. 1960'ların sonunda hükümet, Yunanlı gemi sahiplerine yabancı bandıralı gemilerini Yunanistan'a getirmeleri için bir çağrıda bulundu. Bunun ardından Yunan bandıralı gemilerin sayısında önemli bir artış oldu. Ticaret gemilerinin büyük çoğunluğu ülkenin en büyük limanı ve deniz taşımacılığının önemli merkezlerinden olan Pire'ye kayıtlıdır. Kentin transit sistemi elektrikli tren, otobüs ve tramvaydan oluşur. Elektrikli tren hattı güneydeki Pire'yi kuzeydeki Kifisiá banliyösüne, başlıca demiryolu istasyonu olan Larissa da Atina'yı ülkenin öbür bölgelerine ve Avrupa'ya bağlar.

TARİH

İlk dönem. Atina Neolitik Çağdan bu yana bir yerleşim alanıdır. En eski yapıların tarihi Son Tunç Çağına değin uzanır. O dönemde, kale işlevi gören Akropolis'in doruğunu kiklop (büyük boyutlu) taşlardan örülmüş dev bir duvar çevreliyordu. Duvarlarının sağlamlığından ya da coğrafi konumundan dolayı Atina, Son Tunç ve İlk Demir çağlarının karışık dönemlerini büyük yıkıma uğramadan atlattı. Ele geçen çanak çömlek üsluplarından Atina'daki uygarlığın kesintiye uğramadan geliştiği anlaşılmaktadır. İÖ 1000'lerde kent kuzeybatı yönünde yayılmaya başladı. İÖ 6. yüzyılda, özellikle Peisistratos ve oğullarının egemenliği döneminde (İÖ y. 560-510) olağanüstü bir gelişme gösterdi. İÖ 580'de bugün Parthenon'un bulunduğu yere Hekatompedon olarak bilinen bir Athena Tapınağı yapıldı. İÖ 566'da Peisistratos, Athena'nın onuruna dört yılda bir yapılmak üzere Panathenaia Oyunları'nı yeniden düzenledi. İÖ 530'da Akropolis'te Athena Polias için büyük bir tapınak daha inşa edildi. Akropolis böylece kaleden çok, bir kutsal yer işlevi görmeye başladı. Kentin hızlı gelişmesi karşısında eski agora yetersiz kalınca Akropolis'in kuzeybatısındaki evler yıkılarak burada yeni bir agora düzenlendi. Burası siyasal, hukuksal, dinsel ve ticari amaçlı bir toplanma alanıydı. Ayrı bir tiyatronun inşa edilmesinden önce de oyun yarışmaları düzenlenirdi. Alanın çevresinde çeşitli kamu yapıları ve kutsal yapılar yer alırdı. İÖ 480'de Atina'yı ele geçiren Persler kenti yakıp yıktılar. Akropolis'teki yapılar ve yamaçlardaki pek çok ev yerle bir oldu.

İÖ 479'da kenti geri alan Atinalılar daha büyük surlar yaptılar. Bu tarihten 20 yıl kadar sonra kenti, limanı Pire'ye bağlayan yolun iki yanına ünlü Uzun Duvarlar örüldü. Pers istilasından sonraki 30 yılda Atinalılar yalnızca surlar, agorada Stoa Poikile ve kent meclisi yürütme kurulunun toplantı salonu gibi kamusal yapılar inşa ettiler. İÖ 449'da Perslerle varılan anlaşmadan sonra Atina yeni bir kalkınma dönemine girdi. Güney Attika'daki zengin Laurium (Lavrion) gümüş madenleri de yeniden işletilmeye başladı. Perikles, Perslere karşı Atina önderliğinde kurulan Delos Birliği'ni(*) oluşturan kent devletlerinden para almayı savaştan sonra da sürdürdü. Bu kaynaklarla kent tarihinin en büyük yeniden inşa hareketi başlatıldı. Kırk yıl içinde Akropolis baştan aşağı yeniden yapıldı.

Modern Atina ve Akropolis
E. Strachan Shostal Assoc.

Yapımına İÖ 447'de başlanan Parthenon, İÖ 438'de bitirildi. Tapınağın yapımında Kallikrates, İktinos, Phidias gibi mimarlar görev aldılar. İÖ 431'de Peloponnesos Savaşı(*) patlak verdiğinde Akropolis'in anıtsal kapısı Propylaion'un yapımı bitmek üzereydi. Nikias Barışı (İÖ 421) döneminde Erekhtheion Tapınağı'nın yapımına başlandı. Sicilya'ya düzenlenen sefer yüzünden (İÖ 415-413) Erekhtheion ancak İÖ 406'da tamamlanabildi. Atina'nın Peloponnesos Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine tüm yapım etkinlikleri bir süre için durdu. İÖ 394'te Knidos açıklarında Spartalılara karşı bir deniz zaferi kazanan Konon, 10 yıl önce Spartalıların yıkmış olduğu Uzun Duvarlar'ı yeniden yaptırdı. İÖ 338-322 arasında devletin mali kaynaklarının denetlenmesinde görev alan hatip Lykurgos yeni bir bayındırlık hareketi başlattı. Pnyks Tepesinde büyük bir toplantı salonu yapılırken, Dionysos Tiyatrosu yeniden inşa edildi. Panathenaia Stadionu da bu dönemde gerçekleştirilen yapılar arasındaydı. Bu dönemde Atina'daki mimarlık atılımlarının yanı sıra, felsefe okulları ortaya çıktı. Platon (İÖ 428/427-348/347) Akademia'da, Aristoteles ve yandaşları Lykeieon'da, Antisthenes ve Kynikler, Kynosarges *gymnasion*'unda felsefe okulları oluşturdular. Zenon agoradaki Stoa Poikile'de ders verirken, Epikuros ve izleyicileri kent içindeki bahçeli bir evde toplanıyorlardı. Ama görkemli tapınaklar, kamu yapıları ve caddeler dışında kentin pek etkileyici bir görünümü yoktu. Su sıkıntısı çekiliyordu. Sokaklar dar ve dolambaçlı, sokağa bakan evler de penceresiz, çirkin yapılardı. *Ayrıca bak.* Yunan uygarlığı.

Helenistik dönem ve Roma dönemi. Bu dönemlerde yabancı hükümdarlar da Atina'nın gelişmesine katkıda bulundular. Bunlar arasında en önemlileri Pergamonlu Attalos hanedanından II. Eumenes (hd İÖ 197-159) ile II. Attalos'tu (hd İÖ 159-138). İkisi de Akropolis yakınlarında ikişer katlı birer stoa yaptırdılar. İÖ 86'da kenti kanlı bir biçimde ele geçiren Romalı general Sulla, pek çok evi yıktırdı. Perikles Odeionu da savunma sırasında yandı, ama birkaç yıl içinde yeniden yapıldı. Roma döneminde eski agoranın doğusunda bir pazar yeri, gene agorada bir konser salonu, bir kütüphane, Akropolis'te İmparator Augustus ile Tanrıça Roma için bir tapınak yapıldı.

İmparator Hadrianus (hd İS 117-138) yapımına 600 yıl önce başlanan büyük Zeus Olympia Tapınağı'nı tamamladı. Ayrıca bugün Záppion Parkı'ndaki ünlü Hadrianus Kapısı'nı, bir kütüphane, bir *gymnasion* ve bir *pantheion* ile bugün hâlâ kullanılan sukemerlerini yaptırdı. Yıkılmış olan Atina kent surları, Valerianus döneminde (İS 253-260) yeniden yapıldı. Ama İS 267'de bir Germen kavmi olan Heruli istilası sırasında surlar bir kez daha yıkıldı. Kentin aşağı bölümü yağmalandı, agoranın tüm yapıları yakılıp yıkıldı. Probus döneminde (267-282) yıkılan evlerin taşlarından yeni bir duvar örüldü. 4 ve 5. yüzyıllarda Atina, Yunan dünyasının kültür merkezi olmayı sürdürdü. Ama 529'da İmparator İustinianos'un felsefe okularını kapatması, kentin kültür yaşamını söndürdü. Bu dönemden sonra Atina Bizans İmparatorluğu'nun merkezi Konstantinopolis'in yanında bir taşra kasabası görünümüne büründü.

Bizans ve Osmanlı dönemleri. İS 51'de Aziz Paulus'un Atina'ya gelmesi küçük bir Hıristiyan topluluğun doğmasına yol açmıştı. 4-6. yüzyıllarda Hıristiyanlığın resmen tanınması ve putperestliğin yasaklanmasından sonra kiliseler yapılmaya başladı. 11 ve 12. yüzyıllarda Atina bir ölçüde eski zengin yaşamına döndü. Kapnikaria, Aziz Theodoros gibi Bizans üslubunda, taş ve tuğla almaşık duvarlı küçük kiliseler bu dönemin beğenisini yansıtır. IV. Haçlı Seferi sırasında istilaya uğrayan kent, 1204'ten sonraki 250 yıl boyunca Latin boyunduruğu altında kaldı; bu dönemde fazla değişikliğe uğramadı. 1458'de Osmanlılar Atina'yı ele geçirdiler. Latinler tarafından Katolik kilisesine çevrilen Parthenon, cami haline getirildi. Kentin alt bölümlerinde de camiler inşa edildi. Evliya Çelebi 1667-70 arasında yöreyi ziyaret etmiş ve kentte dört cami, yedi mescit, bir medrese, üç mektep, iki han ve üç hamam olduğunu yazmıştı. Kentte ilk inşa edilen camilerden Fethiye Camisi, bugün müze deposu olarak kullanılmaktadır. Çeşitli dönemlerde yapılan sekiz camiden pek azı bugün ayaktadır. Hamamlar ise halen kullanılmaktadır. Barutun kuşatmalarda kullanılması ile birlikte kentin klasik mimarisi değişti. 17. yüzyıl ortalarına değin ayakta kalabilen Akropolis, kuşatmalar sırasında top ateşiyle harap oldu.

1821'de Yunan başkaldırısının başlamasıyla ayaklanmacılar Atina'yı ele geçirdi. 1826'da Osmanlılar kenti geri aldı. Akropolis top ateşine tutulduktan sonra ele geçti. Bu sırada Erekhtheion hasar gördü. 1833'te Akropolis'in Yunanistan Krallığı'na geçmesinden sonra 1834'te Atina, yeni devletin başkenti oldu. I. Dünya Savaşı'nda Atina, Kral Konstantinos'un tahttan indirilmesine yol açan 1916-17 olaylarına sahne oldu. II. Dünya Savaşı'nda Alman birlikleri kenti işgal etti.

Atina Şartı. CIAM'ın 1933'teki Atina toplantısında varılan kararları içeren bildiri. *Ayrıca bak.* CIAM.

Atina Üniversitesi, mali bakımdan Atina kentinin desteklediği, İS 2 ve 3. yüzyıllarda antik dünyanın eğitim alanındaki merkezi sayılan üniversite. Entelektüel alandaki gelişimi, Akademiacılar, gezimcilik, Stoacılık ve Epikurosçuluk gibi çeşitli Yunan felsefe okullarından kaynaklanmıştır. Kurumlaşmasındaysa Eski Yunan'da ergenlik çağına gelen gençlerin (*ephebos*) zorunlu askeri eğitimi başlıca etmen olmuştur. Askeri eğitim gitgide geri planda kalmış ve sonuçta yerini tümüyle düşünsel alandaki eğitim ve incelemelere bırakmıştır. Ama üniversiteye yapılan kent desteğinin temelini, gençlerin zorunlu askeri eğitimi oluşturmuştur.

Yunanistan'daki Romalı yöneticiler de Atina'yı imparatorluğun kültür merkezi olarak gördüler. Bu düşünceden yola çıkarak üniversiteyi destekledikleri, ama eğitimin niteliğini ve niceliğini düzenlemek için bir çaba göstermediler. Atina Üniversitesi, öğretim üyeleri ve öğrencilerin (yönetici ya da sınav uygulayıcı bir kurum olmadan) gönüllü olarak bir araya geldikleri bir kuruluştu. Maaşlı personeli belki de yalnızca 10-12 kişiden oluşuyordu, ama çok sayıda asistan ve okutman, ayrıca varlıklı öğrencilerin özel eğitmen ve öğretmenleri çalışmalara katkıda bulunuyorlardı. Üniversitenin tarihi boyunca, eğitim süresi üç-dört yıldan yedi yıla kadar değişmiştir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde üniversitedeki yaşamın, bir ortaçağ üniversitesini andıran yönleri vardı; örneğin, özel cüppeler giyilir, gizli topluluklara giriş törenleri düzenlenirdi.

Hıristiyanlığın 4. yüzyıl ortalarında Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasıyla birlikte, klasik eğitim konuları kabul edilemez dinsizlik olarak görülmeye ve klasik eğitimin etkileri gitgide azalmaya başladı. Daha sonra, 529'da, İmparator İustinianos felsefe öğretimini yasaklayarak ve üniversiteye ayrılan fonları askeri amaçlar için kullanarak burasını fiilen çalışamaz duruma getirdi.

Atişa, DIPANKARA olarak da bilinir (d. 982 - ö. 1054). Hintli Budacı reformcu. Öğrettiği, öğrencisi 'Brom-ston tarafından kurulan Budacı Bka'gdams-pa (Buyrukla Bağlı Olanlar) mezhebinin Tibet kolunun temelini oluşturur.

1038 ya da 1042'de, Hindistan'daki Budacı araştırma merkezi Nalan'dan Tibet'e gitti. Orada manastırlar kurdu. Budacılığın üç okulunu ayrı ayrı vurgulayan denemeler yazdı. Ona göre, yalnızca Gautama Buda'ya inanılan Theravada, Gautama Buda'nın birçok Buda'dan biri olduğuna inanılan Mahayana ve Yoga'ya ağırlık veren Vacrayana birbirini izlemeli ve bu sırayla uygulanmalıydı. Atişa, Nyethang Manastırı'nda, öldü; mezarı bugün de ayaktadır.

Atitlán Gölü, İspanyolca LAGO DE ATITLAN. Guatemala'nın güneybatısında Sololá ilinde göl. Orta Platoda, denizden 1.562 m yüksekliktedir. Derinliği 320 m, uzunluğu 19

Orta Platoda Atitlán Gölü, çevresinde Tolimán ve Atitlán yanardağları, Guatemala
Emal John

km, genişliği 9,6 km'dir. 127 km²'lik bir alan kaplar. Onu volkanik küllerle kaplanmış bir vadide yer alan gölün kıyılarında, koni biçimindeki Atitlán, Tolimán ve San Pedro yanardağları bulunur. Göl kıyıları boyunca dağılmış bulunan köylerde yaşayan Yerliler, balıkçılığın yanı sıra, pamuklu ve yünlü dokumacılıkla geçinirler. Panajachel, Atitlán, San Lucas kentleri, önemli turistik merkezlerdir. Görülmeye değer güzellikteki göl, Guatemala kentinin 145 km batısındadır ve kente karayoluyla bağlıdır.

Atkaracalar, Karadeniz Bölgesi'nde, Çankırı iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kasaba. Eskiden Kurşunlu'ya bağlı bir bucak olan Atkaracalar, 19 Haziran 1987 tarihli ve 3392 sayılı yasayla ilçe yapılmıştır.

Atkaracalar Belediyesi 1951'de kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 11.235; kasaba, 6.263.

atkestanesi, *Hippocastanaceae* familyasının *Aesculus* cinsinden çeşitli ağaçların ortak adı. Kuzey ılıman iklim kuşağında yetişen bu ağaçların büyük, el biçiminde parçalı yaprakları ve piramit biçiminde dik çiçek salkımları vardır. Meyvelerinin dikenli, yeşil kabukları olgunlaştığında açılır ve içinden 1-3 kadar koyu kahverengi, parlak tohum düşer. Kestaneye benzeyen bu tohumların eskiden Anadolu'da soluğan hastalığına yakalanan atlara yedirilmesi, bitkiye "atkestanesi" denmesine yol açmıştır.

En iyi bilinen atkestanesi türü *A. hippocastanum*'dur. Avrupa'nın doğusunda doğal olarak yetişen, ayrıca birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de parklarda ve cadde kenarlarında gölgelik ve süs olarak yetiştirilen

ve 30 m'ye kadar büyüyen bir ağaçtır. Bu türün tohumlarından elde edilen saponozitler (essin kompleksi) iltihap giderici bir ilaç hammaddesi olarak eczacılıkla kullanılır.

Japonya'da yetişen *A. turbinata*, Avrupa'da yetişen türlerle aynı yüksekliktedir; yalnız, eni 60 cm'ye varan büyük yapraklarıyla Avrupa türlerinden ayrılır. *A. indica*'nın

Atkestanesi (*Aesculus hippocastanum*)
Grant Heilman-EB Inc

küçük, parlak yaprakları ve tüylü çiçek başakları vardır. *A. hippocastanum* ve *A. savia*'nın melezi olan *A. carnea* ise 12 m yükseklikte küçük bir ağaçtır; çiçek başaklarının rengi pembemsi bej ile kırmızı arasında değişir.

atkı, ARGAÇ olarak da bilinir, dokuma kumaşlarla halılardaki enine ya da yatay dokuma ipliği. Çözgü(*) denen uzunlamasına ipliklerin altından ve üstünden geçirilerek, kumaşın bir kenarından öbürüne yürütülür. Atkı iplikleri, dokuma sırasında çözgülerden daha az gerildiğinden, çözgülerden daha az bükümlü, dolayısıyla da onlar kadar sağlam değildir.

Kadife ya da pamuklu kadife gibi havlı dokumaların üretiminde, hav oluşturmak için fazladan çözgü grupları kullanılır. Dokumaya son biçimi verilirken kullanılan atkı, haşıl (unlu ya da çirişli sıvı) ya da dolgu görevi görür. Bunlar dokumadaki seyrekliği doldurmaya ya da ağırlığını artırmaya yarar.

atkı, dirseğin üstünde kola sarılmış bir biçimde takılan, uzun ucu dize ya da yere kadar uzanan, genellikle beyaz renkte, uzun dar kumaş. 14. yüzyıl sonlarında hem erkeklerin, hem de kadınların taktığı zarif atkılar, 14. yüzyıl giysilerinde moda olan dar kolun, sarkacak biçimde uzatılmasından gelişti.

15. yüzyılda atkı sözcüğü bir şapkanın ya da başlığın uzantısı olan ve *liripipe* olarak da adlandırılan uzun kumaşlar için kullanılmaya başladı. 18. yüzyılda boyna dolanan ve öne sarkan pelerin ya da şal benzeri giysiler için de kullanıldı. Bu atkılar tül, krep, dantel, kadife, kürk ya da tüylerden yapılırdı. Anglikan ve Episkopal kiliselerine bağlı din adamlarının cüppelerinin üstüne örttükleri uzun siyah şala da atkı adı verilir. Master ya da doktor unvanı olanların cüppe giydiklerinde taktıkları atkılar ipektir; yoksa atkılar genellikle yün ya da düşük kaliteli kumaştan yapılır.

Atkinson, Sir Harry (Albert) (d. 1 Kasım 1831, Broxton, Cheshire, İngiltere - ö. 28 Haziran 1892, Wellington, Yeni Zelanda), devlet adamı. Yeni Zelanda ekonomisinin bunalımlarla sarsıldığı 1880'lerde başbakanlık yapmış; ekonomide özgüce dayanma ve hükümet harcamalarını kısma siyaseti uygulamıştır.

1853'te İngiltere'den ayrılarak Yeni Zelanda'nın Taranaki eyaletine yerleşti. Maorilere karşı yürütülen 1860 ve 1863 savaşlarında askeri yeteneğiyle sivrildi. Sir Frederick Weld hükümetinde savunma bakanlığı yaptığı sırada (1864-65), Maorilere karşı savaşta yalnız koloninin kendi askerlerinin kullanılması gereğini savundu. Bir süre bulunduğu İngiltere'den 1872'de dönüşünde yeniden parlamentoya girerek, hükümetin perde arkası yöneticisi olan Sir Julius Vogel'in çeşitli bakanlıklarda sürdürdüğü "sürekli bakanlığı"nın önde gelen üyeleri arasında yer aldı. Eyalet yönetimlerini kaldıran yasa Atkinson'ın kısa süren ilk başbakanlığı sırasında (1876-77) yürürlüğe girdi.

Koloni maliye bakanı (1879-83) ve başbakanı (1883-84, 1887-90) olarak görev yaptığı dönemlerde, Vogel'in büyüme siyasetine son verdi ve hükümet harcamalarını kısıp vergileri artırarak ağır ekonomik bunalıma karşı mücadele etti. Ayrıca koruyucu gümrük tarifeleri getirerek (1888) ve çiftçilik için toprağa yerleşmeyi özendirerek yerli sanayiyi geliştirmeye çalıştı. Aralık 1890'da yapılan seçimde yenilgiye uğradıktan sonra, yasama meclisi başkanı oldu. Toplumsal içerikli yasalara ilişkin düşüncelerinin birçoğu John Ballance'ın liberal hükümeti sırasında gerçekleştirildi. 1888'de "sir" unvanını aldı.

atkuyruğu, *Equisetum* cinsinden 30 kadar çokyıllık bitki türünün ortak adı. *Equisetum, Sphenopsida* sınıfının ve *Equisetales* takımının yaşayan tek cinsidir. Atkuyrukları, Avustralya dışında dünyanın her yerinde, nemli ve zengin topraklarda yetişir. Bazı türler, spor keselerinin toplandığı kozalak benzeri salkımları (strobil) olan ve olmayan iki çeşit sürgün verir. Türlerin bir bölümü kışın yeşil kalır, bazıları ise toprakaltı gövdelerinden her yıl yeni filizler sürer. İçi oyuk ve birleşik gövdeleri, silikat ve başka mineraller içerir. Yapraklar, sürgünleri kavrayan ve saran kılıflar biçimine dönüşmüştür.

Kuzey Amerika ve Avrasya'daki akarsu kıyılarında ve çayırlarda yaygın olarak yetişen *E. arvense* yaklaşık 30 cm boyundadır. Her sapın ortasındaki boşluk, dış çapın dörtte biri kadardır. Kılıfların altından, dairesel bir biçimde sürgünleri çevreleyen, oldukça kalın ve sert dallar çıkar. Tepede spor kozalaklarını taşıyan gövdeler genellikle ten rengidir. *E. sylvaticum* nemli, serin ormanlarda yetişir ve sürgünleri çevreleyen çok sayıda ince dalı vardır. *E. variegatum* kışın yeşil kalır ve kılıflarının üstünde siyah lekeler bulunur. Nemli ormanlarda ve ırmak kıyılarında çok rastlanan *E. hyemale*'nin boyu 1 m'yi aşar. Sürgünler genellikle müshil olarak kullanılır.

Kuzey Amerika ve Asya'da yaşayan, dev atkuyruğu *E. praealtum*'un boyu 3,5 m'ye ulaşır. Her sürgününde 48 dal vardır. Avrupa'nın dev atkuyruğu *E. telmateia*, *E. hyemale* ile hemen hemen aynı boydadır. Tüm atkuyruklarının en uzunu olan, Güney Amerika kökenli *E. giganteum*, 10 m boyunda ve 2 cm çapındadır. Bu ince uzun ve narin bitki çevresindeki uzun otlar ve çalılarla desteklenerek dik durabilir.

Atkuyruğu
üstte: Dallanmış gövde
Dan Morrill
altta: Tepede spor kozalağı taşıyan verimli gövdeler
Fritz Schlemmer

Atkuyrukları çiftlik hayvanları için zehirli olmakla birlikte halk arasında ilaç olarak kullanılır. Bazı türlerin dalları da aletleri parlatmada işe yarar.

Atl, Doctor, asıl adı GERARDO MURILLO (d. 1875, Guadalajara - ö. 15 Ağustos 1964, México, Meksika), Meksikalı ressam, yazar ve devrimci. Meksika'daki sanatta ulusalcılık hareketinin (*Mexicanismo*) ve duvar resmi rönesansının öncülerindendir.

México, Roma ve Peru'da eğitim gören Murillo, 1913'te Paris'te *Action d'Art* (Sanat Eylemi) dergisini kurdu ve üç yıl boyunca yöneticiliğini yaptı. Meksika'ya döndükten sonra 1915'te *La Vanguardia* adlı devrimci gazetede duvar ressamları Orozco ve Siqueiros ile birlikte çalıştı. 1916'da *Acción Mundiale* dergisini çıkarmaya başladı ve bu derginin de yöneticisi oldu. 1923'te Meksika Arkeolojik Anıtlar Dairesi başkanlığına, 1930'da da Güzel Sanatlar Dairesi yöneticiliğine getirildi.

Murillo'nun, México'da San Carlos Akademisi'ndeki öğrencilik yıllarından beri başlıca tutkusu Meksika yerli sanatının yanı sıra özgün bir çağdaş sanatsal anlatım

üslubunun yaratılması ve Meksika manzaralarının betimlenmesiydi. En ünlü resim ve desenleri Meksika Vadisi ile Popocatépetl ve Ixtacihuatl yanardağlarını betimleyen çalışmalarıdır. Murillo genellikle Aztek dilindeki adı olan Atl'la (Nahua dilinde "su") tanınmaktadır. Bu adı, yetiştirilmesindeki İspanyol etkisini benimsemediğini göstermek ve Meksika Yerlisi atalarından ve onların kültüründen duyduğu kıvancı ortaya koymak için benimsemişti. Balmumu, reçine, yağ ve boya maddesinden oluşan bir mum boya türü keşfeden Atl, desen ve duvar resimlerinde kendi adıyla tanınan bu boyayı kullandı.

Atlakvida (Atli'nin Şiiri), eski İskandinav edebiyatı örneklerini bir araya getiren Manzum *Edda*'da(*) yer alan Norveç kahramanlık şiiri. Alman epik şiiri *Nibelungenlied*'in(*) konusunu oluşturan cinayet ve öç öyküsünün daha eski bir örneğidir. Ama bu şiirde Alman örneğinden farklı olarak, kötü adam Atli (Hun kralı Attila) kardeşlerinin öcünü almak isteyen karısı Gudrun tarafından öldürülür.

Atlakvida'da Atli, karısının kardeşleri, Gunnar ve Hogni'yi kandırıp sarayına getirtir ve hazinelerinin yerini öğrenmek ister. Onlardan istediği bilgiyi alamayınca, Hogni'nin yüreğinin sökülmesini emreder. Alayla gülerek kendisini aşağılayan Gunnar'ı ise bir yılan çukuruna attırır, sonra da öldürtür. "Kalkancıların güleç yüzlü neşesi" Gudrun, öcünü katillere sunduğu lezzetli mezeyle alır: Tabaktaki kızartılmış et, Atli'nin oğullarının yürekleridir. Daha sonra şarapla kendinden geçen Atli'yi bıçaklar ve sarayı yakarak köpekler dışındaki herkesi öldürür. *Nibelungenlied*'de Atli, Gudrun, Gunnar ve Hogni sırasıyla Etzel, Kriemhild, Gunther ve Hagen olarak geçer.

Atlanta, ABD'de kent. Georgia eyaletinin başkenti ve Fulton ilinin (*county*) merkezi; bir bölümü De Kalb ili sınırları içinde kalır. Blue Ridge (Mavi Sırt) Dağlarının eteğinde, Chattanooga Irmağının hemen güneyindedir. Eyaletin en büyük kenti olan Atlanta, varlığını demiryollarına borçludur. 1837'de, bugün Five Points olarak adlandırılan yer yakınlarındaki bir nokta, kuzeye, Tennessee'deki Chattanooga'ya yönelecek demiryolu hattının güney terminal noktası olarak seçildi. Bu yer önce Terminus, 1843'ten sonra ise Vali Wilson Lumpkin'in kızının adına Marthasville olarak anıldı; 1845'te kent statüsü kazanınca, Batı ve Atlantik demiryollarına atfen Atlanta adını aldı.

İç Savaş sırasında Atlanta, Konfederasyon'un ana donanım depolarından biriydi; bu yüzden General William Tecumseh Sherman'ın Chattanooga üzerinden Georgia'yı işgal planının başlıca askeri hedefi oldu. 1 Eylül 1864'te Federal kuvvetlerin eline geçti ve askeri kampa dönüştürüldü. Sherman, ünlü "denize yürüyüşü"ne 15 Kasım'da buradan başladığında kentin büyük bölümü yakılıp yıkılmıştı. Atlanta Yeniden İnşa döneminde federal hükümet etkinliklerinin merkeziydi. 1867'de General John Pope'un komutası altındaki 3. Askeri Bölge'nin yönetim merkezi oldu. 1868 Georgia Anayasası'nı hazırlayan kongre, Atlanta'da toplandı. Cumhuriyetçi eyalet yönetimi sırasında eyalet başkenti yapılan kent, 1877 halkoylamasıyla kalıcı olarak başkent seçildi. İç Savaş'ın küllerı altından kalkan ve iş hayatını yeniden canlandırmak için Kuzeylilerle uzlaşmayı savunan Atlanta, "Yeni Güney" ruhunun simgesi oldu. Bu ruh, kentte düzenlenen Uluslararası Pamuk (1881), Piedmont (1887), Pamuk Eyaletleri ve Uluslararası (1895) sergileriyle belirginlik kazandı. Booker T. Washington sonuncu sergide, Atlanta Uzlaşması diye adlandırılan tarihi konuşmayı yaptı ve Siyahlara, siyasal ya da toplumsal eşitlikten önce ekonomik güvence istemelerini önerdi.

Atlanta'nın bölgesel bir hizmet merkezi ve ülkenin önde gelen bir kenti olarak gelişmesinde, bir iletişim merkezi olmasını sağlayan

Peachtree Merkezi önünde bir açık hava soyut heykeli, Atlanta, Georgia
Carl Purcell

konumu yanında, birçok ekonomik öğenin birleşik etkisi olmuştur. Atlanta, Güneydoğu'nun ticari ve mali başkenti, ayrıca önemli bir imalat, dağıtım, eğitim ve sağlık merkezidir. Kent aynı zamanda, formülünü Atlanta'nın kurucularından eczacı Asa G. Candler'ın bulduğu Coca Cola'nın da anavatanıdır. Ulusal çaptaki birçok sanayinin bölgesel merkezi olmasının yanında, federal hükümetin Güneydoğu'daki etkinliklerinin odak noktası ve Altıncı Federal Bölge'nin de yönetsel merkezidir. Kent içinde ve yakınında ABD Halk Sağlığı Hizmetleri'ne bağlı bir bölüm olan Salgın Hastalıklar Denetim Merkezi, Ft. McPherson, Dobbins Hava Kuvvetleri Üssü ve bir federal cezaevi yer alır. Hartsfield-Atlanta uluslararası havaalanı, güneybatıda, kent merkezinden 13 km uzaklıktadır.

Metropoliten alan sınırları içinde 20'den fazla yükseköğrenim kurumu vardır. Başlıcaları, Atlanta Üniversitesi (1865), Clark College (1869), Emory Üniversitesi (1836), Georgia Teknoloji Enstitüsü (1888), Georgia Eyalet Üniversitesi (1913), Morehouse College (1867) ve Oglethorpe Üniversitesi'dir (1835). Önemli yapılar arasında Eyalet Meclis Binası (1889), Grant Park'taki, içinde Atlanta Harekâtı'nın dev bir resmi bulunan Cyclorama ve halk arasında tutulan "Remus Amca" tipinin yaratıcısı Joel Chandler Harris'in "Çalıkuşu Yuvası" diye tanınan evi sayılabilir. Atlanta Anısal Sanat Merkezi'nde (1968), bir müze, bir konser salonu, bir güzel sanatlar okulu, bir de tiyatro vardır.

Kentin genel havası, Güney'in tutucu çerçevesi içinde, liberal eğilimler yansıtır. Eğlence tarzı, dışa açık olmaktan çok gelenekseldir. Görenekler ise ağırlıkla "İncil Kuşağı"ndaki Protestan kilise geleneğinden etkilenmiştir. Atlanta merkezli Güney Hıristiyan Önderlik Konferansı'nın katledilen önderi Martin Luther King, Jr., Ebeneezer Metodist Kilisesi bahçesinde gömülüdür. Atlanta, 1973'te, bir Siyahı belediye başkanı seçen ilk büyük Güney kenti olmuştur. Nüfus (1990 tah.) kent, 394.017, metropoliten alan, 2.833.511.

Atlanta Constitution, ABD'nin Georgia eyaletine bağlı Atlanta'da yayımlanan günlük sabah gazetesi. Henry Grady, Clark Howell ve Ralph McGill gibi seçkin yayın yönetmenleri sayesinde kamuoyunda "Yeni Güney'in sesi" olarak kabul edilmiştir. ABD'nin büyük gazeteleri arasında sayılır.

Yeniden İnşa döneminin başlarında 1868'de kuruldu ve dengeli çizgisiyle kısa sürede Güney gazeteleri arasında ön sırayı aldı. 1870'lerin sonlarında ve 1880'lerde, Henry W. Grady'nin başyazıları ve içeriğinin zenginliğiyle ün kazandı. Aynı yıllarda seçkin bir muhabir kadrosu oluşturdu. Genelde liberal bir yayın çizgisi izlemekle birlikte, Clark Howell'in yayın yönetmenliği sırasında, ABD'nin 1898 İspanya-Amerika Savaşı öncesinde Küba'ya müdahalesini destekledi. 1876-97 arasında gazetenin yönetim kurulu başkanlığını ve başyazarlığını yürüten Evan P. Howell'in oğlu olan Clark Howell'in yerini 1938'de oğlu Clark Howell Jr. aldı. 1900'lerin başlarında baba Clark Howell büyük bir siyasal nüfuz kazanırken, gazetenin siyasal köşe yazarı Joel Chandler Harris de ülke çapında üne ulaştı. Ralph McGill, 1938'de yayın yönetmeni yardımcısı, 1942'de de yayın yönetmeni oldu. *Constitution* McGill'in yönetiminde, 1950'lerin başlarında McCarthycilikle, sonraki 20 yıl içinde de Siyah aleyhtarı önyargılarla mücadele etti. *Constitution*, 1950'de akşam gazetesi *Atlanta Journal* (1883) ve daha başka gazetelerin sahibi olan James M. Cox tarafından satın alındı. Zengin iç ve dış haberlere dayalı sansasyonel olmayan yayın çizgisini ve olayları yakından izleyen başyazı yorumlarını sürdürdü.

Atlanta Uzlaşması, ABD'nin önde gelen Siyah eğitimcisi Booker T. Washington'ın Atlanta Sergisi'ndeki konuşmasında (18 Eylül 1895) ırk sorunlarına ilişkin olarak dile getirdiği görüşlere verilen klasik ad. Irklar arasındaki ilişkilerin son derece gerginleştiği bu dönemde, Washington, Siyahlara ekonomik güvence fırsatı sağlayan mesleki eğitimin, toplumsal çıkarlardan ya da siyasal makamlardan daha değerli olduğunu öne sürdü. Dönemin koşulları altında ırklar arasındaki ilişkilere yaklaşımını şu cümleyle özetledi: "Bütünüyle toplumsal nitelikte olan konularda tıpkı bir elin parmakları gibi birbirimizden ayrı olabiliriz; ama karşılıklı ilerlemeye temel oluşturacak her konuda tıpkı bir el gibi davranmalıyız."

Washington'ın konuşması hem Kuzey'deki, hem de Güney'deki beyaz önderler tarafından coşkuyla karşılandı. Buna karşılık bu felsefenin Siyahları sürgit beyazların boyunduruğu altında tutmasından çekinen Siyah aydınları rahatsız etti. Bu korku Niyagara Hareketi'ne(*) ve daha sonra da Siyahları Geliştirme Ulusal Derneği(*) örgütünün kurulmasına yol açtı.

Atlantic, The, Boston'da yayımlanan aylık edebiyat ve düşün dergisi. ABD'nin en eski ve saygın dergilerinden biridir. 1857'de Bostonlu Moses Dresser Phillips tarafından kuruldu. James Russell Lowell, Ralph Waldo Emerson, Henry Wadsworth Longfellow ve Oliver Wendell Holmes gibi çok sayıda seçkin editör ve yazarın katkıda bulunduğu *The Atlantic*, uzun yıllar edebi ve genel

konulu yazılarının nitelikliliği ile dikkat çekti. 1869'da Harriet Beecher Stowe'un Lord Byron'ın cinsel ilginçliklerle dolu özel yaşamıyla ilgili bir makalesinin yayımlanması, bir magazin sansasyonuna yol açtı. Stowe'un "Byron'ın gençler üzerindeki etkisini kırmak" amacıyla yazdığı makale, tersine gençler üzerinde büyüleyici bir etki yarattı. Bu işe içerleyip abonelerini iptal ettiren anne ve babaların sayısı 15 bini buldu.

The Atlantic 1920'lerin başında Theodore Roosevelt, Woodrow Wilson ve Booker T Washington gibi kişilerin makalelerine yer vererek siyasal konulara da el atmaya başladı. Büyük bölümü çok satan kitaplardan oluşan tefrika romanları ile öteki yüksek nitelikli edebiyat ürünleri ve edebi eleştirileri sayesinde, ılımlı bir dünya görüşüne sahip canlı bir süreli edebiyat yayını olarak ününü sürdürdü. 1970'lerde abonelerden ve reklamlardan sağladığı yetersiz gelirlerin çok önüne geçen yayım ve postalama maliyetleri yüzünden kapanma noktasına geldi. 1980'de Mortimer B. Zuckerman tarafından satın alındı.

Atlantic City, ABD'de Atlas Okyanusu kıyısında New Jersey eyaletinin güneydoğu kesimindeki Atlantic iline (*county*) bağlı sayfiye kenti. İnce, uzun, kumluk Absecon Adasında yer alır. 13 km uzunluğundaki bu ada, dar bir boğaz ve denizin yükseldiği zamanlarda yer yer sular altında kalan birkaç kilometre genişliğindeki çayırlarla anakaradan ayrılır. Adanın, yazlık bir sayfiye olarak gelişme potansiyelini ilk fark eden, 1820'de hekimlik yapmak üzere buraya yerleşen Jonathan Pitney oldu. Daha sonra onun öncülük ettiği bir grup, Camden ve Atlantik Demiryolu Şirketi'ni, doğu hattını buraya kadar uzatmaya ikna etti. Hattın başarıya ulaşması, 1877'de ikinci bir hattın yapımına yol açtı.

Atlantic City, Gulf Stream'in yumuşattığı ılıman kış iklimi sayesinde gözde bir sayfiye haline geldi. İlk ahşap rıhtım yolu 1870'te yapıldı. Sonraki yıllarda getirilen bazı yenilikler (örn. konukların oturtularak gezdirildiği tekerlekli iskemleler, Almanya'dan örnek alınan resimli kartpostallar) sayfiyenin ününü artırdı. Rıhtım yolundan okyanusa doğru uzanan eğlence iskeleleri, satıcıları, gösterileri ve sergileriyle kente bir karnaval havası verdi. Ek bölümü 1972'de tamamlanan, 41 bin dinleyici kapasiteli Kongre Binası'nın yapımıyla (1929) Atlantic City ünlü bir kongre merkezi oldu. Her yıl eylül ayında yapılan Amerika Güzellik Yarışması'nın ilki de 1921'de burada düzenlendi; 1928'de ara verilen yarışmalara 1935'te yeniden başlandı.

Atlantic City'deki turistik ticaret, II. Dünya Savaşı sonrasında önemli ölçüde azaldı. Kentin durgun ekonomisini canlandırmak umuduyla, 1976'da eyalet çapında bir referandum düzenlenerek kumar yasallaştırıldı. ABD'nin Nevada dışındaki ilk yasal kumarhanesi Mayıs 1978'de rıhtım yolunda açıldı ve böylece kentin ekonomik etkinliklerine bir yenisi eklenmiş oldu. Kumarhanelerin gelişmesi, iş ve gelir olanaklarını büyük ölçüde artırdı, ama kentin rıhtım yolu dışındaki büyük bölümü gene yoksul kaldı. Bu durumun yol açtığı siyasi gerginlikler sonucu, belediye başkanı, Mart 1984'te dönem ortasında, kent sakinlerince görevinden alındı; yerine getirilen kişi, kentin ilk Siyah üst düzey yöneticisi oldu.

Atlantic City, bir tarım ve deniz ürünleri, ticaret ve yükleme merkezidir; dokuma, şekerleme, cam ve porselen üretimi gibi bazı hafif sanayi dalları da vardır. Absecon Denizfeneri Tarihi Sit Alanı (fener 1857'den 1933'e değin kullanılmıştır) kent yakınındadır. 11 km batıdaki tarihi Smithville kasabasında, aralarında bir mağaza, değirmen ve üç hanın bulunduğu onarılmış 18. yüzyıl yapıları vardır. Asıl Atlantic City, kıyı kesimlerdeki Ventnor, Margate ve Longport semtleri ile iç kesimlerdeki Absecon, Pleasantville, Northfield, Linwood ve Somers Point semtlerini kapsamaktadır. Nüfus (1990) kent, 37.986; metropoliten alan, 319.416.

Atlantic Richfield Company (ARCO), Amerikan petrol şirketi, 1966'da Richfield Oil Corporation ve Atlantic Refining Company'nin birleşmesi ile kuruldu. İkinci bir birleşmeyle 1969'da Sinclair Oil Corporation'ı da bünyesine aldı. Şirket, ABD'nin her yanında, ayrıca Endonezya, Kuzey Denizi ve Güney Çin Denizinde petrol arama ve çıkarma çalışmaları yürütmektedir. Bunun dışında elindeki tanker ve boru hattı gibi sıvı petrol taşımacılığı araçlarını işletmekte ve kimyasal madde, madenkömürü ve metal ürünlerinin üretim ve satışını da yapmaktadır. Şirketin bir başka uğraş alanı da güneş enerjisi ürünlerinin geliştirilmesi ve enerjiyle ilgili öteki çalışmaların yürütülmesidir. Merkezi Los Angeles'tedir.

Atlantic Richfield, 1977'de bakır, alminyum ve uranyum madenciliği ve işlemeciliğinin yanı sıra bakır ve aluminyum ürünlerini üreten Anaconda Company'yi satın alarak yan kuruluşu haline getirdi.

Bu birleşme sonunda, Anaconda bazı bakır hisselerini elden çıkarmak zorunda kaldı.

Atlantic Richfield'in kurucu ortaklarından olan ve kökeni 1850'lere değin inen Atlantic Refining 1870'te anonim şirkete dönüştürüldü; 1892'den sonra da Standard Oil Trust'ın (*bak.* Standard Oil Company and Trust) doğudaki şirketlerinden biri haline geldi. ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1911'de Standard Oil grubunu dağıtması üzerine yeniden bağımsız bir kimlik kazandı. 20. yüzyılın ilk 20 yılı içindeki bazı birleşmelerden doğan öteki kurucu ortak Richfield ise bir rafineri şirketi olarak çalışmaya resmen 1911'de başladı. Bu şirketi ortaklaşa finanse eden Los Angeles Oil and Refining Company ve Kellogg Oil Company, daha sonra başka şirketlerle birlikte Richfield adı altında birleşti. Atlantic Richfield'e sonradan katılan Sinclair ise, ilk büyük petrol kuyusunu 1907'de Oklahoma'da bulan Harry F. Sinclair (1876-1956) tarafından 1916'da Kansas'ta kuruldu.

Atlántico, Kolombiya'nın kuzeybatısında il (*departamentos*). Antil Denizi kıyısındaki ova üzerinde yer alır; doğudan Magdalena Irmağı ile çevrilidir. 1905'te oluşturulan Atlántico, 3.388 km²'lik yüzölçümüyle Kolombiya'nın en küçük illerinden biri olmakla birlikte, kıtanın büyük ırmaklarından birinin ağzında yer aldığından stratejik bir öneme sahiptir. Nüfusun yaklaşık dörtte üçü, il merkezi Barranquilla'da(*) yaşar. Kolombiya'nın en işlek limanlarından biri olan Barranquilla, Magdalena Irmağının ağzından 24 km yukarıdadır. Başlıca ticari ürünler pamuk ve susamdır; sığır yetiştiriciliğinin yanı sıra balıkçılık da önem taşır. Nüfus (1985) 478.213.

Atlántida, Honduras'ın kuzeybatısında il (*departamentos*). Kuzeyden Antil Denizi ile çevrilidir. Yüzölçümü 4.251 km² olan ilin güney bölümü dışındaki toprakları nüfusun çoğunluğunu barındıran verimli kıyı ve alüvyon ovalarından oluşur. Halkın geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. En önemli tarım ürünleri manyok, tatlıpatates, pirinç, mısır ve baklagillerdir. Standard Fruit Company, La Ceiba yöresindeki plantasyonlarda ihracat amacıyla muz ve turunçgiller yetiştirir. Orman ürünleri önemli bir sanayi dalıdır. Tela ve merkezi La Ceiba, ilin önemli limanları ve önde gelen sanayi kentleridir. İlde ulusal karayolu ağına bağlı çeşitli otoyolları ve dar bir demiryolu hattı vardır. İngilizlerin 1796'da Rüzgâralti Adalarındaki St. Vincent'ten zorla çıkarttıkları Yerli ve Afrika kökenli Siyah Karayiplilerin çoğu bu iki büyük liman kenti başta olmak üzere kıyılarda ve plantasyonlarda yaşarlar. Nüfus (1991 tah.) 255.000.

Atlantik Altı İklim Aralığı, yaklaşık 10 bin yıl kadar önce başlayıp günümüze değin süren Holosen Bölümün başlıca zaman dilimlerinden biri. Holosen Bölüm içinde Kuzey Altı İklim Aralığını izleyen Atlantik Altı İklim Aralığı günümüzde de sürmektedir.

Radyoaktif karbonla tarihlendirme yöntemine dayanarak yaklaşık İÖ 225 dolayında başladığı hesaplanan Atlantik Altı zaman diliminin belirleyici özellikleri daha fazla yağış, daha soğuk ve daha nemli iklim koşulları ve kayın ormanlarının egemen olduğu bir bitki örtüsüdür. Atlantik Altı faunası, insan eliyle büyük ölçüde yok edilmiş birkaç tür dışında, temel olarak bugünkü hayvan türlerini içerir. Atlantik Altı İklim Aralığında, Kuzey Amerika dışındaki bölgelerde deniz düzeyi genellikle alçalmıştır.

Atlantik İklim Aralığı, Holosen (y. 10 bin yıl öncesinden günümüze) iklim kronolojisinde zaman dilimi. Kuzey ve Kuzey Altı İklim Aralıkları arasında bulunan Atlantik İklim Aralığı, bu ikisiyle birlikte Yüksek Isı (*Hipsitermal*) İklim Aralığı içinde yer alır. Atlantik iklimlerinin sıcak ve nemli olduğu bu dönemde, fosilleşmiş çiçektozlarının incelenmesiyle de görüldüğü gibi, karma meşe ormanları karalara egemen olmuştur. Avrupa'da *Littorinidae* cinsinden canlıları barındıran kıyı kuşaklarının karaya doğru ilerlemesi Atlantik İklim Aralığıyla aynı döneme rastlar.

Atlantik Okyanusu *bak.* Atlas Okyanusu

Atlantik Savaşı, II. Dünya Savaşı'nda denizyollarının denetimini ele geçirmek amacıyla İngiltere ve (Aralık 1941'den başlayarak) ABD ile Almanya arasında yapılan savaş.

Atlas Okyanusu üzerinde süren savaşın ilk evresi, Fransa'nın Haziran 1940'ta düşmesine değin sürdü. Bu dönemde Alman ticaret gemilerini Atlas Okyanusundan çıkartan İngiliz-Fransız koalisyonu, uzun mesafeli ticaret yollarında oldukça etkili bir abluka gerçekleştirdi. Benelüks ülkelerinin işgali, Fransa'nın düşmesi ve Mayıs-Haziran 1940'ta İtalya'nın savaşa girmesiyle, savaşın gidişatı köklü bir değişime uğradı. Norveç'ten çekilirken ve Dunkerque'ü boşaltırken deniz kuvvetleri ciddi biçimde hasar gören İngiltere, tam bu sırada Fransa'nın deniz desteğini de yitirdi. Alman birlikleriyle takviye edilmiş İtalyan deniz ve hava kuvvetleri, Süveyş'e giden en kısa denizyolunu tehlikeli hale getirip sonunda da tamamen kapatarak, İngiliz gemilerini Ümit Burnundan dolaşmak zorunda bıraktılar. Bu olay, İngiliz ticaret gemilerinin toplam yük taşıma kapasitesini hemen hemen yarıya indirdi. Tam bu sırada Almanların Manş Denizindeki ve Fransa'nın batı kıyısındaki deniz

ve hava üslerini ele geçirmesiyle, kuzey sularında seyreden gemiler daha etkili saldırılara hedef olmaya başladılar.

Bu kritik dönüm noktasında, resmen savaşa girmemiş olan ABD, Atlantik Savaşı'nda daha belirleyici bir rol üstlendi. Verdiği kayıpların yerini doldurması için İngiltere'ye 50 destroyer vererek, bunun karşılığında Newfoundland, Bermuda ve Antiller'in birçok yerinde uzun süreyle gemi ve uçak üsleri kiraladı. Ayrıca İzlanda ve Grönland Adasına ABD birlikleri yerleştirildi.

ABD'nin artık tamamen savaşa girdiği 1942'nin başlarında, Mihver Devletleri Amerikan sularındaki kıyı gemilerine karşı geniş çapta bir denizaltı saldırısı başlattı. Ayrıca Alman denizaltıları Hindistan ve Ortadoğu'ya giden Güney Atlantik denizyolları boyunca oldukça etkili harekâtlara girişti. Akdeniz'i ulaşıma yeniden açmaya yönelik Müttefik seferi (1942-43), büyük ölçüde, Alman denizaltılarıyla dolu sularda gemilerle taşınan malzemeyle yürütülmekteydi. Rus limanları Murmansk ve Arhangelsk'e ve Britanya Adalarına yol alan Müttefik konvoyları yolda şiddetli hava ve denizaltı saldırıları altında çarpışarak ilerlemek zorundaydılar. 1942'nin sonunda açıklanan hesaplara göre, Alman uçak ve denizaltılarının Müttefik gemilerine verdirdiği kayıplar, 1917'nin en kötü döneminde verilen kayıpları aşıyordu. Kuzey sularında sürekli olarak bir Müttefik deniz gücünün bulundurulması da gerekiyordu. Çünkü Almanların dehşet saçan suüstü saldırı gemileri (özellikle süper savaş gemisi "Tirpitz"), 1941'de "Bismarck" zırhlısının kısa bir süre başardığı gibi, Atlas Okyanusundaki gemilerin yollarını kesebilirdi.

Öte yandan, Avrupa'daki Mihver Devletleri saran Müttefik ablukası durmadan daralıyor ve Mihver Devletleriyle denizde yapılan savaşta yavaş da olsa hissedilir bir gelişme kaydediliyordu. Konvoy sistemi daha fazla ve daha iyi donanımla güçlendirilip genişletildi. Özellikle ABD tersanelerinde eşi görülmemiş bir hızla yürütülen gemi yapımının, kayıplara yetişip bu sayıyı aşmasına karşın, kayıplar hâlâ tehlikeli boyutlardaydı. Mihver ülke limanlarına ve sanayi merkezlerine yapılan saldırılar, Almanya'nın denizaltı ve uçak yapım ve onarım kapasitesini giderek azalttı. Kazablanka'a ve Dakar'daki Fransız deniz üsleri de dahil hemen hemen bütün Batı Afrika limanlarının ele geçirilmesiyle, Mihver savaş gemileri güney sularındaki son sığınaklarından da yoksun kaldılar. Bütün bu önlemler sonucunda Atlas Okyanusundaki Müttefik kuvvetler, Mihver Devletlerin, Amerikan ordularının ve malzemesinin Avrupa ve Kuzey Afrika'ya geçişini önleme, İngiltere ve Rusya'ya ikmal ulaşımını engelleme ve Avrupa'daki Müttefik ablukasını kırma çabalarını boşa çıkardı.

Atlantik somu (*Salmo salar*), *Salmonidae* familyasından, daha çok Atlas Okyanusunda yaşayan ve çok değerli bir av balığı olarak kabul edilen sombalığı türü. Ortalama ağırlığı 5,5 kg kadardır ve gövdesi yuvarlak ya da çarpı işareti biçiminde beneklerle kaplıdır. Atlas Okyanusunun her iki yakasında da bulunan bu balık, sonbaharda yumurta dökmek için akarsuları girer. Yavrular yaklaşık iki yıl içinde denize inecek kadar büyür ve yaklaşık dört yılda yumurta dökebilecek duruma gelir.

Irmaklarda yaşayan *Salmo salar ouananiche* ile göllerde yaşayan *S. s. sebago*, Atlantik somunun daha küçük ve yalnızca tatlı sularda yaşayan alttürleridir. Atlantik somu, ABD'deki Büyük Göllerde de yetiştirilmektedir.

Atlantik Sözleşmesi, İngilizce ATLANTIC CHARTER. II. Dünya Savaşı sırasında, İngiltere başbakanı Winston Churchill ile henüz savaşa girmemiş olan Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanı Franklin D. Roosevelt'in, Kuzey Atlantik'teki savaş gemilerinde beş gün süren görüşmelerin ardından 14 Ağustos 1941'de yayınladıkları ortak bildirge.

Ortak amaçlara ilişkin bu propaganda bildirgesi: 1) İki ülkenin topraklarını genişletme peşinde olmadıklarını; 2) ilgili halkların özgür iradeleri dışında hiçbir sınır değişikliği istemediklerini; 3) her halkın kendi yönetim biçimini seçme hakkına saygılı olduklarını ve egemenlik hakları ve bağımsızlıktan zorla yoksun bırakılan halklara bu haklarının geri verilmesini istediklerini; 4) bütün devletlerin ticaret ve hammadde olanaklarından eşit biçimde yararlanmasını sağlamaya çalışacaklarını; 5) çalışma koşulları, ekonomik ilerleme ve sosyal sigortalar konularında gelişme sağlanması için dünya çapında işbirliğinden yana olduklarını; 6) "Nazi tiranlığının" yıkılmasından sonra, bütün ülkelerin, korkusuz ve sıkıntısız, kendi sınırları içinde güvenli olarak yaşamalarını sağlayacak bir barış için çalışacaklarını; 7) böyle bir barış çerçevesinde denizlerin açık olması gerektiğini ve 8) genel güvenliğin sağlanmasında kuvvet kullanımından vazgeçilmesi yolunun henüz benimsenmediği bu aşamada, muhtemel saldırganların silahsızlandırılmasının zorunlu olduğunu belirtmekteydi. Atlantic Sözleşmesi daha sonraları, gönderme yoluyla, Birleşmiş Milletler Bildirisi'ne (1 Ocak 1942) alınmıştır.

Atlantis, ATALANTIS ya da ATALANTICA olarak da yazılır, sulara gömüldüğü söylenen efsanevi ada. Atlantis efsanesine ilk kez Platon *Timaio* adlı diyaloğunda değinir ve Atlantis konusundaki bilgilere kaynak olarak da Solon'u gösterir. Solon'un bu bilgileri, Mısırlı rahiplerin 9 bin yıllık tarihsel belgelerine dayanarak aktardığını da belirten Platon, Atlantis'in Herakles Sütunları'nın ötesinde (yani Cebelitarık Boğazının batısında), Küçük Asya ile Libya ülkesinden daha büyük bir ada olduğunu da söyler. Platon bu yapıtında Atlantis ordularının bütün Batı Avrupa ve Libya ülkesini ezip geçtiğini, ama Atinalıların gösterdiği direnç karşısında gerilemek zorunda kaldığını ve şiddetli bir deprem sonunda da Atlantis adasının bir gece içinde sulara gömüldüğünü anlatır. Platon'a göre bu olay İÖ 9600'de olmuştur.

Kritias adlı diyaloğunda Platon, Atlantis ile ilgili daha başka ayrıntılar da verir; burayı bir yeryüzü cenneti olarak betimler. İdeal bir demokrasi ile yönetilen bu adanın kralларından *autokhton* (yerel kahraman) olarak söz eder. Babaları Poseidon, anneleriyse topraktan gelmiş insanlardan Euenor'un kızı Kleito'dur. Ada doğal ve yapay surlar, güzel konutlar ve yollarla donanmış, zengin maden yataklarıyla refaha ulaşmıştır. Halkın uygarlık düzeyi çok yüksektir. Ama giderek yozlaşan ahlak ve siyasal yaşam Tanrı Zeus'u kızdırır. Sonuçta Atlantis, Zeus'un hışmına uğrayıp sulara gömülerek batar.

Atlantis öyküsünün gerçek olup olmadığı ya da öyküdeki gerçek payının ne olduğu bilinmez. Antik yazarlardan bazıları, örneğin Aristoteles, bu öyküyü tümüyle Platon'nun düşgücünün ürünü olarak görmüş, bazısı ise inançla gerçekliğini savunmuştur.

Efsane ortaçağda Yunanlılardan Arap coğrafyacılara, onlardan da Avrupalı yazarlara geçmiştir. Bunların çoğu efsanenin doğruluğuna inanmışlar, bu inançla da Atlas Okyanusunda küçük düşsel adalar ve bu adalar üstüne öyküler yaratmışlardır.

Atlantis efsanesi ilk kez Rönesans'ta akılcı bir biçimde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu arada Atlantis'in Tarihöncesi'nde Avrupa ile Amerika arasında uzanan bir kara köprüsü oluşturduğunu ileri sürenler, İskandinavya'nın Amerika'nın, Kanarya Adalarının, Güney İspanya'daki Tartessos kentinin Atlantis olduğunu savunanlar çıkmıştır.

17 ve 18. yüzyıllarda da efsanenin gerçekliği konusunda tartışmalar sürmüş, Montaigne, Buffon ve Voltaire gibi yazarlar bile bu efsaneye inanmışlardır.

20. yüzyıldaysa Atlantis efsanesinin Girit Adasındaki Minos uygarlığının önde gelen merkezlerinden biri olan ve İÖ 1470'te lavların altında kalarak ortadan silinen antik Thera (bugün Santorini) kentinin yokoluşuna ilişkin halk öykülerinden kaynaklandığını söyleyenler vardır.

Bu efsanenin etkisiyle bazı edebi yapıtlar da yazılmıştır. Francis Bacon'ın *Nova Atlantis* (1627; Yeni Atlantis), Rudbeck'ın *Atland eller Mahneim* (1679-1702; Atlantis ya da Mahneim), Jacinto Verdaguer'in *L'Atlantida* (1876, yb 1934), G. Hauptmann'ın *Atlantis*, (1912) ve P. Benoit'nın *Atlantide* (1919) adlı yapıtları bunlardan bazılarıdır.

Atlantis jeolojide, büyük bir olasılıkla bir zamanlar Atlas Okyanusunun yerinde bulunduğu varsayılan karalara verilen addır. Wegener kuramını benimseyenler için Atlantis, jeolojik çağlar süresince batıya doğru giderek bugünkü yerini almış olan Amerika kıtasıdır.

Atlantis II Çukuru, Kızıldeniz'deki en geniş denizaltı havzası. 21°23 kuzey enlemi ile 38°04 doğu boylamında yer alan Atlantis II Çukurunun en derin yeri 2.170 m'dir. Çukurun önemi, tuzlu su sıcaklığının yer yer 56°C'ye ulaşması ve tuzluluk oranının normal deniz suyunun 7,5 katını bulmasından ileri gelir. Atlantis II Çukurunda, normal deniz suyuna göre yaklaşık 1.000 kat fazla yoğunlukta çinko, bakır ve kobalt gibi metalik eser elementler bulunur. Çukurdaki birikinti katmanının en üstteki 10 m'lik bölümünde, ekonomik değeri milyarlarca doları bulan metal yatakları vardır. Kızıldeniz'de varlıkları bilinen, ama Atlantis II'ye göre daha küçük olan öteki çukurlar, en derin yerleri sırasıyla 2.033 m ve 2.185 m olan Zincir ve Keşif çukurlarıdır.

atların bulaşıcı kansızlığı *bak.* çamur humması

Atlas, Yunan mitolojisinde Titan İapetos ile su perisi (*nympha*) Klymene'nin (başka bir kaynağa göre Asia'nın) oğlu ve insanoğlunun öncüsü Protemetheus'un kardeşi. Homeros'un yapıtlarında gök ile yeri birbirinden ayıran direkleri omzunda taşıyan bir deniz yaratığı olarak anlatılır. Önceleri bu direklerin dünyanın batı ucundaki ufkun hemen ardında, denizin içinde olduğuna inanılıyordu; daha sonra Atlas adı Afrika'nın kuzeybatısındaki bir sıradağa verildi. Bu inanışa göre, bölgenin kralı olan Atlas'ın konuksevmezliğini cezalandırmak isteyen kahraman Perseus, görüntüsüyle insanları taşa çeviren Gorgo'nun başını Atlas'a göstererek onu kayalık bir dağa dönüştürmüştür. Yunan şairi Hesiodos ise, Atlas'ın Zeus'a karşı savaşan Titanlardan biri olduğunu ve bu yüzden gökyüzünü sırtında taşımakla cezalandırıldığını anlatır. Sanat yapıtlarında

Atlas, gökyüzünü ya da gökküreyi sırtında taşır biçimde temsil edilir.

atlas, atkı ve çözgü iplikleri ipekten olan parlak ve orta incelikte bir kumaş. Çoğunlukla düz renkli (kırmızı, mavi, yeşil, sarı) olup, nakışlı hareli, sırmalı, elvani vb çeşitleri vardı. Sırmalı-sürmayi cinsi çok değerlidir. Bu kumaştan kaftan, entari, şalvar, kalınca cinsinden de yorgan ve yatak takımları yapılırdı. Yünle karışık dokunanları elbise kollarının içinde astar yerine kullanılırdı. Topkapı Sarayı'nda atlastan dikilmiş kaftanlar, atlas işlemeli yatak takımları, yastık ve tepsi örtüleri vb bulunmaktadır. Bunların en güzelleri İstanbul'da işlenmiştir. Bir zamanlar Hint atlası da Batılılarca ve Osmanlılarca çok tutulmuştur.

atlas, çoğunlukla ciltlenerek bir araya getirilmiş harita ya da şema derlemesi. "Atlas" adı, 16. yüzyılda Gerardus Mercator'un başlattığı, harita kitaplarının kapaklarında, yerküreyi omzunda taşıyan Titan Atlas figürüne yer verme geleneğinden kaynaklanır. Atlaslar, çoğu kez harita ve şemaların yanı sıra resim, istatistik verileri ve çeşitli bilgiler ile yer adları dizinlerini de içerir. Kapsam olarak dünya atlası ya da bölge atlası biçiminde olabilir. Sınırlar, iklim, ekonomi, jeoloji, tarih, dil, nüfus, din, doğal kaynaklara ilişkin bilgi veren özel konulu atlaslar vardır. *Ayrıca bak.* haritacılık.

atlas, mimarlıkta bir saçaklığı, balkonu ya da başka bir çıkmayı desteklemek için kolon ve sütun olarak kullanılan erkek figürü. İlk kez Antik Çağda, Klasik dönem mimarlığında uygulanmıştır. Bu figürlere ağır bir yük taşıyormuş gibi poz verilir (örn. omuzlarında dünyayı taşıyan Atlas). Bu öğenin Roma mimarlığındaki benzeri olan telamon, yani karyatid(*) figürünün erkek karşılığı ise gene yük taşıyan bir figür olmasına karşın, genellikle atlas duruşunda gösterilmez.

Santa Maria Assunta Katedrali'nde romanesk üslupta atlas, Spoleto, İtalya, 1198
Thames and Hudson

Özgün atlasların bilinen ilk örnekleri, Sicilya'da Agrigento'daki IÖ y. 500'de Eski Yunanlılarca yapılmış Zeus Tapınağı'ndaki dev boyutlu sütunlardır. Ortaçağda çok seyrek kullanılan atlaslar maniyerizm ve barok dönemlerinde yeniden ortaya çıkmıştır.

Atlas Dağları, Afrika'nın kuzeybatısında yer alan Magrip ülkelerinin (Fas, Cezayir ve Tunus) jeolojik belkemiğini oluşturan sıradağlar. Güneybatıda Fas'ın Agadir limanından başlayarak, kuzeydoğudaki Tunus kentine kadar yaklaşık 2.000 km boyunca uzanan Atlas Dağları, Akdeniz Havzasını Sahra Çölünden ayıran doğal engeli oluşturur. Adını Yunan mitolojisindeki Atlas'tan alır.

Fiziksel özellikleri. Uzunca bir dikdörtgen biçimindeki Atlas Dağları, dağ sıraları ile bunların arasında kalan plato ve ovalardan oluşur. Atlas Dağlarının kuzey kesimine Tel Atlasları adı verilir. Bir dizi dağ kütlesinden oluşan Tel Atlasları, batıdaki Rif Dağlarından başlayarak, doğuda Tunus'taki Krumiri Dağlarına ulaşır. En yüksek noktaları Rif Dağlarındaki Tidirhine Dağı (2.456 m) ile Cezayir'de Büyük Kabiliye Dağları üzerindeki Lalla Hedice'dir (2.307 m).

Atlas Dağlarının güney kesiminde Sahra Atlasları yer alır. Fas'ta Yukarı Atlaslar ile başlayan Sahra Atlasları, Ksour ve Ouled-Nail dağ kütlelerinden sonra, doğuda Aurés Masifine ulaşır. Yukarı Atlaslar üzerindeki Tubkal Dağı (4.165 m), hem Sahra Atlasları'nın, hem de Tüm Atlas dağ sıralarının en yüksek noktasıdır.

Tel ve Sahra Atlasları doğuda Tebessa ve Mecerde dağlarında birleşir; batıda ise iç içe geçerek Orta Atlaslar'ın uzun kıvrımlarını ve Yukarı Atlaslar'ın kayalık doruklarını oluşturur. Sirua Dağı ile Yukarı Atlaslar'a bağlanan Anti-Atlas Dağları, güneybatı yönünde Atlas Okyanusuna doğru uzanır.

Jeolojik açıdan Avrupa'daki Alp dağ sistemiyle bağlantılı olan Tel Atlasları, Tersiyer (Üçüncü) Dönem (y. 65-2,5 milyon yıl önce) dağoluşum süreçlerinin ürünü, görece genç dağlardır. Tortullarla dolu bir havzanın yükselmesi ve kıvrılmasına dayalı bu oluşum günümüzde de sürdüğünden, bölgede sık sık yer sarsıntıları görülür. Buna karşılık, güneydeki Sahra Atlasları jeolojik açıdan farklı bir yapısal grup olan Afrika kıtasının geniş platosuyla bağlantılıdır. Daha yaşlı olan Sahra Atlasları kıvrımlaşmalar sonucu kayaç kütlelerinin yükselmesi ya da Jura (y. 190-136 milyon yıl önce) ve Kretase (Tebeşir) (y. 136-65 milyon yıl önce) dönemlerinde yerkabuğunun çökerek kıvrımlaşması sonucu doğmuştur.

Atlas Dağları üzerinde kuzeyden gelen nemli ve soğuk hava kütleleri ile güneyden gelen kuru ve sıcak tropik hava kütleleri karşılaşır. Yörenin iklimini enlem ve yüksekliğin yanı sıra bu hava kütleleri de etkiler. Tel Atlasları Sahra Atlasları'ndan daha çok yağış alır. Krumiri Dağlarının belirli bölgelerinde yıllık yağış 1.524 mm'ye ulaşırken, Yukarı Atlaslar'ın güneyindeki Anti-Atlaslar'da yıllık yağış hiçbir yerde 425 mm'yi geçmez. Tek tek dağ kütlelerinde de kuzeye bakan yamaçlar güneye bakan yamaçlardan daha çok yağış alır. Yükseklikle birlikte sıcaklık hızla düşer; kıyıdaki dağlarda bile soğuk bir iklim hüküm sürer. Kışlar genelde çok sert geçer. Dağların yüksek kesimleri yılın büyük bir bölümünde karlarla kaplıdır.

Atlas Dağlarının akaçlama düzenini sağanaklar halinde gelen mevsim yağmurları belirler. Dağlardan inen akışların beslediği akarsular seyrek bitki örtüsünün de etkisiyle büyük çapta erozyona yol açar. Akarsuların taşıdığı mil dağ eteklerinde birikir; bazı yerlerde de *dir* denen taşıntı konileri oluşturur. Çıplak kaya ve döküntülerle kaplı yüksek kesimlerin dışında egemen toprak dokusu kireçtaşı ve marndır. Tarıma elverişli alüvyonlu topraklar, yalnızca sekili yamaçlar ve vadi tabanlarında bulunur. Orman örtüsü, ancak 8 milyon hektarlık bir alanı kaplar. Daha çok yağış alan Tel Atlasları'nda mantar meşesinin egemen olduğu ormanlar görülür. Dağların daha yüksek kesimlerinde sedir ağaçları, yıllık yağış miktarının 775 mm'nin altına düştüğü kireçtaşlı topraklarda ise bazı meşe türleri ve mazı ağaçları yer alır. Tel Atlasları'ndan daha az yağış alan Sahra Atlasları'nın yüksek kesimlerinin sınırlı bitki örtüsünü, bazı meşe türleri ile ardıç ağaçları oluşturur. Tarla açma amacıyla ormanların yok edilmesi, dağlardaki hayvan yaşamını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bugün bölgede varlığını sürdürebilen hayvan türleri yalnızca çakal, maymun ve meşe ormanlarında görülen yaban domuzu sürüleridir.

Nüfus. İstilalara karşı bir sığınak olarak kullanılan Atlas Dağlarında, İslam dinini bir ölçüde benimsemekle birlikte, kendi özgün dillerini, geleneklerini ve inançlarını koruyan Berberler yaşar. Köy yaşamına, mülkiyet ve insan ilişkilerini düzenleyen ve kanun denen geleneksel hukuk yön verir. Tek bir atadan gelen geniş aileler, sıkı bir dayanışma duygusuna sahiptir. Temeldeki benzerliklerine karşın, Berberi toplulukları arasında bazı yerel farklılıklar görülür. Fas'ın Yukarı Atlaslar bölgesinde yaşayan Şlö toplulukları genellikle 2.200 m yüksekliktekі köylerde otururlar.

Hayvancılık ve tarım bu köylerin başlıca geçim kaynağıdır. Sulama yapılabilen yerlerde tahıldan başka sebze de yetiştirilir. Orta Atlaslar'da ise, otlak olarak kullanılan alanların tarıma açılması sonucu hayvancılık artık yalnızca belirli alanlarda yapılmaktadır. Bu bölgede yaşayan toplulukların bir başka gelir kaynağı da kerestecilikdir. Dağ ve ovaların buluştuğu *dir* topraklarında verimli tarımsal alanlar uzanır.

Fas'ta oturan Rifliler ve Cezayir'de oturan kabileler arasında tarım ve hayvancılık ikincil bir önem taşır. Bu bölgelerin başlıca geçim kaynağını dağ yamaçlarında yetiştirilen incir ve zeytin ağaçları oluşturur. Kabilyalılar ayrıca tahta, gümüş ve yün işlemecilikiyle uğraşırlar. Aurés Masifi belki de tüm Magrip ülkelerinin en az gelişmiş yöresidir. Burada yaşayan Şavyalar yarı göçebedirler. Kışın sürüleriyle ovalara iner, yaz gelince de dağlık bölgelere çıkıp hayvanlarını otlatırlar; ayrıca kocadarı, sebze, kayısı ve elma yetiştirirler.

Güç yaşam koşullarına karşın, Atlas Dağlarında nüfus yoğundur. Kilometre kare başına 300 kişinin düştüğü Büyük Kabiliye'deki Tizi Uzu bölgesi gibi aşırı nüfuslu yerlere de rastlanır. Magrip ülkelerinin işgücü kaynağını oluşturan bölgede hızlı bir göç süreci yaşanmaktadır. Büyük kentlerde dağlı kabilelerden gelen insanların sayısı oldukça kabarıktır. İş alanlarının yeterli olmaması nedeniyle, Cezayir'den Fransa'ya çok sayıda işçi göç etmiştir. Dağ toplulukları geçimlerini önemli ölçüde göçmen işçilerin yolladıkları parayla sağlarlar.

Ekonomi. Atlas Dağlarında yapılmış olan barajlar, sulama ve enerji üretimi açısından büyük önem taşır. Zengin maden yataklarına sahip olan yörede, başta kurşun, çinko, bakır ve manganez olmak üzere, fosfat, demir cevheri, tungsten ve kobalt gibi madenler çıkarılır. En önemli orman ürünleri ise mantar ve kerestedir. Turizm özellikle Yukarı Atlaslar'da ve kış sporlarına elverişli yamaçlara sahip Orta Atlaslar'da gelişmeye başlamıştır. Dağlık yörelerde sanayileşmenin desteklendiği Cezayir'de, Konstantin gibi büyük kentlerde çeşitli sanayi kolları kurulmuştur. Bütün bunlarla birlikte dağlık kesim ile kent ve ovalardaki yaşam biçimi farklılığı sürmektedir.

Köylerin, tepe sırtlarını izleyen patikalarla birbirine bağlandığı Atlas Dağlarında, iç

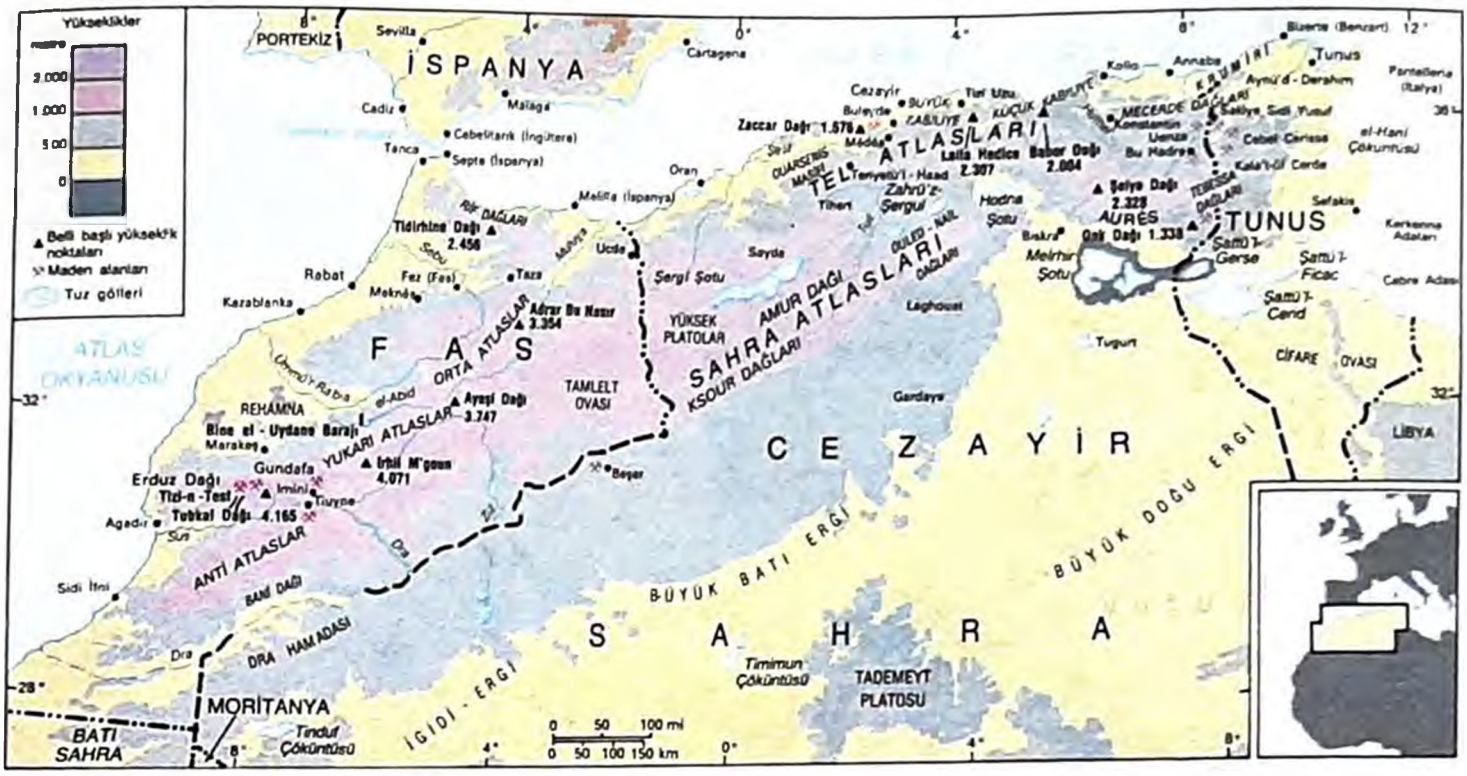

Atlas Dağları

ulaşım yürüyerek ya da katır ve yerel otobüslerle sağlanır. Karayolu ve demiryolu hatları, dağları ancak tüneller ve viyadükler aracılığıyla aşar. Bununla birlikte dağlar üzerinde pek çok doğal geçit ve yol vardır. Örneğin Cezayir'deki Ouled-Naïl Dağları ile Aurés Masifi arasındaki Biskra Gediği ve Orta Atlaslar ile Rif Dağlarını birbirinden ayıran Taza Geçidi önemli doğal yolları oluşturur. Fas'taki Yukarı Atlaslar üzerinde bulunan geçitler, Fas ve Sudan arasındaki ilişkilerde eskiden beri önemli rol oynamış ve Afrika kıtasının içlerine doğru giden kervanların geçtiği başlıca yol olmuştur. *Ayrıca bak.* Anti-Atlas Dağları; Orta Atlaslar; Sahra Atlasları; Tel Atlasları; Yukarı Atlaslar.

Atlas Okyanusu, ATLANTİK OKYANUSU olarak da bilinir, yeryüzünün yaklaşık beşte birini kaplayan ve Avrupa ile Afrika kıtalarını Amerika kıtasından ayıran tuzlu su kütlesi. Büyük Okyanustan sonra, dünyanın ikinci büyük okyanusudur. Adını, Yunan mitolojisindeki Atlas'tan alır.

Kuzeyden güneye "S" biçiminde uzanan Atlas Okyanusu 82.440.000 km²'lik bir alanı kaplar. Bağlı denizleriyle birlikte toplam yüzölçümü 106.460.000 km²'yi bulur. Dünyanın en büyük akaçlama alanıdır. St. Lawrence, Mississippi, Orinoco, Amazon, Río de La Plata, Kongo, Nijer, Loire, Ren ve Elbe gibi en büyük akarsuların yanı sıra Akdeniz ve Baltık Denizine dökülen önemli ırmakların sularını toplar. Sularını Atlas Okyanusu ve Kuzey Buz Denizine boşaltan toprakların yüzölçümü 43.229.700 km²'dir; gerek Büyük Okyanus gerek Hint Okyanusu bunun ancak dörtte biri kadar bir alanın akarsularını toplar.

FİZİKSEL COĞRAFYA. Bering Boğazından başlayıp Kuzey Kutbu üzerinden Spitsbergen ve Grönland'a uzanan Kuzey Buz Denizi Havzası, Spitsbergen ile Grönland arasındaki dar ve derin boğazlarla Atlas Okyanusuna bağlanır. Güneyde de Antarktika kıtasının kıyılarına kadar ulaşan Atlas Okyanusu böylelikle iki buz denizine de bağlanmış olur.

Ada sayısı, kıyı çeşitliliği ve bağlı denizler açısından daha zengin olan Kuzey Atlas Okyanusu, batıda Antil Denizi, Meksika, St. Lawrence, Hudson ve Baffin körfezlerini, doğuda Akdeniz, Karadeniz, Kuzey Denizi ve Baltık Denizini içine alır. Spitsbergen ve Novaya Zemlya ile Murmansk kıyısı arasında Barents Denizi; Grönland, İzlanda, Faroe ve Shetland adaları, Norveç ve Spitsbergen arasında ise Norveç-Grönland Denizi yer alır. Kuzeybatıdaki Hudson Boğazı 103 km, kuzeydeki Davis Boğazı 320 km, Grönland ve İzlanda arasındaki Danimarka Boğazı 256 km genişliğindedir. İzlanda ile Kuzey İskoçya arasındaki geçit ise 833 km'dir. Antarktika'ya Horn Burnu ile Güney Afrika arasında 6.380 km'lik geniş bir cepheyle sokulan Güney Atlas Okyanusu, çok daha soğuk ve nemlidir.

Atlas Okyanusunun eni önemli farklılıklar gösterir. Newfoundland ile İrlanda arasında 3.313 km olan bu açıklık güneye doğru genişleyerek 4.825 km'yi bulduktan sonra, daha aşağılarda yeniden daralarak São Roque Burnu (Brezilya) ile Palmas Burnu (Liberya) arasında 2.846 km'ye kadar iner. Daha güneyde okyanus yeniden genişler ve hemen hiçbir adanın bulunmadığı düz kıyılarla çevrili bir denize dönüşür.

Okyanusaltı engebeler. Atlas Okyanusunun tabanına ilişkin ilk bilgiler geçen yüzyılda okyanusaşırı telgraf hatlarının döşenmesi ve doğabilimcilerin incelemeleri sırasında ip ya da telle yapılan sondajlarla elde edildi. Deniz dibinin topografyası ancak II. Dünya Savaşı sonrasında sonar ve benzeri yankı aygıtlarıyla edinilen bilgiler sonucu kesin olarak belirlendi.

Atlas Okyanusu tabanının en belirgin özelliği, su kütlesinin tam ortasında boydan boya uzanan ve 1.600 km'lik genişliğe ulaşan Orta Atlantik Sırtıdır. Okyanus yatağının yaklaşık üçte birini kaplayan bu kütle, dünyayı çepeçevre saran okyanuslar ortası sıradağlar kuşağının Atlas Okyanusundaki bölümünü oluşturur ve yer yer su yüzeyinin üstüne çıkar. Asor, Ascension, St. Helena, Tristan da Cunha, Gough ve Bouvet gibi volkanik adalar bu sıradağların yanlarında yükselir. Sırtın doruğunda yer alan İzlanda ise ortadaki çatlak üzerinde oluşmuş bir vadinin su yüzeyine çıkmış uzantısıdır. Bu dağların batısında ve doğusunda, deniz yüzeyinden 3.660-5.500 m kadar aşağılarda, ilk bakışta düz gibi görünen vadiler yer alır. Ama, ayrıntılı incelemeler bunların da yer yer kayalık yükseltilerden ve yer yer de geniş düzlüklerden oluştuğunu göstermiştir. Bu düzlüklerin çoğu çamurla dolmuş büyük çöküntülerdir; tek tek ya da dizi halinde yükselen eski volkanik dağlar yer yer su yüzüne çıkarak kayalıklar ya da adalar oluşturur. Orta Atlantik Sırtından kıyılara doğru yaklaşıldığında, önce derin bir çöküntünün dolmasıyla oluşmuş bir düzlük, ardından yumuşak eğimli setler halinde yükselen kıta sahanlıkları başlar.

Deniz yüzeyinden 2.440-4.570 m derinlikte yer alan bu setlerin genişliği Kuzeybatı Afrika, Angola, Arjantin ve ABD'nin doğu kıyılarında 480 km'yi bulur. Öteki yerlerde çok daha dar olan kıta sahanlıklarındaki bu setler, aslında jeolojik zamanlar boyunca erozyon sonucu karalardan denize akmış büyük yığıntılardır. Yoğun birikintiye sahip olan 3.050-15.240 m arasındaki kesimde büyük bir olasılıkla dünyanın en zengin petrol rezervleri yatmaktadır.

Antil Adaları ile Güney Sandwich Adalarının çizdiği geniş ve düzensiz yay içinde kalan bölümde Atlas Okyanusunun en çukur noktaları olan ve derinlikleri 9.140 m'yi bul dar yarıklar yer alır.

Kuzey Kutup Havzası ile ona bağlı olan Norveç Havzası Grönland'dan İskoçya'ya kadar uzanan ve üzerinde İzlanda ile Faroe Adalarının yer aldığı bir başka sualtı yükseltisiyle Atlas Okyanusundan ayrılır. Grönland ile İzlanda arasındaki Danimarka Boğazı ve Faroe Adaları ile İskoçya arasındaki Wyville-Thompson üzerinde suyun derinliği ancak 490 m'yi bulur. Bir başka deyişle, su düzeyi buralarda 490 m daha alçalsa, Kuzey Amerika ile Avrupa arasında bir kara köprüsü oluşturularak Kuzey Kutup Havzasının suları gerek Atlas Okyanusundan gerek Büyük Okyanustan ayrılabilir. 1937-38'de SSCB'nin Kuzey Kutbunun 97 km kadar yakınında havadan inerek yaptığı incelemelere değin Kuzey Kutup Havzasında önemli bir sualtı sondajı yapılmamıştı. Bu tarihten sonra edinilen bilgiler sonucu oval biçimli bu havzanın, kıta sahanlığının üzerinde yer alan Ellesmere Adasının kuze-

KUZEY ATLAS OKYANUSU

Derinlikler metre cinsindendir

Renklendirme, deniz tabanındaki çeşitli kayaç

...rtulların renklerini yansıtmaktadır. Farklılıklar taramayla gösterilmiştir.

GÜNEY ATLAS OKYANUSU

Dennikler metre cinsindendir

Renklendirme deniz tabanındaki çeşitli kaya

...ntuların renklerini yansıtmaktadır Farklılıklar taramayla gösterilmiştir

yinden, güneyindeki Yeni Sibirya Adalarına doğru uzanan ve eşik derinliği 1.525 m olan Lomonosov Sırtı ile ikiye ayrıldığı anlaşılmıştır. Ellesmere Adasının kuzeyinde yer alan dar ve derin (4.880 m) çöküntüye karşılık, Alaska yönündeki daha geniş çanakta derinlik ancak 3.960 m'yi bulmaktadır. Daha geniş olan bu ikinci çanağın iki bölümlü olduğu ve bunlardan birincisinin Lomonosov doğrultusunda uzanan bir başka denizaltı yükseltisini barındırdığı sanılmaktadır. Grönland - Spitsbergen arasında 450 m olan eşik derinliği, Norveç Havzasında 3.660 m'yi bulur.

Antil Havzasında ve Akdeniz'de derinlik yer yer 3.960 m'yi aşar. Antil Denizi büyük bölümü sığ olan sayısız boğazlarla okyanusa bağlanırken, Akdeniz'in Atlas Okyanusuyla tek bağlantısı 19 km genişliğindeki ve eşik derinliği 305 m olan Cebelitarık Boğazıdır.

Adalar. Kıta karalarından bağımsız, tümüyle okyanus kökenli adaların çoğu volkanik hareketler sonucu oluşmuştur. Bunların başlıcaları Orta Atlantik sırtından yükselen Mayen, İzlanda, Asor, Ascension, St. Helena, Tristan de Cunha ve Bouvet ile Afrika ve Güney Amerika kıta sahanlıklarının hemen bitiminde yer alan Kanarya Adaları, Madeira, Cabo Verde (Yeşil Burun) ve São Roque Burnu yakınlarındaki Fernando de Noronha'dır. Küçük Antiller'le Güney Sandwich Adaları değişik bir volkanik yapıya sahiptir ve iki büyük takımadalar topluluğunu oluştururlar. Kısmen kıta, kısmen okyanus kökenli olanlarsa Antil Denizindeki Büyük Antiller ile İskoç Denizindeki Güney Georgia ve Güney Orkney adalarıdır. Tümüyle kıta kökenli olanlar arasında Spitsbergen, Ayı Adası (Bjørnøya), Britanya Adaları, Newfoundland ve Falkland Adaları sayılabilir.

JEOLOJİK YAPI. Dünyanın en genç okyanusu olan Atlas Okyanusunun oluşum ve gelişimi, günümüzde, kıtaların kayması olarak bilinen kuramla açıklanmaktadır. Bu kurama göre, bir zamanlar sularla kaplı olan yerkabuğu üzerinde yüzen bir "önkıta" olan Pangaea, bundan 150 milyon yıl kadar önce, Geç Mezozoyik (İkinci) Zamanda parçalanmış, bu kopma doğu ve batı yarıkürelerini oluşturan kara kütlelerinin ayrılmasına ve ortalarındaki çatlakta Atlas Okyanusu havzasının oluşmasına yol açmıştır. Kuzey Amerika ile Avrupa kıtalarının ve Güney Amerika ile Afrika kıtalarının kıyılarındaki girinti ve çıkıntılar, neredeyse tam tamına birbirini tutmaktadır. Atlas Okyanusunun her iki kıyısı arasındaki öbür jeolojik ve paleontolojik benzerlikler de bu kıtaların bir kayma sonucu oluştukları kuramını desteklemektedir.

Atlas Okyanusunun oluşumuna ilişkin bu kuramın belki de en kesin kanıtı Orta Atlantik sırtıdır. Bu kütle gerçekte üzerinde bir dizi dağlar, yanardağlar ve engebeli platolar bulunan uzun bir çatlaktır. Sıradağların her iki yamacını örten dokunun platolardaki dokudan daha genç olması, yerkabuğundan sırtlara doğru bir yükselme olduğunu düşündürmektedir. Daha genç olan kayaçlar, gabro (yerkabuğunun derinlerinde ısı ve basıncın etkisiyle oluşan iri taneli kayaç türü), bazalt (başlangıçta yüzeye eriyik olarak çıkan kayaç türü) ve serpantin (kayacı dönüşen bir tür mineral) bileşimleridir. Okyanus tabanı ile kıtaların, Orta Atlantik Sırtının yanlarından dışa doğru hareket halinde olmaları, Atlantik Havzasının yılda yaklaşık 10 cm genişlemesine yol açmaktadır. Büyük Okyanusta da gözlemlenen bu açılma olgusunun Atlas Okyanusunda daha yavaş olması, denizaltındaki sıradağların eteklerine akan lavların daha çabuk birikmesine ve yamaçların sarp bir görünüm kazanmasına neden olmaktadır. Orta Atlantik Sırtının fiziksel ve jeolojik özellikleri konusundaki bilimsel çalışmalar sürdürülmektedir. Kıtaların kaymasına ve deniz dibinin genişlemesine ilişkin kuramlar, 1960'lardan önce yaygın kabul görmediğinden, bu araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır.

Atlas Okyanusunun dibi kuzey kutup dairesinden güney kutup dairesine kadar boydan boya globijerin fosil çamuru ile kaplıdır. 5.000 m'yi aşan derinliklerde kalsiyum karbonat oranı düşer ve kalkerli tortular yerini kile bırakır. Bu ince dokuya denizaltı yükseltilerinde rastlanmaz; burada karındanayaklı deniz omurgasızlarının kabuklarından oluşan pteropod fosil çamuru bulunur. Atlas Okyanusunun güneyindeki denizaltı yükseltileri üzerinde görülen diyatome fosil çamuruna Kuzey Atlas Okyanusunun dibinde hemen hiç rastlanmaz. Deniz dibinin yüzde 60'ını çamur, yüzde 25'ini kum ve yüzde 15'ini kaya, çakıl ve denizkabukları oluşturur. Afrika'nın batı kıyıları açıklarında kuru çöl rüzgârlarıyla denize savrulmuş kara kökenli birikintilere rastlanır. Kutuplara yakın yerlerde aralarında kaya parçacıkları da bulunan ve buzulların aşındırmasıyla oluştuğu izlenimini uyandıran buzların taşıdığı birikinti, deniz dibi dokusunun önemli bir bölümünü oluşturur. Atlas Okyanusunun deniz dibi tortusundaki kalsiyum karbonat oranı, Büyük Okyanusun aynı derinlik ve enlemlerinde bulunan miktardan çok yüksektir.

II. Dünya Savaşı ertesinde pistonlu tortu oyma borularıyla Güney ve Kuzey Atlas Okyanusunda, bazılarının uzunluğu 20 m'ye varan tortu nüvesi örnekleri toplanmıştır. Bu örneklerden edinilen bilgiler, Atlas Okyanusunun derinliklerinde büyük miktarda tortu taşıyan bulanık akıntıların önemini göstermiştir. Son buzul çağından bu yana çamurlu akıntılar giderek azalmış, bunun sonucu olarak akıntıların taşıdığı özgün tortuların üzeri birkaç santimetre kalınlığında açıkdeniz tortusuyla örtülmüştür. Tortu nüvesi örneklerinde görülen deliklilere özgü kabukların incelenmesi, son 2 milyon yıl içindeki iklim değişikliklerinin, buzul ve buzullararası çağların, türlerin sudaki ısı değişimlerine uyabilmek için geçirdikleri dönüşümlerden izlenebileceğini göstermiştir. 1960'larda Birleşik Okyanusbilim Enstitüleri'nin deniz diplerini örnekleme çalışmaları sırasında Atlas Okyanusunun dip tortusunun sonuna inilerek, Atlas Okyanusu havzasındaki en eski tortuların Mezozoyik (İkinci) Zamanda biriktiği saptanmıştır. Birkaç milyon yılda bir görülen yeryüzünün magnetik alanlarının tersyüz olması sırasında kayaçlar üzerinde kalan izlerin incelenmesi ya da radyoaktif çürütme yoluyla tortu katman yaşlarının belirlenmesi Atlas Okyanusunda her bin yılda yaklaşık 1-2 cm açıkdeniz tortusunun biriktiğini göstermiştir.

İKLİM. Kuzey Atlas Okyanusu üzerindeki iklim koşullarını, büyük çaplı rüzgâr akımlarıyla Kuzey Amerika çıkışlı hava kütlelerinin hareketleri belirler. Kışları 3.050 m - 1.200 m arası yüksekliklerde ve Kuzey Amerika kıtasını dolanarak esen düzenli batı rüzgârları, Kayalık Dağlar üzerinde kuzeye dönük bir hava tümseği, kıtanın doğu kesiminde ise güneye dönük bir hava çukuru oluşturur. Coğrafya koşullarının yol açtığı bu akım düzeni, hava kütlelerinin sık sık Kanada ve Alaska üzerinden Atlas Okyanusu kıyılarına doğru sarkmasına yol açar. Bu yüzden kutup iklimine özgü hava patlamaları ile Meksika Körfezinden ya da Gulf Stream sıcak su akıntısından kaynaklanan ılıman ve tropik hava akımları büyük ısı farklılıklarına neden olur. Cephe olarak adlandırılan bu karşıt iklim alanları boyunca siklonlar oluşur. Bu siklonlar Newfoundland ile İzlanda yakınlarında girdaplara dönüşür. Bu akımların gelişme hızları ani sıcaklık değişmeleriyle yakından ilgilidir. Alçak basınç, rüzgâr ve sert hava koşulları bakımından, kış fırtınaları yaz fırtınalarından daha şiddetli olur.

Siklon fırtınaları, tropik bölgenin ısısını ve nemini kuzeye doğru taşıyarak bu bölgede sürekli güneş ışınlarının yol açtığı aşırı sıcağın dağılmasına yardımcı olur. Ayrıca ılıman iklim kuşağındaki düzenli batı rüzgârlarının kesintisiz esmesinde önemli bir rol oynarlar.

Atlas Okyanusunun doğu kıyılarındaki hava kütlelerinin sıcaklığı kış aylarında bile bir hafta gibi kısa bir zaman içinde büyük değişiklikler gösterebildiğinden, kıyı fırtınalarının sayısı, hızı ve hatta esiş yönleri sık sık değişebilmektedir. Bu yüzden, Kuzey Atlas Okyanusunda esen rüzgârların belirleyici öğesi olan aylara göre ortalama basınç dağılımı burada yıldan yıla farklılıklar gösterebilir. Genellikle bir alçak basınç merkezi olan İzlanda bazı kışlar yüksek basıncın etkisi altına girer; bu durumda Kuzey Amerika kıyılarından kopan fırtınalar Davis Boğazına ve Asorlar'a doğru yön değiştirir. Bunun sonucunda da Avrupa'da iklimin genellikle ılıman olmasını sağlayan ılık hava, yerini Kuzey Kutbu'nun Avrupa kesiminden ve Sibirya'dan gelen soğuk havaya bırakır.

Kış ayları boyunca Kuzey Atlas Okyanusunun batısını etkisi altına alan soğuk hava kütleleri, kaçınılmaz olarak büyük ısı kayıplarına yol açar. Soğuk ve kuru havanın buharlaşma yoluyla emdiği ısı, gerçek ısı kaybından üç kat daha fazladır. Okyanus üzerinde görülen ısı kaybı ise Gulf Stream ve öteki sıcak su akıntıları ile kısa zamanda giderilir. Okyanusun doğu kıyılarındaki ısı ve nem artışı sonuçta siklon fırtınalarının gelişmesini hızlandırır.

15° ve 30° kuzey enlemleri arasındaki Kuzey Atlas Okyanusu iklimini fırtınaların ve sert hava koşullarının eşlik etmediği sürekli bir yüksek basınç belirler. Bu yüksek basınç alanları, dünyayı çepeçevre saran ve kuzeydeki batı rüzgârları ile güneydeki tropik rüzgârların taşıdığı havanın bir gün içinde 275 m alçaldığı ve sıkışarak yağmursuz güneşli havalara yol açtığı iklim kuşağının içinde yer alır. Atlas Okyanusu yüksek basınç kuşağının güneyinde kalan kesimde ise, düzenli bir yapıya sahip olan kuzeydoğu alize rüzgârları eser.

Kuzey Atlas Okyanusunun Ekvator'a yakın enlemlerinde çoğunlukla fırtına görülmez. Bununla birlikte yaz sonlarında ve güz başında esen doğu rüzgârlarıyla birlikte dalgalar yükselmeye başlar ve bunlar zaman zaman tropik fırtına ya da kasırgalara dönüşür. Bu kasırgalar, sıcak okyanus suları üzerindeki nemin buharlaşarak yükselmesi ve sıkışarak sağanak halinde yağmura dönüşmesi sırasında havaya karışan yüksek ısının etkisiyle şiddetlenir. Bir haftadan uzun sürebilen bu kasırgalar yükseklerdeki hava akımlarının yönlendirdiği sert girdaplar oluşturarak hızla seyrederler. Kuzey Atlas Okyanusu yüksek basınç kuşağının sınırlarında, saat yönünde dolanan ve ara ara düzenli Batı rüzgârlarına karışan bu kasırgalar genellikle İzlanda kıyılarında son bulur. Ama zaman zaman İngiltere kıyılarına, hatta Asorlar'a vurdukları da olur. Bu durumda, genellikle biçim değiştirmiş olarak ve yükseklerdeki olağandışı hava akımları eşliğinde ortaya çıkarlar.

Güney Atlas Okyanusu, 40° güney enleminden hemen hemen Antarktika kıyılarına kadar düzenli batı rüzgârlarının etkisi altındadır. Güney Atlas Okyanusundaki yüksek basınç kuşağının merkezi ise 30° güney enlemidir. Bu antisiklon kuzeyde güneydoğu alize rüzgârlarına karışır; dünyanın dönmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Coriolis kuvveti bu yüksek basınç merkezinde rüzgârların kuzey yarıküredekinin tam tersi yönde esmelerine neden olur. Güneydoğu alize rüzgârları Ekvator çizgisinin üzerinde kuzeydoğu alize rüzgârlarıyla buluşur. Durgun deniz ya da tropik yaklaşım alanı olarak bilinen bu yörede yükselen sıcak havanın yerini sürekli olarak nemli alize rüzgârlarının alması, sağanaklara neden olur.

Kuzey Atlas Okyanusunda olduğu gibi Güney Atlas Okyanusunda da yüksek basıncın etkisi altında kalan enlemlerde hava durgun ve açıktır. Buna karşılık batı rüzgârlarının estiği kutuplara yakın yerlerde hava fırtınalı ve değişkendir. Güney yarıküresinde düzenli batı rüzgârlarının sık sık fırtınalara yol açmasına, kuzey yarıkürede görülen doğu-batı karşıtlığı değil, soğuk Antarktika kıtasıyla yanı başındaki açıkdeniz arasındaki ısı karşıtlığı yol açar.

Atlas Okyanusunda çok çeşitli bölgesel iklim özelliklerine rastlanır. Bunların en ilginci batı rüzgârları boyunca görülen yoğun ve değişken bulutlardır. Bu bulutlar büyük siklon fırtınalarından, fırtına öncesinde kuzeydeki soğuk havaya doğru seyreden sıcak ve nemli havanın sıkışmasından ve sıcak hava üzerinde seyreden soğuk hava kütlelerinin ısınarak aniden yükselmesinden kaynaklanır.

HİDROLOJİ. Yüzey akıntıları. Genellikle düzenli rüzgâr sistemleri ile çakışan Atlas Okyanusunun yüzey akıntıları, kıyıya vurduklarında yön değiştirir. Akıntıları etkileyen öteki öğeler, bölgesel buharlaşma ve yağış oranları, bölgesel ısınma, soğuma ve sürtünme farklılıkları ile Yer'in dönüşüdür. Kuzey Atlas Okyanusunda esen alize rüzgârları doğudan batıya akan ve kuzey kesimi sıcak olan oldukça düzenli bir akıntıya neden olur. Bu akıntının büyük bir bölümü Antil Denizinden Yucatán Boğazıyla Meksika Körfezine geçer ve hızlı akan bir sıcak su akıntısı olarak Florida Boğazını aşar. Antillerin doğu kıyılarından gelen suyla da beslenen bu akıntı Amerika'nın doğu kıyılarında Gulf Stream sıcak su akıntısını oluşturur. Hatteras Burnuna kadar kıyıyı izleyen Gulf Stream burada açıklara ve doğuya yönelir; 40° Kuzey enleminde Newfoundland'a bağlı Grand Sığlığının güneyinden geçer. Bundan sonra tek ve bütünsel bir akıntı olmaktan çıkan Gulf Stream'in yüzeyindeki sıcak sular, sağa yönelerek Batı Hint Adaları ile Asorlar arasında yer alan ve sularında bir tür körfez yosunu olan *sargassum* ile buraya özgü deniz hayvanlarını barındıran oldukça durgun Sargasso Denizini çepeçevre dolanan anaforun bir bölümünü oluşturur. Akıntının daha soğuk bir bölümü Kuzey Atlas Okyanusu Akıntısı olarak Avrupa kıyılarına yönelir. Küçük bir kolu güneye yol alırken, bir başkası kuzeye, dönerek yeni kollara ayrılır. Kuzeybatı yönünde akan Irminger Akıntısı İzlanda'nın güneydoğu kıyısını yalayarak Grönland'ın güney burnunu dolanır ve Kuzey Buz Denizinin soğuk ve az tuzlu sularına karışır. Gulf Stream'in bir başka kolu da İskoçya'nın kuzeyinden Norveç Denizine girer; küçük bir bölümü Kuzey Denizine saparken, önemli bir bölümü de Norveç kıyılarını izleyerek Kuzey Burnu üzerinden Spitsbergen'e doğru devam eder. Spitsbergen'in kuzeyinde tuz oranı düşük Kuzey Buz Denizinin altına dalan akıntı, bu deniz boyunca bir alt akıntı olarak Sibirya'ya doğru akar.

Kuzey Buz Denizinin yüzey suları yıl boyunca donma noktasına yakındır (-1,6°C). Büyük Sibirya ırmakları tuz oranını düşürdüğünden, su yoğunluğu da oldukça azdır. Bu tuz oranı düşük soğuk sular Grönland'ın doğu kıyısında Atlas Okyanusunun sularına karışmaya başlar. Daha sonra güneydeki Farvel Burnu üzerinden Grönland'ın batı kıyısını dolanarak Baffin Körfezinden gelen soğuk suların da katılmasıyla Labrador soğuk su akıntısı olarak güneye yönelir. Newfoundland'da, Grand Sığlığının güneyinde Gulf Stream'in sıcak sularıyla buluşur, yeniden doğuya döner ve okyanusa karışır. Tuz oranı binde 35 olan bu karışık suyun sıcaklığı kışları 3°C'ye düşer; böylece dibe çökecek kadar yoğunlaşır ve güneye doğru yayılır. İzlanda'nın kuzeyinde de kışları soğuyarak dibe döken akıntı Norveç Denizinin çanağını doldurur ve başka sularla karışarak yükseldikten sonra Atlas Okyanusuna ulaşır.

Kuzey Atlas Okyanusunun güneydoğusunda yüzey akıntıları Akdeniz'e girer; Akdeniz'in altından akan tuzlu suları ise Cebelitarık Boğazını aşıp okyanusa yayılır. Kuzeybatı Afrika'nın batı kıyısındaki Kanarya Akıntısı bir süre güneybatı yönünde aktıktan sonra, Kuzey Ekvator Akıntısı içinde batıya yönelir. Afrika kıyılarındaki yüzey sularında sıcaklık genellikle düşüktür.

Güney Atlas Okyanusundaki akıntılar birçok açıdan kuzeydekilere benzerler. Güneydoğu alize rüzgârları batıya akan Güney Ekvator Akıntısını yönlendirir. Bu akıntının bir kolu yukarıya Antiller'e doğru akarak Kuzey Ekvator Akıntısıyla birleşir. Brezilya Akıntısı adı altında güneye akan ikinci kol, Gulf Stream'in buradaki cılız karşılığıdır. Ekvator akıntıları arasında doğuya doğru akan Ekvator Karşıakıntısı, Gine Akıntısı adını aldığı Gana açıklarında iyice gelişir. Yüksek basınç alanının güneyinde de doğuya ilerleyen bu akıntı, Afrika kıyılarına ulaştığında Ekvator'a yönelir. Burada Benguela Akıntısı, kuzeydeki benzeri olan Kanarya Akıntısından daha güçlüdür ve kıyılara yaklaştıkça soğur. Daha güneyde, Güney Kutup Çevre Akıntısı, Drake Geçidini aşarak Atlas Okyanusuna girer; Labrador'a denk düşen kolu Falkland Akıntısı ise, Arjantin'in doğu kıyıları boyunca akar. Güney Kutup Çevre Akıntısının ana kolu doğuya, Hint Okyanusuna yönelirken, güneye yönelen bir başka kolu da Weddell Denizinde saat yönünde dolanan bir anaforu besler.

Derin su akıntıları. Kuzey Atlas Okyanusunun dip suları, İzlanda ile Grönland arasında ve Labrador Denizinde dibe çökerek güneye doğru yayılan yüzey sularından meydana gelir. 910-1.980 m arasında yüksek tuz oranı nedeniyle kolayca tanımlanabilen Akdeniz suları bulunur. Sudaki tuz oranı Akdeniz'den uzaklaştıkça düşer.

Antarktika'da, ortalama sıcaklığı - 0,6°C, tuz oranı binde 34,65 olan taban sularını kıta sahanlıklarından dibe çöken sular oluşturur. Düşük ısı nedeniyle Kuzey Atlas Okyanusunun derin sularından daha yoğun olan bu sular, 40° kuzey enlemine kadar taban suyu olarak kuzeye doğru akar. Yaklaşık 50° güney enleminde, Antarktika sınır kuşağında dibe çöken yüzey suları, Ekvator'u geçip 20° kuzey enlemine kadar çıkar. Antarktika'nın taban ve ara tabaka suları Kuzey Atlas Okyanusunun derin sularıyla karıştıktan sonra geri dönen, 50° ve 60° güney enlemleri arasında yeniden yüzeye çıkar. Bu dolaşım, suların taşıdığı önemli miktarlardaki fosfatlı ve öteki bitkisel besinlerin de su yüzüne çıkmasına yol açar. Atlas Okyanusunun derin sularının ayırt edici özelliği, oldukça hızlı dolaşım nedeniyle yüksek oranda oksijen taşımasıdır. Yüzey suları havayla temas sırasında emdikleri oksijenle birlikte dibe çökerler.

SICAKLIK VE TUZLULUK. Sıcaklık. Yüzey sularının sıcaklığı çevredeki akıntıların yapısıyla yakından ilgilidir. Ekvator akıntıları, Kuzey ve Güney Amerika kıtalarının doğu kıyılarına vardıklarında kuzeye ve güneye doğru geniş bir alana yayılırlar; bu yüzden de Kuzey ve Güney Amerika'nın doğu kıyılarında yüzey suları sıcaktır. Buna karşılık Kanarya ve Benguela akıntılarının taşıdıkları soğuk sular nedeniyle, Afrika kıyılarında sıcak yüzey suları dar bir alanı kaplar. Kutuplara doğru gidildikçe bu durum tersine döner. Soğuk Falkland Akıntısının 30° Güney enlemine kadar çıktığı Güney Atlas Okyanusunda bu durum çok daha belirgindir. Kuzey Atlas Okyanusunda ise Labrador'un soğuk suları ancak 40° kuzey enlemine kadar inerken, 70° kuzey enlemine ulaşan Gulf Stream Norveç limanlarını buz tehlikesinden korur. Okyanusun kuzeyi ile güneyi arasındaki bu farklılığa, düzenli rüzgârların ve kıyı biçimlerinin yönlendirdiği yüzey akıntıları yol açar. Falkland Akıntısının Brezilya Akıntısıyla, Labrador'un Gulf Stream'le karşılaştıkları yerlerde yüzey sıcaklığı birden değişir. Bu durum özellikle Gulf Stream'den Labrador'a geçildiğinde ve "soğuk duvar" olarak adlandırılan çizgide çok belirgindir.

Suyun yüzey sıcaklığının iklim koşullarınca belirlendiği dönencelerde akıntıların sıcaklık üzerindeki etkisi ortadan kalkar. Ama akıntılar derin sular üzerindeki etkilerini sürdürür. Ekvator'un kuzeyindeki sığ suların soğuk olmasını, soğuk dip sularının yüzeye çıkması biçiminde yorumlamamak gerekir; buralarda sıcaklık dağılımı doğrudan doğruya Ekvator akıntılarıyla ilgilidir.

Kuzey Atlas Okyanusunda 910 m derinlikte 5°C olan sıcaklık, dibe inildikçe yavaş bir düşüşte 2,5°C'ye iner. Güney Atlas Okyanusunda ise, 40° güney enlemine kadar olan kesimde, sıcaklık 910-1.220 m arasında düştükten sonra, yeniden yükselerek 1.980 m dolaylarında Kuzey Atlas Okyanusundan gelen suların etkisiyle 2°C - 4°C'ye çıkar. Daha derinlerde ise Antarktika sularıyla beslenen dip suyunun sıcaklığı 1°C'nin altına düşer. 40° güney enleminden sonra iyice azalan sıcaklık, Antarktika yakınlarında genellikle 0°C'nin altında kalır.

Tuzluluk. Kuzey Atlas Okyanusunun yüzey suları dünyanın en tuzlu okyanus sularıdır. Tuzluluğun dağılımı akıntılara bağlı olduğu kadar buharlaşma ve yağışlarla da ilgilidir. Kuzey Atlas Okyanusunda binde 35,5 olan tuz oranı güneyde binde 34,5'e düşer. Bu fark, buharlaşmanın yüksek olduğu Akdeniz'den Kuzey Atlas Okyanusuna akan suların tuzluluklarını uzun süre yitirmemeleriyle açıklanabilir. Ekvator çevresinde tropik yağışlar yüzey sularındaki tuz oranının binde 35'e düşmesine neden olurken, 20° kuzey ve güney enlemleri çevresinde buharlaşmanın yağış oranlarının çok üstüne çıkması yüzey sularında tuz oranını binde 37'ye yükseltir. Kutuplara yaklaşıldığında yağış oranı yeniden buharlaşmanın çok üstüne çıktığı için tuz oranı binde 34'e düşer. Akıntıların etkileri de Kuzey Atlas Okyanusunda daha belirgindir.

Kuzey Atlas Okyanusu akıntıları, tuz oranı yüksek suları kuzeyde Spitsbergen'e, tuz

oranı düşük Kuzey Kutup sularını ise 40 kuzey enlemine kadar taşır. Irmakların tatlı sularıyla fazla beslenmeyen ve buharlaşmanın yüksek olduğu Akdeniz ve Kızıldeniz'de tuz oranı yüksektir. Büyük ırmakların döküldüğü Karadeniz ve Baltık Denizinde ise bu oran düşer. Örneğin, İsveç ile Finlandiya arasındaki Botni Körfezi tatlı su sayılabilecek kadar tuzsuzdur. Kuzey Buz Denizinde yüzey sularında tuz oranının binde 30'a kadar düşmesine bu denize dökülen büyük Sibirya ırmakları yol açar.

EKONOMİK KAYNAKLAR. Deniz ürünleri. Dünyanın bellibaşlı 14 balık avlama alanından 6'sı Atlas Okyanusundadır. Bunlar kabaca okyanusun kuzeydoğu, kuzeybatı, ortabatı, ortadoğu, güneybatı ve güneydoğu kesimlerinde yer alır.

Amerika kıtasının Atlas Okyanusu kıyılarında çok zengin deniz canlıları bölgeleri vardır. Newfoundland'in Grand Sığlığı suları dünyanın en önemli balıkçılık alanlarındandır. Gulf Stream'le Labrador'un sularının karışığı bu yörede bol miktarda ringa ve *Brevoortia*(*) cinsi balıklar bulunur. Okyanusun kuzeydoğu kesimi ile Kuzey Denizindeki geleneksel balık avlama yatakları, aşırı avlanma yüzünden tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. 1950'lerden bu yana balıkçılığın gelişmekte olduğu Ekvator'un güney kesiminde, büyük miktarlarda orkinos, berlam ve ringa tutulur. Florida Keylerinde, özellikle de Key West açıklarında karides ve sünger avcılığı yaygındır. Doğuda Kanarya Akıntısı, batıda Gulf Stream ile çevrili durgun Sargasso Denizi Avrupa'dan ve Kuzey Amerika'dan buraya göçen yılanbalıklarının barınağıdır. Öteki önemli deniz ürünleri istakoz, tarak, midye, istiridye ve ahtapottur.

Madenler. İngilizlerin 1872-76 arasında "Challenger" gemisiyle yaptıkları ilk taramalardan bu yana, Atlas Okyanusunun önemli manganez yumruları içerdiği bilinmektedir. Bu yumrular killi taban tortuları içinde bol miktarda bulunur. Yüzde 24 manganez, yüzde 14 demir bileşimli, iç içe geçmiş tabakalar halindeki bu yumruların kalınlıkları birkaç mikrometreden (metrenin milyonda biri) oldukça kalın dilimlere kadar değişmektedir.

Namibia açıklarında milyonlarca yıl önce karadan denize akmış önemli elmas döküntülerine rastlanmıştır. Elmas içeren tabakaların kalınlığı 1,8 m'den 9 m'ye kadar değişir. Hemen hepsi değerli taş olarak kullanılan bu elmasların çok küçük bir bölümü sanayide kullanılabilir niteliktedir. Elmas açısından en zengin bölge Hottentotbaai ile Oranjemund arasındaki Güneybatı Afrika kıyılarıdır.

Meksika Körfezinde ve Afrika'nın batı kıyılarının açıklarında petrol, doğal gaz ve kükürt yatakları vardır. Atlas Okyanusunun maden kaynaklarının yüzde 90'ını oluşturan petrol ve doğal gaz, kıta sahanlıkları üzerindeki tortul tabakalar içinde bulunur.

Britanya Adalarının açıklarındaki tortularda az miktarda kömür ve kalay olduğu bilinmektedir. Okyanusun bütün kıyılarından tuz elde edilir. Dünyadaki bromun yüzde 70'i de bu okyanustan çıkarılır. Okyanus suyunun kendisi, şimdilik çok pahalı olan tuzdan arındırma işleminin gelişmesiyle, gelecekte önemli bir doğal kaynak olmaya adaydır.

Kaynaklardan yararlanma. 20. yüzyılın ikinci yarısında kaynakların özensiz kullanımı sonucu geleneksel balıkçılık alanlarının pek çoğunda balık türlerinin tükenmesi tehlikesi belirmiştir. Atlas Okyanusu günümüzde dünyadaki balık ürünlerinin yüzde 40'ını sağlamaktadır. Özellikle dilbalığı, levrek, morina, berlam, ringa ve orkinos gibi balıkların aşırı avlandığı Kuzey Atlas Okyanusunda tükenme tehlikesi ciddi boyutlara ulaşmıştır. Ekvator'un güneyinde, sardalye ve orkinos dışındaki türler için henüz böyle bir tehlike yoktur. Orkinos yalnızca Atlas Okyanusunda değil, çevredeki denizlerde de önemli oranda azalmıştır.

Madenlerin tükenmesi ise henüz sorun değildir. Namibia açıklarında bir gün içinde tek bir elmas taramasında 420 bin dolar değerinde elmas çıkartılabilmekte ve her gün yeni yataklar bulunmaktadır. Sınırsız gibi görünen manganez yumruları, deniz dibi madenciliği pahalı olduğundan henüz çıkartılamamaktadır. ABD'nin güney kıyı açıklarında petrol ve doğal gaz çıkartılmaya başlamıştır. Avrupa ve Afrika'nın kıta sahanlıklarında petrol arama çalışmaları sürdürülmektedir.

TARİH. Kolomb'dan çok önce, Vikingler 11. yüzyılda tahtadan yapılma tekneleriyle Grönland, İzlanda ve Kuzeydoğu Amerika kıyılarının haritalarını çıkardılar. 15. yüzyılda Portekizlilerin Madeira ve Asorlar'ı bulmalarından ve 1492-93'te Kolomb'un Atlas Okyanusunu geçmesinden sonra pek çok Avrupalı okyanusun batı kıyılarını keşfe çıktı. Ama Atlas Okyanusunun bilimsel açıdan incelenmesine 1842'de ABD Deniz Kuvvetleri'nden Yüzbaşı Matthew Fontaine Maury'nin yönetimindeki denizbilim araştırmaları ile başlandı. Maury rüzgârların ve akıntıların haritalarını yaptı, çeşitli veriler topladı ve Gulf Stream hakkında ayrıntılı bilimsel rapor yazdı. İskoçyalı bir doğabilimci olan Sir C. Wyville Thomson "Challenger" keşif gezisi sırasında su sıcaklığındaki farklılıklara sualtındaki büyük bir engelin neden olduğu varsayımından yola çıkarak Orta Atlantik Sırtını buldu. Thomson'un bulguları 1925-27 yıllarında Almanların yaptıkları bir keşif gezisinde doğrulandı.

Denizbilime ilginin artmasıyla, sualtında da keşif çalışmaları başladı. İsviçreli Jacques Piccard için yapılan derin deniz batiskafı "Trieste I" gibi araçlarla okyanusun derinliklerine inildi. Bu araştırmalarda çeşitli denizaltılardan da yararlanıldı. Bir ABD derin deniz sondaj gemisi olan "Glomar Challenger" ile 1970'te yapılan araştırmalar sırasında Meksika Körfezinde, 3.660 m derinlikte önemli bir petrol yatağı bulundu. Sualtı incelemeleri için geliştirilen bir başka teknik uzun süre sualtında kalarak çevreyi incelemek üzere içinde yaşanabilecek araçların yapımı oldu. ABD Deniz Laboratuvarı sayesinde Bermuda açıklarında üç hafta boyunca sualtında kalan dört dalgıç, denizaltı yaşamını doğal ortamın içinde inceleme olanağını buldu.

Portekizlilerin başlattığı keşif gezilerinin hemen ardından, 16. yüzyılda, Atlas Okyanusunda üstünlüğü İspanyol donanması ele geçirdi. Fransız, İngiliz ve Hollanda savaş gemilerinin sürekli tehdit ettiği bu üstünlük 19. yüzyılda İngilizlerin eline geçti ve ABD'nin deniz filosunu geliştirdiği 20. yüzyılın ilk yarısına değin İngilizlerin elinde kaldı. Günümüzde gerek ABD gerek Rusya Atlas Okyanusunun sularında güçlü donanmalar bulundurmakta ve okyanusbilim araştırmaları ve deneyleri konusunda birbirleriyle yarışmaktadırlar.

Atlas Okyanusunda deniz trafiği daha çok kuzeyde yoğunlaşmıştır. Yılın belli aylarında görülen buzdağı tehlikesine karşı, 1948'de toplanan Uluslararası Deniz Güvenliği Konferansı'nda seyir hatları belirli bir düzene bağlanmıştır. Her hattın belli zamanlarda kullanılması öngörülürken, trafik yoğunluğunu önlemek amacıyla her ülke için ayrı seyir rotaları belirlenmiştir. ABD Sahil Koruma Birliği'ne bağlı Uluslararası Buzdağı Devriyesi buzdağı hareketlerini sürekli olarak izlemektedir. Ayrıca ABD Deniz Kuvvetleri ve Kanada Kraliyet Hava Kuvvetleri de Atlas Okyanusu ve Baltık Denizi üzerinde keşif uçuşları yapar. Bazı Avrupa ülkeleri Baltık ve Kuzey denizlerini gözetleme görevini üstlenmiştir. Kuzeydeki Sovyet seyir hattı üzerinde sık görülen buzdağları da aynı biçimde yakından izlenir. Ekvator'un güneyinde kalan kesimde buzdağı keşif uçuşları hemen hiç yapılmaz; bu bölgede Antarktika kıtasının buz sınırları 1970'lerden bu yana uydular aracılığıyla gözlenmektedir.

Atlas Okyanusundaki pek çok liman içinde Amsterdam en işlek olanıdır. Şili'deki Punta Arenas, Atlas Okyanusunun en güneyindeki, Rusya Federasyonu'ndaki Arhangelsk ise okyanusun en kuzeyindeki limandır.

Atlas roketi, uzay araçlarının fırlatılmasında kullanılan bir tür roket. Özellikle ABD'nin "U.S. Mercury" uzay araçları dizisinde kullanılmıştır. Gerçekte kıtalararası balistik füze (ICBM) olarak tasarlanmış olan "Atlas", ikisi itici motor olmak üzere üç motorla donatılmıştır. İtici motorlar "Atlas"ın fırlatılmasında yaklaşık 2,5 dakika sonra roketten ayrılırlar. Üçüncü motor ise yörünge hızına ulaşılana değin görevini sürdürür. 2.600 kg ağırlıktaki yükü Yer'den 560 km uzaklıktaki bir yörüngeye taşıyabilen "Atlas", Ay'a ve gezegenlere yönelik kimi insansız araştırma uçuşlarında "Agena" roketiyle birleştirilerek kullanıldı. "Atlas-Agena" roketinden, Yer çevresindeki bir yörüngeye yapay uydu taşınmasında da yararlanılmıştır. Bu yolla yörüngeye oturtulan uydulardan biri olan "Seasat" projesinde, "Agena"ya uzay aracı görevi de verilmişti. Yakıt olarak sıvı hidrojenin kullanıldığı ilk roket olan "Atlas-Centaur" ya da kısaca "Centaur", "Atlas"ın gazyağı yakan birinci kademesine, sıvı hidrojen yakan ikinci bir kademenin eklenmesiyle yapılmıştır.

atlas taşı, jipsin(*) kütlesel (kristalsiz) bir türü olan mineral.

atletik tip, geniş omuzlar ve dar kalçayla belirgin vücut yapısı. *Ayrıca bak.* beden tipleri; Kretschmer, Ernst.

atletizm, koşu, yürüyüş, atlama ve atma dallarından oluşan pist ve alan sporu.

Tarihçe. Düzenli sporların en eski türü olan atletizmin, İÖ 1370'lerde başladığı sanılmaktadır. Atletizm Olimpiyat Oyunları(*) içinde de yer almıştır (İÖ 776-İS 393). Ayrıca Olimpiyatlar kadar uzun geçmişi olmayan klasik oyunlarda da atletizme yer verilmiştir. Olimpiyat Oyunları'ndaki koşu yarışlarına daha sonraları boks ve güreş de eklenmiştir. Bu arada koşu, uzun atlama, disk atma ve cirit atma dalları güreşle birleştirilerek antik pentatlon(*) oluşturulmuştur. Efsaneye göre atletizm ve öteki spor dallarını kapsayan İrlanda Tailleann Oyunları'nın geçmişi de İÖ 19. yüzyıla değin inmektedir.

Klasik oyunlardaki yarışmaların kökleri, kuşkusuz Tarihöncesi'ne değin uzanmaktadır. Koşma, yürüme, atlama ve atma gibi etkinlikler insanoğlunun en eski beslenme yolu olan avcılığın önemli birer parçasıydı. Düzenli atletizmin, önce ayrı dallar halinde, daha sonra da toplu olarak yeniden canlanması, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşebildi. Olimpiyat Oyunları'nın yapılmadığı 4. yüzyıldan 12. yüzyıla değin atletizm konusunda hiçbir kayıt yoktur. Bu tarihle 16. yüzyıl arasında kalan dönemde atletizm, zamanın temel askeri etkinliği

olan okçuluğa ters düştüğü gerekçesiyle, öteki sporlarla birlikte krallar tarafından birçok kez yasaklandı. 17. yüzyılda soylular, piyade askerleri ve uşaklar arasında sık sık yürüyüş yarışları düzenlemeye ve sonuçlar üzerine bahse girmeye başladılar. Hız ve uzun mesafe koşuları 18. yüzyılda da sürdürüldü. Düzenli yarışlar ilk kez 1825'te Londra'da yapıldı. Ardından 1837'de Eton College ve onu izleyen özel okullar ile üniversiteler atletizmi desteklemeye başladı. 1849'dan başlayarak Woolwich'teki ilk nizami yarışlar Kraliyet Askeri Akademisi'nde düzenlendi. Bunu 1850'de Oxford Üniversitesi'ne bağlı Exeter College'da başlatılan yarışlar izledi. Bütün amatörlere açık ilk yarışmalar 1861'de, üyelerini sezon dışında da formda tutmak amacıyla koşuyla uğraşan Batı Londra Kürek Kulübü tarafından düzenlendi. 1866'da Amatör Atletizm Kulübü kuruldu ve ilk ulusal atletizm şampiyonası gerçekleştirildi. 1880'de Amatör Atletizm Birliği, İngiliz atletizminin yönetimini üstlendi.

İlk yarışın 1839'da Toronto'da yapıldığı Kuzey Amerika'da atletizmin gelişmesi daha yavaş oldu. San Fransisco Olimpik Kulübü 1860'ta düzenli bir atletizm takımı oluşturdu. 1868'de kurulan New York Atletizm Kulübü (NYAC), aynı yıl Empire City

Cirit atma
ABC Ajansı

Paten Pisti'nde bir "kapalı salon" yarışması düzenleyerek, ABD'de atletizmin gelişmesine önemli bir hız kazandırdı. Koşucular çadır beziyle çevrilmiş üstü açık bir alanda ve toprak pistte koştular. NYAC, 1879'da Ulusal Amatör Atletler Birliği'nin (NAAA) kuruluşuna öncülük etti. Çoğu New York-New Jersey bölgesinden 14 kulübün yanı sıra, bir Boston kulübü ve San Francisco Olimpik Kulübü'nün de üye olduğu NAAA'nın düzenlediği yarışmalar, 1888'e değin sürdü. Amatörlük kurallarının uygulanmasındaki gevşeklik nedeniyle, bu tarihten sonra yönetici organ görevini ve şampiyona düzenleme işini ABD Amatör Atletizm Birliği (AAU) üstlendi. Böylece açık hava yarışları ve 1906'dan sonra da kapalı salon yarışmaları her yıl düzenlenmeye başladı. Kapalı salon yarışmaları Avrupa'da ancak 1930'larda yaygın hale geldi.

ABD'de üniversitelerarası yarışmalar, ülkenin kuzeydoğu kesimindeki 10 okulun kurduğu Amerika Üniversitelerarası Amatör Atletler Birliği'nin (ICAAA) gözetiminde başladı. Bu kuruluşu izleyen Ulusal Üniversite Atletizm Birliği (NCAA) ilk şampiyonasını 1921'de düzenledi ve bunu her yıl sürdürdü. ICAAA ile NCAA arasında, özellikle Olimpiyat Oyunları'nın dışında kalan uluslararası yarışmalara katılacak amatörlerin saptanması konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar, 1979'da Atletizm Kongresi'nin (TAC) kurulmasına yol açtı.

Fransa, Yeni Zelanda, Belçika, Kanada ve Güney Afrika'da ulusal atletizm örgütleri

5.000 m koşusu
ABC Ajansı

1880-90 arasında kuruldu. I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa, Avustralya ve Güney Amerika ile Pasifik ve Antiller bölgelerinde 18 ulusal örgüt daha oluşturuldu. Savaştan sonra ulusal örgütlerin sayısı daha da arttı. Uluslararası yönetim kuruluşu olan Uluslararası Amatör Atletizm Federasyonu (IAAF) 1912'de kuruldu ve bu tarihten sonra uluslararası yarışmalar düzenlemeye başladı. Ayrıca 1870 sonrasında kırılan rekorları saptadı.

Kadınların atletizme katılmaları ilk kez 1917'de Fransa'da kurulan bir ulusal örgütle gerçekleştirildi. İngiltere'de kadınlararası yarışmalar 1919'da başladı. Uluslararası Kadın Spor Federasyonu (FSFI) 1921'de İngiltere, Çekoslovakya, Fransa, İtalya, İspanya ve ABD'den gelen gruplarca kuruldu. Bu alanda dünya şampiyonalarına 1922'de başlandı. Uluslararası Olimpiyat Komitesi, 1924 Oyunları'na kadınlar için ayrı dallar ekleme önerisini görüşmeyi reddettiyse de kadınlar 1928 Oyunları'nda IAAF ve FSFI'nın ortak gözetimi altında beş dalda yarıştılar. Kadınların yarıştıkları dalların sayısı sonraki yıllarda giderek arttı. 1980'lere gelindiğinde, kadınların yarışmadıkları dallar uzun mesafe koşuları (5.000 ve 10.000 m), 110 m engelli (kadınlardaki karşılığı 100 m engelli), 3.000 m engelli, 20 km ve 50 km yürüyüş, üç adım atlama, çekiç atma ve dekatlon (kadınlardaki karşılığı hepatlon) ile sınırlı kaldı. 1936'da IAAF'nın kadın atletizm yarışmalarını da kapsamına almasıyla FSFI feshedildi. Bu tarihten sonra uluslararası karşılaşmalara alınan kadınların yarışma dallarının sayısı arttı.

Atletizmde ilk uluslararası karşılaşma 1895'te New York Atletizm Kulübü ile Londra Atletizm Kulübü arasında yapıldı. 1896'da yeniden kurulan ve savaş dönemleri dışında her dört yılda bir yapılan Olimpiyat Oyunları, atletizmin 20. yüzyılda uluslararası bir nitelik kazanmasını sağlayan ilgiyi daha da artırdı. IAAF'nin düzenlediği öteki uluslararası oyunlar ve başlangıç tarihleri şöyle sıralanabilir: İngiliz Uluslar Topluluğu Oyunları (1930), Avrupa Şampiyonası (1934), Pan-Amerikan Oyunları (1951), Afrika Oyunları (1965). 1977'den beri, Olimpiyat Oyunları'nı izleyen yılda Dünya Kupası karşılaşmaları yapılmaktadır. İlk resmî Dünya Atletizm Şampiyonası 1983'te yapılmıştır.

Dallar. Pist yarışları hız koşusu(*) (100, 200, 400 m), orta mesafe koşusu(*) (800 ve 1.500 m), 3.000 m engelli, uzun mesafe koşusu(*) (5.000, 10.000, 20.000, 25.000 ve 30.000 m) ve maraton(*) dallarına ayrılır. Metrik olmayan uzun mesafe koşuları 3, 6, 10 ve 15 mil yarışlardır. Bunların dışında IAAF tarafından bir saatlik koşu için de dünya rekorları tutulmaktadır. Kır koşusu da atletizmin sezon dışı bir dalı olarak kabul edilir. Yürüyüş yarışı(*) mesafeleri de 20 ve 50 km'dir. 10 mil ve 3,5 km yürüyüş yarışları günümüzde kalkmıştır. Maraton ve yürüyüş yarışları genellikle pist dışında yapılır.

Bayrak yarışları(*) 400 m (4 × 100) ve 1.600 m (4 × 400) dallarını kapsar. Engelli yarış(*) erkekler için 110, 200 ve 400 m, kadınlar için 100 (eskiden 80) ve 400 m (eskiden 200) dallarından oluşur. Atlama dalları arasında yüksek atlama(*), uzun atlama(*), üç adım atlama(*), sırıkla atlama(*) yarışları yer alır. Geçmişte yapılan durarak yüksek atlama ve durarak uzun atlama yarışları kaldırılmıştır. Atma dalları gülle atma(*), disk atma(*), çekiç atma(*) ve cirit atma(*) yarışlarıdır.

Karşılaşmalar ve malzeme. Eskiden atletizm yarışları çim bir alanda, sıradan bir yolda ya da hazır herhangi bir parkurda koşulurdu. Atletizmin 19. yüzyılda giderek daha düzenli hale gelmesiyle cüruf ya da cüruf-kil karışımı pistler yapıldı. Kapalı salon pistleri eskiden genellikle tahtadan olurdu. 1960'larda pistler sentetik maddelerle kaplanmaya başladı ve tartan pistler yaygınlaştı.

Koşu yarışlarında 400 m uzunluğunda oval bir pist kullanılır. Bu pistin içinde kalan alanda da atma ve atlama yarışmaları yapılır. Pist, kulvarlara ayrılmıştır; 100 m ile 400 m arasındaki yarışmalarda her koşucu parkuru kendi kulvarında koşarak tamamlamak zorundadır. Yarış mesafesinin bir ya da birden fazla dönemeci içerdiği durumlarda (200 ve 400 m), koşucular çıkışta (start), aralarındaki kulvar farkını kapatacak uzaklıklarla yerleştirilir. Daha uzun koşulardaysa, yarışçılar koşuya ayrı kulvarlardan başlamakla birlikte, belirli bir süre sonra en iç kulvara

Sırıkla atlama
ABC Ajansı

geçerler. Uzun mesafe koşularında ise kulvar farkı yoktur. 100 m'den 800 m'ye kadar olan yarışlarda, koşucular yarışa çömelmiş durumda başlarlar; bu pozisyonda bir ayak geride, öteki ayak ise çıkış çizgisinin arkasında, el parmakları da yere değecek biçimde yerleştirilir. Eski dönemlerde hız koşucuları, çıkış hızını alabilmek için

ayaklarını yerleştirip kendilerini ileri doğru itebilecekleri çıkış çukurları kazarlardı. 1930'lardan sonra bu iş için çıkış takozları kullanılmaya başladı. Uzun mesafe koşucuları ayakta durarak çıkış yaparlar. Koşu ayakkabıları eskiden beri çivilidir; sentetik pistlerle birlikte metal çivilerin yerini plastik çiviler almıştır. Uzun mesafe koşucuları genellikle düz tabanlı ayakkabı giyerler. Atlayıcılar ise atlama alanının durumuna bağlı olarak istedikleri ayakkabıyı seçebilirler. Atma yarışmalarında da düz tabanlı ayakkabılar kullanılır. Çıkış hakemi yarışçılara "yerlerinize" ve "dikkat" komutlarını verdikten sonra tabancasını ateşleyerek çıkış verir. Yarışçılardan birisi erken (hatalı) çıkış yaptığında yarışa yeniden başlanır. İki kez hatalı çıkış yapan koşucu diskalifiye edilir. Geçmişte yarış süreleri kronometreyle tutulur ve genellikle birden fazla kronometre kullanılırdı; 1960'lardan beri rekorların saniyenin yüzdeleriyle saptanmasını sağlayan elektronik aygıtlar kullanılmaktadır.

Rekorlar. Bütün dünya açık hava atletizm rekorları IAAF'nin onayıyla geçerlilik kazanır. Kapalı salon yarışları için resmi dünya rekorları tutulmaz. Genelde 1913'ten, bazı dallarda da 1896'dan beri tutulmakta olan atletizm rekorları, özellikle 1950'lerden sonra sürekli bir gelişme göstermiştir. Günümüzde 1950'lerdeki rekorların tümü kırılmıştır. Bir milde uzun yıllar fiziksel sınır

Yüksek atlama
ABC Ajansı

olarak kabul edilen dört dakika rekoru, Roger Bannister'ın 1954'te bu sınırı aşmasından sonra, 1980'e değin 12 kez ve yalnızca 1981 içinde 3 kez kırılmıştır.

Olimpiyat şampiyonları için *bak.* Olimpiyat Oyunları; dünya şampiyonaları ve öbür karşılaşmaların sonuçları için *bak.* spor ve oyunlar: sonuçlar (atletizm).

Profesyonellik. Düzenli atletizmin ilk yıllarında profesyonel koşular oldukça yaygındı. "Kendi hesabına yarışma" (*isolated pockets*) özellikle İngiltere ve Avustralya'da yolda yapılan yürüyüş yarışlarında günümüzde de sürmektedir. Profesyonel atletizmi örgütlü hale getirmek için 1930'larda ve 1960'larda yapılan girişimler sonuç vermemiştir. Uluslararası yarışmalara katılmanın daha masraflı hale gelmesiyle birlikte, amatör koşuculara yapılacak ödemelere ilişkin kurallarda belirli bir yumuşamaya gidilmiştir. Bununla birlikte amatör sporculara el altından para verildiği biçimindeki savlar hâlâ sürmektedir. Eskiden Sovyetler Birliği ve öteki sosyalist ülkelerde atletlerin devletçe desteklenmesi ve eğitilmesi biçimindeki uygulama da amatörlük sınırlarının dışına çıkma olarak değerlendirilmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında *jogging*'in(*) yaygınlık kazanması ve dünya sıralamasındaki koşucular ile asgari koşullara sahip sıradan kişilerin yan yana koşabildiği maratonların düzenlenmesi, atletizme duyulan genel ilgiyi büyük ölçüde artırmıştır.

Türkiye'de atletizm. Türkiye'de atletizm ilk kez I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda görüldü; ama birkaç heveslinin ilkel koşullardaki etkinliklerinden öteye gitmedi. Bu dönemin öncüleri Şükrü Dölek, Selahattin, Dr. Nurettin (Otmar), Celal İbrahim ve Asım beylerdi.

Atletizmde olumlu etkinlikler Galatasaray Lisesi ve Robert Kolej'in bu spora gösterdikleri ilgi ve getirttikleri jimnastik öğretmenlerinin çabalarıyla başladı. Bu ilgi karşısında Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı ilk atletizm federasyonunu kurdu (1922). 1924 Paris Olimpiyat Oyunları'na katılmak amacıyla, Alman Alexy Abrahams antrenörlüğe getirildi.

Bu antrenörün eğitim çalışmalarıyla, Ömer Besim Koşalay, Rauf Hasağası, Adil Giray, Suat Hayri Ürgüplü, Şekip Engineri, Burhan Aşan, Ünvan Tayfuroğlu, Vildan Aşir Savaşır, Cezmi Şahin Giray, Mazhar Resmor, Said Odyak, Daniş Karabelen, Cemal Tural gibi atletler yetişti. Bu atletlerden Ömer Besim Koşalay 6 ayrı dalda 29 Türkiye rekoru kırarak kısa sürede başarılı oldu. 1924 Paris Olimpiyat Oyunları'na katılan milli takımın bu yarışmalarda gördüklerini uygulaması Semih Türkdoğan, Mehmet Ali Aybar, Mehmet Koşar, Sudi Aziz Vurdemir, Naili Moran, Veysi Emre, Haydar Aşan, Tevfik Böke, Şinasi Şahingiray gibi yeni adların yetişmesinde yardımcı oldu.

Uluslararası alanda ilk madalyayı 1930 Balkan Oyunları'nda Semih Türkdoğan 100 m'de ikinci olarak kazandı. Aynı şampiyonada 4×100 m bayrak yarışında Mehmet Ali Aybar, Semih Türkdoğan, Ömer Besim Koşalay ve Ziya Atlet'ten oluşan Türk takımı üçüncü oldu. 1931 Balkan Oyunları'nda ise 4×100 m bayrak takımı Balkan ve Türkiye rekoru (43,4) kırarak birinciliği elde etti. Bu, Türk atletlerinin kazandığı ilk takım şampiyonluğuydu.

1930'larda Avrupa'da başarı gösteren çeşitli atletler çıkmaya başladı. Semih Türkdoğan 100 m'de 9 kez Türkiye rekoru kırdı; 16,6'lık rekoru çeyrek yüzyıl yenilenemedi. Veysi Emre 1932 Balkan Oyunları'nda 13,79 m ile gülle atmada Balkan şampiyonu oldu. Muzaffer Baloğlu 1939 Balkan Oyunları'nda 100 ve 200 m'lerde birinci geldi. Melih Kotanca 1940 Balkan Oyunları'nda 200 m, 400 m ve 4×100 m bayrakta 3 altın madalya kazandı.

Türkiye'ye ilk Olimpiyat madalyasını 1948 Londra Olimpiyatları'nda üç adım atlamada 15.02.5 m'lik derecesi ile üçüncü olan Ruhi Sarıalp (1924) kazandırdı. Sarıalp daha sonra da 1951 ve 1952'de iki kez Ordulararası Dünya Şampiyonası'nda birincilik kürsüsüne çıktı.

1950'lerde Türk atletizmi yeni başarılar kazandı. 1951 Akdeniz Oyunları'nda (İskenderiye) Ahmet Aytar maratonda, Akın Altuok üç adım atlamada birinci; Cahit Önel 1.500 m'de, Doğan Acarbay 400 m engellide, Halil Zıraman ciritte ikinci; Mustafa Özcan 10.000 m ve 3.000 m engellide, Ekrem Koçak 800 m, Mustafa Batman 110 m engelli, Avni Akgün uzun atlama, Nuri Turan gülle atmada ve Türk takımı 4×400 m takım yarışında üçüncü oldu.

1953 Balkan Oyunları'nda bu başarılar sürdü. Ekrem Koçak 800 m, Cahit Önel 1.500 m, Osman Coşgül 10.000 m'de birinci; 1.500 m'de Ekrem Koçak, 110 m engellide Mustafa Batman, 5.000 m'de Osman Coşgül, maratonda Haydar Erturan, 100 m'de Muzaffer Selvi ikinci; cirit atmada Halil Zıraman, 3.000 m engellide Mustafa Özcan, 4×100 m ve 4×400 m bayrak yarışında Türk takımları üçüncü oldular.

Balkan Oyunları'nda, 1 altın 6 gümüş ve 8 bronz madalya ile alınan başarılar 1960'lara değin sürdü. Ekrem Koçak, Cahit Önel, Haydar Erturan ve Üner Teoman (bayan atlet) çeşitli başarılar kazandılar. Bu atletlere 1960'larda Fahir Özgüden, Aydın Onur, Çetin Şahiner, Gül Çıray eklendi.

1960'larda Balkan Oyunları'nda birincilik elde eden atletlerimiz, 800 m'de Muharrem

Engelli koşu
ABC Ajansı

Dalkılıç (1962), 5.000 m'de Muharrem Dalkılıç (1963-64), krosta Muharrem Dalkılıç (1963-65), Mehmet Ay (gençler 1964), Gül Çıray (bayanlar 1960-62), maratonda İsmail Akçay (1966-68) gibi birkaç kişiyle sınırlı kaldı. Bu dönemde Muharrem Dalkılıç, Haydar Erturan, Şükrü Saban, Gül Çıray, Hüseyin Aktaş, İsmail Akçay, Mehmet Geşaş, Aşkın Tuna'nın başarıları kişisel olmaktan öteye gidemedi.

1970-80 arasında başarılar maraton yarışmalarından elde edildi. 1970'lerin başlarında İsmail Akçay ve Hüseyin Aktaş, 1975 ve sonrasında Veli Ballı ve Mehmet Yurdadön maratonun önde gelen adları oldular. Yalnız bu dönemde 1975 Akdeniz Oyunları'nda (Cezayir) Nurullah Candan dekatlonda 7.075 puan toplayarak üçüncü, 1978 Balkan Oyunları'nda (Selanik) Ekrem Özdamar yüksek atlamada 2,20 m ile birinci geldiler.

Zaman zaman kazandıkları sayılı başarılara karşın Türk atletleri hiçbir dönemde dünya genelinde ileri sayılabilecek bir yere ulaşamamıştır. 1980'den günümüze büyük gelişmeler gösteren dünya atletizmi yanında Türk atletizmi çok geride kalmıştır. Son yıllarda elde edilen başarılar yalnızca maratonla sınırlı olmuştur. 1980'lerin önde gelen Türk atletleri arasında Mehmet Terzi, Ahmet Altun, Mehmet Yurdadön, Sermet Timurlenk, Zeki Öztürk, Haydar Doğan, Cengiz Kavaklıoğlu, Sibel Tercan, Neşe Çetin, Semra Aksu ve Sevgi Şen'in adları sayılabilir.

Atlı, İsmet (d. 1931, Kozan, Adana), Türk güreşçi. Güreş yaşamında 62 kez milli olmuştur.

Güreşe, eski bir pehlivan olan babasının özendirmesiyle başladı. 1951'de mindere çıktı; milli takıma seçildi. Daha çok serbest stilde başarılı oldu. Katıldığı ilk uluslararası şampiyona olan İskenderiye Akdeniz Oyunları'nda 79 kiloda altın madalya kazandı. Aynı stilde 1954 Dünya (79 kg) ikincisi, 1956 Dünya Kupası (79 kg) birincisi, 1957 Dünya (87 kg) üçüncüsü ve 1960 Olimpiyat (87 kg) birincisi oldu. Grekoromen stilde ise 1962'de Dünya (97 kg) üçüncülüğü elde etti. 1951'den 1964'e değin

İsmet Atlı
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

62 kez milli olan Atlı, güreşi bıraktıktan (1964) sonra çeşitli kulüplerde antrenör olarak çalıştı.

Atlı, Lem'i (d. 1869, İstanbul - ö. 25 Kasım 1945, İstanbul), Türk besteci. Hacı Ârif Bey'in derin etkileri sezilen lirik şarkılarıyla 20. yüzyılın en büyük şarkı bestecilerinden sayılır.

Annesini ve babasını çok küçük yaşta yitirdiğinden, müzik düşkünü ablası ve eniştesi tarafından büyütüldü. Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'ni bitirdi (1887). Bir süre Mülkiye Mektebi'nde okudu. 1889'da Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde kâtip ve *Takvim-i Vakayi*'de yazar olarak çalışmaya başladı. 1894'te Zaptiye Nezareti

Lem'i Atlı
Ana Yayıncılık Arşivi

Mektubi Müdürlüğü'nde başkâtipliğe atandı. Bu görevini ve *Takvim-i Vakayi* yazarlığını 1907'de kendi isteğiyle ayrılıncaya değin sürdürdü. Bundan sonra kendini tümüyle müziğe verdi.

Sesinin olağanüstü güzelliği ve yeteneği ortaya çıkınca, genç yaşta Hafız Yusuf Efendi'den ders almaya başladı (1881). Yusuf Efendi, Atlı'nın eniştesinin konağında belli günlerde düzenlenen fasılları yönetiyordu. Atlı bu fasıllara gelen birçok ünlü müzikçiyle tanıştı ve onlardan yararlandı. 1883'te bestelediği ilk şarkısını dinleyip beğenen Hacı Ârif Bey onu özendirdi ve ölümüne değin ders verdi. Atlı 1890'larda hanende ve Hacı Ârif Bey'in izinden giden parlak bir şarkı bestecisi olarak ünlendi. Hacı Ârif Bey gibi o da hiçbir çalgıyla ilgilenmemiş, nota öğrenmemiş ve müzik aracı olarak sesiyle yetinmişti.

Bestelerinin yarıdan fazlası unutuldu. Günümüze ulaşabilmiş 200 dolayında yapıtı başkaları tarafından notaya alındı. *Mahur Sazsemaisi* sayılmazsa, yalnızca şarkı formunda beste yaptı. Atlı'nın her biri kendi buluşu ezgilerden oluşan sağlam müzik cümleleriyle kurduğu şarkıları, ölçülü duygulukla-nıyla dikkati çeker. Başlıca yapıtları arasında "Günler geçiyor gönlümün ezvakı tükendi" (uşşak), "Neler çektin neler cânân elinden" (uşşak), "Ey şuh-i sertab ey dürr-i nâyab" (kürdilihicazkâr), "Severim her güzeli senden eserdir diyerek" (hicaz), "Sine-i suzanıma âhım yeter" (hicaz), "Sorulmasın bana ye'sim garik-i hicranım" (hicaz), "Zaman olur ki anın hacle-i visalinde" (hüseyni), "Son aşkımı canlandıran en tatlı emelsin" (hicazkâr), "Yok mu cânâ âşıka hiç şefkatin" (rast), "Nedir a sevdiğim söyle bu halin" (nihavend), "Andıkça geçen günleri hasretle derinden" (sultaniyegâh), "Dinlendi başım dün gece bir parça dizinde" (ferahfeza), "Varsın gönül aşkınla harab olsun efendim" (nişabürek) sayılabilir. Anıları *Hatıralar* (1947) adıyla yayımlanmıştır.

atlı tramvay, at ya da katırlarca çekilen ve raylar üzerinde giden kent içi taşıma aracı. İlk kez 1832'de New York kentinin Bowery semtinde John Mason adlı bir banka yöneticisinin girişimiyle sefere kondu. Motorlu tramvayların habercisi olan atlı tramvayların kullanımı ABD'de Boston, New Orleans ve Philadelphia gibi büyük kentlerin ardından Paris ve Londra, daha sonra da ABD'nin küçük kent ve kasabalarında yaygınlaştı. Sıradan bir atlı tramvay 30 yolcu alırdı; karşılıklı oturma yerlerinin bulunduğu açık bir bölümü, ortada bir koridoru, önde sürücü ve arkada hareket memuru için birer sahanlığı olurdu. Kapalı ya da iki katlı olan atlı tramvaylar da vardı. Arka sahanlığı olmayan küçük ve alçak tramvaylara *bobtail* (kuyruğu kesik) denirdi.

1880'lere gelindiğinde yalnızca ABD'de yaklaşık 18 bin atlı tramvay vardı. 1890'larda atlı tramvaylar, kablolu ve elektrikli demiryollarının rekabeti karşısında giderek ortadan kalktı. Türkiye'de ise, 1869'dan başlayarak İstanbul'da ve daha sonra İzmir'de kullanılmaya başlayan atlı tramvaylar, 20. yüzyılın başlarında yerlerini elektrikle çalışan tramvaylara bıraktılar.

Atlığ, Nevzad (d. 14 Ekim 1925, Sarayköy, Denizli), nüanslı, ölçülü, titiz icrasıyla tanınan Türk müziği koro yöneticisi.

Besteci Nazmi Atlığ'ın oğludur. Lise yıllarında keman öğrendi. İstanbul Tıp Fakültesi'ndeki öğrenimi sırasında üniversite korosunda keman çaldı. Ercüment Berker'den sonra bu koroyu yönetti (1947-58). Fakülteyi bitirip radyoloji ihtisası yaptı. Radyolog olarak çalışırken, bir yandan da İstanbul

Nevzad Atlığ
Isa Çelik Arşivi

Belediye Konservatuvarı İcra Heyeti şefliği (1952-54), İstanbul Radyosu müzik yayınları şefliği (1954), radyo müdürlüğü (1955-58) yaptı; Küçük Koro'yu yönetti. Mesut Cemil ölünce, onun yerine Klasik Koro şefi oldu (1963). Belediye Konservatuvarı'nın (bugün İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) Türk Müziği Bölümü'nde solfej ve repertuvar öğretmenliği yaptı. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak 1969'da kurulan Türk Musikisini Araştırma ve Değerlendirme Komisyonu başkanlığını yürüttü. 1976'da kurulmasına önayak olduğu Devlet Klasik Türk Müziği Korosu'nun ilk şefi oldu. 1984'te TRT Yönetim Kurulu üyeliğine getirildi. 1985'te YÖK kararıyla profesör unvanı aldı. 1990'da devlet sanatçısı seçildi.

atlıkarınca, eskiden mesirelerde, özellikle bayram yerlerinde çocukların bindiği bir eğlence aracı. Aslı atlıkaracadır. Yere sağlamca dikilmiş, ağaç ya da demirden bir kazık çevresinde dönen bir çembere asılı, tahtadan yapılmış küçük atlardan oluşurdu. Bazen üstü açık, bazen çadır gibi konik bir tenteyle örtülü olurdu. Tek atlı, yan yana çift atlı ya da arabalı olanları da vardı. Atlar rengârenk boyanır, kilim, şilte, püskül vb ile süslenirdi. Ortadaki kazık, üzerindeki dişli çarka bağlı bir kolla döndürülür, atlar ve arabalar dönmeye başlayınca dümbelek ve zurna, zamanın bir şarkısını ya da oynak bir hava çalardı. Genellikle erkek çocuklar atlara, kızlar arabalara binerdi. Bayram yerleriyle birlikte atlıkarıncalar da yavaş yavaş ortadan kalkmış, yerini lunaparklardaki daha büyük çaplı ve gelişmiş biçimdeki benzerleri almıştır.

atmaca, *Accipitridae* familyasının *Accipiter* cinsinden 31 yırtıcı kuş türünün ortak adı.

Atmaca (*Accipiter nisus*)
Stephen Dalton-EB Inc

Çakırlarla birlikte *Accipitridae* familyasının *Accipitrinae* altfamilyasını oluştururlar (*bak.* çakır). Bütün türleri ormanlarda yaşayan ve daha çok küçük kuşlarla beslenen atmacalar, oldukça kısa, geniş kanatlı ve uzun kuyruklu kuşlardır. Bu özellikleri, avlarına yetişebilmek için kısa sürede büyük hızlara erişebilmelerini ve sık ağaçlar arasında ustalıkla manevra yapılabilmelerini sağlar; buna karşılık, şahin, kartal, tuygun gibi daha uzun kanatlı yırtıcılar kadar uzun süre kanat çırpmadan dönemezler.

En iyi bilinen tür, kısaca atmaca olarak anılan bayağı atmacadır (*A. nisus*). Orta kuşak Avrasya ve Kuzeybatı Afrika'nın ormanlık bölgelerinde üreyen bu kuşların bir bölümü Afrika ve Güney Asya'da kışlar. Türkiye'nin hemen hemen bütün ormanlık bölgelerinde bulunur. Erkek atmacanın sırtı gri, krem rengi olan alt bölümleri enine

kızıl-kahverengi çizgilidir. Dişinin sırtı ve enine çizgileri kahverengidir. Bütün *Accipiter* türlerinde olduğu gibi atmacanın da dişisi erkeğinden daha iridir (erkek 30, dişi 38 cm). Besininin hemen hemen tamamını kuşlar oluşturur; genellikle küçük ötücükuşları avlarsa da keklik ve alakarga büyüklüğünde kuşları avladığı da olur.

Doğu atmacası (*A. brevipes*) Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede ürer. Atmacanın tersine tamamen göçmen olan bu tür, kışı Doğu Afrika'da geçirir. Yaşam biçimi ve görünüşü atmacaya benzeyen doğu atmacası, alt bölümlerindeki çizgilerin daha soluk olmasıyla atmacadan ayrılır. Başta Batı Anadolu ve Karadeniz Bölgesi olmak üzere yazın Türkiye'nin ormanlık yörelerinde kuluçkaya yatar.

Görünüşü ve yaşam biçimi atmacaya çok benzeyen, ama ondan biraz daha küçük olan *A. striatus* Kuzey Amerika'daki en yaygın atmaca türüdür. Eskidünya atmacasından biraz daha büyük olan *A. cooperii* de Kuzey Amerika'da oldukça yaygındır. Her iki tür de ormanlık alanlarda yaşar ve kısmen göçücüdür; kışlama bölgeleri Orta Amerika ile Güney Amerika'nın kuzeyidir.

atman, Hindu felsefesinde, benliğin sonsuz tözü olarak anlaşılan temel kavram. Ölümden sonra varlığını sürdüren bu tözün yeni bir yaşama aktarıldığı ya da varoluşun bağlarından kurtulduğu kabul edilir. İlk Veda metinlerinde çoğunlukla bir dönüşlü zamir (kendi) olarak yer almakla birlikte, sonraki *Upanişad*'larda giderek felsefi içerik kazanır. Buna göre, öteki organ ve yetilerin işlevlerini yerine getirmesini sağlayan *atman*'dır ve aslında bunların tümü de *atman*'a hizmet eder. Tıpkı evrenin işleyişinin temelinde Brahman'ın (mutlak) oluşu gibi, kişinin bütün etkinliklerinin temelinde de *atman* vardır. *Atman*, evrensel Brahman'ın bir parçasıdır; Brahman ile konuşabilir ve hatta onunla bütünleşebilir. Büyük bir önem verildiği için, bazı çevrelerce Brahman ile özdeşleştirilmiştir. Hindu felsefesinin değişik sistemleri (*darşana*) içinde (*atman* kavramını *puruşa* terimiyle karşılayan) Samkhya ve Yoga okulları ile tutucu Vedanta okulunda *atman*'a özel bir ağırlık verilir, ama her sistemin yorumu kendi genel dünya görüşünü yansıtır.

Atmeydanı, İstanbul'da Sultanahmet Camisi önündeki alana Osmanlıların verdiği ad. Roma ve Bizans dönemlerinde hipodromun yer aldığı bu alana 19. yüzyıldan sonra Sultanahmet Meydanı denmeye başlanmıştır. Atmeydanı 196'da Roma imparatoru Septimus Severus (hd 193-211) tarafından kuruldu. İmparator Constantinus döneminde (306-337) hipodrom olarak tamamlandı. Bizans döneminde burası siyasal yaşamda önemli bir yeri olan at ve araba koşularının yanı sıra, devrimlerin ve ayaklanmaların da değişmez alanıydı. 1204'te İstanbul'un Haçlılar tarafından işgali sırasında tahrip edildi. II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u aldığında hipodrom çoktan harap olmuştu. Osmanlı döneminde at ve cirit oyunları, spor yarışmaları, büyük şenlikler ve düğünler burada yapılırdı. İmparatorluğun gerileme döneminde, yeniçeri ve sipahi ayaklanmalarının çoğu burada oldu. 16. yüzyılda bazı büyük vezir konaklarının ön yüzleri bu alana bakardı. 17. yüzyılın başında Sultanahmet Camisi yapıldı. Caminin yapılmasıyla Atmeydanı iyice daraldı. Ama Topkapı Sarayı'na, kentin ticaret ve liman kesimlerine yakınlığından dolayı önemini imparatorluğun son döneminde de korudu. İlk Osmanlı sergisi 1863'te burada açıldı. Abdülaziz'in son yıllarında alan parka dönüştürüldü. İzmir'in Yunanlılarca işgalinin protesto edildiği ünlü Sultanahmet mitingi de burada yapıldı (23 Mayıs 1919).

Mısır'da III. Tutmosis'in (İÖ 1504-1450) Karnak Tapınağı'nın önüne diktirdiği, oradan I. Theodosius zamanında 390'da Bizans'a getirilen, üstünde hiyerogliflerin, kaidesinde imparatorun yaşamına ve at yarışlarına ilişkin kabartmaların bulunduğu 30 m yüksekliğinde bir obelisk (dikilitaş), 10. yüzyılın ilk yarısında VII. Konstantinos'un yaptırdığı söylenen üstündeki bronz kaplamaların IV. Haçlı Seferi'ni izleyen Latin istilası (1204-61) sırasında sökülduğü 32 m yüksekliğindeki Örme Sütun, Yunanlıların İÖ 479'da kazandığı Plataia zaferinden sonra Perslerin silahlarından dökülüp Delphoi'deki Apollon Tapınağı'nın önüne dikilen ve I. Constantinus zamanında (4. yy) Bizans'a getirilmiş olan Burmalı (ya da Yılanlı) Sütun, Alman imparatoru II. Wilhelm'in II. Abdülhamid için yaptırdığı Alman Çeşmesi (1901) de buradadır.

Atmeydanı Olayı, Osmanlı Devleti'nde 1648'de sipahilerle acemi oğlanlarının düzenlediği ve Atmeydanı'nda yeniçerilerle sipahiler arasında kanlı bir çatışmaya dönüşen başarısız ayaklanma. Yeniçeri-ulema işbirliğiyle Sultan İbrahim'in boğdurulması ve IV. Mehmed'in tahta çıkarılmasından sonra Sadrazam Sofu Mehmed Paşa masrafları kısmaya yönelik bir politika izlediği görünümü yaratmıştı. Oysa, kendi yakın çevresinde geniş çapta rüşvet ve yolsuzluk olayları vardı. Bu bakımdan Sultan İbrahim dönemine göre fazla bir değişiklik olmamıştı ve bu durum tepkilere yol açıyordu. Sofu Mehmed Paşa cülûs için İstanbul'da toplanan sipahilere bazı mali olanaklar vaat ettiyse de, bunlar sipahilerce yeterli görülmedi. İsyan hazırlıklarına girişen sipahilere taşradan gelen yenileri katıldı. Sultan İbrahim yandaşları da sipahileri kışkırtıyordu. Bu sırada süreleri geçtiği halde göreve atanmayan acemi oğlanları ayaklandı. Sipahiler bunları da yanlarına alarak 28 Ekim 1648'de Atmeydanı'nda toplandılar. Sadrazamın ve Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin katlini istediler. Sofu Mehmed Paşa yeniçerilerin yanına sığındı. Sipahiler sadrazam ve şüyhülislamın azledileceğine ilişkin hatt-ı hümayun aldılarsa da, yeniçeriler bu kararı tanımadılar. Yeniçerilerin sipahilere dağılmaları için gönderdiği elçinin öldürülmesi üzerine, yeniçerilerle sipahiler arasında Atmeydanı dolaylarında silahlı çatışma çıktı. Sipahiler silah yetersizliği ve örgütsüzlük nedeniyle ağır bir yenilgiye uğradı. Kaçabilenler Anadolu'ya geçerek Gürcü Nebi ve Katırcıoğlu Celalilerine katıldılar.

Atmeydanı, Bartlett'in deseninden renklendirilmiş gravür, 1839
Alla Yapım

atmosfer, HAVAYUVARI olarak da bilinir, Yer'i çevreleyen gaz (hava) örtüsü. Temel olarak azot, oksijen, argon, karbon dioksit ve daha az oranlardaki çeşitli gazlardan oluşur. Deniz düzeyinde cm^2'ye ortalama 1,033 kg'lik bir basınç uygular; bu da 760 mm yüksekliğindeki cıva sütununun uyguladığı basınca eşittir.

Kabaca 1.000 km olarak kabul edilen bu hava örtüsünün derinliğini kesin olarak belirlemek olanaksızdır. Çünkü, yükseklik arttıkça atmosfer giderek incelir ve sınırları belirsizleşir; öyle ki çok yükseklerde eser halindeki bazı atmosfer gazlarından başka bir şeye rastlanmaz. Atmosferin ağırlık olarak yarısı Yer'den 5,5 km yüksekliğe kadar olan bölümünde, yüzde 99'undan fazlası ise 40 km'lik bölümünde yer alır. 100 km yüksekliktе atmosfer, Yer yüzeyinde hava boşluğu olarak nitelenebilecek ölçüde seyrelir. Burada basınç, deniz düzeyindeki basıncın ancak milyonda biridir.

Atmosferde iki tür gaz bulunur. Bunlar, başta moleküler azot (yüzde 78), moleküler oksijen (yüzde 21), argon (yüzde 0,9) olmak üzere karbon dioksit, neon, helyum, kripton, ksenon, hidrojen ve daha az oranlardaki öteki gazlardan oluşan ve miktarları her yerde aynı olan gazlar ile karbon monoksit, kükürt dioksit, ozon ve su buharını da içeren ve yoğunlukları bulundukları bölgeye ve zamana bağlı olarak değişen gazlardır. Büyük bölümü 30-80 km arasında bulunan ozon, Güneş'ten gelen zararlı morötesi ışınları soğurduğundan, Yer üzerindeki yaşam ve atmosfer süreçleri açısından büyük önem taşır. Su buharı ise atmosferin ilk 10-15 km'lik bölümünde yoğunlaşmıştır. Eğer tümü yoğunlaşır ve yağmur halinde çökelirse Yer yüzeyinde yaklaşık 25 mm'lik bir su katmanı oluşturur. Yer'den buharlaşarak yükselen su ile yoğunlaşarak yeniden Yer'e düşen yağış miktarları, çeşitli bölgelere göre eşitsiz bir dağılım gösterse de, Yer'in bütünü açısından dengededir.

Atmosferin alt kesimlerindeki ısıl katmanlaşma, ilk kez 19. yüzyılın sonlarında Fransız meteorolog Teisserenc de Bort tarafından saptandı. Paris'te, çeşitli kayıt aygıtlarıyla donatılmış balonlarla 15 km yükseklikte gözlemler yapan de Bort, sıcaklığın yaklaşık 11 km'ye kadar giderek düştüğünü, sonra yeniden yükselmeye başladığını belirledi. Troposfer(*) adı verilen, sıcaklığın giderek azaldığı bu bölge, kutup bölgelerinde yüzeyden 8 km, Ekvator üzerinde ise yüzeyden 17 km yüksekliğe kadar uzanır. Tropopoz olarak bilinen sınırdan başlaya-

rak sıcaklık yeniden yükselir ve 50 km kalınlığındaki ikinci atmosfer katmanı olan stratosfer(*) boyunca bu artışını sürdürür. Troposfer ve stratosferdeki hava dolaşımı sistemleri oldukça değişiktir ve iki bölge arasındaki hava değişimi çok yavaş gerçekleşir. Yer'i etkileyen hava süreçlerinin çoğu troposferde gerçekleşirse de, stratosferin alt katmanlarının da bu süreçlerde bir oranda etkili olduğu sanılmaktadır.

Ozonun morötesi ışınları soğurduğu stratosferin üst bölümünde, sıcaklıklar kabaca Yer yüzeyindekilerle aynıdır. Stratopozda en yüksek noktasına ulaşan sıcaklık daha yükseklere çıkıldıkça düşmeye başlar. Mezosfer(*) kuşağı boyunca azalan sıcaklık, yaklaşık 85 km yükseklikte en düşük değeri olan −100°C'ye iner. Mezosfer ile mezopoz üzerinde yer alan termosferde(*) sıcaklık yeniden yükselerek 1.750°C'ye kadar çıkar. Burada atmosfer, morötesi ışımanın etkisiyle oksijen moleküllerinin ayrışması sonucu serbest kalan bol miktarda oksijen atomu ile helyum ve hidrojen gazlarını içerir. Atmosferin yaklaşık 400 km yüksekliktekı dış kenarlarında, seyrek bir dağılım gösteren yüksüz ve yüklü atomlar bulunur.

Atmosferin öbür bölgeleri, sıcaklık değişikliklerinden başka parametrelerin kullanılmasıyla belirlenebilir. İyonosferin(*) en belirgin özelliği çok miktarda iyon içeren bir bölge olmasıdır; yaklaşık 55 km yükseltide başlar ve Yer yarıçapının birkaç katı kadar yüksekliğe uzanır. Yüzeyden mezosfer ortalarına kadar uzanan bölge homosfer olarak adlandırılır; çünkü, çalkantılı konveksiyon sürecinin etkisi nedeniyle, bileşimindeki gazların dağılımı dengeli ve bölgenin her yerinde aynıdır. Homosferin üzerinde yer alan heterosferde, yoğunluğun büyük ölçüde azalması nedeniyle, molekül yayınımı süreçleri çalkantılı konveksiyondan daha etkili olur. Bunun sonucunda, bileşimdeki gazların oranlarında değişmeler görülür, özellikle de atom halindeki oksijenin miktarı yüksekliğe bağlı olarak artar ve sonunda 250 km yüksekliğin ötesinde atmosferin temel bileşeni durumuna gelir. Atom halindeki oksijenin oluşturduğu kalın örtünün ötesinde helyum ve hidrojen kuşakları bulunur. Yüksüz (nötr) gazlar için 400-800 km, iyonlaşmış gazlar için 2.000-3.000 km yükseklikler arasında egzosfere(*) geçişe işaret eden kritik bir bölge vardır. Egzosferde atmosferin yoğunluğu o denli düşüktür ki, molekül çarpışmaları giderek yok olur ve buna bağlı olarak da sıcaklık kavramı bilinen anlamını yitirir. Bu bölgede hidrojen ve helyum gibi hafif atomlar, Yer'in kütleçekiminden tümüyle kurtulmalarına yetecek hızlara ulaşabilirler.

atmosfer, meteorolojide kullanılan basınç birimi; yaklaşık olarak deniz düzeyindeki ortalama atmosfer basıncına ya da 760 mm yüksekliğindeki düşey bir cıva sütununun uyguladığı basınca eşittir. Bu birim, m^2 başına 101.325 newton'luk bir kuvvet olarak tanımlanır. *Ayrıca bak.* milibar.

atmosfer basıncı, BAROMETRİK BASINÇ olarak da bilinir, belirli bir alan üzerindeki tüm hava kütlesinin (atmosfer sütunu) birim alana uyguladığı kuvvet. Atmosfer basıncı genellikle, ağırlığı ve taban alanı atmosfer sütununkine eşit olan bir cıva sütununun yüksekliğini gösteren cıvalı barometreyle ölçülür (barometre basıncının çoğu zaman atmosfer basıncıyla eşanlamlı olarak kullanılmasının nedeni de budur). Atmosfer basıncını ölçmekte aneroit (sıvısız) barometre de kullanılır. Bu barometrenin basınca duyarlı öğesi, havası yarı yarıya boşaltılmış bir ya da daha çok sayıda körük biçiminde metal diskten oluşur. İçine ya da dışına yerleştirilen bir yayla içeriye doğru çökmesi engellenen bu diskin, basınç değişiklikleri nedeniyle uğradığı biçim değişiklikleri bir saat mekanizmasıyla döndürülen bir silindir üzerine kalem taşıyan bir kol yardımıyla kaydedilebilir.

Atmosfer basıncının anlatımında çok çeşitli birim sistemleri kullanılır. Bu birimler, mm olarak cıva sütunu yüksekliği, inç kare başına pound (psi), cm^2 başına din, milibar (mb) ve atmosferdir. Deniz düzeyindeki standart atmosfer basıncı, 760 mm'lik cıva basıncı, inç kare başına 14,7 pound, cm^2 başına $1.013,25 \times 10^3$ din, 1.013,25 milibar ya da 1 atmosfer olarak tanımlanır. Bu değer genellikle çok küçük sapmalar gösterir; örneğin bugüne değin kaydedilen en yüksek değer (Sibirya'nın orta kesimlerinde) 813,06 mm, en düşük değer ise (Büyük Okyanusun güneyindeki bir kasırga sırasında) 657,86 mm olmuştur. Rüzgâr ve fırtınalar, basınçtaki bu küçük değişmelerle belirlenir.

Yükseklikle azalan atmosfer basıncı, yüzeye yakın yerlerde her 30 m için 3,5 mb düşüş gösterir. Yaklaşık 270 km yüksekliktekı atmosfer basıncı 10^{-6} mb'dir ve yapay olarak elde edilebilecek en ileri vakumun (havası tümüyle boşaltılmış ortamın) basıncıyla hemen hemen eşdeğerdedir. 1.500 m ile 3.000 m arasındaki yüksekliklerde ise bu basınç, dağ hastalığı ya da yükseklik tutması denen ciddi fizyolojik rahatsızlıklara yol açacak kadar düşüktür.

Deniz düzeyindeki barometre basıncı zamana ve yere bağlı olarak değişir. Örneğin birçok yerde, özellikle Ekvator yakınlarında, Güneş'in neden olduğu atmosfer gelgitinin etkisiyle günlük değişmelere uğrar. Bu değişme, yerel saatle 10:00'da ve 22:00'de en büyük, 4:00'te ve 16:00'da en küçük değerlerdedir. Ekvator yakınında, atmosfer basıncının en yüksek ve en düşük değerleri arasındaki fark en çok 3 mb'dir.

atmosfer çalkantıları, rüzgârın sürekli olarak hız ve yön değiştirdiği düzensiz hava hareketleri. Bu hareketler atmosferi altüst ederek karıştırdığı ve enerjinin yanı sıra su buharı, duman ve başka maddelerin bütün yükseltilere dağılmasına yol açtığı için önem taşır.

Yer'in yüzeyine yakın kesimlerdeki atmosfer çalkantıları daha yükseklerdekinden farklıdır. Birkaç yüz metreyi aşmayan yüksekliklerde belirgin günlük değişmeler gösteren çalkantılar, gün ortasında en yüksek değere ulaşır. Güneş ışınları yüzeyi, yüzey de havayı ısıttığında, ısınan ve hafifleyen hava yükselir ve daha yoğun olan soğuk hava onun yerini almak üzere alçalır. Havanın bu hareketi yüzey engellerinin etkisiyle iyice karışarak, alçaktaki rüzgârların son derece düzensiz olmasına yol açar. Gece hızla soğuyan yüzey, yakınındaki havayı da soğutur; bu hava katmanının üstündeki katmandan daha soğuk duruma gelmesi, kararlı bir sıcaklık terslenmesine(*) neden olur. Bu durumda rüzgârın hızı ve şiddeti hızla azalır. Gökyüzü bulutlu olduğu zaman, alçak katmanlardaki hava sıcaklığı gece ile gündüz arasında çok az değişiklik gösterdiği için, atmosfer çalkantılarında önemli bir değişiklik olmaz.

Yer'in yüzeyinden birkaç bin metre ya da daha fazla yüksekliklerde, yüzey engebelerinin rüzgâr üstündeki sürtünme etkisi büyük ölçüde azalacağından, alçak atmosfer katmanlarındaki gibi küçük çapta çalkantılara rastlanmaz. Yüksek katmanlardaki rüzgârlar görece düzenli olmakla birlikte, zaman zaman hava ulaşımını etkileyecek kadar düzensiz olabilir. Yüzeyin çok ısınması ve nem oranının artması gibi bazı koşullar, büyük hava kütlelerinin yükselmesine ve fırtınaların kaynağı olan dev kümülüs bulutlarının oluşmasına yol açabilir. *Ayrıca bak.* bulutsuz hava çalkantısı.

atmosfer dolaşımı, hava kütlelerinin doğu-batı doğrultusundaki yatay hareketlerinden doğan ve Yer çevresinde bir dizi rüzgâr kuşağı oluşturan büyük çapta rüzgâr sistemleri. 30° kuzey ve 30° güney enlemleri yakınındaki astropik yüksek basınç kuşaklarında hava kütlesinin alçalmasıyla, Yer yüzeyine yakın olarak batıya ve Ekvator'a doğru esen alize rüzgârları doğar. Bu rüzgârların Ekvator yakınlarındaki dönencelerarası yakınsama bölgesinde birbirine karışıp yükselmesiyle de, bu kez Yer yüzeyinden 2-12 km yükseltide doğuya ve kutuplara doğru esen ters alize rüzgârları oluşur. Ters alizelerin bir bölümü astropik yüksek basınç kuşaklarında alçalırken, bir bölümü de daha kuzeyde yükselerek orta enlemlerin batı rüzgârlarıyla karışır. Çok hızlı rüzgârlar kuşağı olan 15° kuzey ve 15° güney enlemleri arasında ise Yer yüzeyinden 20-40 km yükseltide esen krakatoa rüzgârları egemendir.

Astropik yüksek basınç kuşaklarında alçalan hava yüzeye yaklaştıkça yön değiştirir; böylece hava kütlesi Ekvator'a doğru değil, doğuya ve kutuplara doğru akarak orta enlemlerin batı rüzgârlarını oluşturur. Yer yüzeyinden çok yüksekte esen bu rüzgârlar, her iki yarıkürede yaklaşık 10 km yüksekliktе esen çok hızlı jet akıntılarını da kapsar. 60° kuzey ve 60° güney enlemleri ile kutuplar arasındaki bölgede, genellikle batıya ve Ekvator'a doğru esen kutup çevresi doğu rüzgârları görülür. Su ile karanın birbirine karıştığı kuzey kutup bölgelerinde, yazın kutup çevresi doğu rüzgârlarının yerini değişken rüzgârlar alır.

Güney Yarıküre'de atmosfer dolaşımını bozacak kara parçaları çok az olduğundan, buradaki bölgesel rüzgâr kuşakları çok daha kararlı ve tekdüzedir. Kuzey Yarıküre'de ise, yılın belirli zamanlarında kıtalar ve okyanuslar üzerinde büyük, oldukça sürekli yüksek ve alçak basınç merkezleri oluşur. Buradaki rüzgârlar, bölgesel rüzgâr kuşaklarının sürekli olarak yer çevresine yayılmasını önler.

atmosfer elektriği, alt atmosferde, en çok da troposferde gerçekleşen elektrik olayları. Örneğin serbest elektrik yüklerinin oluşması, aktarımı ve yitimi, atmosferde bir noktadan öbürüne elektrik potansiyelinin değişmesi ve atmosferin elektrik iletkenliği bu tür olgulardır. İyonosferdeki elektrik olayları için bu terim kullanılmaz. Elektrik yüklü bulutlarda, özellikle de fırtına bulutlarında artı ve eksi yüklerin ayrılması, yıldırımın özellikleri, yerküre çevresindeki fırtına olayları, troposferde kozmik ışınların ve doğal fon radyoaktifliğinin neden olduğu iyonlaşma hızı ve açık ya da bozuk havalarda atmosferin elektriksel özellikleri, konuyla ilgili bellibaşlı araştırma alanlarıdır.

atmosfer ışıkları, duyarlı bir ses yükselticinden zaman zaman yayılan ve yüksek frekanstan alçak frekansa doğru kayan sesler. Başlangıçta yarım saniye kadar süren bu sesler, eşit aralıklarla yinelenebilir ve zaman içinde giderek uzadıktan sonra kesilir. Bu seslerin atmosferdeki kaynağı, yıldırım sırasındaki elektrik boşalması, özellikle de bu elektrik boşalmasına eşlik eden ve frekansları 300 - 30.000 hertz arasında değişen, elektromagnetik ışınımlardır.

İnsan kulağının algılayamadığı bu elektromagnetik dalgaları, ses yükselteci aynı frekans aralığındaki işitilebilir ses dalgalarına çevirir. Bu elektromagnetik dalgalar, yukarı

atmosferin (magnetik ekvatorda yüksekliği 19.000 - 26.000 km arasında olan kesim) iyonlaşmış bölgelerinde bir yarıküreden öbürüne doğru yayılır. Bu sinyaller, hızı ve frekansı daha yüksek olan dalgalar önde olmak üzere magnetik kuvvet çizgileri boyunca yol alır ve öbür yarıkürede, dalgaların çıkış bölgesine karşılık düşen jeomagnetik enleme ulaştığı anda yansıtılır. Yüksek frekanslı dalgaların, alçak frekanslılardan daha önce yükseltece ulaşması nedeniyle bir ıslık sesi oluşur. Islığın gittikçe sönerek uzaması ise, dalgaların ayrılımı ve soğurulması nedeniyle art arda oluşan yansımalardan kaynaklanır.

Dalgaların ayrılımı olgusu üzerinde yürütülen araştırmalardan, 19.000 - 26.000 km yükseltideki elektron yoğunluğunun saptanmasında ve yukarı atmosferdeki elektron yoğunluğunun günlük, yıllık ve uzun vadeli değişimlerinin incelenmesinde yararlanılmıştır.

atmosfer optiği, görülebilir Güneş ışınları ile atmosferdeki gazlar, küçük parçacıklar ve su buharı arasındaki karşılıklı etkileşimden doğan olguları ve optik özellikleri konu alan bilim dalı. Kırılma(*), kırınım(*), Rayleigh saçılımı(*) ve ışığın kutuplanması, atmosfer optiğinin ilgi alanı içinde yer alır; gökkuşakları, aylalar, atmosfer tacları, seraplar ve yalancı güneşler de aynı bilim dalı kapsamına giren olgulardır (*bak.* parheli).

atmosfer tacı, KORONA olarak da bilinir, su damlacıklarından oluşan ince bir bulutun ardından gözlemlendiğinde, bazen Güneş'in (Güneş tacı) ya da Ay'ın çevresinde görülen renkli halka ya da halkalar dizisi. Su damlacıklarının kenarına çarpan ışığın kırınıma uğramasından ileri gelen bu halkalarda her renk küçük bir açı farkıyla sapacağından, ayrı ayrı renk halkaları görülür. Ancak, atmosfer tacının renk ayrımı hiçbir zaman gökkuşağınınki kadar net değildir; çünkü atmosfer tacını yaratan kırınım olayında renkler, gökkuşağına yol açan kırınım olayındaki kadar dar bir doğrultuda yoğunlaşamaz. Üstelik en küçük ve en büyük damlaların boyutları arasındaki fark arttıkça renk ayrımı zayıflar ve boyut farkı en büyük değerine ulaştığında renkler tümüyle üst üste binerek dağınık bir ışık aylasına dönüşür. Tacın renkleri en içte mavi, en dışta kırmızı yer alacak biçimde dizilir. *Ayrıca bak.* ayla.

atmosferde kırılma, atmosferden geçen elektromagnetik ışınların ya da ses dalgalarının, hava yoğunluğundaki değişikliklere bağlı olarak yön değiştirmesi. *Ayrıca bak.* kırılma.

atol, ortasında lagün bulunan mercan adası. Atoller, her zaman dairesel yapıda olmamakla birlikte, düzinelerce kilometre çapında kapalı bir şekil oluşturan ve ortasında yaklaşık 50 m ya da daha derin bir lagün bulunduran resif şeritlerinden oluşur.

Derin okyanus tabanının denizin en yüksek kabarma düzeyinin hemen altına kadar yükselmesi sonucunda oluşan resifin büyük bölümü su altındadır. Resifin üst çember bölümünün çevresinde genellikle alçak, düz adalar ya da alçak ve düz, kesintisiz kara şeritleri yer alır. Bu adalardan bazıları Maldivililer, Polinezyalılar ve Mikronezyalılar gibi pek çok halkın yüzyıllardan beri üzerinde yaşadığı yerlerdir.

Atollerin kökeni her zaman denizcilerin ve doğabilimcilerinin ilgisini çekmiştir. İlk bilim adamları, resifi oluşturan organizmaların yalnızca deniz düzeyinin yaklaşık 100 m derinine kadar olan bölümde yaşıyor olmasına karşılık, resifin çok daha derinlerden yükseldiğini saptamışlardı. Atol oluşumunun günümüzdeki açıklaması Charles Darwin'in kuramına dayanır. Buna göre atoller, çok önceleri çökük yok olan bir volkanik adanın çevresinde gelişmekte olan bir resifin son aşamasını temsil eder.

Resifler saçaklanarak çevredeki açık sulara ve aynı zamanda yukarı doğru büyür. Binlerce yıllık etkin bir büyüme döneminden sonra resif yapısı, araya giren bir lagün suyu uzantısıyla volkanik kıyı şeridinden ayrılır. Bu, set resifi aşamasıdır. Sonunda volkanik ada dibe dalarak yok olur ve geriye, tepesi su düzeyinin üstüne yükselen ve ortadaki çöküntüsü bir lagün yapısı kazanan resif kalır.

Tropik denizlerde, çökme kuramı uyarınca, aynı oluşumun değişik aşamaları biçiminde birbiriyle ilişkilendirilebilen çeşitli resif ve volkanik ada türleri yer alır. İlk kez 1952'de Enewetak atolünde gerçekleştirilen bir dizi sondaj çalışması sonucunda, bugünkü resiflerin üstünden 1.400 m aşağıda volkanik kayaçlar saptanmış ve böylece çökme kuramı büyük ölçüde doğrulanmıştır. Son 2 milyon yıldan beri sık rastlanan bir süreç olan resif oluşumu, büyük ölçüde buzullaşma çevrimlerinin bir ürünüdür. *Ayrıca bak.* mercan adası; mercan resifi.

atom, bir elementin, bütün kimyasal özelliklerini taşıyan en küçük birimi. Adını, Yunanca "bölünmemiş" anlamındaki *atomos* sözcüğünden almasına karşın, bölünebilir bir bütündür ve küçük bir çekirdek ile bunu çevreleyen elektronlardan oluşur.

Doğada, kimyasal olarak başka bir maddeye indirgenemeyen ya da ayrılamayan az sayıda madde vardır. Örneğin demir, alüminyum, bakır ve uranyum gibi metaller, oksijen, azot, helyum ve hidrojen gibi gazlar, karbon, silisyum ve kükürt gibi ametaller bu özelliği taşır ve element olarak adlandırılır. Doğada 90 kadar element vardır, 20 kadar element de yapay olarak elde edilmiştir. Bir elementin özelliklerini yitirmeksizin bölünebileceği en küçük parçası atom olduğundan, ne kadar element varsa o kadar da ayrı türde atom vardır.

Maddenin kesintisiz değil, parçalı yapıda olduğuna ilişkin görüş, genel olarak İÖ 5. yüzyılda yaşamış olan iki büyük Yunan filozofuna, Leukippos ile onun izleyicisi Demokritos'a atfedilir. Bu iki düşünürün atom varsayımı, iki yüzyıl sonra, gene bir Yunan filozofu olan Epikuros tarafından benimsenip, maddeci bir yaşam felsefesinin ayrılmaz bir parçası haline getirilmiştir. Epikuros'un görüşleri, Romalı şair Lucretius'un İÖ 1. yüzyılda yazdığı *De rerum natura* (*Evrenin Yapısı*, 1974) adlı yapıtıyla sonraki kuşaklara aktarıldı. Bu kitapta, maddenin gözle görülemez atomlardan oluştuğu, maddedeki tüm değişmelerin atom gruplaşmalarındaki değişmelerden başka bir şey olmadığı ve nesnelerin özelliklerinin, atomların boyut ve biçimlerindeki farklılıklardan kaynaklandığı gibi görüşler yer alır.

Ortaçağ Batı dünyasında bilimsel düşüncenin gerilemesinden atomcu yaklaşım da payını aldı. Optik, kimya ve matematik alanında önemli ilerlemeler kaydedilen İslam dünyasında da bu görüş pek ilgi görmedi. Eski Yunanlıların atomcu görüşleri, ancak yüzyıllar sonra Giordano Bruno, Francis Bacon ve René Descartes gibi büyük düşünürlerce yeniden ele alındı. Galilei, Newton, Boyle ve Huygens gibi 17. yüzyılın önde gelen bilim adamları da, atomcu görüşün güçlü savunucuları oldular. 1808'de ise, İngiliz kimyacı ve fizikçi John Dalton, bütün elementlerin, ağırlığı ve bütün öbür özellikleri bakımından özdeş olan çok küçük ve bölünemez parçacıklardan oluştuğunu öne sürdü. İtalyan kimyacı Amedeo Avogadro'nun gazların molekül yapısına ilişkin varsayımları, Rus kimyacı Dimitri Mendeleyev'in ilk periyodik tabloyu düzenlemesi, çeşitli ülkelerden bilim adamlarının katkılarıyla ışığın dalga kuramının kanıtlanması, atomcu yaklaşımı destekleyen önemli adımlar oldu.

1900'lere gelindiğinde, atomların gerçekten var olup olmadığına ilişkin her türlü kuşku ortadan kalkmıştı. Atomlar tek tek ayırt edilip sayılabiliyor ve tartılabiliyordu. Bu ilerlemenin sağlanmasına en büyük katkıda bulunan iki olay, elektronun(*) ve radyoaktifliğin(*) bulunması oldu.

Maddenin atomlardan oluştuğu kesinlik kazanınca, 20. yüzyılın hemen başlarında birbiri ardına atomun yapısına ilişkin modeller geliştirildi. 1902'de İngiliz fizikçi Lord Kelvin tarafından önerilen, ama son-

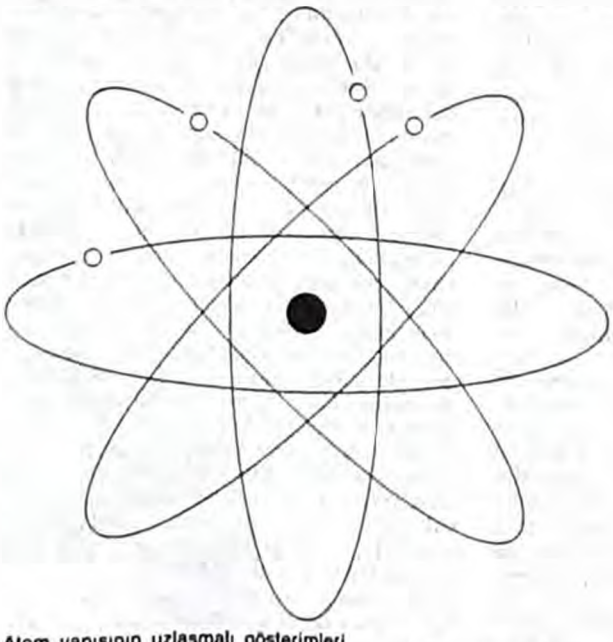

Atom yapısının uzlaşmalı gösterimleri
(solda) Atom yapısının "gezegenimsi" ya da "yörüngemsi" modeli
(sağda) Atomun iki ayrı kuvantum durumunu gösteren elektron bulutları; üstte elektron dağılımının belirgin bir biçimde izotropik olduğu görülüyor
H. E. White

radan Joseph John Thomson tarafından çok güçlü bir biçimde savunulduğu için onun adıyla anılan model bunların ilkidir. Thomson atom modeline(*) göre, atom, çapı bir angström (10^{-8} cm) kadar olan bir küre biçimindedir ve düzgün olarak dağılmış artı yüklerden oluşur; elektronlar da tıpkı üzümlü bir kekteki üzüm taneleri gibi bu yapının içine gömülüdür. 1904'te Japon fizikçi Hantaro Nagoka'nın önerdiği modelde ise, artı yük atomun merkezinde yoğunlaşmıştır, elektronlar da bu merkezin çevresinde Satürn'ün halkaları gibi bir halka oluştururlar. Alfa parçacıklarının ince levhalardan geçerken yollarından sapması olayını inceleyen İngiliz fizikçi Ernest Rutherford, 1911'de yeni bir çekirdekli atom modeli önerdi. Ancak Rutherford atom modelinin(*), elektromagnetik kuramın sonuçlarıyla çelişen önemli yanlışlıkları vardı ve gerek çekirdeğin, gerek yörüngede dolanan elektronun, dolayısıyla atomun kararlı yapısını açıklamakta yetersiz kalıyordu. Bu sorun 1913'te Danimarkalı fizikçi Niels Bohr tarafından çözüldü. 1915'te Alman fizikçi Arnold Sommerfeld'in katkılarıyla geliştirildiği için Bohr-Sommerfeld modeli olarak da anılan Bohr atom modeli(*), atomun yapısını anlamakta önemli bir adım oldu.

Bugün, deneysel bulguların ve kuramsal çalışmaların ışığında, her atomda küçük bir çekirdeğin bulunduğu ve elektronların bu çekirdek çevresinde dolandığı biliniyor. Bir atomun yarıçapı 10^{-8} cm dolaylarında, çekirdeğin yarıçapı ise 10^{-12} cm kadardır. Demek ki çekirdeğin yarıçapı atom yarıçapının ancak 1/10.000'i kadardır. Atomun büyüklüğü elementten elemente büyük bir değişiklik göstermez; buna karşılık, çekirdeğin büyüklüğü, kütlesiyle doğru orantılı olarak artar. Kütlesi atomdaki tüm elektronların kütlesinin kabaca 4.000 katı olan çekirdek, atomun toplam kütlesinin yüzde 99,9'undan fazlasını oluşturur. Bu çekirdek, birim artı elektrik yüklü protonlardan(*) ve elektrik yüklü olmayan nötronlardan(*) oluşur. Protonun kütlesi elektronun kütlesinin 1.836,1 katı, nötronun kütlesiyse 1.838,6 katıdır. Çekirdekteki protonların sayısı, o elementin atom numarasıdır(*). Nötronların sayısı değişebilir ve atom numarası aynı olduğu halde değişik sayıda nötron içeren atomlara o elementin izotopları(*) denir. Çekirdekte yer alan ve ortak adları nükleon olan nötron ve protonların toplam sayısı bir elementin atom kütle sayısını verir. Örneğin, gümüş atomunun çekirdeğinde 47 proton bulunduğundan, gümüşün atom numarası 47'dir. Doğada bulunan gümüş, iki izotopun karışımından oluşur. 107 kütle sayılı gümüş-107 izotopunun çekirdeğinde 60 nötron vardır. Gümüş-109 izotopunun çekirdeğinde ise 62 nötron bulunur.

Çekirdeğin kararlı bir bütün olmasını sağlayan iki ayrı kuvvet vardır. Bunlardan çekirdek kuvveti çekme özelliği gösterir ve hem protonlar, hem nötronlar arasında rol oynar. Coulomb kuvveti ya da elektrostatik kuvvet ise yalnızca protonlar arasında vardır; bu parçacıklar da benzer yükler taşıdığından bu kuvvet itme özelliği gösterir.

Nükleonları karşılıklı etkileşime giremeyecek kadar birbirinden uzaklaştırılmış bir çekirdeğin enerjisi sıfır olarak kabul edilir. Dolayısıyla normal bir çekirdeğin iç enerjisi eksidir. Bu eksi enerjinin artı olarak ifade edilen değerine, yani nükleonların birbirine bağlanması sürecinde salınan enerjiye bağlanma enerjisi denir. Kütle ve enerjinin eşdeğerliği uyarınca, birbirine bağlanmış nükleonların yalnızca enerjileri değil kütleleri de, ayrık duran nükleonlardan daha az olur. Dolayısıyla çekirdeğin kütlesi, kendisini oluşturan parçacıkların kütlesinden biraz daha küçüktür.

Çekirdeğin çevresinde, proton sayısına eşit sayıda elektron yer alır. Her elektron birim eksi elektrik yükü taşıdığından, elektronlar protonlardaki artı yükleri tam olarak dengeler; dolayısıyla atomun bütünü elektrik yükü açısından nötrdür. Ancak, bir atomun, artı yüklerinden daha çok ya da daha az sayıda elektronu bulunabilir; böyle eksi ya da artı yüklü atomlara "iyon"(*) denir.

Tablo: Bazı seçilmiş elementlerin atom numarası (Z), atom kütle sayısı (A) ve kütlesi (atom ağırlığı).

	Z	A	kütle		Z	A	kütle
Nötron	0	1	1.00866522(8)	Kalay	50	112	111.904834(8)
Hidrojen	1	1	1.00782522(4)			114	113.902779(7)
		2	2.01410222(7)			115	114.903353(7)
		3	3.01604972(16)			116	115.9017483(34)
Karbon	6	12	12.00000000			117	116.9029606(21)
		13	13.00336508(23)			118	117.9016128(21)
		14	14.00324202(30)			119	118.9033159(21)
Oksijen	8	16	15.99491502(20)			120	119.9022073(22)
		17	16.9991333(10)			122	121.9034511(33)
		18	17.9915996(29)			124	123.905283(4)
Demir	26	54	53.9396120(29)	Bizmut	83	209	208.980401(7)
		56	55.9349339(26)	Uranyum	92	234	234.040975(11)
		57	56.9353907(26)			235	235.043944(11)
		58	57.9332745(27)			238	238.050816(11)
				Nobelyum	102	257	257.096885(34)

Atom ya da iyondaki elektronlar durağan değildir; birbirlerini iterek yapıdan uzaklaşmaya çalışan elektronlar, bu kaçışı engelleyen çekirdeğin çevresinde sürekli hareket halindedir. Böylece, atomun neredeyse tüm hacmini kaplayan eksi yüklü bir bulut oluştururlar. Dolayısıyla, hem atomun büyüklüğünü, hem de başka atomlar, parçacıklar, ışık ve başka türden elektromagnetik ışınımlar karşısındaki davranışını belirleyen, bu elektronların düzenidir.

Bir çekirdeğin çevresindeki elektronların, uzamda yerleştikleri ya da yoğunlaştıkları özel bölgelere yörüngemsi(*) adı verilir. Bu yörüngemsiler, taşıdıkları enerjiye bağlı olarak ve kuvantum mekaniğinin kuralları uyarınca, kabuklar ya da gruplar halinde bir düzenleniş biçimi gösterir. Büyük kütleli atomlarda, elektronların yerleştiği yedi ayrı kabuk bulunur ve her kabuk çekirdekten dışarıya doğru sayılarak numaralandırılır. Her elektronun toplam enerjisi, yapıdaki konumuna bağlı olarak değişir. Bu konum, elektronun bulunduğu kabuğun numarası ve kabuklardaki farklı yörüngemsi sınıflarını temsil eden bir harfle (*s, p, d, f* harflerinden biri) belirtilir. Enerji kazanan bir elektron, bir yörüngemsiden öbürüne, sözgelimi 3*s*'den 3*p*'ye geçebilir. Yörüngemsilerdeki elektron sayısı, yörüngemsi harfinin sağ üst köşesine yazılan bir rakamla gösterilir. Örneğin $4s^2\ 4p^1$ ifadesi, herhangi bir elementin atomlarının, dördüncü kabuklarında iki *s* elektronu ve bir *p* elektronu taşıdığı anlamına gelir. Elektronların, bir atomun çeşitli yörüngemsilerinde bulunma biçimine, o atomun elektron yapısı ya da elektron yerleşimi denir. Bu yapı, o atomun başka atomlarla etkileşme biçimini, dolayısıyla maddenin yalnızca kimyasal süreçlerini değil, fiziksel özelliklerinin pek çoğunu da belirler.

Atomun yapısına ilişkin bugünkü bilgilerin büyük bölümü 20. yüzyılın ürünüdür. Yeni bulguların ışığında, önerilen atom modelleri hızla yetersizleşmiş, yerini yeni önerilere bırakmıştır. Bu konuda önemli bir adım olan Bohr atom modeli ve kuramı da bu kaderi paylaşmıştır. Sözgelimi, bu model kabukların varlığını açıklıyor, ama bu kabuklarda neden belli sayıda elektron bulunabileceğini açıklayamıyordu. Bu ve benzeri güçlükler, birçok bilim adamının yanı sıra, 1923'te Fransız fizikçi Louis-Victor de Broglie'nin, 1925'te Avusturyalı fizikçi Wolfgang Pauli'nin, 1926'da Avusturyalı fizikçi Erwin Schrödinger'in, Alman fizikçi Werner Heisenberg'in ve İngiliz fizikçi Paul A. M. Dirac'ın katkılarıyla aşıldı. Bu çabaların sonucunda, çağdaş atom modelinde kuvantum kuramından göreli kuvantum kuramına, o da yeterli olmayınca 1940'larda göreli kuvantum elektrodinamiği kuramına ulaşıldı. Ne var ki proton ile elektron arasındaki etkileşimi tümüyle ifade edebilecek özlü bir denklemin hâlâ yazılmamış olduğu bir gerçektir. Kuramsal düzlemde çözüm bekleyen sorunlara karşın, yukarıda özetlenen bilgiler, atomun yapısını büyük bir yaklaşıklıkla ortaya koyabilen ve birçok konuda fazlasıyla yeterli olan sonuçlardır.

Ayrıca bak. atom ağırlığı; atomun kabuk modeli; çekirdek bölünmesi; çekirdek kaynaşması; çekirdek modelleri; temel parçacıklar.

atom ağırlığı, bir kimyasal elementin atomlarının ortalama kütlesinin standart bir kütleye oranı. Söz konusu standart kütle, 1961'de karbon-12 izotopunun bir atomunun kütlesinin 1/12'si olarak seçilmiştir. Karbonun atom ağırlığı 12,011'dir; bu sayı karbon izotoplarının doğadaki bolluğunu yansıtan ağırlıklı bir ortalamadır.

Kimyasal tepkimelerin çoğu atomlar arasındaki yalın sayısal ilişkilere uygun olarak gerçekleştiği için atom ağırlığı çok önemli bir kavramdır. Atomları doğrudan saymanın olanaksızlığı yüzünden kimyacılar, tepkimeye giren maddeleri ve tepkime ürünlerini tartar ve atom ağırlıklarını içeren hesaplamalarla sonuca ulaşırlar.

Elementlerin atom ağırlıklarını saptamak, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında en büyük kimyacıların ilgisini çeken konulardan biriydi. Bu konudaki titiz deneysel çalışmalar, kimya biliminin ve teknolojisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Güvenilir atom ağırlığı değerlerinin çok farklı bir işlevi daha vardır; ticari değerleri bir ya da birkaç bileşeninin miktarlarına bağlı olan kimyasal ürünlerin alım satımında atom ağırlığından yararlanılır. Örneğin krom ve tantal gibi pahalı metallerin cevherleri ve sanayi sodası bu tür ürünlerdendir. İstenen bileşenin bir üründeki miktarı nicel çözümlemeyle belirlenir. Ürünün belirlenen ticari değeri, bu hesaplamada kullanılan atom ağırlığı değerlerine bağlıdır.

Atom ağırlığı ölçekleri. 19. yüzyılda kullanılan atom ağırlığı standardı, değeri "1" olarak kabul edilen hidrojendi. Yaklaşık 1900'den 1961'e değin, hidrojenin yerine, değeri kabaca 16 olarak saptanan oksijen atomunun ağırlığı standart ağırlık olarak

kullanıldı. Atom kütlesi birimi de bir oksijen atomunun kütlesinin 1/16'sı olarak tanımlanmıştı. 1929'da doğal oksijenin, en çok bulunan izotopundan biraz daha ağır iki izotop daha içerdiği ve 16 sayısının oksijenin üç izotopunun doğadaki bolluğunu yansıtan bir ağırlıklı ortalama olduğu anlaşıldı. Pek çok nedenle sakıncalı bulunan bu durumdan kurtulmak amacıyla yeni bir ölçek oluşturuldu. Yeni ölçek için oksijenin izotoplarının doğadaki karışımının değil, en çok bulunan izotopunun atom ağırlığı 16 olarak seçildi. Fizikçilerin yeğlediği bu ölçek, fiziksel ölçek olarak bilinir. Genelde saf izotoplardan çok doğal izotop karışımlarıyla çalışan kimyacıların yeğlediği eski ölçek ise kimyasal ölçek olarak işlevini sürdürdü.

Değişik kaynaklardan gelen doğal oksijenin içerdiği izotopların göreli oranlarının az da olsa farklı oluşu, aralarında oldukça küçük farklar bulunan iki ölçekteki ağırlıkların oranının sabit bir değer almasını olanaksız kılıyordu. Aynı nicelikleri konu edinen farklı ama birbiriyle yakından ilişkili iki ölçeğin birden kullanımda olması da sakıncalı bulunuyordu. Bu iki nedenden dolayı, 1961'de kimyacılarla fizikçilerin ortak çalışmasıyla yeni bir ölçek hazırlandı. Karbon-12'yi temel alan bu ölçek, kimyasal atom ağırlıkları için kullanılan değerlerde son derece küçük değişiklikler gerektirmiştir.

Atom ağırlıklarının kimyasal yöntemlerle saptanması. 19. yüzyılın sonlarında kimyacılar arasında, biri göreli kütlesi "1" olan hidrojene, öbürü değeri "16" olarak saptanan oksijene dayandırılmış olan atom ağırlığı ölçeklerinden hangisinin daha yararlı olduğu konusunda tartışma çıktı. Bu iki ölçeğin verdiği değerler arasında yaklaşık yüzde 1'lik farklar bulunuyordu. Çabalar, bu iki elementin bileşim ağırlık oranını saptayarak iki ölçek arasında daha kesin bir bağlantı kurma yönünde yoğunlaştı. Bu oranı saptama çalışmalarının 1821'de yayımlanan ilk sonuçlarını aralıklı olarak başkaları izledi. 1895'te E. W. Morley ve 1907'de W. A. Noyes adlarında iki ABD'li kimyacı ayrıntılı ve kesin çalışmalarını yayımladılar. Elde ettikleri sonuçlar bütünüyle aynı değildi, ama iki araştırmanın ortalaması, o yıllarda fiziksel olarak saptanan değerlerle uyum içindeydi.

1912'de iki ABD'li kimyacı, G. P. Baxter ve C. R. Hoover, özenle hazırlanmış ve tartılmış demir III oksiti hidrojen akımıyla indirgediler ve kalan saf demirin ağırlığını buldular. Sonuçta demirin atom ağırlığı 55,8456 olarak saptandı; bu değer günümüzde kabul edilen 55,847'e (±0.003) son derece yakındır.

Bir yandan, hemen hemen katışkısız metal halinde gümüş elde etmenin oldukça kolay olması, öte yandan gümüş klorür ve gümüş bromürün kararlı oluşu, birçok araştırmacıyı, çözünebilir klorür ve bromürler ile gümüşün ve bunlara karşılık gelen gümüş tuzlarının eşdeğerlilik oranlarını (tepkimeye giren kimyasal maddelerin miktarları arasındaki ilişki) saptamaya götürdü. Bu ölçümler için yapılan deneyler, Harvard Üniversitesi'nde G. P. Baxter ile T. W. Richards'ın ve Münih Üniversitesi'nde O. Hönigschmid'in laboratuvarlarında yetkinlik düzeyine ulaştırıldı. Bugün bu deneylerle elde edilen oranlardaki yanılgı paylarının, gümüş-klor, gümüş-brom ve gümüş-oksijen için sırasıyla yüzde 0,001, yüzde 0,002 ve yüzde 0,003 düzeyinde olduğu saptanmıştır. Bu saptamalar, 1940'a değin geçen sürede Uluslararası Atom Ağırlıkları Cetveli'nin güvenilirliğine önemli katkılarda bulunmuştur.

Bugün halojenürler ile gümüşün eşdeğerlilik oranlarındaki yanılgıların, gümüş klorür ya da bromür çökeltisiyle çözelti arasında gerçek bir dengeye ulaşmanın hemen hemen olanaksız oluşundan kaynaklandığı anlaşılmıştır (denge: tersinir bir kimyasal tepkimede, tepkimeye giren tüm maddelerle ürünler arasında, ters yönlü tepkimeler aynı hızda ilerlediğinde ulaşılan denge durumu). Çökelti oluşturmayan maddelerin girdiği tepkimelerde ters yönlü tepkimelerin aynı hızla gerçekleştiği bir denge noktası varsa, bu noktaya kesin olarak ulaşma olasılığı yüksektir. Sodyum karbonatın iyot pentokside (suda çözündüğünde iyodik asidi oluşturur) oranı ile iyot pentoksidin iyot ve oksijene ayrışmasından elde edilen oranın birleştirilmesi buna örnektir. Bu oranları birleştirmek, iyot pentoksidin bilinen oranlı bileşiminden görünürdeki hafif sapmayı ortadan kaldırır ve böylece sodyum, karbon ve iyot için bugün kabul edilen değerlerden en fazla 0,001 düzeyinde sapan uyumlu değerlere ulaşılabilir.

Atom ağırlıklarının fiziksel yöntemlerle saptanması. Fiziksel ölçümler çeşit ve duyarlılık açısından giderek gelişmektedir. Gelecekte kimyasal saptamalara dayanan atom ağırlığı değerlerinin yerini tümüyle fiziksel saptamalara dayanan değerlere bırakması bekleniyorsa da, hangi fiziksel yöntemlerin daha duyarlı sonuçlar vereceği henüz yeterince belirlenememiştir.

Fiziksel ölçüm yöntemleri kabaca iki gruba ayrılabilir. İlk gruptaki yöntemler, bir elementin atom ağırlığını, o elementin izotop bileşimine uygun bir ortalama olarak hesaplamaya yöneliktir. Bunlardan tarihsel olarak en önemlisi Avogadro kuralına dayanan gaz-yoğunluk oranı yöntemi, gelecekte en yararlı olacağı sanılanı ise X ışını kırınımı yöntemidir. Bu yöntem, saf, kusursuz bir

Atom ağırlıkları, 1984

(Karbon-12 izotopunun göreli atom kütlesinin 12 olduğu varsayımına dayandırılmıştır)

Aşağıdaki cetvelde yer alan değerlerin hesaplanmasında doğal elementlerin yeryüzünde bulunan biçimleri göz önüne alınmıştır. Cetvelde kimi yapay elementler için hesaplanan değerlere de yer verilmiştir. Dipnotlara uyulması durumunda son basamağın güvenilirliği ±1 düzeyindedir (son rakamı koyu basılmış olanların güvenilirlik aralığı ± 310r). Kararlı izotopu bulunmayan elementlerin atom ağırlığı yerine, en kararlı izotopunun atom numarası verilmiştir (parantez içinde).

adı	simgesi	atom numarası	atom ağırlığı
Aktinyum	Ac	89	(227)
Altın	Au	79	196,9665*
Alüminyum	Al	13	26,98154*
Amerikyum	Am	95	(243)
Antimon	Sb	51	121,75
Argon	Ar	18	39,9481 ‡ § ‖
Arsenik	As	33	74,9216*
Astatin	At	85	(210)
Aynştaynyum	Es	99	(254)
Azot	N	7	14,0067 † ‡
Bakır	Cu	29	63,546 ‡ §
Baryum	Ba	56	137,33
Berilyum	Be	4	9,01218*
Berkelyum	Bk	97	(247)
Bizmut	Bi	83	208,9804*
Bor	B	5	10,81 ‡ § ♀
Brom	Br	35	79,904 ‡
Civa	Hg	80	200,59
Çinko	Zn	30	65,38
Demir	Fe	26	55,847
Disprosyum	Dy	66	162,50
Element 106 ♂	yok	106	(263)
Element 107 □	yok	107	
Element 108 □	yok	108	
Element 109 □	yok	109	
Erbiyum	Er	68	167,26
Evropiyum	Eu	63	151,96
Fermiyum	Fm	100	(257)
Flüor	F	9	18,998403*
Fosfor	P	15	30,97376*
Fransiyum	Fr	87	(223)
Gadolinyum	Gd	64	157,25
Galyum	Ga	31	69,72
Germanyum	Ge	32	72,59
Gümüş	Ag	47	107,868 ‡
Hafniyum	Hf	72	178,49
Hahniyum	Ha	105	(260)
Helyum	He	2	4,00260 † ‡
Hidrojen	H	1	1,0079 † §
Holmiyum	Ho	67	164,9304*
İndiyum	In	49	114,82
İridyum	Ir	77	192,22
İterbiyum	Yb	70	173,04
İtriyum	Y	39	88,9059*
İyot	I	53	126,9045*
Kadmiyum	Cd	48	112,41
Kalay	Sn	50	118,69
Kaliforniyum	Cf	98	(251)
Kalsiyum	Ca	20	40,08
Karbon	C	6	12,011 † §
Klor	Cl	17	35,453 ‡
Kobalt	Co	27	58,9332*
Kripton	Kr	36	83,80
Krom	Cr	24	51,996 ‡
Ksenon	Xe	54	131,30
Kurşun	Pb	82	207,2 § ‖
Kükürt	S	16	32,06 §
Küriyum	Cm	96	(247)
Lantan	La	57	138,9055 †
Lawrensiyum	Lr	103	(257)
Lityum	Li	3	6,941 ‡ § ♀
Lütesyum	Lu	71	174,97
Magnezyum	Mg	12	24,305 ‡
Manganez	Mn	25	54,9380
Mendelevyum	Md	101	(258)
Molibden	Mo	42	95,94
Neodim	Nd	60	144,24
Neon	Ne	10	20,179 ‡
Neptünyum	Np	93	237,0482 † ¶
Nikel	Ni	28	58,71
Niyobyum	Nb	41	92,9064*
Nobelyum	No	102	(255)
Oksijen	O	8	15,9994 † ‡ §
Osmiyum	Os	76	190,2
Paladyum	Pd	46	106,4
Platin	Pt	78	195,09
Plütonyum	Pu	94	(244)
Polonyum	Po	84	(209)
Potasyum	K	19	39,0983
Praseodim	Pr	59	140,9077*
Prometyum	Pm	61	(145)
Protaktinyum	Pa	91	231,0359* ¶
Radon	Rn	86	(222)
Radyum	Ra	88	226,0254* ¶ ‖
Renyum	Re	75	186,2
Rodyum	Rh	45	102,9055*
Rubidyum	Rb	37	85,4678 ‡
Rutenyum	Ru	44	101,07
Rutherfordyum	Rf	104	(260)
Samaryum	Sm	62	150,4
Selenyum	Se	34	78,96
Seryum	Ce	58	140,12
Sezyum	Cs	55	132,9054*
Silisyum	Si	14	28,0855 §
Skandiyum	Sc	21	44,9559*
Sodyum	Na	11	22,98977*
Stronsiyum	Sr	38	87,62 ‖
Talyum	Tl	81	204,37
Tantal	Ta	73	180,9479 †
Teknelyum	Tc	43	98,9062 ¶
Tellür	Te	52	127,60
Terbiyum	Tb	65	158,9254*
Titan	Ti	22	47,90
Toryum	Th	90	232,0381* ¶
Tulyum	Tm	69	168,9342*
Tungsten	W	74	183,85
Uranyum	U	92	238,029 † ‡ ♀
Vanadyum	V	23	50,9414 † ‡
Zirkonyum	Zr	40	91,22

Hesaplanmamıştır. * Tek çekirdekli element. † İzotoplarından biri öbürlerine oranla çok bol (yüzde 99-100) bulunan element. ‡ Atom ağırlığı, izotop dağılımı ayarlanarak hesaplanmış element. § Yeryüzünün değişik bölgelerinde değişik izotop dağılımları gösterdiği için atom ağırlığı çok kesin olmayan element. ‖ Bazı jeolojik örneklerde bu elementin atom ağırlığının burada verilen değerden oldukça farklı bir değerinin ortaya çıkmasına yol açan olağandışı izotop dağılımına rastlanır. ¶ En bol bulunan uzun ömürlü izotop. ♀ Ticari biçimlerinde yapay izotop ayrımı uygulanmamış ya da uygulandığı belirtilmemiş olan, bu nedenle atom ağırlığında büyük değişmeler olması olasılığına karşı kullanıcıların uyarıldığı element. ♂ Bugüne değin bir ad önerilmemiştir. □ Varlığı şimdilik kesin olarak kanıtlanmamış, çok yalın bir tarihte ya da değişik bilim adamlarınca bulunmuş olduğu için henüz adı ve simgesi saptanmamış olan element.

kristalin makroskopik yoğunluğunun, boyutları X ışını kırınımıyla saptanan atom ölçeğindeki örnek birimin yoğunluğuyla karşılaştırılmasına dayanır.

İkinci gruptaki fiziksel saptama yöntemlerinde önce nüklitlerin atom kütleleri ölçülür. Bu ölçüm günümüzde çekirdek tepkimelerindeki enerji değişiklikleri ya da kütle spektroskopisi yardımıyla büyük bir kesinlikle gerçekleştirilebilmektedir. Kütle spektroskopisi yüklü parçacıkları atom kütlelerine göre ayırır. Bu yöntemle, tek tür nüklitten oluşan elementler için son derece kesin atom ağırlığı değerleri elde edilebilmektedir. Ancak elementlerin çoğunda, atom ağırlıklarını nüklit kütleleriyle hesaplamadan önce elementin izotop bileşimini belirlemek gerekir. İzotopların yapay karışımlarıyla ayarlanmış kütle spektroskopisi ölçümüyle, genel olarak, iki ya da en çok üç izotopu olan elementler için, kimyasal ve öbür fiziksel yöntemlerden daha başarılı sonuçlara ulaşılır. Gelecekte birçok element için kütle spektroskopisiyle belirlenen atom ağırlığı değerinin kullanılacağı kesinlikle söylenebilir.

Atom ağırlığı cetveli. Yan sayfadaki cetvelde, Uluslararası Saf ve Uygulamalı Kimya Birliği'nin Atom Ağırlıkları Komisyonu'nca 1984'te yayımlanan değerler temel alınmış, yalnızca küçük redaksiyon değişiklikleri yapılmıştır. Bu cetvelde, değerlerin olabildiğince kesin olmasına özen gösterilmiş ve güvenilir bilgi ölçüsünü gözden uzak tutmayan bir kesinlik amaçlanmıştır; ancak atom ağırlığı değerlerinin ondalık basamaklarının sayısında, izotop bileşimlerinin değişkenliğinin ve saptamadaki belirsizliğin neden olduğu sınırlamalara uyulmuştur. Cetvelde verilen atom ağırlığı değerini kullanmadan önce niteliğinin özenle belirlenmesi gereken bazı işlenmiş maddelere ilişkin uyarıda bulunulmaktadır. Genellikle önce izotop ayrımından geçirilerek ticari kullanıma sunulan lityum buna örnektir. Atom Ağırlıkları Komisyonu hazırladığı cetveli iki yılda bir gözden geçirir.

atom bombası, plütonyum-239 ya da uranyum-235 izotopları gibi ağır element çekirdeklerinin bölünmesiyle açığa çıkan enerjiden kaynaklanan büyük patlayıcı güce sahip nükleer silah. Bu bölünme, çok hızlı bir zincirleme tepkime içinde bölünebilir çekirdeklerin nötronlarla bombardımanıyla başlatılır (*bak.* çekirdek bölünmesi). Bir atom bombasının gücü, kimyasal patlayıcılarla yapılmış aynı boyuttaki bir bombayla karşılaştırılmayacak kadar büyüktür. Patlama sırasında, şok dalgaları ve rüzgâr basıncıyla yarattığı etkinin yanı sıra ısı, ışık ve öldürücü ışınımlar (radyasyon) yayar.

İlk atom bombaları II. Dünya Savaşı sırasında ABD'de, Manhattan Projesi adıyla bilinen bir program çerçevesinde ve iki farklı türde üretildi. Plütonyumlu atom bombası 16 Temmuz 1945'te New Mexico eyaletindeki Alamogordo'da denendi. Uranyumlu ilk atom bombası ise, 6 Ağustos 1945'te Japonya'nın Hiroşima kentine atıldı ve kentin büyük bölümünün yerle bir olmasına, 200 binden çok kişinin de ölümüne neden oldu. Bu çapta bir yıkıma yol açan ikinci bir plütonyum bombası da, 9 Ağustos'ta Nagazaki'ye atıldı. 1950'lerin ilk yıllarında termonükleer bombanın(*) geliştirilmesiyle, atom bombaları ve silahları stratejik silahlar olmaktan çıkıp taktik silahlar sınıfından sayılmaya başladı. *Ayrıca bak.* nükleer silahlar.

atom çekirdeği modelleri *bak.* çekirdek modelleri

atom enerjisi *bak.* nükleer enerji

Atom Enerjisi Komisyonu (Atomic Energy Commission-AEC), ABD'de nükleer silahların geliştirilmesini ve üretimini denetlemek, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla kullanılması doğrultusundaki araştırmaları ve gelişmeleri yönlendirmek amacıyla, Kongre'nin aldığı karar uyarınca oluşturulan federal sivil kuruluş. Kuruluşu, başkan Harry S. Truman tarafından 1 Ağustos 1946'da onaylanan komisyon, II. Dünya Savaşı sırasında atom bombasını geliştiren ABD Kara Kuvvetleri İstihkâm Birliği'ne bağlı Manhattan Mühendislik Birimi'nin yerini aldı.

1974 tarihli Enerji Çalışmalarını Yeniden Düzenleme Yasası ile dağıtılan AEC'nin işlevleri 1975'te yeni kurulan Enerji Araştırma ve Geliştirme İdaresi (ERDA; 1977'de Enerji Bakanlığı'nın kurulmasıyla dağıtıldı) ile Nükleer Denetleme Komisyonu'na (NRC) devredildi.

Atom Enerjisi Kurumu *bak.* Türkiye Atom Enerjisi Kurumu

atom kuramı, bütün nesnelerin aynı temel maddeden oluşan ve atom denen çeşitli büyüklüklerdeki sert, küçük ve bölünmez parçacıklar ile açıklanabileceğini öngören antik felsefe görüşü; günümüzde, birleşimler yoluyla çok sayıda değişik maddeyi meydana getiren kimyasal elementlerin, her element için başlıbaşına çekirdek ve elektron yapısına sahip benzer alt birimlerden (atomlardan) oluştuğunu öne süren bilimsel madde kuramı. Yunan filozofları Leukippos ve Demokritos (İÖ 5. yy) tarafından ortaya atılan eski atom kuramı, Romalı filozof ve şair Lucretius (İS 1. yy) tarafından yeniden canlandırıldı. Çağdaş atom kuramı ise, 19. yüzyıl başlarında, İngiliz kimyacı John Dalton'un çalışmalarıyla gelişmeye başladı ve günümüze değin sürekli değişim geçirdi.

atom kütlesi, bir elementin bir atomundaki madde miktarı. Atom kütlesi, 12 birim olarak seçilen karbon-12 atomunun $1{,}9924\times10^{-23}$ gr olan kütlesinin 1/12'sinin katlarıyla anlatılır. Bu ölçekte, 1 atom kütlesi birimi $1{,}6603\times10^{-24}$ gr'dir.

Atom kütlesinin ölçülen değeri, atomu oluşturan proton, nötron ve elektronların kütlelerinin toplamından biraz küçüktür. Kütle eksiği adı verilen bu fark, parçacıkların bir araya gelmesi sırasında kütlenin bir bölümünün bağlanma enerjisine dönüşmesiyle açıklanır. Bu dönüşüm, serbest kalan enerjiyi (E), ışığın boşluktaki hızının (c) karesiyle, tüketilen kütlenin (m) çarpımına eşitleyen $E=mc^2$ denklemine göre gerçekleşir. *Ayrıca bak.* atom ağırlığı.

atom numarası ATOM SAYISI olarak da bilinir, elementlerin çekirdeklerindeki proton sayısına göre küçükten büyüğe doğru sıralandıkları periyodik tabloda, her elementin sıra numarası. Yüksüz bir atomda elektronların sayısına eşit olan proton sayısı, aynı zamanda o atomun numarasını gösterir. Bir demir atomunun çekirdeğinde 26 proton vardır, dolayısıyla demirin atom numarası 26'dır.

Atom numarası, bir çekirdek ya da atom türünü gösteren simgenin sol alt köşesine yazılır. Örneğin, kimyasal simgesi Fe olan demirin bir atomu ya da çekirdeği $_{26}Fe$ biçiminde gösterilebilir.

atom saati, atomların ya da moleküllerin belirli rezonans frekanslarından yararlanarak zamanı çok büyük bir duyarlılıkla ölçebilen kronometre. Atom saatlerinin elektronik donanımları, bir atom ya da molekülün kuvantum geçişiyle (enerji değişikliği) soğurulan ya da salınan mikrodalga elektromagnetik ışınım frekansıyla ayarlanır. Bir atom saatinde bu kuvantum geçişleri son derece düzenli elektromagnetik ışınım dalgaları oluşturur; öbür saatlerdeki tekrarlamalı hareketler gibi bu dalgalar da sayılabilir.

Atom saatlerinde çoğu kez sezyum atomları kullanılır; nitekim, 1967'de toplanan 13. Ağırlıklar ve Ölçüler Genel Konferansı saniyeyi, sezyum-133 atomunun taban durumunun iki aşırı ince düzeyi arasındaki geçişe karşılık gelen ışımanın 9.192.631.770 periyodunun süresi olarak tanımlamıştır.

atom silahları *bak.* nükleer silahlar

atom yarıçapı, aynı türden komşu atomların çekirdekleri arasındaki uzaklığın yarısı. Bir atomun, sert bir kabuk gibi çevresini saran küresel bir sınırı olmamakla birlikte, artı yüklü yoğun ve küçük bir çekirdek ile bu çekirdeği çevreleyen dağınık bir eksi yüklü elektron bulutundan oluştuğu düşünülebilir. Atom yarıçaplarının değeri, atomlar arasındaki kimyasal bağın türüne (metal, iyon ya da ortaklaşım bağı) göre değişir. Komşu atomlar aynı türden değilse (örn. sodyum klorür gibi bir bileşikte) atomlar arasındaki uzaklık aralarında uygun bir oranda bölüştürülür.

Bir sodyum metalı külçesinde metal bağıyla birbirine bağlanmış olan sodyum atomlarının yarıçapı, sodyum klorür bileşiğindeki iyon bağıyla birbirine bağlanmış olan sodyum atomlarının yarıçapından daha büyüktür. Sodyum klorürde, her sodyum atomu bir elektron kaybederek +1 yüklü sodyum iyonuna dönüşürken, her klor atomu da bir elektron alarak −1 yüklü klor iyonuna dönüşür. İyon bağıyla bağlanmış klor atomunun yarıçapı, yüksüz bir klor atomununkinin yaklaşık iki katıdır. Bir klor molekülündeki iki klor atomu ya da elması oluşturan karbon atomları arasındaki bağlar ise ortaklaşım bağıdır. Bu ve benzeri durumlarda, atom yarıçapına ortaklaşım yarıçapı denir.

Atomlar ve iyonlar arasındaki uzaklıklar, örneğin kristalleri X ışınları kırınımıyla inceleyerek büyük bir duyarlılıkla saptanabilir. Atom yarıçaplarının değeri genellikle bir angström ile iki angström arasında değişir (bir angström, 1 Å, 10^{-10} metreye eşittir).

atom zamanı, atom saatlerince üretilen ve zamanı eski astronomi yöntemlerinden (Yer'in kendi ekseni üzerindeki dönüşünün ve Güneş çevresindeki dolanımının ölçülmesi) çok daha duyarlı olarak saptayan zaman ölçeği. Uluslararası Atom Zamanı (Fransızca adından TAI olarak kısaltılır), dünyanın değişik yerlerinde bulunan 50 kadar atom saatinden oluşan bir sistem üzerine kurulmuştur ve bu sistemdeki her saat, ölçtüğü zamanı Paris'teki Uluslararası Zaman Dairesi'ne bildirir. Bu kuruluş da, aldığı bilgilere dayanarak, Eşgüdümlü Evrensel Zaman(*) (UTC) yayınlarını standartlaştırır ve dünyanın 24 zaman diliminde uyulan standart zamanın temellerini belirler. TAI saniyesi ile Uluslararası Birimler Sistemi'nin (SI) saniyesi arasında $1/10^{13}$'lük bir fark vardır. Başka bir deyişle, bu standartlara göre çalışan iki saat arasındaki zaman farkı 1.000 yılda ancak 3 milisaniye olacaktır. *Ayrıca bak.* atom saati.

atomaltı parçacıklar *bak.* temel parçacıklar

atomculuk (Yunanca *atomos*: "kesilemeyen ya da bölünemeyen şey"), karmaşık olguları tekörnek öğelerin bileşimleri biçiminde açıklayan felsefe öğretisi; maddesel evrenin

oldukça yalın ve değişmez yapıya sahip, görülemeyecek kadar küçük parçacıklardan oluştuğunu öngören bilimsel görüş. Doğadaki çeşitli görünebilir biçimler, bu parçacıkların ve bunların bileşimlerinin farklılıklarına dayandırılır.

Atomculuğun tarihsel gelişimini ve özellikle çağdaş atom kuramı ile ilişkisini anlamak için, dar anlamda atomculuk ile öteki atomculuk biçimleri arasında ayrım yapmak gerekir. İÖ 5. yüzyılda Yunan filozofları Leukippos ve Demokritos tarafından ortaya atılan dar anlamda atomculuk, duyusal deneyimin verilerini, Parmenides'in maddenin değişmez olduğu teziyle bağdaştırma girişimi olarak görülmelidir. Değişme olanağını ussal gerekçelerle reddeden Parmenides'e göre değişme, usun sınırları içinde kavranamaz.

Demokritos, niteliksel değişmenin kavranamazlığı ve olanaksızlığı konusunda Parmenides ile aynı görüşte olmakla birlikte, niceliksel değişmenin olanaksızlığı konusunda ondan ayrılır. Ona göre, bu tür değişmeler, matematiksel usavurmaların konusudur ve bu nedenle de olanaklıdır. Demokritos, buna ek olarak görünür biçimlerin niteliksel çoğulluğunu yadsırken, salt niceliksel değişikliklere dayalı bir çoğulluğu kabul eder. Dolayısıyla, atomlar arasındaki tek fark, Demokritos'a göre, büyüklükleri ve biçimlerinden ileri gelir. Görülebilir şeylerin sonsuz çeşitliliği, onları oluşturan atomların farklı biçim ve boyda olmalarıyla ve atomların farklı biçimlerde bir araya gelişleriyle açıklanabilir. Gözlemlenebilir değişmeler, atomların bileşimlerinde meydana gelen değişmelere dayalıdır. Ama böyle birleşme ya da ayrılmalar sırasında, atomların kendileri içsel olarak değişmez.

Öteki atomculuk biçimleri Demokritos'un düşüncesinden iki ana noktada ayrılır. Birincisi, Anaksagoras'ın başını çektiği bazı atomcular, atomlar arasındaki farkları salt niceliksel farklarla sınırlandırmayıp, nitelik farklılıklarını da kabul etmişlerdir. İkincisi, bazı atomcular atomları bölünebilir şeyler olarak düşünmüşlerdir; oysa Demokritos'a göre atomlar bölünemez.

Yunan felsefesinde, niteliksel ve niceliksel atomculuğun arasında kalan görüşler de vardır. Platon, dört ana öğenin atomlarını farklı matematik formülleriyle niteler. Dört öğe öğretisine dayalı niteliksel atomculuk örnekleri Hint felsefesinde de görülür.

Yunan atomculuğunun önemini çağdaş atom kuramları çerçevesinde değerlendirirken, Yunan düşüncesinde felsefe ile bilimin henüz bir bütün oluşturduğu unutulmamalıdır. Yunan atomculuğu, doğadaki değişkenlik ve çeşitlilik sorunlarına çözüm bulma isteğinin yanında belirli olgulara bilimsel açıklamalar getirme isteğinden de esinlenmiştir. Gerçi Yunan atomcularının düşüncelerinden bazılarının daha sonraki fiziğe öncülük ettiğini söylemek yanlış olmaz; ama eski atomcu öğretinin çağdaş bilim için taşıdığı asıl önem, bu ilkel bilimsel önsezilerde yatmaz. Yunan atomcularının büyük başarısı, doğaya bir bütün olarak bakmalarıdır; bu da bilimsel tutumu olanaklı kılmıştır. Buna, sorunun matematiksel yanına ağırlık veren niceliksel atomculuk kadar, deneysel yanına ağırlık veren niteliksel atomculuk da katkıda bulunmuştur.

Demokritos'un etkisi Aristoteles'inkinin gölgesinde kalmışsa da, sonraki dönemlerde Demokritos atomculuğunun da birkaç izleyicisi olmuştur. Bunlar arasında Epikuros ve bu kuramın günümüze kalmış en kapsamlı açıklamalarından biri olan *De rerum natura* (İÖ y. 60; *Evrenin Yapısı*, 1974) adlı kitabın yazarı Romalı şair Lucretius sayılabilir. Atomculuğun genel ilkeleri, ortaçağda Arap filozoflarının ve 17. yüzyılda Pierre Gassendi gibi düşünürlerin etkisiyle yeniden gündeme gelmiştir. G. W. Leibniz'in yaklaşık 1695'te ortaya attığı monad kavramı, atomculuğun başka felsefe sistemlerini de etkilediğini göstermektedir.

atomun kabuk modeli, atom yapısının basitleştirilmiş tanımı. Bu modelde, atomların eksi yüklü temel parçacıkları olan elektronların, artı yüklü yoğun bir çekirdeğin çevresini saran kabuklara yerleşmiş olduğu kabul edilir. İlk kabuk çekirdeğe en yakın olanıdır; ötekiler çekirdekten dışarıya doğru ve üst üste yer alır. Kabuklar, genellikle birinci kabuk için K, ikincisi için L, üçüncüsü için M, vb biçimindeki bir sıralamayla büyük harflerle gösterilir. Birinci kabuktan yedinci kabuğa kadar, her kabukta yer alabilecek en fazla elektron sayısı sırasıyla 2, 8, 18, 32, 50, 72 ve 98'dir. En hafif element olan hidrojenin birinci kabuğunda bir elektron vardır. En ağır elementlerin ilk dört kabukları tümüyle, sonraki üç kabukları ise kısmen doludur (*bak.* elektron yerleşimi).

Atomların kimyasal özellikleri, kabukların elektronlarla dolu olup olmamasına göre açıklanır. Örneğin, atom numarası 2 olan helyumun ilk kabuğu doludur; atom numarası 10 olan neonun ise, ilk kabuğunda 2, dış kabuğunda sekiz elektron bulunduğundan her iki kabuğu da doludur. Dış kabuklarında sekiz elektron (*bak.* sekizli yapı) bulunan bütün atomlar, bu kabuk tümüyle dolmamış olsa bile, görece kararlı olmaları ve kolay tepkimeye girmemeleri açısından helyum ve neona benzer.

Aton, ATEN olarak da yazılır, eski Mısır dininde, insan elleri biçiminde sona eren ışınlar yayan güneş kursu olarak betimlenen bir güneş tanrısı. Firavun Ahenaton'un (hd. İÖ 1379-62) yaptığı şaşırtıcı değişikliklerle,

Bir sunak kabartmasında, Güneş tanrısı Aton'un ışınları altında Firavun Ahenaton (solda), karısı Kraliçe Nefertiti ve kızlarından üçü, İÖ y. 1360; Berlin Devlet Müzeleri
Foto Marburg-Art Resource/EB Inc

Aton tek ve cisimsiz tanrı sayılmaya başladı. Güneş tanrısının bu yoldan yeniden üstünlük kazanması (*bak.* Ra), Aton'a tapınmanın kısa bir süre resmi devlet dini olmasını sağladı. Teb'deki Amon-Ra rahiplerinin (*bak.* Amon) etkisini kırmak isteyen Ahenaton, Aton kültünün merkezi olarak Ahetaton (bugün Tel el-Amarna) kentini kurdu.

Eski Mısır dininden bir sapma niteliğini taşıyan Aton kültünden günümüze kalan en önemli belge, Ahetaton mezarlarında birkaç biçimiyle korunmuş bir dua olan Aton İlahisi'dir. İlahi, güneşin doğuşuyla başlar: "İnsanlar ölü gibi uyumuşlardı; oysa şimdi kollarını şükranla uzatıyorlar, kuşlar uçuyor, balıklar sıçrıyor, bitkiler çiçekleniyor ve çalışma başlıyor. Aton, ana rahminde oğulu ve erkekte tohumu yaratarak tüm yaşamı başlattı. O ırkları, onların doğalarını, dillerini ve derilerini farklı kıldı ve tümünün gereksinimlerini karşıladı. Aton, Mısır'a Nil'i ve yabancı ülkelere de göksel bir Nil gibi yağmuru bahşetti. Günün saatine ve kendisine bakıldığı yere göre değişen pek çok biçimi vardır, ama O hep aynıdır. Aton, oğlu Ahenaton ve Ahenaton'un karısı Nefertiti hatırına gün boyunca her şeyi geliştirir." Aton İlahisi, biçim ve imge açısından 104. Mezmur'a benzetilmiştir ("Ey canım, Rabbi takdis et").

Ahenaton öteki görevlerini savsaklamak ve bu yüzden korumasız sınır topraklarını yitirmek pahasına, kendini Aton'a tapınmaya adadı. Yeni din, halkın çoğunluğunun anlayamayacağı kadar farklı ve karmaşıktı. Ahenaton'un ölümünden sonra, yeniden eski tanrılara dönüldü ve yeni kent terk edildi.

atonal müzik, ana yapısal öğe olarak işlevsel armoninin bulunmadığı müzik. I. Dünya Savaşı'ndan önce Arnold Schoenberg ve okulunun dışavurumcu yapıtlarında, katıksız melodik-ritmik öğeler müziksel biçimin temel belirleyicileri olarak yeniden ortaya çıktı. Bu durum, romantik dönem sonrası 19. yüzyıl müziğinde eksenin (tonal merkezin) önemini yitirmesinin mantıksal ve belki de kaçınılmaz sonucuydu. Örneğin, Richard Wagner'in *Tristan und Isolde*'yi bestelediği döneme gelindiğinde, anlatımcı kromatizme ağırlık verilmesi, birbirini izleyen akorların, kesintili armonik kadanslarla kesin olarak belirlenmiş ortak bir tonik notadan çok, birbirlerine bağlanmalarına yol açmıştı. Sonuç olarak 12 eşit yarım sesin oluşturduğu kromatik dizi, işlevsel armoniden ayrılamayan diatonik diziye ağır bastı, melodik-ritmik gerilimler ve karar verişler yüzyıllarca Batı müziğinin yapısını belirleyen armonik kadansların ve modülasyonların yerini aldı.

Atonal müzik, söz ya da duyguların büyük yoğunluğa eriştiği görece kısa müziksel anlatımlara çok uygun geliyor, ama büyük ölçekli müzik yapıtlarında aynı sonucu vermiyordu. Arnold Schoenberg bu sevimsiz ikilemi ortadan kaldırmak amacıyla, yalnızca birbirleriyle bağıntılı olan 12 ses ile besteleme yöntemini buldu. Bu yöntem, klasik ve romantik dönemlerde büyük ölçüde bir yana bırakılan, ama tonal öncesi müzikle erken tonal müziğin tipik özelliğini oluşturan katıksız bir çokseslilik düşüncesine dayanmaktaydı. *Ayrıca bak.* kromatizm; çoktonluluk; oniki ton müziği.

Atoniler, Endonezya'ya bağlı Küçük Sunda Adalarının doğu ucundaki Timor'da nüfusun çoğunluğunu oluşturan halk. Adanın iç ve batı kesimindeki ova ve dağlarda yaşarlar. Proto-Malay ve Melanezya kökenli olan Atoniler, Malezya-Polinezya dillerinden Timor lehçesini konuşurlar. Efsanelerine göre, Tetum (Belu) hükümdarlarının Timor'un iç kesimlerine göç etmesiyle bugün yaşadıkları bölgeye sığınmışlardır. Mısır ve pirinç eker ve domuz yetiştirirler. Ayrıca bal, balmumu ve santal satarlar. Timor'daki öbür etnik toplulukların tersine, balıkçılıkla uğraşmazlar. Yaşamları tarım dönemlerine göre düzenlenir. Tarımsal üretim sürecinde kadın ve erkeğin üstlendiği görevler arasında katı bir ayrım vardır. Babayanlı soy grupları halinde örgütlenen aileler karı ve koca, evlenmemiş çocuklar ile evli erkek çocuklardan oluşur. Başlık parası tümüyle ödenene değin evli kızlar da baba evinde otururlar. Yerel siyasal otorite

köyün başkanıdır. Bölgede Hıristiyanlık 1910'dan başlayarak misyonerler aracılığıyla yayılmışsa da, ölüm ve evlilik gibi olaylara ilişkin dinsel törenler ve geleneksel animizm hâlâ önemlidir. Gökyüzü ve yeryüzü tanrılarına, ataların ruhlarına ve görünmeyen dünyanın güçlerine inanırlar. Atonilerin nüfusu 530 bin dolayındadır.

ATP *bak.* adenozin trifosfat

Atpazar, Kazakistan'ın Tselinograd yönetim biriminde (*oblast*) kent. Jabay Irmağının kıyısındadır. 1846'da bir Kazak yerleşim birimi olarak kurulan Atpazar, yörenin her yıl düzenlenen panayırıyla tanınan başlıca kenti durumuna geldi. Günümüzde yerel tahıl ve hayvan ürünlerinin işlendiği bir merkez ve bir demiryolu kavşak noktasıdır. Nüfus (1974 tah.) 39.000.

Atranos *bak.* Orhaneli

Atrato Irmağı, İspanyolca RIO ATRATO. Kolombiya'nın kuzeybatısında ırmak. Andlar'a bağlı Batı Cordillera'nın batı yamaçlarından doğar ve genellikle kuzeye doğru akarak Antil Denizindeki Urabá Körfezine dökülür. Üst çığırında Chocó ilinin içinden geçtikten sonra, Chocó ve Antioquia illerinin arasındaki sınırı çizer. Yalnızca 670 km uzunluğunda olmakla birlikte, saniyede en az 5.000 m^3 su boşalttığından ve büyük miktarda tortu taşıdığından körfezi hızla doldurmaktadır. Yukarı doğru Quibdó'ya kadar küçük teknelerle ulaşıma elverişli olan Atrato Irmağının, iki okyanusu birleştirecek bir kanalın yapımına uygun olabileceği düşünülmüştür.

Atreus, Yunan efsanesinde Mykenai'li Pelops ile karısı Hippodameia'nın oğlu, Thyestes'in ağabeyi ve Mykenai (Miken) kralı. Atreusoğullarının Eski Yunan'da eşi bulunmayan karmaşık ve yoz bir öyküsü vardır.

Pelops'un öldürdüğü rakibi Myrtilos'un ağzından çıktığı söylenen bir lanet, Pelops'un soyundan gelenlerin başına sürekli belalar açar. Pelops'un oğulları Alkathoos, Atreus ve Thyestes, Pelops'un bir su perisinden (*nympha*) olan oğlu, üvey erkek kardeşleri Khrysippos'u öldürmek amacıyla kanlı bir komplo düzenlerler. Cinayetten sonra üç kardeş doğdukları Piza kentinden kaçarlar. Alkathoos Megara'ya gider. Atreus ve Thyestes Mykenai'de kalırlar ve Atreus orada kral olur. Thyestes Atreus'un ülkeyi yönetme hakkına karşı çıktığı ya da Atreus'un karısı Aerope'yi baştan çıkardığı için Mykenai'den kovulur. İntikam almak için öz oğlu gibi büyüttüğü Atreus'un oğlu Pleisthenes'i Atreus'u öldürmesi için Mykenai'ye yollar. Babası tarafından tanınmayan çocuk öldürülür.

Atreus çocuğun kimliğini öğrenince Thyestes'i sözde barış yapmak için Mykenai'ye çağırır; yapılan şölende Thyestes'e, Pleisthenes'in öcünü almak için öldürttüğü öz oğlunun (ya da oğullarının) etini sunar. Thyestes dehşet içinde Sikyon'a kaçar; orada öcünü alacak bir erkek çocuk daha yetiştirmek umuduyla öz kızı Pelopeia'yı hamile bırakır. Ardından Atreus Pelopeia'yla evlenir ve Pelopeia Aigisthos'u doğurur. Atreus, bu çocuğun kendi çocuğu olduğuna inanırsa da Aigisthos aslında Thyestes'in oğludur.

Daha sonra Atreus ve Aerope'nin oğulları Agamemnon ve Menelaos, Thyestes'i bulurlar ve Mykenai'de hapsederler. Aigisthos, Thyestes'i öldürmeye gönderilirse de Pelopeia'nın babasından alıp oğluna verdiği kılıç sayesinde Aigisthos ve Thyestes birbirlerini tanırlar. Baba ve oğul Atreus'u öldürür, tahtı ele geçirir ve Agamemnon'la Menelaos'u ülke dışına sürerler. *Ayrıca bak.* Agamemnon; Menelaos.

Atreus Hazinesi, AGAMEMNON MEZARI, ARIKOVANI MEZAR olarak da bilinir, Yunanistan'da Mykenai'de İÖ y. 1300-1250 arasında yapılmış mezar. Miken mimarlığında *tholos* adı verilen yeraltı mezarlarının günümüze ulaşmış bu örneği perdahlanmış çakıltaşı blokların her sırada birbiri üstünden biraz taşınarak yerleştirildiği yalancı kubbe tarzında inşa edilmiştir. Daire planlı mezarın çapı 15 m'ye yakın, yüksekliği ise biraz daha azdır. Girişindeki görkemli yekpare lento taşı 120 ton ağırlığında, 9 m uzunluğunda, 5 m derinliğinde ve 90 cm yüksekliğindedir. Üstünde kabartmalarla süslenmiş bir üçgen yer alır.

Mezarlar kayaya oyulmuş olan bir yan odada bulunuyordu; ana odanın ise ayinler için kullanıldığı sanılmaktadır. Minos tipi iki gömülü sütunun (British Museum, Londra) bulunduğu cepheye, üstü açık olan ve kenarları kiklop örgüsü duvarlarla desteklenen bir geçitten (*dromos*) geçilerek ulaşılıyordu.

atrezi, vücudun herhangi bir yerinde normal olarak bulunması gereken bir geçiş, bir delik ya da boşluğun bulunmaması. Daha çok doğuştan olan bu bozukluğun, doğumdan hemen sonra cerrahi yolla giderilmesi gerekir. İnsan vücudundaki boşluk ve geçişlerin birçoğunda görülebilen atrezilerden bazıları özellikle önemlidir.

Anüs atrezisi, anüs deliğinin doğuştan eksikliği ya da kalınbağırsağın son bölümünün tıkanıklığıdır. Yaklaşık 6 bin doğumdan birinde karşılaşılan ve dışkı geçişini engelleyen bu oluşum bozukluğu genellikle başka gelişme bozukluklarıyla bir arada görülür. Anüs deliğinin açılması ve çevresindeki büzgen kasların çalışır duruma getirilebilmesi için cerrahi yöntemlere başvurulur.

Yemek borusunun yalnızca bir bölümünün geliştiği ve genellikle soluk borusuyla ağızlaştığı yemek borusu atrezisi de, cerrahi tedavi gerektiren bir bozukluktur.

Safra yolları atrezisi, ileri derecede sarılığa yol açar ve yağlı besinlerin sindirilmesini güçleştirir. Hastanın ancak birkaç yıl yaşamasına izin veren bu atrezinin tedavisinde cerrahi uygulamaların önemi gün geçtikçe artmaktadır.

Bağırsak atrezisi, bağırsakların yer yer daralmasından iki kat daha sık karşılaşılan bir oluşum bozukluğudur ve ortalama 3 bin doğumda bir görülür. Daha çok onikiparmakbağırsağında ortaya çıkan ve aşırı kusmaya yol açan bu atrezilerde, sindirim kanalının bütünüyle tıkanma olasılığını göz önünde bulundurarak hemen ameliyata başvurmak gerekir.

Doğumdan kısa bir süre sonra hastanın yaşamını tehlikeye atan aort yayı ve kalp kapakçığı atrezileri de bazen cerrahi yöntemlerle onarılabilmektedir.

Atri, İtalya'nın orta kesiminde Abruzzi yönetim bölgesine bağlı, Teramo ilinde kent. Pescara'nın kuzeybatısında 12 km doğudaki Adriya Denizine ve batıdaki Gran Sasso d'Italia Dağlarına bakan bir tepenin üzerindedir. İtalya'nın eski halklarından Pikenusların Hatria kenti olarak kuruldu. İÖ 282'de Hadria adıyla Roma kolonisi oldu; sonradan ağır bakır sikkeleri ve çömlekleriyle ün kazandı. İmparator Hadrianus'un ailesi Hadrialıydı. Kent ortaçağda papaların elinden çıkarak önce Schwaben imparatorluk hanedanının, sonra da Angevin hanedanının yönetimine girdi. 1393'te Acquaviva ailesinin feodal mülkü oldu. Bu ailenin soyundan gelenler Atri dükleri unvanını aldı. Kentteki önemli yapılar 13. yüzyıl katedrali ile Acquaviva düklerinin 15. yüzyıldan kalma sarayıdır.

Kentin temelde tarıma dayanan sanayisi şarap, zeytinyağı, tahıl, peynir, yumurta, un, makarna ve tuğla üretimini kapsar. Atri'de sığır da yetiştirilir. Nüfus (1981 geç.) belediye, 11.215.

Atriplex, ıspanakgiller (*Chenopodiaceae*) familyasından, dünyanın tüm ılıman ve astropik bölgelerindeki tuzlu topraklarda yetişen 100 kadar ot ve çalı türünü içeren

Atriplex
Kitty Kohout, Root Resources-EB Inc

cins. Türlerden çoğunun yaprakları beyaz renkte, kepekli ya da unlu görünümdedir. *A. canescens*, *A. confertifolia* gibi bazı türler, Kuzey Amerika'nın batısında yetişen tuzcul çalılardır. Bahçelerde yetiştirilen karapazının (*A. hortensis*) körpe yaprakları sebze olarak yenir. *A. patula* türü ise kuru topraklarda sık rastlanan, açık yeşil renkli bir bitkidir.

atrium, mimarlıkta, Eski Roma evlerindeki, üzeri kısmen açık orta mekân. Daha sonraları erken Hıristiyan bazilikalarında girişin önünde yer alan avluya da aynı ad verilmiştir. Atrium anlayışı 20. yüzyılda konut ve ticaret yapılarında yeniden gündeme getirilmiştir.

Roma konutlarında ocak atriumda bulunurdu. Ama *domus*'un (bireysel konut) plan düzeninin giderek karmaşıklaşması sonucunda mutfak ve ocak evin başka kesimlerine taşındı ve atrium resmî nitelikte bir kabul salonuna ve aile yaşamının yoğunlaştığı alana dönüştü. Roma'da Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru büyük konutlara kolonadlı bir ya da birkaç avlunun eklenişiyle, atrium ailenin günlük yaşamında kullanılmaz oldu. İmparatorluk Roma'sında atrium tam anlamıyla ev sahibinin çalışma yeri haline dönüştü. Geleneksel olarak, atrium aile tanrıları Larların sunaklarını içerirdi. İster sütunlu, ister sütunsuz biçimde tasarlanmış olsun, tüm atriumların ortasında çatıdaki açıklığın (*compluvium*) tam altında küçük bir havuz (*impluvium*) bulunurdu.

Atrium terimi, Vesta rahibelerinin oturduğu Atrium Vestae ve Roma *censor*'larının (nüfus sayımlarını yapan ve vatandaşların ahlaksal durumlarını denetleyen devlet görevlisi) resmî konutu olan Atrium Libertatis örneklerinde olduğu gibi, dinsel ya da din dışı yapılar için bir genel ad olarak da kullanıldı. Eski Roma'da atrium sözcüğü aynı zamanda, bir tapınağın önünde yer alan, sütunlarla çevrili geniş avluyu da tanımlıyordu. Atrium ilk Hıristiyanlarca da benimsendi. Hıristiyan bazilikalarının önünde çoğunlukla kolonad ya da arkadlarla çevrili bir avlu yapılırdı. Roma'da S. Clemente, Milano'da S. Ambrogio ve Yugoslavya'nın Istria yöresindeki Poreç'te bulunan Eufrasiana Bazilikası gibi kiliselerin atriumları bugün de durmaktadır.

atrofi, bir hücre, bir doku ya da bir organın boyutlarının sonradan küçülmesi. Atrofiden söz edebilmek için, söz konusu organın küçülmeden önce kişinin yaşına ve tüm vücuduna göre normal boyutlarda olması gerekir. Bir organın ya da vücudun herhangi bir bölgesinin atrofisinde, o organı ya da bölgeyi oluşturan hücrelerin sayısında, boyutlarında ya da her ikisinde birden azalma söz konusudur.

Bazı hücre ve organların, belirli yaşlarda ya da bazı fizyolojik koşullarda atrofiye uğraması doğaldır. Örneğin insan embriyonundaki bazı yapılar yalnızca embriyon evresine özgüdür ve doğuma doğru giderek küçülür. Böbreküstü bezleri de, doğumdan kısa bir süre sonra kabuk bölgesindeki iç katmanlardan birinin yok olmasıyla, embriyon evresindekinden daha küçük hale gelir. Ergenlikte, timus ve öbür lenfoit dokuların yanı sıra epifiz bezi de atrofiye uğrar ve eksilen dokuların yerini genellikle kalsiyum çökeltileri doldurur. İleri yaşa bağlı olarak birçok dokuyu etkileyen genel atrofi, hemen hemen bütün insanlarda görülmekle birlikte, kişinin daha önceki beslenme ve kan dolaşımı durumuyla yakından ilişkilidir.

Kadın üreme organlarının normal dönemsel değişimlerinde, bu organların bazı bölümlerinin fizyolojik atrofisi söz konusudur. Adet çevrimi sırasında, eğer gebelik gerçekleşmezse, yumurtalıktaki sarı cisim atrofiye uğrar. Gebelik süresince gelişen rahim kasları da doğumdan hemen sonra hızla küçülerek eski biçimine döner. Çocuk sütten kesildikten sonra, memelerde süt üretiminden sorumlu olan yapıların, menopoz sonrasında ise yumurtalıkların, rahmin ve memelerin bir ölçüde küçülmesi doğaldır.

Tüm vücudun atrofisi. Atrofi genel olarak, hücrelerin ve dokuların beslenmesindeki ve metabolizma etkinliklerindeki birtakım değişikliklerle ilintilidir. Besin eksikliğinden, kıtlıktan ya da iştahsızlıktan ileri gelen sürekli açlık dönemlerinde ya da hastalık nedeniyle besinlerin yeterince özümlenememesinden kaynaklanan ileri beslenme bozukluklarında, bütün vücut dokularında genel atrofi görülür. Vücut için gerekli bazı protein bileşiklerinin ve vitaminlerin alınamaması, metabolizma süreçlerini aksatarak hücrelerin ve dokuların atrofisine neden olur. Uzun süre proteinli besinler alınamadığında, vücut proteinleri aminoasitler halinde parçalanarak hücrelere gerekli enerjiyi sağlar ve yaşam süreçlerinin sürdürülmesine destek olur. Beyin, kalp, böbreküstü bezleri, tiroit, hipofiz, üreme bezleri ve böbreklerin atrofisi vücudun öbür organlarından daha seyrek görülür. Buna karşılık, depolanmış yağlar, karaciğer, dalak ve lenfoit dokular, vücudun bütününe oranla daha fazla atrofiye uğrar. Çok bol kanla beslenen beyin, kalp ve böbrekler, açlığın yıkıcı etkilerinden en az etkilenen organlardır.

Protein eksikliğinden ileri gelen genel atrofiye çoğu kez belirli vitaminlerin yetersizliğinden kaynaklanan bazı doku atrofileri eşlik eder. Örneğin A vitamini eksikliği derinin, E vitamini eksikliği ise kasların atrofisini hızlandırır. İnsan metabolizması, büyüme döneminden sonra giderek yavaşlar, buna bağlı olarak da, bazı hastalık ya da kazalardakinden çok farklı olan ve son derece yavaş gelişen yapısal değişiklikler ortaya çıkar. Yaşlılık, pek çok doku ve organda hem hücre azalmasından, hem de hücre bileşenlerinin değişmesinden ileri gelen belirgin bir atrofi biçimidir. Bu durum, ileri yaşlarda vücut işlevlerinin değişime uğraması, azalması ve sonunda ortadan kalkarak ölüme yol açmasıyla kendini gösterir. Yaşlılıktaki yapısal değişiklikler, kalıtsal yapı özellikleriyle olduğu kadar, geçirilmiş hastalıklar, kazalar ve öbür çevresel etkenlerle de yakından bağlantılıdır.

İleri yaşlardaki atrofiye bağlı değişiklikler hemen hemen bütün doku ve organlarda etkisini göstermekle birlikte, bazıları çok daha belirgin ve önemli yapı bozuklukларıdır. Örneğin damar sertliğinde atardamar duvarlarının kalınlaşıp sertleşmesi dokulara ulaşan kan miktarını azaltarak yaşlanma süreçlerini hızlandırır.

Yaşlılık atrofisinin en belirgin olduğu yer, yıpranmış, saten gibi parlak ve kaygan bir görünüm almış ve derin çizgilerle kırışmış olan deridir. Bu atrofi, derinin iç katmanı olan dermisteki liflerin ve dışderidaki hücreler ile ter bezlerinin geçirdiği değişikliklerden kaynaklanır. Yaşlılarda, kas dokusu yıkımından ileri gelen kas gücü azalmasına ve hareket güçlüklerine de sık rastlanır. Ayrıca tek tek kas lifleri düzensiz bir biçimde küçülür ve sayıca azalır. Kas hücrelerinde bunların yanı sıra, yaşlılığa bağlı başka değişiklikler de gözlenmiştir.

Kalp kası liflerinde bulunan ve kahverengi bir yağ pigmenti olan lipofuksinin yaşla birlikte artması da, kalbin kahverengi atrofisi olarak adlandırılan yaşlılığa özgü bir atrofiye yol açar. İleri yaşlardaki kalp kası yıpranmasına bağlı olarak, kalbin sağ odacıklarının duvarlarında lifsi ve yağsı dokuların arttığı, ayrıca kalp kasını besleyen koroner damarların iç yüzlerindeki ve duvarlarındaki esnek dokunun yerini giderek lifsi dokuya bıraktığı görülür. Yaşlanma süresi içinde atrofiye uğramış kalp kasında, protein yapısında bir madde olan amiloidin aşırı derecede birikmesi de oldukça sık karşılaşılan bir durumdur.

İleri yaşlardaki karaciğer atrofisinde ise, yağ dokusuna sarı rengini veren lipokrom pigmentinin karaciğer hücrelerindeki miktarı giderek artar.

Yaş ilerledikçe, kemikler giderek daha hafif ve daha gözenekli olmaya başlar (osteoporoz). Kemik dokusundaki azalma özellikle uzun kemiklerin ucundaki süngerimsi dokuda ve kemik korteksinin iç bölümlerinde belirgindir. Bu değişikliklere ve kemik hücrelerinin azalmasına ek olarak, kemik dokusundaki kalsiyum çökelmesinin de giderek yavaşlaması kemiklerin eskisinden daha çabuk kırılmasına yol açar. Bu olay özellikle kadınlarda menopoz sonrasında sık görülür.

Yaşlılığa bağlı olan beyin atrofisi, beyin yüzeyindeki kıvrımların daralması ve beyni saran üç kat zardan ortadakinin (örümcek ağı zar) altındaki boşlukta daha çok sıvı birikmesiyle ortaya çıkar. Sinir hücrelerinin her biri büzülüp küçülmüş, sayıları azalmış ve içerdikleri lipokrom pigmenti artmıştır. Bazen sinir liflerinin yapısı da yozlaşır ve sinir hücrelerinin arasında yaşlılık plakları denen çökeltiler oluşur. Özellikle beynin yan karıncıklarından çıkan ön uzantıların duvarındaki hipokampus kabartısı ile beynin ön bölgesindeki dış kabuğunda bu plaklara daha sık rastlanır. Beyin atrofisine bağlı bu tür değişiklikler, genellikle ileri yaşlarda ortaya çıkan ve nedeni pek bilinmeyen Alzheimer hastalığında da görülür. Yaşlılıktaki zihinsel gerileme (yaşlılık bunaması), bütün bu değişikliklerin klinik belirtisidir. Damar sertliğinin varlığı, yaşlılık atrofisinin daha da ağırlaşmasına yol açar.

Hipofiz bezinin kronik işlev yetersizliğinden kaynaklanan Simmonds hastalığı, başta kalp, karaciğer, dalak, böbrekler, tiroit, böbreküstü bezleri ve üreme bezleri olmak üzere pek çok iç organda atrofiye neden olur.

Hipofiz bezinde atrofiye yol açan ağır bir lezyon, bu bezin hormon salgısındaki azalmaya bağlı olarak tiroit, böbreküstü bezleri ve üreme bezlerinde de atrofiyle sonuçlanır ve giderek bu bezlerin hormonlarıyla beslenen ilgili organlarda da atrofiye yol açar. İçsalgı bezlerinin küçülmesi oldukça ileri boyutlara varabilir.

Kas ve kemik atrofileri. Kas, kemik ve başka dokulardaki yerel atrofiler, bu organların uzun süre kullanılmamasından ya da işlev ve etkinliklerinin azalmasından ileri gelebilir. Oluşma mekanizması yeterince anlaşılamamış olmakla birlikte, etkinliğini yitiren dokulara daha az kan, besin ve destek maddeleri taşındığı bilinmektedir. Örneğin çocuk felcinde, kasa ulaşan hareket sinirlerinin yıkımı, kasın hareketsiz kalmasına, dolayısıyla atrofiye uğramasına yol açar. Omurilikteki sinir hücreleri yıkıma uğradığında da, bu sinirlerle harekete geçirilen kaslar gevşer ve felç olur. Felce uğramış kasın liflerindeki küçülme birkaç hafta içinde belirginleşir. Birkaç ay sonra da, kas lifleri parçalanıp yok olur ve bunların yerini yağ hücreleri ile gevşek bir bağdoku örgüsü alır; sonuçta, kas sürekli olarak kasılma durumunda kalabilir.

Felç nedeniyle hareketsiz kalan bir organın, örneğin çocuk felcine bağlı olarak hareket yeteneğini yitiren bir bacağın iskelet dokusu da atrofiye uğrar. Kemiğin bazı bölgelerinde doku azalması nedeniyle hafifleşme ve gözenekleşme (yerel osteoporoz) başlayıp başlamadığı, birkaç haftalık bir gelişmeden sonra röntgen filmleriyle anlaşılabilir. Uzun kemiklerin dış katmanında, mineral eksikliğine bağlı olarak büyük ölçüde incelme ve atrofi görülür. Romatoit artrit gibi ağrılı bir eklem hastalığı sonucunda bir kolun ya da bacağın kullanılamaması, o eklemin hareketini sağlayan kaslarda da, daha hafif olmakla birlikte, benzer bir atrofiyle sonuçlanır; ayrıca bu ekleme komşu kemiklerde de yerel atrofi başlar. Yerel bir osteoporoz olan Sudeck atrofisi, darbeyle örselenmiş bir kemikte hızla gelişebilir.

Kan şekerindeki hızlı ya da uzun süreli bir düşüş, sinir sistemini gerekli enerji kaynaklarından yoksun bırakarak, beyin ve çevrel sinir hücrelerinde yapı bozukluğuna ortam hazırlar. Kas ve kemiklerin sinir iletisi bozukluğuna bağlı hareketsizlik atrofisi, bu dokuların işlevsiz kalmasından kaynaklanan hareketsizlik atrofileriyle temelde benzerlik gösterir.

Sürekli basınç altında kalan bir hücre, organ ya da doku, büyük olasılıkla, beslenmesinin ve metabolizma etkinliğinin engellenmesi nedeniyle atrofiye uğrar. Örneğin karaciğer hücrelerine, çevrelerinde biriken amiloit gibi maddelerin uyguladığı basınç bir atrofi nedenidir. Giderek büyüyen iyi huylu bir tümör de çevresindeki oluşumlara basınç yaparak, bu bölgelerde atrofiye yol

açar. Bir atardamarın yerel olarak genişlemesinden (anevrizma) doğan basınç da, bütün komşu dokularda, özellikle kemiklerde atrofiye neden olur.

Omurlararası disklerden birinin dışarıya taşması ya da burada bir tümörün büyümesi, bazen, omurilikten çıktıkları yerin hemen yakınında sinirlere basınç yapar. Uzun süre basınç altında kalarak ezilen sinirlerin uyardığı kaslarda da atrofi baş gösterebilir. Bu durum en çok baldır kaslarında görülür. Boyun omurlarındaki bu tür bir basınç ya da *scalenus anticus* kasının koldaki sinir ağını sıkıştırması da aynı etkiyi göğsün üst bölümlerinde ve kollarda gösterir. Bacak ve kol kaslarının yerel atrofileri, sinir uyarılarını bu organlara ileten omurilik sinirlerinin etkinliğini yitirdiği ya da yıkıma uğradığı kalıtsal hastalıklarda görülür. Charcot-Marie-Tooth hastalığında atrofi, daha çok bacağın dış yanındaki fibula kaslarını, bazen de el kaslarını tutar. Hastalık, genellikle çocukluk ya da ergenlik çağında başlar. Fibula kaslarının atrofisi, kalıtsal bir omurilik hastalığı olan Friedreich ataksisinde de görülür.

Sinir dokusu atrofisi. Beyin ve omurilik dokusu atrofileri, bu organların bir bölümünü doğrudan etkileyen ya da kan dolaşımını engelleyen yaralanmalarda görülür. Çevrel sinirler yıkıma uğradığında ise, örselenen bölümün ilerisindeki dokularda yapı bozukluğu ve atrofi gelişir (Waller yapı bozuklukları). Kesilen bir sinirin merkeze doğru olan bölümünde dokular kendini yenileyemezse, kesiğin ötesindeki sinir dokusunun atrofisi kaçınılmaz bir sondur. Buna ek olarak, kesiğin gerisinde kalan dokularda da hareketsizliğe bağlı atrofi gelişir ve örselenen sinirdeki gangliyon hücrelerini etkiler.

Uzun süreli bir basınç, öbür dokuları olduğu gibi, merkezî sinir sistemi yapılarını da atrofiye uğratır. Beynin dış zarlarında gelişen bir tümörün yarattığı basınç, bu tümörün yakınındaki beyin dokularında da yerel atrofiye yol açar. Hidrosefalide, kafatasında aşırı sıvı birikmesine bağlı olarak beyin dokusunda yaygın atrofi görülür. Kafatası içindeki basıncın giderek artması, beynin bir bölümünün kafatası tabanındaki büyük delikten dışarıya doğru itilmesine yol açar ve kemik duvara sıkışan beyincik dokusu sonunda yerel atrofiye uğrar.

Kronik enfeksiyonların geç dönemleri, beyin dokularının atrofisiyle tanımlanabilir. Bunun en tipik örneği, sinir sisteminin ilerlemiş frengi enfeksiyonudur. Yaygın bir felçle sonuçlanan bu enfeksiyonda, küçülen ve ağırlığı azalan beynin daha çok kabuk bölgesi, özellikle de ön lobu atrofiye uğrar. Bu atrofi bazen yereldir, bazen de beynin bir tek yanını etkiler. Beyin dokusunun küçülmesi, beyin kabuğundaki sinir hücrelerinin büyük ölçüde azalmasından kaynaklanır.

Yağ dokusu atrofisi. Yağ dokusu atrofisi, uzun süreli yetersiz beslenmenin yol açtığı genel atrofinin bir parçasıdır. Bu dokunun yerel atrofisi (lipodistrofi) ise, vücudun belli bir bölgesindeki yağ dokusunun yıkımından, örneğin art arda yapılan insülin enjeksiyonlarının o bölgedeki yağ dokusunu eritmesinden ileri gelir. İlerleyici yağ dokusu atrofisi, vücudun belirli bölgelerindeki yağ dokusunun bilinmeyen nedenlerle erimesidir. Daha çok kadınlarda görülen ve çocukluk çağlarında başlayan bu hastalıkta yağ dokusunun yıkımı özellikle yüz, gövde ve kollarda belirgindir. Bu kesimlerde, yağ depolayıcı özel hücrelerin azalarak yok olduğu gözlenir.

Deri atrofisi. Derideki atrofiden ileri gelen değişiklikler yaşlanma sürecinin en belirgin bölümüdür. Güneşte çok fazla kalmak da deride bu tür değişikliklere yol açabilir ya da deri atrofisini hızlandırabilir. Dermis ya da epidermis katlarındaki atrofiye bağlı yerel değişiklikleri içeren bu bozukluklar, bazı yaygın deri hastalıklarının da önemli belirtilerindendir. Deri sertleşmesi (skleroderma) yerel olabileceği gibi (morfea) daha yaygın ve ağır bir hastalık olarak da ortaya çıkabilir. Derideki sertleşmenin ileri aşamaları, dokunun belirgin atrofisiyle ve sağlam deriden çıkan uzantılarla belirlenir.

Salgı bezleri atrofisi. Bir hastalık nedeniyle hormon salgısı aşırı derecede artan içsalgı bezleri atrofiye uğrayabilir. Böbreküstü bezlerinden birinin kabuk bölgesinde gelişen ve hormon salgılayan bir tümörün, öbür böbreküstü bezinin kabuk bölgesinde belirgin bir atrofiye yol açması bunun en sık gözlenen örneğidir. Bu durum büyük olasılıkla hipofiz bezince denetlenen hormonal uyarı dengesinin bozulmasından kaynaklanır.

Tiroit, böbreküstü ve üreme bezleri gibi çeşitli içsalgı organlarının etkinliği, hipofiz bezi hormonlarının denetimi altındadır. Hipofiz bezi hormonlarının üretiminde yaygın ve ileri derecede bir aksaklık olması, Simmonds hastalığı olarak bilinen yaygın içsalgı bezi atrofisiyle sonuçlanır. Hipofiz bezinin daha küçük çaptaki işlev bozuklukları ise, tek bir uyarıcı hormonun sorumlu olduğu hassas bir dengeyi bozar. Bu durum da böbreküstü bezinin kabuk bölgesindeki dokuların ya da üreme bezlerinin atrofisiyle sonuçlanabilir. Tükürük bezleri ve pankreas gibi, salgılarını dışarıya boşaltan bezlerin kanallarındaki tıkanıklık da bu bezlerin atrofisine yol açabilir. Pankreasta salgı kanalının tümüyle tıkanması, ürettiği insülini doğrudan kana boşaltan Langerhans adacıkları dışında, pankreas dokusunun atrofisiyle sonuçlanır. Benzer biçimde, üreterin birdenbire ve tam anlamıyla tıkanması, bu kanala açılan böbreğin atrofisine neden olur.

Kimyasal maddelere bağlı atrofiler. Doğrudan doğruya kimyasal maddelerin aşındırıcı etkisinden kaynaklanan atrofiye pek sık rastlanmaz. Kronik arsenik zehirlenmesine bağlı olarak çevrel sinirlerde ortaya çıkan yapı bozuklukları, bu sinirlerin uyardığı dokularda (özellikle kol ve bacaklarda) zayıflama ve atrofiye neden olduğu gibi, kronik kurşun zehirlenmesinde de aynı nedenlerle benzer sonuçlar ortaya çıkabilir.

atropin, tıpda tedavi amacıyla kullanılan, kristalleşmiş, zehirli bir alkaloit. Özellikle göz hekimliğinde, ağtabakanın incelenmesi için gözbebeğini genişletmek ya da göz merceği ile iris arasındaki yapışıklıkları önlemek amacıyla yerel olarak göze uygulanır. Saman nezlesi ve soğuk algınlığında, burun ve gözyaşı salgılarını azaltarak hastayı rahatlatır.

Atropin, otonom sinir sisteminin parasempatik bölümünün uyarılmasından ileri gelen bağırsak kasılmalarını gevşettiği için, bazı bağırsak hastalıklarında başka ilaçlarla bir arada kullanılır. Çocuklardaki gece işemelerinin tedavisi ile üreter ve safra yolları kasılmalarının hafifletilmesinde de etkilidir. Solunumu uyarıcı olarak kullanımının bugün artık önemi kalmamıştır. Astım tedavisinde bronş kasılmalarını önlemek için de, bugün atropin yerine daha çok adrenalin verilmektedir.

Atropinin kendine özgü etkileri ter, tükürük ve mukoza salgılarını engellemesi, vagus sinirini uyararak kalp atımlarını hızlandırması, gözbebeğini genişletmesi ve göz merceğinin uyum yeteneğini felce uğratması, bronş, bağırsak ve başka yapıların düz kaslarını gevşetmesidir. Uyarılma ve taşkınlık gibi belirtilerle başlayan merkez sinir sistemi etkileri, beyin ile omurilik arasındaki soğancığın (*medulla oblongata*) felce uğramasına ve ruhsal çöküntüye kadar varabilir.

Bütün etkilerinin birlikte görülmesi gibi bir sakınca olduğundan, tedavide atropinin yerini giderek daha sınırlı etkileri olan başka sentetik ilaçlar almaktadır. Örneğin gözde daha kısa süreli bir etkisi olan homatropin, sinir sistemini hemen hemen hiç etkilemez. Transetin ve sintropan gibi ilaçlar da, atropin gibi kasılmaları gidermekle birlikte, gözbebeği genişlemesi, ağız kuruluğu ve kalp çarpıntısına yol açmaz.

Doğada yeterince bol bulunmayan atropin, *Solanaceae* familyasının güzelavratotu, banotu, tatula ve *Scopoila* gibi bütün türlerinde bulunan levohiyosiyaminden elde edilir. En iyi kaynak, bir banotu türü olan *Hyoscyamus muticus* bitkisidir. Tıpta daha çok sülfat tuzları halinde kullanılan atropin ve hiyosiyamin, bireşim yoluyla tropinden de elde edilmektedir.

Atrypa, *Brachiopoda* filumundan, soyu tükenmiş deniz omurgasızlarını içeren cins. Geniş bir zaman aralığında yaşamış olan *Atrypa* türlerinin fosillerine, Orta Silüriyen-

Orta Devoniyen Dönemden *Atrypa spinosa*
Erie Ill, New York
Buffalo Museum of Science, Buffalo, N. Y.

den (Silüriyen Dönem y. 430-395 milyon yıl önce) Üst Karbonifere (Karfonifer Dönem y. 345-280 milyon yıl önce) kadar uzanan deniz kayaçlarında çok sık rastlanır. Pek çok türü tanımlanan *Atrypa* cinsi, belirgin, eşmerkezli büyüme çizgileri ve kabuğunun garip çıkıntılarıyla kolayca tanınır. Bazı Devoniyen (y. 395-345 milyon yıl önce) kayaçlarda *Atrypa*'nın üst çenet (sırt çeneti) kalıntılarının çok bol bulunmasına karşılık, alt çenet (karın çeneti) parçalarının çok az bulunması ya da hiç bulunmaması, okyanus hareketleri sırasında akıntının yalnızca kabuğun üst çenetlerini sürükleyip götürmüş olmasından kaynaklanabilir.

Atsız, tam adı ALAEDDİN ATSIZ (d. 1095, Merv - ö. 31 Temmuz 1156, Habuşan), 1128-56 arasında Harezmşahlar hükümdarı.

Büyük Selçukluların Harezm valisi Kutbeddin Muhammed'in(*) oğludur. Babasının ölümü üzerine 1128'de Sultan Sencer tarafından Harezm valiliğine atandı. 1130'da Sencer'in Maveraünnehir seferine katıldı. Sencer'i bir suikasttan kurtararak güvenini kazandı. 1132'de Horasan ordusu komutanı olarak Irak seferinde yararlık gösterdi. 1135'e değin Büyük Selçuklulara bağlı kaldı. Bu dönemde Üst Yurd'u, Mangışlak'ı ve bozkırlardaki göçebeleri denetim altına aldı. 1135 Gazne seferi sırasında Sencer'den ayrılarak Harezm'in merkezi Gürgenç'e döndü. Bağımsız davranmaya

başlayarak Büyük Selçuklu topraklarına baskınlar ve seferler düzenledi. Sultan Sencer 1138'de, İslam kanı döktüğü gerekçesiyle Atsız'ın üzerine yürüdü. Atsız, aldığı savunma önlemlerine karşın Büyük Selçuklu ordusuna yenik düşerek kaçtı. Ertesi yıl Harezm'e giderek yönetime el koydu ve bağımsızlığını ilan etti. 1140'ta Buhara'ya yürüdü. 1141'de Sencer'e bağlılık yemini etmekle birlikte Karahitayları Büyük Selçuklulara karşı savaşmaya kışkırttı. 1141 Katahan Savaşı'nda Büyük Selçuklu ordusu Karahitaylara yenilince Atsız da Horasan'a girdi. Merv'i alarak karşı koyanları kılıçtan geçirdi. 1142'de Nişabur'u da alarak burada adına hutbe okuttu. Ama Harezm'e dönüşünden sonra Horasan kentleri yeniden Sencer'in buyruğuna girdi. Sencer 1143'te Gürgenc'i ikinci kez kuşattığında Atsız yeniden bağışlanmasını diledi. Ama barış uzun sürmedi, 1147'de Büyük Selçuklu sultanı üçüncü Harezm seferine çıkınca Atsız 1148'de bir kez daha bağışlanmasını diledi. 1152'ye değin ilişkiler bozulmadı. 1153'te Atsız, bu arada Sencer'in tutsak düşmesinden yararlanarak Horasan'a yürüdü. Kıpçaklarla savaştı. 1156'da bütün Horasan'ı işgal etti. Sencer'in özgürlüğe kavuşmasından bir süre sonra öldü.

Büyük Selçuklulara bağlı olan ve Karahitaylara vergi ödeyen Atsız, birkaç kez elde ettiği bağımsızlık fırsatlarını iyi değerlendirememiş, bu konuda Oğuz boylarının varlığını engel kabul ederek Oğuzları ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bilime, edebiyata çok fazla ilgi duyduğu bilinmektedir. Farsça rubaileri vardır. Kişiliği ve savaşları, ünlü İranlı şair Enveri ile kendi tarihçisi ve danışmanı Reşideddin Vatvat tarafından övgülü bir biçimde kaleme alınmıştır.

Atsız Mecmua, İstanbul'da yayımlanmış aylık düşün dergisi. 15 Mayıs 1931 - 25 Eylül 1932 arasında 17 sayı çıkan derginin sahibi ve sorumlu yönetmeni, Turancılık akımının temsilcilerinden H. Nihal Atsız'dı. *Atsız Mecmua*, köycülük görüşünü savunan ilk dergilerdendir. Sonraki dönemde Turancılığı savunan başka dergiler de çıkaracak olan Nihal Atsız, ilk sayıdaki sunuş yazısında "Turancılıktan Anadoluculuğa ve Marksizmden Faşizme kadar hangi içtimai akideye temayül edersek edelim, üzerinde çalışılacak bir saha vardır: Anadolu. Yükselmesi, artması ve kuvvetlenmesi lazım gelen bir kütle vardır: Türk köyü ve Türk köylüsü." diyordu. Dergide Abdülbaki (Gölpınarlı), Mehmed Fuad (Köprülü), Pertev Naili (Boratav), Abdülkadir (İnan), Orhan Şaik (Gökyay), Zeki Velidi (Togan) ve Sabahattin Ali'nin yazıları yer aldı; edebiyat, folklor ve dil konularıyla araştırmalara ağırlık verildi.

Atsız, Nihal, tam adı HÜSEYİN NİHAL ATSIZ (d. 25 Ocak 1905, İstanbul - ö. 11 Aralık 1975, İstanbul), Türk düşün ve siyaset adamı, yazar. Turancılık(*) akımının Cumhuriyet dönemindeki önde gelen temsilcilerindendir.

İstanbul Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi, aynı okulda asistan oldu (1931). Aynı yıl, *Atsız Mecmua*'yı(*) yayımlamaya başladı. Köycü bir yaklaşımdan Turancı bir yaklaşıma yönelen bu dergideki yazıları nedeniyle öğretmen olarak Malatya'ya sürüldü (1933). Bu tarihten 1952'ye değin, Anadolu ve İstanbul'daki ortaöğretim kurumlarında aralıklarla öğretmenlik etti. Kasım 1933 - Temmuz 1934 arasında *Orhun* dergisini çıkardı. II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Alman başarılarına koşut olarak güçlenen Turancı akım içinde önemli bir yeri oldu, dönemin tartışmalarına katıldı. Ekim 1943'te *Orhun*'u yeniden çıkarmaya başladı. Bu dergide solcu etkinlikleri ve solcuları Baş-

Nihal Atsız
İletişim Yayıncılık Arşivi

bakan Şükrü Saracoğlu'na şikâyet eden iki mektup yayımlaması (Mart-Nisan 1944) olaylara neden oldu (*bak.* Atsız-Sabahattin Ali Davası). Almanya'nın savaşı yitireceğinin anlaşılması üzerine Turancılar hükümetin desteğinden yoksun kalınca, Eylül 1944'te Irkçılık-Turancılık Davası'yla(*) ilgili olarak tutuklandı. Ekim 1945'te serbest bırakıldı; 1947'de beraat etti. 1952'de daha önce de bir süre çalıştığı Süleymaniye Kütüphanesi'nde görevlendirildi. 1952'de *Orhun*, 1964'te *Ötüken* (1975'e değin) dergilerini çıkardı. *Ötüken*'de yazdığı bir yazı nedeniyle 1973'te hüküm giydi, ama ertesi yıl özel afla serbest bırakıldı.

Atsız'ın milliyetçiliği şamancı-ırkçı yönelimlidir ve İslamiyet öğesine yer vermez. Ama bu görüşleri, Türkçülük akımı içinde egemen olamamıştır.

Türk tarihi ve edebiyatı konusundaki araştırmaları (*Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*, 1935; *Türk Tarihinde Meseleler*, 1966), tarihsel romanları (*Bozkurtların Ölümü*, 1946; *Bozkurtlar Diriliyor*, 1949; *Deli Kurt*, 1958), hece ve aruz ölçüsüyle yazdığı şiirleri (*Yolların Sonu*, 1946) vardır.

Atsız-Sabahattin Ali Davası, Sabahattin Ali'nin Nisan-Mayıs 1944'te, Nihal Atsız'ın solcuları hedef alan makaleleri üzerine onun aleyhine açtığı dava ve bu dava nedeniyle çıkan olaylar dizisi.

II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, Naziliğin ideolojik etkisi ve Almanya'nın siyasal-askeri çıkarları nedeniyle sağladığı destek, Türkiye'de Irkçılık-Turancılık akımının gelişmesine yol açmıştı. Ama Almanya'nın savaş alanlarında gerilemesi, özellikle 1943'ten başlayarak resmi çevrelerde bu akıma karşı gösterilen hoşgörünün azalması sonucunu verdi. Öte yandan sol yayınlarda da bir canlanma olmuştu. Mayıs 1943'te sol eğilimli Faris Erkman, Irkçılık ve Turancılığı hedef alan, bu akımı yabancı (Alman) kuklası olmak, ülkeyi savaşa sokmayı istemek ve Kemalizme ve hükümet politikasına karşı çıkmakla suçlayan "En Büyük Tehlike" adlı bir broşür yayımladı. Böylece Turancılarla sol kesim arasında, basının da katıldığı sert bir tartışma başladı. Süregiden bu tartışma çerçevesinde, Irkçı-Turancı çevrelerin önde gelen adlarından Nihal Atsız Mart 1944'te, kendi çıkardığı *Orhun* dergisinde "Başvekil Saracoğlu Şükrü'ye Açık Mektup" adlı bir yazı yayımladı. Yazı son zamanlardaki solcu yayın ve etkinlikleri hedef almakta, bunları başbakana şikâyet etmekteydi. Ama başbakana salt görevi nedeniyle değil, aynı zamanda "Türkçü" olarak tanındığı için sesleniyordu. Solculara karşı ittifak temelinde, Turancı akıma karşı hoşgörülü tutumu son zamanlarda zayıflayan hükümet çevrelerine yakınlaşma isteğini de dile getirmekteydi. Atsız, Nisan 1944'te aynı dergide "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye İkinci Açık Mektup"u yayımladı. Bu yazıda da, aralarında Ankara Devlet Konservatuvarı dramaturglarından yazar Sabahattin Ali ile bazı üniversite öğretim üyelerinin de bulunduğu sol eğilimli kişilerin adları verilmekte, bunlar solcu etkinliklerde bulunmakla suçlanmaktaydı.

Bu yazı üzerine dergi kapatıldı; yazıda adı geçenlerden Sabahattin Ali, Atsız aleyhine hakaret davası açtı. 26 Nisan 1944'te Ankara'da başlayan dava sırasında Adliye'de Atsız lehine gösteriler yapıldı, olaylar çıktı. Bir gün sonra Turancı bir grup Sabahattin Ali'ye saldırdı. 3 Mayıs'taki ikinci duruşmada, Atsız yanlısı kalabalık bir öğrenci grubu Ankara sokaklarında yürüyüş yaptı, Sabahattin Ali'nin kitapları yakıldı. Polisin karışması üzerine olaylar daha da büyüdü. 9 Mayıs'taki son duruşmada Nihal Atsız, dört ay hapis cezasına çarptırıldı; cezası tecil edildi.

Olay basında ve kamuoyunda geniş yankılar yarattı. Hükümete yakın basında Turancılığı hedef alan yazılar yazıldı. Bu olay kamuoyu ve hükümet çevrelerinde Irkçı-Turancı akıma hoşgörülü havanın kesinlikle değiştiğine tanıklık ediyordu. Nitekim bu davayı Irkçılık-Turancılık Davası(*) izlemiştir. Bu dava daha sonraki kimi gelişmelerin de (Tan olayı, DTCF'deki tasfiye vb) başlangıç noktası sayılabilir.

Atsinalar, Kuzey Amerika Yerlilerinden, Algonkin dilini konuşan Arapaho kabilesinin bir kolu. Arapaholardan 1700'lerde ayrıldıkları sanılmaktadır. Yakın tarihsel dönemlerde bugünkü Montana'nın kuzeyi ve Kanada'ya komşu bölgelerde yaşayan Atsinalar, öteki ova kabilelerine benzer bir kültür geliştirmişlerdi. Asinibolarla birlikte, Montana'da kendilerine ayrılan sınırlı yerleşim bölgesi Fort Belknap'a yerleştirildiler. İki kabilenin toplam nüfusu günümüzde 2 binin altındadır. *Ayrıca bak.* Arapaholar.

atsineği (*Hippobosca equina*), *Diptera* (çiftkanatlılar) takımının *Hippoboscidae* familyasından, sıcakkanlı hayvanların, özellikle at ve sığırların dış asalağı olan kan emici böcek. 7-9 mm uzunluğunda, yassı ve tıkız gövdeli, kût kanatlı bir böcek olan atsineğinin yeşil renkte ve metal parıltısında iri petek gözleri vardır. Familyanın bütün üyelerinde olduğu gibi, ağız parçaları delmeye ve kan emmeye uyum sağlamıştır. At ve sığırların bacak arası, kuyruk ve karın altı gibi az tüylü yerlerine saldırarak hayvanları rahatsız eder; bazen kuşlara ve insanlara da saldırdığı olur. Gübreliklerde ve nemli yerlerde üreyen atsinekleriyle savaşmak için su birikintilerini kurutmak ve üreme yerlerine mazot dökmek gerekir; atları bu sineklerin saldırılarından korumak için de üstlerine bir battaniye örtmekte yarar vardır.

Atsugeviler *bak.* Açomaviler ve Atsugeviler

Atsugi, Japonya'da, Honşu Adasında Kanagava İline (*ken*) bağlı kent. Sagami Vadisinde Sagami Irmağı ile Nakatsu Irmağının birleştiği yerdedir. 19. yüzyılın sonlarına değin bir ırmak limanı, posta ve ipekböcekçiliği merkezi olarak gelişti. Günümüzde çevresindeki tarımsal bölge için önemli bir ulaşım ve ticaret merkezi olan

kent, bakımlı kara ve demiryollarıyla Tokyo'ya bağlıdır. Kentteki sanayiler arasında otomobil yedek parçaları ile elektrikli haberleşme araçları üretimi sayılabilir. Atsugi aynı zamanda Nakatsu ve Tsukui vadilerini gezmeye gelen turistler için bir konaklama yeridir. Sagami Irmağı av mevsiminde birçok balıkçıyı bölgeye çeken tatlı su balıklarıyla ünlüdür. Nüfus (1990) 197.292.

Atsuta, Japonya'da Aiçi iline (*ken*) bağlı Nagoya kentinde yerleşim bölgesi (*ku*). Eski bir dinsel merkez ve limandır. Tokugava döneminde (1603-1867) Kyoto ile Tokyo arasındaki Tokaido (Doğu Denizi Anayolu) üzerinde en gelişmiş posta dağıtım merkezlerinden biriydi. II. Dünya Savaşı öncesinde savaş gereçlerine dayanan sanayisi, günümüzde otomobil, cam, müzik aletleri, lastik ve sedir ağacı ürünlerini kapsamaktadır. En ilgi çekici yeri, eski çağlardan beri kutsal sayılan bir kılıcın yer aldığı Şinto Atsuta Tapınağı'dır. Nüfus (1985) 65.021.

Attaignant, Pierre (d. y. 1480 - ö. 1552, Paris), Rönesans döneminin önde gelen müzik yapıtları basımcısı ve yayımcısı. Tekbasımı ilk kullananlardan biridir. (Daha önceki basımcılar porte ile notaları aynı nüshalar halinde basarlardı.) 1527'den önce yeni bulunmuş olan oynak bir müzik harf kalıbı kullanmaya başladı. Bu uygulamada portenin bir bölümü her harf kalıbı üzerindeki bir notayla birleşiyordu. Bu yeni kalıpları *Chansons nouvelles...* (1528; Yeni Şarkılar) adlı şarkı kitabında kullanan Attaignant, 1538'de kralın müzik basımcısı ve kitapçısı oldu. Yaşadığı dönemin 150'den fazla ünlü bestecisinin yapıtlarını bastı. Bunlar arasında şarkılar, dans koleksiyonları, missalar, motetler, mezmurlar ve pasyonlar yer alır. Günümüze kalmış olan 111 yayını 16. yüzyıl başlarındaki müziğe ilişkin zengin bir bilgi kaynağı oluşturur.

Attaleia *bak.* Antalya

Attalos I SOTER (Koruyucu) (d. İÖ 269 - ö. 197), Pergamon (Bergama) hükümdarı (hd İÖ 241-197), İÖ y. 230'dan sonra kral unvanı aldı. Amcası I. Eumenes'ten (hd İÖ 263-241) sonra başa geçti; askeri ve diplomatik ustalığıyla, güçlü bir Pergamon Krallığı oluşturdu.

Annesi prenses Antiokhis, Büyük İskender'in ardıllarından birinin Suriye'de kurduğu Selevkos hanedanındandı. Pergamon, İÖ 230'dan kısa bir süre önce, Attalos'un haraç ödemeyi reddetmesi üzerine Galatyalıların (İÖ 3. yüzyılda Orta Anadolu'da yerleşen Keltler) saldırısına uğradı. Düşman kuvvetlerini Pergamon surları dışında yapılan savaşta bozguna uğratan Attalos, bu başarının anısına hanedanda yeni bir geleneği başlatarak kral unvanını ve kutsal Soter adını aldı. Daha sonra, Selevkos kralı Antiokhos Hieraks'ı art arda üç savaşta yenerek güneydoğudaki Kilikya dışında, Anadolu'da bulunan tüm Selevkos topraklarını denetim altına aldı (İÖ 228). Ama Selevkoslar İÖ 222'ye değin, yitirdikleri toprakların hemen hepsini geri aldılar.

Attalos daha sonra, Makedonya kralı V. Philippos'un (hd İÖ 221-179) yayılmacı emellerine karşı koymaya çalıştı. I. Makedonya Savaşı'nda (İÖ 214-205) Roma'dan ve Yunanistan'ın orta güney kesiminde yaşayan Aitolialılardan yardım alarak Philippos'a karşı savaştıysa da sonuç alamadı. Philippos'la çarpışan Rodoslıların yanında yer aldı (İÖ 201) ve onlarla birlikte yürüttüğü diplomatik girişimlerle Roma'nın Makedonya'ya yeniden müdahale etmesini sağladı (II. Makedonya Savaşı, İÖ 200-196). Philippos'un kesin yenilgisinden kısa bir süre önce ölen Attalos, sanatçıların koruyucusu olarak da ün kazanmıştı.

Attalos II PHILADELPHOS (Kardeş) (d. İÖ 220 - ö. 138), Pergamon (Bergama) kralı (hd İÖ 159-138); Kral I. Attalos Soter'in (hd İÖ 241-197) ikinci oğlu ve II. Eumenes'in (hd. İÖ 197-159) kardeşi. Tahta çıkmadan önce büyük kardeşinin sadık bir yardımcısı olan Attalos, Galatya (İÖ 189) ve Yunanistan (İÖ 171) seferlerinde Pergamon kuvvetlerinin komutanı olarak, Romalıların yanında savaştı. Sık sık elçi olarak görev yaptığı Roma'da büyük ün kazandı ve kral olduktan sonra da Romalılarla yakın ilişkisini sürdürdü. Anadolu'nun kuzeyindeki Bitinya'nın saldırgan kralı II. Prusias'a karşı mücadelesinde (İÖ 156-154) konumunu korumak için Roma'dan yardım gördü. Selevkos tahtı üzerinde hak iddia eden Aleksandros Balas'ın Kral I. Demetrios'u devirmesine yardımcı olma konusunda da Romalılarla işbirliği yaptı.

Attalos III PHILOMETOR EUERGETES (Ana Kuzusu İyilikçi) (d. İÖ y. 170 - ö. 133), Pergamon (Bergama) kralı (hd İÖ 138-133); II. Eumenes'in (hd. İÖ 197-159) oğlu ve Attalos Philadelphos'un (hd. İÖ 159-138) yeğeni. Topraklarını Roma'ya bırakarak Pergamon'un bağımsız siyasal varlığını sona erdirmiştir. Yönetim dönemine ilişkin pek az bilgi vardır. Başlangıçta ülkeyi gaddarca yönettiği söylenen Attalos'un, sonraları sakin bir yaşam kurarak kendini çalışmaya verdiği bilinmektedir. Pergamon'u Roma'ya bırakmasının nedenleri belirsizdir. Romalılar Pergamon Krallığı'nı İÖ 129'da Asya Eyaleti'ne bağladılar.

Attalus, Priscus (ü. 5. yy başları), 409-410'da Batı Roma İmparatoru. Barbar kavimlerin imparator yaptığı ilk kişidir.

Attalus putperest bir aileden geliyordu. Ariusçu bir papaz tarafından vaftiz edildi. Alaric'in ikinci Roma kuşatması sırasında senatördü. Kent 409'da Gotlara teslim olunca onlar tarafından Batı Roma İmparatoru ilan edildi. Attalus daha sonra meşru İmparator Honorius'u tahtı bırakmaya zorladı. Alaric'in kuklası gibi davranmayı reddedince Gotların desteğini yitirdi. Alaric 410'da Attalus'u tahttan indirdi. Gotların yeni önderi, Alaric'in ardılı Ataulf tarafından 414'te yeniden tahta çıkarıldıysa da, efendisi Gotlar onu gene terk etti. Honorius'un eline düştü ve Lipara Adasına sürüldü.

attapulgit, paligorskit grubundan lifli kil minerali; ABD'nin Georgia eyaletindeki Attapulgus'ta bulunur. *Ayrıca bak.* paligorskit.

Attar, asıl adı FERİDEDDİN MUHAMMED BİN İBRAHİM, FERİDEDDİN EBU HAMİD MUHAMMED olarak da bilinir (d. y. 1142, Nişabur - ö. y. 1220, Mekke), İran'ın en büyük tasavvuf şairlerinden ve düşünürlerinden biri. Manzum yapıtları 45 bin beyit tutmaktadır.

Gençliğinde çok seyahat eden Feridedddin, Mısır, Suriye, Arabistan, Hindistan ve Orta Asya'yı gezdikten sonra İran'ın kuzeydoğusunda, doğduğu kent olan Nişabur'a yerleşti. Burada uzun yıllar ünlü mutasavvıfların şiirlerini ve özdeyişlerini toplamakla uğraştı. Attar takma adını alması, kendisinin, babasının ya da büyükbabasının eczacı, hekim ya da ıtriyatçı olduğunun kanıtı sayılabilir. Tasavvufta ise Attar, ünlü mutasavvıf anlamına gelir. Onun olduğu söylenen edebi yapıtların birçoğunun gerçekten onun kaleminden çıkıp çıkmadığı konusunda ve yaşamıyla ölümüne ilişkin ayrıntılar üzerinde bilim adamları arasında büyük görüş ayrılıkları vardır.

Attar, İran'da Sünni inançlara bağlı bir yönetimin egemen olduğu sırada *Mazharü'l-Acaib* adlı kitabıyla Şiiliğe eğilimli olduğunu açığa vurunca, Semerkandi adındaki bir müftü kitabı yakturdı ve Attar'ın evini yağmalattı. Bu olaylar üzerine Attar Mekke'ye kaçmak zorunda kaldı ve son yapıtı *Lisanü'l-Gayb*'ı orada yazdı.

Yapıtlarından en önemlisi *Mantıku't-Tayr*'dır (1944-45, 2 cilt). Asıl konusunu Gazali'nin bir mesnevisinin oluşturduğu yapıt, kuşların (yani mutasavvıflar) kendilerine kral (yani Tanrı) seçmek istedikleri mitolojik Simurg (Anka) kuşunu aramalarını anlatır. Son bölümde, hayatta kalan kuşlar aynayı andıran çehresindeki görüntülerine baktıkları Simurg'un kendileri olduğunu anlarlar. Attar bu yapıtıyla, Tanrı'yı arayan kişinin bütün evreni dolaştıktan sonra da onu ancak kendi içinde bulabileceğini vurgulamak istemiştir.

Öbür yapıtlarından *İlahiname* (1947) ve *Musibetname* yapı ve biçim açısından *Mantıku't-Tayr*'a benzer. Ayrıca *Divan*, *Pendname* (1947), *Hüsrevname*, *Bülbülname* ve *Tezkiretü'l-Evliya* adlı başka yapıtları da vardır. *Tezkiretü'l-Evliya*, ilk mutasavvıflar konusunda verdiği bilgiler açısından önemlidir. Attar düşünceleri, edebi temaları ve üslubuyla yalnızca İran edebiyatını değil, öbür İslam edebiyatlarını da etkilemiştir.

Attawapiskat Irmağı, Kanada'da, Ontario'nun kuzeyinde akarsu. 248 m yüksekliğindeki Attawapiskat Gölünden doğar ve doğu yönünde akarak Akimiski Adasının karşısında James Koyuna dökülür. Uzunluğu 748 km olan ırmağın büyük bölümü durgundur ve ulaşım ancak kanolarla sağlanır. Aşağı çığırları yer yer adacıklarla kaplıdır ve bataklıklar içinden geçer. Çevresindeki arazide, ırmak ağzı yakınlarındaki Attawapiskat ticaret noktaları ve Attawapiskat Gölü kıyısındaki Lansdowne House dışında yerleşim yeri yoktur.

Attelabidae, *Coleoptera* (kınkanatlılar) takımının *Curculionidae* (hortumlu kınkanatlılar) familyasından, bitkilerle beslenen böcekler altfamilyası. Dişiler yumurtalarını, rulo gibi kıvırdıkları körpe yaprakların arasında sakladıklarından yaprak bükücü böcekler olarak da anılırlar. Yumurtadan çıkan larvalar (kurtçuklar), içine bırakıldıkları yaprağı yiyerek beslenir. Erişkinleri genellikle serbest yaşarsa da bazı ağaç türlerinde asalak yaşamı seçenleri de vardır. Örneğin *Attelabus nitens* meşede, *Rhynchites populi* ise kavak ağacında yaşar. Bütün bir yaprağı puro gibi saran *R. betulen* ile yaprağın yalnızca bir kenarını kıvıran *Apoderus coryli*, yumurtalarını fındık ağaçlarına bırakan iki *Attelabidae* türüdür.

Atterbom, Per Daniel Amadeus (d. 19 Haziran 1790, Asbo - ö. 21 Haziran 1855, Stockholm, İsveç), şair ve edebiyat tarihçisi. Felsefe, estetik ve çağdaş edebiyat dersleri vermiş, İsveç romantizminin önderliğini yapmıştır. Uppsala'da öğrenciyken birkaç arkadaşıyla birlikte, 1808'de Auroraförbunde adını alan Musis Amici (1807) derneğini kurdu. Grubun yayın organı *Phosphorus* ve *Svensk Literatur Tidning* dergilerindeki yazılarıyla yeni İsveçli yazarların önde gelen şair ve denemecisi oldu. Stockholm romantiklerinin yayın organı *Polyfem*'deki makaleleriyle eski, sözde klasik okula karşı yürütülen tartışmalara katıldı.

En büyük şiirsel yapıtı, bir masal üzerine kurulu *Lycksalighetens ö* (1824-27, 2 cilt; Mutluluk Adası) adlı oyundur. Görünüşte Kral Astolf'un tensel güzelliklere kapılarak kuzey krallığını terk edişini anlatan oyun, simgesel düzeyde şiir tarihinde düş gücünün baştan çıkarıcı gücünü işlemektedir. Öteki yapıtları, ölümden sonraki sonsuz yaşamı

Atterbom, J. G. Sandberg'in yağlıboya çalışması, 1841; Gripsholm Şatosu, İsveç
Svenska Portraftarkivet, Stockholm

canlandıran *Blommorna* (1812; Çiçekler) adlı şiir dizisi, yarım kalan *Fagel blå* (1814; Mavi Kuş) ve İsveç'in ilk büyük edebiyat tarihçisi sayılmasına yol açan *Svenska siare och skalder* (1841-55; İsveçli Bilgeler ve Şairler) kitabıdır. Üslubu ve zengin bilgi dağarcığıyla apayrı bir önemi olan altı ciltlik bu son yapıtta Atterbom, gençliğinde pervazsızca eleştirdiği yapıtlara da değer verir.

atthakatha (Pali dilinde "açıklama"), eski Hint ve Seylan (Sri Lanka) toplumu, kültürü ve dinsel tarihi hakkında pek çok bilgi sağlayan Pali dilinde yazılmış Budacı din kuralları yorumları. Seylan'a İÖ 3. yüzyılda, büyük olasılıkla dinsel metinlerle birlikte ulaşan Pali dilinde yazılmış ilk yorumlar, İS 1. yüzyıla değin geçen süre içinde Seylan diline çevrildi ve daha sonraki yorumlar bu dilde yazılmaya başladı. 5. yüzyılda, en büyük yorumcu olarak bilinen Buddhaghosa eski metinlerin büyük bölümünü yeniden ele aldı. Ayrıca, Dravid dilindeki yorumlar ile Seylan gelenekleri üzerinde Pali dilinde yeni bir çalışma yaptı. Sonraki 1-2 yüzyıl içinde Dhammapala gibi yorumcular kutsal metinlerin Buddhaghosa tarafından ele alınmamış bölümleri üzerinde benzer çalışmalar ortaya koydular.

İlk *atthakatha* günümüze ulaşmamıştır. Ama Buddhaghosa ile onu izleyenlerin çalışmaları, Theravada Budacı topluluğunda yaşam ve düşüncenin gelişimine ilişkin bir bilgi hazinesi değerindedir. Bunlar hem dindışı, hem de efsane düzeyinde pek çok malzeme sağlamaktadır. Öğretiye sıkı sıkıya uyan ve özenli bir üslupla yazılmış olan çalışmalar, bölüm bölüm filolojik ve yoruma dayalı açıklamalar getirmekte ve çeşitli otoritelerin eleştirel bir karşılaştırmasını yapmaktadır.

Bu yorumlar *tika* (yorum) olarak bilinen daha sonraki çalışmalara konu olmuştur. Daha sonra bu *tika*'lar da *anutika* (ek yorum) adı verilen başka metinlerde ele alınmıştır. İlk *atthakatha* aynı zamanda Seylan'ın epik tarzdaki vakayinameleri olan *Dipavamsa* (Ada Tarihi) ile *Mahavamsa* (Büyük Tarih) için kaynak işlevi görmüştür.

Atticus, Titus Pomponius (d. İÖ 109, Roma - ö. İÖ 32), edebiyat çevrelerinin koruyucusu olan Epikurosçu Romalı *eques* (süvari). Daha çok birlikte eğitim gördüğü Cicero ile olan ilişkilerinden dolayı tanınır. Asıl adı Titus Pomponius'tu. Uzun süre (İÖ 88-65) Atina'da kaldığı ve Yunan dili ve edebiyatını çok iyi bildiği için "Atticus" adını aldı. İÖ 58'de zengin amcası Quintus Caecilius ölünce, adını Quintus Caecilius Pomponianus olarak değiştirdi.

Pomponius, iç savaşa bulaşmamak için, İÖ 88'de servetini de alarak Atina'ya yerleşti. Bilimsel çalışmalarla ve ticaretle uğraşarak sakin bir yaşam sürdü. Roma'ya döndükten sonra da siyasetten uzak durdu. En yakın arkadaşı Cicero'yla yıllarca mektuplaştı.

Cicero'nun konsül olduğu dönemi ele alan Yunanca bir tarih, İÖ 54'e değin gelen bir Roma tarihi ve soybilimle ilgili çeşitli yapıtlar yazdı. Ama bunların hiçbiri günümüze ulaşmadı. En önemli çalışması, Cicero'nun kendisine yazdığı mektupların basımıydı.

Attika, Yunanca ATTIKE, günümüzde ATTIKÍ, Yunanistan'ın ortadoğu kesiminde antik yerleşim bölgesi. Bölgenin en önemli kenti Atina'ydı. Güneyden ve doğudan denize bitişik olan Attika, deniz ticareti için çekici bir yerdi. Bölgede eski dönemlerde Eleusis, Atina ve Marathon çevresinde toplanmış birçok yerleşim yeri vardı. Miken döneminde gücünün doruğuna çıktığı sanılan Atina, Attika'yı ancak 7. yüzyılda tümüyle denetim altına alabildi. Bu dönemden başlayarak özellikle çanak çömlek yapımında, Attika üslubu olarak bilinen üstün bir tekniğe ulaşıldı; siyah ve kırmızı figürlü yapıtlar üretildi. Bugünkü Attikí ili (*nomós*) eski yerleşim bölgesinden daha batıya uzanarak

Kırmızı figürlü Attika *psykter*'i, Dovris, İÖ y. 480; British Museum
British Museum

Kórinthos Kıstağı üzerindeki Megara'yı da içine alır; yönetim merkezi Atina'dır.

Attikí, Yunanistan'ın ortadoğu kesiminde il (*nomós*). Kuzeybatıda Boiotia, batıda Kórinthos, güneyde Kórinthos ve Saron körfezleri, kuzeyde ve doğuda Ege Denizi ile çevrilidir. Attikí adı yörenin Yunan karası üzerindeki durumunu betimleyen *akte* (burun) sözcüğünden gelir. Yönetim merkezi olan başkent Atina dışında 3.375 km²'lik bir alanı kaplar. Çevredeki sıradağlardan inen ırmakların suladığı tarıma elverişli dört ovayı içine alır. Attikí Ovası kıyıların oluşturduğu bir üçgen içinde uzanır ve Soúnion Burnunda son bulur. Afgina, Hydra ve Kethira adaları da ilin yönetim alanı içine girer.

Attikí, ilkçağlardan başlayarak, Elevsís (eski Eleusis'in yakınında), Atina ve Yunanlıların İÖ 490'da Persleri yenilgiye uğrattığı Marathon gibi bağımsız yerleşim birimlerinin çevresinde yoğunlaşan bir deniz ticareti merkezi olmuştur. Atina İÖ 13. yüzyılda bu kıyı kentleri arasında üstün konuma geçtiyse de, Attikí'yi tam olarak ancak İÖ 5. yüzyılda denetim altına alabilmiştir. Attikí genellikle Yunan tarihinin odağı olmuştur. Eleusis harabeleri, Demeter Tapınağı ve gizli ayinlerin yapıldığı Telesterion bu mirası yansıtan tarihsel anıtlardır. İlin orta kesimi zeytin, Kokkineli denen reçineli pembe şarabın yapıldığı üzüm, incir, pamuk ve kokulu çalılar yönünden oldukça zengindir. Soúnion Burnu yakınındaki Lavron'da eski çağlardan beri gümüş, çinko, demir ve kurşun çıkarılır. Parnassós Dağında yakın zamanlarda boksit yatakları bulunmuştur. Elevsís ağır sanayi merkezidir. İmittós ve Pentelikhon dağlarında mermer ocakları vardır. Atina'nın çevresindeki yörelerde kent pazarı için üretim yapan mandıralar, tavuk çiftlikleri ve sebze bahçeleri bulunur. Dağ eteklerindeki otlaklarda koyun, keçi ve sığır yetiştirilir. Nüfus (1981) 342.093.

Attila, lakabı, FLAGELLUM DEI (Latince "Tanrının Kırbacı") (ö. 453), 434-453 arasında (445'e değin ağabeyi Bleda ile birlikte) Hun hükümdarı. Roma İmparatorluğu'na saldıran en büyük hükümdarlardan biridir. Balkanlar'ın güneyindeki eyaletleri, Yunanistan'ı, ardından da Galya ve İtalya'yı istila etmiştir. Efsanelere de konu olan Attila *Nibelungenlied*'de Etzel, İzlanda sagalarında Atli adıyla yer alır.

Doğu Roma'ya yönelik akınlar. Attila ile ağabeyi Bleda'nın devraldığı imparatorluğun sınırları, batıda Alp Dağları ve Baltık Denizinden doğuda Hazar Denizi yakınlarına kadar uzanıyordu. İki kardeşin hükümdarlığı ortaklaşa üstlendikten sonra yaptıklarıyla ilgili olarak bilinen ilk olay, Margus (Požarevac) kentinde Doğu Roma İmparatorluğu ile imzaladıkları barış antlaşmasıdır. Romalılar, bu antlaşmayla, Hunlara verdikleri haracı iki katına çıkarmayı ve ileride her yıl 300 kg altın ödemeyi kabul ettiler.

Attila'nın 435'ten 439'a değin yaptıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte, topraklarının kuzey ya da doğu kesimindeki barbar halklara boyun eğdirmekle uğraştığı sanılmaktadır. Doğu Romalıların Margus'ta yapılan antlaşmada öngörülen miktarı ödememeleri üzerine, Attila, Roma ordularının doğu ve batı sınırlarında çarpıştığı 441'de, Tuna sınırından güçlü bir saldırı başlattı. Singidunum (Belgrad) da dahil olmak üzere birçok önemli kenti ele geçirerek yerle bir etti. Doğu Romalılar, batıdaki kuvvetlerini geri çağırabilecek zamanı kazanmak amacıyla, 442'de bir ateşkes antlaşması yapmayı başardılar. Ama Attila 443'te saldırılarına yeniden başladı. Önce Tuna'daki kentleri, ardından da imparatorluk içlerine ilerleyerek Naissus (Niş) ve Sardica'yı (Sofya) ele geçirip yağmaladı. Konstantinopolis'i (İstanbul) hedef alan akınlarında Phillippopolis'i (Filibe) aldı. Bir dizi savaş sonunda Doğu Roma kuvvetlerini bozguna uğratarak Konstantinopolis'i kuzeyden ve güneyden çevreleyen denizlere ulaştı. Hun okçularının başkentin büyük surlarına karşı saldırılarının bir işe yaramadığını görerek, imparatorluk ordusunun Gelibolu Yarımadasına çekilmiş kuvvetlerine yöneldi. Bunu izleyen barış antlaşmasında, Doğu Roma'nın ödememiş olduğu 2.500 kilo altını da alarak, yıllık haracı üç kat artırdı ve her yıl 900 kilo altın ödenmesini zorunlu kıldı.

Attila'nın 443 sonbaharında yapılan barış antlaşmasından sonraki eylemleri de bilinmemektedir. Yaklaşık 445'te ağabeyi Bleda'yı öldürdükten sonra yönetimi tek başına yürüttü. Doğu Roma İmparatorluğu'na, hakkında çok az bilgi bulunan ikinci büyük saldırısını 447'de yaptı. 441-443 döneminden daha geniş kapsamlı olarak tasarlanan bu saldırı, Güneydoğu Avrupa'daki Aşağı Skythia (İskit) ve Moesia eyaletlerine yönelikti. Attila, Utus (Vid) Irmağında yaptığı savaşta Doğu Roma güçlerini bir kez daha yenilgiye uğratmakla birlikte ağır kayıplar verdi. Daha sonra Balkan eyaletlerini yağmalayarak güneye, Yunanistan'a ilerledi ve ancak Thermopylai'de durdurulabildi. Bu büyük akını izleyen üç yıl, Attila ve Doğu Roma imparatoru II. Theodosios'un elçileri arasındaki karmaşık görüşmelerle geçti. 449'da bir elçi grubuyla Attila'nın Eflâk'taki ordugâhını ziyaret eden Panium'lu Priskos'un *Tarih* adlı kitabında, bu diplomatik çekişmelerle ilgili bölümler vardır. Savaşı sona erdiren yeni antlaşmanın koşulları, 443'tekinden daha ağırdı. Antlaşma uyarınca, Doğu Romalılar Tuna'nın güneyindeki geniş bir bölgeden çekilmek zorunda kaldılar ve miktarı bilinmemekle birlikte haraç ödemeyi sürdürdüler.

Galya'nın istilası. Attila'nın ikinci büyük seferi 451'deki Galya istilası oldu. Batı'nın gerçek hükümdarı Romalı komutan Aetius ile o zamana değin dostça ilişkiler içinde olduğu anlaşılan Attila'nın Galya üzerine yürümesinin nedenleri kayıtlara geçmemiştir. Attila, Batı'daki hedefinin her iki Roma İmparatorluğu'ndan toprak alarak Tolosa'yı (Toulouse) merkez edinen Germen kökenli Vizigot Krallığı olduğunu ve Batı Roma imparatoru III. Valentinianus ile hiçbir anlaşmazlığı olmadığını bildirdi. 450 baharında, imparatorun kız kardeşi Honoria, Attila'ya yüzüğünü yollayarak kendisini zorla dayatılan bir evlilikten kurtarmasını istedi. Attila, bunun üzerine Honoria'yı eşi ilan edip, Batı Roma İmparatorluğu'nun yarısını çeyiz olarak istedi. Attila Galya'ya girdiğinde, Aetius Vizigot kralı I. Theoderich ile anlaşarak, Hunlara karşı birlik oluşturdu. Bu seferle ilgili gerçekler birçok efsane ile örülmüş olmasına karşın, Attila'nın müttefikler ulaşmadan önce Aurelianum'u (Orléans) ele geçirmek üzere olduğu kesindir. Hunlar Aetius ve Theoderich tarafından geri çekilmeye zorlanmadan önce kentin bir bölümüne girmiş bulunuyorlardı. Catalauni Ovasında, bazı kaynaklara göre de Maurica'da (her iki yer de saptanamamıştır) yapılan şiddetli savaşta Vizigot kralı öldürüldü. Attila geri çekildi ve kısa bir süre sonra Galya'dan ayrıldı. Bu onun tek yenilgisi oldu.

452'de İtalya'yı işgal eden Hunlar, Aquileia, Patavium (Padova), Verona, Brixia (Brescia), Bergomum (Bergamo), Mediolanum (Milano) ve öteki birçok kenti yağmaladılar. Aetius'un bu akınları durdurabilmesine olanak yoktu. Ama aynı yıl İtalya'da baş gösteren kıtlık ve veba salgını, Hunları Apenninler'i geçemeden geri dönmeye zorladı.

II. Theodosius'un yerine geçen yeni İmparator Markianos haraç ödemeyi kabul etmediği için 453'te Doğu Roma İmparatorluğu'na saldırmaya hazırlanan Attila, evlendiği günün gecesinde yatağında ölü bulundu. Mezarının gizli kalmasını sağlamak amacıyla Hunlar, onu ve hazinesini gömenleri öldürdü. Yerine geçen iki oğlu imparatorluğu aralarında bölüştüler.

448'de Attila'yı ordugâhında ziyaret eden Priskos, onu kısa boylu, tıknaz, koca kafalı, çukur gözlü, basık burunlu ve ince sakallı bir kişi olarak betimler. Tarihçilere göre Attila, öfkeli, kabadayı ve sert yaradılışına karşın, kararlı bir görüşmeciydi ve asla acımasız değildi. Attila'nın verdiği bir şölene katılan Priskos, yüksek rütbeli komutanları gümüş tabaklarda nefis yemekler yerken, onun tahta tabakta yalnızca et yediğini belirtir. Bir komutan olarak niteliklerini anlatan hiçbir belge günümüze kalmamakla birlikte, Galya istilasından önceki başarıları, onun seçkin bir komutan olduğunu göstermektedir.

Attis, ATTES olarak da yazılır, Büyük Ana Tanrıça olarak bilinen Kybele'nin(*) mitolojideki eşi; kendisine Frigya'da, Anadolu'da ve İS 2. yüzyıl'da güneş tanrısı olarak kabul edildiği bütün Roma İmparatorluğu'nda tapılmıştır. Attis ve Kybele'ye tapınma, ilkbaharın geri gelişini kutlamak için düzenlenen yıllık gizem şenliklerini de içerir. Kybele gibi Attis de Anadolulu bir tanrıdır ve istilacı Frigyalılar tarafından kendilerine özgü mitolojik bir kişilikle birleştirilerek benimsenmiştir. Frigya efsanesine göre Attis, hünsa Agdistis ve Irmak Tanrı Sangarios'un (Sakarya) kızı Nana'dan doğma yakışıklı bir gençtir. Attis'e âşık olan Agdistis, tam evlenmek üzereyken onu çılgına çevirir; olay Attis'in erkeklik organını keserek ölmesiyle son bulur. Pişmanlık içindeki Agdistis, Attis'in bedenindeki gençliğin hiçbir zaman çürümemesini ya da bozulmamasını sağlaması için Zeus'u ikna eder. Efsanenin başka çeşitlemeleri de vardır; ama bunların tümünde olaylar temelde kendini hadım etme olgusu çevresinde döner. Attis aslında bir Bitki Tanrısı'dır ve kendini sakat bırakması, ölümü ve yeniden doğuşuyla kış mevsiminde yok olarak ilkbaharda yeniden ortaya çıkan toprak ürünlerini simgeler. Attis sanatta çoğu kez Frigya başlıklı ve giysili bir genç olarak betimlenir.

Attius, Lucius *bak.* Accius, Lucius

Attlee, Clement (Richard), WALTHAMSTOW'LU ATTLEE KONTU, VİKONT PRESTWOOD (d. 3 Ocak 1883, Putney, Londra - ö. 8 Ekim 1967, Westminster, Londra), İngiliz İşçi Partisi önderi (1935-55) ve başbakan (26 Temmuz 1945 - 26 Ekim 1951). Başbakanlığı sırasında İngiltere'de refah devleti kurumları oluşturulmuş ve Hindistan'a bağımsızlık verilerek Britanya İmparatorluğu'nun

Attlee; Yousuf Karsh'ın bir fotoğrafı
Woodfin Camp & Associates

İngiliz Uluslar Topluluğu'na dönüşmesi yolunda en önemli adım atılmıştır.

Varlıklı bir avukatın oğlu olan Attlee, Oxford Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördü. Kısa bir süre avukatlık yaptıktan sonra, toplumsal reformlarla ilgilenmeye başladı. I. Dünya Savaşı sırasındaki askerlik dönemi dışında 1907'den 1922'ye değin Londra'nın yoksul bir mahallesi olan East End'deki bir barındırma yurdunda yaşadı. 1907'de Fabian Derneği'ne, 1908'de de Bağımsız İşçi Partisi'ne girdi. Savaştan sonra East End'de siyasete atıldı; 1919'da Stepney belediye başkanı, 1922'de ise Limehouse'dan parlamento üyesi oldu. 1924'teki ilk İşçi Partisi hükümetinde savaş bakanı müsteşarlığı yaptı. 1929-31 arasındaki ikinci İşçi Partisi hükümetinde önce Lancaster Düklüğü yöneticiliği, ardından posta hizmetleri genel müdürlüğü görevlerinde bulundu. İşçi Partili Başbakan Ramsay MacDonald'ın 1931'de kurduğu ulusal koalisyon hükümetine karşı çıktı ve aynı yıl İşçi Partisi başkanı Gorge Lansbury'nin yardımcısı oldu. 1935'te katı pasifist tutumundan dolayı parti başkanlığından ayrılmaya zorlanan Lansbury'nin yerine geçti.

İngiltere'nin Eylül 1939'da savaş ilan etmesini onaylamasına karşın, Neville Chamberlain'ın hükümetinde görev almayı reddetti. Winston Churchill'in Mayıs 1940'ta başbakan olmasını destekledi ve savaş boyunca özel mühürdarlık (1940-42), başbakan yardımcılığı (1942-45), sömürgeler bakanlığı, (1942-43), Özel Danışma Kurulu başkanlığı (1943-45) görevlerinde bulundu. Mayıs 1945'te İşçi Partisi'nin koalisyondan çekilmesine önayak oldu. Churchill yönetimindeki Muhafazakârların Temmuz 1945'te uğradığı ağır seçim yenilgisinin ardından başbakanlığa getirildi.

Attlee, II. Dünya Savaşı'na katılan Müttefiklerin 17 Temmuz - 2 Ağustos 1945'te Almanya'nın Potsdam kentinde toplanan son konferansı sırasında göreve başladı. 1948'de ABD'nin öncülük ettiği Avrupa Kalkınma Programı'nı (Marshall Planı) kabul eden İngiltere, 1949'da Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'na (NATO) ve Avrupa halklarının birliğini amaçlayan Avrupa Konseyi'ne katıldı. İçeride, 1947-50 arasında Attlee'nin maliye ve ekonomi bakanı

olan Sir Stafford Cripps tarafından sert bir "kemer sıkma" programı uygulandı. Aralarında kömür, çelik, demiryolları, sivil havacılık, telgraf hizmetleri ve İngiltere Merkez Bankası'nın bulunduğu bellibaşlı sanayi ve hizmetler kamulaştırıldı. Hükümet, Ulusal Sağlık İdaresi'ni oluşturdu ve iktisatçı William Henry Beveridge'in 1942'de savunduğu geniş kapsamlı refah programında yer alan öteki önlemleri yürürlüğü koydu.

Attlee'nin başbakanlık yaptığı dönemde, Hindistan'a İngiliz Uluslar Topluluğu içinde bağımsızlık tanındı. Attlee'nin büyük gurur duyduğu bu olay, Pakistan adıyla ayrı bir Müslüman devlet kurulmasına yol açtı. Birmanya ile Seylan'a (bugün Sri Lanka) da bağımsızlık verildi; Mısır ile İsrail Devleti'nin kurulduğu Filistin üzerindeki denetimden de vazgeçildi.

Attlee'nin, Avam Kamarası'ndaki İşçi Partisi çoğunluğunun altı sandalyelik bir farka inmesiyle zaten zayıflamış olan konumu, Nisan 1951'de İşçi Partisi'nin önderlerinden Aneurin Bevan ile Harold Wilson'ın sağlık hizmetlerinden ücret alınmaya başlanmasını onaylamayarak hükümetten istifa etmeleriyle daha da sarsıldı. Attlee Muhafazakârların Ekim 1951'de yapılan seçimi az bir farkla kazanmaları üzerine başbakanlıktan istifa etti. Parti başkanlığından ayrıldığı Aralık 1955'te kendisine "kont" unvanı verildi. 1937'de *The Labour Party in Perspective* (İşçi Partisine Bakış), 1954'te ise *As It Happened* (Olduğu Gibi) adını taşıyan anı kitabını yayımladı.

Attock, eskiden CAMPBELLPORE, Pakistan'da Pencap eyaletinde Ravalpindi iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 10.743 km²'dir. Kuzeye düşen verimli Çak Ovasının yanı sıra Soan Irmağı ve kollarının suladığı ovanın güney kesimi ile kesintiye uğrayan kıraç ve kayalık bir dağlık alan görünümündedir. Başlıca ürünleri, buğday, mısır, şekerkamışı, sebze ve tütündür. At yetiştiriciliği yaygındır. İlçede dokuma tezgâhları ve petrol kuyuları bulunur. Kireçtaşı, mermer ve alçıtaşı yatakları işletilir. Nüfus (1981 geç.) 1.140.000.

Attwood, Thomas (d. 6 Ekim 1783, Halesowen, Worcestershire - ö. 6 Mart 1856, Great Malvern, Worcestershire, İngiltere), İngiliz iktisatçı ve siyaset adamı. Seçim reformu hareketinin önderliğini yapmıştır.

Attwood, 1800'de babasının Birmingham'daki bankacılık şirketine girdi. 1811'de

Atwood, G. Sharples'in portre çalışmasından Charles Turner'in yaptığı oymabaskıdan ayrımı, 1864
British Museum, J. R. Freeman & Co. Ltd

kentin yüksek yargıçlığına seçildikten sonra, mali sorunlarla giderek daha çok ilgilenmeye başladı. Orta ve alt gelir gruplarının Avam Kamarası'nda daha hakça temsil edilmesi için çalıştı. 1826'dan sonra şiddeti artan yaygın ekonomik sıkıntı, Attwood'u Ocak 1830'da Birmingham Siyasal Birliği'ni kurmaya yöneltti. Bu örgüt 1832 Reform Yasası'nın parlamentodan geçmesi için hükümete baskı yapan örgütlerin en etkilisi oldu. Örgütün etkinlikleriyle parlamentodan mali reform talebinde bulunan orta sınıfların eylemleri işçi sınıfının protestosuna güç kattı. Birliğin kuruluş yapısı ve çalışma yöntemleri ülkenin birçok yerinde uygulandı. Attwood, Reform Yasası'nın parlamentodan geçmesinden sonra Birmingham'dan parlamentoya üye seçildi ve 1839'a değin bu görevde kaldı.

Atum, TEM ya da TUM olarak da bilinir, Eski Mısır dininde yaratıcı güneş tanrısının görünümlerinden biri. Başlangıçta Heliopolis'in yerel tanrısı olan Atum'un efsanesi, büyük

Ölü Ta-Çenat'ın taptığı, başında çift kraliyet tacını taşıyan Atum; Üçüncü Ara dönemden bir boyalı stel; Louvre Müzesi, Paris
Musée du Louvre, Paris. Cliche Musées Nationaux, Paris

Güneş Tanrısı Ra'nınki ile birleşerek Atum-Ra tanrısını ortaya çıkarmıştır. Ra'dan ayrı olarak alındığında, Atum'un, kendi irade gücüyle Ra olarak somut biçimde ortaya çıkana değin, kaosun öncesiz suları Nu'nun içinde cisimsiz bir tin halinde yaşayan güneş tanrısının ilk biçimi olduğuna inanılırdı. Güneş ile ilgili efsanelerde Atum batan güneşle ve dünyanın derinliklerine gömüldükten sonra şafakta yeniden doğan güneşle özdeşleştirilirken, Ra gökyüzünde en yüksek noktaya ulaşmış güneşi simgeleyen Tanrı olarak kabul edilirdi.

Atwater, Wilbur Olin (d. 3 Mayıs 1844, Johnsburg, New York - ö. 22 Eylül 1907, Middletown, Connecticut, ABD), tarım kimyasının gelişmesine katkıda bulunan ABD'li bilim adamı.

Lisans öğrenimini Middletown'daki Wesleyan Üniversitesi'nde, doktora çalışmasını Yale Üniversitesi'nde tamamladı. Doktora tezinde, besin sanayisinde ilk kez kimyasal tekniklerden yararlanma olanaklarını araştırmıştı. Bir süre Almanya'da incelemeler yaptıktan sonra Wesleyan Üniversitesi'nde ders vermeye başlayan Atwater, bu okuldaki kimya profesörlüğünü yaşamının sonuna değin sürdürdü. 1875'te, Connecticut Eyalet Meclisi'nin, ABD'deki ilk devlet tarım araştırma istasyonunun Middletown'da kurulması yolundaki kararında etkili oldu. 1887'de, gene onun çabalarıyla, bütün eyaletlerdeki tarımsal deney istasyonlarına fon sağlayan Hatch Yasası ABD Kongresi'nce onaylandı ve 1888'de yeni kurulan Deney İstasyonları Dairesi'nin ilk yöneticiliğine Atwater getirildi.

Daha sonra ilgisini kalorimetri konusuna yönelten Atwater, 1892-97 arasında, Wesleyan'da fizik profesörü olan E. B. Rosa ile birlikte çalışarak, enerjinin korunumu yasasının insanlar için de geçerli olduğunu kanıtlayan ve çeşitli besinlerin kalori değerlerini ölçmeye yarayan Atwater-Rosa kalorimetresini yaptı. Atwater'ın 1896'da hazırladığı kalori çizelgeleri, bugün de bütün dünyada kullanılmaktadır.

Atwood, Margaret (Eleanor) (d. 18 Kasım 1939, Ottawa), şair, romancı ve eleştirmen. Kanadalı olmakla övünen ve kadın haklarını savunan yapıtlar yazmıştır. *Double Persephone* (1961; İki Persephone), *The Circle Game* (1964; Halka Oyunu) ve *The Animals in That Country* (1968; O Ülkedeki Hayvanlar) adlı ilk şiir kitaplarında, insanın bilinebilirliği üzerinde durur; insanın içinde yaşadığı doğal dünyayı över ve maddi değerlere düşkünlüğünü eleştirir. Bunlardan 1966'da gözden geçirilerek yeniden basılan *The Circle Game* aynı yıl Genel Vali Ödülü'nü almıştır. Hepsi de kimlik arayışı içindeki kadınları konu alan romanlarında, rollerin tersine dönmesi ve yeni bir başlangıç temaları işlenir. Bunlardan *The Edible Woman* (1969; Yenilebilen Kadın) gerçeküstücü bir romandır. *Surfacing* (1972; Su Yüzüne Çıkış), *Lady Oracle* (1976; Bayan Kehanet), *Life Before Man* (1979; Erkekten Önce Yaşam) ve *Bodily Harm* (1981; Bedene Zarar) öbür romanlarıdır.

Atwood İngiliz Kolumbiyası Üniversitesi'nde (1964-65), Montreal'deki Sir George Williams Üniversitesi'nde (1967-68) ve Toronto'daki York Üniversitesi'nde (1971-72) İngiliz edebiyatı dersleri verdi. Yazarlık çalışmalarını sürdürmek üzere Toronto Üniversitesi'nde görev aldı (1972-73). Uluslararası Af Örgütü, Kanada Yazarlar Birliği ve Kanada İnsan Hakları Derneği'nde de etkinlik gösterdi.

Atzcapotzalco AZCAPOTZALCO olarak da yazılır, Meksika'nın orta kesiminde Federal Bölge'nin kuzeybatısında delegasyon (idari alt birim) ve kent. Meksika Vadisinde deniz düzeyinden yaklaşık 2.240 m yüksektedir. 12. yüzyılda kuruldu. Yoğun nüfusundan dolayı Aztek dilinde "karınca yuvası" anlamına gelen Atzcapotzalco adını aldı. Köle pazarı ve değerli madenleri işleyen zanaatçılarının ustalığıyla ün yaptı. İspanyol fatihi Cortez Meksika hazinelerini eritip külçe haline sokmak için burada ergitme ocakları kurdu. İspanyolların gene bu dönemde yıktıkları Aztek tapınağının yerinde, şimdi 17. yüzyıl yapımı bir kilise ile 18. yüzyıl yapımı bir Rosary Şapel'in yer aldığı bir Dominiken manastır bulunmaktadır.

Atzcapotzalco delegasyonu günümüzde Federal Bölge'nin México'yu besleyen en büyük hayvancılık ve mandıracılık merkezidir. Başkentin büyümesiyle México metropol alanının bir parçası haline gelmiştir. Çok sayıda ve çeşitli sanayi kuruluşları arasında dokuma fabrikaları, otomobil ve otobüs montaj tesisleri ve bir petrol rafinerisi vardır. Ayrıca kâğıt, kibrit, madeni mobilya ve plak üretilir. Güneydoğuda 15 km uzaklıktaki México kent merkezine birkaç karayolu ve bir demiryolu ile bağlanır. Atzcapotzalco'da Özerk Metropoliten Üniversitesi'nin bir kampusu yer alır. Nüfus (1970) kent, 8.287; (1980) delegasyon, 601.524.

Aube, Fransa'nın ortakuzey kesiminde, Champagne- Ardenne planlama bölgesinde (*région de programme*) il (*département*). Paris'in güneydoğusuna düşen Aube, eskiden Champagne vilayeti içinde yer alırdı. Yüzölçümü 6.002 km²'dir. Sarp kireçtaşı tepelerle kaplı Côte des Bars bölgesini

yararak birbirine yaklaşan Aube ve Sen vadileri, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda ilerleyerek Champagne ilinin kurak tebeşir sahanlığını bir baştan öbürüne geçer. Kireçli bölgenin verimli hale getirilmesine karşın, burada nüfus oldukça seyrektir. Halkın büyük bölümü sulak vadilerde yaşar. Champagne'ın ticaret fuarları, özellikle de Troyes'da kurulanı, 12. ve 13. yüzyıllarda çok ünlüydü. Koyun yetiştiriciliğinin ve yün ipliği üretiminin yerini, Pays d'Othe dışında, karma çiftçilik ve suni elyaf dokumacılığı almıştır. Çorap dokuma yaygın bir etkinliktir; en büyük çorap fabrikaları Troyes'dadır.

Başlıca kentler, il merkezi Troyes ile Bar-sur-Aube ve Nogent-sur-Seine'dir. İlin güneydoğu ucuna düşen Aube Vadisinde, Cistercium tarikatının doğduğu tarihsel Clairvaux Manastırı bulunur. Nüfus (1990) 289.297.

Aube Irmağı, Fransa'nın ortakuzey kesiminde, Sen Irmağının ulaşıma elverişli kolu. Romilly'nin yukarısında Sen ile birleşir. Aube ve ana kolu Aujon, Langres Platosundan doğar ve kuzeybatı yönünde 248 km ilerleyerek oolit kireçtaşlı kurak bir alan boyunca uzanan çukurumsu vadilerden geçer. Montigny-le-Roi ve Châteauvillain'da taşlık alanın yerini balçıklı bir yüzeyin alması ile Côte des Bars Kayalıklarından itibaren bu vadiler genişlemeye başlar. İki ırmak, Aube il sınırlarına girdikten sonra Clairvaux'da birleşir. Brienne'e doğru yol alırken, Aube'a birçok küçük kol daha katılır. Brienne'i geçip Sen'e doğru akışı boyunca Aube birkaç küçük çaydan daha su alır. Burada, Champagne tebeşir sahanlığını kaplayan alüvyonlu düz topraklar arasından akar.

Auber, Daniel-François-Esprit (d. 29 Ocak 1782, Caen - ö. 12 Mayıs 1871, Paris, Fransa), şarkı biçiminde söylenen bölümler kadar konuşma bölümleri de içeren operanın (*opéra comique*) gelişiminde önemli bir

Auber, kimliği bilinmeyen bir sanatçının suluboya çalışmasından ayrıntı; André Meyer Koleksiyonu
André Meyer Collection

yeri olan besteci. Yaşadığı dönemde yapıtlarının sağladığı büyük başarı hem Eugène Scribe'in ustalıkla yazılmış librettolarından, hem de Rossini'den etkilendiği bestelerinin Fransız beğenisine çok uygun düşmesinden kaynaklanıyordu. Bugün de sahnelenen bu romantik yapıdaki popüler operalarının en başarılılarından biri *Fra Diavolo*'dur (1830; Şeytan Kardeş).

Auber ile Scribe'in 1823-64 arasındaki işbirliğinden 38 sahne yapıtı doğdu. *Masaniello* diye de bilinen olağanüstü yapıtı *Muette de Portici* (1828; Portici'nin Dilsiz Kızı), görkemli (*grand*) operanın ilk örneği olarak değerlendirilir. Bu operadan çok etkilenen Richard Wagner *Rienzi*'yi aynı üslupta yazmıştır. Meyerbeer'in de habercisi olarak nitelendirilen Auber'in *Le Philtre* (1831; Aşk İksiri) adlı yapıtı Donizetti'nin *Elisir d'amore* (Aşk İksiri) adlı yapıtının dramatik temelini oluşturmuş, Verdi de *Un ballo in maschera*'sının (Maskeli Balo) öyküsünü Auber'in *Gustave III* (1831) adlı yapıtından almıştır.

Çocukken içgüdüleriyle besteler yapan Auber, daha sonra Luigi Cherubini'nin öğrencisi oldu. Neredeyse tümüyle operaya adadığı yaşamında büyük olaylar yoktur. 1852-55 arasında yazdığı dinsel kantatlarıyla motetleri az bilinir. 1829'da Académie Française'e seçildi; 1842'de Paris Konservatuvarı yöneticiliğine atandı ve 1857'de III. Napoléon'un kilise korosunun şefi oldu. Auber'in müziğinin Richard Strauss, Charles Gounod ve Jules Massenet'yi etkilediği de düşünülür.

Aubignac (Başkeşişi), François Hédelin (d. 4 Ağustos 1604, Paris - ö. 25 Haziran 1676, Nemours, Fransa), oyun yazarı ve eleştirmen; Kardinal Richelieu'nün dostu.

Aubignac, oymabaskı, 1673
British Museum, J. R. Freeman & Co. Ltd.

17. yüzyıl Fransız edebiyatını etkilemiş, Yunan ve Roma klasiklerine dayalı oyun ölçütlerinin benimsenmesi için çalışmıştır. Oyun ve romanlarından başka Homeros ve Ovidius'tan çevirileri, oyun tekniği ve sunuşu üzerine önemli incelemeler yapmıştır.

Avukatlık öğrenimi görmesine karşın, din alanında çalışmayı seçti (1628) ve Richelieu'nün yeğenini eğitmekle görevlendirildi. Kardinalin özendirmesiyle düzyazı biçiminde birçok trajedi yazdı. Bunlardan ancak üç tanesi günümüze kalmıştır: *Cyminde* (yay. 1642), *La Pucella d'Orléans* (1642; Orléans'lı Hizmetçi) ve *Zénobie* (1647). Aubignac'ın polemik yazıları arasında Pierre Corneille'in oyunları üzerine dört eleştirel deneme ve daha birçok eleştirel yorum vardır. Bu yorumların bazıları Académie Française üyelerini kızdırdığından Aubignac akademiye alınmadı. 1654'te kendisi bir akademi kurdu, ama güçlü siyasal ilişkileri olmasına karşın kralın desteğini alamadığı için akademi ölümünden kısa bir süre sonra dağıldı.

Aubignac, Richelieu'nün isteği üzerine yazdığı en büyük yapıtı *La Pratique du théâtre*'da (1657; Tiyatro Uygulaması) sahnedeki olayların izleyici üzerinde inandırıcı bir etki yaratması gerektiği düşüncesini temel alır. Savunduğu şeylerden biri de, oyunun konusunun zaman bakımından, düğüm anına olabildiğince yakın bir noktadan başlaması gerektiğidir. Ona göre sahne ve kişi değişmeleri izleyicinin imgelem gücüne bırakılmamalı, karışıklığı önlemek için oyuncu sayısı olabildiğince az tutulmalıdır. Çok az satılmasına karşın, bu yapıtın Corneille ve Racine'de somutlaşan Fransız klasik beğenisinin oluşmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Aubignac, *Pratique*'ten sonra yayımladığı *Projet pour le rétablissement du théâtre français* (Fransız Tiyatrosunu Yeniden Kurmak İçin Bir Tasarı) yapıtında, güldürünün düzeyini yükseltmek ve özellikle bu sanatı aşağılanmaktan kurtarmak için bütün halk tiyatrolarının bir genel müdürlüğe bağlanmasını önermiştir. Ayrıca tiyatronun gelişmesinin dine zararlı olacağı yolundaki görüşlere sert biçimde karşı çıkmıştır.

Aubigné, Thédore-Agrippa d' (d. 8 Şubat 1552, Pons, Fransa - ö. 29 Nisan 1630, Cenevre), 16. yüzyıl sonlarının önemli şairlerinden. Ünlü bir Huguenot önderi ve polemikçisi olarak, yaşadığı dönemin tarihini de yazmıştır. Paris, Orléans, Cenevre ve Lyon'da okuduktan sonra Huguenot kuvvetlerine katıldı ve Din Savaşları boyunca hem savaş alanında, hem de komuta kurulunda görev yaptı. Henri de Navarre'ın seyisbaşı (*écuyer*) oldu. Ama onun IV. Henri adıyla Fransa tahtına geçtikten (1589) sonra Protestanlıktan dönmesi üzerine, Poitou'daki malikânesine çekildi. Marie de Médicis'nin naipliği sırasında, inatçı kişiliği yüzünden Huguenot'larla ilişkileri koptu. 1620'de bütün hakları elinden alınınca Cenevre'ye kaçtı ve ölümüne değin orada kaldı. Son yıllarını oğlu Constant'ın (XIV. Louis'nin ikinci ve gizli karısı Madame de Maintenon'un babası) topluma ters düşen davranışlarının verdiği huzursuzlukla geçirdi.

Aubigné'nin düzyazı yapıtlarından *La confession catholique du sieur de Sancy* (1660; Sancy Beyinin Katolik İtirafları), alaylı bir dille Kardinal Duperron'a adanmıştır ve mezhep değiştiren IV. Henri'yi izleyen Protestanların yaptığı inandırıcı olmaktan uzak açıklamaları konu alan bir

Aubigné, Bartholomeus Sarburgh'un yağlıboya çalışmasından ayrıntı, 1622; Basel Sanat Koleksiyonu; Basel, İsviçre
Öffentliche Kunstsammlung, Basel, İsviçre

taşlamadır. *Les aventures du baron de Faeneste* (1617; Faeneste Baronunun Serüvenleri) adlı yapıtında Aubigné yaşam ve görgü konusundaki görüşlerine daha geniş yer vermiştir. Bu yapıtta Gascon Faeneste dış görünümlere bağlılığı temsil eder. Doğruluk ilkesini simgeleyen dürüst yardımcısı Énay ise, onu ikiyüzlü düşüncelerden arındırmaya çalışır. Aubigné'nin 16. yüzyılın ikinci yarısını ele alan *Histoire universelle* (Dünya Tarihi) adlı yapıtı, IV. Henri'nin ölümünü (1610) kapsayan bir de ek bölüm içerir. Ayrıca olayları 1622'ye değin getirmeyi amaçlayan tamamlanmamış bir eki de bulunmaktadır. Bu yapıtın ilginçliği Aubigné'nin olaylara doğrudan tanık olmasından ve canlı anlatımından ileri gelmektedir.

Aubigné'nin 1577'de yazmaya başladığı, 1616'da yayımlanan en önemli şiiri, yedi kantodan oluşan *Les Tragiques* (Trajik Olaylar), Kıyamet Günü'nde katledilmiş

azizlerin öcünü parlak bir biçimde alacak olan Tanrı'nın adaletini kutlar. Yapıtı, yer yer Kitabı Mukaddes dilinin lirikliğine ulaşan ve suçlamalarındaki yoğun umutsuzluk nedeniyle soylu bir hava taşıyan birçok bölüm içerir. Şiirsel gücü yüksek olan bu bölümler, yapıtın konusunu, mezhepçi önyargılarını, düzensiz kurgu ve anlatımını dengeler.

Barok edebiyat konusundaki çağdaş araştırmalar, Aubigné'nin yayımlanmamış *Le Printemps*'da (1570-73; İlkbahar) topladığı gençlik dönemi aşk şiirlerine de ilgi duyulmasını sağlamıştır. 1874'e değin elyazması olarak kalan bu yapıttaki şiirlerde, Petrarca'dan alınma sıradan kişiler ve anlatım biçimi, Aubigné'ye özgü yoğun tutku ve hayal gücüyle birleşerek, trajik tınılarla dolu kişisel bir üsluba dönüşmüştür.

Aubrey, John (d. 12 Mart 1626, Easton Piercy, Wiltshire - ö. Haziran 1697, Oxford, İngiltere) yazar ve antikacı. Daha çok çağdaşlarını anlattığı canlı, sıcak ve kimi zaman iğneleyici kısa yaşamöyküleriyle tanınır.

Aubrey, William Faithorne'un mürekkepli kalem çizimi, 1666; Bodleian Kütüphanesi, Oxford
Bodleian Library, Oxford

Oxford'da Trinity College'da öğrenim gördükten sonra, Londra'da Middle Temple'da (hukuk staj kurumu) staj yaptı. Edebiyata ve bilime karşı beslediği merak, 1663'te ona bir Royal Society bursu kazandırdı. Ilımlı ve yumuşak kişiliği sayesinde, aralarında mimar Sir Christopher Wren ve filozof Thomas Hobbes'un da bulunduğu birçok dost kazandı.

Aubrey 1667'de tarihçi ve antikacı Anthony à Wood'la tanıştı. Onun tasarladığı, Oxford'lu yazar ve din adamlarını kapsayacak *Athenae Oxonienses* adlı büyük yaşamöyküsü sözlüğü için malzeme toplamaya başladı. Ayrıca antika toplamayı da sürdürdü. Sağlığında basılan tek yapıtı, hayaletlere ve garip olaylara ilişkin öyküleri topladığı *Miscellanies* (1696; Derlemeler) oldu. Antikalar konusunda topladığı belgelerin bazıları, ölümünden sonra *The Natural History and Antiquities of... Surrey* ile (1719; Surrey'in Doğa Tarihi ve Antikaları), *The Natural History of Wiltshire* (1847; Wiltshire'ın Doğa Tarihi) adlı kitaplarda toplandı.

Yazdığı yaşamöyküleri ilk kez *Lives of Eminent Men* (1813; Seçkin İnsanların Yaşamları) adıyla yayımlandı. Ama yaşamöyküsü notları eksiksiz olarak Andrew Clark'ın yayına hazırladığı *Brief Lives* (1898, 2 cilt; Kısa Yaşamöyküleri) adlı kitapta toplandı. Gözlem ve dedikodulara dayanan yapıt, sözcüğün gerçek anlamıyla bir yaşamöyküsü kitabı olmamakla birlikte, canlı ve açık seçik ayrıntılarla süslenmiş portreleriyle sonraki kuşaklarca da beğenilmiştir.

Auburn, ABD'de, New York eyaletinin ortabatı kesiminde, Cayuga ilinin merkezi (1805) kent. Syracuse'un 35 km güneybatısında, Finger Lakes bölgesindeki Owasco Gölünün kuzey ucunda bulunur. 1793'te, Yüzbaşı John Hardenberg tarafından, Wasco adlı eski bir Kayuga köyünün bulunduğu yerde kuruldu. Önceleri Hardenberg's Corners olarak bilinirdi. Auburn Eyalet Cezaevi (1816) ile Auburn İlahiyat Okulu (1822; 1939'da New York'taki Birlik İlahiyat Okulu ile birleşti) çevresinde genişledi. Su enerjisinin bolluğu ve başlangıçta ucuz mahkûm emeği kullanılması, kentin çekici bir sanayi merkezi haline gelmesini sağladı. Başlıca sanayi kolları, ayakkabı, halat, halı, plastik madde, dizel makineleri ve elektronik donanım imalatıdır. Cayuga County Community College 1953'te Auburn'da kuruldu. New York valiliği (1839-43), senatörlük ve Başkan Lincoln ve Johnson dönemlerinde dışişleri bakanlığı yapan William H. Seward'ın mezarı, Auburn'daki Fort Hill'dedir. 1816-17'de oturduğu ev de bugün müze olarak kullanılmaktadır. Notları, kitapları ve topladığı Yerli rölikleri, Cayuga Tarih ve Sanat Müzesi'nde saklanmaktadır. Kendisi de eski bir köle olan, Köleliğin Kaldırılması Akımı'nın(*) tanınmış adlarından Harriet Tubman de 1913'te burada ölmüş ve kaldığı ev olduğu gibi korunmuştur. Auburn 1815'te köy, 1848'de kent olarak tüzel kimlik kazandı. Nüfus (1990) 33.102.

Aubusson halısı, Orta Fransa'daki Creuse ilinin (*département*) Aubusson ve Felletin köylerinde elle dokunan, genellikle oldukça büyük boyutlu döşeme halısı. Sarayda kullanılmak üzere Savonnerie'de yapılan üretimden yararlanamayan soylular için ilk kez 1743'te kalın havlı halılar dokuyacak imalathaneler kuruldu. Ama bunlarda da saray için halı yapılıyordu. Aubusson'da halı üretilmeye başlanmasından kısa bir süre sonra, bu yörede daha önce de uygulanan havsız dokuma tekniği o kadar yaygınlaştı ki, "Aubusson" sözcüğü düz dokunmuş Fransız halısıyla eşanlamlı oldu. Oysa aynı yörede, birçok yerde havlı halı dokunuyordu.

"Pagoda", 18. yy'da Jean Pillement'in tasarımıyla Aubusson'da dokunmuş Çin üslubunda bir duvar halısı, Mobilier National, Paris
Mobilier National, Paris; Alto Photo

Eski Aubusson halılarının çoğunda küçük değişikliklerle Doğu desenleri kullanılmıştı, Uşak'ta yapılan madalyonlu halıları(*) andırıyordu. Ama bir süre sonra beğeniler değişti, Savonnerie'dekilere benzeyen, Rönesans üslubunda çiçekli ve geometrik desenler kullanılmaya başladı. Aubusson halıları, 20. yüzyılın yenilikçi resim anlayışları ortaya çıkıncaya değin sarayın ve cumhuriyetçi çevrelerin beğenilerini yansıtmayı sürdürdü.

Aubusson, Pierre d' (d. 1423, Monteil-au-Vicomte, Fransa - ö. 3 Temmuz 1503, Rodos), St. Jean tarikatının, Rodos Adasını Osmanlılara karşı savunmasıyla ünlü başkanı.

Soylu bir Fransız ailesinden gelen Aubusson, y. 1453'te St. Jean tarikatına girdi. Merkezi Rodos'ta bulunan St. Jean Şövalyeleri, Osmanlıların Ege'de yayılmasını önlemek amacıyla adayı elde tutuyorlardı. 1476'da tarikat başkanı olan Aubusson, 1480'de Osmanlı padişahı II. Mehmed'in (Fatih) donanmasına karşı Rodos'u başarıyla savunarak Avrupa'da büyük ün kazandı.

Aubusson, bir oymabaskıdan ayrıntı
Bibliothèque Nationale, Paris

II. Mehmed'den sonra 1481'de tahta çıkan II. Bayezid'in kardeşi Cem Sultan(*) 1482'de Rodos'a sığındığında, Aubusson, önce Cem'e adada güvenliğinin sağlanacağı sözünü verdi. Ama Bayezid'den aldığı rüşvet karşılığında onu zindana attırdı. Cem Sultan'ı altı yıl çeşitli Avrupa kentlerinde dolaştırdıktan sonra, Osmanlı padişahının kardeşi gibi paha biçilmez bir siyasal silahı ele geçirmek için Macar ve Napoli krallarıyla yarışan Papa VIII. Innocentius'a teslim etti. Buna karşılık Innocentius da Aubusson'u 1489'da kardinal yaptı ve tarikatla ilgili bütün görevlerin dağıtımında papalığın onayı gerekmeksizin onu yetkili kıldı. Kardinal olarak Aubusson, St. Jean tarikatında reforma girişti, tarikatın Rodos'taki gücünü pekiştirdi. Bütün yetişkin Yahudileri adadan çıkardı; çocuklarını zorla vaftiz ederek Rodos'ta Yahudiliği ortadan kaldırdı.

Ölümünden iki yıl önce, Osmanlılara karşı büyük bir uluslararası Haçlı Seferi örgütlemeye çalıştıysa da başarılı olamadı.

Aucassin et Nicolette, 13. yüzyıl başlarına ait bir Fransız *chantefable*'ı (şiir ve düzyazı düzeninde sıralanan, şiir bölümü şarkı olarak okunup, düzyazı bölümü anlatılan öykü türü). Beaucaire kontunun oğlu olan "tanrının bütün iyi nitelikleri bahşettiği" Aucassin, sonradan Hıristiyanlığı kabul etmiş becerikli Müslüman tutsak Nicolette'e âşık olur. Hapse atılan âşıklar kaçarlar, yakalanırlar, başlarından birçok olay geçtikten sonra evlenmeyi başarırlar. Bu tema, Mag-

rip ve Bizans kaynaklarından geldiği sanılan *Florie et Blancheflor*(*) romansında da işlenmiştir.

Fransa'nın kuzeydoğu yöresinin lehçesiyle yazılmış olması, yapıtın bu yörede yaşamış bir *minstrel*'e ait olabileceğini göstermektedir. Şair, gençlere özgü aşk ateşini canlı bir biçimde betimlemekle birlikte, anlatıda aynı ustalığa erişememiştir. *Aucassin et Nicolette*'in tek yazması Fransa'da Ulusal Kitaplık'ta bulunmaktadır.

Aucella, Jura Dönemi (y. 190-136 milyon yıl önce) deniz kayaçlarında fosilleri bulunan çiftçenetli cinsi. Eşmerkezli damarlarla

Aucella, Jura Dönemi
British Museum (Natural History), Imitor

bezeli olan damla biçimindeki kabuğunun çenetlerinden birinin ucu genellikle öbürünün üstüne doğru kıvrıktır. Bu cinsin en tanıtıcı ve en çok fosilleşmiş türü *Aucella piochii*'dir.

Auch, Fransa'nın güneybatısında, Midi-Pyrénées planlama bölgesine (*région de programme*) bağlı Gers İlinin (*département*) merkezi, Gaskonya ve Armagnac'ın eski başkenti. Toulouse'un batısında, Gers Irmağının batı yakasındaki bir tepe üzerinde ve çevresinde kuruludur. Önce Keltiberlerin Ausci kabilesinin merkezi iken, Roma Galyası'nda Elimberris adıyla önem kazandı; yörede Hıristiyanlığın yerleşmesinden sonra Novempopulania'nın merkezi haline geldi. 732'de Müslüman akıncılardan korunmak amacıyla, ırmağın karşı yakasındaki bugünkü yerine taşındı. 10. yüzyılda Armagnac düklerinin yerleştiği Auch, 18. yüzyılda Gaskonya'nın başkenti oldu. Kentin yukarı ve aşağı kesimleri zaman içinde birleşti. Sainte-Marie gotik katedralinin (1489-1662) cephesi, Rönesans üslubundaki oyma koroyeri sıraları ve 17. yüzyıl yapısı orgu ünlüdür. Auch başpiskoposunun eski sarayı, valilik binası olarak düzenlenmiştir.

Armagnac Kulesi'ne çıkan merdivenler, Eski Auch, Fransa
APA POLIX

Auch'da matbaacılığın yanı sıra kiremit ve tütün üretimi yapılır; ama ekonominin ağırlığını ünlü yerel besinleri olan kümes hayvanları, kaz ciğeri, şarap ve Armagnac konyağı oluşturur. Nüfus (1982) 19.543.

Auckland, Yeni Zelanda'da, Kuzey Adasının kuzeybatısında yönetim bölgesi. Yaklaşık 42.400 km²'lik alan kaplayan bölgeye, Orta ve Güney Auckland toprakları ile Plenty Körfezi de girer. En önemlileri Kaipara ve Manukau olmak üzere birçok limanı vardır. Başlıca ırmakları Waihou, Waikato ve Waipo'dur.

19. yüzyıl başlarında Avrupalılar bölgeye geldiğinde, Auckland nüfusunun büyük bölümünü Maoriler oluşturuyordu. Avrupalıların yerleşmeleri, daha çok Hauraki Körfezi kıyılarında ve bugünkü Auckland kentinin bulunduğu yerdeydi. Sömürgeciler, Maorilere tarım teknikleri ve yeni ürünler öğrettiler. 1845-60 arasında Auckland'dan Avustralya'ya buğday, mısır ve patates ihraç ediliyordu. 1853'te Auckland ili kurulduğunda, bölgede yaklaşık 10 bin Avrupalı göçmen vardı. Auckland kenti çok geçmeden bütün hinterlandın yönetsel, askeri ve ticari merkezi oldu. Auckland ili, 1876'da feshedildi ve 1963'te Auckland Yönetim Bölgesi kuruldu.

Bölgede mandıracılık ve koyunculuk da önem taşımakla birlikte, toprakların büyük bölümü ekime ayrılmıştır. Bıçkıcılık, gıda işleme, çelik döküm ve bunlara bağlı yan etkinlikler, bölgenin imalat sanayisini oluşturur. Nüfus (1991) 953.058.

Auckland, Yeni Zelanda'nın ikinci büyük kenti ve en büyük limanı. Doğudaki Waitemata ile Manukau limanları arasında, Kuzey Adasının dar bir kıstağında yer alır. Vali William Hobson tarafından 1840'ta koloni hükümetinin merkezi olarak kuruldu. İngiltere'nin donanma birinci lordu, ardından da Hindistan genel valisi olan Auckland kontu George Eden'in adını aldı. 1851'de ilçe oldu. 1865'te Wellington başkent oluncaya değin hükümet merkezi olarak kaldı, 1871'de kent oldu. Yeni Zelanda yerlisi Maorilerin ve Güney Pasifik'teki öteki adalardan gelen Polinezyalıların en yoğun yerleşme yeridir.

Auckland, kara ve demiryolu taşımacılığının toplanma noktasıdır. Ayrıca kent alanı içindeki Mangere'de, Yeni Zelanda'nın en büyük uluslararası havaalanı bulunur. Auckland'ın en önemli limanı Waitemata, en çok 10 m kanal derinliği ve 180 km²'lik su alanıyla, adalar arası ve denizaşırı gemi taşımacılığına hizmet verir. Başlıca ihraç maddeleri, demir-çelik, süt ürünleri, et ve deridir. Buna karşılık petrol, demir-çelik ürünleri, şeker, buğday ve fosfat ithal edilir. Auckland bölgesindeki öteki sanayi dalları şunlardır: Makine ve madeni eşya, dokuma, giyim eşyası, deri, kereste ve bağlı yan ürünler; otomobil montajı, tekne yapımı; boya, cam, ayakkabı, plastik, kimyasal maddeler ve çimento; balıkçılık, bıracılık, şeker ve besin maddeleri. 32 km güneydeki Glenbrook'da, 1969'da büyük bir demir-çelik fabrikası kurulmuştur. Auckland Liman Köprüsü (1959), kenti, hızla büyüyen bir yerleşme bölgesi olan Kuzey Sahiline ve Yeni Zelanda'nın en büyük deniz üssü ile tersanesinin bulunduğu Devonport'a bağlar. Maui Ovasından Auckland'a gelen bir doğal gaz boru hattı 1977'de tamamlanmıştır.

Kentsel alandaki önemli kuruluşlar şunlardır: Savaş Anısal Müzesi, Ulaşım ve Teknoloji Müzesi, Auckland Kent Sanat Galerisi,

Auckland Kent Meydanı'nda yer alan belediye binası, Yeni Zelanda
Robin Smith-Photographic Library of Australia

Halk Kütüphanesi, Auckland Üniversitesi (1957; 1882-1957 arasında Yeni Zelanda Üniversitesi'ne bağlı bölümlerden biriydi), belediye binası ve üç öğretmen okulu. Ayrıca yörede çok sayıda sönmüş yanardağ, yüzme ve sörf kumsalları, golf sahaları, spor alanları, parklar ve yeşil alanlar bulunur. Nüfus (1990 tah.) kent, 309.400; (1987 tah.) kentsel alan, 829.200.

Auckland (Kontu), George Eden, 2. AUCKLAND BARONU (1814-39) olarak da bilinir (d. 25 Ağustos 1784, Eden Çiftliği, Beckenham yakınları, Kent - ö. 1 Ocak 1849, Grange, Alresford yakınları, Hampshire, İngiltere), 1836-42 arasında Hindistan genel valisi. İngilizlerin Afganistan'da uğradığı başarısızlıklardan sorumlu tutularak 1842'de geri çağrılmıştır.

1814'te babasının "baronluk" unvanını aldıktan sonra Whig Partisi üyeliği ve Ticaret Kurulu başkanlığı yaptı. Tory hükümetinin başbakanı ve arkadaşı Lord Melbourne tarafından 1835'te Hindistan genel valiliğine getirilmeden önce denizcilik bakanlığı görevinde bulundu. Ertesi yıl şubat ayında, Afganistan'daki yandaşlarının aracılığıyla doğuya doğru yayılmakta olan Rusya ile Hindistan arasındaki tampon devletlerin dostluğunu kazanma göreviyle Kalküta'ya gitti. Orta Asya'da İngiliz ticaretini ve nüfuzunu artırmak amacıyla, Afgan hükümdarı Dost Muhammed ile ticari bir antlaşma sağlamaya çalıştı. Bu çabaları Rusların ve İranlıların engellemesiyle karşılaşınca, Dost Muhammed'in yerine rakibi Şah Şüca'yı geçirdi. Şah Şüca, yönetimi boyunca İngiliz desteğine bağımlı kaldı.

Auckland, antlaşmaları hiç önemsemeden ve gözdağı yöntemini kullanarak Afganistan'daki nüfuzunu sağlamlaştırdı. Şüca, 1839'da Kâbil ve Kandehar'a egemen oldu. Auckland'a 1839'da "kont" unvanı verildi; onun Afganistan yönetimindeki ağırlığı artarken, Şüca'nınki azalıyordu. Kamu yönetiminde giriştiği reformlar ve devlet hazinesindeki sıkıntıyı azaltmak amacıyla Afgan kabilelerinin ödeneklerini kesmesi, giderek İngiliz kuvvetlerine karşı saldırıya dönüşen

yerel hoşnutsuzluklara yol açtı. İngilizlerin 1841 kışında Kâbil'den çekilişi sırasında 5 bin asker öldü ya da tutsak edildi. Durumun bu kadar kötüleşmesi üzerine 1842'de geri çağrılan Auckland, hükümetin ve halkın suçlamalarını sükûnetle kabul etti. Kalkûta'daki yeni vali, Şüca'nın yerine tekrar Dost Muhammed'i başa geçirerek Afganistan'da geçici bir denge sağladı.

Genel vali sıfatıyla başarılı bir yönetici olan Auckland, sulama tesislerini yaygınlaştırarak kıtlık sorununa çözüm getirdi; eğitimin anadilde yapılması için mücadele etti; Hindistan'ın gelişmesi için en pratik yol olduğuna inandığı mesleki eğitimi yaygınlaştırdı. 1846'da yeniden denizcilik bakanlığına getirildi.

Auckland Adaları, Büyük Okyanusun güneyinde, Yeni Zelanda'ya bağlı ada grubu. Güney Adasının 467 km güneyinde yer alır. Volkanik altı ada ile çok sayıda adacıktan oluşan grubun toplam yüzölçümü 606 km²'dir. Serin, rutubetli ve rüzgârlı bir iklimi vardır. Topraklarının çoğu verimsizdir. Alçak kesimleri bodur ağaçlarla kaplıdır. Adalarda yaşayan hayvanlar arasında, çeşitli kuş türleri, yabanı sığır, ayıbalığı, denizaslanı ve denizfili sayılabilir. Grubun en büyük adası olan Auckland (298 km²) denizden yaklaşık 600 m yüksekliktedir. Carnley Harbour ile Port Ross'un bulunduğu doğu kıyıları sarptır.

Balina avcısı Abraham Bristow'un 1806'da keşfettiği adalara, sonradan, Hindistan genel valisi Auckland kontunun adı verildi. Balina avcıları için kurulan istasyon, 1852'de kaldırıldı. 1890'larda adalara sığır ve koyun getirildi, ama bu girişim çok başarılı olamadı. Auckland Adalarında, özellikle yelkovankuşları ve penguenlerden oluşan geniş kuş sürüleri yaşar. Yeni Zelanda kraliyet toprakları sorumlusunun yönetimindeki adalarda yerleşme yoktur.

Aude, Fransa'nın güneyinde, Languedoc-Roussillion planlama bölgesinde (*région de programme*) il (*département*). 1790'da Languedoc'a bağlı olarak kurulan ilin yüzölçümü 6.232 km²'dir. Akdeniz kıyısındaki Lion Körfezinden, doğuya doğru, 3.400 m yüksekliğe ulaşan Pireneler ile 1.800 m yüksekliktekı Massif Central arasında yer alan Carcassonne Geçidinin iç bölümlerine kadar uzanır. İl topraklarının büyük bölümü, Aude Irmağının akaçlama havzası içindedir; ama batı yönünde Garonne Havzasına kadar yayılır. Atlas Okyanusunu Akdeniz'e bağlayan Midi Kanalı (1685) bu bölgeden geçer. Narbonne kenti de Midi'nin bir yan kolu olan Robine Kanalı üzerindedir. Ama iki kanal da artık eskimiş ve neredeyse tümüyle kullanım dışı bırakılmıştır. Kıyıdaki kum tepelerinin hemen arkasında, en önemlileri Sigean ve Laucate olmak üzere, denize bağlı çok sayıda lagün vardır.

Carcassonne'daki 12. yy kalesinin caddeye bakan kule ve surları, Aude ili, Fransa
W. Suschitzky

Kışların ılık, yazların kuru ve sıcak geçtiği Aude Ovasında büyük miktarlarda ucuz şarap üretilir. Bölge, yeraltı kaynakları bakımından zengin değildir. Malvési'de bir miktar kükürt, deniz kıyısındaki Leucate'da ise demir çıkarılır. Güneybatıdaki dağ eteklerinde kurulu olan Quillan'da plastik sanayisi gelişmiştir. İl merkezi Carcassonne onarılmış surları ve yapıları ile bir müze kent durumundadır. Narbonne ve Limoux gibi Carcassonne da bir ilçe (*arrondissement*) merkezidir. Aude ili, Hérault ilindeki Montpellier'de bulunan yüksek bölge temyiz mahkemesi ile eğitim dairesine (*académie*) bağlıdır. Nüfus (1990) 298.898.

Auden, W(ystan) H(ugh) (d. 21 Şubat 1907, York, Yorkshire, İngiltere - ö. 29 Eylül 1973, Viyana), şair ve edebiyatçı. 1930'larda Büyük Bunalım sırasında solun kahramanı olarak erken yaşta ünlenmiş, bu

Auden, 1965
Horst Tappe

dönemde Christopher Isherwood'la birlikte manzum oyunlar yazmış, 1939'da ABD yurttaşı olmuştur.

Yaşamı. Auden bir yaşındayken ailesi Birmingham'a taşındı. Babası önce üniversitede sağlık görevlisi, sonra da profesör olmuş, çok çeşitli bilimsel ilgi alanları olan seçkin bir doktordu. Annesi de bir zamanlar hemşirelik yaptığından Auden'ın yetiştiği evde edebiyattan çok bilim havası esiyordu. Aynı zamanda inançlı birer Anglokatolik olan anne ve babasının etkisiyle Auden'ın dinle ilgili ilk anıları "heyecan verici büyülü törenler"le ilgiliydi. Aile adı, İzlanda sagalarında *Audun* olarak geçen sözcükten gelmekteydi. Küçük Auden babasından bir İzlanda tutkunluğu da devraldı.

Auden, orta ve yüksek sınıf çocuklarının alışılagelmiş eğitimini gördü. Sekiz yaşında Surrey'de St. Edmund hazırlık okuluna, 13'ünde Holt'ta (Norfolk) Gresham özel okuluna gitti. Kafasında maden mühendisi olma düşüncesi yatıyor ve daha çok bilime ilgi duyuyordu. On beş yaşına geldiğinde şiire olan yeteneğinin farkına vardı ve ilk şiiri iki yıl sonra *Public School Verse* adlı okul dergisinde yayımlandı. Auden 1925'te Oxford'a girdi. Burada şair ve bilge kişiliği büyük bir hayranlık uyandırdı. C. Day Lewis, Louis MacNiece ve 1928'de Auden'ın ilk şiir kitabının el baskısını yapan Stephen Spender gibi edebiyatçılar üzerinde derin bir etki bıraktı. Sonradan bu kişiler Auden kuşağı şairleri olarak onunla birlikte anıldılar. Ama devrimci siyasete yönelen "Auden Grubu" için kullanılan bu ad, aslında daha çok gazetecilerin yakıştırmasıydı. Auden 1928'de Oxford'dan mezun oldu; ailesinin armağan olarak düzenlediği bir yıllık yurtdışı tatilini, kendisinden bir önceki kuşağı büyüleyen Paris yerine Berlin'de geçirmeyi istedi. Alman diline büyük bir tutkuyla bağlandı ve başta Bertolt Brecht'inkiler olmak üzere Alman şiirinin, kabare şarkılarının ve oyunlarının etkisi altında kaldı. Dönüşünde beş yıl süreyle İskoçya ve İngiltere'de öğretmenlik etti.

Auden, *Collected Shorter Poems*'de (Toplu Kısa Şiirler) yazarlık yaşamını dört döneme ayırır. İlk dönem, öğrenci olduğu 1927'den başlar, 1932'de yayımlanan *The Orators* (Hatipler) yapıtına değin sürer. Bir "hece bilmecesi"ni andıran ve *Poems* ile (Şiirler) birlikte 1930'da Auden'a ün sağlayan *Paid on Both Sides*, İzlanda sagalarından, eski İngiliz şiirinden, Marx'tan, Freud ve başka psikologlardan alınma öğelerle Auden'ın bütün yapıtlarında görülen öğrenci mizahının birbirinden biraz kopuk, ama büyüleyici birleşimini çok iyi yansıtır. Düzensiz ve çoğu kez güç anlaşılır bu şiirlerin biri fanteziye, masala ve bilinçaltına dönük (öznel), öbürü ise toplumun hastalıklarına ve toplumu oluşturan bireylerin psikolojik ve ahlaksal bozukluklarına tanı koymaya dönük (nesnel) birbirine karşıt iki yönü vardır. Bu şiirler toplumsal ve siyasal dokundurmalar olarak ilgi çekerse de, psikolojik yanları daha önde gelir. Şiiri, psikanalize benzer bir tür tedavi olarak görme anlayışı, Auden'ın düşüncesinde önemli bir yer tutar.

1933-38 arasındaki ikinci dönem, Auden'ın solun kahramanı olduğu yıllardır. Auden, bu dönemde kapitalist toplumun kötü yanlarını irdelemeyi sürdürürken, aynı zamanda totalitarizmin yükselişi konusunda da uyarılarda bulundu. *Look, Stranger!* (1936; Dinle, Yabancı!) adlı kitabındaki şiirleri doku olarak daha açıklaşmış, geniş bir okur kesiminin anlayabileceği bir hale gelmişti. Londra'da ticari bir amaç gütmeden deneysel oyunlar sahneleyen Group Theatre(*) için müzikal bir propaganda oyunu olan *The Dance of Death*'i de (Ölüm Dansı) bu dönemde yazdı. Bunu, hazırlık okulundan beri arkadaşı olan Christopher Isherwood'la birlikte yazdığı *The Dog Beneath the Skin* (Derinin Altındaki Köpek), *The Ascent of F6* (F6'nın Yükselişi) ve *On the Frontier* (Sınırda) adlı üç oyun izledi. Auden sonra, aralarında bu türün klasiği sayılan *Night Mail*'in de (1936; Gece Postası) yer aldığı çeşitli belgesel filmlerin metinlerini hazırladı. Bir dizi makale ve kitap eleştirisinden başka, MacNiece'le birlikte yaptığı ve *Letters from Iceland* (İzlanda Mektupları) adlı yapıtında yer alan İzlanda gezisini, Isherwood'la birlikte yaptığı ve *Journey to a War* (Bir Savaşa Yolculuk) adlı kitabının temelini oluşturan Çin gezisini konu edinenler başta olmak üzere birçok röportaj yayımladı. 1937'de İspanya'ya yaptığı kısa geziyi *Spain* (1937; İspanya) adlı şiir kitabı izledi. Ama daha sonraki anılarından anlaşıldığına göre, bu gezi onun sol karşısında düş kırıklığı duymasının ve Hıristiyanlığa dönüşünün başlangıcı olmuştu. 1936'da Alman romancı Thomas Mann'ın kızı Erica'yla (ona İngiliz pasaportu sağlamak için) evlendi. Isherwood ile yaptığı Çin gezisinde hem giderken, hem de dönerken Amerika'dan geçti. Dönüş yolculuğunda orada yerleşmeye karar veren iki arkadaş, Ocak 1939'da bu isteklerini gerçekleştirdiler.

1939-46 arasındaki üçüncü döneminde ABD yurttaşlığına geçen Auden'ın dinsel ve düşünsel bakış açısı bu arada köklü değişiklikler geçirdi. Bu dönemde yayımladığı *Another Time* (1940; Başka Bir Zaman) bazı şarkılarını ve konulu şiirlerinin en iyilerini içerir. *The Double Man* ise (1941; İki Kişilikli Adam) Auden'ın Hıristiyanlığa bağlanmanın eşiğine geldiği sırada, içinde bulunduğu durumu yansıtır; kitabın İngiltere basımında, bu basıma adını veren "New Year Letter" (Yeni Yıl Mektubu) şiiri de yer alır. Auden'ın 1940'tan sonraki bütün yapıtlarının temelindeki inanç ve yönelişler üç uzun şiirinde belirginleşir. Bunlardan bir Noel oratoryosu olan *For the Time Being*'de (1944; Şimdilik) dinsel, Shakespeare'in *Tempest*'i (*Fırtına*) üzerine yarı dramatik bir "yorum" niteliğindeki *Sea and the Mirror*'da (Deniz ve Ayna) estetik, ona 1948 Pulitzer Ödülü'nü kazandıran *The Age of Anxiety*'de (1947; Kaygı Çağı) toplumsal-psikolojik tutumu öne çıkar. Auden bu tarihten sonra başka uzun şiir yazmamıştır.

Auden'ın her yıl nisanda New York'tan ayrılıp ekime değin Avrupa'da oturma düzeninin başladığı 1948 yılı, onun dördüncü döneminin başlangıcı olarak kabul edilir. 1948-57 arasında yazları İtalya'da Ischia Adasında oturdu. 1950'de Avusturya'da Kirchstetten'de bir çiftlik evi satın alarak yazlarını orada geçirmeye başladı. Bu dönemde yazdığı *The Shield of Achilles* (1955; Akhilleus'un Kalkanı), *Homage to Clio* (1960; Clio'ya Saygı), *About the House* (1965; Ev Üzerine) ve *City Without Walls* (1969; Duvarları Olmayan Kent) dış kalıplara göre (ayin saatleri, manzara türleri, bir evin odaları gibi) düzenlenmiş zincirleme şiirler biçimindeydi. Yirmi yıldan fazla birlikte yaşadığı yakın dostu ABD'li şair Chester Kallman ile el ele verip, opera librettolarına yeni bir canlılık kazandırdılar. İkisi birlikte Igor Stravinsky için *The Rake's Progress* (1951; Ahlaksızın İlerlemesi), Hans Werner Hanze için *Elegy for Young Lovers* (1961; Genç Aşıklara Ağıt) ve *The Bassarids* (1966), Nicolai Nabokof için *Love's Labour's Lost* (Aşkın Boşa Giden Emeği) gibi librettolar yazdılar. Ayrıca *An Elizabethan Song Book*'u (Bir Elizabeth Dönemi Şarkı Kitabı) yayıma hazırladılar. Auden 1962'de *The Dyer's Hand* (Boyacının Eli) adlı bir eleştiri kitabı ve 1970'te *A Certain World* (Belirli Bir Dünya) adında sıradan bir kitap yayımladı. Zamanının çoğunu başta *The Collected Poems of St. John Perse* (St. John Perse'in Toplu Şiirleri) olmak üzere, çeviri ve yayıma hazırlama işleriyle geçirmeye başladı. 1972'de kışlık evini New York'tan, onur üyesi olduğu Christ Church College'ın bulunduğu Oxford'a taşıdı. Bu son döneminde kendisine Bollingen Şiir Ödülü (1953), Ulusal Kitap Ödülü (1956) ve Oxford şiir profesörlüğü gibi sayısız ödül ve unvanlar verildi.

Değerlendirme. Auden, 1930'ların başı gibi çok erken bir dönemde, daha önce şiirin doruğunda görülen T. S. Eliot ve William Butler Yeats'e göre toplumsal ve siyasal gerçeklere daha çok bağlı şiirler yazdığı gerekçesiyle, kimilerince zamanın İngilizce yazan en büyük şairi olarak alkışlandı. Ama 1939'da Yeats öldüğünde üstünlük hakkının tek başına Eliot'a geçmesi gibi, 1965'te ölen Eliot'ın tartışmasız ardılının Auden olduğunu söylemek daha inandırıcı bir tutum sayılır.

Auden, Eliot'a yalnızca Atlas Okyanusunun öteki yakasına yerleşme bakımından değil (Eliot ABD'den göç edip İngiliz yurttaşı olmuştu), uzun ve çekişmeli yazarlık yaşamı boyunca şairliğin yanı sıra bir edebiyat adamı olması ve eleştirmen yönüyle de benzer. Çağını yorumlamaya, toplumun hastalıklarını saptamaya ve halkı ilgilendiren düşün ve ahlak sorunlarıyla uğraşmaya çalışmıştır. Ama düş ile fantezinin iç dünyasını anlatma gereksinimi onda aynı ölçüde öne çıkar. Bu yüzden şiirleri bazı zaman çok şaşırtıcıdır. Özellikle de ilk şiirleri tek tek ele alındığında zor anlaşılır. Ama bir bütün olarak bakıldıklarında, simgesel görüntüleri, efsanevi kişi ve durumlarıyla anlamlı bir şiir evreni oluştururlar. Auden son yıllarında şiir dünyasına yeni bir düzen vermiş, yapıtlarının daha kolay anlaşılmasını sağlamış, şiirlerini gözden geçirip tarihsel bir sırayla iki ciltte toplamıştır: *Collected Shorter Poems 1927-57* (1967; Toplu Kısa Şiirler 1927-57) ve *Collected Longer Poems* (1969; Toplu Uzun Şiirler).

Audiberti, Jacques (d. 25 Mart 1899, Antibes - ö. 10 Temmuz 1965, Paris), Fransız şair, romancı ve oyun yazarı. Dil ve ölçüdeki aşırılıkları simgeciliğin ve gerçeküstücülüğün etkisini taşır.

Önceleri Antibes sulh mahkemelerinde kâtiplik yapan Audiberti, 1925'te Paris'e taşınarak *Le Journal* ve *Le Petit Parisien* gazetelerinde yazmaya başladı. Daha sonra, iyi ile kötü arasındaki çatışma temasını işleyen 20'den çok oyun yazdı.

Oyunlarında çoğunlukla doğaüstü konuları işler. Dili coşkulu, güçlü ve retorik yüklüdür. *Quoat-Quoat* (1946) oyununda, Meksika'ya giden bir Fransız gemisindeki genç yolcu, benliğini yitirmektense ölümü yeğler. 18. yüzyıl masal ortamında geçen *Le Mal court* (1947; *Kötülük Kol Geziyor*, 1965), deneyimsiz bir genç kızın kötülükle ilk karşılaşmasında mahvolmak yerine kötülüğü seçmesini konu alır. *La Hobereaute* (1956; Şahin) ise dine yönelik bir saldırıdır. Audiberti'nin şiirlerini topladığı yapıtlar, *Race des hommes* (1937; İnsan Soyu) ve *Des tonnes de semence*'dir (1941; Tonlarca Tohum). Romanları arasında ise *Abraxas* (1938), *Carnage* (1942) ve *Monorail* (1964) sayılabilir.

audiencia, ortaçağ sonlarındaki İspanya krallıklarında, kraliyet yasalarını uygulamakla görevli mahkeme; Amerika'daki İspanyol sömürgelerinde en önemli yönetim organlarından biri. İspanya'da, olağan *audiencia*'larda hukuk davalarına bakan yargıçlar *oidores*, ceza davalarına bakan yargıçlar *alcaldes de crimen*, *audiencia* başkanları da *gobernador* ya da *regente* olarak adlandırılırdı. II. Felipe döneminde (1556-98), ölüm ve belirli bir miktarı aşan para cezaları dışında *audiencia* kararlarına itiraz yolu kapatıldı. Bu tür kararlarla ilgili temyiz başvuruları, *chancilleria* adı verilen yüksek mahkemeye yapılırdı.

16. yüzyıl süresince Amerika'daki İspanyol sömürgelerinin çeşitli yönetim bölgelerinde *audiencia*'lar kuruldu. Bunlar, yöneticilerle ilgili şikâyetleri dinlemek ve suistimalleri önlemek üzere uygun önlemleri almak yetkisini taşıyordu. Kralın, Yerlilerin haklarını korumakla da görevlendirdiği *audiencia*'lar, haftanın iki günü Yerlilerin şikâyetlerini dinlerdi. Gene de asıl görevleri, hukuk ve ceza davalarına bakmaktı. Büyük davalarda *audiencia* kararlarına Madrid'deki Yerliler Konseyi nezdinde itiraz edilebilirdi. *Audiencia*'lara vali ya da askeri yönetici başkanlık ederdi; ama hukuk eğitimi görmemişlerse, bu yetkililerin, yargı kararlarında söz hakkı olmazdı. Küçük *audiencia*'lar, üç ya da beş üye (*oidores*) ile bir başkandan oluşurdu. 1527'de dört üyeyle kurulan Mexico *audiencia*'sının yargıç sayısı, 18. yüzyılda 10'a yükselmişti.

Yeni Dünya'nın ilk *audiencia*'sı 1511'de Santo Domingo'da kuruldu; yetki alanı tüm Antiller'i kapsıyordu. Mexico *audiencia*'sının yetki alanı içinde, bugünkü Meksika Cumhuriyeti'nin ve Meksika Körfezi kıyılarının büyük bölümü ile Florida yer alıyordu. 1542'de Lima, 1543'te Guatemala *audiencia*'ları kuruldu; 1550'lerde bunlara üç yenisi eklendi. Sömürge döneminin sonlarında, dört genel valiliğin sınırları içinde toplam 13 *audiencia* vardı. *Ayrıca bak.* Hint Adaları Yasaları; residencia.

audio-visuel eğitim *bak.* görsel-işitsel eğitim

Audley, Thomas, Baron Audley (Walden) (d. 1488 - ö. 30 Nisan 1544, Earls Colne, Essex, İngiltere), 1533-44 arasında Lordlar Kamarası başkanı. Kral VIII. Henry'nin, papalıkla bağlarını koparırarak İngiliz Kilisesi'nin başına geçmesine yardımcı olmuştur. Tarihçiler, Audley'i bü-

Audley, Hans Holbein'in tablosundan P.W. Tomkins'in yaptığı bir oymabasıdan ayrıntı, y. 1792
British Museum; J.R. Freeman & Co. Ltd

tünüyle kralın isteklerine bağımlı ilkesiz bir siyaset adamı olarak değerlendirmişlerdir.

Hukuk eğitimi gören Audley, devlet görevlerinde yükselerek 1529'da Avam Kamarası başkanı oldu. Kral Henry'nin papalık aleyhtarı politikalarına parlamentonun desteğini sağladığı için, Henry tarafından 1532'de mühürdarlığa, 1533'te de Lordlar Kamarası başkanlığına getirildi. Lordlar Kamarası başkanı sıfatıyla başyargıçlık görevini de üstlendiği için, Piskopos John Fisher ile Sir Thomas More'un yargılandığı mahkemelere de başkanlık etti ve ikisi hakkında da, papalığın üstünlüğüne karşı çıkmayı reddettikleri gerekçesiyle idam kararı verdi. İngiltere'de parlamentodan geçen yasaların üstünlüğünü yerleştirmek amacıyla Thomas Cromwell ile işbirliği yapmasına karşın, 1540'ta Cromwell'in, 1542'de ise Henry'nin beşinci karısı Catherine Howard'ın idam cezasına çarptırılarak mülklerine el konulmasında başlıca rolü oynadı. 1538'de "Walden baronu" unvanını aldı, dört yıl sonra Cambridge'te Magdalene College'ı kurdu.

Audubon, John James (d. 26 Nisan 1785, Les Cayes, Haiti - ö. 27 Ocak 1851, New York kenti), 19. yüzyılın başlarında, bilinen bütün Kuzey Amerika kuş türlerini resimleyen doğabilimci ve ressam.

Bir Fransız deniz subayı ve çiftlik yöneticisinin evlilik dışı oğlu olan Audubon, Fransa'da geçen çocukluğu boyunca kuş resimleri yapmaya ilgi duydu. On sekiz yaşındayken bir iş kurması için ABD'ye gönderildi. Başarısızlıkla sonuçlanan birçok iş girişiminden sonra, 1820'de artık tüm ilgisini kuş resimleri çizmeye yöneltmişti. Geçimini

sağlamak için portreler yapıp resim dersleri verirken, karısı mürebbiyelik yaptı.

1826'da resimleri yayımlanabilecek bir sayıya ulaşmıştı. Kendisine koruyucu ve yayımcı aramak amacıyla Avrupa'ya gitti. Londralı oymabaskı ustası Robert Havell, Audubon'un resimlerini *The Birds of America* (Amerika'nın Kuşları) adıyla yayımlamayı üstlendi. Elle boyanmış 435 levhayı içeren bu kitap, 1827-38 arasında 4 cilt olarak basıldı. Bu kitaba eşlik eden metinlerin toplandığı *Ornithological Biography* (Kuş Bilgisine Ait Yaşamöyküsel Notlar) ve dizin işlevi gören *A Synopsis of the Birds of*

Audubon, oğulları John ve Victor'ın portre çalışmasından ayrıntı, 1840 sonları; Amerika Doğa Tarihi Müzesi, New York
American Museum of Natural History, New York

North America (Kuzey Amerika Kuşlarının Kısa Öyküsü) adlı kitapların yazılmasına William MacGillivray yardımcı oldu. Birinci kitap 1831-39 arasında 5 cilt, ikincisi ise 1839'da tek cilt olarak basıldı. Audubon'un yaşamı 1839'a değin Avrupa ve ABD arasında malzeme toplayarak, resimlerini tamamlayarak ve abone kaydetme yoluyla yayınlarına maddi destek sağlayarak geçti. 1839'da New York kentine yerleşen sanatçı

"Turna". Audubon'un *The Birds of America* (1827-38) için yaptığı kâğıt üstüne suluboya resim; New York Tarih Derneği, New York kenti
New York Historical Society, New York kenti

Birds of America'nın daha küçük boyutlardaki bir yeniden basımını (1840-44, 7 cilt) ve *Viviparous Quadrupeds of North America* (1845-48, 3 cilt, 150 levha; Kuzey Amerika'nın Dört Ayaklı Vivipar Hayvanları) adlı yeni çalışması ile oğulları ve doğabilimci John Bachman'ın yardımlarıyla bu kitaba eşlik eden metni (1846-53, 3 cilt) hazırladı.

Auenbrugger von Auenbrugg, Leopold (d. 19 Kasım 1722, Graz - ö. 17 Mayıs 1809, Viyana, Avusturya), hastalıkların tanısında perküsyon tekniğini (vücut yüzeyinin bir bölümüne parmakla kısa ve hızlı vuruşlar yaparak, çıkan sese göre tanıya varma sanatı) ilk kez uygulayan hekim. Yedi yıl süren araştırmalardan sonra 1761'de bu yöntemi *Inventum Novum*'da açıkladı. Per-

Auenbrugger von Auenbrugg, kimliği bilinmeyen bir sanatçının yaptığı portre
Bild-Archiv Österreichische Nationalbibliothek, Viyana

küsyon yönteminin bütün dünyada benimsenmesi ise, Napoléon'un doktoru Jean-Nicolas Corvisart des Marets'nin bu yayından yaptığı Fransızca çevirinin 1808'de yayımlanmasından sonra olmuştur. Perküsyon bugün de hastalıkların tanısında yararlanılan temel yöntemlerden biridir.

Auer, Karl *bak*. Welsbach (Baronu), Karl Auer

Auer, Leopold (d. 7 Haziran 1845, Veszprém, Macaristan - ö. 15 Temmuz 1930, Loschwitz, Dresden yakınları, Almanya), özellikle öğretmenliği ile ün kazanmış kemancı. Öğrencileri arasında Mischa Elman, Jascha Heifetz, Efrem Zimbalist ve Nathan Milstein gibi çok tanınmış yorumcular da vardır.

Ünlü virtüöz Joseph Joachim'den ders aldı. 1868'de Petersburg Konservatuvarı'nda ders vermeye başladı, 1883'te Rus uyruğuna geçti. Petersburg'da yaşadığı yıllarda, Londra ve Dresden'de de dersler verdi. 1918'de New York'a yerleşti. *Keman Konçertosu*'nu Auer'e ithaf eden Çaykovski, onun bu yapıtı "icra edilemez" bulması üzerine düş kırıklığına uğrayarak ithafından vazgeçti. Ama bu konçerto, daha sonra görüşünü değiştiren Auer'in geniş kapsamlı repertuvarında önde gelen bir yer kazandı. *Violin Playing as I Teach It* (1921; Öğrettiğim Biçimi ile Keman Çalmak), *My Long Life in Music* (1923; Uzun Müzik Yaşamım) ve *Violin Master Works and Their Interpretation* (1925; Keman Başyapıtları ve Yorumları) Auer'ın başlıca yapıtlarıdır.

Auerbach, Berthold (d. 28 Şubat 1812, Horb yakınlarında Nordstetten, Württemberg - ö. 8 Şubat 1882, Cannes, Fransa), özellikle köy yaşamını konu alan öyküleriyle tanınan Alman romancı.

Haham olmak üzereyken, Felemenkli filozof Benedict de Spinoza'nın yapıtlarından etkilenerek katı Yahudilik öğretisinden uzaklaşıp edebiyata yöneldi. Spinoza'nın

Berthold Auerbach, oymabaskı
Bavaria Verlag

yaşamı, ilk romanının temelini oluşturdu (1837). Bunu 1841'de Spinoza'nın yapıtlarının bir çevirisi izledi. 1843'te *Schwarzwälder Dorfgeschichten*'i (Kara Orman Köy Öyküleri) yayımlamaya başladı. Daha sonra *Barfüssele* (1856; Yalınayakçık) ve *Edelweiss* (1861) gibi aynı türden romanları yayımlandı. Bu kitaplar geniş bir okuyucu kitlesi buldu ve daha sonra pek çok kişi tarafından taklitleri yazıldı. Kırsal yaşamı gerçekçilikten uzak bir bakışla anlatan bu yapıtlara gösterilen ilgi bir ölçüde Auerbach'ın felsefi düşüncelerine ve romantizmine bağlanabilir.

Auerbach, Erich (d. 9 Kasım 1892, Berlin - ö. 13 Ekim 1957, Wallingford, Connecticut, ABD), Roman dilleri ve edebiyatı üzerine çalışmalarıyla tanınmış araştırmacı ve eğitimci.

1921'de Greifswald Üniversitesi'nde dilbilim alanında doktora yaptıktan sonra Prusya Devlet Kitaplığı'nda kütüphanecilik görevinde bulundu. 1927-35 arasında Marburg Üniversitesi Roman Dilleri Bölümü'nde ders verdi. Nazilerin iktidarı sırasında üniversiteden ayrılmak zorunda kaldı. 1936'da Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Romanoloji Bölümü'nde ders vermeye başladı. Leo Spitzer'in kurduğu Batı filolojisi programlarını geliştirdi. İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu müdürlüğü yaptığı sırada, Almanya'dan ayrılan dilbilimci ve Türkologlara İstanbul Üniversitesi'nde ders verme olanağı sağladı. *Garp Filolojileri Dergisi*'nin yayımlanmasına önayak oldu. *Romanoloji Semineri Dergisi*, *Felsefe Arkivi* ve *Garp Filolojileri Dergisi*'nde yayımlanan çeşitli makaleleri dışında *XIX. Asırda Avrupa'da Realizm* (1942), *Roman Filolojisine Giriş* (1944) ve *Montesquieu ve Hürriyet Fikri* (1945) adlı yapıtları Türkçeye çevrildi. 1947'de ABD'ye gitti. Bir süre Pennsylvania Üniversitesi'nde ders verdi. 1949-50 arasında Princeton Üniversitesi'nde Yüksek Araştırma Enstitüsü üyeliği yaptı. Daha sonra Yale Üniversitesi'ne geçti.

En ünlü yapıtı olan ve 1942-45 arasında İstanbul'da tamamlanan *Mimesis: Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur* (1946; Mimesis: Batı Edebiyatında Gerçekliğin Yansıtılışı), Batı edebiyatındaki gelişmeyi, her dönemde gösterdiği tarihsel özellikler açısından inceler.

Aufbau ilkesi *bak*. yerleşme ilkesi

Aufwuchs *bak*. perifiton

Auger, Pierre Victor (d. 14 Mayıs 1899, Paris), fotoelektronlara ve kozmik ışınlara ilişkin çalışmalarıyla tanınan Fransız fizikçi.

Yüksek Öğretmen Okulu'nda (École Normale Supérieure) ve Paris Üniversitesi'nde öğrenim görerek 1937'de Sorbonne Üniversitesi'nde profesör oldu. 1941-44 arasında Chicago Üniversitesi'nde araştırma yardımcısı, II. Dünya Savaşı sırasında Kanada'da Atom Enerjisi Komisyonu üyesi olan Auger, 1948-64 arasında UNESCO Doğa Bilimleri Bölümü'nün yöneticiliğini, 1962-64 arasında da Avrupa Uzay Araştırmaları Örgütü'nün genel başkanlığını üstlendi.

1925'te kendi adıyla anılan Auger etkisini(*) açıklayarak bilim dünyasında adını duyuran Auger, eletrona benzemekle birlikte bu parçacıktan çok daha ağır olan ve çok hızlı hareket eden bazı temel parçacıkların varlığını ortaya çıkardı ve bu parçacıkların kozmik ışın sağanaklarındaki rolünü inceledi. Fotonlar, elektronlar ve pozitronların yanı sıra birçok temel parçacıktan oluşan bu sağanağa da Auger'nin adı verilmiştir.

Auger etkisi, atom fiziğinde, en iç kabuğunda bir elektron eksiği olan bir atomun, X ışınları yaymak yerine bir ya da daha çok elektronunu atarak daha kararlı duruma geçmesiyle sonuçlanan kendiliğinden süreç. Adını, olayı 1925'te keşfeden Fransız fizikçi Pierre Victor Auger'den almıştır.

Her atom, bir çekirdek ile bu çekirdeğin çevresindeki eşmerkezli elektron kabuklarından oluşur. Eğer iç kabuklardan birindeki bir elektron, elektron bombardımanıyla ya da başka bir etkiyle yerinden koparılırsa, başka bir kabuktan gelen bir elektron hemen bu boşluğu doldurur. İkinci elektronun yer değiştirmesi sırasında açığa çıkan enerji, ya bir X ışını yayımına ya da Auger etkisine yol açar. Auger etkisinde, bu serbest enerji yörüngelerden birindeki başka bir elektronu uyararak atomdan kaçmasına neden olur; böylece atomda ikinci bir elektron boşluğu doğar. Bu yeni boşluğun doldurulması sırasında ya bu süreç yinelenir ya da enerji X ışınları biçiminde dağılır. Bu olay, X ışınları enerji bölgesinde değil de optik bölgede gerçekleşirse kendiliğinden iyonlaşma adıyla anılır. Bir atom kabuğunun bir Auger elektronu yayma olasılığına, o kabuğun Auger verimi denir. Atom numarası (çekirdekteki proton sayısı ya da elementin periyodik tablodaki sıra numarası) azaldıkça Auger verimi de düşer. Atom numarası 30 olduğunda (çinko), en içteki kabuğun (K kabuğu) X ışınları ve Auger elektronları yayma olasılığı hemen hemen eşittir. Auger olayından, elementlerin, bileşiklerin, çekirdeğin ve müon adı verilen temel parçacıkların özelliklerinin incelenmesinde yararlanılır.

Aughrabies Çavlanları, AUGRABIES olarak da yazılır, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde, Cape yönetim bölgesinin kuzeybatısındaki kıraç topraklarda, Orange Irmağı üzerinde yer alan ve her biri ayrı yataktan dökülen çavlanlar dizisi. 1966'da kurulan Aughrabies Çavlanları Ulusal Parkı'nın en belirgin özelliği olan çavlanlar, Orange Irmağının dayanıklı granitten oluşan yüksek düzlükleri geride bıraktığı yörede oluşur. Ana çavlan 93 m yükseklikten dökülür; çavlanların toplam yüksekliği 190 m, dip havuzunun derinliği ise en az 40 m'dir. 18 km uzunluğundaki kayalık dere yatağına dökülen 19 ayrı çavlanın genişliği, taşkın zamanlarında kilometreleri bulur.

Augias, AUGEIAS olarak da yazılır, Yunan mitolojisinde, Elis kralı. Güneş Tanrısı Helios'un oğullarından biridir. Hayvan sürülerinden oluşan büyük bir serveti vardır. Kral Eurystheus, Herakles'e, Augias'ın bütün ahırlarını bir günde tek başına temizleme görevini verir. Herakles, ahırların arasından Alphios (Alfiós) Irmağını geçirerek bu görevi yerine getirir. Augias, önce Herakles'e sürülerinin onda birini vermeyi vaat etmişken, sonradan onun yalnızca Eurystheus'a hizmet ettiğini öne sürerek ödülü vermeyeceğini söyler. Bunun üzerine Herakles, bir orduyla üzerine yürüyerek Augias'ı ve oğullarını öldürür. *Ayrıca bak.* Herakles.

Augier, (Guillaume-Victor-) Émile (d. 17 Eylül 1820, Valence, Fransa - ö. 25 Ekim 1889, Croissy-sur-Seine), İkinci İmparatorluk döneminde Alexandre Dumas (Oğul) ve Victorien Sardou'yla birlikte Fransız sahnelerinin en önde gelen oyun yazarı. Orta sınıf yaşamının erdemlerini öven komedileriyle ünlüdür.

Öğretici nitelikteki manzum oyunu *Gabrielle*'de (1849), tutkunun kutsal bir hak olduğu yolundaki romantik dönem görüşüne karşı çıktı. *Le Mariage d'Olympe* (1855; Olympia'nın Evliliği) adlı yapıtında Dumas'nın *La Dame aux Camélias*'nda (Kamelyalı Kadın) ileri sürüldüğü gibi bir fahişenin sevgiyle doğru yola getirilebileceğine karşı çıktı. Katı bir ahlakçı ve evlilik yanlısıydı. *Les Lionnes pauvres*'da (1858, Zavallı Dilberler) zinayı hicvetti ve tüm kötülüklerin kaynağının açgözlülük olduğunu ileri sürdü. En ünlü oyunu olan ve Jules Sandeau'yla birlikte yazdığı *Le Gendre de Monsieur Poirier*'de (1854, Monsieur Poirier'nin Damadı) varlıklı yeni orta sınıfla yoksul düşen aristokrasinin kaynaşmasını savundu.

Augsburg, Almanya'nın güneyinde, Bavyera eyaletinde (*Land*) kent. Wertach ve Lech ırmaklarının birleştiği yerde, Lech Ovasının (Lechfeld) kuzey ucunda yer alır. Yörede, İlk Tunç Çağında yerleşimler kurulduğuna ilişkin belirtiler vardır. Daha sonra İmparator olan Tiberius'un küçük kardeşi Nero Claudius Drusus tarafından,

Augsburg'da kule, eski kent surları, (solda) St. Ulrich ve St. Afra Kilisesi, Almanya
Foto: Schneiders-Bruce Coleman

İÖ 15'te bir Roma kolonisi (Augusta Vindelicorum) olarak kurulan kent, 739'a değin bir piskoposluk merkeziydi. Yöreyi istila eden Macarları 955'te Kral I. Otto, Lech Ovasının güneyinde kesin bir yenilgiye uğrattı. Augsburg 1276'da özerk imparatorluk kenti (*Reichsstadt*) oldu ve 1331'de Schwaben Birliği'ne katıldı. Fugger ve Welser gibi tüccar ailelerinin denetlediği ticaret merkezleri, sanat ve bilimi özendirerek Augsburg'un 15. ve 16. yüzyıllarda önemli bir bankacılık ve ticaret merkezi durumuna gelmesinde etkili oldu. Augsburg, Yaşlı ve Genç Hans Holbein'lar ile Hans Burgkmair gibi ünlü ressamların doğum yeridir. 1530'da mecliste (*Diet*) okunan Augsburg İtikatnamesi'yle de ünlüdür. 1555'te dinsel nitelikli Augsburg Barışı ilan edildi ve 1686'da Augsburg Birliği'nin kurulması kararlaştırıldı. Kent 17. yüzyıldaki Otuz Yıl Savaşları sırasında gücünü yitirdi ve 1806'da Bavyera'ya katıldı.

II. Dünya Savaşı sırasında büyük ölçüde zarar görmesine karşın Augsburg'daki tarihsel yapıların çoğu ayaktadır. Batı bölümü ile kriptası 994-1065 arasında tamamlanmış olan kent katedraline 1331-1432 arasında Gotik üslupta eklemeler yapılmıştır. Yapının en önemli parçaları, 11. yüzyıldan kalma bronz kapılar, orta nefte yer alan romanesk üsluptaki vitraylı beş pencere, piskoposluk tahtı ve Yaşlı Holbein ile Christoph Amberger'in yaptığı altar panosudur. St. Ulrich ve St. Afra Kilisesi'nin (1474-1604) en önemli parçaları ise, geç gotik üslupta bir Meryem Ana heykeli (y. 1500), sakristide (kutsal mekân) yer alan vitray süslemeler ve dövme demirden yapılmış barok üsluptaki giriş kapısıdır (1712). Belediye Binası (1615-20) ile dünyada yoksullar için yapılmış en eski toplu konut olan ünlü Fuggerei (1519). II. Dünya Savaşı sırasında büyük ölçüde zarar gördü. Belediye Binası'ndaki, tümüyle yıkılmış olan ünlü Altın Salon dışında, her iki yapı da daha sonraki yıllarda onarıldı. Kentin öteki yapıları arasında çeşitli ortaçağ kiliseleri, ana caddedeki 16. yüzyıldan kalma üç çeşme, kent müzesi, iki sanat galerisi ile arşivlerin, el yazmalarının ve resim koleksiyonlarının bulunduğu belediye kütüphanesi sayılabilir. Besteci Wolfgang Amadeus Mozart'ın babası Leopold Mozart'ın evi bugün Mozart Müzesi'dir. Kentte, 1970'te kurulan Augsburg Üniversitesi'nin yanı sıra, üç müzik yüksekokulu ile sonradan dizel motorunun mucidinin adı verilen Rudolph Diesel Politeknik Okulu bulunur.

1974'te, komşu Göggingen ve Haunstetten kentleri Augsburg'la birleşmiştir. Önemli bir kavşak noktasında bulunan Augsburg, Güney Almanya'nın en yoğun sanayi merkezlerinden biridir. Ağır sanayi, dokuma, maden ve kimya tesisleri ile elektrik santrallarının bulunduğu kentte, binek otomobili, uçak, kâğıt ve ayakkabı üretilir; başta dizel motorları ve basım makineleri olmak üzere pek çok mal ihraç edilir. Nüfus (1989) 248.300.

Augsburg Barışı, Almanya'da Katolikliğin yanında Luthercliğin de varlığını kabul eden ilk kalıcı yasal düzenleme. Augsburg'da toplanan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu Meclisi (*Diet*) tarafından 25 Eylül 1555'te ilan edilmiştir.

İmparator V. Karl'ın (Şarlken), dinsel uyuşmazlıklar konusunda uyguladığı geçici çözümleri içeren 1548 Augsburg İntérimi, Protestan elektör (seçici prens) Saksonyalı Moritz ile yandaşlarının ayaklanması yüzünden 1552'de geçerliliğini yitirdi. Ayaklanmanın ardından 1552 yazında Passau'da yapılan görüşmelerde, dinsel çekişmelerin hiç durulmayacağı korkusuyla Katolik prensler bile, kalıcı bir barış çağrısında bulundu. Ama imparator, Hırıstiyan Batı dünyasında sürekli bir dinsel bölünmeyi onaylamaya istekli olmadığı için, ancak gelecek meclis toplantısına değin bir barışa razı oldu.

5 Şubat 1555'te Augsburg'da toplanan meclis, V. Karl tarafından resmen açıldı. Ama Karl, kaçınılmaz ödünlerde taraf olmak istemediği için oturumlara katılmaya yanaşmadı ve kardeşi Ferdinand'ı (sonradan İmparator I. Ferdinand) tüm sorunları çözmekte yetkili kıldı.

Meclis, imparatorluğun hiçbir üyesinin dinsel gerekçelerle bir başka üyesi ile savaşa girmemesini ve mezhepler silaha başvurmadan yeniden birleşene değin barışın geçerli olmasını kararlaştırdı. Bu kararla yalnızca iki mezhep tanınıyordu: Katolikler ve Augsburg İtikatnamesi'ni benimseyenler, yani Lutherciler. Ayrıca imparatorluğun her toprak diliminde yalnızca bir mezhep tanınıyor, böylece prenslerin seçtiği mezhep uyrukları için de bağlayıcı oluyordu. Öteki mezhepten olanlar, mülklerini satarak, bağlı oldukları mezhebin tanındığı topraklara göç edebilirdi. Dinsel türdeşliğini birkaç yıl önce yitirmiş olan bağımsız kentler ile

imparatorluğa bağlı kentler, bu genel kararın dışında kalıyordu. Bu kentlerin Protestan ve Katolik yurttaşları, kendi mezheplerinin gereklerini diledikleri gibi yerine getirmekte özgür olacaktı. İmparatorluğun kilise prenslerine ait olan topraklarında bir süredir kendi mezheplerini uygulamakta olan öteki topluluk ve kentler ile protestan prenslere de bu özgürlük tanınıyordu. Katolikler, bu ödüne şiddetle karşı çıktılar. Ferdinand, böylece ortaya çıkan güçlüğü, ancak sorunu kendi yetkileri içinde çözüp kararı ayrı bir madde haline getirerek aşabildi.

Luthercilerin, imparatorun doğrudan vasalı olmayan yüksek düzeyli papazların elinden aldıkları kilise toprakları, 2 Ağustos 1552'deki Passau Antlaşması'ndan beri kesintisiz kendilerine ait olduğunu kanıtlamaları koşuluyla Luthercilere kalacaktı. Geri kalan kilise topraklarını kurtarmaya çalışan Katolikler, bu karara, herhangi bir kilise prensinin ileride Protestan olması durumunda, topraklarından, gelirlerinden ve makamından vazgeçeceğine ilişkin bir koşul eklemeyi başardılar. Ferdinand, Protestanların bu koşulu kabul etmeyeceğini, Katoliklerin ise ısrarlı olacağını bildiği için, konu üzerinde anlaşmaya varılamadığını belirten bir şerh koydurarak, antlaşmanın ilgili maddesini kendi yetki kapsamına aldı. Ama Protestanlar, birçok örnekte bu maddenin uygulanmasını engellemeyi başardılar.

Kalıcı bir çözüm isteğinin çok güçlü olması, hiç kimseyi tümüyle doyurmayan ve birçok eksiği olan bu uzlaşmanın kabul edilmesini sağladı. Augsburg Barışı, eksikliklerine karşın, 50 yılı aşkın bir süre imparatorluğu ciddi iç çatışmalardan korudu.

Augsburg İnterimi, Almanya'da Katolikler ile Protestanlar arasında, Mayıs 1548'de Augsburg Meclisi'nde (*Diet*) (1547-48) sağlanan geçici anlaşma. 30 Haziran 1548'de yasalaşan anlaşma, mezhep farklılıkları Katolik Kilisesi'nce genel bir konsilde giderilinceye değin Almanya'da geçici bir dinsel birlik sağlamayı uman Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl'ın (Şarlken) dayatması üzerine hazırlanıp yürürlüğe konmuştur.

Yirmi altı maddeden oluşan Augsburg İnterimi, ağırlıklı olarak Katolik görüş açısını yansıtıyordu. Bununla birlikte, papazların evlenmesine ve ruhban olmayanların da Komünyon ayinine yalnız ekmekle değil, hem ekmek, hem şarapla katılmasına olanak tanıyordu.

Bazı Protestan elektörler (seçici prens), anlaşmada Katoliklerin görüşlerine ağırlık verilmesine karşı çıktılar ve yasaya uymayı reddettiler. Karl'ın anlaşmayı zorla benimsetmeye çalışması, Protestanların Aralık 1548'de Leipzig Meclisi'nde kendi görüşleri doğrultusunda Leipzig İnterimi'ni kabul ettirmeleriyle sonuçlandı. İki anlaşma da tam olarak benimsenmedi. Almanya'da Protestanlar ve Katolikler arasında anlaşma ancak 1555'te Augsburg Barışı'yla sağlandı.

Augsburg İtikatnamesi, Latince CONFESSIO AUGUSTANA, Lutherci kiliselerin temel itikatnamesi. Lutherci yedi prens ile Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na bağlı iki özgür kent tarafından, 25 Haziran 1530'da, Augsburg Meclisi'nde (*Diet*) İmparator V. Karl'a (Şarlken) sunulmuştur.

Almanca ve Latince olarak hazırlanan itikatnameyi kaleme alanların başında gelen Reformcu Philipp Melanchthon, bu metni hazırlarken Lutherci ilk iman açıklamalarından yararlandı. İtikatnamenin amacı, Luthercileri yanlış anlamalara karşı savunmak ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda yaşayan Katoliklerin kabul edebileceği bir dille Lutherci inanç ilkelerini açıklamaktı. Katolik din adamları, bu metne 3 Ağustos'ta *Confutation* (Reddiye) ile yanıt verdiler. *Confutation*'u kendi görüşlerine de uygun bulan V. Karl, Luthercilerin 22 Eylül'de sunduğu karşı-yanıtı almayı reddettiyse de Melanchthon, 1531'de Augsburg İtikatnamesi'nin Savunması'nı hazırlarken bu karşı-yanıt metninden yola çıktı. İtikatnamenin 1530'da kaleme alınan özgün metni Luthercilerce her zaman bağlayıcı sayılmış, buna karşılık Zwingli'nin ve Calvin'in Komünyon öğretisini savunanlar, gene Melanchthon'un hazırladığı biraz farklı bir metni (1540 tarihli *Variata*) benimsemişlerdir.

Augsburg İtikatnamesi'nin özgün metni 28 maddeden oluşur. İlk 21 madde, Lutherci öğretiyi genel çizgileriyle açıklayarak Luthercilerin "imanla ilgili hiçbir noktada Katolik Kilisesi'nden ayrılmadığını" kanıtlamayı amaçlar. Sonraki maddelerde ise, Reform'dan hemen önceki yüzyıllarda Katolik Kilisesi'nde boy gösteren yozlaşma belirtileri sıralanır: Komünyon ayininde, ekmek ve şarap yerine halka yalnızca ekmek verilmesi, papazların evlenmemeye zorlanması, ekmek ve şarabın takdisinin bir kefaret ödeme olarak görülmesi, günah çıkarmanın zorunlu tutulması, Tanrı'nın kayrasını kazanmak amacıyla insan eliyle kurumlar düzenlenmesi, manastır sisteminin yozlaşması, piskoposların daha geniş yetkiler istemesi. 1536'da İngilizceye çevrilen Augsburg İtikatnamesi, Anglikanların Otuz Dokuz Madde'si ile Metodistlerce benimsenen Dinin Yirmi Beş Maddesi gibi metinler üzerinde de etkili olmuştur.

Melanchthon'un, Latince metnini Nisan ya da Mayıs 1531'de tamamladığı Savunma, özgün itikatname metninin yedi katı uzunluktadır. Reform döneminin en parlak ilahiyat metinlerinden biri sayılan Savunma, Luther ve başkaları tarafından da Lutherci inançların kusursuz bir belgesi sayılmıştır. Metnin üçte biri aklanma sorununa ayrılmış, öteki bölümlerde kilise, azizlere dua, papazların evlenmesi, ekmek ve şarabın takdisi, manastır yeminleri, tövbe ve ilk günah gibi sorunlar işlenmiştir.

Augsburg Meclisi (*Diet*), Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl'ın (Şarlken), Osmanlı genişlemesine karşı Protestanların desteğini sağlamak amacıyla 1530'da topladığı meclis. Prensler ve soylular ile imparatorluğa bağlı kentlerin temsilcilerinden oluşan mecliste, taslağını Reformcu Philipp Melanchthon'un hazırladığı ve Martin Luther'in de onayladığı Augsburg İtikatnamesi(*) V. Karl'a sunuldu. Lutherciliğin dinsel görüşlerini sergileyen Augsburg İtikatnamesi'nin uzlaştırıcı içeriğine karşın, Luthercilerle Katolikler arasında anlaşma sağlanamadı.

August (d. 31 Temmuz 1526, Freiberg - ö. 12 Şubat 1586, Dresden, Saksonya), Saksonya elektörü ve Protestan Almanya'nın önderi. Lutherci yandaşlarını Katolik Hubsburg hanedanına bağlı Kutsal Roma-Germen imparatorları ile uzlaştırarak, Reform'un Almanya'da başlangıçta yol açtığı çatışmalara son verilmesini sağlamıştır. Yönetimi sırasında Almanya'da ticaret gerilerken, Saksonya ekonomisi bir canlanma dönemi yaşamıştır.

August, 1553'te ağabeyi Moritz'in ölmesi üzerine Saksonya elektörü oldu. Almanya'daki Protestan prenslerin önderliğini üstlenerek, Saksonya'nın izlediği politikaya yeni bir yön verdi. Kardeşinin, Schmalkalden Birliği'nde Habsburgların amansız bir karşıtı olmasına ve hanedanını (Wettin hanedanının Albrecht kolu) Orta Almanya'da büyük bir güç haline getirmeye çalışmasına karşılık, August birleşmeden ve elindekileri büyütmekten yanaydı. Böylece, Protestan önderliğin bölünmesine neden oldu. 1555'te

August, Genç Lucas Cranach'ın portre çalışması; Resim Galerisi, Dresden, Almanya
Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, Almanya; Deutsche Fotothek Dresden

Almanya'da Katolik ve Lutherci Prensler arasındaki dinsel çekişmeleri sona erdiren Augsburg Barışı'nı kabul etti.

August, başlangıçta Luther yanlısı Reformcu Philipp Melanchthon'un öğretilerini benimsiyordu. Bazı danışmanlarının Kalvenci eğilim taşıdığından kuşkulanmaya başlayınca, hiç gecikmeden buna sert cezalarla tepki gösterdi. Kalvenciliğe duyduğu öfke çok güçlüydü; onun yönetiminde Saksonya, 1574'ten sonra katı bir Lutherci çizgi izledi. Topraklarında *Glaubensreinheit* (tek bir dinsel inanç) uğruna sürekli bir uğraş yürüttü.

Karısı Danimarka prensesi Anna'nın da (1532-85) sürekli desteğiyle Saksonya'yı örnek bir devlet haline getirdi. Vergi sistemini yeniden düzenlemesi ve yargı reformu, devletin etkililiğini ve borçlarını ödeme gücünü artırdı. Üretimi ve ticareti özendirerek Saksonya'nın zenginliğini daha da çoğalttı. Protestan Felemenk göçmenlerinin imalata yönelik becerilerini destekledi, madenciliğin gelişmesine, devletin ekonomik refahının artmasına katkıda bulundu.

August II, AUGUST FRIEDRICH olarak da bilinir, lakabı GÜÇLÜ AUGUST, Lehçe AUGUST FRYDERYK ya da AUGUST MOCNY (d. 12 Mayıs 1670, Dresden, Saksonya - ö. 1 Şubat 1733, Varşova), Polonya kralı, I. Friedrich August adıyla Saksonya elektörü. Önceleri Polonya'ya bağlı bulunan Podolya ve Ukrayna'yı yeniden topraklarına katmasına karşın, hüküm sürdüğü dönem, bir Avrupa devleti olarak Polonya'nın gerilemesinin başlangıcı olmuştur.

Saksonya elektörü III. Johann Georg'un ikinci oğluydu. Ağabeyi IV. Johann Georg ölünce 1694'te onun yerine elektör oldu. Polonya kralı III. Jan Sobieski'nin ölümünün (1696) ardından tahtın 18 adayı arasına girdi. Seçilme şansını artırmak için Katolik oldu. Bu yüzden Saksonya uyruklu Luthercilerin desteğini yitirdiği gibi, bir Hohenzollern prensesi olan karısı da onu terk etti. Taç giyme töreninden (1697) kısa süre sonra, 1683'te başlayan ve kendisinin de 1695'ten sonra zaman zaman katıldığı Osmanlı savaşı sonuçlandı. 1699'da yapılan Karlofça Antlaşması'yla Polonya, Osmanlılardan Dinyeper Irmağının batısında kalan Ukrayna topraklarını ve Kamieniec (Kamenets) ile birlikte Podolya'yı geri aldı.

O sırada İsveç'in elinde bulunan eski Polonya ili Livonya'yı Wettin hanedanına katmak amacıyla, İsveç'e karşı Rusya Çarlığı ve Danimarka ile ittifak kurdu. Polonya

Meclisi'nin (*Diet*) onu desteklemeyi reddetmesine karşın, 1700'de Livonya'ya girdi. Böylece Polonya'yı ekonomik bakımdan çökerten Kuzey Savaşları (1700-21) başladı. August'un kuvvetleri, Temmuz 1702'de İsveç kralı XII. Karl (Demirbaş Şarl) tarafından Kraków'un kuzeyindeki Kliszów'da yenilgiye uğratılarak geri püskürtüldü. August Polonya'daki hiziplerden biri tarafından Temmuz 1704'te tahttan indirilince Saksonya'ya kaçtı. 1706'da İsveçliler Saksonya'yı işgal ettiler. XII. Karl, Eylül 1706'da August'u Altranstädt Antlaşması'nı imzalamaya zorladı. Buna göre August, tahttan çekilmeyi ve İsveç'in adayı Stanisław Leszczyński'yi Polonya kralı olarak tanımayı kabul ediyordu. 1709'da Poltava Çarpışması'nda Rusların İsveç'i yenmesinden sonra, August bu antlaşmayı geçersiz ilan etti ve 1710'da, Çar I. Petro'nun da

August II, Louis de Silvestre'nin yağlıboya çalışması; Devlet Sanat Koleksiyonları, Wawel, Kraków, Polonya
Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków, Polonya

desteğiyle meclisin onu yeniden Polonya kralı tanımasını sağladı.

Ruslar, Polonyalı soyluların oluşturduğu Tarnogród Konfederasyonu(*) ile August arasındaki iç çekişmelerden (1716-17) yararlanarak 1720'de Livonya'yı kendi topraklarına kattılar. Böylece kral, Rusların Polonya üzerindeki nüfuzunun tehlikeli boyutlara ulaştığını gördü. Tek yasal oğlu II. August Friedrich'in (sonradan Polonya kralı III. August) tahta çıkmasını sağlayacak güçlü bir monarşi oluşturmaya ve öteki topraklarını da evlilik dışı öbür çocukları için güvence altına almaya çaba gösterdiyse de, başarılı olamadı. Hükümdarlığının son döneminde, Polonya önemli bir Avrupa devleti olmaktan çıktı. Rus Çarlığı'nın denetimine girdi. August'un ölümünden sonra Polonya Veraset Savaşları başladı. Oldukça savurgan olan ve pahalı zevkleri bulunan August, Saksonya'da sanayi ve ticareti geliştirmek için çok çaba harcadı. Dresden kentinin güzelleştirilmesine katkıda bulundu.

August III, AUGUSTUS olarak da bilinir, Lehçe AUGUST FRYDERYK, Almanca AUGUST FRIEDRICH (d. 17 Ocak 1696 - ö. 5 Ekim 1763, Dresden, Saksonya), Polonya kralı, II. Friedrich August adıyla Saksonya elektörü (seçici prens) ve devlet işlerinden çok, rahatına ve eğlenceye düşkün bir sanat koruyucusu olan August, Saksonya ve Polonya'nın yönetimini başdanışmanı Heinrich von Brühl'e bırakmış, o da iktidarı güçlü Czartoryski ailesine teslim etmiştir.

Saksonya elektörü I. Friedrich August'un (sonradan Polonya kralı II. August) tek meşru oğlu olan August, 1712'de Katolikliği benimseyerek babasının yolunu izledi. 1719'da Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Josef'in kızı Maria Josepha ile evlendi. Babasının ölümü (Şubat 1733) üzerine Saksonya elektörü oldu; böylece Polonya tahtının adayları arasına girdi. Habsburg hanedanının birliğini korumak amacıyla 1713

August III, Louis de Silvestre'nin yağlıboya çalışmasından ayrıntı; Devlet Sanat Koleksiyonları, Wawel, Kraków, Polonya
Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków, Polonya

Veraset Yasası'nı (Pragmatische Sanktion) onaylayarak İmparator VI. Karl'ın; Çarlık Rusyası'nın Kurland üzerindeki taleplerine arka çıkarak da Çariçe Anna'nın desteğini sağladı. Küçük bir oy farkıyla elektörlerce 5 Ekim 1733'te kral seçildi. Rakibi olan, önceki Polonya kralı I. Stanisław Leszczyński'yi sürgüne gönderdi. 17 Ocak 1734'te Kraków'da taç giydi ve Haziran 1736'da Varşova'da kral olarak tanındı. August, Avusturya Veraset Savaşları (1742) sırasında ve onu izleyen Yedi Yıl Savaşı'nda (1756), Prusya'ya karşı Avusturya'yı destekledi. Son yıllarında Czartoryski ve Poniatowski ailelerinin etkinlikleri artarken, Çariçe II. Yekaterina da Polonya'nın içişlerinde söz sahibi olmaya başladı.

Augusta, tam adı MARIA LUISE AUGUSTA KATHARINA (d. 30 Eylül 1811, Weimar, Saksonya-Weimar - ö. 7 Ocak 1890, Berlin), I. Wilhelm'in karısı, 1861'den sonra Prusya kraliçesi, 1871'den sonra da Alman imparatoriçesi.

Saksonya-Weimar-Eisenach grandükü Karl Friedrich'in küçük kızıydı. 11 Haziran 1829'da Wilhelm ile evlendi. Daha sonra III. Friedrich adıyla kral ve imparator olan oğlu Friedrich Wilhelm'e ve 1856'da Baden grandüşesi olan kızı Louise'e aşırı ölçüde bağlıydı. Otto von Bismarck'ın, 1848'de Wilhelm'i, daha genç olan Friedrich Wilhelm lehine Prusya tahtının vârisliğinden vazgeçirmeye çalışması üzerine Bismarck'ın koyu bir düşmanı oldu. Augusta'ya göre, Friedrich Wilhelm, Bismarck'ın denetiminde ancak bir kukla olabilirdi.

Liberaller ve Katolikler ile iyi ilişki içinde olan Augusta, İngiltere kraliçesi Victoria'nın da dostuydu.

Augusta, ABD'de, Georgia eyaletinin doğusundaki Richmond ilinin merkezi (1777) ve akarsu limanı. Piedmont Platosunun Kıyı Ovası ile birleştiği Fall Line yöresinde, Savannah Irmağı kıyısında yer alır. 1540'ta Hernando de Soto tarafından keşfedildi. Georgia'nın kurucusu James Oglethorpe 1735'te burada, kürk ticareti yapılan tahkim edilmiş bir pazar yeri kurdu (pazarın olduğu yerde bugün bir Kelt haçı bulunmaktadır). Böylece gelişen yerleşmeye, İngiltere kralı III. George'un annesi Prenses Augusta'nın adı verildi.

Augusta, Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında şiddetli çarpışmalara ve kanlı misillemelere sahne oldu. İngilizler ve Amerikalılar arasında birkaç kez el değiştirdi. Savaş boyunca iki kez geçici olarak Georgia eyaletinin merkezi oldu. 1786-95 arasında da gene bu konumu kazandı. Georgia eyalet meclisi, ABD Anayasası'nı 2 Ocak 1788'de burada onayladı. İç Savaş süresince Güneylilerin en büyük barut fabrikası Augusta'daydı; fabrikanın 54 m yüksekliktekі bacası savaşta ölenler anısına anıt olarak korunmuştur. Ağaçlı caddeleri süsleyen iyi korunmuş yapılardan çoğu, George ve Klasik Canlandırmacılık üslubundadır. Bunların en ünlüleri, McKay Evi (y. 1760) ile Ware Malikânesi'dir.

Güneyde çırçır fabrikalarının kurulduğu ilk kentlerden biri olan Augusta, hâlâ önemli bir pamuk ticareti ve dokumacılık merkezidir. Yöredeki yataklardan elde edilen zengin içerikli kaolin, ateş tuğlası ve benzeri ürünlerin yapımında kullanılır. Sanayi dalları büyük ölçüde çeşitlenmiştir; bunlar arasında tarım ürünlerinin işlenmesi önemli yer tutar. Yörede, elektrik üretmek ve taşkınları denetim altına almak için kurulan 11 barajdan biri olan Clark Hill, ırmaktaki su düzeyini kontrol ederek kenti su taşkınlarından korur.

Kentteki yüksekokullar arasında, 1925'te kurulan Augusta College, Georgia Tıp Fakültesi (1828) ve Paine College (1882) sayılabilir. Her yıl bir turnuva düzenleyen Ulusal Golf Kulübü de Augusta'dadır. Kentin 18 km güneybatısında, askeri ihtiyat merkezi olan Gordon Kalesi yer alır. Augusta, 1789'da kasaba, 1798'de kent olarak tüzel kimlik kazandı. Nüfus (1990) kent, 44.639; metropoliten alan, 396.809.

Augusta, ABD'de Maine eyaletinin (1832) ve Kennebec ilinin (1799) merkezi. Portland'ın 92 km kuzeydoğusunda yer alır. Kennebec Irmağı üzerindeki ulaşım sisteminin başlangıç noktasıdır. Massachusetts'ten bölgeye gelen Plymouth Kolonisi

Kennebec Irmağı üzerinde Augusta, Maine
Gordon A. Reine

tüccarları tarafından 1628'de kuruldu. Atlas Okyanusundan yalnızca 63 km içerde, gelgit nedeniyle ulaşıma çok uygun bir yerde bulunması, kentin kuruluşunda ve başlangıçtaki zenginliğinde büyük rol oynadı. Kanibas Yerlilerinin Koussinoc adını verdiği alanda bir ticaret noktası kuruldu. Kentteki ilk kalıcı yapı olan Western Kalesi, 1754'te Yerlilerin saldırılarından korunmak amacıyla yapıldı; tarihsel bir anıt ve müze olarak 1919'da onarıldı. Kent, 1797'de Harrington adıyla kasaba olarak tüzel kimlik kazandı; aynı yıl içinde Bağımsızlık Savaşı komutanlarından Harry Dearborn'un kızı Pamela Augusta'nın adını aldı.

Kent ekonomisinin temelini, hafif sanayi ile eyalet hükümetinin Augusta'daki Maine Üniversitesi (1965'te kuruldu) ile bağlantılı olarak sürdürdüğü etkinlikler oluşturur.

Dokumacılık, kâğıt, gıda maddeleri ve ayakkabı üretimi başlıca sanayi dallarıdır. Charles Bulfinch'in tasarladığı Eyalet Sarayı'nın (1829-32) 65 m'lik kubbesinin üzerinde, W. Clark Noble'un yaptığı Bilgelik Anıtı bulunur. 1884 seçimlerinde başkan adayı olan James G. Blaine'in evi, bugün valilik konutu olarak kullanılmaktadır. Kennebec Irmağının iki yakası, kentin merkezinde 640 m uzunluğunda bir köprüyle birbirine bağlanır. 25 km kuzeyinde Belgrade göller bölgesi, güneyinde ise Kennebec Irmağının ağzı bulunan Augusta, eyaletin önde gelen dinlence yerlerinden biridir. 1849'da kent olarak tüzel kimlik kazanmıştır. Nüfus (1990) 21.325.

Augusta, AGOSTA olarak da yazılır, İtalya'da, Sicilya'nın güneydoğu kıyısında, Siracusa ilinde kent. Siracusa kentinin kuzeyinde, İon Denizinin batı kıyısındaki Augusta Körfezi açıklarında, uzun bir ada üzerinde yer alır. Kumsallarla kaplı olan ada, anakaraya iki köprü ile bağlanır. Augusta, 1232'de İmparator II. Friedrich tarafından, yönetime karşı ayaklandıkları için kentleri yakıp yıkılan Centuripe ve Montalbano halkları için kuruldu. II. Friedrich, eski Dor kenti Megara Hyblaia yakınlarında kurduğu ve en sevdiği dinlence yeri olan bu kente Augusta Veneranda adını verdi. Kent 1693 depreminden sonra yeniden kuruldu. 19. yüzyıl başlarında Malta Şövalyeleri tarafından ikmal deposu olarak kullanıldı. Augusta 1861'de İtalya Krallığı'nın parçası oldu. II. Dünya Savaşı'nda, İngiliz ve Amerikan birliklerinin, Sicilya'yı işgal etmek üzere 10 Temmuz 1943'te karaya çıktıkları limanlardan biri de Augusta'ydı. Kentin önemli yapıları arasında, bugün hapishane olarak kullanılan Schwaben Şatosu, katedral (1769) ve Palazzo Comunale (Halk Sarayı) (1699) sayılabilir.

Kentte öteden beri tahıl, zeytin ve üzüm gibi tarım ürünleri pazarlanır, kıyıdan tuz çıkarılır, ançüez üretilir ve balıkçılık yapılır. Uzun süre bir donanma üssü olan Augusta, liman bölgesinde sanayinin gelişmesiyle, Sicilya'nın önde gelen ticaret limanlarından biri durumuna gelmiştir. Augusta'da bugün bir petrol arıtma tesisinin yanı sıra, önemli boyutlarda çevre kirliliğine yol açan büyük bir kimya kompleksi bulunmaktadır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 38.900.

Augusta, Iulia *bak.* Livia Drusilla

Augustinus (CANTERBURY'LI AZİZ), AUSTIN olarak da bilinir (d. Roma ? - ö. 26 Mayıs 604/605, Canterbury, Kent, İngiltere; yortu günü İngiltere ve Galler'de 26 Mayıs, başka yerlerde 28 Mayıs), İngiltere'nin güneyinde Hıristiyan kilisesinin kurucusu, ilk Canterbury başpiskoposu.

Soylu bir aileden geldiği sanılır. Papa I. Gregorius tarafından, o dönemde büyük bölümü putperest olan İngiltere'ye gidecek 40 kişilik bir keşiş grubuna önderlik etmekle görevlendirildiğinde, Roma'daki Benedikten S. Andreas Manastırı'nın başkeşişiydi. Grup Haziran 596'da yola çıktı. Güney Galya'ya vardıklarında bu görevin tehlikeli olacağı yolunda uyarılar alan gruptaki öteki keşişler, Augustinus'u Roma'ya geri gönderdiler. Gregorius, onu övgü mektuplarıyla (23 Haziran 596 tarihli) yüreklendirdi ve Augustinus yeniden yola çıktı.

Grup, 597 baharında İngiltere'nin güneydoğu kıyısı açıklarındaki Thanet Adasına vardı. Kent kralı I. Aethelberht (Ethelbert) onları çok iyi karşıladı, Canterbury'de kalacak yer gösterdi ve eski St. Martin Kilisesi'nde vaaz vermelerine karşı çıkmadı. Kral ve onun desteği sayesinde de pek çok kişi Hıristiyan oldu. Ertesi sonbahar, Aziz Virgilius Arles'da Augustinus'u İngiltere piskoposu olarak takdis etti.

597 Noel'inde Augustinus, Aethelberht'in uyruğu binlerce kişiyi vaftiz etti. Bu olağanüstü gelişmeyi bildirmek ve yeni yardım ve tavsiyeler almak üzere Roma'ya iki keşiş gönderdi. Keşişler, 601'de, aralarında Mellitus, Iustus ve Paulinus gibi ünlü azizlerin bulunduğu bir grupla dönerek Gregorius'un Augustinus'a gönderdiği başpiskoposluk simgesi *pallium*'u (kuşak) getirdiler. Augustinus'la sürekli yazışan Gregorius, ondan putperestlerin tapınaklarını temizleyerek Hıristiyan ibadetine uygun hale getirmesini ve 12 yardımcı piskopos seçmesini istedi. Böylece Augustinus, İngiltere'deki piskoposlar üzerinde yetki sahibi oldu ve Kent Krallığı'nın Hıristiyanlaştırılması süreci başladı.

Augustinus, Canterbury'de kendisine katedral olarak Protestan Kilisesi'ni ve Avrupa'nın ikinci Benedikten kuruluşu sayılan St. Peter ve St. Paul Manastırı'nı kurdu (ölümünden sonra burası St. Augustine Manastırı adını aldı ve ilk başpiskoposlar buraya gömüldü). Canterbury, bundan böyle İngiltere'nin başpiskoposluk merkezi oldu. 604'te Augustinus, Londra (Doğu Saksonlar için) ve Rochester piskoposluklarını kurdu; Mellitus'u Londra, Iustus'u da Rochester piskoposu yaptı.

İngiliz piskoposlarıyla bir toplantı düzenleyerek, Kuzey Galler'de kurulan Kelt kiliseleri ile kendi kurduğu kiliseleri birleştirmeye çalıştı, ama başarılı olamadı. Son girişimi olarak bilinen ikinci bir toplantı da sonuç vermedi. Öldüğünde St. Peter ve St. Paul Manastırı'na gömüldü.

Augustinus (HIPPOLU AZİZ), Latince asıl adı AURELIUS AUGUSTINUS (d. İS 13 Kasım 354, Tagaste, Numidya - ö. 28 Ağustos 430), bugün Cezayir kıyısında Hippo Regius), Batı Kilisesi'nin ilk döneminin başlıca ilahiyatçısı, İS 396-430 arasında Roma Afrikası'nda Hippo piskoposu. Genellikle ilkçağ Hıristiyanlığının en büyük düşünürü sayılır. Yunan felsefesinin Platoncu geleneği ile Hıristiyan inançlarını kaynaştırmaya çalışmıştır.

Vaftiz öncesi. Augustinus'un babası Patricius putperest, annesi Monica ise dinine bağlı bir Hıristiyandı. On dokuz yaşında Kartaca'da öğrenciyken, Cicero'nun bugün kayıp olan *Hortensius* adlı denemesinin etkisiyle felsefeye yöneldi. Katolik Kilisesi'nin inançlarını felsefeye uzak bulduğu için, usa öncelik veren Maniciliğe kolaylıkla kendini kaptırdı. Kendilerinin gerçek Hıristiyan olduğunu öne süren ve maddeci bir dualizmi benimseyen Manicilere göre, dünyanın yaratılışı aydınlık ile karanlık arasındaki çatışmanın ürünü, insan ruhu ise karanlığa karışmış aydınlığın bir öğesiydi. İsa, karanlığa yakalanmış olan ışık parçacıklarının kurtulup gerçek yurtlarına dönmesini sağlayan Kurtarıcı idi. Manici kilisenin "seçkinler"i, her türlü fiziksel çoğalmanın karanlığa hizmet ettiği inancıyla, çileciliğin ve erdenliğin en katı kurallarını uyguluyordu. Çapkın bir gençlik döneminden sonra düşük tabakadan bir kadınla ilişki kurmuş olan Augustinus zaaflarına karşı duramadığı için evlenmesine göz yumulan sıradan Manici müritler arasına girebildi.

Augustinus'un bu "ışık dini"ne duyduğu ilgi uzun sürmedi, çünkü bazı sorularının yanıtını bulamıyordu. Yirmi sekiz yaşında Kartaca'dan ayrılarak Roma'ya, oradan da Milano'ya gitti.

Kilisenin en önde gelenlerinden Milano piskoposu Ambrosius ile tanıştıktan ve onun vaazlarını dinledikten sonra, Katolik öğretiye karşı beslediği önyargılar bir ölçüde sarsıldı. Ama Tanrı'nın varlığı, kötülüğün kaynağı ve niteliği gibi sorunlar, Augustinus için hâlâ çözüme kavuşmamıştı.

Yeni-Platonculukla tanışması bu sıralarda oldu. 3. yüzyıl mistik filozofu Plotinos'un en önemli temsilcisi olduğu Yeni-Platonculuğun tinci monizmine göre, evren, mutlak ve aşkın Bir'den art arda türeyen varlıklardan oluşuyordu. Madde, bu varlıkların en düşüğü ve türeyiş sırası bakımından sonuncusuydu. Mutlak Bir, hem gerçek hem de iyi olduğuna göre, kötülük olasılığı, Bir'den en uzakta yer alan, biçimlenmemiş maddeden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla kötülük, en az gerçek olan şeydi, iyiliğin yokluğundan ibaretti. Yeni-Platoncu mistisizm de, içe yönelik olanın, dışa yönelik olana üstünlüğü ilkesinden yola çıkıyordu. İyiye ulaşmak için, insan kendine dönmeliydi; çünkü insanı sonul birliğe bağlayan, benliğinin derinliğindeki tindi.

Katolik öğretiyle ilgili kuşkularından bir türlü arınamayan Augustinus, *Confessiones*'in (y. 400; İtiraflar) yedinci kitabında anlattığına göre, bir içe bakış anında, hem içkin hem de aşkın "değişmez ışık" olan Tanrı'yı keşfetti. Bu gelip geçici mistik deneyim, onun karşılık bulamamış olduğu soruları yanıtlıyordu. Maniciliğin savunduğu gibi, Tanrı ışık, kötülük karanlıktı; ama ikisi de maddi birer töz değildi. Tanrı'nın değişmeyen ışığı, salt tinsel varlıktı; nasıl

Aziz Augustinus, Sandro Botticelli'nin freski, 1480; Ognissanti Kilisesi, Floransa
Alinari-Art Resource

karanlık ışıksızlık ise, kötülük de varlığı olmamak idi. Yeni-Platoncu görüşler, Augustinus'un Manicilikten aldığı, Tanrı'ya ancak bedenden uzaklaşarak dönülebileceği ilkesini pekiştirmişti. Onun için bu, öncelikle cinselliğin bağlarından kurtulmak demekti. Hıristiyanlığa kesin dönüşünün (386) gene *Confessiones*'te yer alan ünlü öyküsüne göre, bir Milano bahçesinde kulağına gelen çocuk sesinin "*tolle, lege: tolle, lege*" (al ve oku) buyruğuna uyarak kapağını açtığı İncil'de "...Rab İsa Mesih'i giyinin, ve şehvetler için bedenin tedarikini görmeyin" (Romalılara 13:14) sözlerini okuması ile son kuşkuları da dağıldı. 387'de Ambrosius tarafından vaftiz edildi.

Piskopos ve filozof. Augustinus, vaftiz edildikten kısa süre sonra Milano'dan ayrıldı. Doğum yeri Tagaste'ye vardıktan sonra, arkadaşlarıyla birlikte, kendini tefekkür ve öğrenmeye adamış küçük bir dinsel topluluk kurdu. Ama 391'de Hippo piskoposu Valerius'un yardımcılığına getirilince topluluk dağıldı. 396'da Valerius ölünce Augustinus, Hippo piskoposluğuna getirildi.

Kilise görevleri onu tefekkür yaşamından çekip dünyaya, felsefeden uzaklaştırıp kutsal metinlere yönelterek, düşüncesine de kesin bir yön verdi. Aziz Paulus'un biçimlendirdiği Hıristiyan inanışları ile Yeni-Platonculuk arasındaki farkı artık görmezlikten gelemezdi. Augustinus'a göre, Hıristiyan felsefesinin görevi kutsal metinlerde yer alan vahye dayanarak, insan ruhundaki sureti aracılığıyla Tanrı'yı kavramaya çalışmaktı. Bu amaçla kaleme aldığı *De Trinitate*'de (410-416; Üçleme Üzerine), ruhun niteliğine ilişkin doğru bilginin, dolaysız bir öz bilince dayanması gerektiğini savundu. Ruhun öz bilinci, birlik içindeki bir üçlünün (var olmanın, düşünmenin ve istemenin) bilinci demekti; bu üçlü birlik, Yaratıcı'nın üçlü varlığının sönük bir yansımasıydı.

Plotinos'a göre yaratılış güdüsüz ve amaçsız iken, Augustinus'a göre, yaratılışın kaynağı "İyi bir Tanrı'nın iyi şeylerin var olmasını istemesi" idi. Tanrı'nın bu yaratma isteğinin dışında hiçbir şey var olamayacağına göre, var olan her şey iyiydi. İyiliğin aşamaları olduğu gibi varlığın da aşamaları olmalıydı. Var olmamaya en yakın olan, biçimlenmemiş madde bile, onu Tanrı yarattığı için, özünde iyiydi; dolayısıyla kötülüğün kaynağı maddi var oluşta aranmamalıydı.

Bilgi kuramında Platon'u izleyen Augustinus'a göre, doğru yargılarda bulunmak, insan zihninin dış dünyadan edindiği bir yeti değildir. Kişiye ancak bildiği, ama bildiğinin farkında olmadığı şeyler öğretilebilir. Matematiğin önermeleri ile ahlak değerleri, bu tür sezgisel yargıların örneğidir. Bunlar bireysel zihnin kurguları olamaz; çünkü doğru dile getirildiğinde, herkesçe aynı biçimde onaylanır. Tanrı'nın Söz'ü olan İsa, ona kulak verdiğinde kişinin doğruyu görmesini sağlayan "içimizdeki öğretmen"dir (*magister interior*).

Augustinus'un da etik görüşünün temelini, *eudaimonia*'ya (mutluluk) ulaşma çabası oluşturur. Ona göre kozmos, varlığın aşamalarının, aynı zamanda bir değerler sıralaması olduğu düzenli bir yapıdır. Bu düzen, bedenin tine, tinin de Tanrı'ya boyun eğmesini gerektirir. İnsan evrendeki yerini bilmeli ve bilerek kabullenmelidir.

Augustinus, insan davranışını belirleyen etik değerlendirme için *amor* (sevgi) sözcüğünü kullanır. *Amor*, insanı eyleme yönelten ahlaki itilimdir. Doğru yönlendirildiğinde, insan hiçbir zaman daha düşük bir değeri daha üstün bir değere yeğleyemez. Daha az iyi olan her şey, daha üstün bir amacın aracı olmak zorundadır. İnsanın yetkinliğe ulaşabildiği en yüce iyi, sevgi kavramının İncil'deki karşılığı *agape*(*) ile özdeş olan Tanrı'dır. İnsana özgü sevgi *amor*, Tanrı'ya ulaşabilirse, o zaman tanrısal *agape*'den, gerçek sevgiden pay alabilir.

Pelagiusçulara karşı Augustinus. Augustinus, yaşamının ve yapıtının önemli bir bölümünü, Afrika'daki Hıristiyanlar arasında başgösteren heretik akımlarla mücadeleye yöneltti. Donatusçuların yol açtığı bölünmeyi barışçı yöntemlerle giderme çabaları başarılı olmadı. Pelagiusçulara karşı girişilen mücadelede ise, kilisenin başlıca sözcüsü oldu. Pelagius'a göre Tanrı, her insanı, iyiyi seçmekte özgür kılmıştı; bu özgürlük olmasaydı, Tanrı'nın cezalandırması ve ödüllendirmesi de hakça olamazdı. Pelagius'un yandaşları, Batı Kilisesi'nin ilk günah öğretisine açıkça karşı çıkıyordu. Augustinus'a göre bu tutum, günahların ancak vaftizle bağışlandığı savını yadsımak kadar, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi de çarpıtmak demekti. İnsanın kendi çabasıyla doğruluğa ulaşabileceğini öne sürmek, her türlü iyiliğin Tanrı'dan geldiği temel gerçeğini reddetmek demekti. Adem'in, Tanrı'nın kurduğu düzende insana verilen yere razı olmayarak işlediği günahın sonucu ve cezası, kendi doğasındaki düzenin bozulması, tenin tine başkaldırması olmuştu. İnsan soyunun çoğalmak için cinsel tutkuya bağımlı olması, tüm insanların Adem'in günahından ve karşılığındaki cezadan payını alması demekti. İnsan, kendi iradesi ile günahkâr olmuştu; ama gene kendi iradesi ile bu günahın sonuçlarını tersine çeviremezdi. Tene köle olan tinin, bu kölelikten kurtulması olanaksızdı, çünkü bu kurtuluşu isteme gücü elinden alınmıştı. Bu kurtuluş için, Tanrısal sevginin, kendi kayrasıyla günahkârın ruhuna kadar inmesi zorunluydu. Tanrı sevgisi, ancak Kutsal Ruh'un bir bağışı olarak insan yüreğine yerleşebilirdi.

Augustinus'a göre, yeryüzünde yaşanan hiçbir olay, Tanrı iradesinin her insan ruhu için takdir ettiği ezeli çerçeveyi değiştiremezdi. Tanrı'nın seçkinleri, dünya kurulmadan önce belirlenmişti ve yalnız onlar, kendilerini Tanrı rızasına kavuşturacak kayraya ulaşabilirdi. Augustinus'un başyapıtı *De Civitate Dei*'de (413-426; Tanrı Devleti), "Tanrı'yı hor görmeye kadar varan benlik sevgisi ile benliği hor görmeye kadar varan Tanrı sevgisi" arasındaki mücadeleyi, biri Tanrı'nın seçkin kullarından, öbürü ise sonsuza değin lanetlenmiş olanlardan oluşan iki toplum biçiminde simgeleştirdi.

Augustinus, Batı Hıristiyanlığında ortaya çıkan mezhep ayrılıklarını da aşarak, Hıristiyan düşüncesini yüzyıllar boyunca etkiledi. Öğretisi, son biçimiyle, kilise tarafından hiçbir zaman benimsenmedi; ama Aquinolu Aziz Tommaso ile John Calvin'in yazılarında hiç değişikliğe uğramaksızın yer aldı. Augustinus'un yaygın etkisinin kaynağı, yalnızca bilgisinin derinliği ve parlaklığı, üslubunun büyüleyiciliği, yorumlarının doğruluğu değil, aynı zamanda dinsel dehasının üstünlüğüydü. Canterbury'li Aziz Anselmus, Clairvaux'lu Aziz Bernard, Blaise Pascal, Joseph Butler, Jacques Maritain, Paul Tillich gibi düşünürler, çeşitli konularda Augustinus'un görüşlerinden esinlendiler. Augustinus, ortaçağın başlangıcından bu yana, kilise bilginleri arasında sayılmaktadır.

ÖBÜR YAPITLARI. *De doctrina Christiana* (397-428; Hıristiyan Öğretisi); *Enchiridion ad Laurentium de fide, spe, et caritate* (421; İnanç, Umut ve Sevgi Üzerine Laurentius'a El Kitabı); *Sermones* (391'den sonra; Vaazlar); *Epistolae* (386'dan sonra; Mektuplar); *De Genesi ad litteram* (401-415; Tekvin'in ilk üç bölümü üzerine yorumlar); *De sermone Domini in monte* (393-394; İsa'nın Dağdaki Vaazı Üzerine Yorumlar); *Enarrationes in Psalmos* (391-420; Mezmurlar Üstüne Açıklamalar), *Tractatus in Joannis Evangelium* (407-418; Yuhanna İncili Üstüne Vaazlar); *Tractatus in Epistolam Joannis ad Parthos* (y. 415; Yuhanna'nın Mektubu Üstüne Vaazlar); *De vera religione* (390; Gerçek Din Üzerine); *De libero arbitrio* (389-395; Özgür İrade Üzerine); *De Baptismo, contra Donatistas* (400-401; Vaftiz Üzerine, Donatusçulara Karşı); *Contra litteras Petiliani* (400-403; Petilian'in Mektuplarına Yanıtlar); *De natura et gratia* (415; Doğa ve Kayra Üzerine); *De gratia Christi et de peccato originali* (418; İsa'nın Kayrası ve İlk Günah Üzerine); *De grana et libero arbitrio* (426 ya da 427; Kayra ve Özgür İrade Üzerine).

Augustinusçu tarikatlar, Hippolu Aziz Augustinus'un dinsel yaşama ilişkin yönergelerini temel alarak onun ölümünden (İS 430) sonra kurulmuş, Katolik Kilisesi'ne bağlı kadın ve erkek tarikatları ile dinsel cemaatler. Bu ad dar anlamda, Augustinusçuların, özellikle Augustinusçu Rahipler ve Augustinusçu Keşişler olarak adlandırılan kolları ile bunların kadın grupları için kullanılır.

Augustinusçu Rahipler, 11. yüzyılda Katolik Kilisesi'nde ruhban statüsü ile ortaklaşa yaşamı birleştiren ilk erkek tarikatıydı. 1059 ve 1063'te Roma'da toplanan sinodların ve Gregorius Reformu'nun yarattığı ahlaki atılım birçok kilise görevlisinin özel mülkiyetten vazgeçerek manastır ülküleri doğrultusunda ortaklaşa yaşamı seçmesine yol açtı. 1150'ye gelindiğinde, bu din adamlarının hemen tümü Aziz Augustinus Tüzüğü'nü benimsemişti. Protestan Reformu'na değin tarikat büyüyüp gelişti; ama Reform ile birlikte vakıflarının çoğu yok oldu. Fransız Devrimi sırasında tarikatın birçok ocağı kapandı. Augustinusçu Rahipler, günümüzde daha çok misyonerlik, eğitim ve sağlık yardımı çalışmalarına ağırlık verirler.

Augustinusçu Keşişler, ortaçağdaki en büyük dört dilenci tarikattan biriydi. Kuzey Afrika'nın Vandallar tarafından istilasıyla (y. 428) dağılan Augustinusçu münzevi cemaatlerinin bir bölümü, İtalya'nın orta ve kuzey kesimlerinde manastırlar kurdular. 13. yüzyıla değin bağımsız varlığını sürdüren bu cemaatler, 1244'te Papa IV. Innocentius tarafından tek bir tarikat altında toplandı. 1256'da Papa IV. Alexander, münzeviliği bırakarak kentlerde etkin misyonerlik çalışmalarına başlamaları çağrısında bulundu. Tarikat, Avrupa'nın her yerinde hızla yayılarak üniversitelerde ve kiliselerde önemli görevler üstlendi. En ünlü üyesinin, 16. yüzyıl Protestan reformcusu Martin Luther olduğu söylenebilir. Günümüzde Augustinusçu Keşişler, yurt dışı misyonerlik görevlerine ve öğretmenlik ya da akademik araştırma gibi yollarla bilginin yayılmasına yönelmişlerdir.

Augustinusçu Keşişlerin bir kolu, keşiş yaşamının inziva ve tefekkür ülkülerine daha sıkı bağlanmayı ve bu ülkülere geri dönmeyi öneren frerlerce (pederler) 16. yüzyılda kurulan Augustinusçu Derlenişçiler'dir. İspanya'da Talavera de la Reina'da bulunan manastır 1558'de Derlenişçilere verildi ve Luis de León, keşişlerin yönetimi için bir tüzük hazırlamakla görevlendirildi. Bu görüş, hızla büyüyerek kısa sürede dört yeni manastıra yayıldı. Augustinusçuların ayrı bir kolu olduğu 1602'de kabul edilen Derlenişçiler, 1912'de bağımsız bir tarikat haline geldiler. Günümüzde lise ve üniversitelerde eğitim, semt rahipliği, inziva yurtlarının ve misyoner ocaklarının yönetimi gibi işlerle uğraşırlar.

Aziz Augustinus'un İkinci Tarikatı terimi, yalnızca yönetsel bakımdan Augustinusçu Keşişlere bağlı olan rahibeler için kullanılır. 1264'te kurulan bu tarikat, 1401'e değin yalnızca manastır rahibelerinden oluşuyordu. Bu tarihten sonra, üçüncü kademe üye olarak adlandırılan, hastane ve okul gibi manastır dışı alanlarda misyonerlik yapan kadınlar da tarikata kabul edilmeye başladı.

Augustinusçu rahibelerin bir başka grubu, Hôtel-Dieu ve Malestroit Hastane Hemşireleridir. Aziz Augustinus Tüzüğü'ne bağlı hemşireler, en geç 1217'de Paris'teki Hôtel-Dieu'den görev almaya başladılar. Bu grup, Fransız Devrimi yıllarında varlığını sürdüre-

bildiği gibi Hôtel-Dieu'deki etkinliğine de izin verildi. 1907'de buradan çıkarılmalarına karşın başka hastaneler açmayı başardılar. Günümüzde de çeşitli kurumlarda etkinlikleri vardır.

Augustus, Caesar, OCTAVIANUS (İÖ 27'ye değin) olarak da bilinir, asıl adı GAIUS OCTAVIUS, sonradan GAIUS JULIUS CAESAR OCTAVIANUS (d. İÖ 23 Eylül 63 - ö. İS 19 Ağustos 14, Napoli yakınlarında, Nola), ilk

Augustus'un Meroe'de bulunan bir tunç heykeli, 1. yy, Sudan; British Museum. British Museum.

Roma imparatoru. Görünüşte cumhuriyetçi kurumlara dayalı otokratik bir rejim kurarak, Roma düzenini baştan sona onarmış, Yunan-Roma dünyasına kalıcı barış (Pax Romana) ve refah getirmiştir.

Gaius Octavius, Roma'nın güneydoğusundaki Velitrae'de (Velletri) varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İÖ 59'da ölen babası, yüksek görevlerde bulunmuş bir senatördü. Annesi Atia, Julius Caesar'ın kız kardeşi Iulia'nın kızıydı. Octavius, 12 yaşında büyükannesinin cenaze töreninde yaptığı bir konuşmayla ilk kez halkın önüne çıktı. Birkaç yıl sonra rahipler kurulu (*pontifices*) aday üyeliğine getirildi. Afrika zaferi sonrasında İÖ 46'da düzenlenen geçit töreninde, o sırada artık diktatör olan Caesar'ın yanında yer aldı. Ertesi yıl, sağlığının bozukluğuna karşın, diktatörün İspanya seferine katıldı. İÖ 44'te Apollonia'da (bugün Arnavutluk) eğitimini tamamlamak üzereyken Julius Caesar'ın öldürüldüğünü öğrendi.

İktidara yükselişi. İtalya'ya döndüğünde, Caesar'ın, vasiyetinde kendisini evlat edindiğini ve başvâris ilan ettiğini öğrendi. Marcus Antonius'a karşı giriştiği iktidar mücadelesinde askeri birliklerin önemli bölümünü kendi yanına çekerek Roma üzerine yürüdüğünde 18 yaşındaydı. Başvârisin kendisi olacağını uman Marcus Antonius, Caesar'ın resmî belgeleri ile mülklerini Octavius'a vermeyi reddetti. Caesar'ın katilleri Brutus ve Cassius, Octavius'u tanımadılar ve doğuya çekildiler. Senato ise, senatör unvanını verdiği Octavius'u destekledi. Zamanın ünlü hatibi Cicero'nun da bunda büyük rolü oldu. Octavius, kısa süren çatışmaların ardından, Marcus Antonius ve Caesar'ın başlıca destekçilerinden başrahip Lepidus ile uzlaşmaya vardı. Bu arada, Gaius Julius Caesar adıyla Caesar'ın evlatlığı olduğu resmen tescil edildi. (İlk aile adı dolayısıyla "Octavianus" adını alması doğal olduğu halde bunu yeğlemedi. Ama "Augustus" unvanını alana değin genellikle "Octavianus" olarak anılması yerleşmiştir.) 27 Kasım 43'te, devleti yeniden kurmak üzere Octavius, Antonius ve Lepidus'a triumvir (Latince *trium* "üç" ve *vir* "adam") olarak resmen diktatörlük yetkileri verildi. Doğu toprakları, Brutus ve Cassius tarafından zaten işgal edilmişti. Batıyı ise üç triumvir aralarında paylaştılar. Julius Caesar'ın İÖ Ocak 42'de bir Roma tanrısı ilan edilmesi, tanrının oğlu olarak Octavius'un gücünü pekiştirdi.

Antonius ve Octavius komutasında Adriya Denizini geçen birlikler, Brutus ve Cassius'u Philippi'de yenilgiye uğrattı; Doğu toprakları ve Galya, Antonius'a verildi. İtalya'ya dönen Octavius, önce Antonius'un kardeşi ve karısıyla Perusia Savaşı'na girdi. Ardından, Sicilya'ya ve öbür denizyollarına el koyan, Büyük Pompeius'un torunu Sextus Pompeius'u yatıştırmak için, onun akrabası Scribonia ile evlendi. Bu akrabalık, Sextus Pompeius'u Antonius ile anlaşmayı denemekten alıkoymadıysa da, Antonius Octavius ile anlaşmayı yeğledi. Antonius ile Octavius arasındaki Brundisium anlaşmasına göre, Lepidus'a bırakılan Afrika dışında tüm Batı toprakları ve İtalya Octavius'a, Doğu toprakları ise Antonius'a geçti. Antonius, ayrıca Octavius'un kız kardeşi Octavia ile evlenecekti. İÖ 38'de Livia Drusilla ile evlenen Octavius, aristokrasiyle bağlarını sağlamlaştırdı. Octavius ve Antonius, İÖ 37'de Tarentum'da (Taranto), Sextus Pompeius'a karşı yeni bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşma, İkinci Triumvirlik'in (Üçler Meclisi) İÖ 33'e değin beş yıl daha uzamasını da öngörüyordu.

Askeri başarılar. Ertesi yıl güç dengeleri değişmeye başladı. Antonius doğuda başarısızlığa uğrarken, Octavius'un amirali Marcus Agrippa komutasındaki donanma Sextus Pompeius'un kuvvetlerini ezdi. Octavius'a meydan okuyan üçüncü triumvir Lepidus, onun batıdaki üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı; silahlı birlikleri dağıtıldı ve triumvirlikten uzaklaştırıldı. Böylece Antonius ile Octavius, Roma'nın tek hâkimi olma mücadelesinde karşı karşıya kaldılar. Octavius'un iki yıl önce yaptığı evlilik, eskiden Antonius'tan yana olan bazı soyluları da onun yanına çekti. Octavius, Antonius'un askeri üstünlüğüyle başa çıkabilmek için dışa karşı bazı zaferler kazanmak zorunda olduğundan, İÖ 35 ve 33'te Illyricum ve Dalmaçya'da üç ayrı askeri harekât düzenledi. Bu arada Roma'nın gösterişli bir kent olması için büyük harcamalar yaptı. *Par excellence* (önde gelen) komutan olduğunu vurgulamak amacıyla adının başına "Imperator" unvanını aldı. Sikkelerin üzerine "Tanrı'nın Oğlu Caesar" ibaresini bastırdı. Octavius'un, Antonius'un Kleopatra'ya toprak bağışlamasına karşı halkı kışkırtması, ikisi arasında çatışmanın yaklaştığını gösteriyordu. İÖ 32'de triumvirlik yönetimi resmen sona erdi. Antonius, Octavius'un kızkardeşi Octavia'dan boşandı. Octavius da, Antonius'a değil, onu baştan çıkaran Kleopatra'ya karşı savaş ilan etti.

İÖ 31'de, Aktium Deniz Savaşı'nda Agrippa'nın donanması Antonius'u yenilgiye uğrattı. Octavius ertesi yıl Mısır'ı ele geçirince Antonius ve Kleopatra intihar ettiler. Kleopatra'nın, babasının Julius Caesar olduğunu iddia ettiği oğlu XV. Ptolemaios Caesar (Caesarion) idam edildi. Artık Yunan-Roma dünyasının tek hâkimi olan Octavius *princeps* (şef) sistemini kurarak devletin denetimini eksiksiz ele geçirdi. Ardından çeşitli reformlara girişti: Lejyonların sayısını 60'tan 28'e indirdi; Roma'da ve öbür kentlerde, eski komutanlara bağlı birliklerden oluşan sürekli bir muhafız gücü (*Praetor*'lar) kurdu. Ticareti kolaylaştırmak amacıyla bir karayolu ağının yapımına başlandı. Akdeniz'i denetlemek için güçlü bir donanma kuruldu. Octavius ve Agrippa, İÖ 28'de dönemin ilk nüfus sayımını yaptırdılar. Senato üyelerinin sayısını binden sekiz yüze (daha sonra altı yüze) indirdiler; Octavius Senato başkanlığına getirildi.

Devlet ve yönetim. Caesar'ın kaba kuvvete başvurduğu için öldürüldüğünü unutmayan Octavius, otokratik yönetimini ancak cumhuriyetçi krallar arkasına gizlemeyi başarırsa, yönetici sınıfın desteğini koruyabileceğini kavramıştı. İÖ 31'den 23'e değin, iktidarını yalnızca peş peşe konsül olarak sürdürdü. Ama İÖ Ocak 27'de "devleti Senato'nun ve halkın buyruğuna verdiği"ni ilan etti; böylece sanki cumhuriyeti geri getirdiği sanısını yarattı. Bu arada, ordunun gövdesini oluşturan Galya, Suriye ve İspanya'nın yönetiminin on yıl süreyle kendisine verilmesini sağladı. Geri kalan bölgeler, cumhuriyetçi yönetimde olduğu gibi, Senato'nun atayacağı prokonsüller tarafından yönetilecekti. Kısa süre sonra, Caesar adına "Augustus" (yüce, görkemli) eklendi. Sınır bölgelerindeki askeri harekâtlar da sürdürüldü. İÖ 25'te Anadolu'daki Galatia Roma topraklarına katıldı. Augustus Galya bölgesine de giderek İspanya seferini yönetti.

İÖ 23'te, ölüm döşeğine düşecek kadar hastalanan Augustus, yönetim mekanizmasında yeni önlemler aldı. Kendisini *imperium majus* ilan ederek bütün prokonsüllerin üstüne yükseldi. Aynı zamanda yaşam boyu *tribunus*'luk (*tribunicia potestas*) yetkileriyle donatıldı. Böylece Senato'yu istediği zaman toplayabilecekti. Pleblerin savunucusu eski tribünleri çağrıştıran bu yeni unvan, yönetimine "demokratik" bir hava kattı. Aynı yıl Agrippa, yardımcı *princeps* olarak doğuya gönderildi; iki yıl sonra da Octavius'un kızı Iulia'nın ikinci kocası oldu. Bu arada Augustus Sicilya, Yunanistan ve Asya'ya gitti (İÖ 22-19). Gittiği her yerde önemli düzenlemeler yaptı. İÖ 20'de Partlarla yaptığı anlaşma sonucunda Partlar, Roma'nın Anadolu'nun güneydoğusu üzerindeki himayesini kabullendiler. İÖ 19'da Agrippa, İspanya'yı tümüyle denetim altına aldı. Bunu izleyen iki yıl içinde Augustus toplumsal alanda bir dizi reforma girişti. Evlilik kurumunu özendirdi; zina suçuna verilen cezalar artırıldı, savurganlık azaltıldı.

Augustus, kızı Iulia'nın üç yaşındaki iki oğlunu, Gaius Caesar ve Lucius Caesar'ı evlat edinince, kimleri vâris bırakmayı düşündüğü açığa çıkmış oldu. Iulia'nın kocası Agrippa'nın da yetkileri büyük ölçüde genişletildi. Augustus, üvey oğulları Tiberius ve Drusus'a da önemli görevler verdi. Alpler'i geçen iki kardeş, günümüzde İsviçre, Avusturya ve Bavyera'nın büyük bölümünü oluşturan Noricum ve Raetia'yı alarak, imparatorluğun sınırlarını İtalya'dan yukarı Tuna'ya kadar genişlettiler (İÖ 16-15).

Bu yıllarda, Augustus'un Senato'daki işlerini kolaylaştırmak amacıyla bir yürütme kurulu (*consilium*) oluşturuldu; çevresindeki yönetici kadro genişletildi. Böylece, gelecekte imparatorluk sisteminin temelini oluşturacak olan bir sivil hizmetliler sistemi kuruldu. Aşamalı olarak tüm ülkeyi kucaklayan bir yönetim sistemi geliştirildi. Bu

düzenlemeleri olanaklı kılan maliye sistemi, Roma'nın o güne değin görmediği ölçüde etkiliydi. Sistem, merkezî hazineye (*aerarium*) dayanıyordu; ama merkezî hazinenin eyalet hazineleriyle ilişkisinin ayrıntıları, bugüne değin tam olarak anlaşılabilmiş değildir. Mali kaynaklar, iki dolaysız vergiden oluşuyordu: Adam başına vergi (*tributum capitis*) ve toprak vergisi (*tributum soli*). Ayrıca dolaylı vergi de toplanıyordu. Cumhuriyet rejiminin koyduğu gümrük resimleri bu dönemde de geçerliliğini sürdürdü. Ama bu resimler, Augustus döneminde görülmemiş hızla gelişen ticareti engellemeyecek oranda tutuldu. Altın, gümüş, bronz ve bakır paraların yaygın biçimde kullanılması, ticaretin gelişmesinde bir başka etken oldu.

İmparatorluğun genişlemesi. İÖ 12'de Lepidus ölünce, Augustus Roma dininin başrahibi (*pontifex maximus*) oldu. Ama aynı yıl Agrippa'nın ölümü, Augustus'a ağır bir darbe indirdi. Augustus, ikisinin de istememesine karşın, Iulia ile Livia Drusilla'nın oğlu Tiberius Claudius Nero'nun evlenmesini sağladı. Tiberius, bunu izleyen üç yıl içinde Pannonia'yı (Yugoslavya ve Macaristan) ele geçirirken, kardeşi Drusus Ren'i geçerek Elbe'ye kadar Germen topraklarını (Germania) işgal etti. İÖ 9'da Drusus ve bir yıl sonra da yazarların koruyucusu ve Augustus'un ilk günlerindeki danışmanı Maecenas öldü.

Drusus'un yerini alan Tiberius, İÖ 6'da tribün olarak iktidarı üvey babasıyla paylaşmaya başladı. Augustus, İÖ 2'de, en yüksek paye olan "ülkenin babası" (*pater patriae*) unvanını aldı. İS 2'de Lucius Caesar, İS 4'te de Gaius Caesar öldü. İS 2'de ülkeye dönen Tiberius, İS 4'te Augustus tarafından vâris ilan edildi. Yeni vârisin elde ettiği güç, saygınlığı dışında, neredeyse Augustus'unkine eşitti. Tiberius, Germania'nın üzerindeki işgali sağlamlaştırarak, bu ülkeyi eyaletler halinde örgütledi (İS 4-5). Bohemya'nın da işgaline girişilmişken, İS 6'da Pannonia ve Illyricum'da ayaklanmalar başgösterdi; ayaklanmaların bastırılması üç yıl sürdü.

Augustus'un yönetimi Tiberius'la paylaştığı yıllarda yönetimde birçok yenilikler yapıldı. İS 6'da Yahuda'nın ilhakı, aynı yıl Roma'da polis görevi de üstlenen bir itfaiye örgütünün (sonradan *cohortes urbanae*) kurulması, askerlerin emekli maaşlarının vergilerin içinden ödenmesi için bir askeri hazinenin (*aerarium militare*) oluşturulması, düzenli bir polis gücünün kurulması; o güne değin arasıra atama yapılan valiliğin İS 13'te sürekli bir kurum haline getirilmesi bunlar arasında sayılabilir.

Augustus'un yetkileri İS 13'te on yıl daha uzatıldı; Tiberius da onunla her bakımdan eşit kılındı. Augustus'un o yıl nisan ayında Roma'daki Tanrıçalar Evi'ne koydurduğu vasiyetname, tüm imparatorluk yetkisinin bir özeti (*breviarium totius imperii*) ile daha ürünü olan siyasal vasiyeti "Res Gestae Divi Augusti"yi (Kutsal Augustus'un Gerçekleştirdikleri) içerir. Bu belgenin en iyi korunan kopyası Ankara'daki Augustus Tapınağı'nda (Monumentum Ancyranum) yer alır. Augustus'un İS 19 Ağustos 14'te ölmesi üzerine Tiberius, ikinci Roma imparatoru olarak onun yerini aldı.

Kişiliği ve başarıları. Augustus, yöneticilik alanında tarihin en büyük dehalarındandı. Yaşamın her boyutunda gerçekleştirdiği düzenlemeler, çürüyen cumhuriyeti, yepyeni monarşik bir düzene dönüştürdü. Hükümsürdüğü dönemde kalıcı bir barış sağlandı, ulaşım ve ticaret gelişti. Augustus'un böylece yerleştirdiği Pax Romana (Roma Barışı), gerek Roma gerek Yunan klasik çağının mirasının sonraki kuşaklara aktarılabilmesini sağlarken, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın yayılabilmesi için de gerekli koşulları hazırladı. Otokratik bir rejim kurmasına karşın, yönetici soylıların hemen altında yer alan varlıklı yüksek sınıfları da yanına çekebildi. Vergilius, Horatius gibi büyük yazarların desteğini sağlamayı başardı.

Augustus'un kaleme aldığı yapıtların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Bunlar arasında biyografiler, şiirler, epigramlar olduğu bilinmektedir. Tarihçiler, Augustus'un ilk yıllarında acımasız, son döneminde ise yumuşak huylu olduğu konusunda birleşirler. Özel yaşamının sakin ve lüksten uzak olduğu bilinmektedir. Akrabalarına yakınlık gösterdiği, bugüne ulaşan mektuplarından anlaşılır. Ama gerektiğinde kızı Julia ile torununu sürgüne göndermekten de çekinmemiştir.

Augustus'un, kendi döneminde yapılan büstlerinde ve sikkeler üzerindeki kabartmalarında Latin ve Yunan üsluplarının kaynaştığı görülür. Bu parlak bireşim, döneminde bütün sanatlarda görülen yenilenmeyi yansıtır. Ara Pacis'ten (Barış Sunağı) günümüze kalan kabartmalar ulusal önderlerin yer aldığı dinsel bir geçit töronini canlandırır. Dönemin mimari başyapıtları çok sayıdadır. Bunların görkemi ve klasik saflığı, Roma'daki Marcellus Tiyatrosu'nun kalıntılarında ve Augustus Forumu'nda gözlenebilir.

Augustus dönemi, Latin edebiyatının en parlak dönemlerinden biri. İÖ y. 43'ten İS 18'e değin sürmüştür. Daha önceki Cicero dönemiyle(*) birlikte Latin edebiyatının Altın Çağ'ını(*) oluşturur. İç barış ve refahın damgasını taşıyan Augustus dönemi, sanat koruyucularına ya da İmparator Augustus'a seslenen, yurtseverlik, aşk ve doğa gibi konuları incelikle işleyen manzum yapıtlarla edebi anlatımın doruğuna ulaştı. İÖ 29 - İÖ 19 arasında yalnızca 10 yıl içinde, Vergilius'un *Georgica*'sı (çiftçilikle ilgili şiirler) ile *Aeneis*'i; Horatius'un *Odes*'inin (Odlar) 1-3. kitapları ile *Epistulae*'nin (Mektuplar) 1. Kitabı; Gaius Maecenas'ın korumasındaki parlak genç ozanlardan Sextus Propertius'un ağıtlarının 1-3. kitapları ve Messalla'nın korumasındaki Tibullus'un 1-3. kitapları yayımlandı. Gene bu 10 yıl içinde Livius, görkemli Roma tarihine başlamıştı. Bir başka tarihçi, Pollio ise dönemin önemli olaylarını içeren, ama bugün kayıp olan tarihini kaleme alıyordu. Altın Çağ'ın son büyük yazarı yaratılıştan Augustus dönemine değin uzanan dünya tarihinin mitolojik öyküsü *Metamorphoses*'in (*Değişimler*, 1935) yazarı Ovidius idi. Onun İS 17'de sürgünde ölümü, dönemin sonu kabul edilir.

Augustus dönemi adı, herhangi bir ülke edebiyatının "klasik" dönemi için de kullanılabilir. Özellikle İngiltere'de 18. yüzyıl edebiyatına, zaman zaman da Fransa'da Corneille, Racine ve Molière'in yaşadığı 17. yüzyıl dönemine bu ad verilir. Kimi eleştirmenler, İngiltere'deki Augustus Dönemini, Kraliçe Anne'in hüküm sürdüğü (1702-14) ve Alexander Pope, Joseph Addison, Sir Richard Steele, John Gay ve Matthew Prior gibi yazarların ün kazandığı yıllarla sınırlamayı yeğler. Başka uzmanlar ise, bu dönemi John Dryden'a değin geriye götürür, ileriye doğru da Samuel Johnson'a değin genişletirler.

Augustus Kamayösü, Latince GEMMA AUGUSTEA, üstünde Augustus'un tanrılaştırılmasının betimlendiği akik taşı kamayö. Augustus, Tanrıça Roma'nın yanı başında oturmuş ve ikisi birlikte, yenik düşmanın

Augustus Kamayösü, Roma oniks kamayösü, İÖ 1. yy sonları, Sanat Tarihi Müzesi, Viyana
Kunsthistorisches Museum, Viyana

zırhını ayaklarıyla ezerken canlandırılmıştır. Bu kamayö, imparatorluk soyundan kişilerin betimlendiği bir dizi Roma kamayösünün en güzellerinden biridir. Bugün Viyana'daki Sanat Tarihi Müzesi'nde bulunan Augustus Kamayösü büyük bir olasılıkla Caligula'nın hükümdarlığı sırasında (İS 37-41) yapılmıştır. Aynı döneme ait öbür kamayöler arasında Londra'daki British Museum'da bulunan Grand Camée de France (Büyük Fransız Kamayösü) ve Blacas adlı oniks kamayö de vardır.

Augustus Tapınağı, Latince MONUMENTUM ANCYRANUM, Ankara'da, Tanrı Men ve Tanrıça Kybele'ye adanmış (İÖ 2. yy) bir tapınma yerinde İmparator Augustus için

Augustus Tapınağı, İÖ 20-25, Ankara
Nazım Temuroğlu

İÖ 20-25 arasında yapılmış Roma tapınağı. Hacı Bayram Camisi'nin yanında yer alan tapınak, kısa kenarlarında 8'er sütunun bulunduğu, *pseudodipteros* düzeninde bir yapıdır. İki uzun kenarında 14'er, giriş bölümünün (*pronaos*) önünde dört, hazine odasının (*opisthodomos*) anteleri arasında ise iki sütun vardır. Tapınak günümüze değin sürekli olarak kullanılmıştır. Önce pencereler eklenerek *opisthodomos*'u apsise çevrilmiş ve kilise olarak kullanılmış, Türklerin Ankara'yı almasından sonra da camiye dönüştürülmüştür. Hacı Bayram Camisi'nin yapılmasından sonra da içi 10 hücreye bölünerek medrese haline getirilmiştir.

Tapınağın duvarına İS 14'te İmparator Augustus'un yaptığı işlerin (*Res Gestae*) sayıldığı Latince ve Yunanca birer metin kazılmıştır. Latince metin *pronaos*'un iç duvarlarında, Yunanca metinse kutsal mekânın (*naos*) güney duvarında yer alır. Metinler Augustus tarafından yazılmış ve ölümünden sonra tunç levhalara kazılarak Roma'daki anıtmezarının önündeki iki sütuna asılması vasiyet edilmişti. Bugün yerinde olmayan bu sütunların imparatorluğun sınırları içindeki birçok tapınakta kopyaları vardı. Ankara'daki yazıt da bu kopyalardan biridir. İkinci bir kopyanın parçaları Pisidya'daki (Isparta-Burdur) Apollonia kentinde bulunur. Yazıt Augustus'un ilk dönemlerini, yüksek devlet görevlisi (*magister*) olduğu yılları, unvanlarını, yaptığı iyilikleri, savaşlarda ve diplomatik ilişkilerde elde ettiği başarıları anlatır. En sonunda ise Augustus'un Roma'da cumhuriyeti yeniden kurduğu savı not edilmiştir (aslında Augustus'un tahta geçmesiyle bu yönetim biçimi sona ermişti). Augustus'un yaptığı iyiliklerin bir özeti de ölümünden sonra yazıta eklenmiştir. Metin Augustus'u, tümüyle anılmasını istediği yönleriyle betimlemektedir.

AUI (Associated Universities Inc). *bak.* Birleşik Üniversiteler

Aulard, François-Alphonse (d. 19 Temmuz 1849, Montbron - ö. 23 Ekim 1928, Paris, Fransa), Fransız Devrimi'ni inceleyen önde gelen tarihçilerden biri. Tarihsel eleştiri kurallarını devrim dönemine uygulayarak, Fransız Devrimi'ni saran pek çok efsaneye son vermiştir.

Doktora derecesini 1877'de aldı. 1884'e değin taşradaki çeşitli üniversitelerde Fransız edebiyatı dersleri verdi. 1879'da Fransız Devrimi üzerine çalışmaya başladı. Yayımlanan ilk çalışmaları, parlamentodaki söylevlerle ilgiliydi: *Les Orateurs de l'Assemblée constituante* (1882, 2 cilt; Kurucu Meclis'in Hatipleri) ile *Les Orateurs de la Législative et de la Convention* (1885; Yasama Meclisi ile Konvansiyon'un Hatipleri).

1887'de, Paris Üniversitesi'nde açılan Fransız Devrimi Tarihi kürsüsüne atanan Aulard, devrim dönemini bilimsel yöntemlerle belgelemekte uzmanlaştı. Yayımladığı pek çok kapsamlı derleme arasında, *Recueil des actes du comité de salut public* (1889-1904, 16 cilt; Kamu Selameti Komitesi Kararları), *La Société des Jacobins* (1889-97, 6 cilt; Jakobenler Derneği) ve *Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le directoire* (1898-1902, 5 cilt; Termidor Ayaklanması ve Direktuvar Sırasında Paris) sayılabilir. Devrime katılanlarca kaleme alınmış anıların çeşitli basımları ile *La Révolution française* adlı önemli dergi de onun yönetiminde yayımlandı.

Aulard, daha kapsamlı çalışmalar da gerçekleştirdi. *Histoire politique de la Révolution française, origines et développement, de la démocratie et de la république* (1789-1804, 4 cilt; *Fransa İnkılâbının Siyasi Tarihi*, 1944-1945, 3 cilt) adlı çalışması, kamuoyunda geçerli olan görüşlerin çözümlenmesi, parti örgütlenmesinin tanımlanması ve devlet mekanizmasının açıklanması açısından özellikle değerlidir. *Taine, historien de la Révolution française* (1901; Taine, Fransız Devrimi Tarihçisi) ise Taine'in yapıtlarının bir eleştirisidir.

Dreyfus olayı sırasında İnsan Hakları Birliği'nin kurucusu ve başkanı olan Aulard, bağımsız demokrat gazete *Quotidien*'in de kurucuları arasında yer aldı. Ayrıca Fransız Devrimi Tarihi Derneği'nin başkanlığında bulundu (1904). Milletler Cemiyeti'nin 1927'de Berlin'de yapılan uluslararası kongresine başkanlık ettı.

Aulnoy (Kontesi), Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, AUNOY olarak da yazılır (d. 1650/51, Honfleur yakınları - ö. 14 Ocak 1705, Paris), saray entrikalarını konu alan romanları ve masallarıyla tanınmış Fransız yazar. Kendi yaşamı da kitaplarında anlatılanlarla boy ölçüşebilecek serüvenlerle doluydu.

1666'da çok genç yaşta evlendikten kısa bir süre sonra sevgilisi, annesi ve onun sevgilisiyle işbirliği yaparak orta yaşlı bir banker olan kocasını vatana ihanetle suçladı. Planı başarısız olunca izleyen 15 yılı ülke dışında geçirmeye zorlandı. İspanya, Hollanda ve İngiltere arasında dolaştıktan sonra Paris'e dönüp 1685'te yazarlığa başladı. En tanınmış yapıtları, Charles Perrault'un ünlü masalları tarzında ama kendi alaycı üslubuyla yazdığı *Contes de fées* (1697; *Peri Masalları*, 1962, 1967) ve *Les Contes nouveaux ou les fées à la mode*'du (1698; Yeni Masallar ya da Gözde Periler). Bütün Avrupa'da çok beğenilen sözde tarihsel romanları arasında ise *Hippolyte, comte de Douglas* (1690; Douglas Kontu Hippolyte), *Memoires de la cour d'Espagne* (1690; İspanya Sarayından Anılar) ve *Relation du voyage d'Espagne* (1691; İspanya Yolculuğu Öyküsü) bulunur. *Beyaz Kedi* (1945) ve *Altın Saçlı Prenses* (1962) Türkçede yayımlanan yapıtları arasındadır.

aulos, Romalılarda TIBIA, Eski Yunan müziğinin tek ya da çift dilli kavalı. Klasik dönemde ikili (*auloi*), daha sonra tek olarak çalındı. Çeşitli adlar altında Ortadoğu halklarının ana çalgısı oldu. Avrupa'da ise varlığını ortaçağ başlarına değin sürdürdü. İkili olanı, her biri bir elle tutulan ve ikisi de aynı anda üflenen, ağaç ya da metal iki kavaldan oluşurdu. Klasik dönemde uzunlukları aynı olan bu iki kavalın her birinde üç ya da dört parmak deliği vardı. Zamanla kavalların uzunlukları farklılaştı, delik sayısı da arttı.

Yunanlılar genellikle bileziklerle borulara tutturulmuş çifte dilcik kullanıyorlardı. Kavaldan ses çıkmasını sağlayan zorlu üflemeye yardımcı olması için yanaklara bir deri kayış (*phorbeia*, Latince *capistrum*) sarılıyordu. Klasik yazarların değindikleri teknik ayrıntılar çok azdır ve bu çalgının nasıl çalındığını ya da ne tür bir müzik için kullanıldığını anlamaya yeterli açıklıkta değildir. Akdeniz çevresinde ve Ortadoğu'da kullanılan çalgılar arasında, bugün Sardinya'da çalınan ve birer dilcikli üç borudan oluşan *launeddas* ile bu yörelerin çeşitli yerlerinde kullanılan tek dilcikli ve genellikle paralel borulardan oluşan birçok ikili kaval, tipoloji açısından *aulos*'un benzerleridir. Türkiye'de de bu çalgıya çiftekaval denir.

Mitolojide *aulos*'u Tanrıça Athena'nın icat ettiği ve ilk kez Olympos Dağındaki bir tanrılar şölenindeki çaldığı yer alır. Çalgı,

Auloi çalan bir çalgıcıyla dansçı, Epictetus'un Vulci'de bulunan bir *kyliks*'inden ayrıntı, İÖ y. 520-510, British Museum, Londra
British Museum, Londra

tanrıların çoğunun hoşuna giderse de Hera ile Aphrodite'nin bakışmasını farkeden Athena koşup ormandaki bir suyun başında *aulos*'u çalarak sudaki yansısını seyreder. Çalgıdan ses çıkarmak için zorlanırken yüzünün aldığı biçimi, şişen yanaklarını görünce lanet okuyarak *aulos*'u fırlatıp atar. Aulos bu yüzden erkeklere yakışan bir çalgı sayılır. Çalgıyı Athena'nın attığı yerde bulan Marsyas, kitara çalan Apollon'la *aulos*'unu çalarak yarışmıştır.

Aung San (d. 1914 ?, Natmauk, Birmanya - ö. 19 Temmuz 1947, Rangoon), Birmanyalı milliyetçi önder. Ülkesinin İngiltere'den bağımsızlığını kazanmasında etkili olmuş, bir suikast sonucunda öldürülmüştür. II. Dünya Savaşı'ndan önce İngilizlere karşı etkin bir mücadele verdi, savaş sırasında ise Japonlarla ittifak kurdu. Birmanya'nın (bugün Myanmar) özerklik mücadelesine önderlik etmeye başlamadan önce, yeniden Müttefiklerin yanına geçti.

İngilizlerin 1886'da Birmanya'yı ilhak etmesini izleyen direniş hareketine katılmış bir ailenin çocuğuydu. Rangoon Üniversitesi'nde öğrenciyken, üniversitedeki öğrenci birliğinin sekreteri oldu. Şubat 1936'da U Nu ile birlikte üniversitedeki bir öğrenci boykotuna önderlik etti. Birmanya 1937'de Hindistan'dan ayrıldı; 1938'de üniversiteyi bitiren Aung San, milliyetçi örgüt Dobama Asi-ayone (Biz Burmalılar Derneği) içinde etkinlik gösterdi, 1939'da derneğin genel sekreteri oldu.

1940'ta Birmanya'nın bağımsızlığı için yabancılardan destek sağlamaya çalıştığı sırada, Japonlar Aung San ile Çin'de ilişki kurdular. 1942'de Birmanya'yı işgal ederken kendilerine yardımcı olacak bir Birmanya askeri gücünün oluşturulması için de Aung San'a destek oldular. Birmanya Bağımsızlık Ordusu olarak bilinen bu birlikler, Japonların ilerlemesiyle birlikte güçlendi ve işgal edilen bölgelerde yerel yönetimi üstlenmeye başladı. 1943-45 arasında Ba Maw'ın kukla hükümetinde savunma bakanı olarak görev yapan Aung San, Japonların zaten elde etmeleri umulmayan bir zafer kazanmaları durumunda bile Birmanya'nın bağımsızlığı konusunda verdikleri sözü tutacaklarından kuşkulanmaya başladı. Ayrıca Japonların Birmanya askeri kuvvetlerine karşı aldığı tutumdan da hoşnut değildi. Bu sırada tümgeneralliğe yükseldi; Mart 1945'te Birmanya Ulusal Ordusu'nu Müttefiklerin safına geçirdi.

İngilizler, Ağustos 1945'te Japonların teslim olmasından sonra, Aung San'ın kuvvetlerini düzenli ordu birliklerine katmaya çalıştılar. Ama Aung San, ordunun kilit noktalarındaki kişileri yanında tutmayı başararak Halk Gönüllüleri Örgütü'nü oluşturdu. Görünüşte toplumsal hizmetlere ilgi duyan emekli askerlerin oluşturduğu bu örgüt, gerçekte Birmanya Ulusal Ordusu'nun yerini alarak bağımsızlık mücadelesini yürütmek üzere kurulmuş, siyasal amaçlı özel bir orduydu.

1944'te, milliyetçi yeraltı hareketi Antifaşist Halkın Özgürlüğü Birliği'nin (AFPFL) oluşturulmasına yardımcı olan Aung San, bu birleşik cepheye dayanarak 1946 sonlarında Birmanya Yürütme Konseyi'nin başkan yardımcısı oldu. Fiilen başbakanlık görevini yürütmesine karşın, İngiliz valinin onun aldığı kararları veto etme hakkı vardı. İngiltere başbakanı Clement Attlee ile Londra'da yaptığı görüşmeden sonra, 27 Ocak 1947'de, Birmanya'nın bir yıl içinde bağımsız olması konusunda anlaşmaya varıldığını açıkladı. Nisan 1947'de yapılan kurucu meclis seçimlerinde AFPFL 202 sandalyeden 196'sını kazandı. Aung San, komünistlerce "İngiliz emperyalizminin maşası" olarak suçlanmasına karşın, Birmanya'nın İngiliz Uluslar Topluluğu dışına çıkarak bağımsız olması doğrultusundaki bir karar tasarısını destekledi.

Başbakan Aung San ve aralarında kardeşinin de bulunduğu altı çalışma arkadaşı, 19 Temmuz 1947'de Rangoon'da yürütme konseyi toplantısı sırasında öldürüldüler. Savaş sırasında Uganda'da sürgünde bulunan, Aung San'ın siyasal rakibi U Saw, bu suikastte rolü olduğu gerekçesiyle daha sonra idam edildi.

Aung San Suu Kyi (d. 19 Haziran 1945, Rangoon, Birmanya [bugün Yangon, Myanmar]), Myanmarlı muhalefet önderi. Birmanya'nın ulusal bağımsızlık kahramanı Aung San ile ülkenin önde gelen diplomatlarından Khin Kyi'nin kızıdır. 1991 Nobel Barış Ödülü'nün sahibidir.

Aung San Suu Kyi, Birmanya'nın bağımsızlığına kavuşmasından kısa bir süre önce ülkenin fiili başbakanı olan babası öldürüldüğünde iki yaşındaydı. Birmanya'daki okullarda okuduktan sonra, 1960'ta annesinin Hindistan büyükelçiliğine atanması üzerine bir süre Hindistan'da öğrenim gördü; daha sonra İngiltere'ye giderek Oxford Üniversitesi'ne girdi. Orada tanıştığı Michael Aris'le evlendi; iki çocuğu oldu ve 1988'e değin sakin bir yaşam sürdü. 1988'de hasta annesinin bakımını üstlenmek üzere Myanmar'a döndü. Askeri diktatör Ne Win'in, acımasız ve duyarsız yönetimine karşı gösteriler düzenleyenleri topluca katletmesi karşısında harekete geçti ve şiddete başvurmaksızın bir demokrasi ve insan hakları mücadelesi başlattı. Suu Kyi'nin de önderleri arasına girdiği yeni kurulan Ulusal Demokrasi Birliği 1990'da parlamentonun seçimle belirlenen üyeliklerinin yüzde 80'inden çoğunu kazanmayı başardı. Ama askeri hükümet seçim sonuçlarını yok saydı. Suu Kyi, Temmuz 1989'da evinde göz hapsine alındı ve her türlü görüşmesi yasaklandı. Daha sonra ülkeyi sessizce terk etmesi önerildi, ama Suu Kyi Myanmar'da sivil bir hükümet kurulmadıkça ve siyasal tutuklular salıverilmedikçe böyle bir öneriyi kabul etmeyeceğini açıkladı.

Aungerville, Richard *bak.* Bury, Richard de

Aunis, Batı Fransa'da eski il (*pays*). Günümüzdeki Charente-Martime ilinin (*département*) kuzey bölümü ile Deux-Sèvres'in güney bölümünü içine alırdı. 10. yüzyıldan

1789'da Aunis İli

sonra Poitiers kontlarının yönetimi altına giren Aunis, komşu Poitou ile aynı siyasal gelişmeyi izledi. Devrim öncesi dönemde, Ré ve Oléron adaları ile birlikte, merkezi La Rochelle'de bulunan bir askeri il (*gouvernement*) oluşturuyordu.

Auratus *bak.* Dorat, Jean

Auray, Bretonca ALRE. Fransa'nın kuzeybatı kesiminde, Bretanya planlama bölgesine (*région de programme*) bağlı Morbihan ilinde (*département*) kent. Rennes'nin güneybatısında, Atlas Okyanusu kıyısından 12 km içeriye giren Auray

Sainte-Anne d'Auray Bazilikası, Auray, Fransa
Editions "La Cigogne"-Hachette

Koyunda yer alır. Bretanya dükleri, 1558'de yıkılan Auray Şatosu'nda otururlardı. 1364'te şatonun surları dışında yapılan Breton Veraset Savaşı, Jean de Montfort'un, İngiliz müttefikleri ile birlikte, kuzeni Charles de Blois'ya karşı zaferiyle sonuçlandı. Bu savaşa Fransız halk kahramanları Bertrand du Guesclin ile Olivier de Clisson da katıldılar. Montfort'un savaş alanına yaptırdığı kilise, bugün sağır ve dilsiz okulu olarak kullanılmaktadır. 1789 Devrimi'ne karşı çıkan yerel güçlerden (*Chouan*'lar/Baykuşlar) 952 kişi 1795'te Auray yakındaki Champ des Martyrs'de öldürüldü.

Benjamin Franklin'in, Amerikan Temsil Heyeti üyesi olarak 1776'da kaldığı Saint-Goustan semti, 15. yüzyıldan kalma evleri ile pitoresk bir yöredir. Gotik-Rönesans üslubundaki Sainte-Anne d'Auray Bazilikası, Bretanya'daki önemli kutsal ziyaret yerlerinden biridir.

Başlıca sanayi dalı mobilya yapımıdır. Auray'deki istiridye yatakları, Avrupa'daki en büyük yataklar arasında yer alır. Nüfus (1982) 9.375.

Aurelia, *Cnidaria* (knidliler) filumunun *Scyphozoa* sınıfının *Semaeostomeae* takımından, özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'nın kıyı sularında yaşayan denizanalarını

Aurelia aurita
James H. Fraser

içeren cins. Erişkinlerinin çapı 40 cm'ye kadar ulaşabilir. Çan biçimindeki gövdenin tabağı andıran alt yüzünde kısa bir borucuk (ya da sap), bunun ucunda da hayvanın ağzı vardır. Bu borunun çevresinden, farbela gibi kıvrımlı ve gösterişli dört uzantı (ağız kolları) çıkar. Midenin tabanında yer alan, yarımay ya da daire biçimindeki dört eşeylik organı (gonad), pembeden morumsu maviye dönen renkleriyle, bu jelatinimsi ve saydam tabağın merkezinde kolayca görülebilir. Gövdenin alt yüzünün kenarları da eşeylik organlarıyla aynı renktedir ve dokunaç denen, çok sayıda kısa duyu organıyla donatılmıştır. *Scyphozoa* sınıfından bütün denizanaları gibi, *Aurelia* cinsinin üyeleri de, suda serbestçe yüzebilen erişkin evresine (medüz evresi) ulaşmadan önce, bir yüzeye tutunarak yaşayan bir polip evresi geçirir. *Aurelia* cinsinin başka türleri de kapsadığı öne sürülmekle birlikte, Türkiye'nin kıyı sularında da özellikle mayıs-temmuz ayları arasında çok bol bulunan *Aurelia aurita*, bilinen tek türüdür. *Ayrıca bak.* denizanası.

Aurelianus, Latince tam adı LUCIUS DOMITIUS AURELIANUS (d. y. 215 - ö. 275, Caenophrurium, Anadolu), 270-275 arasında Roma imparatoru. İstilalar ve iç ayaklanmalar ile fiilen parçalanmış olan imparatorluğu yeniden birleştirerek, *restitutor orbis* (dünyayı düzelten) unvanını almıştır.

Balkan kökenli olduğu sanılan Aurelianus, dışardan gelen baskılar ve içerde de iktida-

nın parçalanması yüzünden y. 260'ta imparatorluk dağılırken orduda subay olarak görev yapıyordu. Yurttaşı Claudius ile birlikte, İmparator Gallienus'un (hd 253-268) süvari birliklerinin başındaydı. Gallienus 268'de bir suikast sonucunda öldürülünce, Claudius imparator oldu. Yeni hükümdar, iktidarı zorla ele geçirmeye çalışan Aureolus'un ayaklanmasını kısa sürede bastırdı; ama 18 ay hüküm sürdükten sonra öldü. Kardeşi Quintillus da ülkeyi üç ay yönettikten sonra ölünce ya da öldürülünce, Mayıs 270'te Aurelianus imparator olarak başa geçti.

Aurelianus, Avrupa'da Roma'nın gücünü yeniden kurmak amacıyla hemen harekete geçti. Pannonia'dan (bugün Orta Avrupa'da) gelen istilacıları geri püskürttü, bir dizi savaştan sonra Juthungi kabilelerini İtalya'nın kuzeyinden sürdü. Roma'ya dönüşünden sonra, imparatorluk darphanesinde patlak veren bir ayaklanmayı bastırdı. Kabile saldırılarına karşı korunmak amacıyla yeni kent surlarının yapılmasını buyurdu. Uzunluğu 19 km, yüksekliği 6 m olan bu surların büyük bölümü bugün de ayaktadır.

Aurelianus 271'de doğuya yürüdü. Gotları Tuna üzerinde yenilgiye uğrattı ve Daçya'ya yerleşmiş olan Romalıları, Tuna'nın güneyinde bir bölgeye çekti. İmparatorluk kaynaklarının çok geniş bir alana yayıldığını, varlığını sürdürebilmek için bu alanı daraltmak gerektiğini düşünmüş olmalıdır. Ama aynı zamanda, 10 yıldır Palmyra prenslerinin yönetimi altında bulunan doğu illerini de geri almak istiyordu. Bu amaçla Palmyra'yı kuşattı, küçük oğlu Vaballathus'un naibi olarak yörede hüküm süren Septimia Zenobia'yı tutsak aldı. Kısa süre sonra başkent de teslim oldu. Palmyra 273'te ikinci kez ayaklanınca, Aurelianus, kenti yeniden alarak yakıp yıktı.

274'te batıya döndü, Galya ile İspanya ve Britanya'yı denetimi altında tutan rakip imparator Tetricus'la savaşa tutuştu. Germen saldırıları ve iç entrikalar karşısında zaten güç durumda olan Tetricus, Aurelianus ile gizli bir antlaşma yaparak Châlons Savaşı'nda meydanı ona terk etti. Komutansız kalan ordusu kolayca teslim oldu, Tetricus da ödüllendirilerek Lucania valiliğine getirildi. Böylece geniş imparatorluk, yeniden merkezî bir yönetim altına girmiş oldu.

Aurelianus, başarılı bir komutan, katı ve ödünsüz bir yönetici idi. Pleblere, o güne değin hiçbir imparatorun dağıtmadığı kadar ücretsiz yiyecek dağıttı. Buna karşılık para sisteminde reform girişimi ancak sınırlı bir başarıya ulaştı. Ayrıca imparatorluk içindeki farklı dinleri, Fethedilmemiş Güneş (Sol Invictus) kültüne bağımlı kılmaya çalıştı. Aurelianus'un kâtibinin, idam edileceklerine inandırdığı bir grup subay, 275 başlarında Perslere karşı bir sefer başlattığı sırada imparatoru öldürdü. Altı ay sonra Senato, yaşlı M. Claudius Tacitus'u tahta çıkarıncaya değin, Aurelianus'un karısı Ulpia Severina imparatorluğu yönetti.

Aurelianus Duvarı, Roma'da İS 3. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen kent duvarı. Yapımını İmparator Aurelianus'un başlattığı duvar, onun ardından tahta çıkan Probus tarafından tamamlandı. 6. yüzyılda Büyük Theoderich, ortaçağda da bazı papalar tarafından onarıldı.

Üçgen biçimli tuğlalarla kaplanmış, volkan tüfünden elde edilen bir tür betondan yapılmış olan duvar, 6 m yüksekliğinde, yaklaşık 19 km uzunluğundaydı. Tahkim

San Paolo Kapısı yakınlarında Aurelianus Duvarı, Roma
The Mansell Collection

edilmiş 18 kapısı bulunan duvarın büyük bölümü günümüzde de ayaktadır.

Aurès, Latince AURASIUS MONS. Kuzey Afrika'da, Cezayir'in kuzeydoğusundaki Sahra Atlasları'nın bir bölümünü oluşturan dağ kütlesi. Kuzeyde sarp uçurumlarla son bulan Aurès Dağları, güneyde Sahra'ya bakan ve birbirine koşut uzanan Abiod ve Abdi

Aurès Masifi terasları, Cezayir
Transatlnca-FPG/EB Inc

vadilerine açılır. Kış boyu karla kaplı olan en yüksek dorukları, Kuzey Cezayir'in en yüksek noktaları olan Selya Dağı (2.328 m) ve Mahmel Dağıdır (2.284 m). Yüksek yamaçlar çam, sedir ve meşe ormanlarıyla, daha aşağı kesimler kurak iklim bitkileriyle kaplıdır. Batna yakınlarındaki el-Kantara Geçidinde, bir demiryolu ile otoyol Aurès Masifini keser, Tazoult-Lambese'de birçok Roma kalıntısı bulunur. Uzun süre yarı-göçebe Berberi kabilelerin oturduğu dağlar, zamanla Sahra'dan gelen göçebe Arapların yerleşim alanı oldu. Ortak tahıl ambarlarına bağlı köy düzenine uygun olarak mevsimlik göç bugün de sürmektedir.

aureus, Eski Roma'nın ve Roma dünyasının temel altın para birimi. Önce *nummus aureus* (altın para) ya da *denarius aureus* olarak adlandırılan birim, 25 gümüş *denarius*'a eşdeğerdi; bir *denarius* da 10 bronz para ediyordu (bir çeyrek *denarius*'a eşit olan *sestertius*, İÖ 89'da hesap birimi olarak bronz paranın yerini aldı). İS 312'de Constantius'un gerçekleştirdiği reform sonucunda, *solidus* temel para birimi olarak *aureus*'un yerine geçti.

Aurgelmir, YMIR olarak da bilinir, Kuzey ülkeleri mitolojisine göre ilk varlık. Niflheim buzları ile Muspelheim ateşinin karşılaşmasıyla oluşan su damlalarından yaratılmış bir devdir. Bütün devlerin babasıdır. Kolunun altında bir erkek ve bir kadın besler, bacaklarından da altı başlı bir erkek çocuk dünyaya gelir. İnek Audumla onu sütüyle besler. Kırağıyla kaplı tuz kayalarını yalayarak gıda alan Audumla, bu kayalara diliyle insan biçimini verir. Ulu Tanrı Odin'in ve kardeşlerinin atası Buri, böylece ortaya çıkar. Bu tanrılar sonradan Aurgelmir'i öldürürler ve Aurgelmir'in kanı, donmuş bir dev dışında herkesi boğar. Üç tanrı, Aurgelmir'in gövdesini bir Ginnungagap'a (boşluk) yatırarak bedeninden dünyayı, kanından denizleri, kemiklerinden dağları, dişlerinden kayaları, kafatasından gökleri ve beyninden de bulutları yaratırlar. Kafatasını dört cüce taşır. Aurgelmir'in kirpikleri (ya da kaşları), tüm insanların yaşadığı Midgard'ı (Dünyanın Ortası) çevreleyen çitlere dönüşür.

Auric, Georges (d. 15 Şubat 1899, Lodève - ö. 24 Temmuz 1983, Paris, Fransa), Fransız besteci. Daha çok film ve bale müzikleri ile tanınmış, çalışmalarıyla Debussy'nin izlenimciliğine tepki gösterenler arasında yer almıştır.

Auric Paris'te Vincent d'Indy ve Albert Roussel'in öğrencisi olmuş, 1920'de eleştirmen Henri Collet onun adını, Erik Satie'yle Jean Cocteau'nun destekledikleri genç Fransız Altıları(*) içinde saymıştır. *Marianne, Paris-Soir* ve *Nouvelles Littéraires* gibi yayın organlarında müzik eleştirileri yazan Auric, 1962-68 arasında Paris Operası'nın ve Opéra-Comique'in sanat yönetmenliğini yapmıştır.

Auric'in yapıtları, popüler ezgileri karmaşık bir armoni ile kaynaştıran bir tür müzikal ironiyle dikkati çeker. En önemli besteleri *Les Matelots* (1925; Tayfalar) balesi ve René Clair'in yönettiği *À nous la liberté!* ile Toulouse-Lautrec'in yaşamöyküsünü anlatan *Moulin Rouge* (1952) filmlerinin müzikleridir. Bu sonuncusundaki "Kalbin Nerede Senin?" adlı parça çok popüler olmuştur. Auric'in başka yapıtları arasında Diaghilev, Barrault ve Cocteau'nun sahneledikleri balelerin müzikleri, film müzikleri, orkestra için bir uvertür (1938), şarkılar ve oda müziği parçaları da yer alır.

Aurignacien kültür, Üst Paleolitik Çağ Avrupası'nda alet yapımı ve sanat geleneği. Mousterien kültürden sonra, Solutreen kültürden önce gelir ve Perigordien kültür ile eşzamanlıdır. Aletlerde büyük bir çeşitlilik ve özelleşme görülür. Sanat ürünlerinin çoğunda kullanılan oyma kalemi de bu dönemin buluşudur.

Aurignacien kültürün öbür Üst Paleolitik kültürlerden başlıca farkı, dilgi aletlerden çok, taş yonga aletlerin kullanılmasıdır. Yongalar ince bir işçilikte ön kazıyıcı, sırtlı kazıyıcı ya da uç kazıyıcı aletler haline getirilmiştir. Delme tekniği ile çeşitli boylarda yapılmış dilgi aletler ve oyma kalem-

leri de bulunur. Kemik ve boynuzların yarılıp kesildikten sonra düzeltilmesiyle sivri uçlu aletler elde edilmiştir. Buluntular arasındaki yarık dipli ve iki ucu da sivri aletler bu dönemde sap yapımının başladığını kanıtlar.

Fildişinden oyulmuş Aurignacien-Gravettien kültüre ait stilize "Venüs" heykelcikleri (İÖ y. 24800) (Dolní Věstonice, Mikulov, Moravya, Çekoslovakya); Moravya Müzesi Brno, Çekoslovakya
Czechoslovak News Agency, Prag

Aurignacien sanat, beceriksiz çabalardan gelişkin ve olgun bir üsluba doğru uzanan çizgisiyle tarihteki ilk tamamlanmış sanat geleneğidir. Bu dönemin ilk küçük, taşınabilir sanat ürünleri, Avrupa'nın batısında bulunmuş, üstüne çok basit hayvan figürleri oyulu çakıl taşlarıdır. Bu figürler sonradan kemik ve diş parçalarına yapılmıştır. Bu dönemde Doğu Avrupa'da gerçek bir heykelcilik geleneğinin de gelişmeye başladığı görülür. Bu geleneğin ürünleri kilden yapılmış, basit, ama canlı bir gerçekçiliği olan hayvan figürleri ile oldukça stilize hamile kadın heykelcikleridir. Venüs figürleri diye anılan bu heykelciklerin doğurganlığı simgelediği sanılır. Aurignacien kültürün sonla-

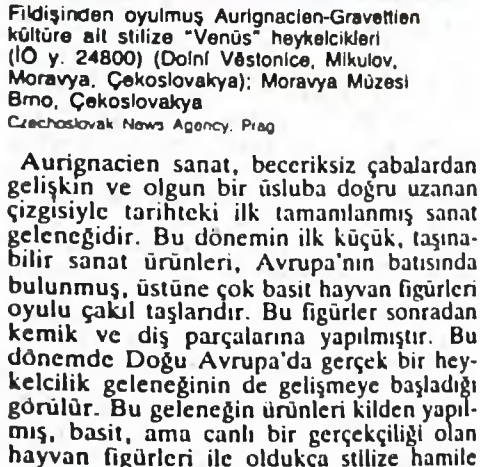

Lascaux Mağarası'nda Aurignacien kültüre ait boğa ve at resimleri, Fransa
Hans Hinz, Basel

rında, Doğu'nun heykel geleneği ile Batı'daki çizgi geleneğinin kaynaşması sonucu yeni bir oymacılık gelişmiştir. Çok daha doğal biçimli olan bu oymaların ayrıntılarında, tarama yaparak gölgeleme ve kısaltım (rakusi) çabaları gözlenir.

Mağara resimlerinin neredeyse tümü Batı Avrupa'da yapılmıştır. Buradaki kireçtaşı mağarularının duvarlarında, tavanlarında, bazen de tabanlarında Aurignacien kültür döneminin sonuna değin yapılmış yüzlerce resim, oyma ve kabartma bulunur. Büyük bir olasılıkla ilk resimler el çizimleridir. Bunlar duvara dayanan bir elin çevresinin renkli boyayla çizilmesiyle yapılmıştır. Ardından figür resimleri gelir. Bu ilk resimlerin Aurignacien kültür boyunca süren bir özelliği "çarpık perspektif"tir (örn. hayvanın başının profilden, boynuzlarının önden gösterilmesi). Aurignacien sanatın en güzel örneklerinden biri, Fransa'nın güneybatısındaki Lascaux Mağarası'nın(*) duvarlarıyla tavanındaki at ve boğa gibi hayvan resimleridir. Kırmızı, sarı, kahverengi, siyah gibi çeşitli renklerle canlı biçimde boyanmış, kalın ve kesintisiz dış çizgilerle belirginleştirilmiş bu etkileyici figürler, canlı bir doğalcılığı, dikkatli bir doğa gözlemciliğini ve Aurignacien sanatın olgunluk dönemini yansıtan tek boyutlu, doğrusal bir yaklaşımı ortaya koyar.

Aurillac, Fransa'nın ortagüney kesiminde, Auvergne planlama bölgesindeki (*région de programme*) Cantal ilinin (*département*) merkezi. Jourdanne Irmağı üzerinde, Clermont-Ferrand'ın güneybatısında, deniz düzeyinden 622 m yükseklikte yer alır. II. Sylvester olarak bilinen ilk Fransız papa Gerbert, 894'te kurulan Saint-Géraud Manastırı'nda eğitim gördü. 16. yüzyıldaki din savaşları sırasında katliama uğrayan Fransız Protestanları, Aurillac'ı yağmalayıp yıkarak ve Katolikleri öldürerek karşılık verdiler. Bugünkü Aurillac, dar ve kıvrımlı sokaklardan oluşan eski kentin çevresine kurulmuştur. Gotik üsluptaki Notre-Dame-aux-Neiges Kilisesi (1339) kent merkezindeki alandadır. Günümüzde okul olarak kullanılan kalede, 11. yüzyıldan kalma bir zindan bulunur. Haute-Auvergne'nin ticaret ve turizm merkezi olan Aurillac, Fourme ve Bleu d'Auvergne peynirleriyle tanınan bir süt ürünleri ve hayvancılık kentidir. Özellikle mobilya, şemsiye, gıda ürünleri ve eczacılığın ağırlıklı olduğu hafif sanayi, son yıllarda kentin gelişmesini hızlandırmıştır. Nüfus (1982) 29.704.

Auriol, Pierre *bak.* Petrus AUREOLI

Auriol, Vincent (d. 25 Ağustos 1884, Revel - ö. 1 Ocak 1966, Paris, Fransa), Fransa'da Dördüncü Cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanı. 1947-54 arasında, koalisyon hükümetlerinin birbirini izlediği bir bunalım döneminde görev yapmıştır.

Toulouse Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördükten sonra 1914'te Temsilciler Meclisi'ne girdi. Kısa sürede Sosyalist Parti'nin önde gelen adları arasına katılarak 1919-35 arasında bu partinin parlamento grubuna başkanlık etti. 1936-37'de, Başbakan Léon Blum'un hükümetinde maliye bakanı olarak görev yaptı. 1940'ta, Mareşal Philippe Pétain'e Vichy rejiminin başı olarak tam yetki tanınmasına karşı oy kullandı; 1940-43 arasında hapiste kaldı.

Vincent Auriol, y. 1947
H. Roger-Viollet

1945'te Charles de Gaulle'ün kabinesinde devlet bakanı olan Auriol, sağ ve sol kanatlar arasında arabulucu olarak ün kazandı. Uzlaştırıcı politikasını cumhurbaşkanlığı döneminde de sürdürmesine karşın savaş sonunda Fransa'da gerilimlerin önü alınamadı. Ekonomik bunalım, siyasal grup çekişmeleri ve Fransa'nın Çinhindi'nde girdiği savaş, gerek komünistlerin gerek De Gaullecülerin sürekli saldırılarına temel oluşturuyordu. 1954'te yeniden aday olmayı kabul etmeyen Auriol 1960'ta politikadan tümüyle çekildi.

Aurobindo, Sri, asıl adı AUROBINDO GHOSE. Aurobindo, ARAVINDA olarak da yazılır (d. 15 Ağustos 1872, Kalküta - ö. 5 Aralık 1950, Pondiçeri, Pondiçeri Birlik Toprakları), manevi gelişme yoluyla kozmik kurtuluş felsefesinin kurucusu Hintli yalvaç, şair ve milliyetçi.

Eğitimine Darjeeling'deki bir Hıristiyan manastır okulunda başladı. Ardından, daha çocuk yaştayken İngiltere'ye gönderildi. Cambridge'de, iki klasik dil ile üç modern Avrupa dili üzerinde derin bilgi edindi. 1892'de Hindistan'a döndükten sonra Baroda ve Kalküta'da çeşitli yönetsel ve mesleki görevlerde bulundu. Daha sonra öz kültürüne yönelerek, klasik Sanskrit dili dahil Hint dilleri ve Yoga üzerinde kapsamlı çalışmalara başladı.

Hindistan'ın İngiliz egemenliğinden kurtulması yönünde girişti eylemlerden ötürü, 1902-10 arasında fırtınalı bir dönem yaşadı. Siyasal etkinlikleri ve devrimci edebiyat çalışmalarından ötürü 1908'de tutuklandı. İki yıl sonra, Hindistan'ın güneydoğusundaki Pondichéry (bugün Pondiçeri) Fransız kolonisine sığınmak üzere, İngiliz egemenliğindeki bölgeden kaçtı. Orada, yaşamının sonuna değin özgün felsefesini geliştirmekle uğraştı. Dünyanın her köşesinde öğrencilerin akın ettiği, manevi gelişmeyi amaçlayan uluslararası bir kültür merkezi niteliğinde bir *aşrama* (inziva yeri) kurdu.

Aurobindo'nun kozmik kurtuluş kuramına göre, Brahman'la birliğe götüren yollar iki yönlüdür. Bilgelik yukarıdan gelir (tez); tinsel zihin (üst zihin) ise, aşağıdan yukarıya yükselmek için, yoganın sağladığı ışıkla çaba harcar (antitez). Bu iki güç kaynaştığında, birey gerçek bilgiye ulaşır (sentez). Yoganın ışığı, hem usu, hem sezgiyi aşar ve sonunda bireyin, bireyselliğin bağlarından kurtulmasını sağlar. Bu sürecin sonunda tüm insanlık *mukti*'ye (özgürlük) ulaşacaktır. Aurobindo, yalnızca birey için değil, tüm insanlık için diyalektik bir kurtuluş modeli oluşturmuştur.

Hacimli, çok karmaşık ve bazen içinden çıkılmaz olan edebi ürünleri arasında, felsefi sorgulamalar, şiirler, oyunlar ve başka yapıtlar yer alır. *The Life Divine* (1940; İlahi Yaşam), *The Human Cycle* (1949; İnsan Döngüsü), *The Ideal of Human Unity* (1949; İnsan Birliğinin Ülküsü), *On The Veda* (1956; Veda Üzerine), *Collected Poems and Plays* (1942; Toplu Şiirler ve Oyunlar), *Essays on the Gita* (1928; Gita Üzerine Denemeler), *The Synthesis of Yoga* (1948; Yoga'nın Sentezi), *Savitri: A Legend and a Symbol* (1950; Savitri: Efsane ve Simge) sayılabilir.

Aurora (Vanuatu) *bak.* Maewo

Aurora, ABD'de, Colorado'nun ortakuzey kesimindeki Adams ve Arapahoe illerinde (*county*) kent. Denver'ın doğu banliyölerinden biridir. 1891'de yörede

gümüş bulunması üzerine kurulan kente, Kanada asıllı kurucusu Donald Fletcher'in adı verildi. 1893'e değin Aurora madencilik merkezi olarak gelişti; 1893'te, halkın büyük miktarda gümüşü elden çıkarması, madenlerin kapanmasına neden oldu. 1902'de Arapahoe ili ikiye bölünerek bir bölümüne Adams adı verildi. Arapahoe ile Adams'ı ayıran sınır, Aurora'nın ortasıdan geçince kent de iki ayrı il arasında paylaşıldı. 1907'de tüzel kimlik kazanarak Aurora adını aldı. Daha çok bir konut merkezi olmakla birlikte, olta takımları, spor eşyaları, elektronik gereçler, bavul ve hassas madeni eşya üreten bazı sanayi kuruluşları da vardır. Fitzsimmons Ordu Sağlık Merkezi ve Buckley Ulusal Hava Koruma Üssü Aurora'dadır. Nüfus (1990 tah.) 222.103.

aurresku, Bask halk dansı. Avrupa'daki benzer dansların en gelişkini olan *aurresku*'da erkekler, eşlerine kur yapmak amacıyla canlı hareketlerde bulunurlar. Erkekler önce sıra halinde ortaya gelirler. Grubun

Aurresku, C. Llobet'in oymabaskı çalışmasından ayrıntı, 1929
Biblioteca Nacional Madrid

başkanı ile sıranın sonunda yer alan oyuncu, gruptan ayrılıp karşılıklı gösteriler yaparak dans ederler ve yeniden eski yerlerine dönerler. Daha sonra eşlerinin önünde dans eden erkekler, onlarla birlikte sıraya girerler. Bunu, çiftlerin yaptığı *fandango* dansı izler.

Aurunci, İtalya'nın Campania bölgesinde yaşamış eski kabile. Romalıların 50 yıl boyunca sürdürdüğü askeri seferler sonucunda, İÖ 295'te ortadan kalkmıştır. Bugünkü Caserta ili sınırları içindeki Volturno ve Liri (Volturnus ve Liris) ırmakları arasındaki kıyı şeridinde yaşayan Aurunci kabilesinin merkezi Suessa (bugün Sessa Aurunca) idi. Dillerine ilişkin hiçbir yazılı belge olmamasına karşın, bu kıyı kesiminde "-co" sonekinin sıkça kullanılması, kuzey komşuları Volsci kabilesiyle aynı lehçeyi konuştukları kanısını uyandırır. Aurunci adının Yunanca biçimi olan Ausones, sonraları bütün Latium ve Campania sakinlerini belirtmek için kullanılmaya başladı.

Auschwitz (Polonya) *bak*. Oświęcim

Auschwitz, AUSCHWITZ-BIRKENAU olarak da bilinir, Lehçe OŚWIĘCIM. Nazilerin, Polonya'nın Galiçya'daki Oświęcim kenti yakınlarında kurduğu en büyük toplama ve imha kampı. Heinrich Himmler'in emriyle 27 Nisan 1940'ta kurulan ilk kampa, Polonyalı siyasal tutuklulardan oluşan ilk grup 14 Haziran'da getirildi. "Auschwitz I" olarak bilinen bu küçük kamp, daha sonra başta Polonyalılar ve Almanlar olmak üzere siyasal tutuklular için kullanıldı. Ekim 1941'de yöredeki Brzezinka (Almanca Birkenau) köyünün hemen dışında "Auschwitz II" kuruldu. Gaz odası olarak kullanılan hamamlar (*Badeanstalten*), cesetlerin depolandığı kadavra mahzenleri (*Leichenkeller*) ve yakma fırınları (*Einäscherungsöfen*) kuran SS'ler burayı giderek çok büyük bir imha kompleksine dönüştürdüler. Bu uygulama, "kesin çözüm"e, yani Avrupalı Yahudilerin yok edilmesi amacına yönelikti. Sonradan "Auschwitz III" olarak adlandırılan Dwory köyü yakınlarındaki bir başka kamp, Mayıs 1942'de yöredeki IG Farben'a ait büyük kimya ve sentetik lastik fabrikalarına işgücü sağlayan bir tutsak-işçi kampı haline getirildi. 1940-45 arasında tüm Auschwitz kamplarının komutanlığını SS Yüzbaşısı (*Hauptsturmführer*) Rudolf Franz Hoess yürüttü.

Yük arabalarıyla kamplara getirilen Yahudi tutuklular önce "ayıklama" (*Selektion*) işleminden geçirilirdi. Çalışabilecek durumda olan erkekler ve kadınlar zorunlu çalışma kampına gönderilirken, yaşlılar ve güçsüzler ile çocuklar ve anneleri öldürülürdü. Zorunlu çalışma kamplarında da aşırı çalışma, hastalık ya da açlık nedeniyle güçten düşenler belirli aralıklarla "ayıklama"ya tabi tutulurdu. Ayrıca birçok tutuklu tıbbi deneyler için ayrılırdı. Örneğin bazı erkekler, kolay ve ucuz kısırlaştırma yöntemleri bulmak için kullanılırken, ikizler de öldürülerek Ari soyunu çoğaltmaya yönelik araştırmalarda kullanmak üzere üzerlerinde otopsi yapılırdı. Kampın ünlü doktoru Josef Mengele, ikizler üzerindeki deneyleri yürütmenin yanı sıra, "ayıklama" işlemlerinde de gözetim görevi yapıyordu.

Sovyet ordularının ilerlemesi üzerine, Auschwitz yavaş yavaş boşaltılmaya başladı. Kalan tutukluların büyük bölümü 17 Ocak 1945'te kamptan alınarak Dachau, Mauthausen ve öteki Alman kamplarına taşındı. On gün sonra kampa ulaşan Sovyet birlikleri burada 7.650 tutuklu buldular.

Auschwitz'de çeşitli biçimlerde ölenlerin toplam sayısına ilişkin tahminler, 1-2,5 milyon arasında değişir, bazı tahminler 4 milyona kadar çıkar. *Ayrıca bak*. Hurban.

Auseklis (Letonca), Litvanya dilinde AUŠRINĖ. Baltık dininde, sabah yıldızı ve şafak tanrısı. Letonların Auseklis'i erkek, Litvanyalıların Aušrine'si ise dişidir.

Adı, Veda metinlerindeki Şafak Tanrıçası Usas ve Yunanlıların Şafak Tanrıçası Eos ile ilintili olan Auseklis'in, Letonların güneş mitolojisindeki Meness (Ay) ve Saule (Güneş) ile de bağlantısı vardır. Kendisinden üstün bir tanrı olan Meness ile birlikte, Saule'nin kızı Saules meita'ya talip olur.

Litvanya söylencelerine göre, Aušrine, Ay Tanrısı Menuo ile gizlice sevişmiş, bu yüzden de Menuo, Tanrı Perkons tarafından cezalandırılmıştır.

Ausgleich (Almanca "uzlaşma"), 8 Şubat 1867'de imzalanan ve Avusturya ile Macaristan arasındaki ilişkileri düzenleyerek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu olarak adlandırılan ikili monarşiyi doğuran anlaşma.

Ausonius, Decimus Magnus (d. y. 310 - ö. y. 395, Burdigala, Galya), Latin şair ve retorik ustası. Daha çok doğum yeri olan Galya'nın taşra manzaralarına ilişkin betimlemeleriyle tanınır. Burdigala'nın (bugün Bordeaux, Fransa) ünlü okullarında önce dilbilgisi, sonra da retorik öğretmenliği yaptı. Bu alandaki başarıları nedeniyle I. Valentinianus tarafından Augusta Trevorum'a (bugün Trier) çağrılarak, Gratianus'un özel öğretmenliğine atandı. Gratianus tahta çıktığında önce Afrika, İtalya ve Galya valiliklerine, 379'da da konsüllük görevine getirildi. Gratianus'un 383'te öldürülmesi üzerine, Garonne Irmağı kıyısındaki malikânesine çekilerek kendisini edebiyata verdi ve önemli kişilerle dostluğunu, çoğunlukla şiirsel bir üslupla yazılmış mektuplarla sürdürdü. Hıristiyan olmasına karşın, genellikle putperest geleneğe bağlı kalarak yazdı. Bununla birlikte sırf gende bıraktığı yapıtların çokluğuyla hem Hıristiyan Latin edebiyatının, hem de kendi ülkesinin edebiyatının öncüleri arasında yer aldı. Ausonius'un son yılları, en gözde ve tanınmış öğrencisi Nolalı Paulinus'un (sonradan piskopos ve aziz) Hıristiyanlık uğruna inzivaya çekilmek için edebiyatı bırakmasından duyduğu üzüntü içinde geçti. Paulinus'a yalvaran, acı dolu mektuplar yazmayı ölümüne değin sürdürdü.

Yola gelmez uçarı bir kişiliğe sahip olan ve kendi deyişiyle "şiir uyuzu"nun kurbanı olan Ausonius, kalıcı pek az yapıt bırakmıştır. Uçarılığının tipik bir örneği olan *Technopaegnion* (Sanat Oyunu) adlı yapıtı, her dizenin tek heceli bir sözcükle sona erdiği şiirlerden oluşur. Mosella (bugün Mosel) Irmağı üzerine yazdığı en uzun şiir, taşrada yol alırken değişen manzara betimlemeleriyle, İngiliz romantik şair Wordsworth'ün doğaya tutkunluğunu andıran parıltılar taşır. Ausonius'un öbür yapıtları arasında *Praefationculae* (Önsözler) adlı otobiyografi; astronomi ve astroloji üzerine bilgilerin akılda tutulmasını kolaylaştıran şiirlerin yer aldığı *Eclogae* (Egloglar); *Ordo nobilium urbium* (Soylu Kentlerin Düzeni); ahlaki oyunların öncüsü olan *Ludus septem sapientum* (Yedi Bilgenin Oyunu) ve Yunan Antolojisi'nden bazı uyarlamaları da içeren epigramlar sayılabilir. Ausonius'un geçmişteki dostluklara karşı duygusal bağlılığı, ölmüş yakınları üzerine yazdığı şiirlerden oluşan *Parentalia* ve Burdigalalı öğretmenleri anlatan *Professores Burdigalenses* adlı yapıtlarında açıkça görülür. Bu iki yapıt Galya taşra yaşamına ışık tutan güzel betimlemeler içerir.

Aust-Agder, Norveç'in güneyinde il (*fylke*). Yüzölçümü 9.212 km²'dir. Skagerrak (Norveç ile Danimarka arasındaki boğaz) kıyılarından, kuzeybatıdaki dağlara kadar 190 km boyunca uzanır. Kırık ve engebeli bir arazi yapısı vardır. Batıdaki Setesdal, 1.070 m'ye ulaşan ve kozalaklı ağaçlarla kaplı sarp dağlarla çevrili bir vadidir. Bölgenin ortasındaki akarsu vadileri, küçük tepelerle birbirinden ayrılır. Nüfusun çoğunluğu, 19. yüzyıl ortalarına değin kereste yükleme limanı olarak kullanılan kıyı kentlerinde yaşar. Günümüzde bunlar, turistik alışverişin de geliştiği küçük ticaret merkezleridir. Kazılarla ortaya çıkarılan, Taş ve Demir çağları ile Viking döneminden kalma kurganlar ve yerleşim alanları, tüm Aust-Agder'e yayılmıştır. Yöreden nikel ve düşük nitelikli demir cevheri çıkarılır. Bölgenin iç kesimlerinde başlıca gelir kaynağı bahçecilik ve ormancılıktır. Setesdal bölgesinde hayvancılık yapılır. İlin merkezi Arendal'dir(*); öteki önemli kentler Risør, Grimstad ve Lillesand'dır. Nüfus (1991 tah.) 97.343.

Austausch katsayısı *bak*. burgaçlılık katsayısı

Austen, Jane (d. 16 Aralık 1775, Steventon, Hampshire - ö. 18 Haziran 1817,

Winchester, Hampshire, İngiltere), sıradan insanların günlük yaşamını işleyerek, romana ilk kez belirgin bir çağdaşlık kazandıran İngiliz romancı. *Sense and Sensibility* (1811; *Sağduyu ve Duyarlık*, 1946-48, 2 cilt/*Kül ve Ateş*, 1969), *Pride and Prejudice* (1813; *Aşk mı Gurur mu?*, 1947/*Aşk ve Gurur*, 1968, 1989), *Mansfield Park* (1814; *Umut Parkı*, 1968), *Emma* (1815; *Emma*, 1963/*Kalbimdeki Kadın*, 1971) ve ölümünden sonra 1817'de yayımlanan *Northanger Abbey* (Northanger Manastırı) ile *Persuasion* (*İnanç*, 1976) çağının İngiliz orta sınıfının yaşamını işlediği töre komedisi tarzında romanlardır.

Yaşamı. Sekiz çocuklu bir ailenin kızıydı. Babası, Steventon'ın Hampshire köyünde papazdı. En yakın arkadaşı, kendisi gibi evlenmeyen ablası Cassandra oldu. Reading'deki Abbey Okulu'na gönderilen Jane

Jane Austen, C. Austen'ın kurşunkalem ve suluboya portre çalışması, y. 1810; Ulusal Portre Galerisi, Londra
National Portrait Gallery, Londra

daha sonra eğitimini evde sürdürdü. Kiliseye girmeden önce Oxford St. John's College'da öğretim görevlisi olan babaları bir bilim adamıydı ve kızlarının okuma sevgisini destekledi. Eşi Cassandra (evlenmeden önce Leigh) ise doğaçlama şiirler ve öyküleri ile tanınan yetenekli bir kadındı. Ailenin en büyük eğlencesi, tiyatro oyunları sahnelemekti. Steventon'da komşularıyla birlikte bir tiyatro topluluğu oluşturan Austenlar, oyunlarını yaz tatillerinde küçük bir tiyatroya dönüştürdükleri papaz evinin ambarında, Noel'de ise evde sahneliyorlardı. Topluluğun oyun dağarcığı, oldukça yaygın bir tür olan 18. yüzyıl komedilerini de kapsıyordu.

Austen Steventon'da günün toplumsal ve politik olaylarından uzak, sıradan bir yaşam sürdü; ama canlı ve sevgi dolu aile çevresi onu roman yazmaya özendiren uyarıcı bir ortam sağladı. Akraba ve arkadaşlarından oluşan geniş ilişkiler ağı da, Steventon'daki papaz evinin ötesine yayılan bir yaşam deneyimi kazanmasını sağladı. Romanlarında işlediği yerler, karakter ve konular, çevresindeki küçük toprak sahiplerine ve taşralı din adamlarına özgü, köyden, komşulardan, taşra yaşamından ve ara sıra Bath ve Londra'ya yapılan gezilerden oluşan bu dünyadan alınmaydı.

Edebi gelişimi. Austen'ın bilinen ilk yapıtları 1787 tarihlidir. 1795'e değin yazdıkları üç elyazması defterde toplanmıştır: *Volume the First* (Birinci Cilt), *Volume the Second* (İkinci Cilt) ve *Volume the Third* (Üçüncü Cilt). Oyun, şiir, kısa roman ve başka düzyazı türlerinde tümü 21 parça olan bu çalışmalar, o günün edebi kalıplarını, özellikle duygusal romanları alaya alan, çözümleyici bir kafanın ürünüdür. 1793-94'te yazdığı, mektup biçimindeki kısa romanı *Lady Susan*, ilk yazılarının taşkın, heyecanlı aşırılıklarını bırakıp, yaşamı daha ciddiye almaya başladığını gösterir. Kendi akıl gücünü ve kişiliğini kullanmaya kararlı bir kadının, bu diretmesi yüzünden toplumsal bir yıkıma sürüklenişini anlatan roman, gerçekte, düş kırıklığının ve kadının daha güçlü, daha "erkeksi" yeteneklerine gereksinim duymayan bir toplumdaki yazgısının incelenişidir.

Jane'in bilinen ilk duygusal ilişkisi 1796 başlarında, Steventon yakınlarındaki bir kasaba papazının yeğeni, İrlandalı yakışıklı genç Tom Lefroy ile olmuştur. 1798 ya da 1799'da, Cambridge Emmanuel College'da öğretim görevlisi olan ve o sırada Lefroylar'da kalan Samuel Blackall'ın evlenme önerisini geri çevirdiği sanılır. Kasım 1802'de Hampshire'lı bir ailenin 21 yaşındaki varisi Harris Bigg-Wither'la evlenmeyi kabul ettiği söylenirse de, ertesi sabah fikrini değiştirmiştir. Bu arada, kimi zaman deniz, kimi zaman kara subayı, kimi zaman da bir din adamı olduğu söylenen birine âşık olduğu, ama bu kişinin kısa bir süre sonra öldüğü yolunda birbirleriyle çelişen öyküler de anlatılır.

Austen'ın romanları sevgi ve evlilik sorunları üzerinde durduğundan, bu ilişkilerdeki gerçeklik payını ortaya çıkarmaya çalışmak boş bir çaba olmayabilir, ama eldeki kanıtlar yetersiz ve eksiktir. Cassandra, kız kardeşinin özel yaşamını titizlikle korumuş, ölümünden sonra, ailenin öbür üyeleriyle birlikte onun mektuplarını gözden geçirerek, kimini yok etmiş, kimini de kesmiştir. Aile anılarında ve belgelerde anlatılanlar yanıltıcı, Austen'ın mektuplarının dili de kapalı ve ironiktir. Gene de romanları, yazarın sevgi ve düş kırıklığı gibi deneyimleri çok iyi bildiğinin tartışılmaz kanıtıdır.

Bu görüş, en çok son romanı *İnanç* için geçerlidir. Ama daha önce anlatılan romantik ilişkileri yaşadığı dönemde yazdığı ilk romanları için de aynı şey söylenebilir. Austen ilk romanı *Sağduyu ve Duyarlık*'a 1795'te, kadın kahramanları "Elinor ile Marianne"ın mektuplaşması biçiminde başladı. 1796-97 arasında *Aşk ve Gurur*'un ilk biçimi "First Impressions"ı (İlk İzlenimler) tamamladı. İlk dönem romanlarının sonuncusu *Northanger Abbey*'in ise 1798 ya da 1799'da "Susan" başlığıyla yazıldığı sanılır.

O zamana değin Steventon'da yaşamın akışı Austen'ın romancı olarak gelişmesine yeterince elverişliydi. Austen ailesi, Jane'in çalışmalarını ilgi ve beğeniyle izliyordu. Yakın çevresi çeşitli komşuluk ilişkilerinin zenginliğini sağlıyor; uzun süren arkadaş, akraba ve evli kardeş ziyaretlerinden sonra Austen gene sevgili evine dönüyordu. Austenlar'ın zengin kuzenleri tarafından evlat edinilmiş olan üçüncü oğulları Edward, Kent ilinin Godmersham ilçesindeki evini kız kardeşlerine açmış, sonradan da sevip avutacakları kız erkek 11 öksüz yeğeni onlara bırakmıştı; Londra'da oturan Henry de sık sık kız kardeşlerini çağırıyordu. Bu düzenli yaşam, 1801'de 70 yaşına gelen George Austen'ın, papazlık görevini büyük oğlu James'e devredip karısı ve kızlarıyla birlikte Bath'a yerleşmesi üzerine son buldu. Jane Austen, sekiz yıl boyunca, Bath, Londra, Clifton, Warwickshire ve son olarak da ailenin 1805-09 arasında yerleştiği Southampton arasında akraba ziyaretleriyle geçen bir yaşama katlandı. Babasının ölümünden sonra 1809'da annesi ve kız kardeşleriyle birlikte Steventon yakınlarındaki Chawton köyündeki bir köşke yerleşti.

"Susan" 1803'te bir yayıncıya satıldıysa da, kitap nedense hiç basılmadı. Austen, 1804'te yazmaya başladığı *The Watsons*'ı ise (Watson Ailesi) yarım bıraktı. Acımasızlığa varan sert yergisiyle roman, belki de aşkta uğradığı düş kırıklıkları ve başka acıların sonucu Austen'ın gönül zenginliğinin ve yaratıcı gücünün sarsılmasının işaretiydi.

Sağduyu ve Duyarlık 1811'de yazarın adı belirtilmeden yayımlandı. Dönemin önde gelen eleştiri dergileri *Critical Review* ve *Quarterly Review*'nun her ikisi de romanın hem öğretici, hem de eğlendirici oluşunu övdüler. Bu arada Austen *Umut Parkı*'nı yazmaya başlamıştı. Artık (kendi adıyla olmasa da) tanınmış bir yazardı. 1813'te *Aşk ve Gurur*, 1815'te *Emma* yayımlandı.

1811'i izleyen yıllar Austen'ın yaşamının en doyumlu dönemi olarak görülebilir. Austen yapıtlarının yayımlandığını, iyi eleştiriler aldığını ve geniş bir kitle tarafından okunduğunu görebildi. Veliaht Prens (sonradan IV. George) Austen'ın kitaplarını o kadar beğeniyordu ki, her malikânesinde romanlarından tam bir takım bulunuyordu. Kralın üstü kapalı bir buyruğuyla, *Emma* romanı ona ithaf edilmişti. Eleştirmenler romanların hem ahlaki yönden öğretici hem de eğlendirici oluşunu övdüler, karakterlerinin çizilişini hayranlıkla karşıladılar ve o zaman moda olan romantik melodramın yerini alan yalın gerçekçiliğini, romana yeni bir soluk getiren bir değişiklik olarak nitelediler.

Austen yaşamının son 18 ayını yazarak geçirdi. 1816 başlarında roman yazımını alaya alan *Plan of a Novel, According to Hints from Various Quarters*'a (Çeşitli Çevrelerin İsteklerine Uygun Bir Roman Tasarısı) başladı; yapıt ancak Austen'ın ölümünden sonra 1817'de basılabildi. Gene bu son aylarda *İnanç*'la uğraştı, "Susan"ı yeniden gözden geçirdi (*Northanger Abbey* adıyla basılan bu romandan, Austen o sırada "Miss Catherine" olarak söz ediyordu). 1817'de son yapıtı *Sanditon*'ı (bu adı ailesi vermişti) yazmaya başladı. Yirmi dört bin sözcüğü aşan bir bölümünü sekiz haftadan az bir süre içinde tamamladı, ama sağlığı kötülediği için yapıtı yarım bırakmak zorunda kaldı.

Sağlığında Austen'ın başarısını yeterince değerlendirebilen tek olumlu eleştiri Sir Walter Scott'dan gelmişti. *Quarterly Review*'ya 1816'da *Emma* için yazdığı eleştiride Scott bu "adsız yazarı, yeni gerçekçi geleneğin yetkin bir örneği olan bu modern romanı" saygıyla selamlıyordu. Ölümünden sonra uzun bir süre için yapıtları üzerine yazılan tek önemli inceleme ise ilahiyatçı, mantıkçı ve ekonomi politikçi Richard Whately'nin 1821'de *Quarterly*'de yazdığı *Northanger Abbey* ve *İnanç* romanlarının değerlendirmesiydi. Scott'la Whately'nin denemeleri bu konudaki ciddi eleştirilerin temeli oldu. Austen'ın romanlarının sağlam yapısı ve böylesine kısıtlı çevrelerde yaşayan sıradan insanların varoluşundaki trajikomikliği bütün çıplaklığıyla göstermesini sağlayan teknik yetkinliği, çağdaş eleştirmenleri de hayran bırakmıştır.

Kısaltmalar için cildin başındaki tabloya bakınız.

Austerlitz Savaşı, Üç İmparator Savaşı olarak da bilinir (2 Aralık 1805), Üçüncü Koalisyon Savaşı'nın ilk çarpışması. Bu savaşta Napoleon, 68 bin askeriyle, General M. I. Kutuzov komutasında gözüken yakla-

şık 90 bin kişilik Avusturya-Rusya ordusunu yenilgiye uğratarak, en büyük zaferlerinden birini kazanmış, Avusturya'yı Fransa ile barış yapmaya (Pressburg Antlaşması) zorladığı gibi Prusya'nın da geçici olarak Fransa karşıtı ittifakın dışında kalmasını sağlamıştır.

13 Kasım'da Viyana'ya giren Fransız ordusunun, birleşik Avusturya-Rusya ordusunu Moravya içlerine kadar izlemesinden sonra, Moravya'daki Austerlitz (bugün Slavkov u Brna, Çekoslovakya) yakınında iki ordu karşı karşıya geldi. Rus çarı I. Aleksandr'ın savaş alanına gelişiyle, Kutuzov birlikler üzerindeki denetimini büyük ölçüde yitirdi. Napoléon ile Austerlitz'in batısında savaşmayı yeğleyen birleşik ordu, Napoléon'un tuzak kurmak için bilinçli olarak boşalttığı Pratzen Platosuna yerleşti. Ardından Fransız ordusunun Viyana ile bağlantısını kesmek üzere, güneydeki sağ kanada karşı 40 bin kişilik bir kuvvetle ana saldırıya geçti. Mareşal Louis Davout'nun 10.500 kişilik birliği bu saldırıya karşı direnirken Napoléon'un kuzey kanadına karşı girişilen ikinci saldırı da geri püskürtüldü. Napoléon, birleşik ordunun zayıf kalan merkezini ezmek üzere Mareşal Nicolas Soult'u 20 bin piyadeden oluşan bir kuvvetle Pratzen Platosunun yamaçlarına doğru harekete geçirdi. Soult, platoyu ele geçirdi ve Napoléon'un yedeklerinden gelen 25 bin kişilik takviye kuvvetle, birleşik ordunun platoyu geri alma girişimini boşa çıkardı. Çok geçmeden ikiye bölünen birleşik ordu, son bir çabayla saldırıya geçip platonun kuzey ve güneyine yöneldi. Ama Napoléon'un 9 bin kaybına karşılık, 15 bin ölü ve yaralı ile 11 bin tutsak verdi. Kalan kuvvetler de dağıldı. İki gün sonra, Avusturya kralı I. Franz çatışmalara son vermeyi kabul etti ve ordusunu Rusya'ya çekmesi için I. Aleksandr ile anlaştı.

Austin, ABD'de Texas eyaletinin ve Travis ilinin (1840) merkezi. Eyaletin güneyinde, Colorado Irmağının Balcones Kayalıklarını aştığı yerdedir. Waterloo kentinin bir ırmak köyü olarak kuruldu, 1839'da gözcü keşif kollarınca Texas Cumhuriyeti'ne kalıcı merkez olarak seçildi. Daha sonra, cumhuriyetin kurucusu Stephen F. Austin'in anısına yeniden adlandırıldı. 856 kişilik nüfusuyla 1840'ta tüzel kimlik kazandı. 1842'de, Meksikalıların işgaline uğrama tehlikesi karşısında hükümet Houston'a çekildi. Kent halkı, Austin'i cumhuriyetin merkezi olarak korumayı kararlaştırdı ve hükümet belgelerine zorla el koyarak Arşiv Savaşı'nı başlattı. Hükümet, 1845'te Texas'ın Birleşik Devletler'e kabul edilmesi üzerine Austin'e döndü. 1881'de yanan eski bir ahşap yapının yerinde, Washington'daki (D.C.) Capitol örnek alınarak pembe granitten inşa edilen eyalet sarayında (1888), Cumhuriyet ve Texas Konfederasyonu müzeleri de bulunur.

1871'de Houston ve Texas Merkez Demiryolu'nun bölgeye gelmesinden sonra kent, çiftlik sahiplerinin ticaret merkezi olarak gelişti. 20. yüzyıl başlarında Colorado Irmağı, su taşkınları önlenecek ve elektrik üretilecek biçimde denetlenmeye başlanınca, sanayi gelişme gösterdi. Austin, eğitim kurumlarının özellikle kentteki Texas Üniversitesi'nin (1881) katkılarıyla, savunma ve tüketim sanayilerine yönelik bir araştırma ve geliştirme merkezi olarak gelişti. Öteki eğitim kurumları arasında Huston-Tillotson College (1876), St. Edwards Üniversitesi (1885), Concordia Lutheran College (1926), Güneybatı Piskoposluk İlahiyat Okulu (1951) ve Austin Community College (1972) sayılabilir. Kent merkezi geceleri, 1894'te dikilen 27 yüksek kule üzerine yerleştirilmiş civa buharlı lambalarının sağladığı "yapay ayışığı" ile aydınlatılır. O.Henry'nin (William Sydney Porter) 1885-95 arasında oturduğu ev bugün müze halindedir. Elisabeth Ney Müzesi'nde de, Ney'in heykellerinden oluşan koleksiyonlar sergilenir. Fransız Elçiliği Binası (1841), Texas

Eyalet Meclisi'nin bahçesindeki Konfederasyon Anıtı, Austin, Texas
Meisel-Monkmeyer

Cumhuriyeti döneminde yapılmıştır. Texas Üniversitesi kampüsündeki Lyndon Baines Johnson Kitaplığı'nda (1971), eski başkanın kamu görevlerine ilişkin belgeler bulunur.

Austin'in batısındaki dağlık yöre, Colorado Irmağı üzerindeki barajların beslediği, Town Gölünü ve kentin içlerine kadar sokulan Austin Gölünü de içine alan Highland göller zincirinin bulunduğu bir dinlenme yeridir. Yörede, ender olarak yüzeye çıkan yeraltı kayaları, büyük mağaralar ve pınarlar bulunur. Hemen güneydoğuda, Bergstrom Hava Üssü vardır. Nüfus (1990) kent, 465.622; metropol alan, 781.572.

Austin, Herbert, Baron Austin (d. 8 Kasım 1866, Little Missenden, Buckinghamshire - ö. 23 Mayıs 1941, Bromsgrove yakınları, Worcestershire, İngiltere), Austin Motor Company'nin kurucusu ve ilk

Lord Austin, 1937
British Leyland Motor Corp. Ltd.
Austin Morris & Manufacturing Group

başkanı. "Austin Yedi" modeliyle, İngiliz ve Avrupa binek otomobili modellerini büyük ölçüde etkilemiştir. Avustralya'da mühendislik yaparken (1883-90) yöneticiliğe yükseldi. Daha sonra İngiltere'de Wolseley Sheep-Shearing Company'nin müdürlüğüne getirildi. 1895'te, üç tekerlekli ilk Wolseley otomobilini tasarladı. 1900'de, gene kendisinin tasarladığı dört tekerlekli ilk Wolseley otomobilini ürettı. 1906'da Birmingham'da Longbridge Fabrikalarında kendi adına otomobil yapımına başladı. 1917'de şövalyelikle ödüllendirildi. 1919-24 arasında muhafazakâr üye olarak Avam Kamarası'nda bulundu; 1936'da "baron" unvanını aldı.

Austin, John (d. 3 Mart 1790, Creeting Mill, Suffolk - ö. Aralık 1859, Weybridge, Surrey, İngiltere), İngiliz hukukçu. *The Province of Jurisprudence Determined* (1832; Hukuk Bilimi Alanının Tanımlanması) başta olmak üzere, yapıtlarında hukukun bir buyurma türü olarak tanımlanmasını savunmuş ve pozitif hukuku ahlaktan ayırmaya çalışmıştır. Yaşadığı dönemde, Jeremy Bentham'ın izinden giden "faydacı" çevre dışında çok az etkili olmuş, ölümünden sonra ise alanında otorite olarak kabul edilmiştir.

Yaşamı. Beş yıl orduda hizmet ettikten sonra, 1812'de hukuk öğrenimine başladı. 1818-25 arasında yüksek mahkemede başarısız bir avukatlık dönemi geçirdi. Titiz çözümleme yeteneği ve boyun eğmeyen düşünsel dürüstlüğüyle dikkat çekti. 1826'da Londra'da kurulan University College'da, o güne değin hukuk öğreniminde önemsiz bir yer taşıyan hukuk felsefesi kürsüsünün başına getirildi. Almanya'ya giderek iki yıl boyunca Roma hukukunu ve Alman uzmanların çağdaş medeni hukuk üzerindeki çalışmalarını inceledi. Bentham'dan sonra en çok, Alman uzmanların sınıflandırma ve sistematik çözümlemeye ilişkin görüşlerinden etkilendi. Bentham ile James ve John Stuart Mill'in yakın dostu olan Austin ve karısı Sarah, koyu birer faydacı olmanın yanı sıra hukuk reformuyla da yakından ilgileniyorlardı. Austin'in 1828'deki ilk derslerini birçok tanınmış kişi izledi. Ama derslerine öğrencileri çekmeyi başaramadığı için 1832'de kürsüden ayrıldı. Aynı ölçüde başarısızlığa uğrayan kısa bir ders döneminin ardından, 1834'te hukuk felsefesi okutmaktan vazgeçti. 1833'te Ceza Hukuku Komisyonu'na atandı. Ama görüşlerine pek az yandaş bulunca komisyonun ilk iki raporunu imzaladıktan sonra, düş kırıklığı içinde bu görevinden de ayrıldı. 1836'da Malta ile ilgili bir komisyonun üyeliğine getirildi. Austin'ler, 1848'e değin yurt dışında, çoğunlukla da Paris'te kaldılar. Daha sonra Surrey'ye yerleştiler.

Yapıtları. Austin'in en ünlü yapıtı, derslerinin bir bölümünden uyarlayarak 1832'de yayımladığı *The Province of Jurisprudence Determined*'dır. Austin bu yapıtta, Doğal Hukuk öğretileriyle bulanıklaştırıldığını düşündüğü hukuk ile ahlak arasındaki ayrımı berraklaştırmak amacıyla, bir buyurma biçimi olarak gördüğü hukukun ayrıntılı bir tanımını yapar. Ona göre buyurma, bir başkasının bir edimi yapmasını ya da bir edimden sakınmasını öngören ve uymama durumuna karşı bir ceza (yaptırım) tehdidi ile desteklenen istek ifadesidir. Belirli özel edimler yerine, genel davranış kalıplarını dayatan buyurmalar, "tam ve gerçek anlamda yasalar"ı oluşturur. Bu yasalar, "egemen" tarafından, yani toplumca sürekli itaat edilen, ama kendisi başkasına karşı böyle bir itaatle bağlı olmayan kişi ya da kişiler tarafından "konur". "Pozitif hukuk"u, hem "Tanrı yasaları" sayılan ahlakın temel ilkelerinden, hem de bir egemence konmamış olan görgü kuralları, geleneksel ahlak yargıları ve uluslararası hukuk gibi insan yapısı davranış kurallarından, yani

"pozitif ahlak"tan ayıran budur. *The Province* ayrıca Faydacı felsefenin de bir anlatımını içerir. Burada "fayda", Tanrı buyruklarının bir göstergesi ve belirli eylemlerden çok genel davranış kurallarının ahlaki niteliğinin ölçüsü olarak ele alınır.

Austin'e göre *The Province*'taki öğretiler, bütün olgunlaşmış hukuk sistemlerinin çerçevesini oluşturan temel kavramların çözümlemesini ve açıklamasını içeren bilim dalı olarak tanımladığı "genel hukuk bilimi" için "yalnızca bir giriş"tir. Nitekim 1863'te yayımlanan derslerinin ağırlıklı bölümü, hak, görev, statü, kişiler, suç, hukukun kaynakları gibi "yaygın kavramlar"ın çözümlemesini kapsar. Austin, bu genel ya da çözümleyici hukuk bilimini, "yasama bilimi" olarak adlandırdığı hukuk kurumlarının eleştirisinden ayırır, ama her ikisini de hukuk eğitiminin önemli parçaları olarak görür.

Değerlendirme. Geçirdiği sinir nöbetleri ve kendine güvensizlik duygusu, Austin'i, büyük yeteneklerini eksiksiz değerlendirmekten alıkoydu. Dul eşinin yazdığı gibi, yaşamı, ölümünden sonra kavuştuğu ün ve etki ile acı bir karşıtlık oluştururcasına "sürekli düş kırıklığı ve başarısızlık" içinde geçti. İngiliz yazarları, birçok kuşak boyunca onun öğretilerini işlediler. Ona karşı çıktıklarında bile, hukuk kavramlarını çözümlemeyi hukuk biliminin odağı olarak gören Austin'in anlayışını benimsediler. ABD'de J. C. Gray ve Oliver Wendell Holmes gibi hukukçular, hukuk ile ahlak arasında onun yaptığı çarpıcı ayrımı, kavramların berraklaşması yönünde önemli bir adım olarak değerlendirdiler.

20. yüzyılın başında, Austin'in yapıtlarına yönelik güçlü bir tepki gelişti. Buyurma kuramı, her türlü hukukun yanlış bir biçimde yasama ile özdeşleştirilmesi ve birçok hukuk sisteminin çarpıtılması olarak değerlendirildi. Hukukun ahlaki eleştirisinden kopuk, salt çözümleyici bir hukuk bilimin geliştirilmesi, hukukun toplumsal işlevini ve yargı işleyişini örtbas eden kısır bir lafazanlık olarak nitelendi. Kimi eleştirmenler, Austin'in egemenlik öğretisinin, yargı yetkisi ve siyasal iktidar kavramlarını birbirine karıştırdığını öne sürerler. Kimileri de "hukuksal pozitivizm"in, devlet tiranlığına ve mutlakiyetçiliğe boyun eğmeye zemin hazırladığı görüşündedirler.

Bu eleştirilerden bazıları haklı temellere dayanmakla birlikte, Austin'in çalışmalarının kalıcı bir değeri de vardır. Çözümlemesinin keskin ve duru oluşu, birçok önemli hukuk ve siyaset kavramının karmaşık niteliğini ve kendi önerdiği türden çözümleyici bir çalışmaya duyulan köklü gereksinimi açığa çıkarmıştır. Hukuk ile ahlak arasında yaptığı yalınkat ayrımların hangi açılardan yanlış olduğunu göstermeye yönelik çabalar, sonuçta bu iki alana ilişkin kavrayışın derinleşmesini sağlamıştır.

Austin, John L(angshaw) (d. 28 Mart 1911, Lancaster, Lancashire - ö. 8 Şubat 1960, Oxford, İngiltere), gündelik dili ayrıntılı biçimde inceleyerek insan düşüncesinin bireyci bir analizini gerçekleştiren felsefeci.

Shrewsbury Okulu'nda ve Oxford'daki Balliol College'da öğrenim gördü. All Souls College (1933) ve Magdalen College'da (1935) Yunan-Roma klasikleri üzerine sürdürdüğü lisansüstü eğitimi, düşünce oluşumunu etkiledi. II. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunun haberalma servisinde çalıştıktan sonra Oxford'a döndü. Burada ahlak felsefesi profesörü oldu (1952-60) ve gündelik dil akımının önemli bir sözcüsü haline geldi.

Austin, dilbilimsel analizin felsefi açmazlara çözüm getirebileceği inancındaydı. Ama yapay ve yetersiz bulduğu, çoğu zaman da gündelik dilin karmaşıklığına ve inceliğine erişemediğini savunduğu biçimsel mantığın dilinin kullanılmasını uygun bulmuyordu.

Dilbilimsel incelemenin, genellikle çağdaş felsefenin yalnızca bir bölümü sayılmasına karşın, Austin, savunduğu analitik tutumla dilin felsefedeki önemini vurguladı. Austin'in kuramsal denemeleri ve dersleri ölümünden sonra *Philosophical Papers* (1961; Felsefe Yazıları), *Sense and Sensibilia* (1962; Anlam ve Anlamdaşlar) ve *How to Do Things with Words* (1962; Sözcüklerle Neler Yapılır?) adlı kitaplarda yayımlandı.

Austin, Louis Winslow (d. 30 Ekim 1867, Orwell, Vermont - ö. 27 Haziran 1932, Washington, D.C.), uzun mesafeli radyo yayınları üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınan ABD'li fizikçi. Vermont'taki Middlebury College'da ve Almanya'daki Strassburg (Strasbourg) Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1904'te ABD Standartlar Dairesi'nde radyo yayınları üzerine çalışmalara başladı. 1908'de bu kurumda, sonradan Deniz Araştırma Laboratuvarı adını alacak olan bir deniz telsiz haberleşmesi laboratuvarının şefi oldu ve 1923'ten 1932'ye değin aynı kurumun Radyo Fiziği Laboratuvarı'nın başkanlığını yaptı.

Uzun mesafeli radyo yayınları üzerinde çalışan Austin'in en önemli çalışması, 1910'da, ABD ile Liberya arasında sefer yapan gemiler arasında telsiz bağlantısını kurmaya yönelik araştırmalarıydı. Austin ve meslektaşı Louis Cohen'in birlikte geliştirdikleri, uzun mesafeli radyo sinyallerinin gücünü belirlemeye yarayan Austin-Cohen formülü bu çalışmaların ürünüdür. Austin sonraki çalışmalarını, radyo yayınlarını bozan atmosfer gürültüleri üzerinde yoğunlaştırdı.

Austin, Mary, eö HUNTER (d. 9 Eylül 1868, Carlinville, Illinois, ABD - ö. 13 Ağustos 1934, Santa Fe, New Mexico), Amerika Yerlilerinin kültürü ve toplumsal sorunlarla ilgili yapıtlar veren romancı ve deneme yazarı.

1888'de Illinois eyaletinin Carlinville kentindeki Blackburn College'dan mezun oldu. Bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra Cali-

Mary Austin
Museum of New Mexico, Santa Fe

fornia'ya giderek oradaki Yerli kabileleriyle yakınlık kurup tarihlerini yazdı. Batı'daki çöl yaşamını anlatan ilk kitabı *The Land of the Little Rain* (1903; Küçük Yağmurun Ülkesi) ona kısa sürede ün sağladı. Bunu, *The Basket Woman* (1904; Sepetçi Kadın) ve *Lost Borders* (1909; Kayıp Sınırlar) adlı öykü kitaplarıyla *The Arrow Maker* (1911; Okçu) adlı oyunu izledi.

Verimli bir yazar olan Austin, yaşamı boyunca 32 kitap ve yaklaşık 200 makale yayımladı. Tezli romanları arasında *A Woman of Genius* da (1912; Dâhi Kadın) vardır. Denemelerinde sosyalizmi, feminizmi ve New Mexico'da, Mabel Dodge Luhan'ın çevresindeki yazarlar ve sanatçılar grubuyla olan ilişkisi sayesinde ilgi duyduğu çeşitli toplumsal sorunları inceledi.

Austral Adaları *bak.* Tubuai Adaları

Australian Encyclopedia, The, coğrafya, doğa tarihi ve Yerliler başta olmak üzere Avustralya'nın ayırt edici özelliklerine ağırlık veren ulusal ansiklopedi. Sydney'de yayımlanmaktadır.

İlk kez Angus ve Robertson tarafından 2 cilt olarak 1925'te yayımlandı. İkinci basımında (1958) 10 cilde çıkarıldı. 1962'de Grolier Society of Australia'ya satıldıktan sonra, genellikle çok küçük değişikliklerle 1972'ye değin 5 yeni basımı yapıldı. Üçüncü ve tümüyle yeni bir basımı 6 cilt olarak 1977'de gerçekleşti. Bu basımda, Avustralya yaşamı tüm boyutlarıyla ele alındı, geçmiş 20 yıl boyunca ülkede görülen olağanüstü gelişme aktarıldı. 1.700'ü aşkın tanınmış Avustralya yurttaşının yaşamöyküleri arasında, kadınların toplumda gittikçe artan rolü de yansımasını buldu. Ayrıca kıtanın coğrafi özellikleri ve yeraltı kaynakları geniş olarak işlendi. Ansiklopedide fotoğraf, özgün baskı, resim, harita, şema ve tablo gibi, çoğu renkli 2.400'ü aşkın görsel malzeme bulunmaktadır.

Australopithecus (güney maymunu), Afrika'nın doğusu ve güneyinde fosilleri bulunan insangiller cinsi. Miyosen Bölümün sonu (y. 8 milyon yıl önce) ile Erken Pleyistosen sonları (y. 1,5 milyon yıl önce) arasında yaşamıştır. Modern insanın atası değilse de akrabası olduğu genellikle kabul edilir ve zaman zaman ilk insangiller için ortak bir ad olarak kullanılır.

Bulunan fosillere dayanarak *Australopithecus*'ların yaklaşık 8 milyon yıl önce ortaya çıktığı kabul edilir. 3,5 milyon yıldan daha eski fosiller yetersizdir, ama karşılaştırma yapabilmek için *Homo erectus*'un(*) 1,5 milyon yıl önce yaşadığı söylenebilir. *Australopithecus*'lar bir ölçüde dik yürüdüklerini açıkça gösteren anatomik yapılarıyla maymunlardan ayrılırlar. Maymunlarınkinden pek farklı olmayan beyinleri küçük, dişleri ise insanınki gibidir. Birçok antropolog *Australopithecus*'ları ikiye ayırır: daha küçük ve ince yapılı olan *Australopithecus africanus* (ve alt türleri) ile ağır gövdeli ve daha güçlü olan *Australopithecus robustus*. *A. boisei* gibi öteki türler de bazen bu cinsin içinde sınıflandırılır.

Australopithecus africanus. *Australopithecus* adı ilk kez Raymond Dart tarafından 1924'te Güney Afrika'daki Taung'da bulunan bir fosil için, *africanus* tür adıyla birlikte kullanıldı. "Taung kafatası" ya da "Taung bebeği" olarak da bilinen fosilin, gelişmemiş ya da çocuk yaşta bir bireyin kalıntıları olduğu saptandı. Bulunan kalıntılar, yüz, alt çene kemiği, beyin kafesiyle birlikte kafatası tabanı ve geçici dişlerin tamamıyla, ilk kalıcı azı dişlerini kapsıyordu. Dart, fosilin o güne değin bilinmeyen, insanla maymun arası bir türe ait olduğunu düşündü. Ama fosilin gelişmemiş ve bu türden bulunan ilk örnek olması nedeniyle, bilim adamları bu yoruma başlangıçta kuşkuyla yaklaştılar.

İzleyen 30 yıl içinde Güney Afrika'nın Sterkfontein, Swartkrans, Kromdraai ve Makapansgat gibi bölgelerinde insangillere ait başka kalıntılar da bulundu. Öncekiler

gibi küçük gövdeli olan bu tür, sonunda *Australopithecus africanus* olarak adlandırıldı. Bunların arasında Robert Broom'un Sterkfontein'da bulduğu (1937) *Plesianthropus transvaalensis* ve Dart'ın Makapansgat'ta bulduğu (1948) küçük, ince yapılı *Australopithecus prometheus* sayılabilir. 1954'te, J. T. Robinson bu ince yapılı örneklerin *Australopithecus africanus*'un bir alttürü olarak sınıflandırılmasını önerdi. Bunlara *A. africanus transvaalensis* adını veren Robinson, Taung fosilini de *A. africanus africanus* adıyla sınıflandırdı. Afrika'

Sterkfontein'da bulunan *Australopithecus africanus*'un kafatasının yandan görünüşü, Güney Afrika
Transvaal Museum, Pretoria, Güney Afrika

daki çalışmalar 20. yüzyılın ortalarına ve sonlarına doğru sürdükçe Tanzanya, Kenya ve Etiyopya'ya yakın akraba türler bulundu.

Australopithecus robustus. Robert Broom 1938 ve 1948'de, Güney Afrika'nın Kromdraai ve Swartkrans bölgelerinde insangillere ait yeni örnekler buldu. Önceleri bunların aynı bölgede Dart'ın bulduğu *Australopithecus*'tan ayrı bir cins olduğunu sanan Broom, fosillere *Paranthropus robustus* ve *Paranthropus cressidens* adlarını verdi. Ama bu sınıflandırma paleontologlar arasında yıllar süren tartışmalara yol açtı. Bazıları Broom gibi *Paranthropus*'un ayrı bir cins olduğuna inanırken, bazıları da daha ileri bir gelişimi gösteren değişik özelliklerine karşın, bunun *Australopithecus* cinsinden olduğunu öne sürüyordu.

Bulunan örneklerin, çene ve dişlerdeki bazı önemli değişiklikleri göstermeye yetecek kadar dişi vardı. *Paranthropus*'un azı ve küçük azıdişleri *A. africanus*'unkilerden çok daha büyük olmakla birlikte ikisinin kesici öndişleri ve köpekdişleri birbirine benziyordu. Bu yüzden, *Paranthropus*'un insangillerin maymunlara yakın, otçul bir cinsi olduğu, *Australopithecus*'un ise et yediği öne sürüldü.

Sonradan yeni fosiller bulununca Broom *Paranthropus*'u *Australopithecus*'un bir türü olarak yeniden sınıflayıp, *A. robustus* adını verdi. *A. robustus*'un yaklaşık 68 kg, *A. africanus*'un ise 37-43 kg olduğu sanılıyordu. Sonraki bulgular Broom'un, *robustus* kalıntılarının *africanus*'tan bir milyon yıl sonraya ait olduğu yolundaki yargısını doğruladı.

A. robustus'un alet kullandığını gösteren bir kanıt henüz bulunamamıştır. Beyni günümüzde yaşayan maymunlarınkinden büyük değildir (yaklaşık 435-530 cm^3). Dik durduğu ve maymun olmadığı açık olmakla birlikte, genellikle *robustus*'un bugünkü insanla aynı evrim çizgisinde olmadığına inanılır. Swartkrans'ta bulunan öteki fosiller bugünkü insanın doğrudan atası olan *Homo erectus*'un aynı bölgede ve *robustus*'la aynı dönemde yaşadığını gösterir. Gene bu bulgulara dayanarak *robustus*'un *Homo erectus*'la rekabet edemediği için yok olduğu öne sürülmüştür.

Australopithecus boisei. Önceleri *Zinjanthropus boisei* olarak adlandırılan bu iri yapılı *australopithecus*'un tek örneği 1959'da Mary D. Leakey tarafından Tanzanya'daki Olduvai Boğazında bulunan fosildir. İzotropi yöntemiyle 1 milyon 750 bin yıl önce yaşadığı anlaşılmıştır. Hemen hemen eksiksiz durumda bulunan iri, erişkin kafatası ile eskiden göl kıyısı olan geniş bir alandaki zengin omurgalı fauna ve Olduvai kültürüne ait taş aletler arasında ilişki kurulmuştur. *A. boisei*, insangillerin başka bir türü olan *Homo habilis* ile aynı dönemde yaşamıştır. Kenya'nın kuzeyi ve Etiyopya'nın güneyinde de pek çok kalıntısı bulunan *A. boisei*'nin öteki iri yapılı *australopithecus*'larla ilişkisi antropologlar arasında anlaşmazlık konusudur.

Austrasia ("doğu" anlamındaki Germen kökenli bir sözcükten gelir), Merovenjler döneminde (6-8. yy), Doğu Frank Krallığı'nı Batı Frank Krallığı'ndan (Neustria) ayırmak için kullanılan ad. Krallığın saray hizmetlerini ve devlet görevlerini yürüten saray nazırları, sonradan Karolenj hanedanını kurmuşlardır. Bugünkü Fransa'nın kuzeydoğusu ile Almanya'nın batı ve orta bölümlerini içine alan Austrasia, Ren bölgesi Franklarının eski anayurdunu da kapsamaktaydı. 561-613 arasında I. Sigebert ve onun soyundan gelenlerce yönetildikten sonra, 7. yüzyıl başlarında kısa bir süre öteki Frank krallıklarıyla birleştirildi. 629'da Frankların tek kralı olan I. Dagobert, 634'te Austrasia'yı ayrı bir krallık haline getirip başına oğlu III. Sigebert'i geçirdi. Bu tarihten sonra Metz'i kalıcı başkentleri yapan Austrasialılar kendi saray nazırlarına sahip oldular. Austrasialı Karolenj saray nazırı II. Pepin'in Neustrialıları 687'de Tertry'de yenmesiyle, Austrasia'nın öteki Frank krallıkları üzerindeki üstünlüğü güvence altına alındı. II. Pepin'in torunu III. Pepin (Kısa) 751'de son Merovenj kralını tahttan indirdi ve yerine kral seçildi.

Autant-Lara, Claude (d. 5 Ağustos 1903, Luzarches, Fransa), *Le Diable au corps* (1947; *İçimizdeki Şeytan*) adlı filmiyle ünü bütün dünyaya yayılan yönetmen. Askerlik, din ve orta sınıfı hedef aldığı filmlerinde ifadesini bulan solcu ve ateist görüşleriyle tanınmış, bundan ötürü baskı görmüş, yapıtları sansüre uğramıştır.

Kararlı bir barışsever olan annesi, I. Dünya Savaşı sırasında gönüllü sürgün olarak İngiltere'ye giderken Autant-Lara'yı da yanına almıştı. Birkaç yıl Londra'da okuyan Autant-Lara, sanat eğitimi görmek üzere Fransa'ya döndü. On altı yaşındayken, Marcel L'Herbier'nin *Le Carnaval des vérités* (1919; Gerçekler Karnavalı) adlı filminin dekorlarını yaptı; Jean Renoir ve başka yönetmenlerin yanında set dekoratörü ve kostüm tasarımcısı olarak çalıştı.

Faits Divers (1923; Çeşitli Olaylar) adlı *avant-garde* nitelikteki ilk kısa filmini René Clair'in ikinci asistanı olarak çalıştığı dönemde gerçekleştirdi. *Vittel* (1926) ve *Construire un feu* (1927; Bir Ateş Yakmak) adlı kısa filmlerinden sonra, Hollywood'dan gelen bir iş teklifini kabul ederek oraya gitti ve Amerikan filmlerinin Fransızca çekimlerini yönetmeye başladı. İlk uzun metrajlı filmini ancak 1933'te çekebildi. Bir operet olan *Ciboulette* adlı bu filmden sonra pek beğenilmeyen birkaç film yaptı. 1942'de tamamladığı *Le Mariage de Chiffon* (Chiffon'un Evliliği) ve *Lettres d'amour* (Aşk Mektupları) ise hafif ve eğlendirici filmlerdi ve en ünlü yapıtı *İçimizdeki Şeytan*'ın habercisi niteliğini taşıyordu. Sonraki filmleri arasında *En cas de malheur* (1958; Felaket Anında), *Le Journal d'une femme en blanc* (1965; Beyazlı Kadının Günlüğü) ve *Gloria* (1977) sayılabilir.

auteur kuramı *bak.* yaratıcı sinemacılar kuramı

auto-da-fé (Portekizce "iman eylemi"), İspanyolca AUTO DE FÉ. İspanyol Enkizisyonu'nun verdiği cezaların açıklanması sırasında düzenlenen halka açık tören. İlk *auto-da-fé* 1481'de Sevilla'da, sonuncusu ise 1850'de Meksika'da yapıldı. Giderek daha özenli ve gösterişli hale gelen törenler, genellikle kent meydanında ve çoğu zaman da kraliyet ailesinin huzurunda düzenlenirdi. Oldukça uzun bir geçit resminden sonra Komünyon ayini düzenlenir, Enkizisyon'a bağlılık yemininin ve vaazın ardından ceza açıklanırdı. Cezalar, çoğunlukla, din değiştiren eski Yahudi ve Müslümanlar, Alumbradolar (mahkûm edilmiş mistik bir hareketin üyeleri), Protestanlar, bazen de iki kişiyle evlenme ya da büyücülük gibi suçlarla itham edilenler hakkında olurdu. Enkizisyon görevlilerinin verebileceği en büyük ceza yaşam boyu hapisti; ölüm cezası kilise dışı makamlarca verilir ve onlarca yerine getirilirdi. Hüküm giyenlerin cezalandırılması ya da sivil yetkililere teslim edilmesi, genellikle *auto-da-fé* sırasında olmazdı.

auto sacramental (İspanyolca "ayin oyunu"), İspanyol tiyatrosunda gelişen ve 17. yüzyılda Pedro Calderón de la Barca'nın verdiği örneklerle doruğuna ulaşan oyun türü. Corpus Christi yortusu kutlamalarının bir bölümü olarak dış mekânlarda sahnelenen bu yapıtlar, yortunun dinsel törenlerle kutladığı Komünyon'un ardında yatan anlamı belirli bir yönüyle işleyen, kısa alegorik manzum oyunlardı. Bu oyunlar, Corpus Christi yortusunda kutsanmış şarap ve ekmek sokaklarda gezdirilirken yapılan geçit töreninde yer alan tablolardan türedi. Önceleri tabloların canlandırılması yoluyla ortaya çıkan dramatik oyun biçimi, zamanla Komünyon geçit törenlerinden ayrılarak başlıbaşına bir gösteri haline geldi. Oyunda kullanılan tablolar arabalara yüklenmiş olarak kent içinde belirlenmiş yerlere taşınır ve oyuncular, ortaçağda Hollanda ve Kuzey İngiltere'de tören arabaları üzerinde sunulan dinsel oyunlarda olduğu gibi, oyunlarını birbiri ardısıra izleyicilere sunarlardı. Dekor ve kostümleri çok zengin olan *auto sacramental*'lerin masrafları kent belediyelerince karşılanırdı.

16. yüzyıl sonlarında sahneye konmaya başlayan bu küçük oyunlar, önceleri kırsal kesime özgü kaba ve ilkel bir dinsel eğlence biçimindeydi. Bu oyunların gelişmiş sanat yapıtlarına dönüşmesinde Valencialı bir kitapçı olan Juan de Timoneda ile oyun yazarları Jose de Valdivielso (y. 1560-1638) ve çağdaşı Lope de Vega önemli katkılarda bulundu. Ama bu oyunların, alegoriye dinsel konular dışında geniş bir alana yayılma olanağı sağlayan yönlerini kavrayıp değerlendiren Calderón oldu. Calderón, *auto sacramental* türüne yeni sanatsal boyutlar kazandırdı.

18. yüzyılda ekmek şarap ayinine saygısızlık gerekçesiyle saldırılara hedef olan bu oyunlar, 1765'te kralın emriyle yasaklandı. Bazı 20. yüzyıl şairleri bu oyunların biçimini taklit ederek dinsel öğelerden arındırılmış çeşitlemelerini yazmışlardır.

Autolykos, Yunan mitolojisinde, Odysseus'un annesi Antikleia'nın babası. Sonraki yazarlar, Autolykos'u Tanrı Hermes'in oğlu saymışlardır. Parnassos Dağının eteklerinde yaşayan Autolykos, hırsızlığı ve dolandırıcılığı ile ün salmıştır. Aiolos'un oğlu Sisy-

phos, bir keresinde onu ziyaret ettiğinde, çalınmış olan sürülerini tanır. Sisyphos'un, Autolykos'un kızı Antikleia'yı o zaman baştan çıkardığı ve Odysseus'un gerçekte, Antikleia'nın daha sonra evlendiği Laertes' in değil, Sisyphos'un oğlu olduğu söylenir.

Öykünün amacı, büyük olasılıkla, Hırsızlık ve Kurnazlık Tanrısı Hermes ile, bu özellikleri kişiliklerinde somutlayan Sisyphos, Odysseus ve Autolykos arasındaki yakın ilişkiyi vurgulamaktır.

Autun, Fransa'nın ortasında, Burgonya planlama bölgesinde (*région de programme*), Saône-et-Loire ilinde (*département*) kent. Arroux Irmağı kıyısında, Dijon'un güneybatısındadır. Kentin adı önceleri Augustodunum (Autun) idi. Daha sonra Gal kasabası (*oppidum*) olarak Bibracte adını aldı. Roma döneminde retorik okullarıyla tanınan önemli bir kentti. 3. yüzyıldan kalma Roma surlarının iki kapısı ve büyük bir bölümüyle Roma tiyatrosu hâlâ ayaktadır. Eskiden Burgonya düklerinin şapeli olan Saint-Lazare (Autun) Katedrali (y. 1130) sivri kemerleri ve sivri beşik tonozlarıyla Burgogne'daki romanesk mimarlığın en erken ve özgün örneklerindendir. Dinsel konuların ele alındığı heykelcilik ürünleriyse yapının mimarlığıyla bütünleşmiş bir biçimde portal (giriş kapısı), alınlık tabanları ve sütun başlıklarında yoğunlaşır. Çoğu

Saint-André Kapısı, 3.yy, Autun, Fransa
Edition "La Cigogne"-Hachette

Fransız heykelci Gislebertus'un(*) elinden çıkmıştır. Morvan dağlık bölgesinde yetiştirilen hayvanlar Autun'da pazarlanır. Kentte ayrıca deri eşya ve maden sanayileri önemli bir yer tutar. Épinac kömür havzasından az miktarda şeyl petrolü çıkartılmaktadır. Nüfus (1982) 19.129.

Auvergne, Fransa'nın orta kesiminde planlama bölgesi (*région de programme*). Allier, Puy-de-Dôme, Cantal ve Haute-Loire illerini (*département*) içine alır; yüzölçümü 26.083 km²'dir. Bölge merkezi Clermont-Ferrand'dır. Kuzeyde Cher ve Nièvre, kuzeydoğuda Saône-et-Loire, doğuda Loire ve Ardèche, güneyde Lozère ve Aveyron, güneybatıda Lot ve batıda da Corrèze ve Creuse illeri ile komşudur.

Vercingetorix başkanlığında güçlü bir birlik oluşturan Arverni kabile konfederasyonu, bölgeye Julius Caesar döneminde yerleşti. Romalılar, sonradan Arvernia'yı Aquitania Prima'nın parçası haline getirdiler. Clermont (bugün Clermont-Ferrand) vikontları, 913'ten sonra Auvergne kontu unvanını benimsediler. 12 ve 13. yüzyıllarda bölgede üç kontluk daha ortaya çıktı: Dauphiné d'Auvergne, Terre d'Auvergne ve piskoposların yönettiği Clermont. Bourbon dükü Charles, Terre d'Auvergne ile Dauphiné d'Auvergne kontluklarını 1503'te birleştirdi. Kral I. François, Bourbonlara ait olan bölgeye 1532'de el koyarak, yaşamı boyunca bu toprakların sahibi olacak annesi Louise de Savoie'ya bağışladı.

1422'de La Tour hanedanına geçen Auvergne Kontluğu, 1551'de Clermont'u da alan Catherine de Médicis'ye kaldı. Bu bölgeler 1610'da krallığa katıldı.

Auvergne, Massif Central yöresinde yer alır. Paris Havzası, Allier içlerine kadar

1789'da Auvergne İli

uzanır. Atlas Okyanusunun etkisine açık olan batı kesimindeki nemli iklime karşılık, doğu kesiminde kara iklimi egemendir.

Yerleşim alanlarının dağınık olduğu bölgede, 1946'dan bu yana yavaş bir nüfus artışı gözlenmiştir. Nüfus, güneydeki dağlık yöreye oranla daha çok Allier düzlüklerinde yoğunlaşır. Kırsal yerleşmelerin baskın olduğu Cantal ve Haute-Loire dışında, nüfusun yarıyı aşkın bölümü kentlerde yaşar. Geride yaşlı bir nüfus bırakan göçler nedeniyle, doğum oranı ulusal ortalamanın altında kalmıştır.

Dağlık yörede başlıca uğraş, hayvancılıktır. Haute-Loire'daki verimli Limagnes düzlüklerinde ve Puy-de-Dôme'da buğday ve hayvan yemi, doğudaki küçük çiftliklerde ise çavdar üretilir. Bağcılık oldukça gerilemiştir. Göçmenlerden ve kentlerden sağlanan sermaye, ağaç yetiştiriciliğinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Puy-de-Dôme'daki Thiers'de çatal-bıçak yapımının sürdürülmesine karşın, geleneksel el sanatları büyük ölçüde yok olmuştur. Fabrikalar, 19. yüzyıl sonlarında önemli bir sanayi merkezi olarak gelişen Clermont-Ferrand'da ve Paris'e yakınlığından ötürü Allier'de yoğunlaşmıştır. Clermont-Ferrand'daki Michelin tesisleri, Fransa'nın en büyük tekerlek lastiği üreticisidir. Allier'deki Montluçon-Commentry sanayi kompleksinde tekerlek lastiği, bilgi işlem aygıtları ve çeşitli makineler üretilir. Bölgede kaplıcaların da önemi büyüktür. Vichy, Néris-les-Bains, Bourbon-l'Archambault, Royat ve daha birçok yerleşim yerinde bulunan sıcak su kaynakları, çok sayıda turist çeker. Nüfus (1987 tah.) 1.329.300.

Auversiyen Kat, Orta Eosen Bölümde oluşmuş kayaç katı ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi (Eosen Bölüm y. 54-38 milyon yıl önce). Öncelikle Fransa'daki çökellerden tanınan Auversiyen Katın, önceleri Eosen Bölümün öteki önemli bölümlerinden üstte Bartoniyen ve altta Lütesiyen katların arasında yer alan ayrı bir kat olduğu düşünülmüştü. Ama günümüzde Bartoniyen Katın en alt (en eski) katı olduğu kabul edilmektedir. Adını, Paris Havzasında bulunan Auvers bölgesinde saptanan yüzey oluşumlarından alır. Buradaki kayaçlar, deniz lagünü katmanlarından, özellikle de nümmülitli (özgün bir omurgasızlar faunası) deniz kumlarından oluşur. Fosil faunası tam anlamıyla açık deniz hayvanlarından oluşmayan Auversiyen'in, öbür katlarla karşılaştırılması güç olmuş, bu nedenle de hem kat, hem de altkat olarak kabul edilmiştir. Auversiyen Katın İngiltere'deki örnekleri, Londra Havzasındaki Üst Bagshot yatakları ile Hampshire Havzasındaki Üst Bracklesham yataklarıdır.

Auwers, (Georg Friedrich Julius) Arthur von (d. 12 Eylül 1838, Göttingen, Hannover - ö. 24 Ocak 1915, Berlin, Almanya), çok titiz gözlemlerine ve hesaplarına dayanarak hazırladığı son derece güvenilir yıldız kataloglarıyla tanınan Alman astronom. Ayrıca Güneş'in ve yıldızların ıraklık açılarını ölçerek, James Bradley'nin yıldızların uzaklıklarına ilişkin gözlem ve ölçümlerinde düzeltmeler yapmıştır. Bu çalışmalarının yanı sıra, çiftyıldızlara yönelik gözlemleri, özellikle, yeterince güçlü teleskopların yapımından önceki tarihlerde Akyıldız'ın (*Sirius*) ve Öncü'nün (*Procyon*) yoldaş yıldızlarının yörüngelerini doğru olarak hesaplamasıyla da tanınır.

Auwers, 1881-89 arasında Astronomi Derneği'nin başkanlığını, ayrıca Berlin Bilimler Akademisi'nin daimi sekreterliğini yürütmüş ve Fransız Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir.

Auxerre, Fransa'nın orta kesiminde, Burgonya planlama bölgesine (*région de programme*) bağlı Yonne ilinin (*département*) merkezi. Yonne Irmağı kıyısındadır. Roma

Yonne Irmağı üzerinde Saint Étienne Katedrali, Auxerre, Fransa
Peyto Slatter-Shostal/EB Inc.

öncesi ve Roma dönemlerinde gelişerek 3. yüzyılda piskoposluk merkezi ve *civitas* (eyalet merkezi) oldu. XI. Louis tarafından 1400'lerde Fransa'ya katıldı. Gotik üslubundaki Saint-Étienne Katedrali'nin (13-16. yy), taş oyma üç kapısı ve batı cephesinde bir gülpenceresi vardır. Katedralin kuzeybatı köşesinde çok büyük bir kule yükselir. Erken gotik üslubundaki koroyeri ile yarım kubbe biçimindeki şapelinde, Fransa'nın 13. yüzyıldan kalma en güzel vitrayları bulunur. 7. yüzyılda kurulan Saint-Eusèbe Kilisesi, 12-16. yüzyıllar arasındaki değişik üsluplardan örnekler taşır. Saint-Germain Kilisesi'nin altındaki 9. yüzyıl yapısı kriptalarda Auxerre piskoposlarının mezarları bulunur. Bir ticaret ve sanayi merkezi olan kentte gıda ve ağaç işleme kuruluşları ile pil imalathaneleri vardır. Auxerre'nin önemli ürünlerinden bir başkası, çevredeki bağlardan elde edilen Chablis ve öteki tür şaraplardır. Nüfus (1982) 36.504.

av eti, gastronomide yabanıl hayvan ya da kuş eti. Genellikle üç sınıfa ayrılır: 1) Ardıçkuşu ve bıldırcın gibi küçük kuş etleri; 2) kaz, ördek, çulluk, ormantavuğu, keklik ve sülün gibi kanatlılar ile sincap, tavşan ve adatavşanı gibi kara hayvanları biçiminde iki alt gruba ayrılan normal av hayvanı etleri; 3) daha çok karaca, geyik, sığın, ren geyiği gibi avlar olmak üzere ayı ve yaban domuzu gibi öteki büyük hayvanları da kapsayan büyük av hayvanı etleri.

Genellikle av hayvanları vurulduktan sonra iç organları çıkarılarak soğumaya bırakılır ve birkaç gün asılı olarak bekletilir. Av kuşlarının iç organlarını temizlemenin gerekip gerekmediği tartışma konusudur. Ardıçkuşu, bıldırcın kılavuzu gibi ince ve sivri gagalı kuşların iç organlarını çıkarmama yaygın bir uygulamadır.

Genç av hayvanlarının eti genellikle kolay sindirilir. Çoğu kez vurulduktan kısa bir süre sonra yenen küçük kuşların kümes hayvanları kadar kolay sindirildiği kabul edilir. Kırmızı etler arasında sayılan kara av hayvanı etinin sindirimi de genel olarak hafiftir. Ama bileşimce zengin olan tavşan eti gibi bazı hayvan etleri, kasaptan alınan evcil hayvan etlerinden daha güç sindirilir. Yaşlı av hayvanlarının ya da kovalama sırasında yorgun düşen hayvanların etleri pek makbul sayılmaz. Bu etler şarap, sirke ve baharat karışımı bir salamurada birkaç saat bırakılarak iyileştirilebilir.

Av etlerinin çoğu basit kır yöntemleriyle pişirilir. Ama, bu tür yiyecekler büyük özen ve titizlikle hazırlanan çok sayıda ünlü yemek çeşitlerine de kaynaklık etmiştir. Izgarada kızartılmış, kavrulmuş, kapalı kapta ve ağır ateşte pişirilmiş ya da tütsülenmiş genç ayı ve yaban domuzu eti, nadide bir yemek oluşturur. Sülün eti için de aynı şey söylenebilir. Geçmişte Kuzey Amerikalı kürk avcılarının gözde bir yemeği olan ayı bifteği, günümüzde dağ otelleri ve kent lokantalarının yemek listelerinde de yer alır; pişirilme öncesinde birkaç günlüğüne salamurada bırakılmanın dışında genellikle sığır bifteği gibi hazırlanır. Ekşi kremayla sunulan, ağır ateşte ve kendi suyunda pişirilmiş ayı eti, Rusya'da en sevilen yemekler arasındadır.

Tavşan ve adatavşanı eti en çok yenen av etlerindendir. Genç tavşanların etinden genellikle rosto yapılır. Daha yaşlı tavşanların etinden ise çömlek ya da güveçte pişirilmiş etli börek ve pate yapılır. Adatavşanı, ekmek ve tat verici bitkilerle doldurularak fırında, beykın ya da jambon dilimleri eklenerek çömlekte pişirilebilir; sebzelerle birlikte haşlaması da yapılabilir.

AV-8 *bak.* Harrier

av tüfeği, namludan çıktıktan sonra saçılarak giden çok sayıda saçma ya da kurşun atacak biçimde tasarlanmış yivsiz omuz silahı. Daha çok hareketli küçük hedefler, özellikle de kuşlar için kullanılır.

Saçma doldurulan yivsiz ilk ateşli silah, 16. yüzyıl Avrupasında kullanılmaya başlanan hafif çiftedir. 17. yüzyıl başlarında isabet oranını en yüksek düzeye çıkarmak için namlular 1,8 m'ye kadar uzatıldı.

12 kalibrelik beş atışlı otomatik av tüfeği
Remington Arms Co., Inc.

Günümüzde kullanılan av tüfeği, 19. yüzyılda barut, fişek ve tüfekte sağlanan ilerlemelere dayanılarak geliştirildi. Namlu, çift namlulu tüfeği olanaklı kılacak biçimde kısaltıldı ve hafifletildi. Bu durumda her iki namlu da normal menzil içinde aynı hedefe atış yapabiliyordu. Atışın yayılma alanını sınırlayıp menzili ve isabet oranını artırmak amacıyla namlu çapı düşürüldü. Birkaç fişeğin aynı anda doldurulup yataktaki horoz mekanizması ile art arda atışa hazır duruma getirildiği kesiksiz (mükerrer) atışlı av tüfekleri 1880'lerde kullanılmaya başladı. Sonradan belirli bir atışın, silahı otomatik olarak bir sonraki atış için hazır duruma getirdiği yarı otomatik av tüfekleri de geliştirildi.

Günümüzde kullanılan av tüfeğinin etkili menzili 45 m'dir. Bir av tüfeğinin kalibresi, namlu ile aynı çapta olan ve tümünün ağırlığı 1 libre (0,45 kg) tutan kurşun saçma sayısını gösterir. Bu nedenle 12'lik bir av tüfeği, 20'lik bir av tüfeğinden daha geniş çapa sahiptir. Ağızdan tek dolmalı av tüfeklerine günümüzde seyrek olarak rastlanır; buna karşılık silindir biçimli kesme kurşun atan av tüfekleri zaman zaman geyik avında kullanılır.

Av tüfekleri atıcılığın trap ve skeet dallarının yanı sıra pek çok ülkede polis silahı olarak da kullanılır. Namlusu kesik kısa av tüfeği kolaylıkla gizlenebildiğinden, yasadışı eylemlerde de tutulan bir silahtır.

av uçağı *bak.* avcı uçağı

Ava, Myanmar'ın (Birmanya) eski başkenti; Yukarı Myanmar'ın orta kesiminde Sagaing bölgesinde (*taing*) Myitnge kavşağında ve Irrawaddy Irmağının sol yakasında yer alır. Sagaing kentine 1.796 m uzunluğundaki bir kara ve demir yolu köprüsü ile bağlanır. Bu, aynı zamanda Irrawaddy Irmağı üzerindeki tek köprüdür. Ava adı, Birman İnwa dilinden bozma bir sözcük olup "göl girişi" anlamına gelir. Pagan hanedanının yerine geçen Şanlar tarafından 1364'te yerleşim yeri olarak seçildi. Bunun nedeni kentin, Aşağı Myanmar'daki geleneksel pirinç üretim bölgesinin bir Mon krallığına kaptırılmasından sonra büyük önem kazanan güneydeki sulak Kyaukse'den gelen pirinç yoluna egemen konumda olmasıydı. Ava, büyük bir gelişme gösterdikten sonra, 1527'de Şanların rakipleri tarafından yıkıldı. 1634'te Taungoo (Taungu) hanedanı döneminde yeniden başkent oldu. 1752'de Monların eline geçtiyse de Birmanyalı halk önderi Alaungpaya tarafından geri alındı ve başkent 100 km kuzeydeki Shvebo'ya taşındı. Alaungpaya, Konbaung hanedanını kurduğunda Ava yeniden başkent (1765-83 ve 1823-37) olarak kullanıldı. Konbaung hanedanının sık sık başkent değiştirmesine ve Amarapura (1783) ile Mandalay (1857) kentlerini kurmasına karşın, yabancılar hanedan merkezini hep "Ava Sarayı" olarak adlandırdı. 15. yüzyıldan sonra Avrupalılar Ava sözcüğünü Yukarı Myanmar ile eşanlamlı kullanmaya başladılar. Ava'nın bulunduğu yerde günümüze yalnızca bir manastır kalmıştır.

Avaci Adası, Japonca AVACI-ŞIMA, Japonya'da Hyogo iline (*ken*) bağlı ada. Japon İç Denizinin doğu ucunda yer alır. Kuzeyde Akaşi, güneydoğuda Kii adlı dar boğazlarla Honşu'dan, güneybatıda da girdaplarıyla ünlü Naruto Boğazı ile Şikoku'dan ayrılır. Yüzölçümü 593 km²'dir ve büyük bölümü alçak dağlarla kaplıdır. Adayı doğudan batıya ikiye ayıran tek önemli ova, aynı zamanda nüfusun ve tarımın en yoğun olduğu yöredir. Adanın tek demiryolu hattı ile başlıca kenti olan Sumato da burada bulunur. Daha çok Osaka-Kobe pazarlarında satılmak üzere süt ürünleri, sebze, çiçek, meyve ve seramik duvar çinileri üretilir. Önceleri doğu ve batı kıyılarında bol miktarda yapılan balıkçılık, aşırı avlanma sonucu gerileyerek yerini tatlısu balıkçılığına bırakmıştır.

Kobe ile arasındaki ulaşım hidrofoil(*) teknelerle sağlanır. Efsaneler ve tarihsel anıtlar yönünden zengin olan Avaci Adası, Japon kukla oyununun beşiği sayılır. Nüfus (1980) 9.082.

Avadana (Sanskrit dilinde "soylu öyküler"), bir insanın bir önceki yaşamında gerçekleştirdiği değerli eylemlerin, Buda tarafından belirli olayları açıklamak için kullanılmasına dayalı öyküler. Sözcüğün Pali dilindeki karşılığı *Apadana*'dır(*). *Avadana* adı hem *Vinaya Pitaka* (Kurallar Sepeti) içine serpiştirilmiş benzer öyküleri, hem de bunlara dayalı öteki derlemeleri belirtir. Bu derlemeler arasında, Sarvastivada (Her Şey Gerçektir Öğretisi) okulunun, günümüzde *Divyavadana* (Tanrısal *Avadana*) adı verilen ve büyük Budacı imparator Aşoka ile ilgili bazı efsanelerle birlikte 38 öyküden oluşan önemli bir antolojisi de vardır. *Avadana* adı altında toplanan en büyük ve en ünlü yapıt ise *Mahavastu*'dur (Büyük Öykü). Mahasanghika (Büyük Topluluk) adlı eski Budacı okulun bu derlemesinde, Buda'nın bilinen ve önceki yaşamlarında gerçekleşmiş mucizevi olaylar konu edilir.

avahi (*Avahi laniger*), Madagaskar'a özgü *Indriidae* familyasından, uzun bacaklı, ağaççıl maymun türü. Gövdesi grimsi kahverengi, el ve ayakları kızılımsı renkte olan avahinin uzunluğu 35 cm, kızıl ve bol tüylü kuyruğunun uzunluğu ise 39 cm'dir. Kısa kolları, yuvarlak bir kafası, kısa bir burnu ve yünlü kürkünün içinde kaybolan küçük kulakları vardır. Gece hayvanı ve bilindiği kadarıyla otçul olan avahiler, küçük gruplar halinde yağmur ormanlarında yaşar ve bu türe özgü biçimde, ağaçlara düşey olarak tutunurlar. Dişi avahi, yaklaşık beş aylık bir gebelik döneminden sonra tek bir yavru doğurur. Madagaskar'ın doğusundaki ve

batısındaki ormanlarda iki ayrı alttür yaşamaktadır; ancak, yaşam alanlarının insan eliyle bozulması nedeniyle batıdaki alttürün soyu tükenmek üzeredir.

aval, bir kambiyo senedi(*) nedeniyle sorumluluk taşıyan kişiler lehine verilen bir tür kefalet, poliçe üstüne yazılan kambiyo taahhütü. Teminat amacı gütmesine karşın, borçlar hukukundaki kefalet kurumundan tümüyle farklı, tek taraflı ve bağımsız bir taahhüttür. Aval verenin poliçe nedeniyle sorumluluğu, aval veren kişiyle aynı düzeydedir ve müteselsildir (zincirleme). Aval verecek olan bir üçüncü kişi olabileceği gibi, poliçede imzası bulunan bir kişi de olabilir. Aval, sorumluluk altına girdiği poliçede gözüken bir kişi lehine verilebilir. Aval şerhi, poliçe ya da alonj üstüne yazılır.

Aval şerhi, "aval içindir" gibi bir ibareyi, kimin için verildiğini gösteren bir kaydı ve aval verenin imzasını içerir. Aslında bu, temel bir biçim koşulu değildir; poliçenin yüzüne atılan her imza (muhatap ve keşidecininki dışında) aval şerhi sayılır. Poliçede avalın kimin için verildiği belli olmazsa, keşideci için, bonodaysa düzenleyen için verilmiş olduğu kabul edilir. Aval veren, borcun bir bölümü için sorumlu olmayı da öngörebilir.

Bono ve çekte aval için, Türk Ticaret Kanunu poliçedeki aval hükümlerine (TTK m. 613-614) gönderme yapmaktadır. Ama TTK'nın 706. maddesine göre poliçeler için önem taşımayan muhatabın aval vermesi, çeklerde kesinlikle yasaklanmıştır.

Avali (Arapçada "yüksek yerler"), Bahreyn'de belediye. Basra Körfezindeki Bahreyn Adasının ortasındadır. 1930'larda Bahrain Petroleum Company (Bapco) tarafından kurulmuştur. Günde 300 bin varil üretim kapasitesiyle dünyada ilk sıralarda yer alan petrol rafinerisinin güneybatısına ve petrol yataklarının hemen kuzeyine düşer. Bapco'nun ana bürolarının yanı sıra merkez personeli ile yabancı yönetici ve görevlileri barındıracak bir yerleşim birimi olarak kuruldu. Çöl koşullarına karşın, ağaçlar ve bahçelerle çevrili küçük bir Batı kasabası ya da banliyösü görünümündedir. Suyu kilometrelerce uzaklardan borularla getirilir; dolayısıyla yapay çevrenin korunması büyük para ve emeğe mal olmaktadır. Kayalık bir çıkıntı üzerinde bulunduğundan, ağaç dikmek için yüzeydeki kaya tabakasının hava matkabıyla delinmesi gerekir. 1960'larda ve 1970'lerin başında, şirketin buradaki göçmen Batılıların yerine başka bölgelerde oturan Bahreynlileri işe almasıyla, nüfusunda hızlı bir düşüş oldu. 1970'te doruğuna çıkan yöredeki petrol üretimi sonraki yıllarda sürekli azalmıştır. Nüfus (1981) 1.769.

Avalokiteşvara (Sanskrit dilinde *avalokita* "ileriye bakan" ve *isvara* "tanrı"), Çince GUANYIN, Japonca KANNON, Budacılığın en yaygın, tüm Budacıların sevgisini kazanmış tanrısı, sınırsız şefkat ve merhamet *bodhisattva*'sı. Avalokiteşvara, *bodhisattva*'nın (geleceğin Budası) dünya üzerindeki her varlığı kurtuluşa eriştirene değin kendi Budalığını erteleme kararlılığını örnekler.

Adı, "her yöne bakan tanrı" ve "gördüklerimizin tanrısı" (gerçek, yaratılmış dünyanın tanrısı) gibi değişik biçimlerde yorumlanır. Tibet'te Spyan-ras gzigs (Acıyan Bakışlı), Moğolistan'da ise Nidü-ber-üjegci (Gözlerle Bakan) adlarıyla bilinir. Lokeşvara (Dünyanın Tanrısı), onun hem Çinhindi'ndeki, hem de Tayland'daki değişmez adıdır.

Avalokiteşvara, kendi kendini doğurmuş ebedi Buda olan Amitabha'nın dünyadaki görünümüdür ve onun baş süsünde temsil edilir. Gautama Buda'nın yeryüzünden ayrılışı ile gelecekteki Buda Maitreya'nın ortaya çıkışı arasında geçecek sürede dünyayı gözetir. İnsanları deniz kazalarından, yangından, katillerden, soygunlardan ve vahşi hayvanlardan korur. Dördüncü dünya olarak nitelenen, içinde yaşadığımız evrenin yaratıcısıdır.

Efsaneye göre, bir keresinde, dünyada ne kadar çok kurtarılması gereken günahkâr varlık bulunduğunu düşününce başı yarılır. Amitabha Buda, bu parçaların her birinden ayrı bir baş yapar; bunları üçerli üç sıra halinde ve onların üzerine de onuncu bir baş ekleyerek oğlunun üstüne koyar ve hepsinin üstüne kendi suretini yerleştirir. On bir başlı Avalokiteşvara, bazen bir tavuskuşunun açılmış kuyruğu gibi görünen binlerce kolla betimlenir. Resimlerdeki rengi genellikle beyazdır (Nepal'de kırmızı). Dişisi, Tanrıça Tara'dır. Potala Dağında yaşadığına inanılır ve betimleri çoğu zaman tepelerin doruklarına yerleştirilir.

Avalokiteşvara'ya tapınma, Kuzey Hindistan'da en yüksek düzeyine 3 - 7. yüzyıllar

Tunç Avalokiteşvara figürü, Kurkihar, Bihar, 9. yy; Patna Müzesi, Bihar
Patna Museum, Patna (Bihar); Royal Academy of Arts, Londra

arasında ulaştı. Çinliler, Guanyin adıyla 1. yüzyıldan beri ona taparlardı. 6. yüzyıla gelindiğinde, Guanyin bütün Budacı tapınaklarına girmişti. Song hanedanı (960-1127) öncesinde *bodhisattva*, Çin'de her zaman erkek olarak betimlenirdi. Sonraki betimlerdeyse her iki cinsin özellikleri de görülür oldu. Bu gelişmenin bir yorumu, *bodhisattva*'nın ne erkek ne dişi olduğu ve *samsara*'da (geçici dünya), her türlü ikiliği olduğu gibi cinsel farkları da aştığı biçimindedir. Bu görüşe göre, heykellerinde ve resimlerinde görülen bol dökümlü kumaşlar ve yumuşak vücut çizgileri, cinsel bir kimliği olmadığını vurgulamak amacıyla belirgin bir bıyıkla birleştirilmiştir. Ayrıca, *Lotus Sutra*'da (eski bir Mahayana kutsal metin derlemesi) anlatıldığına göre Avalokiteşvara, acıyı hafifletmek için gereken her biçime bürünme yeteneğine ve çocuk bahşetme gücüne sahiptir. Bir başka görüş, bu öğretinin geçerliğini kabul etmekle birlikte, Guanyin kültünün en azından 12. yüzyıldan sonra *bodhisattva*'ya ana tanrıça özelliklerini yüklediğini öne sürer. Kurtarıcı Guanyin'e kişisel olarak tapınılan merkezlerden biri, Ningbo yakınlarındaki Putuo Adasıdır; burada *bodhisattva*'nın Potala'da (Buda Dağı) yaşadığına inanılır.

Buda Amitabha'nın (Çince Omituofo; Japonca Amida) Batı Cenneti'nde yeniden doğmayı uman Arı Toprak mezhebinin üyelerine göre Guanyin, Amitabha ve *bodhisattva* Mahasthamaprapta ile birlikte, evrene egemen olan üçlünün bir parçasını oluşturur. Üçünün betimleri tapınaklarda genellikle yan yana konulur ve resimlerde Guanyin, ölüleri Batı Cenneti'ne kabul ederken betimlenir. Bu Guanyin kültü, Arı Toprak öğretisinin Çinceye 3. ve 5. yüzyıllar arasında çevrilen kutsal metinlerine dayanır.

Tibet'e 7. yüzyılda giren *bodhisattva*, kısa sürede Lama tanrılarının en sevileni oldu. Her Dalay Lama ile birlikte yeniden doğduğu varsayılırdı. Tibet halkına *om mani padmehum*! (genellikle "mücevher lotustedir" biçiminde çevrilir) duasını da onun getirdiğine inanılırdı.

Japonya'da Kannon adını alan Guanyin kültünün, bu ülkeye, Budacılığın girişinden hemen sonra Kore yoluyla ulaştığı sanılır. Nara'da Horyu-ci'deki (*ci* "tapınak") en eski betimleri 7. yüzyıl ortalarından kalmadır. Japonya'da *bodhisattva*'ya tapınma hiçbir zaman belirli bir mezheple sınırlı kalmamıştır ve bugün de ülkenin her yerinde görülür. Çin'de olduğu gibi Japonya'da da Kannon'un cinsiyetine ilişkin belirsizlikler vardır. Kannon'un sayısız biçime bürünme yeteneği Japonya'da başlıca yedi tasvir biçiminin oluşmasına yol açmıştır: 1) İki elli, bir eliyle lotus tutan, ayakta ya da oturur durumdaki en yalın biçimi Sho Kannon; 2) iki ya da dört elli, on bir başlı Cu-içi-men Kannon; 3) bin kollu *bodhisattva* Sencu Kannon; 4) ender görülen on sekiz kollu ve oturur durumda tasvir edilen, bazen de Hint tanrıçası Cunti ile ilişkilendirilen Cuntei Kannon; 5) özel simgesi kement olan Tendai mezhebinin yaygın tasvir biçimi Fuku-kencaku Kannon; 6) hiddetli bir yüzle ve at başlı olarak betimlenen, belki de Tibetlilerin atların koruyucusu olduğuna inandıkları Hayagriva(*) ile ilişkili olan Ba-to Kannon; 7) oturur durumda, altı kollu ve elinde dilek taşı tutan Nyo-i-rin Kannon.

Avalokiteşvara'nın erdemleri ve mucizeleri, Budacılığın birçok kutsal metninde anlatılır. *Avalokiteşvara-sutra* İS 3. yüzyılda çok daha yaygın olan *Saddharma-pundarika-sutra*'ya ya da *Lotus Sutra*'ya katılmıştır. Ama Çin'de günümüzde de Guanyin kültünün temel kutsal metni olarak ayrı bir kitap biçiminde okunur.

Avalokiteşvara, Pali dilindeki kutsal kitaplara göre ibadet eden ve *bodhisattva*'lar kavramını kabul etmeyen Theravada (İhtiyarların Yolu) mezhebindeki ülkelerin tümünde tapınılan tek Mahayana tanrısıdır. Sri-Lanka'da Nathadeva olarak bilinir ve çoğu zaman Maitreya (gelecekteki Buda) ile karıştırılır.

Avalon, İngiltere'nin efsanevi kralı Arthur'un son savaşında aldığı yaraları iyileştirmek üzere götürüldüğü ada. Adı ilk kez Monmouth'lu Geoffrey'nin *Historia regum Britanniae* (y. 1136; Britanya Krallarının Tarihi) adlı yapıtında geçmiştir. Aynı yazarın *Vita Merlini* (y. 1150; Merlin'in Yaşamı) kitabında ise "talihe işaret sayılan elmalar adası *Insula pomorum*" olarak anlatılır. Efsaneye göre, Avalon hepsi de hekimlikte uzman olan sihirbaz Morgan le Fay ile sekiz kız kardeşi tarafından yönetilmekteydi.

Geoffrey'nin "elmalar adası"nı Kelt mitolojisindeki cennet geleneklerine bağlamaya çalıştığı söylenebilir. Avalon adı Gal dilinde elmanın karşılığı olan *afal* sözcüğüne çok

yakındır. Buna karşılık Sir John Rhys, *Studies in the Arthurian Legend* (1891; Arthur Efsanesi Üzerine İncelemeler) yapıtında Avalon adı ile bir Kelt Karanlıklar Tanrısı olduğu varsayılan Aballach arasında ilişki kurma yoluna gider. Avalon'un aslında Somerset'teki Glastonbury olduğu da öne sürülmüştür. Bu varsayım ölü kahramanların oturduğu "cam adası"na (*isle of glass*) ilişkin Kelt efsanelerine bağlanabilir. Ama Glastonbury keşişlerinin kendi cemaatlerinin çıkarı için Arthur efsanesinden yararlanma çabasının sonucu olması da aynı ölçüde olasıdır. *Bak.* Arthur efsanesi.

Avalon Yarımadası, Kanada'ya bağlı Newfoundland Adasının güneydoğusunda yarımada. Adaya Placentia ve Trinity koyları arasında yer alan 6 km genişliğindeki kıstakla bağlanır; en geniş yeri 40 km olmak üzere yaklaşık 70 km uzunluğundadır. Atlas

Avalon Yarımadasındaki Tors Koyunda adalar, Newfoundland
C. L. Barron-Shostal/EB Inc.

Okyanusu kıyısında ve St. John kentinin güneyinde bulunan en yüksek noktası 300 m'ye ulaşır. Kuzeyde Conception, güneyde St. Mary's koyları yarımadanın içlerine kadar sokulur. İlk kez 1497'de denizci John Cabot'ın gördüğü sanılan yarımadanın bir bölümü için 1623'te berat alan Sir George Calvert (sonradan Lord Baltimore), buraya Arthur efsanesinde geçen bir adadan esinlenerek Avalon adını verdi. 1866'da ilk başarılı atlantik ötesi telsiz, yarımadadaki Trinity Koyunda bulunan Heart's Content'e kuruldu. 1941'de Placentia Koyundaki Argentia açıklarında demir atan bir gemide, Franklin Roosevelt ve Sir Winston Churchill Atlantik Sözleşmesi'ni imzaladılar.

Newfoundland'ın en yoğun yerleşim alanı olan Avalon Yarımadası, eyalet nüfusunun yüzde 40'ından fazlasını barındırır. Balıkçılık, kerestecilik ve imalat başlıca işkollarıdır. Daha çok kuzey kıyılarda çevrelenmiş başlıca yerleşim merkezleri eyalet başkenti olan St. John's Wabana, Harbour Grace ve Corbonear'dır.

Avaloniyen dağoluşumu, Geç Prekambriyen Zamanda (Prekambriyen [Birinci] Zaman y. 4 milyar - 570 milyon yıl önce) Apalaş Jeosenklinalinin doğu bölümünü etkileyen jeolojik olay. En çok Newfoundland'deki Avalon Yarımadasını, Kanada'nın Atlas Okyanusu ve St. Lawrence Körfezi kıyısındaki eyaletlerinin bulunduğu bölgenin doğu kesimlerini ve New England'ın güneydoğu kıyısını etkileyen bu dağoluşumunun belirtileri katman kıvrılmaları, magma sokulmalarının çokluğu ve açısal uyumsuzluklardır (paralel olmayan katmanlar). Apalaşlar'ın orta ve güney kesimlerindeki Blue Ridge (Mavi Sırt) Piedmont bölgelerinde görülen Geç Prekambriyen'den kalma kırıntı tortul kayaçlar dizisinin de Avaloniyen dağoluşumunun bir sonucu olduğu sanılmaktadır.

Avam Kamarası (House of Commons), iki meclisli İngiliz Parlamentosu'nun halkoyuyla seçilen yasama organı.

Avam Kamarası tek başına vergi koyma, çeşitli kamu kuruluş ve hizmetlerine ilişkin ödenekler konusunda oylama yapma ve her türlü yasa çıkarma yetkisine sahiptir. Parlamento'nun çıkardığı yasalar yargısal denetime bağlı değildir.

Avam Kamarası'nın başlıca görevi, başbakanın çoğunluk partisi üyeleri arasından seçtiği kıdemli bakanlardan oluşan kabinenin hazırladığı yasa tasarılarını görüşüp karara bağlamaktır. Görüşme aşamasında üyeler, ilgili bakanların, bakanlıklarıyla ilgili soruları yanıtlamasını isteyebilirler.

Her yeni yasama yılının başında Avam Kamarası, kendi üyeleri arasından bir başkan (*speaker*) seçer. Başkanın görevi oturumları yönetmek, görüşmelerin düzenini belirlemek ve üyelerin buna uymasını sağlamaktır. 20. yüzyılda yerleşen bir anayasa teamülüyle, önceleri her iki kamaradan da çıkabilen başbakanın yalnızca Avam Kamarası üyeleri arasından atanması benimsenmiştir. Böylece başbakan ve bakanların büyük bölümüne günlük eleştiriler yöneltebilme olanağına kavuşan Avam Kamarası, Lordlar Kamarası'na oranla yetki alanını daha da genişletmiştir. İktidar partisi, Avam Kamarası'ndaki çalışma programını yürütmek üzere bir parti grubu önderi atar; bu görevi, başbakanın üstlenmesi zorunlu değildir. Bağımsızların dışında kalan iktidar ve muhalefet partisi üyeleri Avam Kamarası içinde parti yönetimlerince sıkı biçimde denetlenir. Özellikle oylamalarda, parti disiplinine uyulması *whip* denen üyeler aracılığıyla sağlanır. Oylama üyelerin başkanın sağındaki *Ayes* (Kabul) ve solundaki *Noes* (Red) koridorlarından teker teker geçmeleriyle yapılır.

Avam Kamarası, *Magnum Concilium* denen krallık meclisi içinden çıkmıştır. Baron ve soylulara karşı halka dayanma gereğini duyan Kral I. Edward, 1295'te halkın şikâyet ve dileklerini iletmek ve vergi ödemelerini belirlemek üzere kontlukların, kentlerin ve kasabaların temsilcilerini de *Magnum Concilium*'a çağırdı. 14. yüzyılda halk temsilcileri ile soylular ayrı ayrı toplanmaya başladı ve 16. yüzyılda Avam Kamarası Lordlar Kamarası'ndan resmen ayrıldı.

Avam Kamarası, 17. yüzyılın sonlarında Lordlar Kamarası'nın yeni vergiler koymaya yönelik bazı yasa tasarılarını işleme koymayı reddederek, vergi düzeni konusunda tek yetkili organ olma hakkını kazandı. 1911'de Lordlar Kamarası'nın Avam Kamarası'ndan geçen ve hükümetin yıllık gelirini artıran mali yasaları (*money bills*) ve öteki tasarıları iki yıldan fazla geciktiremeyeceği ilkesi benimsendi. Bu süre 1949'da bir yıla indirildi.

Yasa tasarıları Avam Kamarası'nda üç kez okunduktan sonra, üyeleri arasından seçilen çeşitli komitelerde ayrıntılı olarak incelenir. Bunlar, ödenek ve gelir komiteleri gibi gelirleri artırmaya yönelik yasa tasarılarını ele alan bütün Avam Kamarası komiteleri, öteki yasa tasarılarını inceleyen sürekli komiteler ve özel konuları görüşen seçme komiteler biçiminde üçe ayrılır. Bunun dışında, hükümetten ayrı olarak tek tek üyelerin sunduğu yasa tasarıları da Avam Kamarası'nın her oturumunda, belirli bir sayıyı geçmemek üzere ele alınıp incelenir.

İrlanda'yla Birleşme Yasası'nın kabul edildiği 1801'den sonra 658 olarak kalan Avam Kamarası'nın üye sayısı, 1885'te 670'e, 1918'de de 707'ye çıkarıldı. Sonraki yıllarda da üye sayısı çeşitli yasalarla değişikliklere uğrayan Avam Kamarası'nda 1983'te 523'ü İngiltere'den, 72'si İskoçya'dan, 38'i Galler'den ve 17'si de Kuzey İrlanda'dan olmak üzere toplam 650 üye vardı. Her seçim bölgesi bir temsilci çıkarır. Üyelerin en az 21 yaşında olmaları gerekir. İngiltere, İskoçya ya da Birleşik Krallık soyluları Avam Kamarası'na seçilemez; buna karşılık İrlanda soylularının seçilme hakkı vardır. Belirli din adamlarının, adli görevlilerin, silahlı kuvvetler mensuplarının ve polislerin de seçilme hakları yoktur. Kadınlara Avam Kamarası'na seçilme hakkı, 1918'deki bir yasayla verilmiştir. 1911'de kabul edilen yasaya göre, parlamentonun normal görev süresi beş yıldır. Avam Kamarası bir yasayla kendisini feshedip seçime gidebileceği gibi, güvensizlik oyu alan başbakan da erken seçim isteyebilir. Avam Kamarası üyelerine 1911'den sonra aylık ödenmeye başlanmıştır. *Ayrıca bak.* Lordlar Kamarası.

Avan, Elam ülkesinde eski kent ve bölge. Eski Mezopotamya tarihinde, özellikle İÖ 2500-2000 arasında önemli rol oynadı. Avan'ın İran'ın güneybatısında, Susa kentinin yakınında yer aldığı sanılmakla birlikte, tam yeri bilinmemektedir. Avan kralı önderliğinde Güneybatı İran'ın dört hükümdarından oluşan bir birlik, Akad kralı Şarrukin'in (hd İÖ 2334-2279) Doğu seferlerine dirençle karşı koydu. Ama sonunda birlik yenilgiye uğratıldı; Elam'ın merkezi gücünün Avan'dan Susa'ya aktarılması bu tarihte gerçekleşmiş olabilir.

Avanos, İç Anadolu Bölgesi'nde, Nevşehir iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. Yüzölçümü 1.045 km² olan Avanos ilçesi kuzeyde Kozaklı ilçesi, kuzeydoğuda Yozgat, doğuda Kayseri illeri, güneyde Ürgüp ilçesi ve Merkez ilçe, batıda da Gülşehir ve Hacıbektaş ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe topraklarının büyük bölümü orta yüksekliktekı dalgalı düzlüklerden oluşur. İlçenin en yüksek noktası Kızıldağ'ın orta kesimde 1.768 m'ye erişen doruğudur. Bu toprakların sularını güney kesimde doğubatı doğrultusunda akan Kızılırmak toplar. Kızılırmak'a katılan küçük dereler yazın genellikle kurur. İlçe sınırları içinde yer yer genişleyen Kızılırmak Vadisi küçük, ama verimli ovalar oluşturmuştur. Kıyı ovaları olarak adlandırılan 2-3 km genişliğindeki bu düzlükler yaklaşık 10 km boyunca uzanır.

İlçede temel ekonomik etkinlik tarımdır. Başta buğday olmak üzere, tahıl ve meyve yetiştirilir. Özellikle yamaçlarda ve eğimli topraklarda bağcılık yapılır. Sanayi, yapı gereçleri alanında yoğunlaşmıştır. Kızılırmak kıyılarında tuğla ve kiremit fabrikaları ile bir dokuma fabrikası ve birkaç un fabrikası vardır. Peribacalarıyla(*) ünlü Göreme Vadisi(*) ile buradaki tarihsel yapı kalıntılarının bulunduğu ulusal parkın bir bölümünü sınırları içine alan ilçede canlılık kazanmakta olan ekonomik etkinlik turizmdir.

Topaklı Höyüğünde yapılan kazıların sonucuna göre yöre İlk Tunç Çağından (İÖ 3500-2000) beri yerleşim alanıdır. Kapadokya'da yer alan Avanos, Hıristiyanlığın ilk yıllarında önem kazandı. 7. yüzyılda baskı ve saldırılardan kaçan Hıristiyan halk yöreye göçerek, korunma amacıyla yeraltı kentleri oluşturdu. Özkonak bucak merkezindeki yeraltı kenti de bunlardan biridir. Çavuşin köyü de Hıristiyan döneminin yerleşim alanı olması nedeniyle önem taşır.

Avanos 1838'de Nevşehir, 1853'te de Ürgüp kazasının sınırları içindeyken 1867'de Kırşehir sancağına bağlı bir kaza haline getirildi. 19. yüzyıl sonlarında Ankara vilayetine bağlı Kırşehir sancağının Hacıbektaş

nahiyesi sınırları içindeydi. Cumhuriyet döneminde ilçe yapılan Avanos, Kırşehir 1954'te ilçe yapılarak yeni kurulan Nevşehir iline bağlanınca bugünkü yönetsel konumuna kavuştu.

Kızılırmak kenarında kurulup iki kıyıda da gelişmekte olan Avanos kentinin Nevşehir'e uzaklığı 16 km'dir. Kasaba halkının temel geçim kaynağı geleneksel el sanatları ve ticarettir. Halen tümüyle geleneksel yöntemlerin uygulandığı çanak çömlek yapımı ve halıcılık önde gelen etkinliklerdir. Turizm ve ona bağlı olarak gelişen oniks işlemeciliği de giderek önem kazanmaktadır. Bazı yeni otellerin yapıldığı kentte pansiyonculuk oldukça yaygınlaşmaktadır. Alaeddin Camisi, Ulucami ve Sarıhan ilçenin dikkati çeken tarihsel yapılarıdır.

Avanos Belediyesi 1884'te kurulmuştur. Nüfus (1990) ilçe, 39.661; kasaba, 10.010.

Peribacaları, Avanos
Güven Çizgen

avans, ücretin gününden önce ödenen bölümü. İşveren, kural olarak, işçi işini gördükten sonra ücret öder. Ama ücret, işçinin çoğu kez tek geçim kaynağıdır. Bu nedenle işçinin ödeme gününe değin beklemesi, onu zorunlu gereksinmelerini karşılamada güçlüğe düşürebilir. Bu güçlüğü gidermek amacıyla, işçiye ücretinin bir bölümünü avans olarak isteme hakkı tanınmıştır. İşçinin avans isteyebilmesi için, o tarihte avans olarak istediği miktarı hak etmiş, ama bu miktarın ödeme gününün gelmemiş bulunması gerekir. Uygulamada işçiye işe başlamadan ya da başladığı sırada avans ödendiğine de rastlanır. Avans isteyecek işçi, avans miktarını hak etmiş olsa bile, darda değilse işverenden avans isteyemez. Avans alamadığı takdirde küçümsenmeyecek bir zarara uğramasının kaçınılmaz olacağı durumlarda, işçinin darda bulunduğu kabul edilir. Avans istenebilmesi için, işverenin de dara düşmeden avansı verebilecek durumda olması gerekir. İşçi, hak ettiği ücret miktarının tamamını avans olarak isteyebileceği gibi, bunun bir bölümüyle de yetinebilir. İşveren, koşulları gerçekleştiğinde işçiye istediği avansı vermek zorundadır. Bu nedenle işçi, avans vermeyen işverenden tazminat isteme hakkına sahiptir. Ama dava yoluyla işverenden tazminat isteme hakkı, ödeme günlerinin çok kısa olması yüzünden, işçi bakımından pratik bir önem taşımaz. İşverenin avans vermekten haksız olarak kaçınması, işçiye ayrıca hizmet sözleşmesini fesih hakkı da verir. Ama iş güvencesinin bulunmadığı bir ortamda, işçinin avans verilmemesi nedeniyle hizmet sözleşmesini feshedip işten çıkması son derece güçtür. Türk hukukuna göre, Emekli Sandığı iştirakçilerine (memur vb) bu kurumun, daha sonra aylıktan düzenli biçimde kesilerek geri ödenmek üzere verdiği borç da bir çeşit avanos sayılır.

Bankacılık alanında avans, belli bir vade ile açılan kredileri ifade eder. Bu anlamda avans işlemi, müşterinin bankadan alacağı borca karşılık bankaya elinde bulunan maddi değeri teminat olarak vermesi ve rehnetmesidir. Hukuksal niteliği bakımından Borçlar Kanunu'ndaki borç (ödünç) sözleşmesidir. Banka müşteriye bir miktar paranın mülkiyetini geçirmekte, müşteri de vade sonunda bu parayı geri verme yükümü altına girmektedir. Avans işlemleri (alacağın terhini karşılığı, altın karşılığı, döviz karşılığı, emtia karşılığı, esham ve tahvilat karşılığı, ihracat ve ithalat vesaiki karşılığı, mevduat karşılığı, senet karşılığı, varant karşılığı avans gibi) teminatın niteliğine göre adlandırılır.

Avanti Krallığı, bugünkü Madhya Pradesh eyaletinde, bir dönem tarihi Malva ilinin parçası olan topraklarda kurulmuş eski bir Hint krallığı. İÖ y. 600'de Mahishmati'de büyük bir olasılıkla (Narmada Irmağı kıyısındaki bugünkü Godarpura) bulunan Avanti başkenti, bir süre sonra Uccayini'ye (bugün Uccain yakınında) taşındı. Avanti Krallığı Hindistan'ın güney ve kuzey kesimi arasında yer alan ve Umman Denizi kıyısındaki Bharukaçcha (bugün Bharuçh) limanına ulaşan kara ticaret yolları üzerinde bulunuyordu.

Buda'nın yaşadığı dönemde (İÖ y. 563 - y. 483) Hindistan'ın kuzeyindeki dört devletten biri olan Avanti, Kral Pradyota'nın (Azgın) yönetimi altında Magadha Krallığı'nı tehdit edecek güce ulaştı. Aynı tarihlerde ayrıca başkentinin Mahishmati olduğu sanılan Avantidakshinapatha (Sanskrit dilinde "Güneyin Avantisi", büyük bir olasılıkla bugün Nimar) adlı bir krallık vardı.

İÖ 4. yüzyılda Magadha kralı Çandra Gupta (Maurya) Avanti'yi fethederek kendi topraklarına kattı. Böylece Hinduların yedi kutsal kentinden biri olan güzelliği ve zenginliğiyle ünlü Uccayini erken Budacılık ve Caynacılığın bir merkezi haline geldi.

İÖ 50'den sonra, Magadha Krallığı'nın çöküşü sırasında Avanti, Şungalar, Andhrabhrtyalar ve Şakalar arasındaki çarpışmalara sahne oldu. İS 2. yüzyılda Uccayini, I. Rudradaman'ın yönetimi altında Batı Şaka Satraplığı'nın görkemli başkenti oldu. İS 390'larda II. Çandra Gupta (şair Kalidasa'nın Vikramaditya adıyla masallara geçen koruyucusu ve kahramanı olabilir) Şakaları kovdu ve Uccayini'de oturmaya başladı. Bölge, zamanla (Avanti'ye belirsiz bir tarihte yerleşmiş olan) Malava kabilesinin adıyla anılır oldu.

avanturin *bak.* yıldıztaşı

avantüren (el sanatları) *bak.* naşıcı

Avar-Andi-Dido dilleri, Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin batı ve orta kesimleriyle Azerbaycan'ın bir bölümünde konuşulan dil öbeği. Avar dilini, Andi dillerini (Andi, Botlik, Godoberi, Çamalal, Bagulal, Tindi, Karata, Akvak) ve Dido dillerini (Dido ya da Tsez, Hvarşi, Hinuk, Bezta, Hunzib ya da Kapuçi) kapsar. Öbeğin tek yazılı dili olan Avar dili, Andi ve Dido dillerini konuşan yerli topluluklar tarafından da aralarında anlaşmak için kullanılır. Bu dillerin tümü, Lak-Dargva ve Lezgi öbekleriyle birlikte Dağıstan dilleri(*) içinde sınıflandırılır.

Avar dili, Asya Avarları (Gevgenler), Avrupa Avarları (Avar Türkleri) ve Lezgilerin konuştuğu dil.

Asya Avarlarının konuştuğu Avar dilinden bugüne ancak birkaç boy ve kral adını belirten sözcük kalmıştır. Bu dilin Altay dillerinin hangisine ait olduğu kesinlik kazanmış değildir, çünkü eldeki dil malzemesi yetersizdir. Bununla birlikte bazı dilbilimciler (P. Pelliot, J. Deny) Avar dilini Moğolca, bazıları (Z. Gombocz, G. Nemeth) Türkçe olarak kabul etmekte, bazılarıysa kökeni karışık diller arasında saymaktadır.

Avrupa Avarlarının dili, Asya Avarlarının dilinden ayırt edilmek için "Yalancı Avar dili" ya da "Uarhon Avarları dili" olarak da adlandırılır. Bu dilden de kendi boy adlarından başka Yunanca ve Latince olarak saptanmış bazı özel adlarla rütbe adları kalmıştır. Avrupa Avarlarının dilinin Türk dillerinin sese dayalı bir sınıflandırmasına göre z öbeğine girdiği ileri sürülür. Bu durumda Avar dili Hunlar, Göktürkler ve Uygurların lehçe öbeği içinde yer alır.

Lezgilerin konuştuğu Avar dili, Kafkas dillerinin Kuzeydoğu ya da Çeçen-Lezgi kolundandır. Andi ve Dido dilleriyle birlikte Avar-Andi-Dido dilleri(*) olarak bilinen öbeği oluşturur. Azerbaycan'ın kuzeyinde, Dağıstan'ın Hasafyurt bölgesinin kuzeyindeki Çiryurt ve Dılım bölgelerinden güneydeki Zakatalı kentine kadar uzanan bir alanda konuşulur. Kuzey Avarca ve Güney Avarca olmak üzere iki ana lehçeye ayrılır.

Avar dilinde ünsüzleri gösteren 45, ünlüleri gösteren beş harf vardır. Eskiden Arap alfabesini kullanan Avarlar, 1928'de Latin alfabesini, 1939'da da Slav asıllı alfabeyi benimsemişlerdir. Avar edebiyatı daha çok sözlü gelenek yönünden zengindir; Şeyh Şamil için yakılan kahramanlık türküleri özellikle önemlidir. 19. yüzyıldan sonra şiir, roman ve öykü dalında da gelişme göstermiştir.

avâriz, Osmanlı Devleti'nde olağanüstü hallerde, özellikle savaş masraflarını karşılamak üzere halkın doğrudan doğruya devlete vermekle yükümlü tutulduğu vergi.

Osmanlı Devleti'nde şeri ve örfi hukuk uyarınca dirlik sahiplerince toplanan vergilerin dışında, gerek duyulan hallerde devlet olağanüstü vergi toplama hakkına sahipti. Divanın öneri ve kararı, padişahın da emriyle toplanabilen bu tür vergilere avâriz-i divâniye denirdi. Bunlar çoğunlukla

savaş çıktığında halka yüklenen, ürün, emek ve para cinsinden yükümlülüklerdi (örn. orduya savaş malzemesi, tahıl ve saman sağlamak, yardımcı sınıflar bulmak, işgücü olarak yardım etmek, avârız akçesi denen nakdi bir vergi ödemek). Ülke nüfusu önceden, bu verginin toplanmasına ve paylaşılmasına temel oluşturacak birtakım vergi birimlerine ya da o zamanki deyimle avârız hanelerine bölünmüştü. Bazı gruplar avârızdan bağışık tutulmuştu. 16. yüzyıl başında, Anadolu'daki 550 bin avârız hanesinden 79 bini bu vergiden bağışıktı. Ancak bazı acil durumlarda, devlet bu muafiyetleri de dinlemeden avârız salabilirdi. Büyük deniz seferlerine çıkıldığında kürekçi gereksinimi, zorunlu hizmet yükümlülüğü konularak sağlanırdı. Ürün ve emek cinsinden alınan avârız vergisi çok eskiden beri uygulanmaktaydı.

Para cinsinden alınan avârız akçesinin kökeni II. Bayezid dönemine, hatta daha eskiye uzanır. Başlangıçta olağanüstü durumlar için geçici olarak konmuş olan avârız vergisi, giderek süreklilik kazanmış ve kimi yolsuzluklara yol açmıştır. Gene başlangıçta ayni olarak ya da hizmet cinsinden ödenmesi öngörülen kimi yükümlülükler, daha sonra para olarak ödenmeye başlamıştır. Ayrıca savaş masraflarının yanı sıra, çeşitli devlet masraflarını karşılamak için de avârız alınması yaygınlaşmıştır.

Osmanlı'daki avârız vergisi, bütün bu özellikleriyle, Avrupa ortaçağının *aid*(*) ve *taille*(*) gibi yükümlülüklerini andırır. Ürün ve emek cinsinden alınan ve kökeni çok gerilere giden avârız, daha çok Batı'da köylüye bindirilen *aid*'lere; para cinsinden alınan avârız akçesi ise *taille* ya da *tallage* vergisine denk düşer. Avrupa'da merkezi krallıklar, 12. yüzyıldan başlayarak belirli bir gelir yetersizliğiyle yüz yüze geldiler; özellikle devlet aygıtının dal budak salarak ağırlaşması ve masrafının artması, aynı zamanda savaş harcamalarının çok yükselmesi karşısında, yeni yeni vergilere başvurmak zorunda kaldılar. *Taille* vergisinin giderek daha sık toplanır olması bu sürecin ürünüdür. Aynı gelişme Osmanlı Devleti'nde, avârızın başlangıçta gerçekten olağanüstü bir vergiyken giderek olağanlaşması biçiminde yaşandı.

Avârız vergisinin bir mahalle ya da köy halkının ortak sorumluluğu altında bulunması, sık sık ve gelişigüzel biçimde toplanıyor olması, halk arasında dayanışma duygularını artırmış, avârız vakıfları kurulmuştur. Bu vakıflardan sağlanan gelirlerle yöre halkının, öncelikle de yoksulların ödemesi gereken avârız ödenir, artan para ile de kamu yararına hizmetler ve sosyal yardımlar yapılırdı.

Avârız, Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

Avarlar, önce Orta Asya'da, ardından 6-9. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da imparatorluk kuran Orta Asya asıllı kavim. Çeşitli kaynaklar Avarların kökeninin Asya'da görülen Juan Juanlara (Cücenler) dayandığında birleşirler. Çin kaynakları Juan Juan adını, Arap ve Bizans kaynakları Avar sözcüğünü kullanır. Avarların tarihi Asya ve Avrupa dönemleri diye ikiye ayrılır. Asya dönemi 3-6. yüzyıl, Avrupa dönemi de 6-9. yüzyıl arasını kapsar.

Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, 200'lerde Avarlar Orta Asya'da bağımsız bir kabile imparatorluğu kurdular. 458'de Çinlilerle Avarlar arasında büyük bir savaş oldu, yenilen Avarlar Orta Asya'dan Batı Asya'ya geçtiler. 552'de Avarların egemenliği altındaki Göktürkler ayaklanarak Avarları kovdular. Batı'ya doğru göç eden Avarlar, Bizans'tan yerleşme bölgesi istedilerse de, bir anlaşmaya varılamayınca ilişkileri düşmanca bir nitelik kazandı. Slav boylarını egemenlikleri altına alıp Avrupa'nın içlerine doğru akınlar düzenlemeye başladılar. 565'te kağanları Bayan(*) yönetiminde bir Avar devleti kuruldu. Bayan, Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Avarlar daha sonra Lombardlarla birleşerek Macaristan'ı ele geçirdiler. Lombardların Kuzey İtalya'ya göç etmeleri üzerine bu ülkeye bütünüyle egemen oldular. Devlet merkezini Macaristan'a yerleştirdiler. Avar İmparatorluğu'nun elindeki topraklar Elbe Vadisi ve Alp Dağlarından Don Irmağına kadar uzanıyordu. Bayan, Bizans'ı art arda yenilgilere uğratıp Belgrad yöresini ele geçirdi, Tuna Vadisini yakıp yıktı, Bizans kapılarına kadar dayandı. Avarlar bütün Avrupa'yı yağmalayarak ve Bizans'tan büyük vergiler alarak iyice zenginleştiler. Biri 617'de, biri de 626'da olmak üzere Konstantinopolis'i (İstanbul) iki kez kuşattılarsa da alamadılar. Konstantinopolis kuşatmasının başarısızlığa uğramasından sonra, Avar İmparatorluğu da gerilemeye başladı. 7. yüzyıl boyunca Bizans'ın da desteğiyle Avarlara bağlı kavimler art arda ayaklanıp, Avarların elindeki toprakların bir bölümünü ele geçirdiler. 8. yüzyılda, Avarlarla Frankların desteklediği Bavyeralılar arasındaki Yirmi Yıl Savaşları, Avar devletini iyice sarstı. Charlemagne, 791'de Avarlara karşı büyük bir sefer düzenledi, hazinelerine el koydu. 805'te Charlemagne son bir sefer düzenleyerek Avarları kesin olarak yıktı. Ardından Slavlar Avar topraklarına yerleşti. Avarların büyük bölümü Hıristiyanlığı kabul ederek Slavlar arasında eridi.

Avarlar göçebe bir kavimdi. Avar devleti, kavimlerden oluşan bir federasyon yapısındaydı, ama yönetim Avarlardaydı. Tabi kavimler sınır boylarına yerleştirilip tampon olarak kullanılırdı. Avarların başında "kağan" unvanı taşıyan bir hükümdar ve "yuğruş" denen vezirler vardı. Devlet örgütlenmesi ordu ve askerliğe dayanıyordu. Atlı güçler Avarlardan oluşurken piyade askerleri de tabi Slav kavimlerindendi. Önceleri Şamancı olan Avarlar, Frankların ülkeyi ele geçirmesinden sonra Hıristiyanlığı benimsediler.

avarya, yolculuk boyunca gemi ve yükü için yapılan olağanüstü masraflar ve gelebilecek her türlü zarar. Müşterek avarya ve özel avarya olmak üzere ikiye ayrılır.

Müşterek avarya ilkçağlardan beri bilinmektedir. Roma hukukunda "Lex Rhodia de factu" metniyle düzenlenmiştir. 1864'te ilk olarak İngiltere'nin York, daha sonra 1877'de Belçika'nın Anvers kentinde yapılan toplantılar sonucu York-Anvers Kuralları(*) saptanmış, bunlar 1890, 1924, 1950 ve son olarak da 1974'te çeşitli değişikliklere uğramıştır. TTK'nın 1117. maddesine göre, müşterek avaryaya ilişkin yasa hükümleri emredici nitelikte değildir; yani bunlar yerine bir navlun sözleşmesinde York-Anvers Kuralları'nın uygulanacağı taraflarca kararlaştırılabilir. Müşterek avarya TTK'nın 1179. maddesinde tanımlanmıştır. Gemiyi ve yükü bir tehlikeden korumak amacıyla, makul bir hareket biçiminde ve bile bile olağanüstü bir fedakârlık yapılması ya da olağanüstü bir masrafa katlanılması halinde, müşterek avarya hareketi söz konusu olur ve bu hareketin ancak doğrudan doğruya sonucu olan zarar ya da masraflar müşterek avarya niteliğindedir.

Müşterek avarya, gemi, yük ve navlun arasında paylaşılır. Müşterek avarya hesaplaşmasını saptayan belge ya da rapora "dispeç" adı verilir. TTK'da düzenlenmiş olan müşterek avaryanın özel halleri şunlardır: 1) Denize yük vb'nin atılması (m. 1184), 2) geminin hafifletilmesi (m. 1185), 3) geminin karaya oturtulması (m. 1186), 4) geminin yüzdürülmesi (m. 1187), 5) gemide çıkan yangının söndürülmesi (m. 1188), 6) barınma limanındaki masraflar (m. 1190), 7) geçici tamirler (m. 1191).

Deniz hukukunda müşterek avarya oluşturmayan ve bir kaza sonucunda doğan zarar ve masraflar, özellikle yolculuk sırasındaki ya da yolculuktan sonraki bir gecikme nedeniyle gemiyi ya da yükü ilgilendiren tüm zararlar (örn. işsiz kalma zararları gibi) ve bir müşterek avarya hareketinin dolaylı sonucu olan (örn. rayiç farkından doğan) zararlar özel avaryadır (TTK m. 1180). Özel avaryanın gemiye ilişkin olanına gemi maliki, yüke ilişkin olanına da yük sahibi katlanır. Nelerin özel avarya sayıldığı TTK'nın 1196. maddesinde gösterilmiştir: 1) Yolculuk sırasında olsa bile, özel avarya sonucunda gerekli olan paranın sağlanmasından doğan zarar ve masraflar, 2) gemi ve yük için birlikte itiraz edilmiş ve her ikisi de kurtarılmış olsa bile itiraz masrafları, 3) gemi yüzmekteyken yelken zorlaması ya da makine ve kazanların çalıştırılması yüzünden gemi, yük ve navlunun uğrayacağı kayıp ve hasarlar.

avasım, Halife Ömer döneminden başlayarak, Haçlıların eline geçene değin İslam ülkesi (darü'l-İslam) ile Bizans topraklarını (darü'l-harb) ayıran Suriye-Anadolu sınır bölgesine verilen ad. Türk-İslam ve özellikle Anadolu Selçuklu devletlerindeki uç(*) kavramı ve uygulamasının, ondan önceki Arap-İslam devletindeki örneğini oluşturur.

Halife Ömer döneminde İslam kuvvetleri Kilikya'ya girince, Bizans'la bir antlaşma yapıldı. Bundan böyle Suriye ile Bizans arasında Arapların "avasım" ya da "zevahi" dedikleri, silahtan arındırılmış boş bir bölge bulundurulacaktı. Bu bölgede Tarsus, Adana, Misis (Yakapınar), Maraş ve Malatya gibi askeri önem taşıyan kentler vardı. 651'de Muaviye, Bizans'la yapılan antlaşmayı tanımayarak Misis, Adana ve Tarsus çevresindeki toprakları İslam egemenliğine kattı. Bölgedeki İslam yayılması Emevi ve Abbasi dönemleri boyunca sürdü. Bu bölge çok genişlemiş olduğundan Abbasi halifesi Harun Reşid döneminde avasım adıyla bağımsız bir yönetim bölgesi haline getirildi (786). Bu askeri bölge iki bölüme ayrılmıştı: 1) Güneydeki iç bölge, yani asıl avasım; 2) kuzey ve kuzeydoğudaki gerçek müstahkem kuşak ya da sugur (uç). Sugurun en önemli merkezi Malatya, asıl avasımın merkezi Antakya'ydı. Bu bölge Bizans'a yönelik Arap yayılmasının merkezi niteliğindeydi. Buradan Bizans'a büyük seferler yapılır, başarılı olunduğunda ganimet ve tutsaklarla geri dönülürdü. Emeviler ve Abbasiler bu bölgeyi korumak için uzak eyaletlerden topluluklar getirmişlerdi. Bunlar arasında Hıristiyan Arap kabileleri, Slavlar, Iranlılar, Türkmenler vb vardı. Bu sınır bölgesi aynı zamanda, aradaki düşmanlığa ve din karşıtlığına karşın her iki tarafta giderek benzeşen bir sınır yaşantısının; ortak savaş ve barış törelerinin; kültürel ve ticari alışverişin; bütün bunları dile getiren *Digenis Akritas* ve *Seyyid Battal Gazi* gibi destanların alanıydı.

Zamanla Abbasilerin zayıflaması Bizans'ın bu bölgeyi yeniden ele geçirmesine yol açtı. Daha sonra bu bölge Haçlı seferleri sırasında kurulan Antakya Prensliği'nin topraklarına

katıldı (11-12. yy). Bu, askeri ve yönetsel öneminin sonu oldu.

Avatamsaka-sutra, tam adı MAHAVAIPULYA-BUDDHAVATAMSAKA-SUTRA (Sanskrit dilinde "Buda'nın Büyülü ve Engin Güldestesi Üzerine Özdeyişler"), Mahayana Budacılığının, kimilerince Gautama Buda'nın öğretilerinin en arı anlatımı sayılan metni. Araştırmacılar için değeri, Budacılığın ilk biçiminden son biçimi olan Mahayana'ya değin geçirdiği düşünce evrimini açığa çıkarmasında yatar.

Metinde, Buda'nın yaptıkları ve bunların sonucunda bir çiçek buketinin goncaları gibi ortaya çıkan erdemler anlatılır. Öykü Buda'nın Aydınlanması ile başlar. *Bodhisattva*'lardan (geleceğin Buda'ları) oluşan ilahi korosu ile bütün dünyaların atomları kadar çok sayıda tanrısal varlık buna eşlik eder. Ardından, Buda'dan feyz alan Tanrı İndra'nın sarayındaki büyük dinsel toplantı ve göğün başka katlarında, büyük övgü gösterileri eşliğinde düzenlenen benzer toplantılar gelir. Bu toplantılarda Buda, bütün varlıkların Buda ile aynı özü taşıdığını, bütün olguların karşılıklı ilişki içinde ortaya çıktığını ve birbirine bağlı olduğunu, sonuçta her şeyin Buda olduğunu öğretir.

Metnin birkaç biçimi olduğu ve bunlardan birinin 100 bin dizeden oluştuğu söylenir. İlk çevirisi, *Huayen Qing* adıyla yaklaşık 400'de ilk kez Çin'de ortaya çıktı. Huayen (ya da Xianshou) mezhebi olarak da adlandırılan Avatamsaka okulu, 6. yüzyılda bu metne dayanarak oluştu ve 8. yüzyılda Kegon okulu adıyla Japonya'da doruğuna ulaştı. Metin üzerine ayrıca çok sayıda yorum yazıldı.

avatar, Sanskrit dilinde AVATARA (iniş), Hindu inanışında, tanrısal bir varlığın dünyadaki belirli bir kötülüğe karşı koymak üzere insan ya da hayvan bedenine bürünmesi. Bu terim, genellikle Vişnu'nun şu 10 görünümü için kullanılır: Matsya (balık), Kurma (kaplumbağa), Varaha (domuz), Narasimha (yarı insan, yarı aslan), Vamana (cüce), Paraşurama (balta taşıyan Rama), Rama (*Ramayana* efsanesinin kahramanı), Krişna (kutsal sığırtmaç), Buda ve Kalkin (Vişnu'nun gelecekteki görünümü). Vişnu'nun *avatar*'larının sayısı, yerel eğilimlere göre bazen artırılır, bazen kimlikleri değiştirilir. Örneğin bazı bölgelerde Krişna tanrısal bir varlık düzeyine yüceltilir, üvey kardeşi Balarama da *avatar*'lara katılır. Bu öğreti, *Bhagavadgita* dinsel şiirinde araba sürücüsü Krişna'nın Arcuna'ya söylediği şu sözlerde anlatımını bulur: "Ne zaman haksızlık haklılığa üstün gelse, kendimi ortaya koyarım. İyilerin korunması, kötülerin yok edilmesi ve doğruluğun yerleşmesi için çağdan çağa var olurum".

âvâze, 13-20. yüzyıllar arasında yaşamış Türk müziği kuramcılarının, devir ya da makam adı verilen dizilerle birleşerek yeni makamlar oluşturan ikinci dereceden dizilere verdikleri ortak ad. Bu kuramcılar nevruz, selmek, gerdaniye, mâye, şehnaz ve geveşt olmak üzere altı âvâzeden (âvâzât-ı sitte) söz ederler. Gerdaniye ve geveşt dışındakiler, sekizden az sesten oluşur.

Avcı Locaları, 19. yüzyılın ilk yarısında çeşitli kolonilere bölünmüş olan Kanada'yı İngiliz yönetiminden kurtarmak amacıyla ABD'de etkinlik gösteren gizli örgüt. 1837 Kanada Ayaklanması'nın başarısızlığa uğramasından sonra kuruldu ve çalışmalarını ABD'nin kuzeydeki sınır eyaletlerinde yoğunlaştırdı. Sayılarının 80 bine ulaştığı sanılan loca üyeleri Yukarı Kanada'ya (bugün Ontario) karşı sonuçsuz kalan iki saldırı düzenlediler.

11 Kasım 1838'de 400 loca üyesinden oluşan bir kuvvet, Ontario'ya bağlı Prescott köyü yakınında St. Lawrence Irmağını geçtikten hemen sonra yerel milis kuvvetleri ve az sayıda düzenli askerle çatışmaya girdi. Birçoğu ırmağı geçerek kaçtı; bir yeldeğirmenine sığınan yaklaşık yarısı ise beş gün direndikten sonra teslim oldu. Bunlardan 30 kadarı çarpışma sırasında öldürüldü, 160'ı da tutuklandı.

Avcı Locaları üyeleri, 4 Aralık 1838'de, bu kez Ontario'ya bağlı Windsor'da yeni bir saldırı girişiminde bulundular. Gene milis kuvvetlerince kısa sürede dağıtıldılar. Büyük çoğunluğu tutsak düştü. Kalanlar bazı çiftlikleri yakıp yıktıktan sonra Detroit'teki üslerine çekildi.

Avcı Locaları'nın üyeleri bireysel olarak da çok sayıda küçük sınır çatışmasına ve baskınına giriştiler. 1840'lardan sonra ise herhangi bir eylemde bulunmadılar.

Avcı Mehmed *bak.* Mehmed IV

avcı sinekler *bak.* Asilidae

avcı uçağı, savaşta düşman uçaklarını yok ederek hava üstünlüğü sağlamak amacıyla tasarlanmış uçak. Avcı uçağı, kendine denk güçte yüksek performanslı avcı uçaklarıyla, ayrıca silah ya da koruyucu donanım taşıyan ve çok yükselebilen hızlı bombardıman uçaklarıyla çarpışır. Bu bakımdan karşısındaki avcı uçaklarını uçmaktan ve manevra yapmaktan alıkoyabilmek için, olabildiğince yüksek performansa sahip olmalıdır. Ayrıca düşman uçaklarını vurabilecek ve yok edebilecek özel silahlarla donatılmalıdır.

Bu uçakların ulaşabildikleri hız ve yükseklikte düşman uçaklarını vurmak ve yok etmek, son derece karmaşık bir işleyişi, uçuş ve hesaplamalarla ilgili bir dizi elektronik aygıtı gerektirir. 1980'lerin tek kişilik yüksek performanslı avcı uçakları, neredeyse II. Dünya Savaşı'ndaki çok motorlu bombardıman uçakları kadar ağır ve onlardan kat kat karmaşıktır. Bu avcı uçaklarının çoğunda keşif ve saldırı işlevleri tam otomatiktir. Savaşta pilotun rolü hemen hemen aygıtların işleyişini denetleme düzeyine inmiştir. Aslında jet motorlu avcı uçaklarıyla, makinelerin iş görme gücünün pilotların denetleme yeteneğini aştığı bir noktaya ulaşılmıştır.

Gelişim sürecinde değişik adlarla anılan avcı uçakları, önceleri topçu mevzilerini belirlemek için keşif uçağı olarak kullanıldı. Ama çok geçmeden silahla donatılabilecekleri, havada çarpışabilecekleri, düşman bombardıman uçaklarını düşürebilecekleri ve başka taktik görevleri yerine getirebilecekleri görüldü. Önleme avcı uçakları, model ve donanım olarak saldırgan avcının yolunu kesme ve onu bozguna uğratma hedefine en uygun özellikleri taşır. Gece avcısı, geceleyin yabancı ya da düşman bir bölgede seyredebilmesi için, gelişmiş radarlarla ve başka aletlerle donatılmıştır. Aslında bütün avcılar için radar ile başka elektronik keşif ve roket güdümleme aygıtları gereklidir. Gündüz avcısı, gece avcısının özel uçuş donanımı çıkarılarak ağırlığı ve alanı azaltılmış bir uçaktır. Hava üstünlüğü sağlamaya yönelik avcı uçakları düşman topraklarının içlerine girerek düşman avcılarını ortaya çıkarmak ve dost bombardıman uçaklarına yol açmak için uzun mesafeli uçuş yeteneğine sahip olmalıdır. Manevra yeteneği ve yüksek ateş gücü, gerekli öteki öğelerdir. Bunlar genellikle gece avcısının donanımından daha büyük önem taşır.

Avcı bombardıman uçakları, adından da anlaşılacağı gibi, ikili bir görevi yerine getirir.

I. Dünya Savaşı'ndaki uçak çarpışmaları sırasında hafif makineli silahlara, uçak pervanesiyle eşzamanlı bir ateş düzeni getirildi. Savaşın sonuna doğru Alman "Fokker D VII" ve Fransız "Spad" gibi avcılar saatte 215 km hıza ulaştılar. Bunlar iki savaş arasındaki birçok örnek avcılar gibi genellikle iki kanatlıydı.

II. Dünya Savaşı sırasında piston motorlu avcılar saatte 725 km'yi aştılar ve 10.700-12.000 m yükseklik düzeyine çıktılar. Bu dönemin ünlü avcıları İngiliz "Hurricane" ve "Spitfire", Alman "Messerschmitt 109" ve "FW-190", Amerikan "P-47 Thunderbolt" ve "P-51 Mustang" ve Japon "Zero" (AGM Zero Tip) oldu. Her iki taraf da avcı jet üretimine geçtiyse de, bu uçakların kullanılmaya başlaması artık savaşın sonucunu değiştiremeyecek kadar geç bir zamanda oldu.

Kore Savaşı'nda avcı jetler, özellikle ABD'nin "F-86" (Sabre), Sovyetlerin "MiG-15" avcıları, yaygın olarak kullanıldı. Amerikan "F-100", "F-105" ve "F-4", Sovyet "MiG-21" ve Fransız "Mirage III" avcı uçakları 1960'lar ve 70'lerde Ortadoğu'da savaş içinde denendi. ABD ve Sovyet avcı uçakları aynı sıralarda Çinhindi'nde savaş alanında kullanıldı.

Saatte 1.600 km'nin üstünde bir hızla uçabilen sesüstü avcı jetlerin çok hızlı yükselme özelliği, büyük manevra yeteneği ve havadan havaya füzeleri de kapsayan yüksek bir ateş gücü vardır. ABD'nin "F-16" ve Sovyetlerin "MiG-25" jetleri dünyanın en gelişmiş avcı uçakları arasındadır.

avcı ve toplayıcı topluluklar, avcılık, balıkçılık ya da yabani sebze ve meyve toplayıcılığıyla geçinen insan toplulukları. Tarımın gelişmesinden önce tüm insan topluluklarının yaşamı avcılık ve toplayıcılık üzerine kuruluydu. Daha sonra tarıma ek olarak yapılan ve beslenmeye çeşitlilik katan bir uğraş haline gelen avcılık, spor ya da yırtıcı hayvanlardan korunma yolu olarak da sürdürüldü.

Afrika'nın Ekvator yağmur ormanlarında yaşayan Bambutiler, sayıları 10-25 arasında değişen ailelerin oluşturduğu bandlar(*) halinde avcılık ve toplayıcılık yapan göçebelerdir. Yiyecek, su, yakacak odun ve giyecek gibi temel gereksinimlerini yağmur ormanlarından karşılarlar. Kulübeleri, basit bir tahta iskeletin üstünü örten yelpaze biçimli yapraklardan oluşur. Kurdukları kamplarda yalnızca bir ay kadar kalırlar.

Bazı topluluklarsa yalnızca avcıdır. Eskimoların çoğu yılın altı ile dokuz ayı kar ve buz altında kalan bölgelerde yaşar. Buralarda sebze bulmak olanaksızdır; kıyıda köşede tek tük ağaçlar vardır ve geniş alanlar boyunca ev, alet ve silah yapımında kullanılacak ormanlar yoktur. Yaşam büyük ölçüde karı ve deniz memelilerine bağlıdır. Bu hayvanların etinden yiyecek, kemik, boynuz ve kas kirişlerinden silah, derilerinden de giyecek elde edilir.

Av hayvanına böylesine bağlı olan kimi eski kültürlerde avı koruyan doğaüstü güçlere inanılırdı. Avcı toplulukları inceleyen bilim adamlarınca "hayvanların koruyucusu" olarak adlandırılan bu güç, bazı efsanelerde ormanın yöneticisi ve tüm hayvanların bekçisi olarak geçer. Bazılarında ise tek bir türü, çoğu zaman kabile için ekonomik ve

toplumsal değeri olan büyük bir hayvanı yönetir. Bu hayvan Avrasya halklarında çoğunlukla ayı, tundra kültürlerinde ren geyiği, Avrasya ve Amerika'nın kuzeydoğu kıyılarında yaşayan topluluklarda balına, fok ya da mors, Kuzey Amerika Yerlilerinde ayı, kunduz ya da ren geyiği, Orta ve Güney Amerika Yerlilerinde ise yabanıl domuz, jaguar, geyik ya da tapirdir. Hayvanların koruyucusu bazı kültürlerde hayvan özellikleri taşıyan ya da bir hayvana binmiş insan biçiminde betimlenir. Başka kültürlerde ise dev bir hayvandır ya da istediğinde hayvan biçimi alabilir.

Hayvanların koruyucusu av hayvanlarını ya da ruhlarını (birçok efsanede ağıllara kapatarak) denetim altında tutar. Yalnızca belli sayıda hayvanı yiyecek olarak dışarıya salar. İnsanlar ancak kendilerine ayrılmış sayıda hayvan avlayabilirler. Hayvanları özenle kesmek gerekir. Kesilen hayvanın ruhu koruyucunun yanına dönerek kendisine nasıl davranıldığını bildirir. Eğer kesim uygun biçimde yapılmamışsa, hayvanların koruyucusu çoğunlukla insanları avdan yoksun bırakarak öç alır. O zaman günahtan arınmak için tören düzenlemek ya da şamanı koruyucuya göndererek gönlünü almak gereklidir.

Avcılık ve toplayıcılık çok geniş bir alanı gerektirir. Geçimlerini bu yollardan sağlayan toplulukların, iklim koşullarına bağlı olarak, kişi başına 18-1.300 km² bir alana sahip olması gerekir. Yerel besin kaynağı tükenmeye yüz tuttuğunda topluluk yer değiştirmek zorunda olduğundan, kalıcı yerleşimlerin kurulması çoğunlukla olanaksızdır. Ama günümüzde uygarlığın en uzak bölgelere kadar yayılması, sayıları zaten azalan avcı ve toplayıcı topluluklara ait toprakların giderek küçülmesine yol açmıştır. *Ayrıca bak.* göçebelik.

Avcılar, Marmara Bölgesi'nde, İstanbul iline bağlı ilçe ve ilçe merkezi kent. 27 Mayıs 1992 tarihli ve 3806 sayılı yasa uyarınca, 8 yerleşim birimi bir araya getirilerek, Avcılar kenti merkez olmak üzere ilçe yapılmıştır.

avcılık, insanlık tarihi kadar eski bir beslenme, geçim, eğlence ve spor türü. Av hayvanları ve av kuşları olarak bilinen yabanıl hayvanların ve kuşların aranması, izlenmesi ve vurulmasına dayanır. İngiltere ve Batı Avrupa'da av köpeklerinin yardımıyla yabanıl hayvanların yakalanmasına avcılık, küçük av hayvanları ve kuşların vurularak ele geçirilmesine ise atıcılık denir. Öteki ülkelerde avcılık her iki biçimi de kapsar. Tilki avında(*) hayvanı av köpekleri öldürür.

Kökenleri. İlk insan için avcılık bir zorunluluktu; avının etinden yalnızca yiyecek sağlamakla kalmıyor, derisinden giyecek, kemik, boynuz ve toynaklarından ise alet yapmak için gerekli malzemeyi elde ediyordu. Geçmişle ilgili arkeolojik bulgular ve günümüzün ilkel toplumlarında yapılan gözlemler, avcılık yöntemleri konusunda yaygın bir uğraş ve beceri birikiminin olduğunu göstermektedir. Bu yöntemler, arazinin ve avlanan hayvanın özelliklerine, avcıların ustalık ve yaratıcılığına, eldeki malzeme ve teknolojiye göre çeşitli biçimlerde olurdu. Silahlar, karmaşıklık ve etkililik bakımından kuşlarla küçük av hayvanlarını öldürmek için kullanılan değnek ve taşlardan, Afrika'daki *knopkierie* (Güney Afrika Yerlilerinin kullandığı topuzlu değnek), Yukarı Nil'deki *trombaş* ve Avustralya'daki bumerang gibi özel biçim verilmiş sopalara, ateşte sivriltilmiş basit çomaklardan, genellikle kancalı ayrı bir sapı bulunan ve ucuna taş, kemik ya da madenden sivri bir başlık takılan mızraklara kadar değişik türde olurdu. Geçmişte Avustralya dışında bütün dünyada kullanılan ok ve yay, 19. yüzyılda yeniden yayılmaya başladı. Zehirli küçük oklar atan üfleme kamışı, en öldürücü avcı silahlarından biriydi. Kendilerini gizlemek için kamuflaj ve kılık değiştirmeye başvuran ilk avcılar, kement, tuzak, kapan, tuzak çukuru, yem ve zehir de kullanırlardı. Köpeklerin av amacıyla yetiştirilmesi ise büyük bir olasılıkla Neolitik Çağa değin iner.

Tarımın gelişmesi avcılığı insanın tek geçim kaynağı olmaktan çıkardı. Ama yiyecek sağlamak, ürünleri ve sürüleri korumak için avcılık sürdürüldü. Avcının av aletiyle sürekli olarak iz sürme ve avına yaklaşma alıştırması yapmasının, grup etkinliklerine, bunun sağladığı statüye ve kabile geleneklerinin yaşatılmasına dayanan bir toplumsal değeri vardı.

Tarihi. İlk çağlarda spor amacıyla avcılık yapmak boş zamanı ve varlığı olan hükümdarlara ve soylulara özgü bir uğraştı. Eski Mısır'da avcılar ayrı bir toplumsal sınıf oluşturur ve kendi başlarına avlandıkları gibi, köpekleri yönetmek ve avı yakalayıp getirmek üzere soyluların avlarına da katılırlardı. Nil Vadisinin her iki yanındaki açık çöllerde avcılık yapılır ve bazen de hayvanlar kapalı alanlara sürülerek avlanırdı. Avlanan hayvanlar arasında gazal, antilop (oriks), erkek geyik, yabanöküzü, Berberi koyunu, tavşan, devekuşu, tilki, çakal, kurt, sırtlan ve leopar sayılabilir. Avcılar ağ, kement, ok, zehirli okçuklar kullanırdı. Bazı durumlarda av için yetiştirilmiş aslanlardan da yararlanılırdı. Sonraki avcılar bazen savaş arabasıyla ya da at sırtında ava çıkarlardı.

Asurlar ve Babilliler de, tapınak ve saray duvarlarındaki av sahnelerinden de anlaşıldığı gibi, ava düşkündüler. Avcı kral Asurbanipal İÖ 7. yüzyılda adını, üstünde "Aslanı ben öldürdüm" diye yazan bir alçak kabartmayla ölümsüzleştirdi. 5. yüzyıldan kalma bir gümüş tabak ise, Sasani kralı I. Kavad'ı at üstünde dörtnala yabankoyunu kovalarken gösterir. Asurlar İÖ 700'den önce avcılıkta şahin, atmaca ve doğan kullanıyordu; doğancılık(*) Hindistan ve Çin'de çok eski dönemlerden beri yaygındı. Kitabı Mukaddes'teki bazı ifadeler İsrailoğullarının avcılıkla uğraştığını ve av hayvanlarına gereken değeri verdiğini göstermektedir.

Avcılık Eski Yunanlılar arasında oldukça erken başladı. Ksenophanes İÖ 4. yüzyılda yazdığı *Kynegetikos*'ta (Avcılık Üzerine) tavşan avlamadaki kendi deneyimlerinden başka yaban domuzu ve erkek geyik avcılığını da anlatır. Ayrıca aslan, leopar, vaşak ve panterlerden, tuzak çukurlarıyla yakalanan ya da atlılar tarafından mızrakla avlanan ayılardan da söz eder. Romalılar ise avcılığı soylulara uygun bir spor olarak görmediklerinden, bu işi alt sınıflardan kişilere ve meslekten avcılara bırakırlardı.

Franklar ve öteki Töton halkları doğancılığa ve ava son derece düşkündü. Bu yüzden sonraki yüzyıllarda yerel meclisler din adamlarını ve başka toplulukları av köpekleri ile şahin, atmaca ve doğanlara bu kadar çok zaman ve para harcamamaları konusunda uyarmak zorunda kalmıştı. Avrupa'nın kuzeyinde yaşayan halklar arasında, silah taşımaları yasak olan köleler dışında herkes avlanabilirdi. Av hayvanlarını koruma anlayışı, ortaçağda avlanma hakkının feodal toprak mülkiyetine bağlanmasıyla ortaya çıktı. Saksonya elektörleri (seçici prensler) Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Yüksek Avcıbaşları Lordu unvanına ilişkin, soydan geçen hak iddialarına dayanarak ayrıcalıklı av olanaklarına sahip oldular. Saksonya elektörü II. Johann Georg'un (hd 1656-80) vurduğu kızıl geyikler 42.649 gibi olağanüstü bir sayıya ulaşmıştı. Bohemya tacını siyasal nedenlerden değil, Bohemya geyiklerinin Saksonya geyiklerinden daha ufak olmasından ötürü reddeden II. Johann, geyiklerini korumak için Saksonya ile Bohemya arasındaki sınıra çit çektirdi. İlk Hessen kontlarından biri, Rabbin Duası'na "Bize bugün de her gün gibi, yağ bağlamış erkek karacamızı bahşet" sözlerini ekledi. 11. yüzyılda İngiltere kralı Edward, geyik kovalayan av köpekleri peşinde at koşturmaktan hoşlanırdı; bu eğlence daha sonra ardıllarının çoğu tarafından da sürdürüldü. Taç giyme töreni dönüşünde Villars-Cotterets ormanında geyik avlamak için mola verecek ölçüde avcılığa düşkün olan Fransa kralı XV. Louis, 1726'da 276 gününü avlanmakla geçirdi. Rusya'da çarlar Belovej Ormanında görkemli avlar düzenlerlerdi. On iki gün süren olağanüstü bir av partisinde vurulan hayvanların dökümü şöyleydi: 36 boynuzlu geyik, 53 erkek geyik, 325 erkek karaca, 42 bizon ve 138 yaban domuzu.

Avcılıkta Avrupalı kadınlar da ün salmıştı. Eisenach'lı Prenses Frederika geyik izlemedeki ustalığıyla tanınırdı. Hollanda'nın kadın valisi Maria ise bir geyiğin izini sürüp arbaletle vurduktan sonra kendi başına derisini yüzüp temizleyebilirdi. Fransa'da Diana de Poitiers, sevgilisi II. Henri ile (hd 1547-59) Avrupa'nın en görkemli av köşkü olan Chenonceaux'da at sırtında erkek

Sürek avı
ABC Ajansı

geyik, karaca ve yaban domuzu avlardı. İngiltere'de de I. Elizabeth hem avcılığa hem de doğancılığa meraklıydı.

Avcılık kuralları. Spor için avlanmakla yiyecek için avlanmak arasında eski zamandan beri bir ayrım yapılırdı. Normanlar ortaçağ başlarından sonra daha çok et sağlamak için avlanırlardı ve bu işi az bir çabayla çok hayvan vuracak biçimde yaparlardı. Avcılığın bir eğlence haline geldiği yerlerde ise, kral ailesinin ve soyluların koyduğu kurallara dayalı kesin davranış kalıpları gelişti. Eğlenmek için av kuşları yakalayan bir soylu ava bir şahinle çıkardı; avını pazarda satarak geçimini sağlayan bir kuşçu ise ağ kullanırdı. Bu ayrımdan,

Kapanla avcılık
ABC Ajansı

Avrupalıların avlanan hayvana hakça davranmak için geliştirdikleri, karmaşık, çoğu zaman anlaşılması güç ve görünüşte çelişkili kurallar çıktı. Eğlence için yaban hayvanları avlayanlar, avlarına kaçabilme fırsatı vermek ve yaralı hayvanların gereksiz yere acı çekmelerini önlemek için, kendi olanaklarını kasıtlı olarak sınırlarlardı. Bu kurallara göre avcının, yaraladığı bir hayvanın izini sürüp öldürmesi gerekiyordu. Yerdeki bir ördeği vurmak bugün bile onaylanmayan bir davranıştır; aynı biçimde bir su çukuru ya da tuz kayası başına saklanıp büyük av hayvanının gelmesini beklemek de sportmenlik dışı bir davranış olarak görülür. Kendini sportmen sayan avcılar bu kurallara uyarlar.

Avrupa'daki yazılı ve yazısız avcılık yasalarına titizlikle uyulması birçok bölgede avcılığın günümüzde de yetkin bir biçimde sürmesine olanak sağlamıştır. Sosyalizmi benimsemiş Slav ülkelerinde bile avcılar aristokratik geçmişin kurallarına uymaktadır. Toplumsal değişmenin bu kuralların kökenlerini ortadan kaldırmasından çok sonra bile, avcılığın neredeyse soylu bir çekiciliğe ve saygınlığa ulaşmasını sağlayan da budur. Gelir düzeyinin genelde yükselmesi, günümüzde hemen her ülkede her isteyenin kendisine uygun bir biçimde avlanmasına olanak vermektedir. Eskiden toprak mülkiyetine bağlı olan avlanma hakkı, her zaman satılabilir ya da kiralanabilirdi. Bugün Batı Avrupa'da bu tür haklar, giderek çok sayıda üyesi olan avcılık kulüplerinin elinde toplanmaktadır. Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkelerinde kuramsal olarak komünlerin eline geçen avlanma hakları, uygulamada çoğu kez avcılık örgütlerine verilmiş, bazen başka ülkelerin örgütlerine de bu olanak sağlanmıştı.

Ateşli silahla avcılık. Av hayvanlarının daha 16. yüzyılda ateşli silahlarla vurulduğunu gösteren kayıtlar vardır. Ateşli silahların kullanılmasıyla avcıların av hayvanlarını daha uzak mesafeden ve daha çok sayıda vurma olanakları büyük ölçüde arttı. Menzil, isabet oranı ve atış hızındaki her ilerleme, bu silahların öldürücülüğünü daha da geliştirdi. Sonunda avcılar, bu yıkıcı güçlerini sınırlamak için, genellikle yazılı bir biçimde olmamakla birlikte bazen av yasalarında da yer alan yeni kurallar benimsediler. Örneğin, İngiltere ve daha birçok ülkede havalı ya da otomatik tüfekler av sporu silahı olarak kabul edilmemektedir. Avcılıkta çifteden daha etkili bir silah kullanılmaz. Çifte, iki atıştan sonra yeniden fişek doldurmak ya da silah değiştirmek için durmayı zorunlu kıldığından ava menzil dışına çıkma fırsatı tanır. Genelde avcıların hayvanları vurma gücü artmakla birlikte bu tür kurallarla, vurulan hayvan sayısı denetim altına alınabilmiştir.

Kuzey Amerika. Avrupalı kâşifler ve göçmenler geldiğinde Amerika kıtası bir kıyıdan öteki ne kadar av hayvanlarıyla doluydu. New England ve ormanlarla kaplı Kuzey Atlas Okyanusu kıyısında sığınlar çok yaygındı. Burada ve iç kesimlerde geyikler özgürce dolaşıyordu. Yabani hindi ve su kuşları gibi av kuşları ve küçük av hayvanları çok boldu. Daha batıda ovalar bizonlarla, gökler göçmen güvercinlerle doluydu. Batıdaki dağlarda Amerika kızıl geyiği, dağ keçisi, koyun ve Amerika antilopunun yanı sıra, puma, *cougar* denen bir panter türü, vaşak, yabankedisi, kurt ve kır kurdu gibi çok sayıda yırtıcı hayvan da bulunmaktaydı.

Silahı hem savunma hem de yiyecek sağlama aracı olarak taşıyan öncüler, sofralarında et bulunması için avlanırlardı. Öncü çiftçi aileleri bataklıklardaki ve ormanlardaki av hayvanlarını da harman kaldırırcasına vuruyorlardı. Av hayvanları zenginliği, tıpkı toprağın getirdiği bolluk ve bereket gibi sınırsız görünüyordu. Avcılık bir spor olarak, ancak çok sevilen atıcılık yarışmalarında yer alıyordu. "Her erkek bir avcıdır" sözünde ifadesini bulan öncü geleneği, yeni toprakların sonuna varıldığı ve özellikle Güney ve Ortabatı bölgeleri ile Batı'nın bir bölümünde kırsal nüfusun azalmaya başladığı 19. yüzyıl sonlarına değin sürdü. Bu dönemde çiftlik ya da kasabalarda yaşayan erkek çocuklara ergenlik çağına girdiklerini göstermek için bir av silahı armağan edilirdi.

Afrika. Avrupalılar 19. yüzyıl sonlarına doğru Afrika'da yerleşmeye başladığında, koloniciler av hayvanlarını eti ve derisi için vuruyor ve avcılık, tıpkı yerli halkta olduğu gibi, var olma çabasının bir parçası sayılıyordu. Burada da av hayvanları Kuzey Amerika'da olduğu gibi tükenmeyecek kadar bol görünüyordu. Ama avcılık ilerledikçe yaban hayvanı sayısı azaldı. Bir zorunluluk olmaktan çıkan avcılık gitgide bir spor haline geldi. Bu sporun en iyi bilinen türü safari, genellikle bir grup avcıdan başka çok sayıda malzeme, erzak ve silah taşıyıcının, av ve iz sürücünün ve deri yüzücünün katılmasıyla gerçekleştirilen ve birkaç gün ile birkaç hafta arasında süren av seferi demekti. Safaride öncülüğü "beyaz avcı" denen bir ya da birden çok, meslekten avcı yapardı. Zamanla taşıyıcıların yerini otomobiller aldı. Ama safari avcılığı o kadar yoğunlaştı ki, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, hava ulaşımıyla av alanları çok daha kolay ulaşılabilir hale geldiğinden, bazı hayvan türleri aşırı avlanma yüzünden tükendi ya da tükenmenin eşiğine geldi. 20. yüzyılın son çeyreğinde, safariler daha çok turistlerin doğal koruma alanlarındaki av hayvanlarını incelemesi ve resimlerini çekmesi için düzenlenir oldu.

Asya. Kuzey Amerika ve Afrika'nın tersine Avrupa'daki av geleneğinin sömürge topraklarına taşındığı Asya'da, av hayvanlarının aşırı avlanması daha erken bir aşamada önlendi. Bununla birlikte, 20. yüzyılın ikinci yarısına doğru kaplan ve Asya gergedanı gibi türler tükenme tehlikesi ile karşı karşıya geldi. Bu hayvanlar, avcılığın özel ruhsatlara bağlanması ve 1948'de kurulan Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği'nin (IUCN) başlattığı programlar sayesinde korunabildi.

Güney Amerika. Avrupalı göçmenler bu kıtada yalnızca üç tane büyük av hayvanı türüne rastladılar: Brezilya ve Paraguay'da jaguar, Andlar'ın yüksek kesimlerinde gözlüklü ayı, bir de puma. Daha çok et ve deri elde etmeye yönelik olan avcılık, çoğunlukla av kuşları ve küçük hayvanlar ile sınırlı kaldı. 20. yüzyıl başlarında kıtaya dışarıdan getirilen yaban av hayvanlarının önemli bölümü doğal ortama uymuştur. Günümüzde Güney Amerika'da yapılan av sporunun temelini Karpatlar'dan getirilen kızıl geyik ve yaban domuzu, İngiltere'den getirilen alageyik, Hindistan'dan getirilen kara antilop, benekli geyik ve Hint mandası oluşturmaktadır.

Avustralya. Avustralya'da büyük av hayvanları yoktur. İlk göçmenler, yerli avcılar gibi kanguru, dingo ve tüyleri için emu avladılar; dışarıdan getirilen geyikler ise burada yaşayamadı. Tilki avcılığı günümüzde de yer yer sürmektedir. Öte yandan Yeni Zelanda'da, Avrupa'dan getirilen kızıl ve sarı geyik ile elik, Asya'dan getirilen sambar, benekli geyik, Japon geyiği ve tar, Kuzey Amerika'dan getirilen sığın, Amerika kızıl geyiği ve akkuyruklu geyik ortama uyum sağlayıp çoğaldılar. 20. yüzyılın ikinci yarısında ticari et avcılığı bu hayvan türlerinin azalmasına yol açtı.

Av denetimi. 20. yüzyılın ikinci yarısında korumacıların, türlerin tükenmesi konusuna ciddi biçimde eğilmeleri sonucu, bazı yerler av alanı olmaktan çıkarıldı.

Kuzey Amerika'da 19. yüzyılda göçmen güvercinlerin ve bizonların tükenmeye yüz tutması ve aşırı avlanma tehlikesinin belirginleşmesi, av hayvanlarını ve av kuşlarını korumaya yönelik yasaların çıkarılmasına yol açtı. Sanayideki ilerlemenin doğal ortamı yok etmesi ve yeni tarım yöntemleri nedeniyle av hayvanlarının yiyecek olanaklarının azalması, ava elverişli alanların giderek ortadan kalkmasıyla sonuçlandı. Avlanmayı sınırlayan ve avcıların ruhsat taşımasını zorunlu kılan eyalet ve ülke yasalarıyla, tükenen av hayvanlarının yerini doldurmayı sağlayacak gelir kaynakları artırıldı. Öte yandan, hükümetin elindeki toprakların büyük bölümü ruhsatlı avcılığa açıldı. Günümüzdeki koruma projeleri birkaç devleti ve özel kuruluşları kapsayabilir. Örneğin ABD'de, eyaletten eyalete göç eden ve Kanada'da yazlayıp Meksika'da kışlayan av kuşları, federal hükümetin denetimindedir. Özel bir grup olan Ducks Unlimited ise, kuş topluluklarını inceleyerek, kuşların varlıklarını sürdürmek için hangi mevsimlerde ve hangi miktarlarda avlanmanın uygun olacağı konusunda bilgi verir.

Av hayvanlarını koruma projeleri, Hindistan'da 1860'ta, Afrika'da 19. yüzyıl sonunda, Kuzey Amerika'da 20. yüzyıl başlarında, Doğu Avrupa'da II. Dünya Savaşı sonrasında başlatıldı. İngiltere ve Batı Avrupa'nın öteki ülkelerinde ise hayvanların korunması,

toprak sahiplerinin kendi yürüttükleri ya da başkalarına yaptırdıkları bir iştir.

Avcılık yöntemleri. Spor için avcılığın başlıca yöntemleri sinerek avlanma, sessiz avlanma, iz sürme, sürerek avlanma, bekleyerek avlanma ve taklitle avlanmadır.

Av hayvanlarının uzaktan görülebildiği ve aynı nedenle av hayvanlarının da avcıyı görebildiği açık arazide, ava yavaş ve sinsice

Sudan'da safari
ABC Ajansı

yaklaşmak zorunda olan avcı, en küçük engebe ve bitkileri değerlendirmeye ve kendi kokusunun rüzgârla ava ulaşmamasına çaba gösterir.

Yoğun ormanlık, çalılık, fundalık ya da makilik arazide, birkaç metreden ötesini göremeyen avcının sürekli bir dikkat içinde yavaşça yürüyerek avlanmasına sessiz avlanma denirse de, bu yöntemi kullanan geyik avcıları "geyiği basmak" deyimini kullanır.

Sürü halinde gezen filler ve öteki büyük hayvanlar sinerek ya da sessizce avlanamaz. Bunların izinin sürülmesi gerekir. Bu iş yumuşak toprakta çok daha kolay olmakla birlikte, usta bir iz sürücü için sert toprak da pek güçlük çıkarmaz.

Bazı av hayvanları, avcının içine girip atış yapamayacağı kadar yoğun bir bitki örtüsü içine kaçar. Bu durumda av hayvanlarının açığa sürülmesi gerekir.

Genellikle pusuda bekleyerek avlanmak, su kuşları avcılığında en yaygın yöntemdir. Kimi zaman taklitle birlikte yürütülen bu yöntem İngiltere'de uçara atmak diye bilinir. Taklitle avlanma, av hayvanlarını saklanılan yere çekmek için, ağızla ya da bir aletle onların seslerini taklit etmek demektir. Ördek ve kaz, yakınlarına taklit hayvanların yerleştirildiği pusulardan avlanır; yabani hindiler ise gene pusulardan, ama taklit hayvanlar olmadan avlanır. Özellikle Almanya ve Avusturya'da kullanılan eski bir yöntem geyik sesini taklit ederek avlanmaktır. Bunu Kuzey Amerika'da sığın avcıları da başarıyla uygularlar.

Köpekler. Köpekle avcılığa ilişkin ilk kayıtlar, gazal avında tazıların kullanıldığı Eski Mısır'a değin gider. Görünen hedeflere koşan tazıların kullanıldığı av kovalama yöntemi, günümüzde genellikle av köpekleri arasında yapılan bir yarışma biçimini almıştır. Koku izleyen köpekler, tilki avı dışında, tavşan, adatavşanı ve ABD'nin orta ve güney kesimlerinde rakun gibi küçük av hayvanlarını izlemede de kullanılır.

Kokuyla ve görerek avlanan spanyel, seter ve puanter gibi türler, av köpekleri olarak bilinir. Bunlar vurulan kuşları getirmenin yanı sıra, kuşların yerini belirler ve atışa hazır avcının önünden havalanmasını sağlar.

Malzeme. Silahlar, avlanacak av hayvanına göre seçilir. Büyük av hayvanları için güçlü tüfekler kullanılmakla birlikte, bazı yerlerde geyik avı ile ilgili yönetmeliklerde kesme kurşunlu av tüfeği kullanılması öngörülür. Saçma atan av tüfekleri, su kuşları ve öteki av kuşları ile çoğu küçük hayvanın avlanmasında kullanılır. Bununla birlikte sincap avcıları 22 kalibrelik tüfek kullanmayı yeğlerler. Ok ile yay ve daha seyrek olarak da arbalet genellikle küçük av hayvanlarını avlamada kullanılır. 1980'lerde bu silahlarla avlanan 1.750.000'den fazla avcının bulunduğu ABD'de, okla geyik avcılığının özel mevsimleri vardır. Geçmişte öteki büyük av hayvanları da okla başarılı bir biçimde avlanırdı.

Türklerde ve Türkiye'de avcılık. Orta Asya ve Ön Asya'daki göçebe Türklerin yaşamında avcılık önemli bir beslenme ve eğlence kaynağı, aynı zamanda da savaşa hazırlanma aracıydı. Zaman zaman kadınların da katıldığı avlarda çeşitli silahlar, ağ, tuzak ve kapan kullanılırdı. Alıcı kuş olarak nitelendirilen şahin, doğan, kartal, seyfi gibi kuşlarla geyik bile avlanırdı. Hanların da katıldığı kalabalık ve görkemli sürek avları yapılırdı. Selçuklularla birlikte saray çevresinde düzenli bir kurum haline gelen avcılık, Osmanlılarda savaş dönemleri dışında önemli bir uğraştı. Padişahların devlet görevlileriyle birlikte katıldığı büyük av partilerinde gençler de binicilik ve atıcılık yeteneklerini geliştirirlerdi. Bu partilerde hassa avcıları denen atmacacı, çakırcı, doğancı, kuşbaz, şahinci, zağarcı, sekban, samsoncu ve seksoncu gibi görevliler yer alırdı. Tarihsel kaynaklarda I. Bayezid'in (Yıldırım) bir av gösterisine 6 bin sekban ve 7 bin doğancı ile katıldığı, II. Murad'ın binin üstünde zağarı ve 200'ü aşkın av kuşu olduğu belirtilmektedir. IV. Mehmed (Avcı) döneminde 592 olan hassa avcılarının sayısı sonraki yıllarda azaltıldı. Osmanlılarda her bölgede avcıların yapacakları av türüne göre ayrılan "avlık" ya da "avluk" adlı av yerleri vardı.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte hassa avcılığı kaldırıldı. Bu arada halk arasında alışılagelmiş başıboş avcılığı belirli kurallara bağlama düşüncesiyle, 1869-77 arasında yayımlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'de, avlanmaya ilişkin belirli yasaklar ve sınırlamalar getirildi. 1882'de Zabıta-i Sayd-i Berri ve Bahri (Kara ve Deniz Avcılığı Zabıtası) kuralları ile bazı önlemler getirildi. Ama bu nizamname hayvanların korunmasından çok, hazineye bir oranda gelir sağlamak amacı güttüğünden, pek bir yararı olmadı. Gelişigüzel yapılan avcılık nedeniyle, av hayvanı türleri büyük ölçüde eridi. Cumhuriyet döneminde, 1937 tarihli Kara Avcılığı Kanunu ile avcılık belirli bir disiplin altına alındı. Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı olarak oluşturulan Merkez Av Komisyonu, av mevsimleri, av yasak ve kısıtlamaları ve genel kurallar konusunda yetkili organ haline getirildi.

Türk hukukuna göre av tezkeresine sahip olan herkes, kamu topraklarında (özellikle sahipsiz toprak statüsündeki topraklarda) avlanabilir. Silah taşıması yasalara göre sakıncalı sayılmamış olan kimselere, harç ödemek koşuluyla av tezkeresi verilir. Köylüler bu harçtan bağışık tutulmuştur. Avda kullanılan silahların yapımı, alım satımı ve bulundurulması 11 Eylül 1981 tarihli ve 2521 sayılı yasayla düzenlenmiştir. Bu yasaya göre, avda kullanılan silahların yapımıyla uğraşmak isteyenler İçişleri Bakanlığı'ndan izin almak zorundadır. Av silahlarının alım satım işi, üretilen yivsiz av tüfeği ve tabancası, sayısı, çapı, bunları satın alan kişi ya da kuruluşlar o yerin en büyük mülki amirine bildirilir. Av tezkeresi sahibi olanlar, yivsiz av tüfeği taşıyabilir ve bulundurabilir. Yasanın öngördüğü kurallara uymayanlara bir yıldan üç yıla kadar hapis ve 15 bin liradan az olmamak üzere ağır para cezası verilir. Avcılıkla uğraşanlardan alınmakta olan av vergisi 23 Mart 1950 tarihli ve 5639 sayılı yasayla kaldırılmıştır.

Günümüzde Türkiye'de avcılık deniz, göl ve ırmaklarda balık, karada, sulak yerlerde, ormanlarda uçar-kaçar avcılığı biçiminde yapılmaktadır. Uçar-kaçar avı için tek tüfek, çifte, kırmalı çifte, dolma çifte kullanılır. Avlar ayrıca av köpeği ve tazı ile izlenir. Ayı ve domuz için sürek avı uygulanır. Su avları yüzerken ya da havalanınca avlanır. Uçar avında yalnız uçarken ateş edilmez, yerde ya da ağaçtayken de ateş edilir. Keklik avında avcı yaptığı önezeye girer, kafesteki kekliği öttürür ve avın yaklaşmasını bekler. Kafes yerine günümüzde teyp de kullanılmaktadır. Tilki, sansar, kurt, sırtlan ve kunduz tuzak ya da kapanla tutulabilir, lastik ve kıl sapanla da avlanabilir. Sapan, fak, tuzak ve kapanla kuş avı daha çok çocuk avlarıdır. Ava çıkarken ilk önce herkes birbirine "rastgele" der; "uğurlar olsun" demenin uğursuz olduğuna inanılır. Kutsal sayılan kuşlar, örneğin güvercin, vurulmaz. Av eti ve yemekleri Türk mutfağına, av fıkra ve öyküleri Türk edebiyatına ayrı bir renk katmıştır.

Avcıoğlu, Doğan (d. 1926, Bursa - ö. 4 Kasım 1983, İstanbul), gazeteci, yazar, düşün ve siyaset adamı. 1960 sonrasının önemli dergilerinden *Yön*'ün kurucusu ve ideologudur; dönemin siyasal düşüncesinde etkili olmuştur.

Doğan Avcıoğlu
Ara Güler

Fransa'da iktisat ve siyasal bilimler öğrenimi gördü. 1955'te Türkiye'ye dönerek, Ortadoğu Anıme İdaresi Enstitüsü'nde asistan oldu. 1956'dan sonra haftalık *Akis* ve *Kim* dergilerinde yazıları yayımlandı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) araştırma bürosunda çalıştı ve partinin yayın organı *Ulus* gazetesinde yazılar yazdı. 27 Mayıs 1960'tan sonra CHP kontenjanından Kurucu Meclis'e üye seçildi, 1961 Anayasası'nın hazırlanmasında görev aldı. 1960-61'de *Vatan* ve *Ulus* gazetelerinde yazarlık, Ankara Radyosu'nda dış haber yorumculuğu yaptı.

1961'de Mümtaz Soysal ve Cemal Reşit Eyuboğlu ile birlikte *Yön* dergisini kurdu. 1967'ye değin yayımlanan *Yön* dergisi, 1960 sonrasında belli bir gelişme gösteren Türkiye sol hareketi içinde bir tür "Kemalist sosyalizm" anlayışının savunuculuğunu yaptı. 1960 sonrası sol düşünce ve eylemin biçimlenmesinde derin etkileri olan bu dergi, 1930'lardaki *Kadro* hareketinin görüşleriyle önemli benzerlikler taşıyordu. Avcıoğlu'na göre, üstyapı alanında başarılı olan Kemalist devrim altyapıda, dışa bağımlı sermayeyle toprak ağalarının etkisini kıramamıştı. Dolayısıyla Kemalist devrimin altyapıda sürdürülmesi, radikal bir toprak reformu, devletçi sanayileşmenin ve ekonomik alanda tam bağımsızlığın gerçekleştiril-

mesi halen Türkiye'nin gündemindeydi. Doğan Avcıoğlu 1968'de yayımladığı *Türkiye'nin Düzeni* adlı kitabında Türkiye'nin geri kalmışlığının nedenlerini araştırıyor, yukardaki öğeleri içeren "milli devrimci kalkınma modeli" adını verdiği bir tür devletçi-sosyalist bir ekonomi modeli öneriyordu. Topladığı ilgi kadar eleştiriye de uğrayan *Türkiye'nin Düzeni* adlı yapıt siyasal etkisinin yanı sıra, Türkiye'nin sosyo ekonomik yapısı ve tarihi üzerine araştırmaların yaygınlaşmasında çığır açıcı bir rol oynamıştır.

Doğan Avcıoğlu 1963-65 arasında Türk-İş Araştırma Merkezi müdürlüğü, 1968-69'da CHP Yüksek Danışma Kurulu üyeliği yaptı. 1969'da *Yön*'deki görüşlerini siyasal bakımdan daha net bir biçimde dile getirdiği haftalık *Devrim* gazetesini çıkardı. Bu gazete 12 Mart 1971 müdahalesinden sonra kapatıldı. Avcıoğlu 1971'de yayımladığı *Devrim Üzerine* adlı kitabında, öngördüğü "devrim" stratejisi ve programı konusundaki görüşlerini dile getirdi. Ona göre "devrim", Kemalist aydınların yol gösterici liğinde, Kemalist askerlerin öncülüğünde bir geniş cephe tarafından gerçekleştirilebilirdi. 12 Mart döneminde emekli korgeneral Cemal Madanoğlu'yla birlikte tutuklanarak, "orduyu başkaldırmaya teşvik" iddiasıyla yargılandı ve beraat etti.

1973 sonrasında siyasal yaşama katılmadı. Milli Mücadele'nin ve Türklerin tarihi üzerine araştırmalar yaptı: *Milli Kurtuluş Tarihi* (1974-75, 3 cilt); *Türklerin Tarihi* (1979-82, 5 cilt).

Avdagos, Timbuktu'nun kuzeybatısında 9-11. yüzyıllar arasında gelişme gösteren Berberi kasabası. Sahra'nın güneybatısında bulunan Avdagos, ortaçağda Sahra'dan geçen ticaret yolunun önemli bir başlangıç noktasıydı. Kuzey Afrikalı tüccarların Eski Gana krallarından altın satın aldıkları bağımsız bir ticaret merkeziyken, sonraları Gana'ya bağımlı hale geldi. 1054-55'te Müslüman Murabıtların Senhace kanadı tarafından ele geçirildi ve giderek önemini yitirdi. Yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, Moritanya'da bugünkü Tegdaoust yöresinde kurulu olduğu sanılmaktadır.

Ave Maria (Latincede "Selam Sana Meryem"), Katolik Kilisesi'nin başlıca dualarından biri. Meryem Ana'ya seslenen üç bölümden oluşur: "Selam, ey nimete eren Rab seninledir"; "Sen kadınlar arasında mubareksin", "Karnının semeresi 'İsa' da mubarektir"; "Kutlu Meryem, Tanrı'nın Anası, biz günahkârlar için şimdi ve ölüm anımızda dua et. Amin". Birinci bölüm, Cebrail'in sözleridir (Luka 1:28) ve ilk kez 6. yüzyıl ayinlerinde kullanılmıştır. İkinci bölüm, Elisabet'in sözleridir (Luka 1:42) ve yaklaşık 1000'de halk arasında ibadet için söylenen bir duaya eklenmiştir. Açıklayıcı "İsa" sözcüğünün, bu parçaya iki yüzyıl kadar sonra, Papa IV. Urbanus (1261-64) tarafından eklendiği sanılmaktadır. Duayı tamamlayan niyaz bölümü ise 14 ve 15. yüzyıllarda benimsenmiş, 1568'de de Papa V. Pius'un yayımladığı yeni dua kitabında resmen yer almıştır.

Bu duayı içeren birçok müzik parçası arasında en ünlüsünün Schubert'in *Ave Maria*'sı olduğu söylenebilir.

Avebury, İngiltere'de Wiltshire ilindeki (*county*) Kennet ilçesine (*district*) bağlı bucak. 11,5 hektarlık bir alanı kaplayan Avebury'nin bir bölümü, Avrupa'nın en büyük ve tanınmış Tarihöncesi bölgelerinden birinde yer alır. Köy, Marlborough Downs'ın eteklerinde, Kennet Irmağı kıyısındadır.

Bucak sınırları içinde yer alan Neolitik Çağa ait daire biçimindeki tebeşir setinin çapı 425 m, yüksekliği ise 6 m'dir. İçinde bulunan 9 m derinlikteki bir çukurdan çıkarılan tebeşir blokları setin karşısına sıralanmıştır. Setin içinde, ağırlıkları 50 tona varan 100'den fazla kumtaşı sütundan oluşan bir halka yer alır. Bu halka, her biri yaklaşık 107 m çapında olan ve 30'a yakın direk içeren daha küçük iki halkayı ve üçüncü bir küçük halkanın bir bölümünü çevreler. Güneydeki daha küçük halkanın merkezinde, küçük kaya parçalarının kuşattığı uzun bir taş kütle durmaktadır. Ortadaki küçük halkanın merkezinde ise U biçimli bir taş yapı vardır. Ana çukura ve sete yol açmak için yıkılmış olduğu sanılan kuzeydeki halkanın bir kesimi de ortaya çıkarılmıştır. Doğal bir oyuğu bulunan dev boyutlu Halka Taşı, güney girişteki toprak set ile ana halkanın içinde yer alır.

Şose girişin doğusunda yapılan kazılar sonunda, büyük bir tahta direk için yapılmış bir oyuk bulunmuştur; ayrıca her iki yanda da, ek taş deliklere rastlanmıştır. Buradan, Kennet Yolu olarak adlandırılan yolun büyük halkanın içine doğru da devam ettiği sonucu çıkarılabilir. 15 m genişlikteki Kennet Yolu, 24'er m arayla çifter çifter konmuş taşlardan oluşur. Yol, Avebury'yi 1,6 km güneydoğuda, Overton Hill'de bulunan bir tapınağa bağlamaktadır. Kennet Yolu taşlarının dördünün yanında mezarlıklar ortaya çıkarılmıştır. Avebury'deki halkalar ve Overton Hill'deki ahşap yapının Kennet Yolu'nun geçtiği yerlerdeki yerleşimlerden birini kurmuş olan Neolitik topluluklar tarafından aynı dönemde yapıldığı sanılmakta, ama kesin tarihi bilinmemektedir.

Tarihsel yapıları ve bu tür yerleri koruması altına alan bir kuruluş olan National Trust, Avebury köyü ile buradaki müzeyi yönetmektedir. Nüfus (1971) 537.

Avedon, Richard (d. 15 Mayıs 1923, New York kenti), portre çalışmaları ve moda fotoğraflarıyla tanınan çağdaş fotoğraf sanatçısı.

10 yaşında fotoğraf çekmeye başlayan Avedon, çok geçmeden portre fotoğrafına yöneldi. İlk modeli, New York'ta dedesiyle

Richard Avedon, 1970
Dean Arbus

aynı apartmanda oturan Rus piyanist ve besteci Sergey Rachmaninoff'tu.

ABD Ticari Denizcilik Akademisi ve New School for Social Research'te fotoğrafçılık eğitimi gördü. 1945'te profesyonel oldu ve fotoğrafları moda dergisi *Harper's Bazaar*'da düzenli olarak yayımlanmaya başladı (1946-65). Daha sonra *Vogue* dergisinde kadrolu fotoğrafçı olarak çalıştı (1966-70).

Avedon'in moda fotoğrafları yalın, ama incelikli bir etki yaratan, keskin siyah ve beyazlardan oluşan güçlü kompozisyonlara dayanır. Çektiği ünlü portrelerde de, modelinin kişiliğini çarpıcı grafik etkilerle vurgular. Fotoğraflarını, metnini Truman Capote'un yazdığı *Observations* (1959; Gözlemler), metnini James Baldwin'in yazdığı *Nothing Personal* (1974; Kişisel Bir Şey Yok), *Portraits* (1976; Portreler) ve *Avedon: Photographs, 1947-1977* (1978; Avedon: Fotoğraflar, 1947-1977) adlı yapıtlarda toplamıştır. 1985'te açtığı "In The American West" (Amerika'nın Batısında) sergisinde ve aynı adlı kitapta yer alan yapıtları, bir müzeyle yaptığı anlaşma sonucu yürüttüğü altı yılı aşkın bir çalışmanın ürünleridir. Bu yapıtlar, ABD'nin batı bölgelerinde yaşayan çiftçilerin, kovboyların, madencilerin, petrol işçilerinin ve panayırlarda çalışan ya da başıboş gezen insanların yaşam ve iş koşullarındaki zorlukları belgesel bir yaklaşımla yansıtır. Gerçek boyutları aşan büyüklükteki bu fotoğraflar etkileyici bir hava taşır. Bununla birlikte Avedon, görüntülediği insanları kendi kafasındaki Batı mitı uğruna kullanmış olmakla eleştirilmiştir.

Avedon bazı özel televizyon programları da yönetmiş ve Stanley Donen'in onun yaşamından esinlenerek çektiği *Funny Face* (1957; *Komik Yüz*) adlı müzikal filmde görsel danışman olarak çalışmıştır.

Aveiro, Portekiz'in kuzeybatısında, Aveiro ilinin merkezi ve liman kenti. Porto'nun güneyinde, Vouga Irmağının ağzındaki bir lagün üzerindedir. Roma döneminde Talabriga olarak bilinen Aveiro, 16. yüzyıl boyunca Newfoundland'in morina avlayan balıkçı filosunun limanıydı. 1575'te lagünün ağzı kumla kapanınca giderek önemi azaldı. 1759'da kent, 1774'te piskoposluk oldu. 1808'de Barra Nova Kanalı ile Büyük Okyanusa bağlandı. 1933'te liman tesislerine ekler yapıldıysa da Aveiro, ağırlıklı olarak orkinos, uskumru, sardalye, mezgit, pargo ve karagöz avcılarının kullandığı bir liman olarak kaldı. Kentte ayrıca ayakkabı, mobilya ve salça üreten sanayi kuruluşları bulunur. Suyu kanallarla kısmen boşaltılan ve tarıma elverişli hale getirilen lagünden tuz da çıkarılır. Günümüzde bir bölge müzesi olan Convento de Jesus'ta, aralarında Portekiz ahşap işçiliğinin (*talhadourada*) eşsiz örnekleri de bulunan ortaçağ sanat hazineleri bulunmaktadır. Aveiro Üniversitesi 1973'te kurulmuştur.

Yüzölçümü 2.708 km² olan Aveiro ilinde tarımsal ürünler, şarap, tuz ve çam kerestesi üretilir, kömür ve kurşun çıkarılır. Nüfus (1981) kent, 28.625; (1990 tah.) bölge, 674.400.

Avellaneda, eskiden BARRACAS AL SUR (İspanyolcada "Güneydeki Kulübeler"), Arjantin'de, Buenos Aires eyaletinin başlıca yerleşme alanı (*cabecera*) ve yönetim birimi (*partido*). Buenos Aires kentinin güneydoğusunda, Río de la Plata kıyısında yer alır. Buenos Aires'ten Riachuelo Irmağı ile ayrılan bölge, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında, sanayileşmenin ortaya çıkardığı gecekondoları, mezbahası ve limanıyla ünlüydü. Bölgeye ilk kez İspanyol, İtalyan ve Polonyalı göçmenler yerleşti. Avellaneda *partido*'su, Buenos Aires valisi Vicente López'in, 1852'de Quilmes *partido*'sunun topraklarının bir bölümünü kamulaştırması sonucunda kuruldu. *Cabecera* ve *partido*, Arjantin'in eski cumhurbaşkanlarından Nicholás Avellaneda'nın (1874-80) anısına 1914'te bugünkü adını aldı. Yüzölçümü 55 km² olan *partido*, güneydoğudan Quilmes, güneybatıdan ise Lanús *partido*'ları ile çevrilidir. Avellaneda *cabecera*'sı dışında önemli yerleşme alanları Sarandí, Wilde ve Gerli'dir. Deri, yün ve et ürünlerine dayalı ticaret sayesinde *partido*, 20. yüzyılda hızlı bir ekonomik gelişme göstermiştir.

Avellaneda, 1940'ların ortasında Peronist hareketin merkezi oldu. Kırsal kesimden göç eden *descamisado*'lar (gömleksizler), 1945'te Peron'un sürgünden dönmesini isteyen gösteriler düzenlediler.

Hem kıyı hem de ırmak ticareti için kullanılan Avellaneda limanında, deri, yün ve öteki hayvansal ürünlerin yüklenmesi ağırlık taşır. Buenos Aires *partido*'ları içinde yerleşme yoğunluğu açısından beşinci sırada yer alan Avellaneda'da 1960'tan beri hemen hiç nüfus artışı olmamıştır. Nüfus (1980) *partido*, 330.654.

Avellino, İtalya'nın güneyinde, Avellino ilinin merkezi. Napoli'nin doğusundaki Apennin Dağlarının çevrelediği Sabato Irmağı üzerinde, Campania yönetim bölgesinde yer alır. Avellino adı, bugünkü kentin hemen doğusunda, eski bir Hirpini (İtalya'da yaşamış eski bir halk) karakolu iken sonradan Roma kolonisine dönüşen Abellinum'dan gelir. 8. yüzyılda Lombardların ele geçirdiği ve Kutsal Roma-Germen imparatoru I. Otto'nun yıktığı kent, sırasıyla Balzo, Filangieri ve Caracciolo aileleri arasında el değiştirdi. 1820 ayaklanması, kentin, Napoli kralından anayasal bir statü elde etmek için yöneldiği ilk girişimdi. Kent, 1860'ta İtalya Krallığı'nın parçası oldu. Tarihi boyunca sayısız deprem yüzünden (son kez 1980'de) büyük hasara uğrayan Avellino, genellikle yeni görünümlü bir kenttir. Önemli yapıları arasında, 1868'de yeniden inşa edilen 12. yüzyıl yapısı katedral, il arkeoloji müzesi ve Lombard Kalesi'nin kalıntıları sayılabilir. Karşı-papa II. Anacletus, Sicilya, Apulia, Calabria ve Capua Kralı unvanlarını, Calabria dükü Altavillalı II. Norman Roger'e 1130'da burada bağışlamıştır. Yakındaki Vergine Dağı üzerinde, 1119'da kurulan ve her yıl binlerce kişinin ziyaret ettiği ünlü Benedikten Manastırı ile Montevergine Mabedi bulunur.

Tarımsal bir ticaret merkezi olan Avellino'da gıda ürünleri, şarap, fötr şapka ve yünlü kumaş üretilir. Çevrede kükürt çıkarılır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 56.120.

Avempace *bak.* İbn Bâcce

Avenarius, Richard (Heinrich Ludwig) (d. 9 Kasım 1843, Paris - ö. 18 Ağustos 1896, Zürih), ampiriokritisizm olarak bilinen bilgi felsefesi akımının kurucusu Alman filozofu. Zürich'te ders veren Avenarius'un kuramına göre, felsefenin başlıca görevi salt deneyime dayanan "doğal bir dünya kavramı" geliştirmektir.

Geleneksel metafizik, içsel ve dışsal olmak üzere iki deneyim kategorisi ayırt eder. Bunlardan dışsal deneyim, zihne ham veri sağlayan duyu algılarıyla, içsel deneyim ise, zihindeki kavramlaştırma ya da soyutlama gibi süreçler ile ilgilidir. Avenarius, en önemli yapıtı *Kritik der reinen Erfahrung*'da (1888-1900, 2 cilt; Salt Deneyimin Eleştirisi) içsel ve dışsal deneyim arasında hiçbir fark olmadığını, sadece salt deneyimin var olduğunu ileri sürer.

Avenarius'un ampiriokritisizmi, Avusturyalı fizikçi ve filozof Ernst Mach'ın(*) olguculuğu gibi, David Hume ve George Berkeley'nin deneycilliğine dayanır. Deneycilliğin duyumcu bir türü olan ampiriokritisizme göre bilimin kuramsal kavramları, duyu izlenimlerini ya da gözlemleri zihinde düzenlerken tutumluluk sağlamak amacıyla oluşturulmuş düşünsel yapıntılardır. Ama varlık düzeyinde yalnızca duyu izlenimlerinin önceliğinden söz edilebilir. Dolayısıyla her türlü bilimsellik savının geçerli olabilmesi için, öne sürülen bilginin bütünüyle duyu izlenimlerine indirgenebilmesi gerekir. Avenarius'un görüşlerinin Avusturyalı Friedrich Adler ile Aleksandr Malinovski (takma adı Bogdanov), Vladimir Rudnev (takma adı V. Bazarov) ve Nikolay Valentinov gibi Rus düşünürler aracılığıyla sosyalist akım içinde etkili olması karşısında, Bolşeviklerin önderi Vladimir İ. Lenin(*) ampiriokritisizmi "revizyonizm"in felsefi temeli olarak çürütmeye çalışmıştır.

Aventinus, asıl adı JOHANNES TURMAIR (d. 4 Temmuz 1477, Abensberg, Bavyera - ö. 9 Ocak 1534, Regensburg), "Bavyeralı Herodotos" olarak da anılan hümanist ve tarihçi.

İngolstadt, Viyana, Kraków ve Paris üniversitelerinde öğrenim gördü. 1509-17 arasında, Bavyera dükü IV. Wilhelm'in küçük kardeşlerine özel ders verdi. Bu dönemde

Aventinus, T. Stimmer'in bir oymabaskı çalışmasından ayrıntı
Staatliche Graphische Sammlung, Münih

Latince dilbilgisine ve Bavyera düklerinin tarihine ilişkin birer çalışma yayımladı. *Annales Boiorum* (1517-21; Bavyera Yıllıkları) adlı ünlü yapıtında, antiklerikal görüşlerini ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na bağlılığını açıkça ortaya koydu. Protestanlığı hiçbir zaman tam olarak benimsemedi. Ama Reformculara ve onların öğretilerine duyduğu yakınlık ve manastır sistemine açıkça karşı çıkışı yüzünden 1528'de bir süre hapsedildi.

avera, AVERAH olarak da yazılır (İbranicede "ihlal"), çoğul AVEROT. Yahudilikte, Tanrı'ya ya da insana yönelik bir ahlak kuralının ihlali ya da günah işleme. Geniş anlamda her türlü iyi eylem anlamına gelen *mitzva*'nın (Tanrı buyruğu, sevap) karşıtıdır. *Avera* sayılan eylemlerin ağırdan hafife kadar birçok türü vardır. Yahudilikte, üç büyük *avera*'dan (putperestlik ve masum kanı dökmek ile zina ve ensest) birini bilerek işlemektense ölmeyi yeğlemek öngörülür. Ama insan hayatının korunması söz konusu olduğunda hafif *avera*'lar (örn. Sebt gününü ihlal etme) işlenebilir. Kefaret Günü olan Yom Kippur'da Tanrı'ya yönelik *avera*'lar için af dilenir. Bir başka insana yönelik *avera*'ların bedelini en kısa zamanda bizzat ödemek gerekir.

Averescu, Alexandru (d. 22 Nisan 1859, İsmail, Besarabya, Boğdan, Osmanlı Devleti - ö. 3 Ekim 1938, Bükreş, Romanya), üç kez Romanya başbakanı olan asker ve siyaset adamı. 1907 köylü ayaklanmasının devlet güçlerince bastırılmasına önderlik etmiştir.

Romanya'nın bağımsızlığını kazandığı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldıktan sonra, askeri eğitim görmek üzere İtalya'ya gönderildi. Mart-Nisan 1907'deki köylü ayaklanması sırasında general rütbesiyle savaş bakanlığına yeni atanmış olan Averescu, üç gün içinde 10 bin köylünün can verdiği acımasız bir bastırma harekâtına girişti. II. Balkan Savaşı'nda (1913) Romanya genelkurmay başkanı olarak, Bulgaristan'a yönelik askeri harekâtı yönetti. I. Dünya Savaşı sırasında da Mărăşeşti'de Almanlara karşı başarılı bir direniş gerçekleştirdi (Temmuz 1917).

Ordunun en parlak kişiliği konumuna gelen Averescu, İttifak Devletleri (Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti) ile barış yapmak üzere Mart 1918'de başbakanlığa getirildi. Ama bu devletlerle Bükreş Antlaşması'nın (Mayıs 1918) imzalanmasından önce, görevinden istifa etti. Yeni kurulan Halk Partisi'nin önderi olarak Mart 1920 - Aralık 1921 arasında yeniden başbakanlık yaptı. Bu dönemde, uzun süredir beklenen toprak dağıtımı konusunda oldukça daraltılmış bir uygulamaya yöneldi. Mart 1926 - Haziran 1927 arasında bir kez daha hükümet başkanlığına geldi. İç politikası genellikle tutucu ve otoriter, dış politika çizgisi ise İtalya yanlısı idi.

Averno Gölü, İtalyanca LAGO D'AVERNO, Latince LACUS AVERNUS, İtalya'nın güneyinde krater gölü. Campania yönetim bölgesinin Napoli ilinde, Napoli kentinin batısında, Campi Flegrei volkanik bölgesinde yer alır. Deniz düzeyinden yüksekliği 2 m, derinliği 35 m'dir; hiç doğal çıkışı yoktur. Çevre uzunluğu 3 km'yi aşar. Yunancadaki adı Aornos'un "kuşsuz" anlamında yorumlanması, zehirli kükürt dumanları yayan göl üzerinde kuşların yaşayamayacağı inancına yol açmıştır. Eskiden çevresinde sık ormanlar bulunan Averno, ozan Vergilius tarafından cehennemin (Hades) kapısı olarak betimlenir.

Kartacalı komutan Hannibal, İÖ 214'te buraya bir yolculuk yapmıştı. Romalı devlet adamı Agrippa, İÖ 37'de ormanları yok ederek gölü askeri limana dönüştürdü (bugün bu ormanların yerinde bağlar vardır). Portus Iulius adlı liman, bir kanalla Lago di Lucrino üzerinden denize ve bir tünelle de Cumae'ye bağlanıyordu. Dünyanın ilk önemli kara tüneli olan yapının uzunluğu 800 m'nin üzerindeydi. Kıyının zamanla yükselmesi sonucunda kanal kısa sürede kapandıysa da, bugün Grotta di Cocceio (ya da Grotta della Pace) olarak bilinen tünel, II. Dünya Savaşı'nda yıkılana değin kullanıldı. Kayalara oyulmuş bir geçit olan Grotta (ya da yalancı Grotta) della Sibilla da (İtalyanca *grotta* "yapay mağara") büyük olasılıkla askeri liman çalışmaları sırasında açıldı. Önemli Roma yıkıntıları arasında hamam, tapınak ve villa kalıntıları sayılabilir.

Averrhoës *bak.* İbn Rüşd

Aversa, İtalya'nın güneyinde kent ve piskoposluk bölgesi. Napoli'nin kuzeyindeki Campania yönetim bölgesinde, verimli Campania Ovası üzerindeki Caserta ilindedir. İtalya'daki ilk Norman kontluğunun merkezi olarak 1030'da kuruldu. Dilbilgisi okullarıyla ünlü bir kültür merkezi ve Papalığa bağlı bir diyakozluk olarak, 1860'ta İtalya Krallığı'na bağlandı. Önemli yapıları arasında, her ikisi de 18. yüzyılda yenilenen Norman kalesi ile 11. yüzyıl yapısı katedral sayılabilir. Besteci Domenico Cimarosa 1749'da Aversa'da doğmuştur.

Önemli bir demiryolu kavşağı olan Aversa'daki başlıca ekonomik etkinlikler kunduracılık, tarım ve bağcılıktır. Ayrıca *asprino* şarabı, *mozzarella* peyniri ve süt ürünleri pazarlanır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 50.525.

Avery, Milton (Clark) (d. 7 Mart 1893, Altmar, New York - ö. 3 Ocak 1965, New York kenti, ABD), Amerikalı ressam. İnsan figürünü dış çizgilerle belirlenmiş yüzeysel canlı renk lekeleri halinde betimlemiş, özellikle yaşamının son yıllarında önem kazanmıştır. Ailesi 1905'te Connecticut'ın Hartford kentine göç eden Avery, 1913'te burada kısa bir süre Sanat Öğrencileri Birliği'nde eğitim gördüyse de, büyük ölçüde kendi kendini yetiştirdi. İlk kişisel sergisini 1928'de New York kentinde gerçekleştirdi.

Avery, özellikle deniz kıyılarını konu alan birçok manzara resmi yaptı. Kızı March da resimlerinde sık sık ele aldığı bir konuydu. Bu temaları ele alışı, renk kullanımı, ayrıntıları ortadan kaldırması, figür ve manzaraları iç içe derinliksiz, yüzeysel biçimler olarak betimlemesi açısından, Fransız ressamı Henri Matisse'in üslubunu çağrıştırmaktadır.

Milton Avery, Arnold Newman'ın fotoğrafı, 1961
Arnold Newman

Avery, Oswald (Theodore) (d. 21 Ekim 1877, Halifax, Nova Scotia, Kanada - ö. 20 Şubat 1955, Nashville, Tennessee, ABD), pnömokok türü bakteriler üzerindeki araştırmalarıyla bağışıklık kimyasının kuruculanından ve moleküler genetik biliminin doğuşuna ortam hazırlayanlardan biri olan ABD'li bakteriyolog.

1913'te New York'taki Rockefeller Enstitüsü Hastanesi'nde çalışmaya başlayan Avery, burada, akciğer loplarıyla sınırlı kalan zatürree enfeksiyonları üzerinde yapılmakta olan bir araştırmaya katıldı. Araştırma sonucunda, zatürreeye neden olan bakterilerin, yalnızca o türe özgü kimyasal bir madde salgılayarak çevrelerinde kapsül biçiminde bir kılıf oluşturdukları saptandı; bir süre sonra da bu özel maddenin polisakkarit yapısında olduğu anlaşıldı. Avery, bu polisakkarit kapsülün, bakterinin hastalık yapma gücüne ve bağışıklık açısından özgünlüğüne bağlı olarak değiştiğini gösterdi. Hücrelerin biyokimyasal bileşenlerinin incelenmesiyle hastalık yapma gücünün ve bağışıklığın anlaşılabileceğini gösteren bu araştırma, bağışıklık kimyasının temellerinin atılmasında da önemli bir adımdı.

Avery sonraki yıllarda, kapsüllü bakterilerden alınarak kapsülsüz bakteri hücresine aşılanan çok az miktardaki maddenin, kapsülsüz bakterilerin çevresinde de bir kapsül oluşmasına yol açtığı dönüşüm olgusu üzerinde çalıştı. Bu dönüşüm kalıtsaldı, başka bir deyişle kapsülle kuşatılmış hücrenin bu özelliği sonraki kuşaklara da aktarılıyordu. 1944'te Avery ve arkadaşları, dönüşümü sağlayan maddenin, hücrenin temel genetik malzemesi olarak tanımladıkları dezoksiribonükleik asit (DNA) olduğunu bildirdiler. O zamana değin pek çok bilim adamı, kalıtımdan proteinlerin sorumlu olduğunu düşünüyordu. Böylece Avery'in buluşu genetik kodun aydınlatılması yönündeki çalışmalara öncülük etti.

Avery, Samuel Putnam (d. 17 Mart 1822, New York kenti - ö. 11 Ağustos 1904, New York kenti), kütüphane, müze gibi çeşitli sanat kurumlarının oluşturulmasındaki destek ve katkılarıyla tanınmış baskı sanatçısı ve sanat uzmanı.

Önceleri bakır oymabaskıyla uğraştı, banknot basımında çalıştı. Daha sonra ağaç oymabaskıyla ilgilendi, birçok kitap resimledi. 1865'te sanat yapıtları alım satımına başladı ve iki yıl sonra 2. Paris Dünya Sergisine ABD temsilcisi olarak katıldı. Ünlü bir mimar olan oğlunun anısına Columbia Üniversitesi'ndeki Avery Mimarlık Kütüphanesi'ni, kızlarından birinin anısına da gene Columbia'daki Teachers' College Kütüphanesi'ni kurdu. New York'taki Metropoliten Sanat Müzesi'nin de kurucularından biriydi.

Avery, New York Halk Kütüphanesi'ne de bir baskı koleksiyonu armağan etmiştir. Columbia'da yapılan, hem Avery'nin, hem de oğlunun anısını canlı tutan Avery Hall'da mimarlık ve dekoratif sanatlarla ilgili değerli bir koleksiyon bulunmaktadır. Avery'nin, kızı Madeleine Fidell Beaufort tarafından derlenen günlükleri 1979'da yayımlanmıştır.

Avesta, İsveç'in orta kesiminde sanayi kenti. Kopparberg ilinin (*län*) güneydoğu ucunda yer alır. Dal Irmağı (Dalälven) üzerindeki Stor ve Lill çağlayanlarının yakınında, Bergslagen cevher bölgesi sınırları içindedir. İlk olarak 1641'de verilen bir beratla tüzel kimlik kazanan Avesta, 1686'da bu ayrıcalığını yitirdi. Ancak 1919'da yeniden berat alabildi. Bakır ergitme tesisi 1636'da çalışmaya başladı; 1644'te kentte bir darphane kuruldu ve 1831'e değin İsveç'in tüm bakır paraları burada basıldı. İlk demir işletmeleri ise 1823'te açıldı. Bakırın yerini alan demir-çelik üretimi, hızla başlıca sanayi konumunu kazandı. Avesta'daki çelik işletmelerinde, günümüzde dünya çapında ün salmış paslanmaz çelik üretilmektedir. Nüfus (1983 tah.) belediye, 25.750.

Avesta, ZEND-AVESTA olarak da bilinir, Zerdüşt dininin kozmogonisini, ayin yöntemlerini, yasalarını ve Zerdüşt'ün öğretilerini içeren kutsal kitap. Günümüze ulaşan Avesta, Zerdüşt'ün çok eski bir geleneği yeniden biçimlendirdiği çok daha geniş bir metinler toplamından artakalan parçalardır. Özgün metni oluşturan hacimli elyazmalarının, Büyük İskender'in İran'ı fethi sırasında yok edildiği söylenir. Bugünkü Avesta, özgün metinden kalan parçaların Sasani kralları (İS 3-7. yy arası) tarafından derlenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Beş bölümden oluşan Avesta'nın dinsel ağırlığını, *Gatha*'lar (Zerdüşt'ün sözleri olduğu sanılan şarkı ya da ilahiler) oluşturur. Bunlar, *Yasna* adı verilen ve kutsal bitki *haoma*'dan hazırlanan içkinin içildiği ayini düzenleyen başlıca ibadet bölümünün ortasında yer alır. Bazı ruhanî önderlere sadakat yeminlerinin yer aldığı *Visp-rat*'da, ibadetle ilgili metinlere daha az yer verilir. *Vendidad* ya da *Videvdat*, Zerdüşt dininin hem ibadete, hem de ibadet dışı yaşama ilişkin kurallarının temel kaynağıdır. Burada ayrıca yaratılış ve ilk insan Yima ile ilgili öyküler de yer alır. Çeşitli *yazata*'lar (melekler) ile eski kahramanları konu alan ve zengin efsane öğeleri taşıyan *Yaşt*'lar 21 ilahiden oluşur. *Hurde Avesta* ya da Küçük Avesta ise, belli durumlarda okunacak duaları, ilahileri ve kısa metinleri bir araya getirir. *Zend-Avesta*, "Avesta'nın yorumlanması" anlamına gelir. Bu ad, başlangıçta, Avesta'nın yaygın olarak kullanılan Pehlevi dilindeki çevirisini ifade ederken, bugün daha çok Batı dillerine yapılan çevirilerin başlığı olarak kullanılmaktadır.

Avesta dili, Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta'da(*) kullanılan, İran'ın doğusuna özgü dil. Yanlış bir adlandırmayla Zend dili olarak da bilinir.

Avesta dili iki döneme ayrılır. Avesta'nın *Gatha* adlı bölümlerinde kullanılan dil, Avesta dilinin İÖ y. 600'e uzanan daha eski bir dönemini yansıtır ve Hindistan'da oluşan Vedalarda(*) kullanılan Sanskrit diliyle benzer özellikler taşır. Avesta'nın daha büyük bir bölümüyse, Avesta dilinin daha yeni bir biçimiyle yazılmıştır. Bu bölümlerdeki dil, dilbilgisi açısından giderek basitleşmiş ve çeşitlenmiştir. Avesta'nın yazıya geçirildiği dönemde (İS 4-6. yy), Avesta dili yalnızca din adamlarının bildiği ölü bir dildi. Büyük bir olasılıkla İÖ y. 400'de günlük konuşma dili olmaktan çıkmış, ama kutsal sözler kuşaktan kuşağa aktarılmıştı. Avesta yazısı, Arami alfabesinden türeyen Pehlevi alfabesinin(*) aldığı son biçimin gelişmesiyle oluşmuştur.

Aveyron, Fransa'nın güneyinde, Midi-Pyrénées planlama bölgesinde (*région de programme*) il (*département*). Massif Central'in güneybatı kesimini bütünüyle içine alan Aveyron, eski Guyenne bölgesinin yerine kurulmuştur. Yüzölçümü 8.736 km²'dir. Kristalleşmiş kayaçlardan ve kireçtaşından oluşmuş bir plato dizisinden oluşan bölge, Cévennes'dan batıya doğru uzanarak Causses'u geçtikten sonra Akitanya Ovasına kavuşur. Kuzeydoğu sınırında volkanik Aubrac Tepeleri yer alır. Derinliği

Causse Méjean'da kireçtaşı vadileri, Aveyron, Fransa
Editions "La Cigogne"-Hachette

genellikle 450 m'yi bulan sarp boğazlardan akan Lot, Aveyron ve Tarn ırmakları, 750, 1.200 m genişlikteki platoları yararak geçer. Boğaz kenarlarındaki yumuşak kayaçlar ılık ve korunmalı göçükler biçiminde oyularak, alçak vadilerde olduğu gibi, meyve bahçeleri ve bağlar için elverişli bir alan oluşturur. Otlaklarla örtülü platolarda iklim daha nemli ve serttir. Eskiden ekim yapılan batıdaki alçak platolar, o tarihlerde kestane ve çavdar yetiştirildiği için *chataigneraie* (kestane bahçesi) ve *ségala* (çavdar tarlası) olarak adlandırılır. Buralardaki küçük tarlalarda bugün hayvancılık yapılır, hayvan yemi ve patates yetiştirilir. Causses'un kuru ve verimsiz topraklarında bir miktar buğday yetiştirilmekle birlikte koyunculuk ağırlıktadır. Kireçtaşı kovuklarda dinlendirilen koyun sütünden rokfor peyniri yapılır. Millau, eldiven yapımıyla ünlüdür. Aubin ve Décazeville yakınlarında küçük bir kömür işletmesi, ayrıca demir, çinko, cam ve kimya sanayileri vardır. Truyère Vadisinde bir hidroelektrik enerji santralı bulunur. Tarn Irmağının geçtiği vadiler çok sayıda turist çeker.

Romalılar döneminde de yerleşim bölgesi olan Aveyron'da pek çok dolmen bulunur. Sürekli otlatma ve ormanların yok edilmesi sonucunda yörenin büyük bölümü kuraklaşmıştır. Nüfustaki azalma, 1900'den bu yana Fransa'nın öteki kırsal bölgelerini geride bırakmıştır.

Aveyron ili, 11. yüzyılda Toulouse'a bağlanan eski Rouergue kontluğu ile kabaca örtüşür. Guyenne ile de tarihsel bağı vardır. Albi heretiklerine karşı düzenlenen haçlı seferinin yol açtığı yıkımdan sonra yeni yerleşmeler kurulmuştur. Villefranche ve Sauveterre, bu dönemde kurulan kentler (*bastide*) arasındadır. Kuzeyde, her ikisi de Conques adını taşıyan bir manastır ile Romanesk üslubundaki bir kilise, Fransa'nın mimari hazineleri arasında sayılır. Espalion, Najac ve Sylvanès'te de tarihsel değeri olan kale ve kiliseler bulunur.

Aveyron Irmağı üzerindeki il merkezi Rodez, Causses'un Tarn Vadisinin ağzındaki en büyük kentü Millau ve Villefranche-de-Rouergue, üç ilçeye (*arrondissement*) adlarını verir. Bölge temyiz mahkemesi Montpellier'de, öğrenim merkezi de Toulouse'dadır. Nüfus (1990) 270.321.

Avezzano, İtalya'nın orta kesiminde kent. Abruzzi yönetim bölgesindeki L'Aquila ilinde, L'Aquila kentinin güneyinde yer alır. Tarıma elverişli hale getirilmiş Fucino Havzasında(*) kurulmuş bulunan Avezzano, 1915 depreminin merkezinde olduğu için yıkılmış, sonra yeniden kurulmuştur. II. Dünya Savaşı'nda da ağır hasara uğramıştır. Orsini ailesine ait şatonun (15. yy) yalnızca kalıntıları ayaktadır. Bir tarım merkezi olan kentte bugün kereste ve gıda üretimi yapılır. Nüfus (1981 geç.) belediye, 33.509.

Avfî, tam adı NUREDDİN MUHAMMED BİN MUHAMMED EL-AVFÎ (d. 1171? - ö. 1233?, Delhi), İranlı tezkire yazarı. Buharalı bir ulema ailesindendi. Gençlik yıllarını Buhara'da geçirdi. 1201'de Semerkand'a giderek Batı Karahanlı veliahtı Kılıç Arslan Hakan Osman bin İbrahim'in münşiliğine atandı. 1204'te bu görevini bırakıp Horasan, Sistan ve Harezm'i dolaştı. Moğol tehlikesi karşısında Sind'e geçerek yörede egemenlik kurmuş olan Nasireddin Kabaca'nın yanında bulundu. 1228'de Delhi sultanı Şemseddin İltutmuş'un korması altına girdi. Yaşamını bundan sonra Delhi'de geçirdi.

Avfî'nin en tanınmış yapıtı muhazarat(*) türündeki *Cevamiü'l-Hikâyat ve Levamiü'r-Rivayat*'tır. Kitap dört ana bölümden oluşur. Birinci bölümde peygamberlere, evliyaya, hükümdarlara, vezirlere, münşilere, çeşitli mesleklere ilişkin bilgiler yer alır; ikinci bölümde iyi huylardan, üçüncüsünde kötü huylardan, dördüncü bölümde de karada ve denizde yaşayan garip hayvanlardan ve tılsımlardan söz edilir. Büyük ün kazanan bu yapıt Kazvini, Hinduşah Nahcivanı gibi yazarlara kaynaklık etmiştir. 15. yüzyıldan başlayarak birçok kez Türkçeye de çevrilmiştir.

Avfî'nin *Lubâbü'l-Elbâb* (ös 1906) adıyla bilinen ikinci önemli yapıtı İslam sonrası İran şairlerini anlatan ilk tezkiredir. Yapıt, Saffariler, Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde yaşayan şair ve bilginleri anlatan tek kaynak olması açısından özellikle önemlidir.

avicca (Pali dilinde), Sanskrit dilinde AVİDYA. Budacı bağımlı doğuş ya da nedensellik zincirinde, ruhgöçünü engelleyen bilgisizlik. *Ayrıca bak.* pratitya-samutpada.

Avicenna *bak.* İbn Sina

Avidius Cassius, Gaius (d. Suriye - ö. Temmuz 175), 175'te zor kullanarak elde ettiği tahtta üç ay hüküm süren Roma imparatoru.

İmparator Hadrianus'un (hd 117-138) hizmetindeki yüksek bir görevlinin oğluydu. Roma'nın 161-165'te Partlara karşı yürüttüğü savaşta askeri harekâtın başında bulundu. Mezopotamya içlerine doğru ilerleyerek, günümüzde Irak'ın orta kesiminde yer alan Part başkenti Ktesiphon (Medain) ile Seleukeia'yı yağmaladı. Hemen ardından, Doğu eyaletlerindeki Roma kuvvetlerinin komutanlığına getirildi. 172'de, Mısır'daki bir köylü ayaklanmasını bastırdı. Nisan 175'te birdenbire imparatorluğunu ilan etti. Bu davranışında, o sırada Tuna kıyılarında seferde bulunan İmparator Marcus Aurelius'un (161-180) öldüğü yolunda çıkan yanlış bir söylenti etkili oldu. Bunun üzerine Marcus, Doğu'ya doğru yola çıktı. Ama iki rakip karşı karşıya gelemeden, Avidius kendi askerlerinden biri tarafından öldürüldü.

avidya *bak.* avicca

Avignon, Fransa'nın güneydoğusunda, Provence-Alpes-Côte-d'Azur planlama bölgesine (*région de programme*) bağlı Vaucluse ilinin (*département*) merkezi. Rhône Irmağının batı yakasındaki dar vadinin geniş bir delta ovasına açıldığı noktada, Nîmes kentinin kuzeybatısında yer alır. Galyalı Cavares kabilesinin üssü iken, Avennio adıyla bir Roma kenti oldu. 1309'da papalığın merkezi olana değin çok önem taşımamakla birlikte, kenti ele geçirmek için pek çok savaş yapıldı.

Avignon, 14. yüzyıl başında Fransız toprakları dışında, papaya bağlı vasalların elindeydi. Avignon'a yerleşen yedi papadan dördüncüsü olan VI. Clemens, 1348'de kenti Provence kraliçesi Giovanna'dan satın aldı ve Avignon, Fransız Devrimi'ne değin papalığın mülkü olarak kaldı. Avignon papalığı(*) 1309'dan 1377'ye değin sürdü.

Özellikle papalık sarayındaki İtalyanlar, Avignon'a nefretle bakıyordu. Petrarca'ya göre Avignon, soğuk kış karayellerinin amansızca estiği, "evrendeki bütün pislikleri toplandığı lağım çukuru" idi. Heretikleri ve canileri barındıran, meyhaneleri ve fuhuş yuvalarıyla sefahatın öbür adı olan bu topraklar, belalılar için güvenilir bir sığınak durumundaydı. Veba salgınları sık sık kenti kırıp geçirirdi. Paralı bir iş bulamadıkları

Papalık Sarayı, Avignon, Fransa
French Government Tourist Office Lucien Vigouroux

zaman çapulculukla geçinen özel askeri birlikler (*routier*), ara sıra kenti basar ve ancak papanın hayır duasıyla birlikte yüklü bir para aldıktan sonra çekilirlerdi.

Fransız Ulusal Meclisi 1791'de kenti kanlı biçimde ele geçirene değin papalık görevlileri Avignon'u yönetti. Papalık Sarayı'nın iç bölümü de bu sırada yıkıldı. Kentten 58 m yükseklikteki kayalıklara oturtulmuş, sekiz kuleli, heybetli bir kale biçimindeki saray, 1822-1906 arasında kışla olarak kullanıldı.

Günümüzde ayakta kalmış en büyük şatokalelerden (*châteaux-forts*) biri olan saray, gerçekte iki ayrı yapıdan oluşur: Sade görünüşlü Eski Saray (1334-42) ve zengin mimarisi ve süslemeleri ile Yeni Saray (1342-52). Ayrıca sayısız küçük şapeli ve 14. yüzyıl freskleriyle süslenmiş üç büyük şapeli vardır. Sarayın yanında, iki papanın gömülü olduğu Notre-Dame-des-Doms adlı 12. yüzyıl yapısı romanesk katedral yükselir. Kayalıkların eteğindeki kentte, 16. ve 17. yüzyıllardan kalma evler ile, 14-17. yüzyıllar arasında yapılmış altı kilise vardır. Bunlardan ikisi, kukuleta takıp sokaklarda yalınayak yürüyerek, kendilerini kırbaçlatan kara tövbekârlar (*pénitents noirs*) tarikatına ait şapellerdir. Bu 14. yüzyıl tarikatının üyeleri arasında bazı Fransa kralları bile vardır. Papaların yaptırdığı ve mazgallı siperleri (çıkma taretler), kuleleri ve kapılarıyla uzunluğu 5 km'yi bulan surlar, kenti bugün de kuşatır. Günümüzde bu surların çevresinde bulvarlar vardır.

"Sur le pont d'Avignon" (Avignon Köprüsünün Üstünde) şarkısında adı geçen ünlü Saint-Bénézet Köprüsü'nün dört kemeri, bugün de kentin dışından görünür. Romanesk tarzdaki St. Nicholas şapeli, gene köprünün ikinci ayağı üzerindedir. 1177-88'de Saint-Bénézet ve müridleri bu köprüyü yapana değin, Rhône Irmağının şiddetli akıntıları köprü yapımına olanak vermemişti. Pek çok kez hasar gören köprü, 1680'de kullanılamaz hale geldi. Gerçekten de halk, şarkıda söylendiği gibi burada, ama köprünün üstünde değil, altındaki İle de la Barthelasse'da dans ederdi. Rhône üzerinde bugün bir asmaköprü kurulmuştur.

Canlı bir yerel piyasası olan Avignon'da şarap, un, yağ, deri, sabun ve kumaş gibi çeşitli ürünler elde edilir. İlk kez 1756'da yetiştirilen ve ekimi günümüzde de süren kökboya bitkisi, uzun yıllar yörenin önemli bir gelir kaynağı olmuştur.

John Stuart Mill'in *On Liberty* (1859; *Hürriyet*, 1926) adlı denemesini yazdığı ev, gömülü olduğu Saint-Veran Mezarlığı ya-

kınlarındadır. Yazın yapılan sanat şölenlerinde, papalık sarayının kapıları önünde açık hava oyunları sergilenir, Avignon tarihinin anlatıldığı ses ve ışık gösterileri düzenlenir. Nüfus (1982) 75.178.

Avignon okulu, 14. yüzyılın ikinci yarısıyla 15. yüzyılın ikinci yarısı arasında Fransa'nın güneydoğusundaki Avignon kenti ve çevresinde ortaya çıkan geç gotik resim okulu. O dönemde tümüyle Flaman özellikleri gösteren Kuzey Fransa sanatından farklı olarak hem İtalyan, hem Flaman etkisi altında kalan Avignon ve yakınındaki Aix-en-Provence ile Provence bölgesindeki öteki merkezler, Fransız gotik resmindeki en önemli gelişmelerden bazılarına sahne olmuştur.

Avignon okulunun ilk ürünleri, papalık merkezinin Roma dışında bulunduğu Avignon papalığı döneminde (1309-77) verildi. Papalığın sanatı büyük ölçüde desteklemesi, başta İtalyanlar olmak üzere birçok sanatçıyı Avignon'a çekti. Bunların en ünlüsü, 1335-40 arasında Avignon'da çalışmış olan Sienalı usta Simone Martini'ydi. Onun ve 1342-53 arasında Avignon'da bulunan Matteo di Giovanetti de Viterbo'nun yönetiminde, Avignon'daki papalık sarayı ile kent çevresindeki bazı sivil yapılar fresklerle bezendi. Böylece İtalyan, özellikle de Siena resim geleneği Provence'a yerleşmiş oldu. El yazması kitap bezemelerinden ve vitraylardaki minyatür sanatından esinlenen o dönem Fransız resmine özgü, oldukça çizgisel ve ölçülü zarifliğe tümüyle yabancı olan bu gelenek, ana çizgilerle ayrıntılarda dekoratif bir inceliğe, başarıyla biçimlendirilmiş çok sayıda zarif figürün zorlanmadan ve uyumlu bir biçimde işlenmesine ve en önemlisi figürlerin yorumunda klasikçilikten kaynaklanan bir anıtsallığa dayanıyordu. Avignon'da kurulan güçlü İtalyan geleneği aslında, İtalyan anıtsal klasikçiliğinin (15. yüzyıldaki anıtsal Flaman resminin öncüsü olarak), 1400'den önce kuzeye aktarılmasını sağlayan önemli araçlardan biri oldu.

"Avignon Pietàsı" Avignon okuluna ait bir yağlıboya, 15. yy. Louvre Müzesi, Paris
©Di Studio Barcelona

Avignon ve Aix, papaların 1377'de buradan ayrılmalarından sonra da önemli birer sanat merkezi olmaya devam etti. Kuzey Fransa'da daha önce yerleşmiş olan Flaman etkileri, 15. yüzyıl başlarında Avignon'a ulaşmaya başladı. Ayrıntılara büyük önem veren, canlı, ritmik çizgilere, duyarlı renklere dayanan kusursuz Flaman gerçekçiliği, bu resme özgü gerginliği ve köşeliliği yumuşatma eğilimindeki İtalyan geleneğiyle birleşti. Avignon'da yaşamış birçok ressamın yapıtlarında her iki etki de çeşitli ölçülerde görülür. Bu iki geleneğin gücüne karşın bu sanatçılar, Fransız sanatına özgü bağımsız bir yaklaşımı da korumuşlardır. Bu yaklaşım, Siena resmindeki aşırı kalabalık kompozisyon anlayışının tersine, ferah bir anıtsallık, özgün ikonografik tipler ve ayrıntıların işlenmesinde oldukça güçlü bir doğa sevgisini açığa vuran bir tazelik ve incelikle ifade ediliyordu. Avignon okulunun 15. yüzyıldaki en ünlü sanatçıları Enguerrand Charonton, Simon de Chalons ve Nicolas Froment, başyapıtı ise, ressamı bilinmeyen "Avignon Pietàsı"dır (Louvre Müzesi, Paris). Bazı uzmanlarca Charonton'a ait olduğu ileri sürülen tablo, 1457'den önce Villeneuve-lès-Avignon'da yapılmıştır. Bu özgün yapıt, anıtsallık ile etkileyici gerçekliğin yoğun bir tinsel bileşimidir.

Okulun baştaki canlılığının yerini 15. yüzyılın ikinci yarısında, gittikçe gelişen bir ustalık almıştır. Avignon sanatını belirlemiş olan güçler ise 15. yüzyıl sonunda ve 16. yüzyılda Fransız resminin ana gelişme çizgisini etkilemiştir.

Avignon papalığı, papaların, daha çok siyasal nedenlerle Roma yerine Avignon'da oturduğu döneme (1309-77) verilen ad. Roma'daki hızıp çatışmalarından bunalan ve Fransa'ya yerleşmesi için IV. Philippe'ten gelen baskılara karşı koyamayan Papa V. Clemens, papalık merkezini o sırada papalık vasallarına ait olan Avignon'a taşıdı. Avignon, 1348'de doğrudan papalık topraklarına katıldı. Bu dönemde seçilen yedi papa ve 134 kardinalden 111'i Fransız olduğu için ağırlıklı olarak Fransız güdümünde görünen Avignon papalığı, gerçekte o dönemde yaşayanların sandığı ya da sonraki eleştirmenlerin öne sürdüğü ölçüde Fransız baskısına açık değildi. Kardinaller Kutsal Kurulu, bu dönemde kilise yönetiminde daha etkili olmaya başladı. Yönetsel makamlar ile öteki temsil görevlerinde çok geniş bir yeniden düzenlemeye ve merkezileştirmeye gidildi; ruhban zümresine yönelik reform önlemleri başlatıldı; Çin'e kadar uzanan yaygın misyonerlik etkinliklerini özendirici çalışmalar yapıldı, üniversite öğrenimi desteklendi. Papalar, krallar arasındaki çekişmelere son vermek ve barış sağlamak amacıyla birçok girişimde bulundular. Ama özellikle İngiltere ve Almanya'da belirginleşen Avignon düşmanlığı, papalığın saygınlığını sarstı.

Papa XI. Gregorius'un, Fransa hükümdarının boğucu konukseverliğinden kurtulmayı başararak Roma'ya dönmesinden sonra, Kutsal Kurul kardinalleri, boş kalan Avignon makamına oturmak üzere ikinci bir papa seçtiler. Bu olay, Büyük Bölünme'nin (*schisma*) başlangıcı oldu. Daha sonra da bir dizi karşı-papa seçildi. Ayrılık ancak 1417'de giderilebildi. Kardinallerin gücünün giderek artması Büyük Bölünme'ye, bunun sonucunda da konsillerin papalardan üstün olduğu anlayışının ortaya çıkmasına yol açtı.

Ávila, İspanya'nın orta kesiminde, Castilla-León özerk bölgesinde il. Eski Kastilya'nın kurulu olduğu yaylada yer alır. Yüzölçümü 8.048 km²'dir. Doğuda Guadarrama Dağları ile Madrid ilinden, güneyde Gredos Dağları ile Toledo ilinden ayrılır. Kuzeydeki düzlüklerde tarım yapılır, ama ortadaki dağlardan gelen kar sularının yığdığı birikintilerle kaplı toprak verimsizdir. Dağlar, yayladan güneye doğru, Gredos Dağlarına kadar basamaklar halinde yükselir; Alberche, Adaja ve Tiétar gibi boyuna vadilerle birbirlerinden ayrılır. Sanayinin çok gelişmediği Ávila ilinde tarım ağırlık taşır. Başlıca uğraş hayvancılık, özellikle merinos yetiştiriciliğidir. Çoğunlukla çam ağaçlarının oluşturduğu ormanlar, bazı yerlerde ekonomik önemini hâlâ korur. Sulama yapılan ve yapılmayan topraklarda dönüm başına buğday verimi giderek artmaktadır. Ayrıca çavdar, arpa, yulaf, mısır ve tütün de yetiştirilir. Modern yöntemlerin yaygınlaşması sonucunda tüketimi aşacak ölçüde üretilen tahıl, İspanya'nın öbür bölgelerine satılır. Tarımsal ürünler, genellikle il merkezi Ávila'da işlenir ve başlıca pazar olan Arévalo'da pazarlanır. Bağcılık, oldukça ünlü şaraplar üreten Tiétar ve Alberche gibi vadilerle sınırlıdır. Yüksek verim sağlayan birkaç kuytu yörede (Arenas de San Pedro, Cebreros) zeytincilik yapılır. Dağlar, eskiden av hayvanları bakımından oldukça zengindi. Gredos Dağlarındaki yabanı keçi soyunun tükenmeye yüz tutması üzerine, 1905'te bu hayvanlar için bir koruma alanı kurulmuştur. Nüfus (1986 tah.) 185.026.

Ávila, tam adı AVILA DE LOS CABALLEROS. İspanya'nın orta kesiminde, Castilla-León özerk bölgesinde, Ávila ilinin merkezi. Deniz düzeyinden 1.132 m yükseklikte, Adaja Irmağı üzerinde yer alır. Madrid'in 87 km batısındadır. Güneyden, heybetli Gredos Dağları, doğudan da Guadarrama Dağları ile çevrilidir. Bölgede Romalılardan önce kurulan, daha sonra da Roma eyaleti Lusitania'nın parçası olan yerleşme, Magrplilerin eline geçmeden önce (y. 714) Abula ya da Avela olarak anılıyordu. 1088'de VI. Alfonso tarafından yeniden Hıristiyan topraklarına katıldı. 2.500 m uzunluğundaki poligonal surları, eski Ávila'nın tümünü içine alacak biçimde 12. yüzyılda inşa edildi. Kentin yeni bölümü surların dışındadır.

İspanya'daki "en güzel ortaçağ kalıntısı" olarak kabul edilen Ávila, önemli bir turizm merkezidir. Kentin tarihsel önem taşıyan yapıları arasında, kuyumcu Juan de Arfe y Villafén'in (16. yy) yapıtlarının korunduğu gotik katedral (yapımına y. 1091'de başlandı, 13-15. yy arasında bitirildi); İspanya'nın ilk engizisyon başkanı Tomás de Torquemada ile I. Isabel ve II. Fernando'nun tek oğulları Don Juan'ın mezarlarının bulunduğu Convento de Santo Tomás (1482-93); romanesk üsluptaki San Vicente Bazilikası; Azize Teresa'nın evinin bulunduğu yerdeki Encarnación Manastırı sayılabilir.

Kentin başlıca ticari ürünleri, işlenmiş deri, un, alkollü içki, meşrubat ve et yan ürünleridir. Nüfus (1982 tah.) 37.340.

Ávila Camacho, Manuel (d. 24 Nisan 1897, Teziutlán - ö. 13 Ekim 1955, México, Meksika), 1940-46 arasında Meksika devlet başkanı. Kamuoyuna karşı her zaman duyarlı ve ılımlı kişiliği ile, Meksika Devrimi'nin getirdiği toplumsal reformları pekiştirmiş, ABD ile ilk kez bir dostluk dönemi başlatmıştır.

1914'te Venustiano Carranza'nın ordusuna katılarak hızla yükseldi. Usta bir örgütçü ve yönetici olduğunu kanıtladı. Başkan Abelardo Rodríguez döneminde savaş ve donanma bakanlığına getirildi. Başkan Lázaro Cárdenas döneminde, 1937'de savunma bakanı oldu. 1939'da bu görevden ayrılarak, iktidardaki Meksika Devrimi Partisi'nin (PRM) başkan adayı oldu. 1940'ta, hükümetin güdümünde yapılan devlet başkanlığı seçimini kazandı.

İstikrarlı gelişmeye yönelik ılımlı bir iç politika izledi. Dine bağlılığını açıkça ilan ederek Katolik Kilisesi'ni yatıştırdı. Eğitim kuruluşlarını yaygınlaştırdı, hastaneler kurdu, sosyal güvenlik yasalarına destek oldu, sınırlı bir toprak reformunu onayladı. Ama başkanlık döneminin ağırlıklı özelliği, ülkede öteden beri nefret uyandıran kuzey komşusu ABD ile yeni bir ilişkinin kurulması oldu. Kamulaştırılan Amerikan petrol alanları konusunda uzun süredir çözülemeyen anlaşmazlık giderildi. II. Dünya Savaşı sırasında Müttefikler'in savaş nedeniyle gerek duyduğu tarımsal işgücü ve hammaddeyi Meksika sağladı; 1942'de Mihver Devletlerine karşı savvaş açtı ve pilotlarını savaşa katılmak üzere Büyük Okyanusa gönderdi.

Ávila Camacho'nun başkanlık dönemi, Meksika Devrimi'ni (1910-17) izleyen uzun kargaşa yıllarının ardından sağa doğru bir yöneliş, reform atılımının istikrar kazanması ve toplumsal gelişme yönündeki adımların kurumsallaşması biçiminde tanımlanabilir. 1946'da devlet başkanlığından ayrılan Ávila Camacho, ölümüne değin siyasal etkinliğini sürdürdü.

Avilés, İspanya'nın kuzeybatı kesiminde, Asturias özerk bölgesine bağlı Oviedo ilinde kent. Biskay Körfezine açılan Avilés Koyu kıyısında yer alır. Salinas'taki plajlarıyla bir tatil beldesidir. Kentte bir demir-çelik fabrikası vardır. Ayrıca balıkçılık yapılır. Asturias madenlerinden çıkarılan kömür ihraç edilir. Kent, ortaçağ mimarisi bakımından zengindir; bu çağ yapıtlarının önde gelen örnekleri gotik üsluptaki San Nicolás ve San Francisco kiliseleridir. San Tomás Kilisesi'nde, ABD'nin Florida eyaletindeki St. Augustine'in kurucusu Pedro Menéndez de Avilés'in mezarı bulunur. Kastilya kralı VII. Alfonso'nun, kenti feodal bağlarından kurtaran Fuero de Avilés (1155) adlı buyruğu, ortaçağ İspanyol hukukunun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Nüfus (1981) 86.584.

Avison, Charles (16 Şubat 1709, Newcastle upon Tyne - ö. 9 Mayıs 1770, Newcastle upon Tyne, Northumberland, İngiltere), besteci, orgcu ve müzik estetiği yazarı.

Avison'un yaşamı konusunda, St. John ve St. Nicholas kiliselerinde orgcu olarak görev aldığı 1736'ya değin çok az şey bilinir. O tarihte Avison, klavsen, keman ve flüt dersleri de veriyordu. Ayrıca İngiltere'de yeni düzenlenmekte olan kombine biletli konserlerin yöneticisiydi. "Essay on Musical Expression" (1752; Müziksel Anlatım Üzerine Deneme) adlı yazısının yayımlanmasından bir yıl sonra, Oxford'da müzik profesörü olan William Hayes bu çalışma üzerine

Avison, kimliği bilinmeyen bir sanatçının portre çalışmasından ayrıntı; St. Nicholas Katedral Kilisesi, Newcastle upon Tyne, İngiltere
Cathedral Church of St. Nicholas, Newcastle upon Tyne, Ingiltere

imzasız bir kitapçık yayımladı. Avison bu kitaba, "Deneme"nin genişletilmiş bir basımıyla yanıt verdi.

York, Dublin, Edinburgh ve Londra'dan gelen iş önerilerini reddederek tüm yaşamı boyunca Newcastle'da oturdu. 1757'de, Benedetto Marcello'nun *Psalms*'ının (Mezmurlar) İngilizce basımını hazırlayan besteci John Garth'a yardım etti. Avison'un öğretmeni olduğu sanılan keman virtüözü Francesco Geminiani, besteciyi 1760'ta ziyaret etti. Bir besteci olarak Avison, geç barok üslubunun son dönem temsilcilerindendir. Yapıtları arasında piyano ve yaylı çalgılar dörtlüsü için parçalar ile klavsen ve iki keman için sonatlar yer alır. "Deneme"si ve öteki yazıları, 18. yüzyıl icra yöntemlerine ışık tutar.

Avitus, tam adı FLAVIUS MACCILIUS EPARCHIUS AVITUS (ö. 456), 455-56 arasında Batı Roma imparatoru.

Seçkin bir Galya ailesinden gelen Avitus, Hıristiyan yazar Sidonius Apollinaris'in damadıydı. Toulouse'a yerleştirilmiş olan Vizigotlar üzerindeki nüfuzundan yararlanarak, Vizigot kralı I. Theoderich'i Attila'nın yönetimindeki Hunların Galya istilasını püskürtmek için Romalı komutan Aetius'a katılmaya ikna etti (451). 455'te tahta çıkan Batı Roma imparatoru Petronius Maximus tarafından *magister utriusque militiae* (iki ordunun kumandanı) olarak atandı. Aynı yıl, Maximus'un öldürülmesi üzerine Gotlar tarafından Toulouse'da imparator ilan edildi. Bu karar, Arles'teki Galyalı Romalılar tarafından da benimsendi. Avitus Roma'ya doğru yola çıktı. Ama 17 Ekim 456'da, Flavius Ricimer'in(*) zorlamasıyla tahttan çekilerek Placentia piskoposluğunu üstlendi.

avize, eskiden mum, bugün ise elektrik ampulü takılan ve tavana asılarak kullanılan, birkaç kollu aydınlatma aygıtı. Tahta ya da demirden yapılmış, içine mum konan sade görünümlü avizeler Norman istilasından (1066) önce Anglosakson kiliselerinde kullanılırdı. 12. ve 13. yüzyıllarda bunların yerini kafes biçiminde işlenmiş dev çemberler aldı. Demir ya da tunçtan yapılan bu çemberlerde, üstlerine mumların oturtulduğu çok sayıda çivi bulunurdu.

Ortaçağ sonlarında, genellikle kiliselerde kullanılan pirinç avizeler yapıldı. Hollanda 18. yüzyılda pirinç avizeleriyle ün kazanmıştı. Göz alıcı süslemeleri ve vazoyu andıran bir sapı olan bu avizelerin ucunda cilalı büyük bir yansıtıcı küre bulunur, gövdeden çıkan S biçimli kolların ucunda ise mum yuvaları olurdu.

İngiltere ve Fransa'da 18. yüzyıl boyunca gümüş ve oymalarla süslenmiş ahşaptan oldukça zarif avizeler yapıldı. İngiliz yapımı ilk cam avizeler 1720'lerden kalmadır. Sade bir tasarımı olan bu avizelerin alt bölümlerinde bir küre bulunurdu. Sonradan bunlar çok ince işlemelerle süslenmiştir. Gövdelerinin çevresinde camdan saçaklar ve armut biçimli, uzun çubuklardan oluşan salkımlar vardır. Başka Avrupa ülkelerinde ise en güzel avizeler genellikle neceften yapılırdı. 18. yüzyılda Venedik ve Bohemya'da birçok cam avize de yapılmıştı. Venedik avizeleri çok renkli camları ve çiçekli süslemeleriyle ünlüydü. Fransa'da da aynı dönemde pek çok yaldızlı tunç ya da altın yaldızlı pirinç avize üretilmişti.

Murano'da yapılan Venedik işi cam avize, 18. yy; Rezzonico Evi, Venedik
Photo Fratelli Fabbri Editori, Milano

Kristal ya da kesme cam, bugün klasik üsluplara özenilerek yapılan avizelerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

avizeağacı, *Agavaceae* familyasının *Yucca* cinsini oluşturan 40 kadar bitki türünün ortak adı. Anayurdu Kuzey Amerika'nın güney bölgeleri olan bu etli bitkilerin çoğu

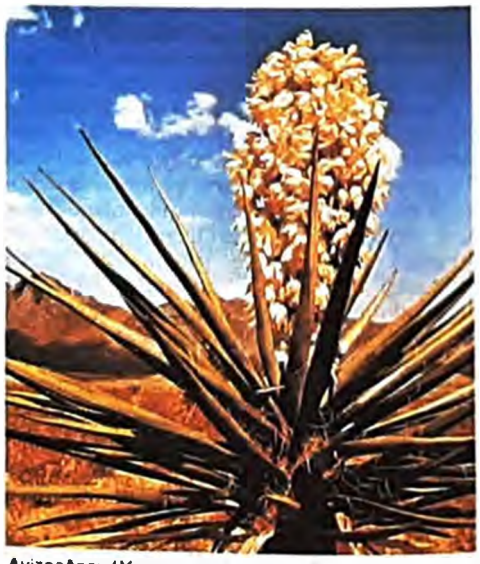

Avizeağacı (*Yucca*)
New Mexico Department of Development

gövdesizdir; tabandan çıkan kılıç benzeri dik yaprakları ve mumsu, beyaz çiçeklerden oluşmuş salkımları vardır.

Y. brevifolia'nın yüksekliği genellikle 10 m'yi aşar; *Y. aloifolia*, *Y. gloriosa* ve *Y. filamentosa* türleri ilginç biçimleri ve güzel

çiçekleri nedeniyle dünyanın birçok yerinde süs bitkisi olarak yetiştirilir.

avizeağacı güvesi, *Lepidoptera* (pulkanatlılar) takımının *Prodoxidae* familyasının *Tegeticula* cinsinden güvelerin ortak adı. Küçük yapılı ve gündüzcü olan erişkinlerin kanatlarının üstü incecik dikenlerle kaplıdır.

Avizeağacı güvelerinin dört ayrı türü vardır ve bu türlerden her biri ayrı bir avizeağacı türünde yaşamaya uyum sağlamıştır. Tırtılların (larvalar) erişkin güveye

Yumurtalarını döken dişi avizeağacı güvesi
William E. Ferguson

dönüşmesi avizeağacının çiçek açtığı zamana rastlar. Dişi, bir çiçekten aldığı çiçektozlarını küçük bir top haline getirir, sonra başka bir çiçeğe uçarak tozlaşmayı sağlar; bu arada dört ya da beş yumurta bırakır. Tırtıllar, bitkinin ürettiği 200 kadar tohumun hemen hemen yarısını yerler. Avizeağacı başka hiçbir böcekle döllenmez, avizeağacı güveleri de başka hiçbir bitkide yaşamaz.

Avlonya *bak.* Vlorë

avlu, bütünüyle ya da kısmen yapılarla ya da yüksek duvarlarla çevrili, üstü açık alan. Bilinen en eski zamanlardan beri bütün uygarlıkların mimarlığında görülen avlu, çağlar boyunca birçok bellibaşlı yapının karakteristik bir tamamlayıcısı olmuştur. Dinsel, kamusal ya da özel pek çok yapıda avlu bütün dünyada yaygın olarak kullanılmıştır.

Avlunun bilinen en eski örnekleri, İÖ 3. binyılda Mezopotamya konutlarında görülen küçük iç avlulardır. Bu tür avlular Helenistik dönem Yunan konutlarında aula ya da peristil(*), Roma konutlarında ise atrium(*) olarak adlandırılırdı.

Konut dışında, eski Sümer, Asur, Mısır tapınaklarında avlular bulunduğu gibi, Antik Çağın *gymnasion* ya da hamam türünden büyük kamu yapılarında daha geniş ve kolonadlarla çevrili avlular yer alırdı. Ortaçağ Avrupa'sında avlu, manastırlarda, şatolarda, hastane ve yüksekokullarda, saraylarda vb bulunur ve içinde yer aldığı yapıya göre değişik adlarla anılırdı.

Genellikle çimenle kaplı ya da bahçe olarak düzenlenmiş avlular daha çok düşünmek, çalışmak ve dinlenmek için kullanıldığından, özellikle İngiltere'de manastırların ve daha sonraları bunların eğitim kurumu haline dönüşmesiyle oluşan yüksekokul ve üniversitelerin ayrılmaz bir parçası oldu.

İslam mimarlığındaysa, özellikle İran'da, 12. yüzyılda en yetkin hale gelen, dört eyvanlı bir avlu şeması oluştu. Daha sonra bu şema Mısır ve Anadolu'ya kadar yayılan geniş bir alanda uygulandı. Önce Anadolu Selçuklu, daha sonra da Osmanlı avlularında, gittikçe İran kökenlerinden uzaklaşarak özgün çözümlere varıldı. Selçuklularda avlu, birkaç örnek dışında, genellikle medreselerde görülürdü. Osmanlılar ise revaklarla çevrili cami avluları yaptılar. Ayrıca büyük camilerde, bu revaklı iç avluyla (*bak.* harem) birlikte cami yapısını da içine alan, duvarla çevrili büyük dış avlular bulunurdu (*bak.* harim).

Antik Çağda olduğu gibi, ortaçağ Avrupa'sında ve İslam dünyasında da avlu, sarayların ayrılmaz bir parçasıydı. Saraylar bünyelerinde genellikle birkaç avlu barındırırdı. Saray avluları bazen, Topkapı Sarayı'nda görüldüğü gibi, geniş bir alan ölçeğine ulaşır ve sarayın mekânsal düzeninin ana belirleyici öğesi olurdu.

Daha küçük ölçekli, varlıklı ve soylu sınıfa ait konaklarda da avluya yer verilirdi. Örneğin Tudor ve Elizabeth dönemlerinde İngiltere'nin bellibaşlı bütün konaklarında çoğunlukla bir ön avlu olur, bunun iki yanında yapının öne doğru çıkıntı yapan yan kanatları bulunurdu. Fransa'daki büyük konutların çoğu da benzer biçimde planlanmıştı. Ancak 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde arkaya ahırlar, araba sundurmaları vb kullanımlar için ikinci bir avlu eklemek zorunluluğu doğdu; ön avlu ise onur avlusu (*cour d'honneur*) oldu.

Avlu, çeşitli halkların konut mimarlığında da varlığını bugüne değin sürdürdü. Örneğin Arap konut mimarlığında avlu, Mezopotamya'daki ilk örneklerden çok farklılaşmadan süregeldi. Anadolu'da ise yer yer "agul", "agula", "ağıl", "avlag", "yasak", "karaltı" adlarını da alarak Anadolu Türk konutlarının vazgeçilmez bir parçası oldu. Diyarbakır başta olmak üzere, Güneydoğu Anadolu'da konut bugün de genellikle avlu çevresinde örgütlenir. Ama batıya doğru gidildikçe avlu, evin yüksek duvarlarla çevrili küçük bahçesine dönüşür. Çiftliklerde, ahır ve kümeslerin ortasında hayvanların sulandığı ve çeşitli işlerin görüldüğü büyük bir alan biçimindedir. Eski han ve kervansaraylarda arabaların konduğu, eşyanın indirilip yüklendiği, konaklayanların gereksinimlerini karşılayacak çeşme, mescit, kahve vb'nin yer adığı ortadaki alana da avlu denir.

avlu tiyatrosu, İspanyolca CORRALE. İngiltere'de hanların, İspanya'da evlerin avlusunda kurulan, geçici ya da sürekli tiyatro. I. Elizabeth dönemi İngiltere'sinde, Londra'da hanların avlularında birçok oyun sahneleniyordu. Kayda geçmiş ilk gösteri 1557'de gerçekleşti. 1576'ya gelindiğinde İngiltere'de beş tane avlu tiyatrosu bulunuyordu. Bu tarihten sonra, Londra'da iki tane sürekli tiyatro kurulunca, avlu tiyatrolarının da sayısı azaldı.

Elizabeth dönemi tiyatrolarının yapısı, daha önceki han avlusu tiyatrolarına çok benziyordu. Oyuncular, arkası duvara dayanan açık bir sahnede oynar, seyirciler de bu platformun üç yanında, toprak düzeyinde ya da avluyu çevreleyen pencerelerin arkasında otururlar ya da ayakta dururlardı. Genellikle avlu tiyatrolarının sahneleri, iskele ya da fıçılar üstüne kurulan geçici sahnelerdi. Bununla birlikte, 1560'larda Whitechapel'daki Red Lion ve Boar's Head hanlarının avlusuna kalıcı sahne ve seyirciler için oturma yerleri yapılmıştı.

İspanya'da *corrale*'ler evlerin arka avlularında kurulurdu. 1554'te Valladolid kentinde bir ev avlusu tiyatroya dönüştürüldü; aynı iş 1560'ta Barselona'da, 1565'te Córdoba'da gerçekleştirildi. Madrid'te beş tane *corrale* vardı ve bunlar 1568'e gelindiğinde temel olarak, yoksullara yardım ve hastanelere destek amacıyla oluşturulmuş *cofradia* adlı kuruluşlar tarafından yönetiliyordu. Tıpık bir 16. yüzyıl *corrale*'sinin bütün avlu boyunca uzanan geniş bir sahnesi vardı. Sahnenin önünde ve duvarlar boyunca yükseltilmiş oturma yerleri bulunurdu. Avlunun geri kalan bölümünü dolduran seyirciler, Elizabeth dönemi tiyatrolarında olduğu gibi ayakta dururlardı. İngiltere'deki gibi burada da ayrıcalıklı seyirciler gösterileri çevredeki evlerin pencerelerinden izleyebilirlerdi. *Cofradia*'lar ya bu odaları kiralar ya da odaların sahiplerinden para alırdı. Sahnenin ve oturma yerlerinin üzerinde dam olmadığı için gösteriler her zaman öğleden sonra yapılır ve elverişsiz hava koşulları yüzünden sık sık ertelenirdi.

Avni (YENİŞEHİRLİ), asıl adı HÜSEYİN (d. 1826/27, Yenişehir [bugün Yunanistan'da Larisa] - ö. 1884, İstanbul), divan şiirinin son başarılı örneklerini veren Osmanlı şair.

Ebubekir Sıdkı Paşa'nın oğluydu. Yenişehir'in ünlü bilginlerinden Celal Efendi'den Arapça, Farsça ve edebiyat dersleri aldı. 1853'te, Vidin valisi Abdurrahman Sami Paşa'nın kâtibi oldu. Bu sırada Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin *Mesnevi*'sini okudu. Daha sonra İstanbul'a gelerek Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi Hasan Nazif Dede'nin kızı ile evlendi. Mustafa Nuri Paşa'nın Bağdat valiliği ve Irak müşirliği sırasında divan kâtipliğini yaptı. Son görevi Üsküdar Bidayet Mahkemesi üyeliğiydi. Avni Türk edebiyatının Batı'nın etkisine girdiği (19. yy) bir dönemde, divan şiiri geleneğine bağlı kalarak tasavvuf şiirinin güzel örneklerini verdi. Mevlevi olması nedeniyle birçok şiirinde Mevleviliği dile getirdi, ama tekke şairleri gibi tasavvufu bir tarikat bağlılığı içinde değil, yalnızca tema olarak işledi.

Türkçe şiirlerinden oluşan *Divan*'ın (ös 1888), birçok eksiği ve yanlışı içeren basılı nüshasında 3.113 beyit vardır. *Kaside-i Cülûs-ı Murad-ı Hâmis* (1876) 67 beyitten oluşur ve V. Murad'ın tahta çıkışını konu alır. Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ına nazire olarak yazılan *Ateşgede* yarım kalmış bir çalışmadır. *Mir'at-ı Cünûn*, ruhen özürlü kişileri hicveden tamamlanamamış bir mesnevidir. *Abname*, Eyüp'teki Bahriye Mevlevihanesi'ne su sağlamak için II. Abdülhamid'e sunulan şiir ve düzyazı karışımı bir arzuhaldir. *Mesnevi Tercümesi*, Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin ünlü *Mesnevi*'sinin düzyazıyla yapılmış Türkçe çevirisidir. Bir bölümü kaybolan bu çevirinin elde yalnızca üç cildi vardır. *Istılahat Lügati*, bilim ve felsefe terimlerini hece sırasına göre açıklayan yarım kalmış bir sözlüktür. Avni'nin ayrıca *İntak* adlı Rumcadan çevirdiği bir romanı ve tamamlanamamış birkaç yapıtı daha vardır.

Avogadro, Amedeo, tam adı LORENZO ROMANO AMEDEO CARLO AVOGADRO DI QUAREGNA E DI CERETTO (d. 8 Haziran 1776, Torino - ö. 9 Temmuz 1856, Torino, İtalya), elementlerin genel bileşim kurallarını saptayan ve kendi adını taşıyan fiziksel kimya yasasıyla çağının atom kuramını temelinden sarsan İtalyan fizik ve kimya bilgini.

Önce hukuk ve felsefe öğrenimi gören Avogadro, 1800-05 arasında matematik ve fizik okudu; 1809'da Vercelli Kraliyet Okulu'nda profesörlüğe atandı. 1820'de Torino Üniversitesi'nde kurulan matematiksel fizik kürsüsünün başına getirildiyse de, iki yıl sonra çıkan iç savaş nedeniyle kürsü kapanınca Vercelli Kraliyet Okulu'ndaki görevine döndü ve 1850'de emekli olana değin bu okulda ders vermeyi sürdürdü.

Avogadro, 1811'de eşit hacimdeki bütün gazların aynı koşullar altında eşit sayıda molekül içerdiğini öne süren bir varsayım geliştirdi. Bugün onun adıyla anılan bu yasa, o dönemin bilim dünyasına bütünüyle egemen olan Dalton yasasına ters düştüğünden, önceleri benimsenmemişti. Ancak 1858'de İtalyan kimyacı Stanislao Cannizzaro'nun, Avogadro'nun varsayımına dayandırılmış mantıksal bir kimya sistemi oluşturmasından sonra bu yasanın geçerliliği kabul edildi.

Avogadro'nun en önemli yapıtı, 1837-41 arasında 4 cilt halinde yayımlanan *Fisica dei corpi ponderabili ossio trattato della constituzione generale dei corpi*'dir (Tartılabilir Cisimler Fiziği ve Cisimlerin Genel Bileşimi Üzerine İnceleme).

Avogadro yasası, aynı sıcaklık ve basınç koşulları altında bulunan eşit hacimdeki değişik gazların eşit sayıda molekül içerdiğini belirten önerme. Bu deneysel bağıntı, ideal gaz varsayımından yola çıkarak gazların kinetik kuramından çıkarsanabilir. Avogadro yasası, yeterince düşük basınç ve yüksek sıcaklık altında bulunan gerçek gazlar için de yaklaşık olarak geçerlidir.

Bir maddenin 1 molekül-gramında (gram olarak molekül ağırlığı) bulunan molekül sayısı $6{,}023 \times 10^{23}$'tür. Bu niceliğe Avogadro sayısı ya da sabiti denir. Örneğin, molekül ağırlığı 32,00 olan oksijenin 1 molekülgramı 32,00 gram ağırlığındadır ve $6{,}023 \times 10^{23}$ molekül içerir.

Standart sıcaklık ve basınç koşullarında (0°C ve 1 atmosfer), bir gazın 1 molekülgramının hacmi yaklaşık 22,4 litredir ve Avogadro yasasına göre bu değer bütün gazlar için aynıdır.

avoirdupois, eskiden Avrupa'da geleneksel olarak kullanılan, bugün İngiltere ve ABD'nin yasal ağırlık ve ölçü sistemleri içinde yer alan ağırlık sistemi. 7.000 çekirdeğe (*grain*), dolayısıyla yaklaşık 1,22 eczacı ya da kuyumcu libresine eşit olan bir avoirdupois libresi 16 onsa bölünmüştür. 1959'dan sonra, İngilizce konuşulan ülkelerin çoğunda bir avoirdupois libresi 0,45359237 kg olarak tanımlanmıştır.

Ortaçağda, kuyumcu (*troy*) sistemiyle tartılan mücevherler ve değerli madenler ile eczacı (*apothecary*) sistemiyle tartılan ilaçlar dışındaki bütün malların tartılmasında avoirdupois libresi ve altbirimleri kullanılırdı.

avokado (*Persea americana*), TEREYAĞAĞACI olarak da bilinir, defnegiller (*Lauraceae*) familyasından meyve ağacı. Anayurdu, Batı Yarıküre'nin Meksika'dan And bölgelerine kadar olan bölümüdür. İnce uzun ya da dallanarak yayılmış olan ağacın yaprakları elips biçiminde ve 100-300 mm uzunluğundadır. Sık salkımlar oluşturan küçük, yeşilimsi çiçekleri taçyapraklardan yoksundur; onun yerine altı loplu çiçekörtüsü üç dizi halinde sıralanmış dokuz tane erkekorganı ve tekhücreli yumurtalığı vardır. Meyveleri biçim, büyüklük ve renk açısından çok çeşitlilik gösterir; Meksika'da yetişen avokadolar ancak tavuk yumurtası büyüklüğündeyken, bazı çeşitlerde meyve ağırlığı 1-2 kg'ye kadar ulaşır. Bazı çeşitlerde yuvarlak, bazılarında armut biçiminde olan meyvelerin renkleri de yeşil ile koyu mor arasında değişir. İki çenekli olan tek ve büyük tohum, yuvarlak ya da koni biçimindedir. Meyvelerin kabuğu bazen bir elma kabuğu kadar ince, bazen de kalın ve odunsudur. Kabuğun altındaki yeşilimsi ya da sarımsı renkli etli bölüm çok yağlıdır ve tadı fıstığı andırır. Bileşiminde tiyamin, riboflavin ve A vitamini bulunan avokadonun bazı çeşitleri yüzde 25 oranında doymamış yağ içerir. Avokado bazı ülkelerde salatalara katılır; Meksika mutfağında önemli bir yeri olan "guakamole" sosunun yapımında püre halinde kullanılır.

İspanyol işgalinden önce Amerika'nın tropik bölgelerinde yaygın olarak yetiştirilen avokadonun bahçe tarımında önem kazanması ancak 20. yüzyılın başlarına rastlar. Bu yıllarda bahçeciler aşılanmış avokado ağaçlarının kolay yetiştirildiğini, üstün nitelikte fide elde edilebildiğini, aşılanmış ağaçların hep aynı büyüklük ve kalitede meyve verdiğini fark ederek avokado yetiştiriciliğine eğildiler.

Özellikle ABD'de Florida ve California'da, Kuzey Afrika'da, ayrıca daha küçük çapta Çin, Brezilya, Hawaii, Avustralya ve bazı Büyük Okyanus adalarında avokadoyu işleyen bir sanayi dalı gelişti. Avokadonun en sevilen meyve olduğu Meksika'da yıllık üretim çok yüksektir. İsrail'de bitkinin tica-

Avokado (*Persea americana*)
S.A. Scibor-Shostal/EB Inc

ri ekimi yapılır; öbür bazı Akdeniz ülkelerinde de çok sayıda avokado ağacı vardır. 1980'lerde Türkiye'de de yetiştirilmeye başlamıştır.

Bahçecilikte avokadolar Meksika, Batı Hindistan ve Guatemala ırklarına ayrılır. Bazı botanikçilerin ayrı bir tür (*Persea drymifolia*) olarak kabul ettiği Meksika ırkının anayurdu Meksika'dır. Anason kokulu yaprakları, küçük (90-240 gr), ince kabuklu ve lezzetli meyveleriyle tanınan Meksika avokadosu, öbür ırkların yetişmediği soğuk bölgelere dayanıklı olduğu için özellikle değerlidir. Orta Amerika'nın yüksek kesimlerine özgü olan Guatemala ırkı soğuğa Meksika avokadosu kadar dayanıklı değildir; olgunlaşma dönemi öbür ırklarınkinden farklı olan, kalın, odunsu kabuklu ve orta büyüklükte (240-1.000 gr) bir meyvesi vardır. İri meyve veren Batı Hindistan ırkının üretimi ABD'de, Florida'nın güneyinde yapılır. Bu üç ırkın doğal çaprazlaması sonucunda türeyen karışık özelliklerdeki pek çok çeşitten bazıları ticari açıdan önem taşır.

Avon, İngiltere'nin güneybatısında, sınırları Severn Halici ve Bristol Kanalına dayanan il. 1974'te yerel yönetimlerin yeniden düzenlenmesi sonucunda kurulan Avon, kuzeyde eski Gloucestershire ve güneyde eski Somerset illerinin bir bölümünü kapsar. Yüzölçümü 1.346 km²'dir. İlçeleri Bath, Bristol, Kingswood, Northavon, Wansdyke ve Woodspring'dir.

Alçak bir havzada yer alan il, her ikisi de İngiltere'nin en güzel yerleri arasında sayılan, doğu ve kuzeydoğudaki Cotswold ile güneydeki Mendip tepeleriyle çevrilidir. Bristol Avon'u Bristol Kanalına ulaştıran Avon Boğazı, ulusal doğal koruma alanıdır.

Tarihöncesi yerleşmeler, büyük ölçüde yüksek bölgelerle sınırlı kalmıştır. Roma Döneminde, bölgeyi baştan başa geçen anayollar yapılmış, Bath şifalı sularıyla ün kazanmıştır. Aralarında hamamların da bulunduğu önemli Roma kalıntıları bugün de korunmaktadır. Avon'un, Batı Sakson Krallığı'na katıldığı 7. yüzyıldan 18. yüzyıla değin, bölgenin ülke yaşamında önemli bir ağırlığı yoktu. Bristol, 18. yüzyılda Batı Afrika, Batı Hint Adaları ve İngiltere arasındaki ticaret üçgeninin bağlantı noktası oldu. Gene bu yüzyılda Bath, kaplıca kenti olarak yeniden önem kazandı. Avon bölgesi yıllar boyunca bolluk içinde yaşadı. İlde konut niteliği yüksek, yoksul yerleşmelere ilişkin sorunlar birçok bölgeye göre daha azdır. Avon, ülkede kişi başına en çok otomobil düşen illerden biridir. Yerel düzeyde toplutaşıma hizmetinin bulunmamasının bir nedeni de budur. Ekonomik etkinlikler çeşitlilik gösterir. Toprakların yaklaşık yüzde 80'inde çiftçilik yapılır; özellikle mandıracılık önemlidir. Ekilebilir arazi, çevredeki yüksek bölgelerle sınırlıdır; buralarda çoğunlukla tahıl üretilir. Bölgenin güney ve doğusunda kireçtaşı, lekeci kili ve kil işlenir. En önemli sanayi kolları gıda, içki, tütün, kâğıt, basım, yayıncılık ve uçak yapımıdır. Turizm, özellikle Weston-super-Mare ve Bath'da ağırlık taşır. Bristol ve Bath'da üniversitelerin yanı sıra birçok yüksekokul bulunur. Nüfus (1991) 919.800.

Avon, DOĞU AVON ya da HAMPSHIRE AVON olarak da bilinir, İngiltere'de, Pewsey Vadisinin kuzeyinde ırmak. Wiltshire'da, Devizes'in 5 km doğusundan doğar. 78 km boyunca genellikle güney yönünde akarak Manş Denizine dökülür. Akaçlama alanı 2.932 km²'dir. Upavon'dan güneye Salisbury'e doğru akarken, Salisbury Ovasının çayırlık alanlarında çok sayıda menderes çizer. İzlediği dar vadi üzerinde birçok köy ve eski yerleşme kalıntısı bulunur. Avon Vadisi, Salisbury'nin aşağısında yer yer birçok suyoluna ayrılarak genişlerse de bu kıyılarda daha az yerleşme vardır. Irmak neredeyse tümüyle karayla kuşatılmış olan Christchurch limanında Manş Denizine ulaşır. Başlıca kolları doğudan katılan Bourne, batıda Salisbury'den katılan Wylye ve Christchurch'ün hemen yukarısından gelen Stour'dur. Avon, Salisbury'e kadar ulaşıma elverişlidir; büyük bir olasılıkla tarihöncesinde de ulaşım yolu olarak kullanılmıştır. Irmakta sombalığı ve alabalık çeşitleri bulunur.

Avoniyen Kat, Büyük Britanya'da Karbonifer Dönemde (y. 345-280 milyon yıl önce) oluşmuş kayaç dizilerinin en alt katı ve bu kayaçların çökeldiği zaman dilimi. Adını Bristol yakınlarındaki Avon Gorge bölgesinde saptanan yüzey oluşumlarından alır. Yaklaşık 805 m'yi bulan fosilli kireçtaşlarından oluşur. Kireçtaşı şeylleri ve bunu kaplayan ana kireçtaşı biçiminde, iki alt oluşuma ayrılır. Avoniyen Kattır daha kısa zaman dilimlerine karşılık gelen ve özgün kolsuyaklı ve mercan cinsleri ile ayırt edilen altı fosil kuşağı vardır. Avoniyen Kat, dünya ölçeğinde rastlanan Dinantsiyen Katı(*) karşılık düşer.

avraks *bak.* Avrasya yaban sığırı

Avranches, Fransa'nın kuzeybatı kesiminde, Aşağı Normandiya planlama bölgesindeki (*région de programme*) Manche ilinde (*département*) liman kasabası. Denizden 104 m yükseklikteki bir tepenin üzerinde, Sée Koyuna egemen konumdadır. Ünlü Mont-Saint-Michel Kilisesi, koydaki bir kayalığın üzerinde bulunur. Romalılar döneminde önemli bir yerleşme olan Avranches, Norman dükleri zamanında da bu önemini korumuştur.

Canterbury başpiskoposu Thomas Becket'in öldürülmesine karıştığı için aforoz edilen İngiltere kralı II. Henry, 1172'de Avranches'daki katedralin önünde halkın karşısında günah çıkardıktan sonra bağışlandı (bu katedral güvensiz olduğu için 1794'te yıkıldı). Üzerinde diz çöktüğü taş, zincir bir kordonla çevrilmiştir ve yörede La Plate-forme olarak anılan küçük bir alanda yer alır. Avranches, 1639'da Nu-Pieds (Çıplak Ayaklılar) diye bilinen ve tuz vergisine karşı ayaklanan köylülerin örgütlenme merkezi oldu. Avranches Müzesi'nde, ilk basılı kitap örnekleri ile Mont-Saint-Michel Manastırı'ndan alınmış, 8. ve 15. yüzyıllardan kalma elyazması kitaplar yer alır.

General George S. Patton komutasındaki 3. ABD Ordusu, Normandiya kuşatmasını Temmuz 1944'te burada yardı. Avranches'da Patton'un anısına dikilmiş çevresi ABD'den getirilen ağaçlarla çevrili bir anıt da bulunur. Bölgenin sığır, koyun ve balık ürünlerinin pazarlama merkezi olan kasabada örme giyim ve bakır eşya da üretilir. Nüfus (1982) 9.462.

Avrasya, Avrupa ve Asya kara kütlelerinin bütünü. Bu bütün içinde Avrupa, Asya'dan Atlas Okyanusuna doğru batı yönünde uzanan bir dizi yarımadadan oluşur.

İki kıtayı birbirinden kesinlikle ayıran bir sınır yoktur ve geleneksel ayırım, fiziksel coğrafya ile ilgili olmaktan çok kültüreldir. Geleneksel sınır, Ural Dağları ile Kafkas Dağlarının su ayrım çizgisini izler. Rus coğrafyacılar Urallar'ı Avrupa'ya, Kafkaslar'ı Asya'ya katarlar.

Avrasya yaban sığırı (*Bos primigenius*), AVRAKS ve UR olarak da bilinir, *Artiodactyla* (çifttoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından soyu tükenmiş yabanıl sığır. Olasılıkla evcil sığırın atasıdır. Eskiden Avrupa ve Batı Asya'da yaşayan yaban sığırlarının son örnekleri, Polonya'nın orta bölgelerinde 1627'ye değin hayatta kalabilmiştir. Yaban sığırının rengi kara, omuz yüksekliği 1,8 metreydi; yaygın dallanmış, öne doğru kıvrık boynuzları vardı. Bazı Alman yetiştiriciler, 1945'ten beri İspanyol dövüş sığırlarını uzun boynuzlu sığırlar ve öbür sığır soylarıyla melezleyerek bu soyu yeniden yarattıklarını öne sürerlerse de, melez hayvanlar daha küçüktür ve yaban sığırına benzemekle birlikte, genetik yapıları büyük olasılıkla aynı değildir.

Avrupa, dünyanın Avustralya'dan sonra en küçük kıtası. 10.400.000 km² lik yüzölçümü ile yeryüzündeki toplam kara alanlarının yüzde 7,65'ini kaplar. Avrasya'nın batı uzantısını oluşturan Avrupa, doğuda Asya'dan Ural Dağları, Emba Irmağı, Hazar Denizi, Kuma ve Manıç ırmaklarıyla ayrılır. Kuzeyde Kuzey Buz Denizi, batıda Atlas Okyanusu, güneyde ise Akdeniz, Karadeniz ve Kafkas Dağları ile çevrilidir. Toplam nüfusu (1990 tah.) 785.700.000'dir. Dünya nüfusunun yüzde 14,6'sını barındıran Avrupa'nın özellikle sanayileşmiş bölgelerinde nüfus yoğunluğu çok yüksektir.

Bütün kıtalar arasında, üzerinde yaşayanlarca algılanmış ve adlandırılmış tek kıta Avrupa'dır. Eski Yunan bilginlerinin ilk adlandırdıkları biçimiyle "Europa", hem Asya hem de o dönemde Afrika'nın bilinen kuzey parçası olan Libya ile keskin bir karşıtlığı anlatıyordu. Bugün ise, "Europa" eskiden kabul edilen "günbatımı"ndan çok, "anakara" anlamına gelir. Doğal ve kültürel sınırları çoğu yerinde çakışmayan Avrupa'nın kuzey, güney ve batı sınırları, kıta bu üç yönde denizlerle çevrili olduğundan oldukça belirgindir. Kesin doğal sınırların olmadığı ve Asya'nın batısı ile iç içe girdiği doğuda ise coğrafi ve kültürel sınırlar belirsizdir. Benzer biçimde kuzey ve batıda Svalbard (Spitzbergen), Britanya Adaları, Faroe Adaları, İzlanda, Madeira ve Kanarya ada grupları kültürel açıdan kıtaya katılırken Grönland Kuzey Amerika'nın parçası sayılır. Afrika ve Güneybatı Asya'nın Akdeniz'deki kıyıları da Avrupa'nın bazı fiziksel ve kültürel özelliklerini taşır. Jeolojik olarak Asya'nın parçaları olan Türkiye ve Kıbrıs Avrupa kültürünün bazı öğelerini barındırdıklarından Avrupa ülkeleri sayılabilir. Günümüzde Avrupalı coğrafyacılar (Rus coğrafyacılar da içlerinde olmak üzere), Avrupa'nın doğu sınırını Kafkasya'yı Asya'ya bırakarak Urallar'ın doğu etekleri boyunca güneye inen, Mugoçar Tepelerini aşıp Emba Irmağını izleyerek Hazar Denizinin kuzey kıyılarına ulaşan bir çizgi olarak saptamaktadırlar. Bu sınır Hazar Denizinden batıya doğru Kuma-Manıç Çukurunu ve Kerç Boğazını izleyerek Karadeniz'e ulaşır.

Avrupa kıtası jeolojik yapı, yüzey şekilleri ve iklim açısından bir bütünlük göstermez. Bitki örtüsü ve toprak yapısı da zaman içinde sürekli değişmiştir. Örneğin, *Homo sapiens*'in ortaya çıktığı dönemlerde kıtanın tümünü kaplayan ormanlardan geriye çok azı kalabilmiştir.

Avrupa, sanayi, ticaret ve tarımda eski üstünlüğünü yitirmişse de dünya çapındaki önemini korumaktadır. Erken başlayan ve hâlâ süren ekonomik gelişmesinin yanı sıra kökleri Eski Yunan, Roma, Bizans ve Filistin'e uzanan yüksek uygarlık düzeyi, keşifleri ve sömürgeciliği ile Avrupa dünya tarihine yön vermiştir.

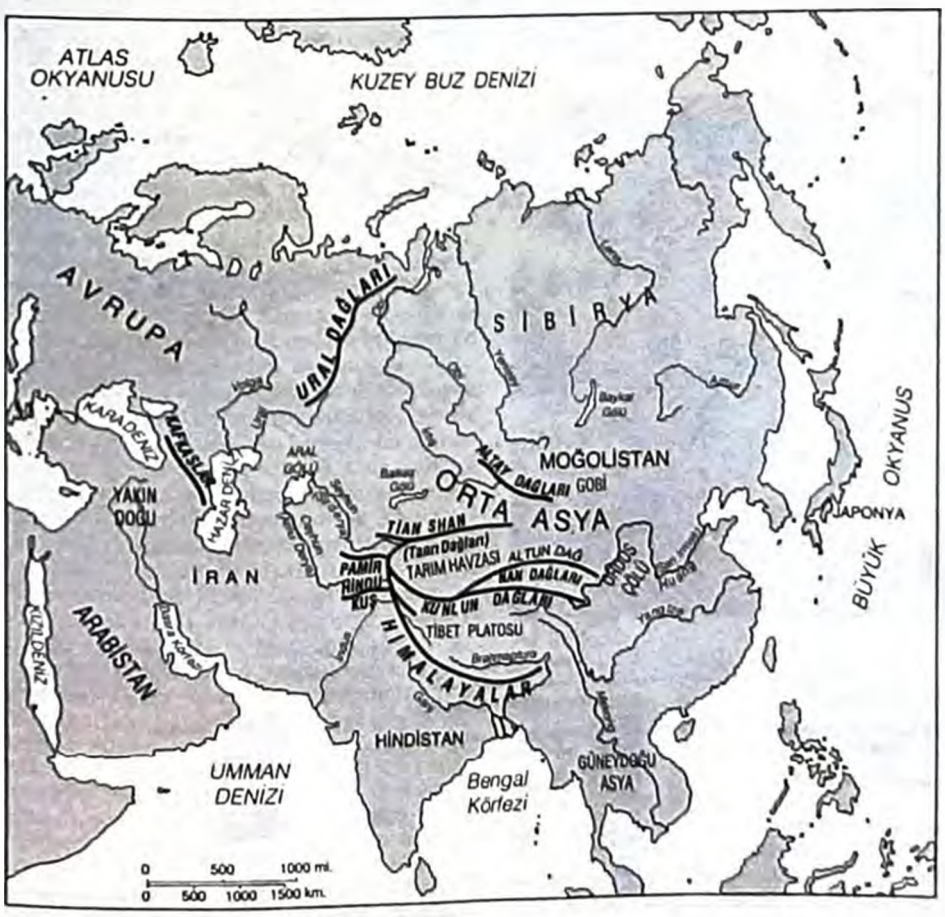

Avrasya'nın Başlıca Fiziksel Coğrafya Özellikleri

JEOLOJİK YAPI

Avrupa kıtasının oluşumu yakın jeolojik zamanlara rastlar. Yapılan araştırmalar kıtanın oluşumunun 570 milyon yılı aşkın bir süreyi kapsadığını göstermektedir. Bu zaman dilimi kayaçlarda ilk canlı fosillerinin bulunduğu Prekambriyen Zamanda (y. 4 milyar - 570 milyon yıl önce) başlar ve Paleozoyik (Birinci) (y. 570 - 225 milyon yıl önce), Mezozoyik (İkinci) (y. 225-65 milyon yıl önce) ve Senozoyik (Yakın) (y. 65 milyon yıl öncesinden günümüze) zamanları da içine alır. Bazı bölgelerde, Paleozoyik hatta Prekambriyen Zamana ait kayaçlar bulunsa da, Avrupa kıtası bugünkünü en yakın biçimini Tersiyer (Üçüncü) Dönemde (y. 65-2,5 milyon yıl önce) almıştır.

Avrupa'nın oluşumundaki en önemli jeolojik birimler kıtadaki en yaşlı kara parçaları olan kalkanlardır. Bazıları jeolojik zamanların büyük bölümünde deniz düzeyinin üstünde kalmış olan bu kalkan ya da platformlar, bilinen en eski jeolojik zamandan en az 1 milyar yıl önce oluşmuştur. Kalkanların küçük ve büyük olanları vardır: Baltık Kalkanı ve Rusya platformu büyük birimler, güneydeki Tiren ve Ege kalkanları ise küçük birimlerdir. Bu yapıların iki işlevi olmuştur; bir yandan, çevresinde daha genç oluşumların gelişebileceği çekirdek alanlar sağlarken, öbür yandan da yerkabuğundaki yanal basınçlara karşı, yerinden oynamaz birer engel ya da kalkan görevi görmüşlerdir. İkinci önemli birim olan yerkabuğu,

derinlerdeki bir çekirdek kabuğu ve çevresini saran bazalt gibi yoğun kayaçlardan oluşur. Sima (silisyum ve magnezyum) adı verilen bu katmanın üstünde, daha hafif kayaçlardan oluşmuş ince bir katman, yani sial (silisyum ve alüminyum) bulunur. Dolayısıyla Avrupa kıtası, daha yoğun olan simanın üstünde yüzen ve başta granit olmak üzere sial kayaçlarından oluşmuş bir sal olarak düşünülebilir. Sima ve sial katmanları arasındaki izostazi (dengelenme) sonucu, kara yüzeyinin deniz düzeyine göre alçalıp yükselmesi Avrupa kıtasına bugünkü biçimini kazandırmıştır.

Üçüncü birim ise okyanustur. Avrupa'yı çevreleyen su hacminin artmasıyla, geniş kara alanları sular altında kalmıştır. Daha sonra suların çekilmesiyle kuruyan bu denizlerde çökelmiş olan tortul kütleler ve deniz organizmalarının fosilleri Avrupa'da Mezozoyik Zaman ve Tersiyer Dönemle ilgili bilgi sağlar.

Kıtanın oluşumunda rol oynayan izostazi dışındaki iç etkenler karaoluşumu ve dağoluşumudur. Birincisi, Yer'in içindeki çekirdek kabuğundan gelerek, kara katmanlarının yükselip alçalmasını sağlayan düşey harekettir. İkincisi, yani dağoluşumu, yalnızca dağların değil, jeosenklinallerin de oluşumunu etkiler. Dış etkenler ise, kayaçların atmosfer, yani iklim ve hava etkisine açık olduğu yüzey katmanlarındaki sonsuz aşınma ve tortullaşma süreçleridir. Uzun dönemler boyunca, bu güçler yüzey kayaçlarını ve şekillerini etkileyerek, kıtanın fiziksel coğrafyasını biçimlendirmiştir. Kayaçların kimyasal ya da mekanik olarak ufalanmasıyla oluşan artıklar, yerçekimi, buzulların hareketi, akarsular, rüzgâr gibi etkilerle taşınıp göllerde, içdenizlerde ve kara yüzeyinde birikerek jeosenklinallerin içini doldurur.

Avrupa'daki ilk jeosenklinal oluşumu Kambriyen Döneme (y. 570-500 milyon yıl önce) rastlar. Ordovisiyen Dönemin (y. 500-430 milyon yıl önce) bitmesiyle birlikte sona eren bu oluşumu, Silüriyen Dönemdeki (y. 430-395 milyon yıl önce) Kaledoniyen dağoluşumu izler. Bugün Norveç'in büyük bölümü ile Britanya'nın kuzeybatısını kaplayan dağ sistemleri böyle oluşmuştur. Daha sonraki Hersiniyen dağoluşumu sırasında deniz ilerlemesi en üst düzeye ulaşmış ve ekonomik değer taşıyan çeşitli madenlerle kömür oluşmuştur. Bir başka önemli jeosenklinal de, Triyas Döneminin (y. 225-190 milyon yıl önce) sonlarında, Hersiniyen dağoluşumuyla ilgili çökme alanlarında oluşarak, Alp sistemini, Akdeniz'i, Sibirya'yı ve Urallar'ın batısındaki çöküntüyü kapla-

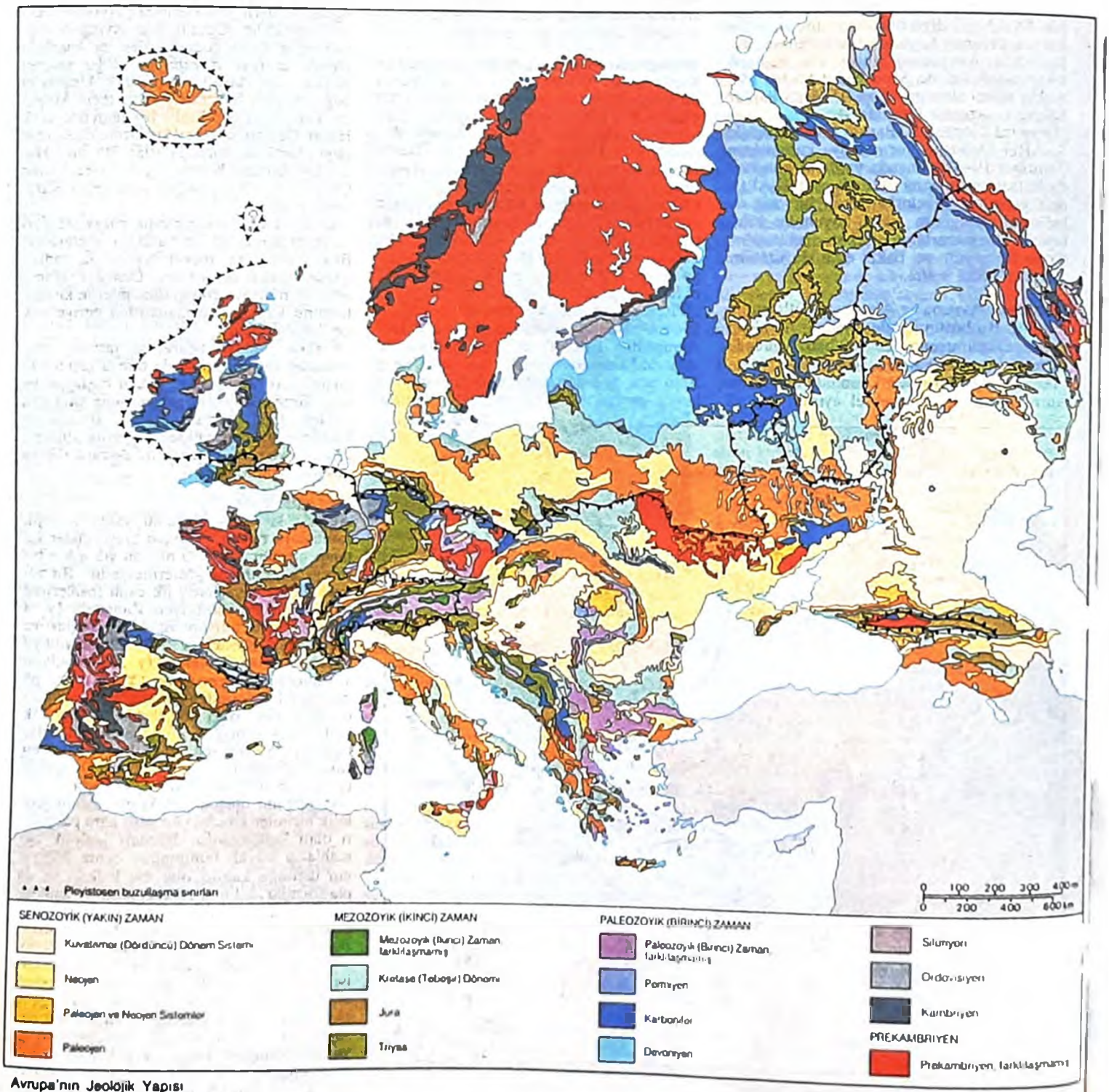

Avrupa'nın Jeolojik Yapısı

mıştır. Avrupa'daki son dağoluşum olayı da, Eosen ile Miyosen bölümler arasında (y. 54-7 milyon yıl önce) ortaya çıkarak, Pireneler, Sierra Nevada, Karpatlar, Dinar Alpleri ile kıtanın dışında kalan Kafkaslar ve Atlas Dağları gibi genç sıradağları yaratan Alp dağoluşumudur.

Avrupa kıtasının jeolojik gelişimi çeşitli zamanlara göre incelenebilir.

PREKAMBRİYEN ZAMAN. Yaklaşık 3,5 milyar yılı kapsadığı kabul edilen Prekambriyen Zamanda, kıtanın en alt kayaç katmanları oluşmuştur. Yaşları 1,7 - 3,4 milyar arasında değişen bu kayaçlar çeşitli dağoluşum dönemlerinden kalmıştır. Prekambriyen dönemleri temsil eden üst kayaç katmanları, özellikle Ukrayna masifi ve İskoçya'nın batısındaki yaşlı kayaçlar, yaş ve yapı olarak Baltık Kalkanıyla uyuşmaktadır. Ren Platosu, Bohemya Masifi ve Orta Almanya Yükseltileri gibi başka yerlerde de Prekambriyen Zamandan kalmış taban görülebilir.

Tortullaşma, dağoluşumu, granitleşme ve aşınma gibi pek çok süreçten geçen Prekambriyen kayaçlar, korkayaçlar ile başkalaşmış ve tortul kayaçlar olmak üzere bütün türleri kapsar. Ayrıca buzullaşma, özellikle Finlandiya'da pek çok çökel bırakmıştır. Başta suyosunları olmak üzere, bu çağlardan kalma çeşitli fosiller vardır. Ayrıca Finlandiya'daki antrasit-kömür çökelleri ve başka bölgelerdeki grafit çökellerinden, bu dönemlerde zengin bir bitki örtüsü olduğu sonucuna varılabilir. İsveç'in Kuzey Buz Denizine bakan bölgeleri ile Ukrayna'da bulunan demir cevheri, grafit ve demirdışı çeşitli cevherler, kalkanların Avrupa halklarına sunduğu ekonomik değerler arasındadır. Avrupa'daki kalkan bölgeleri, Prekambriyen Zaman sonlarında aşınmaya uğrayarak üzerinde Kambriyen çökellerin biriktiği alçak düzlükler ya da peneplen haline gelmiştir.

PALEOZOYİK VE MEZOZOYİK ZAMANLAR. Paleozoyik Zaman içinde yer alan Kambriyen Dönemde (y. 570-500 milyon yıl önce) Baltık Kalkanı, Rusya'nın kuzeybatısı ile Avrupa'nın batı ve orta kesimleri sular altında kaldı. Bu dönemde dağoluşumu ve yanardağ etkinliği en alt düzeydeydi. Kambriyen kayaçlarda, kabuklu deniz omurgasızlarına ait çok çeşitli fosiller bulunur. Alt Kambriyen çökellere Rusya Platformu ve Baltık topraklarında rastlanırken, Norveç ve Galler'deki jeosenklinal bölgelerinde çok kalın katmanlar bulunur. Ayrıca Bretanya, Bohemya, Almanya, İspanya ve Kuzey Buz Denizi çevresindeki bölgeler de Kambriyen kayaçlardan oluşmuştur.

Kambriyen Dönemi izleyen Ordovisiyen Dönem (y. 500-430 milyon yıl önce) ılık bir iklim, yaygın deniz ilerlemesi, omurgasız türlerin çoğalması ve özellikle de kalkerli kabukları olan yeni türlerin ortaya çıkması, aralıklı yanardağ patlamaları ve Kaledoniyen dağoluşumunun başlamasıyla ayırt edilir. Bu dönemde Britanya Adaları, Baltık Kalkanının batı yarısı, Rusya'nın kuzeyi ve Avrupa'nın batı, orta ve güney kesimleri büyük ölçüde sular altında kalmıştır. Ordovisiyen kayaçlar Avrupa'nın Bretanya, Ardennes, Kara Ormanlar, Saksonya, İber Yarımadası, Sardinya, Bohemya gibi bölgeleriyle Alpler'in doğusunda bulunur. Organik kökenli, ince taneli kireçtaşı en yaygın kayaçtır ve İspanya'nın kuzeyi, Bohemya, Thüringen ve Bretanya'da bulunan demir cevheri büyük ölçüde bu kireçtaşı oluşumlarıyla bağıntılıdır.

Silüriyen Dönemde (y. 430-395 milyon yıl önce) Britanya Adalarını, Baltık kıyılarını ve kıtanın büyük bölümünü kaplayan Alt Paleozoyik deniz en büyük alanına ulaşmıştır. Dönem Kaledoniyen dağoluşumuyla birlikte sona erdiğinden volkanik kayaçları da bulunur. Fosillerin çoğu gene sığ sularda yaşamış omurgasızlar olmakla birlikte, ilk kara bitkileri ve gerçek balıklar da (tatlısu balıkları) bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bunu izleyen Devoniyen Dönemde (y. 395-345 milyon yıl önce) yeni oluşmuş bir jeosenklinaldeki tortulların kıvrılması sonucu, Karbonifer Dönemde (y. 345-280 milyon yıl önce) Hersiniyen dağoluşumu gerçekleşmiştir. Permiyen Dönem (y. 280-225 milyon yıl önce) ve Triyas Dönemi (y. 225-190 milyon yıl önce) yarı kurak iklim evrelerinde biriken kimyasal tuzlarla ayırt edilir. Kretase (Tebeşir) Döneminde ise (y. 136-65 milyon yıl önce) bütün Avrupa kıtasında kalın tebeşir çökelleri oluşmuştur.

SENOZOYİK ZAMAN. Son 65 milyon yılı kaplayan Senozoyik Zamanda Avrupa yaklaşık olarak bugünkü biçimini almış, insansımaymun da içinde olmak üzere pek çok memelinin ataları ortaya çıkmış ve çiçekli bitkiler gelişmiştir.

Eosen, Oligosen ve Miyosen bölümlerde (y. 54-7 milyon yıl önce) yerkabuğunu etkileyen kuvvetler, İspanya'dan başlayıp, Orta Avrupa ve Balkanlar'ı geçerek Kafkaslar'a kadar uzunan büyük bir alandaki kayaç katmanlarının kıvrılmasına ve ters dönmesine yol açtı. İtalya ve çevresindeki adalar bu dönemde oluşmaya başladı; ayrıca yanardağ püskürmeleri ve Tuna Havzasındaki birbirine bitişik çöküntülerin oluşumu da döneme damgasını vuran öteki olaylardı.

Daha sonraki Pliyosen Bölümde (y. 7 - 2,5 milyon yıl önce) Avrupa'nın güney ve güneydoğusu bugünkü fiziksel görünümünü aldı. İtalya Yarımadası tümüyle oluştu; Korsika ve Sardinya adaları kırılma ve çökme sonucu ortaya çıktı; Macaristan ile Romanya ovaları kurudu. Bu dönemlerde tek bir deniz olan Aral ile Hazar, Balkan-Kafkas yükseltileriyle Akdeniz'den ayrılıyordu. Çökme sonucu Karadeniz'in ortaya çıkmasını Çanakkale Boğazının oluşumu izledi.

Trift Buzlası
ABC Ajansı

KUVATERNER (DÖRDÜNCÜ) DÖNEM. Kuvaterner Dönem (y. 2,5 milyon yıl öncesinden günümüze), bugün daha çok Pleyistosen Bölüm (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) olarak bilinen Büyük Buzul Çağını içine alır; yalnızca son 10 bin yılı buzul sonrası Holosen Bölüm oluşturmaktadır. Bu çağlarda, Atlas Okyanusuna bakan kara kütlesi ve Alp bölgeleri gibi Kuzey Avrupa'nın da denizden yüksekliği bugünkünden çok daha fazlaydı ve buralar kalın buz katmanlarıyla kaplanmıştı. İlk insangiller bu çağlarda kıtanın güneyindeki mağaralarda yaşıyorlardı; *Homo sapiens* ise onlardan 40 bin yıl sonra ortaya çıktı. Avrupa'nın kuzeyi ve Alpler bölgesindeki yüzey şekillerinin çoğu, ufalanmayla birlikte buzul aşınımının sonucudur. İskandinavya ile Finlandiya'nın güney bölgeleri İsviçre Platosu ve Kuzey Avrupa ovalarının tümü, yumrulu kil, çakıl, kum ve löss katmanlarıyla kaplıdır. Ayrıca çok büyük hacimde buzun erimesi sonucu, deniz düzeyi yaklaşık 95 m yükselmiş ve Holosen Bölüm sonlarına doğru Avrupa'nın kuzeyindeki denizler biçimlenmiştir.

BUGÜNKÜ JEOLOJİK GÖRÜNÜM. Avrupa'nın kuzeyinde buzulların etkisiyle aşınmış olan yaşlı kayaçlar, yükselme sonucu ortaya çıkmış kıyı düzlükleriyle dengelenir. Kıtanın güneyi ise tersine, genç yapılardan oluşur ve hâlâ görülen depremlerden de anlaşılacağı gibi oluşumu henüz tamamlanmamıştır. Rusya Platformunun üstünde yer alan Doğu Avrupa ise, yüzeyde gene genç olmakla birlikte, daha kararlı bir yapıya kavuşmuştur. Karasal özellikler taşıyan bu platform çok sayıda ırmakla kuzey ve güneydeki denizlere açılır. Yüzeye yakın kayaçlar madence zengindir. Eski jeolojik zamanlardaki Volga ve Ural denizlerinden de petrol ve mineral tuz kalmıştır. Batı ve Orta Avrupa ise yüzey şekilleri, toprak yapısı ve maden kaynakları açısından çeşitlilik gösterir. Güney ve güneydoğudaki Alpler yüksek ve bol yağışlı yörelerdir; kırıklı Hersiniyen kıvrımlardan kalan dağlık bölgeler ise ormanlarla kaplıdır ve kömür yatakları içeriler. Ayrıca eskiden deniz ya da göl havzası, buzul çökelme alanı, aşınıma uğramış senklinal parçaları olan düzlükler vardır. İzostazi sonucu denizden kazanılmış alüvyon ya da deniz düzlükleri ve Hollanda'da olduğu gibi insan eliyle yapılmış düzlük ve ovalar da bulunur.

DOĞAL YAPI

Yarımada görünümündeki Batı Avrupa ile kıtanın daha büyük bölümünü oluşturan Doğu Avrupa doğal yapı açısından birbirinden farklıdır. Jutland Yarımadasının tabanı ile Adriya Denizinin başlangıcını birleştiren çizgi, bu iki kesimi birbirinden ayırır. Kıtanın batısında, taşımacılığa uygun ırmaklar yoluyla iç bölgelere ulaşıma olanak sağlayan, denizcilige elverişli uzun bir kıyı şeridi

AVRUPA İşaretlerin büyüklüğü kentlerin görece büyüklüğünü gösteri • ● ■

Yüksekliklar ve derinlikler metre cinsindendir

Barents Denizi
Mermansk
KOLA YARIMADASI
Beyaz Deniz
Arhangelsk
TIMAN DAGLARI
URAL DAGLARI
Onega Gölü
Ladoga Gölü
FİNLANDİYA
Helsinki
Finlandiya Körfezi
PETERSBURG
Tallinn
ESTONYA
Rigal
Körfezi
LETONYA
Riga
Vologda
Yaroslavl
Kalinin
MOSKOVA
RUSYA FEDERASYONU
Gorki
Kazan
Perm
Kirov
Ufa
Magnitogorsk
Kuybişev
Orenburg
LİTVANYA
Vilnius
Smolensk
Tula
Penza
Saratov
Minsk
BEYAZ RUSYA
Gomel
ORTA RUSYA PLATOSU
Voronej
Kursk
VOLGA
Volgograd Göleti
KAZAKİSTAN
Kiev
Harkov
VOLGOGRAD
UKRAYNA
Lvov
Donetsk
Dnepropetrovsk
Zaporojye
Rostov-na-Donu
Astrahan
Kişinev
MOLD.
ODESSA
Azak Denizi
KIRIM
Krasnodar
Hazar Denizi
ROMANYA
Bükreş
Sivastopol
Karadeniz
BÜYÜK KAFKAS DAGLARI
GÜRCİSTAN
Tiflis
Grozni
Bakü
Varna
Sofya
BULGARİSTAN
ERMENİSTAN
Erivan
AZERBAYCAN
İSTANBUL
Marmara Denizi
Selanik
Ege Denizi
YUNANİSTAN
Atina
Girit
Heraklion
ASYA
0 100 200 300 400 500 600 700 800km
0 100 200 300 400 500mi

yer alır. Eski kara yüzeylerinin sığ denizlerle örtüldüğü kıta sahanlıkları, Batı Avrupa'nın bir özelliğidir. Vistül Irmağının doğusundaki alçak düzlüklerse Kuzey Asya düzlüklerini andırır. Avrupa'da kuzey-güney doğrultusunda uzanan sürekli dağ sırası yoktur; bu da okyanus yönünden Batı Avrupa'ya ulaşımı kolaylaştırır.

YÜZEY ŞEKİLLERİ. Avrupa'nın büyük bir bölümü az engebeli alçak tepelerden oluşur. Büyük Rusya Ovasında biraz yükselen ve kuzeyde Finlandiya'ya, batıda Kuzey Avrupa Ovasına, güneyde ise Romanya, Bulgaristan ve Macaristan Ovalarına doğru uzanan tepelik kütle bile 244 m'den alçaktır. Kuzey Avrupa Ovası Danimarka, Almanya'nın kuzeyi ve Polonya'nın batısında genişler; aradaki dar denizleri de geçerek, İngiltere'nin güneydoğusunda ve İrlanda'da da devam eder. İskandinav Yarımadası çoğunlukla dağlık ve yaylalıktır. Doğusunda ve güneyinde kara ile deniz yumuşak bir biçimde birleşirken, batıda Norveç fiyortlarının denize indiği kesimler en engebeli yerleri oluşturur.

Norveç ve İsveç'teki en yüksek noktalar, sırasıyla Galdhøpiggen (2.469 m) ve Kebnekaise'dir (2.111 m). İzlanda'nın en yüksek noktası Hvannadalshnúkur 2.118 m iken, Büyük Britanya'nın en yüksek doruğu olan Ben Nevis ancak 1.343 m'ye kadar çıkar. Avrupa'nın batı ve iç kesimlerinin ortaları daha engebelidir. Bu kesimlerde Hersiniyen dağoluşumu sürecindeki yükselmeler ve kırılmalar sonucu ortaya çıkmış kütlelere rastlanır. En yüksek noktası 1.894 m ile Narodnaya olan aşınmış Ural Dağları da bu sınıflamaya girer; Fransa'daki Massif Central de aşağı yukarı bu yüksekliktedir. Bu alanlarda yükseklik genellikle 150 m ile 600 m arasındadır; dik yamaçlara da sık rastlanır.

Avrupa kıtasının en yüksek tepeleri ve en düzensiz engebeleri daha güneydedir: Apenninler, Dinar Alpleri, Balkan Dağları, yay biçimli Karpatlar ve Transilvanya Alpleri gibi. Kıtanın en alçak yeri ise, Hazar Denizinin kuzeyinde, deniz düzeyinin metrelerce altında kalan, hiç engebesiz bir yöredir.

Avrupa topografik açıdan kolayca dört bölgeye ayrılabilir: Kıyı ve iç kesimlerdeki ovalar, orta kesimdeki dağlık bölgeler ve platolar, kuzeybatının platoları ve dağlar ülkesi Güney Avrupa.

Avrupa'nın yarıdan fazlası, yüksekliği 180 m'den az olan ve pek seyrek 300 m'nin üstüne çıkan ovalarla kaplıdır. Kuzeyde Baltık Denizi ile Beyaz Deniz, güneyde Karadeniz, Azak Denizi ve Hazar Denizi arasında iyice yoğunlaşan alçak ovalık alanlar batıya doğru gidildikçe daralır. Kuzeybatıdaki platoların güneyinde uzanan bu topraklar, Manş Denizi ile olduğu kadar Orta Avrupa'daki dağlar ve platolarla da bölünmüştür. Tuna boyundaki ve Kuzey İtalya'daki ovalar, dağlar arasına sıkışmış birer ada görünümündedir. Daha kuzeydeki ovalar ise buzul tortulanması sonucu oluşmuş alanlardır ve bu nedenle bu ovalarda sık sık tepelere, kil, kum ve sürüntü mili yataklarına, buzul göllerine ve bataklıklara rastlanır. Bir başka özellik de Britanya'nın doğusundan Ukrayna'ya doğru yığılmış olan, güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu lös yatağı bölgesidir. Bu bölge, Orta Avrupa dağlık kesimi ile Karpatlar'ın kuzey ayağını oluşturur. Paris ve Londra havzaları, kuzeydeki buz örtüsünün güney sınırını oluşturan vadi ve tepelere tipik birer örnektir.

Orta Avrupa'daki dağlık bölgeler ve platolar, yuvarlaklaşmış dorukları, dik yamaçları, vadileri ve çöküntüleri ile farklı bir görünüm ortaya koyar. Güney İskoçya dağlarında, Fransa'daki Massif Central'de, İber Yarımadasındaki Meseta Central'de ve Bohemya'da bu tür özelliklere rastlanabilir. Orman alanı olma niteliğini hâlâ tümüyle yitirmemiş olan bu kesimler, aynı zamanda Avrupa'nın en önemli kömür havzalarıdır. Bol yağış almaları nedeniyle pek çok akarsuyun kaynaklandığı platolar, bitkisel üretime çok elverişlidir. Volkanik kayaçlar yeryüzü şekillerini daha da çeşitlendirir.

Mineral açısından zengin, keskin çizgileri sürekli aşınma ve buzullanma sonucu yumuşamamış yaşlı kuzeybatı platoları İzlanda'nın büyük bölümünü, İrlanda'yı ve İngiltere

Etna Yanardağı, İtalya
ABC Ajansı

ile İskandinavya'nın kuzey ve batı kesimlerini kaplar. Bu alanlar çok bol yağış aldığından hem sanayi kentleri için gerekli olan hidroelektrik enerjiyi ve suyu sağlar, hem de yaz mevsiminde sığır sürüleri için otlak işlevi görür. Ama bu topraklar bitkisel üretime pek elverişli değildir. Bu kesimdeki kıyılar, özellikle Norveç fiyortları, denizle ilgili yatırımlar için oldukça çekicidir.

Bir yarımadalar ve adalar ülkesi olan Güney Avrupa'nın iklim rejimi tümüyle kendine özgü, yüzey şekilleri ise çok parçalı, ağırlıkla dağlık ve yaylalıktır. İber ve Anadolu, Alp tipi dağlarla çevrili, orta kesimleri ise Paleozoyik kayalardan oluşan bir çanağa benzeyen, geniş birer yarımadadır. Alçak ovalar genellikle iç bölgelerdeki havzalar ve dar kıyı şeritleri ile sınırlıdır. Portekiz, Makedonya, Trakya ve Kuzey İtalya ovaları daha geniştir. Alpler hem Avrupa'nın bellibaşlı ırmaklarına kaynaklık eder, hem de ana elektrik üretim istasyonlarını besler.

İKLİM. Avrupa iklimini belirleyen ana öğe hava akımı, özellikle de Norveç'teki Kaledonya Dağları dışında, ovalara doğru serbestçe yol bulabilen Atlas Okyanusu kökenli hava kütleleridir. İzlanda yakınlarında oluşan kutupsal hava kütleleri ile Asorlar'dan gelen tropik kütleler, birbirinden çok farklı nem ve ısı değerleri taşırlar ve doğuya doğru hareket ettikçe farklı iklim koşulları yaratırlar. Avrupa'nın doğusunda oluşan karasal hava akımları da aynı kolaylıkla batıya geçer. Batı-doğu doğrultulu hemen hemen kesintisiz dağ kuşağı, tropik ve kutupsal hava kütlelerinin birbirine karışmasını engeller.

Süreklilik gösteren başat hava akımları beş bölge üzerindeki basınç merkezlerince yaratılır. Bunlar, Kuzey Atlantik üzerindeki İzlanda alçak basınç merkezi, Asor yüksek basınç merkezi, Akdeniz alçak basınç merkezi, kış aylarında Orta Asya üzerinde odaklaşan, ama batıya da sarkan Rusya yüksek basınç merkezi ve Güneybatı Asya üzerindeki muson alçak basınç merkezidir. Bu basınç koşullarında, Kuzeybatı Avrupa'da batı rüzgârları, özellikle kış mevsiminde kuvvetlenerek yıl boyunca etkili olur. Kış aylarında, çoğunlukla güneybatıdan esen bu rüzgârlar ılık tropik havayı taşırken, yazın yön değiştirerek kuzeybatıdan kutup ve kutupaltının soğuk havasını getirir. Akdeniz Avrupası'nda yağmur yüklü batı rüzgârları, yalnızca kış aylarında olmak üzere, özellikle batı yörelerini etkiler. Akdeniz Havzasının doğusu, kış aylarında Rusya yüksek basınç merkezinden kaynaklanan sert doğu ve kuzeydoğu rüzgârlarından etkilenir; bu rüzgârların seyrek de olsa batıya yönelmesi, Batı ve Orta Avrupa'daki olağandışı sert kışların nedenidir. Öte yandan, denizden gelen tropik hava akımındaki devamlılık da, gene az görülen ılık kışlara neden olur. Yaz aylarında Asor yüksek basıncı 5-10 enlem derecesi kuzeye kayar ve siklon fırtınalarının kurak Akdeniz yöresine girişine engel olarak doğuya doğru yayılır. Bununla birlikte Akdeniz'in doğu kesimi, kuzey ve kuzeydoğunun sıcak ve kuru yaz rüzgârlarını alır. Gene yaz aylarında Rusya yüksek basıncı, yerini batıya doğru yayılan alçak basınç alanına bırakır; böylece, batıdan gelen hava kütleleri kıta içlerine girerek, yazların yağışlı geçmesini sağlar.

Böylesine farklı hava kütlelerinin etkileşimi sonucu, Avrupa çok değişken bir iklim yapısına sahip olmuştur. Kışlar doğuya doğru gittikçe daha soğuk geçer, ama yaz sıcaklığı tümüyle enlem derecesine bağlıdır. Ilık Gulf Stream akıntısı, İzlanda da içinde olmak üzere Kuzeybatı Avrupa iklimini yumuşatır ve Rusya'daki Murmansk limanının da bütün bir yıl boyunca açık kalmasını sağlar.

Avrupa'da kabaca dört iklim tipi ayırt edilebilir: Deniz iklimi, Orta Avrupa (geçiş) iklimi, kara iklimi, Akdeniz iklimi. Atlantik hava kütlelerine açık batı kesimlerinin egemen iklimi olan deniz iklimi, yörelerin enlem derecesine bağlı olarak keskin ısı farklılıkları gösterir. Bu nedenle ocak ve temmuz ayları yıllık sıcaklık ortalamaları Reykjavik'te (İzlanda) sırasıyla, 0°C ve 12°C iken, Coruña'da (İspanya) 10°C ve 18°C'dir. Yüksek yerlerde daha çok olmak üzere yıllık yağış yeterli düzeydedir. En çok yağış sonbaharda ve kış başlangıcında düşer. Yaz sıcaklıkları enlem derecesi ve yüksekliğe bağlıdır ve iklim her yörede değişkendir. Deniz iklimi Svalbard, İzlanda, Faroeler, Britanya Adaları, Norveç, İsveç'in güneyi, Fransa'nın batısı, Hollanda, Kuzey Almanya ve İspanya'nın kuzeybatısına kadar etkisini gösterir.

Orta Avrupa ya da geçiş iklimi denen iklim tipi, deniz ve kıta kökenli hava kütlelerinin etkileşiminden oluşur ve özellikle Avrupa'nın merkezinde etkili olur. Bu engebeli bölgede kışlar bir hayli soğuk, yazlar ise ılık geçer. Yağış boldur ve en çok yağmur yazın düşer. Söz konusu iklim tipi, Orta İsveç, Güney Finlandiya, Norveç'in Oslo Havzası, Doğu Fransa, Güneybatı Almanya ile Avrupa'nın güneydoğu ve orta kesimlerinin büyük bölümünde egemendir.

Kara iklimi Kuzey İsveç, Finlandiya'nın çoğu yeri ve Avrupa Rusyası dahil, Avrupa'nın en büyük bölümünü etkiler. En soğuk kışlar kuzeydoğuda, en sıcak yazlar güney-

doğuda görülür. Ocak ve temmuz sıcaklık ortalamaları arasındaki fark çok yüksektir. Yağışlar en çok yaz aylarında düşer. Güneyin bazı kesimlerinde yağışların hem düzensiz, hem de az oluşu ciddi bir kuraklık sorunu yaratmaktadır.

Akdeniz iklimi, Güney Avrupa kıyılarının karakteristik özelliğidir. Bu kıyılarda kışlar ılık ve yağışlı, yazlar sıcak ve kurak geçer. Ama Akdeniz'in batı kesimleri denizden gelen hava akımlarına daha açıktır. Yağışlar, yağmur yüklü batı rüzgârlarına kapalı yerlerde önemli ölçüde azalır. Örneğin yıllık yağış ortalaması Roma'da 660 mm iken, Atina'da yalnızca 487 mm'dir.

AKARSULAR VE GÖLLER. Avrupa ırmaklarının su toplama alanları genellikle Kaledoniyen, Hersiniyen ve Alp tipi dağoluşum süreçlerinde yükselmiştir ve önemli ölçüde yağış alan bölgelerdedir. Özellikle Finlandiya, Polonya ve eski SSCB'nin Avrupa'da kalan bölümündeki ırmaklar Tersiyer kayalardan kaynaklanır. Buna karşılık, Thames ve Sen de içinde olmak üzere, birçok ırmağın kaynağı Mezozoyik kayalardan oluşan dağlık bölgelerdedir. Irmaklar sularını ya doğrudan doğruya ya da Baltık Denizi ve Akdeniz aracılığıyla Atlas Okyanusu, Kuzey Buz Denizi ve Hazar Denizine boşaltır.

Irmakların çığırları ve vadileri aşınma, dipkesme, başka ırmaklarla birleşme, çatlama, deniz ve toprak düzeylerindeki izostatik değişme gibi karmaşık süreçler sonucu oluşmuştur. Örneğin Ren Irmağı bugünkü kuzeye yönelik çığırına dönmeden önce Akdeniz'e akmaktaydı. Özellikle Baltık kalkanındaki ve Kuzey Avrupa Ovasındaki ırmaklardan birçoğunun çığırı, Pleyistosen Bölümden bu yana oluşmaktadır. Alpler, Apenninler ve Karpatlar su bölümü çizgilerini belirlerken, öteki dağ dizileri Tuna Irmağının Viyana, Budapeşte ve Demir Kapı Geçidinde, Olt Irmağının Romanya'da yaptığı gibi, ırmaklar tarafından boylu boyunca kesilmiştir. Büyük Rusya Ovasındaki ırmaklar uzundur ve ağır ağır beş ayrı denize akar. Batı, Orta ve Doğu Avrupa'nın genellikle "olgun" ırmakları ulaşıma elverişlidir. Buna karşılık Kuzey ve Güney Avrupa ırmakları daha "genç", daha eğimli ve dolayısıyla ulaşımdan çok, hidroelektrik enerji elde edilmesi için elverişlidir. Atlas Okyanusuna akan ırmakların denize doğru genişleyen haliçler oluşturmasına karşılık gelgit etkisinin çok az olduğu Baltık, Akdeniz ve Karadeniz'e dökülen ırmaklar, deltalar ve denize doğru uzanan burunlar yaparlar.

Göllerin bütün Avrupa'da kapladığı alan, kıta yüzölçümünün yüzde 2'sinden azdır. Genellikle Pleyistosen buzullanmasının olduğu alanlardaki göllerin yaklaşık beşte dördü Baltık ve Kuzey Avrupa ovalarında, beşte biri ise Finlandiya'dadır. Öteki başlıca göl alanları Alp sisteminin yakınları ile İskoçya ve İrlanda'dadır.

TOPRAKLAR. Avrupa'nın toprak yapısı, Büyük Rusya Ovasında açıkça ve bölge bölge ayırt edilebilir olmasına karşılık, kıtanın geri kalan bölümlerinde çok daha karmaşık özellikler gösterir. Bu kesimlerdeki topraklar daha çeşitlenmiş bir jeolojik yapı ve engebe ortaya koyar. Tundra toprakları yalnızca Rusya'nın ve Finlandiya'nın en kuzeyinde, İsveç ve Norveç'in de yüksek kesimlerinde bulunur. Asitli yapıdaki bu topraklar çok su tutar ve bitki besin maddesi açısında zayıftır. Bu bölgenin güneyinde, Botni Körfezi çevresinden Finlandiya ve Rusya'yı Yukarı Volga'ya kadar kapsayan bölgede podzollü topraklar vardır. İğneyapraklı orman ortamında oluşan bu topraklar da asit özelliği gösterir; minerallerinin çoğunu da kaybetmiştir. Bunlara ek olarak sert taban oluşumu, yüzey toprağının altında donmuş bir katmanın varlığı ve fazla nem de iklim koşullarıyla birleşince bu toprakları bitkisel üretim açısından önemsiz kılar. Daha güneydeki, eski SSCB'nin ortalarından batıya, Britanya Adalarına, Orta İsveç,

Finlandiya ovalarında ekili alanlar
ABC Ajansı

Güney Norveç ve Findandiya'dan güneye, Pireneler'e, Alpler'e ve Balkanlar'a doğru uzanan geniş alanda karışık bir orman ortamında oluşmuş podzollü ve kahverengi orman toprakları bulunur. Büyük bir çeşitlilik gösteren bu topraklar, genellikle humus açısından zengindir. Topraklar, yerel olarak ağır ya da hafif dokularına, su tutma kapasitelerine, derinliklerine, baz ya da asit özelliği göstermelerine, belirli ürünler için uygun olup olmadıklarına göre sınıflandırılır. Bu alandaki humus ve lös açısından zengin topraklar, çok iyi bir mıl örneğidir; alçak kesimlerdeki killi topraklar da, alüvyal topraklar gibi, üstün niteliklidir. Buna karşılık kıraç, kumlu ve çakıllı topraklar, tarımsal amaçlardan çok, konut alanı olarak kullanılır. Eski SSCB'nin Avrupa'daki bölümünün güneydoğu kesiminde, özellikle Ukrayna'da, otlu step alanlarında oluşan karatopraklar yer alır. Derin, kolayca ufalanabilen ve humusça zengin bu topraklar, verimlilikleriyle ünlüdür. Eski SSCB'nin ortagüney kesimlerinde, otlu steplerin kuzeyinde ve Aşağı Tuna düzlüklerinde yer alan bir zamanların ağaçlık stepleri daha düşük nitelikli karatopraklar ve gri orman toprakları ile kaplıdır. Ukrayna'nın doğusundan Ural Irmağına doğru giderek kıraçlaşan topraklar, kestane renkli topraklardan aşırı tuzlu topraklara kadar çeşitli türlerle kaplıdır. Güney Avrupa'da ise, toprağın büyük bir bölümü orman tahribatı ve erozyon sonucunda yok olmuştur. Vadilerde ve çöküntü alanlarında ise genellikle ağır ve killi kırmızı topraklara rastlanır.

BİTKİ ÖRTÜSÜ. Avrupa'da başlıca beş farklı bitki örtüsü tipi ayırt edilir: Tundralar, kuzey orman kuşağı, karışık ormanlar, Akdeniz bitkileri, step ve yarı çöl bitkileri.

Likenler ve karayosunlarından oluşan tundralar, Rusya'nın Avrupa'daki bölümü ile Baltık Kalkanının en kuzeyindeki dar bir alanı kaplar. Benzer bir bitki örtüsüne Alpler'in ve Kuzey Uralları'n 1.500-2.000 m yüksekliğindeki bölümlerinde de rastlanır.

Tundraların güneyinde kuzey orman kuşağı başlar. Bu kuşağın kuzey kesiminde, bir liken örtüsünün üstünde yetişen iğneyapraklılar, söğütler ve huşağaçlarından oluşan "açık" ormanlar vardır. Güney kesiminde ise, huşağacı ve melezle birlikte iğneyapraklıların ağırlıklı olduğu, "açık" ormanlara geçilir.

Britanya Adalarından başlayarak, eski SSCB'nin içlerine kadar uzanan ve kıtanın orta kesimini boydan boya kaplayan karışık ormanlar kuşağı, yoğun bir yerleşmeye ve büyük bir tahribata sahne olmuştur. Atlas Okyanusu kıyısında, orta kesimde ve doğuda, bu kuşaktan artakalan ve bazı iğneyapraklılar ile kışın yapraklarını döken ağaçlardan oluşan ormanlara rastlanır.

Güney Avrupa'da, Akdeniz iklimının egemen olduğu kesimlerde görülen Akdeniz bitki örtüsü ise, sert yapraklı ormanlar ile makilerden oluşur.

Eski SSCB'nin Avrupa'daki bölümünün güneydoğusundan Tuna düzlüklerine kadar olan kesimde otlu ve ağaçlı steplere rastla-

Bregenz Ormanı, Avusturya
Toni Schneiders-Bruce Coleman

nır. Yarı çöl bitki örtüsü ise, Hazar Denizinin kuzey kıyılarındaki kıraç düzlüklerin bir özelliğidir.

Avrupa bitki örtüsü büyük ölçüde başka kıtalardan getirilmiş bitkilerden oluşur. Bu türlerden bazıları, örneğin turunçgiller, şekerkamışı ve pirinç, Avrupa'nın ancak sınırlı yörelerinde ve sulanabilen topraklarda yetişir.

Avrupa'ya çok erken tarihlerde, yabani bitkiler ülkesi Etiyopya'dan Güneydoğu Asya ve Mısır yoluyla önce ıslah edilmiş buğday ve arpa çeşitleri, ardından da zeytin, üzüm, incir, keten ve çeşitli sebzeler geldi. Hint kökenli pirinç, şekerkamışı ve pamuk, Araplar ve Magrıpliler tarafından tanıtıldı. Turunçgiller, şeftali, dut, yulaf ve kumdarı Çin'den gelirken, mısır, tütün, kabak, domates, kırmızı biber, frenkinciri, sisal ve önceleri hayvan yemi olarak yetişti-

Zeytin ve servi ağaçları, Korfu, Yunanistan
Robert Harding Picture Library

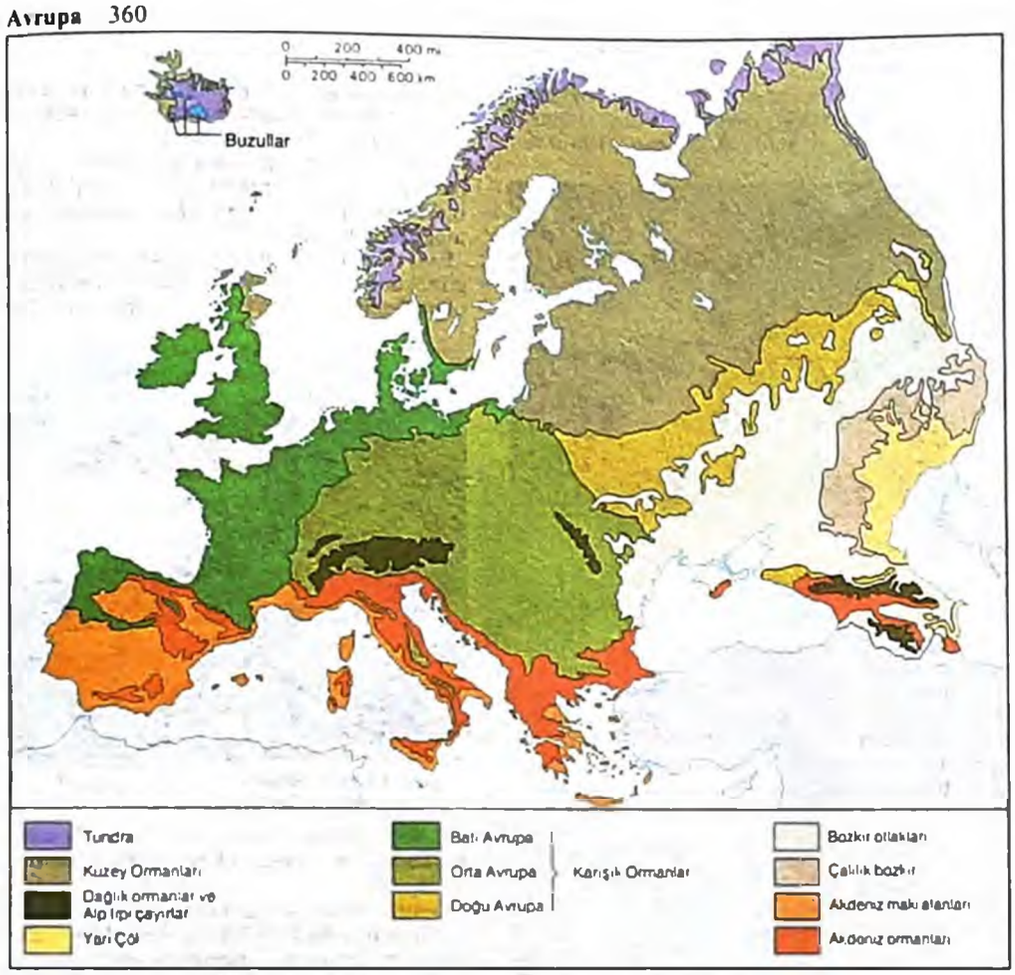

Avrupa'da Bitki Örtüsü

rilirken özellikle 19. yüzyılda düşük gelirli geniş işçi ailelerinin temel gıdası haline gelen patates, Amerika kıtasından ulaştı.

Avrupa'daki ağaç türlerinin büyük bölümü, özellikle süs ağaçları, Doğu Asya ve Kuzey Amerika kökenlidir. Bazı akasya türleri ve okaliptüs ise Avustralya'dan getirilmiştir. Bununla birlikte şeker pancarı ilk kez deniz ablukası altındaki Napoleon dönemi Avrupa'sında yetiştirilmiş özgün bir Avrupa bitkisidir.

Kuzey Avrupa ve Alp ormanları, bu yörelerin ilk bitki örtüsü olmamakla birlikte, buzul sonrası dönemin değişmeyen bitki örtüsüdür. Karayosunu ve otlardan bir örtü üstünde ağırlıkla ladin ve göknar, yer yer de çam, huşağacı ve melez kümelerine rastlanan "kapalı kuzey orman kuşağı" 1,6 milyon km²'lik bir alana yayılır. Bir zamanlar Avrupa'nın yüzde 80'ine yayılan, günümüzde ise ancak yüzde 30'unu kaplayan bu geniş ve değerli kereste rezervi, dünya ölçüsünde önemlidir.

HAYVAN VARLIĞI. Yabanıl hayvan varlığı Üst Paleolitik'ten bu yana uzun bir gerileme dönemi yaşadı. Mağara resimlerinde betimlendiği gibi, küçük insan toplulukları, artık soyları tükenmiş avraks ve mamutlara ve bugüne değin varlıklarını sürdürebilmiş fil, bizon, at ve yaban domuzuna karşı uzun süren bir ölüm kalım savaşı verdi. Bu insanlar, tavşan, kuğu ve kaz, sombalığı, alabalık ve turnabalığı avlarlardı. Uzun çabalar sonucu toprakları tarım ve evcil hayvanlar için kullanılabilecek hale getirdiler; özellikle de kürk için hayvan avlamayı sürdürdüler.

Sanayileşen Avrupa'da nüfus hızla artmaya başlayınca insanoğlu kaçınılmaz olarak yabanıl hayvan yaşamını ve özgün bitki örtüsünü yok etti ya da büyük ölçüde değiştirdi. Ama, hayvanlar güçlükle de olsa bugünkü bitki örtüsü bölgeleri çerçevesinde varlıklarını sürdürebildi.

Tundrada yaşayan ren geyiği (hem evcil hem de yabanıl olanları) soğuğa karşı çok iyi korunmuştur. Kaşık biçimindeki toynakları sert yüzeyde yiyecek bulmasını kolaylaştırır. Kışın güneye göç eden sürüler liken ve başka bitkiler yanında sıçan ve lemming gibi hayvanların etini de yer. Ren geyikleri gibi kızağa koşmak için beslenen köpekler, etinden, sütünden, yününden, derisinden ve dişinden de yararlanılan ren geyiği kadar verimli değildir. Tundrada kutup tilkisi, ayı, kakım, keklik ve kar baykuşuna da rastlanabilir. Kısa süren yaz mevsiminde sürü sineklerinin dayanılmaz hale getirdiği çevreyi deniz kuşları, akarsu balıkları ve kuğu, ördek, su çulluğu gibi göçmen kuşlar canlandırır.

Kuzey ormanlarının tarih boyunca süren hayvan ve kuş zenginliği, bugün büyük ölçüde azalmıştır. Büyük toynaklılardan varlığını sürdürebilenler arasında sığın, ren geyiği, karaca, yırtıcı hayvanlardan ise büyük boz ayı sayılabilir. Vaşak yok edilmiştir, ama kurt, tilki, porsuk, gelincik, sansar ve kokarca hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Kürkü için avlanan samur, bugün ancak Avrupa'nın kuzeydoğusundaki ormanlarda bulunabilmektedir. Ormanlardaki kemiriciler arasında sincap, beyaz kutup tavşanı, özellikle karışık orman bölgelerinde boz tavşan ve kunduz bulunur. Kuşlardan ise, çevre ile renk uyumu sağlayan ve ağaçlar arasında yem bulabilme yetenekleri gelişmiş su çulluğu, kayıntavuğu, kar kekliği, ağaçkakan ve çaprazgaga sayılabilir. Ormanlarda baykuş, kara bakal, bir tür baştankara ve şakrakkuşu, çayırlık alanlarda kaz, ördek ve kızkuşlarına rastlanabilir.

Step bölgeleri artık büyük hayvanlardan yoksundur. Bir antilop türü olan sayga tükenmiştir. Step hemen hemen tümüyle tarım alanına dönüştükten sonra marmot, araptavşanı, keseğen ve orman faresi gibi kemirgenlerin çoğu sayıca hızla artarak bir bela haline gelmiştir. Hem koşup hem uçabilen toy, bıldırcın, çil keklik ve toygar için de aynı şey söylenebilir. Bu kuşlar stepin kuru otları arasında kendilerine korunma sağlayan sarı gri ve kahverengi renklere bürünürler. Yırtıcı kuşlardan kartal, şahin, doğan ve çaylak, su ve bataklık kuşlarından özellikle turna, balaban ve balıkçıl yuvalarını steplerde yapar. Çekirge türleri ve kınkanatlılar step zararlılarıdır.

Akdeniz Avrupası'nda, dağlardaki orman kalıntılarında, yaban keçisi, Avrupa dağ koyunu, yaban kedisi ve yaban domuzu gibi hayvanlar barınır. Engerek de içinde olmak üzere yılanlar, kertenkeleler ve kaplumbağalar yörenin alışılmış sürüngenleridir, ama kuşlara az rastlanır.

Eski SSCB Avrupası'nın güneydoğusundaki yarı çöl alanları, hayvan varlığı açısından, arasına yerleştiği otlu steplerle çöl bölgelerinin özelliğini taşır. İki tür antilop, kemiricilerden marmot ve araptavşanı, yırtıcılardan da porsuk bu bölgelerde yaşamlarını sürdürmektedirler. Sürüngenlerden kertenkele, boa ve kobra ile kaplumbağa boldur. Adlarını bir çöl bitkisinden alan saksaval alakargası ve saksaval serçesi de yörede yaşayan kuşlardır. Akrep ve karakurt örümceği insanlar ve develer için tehlikeli böceklerdir.

Yaşam alanlarının gittikçe daralması, spor ya da ekili alanları korumak amacıyla yapılan avcılık, deniz ve tatlı su kirliliği ile ekim alanlarındaki zararlı mücadelesinden geride kalan zehirli artıkları pek çok hayvan türünü yok olma sınırına kadar azaltmış, bunun sonucunda bu tür hayvanların yaşamlarını güçlükle sürdürebildikleri mekân-

larda çoğalabilmelerini sağlamak için büyük çabalar gösterilmeye başlanmıştır. Uluslararası Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUCN) ve Dünya Yabanıl Yaşam Fonu (WWF) desteğiyle Avrupa'nın birçok ülkesinde oluşturulan doğayı ve doğal

Kuzey ormanlarında yabanı hayvanlar, İsveç
ABC Ajansı

yaşamı koruma alanları, hep bu çerçevede yapılan girişimlerdir.

NÜFUS

Bir yandan ana nüfus akımlarının yoğunluğunu ve yönünü belirleyen, bir yandan da Avrupa dışı gruplarla bağlantıya olanak veren doğal geçitler, Avrupa kültürlerinin biçimlenişinde birincil etkenlerden biridir. Volga, Dinyeper, Tuna, Rhône ve Ren ırmakları Paleolitik Çağdan beri Avrupa halklarının ana güzergâhları olmuştur.

Avrupa'nın coğrafi konumu, komşu kıtalarla iletişimde üç kavşak noktasına yol açmıştır. İber Yarımadası Avrupa'nın Afrikayla, Balkan Yarımadası da Anadolu'yla bağlantısını sağlar. Ural Dağlarının güney ucuyla Hazar Denizi arasında kalan geniş düzlük ise Orta Asya'ya bir geçit niteliğindedir. Tarihöncesi çağlar boyunca, göç yönü hemen her zaman merkeze doğruydu. Avrupa'nın ekonomik, siyasi ve askeri üstünlüğü belirginleştikçe, kültürel etki de giderek merkezden çevreye doğru yöneldi.

HALKLAR VE DİLLER. Avrupa etnolojik olarak önce 4 ana kültür dünyasına, daha sonra da 21 kültür alanına bölünebilir (*bkz.* Avrupa'nın Etnik Kültür Bölgeleri). Bu kültür alanlarının her biri de çok sayıda alt-bölümler içerir. Gruplar arası etkileşimler nedeniyle etnosların (tarihsel olarak oluşmuş, bağımsız ve genellikle kendi içinde evlenen insan topluluğu) sınırlarını belirlemek güçtür. Bununla birlikte Avrupa'da hemen her etnosun kökeni, Tarihöncesi bir kabileye değin izlenebilir. Zaman içinde bu kabileler büyüyerek, kanton, *Landschaft* ya da baronluk gibi belirgin bir yerel nüfuz bölgesine ya da köy gruplarına dönüştü. Etnosların genellikle kendilerine özgü bir lehçesi olduğundan, dilbilimsel bir sınıflandırmayla kültür bölgelerinden söz edilebilir. Tarihsel, dilbilimsel ve başka ölçütlere göre belirlenen kültür illeri, kültür alanları gibi birimler de daha üst düzeyde bir sınıflandırmada kullanılır.

Avrupa, öncelikle Karadeniz bölgesinin steplerinde ya da daha da doğuda Orta Asya'da geliştiğine inanılan Hint-Avrupa dillerinin egemenliği altındadır. Bu alanlardan batıya yönelen göçler sırasında Hint-Avrupa dilleri yerel ilişkiler ve kabileler arası evlilik yoluyla değişime uğramıştır. 10. 1800'lerden başlayarak Germen topraklarında konuşulan Proto-Kelt dili daha sonra batıda Galya'ya doğru yayılmıştır. Hint-Avrupa dışındaki dillerden Bask ve Kafkasya dilleri Paleo-Avrupa kültürlerinden bugüne ulaşanları temsil eder. Yaşayan 14 Fin-Ugor dili de Avrupa kökenlidir. Bunlardan Macarca, Fince, Estonca ile Mordov Udmurt, Mari (Çeremiş) ve Komi dillerinin her birini 450 binin üstünde insan konuşmaktadır. Orta Volga-Kama, Karadeniz-Hazar ve Balkanlar'ın çeşitli kesimlerinde konuşulan Türk dilleri, Asya'dan kaynaklanan eski istilaların sonucudur.

KÜLTÜR DOKUSU. Balkanlar'daki İslam bölgesi ve güneydoğudaki Türk-Tatar kesimi dışında Avrupa'nın hemen tümüne egemen olan Hıristiyanlığın üç büyük kolu, Katoliklik, Protestanlık ve Ortodoksluk, sırasıyla, Latin, Germen ve Slav kültürleriyle bağlantılıdır. Avrupa'nın hemen her yerinde din etnik bilinçle sıkı bir ilişki içindedir. İrlanda'da Katoliklik İngilizleşmeye karşı bir kalkan olarak kullanılır. Finlandiya, Estonya ve Letonya'da Protestanlık Ruslaştırma karşısındaki en önemli kaledir. Etnik azınlıkların varlığını korumasında din, dile göre daha güçlü bir öğedir.

Avrupa'nın sosyo kültürel ikiliği dini etkiler; ayin, öğreti, yorum ve ibadet biçimleri kentlilerle kırsal kesimde yaşayanlar arasında farklılık gösterir. Kentliler uygulamada kilise kurallarına daha bağlı kalırken, köylülerin dinsel uygulamaları kırsal yaşama dayanır; âdet ve törenlerinde Hıristiyanlık öncesi inançların izleri görülür. Birçok Sibirya kültürünün egemen öğesi olan Şamanlık, kutup altı bölgelerden Volga ve Kama ırmaklarına kadar uzanan alanda yaşayan gruplarda güçlü bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Avrupa'nın aynı zamanda ekonomik bakımdan en gelişmiş alanı olan ortabatı kesiminde (Paris, Londra, Amsterdam, Frankfurt dörtgeni) geleneksel kültür dokusu, kıtanın doğu, kuzey ve güney kesimlerine göre daha hızlı bir yok olma süreci içindedir. Bu alandan uzaklaştıkça halkın maddi yaşam düzeyi düşerken, geleneksel kültür öğeleri belirginleşir. Geleneksel kültür öğelerinin gerçek kaleleri İzlanda, Faroe, Hebrid, Orkney ve Shetland adaları, Finlandiya ve Norveç kıyılarındaki binlerce küçük ada, Channel Adaları, Balear Adaları, Korsika, Sicilya, Malta ve Yunan takımadaları ile İskoçya Platosu, Pireneler, Tuna ve Po deltaları gibi dağlık ya da bataklık alanlardır.

Büyük savaşlar, ekonomik ve siyasal karışıklıklar ekonomik bakımdan güçlü ülkelere yönelik göçlere yol açmıştır. Bolşevik Devrimi, 2,5 milyon Rus vatandaşını Batı'ya yöneltmiş, iki dünya savaşı arasında 450 bin Polonyalı, 60 bin Çek ve 170 bin Yahudi Batı Avrupa ülkelerine, II. Dünya Savaşı'ndan sonra 16 milyon Alman, Kızıl Ordu'nun işgal ettiği bölgelerden Batı Almanya'ya göç etmiştir. 200 bin Polonyalı Fransa ve İngiltere'ye, 415 bin Karelyalı Finlandiya'ya, 500 bin kadar Balkan ve Orta Avrupa nüfusu da Batı Avrupa'ya kaçmıştır.

DEMOGRAFİ. Avrupa her zaman dünyanın en kalabalık nüfuslu yerlerinden biri olmuştur. 1650, 1700 ve 1800'deki tahmini nüfusu Asya nüfusunun ancak üçte biri, ama gene de dünya nüfusunun beşte biri kadardı. Daha sonra Amerika, Asya ve Afrika'nın nüfusu Avrupa'dan daha hızlı bir büyüme gösterince, Avrupa'nın dünya nüfusu içindeki payı yedide birin altına düştü.

Ortaçağdan başlayarak Avrupa'nın orta ve batı kesimlerinde yerleşimin hızla gelişmesi, daha sonraları da Ukrayna ve Macaristan steplerine tahıl tarımı amacıyla yerleşilmesi sonucu, Güney Avrupa sayısal üstünlüğünü yitirdi. Kuzey Avrupa'nın İzlanda ve İskoçya'dan eski SSCB Avrupası'nın kuzeyine kadar uzanan kesiminde nüfus yoğunluğu çok düşüktür. Buna karşılık daha güneyde, İngiltere'den başlayıp, Fransa'nın kuzeyi ve Almanya'nın sanayi bölgelerinden geçerek Moskova bölgesine uzanan kuşak ile İtalya'nın kuzeyinde nüfus büyük yoğunluklara ulaşır. Londra, Paris ve Petersburg (Leningrad) gibi büyük pazarlar ve işgücü sağlayan dev kentlerin yarattığı yüksek yoğunluklu bölgelere karşın, nüfus yoğunlaşması sanayi için özellikle geçmişte bir çekim alanı oluşturan kömür havzalarıyla bağlantılıdır. Madencilik, sanayi, ticaret ve tarımın gelişkin olduğu bölgeler öteki kalabalık nüfuslu alanları oluşturur. Nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ülke Hollanda, en düşük olduğu ülkeler ise İzlanda ve Norveç'tir.

Ulaşımın kolaylaşması ve gelişen sanayi bölgelerinin çekimi, zengin kültürlü birçok yüksek ya da dağlık alanın ciddi boyutlarda nüfus yitirmesine yol açmıştır. Çeşitli iş olanakları, daha gelişkin sosyal hizmetler ve daha yoğun bir yaşam sunan kentleşme, tarımda makineleşmenin de yardımıyla kırsal nüfusu aşındırmıştır. Sanayileşmiş ülkelerin çoğunda kentli nüfus oranı yüksektir. Bu oran İngiltere'de yüzde 90'ın üstünde, Hollanda'da yaklaşık yüzde 90, Danimarka ve İsveç'te de yüzde 80'in üstündedir. Kentli nüfusun toplam nüfus içindeki payı yüzde 70'i aşan öbür ülkeler Fransa, Almanya, Belçika ve Çekoslovakya'dır. Yalnızca Portekiz, Arnavutluk ve dağılma sürecindeki Yugoslavya'da ülke nüfusunun yarısından azı kentlerde yaşar.

Avrupa'da, nüfusu 1 milyonun üzerinde pek çok kent ve dev metropoliten alan vardır. Londra'nın büyümesi sonucu ortaya çıkan konurbasyon ve Ruhr'da görüldüğü gibi ayrı ayrı kentlerin birleşmesi metropoliten gelişmenin belirgin türleridir.

Batı ve Kuzey Avrupa'nın önde geldiği tıbbi ve toplumsal gelişmeler 19. yüzyılın ortalarından başlayarak çocuk ölümlerini büyük ölçüde azaltmış, yaşam süresini uzatmıştır. Çocuk ölümleri Romanya, Portekiz ve Yugoslavya'da görece yüksek. Avrupa'nın geri kalan yerlerinin hemen tümünde çok düşüktür.

Yaşam süresinin uzaması ve doğum oranlarının düşmesi çoğu ülkede yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payının artmasına yol açmıştır. Öte yandan eğitim süresinin uzama eğilimi genç nüfusu ekonominin dışında bırakmaktadır. Bununla birlikte çalışan nüfusun toplam nüfus içindeki payı, İspanya, İrlanda, Yunanistan ve Malta dışındaki tüm Avrupa ülkelerinde yüzde 40'ın üstündedir. Bulgaristan, Danimarka, Finlandiya, İsveç ve eski Sovyet cumhuriyetlerinde ise yüzde 50'yi aşar. Birçok Avrupa ülkesinde çalışan nüfus oranının yüksekliği, temelde, çalışan kadın sayısının sürekli artmasından kaynaklanır.

Art arda gelen savaşların yol açtığı ağır nüfus kayıplarına karşın, Avrupa modern çağların her döneminde önemli bir göç kaynağı olmuştur. Avrupa'nın hemen her yerinden çok sayıda insan Amerika, Avustralya, Güney Afrika ve Yeni Zelanda gibi işlenmemiş kaynakların bol, işgücünün yetersiz olduğu ülkelere göç etti. 19. yüzyıldan başlayarak 60 milyon kadar Avrupalı denizaşırı ülkelere gitmek üzere kıtadan ayrıldı; bunların yarıdan çoğu ABD'ye yerleşti.

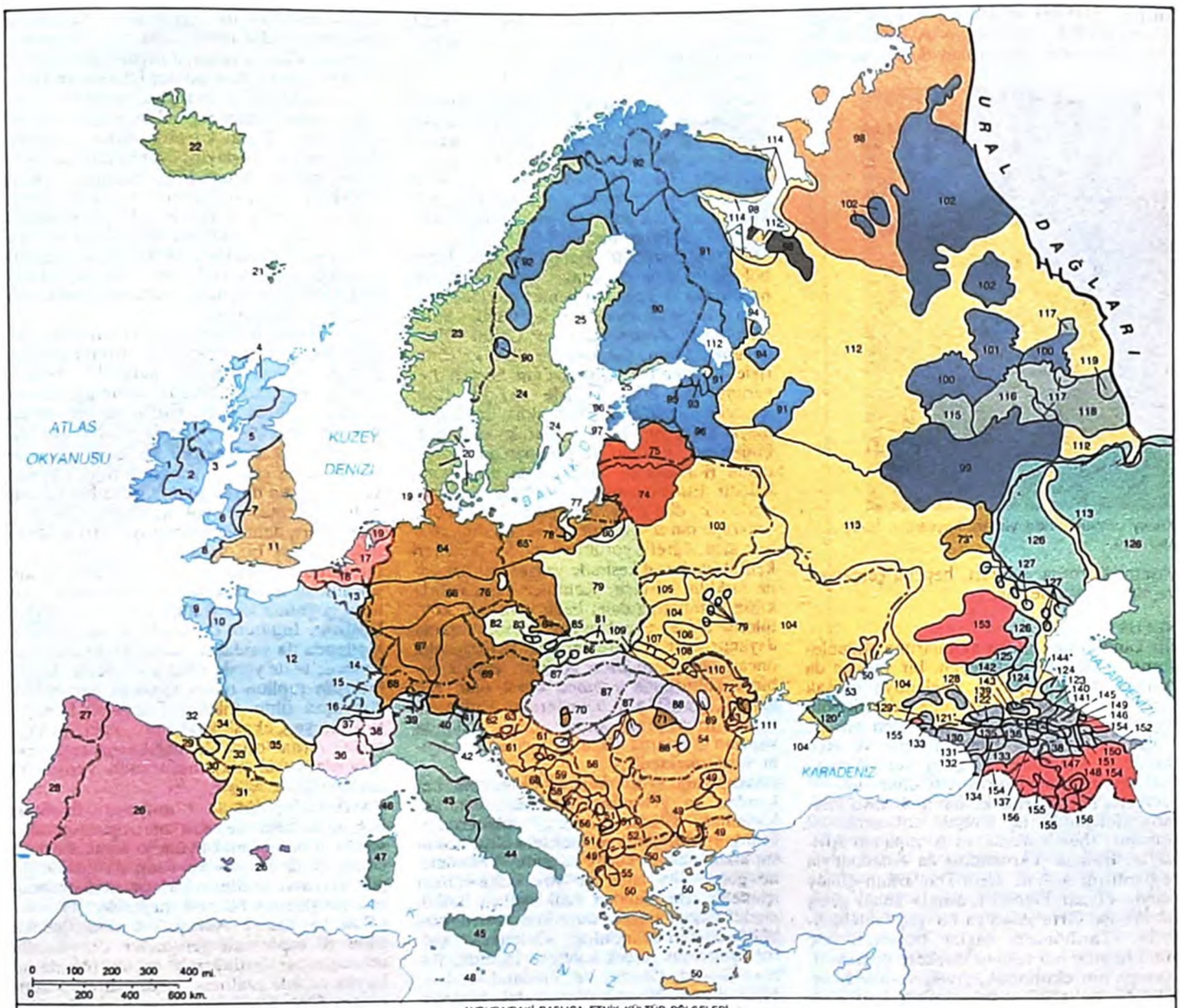

AVRUPA'DAKİ BAŞLICA ETNİK KÜLTÜR BÖLGELERİ

I Atlas Okyanusu kıyısı

Kelt kültür bölgesi

1 Gaelce konuşan İrandalılar
2 İngilizce konuşan İrandalılar
3 Manxlar
4 Gaelce konuşan İskoçyalılar
5 İngilizce konuşan İskoçyalılar
6 Kelt dili konuşan Galler
7 İngilizce konuşan Galler
8 Cornwall dili
9 Kelt dili konuşan Bretonlar
10 Fransızca konuşan Bretonlar

İngiliz kültür bölgesi

11 İngilizler

Fransız kültür bölgesi

12 Fransızlar
13 Valonlar
14 Jurasslar
15 Franş İsviçreliler
16 Valdoslular

Hollanda kültür bölgesi

17 Flamanlar
18 Hollandalılar
19 Frizler

İskandinav kültür bölgesi

20 Danlar
21 Farslılar
22 İzlandalılar
23 Norveçliler
24 İsveçliler
25 Finlandiya İsveçlileri

İber kültür bölgesi

26 İspanyollar
27 Portekizler
28 Portekizler

Pirene kültür bölgesi

29 Basklar
30 Kuzey Aragonlular
31 Katalanlar
32 Basmıklar
33 İspanyollar
34 Gascoyalılar
35 Aşağı Languedocluular

Akdeniz Alpleri kültür bölgesi

36 Provansalılar
37 Savoyalılar
38 Piemontalılar

İtalyan kültür bölgesi

39 Rasia-Romana
40 Lombardlar
41 Friyulilar
42 Kuzey İtalyanlar
43 Orta İtalyanlar
44 Güney İtalyanlar
45 Sicilyalılar
46 Korsikalılar
47 Sardinyalılar
48 Maltalılar

Balkan kültür bölgesi

49 Türkler
50 Yunanlılar
51 Arnavutlar
52 Makedonyalılar
53 Bulgarlar
54 Romanlar
55 Aromanlar
56 Sırplar
57 Karadağlılar
58 Hırvatlar
59 Bosnalılar
60 Dalmaçyalılar
61 Hırvatlar
62 Çekler
63 Slovenler

III Karpatlar - Alpler - Balt. Ovası

Germen kültür bölgesi

64 Batı - Aşağı Germenler
65 Doğu Aşağı Germenler
66 Orta Germenler
67 Yukarı Germenler
68 Alamanlar
69 Bavyalılar
70 Transylvanya Sakson'ları
71 Transylvanya Sakson'ları
72 Macaristan Germenleri
73 Volga Germenleri

Baltık kültür bölgesi

74 Litvanyalılar
75 Letonyalılar

Batı Slav kültür bölgesi

76 Sorbler (Vendler)
77 Polyalılar
78 Slovenler
79 Lehler
80 Mazurlar
81 Çekler
82 Çekler
83 Moravlar
84 Zahorlular
85 Moravlar
86 Slovaklar

Batı Macar kültür bölgesi

87 Macarlar
88 Szekler
89 Moldovyalılar

IV Doğu Ovası ve Kafkasya

Batı Fin - Perm kültür bölgesi

90 Finler
91 Karelyalılar
92 Laplar
93 İngriler
94 Veplar
95 Votlar
96 Estonyalılar
97 Livonyalılar

Samoyed kültür bölgesi

98 Nenetsler

Doğu Fin - Perm kültür bölgesi

99 Mordovlar
100 Marler (Çeremisler)
101 Udmurtlar (Votyaklar)
102 Komlar

Doğu Slav kültür bölgesi

103 Beyaz Ruslar
104 Ukraynalılar
105 Volinyalılar
106 Podolyalılar
107 Lemkolar
108 Boykolar
109 Rusinler
110 Hutsullar
111 Lituvanlar
112 Kuzey Büyük Ruslar
113 Güney Büyük Ruslar
114 Pomorlar

Ön Uralsal Türk - Tatar kültür bölgesi

115 Çuvaşlar
116 Kazan Tatarları
117 Teptiler
118 Başkırlar
119 Meşerler

Kazakistan - Hazar Türk - Tatar kültür bölgesi

120 Kırım Tatarları
121 Karaçaylar
122 Tatlılar
123 Kumuklar
124 Nogaylar
125 Türkmenler
126 Batı Kazakistan Kırgızlar
127 Aşağı Volga Tatarları

Kafkas kültür bölgesi

128 Çerkesler
129 Balkarlar
130 Abazalar
131 Mingreller
132 Acarlar
133 Gürcüler
134 Inguşlar
135 Svanlar
136 Osetler
137 Inguşlar
138 Pişaslar
139 Mikulalar
140 Hevsurlar
141 Tuşlar
142 Lezgiler
143 Kabardeyler
144 Çeçenler
145 Avarlar
146 Dargalar
147 Andlar
148 Lekler
149 Tabasaranlar
150 Dargalar
151 Kürtler
152 Tatlar

Avrupa kökeni olmayan etnik azınlıklar

153 Kalmuklar
154 Azerbaycan Tatarları
155 Ermeniler
156 Kürtler

"Sovyet yönetimince 1944 ile (Volga Germenleri 1941'den) sonra kendilerinden daha az nüfuslu olan ana anayurtlarını terketmek zorunda bırakılan halklar

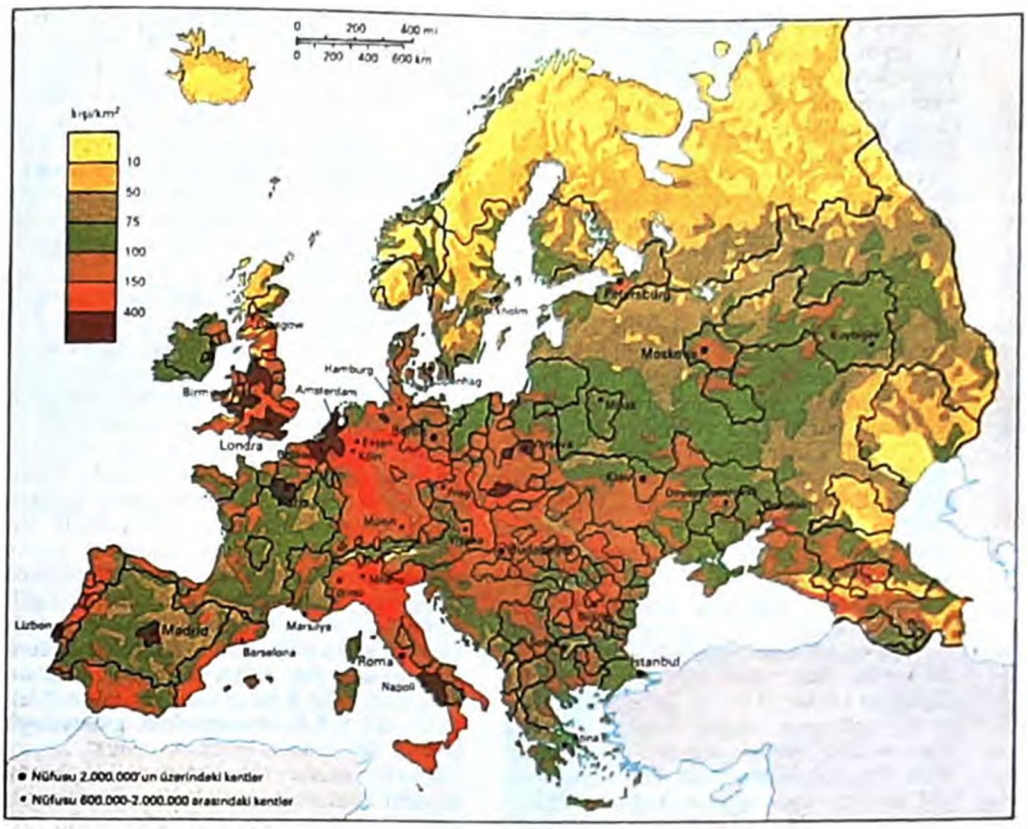

Avrupa'da Nüfus Yoğunluğu

Avrupa'nın 1846'dan 1932'ye değin verdiği göçün, nüfusun yıllık büyüme oranında binde üçlük bir düşüşe yol açtığı hesaplanmıştır. En az 1,5 milyon insanın (üçte biri İtalyan, dörtte birinden çoğu İngiliz) denizaşırı ülkelere göç ettiği 1913 yılı bir doruk noktasıdır. Bunun ardından ABD'ye girişin sınırlanması göç dalgalarını da sınırladı. 20. yüzyılın sonlarında Avrupalı göçmenler Avustralya, Kanada, Güney Amerika ve ABD'ye yerleşme eğilimindeydi. Nüfus yoğunluğunun yüksekliğine karşın, özellikle büyüyen ekonomileri sonucu işgücü darlığı içinde olan bazı Avrupa ülkeleri de kıtanın başka kesimlerinden ya da öteki kıtalardan göç çekmektedir.

EKONOMİ

KAYNAKLAR. Maden kaynakları. Avrupa maden kaynakları bakımından zengin bir kıtadır. Ama Tunç Çağından beri çıkarılan bazı madenler artık tümüyle, bazıları ise Sanayi Devrimi'nden sonra büyük ölçüde tükenmiştir. Yararlı madenler arasında en önemlileri demir, demirdışı metaller ve demir bileşikleri ile kimya ve inşaat sanayilerinin hammaddesini oluşturan madenlerdir. Günümüzde Ukrayna ve Rusya gibi bazı eski Sovyet cumhuriyetleri dışında bütün Avrupa ekonomileri giderek büyüyen gereksinimlerini karşılamak için maden ithalatına büyük ölçüde bağımlıdır.

Avrupa özellikle sert ve yumuşak kömür kaynakları bakımından zengindir, ama ergitme işlemlerinde, enerji kaynağı olarak ve çok sayıda yan ürünü için tüketilen bu maden giderek azalmaktadır. Kuzey Avrupa'da işletilebilecek kömür rezervleri çok azdır, ama kara Avrupa'sı boyunca İngiltere, Belçika, Hollanda, Fransa (özellikle Lorraine), Ren-Vestfalya ve Saar (Almanya), Yukarı Silezya (Polonya ve Çek Cumhuriyeti) ve Donets Havzası ile Urallar'a diyagonal biçimde uzanan Hersiniyen dağoluşumu havzalarında zengin taşkömürü yatakları vardır. Macaristan'da Pécs ve Komló, Rusya'nın Vorkuta ve Norveç'in Svalbard kutup bölgelerinde görüldüğü gibi, çok sayıda küçük, ama yerel önemi olan kömür yataklarına da rastlanır. İskoçya'nın güneybatısında ve Belçika'nın güneyinde olduğu gibi bazı kaynaklar ya tümüyle tükenmiş, ya da ekonomik olmaktan çıkmıştır. Buna karşılık, örneğin Ruhr'da daha derinlerde, İngiltere'de Yorkshire'da ise deniz dibinde yeni yataklar aranmaktadır. Kok, antrasit ve taşkömürü gibi çoğunlukla sert kömür yataklarının bulunduğu belli başlı rezervler Ruhr, İngiltere'nin Pennine bölgesi, Yukarı Silezya ve Donets Havzasındadır. Daha düşük kalorili linyit ise Almanya'da, Bohemya'da Chomutov ve Moskova-Tula havzalarında bulunmaktadır.

Avrupa'nın bilinen petrol ve doğal gaz rezervleri, eski SSCB, Romanya ve Arnavutluk bir yana bırakılırsa, gereksinimlerin çok altındadır. Avrupa'nın en zengin petrol yatakları Volga-Ural bölgesindedir, Romanya'nın Karpatlar ve Aşağı Karpatlar'daki rezervleri ise, çok daha küçük olmasına karşın, bu ülkenin gereksinimlerini karşılamaya yetmektedir. Birçok Batı Avrupa ülkesinde küçük ölçekli petrol rezervleri saptanmıştır ve işletilmektedir. Hollanda'nın Groningen yöresinde zengin doğal gaz kaynakları vardır; Norveç ile İngiltere ise Kuzey Denizi yataklarından özellikle son yıllarda giderek artan boyutlarda gaz ve petrol çıkarmaktadır.

Fransa (Massif Central'da) ile Ukrayna ve Estonya aralarında olmak üzere, birçok Avrupa ülkesinde nükleer reaktörlerde kullanılan uranyum kaynakları bulunmuştur.

Bilinen en büyük demir cevheri rezervleri Ukrayna'da Kriyov Rog, Rusya'da Magnitogorsk ve Kursk yakınlarındaki yataklardır. İlk iki kaynaktaki yüksek nitelikli (yüzde 60 demir içeren) demir cevherinin çıkarım maliyetleri yükselmektedir, ama Sovyet rezervleri hem kendi gereksinimlerini hem de Avrupa'daki müttefiklerinin gereksinimlerini karşılamaya fazlasıyla yeterlidir. Rusya'nın batısında yer alan Kursk doğal magnetik alanında zengin demir içeren kuvarsit kaynakları vardır. Öbür Avrupa ülkelerindeki küçük kaynaklar, Fransa ve İsveç'tekiler dışında, büyük ölçekli ağır sanayi için yetersizdir.

En zengin demir bileşikleri yatakları Kola'da (titan ve molibden), Urallar ve Ukray-

Kola madenleri, Rusya Federasyonu
ABC Ajansı

na'dadır. Nikel ise Peçenga, Kola ve çok sayıda Ural kentinde çıkarılmaktadır. Güney Urallar'da, çelik üretimi için gerekli olan manganez yatakları da vardır. Dünyanın bilinen en büyük ve en iyi manganez yatakları Krivoy Rog demir alanı yakınlarındaki Peçenga'dadır. Öteki Avrupa ülkelerinde yok denecek kadar az nikel, kalay ve manganeze rastlanır. Sovyet Orsk-Halilevo bölgesinde ve Makedonya'da, aynı zamanda antimon ve molibden de içeren bazı krom yatakları vardır. Tungsten üretiminde kullanılan volfram ise İber Yarımadasında düz Hersiniyen kayalarından çıkarılmaktadır. Norveç'te molibden çıkarılır. Finlandiya'da ise özel çelik üretiminde kullanılan nadir ve değerli bileşikler olan titan, vanadyum ve kobalt içeren yataklar vardır; ülke bu madenlerde eski SSCB'den sonra Avrupa'nın en büyük üreticisidir.

Bazı önemli istisnalar dışında demir dışı metallerde bilinen Avrupa rezervleri, Cornwall kalayı ve İsveç bakır örneklerinde olduğu gibi, tüketilmiş olmalarının da etkisiyle küçüktür. Bakır yataklarına İskandinavya, Güney Urallar ve Akdeniz ülkelerinde rastlanır. Avrupa'nın en büyük bakır rezervi (düşük nitelikli) Yugoslavya'da Bor'dadır; Yugoslavya'nın kurşun ve özellikle çinko rezervleri de oldukça büyüktür. Cıva, Krivoy Rog yakınlarında, Yugoslavya'da ve Güney İspanya'da elde edilmektedir. En büyük boksit rezervleri Yunanistan, Yugoslavya ve Macaristan'dadır. Alminyum üretiminde boksit yerine kullanılan bir başka hammadde olan nefelin ise Kola'da çıkarılmaktadır.

Avrupa'nın bir zamanlar çok büyük olan altın rezervleri büyük ölçüde tükenmiş görünmektedir. Kuzey Avrupa'da bir miktar gümüş üretilmekle birlikte, yalnızca Güney Urallar'da önemli ölçekte altın bulunmaktadır.

Metaldışı madenler. Avrupa'da bol miktarda metaldışı maden elde edilir. Kil mineralleri arasında, feldispatın bileşenlerine ayrılmasıyla elde edilen, yün temizleme ve kumaş parlatmada kullanılan lekeci kili ile Çin kili kadar değerli olan kaolinit yer alır. Güneybatı İngiltere'de saf olarak bulunan kaolinitin İngiltere'nin ihracatında kömürden daha büyük payı vardır. Kimya sanayisinde önemli bir hammadde olan kayatuzu, en çok, 40 m kalınlığında katmanlar içeren Aşağı Volga havzasındaki Baskunçak Gölü gibi eski tuz göllerinde bulunur. Avrupa'da oldukça zengin kükürt rezervleri de vardır. Sicilya'daki Miyosen yataklardan çıkartılan kükürt, ABD'de Texas'taki yatakların açılmasına değin İtalya'nın hemen hemen tek üretici olmasını sağlamıştır. Refrakter maddesi olarak kullanılan dolomit, Avrupa'da yaygındır. Yağlayıcı ve kurşunkalemlerdeki "kurşun"un ana maddesi olarak kullanılan grafit Norveç, Finlandiya ve İngiltere'de çıkarılır. Gübre ve patlayıcılarda kullanılan nitratlar İngiltere, Norveç ve eski SSCB'de elektroliz yoluyla havadan elde edilmektedir; potaslı ve fosfatlı gübrelerin üretiminde kullanılan rezervler de oldukça boldur. Kola'daki apatit ve Urallar'da Solikamsk'taki potas rezervleri dünyanın en büyük rezervleridir. Çok sert bir zımpara taşı olan korindon ile çimento ve tuğla üretiminde kullanılan inşaat malzemesi hammaddeleri de yaygındır. Orta İtalya'da mermer, Norveç ve İskoçya'da granit çıkarılmaktadır. Urallar aynı zamanda Avrupa'nın belli başlı asbest yataklarına da sahiptir.

Su kaynakları. Avrupa, oldukça bol suya sahiptir. Taban suyu düzeyi, alçak ülkelerde yüzeye yakındır ve buralarda kuyulardan ve kaynaklardan kolayca su sağlanır. Özellikle gözenekli kaya katmanlarında tutulan yeraltı sularından pompalama yoluyla yararlanılır. Ayrıca yeraltı sularının yapay olarak yüzey sularına eklenmesi ve böylece bu iki kaynağın bütünleştirilmesine de gidilmektedir. İsveç'in kentsel su gereksiniminin yaklaşık yarısı bu yoldan sağlanır. Su bulunmamasından çok maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle, kıtanın bazı kesimleri özellikle eski SSCB Avrupası'nın güneydoğu bölgesi ile İspanya içleri susuzdur.

SANAYİ. Madencilik. Madencilik bütün Avrupa ülkelerinde iş olanakları yaratan bir sanayi koludur. Ama makineleşmenin artmasıyla bu kesimde çalışanların sayısı azal-

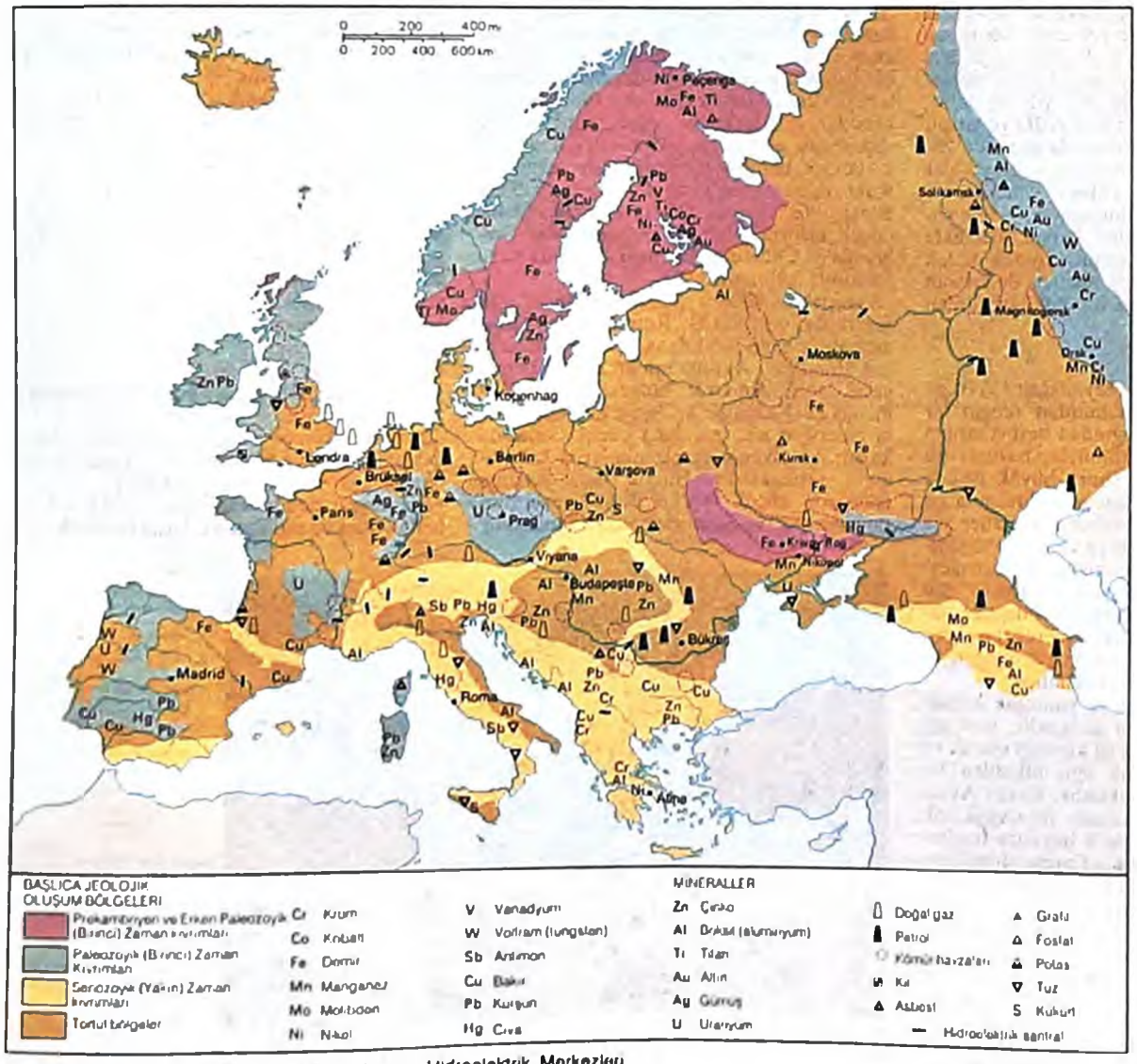

Avrupa'nın Başlıca Jeolojik Bölgeleri, Maden ve Hidroelektrik Merkezleri

maktadır. Krivoy Rog, Kursk yöresi, Magnitogorsk, İsveç ve Norveç'te yüksek nitelikli demir cevherleri işlenmektedir. Ayrıca Lorraine ve Lüksemburg'un, İngiltere'nin

Tuzlalar, Portekiz
ABC Ajansı

ve İspanya'nın düşük nitelikli cevherleri de işlenir. Eski SSCB de içinde olmak üzere Avrupa, dünya kömür üretiminin yaklaşık yarısını, linyit üretiminin ise hemen hemen tümünü gerçekleştirmektedir.

Ağır sanayi ve makine imalatı. Üflemeli fırınlarda odunkömüründen kok kömürüne geçiş, taşıma maliyetlerini düşük tutmak amacıyla, Avrupa demir ve çelik sanayilerinin kömür alanlarında toplanmasına yol açtı. Ama ucuz ithal cevherleri, Amerikan kömürü, elektrikli fırınlar ve teknolojik verimlilik kömür alanlarına bağımlılığı zamanla azalttı. Buna bağlı olarak, İngiltere'de Northumberland ve Durham, Ren-Vestfalya, Yukarı Silezya ve Donets Havzasında fırınlar ve fabrikalar kömür sahalarında kurulurken, Krivoy Rog ve Lorraine gibi bazı bölgelerde bunlar cevher kaynakları yakınında yer alır; bir bölümü de Port Talbot (Güney Galler), Cenova ve Dunkerque gibi liman kentlerinde ya da deniz taşımacılığına elverişli yerlerde toplanmıştır. Dünya çelik üretiminin yarısı Avrupa kaynaklıdır. Avrupa çelik üretiminin üçte birini Avrupa Topluluğu (AT) ülkeleri, beşte üçünü ise eski Sovyet cumhuriyetleri gerçekleştirmektedir. Dünya demir cevherinin yaklaşık beşte ikisinin üretildiği Avrupa'da çelik kullanan ağır makine imalatı sanayisi, ergitme, inşaat ve elektrikli araç sanayileri daha çok kömür bölgelerinde kurulmuştur. Gemi inşaatı, motorlu araçlar ve hava taşıtları yapımı ise yeni yerleşim yerleriyle birlikte daha geniş bir alana yayılmıştır.

Kimya sanayisi. Hidroelektrik enerji üretimiyle ilişkili ve artın yan ürünlerinin piyasaya yönelik kullanımının bir sonucu olarak kimya sanayisi 1945'ten sonra hızla gelişti. Kok kömürü ocakları ve metalurji fabrikalarının bulunduğu kömür alanlarında, özellikle Ruhr'da, birçok ağır kimyasal ürün üretilmektedir. Öteki kimya sanayileri Avrupa'nın tuz, potas, fosfat ve kükürt kaynaklarından yararlanır. Kimya sanayisi yapay kauçuk, plastik, yapay elyaf, deterjan, haşere ilaçları ve gübre üretiminin giderek artmasıyla bir devrim geçirmiştir.

İmalat, kerestecilik ve balıkçılık. Avrupa'nın her yerinde oldukça geniş bir hafif tüketim malları sanayisi vardır. Çeşitli ülkeler özellikle bazı malların üretiminde ün kazanmışlardır; İngiliz ve Hollanda bisikletleri, İsveç ve Finlandiya camları, Paris'in parfüm ve moda ürünleri, İsviçre'nin peynir ve çikolatası buna örnektir.

İngiltere'nin bir zamanlar önde gelen tekstil sanayisi günümüzde yüksek nitelikli ürünlerde yoğunlaşmıştır. Almanya, Fransa ve İtalya ile İngiltere en büyük sentetik elyaf üreticilerindendir.

Kerestecilik ve balıkçılık tümüyle makineleşmiş, oldukça büyük çaplı sanayilerdir. Eski Sovyetler Birliği, İsveç ve Finlandiya başta gelen yumuşak ve sert ahşap üreticisi ve kereste, kâğıt hamuru ve gazete kâğıdı ihracatçısı ülkelerdir. Balıkçılık ve balinacılık Norveç, İzlanda ve eski SSCB'de büyük sanayilerdir. Yakalanan balık ve balinalar yan sanayi girdisi olarak da kullanılmaktadır. Balıkçılık İngiltere ve Fransa'da da önemlidir.

El sanatları ve öbür sanayiler. Kitlesel olarak standart mallar üretilen bir kıtada önemi azalmakla birlikte, el sanatları Avrupa'da hâlâ varlığını korumakta ve özellikli mallar satın almak isteyen turistler de aralarında olmak üzere oldukça geniş bir pazar bulmaktadır. İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça basım ve yayımcılık, özellikle eğitim alanında dünya çapında önemlidir. Avrupa büyük bir ilaç üreticisidir. Batı ve Güney Avrupa'nın şarapları, Kuzey Avrupa'nın birası ve İskoçya'nın viskisi

Bir turizm yöresi, Costa del Sol, İspanya
ABC Ajansı

dünyaca ünlüdür. Bilimsel ve teknolojik araştırmalar, nükleer yakıtlı santralların kurulmasına olanak vermiştir. Olağanüstü büyüyen turizm de bütün Avrupa ülkelerinde önemli bir sanayi durumuna gelmiştir. Uluslararası turizmden yüzde 70'in üstünde bir pay alan Avrupa dünya turistlerinin "Mekke"sidir.

ENERJİ. Dünyada üretilen enerjinin yaklaşık dörtte biri, yeryüzünde yerleşilmiş alanların yalnızca onda birini oluşturan ve dünya nüfusunun yedide birini barındıran Avrupa'da tüketilmektedir. Sanayi Devrimi ile birlikte önemi artan, buhar gücüyle çalışan makinelerde ve ergitmede kullanılan kömür, 20. yüzyılın sonlarına doğru sanayide ve elektrik üretimindeki önemini hâlâ korumaktadır. Hidroelektrik enerjiden özellikle Kuzey Avrupa ve Alpler gibi bol yağış alan bölgelerde yaygın olarak yararlanılır. Örneğin, Norveç enerji gereksiniminin tümünü, İspanya, Portekiz, İsviçre, Avusturya, İsveç ve Yugoslavya ise önemli bir bölümünü bu yoldan karşılar.

Öteki Avrupa ülkeleri ise enerji için büyük ölçüde petrole bağımlıdır. Avrupa'nın enerji kaynakları arasında doğal gaz da önemli bir yer tutar. 20. yüzyılın son çeyreğinde AT ülkeleri enerji gereksinimlerinin yarıdan fazlasını petrolden, altıda birini de doğal gazdan karşılamaktadır. Doğal gaz eski SSCB ve Romanya'da kömürün yerini almıştır. İtalya ve İzlanda'da volkanik hareketlerle ısınan yeraltı suları da enerji kaynağı olarak kullanılmaktadır. Ukrayna gibi bazı eski Sovyet cumhuriyetleri yanında AT ülkelerinde de nükleer enerji kullanımı önem taşır.

TARIM. Avrupa topraklarının yaklaşık yüzde 30'u ekilebilir alanlardır. ABD (yüzde 20) ve eski SSCB (yüzde 10) ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek olan bu oran ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösterir. Hollanda'da toplam arazinin beşte üçü, Norveç'te ise yüzde 3'ünden daha azı ekilebilir alanlardır.

İleri düzeyde sanayileşmiş ve kentleşmiş olan Avrupa aynı zamanda büyük bir tahıl, yağlı tohum, yumru köklü ve elyaflı bitkiler, meyve, hayvan ve hayvan ürünleri üreticisidir. Dünya çavdar üretiminin yüzde 90'ından fazlası, patates ve yulaf üretiminin yaklaşık üçte ikisi ve tahıl üretiminin beşte ikisi Avrupa ülkelerinde gerçekleşir.

Avrupa'nın iklim kuşakları üretim bölgelerini belirler. Örneğin üzüm ticari olarak 50° kuzey enleminin güneyinde yetiştirilir; zeytin ise Akdeniz iklimi bölgeleriyle sınırlıdır. Temelde hayvan yemi olarak kullanılan ve Aşağı Tuna ovalarıyla eski SSCB'nin gü-

Hayvancılık, İsviçre
ABC Ajansı

neyinin önemli bir ürünü olan mısır Fransa ve İtalya'da da yetiştirilir. Pirinç (Kuzey İtalya) ve turunçgiller (İspanya, Sicilya ve Kıbrıs) sulama gerektirir. Tahıl ürünü az olan Kuzey ülkeleri hayvancılık, özellikle

sığır ve süt hayvancılığında yoğunlaşmıştır. Büyük Britanya'nın doğusundan Urallar'a kadar uzanan alçak topraklar kuşağında tahıl üretilir. Dönüşümlü olarak ekilen arpa daha iyi toprak gerektirirken yulaf ve çavdar zayıf ve nemli topraklarda da yetişir.

Bağcılık, Madeira, Portekiz
ABC Ajansı

Karma çiftçilik ve denenmiş dönüşümlü ürün sistemleri en ekonomik uygulama haline gelmiştir. Bağcılık geniş bir alana yayılmıştır; ama dünyanın başta gelen üreticileri olan İtalya, Fransa ve Portekiz için özel bir önem taşımakta ve büyük gelir sağlamaktadır. Eski SSCB en büyük kenevir, şeker pancarı ve ayçiçeği üreticisiydi. Bulgaristan, İtalya ve Yunanistan'ın Makedonya bölgesi için de önemli olan tütünde eski SSCB dünyada beşinci büyük üreticiydi.

TİCARET. Kara ve deniz yoluyla ticaret Avrupa ekonomisinin canlı bir öğesi olagelmiştir. Avrupa ticaretinin önemi ABD ve Japonya gibi güçlü rakiplerle karşılaştığı 20. yüzyılın ikinci yarısında da azalmamıştır.

Kıta içinde, Batı Avrupa'nın genel ticaret politikası ile sosyalist blokunki arasında bir farklılık göze çarpar. 1960'ların sonlarına değin SSCB ve Doğu ülkeleri daha çok bölgelerarası ticarete girerek, ekonomik açıdan kendi kendine yeterlilik politikasına bağlı kalmışlardır. Bu ticaret anlayışında 1970'lere değin fazla değişiklik olmamıştır. Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin iyileşmesi, sosyalist ülkelerin, gereksinimlerinin daha büyük bir bölümünü Batılı ülkelerden yaptıkları ithalatla karşılamalarına olanak sağlamıştır. Batı Avrupa ülkeleri ise uluslararası ticarete her zaman büyük ölçüde bağımlı olmuşlardır.

Avrupa dünya ihracat ve ithalatından yardan büyük bir pay alır. Uzun süreler kendilerine siyasal olarak bağımlı kıldıkları denizaşırı sömürge pazarlarını ellerinde tutan Avrupa ülkelerinin çoğu, bu ülkelerle olan ticaret ilişkilerini günümüzde de sürdürmektedir. Avrupa ülkelerinin birbirleriyle ticareti de yoğundur. Bölgesel uzmanlık, yoğun nüfus ve yüksek yaşam düzeyi Avrupa içi ticaretin gelişmesine yol açmıştır. AT ülkelerinin dış ticaretlerinde öteki AT üyeleri önemli yer tutar. Özellikle İngiltere ve Almanya'nın ise ABD ile ticaret ilişkileri gelişmiştir.

Avrupa'dan öteki ülkelere ihraç edilen ürünler arasında makine parçaları, otomobil, uçak, kimyasal maddeler, ilaç, dokuma, kitap ve sanat ürünleri başta gelir. Avrupa'nın eski sosyalist ülkeleri petrol gereksinimlerini birbirinden karşılarken Batı Avrupa petrol için Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine bağımlıdır. En çok kauçuk, çay, kahve, kakao, şekerkamışı, yağlı bitki tohumları, tütün ve meyve gibi tarım ürünleri ithal eden Avrupa ülkeleri, özellikle son yıllarda tarım ürünlerinde dışa bağımlılığı azaltmak için iç üretime ağırlık vermiştir.

ULAŞIM. Avrupa'da ulaşım, kıtanın her bölgesinde aynı derecede olmasa bile, özellikle 18. yüzyıldan bu yana sürekli gelişmektedir. Yaygın kara, demir, su ve hava yollarından oluşan ulaşım ağı ile günümüzde Avrupa'da ulaşılmayacak nokta kalmamıştır. Bu gelişkin ulaşım ağı Sanayi Devrimi'nden bu yana Avrupa'nın ekonomik gelişmesini destekleyen en önemli çevre öğelerinden biri olmuştur.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

ULUS DEVLET. Avrupa, birbirlerinden farklılıkları açıkça görülebilen çok çeşitli halkları ve ulus devletleri barındıran bir kıtadır. Çok eski zamanlardan beri var olmalarına karşın Avrupa halklarının ulusal kimliklerinin bilincine varmaları ve bu öğeyi ayrı bir devlet kurmak için kullanmaları ancak aşamalı bir biçimde gerçekleşmiştir. İngilizler, İskoçyalılar, Fransızlar ve bazı başka halklar ortaçağda devletler kurmuş, ama asıl Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-83) ve Fransız Devrimi (1789) çağdaş ulus devlet kavramının oluşumunu hızlandırmıştır. 20. yüzyılda çok uluslu Alman, Avusturya-Macaristan, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının çöküşü de ulus devletlerin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır. 1980'lerde kıtada yer alan 30'dan fazla bağımsız ülke dünyadaki bağımsız ülkelerin dörtte birini oluşturmaktadır.

Günümüzde Avrupa siyasal haritasında 1815, hatta 1913'e göre çok daha fazla devlet yer alır. Avrupa'da çıkan iki dünya savaşının her birinden sonra ülke sınırları yeniden belirlenmiş, büyük imparatorlukların yerini çok sayıda devlet almıştır. Bu devletlerin bazıları Çekoslovakya ve Yugoslavya'da olduğu gibi değişik ulusları kapsar. Rus Çarlığı'nın yerini alan Sovyetler Birliği'nin sınırları II. Dünya Savaşı sonucunda değişmiş, 1919-39 döneminde Batı Avrupa

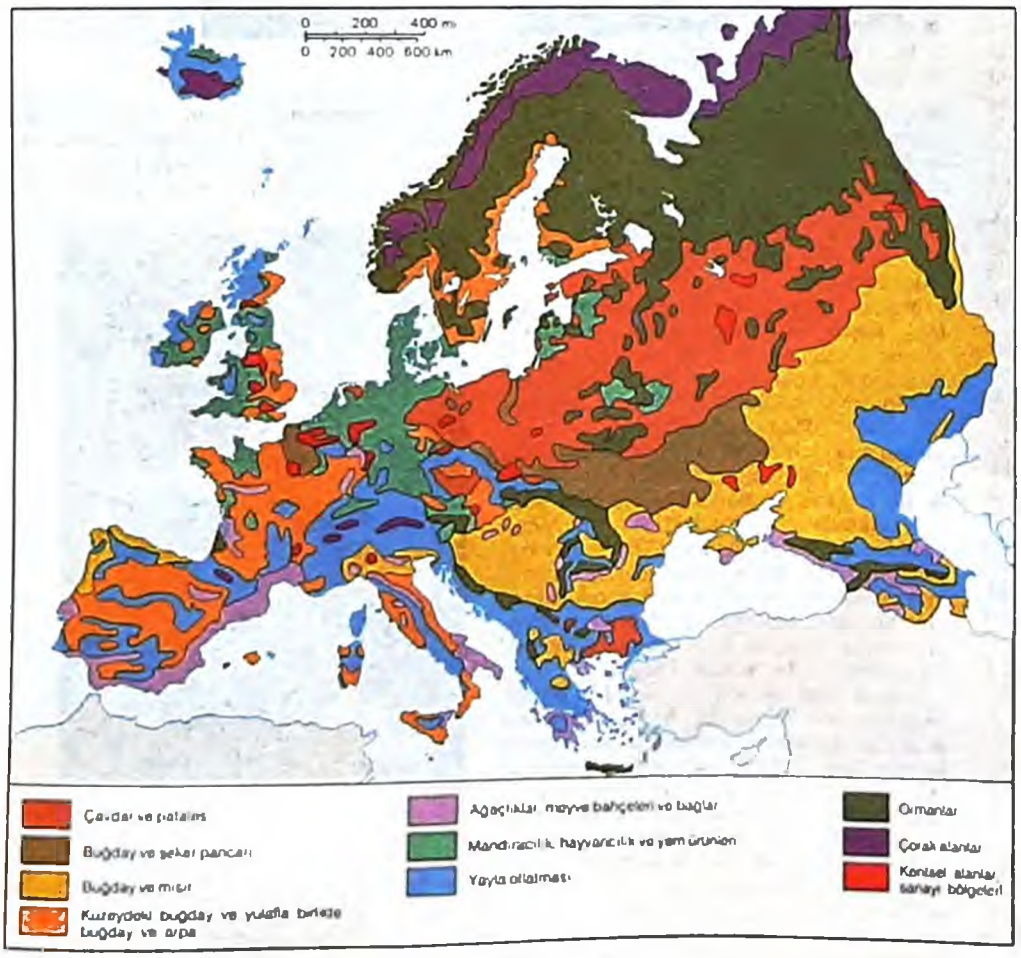

Avrupa'da Tarım Bölgeleri

ile yeni Sovyet devleti arasında yer alan küçük ulus devletler, bu kez yeni bir sosyalist ülkeler kuşağı oluşturmuştu. Soğuk Savaş boyunca Winston Churchill'in "demir perde" olarak adlandırdığı kesin çizgili sınıra büyük önem verilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın bir başka önemli sonucu da, Almanya'nın Almanya Federal Cumhuriyeti ve Alman Demokratik Cumhuriyeti olarak ikiye bölünmesiydi.

Bu durum 1980'lerin sonuna doğru köklü bir biçimde değişti. SSCB'de Mihail Gorbaçov'un başlattığı *glasnost* (açıklık) ve *perestroika* (yeniden yapılanma) hareketi Doğu Avrupa'da da yankı buldu. Bu ülkelerde komünist yönetimler bir biri ardı sıra çöktü ve genel bir demokratikleşme süreci başladı. Berlin Duvarı'nın 1989 sonunda açılmasını 1990'da iki Almanya'nın birleşmesi izledi. 1991'de ise Hırvatistan, Slovenya ve Makedonya'nın bağımsızlıklarını ilanıyla başlayan iç savaş Yugoslavya'nın parçalanmasına yol açtı. Daha da önemlisi, Ağustos 1991'deki başarısız darbe girişiminin ardından SSCB'nin hızlı bir dağılma sürecine girmesi oldu. Bağımsızlıklarını ilan eden eski Sovyet cumhuriyetlerini Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) olarak adlandırılan gevşek bir federasyon çatısı altında toplama girişimi ise, ciddi boyutlara varan çekişmeler nedeniyle başarılı olacağa benzemiyordu. 1993 başında da Çekoslovakya ikiye bölündü. Böylece Avrupa 1990'ların başında, milliyetçilik akımlarının güç kazandığı, ulus devletlerinin öne çıktığı yeni bir döneme girmiş oldu.

AVRUPA ORGÜTLERİ Avrupa birliğinin oluşturulmasına yönelik çabaların tarihi çok eskilere dayanır. Yunan ve Roma uygarlıkları üzerinde yükselen ortak kültür siyasal birleşmeyi sağlamaya yönelik birçok çabanın temelini oluşturmuştur. Avrupa'nın büyük bir bölümünü kapsayan Roma İmparatorluğu, fetihler yoluyla oluşturulan birliğin en eski örneklerindendir. Ortaçağda papanın yönetimi altındaki kilise ve ardından Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu da belirli bir düzeyde birlik sağlamışlardır. Bununla birlikte Rönesans ve Reform, Avrupa'da derin bölünmelere yol açmıştır. Bu bölünmeler sonucunda birbirleri üzerinde egemenlik kurmak isteyen ve I. ve II. Dünya savaşlarına yol açan birçok ulus devlet ortaya çıkmıştır.

Erasmus, Immanuel Kant ve Jeremy Bentham gibi önemli kişilerin desteklemesine karşın Avrupa birliği düşüncesi çağlar boyunca yalnızca bir düş olarak kaldı. 19. yüzyılda bağımsız Avrupa devletlerinin ortaya çıkmasına ve bu devletlerden birçoğunun güçlü milliyetçi hareketlere sahne olmasına karşın bazı radikal düşünürler Avrupa birliğinin gerekliliğini vurgulamayı sürdürdü. Avusturyalı Richard Nikolaus 1923'te *Paneuropa* adlı bir kitap yayımlayarak Pan-Avrupa birleşme hareketini başlattı. Fransız devlet adamı Aristide Briand bu hareketi destekleyerek yeni oluşturulan Milletler Cemiyeti çerçevesinde Avrupa'da federal bir birlik için çeşitli öneriler geliştirdi.

II. Dünya Savaşı'nda her iki taraf da Avrupa birliğini savundu. Naziler Avrupa birliği düşüncesini kendi hegemonyalarını kurmak için bir araç olarak kullanarak Alman işgali altındaki ülkelerde komünizmi engelleyeceklerini ileri sürdü. Buna karşılık, direnişçiler arasında da yeni demokratik bir Avrupa'nın oluşturulması için Avrupa birliğini savunan gruplar çıktı. Sürgündeki Belçika, Lüksemburg ve Hollanda hükümetleri savaştan sonra uygulamaya konmak üzere 1944'te Londra'da bir gümrük birliği (Benelüks) oluşturdu. Winston Churchill de savaştan sonra Avrupa toplumları arasında birliği sağlayacak bir örgüt kurulmasını öngördü. Asıl amacı Birleşmiş Milletler gibi bütün dünyayı kapsayan bir örgüt kurmak olmasına karşın, ABD'nin de Avrupa için bölgesel bir örgüt tasarısı oldu.

Neolitik Çağ öncesi (İÖ y. 10000/8000-3000) mağara resimlerinden bir örnek; bal toplayan kadın, Araña Mağarası'ndaki (Valencia, İspanya) özgün resimden F. Benitez Mellado'nun yaptığı suluboya çalışma; Valencia Tarihöncesi Müzesi, İspanya

Instituto de Estudios Editoriales, Barselona

Savaş Avrupa'daki koşulları büyük ölçüde değiştirmiş, ekonomi çökmüş ve Avrupa ülkelerinin dünyadaki egemenliği sona ermişti. Savaş sonrasında ABD ve SSCB dünyanın en önemli ülkeleri haline gelirken Avrupa'nın parçalanmasının ortaya çıkardığı sorunlar, barış içinde bir arada yaşama ilkesinin yanı sıra uluslararası örgütlerin gelişmesine de neden oldu. Ortak siyasal amaçlar ve savunma gereksinimleri kadar ekonomik sorunlar da bunda önemli rol oynadı.

Ama 1980'lerin ikinci yarısında sosyalist blokun çökmesi bu durumu kökünden değiştirdi. Sosyalist ülkelerin aralarında kurdukları Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON) bu ülkelerde pazar ekonomisine geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte işlevini yitirdi ve dağıldı. Doğu Avrupa'da ve SSCB'de komünist yönetimlerin çöküşü ve demokratikleşme sürecinin başlaması Varşova Paktı'nın da sonunu getirdi.

Avrupa'da günümüzde en önemli uluslararası örgütler, Avrupa ülkelerinin yanında ABD, Japonya ve Kanada gibi ülkeleri de kapsayan Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO), Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) ve Avrupa Topluluğu'dur (AT).

TARİH

TARİHÖNCESİ. Neolitik çiftçi topluluklarının yayılması. Kırsal ve giderek kentsel yaşamın ekonomik temeli olan tarım ve hayvancılık Ege'de İÖ 7. binyıl sonlarında ortaya çıktı. Ama izleyen 2 bin, hatta bazı yerlerde 3 bin yıl boyunca Avrupa'nın içlerine ulaşamadı. Avrupa uygarlığının temelini oluşturan Neolitik çiftçi toplulukları uzun ve karmaşık bir gelişme gösterdi.

Kırsal yaşamın ilk belirtileri 8 bin yıl kadar önce ilk çiftçi topluluklarının yaşadığı Yunanistan karasında ve Girit'te görülür. Sürekli yerleşilen köylerde kuşaklar boyunca tekrar tekrar yapılan toprak evlerin oluşturduğu höyük ya da tepeler bu toplulukların en belirgin anıtlarıdır. Bu yerleşimlerde bulunan çömlekler, kil kadın figürleri, mühürler, biçme bıçakları, el değirmenleri ve cilalı taş baltalar, genel biçim ve nitelik açısından Suriye, Irak ve İran'da bulunanlara benzer. Yunan çömlekleri ise kendilerine özgü üslup özellikleri taşır; Selanik ve Batı Makedonya'da bulunan bu döneme ait sade çanak çömlekler, basit geometrik desenleriyle, aynı dönemde Asya'da üretilenlerden büyük ölçüde ayrışır.

Çiftçiliğin yayılmasının ikinci ve üçüncü aşamalarında, 6. binyılın ortalarında Balkanlar'ın güneyinde sürekli höyük yerleşimleri ortaya çıkmaya başladı. Starčevo-Körös üslubunda çanak çömlek ve avadanlık Yugoslavya'nın Adriya kıyılarından, Bulgaristan, Romanya ve eski SSCB sınırları içindeki Prut Irmağına kadar uzanan geniş bir alanda görülür ve ana hatlarıyla daha önceki Yunan kültürüne benzer. 5. binyılın ortalarında çiftçilik Orta Avrupa merkez olmak üzere batıda Ren bölgesi, Felemenk ülkeleri ve Kuzey Fransa, kuzeyde Hannover ve Silezya, doğuda da Karpatlar'ın gerisinde Batı Ukrayna'ya kadar yayıldı. Tuna kültürü olarak adlandırılan bu kültür çömlekleri, birbirine koşut çift çizgilerin oluşturduğu sarmal ya da kıvrımlarla bezenirdi. Tuna köylüleri, bugün aynı topraklardaki köylere çok benzeyen topluluklar halinde yaşardı. 30-40 m uzunluğundaki dikdörtgen planlı çiftlik evleri, sağlam keresteden bir iskelet üzerine yapılır, depo, bazen de ahır gibi

birimleri kapsardı. Starčevo-Körös ve Ege'den farklı olarak Tuna kültüründe höyük görülmez. Tunalılar keresteyi işlemek için cilalı taştan bıçaklar kullanır, ölülerini çömelmiş durumda ve *Spondylus gaederopus* midyelerinden yaptıkları süslerle donatarak gömerlerdi.

Avrupa'da çiftçilik ekonomisinin yayılmasının dördüncü aşaması başlıca üç bölgede incelenebilir. Doğuda, Romanya'da Starčevo-Körös sınırlarının ötesinde Boian adlı yeni bir kültür ortaya çıktı. Boian kültürün kuzeyinde, Seret ile Bug ırmaklarının arasında kalan ve Dinyeper Irmağına doğru bir uzantısı bulunan bölgede Cucuteni-Tripolye kültürü gelişti. İÖ 4000'lerde Kuzey Avrupa ovasında yaşayan avcı-balıkçı nüfus ise hemen güneyindeki Tuna köylülerinin etkisiyle karma avcılık-çiftçilik ekonomisine dayanan Ertebölle-Ellerbek adlı yeni bir kültür geliştirdi. 4. binyılın sonunda, bugünkü Hollanda'dan Polonya'ya ve kuzeyde Norveç'in güney, İsveç'in orta kesimlerine kadar uzanan alanda huni boyunlu Beaker kültürü ortaya çıktı.

Gene aynı zamanlarda Avrupa'nın batısında, İsviçre, Fransa, Britanya Adaları ve İber Yarımadasının büyük bölümünü kapsayan bir alanda ayrı bir kültür gelişti. Cortaillod adlı bu kültürün, cenaze törenleri ve öteki dinsel törenleriyle, o dönemdeki dinsel yaşam üzerinde önemli etkisi olmuştur. İÖ 3000 dolaylarına ait başlıca kalıntılar, bazıları kayalara oyulmuş, çoğunluğu ise çevresi küçük taşlarla beslenen Megalitik (büyük taş) bloklardan yapılmış ve toprakla örtülmüş mezarlardır. Bu aile ya da klan mezarları hem fiziksel ve toplumsal bir çabayı, hem de disiplinli bir dinsel duyguyu ifade eder. Bu kültürün bir başka önemli ürünü olan menhirlerin en etkileyici örneklerine Britanya Adaları'nda ve Fransa'da rastlanır.

İÖ 3. binyılın son ve 2. binyılın ilk yüzyıllarında Kuzey, Orta ve Doğu Avrupa'da delikli, taştan yapılmış savaş baltaları kullanılmaya başladı. Bu dönemde çiftçilik de Avrupa Rusyası'na, Fatyanovo kültürünün anayurdu olan Oka-Volga Havzasına kadar yayıldı. Kuzey Avrupa'da savaş baltası kullanmaya başlayan çeşitli yerel grupların ortak özelliği, ölülerini tek kişilik mezarlara gömmeleridir. Bu topluluklarda temel geçim kaynağının tarla tarımı ile hayvancılığa dayandığı, toprağın sürülmesinde sabanın kullanıldığı sanılmaktadır.

Çiftçilik bölgesinin kuzeyinde, Kutup Avrupası'nın büyük bölümünde avcılık, toplayıcılık ve balıkçılığa dayanan topluluklar varlıklarını sürdürüyordu. Buralarda gelişen kültür, Avrupa'nın öbür bölgelerindeki köylü kültüründen büyük ölçüde ayrışmıştı. Taşıma aracı olarak köpeklerin çektiği sanılan ağır kızaklar, avlanma ya da ulaşım için de kayak kullanılıyordu. Kaya resimlerinde görülen deri kaplı teknelerin fok ve yunus avıyla balıkçılıkta kullanıldığı sanılmaktadır. Ölüler giyinik ve uzanmış durumda gömülürdü.

Tunç Çağı (İÖ y. 2500 - y. 650). Ilıman bölgede çiftçilik ekonomisinin öncüsü olan köylüler henüz taşa bağımlıyken, Avrupa'nın güneydoğusu ve İber Yarımadasının bazı bölümlerinde metal kullanımı başlamıştı. Maden işlemeciliğinin Eskidünya'nın yazıyı bulan ilk uygarlıklarında görülmesi doğaldır; ama Tarihöncesi barbar toplumlarda bu olay ancak toplumların eski uygarlık merkezleriyle ilişkileri çerçevesinde açıklanabilir. Örneğin İber Yarımadasının güneyinde İÖ 3. binyılın ortalarında bakır işlemeye başlayan toplulukların Doğu Akdeniz ve özellikle Kyklad uygarlıklarından etkilendiği belirlenmiştir; Transilvanya'da da bakır kaynaklarına ilgi, Ege ve hatta Asya pazarlarının talebine bağlanabilir. İber Yarımadasındaki gelişme kısa sürede ilk hızını yitirdiyse de Transilvanya'da maden yataklarının açılması önce Bohemya, Orta Almanya ve Doğu Alpler'de, zamanla da İrlanda'da bakır sanayisinin gelişmesine yol açtı. Orta Avrupa aynı zamanda tunç alaşımlarının da kıtada ilk kullanıldığı yerdir.

Bakır kadar yaygın olarak bulunmayan kalayın alaşım halinde kullanılmaya başlaması, örgütlü değişim sistemlerinin önemini artırdı. İrlanda-İngiltere ve Orta Avrupa baltalarının Paleolitik Çağın son dönemini yaşayan Danimarka'ya ithalinde görüldüğü gibi, değişim aracı olarak yalnızca külçe metal değil işlenmiş eşya da kullanılıyordu. Ama bu dönemde kalay pahalı bir metal olduğundan Danlar bu baltalardan yeterli sayıda ithal edememişti. Ege ve Miken uygarlıkları da bu geniş ölçekli değişim sistemiyle bütünleşmişti.

Tunç Çağının daha sonraki bölümlerinde ölülerin yakılması ve küllerinin özel kaplara konarak gömülmesi önem kazandı. Bu kültür özelliği, sanayideki ve silahlardaki birçok yenilikle birlikte, kıtanın İber Yarımadasından Avrupa'ya ve İtalya'dan Güney İskandinavya'ya kadar uzanan büyük bölümünde benimsendi. Bu yaygınlaşma bir ölçüde olağan kültür alış verişlerine ve etnik hareketlere bağlanabilir, ama silahlı yağmacıların özellikle zengin Miken topraklarına düzenledikleri akınların da bu yayılmayı etkilediği açıktır.

"BARBAR" HALKLAR. Kültürel bölgelemeye ilişkin arkeolojik buluntular, Avrupa barbar halklarının İÖ 1000'lerden başlayarak tarih sahnesine çıktığını ortaya koymaktadır. İber Yarımadasıyla Batı Akdeniz'deki adalar, Alpler'in ötesindeki Avrupa'yla hem sıkı sıkıya bağlantılı, hem de ondan farklı olan klasik uygarlığın batı eteklerinde bir barbar eyaleti oluşturuyordu. Keltler, Germenler ve Doğu halkları ise ayrı gruplardı.

Batı Akdeniz halkları. Akdeniz'in kuzey kıyıları boyunca batıya yayılan Anadolu'nun Neolitik toplulukları, İÖ 4000'lerde İber Yarımadasının kıyı bölgesini işgal etmişti. Yeni gelenlerin yerleşik nüfus üzerindeki yaygın etkisi, özellikle süslü mezarlar ve ölü gömme işlemlerinin benimsenmesinde görülür. Ama bu etki kısa sürede ilk hızını yitirmiş ve durgunluk İÖ 1000'lerin başlangıcına değin sürmüştür.

İÖ 8. yüzyılda Katalonya'da ortaya çıkan ve bu tarihten sonra tüm yarımadaya yayılan bir Urne (ölü külü kabı) kültürü, Alpler'in kuzey ucundan kaynaklanan ve Rhône Vadisi boyunca aşağıya, oradan da Pireneler'in doğu ucuna yönelen bir nüfusa işaret eder. Bir Kelt dili konuşan bu insanlar, en azından İÖ 6. yüzyıldan başlayarak Yunanlılarca Keltler olarak tanındı. İÖ 5. yüzyılda kuzeye doğru ilerleyerek Katalonya'yı işgal eden İberlerin, bir ölçüde Keltlerle karışmış eski yerli nüfustan geldiği düşünülmelidir.

Keltler. Alpler'in kuzeyinde kalan Avrupa topraklarında beliren ilk tarihöncesi halk Keltlerdi. İÖ 1. binyılın ortalarına değin uygar Akdeniz dünyasınca hiç bilinmeyen bu halkı, Yunanlılar *Keltoi*, Romalılar ise *Gallii* olarak adlandırdı. Keltler barbar dünyasına egemen olduklarında, Avrupa'nın, İrlanda ve İngiltere'den Balkanlar'a, hatta Anadolu'ya kadar uzanan büyük bölümüne yerleşmişlerdi. Siyasi ve askeri açıdan önemli, kalabalık bir nüfus oluşturuyorlardı. Hiçbir zaman birleşik bir etnik grup ya da imparatorluk oluşturamamalarına ve farklı lehçeler konuşan çok sayıda kabileye bölünmüş olmalarına karşın, Keltler Avrupa uygarlığının gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

Arkeolojik araştırmalara göre, Kelt kabileleri bugünkü Fransa'nın bir bölümünde, Almanya'nın güneyinde, Bohemya'nın güney ve orta kesimlerinde gelişmiştir. Kökenleri Tunç Çağının Tümülüs kültürüne değin izlenebilir. İÖ 12-8. yüzyıllarda Urne kültürü, İÖ 7-6. yüzyıllarda da Hallstatt dönemi boyunca çeşitli kültür öğeleri bir araya gelmiş, bu sırada Avrupa'nın güneydoğusunda İllyrialılar, kuzeyinde de Germenler ortaya çıkmıştır.

Hallstatt döneminin mezarlıkları, içlerinde dört tekerlekli arabalar, dekoratif boyunduruk ve koşum takımları, büyük miktarlarda çanak çömlek ve başka araç gereç bulunan odalardan oluşurdu. Ortabatı Avrupa'da görülen ilk müstahkem kalelerin de bu dönemden kaldığı kabul edilebilir. İÖ 5. yüzyılda gelişen La Tène kültüründe ise Hallstatt döneminin geometrik desenlerinin yerini, insan kafası motif ya da maskalarıyla tamamlanan hayvan ve çiçek desenleri aldı. İÖ 3. yüzyılda Keltlerde mücevher kullanımı yaygınlaştı ve artık yalnızca yöneticiler için çalışmak durumunda olmayan zanaatçıların sayısı arttı. Bilezik ve broşlar herkesin kullandığı süsler haline gelince, usta zanaatçıların becerisi soylular için kılıç, kın ve miğfer süslemeciliğinde yoğunlaştı. Hallstatt döneminde (İÖ 7-6. yy) Keltler

Anıtsal menhir, Essé, Ille-et-Vilaine, Fransa. Neolitik Çağ (İÖ y. 3000-1800)
© Lasec-Zolo

Fransa'dan geçerek İber Yarımadasına, Britanya Adaları'na ve bir ölçüde doğuya, Avrupa'nın orta kesimlerine yayıldı. Askeri yayılmanın nedeni nüfus artışı ve toplumsal gerginliklerdi. Kelt birlikleri İtalya'ya da girdi; önce Boler, İnsubrlar, Lingonlar ve Senonlar gibi gruplar Etruria'ya saldırırken sonraki gruplar Adriya kıyısına ulaştı ve İÖ y. 387'de Roma'yı yağmalayarak İtalya'nın güneyine kadar indi. Keltler, daha sonra toparlanan Roma karşısında Alpler'in eteklerine, oradan da Avrupa içlerine çekildi.

İkinci yayılma hareketi sırasında Kelt saldırıları Orta Avrupa, Karpatlar ve Balkanlar'a ulaştı. Yazılı kaynaklara göre Keltler İÖ 4. yüzyılda Karpatlar'a, daha sonra da bugünkü Bulgaristan, Romanya, Trakya ve Makedonya'ya ilerledi. Anadolu'ya girerek yerleşen bir grup ise Galatya'ya kendi adlarını verdi. İÖ 3. yüzyılda Keltler Yunanistan, Anadolu ve Mısır'da ücretli askerdi.

Kimberlerin saldırısı Keltlerin tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Saldırı İÖ 113'te, Bohemya yakınlarında Boiler tarafından püskürtüldü. Ardından Kimberler Belgrad yakınlarında Skordisklere, sonra da Germenlerle (Tötonlar) birlikte batıdaki bazı Kelt kabilelerine saldırarak, Galya'daki Akitanya'ya kadar ilerlediler. İÖ 2. yüzyılın sonunda, Po Vadisinde Romalılara yenilmelerine karşın Kimberlerin Kelt topraklarına saldırması daha sonraki istilaların habercisiydi.

İÖ 1. yüzyılın ortalarından başlayarak Keltler iki tehlikeli gücün arasında sıkıştı; Roma İmparatorluğu sınırlarını Ren ve Tuna ırmaklarına kadar genişletirken, Germen kabileleri de güneye doğru ilerliyordu. Daçya kralı Burebistas'ın Boileri yıkmasından (İÖ y. 50) sonra Keltler bugünkü İsviçre'den geçerek Galya'ya çekildi. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Keltler kıtadaki egemen güç olmaktan çıkmış Ren ve Tuna'yı yitirerek Roma ve Germen toprakları arasında sıkışmışlardı.

Kelt toplumunun çarpıcı özelliklerinden biri, çok erken tarihlerden başlayarak kabileler arasında egemenlik mücadelesinin görülmesidir. La Tène döneminde bazı kabilelerde krallık yaygındı. Ama bazı kralların seçimle belirlendiği, Caesar zamanında Galya'da görüldüğü gibi aristokrasinin gücünün de arttığı bilinmektedir. İrlanda'da toplumsal sistem üç katlıydı: Kral, savaşçı aristokrasi ve özgür çiftçiler. Daha sonraki dönemde Kelt topraklarının batı kesimlerinde aristokrasinin gücü arttı. Alt tabakadan insanların korunma karşılığında güçlü bir beye bağlanarak bazı yükümlülükler altına girmesinin (*clientism*) yaygınlaşmasıyla halkın özgürlüğü ortadan kalktı. Kelt ailesi ataerkildi ve krallığın baba soyundan geçtiği kabul edilirdi. Toprak mülkiyeti aynı zamanda birçok toplumsal yükümlülüğü de bulunan aileye verilmişti. Hanehalkı bir erkekle karısı, çocukları ve torunlarından oluşurdu. Kadınların önemi toplum içindeki konuma ve topluluğun zenginliğine göre değişirdi.

Din ve hukuk işleriyle uğraşan *druid*'ler savaşçı sınıftan gelir, ama toplumsal konumları daha yüksek olurdu. Adak sunma, genç soyluların eğitimi ve kutsal meşe koruluklarının korunması *druid*'lerin görevleri arasındaydı. Romalıların Kelt topraklarını işgalinin başlangıcında gelişmesi sürmekte olan Druidizm, Romalılaştırmaya karşı şiddetle direndi. Caesar döneminde Keltlerin kutsal mekânları, kutsal ağaçların bulunduğu orman ve koruluklar (*loci consecrati*) olduğu bilinmektedir. Tapınakları ise daha sonra Galya-Roma döneminde yapılmıştır. Orta ve Batı Avrupa'da da bazı kült yerleri bulunmuştur, ama her kabilenin kendine ait kültleri ve yerel tanrıları bulunduğundan Kelt dini ve mitolojisine ilişkin genelleme yapmak güçtür.

Keltlerin ekonomisi karma çiftçiliğe dayanıyordu. Her türlü tahılın yanı sıra, keten, kenevir, pancar ve başka bazı sebzeler yetiştirilirdi. Tahıl ya toprağa kazılan özel yerlerde ya da büyük kavanozlarda saklanırdı. Bazı bölgelerde, arazi yapısı ve iklime bağlı olarak hayvan yetiştiriciliği, bitkisel üretimden daha önemliydi. Yaygın meşe ormanlarında domuz yetiştirilir, ayrıca yabandomuzu avlanırdı. Kelt koyunlarının yünü Roma'da ün salmıştı. Sonraları Galya, Ren'deki Roma ordularının at gereksinimini karşıladı.

En geç İÖ 3. yüzyıldan başlayarak Gallia Cisalpina kabilelerinde pantolon giyildiği ve sonradan bunun Galya'nın başka kesimlerine de yayıldığı bilinmektedir. Gene de kemerle giyilen uzunca bir gömlek ve pelerinin en çok kullanılan erkek giyimi olduğu anlaşılmaktadır. Kadınlar tek parça uzun bir giysi üzerine pelerin giyerlerdi. Yün ve ham ketenden yapılan giysilerde parlak renkler gözdeydi. Poseidonios'a göre Kelt yemekleri haşlanmış ya da kızartılmış et ve ekmekten oluşurdu. Evde yapılan bira en yaygın içkiydi; güneyden getirtilen şarapsa daha çok üst sınıflarca tüketilirdi.

Germen halkları. Germen ya da Töton halklarının kaynağı bilinmemektedir, ama Son Tunç Çağında bugünkü İsveç'in güneyi, Danimarka Yarımadası ve Almanya'nın kuzeyinde, Ems ve Oder ırmaklarıyla Harz Dağları arasında kalan bölgeye yerleştikleri varsayılabilir. Vandallar, Gepidler ve Gotlar İÖ 2-1. yüzyıllarda İsveç'in güneyinden göç ederek, Güney Baltık kıyısının Oder ve Vistül ırmakları arasında kalan bölümünü, hatta daha da ötede Passarge (Paslęka) Irmağına kadarki bölgeyi istila ettı. O zamanlar Kelt yurdu olan güney ve batıdaki topraklara yönelik göçler de oldu.

Julius Caesar dönemine gelindiğinde Germenler Ren'in batısına yerleşmiş, güneyde

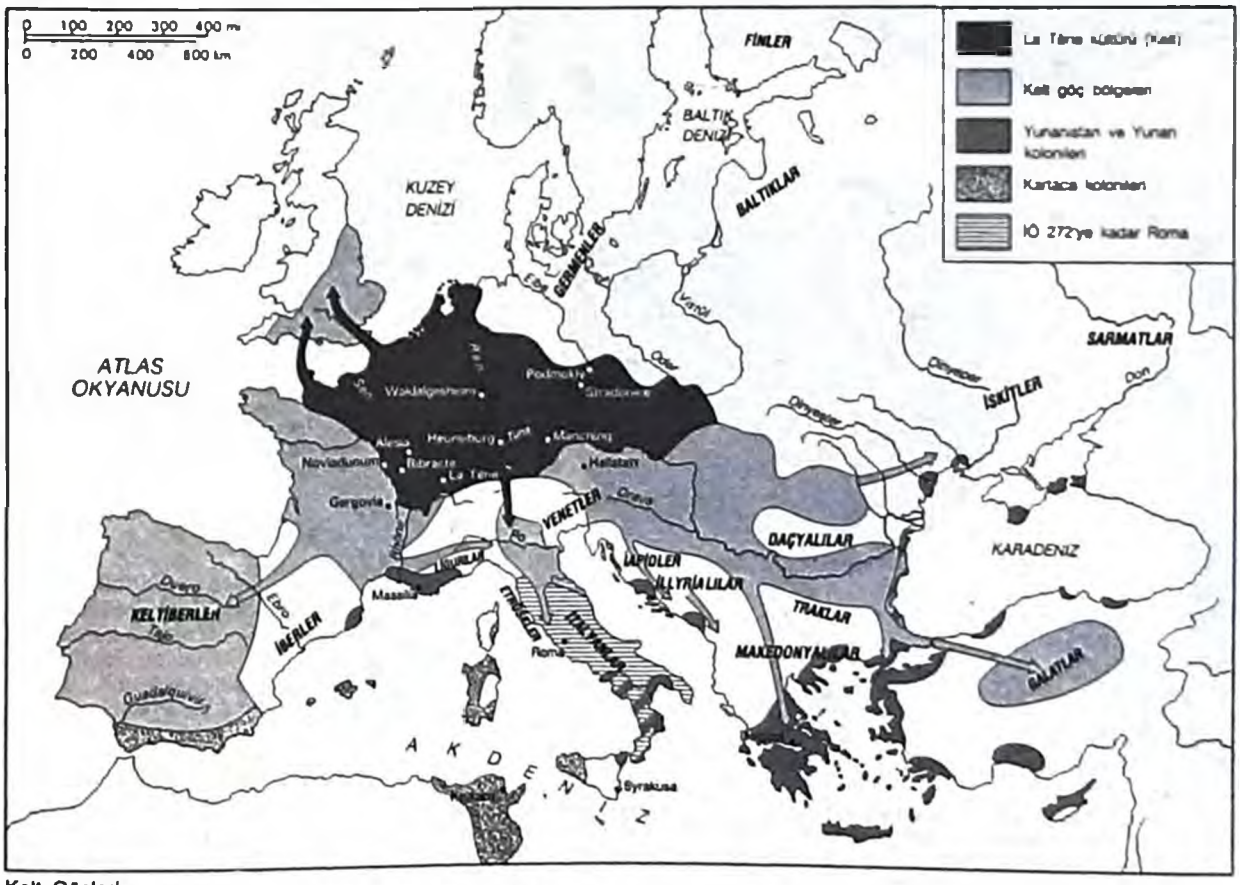

Kelt Göçleri

Grosser Historischer Weltatlas, c. 1, *Vorgeschichte und Altertum* (1972), Bayerischer Schulbuch-Verlag, Münih

de Tuna'ya ulaşmıştı. Romalılarla ilk büyük çarpışma, İÖ 2. yüzyılın sonlarına rastlar. Kimberler ve Tötonların Galya'nın güneyi ile İtalya'nın kuzeyini işgal etmeleri, İÖ 102 ve 101'de Marius tarafından yok edilmeleriyle sonuçlandı. Romalılar İÖ 1. yüzyıl ortalarına değin Germenlerle Keltleri ayırt edemiyorlardı; bu ayrımı yapan Julius Caesar oldu. İÖ 9'da Romalılar doğu sınırlarını Ren'den Elbe'ye kadar genişlettiler, ama İS 9'da Germenlerin Arminius önderliğinde başlattıkları ayaklanma, Roma işgal ordusunun yok edilmesi ve Roma sınırının yeniden Ren'e çekilmesiyle sonuçlandı. Bu işgal ve İS 1. yüzyılda yapılan çok sayıdaki savaş Roma'nın Germenler hakkında çok geniş bilgi edinmesine de yol açtı. Tacitus'un *Germania* (İS 98) adlı kitabı bu bilgilere dayanır.

Tacitus zamanında Germen halklarından Katlar bugünkü Hessen'de, Frizler Ren ile Ems ırmakları arasında kalan kıyı bölgelerinde, Kauklar Weser Irmağının ağzında, Arminius'un halkı olan Kerusklar (Cherusci'ler) de onların güneyinde yaşıyordu. Suevler Mecklenburg, Brandenburg, Saksonya ve Thüringen'e yerleşmişlerdi; Havel ve Spree ırmaklarının çevresinde yaşayan Semnonlar ile onların kuzeybatısında yer alan Lombardlar Suev halklarıydı. Tanrıça Nerthus'a tapan yedi halktan biri, Schleswig'in doğusunda Angulus'ta yaşayan Angıllardı. Roma İmparatorluğu'nun Tuna sınırında ise, Regensburg yakınlarından kuzeye, Franken'den geçerek Thüringen'e uzanan topraklarda Hermundurlar yaşıyordu. Önceleri Main Vadisinde yaşayan Markomanlar İÖ son on yılda, Boilerin yaşamakta olduğu Bohemya'ya göç etmişti. Doğuda Moravya'da Kuvadlar, Baltık kıyılarında da Gotlar, Gepidler ve Vandallar yaşıyordu. Tacitus'un Saksonlar, Burgonlar, Franklar ve sonraları önem kazanacak olan başka halklara ilişkin bilgisi yoktu.

İS 3. yüzyılın sonuna gelindiğinde bazı önemli değişiklikler gerçekleşmiş, Ren'in doğusunda, Tacitus'un bilmediği halkların oluşturduğu üç büyük birlik ortaya çıkmıştı. Aşağı Ren'deki Roma sınırında artık Franklar yer alıyordu. Main Vadisi y. 260'tan başlayarak Burgonlarca iskân edilmiş, Agri Decumates ise Alamanların eline geçmişti. Tacitus'un Baltık kıyısında yaşadıklarından söz ettiği halklar 2. yüzyılın ikinci yarısında güneydoğuya ilerlemişti. Gotlar Ukrayna ve bugünkü Romanya'nın büyük bölümünü denetim altında tutuyordu. Gepidler Transilvanya'nın kuzeyindeki dağlarda, Vandallarsa onların batısında yaşıyordu.

5. yüzyılın sonunda Angıllar ve Saksonlar İngiltere'ye yerleşmiş, Franklar Galya'nın kuzeydoğusunu denetim altına almıştı. Burgonlar Rhône Vadisinde, Vizigotlar ise onların hemen batısında yer alıyordu. Ostrogotlar İtalya'da, Vandallar Afrika'da yerleşmişti. 507'de Frankların Pireneler'den Loire Irmağına kadar uzanan topraklarından sürdüğü Vizigotlar, Müslümanlarca ortadan kaldırıldıkları 711'e değin İspanya'da yaşadı. 568'de İtalya'ya giren Lombardların kurduğu bağımsız krallık 774'te Charlemagne tarafından yıkıldı. Almanya'nın doğusunda Gotların ve başka halkların boşalttığı alanlara yerleşen Slavlar batıda Bohemya ve Elbe Havzasına kadar yayıldı. 8. yüzyıldan sonra Germenler, Almanya'nın doğusunu, Aşağı Avusturya'yı ve Steier ile Kärnten'in büyük bölümünü Slavlardan geri aldı.

Caesar Germenlerin temelde çiftçi değil, hayvancı olduklarından söz eder. Buna uygun olarak temel yiyecekleri de süt, peynir, et gibi hayvansal ürünlerdi. Ama tarım da biliniyor, tahıl, çeşitli kök bitkileri

Kelt kültürlerinin küçük sanat yapıtları
(sol üst) Hallstatt kültürüne ait çömlek, İÖ 7-6. yy; Württemberg Eyalet Müzesi, Stuttgart. (sağ üst) Hallstatt kültürüne ait tunç savaşçı heykelcikleri, İÖ 6-5. yy; Doğa Tarihi Müzesi, Viyana. (sol alt) La Tène kültürüne ait mercanla süslenmiş tunç şarap testisi, İÖ 5. yy sonları; British Museum. (orta alt) La Tène kültürüne ait ayna, İÖ 1. yy başları, British Museum. (sağ alt) La Tène kültürüne ait emaye tunç kalkan, İÖ 1. yy başları; British Museum
(sol üst) Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart. (sağ üst) Naturhistorisches Museum, Viyana. (sol alt, orta alt, sağ alt) British Museum

ve sebzeler yetiştiriliyor, kaya resimlerinden anlaşıldığına göre daha Tunç Çağında öküzlerin çektiği sabanlar kullanılıyordu. Ev gereçlerinin çoğu ahşap, deri ya da kilden yapılıyordu. Metal lüks bir malzemeydi ve demir daha çok silahlarda kullanılıyordu. Ticaretin ne ölçüde geliştiği bilinmemektedir. Köle ticareti yapıldığı ve Germenlerin Roma'ya pek çok köle sattıkları kesindir. Ürünlerini satan çömlekçi, demirci ve madenciler de vardı, ama genel olarak Germen köylerinde evlerde yapılanların dışında fazla gereç kullanılmadığı söylenebilir. Caesar döneminde yabancı tüccarların varlıklı Germen savaşçılarına şarap, tunç araçlar vb sağladıkları, Augustus döneminden başlayarak da Roma İmparatorluğu'ndan yapılan alımların büyük ölçüde arttığı bilinmektedir. Ama Germenlerin ödeme biçimi hakkında bilgi yoktur.

Tacitus döneminde Almanya'nın batısında yerleşik olan birçok halk 2. yüzyılda tarihten silindi ve onların yerini Franklar, Burgonlar, Alamanlar ve başkaları aldı. Bu halklar arasında, haklarında en çok bilgi bulunan Vizigotlardır. Germen halkları ancak Roma İmparatorluğu içinde federasyonlar halinde yerleştikten sonra krallıklar kurdular. İtalya'da Ostrogotların, Galya ve İspanya'da Vizigotların, Afrika'da da Vandalların önderleri ilk Germen kralları oldular.

Doğu halkları. Karadeniz'den kuzeybatıya, Baltık Denizine kadar uzanan çayırlık alanlar, İÖ 2000'lerin başlarında, hayvancılık ya da karma çiftçilikle uğraşan topluluklara elverişli yaşam koşulları sağladığı gibi, uzun mesafeli iletişime de olanak tanıyordu. İÖ 2. binyılın ortalarında çeşitli bölgesel kültürler ayrışmaya başlamıştı. Bunlar, yerleşimde süreklilikten başka hem Orta Avrupa'nın Tunç Çağı kültürlerinin, hem de step bölgesinin etkilerini gösteriyordu. Step bölgesindeki canlanma Kimmerlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Onları, İÖ 8 ve 7. yüzyıllarda, savaşçı nitelikleri ve canlı sanat üsluplarının etkisi Karpat kalkanının ötesine taşan İskitler (Sakalar) izledi.

İÖ 9. yüzyılda İskitler ve akraba kabilelerin Altaylar'ın doğusunda kümelendiği sanılır. Çin hükümdarı Xuan Wang (İÖ 827-781) Çin'in batı sınırlarını yağmalayan Xiongnu'ları durdurmak üzere bir ordu gönderene değin İskit göçerlerinin rahatı bozulmadı. Xiongnu'lar Çin sınırından çekilirken Ceyhun (Amu Derya) Irmağının kuzeyindeki otlaklarda yaşayan Massagetasları yerlerinden etti. Onlar da hemen bitişiklerinde yaşayan komşu İskitlere saldırınca, geniş ölçekli bir göç başladı. İskitler binicilik sanatını geliştiren ilk halklardandı. Hareketlilikleri, komşularına karşı önemli bir üstünlük sağlıyordu. İskitlerin batıya ilerlemesi, yüzyıllardır Kafkaslar'ı ve Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükleri ellerinde tutan Kimmerlerle şiddetli çatışmalara girmelerine yol açtı. At üstünde savaşan İskitler, yaya Kimmer savaşçılarına karşı kısa sürede üstünlük sağladı. İskitler Kimmerlerin bir bölümünü Daryal Geçidinden Volga'nın ötesine kadar kovaladı ve burada onları yok ederek yerlerini aldı. İkinci bir İskit kuvveti, Kimmer ordusunun geri kalan bölümünü Urartu'ya kadar kovalarken, bir üçüncüsü Derbent Geçidine girerek, Asur kralı Şarrrukin (Sargon) döneminde (İÖ 722-705) Urmiye Gölüne ulaştı ve burada ikinci kuvvetle birleşti. İskitler Kimmerleri Frigya'dan geçerek sonunda silinip yok oldukları Lidya'ya kadar sürdü.

Bu şaşırtıcı zaferler İskitlere büyük bir ün kazandırdı. Bundan yararlanan İskit şefi Partatua (Bartatua) ve oğlu Madyas, Kızılırmak'a kadar uzanan Batı İran topraklarında hükümdarlıklarını ilan ettiler. Başkentleri Sakez'di (Saqqez). İÖ y. 625'te Suriye ve Yahuda'yı işgal ettiler. Daha sonra Mısır sınırlarına ulaştılarsa da I. Psamtikus (İÖ 663-610) İskitlerle anlaşma yoluna gitti.

Bu arada İran'a egemen olan Medler İskitlerin giderek artan gücünü kendi güvenlikleri açısından bir tehdit olarak görüyorlardı. Düzenli birliklerle İskitleri kuzeye sürdüler. Eski denetimlerini yitirmekle birlikte, İskitlerin toprakları gene de İran sınırından başlayarak Rusya'nın güneyinin büyük bölümünü kapsıyordu. Medlerin çekilmeye zorladığı bir bölümü, Hazar ve Aral denizlerinin arasına yerleşerek buradaki akrabaları Dahlara karışıp 300 yıl kadar sonra Partlar olarak bilinecek halkı oluşturdu. Geri kalanlar ise Hindistan içlerine girerek burada krallıklar kurdu.

Kuban'da ve Güney Rusya'da yerleşen İskitler kısa sürede önem kazandı. Birçoğu büyük servet elde etti. Kuban çevresinde İÖ 7 ve 6. yüzyıllara ait mezarlarda çok miktarda altın ya da başka değerli malzemelerden yapılmış eşyalar bulunmuştur. Bir çeşit artaerkil yönetimin benimsenmesine karşın, varlıklı şef ya da soylulardan oluşan bir sınıfın ortaya çıkmaya başladığı da açıktır.

İskitler, yönetsel amaçlarla krallıklarını dört bölgeye ayırmışlardı. Ücretli askeri muhafızları bulunan vali kendi bölgesinde adaleti sağlar, halktan vergi toplar ve bazı Pontus kentlerinden haraç alırdı. Kabile yaşamının sürdürüldüğü bu toplulukları, belirli aralıklarla valinin ya da hükümdarın başkanlığında toplanan genel meclislere katılan yaşlılar ya da şefler yönetirdi. Savaş zamanlarında, ülke üç bölgeye ayrılır, her bölgeden askere alınanlar birimler halinde gruplanır ve her birim kendi subayının komutasında olurdu. Ordu tümüyle İskit kabile üyelerinden oluşur, askerlere yiyecek ve giyecek sağlanır, ama ücret ödenmezdi. Gene de savaşta öldürdüğü düşmanın kafasını getiren asker o günün ganimetinden pay alırdı.

Her İskitin en az bir atı vardı; varlıkluların büyük sürüleri ve yük hayvanları da olurdu. İskitler hem atlarına hem de atlarını süslemeye büyük önem verirdi. Kadın ve çocuklar öküz ya da katırların çektiği üstü kapalı arabalarda yolculuk ederdi. İskitler iyi birer avcı ve balıkçıydılar; hayvan postlarını işlemekte beceri kazanmış, maden işlemeciliğinde kusursuzlaşmışlardı. Yerleşik yaşayanları ise gelişmiş çiftçilerdi. Alfabeleri ve oldukça geç zamanlara değin para sistemleri olmamasına karşın yalnızca Orta Asya'yla değil, Pontus Rumlarıyla da canlı bir ticaret sürdürüyorlardı. Hava, toprak, su gibi temel öğelere tapmalarına karşın, tapınak yapma gereğini duymadılar. En önemli tanrıları, ateşin ve hayvanların koruyucusu olan Büyük Tanrıça Tabiti'ydi (Hestia).

İskit topraklarını fethetmek üzere Orta Asya'dan geldikleri bilinen Sarmatların tarihi dört döneme ayrılabilir. Asya'dan Urallar'ın batı eteklerine göç ettikleri ilk dönemin (İÖ 6-4. yy) sonlarına doğru Roksolanlar Volga Irmağına ilerlerken, Alanlar da Kuban Vadisine yerleştiler. Bu kabileleri izleyen Sarmatlar İÖ 5. yüzyılda Urallar'la Don Irmağı arasındaki düzlüğe egemen oldular. Ardından İskitler üzerindeki baskılarını yoğunlaştırıp İÖ 4. yüzyılda Don üzerinden İskit topraklarına girdiler.

İÖ 4-2. yüzyıl arasındaki ikinci dönem (Erken Sarmat), bu döneme ait mezarlar yüzünden Sarmat tarihinde Prohorov dönemi olarak da adlandırılır. Bu dönemde yer yer İskitleri yenen Sarmatlar Güney Rusya'nın büyük bölümünü egemenlik altına aldılar. Önceleri İskitlere karşı Sarmatlarla ittifak kuran Roksolanlar, daha sonra Karadeniz kıyısındaki Rum kentlerine saldırmak için İskitlerle birleştiler.

Sarmatlar, İÖ 1. yüzyıldan İS 1. yüzyıla değin süren üçüncü (Orta Sarmat) dönemde, Kırım İskitleri dışında tüm İskitleri yenerek, Rum kentlerine yönelik saldırılara son verdi. Ele geçirdikleri alanlarda egemenliklerini sağlamlaştırdıktan sonra da bu kentleri kendi topraklarına katmaya kalkışmadılar. Neron'un hükümdarlığının ilk yıllarında Roma'nın Aşağı Moesia (Bulgaristan) eyaletini istila ettiler. Romalılar tarafından İS 62-63'te geri püskürtülmelerine karşın, Sarmatlar ve orada birleştikleri bazı Germen kabileleri bu tarihten sonra Roma için sürekli bir sorun oldu.

Sarmat tarihinin son döneminde (2-4. yy) Sarmatlar ve Germen müttefikleri Daçya'ya (Romanya) girerek Tuna'nın aşağı kesimlerini yağmalamaya başladı. 3. yüzyıldaki Got istilası bağımsızlıklarına son verdiyse de Sarmatların birçoğu Gotların egemenliği altında eski konum ve nüfuzunu korudu. Bazıları Gotlarla birleşip onların yanında savaşarak Batı Avrupa'ya yöneldi. 370'ten kısa bir süre sonra ise dalgalar halinde göç eden Hunlar Sarmat ülkesini ortadan kaldırdı. Güney Rusya'da kalan Sarmatların çoğu Hunlar tarafından öldürüldü. Geriye kalanların bir bölümü Hunların, bir bölümü de Aşağı Dinyeper Slavlarının içinde eriyip yok olurken, çoğu batıya kaçarak soydaşlarıyla birleşti ve Hunlarla Gotlara karşı mücadele etti. Bu mücadele tarihten silindikleri 6. yüzyıla değin sürdü.

Sarmatların geliştirdiği toplumsal yapı ve yaşam tarzı başlangıçta büyük ölçüde İskitlerinkine benziyordu. Ama aralarında bazı temel farklılıklar vardı. İskitler doğa güçlerine taparken Sarmatlar ateşe tapar ve tanrılarına at kurban ederlerdi. İskit kadınlarından farklı olarak Sarmat kadınları, hiç olmazsa ilk başlarda, savaşlara katılır ve savaşta bir düşman öldürmedikçe evlenemezlerdi. Evlilik sonrasında ise kendilerini tümüyle evlerine ve çocuklarına adamakla yükümlüydüler.

Avrupa'nın güneydoğusuna yayıldıklarında da Sarmatlarda binicilik gelişmişti. Göçebe yaşamlarında avcılık ve hayvancılık önemliydi. Temelde anaerkil bir nitelik taşıyan Sarmat toplumunda, zamanla varlıklı bir sınıf oluşarak kabile yönetiminde kadınların yerini şefler aldı. Erkeklerin yükselişindeki etkenlerden biri, erkeklerden oluşan ağır süvari müfrezelerinin kurulması olabilir. İskitlerin tersine, Sarmatlar okçulukta ileri değildi; uzun kargı ya da mızraklar ve uzun sivri uçlu kılıçlarla savaşırlardı.

Sarmatlar el sanatlarında çok ileriydi. Karadeniz'in kuzey kıyısındaki kentlerle İskitler zamanında kurulmuş olan ticareti sürdürdükleri gibi Sirderya bölgesiyle, Çin'in sınır bölgeleriyle ve Harezm Krallığı'yla da ticari ilişkiler geliştirdiler.

YUNANLILAR, ROMALILAR VE BARBARLAR. Yunanlılar. Yunanlılar İÖ 2000'lerde, Aşağı Tuna bölgesinden başlayan büyük göç sırasında Hint-Avrupa kökenli bir topluluğun, Akdeniz bölgesinde yaşayan nüfusa karışmasıyla ortaya çıktı. İlk Yunanlılar, İÖ 1800'den başlayarak, İon ve Ege denizleri arasındaki bölgeye ulaştılar. Bu ilk Yunanca konuşan halkın, kendilerinden önce orada yaşayanlarla birleşmesi Miken uygarlığını oluşturdu. İÖ y. 1400'de Ege Denizinden geçerek Girit üzerinden Rodos, Kıbrıs ve Anadolu kıyılarına ulaştılar. Onları, İÖ 1200'den sonra, Epir'den (Epeiros)

gelen Dorlar izledi. Dorlar esas olarak Peloponnesos'un bazı bölümlerine (Sparta ve Argolis) ve Girit'e yerleşti. Dorların göçünü yaklaşık iki yüzyıllık bir kargaşa dönemi olan Karanlık Çağ izledi. Bunun sonunda da (İÖ y. 900) Yunan karasının çeşitli kabileler arasındaki bölünümü büyük ölçüde tamamlandı.

İÖ y. 800'den başlayarak, denizaşırı koloniler kurma yoluyla, önemli bir Yunan yayılması gerçekleşti. Anadolu kıyıları ve adaları güneyden kuzeye doğru sırasıyla Dorlar, İonlar ve Aiolialılar tarafından işgal edildi. Bunlara ek olarak, Karadeniz kıyılarında, Doğu Akdeniz'in karşı kıyılarında, Nil Deltasındaki Naukratis'te ve Kyrenaika'da, Batı Akdeniz'de de Sicilya, Aşağı İtalya ve Massilia'da (Marsilya) tekil koloniler kuruldu. Böylelikle Helenler, Ortadoğu'nun eski ve gelişkin kültürleriyle her yandan ilişkiye geçerek, bu kültürlerin birçok özelliğini Batı Avrupa'ya taşıdılar.

Ülkenin doğası ve konumu Yunan uygarlığının oluşumunda belirleyici bir rol oynadı. Denizin yakınlığı, denizciliği ve yeni yerler keşfetme arzusunu harekete geçiriyordu. Adalarda, yarımadalarda ya da dağların birbirinden ayırdığı vadilerde yaşamaları, devletlerin küçük ve erişilmesi güç yerlerde kurulmasına yol açtı. Bu olgu Ortadoğu'daki devletlerin gücüyle rekabet edecek birleşik bir Yunan devletinin oluşmasını önlemekle birlikte, kent devletlerinin ortaya çıkmasının temellerini oluşturdu. Koloniler de başlangıçta tekil kentler durumundayken, sonradan bağımsız kent devletlerine dönüştü. Güçlerin birleşmesi, kent birliklerini doğurdu: Peloponnesos Birliği, Delos Birliği ve Boiotia Birliği gibi. Bu birliklerin etkinliği temel olarak başta gelen kentin (Sparta, Atina ya da Thebai) hegemonyasına dayanıyordu. Ötekilerin kendi yazgısını belirleme isteği ise hiçbir zaman sürekli olarak bastırılamadı ve birlikler birçok kez parçalandı.

Gene de Helenler kendilerini her zaman tek bir halk olarak gördüler. Ortak bir dilleri vardı ve tek bir dine inanıyorlardı. Spor ve sanat yarışmaları birleştirici etkiyi sürekli yeniliyordu.

Yunanlılar doğa bilimleri ve felsefede olduğu kadar sanat ve siyasal düşünce alanlarında da önemli gelişmeler ve başarılar elde ettiler. Sonradan Yunan siyasal düşüncesinde kuramlaştırılan iktidar biçimleri şöyle özetlenebilir: İlk olarak, Miken uygarlığının kuruluşu kadar erken bir tarihte başlayan kralların hükümdarlığı; ardından soylu toprak sahiplerinin oligarşisi; sonra da değişik uygulamalarıyla demokrasi. Tek tek bireylerin kentlerde iktidarı ele geçirip tiran olarak hüküm sürdüğü dönemler de oldukça sık görüldü. Topluluğun giderek daha geniş kesimlerinin yönetime katılma eğilimi, özgür yurttaşların ortaya çıkmasına yol açtı, ama Yunan toplumunun ve ekonomisinin dayandığı kölelik kurumu bundan etkilenmedi.

Sürekli iç çatışmalara karşın Yunanlılar, Asya'dan gelen saldırıları durdurmayı başardı. Perslerin Avrupa'ya doğru ilerlemelerini Yunanlıların ve özellikle Atinalıların direnmesiyle yenilgiye uğradı (İÖ 490 ve 480-479). İÖ 5. yüzyıl Yunan uygarlığının en parlak dönemiydi. Siyasal ayrışmalar, özellikle Atina ile Sparta arasındaki çatışma, Yunanlıların siyasal gücünü giderek azalttı. Yunanistan ancak Makedonyalıların egemenliği altına girdikten sonra, Büyük İskender ve ardıllarının kurduğu Helenistik imparatorlukların kültürel mayası olma gibi yeni bir önem kazandı. Yeni bir kolonizasyon sistemi, Yunan prototiplerine uydurulan İndus kent-topluluklarına kadar yayıldı.

Yunanistan, Akhaia Birliği'nin oluşturulmasıyla bağımsızlığını yeniden elde etti. Birlik İÖ 146'da Romalılar karşısında yenilgiye uğrayana değin etkisini korudu. Yunan uygarlığı Roma'yı önemli ölçüde etkiledi. Yunan kültürü, Roma imparatorluk kültürünün ana bileşenlerinden biri haline geldi ve bütün Avrupa'ya yayıldı. Daha sonra Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla, Doğu Roma İmparatorluğu'nda önderlik Yunanlıların eline geçti. Dilleri devlet dili haline geldi ve Balkanlar'a yayıldı. *Ayrıca bak.* Yunan uygarlığı.

Romalılar. İtalya'nın özgün Akdenizli nüfusu, Hint-Avrupa kökenli halklarla kaynaşarak tümüyle değişmişti. İtalik diller konuşan ilk Hint-Avrupa göçmenleri İÖ 1800'lerde Alpler'in doğusundaki geçitlerden Po Ovasına yöneldi. Daha sonra Apenninler'i aşarak Roma'nın da bulunduğu Latium bölgesine yerleştiler. İÖ 1000 öncesinde akraba kabileler onları izledi ve çeşitli gruplara ayrılarak zamanla İtalya'nın orta ve güney kesimlerine doğru ilerlediler. Bunlar Toscana'da, bir olasılıkla buraya Anadolu'dan gelmiş olan Etrüskler tarafından püskürtüldüler. Balkanlar'dan gelen Illyrialılar Venezia (Venedik) ve Apulia'ya yerleştiler. İtalya'da Yunan kolonilerinin kurulması tarih çağlarının başlangıcına rastlar. İÖ 400'de de Keltler Po Ovasına yerleşti.

Zamanla güçlenen Roma kenti, yönetim ve Latin dilinin yayılması aracılığıyla, İtalya'daki halklardan bir tür ulus yarattı. Romalılar bu süreçte İtalik diller konuşan öteki kabilelerle akrabalıklarından yararlandılar. Giderek Roma kentlerindeki İtalik unsurlar azaldı; ırkçı olmaktan çok kültürel nitelik taşıyan bu süreç eyaletlerin Romalılaştırılması olarak adlandırılırdı. İÖ 3. yüzyılda Orta ve Güney İtalya'da çok sayıda Roma kolonisi kurulmuştu ve sistem imparatorluk dönemine değin çok daha uzak bölgelere yayıldı. Roma egemenliği İtalya'ya boydan boya yayılıp bütün Akdeniz havzasını kapsayınca, kent çok çeşitli kökenlerden, hatta Asya ve Afrika'dan gelen halkların akınına uğradı.

Büyük imparatorluğun kurulması Roma'nın en önemli başarısı oldu. Tek bir kentin askeri gücüyle bir arada tutulan imparatorluk İS 2. yüzyılda Kuzey Afrika ve Batı Asya'ya kadar uzanıyor, Avrupa'da da tüm Akdeniz ülkelerini, İspanya, Galya ve İngiltere'nin güneyini kapsıyordu. Tek bir hükümdar ve tek bir siyasi örgütlenme altında birleşen bu uçsuz bucaksız bölge uzun bir barış ve gelişme dönemi yaşadı. Asya'da Pers İmparatorluğu'yla dar bir sınır paylaşıyordu; geri kalan her yerde ise sınırlarının ötesinde yalnızca barbarlar yaşıyordu. Roma Avrupa'ya, Yunanlıların başlattığı ve kendisinin de devlet örgütlenmesi, askeri kurumlar ve hukuk alanındaki katkılarıyla zenginleştirdiği uygarlığı getirdi. Kesintisiz biçimde tüm imparatorluk sınırları boyunca uzanan kaleler zincirinin koruyuculuğu altında, çeşitli kültürler Yunan-Roma kültürü içinde eritilmeye başladı. Başta ordu olmak üzere, Roma yönetim biçimi, toplumsal düzen ve ekonomik etkenler Romalılaştırma sürecini hızlandırdı. Latince, Yunanlıların ağırlıklarını korudukları Doğu Akdeniz dışında her yerde ticaret dili, hatta sonunda neredeyse evrensel dil haline geldi.

İmparatorluk, *Pax Romana*'ya (Roma Barışı) dayanan, kendi içinde bütünleşmiş bir serbest ticaret bölgesi oluşturuyordu. Kırsal kesim ürünleri bütün imparatorlukta pazar buluyor, Orta Akdeniz'in ileri teknikleri dış eyaletlere doğru yayılıyordu. Romalılaştırma yolunda en kesin adım kent sisteminin bu eyaletlere yayılması oldu. Kırsal ve kabileye özgü kurumların yerini, seçimle belirlenen kent yöneticisinin kenti çevreleyen kırsal kesimin yönetimine de katıldığı bir hükümet biçimi olan *civitas* aldı; Yunan kent devleti düşüncesiyle birlikte bir ölçüde yerel özerklik ortaya çıktı. Eyaletlerin Romalılaştırılmış üst sınıflarından üst devlet kadroları yetişmeye başladı. Roma yurttaşlığı statüsünü kazananların sayısı sürekli arttı ve sonunda İS 212'de İmparator Caracallus özgür doğan herkese Roma yurttaşlığı hakkını verdi. Ama kölelik kurumu varlığını korudu.

Bütün Roma yurttaşlarının eşit hakkara sahip olduğu dönem fazla uzun sürmedi. Devletin ancak baskıcı önlemlerle varlığını sürdürebilmesi, nüfusun bu kez yapılan işe göre belirlenen ve üyeliği soydan geçen sınıflara bölünmesine yol açtı. Giderek artan sayılarda imparatorluğa kabul edilen barbarlar (esas olarak Germenler), uyruk ya da müttefik statüsüyle kendi kabile birliklerinde kaldı. Yerel öz yönetim ise merkezi otoritenin baskısı altında giderek önemini yitirdi.

Hıristiyanlığın Avrupa'ya yayılması, Roma İmparatorluğu döneminde resmi devlet dini olarak tanınmasıyla gerçekleşti. İmparatorluk yapısı içinde örgütlenen kilise, devleti ayakta tutan tamamlayıcı bir kurum oldu. Batı Roma İmparatorluğu'nda kilise, daha çok ahlak ve düzen sorunlarıyla ilgilendi. Batı İmparatorluğu yıkılıp Yunanca orada kullanılmaz olunca, Doğu ve Batı arasındaki bölünme daha da keskinleşti. *Ayrıca bak.* Bizans İmparatorluğu; Roma uygarlığı.

Barbar göçleri ve istilaları. Germen halklarının ortaçağın başlarına değin süren ve Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açan akınları ile Slavların göçleri Avrupa halklarının dağılımını belirleyen öğeler oldu. Bu göçlerin göçebe yaşamla ilgisi yoktu; toprak arayan köylü zaman içinde kıtada yayılıyordu. Kabileler her zaman toplu halde göç etmez, bazı gruplar anayurtta kalır, bazıları da göç yolu üzerinde yerleşirdi. Yok olan ya da dağılan kabilelerin yanında birleşerek göç edenler ya da yol üzerinde göçe katılanlar da olurdu.

İÖ 1 - İS 4. yüzyıllar arasında Roma İmparatorluğu Kelt, Germen ve başka bazı halkların saldırılarına uğradı. Roma zaman zaman bu halklara karşı askeri başarılar kazandıysa da, özellikle nüfusu hızla artan Germen kabilelerinin yayılması sürdü. İmparatorluk topraklarının sık sık Germen halkları tarafından yağmalanmasına karşın Batı Roma varlığını ancak Germen yardımıyla koruyabildi. Roma ordusu Germen kabilelerinden giderek artan sayılarda asker topladı. Germenler ordunun en üst kademelerinde başarılı olabileceklerini kanıtladı. Kabilelere yapılan ödeme, askerlere verilen ücret ve ganimet Germenlere servet kazandırdı.

İS 4. yüzyılda yeni bir güç ortaya çıktı. Orta Asya'dan gelen Hunların 375'te Ostrogotlara saldırması Doğu Germenler arasında ciddi huzursuzluklara yol açtı. Hunlar birçok Germen kabilesini ve başka halkları egemenlikleri altına aldı. Dehşete kapılan Gotlar ve akraba kabileler Tuna sınırından geçerek Roma İmparatorluğu'na akın ettiler. Balkanlar bir kez daha Germen ordularının savaş alanı haline geldi. Edirne yenilgisinden (378) sonra Romalıların düşmanlarını imparatorluk topraklarından sürecek gücü kalmadı. Topraklardan çıkarılamayan kabileler imparatorluk içinde "müttefikler" (*foederati*) olarak yerleştirildi. Bunlar imparatorluktan yardım alıyor, karşılığında da asker sağlıyorlardı. Orduda neredeyse

tamamlanmak üzere olan Germenleşme süreci, imparatorlukta da ilerliyordu. Ama Balkanlar'a giren kabilelerden hiçbiri orada yerleşemedi. 395'te imparatorluğun bölünmesinden sonra, Doğu Roma imparatorları Germen kabilelerini başkent çevresinden Batı Roma'ya sürmek için bütün güçlerini kullandılar.

5. yüzyıldan başlayarak Batı İmparatorluğu sayısız yeni göçe sahne oldu. Balkanlar'dan gelen Vizigotlar İtalya'ya girerek 410'da bir süre Roma'yı işgal etti. 406-407'de Silezya'dan, hatta daha doğudan gelen Vandallar, Alanlar, Suevler ve Burgonlar Hunlardan kaçışları sırasında Ren'i geçerek İspanya'ya kadar yayıldılar. Vandallar Afrika'ya geçerek, Kartaca'da, Roma toprakları üzerindeki ilk bağımsız Germen devletini kurdular. Catalaunum Ovası Savaşı'nda (451) Romalı komutan Aetius, Attila'yı yendi. Doğu Germenler Balkanlar'ı yağmalamaya başlarken Jutland Yarımadasından gelen Jütler, Angıllar ve Saksonlar Britanya'ya geçti. Franklar ve Alamanlar Ren'in kuzey kıyılarına, Burgonlar Rhône Vadisine yerleşti. Vizigotlar ise neredeyse tüm İspanya'yı ele geçirdi. 476'da Germen asker sınıfı, bir barbar generali olan Odovakar'ı İtalya kralı ilan etti. Odovakar'ın Ravenna'daki İmparator Romulus Augustulus'u tahttan indirmesiyle Batı Roma İmparatorluğu son buldu.

Batı'da imparatorluk gücü, Afrika, İtalya ve İspanya'nın bazı bölümlerini yeniden fetheden I. Justinianos tarafından yeniden toparlandıysa da kısa ömürlü oldu. İspanya'da Vizigotlar eski güçlerini kazandı; Afrika Arapların eline geçti; Avarlar tarafından Tuna ve Tisa düzlüklerinden sürülen Lombardlar, 568'de Roma ve Ravenna dışında, bütün Yukarı ve Orta İtalya'yı fethetti. Avrupa'daki Germen göçleri de sona erdi. Tuna, Ren ve Atlas Okyanusu arasında kalan Roma toprakları Germenlerin eline geçmişti. Batı Avrupa'da oluşan yeni etnik doku, sonraları çok az değişikliğe uğradı.

Slavlar bugünkü yurtlarına en son yerleşen Hint-Avrupa halkı oldu. Başlangıçta Vistül ve Dinyeper ırmakları arasında, Karpat Dağlarından kuzeye Narew Irmağına uzanan alana yayılmışlardı. Slavların adından ilk kez 518'de Aşağı Tuna üzerinden Roma İmparatorluğu topraklarına girdiklerinde söz edildi. Küçük kabile birimlerinden oluşan basit bir toplumsal yapıları vardı. Slavların yayılmasında Avarlar da etkili oldu; 568'den başlayarak Macaristan Ovasının tek hâkimi olan Avarlar, çevrelerindeki Slavları boyunduruk altında tutuyordu. 623-624'te Slavlar Bohemya'daki Avar derebeyliğini yıktı. Zamanla Doğu Alpler'de yaşayan Germen kabileleriyle Bohemya Ormanı ve Saale ile Elbe ırmakları boyunca uzanan sınırlar oluşturdular. 8. yüzyılın sonunda Slav yerleşmeleri Holstein'ın doğu kıyısından Vistül'e kadar uzanıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun zayıflığı Tuna üzerinden yeni saldırılara olanak veriyordu.

626'da Avarların Konstantinopolis (İstanbul) önündeki ağır yenilgisinden sonra bile Slavlar, Bizans egemenliği altında, Balkan Yarımadasında kaldılar. Balkanlar bir Slav toprağı haline geldi; Yunanlılar doğu ve güney kıyılara çekilirken Romalılar ya Adriya'ya çekildi ya da "Balkan Romenleri" olarak ayrıştılar.

679'da Rusya'nın güneyinden gelen bir Turan halkı olan Bulgarlar, Tuna'nın aşağı kesimini geçerek Balkan Yarımadasının doğusunu fethetti. Ama hızla Slavların içinde eriyerek, 9. yüzyılın sonunda onlarla birlikte Hıristiyanlığı kabul ettiler. 9. yüzyıldan sonra başlayan Asya kökenli Macarların istilası, güneydeki Slavları batı ve doğudakilerden ayırdı. Dahası, Batı Slavlarının (Çekler, Slovaklar, Elbe Slavları, Lehler ve Pomeranyalılar) Hıristiyanlığı batıdan almaları, Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Doğu Slavlarından (Beyaz Ruslar, Ukraynalılar ve Büyük Ruslar) ayrılmalarına yol açtı. 1223'te başlayan Moğol istilalarından sonra Doğu Slavları, Dinyeper topraklarından kuzeybatıdaki ormanlık alanlara çekildi. Buradaki Finleri topraklarından sürerek kendileri Büyük Ruslar olarak gelişti.

ORTAÇAĞ. Akdeniz çevresinde odaklaşan antik dünyanın 4. yüzyılda dağılmaya yüz tutmasından sonra, Avrupa tarihinin coğrafi sınırları daha geniş bir alana yayıldı. Roma İmparatorluğu'ndan devralınan mirasın Germen ve Hıristiyan öğelerle kaynaşması sonucu, Batı uygarlığının ortaçağ temelleri atıldı.

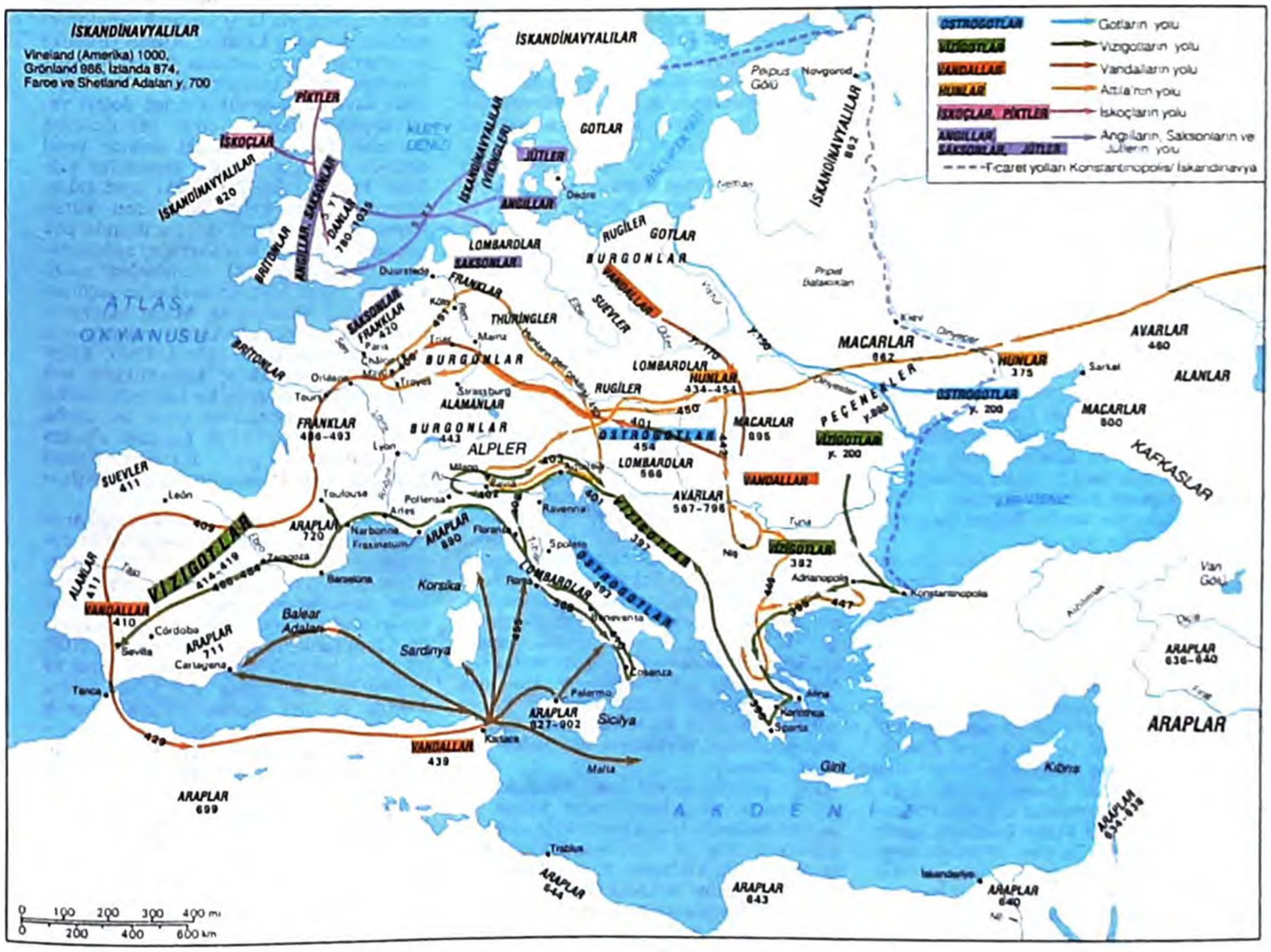

2-10. Yüzyıllar Arasında Göçler ve Fetihler
W. Shepherd, Historical Atlas, Harper & Row Publishers (Barnes & Noble Books), New York, © 1964, Barnes & Noble Inc.

Germen krallıkları. Roma'nın yıkıntıları üstünde yükselen Germen krallıklarının sayısı 5. yüzyılda daha da arttı. Doğu Roma imparatorlarının, sorun çıkaran kabilelen yağma için batıya yöneltme siyasetinin bir sonucu olarak İtalya'ya giren Ostrogotlar, Theodorich'in (hd 493-526) yönetimi altında en gelişmiş barbar krallığını kurdular. Frankların başında Kuzey Galya'ya giren Clovis, Vizigotları İspanya'nın güneyine kovarak, geniş bir alana yayılan Merovenj Krallığı'nın temelini attı ve Katolikliği benimseyen tek Germen kralı olarak hem Kilise'nin, hem de Galya Romalılarının desteğini kazandı. Sürekli bölünmeler geçiren Germen krallıkları 6. yüzyılda genellikle karışıklık içinde yaşadılar. Daha başta bir sürü küçük krallığa bölünmüş olan Anglosakson İngiltere ise aralıksız savaşlara sahne oldu. Bu sırada Bizans imparatoru Justinianos'un Ostrogot ve Vizigot topraklarında giriştiği yıkıcı seferler, Lombardların buralara egemen olmasına yol açtı. İngiltere'de Roma uygarlığının son kalıntıları silinirken, barbar fatihler, devraldıkları Roma sistemini olduğu gibi sürdürmede başarılı olamadılar. Ortaya ikili bir yönetsel ve hukuksal yapı çıktı.

Akdeniz'in kültürel birliği dağılırken, antik dünyanın çeşitli öğelerini özümleyen Hıristiyanlık da adım-adım Latin ve Yunan (Rum) komünyonları biçiminde ikiye ayrıldı. 4-7. yüzyıllar arasında batıda ortaya çıkan boşluğun da yardımıyla papalık, birliğin önemli bir öğesi olarak üstün bir konum kazandı ve fiilen Roma'ya egemen oldu. Keşişler aracılığıyla yaygın bir misyonerlik çalışmasına giren papalık, 7. yüzyılda Anglosaksonları, 8. yüzyılda da Germenleri Katolikliğe döndürdü. Batı Avrupa'da yaklaşık 450'lere değin kilise çıkarları doğrultusunda gelişen düşünsel canlanmayı, üç yüzyıl kadar süren ve Karanlık Çağ diye bilinen bir kültürel düşüş dönemi izledi. Bu dönemin tarih ve ilahiyat yapıtları ortaçağ düşüncesinin biçimlenmesinde önemli bir rol oynadı.

Doğu Roma, barbar istilaların ekonomik ve siyasal yıkıcılığından pek etkilenmedi. Antik uygarlığa Helenizm ve Doğu öğeleri katan Bizans, Latin Batı'dan farklı bir gelişme gösterdi. I. Justinianos'un yitirilmiş batı eyaletlerini yeniden fethederek Akdeniz'i birleştirme düşü gerçekleşmediyse de, gelişkin ve canlı bir kültürel ortam oluştu. Bununla birlikte keskin dinsel ayrılıklar ve Perslerle yapılan tüketici savaşlar, aradan sıyrılan İslamlığın birçok Bizans eyaletine egemen olmasına yol açtı.

Karolenj İmparatorluğu. Bu sırada Lombard tehdidi karşısında başı sıkışık durumdaki Bizans'tan bir yardım alamayan papalar, Merovenj Krallığı içinde giderek güç kazanan Karolenj naiplere yöneldiler. Bu ittifak sonucunda kral olarak kutsanan III. Pépin (Kısa), Lombardlardan alınan topraklarda papalık devletlerinin kurulmasını sağladı. Böylece *patricius Romanorum* unvanını aldı. Onun yerine geçen Charlemagne, o zamana değin bağımsız olan Germen kabilelerine boyun eğdirdi, doğudaki Slav halklarını haraca bağladı, Pireneler'in güneyinde bir Frank kontluğu kurdu ve Lombard Krallığı'nı yıktı. Britanya Adaları dışında, Batı Avrupa'da Hıristiyanların yaşadığı bütün toprakları kendisine bağladı. Kendisini kilisenin ve devletin başı sayarak, yönetim görevlerine piskoposları ve rahipleri getirdi. 800'de Papa III. Leo'ya karşı bir ayaklanmayı bastırmak için gittiği Roma'da taç giyerek imparator ilan edildi. Bu arada, sonradan ardıllarının da sürdüreceği bir kültür canlanmasını başlatarak, bilginleri ve Kilise'nin eğitim çalışmalarını destekledi. Bu dönemde geliştirilen Karolenj yazısıyla klasik yapıtların kopyaları çıkarıldı ve 16. yüzyıla değin süren resmi bir ders programı oluşturuldu.

Charlemagne'ın kurduğu büyük imparatorluk, yetersiz yönetim sisteminin kaldıramayacağı ölçüde geniş olmanın yanı sıra, ekonomik bakımdan geri ve ayrıca köklü yerelci eğilimler yüzünden bölünmüş durumdaydı. Charlemagne'dan sonra tek oğlu I. Ludwig'in başa geçmesiyle imparatorluğun birliği resmen korundu. Ama Ludwig'ın oğulları ölümünden çok önce miras kavgasına düştüler. En büyük oğulun taç giymesiyle patlak veren Üç Kardeş Savaşları, imparatorluğun eşit olarak paylaşılmasını öngören Verdun Antlaşması (843) ile noktalandı. Sonraki yıllarda toprak bölünmeleriyle birlikte, Karolenj hanedanı da etkisini yitirdi. Sürekli savaşlar nedeniyle soylulara verilen ayrıcalıklar kontların ve dükleri güçlenmesini sağladı.

Yeni barbar istilaları. Bu arada 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde Batı Avrupa'ya yönelik yeni barbar istilaları başladı. Bazı tarihçilere göre İskandinavya'daki aşırı nüfus, bazılarına göre iklim değişikliğinin toprak verimini düşürmesi nedeniyle akınlara girişen Vikingler, Akdeniz ticaretinin genlemesinden ve sahip oldukları üstün gemicilik teknolojisinden de yararlanarak, doğudan ve batıdan iki ayrı yol izlediler. Önceleri küçük gruplar halinde kolay yağma edebilecekleri hedefleri seçtiler. Zamanla Britanya Adalarında ve Fransa'da üsler kurup büyük donanmalarla saldırılara giriştiler. İrlanda'nın yarısı 842'de Vikinglere boyun eğdi. Anglosakson krallıkların devrilmesinin ardından, 878'de İngiltere'nin yaklaşık dörtte üçlük bölümü Vikinglere bırakıldı. Bir yüzyıl kadar süren barışçı yerleşim ve ticaret çabalarından sonra yeniden başlayan akınlar 1013'te doruğa çıkarak, Danimarka ve İngiltere'nin tek bir krallığa dönüştürülmesiyle noktalandı. Danları Hıristiyanlaştırmak için İngiliz misyonerlerden yararlanan Canute'un (Knud) ölümünden sonra, birlik sona erdi. Norveçlilerin 1066'da İngiltere'yi yeniden fethetme girişimi boşa çıkmakla birlikte, Norman dükü I. William'ın adayı ele geçirmesini kolaylaştırdı.

Norveçliler, İskandinav Yarımadasının batısındaki ıssız adalara doğru da açılarak, Shetland Adalarını üs haline getirip Hebrid Adalarına ve İzlanda'ya ulaştılar. Daha sonraları Grönland'a ve Kuzey Amerika kıyılarına kadar uzandılar. İzlanda'ya yerleşen bir Norveçli kabile 930'da, parlamentoyla yönetilen bir cumhuriyet oluşturdu.

Kara Avrupa'sına yönelen bazı Vikingler, 9. yüzyıl sonlarında Frizya'yı denetim altına aldılar ve iç kesimlere saldırmaya başladılar. Fransa kralının akınları durdurmaları için 911'de Sen Irmağı ağzında toprak verdiği Danlar, zamanla bölgeye yerleşerek Normandiya'yı oluşturdular. 9. yüzyıldan sonra Almanya, Kuzey İspanya, Kuzey Afrika kıyıları ve İtalya'ya yönelik tek tük Viking akınları görülduyse de, bunlar pek etkili olamadı.

Doğu yolunu izleyen İsveç Vikinglerinin asıl hedefi, doğu-batı ticaret yolları ile taşınan mallardı. Güçlü devletlerin varlığından ötürü daha çok ticari üstünlük sağlamaya yönelen bu Vikingler, 9. yüzyıl başlarında Rusya içlerine sarkarak Dinyeper Irmağı üzerinden Karadeniz ve Konstantinopolis'e (İstanbul), Volga Irmağı ve Hazar Denizi üzerinden de Bağdat'a kadar indiler. Kiev ve Novgorod gibi krallıklar kurup Slavlara ve Finlere boyun eğdirdiler. Kürk, köle ve silah karşılığında madeni eşya ve baharat alımına dayanan ticaret yoluyla oldukça zenginleştiler.

Viking dönemi 11. yüzyıl ortalarında sona erdi. Batıda eski savunmasız devletler güçlenirken, doğuda Türklerin göç dalgaları ticaret yollarını işlemez hale getirdi. İsveçliler 1050'de Rusya'dan çekildiler. Aynı yüzyılın sonlarında I. Haçlı Seferi sonucu Akdeniz'in yeniden doğu ticaretine açılmasıyla, kuzey yolu çekiciliğini yitirdi. İskandinav ülkelerinde Hıristiyanlığın benimsenmesi, yırtıcı Vikingleri uysallaştırırken, bir dizi genç ulusal devletin doğuşuna da yol açtı.

Aynı dönemde bir başka istila dalgası doğudaki Macarlardan geldi. 9. yüzyılda Don ve Kuban ırmakları arasında yaşadıkları sanılan Macarlar, Peçeneklerin baskısı sonucu Tuna ağzına ilerleyerek Pannonia'ya yerleştiler. Büyük Moravya İmparatorluğu'nu yıktıktan sonra, bugünkü Macaristan topraklarının büyük bir bölümüne yayıldılar. Atlılarıyla Thüringen, Schwaben ve Bavyera'yı yakıp yıktılar. Bir süre sonra buradan püskürtülünce Bizans topraklarına ve İtalya'ya yöneldiler. Ünlü Lechfeld Savaşı'nda (955) aldıkları ağır yenilgi üzerine, imparatorluk düzenine ayak uydurma yoluna gittiler ve Macaristan içlerine çekilip Hıristiyanlığı benimsediler.

Ortaçağ devletlerinin kuruluşu. 9. yüzyıldan başlayarak Batı Avrupa'nın her yerinde görülen dağılma sürecinden siyasal toparlanmaya geçiş, adım adım ve değişik biçimler alarak gerçekleşti. İngiltere'de Viking istilasına başarıyla karşı koyarak Anglosaksonların desteğini kazanan Alfred (Büyük) ve onun ardılları, zamanla ülkeyi Wessex hanedanı altında birleştirdiler. Askeri başarılara dayanan saygınlıklarından dolayı yerel soylular üzerinde etkin bir denetim kurdular. Fransa'da siyasal istikrar yerel düzeyde dükler ve kontlar tarafından sağlandı. Fransız tahtı üzerindeki uzun çekişmelerden sonra kalıcı bir düzen kuran Capet hanedanı, Paris çevresi dışında pek söz sahibi olamadı. Son Karolenj hükümdarı Ludwig'in (Çocuk) ölümünden sonra krallarını büyük soylular tarafından seçilmeye başladığı Almanya'da, Macar akınlarını püskürten I. Heinrich Alman monarşisinin temellerini attı. Onun oğlu I. Otto, Kilise ile işbirliği yaparak iç karışıklıklara son verdi ve dükler ile prensler üzerinde otorite kurdu. Macar akınlarına kesin bir darbe indirdikten sonra, 962'de papanın elinden imparatorluk tacı giydi. Bu olay, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun başlangıcı oldu.

İmparatorluğu'n gücünü doruğuna çıkaran III. Heinrich, Bohemya, Polonya ve Macaristan'ı kendisine bağladıktan başka, Burgonya Krallığı'nı da doğrudan topraklarına kattı. Soylular yerine sıradan insanlar arasından seçilmiş bir yönetim kadrosu oluşturdu. Cluny tarikatı keşişlerinin öncülük ettiği bir dinsel reforma girişti; piskoposların ve başkeşişlerin seçiminde söz sahibi oldu. 1046'da üç ayrı papanın ortaya çıkması üzerine Sutri Sinodu'nda bunların uzaklaştırılmasını ve gösterdiği adayın seçilmesini sağladı. III. Heinrich'in koruması altında papalar uzun bir aradan sonra Kuzey Avrupa'da da etkili oldular. Papa VII. Gregorius döneminde hükümdarların Kilise işlerine karışmaması ve reformlara papalığın öncülük etmesi görüşü ortaya atıldı. Papalar ile IV. Heinrich ve ardılları arasında Tayin Çatışması'nda somutlaşan bu sorunlar, 1122'de Worms Konkordatosu ile büyük ölçüde Kilise'nin lehine çözüldü.

İngiltere'de 1066'daki Norman işgali, Anglosakson soylularının üst tabakasının tasfiye

edilerek, Normandiya ve Kuzey Fransa kökenli yeni bir feodal soylu kesimin doğmasına yol açmıştı. Eski İngiliz monarşisini daha da güçlendiren I. William, kapsamlı bir feodal düzen kurdu. Onun oğlu I. Henry, kara Avrupa'sındaki sürekli savaşlar nedeniyle sık sık Normandiya'da kaldığından, İngiltere'de, maliyeyle ilgili özel bir daireye sahip gelişmiş bir yönetim oluşturdu. Bu arada Fransa'da VI. Louis ilk kez krallık topraklarının tümüne egemen oldu ve büyük vasalların desteğini kazandı. Ayrıca oğlunun Akitanya Düklüğü'nün varisiyle evlenmesini sağlayarak doğrudan krallığa bağlı mülkleri genişletti.

Avrupa'nın yeniden canlanmaya başladığı bu dönemde, Abbasiler ve Bizans İmparatorluğu bir düşüş sürecine girmiş bulunuyordu. İspanya'da Magriplilerin genletilmesiyle Kastilya krallıkları doğdu. Normandiya Şövalyeleri prenslikler mozayiği görünümündeki Güney İtalya ve Sicilya'da denetimi sağlayıp Sicilya Krallığı'nı kurdular. Bu sırada doğuda Selçukluların ilerleyişiyle Anadolu'daki bütün topraklarını yitiren Bizans İmparatorluğu, batılı hükümdarlardan bir destek göremeyince yardım için papalığa başvurdu. II. Urbanus, Doğu ve Batı kiliselerinin papalığın yönetimi altında birleştirilmesi sözü karşılığında, ücretli askerler toplamaya başladı ve Clermont Konsili'nde (1095) Haçlı Seferi için çağrı yaptı. İmparator ve kralların bu işe pek yanaşmamasına karşın, yeni topraklar fethetme güdüsü ve dinsel bağlılık Fransa ve Almanya'daki soyluları harekete geçirmeye yetti. I. Haçlı Seferi sonunda Kudüs alındı ve Suriye ile Filistin'de çeşitli Hıristiyan prenslikleri oluşturuldu. Ama Bizans, seferden beklediği sonucu alamadı.

Papalığın yükselişi. V. Heinrich'in 1125'te ölmesinden sonra iç karışıklıklara sürüklenen Almanya'da I. Friedrich'in, soylular ve Kilise üzerindeki hükümdarlık yetkilerine işlerlik kazandırmasıyla yeniden huzur sağlandı. Ama Alpler'in güneyinde denetimi sağlama girişimleri Lombardiya Birliği'nin sert direnişine ve papalığa karşı mücadelenin alevlenmesine neden oldu. Lombard komünleri Legnano Savaşı'nın (1176) ardından imparatorluğun süzerenliğini tanıma karşılığında büyük ölçüde özerkliğe kavuştular, papa ile Friedrich arasında varılan uzlaşmayla, papalığın hükümdarların müdahalelerinden bağımsız olması kabul edildi. III. Laterano Konsili'nin (1179) aldığı bir kararla da, papanın imparatorluk onayına gerek kalmaksızın Kardinaller Kurulu'nun üçte iki çoğunluğuyla seçilmesi benimsendi. Papalık, III. Innocentius'un yönetimi (1198-1216) altında saygınlığının ve gücünün doruğuna çıktı. Din mahkemelerinin yargı yetkisi daha da genişletilerek, evlilik, vasiyet ve din adamlarının üzerinde hak iddia ettiği topraklar gibi konuları da kapsamaya başladı. Bütün bu konularda yüksek yargıç (*judex ordinarius*) durumunda olan papalar, günah işlenebilecek ve Hıristiyanlık için sakıncalar doğurabilecek dünyevi işlere de karışma hakkını öne sürme noktasına vardılar. 1215'te III. Innocentius'un başkanlığında toplanan IV. Laterano Konsili bir dizi batıl inanç ve uygulamayı kınadıktan başka, yeni bir Haçlı Seferi açılmasına ve IV. Otto'nun II. Friedrich lehine tahttan çekilmesine karar verdi. Bu arada artan nüfus ve dışardan gelen düşünceler nedeniyle kentlerde yaygınlaşan heretik akımlara karşı Fransisken ve Dominiken tarikatları oluşturuldu. Heretikliği bastırmak için Enkizisyon adlı özel din mahkemesi görevlendirildi. Hükümdarlar aforoz edilme korkusuyla bu mahkemenin verdiği ağır cezaları uygulamak zorunda kaldılar.

Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun yanı sıra, annesi aracılığıyla Sicilya Krallığı'nı da devralan II. Friedrich, papalık ile her iki taraf için de büyük yıkımlar getiren yeni bir mücadeleye girişti. Onun oğlu IV. Konrad'dan sonra, 1254-73 arasında veraset kavgaları yüzünden tahtın boş kalması, merkezi otoritenin çöküşüne yol açtı. Buna karşılık imparatorluk içindeki yüksek rütbeli rahipler ve prensler kendi egemenlik alanlarında düzeni korudular.

Batı Avrupa krallıklarının güçlenmesi. Papalık ve imparatorluk giderek güç kaybına uğrarken, İngiltere, Fransa ve İspanya ulusal devletlerin doğuşuna sahne oldu. Fransa'da II. Philippe'in (hd 1180-1223) Normandiya'yı ele geçirmesi kralın topraklarının büyümesi sürecini başlatırken, İngilte-

Avrupa ve Bizans İmparatorluğu, y. 1000

W. Shepherd, Historical Atlas, Harper & Row Publishers (Barnes & Noble Books) New York, © 1964, Barnes & Noble Inc.

re'de Kral John ile baronlar arasındaki çekişmenin kızışması 1215'te Magna Carta'nın yayımlanmasına yol açtı. 14 ve 15. yüzyıllarda İngiltere ile Fransa arasındaki Yüz Yıl Savaşları sonunda, İngiltere Calais limanı dışındaki bütün Fransız mülklerini yitirdi. Fransa da yağma ve göç olayları nedeniyle yıkıntı alanına döndü. Ama savaştan her iki monarşi de güçlenerek çıktı. Olağanüstü koşullar Fransa'da krallara uyruklarını dilediklerı gibi vergilendirme ve düzenli bir ordu oluşturma yetkisini sağladı. İngiltere'de ise kralların savaş harcamalarını karşılayacak vergileri koymak için onayını almak zorunda oldukları parlamentonun yetkileri arttı. Bununla birlikte hanedan çekişmesinden kaynaklanan Güller Savaşı, güçlü bir monarşinin benimsenmesi sonucunu doğurdu. İspanya'da Kastilya ve Aragon krallarının öncülüğünde yürütülen başarılı fetihler sonunda, 1270'te Granada dışında bütün ülke toprakları Hıristiyanların eline geçti. 1469'da Kastilyalı İsabel ve Aragonlu Fernando'nun evliliği ile sağlanan birliğin ardından, 1492'de Granada da alındı. Bu arada Magripliler ile Yahudilerin ülke dışına sürülmesinde ve siyasal muhaliflerin saf dışı edilmesinde Enkizisyon'dan büyük ölçüde yararlanıldı.

Doğu Avrupa. Gotların ve öteki Germen kabilelerinin güneye inmelerinden sonra, Vistül Irmağı, Karpat Dağları ve Dinyeper Irmağı arasındaki bölgede yaşayan Slavlar 5. yüzyılda Elbe-Saale çizgisini geçerek batıya ve güneyde Tuna Havzası ile Balkan Yarımadasına yönelmişlerdi. Kırsal bir yaşam biçimi sürdükleri ve siyasal yapıları da ilkel olduğu için, sonraki üç yüzyıl içinde adım adım güçlü komşuları Hıristiyan devletlerin boyunduruğu altına girdiler.

Aynı sonuçtan kurtulmak isteyen Leh kabileleri, 9. yüzyılda Piast hanedanı altında toplandılar. I. Mieszko (Mieczyslaw), Germen imparatorlarının dinsel gerekçelerle topraklarına girmesini önlemek için 966'da Hıristiyanlığı benimsedi. Bağımsız Polonya kilisesinin kurulmasından sonra, I. Bolesław 1024'te Polonya kralı olarak taç giydi. Ancak Kutsal Roma-Germen baskısı sürdüğünden, 1135'te III. Bolesław imparatorun Batı Pomeranya üzerindeki süzerenliğini tanımak zorunda kaldı ve krallığı dört oğlu arasında paylaştırdı. Putperest eski Prusyalıların, misyonerlerin Hıristiyanlaştırma çabalarına karşı koyarak Polonya içlerine akınlar düzenlemesi üzerine, Prens Konrad 1225'te Töton Şövalyeleri'nin yardımını istedi. Böylece Polonya'nın kuzeyinde güçlü bir Alman devleti oluştu. I. Władysław 1320'de krallığı birleştirip taç giymesine karşın, elden çıkmış olan Pomeranya'nın geri alınamaması, Polonya'nın Baltık Denizi ile bağının kopmasına yol açtı. 13. yüzyıl ortalarında Alman deniz kentleri tarafından kurulmuş olan Hansa Birliği, bu bölgede gücünü kabul ettirerek Almanlaştırma sürecini hızlandırdı. 1241'de Moğol-Tatar istilalarının püskürtülmesinden sonra yıkıma uğrayan ülkenin ekonomik ve kültürel gelişmesi için Alman köylülerinin ve zanaatçıların göçe özendirilmesi, bu süreci daha ileriye götürdü. Giderek artan Alman tehdidi karşısında Jagiello hanedanı altında sağlanan Polonya-Litvanya birliği, 1466'da Töton Şövalyeleri'ni yenilgiye uğratarak Pomeranya ve Danzig'in Polonya'ya katılmasını sağladı. Böylece Polonya, Doğu Avrupa'nın büyük devletlerinden biri haline geldi.

9. yüzyıl başlarında kurulan ve bugünkü Çek ve Slovak topraklarıyla birlikte, bugünkü Polonya'nın güney ve bugünkü Macaristan'ın batı kesimlerini kapsayan ilk batı Slav devleti Büyük Moravya, Alman istilaları sonucunda zayıflayarak 10. yüzyıl başlarında Macarlar tarafından yıkılmıştı. Bir süre sonra Çek Přemysl hanedanı tarafından oluşturulan Bohemya Devleti, 1212'de Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. 1306'da soyu tükenen Přemysllerin yerini alan Luxembourg hanedanının ikinci kralı, IV. Karel adıyla imparator olduktan sonra, Prag'da oturarak Bohemya'nın durumunu güçlendiren bir dizi reform yaptı. Böylece sahneye çıkan Çek burjuvazisi, Almanların ekonomik ve kültürel üstünlüğüne karşı mücadele etmeye başladı. Jan Hus öncülüğündeki kilise reform hareketi büyük ölçüde ulusal bir kimliğe büründü. Hus'un 1415'te yakılması Çekler tarafından Almanlar ile papanın danışıklı bir eylemi olarak görüldüğünden, iç savaş patlak verdi. Bu savaş bir Çek soylusu olan Jiří z Poděbrad'ın 1457'de Bohemya krallığına seçilmesiyle noktalandı.

Büyük Moravya'nın çöküşünden sonra Slovakya'yı boyunduruk altına alan ve Tuna Ovasına yerleşen Macarlar, Almanya içlerine yaptıkları akınların önünün alınmasından sonra Hıristiyanlığa dönmüşlerdi. 11. yüzyılın hemen başında tahta çıkan Aziz İstvan Macaristan'ın Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ndan bağımsız çokuluslu bir devlet olarak Avrupa ailesine girmesini sağladı. 1102'de Hırvatistan, Macaristan ile birleşti. Árpád hanedanından sonra başa geçen Angevinler döneminde (1308-82), ülke güçlenerek refaha kavuştu. Bu sırada Avrupa'da çeşitli köprü başlarını ele geçiren Osmanlıları durdurmak için Macar kralı I. Lajos öncülüğünde harekete geçen müttefik ordusu 1363'te yenilgiye uğradı. Nemanja hanedanınca kurulmuş olan Sırp Krallığı'nın 1389'da Osmanlılar tarafından yıkılmasıyla, Macaristan da doğrudan tehdit altına girdi. Macar tahtına Kutsal Roma-Germen imparatorlarının atadığı yabancı krallar döneminde ülke giderek geriledi. Birleşik Macar-Leh ordusunun 1444'te Varna'da Türkler karşısında uğradığı bozgundan kurtulan Macar komutanı János Hunyadi'nin başarılı naiplik döneminin ardından, 1457'de ölen genç László'yu Mátyás Corvin'in izlemesiyle, krallık tacı Árpádlardan sonra ilk kez Macarlara geçti.

İskandinavya ve Rusya. Viking dönemi sona ererken ortaya çıkan bağımsız Dan, Norveç ve İsveç devletleri birbirleriyle çatışma içine girmişlerdi. 12-14. yüzyıllar arasında öne çıkan Danlar bir süre Estonya, Rügen Adası ve Pomeranya'nın bir bölümünü ellerinde tuttu. 12. yüzyılda Finlandiya'yı fethederek Hıristiyanlaştırmaya koyulan İsveç, 1323'te Rus Novgorod Düklüğü ile yaptığı antlaşmayla doğu sınırlarını belirledi. 1397'de Kalmar'da Danimarka kralının kızı ve Norveç kralının dul eşi I. Margrethe'nin yönetimi altında Danimarka, İsveç ve Norveç arasında bir birlik oluşturuldu. Onun ölümüyle başa geçen Erik'in büyük bir Baltık imparatorluğu kurma tasarısı, Hansa Birliği'nin ticaret üstünlüğü nedeniyle gerçekleşmedi. İsveç'in güçlü muhalefetine karşın, Kalmar Birliği 1523'e değin resmen sürdü.

Viking istilası ile yazılı tarihin başladığı Rusya'da, Kiev Grandüklüğü, Bizans etkisiyle 988'de Hıristiyanlığı benimsemişti. Bitip tükenmez hanedan kavgalarını izleyen Moğol istilası sonunda Kiev Devleti yıkıldı ve Novgorod dışında bütün Rus toprakları Altın Orda Devleti'nin egemenliği altına girdi. Bu durum 1480'e değin sürdü.

Ortaçağ sonlarında papalığın durumu. VIII. Bonifatius'un (1294-1303) papalık onayı olmaksızın din adamlarının vergilendirilmesini yasaklaması, ortaçağ sonlarında hükümdarlar ile yeni bir çekişmenin tırmanmasına yol açtı. İngiltere ve Fransa kralları, hakarete varan yoğun propagandayla yüklü bir kampanya sonucu papayı büyük ölçüde gerilettiler. 1309'dan sonra Fransız etkisiyle papalar bir süre Avignon'da oturdular. 1377'de Roma'ya dönen XI. Gregorius'un ölümü üzerine İtalyan VI. Urbanus'un papalığa seçilmesini geçersiz sayan bazı kardinaller Avignon'a yerleşen VII. Clemens'i papa ilan ettiler. Böylece başlayan Büyük Bölünme (*skhısma*) döneminde (1378-1417) papalar, karşılıklı olarak birbirlerini ve yandaşlarını aforoz etmeye koyuldular. Bir dizi konsil sonunda V. Martinus'un papalığa seçilmesiyle, birlik yeniden sağlandı. Ama papaların hükümdarların desteğini kazanmaya yönelik çabaları, otoritelerini de onlarla paylaşmalarına ve papalığın saygınlığının zedelenmesine yol açtı.

Bizans'ın yıkılışı. 13. yüzyıl sonlarına doğru Haçlı devletleri Müslümanların eline geçti. 1291'de Kudüs Krallığı'nın son kalesi Akkâ düştükten sonra, Hıristiyanların elinde yalnızca Kıbrıs kaldı. Osmanlılar, 14. yüzyılda Avrupa ve Asya'daki başarılı ilerleyişlerinin sonunda her yandan kuşatılan Konstantinopolis'i de 1453'te aldılar. Bu durum Venedik ticaretini olumsuz yönde etkilemekle birlikte, öteki İtalyan tüccarları Akdeniz liman ve pazarlarında etkinliklerini sürdürdüler.

İtalya ve Almanya. Kutsal Roma-Germen İmpatorluğu'nun parçalanmaya yüz tutmasıyla birlikte Alpler'in güney ve kuzey kesiminde bir dizi küçük devlet ortaya çıktı. İtalya'da ayakta kalmayı başaran Napoli Krallığı'nın yanı sıra Venedik, Milano, Floransa ve Roma gibi varlıklı tüccarların egemenliğine dayanan kent devletleri de öne çıktı. Cumhuriyetçi bir yönetim biçimi uygulayan bu kentler, gerçekte küçük bir oligarşinin ya da tek bir despotun yönetimi altındaydı. Çeşitli düzen ve entrikalar yürüten papalar da bu despotlardan pek farklı değildi. Almanya'da ise özerk prensliklere ve kendi kendilerini yöneten özgür kentlere dayalı bir çoğulculuk egemendi. İmparator yedi elektör prens tarafından seçiliyordu. 1356'da, tartışmalı seçimlerde papaların karar vermesine son verildi. 1438'de tahta geçen Habsburglar bu unvanı sürekli olarak ellerinde tutmaya başladılar. İtalya ve Almanya örnekleri ortaçağ sonlarında toplumsal ve kültürel açıdan çarpıcı bir karşıtlık göstermekteydi. Kırsal soyluluğun egemen olduğu Almanya'da eğitim, sanat ve edebiyatta ortaçağ üslup ve yöntemleri sürerken, kent burjuvazisinin güçlü olduğu İtalya'da Rönesans hareketi, edebiyat ve sanat üsluplarında bir canlanmayı ve Antik Çağa yönelik bir ilgiyi doğurdu.

Ortaçağda toplumsal yapı. Ortaçağın büyük bölümünde toplumsal yapının belirleyici özelliği, yeterli ve sürekli yiyecek ve hammadde bulmada yaşanan sıkıntılardı. Ulaşım güçlükleri de dışa dönük üretim ve fiyat istikrarını önlediğinden, nüfusun büyük bölümü tarım alanında çalışmak durumundaydı. Uzun mesafeli ticaret ve kentlerdeki el sanatları gerilerken, toprağı işlemenin öne çıkmasıyla takasa dayalı kapalı bir ekonomiye yöneliş başladı. Bu toplum yapısı üzerinde yükselen aristokrasi, biçim ve köken olarak Roma ve Germen özelliklerinin bir karışımını yansıtmaktaydı.

Roma'nın son dönemlerinde, malikânelerinde köleleri ya da yoksullaşmış özgür çiftçileri çalıştıran varlıklı toprak sahiplerine dayalı bir aristokrasi ortaya çıktı. Yanlarında çalışanlar üzerinde yasa dışı bir hak

sahipliği güden bu toprak sahipleri, özel askeri birlikler (*bucellarii*) beslemekte ve kentlerle de bağlarını sürdürmekteydi. İmparatorluğun sınır bölgelerindeki barbar Germen kabileleri ise, gücünü yandaşlarına yağma olanakları sağlamaktan alan şeflerin yönettiği savaşçı topluluklar biçiminde yaşıyorlardı. Bu topluluklar içinde savaş, barış ve kral seçimi gibi konularda toplu olarak söz sahibi olan ve daha çok becerilerinden ve kökenlerinden ötürü ayrı bir konumda bulunan seçkin bir soylu tabaka da yer almaktaydı.

Bölgeci eğilimlerin güçlendiği Roma'da belirli veraset kurallarına dayanmadan başa geçen imparatorlar, geniş topraklar üzerinde eskisi gibi etkili olmamakla birlikte, ordu, yönetim ve mahkemeler üzerinde mutlak bir yetkiye sahiptiler. Bu imparatorlar Hıristiyanlık öncesinde kendilerine tanrısal nitelikler yakıştırırlardı; daha sonra dinsel konulardaki yetkilerle bir yarı rahip kimliği kazandılar. Kimi barbar kabilelerde görülen, soydan gelme krallar tanrısal özellikler taşır ve bazı dinsel işlevleri yerine getirirlerdi.

Ortaçağ toplumlarında krallar, aynı zamanda iktidarlarının dayanaklarını yansıtan bir dizi törenle başa geçerlerdi. En büyük oğlun tahta oturması biçimindeki ilkenin yerleştiği 12. yüzyıl sonlarına değin, kral önce son hükümdarın yakınlarından oluşan bir kurulca seçilirdi. Daha sonra yapılan bir dinsel törenle kendisine krallığın işareti olan taç, kılıç, müğfer ya da asâ gibi bir eşya teslim edilirdi. Bu arada krallığın önde gelen kişileri de belirli simgesel edimlerle bağlılıklarını bildirirlerdi. Tanrı'nın kutsanmış kulu sayılan kralı öldürmek, zamanla tanrısal düzene başkaldırı olarak görülmeye başladı. Bu olay aynı zamanda kral ile kabile şefi arasında kesin bir ayrımın başlangıcı oldu. Dolayısıyla kralların sayısı da büyük ölçüde sınırlandı. Bu tarihten sonra krallık unvanı Macaristan, Sicilya ve Portekiz krallıklarında olduğu gibi ancak papalığın resmî kararıyla verilmeye başladı. Kilise aynı zamanda kralın görevlerinin belirlenmesinde de önemli bir role sahip oldu. Sonraları kesintisiz bir verasetin var olduğu durumlarda bile, kralın halk tarafından seçildiğini benimsemek yerleşmiş bir gelenek haline geldi. Gerçekte eski büyük krallıklar içinde seçim uygulaması yalnızca Almanya'da sürdü. Habsburg hanedanının 1437'den sonra bir tekel kurmasına karşın, IV. Karl'ın 1356'da Altın Ferman ile belirlediği seçim işlemleri Almanya'da 1806'ya değin yürürlükte kaldı. Fransa, İngiltere ve İspanya'da veraset hakkı mutlak bir nitelik kazanırken, yeni Danimarka, İsveç ve Polonya krallıkları seçim ilkesine dayandı.

Bizans'ın dışında, 800'den sonra Charlemagne'ın vârislerine verilen ikinci imparatorluk sanı, kuramsal olarak kralların üzerinde bir makam anlamını taşımaktaydı. Ama Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun kurucuları Charlemagne ve I. Otto'dan sonra gelen imparatorlar, gerçekte böyle bir otoriteye sahip olamadılar. Papalık ile yakın ilişkilerden dolayı genellikle Hıristiyan topluluğu içinde bir yönetim basamağı olarak görülen imparatorların başlıca görevi de Kilise'yi korumak ve dinsel disiplini uygulatmak biçiminde değerlendirilmekteydi. Buna karşılık özellikle I. Friedrich dönemiyle birlikte imparatorlar Charlemagne'dan başka Augustus'un ve putperest imparatorların da ardılı olarak görülmeye başladı ve bu savı desteklemek üzere Roma medeni hukukunu yeniden ele alma ve bunu Aristoteles'in öğretileriyle biçimlendirme yoluna gidildi. Ama Almanya'daki iç karışıklıklar, İtalya'da Lombard kentlerinin yükselişi ve papalığın bağımsız bir devlet oluşturma eğilimi nedeniyle Roma üzerinde etkin bir denetimin kurulamayışı, bütün bu görüşleri temelsiz hale getirdi. Almanya, İtalya ve Sicilya tahtlarını kişiliğinde birleştiren II. Friedrich'in ölümünden (1250) sonra baş gösteren uzun süreli veraset anlaşmazlıkları, merkezi otoritenin temellerini büyük ölçüde yıktı.

İmparatorluğun otoritesinin daralması, papalığın bu yönde ileri adımlar atmasına olanak sağladı. Bu arada Doğu'daki patrikhanelerin Müslüman hükümdarların egemenliği altına girmesi ve Bizans'ın askeri yönden giderek zayıflaması, papaları Roma'nın yönetimine ilişkin sorumlulukların büyük bölümünü üstlenmeye yöneltti. Bizans'ta ikon sorunundan kaynaklanan öğreti çatışmaları (İkonoklazm) Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki uçurumu artırarak kalıcı bir bölünmeye dönüştü. 11. yüzyıla değin yerel hükümdarların dine bağlılığı pekiştirmeye yönelik çabalarını desteklemekle yetinen papalık, hükümdarların manastır ve kiliseler üzerindeki etkisini kırmak için, onların atadığı piskopos ve başpiskoposları Roma'ya bağlamaya yönelik bir reforma girişti. Uzun çekişmelerin ardından 1215'teki IV. Laterano Konsili ile bu alanda önemli başarılar elde edildi. Roma'yı İtalya içinde bağımsız bir siyasal birim haline getirme isteği, içerde uzun yıllar süren savaşlara yol açtı. Yüksek savaş giderlerini karşılamak amacıyla kiliselerden vergi toplama çabası, yerel din adamlarının hoşnutsuzluğundan yararlanmaya çalışan kralların kışkırtmasıyla sert bir direniş doğurdu. Ulusal bilincin yükselmesi ve papalığın Avignon'a taşınmasıyla birlikte, papaların dünyevi ve ruhani konularda evrensel hakemlik rolü sarsıldı. 1378'de ortaya çıkan Büyük Bölünme de hükümdarların işine yaradı.

1100'lere doğru Batı Avrupa'nın hemen her yanında, üç özellikle belirlenen yüksek bir aristokrasi ortaya çıktı. Birinci özellik, kendileri de bir kral, hükümdar ya da papaya bağlı bu aristokratların buyruğu altında bağlılık yeminiyle toplanmış bazı adamların bulunmasıydı. Bu bağlardan doğan yükümlülüklerin en yaygın ve belirgin biçimi askeri hizmetti. İkinci olarak, aristokratlar kendi adamları üzerinde genellikle geniş yönetsel, mali ve yargısal otoriteye sahiptiler. Üçüncü olarak da, kendilerine bağlı kişileri *fief*(*) denen toprak parçalarını işlemekle ödüllendirir ve doğrudan ellerinde bulunan malikânelerin kazançlarıyla çok sayıda aileyi beslerlerdi.

Bu üçlü bileşime ya da bileşimin bazı öğelerine genelde feodalizm denir. Ama bu öğelerin her biri, ötekiler olmadan da tek başına var olabilir. Örneğin bütün toprakların kraldan alındığı İngiltere'de, kamu otoritesi de bütünüyle kralın elinde bulunurdu. Almanya'da büyük prenslerin yönetim yetkileri topraktan çok, imparatordan kaynaklanırdı. Fransa'nın güney kesiminde ve İtalya'da bağlılık ve hizmet yoluyla mülkiyet sahipliğinin pek seyrek görülmesine karşın, siyasal otorite son derece parçalanmış bir yapıdaydı.

Yüksek aristokrasi içinde de zamanla belirli ayrımlar oluştu. Önceleri sınırlı sayıda büyük ailenin bulunduğu Almanya'da, toplumsal düzeyden çok, görevlerden kaynaklanan bir sıralama ortaya çıktı. Bavyera, Burgonya, Bretanya, Akitanya ve Saksonya gibi kimliklerini yitirmeksizin Frank İmparatorluğu'na katılan bölgelerin beylerine dük sanı verildi. Aynı şey Lombard Krallığı'na gevşek bir biçimde bağlanan beylerle İskandinav ve Anglosakson kontlar için de yapıldı. Köken olarak askeri komutan (*dux*) anlamına gelen bu unvan, 10. yüzyılda genellikle askeri gereksinimlerden doğdu. 12. yüzyılda Almanya'da düklerin sayısı artarken, bu unvan Fransa'da 13. yüzyıldan, İngiltere'de de 14. yüzyıldan sonra yalnızca krallık ailesinin genç üyeleri için kullanılmaya başladı.

Aristokrat unvanlarının en yaygını; köken olarak kral ailesinin maiyetinde bulunan eğitilmiş savaşçılara verilen *comes* adından türeyen kont unvanıydı. Önceleri Karolenj yönetim birimlerine atanan kişilere verilen bu unvanı, kamu görevlerini babadan oğula sürdürenler ve toprak sahibi soylu aile reisleri de taşımaya başladı. Ortaçağdaki dük, marki ve kont sanları her zaman buna uygun bir zenginlik ve saygınlık sıralaması göstermezdi. Örneğin bazı düklükler boş bir unvanın ötesine gidemezken, Flandre ve Champagne kontları daha büyük bir güce sahiptiler.

Yüksek aristokratlar ve sahip oldukları ayrıcalıklar, Roma senatörlüğü, savaşçı barbar kabile şefliği, krallığın gözde çevresinden geliyor olma gibi değişik kökenlere dayanmaktaydı. 9-12. yüzyıllar arasında unvanın en büyük oğula geçmesi mutlak bir nitelik kazandı. Önceleri soyun atasıyla anılan unvanlar, zamanla yönetilen bölgenin adını taşımaya başladı. Soylu bir geçmişe sahip olmayanlar da ortaçağ sonlarına doğru aristokrat çevreye girme olanağı buldular. İngiltere ve Fransa'da saray görevlileri gözden düşen soyluların unvanlarını ellerinden alma olanağına kavuştular. Tahta hizmet eden büyük tüccarlar da soyluluk unvanı hakkından 14. yüzyıla değin yararlanabildiler. Buna karşılık İtalya'da ticaret ile soyluluğun bağdaşmadığı düşüncesi daha erken bir tarihte başladı. Profesyonel ordulann ortaya çıkmasıyla birlikte başarılı askerler de aristokratlığa yükselmeye başladı.

Aristokratların, bulundukları yüksek konum nedeniyle, özgür insanlardan oluşan geniş bir maiyeti olurdu. Değerli armağanlarla tutulan bu maiyet, zor duruma düştükleri için topraklarını bir üst feodale devreden ve karşılığında onun tarafından korunan özgür kişilerin de eklenmesiyle kabarık bir sayıya ulaştı. Savaş ustalığının öne çıkması sonucu, soyluların hizmetine girmek için süvari savaşına yatkınlık, zamanla önem kazanmaya başladı. Şövalye olarak adlandırılan alt düzeydeki bu soylular, bağlı oldukları aristokratın malikânesinde kalabilecekleri gibi, şölen, oturum ve savaş durumlarında toplanmak üzere ona bağlı bir *fief*'te kiracı olarak da oturabilirlerdi. Bu şövalyeler topraklarını yönetmede geniş bir özgürlüğe sahip olmaktan başka, kendi mühürlerini de kullanırlardı. Şövalyelik, toprak tasarrufunun gerektirdiği sıkı bağımlılığın giderek çözülmesi sonucu, soyluluğun dayanağı olarak daha yüksek bir konum kazandı. Ortaçağ sonlarında her alanda görülen toprak ilişkilerindeki bu çözülme olgusu, iktidarın yasallık kaynağının giderek egemenlik haklarına kaymasını getirdi. Böylece aristokratlar maiyetlerindeki insanların hizmetlerinin karşılığını ödemeye başladılar. Hatta 13. yüzyıldan sonra malikâne hizmetçilerine yiyecek, barınma ve güvenliğin yanı sıra, belirli bir ücret verme uygulamasına geçildi.

Yüksek aristokrasinin bir kesimi de piskoposluklara ve manastırlara verilen büyük topraklar üzerinde daha geniş haklardan yararlanan din adamlarından oluşuyordu. Farklı ve daha yüce bir mesleği yerine getirdiğinden, ayrıcalıklı bir konumu olan bu

aristokrat kesime giriş, kuramsal bakımdan öteki aristokrat kesimlerden oldukça değişik ilkelere dayanmaktaydı. Ama uygulamada, kilisedeki yüksek görevlerin hemen hepsi, bir ayrıcalık olarak, aristokratların ve başka küçük soyluların elinde bulunurdu. Örneğin 8 - 15. yüzyıllar arasındaki Alman piskoposlarının yalnız üçte biri soylu bir kökenden gelmiyordu. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler içinden çıkan piskoposların sayısı ise beşi geçmiyordu. 11. yüzyıldan sonra, yükselmek için kral ya da papanın hizmetinde olma ve ilahiyat alanındaki bilgi düzeyi de önem kazandı. Bu arada din görevlileri henüz serpilmekte olan krallık bürokrasilerinin önemli bir kaynağı haline geldi.

Kilise örgütlenmesinin asıl çekirdeğini, belirli gruplar halinde birleştirilerek bir başpiskopos ya da metropolit tarafından yönetilen piskoposluklar oluşturmaktaydı. Kiliseler, sahip oldukları geniş mülklerden dolayı, siyasal bağlamda kralların ve imparatorların doğal müttefiki idiler. Piskoposlar askeri ve yönetsel alanda krala verdikleri hizmetler karşılığında, büyük ayrıcalıklardan yararlanır ve çeşitli saldırılardan korunurlardı.

Önceleri birkaç din adamının oturduğu tek bir yerleşime dayanan piskoposluk bölgeleri içinde, 5. yüzyıldan sonra papazlıklar biçiminde bağlı birimler oluşmaya başladı. Papazlık kiliselerinin manastırlara ve dinsel cemaatlere bağlanması ve bazı papazların öğrenim, gezicilik gibi nedenlerle görev yerlerinden uzaklaşması sonucu, vekil din görevlileri ve ödenekli papazlar ortaya çıktı. Bu arada kiliseler için yeni gelir kaynakları oluşturuldu. İlk Karolenjlerin ve 12 - 13. yüzyıllardaki reformcuların çabasıyla, yerel kiliseleri denetlemek üzere piskoposluğa benzer bir yönetsel hiyerarşi kuruldu. Bu arada başdiyakoz gibi din görevlileri piskoposların gücünü sarsacak bir konuma ulaştılar. 13 - 14. yüzyıllarda Roma'daki kilise yönetiminin merkezileşmesi de piskoposluk bölgelerinde papalığa bağlı bir dizi makamın oluşmasına yol açtı.

13. yüzyıl ortalarında bu kilise hiyerarşisinin yanı sıra sıkı dinsel kurallar altında birleşmiş meslekten din adamlarının oluşturduğu dinsel birliklere dayalı bir düzen de vardı. 5 - 11. yüzyıllar arasında ağırlıklı olarak manastırlar çerçevesinde gelişen bu birlikler, mutlak yetkiye sahip bir başkeşişin yönetimi altında bulunurdu. 12. yüzyılla birlikte bu çevrelerde dinsel ayinlerin yanında bedenen çalışma, yoksulluğu paylaşma ve inzivaya çekilme gibi âdetler başladı. Haçlı Seferleri sırasında ve Almanya'nın doğu sınırlarında manastır idealleri ile savaşçılığın kaynaşması sonucu askeri tarikatlar ortaya çıktı. Bu dinsel birliklerin tümü mülk sahibiydi. Başkeşişler genellikle piskoposlardan daha varlıklıydı. Cistercium tarikatı dışında, sıradan halktan kişiler manastır yaşamına kabul edilmezdi. Özellikle Benedikten ve Dominiken tarikatları güçlü bir akademik geleneğe dayanırlardı. Bu tarikatlardan olanlar her türlü mülkiyeti reddederek daha çok kentlerde gezici vaizlik yaparlardı. Hızla artan tarikatlar 1300'lerde kesin bir duraklama içine girdiler.

Ortaçağ toplumundaki öteki gruplar arasında kentsel nüfus önemli bir yer tutar. Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Batı'nın kent toplumunda görülen çözülme, bazı kesintilerle 10. yüzyıla değin sürdü. 1. yüzyılda 1 milyonluk bir kent olan Roma'nın nüfusu 7. yüzyılda 40 bine kadar düştü. Eski Roma kentleri daha çok piskoposluk ya da manastır merkezi, tüketim ulanları ve müstahkem mevkiler olarak varlıklarını korudular. Ticaret etkinlikleri ise Bizans'la bağların ayakta kaldığı İtalyan kentlerinde, Ren Deltası limanlarında ve kuzey ticaret yolları üzerindeki merkezlerde sürdü. 11. yüzyılda her yerde görülmeye başlayan kent yaşamındaki canlanma ile birlikte bir kent aristokrasisi doğdu. Buna bağlı olarak da kent yönetimine egemen olma çabaları arttı. Ortaçağın bu ilk kapitalistleri içinde mal ve ticarete yatırım yapabilecek sermayeye sahip küçük soylular, tüccarlar ve büyük kiliselerin görevlileri önemli bir ağırlık oluşturmaktaydı. İtalya'da Venedik ve Milano ile boy ölçüşebilecek Cenova, Piza, Lucca ve Siena gibi kentler gelişirken, Ren bölgesindeki kentler 12. yüzyıldaki iç savaşlarda ağırlıklarını duyurdular. Bu arada Baltık kıyısındaki Lübeck, Hamburg ve Danzig gibi Hansa Birliği kentleriyle güneydeki Augsburg ve Nürnberg gibi kentler, Ren bölgesini gölgede bırakacak bir zenginliğe ulaştılar. Dokumacılığa dayalı bir sanayi toplumunun geliştiği Flandre'da Ypres, Gent, Brugge gibi kentler, imalat merkezi Floransa ve metal işlemeciliğiyle ünlü Milano ölçüsünde bir nüfuz kazandılar. Paris 12. yüzyılla birlikte bir başkent görünümüne kavuştu.

13. yüzyıldan sonra İtalyan kentlerinde varlıklı tüccarlar aristokratların egemenliğini tehdit eder duruma geldiler. Ortaçağ sonlarında bile Avrupa'daki zenginliğin ve nüfusun ancak onda birini barındırabilen kentler, bunu bir hayli aşan bir siyasal etkiye sahip oldular. 14. yüzyılda başlayan kentlere akın, toplumsal değişmede önemli bir rol oynadı. 15. yüzyılda tarımsal üretim ve kârlılık düşerken, kentlerin refah düzeyi daha da arttı. Bu arada kentlerden sağladıkları malı kaynaklarla, büyük toprak sahipleri üzerinde egemenlik kurabilen krallar da kentlerin gelişmesine destek oldular.

Roma ve barbar toplumlarında, tarımda geçerli olan kölelik ve özgür çiftçilik kurumlarının kaynaşması sonucu, daha JS 1. yüzyılda belirli bir toprağı kendi adına işlemekle birlikte, efendisine tarla sürme, ekin biçme ve yük taşıma gibi hizmetler sunan, Avrupa'ya özgü bir köylü tipi oluştu. Bunun dışında daha hafif bir rant yükümlülüğü olan toprak sahibi köylüler ve eskiden olduğu gibi çalışan köleler de varlıklarını sürdürdü. Ekonomik koşullardaki değişikliklere karşın, özgür olmayan bütün bu çiftçiler serf sınıfına girmekteydi. Başta Almanya'nın kuzey ve İngiltere'nin doğu kesimleri olmak üzere, Avrupa'nın bazı yerlerinde hâlâ önemli bir sayı oluşturan özgür çiftçilerin sayısı, 14. yüzyılda belirli bir para-rant karşılığında serflikten kurtulabilen köylülerin katılmasıyla daha da kabarıklaştı. 12.ve 13. yüzyıllarda yerleşime yeni açılan bölgelere göreli bir özgürlük verilerek yerleştirilenler de farklı bir yoldan köylü nüfusa katıldı. Bu arada topraksız ücretli tarım işçilerinin sayısı da arttı.

Özgür çiftçilerin önce hukuksal olarak köle düzeyine düşmesi, daha sonra da kişisel özgürlüklerine kavuşarak rant ödeyen kiracılar haline gelmesi süreci, zamanlama bakımından son derece farklı bir gelişme çizgisi gösterdi. İtalya'da 1200'lerde, Fransa ve İngiltere'nin birçok yerinde 1400'lerde bu süreç tamamlandı. Ama İskandinavya, Doğu Avrupa ve Kastilya'nın özgür çifçileri, serf sahibi toprak aristokrasisini, bu sınıfın öteki yerlerde silinmeye yüz tuttuğu 14.ve 15. yüzyıllarda tanımaya başladılar.

Geçim düzeyinin biraz üzerinde bir üretim yapabilen ortaçağ toplumu, doğal olarak bağrında geniş bir aylak topluluğu da barındırmaktaydı. Veba salgını ve kıtlık gibi ekonomik felaketlerin yol açtığı yağmalar sonucu, 12. yüzyıl sonlarında Avrupa'nın her yanını başıbozuk ücretli askerler sardı. Bu gruplar 14. ve 15. yüzyıllarda daha örgütlü hale gelerek feodal düzene uygun bir yapı kazandılar. Ortaçağda kentler de dilenci ve hırsızlarla doluydu. Etkili güvenlik kuvvetlerinin yokluğu nedeniyle yakalanamayan suçlular genellikle ormanlara kaçarak çeteler oluştururlardı. Ortaçağ sonlarında Robin Hood efsaneleriyle, bu çetelere ilişkin idealleştirilmiş öyküler büyük bir yaygınlık kazandı. Çetelere karşı korunmak için tutulan şövalyeler de çoğu kez halkın başına bela kesilirdi. 15. yüzyıl sonlarına doğru ormanların tükenmeye yüz tutmasıyla birlikte, haydut çeteleri de ortadan kalkmaya başladı.

Savaşçıların ve bekâr din adamlarının yön verdiği bir toplum, doğallıkla kadınların geniş haklara sahip olmasına elverişli değildi. Mülkiyet hakları kısıtlı olan kadınlar, evlilik konusunda da pek özgür sayılmazlardı. Barbar kabilelerde anasoyuna verilen önem zamanla ortadan kalktı. 1100'lerden sonra babasoyu soyluluğun, anasoyu ise serfliğin ölçüsü haline geldi. Ortaçağda kendi adlarına yönetim hakkı bulunmayan kraliçeler, oğullarının küçüklüğünde naip olarak etkili olabilmekteydiler. Kilisenin korunmasında ve güçlenmesinde yararlılıklar gösteren bazı kraliçelerin yanı sıra, kadınlar arasından din konularında önemli rol oynayan azizeler de çıkabilmekteydi. Saray ve aristokrasi kadınları, sanatçıların koruyucusu olarak bu alanda önemli gelişmelere destek oldular.

Ortaçağ ekonomik düzeni. Toprak örtüsü ve iklim bakımından büyük farklılık gösteren Avrupa'da, ortaçağda değişik tarımsal yapılar egemendi. Tahıl ekiminin yapıldığı verimli kuzey topraklarıyla zeytinlik ve bağların da önemli yer tuttuğu Akdeniz'e yakın kesimlerde, çiftçiler kilise, değirmen ve samanlığı olan, sur ya da çitlerle çevrili yerleşim birimlerinde otururlardı. İrlanda, İskoçya, Alp etekleri, Macaristan ve Balkanlar'da ise sığır, koyun ve keçi yetiştirmeye dayanan hayvancılık ön plandaydı. Bunun dışında balıkçılık, tuzculuk ve madencilik gibi işlerle uğraşan küçük ve dağınık topluluklar da vardı. İtalya'da ilk dönemlerde çiftçilerin yarıcı olarak çalıştığı büyük malikânelerin (*latifundia*) daha uzun sürelerle kiralanmaya başlaması, toprağın giderek bölünmesine yol açtı. Yoğun tahıl üretimi yapılan Loire-Ren bölgesinde geniş tarlalarla çevrili kapalı köyler, kıt kaynaklardan yeterince yararlanılmasına olanak veren uyumlu topluluklar oluşturmaktaydı.

Açık tarla ekimi 13. yüzyıla değin geleneksel malikâne düzeninin temeli olarak kaldı. Bu dönemde feodal toprak sahibi gelirini, kiracılarca işlenen mülkünün yanı sıra, bütün köylülerin ürünlerini götürmek zorunda olduğu değirmen ve fırınlardan da sağlardı. İç ticaretin ve para dolaşımının artmasıyla ürün-rant gibi sömürü biçimleri egemen hale geldi. 14. ve 15. yüzyılda toprak ve emek arasındaki ilişki kiracılar lehine dönüşüme uğradığından, malikânelerin işlevi giderek geriledi. Siyasal istikrarla birlikte ticaretin gelişmesi, bağcılık ve koyunculuk gibi çeşitli uğraşların yan işler olmaktan çıkarak başlıbaşına uzmanlık alanları olmasına yol açtı. Bu dönemde ürünlerin piyasaya sunulduğu başlıca yerler pazarlar, kent çarşıları ve panayırlardı.

Ortaçağın başlarında büyük bir köyü andıran kentlerin görünümü, 11. yüzyıldan sonra ticaret ve imalatla uğraşan kesimlerin güçlenmesiyle değişmeye başladı. Geçiş

vergilerini azaltmak ve kendi çıkarlarını koruyacak mahkemeler kurmak isteyen tüccarların oluşturduğu loncalar, kentleri özerkleştirmek için yerel feodal beylerle çatışmaya girdiler. Böylece tüzel kimlik kazanan kentler, çevrelerindeki toplulukları kendilerine bağlamaya ve kârlı ticaret yollarını denetim altına almaya yöneldiler. Akdeniz ticaretinin canlanması eski güçlü kentler ile yeni yükselen kentler arasında çekişmelere ve giderek savaşlara yol açtı. Bu arada kentlerdeki öteki iş sahipleri de loncalarda örgütlenmeye başladılar. Kendilerine özgü dinsel törenleri ve kiliseleri olan, yaşlılar ve dullar için bir tür sigorta sistemi geliştiren bu loncaların asıl amacı, mesleklerini belli bir düzen altında tutmak ve ilişkili oldukları çevrelere karşı üyelerinin çıkarlarını korumaktı. Ama loncaların içinde de usta-çırak arasında ve rekabetten doğan çekişmeler vardı. Flandre'daki sanayi kentlerinde zaman zaman işçi ayaklanmaları görülmekle birlikte, Avrupa genelinde çatışmanın odağı, toprak sahipleri ve büyük tüccarların oluşturduğu kent oligarşisi ile küçük zanaatçılar ve emekçiler arasındaydı. Bu çatışmanın bazen iç savaş düzeyine kadar yükseldiği Lombard kentlerinde, iç ve dış ilişkilerin de etkisiyle, radikal demokrasilerden koyu diktatörlüklere varan değişik yönetim biçimleri ortaya çıktı.

İtalyan kent devletleri Lombardiya Birliği'nin 12. yüzyılda imparatoru alt etmesi sonucu bağımsızlıklarına kavuşurken, Almanya'da ve Almanların oturduğu topraklarda kentler sınırlı bazı özgürlükler kazanarak aralarında çeşitli ekonomik topluluklar oluşturdular. Bunların en güçlüsü olan Hansa Birliği hemen hemen bir ticaret tekeli kurdu ve Töton Şövalyeleri'nin yardımıyla yürüttüğü ambargo ve abluka siyaseti sonucu çevre ülkelerde de büyük ayrıcalıklar elde etti. Ama ticaret etkinliğinin giderek batıya kaymasıyla 15. yüzyılın sonlarına doğru bir düşüş içine girdi. Fransa, İspanya ve İngiltere ile Almanya'nın başka yerlerindeyse kentler, içerde siyasal ve mali istikrarı korumak ve dışarda ticaret ayrıcalıkları elde etmek için dayanmak zorunda bulundukları krallıklarla sıkı bir ilişki içinde oldular. Bu kentlerin mali ve askeri yardımları 15. yüzyıldaki "yeni monarşiler"in zaferinde belirleyici bir rol oynadı.

Ortaçağın bu ekonomik yapısı üzerinde değişik beylik biçimleri yükselmekteydi. Önceleri mülkiyet, akrabalık, kamu görevi ve kimi durumlarda rahiplik gibi öğeleri bünyesinde birleştiren beyliğin dayandığı egemenlik biçimleri zamanla farklılaşmaya ve yer yer birbirinden ayrılmaya başladı.

Beyliğin ekonomik temelleri en yalın biçimiyle insanlar üzerinde egemenliğe dayanmaktaydı. Beyin malı olarak toprakta çalıştırılan köleler ortaçağ başlarında Avrupa'nın birçok yerinde ortadan kalkmakla birlikte, İber Yarımadası ve Güney İtalya gibi yerlerde ev içi kölelik uzun bir süre ayakta kaldı. Kölelerin yerini alan serflerin de beye karşı hiçbir hakları yoktu. Serf, toprağa bağlı bir eşya gibi alınıp satılabilirdi. Toprağı elinde tutan beyin, kendi bölgesindeki serflere ilişkin her türlü kararı verme

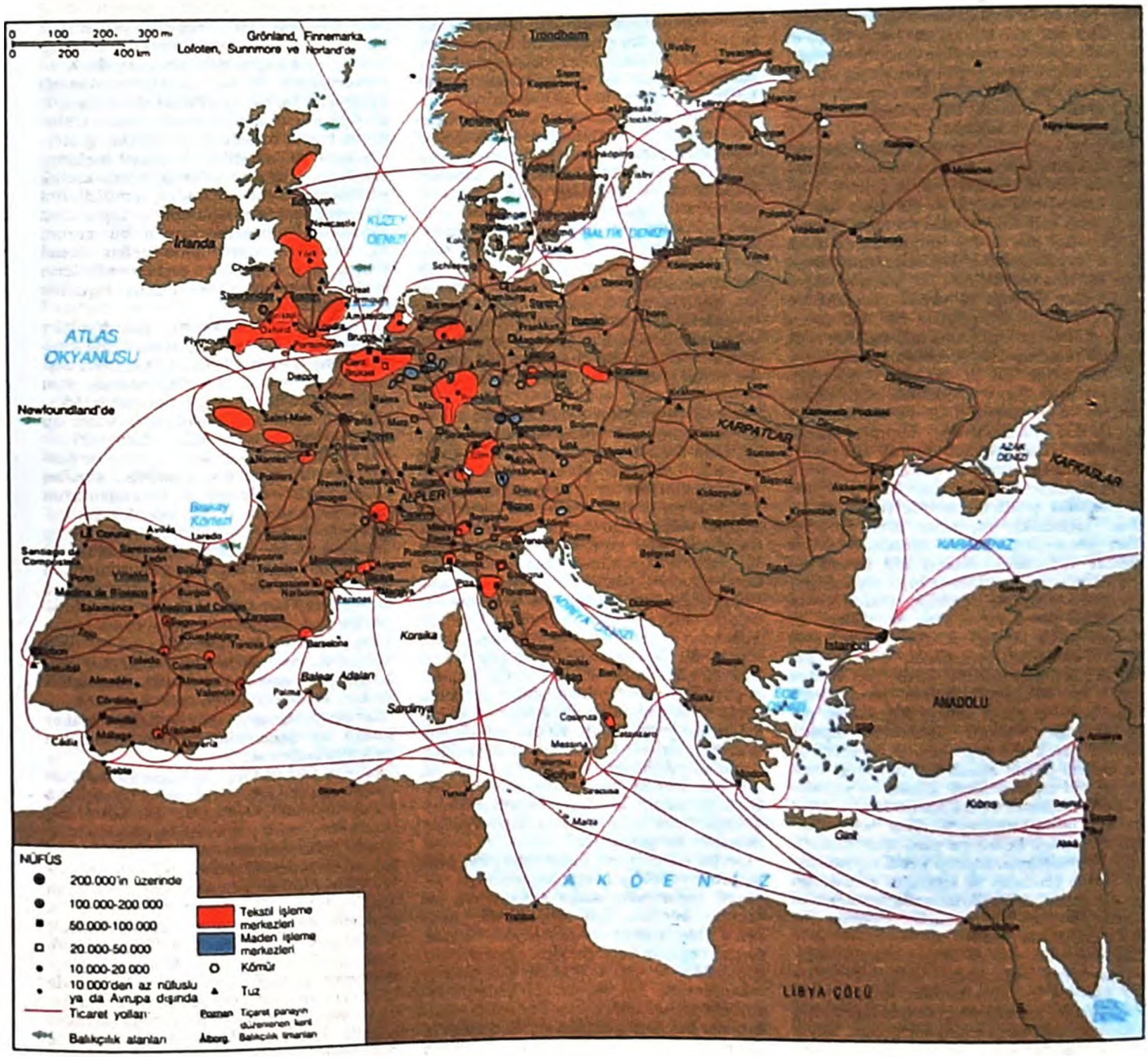

Ortaçağ Sanayi ve Ticareti, y. 1500
Grosser Historischer Weltatlas c. II, Mittelalter (1970), Bayerischer Schulbuch Verlag, Munih

yetkisi vardı. Serfin kullandığı eşyalardan vergi alabilir, öldüğünde de bu eşyalara el koyabilirdi. Serflerin çocukları da serf olarak doğardı. Kiracıların kendi aralarında ve beyle ilişkilerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar temelde yerel göreneklere göre çözülürdü. Serflerin yıllık angarya süreleri de göreneklerle belirlenirdi. Bunun dışında serfler şölenler için ürün verme, tahılını beyin değirmenine götürme, doğum ve ölüm olaylarında belirli bir ödeme yapma gibi yükümlülüklerle de bağlıydı. Özellikle ortaçağ başlarında bey ile serfler arasında yakın bir kişisel ilişki bulunurdu; bu nedenle eski malikâneler iç içe yaşayışa uygun bir yapıdaydı. Büyük malikânelerde doğramacı, nalbant, çömlekçi ve dokumacı gibi çeşitli meslek sahipleri de yaşardı.

İskandinavya ve Saksonya'nın büyük bir bölümünde ve Felemenk'te, özgür doğmakla birlikte, rant ya da belirli hizmetler karşılığında bir beyin toprağını işleyen köylüler de vardı. Bunlar savaşta silahlı adam olur, barışta da toprak kiracılığı yaparlardı. Beylerin asıl gelir kaynağını, bağış ya da el koyma biçiminde toplanan dolaylı vergiler, ırmak, köprü ve yol gibi yerler için alınan geçiş vergileri ve alışverişten alınan paylar oluştururdu. Ayrıca büyük beyler kendi adlarına para basarlardı.

Ortaçağ beyliğinin en ayırt edici özelliği, *fief* anlamına gelen Latince *feudum* sözcüğünden türeyen feodal ilişki biçimiydi. Hizmet karşılığında belirli bir süre için toprak bağışlama biçimindeki eski *precaria* geleneği ile vasal olarak bir lordun korumasına girme uygulamasının kaynaşmasına dayanan bu tasarruf biçimi, 12. yüzyıla doğru bütün Batı Avrupa'ya yayıldı. Bağlılık ve toprak bağışını simgeleyen bir dizi tören sonunda bey ile kiracı arasında kurulan bağ, toprak tasarrufunun ötesinde babalık hak ve ödevlerine dayalı bir ilişki niteliğini taşımaktaydı. Bir bey kendisine bağlı adamı savaşta ve barışta, tarlada ve mahkemede korumakla yükümlüydü. Toprağı işleme koşulları bazen ayrıntılı olarak belirlenir, ama genellikle kiracının yükümlülükleri en geniş biçimde tanımlanırdı. *Aid*(*) denen yükümlülük çeşitli biçimlerde yerine getirilirdi. Genellikle topraksız soylu gençler olan şövalyeler, belirli sürelerde askeri hizmet yaparlardı. Askeri *aid* denen bu uygulamanın dışındaki kişisel hizmetler, vekilharç, nazır ve teşrifatçı olarak beyin kontunda görev yapmaktan, çakırkuşu, av köpeği ya da bir çift eldiven gibi tümüyle saygı ifadesi olan armağanlar vermeye kadar değişen biçimler alabilirdi. 1200'lerden sonra bu yükümlülüklerinin yerine para biçiminde bir bedel verme uygulaması genelleşti. Bey, askeri nedenlerin dışında paraya gerek duyduğu çeşitli durumlarda kiracıların payını alarak bir tür vergi biçiminde *aid* toplayabilirdi. Bütün bu yükümlülükler kiracının toprak üzerindeki tasarruf hakkını pekiştirmekteydi. Ama bey kiracının vârisinden belirli bir para alma (*relief*), vârisi bulunmayan toprağı kendi tapraklarına katma (*escheat*) ve kiracının görevlerini yerine getirmemesi durumunda toprağına el koyma (*forfeit*) gibi yollardan toprakla ilişkisini sürdürmekteydi.

Kiracının bir davada beyin görüşüne başvurma zorunluluğu, bütün anlaşmazlıkların bir kurulda ele alınmasında somutlaşırdı. Zamanla bu temel kurum çevresinde devlet yapısına özgü birçok makam gelişti. Beyin evinde yaşayan vekilharç gibi önemli görevliler, ortaçağ sonlarında mülklerin gözetimini düzenli toplantılarla yürüten bir konsey haline geldi. Beyle kiracıları arasındaki bu kurumsal ilişki belirli bir hiyerarşi içinde krala kadar uzanırdı. Ama uygulamada önemli farklılıklar olurdu. Bir kişinin pek seyrek birden fazla beyinin olduğu Almanya'da 12. yüzyıldaki *Heerschild*'e göre bağlılık hiyerarşisi şu sırayı izlerdi: İmparator, büyük kiliseler, imparatorluk prensleri, kontlar, soylular vb. Başta Fransa olmak üzere başka yerlerdeyse birden çok beye bağlılık söz konusuydu. Değişen koşullara göre bir üst feodal soylu, bey ile vasalı arasına girebilirdi.

Krallık yönetimi. Krallığa bağlı merkezi kurumlar, 13. yüzyılda bilgi toplama ve düzenlemede belirli bir teknik beceriye ulaşıldıktan sonra gelişebildi. O zamana değin elde işe yarar haritalar ve sağlıklı istatistikler bulunmuyordu. Hesaplar ve kayıtlar büyük yanlışlıklar içeriyordu. Ulaşım olanakları da son derece kısıtlıydı. Bütün bu nedenlerle yerel beylere geniş bir bağımsızlık tanımak, siyasal, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesini yerel göreneklere bırakmak zorunluydu.

Ortaçağdaki bütün merkezi kurumların çekirdeğini kralın yakın kişisel çevresi oluşturmaktaydı. Bu çevrenin dört temel öğesi salon, kral odası, şapel ve avluydu. Aynı zamanda mahkeme ve yemek odası olarak kullanılan salon bir vekilharcın yönetimi altındaydı. Zamanla yönetim işlerini üstlenen vekilharçlar, naiplik görevini de almaya başladılar. Kralın uyuduğu ve özel görüşmelerini yaptığı kral odası, aynı zamanda hazinesinin de saklandığı yerdi. Kral odası görevlileri (İngiltere'de *chamberlain*) çoğu kez gelirlerin toplanması ve harcanmasından sorumlu olurlardı. Krallık kutsal emanetlerinin ve altarın korunduğu şapelde çeşitli yazışmaları yürüten kâtipler ve bunların başında da bir özel rahip bulunurdu. Avludaki işleri yürüten görevli (İngiltere'de *constable*) ordunun düzenlenmesiyle de yakından ilgiliydi. Bu makamda yer alanlar 14. ve 15. yüzyıllarda önemli yetkilere sahip oldular.

Önemli saray görevlerinin zamanla soydan gelen bir ayrıcalık haline ulaşması ve saray işlerinin daha karmaşıklaşması, krala yakın çevre ile kalıcı işleri yürüten küçük görevliler arasında bir ayrım doğmasına ve özel eğitimle yetiştirilmiş bir bürokrasinin oluşmasına yol açtı. Bu yeni devlet dairelerinin en önemlisi, işlemleri belirli kalıplar içinde belgelendiren kurumlar (İngiltere'de *chancery*) oldu. Bu yöndeki ilk adım, 12. yüzyıl ortalarında önce papalık genelgelerinin resmî bir biçim almasıyla atıldı. Ardından kayıtların sistemli biçimde derlenmesi yoluna gidildi. 13. yüzyıla değin tek geçerli para olan gümüş sikkelerin toplu olarak taşınması güçlükler yarattığından, krallık gelirlerini toplama ve denetleme işi yerleşik bir yönetsel yapıyı gerekli kıldı. Krallık mülklerinin araştırılması ve borçlarla yükümlülükleri saptama çalışmaları, hazine görevlileri için ayrı bir makam oluşturulmasına yol açtı. Mali işlemlerin karmaşık ve hantal yapısı giderek buna bağlı yeni makamların geliştirilmesini de gerektirdi.

Devlet dairelerinin daha kalıcı, bağımsız ve profesyonel bir nitelik kazanmasıyla, 13. yüzyıl başlarından sonra gittikçe ayrı bir kimliğe bürünen kral danışmanları daha resmî bir konsey biçimini aldı. Büyük feodal beylerin bu konseylere egemen olma çabalarına karşın, üç tahtın birleştirildiği İskandinavya dışında, krallar konsey üzerindeki kişisel nüfuzlarını korudular. Kralın, son başvurulacak makam olan konseye danışarak kullandığı yetkiler, konseye bağlı ayrıcalıklı yargı, yönetim ve maliye organlarının doğmasına yol açtı.

15. yüzyıla doğru Avrupa'nın çoğu yerinde *estate* denen yöneticî sınıf temsilcilerinin toplandığı meclisler de belirginleşmeye başladı. Germen ve İskandinav kabilelerinde savaşçıların belirli kararlar almak üzere zaman zaman toplanmalarına dayanan gelenek, ortaçağ başlarında büyük değişikliklere uğrayarak saray meclisine dönüştü. Bileşimi aynı zamanda krallık otoritesinin gücünü yansıtan bu meclisin oturumlarında önemli sorunların çözümü için kralın yardımına başvurulurdu. 13. yüzyılla birlikte tüccarların etkili bir topluluk haline gelmesi, devlet giderleri için feodal bağların dışında vergiler koyma ve krallığın egemenliğini daha geniş bir temele dayandırma gereksinimi, saray oturumlarında katılımın yaygınlaştırılmasını zorunlu hale getirdi. Temsili meclis düşüncesi ile krallığın güçlenmesi genelde atbaşı bir gelişme gösterdi. Fransa'da 14. yüzyılda kuzey ve güney bölgelerindeki büyük toprak sahibi, din adamı ve kentli sınıfların toplandığı iki meclis (Languedoïl ve Languedoc) ortaya çıktı. Almanya'da hanedan çekişmeleri ve prenslerin yoksulluğu nedeniyle bu tür meclisler daha genel bir niteliğe sahipti. Büyük vasalların ve kent temsilcilerinin katıldığı *Reichstag* ise güçsüz bir konumdaydı. Kent temsilcilerinin ilk kez 1188'de toplandığı İspanya'da 13. yüzyıl ortalarında çoğu yerde üçlü meclis modeli oluşturuldu. Gelişmenin birçok bakımdan farklılıklar gösterdiği İngiltere'de krallar 13. yüzyıl başlarından sonra saray oturumları sırasında krallık görevlilerini, kent ve kontluk temsilcilerini ve büyük toprak sahiplerini de toplamaya başladılar. Parlamento denen bu kurum 14. yüzyıldan sonra önde gelen dinsel yöneticiler ile beylerin ve öteki temsilcilerin ayrı ayrı toplandığı iki meclis biçimine dönüştü.

Bütün bu kurumların yerine getirdiği işler son derece değişkendi. Bu meclislerde kralların aldığı yasa niteliğindeki kararları resmen yayımlayarak yasallaştırmanın yanı sıra, krallıkça konan vergiler onanırdı. Merkezî yönetimin güçlenmesiyle birlikte, bu meclisler toplum adına hükümdarın yetkilerini kısıtlamaya yöneldiler. İngiltere'de parlamentoya olağanüstü vergileri ve atamaları onama yetkisi verilmesi için yürütülen uzun mücadeleler sonunda, 14. yüzyılda bu kurum siyasal hoşnutsuzlukların yansıtıldığı daha düzenli bir forum halini aldı. Fransa'da krallık içinde baş gösteren bunalımla *États Généraux* siyasal bir denetim gücüne kavuşurken, İspanya'da *Cortes* adil olmayan bir kralı tahttan indirmeye kadar varan geniş yetkiler elde etti. Bütün bunlarla birlikte bu meclislerin kral tarafından toplantıya çağrılması ve yalnızca oturum halindeyken etkili olabilmesi nedeniyle, çeşitli çıkar çatışmalarından da yararlanan krallar sürekli bir denetimden kaçma olanağına sahip bulunuyordu.

Kültürel yaşam. Ortaçağ başlarında Avrupa'da çetin çevre koşullarıyla iç içe yaşayan küçük topluluklar yaygındı. Bu koşulların ürünü olan çeşitli putperest inanışlar, Hıristiyanlığın benimsenmesinden sonra da yerel azizler, mucizevî öyküler, hayvan kurban etme, büyücülük gibi biçimlerle varlığını sürdürmekteydi. Cehaletin kol gezdiği bu toplumda en önemli dinsel etkinlik takdis törenleriydi. Birey için dinsel kurtuluşun başlıca yolları günah çıkarma ve kefaret ödemeydi. Kefaret ödemenin bir biçimi de çeşitli kutsal yerlere yapılan hac yolculuklarıydı. Bir bakıma Kudüs yolunu açmaya yönelik olan Haçlı Seferleri de günahtan arınmanın bir yolu olarak görülmekteydi.

Uzun süre öğreti çatışmalarından uzak kalan Batı kiliselerinde, 12. yüzyılda İtalya

ve Güney Fransa'da Maniciliğin yaygınlaşmasıyla bölünmeler başladı. Bu heretik akım kısa ömürlü oldu, ama ruhban sınıfının mülk sahipliğine karşı çıkan ve bireylerin kutsal metinleri okuyarak aydınlanmasını savunan ayrılıkçı hareketler giderek güç kazandı. 14. yüzyılda Bohemya'da ortaya çıkan Jan Hus öncülüğündeki ayaklanma, Doğu Avrupa'daki toplumsal ve dinsel düzeni sarsan bir boyuta ulaştı. Aydın kesimler arasında Kilise aleyhtarlığı güçlenirken, manastırlara dayalı reform hareketi de sona erdi. Kilise içinde tarikatlar ve sofuca eğilimler güçlendi.

Dışa karşı korunma güdüsünün karşılıklı dayanışmayı bütün alanlarda zorunlu kıldığı ortaçağda, özel yaşama pek az olanak tanıyan, akrabalığa ya da bağlılık yeminine dayalı toplu yaşayış biçimleri son derece yaygındı. Birbirine sıkı sıkıya bağlı olma, toplumda görece bir hareketsizlik de doğurmaktaydı. Uzak yöreleri görmeyi sağlayan savaşın, kilise ve ticaret ile ilgili uğraşların dışında kalan kırsal kesimin büyük bölümü, oturduğu köyün dışına pek seyrek çıkardı. Haberler ağır ve çoğu kez yanlış olarak yayılmaktaydı. İlişkilerin kopukluğu nedeniyle yerel lehçeler arasında keskin farklılıklar vardı. 13. yüzyıldan sonra serüvenciler, misyonerler ve denizcilerin öteki kıtalara yaptığı yolculuklar Avrupa'nın dünyaya bakışını hızla değiştirmeye başladı.

Bu dönemde gemi donanımında önemli gelişmeler oldu. 12. yüzyıldan sonra yeldeğirmenleri yaygınlaştı. Tarla sürmede ve yük taşımada öküzün yerini at alırken, çırpıcı tezgâhlarının kullanılması kumaş yapımında bir devrim yarattı. 13. yüzyılda madencilik tekniklerinin gelişmesiyle demir, bakır, kalay ve kurşun yataklarından daha geniş biçimde yararlanılmaya başladı. Ergitme ve gemi yapımı, tükenmez gibi görünen eski ormanların seyrelmesine yol açtı. Demir ve cam eşya evlere kadar girdi. İpek, keten ve pamuklu dokumaların kullanım alanı genişledi.

Ortaçağın ilk kalıcı mimarlık örnekleri, genellikle Roma kalıntıları üstünde kurulan dinsel yapılar oldu. Karolenj dönemiyle birlikte 11. ve 12. yüzyıllarda romanesk üslupta yapılmış büyük ve karmaşık kiliselerle ayırt edici bir mimarlık göreneği başladı. 12. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan gotik üslup büyük bir yaygınlık kazandı. İtalya'ya çok geç giren bu üslup daha kök salamadan, bu ülkede klasik mimarlık üslubunda bir canlanma görüldü. Gotik üslup Kuzey Avrupa'da 20. yüzyıla değin varlığını sürdürdü. Konut alanında ilk inceliklı taş şato ve saraylar 13. yüzyılda ortaya çıktı. Kırsal kesimlerde tek bölmeli konutlar ağırlıkta kalmakla birlikte, kentlerde çok katlı ve çok odalı konut tipleri gelişti.

Ortaçağda büyük toprak sahiplerinin ve şövalyelerin önde gelen eğlenceleri salon şölenleri ve orman oyunlarıydı. Taç giyme, düğün, ölüm töreni gibi önemli olaylarda verilen ve saatlerce süren şölenlere müzik, şiir ve kumar eşlik ederdi. Ormanlarda yapılan en yaygın eğlenceler at üstünde avcılık ve dövüştü. Ava büyük önem verildiğinden, bu eğlence aynı zamanda önemli bir ekonomik ve hukuksal kurum niteliğini taşımaktaydı. Tutsak edilen kişi için fidye ödemenin zorunlu olduğu savaş oyunları, 12. yüzyılda topraksız şövalyelerin bunu bir geçim aracı haline getirmesiyle yaygınlaştı. Bunun üzerine Kilise tarafından yasaklanan bu oyunlar, zamanla bir dövüş olmaktan çıkarak kurallı bir çarpışma biçimini aldı. Eğlence olanakları sınırlı olan köylülerin güreş ve değnek dövüşü gibi oyunlarında da büyük kayıplar verilirdi. Köylü kadınları evlerde bira yapımıyla uğraşırdı. Şekerin soylular için bile pahalı olduğu ortaçağ Avrupa'sında kuzeyde bira ve bal likörü, güneyde şarap hem bir eğlence aracı, hem de beslenmenin önemli bir öğesiydi.

Ortaçağın günümüze kalmış en eski sanat türleri içinde şarkılar önemli bir yer tutar. Bunun en iyi örnekleri olan ilahiler, 14. ve 15. yüzyıllarda çoksesli bir nitelik kazandı ve bestecilerinin adıyla anılmaya başlandı. Trubadur ve *Minnesinger* denen halk şairlerinin şarkılarında ifadesini bulan kilise dışı müzik, 15. yüzyıla doğru çalgıların sayıca çoğalmasıyla başlı başına bir tür haline geldi. Süsleme sanatlarında klasik yapıtlara karşı ilginin canlanması ve kilise dışındaki çevrelerin geniş desteği, İtalyan ve Flaman resmi ve 15. yüzyıl İtalyan heykeli gibi dinsel konulara dayanan canlı okulların doğmasını sağladı. El yazmalarında kullanılan kitap süsleme sanatının düşüşüyle birlikte, ressamlık başlı başına bir meslek haline geldi. 15. yüzyılda ağaçbaskı bloklarıyla basmacılık hızla yayıldı ve Avrupa'nın her yanında matbaalar kuruldu. Önceleri son derece pahalı olan basılmış kitaplar, zamanla geniş bir aydın kesimine ulaşmaya başladı.

Ortaçağ başlarında eğitim, Kuzey İtalya'nın bazı yerleri dışında bütünüyle manastırların elindeydi. Bağımsız düşünce büyük ölçüde kısıtlanmış durumdaydı. 11. ve 12. yüzyıllarda mantıksal tartışmanın gelişmesiyle, akılcı düşünceye güven duyulmaya başladı ve yetenekli bazı öğretmenler ortaya çıktı. Bu öğretmenler çevresinde bazı dinsel topluluklar ve ilk üniversiteler oluştu. 12. yüzyılda İtalya ve Fransa'da avukatlar ve doktorlar örgütlü birlikler kurdu. 13. yüzyılda üniversiteler tüzel bir kimlik kazandı. Bu dönemde bilimlerin başı sayılan ilahiyat alanında Aquinolu Tommaso ve Aziz Bonaventure'nin görüşleri büyük ölçüde etkili oldu. 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa'nın her yanına yayılan üniversiteler, dinsel yönetimden büyük ölçüde bağımsızlaştı. Aynı dönem içinde yerleşmiş araştırma kalıpları içindeki düşünsel çabalar artık tıkandığından, mantıkçılar inanç ile akıl arasında temel bir ayırım yapmaya başladılar. Hıristiyanlık yeni sorunlar karşısında çıkmaza girerken, edebi türler ancak saray edebiyatı ve hümanistlerin klasik şiirleri çerçevesinde gelişme olanağı buldu. Eğitimdeki köklü değişiklikler üniversitelerden çok, yeniliğe açık kişilerin kurdukları okullarda gerçekleşti. Eğitimde Kilise tekelinin gerilemesi, keşifler ve mutlak krallıkların yükselişi ortaçağın sonunu haber veren önemli gelişmeler oldu.

MODERN AVRUPA'NIN DOĞUŞU (1492-1648). 15. yüzyılda Avrupa'nın siyasal yapısında ve düşünsel ortamında önemli değişiklikler ortaya çıktı. Bunlar ortaçağın artık tamamlandığının ve yeni bir çağın başladığının habercisiydi. Herkesin birbiriyle savaştığı 16. yüzyıl Avrupa'sında Hıristiyan dünyasındaki dinsel birliğin simgesi olan papalık, ayrılıkçı akımlar ve İtalya Yarımadasından esen yeni düşünce rüzgârları karşısında büyük bir sarsıntı geçirdi. Papalık makamının yozlaşmasına ve dünyevileşmesine karşı 16. yüzyılda ortaya çıkan Protestan Reformu'na Katolik Kilisesi Karşı-Reform ile cevap verdi. Bu arada Amerika'nın ve Doğu'nun keşfi ile Eskidünya'nın ufukları genişledi.

Güçlü krallıklardan doğan ulus devletler, kendilerine direnen yerel güçleri ortadan kaldırdılar. Ortaçağ yönetim organlarının yerini merkezi bürokrasi alırken, toplumsal istikrar, ekonomik değişimlerle sarsıldı. Siyasal alanda din dışı değerler, uluslararası ilişkilerde de güçler dengesi kavramı egemen olmaya başladı. Başka ülkelerde sürekli elçi bulundurma bir gelenek halini alırken, feodalizmin dağınık, düzensiz, toplama kuvvetleri yerlerini profesyonel ve paralı askerlerden oluşan sürekli ordulara bıraktı. Bu arada geleneksel kozmoloji de yeni bilimsel buluşlarla sarsılmaya ve tartışılmaya başladı. Rönesans'la ortaya çıkan yeni düşünce yöntemleri ve kültürel beğeni, geçmişteki dinsel düşüncenin ve gotik üslubun yerini aldı. Eski Yunan ve Roma kültürlerine karşı yoğun bir ilgi uyandı. Matbaanın bulunuşu, Antik Çağ ideallerinin yeniden doğmasını, dinsel ve sözde bilimsel dogmaların eleştirilmesini hızlandırdı. Rönesans, İtalya'daki küçük despotik kent devletlerinin sınırlarını zorlayarak bütün Avrupa'yı etkisi altına aldı.

Rönesans'ın İtalya Yarımadasından doğması gibi, Yeni dünya'nın keşfindeki ilk adımlar da bir başka yarımadadan, İber Yarımadasından geldi. Portekizliler Batı Afrika kıyı şeridini ele geçirmeye çalışırken, İspanyollar da Müslümanları Batı Akdeniz'den söküp atma çabası içine girdiler. Portekizli denizcilerin 15. yüzyıl sonlarında kurdukları Hindistan ticaret yolu kısa zamanda gelişti ve bunu izleyen 10 yıl içinde Hint Okyanusu çevresindeki bütün ticaret yolları Portekiz'in denetimine girdi. İspanyollar da Kristof Kolomb'un 1492'de Antiller'e ulaşmasıyla Amerika kıtasının fethindeki ilk adımı attılar. Avrupa yayılmacılığının öncüleri olan bu iki devlet, aralarında yaptıkları anlaşmalarla yeni keşfettikleri dünyayı ve denizleri paylaştılar. İspanya Meksika'yla Peru'ya, Portekiz Brezilya'yla Doğu Hint Adalarına egemen oldu. 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde fetih dönemi bitmiş, sömürge dönemi başlamış bulunuyordu. Yeni dünya'dan Avrupa'ya 1520'lerde başlayan değerli maden akımı, 1550'lerde önemli boyutlara ulaştı ve Eskidünya ekonomileri üstünde sarsıcı etkiler yaptı.

Ulus devletler ve hanedan çatışmaları. Denizaşırı yayılmacılığın örgütlenmesi, Avrupa devletlerinin siyasal ulusçuluğuyla çakıştı. Bu siyasal gelişme, içeride birliğin sağlanması ve yerel ayrıcalıkların ortadan kaldırılması süreçleriyle sağlandı. İspanya, Fransa ve İngiltere'de güçlü merkezi krallıklar kuruldu. Fransa ve İngiltere'de mutlak krallığın Kilise üzerindeki denetimi arttı. İspanya, birliğini zor kullanarak ve hanedanlar arası evlenmeler yoluyla kurarken, Fransa toprak bütünlüğünü feodal ayrıcalıkların mutlak krallıkta toplanması ve gene hanedanlar arası evlenmeler yoluyla sağladı. Avusturya tahtı evlilik yoluyla Habsburg ve Burgonya hanedanlarının, İspanya tahtının, dolayısıyla da İtalya ve Amerika'nın varisi oldu. Ama hanedanlar arası evlilikler bir yandan ittifak ve birleşmeyi sağlarken, bir yandan da rekabet ve çatışmanın tohumlarını atıyordu. Böylece Habsburg hanedanı ile Fransa tahtı arasındaki mücadele Avrupa'yı bir yüzyıldan fazla uğraştırdı. İngiltere'de ise daha farklı bir süreç yaşandı. Parlamentonun etkisi ve gücü arttı. Orta sınıf, Fransa'da aristokratlaşmaya çalışarak kaderini mutlak krallığa bağlarken, İngiltere'de sanayi ve ticaretteki gelişmenin öncülüğünü yaptı.

Osmanlı Devleti ve Doğu Avrupa. Batılı devletlerin kıyasıya bir mücadeleye daldıkları bu dönemde Doğu'da onları tehdit edebilen tek güç, tahtında I. Süleyman'ın (Kanuni) oturduğu Osmanlı Devleti idi. Bu dönemde Osmanlı ordusu Avrupa'nın en güçlü

ordusuydu. Ama Osmanlılar, İran Safevileri, Kafkasya'daki kabileler, Anadolu'daki beylikler, Mısır ve Suriye'nin fethi gibi doğu sorunlarıyla ilgilenmek zorunda kaldıklarından, güçlerini toplayıp batıdaki bölünmüşlükten tam anlamıyla yararlanamıyorlardı. Gene de Irak'ın tümünü egemenliği altına alan I. Süleyman, Basra Körfezi ve Süveyş'teki üslerinden Portekiz'in Hint Okyanusundaki sömürgelerini tehdit etmeye başladı. 1526'da Macaristan'ı fetheden Osmanlı orduları, 1529'da Viyana kapılarına dayandı. Bütün Kuzey Afrika ve Adriyatik kıyılarının da Osmanlı süzerenliğini kabul etmesi üzerine, Karadeniz ve Ege gibi Akdeniz de bir Osmanlı gölü haline geldi.

Avrupalıların bütün çabalarına karşın, Akdeniz'deki Osmanlı egemenliği I. Süleyman'ın ölümünden sonra da uzun yıllar sürdü. Rodos ve Trablus'tan (Tripoli) sürülen St. Jean Şövalyeleri ancak Malta'da tutunabildiler. Papalık, İspanya, Venedik ve Ceneviz gemilerinden oluşan birleşik bir donanmanın 1571'de İnebahtı'da Osmanlı donanmasını yakmasına karşın, Osmanlılar Kıbrıs'ı fethetmeyi ve Tunus'u geri almayı başardılar. Böylece Kuzey Afrika gene bir İslam kalesi olarak kaldı. Ama Osmanlı Devleti 17. yüzyılın sonlarına değin Avrupa'yı karadan ve denizden tehdit edecek gücü toparlayamadı.

15. yüzyıl sonlarında, Doğu Avrupa'daki siyasal mozaik şöyleydi: Polonya, Litvanya, Bohemya ve Macaristan devletleri gevşek bir siyasal birlik içindeydiler. Litvanya ve Polonya, 1569'da Lublin Birliği'ni kurarken, Bohemya ve Macaristan hanedanlar arası evlilikler sonucu Habsburglara geçti. Macar kralı II. Lajos'un Mohaç Savaşı'nda Osmanlılara karşı savaşırken ölmesi üzerine, Avusturya arşidükü Ferdinand her iki tahtın da sahibi oldu ve saltanatını babadan oğula geçer hale getirmeye çalıştı. Prag Meclisi'nin (*Diet*) 1619'da Ferdinand'ı azletmesinden sonra Habsburgların Bohemya üzerinde hak iddia etmeleri, Otuz Yıl Savaşları'nın görünürdeki nedeni oldu.

16. yüzyılda Doğu Avrupa'da, batıdakinin tersine, mutlak prensliklere doğru bir eğilim ortaya çıktı. Karpatlar'ın batısıyla Dinyester ve Vistül ırmaklarının suladığı topraklarda yaşayan büyük toprak sahipleri, mutlak krallığın zararına siyasal bağımsızlık elde etmişlerdi. Kentler yoksullaşma süreci içine girerken, egemen sınıf kendi içindeki çelişki ve rekabete karşın, köylüleri serf konumuna indirmeyi başardı. Köylüler Polonya'da 1493'te, Bohemya'da 1497'de serfliğe indirgendiler; Macaristan'daki son köylü hakları 1514 ayaklanmasının ardından kaldırıldı.

Daha doğuda, Moskova Düklüğü yeni ve güçlü bir despotluk olarak ortaya çıkmaktaydı. Bir Bizans prensesi ile evlenen III. İvan, İstanbul üzerinde de hak iddia ediyor ve kendini Bizans'ın vârisi olarak görüyordu. III. İvan döneminde başlayan genişleme, oğlu III. Vasili ve IV. İvan (Korkunç) dönemlerinde de sürdü. Baltık kıyılarına kadar gelen IV. İvan, "çar" unvanını kullanan ilk Rus hükümdarı oldu. Onun ölümüyle başlayan karışıklık dönemi, ancak 1613'te Romanov hanedanının saltanatı ile biraz yatıştı. Bu dönemde Batı ile kurulan bazı kültür ve ticaret ilişkilerine karşın, Moskova gene de Batı dünyasının oldukça dışında yaşadı. Rönesans'tan etkilenmediği gibi, siyasal sonuçları ile 16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'yı tepeden tırnağa sarsan Reform ve Karşı-Reform hareketlerinin de dışında kaldı.

Reform ve Karşı-Reform. Reform, bir anlamda Rönesans'ın din dışı değerlerine bir başkaldırıydı. Din çevrelerindeki kokuşma ve Kilise kaynaklarının pervasızca kötüye kullanılması önce Kilise'nin kendi içinde bir reform yapmasını öngören, ama giderek yolunu Katolik Kilisesi'nden ayıran bir akım başlattı. Önceleri bu tür anlaşmazlıklar genellikle geçici ayrılıklarla sonuçlanırdı. Ulus devletler döneminde ise, anlaşmazlığın siyasal sonuçları, dinsel otoritenin onarılamayacak kadar parçalanması biçiminde gerçekleşti.

Reform, Augustinusçu rahip Martin Luther'in 1517'de endüljans satışına karşı çıkması ile başladı. Bu tartışma, sonunda Luther'i papalık otoritesini reddetmeye kadar götürdü. Papa X. Leo, Luther'i aforoz etti. Ama bu sorunları çözmedi, çünkü Luther'in yazıları bütün Almanya'da

Katolik Kilisesi'nin merkezi Vatikan'daki San Pietro Bazilikası'nda bir ayin
ABC Ajansı

bir heyecan dalgası uyandırmıştı. 1521 Worms Meclisi (*Diet*) Luther'in aforozunu onayladıysa da, Alman prensleri onu korudular. 1529'da Saksonya, Brandenburg, Hessen, Lüneberg ve Anhalt elektörleri, zor yoluyla itaati reddeden protestoyu imzaladılar. Bu sırada İmparator V. Karl (Şarlken) uzlaşmadan vazgeçerek Protestanlığı bastırmaya karar vermişti. Bunda en önemli etken, Papa VII. Clemens'in imparatoru desteklemekten vazgeçerek Fransa kralıyla ittifaka girmesi ve imparatorluk askerlerinin 1527'de Roma'yı yağmalayarak papayı ele geçirmeleri olmuştu. Roma'nın yağması, hem imparatorun kendisi, hem de koruduğu hümanizmi için bir dönüm noktasıdır. Hümanist bilim adamları dağıldı ve Reform'un öncülüğü daha çok şiddet ve uzlaşmama yanlısı olan kesimin eline geçti. V. Karl'ın kendisi de keskin bir dönüş yaparak Katolik tepkinin önderi oldu. Artık hükmettiği imparatorluk Katolikler ve Protestanlar olarak iki düşman kampa bölünmüştü. Her iki taraf da birleşik hareket için birer cephe oluşturdu. 1541 ve 1548'de yapılan uzlaşma girişimleri bir sonuç vermedi; çünkü Almanya'da açılan gedik artık uzlaşmayla kapatılamayacak kadar büyümüştü.

Luthercilik, öğreti açısından iman yoluyla aklanmayı, siyasal açıdan ise gücünü Tanrı'dan alan din dışı yöneticiyi vurguluyordu. Ama bu konularda Protestanlar arasında tam bir düşünce birliği de yoktu. Kalvenciler daha sıkı bir ahlaksal sistem öneriyor ve kaderci inançlarla birlikte inayetin gizemini savunuyorlardı. Kilise ile devletin birbirinden ayrılmasını öngörmekle birlikte, uygulamada teokrasi türünde bir örgütlenmeye eğilimliydiler. Anabaptistler ise barışçı eğilimlerine ve dünyadan kopuk olmalarına karşın, paradoksal bir biçimde en kanlı ayaklanmaların içinde yer aldılar.

Luthercilik Kuzey Almanya ve İskandinavya'da egemen oldu ve Avrupa'nın hem doğusunda, hem de batısında önemli gelişmelere yol açtı. Kalvencilik ise Yukarı Ren'den kuzeye doğru yayıldı ve İskoçya ile Güney ve Batı Fransa'da kök saldı. Roma ile Katolik Kilisesi içindeki ulusçu eğilimler arasındaki sürtüşme, Protestanlığın yayılmasını kolaylaştırdı. Fransa'daki Gallikan Kilise, zaten geleneksel olarak ulusçu ve papalık karşıtıydı. İngiltere'de ise Reform, önceleri Katolik öğretiye sadık kaldıysa da papalığın yargı yetkisinin reddi biçimini aldı; Kalvenci ve Katolik tepki dönemlerinden sonra, İngiltere Kilisesi, Elizabeth'in düzenlemeleri ile belli bir istikrar kazandı.

Cizvit tarikatının papalık tarafından resmen tanınması (1540) ile Trent Konsili'nin resmen lağvedilmesi (1563) arasındaki yıllarda, Katolik Kilisesi Protestan başkaldırıya, kendi içindeki yozlaşmaları ve tutarsızlıkları yok etmeye çalışarak karşılık verdi. Böylece, daha sonra giderek sertleşen ve bir savaş halini alan Karşı-Reform hareketi de başlamış oluyordu. Bu haçlı seferinin en ön safında, San Ignacio de Loyola'nın kurduğu Cizvit tarikatı yer alıyordu. Disiplinli ve iyi eğitilmiş Cizvitler papalığın sağ kolu gibi hareket ediyordu. Daha önceki konsillerin tersine, papalık otoritesinin azaltılmaması kararını alan Trento Konsili de Cizvitlerin işini kolaylaştırdı. Konsil, çoğulculuk gibi kavramları mahkûm etti; din adamlarının evlenmesi ve Kitabı Mukaddes'in kullanımı gibi konularda geleneksel uygulamaları onayladı; Komünyon'un doğası, tanrısal inayet ve iman yoluyla aklanma gibi tartışmalı konuları açıklığa kavuşturdu. Böylece, uzlaşmaya hiç de niyetli olmadığını açıkça belirtmiş olan Katolik Kilisesi, Engizisyon'un yardımı ve Habsburgların zenginliği aracılığıyla, evrensel otoritesini yeniden kurmaya girişti. Karşı-Reform papaları bu işe büyük bir inanç ve istekle sarıldılar ve heretikliğe karşı, en yumuşağından en katısına kadar her yöntemi denediler. Sonuçta İtalya, İspanya, Bavyera, Avusturya, Bohemya, Polonya ve Güney Felemenk'te (bugün Belçika) Protestan etkiler ortadan kaldırıldı.

Din Savaşları. Din sorunu, Almanya, Fransa ve Felemenk'te ancak savaş yoluyla çözülebildi. Almanya'da *cuius regio, eius religio* (kı onun yolu, onun dinidir) denen ve toprak temeline dayanan formül geçerliydi. Buna göre her küçük devletin uyruğu, yöneticisinin dinini benimsemek zorundaydı. Fransa'da 1598 Nantes Fermanı ile Huguenot'lara ülke içinde hoşgörü gösterildi. Güney Felemenk Katolik kaldı ve İspanya'ya bağlılığı sürdürdü, ama öbür Felemenk eyaletleri, cumhuriyetçi ve kralcı öğelerin çok iyi dengelendiği bağımsız bir Protestan federasyon kurdular. Gene de, heretiklere gösterilen hoşgörünün nedeni olumlu bir ahlak ilkesi gereği değil, yalnızca siyasal zorunluluklardı.

Tarihe Din Savaşları ve Otuz Yıl Savaşları olarak geçen savaşlar, Reform ile Karşı-Reform kutupları arasında, zaman zaman uluslarüstü bir çelişki niteliği kazanarak yıllarca sürdü. İspanyol, Savoie ve papalık güçleri, İngiltere ve Alman prenslerince desteklenen Fransız Huguenot'lara karşı Katolikleri destekledilerdi. Güçler arası bu ideolojik kutuplaşma ulusal ve ticari çıkarlarla olduğu kadar, hanedanlar arası

rekabetle de ilgiliydi. Bir yanda Kalvenciler ve Lutherciler derin uçurumlarla birbirinden ayrılırken, öbür yandan ılımlı Katolik bir grup olan "Politique"ler siyasal nedenlerle Kutsal İttifak'a karşı tavır almıştı. Bu arada aynı ittifak içinde yer almalarına karşın, Fransa ile İspanya arasında da çekişmeler sürüyordu.

Almanya'da 1555 Augsburg Barışı'yla sağlanan ve toprak temeline dayanan çözümden yedi yıl sonra Fransa, Din Savaşları'nın merkezi haline geldi. Kısa aralıklarla 36 yıl süren ve Aziz Bartolomeus Günü ile doruğuna ulaşan bir çatışma ve katliam döneminden sonra, Huguenot direnişinin yerini Katolik muhalefet aldı. Katolikler Fransa'nın içeride Protestanlarla uzlaşmaya çalışan, dışarıda ise İspanya karşıtı ittifaklar arayan siyasetine karşı çıkıyordu. Bu arada bir Protestan olan Henri de Navarre'ın tahta geçme olasılığının güçlenmesi, Katolikleri ayaklandırdı. Henri, sonunda Valois soyunu saf dışı ederek IV. Henri adıyla tahta geçti, eyaletlerdeki ayrılıkçı eğilimleri bastırdı, kendisi de yeniden Katolikliğe dönerek iç barışı sağladı. Fransa'da mutlak krallığın otoritesinin gerçekleşmesi ise Kardinal Richelieu dönemine rastlar.

Felemenk'teki dinsel ayrılıklar da Fransa'dakine benzer bir uzlaşma ile sonuçlandı ve Felemenk 1579'da Katolik güney ile Protestan kuzey olarak ikiye ayrıldı. 1609'da imzalanan 12 yıl süreli barış antlaşmasından sonra yeniden başlayan çatışmalar, artık Otuz Yıl Savaşları çerçevesinde devam etti.

Otuz Yıl Savaşları. Din Savaşları'ndan sonra başlayan ve bütün Avrupalı güçlerin Katolik-Protestan karşıtlığı çerçevesinde katıldığı, ama zaman zaman siyasal ve ekonomik nedenlerle karşıt ittifaklar içinde de yer aldığı Otuz Yıl Savaşları, Avrupa'daki güçler dengesinin yeniden belirlenmesi açısından önemli sonuçlar verdi. Bu savaşlarla Fransa, 16. yüzyıl ortalarından başlayan ve 17. yüzyıla değin süren İspanya-Habsburg ittifakını ve bunlara bağlı güçlerin kuşatmasını kırdığı gibi Habsburg karşıtı mücadelede önder olarak Felemenk'in yerini aldı. Ayrıca 17. yüzyıl ortalarından sonra bütün Orta ve Kuzey Avrupa'da üstünlük Fransa ve müttefiklerinin eline geçerken, İspanya, Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki yerini kaybetti.

Fransa kendisini güney, doğu ve kuzeyden kuşatan Habsburg çemberini IV. Henri zamanında kırmaya başladı. IV. Henri'nin 1610'da öldürülmesiyle yarıda kalan bu girişimi Kardinal Richelieu ve ardılı Kardinal Mazarin sürdürdüler. Başlangıçta Habsburg hanedanına açıkça savaş ilan edebilecek güçte olmayan Fransa ülkede Protestanlığın bastırılmasıyla güçlendi ve sınırlarını genişletti. Richelieu'nün Fransa'daki Protestan hareketi bastırması, tümüyle siyasal kaygı ve gerekçelere dayanıyordu. Çünkü Protestanlar yalnızca ülkenin siyasal bütünlüğünü bozmakla kalmıyor, mutlak krallığa da şiddetle muhalefet ediyor ve cumhuriyetçi eğilimler taşıyorlardı. Fransa'da Protestanlığın yenilgisi, 17 ve 18. yüzyıl mutlak krallığının temel taşı olan ideolojik ve yönetsel bütünlüğü sağladı.

17. yüzyılın ilk yarısında Doğu Avrupa'da Polonya Ortodoks Rusya'yı Latin Hıristiyanlığı'nın yörüngesine çekmek, Romanov hanedanı da Batı dünyasına girebilmek için ilk girişimlerinde bulundu. O sırada Rusya'yı sarsan karışıklıklardan da yararlanan Polonya'nın, Rusya'yı bir uydu haline getirme çabaları, 1609'da imzalanan İsveç-Rus ittifakı ile kesildi. İsveç kralı II. Gustaf'ın ölümünden sonra Rus-İsveç ilişkileri bozulurken, Rusya-Polonya yakınlaşması başladı. Bu da İsveç ordularının Nördlingen'de uğradığı bozgunun ana nedeni oldu.

Avrupa'daki bu çatışmalardan en fazla etkilenen ülke Almanya idi. Çünkü Almanya, Reform'un Katolik, Lutherci ve Kalvenci olmak üzere üç dinsel hizbe bölündüğü tek Avrupa ülkesiydi. 1555'te imzalanan Augsburg Barışı ne Katolikleri, ne de Protestanları hoşnut etmişti. Bu barışla prensler uyrukları ile birlikte din değiştirme hakkına sahip olmuştu, ama herhangi bir Katolik piskoposluğun ya da özgür kentin gelecekte Protestanlığı kabul etmesi yasaktı. Kalvenciler, Lutherclilere tanınan hoşgörünün tümüyle dışında tutulmuştu. Augsburg Barışı'nın boşlukta bıraktığı noktalardan biri de Katoliklerin yönetimindeki kentsel ve kırsal yerleşmelerde yaşayan Protestan soyluların Protestan rahipler tutabilme ve inançlarının gereklerini yerine getirebilme hakkıydı. Dinsel ayrımlar siyasal sınırlarla çakıştığı için, hanedanlar arası rekabetçe de besleniyor ve zaman zaman rejim konusundaki ayrılıklarla da örtüşüyordu. Hem bir Habsburg, hem de bir Katolik olan Kutsal Roma-Germen imparatoru bir mutlak krallık kurmak peşindeydi; gerek Katolik, gerek Protestan elektörler ise, imparatorluğun sorunlarında etkili olmayı sürdürmek istiyordu. Öteki prensler hem imparatorun, hem de elektörlerin üstünlüğüne son vermek ve tam bir hareket özgürlüğü kazanmak isteğindeydi. Tarafların her birinin yabancı müttefikleri vardı. İmparator İspanyol kuzenine, Protestan kentler ve küçük prensler İsveç, Fransa ve Felemenk'e güveniyordu; Katolik Bavyera imparatora ve İspanya'ya karşı bir tavır alırken Fransa'ya yanaşıyor, Lutherci Saksonya ise tüm yabancı bağlantıları reddetmekle birlikte, Kalvencileri Katoliklerden daha azılı bir düşman sayarak imparatorun yanında yer alıyordu.

O sırada Büyük Britanya'nın Avrupa sorunları üzerindeki ağırlığı önemsizdi. Bu durum 17. yüzyıl ortalarına değin sürdü. Kralın Avrupa politikasının merkezi İspanya, Fransa ve Felemenk'in Protestan federasyonu arasında değişirken, parlamento ve halk koyu bir İspanyol düşmanlığı içindeydi. 17. yüzyılın ilk yıllarında başa geçen I. James, hem Protestan, hem de Katolik güçlerle, evlenmeler yoluyla ittifak yapmaya çalıştı. Ama İspanya tahtı ile kurmaya çalıştığı akrabalık gerçekleşmeyince, parlamento İspanya'ya savaş ilan ederek kamuoyunun Protestanlığa duyduğu yakınlığı da dile getirdi. I. James'ten sonra tahta geçen I. Charles İspanya'ya karşı savaşı sürdürdü. Habsburglara ve Katolik birliğine karşı girişilen bütün hareketleri para, asker ve gemi göndererek destekledi. Ama genellikle düşünülmeden girişilen bu hareketler, İngiliz hazinesinin kaynaklarını kurutmaktan başka bir işe yaramadı. Sonunda Charles serüvenci dış siyasetini dizginlemek ve Katolik Fransa ve İspanya ile barış yapmak zorunda kaldı. Habsburg imparatoruna önerdiği Felemenk karşıtı ittifak, Bavyera'nın karşı çıkmasıyla reddedildi. Aynı yıllarda Kardinal Richelieu de İngiltere ile uzlaşmaktansa Bavyera ile anlaşmayı Fransa'nın çıkarlarına daha uygun bulmuştu.

Augsburg Barışı'nın Almanya için getirdiği uzlaşma, Bavyeralı I. Maximilian'ın, Lutherci Donauwörth kentini ilhak etmesi ve Katolikleştirmesiyle bozuldu (1608). Buna karşı çıkan bazı Protestan Alman devletleri ittifak yaparak Protestan Birliği'ni oluşturdular. Jülich dükü Johannes Wilhelm'in 1609'da ölümü, savaşın bahanesi oldu. Aynı yıl Katolikler de askeri bir ittifak olan Katolik Birliği'ni kurdular. Jülich Düklüğü'nün zenginliği ve stratejik konumu, yalnızca Almanya'daki değil, bütün Avrupa'daki büyük güçleri çekiyordu. Ama Fransa kralı IV. Henri'nin öldürülmesi, Avrupa çapında bir çatışma çıkmasını önledi. Gene de İspanya, Avusturya ve Felemenk, kendi adaylarını desteklemek bahanesiyle sık sık asker göndererek düklüğü işgal ettiler. Sonunda Protestan ve Katolik birlikler, bütün yabancı müdahaleleri reddederek uzlaştılar ve düklüğün Brandenburg ile Neuburg arasında paylaşılmasına karar verdiler.

Bir başka çatışma da Milano Düklüğü'nün kuzey sınırından başlayarak Alpler'i aşan ve Tirol'e kadar uzanan Valtellina çizgisinin denetimi yüzünden çıktı. İtalya'daki İspanyol toprakları ile Almanya'daki Avusturya toprakları arasındaki en kısa ve güvenli yol olan Valtellina, İsviçre ile gevşek bağları olan Graubünden Birliği'nin denetimindeydi. Valtellina'nın İspanya-Avusturya denetimine girmesi, Fransa'nın çevresindeki Habsburg halkasının son zincirinin de kapanması demekti. Bu nedenle 1620'deki İspanyol ve 1621'deki Avusturya işgallerine Fransa ile Venedik karşı çıktılar. Bunun üzerine Valtellina'nın denetimi papalığa verildi. 1624'te Fransa Graubünden'i işgal etmeye başladıysa da iç karışıklıklar nedeniyle fazla başarılı olamadı. Bir Fransız-İspanyol protektorasına dönüştürülen Graubünden, 1635'te kesinlikle İspanyol egemenliğine geçti.

1610'larda Finlandiya Körfezini bir İsveç gölü haline getiren İsveç kralı II. Gustaf, 1621'de Polonya'ya saldırdı. Baltık kıyısındaki en önemli limanları fethetti. Ama o sırada sürmekte olan Danimarka Savaşı, İsveç'in birliklerinin bir bölümünü buraya kaydırmasına ve Polonya ile barış imzalamak zorunda kalmasına yol açtı (1629).

Baltık kıyılarında İsveç'le rekabet etmek ve Elbe ile Weser ırmaklarının ağızlarını denetim altına almak isteyen Danimarka kralı IV. Christian, 1625 baharında Aşağı Saksonya çevresinin yöneticisi olunca, Almanya'ya müdahale etmek için gerekli yasal gerekçeyi elde etti. Ayrıca İngiltere, Felemenk'in ve bazı Alman generallerinin de desteğini sağlayarak bir Protestan koalisyonu oluşturdu. Koalisyonun karşısında ise Katolik Birliği'nin Tilly komutasındaki deneyimli askerleri ve Wallenstein'in imparatorluk orduları bulunuyordu. Protestan koalisyondaki generallerin kendi aralarında eşgüdüm sağlayamamalarına karşılık Tilly ve Wallenstein'in iç bölgelerde savaşmak gibi bir üstünlükleri vardı. Ayrıca İngiltere kralı I. Charles'ın güven vermeyen siyaseti de koalisyonun gücünü zayıflatıyordu. Sonuçta Tilly ve Wallenstein koalisyon güçlerini birçok yerde ağır bozgunlara uğrattılar. Danimarka ordular 1627'de önce Holstein'a, ardından Jutland'a kadar sürüldü. Wallenstein'in Baltık kıyısında egemenlik kurma hazırlığına girişmesi, bu kez İsveç'in müdahalesine yol açtı. Bu savaşlarda Habsburg karşıtı koalisyonun art arda aldığı yenilgiler, imparatorun gücünün doruğuna yükseltti. II. Ferdinand 1629'da ilan ettiği Eskiye Dönüş Fermanı ile hem imparatorluğun gücünü göstermiş hem de 1552'de Protestanlığı tanımak zorunda kalan Katoliklere büyük bir moral güç kazandırmış oluyordu.

Habsburg hanedanı ile Fransa arasındaki ilk dolaysız çatışma, Mantova ve Monferrato dükü II. Vincenzo Gonzaga'nın 1627'de ölmesi üzerine çıktı. İspanya, Fransa'nın Milano'ya yaklaşmasını önlemek için II. Ferdinand'a yardım gönderdi. Ama içeride dinsel muhalefeti bastırarak durumunu güçlendiren Richelieu, Habsburg güçlerini Casale'den çekilmeye zorladı. Bu arada Fransa'

daki İspanya yanlısı hizbi de saf dışı ederek savaşta tam bir başarı sağladı ve Mantova'yı ele geçirdi. Koyu bir Habsburg karşıtı olan Papa VIII. Urbanus da, İtalya'daki bir başka Habsburg mülkü olan Urbino'yu ilhak etti. Böylece İtalya'daki Avusturya-İspanya tekeli kırılmış oldu.

Wallenstein'ın Baltık kıyılarına müdahale etme girişiminde bulunması üzerine Almanya'ya ayak basan İsveç kralı II. Gustaf, büyük bir hızla Pomeranya Düklüğü'nü ilhak etti. Fransa ile imzaladığı antlaşma ile önemli bir mali destek de sağlayan II. Gustaf, Elbe kıyısında stratejik bir kavşak noktası olan Magdeburg'da Eskiye Dönüş Fermanı'nın uygulanmasını önlemek çabasındaydı. Ama onun Almanya içlerine hızla ilerleyişi, Saksonya ve Brandenburg elektörlerince engellenince, Magdeburg Tilly'nin eline geçti. Bu arada Saksonya ve Brandenburg, İsveç tehditlerine boyun eğerek birer İsveç uydusu haline geldi. Tilly'nin Breitenfeld'de yenilmesi ve Prag'ın Saksonlar tarafından fethi, İsveç'e Güney Almanya yollarını açtı. Küçük Alman prensleri II. Gustaf'ın bayrağı altında toplandı. II. Gustaf Nisan 1632'de Münih'e kadar gelmiş, orduları ise güneyde Konstanz Gölüne, batıda Mainz'a yaklaşmıştı. Mainz ve Ren Pfalz, İsveç yönetimine girdi; Würzburg ve Bamberg piskoposlukları Franken Düklüğü adı altında bir İsveç mülkü haline getirilerek İsveç ordusunda görev yapan Alman komutanı Bernhard'a verildi. Bu arada II. Gustaf, II. Ferdinand'ın azlettiği Wallenstein'la gizli görüşmeler yapıyordu. II. Gustaf'ın gerçek amacı Habsburg tahtını ele geçirmek değil, Habsburglara bağlı toprakların İsveç kuklalarınca yönetilmesini sağlamaktı.

II. Ferdinand'ın Wallenstein'ı yeniden göreve çağırması durumu değiştirdi. II. Gustaf Güney Almanya'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra, Lützen Savaşı'nda öldürüldü (1632). Bu arada II. Ferdinand da Wallenstein'ı öldürttü. İsveç orduları Nördlingen'de yenilgiye uğradı ve İsveç bayrağı altında toplanmış olan Alman prensleri dağıldı. 1635'te imzalanan Prag Barışı ile imparator ve muhalifleri uzlaştı. Bundan sonra İsveç, savaşlarda ancak ikincil bir rol oynadı.

II. Gustaf ölmeden önce Fransa ile ittifak yaparak bir Polonya seferine girişmişti. Richelieu de, II.Gustaf da 1628'den beri Rusya, Osmanlı Devleti, Transilvanya, Kırım Tatarları ve Ukrayna Kazakları ile ittifaklar kurarak Habsburg imparatorunu ve Polonya'yı doğu sınırında oyalamak istiyorlardı. Fransa ve Rusya'dan önemli bir maddi destek alan İsveç, sonunda Rusya ile askeri işbirliğini de gerçekleştirdi. Ruslar 1632'de Polonya'yı işgal ederek Smolensk'i kuşatırken, II. Gustaf da doğuya hareket etti ve komutanı Karl Gustav von Wrangel'e Prusya üzerinden bir saldırı başlatmasını emretti. Ama Rus-İsveç ittifakının iki mimarı olan II. Gustaf'ın ve Moskova patriği Fyodor Nikitiç Romanov'un ölümleri, gerçek bir ittifak için gereken karşılıklı iyi niyet ortamını yok etti. O sırada İran'la savaşa tutuşmuş olduğu için Osmanlı Devleti'nden de gerekli yardım sağlanamadı. Kırım Tatarlarının Polonya yerine Moskova'ya saldırmaları, Ukrayna Kazaklarının ayaklanmakta gecikmeleri ve Orta Rusya'da çıkan bir köylü ayaklanması, Rus çarını Polonya ile barış yapmak zorunda bıraktı.

İsveç'in Almanya'da kurduğu düzenin II. Gustaf'ın ölümüyle neredeyse çökme noktasına gelmesi, Fransa'yı müdahale etmeye zorladı. Protestan Felemenk ve İsveç'le savunma ve saldırı amacıyla ittifaklar imzalayan, Valtellina'ya ordu gönderen Richelieu, İspanya'ya da savaş açtı. İsveç ile Polonya'nın arasını bulduktan sonra, Bernhard'ı ordusuna aldı. Bu arada Felemenk'teki İspanyol kuvvetleri Kuzey Fransa'yı işgal etmeye başladılar. Ama İspanya'nın kazandığı başarılar, İsveç'in Almanya'da kazandığı zaferlerle dengelendi. Sonunda Orta ve Kuzey Almanya'daki İsveç üstünlüğü yeniden kuruldu. Bu arada Bernhard komutasındaki Fransız orduları birçok yeri ele geçirerek Güney Almanya'ya doğru ilerlemeye başladılar. Ama Bernhard'ın ölümünden sonra İspanyollar Thionville'de büyük bir zafer kazandı. Bu, Avusturya-İspanyol ordularının son büyük başarısı oldu. Hemen ardından, 1640'ta Katalonya ve Portekiz'de çıkan ayaklanmalar, İspanya'nın İber Yarımadası dışındaki hareketlerini kısıtladı. Önemli bir kale olan Arras'ın Fransa'ya bırakılması, İspanya'nın Felemenk'teki durumunu sarstı. Ayrıca Champagne'a yapılan karşı saldırı da Fransızların zaferiyle sonuçlandı.

Bu sırada Almanya'daki komutanların her biri kendi hesabına küçük çaplı çatışmalara girişmişti. Bu yılların en önemli askeri başarıları, İsveç'in Saksonya ve imparatorluk ordularına karşı kazandığı zafer ile Prag'ın bir mahallesini ele geçirmesidir. Ama 1640'ta başlayan ve 1648 Vestfalya Barışı ile sona eren diplomatik etkinlik, bütün bu başarıları gölgede bıraktı. Savaşlar sırasında üç büyük kişilik tarih sahnesinden çekildi: İmparator II. Ferdinand 1637'de, Kardinal Richelieu 1642'de, Fransa kralı XIII. Louis de 1643'te öldüler.

Bundan sonra Danimarka kralı IV. Christian ile İmparator III. Ferdinand arasında, İsveç korkusu ve rekabetinden kaynaklanan bir yakınlaşma başladı. İsveç'in Danimarka'ya açtığı savaş, Habsburg imparatoruna biraz soluk alma fırsatı verdi. Çünkü İsveç orduları, Viyana üzerine yürümek üzereyken kuzeye yönelmek zorunda kalmıştı. Danimarkalıları büyük bir yenilgiye uğratan İsveç komutanı Torstenson, Schleswig-Holstein ve Jutland'ı aldıktan sonra bir imparatorluk ordusunu Jüterbog'da, bir ikincisini de Jankov'da yok etti. Danimarka, Brömsebro Barışı ile geniş toprakları ve Baltık Adalarını İsveç'e bıraktı.

1648'de Vestfalya'daki Münster ve Osnabrück kentlerinde imzalanan antlaşmalar, hem İspanya ile Protestan Felemenk eyaletleri arasındaki Seksen Yıl Savaşı'nı, hem de Fransa, İsveç ve Alman Protestanları ile imparator ve Alman prensleri arasındaki savaşları sona erdirdi. Vestfalya Barışı'nın hazırlıkları 1640'ta başladı. 1641'de yapılan bir İsveç-Fransa ittifakı, Katolik heyetlerin Münster'de, Protestan heyetlerin de aynı anda Osnabrück'te toplanması koşulunu getirdi. İsveç ve Fransa 1643-44'te ilk çağrıları yolladılar ve kongre yavaş yavaş biçimlenmeye başladı. Son derece yavaş ve güç ilerleyen usul, gündem, protokol ve tören tartışmaları yapıldı. Tartışmaların bu kadar uzaması, kongreyi engelleme amacından değil, heyetlerin deneyimsizliğinden kaynaklanıyordu. Bu kongrede modern uluslararası diplomasinin temelleri atıldı ve deneme yanılma yoluyla yöntemleri belirlendi. Kongreye katılan ve bu tür bir deneyimden tümüyle yoksun olan 150 temsilci, siyasal ve dinsel sınırları aşan ve sonuçta hemen hemen herkesi memnun eden bir antlaşma yapılmasını sağlayan bir tür birlik ruhu oluşturdular. Bu anlamda Vestfalya Barışı uluslararası diplomasinin olduğu kadar, ulusal çıkarları karşılıklı işbirliği ve yardımlaşma sınırları içinde koruyan Avrupa ulusları topluluğunun da çekirdeğini oluşturdu.

Vestfalya Barışı, dinsel konuların artık siyasal sorunların dışında tutulmaya başlaması yolundaki eğilimin de açık bir göstergesiydi. Burada, Papa X. Innocentius'un Protestanlarla hiçbir biçimde görüşme masasına oturulamayacağı yolundaki protestosuna karşı Katolik prenslerin aldığı tavır, bu eğilimi belirgin bir biçimde ortaya koydu. Kasım 1647'de papalık elçisinin imparatora ve prenslere ilettiği ilk ima, belirsiz yanıtlarla geçiştirildi. Noel gecesi gönderilen resmi papalık protokolünü ise kimse yanıtlamadı. Daha sonra antlaşmaya özel bir madde konarak, papanın barış antlaşmasını geçersiz ve değersiz sayması yerildi. Bu, siyasal sürecin dinin boyunduruğundan kurtulmasını açıkça ifade ediyordu. Böylece 1555 Augsburg Barışı'nın karşılıksız bıraktığı sorular, 1648'de "akıl devleti" kavramının ışığı altında yanıtlanmış oluyordu.

Barışın toprakla ilgili maddeleri, Fransa ve İsveç ile müttefiklerini gözetiyordu. İsveç, Stettin ve Oder haliçlerinin tam denetimini, Ön Pomeranya'yı (Vorpommern), Wismar'ın Mecklenburg limanını, Bremen Başpiskoposluğunu, Verden Piskoposluğunu, Elbe ve Weser haliçlerinin denetimini ele geçirerek en büyük payı aldı. Ayrıca, imparatorluk üyelerinin İsveç'e topluca 5 milyon talerlik bir tazminat ödemeleri de kararlaştırıldı.

Fransa, Lorraine'deki Metz, Toul ve Verdun kentleri ile piskoposluklarını, ayrıca üç piskoposluğun din adamlarından oluşmayan vasallarının süzerenliğini elde etti. Bunlardan başka Fransa kralı Alsace'ta (Strasbourg dışında, ama bir köprübaşı konumunda olan Breisach da içinde olmak üzere) çeşitli köy, kasaba ve kentler üzerinde çok iyi tanımlanmamış birtakım feodal haklara sahip oldu. Fransa Ren'in sağ kıyısındaki Phillipsburg'da sürekli garnizon bulundurma hakkını da elde etti. Özellikle Breisach ve Phillipsburg'un elde edilmesi, Fransa'ya bütün Güney Almanya yolunu açıyordu. Alsace ve Lorraine'e ilişkin belirsiz maddeler ise XIV. Louis'nin daha sonraki saldırılarının yasal çerçevesini oluşturdu. Fransa için en olumsuz öğe, İspanya ile Felemenk'in Protestan eyaletlerinin ayrı bir barış imzalamaları oldu. Bu, Fransa'yı, İspanyol Felemenki'nin arkasında bir müttefikten yoksun bıraktığı gibi, Fransa-İspanya arasındaki savaşı da bir 10 yıl daha uzattı.

Alman prenslerinin kayıp ve kazançlarını Fransa, İsveç ve Avusturya'nın çıkarları belirledi. Bu büyük güçler, küçük müttefiklerinin isteklerini, kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmekte bir tür koz olarak kullandılar. Son olarak da, Felemenk'in Protestan eyaletleri ile İsviçre Konfederasyonu, imparatora karşı yasal yükümlülüklerinden kurtuldular ve bağımsız cumhuriyetler olarak resmen tanındılar.

Almanya için Vestfalya Barışı, imparatorun mutlak krallık konusundaki hırsları ile prenslerin federalist beklentileri arasındaki yüzyıllık mücadelenin sona ermesiydi. Bu mücadele sırasında II. Ferdinand mutlak krallık lehine önemli kazançlar elde etmişti. Vestfalya Barışı bu süreci tersine çevirdi. Barışla, imparatorluğun tüm üyelerinin tam egemenlik ve ittifak kurma hakları onaylandı. İmparator, savaş ve barışla ilgili bütün sorunlarda parlamentoya (*Reichstag*) danışmak zorunda kalıyordu; parlamentonun etki alanı, imparator ve elektörlerin zararına genişledi; piskoposlukların Protestan yöneticilerine tam oy hakkı tanındı.

Vestfalya Barışı ile Lutherciler ve Kalvenciler eşit haklara sahip oldular. Eskiye Dönüş Fermanı yürürlükten kaldırıldı; Protestan ve Katolik bölgelerin belirlenme-

sinde 1624'teki durum temel alındı. Habsburg hanedanına bağlı topraklar dışında yaşayan ve farklı mezheplerden olanların hepsine vicdan özgürlüğü, tapınma ve göç etme hakkı tanındı. Dinsel sorunların parlamentoda çoğunluk temeline göre değil, *Corpus Evangelicorum* (Protestan dünyası) ile *Corpus Catholicorum* (Katolik dünyası) arasında görüşmelerle çözülmesi karara bağlandı.

Fransa ile İspanya arasındaki mücadele, Vestfalya Barışı'ndan sonra da sürdü. Bu dönemde içeridekı ayaklanmalar nedeniyle Fransa ancak 1655'ten sonra İspanya'ya karşı üstünlük sağlayabildi. Bunda İspanya ile İngiltere arasındaki düşmanlığın da etkisi oldu. Fransa ile ittifak yapan İngiltere'nin İspanyollara karşı karada ve denizde bir dizi zafer kazanması İspanyol direnişini kırdı. 1659'da imzalanan Pirene Antlaşması ile bir dizi sınır kalesiyle önemli bölgeyi ele geçiren Fransa, güney sınırını çizdi ve güvence altına aldı. Böylelikle İspanya, Avrupa'nın en önde gelen gücü olmaktan çıkıyor ve yerini Fransa'ya kaptırıyordu.

Bu arada Kuzey Avrupa'da bir başka çatışma çıktı. Polonya ile Rusya, Ukrayna sorunu yüzünden 1654'te savaşa tutuştular. Ertesi yıl İsveç kralı X. Karl, Polonya'ya saldırdı. 1656'da da Rusya İsveç'e savaş açtı. 1657'de Avusturya, Polonya ile ittifak yapıp Danimarka da İsveç'e saldırınca, İsveç 1658'de Rusya ile anlaşmak zorunda kaldı. Aynı yıl İsveç'le Danimarka arasında imzalanan bir antlaşmayla Danimarka, Kuzey Denizi kıyısındaki pek çok toprağı ve Baltık'taki bazı adaları İsveç'e bırakarak bu denize egemen olma umudundan tümüyle vazgeçti. Ama daha sonra Baltık'ı Batı gemilerine kapamayı reddedince, yeniden İsveç saldırısına uğradı. Danimarka, Felemenk'in yardımıyla kaybettiği kimi yerleri yeniden kazandı. İsveç, 1660'ta Polonya, Avusturya ve Brandenburg'la da bir antlaşma imzalayarak Livonya'yı ele geçirdi. Bu antlaşma ile Brandenburg'un Prusya üzerindeki egemenliği de onaylandı.

Baltık sorununun çözümünde Fransa önemli bir rol oynadı. Habsburglar anlaşmazlıktan hiçbir çıkar sağlayamadıkları gibi, Ren Birliği ile de karşı karşıya kaldılar. Mazarin'in örgütlediği birlik, Vestfalya Barışı maddelerini Habsburgların değiştirmesini önledi.

Ekonomik gelişmeler. Ortaçağın ekonomik düzenini, daha sonraki dönemden kesin çizgilerle ayırmak güçtür. Ama 15. yüzyıl Avrupa'sı, büyük ölçüde eski düzenin çöküşünün izlerini taşıyordu. Nüfus pek çok yerde bir buçuk yüzyıl öncesinden daha azdı. Fiyatlar düşmüştü. Bu değişimler hem kırsal, hem de kentsel ekonomilere yansıdı.

Derebeyi ile köylü arasındaki ilişki feodal tarım ekonomisinin egemen olduğu bazı bölgelerde gevşemiş, bazılarında ise eskisinden daha da katılaşmıştı. Derebeyinin malikânesi için ürettiği hizmetlere karşılık bir miktar toprağı elinde tutan geleneksel kiracı, bazı yerlerde rant ödeyen kiracıya, bazı yerlerde ise (örn. İngiltere'de) dağılan malikâne topraklarını işleten kiracı-çiftçiye dönüşmüştü. Doğu Avrupa'da, Elbe Irmağının ötesinde ise tam tersi bir süreç yaşanmaktaydı. Burada büyük toprak sahibi beyler, köylü toprakları üzerindeki gasplarını artırmış ve köylüler serfe, serfler ise köleye dönüşmüştü. Kısaca, feodalizmin eski dengesi, şu ya da bu yönde bozulmuştu.

Benzer biçimde ticaret ve sanayinin niteliği de değişiyordu. Kentlerdeki geleneksel lonca örgütlenmesi çözülüyor ve nitelikli işgücü, tüccar ya da usta birliklerinde yeniden örgütleniyordu. Avrupa'nın her yerinde loncaların sanayi üzerindeki denetimi azalıyor, kentlerdeki kapitalist birey ya da gruplar ticaret sermayesi kanalıyla bütün üretim sürecine egemen olmaya başlıyordu.

Uluslararası ticaretin yapısı ve yönü de değişmekteydi. Avrupa ekonomisinde eskiden beri önemli bir rol oynayan Hansa Birliği kentlerinin 16. yüzyılda sönükleşmesi, Londra ve Brugge ile Flandre'daki kimi kentlerin önde gelen sanayi sektörlerine önemli bir darbe indirdi. Öteden beri Avrupa'nın ekonomik açıdan en gelişmiş yöresi olan Kuzey İtalya, Doğu ticaretinin deniz yoluna kaymasından olumsuz biçimde etkilenmişti; gene de bazı sektörlerde önemli bir üretim ve ticaret merkezi olmayı sürdürdü. Ayrıca Portekiz baharat tüccarlarıyla da rekabet edebildi. Genelde, Avrupa'nın ekonomik etkinlik merkezi Akdeniz'den kuzeye, Felemenk'e doğru kaymaktaydı. Gerçekten de 16. yüzyıl Anvers'in, 17. yüzyıl ise Amsterdam'ın yükseliş dönemi oldu.

16. yüzyıldaki gelişmelerin altında yatan nedenlerden biri, nüfusun bir yüzyıl öncesinin tersine artmaya başlamasıydı. Avrupa'nın her yerinde 15. yüzyıl sonlarında başlayan nüfus artışı, 16. yüzyıl boyunca düzenli bir biçimde sürdü ve ancak 17. yüzyıl ortalarında yavaşladı. 1600'de Avrupa'da yaklaşık 100 milyon kişi yaşıyordu. Artış özellikle İngiltere, İtalya, Felemenk ve Fransa'da belirgindi. 1700'e gelindiğinde ise nüfus artışı yavaşlamaya, hatta bazı ülkelerde gerilemeye yüz tuttu. Almanya'nın nüfusu, Otuz Yıl Savaşları'nı izleyen salgınlar ve yoksulluk yüzünden hızlı bir biçimde eksildi; İspanya'nın nüfusu da 8 milyondan 6 milyona indi. İngiltere ve Felemenk'te ise nüfus 1500-1650 arasında iki katına çıktı.

Söz konusu artışın nedenleri çok tartışmalı olmakla birlikte, doğum ve ölüm oranları arasındaki dengeye bağlı olduğu sanılmaktadır. 16. yüzyılda gücünü kaybetmeye başlayan veba, 18. yüzyılda Avrupa'dan tümüyle çekildi. Erken evlilik üzerindeki kısıtlamaların gevşemesi ya da kaldırılması ile birlikte doğum oranında bir artış ortaya çıktı. Bu artışın nedenleri açıkça bilinmese de, sonuçları çok açıktır. Her yerde yiyecek maddeleri ve bütün öbür gereksinmeler için önemli bir talep artışı belirdi. Bu artış 16. yüzyıldaki hızlı enflasyonun ana nedenlerinden biri olmakla birlikte, ticaret fırsatlarını değerlendiren yeni bir girişimci sınıf ya da aracı kesim yarattı.

Anvers'in 16. yüzyılın ikinci yarısında dünyanın en önemli antreposu olması, bu yeni gelişmeyi canlı bir biçimde yansıtır. Nüfusu 15. yüzyıl ortalarında ancak 15 bin iken, 16. yüzyıl ortalarında 100 bini aşan kent, 1520'den 1576'ya değin dünyanın en önemli ticaret pazarı ve finans merkezi oldu. Kent yalnızca Gent, Ypres ve Lille gibi kendi dokuma merkezlerinin sanayi ürünlerini çekmekle kalmıyor, Avrupa'nın her yerinden gelen gezginci tüccarlar, bankerler ve spekülatörler için de uzmanlaşmış bir merkez oluşturuyordu. Avrupa hükümetleri özellikle savaş finansmanı için bu piyasaya büyük miktarlarda borçlanmaktaydı. Kentin 1576'da İspanyol askerlerince yağmalanması, ekonomisini büyük ölçüde sarstı. 1585'te Parma dükü Alessandro Farnese'nin eline geçmesi ise, sonu oldu. Güney Felemenk'ten Kuzey Felemenk'e 1550'lerde başlayan göç, bu yıllarda iyice arttı. Göçlerle birlikte önemli bir servet ve nitelikli işgücü de kuzeye aktarıldı. 1578'de İspanya ile olan bağlarını koparıp ayaklanmacılara katılan Amsterdam, hızla Anvers'in yerini aldı. Yünlü ve ipekli dokuma, keten beyazlatma, cam üfleme, şeker imalatı ve matbaacılık gibi güney kökenli sanayi dalları Amsterdam'da yuvalandı.

Güney Felemenk'ten başlayan göçten yalnızca Kuzey Felemenk değil, Londra, Norwich, Colchester gibi İngiliz kentleri de büyük ölçüde yararlandı. İngilizler böylelikle dokuma alanından başka, ticaret ve finansta da yeni tekniklerle tanıştılar. Ama bu durum en çok Felemenk'in Protestan eyaletlerinin işine yaramıştı. Amsterdam'ın yeni merkezi olduğu dünya ticaret ağı, Baltık'tan Akdeniz'e, Britanya Adaları'ndan Almanya içlerine kadar genişledi. 17. yüzyılda ise Hollanda Doğu Hint Kumpanyası'nın etkinlikleriyle Hindistan ve Doğu'ya, Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası'nın etkinlikleriyle de Batı Hint Adaları ve Brezilya'ya kadar uzandı. Afrika'nın güney ucuna Hollandalı çiftçiler yerleştirilirken, Hollandalı köle tüccarları da Batı Afrika kıyılarındaki köle ticaretini ellerine geçirdiler. Amsterdam Bankası (1609), İkraz Bankası (1614), Borsa (1609), Deniz Sigorta Odası (1598) ve Tahıl Borsası (1616) o sıradaki dünya ticaretinin komuta merkezini oluşturuyordu. Hollandalılar sanayi üreticisi olmaktan çok, aracı, taşıyıcı ve simsar işlevi yapmakla birlikte, ticaretteki ustalıkları, ileri finans teknikleri, büyük sermayeleri ve riski göze alma istekliliklerı nedeniyle, 17. yüzyıl dünya ekonomisine egemen konuma geldiler.

Bu arada Avrupa nüfusundaki yükseliş, yiyecek maddelerine olan talebi iyice artırmıştı. Hollanda, Baltık yöresinde üretilen tahılın taşımacılığından büyük kârlar elde etti. Orta ve Doğu Avrupa'da da, *Bauernlegen* denen, köylülüğü sindirme süreci yaşanmıştı. Tahıl talebinin ve fiyatlarının artması serf emeğine dayanan büyük çiftliklerin yaygınlaşmasına neden olmuştu. Bütün Doğu Almanya, Avusturya, Macaristan, Bohemya, Polonya ve Rusya'da serflik yoğunlaşarak arttı. Bu sürecin boyutları, 18. yüzyıl Rusyası'nda köylülerin alınıp satılır bir mal haline dönüşmesine kadar ulaştı. Bu sistem, sanayi ve ticareti sermaye ve emekten yoksun bırakarak, Doğu Avrupa'da topyekûn bir ekonomik durgunluğa yol açtı. Akdeniz çevresindeki tarım sistemi, köylülük için daha az baskıcıydı. Ama burada ekilebilir toprakların kıtlığı, sulama ve drenaj için büyük sermaye yatırımı gerektiriyor, tarım gelirinin en büyük payı ise bu tür yatırımları gerçekleştiren belediyelere gittiği için, güçlü bir girişimci kesim var olamıyordu. Gene de İtalya'nın durumu Doğu Avrupa kadar kötü değildi.

İngiltere, Kuzey Fransa ve Batı Almanya'da ise tümüyle farklı bir süreç yaşanmaktaydı. Buralarda feodal beyler rantiye olmuş, köylülerin ise bir bölümü mülk sahibi ya da kiracıya, bir bölümü de topraksız emekçiye dönüşmüştü. Ama artık hepsi de özgürdü ve bir parçası oldukları toplum, feodal düzen yerine reformdan geçmiş bir mutlak ya da meşruti krallık çerçevesinde, ticari ya da sınai bir geleceğe doğru ilerliyordu.

Elbe'nin doğusunda ve batısında yaygın olan farklı tarımsal sistemlerin ve toplumsal yapıların sonuçları, birbirinden kesinlikle ayrılır. Batı ülkelerindeki toplumsal örgütlenme ve sermaye yatırımı, tarım teknolojisi ve yöntemlerindeki ilerlemelerle de birleşince, ortaya, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında yüksek düzeyde bir üretim ve verim artışı çıkardı. Doğu Avrupa'daki serflik düzeni ve durgunluk ise, 1650'lerden sonra verimlilikte gerçek bir düşüşe yol açtı.

16. yüzyıl sonlarındaki önemli bir gelişme de, berutlı kumpanyaların ortaya çıkması ve bu kumpanyaların gerek Doğu, gerek Afri-

ka, gerekse Amerika'da ekonomik bir denetim kurarak buraları Batı'nın hammadde pazarları haline getirmesiydi. Bağlı oldukları devletlerin bir ajanı gibi davranan bu kumpanyaların, sömürgeleştirme hareketinde de önemli payları oldu.

Bunların en önemlisi 1602'de kurulan Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'dır. Doğu Hint Adalarını Batı ticaretine açmak amacıyla kurulan bu kumpanyanın etkinlikleri sonucu, Malakka Yarımadası ve Takımadaları, Seylan, Hindistan, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Çin ve Japonya ticaretinin denetimi Hollanda'nın eline geçti. İngilizler de gene aynı yıllarda İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nı kurdular. Ama bu kumpanya Hollanda'nınki kadar başarılı olamadı. Amerika ticaretini denetim altına almak için olduğu kadar, İspanya ile mücadele etmek için de kurulan Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası da temelde başarısız oldu.

16 ve 17. yüzyıl Avrupa toplumsal ve ekonomik düzeni üzerinde büyük etki yapan öğelerden birisi de, Yenidünya'nın ürettiği bir metaydı. Amerika'dan Avrupa'ya akan gümüş, 16. yüzyıl fiyat enflasyonunun önemli nedenlerinden biri olarak görülür. Enflasyona yol açan olaylar dizisi şöyle gelişti: İspanyollar Amerika'ya ayak bastıktan kısa bir süre sonra, buranın yeraltı zenginliklerini keşfettiler ve Yerlileri zorla çalıştırarak çıkartılan gümüşü İspanya'ya göndermeye başladılar. 1550'lerde en yüksek düzeye ulaşan gümüş akışı, 1630'lara değin hızla sürdü, gitgide yavaşladı ve 1660'tan sonra iyice azaldı. Bütün bu süre içinde Amerika'dan Avrupa'ya 18 bin ton gümüş yollandığı bilinmektedir. 16. yüzyıl enflasyonu ile Amerika gümüşü arasındaki ilişki hâlâ tartışılmakla birlikte, dünya para arzında ortaya çıkan bu büyük artışın, enflasyonun nedenlerinden biri olduğu açıktır. Enflasyonun boyutlarını tam anlamıyla ortaya koymak güç olmakla birlikte, fiyatların yüzyılın sonunda, başına göre İspanya'da üç-dört kat, Fransa, İngiltere, Felemenk, İtalya, Almanya ve Polonya'da ise iki-üç kat artmış olduğu bilinmektedir.

Fiyat artışları genel olarak toprak sahibi soyluların, kiracı çiftçilerin ve tüccarların işine yaradı. Kiracıları ile esnek kira sözleşmeleri yapan derebeylerinin, sabit kira ödeyen çiftçilerin, girişimcilerin, işadamlarının ve spekülatörlerin geliri arttı. Rantiye derebeyleri ve ücretliler ise zarara uğradı. Büyüyen kırsal ve kentsel gelir, üretimi ve lüks mallar tüketimini özendirdi.

16. yüzyılda bütün Avrupa'yı sarsan fiyat enflasyonunun bir etkisi de, İspanya'nın 17. yüzyıldaki düşüşünü hazırlaması oldu. Fiyat artışları ile birlikte maliyetlerin de yükselmesi, İspanya'nın ekonomik gücünü zayıflattı ve buna bağlı olarak siyasal bir çöküş başladı. Ama bu çöküş yalnızca enflasyona bağlı değildi. Çöküş sürecinde enflasyonun olduğu kadar, Kral II. Felipe'nin kötü yönetiminin, arka arkaya girilen savaşların ve artan masrafları karşılamak için koyulan ağır vergilerin de etkisi oldu. Halkın elindeki birikimin tümü silinip süpürüldüğü için yoksulluk arttı ve nitelikli işgücünün önemli bir kesimi İspanya'yı terk ederek başka ülkelere göç etmek zorunda kaldı.

Yeniçağ, dönüştürücü buluşların yapıldığı, teknolojik gelişmenin hızlandığı bir dönem değildi. Gene de, sınai gelişme, denemeyanılma yöntemi ile bir dizi yeniliğe yol açmıştı. Maden ocaklarındaki galeriler ve bacalar iyileştirilmiş, maden cevheri ve su, yukarıya yük asansörleriyle çekilmeye başlamış, yansımalı fırınların yerini yüksek fırınlar almıştı. Kurşun, kalay, bakır ve demir cevherlerini eritmekte odunkömürü yerine kok kullanılıyordu. Dokuma sanayisinde de bir dizi teknolojik gelişme oldu. Dövme makineleri su ile işletilmeye başlandı. Leiden'deki Hollandalılar çok şeritli bir dokuma tezgahı, William Lee adlı bir İngiliz de 1589'da çerçeveli örme makinesini geliştirdi. İzleyen yüzyıllarda makineleşme, çeşitli direnmelere karşın kendini kabul ettirdi.

Teknolojik gelişme, sermaye gereksinimini artırdı. Bu da sanayide yeni bir örgütlenme ve bu örgütlenmeyi gerçekleştirecek yeni bir girişimci tipinin ortaya çıkması demekti. Bu arada artan talep, nitelikli işgücü gereksinimini de artırmıştı. Loncaların nitelikli işgücü üzerindeki denetimi zayıflamış olmakla birlikte, tümüyle yok olmamıştı. Bu nedenle niteliksiz ve örgütsüz kırsal kesim işçileri *putting-out* ya da "domestik" üretim denen yeni bir tarzda örgütlenerek yeni bir sistem oluşturuldu. Ev tezgâhlarına dayanan bu sistemde sermaye, hammadde ve kimi zaman da gerekli aletleri, malın pazarlanmasına kadar tüm üretim sürecini koordine eden bir tüccar kapitalist sağlıyordu. Lonca sisteminin tümüyle ortadan kalkması, İngiltere, Fransa ve Hollanda'da 18. yüzyılı buldu. Almanya, İspanya, Polonya ve Rusya'da ise loncalar daha uzun süre güçlerini korudular.

16. yüzyıl sanayisi için büyük ölçekli üretim, tipik bir özellik değildi. Bu tür işletmeler, 17. yüzyıl sonlarına doğru iyice yaygınlaşmaya başladı ve sermaye, emek,

1600-1700 Arasında Avrupa Yayılması

W. Shepherd, Historical Atlas, Harper & Row Publishers (Barnes & Noble Books), New York, © 1964, Barnes & Noble, Inc.

teknoloji üçlüsünün en ekonomik ve verimli bileşimini arayan sanayi, her yerde ortaçağ zincirlerini kırdı. Yeni ekonomik düzen yeni iş olanakları sunmakla birlikte, birçok toplumsal sorun da doğurdu. Bunların başında işsizlik ve kapasitenin altında çalışma geliyordu. Bu sorunların çözülmeye başlaması, ancak Sanayi Devrimi ile olabildi.

Rönesans. Rönesans, bir kentler ülkesi olan İtalya'da doğdu. Ortaçağ İtalyan kentleri de Roma dönemindekiler gibi, çevrelerindeki kırsal alanla sıkı bir ilişki içindeydiler. Toplumsal bir hiyerarşi olmakla birlikte, soylu ile halk, toprak zengini ile ticaret zengini arasında belirgin bir farklılaşma yoktu. Kent halkının, o sıradaki en güçlü iktidar adayı olan yerel piskoposlara duyduğu tepki ve kent sorunlarının çözümünde üstlendiği etkin işlev bir kentlilik duygusu yaratmıştı. Ama bu duyguyla birlikte kentler arası rekabet ve çelişki de gündeme geldi. Sonuçta daha büyük ve güçlü kentler, daha küçük ve zayıf olanları egemenlikleri altına aldılar. Kentsel etkinlikler karmaşıklaştıkça, geçici siyasal yapının yerini sürekli kurumlar almaya başladı. 12. yüzyıl başlarında, yargı özerkliğinin sağlanması, sürekli yönetim kurumlarının doğuşu ve gücün kent surlarını aşarak komşu kentlere ve kırlara doğru yayılması süreci birçok kentte tamamlanmış bulunuyordu. Bu sürecin sonunda, gevşek bağlarla bağlanmış kentli cemaat organik bir topluluk, kent de bir kent devleti haline geldi. 12. yüzyılın tipik kent devleti, kendisine bağımlı kentleri yöneten bir cumhuriyetti. Ama kent devletleri arasında sürüp giden ölümcül rekabet sonucu, bu cumhuriyetler bir süre sonra tek kişinin yönettiği beyliklere dönüştü. Nitekim 14. yüzyıl İtalya'sında cumhuriyet bir istisna haline gelmişti. Beylikler, varlıklarını Güney İtalya'da, fazla merkezi olmayan Napoli Krallığı ile ittifak yaparak sürdürdüler. Kuzey ve Orta İtalya'da ise, ortaçağın komünal kurumları ile kaynaşmış feodal beylik ve şövalyelik değerleri, çelişen eğilimler arasında bir uzlaşma olan tipik Rönesans devletini yarattı.

Rönesans kent devleti, yeni ve eski öğelerin bir karışımıydı. Hümanizm akımı, vatandaşlık, yurtseverlik ve kentli tarih kavramlarını etkilerken, siyasal ve ekonomik değişmeler de yönetim biçiminin evrimini etkiledi. İmparatorluğun ve papalığın İtalya sorunları üzerindeki denetiminin zayıflaması, her kent devletini, kendi kaynaklarının kısıtlılığı içinde kendi amaçlarıyla baş başa bıraktı. Bu amaçlar, değişmez bir biçimde, her devletin komşuları karşısındaki gücü ve güvenliğiydi. Devletler arasındaki rekabetler ölümcül, savaş hali yerleşikti. Kent milislerinin yerini paralı, profesyonel ordular aldıkça savaşın maliyeti iyice arttığından, devletler yeni gelir kaynakları bulmak ve bunları yönetmek için yeni kurumlar ve yöntemler geliştirdiler. Diplomasi bir uzmanlık işi oldu. Kent devleti, daha önce kentlilerin kurduğu bazı birliklerce yerine getirilen işlevleri üstlendi ve devlet-yurttaş ilişkisi başladı.

Rönesans'la birlikte Antik Çağ uygarlıklarına büyük bir ilgi uyandı. Antik bilgelik ve güzellik kavramları yeniden canlandı; klasik diller yoğun bir araştırma konusu oldu. Ortaçağda klasik diller ve uygarlıklar, genellikle yalnızca din adamları tarafından incelenir ve bilinirdi. Bu tekel, edebiyat kültürü edinmeye istekli, beğenisi olan, aydın ve din dışı bir kesimin doğmasıyla birlikte kırıldı. Böylece, çoğu ortaçağda da bilinen klasik yapıtlar, büyük bir kıskançlıkla saklandıkları manastır kitaplıklarından çıkarıldı, çok daha geniş kitlelere ulaştı. Matbaanın bulunması ve okuryazarlığın artması da kültür edinme ayrıcalığını kıran önemli bir etken oldu.

Antik Çağın apayrı ve kendine özgü bir kültürü olduğunu ilk Petrarca fark ettı. Bu kültürü kendi terimleri ile anlamak gerektiğini ileri süren Petrarca, çalışmalarını klasik dilbilgisi konusunda yoğunlaştırdı. Dile egemen olduktan sonra sıra retoriğe geliyordu. Petrarca için retorik, yalnızca zarif bir tarzın edinilmesi ve inandırma gücü değil, bu gücün erdemle birleştirilmesiydi. Bilgelik olmadan gerçek retorik olamazdı. Petrarca'nın retorikle felsefeyi birleştirmesi, hümanistlere entelektüel bir gurur ve ahlak değerleri bütünü sağladığı gibi, çalışmalarına da yön verdi. Poliziano, Giovanni Pontano ve Jacoppo Sannazzaro gibi hümanistler, Latin şiirinin en ince ve güzel örneklerini verdiler. Niccolo Machiavelli, Pico ve Francesco Guicciardini ise İtalya tarihi ve siyasal düşüncenin evriminde birer dönüm noktası oluşturan yapıtlar yazdılar.

Rönesans Döneminde edebiyat dilinde yaşanan değişimlerden biri de Latincenin başlardaki kesin egemenliğinin sarsılması oldu. Toscana, Floransa, Ferrara gibi yerlerde, yerel konuşma dilinde yazma akımı giderek güçlendi. Petrarca, Dante ve Boccaccio bu akımın öncüleriydi. Castiglione, Ariosto ve Machiavelli gibi yazarlar ise, 16. yüzyılda konuşma dilinin Latinceye karşı kazandığı kesin zaferi ilan ettı.

Rönesans yalnızca İtalya ile sınırlı kalmadı. Bütün Avrupa ülkelerini etkileyerek her

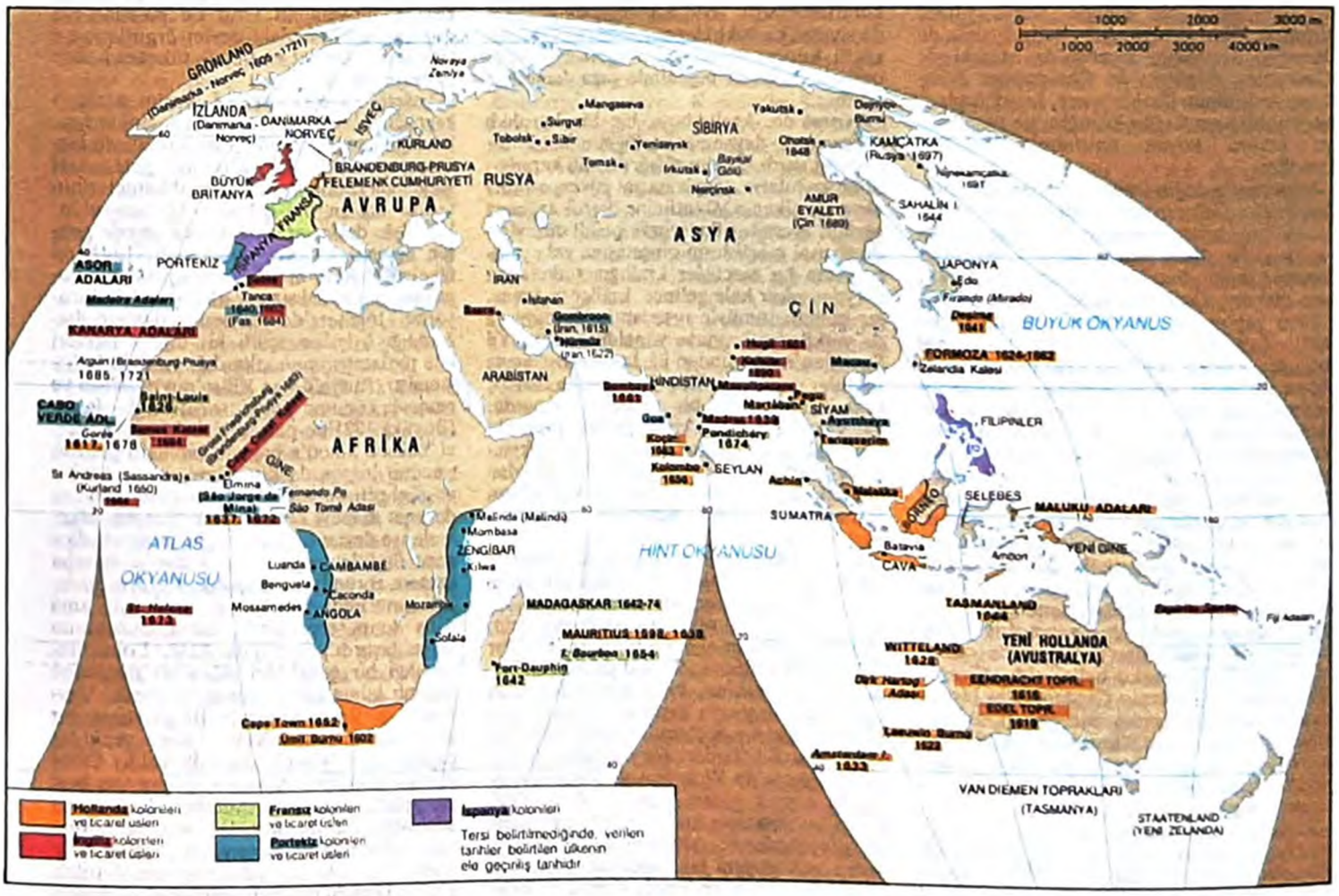

yerde yeni özgürlük rüzgârları estirdi. Öteki Avrupa ülkeleri İtalya'da başlayan bu hareketten büyük ölçüde etkilenerek, ama kendi kültürlerini de katarak daha farklı bir Rönesans yaşadılar. Bu etkilenme Fransa kralı VIII. Charles'ın İtalya'yı istilasıyla başladı. Avrupa'da 16. yüzyılda yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişme, Rönesans etkilerinin tutunması için zaten çok verimli bir ortam hazırlamıştı. Yeni toplumsal ve ekonomik örgütlenme ve artan toplumsal hareketlilik, yeni kavramlar ve kültürel değerler gerektiriyordu. Giderek ivme kazanan kentsel gelişme, Rönesans'ın evrensel ve yetkin insan idealleriyle çakıştı. Önceleri, hümanist bir eğitim görmek isteyenler İtalya'ya gitmek zorundayken, yüzyılın sonunda Londra, Paris, Anvers, Augsburg gibi kentler birer Hümanizm merkezi oldular.

15. yüzyıl edebiyatında ortaçağ biçimlerinin egemenliği sürmüştü. 16. yüzyıl ise ulusal edebiyatların gerçek yeniden doğuş dönemi oldu. Protestan ülkelerde Reform, edebiyat ürünlerinin gerek niceliği gerek niteliği üzerinde büyük etki yaptı. Luther'in başkaldırısı, bir ulusun siyasal birliğinin belki önünü tıkamıştı, ama Kitabı Mukaddes'i Almancaya çevirmesi ulusal bir dil yarattı. Katolikler için ise Reform, yoğun dinsel duyguların sanat ve edebiyatla ifade edildiği bir dönem oldu. Böylece sanatın içeriğini Reform belirlerken, edebiyat yöntemi ve modellerini de İtalyan Rönesansı sağladı. Petrarca'nın soneleri, Fransız, İngiliz ve İspanyol şairlerini etkilerken, Rönesans tiyatrosu da ortaçağ dinsel tiyatrosunun sonunu ilan etti. Bu etkilenme döneminden sonra her ülkede, özgün ulusal sanat yapıtları belirmeye başladı. Fransa'da François Rabelais, İspanya'da Miguel de Cervantes, İngiltere'de Christopher Marlowe ve William Shakespeare, kendi toplum ve insanlarının özgün kişiliğini ve yaşantısını ortaya koyan unutulmaz yapıtlar verdiler.

Rönesans'a değin insan, dünyayı Aristoteles fiziği , Galenos tıbbı, Ptolemaios astronomisi ve Hıristiyan ilahiyatının ışığı altında açıklıyordu. Rönesans'la birlikte bu bakış açısının yerini, öncülüğünü Kopernik, William Harvey, Galileo Galilei ve Isaac Newton'ın yaptığı mekanik bir kavramlaştırma aldı. Asıl "bilim devrimi" bir 17. yüzyıl olgusu olmakla birlikte, Rönesans'ın da buna katkıları küçümsenemez. Rönesans bilim adamları, Yunan bilim yapıtlarının asıllarını ve çevirilerini sundukları gibi, Ptolemaios ve Aristoteles'e alternatif kuramlar geliştirdiler. Rönesans felsefecileri, tümevarımcı ve tümdengelimci yöntemlerin kurallarını çözümlediler ve formüle ettiler. Rönesans'ın modern bilimin doğuşuna en büyük katkısı, matematik alanında oldu. Hümanistler aritmetik ve geometriyi çalışma programlarına aldılar; sanatçılar perspektif çalışmalarıyla uzay geometriyi geliştirdiler. Rönesans üniversitelerinde cebire olan ilgi bir tür tutku halini aldı. Niccolò Tartaglia ve Girolamo Cardano gibi birinci sınıf matematik kuramcıları yetişti. Arkhimedes'in daha önce bilinmeyen yapıtlarının çevrilmesi ve basılması, Rönesans bilim adamlarının bilim devrimine yaptığı en önemli katkılardan biri oldu.

Teknoloji alanında ise Rönesans o zamana değin gizli kalmış güçleri açığa çıkarıcı bir hazırlık dönemi niteliği taşır. Hâlâ ortaçağ bakışının izlerini taşıyan 15 ve 16. yüzyıl mühendis ve teknisyenleri, şaşırtıcı sonuçlar veren buluşlar yaptılar. Bütün bu buluşların en önemlisi matbaanın gelişmesi oldu. Matbaayı Johann Gutenberg'in bulduğu söylenirse de, bu aslında pek çok ulusun ve insanın katkıda bulunduğu bir süreçtir. Batılılar Çinlilerden, 12. yüzyılda kâğıt, 13 ve 14. yüzyıllarda da ahşap üstüne blok baskı yapmayı öğrenmişlerdi. Flamanların geliştirdiği yağlıboya tekniği de matbaa mürekkebinin atası oldu. Gutenberg, Johann Fust ve Peter Schöffer ise maden harfleri döküp bunları ahşap bir prese yerleştirerek son adımları attılar. Buluş bütün Avrupa'da bir rüzgâr gibi esti. 1500'de Avrupa matbaalarının bastığı kitap sayısı 6 milyonu bulmuştu. Matbaa olmasaydı ne Reform hareketi küçük bir manastır başkaldırısı olmaktan ileri gidebilir, ne de bilim devrimi gerçekleşebilirdi. Kısaca, matbaanın bulunuşu, yazının bulunuşuna benzeyen bir iletişim devrimi yarattı ve tıpkı onun gibi yaşam koşullarının dönüştürülmesini sağladı. *Ayrıca bak.* Rönesans

MUTLAK KRALLIKLAR ÇAĞI, 1648-1789. Siyasal gelişmeler. 1648'de Vestfalya Barışı ile Kalvencilik, 1555'teki Augsburg Barışı'nın Lutherciliğe tanıdığı hakları elde etti. Bunun sonucunda Almanya, her biri kendi hükümdarının benimsediği dine sahip küçük devletler mozayiği olarak kaldı. İsviçre kantonları ve Felemenk'in bağımsızlığı onaylanmış oldu. Papanın Vestfalya Barışı'nı suçlamasına, Katolik olsun Protestan olsun, hiçbir hükümdarın önem vermemesi Avrupa tarihinde yeni bir dönemin belirtisiydi. Bu barış, Avrupa devletlerinin mutlak bağımsızlığını açık biçimde ortaya koydu. Evrensel otorite olma savındaki imparatorluğun ve papalığın gücü erimişti. Devlet, herkesçe kabul edilen egemenlik hakkına dayanarak kendi çıkarlarını hem tanımlamış hem de bu çıkarları en iyi nasıl koruyacağını kararlaştırmıştı. 1684'ten sonra da Avrupa'da siyasal karışıklıklar sürmekle birlikte, en güçlü kurum olarak yeni egemen devlet, mutlak krallıklar biçiminde çağa damgasını vurdu.

Avrupa'da, krallıkların bir tür karşılıklı sözleşmeye dayanma özelliğinin köklü bir geçmişi vardı. Kralın aldığı önemli kararları öbür soyluların onaylamasını güvence altına alma ve ülkenin yönetimine destek sağlama gereği, Avrupa ülkelerinde çeşitli düzeylerde siyasal meclislerin oluşmasına yol açmıştı. Ama bu meclisler krallığın tutkularına meydan okur hale gelince, krallar ve prensler bunları tümüyle ortadan kaldırmaya ya da yetkilerini kısmaya yöneldiler. Otuz Yıl Savaşları'nın ardından ilk kurban Bohemya soylular meclisi oldu. Danimarka-Norveç kralı mutlakiyetçi bir yönetim oluşturdu. 17. yüzyıl sonunda Almanya'daki prensliklerin yalnızca beşi meclisleriyle başa çıkmayı başaramamışlardı. Soyluları temsil eden meclislerin çöküşü ve mutlak krallıkların yükselişi 1648-1789 dönemini simgeleyen başlıca olgu oldu.

Mutlak krallıkların gittikçe güçlenmesinde devlet aygıtının doğası ve niteliği çok önem taşıyordu. İngilizler, devletin uyumlu bir yönetime sahip olmasını sağlamak için, siyasal kararların alındığı bir grup, yani bir kabine oluşturdular. Siyasal partilerin önemi artınca, kabine, benzer görüşleri olan kişilerden oluşmaya başladı. I. George (hd 1714-27) kabine toplantılarından çekilince, kabinenin fiili önderi bir başbakan haline geldi. Fransa'da Richelieu ve Mazarin başbakan olarak görev yaptılar. Ama XIV. Louis bu makamın krallıkla bağdaşmayacağı görüşündeydi. Mazarin'in ölümünden sonra yerine yeni bir başbakan atanmadı.

Özel durumları nedeniyle İsviçre ve Felemenk'te federal yönetim biçimi yerleşti. Avrupa'nın öbür ülkelerindeyse gelişme merkezi devlet yönünde oldu. Ama bunda büyük zorluklarla karşılaşıldı; çünkü Avrupa'nın büyük devletleri, aslında kralın genellikle saygı göstermek zorunda olduğu kurumları bulunan çeşitli ülkelerin birleşmesiyle oluşuyordu. İngilizler kolay bir çözüme, hukukun üstünlüğü anlayışıyla ulaştılar. Bu yaklaşımla merkezi hükümet, yerel yönetimleri sulh yargıçlarına ve belediye meclislerine bıraktı. Öbür Avrupa ülkelerindeyse başkentten yerel birimlere krala sadık görevliler temsilci olarak gönderiliyordu.

Devletin ve ülke yönetiminin örgütlendiği ilk dönemlerde, ortaçağ kralları, soylularla din adamlarının desteğine dayanmak zorunda kalmışlardı. Bunların ise krallığın çıkarlarına içtenlikle bağlı oldukları söylenemezdi. Kent yaşamının gelişmesiyle birlikte, devlet yönetiminin üst aşamalarında yer almak için çaba gösteren, krala bağlılığı kuşkulu, ama hukuk ve maliye alanlarında teknik bilgisi olan burjuvalar ortaya çıktı. Çocukluğunda belleğine yer etmiş olan soyluların çıkardığı Fronde Ayaklanması nedeniyle, krallığı sırasında meclislerinin kapılarını Fransız soylularına kapatacak kadar ileri giden XIV. Louis, devlet işlerini "alçak burjuvalar"la yürütmeye başladı. Burjuvalara makam ve soyluluk unvanları sattı. Böylece ikinci bir aristokrasi gelişti. Benzer gelişme öbür Avrupa ülkelerinde de yaşandı. 18. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da her iki soylu sınıf XIV. Louis'nin burjuva siyasetinin kalıntılarına karşı birleştiler.

Yönetim aygıtının büyümesi, devletin işlevlerinin sürekli genişlemesinin bir sonucuydu. Merkezi devletin mali kaynağı vergilerdi ve bunun için geniş bir örgütlenme gerekiyordu. Avrupa'da orduların ulusallaşması da ilerki dönemlerde büyük önem kazanan bir yenilikti. Otuz Yıl Savaşları'nın ardından eski tarzdaki devlet örgütlenmesi terk edildi. Devlet en büyük tüketici haline gelmeye başladı.

Devletin en eski işlevleri, kralın adaletin kaynağı olduğu anlayışından doğmuştu. Krallığın yargı sistemini oluşturmasıyla birlikte, soyluların ve Kilise'nin geleneksel yargılama yetkisiyle krallık mahkemelerinin yetkisi keskin bir çekişme konusu oldu. Kilise'yle devlet arasındaki çekişmede gelişen eğilim, devletin yanındaydı. Lutherci ülkelerde, Reform kiliseleri siyasal bir bunalıma yol açmaksızın varlıklarını sürdürüyordu. İngiltere'de, kilisenin devlete bağımlılığı öylesine açıktı ki, dinsel ilkeleri bile parlamentonun çıkardığı yasayla belirlenmişti. Rusya'da ise Kilise'nin otoritesi ve manevi konumu iyice sarsıldı. I. Petro (Büyük) 1721'de patrikliği kaldırdı, Kilise'yi Yüksek Sinod'a bağımlı bir hale getirdi; sinodun başına da din adamı olmayan bir vekilini getirdi. Rus Kilisesi temelde din dışı düzenin manevi bir koluydu. Katolik ülkelerde ise devlet kuşkusuz, güçlü bir uluslararası örgütlenmeye sahip Kilise'yi hesaba katmak zorundaydı. Papalık, Reform hareketi sonucunda temelinden sarsılmıştı, ama daha sonra toparlandı, hatta durumunu sağlamlaştırdı. Fransa'da XIV. Louis'nin, papalığı bir genel din adamları meclisine bağımlı kılma çabası sonuç vermedi. Versailles ile Roma arasında 10 yıl süren bir gerginlikten sonra XIV. Louis yeni bir papayı kabul etmek zorunda kaldı. Öbür Katolik ülkelerde tartışma, geçmişten beri süregelen, papalık ve yetkileri konusunda odaklaşıyordu. 18. yüzyılda Napoli ve Sardinya'da, Portekiz ve İspanya'da, krallar Kilise'yle ilgili atama yetkilerini genişlettiler. 1713'te Utrecht'teki barış görüşmeleri sırasında devlet delegasyonuna papalık elçisi alınmadı ve bu durum gelenek haline geldi.

Devletin, Kilise'nin yönetimiyle ilgilenmenin yanı sıra, doğru Hıristiyan inancının korunması gibi geleneksel bir işlevi de vardı. Reform hareketi Avrupa ülkelerinin hükümdarlarına, doğru inancın hangisi olduğuna karar verme fırsatı tanıyordu. Uyruklarının da hükümdarın kararına boyun eğeceği varsayılıyordu. Ama tek bir inancı uyrukların tümüne zorla benimsetmek olanaksızdı. Felemenk'te 1614'te bir Hoşgörü Fermanı'nın resmen açıklanmasında ekonomik ve siyasal çıkarlar gözetilmekteydi. İngiltere'de, VIII. Henry'nin Roma'dan kopmasıyla 1688 Devrimi arasındaki sürede fiilen oluşmuş bulunan çeşitli kiliseler ertesi yıl çıkarılan Hoşgörü Yasası'yla resmileşti. Almanya'da Vestfalya Barışı, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na bağlı prenslere, üç mezhep arasından kendi seçtiklerini uyruklarına zorla benimsetmek hakkını tanıyordu. Otuz Yıl Savaşları'nın yakıp yıktığı bölgelerde ivedi bir nüfus artışı zorunluluğu duyulduğundan, Brandenburg-Prusya büyük elektörü göçmenlerin dinleriyle değil, daha çok çalışmaları ve vergi ödemeleriyle ilgileniyordu.

Uluslararası ilişkilerin barış içinde yürütülmesine yönelik kurumlar Rönesans'tan sonra gelişti. 1700'lerde dışişleri bakanlığı bu alandaki temel kurum haline geldi. Tarihi daha gerilere uzanan elçilik kurumu da, krallığın doğrudan temsilcisi olarak büyük önem kazandı.

Devletin yeni niteliğine uygun bir askeri kuruluşun örgütlenmesi kolay olmadı. Bir anlamda el yordamıyla ilerleyen devlet, sonunda kendi ulusal ordusunu 18. yüzyılda oluşturabildi. Ulusal ordu başlangıçta gönüllülüğe dayanıyordu, ama bu yöntemle yeteri kadar asker sağlanamadı. Verimli işgücünün askere alınması yerine, yabancı askerlerden birlikler oluşturmak sık sık başvurulan bir yöntemdi. Yabancı askerlerin Avrupa ordularındaki oranları dörtte birden üçte ikiye kadar değişebiliyordu. Ülke içinde yeğlenen çözüm, ekonomik açıdan üretken olmayan kesimin askere alınmasıydı. Sonunda askerlik hizmeti bir zorunluluk haline getirildi. Fransız Devrimi'ne değin Avrupa ordularında işsiz güçsüz kişiler ve macera peşinde koşan yabancılar çoğunluktaydı. Ama bu insanların nitelikli asker olarak yetiştirilmesi çok zordu. Bu nedenle, askerin düşmandan çok subayından korkmasını sağlayacak çok sıkı ve kaba bir disiplin uygulanıyordu. Askerlere, bir makinenin dişlileri haline gelene kadar durmadan eğitim yaptırılıyordu. Gene de taktik harekât sonuçları pek başarılı olmuyordu. Buna karşılık, savaşların devlet siyasetinin sık sık başvurulan aracı olması 1648'den sonra da sürdü.

Güçler dengesi. Barışı sağlamanın ve korumanın en iyi yolu güçler dengesinin sağlanması gibi görülüyordu. Batı kültürü kadar eski bir tarihi olan bu ilkenin gerekliliği, Fransızlar ve Habsburglar arasındaki savaşın hiç bitmeyecekmiş gibi uzamasıyla bir kez daha ortaya çıktı. Sonuçta Fransa'ya yönelebilecek bir Alman tehdidini sona erdiren Vestfalya Barışı gerçekleşti. 1659'daki Pireneler Barışı'yla da Fransa bazı topraklar kazanınca, genişleme yönünü kuzeydoğu sınırına çevirdi. Vestfalya Barışı'yla oluşan dengeye yönelen tehdit, bu kez XIV. Louis'nin hükümdarlığı fiilen ele almasıyla 1661'de başladı. XIV. Louis'nin saldırılarına karşı, 1667-68'deki İntikal Savaşı, 1672-78'deki Felemenk Savaşı ve 1689-97'deki Büyük İttifak Savaşı'nda birbiri ardına koalisyonlar doğdu. 1697'deki Rijswijk Barışı'na doğru XIV. Louis'nin saldırısı büyük ölçüde denetim altına alınmıştı. Ama 1700'de İspanya'da II. Carlos'un ölümüyle İspanya Veraset Savaşı başladı (1701).

Savaşların çoğalmasının asıl nedeni İngiltere'ydi. 16. yüzyılda sömürge çatışmaları ve dinsel alandaki uyuşmazlık İngiltere'yle İspanya'yı düşman yapmıştı. 17. yüzyılda, ticaret rekabeti yüzünden hem Oliver Cromwell'in, hem de Restorasyon dönemi krallıklarının başlıca düşmanı Felemenk'ti. XIV. Louis'nin Felemenk'e yönelik tehdidi, dinsel duygular, ekonomik alandaki ve sömürgelerdeki sürtüşmeler yüzünden İngiltere'nin baş düşmanı Fransa olmaya başladı. 1688 Devrimi'yle, XIV. Louis'nin en amansız düşmanı III. William tahta çıktı. Aradan bir yıl bile geçmeden (1815'teki Waterloo Savaşı'na değin sürecek olan) İngiltere-Fransa çekişmesi başladı. İspanya Veraset Savaşı 1714'te Utrecht'te sona erdi. Antlaşmalarda "güçlerin tam eşitliği" açıklanıyordu. Utrecht Antlaşması'yla İngiltere ve Fransa, çözümlenemeyen imparatorluk rekabeti yüzünden kısa bir süre için de olsa bir işbirliği dönemine girdikten sonra, bozulan ilişkiler 1739'da Batı Hint Adalarında Jenkins'in Kulağı Savaşı'na; ardından, ilkin İngiltere ile İspanya, sonra da İngiltere ile Fransa arasında dünya çapında bir çatışmaya yol açtı. Bu arada Prusya kralı II. Friedrich (Büyük) 1740'ta Silezya'yı işgal ederek ikinci bir Avrupa savaşının, Avusturya Veraset Savaşları'nın gelişimini hızlandırmış oldu. İngiliz çıkarları, Silezya'nın işgaliyle zarara uğrayan Avusturya kraliçesi Maria Theresia'ya yardımı gerektiriyordu. Fransızlar da bu fırsattan yararlanarak Habsburglara saldırınca iki savaş iç içe geçti.

1748'de, genel bezginlik, savaşan tarafları Aix-la-Chapelle (Aachen) Antlaşması'na zorladı. İngilizler, Avusturya davasından bıkmışlardı ve antlaşmaya göre Friedrich Silezya'yı elinde tuttu.

Diplomaside değişim. Aix-la-Chapelle Antlaşması'nın hemen ardından gelen yıllarda barışı ciddi olarak tehdit eden tek güç Avusturya şansölyesi Kaunitz'in Silezya'yı geri almak için giriştiği çabaydı. O sırada İngiltere ile Fransa arasında Amerika kıtasında, Fransız-Yerli Savaşı diye anılan, ilan edilmemiş bir savaş sürüyordu. İngiltere, savaşı Avrupa'ya sıçratmaktan özenle kaçınıyordu. Çünkü böyle bir durumda Fransa'nın ya da onun müttefiki Prusya'nın, Hannover Düklüğü'nü, hatta Felemenk'i istila edebileceğinden korkuyordu. İngiltere'nin kendi müttefiki Avusturya askeri destek konusunda güvence veremeyince, İngiltere Rusya'yla anlaşarak Eylül 1755'te 50 bin Rus askerinin Doğu Prusya sınırına yerleştirilmesini sağladı. İngiltere Rusya'yla yaptığı bu anlaşmanın Habsburglarla olan dostluk ilişkilerine ters düşmediği görüşündeydi; amacı çifte güvence sağlamaktı. Ama Prusya, İngiltere'nin çabalarını savunmaya değil, saldırıya yönelik düzenlemeler olarak değerlendirdi. Friedrich, Prusya'ya karşı gizli bir Rus-Avusturya anlaşmasından çoktandır haberdardı. Güvenlik duygusuyla, Rusya'ya karşı bir savaştan korkması gerektiğini anlıyordu. Çıkış yolunun, İngiltere'ye Hannover'le ilgili güvenceleri vererek Rusya'nın yolunu tıkamak olduğunu gördü. Prusya askerleri Hannover'e Ruslardan çok daha yakında bulunduklarından, İngiltere Friedrich'in önerdiği desteği hemen kabul etti. İki devlet Ocak 1756'da Westminster Antlaşması'nı imzaladılar. Antlaşmaya göre Prusya herhangi bir yabancı ordunun (yani Rusların) kendi topraklarından Almanya'ya geçmesine izin vermeyecekti. İngiltere istediği güvenceyi sağlamış, büyük ölçüde rahatlamıştı. Friedrich de bu antlaşmanın barışı korumaya hizmet edeceğini düşünerek aynı derecede rahattı.

Ama Westminster Antlaşması istenen sonucu vermedi. Viyana'ya göre bu antlaşma, müttefiki İngiltere'nin "ihanetu" anlamına geliyordu. XIV. Louis ve Versailles, Prusya'nın görünüşte gruptan ayrılışına öfkelendiler. Fransa da bir kalkan olarak gördüğü Avusturya ile bir savunma ittifakına yöneldi ve Mayıs 1756'da I. Versailles Antlaşması'yla, eğer Habsburglara saldırılırsa, Avusturya'nın yardımına koşmayı kabul etti. Fransa'nın hesabına göre Avusturya'yı savunmak, aynı zamanda Fransa'yı savunmak demekti. Bu nedenle, yüzlerce yıllık Habsburg düşmanlığı politikasını terk ederek, geleneksel ittifakları tersyüz etme yönünde ilk önemli adımı atmış oldu. Petersburg da benzer bir tepki gösterdi. Rusya, İngiltere'nin koruduğu Prusya'yla savaşırken tek başına kalacağından korkuyordu. O da kendini koruma düşüncesiyle Avusturya'ya yaklaştı. Mayıs 1756'da Avusturya ile bir antlaşma yapan Rusya, Prusya'nın saldırısı halinde Avusturya'ya sınırlı askeri destek sağlamayı kabul etti.

Prusya kralı II. Friedrich kendisine saldırılmasını beklemedi. Ağustos 1756'da Saksonya'yı istila etti. Artık diplomasi için çok geçti, generaller devreye girmişti. Fransa aynı yılın sonbaharında Rusya'yla bir askeri ittifak kurdu. Ardından ilkbaharda Avusturya'yla askeri alanda hem savunma hem de saldırıya yönelik tam bir uyuşma sağlayan II. Versailles Antlaşması'nı imzaladı. Böylece üç ikili antlaşmanın üçüncüsü olan bu antlaşmayla, geleneksel ittifakların tersyüz edilmesi tümüyle bir *fait accompli* (oldubitti) haline geldi.

Bu diplomasi devrimi, yalnızca güçler dengesinin kaçınılmaz yetersizliğini gösteren yararsız bir derstı. Barışı sağlamaya çalışırken büyük devletler denetimleri dışında bir durum yarattılar. Kafalarından atamadıkları karşılıklı güvensizlik kuşkusuyla, savaşa başvurmayı kaçınılmaz hale getirdiler.

Yedi Yıl Savaşları ve Paris Barışı. Friedrich'in Saksonya'yı istilası hem ticari üstünlük hem de imparatorluk çekişmesiyle birleşerek Yedi Yıl Savaşı'na dönüştü. Karşı tarafın büyük üstünlüğüne karşın, cesareti, çarpışmalardaki esnekliği ve cüretiyle Friedrich savaşı kahramanca sürdürdü. Savaşın ilk yıllarında başarı da kazandı. 1759'a değin iç savunma hatlarında savaşarak Avusturya ve Rus ordularının güçlerini birleştirmelerini engelledi. 1759'da Ruslar, Kunersdorf Savaşı'nda Friedrich'i çok ağır bir yenilgiye uğrattılar. Friedrich, yenilgi ardına yenilgiye uğramasına ve savaşı kazanmak için hiçbir umudu olmamasına karşın barışa istekli olmadı. Avrupa'daki savaş üç yıl boyunca doğuda Prusya ile Avusturya ve Rus kuvvetleri, batıda Fransa ile İngiliz ve Hannover kuvvetleri arasında yıpratıcı bir biçimde sürdü. Prusya bıtkın düşmüş, özellikle de İngiltere'nin mali desteğini çekmesinden sonra Friedrich'in daha fazla dayanması olanaksız hale gelmişti. Ama 5 Ocak 1762'de, yurtsever Prusya tarihçilerinin deyişiyle "Brandenburg hanedanı mucizesi" ya da Friedrich'in deyişiyle "şans" Prusya'yı kurtardı. Çarçe Yelizaveta Petrovna öldü. Yerine, yeğeni III. Petro geçti. Friedrich'e büyük bir hayranlık besleyen III. Petro'nun tahta çıkmasıyla Prusya'ya karşı sürdürülen koalisyon parçalandı. Prusya'yla hemen bir barış antlaşması imzalayan yeni çar, Rusya'nın savaşta aldığı bütün yerleri geri verdiği gibi, Rus ordusunu da Friedrich'in emrine soktu. Sonuçta Prusya'nın doğu cephesi güvence altına girdi. Alman toprakları

üstünde geçen büyük savaş fiilen sona ermişti, ama imparatorluk uğruna mücadele Amerika'da, Batı Hint Adalarında, Afrika ve Hindistan'da denizlerde sürüyordu. İngiltere'nin Avrupa dışında kazandığı başarılar, savaşın önderi William Pitt'in (Yaşlı) tarih sayfalarına bir büyük imparatorluk kurucusu olarak geçmesini sağladı. Öte yandan Pitt'inki kadar az sevilen ve uzlaşma tanımayan Choiseul dükü Étienne-François'nın diktatörlüğü Fransa'nın güvenliğini sağlayamadı. Ülke içindeki muhalefetle birlikte açık denizlerdeki yenilgiler ve İngiltere ile İskoçya'yı doğrudan istila girişiminin başarısız olması üzerine, Choiseul 1760 başlarında barış arayışı içine girdi. İngiltere ile Fransa arasında 10 Şubat 1763'te ivedi bir barış antlaşması imzalandı. İngiltere Prusya'yla bütün bağlarını kopardı ve yardımı kesti. Çariçe II. Yekaterina'nın Rus ordusunu geri çekmesiyle Habsburglar yalnız başlarına kalınca, Avusturya da barış görüşmelerine hazır duruma geldi.

İngiltere, Kuzey Amerika'da Kanada'nın "donmuş toprakları"nın yanı sıra, Mississippi'nin doğusunda kalan geniş bölgeye de sahip oldu. İspanya, Florida'yı İngiltere'ye bırakmak zorunda kaldı ve Newfoundland dalyanlarıyla ilgili eski savından vazgeçti. Öte yandan, Güney Amerika'daki sömürgelerini ve Batı Hint Adalarındaki adaları elinde tuttu. Friedrich'in Silezya'yı fethini resmen tanıyan 15 Şubat 1763'teki Hubertusburg Antlaşması'yla Prusya da savaşı galip olarak bitirdi. Prusya'da savaşın getirdiği büyük yıkım ve açlık kalıcı olmadı. Kalıcı olan "Brandenburg hanedanı mucizesi" ve Prusya'nın varlığını korumasıydı. Artık Prusya, Almanya'yla çekişmeyi sürdüren bir büyük güç durumundaydı.

İngiltere-Fransa rekabetinin yeniden ortaya çıkması. 1760'larda Fransa'nın dış politikasına, özellikle de sömürge politikasına yön veren Choiseul'dü. Choiseul, 1756'da Habsburglarla yaptığı ittifaka ve Avrupa kıtasında Fransa'nın güvenliğini sağlayarak Avrupa dışında rahatça hareket etmesine olanak verecek Habsburg-Bourbon hanedanları arasındaki evlilik bağına güveniyordu. Ama 1774'te yönetime gelen Vergennes kontu Charles Gravier döneminde bu saldırgan siyaset hızını yitirdi. Vergennes, o günkü durumda ticari sorunların, siyasal sorunlar olduğuna ve dışişlerinin alanına giridiğine inanıyordu. Amerikan kolonilerinin İngiliz yönetimine silahlı direnişinde Vergennes önceleri İngiltere'ye karşı açık bir savaş halinde olmama ve Amerikalılara ancak gizli bir destek sağlama siyasetini benimsiyordu. Temmuz 1776'daki Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nden ve 1777'de Saratoga'da General John Burgoyne'un yenilmesinden sonra bu gizli destek, açık bir ittifaka dönüştü. Şubat 1778'de XVI. Louis, Amerikalılarla bir ittifak antlaşmasıyla ticaret sözleşmeleri imzaladı. Birkaç ay sonra Fransa İngiltere'yle açık savaş haline girdi.

1780'de İngiltere, kolonilere malzeme göndererek ve Amerikalı resmi korsan gemilerinin (*privateers*) hem Avrupa'da, hem de Batı Hint Adalarındaki Felemenk limanlarında tamir ve bakımına izin vererek kazançlı bir ticaret geliştirmiş olan Felemenk'e savaş açtı. Vergennes de, "denizlerin tiranı" olarak tanımladığı İngiltere'ye karşı tarafsız ülkeleri birleştirmeye yöneldi. Rusya'yla ilişkilerinin iyi olması da Fransa'nın işine yaradı. 1783'te İngiltere, Fransa, İspanya ve Felemenk arasında imzalanan barış antlaşmalarıyla savaş sona erdi. Bu antlaşmalarla kolonilerin bağımsızlığı tanındı. İspanya, Minorka Adasını ve Florida'yı elinde tuttu. İngiltere, Tobago ve Senegal'i Fransa'ya

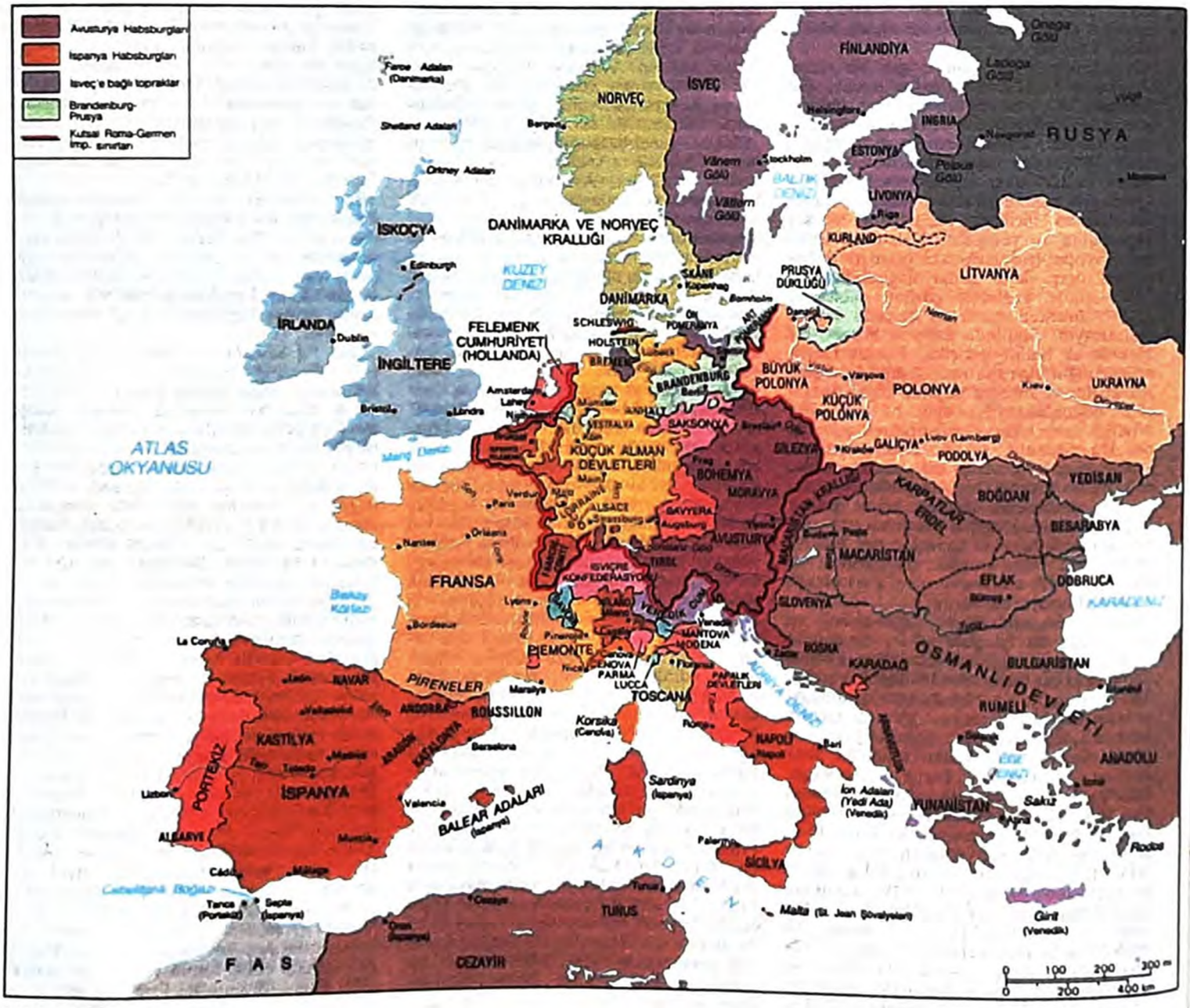
Avusturya Habsburgları
İspanya Habsburgları
İsveç'e bağlı topraklar
Brandenburg-Prusya
Kutsal Roma-Germen İmp. sınırları
Faroe Adaları (Danimarka)
Shetland Adaları
Orkney Adaları
İSKOÇYA
Edinburgh
İRLANDA
Dublin
İNGİLTERE
Londra
Bristol
ATLAS OKYANUSU
NORVEÇ
Bergen
İSVEÇ
Stockholm
FİNLANDİYA
Helsinki
INGRIA
ESTONYA
LİVONYA
Riga
KURLAND
RUSYA
Moskova
DANİMARKA VE NORVEÇ KRALLIĞI
KUZEY DENİZİ
DANİMARKA
Kopenhag
SKÂNE
SCHLESWIG
HOLSTEIN
Lübeck
Hamburg
BREMEN
FELEMENK CUMHURİYETİ (HOLLANDA)
Amsterdam
Leiden
Nijmegen
Brüksel
Anvers
Mons
Lüksemburg
Metz
Verdun
Paris
Nantes
Orléans
Bordeaux
Lyon
FRANSA
Marsilya
Toulouse
Marmara Denizi
Bakay Körfezi
PRUSYA DÜKLÜĞÜ
Danzig
Königsberg
Memel
LİTVANYA
Nemen
Varşova
BÜYÜK POLONYA
KÜÇÜK POLONYA
POLONYA
UKRAYNA
Kiev
Lviv (Lemberg)
GALİÇYA
PODOLYA
BRANDENBURG
Berlin
ANHALT
WESTFALYA
SAKSONYA
Dresden
SİLEZYA
KÜÇÜK ALMAN DEVLETLERİ
BOHEMYA
MORAVYA
Prag
LORENA
ALSACE
Strasburg
BAVYERA
Augsburg
AVUSTURYA
Viyana
TİROL
İSVİÇRE KONFEDERASYONU
Cenevre
Milano
Venedik
MANTOVA
MODENA
PARMA
LUCCA
PIEMONTE
GENOVA
TOSCANA
Floransa
Roma
PAPALIK DEVLETLERİ
NAPOLI
Bari
Korsika (Cenova)
Sardinya (İspanya)
PALERMO
SİCİLYA
Malta (St. Jean Şövalyeleri)
İon Adaları (Yedi Ada) (Venedik)
Girit (Venedik)
Rodos
YUNANİSTAN
Sakız
Atina
Selanik
Ege Denizi
Akdeniz
MACARİSTAN
KARPATLAR ERDEL
SLOVENYA
BOSNA
KARADAĞ
BULGARİSTAN
OSMANLI DEVLETİ
RUMELİ
ANADOLU
İstanbul
Bursa
Konya
Ankara
Karadeniz
BOĞDAN
BESARABYA
YEDİSAN
EFLAK
DOBRUCA
Bükreş
Tuna
Kırım
Kafa
Azak Denizi
Don
Volga
Kazan
Moskova
Ladoga Gölü
Onega Gölü
Peipus Gölü
Vänern Gölü
Vättern Gölü
Baltık Denizi
Varşova
Danzig
Nemen
Kopenhag
Bornholm
Malmö
Helsingborg
Stockholm
Riga
Kiev
Lviv
Odesa

bıraktı. Vergennes'in izlediği politika, Doğu Avrupa'da Fransa'nın özellikle askeri gücünü artırmadıysa da, 1783 ile 1789 döneminde Fransız ticaretine önemli katkıda bulundu. Rusya'yla yapılan ticaret anlaşmaları Fransız tüccarlara, İngilizlere tanınanlar kadar iyi koşullar sağladı. Fransa, Batı Hint Adaları kolonilerinde yabancılara da ticaret kolaylıkları sağlayarak (1784) ve 1786'da İngiltere'yle serbest ticaret anlaşması yaparak, ticaret hacmi ve değerinde büyük bir artış gerçekleştirdi.

İngiltere başarılı diplomasisiyle Prusya ve Felemenk'le üçlü bir ittifak oluşturdu. Cebelitarık'ı elinde bulunduran ve Portekiz'den destek alan İngiltere, İspanya'yı da denetim altında tutuyordu. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü destekleyerek Doğu Akdeniz'e girme olanağı bulan İngiltere'nin, özgür Amerika'yla ticaretteki payı, 1776'ya değin olan payını aştı. 1789 Fransız Devrimi'nin hemen öncesinde denizlerde egemen olan İngiltere ve Fransa imparatorluk çekişmesi içindeydiler.

Doğu Avrupa ve Doğu sorunu. 17. yüzyılın ortalarına doğru Doğu Avrupa'da da yeni bir dönem başlıyordu. Bir zamanlar Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanan geniş ovalara yayılan Polonya, kralın yetkilerini kısıtlayan anayasal bir düzen kurmaya çaba harcarken komşularının birbiri ardına ülkeyi dilim dilim ele geçirmelerine engel olamadı. Buna karşılık İsveç, Baltık'a egemen olma isteğiyle tarih sahnesine girdi. XII. Karl'ın 1697'de tahta çıkmasıyla İsveç önce hızla yükseldi, sonra da geriledi. Karl'ın Danimarka ve Rusya'ya karşı başlattığı ve Kazak İvan Mazepa'yla birleşmek üzere Rusya'nın güneyine yürüdüğü savaş, 1709'da Poltava'da çok ağır bir yenilgiyle sonuçlandı. Karl'ın ölümünden sonra yapılan Nystad Antlaşması, Rusya'nın Baltık'ın doğu kıyısını ele geçirmiş olduğunu onaylıyordu. XII. Karl, Rusya'nın kalbini işgal etmekle Rusya'ya Avrupa kapılarını açmış oldu. 1677'de Ruslar ilk kez Osmanlı engeliyle karşılaştılar ve bu çekişme Avrupa tarihinde yeni bir sayfa açtı. Çar I. Petro, bu çekişmeyi sürdürdü ve birkaç kez gerilemek zorunda kaldıysa da 1697'ye doğru Azak Denizine kadar inmeyi başardı. Ruslarla Osmanlılar arasındaki savaş genişlemişti. Habsburg orduları da Osmanlılara saldırıya girişince ortaya yepyeni bir sorun çıkmış oldu: Osmanlı Devleti'nin düşmanları kendi aralarında nasıl bir uzlaşmaya varacaklardı? 1683'te Osmanlılar Viyana'yı ikinci kez kuşattılar. Kral III. Jan Sobieski'nin kenti kurtarmasından sonra Hıristiyan kuvvetleri Macaristan'ın çoğunu kurtarmak üzere Tuna'nın güneyini zorlamaya başladılar. Ama Avusturya'nın hem doğu cephesinde, hem de XIV. Louis'nin yarattığı zorluklardan ötürü batı cephesinde savaşması işi zorlaştırıyordu. Bu nedenle İmparator I. Leopold ancak 1697'de Osmanlılara kesin bir darbe indirmeye hazır olabildi. Bu arada I. Petro büyük bir Haçlı Seferi başlatmaya istekliydi ve Viyana'ya bir elçi göndermişti. Avusturya ve Rusya üç yıllık bir ittifaka girdiler. Avusturyalılar Osmanlıları Sente'de (Zenta) ağır bir yenilgiye uğrattılar, ama İspanya kralının ölümünden sonra gelişecek olaylara hazırlanmak isteyen Leopold, barış yapılmasından yana oldu. 1699'daki Karlofça Antlaşması'yla Leopold Macaristan'ı, I. Petro da Azak'ı (Azov) aldı. 1710'da Osmanlılar Rusya'ya savaş açınca Petro Avusturya'ya yeniden bir ittifak önerdi, ama İspanya Veraset Savaşı Avusturya'nın bütün gücünü tüketiyordu. Prut Irmağında Osmanlılara apansız yakalanan Rus orduları kesin bir yenilgiye uğradı. Rusya Azak'ı Osmanlılara geri vermek zorunda kaldı. Birkaç yıl sonra çıkan bir Avusturya-Osmanlı savaşında Rus çarı Petersburg'da kalmayı yeğledi. Daha sonra Prens Franz-Eugen'in Osmanlılara karşı kazandığı bazı savaşlardan sonra yapılan Pasarofça Antlaşması'yla (1718) bu kez Avusturya, Bosna ve Sırbistan'ı aldı.

I. Petro'nun ölümünden (1725) sonra Rusya'daki yönetici grup Osmanlı düşmanlığını alevlendirdi ve yeni bir çatışmaya hazırlık olarak Avusturya'yla bir savunma antlaşması yaptı. 1735'te Rusya Osmanlılara saldırdığında Avusturya kendini savaşmak zorunda görmedi, ama daha sonra savaş için geçerli bir neden buldu; Rusya'nın yalnız başına Tuna Irmağına kadar inmesine izin vermek tehlikeli olabilirdi. Savaşta işbirliği, barış koşullarının belirlenmesinde de işbirliği anlamına gelecek, Rusya'nın tek başına ele geçireceği yerlerde kendi dilediğince bir barış düzeni kurması önlenebilecekti. Ama bu hesaplar ve umutlar boşa çıktı. Müttefikler arasındaki çekişmeler sonuçta Osmanlılara yaradı. Rusya, Moldavya'da kesin bir yengi elde ettiği sırada, Avusturya çabucak Belgrad Antlaşması'nı (1739) imzalayarak Osmanlıların 1718'de yitirdikleri toprakların hemen hepsini geri verdi. Savaşı tek başına sürdüremeyecek durumda olan Rusya da yalnızca Azak'ı almakla yetinerek barışa razı oldu.

1768'de II. Yekaterina'nın Polonya'yı ele geçirme çabaları yeni bir Rus-Osmanlı savaşına yol açtı. Bir yıl içinde Rus orduları Tuna kıyılarına indiler. Ama, hiç beklenmedik bir anda, Avusturya Osmanlılarla ittifaka yöneldi. II. Josef ile Maria Theresia savaşmak yerine, Polonya'nın ilk bölünüşünde (1772) Rusya ve Prusya'ya katıldılar. Böylece II. Yekaterina Osmanlılarla rahatça savaşmak olanağı buldu. 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya çok önemli topraklar ve ticari kazançlar elde etti. Antlaşmanın şaşkınlık uyandıran bir maddesiyle de, Rus elçilerinin, Osmanlı Devleti'ndeki Rum Ortodoksları ve kiliseleri temsil yetkisi benimseniyordu.

II. Yekaterina 1787'de Osmanlılarla yeni bir savaşa giriştiğinde Avusturyalılar da Rusya yanında savaşa katıldılar, ama hiç beklenmedik bir anda Prusya'nın yeni kralı II. Friedrich Wilhelm, Osmanlılarla ittifak yaparak Rusya ve Avusturya'ya saldırdı. Bu sırada Avusturya kralı II. Josef öldü, yerine geçen II. Leopold, Rusya'yla ortaklığı bozarak 1791'de Sistova'da *status quo ante* (önceki statüko) temelinde bir barış antlaşması yaptı. 1792'deki Yaş Antlaşması'yla da Yekaterina, Karadeniz'de bir kale ve iç kesimlerde bir miktar toprak almakla yetindi. Bu arada Avrupa'nın dikkati Fransız Devrimi ile Polonya'nın yeniden paylaşılması üzerindeydi. Böylece Doğu sorunu çözülmemiş olarak gelecekteki bir tarihe ertelendi.

Ekonomide ulusçuluk ve merkantilizm. Yeniçağın başlangıcı bilinçli bir tarzda "devlet"in kurulması dönemiydi. Devletler birbiri ardına daha geniş toprakları denetimleri altına alma çabasındaydılar. Yeni mutlak krallıklar, ulusun zenginliğini artırmaya yönelik ekonomik politikalarla ülke içinde ve dışında gücün artırılmasını amaçlayan siyasal programları birleştirmeye çalışıyorlardı. İngiltere kısa zamanda birliğini gerçekleştirerek bu hedefe ulaştı. Başka ülkelerde ise bu gelişim yavaş oldu. Fransa birçok bakımdan, geniş ve çeşitli doğal kaynakları olan, ama ülke içindeki ekonomik engeller nedeniyle bölünmüş bir eyaletler toplamına benziyordu. Felemenk Cumhuriyeti'nde gerçek anlamda ekonomik birlik ancak güçlü ve zengin Hollanda eyaletinin üstünlüğüyle gerçekleşti. Hem İspanya, hem İtalya, sıradağlarla bölünmüşlükten kaynaklanan başa çıkılmaz coğrafi engeller dolayısıyla tam anlamıyla bir ekonomik birliğe ulaşamadılar. Genel olarak bakıldığında, doğudaki ülkelerin ekonomileri de toplumları da daha az gelişmişti. Almanya 17-18. yüzyıllarda hâlâ, her birinin kendi dükü, kontu, prensi, başrahibi olan ve değişik büyüklüklerdeki 2 bin kadar bağımsız eyaletten oluşmaktaydı. Rusya I. Petro'nun başlattığı hızlı ve çarpıcı sanayileşme projelerine karşın ancak Kırım Savaşı'ndan sonra modernleşmeye başladı. Orta ve Doğu Avrupa, ticaretinin çoğunu hâlâ takas temelinde yürüten derebeyi-köylü (neredeyse derebeyi-serf) toplumu olarak kalmıştı. Bununla birlikte, genliğin kendisi gelişmeyi uyaran bir etki de yapıyordu. Kuzey İtalya, özellikle de Felemenk Cumhuriyeti örnekleri, prenslerin, bürokratların ve tüccarların hep gözlerinin önündeydi. Tüccarlar bir yandan taşımacılığa engel olan doğal koşullarla mücadele ediyor, bir yandan da ticaret üzerindeki ağır vergilerin yarattığı engellerle boğuşuyorlardı. Özellikle Fransa ve Almanya'da yol, ırmak ve kanallarda ulaşımdan alınan vergiler ticareti baltalıyordu. Bütün Avrupa ülkelerinde ağır vergiler ve kısıtlamalar ürünlerin özgürce akışını engelliyordu. Yalnızca denizlerde bir ölçüde ticaret özgürlüğü vardı, ama burada da düşman devletlerin resmi korsanları, sıradan korsanlar ve düşman savaş gemileri sık sık ticareti baltalıyordu.

Bununla birlikte, 17-18. yüzyıllarda henüz tam anlamıyla birliği sağlanamamış ülkelerin yöneticileri, oldukça geniş kesimlerin ortak çıkarlarının ifadesi olan ve daha sonra merkantilist kuramlar olarak anılan düşünceler geliştirdiler. Merkantilizm deyim olarak "ticari" anlamına gelen *mercantile* sözcüğünden türetilmiş olmakla birlikte, tüccarlar kadar devlet yöneticileri ve bakanların da ekonomik olduğu kadar siyasal ve stratejik bir amaç güderek yaratılmasına katkıda bulundukları bir kavramdı. Merkantilizmde siyasetle ekonominin ne oranda birleştiği, her ülkenin kaynaklarına, konumuna ve yönetimine bağlı olarak değişiyordu. Felemenk Cumhuriyeti'nde devletin gücü ticaretin gereksinimleri yanında ikincil kalırken, İngiltere, Fransa, daha sonraları da Prusya ve Rusya'da devletin ekonomik alandaki inisiyatifi, temel olarak askeri, özellikle de komşu ülkelere karşı saldırgan emellerinin vazgeçilmez bir öğesiydi.

Bu ayrılıklara karşın çoğu ülkede merkantilist programlar, ticaret dengesi olarak bilinen kavrama dayanıyordu. En yaygın biçimiyle merkantilizmin amacı, ithal vergilerinin kaldırılması yoluyla sanayi için ülkeye en üst düzeyde hammadde girişini kolaylaştırmak, başta yün olmak üzere yerli hammaddenin ihracatına ağır vergiler koyarak çıkışını engellemekti. Merkantilizm, siyasal alandaki mutlakçılığın ekonomik alandaki tamamlayıcısıydı. İngiltere, Fransa, Almanya, Prusya ve İspanya'da merkantilist görüşler 1600'lerden 1789 Fransız Devrimi'ne değin geçen dönemde yasal düzenlemelerle resmi nitelik kazandı. İngiltere'de 1714'teki Restorasyon'la başlayan ve 1760'lara değin uzanan dönem, mali ve ticari devrimler dönemi olarak anılır. 1651 tarihli Denizcilik Yasası, İngiltere'de deniz ticaretini geliştirmeyi amaçlıyordu. Gemicilik özendirildi; yabancı, özellikle de Felemenk yapımı gemilerin ticarette kullanılması bile bu amaçla yasaklandı. Böylece

Sanayi Devrimi'nden çok önce, ithal ikamesi programı başlatılmış ve geliştirilmiş oldu.

Fransa'da Colbert'in yürüttüğü program çok farklıydı. Colbert temelde krallığın hizmetindeydi ve başlıca görevi krallığın vergi gelirlerini artırmaktı. Bunu da gümrük vergileri, ayrıcalıklar ve usta zanaatçılar aracılığıyla gerçekleştirmeye çalıştı.

Merkantilist politikanın sonuçları tartışmalıdır, ama İngiltere ve Fransa'nın ekonomik gelişimine katkıda bulunduğu da açıktır. Rusya'da I. Petro'nun taklitçi merkantilizmi, iktisatçılarca devlet desteğinde ekonomik gelişmenin çarpıcı bir örneği olarak değerlendirilmektedir.

İtalya'nın ve Felemenk Cumhuriyeti'nin gerileyişi. 18. yüzyılın ilk yarısında bazı önemli gelişmelerin tamamlanmasına tanık olundu. Uluslararası ticaretin odağı, Kuzey İtalya ve Felemenk ülkelerinden, büyük gelişme gösteren İngiltere ve Fransa'ya doğru kaydı. 1700'e doğru İtalya'nın ticaret ve sanayi alanında bir gerileme içinde bulunduğu açıktı. Dokuma sanayisinin bulunduğu Floransa, Venedik ve Como kentleri fiilen üretimi durdurmuş, Venedik dünya çapında bir antrepo olmaktan çıkmış, Kuzey Avrupa'da da Felemenk Cumhuriyeti eski canlılığını yitirmişti. Temelde komisyonculuğun biçimlendirdiği bu eski ekonomiler, Fransa ve İngiltere'nin rekabetiyle karşılaştılar. Daha önce Amsterdam'da yoğunlaşan aracılık hizmetlerinden yararlanan tüccarlar, artık doğrudan kendi aralarında ticaret yapıyorlardı. Tümüyle çökmese de, Felemenk dış ticareti 17. yüzyıl ortalarındaki düzeyine indi. Ama Felemenk bütün bunlara karşın başka devletlere, özellikle savaş dönemlerinde borç vermeye devam etti.

Ekonomi ve sanayi alanında İngiltere'nin gelişimi. Gerçek anlamda bir ekonomik büyümeye İngiltere ve Fransa'da rastlanmaktaydı, ama bu ülkelerde bile 18. yüzyılın başlarında duraklamalar görüldü. Her yerde nüfus artışı yavaşladı. Kentler büyümelerinin sınırına gelmiş görünüyordu. İngiltere ve Galler'in toplam nüfusu 18. yüzyılın başından 1760'a değin ancak 1 milyon artarak 6.700.000'e ulaştı. Londra nüfusunun artışındaki yavaşlamaya karşılık, batıdaki kıyı kentlerinde nüfus daha hızlı artıyordu. Bristol, Liverpool, Whitehaven ve İskoçya'daki Glasgow, Atlas Okyanusu ticareti dolayısıyla hızla büyüdü. Buralarda dokuma sanayisi de yeni kolonilerden gelen talebi karşılayacak biçimde gelişti. Batı kıyısı limanları İngiliz gemiciliğinin gelişimine de önemli katkıda bulundu. İngiliz deniz ticaret filosunun toplam tonajı 1700'de 320 bin ton iken, 1760'larda 500 bin tonun biraz altındaydı. Gemi talebini körükleyen bir etmen de kömür ticaretiydi. Gemilerle yapılan ucuz taşımacılık İngiltere'nin kömür üretimini hızla geliştirdi. 1709'da Abraham Darby demir cevherini kok kömürüyle ergitmenin yolunu bulduysa da, bu yöntemin demir sanayisinde yaygınlaşması 50 ile 100 yıl kadar bir süre aldı.

18. yüzyılın ortalarına doğru, ülke içindeki pazar ile denizaşırı pazarlar birbirlerini etkilemeye başlamıştı. Sanayi daha fazla maden ve hammaddeye, ayrıca yakıta ve kömüre gereksinim duydukça, taşımacılığa ve emeğe olan talep artıyordu. Öbür yandan da daha az emeğe gereksinim gösteren makineleşme yaygınlaşıyordu. Bu gelişmeler sonunda imalatçılar ve tüccarlar önceleri kendilerine yararlı olduğunu düşündükleri devlet korumacılığına ve şirket tekellerine karşı çıkmaya başladılar, çünkü bunlar verimi ve kârlılığı engelliyordu.

Fransız ticaret ve sanayisinin yayılması. Colbert sonrası dönemde Fransız ekonomisine egemen olan devlet ve lonca denetiminin yol açtığı teknoloji alanında tutuculuk eğilimine karşın, Fransa da 18. yüzyılda ticaret ve sanayisini genişletti. Saint-Malo, Nantes ve hepsinden önemlisi Bordeaux liman kentleri gelişen yeni ticaret nedeniyle büyüdü. Yakındoğu ve Akdeniz ticaretinin odaklandığı Marsilya bile Batı Hint Adalarındaki şeker ve kahve ticaretinden yararlanıyordu.

18. yüzyılın ilk yarısında Fransa'nın pamuk ve demir üretimi İngiltere'deki rakip sanayilerinkinden daha fazlaydı. Bazı Fransız sanayileri katı, tekelci, içe kapanık ve yasalara sıkı sıkıya bağlı lonca sisteminden ötürü gelişememişlerdi, ama genel olarak Fransız sanayisi de İngiliz sanayisi gibi kırsal alandaki gelişme ve eve iş verme yöntemi aracılığıyla genişlemeye çalışıyordu. Fransa'nın nüfusu İngiltere'nin üç-dört katı, Felemenk'inde 10 katı kadardı. Bu, iç pazar açısından Fransız sanayisine bir üstünlük sağlıyordu. Üstelik Fransa'nın doğal kaynakları daha zengindi. 1789'dan önce Fransız dış ticareti İngiltere'ninkinden daha çok büyümüştü. Ama Fransız imalat sanayisinin İngilizlerinkinden farklı olduğu bir nokta, kitle talebine çabuk uyum sağlayamamasıydı.

İngiltere-Fransa rekabeti. Fransız ekonomisinin yapısal zayıflıklarından da söz etmek gerekir. 1688-1750 arasında İngiltere, düzgün işleyen bir kamu borçlanması mekanizmasına, hem dolaylı, hem de dolaysız bir vergi sistemine, İngiltere Merkez Bankası'na ve geniş bir özel bankalar ağıyla birlikte büyük ticaret şirketlerine dayanan, şaşılacak düzeyde dengeli bir kamu maliyesi sistemi geliştirmişti. Buna karşılık Fransız mali kurumları bu ölçüde bir gelişmeyi sağlayamadılar. Ayrıca 1763'te Yedi Yıl Savaşı'nı sona erdiren Paris Antlaşması, İngiltere'nin ekonomik ve askeri alanda kesin üstünlüğüne yol açtı. Fransa ise, mali alandaki zayıflığından ötürü denizaşırı topraklarında askeri yenilgiler aldı; bu da denizaşırı ticaretini olumsuz yönde etkiledi. Gene de 1750'ye değin hem Avrupa'daki hem de sömürgelerdeki ticaretin denetiminin kimin eline geçeceği belli değildi. İki büyük devlet, İngiltere ve Fransa bu alanda çekişiyordu. Sonuçta İngiltere'nin üstünlüğüne yol açan gelişmelerin ne kadarının 1750 öncesinde, ne kadarının bu tarihten sonra gerçekleştiği tam olarak belirlenememektedir.

1648-1789 döneminin gelişmeleri, günümüz ölçülerine göre bile son derece önemliydi. Bu dönemde Avrupa'nın nüfusu neredeyse iki katına çıkarak 140 milyona ulaştı. Uluslararası ticaretin boyutları görülmemiş ölçüde genişledi. Değişen sanayi sisteminde sermayenin ve kapitalistlerin rolü, gelişmenin sonraki aşamasında ortaya çıkan girişimcilerin ve fabrikaların rolü kadar devrimciydi. 17. yüzyılın insanları, bilimsel yöntemin yalnızca sanayi ve tarımın sorunlarını çözmede değil, aynı zamanda toplumun sorunlarının çözümünde de uygulanabileceğini kavramaya başladılar.

Aydınlanma. Aydınlanma, 17-18. yüzyıl Avrupa aydınları arasında yaygın olarak benimsenen Tanrı, us, doğa ve insan gibi birbirlerine sıkı sıkıya bağlı kavramlara ilişkin bir inanç ve düşünce hareketiydi. Gerçi, gerek önem verdiği konular, gerek gözettiği çıkarlar bakımından çok geniş bir çeşitlilik gösteriyordu, ama Aydınlanma, doğru usun yararlı bilgiye ulaşabileceği inancıyla, Avrupa'daki yerleşik yaşam tarzlarına karşı çıktı ve insanın özgürlük yoluyla mutluluğu elde etmesini amaçladı.

Usun gücü ve kullanımı üzerinde ilk duranlar, doğanın kendi kurallarına bağlı düzenliliğinin usun işleyişine benzediğini sezen Antik Çağ Yunan filozoflarıydı. Roma uygarlığı da Yunan kültürünü, özellikle usçu doğal düzen ve doğal yasa anlayışını büyük ölçüde benimsemiş ve korumuştu. Ama Roma İmparatorluğu'nun geçirdiği sarsıntılar, bireysel kurtuluş gibi kaygıların öne çıkmasının ve böylece Hıristiyanlığın zafere ulaşmasının yolunu da açtı. Hıristiyan düşünürler zamanla Yunan-Roma kültürünün kalıtlarından yararlanabileceklerini gördüler. Aquino'lu Tommaso'nun yapıtında doruğuna ulaşan ve skolastisizm olarak bilinen düşünce sistemi, anlamanın aracı olarak usu bir yandan yüceltti, bir yandan da vahye ve Hıristiyanlığın dinsel gerçeklikleri ne bağlı olarak ele aldı.

Ortaçağda Hıristiyanlığın siyasal ve manevi yapısı ele geçirilemez bir kale gibiydi. Ama hümanizm, Rönesans ve Martin Luther'in başlattığı Protestan Reform hareketinin saldırıları sonucunda Hıristiyanlık eski gücünü yitirmeye başladı. Hümanizm, Francis Bacon, Kopernik ve Galilei ile deneye dayalı bilimi, Descartes, Leibniz ve Newton ile de matematiksel kesinliği doğurdu. Rönesans, klasik kültürün büyük bölümünü yeniden keşfederken, insanın yaratıcı bir varlık olduğu anlayışını da canlandırdı. Reform ise daha dolaysız ve uzun vadeli olarak, etkili biçimde Kilise'nin bütüncül otoritesine meydan okudu. Bacon ve Descartes için olduğu gibi, Luther için de gerçeğe ulaşmanın yolu insan usunun kullanılmasından geçiyordu. Özgür usun araştırma kapsamına bilimsel alanda Ptolemaios kadar, manevi alanda Kilise de giriyordu.

Herhangi bir sorunun çözümünde uslamlamanın başarılı bir sonuç vermesi, onun doğru uygulanmasına, yani uslamlamanın geçerliliğinin güvencesi olacak bir metodolojinin geliştirilmesine dayanıyordu. Böyle bir metodoloji, tümevarım ve tümdengelim yöntemlerinin kapsamlı yeni bir kozmoloji oluşturulmasına olanak verdiği doğa bilimleri ve matematik alanında geliştirildi. Özellikle Newton'ın birkaç denklem kullanarak gezegenlerin hareketlerini belirleyen yasaları ortaya koyması, insanın bilgi edinme kapasitesine olan inancı güçlendirdi. Aynı zamanda evreni, birkaç basit (ve keşfedilebilir) yasanın egemen olduğu bir mekanizma olarak görme düşüncesi, Hıristiyanlığın odağındaki kişisel Tanrı ve bireysel kurtuluş kavramlarına darbe indirdi.

Böylelikle uslamlama yönteminin dine de uygulanması kaçınılmaz oldu. Doğal, usçu bir din arayışının sonucunda ortaya yaradancılık çıktı. Hiçbir zaman örgütlü bir hareket olmayan yaradancılık, özellikle İngiltere ve Fransa'da 200 yıl kadar Hıristiyanlıkla çatıştı. Uslamlamanın dine uygulanması sonucunda yaradancılık dışında çok daha köktenci düşünceler de doğdu: Şüphecilik, ateizm ve maddecilik.

Toplumun bir toplumsal sözleşme olarak görülmesi düşüncesi o günkü toplumların gerçek durumlarıyla ciddi bir çatışma içindeydi. Bu nedenle Aydınlanma, eleştirel, reformcu ve sonunda devrimci bir düşünce haline geldi. İngiltere'de Locke ve Bentham, Fransa'da Montesquieu ve Voltaire, Amerika'da Thomas Jefferson otoriter ve keyfi devleti eleştirerek, haklar ve siyasal demokrasi temelinde işleyen daha yüksek bir toplumsal örgütlenme biçiminin ana hatlarını belirlediler. Böylesine güçlü düşünceler İngiltere'de siyasal reform, Fransa ve Amerika'da ise devrim biçiminde somutlaştı. Aydınlanma düşüncesinin başlıca

özelliği sayılan iyimserlik ve insanlık tarihinin genel bir ilerleme süreci olduğu inancı, günümüze değin ulaşan önemli bir miras oldu. *Ayrıca bak*. Aydınlanma.

DEVRİM, KARŞI DEVRİM VE MİLLİYETÇİLİK, 1789-1871. Modern çağın en önemli toplumsal hareketlerinden biri olan Fransız Devrimi(*), yalnızca 1789-95 arasında Fransa'da yaşanmış bir dizi olay değil, bütün Avrupa tarihine yön vermiş bir harekettir. Devrim tarihi 1789-95 arasındaki altı yılda yoğunlaşırsa da, Fransız Devrimi aslında 18. yüzyıl sonlarında başlayan ve 19. yüzyıl boyunca çeşitli görünümler alan kesintisiz bir süreçtir.

Fransa'da devrim. *États - Généraux*'nun 5 Mayıs 1789'daki toplantısı Fransa'daki *ancien régime*'in (eski rejim) tüm siyasal ve toplumsal çelişkilerini açığa çıkardı. 1614'ten beri ilk kez toplanan bu organdan herkesin beklentisi değişikti. Kral, ülkenin ve kendisinin ekonomik sorunlarının çözülmesini beklerken, ruhban sınıfı ve aristokrasi, halkın istediği reformları engelleyebilecekleri umudundaydılar. Halk Meclisi *Tiers État*'nın memur, tüccar ve meslek sahibi kesimi ise toplantıyı şikâyetlerini ve reform taleplerini dile getirebilecekleri bir fırsat olarak görüyorlardı.

14 Temmuz Bastille Günü Kutlamaları, Champs Elysées, Paris
ABC Ajansı

Bu çelişkili beklentiler, bir dizi siyasal bunalımı yol açtı. Başlangıçta kimsenin devrim yapma ve krallığı devirerek cumhuriyet kurma dileği yoktu. Ama *États - Généraux* toplantısı Fransa'daki toplumsal gerginliğin patlama noktası oldu. İlk dört yıl içindeki gelişmelerle önce aristokrasinin ve kilisenin sonra da kralın ayrıcalıkları kaldırıldı; Fransa iç savaşa, Terör Dönemine ve komşularıyla bitmez tükenmez savaşlara sürüklendi. Gene bu dönemde devrimci düşünceler bütün Avrupa'ya yayıldı.

États-Généraux'da oy verme yöntemi üzerine çıkan tartışmaların ardından *Tiers État* halkın çoğunluğunu temsil ettiğini savunarak, Haziran 1789'da kendini Ulusal Meclis ilan etti. Temmuz 1789'da Kurucu Meclis adını alarak anayasayı değiştirmeye girişen *Tiers État*, İngiltere'dekine benzeyen bir meşruti krallık istiyordu. Kralın Kurucu Meclis'i dağıtmaya kalkışması üzerine, Paris halkı 14 Temmuz'da ayaklanarak Bastille'i ele geçirdi. 4 Ağustos'ta derebeylik kaldırıldı. Soyluların çoğu Fransa dışına kaçtı. 28 Ağustos 1789'da da İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ilan edildi. 2 Kasım'da kilise malları millileştirilerek satışa çıkarıldı. Kurucu Meclis iki yıl çalışarak yeni bir anayasa hazırladı. 14 Eylül 1791'de Fransa meşruti krallık rejimini kabul etti. Kurucu Meclis dağılarak yerine yeni bir meclis seçildi. Yasama Meclisi adını alan bu organ ilk kez 1 Ekim 1791'de toplandı.

Devrim savaşları. Yasama Meclisi, çok geçmeden ikiye bölündü. Jakobenler, meşruti krallıktan daha fazlasını, eşitlik, özgürlük ve halk egemenliğini savunuyordu. Meclis'in krala karşı güveni de sarsılmıştı. Kral, Paris'te oturmaya zorlandı. Nisan 1792'de Avusturya'ya savaş açıldı. Ama Fransız ordusu güçsüzdü. Avusturya, Fransız birliklerini kuzeydoğu cephesinde bozguna uğrattı. Daha önceden Avusturya ile bir ittifak antlaşması imzalamış olan Prusya da Avusturya'nın yanında savaşa girince Fransa'nın durumu iyice zorlaştı. Avusturya ve Prusya orduları Fransa içlerine kadar ilerlediler ve Verdun'u kuşattılar. Avusturya-Prusya orduları komutanı, krala ve ailesine yönelik saldırıların ağır biçimde cezalandırılacağını duyurunca, halk ayaklandı. Ama 20 Eylül'de Fransız ordusu Prusya ordusunu Valmy'de durdurdu ve geri püskürttü. Prusyalılar geri çekilirken Fransızlar da üç koldan saldırıya geçtiler. Savoie ve Orta Ren bölgesini ele geçirdiler. Daha da önemlisi, Avusturya'nın elindeki Felemenk toprakları Fransızlara geçti.

Eylül 1792'de Fransa'da cumhuriyet ilan edildi. Ocak 1793'te XVI. Louis idam edildi. Yeni toplanan Konvansiyon Meclisi'ne Jakobenler egemendi. Böylece Maximilien Robespierre'in önderliğinde Fransa'da Terör Dönemi başlamış oluyordu.

Fransa'nın savaşta kazandığı topraklarda yaşayan halklar için en büyük sorun, topraklarındaki Fransız varlığı ve egemenliğine karşı çıkmak ile Fransa'nın temsil ettiği ulus egemenliği ülküsüne sarılmak arasındaki ikilemdi. Yeni meclis Kasım 1792'deki bir kararname ile bu çelişkiye çözüm buldu: Fransa, özgürlük ve bağımsızlığına kavuşmak isteyen bütün halklara yardım edecek, Avrupa'da eski düzene karşı savaşacaktı. Bu kararname ile Fransa savaşa ideolojik bir boyut katmış oldu. Meclis 15 Aralık 1792'de yeni bir kararname ile daha somut bir adım attı: İşgal altındaki topraklarda vergiler ve soyluların bütün ayrıcalıklarıyla unvanları kaldırılacak, yerel yöneticilerin mal varlıklarına el konacaktı. Direnenler düşman sayılacak ve cezalandırılacaktı.

Fransa'nın bu saldırgan askeri ve ideolojik tutumu İngiltere'yi de savaşa itti. 1 Şubat 1793'te Konvansiyon İngiltere'ye savaş açtı. İngiltere'yi Felemenk, İspanya, Napoli, Toscana ve Venedik izledi. Böylece Birinci Koalisyon'a karşı yeniden topyekün bir savaşa giren Fransız orduları kısa sürede savunmadan saldırıya geçtiler. Sonunda Nisan 1795'te Prusya ile Basel Barışı imzalandı. Buna göre Prusya, Fransa ile Müttefikler arasında çıkacak savaşlarda tarafsız kalmayı kabul ediyordu. Basel'i Mayıs'ta Hollanda ve Temmuz'da İspanya ile yapılan barışlar izledi. Bu antlaşmalarla Fransa Cumhuriyeti öteki devletlerce resmen tanınmış oluyordu.

Fransa'da Terör Dönemi Ağustos 1795'te kabul edilen yeni anayasa ile son buldu ve Direktuvar rejimine geçildi. Ama İngiltere ve Avusturya ile savaş sürüyordu. Bu savaşlar sırasında Avusturya'da çarpışan üç Fransız ordusundan birinin komutanı olan Napoléon Bonaparte askeri başarılarıyla kendini gösterdi. Napoléon'un ordusu Avusturya'yı yenerek, Kuzey İtalya'yı ele geçirdi. 18 Ekim 1797'de Avusturya ile imzalanan Campo Formio Antlaşması'na göre Fransa bugünkü Belçika'yı ve İon Adalarını (Yedi Adalar) aldı. Venedik toprakları Fransa ve Avusturya arasında bölündü. Avusturya, Kuzey İtalya'da kurulan Cisalpina, Ligurya ve Roma cumhuriyetlerini tanıdı.

Kuzey İtalya zaferleriyle iyice ünlenen Napoléon, Mısır'ı ele geçirmek üzere büyük bir donanma ile Toulon'dan yola çıktı. Temmuz 1798'de Mısır'a vardı. İngiltere ve Rusya ise Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti ile bir ittifak kurdular. Avusturya, İngiltere, Rusya, Osmanlı Devleti, Sardinya ve Napoli'den oluşan İkinci Koalisyon, Fransız ordularını yer yer zor durumda bıraktı. Ama Fransa'nın kendi toprakları için bir tehlike söz konusu değildi. Mısır'dan dönen Napoléon, 18 Brumaire (1799) Darbesi ile iktidarı ele geçirdi. Böylece Fransa'da 15 yıl sürecek olan Konsüllük Dönemi başladı.

Napoléon, Fransa'da iktidarı ele geçirdikten sonra, İkinci Koalisyon ordularına karşı bütün gücüyle savaşmaya başladı. Fransız ordular Avusturya ordularını iki ayrı cephede yendi. Avusturya barış istedi. 9 Şubat 1801'de Lunéville Antlaşması imzalandı. Lunéville, birçok yönden Campo Formio'ya benziyordu. Ama Habsburg hanedanı Lunéville ile, Campo Formio'dan farklı olarak, İtalyan cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını da tanıyordu.

Lunéville'den sonra, Fransa'ya karşı savaşta İngiltere tek başına kalmıştı. Avrupa'nın Fransa'ya karşı savaşında başından beri mali destek sağlayan İngiltere'de halk artık savaşa son verilmesini istiyordu. 27 Mart 1802'de Fransa ile imzaladığı Amiens Antlaşması'na göre İngiltere, Seylan ve Trinidad dışında kazandığı bütün denizaşırı topraklardan çekilirken Avrupa'nın Lunéville Antlaşması ile belirlenen sınırlarını da kabul edecek, buna karşılık Fransa Mısır'ı Osmanlı Devleti'ne geri verecekti.

Lunéville'den Tilsit'e. Amiens Antlaşması, Napoléon'un, Fransa içindeki gücünü daha da sağlamlaştırdı. Ama Lunéville ve Amiens'le gelen barış dönemi uzun sürmedi. Fransa, saldırgan ve yayılmacı tutumu ile uzun süreli bir barıştan yana olmadığını gösterdi. 1803'te İngiltere ile Fransa arasında yeniden savaş çıktı. İngiltere iki yıl boyunca Fransa ile tek başına savaştı. İngiltere denizde, Fransa ise karada güçlüydü, ama ikisi de birbirine saldırabilecek durumda değildi. İngiltere başbakanı William Pitt 1804'ten beri Fransa'ya karşı öteki ülkelerle ittifak kurmaya çalışıyordu.

Öte yandan, Avusturya'nın Almanya içindeki nüfuzu 1800-01 yenilgisinin ardından iyice zayıflamıştı. II. Franz da 1804'te yalnızca Avusturya imparatoru olarak taç giymekle, artık Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun tarihten silindiğini kabullenmişti. Bu sırada, İngiltere ile yakınlaşan Rusya, Fransa ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve 1805'te İngiltere ile ittifak yapmıştı. İttifak antlaşmasına göre Rusya, Fransa'yı Kuzey Almanya, Felemenk, İsviçre ve Napoli'den çekilmeye zorlayacaktı. Napoléon'un 1805'te kendini İtalya kralı ilan etmesi ve Cenova ve Ligurya cumhuriyetlerini Fransa'ya ilhakı üzerine, öncelen Rusya ve İngiltere ile bir ittifaka yanaşmayan Avusturya da bu ittifaka katıldı.

Bu arada denizde savaş sürüyordu. Napoléon'un amacı İngiltere'nin Avrupa ile ticaretini kesmekti. Bu amaçla Cuxhaven'i kuşattı. Elbe ve Weser ırmaklarının ağzında İngilizlerle karşılaştı. Bu savaşın en önemli yanı İngiltere'nin Fransa ve müttefiklerinin limanlarını abluka altına almasıydı.

1790'lardaki yenilgileri Napoléon'u yeni donanmalar kurmaktan alıkoymuyordu. Ama İngiltere'nin denizlerdeki gücüne erişmesi olanaksızdı. Bu yüzden umudunu

İngiltere'yi işgale bağlamıştı. İngiltere ise böyle bir durumda Fransa'yı abluka altına almayı planlıyordu. Denizde ve karada karşılıklı saldırıların ardından, 21 Ekim 1805'te Trafalgar Savaşı'nda Amiral Nelson komutasındaki İngiliz donanması, Fransız donanmasını bozguna uğrattı. Trafalgar'dan sonra İngiltere'nin Fransız işgalinden korkması için hiçbir neden kalmamıştı.

1805'te artık Üçüncü Koalisyon'a karşı savaşmak zorunda kalan Napoléon, Avusturya ve Rusya ile uğraşırken, İngiltere'yi işgalden vazgeçmek zorunda kaldı. Avusturya ve Fransa orduları Ekim 1805'te Ulm'de karşı karşıya geldiler. Ulm Savaşı Napoléon'un mutlak zaferiyle sonuçlandı, ama Avusturya barışa yanaşmadı ve Rusya'yı yardıma çağırdı. 2 Aralık'ta Viyana yakınlarındaki Austerlitz Savaşı, Napoléon için Ulm'den de büyük bir zaferle sonuçlandı. Bu kez Rusya barışa yanaşmadı ama Avusturya Fransa ile Pressburg Antlaşması'nı imzaladı. Avusturya, elinde kalan son İtalya toprağı olan Venedik'i Fransa'ya, Tirol'ü de Bavyera'ya bıraktı ve Bavyera ile Württemberg'in bağımsızlıklarını kabul etti. Austerlitz yenilgisi ile Ren bölgesinden sonra İtalya'dan da kopan Avusturya'nın Almanya içindeki gücü iyice zayıfladı.

Üçüncü Koalisyon'a, 1805'te Fransa Avusturya'yı yendikten sonra katılan Prusya ile Fransa arasındaki ilişkiler 1806 boyunca kötüleşti. 26 Eylül 1806'da III. Friedrich, Napoléon'a bir nota göndererek, Fransız ordularının Ren'in batısına çekilmesini ve Prusya'nın önderliğinde bir Kuzey Germen Konfederasyonu kurulmasının kabul edilmesini istedi. Napoléon bu isteği reddetti. Rusya ile anlaşarak Dördüncü Koalisyon'a katılan Prusya, 8 Ekim'de Fransa'ya savaş açtı. Napoléon, 14 Ekim'de Jena'da Prusya ordularını bozguna uğrattı ve 25 Ekim'de Berlin'e girdi.

Rusya savaşı sürdürüyordu. Napoléon kasımda önce Doğu Prusya'yı işgal etti, sonra Rusların elindeki Polonya'ya girdi. Aralık sonunda Varşova'ya ulaştı. Fransız ve Rus orduları 8 Şubat 1807'de Eylau'da karşılaştılar. Sonuçsuz ve kanlı bir dizi çarpışmanın ardından Rus orduları Friedland'a çekildi. Napoléon Königsberg'e girdi. Savaş bitmişti. 9 Temmuz'da Tilsit Antlaşması imzalandı. Rusya ile Fransa arasında imzalanmış olmasına karşın, bu antlaşma aslında Prusya'nın kaderini etkiliyordu. Prusya bu antlaşma ile Elbe Irmağının batısındaki ve Polonya'daki topraklarını yitirdi. Böylece, savaşta ordusunun beşte dördünü kaybeden Prusya imzalamadığı bir antlaşma ile topraklarının da yarısını elden çıkarıyordu. Bu antlaşmayla İsveç'ten Finlandiya'yı alan Rusya ise Tilsit'in ardından Fransa ile birkaç yıl sürecek bir ittifaka giriyordu.

Tilsit, Napoléon'un gücünün doruk noktası oldu. Fransız imparatoru ile Rus çarı anlaşabildikleri ve ortak politikalar izleyebildikleri sürece, bütün Avrupa'nın Napoléon'un denetimine girmesi zor olmayacaktı. Napoléon, en ince ayrıntısına kadar planladığı Kıta Ablukası'nı (*Blocus Continental*) Tilsit'in hemen ardından uygulamaya girişti. Ama Napoléon'un Avrupa üzerindeki baskısı uzun sürmeyecek ve Fransız Devrimi'nin tüm Avrupa'ya yaydığı milliyetçilik ve ulus egemenliği düşünceleri Napoléon'un emperyalizmi altında ezilen uluslarda başkaldırılara yol açacaktı.

Kıta Ablukası. İngiltere'ye karşı ticaret savaşını Napoléon başlatmadı. Ama 1793'te İngiltere ile Fransa arasında savaş çıktıktan sonra Direktuvar, İngiliz mallarını Fransız denetimi altındaki topraklara sokmamak için zorlayıcı önlemler aldı. Fransa'nın İngiltere ekonomisine yönelik bu saldırgan tutumunun Napoléon'un kişisel hırsının ötesinde bir nedeni vardı. Dönemin merkantilist mantığı içinde öbür ülkeler gibi Fransa da her açıdan en güçlü devlet olmak istiyordu. Merkantilizmde ulusal gücün simgesi altındı. Fransa, İngiltere'nin ihracatını engelleyebilirse, İngiltere'nin altın stoku, dolayısıyla da gücü azalacaktı.

Ama Napoléon'un öncellerinden farkı, Prusya'yı yendikten ve Rusya'yla anlaştıktan sonra böyle bir merkantilist poltikayı bütün kıtada uygulama olanağına kavuşmuş olmasıydı. Böylece Napoléon tutucu hatta gerici ekonomi politikasını, radikal yöntemlerle uygulamaya girişti. 1806 Berlin Kararnamesi ile Kıta Ablukası'nı ilan etti. Prusya'nın Fransa'yı desteklemesi, 1808'de Portekiz ve İspanya'nın da Fransız denetimine girmesiyle Napoléon, denizleri karadan fethedebileceğini artık rahatlıkla söyleyebilirdi. İngiliz hükümetinin Napoléon'a yanıtı, Avrupa'nın deniz ticaretini olabildiğince İngiliz denetimi altına sokmaya çalışmak oldu. Bu amaçla tarafsız gemilerin ancak İngilizlerin izniyle ticaret yapabileceğini açıkladı. Bu tek yanlı kararı uygulamak zor olmadı, çünkü İngiliz limanlarından geçen gemilerin yüzde 44'ü tarafsız gemilerdi. Böylece, gemilerin izin için ödedikleri paralar İngiltere için yeni bir gelir kaynağı olacaktı.

İngiltere'nin bu önlemine, Napoléon daha ileri bir önlemle yanıt verdi. İngiltere'nin tarafsız gemiler için koyduğu bu kurallara uyanların düşman gemileri sayılarak bunlara el konacağını açıkladı. Böylece tarafsızlar İngiltere ile Fransa arasında kaldılar; hangisinin kuralına uysalar ötekinin tepkisiyle karşılaşacaklardı. Bu durum, özellikle ABD gemileri için ciddi bir sorun oluşturdu. Ekim 1808'de Napoléon ele geçirilen İngiliz mallarının yakılacağını açıkladı; kendi ithalat ve ihracat izinlerini de katı bir sisteme bağladı.

Kıta Ablukası İngiltere ve Fransa için olduğu kadar Fransa'nın müttefik ve uyduları için de ciddi sonuçlar doğurdu. 1808'de İngiltere'nin ihracatı 1806'ya göre yüzde 10 azaldı. Pamuk ve tahıl ithalatı da ablukadan etkilenince, İngiltere'de kıtlık, fiyat artışları ve işsizlik baş gösterdi. Ama 1809'da Portekiz ile İspanyol kolonilerinin Napoléon'un denetiminden kurtulması ve Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile anlaşmasıyla İngiltere'nin durumu düzelmeye başladı.

1811'de İsveç'in ablukaya katılması İngiltere'nin Baltık ülkeleriyle olan ticaretine büyük zarar verdi. O yıl İngiltere'nin Kuzey Avrupa'ya olan ihracatı bir önceki yıla göre yüzde 80, ABD'ye ihracatı ise yüzde 25 azaldı. İngiltere'nin toplam ihracatında ise yüzde 30'luk bir azalma oldu. Ticari durumun kötüleşmesi mali duruma da yansıdı, sterlin değer kaybetti ve rezervler tükenmeye başladı. İngiliz halkının çoğunluğu artık ne pahasına olursa olsun Fransa ile barış istiyordu. Napoléon'un amacı da İngiliz hükümetini barışa zorlamaktı.

İngiltere için doğurduğu bütün bu ciddi sorunlara karşın Kıta Ablukası, İngiltere'nin ticaretini yeterince sarsmamıştı. Ayrıca, Napoléon'un 1812'de Rusya'ya saldırısı da sistem içindeki çatlakların giderek büyüdüğünü gösteriyordu. Bu olay aynı yıl İngiltere ile ABD arasında çıkan savaşın etkilerini de bir ölçüde azalttı. Ayrıca İngiltere bir alanda savaşı kaybetse bile denizlerdeki gücüyle başka bir alanda savaşı kazanacaktı. Böyle de oldu: İngiltere'nin geleneksel ithalat-ihracat dengesi bozuldu ama İngiltere üretimini ve sanayiye dayalı ticaretini artırarak, savaştan, savaş öncesine göre çok daha güçlü ve zengin çıktı.

Kıta Ablukası'nın Fransa üzerindeki etkileri çok daha ciddiydi. Napoléon iki sorunla karşı karşıyaydı: Birincisi, müttefiklerini ve uydularını, onlara çoklukla zarar veren önlemleri uygulamaları için daha ne kadar zorlayabileceğini bilmiyordu. Müttefikleri sonunda düşmanları oldu. Napoléon'un ikinci sorunu, Fransa içindeki durumuna ilişkindi. Napoléon her ne kadar bu sistem içinde Fransa'ya müttefiklerinden daha çok ayrıcalık tanıdıysa da, uzun dönemde bunun Fransız ticaretine yeterince olumlu bir etkisi olmadı. İngiltere ile rekabetten kurtulmuş olmak başlangıçta Fransız tüccar sınıfını sevindirdi, ama Fransa'nın pazar ve hammadde gereksinimi vardı. Gümrük ve ihracat gelirleri büyük ölçüde azaldı. Napoléon giderek Fransız burjuvazisinin desteğini yitirdi. Kıta Ablukası ile, siyasal güç uğruna Fransa'nın ekonomik refahı göz ardı edilmişti ve Fransız halkı bundan hoşnut değildi.

Avusturya'nın bağımsızlık savaşı. Ulm ve Austerlitz yenilgilerinin ve Napoléon'un Prusya zaferinin ardından, Avusturya'da Napoléon'un Kıta Ablukası'na karşı tepkiler artmıştı. 1809'da Fransa'nın İspanya'daki ayaklanma ile uğraşmasını fırsat bilen İmparator II. Franz, milliyetçiliği değilse bile yurtsever duyguları kullanarak, ayrıca Rusya'nın tarafsızlığını ve İngiltere'nin desteğini sağlayarak Nisan 1809'da Fransa'ya savaş açtı. Beşinci Koalisyon'un Fransa ile savaşı 9 Temmuz 1809'da Wagram'da oldu.

II. Franz'ın planı Rusya ve Varşova'nın desteğini sağladıktan sonra Fransızlara İtalya ve Dalmaçya'da saldırmak, oradan Polonya'ya geçmekti. Regensburg ve Augsburg'daki Fransız birliklerini, Napoléon Ren'i geçerek onlara yardıma gelmeden önce geri püskürtmeyi düşünüyordu. Ama bu planı uygulayamadı. Nisan ortalarında Viyana'ya yaklaşan Napoléon 13 Mayıs'ta orduları ile Viyana'ya girdi. Tuna cephesinde yaz boyunca süren çarpışmalar Avusturya'nın yenilgisiyle son buldu. Temmuz 1809'da ateşkes, Ekim'de de Schönbrunn Antlaşması imzalandı. Avusturya bir kez daha yenilmiş ve toprak kaybetmişti. Ama savaşın Fransa'ya da zararı dokunmuş, Fransız birlikleri İspanya'dan çekilmişti. Daha da önemlisi Napoléon'un Varşova Düklüğü gibi uyduları için Avusturya'dan yeni topraklar sağlama çabaları düşmanlarının olduğu kadar dostlarının da tepkisine yol açtı.

İspanyol ayaklanması ve yarımada seferi. Temmuz 1795'te imzalanan barışın ardından İspanya Fransa'nın etki alanına girmişti. Buna karşılık, İspanya Portekiz'de egemenliğini kurabilmek için Fransa'nın desteğini bekliyordu. Portekiz ise Napoléon'un Kıta Ablukası'ndan uzak kalmaya çalışıyordu. 1807 Fontainebleau Antlaşması uyarınca İspanya, Portekiz'i işgal etmek üzere yola çıkan Fransız ordularının topraklarından geçmesine izin verdi. Fransızlar kasımda Lizbon'a girdiler. Halk arasında tepkiler büyüyordu. Napoléon Mayıs 1808'de İspanya kralı IV. Carlos'u tahttan indirerek yerine kendi kardeşi Joseph'i geçirdi. Bunun üzerine İspanya'da halk Napoléon'a karşı ayaklandı. İngiltere de Portekiz'e asker göndererek Portekiz'de Napoléon'a karşı ayaklanma başlattı. İber Yarımadası Napoléon'a başkaldırıyordu.

1808 sonunda İspanya'ya giren Napoléon, 1809 başında Paris'e döndü. Nisan 1809'da Sir Arthur Wellesley, Lizbon'a gelerek Portekiz ve İngiliz birliklerinin başına geçti. Wellesley, 1809'da Fransızları Portekiz'den

çıkarmayı başardıysa da, 1809 sonlarında Napoléon'un yeniden saldırması üzerine Portekiz sınırının gerisine çekilmek zorunda kaldı. 1810'da Napoléon İspanya'ya yardımcı birlikler gönderdi. 1810 sonbaharında Fransızlar hemen bütün Portekiz'i ele geçirdiler.

1811 başlarında Wellesley Fransızları Portekiz'den bir kez daha çıkarmak üzere hazırlandı. Mayısta Almeida'yı ele geçirdi. Bu, Fransa için bir dizi yenilginin ilkiydi. Wellesley, Temmuz 1812'de Madrid'e girerek Fransızları Güney İspanya'dan çekilmeye zorladı. Ama Burgos'u kuşatmaya çalışırken Fransız birliklerinin direnişi ile karşılaştı ve Portekiz'deki kışlık ordugâha çekildi. 1813'te yeniden ilerleyerek Fransızları Vitoria'da yendi. Fransızlar Orta İspanya'dan çekildiler. Wellesley Pireneler'i geçerek Güney Fransa'yı işgale başladı. Şubat 1814'te Bordeaux'yu ele geçirdi. Bu Napoléon'un yarımada seferinin sonu oldu. Artık Fransa'ya karşı müttefiklerin ortak saldırısı başlayacaktı.

Napoléon'un Rusya seferi. Tilsit Antlaşması, Fransa ile Rusya arasında bir ittifak antlaşmasıydı. Ama Rus çarı ile Napoléon arasındaki ilişkiler gerginleşmekteydi. I. Aleksandr Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuzunu artırmak, Napoléon ise Rusya'nın Akdeniz'e inmesini engellemek istiyordu. Napoléon Varşova Düklüğünü kurmuştu ve Rusya, Fransızları bu kadar yakınında istemiyordu. Ayrıca Napoléon'un Kıta Ablukası Rusya'da da tepkiyle karşılanıyordu.

Napoléon, çeşitli uluslardan topladığı 450 bin kişilik bir ordu ile 24 Haziran 1812'de Moskova seferine çıktı. Rusya'nın barış isteyeceğini umuyordu. Rusya Napoléon'un koşulları ile bir barışı kabul etmedi. Rus orduları ilerleyen Fransız ordunu karşısında geri çekildiler. Napoléon 5 Eylül'de Borodino'da Rusları yendi. Eylül ortasında Moskova'ya girdiğinde kenti ateşler içinde buldu. Rus orduları Napoléon'u yenememişti, ama Napoléon Rusya'da daha fazla kalamayacağını anlamıştı. Askerleri açlık ve soğuktan kırılıyordu. Kış bastırdığında ise artık ne pahasına olursa olsun Fransa'ya dönmekten başka çaresi kalmamıştı. 8 Kasım'da Smolensk'e vardı, 17 Kasım'da Beresina'yı geçti. Paris'te kendisine karşı bir darbe hazırlandığını duyunca, 5 Aralık'ta ordusunu Rusya'da bırakarak Fransa'ya dönmek üzere yola çıktı. Kışı, Moskova'da -35° C soğukta geçiren ve 12 Aralık 1812'de Neman (Nemunas) Irmağından geçerek Avrupa'ya dönen ordudan geriye 30 bin kişi kalmıştı.

1813-14 savaşları. Rusya seferi, Napoléon'un askeri gücünün zayıfladığını değil, onun siyasal gücünü ve ününü yitirmeye başladığını göstermişti. Ama Rusya bozgunundan sonra bile hiçbir ülke Napoléon'a karşı tek başına savaşmayı düşünmüyordu. Ayrıca her birinin siyasal amaçları farklıydı. Bu durumda Napoléon düşmanlarıyla tek tek anlaşmayı deneyebilirdi. Ama Napoléon savaşmayı seçti.

28 Nisan'da Elbe Irmağına varan Napoléon, Prusya'yı hazırlıksız yakalamak ve Rusya'nın Avusturya'ya ulaşmasını engellemek istiyordu. Prusya ve Rusya ordularını Avusturya'dan uzak tutabilirse Avusturya tarafsızlığını sürdürecekti. Ama böyle olmadı. 2 Mayıs'ta Lützen ve 20-21 Mayıs'ta Bautzen'deki çarpışmalarda büyük kayıplar verdi. 4 Temmuz'da Prusya ve Rusya ile ateşkes imzaladı. 20 Ağustos'ta biten bu ateşkes Napoléon'dan çok Altıncı Koalisyon'a yaradı. Prusya yeni birlikler harekete geçirdi. Avusturya da Koalisyon'a katılmaya karar verdi.

19 Ekim'de Leipzig'deki çarpışmada, Koalisyon orduları Napoléon'u Fransa'ya geri çekilmeye zorladılar. Napoléon'un 1813 seferi de 1812 seferi gibi yenilgiyle sonuçlandı. Müttefikler, Ren'in, Alpler'in ve Pireneler'in ötesindeki topraklardan çekilmesi koşuluyla Napoléon'a barış önerdiler. Ama müttefikler arasında tam bir görüş birliği yoktu. Sonunda, barıştan vazgeçerek 1814'te Fransa'yı işgale karar verdiler. Napoléon, her biri ile ayrı ayrı savaşmayı yeğliyordu; birleşik bir orduya karşı savaşabilecek gücü yoktu. Ama, 1 Mart 1814'te Prusya, Rusya, Avusturya ve İngiltere yeni bir ittifak kurarak, savaşı birlikte sürdüreceklerini ve ancak hepsinin onaylayacağı bir barış antlaşmasını imzalayacaklarını açıkladılar.

Müttefik orduları 30 Mart'ta Paris'e girdiler. Paris direnmedi ve teslim oldu. 6 Nisan'da tahttan indirilen Napoléon'un yerine 3 Mayıs'ta XVIII. Louis getirildi. Napoléon Elbe Adasına sürüldü. Fransa, 30 Mayıs 1814'te imzalanan antlaşma ile 1792 sınırlarına çekildi. Müttefikler Avrupa'nın yeniden kurulmasını tartışmak üzere Viyana'da görüşmelere başladıklarında Napoléon da Elbe'den kaçmaya ve bir kez daha saldırmaya hazırlanıyordu.

Waterloo. 26 Şubat 1815'te Elbe'den kaçan Napoléon 1 Mart'ta Fransa'ya döndü. XVIII. Louis 19 Mart'ta Paris'ten ayrıldı, ertesi gün Napoléon Paris'e geldi. Müttefikler arasındaki ayrılıkları kullanarak onları bölmeyi düşünüyordu. Ama bir hafta önce yeni bir savunma ittifakı imzalamış olan Prusya, Rusya, Avusturya ve İngiltere Napoléon'u bu kez kesin olarak yenmeye kararlıydılar.

Napoléon için savaşmaktan başka yol yoktu. Yedinci Koalisyon orduları beş ayrı koldan saldırdılar ve 18 Haziran'da Napoléon'la Waterloo'da karşılaştılar. Waterloo Napoléon'un son savaşı oldu. Napoléon yenildi ve güneye çekildi. 21 Haziran'da Paris'e girdi, ertesi gün İngilizlerce yakalanarak Saint Helena Adasına sürüldü. Avrupa'nın Napoléon'la 23 yıl süren savaşı sona ermişti.

Restorasyon. Çeyrek yüzyıl süren devrim dalgalarının ve savaşların ardından Avrupa'nın durulması ve bir anlamda yeniden kurulması kolay olmadı. Ayaklanmaların ardındaki nesnel nedenleri ve toplumsal değişimin boyutlarını göz önüne almayan girişimlerin başarısız olacağı açıktı. Waterloo'dan sonra uluslararası ilişkiler barış içinde yürüyordu ama ülkelerin iç işleri için aynı şey söylenemezdi. Çoğu Avrupa ülkesinde toplumsal huzursuzluk ve çatışma bastırılamaz boyutlara ulaşmıştı. Sonuçta içteki çalkantılar uluslararası ilişkilere de yansıdı.

Kırım Savaşı'na değin büyük devletler arasında açık bir savaş yoktu, ama barış ancak baskı ve sürekli değişen ittifaklar yoluyla sağlanabiliyordu. Napoléon savaşlarının ardından Eylül 1814'te Viyana Kongresi toplandı. Kongreye Çar I. Aleksandr, Avusturya başbakanı Metternich, İngiltere adına Lord Castlereagh ve Prusya kralı adına Karl August von Hardenberg ile Fransa sözcüsü Talleyrand katıldı. Dört büyük devlet Napoléon'dan sonra Avrupa'nın yeniden nasıl kurulacağını tartışmak üzere toplanmışlardı. 9 Haziran 1815'de imzalanan Nihai Senet ile dört büyükler Avrupa haritasını kendi istedikleri biçimde değiştiriyorlar ve Avrupa ülkelerinde Fransız Devrimi ile gelişmeye başlayan, ulus egemenliği düşüncesini yok sayarak mutlak krallıkları sağlamlaştırmak üzere aralarında anlaşıyorlardı.

Viyana Kongresi ile Belçika ve Felemenk, Fransa'ya karşı tampon devlet olarak birleştirildi. Norveç, Danimarka'dan alınarak İsveç'e, Ren-Pfalz bölgesi Bavyera'ya, Saksonya, Vestfalya ve Ren bölgesi ile Polonya'dan alınan Poznan ve Pomeranya Prusya'ya verildi. Almanya, Avusturya'nın başkanlığında bir Germen Konfederasyonu haline getirildi. Polonya gene haritadan silinmişti. Rusya savaşta kazandığı Finlandiya'yı, Polonya'nın büyük bölümünü ve Besarabya'yı, İngiltere de Malta, Seylan ve Mauritius'u elinde tuttu.

Bu sistem içinde büyük devletler önce Kutsal İttifak'ı (26 Eylül 1815), sonra da Dörtlü İttifak'ı (20 Kasım 1815) imzaladılar. Dinsel bir temele oturan Kutsal İttifak, Rusya'nın önderliğinde ve Avusturya ile Prusya'nın katılmasıyla oluştu. Dörtlü İttifak ise Kutsal İttifak'ın Avrupa'daki düzeni korumaya yetmediğini savunan Metternich'in önderliğinde, Avusturya, Rusya, Prusya ve İngiltere'den oluşuyordu. Dörtlü İttifak Fransa'ya karşı yapılmıştı ama aslında tüm Avrupa'da liberal akımları baskı altında tutmaya yaradı. Zaten Fransa da Eylül 1818'den sonra bu ittifaka katıldı.

Dörtlü İttifak 20 yıl sürecek, dört büyük devlet dönem dönem toplanarak çıkabilecek sorunların büyümesini, gerekirse zor kullanarak önleyeceklerdi. Ama bu "kongre sistemi" uzun ömürlü olmadı. 1818'de Aix-la-Chapelle ve 1820'de Troppau kongrelerinde İngiltere, Avrupa'nın polisi olmayı reddetti. Avusturya'nın bu görevi kabul etmesi ise Metternich'in ünlü baskı rejimini başlattı.

Restorasyon'un en büyük sorunu, değişme yanlısı bütün güçler hanedanlara karşı gelişirken, Avrupa'nın tümünde bu rejimleri sürdürmeye çalışmasıydı. Restorasyon, yalnız kralları değil, kiliseyi de geri getirmişti. Krallarla kilise arasındaki ittifak eskisi gibi güçlüydü. Bu dönemde Katolik Kilisesi topraklarına ve mallarına kavuştu ve özellikle eğitime egemen olma konusunda devletten büyük destek gördü. Ama pek yakında papanın mutlak yetkisini savunan görüşler krallarca bile kabul edilmeyecekti.

Liberalizm ve milliyetçilik. Restorasyon döneminde Avrupa için için kaynıyordu. 1820-21'de İspanya, Portekiz, Piemonte ve Napoli'de ayaklanmalar oldu. İspanya'nın yürürlükten kaldırılmış 1812 Anayasası'nı örnek alan demokratik anayasalar isteniyordu. Avusturya birlikleri Piemonte ve Napoli ayaklanmalarını bastırdıysa da, İngiltere ve Fransa baskıcı bir müdahaleye katılmak istemedikleri için İspanya ve Portekiz'deki ayaklanmalar geçici de olsa başarı kazandı. 1821'de Yunanlılar Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandılar. İspanyol ve Yunan ayaklanmaları 1822 Verona Kongresi'nin baş konusuydu. Fransa 1823'te İspanya'yı işgal etti ve VII. Fernando'yu yeniden tahta çıkardı.

Avusturya, İtalya ve İspanya'daki ayaklanmaları bastırarak gücünü bir kez daha kanıtlarken, İngiltere de Yunanistan ve Portekiz'in ulusal bağımsızlıklarını ve anayasal hükümetlerini destekleyen demokrasi savunucusu olarak ortaya çıktı. Bütün bu olaylar Dörtlü İttifak'ı ve kongre sistemini zedeledi. Yunanlılar savaşı sürdürdüler; İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlılar ile savaşmasından yararlanıp Osmanlı Devleti'nin 1829 Edirne Antlaşması'ndan ödün vermesini sağlayarak 1830'da bağımsızlıklarını kazandılar. Bu arada İngiltere 1826-27'de demokratik hükümeti desteklemek üzere Portekiz'e de müdahale etmişti.

1830'da Avrupa'da daha geniş çapta ayaklanmalar çıktı. Fransa, papanın mutlak yetkisini ve aristokratik yönetimi savunan

X. Charles'a karşı başkaldırdı. Temmuz 1830'da Cumhuriyetçiler Paris Belediye Binası'nı ele geçirerek Devrim'in üç renkli bayrağını göndere çektiler. Ilımlı liberal politikacılar, gazeteciler ve bankerler ustaca bir taktikle, İngiltere'ye kaçmış olan Charles'ın yerine daha uyumlu ve liberal görüşlü Louis-Philippe'i geçirdiler.

İngiltere'de oy hakkı sınırlı da olsa genişlerken parlamentonun hükümet üzerindeki denetimi de arttı. 1830'da Belçika Hollanda'dan ayrıldı. Devrim kıvılcımları Metternich'in en sıkı denetimi altındaki ülkelere bile yayıldı. Germen Konfederasyonu'na bağlı Braunschweig, Hannover ve Saksonya'da yerel ayaklanmalar oldu. O zamana değin parlamenter kurumlara kavuşmuş olan Germen devletlerinden Bavyera ve Baden'de giderek güçlenen liberal muhalefet seçimleri kazanırken, basın da hükümetleri daha açıkça eleştirmeye başlıyordu. Ama Prusya ve Avusturya, 1832'de Frankfurt'ta, basın ve muhalefeti susturan "altı yasa"yı çıkarmayı başardılar. 1835'e gelindiğinde, Metternich rejimi eski gücüne kavuşmuştu. 1835'e değin İtalya'da da ayaklanmalar olmuş ama Avusturya bunları bastırmıştı. 1831'de de Rusya bir Polonya ayaklanmasını bastırmıştı. Bir tek İsviçre'de kantonların çoğu liberal anayasalara kavuşmuştu.

1830'lara değin hemen bütün Avrupa ülkelerinde kral ve kilise yanlısı tutucu güçlerle liberal, milliyetçi ve cumhuriyetçi akımlar arasındaki çelişki ve sürtüşmeler yoğunlaşmıştı. Uluslararası ilişkilerde de benzer bir bölünme göze çarpıyordu. Bir yanda İngiltere, Fransa ve Belçika, öbür yanda ise Avusturya, Prusya ve Rusya birleşmişti. Dolayısıyla 1830'larda Avrupa, 1815'te öngörülenden çok farklı bir görünümdeydi. Parlamenter kurumlar ve daha temsili anayasalar isteyen liberallerin çoğu aynı zamanda, kendilerini ayrı bir ulus olarak tanımlayabilen bütün halkların bağımsızlığını savunan milliyetçilerdi. Fransız Devrimi'nin ulus egemenliği ülküsü, ulusların iç ve dış ilişkilerinde kendi kendilerini yönetmelerine da yanıyordu. Ulusların kendi kaderlerini kendilerinin saptamaları ve demokrasi adına, yönetenler ve yönetilenler daha yakın bir ilişki içine girmeye çağırılıyorlardı.

Değişik ülkelerdeki devrimciler arasındaki bağlantıyı yeraltı örgütleri sağlıyordu. Restorasyon'un polis devletleri, rejim karşıtlarını yeraltına itmişti. Dönem, gizli örgütlerin, ateşli devrim planlarının ve eylemlerinin altın çağıydı. Metternich'in casusları da boş durmuyordu ve bu kargaşa ortamı, Metternich'in başka ülkelerin iç işlerine karışmasını meşru göstermeye yarıyordu. Gene bu dönemde aydınlar ve sanatçılar serüven düşkünleriyle aynı saflarda savaşıyor, yaşamlarının büyük bölümünü ya hapiste ya da sürgünde geçiriyorlardı. Siyasal yaşamın bu olağanüstülüğü, dönemin kültürüne egemen olan romantizme de uygundu. Romantiklerin çoğu liberal ve milliyetçiydiler. Carbonari üyesi ve İtalya'nın demokratik bir cumhuriyet olarak birleşmesini savunan Genç İtalya hareketinin kurucusu Giuseppe Mazzini bu romantik liberal yurtseverlere en iyi örnekti.

Viyana Kongresinden Sonra Avrupa

W. Shepherd, Historical Atlas, Harper & Row, Publishers (Barnes & Noble Books), New York, copyright © 1964, Barnes & Noble, Inc.

1830'da olduğu gibi 1848'de de toplumsal huzursuzluk liberal ve ulusçu ülkülerden olduğu kadar kötü ekonomik koşullardan da kaynaklanıyordu. Devrim kıvılcımları bir kentten öbürüne sıçradı. Ocak 1848'de Napoli'de ayaklanmalar başgösterdi ve bir ay içinde büyük İtalyan kentlerinin tümünde ayaklanmalar çıktı. Şubatta Paris'te barikatlar kuruldu ve Louis-Philippe tahttan indirilerek İkinci Cumhuriyet ilan edildi. 1848 boyunca Avrupa'yı, biri yabancı egemenliğine ve Metternich'in baskıcı rejimine karşı, öteki de yetersiz burjuva hükümetlerine karşı demokratik başkaldırı hareketleri olmak üzere iki ayrı ayaklanma dalgası sardı. Başarılı olsun olmasın Avrupa ülkelerindeki devrimlerin önemli yanı, milliyetçiliğin Metternich sistemine son verecek biçimde yükselmesi ve liberalizm ile milliyetçilik arasındaki bölünmenin bu devrimlerle iyice gözler önüne serilmesiydi.

İtalya'daki ayaklanmalar, ulusal birlik ve bağımsızlığın sağlanması için gerekli ortak bir heyecanın varlığını, ama bu amaca ulaşmak için seçilecek yollar konusunda görüş birliği olmadığını göstermişti. Tutucu liberaller umutlarını Piemonte ve Sardinya kralı Carlo Albèrto'ya bağlamışlardı; Katolik federalistler önderliği papadan bekliyorlardı; Mazzini'nin yandaşları ise demokratik bir cumhuriyet kurma çabasındaydılar. Bütün bu bölünmeler yüzünden Avusturya İtalya'daki devrimi geç de olsa bastırabildi. Değişik uluslardan oluşan Avusturya içinde ise Metternich'in istifası için çıkan ayaklanmalar aynı zamanda yeni bir anayasa isteğinden kaynaklanıyordu. Macaristan'da Lajos Kossuth adlı bir ulusal önder Slavların yer almadığı bir Macar yönetimi istiyordu. Avusturya ve Macaristan'daki bu bölünmeler, bir süre için zayıflamış görünen Habsburg hanedanının 1849'da ordu ve bürokrasiyi yeniden denetim altına almasına yol açtı.

Almanya'da ulusal birlik yanlısı değişik kesimleri barındıran bir meclis Mayıs 1848'de Frankfurt'ta toplandı. Bir yıl süreyle toplanan meclis izlenecek yol konusunda anlaşamadı. Büyük Almanya yanlıları Macaristan dışındaki tüm Avusturya topraklarının birleşmesiyle kurulacak federal bir devlet tasarlıyor, Küçük Almanya yanlıları ise çeşitli Avusturya uluslarının birliğe katılmasının yarardan çok zarar getireceği inancıyla, Avusturya'yı dışlayan ve Prusya önderliğinde kurulacak bir birliği savunuyordu. Katolik Almanlar Avusturya'nın, Protestan Almanlar ise Prusya'nın önderliğini istiyordu. Devrimler yılı 1848 bittiğinde liberal milliyetçilik Almanya'da yenilmiş. Avusturya ve Prusya'da askeri yönetimler işbaşına gelmişti. Almanya'da eski konfederasyon, Fransa'da da Bonapartçılık yeniden canlanmıştı. Ama 1848'de yenilmiş ve 1850'lere değin eskisinden de çok baskı görmüş olmalarına karşın, Avrupalı milliyetçiler artık amaçlarına nasıl ulaşabileceklerini öğrenmişti. Milliyetçilerin neleri göze alabildiğini gören hükümetler ise onları zor kullanarak ezmek yerine, denetim altında tutabilmenin yollarını arıyordu. Metternich sistemi artık çökmüş, ama 1815'te olduğu gibi 1850'de de krallar ve profesyonel ordular kazanmış, romantikler ve aydınlar kaybetmişti. Katolik Kilisesi de gücünü yeniden kazanmış, özellikle eğitimde ağırlığını duyurmaya başlamıştı. Fransa'da genişletilmiş oy hakkından ve parlamenter kurumlardan vazgeçilmemişti, ama III. Napoléon bunların işlerliğini önemli ölçüde kısıtlamıştı. Parlamenter kurumlar Prusya'da da ortadan kalkmadı. Avusturya'da derebeylerinin ayrıcalıkları geri verilmedi. Artık krallarını toplumu karşı tutumları Restorasyon'un geleneksel krallıklarında olduğundan farklıydı. En önemlisi, siyasal ve düşünsel tavırları kaçınılmaz olarak değiştirecek bir ekonomik değişme süreci yaşanıyordu.

Balkanlar'da yeni ulus devletler. 18. yüzyılın sonlarında Osmanlıların Güneydoğu Avrupa'daki gücü yavaş yavaş çözülüyor, bu bölgeyi nüfuzları altına almak isteyen öteki Avrupa ülkeleri arasında düşmanlıklar büyüyordu. İngiltere ve Fransa, Mısır ve Ortadoğu'ya, Avusturya ve Rusya ise Ortadoğu ve Balkanlar'a göz dikmişti. Bütün bu sorunlar Doğu Avrupa'da, özellikle Polonya ve Yunanistan'da liberal ve milliyetçi akımların gelişmesiyle yeni bir aşamaya girdi. Yunanistan, Osmanlılara karşı İngiltere, Fransa ve Rusya'dan destek görüyordu. Aralık 1832'de Mısır valisi Mehmed Ali'nin ayaklanması üzerine, Osmanlı padişahı Rusya'dan yardım istedi. Çar I. Nikolay İstanbul'u savunmak üzere bir ordu ve donanma gönderdi. 8 Temmuz 1833'te Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Boğazlar başka ülkelere kapanıyor ve taraflar saldırı halinde birbirine yardım etmeyi kabul ediyordu. İngiltere ve Fransa bu antlaşmaya karşı çıktılarsa da 13 Temmuz 1841'de İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya Osmanlı Devleti ile Boğazlar Sözleşmesi'ni imzaladı. Bu sözleşmenin en önemli yanı Boğazlar'ın bütün imzacı devletlerin güvencesi altında savaş gemilerine kapanmasıydı. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti zaten sürdüregeldiği Boğazlar'ı kapalı tutma politikasından artık gerektiğinde tek başına vazgeçemeyecek ve taraflardan hiçbiri de Boğazlar konusunda bir başkasıyla ayrı antlaşma yapamayacaktı. Ama bu bölgede her ülkenin ayrı çıkarları vardı; anlaşmazlıklar giderek büyüdü, ittifaklar değişti ve sonunda 1854'te İngiltere, Fransa ve Sardinya o sırada Rusya ile Balkanlar'da savaşmakta olan Osmanlıların yanında yer aldı. Kırım Savaşı 1856'da Paris Kongresi'nde imzalanan barış antlaşması ile sona erdi. 1856 Paris Antlaşması ile savaş öncesi sınırlara dönülüyor ve Osmanlı Devleti Avrupa devletler topluluğuna katılıyordu. Toprak bütünlüğünün imzacı devletlerce garanti altına alınması karşılığında padişah ülkede reform yapmaya söz veriyordu. Karadeniz tarafsız hale getiriliyor ve savaş gemilerine kapatılıyordu. Bu antlaşma ile Eflak ve Boğdan da özerklik kazanıyordu. Paris Kongresi'nde varılan anlaşma uzun süreli olmadı. Savaştan en kazançlı çıkan III. Napoléon ve Sardinya kralı olmuştu.

1876'da Sırbistan ve Bulgaristan'da Osmanlılara karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Osmanlı Devleti ayaklanmaları bastırırken öteki devletlerin müdahalesiyle karşılaştı. Rusya Osmanlılarla savaşa girdi. 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Bulgaristan Rusya'nın himayesi altında Osmanlı Devleti'nden ayrılıyordu.

Orta Avrupa'daki gelişmeler, 1850-71. Liberalizm ve milliyetçilik arasındaki bölünme ve Avrupa devletleri arasındaki sürtüşmeler büyük devletler arasındaki ilişkileri yeni bir evreye soktu. Ulus devletleri ve halkların bağımsızlığını savunmak artık bölücü güçlerin değil güçlü devletlerin politikası olmuştu. Diplomasi ve savaş milliyetçiliğin en güçlü silahları haline gelmişti. Ekonomik değişiklikler de bu gelişmeyi güçlendirdi.

Özellikle Fransa, İkinci Cumhuriyet döneminde bir yandan yayılıyor, bir yandan da ekonomik açıdan gelişiyordu. Tahiti ve Fildişi Kıyısı'nın ardından Cezayir'i de 1857'de egemenliği altına alan Fransa, Çin'den Suriye'ye, Batı Afrika'dan Gine kıyılarına kadar keşif seferleri düzenliyordu. İçeride ise Bonapartçı gelenek canlanmıştı. Özellikle Paris yeni baştan düzenleniyordu. Bu dönemde Fransa, en güçlü ve en zengin sömürge imparatorluklarından biri oldu.

Orta Avrupa'da iki devlet daha Fransa gibi güçlenmekteydi: Kuzey İtalya'daki Piemonte-Sardinya Krallığı ile Avusturya dışında bütün Germen uluslarının umudu olan Prusya Krallığı. 1852'de Kont Cavour Piemonte'nin, 1862'de de Otto von Bismarck Prusya'nın başbakanı oldu. 1871'e değin bu iki önder Orta Avrupa'nın çehresini değiştirecekti. 1850'de tarım, ticaret ve donanma bakanı olan Cavour, daha sonra maliye bakanlığını da üstlendi ve 1852'de başbakan oldu. Önce ülkenin ekonomik durumunu düzelten Cavour özellikle Kırım Savaşı'ndaki başarısının ardından, askeri harcamaları büyük ölçüde artırdı. 1858'de III. Napoléon'la Avusturya'ya karşı savaşmak üzere anlaştı ve 1859'da Avusturya'yı savaşa kışkırttı. Altı hafta süren çatışmadan sonra Avusturya Lombardiya'yı terk etmek zorunda kaldı. Napoléon Avusturya ile Zürich'te anlaştı. Cavour Lombardiya'yı kazanmıştı ama Venedik'i alamamıştı. Fransa'nın Avusturya ile tek yanlı anlaşması, İtalyan devletleri arasında bağımsızlıkların ve birliklerinin tek güvencesinin gene kendileri olduğu kanısını güçlendirdi. Kuzey İtalya ve papaya bağlı devletler Piemonte'ye katıldılar. Garibaldi ulusal bir kahraman bekleyen halkın desteğiyle Sicilya ve Napoli'yi ele geçirdi. Roma ve Venedik dışında bütün İtalya, Piemonte'nin çevresinde birleşmişti. Şubat 1861'de Torino'da toplanan ilk İtalyan parlamentosu Mart 1861'de Piemonte kralı II. Vittorio Emanuele'yi İtalya kralı ilan etti. Cavour Haziran 1861'de öldüğünde İtalyan birliği Venedik ve Roma dışında tamamlanmıştı. Venedik, 1866'da Prusya'nın Avusturya'yı, Roma ise 1870'te Almanya'nın Fransa'yı yenmesi üzerine İtalyan birliğine katıldı.

Bismarck, Alman birliğine Prusya'nın önderlik etmesi gerektiğini düşünüyordu. Amacına ulaşmak için Avusturya'ya karşı Fransa ve Rusya ile ittifak kurdu. Prusya'nın nüfusu, ekonomik ve siyasal gücü artıyordu. Cavour gibi Bismarck da askeri harcamaları büyük ölçüde artırdı. Parlamenter meclisleri, liberal düşünceleri bir yana bırakarak, düzen, disiplin, hizmet ve görev gibi geleneksel *Junker*(*) kavramlarını öne çıkardı. Ama işi zordu. 1815'ten beri Almanya büyüklü küçüklü farklı anayasaları olan ve Alman Konfederasyonu'nu oluşturan 38 ayrı devlete bölünmüş durumdaydı. Avusturya da konfederasyon içindeydi. Bismarck'ın ilk işi Avusturya'yı konfederasyondan çıkarmak oldu. Bunun için de önce Danimarka'ya karşı Avusturya ile aynı saftta savaştı. Daha sonra da İtalya'ya Venedik'i vaat ederek Avusturya'ya karşı İtalya'nın desteğini ve Fransa'nın tarafsızlığını sağladı. Avusturya yalnız kalmıştı. Haziran 1866'da konfederasyonun feshedilmesini ve yeni anayasayı hazırlamak üzere Avusturya'yı dışlayan yeni bir Alman meclisinin toplanmasını önerdi.

2 Temmuz'da Avusturya'yı Sadova'da yenen Prusya Ağustos'ta Prag Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma ile Prusya'nın önderliğinde Kuzey Alman Konfederasyonu kuruldu. Güneydeki Germen ulusları da uluslararası düzeyde bağımsız davranabilme koşuluyla ayrı bir konfederasyon oluşturdular. Avusturya, önderlik savaşından çekildiğini kanıtlar biçimde Venedik'i İtalyanlara verilmek üzere Fransa'ya bıraktı.

Savaş Fransa'nın istediği gibi sonuçlanmamıştı, ama Bismarck amacına ulaşmıştı.

Almanya ve İtalya ulusal birliklerini gerçekleştirmeye birer adım daha yaklaşmıştı. Gene bu savaş sonunda Habsburg İmparatorluğu Avusturya - Macaristan İmparatorluğu olarak ikili monarşiye dönüştü.

1870-1871 Fransız - Alman Savaşı Alman Birliği'nin tamamlanmasına yol açtı. Bu sırada III. Napoléon içte ve dışta gücünü yitiriyordu. Fransa, yürürlükteki diplomatik anlaşmalar uyarınca Prusya ve İtalya'dan kaybettiği topraklar karşılığında tazminat istedi. Fransa'nın huzursuzluğunu iyi kullanan Bismarck, Napoléon'u saldıran taraf durumuna düşürerek savaşa girdi. Savaş, İspanya tahtına Hohenzollern hanedanından Leopold'un aday olması üzerine çıktı. İspanya tahtında Alman kökenli bir kralı kabullenemeyen III. Napoléon'un öfkesi, Leopold'un adaylıktan çekilmesinden sonra da sürdü. Her iki ülkede de düşmanlık gelişiyordu. Sonunda Temmuz 1870'te Fransa, Prusya'ya savaş açtı. Fransa yenildi, ama ulusal savunma yanlısı hükümetin Prusya'ya saldırılarını sürdürmesi üzerine savaş Şubat 1871'e değin uzadı. Bittiğinde Bismack amacına ulaşmıştı: Ocak 1871'de Prusya kralı I. Wilhelm Versailles'da Alman imparatoru ilan edilirken, güney ve kuzey Germen ulusları da yeni bir anayasa ile birleşiyordu.

Fransa'da ise 1871 Paris Komünü'nün ardından ılımlı muhafazakâr Üçüncü Cumhuriyet kuruldu (1875). Rusya, 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in tarafsızlığı hükmünü ihlal ettiğinde, Osmanlı Devleti dışındaki imzacı ülkeler protesto etmekten başka bir şey yapmadılar. Avrupa'ya yeni bir güç dengesi egemen olmaktaydı. Almanya, Fransa'yı, Rusya da Avusturya'yı gölgede bırakarak, en güçlü devletler arasına katılıyorlardı.

Sosyalizmin yükselişi. 1850'lerde Avrupa'da liberalizm ve milliyetçiliğin olduğu gibi sosyalizmin tarihi de yeni bir döneme girdi. 19. yüzyılın ilk yarısında sosyalist düşünceler hem Fransız Devrimi'nin demokratik ülkülerinden, hem de çeşitli idealist ve insancıl akımlardan etkilenmişti. İngiltere'de Robert Owen, Fransa'da Charles Fourier gibi sosyalist önderler Sanayi Devrimi'nin toplumsal adaletsizliklerine, acımasız yaşam koşullarına, örgütsüz emeğin sömürülmesine karşı çıkıyorlardı. İstedikleri, aydın işverenler, kamu bilincinin yükselmesi ve işçi sınıfının maddi çıkarlarını gözetebilecek yeni ekonomik ve siyasal örgütlenme biçimleriydi. En önemlisi, herkes için daha adil bir yaşamın ancak toplumsal düşünce ve alışkanlıkların değişmesiyle gerçekleşebileceğini düşünüyorlardı. Bunun için de umutlarını eğitime ve emeğin özgürce örgütlenebilmesine bağlamışlardı. Yeni bir toplum istiyorlardı.

Yüzyılın ortalarına gelindiğinde sosyalistler devlet müdahalesinden ve yasamadan daha çok medet umar olmuşlardı. Fransa'da Louis Blanc ve İngiltere'de radikal reformcular, işçilerin devletçe korunmalarını öngörüyorlardı. "Çalışma hakkı"nın yanında yoksulluk yardımı, işsizlik sigortası ve işçilere devlet eliyle iş bulunmasını istiyorlardı. Bu önerilerin sahipleri, Amerika'nın sınır boylarına giderek ilkel komünler halinde yaşamayı öneren idealist sosyalistlerden ya da Avrupa başkentlerinde eşitlikçi cumhuriyetler kurmayı amaçlayanlardan ayrılıyorlardı.

Ama 1848-49'da hepsi yenildiler. Fransa'da Auguste Blanqui'nin, Fransa, İtalya ve Belçika'da Filippo Buonarroti'nin ayaklanma girişimleri çok sert bir biçimde bastırıldı. İkinci Cumhuriyet'in 1848 Geçici Hükümeti'nde görev alan Louis Blanc'ın çabaları da sonuçsuz kaldı. Başarılı tek sosyalist hareket, Robert Owen'in önderliğindeki ılımlı sendikacılık ve kooperatifçilik oldu. Bunlar da devrimci ya da siyasal içerikli değildi. Sanayi Devrimi henüz hiçbir yerde geniş ve etkili bir sosyalist devrim için gerekli önkoşulları hazırlamamıştı. Avrupa ülkelerinde oy hakkının genişletilmesiyle, çeşitli ülkelerde oylarıyla gerici güçleri destekleyen köylüler de tutuculuklarını kanıtladılar. Ama bütün bunlara karşın, köyden kente göç sürüyordu ve kentsel nüfusun artması olayların akışını değiştirecekti.

1848'de devrimlerin hemen öncesinde Karl Marx ve Friedrich Engels *Manifest der Kommunistischen Partei*'i (*Komünist Manifesto*, 1923, 1979) yayımladılar. *Manifesto*, önceki sosyalist hareket ve akımların tümünü ütopyacı olarak niteliyor ve devrim programını kapitalist toplumun iç çelişkilerinin çözümlenmesi üzerine kuruyordu. Marx ve Engels'e göre, üretim araçlarına sahip olanlarla (burjuvazi) işgücünden başka satabilecek bir şeyleri olmayanlar (proletarya) arasındaki sınıf savaşının temel nedeni üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetti. Proletaryanın iktidarı devrim yoluyla ele geçirmesi durumunda proletarya diktatörlüğünün kurulacağını, bu diktatörlük altında sınıfsız topluma geçilebileceğini ve belli bir süre içinde devletin sönüp ortadan kalkacağını ileri sürdüler.

Manifesto, 1848'de etkili olmadı. Ama 1850'lerdeki düşkırıklıklarının ardından, Marx ve Engels'in düşünceleri çok daha fazla yandaş bulmaya başladı. 1862'de Londra'da açılan bir sanayi fuarı İngiliz ve Fransız işçi sınıfı önderlerini bir araya getirdi. 1864'e gelindiğinde ise İngiltere, Fransa, Almanya, Polonya, İtalya ve öteki ülkelerin işçi temsilcilerinin katıldığı Uluslararası İşçi Birliği kurulmuştu. Marx'ın tüzüğünü hazırladığı ve düzenli aralıklarla toplanan bu birlik I. Enternasyonal'in temelini oluşturdu. İlk cildi 1867'de çıkan *Das Kapital*'de (*Kapital*, 1975) Marx kapitalizm çözümlemesini derinleştirdi. Birçok ülkelerde, özellikle de anayurdu Almanya'da yandaşlarının sayısı giderek arttı.

1870-71 olaylarının sosyalizm ve komünizmin geleceği üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri oldu. Bazı Marksistlerin de katılmış olmasına karşın, 1871 Paris Komünü'nün başlangıçta Marksist olduğu söylenemez. Paris Komünü'nün yenilgisi Fransa'daki tüm sosyalistler ve işçi sınıfı için ağır bir darbe oldu. *The Civil War in France*'da (Fransa'da İç Savaş) Marx, Paris Komünü'nü yeni devrimci tekniğin en iyi örneği olarak niteledi ve bir umut belirtisi olarak yüceltti. Öte yandan, İtalya ve Almanya'nın ulusal birliklerini sağlamış devletler olarak belirmesi ve bu ülkelerde sosyalist partilere açık parlamenter kurumların ortaya çıkmasıyla, bir sonraki çeyrek yüzyıl içinde bu iki ülkede güçlü sosyal demokrat partilerin gelişme yolu açıldı.

Avrupa dışındaki gelişmeler. Bu dönemde Avrupa dışında da, özellikle uzun dönemdeki etkileri açısından önemli olaylar yaşandı. Japonya 1854'te Kanagava Antlaşması ile dış dünyaya açıldı. Birkaç yıl süren bir kararsızlıktan sonra da 1868'de bağımsızlığının tek güvencesi olduğu inancıyla Batı tipi bir gelişme modelini benimsedi.

Aynı dönemde Çin'de, Osmanlı Devleti'ninkini andıran bir çöküş ve parçalanma yaşanıyordu. Taiping Ayaklanması sonuçta yabancı devletlerin, özellikle de İngiltere ve Fransa'nın Çin'e müdahalesine yol açtı. Bu müdahaleler sonucunda da ülke ulusal çıkarlara aykırı antlaşmalar yoluyla zorla dışa açıldı. Bu sırada, Ruslar Sibirya'da Amur Irmağını sınır alarak ilerliyorlardı. 1860'ta Büyük Okyanus kıyısında Vladivostok'u kurdular.

1857 Hint Ayaklanması'nın ardından İngilizlerin Güneydoğu Asya'daki nüfuzu Birmanya ve Siyam'a doğru giderek artıyordu. Bu arada, Mekong Irmağının Çin'e güneydoğudan ulaşabilmek için uygun bir yol olduğunu düşünen Fransa, Koçin ve Kampuçya'da etkinliğini artırmıştı.

İngiliz ve Fransızların Amerika kıtasında, özellikle Meksika ve Texas'ta çıkarları vardı. Amerikan İç Savaşı, Fransızların Meksika'ya müdahalesini hızlandırdı. III. Napoléon'un Meksika tahtına Avusturyalı Arşidük Maximilian'ı geçirmesi ABD'de hoşnutsuzluk yarattı. İç Savaş'ın bitmesi ve aynı zamanda birleşmiş bir Almanya'nın Fransa için bir tehdit oluşturması üzerine Napoléon askerlerini Meksika'dan geri çekti. Desteksiz kalan Maximilian yakalanarak idam edildi. III. Napoléon'un müdahalelerinden hoşnut olmayan İngiltere ve ABD, Meksika olayının da etkisiyle 1870-71 Fransız-Alman Savaşı'na kayıtsız kaldılar ve bu savaşta Fransa'yı desteklemediler.

SANAYİ DEVRİMİ. Sanayi Devrimi terimi yaygın olarak tarım ve el sanatlarına dayalı geleneksel bir ekonomiden, modern sanayi ve imalat ekonomisine geçişi simgeleyen, üretim sürecine ve üretimin örgütlenmesine ilişkin bir dizi değişimi nitelemek üzere kullanılır. Aynı terim, tarihsel bir dönemi adlandırmak üzere kullanıldığında ise, 18. yüzyıl ortalarında İngiltere'de başlayan ve İngiltere'nin ardından önce kara Avrupa'sında sonra da ABD'de yaşanan ve I. Dünya Savaşı'na değin süren bir ekonomik değişim sürecinin ilk aşamasını niteler.

Üretim biçimi ve tekniklerine ilişkin buluş ve yenilikler Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde en büyük rolü oynadı. Bunlar arasında buhar gücünden yararlanma, makineleşme, maddenin değişik biçimlerine dönüştürülmesini sağlayan yöntemlerin geliştirilmesi ile üretim sürecinin daha kolay denetlenmesine ve daha verimli bir işbölümüne olanak sağlayacak büyük işletmeler biçiminde örgütlenme sayılabilir. Bütün bu yenilikler tarım ve ulaşımda da birçok yeniliğe yol açmış, bu alanlardaki gelişmeler gene sanayinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bütün bunların temelinde daha verimli bir üretim için bilgiyi sistemli olarak uygulamaya geçirmek yatıyordu. Sanayi Devrimi'nin ilk döneminde bilgi daha çok deneyimle ediniliyordu. Ama, zamanla saf bilimden yola çıkan uygulamalar başladı. Sanayi Devrimi'nin sonuna gelindiğinde ise birçok alanda kuram, uygulamanın çok ötesine geçmişti.

Sanayi Devrimi ilk sanayileşen ülkelerde 19. yüzyılın sonlarında tamamlandı. Sanayi devrimlerini tamamlayan ve yeni teknolojiye geçen ülkeler artık yeni yollar arıyordu. Bazılarına göre ikinci bir Sanayi Devrimi olan bu aşamada da elektrik, içten yanmalı motor, petrol, otomobil, kimyasal ürünler gibi yeni buluşlar önem kazanacaktı.

Bütün bu teknolojik ilerlemeler ekonomik büyüme ve gelişmeye katkıda bulundu. Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak emeğin üretkenliği bazı işkollarında (örn. pamuk eğirme) binlerce, ötekilerde (örn. dokuma, çelik, kimya) yüzlerce kat artarken, üretim maliyeti de aynı ölçülerde düştü. Buna karşılık, yeni buluşların fazla etkilemediği alanlarda (örn. sanat ve zanaat) üretkenlik ya da maliyette bir değişiklik olmadı. Sonuçta, düşük maliyetle daha çok üretilebilen mallara talep ve bu talebi karşılayabilmek için de, o sektörlerde işgücü

ve yatırım arttı. Gelir düzeyinin yükselmesi de bu gidişi destekledi. Temel gereksinimler daha ucuza karşılanabildiği için lüks tüketime daha çok para harcanmaya başlandı. Maliyetlerdeki değişmelerin yol açtığı fiyat değişmeleri, talep esnekliği düşük olan temel gereksinim mallarının dışında kalan malların tüketimini özellikle artırdı. Dolayısıyla tarımdan, yeni teknolojik buluşlardan yararlanarak daha ucuza mal üretebilen sektörlere bir kaynak akımı oldu. Köyden kente göç de böylece hızlandı.

İlk sanayileşen ülke olan İngiltere, 18. yüzyılın başlarında 6 milyonluk nüfusuyla orta büyüklükte bir ülkeydi. Ama kendi başına dünyanın en zengin ve en büyük pazarı oluşunun yanı sıra, coğrafi ve yönetsel bütünlüğü ve halkın yüksek satın alma gücü, Sanayi Devrimi'nin ilk bu ülkede gerçekleşmesinde önemli rol oynadı. Daha da önemlisi İngiltere, yeni teknoloji için gereken hammaddeleri denizaşırı topraklarında bulabiliyordu.

Hem ülke içinde, hem de dünya pazarlarında İngiliz mallarına duyulan talebin, İngiltere'de üretimin o günkü düzeyi ile karşılanması olanaksızdı. Bu durum madencilikten dokuma sanayisine kadar her alanda teknolojik yeniliklerin itici gücü oldu. Madencilik ya da ağır sanayide gerek duyulan teknolojik gelişmeler büyük yatırım gerektiriyordu. 1698'de Thomas Savery buhar pompasını, 1705'te Thomas Newcomen atmosferik buhar makinesini, 1769'da James Watt kondansatörü icat etti. Bütün bunlar ve benzer buluşlar Sanayi Devrimi'ni hızlandırdı.

Dokuma gibi hafif sanayi dallarında artan talebi karşılayabilmek için gereken yenilikler daha çok üretim sürecinin yeniden örgütlenmesiyle gerçekleşebildi. Fason üretime geçilmesiyle özellikle dokuma sanayisinde üretim artarken maliyetler de düştü. Ama 18. yüzyılın sonlarında artan talep tüccarın verdiği malzemeyi kullanarak mal üreten ve tüccara bitmiş malı geri veren işçilerin üretimiyle de karşılanamaz olunca, teknolojik yeniliklere bu alanda da gerek duyuldu. 1787'de Edmund Cartwright dokuma tezgâhını geliştirdi; 1820'lere gelindiğinde el dokumacılığı artık yok olmaya yüz tutmuştu. Dokuma tezgâhı ile birlikte dokuma fabrikaları kuruldu; köyden kente göç eden nüfusun büyük bölümü bu fabrikalarda çalışmaya başladı.

İngiltere'de modern sanayinin hızlı gelişimi karşısında ülkenin o günkü ulaşım sistemi yetersiz kaldı. Kentlerde üretilen çok sayıda malın bütün ülkeye dağıtılabilmesi için yeni yollar yapıldı. Özellikle demiryolu ağının kurulmasıyla işçi dolaşımı da sağlandı.

Aynı dönemde, tarımsal üretimi artıran yeni tarım tekniklerinin ve ürün çeşitlerinin geliştirilmesine yol açan bir dizi yenilik oldu. Bunların en önemlisi toplumsal yapıyı da değiştiren çitleme hareketiydi. Kırsal alanda toprakların çitlerle çevrilmesi İngiltere'de ilk kez olmuyordu. 16 ve 17. yüzyıllarda yün elde edilen koyunlara otlak sağlamak amacıyla, ekilebilir alanların neredeyse yarısı çitlenmişti. Ama, amacı ve sonuçları bakımından 18. yüzyıldaki çitleme hareketi öncekilerden farklıydı. Büyük toprak sahipleri dağınık topraklarını ya arada başkalarına ait toprakları satın alarak ya da karşılığında başka yerlerdeki topraklarını vererek birleştirdiler.

Tarım alanlarının yeniden gruplaştırılması ile dağınık topraklar birleşirken, bu toprakların çitlenmesi ile ortak kullanım hakkı da ortadan kalktı. Kırsal kesimde, sınırları yalnızca çitlerle değil yasal olarak da belirlenmiş bireysel mülkiyete geçildi. Çitlemenin yüksek maliyetini karşılayamayan küçük toprak sahipleri ile topraksız köylüler ise ya bu yeni büyük alanlarda gündelik tarım işçisi olarak çalışmaya ya da kente göçe zorlandılar. Çitleme hareketi İngiltere'de nüfus patlamasıyla aynı döneme rastladı. Dolayısıyla, çitleme ile tarımsal işgücüne duyulan gereksinim arttığı halde, tarımda iş bulamayan kırsal nüfus fazlası, topraktan ve feodal bağlardan koparak sanayi işçisi olmak üzere kentlere göç etti.

1700'den 1820'ye İngiltere'de tarım üretimi iki katına çıktı, ama iç üretim, talebi karşılayamıyordu. 1770'lerden sonra İngiltere tahıl ithal etmeye başladı. Gene de tüketilen tahılın ancak yüzde beşi ithalat yoluyla sağlanıyordu. İthalatın düşük düzeyde tutulması Tahıl Yasaları olarak bilinen, tahıl ithalatından gümrük alınmasını öngören ve bu yolla İngiliz çiftçisini koruyan yasalarla sağlanmıştı. Tahıl Yasaları 1846'da kaldırıldı. 1845-49 arasında serbest ticaret rejimine geçildi. İngiltere'de Sanayi Devrimi tamamlanmış, 19. yüzyılın ortalarında İngiltere ekonomik açıdan en güçlü ülke olmuştu.

Öteki ülkeler İngiltere'den sonra başladıkları sanayi devrimlerini daha uzun sürede tamamladılar. İngiltere ile karşılaştırıldığında da bu ülkelerin koşulları birçok bakımdan elverişsizdi. Kıtada coğrafi ve siyasal sınırlar işgücü ve mal dolaşımını engelliyordu; ormanlar boldu ama kömür azdı; gelir düzeyi düşüktü; emek ucuz olduğundan emek maliyetini düşürücü önlemler önemli bir değişiklik yaratmadı; toplumsal katmanlar arasında her açıdan olduğu gibi satın alma gücü bakımından da büyük farklılıklar vardı; feodal yapı ve kırsal toplum özellikleri egemendi; geçimlik tarım en yaygın uğraştı; ticaret ve sanayi kırsal alana ulaşmaya yeni yeni başlıyordu.

Bu koşullar altındaki Avrupa ülkelerinde Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde devletin katkısı büyük oldu. 18. yüzyıl ortalarından başlayarak Avrupa'da hükümetler sanayinin gelişmesi için çaba harcadılar, çünkü ekonomik güç ile siyasal güç arasındaki ilişkinin farkındaydılar. Büyüme ve gelişme, yeni iş alanları açılması ve ulusal gelirin artması demekti. Ekonomik güç hem savaş, hem de barış için gerekliydi.

Devlet sanayinin gelişmesi için özel girişimcilere para yardımı yapmak, düşük faizli kredi ve borç vermek, vergi muafiyeti sağlamak, kamu yapılarını özel girişimcilerin kullanımına açmak, teknik bilgi yardımı sağlamak, uyulması zorunlu standartları ve kalite kontrolünü geliştirmek, yeni ürün ya da tekniklerin sahiplerine tekelci ayrıcalıklar vermek, yeterli işgücü ve hazır pazar sağlamak gibi önlemler aldı. Bazı alanlarda (örn. askeri malzeme) devletin kendisi girişimci olurken, çoğu alanda özel girişimi destekledi. O dönemde Avrupa'da burjuvazinin devlet eliyle geliştirildiği söylenemezse de, Avrupa sanayi burjuvazisinin gelişmesinde devlet desteğinin katkısı büyük oldu.

Avrupa, fason üretimden makineleşmeye, teknolojik yeniliklerden işin örgütlenmesine kadar birçok alanda İngiltere örneğini izledi. Ama İngiltere'nin tekelci tutumu ve Fransız Devrim savaşları sırasında Avrupa ile ticaretinin, Kıta Ablukası yüzünden önemli ölçüde kesilmiş olmasından dolayı İngiltere'deki gelişmeler kara Avrupa'sına geç ulaştı. Yeni teknolojinin kıtada ne ölçüde kabul göreceğini ise ülkelerin kendi ekonomik ve teknolojik düzeyleri, İngiltere ile rekabetleri, göreli maliyetler, ilerici ya da tutucu siyasal baskıların varlığı, hammadde kaynakları, pazar olanakları ve talebin yapısı gibi öğeler belirliyordu. İngiltere'nin ardından ilk sanayileşen ülke Belçika oldu. Onu Fransa, İsviçre ve Almanya izledi. Belçika ve Almanya kömür ve metalurji, Fransa ve İsviçre dokuma ve öteki hafif sanayi dallarındaki üstünlüklerini kullandılar; demiryolları yapımı, her biri için sanayinin gelişimini hızlandıran öğe oldu.

1850'ler ve 1860'larda öteki Avrupa ülkeleri İngiltere'ye yetiştiler. Hızlı ekonomik büyüme ile sıkı korumacılık politikası da terk edilerek serbest ticarete geçildi. Bunda İngiltere'nin serbest ticarete doğru attığı adımlar kadar, 1860 İngiliz-Fransız Antlaşması gibi ülkeler arasında sermaye dolaşımını ve malı ilişkileri düzenleyen anlaşmaların da payı büyük oldu.

Sanayi Devrimi, başta İngiltere olmak üzere yaşandığı tüm ülkelerde yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve kültürel yapıyı da değiştirmiştir. Ağır çalışma koşulları, uzun iş saatleri, düşük ücretler, en ağır işlerde bile çocuk emeği kullanımı, yoksulluk ve ölüm, bir yandan teknolojik yeniliklerle beslenen, bir yandan da yoğun emek sömürüsüne dayanan Sanayi Devrimi'nin tanımlayıcı özellikleri olmuştur. Örneğin İngiltere'de kırsal alanlardan kentlere göç eden halkın ücret gelirleri eskisine göre artarken, yüksek fiyatlar ve işsizlikle belirlenen gerçek ücretler (özellikle Fransa ile savaşlar sırasında) çok düşüktü. Kadın ve çocuk işçiler ile küçük işletmelerde ve el dokumacılığı gibi ölmeye yüz tutmuş işlerde çalışanlar en kötü durumdaydılar. Kentlerin alt yapısı kırdan göç karşısında yetersizdi. Büyük bir konut sorunu vardı. Sanayileşme bir sonraki kuşak için daha iyi bir yaşamın koşullarını hazırlarken onu gerçekleştirenleri harcıyordu. İngiliz toplumu Sanayi Devrimi'ne hazırlıksız yakalanmıştı, izlenen *laissez-faire* politikasının faturasını da gelişen sanayi burjuvazisi değil işçi sınıfı ödemekteydi.

Romantizm ve Gerçekçilik - Fransız Devrimi'nin mirası. Yığınlarca insanın umutları ya da korkuları, 1789 Fransız Devrimi'nin patlak vermesiyle tam bir açıklığa kavuştu. Bu yüzden 19. yüzyıl kültür tarihini Fransız Devrimi'nden başlatmak uygun sayılır. İnsan hakları, halk egemenliği ve bu iki ilkenin evrensel olarak uygulanabilirliği gibi Fransız Devrimi'nin çağımıza mirası olan düşünceler, modern kültür tarihini de önemli ölçüde belirledi.

Halk egemenliği düşüncesinin 19. yüzyıldaki karşılığı kültürel milliyetçilik oldu. İktidarın kaynağının halk olduğu bir kez kabul edildikten sonra, artık kozmopolit bir Avrupa uygarlığı düşünülemezdi. Kültürün yaratıcısı ve biriktiricisi yalnızca eğitim görmüş, seçkin bir zümre değil, o ulusun halkının tümüydü. Devrim sonrasında, Avrupa ülkelerini kapsayan tek bir "yüksek" kültürün yerini, yaygınlığı kadar yalınlığından ötürü de popüler olan bir dizi ulusal kültür aldı. Özellikle Almanya ve İngiltere'de halk edebiyatı, halk şarkıları, efsaneler, baladlar ve lehçelere karşı büyük bir ilgi uyandı. İngiltere ve Almanya'nın kendi kaynaklarına dönme isteği, Fransa'nın son bir yüzyıldır kültür alanındaki egemenliğine karşı bir tepkiyi de içeriyordu.

Devrimle birlikte, Aydınlanma Uşçuluğunun baskı altında tuttuğu duyguları serbest bırakmaya, gerçeğin dile getirilmesine ve yalınlığa karşı içtenlikli bir istek doğdu. Bu duyarlılığı yansıtan iki 18. yüzyıl yazarı, Richardson ve Rousseau'dur. Richardson'ın romanları, yüksek kültüre karşı yalın duyguların simgesi olarak kabul edildi ve Fransa'nın en çok okunan kitapları arasına girdi. Bunları Rousseau'nun *Julie, ou la nouvelle Héloïse*'i (1761; *Julie Yahut Yeni*

Heloise, 1943-45), Diderot'nun burjuva oyunları, Beaumarchais'nin Figaro tipini geliştirdiği yergili komedileri ve Restif de la Bretonne'un köylüleri konu alan anlatıları izledi. Kent ve saray yaşamıyla bozulmamış basit insanların mutluluklarını ve güçlü duygularını ele geçirme isteği ile birlikte edebiyat, büyük haksızlıkları, olağanüstü erdemleri,kahramanca özverileri oldukça gözü yaşlı bir duyarlılıkla anlatmaya koyuldu.

Devrimin her şeyi basitleştirme eğilimine bağlı olarak popülist bir devrimci üslup gelişti. Eşitlik ilkesinin, yalınlık ve içtenlik kavramlarıyla pekişmesi kardeşlik kavramını doğurdu. Buna "yurtseverlik" kavramının eklenmesiyle de, Fransız Devrimi'nin düşünce çemberi tamamlandı. Popülizmi besleyen duygu ve düşüncelerin en önemlilerinden biri de, "birey hakları" ya da "doğal haklar" kavramı ve buna bağlı olarak gelişen bireycilikti. Tüm bu inançlarla birlikte bin yıllık toplumsal düşüncenin ağırlık merkezi kaydı ve geleneğin yerini yenilik aldı.

Özgürlük, eşitlik, kardeşlik, yurtseverlik, bireycilik, popülizm, yalınlık ve doğallık gibi güçlü sözcüklerin içeriği, yeni bir çağın eşiğindeki Avrupa'nın kültürel durumunu sergiler. Ama bütün bu düşünceler, hem birbirini etkileyerek değişime uğradı, hem de yayıldıkları ülkelerin koşullarına uyarlandı. Örneğin, Devrimin en etkin evresi olan 1789-1804 arasındaki dönemi belirleyen güçlü kişiler, Roma tarihi ve Plutarkhos'un önemli yer tuttuğu klasik bir eğitim almışlardı. Buna bağlı olarak da, Roma tarihinden alınan simge ve mitler siyasal olduğu kadar kültürel bir ifade aracı olarak da kullanılmaya başladı; Roma tarihine dayanan bir simgesellik, resimde yeni bir üslubun gelişmesine yol açtı.

Méhul ve Grétry gibi müzikçilerle birlikte resimde David, yeni gelişen popülizmin gereklerine uygun bir sanatın örneklerini verdi; sarayın istekleri aşılarak ulusun isteklerine yanıt verildi. Chénier'nin odları dışında, şiir alanında önemli bir ürün çıkmadı. Edebiyatın öteki alanları ile tiyatro ve müzikte de dönemin gerçekliğini yansıtmak kaygısını güden, ama kalıcı olmayan yapıtlar verildi. Böylece Fransa'da devrimci sanat, birkaç resim ve müzik parçası dışında kendi yüce amaçlarına denk bir sanat yaratamadı.

Romantizm sözcüğünün içeriği ve Romantik Akımın gelişimi ülkelere göre farklılıklar gösterir. Örneğin, Goethe'nin olgunluğa eriştiği 1770'ler, İngiliz romantik şairlerinin doğum yıllarıdır. Fransız, İtalyan, Rus, Polonyalı ve İspanyol romantikler ise İngiliz şairlerin meslek yaşamlarının yarısını tamamladıkları 1800'lerde doğdular. Bu farklılıklardan ötürü, Almanya'da *Romantismus* terimi dar bir şairler topluluğunu belirtir; Goethe ve Schiller ise klasik olarak sınıflandırılır. Polonya ve Rusya'da da, başka ülkelerdeki romantiklere benzerlik gösteren birçok yazar klasik sayılır. Romantik Akım, 1789-1848 arasında ilk evresini tamamladı. Tek tek ülkelerin farklılıkları bir yana, Avrupa kültürü bir bütün olarak düşünüldüğünde, yarım yüzyılı aşan bu zaman dilimi içinde bütün sesler orkestraya katılmıştı.

Romantik Akım öncelikle 18. yüzyıl Uşçuluğuna bir tepkiydi. Romantizm ile birlikte çok çeşitli görüşler ve tavırlar gelişti; kişinin içe dönmesi, doğa sevgisi, ortaçağın yeniden keşfi, sanat kültü, değişik kültürlere ilgi, dine dönüş, sonsuzluk özlemi, aşırı duygusallık, duygunun yüceltilmesi ile siyaset alanında liberal, tutucu, gerici ve ütopyacı sosyalist görüşler serpildi. Bu çeşitli ve çoğu birbiriyle çelişen eğilimleri birleştiren ve Romantik Akımın temel özelliği sayılan tavır ise bireyciliktir. Yaratıcı düş gücünü harekete geçiren ve bireyci felsefeyi haklı çıkaran insanın simgesi olarak Napoléon, bu dönemde önem kazandı ve yeni insanın modeli oldu.

Romantizm, İngiltere ve Almanya'da 1790'larda gelişti ve en önemli yapıtlarını verdi; İngiltere'de Blake, Wordsworth ve Coleridge, Almanya'da da Goethe, Schiller, Herder, Jean Paul (Richter), Beethoven, Tieck, Wackenroder, Hölderlin, Schelling, Schleiermacher ve Shakespeare'in yapıtlarının Almancaya çevrilmeye başlanması yeni çağın başlangıcını haber verir. İtalya, Fransa ve Rusya'da ise 1820'ler, Romantizmin oluşum yıllarıdır; Rusya'da Puşkin, İtalya'da Manzoni, Leopardi ve edebiyat kuramı alanındaki tartışmalar, Fransa'da Vigny, Victor Hugo, Mme Desbordes-Valmore ve Lamartine'in şiirleri ile Delacroix'nın resimleri, Berlioz'un ilk besteleri ve Balzac'ın *Les Chouans*'ı (1829; Şuanlar, 1977) Romantizmin ilk yapıtlarını oluşturdu. Son olarak da, şair ve yazar Mickiewicz ile Polonya, Rivas, Espronceda, José de Larra ve Zorrilla'nın yapıtlarıyla da İspanya 1830'larda Romantizm içindeki yerini aldı.

Romantik Akımın temel amacı, Klasikçiliğin kayıtsız kaldığı ya da stilize ettiği deneyimleri yakalamaktı. Bu, bir anlamda Gerçekçiliğin de ilk yükselişi sayılır. Örneğin Byron ve Scott gibi birbirine çok aykın iki yazar, ortaçağdan ya da uzak ülkelerden söz ederken olgusal ayrıntıları gerçekçi bir biçimde vermek zorunluluğunu duyuyorlardı.

1830'larda Shakespeare'in yeniden canlanması, Fransa'nın kültür egemenliğine ve tiyatronun saray ile aristokrasinin beğeni kalıpları içinde kalmasına bir tepkiydi. Ama bu canlanmaya ve yenilikçi duygulara karşın, Shelley'nin *Cenci*'si, Byron'ın *Manfred*'i ve Kleist'ın birkaç oyunu dışında, Romantizm tiyatro alanında önemli yapıtlar vermedi; daha çok tiyatro dışındaki alanlarda gelişti.

Görünürdeki gerçekliği sanata dönüştürmek için yeni araçlar bulmak ve yeni ayrıntılar aramak, David'den sonraki bütün ressamların uğraşı oldu. İspanya'da Goya, Fransa ile savaşın korkunçluğunu ve soyluların sıradanlığını yansıttı. İngiltere'de Constable, o dönemin ölçülerine sığmayan bir canlılık ve parlaklıkla kır manzaralarını işledi. Géricault, bir salın üzerinde ölümle pençeleşen kazazedeleri resmettiği "Medusa'nın Salı" adlı tablosuyla Parisliler şaşkınlığa uğrattı. Delocroix, çağdaş görüntüleri canlı bir gerçekçilikle ele aldı ve İzlenimcilik öncesi bazı teknikleri keşfetti. J. M. W. Turner da, gerçekçilik arayışı içinde İzlenimciliğe yöneldi.

Resimde görülen bu değişim, heykelcilik ve mimarlığı etkilemedi. Yalnız Zafer Takı'nın (Paris) üzerindeki Marsilya kabartmasını yapan Rude ile hayvan heykelleri ustası Barye bazı yenilikler getirdiler. Mimarlıkta ise, Pugin ile Viollet-le-Duc yeni üslubun ipuçlarını yakalamış ve demir konstrüksüyonun günün birinde basit işlevselliğin ötesine geçerek yüksek bir sanat oluşturacağını görmüşlerdi. Ama mimarlıkta yeniliğin tohumları demiryolu yapımında atıldı. Brunels ve Robert Stephenson'ın tasarladığı tünel, köprü ve terminaller çok başarılı oldu; 20. yüzyıl mimarlığında beton ve çelik kullanımını etkiledi.

Romantiklerin keşfettiği yeni yaşantı alanları, şiirle iç içe olduğundan, müziğe de yansıdı. Goethe'nin Beethoven ve Berlioz üzerindeki, Alman halk öykülerinin Weber, Schumann ve Schubert üzerindeki etkileri büyüktü. Öte yandan bu dönemde piyano ve nefesli çalgılarda teknik yönden büyük bir ilerleme oldu. Chopin, Mendelssohn, Glinka ve Liszt gibi romantik besteciler günümüzdekilere çok yakın çalgılardan ve çağdaş orkestradan yararlandılar.

Bireyin araştırılması ve içe bakış, Romantizmin temel özelliğidir. Geothe'nin *Faust*'u, romantik içe bakışın ilk örneğini oluşturur. Bu özelliğiyle Romantizm, modern edebiyat ve düşüncenin hazırlayıcısı olmuştur. Blake, Wordsworth, Keats, Leopardi, Stendhal, Benjamin Constant, Sainte-Beuve, Heine gibi 19. yüzyıl yazarları olmaksızın Freud ya da Joyce'un ortaya çıkması beklenemezdi.

Siyasal tercihlerindeki bütün farklılıklara karşın, Romantik Dönemin yazar ve düşünürlerinin başlıca konusu insanlığın kurtuluşuydu. 1790'larda, İngiliz yazar Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*'ı (Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler), Fransız yazar Joseph de Maistre ise *Considérations sur la France*'ı (Fransa Üzerine Düşünceler) yayımladılar. Devrim konusundaki derin görüş ayrılıklarına karşın, her iki yazar da devrimin sürekli olduğunu ve aşağılanan insanların eşitlik ve özgürlük isteklerinin önüne geçilemeyeceğini savunuyordu.

19. yüzyıl başından 20. yüzyıl ortalarına değin İtalya, Almanya, Polonya, Rusya, İspanya, Portekiz ve Güney Amerika'da özgürlük adına savaşlar bir salgın gibi yayıldı. İnsan haklarının genişletilmesi ve yazılı anayasa talepleri yükseldi. Bu sıralarda sabotaj ve grev gibi olaylarla sanayileşmenin yarattığı ilk huzursuzluklar da görülmeye başladı. Yaşananlara bağlı olarak devrimci kuram da büyük bir ivme kazandı. 1810'da, işçilerin sömürülmesi, sanayi toplumlarında insan yaşamının değerini yitirmesi gibi konular tartışılmaya başlamıştı. 1832'de "sosyalizm" ve "sosyalist" sözcükleri kullanılmaya başladı. Saint-Simon ve Robert Owen gibi ütopyacı sosyalistler, toplumdaki eşitsizlikleri gidermek için reform tasarıları, Leroux, Cabet ve çeşitli görüşlerden komünistler de devlet kuramları geliştiriyorlardı. Proudhon, devleti ve özel mülkiyeti tümüyle reddediyordu. İngiltere'de Yararcılık felsefesini başlatan Bentham ve Mill hukuk sisteminde reform yapılmasına önayak oldular.

Devrim düşüncesi kadar evrime duyulan inanç da, 19. yüzyılın temel özelliklerinden birdir. Biyolojiyi temel alan ve kalıcı toplumsal değişimin devrimle değil, yavaş ve küçük adımlarla gerçekleşeceğini öngören Evrimcilik, toplumların gelişme ve değişmesinin canlı varlıklarınki gibi doğal ve organik olduğu görüşünü savunuyordu. 1749'da yayımlanmaya başlayan *Historie naturelle, générale et particulière* (44 cilt; Genel ve Özel Doğa Tarihi) adlı yapıtıyla Buffon zooloji alanında evrim kuramını açıklıyordu. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Charles Darwin'in dedesi Erasmus Darwin ile Lamarck da evrim kuramlarını geliştirmişlerdi. 1830-33 arasında jeolog Lyell, yeryüzündeki oluşum ve değişimleri benzer bir kuramla açıklıyordu. Ayrıca, evrim düşüncesi topluma da uygulanıyor, devlet bir organizmaya benzetiliyordu. Bireycilik, gerçekçilik, tutkulu bir hayal gücü ve içe bakışın egemen olduğu 19. yüzyılda, 17. yüzyıla damgasını vuran mekanik ve matematiğin yerini doğal olarak biyoloji ve canlı organizma modeli almıştı. Öte yandan bir önceki çağın "ilerleme" kavramı da evrim düşüncesiyle bağdaşıyordu.

Romantik çağda fizik alanında da ilerlemeler oldu. Enerjinin biriktirilmesi, ısının mekanik karşılığının gösterilmesi bu yüzyılda gerçekleşti. Fiziksel antropoloji bilimi doğdu. Ama çağa damgasını vuran, 1838-39'da Schleiden ve Schwann tarafından geliştirilen hücre kuramlarıydı. Mikroskopik varlıklar, hücrebilimi ve kalıtım gibi konularda da büyük ilerleme kaydedildi.

19. yüzyılda Avrupa, bir yandan bilimde ilerlerken bir yandan da manevi yapısını koruyabilmesini, Kant ve onu izleyen idealist filozoflara borçludur. Bilginin somut ve kanıtlanabilir olduğunu savunan Kant, Aydınlanma Dönemi düşünceleri ve Rousseau ile yaklaşan çağın düşünsel gereksinmelerini bir senteze ulaştırarak yarım yüzyıl boyunca Avrupa felsefesinin temel kaynağı oldu. Kant'ın izleyicileri sayılan Fichte, Hegel ve Schopenhauer onun düşüncesini değiştirerek geliştirdiler. Algılanan nesne ile düşünen özneyi ayıran bu düşünce okulu, Alman İdealizmi adını alır.

Büyük tarihsel oluşumu açıklayabilmek için bir değişim mantığı kurmayı amaçlayan Hegel de, evrim ve ilerleme düşüncesine dayanıyor, bütün insanların özgürlüğe kavuştuğu an tarihin nihai hedefine ulaşılacağını düşünüyordu. Genç Hegelcilerden Karl Marx ise Hegel'de örtük olan bu vaadı, bambaşka bir temele oturtacaktı. Fichte, Kantçılığı bireyciliğin en uç noktasına çekti. Schelling ise, bütün yaratıcı enerjinin doğa olduğunu, insan bilinçliliğinin doğadan kaynaklandığını öne sürdü.

Fransa'da Chateaubriand ve Lamennais'nin, Almanya'da Schleiermacher'in yapıtlarıyla ve İngiltere'de Yeni Katolik Hareketi ile birlikte 1800'lerde dine karşı ilginin arttığı görülür. Ama bu ilgi, Fransız Devrimi'nin laikliğinden çok 18. yüzyılın tanrıtanımazcılığı ve maddeciliğine karşı bir tepkiydi. Geleneksel dinsel yaşamın sağlayacağı manevi zenginlikler karşısındaysa iki seçenek vardı: Bilimsel olguculuk ve sanat kültü. Olguculuğun yaratıcısı Auguste Comte'a göre, fizik bilimlerinden toplum bilimleri doğmuştu; insanlar toplumu anladıkça nasıl yaşamaları gerektiğini öğreneceklerdi. "Toplumbilim" sözcüğünü ilk kullanan da Comte'tu. Batılı aydının iç dünyasına seslenen ikinci bir seçenek olan sanat kültü ise, olguculuktan daha güçlü bir konumdaydı. 1820'lerin romantik kuşağı için sanat, gittikçe daha toplum karşıtı bir anlam kazanmaya başladı; "sanat sanat içindir" ilkesi, sanatı toplumun ve devletin yargıcı haline getirdi. Gauteir'nin *Mademoiselle de Maupin* (1835) adlı romanı, bu yaklaşımın en iyi örneğidir.

Yüzyıl ortalarına doğru Avrupa, büyük siyasal ve toplumsal çalkantılara sahne oldu. 1848 devrimleri, savaş, darbe ve sürgünlerle geçen 1848-52 arasındaki dönem, evrime duyulan inancı derinden sarstı. Romantizmin yüksek umutları top ateşleri altında sönmüştü. Artık sonsuzluk ve kahramanlık düşüncelerinin yerini katı bir temkinlilik ve gençlik hülyalarından kurtulma isteği almıştı. Aslında romantizmin tikel olana yönelmesi ve kesinlik tutkusu da bir gerçekçilikti, ama bir kez daha düş kırıklığına uğramamak için gerçeklik artık yalnızca görülebilir dünyayla, sıradan, olağan şeylerle sınırlanıyordu. Marksizm, iradeyi öne çıkaran daha önceki sosyalizm anlayışlarından farklı olarak, sınıf ve üretim ilişkileri gibi kavramları temel alarak "bilimselliği" vurguladı.

Kesinlik arayışı, yüzyılın ortalarında maddeciliğe dönüştü. Nesnellik ve bilimselliğin önem kazanmasıyla birlikte Alman düşünürler idealizmi eleştirerek, bilinçlilikle kimyanın eşdeğer olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Düşünce ve analojinin tek modeli gene makine oldu. Katı bir *Realpolitik* anlayışın yanı sıra Darwin'in doğal seçme savı da yaygın olarak benimsendi. Darwin'in kuramının incelikleri bir yana bırakılarak, mekanik bir evrim kuramı bütün düşünce alanlarında egemen oldu. Öte yanda, maddecilik her şeyin üzerine büyük bir kuşku gölgesi getirmişti: Termodinamiğin ikinci yasası güneşin soğuyacağını ve bütün evrenin hareketsiz madde parçacıkları halinde dağılacağını kanıtlıyordu; Huxley ve Tyndall ise insan ve hayvanların atomlar kadar özerk ve amaçsız devinimlerini anlatıyorlardı. Bilinçlilik, artık bir yanılsama olarak görülüyordu.

Kuşkusuz her Avrupalı, dönemin egemen düşüncelerine katılmıyordu. 19. yüzyıl ortasında uygarlığı ayakta tutan da maddecilik ve gerçekçiliğin yadsıdıklarıydı: Dinsel inançlar, toplumsal ve medeni alışkanlıklar, ahlaksal sorumluluk öğretisi, bilinçlilik ve iradenin var olduğu umudu topluca Victoria dönemi ahlakı olarak adlandırılır. Bu dönemde, endüstri makinesinin işlemesi için katı, insanlık dışı bir disiplin gerekiyordu. Bunun için öz saygı kavramı putlaştırılarak başıboşluğun önüne geçilmeye çalışıldı. Güçlü bir ahlakçılıkla hem insanın kendi içinde, hem de edebiyatta cinsellik bastırıldı. Bütün bunlara ikiyüzlülük ve aldatmaca olarak sert bir biçimde karşı çıkıldıysa da, 1848 devrimlerinin sona erdiği bir ortamda geleneğe sarılanlar gene de en güçlü dönemlerini yaşıyorlardı.

Darwin aracılığıyla evrimin "kanıtlanması", siyasal ve toplumsal ilerleme için de bir umut ışığı oldu. Evrimciler kadar bilimsel sosyalistler de, doğal yasaların sonucunda ortaya çıkacak gelişmeleri, insan iradesiyle hızlandırmayı amaçladılar. Çalışan kitlelerin hızla örgütlenmesi, oy hakkının genişletilmesi, gizli oy hakkı, sendikaların yasallaşması, Katolik toplumsal hareketin başlaması, parasız ve zorunlu öğrenim, ekonomik liberalizmin kötülüklerini ortadan kaldırmayı amaçlayan Tory demokrasisi, bireysel ve toplumsal refahı güvence altına alan yasalar, devlet eliyle yaşamın laikleşmesi, kilisede liberal akımlar ve basının yaygınlaşması gibi gerçekçiliğin ışığında ortaya çıkan gelişim ve istekler, Avrupa'da demokrasinin kaçınılmaz olduğunu gösteriyordu.

Edebiyattaki gerçekçiliğin en iyi örnekleri, Flaubert'in yapıtlarıdır. Gerçekçilik kadar onu üzerinde yükseldiği toplumun da hem modeli, hem de eleştirisi olan *Madame Bovary*'nin (1857, 2 cilt; *Madam Bovary*, 1956,1960) kişileri sıradan insanlardır, yazar anlattığı olaylara karışmaz ve tıpkı bilimde olduğu gibi nesnel bir gözlemcidir.

Resim ve heykeldeki değişim ise daha yavaş oldu. Fransız manzara resminde gerçekçiliği hazırlayan Barbizon okulunun "açık-hava" resimleri, kuru, sıradan ve amaçsız oldukları için eleştirildi. Ama asıl gerçekçi resimler için Courbet ve Manet'yi beklemek gerekiyordu. İngiltere'deyse gerçekçi eğilimli ressamlar kendilerine Ön-Raffaellocular adını verdiler. Raffaello öncesi ustalara dönerek resimde biçimsel sağlamlığa, parlak renklere, doğal pozlar ya da gruplamalara ağırlık verdiler. Yenilik, konuda değil resmin işlenişindeydi.

Okur kitlesinin ve izleyicilerin sayısının artmasına bağlı olarak yeni bir sanat türü gelişti. Gelişen istekleri, kitaplıklardan ödünç alınan birkaç ciltlik romanlar ya da dergilerde çıkan tefrikalar karşılamaya başladı. Edebiyatta eski ya da yeni ne varsa basitleştirilerek bu alıcı kitlesinin önüne sürüldü. Yaşama ilişkin gerçekleri açıklayan sayısız roman yayımlandı. Bunların resimdeki karşılığı da renkli taşbaskılarıydı.

Gerçekçilik çağında müzik opera demekti. Yüzyılın ortalarında Meyerbeer ve başkaları, gerçekçi sahneleme anlayışına uygun bir müzik ürettiler. Bazen romantik bir besteci olarak da değerlendirilen Richard Wagner, bir nesneyi, kişiyi ya da düşünceyi belirten laytmotifleri kullanışıyla Gerçekçiliği operaya uygulayan kişi oldu. *Ayrıca bak*: gerçekçilik; romantizm.

ÇAĞDAŞ DÖNEM. 19. yüzyıl boyunca ekonomik değişimin uluslararası olaylar üzerinde belirleyici bir etkisi oldu. Yüzyıl başlarken dünya ticaretini eline geçirerek Avrupa'nın önderi haline gelen İngiltere, Sanayi Devrimi'nden geçen ilk ülke olarak, büyük imparatorluğundan da yararlanıp egemenliğini dünyaya yaydı.

Ama 1870'ten sonra İngiltere'nin üstünlüğünü tehdit eden yeni güçler ABD, Japonya ve Almanya sahnede belirdiler. Özellikle deniz kuvvetlerini büyük bir hızla geliştiren Almanya, uluslararası siyasetin merkezine yerleşti.

Bu yüzyılda Avrupa nüfusunun önceki yüzyıla oranla üç katına çıkmasına karşın, sanayileşmede gerçekleşen büyük gelişmeden ötürü kitlelerin refah düzeyi de yükseldi. Gelişen teknolojiyle birlikte yaşam standartları yükseldi. Genel eğitim yaygınlaştı. Basın-yayın ucuzladı. Devlet yönetimi ayrıcalıklı bir azınlığın işi olmaktan çıktı. Ancak demokratik bir ortamda dış politikanın yürütülmesi de giderek, kitlelerin milliyetçi önyargıları ve coşkularıyla oynayan demagogların eline kaldı. Ağustos 1914'te patlak veren I. Dünya Savaşı bunun çarpıcı bir örneğidir.

ABD ve Japonya dışında Avrupa kültürünün hem bilimsel, hem sanat alanında sağladığı egemenlik, Avrupa'nın uygarlık demek olduğunu ileri sürenlerin savlarını güçlendirdi.

Sağladığı "dehşet dengesi" nedeniyle silahlanma barışın güvencesi olarak gösterilmeye başladı. 1914'te savaşa katılırken Avrupa halkları ve hükümetleri Avrupa Çağı'nın sonunu başlatmakta olduklarını akıllarından bile geçirmiyorlardı.

Bismarck dönemi (1870-90). Alman şansölyesi Otto von Bismarck soyut ilkelere aldırmayan pratik bir devlet adamı olarak, Prusyalı Hohenzollern hanedanı egemenliği altında birleştirdiği Almanya'nın bu konumuyla yetinmek amacındaydı. Tutucu bir insan olmasına karşın, Almanya'nın ilerlemesinin saldırgan politikalarla değil, barış ve statükonun korunmasıyla gerçekleşeceğine inanıyordu.

Almanya'nın Fransa'dan başka düşmanı yoktu. Bismarck ise yalıtılmış durumda bırakıldığı sürece Fransa'dan korkulması gerekmediğini düşünüyordu. Fransa'da cumhuriyetçi bir hükümeti, hatta bu ülkenin denizaşırı emellerini destekliyor, böylelikle düşmanının dikkatini Ren'den uzak tutmayı umuyordu. İngiltere'nin imparatorluk tekeline ise ses çıkartmamaktan yanaydı.

Bismarck'ın Rusya'yla ilişkileri iyiydi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Macaristan kesiminin Balkanlar'la ilgilenmesi Avusturya-Rusya arasındaki bir rekabete yol açmıştı. Bismarck, Sırbistan'ın Avusturya'ya, Bulgaristan'ın da Rusya'ya bırakılarak bu sorunun çözülmesini istiyordu.

1873'te Almanya, Rusya ve Avusturya-Macaristan arasında bu düşüncelerle gerçekleştirilen *Dreikaiserbund*'un (Üç İmparator Birliği) vardığı uzlaşma uzun ömürlü olmadı. 1876'da Osmanlı egemenliği altındaki Balkanlar'da patlak veren Bosna ve Bulgaristan ayaklanmaları hem Avusturya ile Rusya'nın anlaşmazlığa düşmesine, hem de 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na (93 Harbi)

yol açtı. Savaşı kazanan Rusya, Ayastefanos Antlaşması'yla (1878) Balkanlar'da büyük kazançlar sağladı. Özellikle İngiltere'nin kararlı muhalefeti üzerine, bütün Avrupa ülkelerinin katıldığı 1878 Berlin Konferansı'nda antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi sonucunda, ilk antlaşma ile Rusya'nın kurduğu Bulgaristan Devleti'nin sınırları daraltıldı. Bosna ve Hersek Avusturya'ya, Kıbrıs "geçici" olarak İngilizlerin işgaline bırakıldı.

1879'da kurulan Almanya-Avusturya ittifakı Alman dış politikasının temel taşı haline geldi. *Dreikaiserbund*, Bismarck'ın çabalarıyla iki yıl sonra canlandırıldıysa da, bu kez de Bulgaristan'la Sırbistan arasında çıkan savaş nedeniyle dağıldı. Avusturya'nın Sırbistan'ı diplomatik bir müdahale ile kurtardığı bu savaş, Avusturya'yı dış politakasının temel taşı yapan Bismarck'ı Rusya ile olan ilişkileri bakımından güç durumda bıraktı. Ama bir Fransız-Rus ittifakından korkan Bismarck, 1887'de Rusya'yla Güvenlik Antlaşması'nı imzaladı.

Bismarck İtalya'ya fazla önem vermiyordu. Ama İtalya'nın Fransa'yla birleşmesini önleyerek Avusturya'nın ardını sağlama almak için İtalya ve Avusturya ile 1882'de Üçlü İttifak'ı kurdu.

Yeni emperyalizm. 1878'de Berlin'de, Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Tunus'un Fransızlara bırakılması öngörülmüş olmakla birlikte, İtalya da bu ülkeyle ilgileniyordu. 1881'de Fransa Tunus'u koruması altına alınca bundan tedirgin olan İtalya, ertesi yıl Üçlü İttifak'a katılmıştı.

1870'lerde hem Fransızlar hem İngilizler Mısır'la ilgilenmeye başlamışlar ve kötüye giden Mısır maliyesi üzerinde ortak bir gözetim kurmuşlardı. Mısır'daki yerel koşulları elverişli bulan İngilizler, 1882'de askeri bir harekâta giriştiler. Bu, Mısır'daki İngiliz varlığının başlangıcı oldu.

Tunus ve Mısır olayları yeni emperyalizm çığrını başlattı. Başlangıçta sömürgeciliğe karşı olan Bismarck bile 1880'lerin ortalarında Almanya'nın ekonomik büyümesinin baskısı altında Afrika'da hak ileri sürmeye başladı.

Sömürgeler üzerindeki çatışmaları önlemek amacıyla Berlin'de toplanan Batı Afrika Konferansı (1884-85) Kongo ve Nijer ırmakları havzalarında ulaşım ve ticaretin serbest olmasını kararlaştırdı.

Asya'da da emperyalist müdahaleler başgösterdi. Rusların Orta Asya'da, İngilizlerin Hindistan'daki yayılmaları, Afganistan'da karşı karşıya gelmelerine yol açtı. Çin ise Fransızlarla, Kuzey Vietnam'daki girişimleri nedeniyle savaşa tutuştu.

Bu sömürgecilik girişimleri az sayıda askerle ve kamuoyununun gözünden uzakta yapıldığından, Avrupa halkları bunların savaşa yol açacağından habersiz görünüyordu.

Uygarlaştırma (*mission civilisatrice*) adının gerisine saklanan ekonomik çıkarların peşindeki Avrupalı emperyalist önderler hırslı tasarılar geliştirdiler. Işadamı ve politikacı Cecil Rhodes, Ümit Burnundan Kahire'ye kadar Afrika'nın bütün doğu yarısını İngiliz denetimi altına sokacak Cape Town-Kahire demiryolu projesini ortaya attı. Fransızlar da benzer biçimde bütün Akdeniz kıyısı üzerinden Kongo'ya kadar sarkma peşindeydiler. Nil kaynakları çevresinde İngiliz, Fransız ve Belçika çıkarları çatışmaya başladı.

Bismarck'ın kurduğu sistem dağılma belirtileri göstermeye başlamıştı. Üçlü İttifak, Bismarck'ın Rusya ile ittifakı ve Akdeniz anlaşmaları, iç çelişmeler nedeniyle zorlanıyordu. Bismarck'ın Mart 1890'da görevinden alınması Avrupalı devletler arasındaki rahatsızlıkları artırdı. Sonuçta Rusya, Alman sermayesi yerine Fransız sermayesiyle beslenmeye başladı.

Aralarında pek fazla çıkar bağı bulunmamakla birlikte, Almanya'dan duydukları korku, Fransa ile Rusya'yı birbirine bağladı. Fransızların 1888'de Rusya'ya açtığı kredileri 1889 silah satışları izledi ve ardından askeri görüşmeler geldi. Tam olarak 1893'ten sonra başladığı söylenebilecek Fransa-Rusya ittifakı, Bismarck sisteminde açılan ilk gedik oldu.

Bu süre içinde Japonlar Avrupa'yı taklit etmede yeterince başarı kazanıp kendi emperyalist amaçları peşinde koşmaya başlamışlardı. 1895 Şimonoseki Antlaşması koşullarının yerine gelmesi için Çin'i zorladılar. Japonların kazandığı başarı beklenmedik bir ittifaka yol açtı. Önce Almanya, ardından da Fransa Japonya'ya karşı Rusya'yı destekledi. İngiltere'yi dışarıda bırakan bu ittifak, Alman kayserine bir kara

1871-1914 Arasında Avrupa

Avrupa'sı birliği tasarısını yeniden ortaya atma fırsatı sağladı.

Afrika'da 1894'te İngilizlerin Belçika Kongosu'ndan toprak satın alma girişimini durduran Fransız-Alman ortak baskısı Cape Town-Kahire tasarısını boşa çıkardı. Ama İngiltere Nil boyunca kendi denetiminin zayıflatılmasına izin vermedi. 1898'de Nil kaynağına ulaşan bir Fransız keşif kolu, Lord Kitchener'ın birlikleri tarafından durduruldu. İki ülke arasında başlayan gerginliğin Fransızların geri çekilmesiyle sona ermesi, Fransa'nın saygınlığını zedeledi.

Güney Afrika'da altın bulunması üzerine dikkatini buraya toplayan İngiltere, küçük Boer cumhuriyetleriyle çatışma içine girdi. Boerlerin yürüttüğü gerilla savaşı İngilizlere ummadıkları kadar kayıp verdirdikten sonra 1902'de Boer cumhuriyetleri Kap Kolonisi tarafından ilhak edildi. Bu olayın önemli sonuçları oldu. Boerlere duyulan sempati, İngilizlerin bir kez daha yalnız kalmasına yol açtı; o güne değin bağlantısız kalmayı yeğleyen İngiltere'yi, dünya çapındaki siyasetlerini yeniden gözden geçirmeye yöneltti.

Öteki ülkelerden daha hızlı gelişen ABD, Japonya ve Almanya, İngiltere açısından sorun yaratıyordu. Ama bunlardan en önemlisi Almanya'nın gelişmesiydi. Çünkü İngiltere geleneksel rakipleri Fransa ve Rusya'ya bir de Almanya'nın eklenmesini istemiyordu. Kayserin oluşturmayı tasarladığı bir kara Avrupa'sı birliğine karşılık İngilizler var olan bölünmelerin sürmesinden yanaydılar.

Almanya bir yandan ticari olarak gösterdiği gelişmeyle, bir yandan siyasal olarak büyük güçler arasına katılma isteğiyle, iki yanlı bir meydan okuma içine girmişti. *Weltpolitik* (dünya politikası) ve kayserin "geleceğimiz sulardadır" diye dile getirdiği anlayış, bu meydan okumayı en iyi biçimde açığa vuruyordu. Bunun sonucunda Almanya 1898'de büyük bir donanma inşa etmeye girişti. Bu gelişmelere ilgisiz kalamayan İngiltere, Rusya'yla olan anlaşmazlıklarını göz önünde tutarak Almanlarla iyi ilişkiler kurmaya yöneldi. Ama Almanların, Joseph Chamberlain'in 1899 ve 1901'de yaptığı girişimlere karşın İngiltere'nin kara Avrupa'sından elini çekmesi isteğini ileri sürmeleri, görüşmeleri çıkmaza soktu. Yeni ittifaklar aramaya başlayan İngiltere 1902'de Japonya ile bir antlaşma yaptı.

20. yüzyılın ilk yıllarında Avrupa'daki güç ilişkilerinde büyük değişiklikler görüldü. Yaklaşık 10 yıl süren düşmanlığın ardından İtalya, Fransa ile gümrük sorunları konusunda anlaşmaya vardı. Kendisinin Libya üzerindeki haklarının tanınması karşılığında Fransa'nın Fas üzerinde hak ileri sürmesini kabul etti. 1902'de yenilenen Üçlü İttifak, İtalya'nın bu davranışları yüzünden anlamsız hale geldi.

Avusturya yanlısı Kral Obrenović'in öldürülmesinden sonra Sırbistan, Avusturya ile ittifakına son vererek Rusya'ya yöneldi.

Ama en önemli diplomatik değişiklik Fransız-İngiliz ilişkilerinde oldu. Fransızlar İngiltere'den, Almanlar gibi siyasal yükümlülükler altına girmesini istemediler. Görüşmeler sonunda 1904'te kurulan Entente Cordiale uyarınca Fransa Mısır'daki savlarından vazgeçerken, İngiltere Fransa'nın Fas üzerindeki emellerini kabul etti. İngiltere'yle Fransa arasında sorunlar sürüyordu, ama yeni ortaya çıkmakta olan güçler karşısında bu ülkeler ortak savunmaya yönelmişti.

Barışın son on yılı (1904-14). Alman dış politikası Fransız-Rus ve Fransız-İngiliz ittifaklarının olanaksızlığı varsayımına dayanıyordu, ama bu varsayımın yanlış olduğu artık ortaya çıkmıştı. Şubat 1904'te İngiltere'nin müttefiki Japonya Port Arthur'a saldırarak Fransa'nın müttefiki Rusya'yla savaşa tutuştu. İngiliz-Japon ittifakından ötürü Fransa, Rusya'nın yardımına koşamadı.

Japonlar, lojistik alandaki zayıflıklarından yararlanarak Ruslara boyun eğdirdiler. 1905 Devrimi'nin de patlak vermesi üzerine Ruslar yenilgiyi kabul ettiler.

Fransa gibi Almanya'nın da Fas üzerinde hak iddia etmeye başlaması üzerine çıkan Fas Bunalımı, savaş olasılığını artırmaya başladı. 1906'da toplanan Algeciras Konferansı sonunda Fransa'nın Fas üzerindeki hakları güvenceye alınırken, Almanya bir anda kendisini yalnız başına buldu.

1911'de bir Alman hücumbotunun Agadir'e gönderilmesi ise Fas Bunalımı'nı yeniden alevlendirdi. Sonunda Fas'ın Fransa'ya, Fransız Kongosu'nun Almanya'ya bırakılmasıyla bunalım aşıldıysa da, Fransız-Alman ilişkileri ciddi olarak bozuldu.

Milliyetçi ayaklanmalar Balkanlar'da Osmanlı ve Habsburg egemenliklerini sarsıyordu. Japon yenilgisi üzerine Rusya yeniden Balkanlar'a yönelirken, Avusturya da Bosna-Hersek'i ilhak etti. Almanya'nın baskısıyla Sırbistan bu ilhakı onayladı.

İtalya, Trablus ve Berka vilayetlerini ele geçirmek için Osmanlı Devleti'ne savaş açtığında henüz Fransız-Alman anlaşması yapılmamıştı. Savaş Osmanlıların Libya'yı 1912'de İtalya'ya teslim etmesiyle sonuçlandı.

Sırbistan-Bulgaristan ittifakına Yunanlıların da katılmasıyla çıkan Balkan Savaşı, Osmanlıların Balkanlar'da neredeyse bütün topraklarını kaybetmesine yol açtı.

Rusya'nın gözetimi altında Balkanlar'da ortaya çıkan bu yeni durum, öbür devletlerin müdahalesiyle bozuldu. İtalya, Sırpların Adriyatik'e sarkmasına karşı çıktı. Bulgaristan ise Sırbistan ve Yunanistan'a saldırdı ve yenildi. 1913'teki Bükreş Antlaşması, Bulgaristan'ın istediği sonuçları vermekle birlikte, büyük devletler de Arnavutluk'u kurdurarak Batı Balkanlar üzerinde kendi iradelerini kabul ettirdiler.

Bu sırada egemenliği altındaki Güney Slavlara güç gösterisinde bulunmak üzere 28 Haziran 1914'te Sarajevo'ya (Saraybosna) giden Avusturya veliahdı Arşidük Franz Ferdinand, genç Sırp milliyetçiler tarafından öldürülünce, bir ikisi dışında Avrupa'nın bütün büyük devletleri ağustosun ilk haftasında savaşa tutuştular.

I. Dünya Savaşı ve Sovyet Devrimi. 1914'te çıkan savaş, insanların kitleler halinde savaştığı ve devletlerin bütün insan güçlerini, bütün sanayi ve teknolojilerini dünya ekonomisini sarsacak ölçüde harekete geçirdikleri ilk savaştı.

İtilaf (Antant) Devletleri 5 Eylül 1914'te ayrı barış yapmayacaklarını kayıt altına aldıkları Londra Bildirisi'ni yayımladılar. Bir yandan da bir Alman-Osmanlı ittifakını önlemeye çalışıyorlardı. Osmanlıların satın aldığı, ama hâlâ Alman mürettebat taşıyan Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau'nun (Yavuz ve Midilli) Odessa'yı topa tutmasına karşılık olarak İtilaf Devletleri kasım başlarında Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar. Osmanlıların Üçlü İttifak'a katılarak Almanya ve Avusturya-Macaristan'la birlikte savaşa girmesi Boğazlar'ı Ruslara kapadığından, İtilaf Devletleri Çanakkale'yi zorla açmaya karar verdiler. Ama Çanakkale seferi başarısızlığa uğradı ve sonunda İngiliz donanması 1918'de İstanbul'a girdiğinde, Rusya çoktan İtilaf Devletleri'nin düşmanı olmuştu. Boğazlar'ın 1914'te kapatılması, Rusların yenilmesinin başlıca nedenlerinden biri oldu. İtalya ise İtilaf Devletleri'nin Güney Tirol'ü, Itria'yı, Dalmaçya ve Arnavutluk'un belli bölümlerini vaat etmesi üzerine 23 Mayıs 1915'te Avusturya'ya savaş açtı. Balkanlar'da İtilaf Devletleri'nin Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'la yaptığı görüşmelerden bir sonuç elde edilemedi. Almanların girişimiyle Osmanlılar Bulgaristan'a Meriç Irmağı boyundaki toprakları bırakırken, Yunanistan ikili oynayarak İngiliz-Fransız güçlerini Bulgar saldırısı altındaki Sırbistan'a yardımcı olmak için Selanik'e girmekten alıkoydu. Bir tampon devlet olmayı kabul etmeyen Polonya, İtilaf Devletleri'nin koruması altında bir ulusal komite kurdu. 14 Mart 1917'de Romanov hanedanının devrilmesiyle kurulan geçici Rus hükümeti Polonya'nın bağımsızlığını tanıdı. Her iki tarafın da karşısındakine boyun eğdiremediği savaşta ABD'nin arabuluculuk yapma girişimleri, Almanların Fransa, Belçika ve Rusya'ya karşı ileri sürdüğü barış koşulları yüzünden başarıya ulaşamadı. Rusya'daki yeni hükümet ise savaşı sürdürdü.

İtilaf Devletleri yenilmeye yüz tutmuşken, Almanya ABD'ye karşı Meksika ve Japonya'ya ittifak önerdi; Meksika'ya eski topraklarının geri verileceğini vaat etti. Bunun üzerine ABD, 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan etti. İtilaf Devletleri, önderliğini ABD'nin hızla ele geçirmekte olduğu bir tür milletler cemiyetine dönüşmekteydi.

Rus geçici hükümeti kitle halinde askerden kaçışlar, açlık, kıtlık, yönetim boşluğu ve siyasal kışkırtmalarla başa çıkamadı, giderek güçten düştü ve 7 Kasım 1917'de Lenin'in önderliğindeki Bolşevik ayaklanmasıyla devrildi. Bolşevik hükümetinin İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmaları açıklaması, ABD başkanı Woodrow Wilson'ın gizli anlaşmaları kınayan On Dört Maddelik Konuşma'sını yapmasına yol açtı.

Üçlü İttifak Devletleri Bolşeviklerin barış çağrısını kabul ederek 15 Aralık 1917'de silah bırakışması imzaladılarsa da, henüz zaferden umut kesmeyen Almanlar, Rusya'ya ağır koşullar ileri sürdüler. Ama Üçlü İttifak'ın bu kez, Bolşeviklere karşı olan iç güçleri desteklemesi üzerine Lenin, Mart 1918'deki Brest-Litovsk Antlaşması'nın koşullarını kabul etmek zorunda kaldı. Kurland, Litvanya ve Polonya'dan vazgeçen Rusya, Finlandiya, Estonya, Livonya ve Ukrayna'nın da bağımsızlığını tanıdı. Kars, Ardahan ve Batum Osmanlılara geri verildi.

Almanların 1918 bahar ve yazında giriştikleri başarısız saldırılar son güçlerini de tükettı. ABD ordusu Fransa'ya çıktı. Almanya ve Avusturya savaşı yitirdiklerini anlamışlardı. 29 Eylül 1918'de Alman generalleri Hindenburg ve Ludendorff silah bırakışması önerdiler.

Çekoslovakya, Yugoslavya ve Macaristan bağımsızlıklarını ilan etti. 30 Ekim'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı Devleti savaştan çekildi. Avusturya ordusu 3 Kasım'da İtalyan sınırında dağıldı ve silah bıraktı. Kayser II. Wilhelm'in Hollanda'ya kaçmasından sonra Alman ordusu daha elverişli koşullar altında silah bırakışması sağlamak umuduyla Weimar Cumhuriyeti'nin kurulmasına yardımcı oldu. 11 Kasım'da çarpışmalar bitti. 28 Haziran 1919'da imzalanan Versailles Antlaşması'yla da I. Dünya Savaşı resmen sona erdi.

Savaştan sonra İngiliz, Fransız, Japon ve ABD birlikleri Bolşeviklere karşı Alek-

sandr Kolçak önderliğindeki karşı-devrim güçlerini desteklemeye giriştiler. İngiliz kuvvetleri Bakü ve Batum'u işgal ederken, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan etti; ama Almanların Sovyet topraklarından çekilirken bıraktıkları silahları devralan Bolşevikler, yorgun İttifak Devletleri'nin yalnız bıraktığı Beyaz Rusları saf dışı ettiler.

I. Dünya Savaşı Avrupa'nın çehresini değiştirdi. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları ortadan kalktı. Almanya yenilmesine karşın temel gücünü korurken, komünist yönetimindeki SSCB kargaşa ve dağınıklıktan kurtulmaya ve Batı Avrupa karşısında en büyük gücü oluşturmaya başladı.

İki savaş arası dönem. İtilaf Devletleri'nin koşullarını belirlediği barış antlaşmasının yarattığı beklentilerin çoğu gerçekleşmedi. Çekoslovakya, Polonya, Estonya, Letonya, Litvanya ve Finlandiya yeni devletler olarak ortaya çıktılar. Sırbistan'a Hırvatistan ve Slovenya'nın katılmasıyla Yugoslavya kuruldu. Öteki devletlerin sınırları genişledi ya da daraldı. Ama sonuçta bütün bu düzenlemeler birçok ulusal azınlığı sınırın öbür tarafında bırakarak, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının bozulmasına yol açtı.

Savaştan sonra demokrasinin yayılmasına karşın, 1926 sonuna doğru İtalya, Macaristan, Portekiz, Polonya ve Litvanya otoriter ve diktacı yönetimler altına girdi. Başka yerlerde de militarist güçler demokratik hükümetlerin karşısına dikildiler. Milletler Cemiyeti ise ülkeler arasında bir işbirliği ortamı yaratmayı başaramadı. ABD hiçbir zaman Milletler Cemiyeti'ne katılmadığı gibi, SSCB de 1934'e değin üye yapılmadı. Japonya ve Almanya ise 1933'te cemiyetten çekildiler. Cemiyet ancak İngiltere ve Fransa'nın çabasıyla ayakta duruyordu.

Kuruluşun istikrarsızlığı, üyeleri kendi aralarında cemiyet ilkelerini bozar nitelikte antlaşmalar yapmaya sürükledi. Ama 1925'e değin geçerli olan iyi niyet ve iyimserlik havası Avrupa'nın yatışmasına katkıda bulundu. Ekonomik çöküntü ise 1920'lerin istikrar ve barış eğilimini ortadan kaldırdı. Ekim-Kasım 1929'da New York Borsası'nın iflasıyla başlayan Büyük Bunalım'ın başlıca nedenlerinden biri ulusal siyasetler ve uluslararası işbirliğinin bir türlü üstesinden gelemediği bitmez kargaşa, ötekiyse temel malların fiyatlarındaki sürekli düşüştü. Hükümetlerse ya gelişmeler karşısında önlem almakta geciktiler ya da aldıkları yanlış önlemlerle çöküntüyü derinleştirdiler.

Büyük Bunalım'ın toplumsal ve siyasal sonuçları, savaşın ekonomik sonuçları kadar yıkıcı oldu. İşsizlik, toplumsal huzursuzluklara yol açarak aşırı siyasal eğilimlere güç kattı. Almanya'da 1930 parlamento (*Reichstag*) seçimlerinde komünistler ve Naziler büyük başarı sağladı. 1932 başlarında Almanya'da 6 milyon, İngiltere'de 2 milyon işsiz vardı. Planlı ekonomisi nedeniyle ekonomik bunalımdan kısmen uzak kalan SSCB'de bile kendine özgü bir bunalım doğdu. Tarımın kolektifleştirilmesi üretimde düzensizliğe, açlığa ve başkaldırmalara yol açtı.

Avrupa'da ekonomik bunalımın ardından siyasal kargaşa geldi. 30 Ocak 1933'te Nasyonal Sosyalist Parti'nin önderi Adolf Hitler, Almanya başbakanı oldu. I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Weimar Cumhuriyeti'nin karşılaştığı güçlükleri kullanarak ordunun ve tutucuların bağnazlığını ve milliyetçiliğini kışkırtan, çöken orta sınıflara ve işsiz işçilere seslenen Nazi hareketi antiparlamenter, antidemokratik, antisosyalist ve antikomünistti. Versailles Antlaşması'nın iptalini ve Almanya'nın Avrupa'nın en büyük gücü olması isteğini bayrak yapan Naziler Almanya'nın yönetimini ele geçirirken, savaş sonrası dönem savaş öncesi döneme dönüşmeye başladı. 1931'de Mançurya'ya saldıran Japonya, 1933'te Almanya ile birlikte Milletler Cemiyeti'nden çıktı.

Avusturya'yla birleşme çabaları boşa çıkan Hitler, 16 Mart 1935'te Versailles Antlaşması'nın askeri maddeleriyle bağlı olmadığını ilan etti ve açıkça silahlanmaya başladı.

1935'te İtalya, Milletler Cemiyeti'nin üyesi olan Etiyopya'ya saldırdı. Milletler Cemiyeti'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlarsa 1936'da Roma-Berlin Mihveri'ne yol açtı. Hitler ve Mussolini'nin yan yana gelişleri ile, 1936'da başlayan İspanya İç Savaşı'nda General Francisco Franco'nun durumu güçlendi. Birçok Avrupa ülkesinde militan faşist güçler ortaya çıkmaya başladı.

Avrupa'nın içine düştüğü kargaşadan yararlanan Hitler 1938'de Avusturya'yı ilhak etti (*Anschluss*). Çekoslovakya'ya karşı başlattığı seferi 1938'de Münih Antlaşması'yla İngiltere, Fransa ve İtalya'ya da kabul ettirdi. Verdiği garantileri bozarak 1939'da bütün Çekoslovakya'yı işgal etti. Hitler Ağustos'ta SSCB ile bir pakt imzaladı. 1 Eylül 1939'da da Polonya'ya saldırdı. İngiltere ve Fransa Almanya'ya savaş ilan ettiler. 3 Eylül'de de SSCB Polonya'nın doğu illerini işgal etti. İtalya tarafsızlığını bildirdi.

II. Dünya Savaşı. İkinci savaş, dünya savaşı tanımına birincisinden daha uygun oldu. Atlas Okyanusunun yanı sıra Büyük Okyanusta da, Avrupa'da olduğu kadar Asya ve Afrika'da da süren savaş, Almanya'yla birlikte Japonya'nın da yenilgisini getirdi.

Polonya 27 Eylül 1939'da teslim oldu. SSCB, Finlandıya ile arasında kısa süren savaş (Kasım 1939-Mart 1940) nedeniyle Aralık 1939'da Milletler Cemiyeti'nden çıkartıldı.

Nisan 1940'a değin savaşta pek fazla bir gelişme olmadı. Bu tarihten sonra Alman kuvvetleri Norveç ve Danimarka'yı işgal ederek mayısta Hollanda ve Fransa'ya saldırdılar. 17 Haziran'da Alman ordusu Fransa içlerine girdi. 22 Haziran'da yaşlı Mareşal Philippe Pétain'in Vichy Hükümeti Almanlarla mütareke imzaladı.

Almanya denizden istilaya hazırlık olarak İngiltere üzerine yoğun hava bombardımanları başlattı. İngiltere üzerinde hava üstünlüğü kurma çabaları boşa çıkınca İngiltere'den barış isteyen Hitler'in bu isteği kabul edilmedi. Yenik Fransa'ya savaş ilan eden İtalya, 28 Ekim 1940'ta Yunanistan'a saldırdı. Ama Yunanlıların İtalyan kuvvetlerini yenmesi üzerine Almanya Nisan 1941'de hem Yunanistan'a, hem Yugoslavya'ya savaş ilan etti. Alman işgali altındaki bütün ülkelerde iç direniş baş gösterdi. Londra'da General De Gaulle, Vichy Hükümeti'ne karşı Özgür Fransa hareketini başlattı.

1941'in ikinci yarısında savaş yeni bir evreye girdi. 22 Haziran'da Almanya SSCB'ye saldırarak istilaya girişti. 7 Aralık'ta Japon uçakları Hawaii'deki Pearl Harbor limanında ABD savaş gemilerine saldırdılar. 8 Aralık'ta ABD Japonya'ya, üç gün sonra da Almanya ve İtalya ABD'ye savaş ilan ettiler.

Kasım 1942'de ABD generalleri komutasındaki Müttefik kuvvetleri Fransız Kuzey Afrikası'nı işgal etti; İngiliz kuvvetleri de Mısır'da zaferler kazandı. Batıda Fransa'nın tümünü işgalleri altına alan Almanlar, doğu cephesinde Stalingrad'da o güne değin yaşadıkları en büyük yenilgiye uğradılar. Bundan sonra savaşın gidişi Müttefiklerin lehine döndü. İtalya'da Mussolini devrildi ve Faşist Parti dağıtıldı. Başa geçen Mareşel Pietro Badoglio 8 Eylül 1943'te Müttefiklere teslim oldu ve 13 Ekim'de Kuzey İtalya'yı işgal eden Almanya'ya savaş açtı.

Almanya üzerinde süren yoğun hava bombardımanlarının ardından Müttefik kuvvetleri 6 Haziran 1944'te Normandiya'ya çıkartma yaptılar. 25 Ağustos'ta Paris'i kurtararak batıdan ve güneyden Almanya'ya doğru ilerlediler. Aynı günlerde Almanlar topraklarından atarak Varşova kapılarına dayanan SSCB de Ağustos'ta Romanya'ya ve Eylül'de Bulgaristan'a girdi. Polonya Almanya'ya kaptırdığı topraklarını geri aldı; Şubat 1945'te toplanan Yalta Konferansı kararları uyarınca doğudaki topraklarını SSCB'ye bırakarak onun denetimi altına girdi. Yugoslavya'da Tito'nun önderliğindeki komünistler iktidara gelirken, Macaristan'da SSCB yandaşı bir hükümet kuruldu.

2 Mayıs 1945'te İtalya'da savaş durdu. 7 Mayıs'ta da Alman yüksek komuta kurulu koşulsuz teslim oldu. Hitler, Sovyet ordularını Berlin'e girerken intihar etti. Büyük Okyanusta ise Japonya'ya karşı harekât sürüyordu. ABD'nin 6 Ağustos'ta Hiroşima'ya atom bombasını atmasından iki gün sonra SSCB Japonya'ya savaş ilan ederek Mançurya'ya girdi. 14 Ağustos'ta Japonya teslim oldu. Savaş sonrası düzenlemeler de savaşın kendisi gibi dünya ölçeğindeydi. Haziran 1945'te San Francisco'da toplanan konferansta Birleşmiş Milletler'in kuruluş hazırlıkları yapıldı. Kuruluş bildirgesi 50 ulusal devlet tarafından imzalandı.

Komünizm ve Avrupa. Savaştan sonraki düzenlemeler ilk elde devlet sınırlarını belirledi. Şubat 1947'de Paris'te imzalanan barış antlaşmalarıyla Finlandiya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve İtalya ile olan sorunlar çözüldü. Almanya'yla Potsdam'da yapılan geçici antlaşma sonunda SSCB, Petsamo ve Doğu Karelia bataklıkları, Doğu Prusya'nın kuzeyi, Polonya'nın doğusu, Çekoslovakya'nın Karpatlar-Ukrayna bölgesi, Besarabya ve Kuzey Bukovina üzerinde dolaysız denetim sağladı. Almanya başlangıçta İngiltere, Fransa, ABD ve SSCB arasında dört işgal bölgesine ayrıldı. 1949'da batıda Almanya Federal Cumhuriyeti (AFC), doğuda Alman Demokratik Cumhuriyeti (ADC) kuruldu.

İkinci düzenleme ise Avrupa'daki savaş sonrası rejimlerinin belirlenmesi oldu. Kurtarılan ya da işgal edilen ülkelerin çoğunda komünistler, sosyalistler, Hıristiyan demokratlar ve köylü partilerinden oluşan koalisyon hükümetleri kuruldu. Bu yıllarda refah devleti, Avrupa'daki geçerli düzen oldu.

1947'den sonra ise Doğu ve Batı arasındaki karşıtlıklar içeride olduğu kadar dış politikada da belirginleşti. Türkiye ve Yunanistan dışında bütün Doğu ülkeleri komünist partilerin denetimi altına girdi. Batıda ise bunun tersi oldu, komünist partiler hükümetlerden uzaklaştırıldı. İçteki ekonomi politikaları da değişikliğe uğradı. Doğu'da devrimci politikalar izlenirken, Batı'da giderek ılımlı ve onarımcı politikalar uygulanır oldu. 1949'da da Doğu ve Batı arasındaki Soğuk Savaş dönemi açıldı. Nisan 1949'da NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı), Mayıs 1955'te ise Varşova Paktı karşılıklı askeri dayanışma örgütleri olarak kuruldu.

Savaştan büyük ölçüde zarar gören Avrupa ekonomisi de bölünmeye uğradı. ABD'nin 1947'de Avrupa'ya yaptığı ekonomik yardım (Marshall Planı), Avrupa Kalkınma Programı (ERP) ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) gibi örgütlerin kurulmasına yol açarken, SSCB yandaşı

olan ülkeler de 1949'da Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi'nde (COMECON) birleştiler. Avrupa'nın dünyada azalan önemi, yeni oluşan Afrika ve Asya devletlerinin dünya olaylarındaki rollerinin artmasıyla daha da belirginleşti.

Hem komünizmden duyulan endişe, hem dünyadaki güçler dengesinin değişmesi 1950'lerde daha sıkı bir Avrupa birliğini amaçlayan hareketleri güçlendirdi. 1949'da kurulan Avrupa Konseyi'ni izleyen bir dizi ekonomik işbirliği örgütünden sonra, 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) oluşturuldu. Avrupa ülkeleri ekonomik, askeri ve toplumsal işbirliği sonucunda makine ve donanımlarını yenileyerek ekonomik kalkınmalarını 1960'ların başlarında büyük ölçüde tamamladılar. Ekonomik verimlilik görülmedik ölçüde arttı. Silahlanma ve savunma harcamalarının olağanüstü artmasına karşın, Batı Avrupa halkları önemli ölçüde maddi refaha erişti.

20. yüzyılın sonlarında ABD ve SSCB'nin Avrupa üzerindeki üstünlüğü, uzay yarışı, ABD'nin Avrupa'daki ekonomik yayılması, 1968'de Çekoslovakya'nın SSCB birlikleri tarafından istila edilmesi gibi olaylarla iyice belirginleşti. Artık Avrupa dünyada 1939'dan önceki gibi önemli bir güç olmaktan çıkmıştı. Ama özellikle 1980'lerin ikinci yarısındaki gelişmeler bu durumu büyük ölçüde değiştirdi. Mihail Gorbaçov'un SSCB'de başlattığı demokratikleşme hareketi Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkelerine de sıçradı. Büyük çaplı bir altüst sürecinin yaşandığı bu ülkelerde komünist yönetimler birbiri ardı sıra çöktü ve merkezi planlamalı bir ekonomik yapıdan pazar ekonomisine geçiş yönünde adımlar atılmaya başladı. 1990'ların başına gelindiğinde bu ülkelerin hemen hepsinde çok partili demokratik sistem uygulanmaya başlamıştı. Bu dönemin en önemli gelişmeleri, 1990'da iki Almanya'nın birleşmesi, 1991'de SSCB'nin dağılması ve Yugoslavya'nın bir iç savaş sonucu parçalanması oldu. Bütün bu gelişmeler dünyanın ilgisinin yeniden Avrupa üzerinde odaklaşmasına yol açtı ve bu ortamda AT gibi Avrupa örgütlerinin önemi daha da arttı.

Çağdaş dönemde ekonomik büyüme ve gelişme. 19. yüzyıl sonları Sanayi Devrimi'nin Avrupa'nın çevre ülkelerine ve ilk kez Batılı olmayan bir ülkeye, Japonya'ya yayılmasına tanık oldu. Bu yayılmayla birlikte üretkenlikte ve sanayinin büyümesinde uluslar arasında görülen farklılıklar ekonomik ve siyasal güç dengesinde çarpıcı değişikliklere yol açtı.

Atlas Okyanusunun ötesinde yeni bir sanayi devi ortaya çıktı. Doğal kaynaklar ve iklim çeşitliliği bakımından zengin, nüfus yoğunluğu düşük, işgücünün verimi yüksek olan ABD, ekonomik büyüme açısından son derece elverişli koşullara sahipti. Açık bir sınırın varlığı da uzun dönemde ekonomi için bir itici güç oluşturuyordu.

Avrupa içinde Almanya, Fransa ve Belçika'nın sanayi devrimlerini tamamlaması, İsveç, İtalya, Hollanda ve Macaristan'ın da sahneye çıkmasıyla ekonomik güç sıralaması değişti. İlk sanayileşen ülke olan İngiltere, rakiplerinden daha yavaş da olsa, gelişme ve büyümesini sürdürdü. 1890'lara gelindiğinde Almanya demir ve çelik üretiminde İngiltere'yi geçmişti. O tarihten başlayarak iki ülke arasındaki uçurum gittikçe derinleşti. Bunun sonucu olarak siyasal güç dengesinde ortaya çıkan kayma, uluslararası huzursuzluk ve çatışmaya yol açtı ve I. Dünya Savaşı'nın nedenlerinden biri oldu.

Uluslararası rekabetin baskısı en ağır biçimiyle İngiltere'de duyuldu. Bu yıllar, üretimdeki büyümenin yavaşladığı (yılda yüzde 1,8), fiyatların düştüğü (1873'te 127 olan toptan eşya indeksi 1894'te 71'e düşmüştü), kârların azaldığı, kısaca büyük bir bunalımın yaşandığı yıllardı.

Sanayi Devrimi yeni sanayileşen ülkelere yayılırken, ana çizgileri değişmeksizin kaldı. İlk adımlar tipik bir biçimde gıda sanayisi ve dokumada (özellikle pamuk) atıldı, daha sonra metalurji, makine imalatı ve kimyasal madde üretimine geçildi. Bu dallarda kullanılan teknikler ve donanımlar büyük ölçüde aynıydı. Ama donanım daha büyük, daha hızlı ve daha güvenilir hale gelirken, kullanılan tekniklerin sağladığı verim yükseldi. Böylelikle yeni sanayileşen ülkeler klasik donanım ve tekniklerin yanı sıra yeni yöntemleri ve makineleri de benimsediler.

Bu arada ileri ülkelerin teknolojisi de aynı doğrultuda gelişiyordu, ama eski sanayi kollarındaki ilerlemeler önceki dönemde olduğu gibi köklü değişiklikler ve yüksek kâr oranları sağlamıyordu. Belirli bir ekonominin büyüme hızı yeni üretim dalları yaratabilmesine bağlıydı.

Bu gereksinmeler 19. yüzyıl sonlarında ikinci bir Sanayi Devrimi'ne yol açtı. Elektrik enerjisi güç kaynağı olarak, içten yanmalı motorun icadı da ilk hareket kaynağı olarak önemli bir ilerleme sağladı. Elektrik enerjisi yalnızca daha güvenli oluşuyla değil, üretiminin merkezileştirilebilmesi ve küçük birimlere dağıtılabilmesi bakımından da hem sanayi yaşamında, hem gündelik yaşamda devrim yarattı. Yalnızca hareket değil ısı, ışık ve ses de üretebilmesi ve iletişimde bir devrimi olanaklı kılmasıyla elektrik enerjisi yüzyıl sonlarına doğru ABD fabrikalarının üçte ikisinde kullanılır oldu. Avrupa'da ise Almanya hem elektrik, hem elektrik donanımı üretiminde birinci sıraya yerleşti.

İçten yanmalı motor ise aralıklı olarak ya da tam kapasitenin altında çalıştığında buhar makinesine göre çok daha verimliydi. Bu niteliğiyle de küçük sanayilerin ve ulaşımın temel gereksinimlerine daha uygundu. Gemi, uçak ve otomobil motorlarının yapımıyla ulaşım artık demiryolları ve toplu taşımacılıkla sınırlı olmaktan kurtulduğu gibi, tek başına otomobil yapımı da petrol ürünleri, kauçuk, çimento, asfalt, çelik, cam, hatta tekstil sanayileri için talep ve yatırım alanı yarattı. Otomobil üretimi aynı zamanda, öteki sanayilerde de kullanım alanı bulan yeni malzeme ve tekniklerin geliştirilmesini sağladı.

Otomobil sanayisi kadar önemli sayılabilecek iki yeni sanayi kolu da organik kimyasal maddeler ve elektronik sanayisiydi. Birinci sanayi kolunun ürünleri selüloit, sentetik ipek, sentetik reçine, selofan gibi yapay lifler ve plastikti. Elektroniğin yarattığı başlıca yenilikse karmaşık devreler üretimini olanaklı kılan elektron tüpünün icadı oldu.

Bütün bu yeniliklerin yanı sıra sanayi ve iş örgütlenmesinde de yenilikler doğdu. Daha ıyı ve daha pahalı üretim donanımı girdilerin fiyatını yükseltirken, işletme ölçekleri büyüdü ve iletişimdeki gelişmeler de merkezileşmeyi kolaylaştırdı. Bunlar kadar önemli bir başka gelişme de kârları istikrarlı kılmak ve rekabeti en aza indirmek amacıyla ticareti kısıtlayan karteller, tröstler ya da başka birliklerin kurulmasıydı. Avrupa'da bu alanda başı çeken Almanya'da 1905'te 366 sanayi karteli vardı. Büyüme ve birleşme eğilimlerinin böylesine artması ve bankaların rollerinin görülmedik ölçüde büyümesi, finans kapital çağına girildiği görüşünü doğurdu.

Bu toplumsal ve ekonomik dönüşüm sürecinde farklı ülkelerin konumları, sanayinin tarım karşısındaki durumu ve kent nüfusunun kır nüfusuna oranı göz önünde tutularak saptanabilir. Sanayi ile tarımın ilişkisi bakımından ülkeler dört grupta toplanabilir. Birinci sırada, sanayide işgücünün çoktandır tarımdakinden fazla olduğu İngiltere'nin yanı sıra Belçika ve tarımda sahip oldukları büyük avantajlara karşın çoktandır bu gruba girmiş bulunan ABD ve Almanya vardı. Fransa II. Dünya Savaşı sonrasına değin bu gruba giremedi. Bu ülkelerin her birinde kişi başına üretim, önceki yüzyıla oranla üç ya da beş kat artmıştı. İkinci grupta, tarımsal nüfusu hâlâ sanayideki nüfusun iki katı olan İsveç, İtalya ve Avusturya bulunuyordu. Bu ülkelerde geniş ve çağdaş bir sanayi kesimi vardı; İsveçliler ve Çekler Avrupa'daki en ileri teknolojinin kullanıldığı işletmeler kurmuşlardı.

Üçüncü sırada, Rusya gibi Sanayi Devrimi'ni başlatmış, ama hâlâ sanayi öncesi dönemden çıkamamış ülkeler yer alıyordu. Rusya, Don Havzasında kurduğu çağdaş demir-çelik işletmelerine, Macaristan da Avrupa'da en ileri sanayilerden olan Ganz'daki elektrik fabrikalarına karşın, temel olarak köylü ülkeleriydiler. Dördüncü grupta ise, bütünüyle tarıma dayalı Yunanistan ve Bulgaristan gibi Balkan ülkeleri, Asya ve Afrika'nın sömürge ülkeleri ve Latin Amerika ülkeleri yer alıyordu.

Kaynakların sanayiye kaymasıyla birlikte kentlerde büyük bir nüfus toplandı ve sağlık hizmetleri gelişti. Üretim ve refah artışının yanı sıra kentleşme, bilgi üretim ve değiş tokuşunu hızlandırdığı gibi, aile ölçeklerine ve nüfus kontroluna yeni yaklaşımlar getirilmesini sağladı. Bu durumun önemli sonuçları oldu ve gelişmiş ülkelerle gelişmemiş ülkeler arasındaki uçurumu daha da büyüttü. Çünkü yeni teknolojilerin uygulanmasının giderek güçleşmesinden başka, ileri ülkelerde artık tamamlanmış olan nüfus patlaması dönemi, sanayileşmemiş ülkelerde daha yeni başlıyordu.

1914'te çıkan savaş, ekonomi tarihinde belirgin bir çağı sona erdirdi. Üretim geniş ölçekli birimlerde toplanır ve rekabet azalırken, ekonomiye devlet müdahalesi belirli ve kalıcı bir özellik kazandı. Teknolojik değişim, fiziksel bilimlerdeki dev boyutlu ilerlemelere daha da bağımlı hale geldi.

İki dünya savaşında da Almanya'nın uzun süre direnebilmesi, askeri ustalığı kadar sanayisinin gücüne de bağlıydı. Fransa ise, I. Dünya Savaşı'nda ancak müttefiklerinin ekonomik desteğiyle ayakta kalabilirken, II. Dünya Savaşı'nda hem askeri, hem de ekonomik çöküntü içindeydi.

Savaş aynı zamanda üretimin en çoğa çıkartılmasını ve bilimsel bilginin tam olarak kullanılmasını sağladı. Savaş koşullarında yapılan üretim, makineleşme, rasyonalleşme ve standartlaşmayı zorunlu kıldı.

Savaştan sonra dünya en derin değişimlere ekonomi alanında uğradı. Bunların en önemlileri ABD'deki sanayi patlaması ile Avrupa'nın borç veren durumundan borç alan durumuna düşmesiydi. Avrupa'da yoğunlaşmış bulunan dünya para ve ticaret sistemi ciddi biçimde bozulmuştu. Bolşevik Devrimi Rusya'yı dünya kapitalizminin dışına çekmiş, savaş sonrasının hoşnutsuzluk dolu havası içinde batıya doğru yayılma eğilimi göstermeye başlamıştı.

Savaştan sonraki 10 yılda eski ticaret ve ödemeler düzeninin onarılması büyük ve acil önem taşıyordu. Bu, savaş öncesi dönemin para istikrarının ve konvertibilitesinin dayandığı altın standardının geri getirilmesi demekti. Ama enflasyon sona erip para istikrara kavuşmadıkça altın standardı-

na dönülemezdi. Öte yandan, savaş öncesindeki borç veren durumunu yeniden elde edemeyen Avrupa'nın imarında, buraya akan ABD sermayesi yaşamsal bir rol oynadı. 1920'lerdeki istikrar ve genişleme büyük ölçüde ABD'den gelen fonlara dayandığından, 1929 Büyük Bunalımı baş gösterdiğinde Avrupa bankacılık yapısının temel dayanakları yerinden oynadı ve 1931'deki mali çöküntüyü hazırladı.

Doğası gereği enflasyonist olan savaş maliyesi üzerinden denetim kaldırıldığında fiyatlar yükselmeye başladı. Ruhr bölgesinin 1923'te Fransız birlikleri tarafından işgalinin ardından Almanya'da eşi görülmedik bir aşırı enflasyon başladı. Son evrelerde Almanya'da banknot basımı öylesine artmıştı ki, işçiler ücretlerini bavullarla taşıyıp hemen harcamak zorunda kalıyordu. 1923'te yapılan kararlı ve başarılı bir girişimle Almanya parasına istikrar kazandırmayı ve yeni bir döneme girmeyi başardı.

Enflasyon yılları ortaya "yeni zengin"lerin çıkmasına yol açtı. Bunların, yoksullaşmakta olan orta sınıflarla oluşturdukları karşıtlık, daha sonra görülen toplumsal kargaşalığı açıklamayı kolaylaştırır.

Temel malları üreten ülkeler savaş sonrasında üretim kapasitelerini artırarak bu alanda bir patlama yarattılar. Çoğu sömürge ya da bağımlı ülkeler olan temel mal üreticilerinin, Hindistan gibi belli bir sanayi gelişmesi göstermiş olanları, iç pazarı korumak ve sanayiyi özendirmek için önlemler aldılar.

1920'lerde toplumsal refahın sağlanması için devletin önlemler alması yaygınlaştı ve sistemleşti. Kapitalizmin kusurlarını gidermek için yeterli çaba gösterilmezse özel mülkiyetin kutsallığının ve kâr peşinde koşmanın tehdit altına gireceği anlaşıldı. Savaş sırasında kazanılan dayanışma deneyimi, toplumsal güvenlik sistemlerinin gelişmesini büyük ölçüde etkiledi.

Devletin toplumsal güvenlik sorumluluğu üstlenmesi eğilimi, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) kurularak ülkeler arasında bu konuda tek tip standartların kabulüyle sürdü. İnsana yatırım yapma düşüncesi gittikçe daha ciddiye alınır oldu. Ama bu eğilim her yerde aynı ölçüde güçlü değildi. En zengin ülke olan ABD bu konuda en geriden geliyordu.

1920'ler boyunca ekonomi canlanır ve enflasyon ortaya çıkarken, ileri ülkelerde üretim ve üretkenlik artmaya başladı, gelirler artış gösterdi. Ulaşımı kolaylaştırıp geliştiren, tarımsal alanlarda elektrik kullanımı yoluyla sanayide yeni iş olanakları yaratan yeni teknolojiler, toplumsal yaşamı etkiledi. Sinema, radyo, profesyonel sporlar kitleleri daha çok çeker oldu.

Bu dönemin en belirtilmeye değer eğilimlerinden biri "üçüncü sektör" denen hizmetlerin yayılması oldu. Gelirleri artan tüketiciler eskiden evde görülen hizmetleri artık hizmet kuruluşlarından sağlarlarken, karmaşıklaşan devlet etkinlikleri için çalıştırılan personel sayısı arttı, özel sektörün kendi bürokrasisi doğdu. Özetle, "beyaz yakalılar" emek pazarında daha önemli bir rol oynarken toplumların yaşam tarzındaki değişimin de simgesi haline geldiler. İşçiler daha örgütlü ve daha çok talep yaratır oldular. Umutlar olanakları, harcamalar gelirleri aşmaya başladı.

Kapitalizmin I. Dünya Savaşı sonrasında kazandığı istikrar kısa ömürlü oldu. 1929 sonbaharındaki Wall Street iflasından önce sıradan bir gerileme olmadığının belirtileri görülen Büyük Bunalım, bütün kapitalist ülkeleri bugün bile tam olarak açıklanamamış bir derinlik ve genişlikte etkiledi. Bunalımın merkezi ABD idi. ABD'nin I. Dünya Savaşı sonrasında öteki kapitalist ülkelerle kurduğu yakın ve iç içe ilişkinin, bunalımın bu kadar hızla yayılmasının ve bu kadar ağır sonuçlar yaratmasının nedeni olduğu genellikle kabul edilmektedir.

Dünya ticaretindeki daralma, bunalımın en genel dışavurumuydu. Bundan en çok hammadde üreticileri ve ihracata dayanan sanayiler etkilendi. İç pazara yönelik etkinlikler daha az zarar gördü. 1929 öncesinde daha rahat koşullar içinde bulunan ülkelerde düşüş daha belirginken, Fransa gibi geniş bir tarım sektörü olan ülkeler felaketten biraz olsun korunabildiler. Almanya, Avrupa ülkeleri içinde en ağır darbe yiyen oldu; bunalım burada, ABD'de olduğu gibi toplumsal ve siyasal bir felakete yol açtı.

Devletin müdahale etmeyişinin devrime, devlet müdahalesinin ise, Nazi örneğinde olduğu gibi, karşı-devrime yol açması olasılığı vardı. Bu yüzden devlet müdahaleleri daha çok gümrük tarifelerinin yükseltilmesi gibi alışılagelmiş yollardan gerçekleşti. Korumacılık, öteki ülkelerle pazarlık ve dış pazarlara sızma için kullanıldı; ticaret anlaşmaları çok yönlü değil, ikili anlaşmalar biçiminde yapılır oldu. Bunun sonucunda uluslararası ticaret daraldı ve ticaret savaşı başladı.

1931 sonbaharında altın standartından ayrılan sterlin bir devalüasyonlar zincirini başlattı. Ülkeler paralarının değerini düşürerek pazar kavgasında geçici avantajlar sağlama peşine düştü.

On yıl boyunca milyonlarca insanın dünyanın en ileri ülkelerinde işsiz gezinmesine ve Almanya'da Nazizmin zaferine karşın, 1930'larda düşük düzeyli bir canlanma göze çarptı. II. Dünya Savaşı başlayıncaya değin temel malların üreticileri gelirlerini artırmayı başaramadılar. Oysa İngiltere ve Almanya gibi ihracata dayanan ülkelerde bile ihracatın yerini tutacak bir uğraş bulunabiliyordu. Almanya'da silahlanma, İngiltere'de ise önce iç pazarın genişletilmesi ve hizmetlerin yayılması, ardından da silahlanma canlanmanın başlıca iticileri oldu.

Temel malların ithalatının görece ucuzlamasının teknolojik yenilenme ile birleşmesi, İngiltere'de sınırlı bir canlanmaya yol açtı. Temel malların büyük ölçüde ülke içinde üretildiği Fransa'da ise canlanmanın koşulları doğmadı.

Bir ulusal felaket halini alan gelişmeler karşısında önlem alma gereğini duyan bütün hükümetler, SSCB'nin deneyimini göz önüne alarak kapitalizm koşulları altında bile planlama yapılabileceği düşüncesine yönelmeye başlamışlardı. Oysa bunalımın ilk yıllarında siyaset adamları, her yerde bütçe açıklarına yol açılmamasını ve serbest pazara müdahalelerden kaçınılmasını savunuyordu.

SSCB'de devrimden sonraki ilk yıllarda salt yeni rejimin varlığı bile kapitalizmi zayıflatıcı bir etki yaptı. Daha sonraki yıllarsa, millileştirilmiş mülkiyet ilişkileri yoluyla geniş ölçekli planlı üretimi gerçekleştirerek, alternatif sistemin uygulanabilir olduğunu gösterdi.

Devrimin ilk yıllarında Bolşevikler beşten fazla işçi çalıştıran bütün sanayileri, bankaları, dış ticareti ve toprakları millileştirdiler. Ama ülkenin geniş bir kesimini Sovyetler'in denetiminin dışına çıkaran iç savaş yıllarında işletmelerin önemli bir bölümünün kapanmasının yol açtığı çöküntü, "savaş komünizmi" olarak adlandırılan ve cephe gereksinimlerine öncelik tanıyan bir uygulama getirdi. Üretimin sürekli düşüşü, nüfusun kırlara geri dönüşü, hoşnutsuzluklar ve sonunda 1921'deki Kronstadt Ayaklanması, savaş komünizminin bir yana bırakılarak Yeni Ekonomi Politikası'na (NEP) geçilmesine yol açtı.

Genelde bir geri çekilme olarak kabul edilen NEP, iç ticarete ve bir derecede kadar sanayide özel girişime izin verilmesine dayanıyordu. Özel girişimciler (*nepmen*) ve kulaklar sermaye biriktirmeye başladılar. Komünist Partisi buna ne kadar izin verileceğini ve sanayileşme hızının nasıl artırılacağını tartışıyordu.

SSCB'nin tarihsel geriliğini sanayileşme yoluyla aşabileceği ve bunu millileştirilmiş bir ekonomi temeli üzerinde merkezi planlama örgütünün denetimi altında yapabileceği tartışma götürmüyordu. 1921'de Devlet Planlama Komitesi (Gosplan) kuruldu.

Lenin 1924'te ölünce, parti üzerinde denetimi ele geçiren Stalin, komünizmin uluslararası amaçları pahasına tek ülkede sosyalizm kuramını ortaya atarak Sovyet ekonomisinin inşasına girişti. Kendisini destekleyen Nikolay İvanoviç Buharin ve partinin sağ kanadı, NEP'in belli bir süre daha devam etmesini savunuyorlardı. Leon Troçki'nin önderliğindeki sol muhalefet buna karşı çıktı. Sonunda muhalefet saf dışı edilirken, Stalin partiye egemen oldu. NEP hem sanayide, hem de daha hızlı olmak üzere tarımda canlanma sağlamıştı. 1925'te üretim savaş öncesi düzeye çıktı. Ama köylülerden alınacak tahıl fazlası karşılığında tüketim malları üretiminin artırılması, sanayi üretiminin ağır bir tempoda gelişmesine yol açacaktı. Bu, SSCB'nin kapitalist saldırılara açık bırakılması anlamına geleceğinden ve bu arada özel girişimcilerle kulakların artan zenginliğinin ekonominin temelindeki millileştirilmiş mülkiyet ilişkilerini zedelemesi olasılığı ortaya çıktığından, Stalin keskin bir dönüş yaptı. 1928'den başlayarak sol muhalefetin politikalarını devralıp iç savaşın eşiğine kadar varan zorlayıcı koşullar altında tarımın kolektifleştirilmesini sağladı. Böylece SSCB 1941'deki Alman saldırısına çok daha güçlü bir sanayi ile göğüs gerebildi.

1 Ekim 1927'de yürürlüğe sokulan, ama tam anlamıyla ancak 1929'dan sonra etkili olan Birinci Beş Yıllık Plan'la girişilen kolektifleştirme Sovyet kırsal kesimini altüst etti. Yeterli araç gereç ve teknik donanım olmaksızın başlanan çalışmalar, tarımda üretim düşüşüne yol açtı; köylülerin tepkisi hayvanlarını kitle halinde boğazlamalarına kadar vardı.

Ama sanayide tüketim mallarına değil, üretim araçları üretimine öncelik veren düzenlemelerle sürekli yeni yatırım yapıldığından, işçilerin özverisi pahasına da olsa, çok yüksek büyüme hızları sağlandı.

Birinci Beş Yıllık Plan'ı 1933'te ikincisi izledi; savaş geldiğinde ise üçüncüsü henüz tamamlanmamıştı. Kapitalist dünya bunalımın pençesinde kıvranırken, SSCB hızla büyüdü. Toplumsal hizmetlerin gelişmesi gerçek ücretleri artırdı. Büyük kitleler yeni beceriler kazanır ve cehalet ortadan kalkarken, yeni bir seçkin yönetici ve teknisyenler topluluğu yetişti.

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra ağır sanayi ve silahlanmaya verilen önem, tüketicilerin sıkıntıya düşmesine, Stahanov hareketi de ücret eşitsizliklerine yol açtı. Üretim kapasiteleri ve malzeme savurganca kullanıldı; önderlerin kendileri bile kötü yönetim ve yolsuzluklara bulaştı. Bürokratik hantallık, üretim ve çalışma yüklerinin eşitsiz dağılımı ve farklı işletmeler arasında eşgüdüm sağlanmasının güçlüğü de Sovyet planlılığının eleştiri çeken yanlarıydı.

Almanya 1941'de saldırdığında SSCB beş yıllık planlarla güçlü bir sanayi temeli edinmiş olmasına karşın, kişi başına üretimde hâlâ ileri kapitalist ülkelerin gerisinde bulunuyordu. Savaş sona erdiğinde ülkenin girişmek zorunda kaldığı imar etkinlikleri, tüketim malları üretimini bir kez daha erteledi. Ancak planlama ve savaşın yol açtığı teknolojik gelişmeyle savaş sonrası sorunların üstesinden gelinebildi.

Tüketim malları üretiminin hâlâ önceliği almamış olmasına, büyük miktar ve çeşitlilikte tüketim malı üretilmemesine, dünya pazarından kopuk olmak gibi sorunların sürmesine karşın SSCB 1950'lerde nükleer silahlar geliştirerek ve bir uzay uydusunu yörüngeye yerleştirerek gücünü başka alanlarda ortaya koydu.

Savaş sonrası yıllar Doğu Avrupa'da da milli ve planlı ekonomilerin doğuşuna tanık oldu. ADC ve Çekoslovakya'dan başka hepsinin ekonomisi tarıma dayalı olan bu ülkelerde (Arnavutluk dışında) gene de belli sanayi alanları bulunuyordu. Yugoslavya 1949'da SSCB'den koptu. Romanya kendi yolunda ilerlerken, Arnavutluk 1960'larda Çin yanlısı bir tutum benimsedi. Ama bütün bu ülkeler Stalinci "tek ülkede sosyalizm" modelini benimseyerek SSCB'nin "halk demokrasileri"ndeki tekrarı halini aldılar.

Yüksek büyüme hızları tutturmalarına ve eski az gelişmişliklerini yenmelerine karşın Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'ın gelişmeleri birbirinden kopuk ve eşitsiz oldu.

SSCB'nin ve Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik tarihleri kapitalist dünyadaki olaylara bakılarak ele alınmayı gerektirir. Soğuk Savaş, kapitalist ülkelerle olan ticaret hacmini düşürerek açıkları bu yolla kapatma olanağını ortadan kaldırdığı gibi, ABD sosyalist ülkelere yapılan stratejik mal ihracı üzerine ambargo koyarak durumu daha da güçleştirdi. Üstelik kısıtlı kaynaklar ve yüksek nitelikli insan gücü silahlanma tarafından emildi. 20. yüzyıl sonlarında uluslararası gerginliğin azalması daha geniş ticaret bağlantılarına olanak vermekle birlikte, dışarıda büyüyen enflasyon ve gerileme, aranan ithal mallarının fiyatlarını yükselterek bunların karşılığı olan ihracatı da zorlaştırdı. Fiyat artışlarının bir bölümü tüketicilere de yansıdı ve ticaret açıklarını kapatmak için uluslararası sermaye piyasasından kredi alınması gerekti.

Bütün bu güçlükler 20. yüzyılın sonlarında da sürdü ve büyüme hızları eskisinin altına düştü. Başka yerlerdeki teknolojik ilerlemeler bilgisayar, elektronik, plastik ve petrokimya ürünleri alanında ciddi sanayi açıkları bulunduğunu ortaya çıkardı. Bunların üstesinden gelebilmek için Avrupa ve ABD'den hazır sanayi işletmeleri satın alınması yoluna bile gidildi.

Tüketim mallarının kıtlığından doğan sorunlarsa bugün de sürmekte ve tüketicilere verilecek ödünler silahlanma harcamalarının yüksekliği ve yüksek yatırım hızı zorunluluğu nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Bununla birlikte zorunlu gereksinmeler yeterli ölçüde sağlanabilmekte, toplumsal hizmetler yeterli olmakta, kültürel ürünler ve konutlar çok ucuza elde edilebilmektedir.

Kapitalist ülkelerde ekonomik hareketlenme daha önce görülmedik ölçüde merkezi denetim ve planlamayı gerektirdi. Üretim bir öncelikler sistemine göre yürütülürken, emek yönlendirildi ve zor bulunan mallar vesikayla dağıtıldı. Pazar mekanizması büyük ölçüde bir yana bırakılmakla birlikte, özel mülkiyet korundu ve askeri ihaleler özel sektöre ait, kâr amacı güden sanayilere verilerek savaş ekonomisi bir kapitalist ekonomi olarak sürdürüldü.

Avrupa ülkeleri ve SSCB savaştan görülmemiş bir yıkıma uğramış olarak çıktılar. Ama makineler ve sanayi donanımı bu yıkımda konutlar ve öteki yapılardan çok daha az zarar gördüğünden, yetenekli insan gücü ve yeniden inşa isteğiyle sanayi ve toplumsal altyapı oldukça kısa bir zamanda onarıldı.

Avrupa ülkelerinin savaştan sonraki ilk yıllarda içine düştükleri sefalet ve sıkıntıların toplumları yıkımın eşiğine getirmesi, ancak ABD kredileri ve yardımlarıyla önlenebildi. Özellikle ADC ve Çekoslovakya'dan gelen büyük nüfus akınlarının yarattığı işsiz ve parasız insan yığınları sorunlara yol açtıysa da, bunların hareketli bir işgücü sağlaması özellikle Alman sanayisinin canlanmasına yardımcı oldu. Japonya'nın teslim olmasından hemen sonra sona eren ABD kredileri, Soğuk Savaş'ın etkisi altında yeniden devreye girdi. 1947'de yürürlüğe sokulan Marshall Planı'yla Batı Avrupa'da kapitalizmin yeniden inşası sürdürüldü.

Müttefik ülkelerin hükümetleri 1930'ların para kargaşasından ve komşudan para dilenme siyasetlerinden kaçınmak için dünya para sistemini yeniden düzenlemeye giriştiler. Temmuz 1944'te Bretton Woods'da toplanan Birleşmiş Milletler Para ve Maliye Konferansı, Uluslararası Para Fonu'yla (IMF) Uluslararası İmar ve Gelişme Bankası'nı (Dünya Bankası) kurarak sorunu çözme yoluna gitti. Bu düzenlemelerin temelinde her ulusal paranın altınla ifade edilmesine karşın, altının dolar olarak fiyatının ve doların konvertibilitesinin temel alınması yatıyordu.

Bretton Woods'un savaş sonrası para sistemini düzene sokmasının ardından, dünya pazarında görülen hızlı canlanma sonunda uluslararası ticaretin liberalizasyonu için Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) oluşturuldu. Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesine giden yolda ise 1957'de yapılan Roma Antlaşması'yla kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET ya da Ortak Pazar) önemli rol oynadı.

1950'lerin başlarından sonra sanayileşmiş ülkelerde görülen uzun vadeli genişlemenin yanı sıra, tam olarak sanayileşmeyen ülkelerde de yüksek büyüme hızları tutturuldu. AFC, Kuzeybatı Avrupa'daki sanayi patlaması içinde yerini alırken, Japonya bir sanayi devi haline geldi. İskandinav ülkeleriyse sarsılmayan refah düzeylerini geliştirmeyi sürdürdüler.

İleri sanayi ülkelerinde 1950'ler ve 1960'larda görülen, kökleri savaşa, hatta Büyük Bunalım'a değin giden gelişme sırasında ortaya çıkan çeşitli alanlardaki ilerlemeler, sanayiyi (daha önce karşılaşılmadık ölçüde) bilime bağımlı hale getirdi. Bu durum, sanayi sisteminin mantığının daha da yetkinleştirilmesini gerekli kılarak tam otomatik bilgisayar kontrollu yöntemlere geçilmesini sağladı. Ama sanayi ürünlerinin artışını sağlayan, karmaşık makinelerden çok, bütün sanayide görülen sürekli verimlilik artışı oldu.

Durmaksızın artan üretim ve yatırım AFC ve Fransa'nın sürekli işgücü açıklarını kapatabilmek için üçer milyon yabancı işçi çağırmalarını gerektirdi. Tam istihdam ise sendikaların gücünü artırdı. Bazı iktisatçıların "ücretlerin itişi"nin 20. yüzyıl sonlarında görülen enflasyon sürecini uyardığını ileri sürmelerine karşın, durum kendi doğası gereği enflasyonistti. Bunun üstesinden gelmeye kalkışan hükümetlerse büyümeyi aksatarak gerilemeye yol açtılar. Sonuçta büyüme ve tam istihdam isteniyorsa, bir miktar enflasyonun kaçınılmaz olduğu görüşüne ulaşıldı. Aslında özellikle silahlanmaya giden yüksek hükümet harcamaları enflasyonist eğilimi besleyen, belki de onun temel kaynağı olan etkendi.

Avrupa Ekonomik Topluluğu ya da öteki adıyla Ortak Pazar, öncelikle bir gümrük birliği olarak, Roma Antlaşması'nı imzalayan Fransa, Batı Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg tarafından kurulmuştu. Ortak Pazar'a 1973'te İngiltere, Danimarka ve İrlanda, 1981'de Yunanistan, 1986'da da İspanya ve Portekiz katıldı.

Kamuoyunun ilgisini üzerine çeken bir başka konu da merkezleri çoğunlukla ABD'de bulunan "çokuluslu şirketler"in İngiliz, Fransız ve Alman şirketlerini bünyesine almasıydı. Bu firmalar çoğunlukla bilgisayar, motorlu araçlar ve elektronik gibi ileri teknoloji gerektiren sanayilerde yoğunlaştılar.

Avrupa'da gelirler yükseldikçe lüks tüketime ayrılan harcamalar arttı. Dayanıklı tüketim mallarına duyulan talep çoğaldıkça bu alana yapılan yatırımlar ABD sermayesi öncülüğünde büyük sıçramalar gösterdi ve sonuçta Avrupa ülkelerinin tüketim alışkanlıkları giderek ABD'ninkine yaklaştı.

1970'lerin başlarında artık savaş sonrası büyümenin sonuna varıldığı anlaşılmıştı. Ülkelerin çoğu *stagflation* denilen, yüksek enflasyona karşın düşük büyüme hızı ile karşı karşıyaydı. İşsizlik yeniden bir sorun haline gelmeye başladı. Bir "bunalım" olarak belirmeye başlayan bu durum, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında petrol fiyatlarını dört katına çıkartma kararıyla daha da derinleşti. Petrol ithal eden ülkeler arasında ekonomileri zayıf olanlar, ödemeler dengesinde açıklar verir ve paralarının alım gücünü düşürerek borçlanmaya yönelirlerken, petrol ihraç eden ülkeler de ithal mallarının yükselen fiyatları karşısında kazandıklarını ithalata yatırmak zorunda kaldılar.

ABD dünyanın en güçlü ülkesi konumunu korumasına karşın, Almanya ve Japonya karşısında bir ölçüde geriledi. Uluslararası alışverişlerde hâlâ ana para olma özelliğini koruyan ABD Doları ise döviz rezervi olarak sahip olduğu yeri yitirdi. 1978'de kurulan Avrupa Para Sistemi (EMS) bir bakıma dolara karşı duyulan güvensizliğin ifadesi oldu.

1980'lerin sonlarıyla 1990'ların başlarında Avrupa'da ortaya çıkan siyasal gelişmeler ekonomik alana da yansıdı. Doğu Avrupa'daki komünist yönetimlerin çökmesi, sonunda COMECON'un da dağılmasına yol açtı. Söz konusu ülkeler pazar ekonomisine geçme sürecinde karşılarına çıkan güçlükleri alt edebilmek için gittikçe artan ölçüde Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Avrupa Yatırım Bankası gibi kuruluşlar yanında Batılı ülkelerin yardımına başvurdular.

Öte yandan, AT içindeki ekonomik bütünleşme sürecinde önemli ilerlemeler kaydedildi. 1987'de yürürlüğe giren Tek Avrupa Senedi ile 1992 sonunda Avrupa'da iç pazarın kurulması amaçlanıyordu. Hollanda'nın Maastrich kentinde yapılan zirve toplantısından sonra 1992'de imzalanan ve 1993 başında yürürlüğe girmesi beklenen Avrupa Birliği Antlaşması'nda tek pazar, tek para birimi, tek merkez bankası ile ortak ekonomik politikalar, dış politikada ve güvenlikte ortak eylem öngörülüyordu.

Çağdaş kültür. 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa düşünce ve sanatına kuşku ve yozlaşma egemen oldu. Baudelaire ve Matthew Arnold'dan Henry Adams ve Flaubert'e, Ruskin ve Nietzsche'ye kadar birbir-

lerinden farklı birçok yazar, insanlığı kuşatan bayağılık ve gösteriş merakı karşısında öfkeye kapılmışlardı.

Bu sanatçılar yalnızca edebiyat alanında değil, kültürü etkilemek bakımından da saf dışı edilmiş gibiydiler. Milyonlarca insana klişeleri, roman dizileri ve resimleriyle ulaşan gazeteler, insanları, gerçek kültüre erişme yollarını tıkayarak "eğitiyorlardı". 1848'lerin gerçekçiliği sıradan insanları yaratmıştı; sanayi demokrasisinin evrimiyse kitle insanını doğurdu.

Önceki gerçekçilik döneminden duyulan tiksinti birçok biçime bürünmüş olmakla birlikte, bunlar beş-altı grupta toplanabilir. Bazı sanatçılar dünyanın çirkinliklerinden bir tür yeni-klasikçiliğe sığınarak kaçtılar. Parnasçılar olarak bilinen Fransız şairlerinin yanı sıra, ressam Puvis de Chavannes'ın resimleri bunların örneğidir.

Müzikte Brahms'ın başı çektiği Wagner ve Liszt'e karşı isyan da önceki dönemin "daha arı" biçimlerine dönüş özlemlerini yansıtır. Katolik düşünüşünde Tommasoculuğun canlanışı, Becque ve Ibsen'in oyunlarındaki yansızlık, Tennyson, Arnold ve Gautier'nin sonraki şiirlerinde görülen yeni hava, hep çağdaş "ilerleme"yi yargılamak ve mahkûm etmek için sağlam bir tutamak arayışı olarak anlaşılabilir.

Bilinçli bir çabayla günlük yaşamın bayağılıklarından uzaklaşıldıktan sonra sanatın bağımsız ve yaşanabilir bir güzellik dünyası olarak görülmeye başlaması kaçınılmazdı. Güzelliğe tapınma, ifadesini simgecilik ve izlenimcilikte buldu. İzlenimciler, insanları bunaltan görüntüleri alarak parlak, titreşen renklerle yeniden kuruyor ve ferahlatıcı bir duyumlar dünyası yaratıyorlardı. Monet'nin dediği gibi, "bir resmin başlıca öznesi ışık"tı.

Edebiyatta ise sözcüklerin günlük dildeki kullanımı, simgecilerin işini zorlaştırıyordu. Bütün kurallar yıkıldı; alışılmadık sözcükler canlandırıldı ya da yaratıldı; alışılagelmiş söylemlerden ve ritimlerden kaçınılarak şiirde ve düzyazıda "yeni bir dünya" oluşturulması amaçlandı.

Müzikte ise romantiklerin mirası zaten hazırdı. Bunları üslup olarak yeniden işleyecek dehaya gereksinim vardı. Debussy beklenen deha olarak ortaya çıktıktan sonra Ravel, Delius, Hugo Wolf ve başkaları onu izedi.

Estetik sorunlarının, 1870'ten başlayarak yüzyılın sonuna değin şair, yazar ve eleştirmenlerin başlıca konusu haline gelmesinden ötürü simgeci edebiyatçı ve eleştirmenler "estetikçiler" olarak adlandırıldılar. Romantiklerin "sanat sanat içindir" ilkesinin canlandığı bu dönemin en önemli yazarı Oscar Wilde'dı. Wilde, İngiliz edebiyatını önceki kuşaklardan kalma önyargılardan kurtararak Avrupa kıtasındaki edebiyatla bağlantısını kurdu. Sanatın ancak ahlakçı olmaktan vazgeçme yoluyla ahlaki sorumluluğunu yerine getirebileceğini kanıtladı. 1890'larda, Gautier'nin 1835'te Fransa'da oynamış olduğu rolü yineledi. Bu dönemin havasını en iyi yansıtan kaynak Goncourt Kardeşler'in yayımladıkları dergidir. Ama bu yayında simgecilik ve izlenimciliğin yanında doğalcılık adlı yeni bir akımdan da söz ediliyordu. Goncourt'lar bazı doğalcı romanlar yazmışlardı, ama doğalcılığın kuramcısı ve ve baş ustası arkadaşları Zola'ydı. Şiirde ise Rimbaud ve Verlaine'de, daha sonra da Yeats'te her iki akımın izleri görülüyordu.

Doğalcılığın bilim felsefesiyle gerçek bağları vardı. Örneğin Zola, *Les Rougon-Macquart* adlı roman dizisinde bir ailenin III. Napoléon zamanındaki "doğal ve toplumsal tarihi"ni istatistiklere başvurarak topladığı veriler temelinde inceliyordu. Doğalcılık, gerçekçiliğin yoğunlaşması olarak görülebilirse de, gene de ondan farklı özellikler taşıyordu. Gerçekçiler yapıtlarında rastgele seçilmiş sıradanlıkları bir fotoğraf üslubuyla yansıttıkları halde, doğalcılar, Zola'nın yapıtlarında görüldüğü gibi, en kötüler arasından seçtikleri toplumsal varoluşun kasvetli gerçeklikleri inceleyip yargılıyorlardı.

Plastik sanatlar alanında doğalcılığa, resimde Cézanne ve van Gogh'un, heykelde Rodin ve Maillol'un yapıtlarında ifadesini bulan ard izlenimcilik eşlik ediyordu. İzlenimciliğin akıcılığından ve ışığından sonra bu akım görsel nesnelere yeniden katılık ve "ağırlık"larını kazandırdı. Müzikte doğalcılığın baş temsilcisi Richard Strauss'du. Dramatik gerçekçiliğe verdiği önemle, müzikle bir çorba kaşığını bile canlandırabileceğini söylüyordu. Ama örneğin ünlü yapıtı *Don Quixote*'de klarnetler koyun melemelerini seslendirdiklerinde, ancak bir süs işlevi görüyor, akla hiç de koyun postlarını getirmiyorlardı. Strauss'u doğalcı öğretiyle bir araya getiren şey daha çok yoğun orkestrasyonu ve kromatik armonisiydi.

Bütün bunlar bir araya geldiğinde 19. yüzyıl sonlarının kültürel ortamını yeni-romantizm olarak adlandırmak yerinde olur. Aslında "sanat sanat içindir" ilkesi ve doğalcılık, "sanat yaşam içindir" öğretisinin iki dalı olarak kabul edilebilir.

1900'lere gelindiğinde bütün Avrupa'da sosyalizm artık bir tür çılgınca düş olmaktan çıkmış, kitleler ve aydınlar arasında birçok kişinin paylaştığı bir ideal haline gelmişti. Herhangi bir partiye bağlı olmayan sosyalistler arasında Ruskin ve William Morris, çevrelerinde dolayımsız değişiklikler yaratabilmek için girişikleri işlerle Arts and Crafts hareketini yarattılar. Amaçları nesneleri yeniden güzel kılmaktı. Makine sanayisi yalnızca ucuz ve çirkin şeyler ortaya çıkardığından, el emeğiyle ucuz ve şık olanı yaratmak çabası içinde iyi mobilyalar, ev eşyaları, mücevher ve takılar yaparak el becerisi kadar görsel çekicilik de sağlıyorlardı. Bu hareket, tasarım idealini yeniden ortaya çıkartarak makine sanayisine kendisini kabul ettirdi. 20 yıl geçmeden fabrikalarda tasarımcı olarak sanatçılar çalışmaya başladı. 1910'a varmadan kumaştan ambalaj kâğıdına kadar tasarım bütün sanayi ürünlerine egemen oldu.

Bu hareketin yanı sıra 1900'lerin yeni teknolojisi de daha iyi yaşam koşulları için umutlar doğurdu. Elektrik enerjisinin kullanımı ve aktarılması temiz fabrikaları olanaklı kıldı. Bilimin tıbba uygulanması, insanlığın fiziksel acılarının azalacağı umudunu getirdi.

Aynı bakış doğa ve toplumbilimleriyle uğraşanlara da egemen oldu. 1880'lerden başlayarak "ölü" maddeye dayalı basit mekanik açıklamaların yetersiz olduğu ortaya çıkmış, 1887'deki Michelson-Morley deneyi, ışığın dalga yapısında olduğunu ve "esir" (eter) diye bir şeyin bulunmadığını göstererek itme-çekme ilkesini gereksiz kılmıştı. Felsefe alanındaysa Poincaré, Boutroux, Ernst Mach, Bergson ve William James doğal "yasalar" anlayışını köklü değişikliklere uğratıyordu. Bütün bunlar, 20. yüzyılın bilimsel düzeninin üzerine kurulduğu görelilik ve kuantum kuramlarının yarattığı devrime temel hazırladı.

Makine benzetmelerinden kopuş, biyolojik bilimlerde de etkisini gösterdi. Dar Darwinci öğretiler bir yana bırakılarak, Gregor Mendel'in genetik kuramı yeniden keşfedildi. Türlerin değişmezliği kuramı Bateson'la yeniden gündeme gelirken, yavaş ve küçük değişiklikler yerine büyük ve hızlı değişimler olgusu (De Vries) kamuoyunun ilgisini çekmeye başladı.

Toplumbilimlerinde de yeni öncüler, yeni başlangıçlar yaptılar. Antropolojide bilimsel incelemenin dayanağı olarak fiziksel yapı ve ırkın yerini kültür aldı. Durkheim ve izleyicileri Tönnies, Tarde ve Le Bon bir fiziksel veri gibi ölçülebilen ve bağımsız olan "toplumsal olgu" üzerinde durmaya başladılar. William James'in öncülüğündeki psikolojinin temel öğesi de artık "bilinç akışı" olmuştu.

Bilimlerdeki bu yenilikler özgürleştirici sonuçlar yarattı. Önceden sonsuza değin kapanmış gibi görünen evren yeniden açıldı ve yeni araştırmalar evrenin ölü değil, canlı olduğuna ilişkin kanıtlar getirdi. Gerçeklik, Tanrı ve ölümsüzlük yeniden inceleme konusu haline geldi. Felsefe, siyaset ve eleştiride bu yeniden inceleme, pragmatik devrime yol açarak, toplumsal ve ahlaksal yaşamda Victoria dönemi değerlerini ortadan kaldırdı. Günümüz varoluşçuluğunun kaynaklarını oluşturan Nietzsche, Samuel Butler, Shaw, Bergson ve ötekiler de Pragmatizmin etkisi altında kaldılar. Tümünün ortak özelliği mutlak olandan kaçınmaları, çoğulculuğa ve sonuçlara bakarak sınamaya yönelmeleriydi.

Yeni dönemin değer ölçüleri, yeni duygu biçimleri Hauptmann ve Brieux'nün oyunlarında, Tolstoy, Péguy, Georges Sorel, Ellen Key, Havelock Ellis, Unamuno, Ortega y Gasset ve Shaw'un yazılarında dile geldi.

Eyleme geçmek için bütün bu kitapların yazılması beklenmedi. 1890'lardan başlayarak insanlar boşanmaya, evlenmeksizin birlikte yaşamaya başladılar, gebelikten korunmanın sözünü etmeye ve bunu uygulamaya giriştiler, cinsellik psikolojisini inceleyip eşcinselliği savunur oldular. Zenginlerin oğulları sosyalizmi benimseyip işçi önderleri olarak grevler örgütlerlerken, kızları kadın hakları savunuculuğuna başladılar. Okullarda öğrenciler hareketlendi, birbiri ardına yeni kültler ortaya çıktı. Açık hava sporları, teosofi, gizemli Budacılık gibi akımların birçok yandaşı oldu.

Bir ideale bağlanmaya susamış insanlar yeni umutlar peşinde koşarken, yeni ütopyalara, çeşitli siyasal akımlara bağlandılar. Dreyfus olayı bir yanda bireye saygıyı, öbür yanda ordu ve millette ifadesini bulan toplumsal ve kolektif ideali savunanları karşı karşıya getirdi.

1905-14 arası dönem kübizmin 10 yılı oldu. Kübizm resimde kendisini yeni-klasikçilik olarak adlandırıyordu, ama yeni-klasik olmadığı açıktı. Resim, heykel, müzik ve şiirde görülen yeni nitelikler yalınlık, soyutlama ve kitleye verilen önemdi.

Ressamlar esin kanaklarını öncelleri olan ard izlenimcilikten alırlarken, mimarlar yeni malzemeden yola çıkıyor, mühendislerin betonarme ve çelik yapılarını örnek alıyorlardı. Kimi şairler toplumbilimsel kuramlara yöneliyor, kimileriyse yeni ruhbilimci ve felsefecileri okuyor, heykelciler Afrika ve Cava elişlerine başvuruyorlardı.

Kübizmin ürünleri bu döneme yol açan sonsuz çeşitliliği ve derinliği yansıtıyordu. Bilim ve sezgi yaratıcı dehanın ufkunu alabildiğine genişletmişti. Sorun, yalnızca uygun biçimleri arayıp bulmakta ve yaratmaktaydı. Bu çok yönlü yaratıcılık, savaş yüzünden birden kesintiye uğradı. Kültürel etkinliklere ara verilmesi, bunların yerini her yerde nefret propagandasının alması, yetenek ve dehanın savaşın vahşiliği içinde

harcanması, silah bırakışmasını izleyen açlık, hastalık ve kıyımlar Rönesans'la doğan ve ulu devlet temeli üzerine kurulan yüksek uygarlığı kökünden sarstı.

İki savaş arası dönem olan 1920-39, artık ileriye bakmanın olanaksızlaştığına ilişkin yeterince belirtiyle doludur. Hayatta kalan sanatçılar, hiçbir şeye bıraktıkları yerden başlayamadılar. Çoğu tanık oldukları felaketlerden sonra sanatla uğraşmaktan utanç duydu. Her şey önemini yitirmiş gibiydi, her şey saçmaydı. Bunun sonucunda dadacılık doğdu.

Daha ciddi olanlar (örn. Stravinsky) yeni modeller sağlamak için gözlerini savaş öncesi dönemden daha gerilere, 18. yüzyıl ya da ortaçağ sonlarına çevirdiler. Görüp yaşadıklarından duyduğu tiksintiyi dile getiren T. S. Elliot bir kralcı, İngiliz-Katolik ve yeni-klasikçi olduğunu açıkladı. Bütün sanatlarda seçmecilik, ve simge kullanımı yaygınlaştı. Bilinçli zihnin kısıtlaması olmaksızın kendi kendine yazmaya dayanan gerçeküstücülük, sanatın kendisini yadsıması olarak ortaya çıktı. En büyük yaratıcının, insanın ortak doğasının bilinmeyen yanı olduğu savunulmaya başladı.

"Kültürel gecikme" adıyla anılan olgu 1920 sonrasında büyük önem kazandı. Bu terimin anlamı çok basittir: Kültür bir yerlerde yaratılmakta ve öğrenilip yayılması 5, 10, hatta 20 yıl almaktadır. Örneğin daha 1905'te bilinmelerine karşın Freud ve Einstein'ın katkılarının kamuoyunun ilgi alanına girmesi için 1920'ye gelinmesi gerekmişti. Bunun yanı sıra Amerika ve Avrupa arasındaki bir kültürel gecikmeden de söz edilebilir. Avrupa kültürünü 20 yıl kadar geriden izleyen Amerika ancak I. Dünya Savaşı dolayısıyla Avrupa'ya giden gençlerin ülkelerine dönmesiyle bu açığı kapatmıştı.

Toplumsal evrim yeni katmanları kültürel konularla ilişkiye geçirdi. Kitle iletişim araçları milyonlarca insana yazı ve resimle "sanata ilişkin her şeyi" popülarize ederek anlattı. Çağdaş edebiyat ve resim teknikleri, insanları çekmek ve yanıltmak için reklam aracı olarak kullanıldı. Seksen yılı aşan bir zaman boyunca Rönesans insanının aristokratik, seçkinci kültürünün demokratikleştirilmesine uğraşıldı, ama eşitlik, özgürlük, toplumsal sorumluluk, insanlık ve evrensel kardeşlik düşünceleri bu kültürü kurtarmaya yetmedi.

Bu durumda ancak tek bir varsayımda bulunulabilir. Avrupa insanı 500 yıl boyunca bireycilik ilkesi ile uğraşmış ve bütün olanaklarını tüketmiştir. Önceki kuşakların yarattığı koşullarla baş edebilmek için farklı bir ilkeden yola çıkan yeni bir insan gerekmektedir. Eğer bu insan ortaya çıkacak olursa, sanatı, bilimi, felsefesi, toplumsal ve ahlaksal ilişkileri ve devletiyle onu yeni bir kültür izleyecektir.

Avrupa Adalet Divanı, AVRUPA TOPLULUĞU ADALET DİVANI olarak da bilinir. Avrupa Topluluğu'nun (AT) yargı organı. Adalet Divanı, 1950'lerde kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun kendi ayrı adalet divanlarının birleştirilmesinden doğdu. Bu divanların işlevi örgütlerin üyeleriyle yaptıkları anlaşmaların yorumlanmasında ve uygulanmasında hukuka uygunluğun denetlenmesiydi. 1958'de bu üç divan birleştirilerek Avrupa Topluluklarına (bugün Avrupa Topluluğu; AT) hizmet verecek Avrupa Adalet Divanı oluşturuldu.

Avrupa Adalet Divanı, AT'nin yürütme organları olan Bakanlar Konseyi'nin ve Komisyon'un işlemlerinin hukuka uygunluğunu denetler. Divan, üye ülkeler arasında ticaret, tröstlere karşı alınacak önlemler ve çevre sorunları gibi konularda çıkan anlaşmazlıkları inceler, ayrıca kişilerin tazminat talepleri gibi davalara da bakar. Divanın AT üyesi ülkelerin AT hukukuyla bağdaşmayan yasalarını geçersiz sayma yetkisi de vardır. Avrupa Adalet Divanı 20. yüzyıl sonunda Batı Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesine eşlik eden uluslararası hukukun gelişmesinde son karar mercii olarak da hizmet verir. Divan, üye ülkelerce atanan 13 yargıç ile 6 savcıdan oluşur.

Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom), atom enerjisinin barışçı kullanımını geliştirmek için bir ortak pazar oluşturmak üzere 1958'de kurulan uluslararası örgüt. Kurucu üyeler Belçika, Fransa, AFC, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda idi. Topluluğa 1973'te Danimarka, İrlanda ve İngiltere, 1981'de Yunanistan, 1986'da Portekiz ve İspanya katıldı.

Euratom'un oluşturulmasında temel amaçlardan biri, ulusal ölçek yerine Avrupa ölçeğinde bir nükleer enerji endüstrisi kurulmasını kolaylaştırmaktı. Topluluğun öbür amaçları atom enerjisi araştırmalarında eşgüdüm sağlamak, nükleer enerji tesisleri yapımını desteklemek, güvenlik ve sağlık düzenlemeleri getirmek, serbest bilgi akışı ve serbest personel değişimini özendirmek, nükleer donanım ve malzeme alışverişi için ortak bir pazar kurmak idi. Euratom'un kontrol alanı askeri amaçlı malzemeleri kapsamıyordu.

Topluluğu resmileştiren anlaşma 1955 Messina Konferansı'nda geliştirildi, 25 Mart 1957'de Roma'da imzalandı ve 1 Ocak 1958'de yürürlüğe girdi. Aynı yıl toplulukla Birleşmiş Milletler arasında bir teknik işbirliği anlaşması imzalandı. Topluluk içinde ithalat ve ihracat gümrüklerini kaldıran Nükleer Malzeme Ticareti İçin Ortak Pazar, Ocak 1959'da kuruldu. Euratom, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC) ile aynı Parlamento'yu ve Adalet Divanı'nı paylaşır. 1 Temmuz 1967'de her üç topluluğun yönetim organları (Komisyon ve Bakanlar Konseyi) birleştirilmiştir.

Topluluğun araştırmaları, kendi Birleşik Araştırma Merkezi'nin yanı sıra, üye ülkelerin çeşitli araştırma kurumlarıyla yapılan sözleşmelerle ve başka ülke ya da uluslararası örgütlerle anlaşmalı olarak yürütülür.

Avrupa ceza hukuku sözleşmeleri, Avrupa Konseyi üyesi devletler arasında, ceza hukuku alanında yapılan sözleşmeler. Türkiye'nin de birçoğuna taraf olduğu bu sözleşmeler şunlardır:

Suçluların İadesine Dair Avrupa Sözleşmesi (13 Aralık 1957, Paris): Sanık ve hükümlülerin, yargılanmaları ya da cezalarının yerine getirilmesi için bir üye devlete geri verilmesi kabul edilmiştir. Türkiye bu sözleşmeyi 18 Kasım 1959'da onaylamıştır.

Ceza İşlerinde Karşılıklı Adli Yardım Avrupa Sözleşmesi (20 Nisan 1959, Strasbourg): Üye devletlerden birinde yapılmakta olan bir ceza muhakemesi sırasında tanık dinlenmesi, sanık ifadesi alınması ya da bir delil saptanması gerektiğinde, başka bir üye devlet ona yardım eder. Türkiye bu sözleşmeyi 14 Ağustos 1968 tarihli bakanlar kurulu kararnamesi ile onaylamıştır.

Şartla Salıverilen ya da Hüküm Giyen Kişilerin Gözetimesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1964): Şartla salıvermedeki deneme süresinde başka bir üye devlette işlenen suç, şartla salıverme kararının kaldırılmasına neden olur. Türkiye bu sözleşmeyi 13 Eylül 1965'te imzalamış, ama henüz onaylamamıştır.

Ceza Yargılarının Milletlerarası Değeri Konusunda Avrupa Sözleşmesi (28 Mayıs 1970, Lahey): Üye devletlerden birinde verilen ceza mahkemesi hükümlerinin, öbür üye devletlerde de sonuç doğurması, yanı yerine getirilmesi ve kesin hüküm etkisi oluşturması kabul edilmiştir. Türkiye bu sözleşmeyi 27 Ekim 1978 tarihli yasayla onaylamıştır.

Ceza Kovuşturmalarının Aktarılması Konusunda Avrupa Sözleşmesi (15 Mayıs 1972, Strasbourg): Üye devletlerden birinde başlamış bulunan ceza kovuşturması başka bir üye devlette devam edebilir. Türkiye bu sözleşmeyi 27 Ekim 1978'de onaylamıştır.

Tedhişçiliğin Önlenmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi (27 Ocak 1977, Strasbourg): Üye devlette işlenen tedhiş fiillerinin yargılanmasına ilişkin hükümler içeren bu sözleşme, bombalı vb biçimde yapılan tedhiş fiillerini siyasal suç kapsamı dışında tutar. Türkiye bu sözleşmeyi 19 Mayıs 1981'de onaylamıştır.

Hükümlülerin Transferi Konusunda Avrupa Sözleşmesi (1983): Bir üye devlet vatandaşının cezası bir başka üye devlette yerine getirilirken, bu kişinin ülkesine gönderilerek cezanın orada tamamlanması sağlanmıştır.

Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (Organisation for European Economic Co-operation - OEEC), 3 Nisan 1948'de Paris'te imzalanan bir anlaşmayla Avrupa ekonomisini, Avrupa Kalkınma Programı (Marshall Planı) uyarınca yeniden toparlama çabalarını eşgüdüm içinde yürütmek amacıyla kurulan örgüt. Örgütü kuran 16 Avrupa devleti arasında Türkiye de bulunmaktaydı. OEEC'nin birçok işlevi arasında, üye ülkeler arasındaki ticaret sınırlamalarını kaldırmaya yardımcı olmak, kıt kaynakları paylaştırmak ve ortak ekonomik çıkarlarla ilgili konularda düzenli bir danışmanlık sistemi kurmak da vardı. OEEC'nin yerini 1961'de ABD ve Kanada gibi Avrupa dışı üyeleri de kapsayan Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü(*) (OECD) aldı.

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) (European Economic Community-EEC), ORTAK PAZAR olarak da bilinir, Batı Avrupa ülkelerinin 1957'de Roma Antlaşması ile kurduğu ekonomik birlik. Bu antlaşma 248 madde ile ekler ve protokollerden oluşmuştur. Kuruluşun amacı üye ülkeler arasında bir Ortak Pazar kurularak ekonomi politikalarının zaman içinde birbirlerine yaklaştırılması yoluyla pazar içinde ekonomik etkinliklerin uyumlu geliştirilmesi, istikrarlı büyüme ile yaşam düzeyinin yükseltilmesi ve üye ülkelerin daha sıkı ilişki kurmalarının sağlanmasıdır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için kullanılacak ekonomi politikası araçları: 1) Üye ülkelerin kendi aralarındaki gümrük vergilerini ve miktar kısıtlamalarını kaldırıp üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük tarifesi uygulamak; 2) üye ülkeler arasında sermaye ve işgücü dolaşımını serbestleştirmek; 3) ortak tarım ve ulaştırma politikaları uygulamak; 4) üye ülkelerin ödemeler bilançolarındaki dengesizlikleri giderecek önlemleri almak; 5) işçilerin istihdam olanaklarını artırmak ve yaşam düzeylerini yükseltmek için Avrupa Sosyal Fonu kurmak; 6) yeni kaynakları harekete geçirerek ekonomik gelişmeyi hızlandırmak için Avrupa Yatırım Bankası kurmak; 7) ticareti artırmak için denizaşırı ülkelerin topluluğa katılmasını gerçekleştirmektir.

Fransa, Belçika, Lüksemburg, Hollanda, İtalya ve AFC topluluğun ilk üyeleriydi.

İngiltere, Danimarka ve İrlanda 1973'te, Yunanistan 1981'de, Portekiz ve İspanya 1986'da topluluğa katıldılar. Danimarka'ya bağımlı bir eyalet olan ve tümüyle Danimarka'nın yönetimi altındayken topluluğa giren Grönland 1985'te AET'den çekildi.

Ortak bir pazar ile ilgili planlar 1955'te Sicilya'da Messina kentindeki bir toplantıda tartışıldı. Antlaşma 25 Mart 1957'de Roma'da imzalandı ve topluluk 1 Ocak 1958'de çalışmalarına başladı. Başlıca organları Komisyon, Bakanlar Konseyi, Adalet Divanı ve Avrupa Parlamentosu'dur. Son iki organ, ayrıca Avrupa Toplulukları'nın öbür iki örgütü olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC) ile Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'na (Euratom) da hizmet etmek üzere oluşturulmuştu. 1965'te Komisyon ve Bakanlar Konseyi'ni de AET ve ECSC ile Euratom'un ortak organları haline getirmek amacıyla bir antlaşma imzalandı ve birleşme 1967'de gerçekleşti. Topluluğun ayrıca, özel konularda çalışmak üzere oluşturulmuş komite ve fonları vardır. Avrupa Yatırım Bankası da AET'ye bağlıdır.

AET'nin geçiş döneminin sonu geniş kapsamlı bir ekonomik birliğin sağlandığı 31 Aralık 1969'dur. Üye ülkelerin gümrük tarifelerindeki ilk yüzde 10'luk indirim, Ocak 1959'da gerçekleştirildi. Temmuz 1968'de üye ülkeler arasındaki gümrükler kaldırıldı ve topluluk dışı ülkelere uygulanacak ortak gümrük tarifesi kabul edildi. Öteki alanlardaki gelişmeler daha yavaş oldu.

Başlıca tarım ürünlerinde, AET dışındaki fiyatlar ile AET fiyatları arasındaki farka eşit değişken bir vergi uygulamasına geçildi. 1962'de, düşük maliyetli ülkelerden ithalata karşı korunmayı sağlayan ve dolar cinsinden ifade edilen asgari fiyatlara dayalı ortak bir tarım politikası oluşturuldu. Tarım destekleme maliyetlerinin yüksek oluşu ve verimsiz tarımı desteklemeye zorlandıklarını düşünen üretici ülkelerin hoşnutsuzluğu nedeniyle topluluk, 1979'da sübvansiyonları aşamalı olarak kaldırmayı ve bunların yerine, tarım ürünü fiyatlarının saptanmış düzeylerin altına düşmesini önleyecek biçimde belirlenmiş, müdahale fiyatları oluşturmayı kabul etti. Bu karar, AET bütçesi ve bu bütçenin en önemli bölümünü oluşturan tarım politikası ile ilgili anlaşmazlıkların sürmesini engelleyemedi, tartışmalar 1980'lerde de gündemde kaldı.

Ekonomi politikalarının uyumu konusunda önemli bir gelişme 1979'da Avrupa Para Sistemi'nin (APS) kurulması oldu. Bu sistem AET üyesi ülkelerin para birimlerini birbirine bağladı. Kurların belirli aralıklarla yeniden düzenlenmesine olanak veren bu sistemle kurlardaki günlük büyük dalgalanmalar önlenmeye çalışıldı. İşgücü ve sermayenin hareketliliğini özendirmek amacıyla işgücünün serbest dolaşımı üzerindeki kısıtlamalar kaldırıldı. Sermaye piyasalarının bütünleşmesi, bu alandaki çeşitli kurumsal kısıtlamalar nedeniyle daha yavaş ilerledi.

ABD ve Japonya karşısında rekabet gücünü yitirmeye başlayan AT 1985 yılında, tüm malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbet dolaşımının sağlanacağı bir tek pazar oluşturarak rekabet gücünü yeniden kazanmaya çalışma kararı aldı. Başlangıçta üye ülkelerin yaratmış oldukları ortak pazarda, ortak bir çerçeve içinde farklı standart ve yaklaşımlar uygulamak olanaklıydı. Tek pazarın sağlanması için üye ülkeler arasındaki fiziksel engellerin (sınırlar), teknik engellerin (farklı standartlar) ve mali engellerin (farklı vergi uygulamaları) kaldırılması amaçlandı. Bu amaçla 1985 yılında hazırlanan ve çeşitli alanlarda 280'i aşkın önlemi kapsayan program yayımlandı. 1987 yılında yürürlüğe giren bu programın uygulamaya konmasını sağlayan Tek Avrupa Senedi iç pazarın yanı sıra, ekonomik ve sosyal alanda birlik, Avrupa para sistemi, çevre politikası, araştırma ve teknoloji gibi alanları kapsamaktadır. Tek Avrupa Senedi ya da kısa adıyla Tek Senet'in önemli bir özelliği topluluğun karar mekanizmasında getirdiği yeniliklerdir.

Haziran 1989'da peseta ve escudonun APS kur mekanizmasına girmesi kabul edildi. İlk kez 1984 yılında Yunan Drahmisi'nin sepete katılması üzerine ECU'nun (Avrupa Para Birimi) bileşiminde yapılan revizyon, peseta ve escudonun katılımı ile 1989'da yinelendi. Ekim 1990'da ise İngiliz Sterlini de APS kur mekanizmasına katıldı. 1992'deki para bunalımı, bazı Avrupa paralarının devalüasyonu ve sterlin ile liretin APS kur mekanizmasından ayrılmasıyla sonuçlandı.

Tek pazar programının uygulamaya konması bir yandan Avrupa firmalarının çabalarını dünya pazarı yerine genişleyen Avrupa Topluluğu (AT) pazarına; öte yandan, topluluk dışındaki ülkeleri iç pazara uyum sağlamaya yöneltti. Bu çerçevede EFTA ile başlayan ve iki yılı aşkın süren görüşmeler Ekim 1991'de Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) kurulması kararı ile sonuçlandı. 1992'de imzalanan bu anlaşma 1993'ten başlayarak malların AEA'da serbest dolaşımı; gıda, balık, enerji ve kömür-çelik ile ilgili özel düzenlemeler; EFTA'nın çelik ile ilgili özel düzenlemeler; EFTA'nın AT'nin çeşitli ekonomik ve sosyal yasalarını benimsemesi ve AEA içinde kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı gibi hükümler içeriyordu. Tarım alanında ise EFTA'nın kendi iç tarım politikalarını uygulaması kabul edildi.

1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başında çeşitli Avrupa ülkeleri AT'ye tam üyelik müracaatında bulundu. Ama AT, iç pazar tamamlanıncaya değin hiçbir aday ülke ile katılma görüşmelerini başlatmama kararı aldı. Türkiye, Avusturya, Kıbrıs Cumhuriyeti, Malta, İsveç ve Finlandiya resmen tam üyelik için başvurmuş olan ve topluluk ile katılma görüşmelerinin açılmasını bekleyen ülkelerdir.

Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde hızlanan ekonomik ve siyasal değişimler sonucu AT, 24'ler Grubu çerçevesinde, bu ülkelere yardımın koordinatörlüğünü üstlendi. AT Aralık 1991'de Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya ile Avrupa Anlaşmaları olarak adlandırılan ortaklık anlaşmalarını imzaladı. Bu anlaşmalar çeşitli yönlerden AT'nin geçmişteki ortaklık anlaşmalarından oldukça farklıdır.

AT'ye üye ülkelerin entegrasyonunda en önemli adım, 7 Şubat 1992'de imzalanan Avrupa Birliği Antlaşması oldu. Maastricht zirvesinin ürünü olan bu antlaşma gerçek bir birliğin tüm öğelerini içermektedir. Maastricht Antlaşması olarak da bilinen bu antlaşma, üye ülkelerin ulusal parlamentolarında onayın ardından, hatta bazı ülkelerde referandumlara konu olduktan sonra, Kasım 1993 başında yürürlüğe girdi. Antlaşmayla, tek pazar, tek para birimi, tek merkez bankası, ortak ekonomik politikalar ve dış politika ile güvenlikte ortak eylem öngörülmektedir.

Türkiye-AET ilişkileri. Türkiye ilk kez 31 Temmuz 1959'da bir ortaklık anlaşması yapmak için topluluğa başvurdu. Bu isteğe olumlu yanıt veren AET Bakanlar Konseyi, ön çalışma yapmak üzere Komisyon'u görevlendirdi. 27 Eylül 1959'da başlayan görüşmeler dört yıl sürdü. 12 Eylül 1963'te imzalanarak 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile ortaklık konusunda somut bir adım atılmış oldu. Anlaşma Türkiye'nin kalkınmasını hızlandırmaya, Türk halkının istihdam düzeyinin yükseltilmesine ve yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik olarak taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi öngörüyordu. Anlaşmanın 28. maddesine göre, topluluğu kuran Roma Antlaşması'ndan doğan yükümlülükleri üstlenebilecek bir duruma gelince, Türkiye'nin AET'ye tam üye olarak katılma olanağı incelenebilecekti. Ankara Anlaşması bir çerçeve anlaşması niteliğindedir. Ortaklığın hedeflerini ve aşamalarını belirleyerek bir görüşme ve pazarlık çerçevesi yaratmıştır. Ortaklığın gerçekleşeceği geçiş döneminin koşullarının ise daha ileri tarihte imzalanacak bir katma protokol ile saptanması öngörülmüştür.

Ortaklığın temel amacı, taraflar arasında bir gümrük birliğinin aşamalı olarak gerçekleştirilmesi ve buna paralel olarak ekonomi politikalarının giderek birbirine yaklaştırılmasıdır. Ankara Anlaşması'nda bu amaca üç dönemden geçerek ulaşılması öngörülmüştür: Hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve son dönem. Hazırlık döneminin normal süresi beş yıldır. Bununla birlikte, 11 yılı aşmamak üzere, uzatılması da olanaklıdır. Türkiye bu dönemde ileride kendisine düşecek yükümlülükleri üstlenebilecek duruma gelmek için, topluluğun da yardımıyla ekonomisini güçlendirmeye çalışacaktır. Geçiş döneminde, gümrük birliğinin aşamalı olarak gerçekleştirilmesi ve tarafların ekonomi politikalarını yakınlaştırmaları öngörülmüştür. Gümrük birliğini izleyen son dönemde, tarafların ekonomi politikaları arasındaki uyum sağlanacaktır.

Ankara Anlaşması'yla oluşturulan kurumsal yapının temelinde ortaklık ilişkilerinin uygulanmasını ve giderek gelişmesini sağlamakla görevli en yetkili organ olan Ortaklık Konseyi bulunur. Türkiye ile AET üyesi ülkelerin ve AET Komisyonu'nun temsilcilerinden oluşan bu konseyde Türkiye ile AET'nin birer oyu vardır ve kararlar oybirliğiyle alınır. Konsey başkanlığı, altışar aylık süreler için, Türkiye ile üye ülkelerin temsilcilerinden biri tarafından sıra ile yürütülür. Ortaklık Komitesi ise Ortaklık Konseyi'nin çalışmaları için gerekli hazırlıkları yapmak ve öneriler sunmakla görevlendirilmiştir.

Ankara Anlaşması'nda, TBMM ile Avrupa Parlamentosu arasında işbirliği ve temasların sıklaştırılması da öngörülmüş ve Ortaklık Konseyi'nin 27 Temmuz 1965 tarihli bir kararıyla Türkiye-AET Karma Parlamento Komisyonu kurulmuştur. Ortaklığın demokratik denetim organı olan Karma Parlamento Komisyonu, TBMM ve Avrupa Parlamentosu'nun 18'er üyesinden oluşur ve yılda en az iki kez toplanır. AET Komisyonu, ortaklıkla ilgili bütün sorunlara eğilerek Ortaklık Konseyi'nin kendisine sunduğu raporları inceler. Yalnızca tavsiye kararları alabilen komisyonun karar yetkisi yoktur.

Hazırlık döneminde, AET Türkiye'nin dört ana ihraç maddesi olan ve toplam ihracatının yüzde 40'ını oluşturan tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık için gümrük indirimi sağladı. Bunun yanı sıra mali protokoller ile Türkiye'ye mali yardımda bulundu.

Hazırlık döneminin süresi sona ermeden, Türkiye'nin isteği üzerine 1967'de geçiş döneminin gerçekleşme koşullarını, yöntemlerini ve süresini belirlemek için görüşmeler başladı ve 23 Kasım 1970'te katma protokol imzalandı. Bu protokolün 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girmesiyle de geçiş dönemi başladı. Geçiş döneminin süresi, tarafla-

rın birlikte öngörecekleri istisnalar saklı kalmak üzere, 12 yıldır; istisnai alanlarda ise 22 yıla uzamaktadır. Katma protokol karşılıklı ve dengeli yükümlülükler temeline dayanmakta ve malların serbest dolaşımı, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı ve ekonomi politikalarının yaklaştırılması bölümlerini içermekteydi.

Malların serbest dolaşımı açısından tarım ve sanayi sektörleri arasında farklılık vardır. Katma protokolde tarım ürünlerinde serbest dolaşımın nasıl sağlanacağı saptanmamış, bu konuyla ilgili hükümlerin 22 yıllık dönemin sonunda Ortaklık Konseyi'nce belirlenmesi öngörülmüştür. Bu süre içinde Türkiye AET'nin ortak tarım politikasına uyum için gerekli önlemleri alacaktır. Geçiş dönemi boyunca tarım ürünleri ticareti tercihli bir rejim uyarınca gerçekleştirilecektir. AET tarım ürünlerinde Türkiye'ye tek taraflı ödünler vermiş, Türkiye herhangi bir yükümlülük üstlenmemiştir. 1987'den başlamak üzere AET (fark giderici vergi konusu olanlar dışında) Türk tarım ürünlerine uygulanan vergileri tümüyle kaldırmıştır. Sanayi ürünlerinde ise ilke olarak 12 yılda, istisna olarak 22 yılda gümrük birliği kurulması öngörülmüştür. AET, Türkiye'nin sanayi ürünlerine uyguladığı gümrük vergi ve resimleri ile miktar kısıtlamalarını üç istisna dışında bir defada kaldırmayı ve bu durumu sürekli kılmayı kabul etmiştir. Söz konusu üç istisna şunlardır: 1) Pamuk ipliği, pamuklu dokuma ve makine halılarında yüzde 25'lik bir gümrük indirimi yapılarak 12 yılda tümüyle gümrük vergisi bağışıklığı sağlanması; 2) petrol ürünlerinde gümrük vergisi bağışıklıklarının belli kontenjanlarla sınırlı olarak tanınması; 3) ipekböceği kozası ve ham ipekte, topluluğa ileride miktar kısıtlaması koyma hakkı tanınması. Türkiye ise AET çıkışlı mallara uyguladığı gümrük vergi ve resimlerini 12 yılda kaldırmayı kabul etmiştir. Ancak, özel bir koruma gerektiren ya da Türkiye'nin gelecekte üretimini geliştirmeyi planladığı bazı sanayi dallarında 22 yıllık bir süre öngörülmüştür.

Katma protokolde kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı bölümünde, Türkiye ile topluluk üyesi ülkeler arasında işçilerin serbest dolaşımının, Ankara Anlaşması'nın ilkelerine uygun olarak, anlaşmanın yürürlüğe girişinden sonraki 12. yılın sonu ile 22. yılın sonu arasında aşamalı olarak gerçekleştirilmesi hükme bağlanmıştır. Ayrıca, taraflar, yerleşme hakkına ve hizmetlerin serbest edimine yeni kısıtlamalar koymaktan kaçınma ve Ortaklık Konseyi'nin saptayacağı sıra, süre ve yöntemlere göre, var olan kısıtlamaları giderek kaldırma yükümlülüğü altına da girmişlerdir.

Ekonomi politikalarının uyumu konusunda rekabet, vergileme ve mevzuatın birbirine yaklaştırılmasına, ekonomi ve ticaret politikalarının eşgüdümüne ilişkin hükümler yer almaktadır. Katma protokolde, Türkiye - AET ortaklığının işleyişinde karşılaşılacak güçlükler ve aykırı davranışlara karşı tarafların ekonomilerinin korunması için çeşitli önlemler de kabul edilmiştir.

Başlangıçta, Türkiye ile topluluk arasındaki ilişkiler Ankara Anlaşması ve katma protokolde öngörüldüğü biçimde gelişti. Türkiye, gümrük birliğini sağlamaya yönelik olarak 1973 ve 1976'da gümrük vergilerinde iki indirimi gerçekleştirdi, ama daha sonraki yıllarda yapılması gereken indirimler, Türkiye'nin ekonomik sorunları nedeniyle ertelendi. Topluluk, sanayi sektörüne ilişkin olarak vergi indirimi yükümlülüğünü yerine getirdi, ama kendi tekstil sektörünün içinde bulunduğu güçlükleri öne sürerek ve katma protokolün ilgili maddelerine aykırı olarak, Türkiye'den tekstil ürünleri ithalatına miktar kısıtlamaları koydu. Ayrıca, katma protokolün 1 Aralık 1986'dan başlayarak işçilerin AET içinde serbest dolaşımını öngörmüş olmasına karşın, Ortaklık Konseyi konuya ilişkin yöntemleri kararlaştırmadığından işçilerin serbest dolaşımı gerçekleşmedi.

1970'lerin ikinci yarısında Türkiye içinde bulunduğu ekonomik bunalım nedeniyle AET ile ilişkilerini askıya almıştı. 12 Eylül 1980'den sonra ise ilişkiler bu kez Türkiye'de demokratik parlamenter rejim olmadığı gerekçesiyle AET tarafından donduruldu. Türkiye - AET ilişkileri 1983 sonrasında yeniden normalleşme sürecine girdi. Ortaklık anlaşmasının işlemez hale geldiğini göz önüne alan Türkiye, 14 Nisan 1987 tarihinde AT'ye tam üyelik başvurusunda bulundu. Bu başvuru, AT Bakanlar Konseyi'nce, görüşünü hazırlaması için AT Komisyonu'na havale edildi.

İki yılı aşkın bir süre Türkiye'nin tam üyeliğinin etki ve sonuçlarını değerlendirmek üzere çalışan komisyon 18 Aralık 1989'da görüşünü açıkladı. Komisyon raporu iki kısımdan oluşmaktaydı: Tam üyelik başvurusunun değerlendirildiği, AT Komisyonu'nun görüşünü içeren bölüm ve Türk ekonomisinin yapısına ve gelişmesine ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistiklerin içerildiği bölüm.

Komisyonun görüşünü içeren değerlendirme bölümünde öncelikle AT'de ve Doğu Avrupa'daki son gelişmeler ve tek pazara yönelik çabalar çerçevesinde bir değerlendirme yapılmaktadır. Komisyon değerlendirmesinde, AT ile Türkiye arasında gelişmişlik düzeyleri açısından ciddi fark olduğunu, Türkiye'nin AT'nin ekonomik ve sosyal politikalarından doğan yükümlülükleri yerine getirmede güçlükle karşılaşacağını, demokratik parlamenter düzen açısından Türkiye'nin AT normlarına yaklaşmakla birlikte insan hakları ve azınlıklar açısından bir demokraside bulunması gereken düzeye henüz ulaşmadığını belirtmektedir. Komisyon bu değerlendirmeye dayanarak, Türkiye'nin AT üyeliğine ehil bir ülke olduğunu kaydetmekle birlikte, görüşmelerin başlatılmaması sonucuna varmaktadır. Ayrıca komisyon bu raporda, 1993'ten önce AT'nin yeni bir genişleme için görüşmeye girmesinin doğru olmayacağını savunmaktadır. Komisyon Bakanlar Konseyi'ne, Türkiye ile işbirliğinin geliştirilmesi için dört konuda öneride bulunmaktadır: Gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi, mali işbirliği konusunun yeniden ele alınması ve yoğunlaştırılması, sanayi ve teknoloji alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi, siyasal ve kültürel bağların sıklaştırılması. Komisyon görüşünün Şubat 1990'da konsey tarafından benimsenmesinin ardından, AT Türkiye ile ilişkilerini işbirliği programı çerçevesinde yürütme yolunu seçti ve komisyonun ayrıntılı bir işbirliği programı için önerilerini hazırlamasını istedi. Matutes Paketi olarak anılan işbirliği programı Haziran 1990'da Bakanlar Konseyi tarafından kabul edildi.

Türkiye'nin çeşitli çabalarına karşın Yunanistan'ın tutumu nedeniyle ortaklık ilişkisinin canlandırılması mümkün olmamıştır. 1981 yılında parafe edilmiş olan 4. Mali Protokol, Yunanistan'ın vetosu nedeniyle uygulamaya konamamaktadır. Öte yandan, AT'nin Türkiye çıkışlı tekstil ürünlerine, damping ya da sübvansiyon iddiası ile giderek artan sayıda soruşturma açması, ilişkilerdeki bir başka sorunu oluşturmaktadır. Katma Protokol uyarınca 1986'da başlaması gereken işçilerin serbet dolaşımı konusunda da bir gelişme sağlanamamıştır.

Buna karşılık, 21 Ocak 1992 tarihinde Türkiye ile AT Komisyonu arasında, işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla bir çalışma programı imzalanmıştır. Bu çalışma programında, gümrük birliğine ilişkin politikalar ve bunlara eşlik eden önlemler ile çeşitli alanlardaki düzenleme ve uygulamalarda Türkiye-AT arasında uyum sağlamanın yanı sıra, kültürel ve sosyal işbirliğine ilişkin hükümler de bulunmaktadır.

Avrupa Güney Gözlemevi, 1962'de kurulan ve altı Avrupa ülkesinin (Belçika, Danimarka, Fransa Almanya, Hollanda ve İsveç) oluşturduğu bir konsorsiyum tarafından yönetilip finanse edilen astrofizik örgütü. Örgütün yaklaşık 270 kişilik sürekli teknik ve idari kadrosunun yarısına yakını, Münih yakınlarındaki Garching'de bulunan Avrupa merkez bürosunda çalışır.

Avrupa Güney Gözlemevi, 1965'te Şili'de, Santiago'nun 600 km kadar kuzeyinde ve deniz düzeyinden 2.400 m yükseklikte La Silla Gözlemevi'ni kurdu. Açıklıkları 3,66 m'yi bulan 10 teleskopla donatılmış olan bu gözlemevinde, gökyüzünün güney yarıküresi üzerinde geniş kapsamlı çalışmalar yürütülmektedir. Gözlem araçları ülkesel olarak örgüte üye olan ülkelerin astronomlarınca kullanılır.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı, bağlayıcı nitelikte olmayan bir Nihai Senet'in imzalanmasıyla (*bak.* Helsinki Anlaşmaları) sonuçlanan bir dizi uluslararası toplantı (1973-75). Bu senet Avrupa'da II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan sınırları dokunulmaz olarak kabul etmekte ve anlaşmaya imza atan ülkelerin insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı göstermelerini, bilim, kültür ve başka alanlarda işbirliği yapmalarını öngörmekteydi. Konferansa Arnavutluk dışındaki bütün Avrupa ülkelerinin yanı sıra ABD ve Kanada da katıldı.

SSCB daha 1950'lerden başlayarak, Doğu Avrupa'da egemen bir konum elde etmesini sağlayan savaş sonrası düzenlemeleri meşrulaştırmanın aracı olarak bir Avrupa Güvenlik Konferansı'nın toplanması için uğraşıyordu. Ama Doğu ile Batı arasında bir yumuşama sürecinin yaşandığı 1970'lerin başına değin bu yönde herhangi bir somut adım atılamadı. Daha sonra Kasım 1972 ile Haziran 1973 arasında Helsinki'de gündem belirlemek üzere büyükelçiler düzeyinde hazırlık görüşmeleri yapıldı.

Konferans üç aşamada gerçekleşti. 3-7 Temmuz 1973'te Helsinki'de düzenlenen ilk toplantı, dışişleri bakanları düzeyinde yapıldı. Uzmanlık komitelerinin konferans belgelerinin taslağını hazırladığı ikinci toplantı Cenevre'de yapıldı ve 18 Eylül 1973'ten 7 Temmuz 1975'e değin sürdü. Son olarak 31 Temmuz - 1 Ağustos 1975'te Helsinki'de düzenlenen doruk toplantısında bir araya gelen 35 ülkenin devlet başkanları Nihai Senet ya da Helsinki Senedi olarak bilinen belgeyi imzaladılar.

Nihai Senet'te öngörülen anlaşmanın uygulanışını gözden geçirmeye yönelik ilk izleme konferansı 1977-78'de Belgrad'da toplandı. İkinci izleme konferansı Kasım 1980'de Madrid'de, üçüncüsü ise 15 Ocak 1989'da Viyana'da yapıldı. Viyana toplantısında alınan karar uyarınca düzenlenen Avrupa Ekonomik İşbirliği Konferansı (AEİK) Mart-Nisan 1990'da Bonn'da toplandı. Gene AGİK çerçevesinde yer alan ve Haziran 1990'da Kopenhag'da yapılan İnsani Boyut Konferansı'nda, adalet ilkeleri, insan hakları, demokratik değerler ve ulusal azınlıklar gibi konuları kapsayan bir belge kabul edildi. Kasım 1990'da Paris'te toplanan AGİK zirvesinde, Avrupa Konvansiyonel

Kuvvet Antlaşması (AKKA) olarak bilinen silahsızlanma antlaşmasının yanı sıra, Paris Şartı(*) olarak bilinen ve "Avrupa'da çatışma ve bölünme dönemi sona ermiştir" sözleriyle başlayan bir ortak belge imzalandı. Paris'teki AGİK zirvesi genellikle, Soğuk Savaş'ı noktalayan toplantı olarak değerlendirilmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Divanı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile kurulan uluslararası yargı yeri. Avrupa Konseyi'ne üye olan devletlerin sayısı kadar yargıçtan oluşur. Konseyin Danışma Meclisi, bu yargıçları üye devletlerce sunulan listelerdeki adlar arasından dokuz yıl süreyle görev yapmak üzere seçer. Yargıçlar görev süreleri sonunda yeniden seçilebilirler. Yargıçların üçte birinin her üç yılda bir yenilenmesi gerekir. Sözleşmede açıkça belirtilmiş olmamakla birlikte divanın içtüzüğünde yargıçların bağımsızlığına ilişkin hükümler yer almaktadır. Divana yalnız devletler başvurabilir. Başvuru yolu bireylere açık tutulmamıştır. Divan ancak, yetkisini ayrı bir bildiriyle kabul etmiş olan devletler arasındaki uyuşmazlıklara bakar. Ayrıca, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na üye devletlerin yurttaşlarınca yapılmış olan bir başvuru, komisyonca divana götürülebileceğinden (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 32, 48, 54), bireysel başvuru konusu olan olayların da divanca (dolaylı biçimde de olsa) karara bağlanma olanağı vardır. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, divan kararlarının uygulanmasını gözetir.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile kurulmuş yarı yargısal nitelikte organ. Komisyonun, sözleşmeye taraf olan devletlerin sayısı kadar üyesi vardır. Bu üyeler, Avrupa Konseyi'nin parlamenter organı olan Danışma Meclisi'nin hazırladığı listeye göre, Bakanlar Komitesi'nce altı yıllık bir dönem için seçilirler ve görev süresi sonunda yeniden seçilebilirler. Üyeler, komisyonda kişisel nitelikleriyle ve yurttaşı bulundukları devlete karşı da bağımsız olarak görev yaparlar. Komisyona hem sözleşmeye taraf devletler, hem de bireyler başvurabilir. Sözleşmeye taraf her devlet başvurusunda, taraf olan başka bir devleti sözleşmeye aykırı davranmakla suçlayabilir. Bireylerin başvurabilmesi için iki ana koşul öngörülmüştür: 1) Aleyhine başvurulan devlet, bireylerine bu hakkı tanımış olmalıdır, 2) komisyona başvurmak isteyen kişi, kendi ülkesindeki yargı yollarının tümüne başvurmasına karşın, hakkını elde edememiş olmalıdır.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun tam bir yargı organı olup olmadığı tartışmalıysa da, komisyon üyeleri bireysel başvurunun kabul edilebilirliği konusunda kesin karar verirken birer yargıçtan başka bir şey değildir. Komisyon, 1958'de ünlü Lawless Olayı'nda verdiği kararda da kendisini "uluslararası bir mahkeme" olarak nitelemiştir. Bununla birlikte komisyon bireysel başvuruları inceledikten sonra, önce dostça çözüm (barışçı çözüm) bulmaya çalışır. Böyle bir çözüm bulunamazsa, sorun Avrupa İnsan Hakları Divanı'na götürülür. Komisyona yapılan başvuru divanın yargı yetkisini kabul etmiş olmayan bir üye devlet aleyhine yapılmışsa, bu durumda komisyon, dostça çözüm bulunamadığı hallerde görüşünü bir raporla Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne bildirir.

Komisyon, sözü edilen son kararlarının bir hüküm gibi kesin ve bağlayıcı olmaması nedeniyle, yargısal değil, yarı yargısal bir organ sayılmaktadır. Türkiye 1987'de, Türk yurttaşlarının komisyona bireysel başvuruda bulunma hakkını bazı çekincelerle kabul etmiştir. *Ayrıca bak.* çekince.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, tam adı İNSAN HAKLARINI VE TEMEL ÖZGÜRLÜKLERİ KORUMAYA İLİŞKİN SÖZLEŞME. Avrupa Konseyi üyesi devletler arasında 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanan sözleşme. Bu uluslararası anlaşma 3 Eylül 1953'te beş ek protokolle birlikte yürürlüğe girmiş ve Türkiye bunu 10 Mart 1954'te bir yasayla (RG. 19.3.1954, No:8662) onaylamıştır.

Bu sözleşme, kişinin bellibaşlı medeni ve siyasal haklarını ilk kez geniş kapsamlı bir güvence altına alan anlaşmadır. Şu anda Avrupa Konseyi'ne üye olan 21 ülkeden 20'si sözleşmeyle katılmıştır. Konseyin yeni üyelerinden Liechtenstein ise henüz sözleşmeye taraf değildir. Sözleşmenin birinci bölümünde korunması öngörülen hak ve özgürlükler şunlardır: Yaşama hakkı ve beden bütünlüğünün korunması hakkı; özgürlük ve güvenlik hakkı; adalete uygun biçimde yargılanma hakkı; özel yaşamın ve aile yaşamının korunması hakkı; konutun ve haberleşmenin gizliliğinin korunması hakkı; düşünce, vicdan ve din özgürlüğü; ifade özgürlüğü; toplantı, dernek ve sendika kurma özgürlüğü; sözleşmede tanınan hakları ihlal edilen herkesin ulusal yargı yerlerine başvurma hakkı; mülkiyet hakkı.

Ayrıca sözleşmeye taraf olan devletler, makul zaman aralıklarıyla ve gizli oyla, serbest siyasal seçimler yapmayı kabul ve taahhüt etmişlerdir. Sözleşme işkence, insanlığa aykırı ve onur kırıcı muamele ya da ceza uygulamasını, ayrıca köleliği ve ceza yasalarının geçmişe etkili olarak uygulanmasını da yasaklamıştır.

Bir ek protokol başka hakları da düzenlemiş ve yasaklar koymuştur. Buna göre, hiç kimse hukuka uygun olmayan bir yükümlülüğü yerine getirmediği için özgürlüğünden yoksun bırakılamaz; herkes serbest dolaşım ve konutunu seçme hakkına sahiptir; hiç kimse kendi yurdundan zorla dışarı çıkarılamaz; yabancı asıllı olanları kitle halinde göçe zorlamak yasaktır.

Sözleşmede ve ek protokolde sayılan hak ve özgürlükler açık seçik tanımlanmış olmadığı halde, bunların hangi koşullar altında sınırlanabileceği ve hangi durumlarda askıya alınabileceği kesin bir biçimde belirlenmiştir. Sözleşmenin bu konuda kullandığı formül şöyledir: "Bir hakkın kullanılması demokratik bir toplumda zorunlu önlem olarak, ulusal güvenliğin, kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, başkalarının hak ve özgürlüklerinin ... korunması için, ancak yasayla kısıtlanabilir." Sözleşmenin 15-18. maddelerinde ayrıca özel sınırlama nedenleri de gösterilmiştir. Bu yüzden sözleşmenin, Avrupa'nın demokratik rejimlerinin korunması, birlik ve bütünlüğünün sağlam temeller üstüne oturtulması amacının yanı sıra, devletlerin egemenliğinin pek fazla kısıtlanmamasını sağlama amacına da yer verdiği söylenebilir.

Sözleşmenin uluslararası hukuk alanında getirdiği en önemli yenilik, kişilerin, bireysel başvuru hakkını tanımış olan devlet aleyhine, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na dilekçe verebilmesidir.

Avrupa komünizmi, bazı komünist partiler içinde, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) çizgisinden bağımsızlaşma yönünde ortaya çıkan eğilim. Terim ilk kez 1970'lerin ortasında kullanıldı ve İspanyol Komünist Partisi önderi (1960-82) Santiago Carrillo'nun *Eurocomunismo y estado* (1977; Avrupa Komünizmi ve Devlet) adlı kitabının yayımlanmasından sonra yaygın kullanım alanı buldu. II. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce sosyalist siyaset alanında halk cephelerinin önem kazanması ile birlikte, iktidarda olmayan komünist partiler içinde ortaya çıkan bağımsızlık anlayışı, 1948'den sonra Tito'nun önderliğindeki Yugoslavya örneğinden büyük cesaret aldı. Bu arada Stalin yönetiminin aşırılıkları, Stalinist sistemin içte ve dışta 1960'ların sonlarından başlayarak belirginleşen tıkanışı ve SSCB'nin 1968'de Çekoslovakya'nın işgali gibi sindirme hareketleri, Batı'daki pek çok komünistin tepkisini çekerek bağımsız siyasetlere ve özerkliğe yönelik hareketi hızlandırdı.

Avrupa komünizmi, özellikle İtalyan Komünist Partisi önderi Enrico Berlinguer'in (1922-84) döneminde en çok İtalya'da, ayrıca İspanya, Fransa, Japonya, Avustralya ve Venezuela gibi ülkelerde anlatımını buldu. Avrupa komünizmini benimseyen partiler, tek bir öğretiye bağlı olmamakla birlikte, birçok ortak ilkeyi paylaşır hale geldiler. Avrupa komünizmi, bütün komünist partilerin dünya ölçeğinde tek komünist hareket uyum göstermesini öngören Sovyet öğretisini açıkça reddetti. Bunun yerine her partinin, politikalarını kendi ülkesindeki geleneklere ve gereksinmelere dayandırmasını öngördü. Sosyalizmin yalnız meşru siyasal araçlarla ve serbest seçimler yoluyla kurulmasından yana olduğunu belirtti. Siyasal bir ayaklanma gereğini açık ya da örtük biçimde yadsıdı; Batılı anlamda demokrasiyi gerçek bir sosyalist yönetimin temel koşulu olarak benimsedi. Benzer toplumsal ve ekonomik programlardan yana olan öteki (komünist olmayan) partilerle çoğulcu ittifaklar kurmayı savundu. Ayrıca ateizmi komünizmin temel öğelerinden biri saymayı ve Marksizm-Leninizmin Sovyet yorumunu reddetti.

Avrupa komünizmi kavramı, ortaya çıktığı yıllarda farklı değerlendirmelere yol açtı. Soğuk Savaş kutuplaşmalarına sıkı sıkıya bağlı bazı siyasal gözlemciler, bu hareketin II. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi seçimler yoluyla iktidarı ele geçirmeye, ardından tek partili bir yönetim kurmaya yönelik bir taktik olduğu görüşünü savundular. Öteki gözlemcilere göre ise, Avrupa komünizmi, Batı'daki komünist partiler ile SSCB arasındaki bölünmenin ilk işaretiydi. Zaman içinde bu yorum haklılık kazandı; hatta, Avrupa komünizmi hareketinin sosyalist ve komünist sistemde çok daha derin bir bunalımın habercisi olduğu ortaya çıktı. 1980'lerin sonları ile 1990'ların başlarında sosyalist sistem artık dağılırken, Avrupa komünizmini benimsemiş partilerden bazıları komünizm kavramını ve komünist adını tamamen terk ederek ayakta kalmayı başaran sol partiler oldular.

Avrupa Konseyi, 21 Batı Avrupa devletinin temsilcilerinden oluşan ve Avrupa birliğini geliştirmeyi, insan haklarını korumayı, sosyal ve ekonomik kalkınmaya yardımcı olmayı amaçlayan örgüt. 5 Mayıs 1949'da 10 kurucu devlet (Belçika, İngiltere, Danimarka, Fransa, Hollanda, İrlanda, İsveç, İtalya, Lüksemburg ve Norveç) tarafından oluşturuldu. Sonradan Avusturya, AFC, İspanya, İsviçre, İzlanda, Kıbrıs Rum Kesimi, Liechtenstein, Malta, Portekiz, Türkiye ve Yunanistan'dan oluşan 11 ülke daha katıldı. Konseyin merkezi Fransa'nın Strasbourg kentindedir. Farklı etkinliklerini yürütmek ve denetlemek için Konsey, zaman içinde çeşitli özel kurullar ve uzmanlık komiteleri oluşturdu. Bunlar arasında Avrupa Suç Sorunları Komitesi, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Avrupa İnsan Hakları Divanı, Avrupa Yerel Yönetimler Konfe-

ransı, Kültürel İşbirliği Konseyi, Avrupa Hukuki İşbirliği Komitesi, Avrupa Kodeks Komisyonu ve Avrupa İskân Fonu sayılabilir.

Konsey'in ana organları Bakanlar Komitesi, Danışma Meclisi ve Genel Sekreterlik'tir. Danışma Meclisi'nce gönderilen tavsiye kararlarını inceleyerek bunların gereğini yerine getirmek, hükümetlerce yapılan önerileri, yönetsel ve bütçeye ilişkin sorunları görüşüp karara bağlamak gibi görevleri üstlenmiş olan Bakanlar Komitesi, üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşur. Komite ilkbaharda ve aralık ayında olmak üzere yılda iki kez toplanır. Komite'nin başkanı her toplantı döneminde değişir. Danışma Meclisi, üye ülkelerin parlamentolarınca seçilen 170 temsilci üyeden oluşur. Her üye ülkenin temsilci sayısı nüfusuna bağlı olarak farklıdır. Temel kuruluş antlaşmasına (statü) göre yılda dört hafta süreyle toplanması gereken Danışma Meclisi, genellikle ilkbahar, sonbahar ve kış mevsimlerinde birer hafta süren toplantılar yapmaktadır. Her toplantı döneminin başlangıcında meclis üyeleri bir başkan ve sekiz başkan yardımcısından oluşan başkanlık divanını seçer. Meclis oturumları halka açıktır. Üyeler, geldikleri ülkenin hükümet temsilcisi sayılmazlar, kendi adlarına konuşurlar. Danışma Meclisi, Konsey'in görüşme organıdır. Tavsiye niteliğinde olan kararlarını Bakanlar Komitesi'ne bildirir. Meclis, kurulduğu günden bu yana, Batı Avrupa ülkelerinin dünyanın öteki ülkeleri karşısındaki durumunu ve sorumluluklarını belirlemek için çaba harcamaktadır.

Genel Sekreterlik, Konsey'in iç yönetimine ilişkin sorunlarla uğraşan 800'ün üzerinde memurun çalıştığı bir yönetim organıdır. Bu organın başında Bakanlar Komitesi'nin saptadığı adaylar arasından Danışma Meclisi'nce seçilen bir genel sekreter, bir de genel sekreter yardımcısı bulunur.

Avrupa Konseyi üyesi devletlerce 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde öngörülen hak ve özgürlüklerin güvencesi olmak üzere kurulan Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Divanı, Konsey'in bağımsız görev yapan yan örgütleridir.

Avrupa Konseyi kuruluşundan bu yana Avrupa birliğinin sağlanması doğrultusunda önemli çalışmalar yapmıştır.

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (European Coal and Steel Community-ECSC), Fransa, AFC, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un kömür ve çelik sanayilerini bütünleştirmek amacıyla 1952 tarihli bir anlaşmayla oluşturulan yönetsel örgüt. Danimarka, İrlanda ve İngiltere 1973'te, Yunanistan 1981'de, Portekiz ve İspanya da 1986'da örgüte katıldı. Merkezi Brüksel'dedir.

ECSC'nin oluşturulması yönündeki ilk adım, Fransız dışişleri bakanı Robert Schuman'ın Mayıs 1950'de ortaya attığı öneri oldu. Buna göre ekonominin kömür ve çelik sektörlerine ilişkin yetkilerini bağımsız bir kuruluşta toplamayı kabul eden ülkelerce bu alanda bir ortak pazar kurulacaktı. Taslağını o sırada Fransa'nın planlama örgütünün başında bulunan Jean Monnet hazırlamış olmakla birlikte Schuman'ın adıyla anılan bu planın temelinde, ileride bir Fransa-Almanya çatışmasından kaçınmak için yeni bir ekonomik ve siyasal çerçevenin gerektiği düşüncesi yatmaktaydı. İlk başta sınırlı bazı adımlar atılmakla birlikte, nihai hedef bir Avrupa Birleşik Devletleri kurmak olacaktı. AFC, İtalya ve üç Benelüks ülkesinden oluşan beş ülkenin bu plan temelinde görüşmelere oturmayı kabul etmesinden sonra, Nisan 1951'de Paris'te ECSC'yi kurmak üzere taraflarca bir anlaşma imzalandı. Örgüt 25 Temmuz 1952'de işlerlik kazandı.

1954'e değin geçen sürede kömür, kok kömürü, pik demir ve hurda demir ticareti önündeki engellerin hemen hemen tümü kaldırıldı. Kartelleri denetlemek ve şirket birleşmelerini düzenlemek amacıyla bir dizi ortak kural geliştirildi. Fiyatları belirleyen ve üretim sınırları ya da kotaları saptayan örgütün ana kuruluşu olan Yüksek Yetkili Organ'a anlaşma hükümlerini bozan ticari firmalara para cezası verme yetkisi de tanındı. 1977'de ECSC'nin koruyucu şemsiyesi altında demir-çelik sanayisini modernleştirmek üzere uluslararası bir çelik üreticileri topluluğu olan Avrupa Demir ve Çelik Sanayileri Federasyonu (Eurofer) kurıldu. 1981'de Avrupa'daki çelik talep ve fiyatlarında hızlı bir düşüşün ortaya çıkması üzerine, Avrupa Toplulukları Komisyonu, ECSC'nin kuruluşundan bu yana ilk kez bir "açık bunalım" hali ilan ederek, Komisyon'a ECSC ülkelerindeki bütün çelik şirketleri için zorunlu üretim kotaları yayınlama yetkisi verdi.

Avrupa Kültür Antlaşması, Avrupa Konseyi üyesi hükümetlerce, Avrupa'nın ortak kültür varlığındaki ulusal payların korunması ve geliştirilmesi amacıyla 19 Aralık 1954'te Paris'te imzalanan antlaşma.

Sözleşmeye taraf olan her devlet, yurttaşlarını öteki üye ülkelerin uygarlık, tarih ve dillerini öğrenmeye özendirmeyi, kendi ülkesinde öteki üye ülkelerin yurttaşlarına bu alanlarda araştırma yapma olanağını sağlamayı ve Avrupa kültürü bakımından değer taşıyan ve kendi denetimi altında bulunan eşyanın korunması için gerekli önlemleri almayı taahhüt etmiştir. Antlaşmanın 6. maddesine göre, bu antlaşma hükümlerinin uygulanmasıyla ilgili öneriler ve yorumlanmasına ilişkin sorunlar Avrupa Konseyi Kültür Eksperleri Komitesi'nce incelenir. Bu komitenin toplantılarına, Avrupa Konseyi üyesi olmamasına karşın söz konusu antlaşmaya 9. maddeye göre sonradan imza koyan ülkelerin temsilcileri de katılabilir.

Avrupa Ödemeler Birliği, Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) üyesi hükümetlerce, Avrupa ülkeleri arasındaki ödemeleri kolaylaştırmak için 19 Eylül 1950'de Paris'te imzalanan sözleşmeyle kurulan birlik. Bu birlikle, devletler arasındaki alacak ve borç hesaplarının bir denge içinde tutulması zorunluluğu kaldırıldı. Ayrıca ulusal paraların değiştirilme yeteneğinin (konvertibilite) birbirinden farklı olması yüzünden ekonomik ilişkilerde karşılaşılan güçlükler büyük ölçüde önlenmiş oldu. Avrupa Ödemeler Birliği 27 Aralık 1958'de dağıtıldı ve yerine Avrupa Para Antlaşması geçti.

Avrupa Para Sistemi, Avrupa Topluluğu'na (AT) üye devletlerin paralarının birbiri karşısındaki kurlarını kararlı bir denge içerisinde tutabilmek amacıyla, AT Bakanlar Konseyi'nin 19 Aralık 1978 tarihli kararnamesine dayanılarak kurulan sistem. Sistem iki bölümden oluşmaktadır: 1) İlgili devletin gerekli durumlarda döviz piyasasına müdahalesini öngören sabit döviz kuru sistemi, 2) üye devletlerin ödeme bilançolarında ortaya çıkan güçlüklerin finansman yoluyla giderilmesini öngören bir kredi mekanizması sistemi. Avrupa Para Sistemi üye devletlerin döviz kurlarının hiç değişmemesi gibi katı bir çözümü öngörmemekle birlikte, bu kurların değer kazanma ya da yitirme oranının yüzde 2,25 düzeyinde tutulmasını amaçlamaktadır. Kararnameye göre, üye devletler,

döviz kurunun değer kazanma ya da yitirme oranının bu sınırı aşması durumunda kendi merkez bankaları aracılığıyla döviz piyasasına müdahale ederek değeri değişen dövizi duruma göre, piyasaya sürmek ya da piyasadan çekmek zorundadır. Bu müdahale önlemlerinin özellikle topluluğun ekonomik bakımdan güçsüz olan üyelerine getireceği mali yüklerin, topluluk bütçesinden verilecek ucuz kredilerle hafifletilmesi de öngörülmüştür.

Bundan başka ulusal paraların değerinin ilgili hükümetlerce resmen (devalüasyon ya da revalüasyon yoluyla) değiştirilmesi, üye ülkelerin tümünün rızasına ve topluluk komisyonunun kararına bağlıdır. *Ayrıca bak.* Avrupa Ekonomik Topluluğu.

Avrupa Parlamentosu, Avrupa Topluluğu'na (AT) üye ülke yurttaşlarının katıldığı doğrudan genel seçimlerle oluşturulan yasama meclisi. İlk seçimi 1979'da yapılmıştır.

Avrupa Parlamentosu üyeleri, ulusal kimliklerine göre değil, siyasal eğilimlerine göre gruplara ayrılır. Fransa, Almanya ve İngiltere'nin öteki üye ülkelerden daha çok üyesi vardır. Strasbourg ya da Lüksemburg'da birer haftalık "dönem oturumları" biçiminde yılda yaklaşık 12 kez toplanılır. Parlamentonun en yüksek organı, üyeleri arasından 30 aylık bir süre için seçilen bir başkan ile 12 başkan yardımcısının oluşturduğu bir divandır. On beş uzmanlık komitesi vardır. *Ayrıca bak.* Avrupa Topluluğu.

Avrupa Savunma Topluluğu, (European Defense Community-EDC), Batı Avrupa devletlerinin, ABD'nin desteğinde devletlerüstü bir Avrupa ordusu oluşturarak SSCB'nin Avrupa'daki ezici konvansiyonel askeri üstünlüğünü dengelemeyi amaçlayan sonuçsuz girişimi. Bu düşünce ilk olarak 1948 Lahey Barış Konferansı'nda tartışıldı. 1946'ya değin de Gaulle'cü saflarda yer alan ve iki kez Fransa başbakanlığı yapan René Pleven, Kore Savaşı'nın da etkisiyle bu doğrultuda bir plan geliştirdi. Fransız dışişleri bakanı Robert Schuman, Avrupa Konseyi'nin 1951'de yaptığı bir toplantıda bu planı savundu.

Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'nın (NATO) daha zayıf ülkeleri bu düşünceye büyük ilgi gösterirken, İskandinav ülkeleri kayıtsız kaldılar. İtalya ve Fransa'da ise kamuoyu bu konuda ikiye bölündü. 1952'de Paris'te Fransa, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg arasında bu düşünce doğrultusunda bir antlaşma yapılmakla birlikte, Doğu ve Batı Avrupa arasındaki gerginliğin azalmasıyla 1954'te böyle bir topluluğa duyulan gereksinim de önemini yitirdi. Bunun yerine 6 Mayıs 1955'te Batı Avrupa Birlik Antlaşması imzalanarak Batı Avrupa Birliği oluşturuldu.

Avrupa Serbest Ticaret Birliği (European Free Trade Association-EFTA), Avusturya, Norveç, Portekiz, İsveç, İsviçre (Liechtenstein ile birlikte), Finlandiya ve İzlanda'nın aralarındaki sanayi malları ticaretine ilişkin engelleri kaldırarak sanayide verimliliği artırmak amacıyla oluşturdukları topluluk. Her ülkenin topluluk dışındaki ülkelere yönelik ticari politikalarını sürdürmesine olanak tanıyan birlik, herhangi bir Avrupa siyasal birliğini amaçlamaz. Merkezi Cenevre'dedir.

Bu konuda ilk olarak Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (OEEC) üye ülkeler, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET ya da Ortak Pazar) katılmak istemeyen ülke-

rin yer alabileceği ve içinde AET'nin tek bir birim olarak davranacağı OEEC çapında bir serbest ticaret bölgesi kurulmasını önerdiler. Bu doğrultudaki görüşmeler Kasım 1958'de çıkmaza girdi. Avusturya, Danimarka, Norveç, Portekiz, İsveç, İsviçre ve İngiltere'nin oluşturduğu "dışarıda kalan" (sonradan "Dışarıdaki Yediler" olarak tanınan) grup, ileride daha geniş bir serbest ticaret bölgesi kurulduğunda pazarlık güçlerini artıracakları düşüncesiyle EFTA çatısı altında birleşmeye karar verdiler. Yedi ülkenin Kasım 1959'da imzaladığı Stockholm Sözleşmesi ile temeli atılan EFTA, Mayıs 1960'ta işlerlik kazandı. Finlandiya Temmuz 1961'de ortak üyeliğe, İzlanda da Mart 1970'te tam üyeliğe kabul edildi. Buna karşılık İngiltere ile Danimarka Ocak 1973'te AET'ye girerek EFTA'dan ayrıldılar.

EFTA'nın ana sözleşmesine göre üye ülkeler sanayi malları için gümrük indirimlerine ve kotaların liberasyonuna ilişkin bir listeye uymak zorundaydılar. Sözleşme, bunun ülke ekonomisine getireceği yükün çok ağır olması durumunda sorumluluğu azaltıcı hükümler de içermekteydi. Daha sonraları sözleşmeye tarımsal ürünlere ilişkin ticaret liberasyonu konusunda ikili anlaşmalar yapılmasına olanak tanıyan hükümler kondu. Ayrıca EFTA dışı malların önce en düşük gümrük tarifeleriyle bir EFTA ülkesine ihraç edilerek bu ülke üzerinden öteki EFTA ülkelerine gönderilmesini ve bu yoldan daha yüksek gümrük tarifelerinden kaçınılmasını önlemek amacıyla, malların asıl çıktığı ülkeyi belirlemeye yönelik bir sistem geliştirildi. 1967'de çoğu sanayi mallarına ilişkin ithal gümrük resimleri kaldırıldıysa da, Portekiz 1980'e değin bu gümrük resmi bağışıklığının dışında kalmayı yeğledi. EFTA 1977'de Avrupa Topluluğu (AT) ile, iki örgüte üye ülkeler arasında sanayi ürünlerinde ticaret serbestliği sağlayan çeşitli anlaşmalara girerek etkinlik alanını daha da genişletti. 1980'lerde bu düzenlemeleri, EFTA-AT ilişkilerini daha yakınlaştırma ve aralarındaki işbirliği alanını daha genişletme konusunda giderek güçlenen karşılıklı bir istek izledi.

İki yılı aşkın bir görüşme dönemi sonunda Nisan 1992'de EFTA ile AT arasında Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) Anlaşması parafe edildi. AT'nin 1992 sonunda tamamlayacağı iç pazarın dışında kalmama amacıyla EFTA'nın başlamasını talep ettiği görüşmeler sonucu varılan anlaşma 19 Avrupa ülkesinin oluşturacağı bir ekonomik alan yaratmaktadır. Anlaşma ile 1993'ten başlayarak malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin söz konusu ülkeler arasında serbest dolaşımı öngörülmektedir. Gıda, balık, enerji ve kömür-çelik ile ilgili özel düzenlemeler vardır. EFTA'nın AT'nin ekonomik ve sosyal politikalarını benimsemesi öngörülmüştür. Ama, AT nin ortak tarım politikasına uyum yerine, EFTA ülkelerinin kendi tarım politikalarını uygulaması kabul edilmiştir.

AEA Anlaşması'nın, imzalanmasının ardından hem Avrupa Parlamentosu, hem de AT ile EFTA üyesi ülkelerce onaylanması gerekmektedir. Anlaşmanın her iki yılda bir gözden geçirilmesi öngörülmüştür.

Türkiye ile EFTA arasında bir serbest ticaret ve işbirliği anlaşması imzalanmasına yönelik görüşmeler Kasım 1990'da başladı. Aralık 1991'de imzalanan anlaşma 1992'de yürürlüğe girdi. Anlaşmanın amacı Türkiye'nin ve EFTA ülkelerinin Avrupa'daki entegrasyon sürecine etkin katılımını sağlamaktır. Anlaşmada Türkiye ile EFTA arasında bir serbest ticaret bölgesi oluşturulması ve işbirliğinin geliştirilmesi öngörülmüştür. Türkiye ile EFTA ülkeleri arasındaki sanayi malları ticaretinin yanı sıra su ürünleri ile işlenmiş tarım ürünleri de anlaşmanın kapsamına alınmıştır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra, EFTA ülkeleri anlaşma kapsamına giren Türkiye kaynaklı malların ithalatında gümrük vergilerini ve eş etkili vergi ve resimleri kaldıracaktır. Ama, "hassas" sektör olarak nitelendirilen tekstil ve konfeksiyon ürünlerinde söz konusu vergi ve resimlerin kaldırılması için 1 Ocak 1996'ya kadar süre tanınmıştır. Buna karşılık Türkiye, anlaşma kapsamına giren EFTA kaynaklı mallara AT çıkışlı mallara uygulanan gümrük vergi ve resimlerini uygulayacak, AT'ye yükümlülükler çerçevesinde yapılacak gümrük indirimleri EFTA ülkeleri için de geçerli olacaktır. Anlaşmanın düzgün işleyişini sağlamak için, taraf ülkelerin temsilcilerinden oluşan ve yılda en az bir kez toplanacak olan bir ortak komite kurulması da öngörülmüştür.

EFTA'nın en önemli organı Konsey'dir. Örgütün karar organı olan Konsey'in ana sözleşmenin uygulanmasına ilişkin olarak aldığı kararlar üye devletler için bağlayıcıdır. Ana sözleşmeyle EFTA içinde alt düzeyde basit bir yönetim yapısı oluşturuldu. Buna göre bakanlık düzeyindeki toplantılar genellikle yılda iki kez, resmi düzeydeki toplantılar ise her hafta düzenli olarak yapılır. Alınan kararları her hükümet kendi başına yürütür. EFTA'nın devletlerüstü hiçbir yetkisi yoktur.

Avrupa Sosyal Güvenlik Kodu, 16 Nisan 1964 tarihinde Strasbourg'da imzalanmış ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) işbirliğiyle hazırlanmış sözleşme. Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin sosyal güvenliği daha yüksek bir düzeye ulaştırmalarını özendirmek amacıyla yapılan Avrupa Sosyal Güvenlik Kodu 17 Mart 1968'de yürürlüğe girmiştir. Başlangıçta Avusturya, Belçika, Danimarka, AFC, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İsveç, İsviçre, İtalya, Kıbrıs, Norveç ve Türkiye tarafından imzalanmıştır. Genel kapsamı bakımından hastalık, analık, iş kazası, meslek hastalığı, sakatlık, yaşlılık ve ölüm gibi tehlikeler karşısında kişilere sosyal güvence sağlamaya yöneliktir. Türkiye, 7 Mart 1980'den başlayarak bu sözleşmeye taraf olmuştur.

Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi, 14 Aralık 1972'de Paris'te imzalanan ve 1 Mart 1977'de yürürlüğe giren sözleşme. Avrupa Konseyi'ne üye devletlerin sosyal gelişmelerini kolaylaştırmanın, bunlar arasında daha sıkı bir birliğin kurulmasından geçtiği ve sosyal güvenlik mevzuatındaki çok yanlı uyuşumun da bunu gerçekleştirmede bir araç olduğu göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Bu sözleşmenin hazırlanmasında özellikle, yurttaşlara, göçmenlere ve vatansız kişilere eşit işlem yapılması ilkesi benimsenmiştir. Korunacak kişilerin üye devletlerin ülkeleri arasında yer değiştirmelerine karşın, sosyal güvenlik mevzuatına göre sağlanan yardımlardan yararlanmaları esası gözetilmiştir. Bu konuda Avrupa Sosyal Şartı'nın bazı hükümleriyle Uluslararası Çalışma Örgütü'nce (ILO) düzenlenen birçok sözleşmedeki temel düşüncelere de güç kazandırılmıştır. Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi hastalık, analık, iş kazası, meslek hastalığı, sakatlık, yaşlılık, ölüm ve işsizlik durumlarında yapılan yardımlarla, aile yardımları ve ölüm ödeneklerine ait mevzuat konusunda uygulanır. Türkiye, 2 Aralık 1976'dan başlayarak bu sözleşmeye taraf olmuştur.

Avrupa Topluluğu, eskiden AVRUPA TOPLULUKLARI, Almanca EUROPÄISCHE GEMEINSCHAFT, Fransızca COMMUNAUTÉ EUROPÉEN, İngilizce EUROPEAN COMMUNITY, İtalyanca COMUNITÀ EUROPEE. 1 Temmuz 1967'de Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun yönetim organlarının birleşmesiyle kurulan örgütsel birlik. Birleşmeden önce bu üç topluluğun her birinin kendi komisyonu (ECSC'nin komisyonuna Yüksek Yetki Organı adı verilirdi) ve konseyi vardı. Daha sonra birleşik bir Avrupa Topluluğu Komisyonu ve tek bir Avrupa Topluluğu Bakanlar Konseyi oluştu. Sonraki yıllar içinde başka yürütme, yasama ve yargı organları da Avrupa Topluluğu'nun çatısı altında toplandı. Toplulukların ilk üyeleri Belçika, Fransa, AFC, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda idi. Danimarka, İrlanda ve İngiltere 1973'te, Yunanistan 1981'de, Portekiz ve İspanya ise 1986'da katıldılar.

Komisyon, üye devletlerin hükümetlerince dört yıl için seçilen 14 üye ve bunların arasından iki yıl için seçilen bir başkan ve beş başkan yardımcısından oluşur. Temel olarak toplulukların yaptığı çeşitli anlaşmaların ve Bakanlar Konseyi'nce alınan genel kararların pratik uygulamalarıyla görevlendirilmiştir. Avrupa Parlamentosu'na ve Bakanlar Konseyi'nin oyuna sunulan önerilerin hazırlanmasına da yardımcı olur. Bir yürütme organı olarak komisyon, hem karar verici, hem de uygulayıcıdır.

Üye ülkelerin hükümetlerinin birer temsilcisi tarafından oluşturulan Bakanlar Konseyi, topluluklar içinde karar gücünü elinde bulunduran ana organdır. Anlaşmaların amaçlarına yönelik olarak nasıl uygulanacaklarına ve üye devletlerin, birbirlerinden ayrı olan ekonomik politikalarını bu amaç doğrultusunda nasıl koordine edeceklerine Bakanlar Konseyi karar verir.

Üye ulusların devlet ya da hükümet başkanları tarafından oluşturulan Avrupa Konseyi, en üst düzeyde politika oluşturmak amacıyla 1974'ten beri düzenli olarak yılda üç kez toplanmaktadır.

1958'de Avrupa Parlamentosu Asamblesi olarak kurulan Avrupa Parlamentosu, önceleri her ulusun kendi parlamentosunun seçtiği üyeler tarafından oluşturuldu. 1979'dan sonra üyeliklerin, üye devletler arasında orantılı olarak dağıtıldığı ve doğrudan seçimlerle işbaşına gelen 434 üyeli bir yasama organı haline getirildi. Anlaşmalara göre Bakanlar Konseyi, yasamayla ilgili çeşitli konularda Avrupa Parlamentosu'na danışmak zorundadır. Parlamento, kendi iç tüzüğüyle, genel anlaşmalarla ilgili olsun olmasın her türlü konuda görüşmeler yapmaya yetkili kılınmıştır. Parlamento'nun bir başkanı ve birçok konuda sürekli çalışan komiteleri vardır. Bu komiteler, siyasal konular, topluluk bütçesinin kabulü ve uygulanmasının denetimi, tarım, ekonomik ve mali konular, enerji ve araştırma, dış ekonomik ilişkiler, yasal konular, sosyal konular ve istihdam, bölgesel politika ve planlama, ulaştırma, çevre, toplum sağlığı ve tüketicinin korunması, gençlik, kültür, eğitim, iletişim ve spor, gelişme ve işbirliği, kişisel başvuru ve işlem kuralları ile ilgili çalışmalar yaparlar.

1958'de kurulan Avrupa Adalet Divanı, Komisyon'un ve Bakanlar Konseyi'nin kararlarının yasallığını denetler ve anlaşmaya dahil olan üye devletler arasındaki sorunlar, topluluklarda çalışanların ileri sürdüğü istekler, zararlar için ödenmesi gereken taz-

minatlar gibi çeşitli davalara bakar. Mahkeme heyeti, üye hükümetlerin atadığı 11 yargıç ve altı savcıdan oluşur.

Ekonomik alandaki gelişmeler için *bak.* Avrupa Ekonomik Topluluğu.

Avrupa tüccarı *bak.* hayriye tüccarı

Avrupa Uyumu, AVRUPA AHENGİ olarak da bilinir, Napoléon sonrası dönemde, var olan sınırları ve siyasal statükoyu korumak amacıyla Avrupa krallıklarınca benimsenen üstü kapalı oydaşma. Buna göre büyük devletlerin, iç ayaklanma tehdidi altındaki devletlerin içişlerine karışma ve ortak iradelerini onlara dayatma sorumluluğu ve hakkı vardı. Özellikle İtalya (1820) ve İspanya'daki (1822) ayaklanmalar bu oybirliğine dayanarak bastırıldı. Ama ilgili devletler, Belçika'nın ayaklanıp bağımsızlığını ilan etmesine (1830) göz yumdular.

1830 ve 1848 devrimlerinin patlak vermesinin ardından İtalya ve Almanya'da siyasal birliğin sağlanması ile eski işlerliğini yitiren Avrupa Oybirliği, 19. yüzyıl sonlarına değin, büyük devletlerin toprak sorunlarında birbirine danışması kuralı biçiminde varlığını sürdürdü.

Avrupa Uzay Ajansı, Avrupa'da ortak bir uzay politikasının ve uzay araştırmaları işinin yürütülmesi amacıyla 30 Mayıs 1975'te Paris'te kurulan örgüt. Kurucu üyeler Belçika, Danimarka, AFC, Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda, İsveç, İsviçre ve İspanya'dır. Örgütün karar organı, üye devletlerin temsilcilerinden oluşan Konsey'dir. Avrupa Uzay Ajansı'nın bugüne değin uygulamaya koyduğu projeler bir uzay laboratuvarı (*spacelab*), "Ariane" adlı taşıyıcı uzay füzesi ve haberleşme uydularıdır. Örgüte bağlı Uzay Araştırma ve Teknoloji Merkezi, Avrupa Uzay Operasyon Merkezi, Avrupa Uzay Araştırma Merkezi vb kuruluşlar vardır.

Avrupa yaban koyunu (*Ovis musimon*), MUFLON olarak da bilinir, *Artiodactyla* (çiftoynaklılar) takımının *Bovidae* familyasından, Korsika, Sardinya ve Kıbrıs'ta yaşayan küçük yabanıl koyun. Omuz yüksekliği

Avrupa yaban koyunu (*Ovis musimon*)
Anthony Mercieca Rod Resources EB Inc

yaklaşık 70 cm, rengi kahverengi, alt bölümleri beyazdır. Erkeğin sırtında eyer biçiminde açık renk bir lekesi ve uçları dışa doğru dönük, irı, kıvrık boynuzları vardır. Dişisi boynuzsuzdur. Bazı uzmanlarca evcil koyunun (*Ovis aries*) atalarından biri olarak kabul edilen Avrupa yaban koyunu Avrupa'nın çeşitli bölgelerine götürülmüşse de, asıl yaşam alanlarında soyu tükenmeye yüz tutmuştur.

Avrupa Yatırım Bankası, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) üye ülkelerin ve bu ülkelerde etkinlik gösteren işletmelerin finansman gereksinimlerinin karşılanması amacıyla kurulan kredi kurumu. AET Sözleşmesi'nin 129. maddesinin öngördüğü 25 Mart 1957 tarihli ek protokolle kurulan Avrupa Yatırım Bankası, topluluğa üye ülkelerin azgelişmiş yörelerinin kalkındırılmasına yönelik projelerle, AET'nin kurulması sonucunda üye ülkelerde finansman zorluğuna düşen işletmelerin modernleştirilmesine ya da başka üretim alanlarına yönlendirilmesine ilişkin projelerin kaynak gereksinimlerini karşılar. Ayrıca üye devletlerin ortak çıkarlarına ilişkin projeleri kâr gayesi gütmeksizin borç ve garanti verilmesi yoluyla finanse eder. Bankanın topluluktan bağımsız bir tüzel kişiliği, Guvernörler Konseyi, Yönetim Konseyi ve Başkanlık Divanı olmak üzere üç organı vardır. Guvernörler Konseyi üye devletlerin maliye bakanlarından oluşur ve bankanın kredi politikasıyla temel sorunlara ilişkin direktifleri kararlaştırır. Yönetim Konseyi, üye ülkelerin bakanlık temsilcileri arasından önerdikleri ve Guvernörler Konseyi'nce beş yıl için seçilen üyelerden oluşur; kredi ve garanti verilmesine ilişkin kararları verir. Başkanlık Divanı ise Yönetim Konseyi'nin önerisi üzerine Guvernörler Konseyi'nce seçilen bir başkan ile üç başkan yardımcısından oluşur ve bankanın günlük işlerini yürütür.

Avrupa Yayın Birliği (European Broadcasting Union-EBU), çeşitli ülkelerden radyo ve televizyon kuruluşlarının karşılıklı haber ve program alışverişi amacıyla oluşturdukları meslek örgütü. 12 Şubat 1950'de Uluslararası Yayın Birliği'nin (IBU; 1925-50) devamı olarak kuruldu. Merkezi Cenevre'dedir. İsviçre yasa ve yönetmeliklerine göre yönetilir. Resmi olmayan ve ticari bir amaç taşımayan birlik, üye kuruluşların yanı sıra, radyo televizyon yayını yapan ya da temel etkinlik olarak bu tür yayınları amaçlayan kuruluşlarla da işbirliği yapar.

Yayın yapan kuruluşlar ilk kez 1925'te bir araya gelerek Cenevre'de Uluslararası Yayın Birliği'ni kurmaya karar verdiler. Resmi olarak II. Dünya Savaşı boyunca varlığını sürdürmesine karşın IBU, o koşullar altında çok etkin değildi. 1946'da Brüksel'de Uluslararası Yayın Örgütü (OIR) kuruldu ve bu ikili örgütlenme bir süre devam etti. Birleştirme çabaları sonuçsuz kalınca OIR merkezini Prag'a taşıdı. EBU, Şubat 1950'de İngiltere'deki Torquay'da toplanan Avrupa Yayın Konferansı sırasında biçimlendi. IBU kendini feshetti ve görevlilerinin bir bölümü EBU'da çalışmaya başladı. Avrupa Yayın Alanı'na giren ve Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'ne (ITU) üye 23 kuruluş tarafından oluşturulan EBU kısa sürede dünyanın başka bölgelerinde de açıldı.

Genel kurul 1950'de birliğin merkezinin Cenevre olmasına karar verdi ve Brüksel'de bir EBU Teknik Merkezi kuruldu. Hukuk İşleri ve Teknik İşler kurullarının yanı sıra 1953'te Program Kurulu oluşturuldu. Televizyonun etkinliğinin ve önemnin artması üzerine 1964'te Radyo ve Televizyon kurulları ayrıldı. 6 Haziran - 4 Temmuz 1954'te yapılan "Avrupa, Yaz Dönemi Televizyon Program Alışverişleri" sırasında Eurovision (Avrupa Radyo Yayın ve Televizyon Birliği) doğdu. İlk kez bu tarihler arasında 8 Avrupa ülkesi İsviçre'nin Montreux kentinde deneme yayını olarak yapılan "Nergis Festivali"ni izledi. 24 Mayıs 1956'da da ilk Eurovision Şarkı Yarışması 10 ülkede birden yayınlandı. Eurovision naklen yayın ve sıralama işlerinin tümünün düzenlenmesinin sorumluluğunu Teknik Merkez üstlendi. Eurovision Kontrol Merkezi (EVC) 1979'da Brüksel'deki Belçika Yayın Merkezi'ne taşındı.

EBU çerçevesi içindeki işbirliği üye kuruluşların radyo ve televizyon programlarının zenginleşmesine katkıda bulunduğu gibi, önemli spor etkinliklerinin günü gününe izlenmesini de sağladı. İlk günlük haber alışverişi 1961'de gerçekleşti. 1974'e gelindiğinde günde üç kez haber alışverişi yapılabiliyordu. Bu arada uyduların televizyon için kullanılması yolunda ilk çalışmalar 1961'de teknik ve hukuk işleri kurullarınca yapıldı. Avrupa ile ABD arasında canlı yayın alışverişi 1962'de "Telstar 1" uydusu aracılığıyla gerçekleştirildi. 21 Temmuz 1969'da da insanın Ay'daki ilk adımları canlı yayın olarak izlendi. Ekim 1984'te "Eutelsat I-F2" uydusunun hizmete girmesiyle birlikte Eurovision'un dünya çapında ilişki ağı kurulmuş oldu.

EBU'ya iki tür üyelik olmaktadır. Yıllık düzenli aidat ödeme yükümlülüğü getiren tam üyelik ve belirlenen oranlarda masraflara katılma yükümlülüğü getiren ortak üyelik. Tam üye olmak isteyen kuruluşun, ITU tarafından belirlenen Avrupa Yayın Alanı içerisinde olması gerekir. Bu alan coğrafi olarak Avrupa kıtasıyla sınırlı olmayıp, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya kadar uzanır. Bu bölgeler dışındaki kuruluşlar ortak üyelik isteğinde bulunabilirler, ama bu tür üyelikler için tam üyelerin dörtte üçünün onayı gereklidir.

EBU'ya üye olabilmek için kuruluş ya da kurumların ulusal ölçekte ve önemde bir yayın yapma yetkisi bulunması gerekir. Yayınladıkları programların bütün sorumluluklarını üstlenebilmeli ve yayın etkinliği içerisinde her tür düzenlemeyi yapabilmelidirler.

EBU'nun en yüksek ve yetkili organı Genel Kurul'dur. Genel Kurul kendi içinden 15 kişilik bir Yönetim Kurulu seçer ve görevlendirir.

Kuruluşun ana yayın organı, İngilizce ve Fransızca olarak yayımlanan aylık *EBU Review*'dur. Bu derginin yanı sıra çeşitli teknik ve yönetsel bilgileri içeren yayınlar, seminer notları, istatistik belgeleri de yayımlanır.

Avşa Adası, TÜRKELİ ADASI olarak da bilinir, Marmara Denizinin güneybatısında ada. Avşa, Marmara Adaları(*) adıyla anılan takımadaları oluşturan adalardan biridir. Yüzölçümü 20,6 km², kıyılarının toplam uzunluğu 27,5 km'dir. Kuzeyinde Ekinlik Adası, kuzeydoğusunda Marmara Adası, doğusunda ise Koyun Adası ve Paşalimanı Adası bulunur.

Kapıdağ Yarımadası(*) ve Marmara Adalarıyla birlikte Paleozoyik (Birinci) Zamanda (y. 570-225 milyon yıl önce) oluşmuştur. Ada yüzeyinin üçte ikisini yer yer başkalaşmış granit ve gnayslar ile birkaç yerde yüzeye kadar çıkan şistler kaplar. Adanın doğusundaki ve batısındaki iki geniş düzlük Kuvaterner (Dördüncü) Dönemin Pleyistosen Bölümündeki (y. 2,5 milyon-10 bin yıl önce) deniz düzeyi değişimlerinin etkisiyle deniz taraçalarının oluşumuna olanak sağlamıştır. Düzlükler birçok yerde çok yeni alüvyonlarla kaplanmıştır.

Avşa Adası genelde, basık görünümlü, alçak bir adadır. En yüksek noktası 191 m'lik Aliler Tepesidir. Adanın kuzey kesiminde güneydoğu-kuzeybatı ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu iki kırık (fay) hattı vardır. Bunlar Taşocak Tepesi (115 m) yakınlarında kesişirler. Adanın kuzey ve doğu bölümü, genellikle denize dik inen kayalık bir görünümdedir. Alçak olan batı kıyılarında ise oldukça geniş ve çok sayıda turist çeken kumsallar bulunur. Türkeli (Avşa) adlı yerleşim merkezi adanın batı

kıyısı boyunca yayılmıştır. Burada yazlık evler, pansiyonlar ve turistik tesisler vardır. Adanın doğu ve güneydoğu kıyılarındaki Yiğitler (Araplar) köyü ise, adanın öbür yerleşim merkezidir. Çevresinde plajlar bulunan Yiğitler köyünde de birçok turistik tesis vardır.

Doğal bitki örtüsü bakımından çıplak denebilecek kadar boş olan adanın yalnızca güneybatısında seyrek makiler vardır. Ama oldukça geniş alanlara yayılan ve genellikle adanın güney bölümünde toplanan bağlar adaya yeşil görünüm kazandırır. Turizmin yanı sıra şarapçılığıyla da ünlü olan adada Avşa, Bortaçina ve Yiğitler şarabı üretilir. Avşa Adasında en önemli ekonomik etkinlik turizmdir. Yazın binlerce turistin geldiği adada nüfus hemen hemen 10-15 kat artar. Balıkçılık, bağcılık ve şarapçılık da yapılır. İstanbul'dan Marmara Adalarına sefer yapan yolcu gemileri Türkeli iskelesine de uğrar.

Avşa, Balıkesir ilinin Marmara ilçesi sınırları içinde yer alır. İlçenin en büyük yerleşim merkezi, nüfusu 1990'da 2.617 olan Türkeli kasabasıdır. Yiğitler köyünün nüfusu ise 645'tir (1990).

Avşarlar, AFŞARLAR olarak da bilinir, Oğuzların 24 boyundan biri. Bozokların(*) Yıldız Han Oğulları koluna bağlıdır. Avşar, "çevik ve vahşi hayvan avına heveslı" anlamına gelir; *Divanü Lugati't-Türk*'te "Afşar" olarak anılır.

Oğuzların en kalabalık boylarından biri olan Avşarlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce, öbür Oğuz boylarıyla birlikte Kıpçak Çölünde (Deşt-i Kıpçak) yaşıyorlardı. 12. yüzyılın başlarında büyük bir Avşar topluluğu Yakub bin Arslan önderliğinde Huzistan'a geldi. Yakub'dan sonra Avşarların başına geçen Aydoğdu bin Küşdoğan, Büyük Selçukluların Huzistan'daki egemenliğine son vererek yöreyi ele geçirdi. Onun ölümünden sonra çocukları arasındaki mücadeleyi fırsat bilen Abbasiler, 1194'te Huzistan'daki Avşar soyuna son verdiler.

Öte yandan Malazgirt Savaşı'nı (1071) izleyen yıllarda Anadolu'ya ilk göçen Türkmenlere çok sayıda Avşar katılmış ve çoğu Anadolu Selçuklu Devleti'nin uç bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu dönemde oldukça güçlü olan Anadolu Selçuklu Devleti, boyları parçalayarak uç bölgelerine dağıtma politikası izlediğinden, Avşarlar da küçük topluluklar halinde değişik yörelere dağılmış ve genellikle siyasal olaylarda önemli bir rol oynayamamışlardır. Buna karşın Konya ve İçel yörelerinde yaşayan Avşarlar, Karamanlılar'ın(*) devlet kurmalarına yardımcı olmuşlardır. Karamanlı soyunun Avşar kökenli olduğunu ileri sürenler de vardır. Günümüzde kuzeyde Kastamonu ve Bolu'dan başlayıp İç Anadolu'nun batısında Muğla, Isparta ve Antalya'ya kadar uzanan bölgede yaşayan Avşarlar, uç Avşarlarının torunlarıdır.

Avşar adını günümüze değin sürdüren ve Osmanlı, özellikle de İran tarihinde etkin rol oynayan Avşarlar ise, Anadolu'ya 13. yüzyıldaki ikinci göç dalgasıyla gelerek başta Halep ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşen topluluklardır. Bunların bir bölümü, Akkoyunluların İran'ı ele geçirmesi üzerine, 15. yüzyıl sonunda Mansur Bey önderliğinde İran'a giderek Huzistan'a yerleşti. Anadolu'da kalan ana kitle ise, 16-18. yüzyıllar arasında, çoğunlukla Halep ve Antep yöresinde kışlayan ve Halep Türkmenleri(*) olarak bilinen oymaklar topluluğu içinde, daha az olarak da Malatya'da yerleşen Yeni İl ve Doğu Anadolu'daki Bozulus(*) içinde yer alıyorlardı. 16. yüzyıl başında, bunlardan önemli bir bölümü İran'a göçerek Urmiye'den Herat'a kadar uzanan geniş bir bölgede yerleşti. İran'daki Avşarlardan Nadir Şah, 1736'da Afşarlar(*) hanedanını kurdu.

Türkiye'deki Avşarlardan Bozulus ve Yeni İl içinde yer alanlar, 16. yüzyıl sonunda yerleşik yaşama geçmeye başladılar. Halep Türkmenleri arasındaki büyük topluluk ise, göçerliği sürdürerek Kayseri'nin güneyinde yaylaya çıkıp Çukurova'da kışlıyordu. 17. yüzyıl sonundan başlayarak Osmanlı Devleti'nin göçerleri iskân etme girişimine karşı koyan Avşarlar, yaylak ve kışlaklarında kervanları soyuyor, yörenin derebeyleri arasındaki mücadelelere katılıyor ve öbür oymaklarla çatışıyorlardı.

Avşarlar, 1865'te kurulan Fırka-i Islahiye(*) tarafından bozguna uğratılıp zorla iskân edilinceye değin bu yaşamı sürdürdüler. Bugün bu Avşarların torunları, çoğunlukla Kayseri'nin Sarız, Pınarbaşı ve Tomarza ilçelerinde, dağınık olarak da İçel, Niğde, Adana ve Kahramanmaraş illerinde yaşarlar.

avşarotu, ÇOBANDÜDÜĞÜ ya da AZARON olarak da bilinir, loğusaotugiller (*Aristolochiaceae*) familyasının *Asarum* cinsini oluşturan, 75 kadar çokyıllık otsu bitki türünün ortak adı. Kuzey ılıman bölgelerde yaygındır. Bazı avşarotu türlerinin yaprakları ve toprakaltı gövdeleri (köksapları) ezildiğinde baharlı, hoş bir koku yayar; bu nedenle kuru köksaplar bazen zencefil yerine kullanılır.

Amerika avşarotu (*A. canadense*), Kuzey Amerika'nın doğusundaki ormanlarda yetişen, 15-30 cm boyunda bir bitkidir. Genellikle kalp biçiminde, hafif tüylü iki yaprağı ve kırmızımsı kahverengi, üç loplu, çanak biçiminde çiçeği vardır. Çiçek, ikl yaprak sapının arasından olmak üzere, toprağın yüzeyinden çıkar. Adi avşarotu (*A. europaeum*), tüylü dalları ve çan biçiminde kahverengi çiçekleri olan sürünücü bir bitkidir. Avrupa ve Asya'da yaygındır. Eskiden, fazla içki içenleri kusturmak amacıyla meyhaneciler tarafından kullanıldığı için "meyhaneciotu" adıyla da anılan bu bitki, bir zamanlar çeşitli ilaçların yapımında, özellikle müshil ve kusturucu olarak kullanılmıştır.

Amerika avşarotu (*Asarum canadense*)
W. H. Hodge

avukat, hukuki sorunlarda görüş bildirmek, hukuki belgeleri düzenlemek, resmi dairelerde ihtilaflı işleri izlemek, mahkemeler ve hakem kurulları önünde gerçek ve tüzel kişilere ait hakları savunmak, yasaların ve hukuk kurallarının yargı mercileri ve öteki resmi mercilerce tam olarak uygulanmasına yardımcı olmak üzere hukukçuluk mesleğini yerine getiren kimse.

19 Mart 1969 tarihli ve 1136 sayılı Avukatlık Kanunu'nun (Av.K) 3. maddesine göre, avukatlık mesleğine kabul edilebilmek için, 1) TC yurttaşı olmak, 2) hukuk fakültesi mezunu olmak, 3) avukatlık stajını tamamlayarak staj bitirim belgesi almış olmak, 4) levhasına yazılmak istediği baro bölgesinde ikametgâhı bulunmak ve 5) avukatlığa engel bir hali bulunmamak gerekir. Kanunun 5. ve 6. maddelerine göre, 1) Kesinleşmiş bir disiplin kararı sonucunda yargıç, memur ya da avukat olma niteliğini kaybetmiş olmak, 2) avukatlık mesleğine yaraşmayacak tutum ve davranışları çevresince bilinmek, 3) avukatlık mesleğiyle bağdaşmayan bir işle uğraşmak, 4) mahkeme kararıyla hakları kısıtlanmış olmak, 5) iflas etmiş olup da itibarı iade edilmemiş olmak, 6) hakkında aciz vesikası verilmiş olup da bunu kaldırmamış bulunmak, 7) avukatlığı sürekli olarak gereğince yapmaya engel sakatlığı ya da hastalığı bulunmak, 8) taksirli suçlar dışında olmak üzere beş yıldan fazla hapis ya da ağır hapis cezasıyla ya da zimmet, ihtilâs, irtikâp, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma, hileli iflas suçlarından biriyle kesin olarak hüküm giymiş olmak gibi haller, bir kimsenin avukatlık mesleğine kabul edilmesine engeldir. Bundan başka, sigorta prodüktörlüğü, tüccarlık, esnaflık ve mesleğin onuru ile bağdaşmayan her türlü iş avukatlıkla birlikte yapılmaz (m. 11).

Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda avukat, müdafi terimi ile ifade edilir. Avukatlar bazı hallerde müdafilik görevi üstlenemezler. Örneğin, yargıç ya da savcının eşi ve yakınları o yargıcın baktığı işte müdafilik yapamazlar (Av. K. m. 13). Belediye meclisi üyeleri mensup oldukları belediye aleyhinde iş alamazlar. Yargıç ve savcılar ayrıldıkları mahkemede iki yıl avukatlık yapamazlar. Bir muhakemede tanık olmak, aynı zamanda müdafi olmaya engeldir. Aynı muhakemede sanık durumunda olmak da, başka bir sanığın müdafiliğini almayı engeller. Bir işe yargıç olarak el koymuş olan bir kişi, daha sonra aynı işte avukatlık yapamaz (m. 38). Müdafi ya sanık tarafından seçilir ya da mahkeme tarafından belirlenir. Görevini yerine getirmeyen müdafi hakkında disiplin cezası uygulanır (m. 134). Müdafi kabul ettiği görevi dürüst bir biçimde yapmalıdır (m. 2). Müdafiin sır saklama yükümlülüğü vardır (CMUK m. 48). Bu sırrı açıklarsa suç işlemiş olur (TCK m. 198). Tutuklu sanık ile müdafiin birbirlerine yazdıkları mektuplara el konması da kabul edilmemiştir.

Müdafi hakkında sanığı savunurken söylediği sözlerden dolayı ceza kovuşturması yapılamaz. Buna savunma dokunulmazlığı denir. Savunma hakkının kötüye kullanılması niteliğinde olan suç yükleme (TCK m. 823), iftira (TCK m. 285) ve tanıkları yalan beyana teşvik (TCK m. 291) gibi suçlarda müdafiin savunma dokunulmazlığı yoktur.

Ceza davalarında müdafi sıfatıyla hareket eden avukatın dosyayı inceleme yetkisi vardır. İddianamenin mahkemeye verilmesi anından başlayarak müdafi dosyayı izin almadan inceleyebilir. Avukatın daha önce de bazı belgeleri incelemesi kabul edilmiştir. Bunlar sanığın sorgusuna ait tutanaklar, bilirkişi raporları ile sanığın hazır bulunma yetkisine sahip bulunduğu işlemlere ilişkin tutanaklardır (CMUK m. 143/3).

Müdafiin sanığı savunabilmek için, tanık ve bilirkişilere soru sorma hakkı vardır. Müdafiin duruşmada hazır bulunması son soruşturma aşaması için kabul edilmiştir. Sanık gaip olsa bile, müdafi hazır bulunabilir. Sanık tutuklu ise, müdafinin sanıkla görüşme ve yazışma yetkisi vardır.

Türk yargılama sisteminde Batı sistemlerinden farklı olarak, davanın tarafları için müdafiden (avukattan) yararlanma zorunluğu yoktur. Bununla birlikte müdafiden ya-

rarlanmak isteyip de ekonomik koşulları buna elvermeyen kimseler için giderleri devletçe ödenmek üzere belli koşullar altında müdafi atanabilir.

Avukatlık mesleğini düzenleyen yasa hükümleri ülkeden ülkeye farklılıklar gösterir. İngiltere'de iki tip avukat vardır: *Solicitor* adını alanlar yalnızca alt derece mahkemelerdeki duruşmalara çıkabilir ve avukatlık bürosunda işleri yürütebilir; *barrister* adını alan avukatlar ise yüksek mahkemeler önündeki duruşmalara çıkabilir. ABD'de avukatlar (*attorney*) çoğunlukla ceza davaları, boşanma davaları, vasiyetname davaları, ticaret davaları vb alanlarda uzmanlaşırlar. Fransa'da *avocat* adını alan avukatlarla *avoué* adını alan avukatlar uzun yıllar farklı konumlara sahip olmuştur. *Avocat*'ların saygınlığı, yargıçlar ve hukuk profesörlerininkine yakındır. Bunlar, İngilizlerin *barrister* tipi avukatlarıyla karşılaştırılabilir. Öteki kara Avrupa'sı ülkelerinde olduğu gibi Fransa'da da, gelenek hukukunun (*common law*) egemen olduğu Anglosakson sisteminden farklı olarak, duruşmaları yargıç yönlendirir. Avukat ise kanıtları mahkemeye sunmak, iddia ve savunmalarda bulunmak ve dava konusu olayı aydınlatmak için mahkemeye yardımcı olmak görevini üstlenmiştir. Fransa'da bugün *avocat* ve *avoué* ayrımı büyük ölçüde terk edilmiş olmakla birlikte, *avoué*'lerin istinaf mahkemelerindeki duruşmalara çıkmaları esası korunmuştur.

Almanya'da eskiden var olan danışman avukat (*Advokat*) ve müdafi avukat (*Rechtsverteidiger*) ayrımı 1879'da kaldırılmıştır. Bununla birlikte uygulamada deneyimli avukatlar, ancak yüksek mahkemeler önündeki duruşmalar ile ilginç ve karmaşık olayları konu alan duruşmalara çıkar ve öteki duruşmaları genç avukatlara bırakırlar. *Ayrıca bak.* adli yardım.

avurdu keseli fare, *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Muridae* familyasından, Afrika'da yaşayan dört kemirici türünün ortak adı.

Dev avurdu keseli fare (*Cricetomys gambianus*)
Jane Burton-Bruce Coleman Inc

En belirgin özellikleri, yanaklarında bulunan kese ya da cep biçimindeki deri torbacıklarıdır. Topladıkları yiyecekleri bu torbalara doldurarak yuvalarına kadar taşıyan avurdu keseli fareler üç cinse ayrılır. Doğu Afrika'ya özgü iki türü içeren *Beamys* cinsi, en az bilinenidir; *Cricetomys* ve *Saccostomus* cinsleri yalnızca birer türü içerir. Kendi cinsinin tek üyesi olan ve uzun kuyruğuyla birlikte yaklaşık 75 cm'yi bulan dev avurdu keseli fare (*Cricetomys gambianus*) en irileridir. Oldukça uzun kafalı, büyük kulaklı bir kemirici olan bu hayvanın gövdesi, kahverengi ya da boz, alt bölümleri açık renkte, tüysüz olan kuyruğunun yarısı beyazdır. Orman, tarla, bahçe ve çalılıklarda kazdığı oyukların içinde yaşayan ve bitkilerle beslenen bu yumuşak huylu hayvan evcilleştirildiğinde sevimli bir ev hayvanı olabilir. Yaşadığı yörede eti için de avlanır.

Saccostomus campestris türü tıknaz yapılı, kısa kuyruklu, kuyruğu dışında 10-15 cm uzunluğunda bir hayvandır. Gövdesinin üstü gri, altı beyaz olan bu otçul kazıcı Afrika'nın doğusundan güneyine kadar olan yerlerde, genellikle ekili topraklarda yaşar.

avurdukeseli, *Rodentia* (kemiriciler) takımının *Geomyidae* familyasını oluşturan, Kuzey ve Orta Amerika'ya özgü 39 kemirici memeli türünün ortak adı. Dokuz cinse ayrılan avurdukeselilerin Kuzey Amerika'daki başlıca cinsleri *Geomys* ve *Thomomys*'tir.

Avurdukeseliler, kısa ve seyrek tüylü kuyruklarıyla birlikte 13-45 cm uzunluğunda olan tıknaz hayvanlardır. Renkleri türlere göre beyaz ile kahverengi-siyah arasında değişir. Gözleri ve kulakları küçük, boyunları kısa, ön dişleri keski gibi, ön ayaklarının pençeleri uzun ve güçlüdür. Kenarları tüylü olan büyük avurt keseleri, ağzın her iki yanından dışarıya açılır.

Geomys cinsinden avurdukeseli
Woodrow Goodpaster The National Audubon Society Collection/Photo Researchers

Yeraltında kazdıkları geniş oyuklarda yalnız yaşayan avurdukeseliler bitkilerin toprakaltı bölümleriyle beslenir ve yiyeceklerini, ön pençeleri ve dişleriyle toprağı kazıp tüneller açarak bulurlar. Bazen, bitkı toplamak üzere yuvalarından biraz uzaklaştıkları olur. Topladıkları kökleri küçük parçalar halinde keserek avurt keselerine doldurup yeraltındaki depo odacıklarına taşırlar.

Avurdukeseliler kış uykusuna yatmadıklarından, kışın yaşamlarını sürdürebilmek için besin depolamak zorundadırlar. Kavgacı hayvanlardır ve yalnızca bahara ya da yazın başlarına rastlayan çiftleşme dönemlerinde başka avurdukeselilerle bir araya gelirler. Dişiler genellikle en az iki, en çok altı yavru doğurur; bazı bölgelerde yılda bir kereden fazla çiftleştikleri olur.

Bu kemirici hayvanlar, yuva yapmak üzere toprağı kazdıkları ve bitki kökleriyle beslendikleri için genellikle tarım zararlıları arasında sayılır. Gerçekten de ürüne büyük ölçüde zarar verebilirler; buna karşılık, kazdıkları oyuklar toprağın havalanmasına, organik maddelerin toprağa karışmasına ve eriyen kar sularının toplanmasına yardımcı olur. Tuzak, zehirleme ve oyukların içine duman verilmesi, bu hayvanlarla savaşta en etkili yöntemlerdir.

Avustralya, Güney Yarıküre'de, Büyük Okyanus ile Hint Okyanusu arasında; 10° - 44° güney enlemleri ile 112° - 154° doğu boylamları arasında yer alan dünyanın en küçük kıtası. Bütün kıtayı dünyanın altıncı büyük ülkesi olan Avustralya (Avustralya Uluslar Topluluğu) kaplar. Yüzölçümü, Tasmanya ile birlikte 7.682.300 km² olan Avustralya'nın kuzey-güney doğrultusunda en uzun yeri 3.940 km; doğu-batı doğrultusunda en geniş yeri 4.350 km'dir. Kıta, kuzeybatısındaki Timor ve Arafura denizleriyle Endonezya'dan; kuzeydoğuda Torres Boğazı ile Papua Yeni Gine'den ve Büyük Set Resifleri ile Mercan Denizi Adalarından; güneydoğuda Tasman Denizi ile Yeni Zelanda'dan ve güneyde de Hint Okyanusu ile Antarktika'dan ayrılır.

Avustralya, büyük bölümü Prekambriyen Zaman (y. 4 milyar-570 milyon yıl önce) kayaçlardan oluştuğu için Antarktika dışında en yaşlı kıta; Avrupalılar tarafından keşfedilen en son kıta olduğu için de son kara olarak bilinir. Oysa James Cook ve Abel Tasman gibi kâşiflerden binlerce yıl önce, Malakka Takımadalarını aşarak Asya'dan gelen Yerliler hem anakaraya, hem de Tasmanya'ya yerleşmişlerdi. 18. yüzyıl sonlarında İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri Avustralya'ya ayak bastığında burada dağınık göçebe topluluklar halinde yaşayan yaklaşık 300 bin Yerli vardı.

Kıtanın en belirgin özellikleri, öteki kara parçalarıyla bağlantısının olmaması, alçak yüzey şekilleri ve kuraklığıdır. Avustralya'nın oldukça kendine özgü bitki örtüsü ve hayvan varlığı kıtanın başka yerlerle bağlantısı olmamasından kaynaklanır. Alçak yüzey şekilleri ise, kıtanın, uzun jeolojik zamanlar boyunca rüzgâr, yağmur ve ısı gibi etkilerle aşınmaya uğramasının sonucudur. İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi olan Avustralya'nın en yakın komşuları kuzeyde Papua Yeni Gine ve Endonezya, doğuda Polinezyalılar ile Melanezyalıların yaşadığı Pasifik Adaları, güneydoğuda ise gene İngiliz Uluslar Topluluğu'na bağlı olan Yeni Zelanda'dır. Başlıca iki müttefikinden Büyük Britanya'ya Hint Okyanusu ve Süveyş Kanalı üzerinden 19 bin km, ABD'nin batı kıyısına ise 11 bin km uzaklıktadır.

Günümüzde Avustralya, merkezi bir hükümete bağlı altı eyaletten oluşan bir federasyondur. Yeni Güney Galler, Victoria, Queensland, Güney Avustralya, Batı Avustralya ve Tasmanya adlı eyaletlerin dışında, ülkede Kuzey Toprakları ve Federal Başkent Toprakları adlı iki özerk bölge bulunur. Kuzey Toprakları 1978'de kurulmuştur; federal başkent Canberra'yı barındıran Federal Başkent Toprakları ise doğrudan Uluslar Topluluğu tarafından yönetilir. Ayrıca, denizaşırı topraklar olan Norfolk Adası, Cocos (Keeling) Adaları, Yılbaşı Adası, Ashmore and Cartier adaları, Mercan Denizi Adaları ve Heard and McDonald Adalarını da yöneten Uluslar Topluluğu, Avustralya Antarktika Toprakları üzerinde de uluslararası antlaşmayla belirlenmiş haklara sahiptir. Cocos Adalarında 1979'dan bu yana, seçimle gelen bir konsey bulunur; önceden Avustralya'nın denizaşırı toprağı olan Papua Yeni Gine ise 1975'ten beri bağımsız bir devlettir.

JEOLOJİK YAPI

Avustralya'nın, kıtaların en yaşlısı olduğu doğrulanmamış bir görüştür. Aslında tüm kıtaların çekirdeği aşağı yukarı aynı yaştadır ve Avustralya'da tüm jeolojik zamanları temsil eden kayaçlar bulunur. Yüzey şekillerinin alçak oluşu, kayaç dokusunun yaşlı olmasından değil, kıtanın kabuğunu biçimlendiren ve yakın jeolojik zamanlarda Himalayalar, Alpler, And Dağları ve Kuzey Amerika'daki Kayalık Dağlar gibi genç sıradağların oluşmasına yol açan güçlü hareketlerden etkilenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Avustralya, yaşlı bir çekirdeğin genç dağ kuşaklarıyla çevrelendiği Kuzey Amerika kıtasından çok, Avrasya ve Afrika'ya benzer. Ancak, doğu kıyısı boyunca uzanan

AVUSTRALYA ULUSLAR TOPLULUĞU

İşaretlerin büyüklüğü kentlerin görece büyüklüğünü gösteri

Yükseklikler metre cinsindendir

Torres Boğazı
Port Moresby
PAPUA YENİ GİNE
YENİ GİNE
SOLOMON ADALARI
Carpentaria
Körfezi
Mercan Denizi
MERCAN DENİZİ ADALARI TOPRAKLARI
(Avustralya)
BÜYÜK
SET RESİFLERİ
BÜYÜK OKYANUS
AVUSTRALYA
QUEENSLAND
BÜYÜK ARTEZYEN HAVZASI
SIMPSON ÇÖLÜ
YENİ GÜNEY GALLER
VICTORIA
TASMANYA
Tasman Denizi
Cairns
Townsville
Mackay
Rockhampton
Brisbane
Newcastle
SİDNEY
Wollongong
Canberra
MELBOURNE
Adelaide
Darwin
Alice Springs
Broken Hill
Launceston
Hobart
0 200 400 600 800 km
0 100 200 300 400 500 mi

kıvrımlı kayalıklar kıtaya bakışımsız bir görünüm kazandırır.

Öteki kıtalar gibi Avustralya da üç tür yapısal birimden oluşur. Batıda, Batı Avustralya Kalkanı (Batı kratonu) olarak bilinen ve son bir milyar yıl içinde kıvrılmaya uğramamış yaşlı kayaçlardan oluşmuş yapı yer alır. Doğuda, büyük ölçüde aşındıktan sonra yeniden yükselmiş kıvrımlı bir dağ kuşağı; orta kesimde ise kıvrımlı kayaçların üstünü örten ince tortul katmanların oluşturduğu, platform benzeri düzlükler bulunur.

Kıtanın görünümü, Güney Amerika, Afrika ve Hindistan Yarımadasında olduğu gibi, sivri ucu güneye bakan bir üçgen biçiminde değildir. Ancak Tasmanya'nın konumu ve biçimi bu kıtaları çağrıştırmaktadır. Avustralya'yı çevreleyen kıta sahanlığı dış sınır olarak kabul edilirse, Tasmanya da kıtanın bir parçası sayılabilir. Avustralya'yı okyanusun derinliklerinden ayıran kıta sahanlığı özellikle kuzeybatıda Timor Denizine doğru epeyce genişler (470 km); 200 m'yi bulan derinlikler ise kıyıdan 400 km kadar açıkta başlar. Avustralya'nın kuzeyinde Yeni Gine'ye kadar uzanan kıta sahanlığı doğu kıyılarında daralarak, Büyük Set Resiflerinde son bulur. 900 m derinlikteki bir tektonik vadi Büyük Set Resiflerini, büyük bölümü su altında olan Queensland Platosundan ayırır. Brisbane ve Sidney açıklarında 48 km'ye kadar daralan kıta sahanlığı Tasman Denizinin tabanına sarp yamaçlar halinde iner.

Avustralya'da bol miktarda değişik mineral çökellerinin bulunması kıtanın jeolojik tarihine ve yapısına ilgiyi artırmıştır. Ancak kıtaların kayması ve deniz dibi yayılması gibi kavramları içeren yeni kuramlar, Avustralya'nın eskiden öteki kıtalarla, özellikle Antarktika'yla bağlantısı olduğu biçimindeki soruları da gündeme getirmektedir. Bu nedenle Avustralya kıtasının değil, onu çevreleyen denizlerin de jeolojik tarihini incelemek gerekir.

PREKAMBRİYEN KAYAÇLAR. Kıtanın güneybatısında bulunan en yaşlı kayaçlar, Prekambriyen Zamandan bu yana kıvrılma geçirmemiş olan Batı Avustralya Kalkanının bir bölümünü oluşturur. Batı Avustralya Kalkanının, yaklaşık 3 milyar yaşındaki bu kayaçlardan oluşmuş çekirdeği Yilgarn, 600.000 km²'lik bir alana yayılmıştır. Çoğunlukla granitten oluşan çekirdekte, erimiş kayaçlar ve mineral çökelleri içeren yeşim türlerinin yanı sıra, başkalaşmış tortul kayaç kuşakları da bulunur.

Batı Avustralya eyaletinin batı ve güney kıyılarında daha genç Prekambriyen kayaçlar vardır. Bunlar batıda Perth Havzası ve Darling kırık (fay) oluşumu ile Batı Avustralya kalkanından ayrılırlar. Fraser kırığı ise kalkanın 2,5 milyar yıl önce başkalaşmış olan bölümündeki kayaçları, 2 milyar yıl önce başkalaşım geçirmiş olanlardan ayırır. Kuzeybatıdaki Pilbara çekirdeğinin çevresinde ise 3 milyar yıl ve daha öncesine ait granitler ile başkalaşmış korkayaçlar, bir tür yeşim ve tortul kayaçlar bulunmaktadır. Batı Avustralya Kalkanının çekirdekleri Yilgarn ve Pilbara, kıtanın öteki kesimlerindeki yaşlı birimlerden geniş platform ve havzalarla ayrılır. Ancak, öteki bölgelerde rastlanan kayaçların, batıda bulunanlarla aynı yaşta olup olmadığı bilinmediğinden, kıtanın başlangıçtaki coğrafi görünümünü kesin olarak saptamak olanaklı değildir.

Prekambriyen sonrası çağlar konusunda daha kesin veriler vardır; bu dönem, Alt, Orta ve Üst Proterozoyik, ya da bölgesel adlarıyla Nullagine, Carpentaria ve Adelaide sistemleri adlı zaman dilimlerine bölünür.

Nullagine Sistemi, Pilbara çekirdeğinin güneyinde bulunan ve büyük demir cevheri çökellerine sahip Hamersley Sıradağlarını da içeren geniş platformdan ve Kimberley'nin doğusundaki kayaçlardan oluşur. Carpentaria Sistemi, Carpentaria Körfezinin güneybatısında bulunan, 1,5-1,8 milyar yaşlarındaki tortul kayaçları, Katherine-Darwin bölgesindeki genç granitleri ve Isa Tepesi-Cloncurry bölgesindeki tortullarla, derinlik granitlerini içine alır. Bu kayaçlar zengin mineral çökelleri içerir.

Adelaide Sistemi ise Geç Prekambriyen kayaçlardan oluşmuştur. Kıtanın orta kesimindeki Musgrave bloğunun, bundan 1,4-1 milyar yıl önce sıkışıp pekişmesi ve çeşitli erimiş kayaçların katmanlar arasına girmesi sonucu Batı Avustralya Kalkanının bir uzantısı oluşmuştur. Adelaide Jeosenklinali tortul kayaçlarla dolmuş ve bu tortullaşma Adelaide'in güney kıyısından başlayıp, Lofty Tepesi ve Flinders sıradağları ile Torrens Gölü üzerinden Broken Hill'in ötesine uzanan, 1.025 km uzunluğundaki sığ bir tektonik vadinin içinde, Kambriyen Dönem (y. 570-500 milyon yıl önce) ortalarında da sürmüştür. Adelaide tortul silsilesinin Yer'in jeolojik tarihi içinde özel bir yeri vardır; tortulların çoğu, büyük bir buzul dönemine ilişkin belirgin kanıtlar ve zengin bir fosil hayvan topluluğu içerir. Benzer oluşumlara rastlanan Peake ve Denison sıradağları ile Amadeus Havzası ve Kimberley Blokunda da Prekambriyen buzullaşmaya ilişkin açık kanıtlar vardır. Yaklaşık 740-660 milyon yıl öncesini kapsayan ve öteki kıtalarda da kanıtlarına rastlanan bu buzul dönemi, yeryüzü tarihinin en uzun sürmüş soğuk dönemidir. Daha yaşlı Prekambriyen katmanlarda ilkel su bitkilerinin fosilleri bulunmakla birlikte, bu buzul çağı öncesine ait kayaçlarda hiçbir canlı kalıntısına rastlanmamıştır.

PALEOZOYİK ZAMANDA DOĞU AVUSTRALYA. Avustralya'nın doğusundaki kıvrım kuşaklarının, Adelaide Jeosenklinalinden sonra oluştuğu genellikle kabul edilir. Daha geniş bir alana yayılmış olan bu kıvrımlar da Tasman Jeosenklinalini oluşturmaktadır. Adelaide Jeosenklinalindeki kayaçlar Üst Kambriyen Dönemde kıvrılarak yükselmiş; Tasman Jeosenklinali ise, Paleozoyik (Birinci) Zamanın (y. 570-225 milyon yıl önce) ilk çağlarını oluşturan Kambriyen Dönemde daha yeni oluşmaya başlamıştır.

Kambriyen katmanlar. Avustralya'nın doğusundaki Tasmanya, Victoria'nın orta kesimleri ve Yeni Güney Galler'in batısındaki Broken Hill'de bulunan Kambriyen katmanların yaşı, kıtanın doğusundaki tortullaşmanın farklı koşullarda gerçekleştiğini gösterir. Doğudaki kayaçlar, derin jeosenklinallerde çökelmiş olanlara benzerken, kıtanın güney, kuzey ve orta kesimlerindeki Kambriyen kayaçlar çoğunlukla sığ sularda oluşmuştur. Paleozoyik dönemlerde doğunun jeolojik yapısı hızla değişirken, batı görece kararlı bir yapı kazanmıştır. Tasman Jeosenklinalinin sınırları kabaca batıda Queensland'in kuzey kıyılarından, güneyde Willcannia'ya, oradan da güney-güneybatı yönünde Kanguru Adasına uzanır. Bu jeosenklinal kuşağının, güneydoğuda Lachlan Jeosenklinali, batıda ise New England Jeosenklinali olarak iki ayrı birim halinde ele alınması gerekebilir, çünkü bu kuşaklardaki kayaç türleri benzer olmakla birlikte, yaş ve coğrafi konum olarak farklıdırlar.

Ordovisiyen kayaçlar. Avustralya'nın doğusunda, Ordovisiyen Döneme (y. 500-430 milyon yıl önce) ait bilgiler, Kambriyen'e göre daha fazladır. Lachlan Jeosenklinali, sarp sırtlarla birbirinden ayrılan bir dizi tektonik vadide gerçekleşen tortullaşmaya sahne olmuştur. Jeosenklinalin batıda nereye kadar uzandığı bilinmemekle birlikte, Broken Hill bölgesindeki Ordovisiyen kayaçların niteliği ve Güney Avustralya eyaletinin kuzeydoğusundaki çukurlar, bu bölgelerin jeosenklinal kuşağının dışında kaldığını göstermektedir. Snowy Dağlarındaki (Karlı Dağlar) kayaçların bileşim ve dokusunun da, Ordovisiyen Dönemin sonları ile Silüriyen başlarına rastlayan Benambran dağoluşumu sırasında değiştiği sanılmaktadır.

Silüriyen kayaçlar. Benambran dağoluşumu Silüriyen Dönemde (y. 430-395 milyon yıl önce) gerçekleşen tortullaşmanın coğrafi görünümünü değiştirmiştir. Lachlan Jeosenklinalinin doğu sınırı Melbourne bölgesinden, kuzeydeki Adavale Tektonik Vadisine kadar uzanmıştır. Melbourne Tektonik Vadisinde, graptolit ve başka fosiller içeren, Silüriyen Dönemden kalma kalın çamurtaşları ve grovaklar bulunur. Tortullaşma alanının güneyde Tasmanya'ya doğru uzamasıyla, buradaki sığ sularda kayaçlar çökelmiş; daha doğudaki Yeni Güney Galler'de ise şeyl ve kireçtaşı gibi volkanik ve tortul kayaçlardan oluşmuş ve bugün fosilleriyle ünlü Yass sahanlığı ortaya çıkmıştır. New England Jeosenklinali ve Queensland'in güneyindeki Silüriyen kayaçlarla ilgili fazla bilgi bulunmamakla birlikte, bu dönemde daha kuzeyde başka bir sahanlık oluşumu görülür. Tasman jeosenklinal kuşağının batı sınırı ile Chillagoe sahanlığı ve güneydeki uzantısında Silüriyen kireçtaşları bulunmaktadır.

Devoniyen kayaçlar. Alt ve Orta Devoniyen dönemlerde de (y. 395-345 milyon yıl önce) Lachlan Jeosenklinalinin içinde kayaçların çökelmesi sürmüş; Silüriyen Dönem sonlarında başlayan Bowning dağoluşumu da, gene Devoniyen Dönemin ilk çağlarında devam etmiştir. Canberra-Yass bölgesindeki tortul kayaç katmanlarındaki düzensizlikler bu olayın kanıtlarıdır. Bu dönemde, Victoria'nın doğusundaki Buchan mağaralarından, Yass-Taemas yöresine kadar kireçtaşı çökeli içeren bir sığ su platformu oluşmuştur.

Orta Devoniyen Dönemin sonlarında ortaya çıkan yerkabuğu hareketleri Avustralya'nın doğusundaki coğrafi gelişimi derinden etkilenmiştir. Ayrıca Lachlan Jeosenklinalindeki deniz tortullaşması sona ererek, Kuzey Avrupa'da benzerlerine rastlanan kırmızı kumtaşları çökelmiştir. Yeni Güney Galler'in batısında, başta *Bothriolepis* cinsi olmak üzere bu dönemden kalma zırhlı balık fosillerine bolca rastlanır. *Leptophloeum* cinsinden ağaç kalıntıları da yaygındır. Yükselmiş bölgelerdeki kayaçların aşınmaya uğraması da, Victoria'nın batısındaki Grampian Dağlarında bulunan kumtaşları gibi malzemelerin oluşmasına yol açmıştır.

Karbonifer ve Permiyen kayaçlar. Doğudaki tektonik vadilerdeki jeosenklinal çökelme, yanardağ etkinliklerinin de etkisiyle sürmüş ve New England'in orta kesimi yükselmiştir. Karbonifer Dönemde (y. 345-280 milyon yıl önce) güney ve batı bölgelerinde karasal kayaçlar çökelirken; doğuda deniz kökenli tortullar birikmiştir. New England Jeosenklinalindeki en genç kayaçlar Permiyen Dönemde (y. 280-225 milyon yıl önce) çökelmiş olup, deniz kökenlidir. Güneyde, Hunter Irmağının ağzından, Bowen Havzasının doğu sınırına uzanan hat Tasman jeosenklinal kuşağında görülen son önemli dağoluşum evresi olan Hunter-Bowen dağoluşumunun batı sınırını çizer.

TORTUL HAVZALAR VE MEZOZOYİK (İKİNCİ) ZAMAN (y. 225-65 milyon yıl önce). Avustralya kıtasındaki tortul havzalar, jeolojik anlamda oldukça hareketli olan tektonik vadilerin oluşmasından bağımsız bir gelişme göstermiştir. Bunların bir bölümü çeşitli zamanlarda, kıtanın batı ve orta kesimini kaplayan Prekambriyen taban üzerinde oluşmuş, bir bölümü ise, kıvrımlı Paleozoyik kayaç kuşaklarının pekişmesinin ardından ve bu kuşakların sürekliliğini bozarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, farklı biçimlerde, önceden var olan havzaların üzerinde gelişmiş olanları da vardır.

Batı Avustralya eyaletindeki Carnarvon Havzası ile onu güneye bağlayan Perth Havzasındaki Geç Paleozoyik Zamana ait buzul çökellerinin yerini, Üst Kretase (Tebeşir) Döneminde (Kretase Dönemi y. 136-65 milyon yıl önce) kireçtaşı ve tebeşirin almış olması suların ısınmaya başladığını gösterir. Kıtanın batı kıyısı son 400 milyon yıl içinde jeolojik açıdan oldukça hareketli bir kıta sahanlığı bölgesi olmuştur; kıyıda, denizin art arda ilerleyip çekilmesini gösteren deniz ve kara çökelleri bulunur.

Avustralya'nın kuzeybatısındaki sığ Canning Havzası ile bitişiğindeki derin Fitzroy Tektonik Vadisi, Batı Avustralya Kalkanı ile Kimberley Bloku arasında geniş bir çöküntü alanı oluşturur. Avustralya'daki havzalarda bulunan fosil kalıntılarının birbirinden çok farklı oluşu, havzaların da

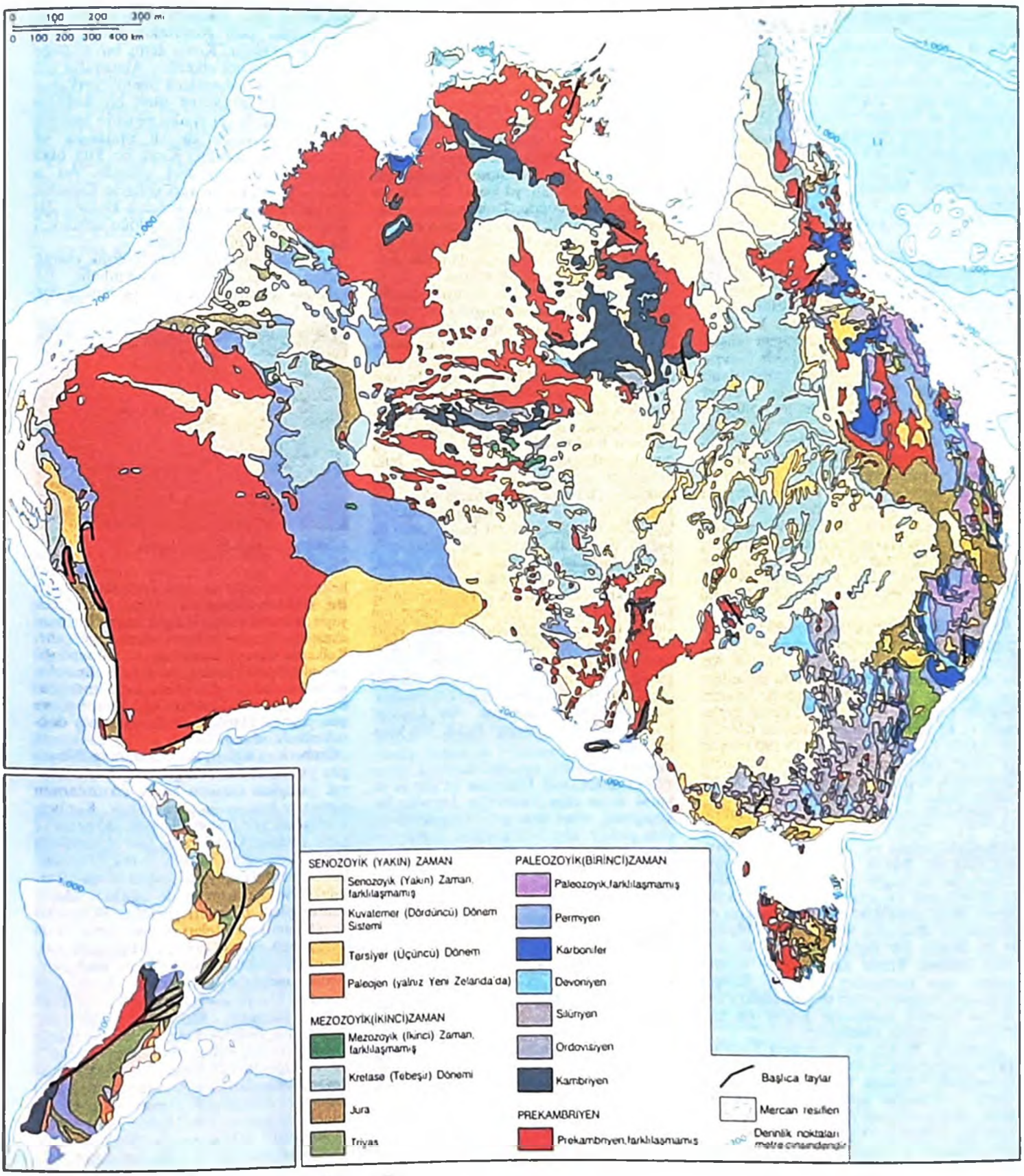

Avustralya ve (çerçeve içinde) Yeni Zelanda'nın Jeolojik Yapısı
Department of National Development in (Canberra) izniyle

birbirinden bağımsız geliştiğini göstermektedir.

Amadeus Havzası. Kıtanın orta kesimindeki Amadeus Havzası, güneydeki Musgrave Bloku ile kuzeydeki Arunta oluşumu arasında yer alır; doğu-batı doğrultusunda 720, kuzey-güney doğrultusunda 260 km uzunluğundadır. Alice Springs yakınlarındaki Macdonnell Sıradağlarının kıvrılması sırasında çökelen tortulların sonradan aşınmaya uğramasıyla bugünkü etkileyici görüntü ortaya çıkmıştır.

Eucla ve Officer havzaları. Batı Avustralya kalkanı ile Eyre Yarımadasının taban kayaçları arasında yer alan Eucla Havzası geniş, ama sığ bir çöküntüdür. Üst katmanı oluşturan ve Tersiyer (Üçüncü) Dönemden (y. 65-2,5 milyon yıl önce)kalma kireçtaşlarının düz yüzeyi kıraç Nullarbor Ovası olarak bilinir. Musgrave Blokunun güneyinde yer alan Officer Havzası ise, Prekambriyen Zaman sonları ile Kambriyen ve Ordovisiyen dönemlerden kalma kayaçlarla dolu bir çöküntüdür.

Büyük Artezyen Havzası. 1.735.000 km² genişliğindeki bu havza Jura Döneminde (y. 190-136 milyon yıl önce) çeşitli bağımsız havzaların birleşmesiyle oluşmuş bir çöküntüdür. Jura Döneminden kalma kara kökenli kumlar havzanın su kaynağını oluşturur. Kretase Dönemi ortalarında havza, kuzeydoğu ve güneybatıdan gelen deniz sularıyla dolmuştur. Çoğunlukla Tersiyer Dönemden kalma kayaçlardan oluşmuş olan güneydeki düzlükler ayrı bir birim olarak ele alınan Murray ile Otway havzalarını birbirinden ayırır. Otway Havzası Victoria'nın batısına doğru uzanır, kıta sahanlığında da devam eder ve Kretase-Tersiyer kayaçlar içerir. Buradaki petrol aramaları 20. yüzyıl sonlarına değin sonuç vermemişse de, bitişik Bass Havzası, Gippsland Havzası açıklarında bulunan ve Alt Tersiyer Dönemden kalmış olan kayaçlarla birlikte Avustralya'nın en önemli petrol bölgesini oluşturur.

Sidney Havzası. Tasman jeosenklinal kuşağındaki kıvrımlı kayaçlar üzerinde oluşan Sidney Havzası, kuzeybatıdaki Büyük Artezyen Havzasıyla örtüşür ve kıta sahanlığının altından güneydoğu yönünde uzanır. Burada yanardağ etkinlikleri, deniz ilerlemesi ve kömür çökelmesi birbirini izlemiştir. Triyas Döneminden (y. 225-190 milyon yıl önce) kalmış olan ve Sidney limanının çevresinde sarp kayalıklar oluşturan kireçtaşları inşaat işlerinde kullanılır.

Clarence-Moreton ve Maryborough havzaları. Yeni Güney Galler ile Queensland arasındaki sınırda yer alan Clarence-Moreton Havzası, Büyük Artezyen Havzasının uzantısıdır ve çeşitli zamanlarda çökelmiş bazik volkanik kayaçlar ile kömür yatakları içerir. Avustralya'daki tortul havzaların en doğuda yer alanı olan Maryborough Havzası da benzer bir yapıya sahiptir. Burada kara kökenli Triyas kayaçları ve kömür içeren Jura katmanları bulunur. Kömür yatakları, Avustralya'nın doğusundaki Paleozoyik sonrası katmanlar içinde en çok kıvrılma geçirmiş olanlardır.

Tasmanya. Mezozoyik Zamanda Tasmanya'da gerçekleşen en önemli olay çok büyük hacimlerde (yaklaşık 8.000 km³) volkanik kayacın katmanlar arasına girmesidir. Bu süreç bölgede Güney Afrika, Brezilya, Antarktika ve New York çevresindekilere benzer kayaçların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

SENOZOYİK ZAMAN. Jeolojik tarihin son 65 milyon yılını kaplayan Senozoyik (Yakın) Zamanda dağoluşum hareketleri yalnızca kuzey ve doğudaki ada yaylarında gerçekleşmiştir. Güneydoğu ve doğu bölgelerindeki kırılmalar Victoria'da geniş çapta bazalt taşmalarına neden olmuş ve aynı dönemde doğu kıyılarında önemli yanardağ etkinlikleri gerçekleşmiştir. Yeni Güney Galler ve Queensland'deki Miyosen Bölüm (y. 26-7 milyon yıl önce) ortalarından kalma yanardağlar bu etkinliklerin en önemli kanıtlarıdır. Gene Yeni Güney Galler'in kimi yörelerinde ve Victoria'da, eski vadilerden akan bazaltlı lavlar, buradaki akarsularda çökelmiş çakılların üstünü kaplamıştır. Bu bölgelerde yer yer altın bulunur.

Geç Senozoyik Zamanda doğudaki dağlık bölgenin ve Güney Avustralya eyaletindeki Flinders Sıradağlarının yükseldiği ve aynı sıralarda deniz sularının Murray Havzasından çekildiği bilinmektedir. Tersiyer Dönem boyunca süren bu olaya kıtadaki en yüksek dağın adından esinlenerek Kosciusko Bölümü adı verilmiştir. Pleyistosen Bölümde (y. 2,5 milyon - 10 bin yıl önce) bu dağ ve çevresindeki vadilerle, Tasmanya'daki dağlık alanların büyük bölümü buzlarla kaplanmıştır. Fosillerden elde edilen bilgilere dayanarak, Tersiyer Dönem başlarındaki Eosen Bölümde (y. 54-38 milyon yıl önce) iklimin güneyde ılıman, kuzeyde tropik, güney yönünde akan ırmaklar sayesinde nem oranının yüksek olduğu; güneyde denize dökülen ırmakların ve Eyre Yarımadası ile Gippsland'in güneyinde kömür oluşumuna elverişli bataklıkların bulunduğu öne sürülebilir. Miyosen Bölümde günümüzdekilerden daha sıcak olan akıntıların güney kıyılarına ulaştığı, ancak Geç Miyosen ve Pliyosen bölümlerde (y. 7 - 2,5 milyon yıl önce) sıcaklığın düşmesiyle birlikte bitki örtüsünün de değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Böylece yalancıkayın (*Nothofagus*) yerini okaliptüs ve akasyaya bırakmıştır. İklim değişikliğinin bir başka kanıtı da yağışlı ve kurak mevsimlerin dönüşümlü olarak birbirini izlemesi sonucu oluşan, kırmızı renkli ve bol demir içeren kalıntıların birikmesidir. Kıtanın iç kesimlerinin ne kadar sürede bugünkü kurak durumunu aldığı ise henüz bilinmemektedir. Ama ülkenin orta bölgelerindeki Eyre ve Callabonna gibi büyük göllerin tuzlalara dönüşmesiyle birlikte, suaygırına benzeyen keseli otçulların son temsilcilerinin (*Diprotodon, Nothotherium*) ve uçmayan dev kuşların (*Genyornis*) yok olmaları birkaç bin yıllık bir olgudur.

DOĞAL YAPI

YÜZEY ŞEKİLLERİ. Dünyanın en düz ve en kurak kıtası olan Avustralya, havadan bakıldığında, rengi boza çalan olağanüstü bir çölü andırır. Ortadaki çöküntü alanının ve batıdaki platonun büyük bölümü gerçekten de çöldür. Ama Queensland ve Yeni Güney Galler'deki kırmızı ve kara topraklı düzlükler, yıllardan beri dünyanın en büyük yün sanayisini beslemiştir. Kıtanın en kıraç ve sarp bölgelerinin altında zengin cevher yatakları vardır. Kıyı kesimleri, özellikle de nüfusun büyük bölümünü barındıran doğu kıyıları son derece sulak ve verimlidir.

Queensland'in kuzeyindeki York Burnundan Tasmanya'nın güney kıyılarına kadar uzanan Avustralya Cordillerası, 32 km ile 320 km arasında değişen genişliği ve zaman zaman 1.500 m'yi aşan tepeleriyle, aslında dev bir platolar zinciridir. Nullarbor Ovasının denize kadar sokulduğu güney kıyıları dışında, bütün kıyı şeritleri boyunca buna benzer daha küçük engebeli ve sulak alanlara rastlanır. Kıyıdan içerilere doğru gidildikçe, genelde yağış azalır.

Avustralya gerek iklim, gerek görünüm açısından büyük bir çeşitlilik gösterir. Avustralya Cordillerası'nın sık ormanları ile bu dev platonun ve kıyı şeridinin hemen ötesinde uzanan kurak ve çorak topraklar arasında büyük bir zıtlık göze çarpar. Orta Avustralya'daki kırmızı kayalar ve yüksek tepelerle Queensland'in kuzeyindeki tropik yağmur ormanları ve şeker plantasyonları arasında da hiçbir benzerlik yoktur. Bütün kıtada ortak sayılabilecek özellikler, kırmızı renkli topraklar, pırıl pırıl gün ışığı ve soluk yeşil yapraklı okaliptüslerdir.

Avustralya bir düzlükler ülkesidir; 7,5 milyon km²'yi aşkın yüzölçümünün yalnızca yüzde 6'sı 600 m'den daha yüksektir. Kıtanın en yüksek noktası olan Kosciusko Dağı ancak 2.228 m'ye ulaşır. Kıtayı geniş bir düzlüğe dönüştüren başlıca etkenler, Avustralya'nın yakın jeolojik zamanlarda önemli yerkabuğu hareketlerine sahne olan bir kuşağın hemen kıyısında yer alması ve uzun jeolojik dönemler boyunca sürekli ufalanma ve aşınmaya uğramasıdır. Kıraç bir kıta olan Avustralya'nın üçte biri çöllerle, bir o kadarı da stepler ve yarı çöllerle kaplıdır; bitki gelişimine olanak verecek kadar yağış alan kuzey, doğu ve güneydoğu kesimleri ise öteki üçte biri oluşturur.

Avustralya'nın batı kesimi jeolojik olarak kalkan ya da kraton niteliğindedir. Bu kalkanın çekirdeği, kuzeyde ve batıda çok

Avustralya'ya özgü bir kum tepesi
ABC Ajansı

belirgin olan, düz ve uzun kırıklarla ayrılır. Bu kırıkların arasında, kimi yükselerek yayla, kimi de çökerek alçak havza biçimini almış dikdörtgen benzeri alanlar yer alır. Kalkanın kuzey, kuzeybatı ve güneydoğu kesimlerindeki kırıklar, kuzeybatı-güneydoğu ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır; iç kesimdeki kırıklar doğu-batı, batı ve güneybatıdaki kırıklar ise kuzey-güney doğrultusunda uzanır.

Kimberley Dağları, Isa Platoları ve Pilbara gibi yapısal olarak belirgin bölgelerde, toprak yüzeyinin durumu kayaç çıkıntılarının türüne ve konumuna göre değişir. Kimberley Dağları ve Mueller Platosunda, geniş ve yassı kumtaşı kütlelerinin parçalanmasıyla plato, masadağ ya da seki olarak adlandırılan çarpıcı tekil kaya biçimleri oluşmuştur. Pilbara ve Arnhem'de de ağırlıklı olarak benzer plato biçimleri görülür. Pilbara'da büyük kumtaşı kütleleri ve yere yatay ya da hafifçe eğik uzanan demir cevheri kütleleri, plato topluluklarını çevreleyen sarp uçurumlar meydana getirmiştir. Arnhem'de kireçtaşı yüzeyli alanlarda karst oluşumları ortaya çıkmıştır. Kimberley Dağlarının eteklerinde (Fitzroy bölgesinde ve Durack Sıradağlarında, Pilbara'nın güney kesiminde ve Ophthalmia Sıradağlarında) eğimli kayaç katmanları, aşınma ürünü sırtlar ve vadiler oluşturmuştur. Benzer oluşumlara kıtanın iç kesimindeki Macdonnell, James ve Kirchauff sıradağlarında, Isa Platolarında ve güneybatıdaki Stirling Sıradağlarında da yaygın olarak rastlanır. Bütün bu bölgelerdeki yükselmiş sırtların ya da araya oyulmuş vadilerin tabanı kumtaşı ya da

kuvarsittir; gerek sırtların, gerek vadilerin görünürdeki dokusu, alttaki ana kayaç kütlesinin kıvrılma dokusunu yansıtır.

En güneybatıdaki Darling Sıradağları, ana kütlesi granit olan, ufalanma sonucu oluşmuş demirce zengin, kırmızımsı bir laterit katmanıyla kaplı yükselmiş bir bloktur. Güneybatıdaki Gawler bloğunun yapısı ise karmaşıktır; doğuda kumtaşı ve kristalli yükseltiler yer alırken, kuzeydoğuda kumtaşı platolar, merkezde ve kuzeyde ise Prekambriyen lav akıntılarından oluşmuş Gawler Sıradağları bulunur. Eyre Yarımadasının büyük bölümü durağan kum tepeleri ile bölünmüş dalgalı bir düzlüktür; kuzeybatı kesiminde, adatepe(*) denen, alçak tekil granit kütlelerine sık rastlanır. Güney Avustralya'nın kuzeybatı kesiminde, Musgrave, Everard, Birksgate, Mann ve Tompkinson sıradağlarındaki birçok tekil yükselti de aslında birer adatepedir.

Bu yükselmiş kütlelerin arasında yer alan düzlükler değişken bir topografya gösterir. Örneğin Barkly Platosu, aslında yüksek ve son derece düz bir ovadır. Nullarbor Ovası, kabaca Eucla Havzasını kaplar. Batı Avustralya'nın güneybatı kesimindeki geniş bir alan ise, Salinaland denen ve tuzla kaplanmış eski ırmak yataklarınca kesilen, geniş ve yüksek bir düzlüktür. Gibson Çölünün büyük bölümü, lateritle örtülü bir ovadır. Avustralya'nın orta ve kuzey kesimindeki geniş ovalar devingen kum tepeleri, Güney ve Batı Avustralya'daki geniş alanlar ise durağan kum tepeleriyle kaplıdır.

Canning Havzasının (Çöl Artezyen Havzası), Büyük Victoria Çölünün, Amadeus çöküntüsünün ve Arunta-Sturt karmaşığının büyük bölümünü, oluşum halindeki kum tepeleri kaplar. Doğudaki Büyük Artezyen Havzasına doğru ilerleyen kum tepeleri, burada ünlü Simpson Çölünü oluşturur. En kurak alanlara bile zaman zaman yağmur düşer ve arada bir akarsular oluşur. Koruyucu bitki örtüsünün azlığı ve Kayaç katmanlarının geçirimsiz oluşu nedeniyle, su akışı oldukça hızlıdır. Akarsular çeşitli yarıntılar oluşturarak yüksek kesimlerden ovalara doğru büyük tortul kitleleri taşır. Rüzgârın etkisiyle çöl tepelerine dönüşen kumların kaynağı bu birikintilerdir. Batı Avustralya kalkanının en güneybatısı, bir bitki örtüsü ve mevsimlik akarsular oluşmasına yetecek ölçüde yeterli ve düzenli yağış alır. Burada akarsuların yüzey şekilleri üzerindeki etkisi daha belirgindir. Vadiler yerel koşullara göre değişik biçimler alan su bölüm çizgileriyle birbirinden ayrılır.

Batı Avustralya Kalkanındaki yüzey şekillerinin çoğu geçmişteki değişik iklim koşullarının bir sonucudur. Darling Sıradağları, Salinaland, Isa Platoları, Mueller Platosu, Darwin bölgesi ve Eyre Yarımadasının güney kesimlerinde bulunan laterit kalıntıları, buraların Tersiyer Dönemde aşınmaya uğrayarak alçaldığını ve yine o dönemlerde nemli tropik iklimin egemen olduğunu göstermektedir. Salinaland'de olduğu gibi, Amadeus çöküntüsünde, Nullarbor Ovasında ve Büyük Victoria Çölünde de, eski akarsu yatakları görülür. Barkly Platosunun güneyinin bir zamanlar büyük bir bataklıkla kaplı olduğu bilinmektedir. Önceleri 1.760 km²'lik bir alanı kapladığı anlaşılan Woods Gölü de, günümüzde kurumuştur. Bulunan fosillerden, Avustralya'da, geçmişte günümüze göre daha nemli bir iklimin egemen olduğu anlaşılmaktadır. Güneyde bitki örtüsü oluşumu sonucu durağanlaşan kum tepelerinin varlığı, burada iklimin sonradan nemli bir özellik kazandığını göstermektedir.

Flinders ve Lofty sıradağları, Batı Avustralya Kalkanının güneydoğu uzantısına bitişiktir. Adelaide Jeosenklinalinin bulunduğu yeri kaplayan bu dağlar, Alt Paleozoyik Zamanda başlayan ve sonra da devam eden kıvrılma ve kırılmalar sonucu oluşmuştur. Flinders Sıradağları, kumtaşı sırt ve vadi oluşumlarıyla belirlenen son derece aşınmış bir kıvrımlar dizisidir. Willochra Ovası, dağlar arasına sıkışmış uzun bir havzayı kaplar; yükselmiş bir ana kütledeki yaklaşık 6.100 m'lik bir tortul tabakanın aşınması sonucu oluşmuştur. Özellikle kuzeyinde, yüzeye çıkmış kayalar, son derece engebeli bir yapı ortaya koyar.

Daha güneydeki Lofty Sıradağları, eskiden yükselmiş yapısal bir bloktur; çok parçalı ve karmaşık bir yapısı vardır. Doğuda ve batıda, Alt Paleozoyik Zamanda başlayan hareketler sonucu ortaya çıkmış olan boylam doğrultulu basamaklar ile çevrilidir. Pek çok yerde laterit ovaların kalıntıları ile kaplıdır. Bu sert kayaç örtüsü, öteki kesimlerde genellikle aşınma sonucu ortadan kalkmıştır. Lofty Tepesi'nin ve sıradağların öteki önemli sırt ve tepeleri büyük ölçüde kumtaşından oluşmuştur. Küçük granit çıkıntılar dağınık kayaların yer aldığı bir yüzeyin oluşmasına yol açmıştır; yüzeye çıkmış gnays kayaçlar "mezartaşları" ya da "keşiştaşları" diye bilinen kütük biçimli bloklar meydana getirmiştir.

Lofty Tepesi ve Flinders Sıradağları arasında, karmaşık olmayan geniş bir kıvrımlar bölgesi bulunur. Buradaki kuzey-güney doğrultulu kumtaşı sırtlar arasında Tersiyer Dönemde göllerle kaplı olduğu bilinen geniş ve açık vadiler vardır. Kuzeydoğuya doğru geniş bir eğri çizerek uzanan ve az engebeli yükseltilerle belirlenen Olary Yayı'nın genel yayvanlığını kristal yapılı kayaç kubbeleri bozar.

Büyük Artezyen Havzası denen geniş platform alanı, Carpentaria, Eyre ve Murray adlı üç ana havzadan oluşur. Carpentaria ve Eyre havzaları arasındaki Euroka-Kynuna Platosu üzerinde Brown Tepesi ve Fort Bowen Tepesi gibi alçak engebeler vardır. Eyre ve Murray havzaları Wilcannia eşiği ile birbirinden ayrılır. Murray Havzası ile Otway Havzası ve Antarktika Okyanusu arasında Padthaway sırtları yer alır. Güneydeki iki havza bütünüyle karasal bir özellik gösterir; buna karşılık Carpentaria Havzası kısmen deniz suları altında kalmıştır.

Carpentaria Havzasında yer alan ve aynı adı taşıyan ovalar, Isa Platoları ile Einasleigh yükseltileri arasında dar ve alçak bir koridor oluşturur. Leichhardt, Flinders ve Gilbert ırmaklarınca akaçlanan bu ovalar, güneyde, kireçce zengin topraklarla kaplı geniş dalgalı düzlükler biçimini alır. Kuzeyde ise, Pleyistosen yaşlı bataklıklardan ya da şimdiki taşkın ovalardan oluşan geniş ve yayvan çökelti ovaları yer alır. Bu ovaların üst kesiminde, örneğin Normanton çevresinde, Tersiyer Dönem lateritleri ile kaplı pek çok plato ve masadağı kalıntısı vardır.

Laterit kalıntıları ile kaplı benzer dalgalı ovalara Eyre Havzasında, özellikle Kynuna yakınındaki Diamantina kaynaklarında da rastlanır. Ancak güneye, daha kıraç iç kesimlere gidildikçe, ovalar daha yayvanlaşır ve üzeri taşlarla kaplı kaya çölü (*hammada*) ya da yarıova denen düzlüklere geçilir. Queensland'in güneybatı, Güney Avustralya'nın kuzeydoğu ve Yeni Güney Galler'in kuzeybatı kesiminde silisli bir kabukla kaplanmış platolar ve engebeler vardır. Bu kesimler yer yer kıvrılmış ve kıvrılmayı izleyen aşınma sonucu, silisli kabuk parçalanıp dağılmıştır. Bu süreç, Avustralya'nın orta kesiminde yaygın biçimde görülen kaya çöllerinin ve özellikle de Eyre Gölü çöküntüsünün taş molozları için de geçerlidir.

Avustralya'nın orta ve kuzey kesiminde 800.000 km²'lik bir alanı kaplayan ve deniz düzeyinin 14 m altında olan Eyre Gölü havzası, kıtanın en alçak yeridir. Kıtanın en kurak bölümlerinin suyunu toplayan birçok büyük ırmak bu göle dökülür. Eyre Gölünün yatağı bir yüzyıl içinde iki kez sel suları ile dolar. Hem bu sel sularının, hem de Georgina, Diamantina, Thomson ve Barcoo gibi ırmakların taşıdığı büyük miktarda tortu ve tuz, iç akaçlama havzasına birikir. Bu süreç Simpson Çölündeki kumulları beslemenin yanı sıra, birçok kurumuş göl yatağını da tuzlaya dönüştürmüştür. Bu yoldan çökmüş bloklardan oluşan büyük tuzlaların çoğunun çevresinde geniş alüvyon ovaları yer alır.

Avustralya'da kum fırtınaları sık görülür. Tortul kayaçların yüzeyindeki ince kum, rüzgârla çok uzaklara, hatta zaman zaman Yeni Zelanda'ya kadar taşınır. Murray Havzasının büyük bölümü, durağan kum tepeleri ile kaplıdır. Havzanın doğu kesiminde, özellikle Doğu Dağlarının (Avustralya Cordillerası) eteklerinde, birçok eski ırmak yatağı vardır; batı kesiminde ise çöl iklimi ile birlikte taş ovalarına rastlanır. Başka bir yöreden doğan Murray Irmağı, bu ovalardaki kalker ve kireçtaşı oluşumlarının arasından giderek incelerek akar. Murray'in başlıca

Avustralya'nın iç kesimlerinde bir çöl alanı
ABC Ajansı

kolları havzanın doğusundaki geniş alüvyon ovalarından doğar. Irmak, Echuca yakınlarında, Cadell Fay bloğu olarak bilinen yükselmiş kütle nedeniyle yolunu değiştirir.

Doğu Dağları (Avustralya Cordillerası) yüksek sırtlar, ovalar, platolar ve havzalardan oluşmuş bir dizidir. Kuzeydeki York Yarımadasından güneydeki Tasmanya ve batıdaki Victoria'ya doğru da birer çıkıntı yapar. Doğu Dağları, yaşlı bir dağ dizisinde yakın zamanlarda meydana gelen kırılmalarının aşınmış kalıntılarıdır; Tasman jeosenklinal kuşağının bulunduğu yeri kaplar. Lav alanları, taşlık yükseltiler, toprakla dolmuş çöküntüler, lav mağaraları bu yörenin karakteristik özellikleridir. Queensland'in güneyinde, Yeni Güney Galler'in Monaro kesiminde ve Victoria'nın batısında sönmüş volkan konileri ve kraterlere rastlanır.

Yeni Güney Galler'in Kosciusko bölgesi ile Orta Tasmanya Platosunun, 2 milyon yıl kadar önce, buzlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Bu bölgeler günümüzde de kış aylarında yoğun bir kar örtüsü altında kalır; bu mevsimde Kosciusko'daki kar kalınlığı İsviçre'dekinden bile daha fazladır.

Büyük Set Resifleri, birçok bakımdan Doğu Dağları ile bağlantılıdır. Queensland açıklarındaki bu dev mercan atol ve resif sistemi, varlığını bir ölçüde, Pleyistosen Dönemde meydana gelen deniz düzeyi değişikliklerine borçlu olmakla birlikte, daha çok kıyı açığındaki bölgenin kırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Uzun bir sürede gerçekleşen bu kırılmalar, kalın mercan katmanları oluşturmuş, bu temelin üzerinde de Mercan Denizinin resif ve atolleri birikmiştir.

İKLİM. Kurak Avustralya kıtasının üçte ikisinden fazlası, yılda ancak 500 mm kadar yağış alır; geri kalan kesimde ise yıllık yağış 250 mm'yi bile bulmaz. Yıllık yağış ortalamasının 1.000 mm'yi geçtiği yerler, kıtanın ancak yüzde 10'unu oluşturur. Yoğun kar yağışı alan kimi yerler olmasına karşın, genelde kıta çok sıcaktır; sık sık görülen sıcak dalgaları, yüksek buharlaşmayla birlikte, yağışların etkisini iyice azaltır.

Avustralya ikliminin temel özelliklerini, kıtanın konumu, biçimi ve boyutları belirler. Tropik ve astropik bölgede yer alan anakara, denizin içerilere sokulamadığı büyük bir kütledir. Doğu kıyısındaki tek geniş dağlık kütle bile fazla yüksek sayılmaz.

Yaz aylarında güneşi tam tepeden alan Avustralya'nın kuzey bölgesinde, sıcaklık çok yüksektir. Sıcaklığın genellikle 38° C'nin üstüne çıktığı iç kesimlerde ise gece-gündüz sıcaklıkları çok farklıdır. Genel olarak, Tasmanya dışında tüm Avustralya'da yazlar çok sıcak geçer. En yüksek sıcaklıklar ve en uzun sıcak dalgaları, Batı Avustralya'nın kuzeydoğusunda kaydedilmiştir. Örneğin Marble Bar'da sıcaklık 162 gün boyunca 38°' C'nin altına hiç inmemiştir. Kar yağışının sık görüldüğü Tasmanya yükseltileri ve Avustralya'nın güneydoğu kesimi dışında, kışlar genellikle yumuşak geçer. Güney ve iç kesimlerde kış geceleri sık sık don olayı görülür.

Günbatımında Ayers Kayası, Kuzey Toprakları
ABC Ajansı

Avustralya, coğrafi konumu nedeniyle, kuzeyden güneydoğu alizelerine, güneyden de batı rüzgârlarına açıktır. Kuzey musonları Avustralya'nın kuzey kıyılarına ve iç kesimlerine yaz yağmurları getirirken, Queensland'in ve Yeni Güney Galler'in Büyük Okyanus kıyıları da, alizeler nedeniyle yoğun yağış alır. Tropik siklonların da etkilediği bu alanlar, kıtanın en yağışlı alanlarıdır; Queensland'ın kuzeyindeki Cairns, kıyı şeridinin en çok yağış alan bölgesidir.

Avustralya'nın güneyinde kışlar, batı rüzgâr kuşağının etkisiyle, yağışlı geçer. Yüksek kesimler ovalara göre daha çok yağış alır. Lofty sıradağlarının güney kesimlerinde yıllık yağış ortalaması 1.000 mm iken, Adelaide'de 500 mm'ye, Murray Ovalarında ise 250 mm'ye düşer.

Avustralya'nın iç kesimindeki büyük kütlede, yıllık yağış ortalaması 500 mm'den azdır; birçok yerde ise 250 mm'yi bile bulmaz. Örneğin Eyre Gölü çevresinde yıllık yağış 125 mm'de kalır. Yağışların azlığının yanında düzensizliği de bir başka sorundur. Uzun süren kuraklıkları, sellere ve su baskınlarına yol açan ani yağışlar izler. Yağışların düzensizliği, bütün Avustralya için geçerli bir olgudur.

AKARSULAR VE GÖLLER. Sürekli akan ırmaklar Avustralya'nın doğusunda ve Tasmanya'da toplanmıştır. Bu kuralın dışına çıkan tek örnek, Doğu Dağlarının karları ile beslenen Murray Irmağıdır. Öteki tüm akarsular mevsimlik, hatta kurak iç kesimlerde daha da kısa sürelidir. Avustralya'da birçok alan yüzey akaçlamasından yoksundur. Haritalara göl olarak geçen ve iç kesimde yer alan bazı alanlar, artık birer tuz gölüdür.

TOPRAK DOKUSU. Avustralya'nın toprak dokusu iklim özellikleri ile yakından ilgilidir. Kıtanın büyük bölümü organik madde içermeyen ve derinliği olmayan mineralli topraklarla kaplıdır. Bu toprakların çoğu ufalanmış kayaçlardan ibarettir. Çöllerde ve kıraç kırmızı toprakların çoğunda alçıtaşı bulunur. Yarı kıraç alanların toprakları da alkali özelliği gösterir. Tuz açısından zengin kahverengi topraklar ile gri-kahverengi topraklar da organik madde açısından pek zengin değildir. Gerek kıraç, gerek yarı-kıraç alanlarda, killi toprakların nemlenip kurumması, dolayısıyla şişip daralması sonucu oluşmuş *gilgai* denen peteğimsi tepecik ve çöküntülere rastlanır. Yıllık yağışın 380 mm ile 635 mm arasında olduğu yerlerde, kara, kahverengi ve kırmızı-kahverengi topraklar tipiktir. Podzoller nemli yörelerin karakteristik toprağıdır. Alp tipi alanlarda ise humuslu topraklara rastlanır.

Toprak dokusunu, iklim özellikleri yanında, topografya, yeraltı sularının varlığı ve toprağın üzerinde oluştuğu zemin de belirler. Avustralya'nın doğusunda yaygın olarak görülen bazalt kayaç çıkıntılarında *krasnozem*, kalker yapılı alanlarda ise terra rossa ve rendzina kırmızı toprak türleri oluşmuştur. Çok eski jeolojik dönemlerden kalan laterit örtüsüne, Tasmanya dahil kıtanın her yerinde rastlanır. Silis kabuk ise, yalnızca kıraç bölge ile Batı Avustralya, Güney Avustralya ve Queensland'in yarı nemli kesimlerine özgüdür.

BİTKİ ÖRTÜSÜ. Avustralya'nın bitki örtüsü iki yüzyıl kadar önce, daha gelişmesinin ilk evresinde bulunuyordu. Bugünkü ağaçlık bölgeler ve ormanlardaki en yaşlı ağaçlar kıtanın Avrupalılarca istila edilmesinden kısa süre önce gelişmeye başlamıştı. Kıtanın tarihöncesi dönemleri öylesine yakın bir geçmişte yaşanmıştır ki, pek çok okaliptüs ağacında Yerlilerin kano ya da kalkan yapmak için ağaçları keserken açtıkları izler ya da Avrupalıların kıtaya ilk yerleştikleri yıllarda ağaç gövdelerine kazılmış işaretler ve yazılar bulunur.

Avustralya'nın kısa tarihi boyunca bitki örtüsü önemli değişiklikler geçirdi. Tarım alanlarının genişlemesi sonucu, var olan doğal doku yerini yeni tarım ürünlerine, geniş otlak ve plantasyon alanlarına bıraktı; kereste elde etmek için en sık ormanlardan, bozkırlardaki ağaçlıklara kadar her yerde ağaçlar kesildi. Ayrıca, yeni yabani otlar, tavşan gibi zararlı otçullar ve çalılıklarda sık sık çıkan yangınlar da bitki örtüsündeki yıkımı daha ileri boyutlara götürdü. Koruma bölgeleri kurulmasına ve yabanıl alanların varlığına karşın yerli bitki örtüsü yeterince korunamamaktadır.

Avustralya'da 15-20 bin kadar tohumlu bitki türü bulunur. Bu floranın uzun bir dönem içinde, değişik bölgelerden gelen bitkilerden oluştuğu sanılmaktadır. Var olan bitki örtüsünü belirleyen en önemli etkenlerden biri, eskiden Güney Yarıküre'deki kıtaları birleştiren kara bağlantısıdır. Avustralya'da, Güney Afrika, Madagaskar, Yeni Zelanda ve Güney Amerika'da da bulunan yalancıkayın gibi bitki cinslerinin olması bu varsayımı desteklemektedir. Kıtanın kuzey komşularıyla paylaştığı bitki türleri de vardır: İğneyapraklı ağaçların oluşturduğu *Callitris* cinsi, herdemyeşil ağaç ve çalıları barındıran *Banksia* cinsi ve okaliptüs (*Eucalyptus*) Endonezya, Malezya ve Selebes'te de bulunur.

Avustralya'ya özgü bitki türlerinin (endemik türler) başlıca özelliği, kalın, dayanıklı ve sert yaprak oluşumu ve kıtaya yayılmış çok çeşitli yaşam ortamlarına uyum sağlama yeteneğidir. Altı yüzü aşkın okaliptüs türüne yağmur ormanlarından, kar örtüsüne ve çöl sınırlarına kadar her yerde rastlanır. Akasya türleri de benzer biçimde değişik alanlara yayılmıştır. *Banksia* cinsi, *Proteaceae* familyasından herdemyeşil çalılar ve küçük ağaçlar, zambakgiller (*Liliaceae*) famil-

yasından çiçekli bitkiler, ayakotu benzeri bitkileri barındıran *Haemodoraceae* familyası ve *Xanthorrhoeaceae* familyasından bitkiler Avustralya'nın endemik bitkileri arasındadır. Kıtada bulunan bitki türlerinden bağımsız olarak ele alınması gereken orman, otlak ya da otlu bataklık gibi, çevreyle yapısal ilişki içindeki bitki örtüsünü öteki kıtalara uygulanan ölçütlere göre sınıflandırma çabaları sonuç vermemiştir. Bitki örtüsünün bölgelere göre dağılımında, iklim koşullarından çok toprak dokusu ve jeolojik tarih belirleyici olmaktadır. Aynı biçimde, Kuzey Yarıküre'ye özgü iğneyapraklı ve yaprakdöken ağaçlar gibi tanımlamalar, Avustralya'nın oldukça geniş herdemyeşil bitki örtüsünü tanımlamaya yeterli olmamaktadır.

Avustralya'nın bitki örtüsü üç iklim kuşağı içinde ele alınabilir: Tropik ve ılıman kuşaklar ile çöl kuşağı. Kıtanın kuzey kıyısı üzerinden bir yay çizerek doğu-batı doğrultusunda uzanan tropik kuşak, yer yer çok yağışlı, genelde kuru bir muson ikliminin etkisi altındadır. Ilıman kuşak güney kıyıları üzerinden Tasmanya'yı da içine alan bir yay biçiminde doğu kıyılarına varır. Burada ılıman ve astropik özellikler içeren bir iklim egemendir; yağışlar ise genellikle kışın ya da mevsime bağlı olmaksızın görülür. Batı kıyısına kadar Avustralya'nın tüm orta kesimini kaplayan iklim kuşağının başlıca özelliği ise kuraklıktır.

Bu coğrafi dağılım içindeki başlıca yapısal öğeler yağmur ormanı, sert yapraklı (sklerofil) orman, ağaçlık, çalılık, savan ve otlaktır. Tropik kuşakta yaprakdöken ormanlar ve sert yapraklı bodur ağaçlarla kaplı savanların yanı sıra, doğal otlaklar, kıyılarda kümelenmiş mangrovlar ve tropik yağmur ormanları yer alır. Endonezya-Malezya bölgesinin etkisi tüm kıyıda görülür. Özellikle York Yarımadasının kuzeydoğusunda yöreye özgü pek çok bitki vardır. Sınıflandırma açısından cangıl kapsamına giren yağmur ormanlarında gövdesi köküyle desteklenen büyük ağaçlar ve ağaçların gövdesinde büyüyen tırmanıcı bitkilerle epifitler yer alır. Bu ormanlarda çeşitli katmanlardan oluşan kalın bir bitki örtüsü görülür.

Ilıman kuşakta yağışlı ya da kuru, sert yapraklı ormanlar, ılıman iklime özgü çeşitli ağaçlıklar, savan ağaçlıkları, bodur okaliptüs çalılıkları (*mallee*), fundalıklar, yer yer Alp tipi bir bitki örtüsü, ılıman yağmur ormanları ve sert yapraklı fundalar (*Erica*) görülür. Özellikle, Batı Avustralya eyaletinin güneybatı ucu, kıtaya özgü bitkiler açısından çok zengindir. Tasmanya'nın başlıca bitki örtüsünü oluşturan yalancıkayın ormanları Yeni Zelanda ve Güney Amerika'yla bağlantılıdır. Bu kuşaktaki ağaçlar çoğunlukla okaliptüs (*Eucalyptus*) ve akasyadır (*Acacia*). Ancak tarımsal etkinliklerle bitki örtüsü önemli bir yıkıma uğramıştır.

Çöl kuşağının bitki örtüsü kıraç çöllerin dışında kalan yerlerde yarı kurak çalı savanları, çalı bozkırları, yarı kurak doğal otlaklar ve sert yapraklı bitkileri barındıran engebeli otlaklardan oluşur. Kurak koşullara uyum sağlamış pek çok çalı türü de bulunur. *Acacia*, *Eremophila* ve *Casuarina* gibi cinsler *Eucalyptus* cinsinin yerini almaya başlamıştır. Yöredeki bitkisel doku fazlasıyla yozlaşmış durumdadır.

HAYVAN VARLIĞI. Avustralya kıtasının faunası insan etkinliklerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. 30 bin yıl kadar önce kıtaya yerleşen Yerlilerin yerel fauna üzerindeki zararlı etkileri, yalnızca 200 yıl önce kıtaya yerleşen Avrupalıların yaptığı yıkımın yanında oldukça önemsizdir. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen Yerliler ekolojik dengeyi korudular. Yalnızca kıtaya getirdikleri dingo adlı eteneli etçil memeli, buradaki keseli memelilere zarar verdi. Oysa kıtaya kedi, fare, tilki, tavşan, sığır ve koyun gibi hayvanları ve gelişkin teknolojilerini getiren Avrupalılar, özellikle kıyı kesimlerindeki yerel hayvan varlığını bir daha geri dönülemeyecek biçimde değişime uğrattı.

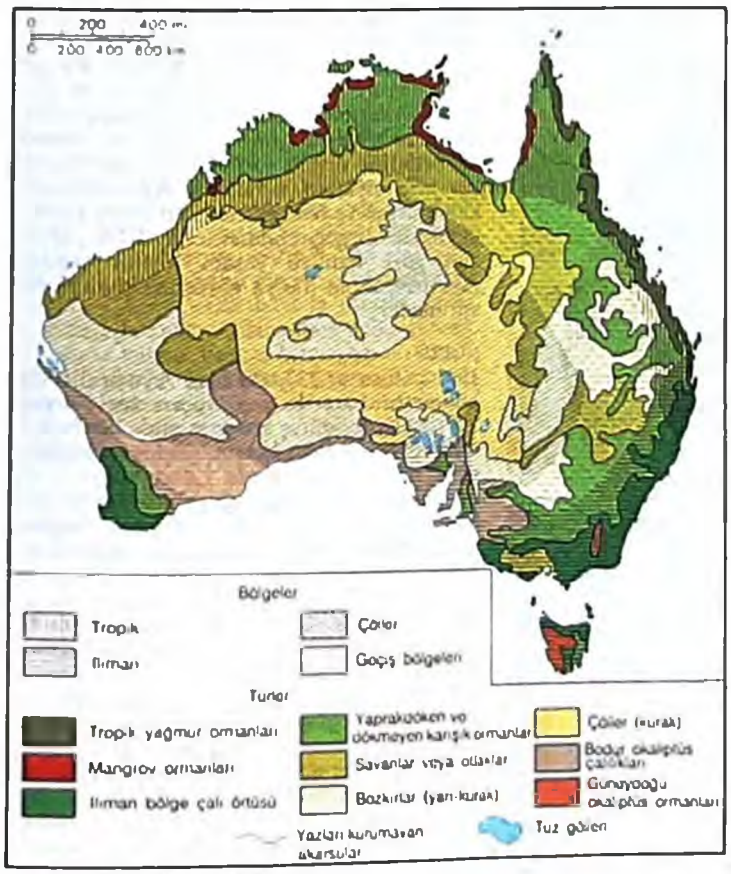

Avustralya'da Bitki Örtüsü Kuşakları

Avustralya faunası en yakın kara olan Endonezya'daki hayvanlardan bile büyük ölçüde farklıdır. Bu durum kıtanın son 50 milyon yıl boyunca (Senozoyik Zaman) Endonezya Takımadalarıyla hiç bağlantısının olmamasıyla açıklanabilir. Daha önce Yeni Gine ve Tasmanya ile kara bağlantısının oluşu nedeniyle, kıtanın faunası bu bölgelerle ortak özellikler gösterir.

Yerlilerin *Kenyala* olarak adlandırdığı kaya kangurusu
ABC Ajansı

Kıtada 108 tür eteneli memeli, 2 tür tekdelikli memeli (*Monotremata* takımından, yumurtlama yoluyla üreyen ilkel memeliler), 119 tür keseli memeli (sonradan 125 olarak belirlenmiştir), 520 tür kuş, yaklaşık 380 tür sürüngen, 122 tür kurbağa, 180 tür tatlı su balığı yaşar. Ayrıca 750 yumuşakça ve 54 bini aşkın böcek türü saptanmıştır. İnsanlar tarafından getirilenlerin dışındaki eteneli memeliler arasında fok, yarasa ve çeşitli kemirgenler de bulunur.

Amerika'da tek tük kalmış, Avrupa'da soyu tükenmiş olan keseliler Avustralya'ya özgü hayvanlar sayılırlar. Kıtada görülen çeşitli keseli türlerine canlı ya da fosil olarak başka kıtalarda rastlanmamıştır. Bu keselilerin 25 milyon yıllık bir geçmişleri olduğu, dolayısıyla da 15 milyon yıla yakın bir süre adada yalnız başlarına yaşadıkları bilinmektedir. Böylece eteneli yırtıcılar gibi rakipleri ya da düşmanları olmadan geçirdikleri bu uzun süre içinde, farklı özellikler kazanarak özelleşme olanağı bulmuşlardır. Başka kıtalarda atların ve antilopların yaşadığı ortamlarda yaşayan otçul kangurular, ağaçlarda yaşayan kuskuslar (*Phalanger*) ya da uçankuskuslar (*Petaurus*), ayıyı andıran ve okaliptüs yapraklarıyla beslenen koalalar (*Phascolarctos*), toprağı oyan vombatlar (*Vombatus*), keselisansarlar (*Dasyurus*), keselifareler (*Sminthopsis* ve *Antechinus*), numbatlar (*Myrmecobius*), köpek boyundaki tasmanyakurtları (*Thylacinus*), keselikösteberler (*Notoryctes*) keselilerin çevre koşullarına uyum sağlamak için geçirdikleri değişimlerin örnekleridir.

Avustralya yasalarıyla korunmaya alınmış iki tekdelikliden ornitorenk (*Ornithorhynchus anatinus*) türüne doğudaki ırmak ve göllerde sık rastlanır. Kısa burunlu ekidne (*Tachyglossus aculeatus*), Tasmanya ve Avustralya'nın hemen her yerinde yaşar. Akrabası uzun burunlu ekidne (*Zaglossus bruijni*) ise yalnızca Yeni Gine'de bulunmaktadır.

Keseli türlerinin yok olmaya yüz tutması geniş çaplı mera tarımı ve kanguru avının sonucudur. Kanguru etinin ve kürkünün taşıdığı ekonomik değer bu kıyımın engellenmesini güçleştirmektedir. Öte yandan koalalar kamuoyunun baskısıyla 1920'lerde korunmaya alınmıştır. Ulusal parklara ve koruma alanlarına karşın, özellikle issız iç kesimlerde denetim sorun olmaktadır.

Avustralya'daki kuşlar da benzer tehlikelerle karşı karşıyadır. Kıtaya özgü kuşlar arasında uçmayan emu (*Dromaeus*), kuluçkaya yatmak için tümsek biçimli bir yuva yapan ve buradaki sıcaklığı ustalıkla denetleyen iriayak (*Leipoa*), kakadu türleri (*Cacatuinae*), adını kuyruğunun biçiminden alan lirkuşu (*Menura*), balkuşu (*Meliphagidae*), avustralyasaksağanı (*Cracticidae*) ve çardakkuşu (*Ptilonorhynchidae*) sayılabilir.

Avustralya'nın tek tatlı su timsahı olan *Crocodilus johnstoni* tropik kuzey bölgede yaşar; burada ayrıca çeşitli tatlı su kaplumbağaları, kertenkeleler ve taypan (*Oxyuranus scutellatus*), kaplan yılanı (*Notechis scutatus*), kobragillerden *Acanthophis antarcticus*, kahverengi yılan (*Demansia textilis*) gibi zehirli, öldürücü yılanlar vardır.

Milyonlarca yıl hiçbir değişime uğramadan kıtadaki akarsularda yaşamış olan akciğerlibalık (*Neoceratodus*) 200 milyon yıl önce Avrupa'da yaşayan atalarına çok benzer.

Yapraklarla ağaçları kemiren, koyun ve sığırların kanını emerek beslenen pek çok böcek türü ise her yıl milyonlarca dolarlık zarara yol açmaktadır.

YERLEŞME DOKUSU. Avustralya'ya yerleşip, bu kıtayı geliştirmek Avrupalılar için pek kolay olmadı. Doğal koşulların daha elverişli olduğu doğu kıyılarına ilk yerleşenler bile Avustralya Cordillerası'nın sarp yamaçlarından geçerken büyük güçlüklerle karşılaştılar. Geçmeyi başardıklarında ise aşırı kuraklık, ani seller ve çalılıklarda çıkan yangınlarla sürekli savaşmak zorunda kaldılar. Kıtanın doğal koşulları, Avrupalıların karşısına Yerlilerden ve hayvanlardan daha amansız bir düşman olarak dikildi. Kıtayı yaşanır hale getirmek için verdiği mücadele, Avustralya insanının çetin ve bağımsız ruhunun oluşmasında en önemli etken oldu.

Avustralya'nın önde gelen iş merkezi Sidney
Emin Hakarar

20. yüzyılın ikinci yarısında otomobil, uçak ve radyo kırsal kesimde yaşamı büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Gene de pek çok aile başka bölgelerde yaşayanların alışık olmadığı bir ıssızlığın ortasında yaşamını sürdürür. Ama Yeni Güney Galler'in ötesinde ya da Queensland'in kuzeybatısındaki büyük koyun ya da sığır çiftliklerinde yaşayanlar bile acil durumlarda telsizle cankurtaran-uçak çağırabilirler.

Kendi çiftliğinde ya da arazisinde koyun ve sığır besleyen hayvancılar ile kıyılardaki tarlalarında tahıl ya da meyve yetiştiren küçük çiftçiler arasındaki keskin ayrım, II. Dünya Savaşı'ndan sonra azalmışsa da, 40 bin hektarı bulabilen genişlikteki arazilerde hayvancılık yapanlar gene de sayıca az değildir. Büyük bir hayvan çiftliğinde yaşamak hâlâ ayrıcalıklı bir durumdur. Ancak iyi bir gelir, yüksek refah düzeyi ve uçsuz bucaksız topraklara sahip olmanın getirdiği gururun bedeli yalnızlık ve kuraklık ile doğal örtüde çıkan yangınların getirdiği kaçınılmaz yıkımdır.

Küçük çiftçilerin durumu ise çok farklıdır. Çoğunun geliri sıradan bir sanayi işçisinin ücretinden daha düşüktür. Bu yüzden yaşamlarını devlet yardımıyla sürdürebilmektedirler.

Oldukça uzak mesafeler ve seyrek yerleşim nedeniyle Avustralya'da Avrupa köylerine benzer bir yerleşim biçimi gelişmemiştir. İç kesimdeki kasabalarda bir ana cadde, bir büyük mağaza ve birkaç otel vardır; nüfusları çoğunlukla 25 bini geçmez. Ancak kıyılara yakın kasabalarda eğitim, sağlık hizmetleri ve alışveriş merkezleri gibi olanaklar oldukça gelişmiş durumdadır. Avustralya'daki en büyük çelişki, çok geniş bir alan üzerinde, yedi eyalet merkezinde yoğunlaşmış çok az bir nüfusun yaşamasıdır. Avustralyalıların da pek hoşnut olmadıkları bu durum, tarihsel ve ekonomik nedenler ile iklim etkeni göz önüne alındığında, gelecekte de değişeceğe benzememektedir. Ülkenin en büyük ve gelişmiş iki kenti olan Sidney ve Melbourne bu dengesizliği bir ölçüde giderir. Uluslararası düzeyde iş ve sanat merkezleri olan Sidney ve Melbourne'u, Queensland eyaletinin merkezi Brisbane, Güney Avustralya'nın merkezi Adelaide ve Batı Avustralya'nın merkezi Perth izler.

Federal başkent Canberra birer ticaret kenti olan eyalet merkezlerinin tersine yapay olarak kurulmuştur. Amerikalı mimar Burley Griffin'in hazırladığı plana göre 1913'te yapımına başlanan kentin merkezinde yapay bir göl, ağaçlıklı geniş caddeler vardır; ayrıca Ulusal Kütüphane, Ulusal Galeri, Yüksek Mahkeme ve Parlamento gibi önemli resmî binalar buradadır.

İyi seçilmiş konumuna ve planına karşın Canberra da öteki Avustralya kentleri gibi kent merkezinin kilometrelerce dışına yayılmaktadır. Ne ulaşım güçlüğü ve kamu hizmetlerine ilişkin sorunlar, ne de yükselen arsa fiyatları ortalama Avustralyalıyı kendi evine ve bahçesine sahip olma kararlılığından vazgeçirebilmektedir. Bazı yazarlara göre banliyö yaşam biçimi çağdaş Avustralyalının dünya görüşüne damgasını vurmuştur.

NÜFUS

1991 nüfusu 17.337.000 olan Avustralya'da kilometre kare başına düşen kişi sayısı 2,3'tür. Doğal nüfus artışının yılda binde 8,4 düzeyinde olmasına karşın, göçler nedeniyle genel nüfus artışı yüzde 1,2'yi bulur.

Avustralya'nın nüfusu çarpıcı bir homojenlik gösterir; büyük çoğunluğunu İngiliz kökenliler ile öteki Avrupalılar oluşturur. Beyaz ırktan olmayan azınlıkların başında 1989'da nüfusun yüzde 4,3'ünü oluşturan Asyalılar gelir. Sayıları 228 bin dolayında olan ve nüfusun yüzde 1,5'ini oluşturan Yerliler ikinci sırayı alır.

II. Dünya Savaşı sonuna değin Britanya Adaları'ndan gelen göçmenler içinde, İngilizlerin yanı sıra çok sayıda İrlandalı, İskoç ve Galli de yer almıştır. Bugünkü Avustralya nüfusunun yaklaşık yarısı İngiliz, beşte biri İrlandalı, onda biri de İskoç asıllıdır. Savaş sonrasında nüfusu artırmak amacıyla, öteki Avrupa ülkelerinden göçler de özendirilerek, yurtsuz kalmış pek çok mülteciye

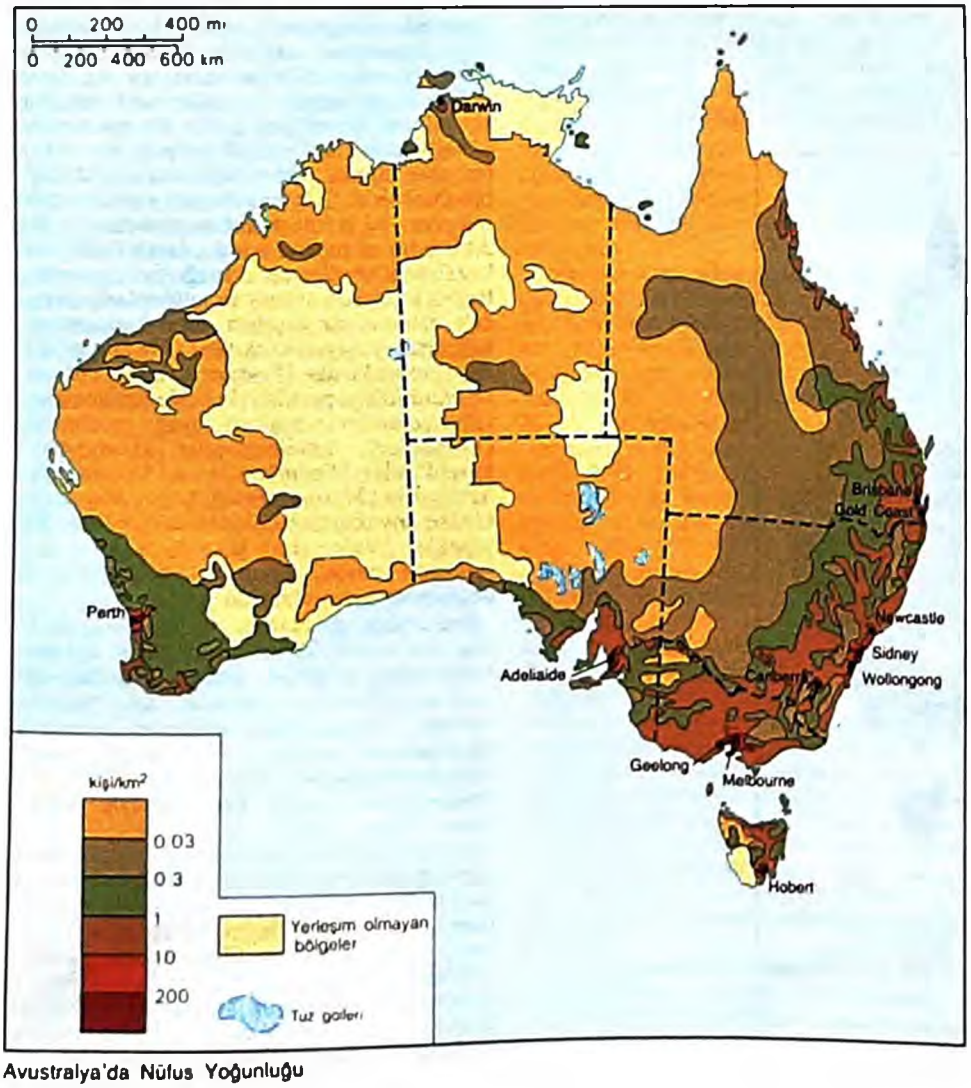

Avustralya'da Nüfus Yoğunluğu

sığınma hakkı verilmiştir. Koşullara çabuk uyan Avrupalı göçmenlerin çoğu beş yıllık ikamet süresinin ardından yurttaşlık için başvuruda bulunmuştur. İlginç olan nokta, bu dönemde Avustralya'ya gelen her altı İngiliz ailesinden birinin geri dönmüş olmasıdır.

Nüfusun homojen oluşunun ardında, geçmişte sıkı bir biçimde izlenen Beyaz Avustralya siyaseti yatmaktadır. 1901'de kabul

Şehir Parkı, Melbourne
Emin Hakarar

edilen göçleri sınırlayıcı yasalarla getirilen katı koşullar beyaz olmayanların kıtaya gelişini olanaksız hale getirmiştir. Siyah, sarı ve kahverengi derililere sürekli oturma izni vermemeye dayanan bu siyaset, 1966'da bir ölçüde gevşetilmiş ve 1973'te İşçi Partisi hükümetinin göçlerde ırk ayrımına son verildiğini açıklamasıyla, Asyalı göçmenlerin sayısında belirli bir artış görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak 1970'lerde ve 1980'lerde Avustralya'ya gelen göçmenlerin yüzde 40'ını Asyalılar oluşturmuştur.

İki yüz yıldan beri beyazların baskıları ve aldırışsız tutumu altında yaşayan Yerliler unutulmuş bir azınlığı oluşturmaktadır. Avustralya'nın ulaştığı refah düzeyinden pek az yararlanan Yerlilerin büyük bölümü Kuzey Toprakları ile Queensland ve Batı Avustralya'nın kuzeyinde otururlar. Bazıları hâlâ kabileler halinde yaşarken, pek az bir bölümü de eski göçebe avcılık yaşamını sürdürür. Geriye kalanlar sığır çiftliklerinde hayvan yetiştiriciliği gibi işler yaparlar. Çok sayıda Yerli de, misyoner evlerinde ya da devletin kendilerine ayırdığı özel alanlarda oturarak, geçimlerini geçici işlerde çalışarak sağlar. Güney eyaletlerinde oturan melez Yerliler, iş bulma olanakları daha yüksek olmasına karşın, benzer bir yaşam sürdürürler. 19. yüzyıldaki kıyımdan sonra Tasmanya'da hemen hiç Yerli kalmamıştır.

Yerlileri Avustralya'nın toplum yaşamına katma doğrultusundaki resmi siyaset beyazların önyargıları, Yerlilerin yerleşmiş kuşkuları ve daha da önemlisi içinden çıkamadıkları yoksulluk-cehalet-hastalık çarkı yüzünden bir sonuç vermemektedir. Doğum oranları yüksek olmakla birlikte, bebek ölüm oranı beyaz Avustralyalıların beş katıdır. Yaşayabilen çocuklar da kötü beslenme ve hastalıklar yüzünden sağlıklı bir biçimde yetiştirilememektedir.

Günümüzde oy hakkına sahip olan Yerlilere yönelik ayrımcı yasalar Queensland dışında her yerde kaldırılmıştır. 1976'da Kuzey Toprakları'nda Yerlilere mülk edinme hakkının tanınmasından sonra, Güney Avustralya eyaletinde de Bicancara (Piçançaçara) halkına belli yerlerde toprak edinme izni verilmiştir. Öteki eyaletlerde ise Yerlilere üzerinde yaşadıkları özel alanlarda mülkiyet hakkı verme konusu gündemdedir.

Yüksek ölüm oranına karşın nüfusları hızla artan Yerliler siyasal açıdan bilinçlenmekte, toprak ve tam eşitlik konularında seslerini giderek yükseltmektedir. Kentli beyazlar Yerlilerin bu isteklerini anlayışla karşılarken, kırsal kesimdeki kasabalarda Yerlilerle bir arada yaşayan beyazlar bu gelişmeye tepki göstermektedir. Günümüzde Avustralya'da bir ırk çatışmasının bulunduğu söylenebilir.

Büyük çoğunluğu Hıristiyan olan Avustralya nüfusu beyaz ve Anglosakson ağırlıklı olmakla birlikte, Protestanlar çoğunlukta değildir. Bunun başlıca nedeni İrlanda kökenlilerin Katolik oluşudur. Katolik-Protestan ayrımı Avustralya'nın toplumsal ve siyasal yaşamında önemli rol oynar. 1989'da ilk kez Katoliklerin sayısı Anglikanları geçmiştir.

EKONOMİ

Serbest piyasa ekonomisini benimsemiş olan Avustralya'da GSMH 242 milyar ABD Doları, kişi başına GSMH de 14.440 ABD Doları'dır (1989). 1980-89 arasında yüzde 3,2 olan yıllık ortalama büyüme hızı büyük ölçüde ticaret, imalat ve hizmet sektörlerinden ve mali kuruluşlardan kaynaklanmıştır.

Ülkenin başlıca gelir kaynağı olan tarım, II. Dünya Savaşı sonrasında yerini madenciliğe bırakmıştır. Avustralya, geniş topraklarının altındaki ve çevre denizlerdeki zengin maden yataklarıyla günümüzde Japon sanayisinin maden gereksinimini karşılayan başlıca ülke haline gelmiştir.

Kıtada madenlerin bulunmasının ardından sanayi ve hizmet sektörü hızla gelişmiş ve Avustralyalıların yaşam standartları ileri ekonomiler düzeyine yükselmiştir.

DOĞAL KAYNAKLAR. Yeraltı kaynakları. Sanayi Devrimi'nin başlarında kıtaya ilk gelen göçmenler Sidney ve Melbourne çevresinde kömür yatakları buldular. Sidney'in batısında, ardından Victoria ve Batı Avustralya'da altın bulunması, gerek ülke içi nüfus hareketlerini gerekse dışardan göçü hızlandırdı. 1949'dan sonra birbirini izleyen maden yatağı keşifleri günümüzde de artan bir hızla sürmektedir.

Avustralya dünyanın sayılı demir cevheri ve boksit rezervlerine sahiptir. Kurşun, çinko, bakır yataklarının yanı sıra, rutil, zirkonyum, ilmenit gibi ender bulunur maden rezervleri de çok geniştir.

Ülkenin başlıca maden yatakları Batı Avustralya'da (demir, nikel, boksit, elmas, altın), Queensland'de (boksit, kurşun, çinko, gümüş) ve Victoria kıyısı açıklarındadır (petrol ve doğal gaz).

Rafineriye maden taşıyan bir boru hattı, Batı Avustralya
ABC Ajansı

Başlıca taşkömürü damarları Sidney Havzası ve Queensland'deki 250 milyon yıllık Permiyen tortul katmanları arasında bulunur. 80 milyar ton kadar olan kömür rezervlerinin yarısından çoğu iyi cins taşkömürüdür. Victoria'da ve Melbourne'un batısında çıkarılan linyit kömüründen elektrik üretiminde yararlanılır.

Kıyı açıklarında ticari gaz yataklarının bulunması ve 1969'da buralardan önemli kentlere boru hatlarının döşenmesi sonucu, ülkenin yakıt gereksinimi doğal gazla karşılanmaya başlamıştır. Kuzey Toprakları'ndaki Ordovisiyen kumtaşı katmanları arasında da önemli doğal gaz rezervleri vardır.

Ticari petrol ilk kez 1961'de Moonie-Alton'da, 1964'te Surat Havzasında bulunmuştur. Ham petrol gereksiniminin üçte ikisi ülke kaynaklarından sağlanır. II. Dünya Savaşı sonrasında atom enerjisine dayalı sanayilerin talepleri nedeniyle yoğunlaşan maden arama çalışmaları sonucunda ülkenin çeşitli yörelerinde uranyum bulunmuştur. Dünya uranyum rezervlerinin yüzde 18'i Avustralya'dadır. Kıtanın güney kıyısındaki Ben Lemond en zengin uranyum bölgesidir. Öteki önemli yataklar Kuzey Toprakları'nda, Batı Avustralya'daki Frome Gölü ovasında ve Yeerlirrie bölgesindedir.

Demir ve çelik üretiminde kullanılan ve ihraç edilen demir cevheri, çağdaş teknolojik işlemlerden geçirilerek geniş bir biçimde değerlendirilir. Başlıca demir yatakları Güney Avustralya'daki Middleback Sıradağları ile Avustralya'daki Yampi Boğazı ve Koolyanobbing sıradağlarında yer alır. Avustralya'da her geçen gün yeni demir cevheri yatakları bulunmaktadır. Tom Price Tepesi yataklarının kalitesi çok yüksektir; Whaleback Tepesi ve Newman Tepesindeki yataklarda milyonlarca ton demir rezervi bulunduğu bilinmektedir. Robe Irmağı yöresinde yakın bir dönemde yüzde 56-57 oranında demir içeren birkaç milyar tonluk rezervler saptanmıştır.

Dünya tungsten üretiminin yirmide birini Avustralya karşılar. Tungsten, Bass Boğazındaki King Adasında ve Queensland'de bulunan volframit ve şeelit madenlerinden elde edilir. Carpentaria Körfezindeki yataklardan yılda 2 milyon ton kadar manganez çıkartılır. Nikel, Kalgoorlie yakınlarındaki Kambalda yataklarından ve Queensland'deki Greenvale yataklarından çıkarılır.

Avustralya aynı zamanda dünyanın başlıca kurşun ve çinko üreticilerindendir. Yeni Güney Galler'deki Broken Hill'de 1883'ten beri işletilen yataklar ülkenin kurşun ve çinko üretiminin yarısını karşılar. Queensland'in batısındaki Isa Tepesinde, kuzeydeki McArthur Irmağı çevresinde ve Tasmanya'da da kurşun ve çinko rezervleri vardır. Miktarca düşük olmakla birlikte, Prekambriyen ve Paleozoyik kayaçlarda da dağınık bakır yatakları bulunur. Aluminyum üretiminde kullanılan ve Carpentaria Körfezindeki Weipa'da, kuzeyde Arnhem bölgesinde ve batıda Darling sıradağlarında bulunan boksit yatakları çok zengindir. Batıda, doğuda ve Tasmanya'da kalay, doğu kıyılarında rutil (titanyum oksit) ve zirkonyum gibi ağır madenler çıkarılır.

Avustralya'da altın ilk kez 19. yüzyıl ortalarında Yeni Güney Galler'de, ardından Victoria, Queensland'in kuzey kesimi ve Batı Avustralya'da bulunmuştur. 1904'te 112 tonla doruğuna çıkan yıllık altın üretimi, 20. yüzyılın sonlarında bu düzeyin

yaklaşık yedide birine düşmüştür. Zengin kurşun-çinko yataklarında gümüş bulunur; nikel için yapılan maden arama çalışmaları sırasında az miktarda platin ve palladyuma rastlanmıştır.

Avustralya kil, mika, tuz, dolomit, yapı malzemesi, tuğlamsı ve aşındırıcı maddeler, talk ve asbest gibi sanayide kullanılan doğal kaynaklar açısından da çok zengindir. Fosfat yataklarının giderek tükenmesi üzerine yürütülen yoğun arama çalışmaları sonunda, yüksek maliyet nedeniyle henüz tam olarak işletilemeyen yeni fosfat rezervleri bulunmuştur. Avustralya'nın kıymetli taşlarından beyaz ve siyah opal, dünya çapında ünlüdür. Gökyakut ve topazın yanı sıra 1979'da Kimberley yöresinde geniş elmas yatakları bulunmuştur.

Su kaynakları. Dünyanın en kurak kıtası olan Avustralya'nın güneydoğu, güneybatı ve kuzey kesimleri dışında düzenli yağmur görülmez. İç kesimde yüksek buharlaşma oranı ve yüzey şekillerinin alçak oluşu yüzünden akarsular son derece azdır. Kıtanın en geniş akaçlama alanına sahip olan Murray Irmağı sistemi Nil'in yaklaşık üçte biri uzunlukta olmasına karşın, su akışı Nil'in ancak altıda birini bulur. Su kaybını önlemek için yapılan pek çok baraj gölü içinde en önemlisi Snowy Dağları hidroelektrik projesidir. Su toplama, sulama ve enerji üretimi amaçlı bu dev proje 1974'te tamamlanmıştır. Snowy Dağlarından denize doğru akan bazı akarsuların yönü Murray Havzasına çevrilmiştir.

Büyük Artezyen Havzasında 25 bin su kaynağı saptanmıştır. Ancak havzaya giren su miktarı havzadan çıkan sudan düşüktür; yörenin hidrolojisi üzerine çalışmalar sürdürülmektedir. Murray Havzası ve öteki tortul havzalarda önemli yeraltı su kaynakları bulunmakla birlikte, bunlar tam anlamıyla keşfedilmemiştir. Ülkenin orta kesimindeki Alice Springs önemli oranda su sağlar. Bütün bu sular genellikle çok tuzlu olup tuzdan arındırma işlemi de henüz pahalıya mal olmaktadır.

Biyolojik kaynaklar. Kıtanın kendine özgü biyolojik kaynakları kısıtlıdır. Okaliptüs ağaçlarından kâğıt yapımında, güneybatıdaki *jarrah* ve *karri* ormanlarından bıçkıcılıkta, pek çok yöredeki el değmemiş yerel bitki örtüsünden de hayvan otlatmakta yararlanılır. Kıtanın kurak kesimi toplam hayvan varlığının ancak üçte birini barındırır. Dışardan getirtilen bazı sığır soyları iklim koşullarına uyum sağlamıştır. Ilıman bölgelere yonca ve tırfıl gibi otlak bitkileri ekilmiştir. Ayrıca gübre olarak kullanılan süperfosfat ve toprağı geliştirici öteki katkı maddeleri sayesinde, Avustralya otlakları giderek daha verimli hale getirilmiştir.

Enerji kaynakları. Büyük hidroelektrik enerji santrallarını işletebilecek yeterli su kaynaklarına sahip birkaç eyaletten biri olan Tasmanya, ülkenin hidroelektrik enerjisinin yarısını karşılamaktadır. Bu konuda ileriye dönük önemli bir gelişme de beklenmemektedir. Ülkenin başlıca enerji kaynağı petrol ve madenkömürüdür. Kurulu elektrik kapasitesinin dörtte üçü termal enerji yoluyla elde edilmektedir.

KIRSAL EKONOMİ. Dünyanın en büyük yün üreticisi ve önemli tahıl, süt ürünleri, et, şeker ve meyve üreticilerinden biri olan Avustralya, tarım ürünlerinin yaklaşık üçte birini dış ülkelere satar. Ekilen ve otlak olarak kullanılan topraklar, yararlanılan toprakların ancak yüzde 10'unu oluşturur. Bunun nedeni başta su kıtlığı olmak üzere, toprak türlerinin ve topografyanın elverişsizliğidir.

Hayvancılık. Avustralya'nın tarıma ayrılmış topraklarının yarısında koyun beslenir. Dünyadaki yün koyunu varlığının altıda birini barındıran Avustralya dünya yün üretiminde dörtte bir oranında bir paya sahiptir. Avustralya koyunlarının büyük bölümünü ülkenin iklimi düzensizliklerine uyum sağlamış olan, yününün kalitesiyle ünlü merinos soyu oluşturur. Geri kalanlar özellikle etleri için yetiştirilen Avustralya ve İngiliz kırmalarıdır.

Koyunların yaklaşık üçte biri otlatma kuşağı olarak bilinen ve yılda 380 mm'den az yağış alan kesimde yetiştirilir. 950 mm'ye kadar yağış alan yörelerde koyunculuğun yanı sıra buğday ekimi yapılır. Avustralya'daki koyun sürülerinin yüzde 40'ını barındıran buğday-koyun kuşağında daha çok merinos dışındaki koyun soyları yetiştirilir. Ülkenin çok ve düzenli yağış alan yörelerinde yetiştirilen koyunlar en kaliteli yünü verirler. Kuzu ve koyun eti üretiminde ise Victoria başta gelir.

Sığırcılık değişik iklim bölgelerinde yapılır. Yüksek yağış alan zengin otlaklar besi sığırlarına ayrılmıştır. Besi sığırcılığı daha çok Queensland ve Yeni Güney Galler'in ılıman ve büyük otlaklarında yapılır. Kuzeye yakın zamanlarda getirtilmiş olan zebu soyundan sığırlar kısa sürede tropik otlaklara uyum sağlamıştır. ABD'den getirtilen ve gene zebu kanı taşıyan Santa Gertrudis soyundan da iyi sonuç alınmaktadır. Süt sığırcılığı ılıman kuşağın çok yağış alan kıyı kesimlerinde yapılır.

Tarım. Ekilebilir alanlar toplam yüzölçümünün yüzde 6'sı kadardır ve bu toprakların üçte birinde sulama gerekir. Avustralya'nın en önemli tahıl ürünü buğdaydır; hemen ardından arpa ve yulaf gelir. Orta derecede yağış alan yerlerde ve çoğu kez koyunculuk da yapılan çiftliklerde yetiştirilen tahılların tanesinden un, yeşil saplarından ve samanından hayvan yemi elde edilir. Buğdaydan sonra Avustralya'nın en önemli tarımsal ürünü olan şeker, Yeni Güney Galler ve Queensland kıyılarındaki küçük çiftliklerde yetiştirilen şekerkamışından elde edilir.

Ormancılık, balıkçılık. Avustralya'da ticari olarak işletilmeye elverişli milyonlarca dönümlük ormanların yanı sıra yerel gereksinimleri karşılayan küçük ormanlar da vardır. Büyük ormanların çoğu Avustralya'nın güneydoğu, doğu, batı, güneybatı kıyıları ve kıyıya yakın dağlık bölgeleri ile Tasmanya'da bulunur. Başlıca ağaç türü olan okaliptüsün dayanıklı kerestesi inşaat ve ambalaj sanayisinde kullanılır.

Avustralya'yı çevreleyen denizlerde ve kıtanın ırmaklarında kefal, morina, tatlı su levreği, orkinos, mezgit yassıbaş ve uskumru avlanır. Batı Avustralya tatlı su istakozu dünya çapında ünlüdür. 1978'de kıtayı ve Dış Toprakları çevreleyen 200 millik bir avlanma alanı saptayan Avustralya, bu bölgedeki balık ve öteki canlı türleri üstünde yapılacak düzenlemeleri de üstlenmiştir.

SANAYİ. Tarımsal sanayi. Tarım sektörünün GSMH'ye katkısı yüzyılın ortalarına göre üçte ikilik bir düşüşle yüzde 4 düzeyine inmiştir. Tarım sektöründe çalışanların sayıca çok azalmasına karşın, tarımsal üretim II. Dünya Savaşı'ndan bu yana yüzde 80'lik bir artış göstermiştir. İhracat gelirlerinin yüzde 10'unu yün üretimi sağlar. Sık sık görülen kuraklıklar yüzünden inişli çıkışlı bir grafik çizen buğday üretimi yerine sığırcılığa ağırlık verilmesi sonucu, Avustralya dünyanın başlıca et ihracatçılarından biri haline gelmiştir. Ormancılık ve balıkçılık gelirleri GSMH'nin ancak yüzde 1'ini oluşturmaktadır.

Madencilik. Avustralya, kısmen ithal ettiği petrol ve doğal gaz dışında, maden gereksinimini büyük ölçüde kendi kaynaklarından karşılar. Maden rezervleri ve üretimi, çoğu madenlerin ihraç edilmesine elverecek bir düzeydedir. Maden ihracatı gelirlerinin dörtte üçü kömür ve demirden sağlanır. Ayrıca gümüş, kurşun, çinko, bakır, altın, nikel, boksit ile yol yapımında kullanılan kırıktaş ve çakıl, kil, kireçtaşı ve yapı taşı gibi inşaat malzemeleri de ekonomiye önemli bir katkıda bulunur. Madencilik ve taşocakçılığının GSMH içindeki payı yüzde 7, istihdam içindeki payı ise yüzde 1 dolayındadır.

İmalat sanayisi. İmalat sanayisi 1950'lerden bu yana olağanüstü bir gelişme göstermiştir ve günümüzde GSMH'nin yaklaşık beşte biri bu sektörde üretilir. Başlıca ürünler ham çelik, pik demir, metal eşya, petrol ürünleri, çimento ve beton ürünleri, yünlü kumaş, dokuma ve giyim eşyası, elektrik-elektronik donanımı ve makineler, tarımsal gereçler, kara ve demir yolu taşıtları, uçak, gemi, ev eşyası, kiremit, fayans, kimyasal maddeler, yapay gübre, plastik, sentetik kauçuk, taşıt lastikleri, ahşap inşaat malzemesi, mobilya ve deri eşyadır. Hassas makineler, bazı elektrikli gereçler ve karmaşık bilimsel aletler gibi çok özel ürünler dışında, iç pazarda sürümü olan hemen her tür mal yerel olarak üretilir. Bu sanayilerin çoğu yüksek gümrük duvarlarıyla korunmayı gerektirmeyecek ölçüde gelişmiştir.

Ülkedeki işgücünün yaklaşık yüzde 15'i imalat sektöründe çalışır. Mühendislik, kara taşıtları, petrol arıtma, petro-kimya ve inşaat malzemesi üretimi özellikle gelişmiş sanayi kollarıdır.

Motorlu taşıt üretimi Avustralya ekonomisinde önemli bir yer tutar. Dünyada kişi başına düşen motorlu taşıt bakımından ilk sıralarda yer alan Avustralya'da, bu araçların çoğu yerel olarak üretilir ya da monte edilir.

Elektrik üretiminin beşte dördünden fazlası termik santrallarda, geri kalan bölümü hidroelektrik santrallarda gerçekleştirilir.

BANKACILIK VE TİCARET. Avustralya'nın bankacılık sistemi büyük ölçüde İngiliz modeline göre kurulmuştur. Avustralya Merkez Bankası, özel ticaret ve tasarruf bankaları, Avustralya Uluslar Topluluğu Kalkınma Bankası, Avustralya Doğal Kaynakları Geliştirme Bankası ve Avustralya Sanayi Destekleme Bankası sistemin başlıca kuruluşlarını oluşturur.

Avustralya'nın bankacılık sistemi büyük ölçüde İngiliz modeline göre kurulmuştur. Avustralya Merkez Bankası, özel ticaret ve tasarruf bankaları, Avustralya Uluslar Topluluğu Kalkınma Bankası, Avustralya Doğal Kaynakları Geliştirme Bankası ve Avustralya Sanayi Destekleme Bankası sistemin başlıca kuruluşlarını oluşturur.

Bir devlet kuruluşu olan Avustralya Uluslar Topluluğu Bankacılık Şirketi'ne bağlı ticaret, tasarruf ve kalkınma amaçlı üç banka vardır. Avustralya Doğal Kaynakları Geliştirme Bankası madencilik projelerini finanse eder; Sanayi Destekleme Bankası yatırıma girişen yeni sanayicilere uzun vadeli krediler açar. Avustralya Merkez Bankası para politikası uygulamaları aracılığıyla gerektiğinde enflasyonist baskıları yumuşatıcı önlemler alır.

Avustralya para piyasasının önemli bir öğesi de finansman kuruluşlarıdır. İzlenen resmî para politikasının bankacılık sistemi üzerindeki kısıtlayıcı etkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan bu kuruluşlar, 1950'lerden bu yana çok gelişmiştir. Belli başlı Avustralya bankalarının yanı sıra, pek çok yabancı banka da Avustralya para

piyasasına girebilmek için bu kuruluşlara ortak olmuştur; federal yönetim ülkede yabancı banka kurulmasına izin vermemektedir.

Avustralya gelişmiş bir kısa vadeli para piyasasına sahiptir. Çeşitli ticaret bankaları teminat verme, şirket tahvilleri çıkarma ve pazarlama, şirketlerin tasfiye ve birleşme işlemleri, portföy yönetimi gibi hizmetleri de yerine getirir. Sigorta şirketleri, borç sandıkları, tarımsal kredi kuruluşları ve inşaat kurumları da para piyasasında önemli bir rol oynar. Her eyaletin bağımsız borsaları vardır. Ayrıca merkezi Sidney'de olan Avustralya Birleşik Tahvil Borsası da şubeleri aracılığıyla eyaletlerde etkinlik gösterir.

1980'lerin sonlarında Avustralya'nın GSMH'sinin yedide birini ihracat gelirleri, bunların yaklaşık beşte birini de madencilik ürünleri ihracatından elde edilen gelirler oluşturmaktadır. Öteki önemli ihracat kalemleri arasında yün, et, buğday ve mamul ürünler sayılabilir. İthal edilen başlıca ürünler makine, ulaşım araç ve gereçleri, kimyasal ürünler ve petrol ürünleri, yiyecek ve içecekler, ham petrol ve doğal gazdır. Avustralya'nın ticaret yaptığı ülkelerin başında Japonya gelir. Ayrıca ABD, AT ülkeleri (özellikle İngiltere), Yeni Zelanda ve Asya ülkeleriyle de ticaret ilişkileri vardır.

EKONOMİNİN YÖNETİMİ. Avustralya'nın özel sektör ağırlıklı ekonomisinde devlet de önemli rol oynar. Sermaye yatırımlarının büyük bölümü özel sektör eliyle yürütülür. Buna karşılık posta idaresi, uluslararası havayolları, Avustralya Uluslar Topluluğu Bankacılık Şirketi, Avustralya Deniz Nakliyat Komisyonu, elektrik ve gaz dağıtım şebekeleri devletçe işletilir.

Bütçeye dayalı mali politikalar ve para politikaları aracılığıyla ekonomiye yön veren hükümetin bu alandaki başlıca karar oluşturma odakları Merkez Bankası ile Maliye Bakanlığı'dır.

Avustralya'da federal ve eyalet yönetimleri ile yerel yönetimler ayrı ayrı vergi toplar. Gelir, gümrük, tüketim ve satış vergileri federal yönetimin elindedir. Eyalet yönetimleri de pul, taşıt, emlak ve alkollü içkiler gibi çok değişik vergileri toplama yetkisine sahiptir.

Avustralyalı işçilerin hemen hepsi sendikalıdır. İşçi-işveren anlaşmazlıklarını çözmek için geliştirilmiş olan özel hakemlik sistemi pek tutmamıştır; sendikalar işverenlerle doğrudan görüşmeyi yeğlemektedir.

ULAŞIM. Ülkenin büyük, nüfusun az oluşu nedeniyle Avustralya'da ulaşım pahalıdır. İşgücünün önemli bir bölümünün ulaşımda çalışması da ayrıca sorun olmaktadır. Ülkenin önemli karayolu ve demiryolu hatları, Avustralya'nın doğrudan İngiltere ile ticaret yapan ayrı ayrı kolonilerden oluştuğu 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur. Bu hatlar yalnızca önemli limanlarla bağlantılı olduğundan, iç ulaşım uzun yıllar yetersiz kalmıştır. Üç farklı ray sisteminin kullanılması, 1970'lere değin ulaşımın ancak aktarmalarla sağlanabilmesine yol açmıştır. Bütün bunlara karşın, Avustralya başta güneydoğu eyaletleri olmak üzere, oldukça gelişkin bir ulaşım ağına sahiptir.

Avustralya'da ulaşım amacıyla yararlanılabilecek suyolu yok gibidir. Demiryollarının yapımından sonra kısıtlı olan ırmak taşımacılığından bütünüyle vazgeçilmiştir. Öte yandan ülkenin koşulları hava taşımacılığına çok uygundur. Mesafelerin uzak oluşu, yüksek dağların bulunmayışı ve havanın sürekli açık olması nedeniyle uçuşlar ucuz ve güvenlidir.

Karayolları ve demiryolları eyalet yönetimlerince işletilir; deniz ve hava ulaşımı ise federal yönetimin sorumluluğu altındadır. 1946'da kurulmuş olan Avustralya Ulaşım Danışma Konseyi ulusal hatlardaki ulaşımın eşgüdüm içinde yürütülmesini sağlar.

Karayolları ağının odakları önemli limanlar ve Sidney, Melbourne, Brisbane, Adelaide ve Perth gibi eyalet merkezleridir. Eyalet merkezlerini birbirine bağlama çalışmaları halen sürmektedir. Kıtayı doğudan batıya ve kuzeyden güneye geçen karayollarının ikisi de trafik yükünü kaldırmaktan uzaktır. Avustralya da, sanayileşmiş Batılı ülkeler gibi, hızla artan otomobil sayısının yol açtığı trafik sorunuyla karşı karşıyadır.

Her eyaletin kendi demiryolu kuruluşu vardır. Avustralya Ulusal Demiryolları ise federal yönetimce işletilir. Madencilik, tarım ve sanayi kuruluşlarına hizmet veren bazı özel demiryolu hatları da vardır. Sidney ve Melbourne'da kent içi ulaşımın bir bölümü elektrikle işleyen metro ve banliyö demiryolu hatlarıyla sağlanır.

Avustralya'daki 70 kadar ticari limanın çoğu doğu kıyılarında yer alır. Kıtanın öteki kesimlerinde doğal liman yok denecek kadar azdır. Dünyanın başlıca limanlarından olan Sidney'i Port Hedland, Melbourne, Fremantle, Newcastle, Brisbane, Hay Burnu, Port Walcott, Gladstone, Port Kembla ve Port Adelaide izler. Deniz nakliyatı büyük ölçüde yabancıların elindedir; eyaletlerarası kıyı taşımacılığını ise Avustralyalı şirketler üstlenmişlerdir.

Devlet havayolları Quantas Airways taşımacılıkta dünyada ilk sıralarda yer almaktadır. Uluslararası havalimanları Sidney, Melbourne, Brisbane ve Adelaide'dedir. İç uçak seferleri federal yönetimce işletilen Trans-Australia Havayolları (TAA) ile özel sektörce işletilen Ansett Airlines tarafından yürütülür. Avustralya dünyanın en ucuz, en güvenli ve en gelişmiş iç uçak seferleri ağlarından birine sahiptir.

YÖNETSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

YÖNETİM. Avustralya anayasasının kabaca İngiliz ve Amerikan anayasalarının bir karışımı olduğu söylenebilir. Avustralya, resmen İngiliz kral ya da kraliçesine bağlı bir anayasal monarşidir. Gerek Uluslar Topluluğu gerek eyalet hükümetleri, seçimleri kazanan partiler tarafından kurulur. Avustralya aynı zamanda ABD'ye benzeyen bir federasyon yapısına sahiptir; federal yönetimin görevleri ve iktidarın Uluslar Topluluğu ile eyaletler arasında nasıl bölüneceği anayasada yazılıdır ve buna ilişkin anayasa değişiklikleri ancak seçmen çoğunluğunun ve altı eyaletten en az dördünün onayıyla yapılabilir.

İngiliz hükümdarının Avustralya üzerindeki egemenliği sembolliktir. Hükümdarı Canberra'daki federal başkentte oturan genel vali ile eyalet valileri temsil eder. Kural olarak bu valiliklere hükümetin gösterdiği adaylar atanır. Teamül gereği yürütmenin başı olarak başbakan kabul edilir. 1975'te genel valinin Avustralya İşçi Partisi (ALP; 1918'e değin, İşçi Partisi) hükümetini görevden almasıyla ortaya çıkan anayasa bunalımı üzerine, meclise genel valinin görev ve yetkilerini kısıtlayıcı bazı anayasa değişikliği önerileri getirilmiştir. Genel valinin görevine son verilerek İngiltere ile olan bağların bütünüyle koparılmasını isteyen Avustralyalılar varsa da, bunlar henüz küçük bir azınlık oluşturmaktadır.

Avustralya anayasasına göre federal yönetimin başlıca görevleri savunma, dış politika, göç, gümrük ve posta hizmetleri gibi alanları kapsar. Anayasada sayılmayan öteki yetki ve görevler, 19. yüzyılda kurulmuş koloni hükümetlerinin birer uzantısı olan eyalet yönetimlerine bırakılmıştır.

Kuramsal olarak egemen olan eyaletler adalet, eğitim, sağlık ve eyalet içi ulaşım gibi konulardan sorumludur. II. Dünya Savaşı'nın en tehlikeli günlerinde (1942) gelir vergisinin federal yönetimce toplanması doğrultusunda alınan bir kararın süreklilik kazanmasıyla, eyaletler eski güçlerini yitirmiş ve gelirlerinin önemli bir bölümünü sağlayan federal yönetime bağımlı hale gelmiştir. 1970'lerde yerel yönetimlerin yetkilerini artıran ve mali kaynaklarını güçlendiren düzenlemeler yapılmıştır.

Kuzey Toprakları, federal yönetim yetkilerinin çoğunun yerel yönetime devredilmesiyle 1978'de özerk bir bölge haline gelerek, eyalet yönetimlerine yakın bir statüye kavuşmuştur. Bu bölge valı yerine bir yönetici ve başbakan yerine de bir bakanlar kurulu başkanı tarafından yönetilmektedir.

Parlamenter demokrasinin bütün koşullarıyla yürürlükte olduğu Avustralya'da, Senato ve Temsilciler Meclisi üyeleri 18 yaşını doldurmuş bütün yurttaşların katıldığı genel ve doğrudan seçimle belirlenir. Eyalet temsilciler meclisleri de aynı yöntemle oluşur. Gerek federal seçimlerde, gerekse eyalet seçimlerinde oy kullanmak zorunludur. Temsilciler Meclisi seçimlerinde tercihli oy verme sistemi uygulanır; Senato'nun 76 üyesi ise nispi temsil esasına göre seçilir.

Avustralya'da siyasal çekişmenin odağını öteden beri ALP ile çeşitli dönemlerde kurulan İşçi Partisi karşıtı koalisyonlar arasındaki iktidar mücadelesi oluşturmuştur. 1949'dan sonra iktidarı daha çok özel girişimcilerin çıkarlarını temsil eden Liberal Parti ile çiftçilerin ve sığır besicilerinin çıkarlarını temsil eden Milliyetçi Parti'nin (eskiden Vatan Partisi) oluşturduğu koalisyon hükümetleri elinde tutmuştur. Batı'ya özgü sosyal demokrat partiler çizgisinde olan ALP, sendikalarca desteklenen ve sosyalist kuramlardan çok, pratik reformlara öncelik tanıyan bir partidir. 1977'de kurulmuş olan Avustralya Demokrat Partisi liberal ve radikal görüşlü orta sınıfların partisidir.

Avustralya hukuku Angloamerikan hukukunu temel almıştır. Yargı ve güvenlik işleri eyalet yönetimlerince yürütülür. Eyaletlerde bir yüksek mahkeme ve buna bağlı bir dizi mahkeme bulunur. Avustralya Yüksek Mahkemesi tüm federal ve eyalet mahkemelerinde görülen davalarda ve anayasanın yorumlanmasında başvurulabilecek son mercidir.

Avustralya Silahlı Kuvvetleri, I. Dünya Savaşı'nda Avustralya Kraliyet Birliği'nin Gelibolu çıkarmasıyla başlayan tarihi boyunca, dünya savaşlarının dışında, Malezya, Kore ve Vietnam'da da savaşmıştır. Avustralya Kraliyet Kara, Deniz ve Hava kuvvetleri ayrı komutanlıklara bağlıdır. Kraliyet Deniz Kuvvetleri, denizaltılara karşı savaş konusunda özel eğitim görmüş küçük, ama vurucu ve çevik bir donanmaya sahiptir. Avustralya Kraliyet Hava Kuvvetleri baskın ve keşif, taktik savaş, hava taşıma, taktik hava desteği ve deniz birliği gibi birimlere ayrılır.

SAĞLIK, SOSYAL HİZMETLER, EĞİTİM. Avustralya'nın kendine özgü bir refah devleti anlayışı vardır. Gerek federal yönetim, gerek eyalet yönetimleri parasız sağlık ve öteki sosyal hizmetler alanında Avrupa'nın gerisinde, ama ABD'nin ilerisindedir. Emekli, sakat, dul ve yalnız yaşlıları bağlanan aylıklar, sağlık sigortası, gebelik ve çocuk yardımı gibi sosyal hizmetler, konsolide bütçeden finanse edilen Ulusal Sosyal Yardım Fonu tarafından karşılanır.

Avustralya'da herkesin kendi evini kurması ya da satın alması köklü bir gelenektir.

Kiralık kamu konutları oldukça azdır; buna karşılık konut alımını destekleyen çeşitli federal ve eyalet fonları vardır. Eğitim işleri genelde eyaletlerin sorumluluğu altındadır. Eğitim 6-15 yaşları arasında zorunludur. Devlet okullarında ilk ve orta öğrenim parasızdır. Ayrıca çoğu Katolik Kilisesi'nin yönetiminde olan özel okullar vardır. 1974'ten sonra üniversiteler ile uygulamalı teknik öğrenime ağırlık veren yüksekokullarda da eğitim parasız hale getirilmiştir. Avustralya'daki üniversitelerin en büyükleri Yeni Güney Galler ve Queensland'de, ötekileri eyalet merkezlerindedir. 1991'de yükseköğretim kurumlarındaki öğrenci sayısı 500 bin dolayındaydı.

Sağlık hizmetleri son derece gelişmiştir. parasız tıbbi bakım sağlayan devlet hastanelerinin yanı sıra, özel bakım ve doktorluk hizmeti sunan sağlık sigortası sistemleri vardır.

Avustralya'da, bir başka örneği yalnızca Yeni Zelanda'da görülen ilginç bir hakemlik sistemi geliştirilmiştir. Anayasa uyarınca işçi-işveren anlaşmazlıklarında arabuluculuk ya da hakemlik yapma yetkisine sahip olan federal yönetimce oluşturulan Avustralya Arabuluculuk ve Hakemlik Komisyonu, kalifiye olmayan bir işçinin ailesini geçindirebilmesi için gerekli olan asgari ücreti belirler. Toplu pazarlık ya da arabuluculuk yoluyla çözülemeyen anlaşmazlıklarda işverenlerin ve sendikaların hakemlik mahkemesine başvurma hakları vardır. Grev hakkı genelde tanınmış olmakla birlikte, mahkeme kararına karşı greve gitmek suç sayılır ve bu suçu işleyen sendikalar para cezasına çarpılır. Son zamanlarda giderek artan eleştirilere karşın, bu sistem uzun yıllar boyunca çalışma barışını korumuştur.

Avustralya'daki gelişmiş sosyal hizmetlerin ve hakemlik sisteminin temelinde, Avustralyalıların kişi ve sınıf ayrıcalıklarına karşı olan geleneksel eşitlikçi anlayışları yatmaktadır. Bu durum ülkede sınıf ayrımını ve zenginliğin dengesiz dağılımını engelleyememişse de, kapitalist sistemin iç çelişkilerini belirli bir oranda yumuşatmıştır.

KÜLTÜREL YAŞAM

Kıtaya ilk yerleşen beyazların yaklaşık yüz yıl boyunca sanatla ilgilenmeye pek zamanları olmadı. Bu dönemde zaman zaman ortaya çıkan şair, ressam ve romancılar İngiltere'den alınma kültür ve sanat kalıplarıyla yetindiler.

Sanat alanında ilk ulusal bilinçlenme 1890'larda Sidney'de yayımlanan *Bulletin* çevresinde toplanan bir grup sanatçıyla başladı. Çoğu radikal, eşitlikçi ve milliyetçi görüşlerin etkisinde olan bu grubun üyeleri arasında, Tom Collins takma adıyla romanlar yazan Joseph Furphy ve öykü yazarı Henry Lawson sayılabilir. Karakalem yapıtlarıyla ünlü ressam Norman Lindsay de *Bulletin* grubundandı.

Avustralya, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra, refah düzeyindeki yükselmenin ve İngiltere ile Avrupa'dan kopmanın etkisiyle sanat alanında önemli bir sıçrama yapabildi. 1954'ten bu yana federal ve eyalet bütçelerinden sanatlara önemli fonlar ayrılmaktadır. Ünleri ülke sınırlarını aşan ilk Avustralyalı sanatçılar ressamlar oldu. Russell Drysdale, Sydney Nolan ve Arthur Boyd gibi ressamlar çağdaş tekniklerle Avustralya'ya özgü konuları ve manzaraları işleyerek ilk özgün Avustralya okulunu kurdular. II. Dünya Savaşı sırasında Melbourne'da ortaya çıkan bu okul, günümüzde etkisini yitirmiştir; Paris, Londra, New York sanat çevrelerinde geçerli uluslararası üslupları benimseyen çağdaş Avustralyalı ressamların yapıtlarında, bu genç ulusa özgü tazelik ve canlılık gene de kendisini gösterir.

Avustralyalı şairler, ressamların tersine geleneksel kalıplara sarılmalarına karşın, yeni bir olgunluğa ve inceliğe ulaşmışlardır. Bu gelişmede A.D. Hope ile James McAuley'nin klasik yanlısı tutumlarının payı büyüktür. Daha "modern" çizgideki şairler arasında Geoffrey Lehmann ile hemen hemen tek başına özgün bir Avustralya şiir dili geliştirmiş olan Les A. Murray sayılabilir.

Avustralyalı romancıların aynı ölçüde yaratıcı ve özgün oldukları söylenemezse de, 1973 Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan Patrick White dünya çapında ün kazanmıştır. Thomas Keneally de tarihsel romanlarıyla adını duyurmuştur. Uzun yıllardır ABD'de yaşayan romancı Christina Stead ile Shirley Hazzard'ın Avustralya asıllı oldukları artık unutulmuş gibidir.

Önemli parasal yatırımlar gerektiren gösteri sanatları, önde gelen Avustralyalı gösteri sanatçılarının daha iyi olanakların bulunduğu İngiltere ve ABD'ye gitmeleri nedeniyle cılız kalmıştır. Bu sanatçılar arasında Dame Nellie Melba ve Dame Joan Sutherland gibi uluslararası ün kazanmış oyuncular ve şarkıcılar sayılabilir. Son zamanlarda kentsel nüfusun artması, refah düzeyinin yükselmesi, sanatlara parasal desteğin artması, Sidney'de Danimarkalı mimar Jørn Utzon'un gerçekleştirdiği görkemli Opera Binası'nın, Melbourne ve Adelaide'daki yeni sanat merkezlerinin açılmasıyla Avustralyalı gösteri sanatçıları için yeni olanaklar yaratılmıştır. Avustralya'da birinci sınıf ulusal opera ve bale topluluklarının yanı sıra, Avustralya Yayın Komisyonu'na (ABC) bağlı çeşitli senfoni orkestraları vardır.

Sinema sanayisi dikkate değer bir gelişme göstermiştir. Avustralya'nın genç sinemacıları arasında *Picnic at Hanging Rock* (1976), *Gallipoli* (1980) ve *The Year of Living Dangerously* (1983) adlı filmleriyle dünya çapında ün kazanmış olan genç ve yetenekli yönetmen Peter Weir'in özel bir yeri vardır.

Avustralya popüler sanatlarda İngiltere ve ABD'deki yeni gelişmeleri yakından izlemektedir. Yerli sanatının özellikle ilginç danslarını ve ağaç kabuğu üzerine resim çalışmalarını yaşatma çabaları sürdürülmektedir.

1954'te kurulmuş olan Elizabeth Tiyatro Vakfı ve 1975'te bu vakfın görevlerinin çoğunu devralan Avustralya Konseyi'nin desteği ve denetiminde geliştirilmiş olan Avustralya Operası ve Avustralya Balesi federal ve eyalet yönetimlerince finanse edilir.

Ülkede yapılan pek çok şenlik arasında Perth'te her yıl ve Adelaide'da iki yılda bir düzenlenen uluslararası sanat şenlikleri anılmaya değerdir.

Ulusal resim koleksiyonları 1982'de Canberra'da açılan Ulusal Sanat Galerisi'nde toplanmıştır. Bu galeride Avustralya'nın eski ve çağdaş sanat yapıtlarının yanı sıra, Pasifik ve Asya sanatından örnekler ile uluslararası çağdaş sanat yapıtları da sergilenir.

Özgür, bağımsız, rekabetçi ve atak Avustralya basını, *Sydney Morning Herald* ve *Melbourne Age* gibi 19. yüzyıl ortalarında kurulmuş ağırbaşlı gazetelerin yanında, sansasyonel haberlere öncelik veren çok sayıda popüler gazeteyi kapsamaktadır. Bütün bu gazeteler yerel düzeyde kalmıştır. 1964'te kurulan *The Australian*'ın ardından günlük *Financial Review* ve haftalık *National Times* gibi ülke çapında okuyucusu olan yayınlar da çıkmaya başlamıştır.

Radyo ve televizyon yayınları, federal yönetimce finanse edilen ulusal ABC şirketi ile gelirlerini reklamlardan sağlayan çeşitli özel istasyonlar tarafından yapılır. ABC'nin özellikle müzik alanındaki kaliteli yayınları yalnızca küçük bir dinleyici topluluğunu çekerken, çoğu ABD ve İngiltere'den alınmış ikinci sınıf programlar yayınlayan özel istasyonlar geniş kitlelere seslenir.

TARİH

AVUSTRALYA YERLİLERİ. Avustralya Yerlilerinin yaklaşık 25 bin yıl önce günümüzde sulara gömülmüş olan Sahul sahanlığı üzerinden ya da sal ve kanolarla Güney Asya'dan bu kıtaya geçtikleri sanılmaktadır. Göçün kaç seferde yapıldığı ve bu halkların ırksal kökenleri kesin olarak bilinmemektedir. Avrupalıların kıtaya gelişinden önce sayıları 300 bini bulan Yerliler kuzey ve doğu kıyılarıyla Murray Irmağı vadisinde ve Tasmanya'da oturmaktaydılar. Farklı çevre koşulları nedeniyle Yerli topluluklar arasında değişik sosyo kültürel yapılanmalar vardı. 500 kadar olan Yerli kabilelerin çoğu özgün adlarının yanında, komşularınca takılmış pek övücü olmayan ikinci bir ad da taşıyorlardı. Her kabile, sınırları belli bir yerleşim alanına sahipti. Kabilelerin tümünü kapsayan bir siyasal sistem yoktu.

Geleneksel yapı. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ve yarı göçebe topluluklar halinde yaşayan Yerlilerin ekonomileri doğal koşullara sıkı sıkıya bağlıydı. Bu yüzden özellikle toplayıcılar küçük ve dağınık topluluklar halinde yaşar, kabile üyeleri seyrek olarak bir araya gelirdi. İşbirliği kaçınılmazdı; yaşamı sürdürme konusunda dine önemli bir rol yüklenirdi.

Avustralya Yerlileri insanoğlunun dünyadaki konumunu "Düş Görümü" anlamına gelen *Altjira*(*) kavramı çerçevesinde açıklardı. *Altjira*'nın bir anlamı da zamanın başlangıcında yer alan yaradılış dönemiydi. İnanca göre efsanevi yaratıklar bu dönemde yeryüzüne biçim vermiş, çeşitli canlıları yaratmış ve insan yaşamını başlatmışlardı. Bu efsanevi yaratıkların ruhları, ölmüş ya da dönüşüme uğramış olsalar bile, sonsuza değin yaşardı; çeşitli canlılar ve doğal varlıklar bu yaratıkların belirtileriydi. İnsanlar, doğaüstü yaratıklar ve öteki canlı ve cansız nesneler karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde birbirine destek vermekteydi. Bu yüzden insanoğlu hiçbir zaman yalnız değildi. Kendilerini bu topluluğun bir parçası olarak gören Yerliler, kan bağını da insan dışındaki gerçek ve bilinmeyen dünyayı kapsayacak bir biçimde geniş tutarlardı.

Yerli yaşamının iki belirleyici öğesi din ve ekonomiydi. Din ve ekonominin karşılıklı bağımlılık ilişkisi toplum yapısına da yansımıştı. Her Yerli geleneksel olarak iki ayrı toplumsal birimin üyesiydi. Bu birimlerden babayanlılığa ve dişevliliğe dayanan yerel soy topluluğu "mülk" denen belirli bir toprak parçasıyla bağlantılıydı. Topluluk içindeki erkekler geleneklerin yaşatılmasından ve kutsal yerlerin bakımından sorumluydu. *Altjira*'da topluluğa verildiğine inanılan toprağın mülkiyeti devredilemez ve toprak kolektif olarak işletilirdi. İkinci ve daha geniş toplumsal birim olan *band*(*) birden çok soy topluluğundan ve "mülk"ten oluşurdu. Sayıca ve bileşimce sürekli değişim gösteren *band*'lar ortak bir ekonomik uğraş temelinde birleşirlerdi.

Avustralya Yerlileri, bu temel birimlerin dışında kabilenin ikiye, dörde ve sekize bölünmesinden oluşan çeşitli alt bölümlere ayrılırlardı. Bu toplumsal bölümler, evlilik ve öteki karşılıklı bağları belirlerdi. Örneğin, bir yarım (*moiety*) üyesi ancak öteki yarımdan biriyle evlenebilirdi. Her Yerli daha doğmadan belirli bir bölümün üyesi

sayılırdı. Bu sistemden doğan özgün davranış biçimleri, bireyin uzak akrabaları ve yabancıları ayırt etmesini kolaylaştırırdı. Kan akrabalığı soy akrabalığından önde gelirdi.

Yerli toplumunda soydan ya da statüden gelen hiyerarşik bir tabakalaşma yoktu. Statü ancak dinsel bağlamda belirgindi: Örneğin kadınlar gizli ayinleri yönetemezlerdi; gençler belirli eğitici törenlerden geçtikten sonra yetişkinler katına kabul edilirlerdi. Bununla birlikte Yerliler temelde "açık" bir toplumdu: Bireyin dinsel alanda önder olmasını engelleyen herhangi bir kısıtlama getirilmemişti. Dinsel alanda yükselmeyi kişinin kendi çabası, akrabalarının desteği ve göreneklere saygısı belirlerdi. Günlük yaşamda ise, yalnızca birkaç kabilede evlilik ve ittifaklar yoluyla geniş bir çevre oluşturanlar önder olarak sivrilirdi.

Aile yapısı. Yerli akrabalık sisteminde yakınların tümü birkaç terim altında toplanırdı. Örneğin "baba" sözcüğü amca için de kullanılırdı. Bu, öz babanın bilinmemesinden kaynaklanmazdı. Akrabalık terimleri, cinsel ilişki, sorumluluklar ve yasaklar gibi konularda izlenecek davranış kurallarını göstermeye yarardı.

Evlilik yoluyla oluşturulan akrabalıklar kan akrabalığı gibi sayılırdı. Karı ve kocanın önceden akraba olması, istenir bir durumdu. Kız ve erkek kardeşler arasında cinsel ilişki hiç hoş görülmezdi. Sakınılması gereken cinsel ilişkilerin başında bir erkekle gerçek ya da olası kaynanası arasındaki ilişki gelirdi. Erkeğin, akrabalık ilişkileri ya da evlilik yoluyla kaynanası olabilecek tüm kadın ve kızlardan uzak durması beklenirdi.

Evlilik, iki aileye ya da akraba grubuna karşılıklı sorumluluklar yükleyen bir kurumdu. Evlenen erkek, eşine karşılık bir ödeme yapardı. Erkeklerin kız kardeşlerini, kadınların erkek kardeşlerini eş olarak değiş tokuş etmeleri yaygın bir yöntemdi. Akrabalık ve evlilik sistemi, kadınların ve erkeklerin çok sayıda eş adayı arasında seçim yapmasına elveriyordu. Bu bakımdan evlilik öncesi ve evlilik dışı ilişkilerin de bu "eşler" doğrultusunda aranması uygun görülürdü.

Söz kesme sık başvurulan bir yöntemdi. Bu anlaşma armağanlar ve hizmetlerle desteklenir ve arada büyük yaş farkı da olsa çoğu kez evlilikle sonuçlanırdı.

Birlikte oturmaya başlayan çiftler evli sayılır, ilk çocuklarının doğmasıyla da evlilik kesinleşirdi. Kızların ergenlik öncesinde evlenmesi gerekirdi; erkeğin kadından yaşça büyük olması daha uygun görülürdü.

Söz kesme dışındaki evlenme yolları kız kaçırma, kocaya kaçma, savaşta tutsak alma ve dul kadınları kocalarının kardeşleri ya da üvey oğullarıyla evlendirmekti. Kocaya kaçma çoğu kez aşk büyüsüyle açıklanırdı; romantik aşk ve örtülü bir biçimde de olsa evlilik dışı ilişkiler onay görürdü.

Birden fazla kadınla evlilik meşru ve "yararlı" sayılırdı. Çok karılı evliliklerde ortalama kadın sayısı iki ya da üçtü; bu sayı Tivilerde olduğu gibi 29'a kadar çıkabilirdi. Çok karılılık erkeklere ekonomik yararların yanı sıra siyasal üstünlük de sağlardı. Bazı kadınlar aileye daha fazla yiyecek girmesini sağlamak ve çocuklara baktırmak için kocalarını evlenmeye zorlardı. Evliliğe son vermek isteyen kadın, başka kocaya kaçma yoluna başvururdu. Erkekler ise hoşnut olmadıkları karıları başkalarına devreder ya da boşarlardı. Kocanın hakları daha fazla olmakla birlikte, kadınlar genelde baskı altında yaşamazdı.

Yetişme. Avustralya Yerlileri, *Altıra*'dan gelen çocuk ruhunun cenine can verdiğine inanırlardı. Çocuğun cinsel geçmişi ana ve babasıyla olan fiziksel bağından çok daha önemliydi.

Çocuk, yaşamının ilk yıllarında, başta öz annesi olmak üzere yakınlarının gözetimi altında büyür. Üç-dört yaşlarında memeden kesilir ve çoğunlukla annesi ve öteki kadınlarla birlikte yiyecek toplamaya giderdi. Ana ve babalar çocuklarına karşı çok sevecen davranırlardı; çocuk öldürme en kurak yörelerde bile seyrek olarak görülürdü.

Kabile yaşamına çok erken yaşlarda katılan çocuklar birçok kuralı bu dönemde öğrenirler, örneğin kız kardeşlerle erkek kardeşlerin ya da "kaynanalar"la "damatlar"ın birlikte oyun oynamamaları gerektiğini

Başlıca Yerli Kabilelerin Dağılımı

bilirlerdi. Sözlü kızlar oldukça sıkı kısıtlamalar altında yaşar ve genellikle ergenliğe varınca kocalarıyla birlikte oturmaya başlardı.

Erkek çocuğun yaşamı, dinsel törenlere katılmak üzere eğitilme çağına geldiğinde çarpıcı biçimde değişirdi. Çoğu akraba olan yetişkin erkeklerin ve dinsel otoriteyi temsil edenlerin yönetiminde yapılan yetişkinliğe geçiş törenine, çocuğun yüzünde tüyler belirdiğinde başlanırdı.

Bu geçiş töreni, bireyi yetişkin olarak başlayacağı yeni yaşama hazırlamak amacıyla düzenlenmiş bir tür sembolik ölüm temsili biçiminde yapılırdı. Kadınlar yetişkin adayını ağlayıp ağıtlar yakarak yolcu eder ve adayı yutup sonradan kusarak yeni yaşama attığına inanılan efsanevi yaratıkların sesini taklit ederlerdi. Aynı zamanda çeşitli eğitici öğeler de içeren bu tören, her erkek çocuk için uygulanırdı. Sünnet, törenin en önemli öğelerinden biriydi; gizli dinsel törenlere katılmak için sidik borusunun deşilmesi gerekirdi. Çeşitli yerlerde burun delmek, diş çekmek, hacamat etmek, saç kazımak, dövme yapmak, ateşten atlamak gibi uygulamalara da rastlanırdı. Bunların hepsinin mitolojik açıklamaları vardı. Bu törenlerin ardından erkek çocuğa gerek günlük yaşama, gerek dinsel konulara ilişkin bütün bilgiler aktarılırdı.

Ergenlik çağına varan kızlar eve kapatılır ve bazı yiyecekleri yemeleri yasaklanırdı. Kızlar daha sonra süslenir ve dinsel törenlerle anındırılırdı. Kızlığı bozma ya da kızlık zarını kesme yaygın bir uygulamaydı.

Yerliler için doğum ve ölüm, başı ve sonu olmayan bir süreçti. *Altjira*'dan gelen tinsel güç yetişkinliğe geçiş töreniyle insan bedenine girer ve ölümle birlikte *Altjira*'ya geri dönerdi. Yaşam ve ölüm birbirinin karşıtı kavramlar değildi; fiziksel ölümden sonra da *Altjira* aracılığıyla yaşamla olan bağın sürdürüldüğüne inanılırdı.

Toplumsal denetim. Bireyi toplum kurallarına uymaya zorlayan, yetişkinliğe geçiş töreniyle birlikte öğrenmeye başladığı yaptırımların belki de en güçlüsü, doğaüstü varlıklar tarafından cezalandırılma ve büyü korkusuydu.

Başlıca anlaşmazlıklar kadın, din ve ölüm konularında ortaya çıkardı. Evli kadınların kocaya kaçması ya da evlilik dışı yasak ilişkiler kurmaları aileler arasında çatışmalara neden olurdu. En ciddi suç, kutsal yasaların çiğnenmesiydi. Ölümle sonuçlanan kazalar ve hatta doğal ölümler hemen her zaman sorun yaratırdı. Özellikle büyüden kuşku duyulan durumlarda doğaüstü güçlere de başvurularak bir "katil" bulunur ve gerekli görülürse cezalandırılırdı.

Yasaların ve düzenin korunmasından kan bağı ilişkilerine göre belirlenen yerel başkan sorumluydu. Yasaları çiğneyenler cezalandırılmadan önce, edimlerinin gerekçeleri soruşturulurdu. Barışı sürdürmek için çeşitli yöntemler geliştirilmişti. Belirli yargı organları bulunmamakla birlikte, örneğin *tendi* denen yaşlılar kurulu, komşu kabileler arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapardı. *Magarada* ya da *maneiag* diye bilinen yöntemde de, suçlanan kişi iki yana dizilmiş suçlayıcı kişiler arasından koşarak geçer ve suçlayıcıların attıkları mızraklardan biriyle baldırından yaralandığında suçlu olduğuna karar verilirdi.

Avustralya Yerlilerinde bir yaşlılar yönetiminden söz etmek doğru olmasa da, dinsel ya da kişisel konumlarından dolayı "büyükler" olarak kabul edilen kişilerin din dışı konularda da söz sahibi olduğu söylenebilir.

Ekonomik örgütlenme. Çevre koşullarına ve doğal kaynaklara bağımlılık Yerliler için yarı göçebe bir yaşamı zorunlu kılıyordu. Din ve ekonomi arasında sıkı bir bağ vardı. Nerede ne bulunabileceğine, çevredeki hayvan türlerine ve mevsimlere ilişkin bütün bilgiler dinsel öyküler aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılırdı.

Çoğu suya yakın verimli yörelerde yaşayan Yerliler yiyecek bulmak için çevredeki çalılıkları günübirlik dolaşır, akşamları ya da bir iki gün içinde geri dönerlerdi. Daha kurak yörelerdekiler ise küçük aileler halinde iyi bilinen yollar boyunca bir su kaynağından ötekine göçerek yaşarlardı.

Kuzeyde yaşayanlar ağaç kabuklarından barınaklarda, su baskınlarına ve sivrisineklere karşı yerden yükseltilmiş kulübelerde yaşarlar ve muson yağmurları sırasında mağaralara sığınırlardı. Çöllerde yaşayanlar rüzgâra karşı çalı çırpı ve dallardan siperlikler yaparlardı. İyi havalarda açıkta uyumayı yeğler, soğukta yatarken köpeklerini yanlarına alarak ısınmaya çalışırlardı. Yerlilerin dingo dışında evcilleştirdikleri hayvan yoktu; ekin de ekmezlerdi. Apış aralarını örten süsler dışında çıplak gezerlerdi.

Yerliler günlük yaşama ilişkin pek az eşya kullanırlardı. Bir yerleşimi terk ederken dibek taşlarını ve kaplarını arkada bırakırlardı. Avcılar mızrak, mızrak atıcı ve bumerang taşırdı. Ağaç kabuklarından ve içi oyulmuş kütüklerden kanoları, pandanus hasırından örülmüş yelkenleri vardı. Kadınların yiyecek ararken kazmak için kullandıkları sopalar aynı zamanda silah işlevini görürdü. Kadınlar tohum ve sebzeleri saklamak, su ve bazen de bebekleri taşımak için derin tahta kaplar kullanırlardı. Ayrıca pandanus dallarından ördükleri sepetleri vardı. Su, kanguru derisinden torbalardan ve kafataslarından içilirdi. Yerliler bunların

Avına mızrak fırlatmaya hazırlanan bir Yerli
ABC Ajansı

dışında taştan çeşitli aletler, kemikten iğne ve makaralar yapmayı, köpekbalığı derisini de zımpara olarak kullanmayı biliyordu.

Erkekler avlanır, kadınlar ise yiyecek toplar ve bu işler ayrı ayrı yürütülürdü. Kadınların ekonomik uğraşı daha çok ailenin ve çocukların bakımına yönelikti. Erkekler için dinsel görevler ve toplumsal ilişkiler aileye karşı sorumluluktan önce gelirdi. Karşılıklı ilişkiler ve yardımlaşma ekonomik yaşamın belirleyici öğesiydi.

Yerliler mallarını kıta çapında bir ağ oluşturan ve iyi bilinen yollar aracılığıyla takas ederlerdi. Bumeranglar, toprak boya, sedef kabukları belli yollardan geçerek kıtayı boydan boya kat ederdi.

Mal edinmenin önemli bir olay olmasına karşın, yerliler arasında kâr kavramı yoktu. Alışveriş, kişinin toplumsal ilişkilerini yansıtmak açısından önem taşırdı. Alışverişten zararlı çıkmamak verilen bir şeyin karşılığını almak demekti. Bireyin kişisel mal-

Kıtaya gelen yabancılara ilişkin bir Yerli resmi
ABC Ajansı

ları üzerinde tasarruf hakkı vardı. Ama toprak üzerinde mülkiyet hakkı iddia edilemezdi.

İnanç ve estetik değerler. Avustralya Yerlilerinin totemcilik anlayışı, insanların bütün canlılar gibi doğanın bir parçası olduğu inancından kaynaklanmaktaydı. Bu totemcilik, evreni bir toplum ve ahlak düzeni olarak yansıtan bir dışavurum, doğayı bölünmez bir bütün sayan bir felsefe, toplumun değerler sistemini yansıtan bir semboller dizisi olarak tanımlanmıştır. Totem sembolleri, insanlarla efsanevi yaratıklar arasındaki halkayı oluşturmaktaydı. Efsanevi yaratıkların çoğu, çeşitli canlı varlıklardaki yaşam gücünü temsil etmeleri açısından totem niteliğini taşırlardı. İnsan ya da insan benzeri bir biçimde ortaya çıkan öteki efsanevi yaratıklar ise, çeşitli bedenlerde dolaştıktan sonra, bir dağ, kaya, hayvan ya da bitki kılığına bürünürdü.

Yerli kabilelerinin çoğunda büyük dinsel törenlere yalnızca erkekler katılırdı. Kadınlar daha çok bazı zorunlu davranışlar ve tabular yoluyla dinsel görevlerini yerine getirirlerdi. Bazı kabilelerde kadınlara özgü gizli dinsel törenler de vardı.

Kutsal törenler, estetik dışavurum için geniş olanaklar sunardı. Bunlar, çeşitli oyunlar ve karmaşık danslar biçiminde olurdu. Ayrıca *corroboree* denen sırf eğlenceye dönük törenler de yapılırdı. Avustralya Yerlilerinin şarkıları üç dört sözcüğün yinelenmesine dayanan ikili dizelerden, benzetmeler ve düş gücüyle süslenmiş uzun şarkı sözlerine kadar değişik biçimler alırdı. Günlük olayların anlatıldığı "dedikodu" şarkıları gibi türler de çok yaygındı. Kuzeyde çalgı olarak *didgeridoo* (bir tür tulumlu trampet) ve değnekler, güneyde ve orta kesimde de bumeranglar ve çeşitli çalparanlar kullanılırdı. Güneydoğuda kadınlar bedenlerine vurarak ses çıkardıkları dövünme yastıklarıyla müzik yaparlardı. Ezgiler bölgeden bölgeye büyük değişiklikler gösterirdi.

Avustralya Yerlileri arasında sözlü edebiyat çok zengindi. Kutsal mitolojik öykülerin yanı sıra, gerçek ya da uydurulmuş öyküler ve masallar anlatılırdı. Anlatıcılar öykülerini duruma göre diledikleri gibi değiştirirlerdi.

El sanatlarında her yörenin kendine özgü üslubu vardı. Düz taşlar ya da tahta parçaları üzerine oyma yöntemiyle yapılan *tjurunga* (kutsal eşya) sanatı, Aranda yöresinde odaklaşmıştı. Kutsal törenlerde tüy, kan ve toprak boya kullanılarak yapılan başlıklar ve vücut süslemeleri çarpıcı bir güzellik taşırdı. Arnhem Bölgesine özgü tören sınıklarında (*rangga*) toprak boyayla yapılmış desenler ve uzun tüy askıları bulunurdu. Tiviler mezar direkleri ve ölülerin kemikleri için özel olarak biçim verilmiş ve boyanmış tahta mahfazalar yaparlardı. Ayrıca insanları ya da efsanevi yaratıkları temsil eden ahşap heykelcikler yontarlardı.

Ağaç kabuklarından levhalar üzerine toprak boyayla yapılmış resimler, "röntgen" sanatı olarak adlandırılan ve insan ve hayvan figürlerinin iç organlarını da gösteren resimler ve çeşitli mağara ve kaya resimleri Yerli sanatından günümüze kalmış öteki örneklerdir.

Önde gelen sanatçı ya da şarkıcılar için başlıca ödül dinsel ve toplumsal statülerinin yükselmesiydi. Sanatçıdan yaşamını sürdürmek için herkes gibi çalışması ve toplumsal yükümlülüklerini yerine getirmesi beklenirdi.

Dış dünyayla ilk ilişkiler. Avustralya Yerlileri başka halklar hakkında pek az şey biliyor ve yabancı bir kültürün saldırılarına karşı koyabilecek donanımdan yoksun bulunuyorlardı. Bununla birlikte Yerlilerin doğal çevreye uyum sağlamada başarılı olduğunu ve Avrupalılardan önce kuzeyden gelen Endonezyalılarla ilişkiye geçerek onlardan sanat, müzik, dinsel ve maddi kültür alanında önemli öğeler kaptıklarını da belirtmek gerekir.

Avrupalıların 1788'de kıtaya gelişlerini sevinçle karşılayan ve onlara geri dönen efsanevi yaratıklar gözüyle bakan Avustralya Yerlileri, çok geçmeden sürülüp doğal kaynaklardan yoksun bırakıldılar. 1880'lere değin süren "zor yoluyla uysallaştırma" döneminde pek çok Yerli öldürüldü. Geri kalanların bir bölümü vahşi kıra sığınırken, bir bölümü de misyonerlerin "uygarlaştırıcı" çabalarına teslim oldular ya da yeni kent ve kasabaların kıyılarında küçük topluluklar halinde barınmaya çalıştılar. Büyük bir çoğunluğu da kırsal kesimde kalarak sığır çiftliklerindeki işgücünün çekirdeğini oluşturdu. Londra'daki Sömürgeler Bakanlığı'nın İngiliz yurttaşı saydığı Yerlilerin haklarının korunması doğrultusundaki bildiriler kâğıt üzerinde kaldı.

Yerliler bu gelişmelere, dağınık çete savaşları, sığır sürülerini öldürme ve pasif direniş biçiminde tepki gösterdiler. Ama kısa zamanda tek seçeneklerinin yeni düzene uyum sağlamak olduğunu öğrendiler. Bunu bir yoksullaşma süreci izledi. Misyonerlerin ve hükümet temsilcilerinin müdahalelerine karşın, kötü davranışlar ve şiddet olayları 1940'lara değin sürdü. Beyaz ırkla karışma sonucu saf Yerlilerin yerini melezler almaya başladı. Geleneksel yaşam biçimi kıtanın güneydoğu, güneybatı ve ortadoğu kesimlerinde ortadan kalktı; orta ve kuzey kesimlerde ise bazı değişikliklere uğrayarak sürdü. Bazı uzak ve ıssız yörelerde eski yaşam biçimini koruyan küçük Yerli toplulukları kaldı. 1930'ların başında Avrupalılarla Yerliler arasında bir tampon bölge oluşturmak amacıyla Yerlilere ayrılmış özel alanlar kuruldu. Bununla birlikte Yerlilerin çoğu kentlerin kenar mahallelerinde kabile ve dil açısından karışmış topluluklar olarak yaşamayı yeğlediler.

II. Dünya Savaşı sonrası gelişmeler. 1940'larda başlatılan Avrupalılaştırma siyasetlerinden kuşku duyan ve buna direnen Yerlilerin bir bölümü, 1950'lerin başında *kurangara* dedikleri Kimberley Dağlarına sığınma yoluna gitti. Bir bölümü ise yargeleneksel bir temel üzerinde yeni bir topluluk dayanışması sağlamaya yönelik hareketlere girişti.

Günümüzde çağdaş Avusturalya toplumundan bütünüyle kopuk hiçbir Yerli kalmamıştır. Çoğu güneydeki kentlerde ve kırsal kesimdeki kasabalarda yaşayan Yerliler gerek görünüşleri, gerek yaşam biçimleriyle Avrupalı bir kimlik kazanmışlardır. Yurttaşlık ve oy hakkının yanı sıra, sosyal yardımlardan yararlanmakta ve içki içmelerine izin verilmektedir. Ayrıca ilk ve ortaöğrenim olanakları da geliştirilmiştir. Bu Yerlilerin çoğunluğu gene de toplumun en alt tabakasında yer almaktadır. Beyaz Avustralyalılar arasında henüz pek kabul görmemelerine karşın, genç kuşakların tutumu gelecek için umut verici görünmektedir.

Son yıllarda Yerlilerin toplumsal gelişmesi konusunda önemli iki adım atılmıştır. 1965'te toplanan bir konferansta, eritme

Günümüzde Yerliler
ABC Ajansı

siyaseti yeniden ele alınarak Yerlilere yaşam biçimleri konusunda seçim yapma hakkı tanınmıştır. Ayrıca 1973'te seçimle oluşturulan ve 1977'de Ulusal Yerli Konferansı (NAC) adını alan kurumun, Yerli Sorunları Bakanlığı'na topluluğun gereksinimleri ve istemleri konusunda danışmanlık yapması kabul edilmiştir.

Günümüzde güneyde yaşayan aydın melez Yerli gruplar, eritme yerine bütünleşme siyasetinin benimsenmesini, Yerli kimliğinin Avustralyalılardan ayırt edici bir simge olarak korunmasını istemektedirler. Kuzeyde ise Yerlilerin talepleri toprak mülkiyeti ve maden gelirlerinden pay alma noktalarında yoğunlaşmıştır. Bu alanda sağlanan bazı gelişmelere karşın Yerliler arasındaki hoşnutsuzluk sürmektedir. Yerli toplum ve kültürünün ayakta kalmış özelliklerini korumaya yönelik akımların giderek güçlendiği gözlenmektedir.

AVUSTRALYA TOPLUMU. İlk keşifler. Asyalıların yazılı Tarihöncesinde Avustralya kıtasına çıkmış olmaları olasıdır. Çinli astronomların İÖ 6. yüzyılda Avustralya'da gözlemler yaptıkları ve bazı Çinlilerin 1432'de Darwin'de karaya çıktıkları öne sürülmüştür. Müslümanların Güneydoğu Asya seferleri sırasında kıtaya 480 km kadar yaklaştıkları bilinmektedir. Bütün bunlarla birlikte gerek Çin ve Arap belgelerinde sözü edilen "güneydeki kara"nın, gerekse Avrupalıların 16. yüzyıl haritalarında yer alan "Java la Grande"in Avustralya olduğuna ilişkin kesin bilgi yoktur.

Avustralya'nın kuzey kıyıları açığındaki Melville Adasından köle topladıkları bilinen Portekizlilerin kıtanın kıyılarına ulaştıkları bir varsayım olarak öne sürülmüştür. Avrupalıların 12. yüzyıldan sonra üzerinde tartıştıkları *terra australis incognita*'ya (bilinmeyen güney toprakları) Portekizlilerin ayak bastıklarına ilişkin kesin bir kanıt bulunamamıştır.

Amerika'daki İspanyol genel valilerin yeni topraklar bulmaya yönelik seferlerinden birinde, 1567'de Solomon Adaları keşfedildi. 1605'te İspanya kralı III. Felipe'nin desteğiyle ve Katolikliği güneydeki topraklara yaymak amacıyla Peru'dan yola çıkan Quirós, Yeni Hebrid Adalarına (bugün Vanuatu) ulaştı ve bu takımadalara "Australia del Espiritu Santo" adını verdi. Quirós'un İspanyol Amerikası'na geri dönmek zorunda kalması üzerine, sefere katılan gemilerden birinin kaptanı olan Torres burada kalıp Torres Boğazından geçtiği halde, kıtanın kendisini fark edemedi.

1605'te Yeni Gine'yi bulmak üzere Bantam'dan yola çıkan Willem Jansz adlı bir Amsterdamlı, Torres'ten birkaç hafta önce aynı boğazdan geçerek York Yarımadasının batı kıyılarına ulaştı. 1616'da Batı Avustralya kıyılarında karaya çıkarak Shark Koyunda bir anıt bırakan Hartog gibi pek çok Felemenk gemici, yeni bir kıta keşfettiklerinin farkında olmaksızın, Avustralya'ya ayak bastı. 1642'de kıtanın batı kıyılarına varan ve çıktığı adaya Van Diemen's Land (bugün Tasmanya) adını veren Tasman, 1644'te asıl kıtanın kuzey kıyılarına çıktı ve buraya Yeni Hollanda adını verdi. Denizcilikte Felemenklerden öncülüğü devralan İngilizler, keşif çalışmalarını daha ileriye götürdüler. İngiliz korsan Dampier 1688'de Yeni Hollanda'nın kuzeydoğu kıyılarına vardı ve dönüşünde gördüklerini kitap haline getirerek yayımladı. 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de *terra australis incognita*'nın ilginç özellikleri ve olası ticari değeri üzerine pek çok kitap yazıldı. Kaptan Cook 1768'den sonra İngiliz Deniz Kuvvetleri adına girişti üç sefer sırasında, kuzeyde Botany Körfezinde ve Possession Adasında karaya çıktı ve bu topraklara Yeni Güney Galler adını verdi.

Cook'un Avustralya kıyılarına yaptığı seferlerde elde edilen bilgilere, Dufresne ve du Bruni gibi Fransız kâşifler de önemli katkılarda bulundu. Avrupalıların kıtaya yerleşmeye başlamasından sonra Bass ve Flinders adlı iki İngiliz denizci, Botany Körfezi yakınlarında karaya çıkarak, Everard Burnu üzerinden güney kıyılarını da dolaştılar; bu seferler sırasında Tasmanya'nın bir ada olduğu anlaşıldı. Flinders 1801-03 arasında bütünsel bir harita çıkarmak amacıyla gerçekleştirdiği ikinci seferde kıtanın tek bir kara parçasından oluştuğunu kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kanıtladı. Onun önerisi üzerine kıtanın Yeni Hollanda olan adı, 1817'de Avustralya olarak değiştirildi. P. P. King (1817-22) ve J. C. Wickham'ın (1838-39) kuzey kıyılarında yürüttükleri seferler sonucu yeni kıta konusundaki eksik bilgiler de tamamlanmış oldu.

Avrupalıların kıtaya yerleşmesi. İngiltere kıtada koloni kurma çalışmalarına 1788'de başladı. Bu girişime, Amerika'daki kolonilerin yitirilmesinden sonra İngiliz hapishanelerindeki tutuklu fazlasından kurtulmak düşüncesinin yol açtığı biçimindeki yerleşmiş kanıya karşın, bazı tarihçiler bu resmi açıklamanın ardında İngiltere'nin doğu denizlerinde ticari bir ileri karakol elde etme isteğinin yattığını öne sürmüşlerdir.

13 Mayıs 1787'de denize açılan ve 570 erkek, 160 kadın mahkûmun yanı sıra, 250'yi aşkın deniz erini taşıyan Arthur Phillip komutasındaki 11 gemilik filo, 21 Ocak 1788'de Port Jackson'a girdi. Koloniciler ilk yerleşim birimini limanın iç kesimindeki Sidney Cove'da kurdu. Geniş yetkilerle donatılmış olan Phillip, toprağın verimsizliği, mahkûmların çalışma isteksizliği, Yerlilerin düşmanca davranışları, hastalık ve salgınlarla uğraşırken, 1790'da ikinci filo çoğu hasta olan yeni bir mahkûmlar topluluğunu Avustralya'ya getirdi.

Kıtaya mahkûm gönderme işi sonraki yıllarda da sürdürüldü; otoriter ve hiyerarşik yanı ağır basan bir toplumsal yapı ortaya çıktı. Girişimcilerin bütün çabalarına karşın, ekonomi için sağlam bir altyapı kurulamadı. Sidney'i bir yay biçiminde çevreleyen 240-320 kilometrelik bir sınır çizilerek, besicilere ve çiftçilere bu alanda topraklar verildi. Bass Boğazının keşfedilmesinden sonra, güneyde ve ardından Tasmanya'da yeni yerleşimler kuruldu. 1820'lerin ortasında Fransa'nın ve hatta ABD'nin kıtaya el atmasından çekinen İngiltere, bütün topraklarda yerleşim kurmaya başladı ve Avustralya'nın tümü üzerinde hak iddia etti.

İngilizlerin Avustralya'da kurduğu otoriter yönetimde valilikler subayların elindeydi. Önceleri hiçbir temsili kurum yoktu. 1820'lerde kurulan yürütme ve yasama meclislerinde resmi görevlilerin yanı sıra, atamayla gelen siviller de yer almaya başladı. Aynı dönemde yargı sistemi geliştirildi ve yüksek mahkemeler kuruldu.

Ülkedeki katı yapılaşma çeşitli gruplaşmalara ve olaylara yol açmakta gecikmedi. Özellikle Yeni Güney Galler Askeri Birliği bir kaynaşma yuvası haline geldi. İktidar ve kazanç peşindeki bazı subaylar, 1808'de ayaklanarak Vali Bligh'i devirdiler. İngiliz hükümeti duruma müdahale ettiyse de, koloninin eski subaylardan ve zengin özgür göçmenlerden oluşan "seçkinler"i (*exclusive*) ile yerel yönetim arasındaki çatışma Vali Lachlan Macquarie döneminde de sürdü. Macquarie, seçkinlere karşı eski mahkûmların yönetim ve doğal kaynaklar üzerindeki haklarını savunan Emansipistlerle(*) ittifak kurdu. Gelişmelerden kaygılanan İngiliz hükümeti varlıklı ve nüfuzlu kişileri Yeni Güney Galler'e ve Tasmanya'ya yerleşmeye özendirdi. Geniş topraklar verilen bu kişiler, kıtadaki toplumsal ve ekonomik gelişmenin öncüleri haline geldi. Bununla birlikte Emansipistler mahkûm bir kadının oğlu olan W. C. Wentworth'ün kurduğu *Australian* gazetesi aracılığıyla muhalefetlerini başarıyla sürdürdüler.

1830'lara gelindiğinde Avustralya'ya 50 bini erkek 60 bin kadar mahkûm gönderilmiş bulunuyordu. Bunların çoğu hırsızlığı meslek edinmiş kentlilerden oluşuyordu. Aralarında başta İrlandalılar olmak üzere siyasal tutuklular da vardı. Bu mahkûmlar ya devletçe çalıştırılıyor ya da özel kişilerin yanına "veriliyordu". İlk mahkûmların yaşadığı koşullar genelde baskıcı olmadığı gibi, "azat belgeleri" ya da af yoluyla özgürleşme olanağı da bulunuyordu. 1820'lerden sonra gelen yeni göçmenler ise köleliğe yaklaşan kısıtlamalar altında tutuldu. Mahkûmlar yeni bir suç işlediklerinde kıtada yeni kurulan korkunç hapishanelere atılıyordu.

İngiliz hükümetleri uzun yıllar mahkûmlara bakmak için büyük harcamalar yapmak zorunda kaldı. Bu yüzden kıtada zengin olmanın yolu devlete yiyecek ve tahıl sağlamaktan ve iç ticareti denetlemekten geçiyordu. Bu işleri genellikle Yeni Güney Galler Askeri Birliği'ne bağlı subaylar yürütüyordu; küçük ticari işler çeviren siviller de sayıca çoktu. Bunun dışında çok değişik ürünlerin ekimi yapılıyordu. 1830'lara doğru yün hayvancılığı kazançlı bir girişim olarak gelişmeye başladı. Fok ve balina avcılığı fazla kazanç getirmediği gibi, en zengin fok yatakları kısa sürede tükenme noktasına geldi.

Kıtanın iç kesimlerindeki en önemli keşifler bu dönemde gerçekleştirildi. Gazeteci Wentworth'ün yönettiği bir sefer sırasında batıdaki dağların 80-160 km kadar içerlerine gidildi. Evans, Oxley, Cunningham gibi öncüler yeni yöreler keşfedip ovaların ve ırmakların haritalarını çıkardılar. Charles Sturt, Murray Irmak sistemini Murray'in ağzına kadar izledi.

Kâşiflerin ve öncülerin aynı zamanda kıtanın ilk edebi ürünleri olan kitapları, doğa tarihi alanında büyük ilgi uyandırdı. 1803'ten sonra çıkmaya başlayan gazeteler Avustralya'nın kültürel ve siyasal yaşamına renk kattı. Eski bir mahkûm olan Francis Greenway'in bu dönemde inşa ettiği kiliseler ve kamu binaları, günümüz Avustralya'sının en güzel mimari yapıları arasında yer almaktadır.

BÜYÜK DEĞİŞİM, 1830-60. Avustralya'nın 1830-60 arasında yaşadığı hızlı değişim sürecinde, başta siyaset olmak üzere ekonomi ve kültür alanlarında, günümüzdeki yapının temelleri atıldı.

Yerleşim. Avustralya'nın altı eyaletinden dördü bu dönemde kuruldu. 1827'de Swan Irmağı yöresini dolaşan İngiliz kaptanı J. Stirling iki yıl sonra buraya vali olarak atandı. İngiliz kapitalist serüvencilerin ilgisini çeken Batı Avustralya adlı bu yeni koloni, toprak bağışlarına ve yatırımlara karşın, sıcak ve kurak iklim koşullarından dolayı uzun yıllar bir gelişme gösteremedi.

İngiliz reformcularından Wakefield'in toprağı "uygun" bir fiyatla satmanın verimliliği artıracağı yolundaki düşüncesi, Güney Avustralya adıyla yeni bir koloni kurulmasına yol açtı. İngiliz liberal aydınlarının desteklediği bu girişimle koloniye akın eden göçmen aileler, 1837'de Adelaide'i kurdular. Koloniciler, birçok güçlüklerle boğuşmak zorunda kalmalarına karşın, bu kolonide eşitliğe ve serbest piyasaya dayalı yeni bir toplum yarattılar.

Yeni Güney Galler'in kuzeyi ve güneyi baştan beri iki ayrı birimden oluşuyordu. Güneydeki Port Phillip kesimi hızlı bir gelişme göstererek 1851'de bağımsız bir koloni haline geldi ve Victoria adını aldı. Kuzeydeki Moreton Körfezi kesimi ise bu denli hızlı bir gelişme gösteremediğinden buradaki Queensland kolonisi ancak 1859'da kurulabildi.

1842'de Yeni Güney Galler'de, üyelerinin üçte ikisi seçimle gelen bir yasama meclisi ve sorumlu bir hükümet oluşturulmasıyla, kolonilerde özerkleşme süreci başladı. 1850'de çıkarılan Avustralya Kolonileri Yönetim Yasası(*) ile Victoria, Güney Avustralya ve Tasmanya da aynı konumu kazandı. 1860'a değin geçen süre içinde Tasmanya dışındaki bütün özerk kolonilerde, daha demokratik bir nitelik kazanan iki meclisli yasama organları ve alt meclise karşı sorumlu hükümetler oluşturuldu.

Koloniciler ile İngiliz hükümeti arasındaki anlaşmazlıkların başında imparatorluk adına toplanan vergiler gelmekteydi. Mahkûmlar için yapılan harcamalar bu vergilerle karşılanıyordu. Kıtaya mahkûmların gönderilmesine karşı olan Avustralyalıların çoğu, toprak siyasetine ve dinsel mezheplere yapılan yardımlara karşı da hoşnutsuzluk duyuyordu. 1830'da bütün kolonilerde toprak ve işgücü alanında serbest piyasa koşulları geçerli kılındı. Toprak bağışının yerine toprak satışının geçirilmesi, koloniciler arasında huzursuzluklar yarattı. Özgür göçmenlerin kıtaya gelmesi benimsenmekle birlikte, mahkûmların durumu sürtüşmelere yol açtı. İngiltere 1840'ta mahkûmları özel girişimcilerin yanına işçi olarak verme siyasetinden vazgeçti. Bu tarihten sonra yalnızca Batı Avustralya ile kıtanın doğu kesiminde sürdürülen mahkûm gönderme siyasetine 1868'de bütünüyle son verildi.

1850'lerin başlarında yaşanan altına hücum hareketleri kıtada önemli siyasal sorunlar doğurdu. Madencilerin vergi ödemeye yanaşmaması, 1854'te askerlerle silahlı çatışmalara neden oldu. Bu, Avrupalılar arasında seyrek olarak görülen şiddet olaylarının en kanlısı oldu.

İngiliz hükümetine duyulan genel güvensizlik zamanla yatışmakla birlikte, koloniciler arasındaki derin düşünce ve çıkar ayrılıkları gerginliği artırdı. Özellikle Sidney'de büyük toprak sahibi zenginlere cephe alan popülist-radikal bir akım gelişti. Özerkleşmeyle birlikte iç siyasal dengede sol bir eğilim ağırlık kazandı.

Ekonomi. Avustralya'nın iki önemli gelir kaynağı olan yüncülük ve madencilik bu dönemde büyük bir gelişme gösterdi. Avustralya'da işgücü, sermaye ve toprak arasındaki ilişkiler yün üretimi için son derece elverişli bir durum yaratmaktaydı. Adelaide'den güneye, kuzeye ve Brisbane'in doğusuna uzanan yaklaşık 400 km'lik bir yayın içinde kalan kesimde yoğunlaşan koyunculukla birlikte, geniş topraklara yasadışı bir biçimde el koyan "işgalci" sürü sahipleri (*squatters*) ortaya çıktı. Hızla gelişen bu işin bedelini en ağır ödeyen Yerliler oldu. Valilerin ve misyonerlerin çabalarına ve Yerlilerin direnişine karşın, özellikle Tasmanya'da kıyımların önü alınamadı. Bu arada giderek zenginleşen "işgalciler"e toprak kiralama hakkı tanındı. 1850'lerde başlayan göç akını ile, bu otlaklarda çiftçilik yapmak isteyen göçmenlerin, toprakların satışa çıkarılması yönündeki baskıları yoğunlaştı. Çıkarılan yasalar çerçevesinde yapılan açık artırmalı satışlarda varlıklı "işgalciler" bazı toprakları satın aldıysa da, otlakların büyük bölümü çiftçilerin eline geçti. Bu durum "işgalciler"in toplumsal değişime ayak direyen bir güç haline gelmesine yol açtı.

1842'de Güney Avustralya'da bakır yataklarının bulunmasını bir dizi altın keşfi izledi. Özellikle Victoria'nın ekonomisine katkıda bulunan altına hücumla birlikte, Avustralya bir sürgünler ülkesi olmaktan çıktı.

Kültür. Avustralya'da kiliselere 1830'lardan başlayarak büyük yardımlar yapıldı. En geniş topluluğa sahip olan Anglikan Kilisesi'nin dışında, Katolik Kilisesi özellikle doğuda güçlü bir konum elde etti. Metodist, Presbiteryen gibi Protestan mezhepleri de önemli bir yandaş kitlesi buldu. Daha çok yükseköğrenimle ilgilenen kiliselerin çabalarıyla Sidney (1840) ve Melbourne (1853) üniversiteleri kuruldu. Bu arada mimarlık alanında güzel örnekler verildi. Bütün kentlerde tiyatro ve müzik gelişti. Kıtanın bilinmeyen yörelerini keşfetmeye yönelik seferler çeşitli tehlikeler göze alınarak sürdürüldü.

DEMOKRATİKLEŞME, 1860-1900. Resmî ilişkileri yok denecek kadar az olan koloniler, ayrı ayrı da olsa benzer bir demokratikleşme sürecinden geçti. Seçmen ve üye bileşimi bakımından seçkinlere özgü bir kurum olarak kalan üst meclisler dışında, bütün alanlarda demokrasi yönünde önemli adımlar atıldı. Sık hükümet değişikliklerine karşın, koloni anayasaları büyük değişikliklere

uğramadan işledi. Bu dönemdeki siyasal gruplaşmalar, temelde kişisel çıkarlara ve iktidar hesaplarına dayanmakla birlikte, liberal ve muhafazakâr öğeler de içeriyordu.

Liberallerin çabalarıyla bütün kolonilerde toplumsal reformlar alanında ileri bir düzeye varıldı. "Parasız, laik, zorunlu" ilköğretim sloganını benimseyen reformcuların eğitim konusundaki çabaları ise, kiliselerin direnişi nedeniyle önemli sonuçlar doğurmadı. İşyeri yasalarının çıkarılması ve temel sosyal hizmet birimlerinin kurulması yoluyla refah devletine doğru adımlar atıldı. Öte yandan yaşam düzeyinin düşmesi korkusunun yanı sıra, ırkçı önyargıların da etkisiyle beyaz olmayanların kıtaya göç etmesini kısıtlayıcı önlemler alındı.

Ekonomi. Bu dönemde yün ve maden ihracatından sağlanan gelir hızla arttı. Toprak düzenlemelerine ilişkin yasalara karşın, koyunculuğun gelişmesine paralel olarak "işgalci" aristokrasi 1870'lerin ortalarına değin altın çağını yaşadı. Koyun ve sığır yetiştiriciliği iç kesimlere doğru genişledi. 1891'de 16.000 km'yi bulan demiryolu ağı, kırsal ekonominin gelişmesine büyük ölçüde yardımcı oldu. Demiryolu yapımı için gerekli yatırımlar koloni hükümetlerince denizaşırı ülkelere borçlanarak sağlandı.

Victoria'daki altın ve Güney Avustralya'daki bakır yataklarına kıtanın başka yörelerindeki yeni yataklar eklendi. Tasmanya'da dünyanın en zengin kalay yatağı bulundu. 1880'lerde gümüş madenciliği büyük atılım yaptı. 1883'te Alman asıllı bir göçmen, madenler açısından çok zengin bir yöre olan Broken Hill'de, sonradan Avustralya'nın en büyük özel kuruluşuna dönüşen Broken Hill Proprietary Company'yi kurdu. 1890'larda Batı Avustralya'da yeni bir altın yatağının bulunması, piyasayı ve göç akınlarını harekete geçirerek koloniyi zenginleştirdi.

Kentlerdeki ve ikincil sanayi kollarındaki büyüme, ihracat gelirlerini doğrudan etkilemenekle birlikte, olağanüstü bir gelişme gösterdi. 1880'lerde ana sanayi kollarını iyice geride bırakan imalat ve inşaat sektörleri, ulusal gelir içinde yüzde 25 gibi yüksek bir paya ulaştı. Kırsal kesimden kentlere doğru hızlı göçler sonucu, Sidney ve Melbourne dünyanın en büyük kentleri arasına girdi. 1890'lardaki aşırı sermaye yatırımları ve yaygın arsa spekülasyonu, dünyadaki gelişmelerin de etkisiyle, ikincil sanayileri sarsan bir bunalıma yol açtı.

Koloniler. 19. yüzyıl sonlarında Avustralya'da biçimlenen bölgesel özellikler, 1960'lara değin kıtanın yapısına damgasını vurdu.

Victoria kolonisi 1850'lerdeki hızlı gelişmesini, başta canlı bir kültür merkezi olan Melbourne'da olmak üzere, sonraki yıllarda da sürdürdü. Eğitim reformlarında ve sanayiyi geliştirmeye ve yaşam düzeyini yükseltmeye yönelik korumacı siyasetlerin benimsenmesinde, koloniye ideolojik planda egemen olan liberalizm önemli bir rol oynadı.

Çok önemli değişikliklere sahne olmayan Yeni Güney Galler'de temel siyasal sorunlar, mezhep çatışmaları ile korumacılık ve serbest ticaret tartışmaları oldu. Bu kolonide Victoria'nın tersine serbest ticaret yanlıları ağır bastı. Sidney'de dönen ticari dolaplar kente kötü bir ün kazandırdı.

Kuzeye ve batıya doğru genişlemeye devam eden Queensland'de sığırcılık ve şekerkamışı sanayisi büyük bir önem kazandı. Küçük çiftçilerin tropik bölgelere yerleşme çabaları karşısında, bu bölgeyi ellerinde tutan büyük toprak sahipleri, Pasifik Adalarından getirttikleri Kanakaları tarım işçisi olarak çalıştırma yoluna gittiler. Federasyonun kurulmasına değin sert tartışmalara neden olan Kanaka sorunu, bölgede sermaye çevrelerine karşı tepkinin yoğunlaşmasında önemli rol oynadı.

Doğudaki komşularına oranla refah düzeyi düşük kalan Güney Avustralya'nın tarıma dayalı ekonomisi, iklim ve toprak koşulları yüzünden sınırlı bir gelişme gösterdi. Güney Avustralya'nın reformlar konusundaki en önemli katkısı toprak satışlarında tapu işlemlerini basitleştirmesi ve kadınlara ilk kez oy hakkı tanıması oldu. 1863'te Yeni Güney Galler'in bir bölümü Kuzey Toprakları adıyla Güney Avustralya'ya bağlandı. 1872'de koloninin başkenti Darwin'den geçen telgraf hattıyla, Avustralya kıtası ile dünyanın öteki kesimleri arasında bir haberleşme bağlantısı kurulmuş oldu.

Çeşitli madenlerin bulunmasıyla ekonomisi önemli ölçüde düzelen Tasmanya'da yaşam düzeyi gene de düşük kaldı. Tasmanya, 1900'e değin oy verme hakkını mülk sahipliği esasına dayandıran geri bir demokrasiye sahip olmasına karşın, temsili demokrasiyi uygulayan ilk koloni oldu.

Batı Avustralya, 1868'de mahkûm göçmen almaya son verdikten sonra, 1870'te temsilcilerinin bir bölümü halk tarafından seçilen bir yasama meclisine ve 1890'da da sorumlu hükümete sahip oldu. 1890'lardaki altına hücumla birlikte en hızlı büyüyen koloni haline geldi. Bunu çiftçiliğin gelişmesi, kentleşme, demiryolu inşası ve toplumsal yasaların çıkarılması izledi.

Toplumsal hareketler. Avustralya 1830'lardan sonra sendikal örgütlenmede önemli gelişmelere sahne oldu ve sekiz saatlik işgünü gibi önemli haklar kazanıldı. Özellikle maden işçilerinin ve koyun kırpıcılarının kitleler halinde üye olduğu sendikalar, kısa zamanda koloni sınırlarını aşarak sıkı biçimde kenetlenmiş örgütlere dönüştüler ve siyasal yaşamda söz sahibi oldular. Bu temel üzerinde ortaya çıkan işçi partileri özellikle Yeni Güney Galler ve Queensland'de hızla geliştiler. 1890'lardaki bunalım karşısında radikal arayışlar arttı. 1895'te birkaç yüz kişilik bir grup, Paraguay'da başarısızlıkla noktalanan ütopik bir "Yeni Avustralya" kurma serüvenine girişti. Bu dönemde yer yer militan bir yapıya bürünen Cumhuriyetçilik, gücünün doruğuna çıktı.

Dönemin etkili akımlarından biri olan federasyon düşüncesi, Kırım Savaşı'ndan (1853-55) sonra kuzeyden gelebilecek bir saldırıya karşı duyulan korkunun artmasıyla, siyasi çevrelerde de tutulmaya başladı. 1883'te İngiltere Queensland'in olası bir Alman saldırısına karşı Papua'yı işgal etmesine göz yumdu. Federasyon kurma isteğinin ardında savunma gereksiniminin yanı sıra, Asyalı göçmenlere karşı daha sıkı önlemler alma ve koloniler arasında serbest ticaret olanakları yaratma isteği de yatıyordu. Avustralyalılar Birliği'nin öncülük ettiği federasyon düşüncesi, 1885'te sürekli bir konferans niteliği taşıyan federal konseyin kurulmasıyla yaygınlık kazandı. En büyük koloni olan Yeni Güney Galler'in muhalefetine karşın, 1891 ve 1897-98'de toplanan konferanslarda federal anayasa taslağı hazırlandı. Bu taslağın kolonilerde ayrı ayrı yapılan referandumlarda kabul edilmesiyle, 1 Ocak 1901'de Avustralya Uluslar Topluluğu kuruldu. Bu yeni anayasayla eyalet adını alan koloniler, savunma, göç siyaseti, gümrük ve dış siyaset konularındaki yetkilerini federal yönetime devretti. Eşit seçim bölgelerinin birer üye göndereceği federal Temsilciler Meclisi'nin yanında, her eyaletin aynı sayıda temsilciyle katılacağı Senato oluşturuldu.

Aydın çevrelerin etkisiyle bu dönemde milliyetçilik bilinci yükseldi. Sidney'de çıkan *The Bulletin* gibi dergilerde, "vahşi kır", kısa ve öz konuşan, zor koşullara dayanmasını bilen, kendi işini kendisi gören ve çevresine yardım eli uzatmaya hazır olan gerçek Avustralyalıların beşiği olarak işlenmeye başladı. Bu arada doğa tutkunluğuna ve mahkûm öykülerine dayanan edebi ürünler de büyük yankı yarattı. Üniversitelerde seçkin bilim adamları yetişti. Halkın günlük yaşamında ise spor dalları, müzikholleri ve aşk romanlarıyla İngiliz etkisi egemen oldu.

ULUSLAŞMA VE SAVAŞ YILLARI (1901-45). 20. yüzyılın ilk yarısı Avustralya tarihinin belki de en tatsız dönemi oldu. Giderek güçlenen milliyetçilik, genç Avustralya toplumu üzerinde yaratıcı olmaktan çok kısıtlayıcı bir etki yaptı. Eşitlikçi anlayış, sıradan bir yaşam biçimini benimsetirken, dış güçlere ve modellere bağımlılık sürdü.

Bu dönemin tekdüzeliğinin en belirgin yansıması ekonomide görüldü. Genelde bir önceki dönemin atılımlarının sürdürüldüğü bu yıllarda, demiryolları ağı 1941'de 37 bin km'ye çıkarılırken, kurulu sanayilerin kapasitesini artırmakla yetinildi. İhraç ürünlerinde buğday, meyve, et ve şeker daha büyük bir önem kazandı. Bu ürünlerin pazarlanması büyük oranda devlet desteği gerektirdiğinden, ülke dünya para piyasasında gene yünden elde ettiği gelirle ayakta durabiliyordu. İlk yılların en önemli gelir kaynağı olan maden (özellikle altın) üretimi hızla düştü. 1929 Büyük Bunalımı başta ana sanayiler olmak üzere ekonomiyi etkilediyse de, büyüme oranı özellikle 1940'lardan sonra hızla arttı.

İç siyasette her bunalım dönemini şaşmaz bir biçimde yeni bir siyasal iktidar izledi. Federasyonun gerçekleştirilmesi, I. Dünya Savaşı, 1929 Büyük Bunalımı, II. Dünya Savaşı gibi bunalım dönemlerinde İşçi Partisi, Vatan Partisi, Birleşik Avustralya Partisi ve son iki partinin oluşturduğu koalisyonlar iktidar oldu.

Bütün iktidarların ortak çabası, federal yönetimi eyaletler karşısında güçlendirme noktasında yoğunlaşıyordu. Bu nedenle gümrük vergilerine ve doğrudan vergilere dayalı mali politikalara büyük önem verildi. 1942'de Yüksek Mahkeme'nin onayıyla bu alandaki yetkilerin federal yönetimde toplanması, bu gelişmeyi pekiştirdi. Ulusal başkentin 1927'de Canberra'ya taşınması da bütünleşmeyi simgeleyen bir olay oldu.

Bu dönemin Avustralya edebiyatı İngiltere ve Avustralya'ya bağlılık arasındaki bocalamayı yansıtmaktaydı. Şiir, kırsal kesim baladlarının kısıtlamalarından kurtularak çağdaş akımlarla kucaklaşırken, plastik sanatlarda kırsal manzaraların egemenliği sürdü. A. R. Radcliffe-Brown gibi tanınmış bilim adamları antropoloji alanında önemli çalışmalar yaptılar. Üniversitelerde kürsü sahibi Avustralyalıların sayısı arttı. Batı Avustralya (1911) ve Queensland (1908) üniversitelerinin yanında yeni yüksekokullar açıldı. Yüzyılın başlangıcında film yapımcılığında görülen umut verici atılımın arkası gelmedi. Her kasaba kendi radyo istasyonunu kurarken, Avustralya Yayın Komisyonu (ABC) kültür ve habercilik alanında en etkili kuruluş haline geldi. Radyo sayesinde Avustralya tarihinde spora ilgi 1930'larda en yüksek noktaya çıktı. Havacılık giderek bir spor olmaktan çıkıp çekici bir yatırım alanı oldu.

Uluslar Topluluğu'nun gelişmesi. Her iki de liberal korumacı bir çizgi izleyen Avustralya'nın ilk başbakanları E. Barton (1901-03) ve A. Deakin (1903-04), "Beyaz Avus-

tralya" siyasetini geliştirdiler ve gümrük tarifelerinin belirlenmesi, idari yapının kurulması, iş anlaşmazlıkları mahkemelerinin oluşturulması gibi önemli işler başardılar.

1904'te ilk İşçi Partisi hükümetinin kısa süren iktidarını G. H. Reid'in muhafazakâr hükümeti izledi. Liberal, muhafazakâr ve işçi hükümetlerinin kısa süreli iktidarları 1914'e değin sürdü. Bu dönemde emekli aylığı (1908), gebelik yardımı (1912) gibi toplumsal reformlardan başka, 1908'deki yeni gümrük tarifesiyle yerli mallar korumaya alındı; Uluslar Topluluğu Bankası kurulduğu; kara ve deniz kuvvetleri oluşturuldu.

Savaşa her bakımdan hazırlıklı olan genç Avustralya'nın bu dönemdeki en büyük korkusu Japonya'dan gelebilecek bir saldırıydı. Bu yüzden bölgede daha sıkı bir siyaset izlemesi için yapılan baskılara aldırış etmeyen İngiltere'nin tutumu çeşitli eleştirilere uğradı. Gene de Avustralya'da imparatorluğa bağlılık duygusu son derece köklüydü. Koloni birlikleri Sudan ve Boer savaşlarında İngiltere'nin yanında çarpışmaktan geri kalmadı. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde bütün siyasetçiler tartışmasız İngiltere'nin safını tuttu.

I. Dünya Savaşı'na yaklaşık 330 bin askerle katılan Avustralya, bu savaştan 60 bin ölü, 165 bin yaralıyla çıktı. Avustralya ve Yeni Zelanda Ordu Birlikleri'nin (ANZAC) katıldığı savaşların en önemlisi Çanakkale Savaşı (1915) oldu. Gelibolu çıkarmasının gerçekleştirildiği 25 Nisan, Avustralyalılar için ANZAC'ların saygıyla anıldıkları en önemli ulusal gündür. Gelibolu öncesinde Almanların elindeki Yeni Gine'de savaşan Avustralya birlikleri, ayrıca Fransa'daki kanlı savaşlarda yer aldılar ve hafif süvari birlikleriyle Filistin'de Osmanlılara karşı kazanılan zaferde önemli rol oynadılar.

Savaş ekonomik gelişim üzerinde bir tür yüksek gümrük duvarı etkisi yaptı; bundan özellikle dokumacılık, camcılık, otomobil ve demir-çelik sanayileri yararlandı. Yün, buğday, et gibi ürünler İngiltere'de yüksek fiyatlarla alıcı buldu.

Savaş şoku, siyaseti de etkiledi. 1915'te göreve başlayan Başbakan W. M. Hughes, enerjik tutumuyla bir savaş kahramanı haline geldi. Buna karşılık denizaşırı çarpışmalar için zorunlu askerlik hizmeti önerisi 1916'da ve 1917'de yapılan referandumlarda halk tarafından iki kez reddedildi. Bu karışık dönemde bölünen İşçi Partisi Hughes'un yanı sıra pek çok değerli adamını yitirdi. Bu bölünmenin ardından Katolikler uzun yıllar İşçi Partisi'ni destekledi.

Savaş sonrasında yansıyan iç karışıklıklar pek uzun sürmedi. Savaştan dönen askerlerin toplumsal değişimi destekleyeceğini uman radikallerin beklentileri boşa çıktı. Aşırı muhafazakâr bir çizgi izleyen Savaştan Dönen Askerler Ligi, "Bolşevik" olarak nitelediği solcuları gerekirse kaba güçle sindirmeyi savunacak ölçüde ileri gitti. Giderek sarsılan İşçi Partisi, 1921'de daha radikal bir program benimsedi. Savaş sonrasında da iktidarda kalan Hughes, başında olduğu Milliyetçi Parti'ye bağlı muhafazakâr işadamları kanadının ve Vatan Partisi'nin desteğini yitirince, 1923'te başbakanlıktan ayrıldı. Başbakanlığı devralan S. M. Burce, 1929'a değin Milliyetçi Parti-Vatan Partisi koalisyon hükümetinin başında kaldı. Bruce'un "adam, para, pazar" bulmak olarak özetlediği ekonomi politikasının bedeli çok ağır oldu. Gümrük duvarları, ihracat teşvikleri, fiyatlar ve kamu borçları yükseldi. Bununla birlikte idari alanda hükümetlerin dış borçlanmalarını düzenleyen Borçlanma Konseyi'nin ve ekonomik gelişmeye ilişkin sorunları çözmekle görevlendirilen Bilimsel ve Sınai Araştırma Örgütü'nün (CSIRO) kurulması gibi önemli yenilikler yapıldı. Dünya çapında gelişme gösteren tüketim sanayisi ülkeyi kaçınılmaz olarak etkiledi. Otomobil sayısı akıl almaz bir hızla arttı.

1929 Büyük Bunalımı, yüncülük dışında hemen hemen bütün sektörleri devlet desteğiyle ayakta durabilen Avustralya ekonomisini derinden sarstı. İşsizlik oranı yüzde 25'e fırladı. Ülke tarihinde görülmemiş bir sefalet başladı ve artan dış göçler sonucu nüfus artış oranı düştü.

1929'da İşçi Partisi'nden J. H. Scullin başbakanlığı üstlendi. İşçi Partisi içinde, bunalımı atlatma konusunda, enflasyonist politika ve dengeli bütçe biçiminde iki ayrı eğilimin belirmesi hükümeti güç durumda bıraktı. İki eğilimi bağdaştırmayı amaçlayan Öncelikler Planı, enflasyonist özelliklerin yanında, kamu harcamalarının ve ücretlerin beşte bir oranında düşürülmesi gibi partinin geleneksel çizgisine aykırı önlemler içermek zorunda kaldı. Bu plan hükümetin dağılmasına yol açtı. Lyons'un öncülük ettiği sağ kanat partiden ayrıldı ve Milliyetçilerle birleşerek Birleşik Avustralya Partisi'ni (UAP) kurdu. Seçimleri kazanan Lyons bir süre salt UAP'a dayanan bir hükümetin, 1934-39 arasında da Vatan Partisi ile kurulan koalisyon hükümetinin başında ülkeyi yönetti.

İstikrarın sağlanması dışında önemli bir başarı gösteremeyen Lyons hükümetleri döneminde, bütünleşmiş bir ekonomik yapı girişiminden ve Japonya ile ABD'den ithal edilen malları ihracat gelirleriyle dengelemeye yönelik "ticareti çeşitlendirme siyaseti"nden bir sonuç alınamadı.

Lyons'un ölümü üzerine partinin yeni başkanı ve dolayısıyla başbakan olan R. Menzies, parti içi bölünmelere karşın 1941'e değin iktidarda kalmayı başardı. 1941'de istifa eden Menzies hükümetini, birkaç aylık Vatan Partisi iktidarının ardından J. Curtin'in İşçi Partisi hükümeti izledi.

Seçmenlerin muhafazakâr ağırlıklı oylarına karşın, iki savaş arasında Batı ülkelerinin hemen hepsinde görülen komünistlerin yükselişi olgusu Avustralya'da da yaşandı. 1922'de kurulan ve özellikle Sidney'deki büyük sendikalardan ve aydınlardan destek alan Avustralya Komünist Partisi, iç bölünmelerini dışarıya yansıtmamayı başararak, siyaset sahnesinde önemli bir yer edindi.

Milliyetçi "Önce Avustralya" akımıyla edebiyatta beliren ilk faşist eğilimler, bir süre sonra silindi. 1930'ların ortasında, Melbourne'da ortaya çıkan ve genç Katolik aydınları çevresinde toplamayı başaran faşist eğilimli Katolik Sosyal Hareketi ise, Avustralyalı Katolikler üzerinde kalıcı bir etki bıraktı.

1914 öncesinde savaşı coşkuyla karşılayan Avustralya, 1920 sonrasında uluslararası alanda pasif bir tutum benimsedi. Paris Konferansı'nda Alman Yeni Ginesi üzerinde mandalık hakkının kazanılması, büyük ölçüde Hughes'un çabalarının ürünü oldu. Milletler Cemiyeti'nde bağımsız bir üye olarak yer alan Avustralya, Başbakan Bruce döneminde İngiltere'ye daha da yakınlaştı. Bütün dominyonlara anayasal eşitlik verilmesini öngören 1926 Balfour Bildirisi'nin gereklerini yerine getiren 1931 Westminster Tüzüğü(*) Avustralya tarafından ancak 1942'de onaylandı. UAP hükümetleri İngiltere'nin totaliter ülkelerin yayılmacılığına karşı izlediği siyasetleri destekledi. Japon korkusu sürmesine karşın, Japonların faşist cepheye katılması Avustralya'da sessizce karşılandı. İşçi Partisi dış siyasette yalnızlık ve antifaşist eğilimler arasında bocaladı.

Bütün bunlarla birlikte Avustralya II. Dünya Savaşı'na da etkin olarak katıldı ve 30 bin ölü, 65 bin yaralı verdi. Avustralya Kraliyet Hava Kuvvetleri İngiltere'nin savunulmasında görev aldı. Avustralya Deniz Kuvvetleri Akdeniz'de, Kara Kuvvetleri Kuzey Afrika'da savaştı.

Pearl Harbour baskını ve bunu izleyen Japon askeri başarıları, Avustralya'nın, dikkatini kendi bölgesine çevirmesine yol açtı. Singapur'un işgaliyle birlikte 15 bin Avustralyalı Japonlara tutsak düştü. Japonlar dört gün sonra da Darwin'i bombaladı ve Yeni Gine'ye yöneldi. Bu gelişmeler üzerine ABD Avustralya'nın baş müttefiki haline geldi. Başbakan Curtin 1942'de Avustralya birliklerinin Ortadoğu'dan çekilmesi kararını verdi ve Churchill'in Birmanya'nın savunulmasına katılma çağrısını geri çevirdi. General D. MacArthur önce Melbourne'da, ardından Brisbane'de karargâh kurdu. ABD'nin Mercan Denizi Savaşı'ndaki zaferine Avustralya Deniz Kuvvetleri de yardımcı oldu. Birçok kara savaşında da ortak harekâtlar yapıldı. Gönüllü Avustralya birlikleri Yeni Gine ve Borneo'da ABD kuvvetlerinin yanında Japonlara karşı kahramanca savaştılar.

Savaş iç siyasete de belirli bir canlılık getirdi. "Sanayi seferberliği" kampanyasıyla önemli ölçüde denetimi sağlayan Curtin hükümeti, 1943 seçimlerini de kolaylıkla kazandı ve savaş sırasında geliştirdiği yöntemleri savaş sonrası kalkınma için uygulamaya koyuldu.

Savaş sanayileşmeyi yeni bir düzeye çıkardı. Cephane, makine aletleri, kimyasal maddeler ve hatta uçak üretimi olağanüstü boyutlarda artarken, ana sanayi kollarında üretim 1939-40'a oranla üçte bir düşüş gösterdi. Artan iş olanaklarıyla birlikte kentlerin nüfusu büyüdü. Bu arada çocuk yardımı ve az bulunan ürünlerin karneye bağlanması gibi önlemler alındı. 1918-19'da 1 milyar 89 milyon, 1938-39'da 1 milyar 860 milyon ABD Doları düzeyinde olan GSMH, 1942-43'te 2 milyar 936 milyon ABD Dolarına ulaştı.

Eyaletler. Eyaletler federal yönetim karşısında zayıflamaya devam etmekle birlikte, bu dönemde yapılan referandumlar, Uluslar Topluluğu'na daha çok yetki vermeme eğiliminin hâlâ güçlü olduğunu ortaya koydu.

Ülkenin en kalabalık, en zengin ve en çok sanayileşmiş eyaleti olan Yeni Güney Galler'de yerel düzeyde İşçi Partisi egemendi. Bunalım dönemlerinde eyalet başbakanlığı yapan J. T. Lang'ın, kemer sıkma politikalarına karşı çıkıp sosyal hizmetlere ağırlık vermesi, eski subayların öncülük ettiği "Yeni Muhafızlar" örgütünün direnişiyle karşılaştı. Sonunda eyalet valisi tarafından görevden alınan Lang, İşçi Partisi'nin federal yöneticileriyle uzun yıllar süren bir mücadeleye girişti.

Yüzyılın ilk yarısındaki dinamizmine bir daha kavuşamayan Victoria'da, Vatan Partisi ile İşçi Partisi arasında bir dayanışma söz konusuydu. Melbourne'un ülkenin mali kalesi olma özelliğini sürdürdüğü bu dönemde, linyitten elde edilen elektrik enerjisinin Victoria'nın ekonomik gelişimine önemli katkısı oldu.

Federasyon sonrasında ekonomik bakımdan en çok zararı küçük eyaletler gördü. Serbest ticaret Sidney ve Melbourne'un sanayideki üstünlüğünü pekiştirdi. Mali açıdan güçlükler içine giren eyaletler, federal yönetimin yardımlarına başvurmak zorunda kaldılar. Bununla birlikte Yeni Güney Galler ve Victoria ile aralarındaki uçurumu

kapatmak için yoğun atılımlar da yaptılar. Queensland şeker ve sığıra, Batı Avustralya kereste ve altına, Tasmanya meyve ve hidroelektrik enerjiye bel bağladı. Büyük sıkıntılara giren Güney Avustralya'da da 1930'ların ortalarından sonra sanayide bir canlanma başladı.

1945 SONRASI AVUSTRALYA. Toplumsal ve ekonomik gelişme. Bu dönemde Avustralya, önceki yılları aşan bir değişim hızına ulaştı. Bunda özellikle orta sınıfın refah düzeyinin yükselmesi önemli bir rol oynadı. Geçmişte emekçilere özgü yaşam kalıplarının egemen olduğu toplumda tüketim eğilimi ağır basmaya başladı. 1980'lere gelindiğinde ülkede nüfusun yarısı kadar otomobil vardı ve ailelerin üçte ikisi ev sahibiydi. Bu oldukça özgür refah toplumunda zenginliğin uyuşturucu etkisinden yakınmalar yaygın olmakla birlikte, önceki döneme oranla bir canlanmadan söz edilebilirdi. Başkent Canberra'nın kamu hizmetleri, kentleşme ve kurumlar bakımından uluslararası bir düzeye ulaşması bunun en yetkin örneğini oluşturuyordu.

1960'ların bolluğu kırsal kesime pek yansımadı. Gerek küçük çiftçiler, gerek büyük toprak sahipleri giderek ortadan kalkarken, halkın gözünde ulusal bir mitosa dönüşmüş olan "vahşi kır" ekonomideki önemini yitirmeye başladı.

Yeni Avustralya'nın biçimlenmesinde, 1946-74 arasında, yönetimce özendirilen, Avrupa'dan kitlesel göçler de önemli rol oynadı. Üçte biri İngiliz, altıda biri İtalyan, onda biri Alman, onda biri Hollandalı olan bu göçmenlerle birlikte İngiliz asıllıların geleneksel ağırlığı son buldu. Ülkenin İngiltere'yle olan bağları başka alanlarda da çözülmeye yüz tuttu. İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri, 1941-42'de Avustralya'yı dünyaya karşı savunan bir kalkan olmaktan çıktı. Savaş sonrasında ABD ve Japonya ile ticari ilişkiler kuruldu ve her iki ülke de Avustralya'da önemli yatırımlar yaptı. İngiltere'den artık "anavatan" olarak söz edilmemesi, Avustralyalıların yaşamında önemli bir boşluk yarattı.

1960'larda daha da hızlanan maden keşiflerinin en önemlisi yeni demir yataklarıydı; bunun ardından boksit ve nikel geliyordu. Sonraki yıllarda bunlara yeni bulunan kalay, bakır, kurşun, çinko, petrol ve doğal gaz yatakları eklendi. Bu kaynakların işletilmesinde Japon sermayesi önemli rol oynadı.

Borsa oyunları gündelik yaşamın bir parçası haline geldi. Avustralya, ekonomik yatırımlar ve kârlılık açısından dünyanın ikinci sırada gelen ülkeleri arasına girdi.

Bütün bu gelişmelerde hükümetlerin rolü büyük oldu. 1949 öncesinde benimsenmiş olan "her alanda devlet korumacılığı" siyaseti sürdürülmekle birlikte, 1973'te ithal malları için yüzde 25'lik bir gümrük indirimi yapıldı. Bir yıl sonra azgelişmiş ülkelere ayrıcalıklı gümrük uygulaması kararlaştırıldı. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve öteki örgütlere girilerek ihraç ürünleri için daha iyi satış koşulları aranmaya başladı. 1970'lerde yün ve buğday başta olmak üzere ana ihraç ürünleri için pazar bulmakta çeşitli güçlükler yaşandı. Öte yandan tekelleşmeyi önleyici ya da yabancı yatırımları kısıtlayıcı yasalar etkisiz olduğundan, denizaşırı ülkelerden önemli ölçüde sermaye akını gerçekleşti. 1973'te İşçi Partisi hükümetinin yabancı yatırımlara getirdiği kısıtlamalar bir yıl sonra kaldırıldı.

Çalışma yaşamında genellikle pek az sorun görülmesine karşın, 1972'de petrol işçilerinin grevi sarsıcı bir etki yarattı. 1975'te Arabuluculuk ve Hakemlik Komisyonu'nun işçilerin ücretlerini tüketici fiyatları indeksine göre ayarlama girişimi, bu uygulamayı fazla katı bulan sendikaların protesto gösterilerine ve grevlere yol açtı; uygulama 1981'de yürürlükten kaldırıldı.

Bu dönemde Asyalılara karşı tutum da değişmeye başladı. Japonya ile ilişkiler ekonomik açıdan yaşamsal bir önem kazandı. Pek çok Asyalı öğrenci üniversitelerde öğrenim görmek üzere Avustralya'ya geldi. Birleşmiş Milletler'in aldığı bir karar uyarınca, 1980'e değin geçen sürede Avustralya'ya Çinhindi'nden 45 bin göçmen yerleştirildi.

Ülkedeki genel refah bütün kesimleri kapsamadığından, başta bazı göçmen işçiler ve emekliler olmak üzere nüfusun yaklaşık onda birinin yaşam düzeyi çok düşük kaldı. İşçi Partisi'nin 1973-75 arasında geliştirdiği sosyal hizmetler, sorunların üstesinden gelemedi. 1970'lerin sonunda bir ulusal sağlık programıyla, yoksullar için geniş kapsamlı sağlık ve tıbbi bakım olanakları sağlandı.

Yerlilerin durumu ülkenin yüzkarası olma özelliğini sürdürdü. Dünya tüy sıklet boks şampiyonu Lionel Rose ve kadınlar arası tenis şampiyonu Evonne Goolagong gibi bir avuç Yerli dışında, toplumda yer edinmiş Yerlilerin sayısı yok denecek kadar azdı.

Ülkede göreli bir istikrarın kurulmasıyla, eyaletler Canberra'dan "direktif" almaya gittikçe daha çok tepki göstermeye başladı. Batı Avustralya'nın zenginleşmesi ülkenin güneydoğusunun ekonomik egemenliğini bir ölçüde azalttı.

Kültür. Savaş sonrasında resim, heykel, şiir ve romanda büyük gelişmeler görüldü. Avustralya tarihine ilişkin önemli yapıtlar yazıldı. Yapımına 1957'de başlanan Sidney Opera Binası 1973'te bitti. Mimarlar birbirinden görkemli özel konutlar yapmayı sürdürdüler. 1975'te kurulan Avustralya Konseyi, sanatlar konusunda koruyuculuk ve danışmanlıkla görevlendirildi. 1974'te İngiliz ulusal marşı "God Save the Queen" yerine "Advance Australia Fair" ulusal marş olarak kabul edildi.

Federal yönetim, savaş sonrasında olağanüstü bir gelişim gösteren üniversitelere gerekli ödenekleri ancak 1950'lerin sonunda yetiştirebilir hale geldi. Artık her büyük kentin iki üç üniversitesi vardı. 1960'larda yüksekokullar ile teknik okullarda öğrenim alanları genişletildi. Katoliklerin yönetimindeki özel okullara devlet yardımı yapıldı. Tıp araştırmalarında büyük ilerleme oldu. M. Burnet (1960) ve J. C. Eccles (1983) bu alandaki çalışmalarıyla Nobel Ödülü kazanan ilk Avustralyalılar oldu. Astronomide özellikle radyo dalgaları ve röntgen ışınlarıyla çalışan dünyaca ünlü araştırmacılar yetişti.

Çağdaş Olimpiyat Oyunları'nın hepsine katılan birkaç ülkeden biri olan Avustralya, 1956 Melbourne Olimpiyatları'nda özellikle yüzücüleriyle dikkati çekti.

1956'da başlayan televizyon yayınlarıyla birlikte bir süre unutulan radyo, transistörlü radyolarla birlikte yeni bir dinleyici kitlesi edindi. Refah düzeyinin yükselmesiyle, başta Sidney olmak üzere, bütün kentlerde kumar oynanan ve varyete gösterileri izlenen içkili gece kulüpleri yaygınlaştı.

İç siyaset. 1945'te J. Curtin'in ölümü üzerine başbakan olan J. B. Chifley, sosyal yardım, ulusal kalkınma, üniversite bursları gibi toplumsal adalet sağlamaya yönelik konulara ağırlık verdi ve 1946 seçimlerini kolaylıkla kazandı.

Bununla birlikte İşçi Partisi Soğuk Savaş nedeniyle büyük yaralar aldı. II. Dünya Savaşı sırasında özellikle sendikalarda güç kazanan komünistlerin baskısı artarken, halk arasında İşçi Partisi'nin sosyalist olduğu kanısı yaygınlaştı. Chifley'in 1947'de bütün bankaları devletleştirme girişimi bu kanıyı daha da güçlendirdi. Bu arada komünistlerin de etkisiyle sıklaşan grevler tedirginlikler doğurdu. 1949 seçimlerinde İşçi Partisi ağır bir yenilgiye uğradı.

1949-72 arasında ülkeyi Liberal Parti ve Vatan Partisi koalisyon hükümetleri yönetti. Birleşik Avustralya Partisi'nin devamı olan Liberal Parti'nin kurucusu R. Menzies 1966'ya değin başbakanlık görevini yürüttü.

1954'te Canberra'daki Sovyet elçiliğinde çalışan bir casusun yaptığı itiraflar üzerine bir soruşturma komisyonu kurulması, ülkede yeni bir dalgalanmaya yol açtı. İşçi Partisi komisyonca sorguya çekilen bazı kişileri savununca, parti içindeki sağcılar ayrılarak Avustralya Demokrat İşçi Partisi'ni (ADLP) kurdular (1956-57). Bu parti meclisteki yalnızca birkaç sandalye kazanmakla birlikte, İşçi Partisi'nin iktidar şansını azalttı. Giderek radikal çizgiden uzaklaşan İşçi Partisi, muhalefette geçen uzun yılların da etkisiyle yeni bir program oluşturmakta güçlük çekti. Komünist Parti, Çin ve Sovyet yanlısı küçük hiziplere bölündü.

1960'ların ikinci yarısında iç siyaset yeni bir çalkantılı döneme girdi. Menzies'in ardından başbakan olan H. Holt'un bir kaza sonucu boğulması üzerine, parti içinde bu makamı ele geçirmeye yönelik entrikalar baş gösterdi. Başa geçen J. Gorton'ın tutarsız yönetiminin ardından görevi üstlenen W. McMahon, partisinin 1972 seçimlerinde yenilgiye uğramasını önleyemedi. İktidar bir kez daha İşçi Partisi'nin eline geçti.

Yeni başbakan G. Whitlam'ın programı ulusal sağlık hizmetleri, kentsel kalkınma ve eğitim yardımı gibi sosyal hizmetlerin yanı sıra, madencilik sanayisinde verilen teşviklerin kaldırılmasını öngörüyordu. 1973'te yapılan bir referandum halkın ücret ve fiyat denetimini federal yönetime bırakmak istemediğini gösterdi. 1974'te işsizlik oranının birden yükselmesi, Queensland eyalet seçimlerinde İşçi Partisi'nin oy yitirmesi ve 1975'teki mali skandal, hükümetin konumunu iyice sarstı.

1975'te Liberal Parti başkanını değiştirdi. Yeni başkan M. Fraser, parlamentoda sandalye sayısı düşmüş olan İşçi Partisi'ni bu zayıf anında seçimlere gitmek için zorlamaya başladı. Whitlam buna direnince, 200 yıllık Avustralya tarihinde ilk kez bir genel vali, Whitlam tarafından atanmış olan John Kerr, başbakanı görevden aldı. Aralık 1975'te yapılan seçimler sonucu İşçi Partisi 30 sandalye daha kaybetti ve Liberal Parti ile Vatan Partisi koalisyon hükümeti kuruldu.

Fraser enflasyonu ve dış borçları düşürdü, ama işsizliğin üstesinden gelemedi. Bir bölünme sonucu Avustralya Demokratik Partisi'nin (Avustralya Demokratları) kurulmasına karşın, koalisyon hükümeti 1977 seçimlerinden sonra da iktidarda kalmayı başardı. İşçi Partisi'nin yönetim kademesindeki değişiklikler muhalefeti güçlendirdiyse de, Fraser 1980 genel seçimleri sonunda meclis desteği azalmış olarak başbakanlığını sürdürdü.

1982'de Liberal Parti içinde önderlik bunalımı baş gösterirken enflasyon ve işsizlik oranının artması hoşnutsuzluğu artırdı. Avustralya'nın en büyük şirketi Broken Hill Proprietary Co. Ltd. özellikle çelik sektöründe büyük bir bunalıma girdi. 27 yıldan beri ilk kez Victoria eyalet seçimini kazanan İşçi Partisi, Tasmanya'da uzun yıllardan sonra iktidardan düştü. ABD'nin nükleer denemeleri, başta Victoria olmak üzere eyaletlerde yoğun muhalefet doğurdu.

R. J. Hawke'un İşçi Partisi'nin başına geçmesinden sonra yapılan erken seçimde, Fraser yenilgiye uğrayınca başbakanlıktan ve parti başkanlığından çekildi. Yeni hükümeti kuran Hawke, ılımlı ve toparlayıcı bir siyaset izleyerek ilk başlarda büyük bir saygınlık kazandı. İşsizlik sorununa kalıcı çözümler getirememekle birlikte, enflasyonu önemli oranda düşürdü. 1983'te yapılan erken seçimlerde oy oranı bir ölçüde düştüyse de, Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğunu korudu. Sonraki yıllarda çeşitli yolsuzluklara ve nükleer denemelere karşı gelişen tepkiler ve parti içi çekişmeler Hawke'un durumunu biraz sarstı. Aralık 1991'de Paul Keating hem ALP'nin lideri, hem de başbakan olarak Hawke'un yerini aldı.

Dış ilişkiler. 1940'lardaki İşçi Partisi hükümetleri, özellikle Başbakan H. Evatt'ın çabalarıyla, Avustralya'nın uluslararası siyasette söz sahibi olması yönünde çalıştılar. Birleşmiş Milletler'i destekleyen ilk ülkeler arasında yer alan Avustralya, Endonezya'nın bağımsızlığını destekledi. Bu arada uluslararası konularda uzmanlaşmış bir daire oluşturmak için önemli adımlar atıldı.

1949'da iktidara gelen Liberaller aynı çizgiyi izlediler. Çin Devrimi'nin ardından ABD ile ilişkiler daha da sıkıştırıldı. Asya ülkelerine özellikle eğitim alanında yardım etmeyi amaçlayan Colombo Planı 1950'de imzalandı. Avustralyalı askerler Kore'de BM birlikleri safında çarpıştı. Komünizme karşı bir barikat olarak Japonya'nın güçlendirilmesi siyasetini destekleyen Avustralya, ANZUS ve SEATO paktları içinde yer aldı. Ülkede ABD füze üsleri kuruldu ve ABD'den büyük miktarda askeri donanım alındı. Vietnam'a bazı askerler gönderildiyse de, bunlar 1971'de geri çekildi.

1972'de İşçi Partisi'nin başa geçmesiyle Asya ile ilişkilere daha çok önem verildi. Avustralya Çin Halk Cumhuriyeti'ni, bir süre sonra da Kuzey Vietnam'ı tanıdı. Whitlam 1973'te Endonezya'yı ve Çin'i ziyaret etti. Yeni Zelanda'yla yakın ilişkiler kuruldu; Malezya ve Singapur'daki askeri birliklerin azaltılmasıyla İngiltere'yle olan bağlar daha da zayıfladı. Whitlam 1974'te altı Güneydoğu Asya ülkesini gezdi. Aynı yılın sonunda dış ticarette Japonya'dan sonra en önemli yeri tutan Ortak Pazar ülkelerine, ayrıca Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'ne gitti.

Avustralya Dış Toprakları içinde yer alan Papua ile Avustralya'nın BM vesayeti altında yönettiği Yeni Gine'nin birleşmesiyle Aralık 1973'te özerk bir devlet haline gelen Papua Yeni Gine, 1975'te tam bağımsızlık elde etti.

Fraser'ın koalisyon hükümeti döneminde, savunma ve güvenlik ağırlıklı dış siyaset, yerini uluslararası ekonomik ve ticari ilişkileri ön plana çıkaran bir anlayışa bıraktı.

1983'te başa geçen İşçi Partisi hükümeti, özellikle Ortadoğu'da İsrail'in desteklenmesi konusunda ABD dış siyasetine eleştiriler yöneltmeye başladı. Falkland Savaşı sırasında Güney Amerika ile ilişkilerin bozulmasını göze alarak İngiltere'nin yanında yer alan Avustralya, gene de askeri destek vermekten kaçındı. Doğu Timor'un ilhakı ve Papua Yeni Gine ile sürtüşmeler nedeniyle ilişkilerin bozuk olduğu Endonezya ile uzlaşma çabaları sonuç vermedi. Fransa'nın Büyük Okyanustaki denizaşırı topraklarına bağımsızlık verilmesinin istenmesi, bu ülke ile ilişkilerin soğumasına yol açtı. Başbakan Hawke'un Vietnam ile ASEAN ülkeleri arasında arabuluculuk yapma girişimleri olumlu sonuçlar vermediği gibi, başta Tayland olmak üzere çeşitli ülkelerde tepkiler doğurdu. Yeni Zelanda'nın ABD'nin nükleer üsler kurmasına karşı çıkması, ANZUS paktının tartışılmasını gündeme getirdi. *Ayrıca bak.* Batı Avustralya; Güney Avustralya.

Son yıllardaki gelişmelere ilişkin ayrıntılı bilgi ve istatistikler için *bak.* ANAYASA.

Avustralya Alpleri, Avustralya'nın en güneydoğu köşesinde yer alan ve Avustralya Cordillerası'nın bir bölümünü oluşturan dağ kütlesi. Victoria'nın doğu ve Yeni Güney Galler'in güneydoğu kesimini kaplar. Daha yerel bir tanımla bu eyaletlerin sınırındaki sıradağlar anlamına gelen Avustralya Alpleri, batıya doğru akan Murray

Kosciusko'nun karlı tepeleri, Avustralya Alpleri
Australian Information Service

Irmağı sistemi ile güneybatı yönünde akarak sularını doğrudan Büyük Okyanusa boşaltan Snowy Irmağı ve öteki akarsuların akaçlama havzaları arasındaki su bölümü çizgisini oluşturur. Alpler olarak nitelendirilmesinin nedeni bu dağ sisteminin yapısal özelliklerini taşıması değil, kütlesel olması ve yılın beş-altı ayı karla kaplı olmasıdır. Kıtanın en yüksek dağlarını kapsayan Avustralya Alpleri, Kosciusko Tepesinde 2.228 m'ye ulaşır. Bununla birlikte en yüksek doruklar bile, hafif dalgalı yayvan yayla yüzeylerinde çıkıntı yapan, oldukça belirsiz tümsekler biçimindedir. Orman sınırı 1.500 m'de yer alır. Yer'in bu bölgedeki güçlü dikey hareketleri sonucu, akarsuların çoğu erozyon yoluyla "vadi içinde vadi" görünümünde yüzey şekilleri oluşturmuştur. Bu vadi ve havzalar ile alçak yaylalar hayvan otlatmaya elverişlidir. Dağ kayaçları zengin olmamakla birlikte yaygın olarak madenler içerir; geçmişte yörede birçok küçük ve dağınık maden ocağı açılmıştır. Dağlık kesimde yakın zamanlarda turizm ve kış sporları tesisleri kurulmuştur. Bölgede Kosciusko Ulusal Parkı, Gudgenby Doğa Korıma Alanı, Cobberas-Tingaringy ve Wabonga gibi ulusal parklar vardır. Bütün bu gelişmeler, federal yönetim ile iki eyalet tarafından ortaklaşa yürütülen Snowy Dağları hidroelektrik enerji santralları projesinin yanında gölgede kalmıştır. Proje kapsamındaki karmaşık baraj ve su tünelleri sistemi, Avustralya Alpleri'ni aşan Snowy Irmağı sularını besleyerek 30'u aşkın elektrik enerjisi istasyonuna ve Murray Havzasındaki sulama tesislerine katkıda bulunur. Projenin merkezi Cooma ile banliyöleri ve Avsutralya Federal Başkent Toprakları'ndaki Canberra kenti, Alp yöresinin başlıca kentsel yerleşim alanlarıdır.

Avustralya Antarktika Toprakları, Avustralya Dış Toprakları içinde yer alan bir bölge. 1933'te oluşturulan bölge, Fransa'nın üzerinde hak iddia ettiği Adélie Kıyısı dışında 60° güney enleminin güneyinde ve 160° ve 45° doğu boylamları arasında kalan tüm ada ve kıraları kapsar. Toplam yüzölçümü 6.200.000 km²'dir. Bölgede çok sayıda araştırma istasyonu vardır.

Avustralya Cordillerası, Avustralya'nın doğusundaki başlıca su toplama havzası. Kabaca Queensland, Yeni Güney Galler ve Victoria kıyıları doğrultusunda uzanan bir dizi sıradağ ile platoyu kapsar. Uzunluğu 3.700 km'yi bulur. Jeolojik ve topografik açıdan karmaşık bir yapı gösterir. Kuzeyde Queensland içinde kalan York Yarımadasının düzlüklerinden başlar. Buradaki ortalama yüksekliği 600-900 m'dir. Bellenden Ker ve McPherson sıradağları ve Lamington Platosunda 1.500 m'ye kadar çıkar. Daha güneyde ortalama yükseklik 900 m'ye iner. Avustralya Alpleri(*) diye bilinen Yeni Güney Galler-Victoria sınırındaki bölümde Avustralya'nın en yüksek doruğu olan Kosciusko Tepesi (2.228 m) bulunur. Cordillera, sonunda Victoria sınırları içinde batıya doğru kıvrılarak, Grampian Dağlarında son bulur. Bu arada güneydeki bir kolu Bass Boğazını geçerek Tasmanya Adasının ortasındaki yaylayı meydana getirir.

Avustralya'nın önemli ırmaklarının çoğu kaynaklarını Avustralya Cordillerası'ndan alır. Snowy Irmağı dik doğu yamaçlarından aşağıya akarken, Darling, Lachlan, Murrumbidgee ve Goulburn ırmakları daha yumuşak eğimli batı yamaçlarından süzülerek birleşir ve Murray Irmağını oluşturur. Yamaçlar arasındaki su bölüm çizgisi belirsizdir ve yer yer George Gölü gibi küçük iç akaçlama havzalarıyla çatallaşır.

Avustralya Cordillerası 1813'te Gregory Blaxland, William Charles Wentworth ve William Lawson tarafından aşıldı. Bu ilk keşifle birlikte daha önce yüksek kesimlerde oturan Avrupalılar doğu kıyısından Avustralya'nın iç bölgelerine, "taşra"ya göç etmeye başladılar. Bölge günümüzde tarım (hayvan otlatıcılığı, karma çiftçilik ve meyve yetiştiriciliği), kerestecilik ve madencilik açısından önem taşımaktadır. Irmaklar büyük sulama ve hidroelektrik santral sistemlerini besler. Ulusal parklar ve kayak alanları turist çeken yörelerdir.

Avustralya Demokratik İşçi Partisi, İngilizce AUSTRALIAN DEMOCRATIC LABOR PARTY (ADLP). Avustralya İşçi Partisi'nden kopan Katolikler ve başka gruplar tarafından 1956-57'de kurulan sağ eğilimli siyasal parti. Militan bir antikomünist çizgi izleyen ADLP, Batılı devletleri ve Okyanusya ile Güneydoğu Asya'daki antikomünist devletleri destekleyerek, Avustralya'nın Vietnam Savaşı'na katılmasını şiddetle savunan bir parti oldu. Adındaki "işçi" sözcüğü kâğıt üstünde kaldı; Avustralya İşçi Partisi'ni iktidardan uzak tutmak amacıyla zaman zaman Liberal Parti-Vatan Partisi koalisyon hükümetlerini destekleyen bir tutum benimsedi. Bazı seçimlerde senatoda birkaç sandalye kazanmakla birlikte, temsilciler meclisine üye sokmayı başaramadı. Ülkedeki "kızıllar" sorununun hafiflemesi ve Avustralya İşçi Partisi'nin giderek canlanması sonucu, 1970'ten sonra etkisini yitirmeye başladı.

Avustralya Demokratları, AVUSTRALYA DEMOKRAT PARTİSİ olarak da bilinir, 1977'de kurulan, sağda Liberal Parti, solda da Avustralya İşçi Partisi gibi büyük partilere karşı hoşnutsuzluk duyan çevrelerce desteklenen siyasal parti. Özellikle enflasyon, yüksek işçi giderleri, çevre kirliliği, sağ ve sol arasında kutuplaşma gibi sorunlardan etkilenen zanaatçı ve küçük işadamları içinde güçlü bir desteğe sahiptir. Partinin en çok tartışma uyandıran görüşü, uranyum ihracatına karşı çıkmasıdır.